SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

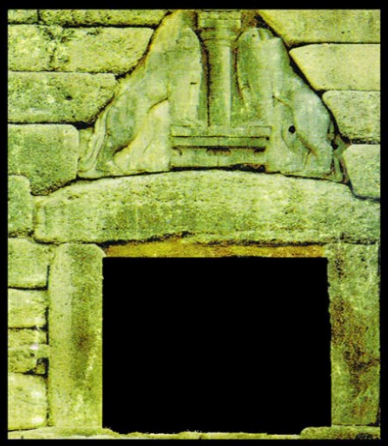

INSTITUTUL EUROPEAN

Serge Bernstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Kindle eBook: Cosimo, noiembrie 2014
- versiunea 2.0 -

Editura *Institutul European*, Iaşi, 1997-1998

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ŞI AL AMBASADEI FRANŢEI ÎN ROMÂNIA

© 1994, *Éditions Hatier,* Serge Berstein, Pierre Milza: *Histoire de l'Europe*

CUPRINS:

Serge Bernstein, Pierre Milza – Istoria Europei
Volumul 1: Moştenirea Antichităţii
Cuvânt înainte
Capitolul 1 RĂDĂCINILE EUROPEI (DE LA ORIGINI PÂNĂ LA CELŢI)
- Diversitatea spaţiului european
- Primele aşezări umane
- Omul din Neanderthal
- Omul de Cro-Magnon şi apariţia artei în Europa
- Repercusiunile „revoluţiei neolitice“ în Europa
- De la civilizaţia megaliţilor la epoca bronzului
- Enigma indo-europeană
- Apariţia şi apogeul lumii celtice

Capitolul 2 LUMEA GREACĂ ŞI APARIŢIA CETĂŢII
- Între munte şi mare
- Lumea egeeană şi Creta în mileniile III-II î.e.n.
- Micene şi prima civilizaţie greacă
- Secolele obscure ale „Evului Mediu grec“
- Vremea colonizării (secolele VIII-VI)
- Apariţia şi mutaţiile cetăţii în epoca arhaică
- Sparta şi Atena în vremurile arhaice

Capitolul 3 GRECIA DE LA APOGEUL CETĂŢII LA SFÂRŞITUL ELENISMULUI (SECOLELE V-II Î.E.N.)
- Războaiele medice
- Înflorirea imperialismului atenian
- Funcţionarea democraţiei ateniene în vremea lui Pericle
- Războiul peloponeziac
- Sparta împotriva Greciei
- Criza cetăţii
- Cucerirea macedoneană
- Alexandru şi cucerirea Orientului
- Grecia elenistă

Capitolul 4 CIVILIZAŢIA ELENICĂ
- Zei, mituri şi practici religioase
- „Fizicieni“ şi gânditori
- Literatura şi istoria
- Artele în Grecia

Capitolul 5 ITALIA ROMANĂ (DE LA NAŞTEREA CETĂŢII LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA Î.E.N)
- Italia primitivă şi prezenţa etruscă
- Originile Romei
- Roma în defensivă (509-360 î.e.n.)
- Patricieni şi plebei
- Armata romană cucereşte Italia
- Guvernarea Romei şi organizarea ţărilor cucerite

Capitolul 6 APOGEUL, CRIZA ŞI CĂDEREA REPUBLICII ROMANE (SECOLELE III-I Î.E.N.)
- Roma împotriva Cartaginei: Războaiele punice

Cucerirea Orientului
Cucerirea Occidentului
Exploatarea popoarelor cucerite
Consecinţele marilor cuceriri
De la fraţii Gracchi la Sylla: începutul războaielor civile
Pompei şi Cezar: agonia Republicii
Octavian, fondatorul Principatului
Capitolul 7 CIVILIZAŢIA ROMANĂ ÎN TIMPUL REPUBLICII
Modul de viaţă
Măreţia şi decadenţa virtuţilor romane
Transformările din viaţa religioasă
Naşterea unei literaturi latine
Arhitectura şi artele frumoase
Capitolul 8 EUROPA ÎN EPOCA ROMEI IMPERIALE (SEC. I Î.E.N – SEC. V E.N.)
Augustus, fondatorul Imperiului
Imperiul roman în epoca lui Augustus
Succesiunea lui Augustus
Împăraţii din secolul I: Iulio-Claudienii şi Flavienii
Împăraţii păcii romane: Antoninii şi Severii
Roma şi provinciile la apogeul Imperiului
Criza secolului al III-lea e.n.
„Imperiul târziu“ şi naşterea celor două Europe
Agonia Imperiului
O societate încremenită
Capitolul 9 CIVILIZAŢIA EUROPEI ROMANE SUB IMPERIU
O civilizaţie a oraşului
Roma Imperială
Viaţa religioasă
Viaţa intelectuală
Literatura
Scriitori şi teologi creştini
Artele
Volumul 2 De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XIV)
Cuvânt înainte
Capitolul 1 MIGRAŢIILE ŞI REGATELE BARBARE ÎN OCCIDENT (SECOLELE V-VIII)
Primul val (secolele IV-V)
Al doilea val şi sfârşitul Imperiului de Apus (476)
Instalarea regatelor barbare
Merovingieni şi Pepinizi
Cel de-al treilea val de migratori (secolele VI-VII)
Un regres la scară europeană?
Criza şi reînnoirea Bisericii creştine
Cultura în timpul monarhiilor barbare
Capitolul 2 EUROPA BIZANTINĂ DE LA IUSTINIAN LA APOGEUL MACEDONEAN (SECOLELE VI-XI)
Erezii şi dispute religioase
Iustinian şi recucerirea în Occident
Urmaşii lui Iustinian

Secolul de aur al Bizanţului
Replierea din secolul al VII-lea
Criza iconoclastă
Dinastia macedoneană
Recucerirea bizantină
Orientul împotriva Occidentului
Apogeul civilizaţiei bizantine
Capitolul 3 IMPERIUL CAROLINGIAN
Pepin cel Scurt, rege al francilor
Carol cel Mare şi expansiunea francă
Restaurarea Imperiului de Apus
Guvernarea şi administrarea Imperiului
Imperiul împărţit
Noile invazii
Dislocarea Imperiului
Economia şi societatea în epoca carolingiană
O înfrumuseţare culturală
Capitolul 4 EUROPA FEUDALĂ (SECOLELE X-XII)
Naşterea şi avântul feudalităţii
Seniori şi seniorii
Condiţia ţăranului
Biserica în societatea feudală
Împăratul împotriva Papei
Monarhia feudală în Franţa şi Anglia
Capitolul 5 AVÂNTUL ŞI EXPANSIUNEA OCCIDENTULUI (SECOLELE XI-XII)
Creşterea demografică şi defrişările
Avântul marelui comerţ internaţional
Avântul oraşelor din Occident
Contraofensiva creştină în Mediterana occidentală
Cruciadele secolului al XII-lea
Occidentul împotriva Bizanţului: a patra cruciadă
Sfârşitul Cruciadei şi replierea occidentală în Levant
La periferia Europei creştine: expansiunea germanică şi instalarea de noi state
Capitolul 6 EUROPA LA APOGEUL „EVULUI MEDIU CLASIC“ (SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XII-LEA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA)
Capeţieni şi Plantageneţi
Papa şi împăratul
Declinul şi fărâmiţarea Imperiului Germanic
La periferia Occidentului creştin
Şi Bizanţul?
Biserica: putere temporală şi contestată
Capitolul 7 CIVILIZAŢIA EUROPEANĂ ÎNTRE SECOLELE XI-XIII
Şcoli şi universităţi
Filozofia şi teologia
Literatură profană şi literatură burgheză
De la roman la gotic
Volumul 3 State şi identităţi europene (secolul XIV-1815)

Cuvânt înainte
Partea I Secolele XIV-XV Criza Europei
Capitolul 1 CALAMITĂŢILE DE LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU
Ciuma şi foametea
Războiul
Lumea satelor zdruncinată
Revoltele ţărăneşti
Oraşul în criză
Adaptarea oraşelor la criză
Capitolul 2 CRIZA SPIRITUALĂ ŞI INTELECTUALĂ DE LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU
Moartea omniprezentă
Criza Bisericii
Papalitatea de la Avignon
Marea schismă
Bisericile naţionale şi ereziile
Criza gândirii şi artei
Deschiderea de noi drumuri
Capitolul 3 CONVULSII POLITICE ŞI NAŞTEREA STATULUI NAŢIONAL
La est: dispariţia Imperiului bizantin
În centrul Europei: dispariţia Sfântului Imperiu şi regresul germanismului
În nord: uniunea scandinavă faţă în faţă cu Hansa
La sud: anarhia politică italiană şi afirmarea spaniolă
La vest: Franţa şi Anglia în războiul de o sută de ani
Dificila geneză a statului naţional
Capitolul 4 O COTITURĂ FUNDAMENTALĂ: MARILE DESCOPERIRI
Redresarea europeană de la sfârşitul secolului al XV-lea
Europa se deschide către lume
Europa domină lumea: naşterea imperiilor
Şocul deschiderii spre lume
Capitolul 5 AVÂNTUL ECONOMIC AL EUROPEI ŞI NAŞTEREA CAPITALISMULUI (1492-1560)
Structurile economice rămân tradiţionale
Factorii dezvoltării
Spre o economie monetară de stat
Creşterea producţiei
Prima structurare a unui spaţiu economic european
Epoca marilor negustori şi naşterea capitalismului în Europa
Partea a II-a (1492-1660) Apariţia unei noi epoci
Capitolul 6 REVOLUŢIA VALORILOR SPIRITUALE ÎN EUROPA SECOLULUI AL XIV-LEA
Umanismul
Răspândirea şi diversitatea umanismului
Epoca de aur a Renaşterii italiene
Răspândirea Renaşterii
Originile Reformei
Religiile protestante

Reforma catolică
Capitolul 7 CAROL QUINTUL ŞI ULTIMA ÎNCERCARE DE UNIFICARE A EUROPEI CREŞTINE
Fărâmiţarea şi războaiele din Italia
Spre o Europă a Habsburgilor
Ambiţiile lui Carol Quintul
Eşecul lui Carol Quintul
Capitolul 8 EPOCA FRĂMÂNTĂRILOR (1560-1660)
Răsturnarea complexului de împrejurări
Sărăcie şi revolte
Criza umanismului
Barocul
Răspândirea barocului
Afirmarea spiritului ştiinţific
Europa savanţilor la mijlocul secolului al XVII-lea
Capitolul 9 TENTATIVELE HEGEMONICE ALE HABSBURGILOR
Puterea şi ambiţiile lui Filip al II-lea al Spaniei
Revolta din Ţările de Jos
Ascensiunea puterii engleze
Regatul Franţei îi scapă lui Filip al II-lea
Dificultăţile Habsburgilor din Viena
Ambiţiile lui Ferdinand al II-lea
Războiul „de treizeci de ani“
Danemarca şi Suedia împotriva lui Ferdinand al II-lea
Franţa iese din culise
Tratatele de la Westfalia şi Pirinei
Partea a III-a (1660-1789) Clasicismul şi Iluminismul la ora echilibrului european
Capitolul 10 EUROPA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVII-LEA
La vest: criza monarhiilor naţionale
În centru: declinul Habsburgilor
La nord: hegemonia suedeză
La est: Rusia şi Polonia prevestesc noi dezechilibre europene
Capitolul 11 EUROPA COALIZATĂ ÎMPOTRIVA DOMINAŢIEI LUI LUDOVIC AL XIV-LEA (1660-1715)
Instalarea tipului de monarhie absolută
Absolutismul economic
Absolutismul religios
Clasicismul, expresie a idealului monarhic al lui Ludovic al XIV-lea
Politica europeană a lui Ludovic al XIV-lea şi războiul de succesiune
Războiul cu Olanda
Ludovic al XIV-lea faţă în faţă cu Liga din Augsburg
Succesiunea spaniolă
Sfârşitul dominaţiei suedeze în Europa de nord
Capitolul 12 NAŞTEREA UNUI MODEL DE MONARHIE TEMPERATĂ ÎN ANGLIA (1689-1815)
Mitul Constituţiei britanice
Guvernarea whigilor şi Coroana britanică
Cabinetul
Parlamentul

Tentativa de reacţie autoritară a lui George al III-lea (1760-1783)
Al doilea Pitt şi calea spre parlamentarism
Capitolul 13 DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ŞI TRANSFORMĂRILE SOCIALE DIN EUROPA SECOLULUI AL XVIII-LEA
Creşterea populaţiei europene
Revoluţia agricolă
Dezvoltarea marelui comerţ maritim
Revoluţia industrială din Anglia
Răspândirea revoluţiei industriale în Franţa
Noul rol al burgheziei în Europa occidentală
Eterogenitatea nobilimii europene
Clasele populare
Capitolul 14 CONTRASTELE DIN EUROPA LUMINILOR (1715-1789)
Triumful spiritului ştiinţific
Mişcarea filozofică
Filozofia, germene revoluţionar
Epoca „sufletelor sensibile“
„Noul gust“
Europa franceză şi reacţiile naţionale
Europa engleză în epoca echilibrului european
Succesiunea Austriei
Rivalitatea franco-britanică şi războiul de şapte ani
Împărţirea Poloniei
Partea a IV-a (1789-1815) Furtuna revoluţionară şi naşterea unei noi Europe
Capitolul 15 EUROPA FAŢĂ ÎN FAŢĂ CU REVOLUŢIA FRANCEZĂ (1789-1804)
O revoluţie a Europei dezvoltate
Revoluţia „Luminilor“
Construirea unei noi lumi
Revoluţia franceză şi Europa
Revoluţia optează pentru război
De la războiul de propagandă la războiul de cucerire
Europa prinţilor împotriva Europei naţiunilor
Consulatul şi sistematizarea noilor principii
Capitolul 16 EUROPA NAPOLEONIANĂ (1804-1815)
Războaiele napoleoniene
Epoca marilor campanii victorioase (1805-1809)
Europa napoleoniană la apogeul său
Sistemul continental
Napoleon, modernizator al Europei
Blocada continentală şi efectele sale
Trezirea naţionalităţilor
Prăbuşirea Europei napoleoniene
Concluzie
Volumul 4 Naţionalismele şi Concertul european în secolul XIX (1815-1919)
Introducere

Partea I (1815-1848) APARIŢIA UNEI EUROPE LIBERALE
Capitolul 1 RECONSTRUCŢIA EUROPEI ŞI SFÂNTA ALIANŢĂ
„Liderii“ europeni
Europa din 1815
Sfânta Alianţă mit şi realitate
Succesul şi fragilitatea noii ordini europene
Capitolul 2 1830. PRIMELE VICTORII ALE LIBERALISMULUI
Trezirea „naţiunilor“
Revolta balcanică şi independenţa Greciei
Revoluţia din Franţa
Bruxelles şi Varşovia
Agitaţia europeană din 1830
Capitolul 3 1848. „PRIMĂVARA POPOARELOR“
Franţa între două revoluţii
Contaminarea revoluţionară
Revoluţia din Austria
Revoluţia din Germania
Revoluţiile din Italia
Refluxul
Sfârşitul visului italian
Eşecul liberalilor germani
Capitolul 4 SOCIETATEA ŞI CULTURA EUROPEANĂ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA
Avântul economic al Europei de vest
Societăţile europene între mutaţii şi tradiţii
Situaţia muncitorilor şi începuturile socialismului
Europa romantică
Partea a II-a (1848-1918) APARIŢIA NAŢIONALITĂŢILOR ŞI ÎNFRUNTAREA DINTRE NAŢIONALISME
Capitolul 5 NAPOLEON AL III-LEA ŞI EUROPA NAŢIONALITĂŢILOR
Napoleon al III-lea şi principiul naţionalităţilor
Împăratul împotriva ţarului
Naşterea regatului Italiei
Inevitabila problemă romană
Prusia unifică Germania
Un imperiu distruge un alt imperiu
Primele fisuri ale Imperiului austriac
Capitolul 6 EUROPA LUI BISMARCK
Bismarck, arbitrul Europei
Tripla Alianţă
Apogeul sistemului bismarckist
Capitolul 7 SOCIETĂŢILE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA
Dezvoltarea capitalismului industrial
Contrastele Europei industrializate
Dificultăţi şi restructurări ale capitalismului european
Europenii în afara Europei
Europa şi fenomenul migraţiei

Europa în centrul lumii
Mutaţiile şi lipsa de dinamism din mediul rural
Urbanizarea şi ameliorarea condiţiei muncitorilor
Sindicalism şi socialism
Burghezia triumfătoare şi „noile pături sociale“
Capitolul 8 MODELE POLITICE, RELIGIOASE ŞI CULTURALE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA
Europa liberală, Europa autoritară
Forţele religioase: regres sau relansare?
Repunerea în discuţie a modelului pozitivist
Reacţia antiromantică
Revoluţia culturală de la sfârşitul secolului
Culturile europene între naţionalism şi cosmopolitism
Naşterea unei culturi de masă
Capitolul 9 CIOCNIREA DINTRE NAŢIONALISMELE EUROPENE ŞI EVOLUŢIA EUROPEI SPRE RĂZBOI
Alianţa franco-rusă
Sistemul lui Delcassé
1905: prima alarmă în Maroc
Tripla Înţelegere (Antanta)
De la afacerea bosniacă la a doua criză marocană (1907-1911)
Războiul balcanic şi cursa înarmărilor
Iulie-august 1914: concursul de împrejurări
Războiul
Capitolul 10 „RĂZBOIUL CEL MARE“ ŞI DESĂVÂRŞIREA EUROPEI NAŢIUNILOR
1915-1917: de la „războiul de poziţii“ la „războiul de uzură“
Cotitura din 1917
1918: sfârşitul coşmarului
Europa tratatului de la Versailles
Concluzie
Volumul 5 Secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)
Cuvânt înainte
Partea I (1919-1945) EUROPA ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE
Capitolul 1 1919-1921 O EUROPĂ ZDRUNCINATĂ
Prăbuşirea regimului ţarist
De la „zilele din februarie“ la „Revoluţia din Octombrie“
Războiul civil şi războiul de intervenţie
Valul revoluţionar din Europa
Regresul
Primele atitudini contestatare faţă de noua ordine internaţională
Capitolul 2 ECHILIBRUL PRECAR AL ANILOR ’20
Bilanţul unui conflict sinucigaş
Sfârşitul unei hegemonii
Tulburările sociale
Aparenta victorie a democraţiei
Tensiunile franco-germane
Epoca Briand/Stresemann: destindere şi prosperitate
Germenii destabilizării
Speranţe pierdute: securitatea colectivă şi uniunea europeană

Capitolul 3 DEMOCRAŢIILE ŞI DICTATURA SE CONFRUNTA CU CRIZA
Marea criză
Lupta împotriva crizei şi limitarea liberalismului
Venirea la putere a nazismului
Totalitarismul hitlerist
Evoluţia regimului fascist din Italia
„Contaminarea“ cu modelul autoritar
Asedierea democraţiei
Capitolul 4 GENEZA, APOGEUL ŞI PRĂBUŞIREA EUROPEI HITLERISTE
Primele atacuri hitleriste
Europa împotriva Germaniei
Crizele din 1935-1936
Ofensiva hitleristă în Europa Centrală
Crizele hotărâtoare şi declanşarea războiului
1939-1941: Cucerirea Europei Continentale
Europa cucerită de Germania
Europa împotriva lui Hitler
Eliberarea Europei şi prăbuşirea Axei
Capitolul 5 *ANNÉES FOLLES* ŞI ANII SUMBRI: CULTURILE EUROPENE ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE
Transformările economice şi modificarea condiţiilor de viaţă
Années folles: mit şi realitate
„Criza spirituală“ şi noile concepţii estetice
Curentele avangardiste
Clasici şi moderni
Scriitori şi artişti „angajaţi“
Culturile totalitare
Practici sociale şi timpul liber al maselor
Partea a II-a (1945-1992) DE LA IALTA LA MAREA PIAŢĂ COMUNĂ ŞI LA PROIECTELE DE UNIUNE POLITICĂ EUROPEANĂ
Capitolul 6 EUROPA ÎN TIMPUL „RĂZBOIULUI RECE“
Ialta
Europa vlăguită de război
Începuturile „Războiului Rece“
Europa „atlantică“ sau Europa „europeană“
Europa împărţită în două
Încordarea relaţiilor dintre blocuri şi insecuritatea europeană (1950-1954)
Începuturile „destinderii“
Capitolul 7 EUROPA DE VEST ÎN PERIOADA DEZVOLTĂRII (DIN ANII 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)
Reconstrucţia şi dezvoltarea economică
Atmosfera internaţională se îndreaptă spre „destindere“
Naşterea Comunităţii Economice Europene şi primele sale succese
Europa generalului de Gaulle
De la Europa celor Şase, la Europa celor Nouă
„Politica din Est“ a cancelarului Willy Brandt

Anul 1968 şi urmările sale în Europa de Vest
Capitolul 8 EUROPA DE EST (DE LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)
Avatarurile destabilizării (1953-1956)
Octombrie polonez şi tragedia Ungariei
De la „comunismul naţional“ la „suveranitatea limitată“
Standardizarea
Capitolul 9 DE LA EUROPA CELOR DOUĂ BLOCURI LA EUROPA STATELOR INDEPENDENTE (DE LA MIJLOCUL ANILOR 1970 PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE)
Europa de Vest în cadrul crizei mondiale
„A vorbi pe o singură voce?“
Reîntoarcerea la Războiul Rece
Euroterorismul (Terorismul european)
Comunitatea Economică Europeană, de la nouă la doisprezece membri
Europa de Est: ultimele licăriri ale totalitarismului
Destinderea internaţională şi prăbuşirea comunismului
Capitolul 10 CIVILIZAŢIA EUROPEANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX
Creştere şi descreştere demografică
Mutaţiile sociale din timpul „celor treizeci de ani glorioşi“
Viaţa cotidiană şi practicile sociale
Standardizarea şi limitele acesteia
Societăţile europene în plină criză
Cultură de masă sau cultură pentru mase?
Marile tendinţe ale creaţiei intelectuale şi artistice
Reînoirea şi impasul practicilor culturale de masă
Concluzii

Volumul 1:
Moştenirea Antichităţii

Traducere de Ion Biţa

Ediţie îngrijită, note şi comentarii de Nelu Zugravu

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

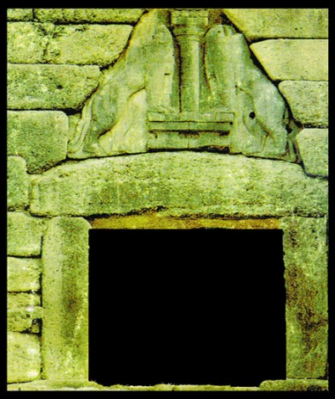

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

„Europa este un continent, o civilizaţie; ea nu este nicidecum o entitate politică ori economică. Ideea europeană este golită de sens, îi lipsesc atât transcendenţa ideologiilor mesianice cât şi imanenţa patriotismului concret“. Astfel se exprima acum treizeci de ani unul dintre observatorii cei mai clarvăzători ai problemelor lumii din vremea sa, Raymond Aron, şi, fără îndoială, el avea dreptate să pună accentul pe lipsurile materiale şi spirituale ale măreţului proiect iniţiat de „părinţii Europei“. Şi alţi mari intelectuali europeni, fără a fi bănuiţi de naţionalism exagerat, avuseseră aceeaşi intuiţie şi formulaseră rezerve asemănătoare, precum un Salvador de Madariaga („Europa nu este şi nu va fi niciodată o naţiune; ea este doar un mănunchi de naţiuni. Incontestabilele componente ale spiritului european sunt doar trăsăturile naţionale“) sau Arnold Toynbee („*Uniune*, este oare acesta cuvântul potrivit pentru puzderia de forţe europene pe care le presimţim? *Divizare* n-ar fi, dimpotrivă, cuvîntul cel mai nimerit?“).

În momentul în care cele 12 ţări semnatare ale tratatului ce avea să pună bazele Actului unic dau viaţă „marii pieţe“ europene, când adoptă un sistem monetar comun, îşi lărgesc competenţele şi întăresc puterile instituţiilor sale de la Bruxelles ori Strasbourg, când „mica Europă“ a lui Monnet, Schumann, Adenauer şi a altor de Gasperi

dobândeşte o poziţie care face din ea, în ciuda incertitudinilor şi a slăbiciunilor, un pol spre care se îndreaptă atât Austria şi Suedia, dar şi Turcia şi câteva din ţările foste satelite ale URSS, putem să ne întrebăm dacă opoziţia dintre „Europa patriilor“ şi cea a „tehnocraţiilor“ ori a „oamenilor de afaceri“, ai cărei adversari n-au încetat de patruzeci de ani să-i denunţe caracterul „artificial“ şi „apatrid“, este la fel de puternică ca şi atunci când generalul de Gaulle se întreba ce ar fi adus culturii europene un Dante, un Goethe ori un Chateaubriand dacă ar fi gândit şi scris „în *esperanto* sau *volapuk integrat*“. Fără îndoială că ideea de naţiune păstrează în Europa de azi o parte din puterea ei mobilizatoare. În estul continentului, acolo unde marele dezgheţ din 1989 a scos la iveală cât de mult erodase „internaţionalismul proletar“ mentalităţile popoarelor supuse protectoratului „marelui frate“, asistăm la o recrudescenţă a naţionalismului clasic, în ce are el mai rebel şi mai agresiv faţă de iniţiativele transculturale. Se pare că sentimentul de apartenenţă la un ansamblu care îl transcende pe cel de Stat-naţiune pare a fi câştigat teren de vreo 10-15 ani, cel puţin în ţările Comunităţii europene, iar aceste reacţii naţionaliste rămân doar de suprafaţă, sondajele făcute în cele 12 state membre arătând că mulţi vor fi pe viitor locuitorii acestei părţi a Europei care să accepte principiul supranaţionalităţii.

Printre motivele care înclină balanţa în acest sens se află şi conştientizarea, încetul cu încetul, de către europeni a unei apartenenţe comune, care a fost mult timp privită doar din punct de vedere spiritual, incompatibilă cu sentimentul exclusiv de

apartenenţă la „patria“ lingvistică şi culturală. Nu tragem de aici concluzia că ar exista o esenţă europeană anterioară existenţei naţiunilor care o compun, după cum sugera Denis de Rougemont (*Vingt-huit siècles d'Europe*, 1961). Apare în schimb din ce în ce mai evident că, dincolo de particularităţi şi de rupturi, istoria a făurit, dacă nu o conştiinţă a identităţii afirmate, cel puţin a făcut să se ajungă la trăsături comune care încep a fi trăite ca atare de numeroşi locuitori de pe bătrânul continent. Un istoric, scrupulos cu faptele şi nu tocmai înclinat în a făuri concepte fixe, imuabile, Charles Seignobos, scria totuşi următoarele în ajunul celui de-al doilea război mondial: „60 de ani petrecuţi studiind şi predând istoria tuturor ţărilor mi-au dat ocazia să compar între ele toate popoarele Europei în diversele momente ale istoriei lor. Această comparaţie mi-a dat şi posibilitatea să le observ trăsăturile comune, trăsături care nu apar la istoricii care se ocupă doar cu studiul unei ţări ori al unei epoci. Comparând aventurile diferitelor popoare şi condiţiile lor de viaţă, am ajuns să aleg din bagajul enorm de cunoştinţe acumulate de specialişti, câteva asemănări generale şi să discern cum s-au format ele“. (C. Seignobos, *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe*, Paris, PUF, 1938, p. V)

Aceste „trăsături comune“, aceste „asemănări generale“ sunt într-adevăr produsul unei îndelungate evoluţii istorice, al cărei examen constituie obiectul acestei cărţi. La sfârşitul unui secol care va fi fost cel al înfloririi statelor-naţiuni şi al dezlănţuirii furiilor naţionaliste, dar şi al profilării, sub o formă încă nesigură, a ceva ce ar

putea să semene, peste câteva decenii, cu utopia Statelor Unite ale Europei, a venit momentul să ne punem întrebări asupra identităţii ariei geoculturale în care a luat naştere ideea europeană. Numeroşi sunt aceia care neagă această identitate sau care o găsesc artificială, pentru că o aplică la realităţi ce aparţin naţiunii istorice propriu-zise. Trebuie să ne amintim că statul-naţiune nu a fost mereu o evidenţă pentru europenii secolelor trecute şi că, într-o largă măsură, conceptul de naţiune a fost o „invenţie“ a istoriei contemporane. Problemele de cultură şi limbă, ataşamentul la o „mică patrie“ ameninţată cu dispariţia în proiectul de centralizare al statului-naţiune, legătura care există între acest sentiment şi conştiinţa contrastelor dintre diversele regiuni, toate aceste elemente care frânează astăzi aderarea multor europeni la procesul de unificare, început acum mai bine de 30 de ani, au existat, sub o formă ceva diferită, în secolul trecut, în Sicilia Ghepardului, în Bavaria lui Ludovic al II-lea, chiar şi în anumite provincii periferice ale Franţei rustice, în primii ani ai celei de-a Treia Republici.

Dacă Europa de astăzi, ca o construcţie politică originală, este efectiv de „inventat“, aşa cum au fost, respectând proporţiile, inventate în secolul al XIX-lea, Germania ori Italia, procesul nu mai are loc pe un teren virgin. Ea este chemată, dimpotrivă, să se hrănească din experienţe, câteodată dramatice, trăite în comun, cu producţii ieşite din amestecuri intelectuale, politice, artistice, religioase etc., din zestrea culturală comună care, uneori, se pierde în negura timpului.

Europenii au apărut ca un produs al unei istorii agitate şi nu, cum au crezut că au descoperit

„antropologii“ rasişti din secolul trecut, dintr-o predestinaţie biologică, făcând din etniile „cele mai pure“, stabilite pe continentul nostru, purtătorii unei civilizaţii superioare. Doar interacţiunile multimilenare între popoare, culturi, clase şi apoi între state au ţesut o „unitate“ europeană diversă şi contradictorie. Comunitatea popoarelor europene nu este – după cum se vede – nici rasială, nici lingvistică. Mai ales, ea nu constituie un punct de plecare prealabil în constituirea naţiunilor. Naşterea acestora din urmă i-ar fi anhilat astfel esenţa, ceea ce nu este cazul. Istoricul nu poate decât să fie de acord cu afirmaţiile sociologului Edgar Morin din *Penser l'Europe*: „Europa modernă, scrie acesta, s-a autoconstituit dintr-un haos primordial, la care au participat forţe de ordonare, de dezordine şi de organizare. Europa nu a existat până la începutul secolului XX, decât divizată, plină de antagonisme şi de conflicte care, într-un anumit fel, au produs-o şi au apărat-o. Este motivul pentru care trebuie să lăsăm deoparte ideea de Europă unică, clară, distinctă, armonioasă. Să respingem ideea oricărei esenţe europene primare, să ne ferim a crede că o realitate europeană ar precede diviziunile şi antagonismele când, dimpotrivă, se naşte din ele. Doar odată cu explozia creştinismului au putut să apară aceste realităţi originar europene, statele-naţiuni, şi tot acum se va întinde şi impune noţiunea de Europa. Iată-ne, aşadar, în miezul dificultăţii de a gândi Europa, când suntem obişnuiţi cu modul clasic de gândire, conform căruia ideea de unitate e mai puternică decât cea de multiplicitate şi metamorfoză, când ideea de diversitate duce la un inventar de elemente

juxtapuse. Dificultatea de a gândi Europa este mai întâi aceea de a gândi unul în multiplu şi multiplu în unul: unitas multiplex. Este, în acelaşi timp, dificultatea de a gândi identitatea în non-identitate“. (E. Morin, *Penser l’Europe*, Paris, Gallimard, 1987, p. 27)

Prezentul volum va trata deci o Europă fictivă, virtual prezentă gândind platonic. Primele straturi ale istoriei europene, care vor servi la elaborarea ulterioară a entităţii europene, s-au aşezat începând cu preistoria şi sfârşind cu Antichitatea.

Dar să nu ne amăgim: megaliţii răspândiţi în partea occidentală a continentului, influenţa culturii greceşti, dezvoltarea şi răspândirea dreptului roman şi a instituţiilor sale nu trasează punctat limitele viitoarei Europe. Grecii, care au inventat cuvântul „Europa“, erau împrăştiaţi pe trei continente, iar romanii şi-au făurit imperiul în jurul Mediteranei. Cert este că ne rămâne, şi din partea unora şi a altora, o moştenire fabuloasă pe care o putem considera pe bună dreptate ca fiind izvorul identităţii culturale europene.

Capitolul 1
RĂDĂCINILE EUROPEI
(DE LA ORIGINI PÂNĂ LA CELŢI)

■ În lumea antică, Europa nu are individualitate. Ea nu este decât o expresie geografică, desemnând promontoriul occidental al blocului euroasiatic, care nu posedă nicio unitate din cauza climatelor diferite, a formelor de relief diverse şi a lipsei de limite continentale clare.

■ Primii oameni care au venit să se stabilească pe „continent“ erau din Africa sau din Orientul Apropiat. Pe parcursul zecilor de mii de ani ai Preistoriei, Europa nu se găseşte la originea niciuneia din primele forme de civilizaţie, nici nu oferă o arie omogenă: lumea mediteraneeană influenţată de civilizaţiile Orientului Apropiat, zona dunăreană, regiunile din apropierea Atlanticului sunt zone total diferite.

■ Civilizaţia megalitelor din Europa occidentală apare ca un prim element de unitate, din care se va dezvolta, în mileniile IV şi III, o societate ţărănească diferenţiată şi organizată. Apariţia metalului (arama, bronzul, apoi fierul) accentuează pătrunderea

civilizaţiei, în timp ce, în secolele XIII-XII î.e.n., răspândirea practicii incinerării şi a mormintelor – câmpuri de urne dau naştere unei adevărate comunităţi culturale.

■ Sfârşitul Preistoriei este marcat de instalarea în Europa a indo-europenilor (celţi, germanici, baltici...) despre care nu există date certe nici în privinţa originii geografice, nici în cea a modului de instalare (cucerire ori colonizare pacifistă), şi a căror existenţă, ca entitate omogenă, nu se sprijină decât pe ipoteze lingvistice sau pe studiul mitologiei comparate. Purtători ai unei civilizaţii unitare (societate patriarhală, organizată în clase şi unităţi tribale, economie păstorească incluzând agricultura şi folosirea calului, locuire în colibe rectangulare grupate în sate, religie a cultului solar), celţii nu prezintă totuşi o unitate politică, rasială ori lingvistică.

Cuvântul „Europa“ nu a însemnat, multă vreme, pentru greci decât un teritoriu foarte strâmt al continentului care poartă astăzi acest nume. Poetul Hesiod, care a fost, se pare, primul care l-a folosit la sfârşitul secolului al VIII-lea î.e.n., îi opune „pe cei care trăiesc în bogatul Peloponez, pe cei din Europa, cât şi pe toţi cei care trăiesc în insulele scăldate de valuri“, ceea ce ne face să tragem concluzia că Europa nu constituie decât o parte a Greciei continentale. Trei secole mai târziu, Herodot evocă cele trei părţi care compun uscatul: Asia, Libia[1] şi Europa, fără a indica, totuşi, pentru aceasta din urmă, limite precise: doar, eventual,

acea Europă conturată în sud, în jurul Mediteranei. Despre contururile sale occidentale, acesta scrie: „Cu toată străduinţa mea, nu am până acum mărturia unei persoane că ar fi constatat existenţa unei mări dincolo de Europa“. În rest, dacă acesta admite că s-ar întinde spre est până la Don (Tanais), iar spre nord, dincolo de Dunăre (Istros), totuşi nu menţionează mai nimic în legătură cu limitele nordice ale „Europei din Tyr“, venită, după legendă, „din Fenicia în Creta şi apoi în Licia“.

Nesiguranţa va continua pe parcursul unei mari perioade a Antichităţii, cu toate că, în timpul romanilor, odată cu Strabon şi Pliniu cel Bătrân, apoi în secolul al II-lea e.n., odată cu Ptolemeu din Alexandria, cunoştinţele geografice s-au dezvoltat simţitor. Se ştie acum că există o mare imensă dincolo de „coloanele lui Hercule“ (strâmtoarea Gibraltar), care scaldă Hispania, Galia şi insulele britanice. S-a reperat Scandinavia, dar continuă să se creadă că este o insulă în Marea Sarmatică. Nu se ştie mai nimic despre regiunile situate la est de Rin şi Dunăre, şi se persistă în a se fixa la Don şi la Marea de Azov (Palus Maeotis) limitele a ceea ce rămâne pentru antici doar o pură expresie geografică.

Se vorbeşte, într-adevăr, foarte puţin de „Europa“ în lumea antică, doar pentru a o evoca în versuri (Ovidiu în Metamorfozele sale) sau prin frescele murale (cum ar fi cele de la Pompei), sau pentru a menţiona răpirea frumoasei prinţese din Tyr, fiica lui Agenor, de către un Zeus îndrăgostit, preschimbat în taur. La greci, nici marii tragici ai secolului al V-lea î.e.n., nici Platon nu folosesc acest cuvânt, şi, dacă Tucidide şi Xenofon se servesc de

el, ei o fac cu totul excepţional, dintr-o perspectivă pur geografică. Aristotel este mai generos cu termenul, dar şi el nu-l foloseşte decât pentru a-i opune pe greci vecinilor lor „barbari“, asiatici ori europeni. Primii sunt, scrie acesta din urmă, „inteligenţi şi abili, dar le lipseşte curajul, aşa încât sunt mereu supuşi cuceririlor şi sclaviei“. Cei din urmă, europenii, formează naţiuni „pline de curaj, dar câteodată sărace în inteligenţă şi îndemânare, aşa încât rămân, în comparaţie cu asiaticii, liberi, lipsindu-le totuşi organizarea politică şi capacitatea de a-şi guverna vecinii“. Doar grecii, ocupând o poziţie geografică mediană între aceste două fracţiuni ale lumii barbare, constituie o rasă care, „graţie virtuţilor ce le are, continuă să se bucure de libertate“ şi „este capabilă să conducă omenirea“. Noţiunea de Europa nu coincide, aşadar, cu cea de civilizaţie. Şi ceea ce este valabil pentru greci este valabil şi pentru romani, şi ei puţin dornici de a folosi un cuvânt care nu este pentru ei decât un instrument comod de delimitare a spaţiului. „Romanitatea“ se defineşte în funcţie de o cultură şi de un sentiment de apartenenţă, care exclude o parte întreagă a continentului european şi care integrează, dimpotrivă, teritorii care se găsesc în Africa şi Asia.

Altfel spus, anticii nu au gândit niciodată Europa ca noi, cei de astăzi. Au născocit doar cuvântul iar acesta a rezistat vreme de 27 de secole. I-au dat un conţinut geografic care a evoluat relativ puţin după aceea. Dar n-au făcut ca să coincidă acest concept cu aria de extindere a culturii lor. Istoria este cea care a făcut ca această cultură să se fixeze în spaţiul pe care noi acum îl desemnăm ca fiind

Europa.

Diversitatea spaţiului european

Promontoriul occidental al imensului bloc euro-asiatic, Europa este delimitată, arbitrar, la est de linia munţilor Urali prelungită, până la Marea Caspică, de fluviul cu acelaşi nume. Celelalte două laturi ale triunghiului sunt limite naturale, formate, la vest, de Oceanul Atlantic şi de mările aflate în prelungirea lui (Marea Nordului, Marea Baltică, includem aici şi Oceanul Îngheţat), iar la sud de Marea Mediterană, presărată cu insule, care o fac uşor navigabilă, chiar şi de către ambarcaţiuni uşoare. Acest ansamblu are dimensiuni modeste: 4.000 de km de la extremitatea nordică până în sudul Cretei, 5.000 de km de la Urali la Lisabona, totul pe o suprafaţă totală ce nu depăşeşte 10 milioane de km^2 şi care reprezintă 7% din uscatul planetar.

Cu excepţia zonei polare nordice – 6-7% din ansamblu – subcontinentul european este situat în întregime în zona temperată. Este deci deschis influenţelor benefice ale vânturilor din vest, cu atât mai mult cu cât este pătruns de mări. În sud, Mediterana şi „filialele“ sale (mările Tireniană, Ionică, Adriatică, Egee şi Marea Neagră) scaldă insule şi arhipelaguri, desparte cele trei spaţii peninsulare: iberic, italian şi grec. În nord, Atlanticul scaldă cele mai mari insule ale Europei – Marea Britanie şi Irlanda – şi pătrunde până în inima Europei de Nord prin Marea Nordului, Marea Baltică, golfurile Botnic şi Finic. La poli, în sfârşit, se deschid, cu Marea Barents şi Marea Albă, golfuri

adânci în zona neprimitoare a Câmpiei Ruse. Configuraţia coastelor, fie că e vorba de mări periferice, golfuri, estuare, fiorduri, ori de rias-uri (parte în avalul unei văi invadate de mare), uneori foarte adânci (150 de km pentru Sogneford-ul norvegian, 80 de km pentru estuarul Gironde), favorizează pătrunderea aerului umed spre interior. În plus, „deriva nord-atlantică“, curent călduţ provenit din Gulf Stream, încălzeşte clima regiunilor de coastă şi accentuează instabilitatea vremii şi masa de precipitaţii. Totuşi, Europa este şi ţinta influenţei masei continentale asiatice şi a Mediteranei. Iarna, aerul siberian, uscat şi rece, ajunge în regiunile centrale şi câteodată occidentale ale continentului, făcând ca zilele să fie însorite, dar geroase. Vara, aerul cald saharian traversează Mediterana şi poate urca până în zona insulelor britanice. În tot timpul anului, aerul polar şi rece, şi cel tropical, care este cald se înfruntă asigurând Europei ploi aproape regulate.

Aceste influenţe determină trei tipuri principale de climă şi deci de soluri şi de vegetaţii naturale. Aria oceanică cuprinde toate teritoriile care mărginesc Atlanticul şi prelungirile sale, în speţă, unele mări, din nordul Scandinaviei în centrul Portugaliei. Această climă pătrunde puternic în interiorul continentului, mai puţin în Norvegia, din cauza barierei muntoase. Această climă este caracterizată prin precipitaţii bogate, repartizate pe tot parcursul anului şi prin neînsemnate diferenţe termice anuale. Diversele nuanţe ale acestei clime se resimt în funcţie de latitudine şi, în special, în funcţie de longitudine. Spre est, într-adevăr, clima oceanică se alterează, precipitaţiile sunt mai sărace, iar

contrastele dintre anotimpuri se accentuează. Toată această zonă este acoperită cu păduri de foioase. Astăzi mai sunt doar câteva zone din acest tip de pădure, dar, până la sfârşitul Evului Mediu, ea a ocupat în Europa de nord-est un spaţiu important, alături de pajişti şi culturi. Într-adevăr, solurile brune, bogate în humus, a căror fertilitate este dată de prezenţa loess-ului (depozit prăfos de origine glaciară, transportat de vânturi în Cuaternar), au favorizat dezvoltarea agriculturii în detrimentul pădurilor. Pe pământurile cele mai sărace, defrişate şi abandonate apoi, pădurea nu s-a reconstituit firesc şi landele (întinderi de pământ unde nu cresc decât anumite plante în sălbăticie) sau zăcămintele de turbă din zonele prost drenate ale marii câmpii germano-poloneze i-au luat locul.

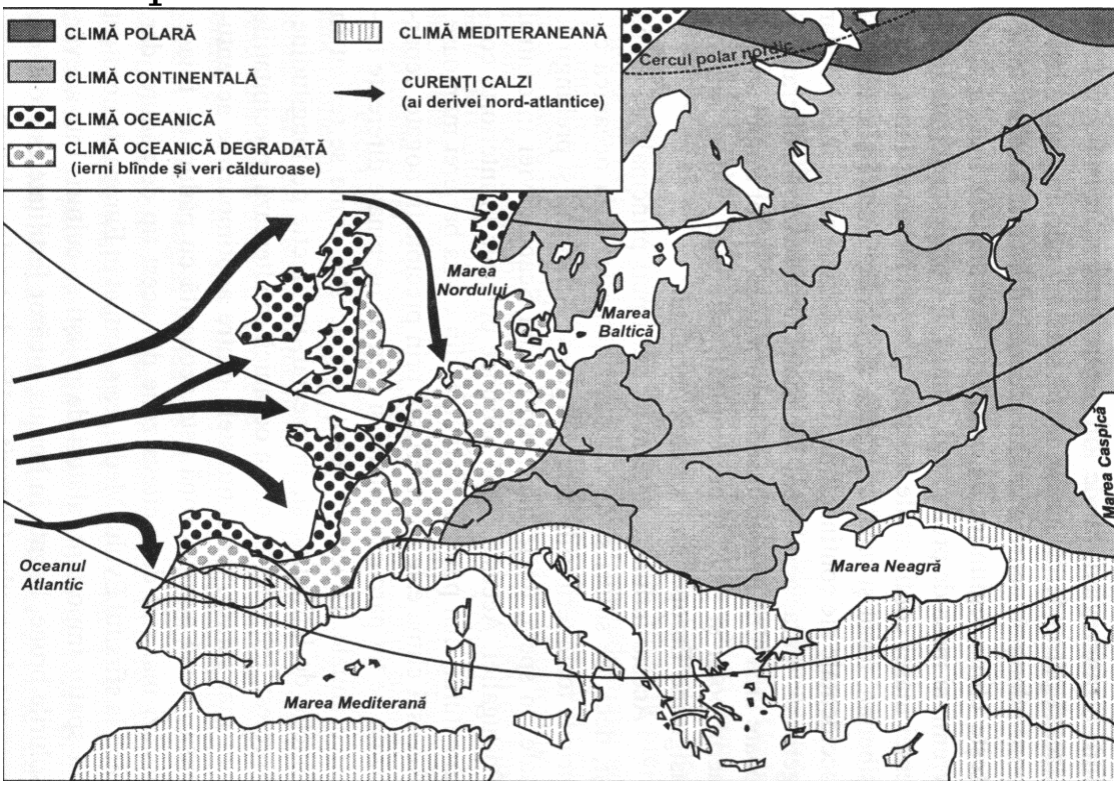

Marile arii climatice ale Europei

Clima continentală se resimte în cea mai mare parte a Europei Centrale şi de Est. Este

caracterizată prin diferenţe mari de temperatură între iarna uscată şi rece (până la -40°C, la Moscova) şi vara caldă şi furtunoasă (30-35°C). În timpul scurtei primăveri, dezgheţurile acoperă câmpurile cu noroi. În această zonă se găseşte astăzi vegetaţia cea mai bine conservată. Tundra acoperă regiunile subpolare, cu soluri mereu îngheţate. Taigaua, pădurea boreală unde cresc conifere şi mesteceni, se întinde pe o mare suprafaţă a Scandinaviei şi a Rusiei de nord. Solurile sale acide şi alcaline nu sunt prea fertile. Inima Europei continentale este domeniul pădurii mixte de foioase şi de conifere, pădure întâlnită doar în masivele muntoase, căci solurile brune, pe care cresc acestea, sunt favorabile agriculturii. Mai la sud, între Nipru şi Volga, întâlnim preeria, cu soluri negre, foarte fertile (cernoziomul din Ucraina), pământuri acoperite cu grâu, cele mai întinse din Europa. În sfârşit, pe malul Mării Negre, începe stepa care se prelungeşte până în Asia centrală. Solurile ei sărace şi uscate nu produc decât o vegetaţie pitică.

Aria mediteraneeană cuprinde zona litorală a Mării Mediterane, cât şi cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, a Italiei şi a Greciei. Vara este călduroasă, însorită şi uscată, iarna blândă (mai puţin în podişuri şi în zona muntoasă). Ploile cad primăvara şi, mai ales, toamna; ele sunt torenţiale, săpând versanţii şi deplasând solurile. Adaptată secetei din timpul verii, vegetaţia de stejari verzi şi de stejari de plută a fost, cu timpul, distrusă de defrişări, caprele şi oile, cedând locul landelor, pe solurile calcaroase, rariştilor pe solurile granitice şi, fireşte, culturilor cerealiere, viţei-de-vie şi

măslinului.

Diversităţii climaterice a solurilor şi a formaţiunilor vegetale originare, i se adaugă cea a reliefului, produs al unei lungi şi complexe istorii geologice, ale cărei principale faze nu putem decât să le amintim în treacăt.

La nord şi la est, „scutul baltic“ şi „masa“ rusă formează părţile cele mai vechi ale continentului, distruse înainte de era primară. Pe marginile acestui „scut“ s-au format nişte fose submarine pe fundul cărora s-au adunat sedimente care, la rândul lor, s-au înălţat în Era primară formând două pliuri: cel caledonian, apărut acum 400 de milioane de ani din fosa care mărginea scutul baltic şi redus cu timpul la stadiul de platformă, apoi cel hercinian, cu cca 175 de milioane de ani mai târziu, care a făcut să iasă din mări diverse forme de relief, din sudul Irlandei până în Boemia, şi din Belgia în Spania meridională. Aceşti Munţi Hercinici, la care adăugăm Uralii, au fost la rândul lor erodaţi şi transformaţi în platforme. În timpul Erei secundare, acolo unde soclul hercinian prăbuşit a fost invadat de mare, s-au suprapus depozitele viitoarelor bazine sedimentare. În locul Alpilor actuali se găsea o fosă uriaşă. În Terţiar, această zonă s-a mişcat prin deplasarea spre nord a enormei plăci africane. Lovindu-se de placa eurasiatică, aceasta a provocat o serie de înălţări de mare anvergură, care au dat naştere Pirineilor, Alpilor, Carpaţilor şi Caucazului. Soclurile primare, mai rigide, s-au ridicat formând aşa-zisele „masive vechi“, ori s-au prăbuşit formând câmpii strâmte. De-a lungul crăpăturilor au ţâşnit vulcani, (ca cei din Masivul Central, de exemplu), în timp ce bazinele sedimentare apăreau din ape.

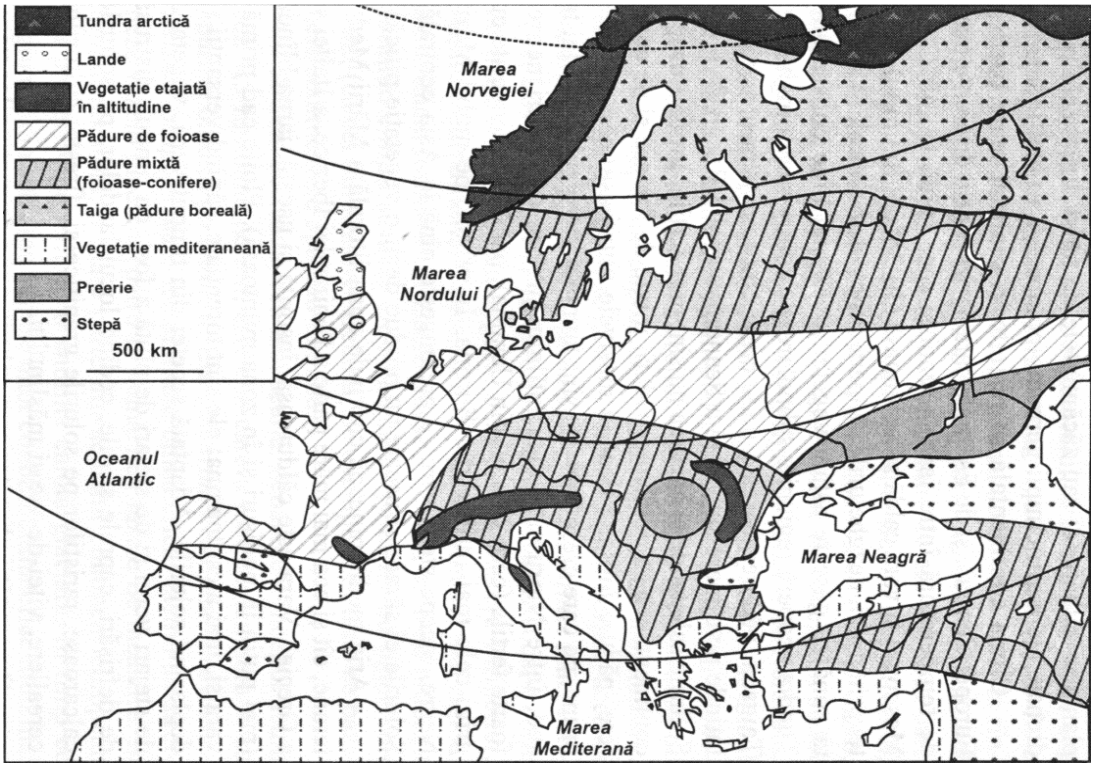

Vegetaţia naturală şi solurile Europei

A treia perioadă, cea mai scurtă, deoarece a început acum cca 1,5 milioane de ani, este cea care a fost contemporană cu apariţia omului pe Pământ. Era cuaternară este mai ales caracterizată printr-o mare instabilitate climaterică, făcând să alterneze fazele glaciare (patru la număr) cu fazele de încălzire. În timpul acestora, o mare parte din actualul continent european s-a pomenit acoperit cu o enormă calotă glaciară, în timp ce regiunile din sud erau supuse unor condiţii climaterice mult mai dure decât cele pe care le cunoaştem astăzi. Dimpotrivă, în timpul fazelor interglaciare, Europa a cunoscut o climă caldă şi a fost, parţial acoperită cu o vegetaţie asemănătoare celei ce o găsim în regiunile tropicale.

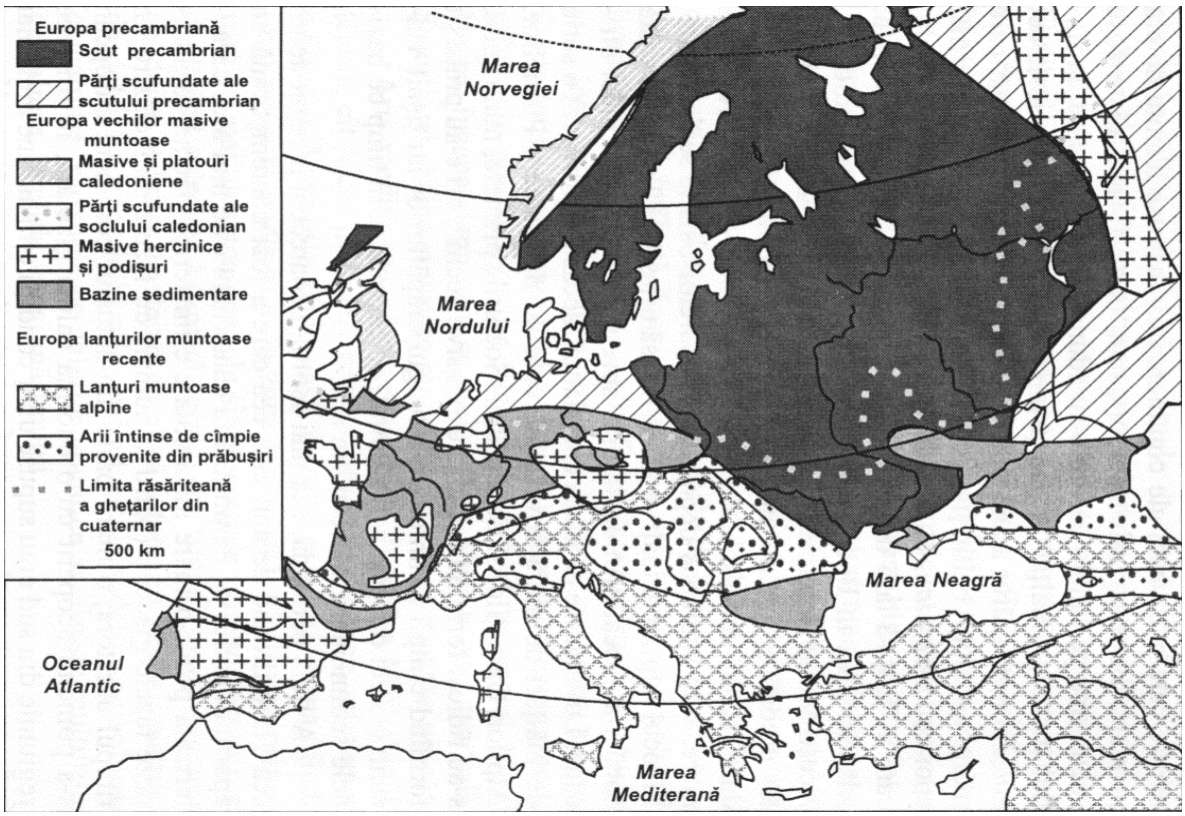

Structura Europei

Nivelul apelor a crescut, făcând ca mările, azi despărţite, să comunice între ele (este cazul Mării Baltice, Mării Albe, Mării Caspice şi Mării Negre), şi înecând văile adânci săpate în perioada glaciaţiunilor. Trăim astăzi într-o fază interglaciară, care a fost mai întâi umedă şi caldă. Ea a finisat reliefurile pe care le cunoaştem şi a fixat contururile coastelor.

Înfăţişarea continentului nostru este produsul acestei perioade zbuciumate şi dure. Ea este dată şi de diversele tipuri de climă, de extrema varietate a peisajelor naturale. La nord se întind, din Belgia la Urali, marile câmpii, care se lărgesc progresiv spre est, ajungând a măsura mai multe mii de kilometri în Rusia. Monotonia este întreruptă de urmele pe care le-au lăsat aici marii gheţari de la începutul cuaternarului: cordoanele de morene ale câmpiilor germano-poloneză şi rusă, lacurile şi mlaştinile care

au năpădit marginile Balticii.

În vest şi în centru, Europa vechilor masive oferă un relief mai compartimentat şi peisaje foarte diversificate. Este zona podişurilor granitice şi a munţilor de mărime medie – doar lanţul muntos scandinav atinge 2.500 m altitudine –, înălţimi ale căror forme greoaie au fost remodelate de episoade climaterice actuale: clima tropicală din Terţiar, care a descompus rocile cristaline şi care a dat naştere unor blocuri haotice, răspândite peste tot, clima rece a Cuaternarului care a săpat văi adânci şi a acoperit versanţii cu avalanşe de pietre şi cu roci plate de râu. În masivele britanice, în Norvegia şi în Munţii Vosges, amprenta glaciară este cea mai pregnantă, dând câteodată un aspect „alpin“ masivelor primare. Între aceste masive, uneori presărate cu urme vulcanice (Şoseaua Giganţilor în Irlanda, lanţul muntos Puys în Masivul Central), se întind podişuri calcaroase ori de gresie provenind din bazinele sedimentare, crestate de văile şi depresiunile astfel formate în rocile slabe. În sfârşit, în sud, Europa lanţurilor muntoase recente prezintă formele de relief într-un puternic contrast. Găsim aici cele mai înalte vârfuri ale continentului – Mont-Blanc: 4.807 m, Elbrouz: 5.633 m –, culmi ale unor puternice lanţuri muntoase, sfârtecate de eroziuni, tăiate de văi largi prin deplasarea gheţarilor, şi de câmpiile întinse provenite din prăbuşiri (Câmpia Padului, Câmpia Panonică), unde se adună resturile smulse muntelui în urma unei eroziuni glaciare intense. Deplasările începute în Terţiar nu sunt încă încheiate, dând acestei regiuni un grad sporit de instabilitate: vulcanii rămân activi iar seismele sunt relativ frecvente şi distrugătoare.

Era geologică	Cînd a început	Durata	Flora şi fauna
1. Precambrian	peste 4,5 miliarde de ani în urmă	mai mult de 4 miliarde de ani	alge neclasificabile
2. Primar	570 milioane de ani în urmă	345 milioane de ani	plante şi nevertebrate
3. Secundar	225 milioane de ani în urmă	160 milioane de ani	reptile uriaşe
4. Terţiar	65 milioane de ani în urmă	63,5 milioane de ani	înmulţirea mamiferelor
5. Cuaternar	1,5 milioane de ani în urmă		apariţia omului

La avantajele pe care le conferă celei mai mari părţi a continentului european apartenenţa la zona temperată, diversitatea peisajelor şi a resurselor naturale, fertilitatea terenurilor agricole, deschiderea ei spre lumea exterioară prin căi maritime şi terestre, adăugăm uşurinţa relativă de a comunica în interior, graţie reţelelor hidrografice şi, în special, marilor axe transversale constituite de cursuri de apă precum Duero, Tage, Sena şi Loire, Dunărea şi Rinul, Elba şi Vistula, Volga şi Niprul. Folosite, ca şi marile trecători terestre (pragul Turgai între Urali şi Marea Caspică, poarta Moraviei în inima Carpaţilor, pragurile Bourgogne şi Poitou, defileele din Alpi şi Pirinei etc.), de invadatori şi de neguţători, aceste cursuri au favorizat amestecurile umane şi au contribuit la foarte lenta omogenizare a populaţiilor europene.

Popoarele care au locuit în spaţiul european au ştiut să profite de aceste condiţii naturale propice activităţii umane pentru a-şi constitui, încă din vremea Preistoriei, civilizaţii originale, a căror arie

de extindere a coincis uneori cu o fracţiune însemnată a acestui spaţiu. De aici nu reiese nicio „predestinare europeană“ în a ocupa centrul lumii şi în a deţine cheile civilizaţiei, aşa cum o viziune deterministă şi etnocentrică a istoriei a putut să lase să se înţeleagă câteodată, sau cum continuă să afirme fără complexe unii discipoli întârziaţi ai profeţilor rasişti din secolul trecut. Europa, repetăm, nu este o „esenţă“ din care s-ar fi născut civilizaţiile aşa-zis „avansate“ şi presupuse a fi „superioare“. Ea este ceea ce, de fapt, europenii au făcut din ea în cursul unei istorii multimilenare şi adesea tributară unor realităţi ale continentului.

Primele aşezări umane

Leagănul omenirii nu se găseşte în Europa, ci în Africa, acolo unde *homo habilis* – primul din familia hominizilor care a conceput şi realizat unelte şi care a dispus, se pare, de un limbaj articulat – a apărut acum 2,5 milioane de ani. Primele migraţii spre Europa şi Asia sunt cu puţin posterioare apariţiei unei subspecii mai evoluate, *homo erectus*, complet biped şi dotat cu o capacitate cranianã mai mare.[2] Ele au loc deci cu 1,5 milioane de ani în urmă şi cuprind mai întâi regiunile mediteraneene. Implantările se vor extinde apoi spre nord, concomitent cu retragerea gheţarilor, până în momentul în care o nouă fază de răcire va constrânge populaţiile răsfirate şi încă puţin numeroase (se pare că nu mai mult de câteva sute de mii de indivizi pe ansamblul spaţiului continental şi rural) să aleagă regiuni mai primitoare.

Despre lunga perioadă care desparte apariţia pe

---

[2] Cei mai vechi hominizi au fost descoperiţi, într-adevăr, în Africa, în ţinutul Afar din Etiopia; ei sunt cunscuţi sub numele de *australopithecus afarensis* şi datează de la aproximativ 3.000.000-2.000.000 de ani. *Homo habilis* constituie următoarea verigă în evoluţia hominizilor, apărută cu circa 2.500.000 de ani în urmă; resturi ale acestuia au fost descoperite la Oldoway (Tanzania). În sfârşit, *homo erectus*, atestat pe la cea 1.800.000 î.d.Hr., reprezintă un hominid mult mai evoluat, cunoscător al focului şi al unor tehnici diverse de realizare a uneltelor; în Europa, urme ale sale se găsesc în mai multe puncte din Franţa, Spania, România etc. (apud. L. Roşu, *Treptele antropogenezei. Mic dicţionar al oamenilor fosili*, Bucureşti, 1987, p. 6-10, 30-31, 73-75, 75-76; L. Bârzu, *Paradisul pierdut. O istorie a societăţii primitive*, Bucureşti, 1993, p. 7-12; M. Taieb, *Pe meleagurile primilor oameni*, Bucureşti, 1992).

continentul nostru a primelor aşezări umane de apariţia strămoşului nostru imediat – omul din Neanderthal –, dispunem de o cunoaştere foarte lacunară şi discontinuă, fondată pe studiul efectuat de preistoricieni asupra urmelor lăsate de *homo erectus*. Despre „omul de Mauer“, cea mai veche fosilă umană de pe continent, a cărui mandibulă a fost descoperită în 1907 în acest sat din Baden-Würtemberg, aproape de Heidelberg, în Germania, amestecată cu diverse fosile animale, ştim că trăia acum 650.000 de ani şi că se hrănea în special cu carne. Siturile de la Tautavel (în Roussillon), Vertesszöllös (Ungaria), Azych (Azerbaidjan), Atapuerca şi Cova Negra (Spania), Montmaurin (Haute-Garonne), Saccopastore (Italia), Lazaret şi Terra Amata (Nisa), Swanscombe (Marea Britanie), Petralona (Grecia), pentru a nu le cita decât pe cele mai importante, sunt tot atâtea jaloane pentru o istorie a cărei cotitură majoră se situează între 400.000 şi 300.000 î.e.n., odată cu folosirea focului.

Aceşti primi locuitori ai Europei, repartizaţi în grupuri puţin numeroase între Azerbaidjan şi Spania şi între Mediterana şi Ţara Galilor, prezintă trăsături care îi deosebesc de alte ramuri ale lui *homo erectus* instalate în Africa şi Asia. Aceştia sunt oameni robuşti, cu un craniu având fruntea teşită, un prognatism puternic, dinţi voluminoşi la bărbaţi, mai mici la femei, şi o capacitate cranianăîncă redusă (de la 1.100 la 1.200 cmc), dar care tinde să se mărească cu vremea. Ei ştiu să cioplească osul şi piatra, trăiesc din ce vânează, din cules, din adunatul scoicilor. Nivelul superior al celor ce locuiau în Terra Amata (Nisa) denotă că, pe la 380.000, anteneanderthalienii cunosc folosirea

focului şi locuiesc în colibe din crengi, care sunt, probabil, popasuri de vânătoare. Începând cu această dată, habitatul se diversifică pe măsură ce se impune folosirea curentă a focului. Viaţa se organizează în jurul locuinţei iar spaţiul interior se îmbogăţeşte (de exemplu grota Lazaret, Nisa) cu primele elemente din „confortul“ modern: încălzire folosind lemne cu ardere lentă, paturi de alge şi de scoici marine acoperite cu blănuri etc.

Dacă limita maximă de vârstă a ante-neanderthalianului mediu diferă puţin de cea a omului de azi, speranţa de viaţă efectivă este foarte mică, deoarece într-o lume a foametei, a frigului exagerat, ameninţată mereu de animale de pradă care mişună în jurul lui, mortalitatea este foarte ridicată. Şi să nu uităm, în plus, că *homo erectus* nu este cruţat nici de boli. Oasele-document, descoperite în siturile sus-menţionate şi studiate de paleontologi, indică, într-adevăr, că strămoşii noştri din paleoliticul timpuriu şi mijlociu ar fi suferit uneori de reumatism, tumori, meningită, boli infecţioase diverse, boli dentare etc. În schimb, cariile erau, se pare, extrem de rare, ca şi bolile congenitale şi degenerative, ceea ce se poate explica doar printr-o foarte puternică selecţie naturală care a eliminat „diformii“ şi „bătrânii“.

Omul din Neanderthal

Între 100.000 şi 35.000 î.e.n., adică pe parcursul ultimei glaciaţiuni (Würm), un grup relativ omogen populează continentul european din Spania de Sud în Italia meridională, din Aquitania în Belgia şi din Germania de vest până în Carpaţi şi Crimeea. După descoperirea făcută în 1856 în Neanderthal (aproape de Düsseldorf, în Germania) a resturilor unui schelet uman şi, în special, a calotei craniene a unui om de 50 de ani, s-a dat acestui grup numele de umanitate „neanderthaliană“, dar trăsăturile care o caracterizează – cutie cranianã voluminoasă (+1.500 cmc), prognatism puţin acuzat, talie medie (~1,55 m), schelet robust, musculatură puternică, asimetrie a hemisferelor cerebrale – se regăsesc şi pe resturile dezgropate în 30 de situri explorate (din care jumătate sunt în Franţa şi Belgia). Este deci vorba de un om apropiat de cel de azi, folosindu-se şi el de mâna dreaptă, omnivor şi capabil de a folosi un limbaj articulat, dar care nu este, se pare, strămoşul său direct, în sensul că, după o perioadă de coexistenţă cu *homo sapiens sapiens*, venit din Orient, această ramură a evoluţiei umane dispare.

Omogenitatea morfologică a grupului neanderthalian este însoţită, în ciuda unor condiţii grele de viaţă (legate, în special, de variaţii de climă), de o relativă unitate de civilizaţie, legată de complexul musterian (de la localitatea Moustier, în Dordogne). La începutul glaciaţiunii Würm, europenii se instalează de preferinţă în aer liber, în colibe situate adesea pe malul vreunui râu. Mai

târziu, pe la 55.000-50.000 î.e.n., clima devenind mai aspră, aceştia trebuie să se adăpostească în grote pe care se străduiesc să le doteze cu un minim confort. Este vorba tot de grupuri puţin numeroase, nesemnificative pentru a constitui un tip de societate care să ne permită să putem vorbi de o Europă primitivă. Ei practică culesul, uneori pescuitul şi, mai ales, vânătoarea, cu predilecţie vânatul de talie mijlocie (cerbi, cai, bovine, porci mistreţi); au tendinţa de a se specializa şi a acţiona în colectiv, tendinţă care presupune o organizare socială deja structurată.

În afara uneltelor din piatră clasică – bifaciale, racloare de forme şi întrebuinţări diverse, vârfuri de săgeţi, cuţite etc. –, neanderthalienii au folosit atât osul ca materie primă pentru unelte şi arme, cât şi coarnele de cerb şi de ren. Au cunoscut poate şi folosirea tratamentului termic al silexului, care le permitea să îmbunătăţească calitatea instrumentelor fabricate din rocile silicioase. La urma urmei, poate câteva elemente noi în tehnicile de vânătoare i-ar deosebi de preneanderthalieni. Marea inovaţie, începând cu cca 100.000 î.e.n. – şi acestea marchează o schimbare epocală – este apariţia, în unele situri, a grămezilor de oase calcinate, distruse, se pare, din raţiuni rituale, şi a unor adevărate morminte în care corpurile umane, alungite sau uşor ghemuite, sunt înconjurate de ofrande şi de ceva ce aduce a inventar funerar. Deja în cultura acheuleană (principalul facies cultural al paleoliticului inferior), cu 200.000-300.000 de ani mai devreme, apăruseră preocupări rituale ori ludice, aşa cum o arată inciziile pe oase, confecţionarea de bile de argilă şi utilizarea ocrului

roşu ca pictură corporală, dar niciun semn de mormânt nu există înaintea apariţiei omului de Neanderthal.

Conversiunea acestuia din urmă la practici funerare, e drept, foarte primitive şi neregulate, marchează la primii „europeni“ naşterea fenomenului religios.[3]

Omul de Cro-Magnon şi apariţia artei în Europa

Cu cca 35.000 de ani î.e.n., apare în Europa omul modern – *homo sapiens sapiens* – sau omul de Cro-Magnon, de la numele adăpostului de sub stâncă de la Eyzies-de-Tayac, în Dordogne, unde au fost descoperite, în 1868, cinci schelete a căror morfologie este foarte apropiată de cea a contemporanilor noştri: talie înaltă (~1,70 m), craniu voluminos (1.400 cmc), faţă largă şi joasă, frunte verticală şi bombată etc. Venit din Orientul Mijlociu, unde apăruse cu zeci de mii de ani în urmă, acesta s-a instalat, progresiv, pe aproape tot continentul, migrând spre nord în ritmul marilor mutaţii climaterice şi atingând Danemarca şi sudul Scandinaviei între 11.000-9.000 î.e.n.

S-a crezut multă vreme că *sapiens sapiens* luase brusc locul omului de Neanderthal, că trecerea de la paleoliticul mijlociu la cel superior s-a operat fără tranziţie, printr-o ruptură brutală, atât la nivelul tipurilor umane cât şi al civilizaţiilor. Or, descoperirile de acum 15 ani – în special cele din Saint-Cesaire, în Charente, unde un schelet de neanderthalian a fost descoperit într-un nivel al paleoliticului superior, „châtelperronianul“ – i-au făcut pe specialişti să conceapă un scenariu mai puţin abrupt al trecerii de la umanitate la alta, probabil cu o fază de coexistenţă şi de fenomene de aculturaţie şi metisaj.

În timpul celor 25.000 de ani cât durează paleoliticul superior, mai multe „culturi“ – definite

în mod esenţial prin utilajul litic – se vor succeda în Europa continentală şi, câteodată, se vor amesteca în urma mişcărilor de populaţii care însoţesc schimbările de climă. Luând drept referinţă siturile din Franţa de sud-vest, se disting astfel – într-un mod foarte schematic şi admiţând că există, la scara Europei, multe nuanţe regionale – 5-6 etaje culturale. După *châtelperronian*, care prelungeşte, între 35.000-30.000, din Aquitania până la Don, culturile neanderthaliene ale paleoliticului mijlociu, *aurignacian*-ul (de la peştera de la Aurignac, în Haute-Garonne) dezvoltă o industrie litică cu gratoare carenate şi lamele înguste şi o industrie a prelucrării osului cu vârfuri de lance cu secţiune rotunjită, apoi circulară (30.000-25.000), timp în care apar primele mărturii ale artei figurative. Urmează apoi *gravettianul* (peştera La Gravette, Bayac, în Dordogne: 25.000-20.000), reprezentat, cu precădere, în Europa de sud-vest, *solutreanul* (de la Solutre, în Saône-et-Loire, 21.000-15.000), aproape absent în zona mediteraneeană, şi *magdalenianul* (zăcământul La Madeleine, Tursac, în Dordogne), a cărui durată este cuprinsă între 15.000 şi 10.000, întâlnindu-se cu predilecţie în Europa de vest. În sfârşit, *azilianul* (de la ferma Azil, în Ariege) marchează, între 12.000-8.000, începutul civilizaţiilor epipaleolitice şi dispariţia artei realiste figurative.[4]

Habitatul şi uneltele omului de Cro-Magnon evidenţiază strânsa lui dependenţă de mediu, preponderenţa activităţilor din domeniul vânătorii cât şi semnele de netăgăduit ale unei vieţi colective organizate. Într-o climă ale cărei variaţii sunt numeroase şi uneori importante, habitatul primar

nu a dispărut, dar de aici până la a vedea în europeanul din paleoliticul mijlociu şi superior un etern „om al cavernelor“, trăind în ambianţa arctică şi în decorul deşertului polar, este un pas pe care cercetările de 30 de ani nu-şi permit să-l facă. Săpăturile de la Villerest (Loire), Corbiac (Dordogne), Pincevent (Seine-et-Marne), cât şi cele din Europa Centrală (în Polonia şi Renania) au relevat o foarte mare diversitate de locuinţe în aer liber, de la corturi uşoare din piei de animale, cu armătură de prăjini, din zona Bazinul Parizian, care corespund locuirilor sezoniere, la colibele mari din oase de mamut cu vatră, atelier şi groapă umplută cu oseminte, aşa cum s-au găsit în estul Niprului, şi la lungile bordeie renane şi slovace, susţinute de stâlpi puternici din lemn şi destinate unei instalări mai durabile.

Adunaţi în grupuri de 20 sau 30 de persoane, în jurul a 3-4 locuinţe, constituite în triburi al căror efectiv putea varia între 100 şi 500 de membri, uniţi prin acelaşi dialect, europenii paleoliticului superior n-au locuit decât sporadic în zonele cele mai defavorizate ale continentului. De exemplu, să spunem că o estimare a densităţii populaţiei stabilite după numărul de situri aurignaciene furnizează pentru Europa Centrală şi Orientală, acum 25.000 de ani, o valoare de 0,1 la 0,2 de locuitori pe km^2, în afara migraţiilor foarte importante (legate de glaciaţii şi de perioadele de încălzire), grupurile umane nu depăşeau în deplasările lor obişnuite mai mult de 30 de km.

Două trăsături majore caracterizează, în ultimă instanţă, populaţiile paleoliticului superior. Prima priveşte înhumarea morţilor şi riturile funerare,

deja prezente, după cum am văzut, în perioada precedentă, dar care vor cunoaşte de atunci o puternică diferenţiere. În Europa de vest, corpurile erau depuse în gropi situate în apropierea locuinţelor, într-o poziţie care variază după regiuni (alungită în Liguria, întoarsă pe stânga sau chircită în Franţa de sud-vest). Ele erau acoperite cu ocru şi podoabe, precum coliere din dinţi de animal, găuriţi şi gravaţi, amulete de fildeş de elefant ori de mamut, scoici, pandantive şi diademe etc., şi erau înconjurate de un inventar sumar (mai puţin bogat pentru femei decât pentru bărbaţi), adesea unelte şi arme, totul fiind acoperit cu pietre sau cu omoplaţi de mamut. În Europa Centrală şi mai ales pe teritoriul actualei Rusii, ritualurile de înmormântare par a fi fost mai complexe. Săpăturile efectuate la Sungir, la 200 de km nord de Moscova, de către arheologul Otto Bader, au permis exhumarea, între 1965 şi 1969, a unor morminte bogate, în care corpurile, vopsite în ocru şi somptuos împodobite cu blănuri, perle, coliere şi inele, fuseseră depuse pe cărbuni încinşi.[5]

A doua inovaţie, de o foarte mare importanţă, priveşte inventarea artei, apărută, mai întâi, sub o formă primitivă în jur de 35.000, apoi îmbogăţită începând cu 20.000 î.e.n., sub tripla formă a obiectelor decorate (lănci, vârfuri de harpon, pandative), a artei mobiliare (statuete, plachete şi blocuri decorate) şi a marii decoraţii parietale.

[5] Pe teritoriul României nu s-au descoperit dovezi ale practicilor de înmormântare a omului paleolitic. Ele apar în alte părţi ale Europei Centrale (Cehia, Moravia) şi Orientale (Ucraina), alături de alte elemente cu caracter religios (cultul osemintelor, cultul craniilor, cultul mandibulelor, canibalism ritual) (Cf. V. Chirica, *Arta şi religia paleoliticului superior în Europa Centrală şi Răsăriteană. Aspecte istoriografice şi arheologice*, Iaşi, 1996, p. 104-106).

Aceasta din urmă este de departe cea mai spectaculoasă şi, în acelaşi timp, cea mai circumscrisă unui anumit spaţiu. Ea se limitează, într-adevăr, la aria cuprinzând Franţa de sud-vest (în special în Dordogne şi departamentele ei limitrofe) şi în Spania cantabrică, cu câteva prelungiri izolate în Franţa centrală şi de vest (Normandia, Yonne), în Spania centrală, în Italia (Pouilles, Calabria, Sicilia, Liguria) şi în România.[6] În această zonă, unde primele incizii ritmice, trasate pe fragmente de os sau blocuri de piatră, au apărut pe la 35.000 î.e.n., cele 10 milenii care au urmat au văzut dezvoltându-se, odată cu reprezentările sexuale feminine şi de cupluri, o artă parietală, zisă „primitivă“, constituită din figuri de animale ale căror contururi sunt şi azi nesigure.

Urmează, între 25.000-18.000, stilul „arhaic“, caracterizat prin reprezentarea de siluete animale ale căror extremităţi ale membrelor sunt absente, apoi cele două perioade „clasice“, *solutreau* şi *magdaleniană* (18.000-12.000), ilustrate în special prin capodoperele de la Lascaux (descoperite în 1940 şi interzise astăzi publicului din cauza unei boli care erodează roca) şi de la Altamira.

Această ultimă peşteră, aflată aproape de Santander, în Spania, a fost descoperită în 1879 şi posedă un plafon pictat, policrom, cu 15 bizoni, un cal şi trei căprioare datând de la aproximativ 13.000. Proporţiile animalelor sunt aproape reale, cu o anume rigiditate în reprezentarea membrelor, care dispare în cursul perioadei următoare, numită „recentă“ (de la 12.000 la 10.000) şi caracterizată printr-un foarte mare realism.

Contemporane cu aceste producţii ale artei

parietale (din care se găsesc, de asemenea, remarcabile exemple la Pech-Merle, Font-de-Gaume, Niaux în Ariège), obiectele de mobilier decorate abundă în numeroase situri ale paleoliticului superior, de această dată atât în Europa centrală şi pe teritoriul actualei Rusii, cât şi în Italia şi în aria franco-catalanică. Sunt în principal statuete, mai ales feminine, foarte puternic stilizate în Europa de est, mai realiste în partea occidentală a continentului, spatule, elemente de podoabă (brăţări, coliere, inele scuipate şi decorate fin), obiecte de folosinţă curentă (opaiţe), care probează aptitudinile artistice indiscutabile ale populaţiilor respective şi un bagaj tehnic deja considerabil, în materie de cioplire, cizelare şi decorare.[7]

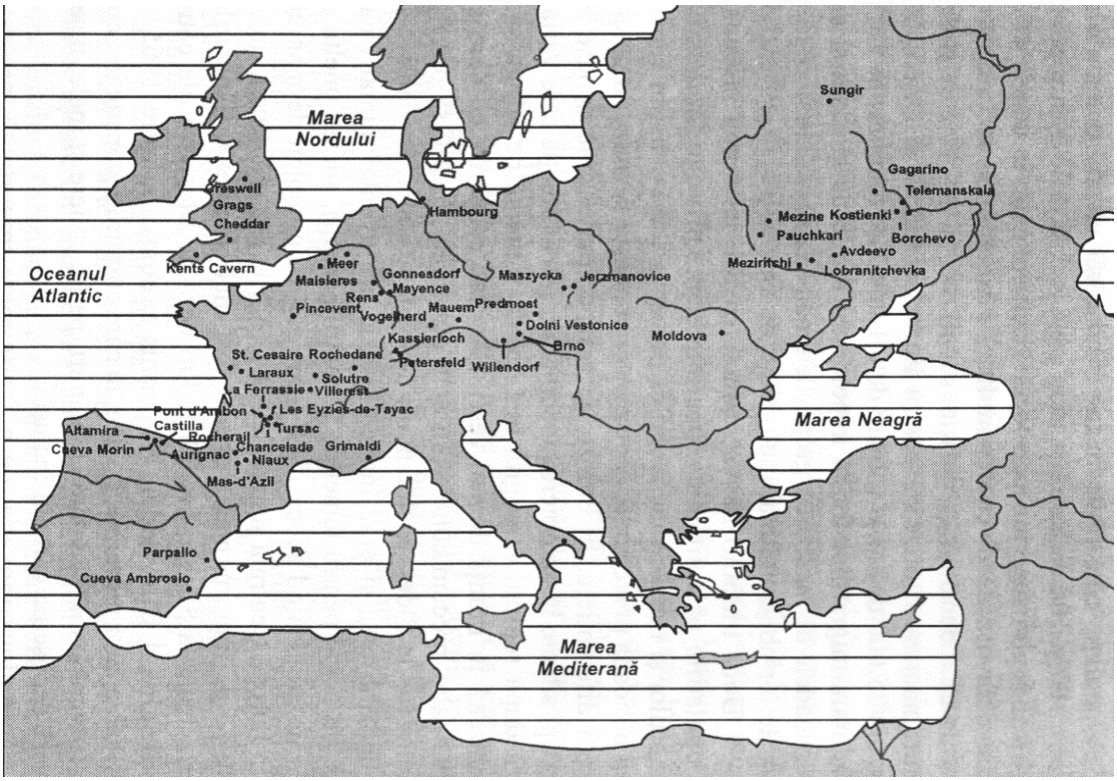

Principalele aşezări ale Paleoliticului Superior în Europa

S-a spus despre peştera de la Altamira că este „o capelă sixtină a artei preistorice“ şi comparaţia nu este doar o butadă. Întâlnim pe suprafeţele pictate ale grotelor franco-cantabrice ceva ce face să ne gândim, dacă nu la plafoanele pictate de Michelangelo, cel puţin la frescele romane, în sensul că ele constituie, în acelaşi timp, un limbaj vizual, expresia a ceva ce se înrudeşte, probabil, cu sentimentul estetic şi, mai cu seamă, vectorul unei viziuni a lumii în care se adună credinţele, riturile şi comportamentele specifice oamenilor din paleoliticul superior.

În multe privinţe, arta europenilor din acea epocă rămâne pentru noi un mister. S-a crezut multă vreme, punându-se accent pe scenele care reprezentau animale străpunse de săgeţi şi care păreau a fi rănite (de fapt nu mai mult de 3% din reprezentările zoomorfe) că funcţia picturilor rupestre era esenţial legată de vânătoare şi de magie, de farmece. Specialiştii au abandonat astăzi aproape complet această interpretare. Ei au mai degrabă tendinţa de a pune în valoare simbolismul reprezentărilor sexuale – A. Leroi-Gourhan subliniază, de exemplu, preponderenţa cuplului bizon-cal, punând în evidenţă simetria şi complementaritatea dintre semnele pline, „feminine“ (ovaluri, triunghiuri etc.) şi semnele alungite, „masculine“ (liniuţe, bastonaşe etc.) – şi incontestabilul caracter de sanctuar al peşterilor pictate. Aşa cum o dovedesc, este vorba de o artă religioasă, organizarea reprezentărilor parietale şi recurenţa câtorva teme privilegiate, dar aparţinând unei religii şi unui ritual despre care nu ştim aproape nimic. Trebuie spus că, după înflorirea

magdaleniană, culturile europene ale epipaleoliticului şi ale mezoliticului (10.000-5.000 î.e.n.) cunosc o adevărată eclipsă, comparate cu strălucitoarele civilizaţii care se vor naşte între Tigru şi Eufrat, ori cu cele ce vor apărea în zona Mării Mediterane orientale.

Repercusiunile „revoluţiei neolitice“ în Europa

Ca şi pentru apariţia omului, Europa n-a avut privilegiul de a „întâmpina primele civilizaţii“, în sensul de epocă istorică. Acestea au început să se dezvolte, între mileniile VIII-VII î.e.n., în zona cuprinsă între Mediterana şi Golful Persic, pentru a constitui ceea ce preistoricul britanic Goldon Childe a numit „revoluţia neolitică“. Aceasta nu a avut loc nici continuu, nici conform unui proces stereotip. Global, putem totuşi s-o definim plecând de la un anumit număr de criterii, dintre care cel mai important este de ordin economic şi relevă raporturile dintre om şi mediul în care trăieşte. În paleolitic, ca şi în mezolitic – adică în cursul fazei intermediare dintre aceste două secvenţe ale preistoriei, care coincide în Europa cu începuturile perioadei postglaciare, oamenii trăiau ca nişte paraziţi ai naturii, ca *prădători*, fără să se preocupe de reproducerea faunei şi a florei care le asigurau traiul. Economia era deci eminamente distructivă şi implica deplasări curente, impunând, în acelaşi timp, limite foarte stricte în dezvoltarea populaţiei.

Ceea ce caracterizează, în principal, neoliticul este înlocuirea acestei economii „de pradă“, fondată pe vânătoare, pescuit şi cules, cu o economie de producţie, bazată pe agricultură şi pe creşterea animalelor. Acestui nou tip de relaţie între om şi mediu, care va obliga grupurile umane să se sedentarizeze şi să adopte o organizare socială mai sofisticată, îi corespund mutaţii importante în domeniul habitatului şi al uneltelor. Neoliticul este

stricto sensu epoca „pietrei şlefuite“ (instrumente cu o parte tăioasă, din silex, cu mâner de lemn, precum ciocane, securi, săpăligi, tesle etc.), este, de asemenea, epoca ceramicii, al cărei rol este preponderent pentru stocarea şi prepararea alimentelor.

Schimbările decisive au avut loc în mileniile al VIII-lea şi al VI-lea, în Orientul Apropiat, în zona „cornului fertil“, care se întinde în nordul deşertului Siriei, din Sinai până în Golful Persic, şi la care trebuie să adăugăm, în est, Iranul occidental şi Turkmenistanul, iar în vest, Anatolia şi, eventual, Tracia. În această zonă, unde găsim deopotrivă câmpii rodnice, scăldate din belşug de ape, stepe semiaride şi munţi nu foarte înalţi, săpaţi în văi locuite, condiţiile naturale erau foarte favorabile, resursele alimentare, diversificate: graminee sălbatice (grâu şi orz), faună abundentă şi variată, unde găseai şi animale uşor de îmblânzit. După Gordon Childe, tocmai o deteriorare a aceastui mediu ecologic, legată de modificările de climă din perioada postglaciară, ar fi putut să-i oblige pe locuitorii din aceste regiuni dens populate să adopte, pentru a supravieţui, o mai bună gestionare a resurselor naturale. Dar această teză a fost puternic criticată, mai ales de americanul Braidwood, astăzi opinia majorităţii specialiştilor fiind că rolul mediului n-a fost decât parţial constrângător. El ar fi găsit doar, printr-un ansamblu de caracteristici foarte favorabile, saltul calitativ al speciei, ajunsă la un anumit punct în evoluţia sa.

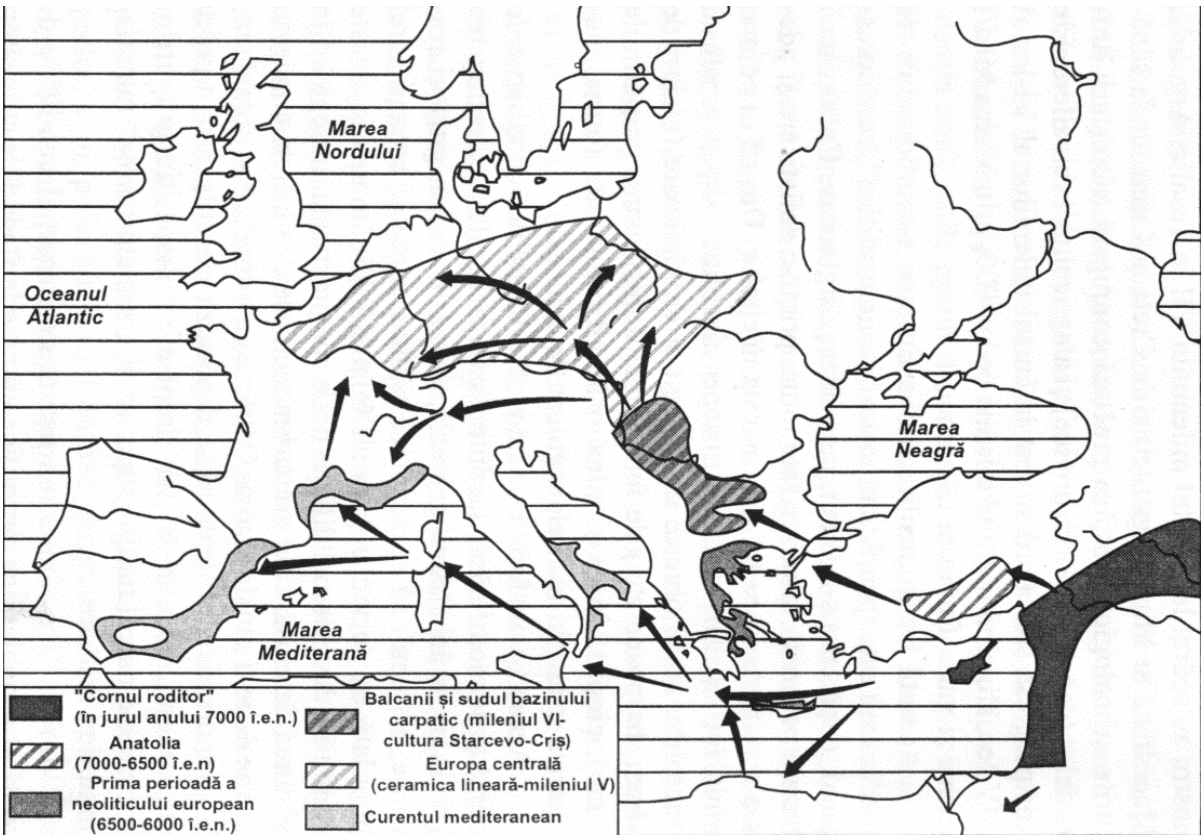

Extinderea neoliticului în Europa

Începând cu mileniul al IX-lea şi, în special, pe parcursul mileniului următor, se constată în regiunile corespunzând Palestinei şi Irakului de azi, importanţa tot mai mare căpătată de recolta de graminee comestibile, strângerea ei în silozuri şi dezvoltarea arhitecturii în piatră din aşezările stabile. Această evoluţie s-a accentuat în mileniul VII, dând naştere, în anumite puncte, unei adevărate agriculturi, asociate cu creşterea caprelor, apoi, pe la 6000, cu folosirea generalizată (şi în acelaşi timp foarte diferenţiate, după scop) a ceramicii. Mileniul VI, în sfârşit, constituie, în toată această zonă, epoca de aur a civilizaţiilor neolitice.

La acea dată, acestea au început să se împânzească, având ca nucleu Orientul Mijlociu, în direcţia Africii (Egiptul), Asiei şi Europei. Primele urme ale culturii neolitice pe continentul nostru au

apărut la sfârşitul mileniului VII în Tesalia, Argolida, Macedonia şi Muntenegru, cât şi în Creta şi Cipru, unde săpăturile arheologice atestă o practică conjugată a creşterii animalelor (capre, oi, porci, bovine) şi a agriculturii cerealiere. Ele vor progresa spre nord şi vest în cursul mileniilor al VI-lea şi al V-lea, atingând litoralul atlantic pe la 4000, prin Marea Mediterană şi valea fluviului Garonne.

Această lentă „neolitizare“ a Europei s-a produs într-un mediu care este specific culturilor zise „mezolitice“, care corespund, după cum s-a văzut, perioadei postglaciare. Culturi încă bazate pe pradă, caracterizate totuşi printr-o sofisticare şi adesea o miniaturizare tot mai mare a uneltelor. Din ce în ce mai mult, într-adevăr, vânătorii Europei mezolitice sunt echipaţi cu microlite, adică obiecte de pescuit şi de vânătoare (vârfuri de săgeţi, harpoane etc.) de foarte mici dimensiuni (mai puţin de 2 cm), cioplite în os şi silex şi având o anumită formă geometrică (triunghi isoscel, segment de cerc etc.).

Această transformare este parţial legată de schimbările de climă şi de modificările mediului, care au rezultat din retragerea gheţii şi din încălzirea generală. Omul, trăind în grupuri restrânse, a trebuit să se adapteze pădurii dense şi cotropitoare, populată cu cervidee şi porci mistreţi. Vânătoarea în aceste condiţii a devenit mai dificilă decât cea practicată în stepă ori în pădurea deschisă, când grupuri numeroase de vânători urmăreau turme de reni sau de bizoni. Oamenii au trebuit să se organizeze în grupuri mici, obligate să se deplaseze mereu pentru a putea supravieţui, ceea ce a avut drept efect dispariţia grupurilor

tribale ale paleoliticului superior şi „miniaturizarea“ materialului de vânătoare.

Îmblânzirea climei n-a uşurat decât parţial condiţiile de viaţă ale populaţiilor mezolitice, rămase la stadiul de culegători şi de vânători. Totuşi, ea a permis acestora să populeze spaţii până atunci nelocuite, cum ar fi Germania de nord, Scandinavia, Irlanda şi Anglia (pe care apele în continuă creştere o separă de continent în această perioadă), şi a făcut să fie mai uşoară adaptarea operată în profitul tehnicilor, modurilor de viaţă şi practicilor simbolice importate din zonele unde a triumfat „revoluţia neolitică“. Începând cu mileniile VIII-VII, de exemplu, în Argolida şi în diverse puncte ale litoralului mediteraneean, se constată astfel coexistenţa unei economii bazate pe vânătoare, (cum o dovedeşte arta rupestră din Levantul spaniol), cu noile tehnici care permit oamenilor să producă şi să adune tot felul de alimente, cu toate consecinţele impuse de acest salt calitativ în materie de fixare şi de perfecţionare a locuinţei, de modificare a riturilor funerare şi de difuzare a practicilor artistice şi artizanale. Una din manifestările cele mai timpurii şi mai uşor reperabile ale acestei mutaţii este creşterea ovinelor, a căror aclimatizare în regiunile litorale ale Mediteranei Occidentale este probabil legată de dezvoltarea navigaţiei în acest spaţiu maritim.

Neolitizarea Europei, începând cu zona matrice, Orientul Mijlociu, a avut loc în acelaşi mod, prin intermediul unei navigaţii de coastă deja foarte activă în mileniul al VIII-lea, în Marea Egee, şi printr-o progresie mai lentă şi mai târzie, în Balcani şi în Europa Centrală, unde a luat calea uscatului şi

unde a trebuit să ţină cont de posibilităţile de pătrundere oferite de marile fluvii continentale. Trecerea la practicile economiei de producţie s-a efectuat de atunci într-o manieră diferită, după cum a depins sau nu de aceste procese de transmitere: printr-o progresivă aculturaţie de grupuri umane, în primul caz, prin adevărate deplasări de populaţii cu luarea în posesie a solurilor cultivabile, în cel de-al doilea caz.

În punctul de întâlnire a curentului mediteraneean cu cel continental – via Anatolia –, Grecia a înregistrat foarte devreme pătrunderea de influenţe orientale. Am văzut că, începând cu mileniul al VI-lea î.e.n., se practica aici creşterea animalelor, agricultura cerealieră, şi că se folosea ceramica. În mileniul al V-lea î.e.n., apare în Tesalia cultura numită Sesklo, ale cărei vase pictate în tonuri deschise cu decoruri întunecoase şi figurine de argilă, reprezentând cel mai adesea femei, sunt apropiate de modelele anatoliene. Mai la nord şi la o dată mai recentă (a doua jumătate a mileniului al V-lea) se dezvoltă din Ucraina în Iugoslavia şi din România în Ungaria meridională, cultura Starcevo-Koros (Criş) care continuă să practice ambele economii: cea de producţie şi cea bazată pe vânat, şi care se caracterizează printr-un anumit tip de locuinţă – case pătrate din lemn lipite cu lut, instalate în văi şi în bazine propice culturilor –, prin vase cu decor geometric sau purtătoare de impresiuni de deget sau unghii, prin bogatul număr de figurine feminine din lut şi prin răspândirea ţesutului.[8]

În cursul celor două milenii care au urmat se desăvârşeşte lenta omogenizare a spaţiului neolitic

european, fie prin aculturaţie, fie în urma unor mişcări migratoare de anvergură, în funcţie de procesele care continuă să diferenţieze curentul mediteraneean de cel care a luat naştere în Balcani. Primul este marcat în mileniile VI-V de răspândirea fenomenului numit *cardial*, de la numele scoicii *cardium*, utilizată pentru a decora prin impresiune ceramica – care se răspândeşte în timpul acestei perioade în zona cuprinsă între Iugoslavia şi Languedoc. Adoptarea generalizată a acestei tehnici nu ajunge pentru a defini o cultură unică care s-a dezvoltat timp de mai bine de 20 de secole în cea mai mare parte a bazinului Mediteranei. Extrema închidere a acestei zone favorizează într-adevăr puternica individualizare a micro-regiunilor care o compun şi face ca fiecare să fi cunoscut propria ei evoluţie şi propriile-i caracteristici. Dacă decorul cu scoici predomină în spaţiul astfel definit, dispunerea acestui decor şi forma recipientelor prezintă, dimpotrivă, trăsături foarte diferite în Dalmaţia, Italia, Sicilia, Sardinia, Corsica, Provence, Languedoc ori Catalonia.

Modurile de viaţă, de locuire şi reprezentările simbolice nu relevă totuşi urmele unei culturi care să fi fost comună ansamblului Europei mediteraneene în timpul acestei prime faze a neoliticului. Mai întâi, pentru că, o repetăm, „neolitizarea“ acestei zone nu s-a efectuat decât progresiv, printr-o lentă deplasare de-a lungul axelor maritime sau prin impulsuri succesive, făcând ca populaţii întregi să trăiască încă în condiţiile specifice mezoliticului. Apoi, pentru că în chiar interiorul populaţiei care a schimbat modul de viaţă prădător cu o practică asociind agricultura şi

creşterea animalelor, toate transformările nu au venit din afară. În anumite regiuni, la distanţă de nucleul mediu-oriental sau aflate departe de marile căi de pătrundere ale modelului neolitic, anumite trăsături ale acestei civilizaţii au putut să apară din interior, rezultat al unei evoluţii ecologice şi culturale fără raportare directă la mutaţiile din Orient, ceea ce s-a tradus prin permanentizarea micro-culturilor locale.

Între Dunăre şi Atlantic, condiţiile în care s-a efectuat transmiterea tehnicilor şi a practicilor neolitice au favorizat, dimpotrivă, apariţia, dacă nu a culturii unice, cel puţin a unui ansamblu cultural relativ omogen. Aici, adoptarea agriculturii şi a creşterii animalelor s-a făcut în detrimentul pădurii, printr-o luare în posesie a teritoriilor propice agriculturii, prin migrări intense şi prin „colonizări“, din valea Dunării spre Boemia, Europa Centrală, Polonia, Germania renană, regiunea belgiano-olandeză, apoi Franţa de nord şi Bazinul parizian. Favorizată de stratul continuu de loess, foarte bun pentru agricultură şi de o creştere demografică care pare să fi fost foarte puternică, această colonizare „rapidă“ a sfârşit prin a atinge regiunile Atlanticului pe la 4000, dând naştere culturii cu ceramică lineară, după stilul decorării vaselor, format din motive curbilinii în formă de bandă.[9]

Aici, modurile de viaţă şi locuirea prezintă, în ciuda diferenţelor regionale deloc neglijabile, o reală omogenitate şi acuză o ruptură foarte clară cu civilizaţia mezolitică, de acum înainte conturată pe litoralul Mării Baltice şi în zonele forestiere muntoase. Agricultura (grâul, orzul, bobul, lintea) şi creşterea animalelor (bovine, ovine, capre, porci)

sunt practicate peste tot, dând loc cel mai adesea la o ocupare semi-nomadă a solului, caracterizată prin arderea solului acoperit cu buruieni, în vederea îmbunătăţirii lui, prin rotaţia culturilor şi prin transhumanţă.

Diferenţa fundamentală faţă de mezolitic: locuinţele sunt grupate de acum înainte în sate de aproximativ zece case. Ele sunt în general de formă dreptunghiulară, susţinute de şiruri de câte cinci stâlpi, cu acoperişuri în dublă pantă, din paie sau stuf, cu ziduri din crengi sau chirpici, putând să adăpostească una, două sau chiar trei familii. Într-adevăr, dacă populaţiile mezoliticului avuseseră tendinţa de a se împrăştia odată cu extinderea pădurii postglaciare, constrângerile impuse de lupta pentru supravieţuire în acest mediu ostil vor obliga pe oameni să se regrupeze, să aibă locuinţe mari şi să adopte o organizare de tip comunitar.

O omogenizare relativă a zonei ceramicii lineare poate fi observată în ritualurile funerare. Necropolele situate în apropierea satelor adună mai multe zeci de morminte individuale, uneori regrupate în ansambluri care corespund, probabil, unei familii. Corpurile sunt, cel mai adesea, depuse pe fundul unei gropi de formă ovală, ghemuite pe partea stângă, înconjurate de efectele lor personale şi podoabele lor, adesea presărate cu ocru roşu. Incineraţia este mai rară, dar există.

Pe ansamblu, elementele de unitate care fac ca aceste culturi ale neoliticului vechi să se diferenţieze de cele ale mezoliticului postglaciar nu ajung să definească, în această perioadă, o civilizaţie „europeană“ fundamental deosebită de omoloagele sale din Orientul Apropiat. Europa este

atunci împărţită în trei mari zone care, la rândul lor, prezintă fiecare o anumită omogenitate: zona mediteraneeană şi orientală, în contact direct cu marile civilizaţii ale „cornului fertil“ şi cu Orientul Apropiat, unde „neolitizarea“ s-a făcut în special pe cale maritimă; zona continentală, care este cea a întinderilor de loess, a ceramicii cu decor linear şi a marilor construcţii din lemn; în fine, zona atlantică, unde a apărut mai devreme decât în altă parte arhitectura funerară a „megaliţilor“.

De la civilizaţia megaliţilor la epoca bronzului

În această a treia zonă, care coincide în linii mari cu Europa occidentală, s-a dezvoltat, între sfârşitul mileniului al V-lea şi începutul mileniului al II-lea, civilizaţia megalitică, definită prin existenţa unei arhitecturi funerare, pe care o întâlnim, mai întâi, pe coastele Portugaliei şi ale Bretaniei, apoi în Spania de nord, în cea mai mare parte a Franţei şi a Belgiei, în Renania, Irlanda, Anglia, Scandinavia şi, în sfârşit, în Polonia, Sardinia şi Corsica. Enormele blocuri cioplite care formează aceste monumente se prezintă fie sub forma unor pietre ridicate (*menhiri*), izolate sau aliniate în rânduri paralele, ca în Carnac, fie sub forma unor mese de piatră (*dolmene*), acoperite sau nu de pământ (*tumulus*), fie sub forma unor pietre verticale mai mici dispuse în cerc, la distanţe egale, în jurul unei pietre mai mari: *cromlehurile*. Toate aveau o funcţie religioasă, dolmenele, tumulii şi *cairn*-urile (sisteme de incinte ovale din pietre de formă neregulată) adăpostind camere funerare rotunde sau dreptunghiulare care puteau primi până la douăzeci de corpuri. Este deci vorba de morminte colective care ar fi fost rezervate căpeteniilor, după cum s-a crezut multă vreme, dar care, după cele mai recente cercetări ale arheologiei preistorice, ar fi servit, cel puţin în anumite regiuni, la înhumarea împreună a populaţiilor locale.

În orice caz, prezenţa monumentelor megalitice în zona cuprinsă între strâmtoarea Gibraltar şi Vistula denotă, în acelaşi timp, aptitudinile populaţiilor

respective în materie de transport şi de ridicare a lor (marele menhir Locmariaquer, în Morbihan care este astăzi distrus, avea 20 m în înălţime şi cântărea 360 de tone), o organizare socială capabilă de a mobiliza efective însemnate de oameni şi unele motivaţii religioase (cultul morţilor, credinţa în lumea de dincolo etc.), care, aplicate la un spaţiu geografic foarte întins, definesc un fond de mentalitate comun popoarelor care depind de această „cultură“: cea a „megaliţilor“. Pentru Jean-Baptiste Duroselle, aceasta ar fi constituit prima „fază comunitară“ a istoriei popoarelor din vestul european (*L'Europe. Histoire de ses peuples*, *op. cit*. pp. 30-32). Este oare vorba de o cultură, în sensul pe care antropologii îl dau acestui termen? Împreună cu istoricul german Karl-Ferdinand Werner, J.-B. Duroselle preferă să vorbească de unitatea „ideii megalitice“. „Nu este vorba, precizează acesta, nici de un popor, nici de o civilizaţie care ar fi avut peste tot aceleaşi caractere, ci de o idee destul de puternică pentru a-i incita pe oamenii de acum 5000 de ani, la mii de kilometri depărtare unii de alţii, să-şi cinstească morţii şi pe câţiva din zeii lor într-un mod foarte asemănător, dacă nu identic“.

Fiind vorba de culturi propriu-zise, ele evoluează pe parcursul mileniilor al IV-lea şi al III-lea î.e.n. odată cu extinderea, în toată Europa, a modului de viaţă neolitic şi cu crearea unei societăţi ţărăneşti, progresiv diferenţiată şi suficient de organizată pentru a duce la bun sfârşit importante lucrări colective şi publice. În Europa de vest şi de nord, cât şi în partea centrală a continentului, apar, în timpul acestei perioade a neoliticului secundar,

împrejmuirile destinate animalelor domestice şi incinta fortificată în faţa căreia se afla un şanţ. În acelaşi timp, cucerirea de noi teritorii bune pentru agricultură şi extinderea zonelor de păşunat este însoţită de noi strategii în construirea satelor. Pintenii baraţi[10], aşezările aflate pe deluşoare (monticule) şi grinduri, „palafitele“ (construcţii lacustre din neoliticul târziu) şi „staţiunile litorale“, aflate pe malul lacurilor etc., toate fac dovada preocupărilor defensive ale grupurilor umane, consecinţă a conştientizării ideii de grup, rezultat al sedentarizării şi, totodată, al nesiguranţei provenite din concurenţa acerbă în a controla terenurile agricole şi cele destinate animalelor. În acest moment al protoistoriei Europei apare fenomenul „război“ şi odată cu el tipul social însărcinat cu securitatea grupului şi protecţia bunurilor. Dar până la sfârşitul epocii bronzului, războinicul nu este atât de diferit de păstor, agricultor, fierar, miner etc., într-o societate care păstrează un caracter pregnant comunitar.

În Balcani şi în Mediterana Orientală, unde creşterea demografică şi migraţiile populaţiilor egeo-anatoliene par a fi fost foarte puternice în timpul acestei perioade, diversificarea culturală se resimte sensibil în mileniul al IV-lea. Printre culturile cu aria de extindere cea mai întinsă, o putem menţiona pe cea numită Vinča (de la numele unei aşezări din apropierea Belgradului), cu aşezări de tip *tell*[11], cu aşezări dispuse pe terase fluviale, cu vesela neagră cu decor canelat, cu idolii săi plaţi, cu ochii supradimensionaţi ai zeiţei-mame. Ea se

[10] Pintenii baraţi – aşezări de tipul proeminenţelor de terasă sau podiş, barate printr-un sistem de fortificaţii.

întinde pe teritoriul Iugoslaviei de astăzi (cu excepţia zonelor de coastă), o parte din Transilvania şi Bulgaria[12], în timp ce în Dalmaţia şi Istria avem de-a face cu cultura Danilo, în Ungaria, cu cea numită Lengyel, constând în ceramică pictată şi ornată cu spirale.

Populaţia cunoaşte, de asemenea, o puternică creştere în Europa Centrală, unde se afirmă cu aceeaşi intensitate diferenţele regionale (cultura Roessen în Germania centrală şi în Alsacia, cultura Michelsberg în regiunile renane etc.), şi în Mediterana occidentală, adevărată răscruce de influenţe, unde culturile de ceramică lustruită înlocuiesc, puţin câte puţin, vasele cu decor imprimat. Se dezvoltă astfel, între 3200 şi 2500, cultura „chasseană“ (de la Chassey, regiunea Saône-et-Loire), extinsă curând în cea mai mare parte a Franţei şi în sudul Angliei, Cortaillod în Elveţia, Lagozza în Italia, Almeria în Spania, toate caracterizate prin folosirea ceramicii lustruite, frecvenţa zonelor de locuit pe înălţimi şi printr-o mitologie centrată pe idolii feminini.

În sfârşit, neoliticul sfârşeşte prin a se impune pe malurile Mării Nordului şi ale Mării Baltice, unde persistau modurile de viaţă bazate pe vânătoare şi unde colonizarea operată de grupuri de tradiţie dunăreană ajunge să întemeieze o economie de producţie. Aceasta coincide cu înflorirea culturii numite a „paharelor în formă de pâlnie“, a cărei arie de extindere acoperă Germania de nord, Danemarca, sudul Suediei, Polonia occidentală şi o parte a Olandei.

În timpul acestei ultime faze a neoliticului, folosirea metalului îşi face apariţia în diferite

regiuni ale Europei, fie prin import de tehnici utilizate începând cu mileniul al VI-lea, în Anatolia ori Iran, via Mediterana şi apoi pe Dunăre, fie, după cum se arată în câteva lucrări cunoscute – graţie dezvoltării autonome a unor centre metalurgice care, pe teritoriul României şi al Bulgariei, ar fi existat înaintea celor din Anatolia şi Iran. Se pare că, în acest caz, începând cu mileniul al IV-lea, avansul tehnic luat de olarii bazinului dunărean şi perfecţionările obţinute în folosirea focului au permis să se realizeze topirea aramei şi să se fabrice obiecte din acest metal, care au coexistat cu uneltele şi instrumentele din piatră. Se vorbeşte, în general, de *calcolitic* pentru a desemna această perioadă intermediară, în cursul căreia au coexistat ambele tehnici, piatra predominând, iar arama nefolosind încă decât la fasonarea de obiecte mărunte, cum ar fi, de exemplu, vârfurile de săgeată şi sulele de găurit piele.

Până la începutul mileniului al III-lea, folosirea aramei modifică treptat modul de viaţă al populaţiilor care păstrează trăsăturile majore ale culturilor neolitice, continuă să-şi înhumeze morţii în poziţie chircită în morminte colective şi adoră o zeiţă-mamă sub forma idolilor feminini răspândiţi în cea mai mare parte a Europei. Acelaşi lucru este valabil şi pentru principalele culturi continentale ale jumătăţii mileniului al IV-lea: cultura „aristocratică“ a kurganelor (morminte cu groapă, sub tumuli), între Marea Neagră şi Marea Caspică, cultura Gumelniţa, între Carpaţi şi gurile Dunării, culturile Seine-Oise-Marne şi Artenac (în Charente) etc.[13] în zona Mediteranei occidentale, raritatea minereului face ca trecerea la vârsta aramei, apoi la cea a

bronzului să se facă progresiv (timp de două-cinci secole), fără să se poată afirma cu certitudine ce a fost determinant în adoptarea noilor tehnici: migraţiile şi sosirea noilor populaţii, după anumiţi protoistoricieni (Evans, Georgiev, Weinberg), inovaţiile difuzate începând cu civilizaţiile periferice (Gordon Childe), sau evoluţia pe loc, plecând de la un anumit stadiu caracterizat prin echilibrul între modul de producţie, organizarea socială şi „ideologie“ (Renfrew, Theocaris).

La răscrucea mileniilor III-II, în Europa Occidentală şi Centrală se afirmă cunoaşterea generalizată a metalurgiei aramei, şi tot acum se impun, probabil în legătură cu migraţiile intense, fenomene culturale complexe de largă difuzare. Extinderea civilizaţiei kurganelor, transmisă de populaţii seminomade, favorizează omogenizarea unui vast spaţiu cultural acoperind o mare parte din Germania, Polonia, Cehoslovacia, spaţiu al fazei târzii a vârstei aramei, al ceramicii numite „şnurate“ (impresiuni cu şnurul în pasta încă proaspătă). În nordul şi vestul acestei zone, în Scandinavia Meridională, Danemarca şi Olanda, se întâlneşte un grup foarte apropiat de acesta, care se caracterizează şi prin producerea securilor de luptă. În cele două cazuri regăsim, în afara ceramicii „cordate“, înhumarea morţilor în poziţie dreaptă, în morminte individuale, sub tumuli.

În Europa de vest şi Centrală, în interiorul unui patrulater cuprinzând insulele britanice, litoralul atlantic, Iberia, Languedoc, valea Ronului şi a Rinului, Olanda şi Boemia, apogeul şi apusul vârstei aramei coincid cu aşa-numita cultură a vaselor sau a paharelor în formă de clopot, o ceramică roşie-

brună, ale cărei recipiente în formă de clopot sunt ornate cu benzi orizontale şi incizii. Deţinerea acestor vase, probabil destinate practicării libaţiilor, a putut fi un semn de putere socială, ea însăşi legată de exploatarea, transportul şi comercializarea minereului de aramă. Este admis de majoritatea specialiştilor că elitele produse de această cultură a „vaselor în formă de pâlnie“ au întreţinut între ele relaţii, uneori la foarte mare distanţă, antrenând căsătorii şi metisaje. Cele două mari centre de producţie metalurgică în epoca aramei – Europa Centrală şi Spania – ar fi punctele de plecare ale acestor mutaţii şi ale relativei omogenizări care a rezultat de aici şi care a concurat, ea însăşi, la răspândirea civilizaţiilor bronzului.

Acesta, obţinut prin aliajul cupru-cositor, a înlocuit arama în Europa pe la 1800, după o perioadă de coexistenţă care a durat mai multe secole. Marile centre europene ale bronzului timpuriu s-au dezvoltat mai întâi în regiunile care au constituit focarele fundamentale ale industriei cuprului – Spania şi Boemia – şi este limpede că, în geneza diferitelor culturi ale vârstei bronzului, grupurile „ceramicii cordate“ şi ale „paharelor în formă de pâlnie“ – acestea din urmă ca şi „cărăuşi“ neobosiţi ai primelor tehnici metalurgice – au jucat un rol decisiv. Au cunoscut apoi o dezvoltare rapidă, favorizată, se pare, de noi migraţii, diferite centre situate în Anglia, Irlanda, Armorica, Germania, Alsacia, Elveţia, Polonia etc. Toate au în comun un anumit număr de trăsături, printre care se cuvine să subliniem adoptarea înmormântărilor individuale, în morminte plane mai întâi, apoi sub tumuli.

Epoca bronzului, care ocupă în Europa un spaţiu temporal de aproximativ 12 secole, marchează o etapă decisivă în evoluţia continentului nostru. Este momentul când se nasc, în bazinul Mării Mediterane Orientale – din Cipru până în insulele Ciclade şi din Creta până în Grecia continentală –, primele societăţi protourbane aristocratice, din care se vor naşte cetăţile-state ale mileniului I î.e.n. (cf. cap. 2). La vest, Peninsula Iberică cunoaşte, graţie unor apropiate mine de cupru şi cositor, o lungă fază de prosperitate, inaugurată în Andaluzia de către cultura El Argar. Înhumarea individuală sub tumuli înlocuieşte aici mormintele colective, în timp ce zeiţele-mamă dispar şi apar primele sate fortificate. La începutul mileniului I, peninsula cunoaşte diverse influenţe: cea a popoarelor dunărene în Catalonia, cea feniciană şi grecească pe litoralul mediteraneean, în sfârşit, cea a culturilor atlantice, pe coastele ei din vest, în timp ce culturile iberice originale iau naştere în sud şi centru.

De asemenea, coexistenţa, în aceeaşi regiune, a minelor de cositor şi de cupru a făcut din „bronzul timpuriu“ din Boemia nucleul iniţial al unei culturi care s-a răspândit cu repeziciune într-o zonă cuprinsă între Moravia, Austria de Jos, Silezia, Saxa-Turingia, o parte din Bavaria cu câteva grupuri satelite în Ungaria şi Renania: cultura Unetice (la sud de Praga). Ea a beneficiat, de asemenea, atât de poziţia sa geografică, controlând marile drumuri comerciale ale chihlimbarului, de la Marea Baltică la Marea Mediterană, cât şi de contactele avute cu zonele de cultură mediteraneeană şi ale Orientului Apropiat. Riturile funerare adoptate de cultura Unetice evidenţiază o tendinţă de „democratizare a

morţii“, care se deosebeşte flagrant de practicile mai vechi şi de cele ale popoarelor vecine, care privilegiau impunătorii tumuli princiari. Aici, într-adevăr, mormintele, grupate în mici necropole, nu prezintă nicio deosebire majoră între cele ale bogaţilor şi cele ale săracilor. Sunt simple gropi săpate în pământ, înconjurate sau acoperite uneori cu pietre, însemne ale unei structuri sociale individualiste şi aproape deloc ierarhizate. Chiar dacă zeiţa-mamă dispare în cadrul culturii Unetice şi chiar dacă aglomerările fortificate pe înălţimi îşi fac apariţia în anumite locuri, este clar că bogăţia adusă de metal nu afectează condiţiile economice, bazate încă pe agricultură şi creşterea animalelor.

Bronzul târziu, care începe în Europa în secolele XIII-XII î.e.n., aduce o adevărată revoluţie în modul de îngropare al morţilor. Incineraţia ia locul înhumării. Mortul este ars pe un rug, iar cenuşa este strânsă într-o urnă. Aceste urne sunt îngropate şi grupate în necropole, de unde numele de „cultură a câmpurilor de urne“, care a fost dat acestui complex cultural apărut în Europa centrală şi în Germania de sud, poate fi în legătură cu primele invazii celtice şi cu transformările profunde care afectează în această epocă lumea mediteraneeană, extins apoi la o mare parte din Franţa şi Spania. Odată cu incinerarea şi cu câmpurile de urne, care constituie semnul cel mai tangibil al unei adevărate comunităţi culturale acoperind o parte importantă a spaţiului european, se impun atât bogăţia şi diversitatea materialului din metal (săbii, cuţite, ace, brăţări etc.), a ceramicii originale (caneluri, decor excizat, ornamentaţie, meandre etc.), cât şi extinderea cultului solar cu simbolurile sale.

Moda urnelor funerare a început în Marea Britanie mult mai devreme decât în partea centrală a continentului, se pare, pe la 2000. La această dată, zona atlantică formează, din Portugalia până la gurile Rinului, o comunitate economică prosperă a cărei arteră principală o constituie Marea Mânecii şi care va dura aproape cinci secole de o parte şi de alta a „canalului“, în Armorique şi în Wessex, în Irlanda (bogată în aramă şi aur) şi în Galia, unde abundă cositorul. Între aceste focare, schimburile sunt numeroase, tot aşa cum acestea abundă în regiunile mediteraneene şi orientale. Ele se vor accentua în perioada bronzului târziu, când se răspândeşte o mitologie sincretică asociind cultul solar vechiului ritual de fertilizare.

În Italia, în timp ce partea meridională a peninsulei şi Sicilia cunosc, cu influenţele miceniene, o evoluţie care aminteşte de cea a bazinului oriental al Mediteranei (palate, morminte bogate săpate în rocă etc.), nordul şi centrul dezvoltă, începând cu secolele XII-XI, „cultura câmpurilor de urne“. Modul de incineraţie şi ceramica sunt apropiate de modelele răspândite în nordul Alpilor. De-a lungul acestei faze, pe care anumiţi arheologi o asimilează cu sosirea protoetruscilor, dăinuie în munţi o cultură „apenină“, mai puţin rafinată, unde persistă locuirea în aer liber ori în peşteri. În schimb, locuinţele numite *terra-mare*, instalate pe terenuri umede sau mlaştinile câmpiei râului Pad, tind să dispară.

Tot pe parcursul ultimelor secole ale epocii bronzului înfloresc, în marile insule ale Mediteranei Occidentale – insulele Baleare, Corsica şi Sardinia –,

adevărate sinteze ale influenţelor mediteraneene, occidentale şi ale culturilor locale. În Sardinia apar primele elemente ale culturii *Nuraghe*, cultură care va dura până în epoca fierului. Aceste vaste monumente, în acelaşi timp sanctuare şi edificii defensive, conţin, în varianta lor originală, un turn în formă de trunchi de con, din piatră brută, lucrată cu grijă, cu o platformă deasupra. Intrările sunt strâmte şi rare. Un mic coridor duce spre camera circulară. La începutul mileniului I, locuinţele *nuraghe* devin tot mai complexe – cu nişe laterale, camere cu bolţi, diverse încăperi care ocupă două-trei etaje şi unde se poate ajunge urcând o scară în spirală. Mai multe turnuri pot fi legate, prin ziduri drepte, cu un turn central mai înalt şi o configuraţie de ansamblu care seamănă oarecum cu un castel-fortăreaţă din Evul Mediu.

Regiunile periferice nordice ale continentului nu folosesc nici arama, nici cositorul. De aceea, oamenii se mulţumesc, într-o primă fază, în zona malurilor baltice ale Poloniei şi ale Scandinaviei, cu perfecţionarea obiectelor din piatră sau cu importul de metal din Boemia şi din Balcani. Începând cu secolul al XV-lea î.e.n., favorizată de comerţul cu chihlimbar şi de o pace relativă pe care nu o cunosc în acelaşi moment nici Europa Centrală, nici zona mediteraneeană, se dezvoltă o strălucită civilizaţie a bronzului, care asociază incineraţia şi câmpurile de urne cu un cult al soarelui. Mobilierul metalic (bronz, dar şi aur şi argint) este de o extremă bogăţie, apropiindu-se uneori de „baroc“, şi face dovada unei măiestrii ieşite din comun a artizanilor în bronz sau în aur. Adevărat leagăn al civilizaţiei germanice, această civilizaţie târzie a bronzului din

nord va dura aproximativ 1000 de ani. În sfârşit, în partea orientală a continentului, migraţiile şi tendinţele expansioniste ale popoarelor din stepă vor răspândi în mileniul I, până în Polonia şi în regiunile dunărene, cultura „mormintelor cu platformă de lemn“, apoi bogata civilizaţie a sciţilor.[14]

În momentul în care fierul îşi face apariţia în Europa temperată, în secolele X-IX î.e.n., au apărut importante rupturi în modul de viaţă şi în practicile culturale ale oamenilor din bronzul târziu. Locuirile pe înălţimi sunt tot mai alese de către populaţiile de agricultori-crescători de animale. Incineraţia, care dăduse unitate culturii „câmpurilor de urne“, se rarefiază, fără a dispărea complet (cele două rituri funerare coexistă adesea) şi practica tumulilor cunoaşte un nou avânt. Nefiind destul de puternice pentru a satisface nevoile născute din explozia demografică, capacităţile de producţie dau naştere unor tensiuni care au favorizat apariţia unei categorii specializate în arta războiului şi dezvoltarea şefilor. Fără a vorbi de adevărate clase sociale, se poate recunoaşte, după mormintele bogaţilor ori săracilor, un început de stratificare socială care se va accentua odată cu epoca fierului şi care este probabil legată de dezvoltarea schimburilor. Chihlimbarul, lingourile, bronzul, produsele meşteşugăreşti au dat naştere unor puternice curente comerciale, uneori pe distanţe lungi, rezultante ale diverselor influenţe, şi chiar metisaje. Roata şi drumul fac parte deja din mediile culturale ale strămoşilor de acum 3000-4000 de ani. Odată cu celţii, în istoria Europei vor intra calul şi carul de luptă.

Enigma indo-europeană

Originară din îndepărtata Asie Mică, se pare din Armenia, unde şi-a făcut apariţia în mileniul al III-lea, metalurgia fierului a cuprins toată Europa temperată între 800 şi 1000 î.e.n., după ce a tranzitat multă vreme prin Egipt, apoi prin teritoriile controlate de hitiţi şi filisteni şi, în sfârşit, prin Creta şi Grecia. La fel ca şi trecerea de la neolitic la prima epocă a metalelor, adoptarea noii tehnici s-a efectuat progresiv şi nu printr-o revoluţie bruscă, folosirea fierului fiind limitată, într-o primă perioadă, la decorarea unor obiecte preţioase şi la fabricarea de lame de lance, cea a bronzului menţinându-se până în epoca romană în Scandinavia, pe litoralul atlantic şi în nordul Rusiei.

Aşa lent cum a fost acest fenomen de aculturaţie, apariţia fierului a modificat radical, pe de o parte, tehnicile de război, iar, pe de altă parte, cele ale construcţiei navale şi, mai ales, ale agriculturii, prin adoptarea plugului cu brăzdar de fier în bogatele podişuri şi câmpuri cu grâu din centrul şi nordul Europei, aceste inovaţii diverse antrenând importante mutaţii în structurile societăţilor respective. Epoca fierului, în cursul căreia are loc o primă aşezare a popoarelor Europei istorice, şi care coincide în partea occidentală şi centrală a continentului cu triumful celţilor, cuprinde două mari faze culturale. Prima, numită *Hallstatt* (de la numele unei necropole austriece) durează din secolul al VII-lea până în anii 500-450, a doua – de la această ultimă perioadă până la cucerirea Galiei

de către romani (mijlocul primului secol î.e.n.) – a primit numele de civilizaţia *Latene*, de la denumirea unei staţiuni din nordul lacului Neuchâtel, în Elveţia.

Amândouă au fost contemporane marilor construcţii panelenice şi romane, folosind scrisul şi, precum „imperiile“ etrusc şi cartaginez, au jucat un rol considerabil în istoria Europei occidentale. Cele două mari faze care structurează epoca fierului definesc niveluri culturale reperabile în situri arheologice, comparabile celor care împart celelalte perioade ale epocilor preistorice şi protoistorice. Ca şi popoare reale, definite nu numai printr-un complex de tehnici, moduri de viaţă şi practici simbolice, ci şi printr-o origine etnică şi o limbă comune, grupurile umane care populează în primul mileniu spaţiul cuprins între Oceanul Atlantic şi Marea Neagră, pe de o parte, malurile Balticii şi lumea mediteraneeană, de cealaltă parte, aparţin cel puţin parţial – în sensul că se suprapun unor etnii deja instalate de demult – familiei indo-europenilor. Alături de celţi, care ocupă în toată această perioadă un loc privilegiat în acest ansamblu şi care formează esenţa substratului etnic al civilizaţiilor Hallstatt şi Latene, se găsesc germanii, balţii, cimbrii, teutonii, sciţii, tracii, cimerienii şi sarmaţii, la care trebuie să adăugăm, fireşte, popoarele fondatoare ale marilor civilizaţii ale scrisului, instalate pe litoralul de nord al Mediteranei.

Se ştie că originea şi natura entităţii indo-europene fac parte din marile enigme ale istoriei. Ca popor constituit, strămoş comun al majorităţii etniilor care au prins rădăcini în Europa, în Iran şi

pe subcontinentul indian, indo-europenii n-au lăsat nici texte scrise, nici monumente susceptibile de a le fi atribuite cu certitudine. Existenţa lor se bazează deci, cel puţin într-o primă perioadă, pe ipoteze, şi acestea se sprijină pe paleontologia lingvistică (metodă care constă în a atribui unui popor cunoaşterea obiectelor şi a existenţelor a căror denumire se regăseşte în limbă), pe lingvistica comparată (care evidenţiază concordanţele numeroase din gramatica şi vocabularul majorităţii limbilor europene şi ale multor limbi din Asia) şi pe mitologia comparată, reprezentată, în special în Franţa, prin lucrările lui Georges Dumézil. Aceasta a arătat că baza concepţiilor religioase ale indo-europenilor era fondată pe repartiţia activităţilor divine şi umane în trei funcţii cosmice şi sociale: suveranitate magică şi religioasă, activităţi războinice, activităţi de producţie, cărora le corespund grupurile, ordinele, clasele sau castele clericilor (preoţi, brahmani, *oratores* ai Evului Mediu occidental), războinicilor (*milites*, nobilimea medievală) şi muncitorilor manuali (ţărani, meşteşugari).

Lucrurile devin mai complicate când, în afară de această percepere a fenomenului indo-european ca un complex de popoare vorbind limbi derivate din aceeaşi ramură lingvistică şi relevând aceeaşi structură socială şi religioasă trifuncţională, se trece la identificarea zonei nucleare originare, de unde ar fi provenit primele grupuri indo-europene, apoi la cronologia şi modalităţile stabilirii lor în spaţiul european. Ipoteza cea mai des avansată de arheologia clasică este că ei sunt originari din Asia Centrală şi din Rusia de sud, regiune în care s-au

dezvoltat începând cu mileniul al V-lea, diversele niveluri ale civilizaţiei „kurganelor“ în care se găsesc urmele unei societăţi patriarhale, dotată cu un sistem de clase şi organizată în mici unităţi tribale conduse de şefi puternici. Economia este predominant păstorească, incluzând şi agricultura, şi folosirea calului. Habitatul asociază colibele rectangulare, grupate în sate mici, vastelor edificii fortificate iar religia arată predominarea cultului solar.

Tot după teoriile clasice, aceste populaţii seminomade s-ar fi deplasat, în cursul mileniului al III-lea, pe de o parte, în direcţia Iranului şi a Indiei, pe de altă parte, de la est la vest, pe cea mai mare parte a continentului european, ducând cu ele tehnicile lor militare (folosirea calului şi a carului, armele de bronz, apoi de fier), structurile lor aristocratice şi practicile funerare şi religioase. Mulţi specialişti în preistorie şi în protoistorie au contestat însă de multă vreme această schemă, coborând datarea primelor „invazii“ indo-europene şi, mai ales, substituind zona nucleară primitivă, formată de stepele Rusiei meridionale, fie Europei Centrale şi Balcanilor, fie regiunilor circumpolare, unde, după specialişti ca H. Kuhn şi V.I. Georgiev, s-ar fi constituit, încă din paleoliticul superior, grupuri etnice având deja trăsăturile culturale ale „populaţiei indo-europene“.

Mai recent, lucrările arheologului britanic Colin Renfrew au repus în discuţie problema originii şi a modului de răspândire a culturilor indo-europene. Pentru preistoricianul de la Cambridge, primii arieni nu ar fi nişte cavaleri războinici veniţi din Rusia începând cu mileniul al III-lea, ci nişte

grupuri de agricultori-crescători de animale anatolieni care ar fi început să se deplaseze din Asia Mică spre Indus şi Balcani, chiar de la debutul vremurilor neolitice, din mileniul al VII-lea, transmiterea culturii lor printre popoarele alogene realizându-se nu prin cucerire, ci printr-o întindere lentă (evaluată, în medie, la 18 km într-o generaţie), urmată de o aculturaţie progresivă. Altfel spus, pentru Colin Renfrew, explozia demografică legată de inovaţia neolitică ar fi provocat, treptat, deplasări ale populaţiilor „arianizate“ şi convertite, totodată, la virtuţile economiei de producţie.

Chiar dacă este cu mult mai puţin revoluţionară decât cea enunţată şi fundamentată, în lucrările lor, de G. Dumézil ori E. Benveniste, această teză are cel puţin meritul de a pune, încă o dată, accentul pe caracterul esenţialmente „cultural“ al faptului indo-european, deci de a nega orice legitimitate ştiinţifică a tezelor, astăzi aproape complet abandonate de antropologii şi arheologii serioşi, care invocă unitatea rasială a aristocraţiei indo-europene.[15]

Apariţia şi apogeul lumii celtice

Fie că este rezultatul unei cuceriri militare, fie că avem de-a face cu o pătrundere lentă a civilizaţiei neolitice, instalarea primilor indo-europeni în spaţiul cuprins între Balcani, Marea Baltică şi litoralurile Mediteranei şi ale Atlanticului nu este scutită de episoade ulterioare implicând însuşirea brutală a pământului de către noii veniţi, aparţinând şi ei ramurii popoarelor indo-europene. Vorbind despre celţi, le cunoaştem existenţa şi, în parte, istoria, nu numai după izvoarele arheologice, lingvistice, epigrafice, toponimice etc., ci şi după menţiunile făcute în numeroasele texte greceşti şi latine, de la Polybios la Cezar, şi de la Posidonius la Tacitus. Ştim că sunt reperabili începând cu epoca bronzului, la sfârşitul mileniului al III-lea, în zona situată în nordul Alpilor, între Boemia şi Burgundia, acolo unde vor apărea mai târziu primele manifestări ale civilizaţiei Latene.

Prudenţi, arheologii estimează că originea îndepărtată a acestei ramuri occidentale a indo-europenilor ar trebui căutată în purtătorii culturii tumulilor din epoca bronzului, întinsă de la Rin până la pădurile Boemiei. Ipoteza nu este admisă de toţi, la fel ca şi celticitatea unei fracţiuni a culturii „câmpurilor de urne“, despre care ştim că s-a extins între secolele al XIV-lea şi al IX-lea, în această regiune, apoi în Europa centrală şi Spania. Doar cu fracţiunea occidentală a civilizaţiei halstatiene s-ar constata o coincidenţă aproape sigură între această fază culturală a vârstei fierului, localizată în

sectorul Boemia/Burgundia, şi grupurile structurate de războinici propriu-zis „celţi“, fără ca să se poată determina dacă clasa militară care s-a impus în această regiune constituie ori nu un element alogen în raport cu restul populaţiei. Oricum ar fi, se constată în această perioadă prezenţa societăţilor stratificate, caracterizate în acelaşi timp prin folosirea calului, cunoaşterea metalurgiei fierului, construirea de cetăţi şi de morminte „princiare“ cu car, elemente care, în consecinţă, anunţă deja trăsăturile majore a ceea ce va fi lumea celtică la mijlocul secolului al V-lea î.e.n.

O parte a acestei populaţii s-a pus în mişcare, în cursul secolului al V-lea î.e.n., poate sub presiunea unor noi populaţii de călăreţi, originare din stepele Rusiei meridionale sau, pur şi simplu, datorită unor puternice explozii demografice. Un prim val, venit din Germania de sud şi din Franţa de est a ajuns în valea Ronului, a traversat Alpii şi a pătruns în valea râului Pad, instalând o primă colonie în regiunea Bologniei.

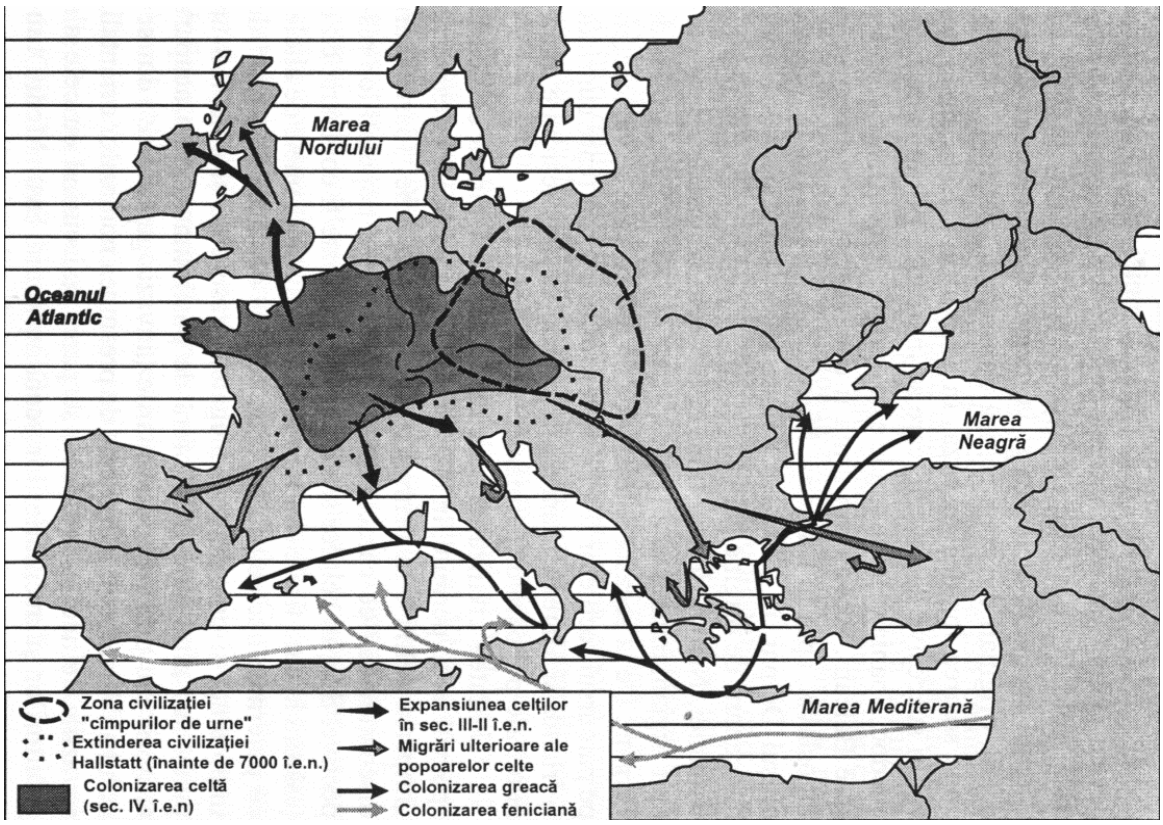

Lumea celţilor în primul mileniu î.e.n.

În secolul al IV-lea, o a doua invazie conduce la cucerirea de către celţi a celei mai mari părţi a câmpiei râului Pad, care va deveni Galia Cisalpină, urmată de o deplasare spre Italia centrală, soldată cu distrugerea şi cucerirea Romei, în 385. La sfârşitul secolului al IV-lea şi la începutul secolului al III-lea, belgii, originari din zona celtică transrenană, pătrund în Galia, unde sosirea lor declanşează, în secolul al III-lea, două noi valuri succesive de invazii, care se îndreaptă, primul spre Languedoc, Spania şi Italia (unde este oprit de romani), iar al doilea spre Balcani. Acesta din urmă îi conduce pe unii dintre ei în Iugoslavia, apoi în Bulgaria, Macedonia, Grecia (unde jefuiesc oraşul Delphi, în 270 î.e.n.) şi, în sfârşit, în Asia Mică unde mercenarii de origine galică (galaţii) se pun în serviciul regelui Britaniei, Nicomedos, în timp ce alţi celţi se instalează pe platoul frigian, înainte de a

fi cuceriţi, pe la 240-230, de Attalos de Pergam. De la această dată are loc un reflux, care se va accelera pe parcursul secolelor II-I î.e.n., teritoriul celţilor (care cuprinde şi Irlanda şi Marea Britanie) micşorându-se sub presiunile romanilor, ale popoarelor germanice şi ale dacilor.

Unitatea civilizaţiei care caracterizează lumea celtică la apogeul ei nu permite, în niciun caz, să se vorbească despre un „imperiu celtic“ în primul rând, din cauza unei foarte mari discontinuităţi ce caracterizează implantarea populaţiilor respective. Spaţiul celţilor secolelor IV-III poate fi comparat cu o ţesătură în care firele sunt rare şi la mare distanţă unele de altele, cu puternice nuclee tribale, între care se deplasează grupuri de importanţă şi omogenitate inegale, atrase când şi când într-un punct sau altul care li se oferă de posibilitatea de a acapara teritorii sau prăzi. Faţă de marile „invazii germanice“ din secolul al V-lea î.e.n., provocate de presiunea nomazilor orientali, invaziile celtice se înrudesc, se pare, mai curând cu cele ale jefuitorilor şi aventurierilor scandinavi din Evul Mediu timpuriu. Migrarea unui popor întreg, cu familii şi cu bagaje, aşa cum o descrie Cezar referindu-se la helveţii din secolul I, nu este deloc specifică colonizării celtice, aceasta bazându-se cel mai adesea pe o recrutare om cu om din surplusul de populaţie.

Prin urmare, nu există continuitate între principalele nuclee de populaţie celtă. Şi nici unitate de rasă, elementele care compun lumea celtică aparţinând tot atât de bine raselor alpine şi dinarice brahiocefale, cât şi rasei nordice doliocefale. Cât despre unitatea lingvistică, aceasta

este departe de a fi absolută. Într-adevăr, dacă limbile celtice fac parte din complexul indo-european, ele se împart, după paleontolingvişti, în două grupe principale: grupul *breton*, căruia îi aparţin celţii continentali, şi grupul *goidelic* care corespunde populaţiilor celte care au emigrat într-o perioadă relativ veche (sfârşitul neoliticului) în Marea Britanie şi Irlanda.

Dacă există omogenitate între grupurile umane care formează lumea celtică, ea este de ordin cultural şi se aplică în special civilizaţiei Latene. Născută la începutul secolului al V-lea în Germania meridională şi în Franţa de est prin fuziunea culturii Hallstatt cu elemente împrumutate de la greci şi etrusci, aceasta a câştigat treptat cea mai mare parte a teritoriilor ocupate de celţi. Între Europa barbară şi mediteraneeană au existat, într-adevăr, cel puţin începând cu secolul al VII-lea, relaţii durabile, devenite şi mai active în secolul al VI-lea, odată cu întemeierea oraşului foceean Massalia (Marsilia). În aceste relaţii, se pare că celţii au jucat un rol de intermediari, fie şi numai prin controlul pe care îl exercitau „prinţii“ lor asupra căilor comerciale ce le traversau teritoriile şi unde se operau transferurile de materii prime (cositorul din Cornouailles, cuprul alpin, blănurile nordice, din Renania şi din Boemia etc.). Influenţele greceşti şi etrusce au putut astfel să pătrundă în lumea celtică, aşa cum o atestă descoperirea la Heuneburg, pe Dunărea Superioară, a unei incinte fortificate ce imită pe cele ale Greciei arhaice, şi, desigur, mormântul de la Vix (aproape de Châtillon-sur-Seine, pe Coasta de Azur), unde au fost dezgropate celebrul crater grecesc, un colier de aur greco-scitic

şi mai multe vase de bronz etrusce.

Astfel îmbogăţită şi reînnoită prin contribuţiile culturilor mediteraneene, civilizaţia celtică a cunoscut, odată cu epoca Latene, o profundă transformare. Sigur, elementele de bază rămân aceleaşi: o societate aristocratică bazată pe posesiunea pământului şi conducerea războiului, coexistenţa înhumării şi a incineraţiei, mormintele cu un artizanat ingenios şi foarte diversificat, un habitat grupat în cătune sau format din aşezări fortificate etc. Dar toate aceste trăsături, prezente din epoca hallstattiană, se accentuează şi ansamblul dă o impresie generală de mare bogăţie. Alături de aristocraţia războinică a conducătorilor de care pe două roţi, din ce în ce mai numeroasă şi mai opulentă (care consumă vin importat din zonele mediteraneene şi se împodobeşte cu obiecte preţioase), găsim o pătură ţărănească înstărită şi o gamă întreagă de industrii dezvoltate şi prospere. Puternica extindere demografică şi prosperitatea care caracterizează, evident, perioada Latene, sunt datorate în principal transformărilor tehnicilor agrare şi progresiei uneltelor: apariţia plugului cu brăzdar de fier, perfecţionarea carelor, dezvoltarea coasei etc. Agricultorii vor cultiva de acum pământul uscat şi tare din văi şi vor începe să întreţină culturi artificiale de-a lungul râurilor şi în zonele umede, ceea ce le va permite să dezvolte, din Irlanda în Ţara Galilor şi din Cornouailles în Galia apuseană, creşterea vitelor.

Specialiştii în arheologie celtă introduc mai multe faze în civilizaţia Latene. În secolul al III-lea î.e.n., sosirea noilor grupuri de celţi transrenani a avut drept efect primenirea culturilor locale şi

compensarea influenţelor mediteraneene. Civilizaţia denumită Latene II (250-120 î.e.n.) prezintă astfel aspecte originale, mai „barbare“ decât cea care a precedat-o, odată cu dezvoltarea sculpturii monumentale galice din sudul Franţei (monumentele de la Roquepertuse păstrate la muzeul Borely din Marsilia). Dimpotrivă, pătrunderea romană în Galia meridională în secolele II şi I, produce o nouă reechilibrare în sensul influenţelor greco-latine, după cum stau mărturie sculpturile indigene de la Entremont şi monedele galeze din secolul I î.e.n., specifice fazei culturale numită Latene III, care începe pe la 120 î.e.n.

Această ultimă perioadă, în care se înregistrează dezmembrarea lumii celţilor sub atacurile romanilor în sud, ale germanilor şi dacilor în nord şi est, este cea a aşa-numitelor *oppida*, adevărate oraşe primitive, puternic fortificate. Construite într-o vreme când lumea celtă se găsea supusă atacurilor sau doar ameninţărilor vecinilor ei, aceste vaste fortificaţii, care au lăsat puţine urme arheologice – celţii nu au construit în piatră ci doar în lemn – erau destinate fie să protejeze de noii invadatori (de exemplu, cimbrii, în secolul I) populaţiile şi avuturile lor, fie să păstreze controlul asupra principalelor puncte strategice în interiorul unui sistem economic bazat pe stăpânirea principalelor căi ale comerţului „internaţional“.

Cucerirea Galiei de către Cezar la jumătatea secolului I marchează sfârşitul lumii celtice ca entitate politico-economică, despre care trebuie să spunem, încă o dată, că nu este deloc asimilabilă unui „imperiu“, cu atât mai puţin unei „naţiuni“.

Aruncată la periferia lumii romane, civilizaţia celtă nu-şi păstrează „puritatea“ sa originară decât în zone ca Armorique, partea apuseană a Marii Britanii şi Irlanda, unde se va menţine, în era creştină, o tradiţie lingvistică, literară şi artistică, perceptibilă până în zilele noastre. În alte zone, dezmembrarea lumii celtice nu a ajuns până la o dispariţie completă a ceea ce a fost, se pare, cea mai evoluată şi cea mai bogată dintre civilizaţiile „barbare“. Chiar şi în partea ocupată de popoarele germanice, unde prăbuşirea sistemului economic legat de *oppida* a fost urmat de o regresie generalizată, tradiţia celtă a mai păstrat o anumită vigoare, ce se poate recunoaşte, de exemplu, în toponimie. Mai ales că urmaşii lui Cezar nu au procedat, lucru cunoscut, la o asimilare brutală a zonelor cucerite. Atât în Galia cât şi în Panonia, leagăne ale civilizaţiei celte, nu a existat o ruptură, şi dacă în simbioza culturală care are loc în primele secole ale erei noastre partea de latinitate este de departe cea mai puternică, acest lucru se datorează, incontestabil, şi unor elemente împrumutate de la strălucitoarele culturi din Latene.

Galii, celtiberii, bretonii şi celţii transrenani au transmis astfel cuceritorului roman şi unei mari părţi a popoarelor europene un patrimoniu cultural de o bogăţie extraordinară. Arta lor este în special o artă a decorului, concepută nu atât pentru zei, cât pentru oameni, şi destinată, în mod deosebit, podoabelor (coliere, brăţări, pandantive, fibule etc.), căminului (căţei de vatră, rhytoane[16], recipiente din metal şi din ceramică) şi mai ales echipamentului de război (căşti, spade, scuturi). Este, de asemenea, în mod prioritar, o artă a metalului care utilizează

aurul, bronzul şi, mai rar, argintul, în asociaţie cu fildeşul, osul, pietrele preţioase şi coralul. Inspirându-se din plin din lumea mediteraneeană, cât şi de la alte popoare barbare (sciţii, de exemplu), această artă nu le este deloc inferioară în originalitate, perceptibilă mai ales în preferinţa pentru o reprezentare stilizată a faunei şi a florei, într-o decoraţie voluntar abstractă, în gustul pentru linia curbă şi formele sinuoase (ajungându-se, la sfârşitul perioadei, la o adevărată abundenţă „barocă“), şi, într-un „realism“ care nu este, totuşi, o simplă copie a realului. Toate aceste trăsături, conjugate cu contribuţiile romanităţii şi ale Orientului elenizat, vor contribui, cincisprezece secole după apogeul civilizaţiei celtice, la înflorirea primei arte romane.

Un alt factor de omogenitate culturală care va rezista, la rândul lui, mai multe secole cuceririi romane, este religia celţilor, care nu ne este cunoscută decât prin vestigiile arheologice şi prin documentele scrise, foarte adesea ulterioare epocii Latene, cum ar fi scrierile irlandeze ale ciclului Ulster. Ea este puternic tributară credinţelor şi practicilor răspândite în spaţiul celtofon din neolitic şi până în epoca bronzului, dar a suferit, de asemenea, influenţa religiilor greacă, romană, etruscă şi feniciană, asimilările de divinităţi fiind practici curente în acea epocă. Suntem siguri doar în ceea ce priveşte cultul morţilor şi credinţa în lumea de apoi, după cum ne stau mărturie ofrandele în arme, unelte, care şi hrană. Celţii posedau un ritual funerar foarte elaborat, cu un cortegiu, sacrificii, banchete funerare, muzicieni etc., cu sanctuare a căror destinaţie ne este puţin

cunoscută, dar dintre care, cel puţin, o parte trebuie să fi avut o funcţie sacrificială. Practicau rar sacrificiul uman şi aveau pentru strămoşi şi eroi un adevărat cult, la fel ca şi pentru animale (mistreţul, de exemplu, considerat simbol al forţei), reprezentate frecvent sub formă de statuete, pandantive, fibule, inele etc.

Panteonul lor este, în mod clar, indo-european, cu puternice influenţe feniciene şi greceşti, în special în Spania. Asimilate, treptat, celor romane, divinităţile principale sunt: o zeiţă-mamă, Epona; zeiţa cailor, Lug; asociat artelor şi războiului Cernunnos, zeul cu coarne de cerb, stăpânul animalelor şi al naturii sălbatice, şi triada multifuncţională, încarnată de Esus, zeul bun şi protector al bogăţiilor, Taranis, zeul cerului, al pământului şi al războiului, al principiului vieţii, al cultului strămoşilor şi, în sfârşit, Teutates, zeu al triburilor în activităţile lor războinice sau paşnice. Relaţiile lor cu oamenii şi cu eroii par a proveni dintr-o mitologie comună ansamblului de populaţii celtice, unde figurează un întreg bestiar fantastic (dragoni cu corp de şarpe şi cu cap de pasăre răpitoare, grifoni, cai cu capete de om) constituit din masive împrumuturi din mitologiile mediteraneene. Marea epocă a celţilor constituie, aşadar, pentru o întreagă parte a populaţiilor ce ocupă spaţiul european, o perioadă de reală omogenitate. Totuşi, oricât de strălucitoare ar fi producţia culturală a epocii Latene, nu în acest sector al continentului nostru s-a născut Europa istorică, purtătoare a inovaţiilor majore, apărute în Orient odată cu scrisul, ci în apropierea ţărmurilor mediteraneene, în acea lume a cetăţilor unde grecii

au inventat, prin secolul al V-lea î.e.n., democraţia.

Capitolul 2
LUMEA GREACĂ ŞI APARIŢIA CETĂŢII

■ În Grecia se naşte civilizaţia a cărei moştenire o va primi întreaga Europă. În mileniile al III-lea şi al II-lea, strălucite civilizaţii se nasc în Frigia şi Creta, în timp ce populaţiile indo-europene, aheenii, apoi dorienii, se instalează în Grecia.

■ În secolul al XV-lea î.e.n. se impune civilizaţia micenianã, civilizaţie aristocratică şi războinică, rezultată din sinteza, în beneficiul aheenilor, al vechiului fond elenic cu civilizaţia cretană. Cunoscută graţie poemelor homerice şi descoperirilor arheologice, ea dispare la sfârşitul secolului al XII-lea, în urma invaziilor doriene. Ea lasă loc unei faze de regresiune economică şi culturală, care durează între 1200 şi 800, în timp ce societatea se organizează în jurul celulelor senioriale, în cadrul cetăţii, în fratrii şi triburi.

■ Odată cu secolul al VIII-lea, începe o vastă mişcare de rupere a izolării şi de migraţii. Colonizarea este atunci mărturia creării de noi cetăţi în jurul Mediteranei, în special în Italia şi Sicilia. La început, fiice ale metropolelor

care le-au fondat, noile cetăţi se emancipează destul de repede. Îmbogăţind o clasă medie, legată de comerţ şi industrie, colonizarea bulversează raporturile sociale existente şi pune în discuţie dominaţia aristocraţiei, dând puterea unor tirani sprijiniţi de cei mulţi.

■ La sfârşitul secolului al VI-lea, două modele politice se opun în Grecia. Cel al Spartei, aflat în mâinile unei oligarhii, este în întregime orientat spre război şi spre menţinerea unui sistem rigid şi sclerozat. Dimpotrivă, cel atenian se adaptează transformărilor economice şi sociale, punând capăt puterii exclusive a aristocraţiei prin modernizarea legilor, vieţii economice, instituţiilor, operată de o serie de reformatori care deschid calea unui regim original, cel al democraţiei.

Datoria Europei şi a lumii contemporane faţă de grupurile umane care au populat Grecia antică este considerabilă. Le datorăm esenţa instrumentarului nostru intelectual, categoriile de gândire care structurează viziunea noastră despre lume, fundamentele conceptelor noastre politice, estetice şi morale, transmiterea în Occident, prin intermediul limbii şi a gândirii greceşti, a creştinismului primitiv. Imperiul roman, care va urma să transmită celei mai mari părţi a continentului, moştenirea greacă, s-a hrănit el însuşi, timp de secole, de o experienţă şi o cultură elaborate timp de aproape două milenii de către populaţiile riverane ale Mării Egee şi ale Mării

Ionice. Aici s-a născut ceea ce numim astăzi CIVILIZAŢIA, mai puţin, astăzi, printr-un etnocentrism incorigibil, cât prin referinţa la ceea ce este universal în moştenirea lăsată de civilizaţiile greco-latine.

Între munte şi mare

Civilizaţia Greciei antice nu este un dar al naturii şi dacă totuşi a existat vreun „miracol“ în geneza acestei civilizaţii, acesta e datorat în special oamenilor. Nimic, într-adevăr, nu predispunea Peninsula Elenică la a deveni centrul uneia dintre cele mai strălucitoare construcţii ale istoriei umanităţii.

Grecia nu este o ţară bogată. Munţii cu înălţimi relativ moderate (muntele Parnas în centru: 2460 m; muntele Parnon, în sud: 1935 m; muntele Olimp, în nord: 2920 m), cu pante abrupte şi despădurite de timpuriu, ocupă o suprafaţă considerabilă, decupând ţara în zone izolate între care comunicaţiile sunt dificile. Râurile sunt nişte torente, secând în timpul anului. În afară de părţile nordice (Macedonia, Thessalia), câmpiile sunt de mici dimensiuni, înconjurate de reliefuri abrupte, unde oamenii au trebuit să muncească din greu şi să rivalizeze în ingeniozitate pentru a extrage din pământ cele necesare traiului.

Clima este cea a unei ţări mediteraneene. Vara ţine şase luni. Este foarte călduroasă şi uscată. Iarna este în general blândă chiar dacă zăpada cade câteodată până aproape de Atena. Cantitatea de apă din timpul anului este abundentă (mai bogată decât în Bretagne), dar ploile sunt repartizate pe scurte perioade în timpul anotimpurilor intermediare. Ele cad în averse violente, umflând torenţii şi surpând solurile, fără prea mare folos pentru agricultură. Chiar ţinând cont de schimbările climaterice care

au afectat regiunea şi care i-au accentuat caracterul arid, nu se poate imagina că Grecia a cunoscut în Antichitate o viaţă agricolă opulentă. Singurele culturi care găseau aici condiţii acceptabile erau orzul, viţa-de-vie şi măslinul, dar ţăranii trebuiau să facă dovadă de multă perseverenţă pentru a le instala şi menţine pe terasele amenajate pe munte. Producţia cerealieră a fost întotdeauna slabă, iar creşterea animalelor a fost proprie unei ţări sărace, punându-se accent în special pe creşterea oilor şi a caprelor.

Peninsula şi insulele sunt, de asemenea, sărace în resurse minerale. Cupru, cositor, fier nu existau. Metalele trebuiau deci importate de departe: din Cipru, din Caucaz, din Asia Mică etc. În schimb, abundă argila – de excelentă calitate, în special în Atica – care favorizează construcţiile din cărămizi şi producţia de ceramică, şi admirabile varietăţi de piatră de construcţie sau destinate sculpturii: calcarul gris albastru de Parnas, blocuri de piatră din munţii Sicyone, marmură din Atica sau din insulele Ciclade etc.

Elementele favorabile instalării oamenilor şi dezvoltării activităţilor materiale şi culturale nu sunt, totuşi, absente pe ţărmurile Mediteranei orientale, unde se vor dezvolta, în mileniul al II-lea, primele civilizaţii ale Greciei antice. Clima, tonică şi sănătoasă, favorizează viaţa în aer liber şi o sociabilitate cu aspecte multiple. Seceta din anotimpul călduros este însoţită de lumină, de o limpezime a cerului, daruri pe care le cânta deja Euripide şi care au favorizat, se pare, aptitudinea grecilor de a gândi lumea şi de a o reprezenta cu o claritate ieşită din comun. Mai ales, prezenţa în

apropiere a mării – niciodată îndepărtată mai mult de 50 de km până în Thessalia – a compensat din plin efectele compartimentării şi ale izolării. În contact permanent cu aceasta, grecii au găsit în ea o resursă suplimentară, prin pescuit, şi un mijloc de a comunica cu uşurinţă între ei şi cu lumea exterioară. Într-o epocă în care navigaţia se desfăşura în special în apropierea ţărmurilor, salba de insule ale Mării Egee a permis marinarilor Eladei să comunice, fără greutate, cu strălucitoarele civilizaţii ale Orientului. Ea a orientat deci activitatea lor spre comerţ şi spre colonizarea unor spaţii situate pe ţărmurile Asiei Mici, ale Italiei de sud şi ale Siciliei.

Lumea egeeană şi Creta în mileniile III-II î.e.n.

Diferitele regiuni care formează lumea egeeană au intrat în istorie cu îndepărtate decalaje cronologice. Prima care a păşit pragul epocii bronzului la sfârşitul mileniului al IV-lea a fost Troia, situată în nordul Frigiei, la ieşirea din Hellespont. Pe la 2500 î.e.n., s-a dezvoltat aici o strălucitoare civilizaţie, descoperită de arheologul german Schliemann. Acesta a dat la iveală, în 1870, vestigiile unei vechi cetăţi cu ziduri impresionante, pe care a luat-o drept oraşul în jurul căruia luptaseră eroii *Iliadei* şi care era anterioară acesteia cu cel puţin un mileniu. Dotată cu un palat cu megaron[17], această cetate îşi datorează înflorirea poziţiei sale geografice, la răscrucea drumurilor maritime şi terestre care leagă Asia de Grecia peninsulară, şi regiunile Mării Negre de bazinul oriental al Mediteranei. Ea şi-a întins foarte devreme influenţa în insulele Mării Egee, în Macedonia şi în Tracia, făcând să pătrundă în aceste regiuni tehnicile metalurgiei bronzului şi frumuseţea unei orfevrării, care ne sunt cunoscute, în special, prin „tezaurul lui Priam“ (un lot de obiecte atribuite suveranului troian de către Schliemann).

De pe ţărmurile anatoliene, civilizaţia epocii bronzului a atins Cicladele, sudul Mării Egee, la mijlocul mileniului al III-lea. De aici, s-a extins în Creta şi în Peloponez, furnizând populaţiilor acestor

---

[17] *Megaron* sală dreptunghiulară cu vatră centrală şi acoperiş în două pante, precedată de un vestibul, ce constituia principala sală a palatelor miceniene.

regiuni tehnicile şi folosirea metalului, ca şi un excelent utilaj din obsidian, o ceramică abundentă şi stăpânirea tehnicii de a lucra marmura, provenită, în special, din Paros şi utilizată pentru a şlefui idoli într-un stil uimitor de modern. Pe la 2300-2200 î.e.n., cea mai mare parte a lumii egeene şi a Greciei peninsulare a ieşit din neolitic şi cunoaşte o anumită omogenitate a civilizaţiei, caracterizată prin folosirea generalizată a metalului şi a ceramicii, extinderea anumitor culturi, ca viţa-de-vie, şi întrebuinţare de către populaţii a unor dialecte derivate dintr-o limbă comună, cea „egeeană“.

În timpul celei de-a doua jumătăţi a mileniului al III-lea, populaţiile indo-europene originare din regiunea dunăreană şi din Rusia meridională au început să se deplaseze spre sud, instalându-se în Anatolia şi în Grecia continentală. Aceşti primi eleni erau războinici de temut, care duseseră până atunci o viaţă nomadă. Practicau agricultura şi creşterea animalelor, foloseau arama şi vorbeau o limbă divizată în mai multe dialecte, limbă care avea să devină greaca veche. Mai multe valuri de invadatori s-au succedat astfel până la sfârşitul mileniului al II-lea.

Primul val îl formează un ansamblu compozit căruia i s-a dat numele de *aheeni*. Între secolele XIX-XIV î.e.n., ei s-au instalat de o parte şi de alta a Mării Egee, progresând lent spre sud şi dedându-se, în trecerea lor, la distrugeri de mare anvergură, cea a Troiei, de exemplu, în Anatolia, şi cea a Cnossos-ului, în Creta. Treptat, ei s-au impregnat de cultura predecesorilor lor sedentari. Îi găsim, la începutul secolului al XIII-lea î.e.n., în tot bazinul Mării Egee,

în marile insule ale Mediteranei răsăritene (Rodos, Creta, Cipru), pe coastele Siriei şi ale Egiptului, până în Sicilia meridională.

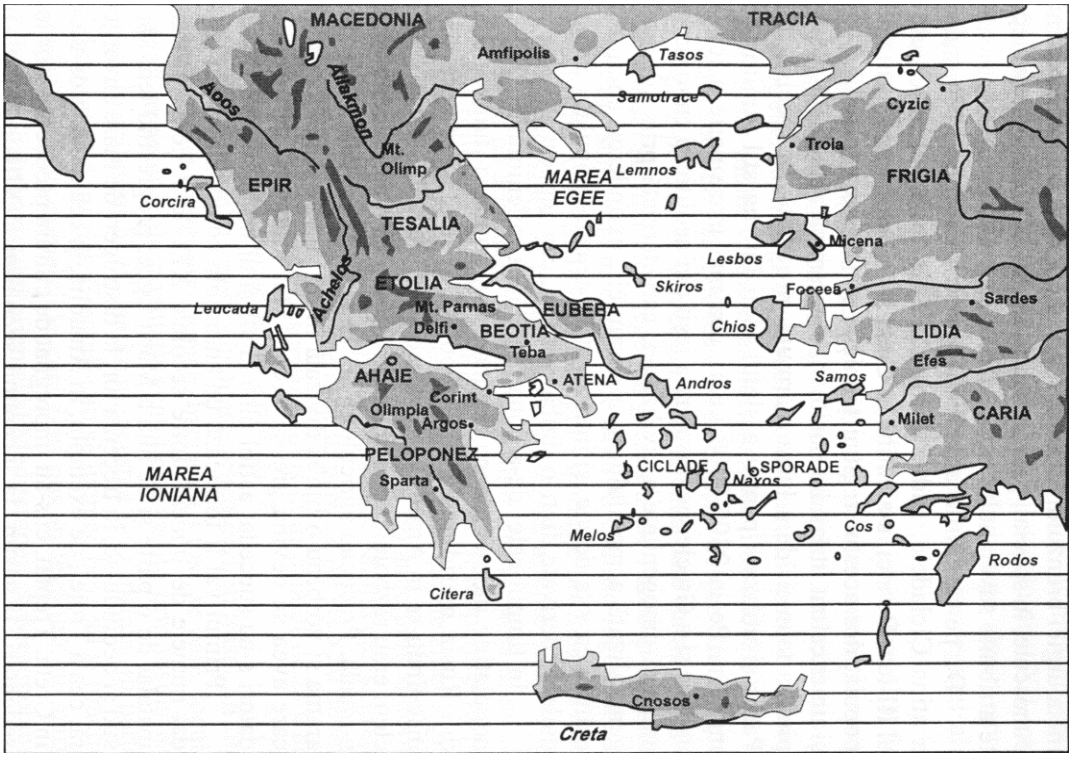

Grecia continentală şi insulară

După ei vor sosi *dorienii*, alţi războinici barbari, echipaţi cu arme de fier, veniţi şi ei din nord, şi care au invadat toată Grecia centrală şi Peloponezul pe parcursul secolului al XII-lea, distrugând totul în trecerea lor şi împingându-i pe aheeni spre coastele Asiei Mici, spre unele insule şi anumite regiuni ale Greciei peninsulare, ca Atica şi Eubeea.

În intervalul dintre 2000 şi 1400 î.e.n., s-a dezvoltat în Creta o civilizaţie strălucită şi originală, pe care marinarii acestei insule muntoase, cu câmpii de mică întindere, au transmis-o, la apogeul său, întregii zone meridionale a lumii egeene. Aceasta a rămas multă vreme cvasinecunoscută. Într-adevăr, până la sfârşitul secolului al XIX-lea e.n., referinţele despre Creta veche erau cele pe care le vehiculau până la acea dată rarele evocări

ale *Iliadei* şi, mai ales, legenda greacă a lui Tezeu şi a Minotaurului. Schliemann, condus de această tradiţie legendară, a fost primul care, în 1899, a început săpăturile la Cnossos. Fără rezultat palpabil. A trebuit ca omenirea să aştepte anul 1900, pentru ca un arheolog britanic, sir Arthur Evans, atras în insulă de vestigiile de scriere non-alfabetică, să descopere primele urme ale palatului din Cnossos, punând astfel bazele arheologiei minoice. De atunci, aceasta a progresat considerabil, datorită săpăturilor întreprinse la Cnossos, Phaistos, Mallia etc. şi graţie progreselor ştiinţei filologice care au permis, de vreo 30 de ani, să se descifreze în parte scrierea folosită în palatul de la Cnossos în ultima sa perioadă (linearul B[18]).

Plecând de la aceste elemente, arheologii au trasat, în linii mari, istoria Cretei pre-elenice. Insula nu a fost, se pare, locuită decât în neolitic de populaţii anatoliene venite prin insula Rodos. În mileniul al III-lea î.e.n., acestea s-au instalat în partea răsăriteană a insulei. Cretanii ştiu să lucreze bronzul şi practică deja activităţi comerciale care i-au pus în legătură cu marile civilizaţii ale bazinului oriental al Mediteranei, cu Mesopotamia şi Egiptul. Adevărat pod între Europa, Africa şi Orientul Apropiat, Creta constituie astfel, pentru continentul nostru, un important vector de pătrundere a influenţelor orientale.

Practicarea activităţilor maritime şi negustoreşti îmbogăţeşte, puţin câte puţin, centre ca Mallia, Cnossos, Phaistos, care cunosc, începând cu anul 2000 î.e.n., o strălucită civilizaţie marcată de construirea de palate impunătoare, vaste locuinţe aristocratice care dominau satele de ţărani şi de

pescari. Către 1750 î.e.n. o catastrofă, se pare naturală, distruge aceste prime reşedinţe „princiare“ curând înlocuite, pe acelaşi loc de către edificii şi mai măreţe.

De atunci, palatul din Cnossos, reşedinţa lui Minos cel cu putere legendară domină toată insula. Dar cine este Minos? Poate un „rege“ care ar fi sfârşit prin a-şi impune autoritatea micilor potentaţi locali, dar nu se ştie dacă numele desemnează un om ori o dinastie. Poate că este în legătură cu funcţia de rege-preot, aşa cum era cazul faraonului în Egipt. Fără îndoială, trebuie să ne imaginăm că stăpânul din Cnossos nu şi-a stabilit suzeranitatea asupra „regilor“ mai mici, vasali ai altor cetăţi, decât în perioada de apogeu a „imperiului“ său, în secolul al XVI-lea şi al XV-lea. Oricum, către 1500, Cnossos este centrul cel mai populat al lumii mediteraneene, cu o populaţie de, probabil, 100.000 de locuitori. Este adevărata capitală a Cretei care domină asupra unui „imperiu maritim“ cuprinzând Peloponezul şi Atica, Cicladele, sudul Anatoliei, Rodos şi partea apuseană a Ciprului.

Din această perspectivă trebuie interpretată legenda lui Tezeu. Marinarii cretani, care asigurau schimburile între Egipt (fildeş), Asia Mică (cositor) şi Grecia, deveniseră destul de puternici pentru a impune supuşilor plata unui tribut. După legendă, eroul Tezeu pune Atena în libertate în faţa dominaţiei cretane, eliberând din labirint pe cei şapte băieţi şi şapte fete ce urmau să fie daţi Minotaurului şi ucigând acest monstru imaginar, pe jumătate om, pe jumătate taur, în fapt, temutul Minos. Această legendă aminteşte, astfel, de declinul Cretei, invadată, treptat, de aheeni.

Din contactele sale cu Orientul şi cu lumea egeeană, Creta a dobândit elementele care vor face din civilizaţia sa una dintre cele mai strălucitoare ale antichităţii preelenice. Cicladele i-au furnizat tehnicile navigaţiei maritime. Orientul Apropiat i-a transmis pe cele ale metalurgiei şi agriculturii cât şi cea a înhămării calului la carul de război. Din Egipt şi din Orient, ea a importat temele decorative de pe frescele şi vasele sale.

„Palatul“ este în centrul civilizaţiei cretane. Acesta cuprinde un număr considerabil de camere, dispuse după un plan aşa de complicat că-ţi vine greu să ieşi din el. Pentru antici, este „Labirintul“ din Cnossos, unde domneşte Minotaurul şi pe care arhitecţii epocii l-au dotat cu un confort care l-a stupefiat pe Evans şi echipa sa, cu ocazia săpăturilor întreprinse aici la începutul secolului al XX-lea. Toată construcţia este, într-adevăr, adaptată condiţiilor de climă. Grosimea zidurilor, deschiderea încăperilor spre curţi interioare, asigură „climatizarea“ necesară în acest ţinut unde căldura este adesea excesivă. Cisterne abil dispuse culeg apa de ploaie. Pivniţele sunt pline de vase care conţin hrana necesară vieţii din palat. În sfârşit, culmea rafinamentului, săli de baie echipate cu căzi, beneficiind de apă curentă şi canale de scurgere.

În vreme ce concepţia arhitecturală de ansamblu a palatelor este impunătoare, interiorul şi decoraţiile lor sunt, dimpotrivă, pe măsura oamenilor care le ocupă, total diferită de majestatea rigidă a construcţiilor şi a reprezentărilor egiptene şi mesopotamiene. Camerele sunt de dimensiuni modeste. Cu toate că nu cunoşteau noţiunea de perspectivă, artiştii cretani au căutat să dea

frescelor o impresie de mişcare şi de graţie. Linia dreaptă cedează sistematic locul celei curbe. Astfel, coafurile femeilor se revarsă în bucle pe umeri iar vasele sunt decorate cu caracatiţe, având tentaculele în formă de spirală. Culorile vii şi variate îmbogăţesc efectul decorativ: costumele femeilor, compuse din corsaje răscroite şi din fuste lungi, strânse în talie, sunt de diferite culori. În general, se pare că femeia, din plin reprezentată şi, evident, mai graţioasă decât în cazul altor civilizaţii, a beneficiat în Creta de un statut privilegiat.

Această predilecţie pentru genul feminin se regăseşte în religia cretană, religie optimistă, religie a pământului fertil, în care zeiţele sunt mai importante decât zeii. „Zeiţa cu şerpi“ reuneşte fecunditatea mamei, încarnată de o femeie cu sânii goi şi mari, şi cea a pământului, evocată de şarpe. Există şi figuri masculine de divinităţi, dar, în timp ce zeiţele au trăsături umane, zeii capătă aspectul de animal, în special de taur, căruia îi este asociat simbolul securii duble de sacrificiu sau „labrysul“.

Cultul este celebrat fie în natură, fie în zone locuite. Pe înălţimi, se venerează divinităţile celeste. Pe vârful muntelui, care domină Cnossosul, este venerat Zeus, viitorul mare zeu suprem al grecilor, născut, după legendă, în Creta. În numeroase peşteri din centrul insulei, agricultorii adoră divinităţile pământului, ale recoltei. În palate, anumite săli sunt rezervate cultului. La Mallia, mulţimea se adună în curtea mare pentru procesiuni sau reprezentări religioase: dansuri, concursuri de gimnastică, lupte cu tauri etc.

Invadatorii greci vor lua mult de la civilizaţia cretană, de la religia ei, de la gustul locuitorilor ei

pentru exerciţii sportive, de la grija lor de a reprezenta corpul omenesc şi de a-i exalta frumuseţea, de la bucuria lor de a trăi şi de a petrece, bucurie ce pare a fi fost o dominantă a celor ce ocupau insula. Chiar înainte de a o cuceri, în contactele cu marinarii cretani, ei au învăţat tehnicile agriculturii mediteraneene, arta de a naviga, folosirea scrisului, practicile unei vieţi politice organizate. Tot atâtea trăsături de civilizaţie pe care le vor perfecţiona, înainte de a le transmite întregii Europe mediteraneene.

Către 1450, începe un rapid declin al civilizaţiei cretane, consecinţă simultană a catastrofelor naturale şi a ocupării insulei de către aheeni şi, două secole mai târziu, de către dorieni. Marele palat din Cnossos este devastat şi incendiat pe la aproximativ 1400, iar dispariţia sa marchează sfârşitul centrelor palatale. Este adevărat că, la acea dată, el a încetat să mai constituie principalul focar de civilizaţie în lumea egeeană, schimbarea fiind asigurată de micenieni.

Micene şi prima civilizaţie greacă

Trecerea de la o civilizaţie la alta, în sensul strict şi cultural al termenului, de la ţărmurile Cretei la cele ale Argolidei, la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., nu trebuie considerată lineară. Lucrările arheologilor, în special descoperirile efectuate în mormintele cele mai vechi din Micene, au arătat, într-adevăr, că, încă din secolul al XVII-lea î.e.n., aheenii s-au constituit într-o societate originală, peste care s-au grefat în timp influenţele Cretei, atât pe pământ elenic, înainte de cucerirea insulei de către greci, prin contactele dintre populaţia peninsulei şi marinarii cretani, cât şi după „invaziile“ aheenilor, printr-o lentă fuziune între cultura cuceritorilor şi cea a teritoriului cucerit.

Departe de a fi „barbare“, popoarele indo-europene care s-au instalat, începând cu mileniul al II-lea, în Grecia continentală şi în insule, şi care formau nebuloasa „aheeană“ – în interiorul căreia se pot distinge *aheenii* propriu-zişi, *ionienii* şi *eolienii –,* erau agricultori-păstori, cunoscând bine tehnicile metalurgice ale Europei centrale. Erau cu siguranţă războinici, grupaţi în „fratrii“ (fraternităţi adunând mai multe familii lărgite descinzând din acelaşi strămoş) şi în triburi, fără o veritabilă organizare socială şi politică. Dar instalarea lor, chiar dacă este însoţită de distrugeri, nu trebuie să fie considerată ca o înlocuire brutală a unei societăţi primitive cu civilizaţia veche şi rafinată a lumii egeene.

Au fost necesare trei secole pentru ca să se

realizeze fuziunea dintre vechile fonduri de civilizaţie mediteraneeană pre-elenică şi cultura aheenilor şi a cretanilor, iar pe la 1600, din acest mixaj cultural s-a născut o civilizaţie originală, prima ce poate fi calificată drept „greacă“ şi care este desemnată cel mai adesea prin termenul de civilizaţie „miceniană“, pentru că la Micene, în Argolida, în partea răsăriteană a Peloponezului, au fost făcute descoperirile arheologice cele mai importante privitoare la această primă fază a „miracolului“ grec.

Ceea ce ştim despre civilizaţia miceniană o datorăm, în parte, operei lui Homer. Cu acea condiţie de a o supune unui examen critic, riguros, permiţînd, aşa cum a făcut istoricul de la Cambridge, Moses I. Finley, să distingem în *Iliada* şi în *Odiseea*, ceea ce aparţine lumii descrise de poetul grec – cea a regilor şi a palatelor miceniene din secolul al XIV-lea şi al XIII-lea î.e.n. – de ceea ce se referă la epoca în care acesta a trăit (se pare, a doua jumătate a secolului al VIII-lea). Dispunem, îndeosebi, de un material arheologic relativ bogat, adunat în special din siturile de la Micene şi Tirint, şi cuprinzând vestigii de fortăreţe, morminte, obiecte diverse şi numeroase tăbliţe cu inscripţii în *linear B*, comparabile deci cu cele ce au fost găsite în Creta. Transcrierea relativ recentă a acestor texte a permis corectarea ideii pe care o aveam, până atunci, despre societatea aheeană: o societate ale cărei activităţi economice şi structuri erau, se pare, mult mai complexe decât lasă să se înţeleagă poemele homerice.

Încrucişarea tuturor acestor date relevă existenţa, între secolul al XV-lea şi al XIII-lea î.e.n., a unei

societăţi aristocratice foarte diferită de societăţile mediteraneene care o înconjurau. Era compusă din mici domenii, fiecare constituit în jurul unui oraş-fortăreaţă dominând câmpia înconjurătoare. Deasupra acestor reprezentanţi ai nobilimii războinice, domnea un „rege“, care nu era, de fapt, decât cel mai bogat şi mai puternic dintre şefii familiilor aristocratice. Toţi duceau o existenţă care va fi, de-a lungul mileniilor, şi cea a societăţilor senioriale europene, împărţindu-şi timpul între război, vânătoare, banchete întrerupte de cântece şi povestiri în care erau preamărite faptele eroilor, dar şi activităţi agricole şi meşteşugăreşti.

La eşalonul inferior se găseau ţăranii, proprietari ai pământurilor lor sau ai unei bucăţi de pământ acordată de senior. Ca şi cei din Evul Mediu occidental, ţăranii erau supuşi datoriilor şi corvezilor, la fel ca şi meşteşugarii, fie că erau liberi, fie depinzând de rege. Erau şi sclavi, în special femei, folosite ca servitoare în reşedinţele regale, dar aceştia erau mult mai puţin numeroşi decât oamenii liberi.

Este aproape imposibil să spunem care era puterea exactă a acestor prinţi care domneau peste aceste mini-state, şi nici nu ştim dacă existau între ei relaţii de dependenţă, care ar fi permis aheenilor să întreprindă expediţii, precum războiul Troiei, de exemplu. Săpăturile de la Tirint, Pylos şi mai ales cele de la Micene indică, totuşi, că stăpânii locurilor dispuneau de bogăţii satisfăcătoare pentru a-şi edifica acolo puternice fortăreţe, apărate de ziduri calificate de grecii înşişi drept „ciclopice“ şi formate dintr-un apareiaj din pietre enorme. Aceste edificii impunătoare adăposteau somptuoase palate,

ridicate şi decorate după modelul cretan – cu excepţia sculpturii monumentale, cea a „porţii cu lei“ de la Micene de exemplu, care aparţine grecilor de pe continent –, cât şi morminte regale adăpostind un bogat mobilier funerar.

O societate războinică, fără îndoială, ai cărei membri au arme din bronz (lance, spadă, căşti decorate) şi platoşe din piele tăbăcită cu lame metalice şi care foloseşte calul, dacă nu încă pentru luptă, cel puţin pentru a transporta elita armatei în care de război. O flotă de război permite operaţii fructuoase de piraterie pe pământ străin, dar protejează şi navele comerciale. Aheenii sunt, într-adevăr, preluând ştefeta de la cretani, neobosiţi neguţători a căror activitate se întinde pe o bună parte a bazinului mediteraneean, din insulele Mării Tireniene până pe coastele Asiei Mici şi ale Siriei, trecând prin Sicilia, Peninsula Calcidică şi Creta. Instalaţi în Rodos şi Cipru, în Cilicia şi Pamfilia, la Milet, Claros şi Lesbos, ei au sfârşit, am văzut, prin a ocupa Creta şi, negreşit, au cucerit şi distrus Troia, la începutul secolului al XII-lea î.e.n., cu toate că poemele homerice relative la asediul şi căderea Ilionului nu au primit, nici până astăzi, o confirmare indiscutabilă.

Astfel, cu mult înainte de expansiunea lor maritimă din secolele al V-lea şi al IV-lea, grecii reuşiseră să stabilească legături foarte strânse cu Orientul, neguţătorii aheeni şi mărfurile lor atingând valea fluviului Orontes, Egiptul şi Palestina. Influenţele pe care, la întoarcere, le-au făcut să penetreze în lumea elenică – în special în domeniul artistic şi lingvistic – sunt aşa de mari, încât astăzi există tendinţa de a minimaliza rolul

ulterior al fenicienilor ca mediatori culturali între Orient şi Europa.

Împrumuturile făcute de la culturile învecinate, în special de la Creta, în materie de tehnici, credinţă, mod de viaţă, n-au împiedicat civilizaţia micenianã să-şi păstreze o puternică originalitate. Aceasta caracterizează nu numai structurile sociale ale lumii aheene, ci şi practicile de zi cu zi ale locuitorilor ei. Veniţi din ţinuturi cu climă mai rece decât cea întâlnită pe ţărmurile Mării Egee, aceştia continuă să poarte, cu multe secole după instalarea lor în Grecia peninsulară şi insulară, ample veşminte acoperindu-le întreg corpul, şi să trăiască în locuinţe având un acoperiş în două pante şi cu o cameră principală, încălzită de un cuptor central, *megaron*-ul.

Sclipitoarea civilizaţie micenianã dispare la finele veacului al XII-lea î.e.n. sub loviturile invadatorilor dorieni. S-a renunţat astăzi la a considera această înlocuire a unei dominaţii prin alta ca fiind rezultatul irupţiei brutale a unor popoare războinice venite din nord şi dotate cu arme din fier. În realitate, ea s-a întins pe parcursul a cel puţin un secol, Micene nefiind distrus decât pe la 1150. Este deci probabil că „invazia“ dorianã s-a realizat în valuri succesive şi a provocat, uneori, puternice rezistenţe. Nu e mai puţin adevărat însă că ea a fost însoţită de importante distrugeri şi masacre, că a constrâns populaţii întregi să se refugieze în anumite regiuni ale Greciei peninsulare (în munţii Arcadiei, Atica, Eubeea, Tesalia) cât şi în insule.

Secolele obscure ale „Evului Mediu grec“

După ultimele invazii doriene, începe pentru Elada o perioadă obscură, care va dura patru secole (1200-800) şi care poartă denumirea de „Evul Mediu grec“. Chiar dacă relativizăm caracterul apocaliptic al invaziilor doriene, este clar că ele au inaugurat pentru istoria lumii greceşti o fază de regresiune care a afectat atât viaţa economică cât şi producţiile culturale care făcuseră gloria civilizaţiei miceniene.

În timpul acestei perioade de recul, care se traduce prin părăsirea poziţiilor maritime cucerite de aheeni şi ocupate de-acum înainte de fenicieni, grecii vor pierde obişnuinţa scrisului luată de la cretani. Fenicienii sunt aceia care îi vor reînvăţa să utilizeze acest element cultural, transmiţîndu-le un alfabet simplu, pe care grecii îl vor adapta propriei lor limbi (adăugându-i vocale). Comerţul şi legăturile pe ape regresând puternic, cea mai mare parte a lumii greceşti revine la o economie de supravieţuire, care a favorizat destrămarea ţării în unităţi politice de foarte mici dimensiuni.

Totuşi, ar fi eronat să considerăm că lumea greacă a recăzut pur şi simplu într-un stadiu de barbarie primitivă după sosirea dorienilor. Mai întâi, pentru că regiuni întregi – de exemplu, Beoţia şi Atica – au scăpat de la ruina totală pentru că anumite oraşe, precum Micene şi Tirint, rapid întrecute de Argos, e adevărat, au început să-şi revină. Apoi, pentru că anumite trăsături ale culturii post-miceniene, care au fost îndelung considerate ca impuse de

invadatori şi văzute ca o ruptură şi un recul, sunt interpretate astăzi de o manieră mai puţin negativă. Este cazul, de exemplu, al ceramicii zise *geometrice*, care s-a răspândit în Grecia după invaziile doriene şi care, prin tratarea schematică pe care o aplică, între altele, figurii umane, a apărut ca o regresie aplicabilă primitivismului cuceritorilor. Or, este stabilit la ora actuală că ceramica geometrică este produsul unei lente evoluţii începute în epoca cretano-aheeană. Noii stăpâni ai Greciei au generalizat, de fapt, această tehnică, aşa cum s-a întâmplat şi cu folosirea fierului, practica incineraţiei şi adoptarea călăritului.

Despre societatea epocii obscure, care a urmat strălucitoarei civilizaţii miceniene, ştim relativ puţine lucruri, dacă nu eventual doar ceea ce putem lua, cu foarte multă precauţie, din *Iliada* ori *Odiseea*. Poetul (sau şcoala de poeţi) pe care îl/o numim Homer, care a adunat în aceste două opere povestiri eroice şi mitologice compuse în epoca aheeană şi îmbogăţite apoi de generaţii de aezi, a amestecat de fapt în compoziţia sa elemente provenite din acele timpuri vechi, dar şi fapte (fără îndoială, mult mai numeroase) împrumutate din epoca în care poemul a fost redactat. De aceea se consideră astăzi că „lumea homerică“, aşa cum este prezentată în primele două monumente ale istoriei literare a Europei, corespunde, în linii mari, societăţii greceşti din secolele XI-VIII î.e.n.

Ca şi societatea micenianã, dar cu trăsături mult mai pregnante, cea a secolelor obscure este dominată de o aristocraţie războinică, adunând şefii marilor familii (*génos*), ele însele grupate în fratrii

şi în triburi, în cadrul unei unităţi politice de dimensiuni modeste – cetatea, celula-mamă a civilizaţiei elenice, chiar a civilizaţiei apusene, care cuprinde un oraş central dominând o câmpie presărată cu fortăreţe. În epoca „Evului Mediu grec“, cetatea nu a devenit încă acea comunitate de cetăţeni liberi ce participă la gestionarea afacerilor publice, cum se va caracteriza această formaţiune politică pe vremea lui Pericle. Autoritatea aparţine, de fapt, unui „rege“ care, ca la aheeni, nu e decât proprietarul cel mai bogat şi luptătorul cel mai viteaz. Mare preot al cetăţii, el este, deopotrivă, judecător şi căpetenie războinică, şi poate cere diverse prestaţii de la supuşii săi. Totuşi, puterea lui este mult mai limitată decât în lumea micenianã. Nu poate lua vreo decizie importantă decât cu acceptul consiliului bătrânilor (*gerontes*[19]) altfel spus, şefi ai marilor familii, cărora le revine privilegiul de a face dreptate în sânul acelor *génos*. Cu timpul, autoritatea şi rolul său de arbitru vor mai scădea, nobilimea îl va concura în funcţiile sale religioase şi se va deda frecvent la adevărate războaie între clanuri. Ceea nu poate decât să agraveze caracterul anarhic al societăţii post-miceniene şi să crească tendinţa de dezmembrare a lumii greceşti.

Domnind asupra unui popor mic, despre care nu ştim mare lucru, decât ceea ce, eventual, ne spune Hesiod, un mărunt proprietar din Beoţia, ale cărui *Munci şi zile* sunt posterioare cu cel puţin o jumătate de secol capodoperelor lui Homer, nobilul războinic al „lumii homerice“ duce, în conacul care ocupă centrul domeniului său, o existenţă care nu se deosebeşte prea mult de cea a strămoşului său

[19] *Gerontes* – bătrâni al căror sfat formează *gerusia*.

aheean. Când nu este la război sau la vânătoare, este la muncile câmpului (Ulise ştie să are şi să cosească) ori se dedică exerciţiilor fizice, ceremoniilor religioase, din când în când banchetelor însoţite de recitaluri de poezie şi de divertismente muzicale, cel mai frecvent îngrijirii corpului, căci nobilul grec dispune, în general, de o cadă şi se distinge de omul din popor prin grija pe care o acordă toaletei de zi cu zi. Totul ne duce cu gândul, cincisprezece secole mai târziu, la viaţa seniorului medieval din Occident, la etica cavalerească şi la „curtoazia“ care, după poemele homerice, veghează turnirurile dintre oamenii „de viţă“ şi raporturile cu femeile de acelaşi rang.

Vremea colonizării (secolele VIII-VI)

La ieşirea din secolele obscure, începe pentru lumea greacă perioada pe care istoricii o califică drept „arhaică“ şi care durează până pe la 500 î.e.n. Ea se caracterizează prin două fapte majore strâns legate între ele: extinderea prezenţei greceşti pe largi sectoare ale bazinului mediteraneean şi transformările înregistrate în evoluţia internă a cetăţilor în favoarea acestui fenomen de colonizare.

Retrasă în ea însăşi după invaziile doriene, lumea greacă cunoaşte, pe parcursul secolului al VIII-lea, o puternică ieşire din enclave, însoţită de un flux migratoriu intens şi de fondarea în exterior a numeroase cetăţi constituind, în jurul Mediteranei şi al Mării Negre, focare de elenism de a căror moştenire se va bucura Roma. S-a crezut multă vreme că acest val de colonizare era datorat pământului sărac din Grecia peninsulară şi insulară, în realitate, cu toate că a existat, fără îndoială, o creştere sensibilă a populaţiei, nu se poate vorbi de „suprapopulare“ decât foarte relativ. Ceea ce a contat în mod esenţial a fost acapararea solului de o minoritate de „mari proprietari“, cei mai în vârstă din familiile nobile, care privau de accesul la pământ nu numai pe omul de rând, dar şi pe cei mai tineri de acelaşi sânge, pe care practicile succesorale ale epocii îi condamnau să trăiască fără bunuri personale, sub protecţia, adesea tiranică, a vreunui şef de clan. Acestor excluşi ai societăţii li se adăugau reprezentanţii unor anumite categorii intermediare pe care avântul demografic al oraşelor

îi împingeau la periferie şi, mai ales, învinşii din luptele civile, alungaţi din cetate şi condamnaţi la expatriere de deţinătorii puterii. Spiritul întreprinzător şi de aventură şi-a avut şi el rolul lui în colonizarea greacă, dar deplasarea în ansamblul ei diferă mult de cea pe care a cunoscut-o Elada în perioada micenianã, în sensul că ţăranii care vor pleca sunt mai numeroşi decât navigatorii sau piraţii.

Coloniile greceşti în secolul VI î.e.n.

Într-o primă etapă, în special vechile cetăţi ale Greciei peninsulare şi ale Eubeii, puternic populate şi guvernate de o aristocraţie care se crampona de privilegiile sale, au fost cele care au alimentat curentul migrator în direcţia Italiei de sud şi a Siciliei. Dar, începând cu mijlocul secolului al VII-lea î.e.n., mişcarea îşi va schimba caracterul. Locuitorii lumii greceşti tradiţionale, ca şi cei ai coloniilor recent implantate peste mări, au început să fie conştienţi de imensele posibilităţi de

îmbogăţire pe care le presupunea comerţul între vechile şi noile cetăţi. S-au înmulţit de atunci factoriile, atât în cetatea-mamă, cât şi în cetăţile cele mai recente. Astfel Sybaris, fondat de dorienii din Peloponez, a creat la rândul lui Poseidonia (Paestum), Gela din Sicilia, creată de rodieni şi cretani, va fonda cetăţile Selinunte şi Agrigente. În schimbul produselor artizanatului lor (bijuterii, vase, ceramică), numeroase oraşe greceşti au putut astfel să-şi procure grâul de care aveau nevoie pentru hrana populaţiei şi materiile prime necesare în industrie.

În partea apuseană şi „europeană“ a bazinului mediteraneean, grecii au fost mai ales atraşi de sudul Italiei şi de Sicilia, unde găseau câmpii de coastă care produceau din abundenţă vin, ulei şi grâu, cu condiţia de a fi bine irigate. „Magna Grecia“ a fost întrucâtva America lumii greceşti, locul unde, timp de mai multe secole, totul a fost mai mare şi mai bogat – culturile, monumentele, oraşele – decât locurile de baştină ale colonizatorilor. Siracuza, Tarent, Sybaris, Neapole au devenit astfel, în doar câteva decenii, somptuoase cetăţi industriale şi comerciale, care, timp de secole, s-au bucurat de admiraţia grecilor din metropolă, a marinarilor fenicieni şi a populaţiilor autohtone. Acestea (siculii şi sicanii în Sicilia, mesapienii şi iapigii în Italia meridională) erau în general prea puţin numeroase şi militar prea slabe pentru a crea probleme coloniştilor. Grecilor, care îşi compensau micile efective prin superioritatea armelor şi a tacticii, nu le-a venit deloc greu să se impună în aceste regiuni, apoi să răspândească aici produsele agriculturii şi ale

meşteşugurilor lor, limba şi scrierea alfabetică, pe care etruscii le vor adopta înainte de a le transmite romanilor.[20]

Oricare au fost împrejurările care au stat la baza fondării ei, fiecare colonie grecească a dat naştere unui *polis*, unei cetăţi, legate, cu siguranţă, de metropolă prin diverse căi, dar deţinătoare a unei vieţi proprii şi dotată cu instituţii autonome. Legătura coloniştilor cu cetatea-mamă este fundamentă pe o dublă filiaţie. Mai întâi, politică: conducătorii metropolei sunt cei care, din variate motive, au hotărât şi organizat plecarea unei părţi a locuitorilor ei. Apoi, religioasă: primul act de fondare a unei noi colonii este transferul cultului din metropolă pe teritoriul noii cetăţi, simbolizat prin instalarea „focului sacru“ importat din patria-

---

[20] În ceea ce priveşte Marea Neagră, rolul preponderent în colonizare l-a avut, pe parcursul secolelor al VII-lea şi al VI-lea î.Hr., cetatea Milet care, după unele surse, ar fi întemeiat cca 90 de colonii. Între coloniile milesiene se numără şi unele de pe teritoriul românesc: *Histria* (gr. *Istrie*, *Istros*, *Istropolis*) (Istria, jud. Constanţa), întemeiată către 657/656 î.Hr.; *Nikonion* (azi Roxolanskoe, Ucraina), întemeiată la sfârşitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor ca o colonie a Histriei, cu scopul de a-i facilita tranzitul mărfurilor spre litoralul septentrional al Mării Negre; *Tyras* (Cetatea Albă, Ucraina); *Orgame* (Capul Dolojman, jud. Tulcea), în secolul al VII-lea î.Hr., prima localitate de pe teritoriul românesc menţionată într-un izvor literar antic; *Tomis* (gr. *Tomis*, *Tomeus*) (Constanţa), întemeiat în prima jumătate (?) a secolului al VI-lea; „portul histrienilor“, în sudul Basarabiei, amintit de Arrianus. Pe litoralul vestic al Mării Negre, în sectorul românesc, a fost întemeiată şi o colonie doriană – *Callatis* (Mangalia, jud. Constanţa) – de către colonişti veniţi din Heraclea Pontică la sfârşitul secolului al V-lea î.Hr. (J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu*, Bucureşti, 1988, cu introducerea, notele şi dosarul pentru Marea Neagră întocmite de P. Alexandrescu; P. Alexandrescu, în *EAIVR*, I, A-C, Bucureşti, 1994, p. 332-333; idem, *Histria*, în *Ibidem*, II, p. 235-237; Al. Ştefan, *Callatis*, în *Ibidem*, I, p. 239-240).

mamă şi încredinţat unei persoane oficial desemnată pentru a îndeplini acest rit, *oikiste*, şi care va păstra o anumită vreme puteri cvasimonarhice.

Legăturile păstrate cu cetatea de origine sunt, în special, religioase. Zeii din colonie şi cultul în onoarea eroilor sunt, în principiu, ca şi cele din metropolă, ceea nu exclude ca noi culte, împrumutate de la populaţiile indigene şi asimilate celor greceşti, să se fi putut naşte în aşezările de peste mări (de exemplu, Demetra şi Kore, în Sicilia, Hera în Crotona).

Fiecare colonie avea instituţii proprii, adesea foarte diferite de cele din metropolă (astfel, există doi regi în Sparta şi doar unul în colonia sa din Tarent), şi practica o politică complet independentă de cea a cetăţii-mamă. Probabil că era o aliată fidelă în nenumăratele războaie pe care le purtau cetăţile greceşti, dar se întâmpla rar ca metropola să încerce să-i impună hegemonia ei sau să-i asigure protecţia în cazul unui pericol extern: Sparta n-a ajutat Tarentul să respingă atacurile autohtonilor, iar Cumae a trebuit să înfrunte singură pe cele ale etruscilor, calcidienii nevenindu-le în ajutor.

Legăturile culturale par, de asemenea, să fi slăbit destul de repede. Fără îndoială că locuitorii coloniilor au continuat ceva vreme să vorbească dialectul cetăţii-mamă şi să-i utilizeze alfabetul arhaic. Se pare, totuşi, că, treptat, s-a constituit un alfabet occidental, distinct de cel al Greciei, şi care, din secolul al VII-lea î.e.n., ar fi fost în vigoare în majoritatea coloniilor greceşti din Occident. Tot aşa, fie că era vorba de gândire, artă, ceramică, se constată, la apogeul colonizării arhaice, existenţa

unui fel de civilizaţie comună a Occidentului elenic, prezentând, sigur, nuanţe regionale, dar şi trăsături originale, ce permit a o distinge în linii generale, de modelele culturale ale Greciei.

Apariţia şi mutaţiile cetăţii în epoca arhaică

După două secole de expansiune aproape continuă, lumea greacă şi-a regăsit prosperitatea şi influenţa pe care le avea în epoca micenianã. Colonizarea a furnizat cetăţilor greceşti, în majoritatea lor, produsele alimentare de bază necesare existenţei şi activităţilor lor. Mai bogate în materii prime, acestea şi-au văzut punctele de desfacere lărgindu-se odată cu implantarea de factorii şi colonii, deschizându-se spre zone indigene, atrase de influenţele economice şi culturale ale lumii greceşti.

Fără îndoială, evoluţia nu a fost peste tot la fel. Cea mai mare parte a Greciei continentale şi-a păstrat multă vreme o economie pur rurală. Multe oraşe, începând cu Atena, n-au bătut decât târziu monedă. Dar, în multe altele, în special pe coastele Asiei Mici, în insulele Mării Egee şi pe litoralul Greciei peninsulare, economia fondată pe producţie şi pe schimbul de produse metalurgice, de textile şi de ceramică a luat-o înaintea agriculturii, echilibrul dintre aceste două tipuri de activităţi fiind mai bine asigurat în Grecia Magna, unde prezenţa câmpiilor relativ întinse permitea o producţie de cereale mai bogată la o populaţie mai mică şi unde, în consecinţă, existau surplusuri considerabile.

În aceste condiţii, grecii n-au întârziat să redevină acei iubitori ai mărilor care dominaseră navigaţia şi comerţul mediteraneean, în epoca micenianã. Smulgând fenicienilor primatul în schimburile maritime, ei au dezvoltat un „imperialism“, încă

modest în epoca arhaică, tentat, totuşi, de preocupări economice şi strategice, ca şi de accesul la materii prime şi de instalarea în locuri de trecere obligatorii pentru nave. De aici au rezultat, într-un sens, contacte reînnoite şi mereu mai intense cu alte arii culturale, în special cu Egiptul şi cu Orientul Apropiat, de unde grecii au importat cunoştinţe, credinţe, tehnici diverse (de exemplu, folosirea monedei, creată de lidieni şi răspândită de cetăţile greceşti din Asia pe parcursul secolului al VII-lea î.e.n.), şi, în alt sens, aculturaţia într-o parte a lumii barbare pusă în legătură cu produsele greceşti, care au sfârşit prin a pătrunde puternic în Europa.

Societatea greacă în ansamblul ei şi viaţa internă a cetăţilor nu puteau să nu fie profund afectate de aceste bulversări. Şi acest lucru a survenit în momentul când schimbările intervenite în tehnica de război duceau, în egală măsură, la redistribuirea rolurilor sociale. Avântul metalurgiei a dus, într-adevăr, la scăderea preţului metalului, permiţînd mai multor candidaţi la meseria armelor să achiziţioneze echipamentul devenit, astfel, mai puţin stânjenitor şi mai uşor. Scutul greu din perioada homerică a cedat locul scutului rotund, permiţînd războinicului, *hoplitul* cu platoşă, cască şi pulpare şi care mânuia lancea şi spada, să formeze cu tovarăşii de luptă un corp sudat: falanga[21]. Împotriva acestei adevărate „metereze“ de suliţe îndreptate spre exterior, carele de război ale proprietarilor bogaţi au devenit imediat inutile. Luptele singulare între nobili au încetat să mai constituie punctul cheie al bătăliei, rolul esenţial fiind asumat, pe viitor, de hopliţi, recrutaţi dintre

proprietarii mici şi mijlocii, cât şi dintre meşteşugarii înstăriţi care puteau să-şi procure un echipament de infanterist şi să întreţină un slujitor menit să-l ajute la transportul armelor.

Pe mare, perfecţionările navei de luptă au avut consecinţe asemănătoare. Au început să se construiască vase tot mai svelte şi mai uşor de mânuit, pe care au putut lua loc mai mulţi vâslaşi dispuşi pe mai multe rânduri şi al căror model a fost „triera“ corintiană, pusă la punct pe la 700, şi care putea îmbarca 170 de vâslaşi şi de luptători în picioare. De aici a rezultat o „democratizare“ a meseriei armelor. Nobilimea s-a văzut lipsită de monopolul apărării cetăţii asigurat de acum înainte de clasa medie orăşenească şi rurală care forma marea masă a hopliţilor şi, în cetăţile maritime, de o clasă săracă care asigura impresionantul contingent al vâslaşilor.

Transformările din economie, legate de colonizare şi de mutaţiile survenite în arta războiului au concurat, astfel, la zdruncinarea din temelii a puterii aristocratice. Beneficiari, la început, ai bogăţiei cetăţii, nobilii s-au văzut, în curând, confruntaţi cu creşterea în importanţă a noilor structuri sociale, a căror avere era legată de comerţ şi de avântul activităţilor industriale. Această „burghezie“ orăşenească, a cărei prosperitate mergea mână-n mână cu extinderea schimburilor şi care era animată de un imens dinamism, aspira la un rol tot mai important în afacerile cetăţii, până atunci monopoluri ale „celor de viţă aleasă“. Aceleaşi aspiraţii le nutreau şi cei ce serveau ca hopliţi şi care aveau conştiinţa de a fi făcut mai mult pentru apărarea ţării decât marii proprietari,

aspiraţii care s-au concretizat în revendicări politice. Această clasă de mijloc cerea şi o profundă reformă a justiţiei, până atunci fondată pe tradiţii orale şi pe solidaritatea *génos*-ului – deci în mâinile clasei conducătoare –, în scopul de a-i apăra pe cei judecaţi de arbitrariu şi de capriciile judecătorului.

Lupta pentru puterea politică şi judecătorească în care erau antrenaţi reprezentanţii elitei tradiţionale şi cei ai păturilor în ascensiune a avut nu numai efecte destabilizatoare, dar a şi sărăcit clasele populare rurale. Acestea au fost, într-adevăr, principalele victime ale mutaţiilor economice care, urmare a colonizării, concurenţei în domeniul agricol dintre Magna Grecia şi Pontul Euxin şi generalizării monedei, s-au tradus pentru mulţi dintre ţărani printr-o scădere sensibilă a nivelului de trai, printr-o înglodare în datorii din ce în ce mai grea şi printr-o agravare pentru unii dintre ei – cei care, în sânul unui *génos*, depindeau de un mare proprietar – ai exigenţelor formulate de acesta (dobânzi exorbitante substituite obişnuitelor rambursări în natură pentru seminţe şi utilaje). Va rezulta o generalizare a mizeriei la ţară, însoţită de exproprierea parţială a ţărănimii (debitorul insolvabil pierzându-şi dreptul asupra pământului), şi, pentru unii membri ai ei, chiar statutul de oameni liberi. La fel, în oraşe, concurenţa mâinii de lucru servile a avut drept consecinţă agravarea soartei muncitorilor liberi, care s-au trezit şomeri.

Această situaţie va provoca în numeroase cetăţi ale lumii greceşti grave tulburări sociale. La revendicările claselor sărace, care cereau împărţirea pământurilor şi anularea datoriilor şi care încercau, uneori, să se opună prin forţă puterii,

aristocraţia răspundea prin represalii de tot felul: execuţii sau proscrieri. Pentru evitarea anarhiei, anumite cetăţi au apelat la arbitri respectaţi de toţi şi a căror misiune consta în a redacta coduri de legi. Aceşti „legislatori“, apăruţi mai întâi în Grecia Magna (Zaleucos la Locri, Charondas la Catania) au intrat în legendă şi ştim prea puţine lucruri despre ei. Este învederat, totuşi, că ei nu s-au mulţumit doar să promulge legi scrise, ci s-au străduit să le asigure imuabilitate ulterioară. Ei au limitat competenţa judecătorilor *génos*-ului transferând celor ai oraşului puterea de a hotărî asupra crimelor de sânge, punând capăt, astfel, nesfârşitelor vendete care tulburau ordinea publică.

Aceste reforme în justiţie, oricât de importante au fost ele, n-au fost suficiente, în general, pentru a restabili pacea în cetăţile lumii greceşti, privilegiaţii legându-se de avantajele lor, oamenii de rând neavând altă ieşire decât revolta sau sprijinul acordat unui şef charismatic, învestit cu puteri dictatoriale. Astfel, de la mijlocul secolul al VII-lea până la sfârşitul celui de-al VI-lea, cetăţile greceşti au trăit, în marea lor majoritate, sub domnia *tiranilor*. De origine orientală, instituţia s-a dezvoltat mai întâi în Asia Mică. Ea s-a răspândit în toată lumea greacă, când impusă de suverani străini (personal Darius), când favorizată de pericolul din afară (în Magna Grecia, de exemplu), dar cel mai adesea adoptată ca soluţie finală pentru a pune capăt sângeroaselor lupte interne.

Veniţi la putere în urma unei lovituri de stat, tiranii sunt rareori oameni din popor. Majoritatea provin din aristocraţie dar, din ambiţie şi din convingere, se prezintă drept campionii cauzei

dezmoşteniţilor. Se va vedea, de altfel, că acest fenomen se va reproduce de mai multe ori în istoria Europei: la Roma, de exemplu, la sfârşitul Republicii sau în oraşele din Occident, la sfârşitul Evului Mediu. Stăpâni pe pârghiile de comandă ale cetăţii, se folosesc de diverse mijloace pentru a rămâne la putere: ocuparea citadelei, recrutarea unei gărzi personale (*doryphores* sau purtători de lance) care le asigură securitate şi respect, eliminarea opozanţilor, distribuirea de bunuri confiscate partizanilor, satisfacţii şi avantaje diverse date membrilor claselor mijlocii sau poporului. Acţiunea lor nu este, totuşi, niciodată „revoluţionară“, în sensul că nici nu se pune problema ca, în timpul domniei lor, să se împartă toate pământurile sau să se pună în discuţie instituţiile cetăţii ori anularea datoriilor. Dar tiranul se străduie să îmbunătăţească cât de cât viaţa oamenilor mărunţi şi să aducă celor din anturajul său satisfacţii de prestigiu, ducând o politică externă activă sau înmulţind marile ctitorii.

Epoca tiraniei coincide, pentru majoritatea cetăţilor greceşti, cu o perioadă de dezvoltare intensă, dublată de o civilizaţie înfloritoare, amândouă favorizate de pacea interioară şi de iniţiativele deţinătorilor puterii. Atena cu Pisistrate şi fiii săi, cetatea Samos cu Policrate, fondatorul unei efemere puteri maritime, Corintul cu Cypselos şi fiul său Periandru, Sicyone cu Orthagoras, Miletul, Efesul, Agrigentul, Sybarisul şi multe alte cetăţi au beneficiat, astfel, de o stabilizare care a permis dezvoltarea artelor şi literelor într-un mediu urban reînnoit şi îmbogăţit. Totuşi, nicio familie de tirani nu a ajuns să se menţină la putere decât cel mult trei generaţii. Supunându-se unor condiţii

diverse şi efectuându-se după procese variate, dispariţia lor, la sfârşitul secolului al VI-lea, în Grecia continentală şi insulară, la mijlocul secolului al V-lea, în Italia şi Sicilia, răspunde unei tendinţe generale şi unui fenomen de respingere legat de deriva dictatorială şi, adesea, sanguinară a instituţiei. Astfel că acel cuvânt, care servise multă vreme pentru a desemna – în locul lui *basileus* – simpla uzurpare a regalităţii, sfârşeşte prin a se aplica acelui despot fără măsură care îşi bate joc de bunul public.

Sparta şi Atena în vremurile arhaice

La sfârşitul secolului al VI-lea, multe lucruri s-au schimbat în lumea greacă, tot mai întinsă prin colonizare. Competenţele statului au crescut pretutindeni în detrimentul puterilor şi privilegiilor aristocraţiei. Clanul s-a supus cetăţii, dreptul cutumiar şi arbitrariul judecătorilor *génos*-ului în faţa regulilor scrise, puterea marilor proprietari – înaintea influenţei tot mai mari a unei clase mijlocii care are conştiinţa dinamismului său, a rolului pe care îl joacă în apărarea patriei. Cu siguranţă, numeroase cetăţi sunt încă guvernate de cei „de viţă aleasă“, dar numărul lor se reduce şi, adesea, nu mai deţin decât excepţional monopolul afacerilor. Acolo unde s-au dezvoltat industria şi comerţul, cercul de privilegiaţi s-a lărgit cu posesorii de bunuri mobiliare. Uneori, reprezentanţii clasei mijlocii au avut acces la drepturile politice. La sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n., anumite cetăţi au început chiar să experimenteze un model democratic de guvernământ. Chios, de exemplu, şi-a făurit, pe la 600, o Constituţie care, se pare, inaugurează genul de legi pe care Atena – care n-a fost nici prima care să se angajeze pe acest drum, nici cea mai avansată în această direcţie la momentul respectiv – îl va perfecţiona un secol mai târziu în mod strălucit. Epoca arhaică se termină deci lăsând în urmă o civilizaţie foarte diversificată, Atena şi Sparta marcând cei doi poli extremi ai unui eşantion cu nuanţe multiple.

Sparta n-a cunoscut regimul tiranilor. Ea s-a născut din unirea mai multor orăşele din Laconia, în sudul Peloponezului, fiind fondată de invadatorii dorieni. În secolul al VII-lea, spartanii (sau lacedemonienii) au trecut muntele Taiget şi s-au înstăpânit peste Mesenia în urma unor războaie deosebit de sângeroase. Izolaţi în mijlocul unei populaţii ostile, s-au organizat într-un stat militar, ţinând populaţia sub arme şi dând instituţiilor – atribuite unui legislator legendar, Licurg –, un caracter cvasiimuabil. Atunci (la sfârşitul secolului al VII-lea şi începutul secolului al VI-lea) civilizaţia spartană, care, până la acea vreme, dăduse produse strălucite, menţinuse legături strânse cu Orientul şi primise numeroşi străini, s-a înţepenit şi s-a transformat într-o imensă cazarmă, dominată de o oligarhie de soldaţi-cetăţeni, „Egalii“.

Constituiţi în cea mai mare parte din descendenţii cuceritorilor dorieni, aceştia din urmă au primit de la stat pământurile cele mai roditoare, care au fost confiscate de la învinşi, dar pe care Egalii să le cultive ei înşişi. Ei trebuie, de fapt, să-şi consacre tot timpul războiului, iar sclavii lor, hiloţii, sunt cei care au sarcina de a ara pământul, de a întreţine casta războinicilor şi de a transporta armele acestora în timpul campaniilor militare. Statul spartan, care se temea de revolta hiloţilor, a fost foarte dur în privinţa lor. Nu dispun de niciun drept şi pot oricând să fie urmăriţi şi condamnaţi la moarte. Mai puţin defavorizaţi, periecii sunt cei care „locuiesc în jurul“ domeniilor cetăţeanului. Sunt oameni liberi care şi-au păstrat pământurile şi le cultivă ei înşişi. Pot participa la război alături de Egali, dar nu dispun de niciun drept politic.

Scutiţi de orice activitate economică, cetăţenii pot să se consacre în întregime armelor. Acest lucru le conferă teoretic dreptul de a poseda bunuri echivalente cu ale altor spartani şi de a participa la guvernarea cetăţii. În realitate, lucrurile sunt cu totul altele. Existau în Sparta doi regi aleşi din tată în fiu în două familii diferite (a Agizilor şi a Eurypontizilor). Ei sunt înconjuraţi cu onoruri, dar au fost deposedaţi de cea mai mare parte a puterilor lor de către aristocraţie, aceasta temându-se să nu aibă loc o alianţă între monarhie şi cetăţenii cei mai oropsiţi care să ducă, la fel ca în oraşele unde domneşte un tiran, la marginalizarea ei politică. În ceea ce priveşte adunarea poporului (*Apella*), ea trebuie să se mulţumească să aclame hotărârile şefilor cetăţii şi să aleagă geronţii şi magistraţii.

Puterea reală aparţine deci unei minorităţi constituite din şefii marilor familii, eludarea legilor permiţând unora dintre ei să se îmbogăţească şi să dobândească domenii tot mai întinse decât lotul (*cleros*) originar. Ei formează consiliul geronţilor (bătrânilor) sau *gerousia*, cuprinzând 30 de reprezentanţi peste 60 de ani, aleşi de adunarea poporului. Aceasta din urmă desemnează în fiecare an şi cinci efori (*ephores*), a căror funcţie principală este de a-i supraveghea pe regi, pentru a evita orice derivă tiranică a regimului.

Un asemenea sistem nu putea să supravieţuiască decât dacă Egalii ajungeau să-şi menţină efectivele, să inspire o teroare continuă faţă de ceilalţi locuitori ai Peloponezului şi să obţină de la soldaţii-cetăţeni o supunere şi un civism excepţionale. Pentru a realiza acest din urmă obiectiv, spartanii au adoptat practicile eugeniste şi metodele de

educare pe care le putem deja califica drept „totalitare“. Nou-născuţii erau supuşi unei selecţii riguroase, doar indivizii bine făcuţi având dreptul la viaţă. Viitor servitor al cetăţii, copilul aparţinea Spartei şi nu părinţilor lui. De aceea era sub supravegherea statului de la vârsta de şapte ani, apoi luat de la părinţi la 12 ani pentru o ucenicie de război deosebit de dură. Era supus unui antrenament fizic epuizant. Era hrănit cu puţin ca să fie învăţat să subziste prin propriile mijloace. Era învăţat să fure, să ucidă, luându-i câteodată pe hiloţi drept ţintă. Trebuia să suporte fără să crâcnească pedepse fizice şi morale. Dedicate a naşte copii sănătoşi şi a fi mame gata de a-şi sacrifica fiul pentru gloria ori doar pentru supravieţuirea ţării, fetele erau şi ele constrânse la o educaţie foarte dură.

Devenit adult, spartanul trebuia să rămână până la 60 de ani în serviciul cetăţii. Era obligat să se căsătorească pentru a da copii armatei Spartei, dar nu putea nici să trăiască cu familia sa, nici să se ocupe de pământ. Chiar şi în perioadele de pace trebuia să trăiască în cort cu tovarăşii săi, să se antreneze cu ei în exerciţii militare, să-şi ia mesele (foarte frugale) în compania lor. Nu avea dreptul să părăsească teritoriul cetăţii.

Timp de două secole, această mobilizare permanentă şi totalitară a avut drept efect crearea celei mai bune armate din Grecia, dar preţul plătit a fost imens şi „scleroza“ la care s-a ajuns a dus cetatea la pieire. De teama revoltelor ori a războaielor civile, opunând cetăţeni şi non-cetăţeni, bogaţi şi săraci, oligarhi şi „Egali“, sau partizani ai monarhiilor, favorabili reformelor, şi minoritatea

conservatoare manipulată de „geronţi“, cetatea cea mai importantă a Peloponezului a trebuit să-şi menţină mereu armata în alertă şi să se abţină de la a participa la expediţii prea îndepărtate. Stagnarea economică şi sărăcia intelectuală şi artistică au constituit contraponderea negativă a unei puteri militare care, fondată pe devotamentul unei categorii sociale înţepenite, nu putea rezista la nesfârşit efectelor hecatombelor războinice şi închiderii în ea însăşi. La mijlocul secolului al IV-lea, „Egalii“ care trebuiau să asigure apărarea şi ordinea publică la Sparta nu mai erau decât de ordinul a câteva sute.

Atena oferă, în secolele al VII-lea şi al VI-lea, o evoluţie cu totul diferită. Formată din unirea mai multor orăşele din Atica, populată, în special, cu ionieni, ea n-a cunoscut, ca Sparta, în epoca arhaică, un antagonism fundamental între o minoritate cuceritoare şi o masă de autohtoni supuşi autorităţii primilor. Ea a parcurs, în schimb, ciclul instituţional complet al cetăţilor greceşti, trecând de la monarhie la hegemonia aristocratică, apoi traversând o perioadă de transformări şi de tulburări, ajungând până la urmă să cunoască şi epoca reformatorilor şi a tiraniei.

Ca peste tot, tranformările economice legate de colonizare au făcut să prospere o clasă de meşteşugari înstăriţi şi de negustori care acceptă cu atât mai puţin dominaţia marilor nobili, a marilor proprietari – eupatrizii –, cu cât aceasta din urmă nu mai corespunde unei funcţii de apărare a cetăţii, asigurată de atunci cu prioritate de către hopliţii proveniţi din clasa mijlocie. Totuşi, aceşti aristocraţi continuă să conducă Atena, furnizând oraşului

magistraţii săi, cei 9 *arhonţi* şi *Areopagul*, consiliu ai cărui membri erau singurii care cunoşteau legile nescrise. Începând cu jumătatea secolului al VII-lea, neliniştea noilor straturi sociale avute şi nemulţumirea micii ţărănimi – sărăcită de preţul grâului tot mai mic, îndatorată şi, la urmă, deposedată de pământ – devin aşa de apăsătoare, încât se produc tulburări care vor conduce cetatea, pe etape, spre tiranie, apoi spre democraţie.

Prima etapă este trecută cu bine în 621, când arhontele Dracon instituie pentru prima dată legile scrise şi pune capăt rolului exclusiv al justiţiei familiale exersate de nobili. Această reformă satisfăcea clasa medie, dar nu remedia problema socială. Astfel, pentru a se evita războiul civil, eupatrizii şi reprezentanţii claselor populare au hotărât să facă apel la arbitrajul lui Solon, un nobil de familie aleasă (descindea, se pare, din ultimul rege care domnise în Atena), pe care probleme financiare îl obligaseră să practice comerţul maritim şi care se îmbogăţise.

În 594, Solon face din datornicii deveniţi sclavi oameni liberi şi înapoiază foştilor proprietari reduşi la statutul de fermieri domeniile care le fuseseră luate. Dările sunt mult mai mici, marile proprietăţi, farâmiţate. Pe de altă parte, Solon se străduieşte să stimuleze viaţa economică atenianã favorizând exporturile de grâu, dezvoltând culturile de viţă-de-vie şi de măsline, adoptând o monedă recunoscută ca mijloc de schimb de alte puteri maritime ale lumii mediteraneene.

Pe plan politic şi instituţional, opera lui Solon nu este mai puţin importantă. Atenienii se găsesc împărţiţi după venituri, ceea ce determină şi tipul

de arme pe care fiecare trebuie să-l aibă. Doar reprezentanţii primelor două clase pot să devină magistraţi. Ultimul refugiu al eupatrizilor, Areopagul, nu este suprimat, dar Solon îi ia dreptul de a numi noii arhonţi, de atunci traşi la sorţi, în fiecare an, pe o listă stabilită de popor, ca şi cea mai mare parte a puterilor sale judiciare, transmise unui tribunal recrutat din toate clasele de cetăţeni (*Heliaia*), prerogativele politice sunt asumate, de acum înainte, de adunarea poporului (*Ecclesia*) şi, de asemenea, de un nou consiliu, *Bulé*, ai cărui membri, chiar dacă trebuie să dispună de o anumită avere, nu mai sunt recrutaţi exclusiv dintre „cei de viţă aleasă“.

Reformele lui Solon nu au pus capăt războaielor civile. În 561, sprijinit de ţărănimea săracă şi de o parte din clasa de mijloc, Pisistrate a pus mâna pe putere ocupând Atena cu ajutorul unei gărzi din bătăuşi înarmaţi, pusă la dispoziţie de partidul popular, după ce a simulat un atentat contra propriei sale persoane. De mai multe ori alungat de la putere, el a sfârşit prin a se impune în 539, pentru un deceniu, ca tiran de necontestat al oraşului. Cu el, regimul aristocratic sfârşeşte prin a se descompune. Domeniile numeroşilor eupatrizi au fost confiscate şi împărţite. Ţăranii beneficiau de împrumuturi în bani cu dobânzi avantajoase, ca şi de crearea judecătorilor itineranţi care parcurgeau Attica pentru a regla mărunţele litigii, altădată tranşate cu mare profit, în favoarea şefilor marilor familii.

Pisistrate favoriza, pe de altă parte, dezvoltarea agriculturii şi a activităţilor industriale şi comerciale, ceea ce a dus la o puternică creştere a

situaţiei materiale a clasei de mijloc, şi, practic – asemenea oricărui bun reprezentant al tiraniei în căutarea unui consens lărgit – o politică externă expansionistă, asigurând Atenei controlul Salaminei şi al insulei sfinte Delos, cât şi prezenţa colonilor săi pe ţărmurile strâmtorilor care permit accesul la Pontul Euxin (Marea Neagră). În sfârşit, a întreprins mari lucrări de înfrumuseţare şi de utilitate publică (temple, apeducte etc.), care au furnizat atenienilor multe locuri de muncă dar şi un prestigiu rar întâlnit în lumea greacă, prestigiu mereu în creştere datorat organizării de mari sărbători religioase şi patriotice – Panateneele şi Marile Dionisii[22] – cu ocazia cărora aveau loc manifestări literare, care contribuiră curând la transformarea Atenei în capitala intelectuală a Greciei.

Oricât de strălucitoare au fost realizările, tirania nu a rezistat foarte mult după moartea fondatorului său, survenită în 528. Hippias şi Hipparc, cei doi fii ai lui Pisistrate, au avut şi ei merite, dar vremurile se schimbaseră, tirania fiind atunci în regresie în toată Grecia. Primul a fost ucis în 514, al doilea, alungat de la putere, patru ani mai târziu, în urma unui complot pus la cale de nobilii ostracizaţi şi susţinuţi de Sparta.

Această reîntoarcere în forţă a partidului aristocraţiei a fost, totuşi, fără viitor. Ultimii ani ai domniei Pisistratizilor au pus într-o lumină proastă tirania, derivă dictatorială a unui regim care, e drept, a mărit prestigiul şi bogăţia Atenei şi care a îmbunătăţit soarta celor mai defavorizaţi. Şansa atenienilor a fost de a găsi în Clistene, un eupatrid, omul care a ştiut să înţeleagă că cetatea nu va putea reveni la instituţiile trecutului şi la privilegiile

de castă care nu făceau altceva decât să ridice împotriva nobilimii celelalte clase ale populaţiei. Grijuliu, înainte de toate, cu bunul public şi cu pacea în interiorul cetăţii, Clistene hotărî să termine opera lui Pisistrate şi a reformatorilor care îl precedaseră şi să frângă definitiv autoritatea socială şi politică a aristocraţiei. Pentru aceasta, menţinând teoretic, structurile tradiţionale ale societăţii (*génos*, fratria, tribul), el a creat o nouă împărţire a cetăţenilor. Locuitorii Aticii vor fi, pe viitor, repartizaţi în 100 de deme (circumscripţii de bază corespunzând unei „comune“)[23], regrupaţi în zece triburi (în loc de patru). Fiecare era deci cunoscut nu numai ca membru al unei familii, cu toate consecinţele pe care le implica distincţia dintre familii nobile şi nenobile, dar şi ca locuitor al unui sat ori cartier al Atenei, egal din punct de vedere juridic cu ceilalţi cetăţeni.

Aparent anodină, această reformă punea, de fapt, bazele democraţiei ateniene. Crescându-şi puterea în dauna celei ce aparţinuse până atunci marilor familii, în special prin crearea unei justiţii şi a unei armate, Statul nu va mai voi să se bazeze decât pe cetăţeni şi va ignora grupurile cărora aceştia din urmă sunt liberi să le aparţină, dar care oricum nu mai joacă niciun rol politic. Încă nu este democraţie totală, aşa cum va funcţiona ea cincizeci de ani mai târziu, căci încă se aleg arhonţi făcând parte din primele două clase de cetăţeni. Dar puterea de a legifera este în mâna întregului popor, deja stăpân al Ecclesiei şi căruia îi este recunoscut accesul în *Bulé*, Consiliul celor 500, recrutat dintre toţi atenienii, câte 50 din fiecare trib.

Va trebui timp pentru ca reformele instaurate de

Clistene să-şi găsească ecou în afara Aticei şi a altor câteva cetăţi. Înainte de a constitui un model pentru o mare parte a lumii greceşti, instituţiile ateniene apar la sfârşitul epocii arhaice ca o devianţă, ca un pericol de moarte pentru cetăţile care şi-au păstrat structurile aristocratice. La sfârşitul secolului al VI-lea î.e.n., Eubeia şi Beoţia se alătură Spartei pentru a pune capăt experienţei politice ateniene şi pentru a scăpa de o rivală în plină expansiune. Coaliţia va eşua în faţa vitejiei şi a talentului militar al hopliţilor atenieni şi, în 506, sute de captivi beoţieni şi calcidieni vor fi aduşi, cu picioarele în lanţuri, în capitala Aticii.

Această victorie a cetăţii democratice asupra forţelor coalizate ale apărătorilor vechiului regim politic şi social marchează o cotitură în istoria Greciei. Cincisprezece ani mai târziu, înfrângând la Maraton armatele Marelui Rege, Atena se va afirma în lumea greacă ca o forţă, urmând să se impună, mai târziu, militar şi intelectual.

Capitolul 3
GRECIA DE LA APOGEUL CETĂŢII LA SFÂRŞITUL ELENISMULUI (SECOLELE V-II Î.E.N.)

■ Ameninţată la vest de cartaginezi şi de etrusci, la est de perşi, Grecia va găsi un apărător în cetatea Atenei, care va frânge ameninţarea persană prin strălucitele victorii de la Maraton (490) şi Salamina (480). Victorioasă, Atena organizează în jurul ei un imperiu maritim pe care-l domină, Liga de la Delos.

■ Victoriile şi bogăţia pe care i le aduce imperiul permit Atenei, sub conducerea lui Pericle, să-şi perfecţioneze instituţiile democratice. Acestea sunt fondate pe puterea pe care o delegă adunarea celor 40.000 de cetăţeni (Ecclesia) unui Consiliu legislativ (Bulé), unor magistraţi aleşi şi unor judecători traşi la sorţi. Totuşi, democraţia ateniană nu-i cuprinde decât pe cetăţeni, excluzându-i pe cei 70.000 de străini (meteci) şi pe cei 22.000 de sclavi care trăiesc în cetate.

■ Hegemonia maritimă a Atenei, punând în umbră puterea continentală a Spartei, dă naştere, în ultimii 30 de ani ai secolul al V-lea

î.e.n., războiului peloponeziac, care opune cele două cetăţi şi aliaţii lor, şi sfârşeşte, în 404, prin victoria Spartei. Acest război epuizează Grecia, care intră atunci într-o perioadă de tulburări şi conflicte nesfârşite între marile cetăţi (Sparta, Atena, Teba). Profitând de aceste lupte interne, regele Persiei intervine în Grecia, agravând criza demografică, economică, financiară a cetăţii.

■ Anarhia pe care o cunoaşte Grecia face din ea o pradă uşoară pentru regele Macedoniei, Filip al II-lea, care o cucereşte în secolul al IV-lea. Este o regiune în plin declin, pe care o moşteneşte, în 336, după asasinatul asupra lui Filip, fiul său, Alexandru. Ea nu este decât o mică parte a Imperiului care se edifică, între 334 şi 323, de la Dunăre la Indus şi de la Marea Aral în Valea Nilului, după distrugerea Imperiului persan. Din contopirea civilizaţiei greceşti cu cea a Orientului, se naşte, după moartea lui Alexandru, civilizaţia elenistică al cărei focar se întâlneşte în Asia şi nu în Grecia, aflată sub monarhia macedoniană a Antigonizilor.

Secolele al V-lea şi al IV-lea marchează apogeul civilizaţiei elenice, vârsta ei „clasică“, numită astfel de istorici în opoziţie cu cea „arhaică“, care a precedat dezvoltarea şi înflorirea modelului instituţional şi cultural propus grecilor de Atena, şi cu perioada numită „elenistică“, care începe odată cu Alexandru şi cuceririle sale şi se termină două secole mai târziu, când ultimele rămăşiţe europene

ale Imperiului său trec sub control roman.

Războaiele medice

La sfârşitul secolului al VI-lea, lumea greacă şi-a încetat expansiunea colonială şi se găseşte, în multe privinţe, în poziţie de apărare. La vest, cartaginezii şi etruscii ameninţă sudul Italiei şi Sicilia. Înfrânţi în 540, la Alalia, de flotele acestor două popoare, foceenii din Marsilia au trebuit să renunţe la întreprinderile lor militare în Corsica şi să se replieze pe poziţiile lor continentale. Cincisprezece ani mai târziu, oraşul Cumae, cea mai veche colonie grecească, a respins cu greu asaltul etruscilor. La est, situaţia este şi mai gravă. Spre 550, Imperiul med a trecut, odată cu Cyrus, fondatorul dinastiei Ahemenizilor, sub dominaţia perşilor, care nu au încetat de atunci să se întindă spre est şi sud, până la Indus şi Egipt, şi spre vest, impunând autoritatea „Marelui Rege“ grecilor din Asia Mică.

Dominaţia persană nu pare a fi fost resimţită, într-o primă perioadă, ca foarte grea de către grecii din Asia Mică. Dar lucrurile au luat o altă întorsătură sub domnia lui Darius. Acesta din urmă a impus tributuri grele Ioniei şi a susţinut puterea tiranilor în momentul când, după modelul Chiosului şi al Atenei, numeroase oraşe greceşti se orientau deja spre democraţie. De aici, rezultă o voinţă crescândă de independenţă faţă de Marele Rege, care se reîntăreşte după eşecul lui Darius în campania sa împotriva sciţilor, în 512. Astfel că, în 499, Ionia se revoltă contra perşilor la iniţiativa Miletului, alungând garnizoanele străine şi pe tirani, apoi apelând la grecii din Europa.

Numai două oraşe au răspuns acestui apel lansat de Milet şi de aliaţii săi: Eretria în Eubeea şi Atena, pe care recentele legi ale lui Clistene şi succesele repurtate asupra Beoţiei şi calcidienilor o propulsaseră în prim-planul bătăliei pentru democraţie. În 498, o mică armată de două-trei mii de oameni, îmbarcaţi pe 25 de nave, a fost trimisă în Asia Mică şi a cucerit Sardes, unde rezida guvernatorul persan. Dar, după ce au incendiat oraşul, grecii din Europa s-au retras, lăsând cetăţile Ioniei singure şi neunite în faţa armatelor lui Darius. Acesta a restabilit rapid autoritatea persană asupra regiunii. Miletul a fost cucerit şi distrus, populaţia măcelărită sau deportată în Mesopotamia. Cu ea, dispărea cea mai mare cetate a lumii greceşti.

Suveranul ahemenid şi-a pregătit timp de zece ani revanşa asupra atenienilor. El începu prin a şi-i apropia pe grecii din Asia Mică, acordându-le puţin mai multă autonomie, permiţînd instalarea unor guverne democratice în cetăţile ioniene şi uşurând obligaţiile financiare ce apăsau asupra lor. După care, se pregăti să invadeze Grecia şi adună pentru aceast lucru o armată de 20.000 de oameni. În vara lui 490, acest corp expediţionar, compus din infanterişti şi cavaleri, luă drumul mării, spre Atica. După ce a cucerit Eretria şi Naxos, a debarcat apoi pe câmpia Maratonului unde a avut loc prima mare bătălie a războaielor medice.

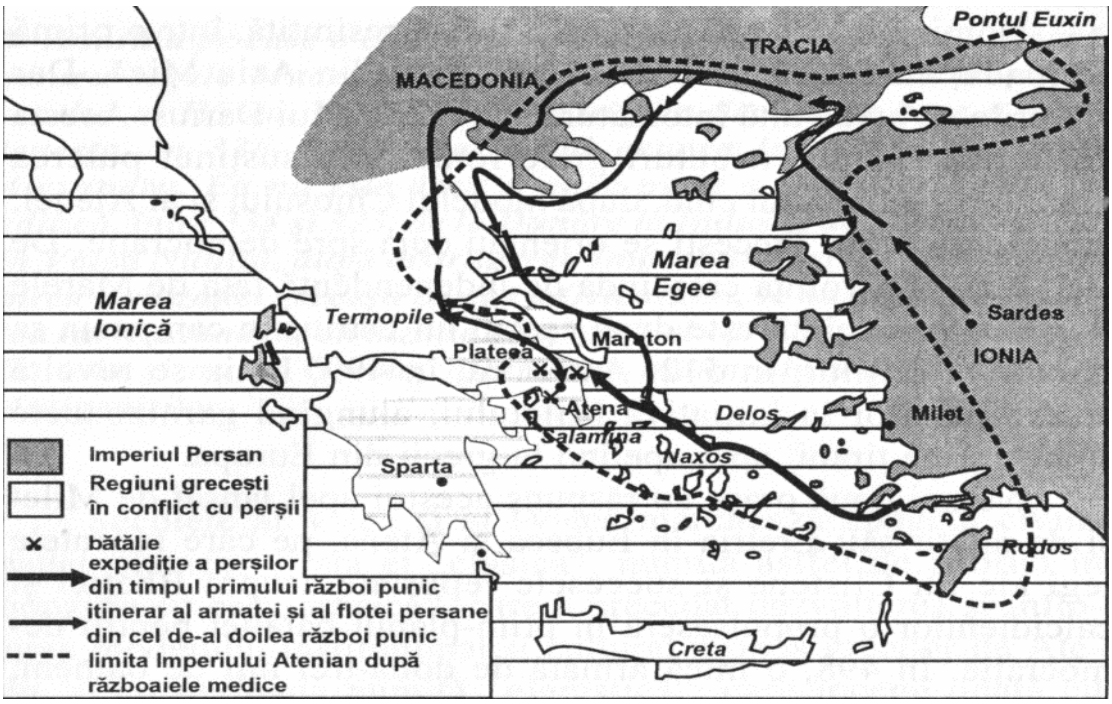

Războaiele medice

Bătălie decisivă şi rămasă ca un înalt simbol, unde s-au înfruntat armatele „regelui regilor“ – el însuşi o emblemă a „despotismului oriental“ – şi cetăţeni-soldaţi ai tinerei democraţii ateniene. Aceasta se pregătise pentru „eveniment“, întreprinzând, la sfatul arhontelui Temistocle, un fiu de metec, devenit strateg, apoi cetăţean în 490, lucrări speciale în portul Pireu. La anunţul sosirii perşilor, conducătorii săi făcură apel la spartani, dar aceştia le răspunseră că aşteaptă luna nouă pentru a interveni. După trei zile de ezitări, cei 10.000 de hopliţi atenieni, întăriţi de un contingent de plateeni, trec la ofensivă, cum îl sfătuise strategul Miltiade, şi zdrobesc armata persană, care lăsă şase mii morţi pe câmpul de luptă. Apoi, precedaţi de faimosul alergător care s-a îndreptat spre Atena cu vestea, ei făcură cale întoarsă, pentru a-şi apăra capitala, Atena rămânând fără soldaţi şi ameninţată de flota şi de cavaleria Marelui Rege. Odată bătălia pierdută, persanii au luat drumul Asiei, în timp ce

spartanii, sosiţi după bătălie, trebuiră să se mulţumească să-i felicite pe învingători. Atena era salvată şi, odată cu ea, cetăţile greceşti din peninsulă şi din insule.

Zece ani mai târziu, fiul lui Darius, Xerxes, puse la cale să răzbune afrontul suportat de perşi concentrând, la rândul său, o imensă armată în Asia Mică, pentru a lua apoi cu asalt Grecia. De această dată, el se hotărî să urmeze calea terestră. Plecată din Sardes, armata lui Xerxes traversă Hellespontul, apoi merse de-a lungul coastelor Traciei şi pătrunse în Grecia de nord, însoţită de o flotă de 300 de nave, care navigau în apropierea coastelor şi, pentru a elimina pericolele vreunei furtuni, trebui să-şi croiască drum de-a lungul muntelui Athos. Încă o dată Atena rămânea singură să pregătească înfruntarea, dotându-se – tot la presiunea lui Temistocle – cu o flotă de 200 de triere, finanţată datorită descoperirii unor mine de plumb argentifer în Laurion. Celelalte cetăţi nu ştiură nici să-şi asigure propria lor protecţie, nici să se unească împotriva invaziei perşilor. Este adevărat că aceştia din urmă nu s-au uitat la aur pentru a cumpăra câteva dintre ele sau pentru a obţine oracole echivoce.

Când armata lui Xerxes a pătruns în Tracia, în apropiere de Corint se reuneşte un congres pentru a examina modalităţile unei apărări comune, dar numeroase oraşe nu şi-au trimis delegaţi aici. Se hotărî încredinţarea comandei forţelor greceşti coalizate – mai mult de 75.000 de oameni, din care 35.000 de hopliţi şi 300-400 triere, faţă de 300.000 de oameni cât număra armata Marelui Rege – al spartanilor, despre care se ştia că nu le plăcea să se

îndepărteze de Peloponez şi care n-au trimis în faţa perşilor decât un mic corp de 300 de războinici, comandat de Leonidas. După tradiţie, acesta a opus o rezistenţă eroică armatelor lui Xerxes, murind pe loc împreună cu oamenii săi, „pentru a asculta de legi“, fără să poată să-i împiedice însă pe perşi să invadeze Grecia Centrală, să ocupe Atica şi să incendieze capitala.

Atena, ai cărei locuitori se refugiaseră la Salamina, nu-şi găsi salvarea decât în flota sa. Aceasta obţinu aproape un succes la capul Artemision, dar avea în faţă grosul forţelor navale ale lui Xerxes. Pentru a le veni de hac, Temistocle aruncă în luptă trierele sale într-o zonă aparent puţin propice luptei pe mare.

Mai rapide şi mai uşor de mânuit, navele ateniene şi eginete avură curând avantajul asupra celor ale adversarelor lor, care, după ce suferiră grele pierderi, trebuiră să se refugieze în Phaleron (septembrie 480). Anul următor, la Plateea, în Beoţia, restul armatei persane care rămase în Grecia, sub comanda lui Mardonio, fu învinsă la rândul său. Puţin după aceea, escadra persană din Marea Egee a fost atacată şi complet distrusă de greci la capul Mycale.

Pericolul ahemenid era astfel definitiv înlăturat. Maraton şi Salamina consacră superioritatea soldatului-cetăţean şi a armamentului său, ca şi a trierii ateniene, asupra imenselor armate ale Marelui Rege. Democraţie contra monarhiei „totalitare“? Occident contra Orient? Adesea s-a dorit să se vadă în războaiele medice o luptă între Asia şi Europa pentru dominaţia în Mediterana Orientală. Acest punct de vedere este cel puţin

excesiv, cu atât cu cât grecii erau în multe privinţe fiii spirituali ai Asiei, moştenitorii şi imitatorii civilizaţiilor lumii orientale. Cetăţile greceşti care au triumfat, Atena în primul rând, asupra puternicului Imperiu ahemenid, provin, e adevărat, din aceeaşi matrice ca şi acesta din urmă. Totuşi, schimbările care au intervenit încă din timpurile homerice marchează un clivaj puternic între aria marilor imperii orientale, pe de o parte, unde contează doar puterea şi gloria suveranului semizeu, şi pe de altă parte, micile unităţi politice ale lumii greceşti, construite, se pare, pe măsura omului şi apărate de cetăţenii ei ca un bun pe care fiecare îl doreşte şi cu care se simte solidar.

Înflorirea imperialismului atenian

Victorioşi în est asupra armatelor „regelui regilor“, grecii au îndepărtat, în acelaşi timp, pericolele cartaginez şi etrusc, înfrângând pe primii la Himera, în 430, şi distrugând flota secunzilor la Cumae, în 474. La acea dată, Atena a devenit fără doar şi poate cea mai puternică dintre cetăţile lumii elenice. Având grijă să-i elibereze pe grecii din Asia, din nou revoltaţi împotriva Marelui Rege, şi să-şi asigure poziţii strategice în nordul şi în estul Egeei, ea cuceri Sestosul, care, prin ţărmul său nordic, controla accesul în Hellespont şi calea invaziilor persane (478), substitui hegemonia sa celei a Spartei – care considera ca fiind periculos pentru supravieţuirea ei să-şi ducă armatele dincolo de Peloponez – prin organizarea de expediţii îndepărtate.

În 476, se reuneşte un congres, la Atena, cu scopul de a organiza apărarea oraşelor Ioniei şi a insulelor împotriva unei eventuale întoarceri în forţă a perşilor, şi de a păstra, printr-o alianţă militară, libertatea lor recucerită. Sediul acestei confederaţii maritime este fixat iniţial la Delos. Atena trece, în mod firesc, în fruntea *Ligii de la Delos*, al cărei tezaur comun, depus în sanctuarul lui Apollo, era alimentat de tributurile vărsate de cetăţile aliate. De fapt, cea mai mare parte a forţei sale militare şi navale era constituită din atenieni şi pusă deci sub comanda strategilor atenieni. Toţi ceilalţi asociaţi, cu excepţia marilor insule din Egeea – Chios, Samos, Lesbos –, care furnizau un contingent

militar de mai mică anvergură, se vedeau scutiţi de a trimite soldaţi şi nave, cu condiţia de a plăti tribut. Tezaurul confederat era administrat de Atena, care dispunea de o voce preponderentă în deliberările consiliului.

Sub comanda lui Cimon, fiul lui Miltiade, strategul care i-a condus pe hopliţi la victoria din câmpia de la Maraton, trupele şi escadrele confederaţiei repurtează o serie de victorii care consolidează poziţiile grecilor din Ionia şi, desigur, pe cea a Atenei, făcând ca puterea persană să dea înapoi şi opunându-se oricărei secesiuni a cetăţilor aparţinând ligii (Naxos în 470, Tasos în 465). Pentru a evita noi revolte şi pentru a exersa un control sever asupra căilor maritime, Cimon instala pe teritoriul acestor aliaţi recalcitranţi colonii de atenieni, care dispuneau de loturi de pământ luate de la autohtoni şi care îşi păstrau toate drepturile de cetăţeni atenieni. Aceste *cleruhii* constituiau, în acelaşi timp, pentru Atena, un mijloc de a îndepărta excedentul populaţiei sale ţărăneşti şi instrumentul unui imperialism care a sfârşit prin a ridica împotriva ei o parte a oraşelor Greciei peninsulare.

Atâta timp cât Cimon a dominat politica atenianã şi a condus cea mai mare parte a acţiunilor militare împotriva perşilor – cărora le-a nimicit două escadre la gurile Eurymedonului, în 468[24] –, alianţa între Atena şi Sparta a persistat. Dar operaţiunile întreprinse împotriva cetăţilor rebele, în sânul Ligii de la Delos, şi instalarea cleruhiilor pe ţărmurile Egeei au stârnit geloziile conducătorilor principalei cetăţi din Peloponez şi ale aliaţilor ei. După ostracizarea lui Cimon (461) – trimiterea în exil pentru zece ani a celui care se considera periculos

pentru cetate – şi sosirea la putere a democraţilor, în frunte cu Ephialtes şi curând, Pericle, imperialismul atenian a căpătat un caracter şi mai pregnant. Aliaţii încetează să mai fie consultaţi. Tezaurul ligii este transferat de la Delos la Atena. Intervenţiile în treburile interne ale cetăţilor se înmulţesc (în Eubeea, la Samos). Membrii confederaţiei se văd constrânşi să adopte moneda şi greutăţile de măsură ateniene. În sfârşit, noi cleruhii au fost instalate în Eubeea, în Asia Mică şi în Tracia. Puterea şi ambiţiile Atenei atinseseră atunci un grad atât de mare, încât gândea că poate întreprinde o expediţie în Egipt, revoltată, la rândul ei, împotriva Marelui Rege. În 458, armata sa i-a bătut pe perşi la Memphis, dar, în anii următori, necazuri mari au dus la eşecul final al operaţiei: 35.000 de greci, din care 6.000 de atenieni, şi-au găsit moartea în această aventură nefericită.

În acest timp, izbucnise războiul dintre Atena şi Sparta, aliată cu Egina, Corintul şi Teba, neliniştite de creşterea în putere a tânărului imperialism atenian, atât din Marea Egee cât şi din Grecia continentală, care durează zece ani şi pare, pentru moment, a da câştig lacedemonienilor şi asociaţilor lor, greci şi perşi. Pentru a evita dezastrul, atenienii l-au rechemat pe Cimon, ale cărui ultime victorii asupra perşilor i-au permis cumnatului său, Callias, să încheie cu aceştia din urmă o pace onorabilă (449), care stabiliza situaţia geopolitică în Mediterana Orientală şi stabilea un adevărat partaj al regiunii. Marele Rege conserva controlul asupra Ciprului şi al Egiptului, dar renunţa să-şi restabilească dominaţia sa în Egeea şi pe litoralul Asiei Mici.

Împotriva coaliţiei prolacedemoniene, războiul se va prelungi încă trei ani şi va cauza, de o parte şi de alta, grave pierderi. Acesta este punctat de lovituri de forţă antrenând în numeroase cetăţi schimbări politice (de exemplu, în Beoţia, unde democraţiile au fost peste tot eliminate) şi răsturnări de alianţe, urmate de crunte represalii. În sfârşit, pacea a fost încheiată în 446, punând capăt acestui prim „război peloponeziac“. Sparta recunoştea confederaţia maritimă sub conducerea rivalei sale, iar Atena renunţa la orice ingerinţă în Peloponez şi în Grecia Centrală. Stabilită, în principiu, pe o durată de 30 de ani, ea nu va rezista decât 15, pe parcursul cărora Atena ajunge să se constituie într-un model de civilizaţie pentru ansamblul Greciei clasice.

Funcţionarea democraţiei ateniene în vremea lui Pericle

Atena nu este întreaga Grecie şi ar fi eronat să aplicăm tuturor părţilor lumii elenice din secolul al V-lea imaginea pe care ne-a lăsat-o despre civilizaţia sa cetatea-mamă a democraţiei. Totuşi, însăşi abundenţa documentaţiei care se referă la ea stă mărturie a rolului preponderent pe care l-a jucat la apogeul istoriei sale. Aceasta coincide cu punerea în mişcare a ultimelor resorturi ale guvernării poporului prin Pericle, un eupatrid de viţă, provenit din marea familie a Alcmeonizilor, nepot al lui Clistene şi discipol al filozofului Anaxagoras, care, prin favoarea atenienilor, a fost timp de 15 ani (din 443 până în 429), reales strateg[25], „primul cetăţean“, după Tucidide fără ca vreodată acest om măsurat, stăpân pe sine şi incoruptibil, să se fi gândit să abuzeze de popularitate pentru a restabili, în avantajul său, puterea tiranilor.

Pericle n-a dispus niciodată de puteri excepţionale. Succedând lui Ephialtes, asasinat în 461, strateg cu intermitenţe între 462 şi 443, apoi menţinut, cum s-a văzut, în această funcţie până la moartea sa din 429, acesta a fost timp de treizeci de ani conducătorul de necontestat al „partidului“ democratic şi şeful unei „monarhii republicane“, constant reînnoită şi relegitimată prin vot popular. Sub conducerea sa, democraţia atenianã a parcurs ultima etapă din evoluţia ei, odată cu marginalizarea definitivă a Areopagului, redus la funcţii judiciare (foarte limitate) şi religioase,

deschiderea magistraturilor tuturor cetăţenilor, fără distincţie de avere, adoptarea de măsuri destinate a ajuta pe cei mai săraci (asistenţă publică pentru săraci şi orfani, distribuire de pământ ţăranilor fără posibilităţi, muncă asigurată pentru „şomeri“) şi cu instituţia numită *mistoforia*. Într-adevăr, până atunci, exercitarea drepturilor politice, adică faptul de a lua parte la adunarea poporului, de a face parte din consiliu ori din tribunalul popular, nu era însoţită de acordarea niciunei indemnizaţii; la fel se întâmpla cu exercitarea magistraturilor. Pentru reprezentanţii claselor populare era un dezavantaj, căci mulţi dintre ei – începând cu ţăranii din Atica, care aveau una sau două zile de mers pentru a ajunge în capitală – părăseau şedinţele acestor organisme, lăsând câmp liber celor mai bogaţi. Pentru a corecta efectele acestor inegalităţi, Pericle a stabilit un sistem de indemnizaţii zilnice (*misthoi*) care trebuia să permită celor mai săraci să fie judecători, magistraţi, membri în *Bulé* etc. Considerată ca „demagogică“ de membrii partidului aristocratic, criticată mai târziu de Platon şi Aristotel ca deschizând drumul comerţului cu sufragii, *mistoforia* constituia condiţia însăşi a suveranităţii poporului, baza unei democraţii care, în cadrul strâns al cetăţii, avea puterea de a se exercita în mod direct.

Democraţia antică nu a cunoscut, de fapt, sistemul reprezentativ. Organul deţinător al puterii poporului este adunarea (*ecclesia*). Puterile sale nu sunt nelimitate, în sensul că legile votate de ea trebuie să fie conforme cu legile deja în vigoare. Dar este implicată în toate problemele vitale ale cetăţii. Ea votează legi şi decrete, decide asupra războiului şi

păcii, alege magistraţii cei mai importanţi, fixează în liniile sale generale conducerea operaţiunilor militare, judecă şi, la nevoie, condamnă conducătorii operaţiilor militare. Tot ea hotărăşte ostracismul (fiecare scriind numele persoanei supuse ostracismului, exilul, pe un ciob de vas: în greceşte, *ostrakon*).

Toţi cetăţenii Atenei – aproximativ 40.000 de persoane – sunt membri de drept ai adunării poporului. De fapt, numeroşi sunt aceia care, reţinuţi de treburi şi trăind prea departe de oraş, nu merg la şedinţele *ecclesiei*. Sunt prezente cel mult 6.000 de persoane pentru hotărârile importante. Şedinţele au loc de trei sau patru ori pe lună pe colina numită Pnyx. De la răsăritul la apusul soarelui, cetăţenii îşi petrec ziua ascultându-i pe oratori, discutând între ei, votând prin ridicare de mână proiectele pregătite de consiliu, în general ţinând cont de părerea şefului de „partid“ de care aparţin. Foarte sensibili la arta cuvântului, iau uneori hotărâri sub impulsul mâniei sau al entuziasmului pe care ştie să-l trezească în ei vreun demagog. Efectul poate fi catastrofal pentru viaţa cetăţii, de exemplu ca atunci când votul propus să-l condamne pe Pericle în 430 (a fost îndepărtat de la putere timp de şase luni) sau să trimită un corp expediţionar în Sicilia, în 415; şi dacă „neghiobiile“ de acest tip nu au fost mai numerose, Atena datorează acest lucru muncii şi înţelepciunii *bulenţilor*.

Bulé (sau consiliul) are, într-adevăr, sarcina conducerii şi pregătirii travaliului legislativ. Nu se putea cere poporului ca acesta să conducă tot timpul. Or, continuitatea afacerilor de stat cereau

ca o adunare permanentă să poată exercita guvernarea cetăţii în afara sesiunilor *ecclesiei*. *Bulé* era tras la sorţi, câte 50 de cetăţeni având peste 30 de ani pentru fiecare dintre cele zece triburi, ceea ce făcea ca efectivul său să fie de 500 de persoane. Acesta era împărţit în zece secţii, de câte 50 de *prytanii*, care, fiecare la rândul ei, îşi asuma toate răspunderile puterii a zecea parte din an. Bulenţii în exerciţiu primeau ambasadori, supravegheau magistraţii şi le dădeau directive (în special în materie de gestionare a fondurilor publice), făceau rapoarte şi formulau concluzii asupra proiectelor de legi, puneau în practică hotărârile adunării poporului. Mai puţin supus pasiunilor partizane şi febrei mulţimii decât *ecclesia*, mai puţin sensibil la discursurile demagogilor, *Bulé* a jucat un rol moderator important în democraţia atenianã.

Punerea în practică a hotărârilor poporului era conferită magistraţilor. Trista amintire pe care le-o lăsaseră ultimii ani de tiranie îi făcuse pe atenieni să-şi sporească precauţiile pentru ca nicio magistratură să nu fie în măsură să se sustragă voinţei populare. Sarcinile erau anuale şi în mod excepţional reînnoite. Ele erau colegiale şi se supuneau, în majoritatea cazurilor, regulii tragerii la sorţi. Erau supuse unor controale permanente din partea Consiliului şi a cetăţenilor. La fiecare *prytanie*, deci de zece ori pe an, magistraţii puteau fi invitaţi, la cererea oricărui cetăţean, să dea seama de gestiunea lor, iar la părăsirea magistraturii, trebuiau să obţină un *quitus*[26] din partea *ecclesiei*.

Sarcinile care cereau competenţe aparte erau acordate în urma alegerilor şi nu prin tragere la

sorţi. Era cazul magistraturilor financiare şi, în special, al sarcinilor încredinţate strategilor. La origine, simpli şefi războinici, aceştia din urmă, în număr de zece, aleşi anual şi reînnoiţi, au câştigat rapid un rol diplomatic, militar şi financiar care a făcut din ei principalele personaje ale cetăţii, eclipsându-i pe foştii arhonţi ale căror funcţii sunt pe viitor cantonate în domeniul judiciar şi al administrării cultelor. Tot strategii asigură cetăţii continuitatea vieţii sale politice şi permanenţa marilor sale opţiuni interne şi externe.

Justiţia atenianã se supunea, în general, principiului suveranităţii populare, cu toate riscurile pe care le putea avea adesea exercitarea directă a puterii judiciare de către comunitatea cetăţenilor. Platon considera că a fi privat de dreptul de a participa la judecăţi înseamnă a fi deposedat de însăşi calitatea de cetăţean, iar Aristotel spunea: „A fi stăpân pe buletinele din Heliaia înseamnă a fi stăpânul Republicii“.

Din vechiul sistem judiciar atenian, nu mai există, în secolul al V-lea, decât Areopagul, al cărui rol fusese diminuat de Clistene şi Ephialtes, şi în atribuţiile căruia nu mai intrau decât crimele de sânge. *Ecclesia* şi *Bulé* îşi rezervau pedepsirea delictelor împotriva securităţii statului iar judecătorii demelor, creaţi de Pisistrate, judecau repede şi pe bani puţini cauzele minore. Cauzele cele mai numeroase erau tranşate de *Heliaia*, tribunalul popular prin excelenţă, din care fiecare cetăţean având cel puţin 30 de ani putea să facă parte. În fiecare an cei nouă arhonţi trăgeau la sorţi, după listele furnizate de deme, proporţional cu populaţia lor, 6.000 de nume, 600 pentru fiecare

trib. Ca şi bulenţii, heliaştii primeau o indemnizaţie (un obol, la început, 3 în 425). Ei trebuia să depună jurământ de imparţialitate şi de incoruptibilitate. În faţa multiplelor procese, se hotărî divizarea Heliaei în secţiuni de câte 500 de membri, dar care cele mai multe puteau, pentru cauze grave (sacrilegiu, înaltă trădare) să judece împreună. În timpul audienţei, heliaştii rămân muţi, ascultându-i pe cei ce pledau (care trebuie să se apere singuri, chiar dacă şi-au redactat textul cu ajutorul unui logograf[27]) şi pe „martorii morali“, după care îşi dau verdictul irevocabil în urma unui vot secret.

Justiţia populară a avut, cu siguranţă, defecte, chiar dacă ea „n-a supt finanţele ateniene“. Principalele vicii privesc absenţa ministerului public, rolul considerabil jucat, în consecinţă, de delaţiune, inconsistenţa unor legi în materie penală, şi, mai ales, permeabilitatea enormului tribunal popular tranşînd fără drept de apel – la valurile unei elocvenţe – de care se profita în acelaşi sens ca şi de aceea a demagogilor din *ecclesia*. Judecătorii erau, fără îndoială, prea numeroşi pentru a putea fi corupţi, dar erau sensibili la discursurile care, adresându-se unui auditoriu în rândurile căruia erau gură-cască atraşi de *misthos*, nu ezitau să-i flateze pe cei mărunţi, atacându-i pe bogaţi şi pe cei de „viţă aleasă“. De aici tendinţa heliaştilor de a arăta mai multă indulgenţă „democraţilor“ decât adversarilor lor politici. Totuşi, în ansamblu, se pare că această justiţie a funcţionat mai degrabă bine decât rău. Ei îi datorăm respectul de a fi pus, pentru prima oară, accentul pe individ, de a fi rupt cu solidaritatea de clan, de a fi abandonat răspunderea colectivă şi, de asemenea, de a se fi angajat pe calea

unei laicizări treptate. Aceste trăsături fac ca practicile judiciare ateniene să poată fi considerate cele mai avansate din toată Grecia.

În materie de finanţe, democraţia atenianã nu a fost, la rândul ei, lipsită de tare şi de contradicţii. Cheltuielile crescânde cereau să se găsească resurse importante; or, cele ale statului erau mărunte. Drepturile de vamă, amenzile date de tribunale, veniturile de pe domeniile publice, sumele percepute de la străini (*metoikon*) nu erau suficiente pentru a alimenta visteria care trebuia să suporte cheltuieli din ce în ce mai mari, de întreprinderile externe, de apărarea cetăţii, de giganticele lucrări de înfrumuseţare pe care le întreprinde şi de diversele ajutoare date celor nevoiaşi. Pentru a creşte banul public ar fi trebuit să se recurgă la impozit. Or, cetăţeanul antic nu admitea să fie supus unei contribuţii directe şi personale, consideratã bună doar pentru „meteci“. Aşa că s-a recurs la taxarea bogaţilor, instituindu-se sistemul *leiturgilor*[28]. Din 30.000 sau 40.000 de cetăţeni cât număra Atena, cam 1.200 ce posedau averi cel puţin egale cu 2 sau 3 talanţi, au fost clasaţi ca „liturgis“ şi chemaţi să îndeplinească un anumit număr de obligaţii financiare. Altfel ei trebuiau, de exemplu, să contribuie la cheltuielile de instruire şi de echipare ale unui cor pentru marile ceremonii ale cetăţii (*horegia*) sau ale unui grup de alergători, să finanţeze trimiterea unei ambasade sacre, să suporte cheltuielile vreunui banchet organizat de trib sau de deme[29] etc. Cei mai bogaţi puteau fi obligaţi, prin tragere la sorţi, să înarmeze o trieră, să o întreţină, împreună cu echipajul ei, ori să comande personal tretrarhia,

cheltuieli foarte mari şi foarte viu combătute de reprezentanţii partidului aristocratic, care socoteau sistemul nedrept. Totuşi, a fost păstrat, de oligarhi când aceştia au revenit la putere, fără îndoială pentru că se armoniza destul de bine cu caracterul atenian, evidenţiat prin patriotism, generozitate, dar şi ambiţie, şi vanitate. Sub forme diferite, vom întâlni practici asemănătoare în Roma din Imperiul târziu.

Analiza instituţiilor şi practicilor democraţiei ateniene nu trebuie să ne înşele în privinţa influenţei şi semnificaţiei acestui regim politic în lumea greacă a secolelor al VI-lea şi al V-lea. Mai întâi, o repetăm, pentru că Atena nu este toată Grecia. Cu siguranţă, participarea tuturor cetăţenilor la viaţa cetăţii nu încetează, în general, să câştige teren în timpul acestei perioade, consecinţă a declinului Spartei, apoi a prăbuşirii sale după înfrângerea de la Leuctra, în 371. Regimurile oligarhice rămân, totuşi, numeroase şi puternice, în special în Peloponez şi în Grecia continentală. Atena însăşi va cunoaşte, în ultimul deceniu al secolului al V-lea, o întoarcere în forţă a adversarilor democraţiei: guvernarea celor 400, care a făcut să dispară *bulé* înlocuit cu o adunare de 400 de notabili aleşi dintr-un corp civic redus la 5.000 de persoane.

Desigur, ceea ce numim „democraţie greacă“ apare, de fapt, dacă e s-o comparăm cu noţiunea modernă de democraţie, ca o oligarhie, mai puţin coercitivă decât oligarhiile de drept. Purtătoare, în principiul ei, de universalism, doctrina care o susţine şi care pune libertatea individuală în planul absolutului (atenienii, zice Eschil, „nu sunt nici

sclavii, nici supuşii nimănui“) a rămas redusă, în aplicarea ei, la ansamblul oamenilor care trăiesc pe acelaşi teritoriu, împart o existenţă de zi cu zi asemănătoare şi împărtăşesc valori şi credinţe identice.

Din cei 400.000 la 420.000 de locuitori care populează Atica în epoca clasică, nu putem, de fapt, număra decât vreo 150.000 de persoane provenind – femei şi copii inclusiv – din corpul de cetăţeni. În 451, deci la apogeul erei democratice, o lege a stabilit că, pe viitor, nu vor fi recunoscuţi ca cetăţeni decât aceia care erau născuţi din tată şi mamă atenieni. Exista aici o voinţă de închidere, care era consecinţa privilegiilor politice şi materiale (mistophoria, asistenţa, proprietatea exclusivă asupra pământului etc.) pe care doar cetăţenii le deţineau şi care va fi aplicată cu rigoare. Căsătorit cu milesiana Aspazia, Pericle nu datorează conferirea cetăţeniei ateniene celor doi fii ai săi decât meritelor şi imensului prestigiu de care se bucura în rândul poporului.

Necetăţenii reprezentau deci aproape 2/3 din populaţia Atenei. *Metecii* erau străini oficial admişi să se fixeze definitiv în Atica. În număr de aproximativ 70.000, aceştia erau oameni liberi, protejaţi de lege, ca şi cetăţenii, şi aveau aceleaşi obligaţii ca şi aceştia din urmă. Ei plăteau impozitul (cu un uşor supliment: *metoikon*-ul) şi erau obligaţi să satisfacă stagiul militar (exclusiv în rândurile cavaleriei). Dar nu puteau fi proprietari de pământ, nici să se însoare cu o femeie atenianã, nici să aibă o funcţie religioasă, nici, în sfârşit, să participe la viaţa politică a cetăţii. Foarte activi, indispensabili vieţii economice şi prosperităţii oraşului, amestecaţi

cu cetăţenii şi ducând aceeaşi viaţă ca şi ei, acumulând câteodată averi imense (ca negustori ori meşteşugari), nu erau admişi ca cetăţeni decât cu titlu excepţional şi în urma unor servicii aduse cetăţii. Cazurile de naturalizări colective erau rarisime, tendinţa fiind, în secolul al V-lea î.e.n. cea de exclusivism juridic. De unde se poate spune că atenienii tratau această categorie inferioară de rezidenţi cu o bunăvoinţă mai mare decât o manifestau alte cetăţi din lumea greacă.

Existau, de asemenea, sclavi, care formau jumătate din populaţie (210.000 sau 220.000 de persoane, către 450). Ca peste tot în lumea greacă, se năştea sclav la Atena orice fiu ori fiică de sclav, sau devenea sclav ca învins şi captiv (sclavajul de pe urma datoriilor fiind abolit). Anumiţi sclavi erau în serviciul statului: agenţi de poliţie, muncitori în atelierele publice, mineri în minele din Laurion etc. Cei mai mulţi aparţineau particularilor care puteau să-i vândă după poftă, şi trebuia să fii destul de sărac ca să n-ai niciunul. Sclavul n-avea niciun drept şi nu era protejat de nicio lege scrisă. Dar obiceiul recomanda să nu fie tratat cu brutalitate excesivă, să nu i se impună costumaţie deosebită, să fie autorizat a-şi schimba stăpânul dacă era prea nefericit.

Cu excepţia minerilor din Laurion, care trăiau în condiţii groaznice şi care au ajuns să se răscoale, sclavii atenieni au cunoscut o soartă relativ bună, comparativ cu cea a altor populaţii servile din numeroasele cetăţi ale lumii greceşti şi, mai ales, din afara acesteia. Muncind în familie ca servitori, în ateliere ca meşteşugari sau în fermele Aticii, ei duceau o existenţă asemănătoare cu cea a

oamenilor liberi care îi foloseau, astfel încât unii cenzori de moravuri le atrăgeau sever atenţia concetăţenilor lor că nu mai ştiau să se facă distinşi de sclavii lor. Unii au ajuns în poziţii confortabile, ca secretari ai negustorilor, medici sau slujbaşi mărunţi, dar avansările erau rare. Cert este că, lipsiţi de libertate într-o societate care punea libertatea în centrul sistemului ei de valori, sclavii ne pun nouă, admiratorilor umanismului grec, problema limitelor acestuia. Nimănui nu i-a trecut prin cap, la Atena, niciun moment, să protesteze împotriva unei practici care făcea parte din cotidianul vieţii şi care era comună întregii lumi antice – nici reformatorilor, nici celor mai luminaţi dintre şefii democraţi, nici gânditorilor, nici moraliştilor. Nu Aristotel scria că „dacă suveicile ar ţese singure, dacă arcuşul ar cânta singur la citeră, antreprenorii s-ar lipsi de muncitori şi stăpânii de sclavi“?

Războiul peloponeziac

Conflictul dintre cetăţile Greciei continentale şi insulare care ocupă ultima treime a secolului al V-lea şi care marchează începutul declinului atenian are drept cauză principală rivalitatăţile dintre două hegemonii: cea a Atenei, pe mare şi pe litoralul Mării Egee, şi cea a Spartei, în Peloponez şi în Beoţia. Pentru Sparta, puterea crescândă a confederaţiei maritime dominată din ce în ce mai mult de rivala sa, constituia deja un pericol pentru preponderenţa sa în Grecia continentală. Nu pentru a elibera cetăţile făcute vasale de Atena a intrat Sparta în război împotriva acesteia – lucru afirmat de propaganda lacedemoniană –, ci pentru a-şi ajuta aliaţii din zona istmului, Corintul şi Megara, direct ameninţate de imperialismul atenian, şi pentru a împiedica dezagregarea ligii peloponeziace.

La mijlocul secolului al V-lea, imperialismul devenise pentru Atena o necesitate, motorul unei expansiuni fondate pe controlul căilor maritime şi pe stăpânirea de teritorii care îi furnizau materii prime şi debuşeuri, cât şi instrumentul puterii sale militare şi navale, al strălucirii sale culturale, al păcii sociale care domnea în cetate. Fără resursele confederaţiei, fără tributul din ce în ce mai greu plătit de aliaţi, ea n-ar fi putut finanţa nici marile lucrări care au stimulat activitatea intelectuală şi artistică, nici echiparea şi întreţinerea armatei şi a flotei sale, nici plata din *misthos* făcută bulenţilor, heliaştilor şi magistraţilor. Ea ar fi fost incapabilă să poată suporta cheltuielile de asistenţă de care

beneficiau numeroşi locuitori ai Aticii. N-ar fi avut, odată cu instalarea colonilor atenieni pe teritoriul aliaţilor infideli, această supapă de securitate prin care să facă faţă suprapopulării satelor, fenomen ce punea altor cetăţi dificile probleme sociale şi politice.

Altfel spus, exista între opţiunea de politică externă a conducătorilor atenieni şi interesele celor mulţi o relaţie care, cu timpul, devenise din ce în ce mai pregnantă. „A renunţa la Imperiu – îl face să zică Tucidide pe Pericle – nu mai este în puterea noastră; este nedrept, poate, să-l dobândim, tot aşa cum nedreaptă este tirania, dar este periculos să renunţăm la el.“

Se înţelege că, în aceste condiţii, progresele democraţiei în Atena au mers împreună cu întărirea puterii sale asupra cetăţilor de peste mări. Exista aici o altă limită a umanismului său, deloc simţită ca o contradicţie de către contemporanii lui Pericle. Pentru masa atenienilor, cărora politica de expansiune şi de exploatare imperială le aducea bunăstare şi privilegii diverse, nu era necinstit ca forţa să triumfe asupra dreptului în jungla relaţiilor interstatale, dacă acesta era preţul de plătit pentru ca înseşi condiţiile jocului democratic să poată fi exercitate în propria lor cetate. Ceea ce nu voiau să vadă sau ceea ce unii dintre ei au văzut prea târziu au fost pericolele în faţa cărora se expunea în realitate democraţia, urmare a setei de putere ce cuprinsese pe locuitorii Atenei şi pe conducătorii ei, pericolul unei erodări rapide şi ireversibile a moralei publice şi a virtuţilor care alimentaseră civismul atenian. Pericolul de a vedea poporul urmând fără discernământ nişte demagogi care – va

fi cazul lui Cleon ori al lui Alcibiade – îşi fundamentau popularitatea pe proiecte externe aventuriste a căror finanţare trebuia să fie asigurată de bogaţi şi prin mărirea tributurilor cerute de la aliaţi. Pericolul, în consecinţă, de a vedea coalizându-se împotriva partidului democratic la putere pe duşmanii interiori ai democraţiei, oligarhiile aliate ale Spartei din sânul ligii peloponeziace şi cetăţile aservite din confederaţia de la Delos. Revolta acestora din urmă, cât şi loviturile date de lacedemonieni şi de prietenii lor, au grăbit ştergerea de pe hartă a Imperiului atenian.

Războiul a început printr-o serie de conflicte locale care au opus Atena cetăţilor maritime ale istmului aliate cu Sparta: Corintul, pentru că Atena pusese ochii pe cele două colonii ale sale, Corcira şi Potideea; Megara, pentru că închiderea portului Pireu navelor sale ducea practic la asfixierea ei economică. Trebuind să aleagă între războiul împotriva Atenei şi erodarea poziţiilor sale continentale de către rivala sa, Sparta a ales prima soluţie. Războiul din Peloponez, care avea să se întindă în curând în toată lumea greacă, a început oficial în 431. Atena stăpânea marea. Sparta şi aliaţii ei dispuneau de o incontestabilă supremaţie terestră. Între cele două coaliţii, sfârşitul conflictului era deosebit de nesigur.

Pericle credea într-un război scurt. În faţa asaltului lacedemonienilor, a optat pentru o strategie de apărare, adunându-i pe locuitorii Aticii în spatele Zidurilor Lungi care legau capitala de portul Pireu şi abandonând restul ţării armatelor duşmane. În acest timp, flota atenianã făcea ravagii

pe coasta peloponeziacă. Curând, o epidemie de ciumă se declanşă în tabăra atenianã, ucigând mii de locuitori şi de refugiaţi, provocând o vie exasperare supravieţuitorilor şi, în cele din urmă, moartea lui Pericle (429). Foştii săi partizani s-au împărţit atunci în două tabere: cea a războiului de apărare, condusă de moderatul Nicias şi care avea sprijinul clasei de mijloc, şi cea a războiului ofensiv, al cărui şef, bogatul tăbăcar Cleon, era un imperialist fără nuanţe care, pentru a fi pe plac poporului, înţelegea să-i pună pe cei bogaţi să plătească cheltuielile de război. Aceasta din urmă a triumfat, astfel că războiul începe curând. Faptul a avut drept efect pierderea de către Atena a aliaţilor săi şi apariţia unor revolte (cea din Lesbos, de exemplu, în 428-427) reprimate cu sălbăticie. Victoriile şi înfrângerile se succed în ambele tabere, în timp ce războiul se întindea în Grecia septentrională şi pe litoralul Asiei Mici. În cele din urmă, nicio soluţie hotărâtoare neputând interveni, pacea a fost încheiată între Atena şi Sparta în 421, pace cu care nu toţi beligeranţii au fost de acord. Dictată de oboseala generală, aceasta restabilea *status quo*-ul de dinaintea declanşării războiului, dar nu înlătura cauzele profunde ale conflictului.

„Pacea lui Nicias“ (şeful democraţilor moderaţi, care fusese principalul artizan) nu satisfăcea pe cei care, la Atena, cereau continuarea expansiunii în afara peninsulei. Reprezentantul acestora, Cleon, a fost ucis în asediul de la Amphipolis, în 422, când deja se afirma un alt om politic, Alcibiade. Alcmeonid prin mama sa, apropiat de aristocraţi, prin origine şi gusturi, elocvent, seducător, adulat de tineri care-i admirau curajul, hainele luxoase,

chefurile sale legendare, şi lăudat de popor, care era sensibil la generozitatea sa deosebită, acesta era preocupat, mai ales, de gloria sa. El ia conducerea taberei imperialiste, care îl transformă într-un strateg în 420, şi, pentru a triumfa asupra rivalului său, Nicias, face să se hotărască de către adunare catastrofala expediţie din Sicilia, din 415.

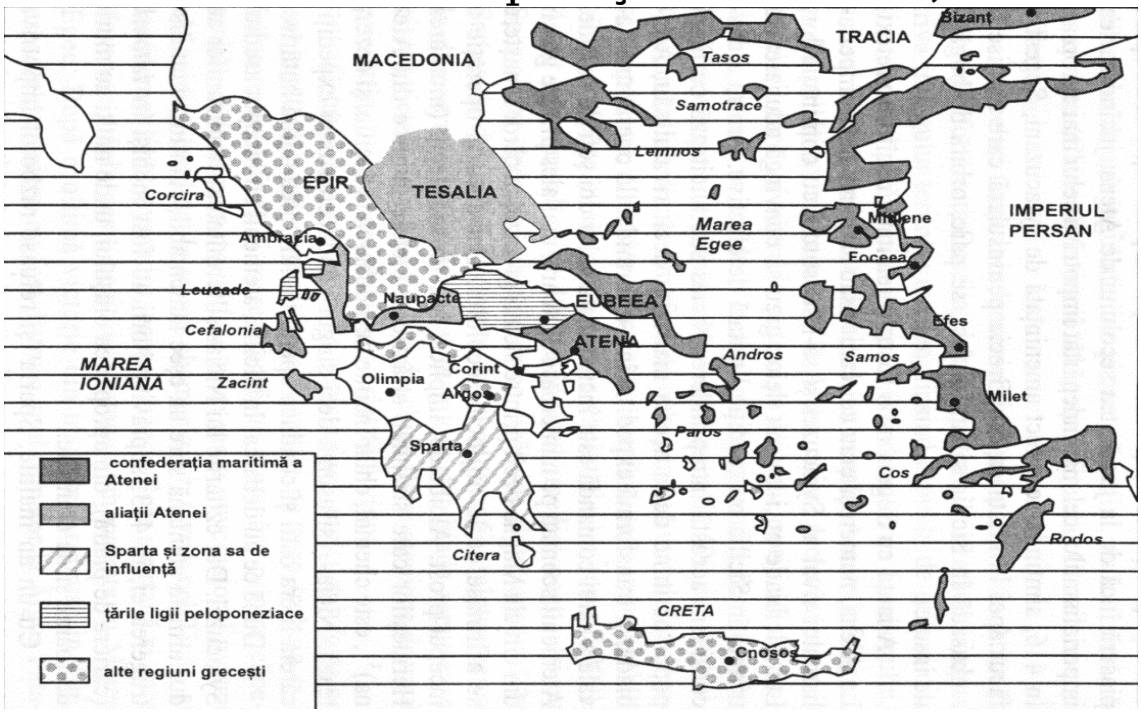

Grecia în ajunul războiului peloponeziac

Marea insulă mediteraneeană, ale cărei cetăţi aveau, în majoritate, instituţii democratice în a doua jumătate a secolului al V-lea, îndura atunci hegemonia Syracuzei. Oraşe ca Leontinioni, Catania, Naxos, Rhegion, Halykiai şi Segesta, temându-se pentru posibilităţile de trafic şi independenţa lor, se apropiaseră încă de la jumătatea secolului de Atena, jucând cartea imperialismului cel mai îndepărtat împotriva celui mai apropiat. În 416, simţindu-se direct ameninţată de syracuzani, Segest a făcut apel la aliata sa din Grecia peninsulară care trimise o ambasadă în Sicilia şi care a fost, se pare, orbită de bogăţiile

insulei.

Alianţa cu Segeta nu a fost, în realitate, decât un pretext. La Atena, numeroşi erau cei care visau să pună capăt imperialismului rival al Syracuzei şi să-l substituie cu dominaţia lor. Lui Alcibiade nu i-a venit deloc greu să convingă adunarea să trimită în Sicilia o expediţie limitată de efective. Pentru a desconsidera această întreprindere, Nicias supraliciteză pe lângă popor obţinând de la acesta mai mult decât rivalul său, Alcibiade, şi transformă expediţia într-o formidabilă operaţiune navală a cărei comandă este încredinţată celor doi şefi de partide. Atenienii scontau pe numeroase ajutoare, mai ales printre grecii din Grecia Magna decât printre siculii grecizaţi a căror renaştere se afirmase de la mijlocul secolului. Dar această operaţie a început prost. Alcibiade, implicat într-un sacrilegiu (mutilarea Hermeşilor care străjuiau străzile şi pieţele publice din Atena[30]), este chemat, chiar înainte de a debarca în Sicilia, şi dezertează. Nicias, îşi asumă deci singur conducerea unei expediţii căreia îi era ostil şi conduce operaţiile fără prea multă hotărâre.

După ce au debarcat în Sicilia, atenienii au început asediul Syracuzei. Dar ezitările lui Nicias şi fermitatea siracuzanilor au dus armata ateniană spre un eşec lamentabil, culminând cu distrugerea ei, în 413; supravieţuitorii au fost închişi în *latomii* (cariere de piatră), din apropierea oraşului, unde mulţi au murit de foame şi de epuizare.

Cu un an înainte, Sparta îşi reluase războiul împotriva rivalei sale, antrenând aliaţi tot mai numeroşi şi obţinând, graţie sfaturilor lui Alcibiade şi în schimbul părăsirii cetăţilor Ioniei, sprijinul

financiar al Marelui Rege. Aurul persan îi permise să pună la punct o puternică flotă de război şi să cumpere prietenii printre cetăţile confederaţiei de la Delos, cărora le promitea eliberarea de sub jugul atenian şi care, de altfel, nu întârziară să se revolte (Chiosul, în iunie 412, apoi Eretria, Clazomene şi Miletul).

În acelaşi timp, lacedemonienii au pus piciorul în Atica şi au ocupat fortăreaţa Decelia, de unde puteau lansa atacuri împotriva întregului teritoriu atenian, lipsind capitala de grâu şi orz şi provocând părăsirea de către 20.000 de sclavi a Laurionului, a cărei exploatare a fost, de altfel, întreruptă. Aceste înfrângeri şi dificultăţi avură ca efect, la Atena chiar, provocarea unei revoluţii care va aduce la putere pe oligarhi, sprijiniţi de moderaţi, şi care va conduce la abolirea temporară a democraţiei. *Bulé* este suprimat şi înlocuit cu o adunare de 400 de notabili. Indemnizaţiile dispar, în afară de cele pentru arhonţi, iar drepturile politice, rezervate doar acelor atenieni care erau capabili să se echipeze şi să aibă arme pe cheltuiala lor (cca. 5.000). Acest „guvern al celor 400“ a început imediat negocieri cu Sparta, dar opoziţia echipajelor ce alcătuiau flota, ancorată la Samos, le determină să eşueze, lucru ce va grăbi reîntoarcerea la democraţie (410). Reintrat în graţii, Alcibiade repurtează câteva victorii în marea Egee şi deschide flotei ateniene drumul prin strâmtori, dar aceste succese sunt fără viitor.

Cetatea era epuizată. Ea rezistă încă mulţi ani forţelor conjugate ale inamicilor ei, dar coaliţia pe care trebuia s-o înfrunte avea forţă şi marea şansă de a număra printre căpeteniile ei două

personalităţi de prim rang: guvernatorul persan al Ioniei şi candidat la tronul ahemenizilor, Cyrus cel Tânăr, şi lacedemonianul Lysandru, care comanda flota spartană şi care devenise stăpân peste poziţiile strategice importante în Marea Egee. După o ultimă victorie din insulele Arginuse în 406, escadrele ateniene au fost distruse anul următor la Aigos Patamos de către Lysandru. Acesta din urmă i-a masacrat pe prizonieri, a început asediul Atenei, părăsită de ultimii ei aliaţi. Înfometat, oraşul trebui să accepte, în aprilie 404, pacea pe care i-o impuneau învingătorii săi. Sparta făcu dovada unei relative clemenţe, refuzând să-i asculte pe tebani şi pe corinthieni, care cereau atât distrugerea completă a Atenei cât şi aservirea populaţiei sale. Ei se mulţumiră, dacă se poate spune aşa, să ceară de la învinşi dizolvarea confederaţiei maritime, abandonarea tuturor posesiunilor exterioare, distrugerea Zidurilor Lungi şi reducerea flotei la 12 nave. Atena trebuia, în afară de aceasta, să adere la liga peloponeziacă, devenind astfel vasala concurentei sale victorioase. Puterea sa părea definitiv prăbuşită, ei substituindu-se scurta hegemonie a Spartei.

Sparta împotriva Greciei

Triumful spartan a fost de scurtă durată. După victoria lor asupra Atenei, lacedemonienii, care promiseră cetăţilor din confederaţia maritimă libertatea, n-au făcut altceva decât să înlocuiască dominaţia învinşilor cu a lor. Peste tot şi-au impus garnizoane, au început să perceapă tribut şi au înlocuit democraţia cu guvernări oligarhice care, ajunse la putere cu ajutorul lăncilor spartane, nu puteau, într-o primă fază, decât să fie favorabile cetăţii peloponeziace. O eră de reacţiune va domni deci asupra unei mari părţi a lumii greceşti. La Atena, ea este cunoscută sub numele de „guvernarea celor 30“, de la numele a 30 de cetăţeni care, în urma întoarcerii exilaţilor sub protecţia garnizoanei spartane de pe Acropole, au fost desemnaţi să revizuiască legile şi instituţiile. Moderaţii erau reprezentaţi de Teramene, care negociase pacea din 404, dar tonul era dat de aristocraţii extremişti, al căror şef, Critias, fidel partizan al spartanilor, era principalul artizan al schimbării de regim. Sub impulsurile acestuia, cei 30 practică o politică de represiune şi de reacţiune fără nuanţe. Ei au executat 1.500 de cetăţeni şi meteci bogaţi, favorabili democraţiei, şi ale căror bunuri confiscate au servit la plata mercenarilor spartani. Au abolit tot ce putea aduce aminte de regimul anterior, reducând corpul civic la 3.000 de persoane şi dând Areopagului unele din prerogativele sale. Teramene însuşi, refuzând schimbarea, a fost radiat de pe lista celor 3.000 şi

executat.

Aspra dominaţie spartană a suscitat imediat asalturile conjugate ale învinşilor şi ale foştilor aliaţi ai cetăţii lacedemoniene. Aceasta se învrăjbi, pentru o perioadă, cu Marele Rege, căci îl susţinuse împotriva lui Artaxerxes II, împotriva lui Artocerxes, trimiţând un corp de mercenari în Asia Mică, a cărui retragere o va imortaliza atenianul Xenofon în opera sa *Anabasis*, iar apoi oraşele greceşti de pe coasta egeeană. Regele spartan Agesilau duse în regiune un război naval victorios (396-392), dar costisitor pentru finanţele lacedemonienilor, prea modeste, cu tot tributul perceput de la cetăţile „eliberate“ de sub tutela atenianã, pentru a rivaliza cu aurul regelui Persiei. Acesta nu s-a dat, într-adevăr, înapoi de a-i susţine, împotriva noii puteri hegemonice, pe adversarii de până atunci, în momentul când, scuturând jugul tiraniei, Atena se apropia de Teba şi de Corint.

În capitala Aticii, dictatura celor 30 nu a durat mai mult de câteva luni. În 403, democraţii refugiaţi în Teba, adunaţi în jurul lui Trasibul, au recâştigat puterea cu asentimentul regelui spartan Pausanias şi au reinstaurat democraţia în schimbul promisiunii unei amnistii generale (mai puţin cei 30 şi anturajul lor direct). După care, Atena a ridicat din nou Zidurile Lungi şi a hotărât să-şi reconstituie armata şi flota.

A urmat un lung şi interminabil război de 10 ani opunând Sparta perşilor şi unei coaliţii de cetăţi greceşti cuprinzând Atena, Teba, Corintul şi Argos. Mai întâi victorioşi pe mare, spartanii au fost înfrânţi în bătălia navală de la Cnidos, în 394, şi nu şi-au găsit salvarea decât printr-o nouă răsturnare

de alianţe, acceptând să lase pentru totdeauna cetăţile greceşti din Asia Mică Marelui Rege în schimbul sprijinului său diplomatic şi financiar. Atena şi aliaţii ei au trebuit, în aceste condiţii, să accepte să semneze în 386, „pacea lui Antalcidas“ (de la numele negociatorului spartan), care făcea din suveranul persan arbitrul lumii greceşti, suzeranul recunoscut al Asiei Mici elenice, şi restabilea Sparta în hegemonia ei continentală. Ligile s-au dizolvat, cu excepţia confederaţiei peloponeziace. Ambiţiile tebane erau curmate iar influenţa spartană era restaurată în Corint. Doar Atena era menajată. Sigur, nu mai putea să-şi reconstituie confederaţia maritimă, dar i se recunoşteau trei insule – Lemnos, Imbros, Scyros –, unde s-a şi grăbit să-şi trimită coloni.

Restabilirea preponderenţei spartane era, de departe, iluzorie. Antica cetate a Egalilor trecea ea însăşi printr-o criză profundă, din cauza *oligantropiei*, lipsei bărbaţilor capabili să-şi satisfacă stagiul militar. Din cei 10.000 de hopliţi din timpul războaielor medice, nu mai rămăseseră decât 1000, un secol şi jumătate mai târziu. Pământul fusese acaparat de o minoritate de proprietari bogaţi, care domnea peste o masă sărăcită, cuprinzând, în afară de hiloţi şi perieci, un număr tot mai mare de cetăţeni săraci. Slăbirea militară mergea mână-n mână cu tensiunile sociale anunţând revoluţiile din secolul al III-lea.

Această criză survenea în momentul în care, după ce-şi „linsese rănile“ şi reinstaurase democraţia, Atena se străduia să-şi reconstituie puterea maritimă, în timp ce Teba – unde o conjuraţie susţinută de atenieni alungase, în 379, garnizoana

spartană şi guvernul prolacedemonian – reconstituia în jurul ei liga beoţiană, transformată curând de Epaminonda şi de Pelopida într-un stat federativ, condus de şapte beotarci aleşi. Dotaţi cu o infanterie ce utiliza noile tehnici de luptă, trupe de elită („batalionul sacru“), şi o cavalerie foarte mobilă, tebanii au hotărât atunci să frângă şi ceea ce mai rămăsese din puterea spartană. În 371, armata lor a îngenuncheat la Leuctra pe cea a lacedemonienilor, punând definitiv capăt hegemoniei lor.

În cursul deceniului următor, Teba încearcă, la rândul ei, să-şi stabilească dominaţia în Grecia Centrală şi în Peloponez, obţinând sprijinul regelui Persiei, opunându-se Atenei în Marea Egee şi în strâmtori, reprimind cu sălbăticie tentativele de secesiune din sânul confederaţiei beoţiene (la Orchomene, de exemplu). Astfel, ea nu făcu decât să determine, la rândul său, formarea unei coaliţii ostile scopurilor sale hegemonice, care cuprindea, în afară de atenieni, spartanii şi alte cetăţi din Peloponez. La Mantineea, în 362, armata tebană este încă o dată victorioasă, dar Epaminonda fu ucis în bătălie şi hegemonia tebană dispăru odată cu el.

În acest timp, Atena îşi refăcuse forţele sale navale şi ajunsese în fruntea unei noi confederaţii maritime. Trăgând învăţăminte din trecut, s-a străduit să-şi facă mai uşor simţită tutela, înlocuind tributul cu o „contribuţie“ mai uşoară, ţinând cont de părerea *synedrion*-ului (adunare) aflat la Atena şi reprezentând pe aliaţi în *Bulé*, recunoscându-le acestora o reală autonomie şi angajându-se, în special, să nu le impună prezenţa *cleruhiilor* sale. Ea reuşi să adune în jurul ei, cu excepţia cetăţilor

din Ionia, căzute în mâna perşilor, majoritatea cetăţilor din fosta Ligă de la Delos.

În mai puţin de un secol, Grecia a cunoscut, succesiv, hegemonia Atenei, cea a Spartei, apoi a Tebei. Niciuna nu a supravieţuit coaliţiilor pe care ambiţiile şi practicile imperialiste ale acestor state le treziseră printre celelalte cetăţi ale lumii greceşti. Spre 360, un anumit echilibru părea a se fi stabilit între tebani, cetăţile Peloponezului şi noua confederaţie maritimă atenianã, prea slabă să mai constituie un nou pol hegemonic. În vreme ce se profila la orizont ameninţarea macedoneană, Grecia rămânea o nebuloasă de microstate, care ţineau la independenţă, fiind şi incapabile de a se uni pentru mai multă vreme.

Grecii din Apus nu făceau excepţie de la regulă. După înfrângerea atenianã şi după ce au respins în 397 asalturile cartaginezilor, Syracuza şi-a restabilit hegemonia în Sicilia cu preţul, este adevărat, al renunţării lor la instituţiile democratice. Sub Dionis cel Bătrân, care, numit „strateg cu puteri depline“, a restabilit, de fapt, tirania, Syracuza îşi întinde dominaţia asupra celei mai mari părţi a Siciliei şi asupra litoralului calabrez, devenind rivala celor trei poli elenici. Dar nu pentru multă vreme: după domnia lui Dionis cel Tânăr (367-357 î.e.n.), imperiul Syracuzei a căzut în anarhie, lăsând Sicilia pradă „barbarilor“.

Criza cetăţii

Războiul peloponeziac, apoi conflictele care au însângerat lumea greacă în cursul primei treimi a secolul al IV-lea, nu numai că au bulversat raporturile de forţă dintre cetăţi, dar au şi compromis puternic echilibrele interne ale acestor microstate, zdruncinându-le bazele.

Mai întâi, războiul a antrenat pierderi ireparabile. Pe plan demografic, mai ales. Comparate cu holocausturile noastre moderne, conflictele din secolele V-VI apar total nesemnificative. Dar trebuie raportate la efectivele de atunci. De exemplu, din 34.000 de luptători pe care Sparta i-a mobilizat la Leuctra, în 371, 1.400 au murit. În afară de aceasta, trebuie să ne amintim că bătăliile nu sunt, în mod necesar, episoadele cele mai costisitoare în vieţi omeneşti. Pentru multe cetăţi, mai ales pentru cele care se revoltaseră împotriva puterii tutelare, înfrângerea însemna decimare, deportare, sclavie. Războiul purtat pe teritoriul unei ţări însemna, pe de altă parte, jaf şi distrugere a satelor, populaţii persecutate şi masacrate, recolte distruse. Când îşi puteau găsi adăpost în oraşul învecinat, ei ajungeau să cunoască consecinţele asediului: suprapopulaţie, foamete, iar uneori o epidemie groaznică, de exemplu, ca cea din Atena din 430-429. Sigur, nu toate zonele lumii greceşti au suferit în mod egal. Atica şi Beoţia au fost călcate în picioare de mai multe ori, în schimb Sparta nu a cunoscut prezenţa luptătorilor străini pe teritoriul său decât în ultimii ani de existenţă. Pe ansamblu, sacrificiu nu a fost

mai puţin imens.

Frecvenţa ostilităţilor a avut şi consecinţe dezastruoase asupra finanţelor beligeranţilor. La Atena, întreţinerea flotei şi soldele plătite hopliţilor, ca şi despăgubirile de tot felul, în contul interminabilelor şi îndelungilor campanii, costau foarte scump tezaurul public. În Sparta, împărţirea funcţiilor între casta războinică şi hiloţi nu a rezolvat decât temporar problema, efectele oligantropiei constrângându-i pe lacedemonieni să recurgă la serviciile mercenarilor. În secolul al IV-lea, practica mercenariatului a tins, de altfel, să se generalizeze, ca o consecinţă a penuriei de soldaţi-cetăţeni şi a unor crize sociale care făcea să prolifereze masa de săraci lipsiţi de pământ, pentru care meseria armelor era unicul mijloc de a subzista. Oferindu-şi serviciile celor care dădeau mai mult, mercenarii erau tot atât de costisitori pentru cetăţi ca şi cetăţenii înarmaţi şi, adesea infinit mai periculoşi pentru democraţie. Fără a mai vorbi despre atrocităţile comise de aceşti profesionişti în căutare de jafuri de tot felul şi de sacrilegiile care au acompaniat frecvent trecerea lor: jaful sanctuarului din Olympia de către arcadieni în 364, de exemplu, sau cel din Delfi, de către focidieni, în 356.

Mentalităţile nu puteau să nu fie şi ele afectate de aceste seisme şi de aceste ruine. Jafurile din sanctuare spun foarte bine cât de mult valorile religiei tradiţionale puteau fi violate de populaţii întregii, semn al unui recul general al sacrului, dar şi al unei încrederi mai reduse faţă de zeii panteonului grec. La fel de semnificative sunt şi schimbările care afectează marile sărbători ale

cetăţii, văzute din ce în ce mai mult ca spectacole şi momente de plăcere, şi succesul mereu crescând de care se bucură divinităţile străine, ca Isis egipteanca ori Adonis asiaticul. În sfârşit, recrudescenţa pericolelor, în special cele prin care barbarii ameninţau elenismul, că era vorba de sciculi, de perşi ori de macedoneni, i-a făcut pe greci să constate că instituţiile democratice nu mai erau pe măsura vremurilor şi să dorească un şef charismatic, în stare să regrupeze forţele lor şi să facă front comun pericolului extern. De aici, reîntoarcerea în forţă a tiraniei, dorită la Atena de un orator precum Isocrate (în panegiricul său datat 380), realizată la Syracuza sau la Siciona, dar în condiţii şi cu scopuri care nu mai sunt acelea ale Greciei arhaice. Tiranul din secolul al IV-lea este de cele mai multe ori un profesionist în ale războiului, care se face stăpân al cetăţii în fruntea unei trupe de mercenari şi care face să domnească legea sa.

Tirania găseşte un teren cu atât mai prielnic în cetăţile greceşti de la sfârşitul perioadei clasice, cu cât tensiunile sociale au devenit explozive. Războiul a ruinat parţial ţărănimea mică şi mijlocie, acea clasă de zeugiţi pe care atenienii îşi întemeiau instituţiile şi etica democraţiei. Întorşi pe pământurile lor, după lungi şi, adesea, îndelungate campanii, şi găsindu-şi proprietatea distrusă, pământul în paragină, animalele sacrificate, mulţi dintre ei ajung, fie să se îndatoreze, în timp ce proprietarii aşteaptă liniştiţi să li se refacă domeniul, fie să renunţe, ceea ce duce la îngroşarea rândurilor unei clase populare citadine ea însăşi confruntată cu efectele salariilor de mizerie şi ale şomajului.

De aici rezultă o concentrare a proprietăţii funciare, care are drept corolar adoptarea unei economii rurale bazate pe profit şi pe folosirea pe scară tot mai largă a mâinii de lucru salariate ori a sclavilor, condusă de un intendent, în timp ce micile domenii lucrate direct se reduc văzând cu ochii. Acelaşi lucru se întâmplă şi la oraş. Secolul al IV-lea vede dezvoltându-se, pe fondul abundenţei de masă monetară – ea însăşi în legătură cu exploatarea noilor mine, de exemplu cea din muntele Pangeu din Tracia, cu jaful sanctuarelor şi al cetăţilor învinse, cu subsidiile de la Marele Rege –, o economie de profit care a stimulat activitatea bancară, comerţul, mai puţin industria, şi care a dus la concentrarea averilor.

Ascuţirea conflictelor sociale a fost, în Grecia secolului al IV-lea, un fenomen aproape general. La Atena, unde reconstituirea imperiului maritim a compensat parţial ruinele războiului, prosperitatea şi politica adoptată în favoarea celor săraci a limitat efectele exodului rural şi ale dispariţiei crescânde a averilor. Şomajul era aici mai puţin răspândit decât în altă parte iar salariile, cu toate că erau diferite de cele din secolul precedent, permiteau fiecăruia să supravieţuiască. În schimb, în multe cetăţi din Grecia peninsulară şi insulară, cât şi din Grecia Magna, ruinarea micii ţărănimi şi degradarea condiţiilor de viaţă ale straturilor populare de la oraş au provocat tulburări, au aţâţat lupte partizane şi au dat naştere războaielor civile adesea mai atroce decât acelea pe care Grecia le cunoscuse în secolul al VII-lea î.e.n.

Cucerirea macedoneană

În timp ce Grecia înregistra efectele conjugate ale depopulării – Atena şi-a văzut efectivele mobilizabile scăzând de la 40.000, la mijlocul secolului al V-lea, la 30.000 în 360 şi la 20.000 în 310 –, ale înfruntărilor sociale şi politice care punctau viaţa cetăţilor sale şi ale crizei morale pe care au instituit-o războaiele şi seismele de la începutul secolului al IV-lea î.e.n., o nouă putere se afirma în nordul lumii greceşti: regatul Macedoniei, unde domnea, din 359, un suveran inteligent şi energic: Filip al II-lea.

Zonă muntoasă şi aspră, cu câteva câmpii roditoare la vărsarea celor două principale fluvii, Haliacmon şi Axios, posedând bogate minereuri şi o frumoasă tradiţie în creşterea cailor, Macedonia era populată de ţărani şi de o nobilime turbulentă, care vorbea o limbă apropiată de cea a grecilor, dar pe care aceştia îi considera barbari. Aceşti mari proprietari făceau ca în regat să domnească anarhia, neascultând de suveran decât atunci când se simţeau ameninţaţi de incursiunile ilirilor sau ale tracilor.

La sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., regele Arhelau hotărî să transforme Macedonia într-un stat stabil şi puternic, ataşat tradiţiei elenice. El construi străzi, ridică fortăreţe solide şi îşi modernizză armata. Strâns legate de puterea centrală, unele cetăţi s-au constituit după modelul grecesc, cea mai importantă fiind Pella, reşedinţa regelui, care şi-a instalat aici curtea şi i-a primit pe poeţi, artişti şi

filozofi (aici şi-a petrecut Euripide ultimii ani de viaţă). La moartea sa, ţara s-a prăbuşit din nou în dezordinea creată de războaiele dintre aristocraţi. Între începutul secolului al IV-lea şi urcarea pe tron a lui Filip al II-lea, s-au perindat nouă regi, iar istoria dinastiei a fost punctată de revolte, asasinate, uzurpări de tron, ceea ce nu a împiedicat Macedonia să fie tot mai prosperă şi să se deschidă tot mai mult influenţelor elenice. Raporturile cu Atena s-au întărit cu ocazia reconstituirii ligii maritime, iar limba din Atica a sfârşit prin a deveni limba elitelor macedonene.

Odată cu Filip al II-lea, relaţiile dintre Macedonia şi Grecia s-au schimbat radical. La început, tutore al tânărului rege Amynthas al IV-lea, pe care l-a eliminat rapid, noul suveran era înainte de toate un războinic macedonean: călăreţ feroce, băutor notoriu, plăcându-i războiul şi banchetele. Dar nu-i lipseau nici inteligenţa, nici geniul diplomatic, nici încăpăţânarea în a-şi realiza toate planurile. Dorind, în acelaşi timp, să pacifice ţara sa, să o pună la adăpost de jefuitorii care făceau să apese asupra ei un pericol constant, apoi să mărească şi să îmbogăţească regatul său prin cuceriri, el procedă în etape, începând să-şi dea măsura politicii sale. Îşi asigură tronul eliminându-i pe ceilalţi pretendenţi şi reduse nobilimea. Se dotă cu o armată puternică, dispunând de o cavalerie numeroasă şi de o infanterie compusă, ca în Grecia secolului al V-lea, din ţărani-soldaţi, recrutaţi din rândurile micilor proprietari, înarmaţi cu lănci lungi de 5 metri şi organizate în puternice *falange*. În sfârşit, îşi reorganiză regatul, dezvoltă agricultura şi construi noi drumuri.

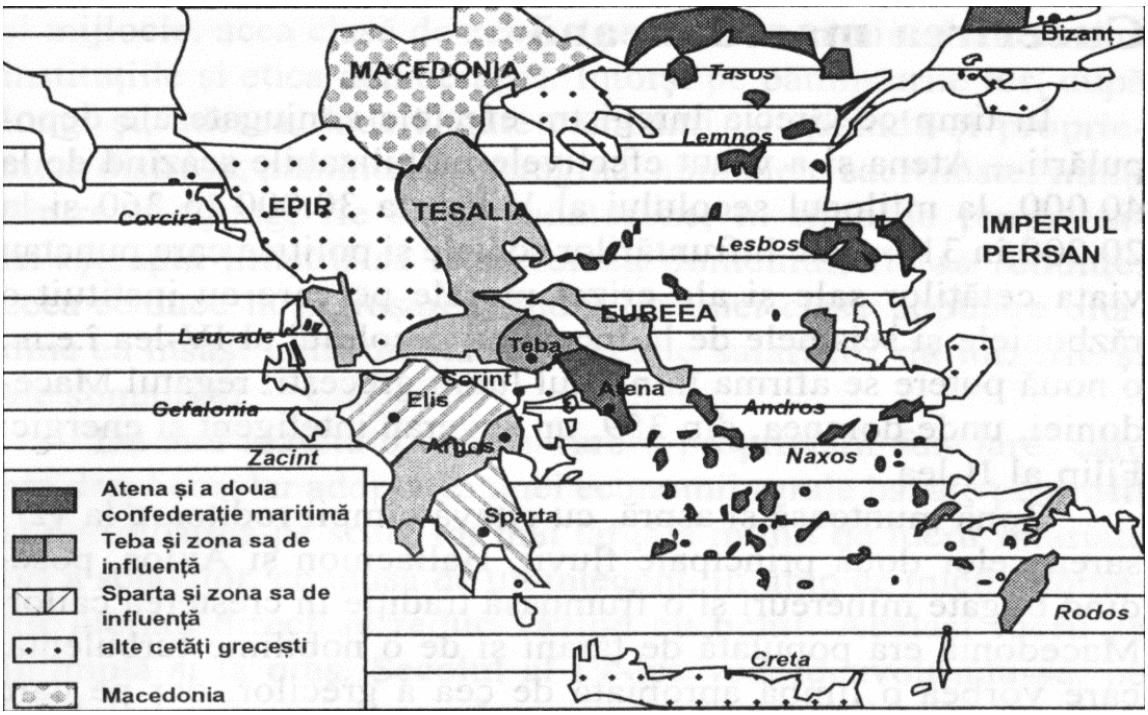

Grecia în ajunul cuceririi macedonene

Este puţin veridic ca Filip să se fi gândit de la început să cucerească Grecia. Circumstanţele şi logica puterii l-au determinat, într-o primă etapă, să-şi constituie un fel de strat protector în jurul Macedoniei, după ce i-a alungat pe barbarii iliri şi epiroţi, apoi să deschidă ţara sa la mare, lucru care l-a pus rău cu Atena, pentru care nordul Egeei reprezenta un teren exclusiv. Orice-ar fi, el realiză încă de la începutul domniei sale o serie de cuceriri în Grecia de nord, care l-au dus la anexarea Traciei, Tesaliei, Calcidicei, cucerind oraşe ca Amfipolis (357) şi Pidna (356), distrugând coloniile ateniene de la Potideea şi Metona, punând mâna, în 356, pe minele de aur de pe muntele Pangeu, ceea ce i-a asigurat un formidabil tezaur de război şi i-a mărit considerabil mijloacele financiare ale acţiunii sale militare şi diplomatice. Totuşi, când, în 353, armata sa a vrut să cucerească Termopile, întreaga Grecie s-a neliniştit. Sparta şi Atena au trimis trupe pentru a-i bara drumul şi Filip se înclină.

Am văzut că în momentul când începe cucerirea macedoniană, nicio cetate greacă nu este capabilă de a opune ambiţiilor suveranului macedonean hegemonia sa militară sau navală. Sparta este înfrântă iar Teba a pierdut controlul Beoţiei. Doar Atena pare să se mai bucure de o relativă hegemonie, dar nu mai are resortul care a făcut din ea forţa democraţiei ateniene. Aceasta se resimte în diminuarea numărului zeugiţilor, în dezinteresul lor crescând pentru şedinţele *Ecclesiei* sau ale Helialei, al cărei auditoriu e compus în principal din cetăţeni săraci, atraşi mai degrabă de câţiva oboli din *misthos*, decât de interesul pe care-l poartă exercitării drepturilor lor civice. De aici rezultă şi o radicalizare a adunării, din ce în ce mai dispusă să-i urmeze pe aceia dintre oratori, care ştiu cel mai bine să flateze capriciile şi pasiunile mulţimii. Sunt totuşi câţiva oameni de valoare, precum Trasibul, restauratorul democraţiei în 403, Eubul, Calistrat şi, mai ales, Demostene, dar care nu au nici aceeaşi vocaţie ca a unui Clistene ori Pericle, nici acelaşi impact asupra mulţimii şi, adesea, sunt izolaţi în sânul unei „clase politice“ puţin dispusă să meargă împotriva curentului superficialităţii din jur.

În afară de aceasta, eroziunea virtuţilor civice are ca efect agravarea dificultăţilor financiare ale cetăţii, fiecare străduindu-se să se sustragă de la datoriile sale în detrimentul altor categorii ale populaţiei. Înlocuirea progresivă a mercenarilor cu soldaţi-cetăţeni a mărit cheltuielile de apărare, fără a furniza Atenei o armată la fel de eficace şi, mai ales, nici la fel de motivată ca în trecut. Dispariţia tributului plătit de aliaţi s-a soldat cu o puternică creştere a cheltuielilor militare incumbând acum

atenienilor. Pentru a umple visteria, statul trebuie să recurgă la impozitul direct pe venit, apăsând asupra bogaţilor în funcţie de avere şi, în plus, de liturgiile obişnuite (horegia, trierarhia etc.), fără a se reuşi să se stăvilească progresul eschivării şi al fraudei fiscale. Mereu în creştere sub presiunea unei adunări pe care o domină masele populare, cheltuielile de asistenţă publică şi banii destinaţi distracţiilor poporului – giraţi de visteria *theoricon*-ului – grevează puternic asupra bugetului cetăţii. Aşa încât, confruntaţi cu aceste probleme, responsabilii politicii ateniene, în special în materie de relaţii externe, au tendinţa să acţioneze la jumătatea secolului, fără să se facă remarcaţi.

Este exact ceea ce se întâmplă în momentul în care capătă contur faza ofensivă a politicii macedonene. După operaţiile costisitoare pe care a trebuit să le întreprindă între 359 şi 356, şi care au facut-o să-şi piardă aliaţii din mai multe cetăţi şi din insulele confederaţiei, Atena s-a angajat, sub Eubul, într-o fază de reconstrucţie financiară şi militară care a forţat-o să-şi limiteze intervenţiile exterioare şi să câştige timp în relaţiile sale cu regele Macedoniei. Or, în 351, această politică „pacifistă“ este minată de un nou grup politic al cărui şef, Demostene, un extraordinar orator, cere compatrioţilor săi să-l înfrunte pe Filip al II-lea, pronunţând împotriva acestuia nişte rechizitorii fulminante: *Filipicele*. Prima datează din 351, evidenţiindu-l pe Demostene ca pe un campion al cauzei antimacedonene.

Această cauză, atenienilor le-a venit greu la început s-o considere prioritară, pe de o parte pentru că lupta împotriva lui Filip implica o creştere

a impozitelor şi sacrificii indispensabile din partea beneficiarilor de sinecuri de la stat, apoi pentru că vechile reflexe continuau să existe, Teba şi Sparta apărând încă la acea dată ca adversarele cele mai de temut ale Atenei. Filip ştie să mizeze admirabil pe reticenţele poporului atenian în a-şi urma patrioţii grupaţi în jurul lui Demostene. Chiar dacă trebuie să ne ferim a lua drept bun tot ceea ce spune acesta din urmă când îi acuză pe unii dintre concetăţenii săi (printre care şi pe principalul său adversar, Eschine) şi pe unii din conducătorii altor cetăţi greceşti de a fi cumpăraţi de Filip, se pare că aurul regelui Macedoniei, distribuit cu aceeaşi generozitate selectivă ca şi cel al suveranului Persiei, a contat totuşi în dezvoltarea partidelor „pacifiste“, altfel spus, favorabile cauzei macedonene din diversele cetăţi ale lumii greceşti.

În 349, macedoneanul a declarat război Olintului, principalul oraş al Calcidicei, fără ca atenienii să poată face ceva ca să-l salveze. Negocierile încep între beligeranţi, dar de încetineala lor profită Filip al II-lea pentru a-şi încheia cuceririle în Tesalia şi în Tracia. Prin pacea din 346, Atena pierdea toate teritoriile şi alianţele din această regiune şi, chiar dacă îşi păstra controlul asupra strâmtorilor, regele Macedoniei devenea de atunci stăpânul de necontestat al Greciei Centrale. Drept contrapondere, Filip a obţinut cu ajutorul tebanilor dreptul de a fi admis în sânul consiliului amficţionic de la Delfi. Acest lucru însemna că era integrat printre greci şi că devenea garantul păcii dintre greci. Deja, pentru unii dintre ei, precum retorul Isocrate, el încarna speranţa viitoarei unităţi, omul căruia îi revenea misiunea de a reda elenismului

forţa sa de expansiune şi de a-l conduce la cucerirea Imperiului ahemenid. Or, dacă acesta avea să fie, zece ani mai târziu, obiectivul lui Filip, pentru moment îi era de ajuns să erodeze teritoriul grecesc, pentru a-şi mări regatul şi a-şi creşte puterea. Pentru cei care crezuseră, la Atena, că pot obţine de la el să-şi limiteze ambiţiile de cucerire aceasta însemna ruina politicii lor temporizatoare. Momentul era acum pentru marea înfruntare anunţată de Demostene şi pentru unirea cetăţilor greceşti, dacă doreau să-şi păstreze independenţa.

S-a putut crede, timp de câţiva ani, că autorul *Filipicelor* avea să reuşească să-i mobilizeze pe greci împotriva imperialismului macedonean. La Atena el avusese deja câştig de cauză, acest lucru permiţându-i să-şi învingă anumiţi adversari politici şi să convingă *ecclesia* să adopte măsuri nepopulare, destinate a finanţa cheltuielile militare. Devenit adevăratul şef al cetăţii, inspiratorul politicii sale externe, acesta a ajuns să obţină alianţa mai multor oraşe din Peloponez, precum cea a Corintului şi a Megarei. Dar nu a reuşit să-i convingă pe tebani să treacă în tabăra antimacedoneană. În faţa temutelor falange ale lui Filip al II-lea, micile armate aliate aveau puţine şanse de a izbândi.

Ele au rezistat totuşi cu bine primelor atacuri ale armatelor macedonene, atunci când Filip a hotărât să cucerească regiunea strâmtorilor, în 339, învestit fiind de amfictionia de la Delfi să conducă „războiul sfânt“ împotriva Atenei. Demostene a reuşit chiar să obţină, în ultimul moment, alianţa Tebei şi să recunoască în faţa cetăţenilor săi că destinele armatei aliate au fost încredinţate tebanilor.

Atenienii reuşiseră, cu preţul unui efort considerabil, să reconstituie o armată civică. Dar era prea târziu. La 1 septembrie 338, la Cheroneea, în Beoţia, armatele greceşti fură nimicite de falangele macedonene.

Filip al II-lea s-a arătat nemilos faţă de Teba, căreia nu a putut să-i ierte trădarea. În schimb, a fost foarte generos cu Atena. Aceasta pierdea cea mai mare parte din posesiunile din strâmtori şi ceea ce a mai rămas din a doua confederaţie, cu excepţia coloniilor din Lemnos, Samos, Imbros şi Skyros. Trebuia să intre în alianţa macedoneană şi, prin urmare, să renunţe la independenţa diplomatică. În schimb, îşi păstra instituţiile, flota şi armata. Sparta, care, după Cheroneea, rezistase macedonenilor, a fost şi ea tratată cu blândeţe.

După victorie, Filip al II-lea a convocat în Corint un congres al tuturor cetăţilor greceşti. Este constituită o ligă a grecilor, al cărei *hegemon*, şef militar şi politic, era. Un pact a fost stabilit între statele membre, definind obligaţiile precise ale fiecăruia. Acestea nu trebuiau să procedeze la nicio schimbare politică, împărţire de pământuri, înapoiere a datoriilor etc., în timpul expediţiei pe care Filip al II-lea decise s-o întreprindă împotriva perşilor, pentru a-i răzbuna pe greci de afronturile aduse lor de Marele Rege. Acesta era acum programul cuceritorului macedonean. Ajuns stăpân al Greciei, acesta poza în campionul elenismului împotriva „barbarilor“.

Filip nu a avut timp să-şi realizeze proiectul. În 336, a fost asasinat la instigarea, se pare, a soţiei sale repudiate, care se temea să nu-l prefere lui Alexandru pe copilul născut din a doua căsătorie. Şi

tocmai lui Alexandru avea să-i revină gloria de a nimici puterea ahemenidă.

Alexandru şi cucerirea Orientului

În 336, moştenitorul tronului macedonean are 20 de ani. „Frumos ca un zeu“, spun contemporanii, acesta moşteneşte de la mama sa un temperament exaltat şi poate fi foarte violent. Dar acest războinic, deprins de la o vârstă fragedă cu toate exerciţiile fizice şi militare, a primit învăţătura lui Aristotel şi se putea mândri cu o vastă cultură. Este convins de originea sa divină şi nu visează decât să realizeze înaltele destine cărora crede că le este promis. Herakles şi Ahile sunt modelele sale şi vrea, ca şi ei, să-şi înscrie numele în panteonul eroilor.

Aceste fantasme homerice nu l-au împiedicat pe Alexandru să fie, în acelaşi timp, conducător genial de oşti şi un suveran puternic. Odată cu moartea lui Filip, toţi cei pe care acesta îi redusese la tăcere au crezut că e momentul să „ridice capul“. Pretendenţii la tronul Macedoniei sunt masacraţi odată cu aliaţii lor. Nobilii revoltaţi sunt pedepsiţi exemplar. În timpul verii lui 336, acela pe care Demostene îl botezase „Tinerelul“ coboară în Grecia peninsulară pentru a aduce la ordine cetăţile rebele şi Teba, asediată, rasă de pe faţa pământului şi cu supravieţuitorii reduşi la sclavie, atrage atenţia asupra preţului plătit încercării de a rezista *hegemonului* Greciei. Ca şi tatăl său, el nu se arată binevoitor decât faţă de Atena, din respect pentru civilizaţia sa şi pentru „morţii săi celebri“.

Dar Orientul îl atrage irezistibil pe succesorul lui Filip. Încredinţând destinele Macedoniei lui Antipater, întâlneşte în Asia Mică trupele pe care

acesta le lăsase acolo. În fruntea unei armate de 40.000 de luptători – din care 12.000 de infanterişti de elită ai falangei macedonene – începe lupta împotriva perşilor, primul act al unei epopei care, în opt ani, va face din el unul dintre cei mai mari cuceritori ai istoriei umanităţii, cât şi stăpânul unui Imperiu care se întindea de la Dunăre la Indus şi de la Marea Aral până în valea Nilului.

Odată ajuns în Asia, în apropierea vechii cetăţi a Troiei, unde celebrează amintirea eroilor Iliadei (334), zdrobeşte un prim corp de armată persan pe malurile Granicusului şi eliberează cetăţile greceşti de pe litoralul Asiei Mici. Este revanşa luată asupra „păcii lui Antalcidas“, chiar dacă nu toţi grecii din Asia s-au arătat entuziaşti în a-şi schimba stăpânul. La Gordion, în Frigia, Alexandru vizitează oracolul care a promis posesiunea Asiei celui care va fi capabil să deznoade nodul foarte încurcat ce lega jugul de carul regelui Gordias; el îl taie cu sabia. După care, seamănă deruta la Issos (333), în rândurile armatei Marelui Rege, capturând bagajele şi familia sa. Rupând cu tradiţiile războinice ale epocii, fostul elev al lui Aristotel îi tratează familia cu respect.

Refuzând enorma răscumpărare pe care i-o oferă regele, Alexandru visează doar la cucerirea Imperiul ahemenid. În câteva luni, cucereşte litoralul sirian şi palestinian, apoi pătrunde în Egipt, unde este primit ca eliberator şi unde va întemeia un oraş nou, Alexandria, promisă unor destine excepţionale, împingând cuceririle până dincolo de Nil, atinge oaza Siwa, unde se găseşte celebrul sanctuar al lui Amon, pe care grecii îl asimilau lui Zeus. După legendă, aici primeşte confirmarea destinului său

divin şi promisiunea unei monarhii universale.

Macedoneanul se îndreaptă atunci spre zonele continentale ale Imperiului persan, spre marile capitale istorice ale popoarelor din Orient. Zdrobitoarea victorie de la Arbela în 331, îi deschide drumul spre Mesopotamia, unde cucereşte Babilonul şi Susa, apoi drumul spre platoul iranian, veritabil sanctuar al puterii ahemenide, cu Persepolis şi Ecbatana. Îl urmăreşte pe Darius al III-lea, care fuge disperat spre est, dar, când reuşeşte să-l ajungă, nu mai găseşte decât corpul neînsufleţit al Marelui Rege pe care satrapii din escortă l-au asasinat pentru a câştiga favorurile cuceritorului (ei vor fi, de fapt, executaţi). De atunci, Alexandru poate purta coroana descendentului lui Cirus cel Mare (330) şi să-şi asume astfel moştenirea sa prestigioasă. Nu mai este, deja, un european, un şef de război barbar care a asimilat cultură greacă, ci un suveran asiatic. El impune prosternarea în faţa sa şi adoptă costumul şi eticheta de la curtea ahemenidă. Grecii din armata sa acceptă cu greu această orientalizare a regelui Macedoniei. Mulţi protestează şi pentru a frânge această rezistenţă, Alexandru nu ezită a-l executa pe cel mai bun general al său, Parmenion, vechi soldat, care conducea armatele macedonene încă de pe vremea lui Filip, dar care îndrăznise să murmure împotriva adoraţiei pe care regele o cerea tuturor.

Urmându-şi visul, moştenitorul tronului persan visează să-şi întindă puterea până la limitele cunoscute ale Pământului, până în India, care făcea parte din Imperiul ahemenid. Pentru aceasta, după ce a supus Bactriana şi Sogdiana (329-327), atingând Samarkandul şi pregătind diplomatic

campania, el ia, în 327, comanda unei imense armate, care cuprinde aproximativ 120.000 de persoane (cu tot cu femei şi copii), dar din care doar o treime este grecească şi macedoneană. Această armată este foarte diferită de cea pe care a adus-o cu el din Grecia, cu şapte ani înainte. Pentru a se adapta tehnicii de hărţuire practicată de adversarii săi, Alexandru a făcut inovaţii: a împărţit falanga în unităţi mai mobile şi a înmulţit corpurile de cavalerie încorporându-i în ele pe sogdieni şi pe perşi. A câştigat deci facilităţi de manevră, în schimb şi-a pierdut din coerenţă. Oricum ar fi, va efectua astfel o serie de campanii strălucite, trecând Indusul, cucerind regatul Taxila, luptându-se victorios cu regele Poros, pentru ca, în sfârşit, să trebuiască să poposească pe ţărmul râului Hyphasos, soldaţii săi, epuizaţi, refuzând să-l urmeze într-un nou marş spre Gange.

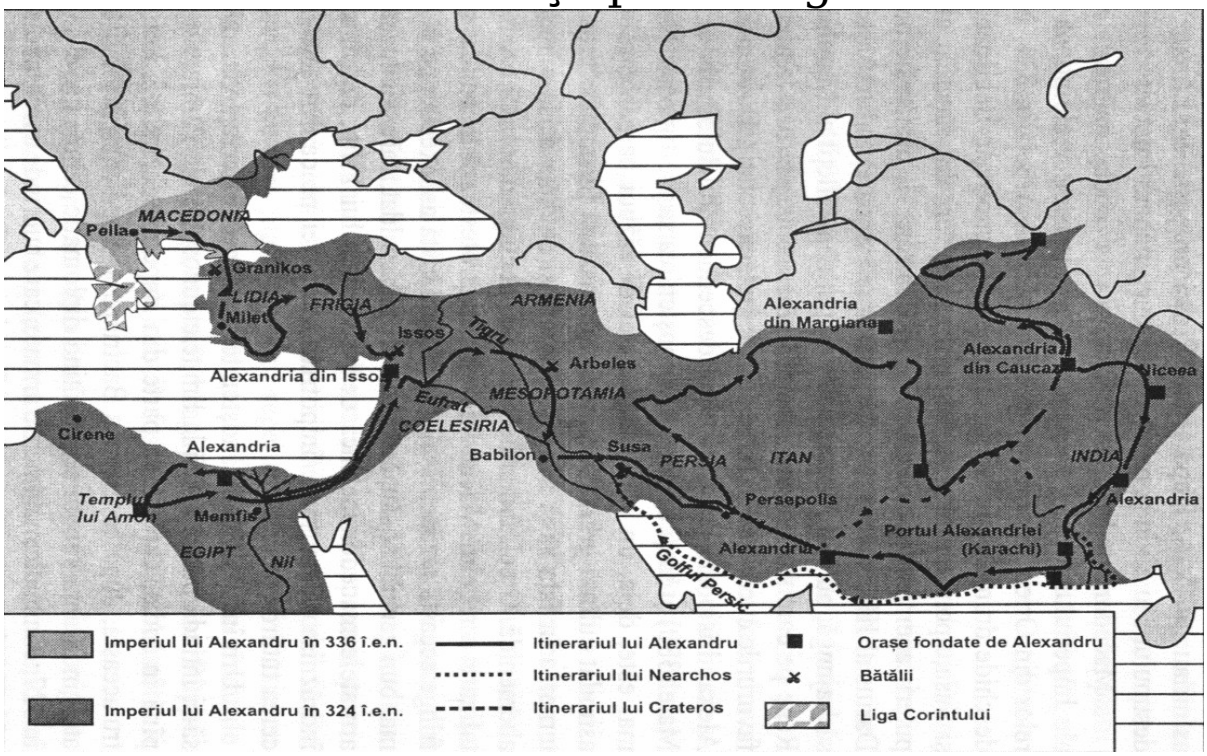

Cucerirea macedoneană şi imperiul lui Alexandru

După ce a ridicat, ca şi „strămoşul“ său, Herakles,

12 altare zeilor din Olimp în jurul unei coloane purtând inscripţia: „Aici s-a oprit Alexandru“, macedoneanul a dat semnalul de întoarcere în toamna lui 326. Armata sa coboară Indusul, cu o flotă de 800 de nave, apoi se retrage spre vest, o parte pe mare, o parte pe uscat. În decembrie 325, supravieţuitorii ajung în Carmania, în inima Imperiului. Departe de a se bucura în pace de cuceririle sale, Alexandru desfăşoară aici o activitate neîntreruptă, primind ambasadori venind din zone foarte îndepărtate, urmându-şi opera sa de fuzionare a grecilor şi perşilor, pregătindu-se, se pare, să înceapă o campanie în Arabia. Se găseşte în Babilon când, minat de oboseală şi bolnav, probabil, de malarie, moare pe 13 iunie 323, în vârstă de 33 de ani.

Grecia elenistă

Cucerirea lui Alexandru şi elenizarea spaţiului pe care au prosperat, încă din mileniul al V-lea, unele din primele mari civilizaţii ale istoriei sunt subiecte care depăşesc limitele cărţii de faţă. Europa, într-adevăr, ca expresie geografică, şi „Occidentul“, atunci asimilabil lumii greceşti, au fost mai puţin vizate de campania macedoneană decât Orientul Apropiat, Orientul Mijlociu şi Egiptul. Elenizarea fostului imperiu persan, dorită de Alexandru, contopirea căreia acesta şi-a consacrat ultimii ani ai vieţii, după ce a promulgat la Susa, la începutul anului 324, măsuri politice în acest sens – căsătorii mixte favorizate şi bogat răsplătite, copiii proveniţi din aceste căsătorii crescuţi după moda grecească, cavaleria persană unită cu cea greacă, nobili iranieni integraţi în garda regală etc. –, migraţiile grecilor în părţile cele mai îndepărtate ale noului stat, eforturile întreprinse de suveran, apoi de succesorii acestuia din urmă, de a răspândi peste tot în Orient limba şi civilizaţia greacă, toate aceste iniţiative au avut efecte, în special, în zona cuprinsă între Marea Egee şi Indus.

Grecia însăşi nu a fost supusă unei influenţe aşa de puternice, vizând, explicit, amalgamul dintre cele două civilizaţii. Desigur, ceea ce numim civilizaţie „elenistică“, pentru a desemna pe cea a lumii greco-orientale, pe perioada a două secole ce au urmat cuceririi lui Alexandru, este făcută din împrumuturi funcţionând în ambele sensuri, care au urmat cuceririi alexandrine, iar cele pe care elenismul le-a

contractat în contactul cu civilizaţiile orientale sunt considerabile. Totuşi, centrul de gravitate al culturii compozite care s-a dezvoltat în secolele III—II î.e.n., în aria cucerită de armatele macedonene, nu se situează în partea sa europeană. Aceasta are mai degrabă tendinţa de a decade, suferind, în acelaşi timp, de pe urma concurenţei produselor agricole şi comerciale furnizate de regatele provenite din dezmembrarea Imperiului, a deplasării spre est a marilor drumuri comerciale, a avântului unor noi poli economici, precum Alexandria şi Antiohia, şi, mai ales, de pe urma rivalităţilor persistente între cetăţi şi a nesfârşitelor războaie la care s-au angajat moştenitorii lui Alexandru.

După dispariţia cuceritorului, locotenenţii lui Alexandru – *diadohii*[31] - şi-au disputat cu înverşunare moştenirea acestuia, niciunul nefiind dispus să se lase mai prejos în faţa unui tânăr copil (în speţă, fiul pe care Alexandru îl avuse de la prima sa soţie, iraniana Roxana), nici să renunţe la guvernările provinciale pe care şi le atribuiseră. A urmat deci o jumătate de secol de dispute, în urma cărora Imperiul lui Alexandru s-a văzut împărţit în patru regate rivale: două în Asia – imensul regat condus de Seleucizi (descendenţi ai lui Seleucos) şi regatul Pergamului, cuprinzând jumătatea occidentală a Asiei Mici; unul în Egipt, unde au domnit Lagizii (descendenţi ai lui Lagos); ultimul, în sfârşit, în Europa, cuprinzând, sub sceptrul Antigonizilor, Macedonia, Tracia şi Grecia. De acesta din urmă va fi vorba în rândurile de faţă.

Grecia s-a agitat puţin în timpul absenţei lui Alexandru. Modul în care acesta i-a tratat pe tebanii revoltaţi şi garnizoanele pe care le lăsase în

peninsulă pentru a reduce la tăcere eventualele secesiuni au fost de ajuns să tempereze elanul campionilor independenţii din cetăţi. Un început de revoltă în Sparta a fost imediat reprimat şi Atena, condusă, totuşi, la acea vreme, de oameni ai partidului antimacedonean, nu a ripostat. La vestea morţii lui Alexandru, ea a luat conducerea unei coaliţii care, după câteva succese iniţiale, a fost nimicită de armatele lui Antipater. A fost ultima răbufnire a vechilor cetăţi pentru independenţa lor şi ea a fost aspru pedepsită: o garnizoană macedoneană este instalată la Pireu. Atena a trebuit să-i predea pe şefii democraţi, care propovăduiseră rezistenţa (Demostene s-a otrăvit pentru a nu cădea în mâinile duşmanilor) şi să renunţe la instituţiile sale democratice.

Sfârşitul democraţiei ateniene marca o cotitură importantă în istoria lumii greceşti. Ea consacra, într-adevăr, prăbuşirea unui sistem politic, cel al autonomiei cetăţilor, care făcuse originalitatea şi măreţia civilizaţiei greceşti, dar care nu putea rivaliza cu puterea marilor regate, ieşite din cuceririle lui Alexandru. Aceste cetăţi se văd prinse, pe viitor, în luptele care opun între ele dinastiile moştenitoare ale Imperiului lui Alexandru, în particular pe antigonizii care domnesc în Macedonia şi pe Lagizii care căutau să le creeze dificultăţi în Grecia peninsulară. Rezultă de aici, pentru fiecare din aceste cetăţi, o istorie complicată, punctată de revolte, asedii, perioade de represiune şi de frământări interne, fără ca aceste evenimente să schimbe mare lucru în raporturile de forţă dintre cetăţi şi suveranul macedonean, devenit monarh absolut (*basileus*). Astfel, când în 307 fiul

lui Antigonos, Demetrios Poliorcetul, restabileşte democraţia în Atena, locuitorii au trebuit să accepte să-i acorde onoruri divine şi să le găzduiască femeile în Parthenon!

În cursul secolului care a precedat cucerirea romană, Grecia a continuat să sărăcească şi să se depopuleze. Chiar în Atena, activitatea economică s-a diminuat puternic după ce cetatea şi-a pierdut ultimele sale cleruhii şi după ce centrul de gravitate al lumii greceşti s-a deplasat spre marile metropole orientale. Pireul a încetat să mai fie principala piaţă a Mării Egee, acest lucru antrenând declinul numeroaselor activităţi meşteşugăreşti. Din această stagnare generală rezultă o recrudescenţă a tensiunilor sociale care ajung, în unele regiuni, mai ales în Peloponez, la adevărate mişcări revoluţionare. În Sparta, revendicările populare îşi găsesc ecou pe lângă regi reformatori ca Cleomene al III-lea, determinând, prin reacţie, cetăţile reunite în sânul puternicei ligi aheene să solicite intervenţia regelui macedonean Antigonos Doson, care restabileşte ordinea în Peloponez, după ce l-a înfrânt pe Cleomene în 222.

La acea dată şi în timp ce se profilează pericolul unei intervenţii romane în Mediterana Orientală, Grecia continentală se găseşte împărţită între trei puteri de importanţă inegală. Nordul şi estul constituie domeniul unde monarhia macedoneană îşi exercită autoritatea directă. Aceasta a cunoscut, în timpul lungii domnii a lui Antigonos Gonatas (276-239), o perioadă strălucită care va dăinui până la începutul secolului următor, odată cu domniile lui Demetrios II şi a lui Filip al V-lea. În centru, între Tesalia şi strâmtoarea Corintului, se întinde sfera de

influenţă a ligii etoliene: o confederaţie cu instituţii foarte slabe, din care niciun membru nu visează la hegemonie, dar a cărei organizare a fost destul de puternică pentru a bara, în 278, drumul spre Delfi al invadatorilor celţi. În sfârşit, la sud, liga aheeană, ce reuneşte, cu excepţia Spartei, principalele oraşe ale Peloponezului.

Nici una, nici alta dintre aceste două ligi nu este capabilă să se opună durabil puterii Antigonizilor. Totuşi, aceştia din urmă trebuie să ţină cont de ele, tot aşa cum vor trebui să ţină cont de ele romanii, când aceştia vor începe, la începutul secolului al II-lea, să se intereseze de provinciile occidentale ale Imperiului lui Alexandru. Cu toate astea, sunt foarte apropiate vremurile când, victorioasă asupra lui Filip al V-lea la Kynos-kefalai, Roma, prin consulul Flaminius, va proclama „libertatea grecilor“ (196), altfel spus, supunerea lor faţă de un stăpân mai puţin tolerant cu autonomia lor decât fusese cuceritorul macedonean şi succesorii săi Antigonizi. Era sfârşitul unei istorii care durase mai puţin de patru secole şi care avea să lase Europei şi lumii o moştenire uriaşă.

Capitolul 4
CIVILIZAŢIA ELENICĂ

■ Civilizaţia greacă pe care Roma a transmis-o Europei s-a elaborat pe parcursul unui mileniu. Panteonul grecilor este produsul unei lungi tradiţii, o sinteză între divinităţile preelinice şi zeii indo-europeni. Religia, antropomorfă, descrie viaţa zeilor ca imagine a celei a oamenilor. Un cult oficial este închinat zeilor cetăţii; credinţe şi rituri sunt celebrate în sânul familiei şi al fratriilor. În sanctuarele panelenice, grecii celebrează, prin jocuri şi concursuri, câteva mari zeităţi. Începând cu secolul al V-lea, zeităţile orientale devin obiectul unui cult mistic şi pasional.

■ În Grecia antică, ştiinţa şi filozofia sunt surori, iar „fizicienii“ caută o explicaţie globală a lumii. Cu sofiştii şi, mai ales, cu Socrate şi discipolii săi, Platon şi Aristotel, omul devine obiectul exclusiv al gândirii filozofice şi aceştia din urmă transmit Europei fundamentele gândirii moderne. În schimb, în ciuda progreselor din domeniul astronomiei, al matematicilor sau al geografiei, avântul ştiinţific nu cunoaşte aceeaşi vigoare.

■ În Ionia, odată cu poemele homerice, Europa se vede în faţa primelor capodopere

literare. Prin urmare, Grecia va transmite civilizaţiei europene opere majore în materie de poezie lirică, de teatru, cu Eschil, Sofocle şi Euripide, sau comediile lui Aristofan, sau de istorie cu Herodot şi Tucidide; elocvenţa şi retorica îşi găsesc magistrul în atenianul Demostene.

■ Dar, mai ales, sculptura şi arhitectura ilustrează cel mai bine civilizaţia greacă. Rezultat al unei lungi elaborări, ele ating apogeul la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea. În Atena lui Pericle, unde, sub îndrumarea lui Fidias, o echipă de arhitecţi şi de sculptori edifică admirabilul ansamblu monumental de pe Acropole, splendoare a unei arte care se va împlini în toată Grecia. În perioada elenistică, urbanismul cunoaşte vârsta sa de aur, în timp ce, alături de imitaţia operelor clasice, se dezvoltă în sculptură şi în pictură o artă violentă şi pătimaşă.

Civilizaţia „greacă“ propriu-zisă şi transformările pe care le suferă în perioada „elenistică“ ocupă o perioadă de aproape 1000 de ani. Ce iluzoriu ar fi să o considerăm ca un dat imuabil şi omogen! Imensa moştenire culturală pe care Roma a primit-o, asimilat-o, îmbogăţit-o şi apoi a transmis-o popoarelor din Imperiu, şi care formează una din primele matrici ale culturii şi identităţii noastre europene, s-a constituit în straturi succesive, de la apariţia stilului protogeometric, la mijlocul secolului al XI-lea, şi până la cucerirea romană. Trebuie avută

în vedere tocmai această realitate când vorbim despre RELIGIA greacă, GÂNDIREA greacă etc. Dacă am hotărât să tratăm despre aceste probleme, punând accentul pe elementele constitutive ale culturii greceşti şi nu pe datele cronologice care marchează principalele etape din evoluţia sa, este pentru că, din perspectiva în care aşezăm această carte, această abordare ne permite să înţelegem mai bine faptul că modul nostru de a gândi, de a crea, de a crede şi de a ne îndoi este într-o mare măsură tributar a ceea ce s-a întâmplat pe ţărmurile Mediteranei orientale şi ale Egeei între sfârşitul celui de-al doilea mileniu şi instalarea legiunilor romane pe acest pământ, unde s-a şlefuit nucleul originar al civilizaţiei europene.

Zei, mituri şi practici religioase

Panteonul grecilor, aşa cum apare în poemele homerice, nu s-a constituit într-o singură zi. El este produsul unei foarte lungi tradiţii orale şi rezultatul unei lente asimilări a vechiului fond mediteraneean şi cretan de către cuceritorii indo-europeni veniţi la începutul mileniului al II-lea. Aceştia din urmă au adus cu ei un patrimoniu spiritual foarte diferit de cel al locuitorilor Mediteranei preelenice. Divinităţilor htoniene (ale pământului), preponderenţei zeiţelor asupra zeilor care caracterizează pe aceştia din urmă, ei le-au opus propria lor ierarhie, privilegiind divinităţile masculine şi onorând zeii uranieni (ai cerului). Atunci s-au fixat şi vocabularul religios, şi primatul acordat lui Zeus, primul dintre zei, asimilabil lui Dyauh vedicul şi lui Jupiter la romani. Puţin câte puţin, totuşi, are loc o contopire între panteonul invadatorilor nordici şi cel al populaţiilor indigene, ajungându-se, în perioada micenianã (1600-1100), la un sincretism care va fi transmis, *via* secolele obscure ale „Evului Mediu grec“, Greciei arhaice, apoi clasice. Zei ai pământului şi ai cerului, zeităţi masculine şi feminine, totul se echilibrează într-o sinteză care constituie una din trăsăturile majore ale religiei elenice primitive.

Începând cu această epocă, panteonul grec este deja constituit ca o societate familială, punându-i alături pe Hera şi pe Zeus şi făcând din acesta din urmă tatăl lui Dionysos. El evidenţiază, în egală măsură, faptul că structurile indo-europene nu prea

au rezistat efectelor sincretismului. Faimoasa repartiţie trifuncţională pe care Georges Dumézil evidenţiind-o în cele mai multe dintre panteonurile indo-europene (baza concepţiilor religioase era fondată pe împărţirea activităţilor omeneşti în trei: religioase, războinice şi legate de muncă[32]) nu a lăsat multe urme în Grecia. Se mai constată, pe de altă parte, că majoritatea miturilor eroice sunt legate, cel mai adesea, de arta micenianã (Tezeu în Atena, Atrizii în Micene, Oedip în Teba etc.) şi sunt construite în jurul personajelor istorice reale. Deja în ajunul invaziilor doriene, trăsăturile majore ale religiei greceşti, inclusiv credinţa într-o viaţă preafericită pentru „iniţiaţi“ – moştenită de la cretani – sunt astfel clar perceptibile. Însă sosirea dorienilor va modifica sensibil acest echilibru. Popor de războinici, care a rezervat femeii un loc cu totul secundar, dorienii vor imprima panteonului grec un caracter patriarhal mai puternic, privilegiind zeii (în primul rând pe Zeus, care îşi ia atunci chipul definitiv) în dauna zeităţilor feminine, adesea înlocuite de primii. Pe de altă parte, vor importa rituri de iniţiere legate de camaraderia războinică, care se vor perpetua în ţinutul dorian, în special la Sparta, dar care vor marca, de asemenea, şi practicile educative ale tuturor grecilor.

Printre inovaţiile de la începutul primului mileniu, datorate nu atât invaziilor doriene, ci contactelor cu Orientul, menţionăm introducerea în Grecia a două divinităţi: Apollo, originar din Licia, şi Afrodita, o Astarte a fenicienilor, zeiţă semită a dragostei şi a energiilor vitale. Primul se instalează între 1000 şi 800, în dauna zeiţelor creto-miceniene, în marile sanctuare care vor deveni centrele principale ale

cultului său: Delos şi Delfi. Afrodita, probabil descoperită în Cipru, unde grecii îi vor plasa naşterea aureolată de mit, este introdusă mai întâi în Citera, unde este înălţat primul ei sanctuar, răspândindu-se, curând, în toată Grecia continentală şi insulară[33].

Marile capodopere poetice, *Iliada* şi *Odiseea*, cât şi *Munci şi zile* ale lui Hesiod şi mai ales *Teogonia* (cuvântul semnifică povestirea naşterii şi înrudirii zeilor) ne permit să cunoaştem religia greacă în momentul în care iau sfârşit secolele obscure. Este mai întâi o religie antropomorfică: zeii sunt imaginaţi având un aspect uman şi nu mai păstrează din figura zoomorfă sub care erau adoraţi într-un trecut îndepărtat decât atribute ori simboluri: bufniţa pentru Atena, vulturul pentru Zeus, calul pentru Poseidon etc. Deja în epoca micenianã artiştii ştiau să traducă în limbaj plastic ideea unui zeu cu chip uman, după cum o dovedeşte, de exemplu, bronzul cipriot al lui Apollo, *Alasiotas*[34]. Odată cu Homer şi Hesiod, însă, au fost fixate aproape definitiv atât imaginile zeilor şi ale eroilor, cât şi miturile care se raportează la ei. Veritabil „catehism“, pe care un popor întreg a fost obişnuit să-l citească din copilărie şi din care s-au inspirat scriitori şi artişti ai epocilor ulterioare, epopeile acestor doi poeţi au contribuit esenţial la rafinarea mentalităţii şi eticii greceşti, fără a mai vorbi de imensa influenţă pe care au avut-o de-a lungul secolelor asupra civilizaţiei ai cărei depozitari de astăzi suntem noi, europenii.

Tot prin intermediul lor s-a ordonat lumea divină şi au fost definite raporturile ei cu cea a muritorilor. La Homer, prima nu este decât oglinda celei de-a

doua: Olimpul este plin de furii, meschinării, răniri în amorul propriu, mici răzbunări şi alte nimicnicii care agită existenţa de zi cu zi a oamenilor. Dimpotrivă, autorul *Teogoniei* se străduie să reprezinte o ordine a universului în care zeii – începând cu prea puternicul Zeus – s-au erijat în ordonatorii lumii. O lume în care muritorii au locul lor şi trebuie să rămână acolo. Vai de cel care, precum titanul Prometeu, ar dori să-i sfideze pe zei!

Din această teogonie şi din mitologia din care provine explicarea lumii, semnificaţia propriului lor destin, ideea pe care şi-o fac despre trecutul comun, eventual despre „salvarea“ eternă, grecii nu şi-au făcut niciodată articole de lege. Chiar dacă împart aceleaşi credinţe, chiar dacă recunosc primatul lui Zeus, ei pot adora aceiaşi zei sub forme care variază la nesfârşit, de la o regiune a Greciei la alta şi, mai ales, de la o cetate la alta, fiecare din aceste celule de bază ale civilizaţiei greceşti, unde tradiţia va fi încă tenace, având „patronul“ său divin (de unde numele de zeu „poliadic“) – Hera la Argos, Atena în cetatea Atenei, Artemis la Efes etc; ele aveau ca sarcină bine definită de a asigura protecţia şi salvarea cetăţii.

Cultul oficial al cărui obiect sunt, în numele statului, aceşti zei *poliadici*, nu este de altfel exclusivist faţă de divinităţile htoniene, alte culte practicate în aceleaşi cetăţi, precum cele închinate divităţilor htoniene, în special al lui Dionysos, Demetra, Kore, pe care poporul i-a preferat multă vreme celor dintâi. Religie, politică şi lupte sociale se vor găsi adesea antrenate, reformatorii şi tiranii având tendinţa, la sfârşitul epocii arhaice, de a favoriza zeităţile htoniene, spre a-i mulţumi pe cei

mulţi. Este cazul tiranului Pisistrate, în secolul al VI-lea î.e.n., care a instituit la Atena Marile Dionisii (sărbători în onoarea zeului Dionysos), ca reacţie împotriva unui stat aristocratic care neglijase cultele htoniene.

Perioada clasică este marcată, odată cu apogeul cetăţii, de avântul acestei religii civice. La Atena, zeii şi eroii care au luptat alături de hopliţi se bucură de o fervoare nemăsurată. Pentru a o onora pe Atena, despre care legenda spune că ar fi răsădit măslinul sacru pe Acropole, distrus de perşi, a fost edificat „marele templu“, numit adesea Parthenon pentru că adăposteşte statuia fecioarei (*Parthenos*), sărbătorile celebrate anual în onoarea sa având o strălucire care făceau din aceste *Panatenee* un eveniment festiv a cărui aură se întinde în tot Imperiul, chiar în cea mai mare parte a lumii greceşti cu ocazia Marilor Panatenee (celebrate o dată la fiecare an cu un fast rar întâlnit). Încheind mai multe zile de festivităţi întrerupte de jocuri şi de exerciţii de gimnastică, întreceri muzicale şi poetice, momentul esenţial al ceremoniei era procesiunea poporului până în vârful colinei sacre şi ofranda închinată zeiţei, un *peplos*[35], ţesut reprezentând lupta zeilor împotriva giganţilor, simbolul victoriei ordinii asupra brutalităţii şi a haosului originar.

Ceilalţi zei familiari ai atenienilor nu sunt nici ei uitaţi, acest lucru fiind o consecinţă a grijii pentru un echilibru religios – *eurythmia* – deja înrădăcinat pe vremea lui Pisistrate, dar care va deveni o trăsătură esenţială a epocii lui Pericle, în secolul al V-lea. Sunt celebraţi Poseidon la Capul Sunion, Hefaistos la Atena, Nemesis la Ramnus[36].

Ataşamentul persistent faţă de zeităţile htoniene se manifestă mai ales prin interesul purtat „celor două zeiţe“, Demetra şi Kore, odată cu reconstrucţia şi mărirea *Telesterionului* (sală de iniţiere) din Eleusis, distrus de soldaţii lui Darius, şi prin fastul sărbătorilor consacrate lui Dionysos. Acest zeu al energiilor vegetale, al sevei, al umidităţii dătătoare de viaţă continuă să joace în secolul al V-lea un rol esenţial pe care îl avea şi în epoca arhaică. Este onorat în tot cursul anului prin sărbători zgomotoase, exuberante, dezlănţuite, unindu-i pe oamenii satului şi ai oraşului în aceeaşi celebrare a forţelor fecundităţii. Cea mai importantă are loc la sfârşitul iernii, în martie: este vorba de Marile Dionisii în care se succed concursuri ale băutorilor, procesiuni zgomotoase pigmentate cu tot felul de cuvinte indecente şi reprezentări dramatice. Din aceste sărbători, într-adevăr, s-a născut teatrul grec: tragedia („cântarea ţapului“), născută dintr-un vechi rit de purificare şi de recitare a episoadelor din viaţa zeului de către un cor cu un recitator, şi comedia („cântecul *comos*-ului“) din procesiunea bahică care are loc după recoltare şi în cursul căreia satirii schimbă tot felul de invective suburbane.

Cultele poliade au avut o funcţie esenţială, aceea de a cimenta unirea tuturor cetăţenilor, chiar a tuturor locuitorilor cetăţii. Sărbătorile constituiau, într-adevăr, pentru ei, momente esenţiale de convivialitate şi, în acelaşi timp, tot atâtea ocazii de a comunica cu zeii şi de a se întări în convingerea că exista o înlănţuire spirituală a lumii. Aspectul festiv o lua, adesea, înaintea exigenţelor spirituale – multă vreme situate pe un plan secundar la greci –

şi tempera fastul destul de rece al cultelor poliade.

În viaţa de zi cu zi, viaţa religioasă a grecilor era supusă unui număr imens de credinţe şi rituri care proveneau, ca şi religia civică, dintr-un grup organizat şi, în primul rând, din sânul familiei. Se făceau sacrificii în fiecare zi în faţa vetrei, unde focul, întreţinut în permanenţă, simboliza continuitatea celulei familiale şi protecţia permanentă a geniului locului. Tatăl de familie era înconjurat de ceilalţi membri când acesta îşi ridica rugăciunea către „Zeus al casei“, al cărui sarcină era de a apăra vecinătatea casei. Toate momentele importante ale vieţii familiale – naşterea (cu prezentarea nou-născutului şi acceptarea de către tată în faţa zeului locuinţei), căsătoria, decesul – erau asociate unui ritual domestic.

Practici de cult aveau loc de asemenea şi în alte comunităţi în care individul îşi ducea viaţa. Fratria, organizată în jurul cultelor comune, cu sărbători speciale, ca cea a Apaturiilor[37], în oraşele ioniene, tribul al cărui nume se trăgea în Atena de la cel al unui erou local (numit astfel „eponim“), şi chiar dema, unitate administrativă care, chiar dacă a fost instituită mai târziu, şi-a avut sanctuarele şi cultele sale. Existau, în sfârşit, divinităţi şi rituri de orice fel care însoţeau toate momentele vieţii: geniile bune ale câmpurilor şi ale turmelor, ale fântânilor şi izvoarelor etc., cât şi practici magice, superstiţii, o credinţă naivă în cuvintele şi scrierile ghicitorilor şi ale altor făuritori de oracole, probând la cea mai mare parte a grecilor o credulitate şi, câteodată, un primitivism pe care nu-l aştepţi la acest popor care a inventat filozofia şi înţeleptele religii civice.

Încă devreme, cultele poliade şi practicile religiei

domestice au părut nesatisfacătoare unui anumit număr de greci, mai exigenţi în materie de spiritualitate sau mai înspăimântaţi decât contemporanii lor de nenorociri ori de moarte. Pentru a răspunde aşteptărilor lor, s-au dezvoltat, încă din perioada arhaică, grupări religioase sau *secte*, al căror scop era de a asigura membrilor lor salvarea pe lumea cealaltă prin respectarea unor precepte morale şi ale unor rituri diverse care vizau purificarea lor. Cele mai celebre atribuiau fondarea lor lui Orfeu. Se cunosc puţine lucruri despre activitatea lor şi se pare că au numărat printre iniţiaţi mulţi şarlatani şi ghicitori. Dar unora dintre ele le datorăm faptul de a fi dezvoltat o tematică a „judecăţii de apoi“, a ascetismului şi a salvării – cu puternice influenţe asiatice – care a supravieţuit dispariţiei orfismului şi a pregătit spiritele să primească mesajul religiilor revelate.

Este aceeaşi situaţie şi în cazul misterelor, venite direct din tradiţia creto-micenianã, identificând iniţiatul cu un copil divin născut dintr-o Mare Mamă, asigurându-şi astfel nemurirea. Cele mai celebre sunt acelea care legau cultul lui Dionysos de cel al celor două zeiţe ale vegetaţiei, Demetra şi Kore, onorate în mai multe sanctuare, dintre care cel mai frecventat era cel de la Eleusis, în Atica. La început un simplu cult agrar onorând zeiţa recoltei şi a fertilităţii, cultul din Eleusis a devenit, odată cu introducerea mitului lui Kore – răpită de Pluto, zeu al infernului, şi redată mamei timp de şase luni în fiecare an – celebrarea reînnoirii vieţii, apoi drumul parcurs de iniţiaţi (vreo 7.000 pe an, oameni liberi ori sclavi, numai să fie greci) pentru a dobândi cunoaşterea căii spre izbăvire. Ritualul, foarte

complex, asocia elementele fertilităţii (prezentarea solemnă a unui spic de grâu) şi fecundităţii (manipularea de simulacre reprezentând organele sexuale ale celor două sexe), dramelor sacre exaltând miturile fundamentale.

Dacă cea mai mare parte a vieţii religioase avea loc în cadrul relativ strâmt al familiei şi al cetăţii, existau de multă vreme sanctuare şi culte *panelenice*, regrupând în câteva locuri importante – Delfi, Delos, Epidaur, Olimpia, Corint – pe toţi grecii, indiferent de cetate, adoratori ai aceluiaşi zeu. Fiecare din aceste sanctuare era de fapt dominat de o cetate preponderentă: Atena la Delos, Sparta la Olimpia, dar administraţia lor ţinea de un consiliu în care era reprezentat fiecare dintre oraşele asociate în *amficţionie*[38]. În timpul perioadei arhaice, aceste amficţionii au jucat, se pare, un rol important prin arbitrajele pe care a trebuit să le asigure între cetăţi, dar, începând cu secolul al VI-lea, legătura pe care ele o menţin între acestea era doar de ordin moral, grecii venind să comunice în sanctuarul aceluiaşi zeu şi găsind în această apartenenţă la o religie împărtăşită de toţi un element de identitate comună.

Mai multe din aceste sanctuare au jucat un rol deosebit de important prin *panegirii*, „adunările generale“, grupând reprezentanţii întregii lumi elenice, în cursul cărora erau dedicate zeilor concursuri atletice sau artistice. O dată la fiecare patru ani, aveau loc astfel Jocurile Nemeene, în onoarea lui Zeus, la Nemeea, Jocurile Istmice la Corint, Jocurile Pitice la Delfi şi Jocurile Olimpice. Acestea din urmă aveau loc în Olimpia, orăşel din Peloponez, unde erau veneraţi Zeus şi Hera, de al

căror sanctuar se ocupau eleenii (locuitori ai Elisului). După tradiţie, în 776 î.e.n., au fost organizate pentru prima dată în acest loc jocuri panelenice, dar originea lor este, se pare, mult mai veche. Oricum ar fi, la sfârşitul secolului al VI-lea, întreaga Grecie se întâlnea la Olimpia, unde concursurile erau, în esenţă, încă, nişte celebrări religioase comemorând foarte vechi ceremonii care vizau reînnoirea anului şi iniţierea tinerilor într-o clasă de vârstă. Procesiuni, rugăciuni, sacrificii alternau cu probele „sportive“: curse de care, de cai, atletice, alergări ale războinicilor înarmaţi, pentatlon[39] şi, pentru a sfârşi, „sporturi de luptă“ – box, lupte ori pancraţiu.

Singura condiţie impusă concurenţilor era ca aceştia să fie eleni. Pe timpul duratei Jocurilor, precedată şi urmată de un răgaz necesar pentru venire şi plecare (o lună, apoi două şi trei luni), era proclamată „pacea olimpică“. Conflictele între cetăţi nu încetau totuşi, dar beligeranţii se înţelegeau să nu împiedice venirea atleţilor şi a celor ce asistau la aceste jocuri (se estimează la 40.000 numărul spectatorilor ce se puteau găsi pe stadion). Ştim astăzi cât de relativizată este noţiunea de „ideal olimpic“, ideal preţuit de Pierre de Coubertin, restauratorul Jocurilor la sfârşitul secolului al XIX-lea e.n. Dacă este adevărat că, până la dispariţia Jocurilor antice (ele au fost suprimate de către împăratul Teodosie, în 393 e.n.), coroana de măslin a rămas unica recompensă a învingătorului, întâlnirea o dată la patru ani a lumii greceşti a cunoscut în timp o evoluţie mergând în sensul profesionalizării atleţilor şi al „politizării“ întâlnirilor. Campionii dobândeau frecvent un renume care le permitea apoi să joace un rol de

primă importanţă în cetatea lor. Unii oratori de renume puteau găsi aici ocazia de a dezvolta teme politice, precum Lisias, care îi invita pe greci să se unească împotriva tiranului Siracuzei. În sfârşit, Jocurile Olimpice serveau drept pretext şi loc de întâlnire pentru diplomaţi în căutare de alianţe sau tratate.

La Delfi, cu ocazia Jocurilor Pitice, aveau loc atât competiţii sportive cât şi concursuri de muzică şi de poezie. Acest sanctuar dedicat lui Apollo îşi datora celebritatea mai ales oracolului pe care veneau să-l consulte particulari, reprezentanţi ai cetăţilor greceşti şi, uneori, suverani străini, care doreau răspuns la proiectele lor politice sau personale. Zeul îşi exprima părerea prin intermediul Pitiei, preoteasa care încarna vechea zeitate htoniană, al cărei loc îl luase Apollo, dar pe care acesta şi-o asociase. Şezând pe un trepied, poate în stare de transă, graţie fumigaţiei halucinogene, aceasta pronunţa cuvinte incoerente pe care clerul delfic le interpreta cu o extremă prudenţă, conservând oracolului destulă obscuritate şi ambiguitate pentru a putea păstra, oricând, credibilitatea zeului. Acest oracol este totuşi sensibil la presiunile exercitate asupră-i de marile puteri ale momentului – perşii, în ajunul războaielor medice, Sparta, imediat după războiul peloponeziac, şi, mai târziu, Filip al Macedoniei. Totuşi i se recunoaşte acestui oracol că a contribuit la făurirea unei morale bazate pe înţelepciune şi măsură, radical deosebită de morala de tip oriental. Partea sa nu este deci deloc neglijabilă în aria patrimoniul cultural şi spiritual ce va fi transmis, prin elenism, romanităţii şi civilizaţiei occidentale.

Ultima treime a secolului al V-lea vede dezvoltându-se în Grecia, ameninţată de tulburările care însoţesc războiul peloponeziac, o nelinişte spirituală care nu va înceta să se afirme până la cucerirea macedoneană şi care îmbracă aspecte multiple şi contradictorii. De o parte, scepticismul copleşeşte numeroase spirite, zguduind credinţa în divinităţile poliade şi motivând actele de impietate care, deşi au dat loc unor procese şi, adesea, unor condamnări severe, au tendinţa de a se înmulţi. Chiar şi un autor atât de conservator precum Aristofan nu pregetă să veştejească, în comediile sale, lubricitatea unor zei. Pe de o parte, şi ca reacţie împotriva acestei tendinţe, se dezvoltă un misticism care nu mai este misticismul moderat de Eleusis, şi care traduce anxietatea crescândă a grecilor în faţa mizeriei umane şi a morţii. Printre beneficiarii divini ai acestei evoluţii a spiritelor, figurează zei precum Dionysos, a cărui influenţă asupra sufletelor nu încetează să crească, şi Asclepios, obscur erou epidaurian ridicat în rândul zeilor şi devenit, în secolul al IV-lea, cu fiica sa Hygia, vindecătorul bolilor şi mizeriilor umane – un zeu filantrop, al cărui renume a făcut, târziu, din Epidaur unul din principalele sanctuare panelenice.

Însă zeii greci nu mai ajung să stingă setea de divin ce caracterizează societatea elenă în timpul acestei epoci zbuciumate. Începând cu sfârşitul secolului al V-lea î.e.n., divinităţile orientale intră în forţă în Panteonul grecesc: zeiţa-mamă a frigienilor, Cybele, flancată de iubitul ei castrat Attis, apoi de acolitul ei Sabazios (identificat cu Dionysos), fenicianul Adonis, însoţit curând de Astarte (care pare a fi un corespondent al Afroditei), egipteana

Isis, Ammon, zeul libian al oazei Siwa etc. Aceste divinităţi noi pătrund în lumea elenică, prin marile porturi ale Greciei peninsulare şi, în primul rând, prin Pireu, transportate de marinari, negustori ori de sclavii străini, fiind curând celebrate în edificii publice. Zeii care pătrund cel mai repede şi care au cel mai mare succes sunt cei care pătimesc asemenea muritorilor cărora le asigură sănătatea şi izbăvirea.

Această deschidere a panteonului clasic către divinităţile „umaniste“ se datorează şi liturghiilor pline de mai multă pasiune decât cele ale tradiţionalelor culte poliade. Ele stau mărturie a unui misticism tot mai pronunţat, care se exprimă, în egală măsură, în filozofie, odată cu progresul ascetismului, şi în operele artiştilor, care, precum Scopas şi Praxiteles, introduc pateticul în reprezentările lumii divine. Perioada elenistică nu a făcut decât să accentueze aceste diverse tendinţe. Nesfârşitele războaie, înfrângerile şi distrugerile suportate de cetăţile antice, apoi pierderea independenţei lor au sfârşit prin a zgudui religia poliadică, timp în care, în statele monarhice ieşite din cuceririle lui Alexandru se dezvolta un cult al regelui, mai puţin exagerat, este adevărat, la Antigonizi, decât în regatele lagid şi seleucid, unde a avut loc un autentic amalgam între credinţa elenică în virtuţile omului providenţial şi tradiţiile orientale care făceau din suveran un fiu de zeu şi chiar un zeu.

Scoasă din cadrul strâmt al cetăţii, pietatea greacă s-a orientat spre zeităţi universale şi, în acelaşi timp, mai accesibile şi compătimitoare decât erau Olimpienii epocii clasice. În panteonul elenic, Dionysos a câştigat din nou teren asupra rivalilor săi uranieni iar Asclepios şi-a sporit considerabil rolul. Zeus şi l-a conservat pe al său, dar este onorat, din ce în ce mai mult, ca stăpân al Universului. S-a generalizat, însă, ataşamentul faţă de divinităţile orientale. Peste tot s-au ridicat temple şi capele închinate lui Isis şi Osiris, lui Cybele, Astarte, cât şi noilor veniţi – Baalinii[40], fenicieni şi asirieni, frecvent identificaţi cu Zeus, sau Serapis, egipteanul, născut din contopirea Osiris – Apis din Memfis şi triada greacă Zeus – Hades – Asclepios.

Tot în această perioadă se dezvoltă magia, astrologia, hermetismul, cu alte cuvinte speculaţiile (aşezate sub patronajul zeului Hermes) care înţeleg să-i pună pe oameni şi destinele lor în legătură cu zeii şi cu astrele. Dar ceea ce caracterizează cel mai mult religia elenistică este noua fervoare care îi animă pe adepţii ei şi dorinţa lor de a se grupa pentru a adora acelaşi zeu în organizaţii frăţeşti, prin care aceştia încearcă să scape de angoasă şi de izolare. Aceste asociaţii – *thiasoi* sau *eranoi* – grupează bărbaţi şi femei de orice vârstă şi condiţii sociale, deci şi sclavii, şi stau mărturie a profundelor transformări ale mentalităţilor ce însoţesc decăderea cetăţii şi slăbirea religiei poliadice. Deoarece cultul monarhic s-a dovedit incapabil să o înlocuiască, fiecare se simte liber să onoreze zeul preferat. Religia tinde astfel să devină, în acelaşi timp, individuală şi universală. Paradoxal,

integrarea în panteonul grec a tot mai multe divinităţi străine, departe de a întări la credincioşi tendinţele politeiste, îi împinge pe mulţi să adore un zeu, zeul unic, considerat ca singurul zeu adevărat. O evoluţie asemănătoare, perceptibilă şi în Roma de după războaiele punice, pregăteşte spiritele occidentale în a primi, la sfârşitul mileniului şi începutul celui următor, mesajul iudeo-creştin.

„Fizicieni“ şi gânditori

Filozofia şi ştiinţa, în sensul pe care îl dăm noi astăzi acestor cuvinte, s-au născut în partea orientală a Greciei, mai bine spus în Ionia, în secolul al VI-lea. Civilizaţiile orientale anterioare strânseseră de multă vreme materialele constitutive, Ionia fiind mai bine aşezată decât celelalte regiuni ale lumii greceşti pentru a primi şi a fructifica aceste cunoştinţe. Un om ca Thales din Milet, matematician, astronom şi filozof al naturii – grecii îi spuneau „fizicianul“ –, care a trăit în prima jumătate a secolului al VI-lea, a luat, se pare, cunoştinţă, în timpul călătoriei sale în Egipt şi cu ocazia şederii sale în Lidia, de astronomia şi de calculele preoţilor mesopotamieni. În acest domeniu, ca şi în altele, grecii au împrumutat multe din Orient. Dar împrumuturile lor formează materialul brut. Geniul lor a fost să organizeze, pentru prima dată, printr-un efort logic, cunoştinţele empirice ale înaintaşilor în ştiinţă abstractă şi în gândire speculativă. Este cazul, de exemplu, al aritmeticii lui Pitagora: din ceea ce la egipteni nu era decât un ansamblu de reţete negustoreşti, fixate în scopuri utilitare, acesta din urmă a ştiut, pentru prima dată, să redea elementele unei ştiinţe demonstrative.

Primii „fizicieni“ s-au străduit să descopere în mod raţional principiile naturii, „filozofia“ nedistingându-se încă de „ştiinţă“. Şi în acest caz, grecii nu plecau de la zero. Înaintea lor, orientalii concepuseră „cosmogonii“ – sisteme explicative ale apariţiei

lumii. Toate plecau de la un element primordial care, pentru ele, se identificau cu o zeitate. Meritul ionienilor a fost să se ridice deasupra acestei explicaţii religioase şi să o înlocuiască cu un demers strict raţional, chiar dacă nu era vorba decât de un raţionament care bâjbâia încă. Thales căuta principiul lucrurilor în apă, alţi doi milesieni, Anaximene şi Anaximandru, îl căutau în aer şi, respectiv, în infinit (pentru el, o materie nedeterminată), iar Heraclit din Efes, în foc[41]. Cel din urmă scrie: „Această lume, aceeaşi pentru toţi, n-a făurit-o nici vreunul din zei, nici vreunul din oameni. Ea a fost întotdeauna, este şi va fi un foc veşnic viu, care după măsură se aprinde şi după măsură se stinge“[42].

Cu Heraclit, a cărui existenţă acoperă a doua jumătate a secolului al VI-lea şi primele două decenii ale secolului al V-lea, demersul filozofic face un alt pas important, introducând în explicarea genezei lumii ideea de devenire şi de luptă creatoare. Fiecare lucru, explică el, se converteşte în contrariul său: frigul devine cald, ziua devine noapte, ceea ce-i mare se micşorează, ce-i mic creşte. Lupta contrariilor şi unitatea lor fundamentală stau la temelia oricărui lucru. Idee a cărei posteritate este imensă şi dă naştere, se poate spune, dialecticii. Doctrina sa se opune celei a eleatului Parmenide, pentru care, dimpotrivă, fiinţa – pe care el o opune nefiinţei – este eternă, imobilă, unitară şi continuă; Zenon, discipolul său, va apăra aceste idei prin argumente sau „paradoxuri“ (nişte demonstraţii prin reducere la absurd) rămase celebre şi care trebuie să fie interpretate ca o critică a şcolii pitagoreice. Înaintea lor, Xenofan din

Colofon, fondatorul Şcolii din Eleea, critic al antromorfismului divin şi al „minciunilor lui Homer“, s-a străduit şi el să demonstreze că fondul lucrurilor era unitatea imobilă, extrăgând din aceste premise o teologie a unui zeu unic şi impersonal, foarte avansată pentru vremea sa[43].

Unui filozof din Grecia Magna, Empedocle din Agrigent, îi datorăm faptul de a fi presimţit noţiunile de evoluţie şi de selecţie, pe care le vor redescoperi marii naturalişti europeni ai secolului al XIX-lea. El va face sinteza între tezele lui Heraclit şi cele ale filozofilor Şcolii din Eleea, afirmând, pe de o parte, că elementele sunt imuabile – el este primul care a enunţat teoria celor patru elemente: apa, aerul, focul, pământul – şi, pe de altă parte, că toate combinaţiile dintre ele sunt în permanentă transformare[44].

Pitagora ocupă un loc deosebit în filozofia greacă din epoca arhaică. Şi el este un grec din Orient: s-a născut în Samos, în prima jumătate a secolului al VI-lea, şi a fost în contact cu Asia prin gândirea şi ştiinţa milesienilor. Dar a emigrat în Grecia Magna, la Crotona, şi, în această parte a lumii elenice, gândirea sa şi predica au făcut cei mai mulţi adepţi. Pitagora nu este, într-adevăr, numai un „fizician“ şi un om de ştiinţă, căruia matematicile îi datorează câteva invenţii majore (teorema ipotenuzei şi tabla înmulţirii). Filozofia naturii este la el puternic impregnată de religiozitate şi dacă matematismul sistematic – pentru el „totul fiind număr“, de la configuraţiile astrale la armonia unei lire, trecând şi prin instituţiile cetăţii – a contribuit din plin la formarea raţionalismului european, nu este mai puţin adevărat că, prin mistica numerelor, stă

alături de filozofii ezoterici, de marii mistici ai secolului al VI-lea î.e.n. şi de magie. Mişcarea căreia i-a dat numele ţine, totodată, de *eterie*, adică de ordinea politico-militară, adunând cetăţeni disciplinaţi şi formaţi pentru a apăra patria, şi de secta care practica ascetismul şi purificările. Influenţa acestei comunităţi va fi considerabilă la Crotona, Sybaris, cetatea rivală, şi în alte oraşe ale Greciei Mari – Syracuza, Metaponte, Tarentul etc., împânzindu-se sub diferite forme în celelalte regiuni ale lumii greceşti, posteritatea sa va fi imensă apoi în spaţiul acoperit de romanitate[45].

Demersul intelectual al gânditorilor ionieni ai secolului al VI-lea, vizând să caute o explicaţie globală a lumii, continuă în „secolul lui Pericle“ sub forme mai elaborate. Anaxagora din Clazomene, un ionian exilat la Atena, unde i se va intenta un proces pentru că a afirmat că soarele este o masă incandescentă, rezumă materia la un număr infinit de particule elementare asemănătoare, al căror amestec dă naştere corpurilor deasupra cărora domneşte inteligenţa (*nous*), ordonatoare a haosului originar. Leucipp, un elev al lui Zenon din Eleea, şi discipolul său Democrit din Abdera (în Tracia), a cărui doctrină o cunoaştem din relatarea făcută de Aristotel, elaborează o cosmogonie materialistă şi mecanicistă foarte modernă. Pentru Democrit, natura este compusă din particule materiale indivizibile şi imuabile, atomii, mereu în mişcare şi care, în diverse combinaţii, formează diferite corpuri. Sufletul însuşi este făcut din atomi subtili, ca şi zeii, iar cunoaşterea senzorială pe care o avem despre obiecte este datorată emisiei de către acestea din urmă a unor substanţe foarte fine care

acţionează asupra simţurilor. Ne dăm seama prea bine ce destin strălucit îi era destinat acestei filozofii raţionaliste şi materialiste[46].

Încrederea pe care grecii au avut-o în raţiunea umană şi pretenţia lor de a şti şi explica totul nu erau, totuşi, pe măsura relativelor lor cunoştinţe ştiinţifice. Astfel încât cosmogoniile lor trebuiau mereu să recurgă la imaginar, dacă nu la mituri, şi sunt puţine domenii unde speculaţiile „fizicienilor“ să nu depăşească ştiinţa adevărată. Singurele care au scăpat acestei „gripe“ a spiritului au fost matematicile şi medicina, ilustrate, mai ales, de Hipocrate din Cos. Fără îndoială, acest adept al cultului lui Asclepios făcea să intervină în teoria sa despre medicină entităţi pur imaginare („umorile“), dar a aplicat şi principiile unei observaţii raţionale, punând, prin lucrările sale, bazele medicinii clinice. Posteritatea sa a fost considerabilă, atât din punct de vedere strict medical cât şi prin importanţa eticii sale profesionale: a fixat, într-adevăr, datoriile practicienilor în faimosul jurământ pe care-l depun astăzi toţi cei ce aspiră să exerseze arta vindecării.

În faţa a ceea ce putea să apară ca un blocaj, dacă nu al raţiunii, cel puţin al marilor sisteme de explicare a lumii, apariţia „sofiştilor“ poate fi considerată o adevărată revoluţie. Istorici germani nu au ezitat să folosească cuvântul *Aufklärung*, utilizat, în general, pentru a numi mişcarea Luminilor din secolul al XVIII-lea pentru a-i desemna pe sofişti. Totuşi, această etichetă pe care şi-o aplicau lor înşişi – *sophos* se poate traduce prin savant sau înţelept, sau să spunem „om de ştiinţă“ – nu a întârziat să îmbrace o conotaţie negativă, proasta lor reputaţie fiind datorată, în parte,

condamnării lor, din diverse motive, de către cei doi inspiratori ai gândirii occidentale: Platon şi Aristotel.

Este adevărat că sofiştii, precum un Protagoras din Abdera – cel care a fost prietenul lui Euripide şi al lui Pericle –, Georgias din Leontinoi, Prodicos din Cos ori Hippias din Elis, i-au şocat pe oamenii vremii lor prin îndrăzneală şi nonconformism. Li se reproşa că ajung să câştige enorm din învăţătura transmisă, transformând o activitate până atunci dezinteresată într-un demers comercial rezervat tinerilor luminaţi, că ignoră distracţia dintre bine şi rău, că judecă acţiunile oamenilor în funcţie de folosul pe care îl procură, că-i împinge pe discipoli să nu vadă în faţa lor decât succesul, pe scurt, că privilegiază eficienţa şi forma în dauna ştiinţei reale şi a căutării adevărului.

Or, sofiştii erau ceea ce noi numim de un secol „intelectuali“: profesionişti ai cuvântului şi ai scrisului care, fără a neglija profiturile pe care le aducea arta lor – cei mai mulţi dintre ei aparţineau clasei de mijloc şi nu este deloc surprinzător că au dat de detractorii cei mai virulenţi printre campionii idealului aristocratic –, se situau la marginea ideologiei dominante. Astăzi nu mai vedem în ei doar nişte simpli jongleri de idei, ci gânditori revoluţionari, care au concurat din plin la difuzarea culturii în societatea timpului lor şi care au introdus în filozofia şi ştiinţa elenică spiritul critic şi respingerea dogmatismului.

Cuvântul-cheie al gândirii sofistice a fost pronunţat de Protagoras din Abdera când a scris: „Omul este măsura tuturor lucrurilor“. Aceasta înseamnă a pune subiectivismul în miezul reflexiei

filozofice; înseamnă a nega că poate să existe o cunoaştere obiectivă a lucrurilor. Consecinţele erau imense de îndată ce devenea imposibil să afirmi sau să infirmi existenţa zeilor, să consideri legea, deci echilibrul cetăţii, ca imuabilă şi, la adăpost de variabilele umane, să supui conduita oamenilor unor imperative transcendente, provenind dintr-un adevăr şi un bine absolute etc. Dar, în egală măsură, înseamnă să pui bazele unei noi ordini sociale, ale unei ordini în care, pentru a cunoaşte cum să acţioneze, omul nu se putea sprijini decât pe sine însuşi.

Învăţătura lui Socrate, a cărui moarte tragică (399) coincide cu sfârşitul hegemoniei ateniene, se situează în acelaşi curent umanist şi critic cu cel al sofiştilor – Aristofan în *Norii* face din el cel mai prost reprezentant al Şcolii –, dar este şi în radicală opoziţie cu ei. Ca şi sofiştii, el refuză să elaboreze speculaţii despre materie şi despre forma lumii. Ca şi ei, se vrea duşmanul dogmatismului şi face din om obiectul exclusiv al filozofiei sale. Dar nu împărtăşeşte nici felul lor de a trăi, nici scepticismul lor, nici metodele lor. Atenian de viţă şi cetăţean modest, nu caută auditorii bogaţi, ci se mulţumeşte să parcurgă străzile şi pieţele oraşului, punând întrebări trecătorilor, indiferent de vârstă şi condiţie socială, doar în scopul de a le trezi conştiinţa şi de a-i convinge de superficialitatea a ceea ce ştiu. Nu ezită nici să condamne superstiţiile, nici să-şi bată joc de ceea ce i se pare nelalocul lui în instituţiile cetăţii (de exemplu tragerea la sorţi a magistraturilor), dar respectă religia tradiţională şi, victimă a unei sentinţe nedrepte – a fost acuzat de a fi corupt tineretul –, refuză evadarea şi preferă să

bea cucută decât să încalce legile cetăţii.

Din acest personaj enigmatic, pe care îl cunoaştem indirect, prin Xenofon, Platon şi Aristotel, istoricul care se ocupă de cultura şi de identitatea Europei va reţine, în special, metoda şi etica sa: *metoda*, având la bază dialogul cu fiecare, dialog unde îşi dădeau mâna „ironia“ şi „maieutica“, adică interogaţia sub forma falsei necunoaşteri şi descoperirea a ceea ce este latent în spiritul interlocutorului (el face din adagiul delfic „Cunoaşte-te prin tine însuţi“ suportul gândirii sale); *etica* opune noţiunile de datorie şi justiţie simplei utilităţi sociale predicate de sofişti, şi spune că la baza fericirii oamenilor stă virtutea luminată de raţiune. Iată cât de mult datorează umanismul occidental acestui om simplu, a cărui învăţătură a străbătut mai mult de două milenii, fără ca el să fi lăsat măcar o operă scrisă!

De la Socrate derivă toată filozofia greacă a secolului al IV-lea. Putem vorbi astfel de câteva şcoli secundare: cea din Megara, fondată de Euclid, care combină ideile socratice cu cele ale Şcolii din Eleea, dar care cade în tot felul de sofisme abstracte, de unde şi numele de eristică (dispută, discuţie în contradictoriu) care i-a fost dat; cele din Elis şi Eretria, ai căror maeştri vor fi Fedon şi, mai târziu, Menedem; cea din Cirene care, cu Aristip, fondează fericirea pe căutarea unei plăceri alese cu discernământ raţional (este anunţată astfel şcoala epicuriană). Mai importantă este şcoala „cinică“[47], de la numele gimnaziului atenian de pe locul numit Kynosarges, unde aceasta se reunea în jurul lui Antistene. Acesta din urmă transmite discipolilor săi o morală a detaşării şi a nesocotirii bunurilor care-l

îndepărtează pe om de natură. Împinsă la extrem, ea sfârşeşte cu Diogene, care trăia aproape gol într-un butoi, şi care a inventat, odată cu vocabula *cosmopolites* (cetăţean al lumii), o noţiune revoluţionară, care valorizează omul în armonie cu natura, depăşind clivajele sociale şi graniţele cetăţii.

Două nume ilustrează, mai ales, posteritatea socratică: cel al lui Platon, fondator la porţile Atenei – în grădina eroului Academos, de unde numele său de *Academie* – al unei Şcoli de filozofie onorând Muzele, şi cel al lui Aristotel, elevul său, preceptorul lui Alexandru şi maestrul *Lyceumului* (şcoala fiind instalată în pădurea sacră a lui Apollo Lycaios). Şi unul şi celălalt sunt filozofi străluciţi, a căror posteritate cuprinde şi ea mai mult de 2000 de ani de istorie europeană. Platon este primul grec a cărui operă ne-a fost transmisă sub o formă integrală. Discipol al lui Heraclit, înainte de a urma învăţătura lui Socrate, acest fiu dintr-o familie respectabilă s-a îndreptat, la început, spre partida aristocratică (număra două rude printre cei „30 de tirani“ care guvernau Atena în 404), de la care spera că va redresa cetatea lovită de ultimele dezastre. Raliat democraţiei, după ce aceasta a fost restabilită de Trasibul în 403, s-a îndepărtat de politica activă în urma morţii lui Socrate şi a întreprins lungi călătorii în lumea mediteraneeană, vizitând Egiptul, Cirenaica şi, mai ales, Grecia Magna. În Sicilia, a încercat de 3 ori (în 389, 367 şi 361), mai întâi pe lângă Dionysos cel Bătrân, apoi pe lângă fiul său, Dionysos cel Tânăr, să instaureze în Syracuza o guvernare conform idealului său politic şi pe care ar fi condus-o un tiran-filozof.

Fondată după întoarcerea sa în Atena în 387, la periferia oraşului, Academia a avut ca primă funcţie formarea, pe baze raţionale, a oamenilor de stat de care avea nevoie cetatea pentru a restaura puterea şi rolul ei internaţional. Ea a avut un imens succes, primind mulţi tineri îndrăgostiţi de ştiinţă şi de înţelepciune din toate colţurile lumii greceşti şi inspirând numeroase constituţii „platoniciene“. Ea va supravieţui 1000 de ani fondatorului ei, Şcoala nefiind închisă decât în 529 e.n., printr-un edict al împăratului Iustinian.

Extrema bogăţie a gândirii platoniciene, varietatea şi profunzimea ei nu pot fi rezumate aici. Vom reţine numai forma – o serie de dialoguri grupate în nouă tetralogii (clasament artificial operat pe vremea lui Tiberius de către gramaticianul Trasilos) –, metoda, împrumutată de la Socrate şi care dă naştere dialecticii, sinteza operată între cele două curente ale gândirii greceşti – raţionalismul (Parmenide, Socrate etc.) şi spiritualismul inspirat de pitagorismul religios şi de doctrinele orfice. Din această sinteză provin temele magice ale platonismului: teoria *Ideilor*, care sunt realitatea absolută şi imuabilă, pentru care lumea sensibilă nu este decât o reflectare degradată, şi care pot fi percepute cu ajutorul dialecticii; *reamintirea* ca sursă a cunoaşterii, prioritatea *dată inteligenţei intuitive* (care, singură, ajunge la unitatea absolută a Ideii) *asupra inteligenţei discursive*; *înrudirea sufletului cu divinul*, pe care Platon îşi fundamentează certitudinea despre nemurirea sufletului etc. Aceste teze conduc spre o viziune asupra universului şi a existenţei, viziune care presupune intervenţia unui Demiurg care contemplă

un model inteligibil şi imuabil, o organizare ideală şi armonioasă a cărei reflectare în materie se străduieşte să o realizeze. Ele fondează, de asemenea, etica platoniciană – aspiraţia către transcendenţă, elanul spre ceea ce e pur, incoruptibil şi veşnic – şi concepţia sa despre organizarea cetăţii, Statul-model fiind pentru Platon acel stat capabil de a-i face pe oameni mai buni şi de a realiza armonia socială, obţinută prin perfecţiunea morală a cetăţenilor ei.

S-a glosat multă vreme pe marginea gândirii politice a autorului *Republicii*, luând drept argument nenumărate prescripţii formulate de filozof în scopul de a conduce toate activităţile cetăţii, de la reglementarea naşterilor la controlul artelor şi al reprezentaţiilor dramatice, trecând prin distribuirea bogăţiilor şi funcţionarea justiţiei. S-a vrut să se vadă, uneori, în el precursorul totalitarismului modern, ceea ce reprezintă o lectură puţin cam inconsistentă a ceea ce el a scris, mai ales la o vârstă înaintată (*Legile*). Trezit din multele sale iluzii, Platon dezvoltă aici, de fapt, ideea că în absenţa unui guvern ideal, scopul statului este de a stabili o ordine în care fiecare cetăţean să poată avea parte de o existenţă dreaptă şi înţeleaptă, unde să-i fie asigurată libertatea. Constituţia sa, pe care o vrea diferită atât de modelul militar spartan cât şi de imperialismul atenian, este un amestec de monarhie şi democraţie şi nu are ca scop puterea Statului, ci dreptatea şi ceea ce autorul *Politicii* numeşte progresul şi morala libertăţii.

Mai importantă poate pentru formarea gândirii şi civilizaţiei europene este opera lui Aristotel. Născut

în Macedonia, dar fixat în Atena unde a urmat timp de 20 de ani învăţătura lui Platon şi unde a fondat, mai târziu, Şcoala Lyceumului, acest prieten al macedonenilor (tatăl său era medicul regelui Amyntas II şi el însuşi preceptor al lui Alexandru cel Mare) a îmbrăţişat aproape toată ştiinţa timpului său înainte de a elabora o teorie a cunoaşterii total nouă. Plecând de la teoria Ideilor formulată de maestrul său, Aristotel critică distincţia pe care acesta o operează între „lumea inteligibilă“ şi lumea sensibilă, elaborând o definiţie a conceptului care nu mai este metafizică, ci logică. Pentru el, ideile nu trebuie separate de lucrurile singulare şi sensibile, în sensul că ele se realizează în materie, tinzând spre o formă perfectă, după cum aceasta răspunde mai bine sau nu unei cauze finale.

Aşadar, plecând de la această idee concretă, Aristotel înţelege să inducă un raţionament riguros, care îi va permite să se ridice, din aproape în aproape, până la cea mai înaltă abstracţiune, şi nu cum voia Platon, făcând din intuiţie şi din dragoste instrumentele principale ale drumului spre adevăr. Din această dezidealizare a cunoaşterii decurg atât metoda gândirii fondate pe inducţie şi generalizare („nu există decât ştiinţa generalului“) plecând de la o recenzare cât mai completă şi un clasament riguros al faptelor, cât şi etica sa foarte pragmatică, care indică omului calea spre fericire în realizarea naturii sale.

Paradoxul epocii clasice greceşti ţine de faptul că mulţimii de speculaţii filozofice – ajungând cu Platon şi Aristotel la elaborarea unor adevărate „sisteme“, cuprinzând o metafizică, o teorie a cunoaşterii, o morală şi o filozofie politică – nu i-a

răspuns o egală dezvoltare a ştiinţelor. Am văzut că, mai puţin matematicile şi medicina, ştiinţele mai degrabă au stagnat în această perioadă, în timp ce, dimpotrivă, ele au cunoscut un remarcabil avânt în lumea elenistică. Este adevărat că, în general, progresele cele mai spectaculoase au avut loc în zonele extraeuropene ale fostului Imperiu macedonean şi mai ales în Alexandria, dar acestea au fost rodul unor personalităţi de limbă şi cultură greacă, şi, cel mai adesea, tot grecii au asigurat difuziunea acestora în ansamblul lumii mediteraneene. Aşa încât, de exemplu în domeniul astronomiei, lucrările şi sintezele realizate în timpul celor două secole care preced cucerirea romană – de departe perioada cea mai productivă a întregii Antichităţi în materie de ştiinţă – sunt opera unor oameni depinzând, într-un fel sau altul, de elenism.

Astronomia a beneficiat, în acelaşi timp, de moştenirea babiloniană şi de perfecţionarea unor instrumente de măsură precum clepsidra cu apă, astrobalul, dioptrul. Lucrările cele mai importante au fost în acest domeniu cele ale lui Hiparc, născut la Niceea în Bitinia, dar a cărui carieră ştiinţifică s-a desfăşurat în special în Rodos în secolul al II-lea. Lui i se datorează meritul de a fi stabilit primul catalog adevărat al stelelor, atribuind fiecăreia o mărime determinată în funcţie de luminozitate, şi de a fi introdus în Grecia împărţirea cercului în grade, minute şi secunde, împărţire de mult cunoscută în Babilon. A descoperit şi mişcarea retrogradă a punctelor echinocţiale, dar, ca majoritatea astronomilor şi filozofilor din vremea sa, a refuzat sistemul heliocentric enunţat de Aristarc din Samos în secolul al III-lea şi de Seleucos din Babilon în

veacul următor.

Matematicile au făcut progrese spectaculoase cu Euclid din Alexandria, ale cărui *Elemente* a constituit până la o dată relativ recentă baza cunoştinţelor şi a raţionamentelor geometrice, şi mai ales odată cu siracuzanul Arhimede, matematician şi fizician din secolul al III-lea, căruia ştiinţa îi datorează descoperiri precum principiul calculului infinitezimal şi al greutăţii specifice a corpurilor. Ajutate de contactele cu zonele exotice, ştiinţele naturale au progresat, de asemenea, antrenând cu ele medicina şi chirurgia. La Alexandria, anatomiştii au îndrăznit să disece cadavre şi chiar, se pare, criminali vii. Herofilos (născut în Bitinia, pe la 335) a putut astfel să descopere diversele părţi ale ochiului şi ficatului, să constate că pulsul este sincron cu bătăile inimii şi, mai ales, să stabilească cu 2000 de ani înaintea lui Harvey că arterele transportă nu aer, cum se credea până atunci, ci sângele expulzat de muşchiul cardiac. Rivalul său, Erasistrate, a distins în reţeaua nervoasă nervi motori şi nervi senzitivi. Aceste progrese în cunoaşterea corpului uman nu au modificat fundamental practica medicală moştenită de la Hipocrate şi Şcoala sa. Chirurgia şi farmacologia au cunoscut, sigur, o anumită dezvoltare, dar numeroşi erau pacienţii care, în faţa stagnării ştiinţei medicale, preferau să recurgă la magie ori să aştepte miracolele pe care zeii vindecători aveau reputaţia de a le realiza, fie că era vorba de zeul grec Asclepios, fie de egiptenii Serapis şi Amenhotep.

Geografia a beneficiat de progresele navigaţiei şi de lărgirea spaţiului parcurs de greci în urma

cuceririlor lui Alexandru. Navigatorul Pytheas din Marsilia a dat, în *Descrierea Oceanului* şi în *Periplu*, relaţii despre unele călătorii care l-au condus, poate, până la gurile Vistulei. De asemenea, a măsurat distanţa până la soare, în perioada solstiţiului de vară, şi, mai ales, legătura care există între maree şi fazele lunii. Instalat în Atena, apoi în Alexandria, unde a condus la începutul secolului al II-lea faimoasa bibliotecă, Eratostene din Cirene a fost prima persoană care a evaluat exact lungimea circumferinţei Pământului. De asemenea, a stabilit cu un sistem de coordonate matematice o hartă generală pentru *oikoumene*, adică a „lumii locuite“, deja relativ valabilă pentru coastele mediteraneene şi ale Orientului Apropiat.

Perioada elenistică a consacrat desprinderea legăturii care unea încă de la primele tatonări ale gândirii greceşti filozofia şi ştiinţa. În timp ce aceasta îşi câştiga totala independenţă intelectuală, prima suporta noi mutaţii, care răspundeau noilor nevoi ale societăţilor, ele însele transformate de nesfârşitele războaie şi de înlocuirea cadrului tradiţional al cetăţii cu vaste ansambluri politice.

Atena rămânea centrul de necontestat al activităţii filozofice. Discipolii târzii ai lui Platon şi Aristotel continuau să ducă pe mai departe reputaţia Academiei şi a Lyceumului, ocupate în special în a rafina exegeza doctrinelor fondatorilor, în timp ce se dezvoltau noi şcoli. Acestea au avut drept trăsături comune îndepărtarea de la marile sisteme explicative ale universului şi ale metafizicii, pentru a pune accentul pe căutarea înţelepciunii şi a unei fericiri în general identificată cu lipsa patimilor şi a emoţiilor.

Pentru cinici, discipoli ai lui Bion din Borystene şi ai sirianului Menip, şi unul şi celălalt sclavi deveniţi, ca şi Diogene, predicatori-cerşetori, exagerările în comportament şi limbaj cu care se obişnuiseră (literatura elenistică le datorează un gen nou, *satira*) acopereau, de fapt, o voinţă de eliberare de pasiuni şi de preocupările materiale în scopul de a atinge înţelepciunea. Scepticii, al căror principal reprezentant a fost Pyrrhon din Elis – care l-a urmat pe Alexandru în periplul său oriental – au preluat de la sofişti şi de la Socrate ideea că nimic nu poate fi cunoscut cu certitudine, de vreme ce totul se schimbă. De aceea, aceştia preconizau renunţarea la orice judecată pentru a evita eroarea şi pentru a trăi în calm, în „ataraxie“, înăbuşind orice patimi[48].

Mai ales două şcoli au jucat un rol important. Prima este cea pe care Epicur din Samos a fondat-o la Atena în 306, într-o grădină unde locuia împreună cu discipolii săi. Plecând, ca şi Democrit din Abdera, de la un materialism atomist care nega lumea de dincolo, el credea că, eliberat de deşarta preocupare a izbăvirii, omul îşi poate consacra viaţa căutării adevăratei plăceri, care trebuia să fie pentru el scopul exclusiv. Contrar a ceea ce tradiţia a reţinut adesea despre epicureism, nu era vorba de satisfacerea unor „plăceri josnice“ de către individ, nici chiar de a căuta un echilibru raţional şi armonios între plăcerile senzoriale şi intelectuale, după cum afirmase Aristip din Cirene, ci de a trăi „ascuns“, într-un mod cât se poate de frugal şi modest (pâinea neagră şi apa trebuiau să fie de ajuns), astfel încât să se îndepărteze din existenţa omului atât dorinţa cât şi durerea. Fericirea astfel căutată era, de fapt, linişte, pace, comuniune cu

natura, iar faimoasa „Grădină a lui Epicur“ din Atena, departe de a fi un loc în care domnea hedonismul[49] deşănţat al sybariţilor, a fost o oază de convivialitate austeră şi de linişte în societatea zbuciumată din perioada războaielor dintre succesorii lui Alexandru.

Cu totul alta era gândirea stoică. Opusă reîntoarcerii la sine a individului şi căutării unui loc retras care să-l aşeze pe acesta la adăpostul vitregiilor lumii, stoicii, urmându-şi fondatorul şcolii (în 301), pe Zenon din Kition, au susţinut o morală a tensiunii, legată, precum fusese cea a lui Heraclit, de o cosmogonie organizatoare a focului primitiv. Zenon şi discipolii săi (Cleante, Hrisip, Ariston din Chios etc.) concepeau lumea ca pe un tot organizat, pus în mişcare de voinţa divină, şi unde armonia rezulta dintr-o necontenită tensiune între forţele care animau materia. Din această metafizică, ei extrăgeau principiul unei morale de „a trăi conform cu natura“, adică în acord cu ordinea lumii, pentru a ajunge la perfecţiune. Aceasta însemna că individul trebuia, pentru a ajunge la fericirea adevărată, să facă un efort continuu spre a dobândi virtutea, ceea ce însemna dispreţul total faţă de bunurile materiale, de plăceri ori suferinţe. Spre deosebire de epicureici, adepţii stoicismului nu recomandau izolarea şi indiferenţa faţă de treburile cetăţii, ci încurajau, dimpotrivă, acţiunea, de vreme ce aceasta deriva din armonia universală. Această legătură cu „secolul“, ca şi absenţa unei doctrine ortodoxe şi constrângătoare explică succesul prelungit al stoicismului: macedoneanul Antigonos Gonatas şi, mai târziu, împăratul-filozof Marcus Aurelius vor fi puternic influenţaţi de acest curent.

Literatura şi istoria

Ca şi filozofia, literatura greacă îşi are izvoarele în Asia Mică. Că au fost opera unui poet unic ori că numele de Homer desemnează două sau mai multe persoane, *Iliada* şi *Odiseea* au fost compuse în cea mai mare parte în dialect ionian. Grecii, se ştie acest lucru, vedeau în aceste două monumente ale poeziei epice arhaice textele fondatoare ale literaturii lor, şi atribuiau „poetului orb“ paternitatea acestei Biblii literare. Or, ştim astăzi că, chiar dacă Homer a existat şi a pus efectiv cap la cap bucăţi dintre care unele sunt anterioare lui, el nu este decât cel mai faimos dintr-o serie de aezi itineranţi şi că a dispus, pentru a-şi compune opera, de un vast stoc de subiecte şi de expresii lăsate moştenire de o lungă tradiţie orală.

Oricare ar fi aceste incertitudini, ele nu pun în discuţie geniul operei, fie că e vorba de frumuseţea imaginilor ori a limbii, sau de ingeniozitatea montajului efectuat în jurul a două personaje şi a două evenimente majore: mânia lui Ahile şi lungul periplu al întoarcerii lui Ulise, rege al Itacăi, peripeţii care s-au terminat cu o răzbunare sângeroasă îndreptată asupra „pretendenţilor“. Nu este deci surprinzător că epopeea homerică, din motive de ordin estetic şi pentru că era purtătoarea unui ideal eroic şi curtenesc, multă vreme reprezentat în lumea greacă, a avut secole de-a rândul un succes niciodată dezminţit. Niciun alt poet nu a fost obiectul unei asemenea admiraţii fervente şi constante. În secolul al II-lea, poemele

sale erau deja populare în întreaga Eladă. Erau recitate cu ocazia sărbătorii Panateneelor din Atena secolului al VI-lea şi şi-au găsit locul, la acea dată, într-o ediţie decretată de tirani. Apoi acestea n-au încetat să alimenteze, până în epoca alexandrină şi chiar mult mai târziu, sub împăraţii bizantini, o erudită exegeză gramaticală, în acelaşi timp continuând să furnizeze una din bazele educaţiei tinerilor greci, ajungând să formeze „umanităţile clasice“ ale generaţiilor de liceeni europeni. Puţine texte au avut, în lunga istorie culturală a continentului nostru, un destin atât de spectaculos.

Nu foarte îndepărtată cronologic de opera lui Homer (aproximativ o jumătate de secol), cea a beoţianului Hesiod se înscrie într-o perspectivă cu totul diferită. Cu opera sa *Teogonia* şi, mai ales, cu *Munci şi zile*, redactate pentru fratele său, în care enunţă o serie de sentinţe prozaice despre datoriile şi muncile de zi cu zi ale unui ţăran din Grecia peninsulară, Hesiod pune bazele poeziei didactice. Idealul care se degajă din opera sa nu mai este cel al războinicului ori al seniorului de la curţile princiare, ci al ţăranului cuprins de griji pe umerii căruia vor sta curând soarta şi măreţia cetăţii. Această operă a avut şi ea în epocă un binemeritat ecou.

Dacă genul epic avea să apună rapid, influenţa muzicii orientale (cea frigiană şi lidiană) şi dezvoltarea individualismului în Grecia aveau să favorizeze, în secolele al VII-lea şi al VI-lea, dezvoltarea fără precedent a poeziei lirice. La dorieni, lirismul coral, însoţit de dansuri şi evoluţii ritmate ale bărbaţilor, femeilor şi copiilor, a servit în special în a exprima cu gravitate obiceiuri

colective de celebrare. Acelaşi lucru este valabil şi în Sparta, unde poeziile virile ale lui Tirteu au servit, secole de-a rândul, la educarea viitorilor Egali. Totuşi, puţin câte puţin, poezia lirică s-a diversificat, atât pe plan formal, odată cu apariţia unor genuri ca elegia, iambul, oda, epigrama etc., cât şi în ceea ce priveşte conţinutul. Grecii au utilizat-o pentru a-şi exprima sentimentele personale, mânia, dragostea, necazurile şi bucuriile. Din nenumăratele subiecte tratate, nu avem astăzi decât fragmente şi nume de autori: cele ale lui Teognis din Megara, Alcman din Sardes, Simonide din Ceos, Anacreon, un lidian emigrat în Samos, apoi în Atena, unde a cântat vinul, plăcerea de a sta la masă şi cea de a iubi. Trebuie să-i menţionăm, îndeosebi, pe cei doi barzi din Milet, Sapho şi Alceu, pentru care la începutul secolului al VI-lea, lirismul s-a tradus printr-un val nestăvilit de pasiuni dintre cele mai violente.

Ca şi pentru multe alte forme ale culturii greceşti, secolul al V-lea marchează apogeul poeziei lirice, cu Bachilide din Ceos şi, mai ales, cu Pindar. Acest teban format la Atena, care a trăit în epoca democraţiei triumfătoare, a celebrat, în special în odele sale, idealul aristocratic, gloria regilor şi a tiranilor – Hieron din Siracuza sau Teron din Agrigent, pe lângă care a petrecut ceva vreme în Sicilia, Arcesilas din Cirene etc. – sau pe învingătorii concursurilor atletice şi hipice de la jocurile panelenice. Aceste opere de comandă sunt totuşi compuse într-un stil înflăcărat şi purtătoare ale unui mesaj care, dincolo de conformismul lor Apologetic, exprimă fragilitatea destinului omenesc, vanitatea de a spera şi imposibilitatea de a fi fericit.

Puternic ataşat moralei şi religiei tradiţionale şi, astfel, un om al tradiţiilor, Pindar a conferit, totuşi, în opera sa, o imagine a zeilor foarte îndepărtată de cea a lui Homer, mai conformă cu idealul umanist care se dezvolta atunci în Atena. După el, lirismul grec se va stinge pentru două secole.

Dimpotrivă, teatrul cunoaşte o remarcabilă înflorire la Atena, unde succesul său – eclipsându-l imediat pe cel al poeziei lirice, adaptată mai curând să satisfacă gusturile aristocraţiei – pare inseparabil de progresele democraţiei. Născut din tradiţii populare foarte vechi legate de cultul lui Dionysos, teatrul răspunde, într-adevăr, dorinţei pe care o au oamenii de stat democraţi de a înfrumuseţa viaţa educându-i pe cetăţeni, adunaţi într-un spaţiu comun, copleşiţi de emoţii asemănătoare sau chemaţi să reflecteze asupra problemelor întregii comunităţi civice. De aici amploarea sacrificiilor financiare care sunt cerute visteriei publice ori particularilor bogaţi pentru a permite celor fără posibilităţi să-şi achite dreptul de a intra la teatru, pentru a recruta şi întreţine corurile (horegia).

Evoluţia artei dramatice în secolele al V-lea şi al IV-lea are la bază, mai întâi, un anumit număr de inovaţii de ordin tehnic. În Atena, de la simplul eşafodaj din lemn ridicat pentru câteva zile în agora la Ceramicii, s-a trecut la amenajarea permanentă a flancului sudic al Acropolei, unde tribunele au fost săpate în stâncă, permiţând unui număr de circa 20.000 de persoane să asiste la reprezentaţii în aer liber, într-un confort relativ dacă ar fi să ţinem seama de durata spectacolului (10 ore pe zi, timp de 3 zile, cu ocazia Marilor Dionisii). Pe scenă, nişte decoruri pictate şi o maşinărie încă rudimentară

aveau drept scop să creeze iluzia necesară. Evoluând în orchestra circulară şi scandând strofe ritmate, corul era compus din 12, apoi 15 „horenţi“[50] pentru tragedie, 24, pentru comedie, aleşi din rândul celor ce participau la concursurile ditirambice de către *horegi*. Rolul său a scăzut în secolul al V-lea, în timp ce se afirma cel al actorilor, al căror număr a evoluat de la doar unul la trei în prima jumătate a secolului al V-lea, funcţia de simplă persoană care „răspunde“ corului fiind înlocuită de personajul în jurul căruia acţiunea prindea contur.

Foarte devreme, subiectele au încetat să mai fie alese din legendele în onoarea cărora sărbătorile (Marile şi Micile Dionisii, Leneenele[51]) erau organizate. Ele au fost luate din imensul repertoriu al legendelor eroice, în special de la Homer sau, uneori, din actualitate. Frinicos, cel mai vechi tragic de la care avem opere, a zguduit Atena în 493 cu a sa *Cucerire a Miletului*[52], şi, 20 de ani mai târziu, Eschil a ridicat publicul în picioare celebrând în *Perşii* victoria de la Salamina la care luase el însuşi parte (ca şi la cea de la Maraton, unde fusese ucis fratele său).

Dintre cei trei mari poeţi tragici ai Atenei secolului al V-lea, Eschil este cel a cărui operă (aproximativ 90 de tragedii, din care nu avem decât nişte fragmente) rămâne cel mai puternic marcată de mentalitatea şi religiozitatea tradiţionale. Acesta acceptă vechile credinţe şi pune în scenă atotputernicia divină, indiferentă la dreptate şi milă, dictând propria sa lege destinelor omeneşti. Mai mult, el justifică răzbunarea divină şi pedeapsa ce rezultă de aici, din cauza orgoliului muritorilor. În

planul formei, arta dramatică îi datorează inovaţii ca introducerea unui al doilea actor, inventarea dialogului care reduce şi, în acelaşi timp, dramatizează corurile, recurgerea la „loviturile de teatru“ destinate să ţină trează atenţia spectatorilor şi, mai ales, un limbaj tragic, somptuos, care aminteşte de epopee prin splendoarea cuvintelor şi îndrăzneala imaginilor, rămânând, totodată, concis şi incisiv.

Universul lui Sofocle, care aparţine generaţiei următoare şi care a participat la guvernarea cetăţii (apropiat al lui Pericle, el a fost de două ori strateg), este mai puţin sumbru în comparaţie cu cel al lui Eschil. În opera sa imensă – 123 de piese din care doar 7 au ajuns până la noi – nu mai sunt zeii cei care ocupă locul central, ci oamenii şi condiţia lor de muritori. În *Antigona*, el scrie: „Din multe minuni câte există, niciuna nu-i mai mare decât *omul*“[53], şi chiar dacă acceptă că existenţa acestuia rămâne supusă destinului, nu mai este vorba, la el, de fatalitatea exterioară, inexorabilă, pusă în scenă de autorul *Orestiei*. Nenorocirea care-i loveşte pe eroii săi este consecinţa actelor împlinite de nişte fiinţe libere, a căror măreţie, cea a lui Oedip ori a Antigonei, de exemplu, constă în voinţa lor de a rezista nedreptăţii. Şi el a adus teatrului grec importante inovaţii. Şi-a îmbrăcat personajele în costume adevărate. A pus în scenă un al treilea actor. A mărit numărul celor din cor (15 în loc de 12) şi i-a introdus în acţiune. A dat o mai mare importanţă dialogului, a opus şi mai mult caracterele, a dat acţiunii un ritm mult mai antrenant. A adus fiecărei tragedii unitatea, opunând trilogia liberă trilogiei legate (obligaţie a

fiecărui candidat la concursurile dramatice de a prezenta trei opere pe aceeaşi temă). Discursul său, în acelaşi timp maiestuos şi simplu, marchează apogeul limbajului dramatic, aşa cum Fidias a însemnat încununarea sculpturii clasice.

Cu Euripide, cu 15 ani mai tânăr decât Sofocle, se afirmă o altă generaţie: cea care a trăit revoluţia sofiştilor şi care respinge tot ceea ce nu este adevărat şi moral în tradiţie. Cunoscător al lui Anaxagora şi al lui Protagoras, acest fiu născut într-o familie nobilă din Salamina, care a studiat pictura şi care a practicat disciplinele sportive (ar fi fost atlet), a fost puternic influenţat de Socrate. Din cele 90 de opere dramatice pe care le-ar fi compus, 17 tragedii ne-au parvenit intacte, subiectele lor fiind luate din istoria mitică a Greciei şi din ciclurile epice. La început, acestea au suscitat ostilitate din partea atenienilor şi persiflările comicilor. De abia după moartea sa, survenită la Pela, în Macedonia, unde poetul fusese chemat de regele Arkelaus, Euripide a cunoscut în patria sa (era născut la Salamina) un succes imens.

Teatrul său se distinge de cel al predecesorilor săi. Analiza pasiunilor, în special a pasiunilor amoroase, locul acordat rolurilor feminine, pateticul situaţiilor, preocupările politice şi filozofice joacă la el un rol considerabil. Euripide a căutat să reînnoiască subiectele şi să-şi umanizeze protagoniştii tragediilor sale situând acţiunea într-un cadru familiar ateninenilor (cea din *Electra* se desfăşoară într-un sat obscur din Argolida şi nu în palatul regal din Argos). A diversificat jocul actorilor, a redus şi mai mult rolul corului şi s-a preocupat îndeosebi de costume şi de regie. Cu cel despre care Aristotel

spunea că este „cel mai tragic dintre poeţi“, *omenescul*, la unison cu învăţătura sofiştilor, va ocupa un rol preponderent pe scena teatrală. Oare Socrate nu asista, dacă este să ne luăn după tradiţie, la toate piesele acestui autor, din care Corneille (în *Medeea*) şi mai ales Racine (în *Andromaca*, *Fedra*, *Ifigenia*) îşi vor face unul din modelele lor preferate, 2000 de ani după dispariţia sa?

Născută şi ea din celebrarea sărbătorilor dionisiace, comedia a păstrat de la origini – cortegiile burleşti, punctate cu glume, cuvinte deocheate şi cântece, care urmau după ceremoniile religioase – caracterul bufonier şi satiric. Spre deosebire de tragedie, comedia nu s-a fixat în Atica. A existat, într-adevăr, în prima jumătate a secolului al V-lea, la Siracuza, o comedie numită „doriana“, care-şi extrăgea subiectele din viaţa de zi cu zi şi al cărei principal reprezentant a fost Epiharm. Dar operele care o compuneau s-au pierdut, ca şi cele ale autorilor atenieni din aceeaşi perioadă (Hoimides, Magnes, Eufronios), ca şi pantomimele, farsele şi divertismentele mitologice a căror urmă o găsim în Grecia Magna şi la Megara.

De-abia după 460 î.e.n., comedia a fost admisă la Atena la reprezentaţiile oficiale. Considerată ca un gen minor, ea a purtat multă vreme amprenta originii sale populare. Dar nu a întârziat să joace în cetate un rol foarte important întrucâtva comparabil cu cel jucat de presa scrisă şi de revistele şansonetiştilor din zilele noastre. Evenimentele vieţii politice, sociale, culturale ale cetăţii erau evocate în aceste comedii. Autorul apărea cu faţa descoperită şi se adresa publicului denunţându-şi

adversarii şi provocând râsete pe seama lor. Cei vizaţi erau desemnaţi nominal sau figuraţi prin măşti şi prin aluzii înţelese imediat de spectatori. Ferindu-se să rănească sentimente profunde, actorii spuneau în rest totul, chiar şi cele mai jignitoare mojicii. Totuşi, când existau situaţii delicate, se impunea un fel de cenzură; în 440-439, un decret a interzis chiar punerea în scenă a personalităţilor cunoscute, dar a fost abrogat odată îndepărtat pericolul exterior.

Partidul democrat fiind la putere în cea mai mare parte a secolului al V-lea, comedia a constituit unul din mijloacele de expresie favorite ale fracţiunii reacţionare şi ostile războiului. Acesteia îi slujeşte opera lui Aristofan (vreo 40 de comedii, din care doar 11 ne-au parvenit integral), critic acerb şi nedrept al marilor spirite din vremea sa, de la Pericle la Euripide şi Socrate, văzut ca cel mai nociv dintre sofişti. Dorindu-se apărător al moralei şi al educaţiei tradiţionale, din vremea războiului peloponeziac, autorul *Viespilor* şi al *Adunării femeilor* a devenit purtătorul de cuvânt al ţăranilor doritori de pace, împotriva „demagogilor“ care favorizau războiul. I s-a întâmplat să ilustreze zei ridicoli şi nu a ezitat să folosească noutăţi când acestea serveau ideilor sale. De fapt, acest genial meşteşugar al cuvântului, care ştia admirabil să alterneze gluma cea mai fără de perdea cu poezia cea mai rafinată, avea în vedere să distreze un public mereu înclinat, în această capitală a spiritului critic, să audă glumindu-se pe seama conducătorilor, pe care el însuşi i-a adus la putere şi pentru care va vota în continuare. Şi astfel, acestui gen i se deschid orizonturi nebănuite.

Acest gen se va modifica totuşi în secolul al IV-lea. În timp ce tragedia apune iremediabil, reproducând la nesfârşit modelele elaborate cu un secol în urmă, comedia îşi păstrează vitalitatea, dar se transformă radical. Renunţând, din motive politice, dar şi pentru că începea să plictisească publicul, la satirele explicit actuale, autorii se apleacă asupra studiului moravurilor odată cu aşa-numita „comedie medie“, apoi asupra caracterelor şi a „dramei burgheze“, inspirându-se dintr-o morală pozitivă. Este momentul în care Aristotel va propune una din primele definiţii ale comediei care, după el, trebuie să fie „imitarea unor oameni de calitate morală inferioară, nu în orice fel de viciu, ci în domeniul ridicolului, care formează o parte a urâtului“.

Perioada clasică a văzut dezvoltându-se în Grecia două genuri literare noi: istoria şi retorica. Prima s-a născut din întretăierea a două tipuri de povestiri: povestirile mitologice în proză, provenite direct din tradiţia epică şi care tratau despre genealogii şi despre întemeierea oraşelor, şi relatările de călătorie, care au pus, în acelaşi timp, după cum s-a văzut, fundamentele cunoaşterii geografice. Încă din secolul al VI-lea, Hecateu din Milet publicase, după un lung periplu prin Imperiul persan, o *Călătorie în jurul lumii*, în care apăreau câteva notaţii istorice. În *Genealogiile* sale, în care evoca trecutul Greciei, el a folosit pentru prima dată cuvântul *istorie*, în sensul de „anchetă“, manifestând faţă de legende un scepticism care caracterizează, de altfel, această primă „şcoală istorică“ ioniană.

Dar adevăratul fondator al acestei discipline, acela pe care grecii îl numeau deja „părintele Istoriei“, a

fost Herodot din Halicarnas. Născut pe la 484, făcând parte dintr-o familie bogată refugiată în Samos în timpul războaielor medice, acesta a călătorit mult în Asia, în Africa (a urcat pe Nil până la insula Elefantina) şi în lumea greacă, înainte de a se fixa la Atena, unde a devenit prietenul lui Sofocle şi al lui Pericle, şi unde a murit pe la 425, fără a-şi vedea terminate *Istoriile* sale – nouă cărţi consacrate narării războaielor medice şi evenimentelor petrecute cu puţin înaintea lor. De fapt, Herodot se interesează de civilizaţiile pe care le descrie mai mult ca etnograf decât ca istoric. În plus, scrisă în dialect ionian, opera sa rămâne tributară tradiţiei epice. Ea cuprinde, ca şi epopeea, scene de bătălie, dar şi scene din intimitatea cetăţii; dă prioritate supranaturalului şi, pe alături, are puternice accente de naivitate. Dar, totodată, face dovada unei griji reale de a fi obiectivă şi, mai ales, înmulţeşte şi confruntă diversele surse de informaţie de care a putut dispune: mărturii orale, inscripţii, liste oficiale, arhivele sacre de la Delfi sau din Samos, lucrările anterioare ale lui Hecateu şi Xantos etc. Dorinţa sa de a cerceta adevărul discutând raţional legenda este reală şi deja revoluţionară în epocă, tot aşa cum se străduieşte să puncteze umanul în derularea evenimentelor.

Dacă Herodot a fost „părintele istoriei“, atenianul Tucidide a dat acestei discipline rigoarea metodologică ce a făcut din ea altceva decât un simplu gen literar, încă impregnat de legendar şi de superstiţii. Tot el a inventat ceea ce numim „istoria prezentului“, relatând contemporanilor evenimente – în speţă, războiul peloponeziac – al căror martor şi actor a fost. Tucidide era într-adevăr strateg când a

fost însărcinat, în 424, să supravegheze coastele Traciei. Neputând să-l împiedice pe spartanul Brasidas să cucerească Amfipolisul, a fost condamnat la exil şi deci şi-a redactat opera pe pământ străin.

Discipol al sofiştilor, Tucidide face din om resortul exclusiv al istoriei, nu numai al celei pe care o prezintă şi de limitele căreia îşi dă seama, ci şi al ansamblului de evenimente care punctează devenirea umană în general. Proiectul său vizează a explica nu numai faptele pe care le povesteşte, ci şi „pe acelea care, în viitor, în virtutea trăsăturii umane care le caracterizează, vor fi analoage ori asemănătoare“. De aceea caută să explice mai ales raţional, terminând-o cu legendele cele mai trainice, cu anecdotele inutile, cu evocarea intervenţiei divine. Consultând izvoarele, verificând fiecare mărturie, păzindu-se să ia partea cuiva, evitând digresiunile şi efectele de stil, el se străduieşte să scoată în relief cauzele profunde ale unui război a cărui victimă a fost, dar pe care îşi dă osteneala să-l privească obiectiv. Printre aceste cauze, „cea mai adevărată“, afirmă el, ţine de temerile pe care le suscita în lumea greacă puterea crescândă a Atenei şi logica „imperialistă“ a conducătorilor ei. Nici nu se poate mai lucid! După el, disciplina numită istorie tinde să regreseze, chiar şi sub forma alertă a lui Xenofon, al cărui moralism şi parţialitate aduc prejudicii importante calităţii literare.

Elocinţa şi retorica cunosc, dimpotrivă, în secolul al IV-lea o înflorire remarcabilă. Influenţa sofiştilor este esenţială, în sensul că au fondat, tehnic vorbind, „arta cuvântului“ şi au dat acesteia statutul privilegiat al unei profesiuni liberale, lucrative şi

prestigioase. „Logografii“ (care redactau pledoariile celor ce făceau plângeri ori ale inculpaţilor într-un proces) şi oratorii profesionişti se îmbogăţeau, într-adevăr, rapid odată deveniţi celebri. Aşa, de exemplu, Demostene a reuşit să-şi refacă averea delapidată de tutorii lui, câştigând mult mai mulţi bani graţie aurului perşilor şi a tot felul de escrocherii de care era acuzat.

Printre marii oratori „atici“ ai secolului al IV-lea, metecii îşi aveau şi ei locul lor: Lisias, Iseu şi Dinarc, originari, respectiv, din Siracuza, Chalcis ori Corint. Dar două nume merită a fi citate – cele ale lui Demostene şi Isocrate –, atât pentru calitatea artei lor, cât şi pentru influenţa pe care au exercitat-o, atât în timpul vieţii cât şi după moartea lor. Primul a fost, incontestabil, geniul oratoric al vremii sale. Patima, elanul patriotic, patosul ce impregnează, printre altele, *Filipicile* sale, fac din ele un model de retorică – acţiune. Cel de-al doilea, cu toate că şi-a pus şi el talentul în serviciul cetăţii şi al elenismului, îndemnându-i pe greci să se unească împotriva barbarilor şi pe atenieni să conducă războiul împotriva perşilor, este, înainte de toate, un filozof şi un „profesor de retorică“, pentru care iniţierea în această disciplină trebuie să ducă la formarea omului onest şi a cărui învăţătură a traversat secolele până în vremurile noastre.

Nu tocmai în domeniul literelor perioada elenistă şi-a dat operele sale cele mai strălucite; includem aici totuşi Alexandria, unde condiţiile de muncă ale slujitorilor scrisului şi ai cuvântului erau deosebit de favorabile, odată cu instituirea *Museionului* (la început dedicat cultului Muzelor), unde scriitori, savanţi şi artişti îşi puteau continua munca fără

grija zilei de mâine, şi odată cu faimoasa bibliotecă în care se aflau deja 200.000 de volume în 285 (acestea vor ajunge la 700.000 în anul 48).

Literatura „alexandrină“ este, înainte de toate, fructul erudiţiei şi al exegezei textelor. Savanţii autori adunaţi în capitala Lagizilor au început să culeagă şi să comenteze imensul corpus de texte de limbă greacă, din care o bună parte a ajuns până la noi prin intermediul lor, în nişte compilaţii din care nu cunoaştem decât fragmente. Rolul lor în transmiterea culturii clasice a fost deci considerabil. Dar a contribuit, în acelaşi timp, la osificarea literaturii elenistice, înclinată să reproducă servil ilustrele modele ale trecutului şi, lipsită de orice inspiraţie populară, ce a devenit astfel privilegiul unei elite reduse. Declinul este observabil în special în proză. Tentativele mesenianului Evhemes de a dezvolta, cu a lui *Panhaia*, un fel de roman de anticipaţie[54], au rămas fără viitor. Elocinţa, devenită un ritual retoric şi repetitiv, este în agonie. Doar istoria mai înseamnă ceva cu Polybios, dar acesta din urmă, ostatic predat romanilor de perşi, după bătălia de la Pydna, este deja un istoric din epoca romană.

Poezia este puţin mai bine reprezentată, cu opere didactice precum *Fenomenele*, în care Aratos descrie sistemul ceresc interpretându-l după teoriile astronomice ale lui Eudoxiu din Cnidos, cu *Imnurile* lui Calimah şi *Argonauticele* lui Apolonius din Rodos, sau cu *Idilele* bucolice compuse de siracuzanul Teocrit, instalat în Alexandria, sub Ptolemeu II, căruia îi datorăm câteva piese cărora nu le lipseşte nici emoţia, nici o anumită vigoare. Cu el, poezia alexandrină manifestă, dincolo de o

simplă repetiţie a formelor, un spirit nou, punând în centru individul, sentimentele sale, destinul său. El creează, de asemenea, numeroase epigrame a căror vogă se va păstra mult timp în lumea bizantină.

În ceea ce priveşte teatrul, în special teatrul tragic, acesta cunoaşte un declin iremediabil, strivit sub povara modelelor atice şi incapabil de a se reînnoi. „Clasicii“ continuă să fie jucaţi, cu o anumită predilecţie spre Euripide, dar niciunul dintre autorii care au încercat să-şi regăsească suflul – că e vorba de Calimah ori de autori grupaţi sub numele de „Pleiada“ – nu au lăsat vreo operă demnă de marii dramaturgi ai trecutului. Comedia, în forma reînnoită din a doua jumătate a veacului al IV-lea, a supravieţuit mai bine, graţie, în special, lui Menandru, un bogătaş atenian, discipol al lui Epicur, ale cărui piese excelau în a înnoda o intrigă şi a descrie caractere vii şi tipologii sociale ce vor servi ca model multor generaţii de autori de comedie până la Marivaux.

Artele în Grecia

Din imensa moştenire pe care ne-au lăsat-o grecii, nimic nu a marcat atât de puternic şi de durabil cultura popoarelor Europei ca imensul corpus artistic a cărui cunoaştere directă nu ne-a parvenit decât târziu, prin rămăşiţe, şi într-o ordine inversă marilor faze ale civilizaţiei greceşti. Vreme îndelungată, într-adevăr, arta grecească nu a fost percepută decât graţie copiilor datând din perioada romană, dintre care câteva erau dintr-o epocă târzie şi executate într-o factură academică. De-abia în secolul al XVIII-lea, odată cu primele mari descoperiri arheologice, arta clasică a început să fie descoperită, nu fără reticenţe uneori (cu ocazia sosirii lor la Londra, plăcile Pantenonului au fost considerate de unii drept copii târzii şi mediocre). Cât despre perioada arhaică, interesul purtat acesteia datează de aproximativ o sută de ani.

Datorită descoperirilor arheologice, ştim astăzi că în domeniul artistic, mai curând decât în cel al literaturii ori al gândirii, nu a existat – în sensul comun dat acestui termen – „miracol grec“, adică apariţia bruscă a unei arte ajunse la perfecţiune prin nu se ştie ce mutaţie spontană. Ştim că acele capodopere ale statuilor atice din secolul al V-lea au fost pregătite timp de două-trei secole de eforturi lente, şi că apariţia lor datorează mult contactelor prelungite ale elenismului cu celelalte civilizaţii mediteraneene şi orientale. Egiptul, civilizaţiile mesopotamiană şi anatoliană, Creta, lumea micenianã au dezvoltat, cu mult înaintea secolului

lui Pericle şi al lui Fidias, o artă de o mare bogăţie, a cărei moştenire a fost preluată de creatorii lumii clasice.

Dacă există vreun „miracol“, acesta nu rezidă în apariţia bruscă a fenomenului, ci în perspectiva mereu alta pe care arta greacă, în ansamblul ei, o aduce relaţiei dintre om şi mediul ce-l înconjoară, făcând din primul măsura oricărui lucru, aşezându-l în centrul sistemului său de reprezentare, făcând din imaginea corpului său tema majoră de inspiraţie. Nu este surprinzător, în aceste condiţii, că epocile şi generaţiile care au avut drept grijă esenţială să-şi fondeze sistemul de valori pe om, mai degrabă decât pe o dogmă prestabilită – că e vorba de una religioasă, filozofică sau politică – au ştiut să reînnoade tradiţia cu idealul artistic al grecilor şi au putut uneori să se compare cu aceştia, în timp ce toate încercările operate în sens contrar au ajuns la pastişe grosolane. În prima categorie, vom aşeza diferitele „renaşteri“ europene şi, în special cea care şi-a luat drept sursă *umanismul*, în cea de-a doua, eforturile zadarnice făcute de toate totalitarismele contemporane de a-şi apropria mesajul estetic al Greciei antice; pe de o parte, *David* al lui Michelangelo şi statuile lui Bernini, de alta, cele ale lui Arno Breker sau, şi mai rău, trupurile numai muşchi care înconjoară *Foro italico* din Roma.

Arta greacă propriu-zisă apare încet din secolele obscure ale propriului „Ev Mediu“. După fastuoasele palate miceniene şi cretane, arhitectura şi arta statuară sunt practic inexistente. Nu mai rămâne nicio urmă din edificiile construite de micii regi care au servit de modele eroilor homerici, nici

din templele unde erau deja celebrate zeităţile Olimpului. De-abia la începutul secolului al VII-lea se găsesc ruinele unor modeste capele. În timpul acestei perioade, ceramica constituie unica mărturie a unei sensibilităţi artistice încă foarte legată de nevoile economiei şi ale practicilor funerare. În toate părţile lumii greceşti, se fabrică numeroase vase cu decor geometric de culoare neagră sau roşiatică, pe un fond gri sau bej. Primele motive sunt deosebit de simple: romburi, capre, haşuri etc., dispuse în registre suprapuse. Începând cu secolul al VIII-lea, apar totuşi în cadrul mobilierului funerar cratere şi amfore pe care sunt reprezentate figuri vii, în special cai, şi chiar personaje umane – totul tratat foarte schematic.

Odată cu progresul navigaţiei şi începuturile colonizării, lumea greacă se deschide influenţelor străine, în special celor din Orient. De aici rezultă un aflux de obiecte exotice aduse de marinari şi de negustori (vase, dar şi statuete, broderii) şi o reacţie a artiştilor Eladei – reacţie sensibilă mai ales în cetăţile maritime care jalonează drumurile spre Asia – împotriva austerităţii decorului geometric. Este perioada denumită şi „orientalizantă“, marcată în ceramică prin folosirea culorilor vii (purpuriul, violetul, albul) care înconjoară siluetele negre, pentru extrema delicateţe a desenului, pentru abundenţa de figuri împrumutate din bestiarul real ori imaginar al ţărilor îndepărtate (lei, pantere, sfinxul etc.), pentru reprezentarea din ce în ce mai frecventă a fiinţei umane: războinici, eroi homerici sau divinităţi antropomorfe. Aceeaşi influenţă orientală domneşte şi în cazul altor arte minore, precum prelucrarea aurului, care, e adevărat, a

lăsat puţine piese.

Marea sculptură greacă care îşi face apariţia în secolul al VII-lea şi a cărei destinaţie este, în mod esenţial, religioasă şi de cult este mai puţin tributară, se pare, contactelor cu Asia, chiar dacă Egiptul şi Mesopotamia au furnizat artiştilor schemele iniţiale. Două tipuri domină producţia atelierelor de sculptură: *kouros*-ul, reprezentat în goliciunea-i virilă, şi *kore*, al cărei veşmânt placat peste corpuri ascunde puţin atributele feminităţii. Ambele modele sunt reprezentate într-o atitudine hieratică, care ne aduce aminte de statuile egiptene. Pentru a găzdui aceste figuri divine, se vor construi temple concepute după modelul locuinţelor omeneşti: prototipul este *megaron*-ul micenian[55].

Secolul al VI-lea coincide *stricto sensu* cu ceea ce noi considerăm a fi faza „arhaică“ a istoriei artistice a Greciei. Dominată, începând de la jumătatea secolului, de producţia atelierelor Aticei, ceramica se transformă. Ea renunţă, puţin câte puţin, la figurile animale şi la reprezentările de fiinţe monstruoase, pentru a se consacra, în special, imaginii omului în viaţa sa de zi cu zi (banchete, dansuri rituale) sau spre scene mitologice ori epice (luptele cu Amazoanele, războiul Troiei, legendele lui Hercule şi Tezeu etc.). Tehnica este cea a figurilor negre pe fond roşiatic, cu incizii pentru a marca detaliile musculaturii sau ale veşmântului, acest lucru cel puţin până pe la 535. Începând cu această dată, începe să se utilizeze procedeul figurii roşii şi se încredinţează penelului redarea de detalii, ceea ce permite reproducerea cu mai multă precizie a trăsăturilor feţei. Pictori ca Exekias şi Amasis

devin celebri folosind prima tehnică, Eufronios şi Oltos, pe cea de-a doua.

Inspiraţia sculptorilor continuă să privilegieze în timpul acestei perioade figurile izolate de *kouroi* şi de *korai*, chiar dacă e vorba de a reprezenta o divinitate sau un defunct grijuliu să rămână sculptat după moarte, aşezându-şi o statuie pe mormânt. Puţin câte puţin, totuşi, personajele prind viaţă, relief, îşi văd veşmintele şi trăsăturile feţei împlinindu-se. La Atena, sunt reprezentate adevărate grupuri: *Moscoforul* din Muzeul Acropolei, care reprezintă un credincios purtând pe umeri viţelul pentru sacrificiu, sau *Cavalerul Payne-Rampin* de la Luvru, care face corp comun cu calul său[56].

Aceste progrese în sculptură, încă modeste, merg mână-n mână cu realizările din domeniul arhitecturii religioase. Templul capătă măreţie. Piatra şi marmura înlocuiesc lemnul şi cărămida. Planul dreptunghiular cu trei nave, separat de două rânduri de coloane, se impune, odată cu tendinţa de a ridica edificiul pe un soclu cu tribune şi de a-l înconjura cu un portic[57]. În sfârşit, în acea epocă încep a se fixa cele două stiluri arhitecturale care stabilesc raportul între coloană şi partea superioară: doricul şi ionicul. Atât în primul cât şi în celălalt, decorul ocupă, pe frontonul edificiului cât şi pe frize, un spaţiu important, fie că e vorba de un decor pictat sau, cazul cel mai frecvent, de basoreliefuri sculptate. Mai puţin tributari, ca în cazul sculpturilor ronde-bosse, constrângerilor de măreţie şi soliditate, artiştii vor putea da operelor lor mai multă mişcare şi, mai ales, îşi vor regrupa personajele în compoziţii, reprezentând, ca şi pe

vase, scene variate: vânători, lupte, evocări mitologice etc.

Pe parcursul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al VI-lea şi al primului deceniu din cel de-al V-lea, arta greacă cunoaşte o transformare profundă, consecinţă, în acelaşi timp a măiestriei tehnice dobândite de creatori şi a efectelor asupra mentalităţilor ale marilor mutaţii politice şi sociale care coincid, în anumite cetăţi, şi în special la Atena, cu instaurarea democraţiei. Odată cu apariţia pe frontoanele templelor nu numai a unor scene mitologice, ci şi a divinităţii reprezentate în toată gloria ei, odată cu schimbările operate în tratamentul chipurilor şi al sentimentelor pe care acestea le exprimă – este momentul când surâsului puţin înţepenit al figurilor de bărbaţi şi de femei din primele două treimi ale secolului al VI-lea i se substituie expresia severă şi puţin tristă care, de exemplu, se regăseşte la Apollo de Piombrio sau la celebra *Îmbufnată* –, odată cu supleţea mişcărilor şi importanţa dată modelului corpului omenesc, apar trăsăturile unei noi arte care marchează sfârşitul perioadei arhaice şi începuturile perioadei „clasice“.

Aceasta cunoaşte apogeul la Atena în cursul jumătăţii de secol ce urmează după încheierea războaielor medice. Capitală a unui vast imperiu maritim, ale cărui venituri îi alimentează visteria, cetatea Atena este în contact cu toată lumea greacă şi cu periferia „barbară“. Ea beneficiază, pe de o parte, de relativa eclipsare a rivalelor sale: Sparta, dominând mereu militar, dar prea închisă în tradiţii pentru a vedea reînnoindu-se inspiraţia artiştilor săi, Corintul, hărţuit între cele două cetăţi hegemonice ale Greciei peninsulare, Ionia, ruinată

de dominaţia persană. Echilibrul instituţiilor sale, pacea socială pe care o impun în cetate deţinătorii democraţiei, calitatea personalului politic, ataşamentul cetăţenilor la patria ateniană şi la religia civică, ruinele războiului însuşi care sunt peste tot, în această cetate unde totul se reconstruieşte, toate aceste lucruri fac din Atena epicentrul unei arte care reuşeşte minunea de a atinge universalul, traducând în piatră şi marmură aspiraţii care sunt cele ale elitei *polis*-ului. Dacă există „miracol grecesc“, atunci el se găseşte în această sublimare a condiţiilor de viaţă colectivă a atenienilor, în concepţia despre om, în sensibilitatea lor religioasă, ajungând, printr-un imens efort de raţionalizare, la redarea a ceea ce este permanent în om. 2000 de ani mai târziu, din această lecţie, „umaniştii“ şi artiştii Renaşterii vor extrage esenţa „revoluţiei lor culturale“, înaintea clasicismului francez al „Marelui Secol“ şi a spiritului „Luminilor“.

Două nume sunt legate de preeminenţa artistică a Atenei: cel al lui Pericle, căruia îi revine meritul de a fi dat impulsul iniţial, de a fi fixat orientările şi de a fi găsit sumele necesare, şi cel al lui Fidias, adevărat maestru al reconstruirii Acropolei, căruia, de altfel, Pericle i-a dat misiunea de a face din această colină sacră cel mai frumos ansamblu al lumii greceşti. Fidias, de la care nu cunoaştem în mod sigur nicio operă ieşită din mâinile sale, avea pe atunci 35 de ani. Fiu al atenianului Harmides, fusese, se pare, pictor înainte de a se fi consacrat sculpturii alături de Miron şi de Policlet, şi înainte de a-şi fi făcut, în acest domeniu, o reputaţie de mare maestru, sculptând, printre altele, un

monument în onoarea lui Miltiade, statuile Atenei Lemnia şi ale Atenei Promachos din Atena, cât şi statuia lui Zeus din Olimpia.

Colina sacră, care a fost în grabă amenajată de Temistocle în perioada războaielor medice, era, pe la 460, acoperită de ruine şi de monumente distruse. A trebuit să se distrugă pentru a se reconstrui. Pentru a-şi putea duce sarcina la bun sfârşit, Fidias s-a înconjurat de o echipă prestigioasă, cuprinzându-i pe arhitecţii Ictinos, Mnesicles şi Coroibos, antreprenorii Polignot şi Colotes, sculptorii Alcamene, Paionios şi Cresilas. Din 448 până în 432, Ictinos a construit, odată cu Partenonul, în întregime din marmură de Pantelic, sanctuarul cel mai venerat al Aticii şi, probabil, edificiul cel mai tipic al arhitecturii religioase greceşti, „templul“ prin excelenţă. Combinând armonios doricul (coloane, arhitravă) şi ionicul (friză continuă), arhitectul şi echipa sa au calculat şi executat totul cu minuţiozitate. Fidias, care era ocupat în timpul construirii templului cu realizarea şi cizelarea statuii zeiţei pe care trebuia s-o adăpostească, s-a pus pe treabă, sculptând unele părţi ale programului stabilit, care cuprindea, pe frontoane, naşterea miraculoasă a Atenei şi cearta sa cu Poseidon pentru Atica, pe friza dorică lupta zeilor cu giganţii, victoria grecilor asupra amazoanelor, cucerirea Troiei şi centauromahia[58], în sfârşit, pe friza ionică, faimoasa procesiune a Panateneelor.

Propileele, ansamblu de portaluri ce deschideau accesul spre Acropole, au fost construite între 437 şi 431 de Mnesicles. Ansamblul se armoniza cu Partenonul şi cu templul Atenei Nike, mic sanctuar

construit după pacea din 421: o bijuterie din marmură care consacra resurecţia şi apogeul artei ioniene. În sfârşit, s-a construit, peste un lăcaş consacrat celor mai vechi culte din Atica aflat în faţa Partenonului, Erehteionul (consacrat zeiţei Atena şi lui Erehteu, suveranul legendar al Atenei), un mic templu cu un plan interior complicat, dar a cărui eleganţă exterioară şi rafinament puţin cam preţios contrastau cu sobrietatea riguroasă a marelui templu. Început înainte de templul dedicat Atenei Nike, acesta n-a fost terminat decât pe la 407 de Filocles.

Chiar dacă Atena ocupă primul loc în producţiile arhitecturale ale epocii, datorită, în acelaşi timp, excelenţei operelor realizate şi importanţei programului adoptat şi pus în practică (odată cu reconstrucţia Acropolelor, Pericle a dat de muncă atenienilor pentru mai bine de 20 de ani), aceasta nu a avut monopolul construcţiilor întreprinse în cursul acestei prime perioade de apogeu a epocii clasice. În cea mai mare parte a secolului al V-lea, cetăţi şi sanctuare panelenice au rivalizat puternic în generozitate pentru a ridica zeilor monumentele cele mai frumoase şi mai mari. În Italia de Sud şi în Sicilia, unde au fost construite, începând cu secolul al VI-lea, ansambluri gigantice (precum templul Herei şi al Atenei din Paestum), dăinuie moda edificiilor puternice, care combină, ca la Selinunt, elemente dorice şi ioniene. În Peloponez, realizarea cea mai de vază este templul lui Zeus din Olimpia, edificat între 470 şi 456, datorită afluxului de pelerini şi pioaselor lor contribuţii: aici domneşte doricul şi acesta oferă credincioşilor, în ciuda podoabei sale sculpturale, un decor de o sobrietate

deosebită. Tot în această epocă, Egina, care a fost proclamată cetatea cea mai viteză după bătălia de la Salamina, îşi consacră cea mai mare parte din pradă pentru a finanţa construirea unui templu dedicat zeiţei Atena Afaia, Argosul edifică marele său templu dedicat Herei, iar micul orăşel Bassae, în Arcadia, şi-l consacră pe al său lui Apollo, la sfârşitul secolului, în timp ce mişcarea de construcţie sau de reconstrucţie se întinde din nou pe litoralul Asiei Mici.

Această vârstă de aur a arhitecturii sanctuarelor nu este dublată de nicio inovaţie revoluţionară în materie de construcţie şi decoraţii. Planul de ansamblu se reduce întotdeauna la o sală dreptunghiulară, precedată, la cele două extremităţi, de porticuri, deasupra cărora se găsesc frontoane triunghiulare. Tehnica acoperirii cu decoraţii nu se schimbă nici ea, chiar dacă elementele decorative împrumutate registrelor sunt amestecate, adesea, cu caracteristicile doricului şi ionicului. Singura noutate este apariţia coloanei „corintice“, cu capitelul ei exuberant, coloană care cunoaşte o largă difuzare la sfârşitul secolului al V-lea.

În domeniul sculpturii, în special, se dezvoltă gustul clasic, fie că e vorba de tehnica ronde-bosse sau de arta basoreliefului. Cu Fidias, despre care anticii ziceau că cine a putut să contemple statuia lui Zeus pe care acesta a realizat-o pentru templul din Olimpia – un ansamblu colosal de plăci de aur şi de fildeş montat pe un tron de abanos – nu mai putea fi niciodată nefericit, triumfa o artă care, la antipozii academismului sever, vizează, prin seninătatea pe care o inspiră, ceea ce este

permanent în natura umană şi în raportul acesteia cu lumea. O atare inspiraţie animă şi echipa care s-a constituit pentru a sculpta friza Panateneelor: 400 de personaje şi 200 de animale desfăşurate pe un basorelief de marmură de 160 de metri, care constituie expresia plastică cea mai înaltă a religiei civice, aceea pe care conducătorii cetăţii au căutat s-o pună în relief în cadrul cultului consacrat zeiţei protectoare.

Alături de acest maestru de necontestat al sculpturii atice, două nume merită încă a fi citate. Mai întâi, cel al lui Miron din Teba, născut pe la 490, căruia îi datorăm printre primele realizări ce redau, cu multă veridicitate, mişcarea, precum grupul *Atena şi Marsyas*, campionul Ladas, reprezentat în timp ce fugea pe vârful picioarelor, sau faimosul *Discobol*. Apoi, cel al lui Policlet din Argos care, între 460 şi 420, a produs un anumit număr de opere, printre care statuia lui Cyniscos din Mantineea, *Doriforul* (purtătorul de lance) şi *Diadoumenul* (bărbatul ce se încoronează) – toate marcate de voinţa de a traduce euritmia corpului în repaos. Cu toate că a avut grijă să ilustreze în statuile sale din bronz teoriile matematice pe care le concepuse asupra proporţiilor ideale ale corpului omenesc (a redactat, într-adevăr, un tratat, *Canon*), Policlet a ştiut să dea personajelor sale veridicitate şi o uşurinţă în atitudini care, dacă le punem în legătură cu seninătatea expresiei, fac din el maestrul artei echilibrate şi raţionale la care se referea generaţia primului clasicism. Ceea ce îl caracterizează în general pe acesta, în afara perfecţiunii tehnice, este refuzul anecdoticului, al particularului, al etalării pasiunilor şi a

sentimentelor. Nimic violent nu se impune privitorului. Nimic nu este trecător şi întâmplător. Totul este măsură, pudoare, voinţă de a produce tipologii fizice şi morale care să transceadă elementul *hic et nunc*.

Toate aceste lucruri nu vor dura mai mult decât prima perioadă a hegemoniei maritime a Atenei. De la sfârşitul „secolului lui Pericle“, apar primele semne ale unei schimbări în concepţia operei de artă. Transformarea moravurilor care afectează societatea atenianã şi neliniştea spiritelor, potenţată de dificultăţile legate de război, se traduc în domeniul artelor plastice – ca şi în domeniile filozofiei, literaturii şi teatrului – printr-o repunere în cauză, timidă la început, apoi din ce în ce mai pronunţată, a principiilor clasicismului. Pudoarea sentimentelor se atenuează, chipurile încep să exprime altceva decât impasibilitatea olimpiană, temele reţinute de artişti promovează pateticul şi accidentalul. Este cazul, de exemplu, al decoraţiilor vaselor cu fond alb – *lekytoi* –, depuse pe morminte: scenele de inspiraţie funerară marchează groaza şi tristeţea provocate de apropierea morţii.

Aceeaşi situaţie se întâmplă şi în ceea ce priveşte marea pictură, cea a vastelor compoziţii murale care decorau zidurile templelor şi pe care nu le cunoaştem decât din informaţiile culese din texte ori de pe reproduceri reduse realizate de olari. Artei măsurate a unui Polignot din Tasos, care a executat între 480 şi 450 grandioase decoraţii murale la Atena, Plateea şi Delfi şi a cărui influenţă a fost imensă, au succedat compoziţiile unui Zeuxis din Heracleea (în Grecia Mare) sau ale unui Parasios din Efes, marcate de dorinţa autorilor de a

reprezenta episoade dramatice şi de a exprima sentimente violente.

Aceste noi caracteristici se vor afirma pe parcursul secolului al IV-lea. Concepţiile estetice care s-au afirmat în Atena lui Pericle şi care corespundeau idealului politic şi religios al *polis*-ului nu puteau să nu fie afectate de consecinţele bulversărilor intervenite în lumea elenică. Interminabilele conflicte dintre cetăţi, disensiunile interne, epuizarea finanţelor publice, relativa îndepărtare de cultele civice şi interesul crescut purtat de greci divinităţilor străine şi altor culte considerate că asigură iniţiaţilor mântuirea în viaţa eternă, toate aceste lucruri au modificat condiţiile în care se elaborau programele arhitecturale şi proiectele decorative.

Totuşi, dacă nicio altă realizare a epocii nu poate fi comparată cu şantierul de pe Acropole, lumea greacă n-a dus lipsă, în timpul acestei perioade frământate, de prestigioase construcţii, dispersate într-un mare număr de oraşe şi sanctuare. În secolul al IV-lea, Atena îşi înfrumuseţează sanctuarul din Eleusis, Delfi şi Efes îşi reconstruiesc, primul, templul lui Apollo, al doilea, *Artemision*-ul, incendiat de Herostrat în 356[59], în Epidaur ofrandele credincioşilor lui Asclepios au permis să se ridice faimosul teatru, în sfârşit, numeroase temple dedicate divinităţilor poliade au fost construite în regiuni rămase până atunci departe de marile construcţii comandate de conducătorii cetăţii: templul Atenei la Tegeea, cel al lui Apollo Ptoios în Beoria etc.

Atena, aşadar, a încetat să mai fie centrul care, de-o manieră cvasihegemonică, să emane comenzi şi

idei. În Asia Mică, acolo unde bogăţiile rămăseseră destul de considerabile pentru a putea finanţa importante programe de construcţie şi decoraţie, artiştii au mers să caute comenzi şi inspiraţie: la Xantos, în Licia, unde a fost edificat, în primul sfert al secolului, un mormânt regal ornat cu statui ale „nereidelor“ (nimfe ale mării), la Halicarnas, în Caria, unde regina Artemisia II a ridicat în memoria regalului ei soţ, Mausolos, un monument colosal („Mausoleul“), din care nu ne-a mai rămas aproape nimic, în afară de elementele de decor păstrate la British Museum, la Efes, pentru reconstrucţia giganticului Artemision ars în 356 etc. Arhitecţii, ca şi sculptorii, sunt greci, dar trebuie să satisfacă anumite exigenţe ale comanditarilor lor, deci să facă ca în proiectele lor să intre elemente împrumutate de la culturile locale. Mausoleul din Halicarnas are, astfel, deasupra o piramidă, iar majoritatea monumentelor edificate în acea perioadă sunt dotate, la cererea clienţilor orientali, cu o decoraţie foarte diferită, în spiritul ei şi prin temele abordate, de cea a clasicismului din Atica.

În contact cu Orientul, se accentuează anumite tendinţe, deja perceptibile în statuaria elenică de la sfârşitul secolului al V-lea. O artă mai sensibilă se afirmă în detrimentul figurilor atemporale din vremea lui Pericle. Scopas din Paros (420-350 î.e.n.), care participă la decorarea templului din Efes şi al mausoleului din Halicarnas, dar care execută şi numeroase lucrări în Atena şi Peloponez (Herakles din Siciona, Afrodita din Elis), sculptează personaje încrâncenate, exprimând pasiunea devoratoare şi tumultul interior, precum *Menada cu puiul de căprioară*. Atenianul Praxiteles (~390-

~330), care a început să sculpteze în registrul lui Policlet, reprezintă când femei despuiate, corpolente, inspirându-se de la soţia sa – care-i era, în acelaşi timp, şi model – Phryné (Afrodita din Cnidos, Afrodita din Tespis etc.), când figuri de tineri având un corp svelt şi o faţă efeminată, încarnându-i pe Apollo, Hermes sau Eros. Proporţiile sunt îndrăzneţe, feţele cu un profil foarte pur sunt alungite şi graţioase. Poziţia în care sunt figuraţi efebii şi zeii este departe de forţa liniştită care îi anima pe viguroşii atleţi din secolul al V-lea. Cât despre Lisip din Siciona, portretistul oficial al lui Alexandru cel Mare, a cărui operă imensă se întinde pe parcursul a 60 de ani, între 370 şi 310, chiar dacă se inspiră şi el din modelele lui Policlet, dă figurilor sale de bărbaţi – *Herakles Epitrapezios* şi, mai ales, *Apoxiomene* (atletul care îşi şterge trupul de sudoare după un efort) – o supleţe şi o mobilitate pe care nu le aveau cele ale maestrului din Argolida. Atleţii săi au muşchii ieşiţi în relief, ochii neliniştiţi, gura puţin crispată. Pugiliştii săi au nasul turtit şi urechile umflate. Realismul şi gustul pentru patetic biruie, la Lisip, ca şi la imitatorii săi contemporani, atemporalitatea senină a figurilor clasice.

Acelaşi lucru se întâmplă şi în ceea ce priveşte pictura, atunci în plin avânt, mai puţin sub forma minoră pe care o îmbracă decorurile obiectelor de ceramică – aceasta din urmă, după ce a cunoscut apogeul în secolul al V-lea, intră într-un relativ declin în perioada de dinaintea cuceririi macedonene – cât în genul nobil al marii picturi murale, de la care, din păcate, nu cunoaştem decât ceea ce ne transmit textele ori ne lasă să

întrevedem palidele copii din epoca romană. Marele nume este aici cel al lui Apeles din Colofon, şi el portretist atras de Alexandru, a cărui operă, ca şi cea a lui Lisip, reliefează, în parte, arta elenistică. Dacă urmărim descrierile pe care le-au făcut anticii în legătură cu principalele sale creaţii (o *Afrodita Anadromenes*, un *Alexandru cu fulgerul*, o alegorie a *Calomniei* etc.), regăsim în tablourile sale trăsăturile care disting statuaria secolului al IV-lea de cea a primului clasicism: o natură exuberantă, figuri umane exprimând sentimente violente, gust pentru drapaje şi podoabe complicate, la fel ca şi cea pentru nuditatea corpurilor. Dar Apeles şi emulii săi au făcut ca, în acelaşi timp, pictura antică să treacă prin nişte transformări revoluţionare. Lor li se datorează faptul de a fi reuşit să redea profunzimea şi etajarea planurilor, ca şi impresia volumului, graţie jocului de lumini şi umbre.

Nu există o adevărată ruptură în materie de arhitectură şi de arte plastice între perioada ce precede imediat cucerirea lui Alexandru şi vremurile „elenistice“. Asistăm doar la exacerbarea tendinţelor care au caracterizat arta secolului al IV-lea, şi care se accentuează odată cu deplasarea centrului de gravitate de la elenismul Greciei continentale şi insulare spre Orient, odată cu dezvoltarea mecenatului princiar, cu cel al „burgheziei“ urbane, la fel de înclinată în a-şi înfrumuseţa diversele reşedinţe, odată cu înmulţirea şi accelerarea schimburilor culturale de-a lungul întregii zone mediteraneene şi până departe, în interiorul Asiei.

Vorbim încă de istorie europeană atunci când evocăm producţiile intelectuale şi artistice ale

statelor născute din destrămarea imperiului macedonean? Esenţial este, de fapt, ceea ce se întâmplă în Alexandria, Pergam, Milet sau Antiohia, adică pe malurile africane şi asiatice ale Mediteranei elenizate. Grecia, devenită teatrul unor războaie fără sfârşit şi pierzându-şi orice independenţă, nu mai este decât o provincie sărăcită al cărei rol politic se reduce simţitor. Atena însăşi este încă de atunci pentru Elada un oraş-muzeu, deja un fel de loc de pelerinaj pentru călători-esteţi, dar academismul care domneşte aici nu duce la nicio inovaţie. Dacă civilizaţia elenistică îşi are locul ei aici, aceasta este pentru că tot ceea ce s-a elaborat nou în teritoriile extraeuropene cucerite de Alexandru s-a făcut sub impulsul grecilor, printr-o osmoză între civilizaţia lor şi culturile autohtone, şi pentru că produsele acestui imens mixaj cultural au pătruns şi au fecundat – datorită contactelor cu Occidentul, prin intermediul marinarilor, al negustorilor, călătorilor şi, în curând, al legionarilor romani – întregul nostru continent.

Arhitectura elenistică a inovat puţin dacă ar fi s-o comparăm cu cea din perioada clasică. S-au construit sau s-au reconstruit temple vaste, precum sanctuarul din Didymai[60], dar nu s-a integrat, în realizarea acestor grandioase edificii, niciunul dintre elementele novatoare care, împrumutate din Orient, ar fi permis revoluţionarea artei de a construi, fie că e vorba de arc, de boltă ori de cupolă. Dacă există totuşi, vreo inovaţie, acest lucru se vede în domeniul urbanismului, în special în repartiţia elementelor tradiţionale ale oraşului – agora, teatru, gimnaziu etc. – şi în împărţirea regulată a locuinţelor, totul fiind conceput după un

plan organizat în funcţie de scopuri atât estetice cât şi funcţionale. Deja în secolul al V-lea, Hipodamos din Milet elaborase un plan în formă de tablă de dame, cu străzi vaste, perfect aliniate, şi cu o repartizare a edificiilor pe sectoare, dar acest principiu nu a fost aplicat decât la o scară redusă. Odată cu oraşul elenistic, şi în special cu cea mai importantă şi mai prestigioasă dintre ele, Alexandria din Egipt, acest principiu devine regula de concepţie a unui urbanism revoluţionar, cu căi perpendiculare străjuite de clădiri cu mai multe etaje, cu porticuri înconjurând pieţele publice sau mărginind principalele străzi, cu teatre din piatră şi cu locuinţe bogate, frumos decorate.

Artele plastice oscilează între două tendinţe principale. Prima este reproducerea la infinit a operelor clasice, fie că este vorba doar de a se inspira din ele pentru a concepe figuri originale cu o oarecare prospeţime – *Venus din Milo*, sculptată în secolul al II-lea şi al cărei autor ne este necunoscut, constituie un bun exemplu –, fie că e vorba de difuzarea în serie de replici şi copii ale unor opere celebre. Avântul sculpturii de apartament face ca unele capodopere să fie reproduse cu zecile, dacă nu cu sutele, în special cele din a doua perioadă a clasicismului, care-i are drept reprezentanţi pe Scopas şi pe Praxitele. Atena se va specializa în acest domeniu şi dacă putem, de exemplu, să ne facem astăzi o idee despre cum arăta zeiţa Atena cizelată de Fidias pentru Partenon, acest lucru este posibil graţie replicii acestei opere care a fost găsită în Pergam. Alături de aceste modele, mult apreciate de colecţionarii particulari bogaţi, proliferează statuile inspirate după cele ale maeştrilor din trecut

şi care, aproape toate, decad într-un manierism academic: Afrodite despuiate, efebi delicaţi reprezentându-i pe Apollo şi pe Hermes, Dionysos-copil în varii replici, satiri şi sileni prinşi în dansurile lor deşănţate etc. Artiştii care se dedică reproducerii acestor modele nu-i mai onorează pe zei, ci satisfac gusturile unui public senzual şi rafinat.

Cealaltă tendinţă prelungeşte, dimpotrivă, şi accentuează gustul, deja larg răspândit în secolul al IV-lea, pentru reprezentarea sentimentelor violente, a episoadelor dramatice, a pasiunii împinse până la frenezie. La Pergam şi în Rodos acest „romantism“ a atins paroxismul. Primul, cu gigantica sa friză de pe altarul lui Zeus şi cu galul său învins care-şi ucide soţia înainte de a-şi lua viaţa, pentru a scăpa de robie, al doilea, cu celebrul său „colos“ gândit de Hares, şi cu nu mai puţin faimosul grup Lacoon şi cei doi fii ai săi, convulsionaţi sub muşcătura şerpilor, pe care-l va admira Michelangelo. Pateticul domneşte aici complet, aşa cum este prezent şi la Antiohia, unde Eutyhides sculptează grupul *Fortuna*, şi peste tot unde se impun influenţele lui Lisip şi ale Şcolii sale, sau cele ale lui Bryaxis, autorul statuii lui Serapis din Alexandria.

Nu totul este melodramă în piatră şi marmură în aceste producţii ale sculpturii elenistice. O statuie anonimă, precum *Victoria din Samotrace*, transmite o reală seninătate şi multe dintre operele judecate drept „grandilocvente“ poartă în ele grija pe care au avut-o artiştii de a exalta măreţia omului şi puterea naturii. În ceea ce priveşte sculptura, adesea blamată şi ea, din Alexandria Egiptului (cuvântul „alexandrinism“ fiind folosit pentru a desemna o

estetică mediocră şi manieristă), ea este departe de a fi peste tot convenţională şi repetitivă. Alături de unele opere academice inspirate din cea mai fadă mitologie, ea a ştiut să combine frecvent realismul vieţii de zi cu zi cu o senzualitate având vagi nuanţe de compasiune, făcând din copil tema sa predilectă, exersându-şi gustul pentru pitoresc, legând alegoria de evocarea naturii.

Aceleaşi tendinţe se manifestă în pictura murală, chiar dacă nu putem să ne facem o idee precisă despre aceasta decât plecând de la texte vechi, de la mozaicuri şi fresce din campaniene (mai ales la Pompei), direct inspirate din modelele greceşti, şi de la rare descoperiri arheologice, precum mormintele macedonene de la Lefkadia şi Vergina-Palatitsa (datând din secolele al IV-lea şi al III-lea). Paralelismul cu evoluţia artei statuare este foarte clar, artiştii împărţindu-se între mereu continua evocare a unei mitologii convenţionale, pateticul situaţiilor şi al figurilor şi reprezentarea realistă a naturii. Din ceea ce putem imagina ori reconstitui, reiese că pictura elenistică a fost, se pare, bine reprezentată, pictorii fiind aceia care, foarte adesea, i-au precedat pe sculptori în căutarea unor efecte.

În schimb, declinul ceramicii pictate, deja perceptibil la sfârşitul secolului al IV-lea, s-a accentuat tot mai puternic, odată cu înmulţirea atelierelor în întreaga lume greacă (Atena pierzându-şi monopolul) şi cu afirmarea gustului clientelei înstărite pentru alte produse de lux: vase metalice, produse din aur şi argint, obiecte din fildeş şi din sticlă etc. Figurinele care duseseră departe reputaţia Beoţiei şi a câtorva centre din

Asia Mică şi-au pierdut şi ele din atractivitate. Producţia în serie a unor obiecte din teracotă, care reprezentau, caricatural, personaje de orice gen, nu numai tinere fragede şi suave, a marcat, odată cu relativa „democratizare“ a cererii, un recul incontestabil al calităţii. Aceasta este situaţia a ceea ce mai subzista din elenism înaintea cuceririi romane. Departe de a face să dispară diversele curente care compuneau patrimoniul cultural şi artistic al lumii elenistice, aceasta avea să-şi extindă, timp de patru secole, geniul în cea mai mare parte a Europei şi să hrănească cu această sevă mereu vie civilizaţia latină.

Capitolul 5
ITALIA ROMANĂ (DE LA NAŞTEREA CETĂŢII LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA Î.E.N)

■ Roma, cea care va realiza prima unificare a unei părţi din spaţiul european, prinde contur într-o Peninsulă Italică care, la rândul ei, nu este în secolul al VIII-lea decât un puzzle heteroclit de popoare supuse influenţei greceşti şi feniciene în Sicilia şi în Italia meridională. Din acest mozaic se nasc etruscii, instalaţi în Toscana, aliaţi cu cartaginezii împotriva grecilor şi purtători ai unei civilizaţii originale. Organizaţi în cetăţi-state conduse mai întâi de regi, apoi de o aristocraţie a marilor proprietari, şi-au construit o cultură în care influenţa greacă se amestecă cu vechea zestre mediteraneeană şi cu elemente împrumutate din Orient.

■ Naşterea Romei, în centrul câmpiei Latium, devine obiectul unei legende care o atribuie lui Romulus şi fratelui său geamăn Remus, hrăniţi de o lupoaică, acesta din urmă fiind eliminat de Romulus după o ceartă dintre cei doi. Istoricii au corectat mitul fondării Romei: Roma a fost

fondată, se pare, în secolul al VI-lea de către etrusci, care i-au transmis civilizaţia. La sfârşitul secolului al VI-lea, înfrângerile etruscilor în faţa grecilor permit romanilor să-i alunge pe regi şi să proclame Republica, supusă de atunci aristocraţiei patricienilor care domina plebea.

■ Aşezată în defensivă în raport cu puternicii ei vecini care o ameninţă, Roma trebuie să mai şi rezolve conflictul care-i opune pe patricieni plebeilor. După retragerea lor pe Aventin, aceştia din urmă obţin cedarea de drepturi politice care şterg, puţin câte puţin, distincţiile iniţiale în favoarea unora noi, care-i vor opune pe bogaţi (nobilitas) săracilor.

■ După ce a organizat, în secolul al IV-lea, o excelentă armată a cărei unitate de bază este legiunea, Roma cucereşte Italia în secolul al III-lea. Ea îşi desăvârşeşte atunci organizarea guvernării sale fondată pe adunările de cetăţeni, Comiţiile, o ierarhie de magistraţi aleşi şi un Senat care asigură continuitatea Republicii şi din care fac parte reprezentanţii marilor familii. Italia cucerită este administrată de prefecţi însă locuitorii săi aveau drepturi civice mai restrânse decât cetăţenii capitalei.

Deşi grecii au ştiut să creeze între ei o adevărată unitate de civilizaţie, ei s-au dovedit incapabili de a ieşi din cadrul politic al cetăţii şi de a opune, în consecinţă, o rezistenţă durabilă puterilor organizate care se găseau la periferia Eladei.

Imperiul lui Alexandru a avut o existenţă prea scurtă pentru a procura lumii greceşti unitatea politică ce i-ar fi permis să supravieţuiască marilor frământări ale secolului al IV-lea şi niciuna dintre marile monarhii fondate de succesorii cuceritorului macedonean nu a ştiut să-şi impună hegemonia rivalelor sale, ceea ce a permis romanilor să le cucerească una după alta.

Prima tentativă adevărată de unificare aplicată unei fracţiuni importante a spaţiului european aparţine Romei. Cu siguranţă, nu toată Europa a fost supusă legii cuceritorilor latini. Germania şi imensele spaţii situate în estul şi nordul Dunării şi al Rinului au scăpat aproape în întregime dominaţiei acestora, însă Europa de sud în totalitatea ei, cea de vest şi de centru, în special, au fost puternic romanizate. Imperiul, chiar dacă va dispărea în secolul al V-lea, ca urmare a consecinţelor conjugate ale degradării societăţii în interior şi a loviturilor date de popoarele barbare, amintirea unei unităţi romane şi cea a unei *pax Romana* vor supravieţui acestui dezastru pe parcursul întregului Ev Mediu şi vor inspira până în epoca modernă încercările de unificare a continentului.

Italia primitivă şi prezenţa etruscă

Câte bogăţii şi câte splendori pe coasta Campaniei, această capodoperă la care natura a contribuit cu tot geniul ei! Mai adăugaţi câmpiile fertile, coastele mereu însorite şi atât de bine expuse, desişurile lipsite de orice le-ar putea dăuna, pădurile umbroase, vegetaţia variată, munţii de unde coboară atâtea adieri de vânt, rodnicia seminţei, a vinului, a uleiului, turmele ce poartă preţioasa lor lână, taurii plini de forţă, lacurile, nenumăratele fluvii şi izvoare care o stropesc, mările, porturile, acel pământ care se oferă peste tot comerţului şi care înaintează, de la sine putere, spre marea învolburată, grăbit să le dăruiască muritorilor fericirea.

Astfel se exprimă Pliniu cel Bătrân (*Istoria naturală*, III-6) în secolul I e.n. Dacă pentru acest „om din nord“ (el s-a născut în apropierea lacului Como), Campania este un adevărat paradis terestru, acest lucru este posibil pentru că Pliniu cel Bătrân o compară cu restul Italiei peninsulare – „Italia“ antică exclude câmpia Padului, locuită de celţi şi care purta numele de Galia Cisalpină, cât şi limita muntoasă din nord –, ţinut în general vitregit de natură şi sărac totodată.

Muntele este omniprezent, ca şi în Grecia. Nu tocmai cu vârfuri impunătoare, dar greu de trecut. Munţii Apenini ocupă cea mai mare parte a peninsulei şi creează un relief foarte compartimentat. Regiunile joase sunt rare şi de

mică întindere, adesea izolate unele de celelalte. Cele mai vaste şi, în acelaşi timp, mai fertile, mai ales când solul lor este compus din cenuşă vulcanică, sunt situate pe versantul occidental al Apeninilor. În afara Campaniei, care era în admiraţia lui Pliniu cel Bătrân, cele mai importante regiuni sunt Latium şi Maremma toscană, şi una şi cealaltă presărate cu mlaştini.

Malurile Italiei peninsulare sunt adesea neprimitoare şi nu tocmai propice navigaţiei. Acest lucru explică faptul că romanii au rămas multă vreme păstori şi agricultori şi nu marinari ori negustori, precum grecii şi multe alte popoare din zona Mediteranei. Condiţiile climaterice sunt puţin diferite de cele din Grecia, cu ploi, totuşi, mai abundente, care cad mai ales primăvara şi toamna sub forma unor averse puternice, şi o zonă forestieră mai bogată (mult mai întinsă în perioada Antichităţii). În sfârşit, adevărat pod între Africa şi Europa, aşezat în centrul bazinului mediteraneean, Italia se bucură de o remarcabilă situare geografică.

În momentul când, după tradiţie, are loc naşterea Romei (adică la mijlocul secolului al VIII-lea, în 753 î.e.n.), Italia se prezintă ca un puzzle heteroclit de popoare ale căror origini rămân şi astăzi puţin cunoscute. În afară de etrusci şi de grupurile încă numeroase de popoare mediteraneene, precum ligurii în nord-vest şi în Sardinia, elimii şi sicanii în Sicilia, toate instalate de multă vreme, peninsula este ocupată din plin de populaţii de limbă indo-europeană, grupate global sub numele de „italice“: latinii în câmpia centrală, umbrienii, sabinii, samniţii, pelignii, marsii în centru, oscii, volscii, lucanii, messapii, iapygii şi bruttii în sud, picenienii

şi veneţii în nordul Apeninilor. S-a crezut multă vreme că au venit, în valuri succesive, în mileniul al II-lea din diverse teritorii urmând calea terestră septentrională sau cea maritimă. Dar această interpretare „invazionistă“ este astăzi foarte controversată, ca de altfel toate tezele relative la indo-europeni. Numeroşi specialişti (P. de Francisci şi M. Pallottino, în special) cred că asimilarea populaţiilor italice s-a făcut prin contacte paşnice, în timp, şi nu prin sosirea brutală de grupuri etnice indo-europene, deja puternic organizate şi diferenţiate. Aceeaşi situaţie va fi şi pentru etrusci, ca şi pentru celţii instalaţi în câmpia Padului.

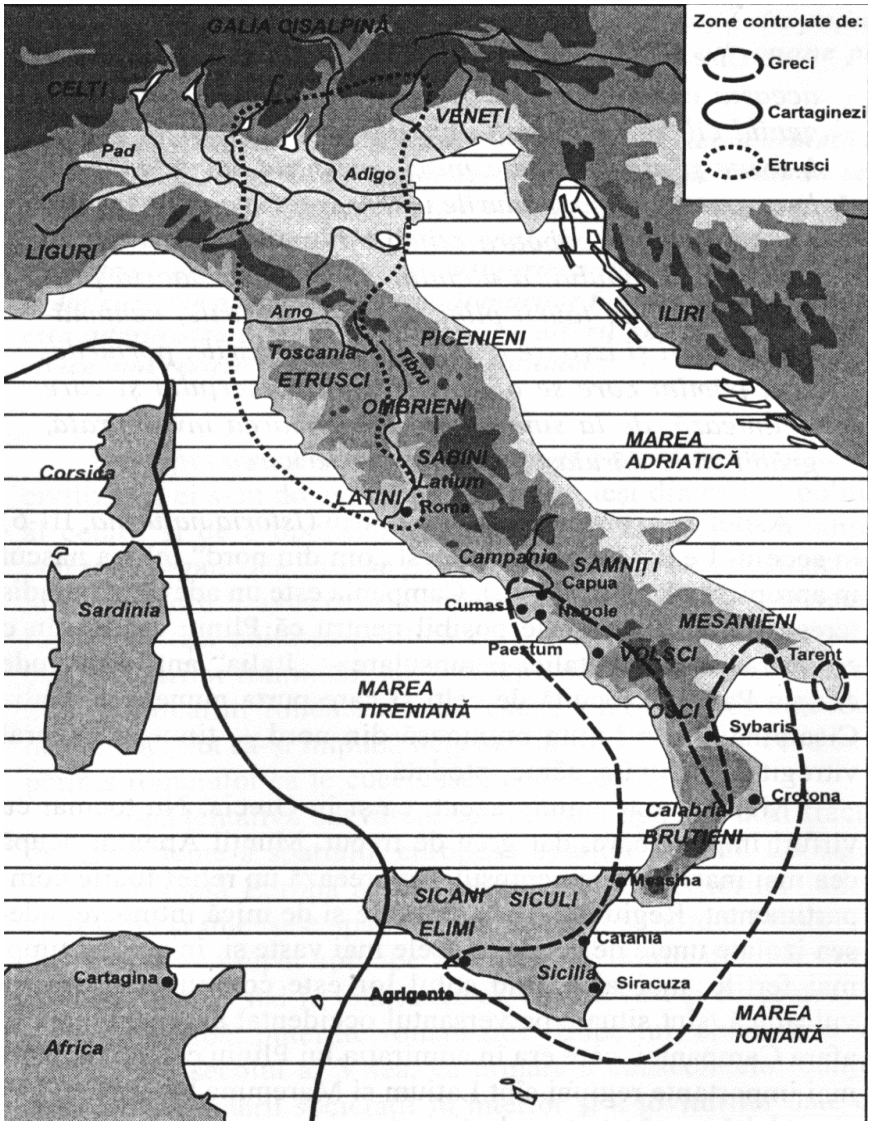

Italia pe la 500 î.e.n.

Popoarele al căror nume ne-au fost transmise de tradiţia istorică nu coincid cu marile arii culturale pe care investigaţiile arheologilor au permis să fie decelate: *terramare*-le în câmpia Padului, civilizaţia „apeninică“ şi civilizaţia câmpurilor de urne din perioada bronzului, cultura „laţială“ şi, mai ales, civilizaţia villanoviană (după numele Villanovei, în apropiere de Bologna) în perioada fierului, caracterizată în special prin ritul incineraţiei şi prin folosirea urnelor biconice pentru adăpostirea cenuşei. Aceasta din urmă a cunoscut o puternică înflorire în secolul al VIII-lea î.e.n., în special în Toscana şi Latium[61].

Chiar dacă peninsula era izolată până în secolul al VIII-lea î.e.n. ea s-a deschis influenţelor exterioare, venite dinspre mare şi Orient, modificând anumite caracteristici ale culturii villanoviene. Asistăm, sub influenţa fenicienilor, care şi-au instalat puncte comerciale în Sicilia şi Italia meridională, şi a grecilor, mai întâi piraţi şi prospectori, apoi neguţători şi colonizatori, la apariţia oraşelor, la generalizarea scrisului şi la difuzarea de produse de artizanat greceşti. Fondatori, după cum s-a văzut, a numeroase cetăţi – Siracuza, Agrigent, Selinunt, Crotona, Tarent, Sibaris, Cumae, pentru a nu le cita decât pe cele mai renumite –, locuitorii „Marii Grecii“ au contribuit la progresul populaţiilor indigene, fără ca totuşi să încerce să le asimileze, nevăzând în ele decât o rezervă de mână de lucru, de furnizori şi de clienţi. Ei nu au putut împiedica, totuşi, ca, în contact cu ei, aborigenii să se „hrănească“ cu ştiinţa şi tehnicile lor – începând cu

cea a armelor – până în momentul când au devenit un pericol pentru colonizatori, ei înşişi pradă, începând cu secolul al VI-lea, unor conflicte sinucigaşe (în 511 Crotona distruge Sibaris) şi până la primele atacuri ale cartaginezilor.

Din acest puzzle de popoare, limbi şi culturi care caracterizează Italia primitivă se naşte o civilizaţie de o extremă originalitate, de la care Roma a primit o moştenire bogată şi care a transmis Romei moştenirea sa elenică. Începând din secolul al XIX-lea e.n., săpăturile au scos la iveală un material considerabil care ne-a permis s-o cunoaştem mai bine, dar poporul care a dezvoltat această civilizaţie, etruscii, păstrează şi astăzi o parte din misterul său. Limba acestora, într-adevăr, nu a putut fi descifrată. Se poate citi, deoarece este scrisă într-un alfabet adaptat după cel al grecilor. Se ştie doar că nu este de origine indo-europeană. Dar, în absenţa unui text bilingv care ar da cheia nenumăratelor inscripţii recenzate, nu au putut fi traduse decât câteva zeci de cuvinte.

Originea etruscilor este, în aceste condiţii, foarte puţin cunoscută şi deosebit de controversată. Încă din perioadele antice, două teze s-au opus: cea a lui Herodot, care vedea în etrusci descendenţii şi colonizatorii lidieni care au părăsit masiv această regiune din Asia Mică în urma foametei, şi cea a lui Dionysos din Halicarnas, care îi considera, dimpotrivă, ca autohtoni. Etruscologii s-au pus astăzi de acord asupra unei soluţii mixte, care permite explicarea unor puternice elemente orientale în această civilizaţie şi rapiditatea dezvoltării sale. Nimeni nu mai crede în migrarea unui popor întreg sau în maturizarea subită a unei

populaţii autohtone închise în ea însăşi, ci se avansează ipoteza că grupuri mici, venite din Orient sau purtătoare ale unei culturi bogate în elemente orientale, au putut să se instaleze – într-o epocă greu de definit – pe coastele Toscanei şi că, progresând spre interior sau, pur şi simplu, făcând să pătrundă treptat cultura lor au modificat, puţin câte puţin, dar într-un mod radical, civilizaţia villanoviană stabilită anterior.

Oricum ar fi, dominaţia unei părţi importante din Italia peninsulară de către etrusci pare stabilită în secolul al VIII-lea î.e.n. Etruriei propriu-zise, ale cărei limite sunt, în linii foarte mari, cele ale Toscanei de astăzi, se adaugă Latium şi Campania la sud, Emilia-Romagna şi cea mai mare parte a câmpiei Padului, la nord. Aliaţi cu fenicienii din Cartagina, etruscii drenează comerţul Mediteranei occidentale în detrimentul grecilor din Marsilia (foceenii) şi din Italia de sud, ceea ce nu s-a petrecut fără a provoca grave conflicte. În 530, flotele etruscă şi cartagineză îi zdrobesc pe foceeni în faţa Alaliei, reglând provizoriu problema hegemoniei în marea tireniană, iar Cumae din Campania rezistă asalturilor aliaţilor şi, din secolul al V-lea, încep să bată în retragere. În 474, siracuzanii şi grecii ies victorioşi în faţa celor din Cumae. În 423, samniţii coborâţi din munţi cuceresc Capua şi pun capăt dominaţiei etrusce în Campania. La începutul secolului al IV-lea, latinii preiau ofensiva, cucerind Veii în 396, în timp ce celţii îşi recuceresc poziţiile în câmpia Padului. Declinul se accelerează în secolul următor şi, în 265, cucerirea oraşului Volsinii marchează sfârşitul cuceririi Etruriei de către romani. Civilizaţia sa va

supravieţui acestei prăbuşiri nu numai în Toscana, ci în toată Italia romană.

Atât istoria instituţiilor, cât şi istoria politică a efemerului „imperiu“ etrusc ne fac să ne gândim la cea a Eladei. Şi aici domină o civilizaţie urbană, al cărei mod de viaţă diferă radical de cel al popoarelor italice înconjurătoare. Baza organizării socio-politice este cetatea-stat, mai întâi condusă de un rege dotat cu puteri aproape absolute (*lucumon*), apoi de o oligarhie restrânsă a unor mari familii care controlau înaltele magistraturi şi Senatul. Spre deosebire de ceea ce se va petrece la Roma, Etruria nu a cunoscut o împărţire a drepturilor şi a puterilor între diversele clase ale societăţii. În afară de casta privilegiată a marilor proprietari şi a clienţilor ataşaţi fiecărei *gens*, grosul populaţiei era compus din sclavi şi trăia în condiţii extrem de dificile. De aici au rezultat violente lupte sociale care au însângerat numeroase cetăţi la începutul secolului al III-lea şi care au grăbit declinul puterii etrusce. La Volsinii, o revoltă a ajuns să dea, pentru o vreme, puterea sclavilor şi, pentru a pune capăt acestei situaţii, nobilimea locală a apelat la romani, aceştia cucerind în 265 ultima cetate independentă a Etruriei.

Ca şi cetăţile greceşti, ameninţate în secolul al IV-lea de puternicii lor vecini, oraşele etrusce nu au ştiut să se unească pentru a ţine piept pericolului. Desigur, existau instituţii federale, grupându-i anual pe reprezentanţii celor 12 cetăţi ale Etruriei în sânul Consiliului care-l desemna pe *sacerdos* (marele preot), dar acestor organisme le lipsea eficacitatea, ele nereuşind să împiedice dezbinarea statelor membre, şi acest lucru în momentele cele

mai grave. Astfel Veii, care restabilise monarhia, nu a fost ajutată de celelalte cetăţi rămase sub un regim aristocratic când aceasta a trebuit să înfrunte, la începutul secolului al IV-lea, asalturile tinerei puteri romane.

Buni agricultori, care practicau irigarea şi drenajul terenurilor mlăştinoase, etruscii au fost şi excelenţi meşteşugari, producători de numeroase obiecte din teracotă (vase, urne funerare, reliefuri pentru decorarea monumentelor) şi, mai ales, făuritori, graţie zăcămintelor de cupru din zona Toscanei şi a minereurilor de fier din insula Elba, ai uneia dintre cele mai puternice industrii metalurgice a Antichităţii. Au excelat, de asemenea, în activităţile din domeniul maritim şi în comerţul pe distanţe lungi, ajungând din Adria şi Spina până în Europa Centrală, şi stabilind cu Marea Grecie şi celelalte regiuni ale Eladei raporturi economice fructuoase.

Numeroasele contacte cu lumea elenică explică influenţa profundă pe care aceasta a exercitat-o asupra civilizaţiei etrusce. O influenţă artistică, în primul rând, marcată încă din secolul al VI-lea de puternica difuzare a modelelor ioniene, atât în materie de sculptură (Apollo din Veii), cât şi în ceramica decorată şi marea pictură. O influenţă religioasă, de asemenea, odată cu adoptarea a numeroase divinităţi aparţinând panteonului elenic (Apollo, Atena) sau asimilate acestuia (Junona/Hera, Jupiter/Zeus), şi cu asimilarea povestirilor eroice şi a legendelor homerice.

Totuşi nimic din toate acestea nu constituie o demarcare faţă de marea civilizaţie vecină. Etruscii şi-au construit, de fapt, o cultură originală, în care

domină elementele împrumutate din Orient şi cele care derivă din vechiul fond mediteraneean anterior venirii indo-europenilor. Acestea apar în statutul femeii, aşa cum ni-l prezintă frescele murale ale mormintelor din Tarquinia ori grupurile care ornează sarcofagele ce conţin rămăşiţele unor cupluri aristocratice. Soţia era, într-adevăr, admisă pe picior de egalitate la sărbătorile şi banchetele care punctau viaţa nobilelor familii (acest lucru îi scandaliza pe greci şi apoi pe romani) şi juca, se pare, un rol deloc neglijabil în afacerile politice ale cetăţii.

Arta etruscă este, la rândul ei, purtătoarea unei inspiraţii care nu este decât parţial tributară Greciei. Ea se distinge de aceasta prin alegerea materialelor (bronzul, metalele preţioase, argila, mai mult decât piatra şi marmura), prin gustul său de supraîncărcare decorativă, dar şi de stilizare şi simplificare, prin dezinteresul pentru a degaja din ele o anumită frumuseţe ori vreun adevăr ideal. Arhaismul a persistat aici mai multă vreme decât pe pământul elenic, iar clasicismul n-a exersat decât o influenţă minoră.

În domeniul arhitectural şi urbanistic, etruscii au fost mari novatori. Din oraşele lor, clădite pe pitoni stâncoşi cu materiale fragile (lemn şi cărămizi), nu a mai rămas nimic, eventual fundaţiile şi, uneori, puternicile incinte din tuf vulcanic. Ştim totuşi că au ajuns să cunoască arcul frânt, cupola şi bolta şi că edificau oraşele după un plan în formă de tablă de dame, plecând de la două axe perpendiculare, orientate respectiv spre nord-sud şi est-vest şi care aveau să se numească la Roma – moştenitoare atât a acestei practici cât şi a altor inovaţii etrusce – *cardo*

şi *decumanus*. Veneau apoi trasarea incintei sacre a oraşului, numită *pomoerium*, şi construcţia zidurilor protectoare, în interiorul cărora fiecare pătrat al „jocului de table“ adăpostea un grup de locuinţe.

Dar mai ales în materie de credinţe religioase şi de cult, au dezvoltat locuitorii Toscanei primitive o civilizaţie foarte diferită de cea a grecilor. Religiei surâzătoare, optimiste, apropiate de omenesc care caracterizează – cel puţin până în secolul al IV-lea – popoarele Eladei, etruscii opun o concepţie foarte sumbră despre divin şi despre raporturile sale cu muritorii. Zeii lor sunt implacabili şi fixează ireversibil destinul oamenilor. De aceea singura atitudine posibilă, pentru aceştia din urmă, este de a afla semnele care prefigurează un viitor pe care nu-l pot influenţa în niciun fel. De aici, importanţa pe care o acordau, ca şi în cazul caldeenilor şi al multor altor popoare din Orientul Apropiat, divinaţiei, adică cunoaşterii voinţei divine prin observarea zborului păsărilor (practicată de *auguri*) sau a intestinelor animalelor sacrificate (efectuată de *haruspici*). Niciun alt act important din viaţa cetăţii, fie că era vorba de construcţia unui oraş, a unui templu ori de vreo declaraţie de război, nu era pus în practică fără a-i fi consultat, în prealabil, pe zei.

O altă diferenţă fundamentală de cea a grecilor şi, mai târziu, de cea a romanilor este aceea că religia etruscilor este o religie revelată, a cărei doctrină este conţinută într-un ansamblu de cărţi sacre şi se bazează pe un mit fondator: învăţătura regulilor disciplinei etrusce propovăduită de geniul Tages, un înţelept cu cap de copil, şi de nimfa Begoia. Ea este, de asemenea, o religie a mântuirii, lucru care dă

frumuseţe acestei credinţe într-o lume de dincolo de moarte. De aici, grija cu care etruscii şi-au construit şi întreţinut necropolele în care mormintele erau edificate după modelul casei defunctului, dar mult mai solide şi mai luxoase. Războinicul, înconjurat de armele sale, femeia, de bijuteriile şi de ustensilele de pe lângă casă, puteau duce, în aceste condiţii, o existenţă veşnică, căreia îi erau predestinaţi.

Influenţa pe care etruscii au exercitat-o asupra civilizaţiei Romei antice este considerabilă, fie că este vorba de civilizaţia materială (planuri de oraşe, elemente arhitecturale), de concepţia despre autoritate şi despre atributele ei, sau de ritualurile divinatorii ori de alte ceremonii religioase. Dar, mai ales, prin intermediul lor, mai mult decât prin cel al grecilor din Italia de Sud – multă vreme neîncrezători faţă de popoarele italice, romanii au fost puşi în contact cu elenismul.

Originile Romei

Tradiţia moştenită de istoricii antici aşază fundarea Romei pe la anul 753. Multă vreme acceptată fără discuţii, apoi aspru criticată, ea a primit o confirmare parţială prin săpăturile arheologice. Cele mai recente, efectuate pe Palatin, au arătat, că într-adevăr, înainte de crearea oficială a Cetăţii, pe care trebuie să o căutăm la începutul secolului al VI-lea, existau implantări umane pe cele şapte coline.

Acesta ocupă, la jumătatea drumului între mare şi primele contraforturi ale Apeninilor, centrul Latiumului, o câmpie de dimensiuni modeste, presărată cu dealuri şi zone mlăştinoase.

Unui călăreţ nu-i trebuia mai mult de o oră, iar legionarilor jumătate de zi de mers ca să ajungă la marginea acestuia. Acum câteva milioane de ani exista aici un golf marin care a fost înfundat cu aluviuni, apoi cu depozite vulcanice (lacurile Bracciano, Nemi, Albano sunt în zona unor foste cratere). Multă vreme, zona a rămas umedă şi nesănătoasă, mai curând propice creşterii animalelor decât agriculturii, şi doar munca îndârjită a oamenilor a permis punerea în valoare a pământurilor de altfel mediocre. Ceea ce face unitatea şi, într-o mare măsură, ceea ce dă importanţă acestei regiuni este Tibrul cu violente ieşiri din matcă, dar pe care se putea naviga. Datorită lui, latinii au putut pătrunde până în inima Apeninilor şi au început de foarte devreme să facă negoţ cu populaţiile montane.

Păstorii şi agricultorii care ocupau Latiumul la începutul mileniului I trebuiau să se apere de vecinii lor munteni – ecvii, volscii, sabinii – şi de insalubritatea câmpiei. De aceea, au căutat să se aşeze pe înălţimile care o dominau. Pe malul stâng al Tibrului, la vreo 20 km de mare, depozitele vulcanice erau decupate în mici coline de vreo 50 m altitudine: acolo avea să se dezvolte celula-mamă a viitorului Imperiu roman.

Multe alte sate situate pe înălţimile ce jalonau câmpia Latiumului n-au depăşit niciodată stadiul de orăşele mărunte. Roma avea asupra lor avantajul de a fi în apropierea Tibrului, într-un punct unde se efectua transbordarea între navele venite de pe mare şi bărcile capabile de a o lua pe fluviu în sus până în zona etruscă. Construirea unui pod de lemn puţin în avalul insulei tiberine, podul Sublicius avea, prin urmare, să facă din oraş un punct nodal între calea fluvială şi importantul drum continental care lega Etruria de Campania.

Condiţiile de viaţă ale primilor romani erau departe de a fi uşoare. Clima este relativ vitregă în această parte a Italiei. Vara, termometrul poate urca până la 38 sau 39 grade la umbră. Iarna, zilele cu îngheţ şi zăpadă sunt mai rare decât la Nisa... sau la Brest. Solurile, sărace şi umede, erau puţin favorabile agriculturii. A trebuit multă muncă pentru a le face cât de cât fertile, pentru a seca zonele mlăştinoase ori pentru a aduce apa potabilă în această zonă „asediată“ totuşi de ape. Astfel se explică, în parte (conform determinismului geografic), caracterul tenace şi laborios al locuitorilor Romei primitive.

Se ştie cum istoricii şi scriitorii latini povesteau

istoria legendară a fondării oraşului lor. Vergiliu evocă în *Eneida* originile îndepărtate ale cetăţii. Semizeul Eneas, fiul lui Anhise şi al lui Venus, unul dintre cei care au scăpat teferi din masacrul de la Troia, ajunge, după lungi peripeţii, la gurile Tibrului. Se căsătoreşte cu Lavinia, fata regelui Latinus, şi fondează un prim oraş. Fiul său Ascanius sau Iulius (din care familia *Iulia*, cu Cezar în frunte, pretindea că descinde) domneşte în Alba Longa. Trei secole despart, după tradiţie, domnia lui Eneas de fondarea Romei, povestită de Titus Livius şi de Plutarh. Ultimul rege al dinastiei, Amulius, care şi-a detronat fratele, pe Numitor, o obligă pe fiica acestuia din urmă să devină preoteasă a zeiţei Vesta, ceea ce îi interzicea să se căsătorească şi să aibă copii, care ar fi putut să-l răstoarne de la domnie.

Or, din unirea zeului Marte şi a tinerei vestale se vor naşte doi gemeni, Romulus şi Remus, cărora Amulius le-a dat drumul pe Tibru. Dar cei doi fraţi sunt aduşi pe mal de către curent şi alăptaţi de o lupoaică, înainte de a fi culeşi de pe ape de păstorul Faustulus şi soţia sa, Acea Larentia. Când au ajuns mari, l-au înlocuit pe Numitor pe tronul Albei, recunoscându-li-se ca recompensă dreptul de a fonda un oraş nou. Titus Livius povesteşte cum, pretinzând fiecare onoarea de a da numele său cetăţii, Romulus şi Remus se supun arbitrajului cerului şi cum acesta îl desemnează pe primul, trimiţându-i ca semn de bun augur doisprezece vulturi, în loc de şase văzuţi de Remus. Oraşul se va numi Roma şi cearta dintre cei doi fraţi va sfârşi printr-o crimă. Remus, ca să-şi bată joc, ar fi sărit peste brazda trasată de fratele său geamăn în jurul

Palatinului pentru a fixa limitele noii cetăţi, iar Romulus l-ar fi ucis spunând: „aşa să piară de aici înainte oricine va sări peste zidurile ridicate de mine“[62].

La prima vedere, nu este mare lucru de reţinut din această legendă despre naşterea Romei şi originile sale troiene, ea fiind în parte născocită în secolul I pentru a-i flata pe Augustus şi pe succesorii săi (proveniţi din familia *Iulia*). În schimb, ca orice povestire mitică, este plină de semne pe care istoricii s-au străduit să le descifreze. Căsătoria lui Latinus cu Lavinia ar simboliza mixajul cultural care s-ar fi desăvârşit la începutul mileniului I î.e.n. între autohtonii italici şi micile grupe de migratori orientali veniţi pe calea mării. Fratricidul originar săvârşit de Romulus şi care va chinui timp de secole conştiinţa romanilor traduce, se pare, foarte vechi nelinişti religioase, aşa de mult transpare faptul că se amestecă în legendele povestite de Vergiliu şi Titus Livius amintirea îndepărtată şi oarecum deformată a unor fapte reale şi vestigiile unei vechi teogonii.

Oricum ar fi, aceste mituri de fundare au jucat timp de un mileniu un rol capital în istoria şi civilizaţia Romei. Romanilor le va plăcea până la sfârşitul Imperiului să-şi spună „fiii lupoaicei“. Pe vremea lui Cicero, ei încă mai arătau cu mândrie bordeiul cu acoperiş de paie şi cu ziduri din chirpici unde Faustulus i-ar fi primit pe cei doi gemeni predestinaţi. De la Romulus însuşi, de extracţie divină şi dispărut, după tradiţie, pe o zi cu furtună în faţa poporului adunat pe Câmpul lui Marte, ei au păstrat imaginea eroului, charismatic – în acelaşi timp legislator, preot şi războinic victorios –,

învestit cu o graţie supranaturală şi interpret al voinţei zeilor, a cărui moştenire magică şi-o va asuma mai târziu cel care va fi numit *imperator*. Să adăugăm şi că această mitologie vehiculată de textele latine depăşeşte cu mult limitele cronologice şi temporale ale romanităţi antice. Fascismul italian îşi va lua de aici o parte din simbolistica sa.

Primele secole ale Romei primitive sunt, de asemenea, obiectul unei legende. Tradiţia ne transmite că oraşul a fost până la începutul secolului al VI-lea, condus de regi. Pentru a o popula, Romulus va atrage aici păstori, proscrişi şi migratori cărora le va da drept soţii pe fetele războinicilor sabini, atrase în oraş cu ocazia unei sărbători şi răpite de romani. Va urma un lung război, oprit prin intervenţia sabinelor şi urmat de contopirea celor două popoare, alt simbol al mixturii efectuate în timpul celei de-a doua generaţii romane, sabinele nefiind de origine latină. Regele roman a avut alături un omolog sabin pe care tradiţia nu a întârziat să-l dea uitării[63] şi în legătură cu care istoricii cred că a avut rolul de a legitima *a posteriori* partajul colegial al magistraturilor.

După dispariţia miraculoasă a lui Romulus, şase regi s-au succedat, după cum spune legenda, la conducerea statului roman: sabinul Numa Pompilius, sfătuit de nimfa Egeria şi care a dotat Cetatea cu instituţiile sale religioase, romanul Tullus Hostilius, cel ce a distrus Alba, Ancus Marcius, fondatorul portului Ostia, şi, în sfârşit, trei suverani etrusci: Tarquinius cel Bătrân, fiu al unui grec refugiat în Etruria, căruia Roma îi datorează secarea mlaştinilor Forumului, Servius Tullius care ar fi edificat primul zid de incintă (de fapt, ridicat în

secolul al IV-lea) şi Tarquinius Superbus, cel ce a construit marele canal de scurgere (*Cloaca maxima*). Acesta din urmă comportându-se ca un tiran (determinând, de exemplu, sinuciderea virtuoasei Lucreţia), a dus la izbucnirea unei răscoale în 509 care i-a alungat pe regii etrusci şi a instaurat Republica[64].

Analiza simbolisticii legendare, eforturile specialiştilor în mitologie comparată şi în religii primitive, săpăturile arheologice efectuate vreme de un secol în zona celor şapte coline au permis corijarea elementelor neverosimile ale legendei reconstituită de istoricii latini din secolul I î.e.n. şi schiţarea, în linii mari, a istoriei începuturilor Romei. S-a putut astfel stabili că acest ţinut nu fusese populat decât târziu. Doar la începutul epocii fierului grupuri de păstori, în căutarea unui adăpost împotriva mlaştinilor şi a jefuitorilor, s-au instalat pe colinele ce domină câmpia, acolo unde trecerea Tibrului era uşurată de existenţa unei insule. S-a descoperit pe Palatin urma primelor lor locuinţe, umile refugii construite în tuful vulcanic, cât şi urnele funerare care dovedesc practicarea incineraţiei. Dimpotrivă, pe Quirinal şi Esquilin, vestigiile arheologice atestă prezenţa unor populaţii care practicau înhumarea morţilor, ceea ce confirmă coexistenţa în zona Romei a unor nuclee de populaţii cu tradiţii diferite. Fără îndoială, aici trebuie să căutăm opoziţia legendară, apoi fuziunea romanilor şi sabiniilor – a trebuit cel puţin un secol ca aceasta să fi devenit efectivă.

La o dată necunoscută, satele care-şi împărţeau zona celor şapte coline s-au grupat într-o ligă latină (*Septimontium*[65]), dar nu se poate încă vorbi de cetate la mijlocul secolului al VIII-lea, cum afirmă legenda. Civilizaţia îi era încă primitivă. Se practica creşterea animalelor, puţină agricultură şi începuse să se fabrice vase imitate după cele produse de greci în Campania. Fondarea unui adevărat oraş datează, fără îndoială, din vremea etruscilor. Urmărind să cucerească Campania, aceştia au ocupat Latium, rămânând stăpâni pe tot parcursul secolului al VI-lea. Sub dominaţia lor – conform datelor care nu coincid cu cele ale legendei – au fost edificate zidul de incintă de 11 km în lungime care înconjura cele şapte coline, prima reţea de canale şi templul consacrat pe Capitoliu triadei divine: Jupiter-Junona-Minerva.

Datorită etruscilor, romanii au învăţat să construiască bolte şi ziduri, să folosească alfabetul, să consulte zeii observând zborul păsărilor sau măruntaiele animalelor sacrificate. Sub dominaţia lor, oraşul a devenit cel mai strălucitor dintre cetăţile Latiumului şi a transferat pe teritoriul său cultele federale care uneau de multă vreme triburile latine. Totuşi, la sfârşitul secolului al VI-lea a început refluxul. Învinşi de grecii din Campania, etruscii au fost nevoiţi să-şi abandoneze cuceririle. În acelaşi timp, popoarele supuse se revoltă împotriva hegemoniei lor. Probabil că, în cursul acestei revolte generale, romanii îi alungau pe regii lor etrusci şi instituie Republica.

În timpul acestei perioade, contemporană crizei cetăţii aristocratice în Grecia şi dezvoltării „tiraniei“, Roma a fost condusă de o oligarhie a

marilor proprietari de pământuri – *patricienii*, uniţi în câteva mari familii – *gentes*, în care toţi membrii descindeau dintr-un strămoş comun şi purtau acelaşi nume. *Gens* conţinea, de asemenea, mici pături sociale, ţărani în majoritatea lor, care întreţineau cu şeful clanului relaţii clientelare, trăsătură care a caracterizat timp de mii de ani numeroase societăţi mediteraneene. În schimbul anumitor servicii, clienţii beneficiau de protecţia şefului unei *gens* – care exersa asupra tuturor membrilor o autoritate absolută – şi se bucurau de aceleaşi drepturi cu ale patricienilor. În majoritatea lor, toţi aveau acces la o adunare politică, *comitia curiata*[66], care vota legile. Esenţa puterii era totuşi în mâinile aşa-zişilor *patres*, şefii marilor familii aristocratice care formau, pe lângă rege, un consiliu, Senatul, al cărui rol era considerabil: el valida alegerea numitului *rex*, personaj ale cărui puteri erau mari, dar nu nelimitate, şi îl asista în deciziile sale. Monopolizând averea şi funcţiile sacerdotale, patricienii controlau deci şi puterea politică şi judiciară.

Toţi cei care nu aparţineau unei *gens*, fie că erau excluşi din ea, fie că erau originari din alte cetăţi, formau plebea. În timpul regilor etrusci, plebeii au devenit mai numeroşi, căci marile lucrări atrăgeau o mână de lucru impresionantă. Fiind grijulii să liniştească tensiunile dintre patriciat şi plebe, stăpânii etrusci s-au străduit s-o integreze pe aceasta din urmă, substituind legăturilor fondate pe apartenenţa la marile familii (prin intermediul celor 30 de *curii* în rândul cărora erau repartizate) numeroase nuclee pentru care doar domiciliul era luat în consideraţie: triburile. Această reformă, se

pare introdusă de Servius Tullius, a permis intrarea în armată a unor plebei destul de bogaţi pentru a-şi putea plăti echipamentul militar. Totuşi, membrii plebei nu erau decât cetăţeni de rangul doi. Nu votau. Nu puteau deveni magistraţi, nici preoţi. Nu puteau să se căsătorească cu o patriciană şi nu ştiau legile care încă nu erau publicate. Departe de a le modifica favorabil soarta, „revoluţia“ din 509 – de fapt o reacţie aristocratică dirijată împotriva „tiranilor“ etrusci – nu a făcut decât să le-o agraveze. La naşterea sa, tânăra republică romană era în mâinile oligarhiei patriciene.

Roma în defensivă (509-360 î.e.n.)

Până pe la 475, Roma şi-a menţinut cu greu independenţa, ameninţată în acelaşi timp de cetăţile etrusce, popoarele latine care au scăpat de dominaţia sa şi de invadatorii veniţi din Apeninii Centrali: sabinii, ecvii, volscii. Pericolul principal fiind înlăturat, oraşul a continuat să fie, totuşi, în stare de asediu, sărăcit şi dominat de o aristocraţie a proprietarilor de pământuri, cărora plecarea regilor etrusci le-a întărit considerabil puterea.

Până la începutul secolului al III-lea î.e.n., evenimentele care marchează această lungă perioadă de conflicte defensive nu ne sunt cunoscute decât prin scrierile istoricilor latini, Titus Livius, în primul rând, care n-au utilizat drept sursă decât o tradiţie orală foarte mult deformată. Trebuie să aşteptăm anul 296 î.e.n. pentru ca să apară o urmă scrisă, respectiv cronica ţinută de marele pontif (ministru al cultelor). Istoria dificilei supravieţuiri a Republicii romane într-un mediu ostil este deci amestecată târziu cu elemente de legendă, pe care istoricul modern are vocaţia de a le interpreta ca nişte semne, mai degrabă decât de a le considera ca mărturii fiabile a ceea ce s-a întâmplat în realitate.

Din scenariul complicat al acestor războaie de apărare, nu vom reţine decât principalele etape. După tradiţie, după victoria lor asupra latinilor la lacul Resilles, romanii ar fi intrat în liga latină: nu pentru a o domina – funcţie asumată atunci de Tusculum – ci doar ca simpli membri ai acestei

organizaţii. Ostilitatea sabinilor a luat sfârşit la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Dar au fost necesare lungi războaie pentru ca ecvii să fie înfrânţi, la fel şi volscii şi hernicii. Era vorba de fapt nu de conflicte continue, ci de operaţii sezoniere duse cu mijloace modeste şi care conduceau la rezultate adesea efemere. De mai multe ori, pericolul i-a obligat pe romani să încredinţeze temporar comanda supremă unui *dictator*[67], precum Cincinnatus, care, solicitat să-şi abandoneze plugul pentru a-şi exercita această funcţie, s-ar fi întors la ocupaţiile sale rustice imediat după ce i-a înfrânt pe ecvi.

Pericolul etrusc nu a dispărut imediat. La puţin timp după căderea monarhiei, şeful etrusc Porsenna a încercat fără succes să cucerească oraşul (atunci, după tradiţie, Hortatius Cocles ar fi apărat singur accesul spre podul Sublicius). Lungi războaie au fost purtate de atunci împotriva veilor. După un asediu de zece ani, oraşul a fost cucerit şi distrus în 396, în timp ce locuitorii săi au fost masacraţi ori vânduţi. Această victorie a permis Romei să ocupe Etruria meridională.

Acestor conflicte neîncetate cu popoarele dimprejur li s-a adăugat, în secolul al IV-lea î.e.n., invazia populaţiilor celte: galii senoni care, stabiliţi încă din secolul precedent în câmpia Padului şi pe litoralul adriatic, au traversat Apeninii (în iarna lui 390) şi au coborât spre sud-vest distrugând totul în trecere. Câtva timp, cetăţile etrusce au fost ca un tampon între gali şi latini, apărând în special regiunea Felsina, care nu va fi cucerită decât în 350, devenind Bononia celtă (Bologna actuală). În acest interval, galii au respins mica armată romană dincolo de malurile râului Allia, apoi au cucerit

Cetatea şi au jefuit-o barbar, cu excepţia Capitoliului, salvat de vigilenţa gâştelor sacre şi de eroismul unui pumn de apărători comandaţi de Marcus Manlius.

Atunci când celţii au plecat spre nord, încărcaţi cu prăzi importante şi ducând o grea răscumpărare în aur, romanii şi-au reconstruit oraşul şi l-au dotat cu solide metereze. Dar reconstrucţia a avut loc în grabă, cu mijloace modeste şi în mijlocul unei agitaţii sociale accentuate de invazia galilor. Marilor drumuri rectilinii trasate de meşterii etrusci le-au urmat nişte străzi strâmte, întortocheate şi întunecoase, de-a lungul cărora romanii săraci locuiau înghesuiţi în adevărate bordeie. În acest cadru s-au derulat ultimele desfăşurări ale unei lupte vechi de două sute de ani care opuneau patriciatul roman plebei şi cărora i-a urmat un conflict la fel de aspru între bogaţi şi săraci.

Patricieni şi plebei

Revoluţia din 509, după cum am văzut, nu modificase întru nimic raportul de forţă între patriciat şi plebe. Lipsită de sprijinul de care beneficiase pe lângă regii etrusci, aceasta şi-a văzut statutul şi soarta înrăutăţindu-se, în timp ce puterea economică şi politică a numitelor *gentes* creştea tot mai mult. Puterea marilor familii era aşa de mare încât, dacă ar fi să ne luăm după legenda campaniei duse împotriva veilor în 479, unul din aceste clanuri – în speţă *gens Fabia* – era capabil să se mobilizeze pentru a înfrunta, fără ajutorul vreunui alt grup, duşmanul din afară. Totuşi, chiar dacă deţineau cea mai mare parte a bogăţiilor din societate şi a puterii şi continuau să impună restului societăţii un sistem ce le asigura monopolul magistraturilor şi al cunoaşterii legilor, patricienii nu au putut să-i împiedice pe cei excluşi din rândul lor să devină, puţin câte puţin, conştienţi de forţa ce o reprezentau.

Odată cu războaiele tot mai numeroase, rolul plebei a crescut considerabil. Cei care aveau mijloacele de a se echipa constituiau marile batalioane ale infanteriei legionare. Sub presiunea acestora, conducătorii cetăţii obişnuiau să adune pe Câmpul lui Marte poporul înarmat, organizat după modelul militar în comiţii centuriate[68], şi să permită acestora luarea de decizii politice şi alegerea de magistraţi. Totuşi, nu era vorba decât de o participare foarte marginală la treburile statului, ea neputând împiedica concentrarea puterilor în

mâinile unei oligarhii restrânse. Plebeul nu putea să se căsătorească cu o patriciană iar acesta putea ajunge sclav din cauza datoriilor. Pentru ca o anumită satisfacţie să fie dată revendicărilor lor, a trebuit ca aceştia din urmă să recurgă la forţă.

După tradiţie, în 494 î.e.n., plebea a ameninţat cu secesiunea; aceasta s-a retras pe Aventin, colina din faţa Palatinului, unde era onorată zeiţa Ceres, hotărându-se să fondeze un nou oraş. Ea a obţinut, astfel, crearea instituţiei magistraţilor plebei, care aveau drept sarcină de a o proteja împotriva unor eventuale abuzuri de putere. Aceşti tribuni ai plebei, adunaţi într-un colegiu de doi, cinci, apoi zece magistraţi, aveau puteri extrem de întinse. Sacrosanţi, aceştia posedau dreptul de *veto*, prin care se opuneau tuturor celorlalţi magistraţi, erau inviolabili cât priveşte persoana şi bunurile lor, şi se bucurau de o *potestas*[69] comparabilă cu cea a consulilor. Pentru a-i alege şi pentru a le alege asistenţii, edilii plebeieni, a fost legalizată adunarea pe care plebea şi-o constituise, *concilium plebis*, reunit în cadrul triburilor (cele patru triburi din vremea lui Servius deveniseră 17) şi ale cărui moţiuni de interes general, chiar dacă nu aveau putere de lege, au început să concureze hotărârile comiţiilor centuriate în rândul cărora patricienii rămâneau majoritari.

În faţa unei plebe astfel organizată, patricienii nu şi-au putut păstra multă vreme privilegiile lor legale. În 450, a fost publicat un cod de legi aplicabile tuturor cetăţenilor romani de către o comisie de zece membri (*decemviri*[70]), gravat pe douăsprezece table şi expus pe *tabularium*, deasupra Forumului. Câţiva ani mai târziu, alianţele

matrimoniale au fost permise între patricieni şi plebei. În schimb, le-a fost mult mai greu acestora din urmă să acceadă la diverse magistraturi. Pentru a le bara drumul spre consulat, acesta a fost suprimat în 444 şi înlocuit cu tribuni militari luaţi atât din rândurile patricienilor cât şi din cele ale plebeilor, apoi a fost stabilită instituţia consulară. În 367, legile liciniene au stabilit un fel de echilibru între cele două ordine[71]. Acestea stipulau că unul din cei doi consuli trebuia să fie ales din rândul plebeilor, creându-se în schimb, în acelaşi timp, noi magistraturi – pretura, cenzura –, care moşteneau o parte din puterile consulilor, şi la care plebeii au cerut accesul, obţinându-l până la urmă.

Începând cu 387, plebiscitele au avut forţă de lege pentru toţi romanii. De atunci patricienii au început să participe la adunările plebei, care vota legile în acelaşi fel ca şi comiţiile centuriate şi a luat numele de *comitia tributa*[72]. Dar, de la acea dată, distincţiile dintre patricieni şi plebei nu mai aveau mare importanţă. Familiile bogate din cele două ordine, unite prin legături matrimoniale şi prin interese comune, formau o aristocraţie nouă, nobilimea (*nobilitas*). Conflictele sociale nu au dispărut, dar de această dată opuneau pe bogaţi săracilor.

Armata romană cucereşte Italia

Odată instalată pacea interioară prin legile liciniene, Roma şi-a putut consacra toate energiile luptei împotriva vecinilor cei mai periculoşi: etruscii din Tarquinia şi Caere, popoare din Apeninii Centrali, şi latinii, ale căror cetăţi, mai întâi federate, au sfârşit prin a fi anexate pur şi simplu. După care, urmărind coasta Latiumului spre sud, romanii au năvălit în Campania în ajutorul aristocraţiei locale. De atunci, lor le-a revenit sarcina de a lupta împotriva samniţilor, o primă etapă dintr-un şir lung de cuceriri care, în mai puţin de un secol, au condus la dominaţia acestora în întreaga peninsulă.

Pentru a duce la bun sfârşit acest lucru, stăpânii Latiumului şi ai Campaniei au dispus de un redutabil arsenal militar care a evoluat de altfel secole de-a rândul. Pe vremea regilor, armata avea un caracter strict aristocratic. Ea era formată din membrii marilor familii, *gentes*. Nu exista deloc disciplină iar bătăliile se rezumau la un şir de lupte singulare. Regele însuşi nu avea decât o autoritate foarte limitată asupra ei. Dar în secolele al V-lea şi al IV-lea, au apărut modificări importante odată cu creşterea populaţiei şi transformările survenite în economie şi în societate. Plebeii au intrat în armată, cu excepţia celor ce nu aveau deloc avere. Cetăţenii, care trebuiau să se echipeze militar pe cheltuiala lor, erau împărţiţi după avere în cinci clase, fiecare având un echipament identic. În frunte luptau cei mai bogaţi, care serveau în

cavalerie ori în infanteria grea, apoi venea infanteria uşoară, ai cărei combatanţi aparţineau categoriilor mai nevoiaşe.

Toţi cetăţenii de la 17 la 46 de ani erau mobilizaţi până în momentul în care îndeplineau cel puţin 10 campanii militare în rândurile cavaleriei, 20 – în cele ale infanteriei. Consulii, după ce îi adunau la Capitoliu pe toţi bărbaţii în vârstă de a purta arme, desemnau, prin tragere la sorţi, pe cei de care aveau nevoie pentru campania ce urma să aibă loc. Totuşi, campaniile aveau să se succeadă într-un ritm atât de rapid că numeroşi soldaţi puteau rămâne sub arme o lungă perioadă de timp. În sfârşit, în caz de mare pericol, putea fi decretată mobilizarea în masă a tuturor cetăţenilor. Armatei romane propriu-zise trebuie să-i adăugăm şi contingentele furnizate de popoarele supuse ori aliate. Ei serveau în special în cavalerie şi în marină.

Legiunea constituia unitatea de bază a armatei. Numărul legiunilor nu va înceta să crească, de la două, la începutul Republicii, la 25, în perioada celui de-al doilea război punic împotriva Cartaginei (218-201 î.e.n.). Fiecare legiune era condusă de un consul sau de un legat asistat de şase tribuni militari. Ea conţinea 3000 de infanterişti de linie, greu echipaţi, 1200 de *velites* (infanteria uşoară) şi 300 de cavaleri. Ea era divizată în manipule formate, fiecare, din două centurii de 60 de oameni, comandate de un centurion[73]. Aliaţii luptau pe aripile laterale, constituiţi în cohorte asociate fiecărei legiuni.

Adevărata maşină de război, perfect rodată, armata în marş avansa 25 km pe zi, precedată de mulţi soldaţi, trimişi în recunoaştere pentru a evita

orice surpriză. Când se opreau, legionarii, mereu activi, construiau tabere fortificate înconjurate cu un parapet (*agger*) întărit de palisadă şi un şanţ. Cortul consulului (*praetorium*) era în centru. Ordinea de luptă cuprindea un dispozitiv format din trei linii. În primul rând se găseau cei mai tineri, *hastati*, în cel de-al doilea *principes*. Ei aruncau suliţa (*pilum*), înainte de a se prinde în lupta corp la corp, folosind spada. Cel de-al treilea rând era format de veterani (*triarii*), înarmaţi cu o lance (*hasta*) şi folosiţi doar în situaţiile critice. În faţă, se aflau *velites* şi pe aripi, aliaţii şi cavaleria. Aceasta din urmă a constituit multă vreme punctul slab al armatei romane. De aceea s-a recurs, încă de pe vremea războaielor punice, la cavaleria auxiliară, recrutată din ţările unde călăreţii se bucurau de faimă: Galia, Spania şi Africa.

Tehnica de război, armamentul, arta fortificaţiilor şi a asediului au evoluat mult cu timpul. Folosirea balisticii şi a maşinii de asediu a fost transmisă romanilor de grecii din Sicilia şi din Italia meridională. Până atunci ea nu cunoscuse nicio modificare epocală, fiind bazată pe principiile mecanicii neschimbate de secole, însă romanii au perfecţionat-o extraordinar de mult, fie că era vorba de dispozitivele destinate aruncării proiectilelor (catapulte, baliste, onagre) ori de materialul propriu-zis (berbeci, ziduri false, turnuri mobile).

Disciplina era extrem de severă. Generalul (*imperator*), după ce-şi depunea jurământul (*sacramentum*), era învestit cu drept de viaţă şi de moarte asupra soldaţilor săi şi nu se dădea deloc în lături în a-l folosi. Orice lipsă era pedepsită în diverse moduri, de la simpla bătaie cu bastoanele la

decapitare ori decimare, în cazul insubordonării colective (un om din zece fiind executat). Însă teroarea nu era unicul mijloc de care dispuneau responsabilii din armată pentru a asigura disciplina şi emulaţia printre oamenii din subordine. Recompensele erau la fel de numeroase: decoraţii (coliere, brăţări, lănţişoare din metal preţios, medalioane din bronz ori din aur, purtate pe platoşă), arme de onoare, coroane, prime, părţi din prada de război etc. Pentru generalul ieşit victorios, recompensa supremă era triumful, încununat cu o defilare care se derula la Roma, între Câmpul lui Marte şi Capitoliu, unde luau loc magistraţii în exerciţiu, senatorii, un şir imens de oameni care purtau obiecte preţioase luate de la duşmani, apoi principalii captivi (adesea executaţi în închisoare ori imediat după ceremonie) şi, în sfârşit, *imperatorul* (generalul), îmbrăcat în purpură şi înconjurat de soldaţii săi şi de o mulţime de *ludiones*, actori după moda etruscă care dansau în sunetul lirei. Cortegiul triumfal constituia – ca şi sărbătorile civice în Grecia clasică – unul din marile momente religioase ale cetăţii.

Acesta era instrumentul care avea să permită măruntului oraş din Latiumul primitiv să devină centrul unui imens imperiu, care cuprindea atât malurile şi teritoriile mediteraneene cât şi o mare parte a Europei. Pentru a ajunge aici, romanii au îndepărtat mai întâi pericolul ce-l reprezenta pentru statul lor agresivitatea vecinilor neîncrezători, începând cu latinii care şi-au pierdut independenţa în 335 (cetăţile lor fiind practic anexate teritoriului roman). Apoi romanii şi-au impus autoritatea principalelor puteri ale peninsulei. La nord,

cucerirea Etruriei a luat sfârşit în 265 odată cu căderea Tarquinilor. În sud, duşmanii cel mai greu de învins au fost samniţii. A fost nevoie nu mai puţin de trei lungi războaie – punctate uneori cu înfrângeri, precum aceea care, în 321, la Caudium, a dus la o umilitoare capitulare a armatei romane (Furcile Caudine) – pentru a înfrânge pe aceşti munteni, aliaţi cu alte popoare ale Italiei şi cu galii şi, în sfârşit, zdrobiţi la Sentium în 295.

La acea dată, nu le mai rămânea romanilor, pentru a deveni stăpânii întregii peninsule, decât să-şi stabilească durabil dominaţia asupra oraşelor greceşti ale Italiei meridionale. Acestea se găseau atunci victime ale unei duble ameninţări: cea a „barbarilor“ italici, care exersau asupra lor o presiune permanentă, şi cea a Tarentului care avea ambiţia de a-şi impune hegemonia în întreaga regiune. Pentru a se apăra de acest dublu pericol, celelalte cetăţi greceşti au intrat puţin câte puţin în orbita Republicii latine, acceptând staţionarea pe teritoriul lor a garnizoanelor romane şi apelând la puternicii vecini din nord pentru a-i îndepărta pe duşmani. Aristocraţia romană, dorind să-şi întărească puterea şi bogăţia cucerind oraşe opulente şi pământurile fertile ale câmpiilor litorale, incita puternic la cuceriri. Ocazia i-a fost dată când locuitorii din Thurii, asediaţi de lucani, i-au chemat pe romani în ajutor, făcându-i pe aceştia din urmă să violeze un tratat vechi care interzicea navelor lor să depăşească promontoriul Lacinium.

Enervaţi de această provocare şi voind să-şi păstreze propria influenţă asupra Marii Grecii, tarentienii au pus mâna pe arme. Ei au scufundat o flotilă romană ce pătrunsese în Golful Tarent,

ocupând Thurium şi încredinţând apărarea lor unui prinţ grec, Pyrrhus, regele Epirului, care, la începutul anului 280, a debarcat în Italia cu 20.000 de pedestraşi, 3.000 de călăreţi şi cu elefanţi de luptă, adevărate „care de asalt“ ale vremurilor antice. Alianţă ambiguă între tarentieni, care vedeau în Pyrrhus un simplu mercenar în serviciul cauzei lor, şi regele Epirului, care nutrea ambiţii hegemonice asupra Marii Grecii. Primele lupte cu legiunile romane l-au încurajat pe această cale. Învingător la Heracleea, aliat al samniţilor şi al lucanilor, a renunţat la drumul spre Latium şi la confruntarea cu grosul armatelor romane, bătând în retragere spre sud, apoi începând cucerirea Siciliei unde cartaginezii puseseră şi ei piciorul. Întors în peninsulă, a fost învins de romani aproape de Benevento, în 275, şi a hotărât, cu această ocazie, să-şi repatrieze falangele în Macedonia. Rămas doar cu propriile-i forţe, Tarentul a fost cucerit de romani în 272. Doi ani mai târziu, aceştia din urmă deveniseră stăpânii întregii Italii Meridionale, controlând pe viitor un spaţiu ce ţinea din Valea Padului până la strâmtoarea Messina.

Guvernarea Romei şi organizarea ţărilor cucerite

În momentul în care se încheie cucerirea Italiei peninsulare, trei puteri ajung să echilibreze un sistem instituţional care se doreşte a fi emanaţia „Senatului şi poporului roman“: *Senatus populusque romanus* (SPQR), aşa cum o afirmă deviza Republicii, prezentă pe însemnele legionarilor romani cât şi pe frontoanele monumentelor publice ale Cetăţii.

Poporul se exprimă în două adunări, comiţiile, care votează legile şi aleg magistraţii. În Comiţiile centuriate, cetăţenii sunt repartizaţi în 5 clase şi 193 de centurii, după avere. Bogaţii, grupaţi în primele 93 de centurii, îşi pot deci impune opinia căci votul este oprit de îndată ce majoritatea este atinsă. Or, la acest nivel sunt aleşi magistraţii cei mai importanţi. La fel şi comiţiile tribute, care se ţin în Forum şi unde nu contează decât domiciliul cetăţenilor. Aceştia se găsesc repartizaţi în 35 de triburi: 31 rurale şi 4 urbane, iar săracii sunt automat înscrişi pe ultimele. Aceste comiţii nu aleg decât magistraţii de rang inferior.

Magistraţii sunt constituiţi într-o ierarhie; la primul nivel al aşa-numitului *cursus honorum* se găsesc chestorii (doi în secolul al VI-lea, opt în secolul al III-lea), care aveau în custodie tezaurul şi care plăteau armatele. Se ajunge apoi la funcţiile de edili (doi „plebei“, doi „curuli“), care se ocupă de sarcinile municipale: poliţia, întreţinerea drumurilor, aprovizionarea cu hrană a oraşului şi

organizarea jocurilor. Vin apoi pretorii, care împart dreptatea şi-i pot înlocui pe consulii absenţi, apoi cei doi consuli, magistraţi supremi, aleşi, ca şi ceilalţi, pentru un an. Moştenitori ai vechilor regi, consulii dau numele lor anului şi au „pâinea şi cuţitul“ în ceea ce priveşte toate treburile publice. Ei convoacă Senatul şi comiţiile, prezidează activitatea religioasă din cetate şi îşi asumă comanda supremă a armatei.

Trei alte magistraturi ocupă un loc important în sistemul de guvernare a Republicii. Cei doi cenzori, aleşi o dată la cinci ani, se ocupă de recensământul cetăţenilor şi de averea lor. Ei stabilesc lista senatorilor (*album*), supraveghează moralitatea publică. Cei zece tribuni ai plebei, întotdeauna sacrosanţi, şi-au păstrat posibilitatea de a se opune votului unei legi. Dar puterea acestora se exersează pe viitor asupra ansamblului de cetăţeni. Având loc în Senat, ei pot, cu timpul, să ajungă la diversele paliere a ceea ce numim *cursus honorum*. În sfârşit, în momentele de criză – interioară ori exterioară –, Senatul poate cere unuia din consuli să desemneze un dictator. Numit pentru şase luni, acesta dispune de toate puterile.

În afară de cariera normală a onorurilor, a căror funcţie este temporară, Senatul reprezintă continuitatea Republicii. El era compus, în timpul regilor, din şefii familiilor patriciene. În perioada republicană, acest sfat al „bătrânilor“ cuprinde 300 de membri recrutaţi de cenzori din cei mai vechi magistraţi. Teoretic, puterile sale sunt foarte limitate: el este păstrătorul tradiţiilor romane şi nu poate desemna magistraţi. Cel mult li se oferă *auctoritas*, adică puterea de a comanda, putere de

esenţă cvasi religioasă, şi poate da „sfaturi“ (*senatus consultum*[74]) care nu au caracter imperativ. De fapt, lucrurile apar, totuşi, foarte diferite şi fac din Senat adevărata autoritate permanentă a Republicii. El supraveghează religia naţională, finanţele şi administrarea provinciilor. Tot el fixează efectivele armatei şi controlează acţiunea generalilor cărora le poate acorda onoruri triumfale. Mai ales, conduce politica externă a Romei, numeşte şi-i primeşte pe ambasadori, decide asupra războiului şi păcii. Magistraţii superiori provin din rândurile sale şi se reîntorc odată ce sarcina lor anuală se încheie. Noii magistraţi sunt, în cea mai mare parte, aleşi din familiile care au deja un membru în Senat. Astfel se constituie o adevărată aristocraţie guvernamentală, cea a „familiilor senatoriale“ care coincide, de altfel, într-o foarte mare măsură, cu straturile cele mai bogate ale populaţiei romane. În perioada războaielor din secolul al III-lea, senatorii vor face dovada unui curaj şi a unor virtuţi civice care vor confirma, incontestabil, rolul lor în viaţa cetăţii.

Întinzându-şi dominaţia asupra celei mai mari părţi a Italiei, statul roman nu şi-a modificat structurile instituţionale. Legate printr-o magnifică reţea de căi de comunicaţie, destinate să favorizeze schimburile comerciale şi mai ales să permită deplasarea rapidă a trupelor pentru a oprima eventuale răscoale, teritoriile cucerite au fost anexate fie Cetăţii, fie au devenit „aliaţi“ ai Romei sub diverse forme.

Teritoriul roman propriu-zis (*ager romanus*) forma un ansamblu de 25.000 de km^2 cuprinzând regiunea Romei, a coloniilor romane ai căror locuitori, adesea

soldaţi-ţărani, aveau exact aceleaşi drepturi ca şi cei din capitală, şi a „municipiilor“, populate de indigeni posedând un drept de cetate incomplet (nu putea vota, nici nu putea fi ales). În sfârşit, prefecturile erau administrate de un prefect trimis de autorităţile Republicii. Aceste „Rome în miniatură“, adesea fortificate, aveau drept misiune să supravegheze Italia cucerită.

Teritoriul aliaţilor se întindea pe mai bine de 100.000 de km^2. Locuitorii săi nu erau cetăţeni romani, dar îşi administrau singuri cetatea şi se bucurau uneori de dreptul latin, puţin diferit de cel al municipiilor. Dar erau legaţi de învingătorul lor printr-un tratat care-i obliga să aibă „aceiaşi duşmani ca şi Roma“. Profitând de aceste inegalităţi dintre popoarele supuse şi acordându-le, pentru a-şi asigura supuşenia lor, un avantaj sau altul, romanii au ajuns să menţină ordinea şi să-şi asigure autoritatea asupra Italiei. Învinşii erau uneori trataţi dur de către magistraţii romani[75]. Neavând reprezentanţi în Senat, aceştia nu-şi puteau auzi vocea decât prin intermediul generalilor care i-au supus şi care deveneau frecvent, imediat după cucerire, „patronii“ lor, adică protectorii lor.

Trebuie să menţionăm, în sfârşit, că supunerea faţă de legea legiunilor nu s-a făcut fără duritate şi cruzime. Jaful, masacrele, duşmanii ajunşi sclavi şi deportaţi pe teritoriul roman pentru a face faţă sarcinilor celor mai diverse au fost răscumpărarea unei cuceriri care avea curând să se întindă asupra întregii lumi mediteraneene.

Capitolul 6
APOGEUL, CRIZA ŞI CĂDEREA REPUBLICII ROMANE (SECOLELE III-I Î.E.N.)

■ Odată Italia cucerită, Roma se înfruntă cu puterea maritimă a Cartaginei, cetate fondată de fenicienii din Tyr pe coasta actualei Tunisii şi care domină Mediterana Occidentală. Între sfârşitul secolul al III-lea î.e.n. şi prima jumătate a secolul al II-lea î.e.n. izbucnesc trei „războaie punice“, care vor da câştig Republicii romane: în 146, Cartagina este distrusă iar teritoriul său devine provincia romană Africa. Roma stăpâneşte Mediterana Occidentală.

■ În cursul secolul al II-lea î.e.n., Roma cucereşte Macedonia şi Grecia înainte de a ajunge în Asia Mică şi Egipt. Paralel, generalii romani cuceresc Spania şi o încep pe cea a Galiei, desăvârşită de Cezar între 58 şi 51 î.e.n.

■ Imperiul Roman are în componenţa sa 14 provincii din care 8 în Europa, sub comanda unui guvernator, pretor ori magistrat tras la sorţi. Roma le confiscă domenii întinse şi reclamă plata unui tribut, strâns de oamenii de afaceri, publicanii. Imense averi iau naştere astfel într-un timp record. De aici, tensiuni

puternice între clasele înstărite, familiile senatoriale sau oamenii de afaceri îmbogăţiţi (cavalerii) şi proprietarii mici şi mijlocii îndatoraţi, ruinaţi şi proletarizaţi.

■ La zece ani interval, cei doi fraţi Gracchus sunt masacraţi pentru că au luptat în favoarea adoptării legilor agrare, favorabile claselor populare. Mizând pe diferite tulburări, generalii învingători încearcă să pună mâna pe putere, sprijinindu-se când pe partidul popular, precum Marius, când pe cei de la putere, precum Sylla. Ambiţiile rivale ale lui Crassus şi ale lui Pompei, în a doua jumătate a secolului I î.e.n., încurajează ambiţiile lui Cezar, care, sprijinit de partidul popular, se gândeşte să restabilească monarhia. Dar, între timp, survine asasinatul din 44 î.e.n. Nepotul şi fiul său adoptiv, Octavian, realizează proiectul său, după ce l-a înfrânt pe consulul Marcus Antonius, stăpânul Orientului. În 27 î.e.n., instaurarea principatului în profitul lui Octavian, pune capăt Republicii, chiar dacă aparenţele acesteia supravieţuiesc.

Stăpânitoare a unui teritoriu care se întindea de la câmpia Padului în Italia de sud, Roma s-a angajat, începând cu 264, într-o lungă suită de operaţii războinice, unele mai degrabă defensive, altele pur şi simplu ofensive şi de cucerire, operaţii care au adus-o în postura de a cuceri lumea mediteraneeană, apoi o întreagă parte din Europa de vest. A rezultat un formidabil aflux de bogăţii spre capitală şi o profundă transformare a cetăţii, a moravurilor şi a vieţii politice, ajungându-se la o

criză, în a doua treime a secolului al II-lea î.e.n., care îşi va găsi epilogul în 27 î.e.n., odată cu fondarea *principatului* (demnitate imperială) de către Octavianus.

Roma împotriva Cartaginei: Războaiele punice

În secolul al IX-lea î.e.n., fenicienii veniţi din Tyr au fondat pe coasta actualei Tunisii un port căruia i-au dat numele de Qart Hadasht, „oraşul nou“. Mai întâi, simplă etapă spre Spania, oraşul cunoaşte un mare avânt începând din secolul al VI-lea î.e.n. în timp ce marinarii săi recunosc coastele Africii (Rio de Oro) şi ale Europei, atingând Bretagne şi Irlanda, Cartagina îşi stabileşte capetele de pod în Spania, în Baleare, Corsica, Sardinia şi în Sicilia. În secolul al III-lea î.e.n., este primul oraş al Mediteranei Occidentale. La adăpostul triplului său zid, ea practică un comerţ deosebit de activ, cumpărând şi redistribuind în toată lumea mediteraneeană metalele preţioase din Spania şi Maroc, mirodeniile din Orient, cositorul din Cornuaille, fildeşul şi sclavii africani etc. Industriile sunt prospere (arme, vase, ţesături în purpură) iar regiunea învecinată, exploatată intensiv, dă grâu din belşug, ulei şi vinuri.

Toată puterea Cartaginei se bazează pe flotă, fără rivali în Mediterana. Armata este formată din mercenari, adesea revoltaţi, dar dispune de o excelentă cavalerie numită şi de numeroşi elefanţi de luptă. Ea este comandată de nobili cartaginezi, în rândul cărora găsim generali de mare valoare. Guvernat, la început, de doi regi, oraşul este, din secolul al V-lea, administrat de doi *suffecti*, aleşi pentru un an şi proveniţi, ca şi membrii Senatului şi ai Consiliului, dintre cele mai bogate familii de armatori şi de mari proprietari.

Timp de două secole şi jumătate, Roma şi Cartagina au trăit într-o bună înţelegere. Relativa depărtare dintre teritoriile lor, despărţite de mare, şi faptul că ambiţiile lor erau complementare – dominarea peninsulei italice pentru prima, cea a Mediteranei, pentru a doua – au împiedicat fricţiunile între aceste două puteri în creştere şi au garantat pacea. Dar sfârşitul războiului cu Tarentul (272 î.e.n.) marchează o întorsătură în politica romană. Roma, fostă cetate a Latiumului, îşi termină, odată cu luarea Tarentului, cucerirea sudului Italiei; ea este pe viitor în fruntea unui adevărat imperiu, ale cărui limite sunt foarte aproape de cele ale domeniului punic (din latinescul *punicus* însemnând „cartaginez“). Roma şi Cartagina se vor înfrunta de-a lungul a trei războaie punice (264-241, 218-201 şi 149-146 î.e.n.).

Miza primului război punic este Sicilia. În 264, neliniştitiţi de progresele cartagineze în Sicilia, romanii hotărăsc să trimită trupe în insulă pentru a susţine împotriva celor din urmă pe mercenarii italioţi (mamertinii) care, în serviciul locuitorilor din Messina, apoi îndepărtaţi de ei, au pus mâna pe acest oraş şi şi-au întins dominaţia asupra cetăţilor vecine. Riscul unei înfruntări directe cu Cartagina este mare, dar, la Roma, Senatul este supus presiunii tuturor celor ce au de gând să cucerească Sicilia: marii proprietari funciari care aspiră să cucerească noi pământuri şi sclavi, cei ce sprijină armata, antreprenorii diverselor lucrări publice, dar şi muncitorii şi meşteşugarii care trăiesc de pe urma expediţiilor militare. Imperialismul în faşă al Republicii se hrăneşte cu visuri de cucerire, dar şi cu frica ce o au romanii de a-şi vedea Imperiul

„încercuit şi sufocat“ de cartaginezi, lucru care pare foarte puţin probabil. „Opţiunea pentru război“ câştigând, lupta se angajează între cele două puteri mediteraneene.

Aliaţi cu grecii din Sicilia, romanii încep prin a-şi pune la punct o flotă de război. Nu tocmai la fel de buni cârmaci, dacă ar fi să-i comparăm cu adversarii lor, care au în spatele lor o lungă experienţă maritimă, ei caută sistematic să-şi perfecţioneze tehnica abordajului, ceea ce le permite legionarilor să-şi impună superioritatea. Această tehnică au folosit-o cu succes cu ocazia luptei navale care a avut loc la Mylae, în nordul Messinei, la începutul anului 260 şi care i-a costat pe cartaginezi jumătate din flota lor. Succes pe mare deci, împotriva celei mai puternice maşini de război din epocă, confirmat în 256, la Ecnome, dar eşec pe uscat al consulului Regulus, debarcat în Africa cu o forţă insuficientă, care a fost învins în 255 de o armată de mercenari şi capturat de duşmani.

Adus de cartaginezi pe teritoriul sicilian, primul război punic va mai continua încă 15 ani, întrerupt de înfrângeri romane pe mare, bătălii terminate fără victorii clare, razii şi asedii. Sub comanda lui Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, armata cartagineză, bine stabilită în regiunea Palermo, îşi înmulţeşte operaţiile de jaf, atât în Sicilia cât şi pe coastele italiene, fără ca romanii, lipsiţi pe viitor de flota lor, să poată să facă ceva pentru a împiedica aceste incursiuni pe teritoriul lor. Între 247 şi 242, sentimentul de descurajare era atât de puternic în Roma, încât se intenţiona să se ignore fapte şi să se recunoască victoria Cartaginei. Totuşi o tresărire de patriotism permite Senatului să obţină de la

cetăţenii cei mai bogaţi punerea pe picioare a unei flote de război, singurul mijloc de a-i înfrânge pe soldaţii lui Hamilcar Barca, rupându-i de baza africană. În 241 î.e.n., 200 de nave de război comandate de consulul Caius Lutatius vor distruge astfel, în apropierea insulelor Aegate flota cartagineză. Această victorie permite romanilor să impună pacea adversarilor lor care le cedează o parte din Sicilia şi se angajează la plata unei indemnizaţii de război de 3.200 de talanţi.

Pe parcursul a două decenii ce au urmat acestei victorii, profitând de eclipsa puterii cartagineze, slăbită şi de o revoltă, dur dar dificil reprimată, a mercenarilor ei, Roma îşi întăreşte poziţiile în Mediterana Occidentală şi pe cele două maluri ale Adriaticii. În 238, ea profită de o răscoală a mercenarilor din Sardinia pentru a constrânge Cartagina să-i cedeze această insulă şi să-i verse un tribut suplimentar de 1200 de talanţi; anexiune imediat urmată de cea a Corsicei. Apoi ea trebuie, împinsă de logica propriei sale expansiuni, să ducă, pentru a proteja interesul marinarilor şi negustorilor săi în Adriatica, două războaie împotriva piraţilor iliri care s-au instalat pe coasta dalmată (225 şi 219 î.e.n.), ceea ce o face să pună piciorul pe ţărmurile actualei Albanii: o primă etapă a unei politici de pătrunderi în Mediterana Orientală, care va avea ca efect, în secolul următor, cucerirea lumii elenistice.

În timpul acestei perioade de răgaz în conflictul cu Cartagina, imperialismul roman a trebuit să se lovească de rezistenţele cele mai puternice chiar în interiorul peninsulei italice. În 232, consulul Caius Flaminius hotărăşte parcelarea pământurilor din

Picenum, care aparţineau galilor senoni. Scopul urmărit era de a oferi compensaţii plebei epuizate şi decimate de primul război punic, permiţându-i să obţină loturi de pământ ieftine şi să corecteze astfel dezechilibrul care era pe cale să se instaureze în societatea romană, în profitul fenomenului mercantil şi al unor proprietari bogaţi. Pentru a împiedica ca această colonizare să nu ducă la exproprierea lor pur şi simplu, galii cisalpini au pus mâna pe arme, ajutaţi de triburile de celţi care trecuseră Alpii, şi au purces spre Roma. Învingători la Clusium, la trei zile de mers de capitală, aceştia au fost, în final, învinşi şi dispersaţi în apropiere de capul Telamon, în 225. În cursul anilor următori, Galia cisalpină – câmpia Padului – a fost cucerită de consulul Claudius Marcellus, învingător la Clastidium în 222. Pentru a-şi asigura definitiv controlul, romanii au construit via Flaminia şi au fondat două colonii: Placentia şi Cremona.

Cartaginezilor nu le-au trebuit mai mult de 20 de ani pentru a-şi reface forţele şi a-şi pregăti revanşa. Susţinut de elementele populare favorabile reluării luptelor împotriva marei rivale din Mediterana şi şeful unei aristocraţii de neguţători a căror soartă era legată de supremaţia maritimă a Cartaginei, Hamilcar Barca decide în 236 să ocupe sudul şi estul Spaniei, cu scopul de a exploata bogăţiile sale miniere. De fapt, continuată după moartea sa de Hasdrubal, apoi Hannibal, cucerirea Spaniei a dus la un aflux de bogăţii spre Cartagina oferindu-i acesteia, pe lângă posiblitatea de a întreţine o puternică armată de mercenari, şi oportunitatea unei baze de plecare pe uscat pentru a angaja războiul decisiv împotriva Romei.

Iată deci din nou faţă în faţă cele două puteri ce-şi dispută hegemonia în Mediterana apuseană. Este, de fapt, miza celui de-al doilea război punic (218-201 î.e.n.). La Roma, există temeri ce vin din partea ameninţării care-i apasă, din Spania în Marsilia, aliata Republicii, şi asupra Italiei de nord. În Cartagina nu este bine văzută înaintarea romană în Galia Cisalpină şi în Liguria, teritorii de unde proveneau numeroşi mercenari cartaginezi. Logica imperialismelor comandă deci celor două Imperii de a o lua înaintea celuilalt şi de a împiedica toate iniţiativele sale. Această raţiune îi împinge pe romani să-şi asigure prietenia oraşelor iberice care nu sunt încă sub dominaţia Cartaginei, să încheie o alianţă cu Saguntul, cetate de pe coasta răsăriteană a Spaniei, şi să obţină de la Hasdrubal, în 226, angajamentul de a nu traversa Ebrul cu armata sa.

Or, odată cu alegerea sa ca şef al armatei, în 221, Hannibal îşi manifestă dorinţa de a porni războiul cu Roma. Anul următor, atacă Saguntul, cucerit după un an de asediu (219), fără să-i pese de protestele şi de ameninţările romane. Cum Senatul Cartaginei a refuzat să-l cheme acasă, războiul începe în primăvara lui 218. În curând, armata lui Hannibal, o forţă militară de 50.000 de infanterişti şi 9.000 de cavaleri, flancată de elefanţi de luptă şi comandată de un şef militar genial, se îndreaptă spre Pirinei după ce a trecut Ebrul. Pierderile sunt grele (jumătate din infanterie, o treime din cavalerie), dar când cartaginezii ajung în valea Padului, după ce au traversat Alpii şi au efectuat un marş susţinut de cinci luni şi jumătate, primesc sprijinul ligurilor şi al galilor cisalpini. Victorios la Ticinum şi Trebiae în toamna anului 218, Hannibal

trece Apeninii în primăvara lui 217, invadează Etruria şi obţine un succes fulminant în zona lacului Trasimenus, distrugând armata romană comandată de consulul Flaminius. Capitala însăşi nu este salvată decât datorită iscusinţei dictatorului Quintus Fabius Maximus denumit şi „temporizatorul“ (*Cunctator*), care evită angajarea bătăliei decisive în câmp deschis şi se mulţumeşte cu hărţuirea trupelor cartagineze, lăsându-l pe Hannibal să treacă prin foc şi sabie satele din Apulia, Samnium şi Campania.

Sub presiunea opiniei publice romane şi italice care nu acceptă să vadă distruse bogăţiile peninsulei de către cartaginezi, Senatul hotărăşte modificarea tacticii, trimiţând o legiune în Galia Cisalpină pentru a o recuceri şi încredinţând celor doi consuli, Paulus Aemilius şi Varro, misiunea de a-l opri pe Hannibal în Apulia cu o forţă de 80.000 de oameni. Pe 2 august 216, această armată suferă la Cannae o înfrângere dezastruoasă: 70.000 de morţi, dintre care 21 de tribuni militari şi 100 de senatori. Ea este urmată de numeroase defecţiuni printre popoarele aliate ale peninsulei: brutti, lucani, samniţi, campani (Capua îşi deschide porţile lui Hannibal) şi greci, în timp ce Filip din Macedonia, până atunci nehotărât, se hotărăşte să treacă de partea cartaginezilor.

Totuşi, din lipsă de oameni şi de materiale, Hannibal nu-şi poate exploata la maximum victoria. În timp ce recucereşte Sicilia, raliază Siracuza la cauza sa şi îşi adjudecă Tarentul, marele port al Italiei răsăritene, locul pe unde pot tranzita toate ajutoarele venite din Cartagina şi din Macedonia, Senatul mobilizează toate energile poporului roman,

ridică o armată pentru a apăra capitala, obligându-l pe generalul cartaginez să bată în retragere şi revenind la vechea tactică a războiului de uzură. În curând, romanii trec la ofensivă. Siracuza este cucerită, la fel şi Capua, a cărei populaţie este vândută şi al cărei Senat este decimat. În Spania, tânărul Publius Cornelius Scipio începe cucerirea părţii răsăritene iar armata venită în ajutor şi comandată de Hasdrubal (fratele lui Hannibal) este bătută în 207 pe ţărmurile râului Metaurus.

Războiul mai durează mulţi ani în zonele muntoase ale Italiei de sud unde armata lui Hannibal se retrăsese. Neputând s-o disloce, Senatul hotărăşte, după multe ezitări, să urmeze planul propus de Scipio. Întors din Spania, unde purtase o nouă campanie victorioasă, acesta din urmă obţine provincia Sicilia, cu permisiunea de a debarca în Africa de îndată ce va crede că a venit momentul. La începutul lui 204, pune piciorul pe litoralul tunisian cu o armată de 35.000 de soldaţi, constrângând Senatul cartaginez să-l cheme pe Hannibal. Bătălia decisivă are loc la Zama, în 202. Alăturarea cavalerilor numizi ai lui Massinissa de partea romanilor îi permite lui Scipio să strivească armata cartagineză.

Pacea semnată la 201 ia Cartaginei flota de război, elefanţii şi Imperiul. Ea trebuie să evacueze Spania, ocupată imediat de romani, să plătească timp de 50 de ani un tribut anual de 200 de talanţi, să renunţe la mercenari şi să nu mai pornească niciun război fără autorizarea venită din partea senatului roman. De fapt, ea devine, începând cu această dată, dependentă de Roma, care domină de acum tot bazinul apusean al Mediteranei.

Redusă la o umbră, fosta capitală a Imperiului cartaginez continuă totuşi să-i înfricoşeze pe romani. Ostilităţile dintre Cartagina şi Massinissa, rege al numizilor orientali aliaţi cu Roma, vor constitui punctul de plecare al celui de-al treilea război punic. „Cartagina trebuie distrusă“ nu încetează să repete bătrânul cenzor Cato, care a luptat în legiunile romane în timpul celui de-al doilea război punic. După mai multe decenii de somn, cetatea maritimă începe să-şi refacă forţele; astfel încât, Senatul roman va hotărî să sfârşească definitiv cu ea. Sub pretextul că cei din Cartagina au angajat fără autorizaţia sa războiul contra unui stat vecin, romanii trimit o armată în Africa şi ordonă cartaginezilor să evacueze oraşul şi să fondeze un altul în altă parte. Timp de trei ani, ei vor rezista atacurilor romane, dar în 146 Scipio Aemilianus, nepot adoptiv al „Africanului“, cucereşte oraşul care este ras de pe faţa pământului, acoperit cu sare şi blestemat pentru ca nici măcar o dată să nu mai ameninţe Roma. Teritoriul punic devine provincia romană Africa. După victoria repurtată asupra numidului Iugurtha, care ducea un război de gherilă împotriva Romei (140), aceasta este de atunci stăpâna Africii de Nord.

Cucerirea Orientului

După Zama (202 î.e.n.), romanii îşi exercită o hegemonie completă în Mediterana apuseană. Iată-i pe viitor faţă în faţă cu puternicele regate elenistice, în special cel al lui Filip V, rege al Macedoniei, şi cel al Seleucizilor, care domină Asia Mică şi Siria. Temându-se ca niciunul dintre aceste două regate să nu reconstituie Imperiul lui Alexandru, Roma caută mai întâi să-şi asigure securitatea. În curând, totuşi, senatorii se vor lăsa antrenaţi de generali avizi de glorie şi de pradă şi de oamenii de afaceri în a practica o fructuoasă politică de cucerire şi de anexiuni.

Consideraţii de ordin defensiv şi ofensiv stau la baza genezei conflictelor care-i vor face pe romani să cucerească Mediterana Orientală. În 204, Ptolemeu IV murind, iar coroana Egiptului – cel de-al treilea stat ieşit din moştenirea lui Alexandru revenindu-i unui minor, cei doi suverani ai Macedoniei şi Siriei se înţeleg pentru a-şi împărţi teritoriile din afară ale Lagizilor: Palestina, Cicladele, Chersonesus, Bitinia etc. Este oferită, astfel, Romei, chemată în ajutor de unele cetăţi care aveau protectorat lagid (Rodosul, Attalos, Pergamul), ocazia de a-şi regla conturile cu Filip V şi de a sfarâma alianţa celor doi adversari ai săi.

Romanii se vor răzbuna întâi pe macedoneni, aliaţii lui Hannibal din timpul celui de-al doilea război punic. Odată ce a fost încheiată pacea cu punii, aceştia declară război Macedoniei, mai curând în scopul de a-i modera ambiţiile decât de a

o cuceri efectiv. Debarcată în Iliria (200), armata romană duce vreme de doi ani un război de hărţuire, evitând, ca şi falangele lui Filip de altfel, angajamentul decisiv. Trebuie aşteptat anul 197 când consulul Flaminius invadează Macedonia interioară şi angajează grosul forţelor sale în Tesalia împotriva armatei lui Filip V, bătut la Kynosskefalai şi constrâns să-şi abandoneze toate posesiunile din Grecia, Tracia, Iliria şi Asia Mică, să recunoască independenţa oraşelor greceşti vasale Macedoniei şi să-şi reducă considerabil armata şi flota. Treizeci de ani mai târziu, izbucneşte un al doilea război, purtat împotriva fiului lui Filip, Perseu, care a dorit să-şi ia revanşa asupra romanilor şi care este bătut la Pydna de Paulus Aemilianus, fiu al consulului ucis la Cannae (168). Regatul macedonean este desfiinţat şi transformat, după o ultimă revoltă, în provincie romană, la care este ataşată şi Grecia (146).

Odată cu lichidarea monarhiei macedonene şi întinderea suzeranităţii sale asupra Greciei, Roma a atins limitele Europei Orientale. În faţa ei, pe celălalt mal al Egeei, se întind posesiunile seleucide, peste care domneşte Antioh III. În timp ce romanii se ocupau de Macedonia, acesta cucerise mai multe oraşe de pe coasta sudică a Asiei Mici, ocupase Efesul şi debarcase în Europa, la Lysimachia. Ocupată cu pacificarea Galiei Cisalpine şi a Spaniei, Roma încearcă să evite înfruntarea cu Antioh III şi să obţină de la acesta să se întoarcă în Asia şi să elibereze oraşele greceşti. Fără alt rezultat decât acela de a-l incita să debarce în Tesalia, în 192, în fruntea unei puternice armate care va fi nimicită doi ani mai târziu, se apropie de Magnesia, la Sipyla, de

Scipio Asiaticul. În timp ce Hannibal, care se refugiase la curtea regelui Bitiniei, se otrăveşte pentru a scăpa de romani, regatul seleucid este dezmembrat şi se găseşte, curând, redus chiar la Siria, ea însăşi anexată în 63, după victoriile lui Pompei. Cât despre regele Pergamului, mort fără urmaşi în 133, acesta lasă moştenire romanilor toate statele sale (toată partea apuseană a Asiei Mici), transformate în provincia Asia.

Egiptul Lagazilor devine, la rândul său, un adevărat protectorat (el va fi anexat în 30 î.e.n.), odată cu teritoriile situate în estul provinciei Asia. Dar din 89 până în 63 î.e.n., regele Pontului, Mithridate ridică la luptă Asia Mică şi cetăţile greceşti împotriva jugului Romei. El este învins, în cele din urmă de Sylla, apoi de Pompei, aşa încât la mijlocul secolului I î.e.n doar parţii, instalaţi în partea estică a Eufratului, îşi păstrează independenţa.

Cucerirea Occidentului

Expansiunea Romei în Occident s-a realizat mai întâi în Spania, apoi în Galia.

Cucerirea şi pacificarea Spaniei, începute de Scipio Africanul au fost de lungă durată şi întrerupte de numeroase revolte foarte dure reprimate de legiunile romane. Cea a celtiberilor, începută pe la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., a fost, în final, înăbuşită în 133 de Scipio Aemilianus – reales consul, împotriva tuturor tradiţiilor Republicii, la întoarcerea din Orient –, care a rezervat cetăţii lor Numantia soarta Cartaginei. Două provincii romane au fost create în peninsulă: Ulterior şi Citerior (197 î.e.n.).

Stăpâni ai Galiei Cisalpine, care trebuie să fi reintrat în mâna populaţiei galeze, după ce Hannibal le dăduse independenţa, şi ai Peninsulei Iberice, romanii au ajuns, pentru a asigura legături între aceste două provincii, să cucerească Galia Meridională. Profitând de conflictele care-i opuneau pe aliaţii lor din Massalia (Marsilia) ligurilor şi galilor, ei au cucerit acest ţinut şi au fondat în 120 î.e.n. *Provincia romana*, care va deveni mai târziu Narbonensis, având drept oraşe principale Aix-en-Provence şi Narbonne. La sfârşitul secolului al II-lea î.e.n., această provincie bogată a fost invadată şi devastată de triburile germanice venite din actuala Danemarcă, cimbrii şi teutonii. Aceştia, după ce au administrat mai multe înfrângeri armatelor romane, au fost în cele din urmă bătuţi şi exterminaţi de Marius în trei bătălii: două în zona Aix-en-Provence

în 102 şi a treia, deosebit de sângeroasă, anul următor în Italia de nord, aproape de punctul de confluenţă al Padului cu Sesia.

Restul Galiei a fost cucerit de Cezar între 58-51 î.e.n. Zona căreia romanii i-au dat numele de Galia Transalpină era un vast teritoriu limitat de Rin, Alpi, Mediterana, Pirinei şi Atlantic. Populaţia era, în majoritate, celtică, la care s-au adăugat, în nord, triburile germanice venite de dincolo de Rin. Ea era dominată de o aristocraţie războinică şi proprietară de pământuri şi de o clasă respectată de preoţi şi de judecători, druizii. Ţara nu avea nicio unitate politică: cuprindea vreo 60 de popoare independente şi adesea rivale, fiecare cu obiceiurile sale, legile şi zeii proprii. Câţiva, precum heduii din Bourgogne şi arvernii din Masivul Central, reuşiseră să-şi întindă influenţa pe un teritoriu relativ vast, însă indisciplina nobililor făcea ca această situaţie să fie deosebit de precară.

În imensa lor majoritate, locuitorii Galiei erau ţărani. Cultivau grâul şi orzul, creşteau cai şi porci, foloseau plugul cu roţi şi coasa, cunoşteau folosirea varului şi marnei pentru ameliorarea randamentului culturilor. Iscusiţi în prelucrarea lemnului (care, nave, butoaie) şi a metalelor (arme, bijuterii), aceştia practicau, pe mare şi pe uscat, o intensă activitate comercială. Diviziunile şi luptele dintre triburi, incapacitatea galilor de a se constitui într-o entitate politică coerentă nu-i împiedicau să fie parte integrantă a unei culturi comune, din punct de vedere lingvistic, religios ori al organizării sociale. Exista o „literatură“ galeză, sub forma unor poeme recitate de rapsozi cu ocazia ospăţurilor aristocratice, şi a unor tratate diverse compuse de

druizi, dar transmiterea lor se făcea oral, aşa încât nu ne-a rămas nimic. Începând cu secolul al VII-lea î.e.n., civilizaţia galeză a fost influenţată de greci, în special de colonia Foceei (viitoarea Marsilie), după cum stau mărturie monedele şi operele de artă provenite din Grecia sau din Italia de Sud, prin defileele alpine, valea Ronului ori cea a Dunării (menţionăm astfel faimosul vas din Vix găsit în 1953, aproape de Chatillon-sur-Seine).

Ocazia de a interveni în Galia şi de a o cuceri a fost dată de Cezar, devenit în 58 î.e.n. proconsul în Galia Cisalpină şi în Narbonensis, prin migrarea helveţilor, împinşi spre vest de invadatorii germanici, suevii conduşi de Ariovist. Chemat în ajutorul heduilor, el i-a împins pe helveţi spre Elveţia de azi, apoi s-a întors împotriva lui Ariovist şi i-a nimicit armata în Haute-Alsace, respingându-i pe invadatori dincolo de Rin.

Odată popoarele germanice respinse, Cezar nu s-a grăbit să părăsească ţara. În mai puţin de cinci ani, a procedat la cucerirea Galiei, supunând triburile de belgi, cele din Aquitania şi Armorica, trecând chiar Rinul şi Canalul Mânecii. În 56, făcu Senatul să decreteze anexarea Galiei Transalpine („dincolo de Alpi“ pentru romani), transformată, ca şi Spania, Macedonia şi Siria, în provincie romană şi guvernată de câţiva prinţi puternici deveniţi clienţi ai Romei: Commes la atrebaţi, Tasget la carnuţi, Vecingetorix la arverni etc. Dar în 52 î.e.n., carnuţii antrenează celelate popoare din Galia la o revoltă generală împotriva puterii protectoare. Comanda triburilor răsculate a fost încredinţată lui Vercingetorix, care a încercat să-i organizeze şi să le impună un minimum de disciplină. Practicând

tactica pământului pârjolit, acesta din urmă l-a ţinut o vreme pe Cezar în şah, în special la Gergovia. Dar a comis greşeala, grăbit de aliaţii săi, să cruţe Avaricum, permiţând romanilor să se aprovizioneze cu hrană. Prea impetuos şi prea încrezător, Vercingetorix s-a văzut în cele din urmă închis în *oppidum*-ul Alesia[76]. Blocat de romani, a trebuit să se predea în septembrie 52, fiind trimis în captivitate la Roma, purtat cu ocazia triumfului lui Cezar şi apoi condamnat la moarte. Stăpân al Galiei, Cezar a înrolat imediat în armată floarea aristocraţiei din Galia şi elita războinicilor ce supravieţuiseră luptelor şi măcelurilor.

Exploatarea popoarelor cucerite

Începând cu sfârşitul primului război punic (241 î.e.n.), teritoriile cucerite sunt organizate în provincii – primele au fost Sicilia, Corsica şi Sardinia – guvernate de magistraţi degrevaţi de sarcini, proconsuli ori propretori, desemnaţi de Senat şi dotaţi cu puteri imense. Scutiţi de sarcinile administrative, aceştia vor lăsa în grija oamenilor de afaceri, proveniţi din clasa ecvestră, perceperea impozitelor şi exploatarea domeniului public, acest lucru în detrimentul populaţiilor autohtone.

La sfârşitul Republicii, Roma poseda 14 provincii, dintre care 8 în Europa. Când o ţară învinsă şi supusă autorităţii sale era transformată în provinicie romană, senatul preciza printr-o lege (*lex provincialis*) cum va fi organizarea şi obligaţiile sale. Nicio provincie nu avea o organizare identică. În fruntea fiecăreia era aşezat un guvernator care putea să fie ori un pretor, ori un magistrat desemnat de Senat prin tragere la sorţi – pro-pretor sau proconsul. Reprezentant atotputernic al Republicii, era în acelaşi timp comandant şi judecător suprem, cu drept de viaţă şi de moarte asupra băştinaşilor. Era asistat de unul sau de mai mulţi locotenenţi (*legati*) şi de un cvestor trezorier, cât şi de o adevărată camarilă de prieteni şi de consilieri veniţi cu el de la Roma.

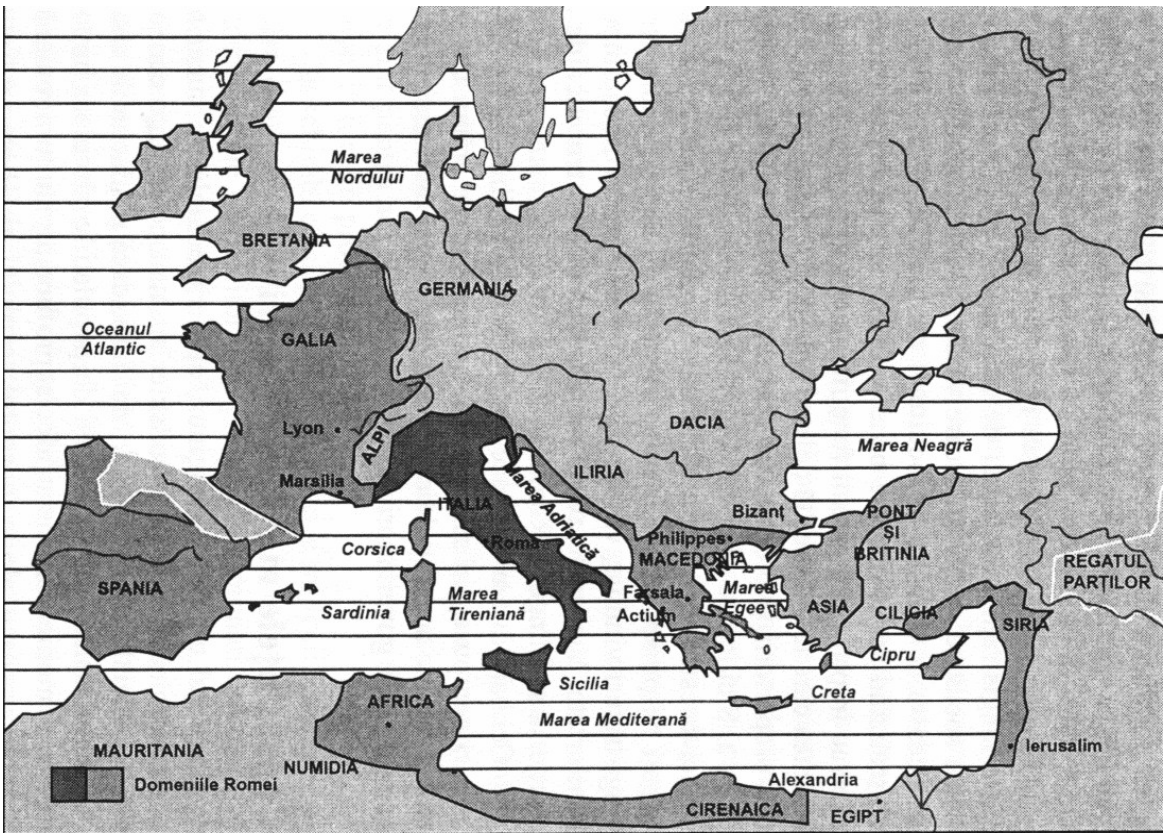

Lumea romană în anul 30 î.e.n.

În toate teritoriile cucerite, Roma confiscase vaste domenii – aparţinând în special foştilor regi şi nobilimii – care deveniseră proprietatea poporului roman: *ager romanus*. Administrat de Senat, acest domeniu public trebuia să furnizeze statului venituri importante. Pe de altă parte, fiecare provincie trebuia, ca semn de supunere, să achite un tribut care era fie o contribuţie în bani, fie o parte de recoltă (de exemplu, a zecea parte pentru sicilieni). Aceste impozite nu erau percepute de către magistraţii romani, ci de „oamenii de afaceri“ grupaţi într-o societate, publicanii, care vărsau visteriei sumele cerute de aceasta şi luau de la locuitori tributuri mult mai ridicate, realizând astfel enorme beneficii. Magistraţii înşişi, care-şi exersau în principiu gratuit funcţiile, profitau frecvent de posibilitatea care le era oferită de a se îmbogăţi

rapid, chiar dacă nu toţi propretorii şi proconsulii semănau cu Verres, acel guvernator al Siciliei ale cărui tâlhării au fost denunţate de Cicero, pe atunci cvestor, în celebrul său discurs din 70 î.e.n.: cetăţeni bogaţi despuiaţi de averi, impozite ridicate de mai multe ori, magistraturi vândute, vinovaţi declaraţi nevinovaţi în schimbul banilor etc. Victimele aveau mereu posibilitatea teoretică de a merge să se plângă la Roma.

Cei care aveau mijloace se adresau unor tribunale (*quaestiones*) compuse din senatori care, chiar dacă se arătau uneori severi faţă de aceşti publicani, erau în general mult mai indulgenţi faţă de guvernatorii aleşi din rândurile lor.

Consecinţele marilor cuceriri

Lungul conflict cartaginez, apoi războaiele de cucerire duse de romani în afara peninsulei au avut consecinţe economice şi sociale considerabile. Mai întâi, dacă prădăciunile cauzate de armatele cartagineze şi de populaţiile răsculate împotriva hegemoniei romane au afectat profund agricultura romană, Roma a cunoscut de la începutul secolului al III-lea î.e.n. un imens aflux de bogăţii: metale preţioase şi obiecte de artă aduse de învingători, grâu din provincii vândut la un preţ de nimic sau distribuit gratuit plebei, prozonieri de război ajunşi sclavi şi care furnizau o mână de lucru gratuită marilor proprietari, tributuri enorme cerute popoarelor supuse, extorcarea de fonduri de orice fel operate de guvernatorii provinciilor şi publicani etc. Astfel, în puţină vreme, s-au adunat averi fabuloase, ceea ce a favorizat gustul pentru lux şi pentru câştig.

De aici, a rezultat o transformare radicală a societăţii şi a moravurilor. Clasele înstărite au fost marile beneficiare ale cuceririlor. Nobilimea senatorială, din ce în ce mai închisă şi mai atentă la prerogativele sale, a acaparat majoritatea magistraturilor, comanda armatelor, guvernările din provincie, toate surse de enorme profituri. Pe de altă parte, şi-a constituit imense domenii (*latifundia*) închiriind pe nimic teritorii din domeniul public, răscumpărându-le pe cele ale micilor proprietari ruinaţi şi punând să fie muncite de turme întregi de sclavi aduşi din teritoriile cucerite. Cota parte

prelevată de pe producţia cerealieră din provincii a făcut să cadă cursul grâului, iar într-o perioadă în care uleiul şi vinurile din Galia se vindeau bine şi erau uşor exportate, un domeniu bine condus putea fi sursa unor enorme venituri. În acelaşi timp, s-a dezvoltat o clasă de oameni noi, cavalerii, proveniţi din lumea afacerilor şi a finanţei. Cei mai bogaţi erau publicanii, beneficiari ai concesiunilor făcute de stat pentru supravegherea lucrărilor publice şi strângerea impozitelor din provincii.

În schimb, clasa proprietarilor mici şi mijlocii, care constituise osatura societăţii romane şi care, în faţa armatelor de mercenari ale generalilor cartaginezi şi ale monarhilor elenişti, făcuse forţa legiunilor, a dispărut aproape peste tot. Mulţi dintre reprezentaţii săi au murit în război. Cei care s-au întors şi-au găsit domeniul în paragină şi au trebuit să se îndatoreze pentru a-l aduce la starea de dinainte. Foarte repede, aceştia s-au pomenit ruinaţi de afluxul de grâu din provincii şi de concurenţa marilor proprietari. Aceştia dispuneau, prin munca sclavilor, de o mână de lucru ieftină şi posedau îndeajuns capital pentru a-şi transforma domeniile în teritorii pentru creşterea animalelor sau pentru cultivarea viţei-de-vie, a măslinilor sau a arborilor fructiferi. Nu le mai rămânea acestor „soldaţi-ţărani“, pe care concurenţa sclavilor îi împiedica să se transforme în muncitori agricoli, decât să-şi vândă pământurile, să părăsească satul şi să se aşeze sub umbrela protectoare a vreunui patron.

Plebea urbană, al cărei efectiv a crescut puternic odată cu proletarizarea clasei mijlocii şi cu exodul rural rezultat de aici, îi cuprindea, în afara acestor

ţărani ruinaţi şi deposedaţi de bunurile lor, pe foştii meşteşugari, şi ei concuraţi de munca servilă a sclavilor proaspăt eliberaţi. Fără ocupaţie şi fără resurse, toţi trăiau din distribuirea grâului sau se aşezau sub protecţia vreunui bogătaş a cărui clientelă o forma şi care le furniza zilnic „sportula“: un pachet de provizii şi ceva bani. Se îngrămădeau în locuinţe insalubre cu mai multe etaje (*insulae*) şi încep să îndrăgească jocurile şi circul (lupta dintre fiare, gladiatori), cursele de cai şi reprezentaţiile teatrale. Această mulţime leneşă şi înadins turbulentă şi-a pierdut în puţină vreme virtuţile civice care o caracterizau în primele secole ale Republicii. Gata să se vândă celui care oferea mai mult, ea va fi folosită de ambiţioşii care vor să profite de dezechilibrele din societate şi de criza regimului.

Alături de plebe se afla şi mulţimea de sclavi. Romanii nu avuseseră decât câţiva, dar războaiele de cucerire au adus în sclavie milioane de învinşi. În sate, erau folosiţi la muncile de la câmp pe marile domenii, în cariere sau în mine. În oraş, practicau, ca şi în Grecia, aproape toate meseriile şi puteau ajunge la posturi de încredere (secretar, intendent etc.). Stăpânul le putea reda libertatea, ceea ce făcea din urmaşii lor oameni liberi. Erau, în general, mai dur trataţi decât la Atena, frecvent supuşi pedepselor corporale (bici, lanţuri etc.) şi crucificaţi în caz de greşeau grav. De aceea Roma a cunoscut numeroase răscoale în secolul I î.e.n., mai ales în Italia de sud (cea, de exemplu, a gladiatorului Spartacus între 73-71) şi în Sicilia.

Crizele care vor puncta ultimul secol al Republicii au ca origine, pe de o parte, dezechilibrele şi

conflictele sociale care decurgeau din formidabilele cuceriri romane, pe de altă parte, din constrângerile politice care voiau ca un Imperiu aşa de întins ca cel al Romei să aibă în frunte un executiv puternic. În sânul oligarhiei bogate se lovesc nobilimea senatorială, care ţine să-şi păstreze privilegiile, şi noua aristocraţie financiară, care doreşte reforme care să-i permită să joace şi un rol politic pe măsură. Mai ales, clasa conducătoare se împarte între fracţiunea nobilimii senatoriale care înţelege să-şi apere *status quo*-ul – *optimates* – şi cei care, impregnaţi de idealul grec de justiţie şi de umanitate şi care se sprijineau pe plebe, formează partidul popular: *populares*. Această tensiune socială antrenează, începând de la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., o instabilitate politică care se traduce prin repunerea în cauză a instituţiilor tradiţionale şi prin escaladarea violenţei.

Acestui pericol i se adaugă şi cel care rezultă din criza instituţiei militare. Practica războiului de cucerire şi contactul cu Orientul au dezvoltat la legionari gustul pentru lux, pentru plăceri şi jaf. A crescut indisciplina şi, odată cu ea, refuzul de a mai face vreun efort. Soldaţii îi pun pe sclavi la diverse corvoade şi se împotrivesc exigenţelor venite de la şefi. Astfel, atunci când Scipio Aemilianus a luat comanda armatei împotriva Numantiei, a trebuit mai întâi să restabilească ordinea în rândul trupelor sale. Pe de altă parte, recrutarea în armată devine tot mai dificilă pentru că scade numărul micilor proprietari rurali. Celor bogaţi le repugnă obligaţiile militare iar săracii nu au mijloace să se echipeze pe banii lor. În sfârşit, antrenat de logica imperialismului cuceritor, Senatul încredinţează tot

mai ades comanda legiunilor acelor generali remarcaţi în diverse cuceriri, pe care prada îi îmbogăţeşte şi ale căror ambiţii politice cresc odată cu averea. Asiguraţi de devotamentul trupelor lor, se vor strădui să pună mâna pe putere aliniindu-se cu una sau alta din facţiunile create de diversele conflicte sociale.

De la fraţii Gracchi la Sylla: începutul războaielor civile

Doi reprezentanţi ai nobilimii reformiste se implică în rezolvarea crizei sociale, născută din ruina proprietarilor mici şi mijlocii, şi în găsirea forţelor de mobilizat necesare armatei romane: Tiberius şi Caius Gracchus. Membri ai clasei senatoriale, aceşti doi nepoţi ai lui Scipio Africanul au suferit, transmisă de mama lor Cornelia şi de perceptorii greci, influenţa stoicilor, al căror ideal de egalitate şi justiţie îl împărtăşeau. Emoţionat de disperarea claselelor populare, cel mai mare dintre cei doi fraţi, Tiberius Sempronius Gracchus, ales tribun al poporului în 133, va încerca să reconstituie clasa proprietarilor propunând o lege agrară – *lex sempronia* – care limita întinderea latifundiilor şi prevedea împărţirea în loturi mici a pământului din *ager publicus*, pe nedrept ocupate de marii proprietari. O parte a nobilimii senatoriale, conştientă de pericolul care ameninţă instituţiile publice şi apărarea Republicii odată cu dispariţia clasei medii, sprijină tentativa lui Tiberius. Dar majoritatea conservatoare, simţindu-se ameninţată în privilegii, se opune proiectului său şi îl determină pe unul dintre colegii săi să opună acestei legi dreptul său de veto. Cum Tiberius obţine depunerea acestuia de către popor, şi apoi cere, împotriva tuturor legilor, reînnoirea misiunii sale, senatorilor conservatori nu le vine deloc greu să-l acuze de tiranie şi să suscite o revoltă împotriva lui. În iulie 133, este masacrat de mulţime şi aruncat în Tibru.

Legea sa, parţial aplicată câţiva ani, va fi suspendată în 129.

Zece ani mai târziu, fratele său Caius, devenit la rându-i tribun al plebei, reia proiectele fratelui său, completându-le cu o profundă reformă de stat. Pentru aceasta, reia aplicarea lui *legii sempronia*, multiplică atribuirile de pământuri, în special la Capua şi la Tarent, instalează colonii în Corint şi în Cartagina. Se străduieşte, mai ales, să-i izoleze pe *optimates* sprijinindu-se pe celelalte clase – cavalerii, cărora le oferă perceperea de impozite în noua provincie Asia, plebea romană, care beneficiază de vânzări regulate de grâne la preţ ieftin, italienii, care îşi văd propus un statut mai favorabil (dreptul de cetate complet pentru aliaţii latini şi statutul de latini pentru toţi ceilalţi). În sfârşit, creează o reformă a instituţiilor care ar fi făcut din tribunat cea mai mare magistratură a statului roman.

Dar adversarii săi nu întârzie să reacţioneze. *Optimates* se străduieşte să-l discrediteze, acuzându-l de sacrilegiu pentru că ar fi fondat o colonie pe locul fostei Cartagine şi făcându-i cunoscut plebei că cedarea dreptului de cetate tuturor locuitorilor Peninsulei Italice îi va obliga pe aceştia să împartă cu ei locurile la circ şi distribuirile de grâu. Aşa de bine conduc această campanie de defăimare că, în 121, asmut împotriva lui Caius o nouă revoltă populară. În timp ce Senatul votează un *senatus consultum ultimum*[77] care decretează starea de asediu şi dă puteri depline consulilor, cel mai mic dintre fraţii Gracchi se refugiază pe Aventin cu partizanii şi încearcă o rezistenţă. Dar cum consulul Opimius ia cu asalt

colina, acesta ordonă sclavului său să-l omoare.

Egoismul meschin dovedit de *optimates* împiedică astfel Republica romană să se reformeze. Aristocraţii reveniţi la putere îşi perpetuează politica lor de conservatorism social, fără ca să încerce să rezolve diversele probleme, care adesea îi depăşesc. Calea este deschisă, astfel, ambiţiilor militarilor.

Primul care a pus mâna pe putere, Caius Marius, simbolizează secesiunea unei noi clase sociale: bogata burghezie italică. Aparţinând unei familii înstărite de la ţară, din Arpinum, în Sabinia, el a făcut carieră în armată înainte de a se angaja pe drumul onorurilor. Brutal, nu prea cultivat, nepus la punct cu toate intrigile politice, are pentru sine talentul militar şi aura pe care i-o conferă succesele sale pe câmpul de luptă: în Africa, unde-l învinge şi capturează pe regele Numidiei, Iugurtha; în Galia Cisalpina, unde, între 102 şi 101 îi alungă pe cimbri şi pe teutoni. Detestat de nobili şi de Senat, Marius face alianţă cu şefii partidului popular, în rândul cărora se aflau şi un mare număr de demagogi. În 99, trebuie totuşi să reprime excesele celor mai extremişti dintre ei, ceea ce-l face suspect în ochii poporului.

Roma îi datorează o importantă reformă militară, care se va dovedi a fi plină de consecinţe pentru viitorul Republicii. Legiunea, care cuprinde acum 6.000 de membri, este împărţită în 10 cohorte, unităţi mai uşor de mânuit. Dar, în special, se decide înrolarea în armată a proletarilor italici, care se pot angaja pe o durată de 16 ani. Pe viitor, esenţialul efectivelor legiunilor va fi constituit din voluntari, atraşi de solda consistentă şi de pământul

primit după fiecare campanie. Devotamentului civic, care a caracterizat armata romană în primele vremuri ale Republicii, i se substituie fidelitatea necondiţionată faţă de generalul victorios, cel ce dă părţi din pradă şi diverse avantaje. Armata devine astfel un instrument de putere în mâinile unor ofiţeri ambiţioşi, care nu vor ezita să se folosească de ea pentru a-şi impune voinţa Republicii.

Dacă Marius pune bazele viitoarelor dictaturi, acesta nu este încă, la începutul secolului I, decât iniţiatorul timid al unei tradiţii care, în câteva decenii, va duce la pieirea regimului republican. Reales de şase ori la rând în consulat – ceea ce era absolut contrar legilor –, acesta deţine pe toată această perioadă o putere personală ilegală, dar care emană incontestabil din voinţa populară. După victoriile sale asupra cimbrilor şi teutonilor, linguşit cu titlul de „al treilea fondator al Romei“ şi aureolat de un imens prestigiu popular, ar fi putut să încerce să-şi instaleze durabil dictatura personală, dar pentru aceasta îi lipsea prea mult simţul politic, respecta prea mult ordinea şi legalitatea, pentru a lua iniţiativa unei lovituri de stat. Represiunea condusă împotriva *popularilor* l-a lipsit de sprijinul politic de care ar fi avut nevoie pentru a duce la bun sfârşit un proiect de o asemenea natură.

Sylla nu va avea aceleaşi scrupule. Originar dintr-o veche familie patriciană ruinată, dar luând în căsătorie moştenitoarea unei ilustre familii (Caecilia Metella), acesta din urmă dusese o viaţă plină de plăceri, înainte de a debuta, tardiv, în cariera onorurilor. Declanşarea „războiului social“, în 91 î.e.n., i-a oferit ocazia să se distingă şi să ia pieptiş urcuşul spre putere, opunându-se lui Marius şi

luând puterea partidului senatorial.

Prin „război social“ desemnăm lunga şi teribila răscoală a aliaţilor Romei (*socii*), exasperaţi de dăinuirea şi chiar agravarea unei situaţii care-i menţinea într-un stadiu de inferioritate în raport cu cetăţenii romani. După ce au luptat alături de aceştia din urmă pe toate câmpurile de luptă, ei se vedeau îndepărtaţi de la beneficiile rezultate din cuceriri şi cereau drept de cetate. Senatul refuzând să le dea satisfacţie, ei s-au răsculat în 91, cu samniţii în frunte, şi au dus mai bine de trei ani împotriva Romei un război fără milă, punctat de o parte şi de alta, de episoade atroce, şi care n-a luat sfârşit decât în 88. Învingători, romanii au acordat rebelilor ceea ce ei ceruseră în zadar vreme de decenii, cei din Galia Cisalpină văzându-şi atribuit dreptul latin.

„Războiul social“ i-a permis lui Sylla să se distingă şi să pozeze în rival al unui Marius îmbătrânit şi izolat politic. În 88, ales consul cu sprijinul optimaţilor, însărcinat de Senat să comande armata în războiul împotriva lui Mithridate, dar lipsit de această funcţie în urma unui vot popular iniţiat de Marius, nu a ezitat să meargă spre capitală în fruntea trupelor adunate în Campania şi să depăşească incinta sacră numită *pomerium*. Era pentru prima dată când se comitea un asemenea sacrilegiu. După care, stăpân al Romei, Sylla şi-a scos rivalul în afara legii şi i-a instalat la putere pe prietenii săi din partidul senatorial.

Când Sylla a plecat în Asia pentru a lupta împotriva regelui Mithridate, partidul popular a reluat conducerea. Marius însuşi, reales a şaptea oară consul în 87, moare anul următor, dar

„marianiştii“ au păstrat puterea. În 83, Sylla victorios asupra lui Mithridate, debarcă la Brindisi în Italia de sud, nimiceşte pe locotenenţii lui Marius şi stabileşte la Roma un regim dictatorial, care avea toate aparenţele unei monarhii. A început prin a se debarasa de adversari prin sângeroase „proscripţii“ (denunţ public, exil şi condamnare la moarte, urmate de vânzarea bunurilor condamnatului), care au atins mai bine de 3.000 de persoane, printre care mulţi marianişti şi cavaleri, dar şi bogaţi ale căror bunuri Sylla le râvnea de mai multă vreme. Apoi şi-a atribuit o dictatură *sine die*, cumulând toate puterile, chiar şi cea de a modifica Constituţia. Atribuţiile magistraţilor au fost reduse. Tribunii şi-au pierdut dreptul de a convoca Senatul şi de a opune *veto*-ul lor proiectelor de legi. Perceperea de impozite din Asia a fost retrasă cavalerilor, în timp ce numărul senatorilor este dublat (600 în loc de 300). În sfârşit, Sylla însuşi s-a înconjurat cu însemnele exterioare ale monarhiei. Nu se deplasa decât înconjurat de gardă, punea să se bată monede cu efigia lui, făcea dreptate stând pe tron şi se făcea onorat ca un zeu, uzurpând supranumele de *felix*, rezervat divinităţilor.

Totuşi, Republica nu era încă pregătită să abdice, se pare, în faţa unui monarh. Senatul şi-a manifestat neliniştea în faţa puterilor fără limite ale dictatorului. Opoziţia a ridicat capul şi prin vocea unui tânăr avocat, Cicero, nu a ezitat să conteste regimul („mai bine am trăi cu sălbăticiunile pădurii decât să continuăm a ne complace într-o asemenea sălbăticie“). Poate că aceste rezistenţe explică gestul lui Sylla care, în 79, a renunţat brusc la toate puterile sale şi s-a retras în Campania, unde a murit

un an mai târziu. În orice caz, stupoarea a fost imensă la Roma.

Pompei şi Cezar: agonia Republicii

Dispariţia voluntară şi profund inexplicabilă a lui Sylla lasă Senatul stăpân peste Capitală. Dar, de peste tot, apar dificultăţi. Spania se revoltă sub conducerea unui locotenent al lui Marius, Sertorius. Războiul se reia în Orient împotriva lui Mithridate, în timp ce piraţii ce-şi aveau bazele în Cilicia paralizează comerţul şi perturbă aprovizionarea peninsulei. În 73, Roma trebuie să facă faţă răscoalei lui Spartacus. Din nou Senatul trebuie să cheme în ajutor generali ambiţioşi, din nou ajunge la cheremul lor. Loviturile de stat militare, al căror exemplu a fost dat de Sylla, vor avea astfel, la Roma mai întâi, apoi în toată Europa, o solidă tradiţie de care vor scăpa puţine ţări de pe continent.

Răscoala sclavilor din Italia de sud este pentru Roma pericolul cel mai presant. Un pretor, bogătaşul Crassus, primeşte, pentru a lupta împotriva răsculaţilor lui Spartacus, comanda unei armate. Îi atrage pe răsculaţi într-o capcană şi sfârşeşte prin a-i învinge în Apulia. 6.000 de sclavi crucificaţi jalonează Via Appia, în timp ce generalul învingător revine la Roma, unde va şti prea bine, sprijinindu-se pe partidul popular al cărui şef este, să profite de victorie.

Dar evenimentele din Spania asigură ascensiunea unui alt general, Pompei. Fost locotenent al lui Sylla, care l-a acoperit de onoruri (supranumele de *Magnus* şi oferirea unui triumf când nu îndeplinise încă nicio magistratură), acest mare proprietar din Picenum este însărcinat în 77 să lupte împotriva lui

Sertorius. Graţie şansei, dar şi calităţilor sale militare, Pompei restabileşte ordinea în Spania şi se întoarce în Italia în 71 î.e.n., destul de devreme pentru a extermina ultimele grupuri de sclavi şi pentru a-şi atribui meritul victoriei lui Crassus. În 70, devine consul împreună cu acesta din urmă şi decide imediat, susţinut de cavaleri şi de partidul popular, să lichideze tot ceea ce a făcut Sylla, retrocedând puterile ce le aveau înainte tribunilor şi redând cavalerilor privilegiile care le fuseseră luate. În 67, îi alungă din bârlogurile lor pe piraţii din Cilicia. În 66, i se încredinţează misiunea de a purta război în Orient. El apare, începând cu această dată, ca adevăratul stăpân al Romei, ceea ce suscită împotrivă-i gelozia şefilor partidului popular, printre cei mai cunoscuţi numărându-se Crassus, şi în rândul cărora începe să se facă la fel de cunoscut tânărul Cezar.

Tot în rândurile partidului popular va activa şi ambiţiosul Catilina. Nobil ruinat, ducând o viaţă lipsită de griji, înconjurat de oameni gata la toate pentru a obţine de la şeful lor câteva firimituri de putere, el pregăteşte un complot împotriva Republicii. În 63, îşi prezintă candidatura la consulat, sprijinit de Crassus şi de Cezar, împotriva celui mai mare avocat al Romei, Marcus Tullius Cicero, şi el „om nou“, dar apărător intransigent al constituţiei tradiţionale. Cicero este ales şi denunţă în faţa Senatului conjuraţia lui Catilina. Acesta trebuie să fugă iar complicii lui sunt denunţaţi şi executaţi. Va fi, puţin mai târziu, bătut în Etruria cu ultimii săi partizani şi ucis. Cicero apare atunci, în 62, ca o culme a gloriei sale, drept salvator al Republicii.

În anul următor totuşi, Pompei s-a întors la Roma, aureolat cu prestigiul unei noi victorii în Orient. Are onorurile unui triumf fără precedent. Binefăcător al patriei sale, distribuie mai bine de 380.000.000 de sesterţi soldaţilor săi, 480.000.000 visteriei publice. Popularitatea sa este aşa de mare că Senatul începe să se teamă de el. Totuşi, stăpân al Romei, Pompei nu ştie să profite de victorie. El acceptă demobilizarea armatei sale şi, neîndrăznind să-i înfrunte singur pe optimaţi, intră în intrigile şefilor partidului popular, care se vor servi de el. Cu toate că era ostil lui Crassus, ale cărui ambiţii îi contrariază propriile sale proiecte, nu ezită să facă corp comun cu acesta împotriva Senatului, artizanul acestei apropieri nefiind altul decât Cezar.

Întors din Spania, acesta din urmă îndeamnă pe cei doi să încheie cu el un pact secret, al cărui scop este cucerirea puterii: va fi primul triumvirat. În virtutea acestui acord, Cezar, ales consul în 59, ia o serie de măsuri care îl vor face să apară ca omul partidului popular, în opoziţie cu Senatul conservator. El face să se voteze o lege agrară în favoarea veteranilor lui Pompei şi a săracilor Romei. De asemenea, în timp ce Crassus îşi foloseşte imensa avere pentru a-şi plăti o parte din datoriile sale, el îşi atribuie proconsulatul Galiilor, ca şi conducerea războiului împotriva galilor.

Bărbatul pe care cărţile de istorie îl desemnează cu numele de Iulius Cezar – Caius Iulius Caesar – aparţine unei vechi familii patriciene, gens *Iulia*, care pretindea a fi scoborâtoare din Iulius, fiul lui Eneea, deci din zeiţa Venus. Nepot al lui Marius, el se ataşează partidului popular. Tinereţea nu lasă să se întrevadă nimic din intenţiile sale. Familiarizat

cu civilizaţia greacă, trăieşte ca un mare senior, cheltuie fără să clipească, oferă jocuri magnifice şi se înglodează în datorii. La 26 de ani, se angajează în cariera politică. Are farmec, atrage simpatii. Elocvenţa sa este limpede şi convingătoare. Se bucură de o reputaţie de om ferm, datorită faptului că la 19 ani a fost unul dintre rarii romani care i-au rezistat lui Sylla; nu-i lipsesc nici îndrăzneala, nici vitejia, obţinând la asediul oraşului Mytilene cea mai înaltă recompensă la care putea spera un combatant. Dar este ros de o ambiţie nepotolită şi, convins că regimul cetăţii nu poate conveni unei lumi romane mereu în extensie, crede că ceasul monarhiei a sosit şi înţelege bine că ea se realizează în profitul său. Urcând, unul câte unul, gradele în ierarhia onorurilor, el participă la intrigile popularilor, iscusiţi în a lăsa Republica să se degradeze şi ambiţiile adversarilor să se dezvăluie. Dorinţa sa de a vedea constituindu-se o societate mai echitabilă îşi dă mâna cu interesul său de a stabili un regim puternic al cărui singur stăpân să fie şi care ar avea vocaţia de a extinde puterea civilizatoare a Romei în lumea întreagă.

Devenit Mare Pontif, în ciuda opoziţiei din Senat, apoi consul în 59, datorită ajutorului oferit de către Crassus şi Pompei, Cezar dă lovitura odată cu punerea pe picioare a triumviratului, de pe urma căruia profită bogăţia primului şi gloria celui de-al doilea, dar care face să avanseze şi propriile-i afaceri. Învingător asupra galilor după nouă ani petrecuţi de partea cealaltă a Alpilor, dispune, pentru a-şi duce la bun sfârşit proiectele, de o armată întărită, care îi este devotată până la fanatism.

În timpul absenţei lui Cezar, situaţia s-a degradat puternic la Roma. Crassus a fost învins şi ucis în Siria de parţi (53). Oraşul este lăsat pe mâna bandelor înarmate în solda unuia sau a altuia. Asasinatele şi procesele răsunătoare se înmulţesc, precum cel al lui Milo, acuzat de a fi ucis un alt agitator, Clodius, şi apărat de Cicero. Senatul, înnebunit şi neputincios în a stăpâni valul de violenţe, încredinţează în 51 totalitatea puterilor lui Pompei care, sprijinindu-se pe aristocraţia financiară a cavalerilor, îi apare mai puţin periculos decât Cezar, şef al partidului popular. Numit consul unic, Pompei nu se gândeşte decât la îndepărtarea lui Cezar de la conducerea treburilor publice. În ianuarie 50, el obţine de la Senat un decret, prin care acesta din urmă este obligat să dea drumul trupelor sale instalate în Galia Cisalpină şi să se întoarcă la Roma ca simplu cetăţean. După lungi tratative, Cezar refuză şi se hotărăşte să joace totul pe o singură carte. Pe 17 decembrie 50, el trece cu armata sa Rubiconul, un mic fluviu de coastă care separă Galia Cisalpină de Italia peninsulară şi se îndreaptă spre Roma, deschizând ostilităţile cu Pompei. Războiul civil începe: va dura aproape cinci ani.

După ce a ocupat Roma, evacuată de Pompei şi de senatorii favorabili lui, Cezar îşi urmăreşte adversarul în Grecia şi îi nimiceşte armata la Farsalus, în Thessalia (48). Pompei caută atunci refugiu în Egipt, dar este asasinat de oamenii regelui lagid. Cezar, care a debarcat la rândul său în Egipt, îi pedepseşte pe ucigaşi, îl detronează pe rege şi îl înlocuieşte cu sora sa, frumoasa Cleopatra, după care se hotărăşte să înfrângă rezistenţa

partizanilor lui Pompei, încă numeroşi şi îndrăzneţi în Asia Mică, Tunisia şi Spania. Victorios peste tot, se întoarce la Roma în 45, pentru a-şi celebra triumful.

Cezar va încerca atunci, în etape, să creeze acea monarhie de esenţă divină, al cărei model i-a fost furnizat de Orient şi care pare singura în măsură să asigure grandoarea Romei. Deja şef al religiei romane, Mare Pontif din anul 63, este numit dictator pe viaţă în anul 44, ceea ce-i permite să modifice constituţia. Deţinător al puterii tribunciare, *tribunicia potestas*, şi al *imperium*-ului care face din el şeful suprem al armatei şi al provinciilor, primeşte titlul de *imperator* şi dreptul de a purta în permanenţă pelerina de purpură pe care o îmbracă atunci când are loc triumful comandantului suprem.

Având imense puteri, Cezar întreprinde o serie întreagă de reforme. Restaurează finanţele, ameliorează funcţionarea tribunalelor, angajează o politică de lucrări impresionante în capitală şi încearcă să reformeze moravurile prin legi care limitau luxul. Dornic de a lupta împotriva mizeriei, se străduieşte mai degrabă să dea de lucru săracilor decât să înmulţească măsurile de asistenţă. Pentru aceasta, reduce la jumătate numărul beneficiarilor de distribuţii gratuite de grâu şi îi obligă pe proprietari să folosească cel puţin o treime din muncitorii liberi. În acelaşi timp, pentru a grăbi unificarea lumii romane, reorganizează administraţia provinciilor, atribuie dreptul de cetate provincialilor, introduce în Senat gali şi spanioli şi favorizează fondarea de colonii cu cetăţeni în afara peninsulei.

La începutul anului 44, este clar că cel care cucerise Galia se pregăteşte să se proclame rege. De aceea şefii republicani se hotărăsc să o termine cu el. Un complot se organizează în jurul lui M. Iunius Brutus, un fost partizan al lui Pompei, căruia dictatorul i-a iertat împotrivirea şi pe care l-a acoperit cu tot felul de atenţii. În ziua idelor lui Marte (15 martie 44 î.e.n.), la sosirea sa în Senat, Cezar este înconjurat şi ucis cu lovituri de pumnal.

Octavian, fondatorul Principatului

În spiritul celor care au urzit şi executat asasinarea lui Cezar, cu toţii reprezentanţi ai aristocraţiei senatoriale, moartea dictatorului însemna în mod firesc restaurarea Republicii conservatoare. Niciunul dintre ei nu are stabilit vreun program pe care să-l propună imediat după moartea lui Cezar, şi nu mică le-a fost surpriza de a da peste un adversar pe măsură, consulul Marcus Antonius. Acesta asmute asupra conjuraţilor plebea romană, rămasă fidelă lui Cezar, obţinând pentru acesta onorurile divine. Apoi, după ce şi-a însuşit tezaurul public, ajunge în Galia Cisalpină şi porneşte de acolo lupta împotriva Senatului.

În acel moment, soseşte din Grecia un tânăr slăbuţ de 19 ani, Octavian, nepot şi fiu adoptiv al lui Cezar, care pare lipsit de ambiţii politice şi care declară că a venit pentru a primi moştenirea defunctului. Senatul, unde Cicero are un cuvânt greu de spus, crede că a venit momentul de a opune redutabilului Antonius pe acest palid moştenitor al lui Cezar. Octavian acceptă misiunea care îi este încredinţată cu o aparentă umilinţă, până în momentul în care ajunge să ceară depline puteri, ceea ce senatorii refuză. Se apropie de Antonius şi de Lepidus, fost şef al cavaleriei lui Cezar, pentru a constitui cel de-al „doilea triumvirat“.

De data aceasta, nu este vorba de un pact secret, ca cel care îi legase pe Cezar, Crassus şi Pompei, ci de o dictatură militară cu trei capete, în mod clar îndreptată împotriva republicanilor. Ca şi în timpul

lui Sylla, teribile proscripţii se abat asupra adversarilor triumvirilor. Cicero, adversar încrâncenat al lui Antonius, este asasinat la ordinul acestuia din urmă. Armata, adunată cu mare greutate de republicani şi comandată de Brutus, este zdrobită la Filippi, în Macedonia (42 î.e.n.). Odată adversarii îndepărtaţi, triumvirii se înţeleg asupra împărţirii Imperiului, Lepidus primeşte Africa, Octavian, Italia şi restul Occidentului, Antonius, Orientul. Excelentă căpetenie de război şi deţinând provinciile cele mai bogate, acesta se gândeşte că nu-i va veni deloc greu să triumfe asupra asociaţilor săi şi, după ce îi va fi învins pe parţi, să se îndrepte spre Roma pentru a se proclama rege. În acest timp, se căsătoreşte cu regina Egiptului, Cleopatra, şi se instalează la Alexandria, unde duce un trai fastuos, lipsit de griji, de monarh elenistic.

În tot acest timp, tânărul Octavian începe, cu răbdare, să restabilească ordinea în partea de Imperiu ce-i revenise. Îşi stabileşte puterea în capitală, reintră în posesia Italiei şi a provinciilor occidentale, îşi apropie veteranii romani, cărora le distribuie pământuri. Îl constrânge pe Lepidus să părăsească Africa şi să se mulţumească cu titlul de Mare Pontif. Solid instalat în Occident, se erijează, în faţa rivalului său din Alexandria, devenit un potentat oriental, în campion al civilizaţiei şi al tradiţiilor romane. În conflictul care izbucneşte în 31, bătălia decisivă are loc pe mare, la Actium, fiind câştigată de Agrippa, locotenent al lui Octavian. Lumea romană scapă astfel de influenţa Orientului – o întorsătură capitală în istoria Europei –, Antonius şi Cleopatra refugiindu-se în Egipt, unde Octavian îi

urmăreşte. Pentru a scăpa de duşmanul său, fostul locotenent al lui Cezar se sinucide, urmat, puţin mai târziu, de Cleopatra. Egiptul anexat devine, la rândul său, o provincie romană.

În 29 î.e.n., Octavian se întoarce la Roma. Singur stăpân al puterii, va organiza după placul său monarhia la care visase Cezar. Dar, având în minte exemplul cuceritorului Galiei, va acţiona extrem de prudent, lăsând să supravieţuiască aparenţele unui regim republican, nedorind să fie decât *Princeps*, adică prima persoană din stat. De fapt, instaurarea „principatului“ în 27 î.e.n. face din el un monarh absolut şi marchează sfârşitul Republicii romane.

Capitolul 7
CIVILIZAŢIA ROMANĂ ÎN TIMPUL REPUBLICII

■ Popor de ţărani cumpătaţi, trăind în colibe de chirpici sau în case construite după modelul etrusc, în jurul unui atrium, romanii îşi văd modificate condiţiile de viaţă în urma cuceririlor din secolele II-I î.e.n. Clasele înstărite, urbane sau rurale, încep să se deprindă cu luxul.

■ În aceeaşi manieră, virtuţile familiale şi civice, liantul de până atunci al societăţii romane, slăbesc în favoarea plăcerilor şi a profitului. Religia tradiţională cunoaşte şi ea aceeaşi eroziune, iar cultul civic, închinat marilor zei din Panteonul grec, devine foarte repede formal. În schimb, se manifestă un interes crescând pentru zeii orientali, care răspund mai bine angoaselor spirituale ale omului şi care continuă să se impună, în ciuda măsurilor luate împotriva religiilor orientale.

■ Abia la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n. apare o literatură latină în limba greacă şi sub influenţa culturii greceşti. Textele în latină care vor urma (epopei, tragedii, comedii) combină influenţele greceşti şi italice. Mai

aproape de spiritul roman este satira, în timp ce elocinţa, istoria şi, în special, filozofia ajung cu greu să iasă de sub influenţa elenică. De abia în secolul I î.e.n., odată cu Sallustiu şi Cezar, istoria produce primele ei opere majore; în aceeaşi perioadă, Cicero apare ca principalul mediator al gândirii greceşti la Roma.

■ În domeniul artistic, regăsim acea sinteză între o influenţă grecească, dominantă, şi tradiţiile italice anterioare. Grosolanele temple etrusce ale originilor vor face loc, în curând, edificiilor inspirate după modelul elenic. Roma va exporta în Spania, Africa şi Galia un urbanism împrumutat din lumea elenistică, şi concepţii arhitecturale noi care au la bază bolta. Dezvoltarea luxului, a monumentelor şi a portretelor comandate de aristocraţie favorizează artele decorative, pictura şi sculptura. În sfârşit, marii şefi militari din secolul I, care-şi dispută puterea, se străduiesc să amelioreze arta urbanismului la Roma.

Într-o jumătate de mileniu, fosta confederaţie de sate, din care regii etrusci făcuseră un adevărat oraş ce-şi exersa dominaţia asupra Latiumului, a devenit capitala unui imens imperiu şi inima unei civilizaţii care, de la un secol la altul şi de la o cucerire la alta, s-a îmbogăţit prin aporturile elenismului şi ale culturii orientale. Viaţa materială, moravurile, religia, artele şi toate activităţile spirituale au suferit, astfel, transformări profunde, care au avut, după cum s-a văzut, o influenţă covârşitoare asupra organizării politice a cetăţii şi

asupra evenimentelor care au punctat istoria lumii romane.

Modul de viaţă

Până în secolul al III-lea î.e.n., romanii au păstrat deprinderile şi felul de a trăi ale unui popor de ţărani. Cei mai mulţi dintre ei erau agricultori care munceau pe brânci, de la răsăritul la apusul soarelui, care se hrăneau cu legume fierte, terci de grâu, fructe, puţină brânză, ceva măsline şi care beau vin amestecat cu apă. Hainele, ţesute acasă de femei, apoi de sclavi, erau şi ele foarte simple, aşa cum le era şi casa. La ţară, aceasta era o simplă colibă din chirpici acoperită cu paie şi crengi. La oraş, etruscii îi învăţaseră pe romani să construiască locuinţe rectangulare, cu doar o cameră unică, *atrium*, un fel de cameră pătrată, care servea în acelaşi timp ca bucătărie, sufragerie şi dormitor. Se mai găseau şi un bazin tot în formă de pătrat, ce urma să strânga apa de ploaie (*impluvium*) şi altarul închinat cultului domestic. Mobilierul se reducea la câteva scaune şi cufere din lemn, o masă şi la nişte paturi foarte modeste.

Acest mod de viaţă nu se deosebea întru nimic de cel al Greciei arhaice şi chiar clasice. Au existat, cu siguranţă, diferenţieri de avere, dar ele se vedeau mai curând în suprafeţele de pământ şi în numărul de sclavi, decât în luxul de zi cu zi. Se povesteşte că, la începutul secolului al III-lea î.e.n., senatorii care au vrut să-l trateze cu fast pe un trimis al regelui Epirului, Pyrrhus, au trebuit să umble din casă în casă ca să adune unica veselă de lux care exista în oraş.

Datorită contactului cu lumea elenică şi cu afluxul

de bogăţii ce a urmat războaielor punice şi marilor cuceriri din secolele II-I, a apărut *luxuria*, luxul practicat în particular, lux care până atunci era rezervat edificiilor publice. În oraş au continuat să se construiască locuinţe clasice cu *atrium*, cu încăperi mai numeroase şi adesea cu prăvălii ce dădeau spre stradă. Însă, tot mai mult, cei din clasele înstărite au vrut să juxtapună acestui tip de locuinţă case de tip grecesc, cu o grădină cu peristil spre care dădeau încăperile de locuit şi de primire: sufragerie, diverse camere, baia, biblioteca. Cei mai bogaţi aveau la ţară (adesea în Campania) una sau mai multe vile luxoase, înconjurate cu un parc. Mobilierul rămânea modest, limitat la câteva piese, însă acestea erau concepute într-o optică decorativă, cu încrustaţii de fildeş sau de metale preţioase. S-a introdus moda statuilor, aduse din Grecia ori din Asia, apoi copiate de artiştii locali. Lumea a început, de asemenea, să prindă gustul tablourilor, mozaicurilor, frescelor murale, basoreliefurilor în stuc sau în teracotă.

Nu toate straturile societăţii erau implicate în aceste schimbări. La ţară, dacă locuinţa marelui proprietar – *villa rustica* –, care se găsea în chiar centrul domeniului, adăuga clădirilor propriu-zise unele încăperi confortabile rezidenţiale, coliba ţăranului modest era cu puţin diferită de cea din timpurile arhaice. La Roma, chiar şi la Ostia, o mare parte din populaţie trăia în locuinţe cu mai multe etaje (până la şapte sau opt), unele relativ înstărite, altele, dimpotrivă, neconfortabile, repede degradate şi periculoase pentru locatarii lor, prăbuşirile şi incendiile fiind foarte frecvente.

Luxului locuinţei i se adaugă pentru beneficiarii

îmbogăţirii Romei cele din domeniul culinar şi îmbrăcăminte. Masa nu se mai ia în *atrium*, ci într-o sufragerie special amenajată. Cina se ia pe un pat; se introduce vesela din argint. Piesele de îmbrăcăminte rămân aceleaşi, dar vor fi croite din stofe preţioase sau vor fi ornate cu bijuterii. Degeaba la începutul secolului al II-lea, cenzorul Cato tună împotriva invadării Romei de către luxul grecesc şi oriental. Acesta aminteşte romanilor virtuţile strămoşilor lor, propune o lege împotriva podoabelor purtate de femei şi radiază un anumit număr de senatori, printre care şi fratele marelui Scipio. Totuşi nimic nu a putut împiedica ca noile moravuri să se răspândească în capitală, şi în curând, în toată Italia şi în provincii.

Măreţia şi decadenţa virtuţilor romane

Puternicele transformări economice şi sociale legate de cuceririle romane nu au avut ca efect numai introducerea la Roma a gustului pentru lux. S-a produs, de fapt, începând cu secolul al III-lea î.e.n., o puternică erodare a legăturilor familiale şi o degradare nu mai puţin sensibilă a spiritului civic şi a virtuţilor tradiţionale ale poporului roman: dragostea pătimaşă pentru muncă, frugalitatea, respectul scrupulos al legii etc.

Slăbirea celulei familiale constituie, se pare, schimbarea cea mai spectaculoasă şi cu cele mai nefaste consecinţe. În primele secole ale Republicii, familia romană forma o comunitate extrem de sudată, peste care se suprapunea autoritatea cvasiabsolută a lui *pater familias*, preot al zeilor domestici. Acesta putea să-şi abandoneze copiii când se năşteau, să-i căsătorească după pofta inimii, şi chiar să-i ucidă dacă se făceau vinovaţi de a fi comis o crimă. Soţia îi datora supunere, la fel copiii şi servitorii; totuşi, acest lucru nu o împiedica pe femeia romană, mult mai liberă, în general, decât femeia greacă, să fie onorată ca cea care veghea la bunul mers al casei şi să aibă o mare influenţă asupra deciziilor luate în familie.

Căsătoria era un moment capital în viaţa familiei. Vârsta legală era de 12 ani pentru fete, 14 ani pentru băieţi, dar, în general, căsătoriile aveau loc mult mai târziu (35 de ani pentru bărbaţi). Consideraţii diverse – avere, clientelism politic etc. – intrau în alegerea făcută de *pater familias*,

afecţiunile fiind judecate ca accesorii. Logodna era şi ea celebrată: ea consta într-o angajare solemnă şi religioasă între familii. Ea putea să fie foarte lungă, căci exista obiceiul de a-i logodi pe copii de la o vârstă fragedă.

În ajunul căsătoriei, fata îşi îmbrăca tunica albă şi-şi oferea păpuşile *larilor* – spiritele protectoare – din casa părintească. A doua zi, ea renunţa în mod solemn la familia sa în *atrium*, unde era oferit un sacrificiu zeilor domestici. După care, tânărul mire trebuia să simuleze răpirea soţiei şi s-o aducă pe aceasta la noua locuinţă, însoţit de un alai de rude şi prieteni.

Bătrânii se bucurau de foarte mult respect; la fel şi morţii. Oamenilor le era frică ca aceştia să nu descindă printre cei vii şi apoi să-i bântuie. În perioada regilor, funeraliile aveau loc noaptea. Mai târziu, ele au fost oficiate ziua, dar la lumina torţelor, în amintirea vremurilor trecute. Morţii au trebuit să fie obligatoriu îngropaţi în afara oraşului, de-a lungul marilor căi de acces care străbăteau câmpiile romane. În sfârşit, romanii închinau un adevărat cult strămoşilor, pe care-i considerau zei: *Manii* (*manes*).

Formal, toate aceste practici nu au dispărut odată cu marile frământări din ultimele secole ale Republicii. Dar familia a pierdut mult din coeziunea ce o caracteriza odinioară. Admis de dreptul roman, întâlnit când şi când până în secolul al III-lea î.e.n., divorţul s-a răspândit în toate straturile societăţii, motivele de natură financiară contribuind de cele mai multe ori la despărţirea soţilor. Soţiile au început să se emancipeze şi să-şi gireze după voie propriile lor averi. Autoritatea tatălui, teoretic încă

foarte puternică, nu a încetat să scadă şi practic, începând cu secolul al II-lea î.e.n., s-a generalizat procedura de emancipare, procedură prin care se permitea beneficiarelor să se bucure personal de avere şi să şi-o administreze după plac. În sfârşit, cuplurile au fost obligate să-şi limiteze numărul de copii, făcând astfel ca natalitatea să scadă.

La slăbirea instituţiilor familiale veneau să se adauge şi alte forme de respingere a modelelor ancestrale. Virtuţile civice care dăduseră atâta vreme forţă Romei – dragostea de patrie, civismul, devotamentul dezinteresat faţă de treburile publice, gestionarea scrupuloasă a banului de către magistraţi etc. – au început, puţin câte puţin, să dispară. Odată cu afluxul de bogăţii şi cu patima pentru lux, pofta de câştig şi corupţia devin o regulă. Chiar şi cei ce nu aveau averi, voluntarii angajaţi în armată şi gata, pentru a-şi rotunji solda, să urmeze orice general ambiţios, şi aşteptând, pur şi simplu, *sportula* (bani şi provizii), beneficiau de un sistem care se baza pe atotputernicia banului.

Transformările din viaţa religioasă

În primele secole ale Republicii, ceea ce, în mod obişnuit, se numeşte „religia“ romană – adică ansamblul de rituri şi credinţe care împodobeau viaţa cetăţii, dar şi cea a vieţii diferitelor comunităţi în care individul se afla integrat –, s-a constituit din contopirea elementelor proprii popoarelor italice cu împrumuturi preluate timpuriu de la etrusci şi de la cetăţile greceşti din sudul peninsulei. Altfel spus, se pare că nu a evoluat de la un animism primitiv şi vag pentru a ajunge, sub influenţa elenismului, la un politeism de zeităţi personale, ci, dimpotrivă, încă din vremurile arhaice exista o gândire teologică, care organiza riturile şi asimila cel puţin pe unii zei cu persoane.

În orice caz, ceea ce caracterizează fenomenul religios roman este, în primul rând, infinita extensie a numărului de divinităţi. Nu există niciun eveniment al vieţii umane, niciun fenomen natural, care să nu se afle sub patronajul uneia dintre ele. Varro a numărat mai mult de 30.000 de zei. Flora prezida tot ceea ce înfloreşte, Fons, apele ce ies la suprafaţă, Tellus, fecunditatea recoltelor (împreună cu Ceres), Janus este zeul uşii, dar mai existau, de asemenea, un zeu al pragului şi un zeu al balamalelor! Fiecare dintre aceşti zei „majori“ şi „minori“ se considera a fi dotaţi cu voinţă şi putere – romanii numesc acest lucru *numen*[78] –, pe care era important a le concilia şi aceasta era raţiunea pentru care romanii judecau ca necesar să urmeze scrupulos anumite reguli, să pronunţe anumite

formule rituale, având grijă să nu comită nicio eroare ori vreo omisiune. Există, astfel, formule pentru a îndepărta boala, pentru a abate fulgerul sau furtuna, pentru a obţine victoria etc. Trebuie ca, pe de altă parte, înainte de a se întreprinde ceva, să se consulte zeii. Acest lucru revenea specialiştilor în divinaţie: *haruspicii*, care examinau măruntaielor animalelor sacrificate, şi *augurii* care observau semnele – zborul păsărilor, de pofta de mâncare a puilor de găină sacri etc. Deci, dacă ar fi să conchidem, este vorba de o religie foarte apropiată de natură. Zeităţile nu sunt supranaturale, ele aparţin lumii, precum fiinţele vii, plantele şi obiectele neînsufleţite.

Această religie fără dogmă a fost la început o religie a căminului, a casei, şi a rămas aşa, în timp ce se dezvolta, paralel cu evoluţia cetăţii, şi o religie civică. În casă, sunt onoraţi o mulţime de zei şi de genii: larii, penaţii, cei ce protejau casa, dar şi zei ai mobilierului şi ai proviziilor, apoi manii, care încarnau spiritul strămoşilor şi cărora li s-a dat acest nume (cei „buni“), de vreme ce se credea că sunt în stare, dacă nu erau potoliţi prin rugăciuni şi ofrande, să vină să-i chinuie cu prezenţa lor pe cei vii. Este onorată şi Vesta, zeiţa focului din vatră, căreia mama din casă îi dedică zilnic un cult, geniul protector al lui *pater familias*, şi multe alte zeităţi care protejau locurile şi locuitorii lor, introduse în acest Panteon al familiei de un popor a cărui imaginaţie pare a fi fost, cel puţin în acest domeniu, lipsită de limite.

Alături de cultul familial şi al celui pus în slujba unor colectivităţi mai largi (*gens*-ul, curia, colegiul), s-a constituit, odată cu perioada monarhică, un cult

civic, care a urmat o evoluţie constantă sub impulsul preoţilor şi al autorităţilor publice. Astfel, sub influenţa greacă, întâlnim în acest caz zeităţile cel mai bine conturate, cei 12 zei şi zeiţe din Panteonul grec: Jupiter, tată al zeilor, stăpânul luminii şi al fulgerului, Junona, protectoarea matroanelor romane, Minerva, zeiţa meşteşugarilor – aceştia trei figurau în marele templu al Capitoliului şi formau „triada capitolină“ -; Ceres, zeiţa recoltelor (Demetra, la greci); fiica sa Libera (Persefona), Liberus Pater (Dionysos), toţi trei adoraţi pe Aventini; Marte (Ares), zeu al războiului, Diana (Artemis), Vulcan (Hefaistos), zeu al focului, Neptun (Poseidon), Vesta (Hestia), păstrătoarea focului sacru în cetate, Mercur (Hades) şi Venus (Afrodita).

În perioada monarhică, regele este acela care, ca preot suprem, conduce cultul civic. După dispariţia instituţiei regale, se creează o nouă demnitate, cea de „rege al sacrificiilor“ al cărui rol este de a-şi asuma unele din funcţiile religioase ale suveranilor detronaţi. Paralel s-au constituit colegii sacerdotale care-şi împart marile manifestări religioase. Flaminii sunt preoţii legaţi de cultul unei zeităţi deosebite. Primii trei îi servesc pe Jupiter – *flamen dialis –,* Marte şi Quirinus (protector al cetăţenilor) şi sunt depozitarii puterii divine. Ei trebuie să fie în orice moment „puri“ din punct de vedere religios şi, astfel, sunt obligaţi la unele constrângeri foarte stricte (*flamen dialis* nu poate mânca nimic fermentat; îi este interzis să urce pe cal, să doarmă departe de casă mai mult de trei zile etc.). Pontifii sunt administratorii aleşi şi păstrătorii religiei, lucru care face din ei atât magistraţi, cât şi preoţi. La

sfârşitul Republicii, aceştia formează un colegiu constituit din 15 membri, prezidat de *pontifex maximus*, stăpân peste toate cultele. Aceştia veghează ca tradiţia sacră să fie respectată şi păstrează mărturiile scrise ale tuturor evenimentelor importante din cetate.

Mai există şi un colegiu al vestalelor, cuprinzând şase fecioare care păzeau focul sacru, un colegiu al augurilor şi, la sfârşitul Republicii, un colegiu format din 10 membri, decemvirii, însărcinaţi cu cercetarea Cărţilor Sibiline (atribuite preoteselor din Cumae). Ca şi celelalte culte, cel al cetăţii presupune rugăciuni, ofrande, sacrificii. Sunt organizate banchete şi procesiuni, întrerupte de dansuri şi cânturi religioase, cât şi de jocuri publice care, ca şi în Grecia, sunt destinate zeilor, îmbunării lor: Marile Jocuri sau Jocurile romane, sărbătorite în fiecare an la jumătatea lunii septembrie în onoarea lui Jupiter.

Remarcabila disponibilitate a Panteonului roman, posibilitatea lui de a primi în rândurile sale un număr tot mai mare de zeităţi de tot felul, nu puteau decât să-l predispună la multe influenţe din afară. Cea a etruscilor şi a grecilor a început să se manifeste, după cum s-a văzut, încă din vremurile arhaice. Dar, odată cu expediţiile militare, cucerirea lumii orientale şi cu mulţimea de sclavi veniţi din cele patru zări, au pătruns în toate straturile societăţii umane credinţe şi practici religioase care au avut un succes cu atât mai viu – aşa cum s-a întâmplat în Grecia începând cu secolul al IV-lea î.e.n. şi, apoi, în perioada elenistică – cu cât ele răspundeau unor nevoi şi nelinişti pe care nu le putea acoperi caracterul formal al religiei romane.

Reprezentanţii elitei sociale şi politice continuau să respecte, cu siguranţă, practicile religiei oficiale, din civism şi din scrupule de ordin moral, dar mulţi dintre ei se lansează în speculaţii filozofic-religioase, puternic inspirate de elenism: stoicism, epicureism, platonism etc. Începând cu secolul al III-lea, şi mai ales în secolul al II-lea î.e.n., respectul faţă de divinitate scade. Întâlnim tot mai mulţi sceptici şi tot mai puţini candidaţi la diverse demnităţi preoţeşti. Riturile cultului public sunt adesea luate în derâdere. Auspiciile sunt abandonate, augurii ajung să se îndoiască de ce ştiu („doi auguri nu se pot privi fără să râdă“ spunea cândva Cicero).

Poporul respectă formal, din obişnuinţă ori superstiţie aceste rituri, mai ales pentru a se bucura de petrecerile care însoţesc sărbătorile oficiale, dar dau mare importanţă zeilor casei, mai apropiaţi de el şi mai îndreptăţiţi, se crede, pentru a-i asigura traiul şi mântuirea. Omul simplu nutreşte o credinţă din ce în ce mai puternică faţă de caracterul divin al unor personaje care domină viaţa politică a cetăţii: Scipio Africanul, după ce a luptat în primul război punic, apoi Marius, Sylla şi, mai ales, Cezar care, după ce a fost ales *Pontifex maximus*, va şti să profite enorm de această charismă, sfârşind prin a se numi *divus*.

În sânul tuturor categoriilor sociale, se observă un interes mereu crescând pentru cultele aduse din Asia Mică, Siria ori Egipt. Cu ocazia celui de-al doilea război punic, zeiţa-mamă din Frigia, Cybele, este introdusă la Roma construindu-se un templu pe Palatin. Zeiţele egiptene Isis şi Seraphis sunt adorate la Puteoli (azi Pozzuoli) în secolul al II-lea

î.e.n. şi la Roma în secolul următor. Piraţii din Asia Mică, pe care Pompei i-a învins şi instalat în Magna Grecia, fixează cultul închinat lui Mithra. În 186, Senatul este nevoit să intervină pentru a reglementa Bacanalele, sărbători în onoarea zeului Dionysos, ale cărui rituri clandestine se transformau uneori în orgii ce se încheiau cu omoruri. Mai multe zeci de mii de persoane vor fi astfel urmărite şi condamnate la moarte, în numele apărării bunelor moravuri, de fapt din grija de a lupta împotriva pericolului căruia i se expunea astfel statul, ţinând cont de secretul cu care se înconjurau aceste grupuri. Niciuna dintre măsurile luate în perioada republicană de a stăvili succesul mereu crescând al religiilor orientale nu va avea nici cel mai mic efect; nu vor ajuta la nimic nici măcar măsurile de expulzare a retorilor şi filozofilor greci, acuzaţi de impietate sau bănuiţi de a hrăni spiritul critic al poporului roman. Promiţându-le credincioşilor nemurirea, punându-i să participe la ceremonii misterioase şi grandioase, totodată, cei ce oficiau cultele orientale răspundeau, pe drept cuvânt, unor aspiraţii, unei angoase a destinului.

Naşterea unei literaturi latine

Până în secolul al III-lea î.e.n., nu putem vorbi de literatură romană ori „latină“. Primele documente scrise ce au o anumită întindere, redactate în limba latină, sunt comediile lui Plaut, iar ele datează de la sfârşitul secolului al III-lea î.e.n. Cu toate că popoarele din Italia centrală au cunoscut alfabetul încă din secolul al VII-lea î.e.n., nu ne rămân, din epocile anterioare, decât foarte rare şi scurte inscripţii. În timpul acestei perioade şi până în secolul I î.e.n., limba culturală nu este deci latina, ci greaca, limbă pe care o folosesc aristocraţii şi toate notabilităţile lumii romane – Cato însuşi, critic virulent al influenţei greceşti, vorbeşte şi scrie în această limbă –, cât şi mulţi reprezentanţi ai plebei care, în contact cu marinarii, negustorii şi sclavii, au introdus în limba de zi cu zi cuvinte şi forme împrumutate din greacă. Când, în 155 î.e.n., Atena îi trimite la Roma, în calitate de ambasadori, pe cei trei maeştri ai şcolilor sale de filozofie, acestora nu le vine deloc greu să se facă înţeleşi de marele public de curioşi, veniţi să-i audă vorbind. Începând cu mijlocul secolului al II-lea î.e.n., este deja o modă în societatea romană să se înveţe limba greacă, să fie asigurat copiilor un perceptor grec şi să fie trimişi tinerii să petreacă un an la Atena sau Rodos pentru a-şi desăvârşi cunoştinţele de limbă şi cultură elenică.

Primii autori care au scris în limba latină au fost, de altfel, nişte greci din Italia de sud: Livius Andronicus, un tarentin venit la Roma după ce

romanii i-au cucerit cetatea, traducător al *Odiseei* lui Homer în versuri saturniene, apoi Ennius, originar din Calabria şi autor al unei enorme epopei în 18 cărţi care celebrau gloria Romei, *Analele*, şi campanianul Naevius, căruia i se datorează *Războiul punic*, compusă pe la 209 î.e.n. şi din care se va inspira mult Cato în ale sale *Origini*. Influenţa greacă asupra acestor prime opere, redactate într-o limbă sensibil diferită de cea vorbită de ţăranii din Latium, este incontestabilă, dacă e să luăm în considerare atât forma cât şi temele dezvoltate de autori. Totuşi, în aceste texte de început, transpar şi caractere italice, care vor rămâne prezente secole de-a lungul, în literatura latină: gustul pentru realism, interesul pentru omenesc sub toate formele sale, dorinţa de a-i face pe oameni mai buni etc.

Acelaşi lucru se întâmplă în teatru. Prima tragedie în limba latină este atribuită lui Livius Andronicus. Compusă în 240, aceasta nu este departe de modelele greceşti, aşa cum existau ele la acea dată, în Syracuza şi Tarent. Se poate afirma aceleaşi lucruri şi despre alte opere ale lui Livius, ca şi ale lui Ennius şi Naevius, care, fără nicio excepţie, împrumută subiectele lor din ciclurile legendare greceşti şi care utilizează din plin corurile. Dar, în acelaşi timp, aceşti autori integrează în spectacolele lor şi elemente italice provenite din spectacolele populare unde se împletesc dansurile, pantomimele şi bufoneriile. Comedia, ilustrată mai ales de nume ca Plaut ori Terenţiu, are la bază această dublă influenţă elenică şi italică. Primul, născut în 254, produce, începând cu anul 210, opere pe care le prezintă a fi, din grija de a se adapta curentului filogrec, atunci la modă, ca traduceri din Menandru,

Difiles sau din Filemon. În realitate, el transformă radical modelele sale greceşti, favorizând trăsătura individuală de caracter, pitorescul, bufoneria, jocul actorilor, tot atâtea caracteristici care aşază teatrul alături de tradiţia farsei, foarte răspândită în Italia peninsulară. Cel de-al doilea, născut la Cartagina pe la 190, adus de mic copil la Roma şi vândut ca sclav, apoi eliberat de senatorul Terentius Lucanus, care i-a dat numele său, rămâne foarte apropiat de modelele elenistice, căutând mai degrabă adevărul, culoarea şi fineţea psihologică decât efectul comic. Teatrul său, mai sensibil decât cel al lui Plaut la problemele morale ale timpului său (relaţiile dintre tată şi fiu, educaţia dată copiilor, conflictul dintre generaţii etc.), va fi, de altfel, respins de publicul roman.

Tot de vechiul fond italic se leagă un gen literar care va cunoaşte un imens succes, începând din secolul al II-lea î.e.n. – satira. Puţin cunoscută grecilor, aceasta combină sub forma unei cozerii libere (*satura* – salată) bucăţi în proză ori în versuri, întrerupte de scene mimate, de cugetări, de atacuri la persoană etc., scopul fiind de a moraliza, mizând pe gustul publicului pentru ironia caustică. În secolul al II-lea î.e.n., maestrul genului devine Caius Lucilius, un cunoscut al lui Scipio Aemilianus, sub care a servit în războiul împotriva Numantiei şi ale cărui satire vestejesc, cu o vervă pur romană, tarele timpului său: corupţia, luxul, snobismul elenizat etc.

Elocinţa şi istoria, cele două genuri majore care ilustrează literatura în proză, începând cu secolul al II-lea şi mai ales cu secolul I î.e.n., datorează, în schimb, mult Greciei. Până la acea dată, Tucidide şi Polibios rămân pentru istoricii latini modelele de

referinţă. Prima istorie a Romei a fost redactată în plin război punic, de către senatorul Q. Fabius Pictor, în limba greacă. Abia Cato Cenzorul, se pare, cu ale sale *Origini* şi cu *Enciclopedia*, destinate să-l abată pe fiul său de la „ştiinţa“ greacă la cea romană, inaugurează în secolul al II-lea î.e.n. tradiţia literară a prozei latine.

Nici marii oratori nu lipsesc de la Roma în timpul ultimelor două secole ale Republicii, iar învăţarea elocinţei face parte din bagajul indispensabil oricui doreşte să strălucească în avocatură ori în politică. Pentru a se forma în vederea dezbaterilor din tribunale şi din adunările publice, tinerii pot urma la Roma cursuri de retorică greacă, unele vizând învăţarea sobrietăţii discursului (stilul „atic“), altele, dimpotrivă, dezvoltând la orator sensul pateticului (stilul „asianic“). Ei pot pleca şi în Grecia chiar pentru a dobândi şi a-şi desăvârşi o tehnică de-acum rodată perfect. Dar un decret al cenzorilor, din 92 î.e.n. interzice pe viitor orice transmitere de cunoştinţe retoricienilor de limbă latină. Ceea ce nu-l va împiedica pe Cicero, de departe cel mai cunoscut dintre oratorii romani, să redacteze în limba latină multe lucrări teoretice destinate începătorilor în arta cuvântului, şi să pună astfel bazele unui nou statut al acestei discipline, perfect autonomă faţă de modelele greceşti.

Cât priveşte istoria, aceasta nu se desprinde decât foarte greu de expunerea liniară a evenimentelor, relatate an după an, după procedeul utilizat de multă vreme de către pontifi. În secolul al II-lea î.e.n., *Analele* de acest tip sunt compilate de L. Cassius Hemina, L. Calpurnius Frugi şi C. Fannius. Puţin câte puţin, se vede, totuşi, dezvoltându-se un

gen nou, care tratează nu numai istoria generală a Romei, ci şi evenimente particulare, precum cărţile pe care le consacră Caelius Antipater războiului cu Hannibal, sau cea în care Cornelius Sisenna evocă luptele dintre Marius şi Sylla. De-abia la sfârşitul ultimei jumătăţi a secolului I î.e.n. putem vedea dezvoltându-se la Roma o literatură istorică demnă de a fi pusă alături de cea a grecilor, odată cu Sallustiu şi cu Cezar. Primul este autorul *Conjuraţiei lui Catilina* şi al *Războiului cu Ingurtha*, apoi al *Istoriilor*, în care acest fost protagonist al luptelor interne de după destrămarea primului triumvirat (îl susţinuse pe Clodius împotriva lui Milo) manifestă o imparţialitate rece, diferită de angajamentele sale anterioare. Cel de-al doilea este, în acelaşi timp, un cronicar de geniu, format în spiritul retoricii greceşti şi al gramaticii de către maestrul său M. Antonius Gnipho, dar şi un memorialist al războiului cu galii şi al războiului civil, opere certe în sprijinul retoricii greceşti şi al gramaticii realizate de către maestrul său de propagandă, destinate a menţine vii în conştiinţa publică amintirea şi charisma generalului victorios, atunci când el era departe de Roma, dar şi mărturii preţioase, (jurnal de marş, corespondenţă, rapoarte către Senat etc.), într-un stil limpede şi de o extremă eleganţă.

Nici elocinţa, nici istoria, nici chiar poezia nu pot fi separate, la Roma, de gândirea filozofică, care este în întregime tributară gândirii elenice. Nu se poate vorbi, într-adevăr, de o filozofie romană propriu-zisă, şi gânditorii care scriu în latină, începând cu secolul al II-lea î.e.n., nu sunt decât traducători şi adaptori ai conceptelor împrumutate

din speculaţia greacă.

Învăţăturile stoicilor s-au bucurat de un real succes. De acelaşi succes, la fel ca şi gândirea epicuriană şi cea zisă, a „Noii Academii“. Epicurianismul, de exemplu, apare în opera lui Lucreţiu, autor, în perioada războiului civil, al unui tratat despre natură, *De Natura Rerum*, care este, în acelaşi timp, un poem liric – poate prima capodoperă poetică în limba latină – şi o expunere didactică în maniera filozofilor-poeţi ai lumii greceşti (Parmenide, Empedocle), care învăţau oamenii detaşarea şi supunerea acceptată şi liniştitoare în faţa legilor naturii.

Maestrul incontestabil al acestei transcrieri a gândirii greceşti într-o limbă a ţăranilor şi a soldaţilor, care n-aveau nicio vocaţie pentru a exprima abstractul, va fi Cicero. Sigur, nu mai mult decât alţi gânditori latini, autorul *Academicelor* şi al operei *De natura deorum* nu apare ca un creator în materie. Format şi el la şcoala gândirii elenice, la Roma, a fost elevul unui epicurian şi al unui stoic, apoi a urmat la Atena cursurile Academiei şi la Rodos pe cele ale unui alt stoic, Posidons din Apameea, el se mulţumeşte, cel mai adesea, să tragă linii de demarcaţie între scrierile marilor filozofi greci. Dar, hrănindu-se din conceptele lor şi străduindu-se să facă sinteza, într-o perspectivă care ia forma unui eclectism rezonabil şi „umanist“, el face, incontestabil, oficiile de mediator şi oferă contemporanilor săi, ca şi generaţiilor următoare, în lipsa unei metafizici care nu corespunde deloc acestui spirit pragmatic, o artă de a trăi expusă într-o limbă foarte curată şi foarte accesibilă. Mediatizare deci, dar şi transmitere: fără el, nu s-ar

şti mare lucru despre inspiratorii săi greci, ale căror scrieri s-au pierdut în majoritate la sfârşitul Antichităţii.

Arhitectura şi artele frumoase

În domeniul artistic, ca şi în cel al creaţiei literare, Roma a împrumutat foarte mult de la civilizaţiile vecine, în special de la greci. Dar a fost, în egală măsură, anterioară dezvoltării elenismului care apare, în special, în forma templelor şi a pieţelor publice, cât şi în preocuparea constantă pe care romanii au avut-o de a concilia vocaţia propriu-zis religioasă şi estetică a operei de artă cu utilitatea ei socială şi morală.

Până în secolul al II-lea î.e.n., nu se poate vorbi de o artă specific romană, atât sunt de pregnante modelele „străine“, mai mult în materie de arhitectură decât în decor. Cele mai vechi sunt, evident, acelea care rezultă din lunga dominaţie etruscă. Templele care sunt construite în perioada arhaică sunt grosolan lucrate, zidurile fiind făcute din cărămidă nearsă, părţile înalte din lemn, piatra servind doar pentru coloane şi fundaţii. În această epocă, este clar totuşi că decorarea edificiilor religioase (plăci de teracotă, ornate cu reliefuri pictate) se înrudeşte cu cea care se întindea atunci în tot bazinul occidental al Mediteranei şi care era dominată de modelul ionian. Latiumul este, de fapt, o răspântie unde se întâlnesc şi comunică grupuri foarte diverse: latini şi reprezentanţi ai altor populaţii italice, etrusci, greci şi chiar fenicieni, ceea ce nu poate decât să favorizeze schimburile şi influenţele tehnice şi estetice.

Cucerirea cetăţii Veii, în 396, însoţită de jaful statuilor şi al altor opere de artă, apoi cucerirea

Italiei de sud de către romani, marchează începutul unei hegemonii a influenţei elenice, care se va accentua odată cu marile cuceriri din secolele al II-lea şi I. Este momentul în care are loc, prin cooperarea meşterilor romani şi a tehnicienilor şi artiştilor veniţi în mare măsură din lumea greacă, fuziunea dintre temele şi formele importate acesteia din urmă şi vechiul fond latin, fidel pe mai departe simplităţii sale originare şi al cărui conservatorism va împiedica arhitectura templelor romane să atingă eleganţa şi armonia celor ale Greciei clasice.

De-abia începând cu mijlocul secolului al II-lea, se poate vorbi de o „artă romană“, destul de originală în raport cu producţiile etrusce şi greceşti similare. Această artă, care refuză, în acelaşi timp, eleganţa manieristă şi excesul de patetic şi care exprimă simplitatea şi austeritatea taravilor Italiei Centrale, nu va întârzia, de altfel, să se întindă dincolo de aria originară, în anumite regiuni proaspăt cucerite, cum ar fi în Spania, Africa, şi Galia. Odată cu colonizarea, se impune totodată şi un program urbanistic raţional, bazat – spre deosebire de Roma unde domneşte, dimpotrivă, o totală indisciplină în acest domeniu – pe folosirea planului geometric, inspirat, în egală măsură, de urbanismul grec al lui Hipodamos din Milet şi din ordonarea taberelor militare. Arhitectura dobândeşte mijloacele care-i vor permite să-şi afirme specificitatea în raport cu modelele elenice. Blocajul, compus din moloni neregulaţi introduşi într-un ciment foarte dur, care devine materialul de bază, este marcat de paramente compuse adesea din blocuri rectangulare regulate (*opus quadratum*). Bolta înlocuieşte frecvent acoperişul în şarpantă; apar

cupola şi semi-cupola. Şi astfel, sistemul pus la punct de greci, care avea la bază colonadele şi antablamentul, îşi pierde din importanţă. Coloana, asociată capitelului corintic, tinde să devină un element pur ornamental.

Tot în această epocă triumfă şi arta *nobilimii*. Se înmulţesc monumentele comemorative individuale ale marilor căpetenii militare sau ale reprezentanţilor clasei conducătoare. Cel mai vechi monument de acest fel, un soclu decorat în relief, situat în templul lui Neptun, aproape de circul Flaminius, datează de la începutul secolului I şi a fost comandat, se pare, de un membru din familia lui Domitius Ahenobarbus. În acelaşi timp, portretul aristocratic, inspirat de modelele elenistice şi care viza exprimarea în piatră sau în marmură sculptată a personalităţii comanditarului, dobândeşte distincţie, în timp ce pierde din tradiţia italică a portretului realist, încarnat, de exemplu, de reprezentările lui Cezar.

Creşterea luxului, consecutiv marilor cuceriri şi a jafurilor efectuate de romani în patrimoniul artistic al popoarelor supuse, a fost deosebit de favorabilă dezvoltării artelor decorative. Titus Livius va scrie mai târziu în *Anale* (XXV, 15, 1-3)[79] că înfrângerea Siracuzei a marcat „începutul admiraţiei pentru operele de artă greceşti“; de fapt, se pare că, până în secolul al III-lea, valoarea atribuită de romani producţiilor artistice depindea în special de conţinutul lor de metal preţios. Odată Macedonia şi Siria cucerite, perspectiva se schimbă. Nu numai că o cantitate enormă de opere de artă invadează capitala Imperiului, dar, odată cu ele, sosesc artiştii, pictorii şi sculptorii veniţi din toate colţurile lumii

greceşti, care vor forma gustul şi câteodată talentul tinerilor romani, şi vor produce, totodată, obiecte destinate consumului privat.

Atunci se elenizează casa bogătaşilor romani, atât în Roma cât şi în zonele „reşedinţelor secundare“, precum Campania. Primele coloane din marmură îşi fac apariţia în 101 la casa lui Lutatilus Catulus. Membrii clasei conducătoare încep să aprecieze pictura decorativă, mai întâi tablourile maeştrilor greci, agăţate de perete, apoi decoraţiile pictate, favorizate de tehnica blocajului care permite crearea unor vaste întinderi netede, pe care sunt figurate, într-o primă perioadă, ansambluri arhitecturale, scene de viaţă şi peisaje.

Roma s-a mărit într-un mod anarhic de la sfârşitul dominaţiei etrusce. În secolul I î.e.n. marii şefi militari, care îşi dispută primatul în afaceri, vor încerca să pună puţină ordine în urbanismul Romei. Capitoliul este reconstruit iar Tabulariumul edificat puţin timp după dictatura lui Sylla. În 56, Pompei ridică pe Câmpul lui Marte primul teatru permanent, inspirat, cu siguranţă, după modelele greceşti, dar cu diferenţa esenţială că în loc să fie săpat în panta unui deal, este construit în întregime pe un loc plan. Proiectele cele mai grandioase sunt cele ale lui Cezar. Dictatorul a gândit să mărească oraşul anexîndu-i câmpia Trastevere şi construind un cartier nou pe Câmpul lui Marte. Nu a avut timpul necesar şi a trebuit să se mulţumească cu edificarea, după modelul lui Pompei, a forumului ce-i poartă numele, la nord de forumul republican.

În momentul în care se termină, odată cu apariţia principatului, istoria Romei republicane, trăsăturile care definesc în specificitatea ei civilizaţia romană

sunt definitv fixate. Fuziunea vechiului fond autohton italic cu aporturile civilizaţiei etrusce, apoi cu cea a lumii greceşti şi elenistice, ea însăşi îmbogăţită de moştenirile Orientului, este încheiată. Ea a modelat o cultură originală pe care legiunile imperiale şi administratorii din provincii o vor impune curând celei mai mari părţi a Europei.

Capitolul 8
EUROPA ÎN EPOCA ROMEI IMPERIALE (SEC. I Î.E.N – SEC. V E.N.)

■ Octavian, luându-şi şi titlul de Augustus, dă Imperiului roman o anumită organizare, instituind o putere centrală puternică şi reorganizând administraţia, societatea şi armata. El consolidează frontierele de pe Rin şi Dunăre şi menţine cuceririle din Orient.

■ Împăraţii din secolul I e.n., Iulio-Claudienii şi Flavienii, continuă opera lui Augustus, în cadrul unei vieţi politice haotice, unde comploturile şi asasinatele temperează tirania suveranilor. În secolul al II-lea şi al III-lea e.n., sub Antonini şi Severi, împăraţi pricepuţi fac să domnească o lungă perioadă de pace, apogeu al Imperiului roman. Imperiul se întinde în jurul bazinului mediteraneean, depăşeşte în Europa graniţele Rinului şi ale Dunării (în Dacia) şi ajunge până în Scoţia; securitatea este asigurată de o frontieră fortificată, limes-ul, păzit de legiuni. În interior, o densă reţea de drumuri înlesneşte comerţul şi deplasarea trupelor, provinciile sunt apărate, administraţia este eficace, economia este activă şi, în 212 e.n., Edictul lui

Caracalla conferă cetăţenia romană tuturor oamenilor liberi din Imperiu.

■ În secolul al III-lea e.n., Imperiul intră în criză: triburile barbare trec frontierele, situaţia internă devine tot mai instabilă. Conştienţi de dificultatea de a apăra un imperiu aşa de întins, împăraţii romani hotărăsc, începând cu Diocleţian, să scindeze teritoriul în două părţi, Orientul şi Occidentul, menţinând însă principiul unităţii entităţii romane.

■ Făcând obiectul persecuţiilor sub Diocleţian, creştinismul devine, odată cu împăratul Constantin, o religie de stat[80] pe care acesta o apără, făcând din ea liantul spiritual al Imperiului. Pentru a-i învinge mai uşor pe barbari, Constantin creează, pe locul anticului Byzantion, o nouă capitală, care detronează Roma, Constantinopolul.

■ După moartea lui Constantin (337 e.n.), Imperiul se sclerozează. Asediat de barbari, el încearcă, pentru a asigura încasările, să osifice societatea, interzicând orice mobilitate profesională, geografică sau socială. Dar barbarii înaintează şi în 476 e.n., cuceresc Roma, punând capăt Imperiului roman de Apus.

Republica întinsese „romanitatea“ în jurul bazinului mediteraneean şi în Galia. Imperiul îi va da forma sa definitivă, aşa cum o va cunoaşte şi va

încerca să se inspire lumea medievală europeană. „Imperiul timpuriu“, perioada fastă a „păcii romane“, ocupă primele două secole ale erei noastre, apoi, după „criza secolului al III-lea“ şi restauraţia instaurată de Aurelian şi Diocleţian, „Imperiul târziu“ al cărui centru de greutate se deplasează spre Orient, în timp ce provinciile occidentale şi Italia însăşi se găsesc încetul cu încetul încercuite de barbari.

Augustus, fondatorul Imperiului

Învingătorul lui Antonius era un om inteligent şi abil care avea să se străduiască să împace diferitele grupări rivale şi să-şi ascundă autoritarismul sub o aparentă simplitate, dublată de dezinteres. „...Nu permisese să fie numit stăpân – spune despre el Suetonius (...) – şi nici să întrebuinţeze la adresa lui acest cuvânt fie în serios, fie în glumă“ (*Vieţile celor doisprezece Cezari*, *Augustus*, LIII)[81]. Convins, ca şi Cezar, de necesitatea de a stabili o monarhie de tip oriental pentru a asigura guvernarea şi administrarea vastului imperiu cucerit de legiunile romane, el ştie, totuşi, să tragă învăţăminte de pe urma eşecului tatălui său adoptiv. De aici, după cum s-a văzut, instituirea principatului, care, chiar dacă mai păstra aparenţele republicane, îi conferă toate puterile.

Puternic sprijinit de armată, Octavian montează în 27 î.e.n. o comedie abilă, prin care dorea să se facă recunoscut de Senat. Declară, într-adevăr, că renunţă la puterile sale excepţionale pentru a-şi relua – precum Cincinnatus în vremurile eroice ale războaielor cu ecvii – locul său de simplu cetăţean. De fapt, el nu doreşte acest lucru şi se lasă uşor convins să rămână în fruntea statului, de către senatorii pe care falsa sa modestie nu i-a înşelat şi care, pentru a-l răsplăti pentru dezinteresul său, îi acordă în unanimitate titlul divin de Augustus, rezervat până atunci doar zeilor. Persoana sa are deci, din acel moment, un caracter sacru şi prin titlul de *Augustus* – care îi conferă celui care-l

poartă *auctoritas*, adică o putere şi o autoritate suverane, fondate pe asigurarea protecţiei divine – el este universal desemnat.

Oficial, Augustus nu este decât *Princeps*, adică primul în Senat şi în stat. În realitate, „împăratul“ dispune de toate puterile. Puterea militară, graţie titlului de *Imperator* şi *imperium*-ului proconsular, care îi conferă comanda supremă a armatei şi guvernarea provinciilor ocupate militar. Puterea civilă, prin exercitarea puterii tribuniciare şi, când doreşte, a fostelor magistraturi (consulatul, cenzura). În sfârşit, puterea religioasă, datorită funcţiilor sale de Mare Pontif şi titlurilor divine de *Caesar* şi *Augustus*. În curând, împăratul va autoriza popoarele Imperiului, în Orient mai întâi, apoi din Occident, să practice cultul Romei şi al lui Augustus. În anul 2 î.e.n., Senatul îi decernează titlul de „Părinte al patriei“ După el, toţi succesorii vor lua aceleaşi titluri şi vor putea, din această cauză, să-şi exercite aceeaşi putere absolută.

Fostele magistraturi şi comiţii (adunări populare) se menţin, dar rolul lor este acela de a aproba deciziile împăratului. Acelaşi lucru se întâmplă cu Senatul, faţă de care împăratul dovedeşte un profund respect, dar pe care îl privează de atribuţiile sale majore – conducerea războiului şi diplomaţia –, atribuindu-i sarcini mai mult decât modeste, cum ar fi, de exemplu, gestionarea fostului tezaur (*aerarium*) şi administrarea anumitor provincii.

Rolul esenţial aparţine noilor organe de conducere: Consiliul împăratului, al cărui rol nu va înceta să crească, în special în materie de creare, reformă şi clasificare a legilor (acesta va deveni

adevăratul „Consiliu de Stat“ al Imperiului), visteria imperială (*fiscus*), ale cărei resurse le depăşesc curând pe cele ale *aerarium*-ului şi pe care Augustus o încredinţează liberţilor, secretari însărcinaţi cu corespondenţa oficială, înalţi funcţionari aleşi din ordinul ecvestru şi care tind treptat se se substituie foştilor magistraţi. Cei mai importanţi sunt procuratorii, însărcinaţi cu problemele financiare şi prefecţii, în special prefectul pretoriului, şef al garnizoanei Romei, prefectul Oraşului, responsabil cu ordinea din capitală, prefecţii vigiliilor (poliţia de noapte, lupta împotriva incendiilor) şi prefectul annonei, care se ocupa cu aprovizionarea Romei. Provinciile recent cucerite depind direct de împărat, care îi desemnează, pentru a le guverna, pe legaţi, recrutaţi din rândul senatorilor sau al prefecţilor aparţinând ordinului ecvestru.

Pentru a administra şi a pacifica imensul teritoiu pe care este stăpân, Augustus are deci o mare nevoie de funcţionari şi de generali, pe care îi va recruta din rândul claselor conducătoare reînnoite şi reorganizate. Într-adevăr, începând cu secolul I î.e.n., elitele sociale ale Republicii au suferit profunde transformări. Fosta clasă politică, care se identifica cu aristocraţia tradiţională, s-a văzut, puţin câte puţin, înlocuită cu notabilităţi provenite din colonii şi din municipiile Italiei. Între timp, o nouă elită, bogată şi competentă, îşi făcea intrarea în scenă: cea a cavalerilor, a cărei importanţă nu va înceta să crească sub Pompei şi Cezar, apoi în timpul luptei ce l-a opus pe Octavian lui Antonius.

Între senatori şi cavaleri, diferenţele ţin mai puţin de avere ori de standard de viaţă, cât mai ales de

maniera în care unii sau alţii se bucură de onoruri. Cei dintâi sunt foarte legaţi de prestigiul pe care li-l conferă locurile ocupate în *cursus honorum*. Pe cavaleri, în schimb, îi preocupă în special puterea propriu-zisă. La sfârşitul Republicii, mulţi dintre ei s-au dovedit a fi bune căpetenii de război şi talentaţi finanţişti. Abilitatea lui Augustus va consta în folosirea competenţei şi gustului lor pentru gestionarea afacerilor publice, pentru a face din ei administratori eficienţi.

Competiţia dintre aceste două fracţiuni ale clasei conducătoare a fost însoţită, în sânul fiecăreia dintre ele, de o puternică mobilitate socială. La senatori, transformările socio-economice pe de o parte, masacrele din războaie şi proscripţiile pe de altă parte, au produs o reînnoire parţială a nobilimii. Chiar dacă proporţia provincialilor dintr-un Senat de 900 de membri a rămas mică, oamenii noi – gali, spanioli şi, mai ales, italieni – şi-au făcut apariţia şi s-au dovedit repede a fi cei mai activi şi cei mai talentaţi. De la mijlocul secolului I î.e.n., componenţa vechii clase conducătoare romane se vede astfel modificată în profitul familiilor italiene. La cavaleri, reînnoirea a avut loc prin instituţia militară, soldaţi şi centurioni îmbogăţiţi din prăzile de război şi deveniţi locotenenţi ai vreunui general norocos accedând la ordinul ecvestru.

Grijuliu să restaureze ordinea socială şi să constituie în jurul regimului un consens al elitelor – este vorba de acea *concordia ordinum* pe care Cicero o dorise din tot sufletul în timpul războiului civil –, Augustus va urmări să stabilească regulile de apartenenţă la cele două ordine, senatorial şi ecvestru. Senatorii, al căror număr este fixat la 600,

se recrutează întotdeauna dintre foştii magistraţi; doar cei a căror avere se ridică la cel puţin 1.000.000 de sesterţi pot face carieră şi forma ordinul senatorial. Din rândurile sale sunt aleşi legaţii şi membrii Consiliului. Cavalerii constituie, la rândul lor, ordinul ecvestru, accesibil doar celor ce dispuneau de o avere de 400.000 de sesterţi şi care aveau titlul de cavaler. Lor le sunt încredinţate noile sarcini (procuratori, prefecţi etc.), cele două cariere fiind, prin urmare, strict ierarhizate şi reglementate.

Mereu preocupat de un conservatorism social, împăratul ia un anumit număr de hotărâri ce vizau să favorizeze notabilităţile italiene, şi în provincii, colonii şi reprezentanţii marilor familii municipale. El restrânge posibilităţile ieşirii din sclavie, încearcă să micşoreze distribuirile de grâu şi ulei plebei romane şi se arată deosebit de zgârcit cu extinderea dreptului de cetate. Pe de altă parte, lupta împotriva libertinajului moravurilor şi a declinului familiei, dând o serie întreagă de legi morale în ceea ce priveşte căsătoria, adulterul, obligaţia de a avea copii etc.

Reorganizează, de asemenea, armata romană. Recrutată prin voluntariat, aceasta devine permanentă şi-şi vede efectivele stabilite la 25 de legiuni. După ce a servit timp de 20 de ani în legiuni (formate din cetăţeni) sau 25 de ani în ale şi cohorte (deschise necetăţenilor), soldatul se poate căsători şi, pentru a se stabili undeva, primeşte bani sau pământuri. Cu excepţia gărzii pretoriene (9.000-10.000 de oameni), cantonată în Roma, cei 300.000 de legionari sunt repartizaţi de-a lungul imensei frontiere. Cadrele de rang înalt sunt recrutate din

rândul celor două ordine superioare, pentru care serviciul militar devine o obligaţie inevitabilă. Mulţi dintre ei, fără experienţă şi fără motivaţii, sunt departe de a egala valoarea militară a subalternilor lor, proveniţi şi ei din rândurile neprivilegiaţilor şi care nu pot pretinde să depăşească gradul de centurion. Roma va plăti uneori foarte scump dorinţa lui Augustus de a se sprijini pe o castă militară puţin deschisă (sunt rare cazurile de centurioni care au putut, la sfârşit de carieră, să acceadă la ordinul ecvestru). Această organizare a rămas aproape neschimbată în timpul primelor două secole ale Imperiului. Destul de repede, părăsind legiunile, italienii vor prefera în mod predilect cohortele pretoriene, lăsând legiunile pe seama provincialilor din ce în ce mai frecvent recrutaţi în provincia unde aceştia îşi au garnizoana.

Imperiul roman în epoca lui Augustus

Augustus nu era un om al războiului şi era conştient de dificultatea de a domina durabil imensul Imperiu ce i-l lăsase moştenire Republica cu o armată, desigur, disciplinată şi de valoare, dar ale cărei efective se arătau a fi total insuficiente. De aceea, s-a străduit să-şi limiteze ambiţiile de politică externă la consolidarea a ceea ce cucerise deja şi la stabilirea păcii în teritoriile rebele, neîntreprinzând cuceriri decât în această perspectivă absolut defensivă; respingând triburile barbare care, de peste tot, presau la porţile lumii romane.

Augustus va încheia ocuparea Peninsulei Iberice, începută în vremea războaielor punice. Tot el a pus capăt agitaţiei ce domnea printre populaţiile din Alpi. S-a preocupat, mai ales, să-şi consolideze frontiera septentrională a Imperiului, supusă presiunilor triburilor germanice. Armatele romane au împins această frontieră până la linia Dunării, creând trei noi provincii: Noricum (actuala Austrie), Panonia (în câmpia ungară) şi Moesia (în nordul actualei Bulgarii). Dar între aceste limite „naturale“, constituite din frontiera Rinului şi cea a Dunării, triburile germanice străpungeau teritoriul roman. Pentru a opri incursiunile triburilor germanice în Galia şi a proteja, astfel, Imperiul, împăratul a hotărât să ocupe Germania şi să facă astfel ca să coincidă limitele teritoriului controlat de Roma cu ceea ce forma, după cunoştinţele geografice ale epocii, limita de nord a lumii locuite. Pentru aceasta, i-a trimis pe Drusus şi Tiberius,

copiii săi vitregi, la faţa locului. Primul a lansat în anul 12 î.e.n. o puternică ofensivă maritimă şi terestră care i-a permis să ajungă până la Elba. Cel de-al doilea a continuat cuceririle până în anul 6 e.n., însă, trei ani mai târziu, germanii revoltaţi, sub conducerea lui Arminius, zdrobesc pe legatul Varus, care a pierit cu cele trei legiuni ale sale în pădurea Teutburg, între Weser şi Ems. Augustus a renunţat la cucerirea Germaniei şi a fixat frontiera Imperiului pe Rin.

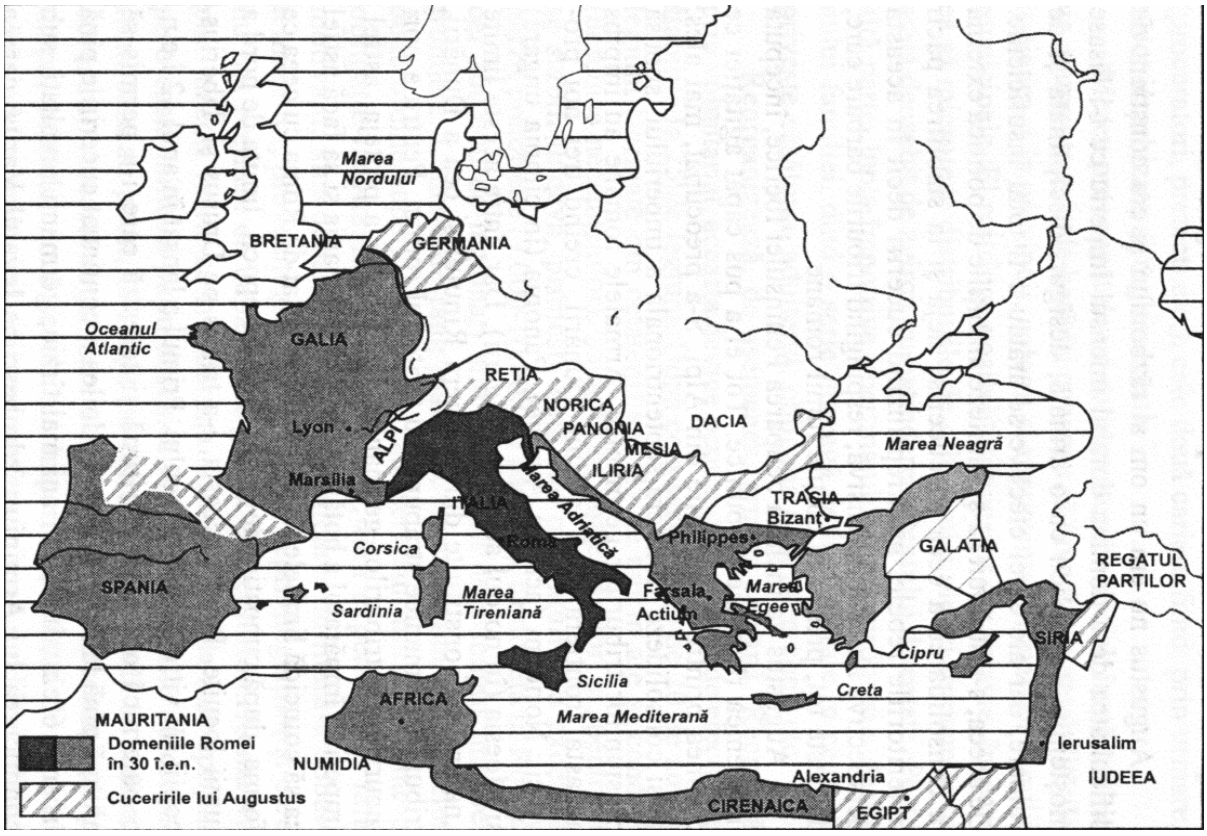

Imperiul roman în epoca lui Augustus

În Orient, Augustus a dus o acţiune prudentă, urmând politica protectoratelor inaugurată de Antonius, şi ajungând să stabilească tutela Romei asupra regatului Armeniei, fără a-l cuceri totuşi şi deci a-l anexa Imperiului. În schimb, nu a ţinut cont deloc de proiectele grandioase ale lui Cezar de a cuceri Imperiul part, mulţumindu-se de a menţine frontiere solide pe Eufrat. Singura mare anexiune în

regiune, în timpul domniei sale, a fost Egiptul, transformat într-un adevărat domeniu privat al împăratului, administrat de un prefect de rang ecvestru.

Succesiunea lui Augustus

Fondatorul principatului nu deţinea imensele sale puteri, decât cu titlu personal. Or regimul suferea de o gravă contradicţie internă. Menţinerea aparentă a instituţiilor republicane, dorită de împărat pentru a-i face pe romani să accepte monarhia, nu-i permitea să-şi lase un urmaş care ar fi moştenit automat Imperiul, în timp ce sistemul de guvernare pe care el îl instalase cerea, pentru a dăinui, crearea unei dinastii. Acestei dificultăţi i se adăuga faptul că Augustus nu avea decât o fiică, Iulia, născută dintr-o primă căsătorie. Se căsătorise din nou cu Livia, mamă deja a doi fii, Tiberius şi Drusus, dar niciun copil nu se născuse din această a doua căsătorie.

În aceste condiţii, împăratul nu avea nicio altă posibilitate decât să-şi transmită puterile unui fiu sau unui nepot adoptiv. Or, din acest punct de vedere, va avea parte numai de nenorociri. Alegerea sa se va opri asupra nepotului său Marcellus, fiul surorii sale Octavia. Îl adoptă, îi dă fata de soţie, dar, în 23 î.e.n., Marcellus moare. Doi ani mai târziu, Iulia se mărită cu Agrippa, un vechi prieten de-al lui Augustus, cu care va avea o fiică şi doi fii, Caius Cezar şi Lucius Cezar. Împăratul vede în soţ, apoi în cei doi fii ai Iuliei schiţarea unei dinastii, dar toţi trei mor înaintea lui: Agrippa, căruia i-a dat pentru cinci ani puterea tribunciară şi puterea consulară, în 12 î.e.n., Lucius Cezar în anul 2 e.n. şi Caius, doi ani mai târziu.

Aşadar, lui Augustus nu-i rămâne decât să se

orienteze spre ultimul supravieţuitor al fiilor Liviei, fiul său vitreg, Tiberius, pe care nu-l suporta. Îl determină s-o ia de soţie pe Iulia, îl adoptă şi îl asociază puţin câte puţin, la conducerea afacerilor. În anul 13 e.n., i se dau exact aceleaşi puteri pe care le avea tatăl său adoptiv. Când acesta va muri, în august anul următor, în vârstă de 76 de ani, lui Tiberius nu îi lipseşte decât titlul de Augustus pentru a fi egalul împăratului. Trebuie, de asemenea, să fie respectată ficţiunea ce legitimează regimul şi care vrea ca puterea absolută de care dispune suveranul să-i fie încredinţată de popor şi de Senat. Tiberius, care a primit deja jurământul de credinţă din partea poporului, a soldaţilor şi a Senatului, se va preface că abdică, apoi că cedează la rugăminţile senatorilor care îi conferă toate puterile avute de predecesorul său.

Imperiul supravieţuia deci fondatorului său. Octavian moştenise, la ieşirea din războiul civil, o situaţie internă foarte compromisă. În 40 de ani de domnie, a ştiut, datorită abilităţii şi prudenţei sale, să impună romanilor un regim puternic, căruia a reuşit, în cele din urmă, să-i asigure continuitatea şi care, în condiţii diverse, va dăinui mai mult de patru secole. În toate domeniile, opera sa a fost imensă.

Împăraţii din secolul I: Iulio-Claudienii şi Flavienii

Primii patru succesori ai lui Augustus sunt rude apropiate ale împăratului defunct şi aparţin, ca şi el, marilor familii patriciene Iulia şi Claudia, de unde şi numele dat dinastiei „iulio-claudiană“. Aceasta ne este făcută cunoscută de istoricii secolului al II-lea e.n., Tacitus şi Suetonius, care reprezentau opinia aristocraţiei senatoriale şi care au căutat, înnegrindu-le caracterul, să-i pună în lumină pe prinţii timpului. Totuşi, bilanţul acestora se dovedeşte a fi pozitiv. Pacea domneşte în Imperiu. Administraţia îşi desăvârşeşte organizarea. Odată cu Britania (Anglia), Roma mai anexează o provincie. Imperiul cunoaşte o mare prosperitate economică. Toate acestea, este adevărat, pe fondul intrigilor de palat, al comploturilor şi loviturilor militare de forţă.

Tiberius, care urmează lui Augustus în 14 e.n., are 56 de ani când accede la principat. Bun general şi excelent administrator, dar gelos şi bănuitor, acesta e încă afectat de modul în care fondatorul Imperiului l-a ţinut deoparte. Devenit foarte nepopular în rândul poporului şi, mai ales, al nobilimii, care nu încetează să ţească în jurul lui comploturi, acesta continuă politica lui Augustus. Evită cu grijă cuceririle. Chiar dacă nepotul său, Germanicus, poartă o serie de strălucitoare campanii pe Rin, pentru a răzbuna zdrobitoarea înfrângere a lui Varus, el nu ezită să-l cheme la Roma, de îndată ce situaţia din Germania era în

ajutorul său.

În interior, Tiberius, ca şi Augustus, respectă prerogativele Senatului, căruia îi dezaprobă adesea incapacitatea şi servilismul. Politica sa financiară şi monetară este un succes, căci este conştient că impozitul nu-şi poate face efectele decât dacă provinciile nu sunt copleşite. Dar calităţile guvernării sale nu ajung să-l facă popular pe acest împărat cu un caracter dificil. Moartea lui Germanicus, strălucitul general al armatelor de pe Rin, aduce în punct critic antipatia romanilor faţă de el, căci Tiberius este suspectat că l-ar fi otrăvit. Temându-se pentru propria sa viaţă şi suferind de un adevărat delir paranoic, împăratul se retrage în insula Capri, lăsând Roma în mâinile prefectului său, Seianus, căruia îi acordă o încredere absolută.

Or, Seianus, care unelteşte pentru a ocupa chiar el tronul imperial, se comportă ca un adevărat tiran, decimează senatori, punând să fie executaţi fiul lui Tiberius şi prinţii familiei imperiale, concentrând garda pretoriană, instrument al cuceririi şi al păstrării puterii, într-o cazarmă romană, până în momentul în care împăratul, care şi-a revenit, îl arestează şi îl execută. De atunci devenind şi mai bănuitor, nu va mai părăsi insula Capri, administrând cu fermitate şi bun-simţ provinciile, dar făcând să domnească în capitală o adevărată teroare odată cu legea de „lèse-majesté“, care pedepsea cu moartea pe oricine ofensa persoana împăratului. Urât de senatori, dar şi de publicani, care se simţeau atinşi de politica sa de economii bugetare, de plebea urbană, care vede cum se răresc jocurile şi distribuirile gratuite de hrană, el moare în 37, la vârsta de 79 de ani.

Entuziasmul este cu atât mai mare pentru a-l primi cum se cuvine pe succesorul său, Caligula, un tânăr de 25 de ani, fiu al renumitului şi foarte popularului Germanicus. Neexistând nicio regulă pentru a asigura succesiunea imperială, Caligula se orientează, firește, spre armată. Trupele staţionate la porţile Romei, cohortele pretoriene, al căror şef este prefectul pretoriului, îl proclamă pe noul împărat, care primeşte, odată cu *imperium*-ul, puterea absolută. Este un precedent pe care pretorienii nu-l vor uita.

Foarte repede, noul stăpân peste Imperiu va da semne de dezechilibru. Înconjurat de orientali – strănepot al lui Antonius, el a fost crescut printre servitori egipteni şi era adorator al lui Isis –, Caligula se comportă ca un despot, înmulţeşte execuţiile senatorilor şi se complace să-şi vadă adversarii torturaţi, dedându-se celor mai abjecte extravaganţe: după Suetonius, ale cărui afirmaţii trebuie luate cu prudenţă, acesta ar fi vrut să-şi facă armăsarul consul! Oricum ar fi, el a contribuit din plin la transformarea principatului într-o autocraţie după modelul elenistic, împărţind generos onoruri în stânga şi-n dreapta, considerându-se încarnarea zeului solar Apollo şi ordonând să fie adorat ca atare. Excentricităţile sale şi despotismul său crescând avură repede, drept consecinţă, neliniştirea anturajului său. În ianuarie 41 e.n., după mai puţin de 4 ani de domnie, a fost ucis de ofiţerii din garda pretoriană.

Cum nimic nu era prevăzut pentru succesiunea sa, tot cohortele pretoriene decid alegerea succesorului. Ei l-au proclamat pe cel mai neaşteptat dintre candidaţii posibili, în persoana lui

Claudius, frate al lui Germanicus şi unchi al împăratului asasinat. Acest bărbat de 51 de ani, bolnav, dizgraţiat, fusese întotdeauna ţinut departe de familia lui. Rolul care i s-a oferit l-a îngrozit într-atât încât a încercat să se sustragă hotărârii pretorienilor. A trebuit ca aceştia să-l aducă cu forţa în tabăra lor pentru ca acesta să accepte, în final, onoarea ce-i fusese făcută. Senatul n-a făcut decât să se încline în faţa faptului împlinit, în timp ce pretorienii, ca răsplată a iniţiativei lor, primesc pentru prima dată de la noul suveran o sumă de bani: *donativum*. Nu va fi ultima!

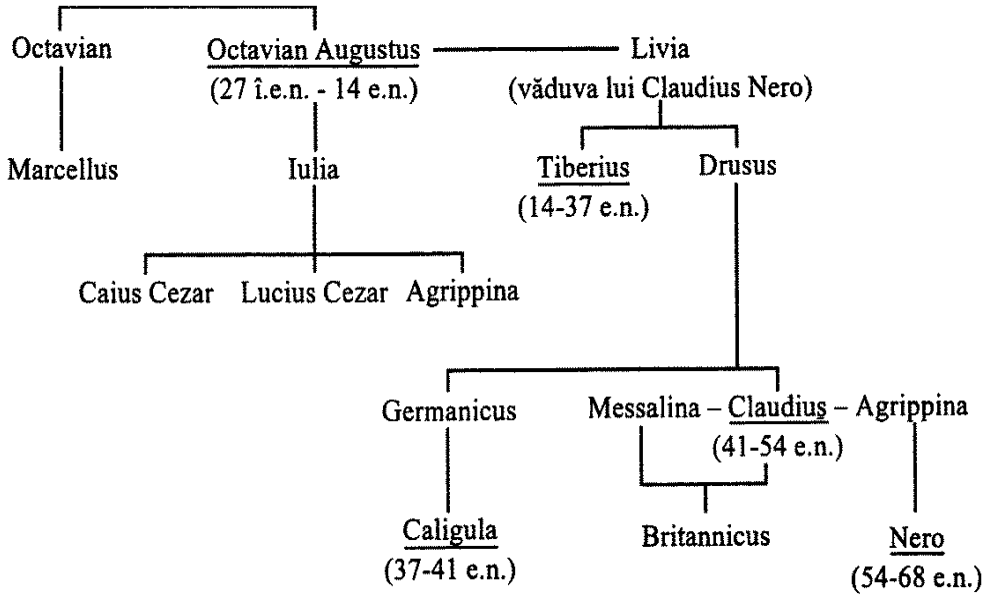

Dinastia iulio-claudiană

Acest timid care evita responsabilităţile puterii a fost totuşi cel mai bun dintre suveranii dinastiei iulio-claudiene. A guvernat în înţelegere cu Senatul, a organizat o serie întreagă de „birouri“ pe care le-a încredinţat liberţilor săi devotaţi, a demarat la Roma construcţii de anvergură şi a fondat la Ostia un port modern. Tot el a cucerit sudul Angliei, făcând din el provincia Britania, desăvârşind intrarea Europei de nord-vest în orbita romană.

Dacă influenţa liberţilor asupra împăratului

Claudius – care, crescut printre sclavi, număra puţini prieteni în „lumea bună“ – a fost foarte criticată la vremea ei, ea a fost mult mai puţin nocivă decât cea a soţiilor sale succesive: Messalina şi Agrippina. Prima i-a dat doi copii, Octavia şi Britanicus, dar a devenit celebră prin infidelităţile sale. Acuzată de a fi urzit cu amantul ei un complot pentru a-l răsturna pe împărat, a fost executată în 48 e.n. Cea de-a doua, ambiţioasa Agrippina, nu va avea linişte până nu-l va forţa pe Claudius să-l adopte pe fiul ei dintr-o primă căsătorie, Nero, deposedându-l de tron pe moştenitorul legitim, Britanicus. Atingându-şi scopurile, îl otrăveşte pe Claudius în 54 e.n. şi îi obligă pe pretorieni să-l accepte, făcând astfel ca pretorienii să-l aclame în grabă pe Nero.

Împărat la 17 ani, acesta din urmă lăsase să se creadă până atunci că este fiul docil, visător şi manierat. Mama sa, care credea că poate conduce singură, l-a încredinţat pe Nero prefectului pretoriului, Burrhus, şi filozofului Seneca. În curând, tânărul împărat a dat şi el semne de dezechilibru, relevându-şi adevărata natură, înlăturând de la putere pe consilierii lui Claudius, făcându-i să dispară pe preceptorul său Seneca, prima sa soţie Octavia, a doua, Popeea, mama sa Agrippina, fratele său vitreg Britanicus, după care s-a lăsat pradă celor mai inimaginabile excese. A fost foarte probabil la originea marelui incendiu al Romei din 64 e.n.; apoi, pentru a potoli furia populară, a dat vina pe creştini, care au fost goniţi sau martirizaţi. Totuşi, acest dezaxat periculos, a cărui popularitate a fost, totuşi, mai mare decât cea de care s-a bucurat Tiberius – el şi-a avut fidelii săi,

Augustiani, tineri senatori şi cavaleri care constituiau escorta şi „clasa“ sa –, închina un adevărat cult artelor şi frumuseţii, scria şi recita versuri în limba greacă, se credea un actor de geniu şi avea să declare în momentul morţii (68 e.n.), atunci când revolta mai multor generali îl obligase să se sinucidă: „Ce mare artist va muri odată cu mine!“

Moartea lui Nero a fost urmată de o criză militară care, în mai puţin de un an – (68-69) – a văzut succedându-se patru împăraţi, aduşi şi eliminaţi de legiuni: Galba, guvernator al Spaniei Citerior, Othon, care, după ce l-a ajutat, va complota împotriva lui şi îl va asasina, Vitellius, aclamat de armata din Germania şi, în sfârşit, Vespasian, guvernator al Iudeii. Singuri până atunci în desemnarea împăraţilor, pretorienii trebuiră să ţină cont acum de armatele de pe frontiere, Senatul şi poporul nefăcând decât să întărească decizia soldaţilor. În timpul acestei perioade de confuzie şi de războaie interne, al căror teatru a fost în special Italia de nord, Roma a fost şi ea însângerată de reglările de conturi şi de luptele dintre facţiuni.

Noul împărat, a cărui domnie va dura zece ani şi care se va termina cu moartea naturală a sa, aparţinea, spre deosebire de predecesorii săi, toţi membri ai nobilimii senatoriale, unei familii modeste de cavaleri originari din Sabinia, *gens* Flavia (de unde numele dat noii dinastii: Flavienii). Energic, econom, Vespasian restabileşte ordinea şi pacea în Imperiu, supraveghează îndeaproape garda pretoriană şi pune pe roate finanţele. A reconstituit Senatul, decimat de Nero, făcând să intre în el mulţi dintre provinciali şi a consolidat

puterea imperială. A conferit cu generozitate titlul de cetăţeni romani locuitorilor din provincii şi a accelerat romanizarea Spaniei. Sub domnia sa, fiul său, Titus, însărcinat cu reprimarea primei revolte a poporului evreu, a cucerit şi distrus Ierusalimul în 70, antrenând exodul multor evrei în oraşele Mediteranei orientale din regiunea Rinului. O altă revoltă, pornită de la începuturile domniei de galii şi germanii din regiunea Rinului, a fost reprimată, de asemenea, de o rudă a împăratului.

Când Vespasian a murit în 79, nu au fost probleme de succesiune, împăratul desemnându-l pe fiul său, Titus, la tron. Ca să nu displacă Senatului, acesta şi-a repudiat metresa, principesă evreică, pe Berenice, şi a hotărât să guverneze cu înţelepciune, acoperind capitala cu tot felul de daruri. Dar domnia sa foarte scurtă (79-81) a fost umbrită de teribila erupţie a Vezuviului, care a acoperit oraşele Herculanum şi Pompei. Fratele său, Domiţian, care i-a succedat şi a domnit până în 96, a consolidat frontierele Imperiului, odată cu încheierea cuceririi Britaniei şi Câmpurilor decumate[82] dintre Rin şi Dunăre. A reprimat revoltele din Germania şi a pus piciorul în Dacia (azi, România). Dar, neîncrezător şi de un autoritarism extrem, a reînnodat tradiţia politicii absolutiste şi teroriste practicată de unii dintre predecesorii săi, umilind Senatul, eliminându-şi opoziţia, cu o mare cruzime, purtând în permanenţă veşmântul triumfal şi cerând să fie numit *dominus et deus*. În septembrie 96, el este ucis, în urma unei conspiraţii puse la cale de prefecţii pretoriului.

Împăraţii păcii romane: Antoninii şi Severii

Timp de aproape un secol şi jumătate, Imperiul cunoaşte o perioadă de ordine şi de prosperitate. Este vorba de *pax romana*, opera a două dinastii: Antoninii şi Severii.

„Secolul Antoninilor“ (96-192) marchează apogeul Imperiului roman. După Flavieni, ai căror reprezentanţi încarnează ascensiunea burgheziei italice, vine rândul vechilor familii instalate în Spania şi Galia să acceadă la putere. Stabilitatea instituţională care caracterizează această epocă şi calitatea suveranilor derivă din faptul că împăratul în exerciţiu adoptă pentru a-i succede candidatul care i se pare cel mai demn să-şi asume conducerea statului.

Această practică începe cu adopţiunea lui Traian de către Nerva[83]. Stăpân pe putere după eliminarea lui Domiţian, acesta începe prin a înăbuşi o răscoală a pretorienilor, apoi, pentru a evita reînnoirea masacrelor din anii 68-69, desemnează pentru a-i succede pe guvernatorul Germaniei Superioare, respectat de armată pentru calităţile sale militare.

Traian, care domneşte între 98 şi 117, aminteşte mult de Augustus prin simplitatea şi prin bunele raporturi pe care le întreţine cu Senatul. Excelent general, reînnoadă firul politicii de cuceriri şi anexiuni, punând stăpânire pe Mesopotamia şi Dacia[84], regiune situată la nordul Dunării. Dar el se dovedeşte, în acelaşi timp, un excelent administrator. Reorganizează finanţele şi justiţia, introduce, la rândul său, în Senat numeroşi

provinciali şi întreprinde lucrări de anvergură. Sub domnia sa, regiunea mlăştinoasă situată în sudul Romei este secată şi asanată, portul Ostia – mărit, un nou forum este construit la Roma, ca şi coloana care-i poartă numele şi care a fost ridicată pentru a consemna victoria asupra dacilor. Traian a nutrit gândul, ca şi Cezar, să reînnoade cuceririle orientale ale lui Alexandru. Totuşi, atunci când moare în 117, în Asia Mică, după ce anexase Armenia, atinsese Golful Persic şi transformase regatul part într-un stat clientelar Romei, el lasă opera sa neterminată.

Succesorul său, Hadrian, care s-a născut în Spania şi domneşte între 117 şi 138, era legatul Siriei şi de asemenea, de mult timp, colaboratorul lui Traian. Aclamat de armatele din Orient, el adoptă imediat în Orient o politică pe măsura mijloacelor militare de care dispune, abandonând cuceririle recente ale lui Traian şi stabilind frontiera Imperiului pe Eufrat. Domnia sa este un şir lung de călătorii efectuate în diferitele zone ale Imperiului, pentru a supraveghea provinciile, a inspecta şi a reorganiza legiunile, a întări *limes*-ul (limitele fortificate ale Imperiului). De exemplu, în Britania, unde a fost construit, între vărsarea fluviului Tyne şi golful Solwag, „zidul“ ce-i poartă numele.

Pe plan intern, instaurează un „despotism luminat“, întreţinând o viaţă artistică şi intelectuală strălucită, ducând el însuşi o viaţă de diletant cultivat, conducând cu înţelepciune, dar şi cu o autoritate nu scutită de o anumită brutalitate, îndreptată în special împotriva Senatului, ale cărui incompetenţă şi mărginire nu le înghite. Imperiul îi datorează o organizare mai eficace a administraţiei

superioare, încredinţată mai degrabă cavalerilor decât liberţilor, actualizarea dreptului scris, măsuri destinate a favoriza în provincii dezvoltarea unei clase puternice de mici proprietari.

Adoptat chiar la sfârşitul domniei de Hadrian, Antonius Pius succede acestuia în 138, la vârsta de 52 de ani. Provenit din rândurile marii burghezii din Latium şi foarte legat de interesele marilor proprietari şi provinciali, continuă opera internă a predecesorului său, menajând mai mult Senatul. Foarte ataşat sarcinilor sale – lucru care îi va aduce supranumele de „piosul“ –, se străduieşte să restaureze cultele tradiţionale, ameninţate de succesul crescând al religiilor orientale, şi duce o politică externă pacifistă[85].

Marcus Aurelius, fiul său adoptiv şi ginerele său, îi succede în 161, asociind la putere pe fratele său vitreg Lucius Verus, până la moartea acestuia din urmă în 169. Extrem de cultivat, format la şcoala greacă şi impregnat de ideile stoicilor, acest împărat filozof îndrăgostit de pace şi de cultură îşi va consacra, paradoxal, cea mai mare parte a domniei sale luptelor împotriva triburilor barbare de la Dunăre – quazii, marcomanii, sarmaţii –, pe care înaintarea goţilor îi împingea peste *limes* şi care, traversând Alpii în 167, au năvălit în peninsulă. Pentru a face faţă presiunii lor, împăratul se va strădui să scurteze frontiera şi pentru aceasta să cucerească Boemia. Dar va eşua în tentativa sa, răpus de ciumă, pe front, în 180 e.n.

Rupând cu tradiţia Antoninilor, care toţi îşi aleseseră succesorii lor din afara propriei familii, Marcus Aurelius l-a desemnat ca moştenitor pe fiul său, Commodus, asociat la conducerea treburilor

statului din 177. Acesta va restabili situaţia la frontiera Dunării, dar, personaj de o extremă brutalitate, care nu ezita să se afişeze în arenă ca gladiator şi care lua parte cu cea mai mare plăcere la numerele de suplicii, a dus o politică internă dezastruoasă, terorizând Senatul, cerând să fie recunoscut ca zeu – Hercule în viaţă, ruinând finanţele publice din cauza cheltuielilor nesocotite, lăsându-i pe prefecţii pretoriului să conducă în locul său, mergând chiar până la a da un nou nume Romei, *Colonia Commodiana*. Temându-se pentru viaţa lor, apropiaţii săi l-au asasinat în 192.

După o scurtă perioadă de anarhie şi de tulburări, Imperiul îi revine în 193 lui Septimius Severus, un african din Tripolitania, care se căsătorise cu o siriancă, dar care comanda armata de pe Dunăre. Bun general şi administrator riguros, acesta a restabilit situaţia la frontierele orientale ale Imperiului, dar a guvernat la Roma ca despot, sprijinindu-se pe armată (a fost primul care a pus o legiune să staţioneze la porţile Romei) şi tratând cu dispreţ Senatul. Septimius Severus se prezenta ca fiind succesorul lui Marcus-Aurelius, dar era departe de Roma Antoninilor. Imperiul începuse să devină o monarhie militară dominată de influenţa Orientului.

Aceste trăsături se vor accentua odată cu fiul şi succesorul lui Severus, Caracalla, care domneşte între 212 şi 217. Soldat brutal şi lipsit de scrupule, îşi asasinează fratele, pe Geta (pe care împăratul defunct îl asociase, din timpul vieţii, la putere), în braţele mamei sale. Marele act al domniei lui Caracalla este Edictul din 212, prin care tuturor oamenilor liberi din Imperiu li se acordă cetăţenia

romană. Semnificaţia acestui act este foarte controversată. Barbarii, care locuiau în provinciile de frontieră sunt excluşi, la fel şi cei lipsiţi de libertate, în schimb, însemnătatea simbolică este imensă. Odată cu el, Roma abandonează definitiv concepţia strâmtă a statului cetate şi înscrie în dreptul său ceea ce apărea de mult timp ca realitate: existenţa unui imens imperiu ale cărui provincii sunt aşezate pe picior de egalitate cu metropola, atunci când n-o depăşesc chiar.

Dar, după asasinarea lui Caracalla, în 217, începe pentru Severi o decădere ineluctibilă. Nepoatele siriene ale fondatorului dinastiei, adevăratele stăpâne ale puterii, atribuie tronul unuia dintre nepoţii lor, Elagabal, care trăieşte în Siria, unde este preot al unui zeu solar. Venit la Roma, unde execută în costum oriental dansuri incantatorii care îi scandalizează pe romani şi înstrăinează, imediat, clasa senatorială, este asasinat în 222 şi înlocuit cu vărul său Severus Alexander, şi el manipulat de prinţesele siriene. Toate încercările de redresare manifestate de acest împărat plin de bunăvoinţă, dar slab, sunt sortite eşecului. Soldaţii îi reproşează lipsa de energie în faţa barbarilor şi sfârşesc în 235 prin a-l masacra. Dispariţia sa marchează începutul unei perioade de anarhie militară, la sfârşitul căreia Imperiul, încheindu-şi transformarea, va apărea cu trăsături total diferite, care anunţă Evul Mediu european.

Roma şi provinciile la apogeul Imperiului

În secolul al II-lea, sub dinastia Antoninilor, Imperiul a cunoscut maxima sa extensie, dar şi o perioadă de prosperitate şi de pace, unică în istoria lumii antice.

Dominaţia romană se întinde, mai întâi, asupra întregului bazin mediteraneean, înglobând toată Africa de Nord – din Marocul actual până în Egipt –, Palestina şi Siria, prelungite, spre nord-est, de Mesopotamia şi Asiria, până la Eufrat, în sfârşit Asia Mică şi Armenia. În nordul acestui imens ansamblu, romanii sunt stăpânii unei bune părţi a Europei actuale, depăşind în Dacia (România) şi în Germania frontierele naturale, pe care le formează Dunărea şi Rinul, şi atingând, dincolo de Marea Mânecii, ţărmurile Angliei şi ale Scoţiei.

Ceea ce s-a numit *pax romana* a constat, în primul rând, în a aduce securitatea internă şi externă locuitorilor Imperiului. Această protecţie era asigurată de un dispozitiv militar cuprinzând legiuni, formate din cetăţeni romani recrutaţi, cum s-a văzut, prin voluntariat şi trupele auxiliare, cohorte de infanterişti şi ale de cavalerie, recrutate pe loc, dintre populaţiile indigene. Grosul marinei de război, destinată a controla Marea Interioară (Mediterana), staţiona în Peninsula Italică, în porturile din Ravena şi Misenum, în timp ce flotilele erau afectate zonelor periferice: Britania, Rin şi Dunăre. Repartiţia acestei forţe armate care, o repetăm, nu depăşea 350.000 de oameni, se făcea în funcţie de interesul strategic şi de pericolele care

ameninţau unul sau altul dintre sectoare. În Europa, grosul trupelor era concentrat pe frontierele Dunării (18-20 legiuni) şi Rinului (4-8 legiuni), în timp ce Spania nu era apărată decât de o singură legiune, iar Britania de trei.

Pentru a-i stopa pe barbari şi pentru a asigura transportul rapid al trupelor de-a lungul frontierei, romanii au înfiinţat, acolo unde nu exista niciun obstacol natural la penetraţia triburilor duşmane, un sistem defensiv cuprinzând căi strategice şi fortificaţii: *limes*-ul. În Europa, acest dispozitiv a fost instalat în Germania superioară, în zona slab protejată care despărţea Rinul de Dunăre – „Câmpurile Decumate“ –, în Pannonia, în Dacia şi în Moesia, cât şi în Britania, unde Hadrian a pus să se construiască, pe la 122, un imens zid de 128 de kilometri, cu şanţuri, turnuri şi tabere. Se găsesc, de asemenea, lucrări defensive de acelaşi gen în Africa şi în Asia.

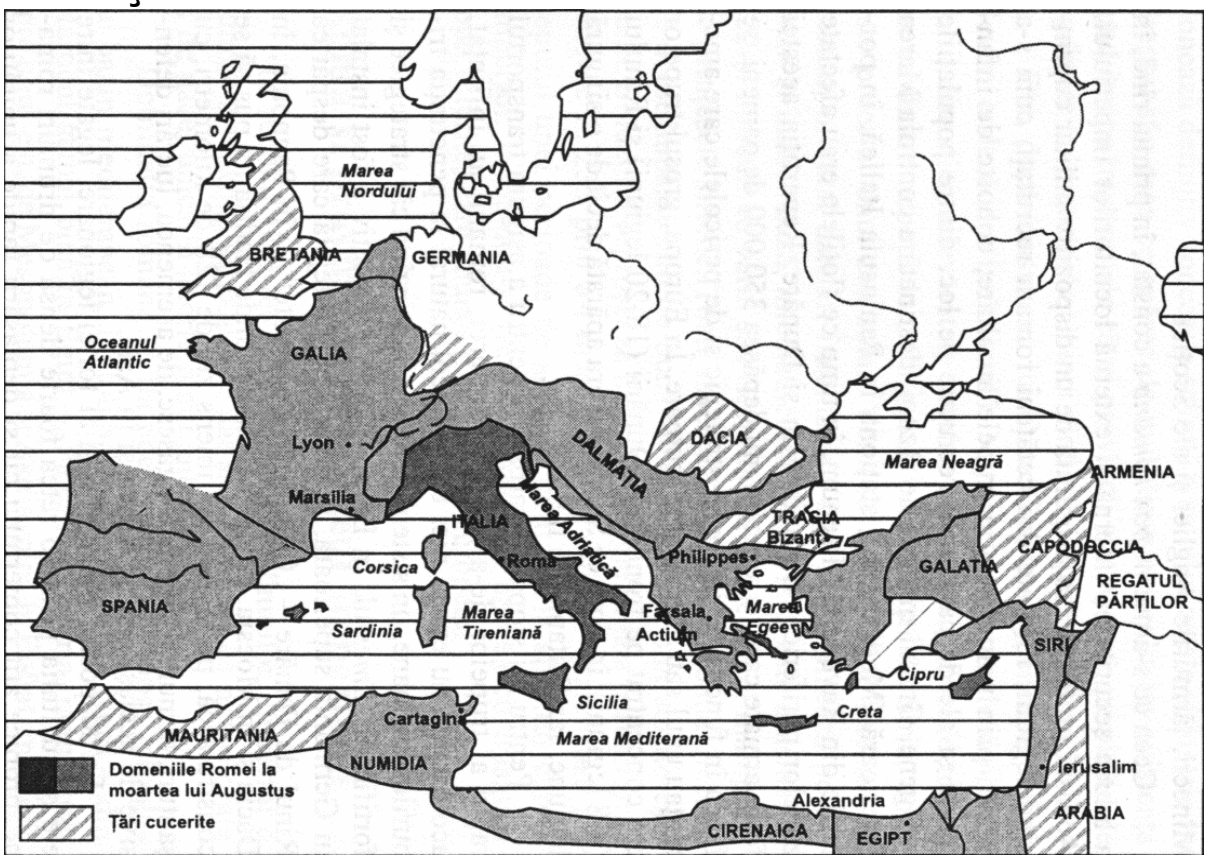

Imperiul Roman în secolul II e.n.

La adăpostul *limes*-ului şi al forţei legionare, legate între ele şi cu Italia printr-o reţea foarte densă de drumuri romane, propice atât comerţului cât şi deplasării rapide a unităţilor militare, provinciile, puternic exploatate în timpul republicii, au fost, dimpotrivă, protejate în epoca imperială. Se distingeau provinciile senatoriale – Asia, Betica, Narbonensis, Africa proconsulară, Sicilia, Macedonia, Epirul, Ahaia, Cirenaica –, cucerite de multă vreme şi pacificate, şi provinciile imperiale. Primele erau guvernate de consuli traşi la sorţi pe un an de Senatul care le controla; celelalte aveau în fruntea lor un legat ales de împărat, din rândul senatorilor. În general, toate provinciile au trebuit să bucure de un sistem care îi obliga pe guvernatori să fie pedepsiţi pentru toate neregulile comise, lucru care nu se întâmplase timp de secole înainte, şi care le limita contribuţiile băneşti. În fiecare an se reunea în capitala provinciei, în preajma altarului închinat Romei şi lui Augustus, o adunare a provinciei compusă din reprezentanţi ai diferitelor oraşe, cu scopul de a celebra cultul imperial. Cu această ocazie, guvernatorul lua cunoştinţă de toate doleanţele acestei adunări, care, la rândul ei, putea adresa rapoarte împăratului.

Administraţia şi personalul care o compunea au evoluat mult începând cu domnia lui Augustus. Sub Antonini, senatorii şi cavalerii continuă să-şi împartă posturile din marile funcţii publice, însă dezvoltarea birocraţiei şi a dreptului favorizează ordinul ecvestru pe care Hadrian l-a pus la dispoziţia juriştilor (avocaţii fiscului) şi a civililor.

Oraşele sunt administrate de magistraţi, cvestori, edili, duumviri etc. În afara coloniilor romane, în care locuitorii se bucură din plin de statutul de cetăţean roman, anumite cetăţi pot obţine concedarea unui statut intermediar, cel al dreptului latin, care constituie o etapă spre cetăţenia romană, conferită magistraţilor municipali la ieşirea lor din funcţie. Această participare progresivă a elitelor locale la viaţa oficială va da regimului Antoninilor stabilitatea sa, favorizând constituirea unei burghezii municipale, compusă din proprietari funciari bogaţi care au ajuns rapid să monopolizeze magistraturile şi flaminatele (cultul imperial). Sistemul era, altfel, propice înfrumuseţării cetăţii şi creşterii nivelului de trai al locuitorilor ei, titularii funcţiilor municipale şi ai flaminatelor orientând o parte din veniturile lor – obţinute, e drept, de pe urma muncii colonilor – spre activităţi desemnate, în general, sub numele de evergetism: monumente, spectacole, distribuţii diverse etc.

Nu toate sectoarele activităţii economice a Imperiului au beneficiat în acelaşi mod de „pax romana“. În ciuda prosperităţii din jur şi a dezvoltării ce caracterizează domeniul gândirii şi al artei, se asistă, pe de altă parte, în Grecia, la o totală lipsă de curiozitate pentru aplicaţiile tehnice ale ştiinţei. Nici moara de apă, pusă la punct în Orient în epoca elenistică, nici asolamentul, cunoscut de agricultorii din câmpia Padului, nici folosirea plugului şi a butoiului de către gali nu s-au răspândit peste tot în lumea romană, şi, dacă drumurile erau numeroase, atelajele care le utilizau rămân cele din trecut, permiţând o tracţiune de maximum 500 de kilograme.

Agricultura rămâne principala activitate economică, însă cu mari disparităţi de la o regiune la alta. Începând cu secolul I, cea din Italia a decăzut mult, concurată de produsele provinciilor şi perturbată de transformările structurii agrare. La sfârşitul Republicii tendinţa era, într-adevăr, dezvoltarea marilor domenii latifundiare, particulare sau imperiale, în detrimentul proprietăţii mici şi mijlocii. Pe aceste vaste teritorii, regula era, în principiu, mica exploatare, încredinţată coloniilor (fermierilor) care trebuiau să achite o rentă în natură şi câteva corvezi, însă declinul muncii sclavilor (consecinţă a încetinirii cuceririlor) îi obliga pe propietari să înlocuiască culturile destinate alimentaţiei cu o creştere extensivă a animalelor care a avut ca efect agravarea depopulării.

Dimpotrivă, agricultura în provincii a fost puternic stimulată de cerere, fie că era vorba de nevoile proprii fiecăreia dintre ele, legate de puternica industrializare a lumii romane, fie de aprovizionarea cu hrană a capitalei sau a altor cetăţi ale peninsulei. Acest lucru este adevărat mai ales pentru provinciile din Apus: Africa, devenită grânarul Romei, Spania, mare producătoarea de ulei, şi, mai ales, Galia, renumită pentru podgoriile sale, dar şi exportatoare de grâu, in, cânepă, fructe de mare (stridii), sare.

Minele au cunoscut şi ele un puternic avânt în această perioadă de continuă prosperitate. Ele aparţineau, în general, statului, care le exploata sau le închiria particularilor. Fierul alimenta forjele, foarte dispersate în Galia şi Britania. Aceasta din urmă mai dădeau cositor şi plumb, Dacia, minereu

de fier, Spania, metale preţioase şi aramă, Lusitania, plumb argintifer.

Activităţile industriale şi-au păstrat, în ansamblul lor, caracterul artizanal şi rutinier. Cele din peninsulă au avut de suferit de pe urma concurenţei provinciale, precum ceramica din Arezzo, ameninţată pe piaţă de ceramica galeză. Galia producea, într-adevăr, vase renumite, dar şi îmbrăcăminte (de exemplu, mantii cu glugă confecţionate la Saintes şi la Langres), bijuterii, produse metalurgice şi încălţăminte. Totuşi, dispersată într-o mulţime de ateliere, producţia artizanală a Europei romane nu dădea şi posibilitatea unei foarte intense activităţi comerciale.

Comerţul „internaţional“, favorizat de abundenţa şi de relativa stabilitate a monedei romane (*aureus*, dinarul de argint), stimulat de cererea de produse de lux, venită din partea claselor înstărite şi de necesităţile Romei în materie de hrană şi de construcţii, a fost principala sursă de îmbogăţire. Provinciile nu aveau relaţii comerciale doar cu Roma, ci şi între ele sau cu ţările din depărtare (India şi China). De aici rezultă un trafic intens şi o foarte vie activitate în porturi: cele din Orient, fără îndoială, precum Alexandria şi Antiohia, cele din Grecia, Spania, Africa, Narbonensis, ca şi cele două porturi italiene de la Ostia şi Pozzuoli, unde se găseau din belşug grâu, vin, ulei, bijuterii, mirodenii, stofe preţioase din Orient şi din Extremul-Orient, sclavi, fildeş, lemn preţios, animale sălbatice din Africa, chihlimbar şi blănuri din zonele nordice etc. Aceasta a provocat un imens amestec de oameni – negustori orientali, indistinct

desemnaţi sub numele de „sirieni“, erau prezenţi în toate colţurile Imperiului –, de mărfuri, de monedă, de idiomuri, dar şi de idei şi credinţe.

Prosperitatea lumii romane în Imperiul timpuriu se baza, în fapt, pe un echilibru fragil şi cerea, pentru a se putea menţine, condiţii de pace interioară şi exterioară care nu vor întârzia să dispară. La fel şi societatea, tot mai acut împărţită în bogaţi şi săraci, dar unde persistă totuşi posibilităţi de ascensiune socială care se vor reduce în timp şi odată cu greutăţile de tot felul pe care le va inaugura criza din secolul al III-lea.

Împăraţii au acordat din ce în ce mai des cetăţenia romană, până la Edictul lui Caracalla, care, în 212, o acordă tuturor locuitorilor Imperiului. Dar aceasta nu a dus totuşi la ştergerea diferenţelor de avere şi de condiţie. Bogaţii (*honestiores*), membri ai ordinului senatorial şi ai celui ecvestru, continuă să ocupe cele mai înalte funcţii în stat, dar nu constituie o castă închisă. Se vede dezvoltându-se, în afara acestor două fracţiuni ale clasei conducătoare, o burghezie municipală, formată din magistraţi şi din decurioni, care vor deveni binefăcătorii oraşului lor, asigurând finanţarea lucrărilor de construcţii, înfrumuseţarea şi apărarea oraşului, cât şi întreţinerea şi distracţiile concetăţenilor lor. Capacitatea şi averea lor le vor permite adesea să acceadă la rangul de cavaleri şi de senatori, tot aşa cum foştii militari (centurionii) şi oamenii din popor, chiar şi fiii de liberţi vor reuşi în afaceri.

Situaţia claselor populare – *humiliores* – este foarte variabilă. În oraşe, cei mai săraci beneficiază de distribuiri gratuite sau de preţuri modice, la

Roma fiind în întregime în sarcina statului. Meşteşugarii şi micii negustori se adună în colegii, strict reglementate şi care devin adevărate societăţi de ajutor mutual. La ţară, în schimb, în special în Italia, mulţi ţărani liberi, ruinaţi de concurenţa marilor latifundiari, sunt nevoţi să devină muncitori agricoli sau fermieri pe domeniile împăratului sau pe cele ale proprietarilor bogaţi. Cât priveşte pe sclavi, care au devenit tot mai puţini odată cu sfârşitul războaielor de cucerire, soarta lor s-a îmbunătăţit. Stăpânii lor îi tratează cu mai multă cumpătare, iar eliberările se înmulţesc.

Criza secolului al III-lea e.n.

După domnia Severilor, Imperiul roman a intrat într-o criză gravă şi periculoasă care a durat o jumătate de secol şi de pe urma căreia a ieşit profund transformat.

Este vorba mai întâi de o criză externă. De la Marcus Aurelius, presiunea barbarilor asupra frontierelor Imperiului n-a încetat de a fi tot mai ameninţătoare. În Orient, în timp ce un stat independent se constituia în jurul Palmirei iar maurii din Africa şi nomazii din sudul Egiptului se agitau, un nou imperiu persan se organiza sub impulsul dinastiei Sasanizilor, dotându-se cu o armată puternică întărită de arcaşi luptând pe cai şi de luptători acoperiţi cu platoşe. Pe Dunăre, presiunea goţilor veniţi din Scandinavia împinge către sud alte popoare barbare: quazi, marcomani şi sarmaţi, care trec *limes*-ul, urmaţi de goţi, ajutaţi de burgunzi şi vandali, obligând pe romani să părăsească Câmpurile Decumate şi Dacia. Galia, invadată de franci, se transformă pentru o perioadă într-un imperiu independent de Roma (258-273), în timp ce alamanii invadează Italia de nord ajungând până la porţile Milanului. Distrugerile sunt considerabile, numeroase oraşe fiind ruinate sau jefuite, atât în Orient cât şi în Balcani, în Pannonia şi în Galia. Imperiul pare a fi pe punctul de a se dezintegra şi de a fi inundat de barbari.

Bineînţeles, această situaţie conferă puteri sporite militarilor. Armata face şi desface împăraţi, în majoritate provinciali de origine rurală, care se

succed într-un ritm rapid, uciși în lupte sau masacrați de propriile lor trupe. De aici rezultă o profundă anarhie politică, principatul transformându-se astfel într-o monarhie absolută de tip militar, în timp ce Senatul se vede lipsit de ultimele sale prerogative.

Dar criza este și de natură economică și socială. Depopularea antrenează abandonul a numeroase culturi. Romanii sunt nevoiți să recurgă la barbari, nu numai pentru a apărara Imperiul, ci și pentru a cultiva solul. Impozitele se percep cu greutate, întreținerea armatei este asigurată prin rechiziționări, smulse țăranilor și magistraților municipali de militarii în misiune, care jefuiesc satele și extorchează orașele. Repede ruinată, burghezia municipală tinde să abandoneze sarcinile sale și să părăsească orașele, care se golesc de o parte a populației lor și care încep să se pună la adăpost în spatele unor puternice ziduri. În sate, înflorește brigandajul, care devine o amenințare permanentă pentru comerțul interior și pentru securitatea populațiilor. Imperiul se transformă, din ce în ce mai mult, într-o imensă tabără de luptă în care reprezentanții claselor populare, țăranii, dar și meșteșugarii și negustorii, sunt mobilizați pe loc și deja legați de condiția lor, fără ca vreo regulă scrisă să fi legitimat încă această situație de fapt. Roma, în fine, care se găsește acum în poziție de defensivă, nu mai poate conta deloc pe tezaurele smulse învinșilor; ea continuă să cumpere numeroase produse din Orient, dar îi lipsește aurul. Moneda își pierde din valoare iar prețurile cresc rapid.

Dintre numeroșii împărați și uzurpatori care se succed și își dispută puterea în această perioadă,

merită a fi reţinute, în special, numele lui Maximinus[86] şi al lui Decius[87], organizatorul primelor persecuţii sistematice împotriva creştinilor, Valerian (253-260), care, primul, se pare, dându-şi seama că imperiul devenise prea vast pentru a fi condus doar de o singură persoană, a încredinţat Occidentul fiului său Gallienus[88], în timp ce el şi-a păstrat Orientul, unde, învins de perşi, este capturat şi ucis; în sfârşit, pe cel al lui Gallienus, care a oprit persecuţia îndreptată împotriva creştinilor şi a procedat la reorganizarea armatei, constituind o nouă forţă mobilă bazată pe cavalerie.

„Imperiul târziu“ şi naşterea celor două Europe

Salvarea Imperiului roman se produce la sfârşitul secolului al III-lea e.n., graţie câtorva împăraţi originari din Ilyria, aduşi la putere de legionarii care făceau parte din armata ce staţiona în zona Dunării, de departe cea mai bună armată a Imperiului.

În 268, Gallienus a fost înlăturat de la tron şi ucis de o conjuraţie a statului său major. După foarte scurta domnie a lui Claudius[89], învingător al alamanilor şi al goţilor, primele semne de redresare apar odată cu urcarea pe tron a lui Aurelian[90], în 270. Unitatea lumii romane este reconstituită prin lichidarea Imperiului Galiilor, al cărui suveran Tetricus[91] se supune imediat unui împărat care se arată hotărât să-şi apere teritoriul împotriva incursiunilor francilor. Palmira, devenită centrul unui alt Imperiu care se voia în Orient rivalul Romei, este recucerită.

Aurelian şi succesorii săi imediaţi vor dedica cea mai mare parte a domniei lor luptei împotriva barbarilor. Acolo se va afla, pe viitor, principalul pericol pentru Imperiu. Istoria a ceea ce, convenţional, s-a numit Imperiul târziu este o suită de războaie duse de împăraţi în încercarea lor de a opri încercuirea popoarelor care înconjurau din toate părţile lumea romană, punctate de victorii care readuceau pentru moment securitate, dar şi de grele înfrângeri. Cea de la Placentia, din iarna lui 270, a semănat la Roma o adevărată panică. Pentru

a înfrunta aceste asalturi, împăraţii ilyrieni se repliază pe frontierele naturale ale Europei, Rinul şi Dunărea, în timp ce la Roma Aurelian înconjoară cetatea cu un imens zid de apărare.

Atât efortul de redresare întreprins de Aurelian, instituirea de către acesta din urmă a unei monarhii de esenţă divină fondată pe cultul soarelui neînvins (*Sol invictus*), de origine panonică[92], nu pun totuşi capăt anarhiei din sânul armatei. În 275, împăratul este asasinat în apropierea Bizanţului de un grup de ofiţeri. Un bătrân senator, Tacitus, îi urmează şi cunoaşte el însuşi aceeaşi soartă un an mai târziu. Probus, şeful armatei imperiale din Orient, domneşte din 276 până în 282. Acesta reuşeşte să elibereze aproape tot Imperiul de barbarii care năvăliseră din nou şi restabileşte situaţia din armată, reia conducerea armatei, supusă unei discipline de fier şi folosită în special la construirea zidurilor de apărare a oraşelor. Ucis şi el de ofiţerii săi chiar în momentul când se pregătea să reia războiul împotriva perşilor, acesta va fi înlocuit de Carus.

Conştient de faptul că-i este imposibil să-şi administreze singur imperiul, ducând, în acelaşi timp, şi lupte împotriva barbarilor pe toată întinderea *limes*-ului, Carus va lua o iniţiativă cu grele consecinţe pentru viitor. El asociază la conducerea Imperiului pe cei doi fii ai săi, atribuindu-le titlul de Cezari şi delimitează teritorial întinderea puterii fiecăruia. Carinus va guverna Occidentul, Numerianus Orientul.

Această conştientizare a dificultăţilor născute din întinderea lumii romane îşi găseşte rapid expresia sa instituţională. Atunci când, în 284, soldaţii din

Moesia îl proclamă împărat pe şeful lor, Diocleţian – a cărui domnie va dura 21 de ani şi se va termina fără vărsare de sânge, printr-o abdicare – acesta avea încă intenţia de a guverna singur. Totuşi, el nu întârzie să-şi schimbe părerea şi hotărăşte, în mai multe etape, să organizeze Imperiul pe baze cu totul noi, instituind *tetrarhia*. Vor fi de atunci patru împăraţi: doi vor purta titlul de *Augustus* – Diocleţian şi colegul pe care şi l-a ales, Maximianus, un general de origine panoniană. Cei doi *Auguşti* vor fi secondaţi de doi *Cezari*, care le vor servi de adjuncţi, fiindu-le încredinţată responsibilitatea unei părţi din Imperiu, şi care le vor urma automat. Diocleţian îl desemnează pe Galerius, iar Maximian îl alege pe Constantius Chlorus.

În principiu, Imperiul rămânea unitar. Totuşi, separarea teritorială crea un fapt împlinit, o ruptură durabilă, pe care istoria, după cum o să vedem, o va perpetua şi accentua. Diocleţian se instalează la Nicomedia, în Asia Mică, şi îşi rezervă guvernarea Orientului, pe cale de a deveni, deja, partea cea mai vie a Imperiului. Cezarul său, Galerius, se fixează la Sirmium, pe Dunăre, avanpost al luptei împotriva barbarilor. Lui Maximian i se încredinţează Occidentul, iar el alege Milano drept capitală, pentru a se găsi în apropierea *limes*-ului, ca şi Constantius Chlorus, instalat la Trèves, pe Rin. Roma se vedea astfel depreciată la rangul de capitală nominală.

Această reorganizare revoluţionară a puterii centrale a fost însoţită de o profundă reformă administrativă. Numărul provinciilor a fost crescut prin subdivizarea lor: de la 40 sub Traian, la 104 în secolul al IV-lea. Dar, în acelaşi timp, pentru a evita

dispersarea puterii şi a administraţiei, provinciile au fost regrupate în 12 dioceze, în fruntea cărora erau numiţi vicari dependenţi de patru prefecţi ai pretoriului. Armata, ale cărei efective au fost sensibil sporite, a suferit şi ea o nouă organizare. Alături de armata de frontieră (*limitanei*) formată exclusiv din cetăţeni romani, în general soldaţi-coloni de-o valoare militară mediocră, s-a creat o puternică armată de rezervă (*comitatus*), care aduna, sub conducerea directă a împăratului, unităţile de elită şi, în special, cavaleria, devenită pivotul forţei militare romane.

Greutăţile tot mai mari de recrutare îi conduc pe împăraţi să oblige fiii soldaţilor să rămână în armată şi pe marii proprietari să plătească solda voluntarilor, aleşi tot mai frecvent din rândurile barbarilor.

Pentru a stăvili creşterea preţurilor, Diocleţian a promulgat în 301 un edict care fixa preţul maximal la toate bunurile, dar care n-a avut decât o eficacitate relativă. A reuşit, graţie stabilirii şi controlului regulat al cadastrului, să obţină un randament mai bun al impozitului plătit de proprietari. În sfârşit, pentru a întări prestigiul imperial, a pus să fie recunoscut drept fiul lui Jupiter, Maximian fiind, la rândul său, declarat fiu al lui Hercule. De atunci, şi unul şi celălalt devin obiectul de adoraţie al unei părţi a supuşilor. Palatele lor erau sacre. Se făceau sacrificii în faţa imaginilor lor devenite idoli. Lumea se prosterna înaintea lor, îmbrăţişîndu-le poalele veşmântului de purpură. Creştinii refuzând să se asocieze cultului imperial, Diocleţian, îndemnat de Galerius, porneşte împotriva lor, în 303, o lungă şi teribilă persecuţie.

Născut în Iudeea, creştinismul s-a răspândit în Imperiu pe măsură ce penetrau influenţele orientale. Începând cu secolul I, mici comunităţi creştine s-au constituit în marile oraşe din Orientul roman, în special la Antiohia şi Alexandria. Evreii din diaspora, alungaţi din Palestina după rebeliunea lor din timpul Flavienilor, au favorizat răspândirea religiei lui Hristos, încă puţin diferenţiată, la acea dată, de cea a iudaismului. Sfântul Pavel, evreu fariseu şi cetăţean roman convertit la creştinism după ce i-a persecutat pe credincioşi, a jucat un rol esenţial în delimitarea celor două doctrine religioase. El a contribuit, în egală măsură, prin acţiunea sa misionară dusă atât pe lângă foştii săi coreligionari cât şi pe lângă păgâni (*gentiles*), la difuzarea creştinismului în Asia Mică, în Macedonia şi în Grecia.

Prezenţa creştină la Roma este atestată încă din 59 e.n. (în cartierul Trasteverus) şi în 64, discipolii lui Isus sunt destul de numeroşi şi vizibili, pentru ca Nero, în căutarea unui ţap ispăşitor, să le atribuie responsabilitatea incendierii oraşului şi să pornească împotriva lor primele persecuţii. În secolele al II-lea şi al III-lea, progresele noii religii sunt tot mai rapide în tot Imperiul, mai ales printre cei săraci, care găsesc în el speranţa unei lumi mai bune în viaţa de dincolo. De aceea, persecuţiile cărora le-au căzut pradă au fost tot mai sângeroase. Romanii reproşează creştinilor că nu se implică în viaţa cetăţii, că evită jocurile şi circul, că se dedau unor rituri misterioase şi clandestine şi chiar unor sacrificii umane. Guvernanţii le mai reproşează că resping meseria armelor, că refuză să facă sacrificii zeilor statului şi să participe la cultul imperial, deci

că subminează înseşi fundamentele societăţii romane. De aici, persecuţiile care lovesc, din când în când, dar sălbatic şi în excese, comunităţile creştine, în special sub Domiţian, Marcus Aurelius, Decius şi Valerian.

Restaurator al unităţii şi vigoarei Imperiului, adorat ca un zeu, Diocleţian nu-i vedea cu ochi buni pe creştini, şi aceasta cu atât mai mult cu cât, în momentul venirii sale la tron, îi întâlnim până şi în Senat, şi în cele mai înalte funcţii administrative. Îndemnat de Galerius, va porni împotriva lor o persecuţie sălbatică, interzicându-le cultul, excluzându-i din toate funcţiile oficiale şi ucigând mii dintre ei. Totuşi, fără a reuşi să-i facă să dispară.

În 305, dorind să facă dovada soliditătii sistemului pe care l-a creat, Diocleţian abdică, imitat îndeaproape de Maximianus.

Tetrarhia avea să supravieţuiască plecării lui Diocleţian şi ambiţiilor atât ale lui Maxenţiu, fiu al lui Maximian, cât şi ale lui Constantin, fiul lui Constantius Chlorus. Diocleţian, care nu avea încredere în ei, a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a-i supraveghea, obligându-i să nu părăsească curtea ori trimiţându-i să lupte pe *limes*. După abdicarea sa, Constantin este încredinţat lui Galerius, care purta lupte pe Dunăre. Dar reuşeşte să scape şi să se alăture tatălui său Constantius Chlorus în Britania. Când acesta moare, în 306, armata de aici îl proclamă *Cezar* pe Constantin. În acelaşi an, Maxenţiu cucereşte Roma cu ajutorul pretorienilor şi ia titlul de *Princeps*.

Cezar-ul Severus asediază oraşul, dar este ucis în timpul luptelor. În 307, Galerius eşuează, la rândul

său, în încercarea de a cuceri Roma. Timp de cinci ani, domneşte din nou anarhia militară. Se pot număra până la şapte *Auguşti* în acelaşi timp. În sfârşit, în 312, după victoria lui Constantin asupra lui Maxenţiu, la podul Milvius, Imperiul colegial este restabilit. Licinius, căsătorindu-se cu sora împăratului, devine *Augustus* şi guvernează în colaborare cu acesta din urmă, care îl depăşeşte, totuşi, în rang, Senatul recunoscându-i titlul de *Maximus Augustus*. În 324, în urma unor disensiuni ce au avut loc între cei doi *Auguşti*, Constantin pune mâna pe arme împotriva lui Licinius, îl înfrânge, îl detronează, face să fie strangulat şi rămâne astfel singurul stăpân al Imperiului, până la moartea lui în 337.

Domnia lui Constantin este marcată de două evenimente de o importanţă covârşitoare. Primul este trecerea împăratului la religia creştină imediat după bătălia de pe podul Milvius[93]. Consecinţă, în acelaşi timp, a unei evoluţii personale a stăpânului Imperiului, trecut de la adorarea lui Jupiter şi Hercule la o credinţă sincretică, al cărei centru era Apollo, zeul solar, dar şi a unor motive politice: mai puţin, se pare, din dorinţa de a obţine sprijinul Bisericii, cât din cea de a consolida Imperiul, lucrând la unificarea sa spirituală. Desigur, această conversiune nu a făcut din el imediat un „împărat creştin“, în sensul pe care îl va avea această denumire în Evul Mediu. De fapt, Constantin nu se va boteza decât înaintea morţii, şi va continua, de altfel, ca toţi succesorii săi, timp de mai bine de un secol, să ceară supuşilor săi respectul strict al cultul imperial. Acest lucru nu l-a împiedicat să proclame, în acord cu Licinius, Edictul de la Milano (313) care

acorda libertate tuturor cultelor, apoi să facă treptat, din creştinism, o religie de stat, interzicând prostituţia şi divorţul, introducând practici care vizau o mai bună tratare a prizonierilor şi sclavilor, acordând Bisericii privilegii judiciare, intervenind în viaţa instituţiei ecleziastice pentru a menţine ortodoxia doctrinei: în 325, împăratul însuşi a prezidat Conciliul de la Niceea, reunit pentru a condamna arianismul (de la numele unui preot din Alexandria, Arius, care a pus la îndoială esenţa divină a lui Hristos).

O altă decizie este tot atât de importantă. Considerând că Tracia, mereu ameninţată de sarmaţi şi de goţi, devenise un sector nevralgic al *limes*-ului, şi dorind să nu se depărteze pentru a asigura mai bine securitatea Imperiului, Constantin îşi mută capitala pe malurile Bosforului, pe locul vechii colonii greceşti Byzantion. Un nou oraş este creat şi consacrat în 330, primind numele de Constantinopol. Împăratul încurajează familiile romane să-şi stabilească aici domiciliul, ctitorindu-şi, la rândul său, un palat imperial, un hipodrom, terme şi o imensă biserică închinată înţelepciunii divine: Sfânta Sofia. Prin alegerea acestei noi capitale, situată la întâlnirea continentului European cu Asia, influenţa Orientului elenistic în Imperiu triumfa. Fără îndoială, împăratul se străduie să păstreze ceva din Roma antică în această capitală a Imperiului creştin, pe care tocmai a fondat-o. Dar vocaţia greacă a ceea ce va deveni prestigioasa metropolă a Imperiului de Răsărit se va afirma continuu. În curând, ea va revendica, faţă de rivala sa decăzută, monopolul conducerii Imperiului roman şi al lumii creştine.

În afara acestor două răsturnări majore, domnia lui Constantin prelungeşte şi amplifică tendinţele animate de Diocleţian. Convertirea împăratului la creştinism n-a putut înfrâna deriva autoritară, chiar totalitară, a regimului: dimpotrivă. Nu doar un „zeu în viaţă“ ca predecesorii săi, ci ca „locotenent al lui Dumnezeu“, suveranul beneficiază de „favoruri“ speciale care-i întăresc puterea, fac din el „legea vie“ şi conferă la tot ceea ce atinge un caracter sacru. În jurul lui se organizează o viaţă de palat strict ierarhizată şi supusă unei etichete scrupuloase, împrumutată din obiceiurile curţilor orientale.

Mai mult ca niciodată instrument de prezervare a puterii şi a Imperiului, armata este din nou reorganizată. Constantin măreşte efectivul germanilor şi întăreşte garnizoanele de pe graniţă. Suprimă garda pretoriană şi o înlocuieşte cu o alta (*scholae palatinae*), creată de Diocleţian. Sunt create două noi funcţii: cea de conducător al infanteriei şi de conducător al cavaleriei. Graţie acestei forţe militare reînnoite, împăratul obţine succese importante asupra barbarilor de pe Rin şi Dunăre, în special asupra sarmaţilor care sunt deportaţi cu miile în provinciile depopulate ale Imperiului.

Moartea lui Constantin, în 337, deschide calea unor noi lupte pentru putere. Cei trei fii şi cei doi nepoţi ai împăratului decedat se opun cu furie unul celuilalt. Lupte şi asasinate se succed într-un ritm rapid şi, în final, după moartea violentă a fratelui lor, Constantin II, cei doi fii în viaţă ai fondatorului Constantinopolului, Constans şi Constantius II, îşi împart puterea până în 350, primul guvernând

Occidentul, cel de-al doilea Orientul. După moartea lui Constans, Constantius II domneşte singur, până în 360, reluând politica tatălui său faţă de Biserică şi împotriva barbarilor.

La moartea sa, un nepot al lui Constantin I, Iulian[94], urcă pe tron şi se instalează la Constantinopol. Soldat neînfricat, a apărat Galia de alamani şi s-a arătat a fi un strălucitor administrator, îşi are în general reşedinţa la Lutetia, unde Constantius Chlorus a pus să se construiască un palat şi unde se dezvoltă o viaţă activă în jurul unui teatru şi al termelor romane. Aici, îl proclamă soldaţii săi ca Augustus. Crescut în religia creştină, dar hrănit cu lecturi neoplatoniciene, Iulian se va lepăda de creştinism pentru a reveni la religia tradiţională a romanilor. Va fi deci pentru creştini „Iulian Apostatul“. Adeziunea sa la păgânism se explică atât prin admiraţia pe care o arăta culturii greco-latine cât şi prin dorinţa pe care o are de a restaura valorile Romei antice, ceea ce îi asigură sprijinul Senatului roman şi – mai puţin explicit, este adevărat – cel al populaţiei satelor rămasă departe de creştinare (din cuvântul *paganus* a derivat „ţăran“, dar şi „păgân“)[95]. Templele păgâne, pe care Constantius II le închisese, au fost redeschise. Împăratul se străduieşte să pună pe picioare o biserică păgână, cu un cler pe care să-l conducă şi care este însărcinat cu organizarea unui cult solar. Domnia lui Iulian va fi, totuşi, de scurtă durată – moare în 363, ucis de o lance, pe frontul din Orient –, pentru ca persecuţiile împotriva creştinilor să fie reluate, dar rolul lor s-a micşorat considerabil în această paranteză repede uitată.

Agonia Imperiului

După acest împărat-filozof, Imperiul se îndreaptă spre o lentă dezmembrare, punctată când şi când de efemere perioade de redresare. Dinastia constantiniană fiind stinsă, noii şefi militari se succed la putere încercând să pună capăt pericolului barbar. Cei mai norocoşi sunt Valentinian I, care conduce Apusul din 364 până în 374, şi fratele său Valens, împărat în Orient până în 378 e.n. După dispariţia lor, Imperiul se fragmentează din nou până ce Teodosiu îi redă, pentru ultima oară în istorie, unitatea. De origine spaniolă, bun general, căsătorit cu fata lui Valentinian I, îi succede, mai întâi, în Orient, lui Valens, ucis în lupta împotriva goţilor de la Marea Neagră. Prin victoriile sale, reuşeşte să ferească Imperiul de Răsărit de ameninţarea barbară, apoi se străduieşte să treacă sub dominaţia sa şi Imperiul de Apus, acolo unde fiii lui Valentinian nu reuşesc să stopeze anarhia. El reuşeşte pentru un timp foarte scurt să restabilească aici ordinea, reaşezându-l pe tron pe cumnatul său, Valentinian II, căruia îi asociază un şef franc, Arbogast, pentru a comanda armata. De-abia în 394, după moartea lui Valentinian, Teodosiu reuşeşte să reunifice Imperiul: un Imperiu pe teritoriul căruia numeroase triburi barbare – francii în Belgia, goţii în Moesia şi în Panonia etc. – au fost instalate cu statutul de „federaţi“ cu o singură condiţie de a oferi recruţi armatei imperiale. Un an mai târziu, Teodosiu moare, punând capăt, de această dată definitiv,

unităţii romane. Imperiul este împărţit între cei doi fii. Cel mare, Arcadius, va conduce de la Constantinopol Imperiul de Răsărit, avându-l drept consilier pe galul Rufin. Cel mic, Honorius, care şi-a ales Milano drept capitală, şi care va conduce Apusul cu ajutorul vandalului Stilicon.

Anul 395 marchează, aşadar, sfârşitul unităţii romane. Două Imperii diferite, unul de Răsărit având capitala la Constantinopol, celălalt în Apus, unde Roma a cedat în faţa oraşului Milano, noua capitală, adună moştenirea a cinci secole de dominaţie romană asupra Europei şi asupra lumii mediteraneene şi orientale. Dar mitul Imperiului unic, care se referă mai puţin la Augustus cât la Constantin, primul împărat creştin, va continua să obsedeze Evul Mediu european. Oricum, pagina era întoarsă. Barbarii sunt deja în Imperiu, precum acest Stilicon care s-a căsătorit cu o prinţesă imperială şi care veghează la Milano asupra moştenitorului atâtor împăraţi. Alţii îi vor succeda, până ce, în Apus, un şef barbar, mai îndrăzneţ decât alţii, îl înlătură, în 476, pe nevolnicul Romulus Augustulus[96] şi instalează în locul său primul regat barbar din Italia.

În Orient, Imperiul roman de cultură greacă şi de religie creştină, pe care l-a instaurat Constantin, va supravieţui o mie de ani acestui eveniment. Când va dispărea, la rândul său, în 1453, sub loviturile noilor cuceritori, acesta va fi modelat în sud-estul Europei o civilizaţie cu imaginea sa, total diferită de cele pe care le cunosc nordul şi vestul continentului.

O societate încremenită

În cea mai mare parte a secolului al IV-lea e.n., Imperiul roman a fost aproape mereu în stare de asediu. La cauzele descompunerii interne, s-au adăugat, cu o pregnanţă tot mai puternică, cele care rezultau din presiunea barbarilor asupra *limes*-ului, apoi din incursiunile lor până în inima teritoriului roman. Sigur, lumea antică nu s-a prăbuşit fără reacţie şi după o cronologie lineară în ceea ce numim „Evul Mediu timpuriu“. Ea a cunoscut tresăriri, scurte perioade de revenire, care coincideau cu domniile unor împăraţi valoroşi. Declinul nu s-a efectuat peste tot în acelaşi ritm. Orientul, dar şi Galia ori Spania, în ciuda jafurilor şi a războaielor, au rezistat mult mai bine decât Italia ori alte provincii ale lumii romane lentei deteriorări care caracterizează Imperiul târziu. Sub Constantin, economia lumii romane şi-a regăsit o anumită strălucire. Dar, pe ansamblu, această lume asediată, adevărat câmp fortificat, unde barbarii nu încetează a fi pericolul cât şi auxiliari periculoşi, pe care trebuie să-i instaleze şi să-i plătească, a devenit, încet-încet, o lume încremenită, unde fiecare se găseşte mobilizat la postul său şi unde şansele de a-şi modifica locul său şi rangul său în societate se rarefiază.

Această evoluţie a fost accentuată de necesitatea impusă administraţiei imperiale de a face faţă enormelor cheltuieli pe care le presupuneau aparatul de stat tot mai sofisticat şi constrângerile apărării (soldă, fortificaţii etc.) şi, în consecinţă, de

a aduna impozitele prin orice mijloace. Burghezia oraşelor şi meşteşugarii, care fuseseră elementele dinamice ale societăţii Imperiului timpuriu, s-au văzut striviţi de sarcinile fiscale. Pentru a-i împiedica să se sustragă de la obligaţiile lor prin diverse expediente (evaziune, scutiri obţinute prin protecţie sau corupţie, privilegii acordate de guvernanţi soldaţilor, veteranilor, artiştilor etc.), statul s-a angajat într-o veritabilă întreprindere totalitară, constrângându-i pe cetăţeni la muncă forţată şi obligându-le fiii să îmbrăţişeze profesiunea tatălui. În cetăţile mici, *curiales*, proprietarii unui domeniu mai mic de 6,25 ha, au trebuit, de voie de nevoie, să se supună tuturor exigenţelor statului, să întreţină clădirile, să finanţeze sărbătorile, să furnizeze recruţi armatei, să asigure ordinea, să presteze diverse corvezi. Atâtea obligaţii strivitoare pe care le moşteneau obligatoriu descendenţii lor îi determină pe numeroşi dintre ei să părăsească oraşele. În sfârşit, pe domeniile marilor proprietari, colonii, care fuseseră până atunci ţărani liberi, au fost legaţi de glie, cu alte cuvinte aserviţi oficial şi ereditar pe pământul pe care-l cultivau.

Societatea imperială tinde, astfel, în secolul al IV-lea, să se transforme într-un sistem de caste rigide, dominat de o aristocraţie funciară care monopoliza înaltele funcţii publice şi privilegiile. Puterea imperială îi pune şi pe aceştia să suporte o mare parte a cheltuielilor militare şi „sociale“ (finanţarea jocurilor şi distribuirilor de hrană), dar le acoperă, în acelaşi timp, cu privilegii şi onoruri. Celor mai bogaţi, celor mai bine văzuţi la curte sau celor ce s-au achitat de sarcinile cele mai importante, le sunt

atribuite consulatul, sau unele titluri ce exprimau o legătură deosebită cu împăratul – cum ar fi cel de patriciu sau de conte. Aceştia trăiesc în *villae* somptuoase, în mijlocul unui lux nemăsurat, impunându-şi, puţin câte puţin, autoritatea suverană asupra tuturor celor care trăiesc pe domeniu: sclavi (tot mai puţini), coloni, dar şi oameni liberi în căutare de protecţie şi care veneau să se plaseze sub patronajul lor. La sfârşitul Imperiului târziu, în timp ce numărul săracilor este în continuă creştere şi se impun legături tot mai personale de dependenţă, marele proprietar latifundiar este pe punctul de a deveni un senior.

Capitolul 9
CIVILIZAŢIA EUROPEI ROMANE SUB IMPERIU

■ ***Civilizaţia romană sub Imperiu este de tip urban. Născută din transformarea oraşelor greceşti din Mediterana sau creată* ex nihilo *în Apus, reţeaua de oraşe romane prezintă trăsături comune: plan în formă de „tablă de dame“ în jurul a două axe perpendiculare, forumul, monumente numeroase, aprovizionare cu apă cu ajutorul apeductelor... Adesea, monumentele din provincii le imită pe cele de la Roma.***

■ ***Având o populaţie de cel puţin 1.000.000 de locuitori, Roma nu promovează un urbanism anarhic în jurul forumurilor construite în timpul Republicii sau al Imperiului timpuriu. Toţi împăraţii construiesc monumente destinate să le perpetueze memoria: mausolee, arcuri de triumf, coloane, circuri, amfiteatre, teatre ori terme.***

■ ***Vechea religie romană este într-un continuu declin. Cultul imperial evoluează spre o adorare a prinţului, iar introducerea creştinismului nu modifică deloc supunerea totală faţă de împărat. Ca şi religiile orientale,***

creştinismul răspunde mântuirii de după moarte. Dacă creştinismul se formează şi organizează în Europa aşezând în frunte o ierarhie de episcopi, mitropoliţi şi patriarhi, el cunoaşte totuşi erezii şi schisme.

■ Împăraţii, mecenaţii, notabilităţile provinciale au favorizat viaţa intelectuală care prinde un contur precis în mediul urban. Dacă Imperiul a dat puţini mari savanţi şi mari filozofi, mulţumindu-se să transmită în aceste domenii moştenirea greacă, ei au jucat un rol major în materie juridică, lăsând moştenire civilizaţiei europene dreptul roman. Începând cu secolul lui Augustus, literatura cunoaşte o înflorire surprinzătoare prin istorie[97] (Titus Livius, Suetoniu şi Plutarh), poezie (Vergiliu şi Horaţiu), filozofie (Seneca). Odată cu dezvoltarea creştinismului, apar Apologetica şi operele de exegeză, dintre care cele mai importante sunt cele care aparţin Sfântului Hieronimus şi Sfântului Augustin.

■ Artele plastice continuă tradiţia elenică în reprezentarea persoanei prinţului şi cea a realismului pentru comenzile particulare. Sculptorii romani se specializează în arta basoreliefului, în timp ce mozaicul înlocuieşte pictura din secolul I e.n.

Pe parcursul celor patru secole care preced prăbuşirea dominaţiei romane în Apus, regimul imperial a servit drept cadru – dar şi ca instrument – al unui imens efort de romanizare a Europei.

Extraordinara osmoză culturală, care a avut loc la scara întregului continent şi a ansamblului lumii mediteraneene nu a funcţionat doar în sens unic. Civilizaţia greco-latină, la rândul ei de multă vreme puternic impregnată de influenţele orientale, nu s-a întins până în teritoriile „barbare“ ferite până atunci de contactul cu ea şi cu Orientul şi, mai ales, nu s-a impus pur şi simplu culturilor indigene. Peste tot, dar în special în Galia sau Spania, ea a preluat multe elemente alogene şi mai ales din această fuziune s-a născut originalitatea lumii romane.

O civilizaţie a oraşului

Romanizarea Europei s-a făcut, în special, prin intermediul unei urbanizări care nu a avut loc peste tot în acelaşi ritm, şi nici plecând de la aceleaşi date iniţiale. În Orient, romanii nu au avut decât să continue opera deja considerabilă începută de monarhii lumii elenistice. În Grecia, în Africa şi pe litoralul Mediteranei Occidentale, ei nu au făcut decât să extindă reţeaua urbană iniţiată de greci, etrusci şi de „popoarele mării“. Dar, în toată partea de apus şi de nord a Europei, cât şi în Balcani şi în regiunea dunăreană, urbanizarea a fost o creaţie preponderent romană şi ea a servit ca vector pentru influenţele culturale cele mai variate, atât în domeniul lingvistic, odată cu răspândirea limbii latine, cât şi în cel religios, intelectual sau artistic.

În funcţie de situarea originară şi de multiple consideraţii, oraşul imperial s-a dezvoltat după proceduri şi modele foarte diverse. Acolo unde existau deja cetăţi ce-şi aveau viaţa proprie, patrimoniul lor monumental, un progres propriu economic şi cultural, romanii s-au mulţumit să le modifice statutul politic, uneori de a le salva financiar (sub Augustus, o mare parte din prada de război a fost utilizată pentru a aduce la linia de plutire unele cetăţi ruinate), după care lăsau autorităţilor municipale grija de a le întreţine şi de a le înfrumuseţa. Rarisime au fost cazurile în care, precum Cartagina în vremea Republicii, oraşele inamice au fost pur şi simplu rase de pe hartă. De altminteri, acolo unde nu existau urme de viaţă

urbană sau existau foarte puţine, aşa cum a fost cazul Galiei, cuceritorii au stimulat edificarea de oraşe demne de acest nume din raţiuni militare şi administrative (controlul ţărilor cucerite şi pacificate), politice (dezvoltarea unei clase conducătoare municipale receptivă la pacea romană şi pe care reprezentanţii guvernului imperial puteau conta) şi culturale. Câteva dintre aceste oraşe erau vechi colonii romane, fondate după modelele celor care fuseseră construite în Italia în secolul al II-lea î.e.n., aşezări de cetăţeni instalaţi pe un teritoriu cucerit de Roma pentru a-i asigura controlul şi apărarea. Acest tip de urbanizare, încă foarte răspândit sub domnia lui Augustus – fondatorul, printre altele, al coloniilor Susa, Torino, Aquileia în Italia, Trèves în Renania etc. – şi sub dinastia Iulio-Claudiană (Cologne îşi datorează numele unei colonii de veterani instalată de Claudius), avea să dispară încetul cu încetul prin secolul al II-lea e.n. Alte aşezări au luat naştere ca urmare a noilor imperative generate de apărarea şi de supravegherea *limes*-ului, precum Strasbourg sau Mayence, construite pe locul unui fost castru roman. În sfârşit, altele îşi datorează dezvoltarea lor iniţiativelor luate de clasele conducătoare locale. Acesta a fost cazul Galiei, de exemplu, unde locul fostului *oppidum* a fost, în general, părăsit în favoarea unei creaţii în întregime noi, ocupând câmpia, mai bine adaptat fucţiilor de reşedinţă ale notabilităţilor şi de centre de viaţă economico-socială, care trebuiau pe viitor să fie cele ale oraşului romanizat, integrat în Imperiu.

Diversitatea circumstanţelor care au stat la baza înfloririi oraşelor romane nu le-a împiedicat să se

supună unor norme comune şi să concureze la unificarea Imperiului. Doar atunci când condiţiile geografice se opun, planul oraşelor fondate de cuceritorul roman sau de clienţii săi provinciali reproduce modelul geometric al castrului roman sau al cetăţii elenistice. Deci plan în formă de „tablă de dame“, organizat în jurul a două axe perpendiculare: *cardo*, orientată spre nord-sud, şi *decumanus maximus*, în jurul cărora celelalte străzi erau trasate aşa încât să formeze un patrulater regulat. În centru se găsea forumul, o piaţă pătrată, ornată cu statui şi înconjurată cu porticuri şi cu monumente publice: *curia*, unde se reuneşte senatul local, templele destinate cultului zeilor civici, bazilica unde se întâlnesc negustorii şi unde îşi are sediul un tribunal etc. Monumentele sunt numeroase: teatru semicircular, înconjurat de tribune din pietre amenajate pe panta unei coline, amfiteatru circular pentru „jocurile de circ“ (lupte între gladiatori profesionişti, lupte cu animale sălbatice, naumahii etc.), circ în formă de elipsă alungită pentru cursele de care, terme (cu apă caldă ori rece), uneori saloane, săli de cultură fizică şi biblioteci, arcuri de triumf destinate comemorării evenimentelor importante, victorii militare sau altele, apeducte grandioase asigurau aprovizionarea oraşului cu apa potabilă aşa ca cele din Segovia, în Spania, sau podul Gard, construit la începutul secolului I e.n. de Agrippa, ginerele lui Augustus.

Romanii au propus peste tot modele pe care ei înşişi le-au moştenit din lumea elenică şi elenistică, lăsând, însă, o mare libertate de mişcare arhitecţilor locali şi decurionilor indigeni în ornarea şi dezvoltarea oraşelor. Desigur, aceştia s-au inspirat

frecvent din monumentele capitalei: forum, curie, porticuri, arcuri de triumf etc. Este rar ca vreun forum din vreo provincie să nu fie dominat de un Capitoliu, cu un templu asociind cele trei divinităţi capitoline şi sanctuare ridicate în cinstea divinităţii împăraţilor. Templele majestăţii lor protectoare sunt ridicate atât ca recunoştinţă adusă suveranilor, cât şi datorită faptului că monumentele de la Roma apar ca fiind cele mai frumoase şi mai prestigioase pentru a fi copiate. În acest domeniu Roma propune, dar nu impune, lucru care permite constructorilor indigeni să introducă în programele lor de construcţii elemente caracteristice ale propriilor lor culturi, precum acele temple cu *cella*[98] circulară sau poligonală, înconjurate sau nu de un peristil, aşa cum putem întâlni în oraşele galo-romane, ca turnul Vesone din Perigueux sau templul lui Ianus din Autum, sau acele case din Bretagne, înconjurate de o vastă grădină exterioară în care se poate ajunge printr-un fel de verandă.

Ţesătura urbană foarte strânsă care s-a constituit astfel în toată partea apuseană şi septentrională a Europei romane, acolo unde nu era nimic înainte de venirea legiunilor decât sate stabilite în jurul marilor domenii, a servit deci drept vehicul conversiei acestei părţi a Imperiului la cultura greco-latină. Atunci când invaziile barbare vor năvăli asupra Imperiului roman, oraşele se vor replia în ele însele, înconjurându-se cu ziduri de apărare ridicate în grabă cu materialul monumentelor publice şi particulare (temple, amfiteatre, morminte etc.), lăsând în exteriorul incintei cartierele ce nu puteau fi apărate şi umplând golurile interioare (forumuri şi pieţe) cu

insule de locuire ocupate foarte dens şi tăiate de străduţe întortocheate. De la sfârşitul secolului al IV-lea e.n., în multe din regiunile cucerite de triburile germanice sau altele, oraşul de tip antic va ceda locul oraşului medieval, simbol al unei regresii culturale ale cărei aspecte multiforme vom avea ocazia să le examinăm.

Roma Imperială

Din toate oraşele Imperiului, Roma este, la apogeul epocii pe care o studiem, cea mai vastă, cea mai populată – pe puţin 1.000.000 de locuitori, dacă nu şi mai mulţi –, cea mai bogată în monumente de tot felul, fiecare împărat contribuind la înfrumuseţarea ei, fie şi numai pentru a-şi grava în eternitate propria sa personalitate.

Refăcută după marele incendiu din 64 e.n., mereu sortită unor vaste proiecte urbanistice (cel mai important rămânând cel al lui Cezar) care n-au fost nicicând puse în aplicare, Roma nu a reuşit niciodată să pună capăt unei dezvoltări anarhice ori să se organizeze raţional în jurul unui centru politic şi religios, cum ar fi forumurile ori Palatinul. Forumul republican, într-adevăr, loc de comerţ şi de multiple contacte sociale, cât şi centru al activităţilor oficiale, se va dovedi repede prea mic pentru a putea primi mulţimea, şi neadaptat unui regim care aspira la glorificarea prinţului. După Cezar, care a conceput primul ideea unui forum compus dintr-o vastă piaţă dreptunghiulară înconjurată de porticuri pe trei laturi şi mărginită pe a patra de un templu consacrat divinităţii suveranului (de exemplu Venus, pentru cuceritorul galilor), Augustus a pus să se construiască, pentru a celebra propria sa glorie, un forum şi un templu închinat lui Marte Răzbunătorul, fiind limitat apoi, de Vespasian, de Domiţian şi de Traian. Dintre toate, forumul lui Traian, operă a unui sirian grecizat, arhitectul Apollodor din Damasc, este cel

mai grandios, cu piaţa lui dreptunghiulară împodobită în centru cu o statuie ecvestră a împăratului, cu arcul său monumental care dă spre forumul lui Augustus, cu porticul său de marmură colorată dominat de statui, cu cele două hemicicluri unde se adunau filozofii şi discipolii lor, cu gigantica sa bazilică *Ulpia*, cu cele două biblioteci ale sale şi coloana de 38 de metri, care relatează în imagini de marmură despre războiul cu dacii; toate acestea continuate de o piaţă monumentală cu două terase care adăpostea prăvălii, birouri şi săli destinate securităţii oraşului.

Dominând forumul republican, Palatinul era ocupat de pe vremea lui Augustus – ce se născuse pe această colină – de reşedinţe imperiale: cea a lui Augustus, mai întâi, locuinţă relativ modestă, desemnată în mod obişnuit cu numele de „casa Liviei“, apoi cea a lui Tiberius, mărită de Caligula şi Nero, care a părăsit-o pentru o *domus aurea*, „casa de aur“, formată din mai multe pavilioane împrăştiate prin grădinile de pe versanţii colinei Caelius. Succesorii săi reintegrează colina sacră, loc unde Domiţian a pus să se construiască un nou Palat.

Dincolo de ceea ce forma inima Romei politice şi religioase – puteai găsi la picioarele Capitoliului, Curia, sediul Senatului, şi *Comitium*, locul de adunare al comiţiilor curiate şi tribute din perioada republicană –, prinţii din perioada Imperiului timpuriu au ctitorit numeroase monumente, repartizate în spaţiul celor 14 regiuni instituite de Augustus şi care, mărit de Vespasian şi de Marcus Aurelius, va fi înconjurat, în secolul al III-lea, de zidul lui Aurelian. Mausoleului lui Augustus, de pe

Câmpul lui Marte, corespundea pe malul celălalt al Tibrului celui al împăratului Hadrian, imensă clădire de formă cilindrică, pe care Evul Mediu o va transforma în fortăreaţă (castelul „Saint-Ange“). Coloane, arcuri de triumf, obeliscuri aduse din Egipt sau copiate de arhitecţii romani, temple, precum Panteonul lui Agrippa, care a fost distrus de un incendiu şi pe care Hadrian l-a reconstruit pentru a-i da aspectul cunoscut de noi astăzi, se multiplică în cele patru puncte cardinale ale oraşului. Dar, mai ales, acesta s-a îmbogăţit cu monumente grandioase destinate timpului liber al locuitorilor săi: circurile, mai întâi, unde aveau loc cursele de cai şi care, cât şi simulacre de bătălii cu elefanţi de luptă. Lui *Circus maximus*, amenajat încă de la începuturile republicii, între Palatin şi Aventin, şi care a fost mereu înfrumuseţat (în special de Nero), i s-a adăugat, în secolul al III-lea î.e.n., pe Câmpul lui Marte, *Circus Flaminius*. Apoi, amfiteatrul, unde se desfăşurau luptele dintre gladiatori: cel al lui Statilius Taurus, construit în 29 î.e.n., a fost distrus de incendiul din 64 e.n. şi înlocuit cu grandiosul Coliseum sau amfiteatrul Flavienilor, construit de Vespasian şi care putea adăposti mai multe zeci de mii de persoane.

Capitala Imperiului avea şi multe teatre, cel mai important fiind acela pe care Augustus l-a construit între Palatin şi Tibru şi pe care l-a dedicat memoriei tânărului său nepot, Marcellus. El putea adăposti aproximativ 14.000 de spectatori. În sfârşit, termele şi-au făcut apariţia la începutul imperiului, moştenitoare îndepărtate ale palestrei greceşti importate din Campania de către Agrippa, care a construit în 33 e.n. prima baie publică (*laconicum*).

Au urmat apoi termele propriu-zise: cele ale lui Nero de pe Câmpul lui Marte, apoi cele ale lui Titus, Traian, Caracalla – cele mai celebre şi mai grandioase –, în sfârşit, cele ale lui Diocleţian. Instalaţiile balneare nu constituiau decât o parte din aceste vaste ansambluri care cuprindeau şi locuri de promenadă, terase, grădini şi biblioteci. Ele cereau, pe lângă necesităţile de securitate şi aprovizionare cu apă potabilă a oraşului, un sistem de aducţie şi de evacuare a apei, care este perfecţionat constant. În perioada Imperiului timpuriu, şapte apeducte aduceau în fiecare zi la Roma aproape 1.000.000 mc de apă, în timp ce trei imense canale de scurgere asigurau evacuarea apelor uzate.

Totuşi, nu totul era confort pentru locuitorii Romei imperiale. Am remarcat că, încă din perioada republicană, costul ridicat al terenurilor îi obliga pe constructori să ridice pe înălţime clădiri colective care s-au dovedit a fi insalubre şi periculoase. Nu toate cartierele oraşului dispuneau de binefacerile apei curente. Pe străduţele strâmte şi acoperite de mizerie, circulaţia era îngreunată şi vacarmul, insuportabil. Vai de bogătaşul roman care se aventura noaptea fără escortă, căci tâlharii erau numeroşi. De aceea, cei din clasele înstărite preferau să trăiască în afara Romei, în luxoasele lor vile de pe muntele Albanus şi din Campania. Roma continua totuşi să aibă în ochii lumii romane reputaţia de „regină a oraşelor“.

Viaţa religioasă

Nici Augustus, nici vreun alt împărat ce i-a urmat la tron nu au putut împiedica declinul vechii religii romane. Clasele conducătoare au continuat să sacrifice zeilor cetăţii şi să asiste la ceremoniile oficiale, dar nu mai era vorba decât de o atitudine formală, care disimula slab progresele necredinţei. Două fapte majore caracterizează, în Imperiul timpuriu, evoluţia vieţii religioase: pe de o parte, dezvoltarea cultului împăratului, asimilat tot mai mult unui „zeu în viaţă“, pe de alta, favoarea, crescândă, de care se bucurau, la Roma şi în provincii, religiile orientale, cu misterele şi promisiunile lor de mântuire.

Religia imperială, organizată începând cu domnia lui Augustus, n-a încetat să evolueze în sensul unei divinizări din ce în ce mai marcate a persoanei prinţului, poate sub influenţa Egiptului, unde împăraţii erau consideraţi ca moştenitori ai faraonilor. Nero se prezintă ca un nou Apollo şi ca un nou Hercule. Traian, moderat totuşi, se aşază şi el sub patronajul semidivinului fiu al lui Jupiter, ca şi Commodus despre care am văzut că ar fi afirmat până şi în amfiteatru virtuţile sale „herculeene“. Evoluţia generală mergând spre credinţele monoteiste, teologia imperială nu putea să lase să-i scape mult timp această tendinţă şi acest lucru cu atât mai mult cu cât coincidea cu grija ce-o aveau romanii de a da un conţinut religios principiului de unitate a lumii romane. Deja, cu Nero, se afirma o teologie solară a prinţului, Aurelian, restauratorul

Imperiului după grava criză ce-l cuprinsese în secolul al III-lea e.n., mergând mai departe, asimilând persoana sa zeului-soare, practică reluată de Constantin la începutul domniei sale, apoi de Iulian, ale cărui concepţii religioase se împleteau cu ideile filozofilor nestoici, pentru care soarele era simbolul zeului-stăpân al Cosmosului. Diocleţian s-a îndepărtat mai puţin de reprezentările clasice ale panteonului greco-latin; a conceput totuşi, dintr-o perspectivă care punea în relaţie religiosul cu politicul, o ierarhie teologică care-i plasa pe *Augusti* deasupra *Cezarilor*, decretându-i pe primii de rang „iovian“, iar pe ceilalţi de rang „herculean“.

Convertirea lui Constantin la creştinism, repede transformat în religie de stat, nu a modificat câtuşi de puţin practicile care, începând cu Diocleţian, făceau din împărat o fiinţă ieşită din comun, adorată aidoma unui zeu. Totuşi, semnele supunerii absolute pe care monarhul o cerea supuşilor săi, şi care va dăinui şi se va perpetua timp de un mileniu în perioada bizantină, nu se mai adresează unui „zeu în viaţă“, ci doar „locotenentului lui Dumnezeu“, care poate fi determinat de Biserică să recunoască supremaţia Evangheliei în faţa propriei puteri. Atunci când în 390 Teodosiu a pus să fie masacrate mai multe mii de oameni în circul din Thessalonike pentru a-i pedepsi de a se fi revoltat şi de a-l fi ucis pe guvernator, Sfântul Ambrozie, episcop de Milano, îi interzise împăratului să mai intre în vreo biserică înainte de a face penitenţă, şi el a obţinut, în final, câştig de cauză.

Succesul de care s-au bucurat, începând cu secolul I, adepţii doctrinei lui Hristos, apoi triumful său în Imperiul târziu, se înscriu într-o perspectivă lungă,

care ne duce înapoi la sfârşitul războaielor punice, când religiile orientale dobândesc la Roma şi în provincii o influenţă crescândă. Imensul amestec de populaţii care s-a efectuat în ultimul secol al Republicii, a favorizat schimbarea unor zei şi a unor culte străine care, mai mult decât cele ale panteonului clasic, oficial, răspundeau preocupărilor metafizice şi misticismului ce caracterizau o întreagă parte a populaţiei romane. Astfel, s-au dezvoltat, cum s-a văzut, din epoca lui Sylla, în secolul I e.n., cultele lui Isis şi Serapis, apoi religia dionisiacă şi cea a lui Cybele, Marea mamă a zeilor, importată din Frigia şi care fusese interzisă în timpul Republicii. Augustus a încercat în zadar să stăvilească această mişcare, dar, după moartea sa, nimeni n-a mai putut să împiedice cultele orientale să-şi câştige adepţi şi, în final, să se instaleze chiar în capitala Imperiului. Cybele, sub domnia lui Claudius, Isis şi Serapis, sub cea a lui Caligula, au avut sanctuarele lor în oraş, în timp ce în întregul Imperiu se dezvolta cultul lui Mithra, zeu solar iranian al cărui cler organizat şi ierarhizat predica o morală umanistă şi puritană, şi a cărui influenţă a fost imensă în elaborarea teologiei solare imperiale. Totuşi, este cert că, răspândind monoteismul în Imperiu, popularizând ceea ce fusese până atunci doctrina filozofică a unei elite, familiarizând pe supuşii Imperiului cu o metafizică şi o etică ce se bazau pe lupta dintre bine şi rău, religia lui Mithra, puţin câte puţin asimilatoare a altor culte aduse tot din Orient de negustorii sirieni – cel al lui Adonis, de exemplu –, a deschis drumul creştinismului.

Schimbarea statutului religiei lui Hristos, la început tolerată, apoi devenită religie de stat, nu a

eliminat imediat vechiul păgânism roman. Creştinarea Imperiului, o repetăm, a fost esenţialmente un fenomen urban şi vor trebui secole pentru ca el să se implanteze durabil în satele din Apus, în special în Galia. Chiar şi în oraşe, rezistenţele vor fi puternice, obligându-l pe Teodosiu să ia măsuri drastice pentru a combate păgânismul renăscut: interzicerea oracolelor, a sacrificiilor, a haruspiciilor, a vizitării templelor, a Jocurilor Olimpice etc. Au rezultat dezordini şi revolte, numeroase în Orient, în special la Alexandria, cât şi un adevărat „război religios“ care a opus, în ultimii ani ai secolului al IV-lea e.n., armata creştină a lui Teodosiu celei a lui Eugenius, un funcţionar imperial care, după ce a devenit stăpân peste Italia cu ajutorul francului Arbogast, a încercat să restaureze păgânismul la Roma, unde a pus să fie reconstruite templele şi să fie celebrate riturile ancenstrale. El este învins în 394. Cât despre păgânism, oficial învins şi interzis, a continuat să supravieţuiască multă vreme în riturile creştine.

La sfârşitul secolului al IV-lea, Biserica creştină a devenit o putere în Europa romană, ca şi Orient ca şi în Africa. Organizată după modelul circumscripţiilor imperiale, ea este condusă de o ierarhie care cuprinde episcopi (în fruntea fiecărei cetăţi), mitropoliţi (episcopul capitalei provinciei) şi, în partea orientală a Imperiului, – la Ierusalim, Antiohia, Alexandria şi Constantinopol – patriarhi, care se bucură de un prestigiu particular. Ca episcop al Romei şi ca „succesor al Sfântului Petru“, papa se străduieşte să se facă recunoscut ca şef al Bisericii, dar acest rol îi este contestat în secolul al

V-lea e.n. de patriarhul de la Constantinopol.

Amploarea însăşi a succesului său, atât pe plan spiritual, dar şi politic, a făcut ca Biserica creştină să cunoască încă din primele secole ale existenţei sale crize grave care adesea ameninţau unitatea sa. Interpretarea dogmelor a dat loc unor erezii, adică unor opinii care erau în dezacord cu „adevărata“ doctrină, aşa cum era ea fixată de „Părinţii Bisericii“ şi de conciliile universale, reuniuni ale episcopilor din întreg Imperiul. Cea mai gravă a fost cea care s-a dezvoltat în 323 în jurul lui Arius, un preot din Alexandria, care nega caracterul divin al lui Hristos, sau, cel puţin, nu-i recunoştea acestuia decât o divinitate secundară. Condamnat de Conciliul de la Niceea (325) care stabilise că Fiul era „consubstanţial“ Tatălui, şi, prin urmare, Dumnezeu Adevărat şi el, arianismul a avut totuşi numeroşi partizani, în special în partea orientală a Imperiului. Anumiţi împăraţi, precum Constanţiu, îi vor lua partea, adunând concilii antiniceene şi persecutând pe partizanii „ortodoxiei“. Teodosiu a pus, în final, capăt conflictului. Conciliul, pe care l-a reunit în 381 la Constantinopol confirmând deciziile de la Niceea, el a impus prin decret respectarea lor în întreg Imperiul. Totuşi, arianismul nu a dispărut cu totul. Importat de popoarele barbare prin episcopul Ulfila, care i-a convertit pe goţi la creştinism şi a tradus Biblia în limba lor, arianismul va supravieţui printre popoarele germanice instalate în Imperiu până la sfârşitul secolului al V-lea.

Donatismul, schismă al cărei iniţiator a fost episcopul de Cartagina, Donat, a tulburat şi el Biserica în secolul al IV-lea e.n., fiind mai durabil

decât arianismul, acesta însă şi-a limitat influenţa la Africa şi nu intră, prin urmare, în sfera noastră de interes. Să reţinem doar că, dincolo de aspectele propriu-zis religioase – adepţii săi pretindeau că valide erau doar sacramentele administrate de un „drept“, titlu pe care-l refuzau discipolilor Bisericii oficiale –, donatismul exprima revolta socială a săracilor cultivatori berberi împotriva bogaţilor coloni romani. A fost condamnat de mai multe concilii, în special de cel de la Arles din 314.

Reacţiile provocate de continua îmbogăţire a Bisericii – consecinţă atât a privilegiilor care i-au fost recunoscute de către puterea imperială, darurilor şi moştenirilor care-i erau cu generozitate lăsate de membrii claselor înstărite – au avut, pe de altă parte, drept efect să dezvolte printre creştini, tot începând cu secolul al IV-lea e.n. şi originară tot din Orient, o nouă formă de viaţă religioasă: monahismul. Călugării (gr. *monos* – singur) se retrăgeau din lume, pentru a duce o viaţă de austeritate şi de meditaţie, ca Sfântul Antoniu în deşertul Egiptului, multă vreme pământul ales al monahismului, sau Sfântul Simion, izolat pe o coloană de 18 metri. Occidentul este atins mult mai târziu şi sub o formă diferită, odată cu dezvoltarea, la sfârşitul secolului al V-lea, a cenobitismului, adică a comunităţilor monastice care trăiau în respectul unei reguli morale şi spirituale foarte stricte.

Viaţa intelectuală

Apariţia, apoi lenta transformare a regimului imperial nu au modificat radical condiţiile producţiei culturale. În acest domeniu, autoritarismul puterii nu s-a transformat niciodată într-un totalitarism care să-i adune în acelaşi tipar pe gânditori şi pe artişti. Sigur, favoarea ori disgraţia venită din partea împăratului au putut, uneori, să le influenţeze cariera şi, câteodată, destinul. Tacitus a fost proconsul în Asia, Pliniu cel Tânăr, guvernator al Britaniei. Tiberius a condamnat la moarte un istoric. Dar înregimentarea spiritelor nu a fost niciodată, în niciun moment al istoriei, la ordinea zilei.

Creaţiile spiritului s-au bucurat, dimpotrivă, de iniţiativele şi de extrema generozitate a împăratului, a generalilor mecenaţi şi a notabilităţilor provinciale. Suveranii au creat, la Roma chiar, numeroase biblioteci şi au finanţat marile lucrări de înfrumuseţare a oraşului. Au acordat şi burse de studiu celor mai buni elevi şi scutiri fiscale magistrilor, fiind imitaţi de burgheziile municipale. Peste tot şcoala a fost obiectul unei mari griji din partea celor ce deţineau puterea.

Difuzarea culturii s-a făcut mai ales în mediul urban. Cultură de bază, mai întâi, limitată la tehnicile elementare de lectură, de scris şi de calcul, dar destul de larg răspândită în toate straturile populaţiei. Cultură de înalt nivel, pe de o parte, pentru reprezentanţii clasei conducătoare, mereu axată pe o formaţie intelectuală bilingvă, pe

studiul marilor maeştri ai literaturii greceşti şi latine şi, în sfârşit, pe învăţătura retorului care punea la dispoziţia celor mai dotaţi şi mai înstăriţi o cultură generală, o erudiţie literară, o virtuozitate în arta de a folosi cuvântul şi ideile care făceau spiritele strălucite, îndemânatice în luptele din pretoriu şi adunări, dar puţin deschise spre gândirea ştiinţifică şi spre filozofie.

Mari savanţi, produşi de Roma imperială în cursul istoriei sale de cinci ori centenare nu au fost decât în două domenii circumscrise şi, de altfel, strâns legate între ele – astronomia şi geografia, ca şi în cel al studiilor medicale. Figura cea mai cunoscută este cea a unui grec din Alexandria, Ptolemeu, care a trăit în secolul al II-lea, şi căruia i se datorează în special *Marea Sintaxă*, numită şi *Almagesta*, în care acest spirit universal – în acelaşi timp, matematician, astronom, geograf, muzician etc. – îşi expune sistemul său asupra lumii, şi o *Geografie* însoţită de hărţi, în care apare pentru prima dată indicarea paralelelor şi meridianelor. Tot greci sunt predecesorul său Strabon (58 î.e.n.-~21-25 e.n.), istoric şi geograf el însuşi, pe care Occidentul îl va descoperi în secolul al XVI-lea şi care a avut meritul de a pune în relaţie oamenii şi mediul lor fizic, şi Pausanias, autor în secolul al II-lea al unei *Descrieri a Greciei*, care face dovada unei imense credulităţi, dar care este totuşi o lucrare preţioasă pentru studiul mitologiei şi al arheologiei.

Medicina a beneficiat de interes din partea împăraţilor. Hadrian i-a scutit pe medicii din Roma de impozit iar Antoninus i-a constituit într-un ordin strict reglementat. Chirurgia şi obstretica au făcut progrese. S-a dezvoltat cura cu ape termale.

Celsius, originar din Verona, a redactat pe timpul lui Augustus un tratat de medicină, *De arte medica*, care, scris într-un stil de o mare puritate (a fost botezat „Cicero al medicinii“), a prezentat toate cunoştinţele în domeniu la acea dată. Galienus – tot un grec, născut la Pergam şi discipol îndepărtat al lui Hippocrate – a fost medicul lui Marcus Aurelius. Lui îi datorăm *Arta medicală* care, plină de speculaţii total gratuite despre „spirite“ şi „umori“, conţine descoperiri importante în anatomie, fondate pe observaţie şi experiment.

Dacă romanii nu au fost, în materie de filozofie şi ştiinţă, decât moştenitorii lipsiţi de geniu ai unei lumi elenice şi elenistice al cărei mesaj l-au transmis popoarelor europene – este deja considerabil. Fără ei, o întreagă parte a patrimoniului intelectual al Greciei ar fi dispărut. Există un domeniu unde, în schimb, contribuţiile lor au fost covârşitoare: cel al dreptului. Mult mai mult decât grecii, ei au fost legislatori, dornici să dea societăţii un cadru juridic coerent, raţional şi atent să împace spiritul de dreptate cu exerciţiul libertăţii, limitat, desigur, la cetăţeanul adult, bărbat şi cap de familie. Superioritatea dreptului roman asupra celorlalte a fost, de altfel, destul de manifestă pentru ca învăţământul juridic să se facă în latină, chiar în partea orientală a Imperiului.

Secolele II şi III ale erei noastre au reprezentat perioada de maximă înflorire a dreptului roman. Jurisconsulţii, ale căror opere au dispărut sau ne-au parvenit doar fragmentar, au procedat la unificarea şi clarificarea lui. În secolul al II-lea, edictul prin care pretorul anunţa, la începutul mandatului său, pe ce principii îşi propune să elibereze „formule“

care precizau misiunea judecătorilor, a primit astfel o formulă unică şi fixă: acesta este edictul perpetuu al lui Salvius Iulianus. Printre alţi jurisconsulţi, trebuie citate numele lui Papinianus, Ulpianus, Modestinus şi mai ales Gaius, autor în 143 al primului manual de drept, *Institutes*. Odată cu stabilirea absolutismului imperial, dreptul roman devine, din ce în ce, emanaţia voinţei principelui şi se caracterizează prin predominanţa legii scrise şi atotputernicia legislaţiei, adică prin trăsături care se regăsesc azi în toate construcţiile juridice derivate din el. În faţa amploarei şi a complexităţii crescânde a dreptului, va deveni necesar, în perioada Imperiului târziu, să se realizeze compilaţii, private sau oficiale, printre care se cuvin a fi amintite, la începutul secolului al V-lea, Codul teodosian, promulgat în Imperiul de Apus de împăratul Teodosie II.

Literatura

Aşa cum se vorbeşte pentru Atena de un „secol al lui Pericle“, a existat, la Roma, la începutul erei noastre, un „secol al lui Augustus“, a cărui strălucire a fost deosebit de vie în domeniul literar. Proza latină a fost ilustrată în special de Titus Livius, un retor originar din Padova care şi-a consacrat cea mai mare parte a vieţii sale redactării unei *Istorii a Romei* în 142 de cărţi, istorie care a rămas neterminată (ea se opreşte la anul 9 î.e.n.) şi din care nu ne-au rămas decât fragmente. Compilând operele predecesorilor săi şi păstrând structura tradiţională a analelor, urmărind să exalte virtuţile Romei antice restaurate de Augustus şi lucrând, în acest sens, la formarea unei ideologii imperiale, Titus Livius a făcut, totuşi, o operă originală, afirmând o poziţie critică faţă de izvoare, interogându-se asupra cauzelor evenimentelor şi impunându-şi o relativă obiectivitate. Întreprinderea sa se înscrie în seria celor ale lui Tucidide şi Polybios.

Dar domnia lui Augustus s-a afirmat, în special, prin triumful poeziei. Marele nume este aici cel al lui Vergiliu. Provenit dintr-o familie modestă din regiunea Mantua, raliat de foarte devreme de Octavian, trecut de la epicureism la stoicism, acesta şi-a consacrat existenţa – la Milano, mai întâi, apoi la Roma – studiului şi compoziţiei operei literare, care combină poezia, filozofia şi politica: *Bucolicele*, care exaltă frumuseţea naturii, *Georgicele*, apologia vieţii rustice, singura „umană“ şi conformă cu

ordinea lumii, şi mai ales *Eneida*, veritabilă epopee naţională pe care Augustus o aprecia cu atât mai mult cu cât îi legitima dinastia (ca descendent al lui Eneea şi a fiului său Iulius), dar pe care poetul – mort la Brundisium, la întoarcerea din Grecia, în 19 e.n. – n-a avut timp s-o termine.

Un alt protejat şi prieten al lui Mecena, bogatul prieten al împăratului a cărui casă pe Esquilin şi vilă de la Tibur erau deschise în permanenţă scriitorilor şi artiştilor, a fost Horaţiu, fiu de libert care, după ce a studiat filozofia la Atena şi a servit în armata lui Brutus, ucigaşul lui Cezar, s-a fixat la Roma, unde şi-a datorat primele succese protecţiei oferite de Vergiliu şi de Mecena. Mai epicurean decât autorul *Georgicelor*, dar de un epicureism măsurat, Horaţiu a atins toate genurile poeziei cu aceeaşi mare plăcere: poezia epică şi civică, care exalta virtuţile antice reînviate de Augustus în *Carmen saeculare* (singura operă comandată de regim); poezia lirică de o extremă delicateţe în *Epode* şi *Ode*, poezia satirică combinând în *Sermones* şi *Epistole* anecdote, invective şi reflecţii morale, şi chiar analiza artei poetice în *Epistolă adresată fraţilor Piso* (numită *Arta poetică*), redactată la sfârşitul vieţii şi care va servi de ghid multor generaţii de versificatori.

Doi alţi poeţi şi-au legat numele de poezia zisă elegiacă şi au sfârşit prin a-i da forma, pe care o va păstra în timp, aceea de cântec trist care exprima melancolia amoroasă sau ideile funebre: Tibul, amant nefericit al Deliei şi bard al vieţii rustice şi pioase a micilor proprietari din Latium, şi Properţiu, imitator erudit şi preţios al alexandrinilor, dar şi poet al pasiunilor violente şi tragice (pentru

Cinthia). Ovidiu se leagă şi el de acelaşi filon elegiac, dar poezia sa – tot de inspiraţie alexandrină – atinge rar aceeaşi profunzime. *Arta de a iubi*, *Leacurile dragostei*, compuse într-o formă strălucitoare, dar puţin cam ternă, sfârşesc într-un fel de romanesc galant, chiar în erotism, ceea ce-i va aduce, din partea lui Augustus, exilul pentru imoralitate. Scriitor monden, în legătură cu înalta societate, care preferă calamburile şi flecăreala plină de talent virtuţilor ancestrale pe care regimul imperial încearcă să le reînvie, Ovidiu a compus şi o tragedie, *Medeea*, care a avut un mare succes, dar care nu a ajuns până la noi, şi o epopee pe tema transformării fiinţelor umane în animale şi în obiecte neînsufleţite – *Metamorfozele*.

După moartea lui Augustus, literele vor cunoaşte, o bună perioadă de timp, o eclipsă care se sfârşeşte odată cu domniile lui Claudius şi ale lui Nero. În a doua jumătate a secolului I e.n. şi sub Antonini, poezia continuă să atragă spirite strălucite ca Lucan (39-65), prietenul, apoi adversarul lui Nero, şi autor al unei epopei (neterminate) a războaielor civile, *Farsalia*, Persius (34-62), şi el opozant al lui Nero şi autor al unor *Satire* care combină pitorescul cu preceptele morale şi greoaie procedee oratorice, spaniolul Marţial, de la curtea lui Domiţian, ale cărui *Epigrame*, scrise între 80 şi 101, strălucesc de o vervă muşcătoare, dar cad uneori în trivialitate, Juvenal (60-130), în sfârşit, şi el poet satiric şi moralist, patriot intransigent şi denigrator acid al moravurilor din timpul său, dar a cărui operă debordează de imaginaţie verbală şi de viaţă. Totuşi, prozatorii sunt cei ce au vântul la pupa şi acest lucru în genuri extrem de variate.

Istoria, mai întâi ilustrată mediocru de Velleius Paterculus şi Quintus Curtius, autor erudit al unei vieţi romanţate a lui Alexandru, şi-a aflat maestrul în Tacitus. Şi acest lucru, nu pentru că acest reprezentant al clasei senatoriale, care a exercitat magistraturi importante, ar fi manifestat vreo obiectivitate excesivă în tabloul pe care-l face prinţilor din secolul I e.n. Apărător al unui Senat păstrător al tradiţiei împotriva tiraniei unui Tiberius sau a unui Domiţian, acesta a forţat mereu nota, a făcut mai mult operă de moralist decât de istoric. Dar povestirea sa – *Germania* (pe la 98 e.n.), *Istoriile* şi *Analele* (115-117 e.n.) – este bogată în informaţii luate din surse oficiale sau de pe teren, şi mai ales scrie într-o proză clară, care face din el unul din cei mai mari scriitori de limbă latină. Suetoniu, care, după ce a fost funcţionar al lui Hadrian, a redactat *Vieţile celor doisprezece Cezari*, care are tendinţa de a îngroşa portretul împăraţilor ostili Senatului, nu duce lipsă nici de documentaţia de primă mână, nici de spiritul critic, dar gustul său pentru anecdoticul dubios şi caracterul aluziv al cuvintelor sale dăunează mult unei opere care, în special, are meritul de a trata anumite perioade ale istoriei romane pentru care izvoarele lipsesc.

Filozofia cunoaşte în Seneca pe reprezentantul ei cel mai ilustru. Originar din Cordoba, acest membru al clasei ecvestre al cărui tată a fost retor şi autor al unei *Istorii a Romei* a fost preceptorul lui Nero, apoi om de încredere la curte, înainte de a complota împotriva lui şi de a fi obligat să se sinucidă. Autor al mai multor tragedii care pun în scenă pasiunea ajunsă la paroxism (*Fedra*, *Medeea*, *Troienele* etc.), dar care păcătuiesc prin excesul lor melodramatic şi

prin stilul bombastic, Seneca a scris şi poezii, discursuri, opere ştiinţifice, dar renumele i-a rămas ca moralist, redactând vreo zece tratate şi dialoguri – *Despre clemenţă*, *Despre binefaceri*, *Despre scurtimea vieţii*, *Despre liniştea sufletului* etc. – în care, ca un bun stoic, predică calea spre înţelepciune trecând prin asceza personală şi renunţare, dar şi prin milă şi omenie. Dacă stilul său a fost adesea criticat ca preţios şi nestăvilit, influenţa gândirii sale a fost imensă, atât printre contemporani cât şi în perioada Imperiului târziu. Părinţii Bisericii considerau că morala lui Seneca se putea concilia cu doctrina creştină.

Arta oratorică, ale cărei reguli Quintilian a vrut să le fixeze în anul 95 e.n. (*De Institutione oratoria*), dar care a luat drumul stereotipiei reţetelor acestui retor, nu a fost ilustrată decât de Pliniu cel Tânăr (62-113), prieten al lui Traian şi autor al unui *Panegiric* al împăratului, atunci mult lăudat, dar căruia posteritatea i-a preferat cele zece volume din corespondenţa sa. Petroniu, alt prieten al lui Nero şi care, ca şi Seneca, a trebuit să se sinucidă, tăindu-şi venele, la ordinul acestuia, a dat literaturii latine o operă originală odată cu *Satiriconul*, un fel de roman picaresc şi satiric, ai cărui eroi, nişte liberţi bogaţi, sunt pictaţi cu mult realism şi cu umor. Africanul Apuleius, care trăieşte şi scrie la sfârşitul secolului al II-lea e.n., orator şi discipol întârziat al lui Platon, a scris şi el un roman, *Metamorfozele* (sau *Măgarul de aur*) în care transpare gustul său pentru misticism şi magie.

La acea dată, literatura latină i-a dat, se pare, în zona grecească a Imperiului, pe cei mai buni scriitori. Beoţianul Plutarh (50-125) este autorul,

sortit unui imens succes, al unei opere, *Vieţile paralele*, care constituie un izvor inepuizabil de informaţii asupra marilor personalităţi ale lumii antice, dar care face din el mai degrabă un moralist decât un istoric. Herodes Atticus a fost preceptorul lui Marcus Aurelius şi maestrul marilor sofişti din timpul său: nu ne-a mai rămas din operele sale decât un *Discurs despre constituţie*. Istoric, filozof şi dicipol al lui Epictet, numit de Hadrian guvernator al Capadociei, Arrianus a scris *Anabasis* sau *Expediţia lui Alexandru*, operă căreia nu-i lipseşte calitatea, ca şi *Istoria romană* a alexandrinului Appian sau ca cea a niceanului Dio Cassius (mort în 235). Mai mult ca niciodată, limba şi cultura greacă sunt la baza formării intelectuale a tinerilor romani înstăriţi. Marcus Aurelius îşi redactează în limba greacă *Cugetările* sale, un fel de jurnal intim, puternic impregnat de umanismul stoic.

Ultimele două secole ale Imperiului au fost marcate de un puternic recul al culturii şi mai ales al creaţiei filozofice. Ultima manifestare a geniului grec a fost, în acest domeniu, gândirea neoplatonicianã, predată la Roma de Plotin, începând din 244. În *Enneadele* sale, acest filozof alexandrin susţine că înţeleptul poate accede la cunoaşterea supremă a unităţii bazându-se pe o intuiţie ce poate fi comparată cu extazul mistic. Diferită de platonismul clasic, care îl plasa pe filozof în centrul cetăţii, gândirea plotiniană caută, dimpotrivă, să scape de constrângerile contigentului: ea se acomodează, aşadar, perfect derivei absolutiste a puterii imperiale. Pe de altă parte, gândirea plotiniană conciliază exigenţa

intelectuală a monoteismului grec cu pluralitatea zeilor şi demonilor obişnuiţi, care sunt concepuţi ca emanaţii ale Fiinţei unice. Succesorii acestuia, Porfirius din Tyr sau Iamblichos din Chalcida vor sfârşi în purul misticism, esoterism şi confuzie.

Istoria a fost pentru ultima dată la loc de cinste odată cu Ammianus Marcellinus (330-400), un ofiţer grec, originar din Antiohia, dar care scria în latină şi care a continuat opera lui Tacitus până la domnia lui Valens. Ale sale *Rerum gestarum libri XXXI* sunt uneori confuze, dar pline de viaţă, bine informate şi de o rară imparţialitate. Romanul a cunoscut o vogă fără precedent începând cu secolul al III-lea, odată cu *Daphnis şi Chloe* de Longus, apoi cu romanele-fluviu ale unui Xenofon sau Heliodor, care ofereau cititorului de rând istoria stereotipă a unui cuplu de tineri despărţiţi de mii de peripeţii şi de nenorociri, dar care se reunesc, până la urmă, graţie unei fericite Providenţe: un gen literar, aşadar, sortit unei strălucitoare posterităţi în toate literaturile Europei şi ale lumii!

Se constată că literatura latină sau greco-latină a devenit de fapt o literatură a Europei romane. Numeroşi sunt, într-adevăr, scriitorii originari din provinciile Orientului sau ale Occidentului, ca Ausoniu (310-395) şi Claudian (370-404), ultimii mari poeţi ai latinităţii. Primul s-a născut la Bordeaux, unde a predat retorica înainte de a deveni preceptorul lui Graţian. Lui îi datorăm câteva opere de o mare delicateţe, în care şi-a zugrăvit patria, dar şi un poem despre Moselle. Cel de-al doilea este un grec care a scris tot în limba latină şi care a fost poetul oficial al lui Honorius şi al lui Stilicon. Rămas păgân în adâncul sufletului şi

legat de vechea patrie romană, a compus mai ales epigrame, epopei mitologice şi opere având un caracter politic în care foloseşte cu multă abilitate panegiricul şi invectiva.

Scriitori şi teologi creştini

Avântul creştinismului în partea răsăriteană a Imperiului, apoi la Roma şi în Apus, a fost însoţit de o importantă producţie de texte care aveau în vedere fie apărarea religiei lui Hristos de duşmanii şi de detractorii săi, fie dezbateri ale dogmei şi tentative de conciliere a acesteia cu moştenirea filozofiei greceşti.

Genul Apologetic s-a dezvoltat în special în perioada persecuţiilor, începând cu secolul al II-lea e.n. Primele modele au fost redactate de filozofi de limbă greacă convertiţi la creştinism şi care adresau împăraţilor discursuri în care încercau să-i convingă de faptul că creştinii nu erau vinovaţi de crimele ce li se imputau şi că religia lor, departe de a fi incompatibilă cu filozofia, era expresia supremă a acestei discipline a spiritului. A fost cazul lui Athenagoras, a samariteanului Iustin, venit la Roma după convertirea sa pentru a deschide o şcoală şi care este martirizat în acest oraş în 165, şi a sirianului Tatianus, autorul unui *Discurs către greci* care se supune regulilor genului, dar care, după martiriul Sfântului Iustin, va evolua spre gnosticism. Cel care a inaugurat Apologia în limba latină a fost Tertullian. Acest fiu al unui centurion din Cartagina, născut pe la 115, a făcut studii strălucite la Roma înainte de a-şi exersa meseria de avocat, apoi, convertit la creştinism, s-a reîntors în Africa şi a luat partea coreligionarilor săi persecutaţi de guvernatorii acestei provincii. Lui i se datorează un *Apologeticum*, scris în 197, lucrare care este un

model de rigoare intelectuală şi de vigoare a formei. După el, ştafeta a fost preluată de Minucius Felix, autor al unui dialog imitat după Cicero între un păgân şi un creştin, *Octavius*; apoi, sub domnia lui Constantin, care a făcut din acest retor african, mai târziu fixat la Trèves, preceptorul fiului său Crispus, de Lactanţiu, ale cărui *Institutions divines* se străduiesc nu numai să respingă erorile păgâne, dar şi să prezinte un sistem care răspunde tuturor problemelor metafizice şi morale ale timpului său.

Opera celor care mai târziu li se va spune „Părinţii Bisericii“ se distinge de Apologetică prin publicul căruia i se adresează – poporul creştin însuşi şi clerului său – şi prin conţinutul scrierilor, care vizează, în special, doctrina în formarea Bisericii, referindu-se la Scripturi, şi respingerea erorilor născute din interpretarea acestora.

Modelul exegezei biblice se constituie, începând cu secolul al III-lea, tot în partea răsăriteană a Imperiului şi în limba greacă. Principalii săi reprezentanţi sunt Grigorie din Nazianz, apărător, în calitate de episcop al Constantinopolului, sub Valens, al dogmei Sfintei Treimi, Eusebiu din Cezareea, Grigorie din Nyssa, originar din Cezareea Capodociei şi autor al numeroase scrieri împotriva arianismului, şi mai ales Origene: fiu al unui grămătic creştin din Alexandria, martirizat în 202, timp de 30 de ani în fruntea şcolii catehetice din marele oraş elenistic, apoi excomunicat în 231 şi mort în urma torturilor suferite în timpul persecuţiei lui Decius. Origene a lăsat sute de opere Apologetice, teologice, ascetice etc., care i-au adus o reputaţie universală, dar şi condamnarea lui de către Biserică din cauza unor afirmaţii care nu erau

în consonanţă cu doctrina oficială: subordonarea Fiului faţă de Tată, credinţa în eternitatea materiei, negarea chinurilor veşnice etc.

Aceste scrieri ale primilor teologi greci din Imperiu au fost imediat difuzate la Roma şi în toată partea apuseană a lumii romane. În curând, ele au dat naştere la traduceri, adaptări, comentarii din limba latină, ca cele pe care Marius Victorinus – un retor african care l-a iniţiat pe Sfântul Augustin în neoplatonism – le-a făcut, după convertirea sa tardivă la creştinism, pe marginea Epistolelor Sfântului Pavel. Au apărut şi producţii mult mai originale: scrieri de polemică teologică ale lui Hilarius, episcop de Poitiers (pe la 350) şi autor al unui tratat despre *Trinitate*, ale lui Pelagius, călugăr din Bretagne fixat la Roma înainte de cucerirea oraşului de către Alaric şi adversar al tezelor Sfântului Augustin despre graţie, ale lui Ciprian, retor născut în Cartagina şi devenit episcop al acestui oraş, înainte de a fi martirizat în 258; tratate de morală şi ascetică, hagiografii, corespondenţe episcopale, precum cele ale lui Ciprian şi Ambrozie, episcop de Milano etc., cât şi alte texte remaniate şi redactate pentru publicare (Ambrozie, Augustin, Hieronymus).

Corpusul este imens. Două nume domină totuşi restrânsa tagmă a Părinţilor Bisericii: este vorba de Sfântul Hieronymus (347-420) şi de Sfântul Augustin (354-430). Primul, născut în Dalmaţia într-o familie creştină bogată, a făcut studii clasice solide la Roma, înainte de a se fixa la Trèves şi de a pleca, apoi, în Orient, unde a dus – în deşertul Chalcidei – o viaţă de anahoret pe care o va întrerupe pentru a deveni secretarul papei Damas.

Contribuţia sa esenţială a fost traducerea Bibliei în latină având ca punct de plecare originalul în ebraică, şi nu versiuni în limba greacă, cum era moda până la el. Acest imens travaliu filologic a fost însoţit de foarte multe comentarii şi exegeze. Cel de-al doilea, fiu al unui mic proprietar roman din Africa, a studiat şi apoi a predat retorica la Thagastes şi în Cartagina, înainte de a-şi continua studiile la Milano unde, convertit la creştinism, va fi botezat de Sfântul Ambrozie. Întors în Africa în 388, şi-a vândut bunurile pentru a-i ajuta pe cei săraci, a fost hirotonisit preot şi s-a fixat la Hippona, oraş unde a devenit episcop în 396 şi unde a murit 34 de ani mai târziu, în timp ce acesta era asediat de vandali.

Dintre toţi gânditorii, scriitori şi oamenii Bisericii timpului său, Augustin este cel care a ştiut cel mai bine să concilieze cultura greco-latină şi noul spirit al creştinismului. Filozof rupt de regulile retoricii, dar dotat cu o imensă capacitate speculativă, orator desăvârşit şi om de condei în cea mai pură tradiţie clasică, dotat cu o memorie ieşită din comun (ştia Biblia pe de rost), el a fost ilustrat cu egală constanţă în toate genurile literaturii sacre: Apologetică, exegeză, predici, catehezǎ, polemică teologică, morală etc. A redactat 113 tratate, unele de dimensiuni considerabile, precum *Cetatea lui Dumnezeu*. *Confesiunile* sale, o povestire a propriei vieţi, concepută pentru a lămuri prin propria sa experienţă problemele spirituale ce şi le punea omul timpului său, constituie o totală inovaţie în literatura antică. Influenţa acestui fost monden, a cărui tinereţe fusese legănată de doctrinele neoplatoniciene, a fost considerabilă. Marile teme

pe care le-a dezvoltat în opera sa – mântuirea prin graţie, cunoaşterea, dragostea, înţelepciunea, timpul etc. – au dominat nu numai teologia ultimei perioade a Imperiului târziu, dar şi cea a întregului Apus, până la scolastica tomistă. Cu alte cuvinte, ea face parte din patrimoniul cultural şi spiritual al Europei.

Artele

Tradiţiile inaugurate în epoca republicană în domeniul artelor plastice se perpetuează şi în primele două secole ale Imperiului. Statuaria rămâne dominată de două influenţe majore: cea a elenismului orientalizant care a triumfat în lumea elenistică şi cea care exprimă, atât în Italia cât şi în provincii, temperamente locale, mai înclinate în a reprezenta realul şi insolitul decât tipul ideal, arta greacă a făcut sursa principală de inspiraţie. Prima a întreţinut, începând cu domnia lui Augustus, o întreagă producţie iconografică care viza exaltarea persoanei principelui şi sublinia caracterul divin al misiunii sale. Ca şi sculptorii elenistici, creatorii de modele „regale“ concepute pentru a-l reprezenta pe Alexandru şi epigonii săi, cei din Roma Imperiului timpuriu se străduiesc să idealizeze figura suveranului, fixată într-o eternă tinereţe – cea a apoteozei. Cu anumite nuanţe totuşi: clasicism sub Augustus şi dinastia Iulio-Claudiană, realism mai accentuat sub Flavieni, reîntoarcere la tradiţia elenică sub Hadrian şi succesorii săi. Dimpotrivă, realismul şi grija sculptorului de a reda particularităţile modelului nu încetează să se se afirme mereu în reprezentarea muritorilor de rând, aşa cum sunt ei figuraţi în efigia de pe morminte. În secolul al II-lea e.n., multe monumente comandate de reprezentanţii clasei mijlocii, atât în provincie cât şi la marginea Romei, la Ostia, de exemplu, stau mărturie a respingerii tradiţiei elenice oficiale, care se traduce prin adoptarea unei estetici veriste, chiar

a unui anumit primitivism.

În timp ce arta portretului îşi continuă cariera, cea a basoreliefului se afirmă ca o veritabilă specialitate a sculptorilor romani, cea care oferă creaţiile cele mai originale şi mai grandioase, fie că e vorba de *ara pacis*, pe care Augustus a edificat-o în 9 î.e.n., pentru celebrarea instaurării păcii şi care constituie un adevărat manifest imperial, fie că e vorba de nenumăratele monumente triumfale – arcuri de triumf sau coloane –, edificate pentru a celebra victoriile imperiale asupra barbarilor: arcul lui Titus şi al lui Septimius Severus, coloanele lui Traian, Marcus Aurelius etc., acoperite de basoreliefuri combinând realismul reprezentării umane şi animale cu un sens al pateticului care îi aşază pe anumiţi artişti romani (în special pe cei care au realizat decorul coloanei aureliene) deasupra maeştrilor din Pergam. Alături de aceste basoreliefuri monumentale, se dezvoltă începând cu mijlocul secolului al II-lea, o artă a decorului sarcofagelor, ale căror scene sculptate traduc într-o manieră simbolică speranţa muritorilor într-o viaţă mai bună pe lumea cealaltă. Influenţa greacă şi elenistică este manifestă.

Ea este la fel de pregnantă şi în arta picturală şi a mozaicului. Ceea ce ştim despre pictura romană are ca bază frescele din Pompei şi Herculanum, protejate ca prin minune de stratul de lavă care a acoperit aceste oraşe cu ocazia erupţiei Vezuviului în 79 e.n. Din cele patru stiluri picturale care s-au succedat de la Sylla până la domnia lui Nero, şi care toate trădează influenţa profundă exercitată de modelele elenistice, ultimul se caracterizează printr-un gust pronunţat pentru decorul teatral şi

baroc, realizat din culori vii, peisaje exotice şi în general reprezentări ale naturii luxuriante, tot atâtea semne care marchează interesul clasei care a inspirat această pictură de reverie şi de evadare, respectiv *nobilitas*.

Declinul acestei categorii sociale antrenându-l şi pe cel al frescii, ştafeta este preluată din a doua jumătate a secolului I, de arta mozaicului: mozaic de paviment cu decor geometric în negru şi alb, integrând apoi siluete umane şi animale stilizate, şi în curând mozaic de perete şi de boltă utilizând policromia. Atunci apar şcoli provinciale ale căror producţii, la început fidel calchiate pe modelelele metropolitane, nu întârzie – ca în Africa şi Galia – să-şi afirme independenţa.

Producţiile arhitecturale manifestă un gust tot mai accentuat pentru colosal. Stau mărturie, la Roma, termele lui Caracalla şi ale lui Diocleţian, bazilica împăratului Maxenţiu, construită între Forum şi Coliseum, iar la Constantinopol şi la Ierusalim primele biserici creştine monumentale şi, de asemenea, noile reşedinţe imperiale. Într-adevăr, începând cu Diocleţian, grijulii să se găsească în apropierea părţilor din *limes*, direct ameninţat de barbari, împăraţii (Augusti şi Cezari) nu mai locuiau în capitală. Ei au ridicat la Trèves, Sirmium, Nicomedia şi Salonic, palate inspirate după cel de pe Palatin. După abdicarea sa, Diocleţian s-a retras la Split.

Statuaria şi arta reliefului continuă să se împartă între cele trei tendinţe care domină producţia sculpturală începând cu „secolul lui August“. Dacă statuaria particulară rămâne tributară grijii de a reproduce realitatea în cele mai mărunte detalii,

arta oficială oscilează, de la o domnie la alta, între reacţia clasicizantă, dorită în secolul al III-lea de Galienus şi în secolul al IV-lea de Constantin – pentru că ea era un mijloc de a-şi lega propria domnie de cea a fondatorului principatului –, şi expresionismul patetic şi „baroc“, care triumfa în cea mai mare parte a perioadei, atât pe basoreliefurile triumfale cât şi pe pereţii sarcofagelor şi ai monumentelor funerare. În domeniul decorului, mozaicul va ocupa un loc privilegiat, folosind policromia pentru a imita marile fresce ale Imperiului timpuriu.

Aceasta este civilizaţia pe care Roma imperială o va lăsa moştenire Europei. O civilizaţie care este în acelaşi timp produsul unei imense moşteniri – greacă, etruscă, italică, orientală, celtică, iudeo-creştină –, pe care romanii au păstrat-o, dar şi al propriului lor geniu. Lor li se datorează faptul de a fi extins aria culturii greco-latine, apoi pe cea a creştinătăţii europene, ideea de Imperiu unificat care va obseda secole de-a rândul lumea medievală şi modernă, concepţia de stat suveran, superior indivizilor şi colectivităţilor care îl compun. Tot lor li se datorează concepţia unui drept scris, desprins de religie şi moderator al relaţiilor între indivizi, ca şi între persoane şi bunuri.

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Rădăcinile Europei
- Lumea greacă și apariția cetății
- Civilizația elenistică
- Italia romană
- Civilizația Europei romane

Volumul 2
De la Imperiul Roman la Europa (secolele V-XIV)

Traducere de Sorina Dănăilă

Ediţie îngrijită, note şi comentarii
de Alexandru-Florin Platon

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

••

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

Paradoxală Europa! Ca entitate, ea nici măcar nu există, în timp ce, pe malurile Mediteranei, înfloreşte civilizaţia greco-latină. Până la sfârşitul antichităţii, însă, această civilizaţie, care va constitui una dintre bazele identităţii europene, nu interferează decât parţial cu spaţiul european. Dacă este greu de datat începutul existenţei propriu-zise a Europei, se poate spune că prăbuşirea Imperiului Roman i-a slujit drept creuzet. Sub loviturile marilor migraţii, numite „invazii barbare“, civilizaţia romană pare să dispară într-o totală regresiune.

Paradoxala Europă, cea care, la acest început de Ev Mediu, se naşte gata împărţită. Încă din epoca romană, această sfâşiere dintre Orient şi Occident se întrezărise, impusă de circumstanţe. Distrugerea, în secolul al V-lea, sub loviturile barbare, a Imperiului Roman de Apus, adânceşte încă şi mai mult prăpastia. Căci trebuie insistat asupra faptului că, în Orient, în schimb, Imperiul Roman va continua încă un mileniu, trecând prin mai multe epoci de aur şi nerenunţând decât târziu şi greu la ambiţiile sale de universalitate. E adevărat că acest Imperiu Roman de Răsărit dobândeşte trăsături care-l îndepărtează tot mai mult de modelul său tradiţional, devenind un imperiu grec, metisat cu influenţe orientale; e un imperiu creştin care se proclamă „ortodox“ şi rupe definitiv, în secolul al XI-lea, punţile sale cu creştinătatea occidentală.

Occidentul, la rândul lui, nu prezintă o unitate politică reală. Unităţii romane, Europa, abia pe cale de a se naşte, îi urmează o adevărată fărâmiţare politică: triburile barbare care invadează Occidentul instaurează aici, în urma unor nesfârşite conflicte, state cu frontiere mult timp schimbătoare. Consecinţa a fost aceea că, la ieşirea dintr-un mileniu de tulburări politice, de războaie neîncetate şi cu nenumărate răbufniri, aici se realizează, în cele din urmă, o anume aşezare a popoarelor. Din acest amestec confuz s-au născut numeroase state care-şi constituie instituţii provenite din zestrea romană.

S-a întâmplat, fără îndoială, la vremea când aceste state de-abia se înfiripau, ca cele mai puternice dintre ele să-şi asume mitul imperial, dar e limpede că acesta este, în contextul dat, un ideal intangibil pentru regii barbari, capabili de a cuceri o parte a Europei, dar nu şi de a o supune, ca Roma altădată, unei legi comune. Dacă încercările lui Carol cel Mare sau ale lui Otto nu sunt fără importanţă, eşecul lor, la puţină vreme după aceasta, dovedeşte, în schimb, limitele tentativei lor; titlul imperial apare, astfel, oarecum derizoriu, mai ales atunci când e purtat de mărunţi prinţi germani sau de către unul sau altul dintre suveranii secolului al XIII-lea, moştenitori ai Imperiului bizantin distrus de cruciaţi.

Paradoxala Europă, cea care vede, începând cu secolul al XII-lea, graiurile „vulgare“ depăşind în importanţă limba comună care este latina, în timp ce partea orientală a continentului continuă să se exprime în greacă. Odată cu avântul limbilor vulgare, Europa îşi desăvârşeşte fărâmiţarea într-un

întreg şir de entităţi, care adaugă noi clivaje celor rezultate deja din împărţirea politică.

Suntem, oare, în această situaţie, îndreptăţiţi să vorbim despre o entitate europeană, atât timp cât nici în plan politic, religios, nici în plan cultural nu există o unitate, iar evoluţia pare să ia calea fărâmiţării şi împrăştierii?

În aceasta constă, de fapt, esenţa însăşi a paradoxului european. Chiar atunci când pare a nu fi nimic altceva decât o suprapunere de unităţi izolate şi diferite unele faţă de celelalte, se vede apărând din miezul însuşi al acestei fărâmiţări o identitate europeană autentică, astfel încât n-ar fi exagerat de a situa naşterea Europei în Evul Mediu.

Din ce este alcătuită această identitate? În primul rând dintr-o moştenire care nu va înceta niciodată să marcheze Europa, aceea a civilizaţiei greco-romane. Din punct de vedere cultural, Europa este fiica gândirii greceşti transmise de romani; descoperirea lui Aristotel de către europeni este, în acest sens, un moment-cheie al gândirii occidentale. Din punct de vedere politic şi juridic, Europa îşi află adânc înfipte principiile de organizare în spaţiul roman. Dincolo de distrugerea entităţii romane în Occident, marile monarhii occidentale se formează în jurul noţiunii de stat, afirmată de legişti[99], în timp ce, în Orient, modelul vine dinspre acel lăstar al Romei care este Imperiul bizantin. În sfârşit şi, poate, lucru esenţial, amintirea unităţii romane îi bântuie pe suveranii europeni, iar tentativele imperiale rezultate sunt menite a sublinia persistenţa vie a principiului unitar al Imperiului în conştiinţa europeană. Să spunem, simplificând, că această Europă în curs de facere s-a gândit

întotdeauna pe sine ca pe o unitate urmând modelul roman şi că pluralitatea statelor a putut fi concepută ca un stadiu tranzitoriu pe care restabilirea Imperiului ar fi reuşit să-l depăşească. Nu era, desigur, decât un mit, dar a cărui forţă constituie o puternică motivare pentru suverani.

Pe lângă moştenirea antică, identitatea europeană a Evului Mediu prezintă şi o coordonată care transcende frontierele statale pe cale de a se crea şi anume aceea a religiei creştine. Înlocuirea, în Occident, a Imperiului dispărut de către Biserica înţeleasă ca principiu organizator al societăţii, convertirea populaţiilor barbare la creştinism, puterea funciară şi politică a mănăstirilor şi episcopilor fac din Biserică nu numai liantul spiritual al popoarelor şi statelor, dar şi un actor important în luptele temporale[100] care le învrăjbesc. Implicându-se în acest joc, Biserica îşi uită, uneori, misiunea principală, aceea de a împărţi mesajul evanghelic şi de a-i ajuta pe oameni în găsirea mântuirii lor. De aici decurg multiple şi repetate încercări de reformă, atât ale papalităţii, cât şi ale ordinelor monastice, care încearcă să readucă Biserica sau ereziile care, periodic, o sfâşie, pe calea menirii lor adevărate.

În ciuda slăbiciunilor sale, însă, Biserica nu este oare, în acelaşi timp şi încă de la căderea Imperiului Roman, acel element de unitate la care visează Europa mai mult sau mai puţin conştient şi care, dincolo de dispersiunea politică, ar putea asigura unitatea comunităţii creştine? Încercările, niciodată cu adevărat abandonate, de reinstaurare a unităţii creştine după secolul al XI-lea, proiectul teocratic din secolul al XII-lea aparţinând papalităţii şi

constând în a-i supune pe suveranii Romei, traduc, fiecare în felul său, această dimensiune creştină a identităţii europene.

Ar mai trebui adăugate, în sfârşit, elementele mai mult sau mai puţin vizibile ale acestei identităţi pe care-o constituie asemănarea evoluţiilor şi înmulţirea schimburilor transnaţionale. În privinţa primului aspect, lăsând la o parte variaţiile de detaliu, istoricii nu pot fi decât frapaţi de faptul că Europa, în diversele sale componente, cunoaşte, în Evul Mediu, fenomene identice, care depăşesc frontierele statelor în formare: invazii barbare, restrângerea, apoi expansiunea schimburilor, în funcţie de fluctuaţiile politicii, o viaţă economică puternic axată pe celula de autosubzistenţă senioralã, intense defrişări, feudalitate, rol al Bisericii... În toate aceste privinţe, există o entitate europeană a cărei existenţă pare să scape, în mare măsură, de sub controlul voinţei deliberate a oamenilor şi care răspunde unor mişcări de fond ale istoriei.

Atenţia acordată exclusiv fenomenelor politice nu trebuie, însă, să lase în umbră faptul că există, în privinţa cel puţin a anumitor elemente ale societăţii medievale, o realitate trăită a Europei, care-i depăşeşte frontierele. Nu se întrevede, deja, o Europă a neguţătorilor şi bancherilor, activă mai ales în porturi şi bâlciuri, o Europă a mănăstirilor şi ordinelor religioase, o Europă a universitarilor şi savanţilor care dezbat raporturile dintre credinţă şi raţiune, o Europă chiar a pelerinilor în veşnică mişcare?

Fărâmiţarea politică nu trebuie, aşadar, să inducă în eroare. Dincolo de clivaje, războaie, sfâşieri,

Europa s-a născut, în anii aceştia de diviziune, ca o unitate prezentă în conştiinţe sub forma unei identităţi cu conţinut complex, dar profund înrădăcinat, sub forma unor reţele în care se integrează elementele dinamice ale societăţii medievale. Sub această formă dialectică a aparentei împrăştieri şi a sentimentului permanent al unei unităţi subiacente, istoria Europei îşi continuă drumul.

Capitolul 1
MIGRAŢIILE ŞI REGATELE BARBARE ÎN OCCIDENT (SECOLELE V-VIII)

■ Înghesuiţi la frontierele Imperiului Roman, barbarii formează două grupuri foarte diferite: populaţiile germanice venite din Scandinavia care ocupă partea centrală a Europei pe de-o parte; nomazii răsăriţi din stepele Asiei Centrale, care se stabilesc în estul continentului, pe de alta. Începând cu secolul V, presiunea acestora din urmă declanşează invaziile germanice, care vor distruge Imperiul de Apus, în 476.

■ Pe ruinele Imperiului se înfiripă regate barbare (regatul ostrogot al lui Teodoric în Italia, regatul franc al lui Clovis în Galia...). După moartea lui Clovis, împărţirea regatului său duce la naşterea mai multor principate rivale, în timp ce adevărata putere este deţinută de cei mai puternici aristocraţi, majordomii, mai cu seamă de moştenitorii lui Pepin de Landen, care formează dinastia Pepinidă.

■ În secolele al VI-lea şi al VII-lea, noi valuri de popoare năvălesc asupra Europei:

longobarzii în Italia, avarii şi bulgarii în câmpia Dunării[101], musulmanii arabi şi berberi care, după ce cuceresc Spania, pătrund în Galia şi fac incursiuni maritime pe coastele Mediteranei occidentale. Aceste invazii perturbă comerţul şi aduc cu ele declinul oraşelor. Instituţiile romane concepute conform ideii de stat se şterg, treptat, în folosul unei regalităţi ereditare, care devine, de acum încolo, proprietatea personală a suveranului.

■ În această epocă tulbure, Biserica se substituie statului în declin, în timp ce episcopii devin adevăraţii conducători ai comunităţilor. Regii îi cultivă, dar ei sunt cei care-i numesc, desemnându-şi fidelii supuşi pentru aceste posturi profitabile. De aici rezultă şi un declin temporar al credinţei reîmprospătate de monahismul răspândit în Occident de călugărul irlandez Sf. Colomban şi, mai ales, de Benedict din Nursia, autor al unei Reguli pe care papa Grigore cel Mare, evanghelizator al barbarilor, o supune întregului Occident. Cât despre cultura greco-latină, aceasta se menţine în Italia prin intermediul literaţilor laici precum Boetius şi Cassiodorus. În rest, tot Biserica este cea care salvează vestigiile, mănăstirile devenind, astfel, locuri de predilecţie ale ştiinţei şi păstrătoarele artei şi gândirii.

Istoricii de expresie franceză au folosit, în mod tradiţional, termenul de „mari invazii“ pentru a

desemna mişcările de populaţii numite „barbare“, care, în secolul al V-lea al e.n., au înlocuit dominaţia romană în partea occidentală a Europei şi a bazinului mediteraneean. Imitându-i pe istoricii de expresie germană, astăzi se tinde, din ce în ce mai mult, către abandonarea acestei sintagme şi folosirea, în schimb, a celei de „migraţie a popoarelor“. Aceste migraţii – a căror principală importanţă constă mai ales în faptul că ele au coincis cu decăderea Imperiului Roman – nu reprezintă decât un moment privilegiat în imensa mişcare migratoare, orientată dinspre est spre vest şi de la nord la sud, care a afectat Europa începând cu secolul al II-lea î.e.n. şi până în secolul al XIII-lea e.n.

Primul val (secolele IV-V)

Grecii, apoi romanii, desemnau prin *barbari* toate populaţiile străine civilizaţiei lor. Utilizat de către istoricii contemporani, termenul nu mai foloseşte decât pentru a ascunde o profundă ignoranţă asupra populaţiilor trăind dincolo de *limes*, de frontierele Imperiului Roman: oameni ai stepei sau ai pădurilor, organizaţi în triburi sau confederaţii instabile. Două grupuri principale îşi împart teritoriile Europei nesupuse dominaţiei romane, două grupuri foarte diferite prin modul lor de viaţă şi prin cultura lor: grupul populaţiilor germanice şi cel al nomazilor veniţi din stepele Asiei Centrale, care ocupă partea de răsărit a continentului.

Populaţiile germanice de nord-est veneau, se pare, din Scandinavia meridională. Mult timp opriţi în drumul lor de către celţi, ei trec, mai întâi, pe malul sudic al Mării Baltice şi pot fi văzuţi, de-a lungul secolelor I şi II ale e. n., stabilindu-se între Vistula şi Oder, ca populaţii organizate în puternice confederaţii, care se deosebesc, după câte se pare, prin caracteristicile lor etnice, prin limba şi felul lor de a trăi: e vorba de goţi, păstori nomazi din stepă, apoi de burgunzi, vandali etc.

Printr-o lentă deplasare către sud, ei ajung în câmpia Dunării[102], unde intră în contact cu alte popoare, de rasă albă şi de cultură indo-europeană, ca şi ei: sarmaţii şi alanii. De la aceştia învaţă cum să folosească scara de la şa, platoşa prevăzută cu plăci de metal şi lancea în lupta călare. În acelaşi timp, între Elba şi Rin, se stabilesc popoarele

germanice de ramură occidentală: frizii pe malul Mării Nordului şi suevii de-a lungul Elbei. Cei mai puternici dintre ei formează trei confederaţii de populaţii: la nord, între Elba şi Weser – saxonii; în centru – francii, masaţi pe malurile Rinului; în sud – alamanii, în regiunea Rinului superior şi a afluenţilor săi. Presiunea exercitată de către aceste populaţii asupra frontierelor Rinului este permanentă încă din vremea domniei lui Augustus. E adevărat că, uneori, bariera cedează. Astfel, în 258, o parte din alamani trec Rinul şi reuşesc să ocupe Raetia, în timp ce francii invadează Galia şi nu pot fi respinşi decât cu preţul sfâşierii unităţii romane şi cel al formării unui efemer „Imperiu al Galiei“.

Popoarele germanice stabilite în apropierea Mării Negre şi a gurilor Dunării constituie, pe de altă parte, în jurul anului 250, un vast imperiu foarte puţin organizat însă: imperiul goţilor. Puternici graţie cavaleriei lor grele, ei pornesc la cucerirea teritoriului roman. În 250, în apropierea gurilor Dunării, împăratul Decius moare împotrivindu-li-se şi, astfel, drumul Balcanilor le este deschis fără ca Valerian să se mai poată opune înaintării lor. Ei formează, însă, deja, două entităţi politice diferite: ostrogoţii, instalaţi în nordul Crimeii, şi vizigoţii, care ocupă teritoriile dintre Nistru şi Dunăre.

În secolul al IV-lea, episcopul Ulfila începe evanghelizarea goţilor, creând, pentru predicile sale, o limbă gotică literară, de care s-a servit şi pentru a traduce Noul Testament. Ulfila era, însă, discipolul lui Arius într-o aşa mare măsură, încât, atunci când goţii se convertiră în masă la creştinism, ei au optat pentru arianism, eveniment

încărcat de profunde consecinţe pentru viitoarele relaţii dintre romani şi barbari.

Al doilea grup de barbari sunt cei ce provin, de astă dată, din Asia Centrală. Între 374-375, echilibrul precar care se instalase la hotarele Imperiului se destramă subit din cauza năvălirii hunilor în Ucraina orientală, unde distrug regatul got al lui Ermanaric. De aici, ei pătrund în câmpia ungară unde se înstăpânesc pentru a purcede la raiduri de cucerire în teritoriul roman. Hunii, care vorbesc, după toate aparenţele, o limbă turcă, sunt călăreţi nomazi originari din stepele Asiei Centrale şi reputaţia de sălbăticie de care se bucură (ei deformează, de exemplu, craniul copiilor lor şi îşi omoară bătrânii), nu întârzie să semene spaima printre celelalte populaţii barbare. După 425, ei formează în jurul Dunării de mijloc un Imperiu semănând deja cu un incipient stat ce va trece sub dominaţia sa un considerabil număr de populaţii germanice.

Din 434 până în 453, imperiul hun este condus de Attila, personaj mult mai inteligent şi mai puţin dezlănţuit în sălbăticiile sale decât ni-l prezintă vulgata istorică tradiţională. Până în 450, Attila îşi intensifică atacurile în teritoriile Imperiului de Răsărit, distrugând oraşe din Balcani, pustiind aşezări întregi şi adunând nenumărate prăzi. După care, neputând ajunge la Constantinopol, se aruncă asupra Occidentului, traversează Rinul în apropiere de Mainz, distruge Galia, dar eşuează la porţile Orléansului, fiind înfrânt la Câmpiile Catalaunice în Champagne (iunie 451) de o armată compusă din romani şi barbari federaţi, comandată de „şeful miliţiei“ romane, Aetius. În anul următor, un nou

raid devastator în câmpia Padului se sfârşeşte prin întâlnirea, pe malul râului Mincio, a regelui hunilor şi a papei Leon cel Mare. Întors în Panonia, Attila moare, la scurtă vreme după aceea. Imperiul său se destramă de îndată, victimă a rivalităţilor dintre fiii săi şi a revoltei populaţiilor satelite germanice. În câtcva decenii, hunii dispar, aşadar, din istorie, dar nu şi din memoria europenilor, care vor continua timp de secole să evoce cu spaimă amintirea „biciului lui Dumnezeu“ şi a hoardelor sale sângeroase (cuvântul *hun* a dat, mai târziu, numele ungurilor, dar şi substantivul „căpcăun“[103]). În tot acest timp, o altă populaţie de călăreţi, iranieni veniţi din Caucaz şi pe care romanii i-au botezat alani, traversează Rinul (către 406), devastând Galia (unde Aetius i-a folosit drept mercenari împotriva hunilor), înainte de a păşi în Spania, apoi în Africa, unde va dispărea printre vandali.

Înaintarea hunilor către vest şi sud a declanşat mecanismul marilor migraţii germanice. Terorizaţi de reputaţia care le-o ia înainte, fără încetare hărţuiţi din spate, mereu în căutare de noi pământuri unde să se fixeze, barbarii trec dincolo de *limes* şi se instalează pe teritoriul Imperiului, obţinând foarte adesea, din partea autorităţilor imperiale sau a reprezentanţilor lor locali, un tratat de alianţă (*foedus*), care le confirmă instalarea, le cedează o parte din pământuri şi le recunoaşte obiceiurile în schimbul participării la apărarea comună.

Primii care fug din faţa ofensivei hunilor sunt vizigoţii de la Dunăre. Traversând fluviul, ei obţin de la romani dreptul de a se stabili în Tracia, dar, după mai multe revolte împotriva gazdelor lor, după

ce ameninţaseră temporar Constantinopolul, ei se deplasează către vest şi ocupă Iliria. Acolo, în anul 400, regele Alaric îşi ridică o armată şi pătrunde pentru prima dată în Italia de Nord. La început nu sunt decât scurte incursiuni: armata lui Alaric răsare din senin pe malurile nordice ale Adriaticei, jefuieşte câteva oraşe, apoi se retrage la bazele sale ilire. Încetul cu încetul, însă, în timp ce puterea imperială dă dovadă de neputinţă, instalarea vizigoţilor se permanentizează. Vandalul Stilicon, pe care Teodosius îl aşezase alături de succesorul său Honorius, pentru a apăra astfel Occidentul, reuşeşte să stăvilească pentru o vreme valul barbar. Dar, după ce Honorius îl asasinează în 408, nimic nu se mai poate opune înaintării către Roma a armatelor vizigote.

Trei ani la rând, în timpul verii, Alaric asediază capitala Imperiului. În cele din urmă, în 410, reuşeşte s-o supună prădând-o, fără a o distruge sau a masacra populaţia. Traumatismul moral al locuitorilor Romei este, însă, acelaşi. Sperând să devină stăpân al grânarelor Romei – Sicilia şi Africa –, el va coborî apoi spre sud, în Calabria, unde îşi va găsi, curând după aceea, şi moartea.

Cumnatul şi succesorul său, Ataulf, renunţă repede la proiectul expediţiei maritime al lui Alaric. Căsătorit cu sora lui Honorius (Galla Placidia), care i-a cumpărat, astfel, plecarea, acesta va părăsi Italia, traversează sudul Galiei, trece prin Catalonia, instalându-se, în sfârşit, la Toulouse, oraş ce devine capitala primului regat germanic implantat în pământ roman şi care va cuprinde, în scurt timp, Aquitania şi cea mai mare parte a Peninsulei Iberice. În 416, succcesorul său, Wallia,

inaugurează cu Roma un nou tip de tratat, care atestă coexistenţa pe acelaşi teritoriu a autorităţii teoretice a împăratului şi a celei practice, reale a regelui barbar. Până la începutul secolului următor, regii vizigoţi guvernează, astfel, de la Toulouse, cu ajutorul senatorilor romani aliaţi, un vast teritoriu, înzestrat deja cu adevărate entităţi statale.

Marea răsturnare intervine între 405-406 când, împinse de huni, alte populaţii germanice năvălesc asupra Galiei. E adevărat că, pentru început, aceste „mari invazii“ nu şi-au marcat excesiv contemporanii. Triburile barbare erau puţin numeroase, iar locuitorii Imperiului erau obişnuiţi să le vadă aşezate ca federaţii, dincoace de *limes*. Armata romană ea însăşi era masiv formată din barbari şi comandată de generali aparţinând aceloraşi triburi ca şi năvălitorii. Printre aceştia din urmă, în sfârşit, erau mulţi cei care, de multă vreme, trăiau în contact direct cu lumea romană.

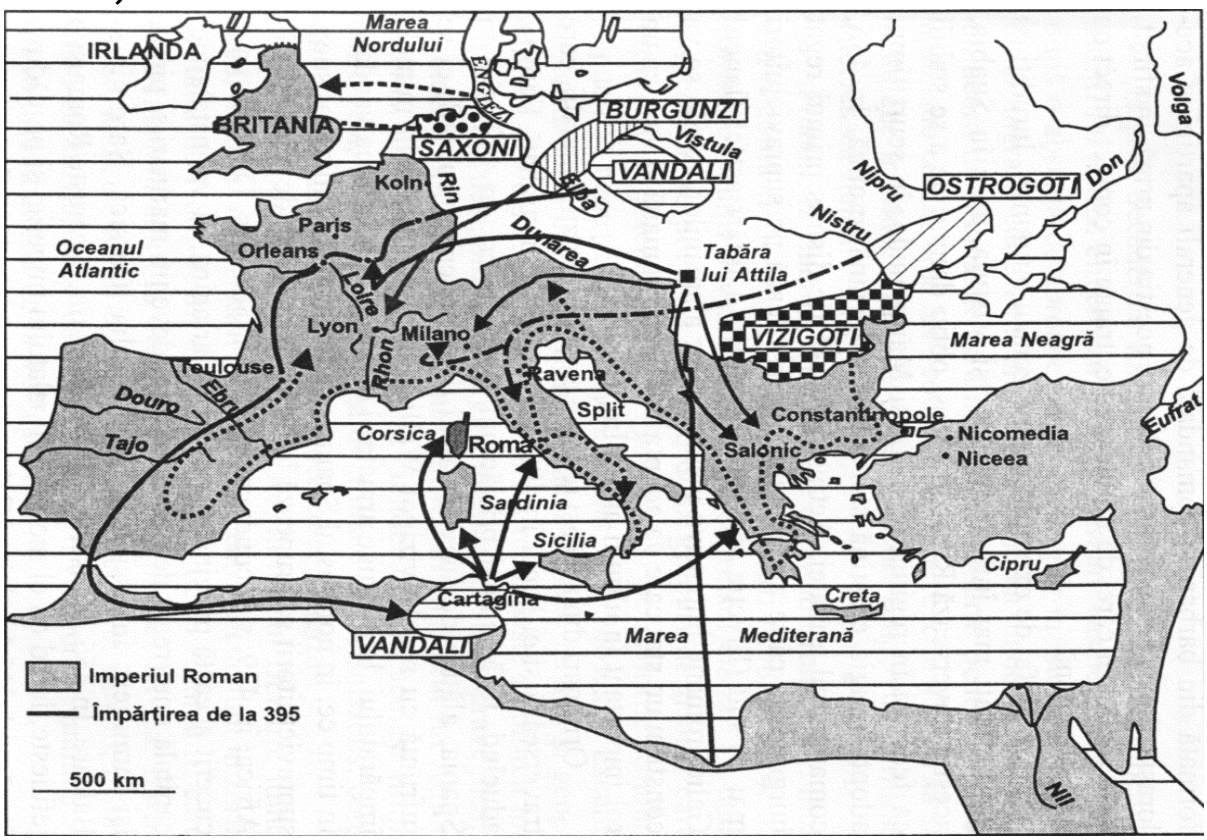

Un astfel de exemplu îl reprezentau burgunzii. Înrudiţi cu goţii, fixaţi mai întâi între Oder şi Vistula, apoi în Suabia, aceştia traversează Rinul în 406 şi obţin dreptul de a se stabili ca federaţi în regiunea Speier şi Mainz unde, în scurt timp, adoptă religia creştină sub forma sa ariană, eretică. În 436, comandantul armatei, Aetius, pune să fie distrus primul regat burgund de către aliaţii huni şi-i instalează pe supravieţuitori mai în sud (Elveţia şi Savoia), pentru a întări astfel flancul Galiei romane împotriva incursiunilor alamanilor. Acolo se va constitui un stat care va adopta civilizaţia romană şi va juca un rol important în ultimii ani ai Imperiului.

Originari din aceeaşi regiune ca şi burgunzii, vandalii, care traversează şi ei Rinul în 406, nu fac decât să străbată Europa, aducând, însă, numai prădăciuni şi distrugeri. În 409, sunt în Spania, alături de suevi şi alani. Dar, începând cu 418, ei se înfruntă cu regele vizigot Wallia, care, acţionând în numele împăratului, le distruge armata şi o parte din populaţia vandală. În timp ce, în nord-estul Spaniei, se formează un mie stat suev, supravieţuitorii se grupează în jurul Cartaginei, de unde trec în Africa, în 429, sub conducerea regelui Genseric. După ce va fi cucerit această provincie şi ocupat Cartagina, el va instala aici capitala unui regat de unde vandalii, deveniţi marinari şi piraţi, îşi înmulţesc incursiunile către Sicilia, Corsica, Sardinia şi Baleare. În 455, Genseric debarcă la Ostia, cucereşte Roma şi o jefuieşte, luând cu el mobilierul palatului imperial şi pe văduva împăratului Valentinian III, împreună cu cele două

fiice ale sale. Până la moartea lui Genseric, în 477, jafurile vor continua şi se vor extinde şi în Egipt, Iliria şi Grecia.

Al doilea val şi sfârşitul Imperiului de Apus (476)

Rapida decădere a Imperiului hun, care urmează imediat morţii lui Attila, eliberează triburile barbare vasale. Ostrogoţii, după o absenţă de aproape un secol, reapar în istorie. Reluându-şi migraţia către vest, ei ajung în Panonia, unde vor încheia un acord de vecinătate cu Imperiul de Răsărit, pentru ca, mai apoi, sub conducerea lui Teodoric, devenit rege în 473, ei să se instaleze în Macedonia, de unde, în scurt timp, vor porni să cucerească Italia.

Francii, la rândul lor, erau bine cunoscuţi romanilor, încă din secolul al III-lea, când, în două rânduri (258 şi 276), au condus expediţii devastatoare pe tot cuprinsul Galiei. La data respectivă, se pot deja distinge două grupuri de triburi care urmau să se fixeze în Belgia (salienii) şi pe malurile Rinului (ripuarii)[104], pentru a înainta, apoi, treptat, către Mosela şi Escaut. Ei furnizează, în acelaşi timp, armatei romane întăriri şi generali. În 410 chiar, împăratul Honorius recunoaşte stabilirea lor ca federaţi, deşi, până în 480, cu aproximaţie, sunt supravegheaţi şi blocaţi în înaintarea lor, mai întâi de învingătorul lui Attila, Aetius, apoi de regele burgund Gondebaud; în acelaşi timp, către vest, ei se lovesc de regatul „roman“ de la Soissons, condus de Aegidius şi, apoi, de fiul acestuia, Syagrius.

Alte populaţii apar, la rândul lor, în nordul Dunării, luând locul hunilor: rugii, skirii şi herulii, ale căror incursiuni în Iliria şi Italia de Nord devin

din ce în ce mai dese. Alamanii, care participaseră activ la ofensivele din secolul al III-lea, fixându-se, apoi, pe malul drept al Rinului, trec şi ei fluviul, instalându-se în Alsacia şi Palatinat: francii îi vor opri în înaintarea lor în urma bătăliei de la Tolbiac, în 495.

Insulele britanice nu sunt nici ele scutite de migraţiile şi incursiunile care afectează, la acel moment, întregul Imperiu de Apus. Ţinuturile sunt mai întâi pustiite de picţii din Scoţia, anunţând sosirea triburilor germanice venite din regiunea situată la gurile Rinului şi în sudul Iutlandei. Anglii, saxonii şi iuţii pătrund în Britania (devenită Anglia) şi nu întâmpină nicio greutate în a-şi impune dominaţia asupra mărunţilor regi celţi şi asupra a ceea ce mai rămăsese din autoritatea romană, ocupând mai întâi zonele de coastă, înaintând apoi către interior şi constituindu-se, în cele din urmă, la sfârşitul secolului al V-lea, în mici regate independente.

În tot acest timp, Imperiul de Apus a încetat, oficial, să mai existe. În cursul secolului al V-lea, împăraţii se succed vertiginos, puterea aparţinând în fond generalilor barbari, care comandă armata Italiei. Lui Ricimer (456-472), fiul unui suev şi al unei vizigote, îi urmează skirul Odoacru care, pentru a-şi întări puterea, a distribuit soldaţilor săi o treime din pământurile Italiei. El este cel care, după ce a cucerit Ravenna, îl depune, în 476, pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Occidentului. La Constantinopol, împăratul Răsăritului, Zenon, el însuşi nesigur de tronul său şi incapabil de a ţine piept planurilor lui Odoacru, nu poate decât să accepte situaţia ca pe un fapt

împlinit[105].

Instalarea regatelor barbare

Ultimele decenii ale secolului al V-lea şi începutul secolului următor asistă la constituirea, pe ruinele Imperiului Roman de Apus, a regatelor barbare, care se molipsesc încetul cu încetul de civilizaţia învinşilor: cele două mai importante sunt regatul ostrogot al lui Teodoric şi regatul franc al lui Clovis. Şi unul şi celălat, însă, vor cunoaşte o existenţă efemeră.

Mult timp vasali ai hunilor, ostrogoţii, am arătat-o deja, şi-au redobândit independenţa la moartea lui Attila. În 489, şeful lor, Teodoric – crescut la Constantinopol în cultura greco-latină – îi propune lui Zenon să-l alunge din Italia pe uzurpatorul Odoacru. Împăratul acceptând[106], Teodoric năvăleşte în peninsulă, îl zdrobeşte pe Odoacru în apropierea Veronei, îl asediază în Ravenna şi, în cele din urmă, pune să fie asasinat, în 493.

Stăpân al Italiei, Teodoric se străduie să păstreze aparenţele supunerii sale faţă de Imperiul de Răsărit. Întru aceasta, întreţine cu împăratul o corespondenţă respectuoasă, bate monedă de aur cu efigia acestuia, respectă privilegiile senatorilor, hrăneşte şi amuză poporul roman, ba chiar restaurează unele monumente ale Oraşului Etern. De asemenea, el păstrează administraţia imperială, legile şi tribunalele de la Roma, împarte sarcini magistraţilor. La Ravenna, el organizează o curte după modelul celei de la Constantinopol şi favorizează împrospătarea civilizaţiei latine, reprezentată de filozoful Boethius şi de poetul

Cassiodorus. Poziţia sa în Occidentul barbar este, astfel, foarte puternică: el apare, într-adevăr, ca urmaş al Augustilor în această parte a ex-Imperiului roman şi, cu acest titlu, el devine un adevărat protector al regilor germanici, toţi arieni ca şi el, cu excepţia principilor franci. La începutul secolului al VI-lea, el ţine sub control înaintarea francilor în Provenţa, domină regiunea situată între Durance şi Drôme şi impune un autentic protectorat asupra regatului vizigot din Spania. Stăpân şi al Dalmaţiei, Panoniei, în Raetia şi Noricum, nu-i mai rămâne decât să cucerească Galia pentru a putea, în sfârşit, pretinde reinstaurarea tronului imperial de Apus.

În cea mai mare parte a domniei sale, Teodoric nu a manifestat un arianism foarte militant. Tolerant în privinţa catolicilor[107], îi lasă să-şi practice cultul în biserici, sub oblăduirea episcopilor lor. Dar neînţelegerea religioasă dintre majoritatea italienilor rămaşi credincioşi ortodoxiei şi Papei şi o minoritate ostrogotă ariană, în cele din urmă, i-a subminat regimul. Într-adevăr, în 523, împăratul de Răsărit, Iustin, şi Papa încep lupta împotriva ereziei ariene. Teodoric ripostează de-ndată şi nu întârzie să cadă pradă unui adevărat delir al persecuţiei. Denunţând intrigile de la Constantinopol, el închide nenumărate biserici catolice, îl trimite să moară în închisoare pe Papa Ioan I, îi persecută pe reprezentanţii clase senatoriale şi-i execută pe doi dintre cei mai vestiţi reprezentanţi ai săi: Symmachus şi propriul său prieten, Boethius. La moartea sa, în 526, el lasă o moştenire încurcată şi o situaţie de care va profita împăratul bizantin[108] Iustinian în întreprinderea sa de a recuceri Italia.

În timpul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al

V-lea, Clovis, un şef franc salian, fiu al regelui Childeric din Tournai, hotărăşte să pună sub autoritatea sa triburile france stabilite la nord de Loara. După ce îl va fi învins, la Soissons, pe generalul galo-roman Syagrius, el porneşte expediţii războinice împotriva burgunzilor, alamanilor, vizigoţilor, zdrobiţi la Vouillé în 507, înstăpânindu-se astfel asupra celei mai mari părţi a Galiei şi a teritoriilor situate la vest şi est de Rin.

Cu prilejul unui astfel de război, Clovis, care s-a căsătorit cu o prinţesă burgundă catolică, se va converti el însuşi la catolicism[109], primind botezul Domnului la Reims, din mâinile Sf. Remi. Acesta a fost un eveniment de prim ordin şi cu lungă bătaie politică, căci şeful francilor a înţeles cât de mult interes reprezintă pentru dânsul apropierea de episcopii galo-romani. Faptul că francii au îmbrăţişat cu toţii religia suveranului lor a făcut ca acesta să dispună de apărători puternici împotriva dominaţiei altor regi germanici, toţi de credinţă ariană. Asigurat şi în privinţa clerului catolic, Clovis poate de-acum înainte conta şi pe sprijinul aristocraţiei galo-romane şi al împăratului din Răsărit, care vede în franci potenţiali adversari ai lui Teodoric. Împăratul, de altfel, îi va trimite lui Clovis o diplomă de consul, însoţită de toga purpurie.

Stăpân al Galiei până în Pirinei, cu excepţia Bretaniei, Septimaniei (actualul Languedoc) şi a regiunii guvernate de burgunzi, Clovis îşi fixează capitala la Paris. Ajutată şi de legăturile religioase, unirea francilor şi a romanilor pare a fi fost aici mult mai rapid realizată decât în alte regate barbare. Regele franc preia el însuşi administraţia

romană, restaurată de Syagrius, păstrează moneda cu efigia împăratului bizantin şi acordă o mare importanţă scribilor şi tribunalelor romane. Vechile obiceiuri germanice sunt, de acum înainte, păstrate în scris.

Regatul lui Clovis rămâne, cu toate acestea, unul barbar, cu o viaţă politică fundamentată pe puterea absolută a regelui – şef militar – şi cu un destin depinzând în întregime de buna sa voinţă. Astfel, atunci când Clovis moare, în 511, împărţirea a ceea ce el însuşi considera un bun personal se face, conform cutumelor germanice, între cei patru fii ai săi: Thierry, Clodomir, Childebert şi Clothar (sau Lothar). Unitatea nu subzistă decât în denumirea acestui conglomerat: *Regnum Francorum*, regat al Francilor.

Cel mai mare dintre fraţi, Thierry, primeşte partea orientală a pământurilor france, a cărei capitală este stabilită fie la Reims, fie la Metz, în bazinele Rinului şi Mainului. Clodomir, rege al Orléansului, controlează zona cuprinsă între Loara şi Garonna. În ceea ce-l priveşte pe Childebert, instalat la Paris, el domină valea Senei şi Normandia. Iar în sfârşit, Clothar domneşte de la Soissons peste un teritoriu care corespunde nordului provinciei belgiene. Istoria mult prea complicată a acestor patru regate, până la unificarea lor de către Clothar I în 588, coincide, însă, cu o creştere teritorială a „regatului francilor“. Descendenţii lui Clovis, care spun că se trag dintr-un strămoş legendar Meroveu (de unde numele dinastiei Merovingiene), anexează ţinutul burgunzilor, îşi extind protectoratul asupra Turingiei, Saxoniei şi Bavariei şi pornesc, simultan cu recuceririle bizantine, expediţii fructuoase către

Veneţia şi Italia de Sud.

După înfrângerea lor şi după moartea, la Vouillé, a regelui lor, Alaric al II-lea, vizigoţii învinşi de franci sunt nevoiţi să se retragă către Spania şi să-şi fixeze capitala la Barcelona, apoi la Toledo. Supuşi, mai întâi, ostrogoţilor de la Ravenna, apoi independenţi, suveranii vizigoţi îşi dezvoltă o civilizaţie strălucitoare, dar trebuie, în acelaşi timp, să înfrunte numeroase probleme interne şi externe: lupte împotriva suevilor, bascilor nesupuşi, bizantinilor chemaţi în peninsulă cu prilejul unei neînţelegeri în privinţa unei succesiuni; opoziţia religioasă între vizigoţii arieni şi hispano-romanii catolici, până la convertirea regelui Reccared (586) la ortodoxia romană; rezistenţa şefilor fostei aristocraţii şi nesupunerea ducilor vizigoţi. Slăbit de neînţelegerile între clanurile aristocratice rivale, regatul vizigot nu va mai putea rezista, la începutul secolului VII, invaziei musulmanilor veniţi din Maroc.

Merovingieni şi Pepinizi

După moartea lui Clothar (563), moarte care restabilise temporar unitatea stăpânirii france (*Regnum Francorum*), trei regate s-au constituit în mod durabil: Austrasia, la est de fluviile Somme şi Meuse, Neustria, între Somme şi Loira, şi Burgundia, înglobând regiunea Saône şi Ron, alături de Elveţia şi Alpii Occidentali. Aquitania, în sud, rămasă în afara acestor împărţiri şi guvernată de duci disidenţi, era mai ales un teritoriu deschis atacurilor de jaf întreprinse de regii barbari.

În aceste diferite regate, timp de două secole, vor domni suverani degeneraţi, vărsători de sânge şi, cel mai adesea, incapabili; ei înmulţesc războaiele fratricide şi asasinatele sălbatice (acela, de exemplu, al reginei Brunhilda, pe care rivala sa Fredegonda a legat-o de coada unui cal). Fac excepţie de la această galerie de portrete sinistre Gontran, rege al Burgundiei din 561 până în 593, cel ce-i învinge pe longobarzi, vizigoţi şi basci, şi, mai ales, Dagobert, care din 620 până în 639, reuneşte sub autoritatea sa cele trei regate france şi le guvernează, pare-se, cu înţelepciune (cel puţin după spusele legendei născute în mănăstirea Saint Denis, al cărei binefăcător a fost), ajutat şi de consilierul său Eloi, episcop de Soissons.

În timpul acestor nesfârşite conflicte între fraţi duşmani şi alţi rivali încoronaţi, suveranii fiecărui regat s-au străduit, pentru a-şi învinge adversarii, să le ademenească fidelii, stimulând, în acelaşi timp credinţa propriilor lor războinici. Au înmulţit, întru

aceasta, donaţiile de pământuri şi s-au ruinat în favoarea aristocraţiei, a cărei putere creştea mereu şi care, în schimbul protecţiei sale, punea sub directa sa stăpânire pe toţi cei care se „recomandau“ seniorului, obţinând de la acesta hrană, haine sau pământ[110]. Între clanurile aristocratice care s-au format atunci, se purtau războaie nesfârşite, care slăbeau încă şi mai mult puterea monarhilor.

În aceste condiţii, regatele france pot cu greu face faţă duşmanilor lor exteriori. La sfârşitul secolului al VI-lea, Aquitania este pierdută: o parte este ocupată de basci, cealaltă este alipită regiunii tulusane şi Septimaniei, sub autoritatea ducilor franci independenţi. Armorica este pustiită de populaţiile celte care fuseseră izgonite din Anglia de către anglo-saxoni: ei sunt bretoni şi vor da ţării numele lor. La începutul secolului al VIII-lea, teritoriile merovingiene se găsesc astfel reduse la regiunile situate între Rin şi Loara.

Ascensiunea în forţă a aristocraţiei france este dublată de aceea a majordomilor, mari seniori care, în calitatea lor de şefi ai administraţiei, deţin, de fapt, în fiecare regat adevărata putere. Cei mai de temut sunt Pepinizii, cei care-şi trag numele de la strămoşul lor Pepin de Landen, care, încă din vremea lui Clothar II şi a fiului său Dagobert, ocupă, timp de douăzeci de ani, dregătoria palatului austrasian. Puterea Pepinizilor stă în imensitatea şi bogăţia domeniilor lor dintre Rin şi Meuse (în actualul Brabant), care le permite să întreţină războinici numeroşi şi fideli. O primă tentativă de a-i uzurpa pe merovingieni eşuează în 656, dar, începând cu 680, Pepin, zis de Heristal, ia cu asalt

puterea. Învingător al majordomului Neustriei la Tertry (aproape de Laon), el lasă, la moartea sa (714), cele trei dregătorii: ale Austrasiei, Neustriei şi Burgundiei, fiului său natural, Charles, supranumit Martel, a cărui victorie asupra arabilor la Poitiers îl va transforma, în ochii contemporanilor săi, în apărătorul creştinătăţii împotriva Islamului. Învingător al aristocraţiei neustriene revoltate, stăpân al Aquitaniei şi deţinător al puterii de fapt în cele trei regate france, Carol Martel moare în 741, după ce va fi deschis calea unei schimbări de dinastie ce se va realiza sub semnul lui Pepin cel Scurt.

Cel de-al treilea val de migratori (secolele VI-VII)

Instalarea regatelor gotice şi france în Europa de Vest este concomitentă cu cel de-al treilea val de năvălitori. Este vorba, mai întâi, de longobarzi, care, veniţi din Panonia, forţează, în 568, întăririle romane de la Friuli şi năvălesc în Veneţia sub conducerea regelui lor, Alboin. Originari şi ei, probabil, din Scandinavia, au apărut încă din secolul I pe cursul inferior al Elbei, apoi, în secolul următor, pe cel al Dunării de mijloc, după care nu s-a mai auzit vorbindu-se de ei timp de 300 de ani. În momentul în care Imperiul de Apus dispare, ei ocupă Panonia, unde, deveniţi călăreţi seminomazi şi adoptând creştinismul arian, îi slujesc pe bizantini în tentativa lor de recucerire a Italiei. Ei descoperă aici bogăţia şi slăbiciunea unei ţări pe care declinul puterii ostrogoţilor pare să o ofere celor mai îndrăzneţi.

Suferind ei înşişi presiunile unui alt popor al stepei, avarii, longobarzii le vor ceda locul în Panonia, pentru a porni, cu toate efectivele lor, spre peninsulă. Aceasta a reprezentat vasta migraţie a unui întreg popor acoperit de o avangardă solidă, care, în mai puţin de doi ani, va ocupa Veneţia – ai cărei locuitori s-au refugiat pe insuliţele de coastă, punct de plecare, pentru mulţi dintre ei, al milenarei aventuri veneţiene – şi întreaga câmpie a fluviului Pad împreună cu Milano. În secolul VII, înaintarea lor continuă în detrimentul posesiunilor bizantine. Ocupă Genova către 640 şi Ravenna, dar

numai după un secol, în timp ce ducatele longobarde independente de regatul instalat în nord de către Alboin se vor constitui în jurul oraşelor Spoleto şi Benevent.

Noii veniţi neavând, mai înainte, decât rare contacte cu societatea romană, cucerirea longobardă a fost, la început, pentru Italia o adevărată catastrofă. Abia sub domnia lui Agilulf (590-616), longobarzii, convertiţi la catolicism, încep să-şi construiască un stat, să-şi creeze începuturile unei birocraţii, slujindu-se de rămăşiţele aristocraţiei romane şi, în sfârşit, să dea primele semne ale unei civilizaţii originale. Către 626, capitala a fost fixată la Pavia, oraş care, în secolul al VII-lea, devine, fără îndoială, centrul intelectual cel mai strălucitor al Europei occidentale, în timp ce, în jurul palatului regal de la Monza, se dezvoltă deja un nou centru literar şi artistic de seamă. Cuceritorii erau puţin numeroşi, de aceea romanizarea lor a fost rapidă, iar limba lor a dispărut rapid în favoarea latinei şi a dialectelor sale, regii longobarzi străduindu-se să apere mănăstirile şi pe erudiţii lor, ca, de exemplu, Paul Diaconul, istoric „naţional“ al longobarzilor, pe care-l vom regăsi, la sfârşitul secolului, la curtea carolingiană de la Aix-la-Chapelle. În rest, descendenţii lui Alboin au dezvoltat instituţii originale, mai ales în domeniul dreptului, administraţiei locale (funcţiile ducilor sunt ereditare), al organizării militare, care se vor perpetua în Italia până în secolul al XI-lea.

Ajunşi în Panonia pe urmele triburilor longobarde, avarii erau, în majoritatea lor, turci originari din Altai, care începuseră să se facă cunoscuţi la

mijlocul secolului al VI-lea, când s-au instalat în jurul Dunării. Timp de două secole, din câmpia ungară, unde s-au instalat, ei îşi vor înmulţi atacurile devastatoare în direcţia Italiei de nord, Bavariei şi mai ales a Balcanilor, ruinând în trecerea lor structurile bizantine şi deschizând astfel calea populării slave. Ei sunt urmaţi de o altă seminţie de călăreţi, tot de origine turcă: bulgarii, care, trecând Dunărea, către 680, se fixează în Moesia, unde-şi constituie un stat solid, adversar al Bizanţului.

În sfârşit, la începutul secolului al VIII-lea, sosesc din extremul sud al continentului cuceritorii arabi musulmani: arabi şi berberi. În 711, Tarik ibn Ziyad, şef războinic de origine berberă, pătrunde în Spania prin strâmtoarea Gibraltar[111], chemat probabil de un principe vizigot pentru a-l ajuta să scape de vreun duşman. În acelaşi an, trupele sale cuceresc Cordoba şi Toledo,în timp ce guvernatorul arab al provinciei africane instalat şi el în Spania, cucereşte Merida şi Sevilla, proclamând suveranitatea califului omeyyad din Damasc. În câţiva ani el domină cea mai mare parte a peninsulei, până la linia Coimbra/Zaragoza/Salamanca, dincolo de care se refugiaseră numeroşi aristocraţi vizigoţi, care au organizat rezistenţa în Galicia şi Asturia.

Primele decenii ale instalării musulmane pe pământurile iberice au fost cumplite. Noii stăpâni şi-au dat toată silinţa pentru a ţine în frâu nemulţumirile berbere şi luptele interne dintre şefii arabi. În 756, soldaţii sirieni, chemaţi în ajutor, îl întâmpină pe Abd el-Rahmân, scăpat din masacrul asupra dinastiei omeyade de către abbassizi, ca pe emir al Cordobei. Mai înainte, arabii începuseră deja să pătrundă în Galia francă unde avangardele

lor fură respinse şi bătute la Poitiers de către Carol Martel (în 732), şi să se avânte, de pe coastele Spaniei şi Africii de Nord, în raiduri maritime către Provenţa, coastele italiene şi marile insule mediteraneene occidentale: Sardinia, Sicilia şi Corsica.

Un regres la scară europeană?

Imaginea clasică a Europei Evului Mediu timpuriu (500-1000), îndelung folosită de o istoriografie în alb şi negru şi de generaţii întregi de manuale şcolare, este aceea a unui continent care a trecut de la o civilizaţie citadină şi strălucitoare, răspândită de romani, la timpurile întunecate ale barbariei şi la modurile arhaice de producţie şi schimburi comerciale. Or, dacă acest tablou nu este în totalitate inexact, el trebuie nuanţat, căci numără nespus de multe excepţii.

Global, regresul e neîndoielnic. Şi totuşi, dispariţia Imperiului de Apus nu aduce după sine imediat ruina economiei comerciale. Drumurile mai sunt încă practicabile şi continuă să fie frecventate de neguţători sirieni şi evrei. Navigaţia pe Mediterana nu este decât din când în când împiedicată de atacurile piraţilor. Schimburile pe termen lung se menţin, aşadar, în secolul al VI-lea. Papirusul egiptean, grâul sicilian şi african, uleiul de măsline spaniol, mirodeniile Indiei şi Chinei, mătăsurile bizantine sosesc încă în porturile Mediteranei occidentale şi, de acolo, sunt reîmpărţite către nordul Galiei, Anglia şi Irlanda. În sens invers, sclavii saxoni, destinaţi pieţelor spaniole, italiene sau orientale, trec prin Verdun; armele şi sticlăria din ţările renane trec pe căile galo-romane. Moneda bizantină şi imitaţiile sale locale (*solidus*-ul de aur sau *nomisma*) circulă în toate regiunile occidentale barbare.

Abia în timpul secolului al VII-lea circuitele

comerţului internaţional cad în amorţeală, pe de o parte pentru că occidentalii nu mai aveau aur pentru a-şi solda cumpărăturile, pe de altă parte pentru că războaiele nenumărate şi pirateria arabă fac puţin sigure căile terestre şi maritime. Această diminuare a schimburilor prelungeşte tendinţa, resimţită încă din timpul Imperiului târziu în anumite regiuni, de organizare autonomă în micro-societăţi locale, în jurul marilor domenii, barbarii adoptând în general şi adaptând sistemul roman al *villa*-ei.

Fie că posesorul său era un membru al vechii aristocraţii provinciale sau descendent al cuceritorilor barbari, *villa* prezintă, în centrul său, o zonă cultivată, încercuind locuinţa stăpânului, colibele sclavilor sau ale ţăranilor şi clădirile de exploatare a ceea ce se numeşte *ager* – şi o fâşie de pământuri necultivate şi de păduri, în care se merge la cules, vânătoare sau tăiat de lemne: *saltus*. Pe lângă aceste mari domenii, erau păstrate mici exploatări cultivate de ţărani liberi: *mansele*[112].

Insecuritatea permanentă şi declinul activităţilor negustoreşti au determinat declinul oraşelor, foarte inegal, după regiuni. În Marea Britanie, odată cu cucerirea anglo-saxonă şi cu germanizarea puternică a ţării, acestea dispar complet, încetul cu încetul. În Galia, majoritatea aglomeraţiilor urbane subzistă, dar sub o formă extrem de redusă, locuitorii părăsind cea mai mare parte a oraşului pentru a se refugia într-un centru fortificat. La Autun, de exemplu, incinta cu un perimetru de 6 km se restrânge la ceva mai mult de 1000 m. La Luteţia, pe vremuri mult întinsă pe malul stâng al Senei, populaţia se repliază pe insula dintre cele

două braţe ale fluviului. La Nîmes, oraşul se vede redus o vreme la arenele sale. Acelaşi lucru se întâmplă în ţările renane şi în cele ale Dunării. În schimb, majoritatea oraşelor din Spania şi Italia îşi păstrează, dacă nu activităţile din perioada romană, cel puţin importanţa. Se nasc, chiar, şi se dezvoltă aglomeraţii al căror avânt e legat de alegerea pe care o fac regii barbari pentru instalarea capitalei lor: Reims, Soissons, Orléans şi Paris în Galia, Barcelona, Merida, Sevilla şi mai ales Toledo în Spania, Pavia şi Ravenna în Italia de Nord.

Societatea merovingiană ca şi cea a regatelor gotice, se situează în prelungirea celei a Imperiului târziu, instalarea barbarilor nefacând decât să accelereze mişcarea care-i împingea de mult pe cei slabi să caute protecţia celor puternici. Aristocraţia provincială, supravieţuind prăbuşirii Imperiului, devine sprijinul regilor barbari în aflarea cadrelor administraţiilor lor, în timp ce bogăţia şi cultura îi permit să monopolizeze funcţiile de conte şi episcop. Puţin câte puţin, ea tinde să fuzioneze cu aristocraţia germanică de origine războinică, constituindu-se într-o nouă nobilime de funcţii, ce-şi împarte timpul între viaţa pe domeniu şi cea de la curte.

Deşi creştinismul şi legile germanice au încercat să limiteze arbitrariul stăpânilor şi să favorizeze eliberările, sclavia n-a dispărut, însă, odată cu prăbuşirea Imperiului de Apus, alimentată, în plus, de expediţiile războinice şi de comerţ. Atâta doar, că starea servilă s-a apropiat de aceea a colonilor romani din vremea Imperiului târziu. Pe lângă sclavi, al căror număr nu încetează să scadă, există o ţărănime liberă, compusă din mici proprietari şi

posesori, care, legaţi de o exploatare de dimensiuni modeste, aparţinând domeniului seniorial, sunt constrânşi, în schimbul pământurilor şi al protecţiei ce le sunt oferite, să se supună dărilor şi corvezilor.

Se pare că, la nivelul instituţiilor, fuziunea între civilizaţia romană şi cea a barbarilor a fost extrem de fragilă. Desigur că primele monarhii germanice s-au arătat foarte respectuoase la adresa moştenirii imperiale. Dar, foarte curând, limitele influenţei romane au ieşit la iveală, mai cu seamă în domeniul succesiunii regale. Noţiunii romane de *res publica*, a unui stat superior indivizilor, i s-a substituit aceea a unei regalităţi absolute, ereditare şi patrimoniale. În Galia francă, suveranul este un şef militar a cărui putere nu face niciun fel de distincţie între stat, persoana sa şi bunurile sale. Iată de ce, la moartea sa, regatul se vede împărţit între copii, conform legii salice.

Pentru a-şi asigura sieşi şi curţii sale subzistenţa, regele trece de la o *villa* la alta, însoţit de garda sa personală şi de aceia dintre fideli care au în grijă palatul: funcţionarii şi înalţii ofiţeri între care nu există încă o diferenţă clară. Cei mai importanţi pentru merovingieni sunt referendarul, şef al scribilor şi notar, şambelanul căruia îi este încredinţată paza tezaurului, seneşalul şi conetabilul, primul fiind mai mare peste servitori, cel de-al doilea peste grajduri, mareşalii, în sfârşit, care se ocupă de cavalerie şi de arme. În fruntea acestei societăţi de slujitori se afla majordomul, personaj al cărui rol nu va înceta să crească, în secolul al VII-lea, în detrimentul suveranului.

În plan local, permanenţa romană este asigurată de un personaj care a apărut încă din timpul

Imperiului târziu: contele. Acesta exercită, în sânul cetăţii, toate puterile regale. El prezidează tribunalul oamenilor liberi, porneşte la luptă şi comandă armata, percepe impozitele etc. Orice om liber este obligat să-şi facă serviciul militar. El trebuie să se echipeze pe propria-i cheltuială şi să-şi asigure întreţinerea. Sistemul fiscal roman supravieţuieşte până la sfârşitul secolului al VI-lea. Însă francii, detestând plata impozitului pe cap de om, orice percepere regulată de impozite dispare de la acea dată, suveranii mulţumindu-se să trăiască din veniturile domeniilor lor şi din taxele de transport sau de vamă de orice fel.

Criza şi reînnoirea Bisericii creştine

În timpul perioadelor tulburi de nesfârşite războaie care caracterizează epoca marilor migraţii, Biserica a asigurat, în faţa barbarilor, preluarea administraţiilor civile din ce în ce mai precare. În fruntea fiecărei cetăţi, episcopul a trebuit să vegheze asupra subzistenţei populaţiei, să organizeze spitale şi ospicii în care să-i primească pe cei slabi, să întreţină şcoli şi deseori să facă dreptate. Astfel, el devine adevăratul şef, nu numai spiritual, dar şi cel temporal, al comunităţii civice, având frecvent, graţie averii sale personale şi a celei a catedralei pe care o are în subordine, menirea de a menţine legătura cu tradiţiile clasei din care provine, în materie de construcţie şi înfrumuseţare a cetăţii. Aceasta dobândeşte funcţia esenţială de a fi un centru al vieţii religioase, cu cimitirele şi necropolele sale, cu numeroasele sale sanctuare şi cu grupul său catedral, compus din cel puţin trei biserici, dintre care una cu rolul de baptisteriu, în sfârşit, cu influenţa sa asupra parohiilor de ţară. Influenţa corpului episcopal este atât de mare, încât regii barbari se străduiesc prin toate mijloacele să şi-i apropie. În Galia francă, regele creştin copleşeşte cu danii sanctuarele şi acordă domeniilor bisericeşti privilegiul imunităţii fiscale.

Şi totuşi, chiar în Galia, unde unitatea religioasă a fost păstrată graţie convertirii precoce a francilor la catolicism, situaţia Bisericii se degradează în secolul al VI-lea. Într-adevăr, Clovis şi urmaşii săi,

dorind pe de o parte să-şi asigure sprijinul episcopatului, dar şi să dea fidelilor lor sarcini bănoase, preiau sarcina de a numi ei înşişi episcopii, pe care-i aleg din anturajul lor laic. Conciliile naţionale, care-i unesc pe prelaţi în jurul suveranului şi menţin în sânul Bisericii o unitate de direcţie şi de disciplină, nu mai sunt convocate. Numeroase sedii episcopale, mai ales în sudul Galiei, rămân fără titular, în timp ce proprietari bogaţi construiesc pe pământurile lor biserici asupra cărora îşi arogă drepturi, chiar şi pe acela de a le numi slujitorii.

Acest declin al instituţiei episcopale este însoţit de o sensibilă scădere a nivelului cultural şi de un regres al pietăţii. Multe şcoli dispar, iar cele care rămân nu dau decât un randament mediocru. Nimeni nu mai citeşte, iar limba, ruptă de sprijinul scrisului, se îndepărtează pe încetul de latina clasică. Preoţii, cel mai adesea analfabeţi, nu mai cunosc nici măcar formulele liturgice pe care le recită pe dinafară. În timp ce satele rămân mult timp departe de creştinare, în timp ce păgânismul câştigă teren chiar în oraşe, din ce în ce mai mulţi fideli se dedau cultului relicvelor, aproape de superstiţie. E venerată o bucată de stofă despre care se spune că ar fi fost purtată de un sfânt, este purtat cu pioşenie, ca o amuletă, puţin praf cules de pe un mormânt. Dezvoltarea acestei pietăţi naive dă naştere unui adevărat comerţ, în care mişună şarlatanii.

Începând, însă, cu secolul al VI-lea, apar şi semnele unei anume reînnoiri. Răspândit până atunci doar în Orient, monahismul cunoaşte un mare avânt în partea occidentală a fostului Imperiu

Roman în secolele al VI-lea şi al VII-lea, mai ales în forma sa comunitară. Implantat mai întâi pe coastele Provenţei, unde, în 410 şi 418, sunt create mănăstirile Sérins şi Sf. Victor din Marsilia, mişcarea va cuprinde Italia şi Galia, apoi Irlanda, care va deveni unul dintre principalele puncte de difuzare a monahismului, făcându-şi, astfel, intrarea în istoria europeană. Aceste pământuri, pradă luptelor între clanuri, au fost evanghelizate de Sf. Patrick, de origine bretonă, fost prizonier, în urma unei expediţii irlandeze, şi sclav, timp de şase ani, înainte de a îmbrăca rasa monahală şi de a fi numit, de Sf. Germain d'Auxerre, episcop al Irlandei, în 432. La moartea sa, în 461, creştinarea insulei era terminată, putându-se asista la o dezvoltare extraordinară a vieţii mănăstireşti, punct de plecare al unei acţiuni misionare pe continent, al cărei principal artizan a fost Sf. Colomban.

Născut în 540, intrat de foarte tânăr în ordin şi devenit călugăr la Bangor, acesta a părăsit Irlanda în 590, pentru a merge în Galia, unde a pus bazele unei prime mănăstiri la Luxeuil, căreia i-au urmat cele de la Remiremont, Jumièges, Saint-Omer, Fontaines, Coutanecs, Jouarre etc. Regula impusă fraţilor călugări de către Colomban era de o extremă severitate, asociind postul permanent cu pedepsele fizice. Ea nu a avut, pentru aceasta, mai puţin succes. În relaţii distante cu episcopii regatului franc, cărora le suporta foarte greu autoritatea, el a trebuit să se exileze în 610 în Elveţia, apoi în Italia, unde a întemeiat, în 614, mănăstirea Bobbio, sortită să devină centrul de predicaţie al longobarzilor şi să aibă o mare influenţă intelectuală.

Încă şi mai importantă va fi influenţa Sfântului Benedict. Născut în Nursia, în Italia, către 480, acest fiu al unei familii de nobili a fost crescut la Roma, unde a primit o educaţie clasică. La sfârşitul secolului al V-lea, el a hotărât să renunţe la lume şi la bunurile sale, pentru a duce aproape de Subiaco, o viaţă de sihastru, pe care o va părăsi câtva timp la cererea călugărilor de Vicovaro (Latium), care doreau reformarea mănăstirii lor. Eşuând în această privinţă, Benedict emigrează, către 529, la Monte Cassino, pentru a întemeia acolo marea mănăstire pe care o va guverna până la moarte (în 547) şi care urma să servească drept model tuturor mănăstirilor benedictine. Alcătuită în latină, regula care îi poartă numele impune călugărilor obligaţii mai puţin severe decât cele ale Sf. Colomban. Călugării trebuie să depună jurământul de castitate şi de sărăcie, să se supună legii tăcerii şi să-şi împartă zilele între rugăciune, muncă manuală (pentru a putea răspunde nevoilor mănăstirii) şi meditaţie. Sancţionată de Grigore cel Mare, regula benedictină s-a impus încetul cu încetul atunci când mănăstirile începuseră să atragă în toate regiunile vechiului Imperiu de Apus un mare număr de credincioşi dornici să ducă o viaţă pioasă, în sânul unei comunităţi izolate de lumea profană.

Salvarea spiritualităţii creştine şi cea a culturii greco-romane de către călugări s-a desăvârşit în paralel cu expansiunea creştinismului în Occident, ea însăşi favorizată de progresul autorităţii pontificale, impulsionat de Grigore cel Mare (540-604). Născut într-o familie patriciană romană, înzestrat cu o solidă cultură clasică şi devenit, în 572, Prefect al Oraşului, acesta din urmă a ales, şi

el, să-şi vândă bunurile şi să se dedice vieţii de mănăstire, instalând, în palatul său de pe colina Caelius, o comunitate supusă regulii benedictine. În 590, la moartea papei Pelagius II, Roma se găsea într-o situaţie tragică, răvăşită atât de inundaţiile Tibrului, cât şi de o epidemie de ciumă, ameninţată, în plus, de noi invadatori – longobarzii arieni. Atunci, Grigore, ales papă prin aclamare, acceptă să-şi asume funcţia de pontif pentru a salva oraşul. El reorganizează Lateranul, din care exclude laicii, şi reformează cântul liturgic, care va deveni cântul gregorian. Infirmându-i patriarhului de Constantinopol dreptul de a-şi însuşi titlul de „ecumenic“ şi numindu-se pe sine simplu „servitor al servitorilor lui Dumnezeu“, el nu cedează întâietatea Romei, trimiţând clerici misionari în provinciile occidentale şi afirmându-şi vocaţia de păstrător al adevăratei doctrine. Grigore cel Mare este, însă, mai ales apostolul convertirii şi al evanghelizării barbarilor. În Spania vizigotă, regele Reccared abjură arianismul încă din 587, sub influenţa episcopului Leandru de Sevilla. În Italia, regele longobard Agilulf, soţ al unei prinţese bavareze catolice, se converteşte, în 603, la credinţa romană şi-şi botează fiul. În Anglia, Grigore trimite un grup de călugări, conduşi de Augustin, care să evanghelizeze populaţiile anglo-saxone, rămase păgâne. Augustin întemeiază o biserică la Canterbury, capitală a regatului Kent. Acesta este începutul unei convertiri care se va continua de-a lungul întregului secol VII. Sunt înălţate numeroase abaţii, care devin tot atâtea centre de salvare a culturii antice.

Această convertire este o astfel de reuşită încât

de-acum înainte călugării anglo-saxoni, cărora li se alătură irlandezii, vor fi cei care vor predica Evanghelia pe continent. Cel mai activ dintre aceşti misionari de dincolo de Marea Mânecii a fost Wynifrid, canonizat sub numele de Sf. Bonifaciu care, începând cu 715, va duce, dincolo de Rin, o operă intensă de convertire a barbarilor. Sprijinit de majordomii Austrasiei, el a întemeiat mănăstiri, a instalat episcopate depinzând de arhiepiscopatul său de Mainz şi a reformat Biserica francă, înainte de a fi martirizat în Frisia în 755, cu prilejul unei ultime misiuni în ţara păgână.

Cultura în timpul monarhiilor barbare

Aşa cum nu au putut modifica, de pe o zi pe alta, activitatea economică şi societatea Apusului roman, marile migraţii nici nu au putut pune capăt, în mod brutal, unui mileniu şi mai bine de civilizaţie greco-latină. Dacă, pe de o parte, dialectele germanice au câştigat ceva teren la vest de vechiul *limes* roman, barbarii erau, pe de altă parte, prea puţin numeroşi pentru a împiedica – presupunând că şi-ar fi dorit-o – ca latina şi limbile vulgare derivate din latină să se impună în faţa populaţiei. Legile înseşi barbare, precum Codul lui Euric sau Legea Salică, influenţate iniţial de dreptul roman, vor fi redactate în limba învinşilor.

Într-o altă ordine de idei, toate părţile fostului Imperiu de Apus nu au suferit în mod egal şi la fel de puternic efectele invaziilor şi migraţiilor barbare. În Italia, unde contactele cu Orientul sunt menţinute, apoi, chiar, temporar, întărite odată cu recucerirea lui Iustinian şi unde creştinismul îşi însuşise o bună parte din zestrea intelectuală a antichităţii, literaţi clasici, precum Boethius sau Cassiodorus, au început, încă din secolul al VI-lea, să salveze literele romane. Boethius, fiu al unui consul roman, cu studii la Atena, prinţ al Senatului sub Teodoric, a fost ultimul traducător din greacă în latină al operelor filozofice; el îşi scrie, chiar în întunericul închisorii în care îl aruncase suveranul ostrogot, *Consolarea filozofică*, operă în versuri şi proză. Ca şi în tratatele sale de aritmetică şi de teorie muzicală sau în traducerile din Aristotel, aici

el a cules, pentru secolele ce urmau, tot ceea ce se putea aduna din ştiinţa şi gândirea antică. Cassiodorus, şi el protejat de Teodoric şi devenit, astfel, prefect al pretoriului, s-a retras, către 540, într-un fel de academie monastică, pe care o întemeiase la Vivarium, în Calabria, mai puţin pentru a trăi asemenea unui cenobit supus unei reguli, cât mai degrabă ca un literat, eliberat de constrângerile materiale şi înconjurat de cărţile cărora el însuşi şi tovarăşii săi le-au realizat copii îngrijite. În lucrarea sa, *Institutiones*, el s-a străduit să alcătuiască un program de studii în două cicluri, *trivium* şi *quadrivium*, al căror principiu de clasificare a rezistat în tot timpul Evului Mediu.

Regatele vizigote au fost şi ele, în secolele al V-lea şi al VI-lea, centre de salvare şi reînnoire a culturii antice. Toulouse, apoi Toledo, au jucat, rând pe rând, acest rol, dar mai ales la Sevilla s-a dezvoltat, la graniţa secolelor al VI-lea şi al VII-lea, o cultură hispano-romanică, deschisă influenţelor străine şi cu precădere bizantine, al cărei reprezentant principal este Isidor, succesor al fratelui său Leandru în funcţia de arhiepiscop al oraşului în 604 şi restaurator al studiilor în Peninsula Iberică. Scrierile sale de teologie, de exegeză, geografie, numerologie creştină, de ştiinţă a limbajului şi istorie (*Marea Cronică*, *Istoria Goţilor, a Vandalilor şi Suevilor*) şi în primul rând *Etimologiile* sale nu aduc nimic cu adevărat nou gândirii, dar constituie o vastă enciclopedie a cunoaşterii medievale, compilată cu o grijă extremă şi expusă cu o mare limpezime.

În Galia, cultura clasică a supravieţuit invaziilor germanice, mai ales în sud, unde amprenta romană

fusese mai timpurie şi mai profundă. Desigur că Grigore din Tours, născut într-o familie senatorială din Auvergne, este departe de a rivaliza în erudiţie şi cunoştinţe de latină cu un Cassiodorus sau Isidor din Sevilla. *Istoria Francilor*, însă, care-i aparţine, începută în 575, ca şi cele *Şapte cărţi ale miracolelor* scot la lumină o vie curiozitate a spiritului şi o mare onestitate intelectuală. În secolul al VI-lea, expansiunea regatului franc către sud n-a adus cu sine şi o barbarizare a întregii Galii, ci doar o reculturalizare a Nordului. În timpul regelui Hilperic (539-584), autor el însuşi de poezii latine, Poitiers reprezenta centrul cultural al Galiei. La cererea reginei Redegonda, întemeietoare a mănăstirii Notre-Dame, poetul italian Fortunatus s-a fixat în acest oraş, devenindu-i episcop; aici, el a scris un număr de opere: vieţi de sfinţi – gen foarte la modă în Galia francă –, un lung poem despre Sf. Martin de Tours şi imnuri pentru întâmpinarea solemnă a relicvelor adevăratei Cruci, trimisă de împăratul bizantin Iustin II.

În secolul al VII-lea, înmulţirea războaielor în Galia meridională şi dezvoltarea, în restul regatului franc, a unei noi aristocraţii, care abandonează studiile literare, conduc la un regres spectaculos al studiilor clasice. Atunci, Anglia şi Irlanda vor prelua ştafeta transmiterii culturii romane. Misiunea pontificală, care a avut drept sarcină, în 669, să încheie organizarea Bisericii anglo-saxone, era condusă de Teodor din Tars şi de Hadrian, şi unul şi celălat formaţi în spiritul culturii greceşti şi latine, în şcolile bizantine din Atena şi Cartagina. Sub impulsul lor, şcolile elementare ale abaţiilor din regatele Kent, Wessex şi Northumberland, unde li

se predau deja convertiţilor bazele latinei, au adoptat un program de studii mai profunde, înglobând o cunoaştere extinsă a literelor profane. Noi mănăstiri, ca cea de la Yarmouth sau cea de la Yarrow, în Northumberland, au devenit, astfel, puternice centre de viaţă intelectuală, unde se adunau şi se reproduceau texte vechi. La Yarrow, de exemplu, Beda Venerabilul (673-735) a predat timp de 50 de ani şi şi-a scris lucrările de gramatică, de ştiinţă şi istorie (între care citǎm *Istoria ecleziastică a naţiunii engleze*), lucrări care fac din acest maestru primul mare savant medieval. La York, în sfârşit, s-a dezvoltat, foarte curând, cel mai mare centru de învăţământ din întreaga creştinătate latină, în timp ce în abaţiile irlandeze şi englezeşti, la sfârşitul secolului al VII-lea, erau executate cu o fineţe extremă primele capodopere ale miniaturii insulare, ca, de exemplu, *Psaltirea din Canterbury*.

La această dată, avântul literelor clasice a cucerit întreg continentul, importat în Galia de călugării colombani şi de savanţii anglo-saxoni. La mijlocul secolului al VII-lea, călugării au devenit, însă, în această parte a Occidentului, singurii purtători ai culturii greco-romane. În cancelariile abaţiilor, se copiază opere sacre şi profane, decorate cu miniaturi inspirate atât din modelele antice, cât şi din tradiţia insulară sau cea barbară, juxtapunând animale stilizate şi ornamente geometrice.

Supravieţuirea şi reînvierea culturii antice sunt tot atât de evidente şi în domeniul artistic. Fără îndoială, populaţiile germanice au adus cu ele tehnici şi surse noi de inspiraţie, dar acestea nu afectează decât artele cu adevărat „minore“: bijuteriile şi aurăria de mici dimensiuni, în care

predomină decoraţiunea geometrică şi reprezentarea animalieră. Această artă de import, foarte diferită de estetica romană, va înflori în Galia, unde, sub influenţa tradiţiilor locale, va duce la producţii originale mai ample, în care îşi face apariţia figura romană stilizată.

În materie de arhitectură şi decoraţie monumentală, tradiţia romană, însă, se impune, atât în regatele peninsulare, cât şi în Galia francă. Nu mai rămâne mare lucru din edificiile religioase şi din palatele merovingiene, căci majoritatea au fost distruse. Ceea ce ne învaţă arheologia şi rarele edificii care au reuşit să supravieţuiască distrugerilor şi uzurii timpului, este însă faptul că secolele al VI-lea şi al VII-lea coincid cu o adevărată renaştere a tehnicilor romane ale construcţiei şi ornamentaţiei. Prinţii şi episcopii înalţă mai peste tot biserici al căror model sunt bazilicile antice, flancate adesea, la faţade, de clopotniţe caracteristice pentru clădirile din Galia. Zidăria este rudimentară, cu fundaţii de cărămizi. Decorarea interioară este compusă din mozaicuri, capiteluri din marmură sculptată în atelierele din Pirinei, cu porticuri pictate cu figuri biblice, cu ornamente din stuc etc. Stele şi sarcofage sunt ornamentate cu sculpturi, în care se amestecă în mod egal tradiţia clasică, influenţele orientale şi estetica babară.

Capitolul 2
EUROPA BIZANTINĂ DE LA IUSTINIAN LA APOGEUL MACEDONEAN (SECOLELE VI-XI)

■ În timp ce, în Occident, Imperiul dispare, el se menţine în Orient, centrat în jurul Bizanţului. Împăratul Iustinian, mare legislator, preocupat să restabilească unitatea creştină, încearcă să impună autoritatea Imperiului bizantin şi în Occident, după ce va fi cucerit, în secolul al VI-lea, Africa, Italia, o parte a Spaniei, Sardinia şi Corsica. Civilizaţia bizantină se află, în acel moment, la apogeul său. Dar urmaşii lui Iustinian moştenesc un stat epuizat, ameninţat de năvălirile barbare, ceea ce face ea ei să renunţe la a mai apăra Occidentul.

■ Începând cu secolul al VII-lea, Imperiul bizantin se regrupează în Asia Mică, Grecia şi Tracia, devenind cu adevărat un imperiu grec, abandonând Italia în mâna longobarzilor, Asia occidentală – în cea a arabilor, o parte a Balcanilor – într-a slavilor şi bulgarilor. În plus, Imperiul este zguduit de o gravă criză religioasă (secolele VIII-IX) – iconoclasmul sau disputa asupra icoanelor. O primă ruptură cu papalitatea se produce în contextul unei

dispute religioase între Roma şi Constantinopol; Chiril şi Metodiu, doi călugări greci, vor evangheliza atunci popoarele slave şi le vor da un alfabet.

■ Între secolele al IX-lea şi al XI-lea, sub dinastia macedoneană, Bizanţul cunoaşte o perioadă de mare strălucire. Puterea imperială este consolidată, administraţia este reorganizată, iar viaţa economică şi comerţul se dezvoltă. Modernizarea armatei şi a flotei face posibilă respingerea arabilor în Siria şi Mesopotamia, victoria asupra principilor de Kiev, precum şi anexarea statului bulgar.

■ Epoca macedonenilor reprezintă însă şi adâncirea prăpastiei dintre Orient şi Occident. În 1054 are astfel loc schisma dintre creştinătatea occidentală supusă Papei şi cea orientală, adunată în jurul Patriarhului de Constantinopol. În Imperiul grec cultura cunoaşte atunci o nouă vârstă de aur în domeniul teologiei, filozofiei, istoriei, arhitecturii, decorării bisericilor. Influenţa civilizaţiei bizantine iradiază în Balcani, în Caucaz, în Ucraina şi chiar şi în Italia.

În timp ce Imperiul de Apus dispărea, cel de Răsărit supravieţuia migraţiilor hoardelor barbare şi se constituia într-o mare putere mediteraneeană, organizată în jurul capitalei întemeiate de Constantin: Constantinopol sau Bizanţ. În Africa şi în Asia, acest imperiu păstra Cyrenaica, Egiptul, Palestina, Siria şi Asia Mică, în Europa – Grecia şi

Peninsula Balcanică până la Dunăre. Împăraţii de răsărit se considerau moştenitorii Imperiului Roman în întregime. De aceea, ei s-au şi străduit să menţină contactele politice cu şefii, apoi regii barbari din Occident, atribuindu-le titluri oficiale (de patrician şi consul), care nu alterau cu nimic independenţa reală a acestor prinţi războinici.

Erezii şi dispute religioase

Fixându-şi în vechiul Bizanţ capitala statului său, Constantin gândise să facă din acest oraş centrul Imperiului creştin. Constantinopolul va rămâne, aşadar, profund marcat de această voinţă şi se va dori întotdeauna apărător al ortodoxiei catolice. Astfel, disputele teologice sunt parte integrantă a istoriei bizantine. Încă din vremea domniei lui Constantin, am mai spus-o, împăratul, el însuşi, intervine în lupta împotriva arianismului, reunind Conciliul de la Niceea. După moartea lui Teodosius, în 395, la vremea când cele două imperii se despart tot mai mult, Orientul rămâne dominat de controverse religioase, întreţinute de şcolile teologice instalate pe lângă sediile patriarhatelor rivale: Antiohia, Alexandria şi, începând cu Teodosius, Constantinopolul însuşi, care-şi datorează importanţa faptului că este capitală.

Neînţelegerile pornesc întotdeauna în primul rând de la misterul Trinităţii, mai precis de la dubla natură, umană şi divină, a lui Hristos. În Antiohia, unii preoţi neagă reunirea celor două naturi şi afirmă că Hristos este în exclusivitate om, teză adoptată de Nestorius, patriarh al Constantinopolului în 428. Condamnaţi, în 431, de cel de-al treilea Conciliu de la Efes, nestorienii nu vor mai avea prozeliţi decât în Siria şi, mai târziu, în Asia ne-bizantină. Dimpotrivă, adunaţi în jurul lui Chiril, patriarh al Alexandriei, monofiziţii afirmă predominanţa absolută a naturii divine a lui Hristos. Împotriva acestei noi erezii, care, şi ea, îşi va găsi

adepţi numai în provinciile orientale ale Imperiului şi în Egipt, replica va veni din partea Romei, unde Papa Leon I va impune adoptarea unei interpretări care va deveni oficială începând cu Conciliul din Chalkedon din 451: Hristos are două naturi, divină şi umană, unite în el fără a se confunda. Dacă ne gândim că acest conciliu este contemporan cu bătălia de la Câmpiile Catalaunice, putem înţelege cât de diferite erau preocupările Bizanţului faţă de cele ale Occidentului.

Desigur, împăratul bizantin nu ignoră existenţa barbarilor. El însă îi deturnează pur şi simplu, cu bună ştiinţă, către Occident. Arcadius, fiul lui Teodosius, care domneşte începând cu 395, ignoră chiar cu desăvârşire această parte a moştenirii imperiale. Abia odată cu Leon I, care ajunge la tron în 457, şi apoi cu Zenon (474-499) asistăm la o atitudine imperială diferită, aceea care renunţă la disputele religioase pentru a se amesteca în afacerile occidentale. E însă prea târziu pentru a-l împiedica pe Odoacru ca, în 476, să pună capăt în mod definitiv iluziei Romei imperiale.

După domnia lui Anastasius (499-518), consumată, în mare parte, cu înăbuşirea revoltelor pe care le generează politica sa religioasă (el este monofizit), la moartea sa, Imperiul este liniştit şi prosper; puterea imperială îi revine, în 518, macedoneanului Iustin, un ţăran devenit soldat care, imediat după instalarea sa pe tron, îl va desemna drept urmaş pe Iustinian, nepotul său, de educaţia căruia se ocupă cu grijă şi pe care-l asociază la putere încă din 527, pentru ca, la scurtă vreme, să-i urmeze la tron.

Iustinian şi recucerirea în Occident

Iustinian va folosi primii ani ai domniei sale pentru a lupta împotriva perşilor lui Chosroes I şi a ţine piept greutăţilor interne. Aliat cu Papa, el face eforturi să menţină unitatea creştinătăţii, persecutându-i pe creştinii eretici din Egipt şi Siria, pe nestorieni, evrei şi chiar pe filozofii greci rămaşi credincioşi păgânismului antic. La Constantinopol, conflictele religioase şi antagonismele sociale întreţin facţiuni care, în hipodrom, se traduc prin opoziţia cumplită dintre „Verzi“ (monofiziţii susţinuţi de popor) şi „Albaştri“. În 532, conflictul se transformă în revoltă, obligându-l pe Iustinian să se refugieze în palat. Se pare că răscoala *Nika* („Victorie!“, strigăt lansat de răzvrătiţi) l-ar fi determinat pe împărat să fugă, dacă n-ar fi fost convins să reziste de către energica împărătească Teodora, fostă dansatoare, care-i stimulează energiile şi lasă în grija generalilor Narses şi Belisarie să înece în sânge revolta populară.

Suveran de drept divin, reprezentat cu capul aureolat, asemenea sfinţilor, în faţa căruia toţi supuşii trebuie să se prosterneze, Iustinian are, totuşi, grijă să se pună sub semnul tradiţiei juridice romane. Astfel, el încredinţează unei comisii de jurişti şi de funcţionari sarcina de a codifica legile străvechi – aceasta va da naştere Codului Iustinian care adună legile începând cu domnia lui Hadrian –, legile lui Iustinian însuşi (*Novellae*) şi textele marilor jurişti romani (*Digeste*). De aici, el extrage un manual simplificat pentru studenţi: *Institutes*.

Acest *corpus juris civilis* constituie baza cunoştinţelor noastre de drept roman.

Pe lângă această operă legislativă care nu este doar o compilaţie – codul emancipează pe scară largă sclavii, aboleşte legile care limitează eliberarea, dă mai multe avantaje soţiei şi îndulceşte mult dreptul penal –, Iustinian a urmărit o politică de reformare a administraţiei, suprimând venalitatea funcţiilor şi cerând funcţionarilor să jure pe Evanghelie la intrarea în funcţie, o politică de reorganizare a armatei şi de luptă împotriva marilor proprietari funciari care au acaparat fostele bunuri ale statului şi şi-au constituit imense domenii pe care domnesc ca nişte stăpâni absoluţi. Pe de altă parte, dorind să restabilească unitatea creştinătăţii şi să-şi atragă favoarea Bisericii, el duce o politică neiertătoare împotriva păgânilor, înmulţeşte bisericile şi mănăstirile şi începe să-i persecute pe monofiziţi, fără alt rezultat, de altfel, decât acela de a accentua tendinţele separatiste în Egipt, Siria şi Mesopotamia.

Marea afacere, însă, a domniei acestuia, după ce nemulţumirile din 532 se vor fi liniştit, este încercarea de restaurare a vechiului Imperiu Roman în deplinătatea forţei sale. Pentru a duce la bun sfârşit această hotărâre, care trece prin recucerirea provinciilor din Occident, împăratul dispune de o armată numeroasă, organizată şi comandată de generali de mare valoare: Narses şi Belisarie. Flota îi este fără rival în Mediterana şi-i permite să pornească şi să întreţină expediţii îndepărtate. Puternic, în virtutea acestui arsenal militar, a calmului relativ (şi foarte provizoriu) care domneşte la frontiera cu perşii şi a disputelor dinastice care

slăbesc regatele barbare, Iustinian poate, începând cu 533, să-şi lanseze ofensiva împotriva fostelor teritorii romane din Apus. Mai întâi în Africa, unde regatul vandal este distrus în urma victoriilor lui Belisarie şi unde este reinstaurată o administraţie romană după model bizantin, apoi în Dalmaţia şi Italia. În 535, Belisarie începe cucerirea Siciliei şi a Italiei de Sud. Neapole şi Roma sunt ocupate în 536, în timp ce un alt atac, lansat asupra litoralului adriatic, îngăduie bizantinilor să ia în stăpânire teritoriul dintre Emilia şi Lombardia, până la Milano. Ravenna cade şi ea, în 540. Va trebui aşteptat anul 552, însă, pentru ca, după contraofensiva regelui ostrogot Totila – care se reimpune pentru un timp la Roma –, Narses, trimis în ajutor cu o armată alcătuită mai ales din contingente barbare (huni şi longobarzi) să pună, în sfârşit, capăt rezistenţei gote şi să ocupe întreaga Italie. Cu puţin timp înainte, o expediţie bizantină, chemată de un principe vizigot, debarcă în Spania şi ocupă sud-estul ţării şi Baetica, până la Córdoba. În cele din urmă, Sardinia şi Corsica, şi ele, vor deveni posesiuni imperiale.

Opera de reinstaurare a Imperiului întreprinsă de Iustinian pare să fi reuşit. O parte din Occidentul roman a fost recuperată, mai ales Italia şi Roma, nucleu al fostei puteri imperiale. Rămăşiţele fostelor elite au fost puse în drepturi. În timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al VI-lea, pacea romană domneşte asupra Imperiului, de la Eufrat până la frontiera Alpilor şi cea a deşertului, în vechea provincie africană. Campaniile lui Belisarie şi Narses, însă, au golit vistieria, obligându-l pe împărat să-i lase pe colectorii de impozite să

înmulţească dările. Ele au deschis, pe de altă parte, calea virtualilor năvălitori. În ciuda „păcii eterne“ încheiate în 532, armatele lui Chosroes trec prin foc şi sabie Siria – ocupând Antiohia şi masacrându-i populaţia –, Comagene, Mesopotamia bizantină, Armenia şi fosta provincie Colchida. Iustinian reuşeşte, fără îndoială, să limiteze daunele şi să obţină restituirea teritoriilor ocupate, în urma unei păci de 50 de ani încheiate în 561, dar aceasta îl va costa un prea scump tribut.

Prins cu totul de nevoile sale de reconstituire a Imperiului, Iustinian a neglijat mai ales pericolul pe care-l constituiau atacurile slave la frontiera de nord. Mult timp paşnice, triburile slave, venite din bazinul de mijloc al Niprului, încep să devină agresive din momentul în care sunt încadrate şi organizate de bulgari. De atunci, ele întreprind atacuri în teritoriul bizantin, mai întâi sub Iustin I, apoi sub domnia lui Iustinian. În 547, 551 şi 552, ele devastează Grecia până la Peloponez şi coastele Epirului, ameninţă Tesalonicul şi chiar Constantinopolul, în timp ce, mai la est, hunii atacă portul Crimeei, distrug Tracia şi încearcă, şi ei, să ajungă până în capitala Imperiului. Toate aceste asalturi sunt respinse, dar Europa bizantină, ruinată şi depopulată, este nevoită să accepte, pentru a umple golurile, o primă colonizare slavă.

Urmaşii lui Iustinian

Iustinian moare în 565, lăsând urmaşilor săi un imperiu stors de colectorii de impozite, sfâşiat de un Occident legat de canoanele de la Chalkedon, care suportă greu autoritatea îndepărtatului împărat al Bizanţului, şi un Orient în care înfloresc ereziile; un imperiu, în plus, ameninţat la toate frontierele sale de atacurile barbarilor: vizigoţii în Spania, maurii în Africa, longobarzii în Italia, avarii şi slavii în Balcani, perşii în Asia.

Această grea moştenire n-a permis epigonilor săi să-i ducă la bun sfârşit grandioasele proiecte de restaurare a Imperiului, aşa cum le gândise suveranul ilir. Mereu în defensivă, Iustin II, apoi Tiberiu, Constantin şi Mauriciu s-au străduit, până în primii ani ai secolului al VII-lea, să menţină imperiul în limitele fixate de Iustinian şi, în acest sens, bătăliile cele mai grele le-au avut de purtat în Orient, împotriva perşilor.

Această activă politică la frontierele Eufratului a avut drept consecinţă o mare pasivitate în Occident. Pentru a-i ţine în frâu pe gepizii care ocupaseră Sirmium, Iustin II (565-578) îi trimite împotriva lor pe vecinii lor din est, avarii, şi apoi pe cei din vest, longobarzii. Primii se instalează la Sirmium, reclamând un tribut împăratului, şi devastează Tracia şi Dalmaţia. Ceilalţi, profitând de problemele Imperiului, năvălesc în Italia de Nord şi într-o parte a peninsulei, bizantinilor nemairămânându-le, din cuceririle iustiniene, decât Veneţia, Istria, Ravenna, Roma, Neapole şi Calabria. Mauriciu (582-602),

copleşit de conflictele în faţa perşilor, încredinţează apărarea şi administrarea Africii şi Italiei unor exarhi, un fel de viceîmpăraţi învestiţi cu toate puterile civile şi militare, şi opune longobarzilor pe francii din Austrasia. El va face, astfel, primul pas în procesul care va duce, în cele din urmă, la instalarea francilor în peninsulă.

Dacă grecii sunt alungaţi din Spania de vizigoţi începând cu 625, trebuind să evacueze şi Magrebul cu jumătate de secol mai târziu, sub presiunea atacurilor cuceritorilor arabi, ei vor reuşi încă să se mai agaţe de ultimele lor poziţii italiene, şi aceasta până la mijlocul secolului al VIII-lea. Nu fără mari greutăţi, însă, căci atacurilor longobarzilor li se adaugă rezistenţa opusă puterii exarhului din Ravenna de către populaţiile italiene, care suferă că trebuie să se supună unor străini şi suportă greu elenizarea impusă de Iustinian şi urmaşii săi. Ca atare, urmează frecvente revolte de care vor profita regii longobarzi, pentru a câştiga teren în interiorul peninsulei, în timp ce bizantinii se menţin la periferia maritimă. Anumiţi exarhi ambiţioşi se vor folosi de aceste nemulţumiri şi de sentimentul patriotic al populaţiilor pentru a flutura stindardul revoltei şi pentru a se proclama ei înşişi împăraţi. În cele din urmă, după căderea Bolognei în 728 şi a Ravennei în 751, Bizanţul nu mai deţine în Italia de Nord decât Veneţia.

În tot acest timp, la Constantinopol şi în provinciile orientale ale Imperiului, opoziţiile se exacerbează în confruntarea cu politica fiscală şi religioasă a împăraţilor. În 602, izbucneşte o gravă criză, care va aduce la putere un ofiţer al armatei de la Dunăre, pe jumătate barbar, Focas (602-610),

apoi pe fiul exarhului Cartaginei, Heraclius. În câţiva ani, acesta redresează situaţia foarte precară a diferitelor fronturi ameninţate de barbari. Împotriva perşilor care ocupaseră Antiohia, Ierusalimul şi Alexandria, el va începe o campanie victorioasă, care-i obligă pe adversarii săi să-i restituie toate cuceririle lor. În 629, consfinţind o evoluţie începută de multă vreme, Heraclius renunţă la titulatura romană şi adoptă titlul de Basileu prin care era desemnat până atunci, în greceşte, regele persan. Imperiul Roman la acea dată devenise, aşadar, un regat grec, în care latina nu mai era folosită.

Secolul de aur al Bizanţului

Lunga domnie a lui Iustinian, în ciuda problemelor interne şi a asalturilor barbarilor, coincide cu o perioadă de mare prosperitate economică şi de strălucite realizări în domeniul artelor şi literelor. Din această civilizaţie bizantină, aflată la confluenţa romanităţii, elenismului şi tradiţiilor orientale, nu vom evoca aici decât aspectele cele mai specific „europene“.

Mai întâi capitala: Constantinopol, centru al Imperiului în primul rând prin poziţia sa, la mijlocul drumului între *limes*-ul dunărean şi marginile orientale ale Asiei Mici. Construit, începând cu 330, de către Constantin după modelul Romei, el este apărat de Teodosius printr-o triplă barieră de ziduri inexpugnabile. Oraşul rezumă, am putea spune, întregul Imperiu, în sensul în care el adăposteşte centrul politic, cu Palatul imperial, Senatul şi Hipodromul, locul unde se înfruntă, prin intermediul echipajelor de curse, facţiunile politice ale Verzilor şi Albaştrilor; centrul economic, cu instalaţiile sale portuare în Cornul de Aur şi Bosfor, cu magazine în care se negociază produse venite din toate părţile Imperiului şi din îndepărtatele colţuri ale Occidentului şi Orientului, cu prăvăliile artizanilor săi care fabrică stofe şi metale preţioase; centrul religios, în sfârşit, cu Universitatea şi catedrala Sfânta Sofia. Ridicată pe locul unei biserici distruse în timpul răzmeriţei din 532, acest imens edificiu cu un perimetru de 300 de metri, cu o înălţime de 50 şi încoronat cu o cupolă cu un diametru de 31 de

metri, este opera matematicianului Isidor din Milet şi a arhitectului Anthemius din Tralles. Terminată în 539, ea este împodobită cu ornamente somptuoase din marmură policromă (importată din Asia Mică, Grecia, Etiopia şi Italia) şi mozaicuri cu striaţii din aur. La Constantinopol mai sunt încă ridicate şi alte edificii, precum Sf. Irina, cu două cupole, şi mai ales Biserica Sfinţilor Apostoli, care va fi complet distrusă în 1453, odată cu cucerirea oraşului de către turci; prin bogăţia şi dimensiunea sa, însă, Sf. Sofia simbolizează puterea Imperiului şi a creştinismului în Răsărit.

Recucerirea militară a Italiei şi instalarea la Ravenna a unei adevărate curţi în jurul exarhului au fost însoţite de răspândirea în peninsulă a artei şi civilizaţiei bizantine. La Ravenna, devenită a doua capitală a Imperiului, influenţa Bizanţului se manifestă deja sub regii barbari şi cu precădere în vremea lui Teodoric. Odată cu Iustinian, însă, oraşul este înfrumuseţat cu edificii religioase cu superbe ornamentaţii interioare, precum Sf. Vital, Sf. Apollinarius-in-Classe şi Sf. Apollinarius-cel-Nou. Caracterul pur bizantin al acestor monumente este pus în lumină de folosirea cărămizilor şi a grinzilor de lemn, ceea ce permite înălţarea zidurilor şi practicarea de ferestre mari, de prezenţa unui narthex şi a unei abside poligonale, în absenţa oricărei decoraţiuni exterioare (în favoarea bogăţiei ornamentaţiei interioare). Mozaicuri formate din mici cuburi de sticlă colorată prin acţiunea oxizilor metalici ocupă navele, absidele şi bolţile şi se constituie în programe decorative de o foarte mare varietate, alternând figuri geometrice, scene din Vechiul şi Noul Testament şi reprezentări ale Curţii

Imperiale. Un astfel de decor este cel de la Sf. Vital, unde Iustinian şi Teodora apar însoţiţi de Episcopul Maximian şi de personaje din suita lor, îmbrăcaţi în haine fastuoase.

O altă caracteristică a acestei arte italiene de epocă bizantină este absenţa statuarului care contrastează puternic cu tradiţia romană şi care are, probabil, drept cauză interdicţia Bisericii în legătură cu tot ceea ce putea reaminti civilizaţiile păgâne, elenistică sau romană. Sculptura însă nu dispare, ea se rezumă numai la basoreliefurile de pe sarcofage, la dantelăriile care împodobesc balustradele corului şi amvoanelor şi apoi la cizelarea metalului şi a fildeşului, caracterizând artele „minore“. Tot pentru motive religioase, legate de influenţa monofizită – şi nu, aşa cum s-a crezut un timp, de neîndemânarea artiştilor –, figura lui Hristos, în mod voit reprezentată ca Dumnezeu şi nu ca personaj uman, ia în arta bizantină un aspect impersonal şi hieratic, care rupe complet cu tradiţia clasică.

Replierea din secolul al VII-lea

Heraclius, care moare în 641, şi urmaşii săi vor trebui să înfrunte de-a lungul întregului secol al VII-lea un asalt al popoarelor riverane ale Imperiului, asalt în urma căruia acesta va rămâne mai mic, teritorial vorbind, şi metamorfozat din punct de vedere cultural. Dacă Africa recucerită şi prosperă – aşa cum ne-o dovedeşte arheologia – rămâne, politic, în sfera bizantină, politica religioasă a împăraţilor suscită, însă, aici, puternice rezistenţe. Heraclius şi succesorii săi vor, într-adevăr, să impună o doctrină de conciliere între monofizism şi ortodoxia fixată la Chalkedon. Nu se mai vorbeşte de natura unică a lui Hristos, ci de o „voinţă“ (în greacă *thelema*) unică: de unde noţiunea de monotelism care a fost atribuită acestei definiţii impuse prin edict imperial în 638. Clerul african se va apropia, din acel moment, de Roma, pentru ca, în 646, exarhul de Cartagina să preia el însuşi conducerea revoltei. Acelaşi lucru se petrece şi în Italia, unde exarhul de Ravenna se revoltă şi el până în 652 şi unde, pentru a înfrânge rezistenţa pontificală, Constant II pune să fie răpit Papa Martin, judecat pentru înaltă trădare şi exilat la Cherson. După care, în dorinţa de a elibera peninsula de dominaţia longobardă, împăratul merge la Roma şi se fixează apoi în Sicilia, unde este asasinat în 668. O ultimă tentativă de a restabili autoritatea bizantină pe întregul teritoriu al Italiei se va solda cu un dublu eşec: longobarzii rămân stăpâni ai teritoriilor, iar acestea plătesc

scump întreţinerea armatei bizantine. Italia, ca şi Africa, se îndepărtează de Bizanţ.

Cartea cea mai grea, însă, pentru basileu se joacă în partea de est şi de nord a Imperiului. De două ori în mai puţin de douăzeci de ani, Imperiul se vede ciuntit de cele mai bogate provincii orientale. Din 612 până în 617, perşii lui Chosroes I vor pune piciorul în Siria, Palestina şi Egipt. Heraclius le va recuceri în urma unor strălucite campanii care-l duc, în 627, până la Ctesiphon, capitală a Imperiului Sassanid; începând cu 634, însă, arabii vor porni la asaltul teritoriilor astfel recuperate. În câţiva ani, ei ocupă Siria, Palestina, Egiptul şi Mesopotamia. După moartea lui Heraclius, ei continuă să înainteze în Armenia, Anatolia, în insulele Egeei, pe coastele Asiei Mici: Rhodos, Cipru şi, curând, în Africa. În 674, ei asediază însuşi Constantinopolul, port în care flota lor va reapărea anual, timp de patru ani. Oraşul nu-şi datorează salvarea decât triplelor sale ziduri inexpugnabile şi, mai ales, eficacităţii corăbiilor bizantine, echipate cu vestitul „foc grecesc“, un exploziv proiectat cu ajutorul unor „siphones“ asupra corăbiilor duşmane şi care, în 678, va provoca distrugerea flotei califului, obligându-l pe acesta să semneze pacea şi să plătească un tribut. Imperiul este salvat, dar împuţinat şi slăbit. De-acum înainte, până la începutul secolului al VIII-lea, situaţia va fi oarecum stabilă.

La nord de Bosfor, armatele bizantine au trebuit să înfrunte adversari la fel de de temut. Avarii mai întâi, care, în 626, ajung până la Constantinopol, unde sunt, însă, respinşi de patriarhul Sergiu. Slavii, apoi, şi bulgarii. Primii pătrund masiv în

Macedonia şi Grecia de Nord, împingându-şi incursiunile până în Tesalia şi insule, obligându-i pe Constant II şi Iustinian II să pornească împotriva lor ofensive care le stăvilesc presiunea, aducând mulţi prizonieri, de îndată trimişi în Asia ca mercenari ai Imperiului. Ceilalţi, sub conducerea lui Asparuh, îşi reiau în 660 marşul către vest, instalând în Dobrogea un regat repede slavizat şi constrângându-i pe bizantini să părăsească frontiera Dunării[113]. La sfârşitul secolului, alungat dintr-o bună parte a Europei balcanice, Bizanţul se găseşte şi aici în poziţie de defensivă.

Heraclizii vor lăsa, aşadar, urmaşilor lor din dinastia „isaurianã“ un imperiu ciuntit. Paradoxal, însă, este un imperiu mai omogen, mai bine organizat şi, prin urmare, mai uşor de apărat decât cel al lui Iustinian. Pierderea bogatelor provincii orientale e resimţită dureros la Constantinopol, unde grabnic trebuie găsite alte surse care să înlocuiască grâul egiptean, uleiul de măsline african sau ţesăturile siriene; ceea ce determină dezvoltarea culturilor cerealiere din Tracia şi Asia Mică. Ruptura cu Orientul n-a avut, însă, numai efecte negative, căci Bizanţul a părăsit astfel provinciile care se dovediseră cele mai rebele la politica sa religioasă. Replierea asupra Asiei Mici, Greciei şi Traciei îl aşeza în centrul uni bloc mai coerent şi mai greu de atacat.

Apărarea va fi cu atât mai bine organizată cu cât Heraclizii vor avea înţelepciunea de a renunţa la visul universalist al dinastiei iustiniene şi de a adapta statul lor la realităţile geopolitice ale vremii. Acesta va trece printr-o reformă administrativă, care va substitui vechilor provincii, prea mici şi

numeroase, themele, circumscripţii militare conduse de un strateg învestit cu toate puterile. Administraţia centrală este, şi ea, reorganizată. Atotputernica prefectură a pretorului îşi pierde, în mod esenţial, atribuţiile în favoarea demnitarilor palatului, servitorilor personali ai Basileului, cărora le sunt atribuite mari funcţii în stat. Armata, în sfârşit, vede diminuându-se rolul trupelor mercenare, puţin sigure şi prea costisitoare, în favoarea soldaţilor ţărani (*stratiotes*), cărora le sunt concesionate pământuri în schimbul serviciului militar.

Acest efort de redresare interioară început de primii Heraclizi n-a putut împiedica nici eclipsa evidentă pe care o cunoaşte în secolul al VII-lea civilizaţia bizantină, după pierderea Antiohiei şi Alexandriei, nici anarhia politică care se instalează în Imperiu după moartea lui Iustinian II, în 711. Timp de şase ani, în timp ce arabii reiau ofensiva, ocupând Pergamul, devastând Galatia şi pregătind un nou asalt împotriva capitalei, puterea trece, la Constantinopol, din mână în mână, până ce, în 717, strategul themei Anatoliei, fondator al dinastiei isauriene (siriene), va fi încoronat la Sf. Sofia sub numele de Leon III.

Criza iconoclastă

Timp de mai bine de un secol, sub dinastiile isaurianã şi amorianã, Imperiul bizantin este zguduit de o gravă criză religioasă: disputa icoanelor care-i distruge unitatea şi-i pune existenţa în pericol în momentul în care duşmanii externi pornesc, împotriva frontierelor sale, noi şi grave atacuri.

Primul atac de acest fel vine din partea arabilor. De îndată ce Leon III îşi pune coroana imperială, el trebuie să ţină piept, chiar la Constantinopol, atacului trupelor Califului. Ca şi în 678, acesta va fi respins graţie „focului grecesc“ şi alianţei cu hanul bulgar. Acest lucru nu pune la adăpost Asia Mică de raidurile musulmane, însă pericolul principal este îndepărtat şi, începând cu 746, Bizanţul trece la atac. Constantin V reocupă Isauria şi duce campanii în Armenia, Siria şi Mesopotamia, capturând numeroşi prizonieri pe care îi instalează în Tracia. Trebuie aşteptat apoi începutul secolului al IX-lea pentru ca arabii să redevină ameninţători şi să ocupe Tyana în 806, să susţină revolta lui Toma Slavul şi a mercenarilor săi greci şi caucazieni împotriva lui Mihail II şi să ocupe, în sfârşit, Creta (816), Palermo (831), apoi aproape întreaga Sicilie, Taranto şi Bari; ei cunosc, însă, eşecuri grave în Asia Mică, unde frecvenţa atacurilor va ruina agricultura şi va provoca importante emigrări.

În nord, unde triburile slave, puţin câte puţin elenizate, la începutul secolului al IX-lea, încetează să mai fie ameninţătoare, adversarul cel mai de

temut rămâne regatul bulgar. Aliat al lui Leon III, dar influenţat, la curte, de un puternic partid ostil Bizanţului, hanul intră în război împotriva lui Constantin V, dar suferă o grea înfrângere la Anchialos, pe coastele Mării Negre, în 763. Regatul bulgar, însă, nu este distrus. De la începutul secolului al IX-lea, hanul Krum reia ofensiva, învinge zdrobitor armata bizantină în 811 şi-şi face un pocal din craniul împăratului Nikephoros, după care porneşte la asaltul provinciilor bizantine ale Traciei şi Constantinopolului. Succesorul său, Omurtag, este, însă, prea absorbit de lupta sa împotriva lui Lothar pentru a mai da importanţă şi Bizanţului cu care, de altfel, semnează şi o pace. Marea schimbare a istoriei bulgare se situează în jurul anului 865, când regele Boris se lasă botezat, gest care aduce după sine convertirea întregului său popor la creştinismul grecesc, ceea ce nu implică, însă, şi o apropiere de Imperiu. Susţinut de un cler devotat coroanei, regatul bulgar este, de-acum înainte, în stare să-şi dispute cu Bizanţul hegemonia în Peninsula Balcanică.

În ciuda pericolului exterior, Imperiul bizantin îşi păstrează, în secolul al VIII-lea, o anume prosperitate datorată mai ales reocupării pământului din regiunile părăsite ale Asiei Mici, unde au fost aşezate populaţii slave. Comerţul, în schimb, declină, subminat de pirateria arabă din Mediterana. Din ce în ce mai mult, rolul de intermediar între Orient şi Occident, asigurat de Constantinopol, îi revine Veneţiei, port bizantin situat la întretăierea drumurilor alpine şi a celor maritime mediteraneene, a cărui autonomie devine aproape totală în secolul al IX-lea. Reforma

administraţiei provinciale este continuată de Leon III, care promulgă în 726 un nou cod juridic, *Ecloga*, manual practic extras din Codul Iustinian şi menit a uşura munca judecătorului, dar în care apar unele îndulciri faţă de epoca iustiniană, mai ales în materie de drepturi ale femeii şi copiilor.

Marea problemă, sub dinastia isauriană, este „Disputa asupra icoanelor“. Închinarea la icoanele reprezentându-i pe Hristos, Fecioara Maria şi alţi sfinţi – icoane al căror rol era de a uşura predicile ţinute populaţiilor analfabete – era o practică generalizată în Bizanţ şi fusese favorizată de călugări. Acest cult se adresa de altfel mai puţin personajelor divine reprezentate de imagini, cât icoanelor, ele însele, cărora li se atribuiau puteri miraculoase. Când duşmanii asediau Constantinopolul, patriarhul însuşi prezenta din înaltul meterezelor sfintele icoane, menite a-i îndepărta pe năvălitori. În provinciile orientale ale Imperiului, unde se suprapunea influenţa religiilor iudaică şi musulmană (amândouă prescriind reprezentarea personajelor divine), acest cult popular şi demonstrativ, amintind de practicile păgâne, şoca profund elitele, cu atât mai mult cu cât erezia monofizită, cu aspiraţia-i caracteristică spre o spiritualitate pură, era încă activă în această parte de lume.

În disputa iconoclastă se înfruntă, de fapt, două concepţii asupra religiei şi, dincolo de aspectele pur spirituale ale conflictului, două culturi, două arii geografice şi două grupuri sociale. Sunt de partea iconodulilor (cei care adoră icoanele) toţi cei legaţi de o credinţă primitivă şi de o religie sensibilă, numeroşi în rândurile femeilor, călugărilor,

reprezentanţilor claselor populare, în Grecia, ca şi în capitală. De partea iconoclaştilor (cei care sfărâmă icoanele), se află provinciile orientale, dar şi, la Constantinopol şi în alte câteva cetăţi greceşti, nobilimea, înaltul cler şi anturajul împăratului.

Îndemnat de episcopii din Asia Mică bizantină, influenţat, poate, şi de o erupţie vulcanică şi un cutremur de pământ, în care împăratul credea că recunoaşte mânia divină, Leon III – el însuşi originar din Siria – porneşte o campanie de persuasiune a poporului, menită a-l face să abandoneze icoanele. Dar, când el dă ordin, în 727, să fie retrase primele icoane, la Constantinopol izbucneşte revolta, urmată aproape peste tot, de răscoale populare aţâţate de călugări.

De la Roma, Papa Grigore II protestează împotriva politicii iconoclaste a lui Leon III, şi îl denunţă ca eretic, fără însă a rupe legăturile cu împăratul. Leon III îi replică, rupând de jurisdicţia Romei, pentru a le alipi patriarhului Constantinopolului, diocezele bizantine asupra cărora papa îşi mai exercită încă influenţa spirituală: Calabria, Sicilia şi Italia. El trimite chiar şi o flotă pentru a-l acosta pe suveranul pontif, dar ea este împrăştiată de furtună. Patriarhul Germanus, care refuză în 730 să aprobe un edict împotriva icoanelor, este demis.

Odată cu Constantin V, fiu şi succesor al lui Leon III, persecuţia ia amploare şi un caracter feroce. Sprijinit de provinciile orientale, de armată şi de un mare număr de episcopi, acest „împărat-teolog“, autor al mai multor tratate de dogmatică, îşi propune să taie din rădăcină o superstiţie pe care o consideră eretică. Populaţii întregi venite din Siria sau Armenia, provincii iconodule, sunt deportate în

Tracia sau Bizanţ. Icoanele bisericilor sunt sfărâmate, frescele distruse, cărţile iconodulilor arse. Relicvele sunt aruncate şi uneori înseşi bisericile sunt dezafectate şi transformate în cazarme sau grajduri. Înalţii funcţionari ai provinciilor occidentale sunt urmăriţi, iar călugării sunt cu miile închişi, torturaţi, mutilaţi şi, în cele din urmă, trimişi la moarte. În timpul domniilor lui Leon IV (775-780), Constantin VI (780-797) şi, mai ales, a împărătesei Irina, (797-802), o atenianã care practica în secret cultul icoanelor, lupta a cunoscut o perioadă de calm. În 787, adevărată stăpână (ea îi va scoate ochii fiului său, Constantin, pentru a nu avea rival), Irina convoacă, cu acordul papei şi sprijinul patriarhului aflat la ordinele sale, conciliul de la Niceea, care, în ciuda împotrivirii armatei, restabileşte cultul icoanelor plecând de la noi baze teologice şi ordonă restituirea bunurilor confiscate mănăstirilor şi bisericilor. Aceasta va stârni o vie opoziţie care, cumulată cu ameninţarea externă şi cu impopularitatea împărătesei, va duce, în 802, la detronarea Irinei, înlocuită cu Nikephoros Focas, înalt funcţionar care reia de îndată lupta împotriva mănăstirilor.

Odată cu dinastia amoriană (întemeiată de Mihail II, împărat din 820, originar din Amorium, în Frigia), persecuţia împotriva adoratorilor de imagini ia un nou avânt, mai ales sub domnia lui Teofil (829-842). Călugării sunt din nou urmăriţi şi torturaţi. Şi totuşi, la puţin timp după moartea lui Teofil, văduva sa, Teodora, asigurând regenţa în timpul minorităţii fiului lor, Mihail III, va pune capăt, cu ajutorul fratelui său, Cezar Bardas, interminabilei dispute, proclamând restabilirea solemnă a icoanelor.

Aceasta marchează începutul unei adevărate renaşteri a statului bizantin şi a culturii elenistice.

Domnia lui Mihail III şi a mamei sale este marcată, în planul istoriei religioase a Europei, de două fapte de seamă. Primul este legat de raporturile dintre Roma şi Constantinopol. În 858, la instigaţiile lui Bardas, împăratul îl destituie pe patriarhul Ignaţiu, considerat prea independent şi prea favorabil „zeloţilor“ (adică intransigenţilor călugări, în special, cei care suferiseră cel mai mult de pe urma persecuţiilor iconoclaştilor). Îl pune în locul său pe cel mai mare savant al vremii, Fotius, pe care Papa Nicolae I – susţinut de un conciliu reunit la Lateran – îl demite la rugămintea lui Ignaţiu. Episcopii bizantini ripostează condamnând doctrina occidentală asupra Sfântului Spirit. Disputa politică degenerează astfel într-o schismă, care subliniază îndepărtarea celor doi poli ai creştinătăţii şi anunţă marea ruptură din secolul al XI-lea.

Această afacere coincide cu începutul expansiunii bisericii greceşti în Balcani şi în estul Europei. Este, într-adevăr, momentul în care, la chemarea unui prinţ de Moravia, doi fraţi, călugări amândoi, Chiril şi Metodiu, încep evanghelizarea populaţiilor balcanice. Hotărârea luată de Ratislav (prinţul Moraviei), de a-şi creştina poporul sub semnul Bisericii din Orient, este determinată, fără îndoială, de considerente politice. Într-adevăr, în lupta permanentă cu regatul franc, el este prea puţin doritor să accepte ca propriul său popor să fie evanghelizat de misionarii veniţi din Germania, care ar fi putut stabili în Moravia influenţa francă. Oricum, Chiril şi Metodiu vor da Bizanţului un impuls şi o forţă de pătrundere considerabile, prin

traducerea Bibliei în dialectul slav vorbit de moravi, creând, întru aceasta, o scriitură – cea glagolitică – şi celebrând liturghia în această limbă, ceea ce asigură predicii lor un succes imediat.

Este o scurtă victorie a Bizanţului, e adevărat. Influenţa francă e deja atât de puternică încât, pentru a asigura perenitatea operei lor, cei doi fraţi trebuie să ceară sprijinul Papei. Ceea ce nu însemnă că, puţin mai târziu, instalarea clerului franc în Moravia nu a avut loc, însoţită de expulzarea discipolilor lui Chiril şi Metodiu şi de revenirea Moraviei sub jurisdicţia romană. Influenţa bisericii greceşti a început, totuşi, să se afirme în teritoriile populate de slavii de sud. În acelaşi moment, primii misionari bizantini apar în mijlocul ruşilor, a căror existenţă i-a fost brusc revelată Imperiului de atacul capitalei în 860.

Dinastia macedoneană

O nouă dinastie ajunge la putere în 867, odată cu Vasile I, ucigaş şi al lui Bardas şi al lui Mihail III, binefăcătorul său. Vasile, fiu al unor ţărani de origine armeană, stabiliţi în Macedonia – de unde şi numele de „macedonean“ dat, prin extensie, întregii dinastii – era un bădăran fără cultură, dublat de un intrigant feroce; se va arăta, însă, de la începutul domniei sale, un excepţional administrator şi un şef militar de talent, inaugurând pentru Bizanţ o lungă perioadă de prosperitate, de expansiune şi răspândire culturală.

Istoria dinastiei macedonene (867-1057), ca şi cea a familiei Ducas care, inaugurată de domnia lui Isaac I Comnenul, prelungeşte acţiunile macedonenilor până în 1081, este un lung şir de domnii strălucite, întrerupte de asasinate şi uzurpări pe care nu avem spaţiul a le evoca aici, nici măcar în rezumat. Nu vom reţine decât anumite trăsături generale, absolut necesare înţelegerii perioadei şi a formării a ceea ce numim astăzi, într-o manieră prea largă, Europa Orientală.

Mai întâi numele câtorva foarte mari suverani: Leon VI cel înţelept (886-912), retor, poet şi teolog, elev al lui Fotius, dar şi mare legislator; Roman I Lecapene (920-944), bun strateg şi bun diplomat; Constantin VII (împărat după 33 de ani de domnie teoretică, din 945 până în 959), şi el mare erudit, istoric, geograf şi enciclopedist; Nikephoros II Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976) şi mai ales Vasile II (976-1025), învingător al bulgarilor şi

poate cel mai mare dintre împăraţii bizantini.

Să trecem la importanţa operei interne, marcată de o regularitate a succesiunii dinastice şi o întărire a statului. Puterea împăratului autocrat, campion al ortodoxiei religioase, se afirmă din ce în ce mai mult, simbolizată printr-un ceremonial riguros codificat. Împăraţii macedoneni sunt, pe de altă parte, preocupaţi de pericolul pe care-l constituie, atât pentru echilibrul social, cât şi pentru perenitatea domniei lor, consolidarea marii proprietăţi laice şi ecleziastice în detrimentul ţărănimii libere. Astfel, în 922, sunt promulgate mai multe edicte menite a frâna concentrarea pământurilor în mâinile celor mai bogaţi.

Întărirea puterii centrale se însoţeşte de noi progrese ale sistemului administrativ. Numărul themelor creşte. Statul bizantin este de-acum înainte prevăzut cu un adevărat buget stabilit de un serviciu autonom şi cu un autentic „minister de finanţe“, al cărui responsabil controlează toate sursele intrărilor fiscale, inclusiv ale bunurilor împăratului.

Toate acestea nu pot decât să favorizeze o activitate economică stimulată, de altfel, de reluarea unei activităţi ofensive în Mediterana, de greutăţile întâmpinate de concurenţii franci şi arabi ai puterii bizantine, ca şi de creşterea demografică, care pare să caracterizeze, în secolul al XI-lea, partea europeană a Imperiului, determinând dezvoltarea a numeroase oraşe: Tesalonicul, Corintul, Teba, Sparta, Patras etc. Artizanatul se dezvoltă şi el, mai ales în mediul urban, fie că e vorba de metalurgie (unelte agricole, ancore marinăreşti, instrumente chirurgicale, arme şi

diverse alte unelte), fie de ceramică, sticlărie sau textile. Pentru a asigura calitatea producţiei, şi în special aceea a mătăsii – mare specialitate bizantină –, statul controlează îndeaproape corporaţiile şi le desemnează responsabilii.

Comerţul, şi el, este foarte activ. La întretăierea marilor căi şi drumuri maritime care leagă Europa de Nord şi bazinul mediteraneean de Orientul Apropiat şi de Asia. Constantinopolul controlează schimburile în direcţia de est şi de nord, până în Rusia şi Scandinavia. La vest, hegemonia sa maritimă începe să fie pusă în umbră de ascensiunea porturilor italieneşti, dar, până la sfârşitul secolului al X-lea, cele mai active dintre ele se află tot în sfera de influenţă a Bizanţului, fie că e vorba de Bari, Amalfi sau Veneţia.

Recucerirea bizantină

O nouă reorganizare a armatei, împărţită în corpuri de gardă imperială, compusă din greci şi mercenari barbari, şi în unităţi regionale, cantonate în fiecare themă şi compuse din soldaţi dotaţi cu bunuri militare, va permite bizantinilor să oprească atacurile arabe şi bulgare la frontiere şi apoi să treacă la ofensivă pe toate fronturile. Pentru a duce la bun sfârşit proiectul de recucerire la care visează toţi împăraţii macedoneni începând cu 920, ei dispun şi de o flotă puternică, afectată themelor maritime şi care numără, se pare, un efectiv de cel puţin 50.000 de oameni.

Ofensiva împotriva arabilor, care au continuat, în timpul primelor două decenii ale secolului al IX-lea, să-şi înmulţească raidurile în Mediterana şi care, în 904, au distrus şi prădat Tesalonicul, este purtată în Mesopotamia şi Siria de către generalul Ioan Curcuas. Ea este continuată în Armenia, în timp ce Creta, apoi Ciprul, sunt reocupate către 960. După Antiohia, în 968, este rândul Damascului să fie eliberat de Ioan Tzimiskes, ceea ce e un preludiu la eliberarea Ierusalimului, eliberare care va deveni, un secol mai târziu, datoria occidentalilor.

În Europa, situaţia e mai complexă. Căci Imperiul trebuie să înfrunte aici pe arabi, dar şi ambiţiile ottoniene sau voinţa de independenţă a Papei. În Italia, Vasile I şi urmaşii săi recuceresc o parte din poziţiile pierdute în sudul peninsulei şi malul Adriaticii. Dar partida esenţială se joacă, totuşi, împotriva bulgarilor.

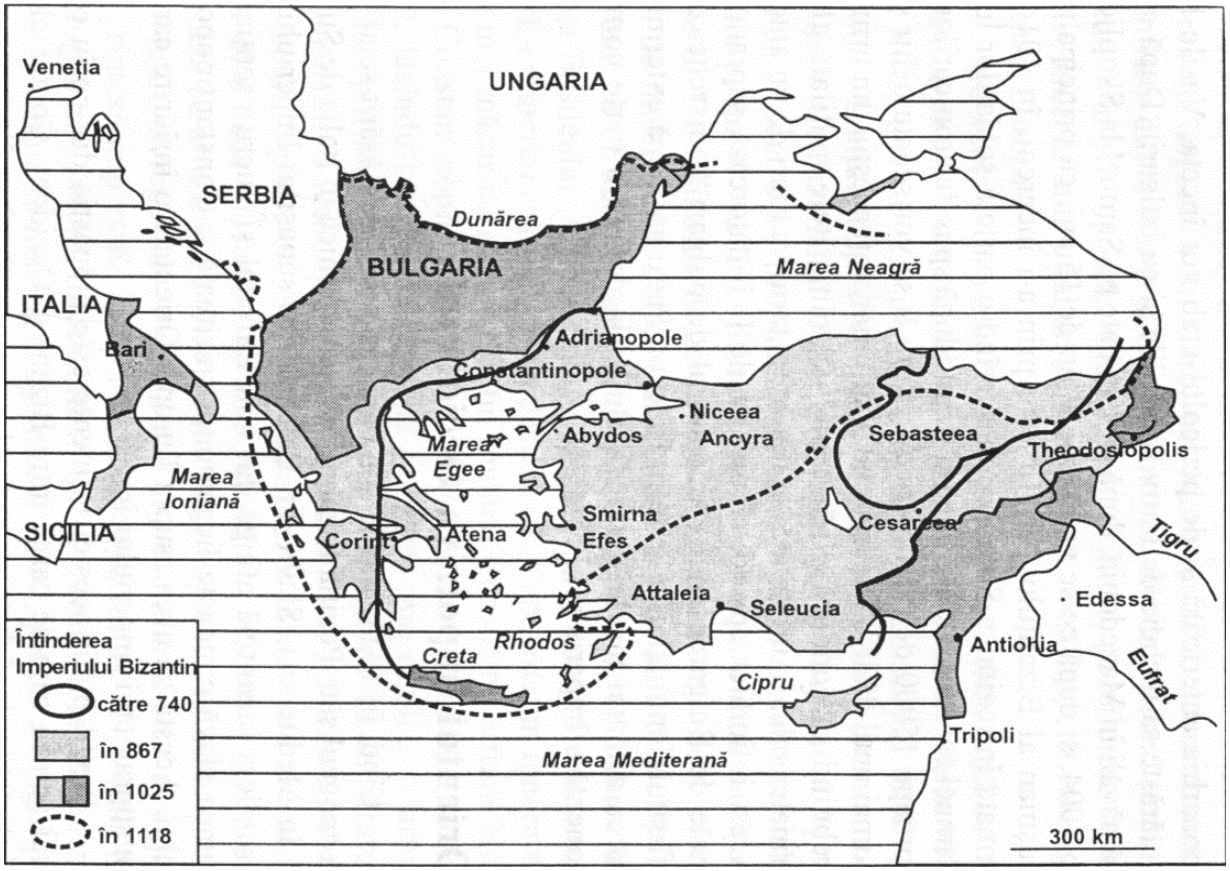

Imperiul Bizantin în secolele IX-XI

Venirea la putere a celui mai mare suveran bulgar (893-927), Simeon, şi primele sale atacuri asupra Bizanţului au loc sub domnia lui Leon VI, împărat al Orientului din 886 până în 912. Timp de aproape 20 de ani, Simeon îşi înmulţeşte cuceririle, asediind Constantinopolul în 913, ocupând Balcanii şi Adrianopolul şi înaintând, în 918, până la Golful Corint. Puterea sa este atât de mare, încât Patriarhul Nicolae Misticul, care asigură regenţa lui Constantin VII, trebuie să-i recunoască titlul de basileu şi al bulgarilor şi să accepte să-l încoroneze. Simeon, însă, monarh al unui regat creştin, vrea mai mult, aspiră, nici mai mult nici mai puţin, la coroana împăratului romanilor. Pentru a-şi învinge adversarul extrem de periculos, bizantinii îi vor instiga mai întâi împotriva sa pe unguri, pe de altă parte vor suscita opoziţia croaţilor şi sârbilor,

instalând bine aceste două popoare pe orbita imperială. Regatul bulgar se va consuma astfel în nesfârşite războaie şi, mai apoi, după moartea lui Simeon, în 927, în crize interne care îl vor determina pe succesorul acestuia, Petru, să semneze un tratat de prietenie cu Bizanţul. Imperiul cunoaşte de atunci o perioadă de calm la frontierele sale nordice, eu atât mai mult cu cât, după o nouă tentativă împotriva Constantinopolului, în 941, ruşii vor alege mai degrabă comerţul, decât războiul în relaţiile lor cu Bizanţul.

Nu pentru mult timp, însă. Treizeci de ani mai târziu asistăm la confruntarea dintre basilcul Ioan Tzimiskes şi prinţul Kievului, Sviatoslav, care, după ce va fi distrus regatele khazarilor şi bulgarilor, îi va găsi pe greci în drumul său. Înfrânt, Sviatoslav trebuie să semneze un tratat cu Bizanţul (971) şi să se retragă către nord (unde va fi, de altfel, ucis, ceva mai târziu, într-o luptă împotriva nomazilor pecenegi), în timp ce Tzimiskes, profitând de greutăţile interne ale Bulgariei (agitaţia aristocraţiei funciare şi revolta bogomililor, sectă religioasă profesând credinţe maniheiste), va anexa această ţară, în 972.

Ultimul act se joacă sub Vasile II. În timpul anilor grei care definesc începutul domniei sale, un nou „Imperiu Bulgar“ s-a format în jurul Orhidrei, în Pind, compus din Macedonia, o parte din vechea Bulgarie, Epirul, Tesalia şi Albania. Ţarul Samuel, care domneşte peste acest vast conglomerat, nu întârzie de a adopta şi el politica agresivă a lui Simeon, anexînd principatele slave din Balcani, aliate cu Bizanţul, şi pornind atacuri în Grecia continentală. De aceea, când problemele ridicate de

monarhia anterioară şi de pericolul arab vor înceta, Vasile II hotărăşte să încheie definitiv socotelile şi cu bulgarii. După ce va năvăli în Macedonia, după ce-l va bate pe Samuel la Skoplje, în 1004, şi după ce se va război, timp de 15 ani, cu principalul duşman al Bizanţului, el sfârşeşte prin a-i încercui, în 1014, armata în regiunea Strymon, masacrând o parte a soldaţilor lui Samuel care reuşeşte să fugă şi luând (după spusele cronicarilor) aproape 15.000 de prizonieri. Acestora li se vor scoate ochii şi numai unul dintr-o sută rămâne doar chior, toţi aceştia din urmă trebuind să conducă până la Samuel rămăşiţele mutilate ale armatei sale. În urma acestei umilinţe, ţarul va muri de un atac. Acest înfiorător episod, căruia Vasile II îi datorează supranumele de Bulgaroctonul („ucigătorul de bulgari“), marchează sfârşitul dominaţiei bulgare în Balcani. Patru ani după exterminarea armatei ţarului Samuel, Bulgaria devine o parte componentă a Imperiului.

Orientul împotriva Occidentului

Când, în 1025, Vasile II moare, Imperiul de Răsărit se află la apogeul său. Poziţia Bizanţului este puternică în Italia de Sud şi în Mediterana. Slavii din Balcani sunt supuşi ai Imperiului. Frontiera bizantină atinge din nou Eufratul şi, lucru esenţial, lumea slavă cunoaşte hegemonia spirituală a Constantinopolului. Acesta va avea asupra Europei Orientale o înrâurire care va supravieţui Imperiului însuşi.

Preţul plătit acestei influenţe este prăpastia din ce în ce mai adâncă care se cască între Bizanţ şi Occident. Contactele dintre cele două lumi se reduc la comerţ, aflat în mâinile intermediarilor veneţieni, sirieni, varegi etc., în timp ce relaţiile politice şi religioase se află sub semnul unei ostilităţi crescânde. Papa, mediator, în virtutea funcţiei sale, între cele două fracţiuni ale fostului Imperiu Roman, ia, la începutul secolului al VIII-lea, hotărârea de a se folosi de sprijinul francilor. Încoronarea ca împărat a lui Carol cel Mare, în 800, nenumăratele conflicte dintre Roma şi Constantinopol, atât de profund semnificative în privinţa diferenţelor de mentalitate, pecetluiesc definitiv îndepărtarea unul de celălalt a celor două Imperii care îşi împart Europa.

Ignoranţa şi dispreţul reciproc apar în mod făţiş după încoronarea ca împărat a lui Otto al Germaniei. Acesta trimite în 968 la Nikephoros Focas un ambasador, pe arhiepiscopul de Cremona – Liutprand, pentru a pune la punct problema

posesiunilor italiene ale Bizanţului căzute în mâinile noului împărat al Apusului şi pentru a-i propune Basileului o alianţă matrimonială între propriul său fiu, viitorul Otto II, şi o soră a tânărului Vasile II. Desfăşurarea demersului diplomatic dovedeşte perfect cât de mult dispreţ nutreau interlocutorii unul faţă de celălalt. Tratat ca un suspect, emisarul lui Otto refuză să se închine în faţa Basileului. Atunci când împăratul, care contestă vehement titlul imperial al lui Otto, va declara că „Papa este un ignorant, el nici măcar nu ştie că Sfântul împărat Constantin a transferat la Constantinopol şi sceptrul, şi întreg Senatul, şi miliţia romană, lăsându-i la Roma doar pe robii cei mai umili…“, arhiepiscopul va replica, la rândul său: „Ştim bine că împăratul Constantin a venit aici. Dar de vreme ce v-aţi schimbat limba, obiceiurile şi straiele, Sfântul Papă a crezut că numele romanilor vă displăcea profund“. Şi cum, în sfârşit, Nikephoros Focas repetă cu aroganţă că Otto nu este nici împărat, nici roman, ci, cel mult, un rege barbar căruia ar fi cu neputinţă să-i dai de soţie o prinţesă imperială, Liutprand izbucneşte furios: „Noi ceilalţi, longobarzi, saxoni, franci, lotharingi, bavarezi, suevi, burgunzi, îi dispreţuim pe romani în aşa măsură încât, pentru a-i jigni pe duşmani, îi numim romani, căci acest nume cuprinde toate relele de pe pământ“.

Divorţ politic deci, dar, din ce în ce mai evident, şi divorţ religios. Neînţelegerile asupra interpretării textelor sfinte şi diferenţele de ritual îi despărţeau de multă vreme pe orientali de occidentali. Se mai adăugau la toate acestea importante probleme de întâietate, probleme în care împăratul bizantin, care

numea patriarhii, îşi vedea implicate autoritatea şi prestigiul. Patriarhul de Constantinopol se voia egalul Papei. Acesta înţelegea să-şi pună în evidenţă întâietatea în calitatea sa de urmaş al Sfântului Petru.

Din conflict în conflict, se ajunge, la mijlocul secolului al XI-lea, la o ruptură completă şi definitivă. În 1054, Mihai Cerularios, Patriarh al Constantinopolului, excomunicat de Papa Leon IX, îi aruncă la rândul lui anatema şi ridică împotriva lui populaţia capitalei bizantine. O schismă ireparabilă va dezbina de-acum înainte creştinătatea: Biserica romană de rit latin recunoaşte autoritatea Papei în materie spirituală, în timp ce Biserica greacă ortodoxă va depinde de Patriarhul de la Constantinopol.

Apogeul civilizaţiei bizantine

Redresarea politică, externă şi internă, care caracterizează epoca macedoneană, este însoţită de o nouă vârstă de aur a culturii bizantine, definită atât prin respectul faţă de tradiţia antică, cât şi prin convingerea pe care grecii Imperiului de Răsărit o au despre originalitatea civilizaţiei lor.

Literele şi artele au profitat de climatul care domnea la curtea împăraţilor Leon VI şi Constantin VII. Primul a fost în acelaşi timp şi un mecena şi un erudit, pasionat de cultură şi filozof. Fiul său îl întrece în valoare. Vorbind mai multe limbi, având vaste cunoştinţe, artist şi poet, suflet al unui grup de literaţi împreună cu care a construit un vast monument enciclopedic, din care nu ne mai rămân decât fragmente, el a lăsat posterităţii mai ales un tratat – *Despre administrarea Imperiului* – şi o *Carte de ceremonii* care constituie o sursă de nepreţuit pentru cunoaşterea instituţiilor şi a societăţii bizantine.

Cele două mari nume ale teologiei şi filozofiei sunt ale lui Fotius (~820-~895) şi Mihail Psellos (1018-1078). Născut într-o mare familie bizantină şi desemnat, în 858, de către împărat spre a-l înlocui pe Patriarhul Ignaţiu, Fotius nu este cunoscut numai pentru gâlceava cu Sfântul Scaun şi pentru rolul jucat în lungul proces care va duce, în secolul al XI-lea, la ruptura definitivă cu Roma. Acest mare om de cultură a lăsat opere de o mare erudiţie – *Myrobolion* sau *Biblioteca*, ansamblu de cărţi citite de membrii grupului său, dintre care multe au

dispărut – şi opere teologice care alcătuiesc o parte esenţială din instrumentarul conceptual folosit de Biserica greacă în polemica sa cu Roma: *Tratat asupra Sfântului Spirit*, *Împotriva Latinilor* etc.

Mihail Psellos este de origine mai modestă: mic burghez parvenit până la funcţii dintre cele mai înalte, erudit, ca şi Fotius, dar mai degrabă cunoscător al retoricii şi literaturii profane, el s-a afirmat atât prin desăvârşirea unei anumite specii de proză inspirată de modele clasice, cât şi prin căutarea unei filozofii vizând unificarea ştiinţei conform unei scheme platoniciene. *Învăţământul variat*, opera sa, încerca astfel să realizeze sinteza istoriei, filozofiei, ştiinţelor naturale şi teologiei. Din această întoarcere la Platon, discipolii lui Psellos vor face, sub domnia Comnenilor, fundamentul interpretării raţionale a dogmei care, prost văzută la Bizanţ, în cercurile conducătoare, va contribui în Occident la naşterea scolasticii.

Pe lângă aceşti doi maeştri ai gândirii bizantine, trebuie menţionate, ca evidenţiindu-se într-un imens corpus, opere de erudiţie şi compilaţie, precum *Lexicul* lui Suidas şi *Antologia* lui Constantin Kefalas (~900), opere de hagiografie (*Monologul* lui Simeon Metaphrastos), de istorie – *Viaţa lui Vasile I*, alcătuită de însuşi Constantin VII, sau *Cartea Regilor* de Iosif Genesios. Literatura istorică îşi cunoaşte anii de glorie mai ales sub ultimii macedoneni – odată cu Mihail Psellos – şi mai târziu sub Comneni, când nu trebuie uitată imensa contribuţie în domeniul compilaţiei, a codificărilor şi pedagogiei dreptului. Revenirea la prosperitate şi stabilitate politică a favorizat şi evoluţia artelor. În timp ce ornamentarea palatelor şi a vilelor

aristocratice se inspiră din modele clasice şi elenistice readuse în actualitate de umanismul ambiant şi amestecă teme şi forme antice cu teme ale unui Orient cu care Bizanţul reintrase în contact pe vremea recuceririi macedonene, arhitectura religioasă îşi află echilibrul şi desăvârşirea în biserica în cruce greacă, formată din două nave egale şi perpendiculare, deasupra întretăierii cărora se înalţă o mare cupolă, iar deasupra celor patru colţuri – patru cupole mai mici. Îmbinarea de cărămizi şi uneori de molon este împodobită cu un decor foarte sobru, format din arcade oable, din vute şi colonete. Dimensiunile rămân modeste, dar decoraţiunea interioară păstrează aparenţa fastuoasă a epoci iustiniene, cu marmorele sale preţioase, cu frescele şi mozaicurile sale policrome.

Odată cu sfârşitul crizei iconoclaste, icoanele şi-au redobândit locul în biserică, dar acest loc este strict codificat, într-o perspectivă care este aceea a predării dogmei mai mult decât cea a istoriei sfinte. Elementele pur narative, detaliile inutile şi, în general, tot ceea ce este anedoctic şi uman este interzis. Tipurile sunt ordonate conform unei ierarhii foarte severe: Hristos-regele, Pantocrator, este înconjurat de îngeri şi profeţi şi deasupra-i se înalţă cupola centrală; Fecioarei Maria rugându-se sau purtând copilul Isus – îi corespunde absida. Navele sunt rezervate scenelor din viaţa lui Hristos, iar porţile joase ale absidei – marilor preoţi şi Vechiului Testament şi primilor părinţi ai Bisericii.

Răspândirca civilizaţiei bizantine depăşeşte cu mult limitele lumii „greceşti“ şi imperiale. În Balcani, sârbii şi bulgarii se inspiră din arta religioasă bizantină, a cărei influenţă este la fel de

bine resimţită în ţările Caucazului şi încă şi mai mult în principatul Kievului, unde se dezvoltă tânărul stat rus. În Italia, însă, influenţa artiştilor greci este foarte importantă, fie că e vorba de abaţia de la Monte-Cassino, unde abatele Desiderius a pus să fie aduşi, pentru a decora mănăstirea, mozaicari bizantini, fie în Sicilia sau la Veneţia, unde basilica San Marco a fost reconstruită în secolul al XI-lea după modelul bisericii Sf. Apostoli din Constantinopol.

Capitolul 3
IMPERIUL CAROLINGIAN

■ Fiu al lui Carol Martel, Pepin cel Scurt se proclamă, în 751, rege al francilor cu ajutorul Papei care caută un aliat împotriva longobarzilor. Aceştia din urmă vor fi învinşi de noul rege care îl recunoaşte pe Papa ca moştenitor legitim al împăraţilor romani din Occident.

■ Carol cel Mare, fiu al lui Pepin, se aruncă, de la începutul domniei sale (771), într-o serie de cuceriri: îi zdrobeşte pe longobarzi şi se proclamă rege al lor, cucereşte Bavaria şi Saxonia, îi învinge pe frizoni şi-i supune pe avari, creează mărci care să apere Imperiul la frontiera cu Spania, Bretania şi Normandia. Instalat la Aix-la-Chapelle, el este protectorul Papei de la Roma şi este încoronat de acesta „împărat al Romanilor“ în anul 800.

■ Imperiul lui Carol cel Mare rămâne, totuşi, un regat barbar, sub-administrat, fiecare popor păstrându-şi obiceiurile. Administraţia centrală nu este decât formală, armata nu este permanentă, impozitele aduc prea puţin. Administraţia comitatelor se află în mâinile aristocraţiei locale.

■ După moartea lui Carol cel Mare (814), fiul său, Ludovic cel Pios, devenit împărat, încearcă să unifice Imperiul. Revoltele fiilor săi, apoi, după moartea sa (840), războaiele care-i opun pe urmaşii săi, slăbesc Imperiul Carolingian. Cu atât mai mult cu cât secolele al IX-lea şi al X-lea văd Europa supusă unor noi invazii: sarazinii în Mediterana occidentală şi în Italia, maghiarii veniţi din Panonia şi, mai ales, vikingii în Anglia şi Galia. Imperiul Carolingian se destramă dând naştere la trei noi entităţi, odată cu împărţirea de la Verdun (843).

■ În acest context, comerţul internaţional se menţine la scară scăzută, dar societatea are tendinţa de a trăi prin propriile-i mijloace, între frontierele marilor domenii. Nevoia de protecţie duce la dezvoltarea relaţiilor vasalice între oamenii liberi, ceea ce face din administratorii locali adevăraţi oameni ai puterii. Sub Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios, viaţa culturală cunoaşte o anume înflorire, manifestată prin dezvoltarea şcolilor, reforma clerului, renaşterea unei arte oficiale a palatelor şi bisericilor, în timp ce, în defavoarea latinei, limba „vulgară“ şi mai ales graiurile romane evoluează tot mai mult.

Când, în 737, moare merovingianul Thierry IV, Carol Martel, Majordom al Palatelor Austrasiei, Neustriei şi Burgundiei, nu consideră necesar să-i caute un succesor în dinastia domnitoare. Se comportă el însuşi ca un suveran, legiferind, confiscând bunuri ale Bisericii, acordând în scris

protecţie Sfântului Bonifaciu, asemenea unui rege, însărcinat de Sfântul Scaun să-i evanghelizeze pe păgânii din Germania. Prestigiul de care se bucură în lumea creştinătăţii este atât de mare, încât Papa Grigore III, în relaţii distante cu împăratul de Răsărit, face apel la persoana sa ca la singura salvare posibilă împotriva atacurilor longobarzilor. Carol refuză categoric să intervină împotriva acestora din urmă, care-i fuseseră aliaţi împotriva musulmanilor din Provenţa, cererea Papei, însă, pune în lumină locul pe care îl ocupă deja în Europa stăpânul real al „Regatului franc“.

Pepin cel Scurt, rege al francilor

După moartea lui Carol, în 741, regatul este împărţit între cei doi fii ai săi: Carloman şi Pepin (supranumit „cel Scurt“, fără îndoială din cauza micii sale înălţimi). Primul moşteneşte intendenţa Palatului Austrasiei, întregită cu Turingia şi Alamania; cel de-al doilea – Neustria şi Burgundia, cărora li s-a adăugat Provenţa. Timp de aproape zece ani, ei domnesc cu prudenţă, acţionând, cu orice prilej, ca nişte adevăraţi suverani. Ei trebuie să ţină piept unei serii de revolte, mai ales, ale ducilor de Aquitania, de Bavaria şi de Alamania, care consideră puterea lor ca ilegitimă şi încearcă să devină independenţi. Pentru a-şi marca intenţiile, cei doi fraţi instalează pe tronul neocupat încă din 737, un nou merovingian, Childeric III. Această părere de rege nu-i împiedică nici să guverneze după bunul plac şi nici să vorbească în capitulariile lor de „regatul lor“. Urmând exemplul tatălui lor, ei susţin cu întreaga lor putere misiunea de evanghelizare a Sfântului Bonifaciu în Turingia, în Hessen şi Bavaria. La îndemnurile acestuia din urmă, Biserica francă este reorganizată, iar problemele iscate de confiscările de bunuri ale Bisericii de către Carol Martel sunt, în sfârşit, rezolvate.

În 747, Carloman hotărăşte să-şi termine zilele într-o mănăstire şi, ca atare, intră, ca simplu călugăr, la Monte-Cassino, lăsându-i fratelui său întreaga putere. Stăpân al Regatului franc, Pepin nu are, însă, niciun alt titlu, în afara celui de Majordom

al Palatului lui Childeric III. Începând cu 749, mesageri pornesc spre Roma pentru a-l întâlni pe noul Papă Zaharia, în vederea unei schimbări de dinastie. Conjunctura este cu atât mai favorabilă pentru Pepin, cu cât misionarii cărora nu le-a precupeţit niciun sprijin (şi în primul rând Bonifaciu) văd în el un adevărat rege. În plus, Papa, care rupsese relaţiile cu împăratul Răsăritului, Leon III, din cauza disputei iconoclaste, este lipsit de ajutor în faţa atacurilor longobarde. Evenimentul este plin de consecinţe. Pentru prima oară, succesorul Apostolilor face apel, în apărarea sa, la un prinţ care nu este urmaşul lui Constantin.

Sosirea ambasadorilor franci la Roma coincide şi cu cea a unui ambasador longobard, Aistulf, care pare hotărât să continue politica agresivă, abandonată pentru scurt timp, a predecesorului său Liutprand (cel care, în 725, îi va izgoni definitiv pe bizantini de la Ravenna). Fără îndoială că acest eveniment a influenţat puternic răspunsul Papei Zaharia la întrebarea mesagerilor lui Pepin: „ …în ceea ce-i priveşte pe regii care, în Franţa, la vremea aceea, nu aveau putere regală, aşa era bine sau nu?“. Zaharia se pare că ar fi răspuns „că era mai bine să se numească rege mai departe cel care avea, decât cel care n-avea puterea regală“.

Împuternicit prin chiar asentimentul Papei, în timp ce ultimul merovingian dispare într-o mănăstire, Pepin se proclamă, în 751, rege al francilor şi este uns, se pare, de însuşi Sfântul Bonifaciu. Regele francilor devine astfel, ca în vremurile biblice, alesul lui Dumnezeu. Ceea ce, însă, pentru istoria Europei este, fără-ndoială, mai important decât venirea la putere în Franţa a unei noi dinastii – cea

a Carolingienilor – este noua atitudine a Papei care, în faţa ezitărilor Împăratului de Răsărit, acţionează ca şi cum ar fi fost, în Occident, urmaş al împăraţilor romani şi, în numele lui Dumnezeu, împarte coroane regale.

Când longobardul Aistulf pune piciorul în Latium şi ameninţă capitala creştinătăţii, Papa Ştefan II, care-i urmează lui Zaharia, apelează în egală măsură la împăratul bizantin şi la noul rege al francilor. De la Constantinopol îi vine ordinul de a-i da lui Aistulf ultimatumul de a părăsi imediat teritoriile cucerite. Din Galia sosesc doi soli însărcinaţi să-l conducă pe Papă la Pepin. În drumul său, Ştefan II se opreşte la Pavia, unde primeşte refuzul categoric al regelui longobard la ultimatumul imperial, după care-şi urmează calea spre capitala francă, unde stă o bucată de vreme în compania lui Pepin, pe domeniul său de la Ponthion, instalându-se, în cele din urmă, la mănăstirea Saint-Denis. Acolo îl va unge el însuşi pe noul rege devenit, în virtutea titlului de patriciu al romanilor, protector al creştinătăţii şi papalităţii (în 754). Pepin, în schimb, se angajează să „dea înapoi“ papei exarhatul Ravennei.

Într-adevăr, în sprijinul pretenţiilor sale. Ştefan II emite un document care va cunoaşte un destin aparte: „Donaţia lui Constantin“. Acest fals, capodoperă a cancelariilor pontificale, fabricat de circumstanţă, se prezintă ca un act emis de împăratul Constantin şi adresat Papei Silvestru I în semn de recunoştinţă pentru învăţăturile care i-ar fi îngăduit să îmbrăţişeze credinţa creştină. Tot programul de revendicări pontificale se găseşte justificat prin acest fals. Constantin acordă Papei

întâietatea asupra celor patru sedii episcopale – Antiohia, Alexandria, Constantinopol (care datează de pe vremea lui Teodosius) şi Ierusalim. Îi dăruieşte palatul de la Lateran şi Biserica Vaticanului. Îi permite să poarte însemnele imperiale, să-şi numească funcţionarii, patricienii şi consulii. În sfârşit, îi dă suveranitatea Romei, Italiei şi întregului Occident. Dacă el însuşi îşi strămută capitala la Bizanţ, e pentru a nu deranja, în Occident, autoritatea Bisericii. Altfel spus, asumând ruptura intervenită în Imperiul Roman, identificat cu Imperiul creştin, Papalitatea se instituie, în Occident, ca moştenitoare a puterii imperiale.

Supunându-se acordului încheiat cu Ştefan II, Pepin cel Scurt îşi conduce, în 755, armata în Italia. Îi bate uşor pe longobarzi, îi înşală pe ambasadorii împăratului care-i cer să reinstaureze autoritatea bizantină în teritoriile recucerite şi, după o nouă descindere în peninsulă, în 756, îi impune lui Aistulf să-i dea Papei un anumit număr de oraşe din vechiul exarhat al Ravennei şi în Pentapole (actuala Romagna). La moartea lui Aistulf, tot Pepin este cel care-l numeşte, impunându-l, ca rege al longobarzilor, pe candidatul dorit de Ştefan II, Desiderius, care promite Papei să-i dea noi teritorii: Marca Anconei şi Emilia. Împreună cu Ducatul Romei, deja între posesiunile Papalităţii, aceste regiuni desăvârşesc constituirea statelor Bisericii.

Arbitru al situaţiei în Italia – unde ostilităţile între Papă şi regele longobard nu vor întârzia să apară –, protector în drepturi al pontifului roman, rege al francilor prin voinţa lui Dumnezeu, Pepin apare, în 767, în culmea puterii sale. A întregit, printre altele, în regatul său, şi opera lui Carol Martel. Cu ajutorul

vizigoţilor, el i-a alungat pe musulmani din Septimania. A reuşit să-i elimine pe ducii de Aquitania, mereu doritori să se elibereze de tutela regilor franci din nord. Saxonii redevin un popor tributar şi relaţiile cu ducele de Bavaria rămân bune. Când primul suveran carolingian moare, în 768, regatul franc, unul dintre marile regate barbare ale Occidentului, pare a fi atins apogeul puterii sale.

Carol cel Mare şi expansiunea francă

Fidel obiceiului francilor, înainte de a muri, Pepin şi-a împărţit statele între cei doi fii ai săi: Carol, care stă la Nyon, şi Carloman, care stă la Soissons. Împărţirea corespunde atât de puţin decupajelor obişnuite ale Regatului francilor, încât contemporanii înşişi nu o înţeleg. Teritoriile, juxtapuse din aproape în aproape, sunt dispuse în aşa fel încât regatul lui Carol formează o semilună în jurul celui al lui Carloman, care se întinde de la Soissons până la Mediterana şi de la Toulouse până-n Alpi. Această coexistenţă a două regate astfel îmbucate unul într-altul pare să fie însă pentru cei doi fraţi o permanentă sursă de nemulţumiri, până când, în 771, Carloman moare, lăsându-i lui Carol în posesiune întreaga moştenire a lui Pepin.

Noul rege, descris în culmea gloriei sale şi fără prea multă bunăvoinţă de către biograful său Eginhard, este un om „cu o statură masivă şi robustă, destul de înalt, fără însă a depăşi măsura“, cu gâtul „prea scurt“ şi cu burta „prea voluminoasă“, dar cu pasul ferm şi cu alura bărbătească. Este, în schimb, un personaj înzestrat cu o mare energie, cu o inteligenţă meticuloasă, preocupată de amănunte, cu o judecată sigură. Citeşte în latină fără prea multă greutate, înţelege puţin greaca şi, spirit curios, este interesat de ştiinţe şi arte. A învăţat târziu să scrie şi a rămas întreaga viaţă neîndemânatic în această privinţă. Este curios şi în materie de teologie. Dar, înainte de toate, el este şi un şef războinic, mereu pe câmpul

de luptă, domnia sa corespunzând celei mai mari expansiuni a Regatului francilor: un regat care, cu excepţia Angliei saxone şi a Spaniei musulmane, se identifică practic cu Occidentul.

După ce a restabilit autoritatea regală, după ce i-a păcălit o dată în plus pe ducii de Aquitania, Carol cel Mare porneşte într-o serie de cuceriri menite a asigura pe de-o parte securitatea frontierelor regatului, dar şi a extinde limitele creştinătăţii. Primii care suportă consecinţele acestei politici sunt longobarzii. În 773, după ce regele Didier a invadat, în ciuda tuturor angajamentelor sale, teritoriile pontificale, după ce a pătruns în Roma şi a supus Papalitatea, Carol răspunde apelului noului pontif, energicul Adrian I, îşi alungă soţia, fiică a regelui longobard, traversează Alpii şi cucereşte Pavia şi Verona. Didier este aruncat în închisoare, în timp ce fiul său fuge la Bizanţ şi suveranul franc îşi pune coroana de fier a regilor longobarzi. Stăpân al Italiei de Nord, el îi încredinţează stăpânirea fiului său Pepin şi creează aici o nouă nobilime, francă.

Cucerirea teritoriilor aşezate în nordul şi estul Galiei vor cere mai mult timp şi eforturi, fie şi numai pentru că suveranul franc nu dispune de o armată permanentă. Într-adevăr, dacă toţi oamenii liberi sunt, în principiu, obligaţi să-şi îndeplinească serviciul militar, obligativitatea nu-i priveşte, de fapt, decât pe proprietarii de terenuri – singurii care pot să plătească şi să întreţină costisitorul echipament de războinic cavaler – dar care nu pot rămâne departe de domeniile lor, mai mult de două, trei luni pe an. Sunt deci în fiecare an, adunaţi în preajma punctului de pornire a campaniei pentru o scurtă incursiune în teritoriul duşman, operaţie care

trebuie repetată de îndată ce duşmanul îşi reface puterea şi redevine ameninţător.

Faţă de Bavaria, ţară de mult creştinată, dar ai cărei duci manifestă o tenace dorinţă de independenţă, Carol cel Mare se arată mai întâi răbdător. Dar cum ducele Tassilo refuză să-şi îndeplinească îndatoririle de vasal, el sfârşeşte prin a interveni, intră în campanie împotriva bavarezilor în 787, îl condamnă pe Duce la moarte în anul următor, comutându-i, apoi, pedeapsa în obligaţia de a se retrage la mănăstire; prin aceasta, ducatul este anexat statului franc şi-şi menţine, astfel, unitatea administrativă şi religioasă.

Cu saxonii, triburi germanice păgâne din partea cărora francii suportau nesfârşite atacuri devastatoare, Carol va acţiona cu mai multă duritate. Începând cu 772, timp de aproape treizeci de ani, el va purta împotriva lor campanii repetate, pe care le conduce el însuşi, iernând împreună cu armatele sale pentru a putea reataca primăvara. Sarcina este cu atât mai complicată cu cât triburile saxone au în fruntea lor şefi hotărâţi şi valoroşi, care resping creştinismul şi rezistă cu disperare dominaţiei carolingiene. Cel mai de temut este Widukind, care zdrobeşte, în 782, o armată francă, dar este înfrânt, trei ani mai târziu, şi constrâns să vină să depună jurământ de credinţă la Attigny, reşedinţă regală în Ardeni, unde primeşte, de altfel, şi botezul lui. Ţara saxonă este mai apoi supusă ocupaţiei france şi unei evanghelizări obţinute prin teroare: orice refuz de botezare, orice violare a bisericii sau chiar orice atentat neînsemnat la adresa religiei creştine sunt pedepsite cu moartea. Rezultă din aceasta, în 793, o revoltă generală care

se manifestă prin distrugerea bisericilor şi prin masacrarea soldaţilor şi misionarilor franci. Carol cel Mare trebuie astfel să recucerească ţara în care reinstaurează un regim de excepţie, deportând triburi întregi în interiorul regatului şi înlocuindu-le prin franci. Cu acest preţ, dar şi în urma unor măsuri mai blânde adoptate în ultimii ani ai secolului, Saxonia este, în sfârşit, liniştită. De acum înainte, frontiera orientală a lui *Regnum Francorum* se află de-a lungul Elbei.

Între gurile Rinului şi estuarul fluviului Weser, în Frisia, alte triburi păgâne, apropiate de saxoni, ameninţaseră multă vreme frontierele france. Refractari evanghelizării, frizonii îl făcuseră, în 754, prizonier şi-l martirizaseră pe Sfântul Bonifaciu. Tutela francilor asupra teritoriului lor era doar teoretică şi, de aceea, în 784, ei s-au alăturat revoltei saxone. Va fi ultima manifestare a independenţei lor. Zdrobiţi în 785, ei vor trebui să depună armele. Teritoriul lor este împărţit în comitate şi conversiunea lor este realizată în mod sistematic.

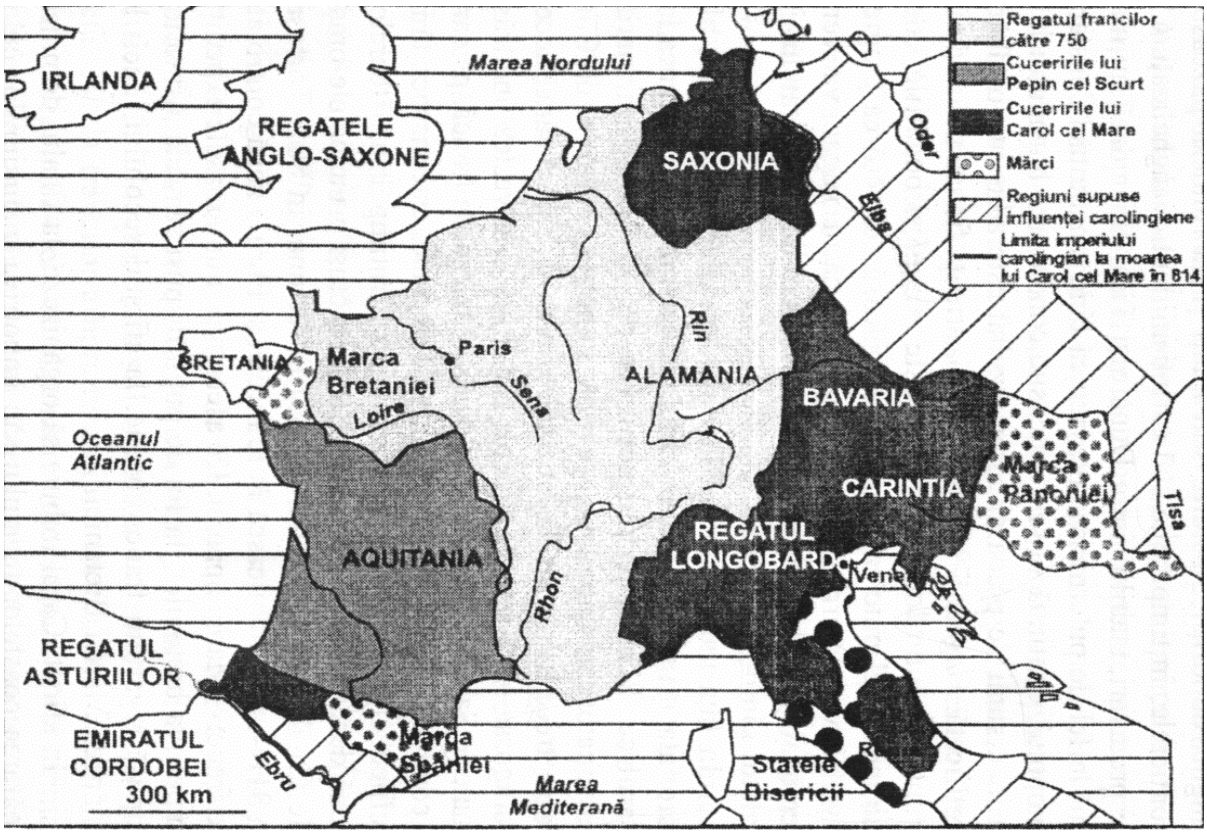

Imperiul lui Carol cel Mare

Dincolo de ţările germanice, se întinde domeniul triburilor slave şi al nomazilor avari. Carol se mulţumeşte să-i ţină pe cei dintâi la respect, fără a încerca să-i integreze regatului său. Singuri obodriţii, în nord, sunt aliaţi şi au rolul să păzească frontierele, în timp ce la sud carintienii sunt evanghelizaţi. Cât despre avari, stabiliţi între Dunăre şi Tisa, chiar dacă nu mai sunt la fel de puternici ca pe vremea când ameninţau Constantinopolul, continuă să se avânte, sub conducerea haganului lor, în incursiuni de pradă al căror rezultat este adus într-o tabără fortificată: *ring*. În 791, apoi în 796, armata francă pătrunde în inima pământurilor avare, cucereşte *ringul* şi bogăţiile sale, ruinând astfel puterea haganului. Urmează convertirea progresivă şi vasalizarea acestui popor, al cărui hagan va veni personal, în 811, să-i facă jurământ de credinţă împăratului în

palatul său de la Aix-la-Chapelle.

În faţa musulmanilor din Spania, sarazini sau mauri, ale căror atacuri se înlănţuie în sudul Galiei şi în Italia, acţiunea lui Carol cel Mare este mai puţin reuşită. În 778, la chemarea guvernatorului Barcelonei, revoltat împotriva emirului de Cordoba, trece în peninsulă cu două armate, asediază fără succes Zaragoza şi se retrage, în cele din urmă – la vestea unei răscoale în Saxonia. În timpul retragerii, ariergarda francă, pe care o conduce ducele Mărcii de Bretania, Roland, este masacrată în defileul Roncevaux de muntenii basci. În timpul următoarelor două decenii, Carol reuşeşte să ocupe totuşi principalele oraşe ale Cataloniei – Gerona, în 795, Barcelona, în 801, Tortosa, în 811 – şi să stabilească între Pirinei şi Ebru – o zonă controlată de franci – Marca Spaniei. De asemenea, numeroasele expediţii împotriva bretonilor, la fel de puţin dispuşi să vadă Armorica supusă regatului franc, nu duc, la sfârştul secolului, decât la întărirea Mărcii Bretaniei.

În sfârşit, Carol trebuie să organizeze, la finalul domniei, apărarea coastelor regatului său împotriva incursiunilor celor care încep să fie cunoscuţi sub numele de *Northmanni* – adică normanzi – şi care nu vin din Norvegia, ci din Danemarca. Începând cu 799, incursiunile lor pe coastele de nord şi vest ale Galiei se repetă în fiecare an. Pentru a încerca să-i oprească, Carol va crea în nordul Elbei Marca Normanzilor, însă mijloacele navale de care dispune regatul franc sunt insuficiente pentru a-i împiedica pe scandinavi să vină regulat să jefuiască ţara. Odată cu dezmembrarea Imperiului, pericolul normand va deveni una dintre principalele

preocupări ale urmaşilor lui Carol.

Restaurarea Imperiului de Apus

La sfârşitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare se află în fruntea unui imens Imperiu care se întinde de pe malurile Elbei până pe cele ale Ebrului şi care înglobează, aşadar, cea mai mare parte a Occidentului. Centrul de gravitaţie al puterii france, fixat altădată de Clovis în Île-de-France, se află la acea vreme între Meuse şi Rin, în regiunea de unde îşi trage obârşiile familia carolingiană. Tot acolo se va instala şi Carol cel Mare, mai întâi temporar, apoi definitiv, începând cu 806, făcând din Aix-la-Chapelle capitala politică şi culturală a regatului. Stăpân în egală măsură şi al Romei, capitala sa religioasă, al cărei protector este împreună cu Papa, regele francilor apare ca şeful incontestabil al Creştinătăţii, stăpân al Occidentului şi adevărat urmaş al lui Constantin. Nu-i mai lipseşte decât titlul pentru ca, astfel, să fie recunoscut drept moştenitor al Augustilor.

Pontificatul lui Leon III (795-816) îi permite să rezolve şi această problemă. Preot de origine modestă, ales pe neaşteptate la moartea lui Adrian I, acesta din urmă este incapabil de a opune regelui francilor până şi cea mai mică rezistenţă. Încă de la instalarea sa pe tronul Sf. Petru, el a recunoscut protectoratul lui Carol. În schimb, acesta nu şi-a precupeţit sfaturile spirituale, povăţuindu-l să trăiască cinstit şi să respecte canoanele bisericeşti, lăsându-i suveranului franc grija de a asigura apărarea Sfântului Scaun şi propagarea credinţei creştine. Altfel spus, ca pe vremea lui Constantin,

Carol cel Mare se consideră „episcopul din afară“, nelăsându-i pontifului decât sarcini spirituale. Leon III se află, de altfel, în neputinţa de a înţelege la ce-l angajează un astfel de program. Are multe de făcut, la Roma, chiar, unde alegerea sa nu a entuziasmat aristocraţia locală. Trebuie să facă faţă unei conjuraţii şi, în aprilie 799, este atacat, în Piaţa San Lorenzo în Lucina, bătut şi aruncat în închisoare. Eliberat de trimişii lui Carol, el face apel la acesta ca la singurul protector posibil şi merge până în Saxonia pentru a-i implora ajutorul şi protecţia. Reiese limpede că, prin aceasta, Carol a devenit arbitrul lumii occidentale. Prăbuşirea Papalităţii, eclipsa lentă a Imperiului de Răsărit – în Bizanţ, Constantin VII a fost, să ne amintim, înlăturat – fac din monarhia francă singura garantă a lumii creştine, iar din Carol, urmaşul firesc al lui Constantin.

În această calitate, de apărător al creştinătăţii de Apus, regele franc va porni pe drumul către Roma, unde, patriciu al oraşului, este chemat să judece o neînţelegere care opune pe Leon III – acuzat de supuşii săi de fals jurământ şi adulter – aristocraţiei romane. Luându-şi rolul în serios, el conduce personal ancheta şi, în 23 decembrie 800, după ce i-a impus pontifului un jurământ expiatoriu, pronunţat în faţa unei întregi adunări de prelaţi şi demnitari, el îl declară pe Leon III eliberat de orice bănuială. Două zile mai târziu, în bazilica Sf. Petru, el este proclamat de popor „împărat al romanilor“ şi este încoronat de Papă.

Această încoronare imperială, nicicum impusă regelui francilor, aşa cum o vor pretinde analiştii oficiali ai Regatului, ci, dimpotrivă, pregătită

îndelung de clericii care se află în jurul lui Carol, consacră, de fapt, o situaţie care există în Occident de multă vreme. În clipa în care Carol porneşte către Italia pentru a răspunde chemării lui Leon III, noţiunea de *imperium christianum* (imperiu creştin) se născuse deja de câţiva ani buni de sub pana învăţaţilor din palatul de la Aix-la-Chapelle (a lui Alcuin, de exemplu), ca o moştenire a Imperiului Bizantin, mai exact a perioadei de sfârşit a Imperiului roman: un imperiu al cărui şef unic şi atotputernic, ales de Dumnezeu şi vicar al lui Hristos, avea datoria să susţină şi să propage credinţa creştină. Intrarea provizorie în umbră a puterii imperiale a Bizanţului n-a putut decât să uşureze şi să accelereze evenimentele, simptomatic fiind faptul că, în ajunul încoronării sale de către Papă, Carol cel Mare ia primul cheile şi stindardul Sfântului Mormânt, trimise de Patriarhul Ierusalimului.

Cât de mult a intrat în acest joc regele francilor? A înţeles el cu adevărat, schimbarea, de dimensiuni istorice, pe care o conferea domniei sale evenimentul de la Crăciunul anului 800? Visase el, într-adevăr, reunificarea cea mai completă a lumii romane, punând alături, în persoana sa, cele două coroane – a Orientului şi a Occidentului? E posibil ca, văduv a patra oară, Carol să fi nutrit speranţa de a se căsători cu Împărăteasa Irina, trimiţând, pentru aceasta, soli la Constantinopol. Dacă aşa au stat lucrurile, proiectul n-a avut timp să se realizeze, Nikephoros detronând-o pe Împărăteasă şi uzurpând puterea imperială în Orient (802). Carol va rămâne deci „serenissim Augustus, încoronat de Dumnezeu ca mare şi paşnic împărat, guvernând

Imperiul Roman şi, prin mila lui Dumnezeu, rege al francilor şi al longobarzilor“. Totul lasă de înţeles că el a văzut în acest titlu mai ales o nouă onoare, un fel de încununare a „carierei“ sale, mai puţin adevărată, poate, decât coroana de fier a regilor longobarzi. Contemporanii atestă că, deşi a hotărât construcţia, la Aix-la-Chapelle, a unui palat sacru, după imaginea celui din Bizanţ, Carol cel Mare nu şi-a schimbat nimic din felul de-a trăi obişnuit, nu a schimbat nimic fundamental în politica sa. Dispoziţiile succesorale luate în 806 de către Carol dovedesc, dacă mai era nevoie, că Împăratul nu-şi consideră titlul decât ca pe o onoare personală, iar Imperiul ca pe-o realizare momentană, menită a dispărea odată cu el. După vechea tradiţie francă, el prevede, într-adevăr, împărţirea statelor sale celor trei fii ai săi, fiecare guvernându-şi propriul regat, în bună înţelegere cu fraţii săi. Cât despre titlul imperial, nici nu mai poate fi vorba.

Dacă Imperiul a supravieţuit fondatorului său, aceasta a fost o pură întâmplare. În 810, Pepin, cel de-al doilea fiu al lui Carol, moare, urmat în 811, de fratele său mai mare, Carol. Nobilii franci îl forţează pe împărat să-şi asigure succesiunea. Ca atare, în 813, cedând insistenţelor marilor nobili şi clerici de la curte, Carol cel Mare îl încoronează împărat pe cel mai tânăr dintre fiii săi, Ludovic – care va fi supranumit cel Pios sau cel Bun, acordându-i şi fiului acestuia, Bernard, titlul de rege al Italiei. Coroana imperială supravieţuieşte aşadar morţii titularului său (în ianuarie 814) şi, odată cu ea, ideea unui imperiu universal; dar pe ce baze putea lua fiinţă această idee, odată dispărută puternica personalitate în care ea se întrupase, în contextul

foarte specific şi precar, în acelaşi timp, al hegemoniei Regatului francilor?

Guvernarea şi administrarea Imperiului

Mai consistent şi mai bine organizat decât cel al merovingienilor, „Statul carolingian“ este, totuşi, departe de modelul roman. În zadar clericii se străduiesc să facă să renască noţiunea romană de *respublica*, adăugându-i pe aceea de creştinătate: *Respublica Christiana*, asociind ideea de bun public cu cea de apărare a religiei; monarhia carolingiană îşi păstrează trăsăturile care provin direct din moştenirea francă, şi mai ales legătura personală dintre suveran şi vasali. Jurământul de fidelitate faţă de suveran, instituit în 780 şi a cărui repetare Carol cel Mare o pretinde de mai multe ori, traduce foarte bine ambiguitatea construcţiei statale carolingiene: pe de o parte afirmarea legăturii de la om la om între rege şi supuşii săi, pe de alta datoria universală de a rămâne credincios (toţi supuşii liberi în vârstă de peste 12 ani sunt supuşi acestui jurământ) celui care întrupează legea şi, aşadar, bunul comun.

Acestei timide voinţe de unitate a statului îi răspunde grija pe care au avut-o împăraţii de a unifica legislaţia. La ceasul adunării anuale a oamenilor liberi în Câmpul lui Marte, care precedă expediţiile militare – ceea ce se numeşte „convocarea generală“ –, Carol cel Mare face să-i fie încuviinţate hotărârile de către mai marii regatului, laici şi ecleziastici, apoi le proclamă şi consemnează în scris, capitol după capitol (*capitula*). Aceste capitularii, având statut de lege erau, mai apoi, aplicabile în întreg regatul. Ele aveau în vedere mai

ales probleme de ordin regulamentar. Fiecare popor păstra, într-adevăr, în interiorul Imperiului – alt semn al ambiguităţii sistemului – dreptul şi legea sa: romanii, ca şi francii, vizigoţii din Septimania, ca şi burgunzii, longobarzii, ba chiar şi saxonii şi frizonii, cărora Carol cel Mare le-a făcut legea. Această menţinere a personalităţii legilor a constituit principalul obstacol în calea unificării Imperiului.

Practica puterii, însă, a evoluat sub Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios, în sensul unei mari eficacităţi a mecanismelor guvernării. Palatul, pe vremuri itinerant, s-a fixat la Aix-la-Chapelle, unde se constituie incipient şi o administraţie centrală. Desigur, distincţia dintre sarcinile publice şi cele private conferite marilor funcţionari rămâne ambiguă, dar primele tind din ce în ce mai mult să prevaleze asupra celorlalte, în timp ce numărul de funcţionari creşte (seneşal, conetabil, contele palatului, cameriarul etc.), iar rolul Capelei şi al personalului clerical care-o deserveşte devine din ce în ce mai pregnant, atribuţiile acestora constând, pe lângă problemele ecleziastice, din expedierea corespondenţei oficiale şi promulgarea diplomelor regale.

Pentru a-şi impune autoritatea pe lângă supuşii şi vasalii săi, suveranul dispune, în virtutea drepturilor sale regaliene, în primul rând de armată. Teoretic, am mai spus-o, toţi oamenii liberi trebuie să-şi efectueze serviciul militar pe propria lor cheltuială, dar, în practică, sunt chemaţi sub arme – prin rotaţie sau fiind preferaţi doar cei care locuiesc în apropierea punctului de plecare la luptă – numai indivizii capabili de a întreţine un costisitor echipament militar. Infanteriştii sunt cei mai

numeroşi (între 6.000 şi 10.000 în fiecare dintre cele patru armate operative din 811, de pe Elba, Dunăre, Ebru şi în Bretania), însă cavalerii sunt cel mai greu înarmaţi (2.500-3.000 în fiecare armată, dintre care 800 cuirasaţi) şi au rol de decizie. Nu există, aşadar, armată permanentă şi nici o finanţare regulată a cheltuielilor în acest sens. Impozitul roman direct, devenit o obişnuinţă ce se menţine, se pare, sub diferite forme, aduce prea puţin. Amendele judiciare, taxele de trecere, taxele pentru desfacerea mărfurilor în iarmaroace etc. nu sunt neglijabile, dar sursa principală financiară a suveranului rămâne venitul domeniilor sale (fiscul), mereu crescut sub domnia lui Carol cel Mare, datorită cuceririlor sale şi, dimpotrivă, tot mai scăzut sub domnia succesorilor săi, datorită donaţiilor făcute vasalilor sub formă de uzufruct viager, la început, apoi sub forma deplinei proprietăţi.

Administraţia locală, gaj al menţinerii ordinii interioare şi al aplicării hotărârilor imperiale, face obiectul unui interes aparte. Unitatea de bază este comitatul, el însuşi împărţit în *pagi* şi *gau*. Există aproximativ 300 de comitate în Imperiu, fiecare condus de către un comite (*comes*, *graf*), care, numit de rege şi, prin aceasta, devenit locotenent al său direct, administrează circumscripţia, prezidează tribunalul regal (*mallus*) asistat de *boni homines* („oamenii buni“), convoacă şi conduce armata. Contele şi subordonaţii săi sunt remuneraţi prin veniturile bunurilor funciare imperiale de a căror folosinţă se pot bucura asemenea titularilor vastelor administraţii provinciale care au fost instituite în anumite regiuni puţin sigure şi la frontiere (mărci):

prefecţi, duci sau margrafi, învestiţi cu întreaga putere.

Toate aceste sarcini nu privesc decât un număr mic de persoane: o mie, cel mult, în timp ce administraţia unui singur oraş roman depăşeşte uneori această cifră. Imperiul este deci subadministrat. Realitate la care se adaugă şi faptul că, adesea, regele a trebuit să încredinţeze sarcinile comitale reprezentanţilor nobilimii locale, înzestraţi cu importante domenii, cu o clientelă numeroasă şi dispuşi să-şi transmită funcţia descendenţei lor, devenind astfel potentaţi ereditari. Pentru a-i supraveghea, pentru a-i împiedica să se organizeze în dinastii locale scăpate de pe orbita puterii, Carol cel Mare întăreşte instituţia celor numiţi *missi dominici*: trimişi ai regelui, aleşi dintre cei mai credincioşi, călătorind câte doi sau trei (cel mai adesea un conte şi un episcop) şi însărcinaţi să inspecteze domeniile şi comitatele, să ancheteze eventualele abuzuri, să prezideze tribunalele şi să propună pedepse. Ei sunt cei care asigură imperiului un minimum de coeziune.

Imperiul împărţit

La moartea lui Carol cel Mare, în ianuarie 814, dispoziţiile luate de împărat cu un an înainte intră în vigoare: fiul său unic, Ludovic – ce va fi supranumit cel Pios – devine împărat al Apusului. Ludovic este un personaj foarte diferit de tatăl său. Impulsiv şi pasional, foarte credincios, el suferă în mod pregnant influenţa mediului său şi mai cu seamă pe aceea a clericilor din Aquitania (el fusese rege al Aquitaniei sub domnia lui Carol), care l-au urmat şi la Aix-la-Chapelle. Prima sa preocupare, odată ajuns pe tronul imperial, este să reformeze modul de viaţă al Palatului: fetele lui Carol cel Mare sunt rugate să intre la mănăstire, iar clericii să respecte, în modul lor de viaţă, canoanele bisericeşti. Educat de către aceştia, Ludovic are, în plus, o concepţie asupra titlului imperial diferită de cea a lui Carol: adică mai apropiată de modelul roman. În acest sens, el renunţă, în titulatura sa oficială, la titlurile de rege al francilor şi longobarzilor, pentru a nu şi-l păstra decât pe cel de „împărat august“. Ceea ce nu înseamnă că, în sânul Imperiului creştin unificat, nu mai există regate ce se bucură de o mare autonomie; ele, însă, nu mai pot fi altceva decât provincii ale Imperiului. Astfel, în 817, când Ludovic cel Pios îşi hotărăşte, cu mult înainte, succesiunea, el prevede ca fiul său mai mare, Lothar, să fie încoronat ca împărat şi asociat, încă din timpul vieţii tatălui său, la exercitarea puterii; ceilalţi doi fii ai săi vor primi: Pepin – coroana Aquitaniei, Ludovic – pe cea a Bavariei

(Bernard păstrând-o pe cea a regatului Italiei), dar – şi în aceasta constă noutatea revoluţionară faţă de practicile francilor – toţi vor guverna sub autoritatea împăratului prezent şi viitor, singur suveran al poporului creştin.

Opera de unificare astfel începută împlineşte perfect dorinţele clericilor. Unii dintre aceştia, entuziasmaţi de atitudinea noului împărat care, încă mai mult decât Carol cel Mare, întrupează unitatea lumii creştine occidentale, vor merge chiar şi mai departe. Arhiepiscopul de Lyon, Agobard, va cere o totală „francizare“ prin aplicarea legii salice france întregului Imperiu. Fără a accepta aceasta, Ludovic va purcede la o operă de unificare juridică a statelor sale, făcând din religie liantul unităţii lor politice, ceea ce va conduce la modificarea politicii sale faţă de Papă, recunoscându-i acestuia, la început, o totală independenţă în statele sale, reluând, mai apoi, şi întărind, programul tatălui său, pentru a sfârşi, în 824, prin a reduce statul pontifical la rangul de protectorat franc. În acest timp, consilierii ecleziastici ai lui Ludovic – spaniolii Benedict de Aniana şi Agobard, abatele Corbiei – Adalhard şi fratele acestuia, Wala, îl vor trimite la Roma pentru a fi încoronat şi uns împărat de către Pascal I (823), ca şi cum titlul imperial era legat de această dublă ceremonie şi nu putea fi conferit decât în Italia, de către Suveranul pontif.

Această voinţă de unificare trebuia neîndoielnic să se lovească de rezistenţa celor ale căror interese erau, prin aceasta, lezate. A fost vorba, mai întâi, de nepotul împăratului, regele Italiei, Bernard, care, împins din urmă de unii nobili nemulţumiţi şi de câţiva episcopi, a ridicat armele împotriva unchiului

său. Revolta a fost repede înăbuşită, iar promotorii săi au primit o pedeapsă exemplară, începând cu Bernard însuşi, căruia i s-au scos ochii (818). Regatul Italiei a fost suprimat şi legăturile între diferitele părţi ale Imperiului au fost strânse încă şi mai mult, în schimb Ludovic, determinat de consilierii săi ecleziastici, a trebuit să facă, în 822, la Attigny, o penitenţă publică.

În 830, rebeliunea a venit din partea fiilor înşişi ai împăratului. Câţiva ani mai înainte, acesta se însurase a doua oară cu o prinţesă bavareză, Judith, care, dându-i un fiu – viitorul Carol cel Pleşuv – a obţinut în 829 din partea soţului său regal să se revină asupra împărţirii din 817. Astfel, un teritoriu compus din regiunea Alamană, Retia, Alsacia şi o parte din Burgundia fu atribuită tânărului prinţ. În acelaşi timp, influenţa lui Lothar, foarte puternică pe lângă tatăl său până în acel moment, ca şi cea a consilierilor ecleziastici ai lui Ludovic, favorabili unităţii Imperiului, a început să fie pusă în umbră, la curte, de clanul lui Judith şi al favoritului său, contele Septimaniei – Bernard, în timp ce ceilalţi doi fii ai împăratului, Pepin şi Ludovic, încercau să-şi mărească partea. În două rânduri, în 830 şi 833, cei trei fii ai lui Ludovic cel Pios se revoltă în mod făţiş împotriva tatălui lor, obligându-l mai întâi s-o trimită pe Judith într-o mănăstire (de unde va fi repede chemată şi repusă în drepturi), apoi să abdice, să facă penitenţă şi să se retragă şi el într-o mănăstire, lăsându-i lui Lothar coroana imperială. Nu pentru multă vreme, căci pretenţiile fiului cel mai în vârstă al lui Ludovic nu vor întârzia să-i instige împotrivă pe ceilalţi doi fraţi. În 835, o adunare de episcopi îi înapoiază lui Ludovic cel Pios

titlul imperial, ceea ce nu pune însă capăt intrigilor şi conflictelor de familie. Când, în 840, Ludovic moare, Imperiul pare pe punctul de a se prăbuşi în anarhie şi războaie civile.

Noile invazii

Situaţia va deveni cu atât mai îngrijorătoare cu cât, în cursul deceniilor următoare, războaiele neîncetate între urmaşii lui Carol cel Mare şi ai lui Ludovic cel Pios coincid cu noi valuri de invazii şi incursiuni în teritoriu creştin venind din Scandinavia, Ungaria şi zonele controlate de musulmani.

În Sud, suveranii carolingieni trebuie să facă faţă presiunii „sarazinilor“. Pe uscat, cavaleria musulmană a fost definitiv blocată în secolul al VIII-lea, dar frontierele maritime sunt foarte vulnerabile. În Mediterana occidentală, plecând de la baze de operaţiuni mai mult sau mai puţin independente, situate în Spania sau în Africa, arabii devin stăpânii Balearelor, Corsicei, apoi ai Siciliei (total ocupată în 902). De acolo, ei ocupă câteva poziţii în Italia de Sud (Bari, Taranto) şi în Provenţa (La Garde-Freinet) şi-şi înmulţesc raidurile pe coastele peninsulei şi în Galia meridională. În 842, ei distrug Arles, în 846 atacă Roma, care rezistă, şi pradă bazilica Sf. Petru. În 932, ei ocupă Genova. În interiorul teritoriilor pe care le jefuiesc până la pasurile alpine, ei devastează mănăstiri şi vânează sclavi. Pe oriunde trece teroarea sarazină, locuitorii părăsesc câmpiile de coastă pentru a se refugia pe înălţimi. La sfârşitul secolului al X-lea, majoritatea fortăreţelor musulmane sunt recâştigate, dar nesiguranţa rămâne vie, pentru multă vreme încă, de-a lungul coastelor mediteraneene.

La est, pericolul vine din Panonia, unde poporul

stepei, maghiarii veniţi de pe coastele de sud-est ale Uralilor şi împinşi de către turci (cu care, de altfel, s-au amestecat) şi de pecenegi, vin să se instaleze aici după dislocarea puterii avare. De aici, ei lansează, în timpul primei jumătăţi a secolului al X-lea, raiduri devastatoare într-o mare parte a Europei Occidentale, ajungând până la gurile Weser-ului, în sud-vestul Galiei şi Italia meridională, prădând mănăstirile şi oraşele. După ce ţin în şah mult timp cavaleria carolingiană, ei sunt în cele din urmă zdrobiţi în 955 în bătălia de la Lechfeld de către regele Germaniei, Otto I, şi alungaţi înapoi în Panonia, unde se şi fixează. În 996, regele lor, Vaik, se converteşte la creştinism, se însoară cu fiica ducelui Henric de Bavaria şi primeşte din partea Papei Silvestru II, sub numele de Ştefan, o coroană care va servi, de atunci încolo, la încoronarea regilor maghiari: coroana Sfântului Ştefan, primul care a purtat-o fiind canonizat în 1083[114].

În sfârşit, din Europa de Nord sosesc vikingii. În secolul I î.e.n, deja, Galia, Spania şi Italia septentrională fuseseră devastate de bande venite din Scandinavia: cimbrii şi teutonii. Scandinavii sunt amestecaţi cu triburile germanice în tot timpul perioadei migraţiilor din secolele al V-lea şi al VI-lea. Mai apoi, însă, până în secolul al VIII-lea, lumea scandinavă rămâne izolată, neîntreţinând raporturi decât cu popoarele vecine: frizonii, anglo-saxonii şi celţii din Irlanda. Cei care, în curând, vor fi numiţi „normanzi“ cunosc la această dată o civilizaţie înfloritoare. În ciuda *runelor* gravate pe numeroase pietre de mormânt, născute din alfabetul runic străvechi, folosit de germanici, şi a acelor *saga* care datează din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, se ştiu

puţine lucruri despre istoria lor. Se ştie doar că societăţile scandinave primitive erau dominate de o aristocraţie formată din căpetenii de clanuri, mari proprietari funciari care conduceau adunarea oamenilor liberi şi, în caz de nevoie, războaiele. Mai sus în ierarhie urmau *jarl*, şefi regionali ereditari şi regii, destul de asemănători omologilor lor germanici. Se ştiu, de asemenea, puţine lucruri despre religia lor.

Nu există mai multe informaţii nici despre motivele care au împins aceste popoare de războinici şi de marinari să se angajeze în expediţii care îi vor conduce în toate părţile Europei şi, fără îndoială, chiar şi în America. Unul ar putea fi atracţia prăzii, dar de ce la acel moment anume? Suprapopulare relativă conducând la conflicte sociale şi politice; dar care a fost punctul de plecare al acestor răsturnări de conjunctură demografică? O încălzire a climei, poate, permiţând munca câmpului în zone până atunci sterile? Cert este că între sfârşitul secolului al VIII-lea şi mijlocul secolului al IX-lea, popoarele scandinave intră în istorie în modul cel mai violent cu putinţă. Progresele tehnicii navale şi ale artei de a naviga le permit să înainteze foarte mult în larg. Ei folosesc pentru aceasta corăbii cu coca lată, îmbinând pânzele cu vâslele şi putând duce cu ele 40 până la 100-200 de oameni – *snekkja*, care poartă la pupa şi la prova un cap de dragon (*drakkar*). Astfel, aceste corăbii pot, graţie şi cunoştinţelor astronomice, naviga foarte mult în larg, departe de ţărmuri. Suedezii, norvegienii şi danezii şi-au părăsit, astfel, ţărmurile lor familiare pentru a călători, fie ca negustori şi exploratori, fie ca războinici, semănând în drumul lor distrugerea şi

teroarea, spre orizonturile cele mai diverse.

Suedezii fac parte, în majoritatea lor, din prima categorie. Numiţi varegi de către orientali, ei pot fi întâlniţi, încă din secolul al VI-lea, pe coasta estică a Balticii. De acolo, ei urcă cursul fluviilor şi lacurile Câmpiei Ruse, ducându-şi bărcile pe interfluvii, până la Nipru şi Marea Neagră, atingând Marea Caspică, schimbând aici sclavi şi blănuri pe produse orientale, servind uneori şi ca mercenari în favoarea bizantinilor şi a locuitorilor oraşelor slave presărate pe drumul lor: Novgorod, Smolensk şi, mai ales, Kiev. Se pare că unul din şefii lor, Oleg, este cel care, în secolul al IX-lea, întemeiază principatul Kievului, embrion al statului rus[115]. În secolul al X-lea, atunci când legăturile lor cu Suedia încep să se extindă, ei se vor converti la creştinism prin intermediul Bizanţului.

Norvegienii sunt cu precădere marinari de cursă lungă şi colonizatori în teritorii sălbatice. În secolul al VIII-lea, ei apar pe coastele Angliei şi ale Scoţiei, instalându-se în insulele Shetland sau în Orcade, ca şi în Irlanda, unde întemeiază mici principate de coastă. Puţin mai târziu, ei ajung în Islanda, regiune neştiută de cei vechi, unde se stabilesc în 860, apoi în Groenlanda, colonizată un secol mai târziu, şi, în sfârşit, pe coastele canadiene, descoperite de Leif Ericson în jurul anului 1000 şi, mai apoi, complet uitate.

Danezii, însă, sunt cei care, sub numele generic şi impropriu de „normanzi“, vor face să se vorbească despre ei în Europa secolelor al IX-lea şi al X-lea. Războinici de temut şi jefuitori, ei apar în Anglia şi în Galia în prima jumătate a secolului al IX-lea, prădând şi incendiind mănăstiri şi oraşe – Quentovic

în 842, Nantes în 843, Bordeaux în 844, Hamburg în 845 etc. – instalându-şi taberele la gurile fluviilor, pentru ca, de acolo, să-şi îndesească raidurile în interior şi să impună puterilor locale şi suveranilor plata unui greu tribut, *Danegeld*, apoi concensionarea unor vaste teritorii. Incursiunile, la început limitate la regiunile riverane ale Mării Nordului şi Mânecii, se extind curând către interiorul teritoriului – danezii pot fi găsiţi la Cambrai, la Sens, ba chiar şi la Clermont, în Auvergne –, pe malurile Atlanticului, apoi în Mediterana.

Puţin câte puţin, loviturilor devastatoare li se substituie colonizarea prelungită. În Anglia, o armată daneză se instalează în Northumbria în 876 şi, repede, constituie, în jurul Yorkului, un adevărat regat. Acesta va dispărea în 954, dar la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, noi cuceritori danezi, Harald Dinte-Albastru, Sven Barbă-Despicată şi Knut cel Mare ocupă Anglia, dominând asupra unui vast imperiu care conţine şi cea mai mare parte a Scandinaviei. În ţara francă, singurul stat normand care n-a avut o existenţă efemeră este cel constituit în 911 în jurul lui Rollon. Acest şef de bandă viking, originar din Orcade, a obţinut, într-adevăr, prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, semnat de regele franc Carol cel Simplu, regiunile din jurul Senei de Jos, care vor deveni „Normandia“, deşi colonizatorii săi vor adopta repede limba, religia şi instituţiile Galiei carolingiene.

Dislocarea Imperiului

Când Ludovic cel Pios dispare, în 840, cei trei fii care mai sunt încă în viaţă, Lothar, Ludovic şi Carol, intră imediat în luptă pentru a impune împărţirea care i se părea fiecăruia mai avantajoasă şi pentru a-şi asigura cea mai bună parte. Lothar, împuternicit de titlul său de împărat şi baricadat foarte bine în Italia, îşi adună un anume număr de fideli şi clerici încă legaţi de ideea de unitate. Carol, care guvernează partea occidentală a Imperiului, şi Ludovic, ale cărui teritorii sunt situate mai ales în Germania, se aliază pentru a face faţă pretenţiilor imperiale ale celui mai mare, şi se sprijină, pentru aceasta, pe particularităţile ţărilor pe care le controlează. Deşi îl învinge pe Lothar, în 841, la Fontenay-en-Puisaye, dar neputincioşi în a profita de victoria lor, ei hotărăsc, pentru a scăpa definitiv de duşmanul lor frăţesc, să creeze o alianţă durabilă. Reuniţi la Strasbourg, la 14 februarie 842, ei îşi jură ajutor reciproc împotriva lui Lothar şi, pentru a se face foarte bine înţeleşi de trupele lor, ei pronunţă un jurământ, Ludovic în germana veche, Carol în latina vulgară, limbă din care provine franceza. „Jurămintele de la Strasbourg“ recunosc, astfel, pentru prima dată, existenţa a două popoare distincte în Imperiu. În anul următor (august 843), convins că nu va putea distruge alianţa celor doi fraţi ai săi şi încă şi mai puţin că-i va putea învinge, Lothar se resemnează şi tratează cu ei de pe picior de egalitate. Tratatul de la Verdun, care va desena pentru încă multe secole, harta Europei

Occidentale, împarte Imperiul Carolingian în trei părţi, în mod egal populate şi dispunând, în mare, de resurse agricole comparabile. Carol (numit mai târziu Pleşuvul) primeşte *Francia Occidentală*, domeniu al popoarelor de limbă latină vulgară; lui Ludovic îi revin regiunile de limbă germană situate la est de Rin, e vorba de *Francia orientalis*. Cât despre partea lui Lothar, *Francia media*, dacă ea înglobează, între Meuse şi Rin, leagănul familiei carolingiene, mai este compusă şi din teritorii mult mai disparate şi nu se întemeiază, ca celelalte două, pe bază lingvistică.

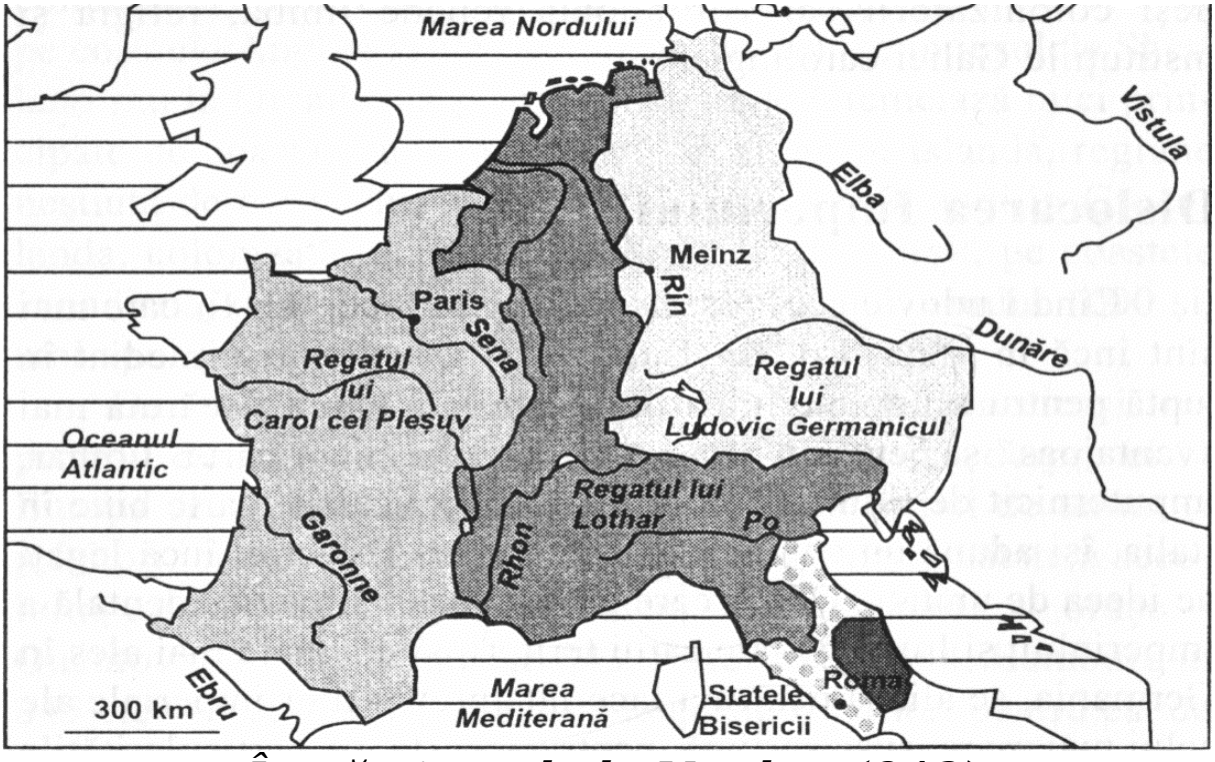

Împărţirea de la Verdun (843)

Unitatea Imperiului este, aşadar, sfâşiată. Îndemnaţi şi de cler, cei trei fraţi pot foarte bine să se angajeze să menţină între ei înţelegerea în faţa pericolelor care ameninţă poporul creştin – în acest sens au loc întâlniri periodice, la diferite intervale de timp, la Thionville în 844, la Mersen în 847 şi

851 –, însă aceste promisiuni nu vor dura mult timp în raport cu logica împărţirilor şi cu angajamentele mult mai presante luate de fiecare suveran în faţa „fidelilor“ săi. La moartea lui Lothar, în 855, ruptura se accentuează. „Lotharingia“ (cuvânt ce va da naştere Lorrenei) este împărţită, mai târziu, între cei trei fii ai lui Lothar: cel mai mare, Ludovic II, primeşte Italia şi titlul imperial, Lothar II – Frizia şi Austrasia, iar Carol – Provenţa.

Între cei doi fii rămaşi în viaţă ai lui Ludovic cel Pios şi cei trei nepoţi ai lor, neînţelegerile se instalează foarte repede, aţâţate de ambiţiile şi aviditatea fiecăruia. Ludovic Germanicul, chiar, se va năpusti, în 855, asupra regatului lui Carol cel Pleşuv, găsind sprijin în nobilime şi eşuând doar în faţa fermei atitudini a clerului Franciei Occidentale, condus de Arhiepiscopul de Reims, Hincmar. Încă o dată, Biserica se ridică în apărarea a ceea ce mai poate fi salvat din unitatea Imperiului creştin. Ea impune chiar celor doi fraţi duşmani o declaraţie de pace, în 860. La fel ca şi sub Ludovic cel Pios, momentul se află sub semnul influenţei Bisericii. În faţa dispersării autorităţii, a anarhiei, a incursiunilor devastatoare ale normanzilor şi sarazinilor, Biserica întrupează un principiu unitar. Papa Nicolae I înmulţeşte eforturile în acest sens: el intervine în afacerile ecleziastice ale fiecărui regat, fără să ţină seama de protestele suveranilor carolingieni şi-i oferă sprijinul lui Ludovic II în lupta îndârjită pe care acesta din urmă o duce în Italia de Sud împotriva musulmanilor.

Domnia lui Ludovic II marchează o scurtă pauză în procesul de descompunere a Imperiului carolingian. Campaniile sale neobosite împotriva sarazinilor îl

fac să apară ca apărătorul creştinătăţii şi dau, pentru ultima oară, un anume sens titlului imperial. În timp ce cei doi unchi ai săi îşi împart Lotharingia, el cucereşte, în 871, Bari, mare bază musulmană a Italiei, şi mai slăbeşte puţin strânsoarea sarazină din peninsulă. El visează atunci nu numai să-şi impună autoritatea în întreg Imperiul de Apus, dar să se impună şi „preascumpului său frate spiritual Vasile“, care domneşte la Constantinopol, în numele unei întâietăţi a Imperiului „Roman“ asupra celui Bizantin. Or, începând cu 875, visul se risipeşte odată cu asaltul dat de musulmani asupra Romei – unde Papa Ioan VIII trebuie să plătească cu propria-i persoană pentru a îndepărta primejdia – şi odată cu moartea lui Ludovic.

După aceea, coroana imperială va trece din mână în mână, după bunul plac al negocierilor cu papalitatea, întâi lui Ludovic II cel Bâlbâit, fiu al împăratului mort, apoi, după o pauză de trei ani, lui Carol cel Gros (de la 881 la 888), fiu al lui Ludovic Germanicul, care se dovedeşte repede incapabil şi este detronat de către mai marii Germaniei, la iniţiativa unui bastard al lui Carloman, Arnulf. Acesta este ultimul suveran carolingian care este încoronat ca împărat la Roma, după două descinderi în Italia, în 894 şi 895. După aceasta, pierzându-şi orice semnificaţie, coroana nu va mai fi purtată decât de prinţi mărunţi, Lambert de Spoleto, Ludovic de Provenţa, Berengar de Friuli etc., aşteptând ca, în 962, să treacă în mâinile lui Otto I al Germaniei.

În secolul al X-lea, asupra unor regate mai mult sau mai puţin întinse, mai mult sau mai puţin descompuse sub loviturile conjugate ale

năvălitorilor normanzi sau sarazini şi cele ale deţinătorilor locali ai puterii funciare şi militare, mai domnesc încă urmaşi îndepărtaţi ai Pepinizilor. Franţa, Germania, Italia se nasc, astfel, din ruinele construcţiei statale ivite de pe urma alianţei tronului Sf. Petru cu cel al puterii france. Imperiul Carolingian este mort. Începe istoria Europei feudale.

Economia şi societatea în epoca carolingiană

Ca şi cea de pe vremea merovingienilor, economia epocii carolingiene rămâne profund agrară. În această privinţă există prea puţine diferenţe faţă de secolele al VII-lea şi al VIII-lea. Tehnicile agricole rămân, în mare parte, neschimbate. Hamul pe gât nu permite animalelor de tracţiune, prea puţin robuste, de altfel, să facă eforturi prea mari. Plugul cu cuţit de fier, folosit pentru a răsturna profund pământul, este puţin răspândit, căci metalul este scump şi rezervat fabricării armelor. Aratul tradiţional nu face decât să zgârie pământul care, în prealabil, trebuie dislocat cu târnăcopul. Inexistenţa îngrăşămintelor şi bălegarul insuficient (animalele sunt hrănite mai ales în aer liber) îi obligă pe ţărani să lase în fiecare an o altă bucată a pământului lor să se odihnească. Astfel, randamentul este mediocru (în medie, două boabe, uneori trei pentru o sămânţă), ceea ce face ca prezenţa şi exploatarea pădurii să fie absolut necesare pentru supravieţuirea comunităţilor săteşti. Aşa se explică defrişările rare ale pământurilor virgine şi, sporadic, într-un spaţiu european care rămâne slab populat, fenomenele de suprapopulare relativă care caracterizează această perioadă.

Sistemul agricol se bazează, mai mult ca niciodată, pe marele domeniu, ajuns la forma sa cea mai desăvârşită între Rin şi Sena, graţie registrelor funciare ţinute de arendaşi – *polipticuri* –, şi mai ales cel al lui Irminon, abate de Saint-Germain-des-Prés, la începutul secolului al IX-lea. Şi aici, se

observă mici schimbări în raport cu epoca precedentă, doar o perfecţionare a sistemului şi, bineînţeles, o creştere în suprafaţă a domeniilor deţinute de suveran (fiscurile), şi de marii seniori laici şi de mănăstiri. Altfel, stăpânul continuă să ocupe centrul domeniului – exploatat în mod direct – unde curtea (*cortis*) cumulează clădiri în care se locuieşte şi se produce; el continuă, de asemenea, să-şi cultive celelalte loturi de pământ cu ajutorul posesorilor lor care trebuie să achite redevenţe în bani, în natură şi muncă (robota). Aceste mici loturi, gândite ca suprafeţe aproape egale, trebuind să asigure subzistenţa unei familii de ţărani, au cunoscut o puternică evoluţie în secolele al IX-lea şi al X-lea, din cauza vânzărilor şi partajurilor succesorale. În regiunea parizianã, suprafaţa lor variază de la 1 la 15 hectare, şi de la 15 la 40 de hectare în Flandra şi Frizia.

În general, marele domeniu carolingian îşi asigură singur subzistenţa. Cele mai multe *villae* îşi au chiar propriii lor artizani, care fabrică haine, oale, butoaie şi instrumente agricole. *Villae*-le care pot da un excedent stăpânului – laic sau ecleziastic –, care astfel să-şi poată achiziţiona produsele de lux ale marelui comerţ, sunt rare. Cu atât mai mult cu cât anumite cumpărături nu pot fi evitate: fierul pentru unelte şi arme, sarea pentru conservarea cărnii, vinul – în regiunile unde viţa-de-vie nu este cultivată etc. Nu există deci autarhie absolută: comerţul interior se menţine şi pare, chiar, să fi cunoscut o anume dezvoltare în timpul domniilor lui Carol cel Mare şi Ludovic cel Pios. Pieţele urbane şi rurale se înmulţesc. Ţăranii vin să schimbe în oraşul lor vecin produsele creşterii animalelor domestice cu cele ale

artizanului urban sau să cumpere la mâna a doua stofe şi obiecte diverse. De la o regiune la alta, se schimbă cereale şi vinuri, peşte afumat sau uscat şi metale. În sfârşit, până la data ofensivelor normande şi sarazine, care încearcă şi uneori chiar paralizează schimburile pe distanţe mari, între regiunile îndepărtate ale imperiului şi între lumea carolingiană şi periferia sa orientală sau barbară, se constată, de asemenea, un avânt al comerţului „internaţional“.

Anumite produse importate, precum papirusul egiptean, fructele exotice şi uleiul de măsline dispar încetul cu încetul de pe pieţele occidentale, înlocuite de produsele locale precum untul, ceara şi pergamentul. Continuă, în schimb, să fie aduse arome pentru îmbunătăţirea felurilor de mâncare, parfumurile, stofele preţioase folosite atât ca podoabe pentru nobilii carolingieni, cât şi pentru veşmintele liturgice. Datorită pirateriei musulmane, marile căi maritime comerciale s-au deplasat către est, favorizând porturile Adriaticei şi, mai ales, Veneţia, unde sosesc mirodenii din Alexandria, mătăsuri din Constantinopol, lemn şi sclavi de pe continent, sare şi peşte din Adriatica.

În nordul Galiei, noi porturi se dezvoltă la gurile marilor fluvii pe unde trec grâul germanic, vinul, sclavii, lemnul şi blănurile venite din Scandinavia. Duurstede şi Quentovic la gurile râului Canche, Dorestat pe Rinul inferior, fac comerţ cu ţările Mării Nordului şi ale Balticii, în timp ce Gand-ul, la confluenţele lui Lys cu Escaut, Tournai pe Escaut, Bruges la capătul estuarului Zwyn-ului dezvoltă, în jurul micilor lor aşezări comerciale (*portus*) – cheiuri pe care se debarcă şi depozitează mărfurile

venite pe cale fluvială –, o intensă activitate de schimb, punct de plecare în extinderea şi îmbogăţirea acestor aşezări. Pe Sena şi Rin, negustorii saxoni şi frizoni urcă până la Paris şi până la târgul de la Saint-Denis sau până la Strasbourg, Basel şi Constanz. În sfârşit, la frontierele orientale ale Europei, folosindu-se de marile fluvii ale câmpiei ruse, varegii stabilesc o legătură directă cu ţările Mării Negre, schimbând lemn, sclavi şi blănuri pe produse orientale, pe care le aduc, pe aceeaşi cale, până în insula Gotland, în Baltica. De aici, le aduc, la rândul lor, negustorii franci şi frizoni, pentru a le redistribui, mai apoi, în întregul Imperiu de Apus.

În principiu, achiziţiile efectuate în ţările orientale erau prea puţin compensate de exporturile în afara graniţelor Imperiului. Şi cum stocurile de aur ale Occidentului erau epuizate încă din secolul al VIII-lea sau investite în obiecte preţioase aparţinând tezaurelor bisericilor, e greu de înţeles cum se făceau plăţile internaţionale. În fond, se pare că, în ciuda numeroaselor interdicţii impuse de Biserică şi de puterea regală, au avut loc fructoase schimburi clandestine de arme şi sclavi, care reduceau deficitul de metale preţioase. Ceea ce, în primul rând, însă, a permis Occidentului să dispună de un instrument de plată internaţional a fost politica tenace carolingiană de restaurare şi stabilizare a monedei de argint, dinarul de argint, de pildă, a fost reevaluat cu 25% de către Carol însuşi.

Evoluţia socială începută în epoca lui Carol continuă. La baza piramidei, soarta sclavilor, din ce în ce mai rari şi integraţi societăţii creştine (ei pot primi împărtăşania), se apropie de cea a „colonilor“,

a căror condiţie se degradează şi a căror personalitate juridică de oameni liberi pare să se şteargă. Începând cu domnia lui Carol cel Mare, colonii pot fi întâlniţi pe loturile de pământ aservite şi sclavii pe loturile libere. Altfel spus, trecerea de la sclavie şi colonat la un stadiu intermediar de semi-libertate, numit şerbie, se face pe nesimţite. Cât despre micii proprietari liberi – al căror pământ începe să fie numit alodiu –, chiar dacă nu dispar, rămân, totuşi, prea puţine informaţii despre ei.

În epoca lui Carol cel Mare, însă, se pun bazele, mai ales, a ceea ce mai târziu se va numi feudalitate, fapt care reprezintă, în fond, încheierea unei lungi evoluţii, ce începe în Imperiul roman târziu, prin practica sa numită „patronat“. Am văzut cum, pe vremea merovingienilor, decăderea puterii publice şi nesiguranţa pe care o aducea cu sine determinaseră un număr de oameni liberi să se pună sub protecţia cuiva mai puternic şi cum mai marii se obişnuiseră să adune în jurul lor fideli, cărora le plăteau serviciile prin donaţii de pământ: beneficiul. Astfel s-a dezvoltat practica închinării, prin care protejatul (vasalul) se angaja, mai ales, în schimbul acestui beneficiu, consimţit cu titlu viager, să-l urmeze pe senior la război. Mai multe alte circumstanţe au accentuat, sub carolingieni, această evoluţie. Mai întâi, necesităţile războinice şi accentuarea costurilor echipamentelor militare i-au obligat pe suverani să confere vasalilor lor înlesniri încă şi mai mari, deci să se sărăcească în favoarea celor din urmă, întărindu-le, astfel, cu atât mai mult, puterea. Apoi, în ciuda controlului efectuat de *missi dominici*, agenţii puterii regale – conţi, vicari, duci etc. – şi-au transmis tot mai mult îndatoririle

descendenţilor şi s-au străduit să facă ereditare demnităţile şi funcţiile (*onores*) care le erau în principiu atribuite cu titlu viager şi confundându-le cu propriile lor bunuri. În sfârşit, Carol cel Mare el însuşi a determinat generalizarea sistemului închinării, acesta legând printr-un întreg lanţ de jurăminte toţi oamenii liberi, de la vasalii regali care se închinau, încredinţându-se în mâinile suveranului, şi până la modeştii vasali obişnuiţi.

Aceste instituţii vasalice, trebuie precizat, s-au răspândit cu precădere în lumea germanică, între Rin şi Loara. În Galia de Sud şi în Italia de Nord, ele s-au menţinut într-un stadiu embrionar. Exista un jurământ de fidelitate, dar beneficiul nu însoţea acest jurământ decât în cazul reprezentanţilor suveranilor. Tot Imperiul, însă, cunoaşte, în secolul al IX-lea, dezvoltarea şi influenţa marilor proprietari, deveniţi administratori locali cu titlu ereditar. Dispunând de mari domenii şi de numeroşi vasali, crescându-şi războinicii din rândul propriilor lor „oameni“ şi ţărani, uzurpând puţin câte puţin o parte a puterilor regale, ei au ajuns să aibă, în regiunea lor, o mare autoritate. Când, în timpul urmaşilor lui Carol cel Mare, puterea imperială a slăbit, populaţiile s-au îndreptat supuse nu către suveran, ci către contele sau ducele, seniorul lor imediat.

O înfrumuseţare culturală

Domnia lui Carol cel Mare şi apoi cea a lui Ludovic cel Pios coincid cu o renaştere a literelor şi artelor căreia istoricii, exagerând, poate, i-au dat numele de „Renaşterea carolingiană“. Instrumentele, dacă nu chiar iniţiatorii acestei înnoiri culturale, sunt, fără îndoială, clericii, deţinători în exclusivitate ai cunoştinţelor şi tehnicilor de transmitere a cunoştinţelor. Iată de ce reforma Bisericii şi eforturile întreprinse pentru a dezvolta instruirea prelaţilor şi călugărilor au fost determinante; orice-ar fi, însă, iniţiativa revine suveranului carolingian.

Reforma Bisericii implica mai întâi o mai bună repartizare a bogăţiilor sale, întotdeauna considerabile, în ciuda faptului că Regele Carol Martel se înfruptase substanţial din ele. Bogăţiei episcopilor şi abaţilor, proveniţi, cei mai mulţi, din înalta aristocraţie, i se opunea condiţia precară a călugărilor şi preoţilor mărunţi. Pentru a-i pune la adăpost de nevoi, Carol cel Mare instaurează dijma (orice producător trebuia să rezerve Bisericii a zecea parte din recolta sa), iar Ludovic cel Pios decide să împartă bunurile abaţiale în două: un lot rezervat folosinţei exclusive a abatelui, celălalt întreţinerii comunităţii şi mănăstirii. Pentru a reinstala disciplina, foarte tolerantă sub merovingieni, s-a recurs la o reformă a clerului: substituire a arhiepiscopiilor metropolelor dispărute, autoritate a episcopului extinsă asupra întregului cler al diocezei, eliminare a prelaţilor scandaloşi, înlocuiţi cu un personal mai bine format

şi moralmente ireproşabil, regrupare a preoţilor din aşezări în comunităţi de clerici constrânşi la viaţa colectivă, impunere în toate mănăstirile regatului a regulii benedictine, în spiritul comentariului foarte strict stabilit de Benedict de Aniana etc.

Punerea în aplicare a acestor reforme, chiar şi a celor care vizau formarea unor mai buni administratori, trecea prin dezvoltarea instrucţiunii clericilor şi deci printr-o restaurare a culturii. Sarcina nu era chiar uşoară, căci, la sfârşitul perioadei merovingiene, asistăm, în acest domeniu, ca şi în multe altele, la o dezintegrare într-o parte largă a Galiei france a tot ceea ce se dobândise în perioda precedentă. Pentru a ridica nivelul cultural al clericilor, a trebuit să se facă apel la literaţi originari din regiuni unde se menţinuseră importante focare de cultură latină. La Palatul imperial de la Aix-la-Chapelle, adevărat centru de formare a clericilor şi de difuzare a culturii astfel restaurate, au venit maeştri vestiţi din Italia de Nord (grămăticii Petru din Pisa şi Paulin din Aquileea, istoricul Paul Diaconul), din Spania (teologul Theodulf, învestit mai apoi episcop de Orléans), de la mănăstirile anglo-saxone – Alcuin, de exemplu, profesor la şcoala episcopală din York, pe care Carol cel Mare îl va face abate de Saint-Martin de Tours, însărcinat să organizeze învăţământul.

Şcoli parohiale, episcopale şi monastice au fost, astfel, create în întreaga Galie. La nivel elementar, un capitular din 789 impunea ca „fiecare episcop, în fiecare mănăstire, să predea psalmii, notele, cititul, socotelile, gramatica şi fiecare să aibă cărţile bine corectate“. Mai exigent, programul conceput de Alcuin prevedea un ciclu de studii pe două niveluri:

trivium – conţinând învăţarea gramaticii, retoricii, dialecticii –, apoi *quadrivium* – menit să dea elevului cunoştinţe enciclopedice de geometrie, aritmetică, astronomie şi teorie muzicală. La vârful său, şcoala de la Palat constituie un fel de Academie, unde vin să predea eruditi în trecere şi unde ecleziaşti îşi desăvârşesc formarea.

Această imensă operă pedagogică a fost completată prin două reforme de o mare importanţă. Pe de o parte, unificarea liturghiei, odată cu adoptarea în 786 a sacramentului gregorian care permite introducerea în întreg regatul a liturghiei romane şi eliminarea liturghiilor locale, ceea ce a favorizat revoluţia muzicală însoţită de inventarea polifoniei. Pe de altă parte, punerea la punct, de către scribii abaţiei de la Corbie, plecând de la o literă minusculă anglo-saxonă, a unei minuscule rotunde, pe care o numim carolină, şi care va uşura munca de copiere a manuscriselor. Cum literaţii italieni şi englezi au adus cu ei numeroase texte vechi, această revoluţie scripturală este însoţită de un uriaş efort de reproducere.

Rezultatele acestei „renaşteri“ culturale trebuie, desigur, relativizate. Prima generaţie de literaţi care au impulsionat-o sub Carol cel Mare a produs, ea însăşi, puţine opere cu adevărat originale: „manualele şcolare“ ale lui Alcuin, *Istoria longobarzilor* de Paul Diaconul, poemele lui Theodulf, poezia de curte a lui Angilbert, *Analele* redactate în mănăstiri. Toate sunt producţii ale clericilor, cu excepţia clasicei biografii a lui Carol cel Mare scrisă de Eginhard (770-840), literat, savant, dar şi arhitect (el, de exemplu, a participat

la conducerea lucrărilor palatului de la Aix-la Chapelle). Rolul lor a fost, mai ales, acela de a păstra patrimoniul literar antic şi de a cizela instrumentele intelectuale care vor permite înflorirea culturală din secolul al IX-lea.

Într-adevăr, odată cu cea de-a doua generaţie, reînnoirea literelor şi artelor se afirmă şi se dezvoltă la un număr tot mai mare de abaţii şi capitlurii[116]. Poezia religioasă, stimulată şi de reînnoirea muzicală, este ilustrată de Walafrid Strabon, de irlandezul Sedulius Scott şi de călugărul saxon Gottschalk. Jonas din Orléans, Agobard din Lyon, Adalhard din Corbie redactează şi difuzează tratate despre raporturile temporalului şi spiritualului etc., în timp ce Ioan Scotus Eriugena, care preda teologia la palatul lui Carol cel Pleşuv, compune mai multe opere în spiritul platonician şi în cel al dialecticii aristotelice, care, ţinute sub semnul suspiciunii de Biserica Romană, tind către un anume panteism, ba chiar agnosticism. În sfârşit, pentru a ne rezuma doar la figurile cele mai reprezentative, Nithard, abate de Saint-Riquier şi tovarăş de arme al lui Carol cel Pleşuv în timpul bătăliei de la Fontenoy-en-Puisaye (841), scrie, la cererea suveranului, o *Istorie a fiilor lui Ludovic cel Pios*, care dovedeşte o reală preocupare pentru autenticitate şi graţie căreia a fost păstrat textul jurământului de la Strasbourg.

Paradoxal, această înviorare a culturii latine s-a petrecut exact în momentul în care începeau să se afirme limbile zise „vulgare“: dialectele romanice, ele însele împărţite foarte curând în Galia în „langue d’oïl“ în nordul Loirei şi „langue d’oc“ în sud, mai apropiată de latină, italiană, catalană şi, pe

de altă parte, dialectele provenite din ramura germanică. În aceste diferite limbi şi în contact cu poporul, se nasc noi forme literare, prin care încep să fie exprimate specificităţile etnice şi culturale care se vor întrupa mai târziu în „naţiune“. Carol cel Mare pune să fie transcrise în limba francă cele mai vechi poeme epice germanice; din păcate, însă, nu s-a mai păstrat nimic din ele. Epopeile de limbă romanică, precum faimoasa *Chanson de Roland*, sunt transmise oral din generaţie în generaţie. În sfârşit, o întreagă cultură populară orală trebuie să fi existat, din care aproape nimic n-a ajuns până în zilele noastre.

„Renaşterea carolingiană“ s-a afirmat, de asemenea, în domeniul artistic. Restabilirea puterii regale, apoi imperiale a făcut să renască o artă oficială care a înflorit în grandioasele construcţii ale palatului Aix-la-Chapelle, Quierzy-sur-Oise, Ingelheim, din care nu au mai rămas, din păcate, decât ruine. Arhitectura monastică se transformă, aşa cum o dovedesc noile aşezări de la Sanct-Gall sau Fulda, dispuse în jurul unei mănăstiri şi alipite unei biserici unice. Dezvoltarea capitlurilor în oraşele episcopale s-a tradus prin construirea de noi clădiri destinate vieţii în comun a canonicilor.

O statistică publicată în 1965 pune în lumină extraordinara dezvoltare a edificiilor religioase în epoca carolingiană: pentru perioada cuprinsă între 768 şi 855, apar 27 de noi catedrale şi 417 aşezări monastice. Influenţele cele mai diverse se amestecă în concepţia arhitecturală şi în decorarea bisericilor carolingiene, cu o pronunţată influenţă bizantină, provenită din provinciile italiene ale Imperiului, apărând atât în capela palatină de la Aix, puternic

inspirată de biserica Sf. Vital din Ravenna şi de biserica Sf. Mormânt din Ierusalim, cât şi în Oratoriumul construit de episcopul Theodulf la Germigny-des-Prés (lângă Orléans). Marea severitate a exteriorului contrastează cu splendoarea ornamentelor interioare, în care alternează stucatura, marile compoziţii pictate (Müstair în Grisons, Sf. Germain de Auxerre în Vienne) şi mozaicurile (absida de la Germigny-les-Prés, Sf. Cecilia şi Sf. Praxedru la Roma). Sculptura reapare în biserici, nu numai în decorul capitelurilor, dar şi în liniile care fac trecerea de la un plan la altul, pe balustradele de la cor.

Lucrul fildeşului, marcat şi el de influenţe bizantine, cel al pietrei şi al metalelor preţioase folosite în ornamentarea raclelor, relicvariilor şi potirelor, dar şi pentru fabricarea bijuteriilor şi diverselor ornamente ating o înaltă perfecţiune în epoca carolingiană, asemenei artei miniaturilor, complet înnoită de amestecul cultural care se opera în sânul „Şcolii palatine“, atelier al palatului din Aix-la-Chapelle, unde s-au născut capodopere precum Evangheliarul lui Godelscalc sau cel al Sf. Médard din Soissons. În toate domeniile, arhitectură şi decoraţiuni exterioare sau interioare ale bisericilor, arta metalelor sau fildeşului, miniaturi înfrumuseţând manuscrisele, psaltirile, extrasele din Evanghelii, lucrul bijuteriilor şi orfevreriei, în toate artiştii carolingieni au ştiut să se pătrundă de tradiţiile cele mai diferite – romană, bizantină, orientală, francă etc. – nu pentru a copia umil modelele ce li se ofereau, ci pentru a extrage, plecând de la ele, producţii, tehnic şi plastic vorbind, originale, din care întreaga artă medievală

occidentală posterioară anului 1000 se va inspira profund.

Capitolul 4
EUROPA FEUDALĂ (SECOLELE X-XII)

■ Sistemul feudal intră în funcţie începând cu secolul al XI-lea. Societatea se organizează în jurul castelului şi al seniorului care-şi protejează supuşii. Legăturile de vasalitate se concretizează: suzeranul dă vasalului său un feud în schimbul căruia acesta trebuie să-l ajute şi să-l sfătuiască. Această ierarhie feudală tinde să se confunde cu instituirea unei nobilimi a războinicilor profesionişti, a cavalerilor. În jurul fortăreţei, concepută pentru a rezista asediilor îndelungate, o întreagă viaţă nobiliară se desfăşoară având în centrul ei ca unică raţiune a lor de a fi războaiele seniorale. Seniorul nu poate duce această viaţă brutală şi nelucrativă decât pentru că ţăranii de pe domeniul său îl hrănesc. Ţărani deseori reduşi la şerbie; în schimbul dreptului de folosinţă pe care-l deţin, ei dau seniorului redevenţe în bani şi în natură, efectuând în plus şi diverse munci.

■ Biserica, ea însăşi proprietară a unor imense domenii funciare, intră şi ea în procesul de feudalizare, disciplina şi moravurile ei îndulcindu-se, odată cu

intervenţia crescândă a laicilor în numirea episcopilor şi abaţilor. Biserica, însă, încearcă să îmblânzească brutalitatea societăţii feudale prin instituţii precum Pacea Domnului sau Armistiţiul Domnului. Are loc chiar şi o mişcare de reformă a Bisericii, în secolele al X-lea şi al XI-lea, marcată mai ales de crearea ordinelor de la Cluny, Chartreux şi Cîteaux. În sfârşit, în secolul al XI-lea, Papalitatea hotărăşte să dirijeze înnoirile din sânul Bisericii romane, pentru a o sustrage, astfel, influenţei laice (reforma gregoriană).

■ Această independenţă a Papalităţii va duce o lungă luptă cu Imperiul, în secolele XI-XII. Deţinători ai titlului imperial, Otto I şi urmaşii săi se străduiesc să reducă libertatea marilor baroni germani şi să-i respingă, pe slavi şi unguri, disputându-şi, în acelaşi timp cu Papalitatea, întâietatea asupra „Imperiului creştin“.

■ În tot acest timp, două state răzbat, scăpând tutelei imperiale: Franţa şi Anglia. Împărţită în nenumărate principate, Franţa vede cum, începând din secolul al XI-lea, o nouă dinastie – capeţiană – îşi impune autoritatea, în timp ce cucerirea Angliei de către ducele Wilhelm de Normandia duce la naşterea unui puternic regat.

Sistemul feudal, care reprezintă originalitatea societăţii Occidentului medieval începând cu secolul al XI-lea, combină, am văzut deja, un număr de date

observabile încă înainte de anul 1000, dar care, la acea vreme, dobândesc un caracter definitiv, în ciuda importantelor decalaje de la o regiune la alta a creştinătăţii. Se va vorbi atunci de **feudalitate** pentru a desemna ansamblul raporturilor omului cu semenul său, raporturi care domină corpul social, începând cu cele pe care le întreţin suveranii cu marii seniori laici şi ecleziastici a căror putere rivalizează cu a lor până la micii vasali care, deţinând, la nivelul lor mărunt, o putere doar de comandă (**bannum**), îşi exercită autoritatea în sânul senioriei.

Naşterea şi avântul feudalităţii

Dislocarea Imperiului de Apus, fărâmiţarea regatelor în mari principate teritoriale, hărţuirea continuă exercitată de jefuitorii sarazini şi normanzi, apoi lenta creştere demografică care începe să se manifeste odată cu secolul al X-lea, în timp ce activitatea comercială îşi reia avântul – în Adriatica, marea Nordului, Baltica şi de-a lungul căilor continentale care trec prin Champagne şi Germania – şi oraşele ies cu încetul din amorţire, toate acestea au făcut ca sistemul carolingian al marilor domenii să evolueze. Rezerva s-a micşorat, cedată în folosinţa ţăranilor sau dislocată prin partajurile succesorale. Exploatarea directă a cedat în faţa muncii retribuite. Loturile de pământ suprapopulate ale ţăranilor dependenţi s-au divizat. Sistemul care se impune treptat, treptat în cea mai mare parte a Occidentului este cel al *castelului* dominat de un senior care-i poate judeca pe ţăranii instalaţi pe pământurile sale, exercita asupra lor dreptul de comandă (*bannum*), asigurându-le, în schimb, protecţie, ca şi celor care-l înconjoară în mod direct (familie, slujitori, oameni de arme), graţie fortăreţei pe care-o construieşte.

În virtutea lungii evoluţii care le dă naştere, senioria şi feudalitatea apar, aşadar, într-o lume care, deşi pradă anarhiei politice, nu se caracterizează printr-o restrângere, pur şi simplu. Vikingii şi musulmanii au distrus mult, e drept, şi viaţa rurală a fost în nenumărate locuri afectată de abuzurile lor. Dar numeroase aşezări au scăpat

jafului, iar cele care au suferit cel mai mult s-au redresat fără întârziere. Începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea, devin evidenţi indicii unei anumite creşteri demografice, însoţite de defrişări masive (Mâcon, Auvergne), de asanări (Flandra) şi de recultivarea unor pământuri lăsate în paragină (Spania de Nord, Latium). Feudalitatea apare astfel ca o adaptare a societăţii occidentale la o evoluţie de lungă durată, şi nu ca efect al unei simple replieri într-o conjunctură de asediu, legată ea însăşi de „noile invazii“ din secolele al IX-lea şi al X-lea. Insecuritatea şi violenţa există, desigur, în Europa născând instituţiile feudale. Ele sunt deja omiprezente şi au mai degrabă tendinţa de a creşte în intensitate, atacatorii sarazini şi normanzi nefiind decât în parte responsabili de generalizarea fenomenului. „Protecţia“ pe care seniorul ar trebui s-o asigure celor care depind de el a fost, în general, impusă acestora cu forţa şi de aceea ea nu-i apără împotriva brutalităţii decât în măsura în care există posibilitatea militară care să-i ferească de rapacitatea vecinilor. Istoricii Evului Mediu subliniază astfel astăzi că insecuritatea „feudală“, despre care depune mărturie, în anumite regiuni ca Bézièrs sau Provenţa, proliferarea castelelor, începe când iau sfârşit marile invazii.

Ultimele transformări ale sistemului vasalic în interiorul sistemului feudal s-au efectuat în secolul al X-lea, între Rin şi Loara, în inima ţării france şi a ceea ce a fost puterea carolingiană. Pe lângă cuvântul beneficiu apare atunci cuvântul fief (*feodum*, din vechiul germanic *feohu*, care desemna un obiect preţios pe care erau pictate caractere magice şi care, odată oferit, crea o legătură de

prietenie[117]). Confundând de-acum înainte onoruri şi beneficii, fieful face obiectul unui jurământ de recomandare, prin care cel care-l depune devine „omul“ cuiva, în cadrul unei ceremonii care ia numele de „omagiu“. În secolul al XII-lea, ritualul este aproape stabilit. Viitorul vasal se prezintă cu capul descoperit, îngenunchiază, îşi aşază mâinile în cele ale seniorului (gest care simbolizează dăruirea de sine şi aminteşte, după toate aparenţele, amestecul de sânge al vechilor confrerii germane). Apoi, după ce va fi schimbat cu suzeranul „sărutul păcii“ (alt semn de prietenie şi de fidelitate mutuală, valabil mai ales în Franţa şi în Anglia normandă), vasalul depune jurământ pe cărţile sfinte sau pe o raclă conţinând relicve, conferind jurământului de fidelitate un caracter religios şi sacru. În sfârşit, seniorul îi dă vasalului un obiect care simbolizează bunul dat drept fief: o grămăjoară de pământ, o creangă de copac etc.: aceasta este învestitura. Abia atunci, contractul care îi leagă indestructibil pe vasal şi suzeran intră în vigoare, cu toate sarcinile şi îndatoririle care revin fiecăruia.

Primul (vasalul), stăpân al fiefului său, trebuie, în primul rând, să acorde ajutor militar: serviciul de oaste (serviciu militar datorat de vasali suzeranului lor), menit a asigura, în mod permanent, securitatea teritoriului senioral; serviciul călare pentru expediţiile ofensive în exterior; serviciul de escortă, de pază a castelului etc. El mai datorează şi ajutor judiciar (fidelul serveşte drept sfătuitor, asistent al stăpânului său) şi ajutor financiar, puţin câte puţin limitat, în Franţa şi Anglia, la doar patru cazuri: plata răscumpărării suzeranului când e făcut prizonier; când suzeranul îşi mărită fata cea mai

mare; când îşi armează cavaler feciorul cel mai mare şi când pleacă în cruciadă. Datoria de sfătuitor înseamnă serviciul la curte (cu ocazia marilor sărbători liturgice sau a evenimentelor importante ale vieţii seniorului şi familiei sale), iar serviciul de asistare la judecata seniorială implică participarea la şedinţele tribunalului. În sfârşit, când fiul vasalului moşteneşte fieful, el trebuie să achite seniorului dreptul de răscumpărare. La rândul său, suzeranul trebuie să-şi protejeze vasalul când este atacat, să-i facă dreptate şi să-l ajute să se întreţină, fie aşezându-l la masa lui, fie concesionându-i un fief.

Paralel cu această evoluţie instituţională a legăturilor de la om la om, se accelerează procesul de substituire a vechii nobilimi carolingiene, ea însăşi formată prin lenta fuzionare a vechii aristocraţii senatoriale şi a elitei războinice barbare, cu o nouă clasă de profesionişti ai războiului, *milites*, a căror apariţie este legată de transformările tehnice şi mentale care tind să confere cavaleriei grele un rol hotărâtor în bătălii şi să facă din cavalerie elita societăţii: toate acestea fără ca o soluţie de continuitate între vechea nobilime şi noua aristocraţie a armelor să fi avut loc, aşa cum s-a afirmat multă vreme. Cu timpul, structurile familiale ale acestui grup au evoluat către o descendenţă patriliniară, moştenirea fiefului (altădată conferit, să ne amintim, cu titlu viager), exercitarea dreptului de comandă (bannus[118]) şi, mai ales, exaltarea vocaţiei războinice înclinând în sensul transmiterii pe linie masculină a calităţii nobiliare.

Expansiunea cavaleriei nu a avut loc nici la fel,

nici în acelaşi ritm în toate regiunile Europei creştine. În Franţa, în centrul fostului Imperiu carolingian, asimilarea s-a făcut devreme între seniorul deţinător al unui fief moştenit ereditar, exercitându-şi, la nivelul său, fie el şi modest, o parte din prerogativele care, până atunci, fuseseră de autoritate publică (justiţia, taxele fiscale, serviciile de echipat şi dotat cu arme grele. Introducerea scării de şa a permis ca greutatea armurii să crească – zale, coif, scut sau pavăză, spadă, toporişcă –, ceea ce a condus la o nouă practică a luptei, vizând dezechilibrarea adversarului şi scoaterea sa din luptă cu ajutorul lancei lungi, exerciţiul cerând o forţă fizică şi o dexteritate dobândite din prima tinereţe, printr-un antrenament intensiv. De aici şi tendinţa aristocraţiei armelor de a se constitui într-o castă închisă, într-o nobilime de drept, beneficiind de un statut juridic şi de privilegii transmise ereditar.

În alte părţi, transformarea a fost mai lentă şi uneori chiar incompletă. În ţările germanice, distincţia dintre cavalerie şi nobilime continuă până în secolul al XIII-lea, graţie faptului că această cavalerie era servilă. În Spania, permanenţa războiului în timpul Reconquistei (secolele VIII-XII) şi nevoia de a recruta mereu noi *milites* au împiedicat ca nobilimea să se transforme în castă. În Anglia, ea rămâne deschisă fără discriminare şi oamenilor liberi, posesori deja ai unei anumite suprafeţe de terenuri. Există, aşadar, diferenţe regionale sau, dacă vrem, „naţionale“, care apar la fel de bine şi în procesul de feudalizare a societăţii. Rapid, între Rin şi Loira, acolo unde metodele de guvernare carolingiene s-au impus cel mai devreme

– mari responsabilităţi acordate conţilor, încurajarea de către suveran a practicilor recomandării şi vasalităţii, instalarea unei nobilimi palatine –, acest proces a pătruns, în schimb, mult mai lent şi mai puţin adânc în regiunile unde bogăţia şi puterea rămâneau concentrate în oraşe, acolo unde se menţineau încă solide tradiţii romane şi unde încă mai subzistau nuclee importante ale unor proprietăţi private, libere de orice legătură vasalică: alodiile. În Franţa de Sud, în Spania şi, mai ales, în Italia, acolo unde influenţa romană se adăuga celei a Bizanţului, feudalitatea s-a lovit de puternice rezistenţe. În Italia de Nord şi Centrală, asocierea dintre fief şi serviciul militar este prea puţin prezentă, într-atât încât nobilimea feudală nu constituie aici o castă războinică. Fieful tinde să devină o proprietate privată care poate fi înstrăinată. În regiunile de limbă germanică, unde instituţiile imperiale carolingiene au rezistat mai mult decât în alte părţi şi au luat un nou avânt odată cu Sfântul Imperiu, feudalitatea nu a pătruns decât târziu, la fel ca şi în Saxonia, Frizia şi mai ales Anglia şi Italia de Sud, unde sistemul feudal impus de cuceritorii normanzi s-a suprapus în mod aproape artificial structurilor sociale şi politice ţinând de o cu totul altă tradiţie.

Seniori şi seniorii

Oricât de importante ar fi diferenţele care disting instituţiile feudale şi delimitările clasei seniorale în cele patru colţuri ale Creştinătăţii de Apus, nobilii şi cavalerii care alcătuiesc aristocraţia războinică se caracterizează toţi printr-o funcţie socială, un gen de viaţă şi o mentalitate identice.

Milites sunt prin excelenţă războinici. Or, am văzut, înecpând cu Carol cel Mare, arta războiului s-a transformat fundamental. Cavaleria s-a perfecţionat şi a devenit mai mult ca niciodată arma decisivă a unei victorii. Urmând exemplul cavalerilor stepei, cei ai Occidentului adoptă şi ei scara de şa şi un nou gen de harnaşament. Bine instalat pe şaua sa, cavalerul poate de acum folosi lancea lungă pentru a-şi dezechilibra adversarul, graţie şi unui elan pe care i-l dă un cal masiv de bătaie: calul de luptă. Pe de altă parte, cavalerul nu luptă singur. El face parte dintr-un grup de aproape 30 de bărbaţi care atacă împreună formând o linie strânsă (*le conroi*). Pentru a rezista asaltului adversarului, armele defensive se dezvoltă şi ele. Fiecare combatant poartă coif cu vizieră, o cămaşă de zale grea, coiful simplu (cască conică care-i apără capul), apoi scutul, pavăză de lemn întărit în centrul său de o armătură metalică.

Această nouă scrimă cavalerească impune, pe lângă un echipament costisitor, care face necesară posedarea unui fief, calităţi atletice şi un antrenament care se dobândesc de foarte devreme. La şapte ani, aşadar, băiatul menit carierei armelor

învaţă să încalece. Când ajunge la 12 ani, el pleacă să locuiască la castelul seniorului căruia tatăl său îi este vasal. Se exersează în atacul colectiv, în compania altor băieţi de aceeaşi vârstă cu el care, mai târziu, vor fi tovarăşii săi de arme. Devine repede scutier, adică duce scutul seniorului pe câmpul de luptă. În sfârşit, către vârsta de 18 ani, primeşte de la naşul său, care este tot un cavaler, armamentul complet. Şi aceasta în timpul unei ceremonii solemne numite învestitură (*adoubement*). După ce i se dau armele, naşul îl loveşte peste ceafă (*adouber* înseamnă a lovi) cu latul palmei: aceasta este acolada. Noul cavaler face, mai apoi, o demonstraţie a forţei şi a îndemânării sale, străpungând din galop manechine în chip de duşmani.

Viaţa cavalerului se desfăşoară, în ceea ce are ea mai esenţial, în cadrul familial al micului teritoriu din jurul castelului, care înglobează şi un anumit număr de sate. În secolul al IX-lea, primele castele fortificate oferă adăpost populaţiei în faţa atacurilor scandinave, musulmane sau maghiare. Fortăreaţa se compunea la vremea aceea dintr-un turn de lemn, donjonul, înălţat pe un deal uneori artificial – movilă înconjurată de o palisadă protectoare. Aceste construcţii sunt, aşadar, extrem de vulnerabile, cel care le asaltează putând uşor să treacă de primul obstacol şi să dea foc donjonului. Ele sunt repede înălţate la loc cu ajutorul ţăranilor din împrejurimi, rechiziţionaţi pentru a tăia şi transporta copacii din pădure. Încetul cu încetul, aceste construcţii precare sunt înlocuile cu altele, impunătoare, din piatră, care sub diverse forme, se răspândesc în întreaga Europă şi chiar şi în Pământul Sfânt.

La începutul secolului al XII-lea. fortăreaţa devine un complex de fortificaţii care înmulţesc obstacolele în faţa posibililor atacatori. Aceştia din urmă trebuie mai întâi să escaladeze fără acoperire pantele abrupte ale înălţimii pe care se înalţă castelul. Ei se lovesc apoi de prima incintă, formată dintr-un şanţ foarte lat plin de apă şi săpat la picioarele unui foarte gros zid prevăzut cu turnuleţe şi o curtină, în vârful căreia şerpuieşte drumul de gardă. Unica ieşire care străpunge incinta este prevăzută şi ea cu o triplă protecţie: placa grea de lemn a podului mobil, ridicat la perete cu ajutorul unor lanţuri, apoi poarta zăbrelită, enorm grilaj metalic urmat de o poartă barată cu fier. Prin ferestruicile asemenea unor fante strâmte practicate direct în zidul turnurilor, apărătorii aruncă săgeţi (mai târziu cu ajutorul arbaletelor) asupra atacanţilor ochiţi, astfel, din flanc. Prin găurile podelei meterezelor, galerii construite în afara şi deasupra zidurilor, se aruncă pietre mari sau se lasă să curgă smoală topită, astfel împiedicându-se escaladarea incintei. Dacă totuşi inamicii forţează prima incintă, ei nu ajung decât în „ograda" castelului, rezervată staulelor şi locuinţelor servitorilor. Mai trebuie ca aceştia să mai depăşească şi a doua incintă pentru a ajunge astfel la ultima redută defensivă, donjonul, enorm turn cu ziduri groase, străpunse de fante şi reprezentând locuinţa seniorului în vremuri obişnuite. Pivniţe săpate sub donjon ascund muniţia şi bogate provizii care îngăduie supravieţuirea în cazul unui asediu prelungit. Acestea toate dovedesc încă o dată că fortăreaţa e aproape inexpugnabilă, dacă nu e la mijloc vreo trădare sau vreun atac neprevăzut.

Războinic profesionist, hrănit de ţărani, cavalerul duce, în tot acest cadru, o viaţă activă, dar brutală. Războaie personale izbucnesc foarte des între castelani vecini, din cauza cine ştie cărei posesiuni, a cine ştie cărei parcele de pământ sau, alteori, pentru motive chiar şi mai puţin importante. În clipele sale de pace, cavalerului îi place să se întreacă în turniruri, divertisment bărbătesc care atrage o mare mulţime de avizi ai aventurilor cavalereşti. La război, ca şi la turniruri, scopul cavalerului e mai ales să-l hărţuiască pe adversar şi să-l facă prizonier, pentru a-i putea cere, astfel, o răscumpărare, deşi riscul de a muri sau de a fi grav rănit este foarte mare pentru fiecare. De asemenea, vânătoarea este adorată, atât ca plăcere, cât şi ca necesitate, atâta vreme cât vânatul este un complement nelipsit al alimentaţiei obişnuite. În imensele păduri foşnind de atâta vânat, cavalerii atacă mistreţul cu toporişca sau ţepuşa, ceea ce reprezintă un exerciţiu periculos care, şi el, duce la numeroase accidente.

Această viaţă aspră şi destul de lipsită de ocupaţii este întreruptă de evenimente domestice şi de întâlniri prieteneşti, cu ocazia nunţilor, turnirurilor etc., care sunt prilej de petreceri nesfârşite. Uneori, ursari sau jongleri îi distrează cu arta lor pe locuitorii castelului. Alteori, trubaduri (sau truveri în nordul Loirei) vin să povestească aventurile cavalerilor generoşi, curajoşi, credincioşi, puţin preocupaţi de averea şi viaţa lor, de vreme ce sunt în primul rând fideli seniorului lor, ca în *Cântecul lui Roland*, unde se povesteşte, transformând-o în mit, epopeea tovarăşului de arme al lui Carol cel Mare, ucis într-o luptă a ariergardei în defileul de la

Roncevaux. Începând cu secolul al XII-lea, sub influenţa bisericii şi a instituţiilor păcii, moravurile se mai îndulcesc. Cavalerul ideal, cântat de poeţi, este acela care, prin aventurile şi curajul său, caută să câştige inima doamnei gândurilor sale, găsind astfel drumul către virtute şi bine. Dragostea „curtenească“ îşi face apariţia în texte care devin mărturia unei evoluţii încă timide în raporturile dintre sexe. Acest ideal cavaleresc, adevărată cultură de clasă, împărtăşită de toţi reprezentanţii lumii nobiliare, înalţă între aceasta şi lumea celor „grosolani“ o barieră din ce în ce mai de netrecut.

În secolul al XI-lea, cea mai mare parte a Occidentului, de la Italia de Nord şi până la Anglia, de la Pirinei şi până la marginile orientale ale lumii germanice, adoptă regimul senioral. Desigur, ţăranii liberi nu au dispărut de peste tot, adunaţi pe pământuri puse în colectiv, alodiile, unde reuşesc să-şi menţină autonomia şi obiceiurile. Numărul acestor proprietari liberi, însă, nu încetează să scadă în majoritatea regiunilor, de la 80%, de exemplu, în Calabria, la 10% între 990 şi 1130, şi de la 80% la 8% în regiunea Chartres, între 940 şi 1130, stabilizându-se, mai apoi, cam peste tot la acest nivel maxim, cu excepţia ţărilor scandinave şi a regiunilor mediteraneene, unde comunităţile ţărăneşti, eliberate de dependenţa seniorială, sunt ceva mai numeroase, se pare.

În funcţie de regiuni, puterea seniorilor asupra supuşilor lor s-a accentuat între secolele X-XIII, dar a şi slăbit sau, mai degrabă, şi-a schimbat natura. Senioriei funciare clasice, care, am văzut, a cunoscut importante răsturnări începând cu epoca carolingiană – dezmembrare a marilor domenii,

ştirbire a rezervei, distribuită ca loturi unor noi arendaşi sub formă de contracte perpetue sau contracte de arendare şi de arendare mixtă (*métayage*), fărâmiţarea loturilor de pământ ale ţăranilor dependenţi (*manse*), transformate în loturi mai restrânse (*masures*, *casaux*, *villainage*), pentru care seniorul percepe o redevenţă fixă în bani (*cens*) sau în natură (*champart*), loturi care, însă, tind să devină ereditare şi inalienabile – acestei seniorii, aşadar, i s-a adăugat un nou tip, numit „banal“, adică supus dreptului de comandă al seniorului (*ban*). Odată cu slăbirea monarhiei carolingiene, seniorul a substituit cam peste tot – dar în Franţa mai mult ca în Germania sau Anglia – autoritatea sa celei a statului, trecând în propriul său patrimoniu ansamblul puterilor de conducere care-i fuseseră temporar transferate de către suveran, începând cu puterea judiciară exercitată de tribunalul senioral şi deseori contestată de un alt senior sau de autoritatea ecleziastică. Numai în virtutea acestor puteri, seniorii pot impune supuşilor lor constrângeri, sarcini şi diverse taxe.

Condiţia ţăranului

Fie că e desemnat ca „manant“ (din latinul *manere* a rămâne), ca „villan“ (locuitor al unei *villae*) sau ca „şerb“, ţăranul medieval duce o viaţă dură şi grea. Toţi ţăranii sunt supuşi unui stăpân, seniorul proprietar al domeniului, care, desigur, îi apără, dar, mai ales, îi conduce, îi pedepseşte şi profită în mod esenţial de munca lor.

Istoricii specialişti în Evul Mediu au dezbătut îndelung originile şerbiei şi natura însăşi a statutului de şerb. Istoriografia clasică, ilustrată în special de Marc Bloch, voia ca şerbia, puţin răspândită în secolul al IX-lea, să-i fi înglobat, progresiv, pe toţi descendenţii sclavilor carolingieni, ai colonilor incapabili de a rezista presiunii stăpânilor şi chiar pe proprietarii unui alodiu, a căror situaţie economică s-a degradat continuu. La sfârşitul secolului al XI-lea, şerbii se pare că ar fi constituit marea masă a populaţiei de la ţară, universal integrată între limitele impuse de seniorie şi constrânsă la trei sarcini precise: „chevage“ – măruntă sumă de bani pe care şerbul o dădea seniorului în chip de recunoaştere a condiţiei sale inferioare; „formariage“ – taxă datorată de către şerb stăpânului său atunci când dorea să se căsătorească cu fata unui şerb aparţinând unui alt domeniu decât al său; „la mainmorte“ – un fel de drept de succesiune dat seniorului de către moştenitorii vreunui şerb, în caz contrar, bunurile defunctului revenind seniorului.

Lucrări mai recente au demonstrat că aceste

sarcini apăsau, de fapt, asupra altor categorii de rurali decât şerbii şi că şerbia, ea însăşi născută sau nu din sclavia carolingiană, prezenta faţă de aceasta şi, încă mai pronunţat, faţă de sclavia antică, diferenţe notabile, care variau considerabil de la o regiune la alta a creştinătăţii. Dacă nu era cu adevărat un sclav, şerbul medieval nu era nici un om liber. Îi era interzis să devină călugăr sau preot. Nu putea da în judecată, nici să dispună liber de bunurile sale. Nu era recrutat în serviciul de oaste, cu excepţia Germaniei, unde exista, după cum am văzut, o cavalerie servilă. Nu putea să se mişte liber, fiind legat de senior printr-o legătură personală, apoi de pământ (de „*glie*“) în cazul şerbiei autentice (legat de concesionarea unei posesiuni servile), şi ameninţat în permanenţă de stăpân în virtutea dreptului de urmărire. În afara sarcinilor menţionate mai sus, seniorul putea, după bunul său plac, să-i impună şerbului munci de tot felul – corvezi şi dări care se constituiau în aşa-numita „taille“ (dare excepţională). Toate aceste îndatoriri erau ereditare şi făceau din şerb un om inferior, dispreţuit de toată lumea, chiar şi de ţăranii din vecinătate, care se bucurau de ceva mai multă libertate decât el.

Nu toţi ţăranii, într-adevăr, erau supuşi „înjositoarei şerbii“. În afara proprietarilor liberi, care scăpau, cum am mai spus, îndatoririlor seniorale, încă un mic număr de ţărani dependenţi (*villani*) mai rămâneau, în principiu, stăpâni pe mişcările lor. Adică se puteau căsători şi-şi puteau transmite bunurile liber, plătind doar o taxă minimă. Depindeau însă de senior în privinţa pământurilor lor, care le fuseseră concesionate.

Textele nu permit estimarea exactă a locului pe care-l ocupau cele două statute în seniorriile Occidentului. Întâi pentru că între şerbi şi oamenii liberi existau o întreagă serie de statute intermediare; apoi, pentru că această realitate a variat mult în timp şi spaţiu. Se ştie, de exemplu, că regiuni precum Picardia, Normandia, Lombardia şi Saxonia nu au cunoscut şerbia, că ea s-a implantat cu greu în Germania, dar că, în schimb, numărul de şerbi a fost aici cu mult mai mare decât oriunde altundeva. Atâta vreme cât seniorul avea nevoie de mână de lucru agricolă masivă, el extindea practica şerbiei, ceea ce-i îngăduia să-şi menţină ţăranii pe domeniu. Mai târziu, când progresul economic şi gustul crescând pentru produsele de lux i-au incitat pe seniori şă-şi înmulţească disponibilităţile financiare, ei au hotărât să-i elibereze pe şerbi, fie individual, fie colectiv, sub forma chartelor de eliberare ale prinţilor, regilor, oraşelor şi comunităţilor religioase.

Păstrându-şi dreptul de preemţiune (*dominium eminens*) asupra posesiunilor pe care le concesiona ţăranilor săi, seniorul primea, de pe fiecare lot (*mansă*), o taxă în bani sau natură: censul. În virtutea, apoi, a dreptului său de comandă (*bannus*), el putea impune ţăranilor dependenţi (şi o făcea de fiecare dată) să participe la apărarea colectivă a domeniului, efectuând gratuit anumite munci obligatorii: construirea baricadelor, repararea zidurilor castelului, întreţinerea drumurilor şi şanţurilor, servicii domestice faţă de cavaler etc. Şi tot cu titlu de „banalităţi“, el îi putea obliga să folosească, în schimbul unei taxe, moara, cuptorul sau teascul senioral.

Nevoiţi să dea o parte din slaba lor recoltă seniorului, ţăranii duceau, aşadar, o viaţă mizeră, cel mai mic incident putându-i arunca într-o mizerie încă şi mai adâncă. O perioadă de secetă sau de inundaţii putea, astfel, distrugându-le recolta, să determine sărăcia lucie, foametea, urmate adesea de multiple epidemii. Puţini erau cei care puteau scăpa condiţiei lor pentru a trece în categoria aşa-numiţilor *ministeriales*, în care şerbi sau *villani* sunt folosiţi de senior pentru a supraveghea munca celorlalţi, pentru a colecta taxele, a apăra pădurea împotriva braconierilor. Instalaţi şi hrăniţi la castel sau pe o posesiune, aceştia erau urâţi de ţărani; puteau, în schimb, dobândi avere şi putere, ba chiar, în anumite ţări precum Germania şi Italia, puteau fi admişi în rândul cavalerilor. Mulţi dintre ei au fost, însă, primele victime ale violentelor revolte ţărăneşti – *jacqueries* – care au însângerat periodic satele Occidentului începând cu anul 1000 şi care, peste tot, au fost reprimate cu o sălbăticie pe măsură.

Biserica în societatea feudală

În viziunea medievală a ierarhiei sociale, concepută, după imaginea cetăţii lui Dumnezeu, de clerici şi de reprezentanţii aristocraţiei, *milites* sau *bellatores* (cei care luptă) şi *laboratores* (cei care muncesc) formau două din cele trei „ordine“ impuse de legea divină. Cel de-al treilea era cel al aşa-numiţilor *oratores*: cei care se roagă pentru salvarea sufletelor tuturor. Or, Biserica, al cărei rol era, în principiu, acela de a defini spiritual poporul creştin, de a-l instrui şi ajuta, s-a implicat încetul cu încetul în procesul de „feudalizare“ a corpului social – prinţi, suverani –, dar şi al micilor vasali de orice nivel şi grad; Biserica a făcut toate acestea străduindu-se să-şi păstreze autoritatea asupra supuşilor şi bunurilor sale.

Pentru a întreţine clerul şi edificiile pe care le are în sarcină, Biserica nu poate renunţa la sursa sa principală de venituri pe care o constituie domeniile funciare. Episcopii şi mănăstirile au dobândit, de-a lungul secolelor, numeroase pământuri, de cele mai multe ori prin donaţii, mulţi laici încercând să obţină, în clipa morţii, iertarea păcatelor şi sprijinul binevoitor al clerului, garanţie a mântuirii şi a unei vieţi preafericite în lumea de dincolo. Deţinători ai unei imense bogăţii funciare, clericii din vremea merovingienilor nu aveau însă niciun mijloc de a se apăra împotriva abuzurilor suveranilor şi uzurpărilor laicilor, altul decât acela de a se implica şi ei în sistemul închinării, apoi în cel al omagiului. Multe dintre domeniile ecleziastice au fost astfel

transformate în domenii laice, episcopii şi abaţii devenind vasali ai unuia mai puternic, putând, la rândul lor, primi omagiul unor vasali mai modeşti. Deveniţi şi ei „seniori“, ei se folosesc de dreptul lor de comandă (*bannum*) pentru a bate monedă, a împărţi dreptatea şi a percepe toate redevenţele care depind de această prerogativă.

Conferirea episcopatelor, altădată monopol al suveranului (care substituise el însuşi simplei alegeri a prelaţilor hotărârea sa autoritară), se vede uzurpată ca şi celelalte drepturi regale, de ducii, conţii şi chiar vasalii de rang mai modest. În scurt timp, beneficiile ecleziastice vor cădea sub influenţa feudalilor care-şi impun voinţa, controlează învestiturile şi nu ezită, în anumite regiuni (în Franţa mai mult decât în Germania), să hotărască soarta scaunelor episcopale şi abaţiale, ca şi cum ar fi fost vorba de o funcţie transmisă ereditar descendenţei lor. În cazuri extreme şi numai atunci când episcopul provine din aceeaşi familie ca cea a contelui, el îşi poate conduce propriii oameni în oastea regală sau princiară, şi atunci, într-adevăr, nimic nu-l mai deosebeşte de un senior laic.

Această inserţiune a Bisericii în sistemul feudal este dublată de o slăbire a disciplinei, a moravurilor, şi chiar a sentimentului religios în sânul clerului. Simonia, adică traficul cu beneficiile ecleziastice şi sfintele taine, ia amploare, proprietarul bisericii sau episcopatului vânzând titlul de paroh sau episcop postulantului, oficiantul extorcându-i la rândul lui pe credincioşii speriaţi de focul Gheenei. Este de deplâns şi absenteismul clerului, ignoranţa crescândă a preoţilor mărunţi şi degradarea treptată a moravurilor (nicolaismul) la

toate nivelurile ierarhiei ecleziastice. Papalitatea ea însăşi nu este capabilă de a oferi un exemplu în acest sens. Astfel, în secolul al X-lea, Sergiu III devine amantul frumoasei Marozia, fata unui înalt reprezentant al aristocraţiei romane, senatorul Teofilact. Din unirea lor se naşte un fiu natural care va deveni Papă în 931 sub numele de Ioan XI (predecesorul său Ioan X fiind aruncat ceva mai devreme în închisoare şi sufocat cu o pernă), al cărui fiu, Ioan XII, va ocupa şi el Sfântul Scaun din 935 până în 964. Trebuie aşteptată intervenţia împăraţilor ottonieni în treburile Bisericii pentru a regăsi în fruntea creştinătăţii pontifi mai demni, chiar şi cu riscul de a fi supuşi stăpânului Sfântului Imperiu.

Acestor tare, care ruinează morala Bisericii şi-i deturnează pe oficianţi de la sarcinile lor spirituale, li se adaugă renunţarea în multe comunităţi la regulile monastice, abaţiile devenind şi ele puncte de atracţie şi de traficuri diverse. Un alt semn prevestitor de vremuri grele este şi afirmarea în forţă, favorizată de permanenta nesiguranţă, de violenţele repetate şi temerile de Judecata de Apoi din jurul anului 1000 (extrem de exagerate), a unei religii populare, alcătuită din superstiţii şi rituri mai mult sau mai puţin magice şi încurajând cultul relicvelor şi al sfinţilor.

Încă de la sfârşitul secolului al X-lea, au fost însă făcute eforturi care au încercat să-i redea Bisericii întâietatea sa spirituală, să-i reformeze moravurile şi s-o elibereze, cel puţin parţial, de influenţa lumii feudale. Ea a contribuit puternic mai întâi la relativa rafinare a moravurilor, iniţiativa venind din partea clericilor oficiind în jumătatea sudică a Franţei,

regiune în mod deosebit afectată de anarhia feudală, de războaiele personale, de foamete şi de alte calamităţi. Indignaţi de spectacolul câmpurilor pustiite de războinici, de pericolul care îl oprimă pe cel slab şi de furturile comise de seniorii laici împotriva lor şi a bunurilor lor, unii dintre ei hotărăsc să se reunească în iunie 989 la Charroux, lângă Poitiers, într-un conciliu care să-i pună sub ameninţarea excomunicării pe toţi cei care se fac vinovaţi de a fi lovit vreun cleric sau de a fi spoliat vreun ţăran de bunurile sale. Această adunare, urmată de alte concilii, ţinute la Puy, la Narbonne, apoi în întregul Occident, inaugura mişcarea Păcii lui Dumnezeu. La Bourges, în 1038, a fost chiar înfiinţată o ligă a păcii, dotată cu o forţă capabilă în principiu să-i pedepsească pe vinovaţi. La Adunările păcii, care erau conduse de un episcop şi la care erau invitaţi seniori şi burghezi, fiecare trebuia să depună jurământ pe relicve cum că va respecta regulile stabilite: interdicţia de a-i ataca pe clerici şi bunurile lor, de a-i sechestra pe ţărani şi negustori, de a le fura animalele, de a le incendia casele sau tăia viţa-de-vie…

În paralel cu această mişcare, se dezvoltă o alta, vizând să limiteze chiar în sânul lumii războinicilor violenţa. De această dată, episcopii din sudul Franţei au fost cei care, în prima jumătate a secolului al XI-lea, au impus regula „armistiţiului lui Dumnezeu“, extinsă, mai apoi, în cea mai mare parte a creştinătăţii occidentale: interdicţia de a se bate în anumite perioade ale anului, iar în restul timpului, numai patru zile pe săptămână (de joi până luni).

Niciuna dintre aceste practici nu a fost, desigur,

uşor impusă celor a căror viaţă şi cultură nu aveau sens decât prin practica războiului. În Franţa de Nord, unde înaltul cler era, mai mult decât oriunde altundeva, integrat sistemului feudal, rezistenţele au venit deseori din partea episcopilor înşişi; atunci când, în sfârşit, au acceptat aceste practici, totul s-a petrecut în deplină înţelegere cu marii feudali, conţii de Flandra sau ducii de Normandia, de exemplu, mai puţin dintr-o grijă anume de a-i apăra pe cei slabi şi mai mult pentru a limita răzbunările care decimau familiile cavalereşti şi ameninţau, astfel, dominaţia lor asupra satelor. Oricum, fie că a fost cu adevărat motorul unei schimbări de mentalitate, fie că n-a fost decât instrumentul unei simple voinţe de instituţionalizare a ceea ce exista deja, mai exact, voinţa cavalerilor de a-şi legitima dominaţia printr-o ideologie care făcea din ei „nobili“ şi nu briganzi, Biserica a jucat un rol considerabil în dezvoltarea acestor mişcări. Ea a contribuit la modificarea idealului de cavalerism, valorizând apărarea celor slabi, intervenind în ceremoniile de iniţiere a tânărului războinic (veghea petrecută în rugăciune, binecuvântarea armelor), făcând să pătrundă în clica războinicilor de meserie virtuţile creştine. Toate acestea în aşteptarea momentului în care spiritul lor de aventură şi nevoia lor de glorie şi pradă se vor îndrepta către cruciade.

Al doilea aspect relevant în privinţa înnoirii Bisericii este cel al ordinelor monastice, aspect manifest în întreaga creştinătate, dar pe care-l pune în lumină mai ales reforma cluniacensă. La originea acestei mişcări se află, pe de o parte, influenţa monahismului grec asupra călugărilor şi mănăstirilor din Italia de Sud (Calabria, Pouilles,

Monte-Cassino) pe care le-au frecventat reformatorii clunisieni, pe de altă parte răspândirea câtorva mari şcoli episcopale şi abaţiale în Franţa, în Imperiu şi, mai ales, în Lorrena, datorită acţiunilor întreprinse de Gérard de Brogne (880-959) şi de Jean, abate de Gorze (către 950), menite a reda vieţii monastice caracterul său ascetic şi mistic.

Aceste multiple încercări, de exemplu cele apărute la Reims, graţie lui Gerbert d'Aurillac, viitorul papă Silvestru II, la Fleury-sur-Loire, în jurul Sf. Maximin din Trevi şi, de aici, în Bavaria, Franconia, Austria etc., nu au, însă, amploarea puternicei mişcări monastice care pleacă, în secolul al X-lea, de la Cluny, abaţie fondată în 910 de ducele de Aquitania – Wilhelm cel Pios, dar căruia, primul său abate, Bernon, îi obţine independenţa faţă de tutela laicilor. Deplina proprietate a mănăstirii aparţine tronului Sf. Petru, abatele este ales de călugări şi nu se află sub jurisdicţia obişnuită a episcopului de Mâcon, privilegii de independenţă care sunt confirmate de Papa Ioan XI. În cursul deceniilor următoare, Bernon, apoi urmaşii săi Odon (926-942) şi Maieul (954-994) traversează Franţa şi Italia de Nord, introducând în numeroase mănăstiri regula Sf. Benedict, reformată în sensul unei reduceri a muncii manuale şi, apoi, în sensul acordării unei importanţe masive sarcinilor spirituale şi rugăciunii, în primul rând, cântului coral şi celebrării slujbelor religioase. Sarcinile materiale sunt, în majoritatea lor, abandonate unei mulţimi de coloni, şerbi, muncitori agricoli care depind de mănăstire şi fac din aceasta o adevărată seniorie.

La începutul secolului al XI-lea, când Odilon

ajunge abate (994-1049), Cluny este deja un ordin religios foarte centralizat, afirmând o guvernare ale cărei puteri depăşesc limitele diocezelor şi statelor, numărând aproape 40 de mănăstiri în Franţa şi Italia de Nord. Un secol mai târziu, ele sunt în număr de 1500, repartizate în aceleaşi ţări, dar, în plus, şi în Spania, Flandra, Anglia şi pe teritoriu Imperiului.

La această dată, există multe voci care le reproşează totuşi abaţiilor clunisiene bogăţia, puţin conformă idealului evanghelic, precum şi o anumită destindere a vieţii monastice (Sf. Bernard critică mai ales laxismul alimentar al călugărilor). Noi ordine se vor crea, astfel, tocmai pentru a reinstaura idealul de penitenţă şi de sărăcie al monahismului originar. Este vorba de cel al călugărilor de la Chartreux, fondat, în regiunea Grenoble, de un canonic din Reims – Sf. Bruno – a cărui regulă, extrem de severă, impune tăcerea aproape totală, abstinenţa de la carne şi repunerea în onoruri a muncii pământului. Apoi, despre cel de la Cîteaux, de la numele abaţiei fondate în 1098, în regiunea Dijon, de călugării care fug de viaţa prea simplă şi uşoară a abaţiei Molesmes. Sub influenţa primilor săi doi abaţi, Robert de Molesmes şi Aubri, şi mai ales sub aceea a unui tânăr nobil – viitorul Sf. Bernard –, ajuns în 1112 la Cîteaux cu aproape 30 de tovarăşi, devenit, mai apoi, abate de Clairvaux înainte de a se afla, în 1112, în fruntea ordinului, ordinul s-a răspândit, ca şi cel de Cluny, dar cu o organizare mai suplă, în întreaga creştinătate. Supuşi unor reguli foarte severe, călugării cistercieni trebuie să renunţe la orice bogăţie, să ducă o viaţă ascetică (la Clairvaux hrana are la bază

frunzele şi fasolea bob) şi să-şi consacre o bună parte din timp muncilor pământului. Neobosiţi defrişatori, ei vor construi până în Polonia şi Scandinavia biserici şi abaţii cu linii sobre şi fără artificii.

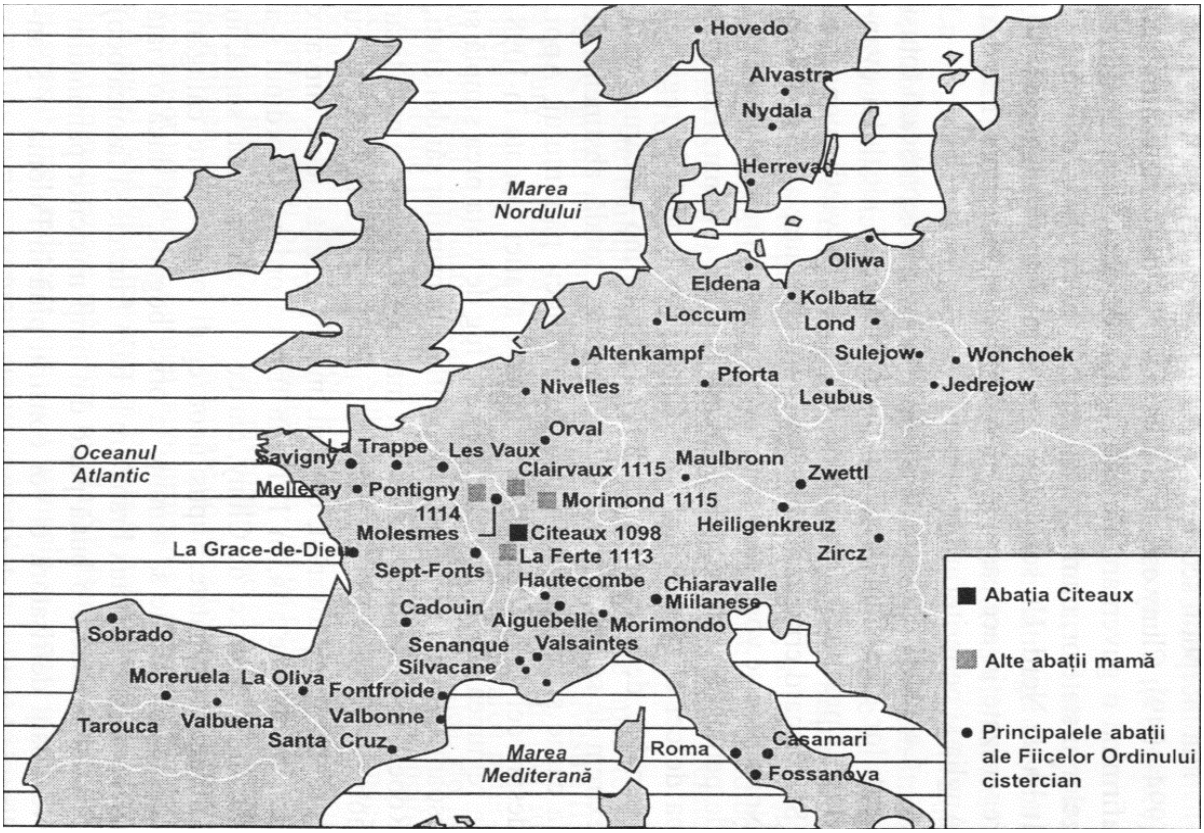

Expansiunea ordinului cistercian în Europa

Voinţa Bisericii de a scăpa de sub dominaţia laicilor se manifestă, însă, în mod concret, odată cu reforma gregoriană. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, mai mulţi Papi de valoare se vor angaja pe acest drum. Leon IX (1048-1054) pune să fie condamnate de adunări întregi de episcopi simonia şi căsătoriile preoţilor. Ştefan IX, abate de Monte-Cassino şi frate al ducelui de Lorrena, este ales pe tronul Sf. Petru fără ca împăratul Henric III să fi fost consultat. În tratatul pe care-l redactează în 1058 pentru a-i condamna pe simoniaci, cardinalul Humbert îi neagă suveranului germanic

dreptul de a interveni în desemnarea episcopilor şi proclamă superioritatea puterii spirituale a Romei asupra puterii imperiale. În anul următor, noul papă Nicolae II (1059-1061) impune unui conciliu reunit la Lateran hotărârea ca alegerea pontifului să fie încredinţată unui colegiu de cardinali ai Romei. Astfel, desemnarea Papei este sustrasă influenţei laicilor, fie că sunt din popor sau nobili romani, fie că e vorba chiar de deţinătorul coroanei Sfântului Imperiu.

Reforma hotărâtoare se operează în timpul lui Grigore, un fost călugăr clunisian, Hildebrand, originar din Toscana, devenit unul dintre capii mişcării reformiste şi inspirator al politicii pontificale sub Alexandru II. Ales papă în 1073, Grigore se apucă neîntârziat să reformeze Biserica Romană în profunzime. După ce condamnă, şi el, traficul de beneficii ecleziastice şi moravurile desfrânate ale anumitor prelaţi şi după ce-i depune pe mulţi dintre ei prin emisari speciali – legaţii –, el interzice în mod absolut practica învestiturii episcopilor de către laici, refuzând suveranilor dreptul de a interveni în numirea lor. Într-o serie de propoziţii formulate în 1075, *Dictatus Papae*, el afirmă intâietatea romană asupra tuturor celorlalte puteri, inclusiv a împăratului, Papa având „singur dreptul de a folosi însemnele imperiale“ de vreme ce moşteneşte, în plan spiritual, funcţiile universale ale împăratului Roman. Aceste pretenţii asupra unui imperiu universal şi faptul că Papa se comportă, de atunci înainte, ca un adevărat monarh nu întârzie să ridice împotriva lui prinţi şi suverani, cel mai îndârjit în păstrarea dominaţiei temporale asupra Bisericii fiind împăratul Sfântului Imperiu Roman

Germanic, aflat atunci în plină glorie.

Împăratul împotriva Papei

Una dintre primele caracteristici ale primei vârste feudale constă în fărâmiţarea autorităţii publice, consecinţă a destrămării Imperiului carolingian şi în afirmarea marilor principate fundamentate când pe un particularism regional legat de vechile regate, când pe amintirea unei comunităţi etnice originare, când, în sfârşit, pe unica putere a unui prinţ, duce sau conte, care reuşeşte să concentreze în mâna sa fiefuri şi fidelităţi multiple. Din acest ansamblu se nasc câteva regate care se vor constitui încetul cu încetul în puteri teritoriale şi politice, între primele figurând, chiar dacă încă fragil, Sfântul Imperiu Roman Germanic.

Când Ludovic IV Copilul, fiul lui Arnulf, moare în 911, dinastia carolingiană dispare în Germania. Ţara se împarte în ducate „naţionale“ autonome, dintre care cele mai importante sunt Saxonia în nord, Franconia în centru, Suabia şi Bavaria în sud. Conştientă totuşi de pericolele care ameninţă Germania, legate de năvălitorii unguri, slavi şi danezi, care fac presiuni la frontiere, aristocraţia germană alege, în 919, ca succesor al lui Conrad I, duce al Franconiei şi fiu al unei prinţese carolingene, pe ducele de Saxonia, Henric Păsărarul, care nu mai are nicio legătură cu descendenţa lui Ludovic Germanicul, dar care pare cel mai capabil în a evita pericolele. Henric I se grăbeşte să recunoască autonomia ducatelor „naţionale“, dar recuperează Lorrena în 925, îi bate pe unguri, slavi şi danezi, transmiţându-i, astfel,

fiului său, Otto, întemeietor al unei noi dinastii, un regat înconjurat, desigur, de năvălitori barbari, alături de duşmani franci, pradă rivalităţilor dintre marile familii ducale, dar, teritorial, un regat intact şi predispus a-şi extinde dominaţia către estul Europei.

Domnia lui Otto I cel Mare începe printr-o luptă fără milă a regelui saxon, cu ajutorul episcopilor şi marilor abaţii regale, împotriva acelor duci care nu acceptă reconstituirea unei puteri suverane. Mai multe revolte izbucnesc astfel, revolte pe care, întotdeauna, Otto reuşeşte să le înăbuşe: atunci anexează coroanei Saxonia, fracţionează Lorrena şi două ducate şi instalează în fruntea marilor principate teritoriale laici şi ecleziastici din propria sa familie. Persistenţa pericolului exterior, ca şi abilitatea şi hotărârea sa, îi permit să păstreze unitatea regatului. În 955, aflat în fruntea unei armate compuse din toţi baronii germani, Otto îi înfruntă pe unguri şi le zdrobeşte armata la Lechfeld, victorie hotărâtoare în lupta împotriva acestui popor predator, alungat înapoi, în Panonia, care îl face pe Otto să apară ca un nou Carol cel Mare, campion al Occidentului creştin împotriva barbarilor: imagine mitică – cu atât mai surprinzătoare cu cât Carol cel Mare le distrusese altădată poporul, punând capăt independenţei sale –, pe care dinaştii saxoni o vor cultiva de acum înainte cu grijă.

În acelaşi timp, Otto extinde influenţa germanică dincolo de frontierele regatului său, pe trei direcţii principale. La est, el îi supune pe slavii de pe Elba şi Oder. Pentru a preveni orice ameninţare din această parte, el stabileşte frontiere de-a lungul cărora

înfiinţează episcopate şi instalează colonişti germani. Este chiar începutul extinderii germanice către est, *Drang nach Osten*, ce va continua şi se va accentua în timpul secolelor următoare. La vest, după ce va fi desăvârşit opera predecesorului său în Lorrena, smulsă slabului rege al Franţei, el îşi întinde suzeranitatea asupra regatului de Burgundia care va fi anexat Germaniei în 1032. În sud, în sfârşit, profitând de anarhia italiană, el intervine în peninsulă, este încoronat ca rege al longobarzilor la Milano, în 961, şi se însoară cu ultima regină legitimă a regatului, Adelaida, văduva lui Lothar.

Chemat în ajutor de Papa Ioan XII, care încearcă să scape de sub tutela aristocraţiei romane, Otto intră în capitala creştinătăţii, fiind încoronat la 2 februarie 962 şi reînnodând, astfel, o tradiţie inaugurată de Carol cel Mare: îşi ia titlul de „împărat August“ şi promulgă un edict care face din jurământul faţă de împărat condiţia *sine qua non* a consacrării pontificale. Cât despre Imperiul „roman“, Otto nu domneşte din acesta decât peste Germania şi Italia. Şi însăşi această parte, a cărei arie meridională rămâne în sfera de influenţă bizantină, este pradă revoltei prinţilor italieni şi a Papilor. Îi vor trebui împăratului mai multe incursiuni pentru a deveni cu adevărat stăpân al ţării, pentru a cuceri regiunea Pouille şi Calabria, să-şi ungă fiul, Otto II, obţinând pentru el mâna prinţesei bizantine Theophana, fiică a lui Ioan Tzimiskes. Când moare, în 973, Otto I este, incontestabil, suveranul cel mai puternic al Europei, dar „Sfântul Imperiu“ asupra căruia domneşte rămâne, în mod fundamental, un imperiu germanic.

Legitimitatea acestui imperiu în ochii

contemporanilor sau cel puţin grija pentru legitimitate a celor care, în anturajul suveranului, teoretizează bazele puterii şi ambiţiile sale de a aspira la un *imperium* universal, se bazează pe un simbolism al încoronării şi pe o teologie politică care face ca statul ottonian să fie un stat sfânt, înzestrat cu un suveran întrupat în două persoane (aşa cum şi Hristos are două naturi), împăratul şi Papa, cel de-al doilea trebuind să se supună celui dintâi. Acestui fundament teologic al puterii, i se adaugă, pentru ottonieni, sprijinul necondiţionat care le este acordat de o ierarhie ecleziastică total supusă împăratului, ajutorul oraşelor şi posesiunea unui vast domeniu dinastic în regiunile Rinului şi Mainului, în Saxonia, Franconia, Lorrena, Italia şi în teritoriile obţinute la est de la slavi.

În timpul domniilor lui Otto II (973-983) şi Otto III (996-1002), domnii separate de lunga regenţă a Theophanei, imperiul cunoaşte mari greutăţi, împăratul neputând să lupte în acelaşi timp împotriva revoltelor feudale, a asalturilor slavilor şi francilor şi împotriva musulmanilor şi bizantinilor cu care îşi dispută Italia meridională. Acordând întâietate „visului italian“, mizând pe prietenia lui Gerbert d’Aurillac, devenit Papă în 999, sub numele de Silvestru II (pe care împăratul îl consideră, de asemenea, un subordonat), înmulţindu-şi expediţiile în peninsulă, Otto III – care a primit de la mama sa o educaţie clasică – sfârşeşte prin a-şi instala capitala la Roma, într-un palat construit pe Aventin. Aici, el se înconjoară de o curte strălucitoare şi adoptă ceremonialul romano-bizantin, purtând hlamida de purpură şi diadema de aur, alături de globul de aur ce simbolizează *imperium*-ul

universal. Dorindu-se în egală măsură moştenitor al lui Constantin şi al lui Carol cel Mare, el visează la un imperiu care să fie o federaţie de regate, reprezentând summum-ul piramidei feudale. El chiar acţionează în acest sens, favorizând instalarea bisericilor naţionale în Polonia, unde Boleslav ia titlul de „frate şi colaborator al Imperiului, prieten al poporului roman“, şi în Ungaria, unde Ştefan primeşte de la împărat o coroană regală.

Mirajul constantinian nu va supravieţui morţii premature a lui Otto III, în 1002, urmată, un an mai târziu, de aceea a Papei Silvestru. Dificultăţile succesiunii şi presiunea slavilor îi vor rechema pe împăraţi în Germania, centru al puterii lor, în aşteptarea lungii „dispute a învestiturilor“, ce va începe la mijlocul secolului al XI-lea.

După domnia lui Henric II cel Sfânt (1002-1024), care a trebuit să accepte emanciparea Poloniei şi retragerea germanizării la est de Elba, apoi, după domnia lui Conrad II (1024-1039), fondator al unei noi dinastii numită „salică“, de fapt francă, şi după aceea a fiului său Henric III (1039-1056), abia odată cu Henric IV (1056-1106) izbucneşte conflictul cu Papalitatea. În timpul întregii minorităţi a tânărului suveran (la moartea tatălui său, el nu avea decât 6 ani) şi a regenţei mamei sale, Agnès de Poitiers, Papalitatea a avut mână liberă să treacă în fapt la tendinţele reformiste, în timp ce cardinalii au avut posibilitatea de a-i desemna drept pontifi pe aceia care erau partizani ai totalei independenţe a Sfântului Scaun faţă de împărat: Ştefan IX în 1057, apoi Nicolae II (1059-1061). În 1073, călugărul Hildebrand, după cum ştim, partizan hotărât al reformei spirituale a clerului şi al întâietăţii

pontificale, accede la tronul Sf. Petru. Henric IV avea pe atunci 23 de ani. Dornic să restaureze autoritatea coroanei imperiale, el reacţionează cu extremă violenţă atunci când, doi ani mai târziu, Grigore VII publică un decret interzicând învestitura laică, după ce va fi impus printr-un conciliu principiul teocraţiei pontificale şi va fi trimis în Germania legaţi însărcinaţi să-i depună pe clericii simoniaci.

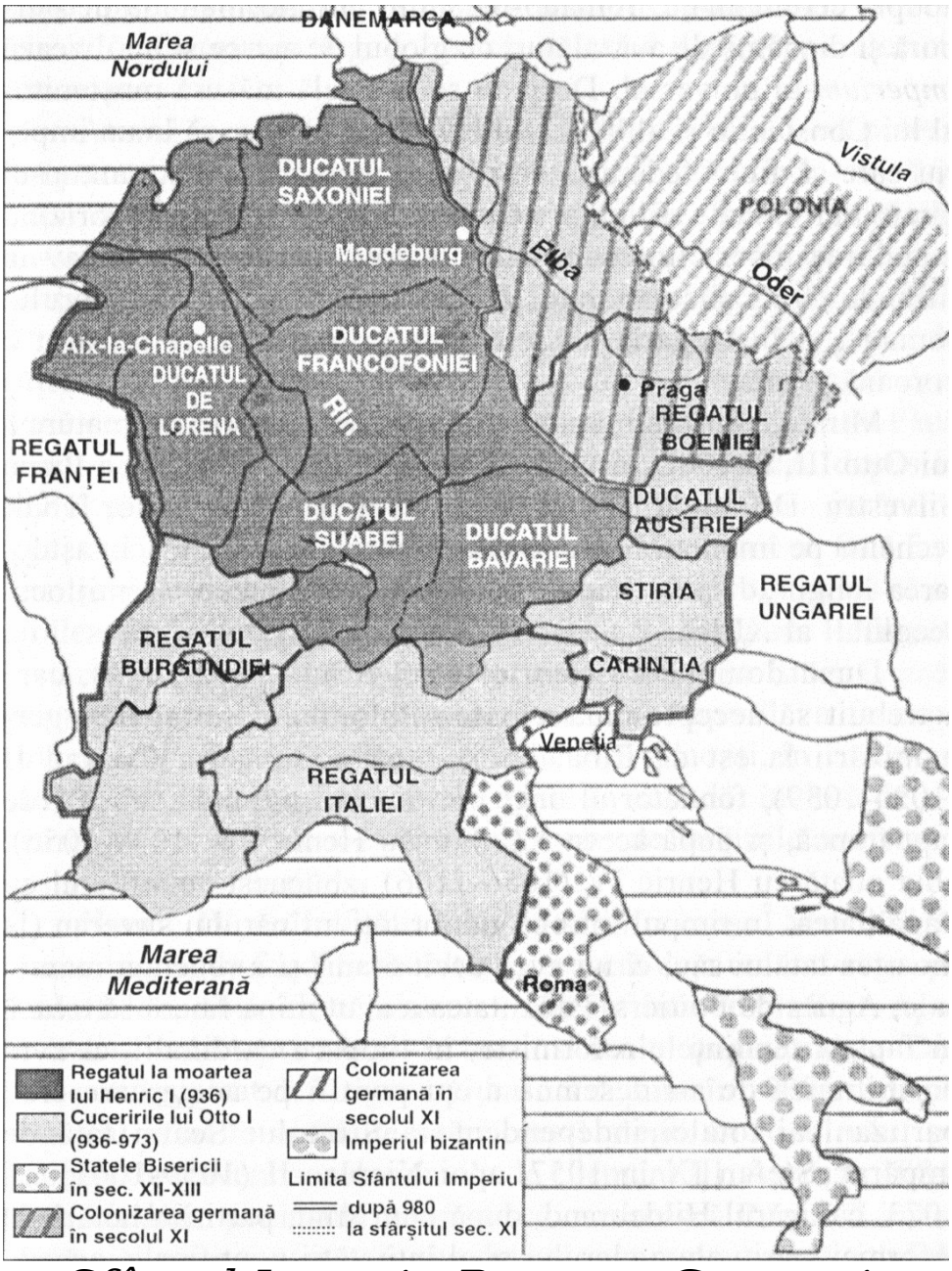

Sfântul Imperiu Romano-Germanic

Atunci începe o interminabilă luptă între cele două puteri, temporală şi spirituală, fiecare dintre ele străduindu-se să-şi impună propria concepţie asupra Imperiului Creştin şi găsindu-şi, întru apărarea cauzei, atât în Italia cât şi în Germania, aliaţi în principi, episcopi şi chiar în oraşele înseşi. Prima fază a fost defavorabilă împăratului. Ameninţat cu excomunicarea de către Grigore, pentru a fi continuat după bunul plac să dispună de episcopatele vacante, el va riposta depunându-l pe Papă printr-un conciliu de episcopi germani. Excomunicat, depus la rândul său de către pontiful care decretează anularea jurământului de fidelitate pronunţat de supuşii săi, el trebuie să facă faţă unei revolte generale a feudalilor germani şi este constrâns să se umilească, solicitând iertarea de păcate a lui Grigore. Refugiat, în ianuarie 1077, la castelul de la Canossa, în Emilia, proprietate a contesei Mathilda de Toscana, Papa îl va face pe suveranul german să aştepte trei zile şi trei nopţi, în costumul său de penitent şi cu picioarele goale în zăpadă, înainte de a-i acorda iertarea şi de a-l primi, „eliberat de lanţurile anatemei, în harul comuniunii“.

Henric IV nu întârzie, însă, să-şi ia revanşa. Mai întâi în Germania, unde feudalii revoltaţi aleseseră deja un anti-rege, pe Rudolf de Suabia, ale cărui armate sunt înfrânte de împărat. Apoi în Italia, unde lupta are de întâmpinat multe impedimente. Din nou excomunicat de Grigore, Henric îl depune în 1080 printr-un conciliu aflat la ordinele sale, care-l alege, în locul său, pe Guibert de Ravenna, sub numele de Clement III. Apoi, în 1084, el descinde în peninsulă,

reuşeşte să cucerească Roma, îl instalează aici pe anti-papă – nume dat celor care revendică titlul de Papă, dar pe care tradiţia ecleziastică nu-i recunoaşte – şi primeşte din mâinile sale coroana imperială. Grigore VII, baricadat în castelul San-Angelo, este eliberat de şeful normand Robert Guiscard şi se exilează singur la Salerno unde şi moare, învins şi amărât, în 1085. Începând cu 1094 totuşi, unul dintre succesorii lui Grigore, Urban II (1088-1099), reuşeşte să se reinstaleze la Roma, în timp ce Henric IV revine în Germania, unde urmează să înfrunte o nouă revoltă a nobililor, încurajată de episcopii gregorieni şi condusă de această dată de fiul regelui, prinţul Henric.

Când penitentul de la Canossa moare în 1106, după ce va fi abdicat în favoarea fiului său, înfrângerea împăratului pare consumată. Marii feudali fac de acum înainte legea în Germania. Baronii germani sunt excluşi de la cruciada cerută de Urban II. În Italia, acesta din urmă reuşeşte să ridice împotriva partizanilor împăratului (ghibelinii) o coaliţie a oraşelor nordice. Liga Lombardă, aliată cu ducii de Bavaria, Welfii (de unde numele de guelfi dat partizanilor Papei). Moartea lui Clement III (1100) pune capăt schismei şi noul pontif, Pascal II, face noi progrese reale în legislaţia canonică, în legătură, mai ales, cu învestiturile. Cearta, însă, nu întârzie să izbucnească iar. Henric V (1106-1125) manifestă, odată restabilită situaţia în Germania, aceeaşi intransigenţă ca şi tatăl său, numind episcopi după bunul plac şi învestindu-i cu toiagul şi inelul. Războiul reîncepe, aşadar, presărat încă o dată de victorii şi eşecuri într-o tabără ca şi în cealaltă. Pascal II, închis pentru scurt timp de

Henric într-un castel din câmpia romană, trebuie să accepte să-l încoroneze împărat la Roma (1111) şi să legitimizeze învestiturile laice. În anul următor, el dă înapoi, susţinut de protestul majorităţii episcopilor şi abaţilor din Occident, pentru ca, mai apoi, să-l excomunice pe Henric V, în 1115. În 1118, împăratul declanşează o nouă schismă, opunând un nou anti-papă (Grigore VIII) succesorului lui Pascal: Gelasius II. În cele din urmă, abandonat încă o dată de o parte a nobilimii sale şi de episcopatul său, pradă revoltei baronilor din Lorrena de Jos şi Saxonia, învins de armatele acestora, împăratul trebuie să accepte, el, de data aceasta, să negocieze, cu papa Calixt II, Concordatul de la Worms (1122). Episcopii vor fi de acum înainte aleşi liber, dar în prezenţa suveranului şi cu posibilitatea de arbitraj din partea superiorului diocezan. Cât despre învestitură, obiect principal al neînţelegerii, ea este acordată de Papă cu titlu spiritual (prin remiterea toiagului şi a inelului) în timp ce suveranul îşi păstrează dreptul de învestitură a bunurilor temporale ale episcopatului (prin sceptru).

Compromisul de la Worms nu a pus decât provizoriu capăt „luptei dintre Sacerdoţiu şi Imperiu“. Timp de aproape treizeci de ani, Germania trece prin tulburări grave, din cauza înfruntării a două clanuri rivale care-şi dispută o putere regală foarte slăbită, cel puţin la momentul acela: guelfii, partizani, după cum am văzut, ai Welfilor de Bavaria, se opun ghibelinilor (de la Weiblingen, nume al unui castel aparţinând familiei adverse, de Hohenstaufen). În 1152, prinţii germani care doresc pacea îl aleg pe Frederic Barbarossa,

un Hohenstaufen înrudit, însă, prin mama sa, cu familia Welf. Noul suveran german este un personaj excepţional: de o inteligenţă foarte vie, el este, în egală măsură, şi un brav cavaler, generos, de o mare pietate, care nu ezită să plătească cu propria-i persoană şi care va face din cruciadă (participă la a doua şi moare în a treia) un mijloc de a-i egala pe marii împăraţi ai *pax romana*-ei.

De la începutul domniei sale, Frederic reprimă cu energie orice veleitate de revoltă a celor mari. Sfătuit şi asistat de cancelarul Rainald de Dassel, el îşi manifestă dorinţa de a restaura Sfântul Imperiu, de a face din el un stat organizat şi unit, căruia să-i revină *dominium mundi*, pe scurt, să reînnoade tradiţia inaugurată de augustii romani şi reluată de Carol cel Mare, împărat pe care monarhul de Hohenstaufen îl va canoniza în 1165 cu ajutorul anti-papei Pascal III. Această ambiţie aduce cu sine, inevitabil, şi amestecul în conflictul cu Roma, căci, nesuportând nicio autoritate alta decât a sa în propriile state, el intervine în alegerile episcopale şi refuză să-i recunoască pe unii dintre candidaţi. Această ambiţie îl conduce, de asemenea, spre hotărârea de a distruge voinţa de independenţă a oraşelor italiene şi, prin aceasta, a puterilor comunale care s-au instalat aici în absenţa structurilor feudale solide, ca şi, de altfel, a puterii regatului normand, pe care Roger II, conte de Sicilia, cuceritor al regiunilor Pouille şi Calabria, îl face recunoscut de către Papă.

În 1154, Frederic Barbarossa trece în Italia, începe lupta împotriva miliţiilor urbane şi cucereşte Roma unde agitatorul şi reformatorul Arnaldo de Brescia organizează un fel de resurecţie a

Republicii Romane, cu un senat, un tribunat şi un ordin ecvestru care încearcă să restabilească libertăţile civile şi să reformeze clerul. Frederic primeşte aici, în 1155, coroana imperială din mâinile Papei Adrian IV, în timp ce Arnaldo de Brescia este omorât şi ars. Dar, imediat ce porneşte pe drumul de întoarcere spre Germania, populaţia oraşelor se revoltă chiar sub ochii săi, în timp ce Milano, inima rezistenţei, face o alianţă cu Papa şi cu regele Siciliei, Wilhelm cel Rău.

În anul următor, Barbarossa trece din nou Alpii. În 1158, la Dieta de la Roncaglia el reafirmă drepturile imperiale cu ajutorul juriştilor bolognezi care extrag din principiile şi textele dreptului roman materialul de care împăratul are nevoie pentru a-şi impune puterea absolută. Metodă imediat reluată de către adversarii săi în încercarea lor de a legitima, la rândul lor, cauza Papei şi a oraşelor italiene. Puterea regală italiană este reorganizată de o echipă de clerici germani condusă de Rainald de Dassel. După care Frederic întreprinde o serie de campanii militare pentru a supune oraşele revoltate. Această serie se încheie în 1162 cu cucerirea Milano-ului care este distrus din temelii şi ai cărui locuitori sunt deportaţi. În sfârşit, Frederic trebuie să numească, împotriva Papei Alexandru III (juristul Roland Bandinelli), ales în 1159, doi anti-papi – Victor IV (1159-1164) mai întâi, apoi Pascal III (1164-1168), în timp ce pontiful oficial recunoscut de întreaga lume creştină se refugiază în Franţa.

Asumându-şi responsabilitatea unei noi schisme, Barbarossa îşi ridică împotrivă majoritatea oraşelor italiene. Începând cu 1165, Alexandru III se întoarce la Roma. Doi ani mai târziu, cetăţile guelfe

se unesc pentru a constitui o ligă lombardă care, aliată cu pontiful roman, cu Veneţia şi cu normanzii din Sicilia, încep lupta împotriva lui Hohenstaufen, a cărui armată este înfrântă şi decimată de o epidemie. Când, în 1174, Frederic Barbarossa revine în peninsulă, are de înfruntat o serie de eşecuri culminând cu zdrobitoarea înfrângere de la Legnano. Pacea semnată la Veneţia în 1177 pune capăt schismei, împăratul trebuind să se prosterneze în faţa Papei Alexandru III, primind, în schimb, sărutul păcii.

Nu este, însă, încă totul jucat. După ce a folosit în repetate rânduri forţa, împăratul schimbă tactica şi recurge la diplomaţie. Se împacă cu oraşele lombarde, recunoscându-le autonomia prin pacea de la Constanz (1183), apoi îşi reinstaurează autoritatea asupra tuturor ducatelor germane. În cele din urmă, îşi căsătoreşte fiul, pe viitorul Henric VI, cu o prinţesă siciliană, moştenitoare potenţială a tronului regilor normanzi. Astfel, dacă tentativa de a atrage Italia de Nord a eşuat în linii mari, autoritatea imperială nu este aici complet absentă: ea îşi găseşte chiar o anumită consistenţă în Toscana, în ducatul de Spoleto şi al Mărcii de Ancona. Papa este complet izolat. Aceasta, desigur, cu preţul unui recul al puterii împăratului chiar în Germania, unde Frederic a trebuit să cumpere pacea vasalilor săi şi trimiterea de către aceştia a unor contingente înarmate cu preţul unor concesii grave.

În momentul plecării sale în cea de-a treia cruciadă, autoritatea sa pare ameninţată, atât în Germania, unde puterea prinţilor nu încetează să se consolideze, cât şi în Italia (ca şi în Germania), unde

autonomia oraşelor negustoreşti se afirmă din ce în ce mai mult. Frederic Barbarossa nu va avea timp să afle dacă imensul prestigiu pe care înţelege să-l dobândească în urma expediţiei în Pământul Sfânt îi va permite să anihileze toate aceste forţe centrifuge. Conducând armata cruciaţilor, el îşi află moartea, la 10 iunie 1190, pe drumul către Ierusalim, traversând un fluviu din Anatolia.

Fiul şi succesorul său, Henric VI, va culege roadele abilei politici practicate, la sfârşitul domniei sale, de Barbarossa, la fel ca şi pe cele ale charismei tatălui său, aproape imediat transformat de fervoarea populară într-un erou mitic. Încoronat la Roma, învingător, în Germania, al partizanilor guelfului Henric Leul, căruia Barbarossa îi dăduse înapoi Bavaria şi care îşi extinsese între timp puterea teritorială către est, începând cu Saxonia şi cu ducatul de Braunschweig, dar care-l părăsise, mai apoi, pe împărat cu ocazia asediului Alexandriei (cetate-fortăreaţă lombardă, înălţată de Liga Lombardă pentru a împiedica înaintarea armatelor imperiale şi botezată astfel în onoarea lui Alexandru III), Henric VI restituie o parte din pământurile sale ducelui de Bavaria în semn de pace. Aliat al oraşelor Pisa şi Genova, ale căror flote îi sunt necesare în reuşita planului său, el îl învinge, în 1197, pe Tancred de Lecce, fiul natural al regelui Siciliei, Wilhelm cel Bun, şi uzurpator al tronului în complicitate cu papa Clement III, şi cucereşte astfel insula. Reluând politica tatălui său, el îşi afirmă din nou dreptul la *dominium mundi* şi încearcă să obţină un jurământ de vasalitate din partea suveranilor occidentali. Regele Ciprului acceptă, dar nici Richard Inimă-de-Leu, pe care l-a făcut

prizonier în Austria, la întoarcerea din cruciadă, nici Filip August nu se lasă convinşi. La moartea sa, în 1197, în momentul în care se pregătea să plece el însuşi către Pământul Sfânt, dornic de a cuceri Ierusalimul, stabilind astfel o monarhie universală, el lasă un Imperiu în aparenţă reconstituit şi puternic, o Papalitate izolată şi o Italie provizoriu liniştită. Moştenitorul tronului, însă, Frederic-Roger, care va deveni Frederic II, nu are decât trei ani şi timp de aproape 15 ani teritoriile pe care le moşteneşte vor rămâne pradă revoltelor şi anarhiei. Frederic se va impune, în cele din urmă, în 1216, dar, odată cu el, se va naşte şi o cu totul altă concepţie asupra Imperiului, axată pe Mediterana şi Italia.

Monarhia feudală în Franţa şi Anglia

În timp ce Sfântul Imperiu, principala putere în Occident în secolele al XI-lea şi al XII-lea, îşi consumă ultimele forţe în lupta împotriva Papalităţii, urmărind mirajul italian, două state, Franţa şi Anglia, renasc încet pe ruinele fostului Imperiu carolingian, înainte de a se înfrunta într-o luptă care le va opune timp de mai bine de 100 de ani.

Francia Occidentală, care va deveni regatul Franţei şi care e compusă în mare din regiunile situate la vest de Meuse, Saône şi Rhône, îşi alege, după moartea lui Carol cel Pleşuv, nu un rege carolingian, ci pe contele Eudes, care se afirmase la Paris în 885 în lupta împotriva normanzilor. Timp de un secol, descendenţii săi şi cei ai carolingianului Carol cel Pleşuv se perindă pe tronul Franţei până în clipa în care, în 987, coroana trece definitiv celor dintâi, în persoana lui Hugo Capet – fiu al lui Hugo cel Mare –, care a beneficiat de ajutorul clerului, de cel al lui Adalbéron, arhiepiscop de Reims şi al secretarului său, Gerbert. Hugo este proclamat rege la Noyon, pe 9 iunie, şi uns la Reims, două zile mai târziu.

În secolul al XI-lea, regatul Franţei este încă o construcţie fragilă, fără niciun fel de unitate. De o parte şi de alta a liniei care porneşte de la Gironda şi se sfârşeşte în Alpii de Nord, există două culturi distincte, care se opun. La nord, unde moravurile rămân severe şi feudalitatea omniprezentă, se vorbeşte limba *d'oïl*, fiind folosite în procesele

judiciare reguli transmise oral şi provenite din obiceiurile germanice. În sud, ţară a limbii *d'oc*, amintirile antichităţii romane sunt încă vii. Oraşele sunt aici mai numeroase şi viaţa mai rafinată. Ca atare, influenţa suveranului capeţian este foarte slabă. Peste tot, de altfel, ea trebuie să înfrunte pe marii feudali, ducii de Burgundia, de Aquitania, Bretania, Normandia, conţii de Flandra, Champagne, Maine, Anjou, Vermandois etc., care, toţi, au o putere deseori superioară celei a lui Hugo Capet.

Regelui îi este greu, la început, să se impună chiar pe domeniul său, devenit domeniu regal, întins în jurul oraşelor Orléans şi Paris. La adăpostul donjoanelor lor, seniorii de Monthléry, de Montfort, de Coucy se comportă ca nişte adevăraţi bandiţi, luându-i ostatici, pentru a-i răscumpăra apoi pe călători, semănând spaima printre ţărani şi membrii clerului, ba chiar stânjenind deplasările suveranului şi ale „curţii" sale (servitori şi oameni de arme). Căci regele încă nu are, la vremea aceea, o capitală stabilă. Pentru a-şi hrăni anturajul, el trebuie să ducă o viaţă itinerantă, trecând de la un castel la altul, până la terminarea produselor smulse ţăranilor.

Hugo Capet moare în 996, iar primii săi urmaşi, Robert cel Pios (996-1030), Henric I (1031-1060), Filip I (1060-1108) continuă să joace un rol foarte modest în comparaţie cu anumiţi feudali ai regatului, care pot fi, de altfel, şi vasali ai imperiului pentru unele dintre domeniile lor. Totuşi, suveranii capeţieni vor şti să profite de anumite avantaje: bogăţia pământurilor din l'Île-de-France, aflate în centrul domeniului regal; domniile lungi care le

permit să-şi asigure succesiunea alegându-şi, încă în viaţă fiind, fiii mai mari cu ajutorul marilor seniori ai regatului; intervenţia în afacerile vasalilor lor, ca aplicare a dreptului de justiţie care le este conferit de statutul lor de suzeran suprem etc. În curând, principiul de alegere a regelui de către nobilii şi prelaţii regatului nu mai este decât teoretic, Capeţienii introducând încetul cu încetul principiul moştenirii coroanei în propriile lor familii. Ceremonia încoronării, mai ales, în cursul căreia regele proaspăt uns primeşte, din mâinile arhiepiscopului de Reims, „oncţiunea regală“, face din el „alesul lui Dumnezeu“, ceea ce-i conferă un imens prestigiu speculat de clericii din anturajul său – Abbon, abate de Sully-sur-Loire, şi, mai ales, Suger, abate de Saint-Denis –, care pun primele fundamente ale unei teorii asupra puterii regale suverane şi independente de Imperiu.

În secolul al XII-lea, doi suverani vor întări puterea şi autoritatea monarhiei franceze. Ludovic al VI-lea cel Gros (1108-1137) îşi petrece cea mai mare parte a domniei luptând împotriva seniorilor-bandiţi din Île-de-France şi din regiunile apropiate de domeniul regal, dărâmându-le donjoanele (cel de la Monthléry, de exemplu) şi readucându-i, nu fără greutate, la ascultare şi la respectul legilor pe timp de pace. Susţinut de clerul condus de prietenul său, abatele de Saint-Denis, Suger, care administrează cu înţelepciune domeniul regal, el dobândeşte destul prestigiu pentru ca marii vasali să hotărască a se înrola sub însemnele sale atunci când, în 1124, împăratul Henric V, exasperat de sprijinul pe care Ludovic VI i-l dăduse Papei, crede că poate invada Champagne, trebuind, însă, să se resemneze a ceda

în faţa ripostei unanime a baronilor. Succesorul său, Ludovic VII (1137-1180), continuă neabătut aceeaşi politică ajutat de Suger şi-i susţine, împotriva seniorilor, pe ţăranii care vor să se elibereze de şerbie şi pe burghezii oraşelor angajaţi în mişcarea comunală. Căsătoria sa cu Alienor, fiica ducelui de Aquitania şi moştenitoarea acestui imens ducat, ar fi trebuit să asigure coroanei capeţiene expansiunea domeniului regal până la Pirinei. Ar fi trebuit, pentru aceasta, ca cei doi să fi avut un fiu care să moştenească pământurile rămase proprietatea personală a lui Alienor. Or, aceasta nu i-a dat lui Ludovic VII decât fete, ceea ce face ca regele s-o repudieze, în 1152. Trei săptămâni mai târziu, ea se va mărita cu Henric Plantagenetul, care avea să devină rege al Angliei în 1154.

La acea dată, regatul de dincolo de Canalul Mânecii devine şi el o realitate politică, cu care vor trebui să se confrunte toţi ceilalţi actori ai Europei feudale. Să ne amintim că, la începutul secolului al X-lea, scandinavii lui Rollon obţin de la regele Franţei, Carol cel Simplu, un tratat care le recunoaşte posesiunea asupra unor teritorii pe care le ocupaseră de-o parte şi de alta a Senei inferioare. După aceea, şeful lor se converteşte la creştinism, ia titlul de duce şi devine vasal al regelui Franţei. Timp de un secol, ducii normanzi îşi consolidează puterea asupra propriilor lor vasali şi-şi îmbogăţesc domeniul devenit, între timp, centrul unei strălucitoare civilizaţii monastice. Când, însă, în 1035, ducele Robert, plecat în Pământul Sfânt, îşi va afla moartea în Asia Mică, fiul său Wilhelm, prea tânăr încă pentru a-şi asuma sarcina guvernării, nu poate împiedica familiile seniorale să se înfrunte în

nesfârşite răzbunări de clan. Pot fi văzute grupuri autonome de vikingi rezistenţi creştinării care se instalează şi refuză autoritatea ducală. Abia la mijlocul secolului al XI-lea, Wilhelm, susţinut de regele Franţei, Henric I, reuşeşte să-şi reimpună autoritatea în ducat. Căsătoria sa cu Mathilda, fiica contelui de Flandra, pătrunderea în sfera sa de influenţă a unor domenii aparţinând puternicului duce de Anjou şi anexarea comitatului Maine, toate acestea fac din Wilhelm unul dintre cei mai puternici seniori ai Europei feudale.

Atunci, după ce va fi trebuit mai întâi să renunţe la a introduce în sfera sa de influenţă Bretania, Wilhelm porneşte întru revendicarea moştenirii engleze, mai exact a celei a regelui anglo-saxon Eduard Confesorul, care, mort în 1066, fără moştenitor, pare a-i fi promis succesiunea. Într-adevăr, în Anglia, moartea lui Knut cel Mare şi dislocarea vastului şi puternicului său imperiu nordic a lăsat teren liber nobililor anglo-saxoni care, în 1042, au adus la putere pe unul dintre ai lor, Eduard, care, în vremea năvălirilor daneze, găsise refugiu, împreună cu fratele său, Alfred, la curtea Normandiei. La întoarcerea sa în insulă, Eduard a adus cu el o seamă de nobili şi sfetnici normanzi – printre care şi abatele de Jumièges, Robert, care va deveni episcop al Londrei, apoi arhiepiscop de Canterbury –, odată cu care pătrunde aici şi influenţa occidentală, toate acestea, în detrimentul aristocraţiei anglo-saxone, repede hotărâtă să ridice împotriva lui Eduard stindardul revoltei şi să-l susţină pe contele de Wessex, al cărui fiu, Harold, este ales rege la moartea lui Eduard de către un consiliu format din şefii principalelor familii.

Îndreptăţit de promisiunile pe care Eduard şi chiar Harold, trimis cu o ambasadă în acest sens în 1064, i le-ar fi făcut, cel care mai este încă numit Wilhelm Bastardul şi care mai târziu va deveni „Cuceritorul“ hotărăşte să intervină în insulă pentru a se încorona aici rege. În septembrie 1066, corăbiile sale, transportând o armată de 10.000 de oameni, trec Marea Mânecii; la 14 octombrie, în urma unei bătălii mult timp incerte, cavaleria sa îi zdrobeşte la Hastings pe pedestraşii lui Harold, care moare el însuşi în toiul derutei anglo-saxone.

Îi vor trebui trei ani lui Wilhelm pentru ca, după încoronarea sa la Westminster în ziua de Crăciun a anului 1066, să devină cu adevărat stăpân al Angliei, instalându-şi aici puternic autoritatea. Cuceritorul implantează în insulă o feudalitate de import, care nu distruge însă complet vechile tradiţii locale. Cavalerii săi normanzi nu s-au instalat de îndată pe fiefuri, ca în Normandia, ci s-au grupat în castele, în comunităţi războinice, făcând un apel substanţial la miliţia oamenilor liberi locali, pedestraşi, de cele mai multe ori, care vor da armatei regale o anume specificitate şi o netă superioritate asupra celor de pe continent. Abia încetul cu încetul cavalerii normanzi s-au „aşezat“, înzestrându-se cu domenii confiscate învinşilor şi deseori împrăştiate, ceea ce nu poate decât favoriza centralizarea regală. Wilhelm îşi controlează îndeaproape vasalii şi percepe de pe fiecare domeniu taxe minuţios înregistrate într-un registru, *Domesday Book*, ţinut de agenţii săi. Autoritatea şi mijloacele sale de acţiune sunt mult superioare celor ale regelui Franţei.

La moartea lui Wilhelm, moştenirea sa a fost

împărţită celor trei fii ai săi: Robert Courteheuse primeşte Normandia, Wilhelm Roşcatul – Anglia şi Henric – o sumă de bani. Wilhelm Roşcatul, însă, era un despot mărginit, care a provocat repede revolta baronilor, murind, de altfel, asasinat. Henric l-a urmat la putere sub numele de Henric I Beauclerc, nu fără a fi făcut, însă, concesii nobilimii. Dispariţia sa, în 1135, a fost urmată de o lungă criză a succesiunii, care a slăbit regatul şi care n-a luat sfârşit decât în 1154, când coroana regatului îi revine fiului contesei Mathilda, nepoată a Cuceritorului şi a unui mare senior continental, Geoffroy Plantagenet, conte de Anjou şi de Maine, apoi duce al Normandiei. În curând, noul rege Henric II se vede în fruntea unui adevărat „imperiu“, format din regatul Angliei, dar şi din Normandia, Maine, Anjou, Touraine. Căsătorindu-se cu Alienor, pe care regele Franţei tocmai o alungase, Ludovic VII, el mai primeşte ca zestre şi Aquitania, ceea ce înseamnă un sfert din regatul Franţei. El controlează, în sfârşit, şi Bretania, depăşind cu mult puterea Capeţienilor împotriva cărora va intra în luptă, căci le rămâne vasal pentru toate teritoriile sale continentale.

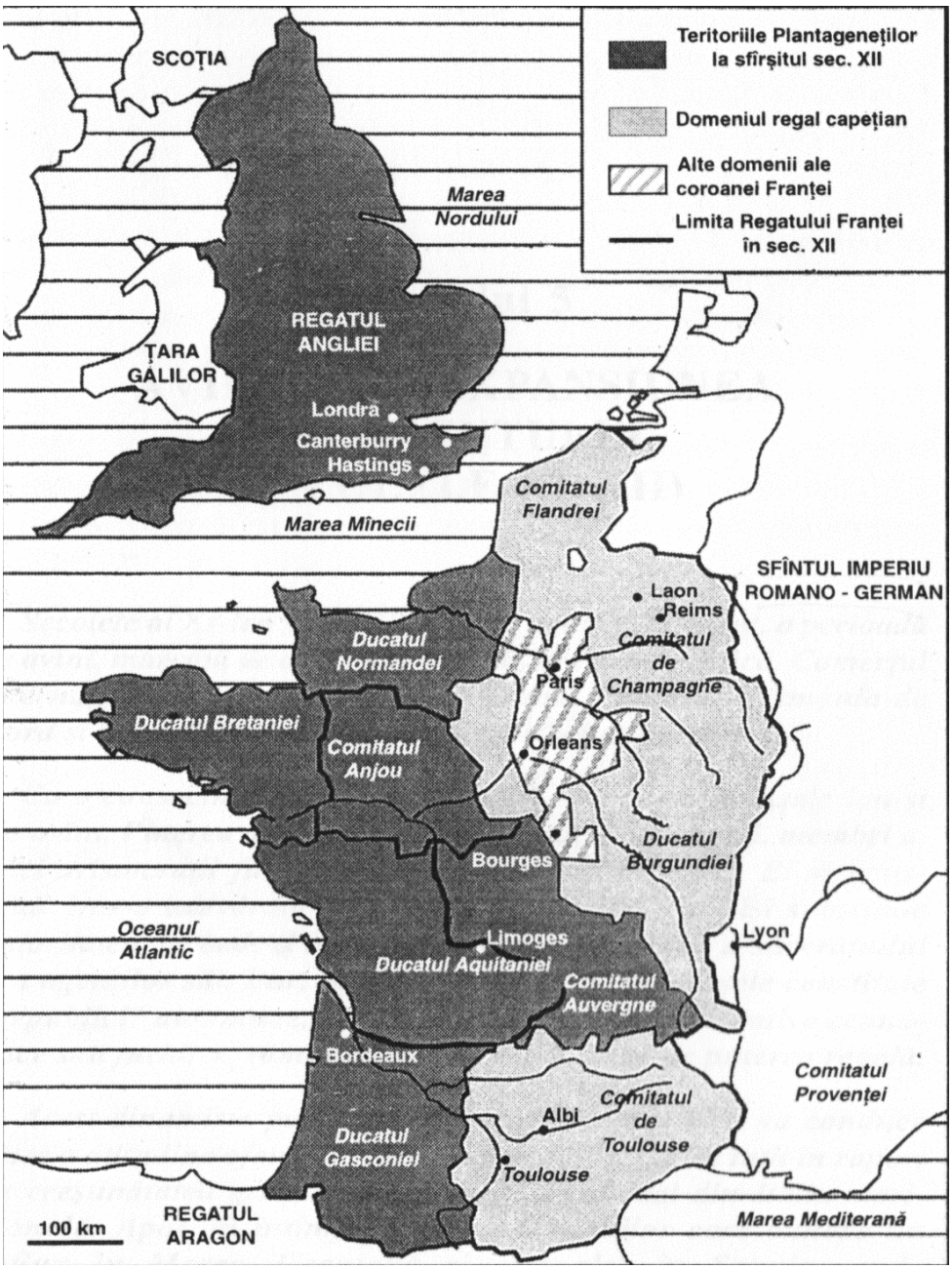

Posesiunile Capeţienilor şi Plantageneţilor (secolul al XIII-lea)

Deşi locuieşte mai mult pe domeniile sale angevine, decât în Anglia, unde se simte străin şi căreia nu-i vorbeşte limba – e adevărat că, de la cucerirea normandă, franceza este, în Anglia, limba funcţionarilor şi a persoanelor instruite –, Henric Plantagenetul nu rămâne însă străin şi de afacerile regatului său insular. Foarte autoritar, el restaurează aici cu duritate puterea regală slăbită

de revoltele seniorale. El aşază, în fiecare comitat, agenţi regali, şerifii având misiunea de a impune respectul faţă de justiţia regală şi de a ridica impozitele în numele său. Aceşti fucţionari sunt ei înşişi tot timpul supravegheaţi de anchetatori, de judecători itineranţi, ceea ce nu-i împiedică totuşi să se lase influenţaţi de marii seniori locali. Servicii specializate, provenite din *Curia Regis*, îl ajută pe suveran să-şi conducă bine afacerile. E vorba, mai ales, de Curtea Tribunalelor Comune, apoi de Băncile Regelui, care judecă afacerile care îl privesc pe monarh; Cancelaria, apoi, care este însărcinată cu întreaga corespondenţă regală şi Eşichierul (de la numele tablei formate din căsuţe pe care se făceau socotelile), care se ocupă de administrarea finanţelor.

Marii seniori şi prelaţii suportă greu autoritatea regelui. Cu totul aparte este rezistenţa arhiepiscopului de Canterbury, Thomas Beckett, care-i reproşează lui Henric II de a se înverşuna împotriva privilegiilor Bisericii şi a prerogativelor Romei. În 1170, cavaleri din anturajul suveranului îl asasinează pe prelat în catedrala sa, ceea ce provoacă indignarea întregii creştinătăţi. Reîmpăcat cu Biserica după ce va fi supus la o penitenţă publică, Henric II şi-a recucerit, la moartea sa, în 1189, întreaga autoritate şi prestigiul.

Capitolul 5
AVÂNTUL ŞI EXPANSIUNEA OCCIDENTULUI (SECOLELE XI-XII)

■ Secolele al XI-lea şi al XII-lea sunt, pentru Occident, o perioadă de avânt, marcată de o accentuată creştere demografică. Comerţul internaţional se dezvoltă în Mediterana, Flandra, Germania de Nord şi în regiunile renane, iar târgurile iau amploare.

■ Ca o consecinţă a acestei reînnoiri economice, oraşele iau şi ele avânt. Puterea aici este deţinută de către cei bogaţi, membri ai unei aristocraţii funciare sau comercianţi prosperi. Ei se constituie într-o adevărată oligarhie de patricieni care îşi substituie autoritatea, în cadrul autonomiei comunale, celei a suveranului şi a agenţilor săi. Dar, în afară de Italia, unde oraşele constituie „republici“ autonome, ele nu dobândesc decât prerogative economice sau juridice, rămânând politic dependente de puterea regală.

■ Acest dinamism pe care-l regăseşte Occidentul îl va conduce către o atitudine ofensivă, chiar expansionistă. Mai întâi în raport cu creştinătatea greacă, alungată de

normanzi din Italia meridională. Apoi, în întâmpinarea musulmanilor care cunosc un reflux în Marea Tireniană şi mai ales în Spania, unde Reconquista catolică îi împinge către sud, limitându-i, la începutul secolului al XIII-lea, la Regatul Granadei.

■ Semnul cel mai spectaculos al acestui avânt al Occidentului constă, însă, în fenomenul cruciadelor. Motivaţiilor religioase li se adaugă, întru aceasta, spiritul de aventură şi atracţia câştigului care-i împinge pe seniori şi ţărani să pornească la recucerirea Pământului Sfânt. Împăraţii bizantini îi încurajează, căutând un sprijin împotriva năvălitorilor care se înmulţesc şi fac presiuni la frontierele Imperiului de Răsărit. Cerută de cler în 1095, prima cruciadă ajunge să cucerească Ierusalimul în 1099, ducând la crearea primelor principate france în Orient. Tensiunea mereu crescândă, însă, între împăratul bizantin şi cruciaţi conduce, în 1204, la cucerirea Constantinopolului şi la alegerea unui împărat latin. Banalizat prin acest episod, spiritul de cruciadă decade în secolul al XIII-lea.

■ În Europa Orientală, popoarele slave, deja fixate, cunosc şi ele influenţa indirectă a dinamismului occidental, odată cu presiunile germanilor, Cavalerilor Teutoni şi ale Cavalerilor Gladiferi.

Cristalizarea practicilor şi instituţiilor feudale

coincide în Europa cu o lentă, dar profundă mutaţie a economiei şi a societăţii. Populaţia creşte în ciuda calamităţilor naturale şi a războaielor. Pădurea şi landa se retrag în faţa ţăranilor şi a călugărilor defrişatori, comerţul şi activitatea artizanală se dezvoltă în toate regiunile creştinătăţii, stimulând reînnoirea oraşelor în care se impune o nouă elită, în luptă deja cu puterea senioralã, dar şi cu „poporul mărunt“. Acest avânt al Europei se însoţeşte de voinţa de a cuceri şi recuceri, voinţă a cărei manifestare spectaculoasă o reprezintă Cruciada şi instalarea occidentalilor în Pământul Sfânt.

Creşterea demografică şi defrişările

Istoricii au discutat îndelung şi emit încă şi astăzi ipoteze, nu întotdeauna unanime, asupra motorului acestor transformări în lanţ. Ei nu se pun, de exemplu, de acord asupra continuităţii sau discontinuităţii dintre „înfrumuseţarea“ primei etape carolingiene şi marele avânt care se operează în primul sfert al secolului al XI-lea. Ei fac să prevaleze când redeschiderea căilor maritime în Mediterana şi în mările septentrionale după zăvorârea lor de către sarazini şi normanzi, când „injectarea“ aurului islamic care dă avântul iniţial economiei occidentale, când, în sfârşit, influenţa exercitată asupra Europei feudale de către modelele orientale, vectori ai zestrei culturale şi ştiinţifice antice. Ei insistă asupra progresului tehnologic pe care l-ar fi constituit, se pare, îmbunătăţirile în domeniul tracţiunii animale şi al carelor (potcovirea şi căpăstrul de lemn pe spinare pentru înhămarea cailor, jugul frontal pentru boi), utilizarea morii de apă, punerea la punct şi înmulţirea forjelor, permiţând obţinerea unui mai bun randament şi a unei mai bune calităţi în prelucrarea metalelor şi înlocuirea, în sfârşit, a plugului fără avantren cu plugul cu cuţit metalic şi cu comană.

Specialiştii în istorie medievală care-şi fundamentează analiza nu numai pe texte, dar şi pe date mai recente de arheologie, palinologie (studiu al polenului), pe examinarea turbăriilor şi pe istoria climei, se străduiesc să demonstreze că majoritatea parametrilor sunt, în fond, incerţi. Potcoava, cuţitul

de plug asimetric, furnalul cu ardere internă există deja în Boemia, Moravia şi Silezia în secolele al VIII-lea şi al IX-lea şi n-au dat naştere niciunei dislocări a activităţilor rurale. Jugul frontal şi căpăstrul atelajului, ca şi moara de apă şi plugul cu comană sunt cunoscute din antichitate şi sunt prezente în Europa de Est şi în Scandinavia înainte de secolul al X-lea. Deci nu invenţia stimulează producţia, ci mai degrabă cererea crescândă este cea care – într-un moment în care sclavajul, care fusese timp de milenii prima forţă productivă, decade – îi împinge pe oameni să difuzeze şi perfecţioneze tehnici până atunci cunoscute numai de unii, dar puţin sau deloc folosite.

Or această cerere este legată de creşterea numărului locuitorilor care, desigur, este imposibil de stabilit în mod precis, având în vedere insuficienţa surselor scrise (lucru care nu va putea fi făcut decât în secolul al XIV-lea), dar care arată, aşa cum se subînţelege din documente precum fragmentele genealogice şi aluziile din cronici, din densitatea necropolelor, din observaţiile făcute în cimitirele epocii în Germania şi Scandinavia de exemplu, că durata medie a vieţii creşte, loturile servile se fărâmiţează şi apar noi aşezări. Toate regiunile par să fi fost afectate de acest avânt demografic, pe care unii istorici americani au încercat să-l cifreze la scara Europei (a cărei populaţie ar fi trecut, după Russel, de la 23 milioane în 950 la 50 milioane în 1300, iar după Bennett de la 42 de milioane în anul 1000 la 69 de milioane în 1250), dar care nu poate fi sesizată într-o manieră mai precisă, decât la o scară mai redusă.

Constatarea aceasta, a unei prime „explozii“

demografice, nu face decât să deplaseze problema. Oamenii sunt mai numeroşi, dar de ce? Pentru că numărul naşterilor creşte sau pentru că cel al deceselor scade? Fără îndoială că ambii parametri au avut importanţa lor (al doilea chiar mai mult decât primul?), dar, iarăşi, de ce? Aceasta ne aduce, din nou, la motorul iniţial, pentru care două tipuri de explicaţii, complementare, par să se impună. Una, cea pe care o propune Georges Duby, pentru care „decalajul“ Occidentului rezultă din instalarea unei perioade de calm (cu totul relativ) în Europa, prima de acest fel începând din secolul al III-lea. Cealaltă, la care aderă Robert Fossier (*Le Moyen Âge, 1 / L'Éveil de l'Europe, 950-1250*, Paris, A. Colin, 1990, pp. 9-10), situează în centrul schimbării oscilaţia climatică de lungă durată ce a afectat emisfera de nord începând cu secolul al X-lea şi ale cărei efecte pozitive în Europa de mijloc se traduc printr-o creştere a nivelului apelor, populareа şi fertilitatea sporită a solurilor, o mai mare regularitate a perioadelor însorite, în timp ce, dimpotrivă, stepa câştigă teren în Maghreb şi Spania.

Oricum, europenii sunt mai numeroşi. Ei trăiesc, în medie, ceva mai mult. O stare mai bună a scheletului, avântul evident al uneltelor, creşterea volumului de seminţe atestă că foametea aproape permanentă scade în secolul al XII-lea. Ceea ce nu elimină vulnerabilitatea extremă a culturilor în faţa variaţiilor climatice pe termen scurt (secete, inundaţii) şi aceasta cu atât mai mult cu cât populaţia de hrănit este mai numeroasă. Grave crize de subzistenţă lovesc ca atare Europa întreagă în 1005-1006, 1031-1033 – dată la care, la Tournus,

dacă ar fi să credem afirmaţiile lui Raoul de Glaber, s-ar fi vândut carne de om –, 1050, 1090, după care foametea mai slăbeşte în intensitate.

Nevoia de a hrăni un număr mai mare de oameni a avut drept efect de a suscita un imens efort de defrişare. Întreprins la o scară relativ modestă în Germania şi în Franţa încă din 900, întrerupt apoi de invaziile normande şi maghiare, el este reluat într-un cu totul alt ritm în primul sfert al secolului al XI-lea şi constituie unul dintre evenimentele majore ale istoriei europene de până în anii 1250-1280. Peste tot, occidentalii fac să avanseze civilizaţia agrară în detrimentul pădurii, parţial tăiată şi presărată de luminişuri destinate culturii sau creşterii animalelor, în detrimentul landei şi al mlaştinilor secate şi asanate, al zonelor de litoral inundabil, protejate de diguri (*poldere*, în actualele Ţări de Jos) etc. Munca este întreprinsă uneori de ţărani care acţionează individual, fie mărindu-şi propriul teren, înaintând pe pământuri virgine, fie stabilindu-se în regiuni încă nelocuite, unde instalează mici aglomeraţii legate prin drumuri şi căi care dau anumitor zone ale Occidentului o fizionomie pe care-o vor păstra până târziu.

Acestor iniţiative modeste le răspund cele ale seniorilor, laici sau ecleziastici, ale suveranilor, ale oraşelor comerciale, numeroase în Italia, care vor cu toţii să-şi întărească astfel dominaţia politică asupra ţinuturilor înconjurătoare, în detrimentul aristocraţiei feudale, asigurându-şi, în acelaşi timp, şi aprovizionarea cu seminţe. Ordinele monastice, Clunisienii, Cistercienii, ordinele militare joacă un rol esenţial în acest imens efort de colonizare rurală. Toţi ţin să-i stabilizeze pe cei ce vin să-şi

ofere forţa de muncă, „oaspeţii“ cărora li se oferă multiple avantaje: diminuare a taxelor seniorale, eliminare a corvezilor, îngrădire a pământurilor cedate gratuit, scutire de taxe pentru mulţi ani, libertate personală acordată şerbilor etc.

Cistercienii, cărora regula le interzice să perceapă redevenţe fixe în bani şi servicii, îşi lucrează singuri pământurile defrişate – *hambarele* –, cu ajutorul doar al fraţilor converşi (*lais*) şi al lucrătorilor salariaţi, ceea ce implică pentru ei obligaţia de a-şi procura bani, deci de a-şi vinde produsele şi de a se specializa (vii, stâne).

Defrişările se află la baza naşterii multor sate, oraşe şi târguri de dimensiuni variate, a căror origine transpare încă şi astăzi în toponimia franceză: Villefranche („Oraş liber“), Villeneuve, Neuville („Oraşul nou“), Bastide („Cetatea“), Les Essarts etc. şi în echivalentele sale italiene, spaniole, engleze, chiar germane sau de altă limbă. Întreaga creştinătate este, în fond, afectată de această puternică mişcare de cucerire a noi pământuri, de colonizare agrară şi de grupare a populaţiilor în aglomerări sedentare, unele legate încă de o clasică idee castelană, altele constituindu-se în comunităţi mai puţin dependente de regimul senioral. Rezultă din toate acestea un formidabil amestec de populaţii rurale pe întreg teritoriul Europei (francezi în Aragon şi Navarra, flamanzi, olandezi, rhenani în estul Germaniei etc.)

Această dilatare a spaţiului cultivat este însoţită de o creştere a randamentelor favorizate de progresele realizate în domeniul înhămării, aratului, pregătirii pământului, practicilor agronomice (în secolul al XIII-lea, asolamentul se face o dată la trei

ani pe mănoasele pământuri noroioase ale Bazinului parizian). În cel mai bun caz, e adevărat, nu se depăşeşte un raport de 1 la 4 pentru ovăz, de 1 la 5 pentru grâu cârnău, de 1 la 7 sau 8 pentru secară sau ovăz, media însă se situează, în general, mult mai jos. Chiar şi aşa, aceasta permite producătorilor să realizeze câteva rezerve pentru vremuri grele şi, mai ales, să se integreze unei economii de schimb. Ei asigură aprovizionarea oraşului vecin, care le furnizează, în schimb, obiecte ale artizanatului şi comerţului său de redistribuire. Acolo unde surplusul este important şi unde producţia se specializează, ei alimentează comerţul destinat aprovizionării marilor centre urbane cu grâu, vin, materii prime pentru industriile lor (lână, lemn, in, cânepă, piele, plante producătoare de pigmenţi vegetali precum roiba, garanţa etc.). Exploatările forestiere, viticultura, creşterea ovinelor tind astfel, în secolele XII-XIII, să introducă la sate un embrion de economie capitalistă, punând în raport direct interesele marilor proprietari cu cele ale neguţătorilor şi bancherilor.

Avântul marelui comerţ internaţional

Instalarea musulmanilor de jur împrejurul Mediteranei şi raidurile normande în Europa de Nord-Est au stânjenit mult comerţul maritim şi fluvial. Războaiele personale dintre seniori, operaţiunile de briganzi ale multora dintre ei îndreptate împotriva comercianţilor, pe care îi devalizează sau cărora le cer răscumpărări, au dăunat şi ele schimburilor comerciale pe care, pe de altă parte, le mai paralizează şi lipsa occidentală de monede de aur şi de argint. Aceste condiţii se modifică încet, începând cu secolul al XI-lea, în clipa în care se pune în mişcare puternicul val al colonizării agrare despre care tocmai am vorbit. Scandinavii se instalează în centrul Franciei Occidentale, înainte de a cuceri Sicilia şi Anglia. Italienii şi francii recuceresc bazinul mediteraneean. Odată cu progresul autorităţii monarhice şi cu influenţa pacifică a Bisericii, drumurile devin ceva mai sigure. În sfârşit, contactele cu Orientul vor dobândi un caracter permanent odată cu primele cruciade.

Securitatea redobândită, creşterea demografică, progresul agriculturii, dezvoltarea oraşelor au pregătit şi stimulat avântul marelui comerţ. La aceasta trebuie adăugate progresele tehnice realizate în domeniul transporturilor maritime, împrumutate cel mai adesea din Orient. Cârma etamboului, aşezată pe o piesă mobilă îndărătul corăbiei şi folosirea pânzei latine fac astfel ca nava să fie cu mult mai uşor de mânuit. Introducerea în

Occident a busolei şi astrolabului, ca şi apariţia primelor hărţi maritime, permit, pe de altă parte, o mai bună orientare pe mare. Omul este acum capabil să construiască nave mai mari, mai rapide, care se pot îndepărta de coaste şi pot asigura transportului mărfurilor o deplasare mai sigură şi mai puţin costisitoare.

Teza lui Pirenne, care făcea din „închiderea Mediteranei“ de către arabi cauza esenţială a închiderii în sine a Occidentului şi din Carol cel Mare produsul unei evoluţii impulsionate de Mahomed, oricât de atrăgătoare ar fi, nu corespunde decât parţial realităţii. Într-adevăr, amorţirea economiei care caracterizează global Occidentul între secolele al V-lea şi al XI-lea nu a împiedicat porturile italiene să-şi menţină şi chiar să-şi dezvolte activitatea. Unele dintre ele rămân, desigur, în tot acest timp sub dependenţa mai mult sau mai puţin directă a Bizanţului şi practică un comerţ activ şi avantajos cu Imperiul de Răsărit: Neapole, Gaëta, Amalfi, Bari şi, mai ales, Veneţia, ai cărei locuitori, bine apăraţi de apele lagunei împotriva raidurilor barbare şi a dominaţiei lombarde, au de foarte devreme o flotă care le permite să stabilească relaţii comerciale atât cu Constantinopolul, cât şi cu musulmanii.

Practicând, mai întâi, un comerţ „în triunghi“, neguţătorii veneţieni ajung în Alexandria, unde schimbă lemnul, sclavii şi armele cumpărate în Europa occidentală pe produse orientale. De aici, ei se îndreaptă către Constantinopol unde-şi au propriile cheiuri şi un cartier rezervat şi unde-şi completează încărcăturile cu mirodenii, mătăsuri, produse de lux, revândute, mai apoi, în Occident.

În curând, însă, Veneţia se va lovi de concurenţa porturilor de la marea Tireniană: Pisa şi Genova, care, şi ele, îşi instalează pe malurile orientale ale Mediteranei şi până la Marea Neagră mici filiale comerciale, pe care le frecventează caravanele neguţătorilor orientali. În secolul al XII-lea, instalarea cruciaţilor în Pământul Sfânt şi crearea mai multor state „latine“ este însoţită de un mare avânt al porturilor din Siria şi Palestina, pe care le controlează pisanii, genovezii şi veneţienii. În 1204, vom vedea, aceştia din urmă vor deturna în favoarea lor sensul celei de-a IV-a cruciade, edificând pe ruinele Imperiului de Răsărit un efemer, dar enorm domeniu maritim. La sfârşitul secolului al XIII-lea, prăbuşirea Imperiului Latin pare să marcheze sfârşitul hegemoniei veneţiene, în favoarea celei a genovezilor (care i-au ajutat pe greci să cucerească Constantinopolul), dar graţie abilei lor diplomaţii, veneţienii recuceresc terenul pierdut şi împart privilegiile comerciale cu rivalii lor liguri. În acel moment, ei intră în contact şi cu mongolii, stăpâni, de la Gengis Han încolo, ai celei mai mari părţi a Asiei, ceea ce îngăduie celor mai aventuroşi comercianţi italieni să călătorească până în Extremul Orient. Marco Polo, de exemplu, plecat de la Veneţia la vârsta de 15 ani în tovărăşia tatălui şi unchiului său, a revenit 20 de ani mai târziu, cu o avere fabuloasă.

În porturile italiene se dezvoltă industrii care transformă materiile prime importante în produse destinate vânzării. Curând, ele nu mai ajung să satisfacă numeroasele cereri. Oraşele de interior – Florenţa, Siena, Lucca, Piacenza, Milano – preiau ştafeta Genovei şi Veneţiei, fabricând, la rândul lor,

ţesături din mătase sau lână, arme, obiecte de lux. Neguţătorii italieni asigură schimburile între aceste cetăţi şi cele ale coastei. Unii dintre ei merg chiar în Franţa, Spania, Anglia, unde vând produsele orientale şi cele ale industriei italiene şi de unde se întorc cu lână, postav brut, obiecte produse de artizanatul local.

Înnoirea comerţului mediteraneean aduce beneficii întregului Occident, unele zone, însă, vor profita în mod special. Mai înainte de toate Flandra (unde se fabrică de multă vreme postavuri celebre), care se bucură de condiţii extrem de favorabile: apropierea de Marea Nordului şi debuşeu pentru mari axe fluviale precum Escaut, Meuse şi Rin, ceea ce permite o comunicare uşoară cu Franţa, Anglia şi regiunile germanice; creşterea rapidă a populaţiei, progrese tehnice agricole şi bogate pământuri; o voinţă, în fine, nemaipomenită de independenţă, susţinută cu o mare energie de poporul flamand. Începând cu secolul al XII-lea, această regiune devine al doilea centru economic al Creştinătăţii. Negustori de toate naţiile străbat drumurile şi râurile Flandrei, făcând halte în marile sale oraşe „postăvării“ – Bruges, Gand, Douai, Ypres, Anas, Saint-Omer, unde se stabilesc bancheri şi corespondenţi ai companiilor de comerţ italieneşti şi unde activitatea industrială se concentrează din ce în ce mai mult în mâinile câtorva mari „postăvari-întreprinzători“.

O a doua zonă cuprinde Germania de Nord şi zonele rhenane, ale căror oraşe se află în relaţie cu ţările baltice şi din Europa de Est. E vorba de domeniul *Hansei teutonice*, o asociaţie de negustori care se constituie la sfârşitul secolului al XII-lea şi

care-i reuneşte pe toţi oamenii de afaceri ai noilor oraşe întemeiate pe malurile Balticei de colonizatorii germani: Lübeck, Stettin, Danzig, Riga etc. În secolul al XIII-lea, porturile de la Marea Nordului – Hamburg şi Bremen –, ca şi cele de pe Rhin – precum Köln –, se alipesc şi ele acestei alianţe. După ce-i vor fi eliminat pe neguţătorii şi marinarii scandinavi şi-şi vor fi instalat oraşe comerciale în principalele porturi din zonă – la Londra, Bruges, Duisburg, până şi la Novgorod chiar – comercianţii hanseatici vor exercita o adevărată hegemonie comercială în nordul Europei. Ei schimbă grâul polonez, peştii şi lemnul răşinos din Scandinavia, pieile de veveriţă, de vulpe, de zibelină din Rusia, smoala din Pomerania, pe postavurile flamande şi rhenane, pe pânzeturile de la Rouen, lâna englezească, sarea şi vinul coastei atlantice.

Printre centrele de dezvoltare industrială şi comercială, trebuie să mai citǎm încă şi oraşele din Germania de Sud, precum Augsburg şi Nürnberg, cetăţile de pe coasta atlantică ce practică comerţ cu vin şi sare (Nantes, La Rochelle, Bordeaux), în sfârşit, porturile Mediteranei occidentale, precum Montpellier şi Barcelona.

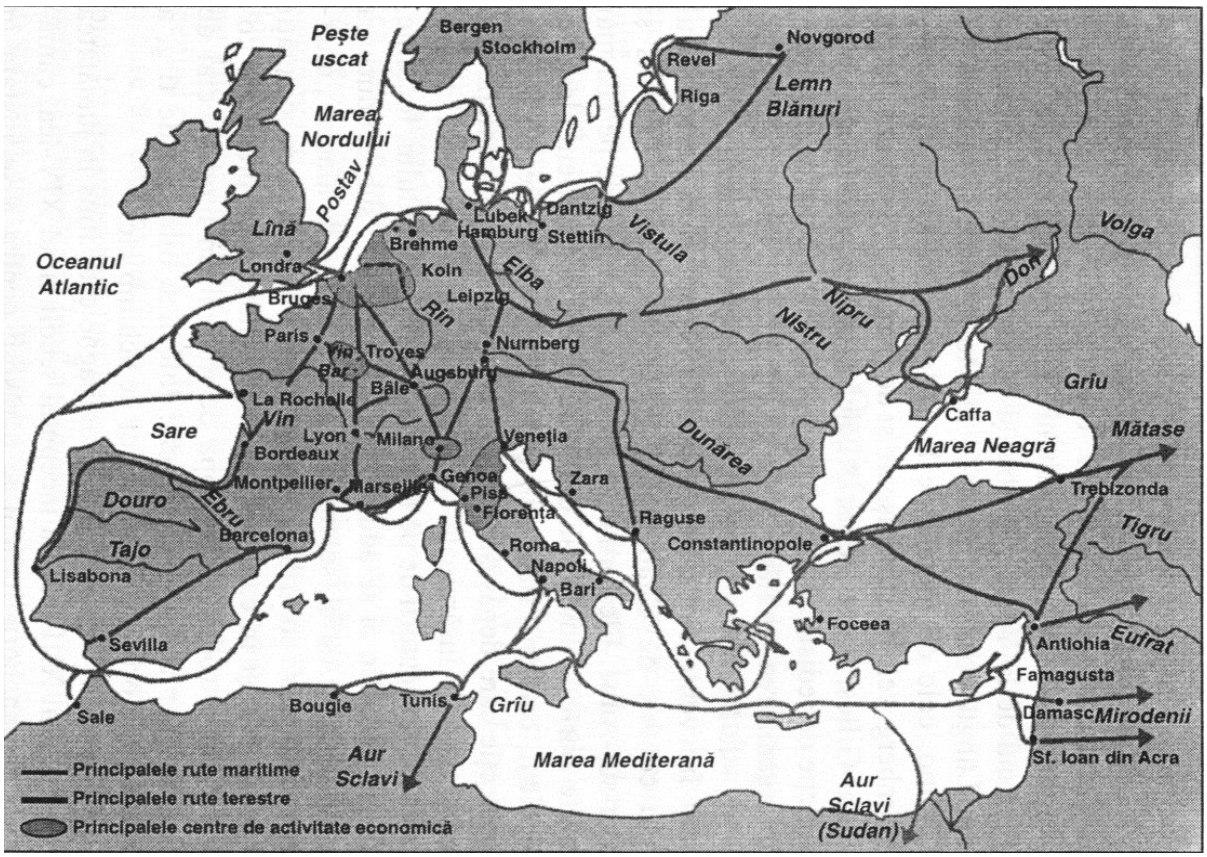

Comerţul european în secolul al XIII-lea

Numeroşi sunt, însă, negustorii care, până în secolul al XIV-lea, preferă să o apuce pe drumurile terestre, în ciuda pericolelor ce se puteau ivi pe parcurs, şi aceasta deoarece condiţiile de navigaţie pe Atlantic sunt grele. Pentru a scurta traseele, oamenii de afaceri din nord (flamanzi şi germani) şi din sud (italieni, catalani, francezi din sud) au obiceiul de a se aduna pentru a-şi schimba produsele fie la marile intersecţii ale drumurilor, fie în oraşele situate, aproximativ, la jumătatea drumului dintre cei doi poli principali ai Europei marelui negoţ.

Anumite târguri au importanţă exclusiv regională, legată strict de specializarea lor: cele de lână englezească de la Northampton, Winchester, Stanford şi Boston, cele de postav flamand de la Ypres, Thurout şi Messina, cele ale animalelor din

Languedoc sau Spania – la Montpellier şi Medina del Campo, cele de metale de la Milano, Frankfurt, Novara şi Nürnberg, cele de stofe uşoare şi de fierărie de le Reims, Pavia, Saint-Gilles, Saint-Denis. Altele, în schimb, au o adevărată funcţie de redistribuire internaţională şi ocupă un loc important în organizarea schimburilor în Occident. Sunt unele foarte prospere – la Nürnberg şi pe domeniul capeţian (Lendit), dar cele mai frecvente sunt cele pe care le organizează pe teritoriul său contele de Champagne, la Troyes, Lagny, Provins şi Bar-sur-Aube. Ele formează un ciclu ce se întinde pe cea mai mare parte a anului şi oferă neguţătorilor italieni, languedocieni, catalani, flamanzi, provensali care le frecventează o protecţie care depăşeşte limitele comitatului, o jurisdicţie şi o administraţie însărcinată cu alcătuirea, în favoarea lor, a contractelor executorii de pe întreg întinsul Occidentului, locuinţe, în sfârşit, unde ei se adună pe „naţionalităţi“, sub conducerea unui consul. Astfel, se organizează un mediu de afaceri „internaţional“, care contribuie substanţial la omogenizarea societăţii occidentale şi în care fiecare se obişnuieşte cu practicile comerciale introduse în Europa de italieni, în mod special de florentini, piacentini şi sienezi: folosirea biletelor de târg, a biletelor la ordin, a contractelor de schimb etc.

Apogeul târgurilor din Champagne este atins în jumătatea secolului al XIII-lea. La începutul secolului al XIV-lea, cămătarii şi bancherii italieni le părăsesc pentru a se instala în Flandra, Anglia sau la Paris (care devine, graţie „lombarzilor“, o mare piaţă financiară), în timp ce noi drumuri comerciale

se deschid între Italia şi Flandra, pe cale terestră, străbătând Alpii elveţieni, şi pe cale maritimă, cu legăturile stabilite de veneţieni şi genovezi. La toate acestea se adaugă circumstanţele politice care încetează de a mai fi favorabile polului Champagne: anexarea acestei provincii domeniului regal are drept urmare creşterea fiscalităţii care apasă pe umerii negustorilor. E adevărat că, la această dată, oamenii de afaceri itineranţi fac loc comercianţilor sedentari, solid instalaţi în oraşe şi deveniţi membri cu drepturi depline ai patriciatului urban.

Avântul oraşelor din Occident

În toate regiunile creştinătăţii occidentale, oraşele cunosc, între secolele al X-lea şi al XIV-lea, un avânt spectaculos. La originea sa, însoţită de transformări sociale, politice şi culturale considerabile, Pirenne (ale cărui lucrări au reprezentat pentru multă vreme o autoritate printre medievişti) aşeza, în Occident, reluarea activităţilor comerciale, consecinţă directă a încheierii invaziilor normande şi maghiare şi mai ales a recuceririi bazinului mediteraneean, devenit, începând cu secolul al VIII-lea, un „lac musulman“.

Din această perspectivă, oraşele se pare că au suferit, de la acea dată, un profund declin şi o restrângere a activităţii lor comerciale, care n-a lăsat să supravieţuiască decât două tipuri de aglomerări urbane: cetăţile episcopale, moştenitoare ale fostelor reşedinţe ale diocezelor romane din Imperiul târziu şi burgurile sau *castra*, înălţate pentru a ţine piept năvălitorilor. Începând cu secolul al XI-lea, în contextul relansării comerciale, cei care au determinat în mod esenţial reînvierea oraşelor şi rapida lor dezvoltare au fost negustorii care-şi instalează antrepozitele şi activitatea în jurul aglomerării iniţiale, (sau care încă mai subzistă), mai precis în jurul *portus*-ului atunci când oraşul se află în apropierea unui fluviu sau al periferiei târgului (*foris burgus* care a dat „faubourg“ în franceză). Ar exista, aşadar, o ruptură în istoria şi în topografia oraşului, apoi ruptură în natura popularii sale. Pentru Pirenne, într-adevăr,

aceşti negustori refondatori ai oraşelor ar fi fost exclusiv străini, urmaşi ai colportorilor, ai acelor *mercatores* sirieni şi evrei din secolele al VIII-lea şi al IX-lea, acele „picioare prăfuite“ fără domiciliu fix şi fără rădăcini. Tocmai aceşti nomazi, pe care nimeni nu s-a sfiit să-i exploateze şi persecute în timpul negrelor secole ale „anarhiei feudale“, şi-au fixat în cele din urmă, atunci când averea lor şi securitatea le-au fost asigurate prin constituirea asociaţiilor de apărare şi întrajutorare – frăţii, companionaje, „keures“ etc. –, şi-au fixat, aşadar, locuinţele în noile cartiere, ce vor deveni centrele dinamice ale creşterii urbane.

S-a spus că această schemă este atrăgătoare şi că anumite aspecte, privitoare mai ales la procesul de dezvoltare a aglomerărilor urbane pornind de la *portus* şi *foris burgus*, nu sunt lipsite de pertinenţă. Lucrări mai recente, însă, i-au adus corectări majore, mai întâi în ceea ce priveşte caracterul foarte relativ al rupturii care ar fi avut loc în secolele al VIII-lea şi al IX-lea în sânul schimburilor comerciale din Occident şi, apoi, cvasi-paralizia care ar fi urmat invaziilor scandinave. Nu mai revenim asupra acestui lucru. Au mai apărut apoi corecturi cu privire la originea şi compunerea grupului de negustori. Că a fost semnalată, în secolul al X-lea şi ulterior, supravieţuirea unor mici grupuri de *mercatores* străini oraşelor, aceasta este o evidenţă. Dar nu e mai puţin evident că ei au fost marginalizaţi în raport cu masa autohtonilor *portus*-urilor şi periferiilor, în timp ce aceştia din urmă sunt, dimpotrivă, legaţi strâns de oraş şi de ţinutul care eventual îl înconjoară: ei nu sunt însă nici străini, nici noi îmbogăţiţi, ci reprezentanţi ai acelor

categorii înstărite care şi-au început ascensiunea socială cu una sau două generaţii mai înainte: membri ai anturajului episcopilor, *ministeriales* însărcinaţi de seniorul laic sau ecleziastic să vândă surplusurile agricole ale domeniului, ţărani îmbogăţiţi prin vinderea propriilor lor surplusuri sau artizani de ţară veniţi să se stabilească la oraş, unii dintre ei nerenunţând, de altfel, la activitatea agricolă. Poate şi „imigranţi“, veniţi dintr-un alt oraş sau dintr-o altă regiune şi pe care Pirenne i-a reţinut cu precădere în fundamentarea demonstraţiei sale, deşi aceştia sunt minoritari.

La dezvoltarea oraşelor vechi şi la crearea altora noi au mai dus şi alte motive decât instalarea aici a negustorilor: nevoia de securitate şi pace a populaţiei (Veneţia), implantarea unei mari mănăstiri (Saint-Omer, Malines), preocupările strategice legate, de pildă, de colonizarea germană, cele ale suveranilor şi prinţilor în zonele încă în conflict (Castilia, Scoţia sau Ţara Galilor) etc. Oricum, aceste rectificări aduse schemei pirenniene nu modifică o constatare de ansamblu care pune în lumină o creştere continuă a spaţiului urban, încercuit în incinte concentrice, şi o puternică înmulţire a orăşenilor.

Această evoluţie este cu atât mai evidentă în regiunile cu o intensă activitate economică, în Flandra şi Italia în primul rând, dar şi în Champagne, Normandia, Germania de Nord şi în regiunea rhenană, în Spania sau sudul Franţei. În interiorul acestor zone şi chiar şi în afara lor, nu toate oraşele cunosc o evoluţie identică; tinde să se creeze o ierarhie care depinde de multitudinea funcţiilor lor şi de multe alte criterii. Cele mai

numeroase sunt târgurile rurale care trăiesc în funcţie de piaţa săptămânală, de câteva activităţi artizanale şi care nu numără mai mult de 2.000-3.000 de locuitori. Mai sus se află capitalele de provincii sau de dioceze, cu activităţi mult mai diverse, iar în vârf, marile cetăţi comerciale şi industriale, a căror populaţie poate atinge, ba chiar depăşi, în secolul al XII-lea, 100.000 de locuitori: Milano, Veneţia, Paris; Florenţa şi Bologna nu cu mult în urmă, în timp ce oraşele Flandrei şi Germaniei de Nord nu depăşesc 30.000-40.000 de locuitori.

Această populaţie a oraşelor din Occident este departe, desigur, de a fi omogenă. Pe de o parte, avântul categoriilor sociale legate de comerţ, de „industrii“ şi de mânuirea banului, n-a făcut să dispară – în ciuda „emancipării comunale“ – pe vechii deţinători ai puterii şi anturajul lor: episcopi, enoriaşi ai parohiilor, canonici ai bisericii catedrale, călugări, măicuţe, seniori, cavaleri, mezini ai familiilor nobile care au emigrat în oraşe etc. Pe de altă parte, există mari diferenţe de avere între membrii celorlalte grupuri sociale. Alături de *patriciatul* aristocratic (cuvântul, aplicat de Pirenne ansamblului populaţiei de avuţi, nu corespunde) şi de marii „burghezi“ îmbogăţiţi prin negoţ şi bănci, a căror avere se ridică pe baza pământurilor pe care le-au obţinut în zonele limitrofe, a posesiunilor de mărfuri, imobile, obiecte preţioase şi bani, poate fi deja remarcată o „burghezie de mijloc“, a artizanilor, micilor negustori, birocraţilor de orice fel (magistraţi, notari, avocaţi etc.). Ucenici şi slujbaşi, deseori originari din satele învecinate, formează, în sfârşit, „poporul de jos“. Soarta

acestuia nu este adesea de invidiat. În ultimul rând vin excluşii societăţii citadine: ţărani dezrădăcinaţi, şerbi fugari, zilieri în căutarea unei munci necalificate, victime ale foametei sau ale nesiguranţei care domneşte în afara oraşelor. Majoritatea trăiesc din pomeni sau hoţii, aşteptând să fie expulzaţi de autorităţile municipale.

După cum se poate bine vedea, nu există o ruptură clară, netă între oraş şi sat. Între o categorie socială – cea a neguţătorilor – care vine la oraş practicând un comerţ de lungă durată înainte de a se stabili la porţile sale, pentru a i se integra apoi complet, şi puterea ecleziastică sau laică, senioralã în ambele cazuri, căreia această „clasă în ascensiune“ i se va opune iremediabil şi total. Toate lucrările recente arată că dacă importanţa comerţului în dezvoltarea oraşelor medievale este de netăgăduit, esenţialul s-a jucat, totuşi, la nivelul comerţului local, în cadrul unei economii de piaţă dominată de senior sau episcop, şi aceasta atât în Germania, cât şi în Anglia sau Franţa de Nord ori Est. Contrar unei idei preconcepute şi mult timp susţinute pentru raţiuni ideologice evidente, oraşul nu se opune satului, ci trăieşte în comuniune cu acesta. „Burghezia“ nu-i smulge „nobilimii“ independenţa şi libertăţile pentru că ambele categorii sociale sunt părţi active într-un proces care tinde să păstreze puterea municipală în mâinile celor bogaţi; şi în centrul acestui proces, cei ce au iniţiativa nu sunt negustorii, ci aristocraţia funciară.

Cucerirea unei autonomii municipale dorite de burghezi şi impuse prin forţă seniorului local ţine deci de o legendă. Sau, cel puţin, generalizarea abuzivă, operată plecând de la câteva exemple,

culese în secolele al XI-lea şi al XII-lea în Franţa de Nord, la Saint-Omer, Le Mans, Gand, Lille şi, mai ales, de la cel al nefericitului episcop de Laon, masacrat de propriii săi supuşi în 1111, aşa cum ne-o povesteşte Guibert de Nogent, paroh al oraşului şi martor ocular al evenimentului.

În Italia, lucrurile sunt relativ mai simple. Nu există putere „burgheză“ care să se impună în oraşe începând cu secolul al XI-lea, nu există asociaţii profesionale – *ghilde* – care să impună puterea comercianţilor şi să smulgă suveranului privilegii şi libertăţi. Aici există aşa-numitele *consorterie* pe bază de descendenţă, altfel spus o aristocraţie funciară căreia suveranul sau episcopul i-au delegat autoritatea – marchizi, viconţi, *vice-dominici*, *avocati* – care, cu ajutorul propriei lor clientele şi al funcţionarilor episcopali raliaţi cauzei lor, îşi impun privilegiul imunităţii juridice şi administrative, punct de plecare al unei autonomii care aşază efectiv oraşul în afara sferei de influenţă a agenţilor suveranului. Aceasta este, în această parte a Europei, originea mişcării „comunale“, comuna (*communio*, *communa*, *militium*, *compagna communis*) fiind la început un pact voluntar între toţi cetăţenii – situaţi astfel pe picior de egalitate – şi pecetluit de un jurământ menit a asigura pacea şi securitatea cetăţenilor oraşului. În cetăţile comerciale ale peninsulei, e adevărat că această comună îşi trage originea din „companie“ (*compagna*) sau „companii“ pe care oamenii de afaceri le-au constituit pentru a-şi conduce expediţiile îndepărtate. Ca atare, lumea comercianţilor şi a bancherilor nu se opune celei a proprietarilor funciari şi a *milites*: ea este o

emanaţie a acesteia din urmă, capitalul funciar, puterea de decizie şi manifestarea unor diverse drepturi feudale fiind la Veneţia, Genova, Florenţa sau Siena la baza marilor averi ale negoţului. Aceasta şi explică de ce, deşi dominată de familii nobile, comuna italiană a funcţionat pe modelul întreprinderilor comerciale. Ea este guvernată de *consuli*, sau, ca la Florenţa, de *priori*, desemnaţi de un colegiu foarte puţin numeros, fundamentat pe criterii topografice, fiecare cartier fiind dominat de câte o mare familie.

Mişcarea comunală nu determină, aşadar, „democraţia urbană“, cum s-a spus de atâtea ori, ci doar substituirea unei puteri oligarhice colegiale, ea însăşi acaparată de familiile „patriciene“, adică de nobili, în locul puterii tradiţionale a suveranului şi reprezentantului său local. Această comună aristocratică nu se opune, trebuie s-o repetăm, sistemului feudal: ea se integrează, extinzându-şi dominaţia asupra *contado*, ţinutului înconjurător, impunând un jurământ de vasalitate micilor seniori de prin împrejurimi, creându-şi o pecete şi bătând monedă. Mai există încă, pentru a salva aparenţele unui consens „comunal“, o adunare a poporului, *balia*, şi un „căpitan“ al poporului care, teoretic, păstrează dreptul de a observa cooptările de priori şi consuli; aceste instituţii sunt, însă, în afara Romei, în timpul scurtei „dictaturi democratice“ instaurate de Arnald de Brescia, o pură formalitate.

Dacă situaţia e aceeaşi în majoritatea ţărilor mediteraneene, în Spania ca şi în sudul Franţei, evoluţia este diferită în nordul Loarei şi al Alpilor. Aici, oraşele sunt mai puţin numeroase şi importante, aristocraţia mai slab ancorată în

perimetrul urban şi mai degrabă înclinată spre compromisuri. Negustorii vin mai des ca în alte părţi din afară şi Biserica, mai sigură de sprijinul suveranilor, este mai puţin dispusă ca în Italia să renunţe la prerogativele sale juridice. Iniţiativa mişcării şi conducerea comunelor aparţine deci mai ales asociaţiilor profesionale, ghildelor, hanselor sau meseriilor dominate, însă, în continuare, de oligarhia „burghezilor“ (*burgensens*) aliaţi deocamdată cu aristocraţia locală. La început, nimic revoluţionar nu apare în revendicările lor, formulate, mai ales, în cadrul parohial: se solicită dreptul de observator în privinţa taxelor şi pieţelor. Abia rezistenţa episcopilor, cărora li se fac plângeri în regiunile cuprinse între Sena şi Rhin, va conduce la formarea unei uniuni mai strânse între burghezi şi aristocraţia locală, materializată prin jurământul de întrajutorare (*conjuratio*). După care, în cel mai bun caz, adică în majoritatea cazurilor, se negociază cu episcopul condiţiile emancipării comunale care poate fi cumpărată. În cel mai rău caz, se intră în conflict cu el, uneori chiar violent, ca la Laon, deşi regula este mai ales alegerea căii paşnice. Este stabilită o Cartă care fixează modalităţile acestei emancipări. Oraşul va avea palatul său comunal, turnul său principal, simbol al libertăţii, clopotul său – care anunţă şi pericolele, şi ritmul normal al vieţii cetăţii – şi pecetea sa. Burghezii – cel puţin cei mai bogaţi – vor desemna un primar şi magistraţi municipali, responsabili cu lucrările publice, cu justiţia măruntă şi medie, cu înmulţirea taxelor. Seniorul păstrează dreptul justiţiei sângelui, ca şi forţa armată, transferată, în bună parte, burgheziei sub forma dreptului de pândă şi al miliţiei.

Cu excepţia Italiei, unde se constituie „republicile“ autonome, adevărate cetăţi-stat, oraşele Occidentului nu sunt niciodată independente. Ele au faţă de rege, faţă de prinţi şi împărat aceleaşi obligaţii ca şi ceilalţi vasali şi trebuie, în caz de război, mai ales, să furnizeze contingente militare. La est de Rhin, cu excepţia poate a oraşelor baltice, autonomia care le este acordată nu depăşeşte niciodată domeniul economic şi juridic. Pe domeniile continentale ale Plantageneţilor, în Aquitania sau în Normandia, ca şi pe cele de dincolo de mare, controlul monarhiei – reprezentat în oraşe de şerifi sau viconţi – rămâne încă apăsător. El va fi tot astfel, în secolul al XIII-lea, pe teritoriile Capeţienilor, regele intervenind din ce în ce mai des pentru a ţine sub control finanţele şi ordinea publică, pentru a revizui statutele breslelor şi a reduce scutirea de taxe. La acea dată, „comuna“, care-i uneşte prin jurământ pe toţi locuitorii unui oraş, devine, de altfel, secundară, dacă nu chiar caducă. În cadrul statelor care renasc, doar puterea regală sau princiară poate asigura menţinerea păcii, în timp ce oligarhia, având în sarcină instituţiile municipale, caută mai ales să le folosească cât mai bine în folosul său, ceea ce are drept efect revolta poporului mărunt şi de mijloc. Numeroase oraşe cunosc atunci tulburări care anunţă criza generală a secolului al XIV-lea.

Contraofensiva creştină în Mediterana occidentală

Cucerirea Italiei de Sud de către normanzi marchează, dacă nu o victorie a creştinătăţii asupra păgânilor, cel puţin un avantaj al creştinătăţii occidentale asupra rivalei sale greceşti, de vreme ce teritoriile pe care le-au cucerit fiii lui Tancred de Hauteville au fost smulse bizantinilor. Unul dintre ei, Robert Guiscard, reuşeşte chiar să-i expulzeze din Italia Meridională, cucerind Bari în 1071, după ce se face acceptat ca duce de Calabria şi de Pouilles de către Papa Nicolae II. Odată cu cucerirea Siciliei de către succesorii săi, Occidentul marchează un punct în plus, de această dată, însă, înaintarea normandă se face în detrimentul sarazinilor; în 1130, când Roger II, care a pus sub autoritatea sa toate posesiunile normande, obţine de la anti-papa Anaclet coroana regală, o adevărată putere controlează, în faţa bizantinilor şi musulmanilor, sudul peninsulei şi pivotul bazinului mediteraneean. În timp ce flota normandă supraveghează strâmtorile şi înmulţeşte atacurile în Grecia şi Africa (cucereşte Corfu şi atacă Constantinopolul, în 1149), Curtea de la Palermo devine un strălucitor centru de civilizaţie, în care se amestecă influenţe occidentale, greceşti şi arabe.

În acelaşi timp cu ofensiva normandă în Italia de Sud are loc şi recucerirea Mării Tyreniene şi a malurilor sale de către republicile comerciale, unele sub control normand, precum Amalfi şi Neapole, altele pe cale de a se transforma în puteri

autonome, precum Pisa şi Genova. Întreprinse iniţial de corsarii acţionând pe cont propriu, expediţiile puse la cale de pisani şi genovezi duc, la începutul secolului al XI-lea, la implantarea lor pe litoralul liguric, ca şi în Sardinia, în Corsica şi, ceva mai târziu, în Baleare, unde mai intervin şi catalanii, împreună cu provensalii. La sfârşitul secolului al XI-lea, în momentul în care Papa Urban II predică prima cruciadă, Mediterana încetează să mai fie acel „lac musulman“ de care vorbea Pirenne, occidentalii aflându-se de-acum încolo pe poziţii ofensive.

Începuturile Reconquistei spaniole pun în evidenţă aceeaşi voinţă de a îndepărta ameninţarea sarazină, blocată de câteva secole deja pe linia Ebrului. Aici, totuşi, mobilurilor materiale şi strategice care i-au determinat pe normanzi şi pe marinarii italieni să treacă la ofensivă, li se adaugă motivaţii religioase. Cucerirea musulmană lăsase încă nedistruse, în regiunile de munte, cu acces greu, din nordul Spaniei, mici state creştine: regatele Leon şi Navarra, comitatele de Aragon şi Barcelona, state pe care incursiunile sarazine le menţineau într-o stare de permanentă insecuritate. Începând de pe la mijlocul secolului al XI-lea, acestea încep o luptă dârză împotriva sarazinilor, profitând de dezmembrarea califatului de Cordoba în mici regate numite *taifas* şi susţinute în acţiunea lor de Papalitate, de călugării clunisieni şi de baronii franci, burgunzi, gasconi şi poitevini. În multe privinţe, expediţiile întreprinse astfel de cavalerii de dincolo de munţi – între 1063 şi 1120 – anunţă Cruciada, în sensul că Papa Alexandru I acordă soldaţilor Reconquistei indulgenţe care vor fi, foarte

curând, acordate pelerinilor înarmaţi în drum spre Pământul Sfânt. Mari cavalcade îi permit, astfel, lui Ferdinand, Rege al Castiliei şi Leonului, apoi al Navarrei, şi, mai târziu, fiului său, Alfonso VI, să reocupe jumătatea de nord a Spaniei până la Toledo, recucerit în 1085, după un asediu de doi ani.

Invazia almoravizilor, la sfârşitul secolului al XI-lea, pune, pentru o clipă, sub semnul întrebării recucerirea creştină. Începând cu 1114, însă, înaintarea este reluată, stopată încă o dată de invazia almohadă de la jumătatea secolului al XII-lea. Abia la începutul secolului următor supremaţia regilor creştini se impune definitiv. Papa Inocenţiu III îi încredinţează arhiepiscopului de Toledo misiunea de a organiza o cruciadă care să adune cavaleri veniţi din întreaga creştinătate şi care, sub conducerea regilor de Castilia, Aragon şi Navarra, sfărâmă, în 1212, la Navas de Tolosa, armata califului almohad. Împinşi înspre sudul peninsulei, musulmanii nu mai rezistă decât în Regatul Granadei, de unde vor fi, de asemenea, alungaţi, în 1492.

Cruciadele secolului al XII-lea

Odată cu cruciada în Pământul Sfânt, recucerirea occidentală se preschimbă, încetul cu încetul, într-o adevărată încercare de colonizare care, prin cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204, sfârşeşte prin a fi complet deturnată de la obiectivele sale iniţiale.

În secolele al X-lea şi al XI-lea, numeroşi sunt creştinii care, pentru a-şi răscumpăra păcatele şi a-şi asigura salvarea eternă a sufletului, întreprind lungi şi grele călătorii către locurile sfinte ale creştinătăţii. Foamea, setea, oboseala, frica de atacurile briganzilor sunt tot atâtea încercări pe care ei le acceptă cu bucurie, pentru că ele constituie un fel de repetare a patimilor lui Hristos.

Între toate pelerinajele, mai pline de preţ sunt acelea care-l conduc pe credincios la Saint-Jacques (Santiago) de Compostella, în Spania, la Roma, la Monte Gargano şi, mai ales, la Ierusalim, unde se află mormântul lui Isus Hristos. Stăpâni peste Palestina, arabii sunt, în general, toleranţi faţă de pelerini, însă cucerirea Pământului Sfânt de către turcii selgiucizi, care ocupă şi Siria şi o mare parte a Asiei Mici, provoacă un şoc psihologic în Occident. În timp ce pelerinajul se transformă astfel, puţin câte puţin, într-o mică expediţie armată, ideea unui „război sfânt“ împotriva musulmanilor îşi face loc în cadrul războaielor Reconquistei spaniole.

Faptul religios este deci indiscutabil. El constituie, fără urmă de îndoială, resortul principal al celor care acceptă să renunţe şi la confortul şi la puterea

lor – atunci când nu este vorba despre bieţi sărmani care n-au nimic de pierdut în această aventură decât viaţa –, pentru a deveni soldaţi ai lui Hristos şi a-şi vedea astfel absolvite toate păcatele. Fenomenul, de altfel, nu este nou şi nu derivă din predica lui Urban II. Temerile în legătură cu anul 1000 nu sunt prea îndepărtate şi, chiar dacă au fost mult exagerate de cronicari, au lăsat în spirite urme adânci, care fac, din tema Apocalipsei, din plin răspândită de sihaştrii din sate, una din temele majore ale liturghiei şi iconografiei. A pleca către Pământul Sfânt ţine, aşadar, de o datorie sfântă a creştinului în aşteptarea Judecăţii de Apoi şi răspunde, desigur, unei nevoi mistice şi mesianice. Or, unde în altă parte, „semnele timpurilor trebuie să se arate“, după cum spune Raoul Glaber în cronica sa, dacă nu la Ierusalim.

Este limpede, însă, că alte preocupări au contribuit la transformarea simplului pelerinaj într-o expediţie armată legată de recunoaşterea creştină, aşa cum s-a dovedit că stăteau lucrurile în Italia şi Spania. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, când puterea califală se prăbuşeşte în Siria şi în Palestina, şi pe când cucerirea turcă nu începuse încă, doar armatele în adevăratul sens al cuvântului au curajul de a se aventura până la Ierusalim: de exemplu, cea pe care o conduc, în 1065, trei episcopi germani – Günther de Meinz, Otto de Regensbug şi Wilhelm de Utrecht. Unele dintre aceste motivaţii sunt de ordin politic, mergând de la apelul împăraţilor bizantini ameninţaţi de noul val islamic şi până la grija manifestată de Papă de a-şi lărgi sfera de acţiune. Altele au un caracter psihologic: de pildă, gustul pentru aventură şi

război, dorinţa de a cuceri, dincolo de mare, prestigiu şi avere, toate trăsături definitorii ale unei clase de cavaleri construite în Occident de cler să respecte noile instituţii ale păcii.

În sfârşit, chiar dacă nu sunt considerate ca determinante în procesul iniţial, mai e vorba de preocupările economice care sfârşesc prin a juca un rol important. Astfel, ceea ce-i determină pe cavalerii normanzi să se instaleze, la mijlocul secolului al XI-lea, în Italia de Sud şi Sicilia este lipsa de teritorii şi, de asemenea, numai pentru a asigura comerţului lor drumuri mai sigure, marinarii genovezi, pisani şi veneţieni se reinstalează în marile insule ale Mediteranei occidentale, preludiu al instalării lor în „schelele“ Levantului. Cruciada, după cum se vede, se înscrie, aşadar, în cadrul unei ofensive generalizate către est şi sud a Creştinătăţii occidentale, aflată în plin avânt demografic. Nu trebuie făcut din presiunea demografică în Occident, încă modestă, de altfel, în secolul al XI-lea, cauza majoră a cruciadelor. Demografia nu determină fenomenul: ea îl aduce cu sine, şi e foarte mult deja, având în vedere marile sângerări pe care le vor cunoaşte în Pământul Sfânt şi pe drumurile care îi vor conduce acolo, cei mai vestiţi cavaleri ai Occidentului.

În noiembrie 1095, cu ocazia unui conciliu reunit la Clermont, pe domeniile contelui de Toulouse, papa Urban II îşi face publică intenţia de a organiza recucerirea Pământului Sfânt de la păgâni. Cu câteva luni mai devreme, cu prilejul altui conciliu ţinut la Piacenza, în martie 1095, suveranul pontif primise o solie bizantină venită să-i ceară ajutorul împotriva necredincioşilor, „în numele apărării

Sfintei Biserici“. Trimisul Basileului nu se sfii să zugrăvească tabloul în culori şi mai sumbre, anume pentru a smulge Papei adeziunea, pe care acesta din urmă, puternic impresionat de cele relatate, i-o şi acordă, emoţionat, dar şi interesat de ideea de a putea aduna, în lupta împotriva păgânilor, creştini ai Orientului şi-ai Occidentului, oficial separaţi de la mijlocul secolului.

În realitate, situaţia Imperiului de Răsărit s-a ameliorat simţitor de la sfârşitul dinastiei macedonene. În 1081, Alexie I Comnenul ajunge la putere şi se confruntă de la bun început cu problema majoră a Imperiului: apărarea frontierelor atacate din toate părţile, la nord de pecenegi, unguri şi sârbi, la est de turcii selgiucizi, instalaţi în Asia Mică, la sud şi vest, în sfârşit, de normanzii lui Robert Guiscard. Aceştia din urmă par cei mai periculoşi. Căci ei pătrund în Iliria, cuceresc Dyrrachium (Durazzo) şi ameninţă însuşi Constantinopolul. Pentru a-i respinge, Alexie trebuie să ceară ajutor Veneţiei, din partea căreia primeşte sprijin naval în schimbul unui cartier rezervat la Constantinopol. Moartea lui Robert Guiscard (1085), apoi sprijinul flotei veneţiene îi permit să-i ţină pe normanzi în expectativă şi să redobândească Dyrrachium. Rămân însă toţi ceilalţi duşmani care nu-şi slăbesc incursiunile în Imperiu; printre ei, în primul rând, turcii, pe care Basileul nu poate spera să-i învingă fără ajutorul occidentalilor. De aici, negocierile cu Papa, care se deschid în 1089 şi care vor conduce, şase ani mai târziu, la iniţiativa Papei Urban II, negocieri ce se constituie într-o înţelegere bazată, în fond, pe o neconcordanţă între cele două părţi: occidentalii se gândesc, în mod absolut, la

eliberarea Locurilor Sfinte; împăratul de Răsărit are nevoie de mercenari, pe care-i va folosi după placul inimii şi pe care-i va solicita acolo unde i se va părea că pericolul e prea mare: împotriva turcilor, bineînţeles, dar şi împotriva pecenegilor şi sârbilor. Cât despre unitatea lumii creştine, ea nu pare să fi fost o preocupare majoră.

La chemarea lui Urban II, un prim val pleacă de îndată, compus din două grupuri principale, unul format mai ales din germani, sub conducerea lui Walter cel Sărac, celălalt condus de un călugăr, Petru Ermitul, amândoi reunind oameni simpli, însufleţiţi de o adâncă credinţă, ce se va transforma curând în fanatism şi va determina cumplite pogromuri în calea cruciaţilor. Această expediţie populară, indisciplinată şi prea puţin obişnuită cu meseria armelor, va fi decimată de foamete şi căldură, înainte de a fi exterminată de turci în 1096, pe malul asiatic al Bosforului. Baronii nu pleacă decât în 1097, sub conducerea câtorva mari seniori: ducele Lotharingiei – Godefroy de Bouillon, fratele său Balduin de Boulogne, contele Raymond IV de Toulouse, normandul Bohemund însoţit de nepotul său Tancred, toţi având drept scop mărturisit eliberarea Pământului Sfânt. Greutăţile sunt, însă, mari: lungimea călătoriei, întreprinsă, în funcţie de grupuri, pe pământ sau pe mare, rigoarea climei, puţina bunăvoinţă a împăratului Alexie în a-i ajuta pe cruciaţi să treacă Strâmtorile, contra-atacuri ale musulmanilor în Asia Mică etc.

Rivalitatea, mai ales dintre şefii expediţiei, nu întârzie să facă să păleasca frumosul elan al cruciaţilor, unii încercând, dincolo de toate, să-şi croiască principate în Siria şi Palestina. În cele din

urmă, după un lung asediu al Antiohiei şi cucerirea sa, ei ajung la Ierusalim, îl iau cu asalt şi îl jefuiesc, în iulie 1099.

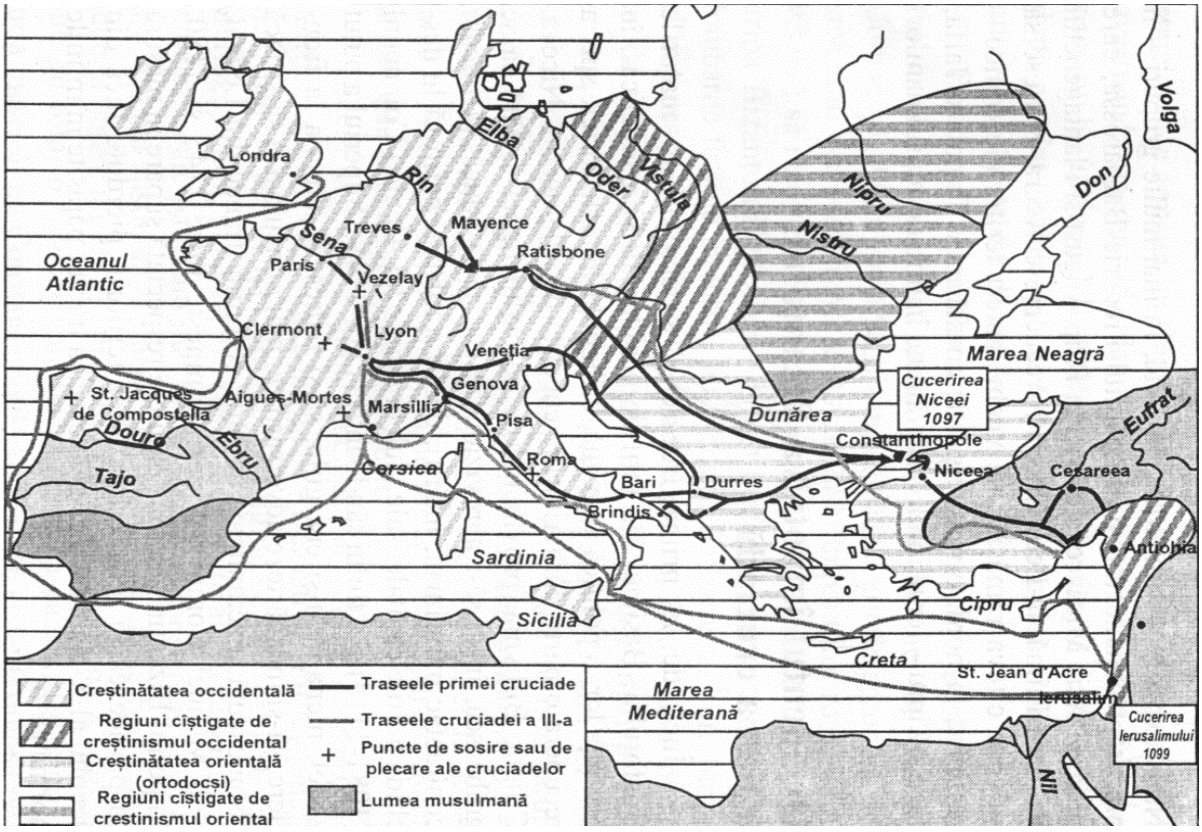

Expansiunea creştinătăţii în secolele XI-XII

Intenţia noastră nu este de a relata în amănunt istoria epopeii occidentale pe pământurile Islamului. Să reţinem numai că învingătorii au creat aici patru mici state feudale: comitatele de Edessa – repede recucerit de musulmani – şi de Tripoli, principatul Antiohiei şi regatul Ierusalimului, al cărui prim suveran este Godefroy de Bouillon. Relaţiile lor cu musulmanii vor fi, cel mai adesea, foarte bune, iar porturile de coastă (Tyr, Accra) cunosc o intensă activitate economică de care profită negustorii italieni şi republicile maritime din peninsulă. Marea slăbiciune, însă, a statelor „latine“ provine din caracterul feudal al organizării lor şi dezbinarea profundă a baronilor. Într-o mare

măsură, apărarea Pământului Sfânt va fi opera noilor ordine militare: Ospitalierii Sf. Ioan din Ierusalim, Templierii, Cavalerii Teutoni, care construiesc vaste şi puternice fortăreţe şi se constituie în adevărate puteri.

Spiritul cruciadei, mereu treaz în Occident în timpul secolului al XII-lea, păleşte repede la nivelul principatelor din Pământul Sfânt. Începând cu 1150, odată cu apariţia lui Nur al-Din, se afirmă, în plus, şi contraofensiva musulmană. Aceasta îl determină pe Sf. Bernard, după pierderea comitatului de Edessa, să predice la Vézelay, apoi în Flandra şi în Germania, a doua cruciadă pe care o conduc, din 1145, împăratul Conrad III şi regele Franţei Ludovic VII. Rău pregătită, slăbită de trădarea bizantinilor şi de divergenţele dintre baroni, ea suferă o primă înfrângere la Doryleea, în Asia Mică (1147), înainte de a eşua, în anul următor, în faţa Damascului. La sfârşitul secolului, o a treia cruciadă este din nou predicată, atunci când prinţul musulman Salah al-Din (din care noi am făcut Saladin), fondator al unui vast regat, recucereşte Ierusalimul.

Noua expediţie – împărţită, în fond, în mai multe grupuri – îi are drept conducători pe împăratul Frederic Barbarossa, care piere în Asia Mică, regele Franţei Filip August şi Plantagenetul Richard Inimă-de-Leu. Cruciaţii recuceresc Accra, reuşesc să salveze câteva rămăşiţe ale vechii puteri teritoriale france – Antiohia în nord, o mică fâşie de coastă între Tripoli şi Jaffa, insula Cipru – Ieruslimul însă rămâne în mâinile musulmanilor.

Occidentul împotriva Bizanţului: a patra cruciadă

Încă de la prima trecere a cruciaţilor pe malurile Bosforului, Basileul s-a ferit de occidentali şi a practicat, în privinţa lor, o politică ambiguă, utilizându-le toate forţele spre a recupera o parte din teritoriile cucerite de selgiucizi – Niceea, Cilicia, Bithynia, provinciile de pe malul Egeei –, fără să se grăbească, însă, să-i aprovizioneze sau să le aducă, la fiecare contraatac musulman, întăriri, deci cu atât mai puţin să le deschidă porţile capitalei sale. Sub domniile lui Alexie I Comnenul (1081-1118) şi a fiului său Ioan II (1118-1143), Imperiul a putut astfel, menajându-şi energiile, să-şi redreseze situaţia la frontiere, să-şi îndepărteze adversarii cei mai periculoşi şi să-şi facă recunoscută suzeranitatea de către coloniile france din Levant. Sub Manuel Comnenul, care domneşte între 1143 şi 1180, Imperiul Bizantin redevine o putere respectată şi pare în măsură să pornească la recucerirea altor teritorii, pierdute încă din secolul al X-lea, mai ales cele care au trebuit părăsite în mâinile normanzilor.

Cu ocazia, însă, a celei de-a doua cruciade, Manuel Comnenul nu va dovedi abilitatea bunicului său în folosirea armatelor occidentale şi extinderea recuceririi bizantine până în Asia Mică. Încheind un fel de pace cu vecinii săi selgiucizi şi reuşind să recupereze Antiohia, el face eforturi pentru a zădărnici cruciada, refuzând să acorde dreptul de trecere pe teritoriul statelor sale armatei lui

Conrad, refuzând să o aprovizioneze şi avertizându-i pe turci de planurile latinilor, lăsându-i, în fine, pe oamenii lui Ludovic VII să fie masacraţi în câmpia de la Adalia, după ce sunt abandonaţi de toţi ghizii lor greci. Cruciaţii au nutrit o vie şi profundă ură faţă de împărat.

Paradoxal însă, influenţa latină asupra curţii Basileului a fost extrem de puternică tocmai în timpul domniei lui Manuel Comnenul. Puţini împăraţi bizantini au fost atât de apropiaţi de suveranii occidentali. Mare admirator al împăraţilor romani, el visează să reediteze epopeea iustiniană şi să readucă Italia sub aripa Bizanţului, profitând de ostilitatea Papei şi a oraşelor lombarde faţă de intenţiile lui Frederic Barbarossa. Între timp, el populează curtea de la Constantinopol cu „latini“, introduce moda occidentală (aceea a turnirului, de pildă), angajează în armata sa numeroşi cavaleri franci, burgunzi, germani. El însuşi se căsătoreşte cu o prinţesă germană, rudă cu împăratul Conrad III şi leagă cu acesta o alianţă dirijată împotriva duşmanului lor comun, regele normand al Siciliei, Roger II. Izolarea bizantină ia astfel sfârşit, Imperiul de Răsărit apărând chiar să adere la concertul politic european.

Eşecul celei de-a doua cruciade face, însă, ca această politică să fie cu greu continuată. Dezastrul militar, mai ales, din 1176, în faţa armatelor selgiucide, victorioase la Myriokephalon, pune capăt visurilor îndrăzneţe ale Comnenului. Manuel moare patru ani mai târziu, lăsând un moştenitor minor şi o regenţă susţinută de mercenari latini. Iată de ce bizantinii aduc la putere un văr al împăratului defunct, Andronic Comnenul, cu totul

ostil occidentalilor, împotriva cărora dezlănţuie furia maselor din Constantinopol. Apoi, după ce va fi omorât pe împărăteasa Maria şi pe fiul său, Alexie II, el se căsătoreşte cu văduva celui din urmă – o prinţesă franceză de numai 13 ani – pornind la persecutarea aristocraţiei rebele. În 1185, este ucis în cursul unei revolte şi rupt în bucăţi de mulţime şi mercenarii latini.

În timpul scurtei uzurpări a lui Andronic, Cilicia a trebuit să fie din nou evacuată, ceea ce face ca şi protectoratul asupra statelor latine să cadă şi el. Succesorii uzurpatorului, din dinastia Anghelos, nu reuşesc să stabilizeze situaţia. Isaac II (1185-1195) reuşeşte să oprească năvălirile normande din preajma Thessalonicului, dar nu poate recupera Insulele Ionice. Sârbii şi bulgarii îşi redobândesc independenţa, apropiindu-şi frontiera de Rhodope. Eşecul celei de-a treia cruciade înăspreşte tensiunile cu occidentalii şi mai ales cu dinastia de Hohenstaufen. Când Frederic Barbarossa dispare, succesorul său, Henric VI, ocupă Sicilia şi preia proiectele normanzilor privind Bizanţul. Noul împărat, Alexie III, care-şi detronează fratele şi pune să fie orbit, trebuie să accepte să plătească un tribut pentru a evita invazia. În sfârşit, dispunând de-o flotă mediocră, Basileul nu poate să-i împiedice pe piraţii genovezi sau de alte seminţii să-şi înmulţească atacurile de coastă şi să ocupe câteva insule. Pradă decadenţei şi anarhiei, Bizanţul devine ţinta tuturor dorinţelor.

Aceasta este situaţia în ceea ce mai rămâne din Imperiul de Răsărit în momentul în care Papa Inocenţiu III lansează ideea unei noi cruciade, predicată încă din 1198, şi la care se asociază

contele Flandrei, Balduin, şi fratele său, Henric, conte de Champagne Thibaut, ca şi un alt senior lombard, Bonifaciu de Montferrat, văr al împăratului Filip de Suedia, căruia i se şi încredinţează, de altfel, conducerea expediţiei. Adunaţi la Veneţia pentru a se îmbarca, cruciaţii hotărăsc să atace Egiptul, centru economic şi politic al puterii musulmane, pentru ca abia apoi s-o pornească spre Constantinopol. Mijloacele financiare, însă, lipsesc cu desăvârşire şi, de aceea, pentru a-şi plăti trecerea pe corăbiile veneţiene, ei trebuie, mai întâi, să accepte să cucerească, în beneficiul republicii maritime, oraşul Zara de pe coasta dalmată, aparţinând regelui Ungariei. Prim compromis al cruciadei în favoarea unei puteri temporale, care nu se va mulţumi, de altfel, doar cu această deturnare de la spiritul sacru ce-i condusese până atunci pe creştini. Ce era mai grav urma de-abia să se întâmple. Căci la Zara soseşte fiul lui Isaac II, răsturnat de fratele său, Alexie III, în 1195, care cere cruciaţilor să facă un ocol prin Constantinopol pentru a-i reinstala tatăl pe tron. Dogele Dandolo îi încuviinţează cererea şi-i împinge pe toţi baronii occidentali către o aventură pe care o acceptă doar în virtutea sumelor uriaşe pe care tânărul Alexie IV promite să le ofere. În iulie 1203, armata cruciaţilor porneşte la asedierea capitalei bizantine ai cărei locuitori, proaspăt detronatori ai lui Alexie III, deschid porţile împăratului exilat şi fiului său, devenit co-împărat.

Repede, însă, populaţia Constantinopolului se va opune suveranilor impuşi de cei pe care-i consideră mercenari latini. Isaac II şi Alexie IV sunt asasinaţi, cruciaţii alungaţi din oraş şi constrânşi să-l asedieze

a doua oară, înainte de a-l lua cu asalt pe 13 aprilie 1204 şi să-l prade împărţindu-şi resturile Imperiului, împărţire prin excelenţă favorabilă veneţienilor, care pun stăpânire pe principalele porturi şi pe majoritatea insulelor de pe calea care unea Adriatica cu Constantinopolul, ocupă trei cincimi din capitală şi obţin o scutire de taxe comerciale absolută în întregul Imperiu, ca şi monopolul, de altfel, al alegerii patriarhului. Restul teritoriului bizantin este aşezat sub semnul împăratului latin ales, Balduin de Flandra, încoronat la Sf. Sofia la 16 mai 1204, fiind compus din Thracia şi din teritoriile ce urmează a fi recucerite în Asia Mică, acestea reprezentând de-acum încolo domeniul imperial pe care sunt instalaţi baroni având principate şi domenii de importanţă inegală: Bonifaciu de Montferrat în Macedonia (regatul Thessalonicului), Othon de la Roche – Atena şi Theba, familia Villehardouin – Peloponezul (Principatul de Ahaia) etc. Vestitul stat moştenitor al lui Constantin şi al marilor dinastii de basilei se vede astfel umilit la condiţia de imperiu colonial şi regat feudal. Cât despre spiritul cruciadei, acesta era mult pervertit de evenimentele din 1203-1204.

Sfârşitul Cruciadei şi replierea occidentală în Levant

În secolul al XIII-lea, în timp ce mongolii cuceresc Asia şi fac să dea înapoi puterea turcă selgiucidă, noi expediţii sunt organizate în încercarea de a salva ce se mai poate din aşezările latine în Pământul Sfânt. Încercarea însă eşuează din lipsă de convingere religioasă, entuziasm şi chiar mijloace. Ultima manifestare a fervorii populare apare în 1212 când, la apelul câtorva profeţi luminaţi, mai multe mii de adolescenţi plecaţi din Franţa şi Germania iau drumul Ierusalimului. Îmbarcaţi la Marsilia de neguţători fără scrupule, majoritatea dintre ei vor fi masacraţi sau vânduţi ca sclavi.

După eşecul celei de-a cincea cruciade – hotărâtă în 1215 de Conciliul de la Lateran –, apoi al celei de-a şasea (transformată de Frederic II în operaţiune diplomatică), o ultimă speranţă de a salva Orientul se mai întrevede odată cu cele două expediţii pe care le conduce regele Franţei Ludovic al IX-lea şi care provoacă o anume reînnoire a fervorii religioase a cruciaţilor. Ludovic cel Sfânt, însă, este făcut prizonier la Mansourah cu prilejul celei de-a şaptea cruciade (1248-1250) şi moare de ciumă la Tunis, în 1270, în cursul celei de-a opta cruciade. Abandonate doar propriilor lor resurse, aşezările creştine din Orient cad una câte una. Ultima, Sf. Ioan din Accra, este cucerită în 1291. La această dată, Ciprul reprezintă singura rămăşiţă a regatelor constituite în Orient de către baronii din Occident.

Dacă a eşuat din punct de vedere militar, cruciada a întreţinut, cu toate acestea, două secole de fructuoase contacte între Orient şi Occident. Pelerini şi negustori au adus din Asia Mică şi Pământul Sfânt gustul pentru stofe şi obiecte preţioase, practica unor noi culturi (orez, bumbac, fructe exotice) şi cunoaşterea unor noi tehnici: cârma de etambot, busola, numeraţia. Moravurile ele însele vor fi uşor schimbate, gustul luxului, al hainelor scumpe, al vieţii uşoare luând locul austerităţii şi durităţii existenţei feudale.

Reconquista şi Cruciada au distrus cu desăvârşire orice dorinţă de reîntoarcere ofensivă a islamului în Mediterana occidentală. Şi aceasta în clipa în care, în estul Europei, germanii îi resping pe slavi cu mult dincolo de limitele Imperiului.

La periferia Europei creştine: expansiunea germanică şi instalarea de noi state

În timp ce monarhiile naţionale se organizează în Occident şi Bizanţul luptă pentru a supravieţui, celelalte state europene încearcă şi ele să-şi creeze frontiere mai stabile şi un început de instituţii. În Europa de Nord, trei unităţi distincte îşi fac apariţia: Danemarca, care-şi extinde suveranitatea asupra malurilor meridionale ale Balticii până la Riga, intrând pentru aceasta în conflict cu principii germani; Norvegia care reuşeşte să se elibereze de protectoratul danez şi-şi extinde dominaţia până în Groenlanda şi Islanda; Suedia, în sfârşit, care cucereşte Finlanda şi se constituie, la rândul său, într-un regat autonom, cu Stockholm drept capitală şi Uppsala centru episcopal. În toiul luptelor succesorale, adeseori sângeroase, cele trei regate îşi creează instituţii proprii, având conştiinţa clară a ceea ce le dă originalitate în sânul spaţiului european. Între ele se leagă relaţii diplomatice, pe care le distrug mai apoi conflicte provocate de pretenţiile hegemonice ale unora şi altora. Restul Europei nu are niciun fel de contribuţie la istoria lor, aşa cum nici ele nu influenţează evenimentele continentului.

Nu acelaşi lucru se petrece şi cu ţările Europei Centrale şi Orientale. Aşezate departe de marile centre de civilizaţie ale Occidentului şi lumii mediteraneene, ele se reorganizează mai târziu, sub influenţă francă şi bizantină. Situate, însă, la avanposturile Europei, în coasta continentului

asiatic, cu imensele sale rezerve umane şi cu migraţii care se năpustesc pe teritoriile lor, ele cunosc, la mijlocul secolului al XIII-lea, invazia mongolă care perturbă începuturile unei firave organizării politice cu greu pusă pe picioare. Cel puţin, această invazie nu face să varieze aşezarea popoarelor care, în anul 1000, sunt, în linii mari, deja fixate. Dacă lăsăm deoparte statul ungar, instalat încă din secolul al X-lea pe malurile Dunării, Europa Centrală şi Orientală este domeniul slavilor şi situarea acestor triburi fixează, în mare, leagănul diverselor state. Vom evoca aceasta în capitolul următor.

Începând cu secolul al XI-lea, domeniul slavilor cunoaşte, mai ales în partea sa septentrională, o presiune crescândă din partea germanilor. Marii vasali ai împăratului au luat conducerea unei mişcări de colonizare care, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cunoaşte un spectaculos progres. Albert Ursul ocupă Brandenburgul în 1150, organizează ţara, defrişează pământurile şi pune bazele unor oraşe (Havelberg, Brandenburg). Henric Leul, duce de Saxonia şi Bavaria, cucereşte Lübeck-ul de la Adolf de Holstein (1158), apoi colonizează Mecklenburg şi Pomerania occidentală. Teritoriile supuse slavilor sunt de îndată ocupate de colonişti veniţi din Franconia, Olanda, Holstein, Westphalia. *Drang nach Osten* continuă şi se accentuează în secolul al XIII-lea, cucerirea militară urmând o pătrundere lentă a colonizării agrare şi luând repede aspectul unei cruciade.

Întemeiat în Pământul Sfânt de cavalerii germani şi de burghezii oraşelor din Nord, încuviinţat în 1199 de Papa Inocenţiu III, Ordinul Teuton se

angajează în 1211 în apărarea populaţiilor creştine instalate la frontierele Europei Orientale. Ordinul îl ajută pe Andrei al Ungariei în problemele sale cu vecinii nomazi, apoi răspunde chemării lui Conrad al Mazoviei care vrea să evanghelizeze Prusia. În 1226, Frederic II îi concede toate teritoriile care vor fi cucerite de la păgâni, pentru ca, patru ani mai târziu, episcopii germani să lanseze o cruciadă permanentă împotriva popoarelor din Est. Timp de mai bine de o jumătate de secol, teutonii, care obţin, în 1237, alipirea unui alt ordin militar cuceritor (operând mai la est), cavalerii Gladiferi, se vor război astfel în teritoriile prusacilor, convertindu-i cu forţa, deposedându-i de pământuri în folosul colonişti lor germani, masacrând populaţiile care nu se supun creştinării şi germanizării, întemeind sute de sate şi zeci de oraşe, printre care Thorn, Kulm, Elbing, Könisberg. La scurt timp, abandonându-şi sediul la Veneţia, Marele Maestru al ordinului va veni să se instaleze la Marienburg, conducând, în virtutea rangului său de prinţ al Imperiului, un puternic stat monastic.

Mai departe încă, în regiunile populate de baltici, călugării-soldaţi se vor lovi, însă, de rezistenţa letonilor, lituanienilor, estonilor, dar şi de influenţa suedezilor şi ruşilor. În 1242, teutonii cunosc o cumplită înfrângere în faţa prinţului de Novgorod, Alexandru Nevski (în bătălia de pe lacul Ciud). Cuceresc totuşi Curlanda, instalând un castel la gurile Niemenului: Memel. Mai înainte, germanii întemeiaseră o serie întreagă de oraşe pe litoralul Balticii: Rostock în 1200, Wismar în 1228, Stralsund în 1234. În 1237, ei ocupă Stettin şi în 1238 Danzig, privând noul stat polonez de accesul la mare.

Împreună cu Bremen, Hamburg, Lübeck, Revel şi Riga, aceste porturi reunite în *Hansa* deţin în secolul al XIII-lea o adevărată hegemonie comercială în Europa de Nord, controlând, de la Bruges până la Bergen şi de la Londra la Novgorod, toate căile maritime dominate altădată de scandinavi. La acea dată, dacă Imperiul e în plină criză, influenţa germanică se întinde pe o mare parte a Europei Centrale şi Orientale, lovindu-se, însă, de rezistenţa principatelor şi statelor aflate în formare de câteva secole deja, şi care sunt legate şi de lumea creştină.

Capitolul 6
EUROPA LA APOGEUL „EVULUI MEDIU CLASIC“ (SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA)

■ În secolul al XIII-lea se constituie în Occident două puternice monarhii. În Franţa, Capeţienii îşi extind autoritatea recucerind, în detrimentul regilor Angliei, o mare parte a teritoriului, fără însă a-i putea alunga din Guyenne şi nici să recucerească Flandra, aliata englezilor. Monarhia franceză îşi impune autoritatea marilor vasali şi se înzestrează cu instituţii care fac să renască noţiunea de stat. În Anglia, monarhia este constestată şi încă din secolul al XIII-lea, baronii şi prelaţii impun suveranului un control al cărui instrument devine Parlamentul.

■ Veche deja, lupta dintre Papă şi împărat cunoaşte noi evenimente: împăratul germanic Frederic II Hohenstaufen încearcă să reconstituie un puternic imperiu compus din Italia şi Germania. După moartea sa, însă, în 1250, Imperiul se prăbuşeşte în anarhie: principii germani aşază puterea imperială sub

tutelă. Italia scapă, aşadar, Imperiului, Papa intervenind întru aceasta şi profitând de ambiţiile rivale dintre prinţii europeni, precum Carol de Anjou, Rudolf de Habsburg sau Petru de Aragon, pentru a împiedica reconstituirea unui puternic regat. Italia de Nord şi Centrală este, ea însăşi, sfâşiată de luptele dintre guelfi şi ghibelini.

■ La periferia Occidentului creştin se nasc noi state: Boemia Przemyslizilor, strâns legată de Germania, Polonia Piastilor, Ungaria ameninţată în secolul al XIII-lea de invazia mongolă, şi, la frontierele Imperiului Bizantin, sârbii şi bulgarii care încearcă şi unii şi ceilalţi să domine Peninsula Balcanică. Pe de altă parte, principatele ruseşti rămân supuse mongolilor cărora trebuie să le jure credinţă şi să le plătească tribut.

■ Distrus de cruciaţi în 1204, Imperiul Bizantin este reconstituit de dinastia Paleologilor, pornind de la Imperiul de la Niceea, în Asia Mică, în 1261.

■ Victorioasă asupra Imperiului, pretinzând să stabilească în Occident o teocraţie respinsă de suveranii naţionali, Biserica devine o putere temporală a cărei bogăţie aduce cu sine critici şi erezii – cele ale valdenzilor şi ale catarilor. Biserica replică prin încercări de reformă, prin represiune, dar şi prin crearea unor noi ordine (franciscani, dominicani...).

Secolul al XIII-lea este considerat, în mod tradiţional, ca secolul de apogeu al tradiţiei medievale europene: o epocă de echilibru şi de relativă stabilitate, care se caracterizează, mai ales, prin renaşterea statului, înflorirea societăţilor urbane, accelerarea marilor defrişări, dezvoltarea universităţilor, o epocă simbolizată de înălţarea marilor catedrale. Această imagine nu este falsă. Totuşi, ea nu trebuie să disimuleze nici progresele împlinite în secolele precedente, nici greutăţile sau calamităţile – războaie, foamete, sărăcie – care reprezintă fundalul vieţii populaţiei din Occident în acest secol privilegiat al Evului Mediu clasic.

Capeţieni şi Plantageneţi

În vestul continentului, regatul Franţei şi cel al Angliei sfârşesc prin a se constitui în state monarhice vizând să impună marilor vasali autoritatea suveranilor săi.

Aceasta în contextul unui conflict aproape permanent între cele două dinastii domnitoare: Capeţienii şi Plantageneţii. În Franţa, prudentul şi vicleanul Filip II, care va primi supranumele de August ca aluzie la extinderea domeniilor sale, va profita de slăbirea adversarilor săi şi mai ales de conflictul dintre Plantageneţi, pentru a le distruge puterea pe continent. Împotriva regelui Henric II (mort în 1189), apoi a lui Richard Inimă-de-Leu (1189-1199), el nu reuşeşte să-şi creeze un avantaj. În 1198, chiar, regele Franţei, care, după bătălia de la Fréteval, cu patru ani mai devreme, trebuise să fugă, pur şi simplu, din faţa adversarului său, părăsindu-şi arhivele şi tezaurul, este pus aproape în faţa capitulării. Nu scapă decât graţie păcii impuse de Papa Inocenţiu III şi abia la moartea lui Richard, ucis în 1199 în Limousin, în cursul unei acţiuni împotriva unui vasal rebel. Fratele şi urmaşul lui Richard (1199-1216), mediocrul Ioan I, numit mai târziu „Ioan Fără Ţară“, nu-l mai poate împiedica pe Filip August să-şi însuşească o mare parte din domeniile sale continentale. Regele Franţei, care a obţinut, între timp, de la contele Flandrei, cedarea provinciilor Amiens, Vermandois şi Valois, cucereşte şi Normandia, Maine, Anjou şi Auvergne. Ioan Fără Ţară nu mai păstrează decât

regiunea Bordeaux, Béarn şi Comminges.

Acest spectaculos şi rapid progres al puterii capeţiene îi nelinişteşte mult pe puternicii vecini ai lui Filip. O coaliţie se formează, ca atare, împotriva lui, formată din Ioan Fără Ţară, împăratul Otto IV şi conţii de Flandra, Boulogne, Olanda şi de Limburg, la care vin să se adauge şi alţi principi din Imperiu. Această coaliţie iese victorioasă pe mare la Damme, în 1213, dar este zdrobită pe uscat, la Bouvines, lângă Tournai, la 27 iulie 1214, Plantagenetul însuşi fiind bătut în Anjou de fiul regelui Franţei. În 1216, acesta va împinge ofensiva până la Londra şi dacă atunci coroana îi scapă lui Filip August, aceasta e pentru că Papa Inocenţiu III se opune. La moartea regelui Franţei, în 1223, domeniul regal şi-a triplat suprafaţa, iar comitatul Flandrei a trecut sub severa tutelă a suveranului capeţian. Urmaşul lui Filip, Ludovic VIII, nu domneşte decât 3 ani, dar el este cel ce pregăteşte alipirea la coroană a teritoriilor contelui de Toulouse, Raymond VI, acuzat de erezie de către Biserică.

Lunga domnie a lui Filip II nu se traduce doar prin extinderea teritoriului direct controlat de capeţieni. Aceasta este marcată şi de o întărire a puterii regale. Din ce în ce mai mult, suveranul caută să-şi mărească autoritatea asupra vasalilor şi să limiteze influenţa marilor feudali. El se sprijină întru aceasta pe burghezia oraşelor, favorizând mişcarea de eliberare urbană şi obţinând, în schimb, bani şi soldaţi pentru armata sa. Mai bogată, monarhia poate de acum încolo să-şi plătească funcţionari docili şi competenţi. Vechilor magistraţi însărcinaţi cu administrarea domeniului şi care munceau cel mai adesea pentru a-şi umple propriile buzunare, le

sunt substituiţi încetul cu încetul notarii regali (aşa-numiţii *baillis*, numiţi, în Sud, seneşali) care ridică impozitele şi fac dreptate în numele regelui. De asemenea, în timp ce sarcinile tradiţionale de la curte tind să devină pur onorifice sau să se reducă la o fundaţie domestică, regele începe să-şi aleagă sfetnicii din rândul funcţionarilor de origine modestă, formaţi în spiritul dreptului roman, întru totul devotaţi persoanei sale şi care vor deveni agenţi zeloşi ai centralizării monarhice. Justiţia regală progresează în defavoarea celei seniorale. Păstrat în Templu, la Paris, de către călugării-cavaleri ai ordinului fondat în Pământul Sfânt, Tezaurul regal este alimentat şi de veniturile domeniului şi de drepturile senioriale plătite de vasali, de taxe diverse, impozite prelevate bisericilor, impozite directe şi ajutoare diverse cerute cu prilejul războaielor sau cruciadelor, diferite expediente în sfârşit, precum taxa impusă evreilor. Acest embrion al finanţelor permanente permite monarhiei capeţiene să întreţină nu numai funcţionari, dar şi o mică armată, ea însăşi permanentă şi compusă din cavaleri şi pedestraşi mercenari.

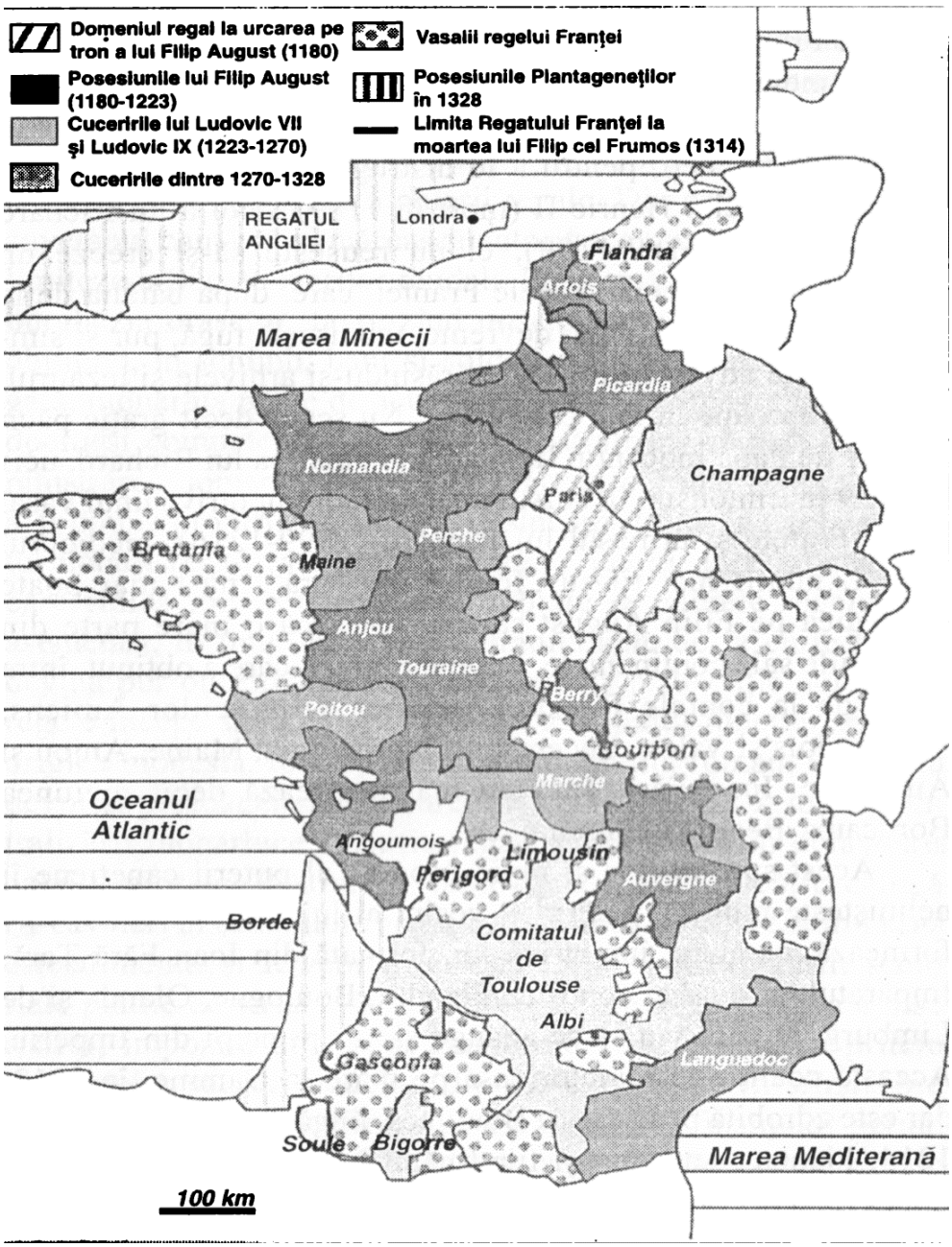

Extinderea domeniului regal în secolul al XII-lea

La moartea lui Ludovic VIII (1226), tânărul său fiu, Ludovic IX, (care va fi canonizat de Biserică doar la câţiva ani după moarte), nu are decât 12 ani. Regenţa este asigurată de mama sa, Blanche de Castilia, care are de îndată de înfruntat rebeliunea câtorva mari vasali – mai ales pe cea a lui Thibaut de Champagne şi a lui Pierre Mauclerc, duce de Bretagne –, susţinuţi de mici seniori din Vest şi de contele de Toulouse, Raymond VII, care profită de

situaţie pentru a reintra în posesiunea pământurilor sale, alungându-i pe baronii din Nord. Rezultă de aici o lungă perioadă de anarhie, de pe urma căreia regele Angliei încearcă să profite pentru a-şi recupera, şi el, domeniile continentale. Energia şi simţul politic care o caracterizează pe regentă permit coroanei Franţei să traverseze această epocă fără mari daune, ba chiar să obţină promisiunea de a anexa comitatul de Toulouse (dacă din căsătoria fiicei lui Raymond VII cu fratele regelui, Alphonse de Poitiers, nu s-ar fi născut nicio descendenţă). În 1234, când Ludovic IX, devenit major, îşi asumă personal răspunderile puterii (împărţită, încă, cu mama sa), situaţia este aproape restabilită, iar, în 1241, el se află chiar în fruntea unei armate care îl pune pe fugă, lângă Saintes, pe regele Angliei, Henric III, debarcat în Franţa pentru a susţine revolta contelui de la Marche.

Joinville ne-a lăsat asupra lui Ludovic cel Sfânt imaginea unui suveran înzestrat cu cele mai rare virtuţi morale şi cu o pietate profundă. Ducând o existenţă foarte simplă, nu o dată îi primeşte pe cei săraci la masa sa sau îi îngrijeşte pe leproşi. În fiecare noapte se trezeşte pentru slujba religioasă şi, în fiecare vineri, se lasă biciuit în amintirea flagelării lui Hristos. În 1244, refăcut după o grea boală, el hotărăşte să ia crucea şi să se îmbarce, în august 1248, la Aigues-Mortes, port depinzând de contele de Provenţa, a cărui moştenitoare s-a căsătorit cu fratele regelui, Carol, conte de Anjou. A şaptea cruciadă, predicată pentru a veni în ajutorul ultimelor aşezări latine ameninţate de turcii horezmieni, cunoaşte câteva succese în Egipt, înainte de a fi complet distrusă de către musulmani.

Făcut prizonier, apoi eliberat în contul unei foarte mari răscumpărări, Ludovic IX va petrece patru ani pe Pământul Sfânt, înainte de a se reîntoarce în regatul său, înţelept administrat, în absenţa sa, de Blanche de Castilia, apoi, după moartea acesteia, în 1252, de Alphonse de Poitiers. Acest eşec nu-l va descuraja pe Ludovic care, în 1270, se îmbarcă pentru Tunis, primă etapă a celei de-a opta cruciade. Deja bolnav şi sleit de puteri, el moare aici de ciumă.

Acest suveran pios şi preocupat de soarta celor umili a fost, în acelaşi timp, şi un suveran autoritar, conştient de prerogativele coroanei, fără a-şi şti rbi atributele de om al păcii. El s-a gândit mai puţin la extinderea domeniului său, cât la consolidarea a ceea ce dobândiseră străbunii săi. Deşi învingător al regelui Angliei care atacase Poitou, el semnează, în 1259, cu rivalul său Plantagenet, Tratatul de la Paris. Ludovic IX renunţă prin acest tratat la anumite teritorii – Limousin, Perigord, Quercy –, în schimb, Henric III recunoaşte cuceririle făcute de Filip August şi se declară vasal principal (homme-lige) al regelui pentru ducatul Guyenne (*homme-lige*, termen folosit pentru a desemna un vasal care, având mai mulţi suzerani, contractează, faţă de unul dintre aceştia, obligaţii prioritare). Dornic, de altfel, de a asigura pacea interioară a regatului, Ludovic cel Sfânt pune totul în joc pentru a împiedica războaiele personale dintre seniori şi interzice portul armelor nobililor ca şi ţăranilor.

Ludovic mai vrea ca raporturile între supuşii săi să se afle sub semnul echităţii şi onestităţii. Veghează ca fiecare parte să poată, în caz de litigiu cu justiţia senioralã, face apel la tribunalul regelui şi-i place

lui însuşi să împartă dreptatea. Bate noi monede de aur şi cere ca acestea să circule în regat „bine“ şi „cinstit“. În acelaşi timp, însă, întăreşte mecanismele administraţiei centrale. Sub domnia sa, fosta „curte“ feudală începe să se împartă într-o curte de justiţie, un Parlament şi o Curte de Conturi, însărcinată cu controlul finanţelor regale.

După domnia lui Filip III cel Îndrăzneţ (1270-1285), care primeşte drept moştenire domeniile contelui de Toulouse, dar eşuează într-o expediţie împotriva regelui Aragonului, aflat în război cu unchiul său, Carol de Anjou, devenit rege al Siciliei, coroana capeţiană îi revine lui Filip IV cel Frumos. Acesta adaugă, prin căsătorie, domeniului regal, comitatele de Champagne şi Brie şi anexează Lyon-ul şi comitatul Bigorre. Războinic vestit, care nu pregetă să plătească într-o bătălie cu preţul propriei sale persoane, ultimul mare capeţian „direct“ rămâne încă şi astăzi un personaj destul de enigmatic, autoritar, desigur, şi cinic, dar preocupat şi el de a face ordine şi de a aduce pace în regatul său. În timpul domniei sale, mai mult decât în timpul celei a lui Ludovic cel Sfânt, monarhia franceză tinde să joace în Europa rolul principal, înlocuind, în acest sens, Sfântul Imperiu a cărui decadenţă se accentuează.

Filip a ştiut să se înconjoare de sfetnici de marcă: Pierre Flote, Enguerrand de Marigny, Guillaume de Nogaret, „legiştii“, numiţi astfel pentru că erau experţi în drept roman. În virtutea acestei competenţe, ei au dedus numeroase lucruri, proclamând faptul că „regele este împărat în regatul său“, ceea ce înseamnă că nu recunoaşte nicio autoritate deasupra sa, fie ea temporală

(împăratul) sau spirituală (Papa). Rezultă din aceasta un conflict aspru, la începutul secolului al XIV-lea, cu Papa Bonifaciu VIII, pontif autoritar, care ameninţase cu detronarea lui Filip, dar pe care acesta din urmă îl răpeşte la Anagni, în 1303.

În timp ce regele îşi impune autoritatea marilor vasali şi noţiunea de stat apare din nou, administraţia regatului continuă să se perfecţioneze. Notarii regelui (*baillis*) şi seneşalii sunt plătiţi şi supravegheaţi îndeaproape. Pentru a-şi crea o armată permanentă, regele încearcă să instituie un impozit periodic, *fouage* (impozit pe „foc“, per casă). Dar nevoile sale crescânde de bani îl obligă să caute noi şi variate soluţii: taxe pe averea clerului, negustorilor şi bancherilor evrei sau italieni, privaţi de bunurile lor, expulzaţi sau constrânşi sub ameninţare să verse trezoreriei sume considerabile, profituri realizate din variaţiile de valoare ale monedei etc. În 1307, Filip îl însărcinează pe Nogaret să-i aresteze şi să-i judece pe Templieri, cărora li se impută crime de necrezut, dar regele, de fapt, le pizmuieşte enormele bogăţii. Anumiţi fraţi, mărturisind sub tortură sau în faţa ameninţării cu arderea pe rug (54 sunt arşi de vii în 1310, printre care şi Marele Maestru, Jacques de Molay), Filip obţine de la Papa Clement V suprimarea ordinului căruia îi confiscă bunurile.

Lărgirea domeniului regal continuă cu dobândirea regiunii Barrois, a unei părţi din Lorrena, a comitatelor Diois şi Valentinois, a Montpellier-ului, ca şi a Dauphine-ului, dăruit fiului regelui Franţei, al cărui simbol va deveni de-acum încolo. Şi totuşi, această concentrare a puterii militare capeţiene nu este nelimitată. În vechile principate feudale –

Guyenne, Bretagne, Burgundia, Flandra – şi în posesiunile constituite în defavoarea principilor de sânge şi care şi ele se pot transforma în principate, puterea suveranului trebuie să concureze cu aceea a marilor feudali.

Rivalitatea cu Plantageneţii, căreia Ludovic cel Sfânt crezuse că-i pusese capăt semnând Tratatul de la Paris, izbucneşte din nou sub domnia lui Filip IV. Acesta nu reuşeşte nici să domine ducatul Guyenne, unde războiul reîncepe în 1293, nici să anexeze teritoriile contelui de Flandra, Guy de Dampierre, împins către o alianţă cu englezii de către burghezii oraşelor postavului, a căror prosperitate este legată de livrările de lână de dincolo de Marea Mânecii. În 1302, garnizoana franceză de la Bruges este masacrată şi crema cavaleriei franceze este pusă pe fugă la Courtrai de miliţiile flamande. Doi ani mai târziu, armata regală repară înfrângerea la Mons-en-Pevèle, însă poporul flamand, care a demonstrat la Courtrai că vitejia şi hotărârea „pietonilor“ putea să ţină piept grelei cavalerii a baronilor, nu este liniştit.

Urmaşii lui Filip cel Frumos, Ludovic X (1314-1316), Filip cel Lung (1316-1322) şi Carol IV (1322-1328) cunosc dificultăţi financiare şi trebuie să facă faţă unei noi revolte feudale. De aceea, ei încearcă tot mai mult să se sprijine pe burghezii oraşelor, care, în schimbul subsidiilor care le sunt cerute, doresc să le controleze utilizarea. O criză politică se profilează astfel în clipa în care apar grave probleme economice şi sociale care vor afecta, în secolul al XIV-lea, cea mai mare parte a lumii occidentale şi în care problema dinastică se va repune în discuţie. Carol IV fiind mort, fără

moştenitor de sex masculin în linie directă, baronii au de ales între Eduard al Angliei, nepot al lui Filip cel Frumos pe linie maternă, şi Filip de Valois, văr al regelui defunct, pe care-l desemnează, în cele din urmă, ca suveran, sub numele de Filip VI, invocând, în justificarea alegerii lor, legea salică, care interzice orice succesiune pe linie feminină („crinii nu torc niciodată“). Din această hotărâre va decurge „Războiul de o Sută de Ani“.

De cealaltă parte a Canalului Mânecii, forţa şi prestigiul monarhiei atinseseră apogeul sub domnia lui Henric II şi la începutul celei a lui Richard Inimă-de-Leu. Dar deja când acesta, plecând în a treia cruciadă, îi lasă fratelui său Ioan grija de a gira afacerile regatului, Anglia se prăbuşeşte într-o profundă dezordine. Când Ioan Fără Ţară îi urmează la tron lui Richard, omorât, în 1199, după cum am văzut, în timpul asediului castelului unui vasal din Limousin, situaţia decade vertiginos. Noul suveran este un psihopat, crud şi dispreţuitor la adresa supuşilor săi. Pierderea celei mai mari părţi din teritoriile sale continentale, cucerite de Filip August, înfrângerea sa de la La Roche-aux-Moines şi cea a aliaţilor săi coalizaţi la Bouvines în 1214, obligaţia la care este supus în 1213 de a recunoaşte suzeranitatea Papei (Inocenţiu III depunându-l), grelele impozite cu care îi copleşeşte pe englezi, toate acestea sfârşesc prin a ridica împotriva lui aproape întreaga populaţie a regatului.

În 1215, prelaţi, seniori şi burghezi din Londra se unesc pentru a-i impune regelui semnarea unui document prin care se angajează să respecte privilegiile baronilor, ca şi libertăţile tradiţionale ale Bisericii şi oraşelor. Baronii şi prelaţii aleg 25 dintre

ei ca să-l supravegheze pe monarh şi să controleze ridicarea impozitelor. Acest document, „Marea Cartă“, nu este nici pe departe revoluţionar, întrucât este în întregime întors către trecut şi încearcă să restabilească, în profitul seniorilor şi al clasei conducătoare a oraşelor, situaţia anterioară domniei lui Henric II. Aşa cum ni se înfăţişează, el enunţă totuşi nişte principii – consimţirea la impozite, libertatea personală a supuşilor, judecată prin intermediul „pair“-ilor (cei care aparţin aceleiaşi categorii sociale) –, principii care se află la originea întregii evoluţii ulterioare a monarhiei engleze. La scara Europei şi a istoriei sale, documentul introduce pentru prima oară în Evul Mediu ideea că puterea unui suveran poate fi controlată de supuşii săi în mod permanent. În acest sens, „Marea Cartă“ se află la baza unei culturi politice specifice, pe care Anglia o va face mai târziu să triumfe pe continent.

Ioan Fără Ţară moare în 1216, atunci când lupta cu baronii tocmai reîncepuse, regele, sprijinindu-se pe ajutorul Papei Inocenţiu III, dorind să anuleze efectele Marii Carte. În timpul minorităţii tânărului Henric III (1216-1272), care nu are decât 9 ani la moartea tatălui său, marii seniori îşi impun propria lege, iar când, în 1225, noul suveran ajunge la majorat, se vede obligat să confirme clauzele Cartei. Va căuta, la scurt timp după aceea, să se elibereze de aceasta. Înconjurându-se de seniori poitevini şi provensali, el încearcă să sfârâme rezistenţa nobilimii engleze şi ridică, fără să o consulte, grele impozite. Rezistenţa este neiertătoare. Grupaţi în jurul unuia dintre ei, Simon de Montfort, unul din fiii conducătorului cruciadei albigenze, baronii îl

constrâng pe Henric III să accepte „Prevederile de la Oxford“, care stabilesc controlul lorzilor în privinţa administraţiei regale. De acum înainte, Marele Consiliu, compus din 15 baroni aleşi de *pair*-ii lor, se va întruni de trei ori pe an, în timp ce regele nu poate preleva impozite fără ştirea lor. În 1265, Simon de Montfort, care a învins trupele regale şi a stabilit, timp de un an, o adevărtă „dictatură“, permite să intre în consiliul numit deja Parlament, pe lângă reprezentanţii înaltei nobilimi, şi pe cei ai micii nobilimi, pe membrii clerului şi burgheziei orăşeneşti. Simon de Montfort este învins şi ucis un an mai târziu, însă Henric III, a cărui domnie se încheie în haos, nu va mai avea cum reveni asupra reformelor acceptate.

Cu Eduard I (1272-1307), suveran priceput şi conducător de oşti de temut, coroana îşi recâştigă o parte din prestigiu. Noul rege încearcă să-şi mărească regatul cucerind teritorii vecine. Dacă nu reuşeşte în privinţa Scoţiei, el îşi stabileşte dominaţia în Irlanda, unde englezii s-au instalat încă din timpul domniei lui Henric II, şi reuşeşte să anexeze Ţara Galilor. Din campaniile dure, purtate în regiuni cu acces greu, împotriva partizanilor scoţieni şi galezi, englezii au învăţat lucruri care-i vor ajuta să-şi adapteze înzestrarea militară evoluţiei vremurilor, care pune, deja, în umbră rolul cavaleriei grele cuirasate. Ei adoptă armele adversarilor lor, în special arcul mare galez, şi pun un accent deosebit pe infanteria oraşelor şi comitatelor. Aceasta chiar în momentul în care cavaleria franceză se lasă zdrobită, la Courtrai, de către miliţiile flamande. Primele mari bătălii ale Războiului de o Sută de Ani vor pune, de altfel,

repede în valoare avantajul pe care-l prezintă pentru armatele Plantageneţilor aceste schimbări legate de transformările sociale şi politice din timpul „Evului Mediu Târziu“.

Eduard I are înţelepciunea de a nu-i înfrunta direct pe nobilii şi burghezii care populează acum Parlamentul. Sub domnia sa, acesta se întruneşte regulat la Westminster şi-şi exercită fără greutate funcţia de controlor al fiananţelor şi al administraţiei. La începutul secolului al XIV-lea, el se împarte în două camere: de o parte membrii de drept, prelaţi şi baroni, constituind Camera Lorzilor, pe de altă parte membrii aleşi, reprezentanţi ai micii nobilimi şi ai oraşelor, formând Camera Comunelor şi transmiţându-şi părerile Camerei Lorzilor prin intermediul unui orator (*speaker*). Acest sistem nu numai că nu slăbeşte monarhia, ci îi asigură, dimpotrivă, un fundament şi un „consens“ în rândul elitelor, consens precar, desigur, dar care nu există în regatul rival capeţian.

Eduard II (1307-1327) nu va şti să profite de această operă de redresare. Veleitar şi cheltuitor, guvernând sub influenţa favoriţilor săi, el nu întârzie să intre în conflict cu Parlamentul, respingând reformele propuse şi văzându-se de îndată refuzat în privinţa subsidiilor sale regulate. În 1327, regina Isabela, prinţesă franceză, preia conducerea, alături de amantul său Mortimer, a unei expediţii militare care, pornită din Franţa, debarcă în Anglia şi constrânge pe rege să abdice în favoarea fiului său. Suveran energic şi respectat, tânărul Eduard III reînnoadă cu politica bunicului său, punând monarhia engleză într-o poziţie de forţă în momentul în care în Franţa se anunţă criza

dinastică ce-l va aduce pe tron pe Filip VI de Valois.

Papa şi împăratul

În timp ce Franţa şi Anglia devin, în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cele două principale puteri europene, Sfântul Imperiu Roman Germanic se cufundă într-un declin din care nu-şi va mai reveni. Înainte, el strălucise cu Frederic II, ultimul dintre marii suverani Hohenstaufen, strălucire cu totul deosebită, concentrată, de fapt, asupra domeniilor italiene ale împăratului german.

Când, în 1198, dispare împărăteasa Constanţa, văduvă a lui Henric VI, cea care îşi asumase regenţa minorităţii tânărului Frederic Roger, viitorul Frederic II, în vârstă de numai 4 ani, tronul Sf. Petru este ocupat de Inocenţiu III: un papă energic şi hotărât, mai mult decât toţi predecesorii săi, să facă să prevaleze funcţia de vicar al lui Hristos asupra puterii temporale a suveranilor. Pretenţiile sale depăşesc cu mult pe cele ale lui Alexandru III, pentru care regii nu aveau decât un exerciţiu al puterii delegat de Papă, dar care se ferise să intervină în calitate de prinţ temporal. Proiectul pontifical de *dominium mundi* pare, în aceste condiţii, cu atât mai realizabil cu cât împărăteasa Constanţa îi încredinţează, înainte de a muri, tutela fiului său, ceea ce lasă câmp liber noului Papă spre a conduce după bunul plac afacerile Imperiului. Legaţii săi în Germania îl impun pe candidatul său la tron: Otto IV de Braunschweig, împotriva lui Filip de Suabia, frate al împăratului defunct în 1201, iar apoi, după moartea celui din urmă şi excomunicarea lui Otto, plecat, în 1209, să cucerească regatul

Siciliei, pe tânărul Frederic Roger, ales ca rege al romanilor, apoi ridicat la rang imperial în 1215, sub numele de Frederic II.

În tot acest timp, Inocenţiu III s-a comportat ca un adevărat şef al Creştinătăţii şi ca un suveran temporal dornic să-şi mărească statele susţinându-l pe Filip August împotriva coaliţiei suscitate de Ioan Fără Ţară, excomunicând suveranii rebeli, impunându-şi suzeranitatea celorlalţi (regilor de Aragon, de Castilia, ai Portugaliei, Ungariei, Suediei, Danemarcei, Poloniei, Bulgariei şi Angliei), anexînd statului pontifical Romagna cu Ravenna, regiunea Marches, Ancona şi fostul ducat Spoleto, lansând, în sfârşit, două cruciade: a patra, care va fi, după cum am mai spus, deturnată către Constantinopol, şi exepediţia împotriva albigenzilor. Conciliul de la Lateran, din 1215, în cursul căruia el dispune de domeniile confiscate de la contele de Toulouse în beneficiul lui Simon de Montfort, marchează apogeul puterii sale.

Inocenţiu III moare în 1216. Dar, încă din primul an al domniei sale, pupilul său imperial a arătat că nu se va dedica uşor planurilor pontifului roman. Destinul acestui Hohenstaufen este ciudat şi fascinant, căci, născut şi crescut în Sicilia, el nu vorbeşte limba străbunilor săi, dar stăpâneşte cu uşurinţă nu numai italiana şi latina, ci şi greaca, franceza şi araba. Fără să ignore Germania, el îşi concentrează atenţia asupra domeniilor peninsulare şi, mai ales, asupra moştenirii materne, Sicilia regilor normanzi, răscruce mediteraneeană în care se amestecă influenţele latine, greceşti şi musulmane din care voia probabil să compună sufletul unui Imperiu al Sudului. Pentru a sparge

încercuirea la care erau supuse propriile sale state, Inocenţiu III avusese grijă ca, înaintea încoronării lui Frederic II, să-i smulgă acestuia coroana Siciliei atribuită foarte tânărului fiu al lui Frederic, Henric, cu obligaţia pentru suveranul Hohenstaufen, de a-l emancipa pe acesta din urmă şi de a renunţa, în ceea ce-l privea, la moştenirea siciliană.

Această promisiune nu-l împiedică pe Frederic să-şi instaleze curtea la Palermo, capitală somptuoasă, în care acest literat înzestrat cu o imensă curiozitate intelectuală, poet şi filozof la vremea sa (el l-a citit pe Aristotel sub forma în care i-a venit prin Averroes), pasionat de matematică, de medicină, ştiinţele naturii, istorie, el atrage împrejurul său artişti, scriitori, medici, jurişti, gânditori veniţi din toate colţurile lumii mediteraneene, fie că sunt romano-catolici, fideli ai Bisericii greceşti sau musulmani. Nonconformismul său, spiritul critic, şi toleranţa sa nu au întârziat însă să fie speculate de duşmanii săi şi puse pe seama unei dereglări a spiritului care a făcut, din păcate, ca el să apară, în loc de prinţ al Renaşterii ivit în plin Ev Mediu, drept un necredincios şi un imoral.

Deşi nu este cu totul necredincios, Frederic II nu este însă, fără îndoială, nici un catolic fervent şi, de aceea, acest umanist înainte de vreme nu se simte deloc chemat să ducă un război sfânt în ţară musulmană. În 1227, în clipa îmbarcării sale, la Brindisi, pentru cruciadă, şi lovit şi el de epidemia care-i decimează baronii, el îşi amână, pur şi simplu, plecarea, ceea ce-i aduce din partea lui Grigore IX excomunicarea. În anul următor, un cruciat exclus din Biserica lui Hristos se îmbarcă

pentru Sf. Ioan din Accra unde, preferând negocierea războiului, obţine de la musulmanii din Egipt un tratat care recunoaşte creştinilor posesiunea Ierusalimului şi a Locurilor Sfinte.

Cu Papalitatea, raporturile se inversează repede. Frederic obţine, într-adevăr, din partea principilor, fără a rupe promisiunea făcută lui Inocenţiu III, alegerea fiului său drept rege al romanilor, sub numele de Henric VII, restabilind astfel unitatea dinastică a tronului imperial şi a celui al Siciliei: ceea ce Papa va accepta, în cele din urmă, în 1240. De atunci, Frederic consacră Siciliei şi Italiei de Sud întregul său efort. Făcând din insulă o monarhie centralizată, administrată riguros de funcţionari competenţi, formaţi la Universitatea pe care o creează în 1224, supunând-o unei stricte discipline, el elaborează Constituţiile de la Melfi (1231), care ameninţă cu pedeapsa cu moartea pe cei care ar fi continuat războaiele personale în regat. Pentru a-şi aplica politica, împăratul construieşte o reţea strânsă de fortăreţe şi drumuri, impunându-şi în întreg regatul vicarii şi ofiţerii. Rezistenţele feudale sunt uneori foarte puternice. În timpul şederii lui Frederic în Orient, Grigore IX profită de această absenţă pentru a pune mâna pe regat. Dar la întoarcere, împăratul îl recucereşte şi obţine, prin tratatul de la San Germano (1230), ridicarea excomunicării sale.

Lucrurile se deteriorează atunci când, dornic să-şi asigure continuitatea între domeniile sale germanice şi cele din Italia de Sud, Frederic II începe să pună oraşele din nordul şi centrul peninsulei sub autoritatea agenţilor săi. Din nou excomunicat de Papă în 1239, el trebuie să ţină

piept revoltei oraşelor toscane şi mai ales Ligii Lombarde, susţinută de suveranul pontif, care predică împotriva împăratului o adevărată cruciadă. Un război aproape permanent şi de o cumplită cruzime se instalează astfel în peninsulă, opunându-l pe Frederic şi partizanii săi ghibelini cetăţilor guelfe şi Statului pontifical pe care-l domină parţial suveranul Hohenstaufen. În 1241, Grigore IX convoacă un conciliu general la Roma, cu scopul de a-l detrona pe împărat; acesta însă pune mâna pe corăbiile genoveze care-i transportau pe părinţii conciliari şi-i trimite în captivitate în Pouilles. Patru ani mai târziu, urmaşul lui Grigore IX, Inocenţiu IV, hotărăşte să-şi părăsească statele, reuneşte la Lyon un conciliu care pronunţă detronarea lui Frederic şi-şi trimite legaţii în Germania pentru a numi un nou rege al romanilor. În ciuda greutăţilor pe care le întâmpină în Italia de Nord, împăratul se pregăteşte să reia lupta, însă îşi află moartea în decembrie 1250.

Declinul şi fărâmiţarea Imperiului Germanic

Din duelul care a opus Papalitatea împăratului, acesta din urmă ieşea deci învins, incapabil de a-şi impune autoritatea în Italia de Nord, repede ameninţat în domeniile sale meridionale şi pradă ambiţiilor principilor germani. După moartea lui Frederic II care, în întregime absorbit de afacerile sale italiene, le acordase acestora principalele drepturi regale, edificiul imperial se prăbuşeşte în anarhie timp de un sfert de secol, acel sfert de secol care constituie ceea ce se numeşte „Marele Interregn“ (1250-1273). În timp ce fiul lui Frederic II, Conrad IV, apoi nepotul său, Conradin, se opun candidaţilor străini susţinuţi de Papă – contele Wilhelm de Olanda, Alfonso X al Castiliei, Richard de Cornwall –, Germania se transformă într-un mozaic de state aproape independente: principate laice şi ecleziastice, state ale Cavalerilor Teutoni, oraşe libere ale Hansei etc. Colegiul electoral care-l desemnează pe regele Romanilor (candidatul, aşadar, la titlul imperial), redus la şapte membri – arhiepiscopii de Köln, Meinz şi Trier, contele palatin al Rhinului, regele Boemiei, margraful de Brandenburg şi ducele de Saxonia –, ţine monarhia în tutelă şi-şi impune condiţiile candidaţilor.

În 1273, Papa, îngrijorat de prelungirea vacanţei imperiale, îi determină pe marii electori germani să desemneze un prinţ a cărui modestă putere teritorială – nu posedă decât un număr mic de fiefuri în Elveţia şi în Alsacia de Nord – să nu-i neliniştească pe marii feudatari germanici: Rudolf

de Habsburg. Acesta, în loc să încerce să reînnoade ambiţiile imperialiste ale dinastiei Staufen sau să-şi impună autoritatea asupra principilor, nu-şi foloseşte domnia decât pentru a-şi mări teritoriul în Austria, Styria şi Carniola în defavoarea regelui Boemiei, Otokar II. Altfel spus, asistăm la o recentrare a Imperiului, sau a ceea ce mai rămâne din acesta, în jurul ţărilor de limbă germană şi la renunţarea din partea primului Habsburg care poartă coroana imperială la orice pretenţie la o monarhie universală.

Rudolf de Habsburg nu va reuşi, de altfel, să obţină de la succesorul lui Grigore X consacrarea pe care-o reprezintă încoronarea imperială de către Papă, nici ca fiul său, Albert, căruia marii electori i-l preferă pe Adolf de Nassau, să fie desemnat, în 1292, ca rege al Romanilor. Abia în 1296, după ce-l vor detrona pe Adolf, ei vor trece la alegerea lui Albert de Habsburg. În 1308, acesta este însă asasinat de nepoţii săi şi înlocuit cu un prinţ a cărui modestă proprietate nu-i putea nelinişti pe principi: Henric, conte de Luxemburg, care nu va întârzia, ca şi Hohenstaufenii altădată, să se dezintereseze de Germania pentru a relua visul italian. Momentul nu este încă propice pentru Habsburgi, de a asigura în mod durabil coroana imperială şi de a-i reda strălucirea pe care-o cunoscuse în vremea primilor Ottonieni, a lui Barbarossa sau a lui Frederic II.

În timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, Italia se desprinde complet de orbita germană. La sud, Papa Inocenţiu IV îşi găseşte, încă din 1253, sprijin în contele de Anjou şi de Provenţa, Carol, pentru a-i elimina pe urmaşii lui Frederic II, oferindu-i fratelui lui Ludovic cel Sfânt coroana

Siciliei. În 1265, Carol răspunde chemării acestuia şi-i nimiceşte rând pe rând pe Manfred, fiul bastard al împăratului mort, lângă Benevento (1266), apoi pe ultimul Hohenstaufen, Conradin, venit grabnic din Germania şi executat după înfrângerea sa în faţa angevinilor la Tagliacozzo. Stăpân al Italiei de Sud, Carol de Anjou încearcă să-şi extindă autoritatea şi asupra celorlalte părţi ale peninsulei. El se instalează în Toscana şi la Roma, unde profită de o lungă vacanţă a Sfântului Scaun pentru a se face ales senator şi a pune sub tutela sa comuna romană. Visând, ca şi regii normanzi, să domine Mediterana orientală, el se gândeşte să restaureze, în profitul său, Imperiul latin al Constantinopolului. Imperialismul angevin a ridicat însă repede împotriva lui adversari de temut. În primul rând, Papa Grigore X care, pentru a evita refacerea unei puteri comparabile cu cea a lui Frederic II, înlesneşte alegerea lui Rudolf de Habsburg la tronul imperial. Apoi îl favorizează pe regele de Aragon, Petru III, care va profita de masacrul ocupanţilor francezi la Palermo, la 30 martie 1282 (faimoasele Vecernii Siciliene), pentru a cuceri insula şi a se proclama rege al ei. Angevinii nu vor mai reuşi să-l urnească de aici, în ciuda cruciadei purtate împotriva Aragonului de regele Franţei, Filip III. La sfârşitul secolului al XIII-lea, monarhia angevină, retrasă la Neapole, constituie încă o putere care intervine în întreaga Italie, beneficiind de sprijinul pontifical.

Italia de Nord şi Italia Centrală rămân în tot acest timp pradă luptelor care se dau între guelfi şi ghibelini. În principiu, primii sunt partizanii Papei, iar adversarii lor – cei ai împăratului. În realitate,

lucrurile nu sunt atât de simple. Guelfii sunt mai întâi campionii autonomiei municipale şi, chiar dacă s-au aliat cu Papa, ei nu împărtăşesc şi ambiţiile teocratice ale anumitor pontifi. De îndată ce Papa încearcă să-şi impună autoritatea în afara statelor sale şi pare hotărât să unifice Italia, ei nu ezită să-l abandoneze. Ghibelinii, la rândul lor, se definesc mai degrabă în termeni de opoziţie între oraşele sau clanurile rivale din interiorul aceleiaşi cetăţi – opoziţie legată de cele mai multe ori de străvechi lupte familiale –, decât în raport cu adeziunea la programul imperial. În Italia de Nord, cea mai mare parte a cetăţilor face parte din Liga Lombardă şi este duşmana dinastiei Staufen; în Italia Centrală, şi mai ales în Toscana, există oraşe guelfe (Florenţa, Lucca) şi oraşe ghibeline (Siena, Pisa, Pistoia), ostilitatea politică născând aici rivalităţi economice; în fiecare dintre aceste cetăţi există clanuri guelfe şi clanuri ghibeline, care practică între ele vendete şi exilări. În chiar sânul partidului guelf dominant există facţiuni rivale – Albii şi Negrii – care se exclud şi se combat. Dante Alighieri va trebui, după victoria Negrilor la Florenţa, să se exileze din oraşul său în 1301 pentru a nu se mai întoarce acolo niciodată.

În 1310, Henric VII de Luxemburg, pe care electorii germani l-au desemnat cu doi ani mai devreme drept rege al romanilor, ia şi el drumul Italiei, la chemarea ghibelinilor. Dar, la Roma, el se loveşte de guelfi şi nu poate să fie încoronat împărat la Lateran decât în 1312, înainte cu un an de a muri, fără a fi reuşit să împace partidele. Papalitatea şi aliaţii săi italieni triumfă în urma unei lupte care va fi durat două secole şi jumătate, în

timp ce în Germania puterea imperială începe să se descompună. Oraşele imperiale şi nobilimea Imperiului dobândesc privilegii care fac din ele adevărate entităţi autonome, putând încheia între ele ligi şi acorduri de pace. Un astfel de exemplu îl reprezintă muntenii celor trei cantoane, Uri, Schwyz şi Unterwalden, care, în 1291, se unesc pentru a impune Habsburgilor recunoaşterea tribunalelor lor locale, preludiu la ceea ce va deveni mai târziu Confederaţia elveţiană.

La periferia Occidentului creştin

Începând cu secolul al XI-lea, încadrarea în sânul Creştinătăţii a teritoriilor situate în estul Europei a continuat când în sfera de influenţă romană, când în cea a Bisericii Orientale, greutăţile Imperiului Bizantin, apoi dispariţia sa temporară, la începutul secolului al XIII-lea, neputând decât să defavorizeze pe a doua în detrimentul celeilalte. Ceea ce caracterizează, însă, în mod special evoluţia acestei părţi a continentului este lenta apariţie a unor noi puteri, a căror voinţă de independenţă şi ale căror ambiţii vin deseori în contradicţie cu cele ale imperiilor vecine.

Aşa stau lucrurile cu Boemia, de exemplu. Încă din epoca carolingiană, triburile cehe care se instalaseră în această zonă întreţineau relaţii cu lumea occidentală. Campaniile lui Carol cel Mare făcuseră din Boemia o anexă a ducatului de Bavaria şi adesea ea era inclusă în regulamentele succesorale ale moştenitorilor imperiali.

În secolul al X-lea, însă, Boemia s-a desprins treptat de tutela germanică sub aripa ducilor „naţionali“ – Przemyslizii (descendenţi ai lui Przemysl). În secolul al XI-lea, aceştia din urmă reuşesc să-şi extindă autoritatea către est, înglobând Moravia, apoi Silezia. Au intrat, astfel, în contact cu polonii care, în acelaşi timp, îi organizau pe slavii de pe Vistula. De aici, numeroase conflicte, fiecare dintre cele două „state“ căutând să-şi asigure controlul asupra celuilalt. Această stare de război permanentă între Boemia şi Polonia a fost

speculată de împăraţii germanici, ei opunându-se sistematic creării unui mare regat al slavilor occidentali, a cărui existenţă le-ar fi putut ameninţa frontierele orientale. În 1004, Henric II este cel care, alungându-i pe poloni, îi reinstalează pe Przemyslizi la Praga. În 1039, în schimb, Henric III îl salvează pe Cazimir al Poloniei de dominaţia ducelui de Boemia.

În schimbul unei vasalităţi general acceptate, împăraţii îi consideră pe ducii de Boemia ca pe nişte prinţi germani. Cehii trimit, ca atare, contingente armatei imperiale, asistă la dietele Imperiului şi participă la alegerile imperiale. Tributari ai unei înalte funcţii la curtea împăratului, ei primesc chiar, din mâinile lui Frederic Barbarossa, titlul regal. În 1158, Vladislav II se prevalează de acest titlu, ceea ce nu-l împiedică pe imperialul său protector de a lucra cu sârg la slăbirea noului regat, încurajând tendinţele separatiste ale Moraviei.

În 1197, profitând de o luptă succesorală veche de 20 de ani între urmaşii lui Vladislav II, Henric VI impune o soluţie de partaj: Przemysl I, zis Ottokar, va domni peste Boemia, fratele său Wladislaw, peste Moravia. După moartea lui Henric VI, însă, criza din Sfântul Imperiu va fi speculată de suveranii boemieni. Diverşii pretendenţi îi garantează lui Ottokar autonomia şi titlul regal, iar, în 1212, împăratul german Frederic II promulgă o bulă de aur care, recunoscând calitatea de prinţ german regelui Boemiei, îi asigură în mod solemn şi independenţa. În 1222, îi va reveni şi Moravia.

Or, această autonomie cu greu dobândită, va fi folosită de regii Boemiei pentru a-şi exercita un rol tot mai important în sânul lumii germanice. Ei pot fi

văzuţi intervenind activ în luptele care-i opun pe Frederic II şi pe adversarii săi, în timp ce germanii atraşi de privilegii speciale vin să se stabilească, numeroşi, în regat: negustori care monopolizează comerţul şi întemeiază oraşe, clerici şi chiar seniori care acaparează înalte funcţii şi pământuri dintre cele mai bogate. Într-atât încât, dacă suveranii lor privesc către Germania, slavii din Boemia suportă din ce în ce mai greu adevărata colonizare germanică al cărei teatru este însăşi ţara lor.

În 1230, regele Wenceslaw I se căsătoreşte cu o Hohenstaufen, fiica lui Filip de Suabia. Preocupat doar de obiectivele sale germanice, el nu face niciun efort pentru a se opune invaziei mongole care, în 1241, începe în Europa Centrală, lăsându-i pe fiii lui Gengis-Han să treacă prin foc şi sabie Moravia şi Ungaria. Criza de succesiune care urmează în Imperiu drept consecinţă a morţii lui Frederic II favorizează intrigile şi pretenţiile la coroana imperială. Şi într-adevăr, în timpul perioadei numite a „Marelui Interregn“, regele Boemiei, Ottokar II, este, fără îndoială, cel mai puternic prinţ german. Tulburările germanice i-au permis să ocupe Austria, Styria, Carinthia, Carniola. Adăugate proprietăţilor Boemiei şi Moraviei, aceste teritorii constituie un real imperiu care-i justifică pretenţiile. Papa Grigore X, care vede în el un prinţ docil, supus Sfântului Scaun, îi sprijină candidatura. Posesiunea minelor din Boemia îi asigură venituri nepreţuite. Însă excesul puterii sale îi îngrijorează pe principii germani care îl preferă, cum am văzut, pe landgraful de Alsacia, Rudolf de Habsburg. În conflictul care-i opune pe aceştia din urmă şi pe regele Boemiei, Ottokar iese învins, fiind ucis în

1279. Regatul său este dezmembrat, iar tânărul său fiu, Wenceslas, pus sub tutela unui senior germanic. În câţiva ani, orgolioasele pretenţii ale regelui Boemiei s-au risipit şi, odată cu ele, autonomia, cu greu dobândită, a statului ceh.

Mai la nord, tot spre mijlocul secolului al X-lea, începe să se organizeze, sub ducii Mieszko I (963-992) şi Boleslav cel Viteaz (992-1025), un stat polonez al cărui centru se situează în bazinul Vistulei, între Carpaţi şi Baltica. O lungă luptă, dusă de Boleslav împotriva împăratului Henric II, îi asigură independenţa şi, dacă presiunea imperială îl obligă să renunţe la Boemia cucerită între 1003-1004, el se consolează, atribuindu-şi, în 1025, titlul de rege.

Efemeră măreţie şi scurtă independenţă! Mediocrul Miezsko II (1025-1034) lasă să-i scape o bună parte din cuceririle tatălui său şi trebuie din nou să se recunoască vasal al împăratului. O vasalitate care salvează totuşi regatul de anexarea sa, proiectată de Bretislav de Boemia. Restaurat sub domnia lui Cazimir Renovatorul (1034-1058), regatul Poloniei se cufundă în cea de a doua jumătate a secolului al XI-lea în anarhie şi dezordine, fiecare provincie încercând să-şi păstreze cu înverşunare particularitatea şi să se sustragă oricărei tentative centralizatoare.

Domnia lui Boleslav III Gură-Strâmbă, care începe în 1102, marchează ultimul efort al dinastiei Piast de a jugula tendinţele centrifuge care învinge, în cele din urmă, în regat. Boleslav reunifică ţara, o măreşte cu Pomerania cucerită de împărat şi impune feudalilor autoritatea sa suverană. Însă împărţirea pe care el o hotărăşte între fiii săi,

fiecare administrând o provincie şi trebuind să recunoască suzeranitatea celui mai mare („senioratul“), nu duce decât la adâncirea separatismelor. Senioratul, titlu mai mult onorific decât real, trece de la un ducat la altul, fiecare prinţ gândindu-se cum să-şi extindă mai bine domeniul în defavoarea vecinilor săi. Uzurpările şi războaiele civile se înmulţesc, în profitul deplin al seniorilor feudali avizi de independenţă.

Această anarhie este cu atât mai gravă cu cât supravieţuirea însăşi a Poloniei este în joc. La vest, ea trebuie să se apere împotriva valului ameninţător al germanismului încarnat de ducele de Brandenburg. La începutul secolului al XIII-lea, acesta cucereşte litoralul baltic şi cursul inferior al Oderului. În 1226, ducele de Mazovia, Conrad, în luptă împotriva păgânilor din Prusia, face apel, am mai spus-o, la Cavalerii Teutoni care constituie un stat în zona de jos a Vistulei, împiedicând şi aici accesul polonilor la mare. Strâmtul coridor prin care regatul se mai află încă în contact cu Baltica riscă să fie şi el înghiţit de expansiunea germanică. Dacă mai adăugăm că şi ruşii cu lituanienii devin ameninţători la frontirele estice ale Poloniei, putem înţelege gravele consecinţe pe care riscă să le comporte, în privinţa supravieţuirii regatului, incapacitatea prinţilor de a-şi impune autoritatea în faţa celei a marilor vasali.

Cea mai solidă entitate statală în Europa Centrală, la începutul secolului al XI-lea, o constituie monarhia maghiară. Regatul Sfintului Ştefan a ştiut, într-adevăr, altfel decât vecinii săi, să se apere împotriva intervenţiilor Imperiului. Păstrându-şi astfel independenţa, regii Ungariei au putut să se

consacre dezvoltării ţării lor. O ţară prosperă, îmbogăţită de un comerţ activ, a cărei frontieră a fost repede deplasată până la Carpaţi dă importanţă unor suverani activi care profită de greutăţile Imperiului Bizantin pentru a-şi extinde teritoriul şi în ţările slave ale Balcanilor din apropierea coastei adriatice. Încă din 1064, ungurii cuceresc Belgradul. Sub domniile lui Ladislau I (1077-1095) şi a nepotului său Coloman (1095-1116), expansiunea continuă: Slovacia şi Croaţia cad în mâinile maghiarilor, graţie şi binevoitoarei neutralităţi a împăraţilor Comneni care văd în ei nişte aliaţi de valoare împotriva micilor prinţi sârbi mereu agitaţi în Balcani.

Cu toate acestea, creşterea puterii maghiare în regiune îi nelinişteşte repede pe suveranii bizantini. Profitând de disputele din sânul familiei domnitoare a lui Arpad, aceştia instigă un pretendent împotriva celuilalt şi încearcă să-i vasalizeze, ba chiar să absoarbă statul maghiar. Şi par pe punctul de a reuşi la mijlocul secolului al XI-lea, însă moartea lui Manuel Comnenul şi domnia dezastruoasă a lui Andronic răstoarnă situaţia în profitul suveranului ungar Bela III. Acesta reia bizantinilor teritoriile pierdute în Balcani, îşi înzestrează regatul cu instituţii stabile şi se simte repede destul de puternic pentru a interveni în afacerile vecinilor săi, mai ales în acelea ale prinţului Kievului.

Astfel absorbit de ambiţiile sale externe, Bela III lasă să se dezvolte în Ungaria o puternică pătură de feudali care acaparează teritorii şi ciuntesc puţin câte puţin drepturile regale. La moartea suveranului, în 1196, cei doi fii ai săi îşi dispută succesiunea şi, pentru a-şi asigura fideli, împart

pământuri şi privilegii. Victoria lui Andrei II este cea a unui monarh dezarmat în faţa nobilimii. Conjuraţiile se înmulţesc şi, în 1222, nobilii unguri, grupaţi în jurul fiului suveranului – Bela, îi impun o „Bulă de Aur“, adevărată renunţare a regelui – asemănătoare „Marii Carte“ engleze – în faţa pretenţiilor seniorale. Bela IV, venit pe tron în 1235, încearcă zadarnic să repare situaţia la care a contribuit din plin.

În 1241, în plină dezordine interioară, intervine şi invazia mongolă, Bela străduindu-se din răsputeri să opună o armată feudală care să-l combată pe invadator. Când, în sfârşit, reuşeşte s-o facă, mongolii sunt deja bine instalaţi pe Dunăre şi nimicesc, pe 11 aprilie 1241, armata regelui Ungariei. În timp ce acesta din urmă aleargă după ajutor din partea Austriei, copleşindu-l pe împărat cu cereri de ajutor, ca şi pe papă şi pe suveranii occidentali, mongolii ocupă ţara. Oraşele sunt incendiate, fortăreţele distruse, populaţiile umilite sau masacrate. La începutul lui 1242, Bela IV trebuie să se refugieze în Croaţia, urmărit de duşmanii săi de-a lungul litoralului dalmat. Doar moartea lui Ogodai Han şi conflictele care urmează între şefii mongoli îl salvează *in extremis* pe Bela şi regatul său.

În paralel cu constituirea statelor polonez şi ungar, are loc şi aceea a statului sârb. Până la începutul secolului al X-lea, prinţii care domnesc aproape permanent asupra triburilor de sârbi instalate între Adriatica şi Dunăre – de la Vlastimir şi până la Paul Branovič – sunt vasali ai împăratului bizantin şi istoria lor este indisociabilă de cea a Imperiului de Răsărit. Serbia autonomă nu începe

să se desprindă, la începutul secolului al X-lea, decât din cauza tulburărilor care afectează Peninsula Balcanică. Lupta între Bizanţ şi Simion al Bulgariei îi determină pe cei doi adversari să-i introducă pe sârbi în sfera lor de influenţă.

Rând pe rând, bizantini şi bulgari impun sârbilor suverani care le sunt favorabili. În războiul pe care Vasile II îl duce împotriva lui Samuel, prinţul Vladimir din Diocleea (sau Zeta) este pentru basileu un aliat de preţ, ceea ce are drept consecinţă anexarea principatului său Bulgariei. Victoria, însă, a Bulgaroctonului pune lucrurile la punct. Trebuie aşteptat anul 1135 pentru a-l vedea pe prinţul sârb de Zeta, Ştefan Voislav, aducând independenţa poporului său, respingând protectoratul bizantin, ca şi expediţiile punitive lansate de împărat, reuşind chiar să-şi mărească principatul. La moartea sa, în 1052, micul stat Zeta este prima ţară slavă din Balcani care a ştiut să devină independentă faţă de Bizanţ. Ea va duce de acum încolo împotriva fostului său protector o politică activă, susţinând sau determinând veleităţile de independenţă ale Bulgariei vecine. Prinţul Mihai, chiar, cel care conducea principatul de la moartea lui Ştefan Voislav, îl încoronează pe fiul său, Constantin Bodin, în 1072, ca ţar al bulgarilor.

În 1077, acelaşi Mihai primeşte de la Roma, a cărei opoziţie faţă de Bizanţ este totală de la schisma din 1054, coroana regală. Sub Constantin Bodin, care-i urmează, domnind între 1080 şi 1101, o nouă etapă începe: regatul sârb profită de luptele care opun Imperiul de Răsărit normanzilor şi de poziţia sa excentrică în Balcani pentru a-şi alipi Raska vecină, care va deveni centrul de greutate al

Serbiei şi baza expediţiilor sale împotriva Bizanţului.

Moartea lui Constantin Bodin îi oferă Imperiului grec un moment de pace de care va profita Alexie Comnenul pentru a agrava rivalitatea care se naşte între cei doi poli ai regatului sârb: Zeta şi Raska. În primele două treimi ale secolului al XII-lea, Serbia se vede din nou supusă Bizanţului şi pradă revoltelor neîncetate care fac din hegemonia greacă o hegemonie precară. Manuel Comnenul nu face decât să reprime revoltele „Marilor Jupani“ din Raska. Revolta condusă de Ştefan Nemanja în 1166 este astfel reprimată sângeros de Manuel, dar când Andronic Comnenul îi urmează, în 1181, se declanşează o cumplită insurecţie care, cu sprijinul lui Bela III al Ungariei, va aduce războiul pe întregul teritoriu al Imperiului. Sârbii profită pentru a-şi lărgi teritoriul în defavoarea Imperiului: valea Moraviei, Zeta şi o parte din coasta adriatică trec sub dominaţia lor.

La moartea sa, în 1196, Marele Jupan Ştefan Nemanja lasă un stat sârb puternic, localizat în nord-vestul Peninsulei Balcanice, care se va împotrivi, cu ajutor bulgar, oricărei tentative de recucerire a Bizanţului. După căderea Constantinopolului în mâinile cruciaţilor în 1204 şi împărţirea rămăşiţelor Imperiului între veneţieni şi baronii occidentali, urmaşul lui Nemanja, Ştefan II, primeşte din partea Papei coroana regală (1217). Doi ani mai târziu, el primeşte de la Niccea permisiunea de a crea în Serbia un arhiepiscopat autocefal. La sfârşitul secolului al XIII-lea, regatul sârb al Nemanizilor devine o putere balcanică.

Soarta Bulgariei, în ciuda trecutului său glorios,

seamănă cu cea a Serbiei. Zdrobirea de către Vasile II a Imperiului lui Samuel nu a pus capăt şi dorinţei de independenţă a nobilimii. Moartea Bulgaroctonului, exacţiunile fiscale ale guvernului bizantin şi stângăciile comise faţă de autorităţile religioase bulgare au suscitat în 1040 o revoltă generală împotriva grecilor, înăbuşită în anul următor, dar care pune în lumină eşecul eforturilor de asimilare întreprinse de basileu.

Trebuie, însă, aşteptată prăbuşirea puterii bizantine în Balcani, care urmează morţii lui Manuel Comnenul, pentru a vedea reconstituindu-se un adevărat stat bulgar. La sfârşitul secolului al XIII-lea, doi fraţi de origine nobilă bulgară sau valahă, Assan şi Petru, sprijiniţi de sârbi şi unguri, îi ridică pe boieri cu ajutorul cumanilor veniţi din stepele Rusiei. Soldaţii lor invadează Moesia, distrug nordul Thraciei şi pătrund în Macedonia. Assan este îndată încoronat ţar, iar campaniile lui Isaac II, chiar dacă îi obligă pe bulgari să evacueze Thracia şi Macedonia, nu pot împiedica naşterea unei Bulgarii independente.

După o perioadă confuză, care vine după moartea lui Assan I, în 1196, şi cea a lui Petru în anul următor, coroana îi revine ţarului Caloian, fratele lor, în care Bizanţul va găsi un adversar de temut. În 1204, el reuşeşte să obţină de la Papalitate recunoaşterea titlului său imperial. Până la moartea sa, în 1207, el întăreşte dominaţia asupra nord-estului Peninsulei Balcanice, combătând Imperiul Latin şi Regatul Thessalonicului, aşa cum combătuse şi Bizanţul.

Odată cu domnia lui Ioan Assan II, Imperiul bulgar cunoaşte o impresionantă extindere. Ţarul nu se

gândeşte decât la cum să exploateze ostilitatea dintre latini şi greci pentru a-şi asigura coroana Constantinopolului. Înmulţindu-şi intrigile şi intervenţiile, el nu va reuşi totuşi să devină stăpânul metropolei bizantine dar, instalat în Thracia şi Macedonia, el constituie, până la moartea sa, în 1241, un pericol permanent pentru Imperiul de la Niceea. Dispariţia sa, coincizând cu invazia mongolă, marchează prăbuşirea puterii bulgare. Distrusă de invadatori, Bulgaria este supusă tributului. Fiii minori ai lui Ioan Assan sunt neputincioşi în faţa revenirii în forţă a bizantinilor şi Ioan III Vatatzes nu face niciun efort pentru a recuceri teritoriile pierdute.

Disputele interne absorb toate energiile bulgare până la sosirea la putere a unui Nemanid, Constantin Tich, care domneşte între 1257 şi 1277, întărind legăturile bulgaro-sârbeşti. În 1280, cumanul Gheorghe I Terter devine ţar, după ce-l va fi detronat pe protejatul Bizanţului, Ioan Assan III. Carol de Anjou va găsi în el un aliat sigur împotriva grecilor. La sfârşitul secolului al XIII-lea, cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice scapă definitiv din sfera de influenţă bizantină.

Mai la est, moartea lui Iaroslav cel Mare, în 1054, deschide pentru Rusia o perioadă de confuzie şi o anarhie care se va prelungi până la invazia mongolă din 1224. Unitatea teoretică, realizată, un moment, de Kiev, apare repede ca artificială, împărţirea teritoriilor între descendenţii prinţilor duce la apariţia unei multitudini de principate, iar titlul de Mare Prinţ[119], rezervat celui mai mare frate din familie, nu este mai încărcat de semnificaţii decât cel de „senior“ în Polonia. Războaiele civile se

înmulţesc şi principatul sfâşiat este o pradă uşoară pentru barbarii nomazi ai stepelor: polovţienii şi cumanii. Se pare că, începând cu secolul al XII-lea, a avut loc o importantă mişcare migratoare îndreptată în special către nord-est, între cursurile superioare ale fluviilor Volga şi Oka, şi către Galiţia, aceasta punându-i pe ruşi în contact cu polonii.

Din cele aproape 60 de principate care se nasc atunci, câteva nume se disting prin importanţa lor. Principatul Kievului cunoaşte, până în 1157, o anume preponderenţă în raport cu celelalte, suveranii săi purtând numele de Mari Prinţi. Unul dintre ei, Vladimir II Monomahul (1113-1125) apare, chiar, la un moment dat, ca stăpân al întregii Rusii. Dar dezordinea care urmează morţii sale face să se prăbuşească toate visurile măreţe ale Kievului. Acest principat îşi păstrează, pentru o bună bucată de vreme, supremaţia asupra principatului nordic Suzdal, al cărui principe dinastic, Andrei Bogoliubski, cucereşte Kievul în 1169 şi încearcă să organizeze un stat unitar, transmisibil din tată în fiu. Întreaga sa viaţă, el va lupta zadarnic pentru a-şi realiza ţelul. Mai există, pe lângă numeroasele principate moştenitoare ale Rusiei – Kiev şi Suzdal –, oraşe comerciale care se organizează în republici autonome: cel mai prosper, Novgorodul, devine şi el un principat, al cărui suveran, Alexandru Nevski, îi bate pe suedezi pe Neva, în 1240, şi pe Teutoni pe gheaţa lacului Ciud, doi ani mai târziu.

Această ţesătură de micro-state nesigure şi fluctuante, mongolii lui Gengis Han o cuceresc fără nicio greutate începând cu 1224. În 1237, Riazan este luat cu asalt. În anul următor, mongolii intră în Moscova şi pradă tot nord-estul Rusiei. În acelaşi

timp, detaşamente întregi de cavalerie supun la sud-est triburile nomade ale polovţienilor şi cumanilor. În 1240, principatele din sud cunosc, la rândul lor, invazia. Kievul este cucerit şi, odată cu el, întregul teritoriu populat de ruşi intră sub dominaţie mongolă.

Refluxul acestora din urmă în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, chiar dacă eliberează Europa Centrală, nu marchează pentru Rusia sfârşitul dominaţiei Hanilor. Stabiliţi pe malul Mării Negre, mongolii Hoardei de Aur continuă să-şi exercite protectoratul asupra totalităţii principatelor ruseşti. Un tribut anual, plătit de fiecare prinţ, materializează aceste legături de vasalitate şi, la fiecare schimbare de domnie, noul suveran trebuie să meargă în ţara mongolă pentru a-i aduce Hanului omagiul datorat oricărui suzeran. Niciun prinţ rus nu scapă de această dură dominaţie, nici măcar Alexandru Nevski, a cărui victorie asupra Teutonilor şi Gladiferilor devine simbolul rezistenţei ruse împotriva năvălitorilor. Până la distrugerea Hoardei de Aur de către Ivan III la sfârşitul secolului al XV-lea, mongolii vor rămâne arbitrii situaţiei în această parte a Europei. Sub protectoratul lor se va elabora, în timpul ultimelor secole ale Evului Mediu, naţiunea rusă.

Şi Bizanţul?

Marele brigandaj latin din 1204 nu a pus definitiv capăt Imperiului Bizantin. În faţa lui Balduin şi a principatelor france, prea slabe pentru a-şi extinde dominaţia în Asia Mică, mai multe state greceşti s-au constituit pe malul sudic al Mării Negre şi în Anatolia. Din cele două principate întemeiate de nepotul lui Andronic Comnenul, cel al lui David, din jurul Heracleei din Pont, a dispărut repede. Al doilea, însă, al cărui suveran, Andronic, se proclamă basileu la Trapezunt, va rezista asalturilor tuturor vecinilor săi şi-şi va păstra independenţa până în 1461, practicând un comerţ activ şi extinzându-şi autoritatea de la Sinope şi până la Caucaz, ca şi asupra mai multor oraşe comerciale în Crimeea, Cherson şi până la malurile Mării Azov.

În partea europeană a ex-Imperiului Bizantin, latinii, decimaţi de atacurile bulgarilor, n-au putut împiedica formarea unui alt principat grec, în Epir. Aflat în fruntea sa, despotul Mihai Anghelos, care menţine vechile instituţii, se declară independent de Imperiul din Niceea, instalându-şi capitala la Arta şi sprijinindu-se pe o biserică greacă autonomă. Urmaşul său, Teodor Anghelos, începe foarte curând lupta împotriva latinilor. În 1216, el îl face prizonier şi-l elimină pe împăratul de la Constantinopol, Robert de Courtenay, întors de la Roma (via Epir) unde a fost încoronat de Papă şi, în 1222, cucereşte Thessalonicul. Nu-i trebuie nimic mai mult pentru a se proclama basileu cu ajutorul tuturor episcopilor greci din Europa şi pentru a

obţine ungerea din partea patriarhului de Ohrida. În 1230, însă, atunci când devine stăpân al Adrianopolului şi ameninţă pe faţă fosta capitală imperială, el este crunt bătut de bulgarii lui Ioan Assan şi trebuie să renunţe să restaureze, în propria-i persoană, puterea bizantină.

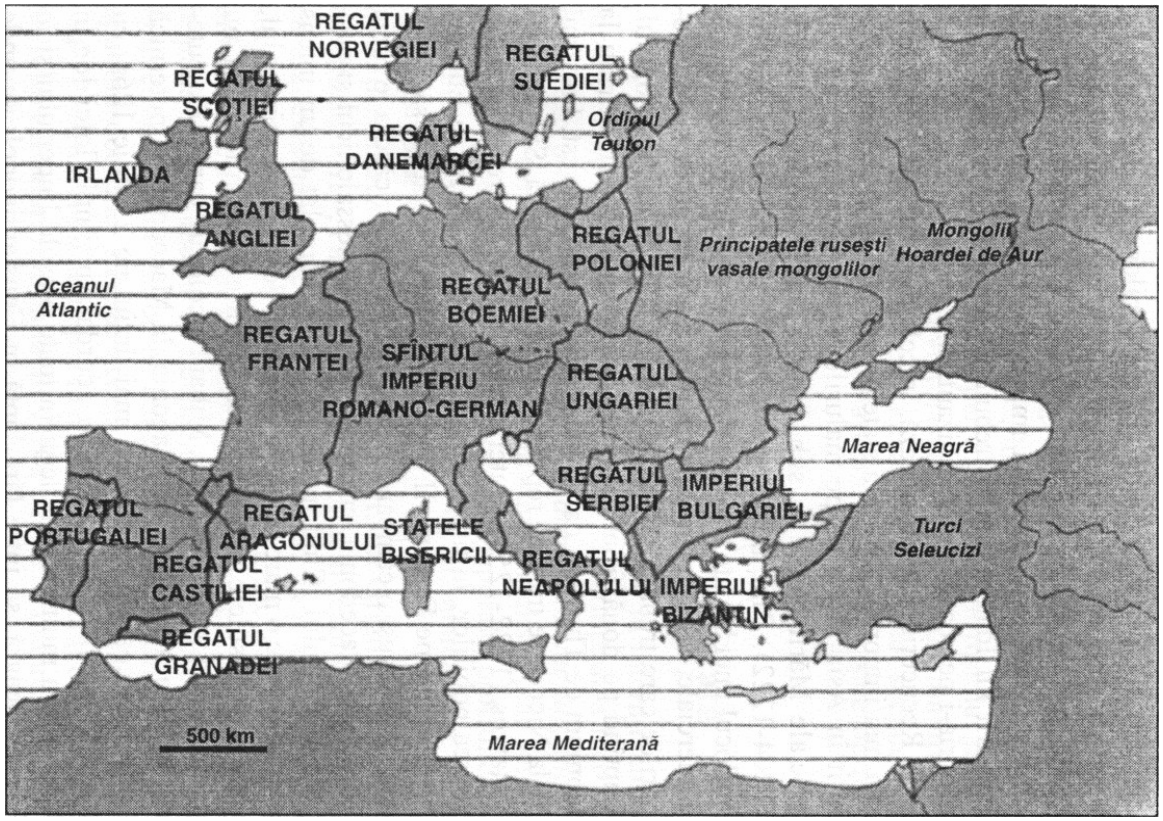

Europa la sfârşitul secolului al XIII-lea

Recucerirea se efectuează, în cele din urmă, pornind de la cea mai importantă parte a statelor sale – Imperiul Niceei, stabilit în Asia Mică, de pe malurile Egeei (Smirna) şi până la cele ale Mării Negre –, sub domnia lui Theodor I Lascaris (1204-1222). Bine apărată de triplele sale ziduri, aşezată în mijlocul unei bogate regiuni irigate şi la întretăierea marilor căi comerciale, Niceea serveşte drept refugiu preoţilor şi funcţionarilor care trebuie să părăsească, în 1204, Constantinopolul. Luptând pe două fronturi, împotriva turcilor la est, înfrânţi la

Iconium de Theodor, dar şi împotriva latinilor la vest, Imperiul de la Niceea se impune repede ca putere regională. Sub Ioan III Vatatzes (1222-1254), puterea centrală se întăreşte în defavoarea nobililor, în timp ce basileul intervine activ în Europa, susţinându-l pe Frederic II împotriva Papei şi aliaţilor săi, conducând el însuşi o campanie împotriva bulgarilor cărora le preia Thracia şi Macedonia, cucerind mai apoi Thessalonicul şi despotatul Epirului. Când moare, în 1254, aureolat de un imens prestigiu şi de o mare fervoare populară, doar Constantinopolul, Grecia şi insulele mai sunt încă în mâinile latinilor. Dar nu pentru multă vreme. În 1259, Mihai Paleologul, care preia puterea în Niceea, înfrânge la Pelagonia, în Macedonia, o puternică armată de coaliţie, pentru ca, mai târziu, pe 25 iulie 1261, cu ajutorul genovezilor care i-au acordat sprijinul flotei lor în schimbul a multiple privilegii în toate oraşele Imperiului şi în Marea Neagră, să intre fără luptă în Constantinopol, de unde ultimul împărat latin, Balduin II, fuge şi unde este încoronat în Sfânta Sofia sub numele de Mihai VIII.

Timp de mai bine de 20 de ani, Mihai VIII va trebui să lupte împotriva coaliţiei latinilor, bulgarilor şi urmaşilor despotului din Epir. În 1281, alianţa de la Roma, în persoana papei Martin IV, a veneţienilor şi a lui Carol de Anjou, cărora li se adaugă bulgarii şi sârbii, pun grav în pericol viitorul Imperiului restaurat. „Vecerniile Siciliene“, însă, şi intervenţia aragoneză în Italia de Sud îndepărtează pericolul şi permit restului Imperiului Bizantin să supravieţuiască pe cele două maluri ale Bosforului, în ciuda disputelor interioare, a luptelor sociale şi a

presiunii constante exercitate asupra frontierelor sale de turbulenţii săi vecini.

Biserica: putere temporală şi contestată

Victorioasă asupra împăratului germanic în interminabila luptă pe care a dus-o împotriva acestuia în dorinţa de a face să prevaleze propria sa viziune despre *dominium mundi,* încoronând şi detronând suverani şi prinţi după bunul său plac sau în funcţie de preocupările sale spirituale şi temporale, profitând de slăbiciunile patriarhatelor din Orient şi de înaintarea către est a creştinismului roman, reprezentată, în sfârşit, de câteva personalităţi remarcabile – un Inocenţiu III, un Grigore X sau un Bonifaciu VIII –, Papalitatea s-a comportat în secolul al XIII-lea ca o adevărată putere europeană. Desigur, ea n-a avut numai succese. N-a reuşit să relanseze cruciada, nici să restaureze unirea Bisericilor din Occident şi Orient, nici, mai ales, să impună tuturor teoria sa despre teocraţia pontificală. Regii Franţei au refuzat mereu să aducă omagiu pontifului roman, opunând doctrinei sale pe aceea a regelui „împărat în regatul său“. Pentru a fi făcut un pas mai mult în conflictul ce-l opunea lui Filip cel Frumos, Bonifaciu VIII a trebuit să îndure, în 1303, umilinţa de la Anagni. Şi totuşi, în clipa în care „marele secol“ al Evului Mediu ia sfârşit, prestigiul instituţiei pontificale rămâne considerabil. Eforturile făcute de către pontifi în domeniul legislaţiei canonice şi al administraţiei fac din statele lor o adevărată monarhie centralizată, care întâmpină, de altfel, aceleaşi dificultăţi ca şi omoloagele lor laice în privinţa dotării cu o fiscalitate permanentă. Ceea

ce-i îndeamnă la a recurge la tot felul de expediente imaginate de clericii Curiei pentru a umple trezoreria Sf. Petru, expediente precum „cruciada“, predicată pentru acoperirea afacerilor politice fără nicio legătură cu cele spirituale şi uneori îndreptate împotriva creştinilor (Frederic II sau regele Aragonului).

Bisericii în asamblul său şi marii mase a fidelilor, miraculoasa îmbogăţire a societăţii occidentale, sub efectele combinate ale marilor defrişări, dezvoltării comerţului şi renaşterii urbane, ridică o nouă problemă: cum să-ţi afli izbăvirea într-o lume în care preocupările materiale, banul, ocupă un loc atât de important? Peste tot, într-adevăr, gustul câştigurilor şi-al luxului este la modă. El se opune fundamental idealului de sărăcie şi caritate care fusese până atunci cel al Bisericii. În curând, aceasta se vede contaminată, şi ea, de pofta de bani. Ea posedă imense domenii, strânge impozite, participă la activităţi comerciale. Numeroşi creştini, cei însufleţiţi adesea de cea mai profundă credinţă, consideră că mesajul lui Hristos este trădat de opulenţa clerului şi de spiritul de dominaţie al prelaţilor. Ei îşi doresc o revenire la simplitatea Bisericii de la început şi aspiră la o viaţă mai pură, făcută din sărăcie şi din dispreţul pentru lucrurile materiale. Manifestările cele mai caracteristice ale acestui fenomen apar cu pregnanţă în oraşele Italiei de Nord şi în Sudul Franţei, acolo unde îmbogăţirea a fost mai rapidă şi unde diferenţele de avere sunt foarte evidente.

În faţa ostilităţii prelaţilor, unii călugări şi laici vin să critice în mod făţiş organizarea clerului, apoi diverse puncte ale doctrinei Bisericii, mai exact

utilizarea anumitor taine. Ei sunt atunci consideraţi drept eretici, excomunicaţi de Biserică şi repede urmăriţi. Mişcările eretice, numeroase, după cum am văzut, în sânul Bisericii greceşti şi aceasta de multă vreme, încep să se manifeste în Occident încă de la începutul secolului al XI-lea, deopotrivă în Franţa de Nord (Orléans, Arras, Chalons-sur-Marne), în Acquitania, în Germania şi Lombardia. În cursul secolului al XII-lea, mai ales, ele iau amploare şi se înmulţesc. Printre primii eretici, cei mai importanţi sunt dintre discipolii reformatorului italian Arnaldo de Brescia, sugrumat şi ars la Roma în 1155, şi cei ai bogatului negustor lyonez Pierre Valdes (sau Valdo). Creată către 1170, secta Sărmanilor din Lyon se opune ierarhiei catolice proclamând că toţi credincioşii virtuoşi pot acţiona ca şi cum ar fi preoţi. Condamnaţi de Conciliul de la Verona, în 1184, fidelii lui Valdes se împart în mai multe facţiuni: cea care se instalează în Sudul Franţei şi se opune Catharilor şi care va fi recuperată de predicile Sf. Dominic. Cealaltă ramură trece în Italia, apoi în Europa Centrală, unde este vânată de autoritatea bisericească.

Mai periculoasă pentru Biserica romană este erezia cathară („purii“). Ea fost introdusă în Germania mai întâi, apoi în Nordul Franţei, în Lombardia, în Italia Centrală şi în Catalonia. De aici, ea trece în Languedoc şi în regiunea Albi, găsind un teren favorabil pe domeniile contelui de Toulouse. Pentru cathari (sau albigenzi), idealul de sărăcie este dublat de un refuz al oricărei taine şi al autorităţii Bisericii de la Roma. Ei pun, mai ales, sub semnul întrebării ideea unui Dumnezeu unic şi cred – înnodând cumva cu tradiţia maniheismului

oriental – în existenţa unei lupte permanente între principiul binelui şi divinitatea răului. Toleranţa lui Raymond VI le va permite să-şi organizeze, în Lauragais, o adevărată Biserică, cu şase episcopate şi comunităţi conduse de elita „perfecţilor“ susţinuţi de aristocraţia locală.

În faţa acestui val de erezii, apărarea Bisericii se operează la trei niveluri. În primul rând prin reforme care sunt opera mai multor concilii, mai ales al celui de la Lateran, în 1215. Apoi prin represiune. Contele de Toulouse permiţând ereziei cathare să se dezvolte pe pământurile sale, unde un legat pontifical este asasinat în 1208, Papa Inocenţiu III predică o cruciadă împotriva catharilor. Condusă de Simon de Montfort, o armată de mici seniori ai Franţei de Nord invadează Languedoc-ul şi-l pradă, masacrându-l. Războiul durează mulţi ani şi nu ia sfârşit decât la intervenţia regelui Franţei, Ludovic al VIII-lea, care supune regiunea. Bunurile lui Raymond VI îi revin, astfel, lui Simon de Montfort, apoi regelui Franţei în virtutea Tratatului de la Paris (1229). Toate acestea nu distrug însă erezia. Pentru a o stârpi, Biserica se foloseşte de un tribunal special, Inchiziţia, plasat sub directa autoritate a reprezentanţilor Papei şi având sarcina de a-i urmări şi condamna pe eretici. Numeroşi vor fi cei aruncaţi în închisoare, torturaţi şi, în cele din urmă, arşi de vii.

Crearea ordinelor de cerşetori constituie a treia direcţie a politicii adoptate de pontifii romani pentru a face faţă doctrinelor şi practicilor eretice. Rămânând credincioşi învăţămintelor Bisericii, fondatorii acestor ordine se străduiesc să pună în practică idealul de sărăcie care-i însufleţeşte pe

mulţi dintre credincioşi. Începând cu 1210, Papa Inocenţiu III încuviinţează regula de sărăcie pe care Francisc Bernadone (1182-1226) – fiu al unui bogat postăvar din Assisi, care renunţă la toate bunurile sale pentru a trăi ca sihastru o viaţă de rugăciune şi cerşetorie – o transmite câtorva dintre discipolii săi: Fraţii Minori. Conştient de forţa curentului care, în sânul populaţiei creştine, înclină către întoarcerea la puritatea şi simplitatea primelor timpuri ale creştinismului, şi conştient şi de pericolul prin care trece Biserica de a-şi vedea credincioşii cei mai ardenţi alunecând către revoltă şi erezie, Papa se străduieşte să canalizeze şi să recupereze un număr de aspiraţii şi iniţiative, foarte puţin diferite, la început, de cele ale catharilor sau ale altor secte apărute atunci în Italia, precum Patarinii, Sărmanii Lombarzi sau „Umiliţii“ din Milano.

Naşterea şi avântul rapid al franciscanismului se înscriu deci în politica de recucerire spirituală întreprinsă la începutul secolului al XIII-lea de Papalitatea romană. Destinaţi sărăciei, franciscanii – începând cu însuşi fondatorul lor, din care legenda a făcut un ascet complet rupt de lume – sunt în egală măsură şi misionari, a căror acţiune vizează reînsufleţirea şi întărirea credinţei fidelilor. După moartea Sf. Francisc, în 1226 (el este canonizat doi ani mai târziu), comunitatea pe care el a întemeiat-o se transformă repede într-un ordin centralizat, ierarhizat şi strâns legat de Sfântul Scaun. La sfârşitul secolului al XIII-lea, el comportă mai mult de 1.500 de case repartizate în 34 de provincii aflate în toate colţurile lumii creştine, din Italia până în Irlanda, din Portugalia până în Scandinavia. Influenţa sa este uriaşă, preluată de cea a

călugăriţelor franciscane sau clarise, şi de cea a celui de-al Treilea Ordin al Penitenţilor, care adună împreună laici asociaţi în numele acţiunii misionare. El este, în acelaşi timp, împărţit între „spirituali“ – zeloşi ai unei sărăcii absolute şi apropiaţi de ideile lui Ioachim din Flora (Gioacchino da Fiore) – călugăr cistercian a cărui operă despre Trinitate fusese condamnată la cel de al IV-lea Conciliu de la Lateran, în 1215 –, şi „conventuali“, partizani ai îmblânzirii regulii.

Contemporană cu iniţiativa Sf. Francisc, se impune şi cea a canonicului spaniol Dominic Guzman. În 1215, după ce traversează Languedoc-ul în timpul unei misiuni şi constată progresele ereziei cathare, el obţine de la Inocenţiu III să-i confirme comunitatea pe care tocmai o instalase la Toulouse pentru a-i converti pe cathari prin predici. Începând cu 1220, ordinul dominican îşi constituie primele structuri, cu un magistru general căruia i se supun toţi „fraţii predicatori“ şi cu un capitul general care, reunit anual, elaborează regulile ordinului şi controlează aplicarea lor. Această regulă este cea a canonicilor Sf. Augustin: ea acordă un loc larg rugăciunii şi impune călugărilor obligaţia sărăciei şi a cerşetoriei. Folosiţi în lupta împotriva ereziei cathare, mai întâi ca predicatori care, altfel decât franciscanii, caută mai mult să convingă decât să emoţioneze, apoi ca instrumente privilegiate ale Inchiziţiei, dominicanii nu întârzie, şi ei, să se împrăştie în întreaga Europă. Se cunosc 500 de case la sfârşitul secolului al XIII-lea, principalele centre aflându-se în oraşele universitare – Paris, Oxford, Bologna, Köln, Toulouse, Roma, Madrid, Segovia –, acolo unde

erudiţia fraţilor predicatori şi calitatea învăţăturii lor reuşesc să monopolizeze catedrele facultăţilor. Începând cu mijlocul secolului, cei mai iluştri profesori ai creştinătăţii – suabul Pierre de Tarentese, cel care va deveni Papa Albert cel Mare, napolitanul Toma d'Aquino – sunt dominicani.

Născute, ca şi monahismul oriental, din dorinţa de a reveni la izvoarele creştinismului originar, ordinele de cerşetori apar, în plin Ev Mediu clasic, ca o armă spirituală, întru totul devotată instituţiei pontificale şi consacrată sarcinii sale de recucerire a spiritelor înspre ortodoxia romană. De la *Poverello* din Assisi şi până la tribunalele Inchiziţiei, unde-şi vor afla loc repede fraţii „minori" şi „predicatori", distanţa este uriaşă. Cu franciscanii şi dominicanii, Papalitatea dispune de un instrument de temut de convertire, de care nu se va sfii să se folosească în tot timpul secolului al XIII-lea şi, mai departe chiar, pentru a-şi menţine şi întări influenţa în Europa creştină.

Capitolul 7
CIVILIZAŢIA EUROPEANĂ ÎNTRE SECOLELE XI-XIII

■ Fărâmiţată politic, Europa este totuşi, începând cu secolul al XI-lea, locul unui vast amestec de popoare, datorat migraţiilor, cruciadelor, pelerinajelor şi acţiunii clericilor sau negustorilor.

■ Principalele puncte centrale ale acestei firave identităţi sunt şcolile monastice, apoi, începând cu secolul al XII-lea, cele episcopale. Acestea din urmă dau naştere universităţilor, corporaţii de studenţi şi profesori, în general ecleziastici sau aspiranţi la acest statut, corporaţii adesea opuse autorităţilor ecleziastice şi laice.

■ În jurul universităţilor se produce o schimbare, o reînnoire a gândirii prin redescoperirea autorilor antici – şi mai ales a lui Aristotel. Problema împăcării mesajului evanghelic întemeiat pe Revelaţie cu logica aristotelică reprezintă esenţa scolastică, ilustrată de Abélard, Albert cel Mare şi mai cu seamă de Toma d'Aquino.

■ Începând cu secolul al XII-lea, în şcolile

publice, se dezvoltă cunoaşterea limbilor „vulgare“ şi, plecând de la acestea, o anume literatură profană triumfă în Franţa odată cu romanul „de curte“, ilustrat de Chrétien de Troyes. În secolul al XIII-lea, această linie se prelungeşte în simbolismul **Romanului Trandafirului** ***al lui Guillaume de Lorris sau în satira lui Jean de Meung. Pe lângă această literatură aristocratică, se naşte şi o literatură burgheză – cronicile lui Robert de Clari, ale lui Vilehardouin, Joinville, relatând evenimentele vremii – şi o poezie realistă şi satirică (*****Romanul Vulpii*****). Marea capodoperă, însă, a Evului Mediu în limbă vulgară rămâne opera italianului Dante Alighieri, Divina Comedie.***

■ Arhitectura, şi ea, se înnoieşte: în secolul al XI-lea, se naşte în Europa arhitectura „romană“, rezultat al influenţelor romană, bizantină, şi al puternicelor tradiţii locale, în timp ce în oraşe se înalţă catedralele „gotice“. Născută în Île-de-France, în centrul domeniului capeţian, această artă regală, care încearcă să combine elanul mistic şi construcţia raţională, va fi imitată în întreaga Europă monarhică.

Am văzut că imaginea unei Europe „feudale“, compusă din micro-societăţi închise în ele însele, trăind aproape autarhic şi organizate într-o rigidă piramidă, consecinţă a unei paralizii aproape complete a schimburilor, era în foarte mare parte mitică. Sub această formă caricaturală, ea nu a existat cu adevărat niciodată, nici măcar în vremea

sumbrelor atacuri sarazine şi normande, când, după renaşterea carolingiană, autoritatea suverană s-a fărâmiţat într-un mozaic de centre învestite cu putere, în fond slabe şi contestate. Această imagine este cu atât mai puţin corectă începând cu secolul al XI-lea, când oraşele devin polul dezvoltării economice şi culturale.

Sigur că, până la începutul secolului al XIII-lea, tendinţa generală este cea de împrăştiere, cel puţin în plan politic. Doar din secolul al XII-lea, şi încă mai mult în secolul al XIII-lea, odată cu reînnoirea noţiunii de stat şi cu acţiunea câtorva suverani (Capeţienii, Plantageneţii, Hohensatufen-ii) de unificare a domeniilor lor şi de creare a unui embrion de administraţie, supunându-i, în acelaşi timp, pe marii feudali autorităţii lor, abia atunci, aşadar, „balcanizării feudale“ îi urmează o regrupare de teritorii şi de popoare înzestrate cu o anume coerenţă (etnică, lingvistică, religioasă). Dar nici atunci, „naţiunile-state“ pe cale de a se naşte nu vor putea şterge particularităţi locale persistente.

Toate acestea favorizează, în multe domenii, organizarea – relativă, desigur, dar totuşi efectivă –, a societăţilor Europei creştine. Într-o vreme când statul-naţiune modern, cu frontierele sale rigide, cu limba sa fixă şi impusă minorităţilor supuse, cu specificitatea sa instituţională şi identitară, nu există încă, individul se află dependent de mediul său înconjurător imediat – clan, familie, seniorie, parohie, cetate etc. – şi pluteşte într-un universalism care, deşi manifest mai ales la elite, se hrăneşte din dubla referinţă imperială şi creştină. În acest sens, există – conştient sau inconştient – un

fenomen care ar putea fi calificat astăzi drept „transnaţional“ şi care face ca închiderii aparente a lumii feudale să i se suprapună structuri de schimb, de contact, de amestec, care dau societăţii occidentale creştine o relativă unitate.

Agenţii acestui amestec de popoare, limbi, culturi şi mentalităţi, nu sunt numai clericii. Migraţiile au contribuit şi ele, ca şi deplasările de populaţii care însoţesc marile defrişări şi colonizarea spaţiilor până atunci puţin populate. Războaiele, la rândul lor – şi sunt numeroase –, mai ales cele care iau aspectul unor cavalcade îndepărtate şi încă şi mai mult Cruciadele, devin adevărate expediţii „multinaţionale“, adunându-i pe baronii veniţi din toate colţurile Europei pentru a combate sub acelaşi semn simbolic, cel al apartenenţei lor la Creştinătate. Şi negustorii participă la această vastă mişcare, reunindu-se în târguri sau întâlnindu-se în îndepărtatele filiale comerciale pe care companiile lor le instalează în cele patru colţuri ale continentului, şi chiar mai departe. Pe toate marile drumuri terestre ale Occidentului medieval, ei se lovesc mereu de alţi itineranţi, pelerini, călători pe lungul drum către Roma, Ierusalim sau Saint-Jacques-de-Compostelle.

Este, însă, evident că, între toţi aceşti vectori de omogenizare, cei mai puternici sunt cei care ţin de universalismul creştin: clericii în majoritatea lor şi, în mod deosebit, reprezentanţii ordinelor religioase (comunităţi ierarhizate, strâns legate de Sf. Scaun şi a căror organizare transcende limitele statului, senioriei şi clivajele etnice sau lingvistice). Din rândul lor apar acei producători de cultură care sunt „universitarii“ Evului Mediu.

Şcoli şi universităţi

Între „renaşterea carolingiană“ şi dezvoltarea universităţilor în secolul al XIII-lea, releul de transmisie al ştiinţei are loc în primul rând prin intermediul şcolilor monastice, apoi episcopale. În secolul al X-lea, la vremea când ţările vestului european suportau din greu invaziile scandinave sau musulmane – mănăstiri jefuite, biblioteci arse, maeştri şi clerici alungaţi –, cultura şi studiile şi-au găsit refugiu în Imperiu şi au beneficiat de protecţia împăraţilor ottonieni. Otto I a reluat după propriile sale principii programul şcolar al lui Carol cel Mare şi a deschis, şi el, o „şcoală“ a Palatului. Otto III l-a avut drept preceptor pe cel mai mare erudit al timpului, pe Gerbert d’Aurillac (viitorul Papă Silvestru II). Graţie lor, mănăstirile Imperiului rămân mari centre intelectuale, asemenea celor de la Sankt-Gall în Suabia, Corvey în Saxonia, Gembloux şi Lobbes în Lotharingia.

Reînnoirea monastică din secolul al XI-lea este însoţită de un avânt la fel de spectaculos al şcolilor care se constituie în cadrul marilor abaţii benedictine şi clunisiene. Unele dintre ele îşi păstrează până în secolul al XII-lea o puternică influenţă: este cazul abaţiei de la Cluny şi al foarte bogatei sale biblioteci, cel al abaţiei Bec în Normandia, unde se întâlnesc Sf. Anselm, Yves de Chartres şi călugărul italian Lanfranc, cel care va deveni după cucerirea Angliei de către normanzi, arhiepiscop de Canterbury, cazul apoi, al abaţiei de la Monte-Cassino, al celor din regiunile morave, din

Liège, al abaţiilor Sf. Victor şi Sf. Géneviève din Paris, unde au predat Guillaumme de Champeaux şi Abélard. În mare, însă, asistăm, la jumătatea secolului al XII-lea, la declinul şcolilor monastice. Sunt semnele timpului: accentul pus de către reformatorii cistercieni asupra meditaţiei şi rugăciunii, ca şi asupra muncii manuale, i-a deturnat pe călugări de la studii, în timp ce tinerele generaţii urbane părăsesc instituţiile monastice, aşezate prea departe de oraşe şi dispensatoare ale unui învăţământ tradiţional.

De atunci, şcolile episcopale vor fi cele cărora vântul le va bate de la pupa. Instalate în oraşe, ele existau şi pe vremea lui Carol cel Mare, însă se dezvoltă abia începând cu secolul al XI-lea, triând contingente întregi de clerici ce vin din cele mai diverse medii. Magiştri şi elevi sunt împreună itineranţi, elevii urmându-i pe cei dintâi în deplasările lor de-a lungul Europei, trecând din oraş în oraş în ritmul cererilor care sunt cu atât mai mari cu cât renumele magistrului e mai vestit. Această celebritate aduce, de altfel, şi succesul şcolilor episcopale: Fulbert la Chartres, Raymond de Sédirac la Toledo, Bérenger la Tours, Anselm şi Abélard la Paris şi Laon etc.

Aceste şcoli orăşeneşti sunt puse sub autoritatea episcopului care-i numeşte şi revocă pe profesori şi alege din capitlul catedralei un discipol însărcinat să controleze ortodoxia învăţământului şi moralitatea elevilor şi magiştrilor. Programul de studii continuă să se bazeze, ca pe vremea carolingiană, pe cele şapte arte liberale, grupate în două „cicluri“: *trivium* (gramatică, retorică, dialectică) şi *quadrivium* (aritmetică, geometrie,

teorie muzicală, astronomie). Învăţământul magistral se reduce la o lectură a textului, comentat de magistru şi discutat de către elev. Puţin câte puţin, între şcolile episcopale operează o specializare: se studiază dialectica şi filozofia cu precădere la Paris, dreptul la Bologna, medicina la Salerno şi Montpellier, retorica la Orléans, teologia la Laon, aritmetica la Chartres, astronomia şi matematica la Toledo.

Studenţii, care frecventează în număr din ce în ce mai mare, în secolul al XII-lea, şcolile episcopale, nu sunt numai discipoli entuziaşti ai marilor maeştri, avizi să cunoască şi să facă descoperiri intelectuale. Deşi cei mai mulţi se îndreaptă către un statut clerical, există, printre ei, şi tineri turbulenţi, ale căror afirmaţii şi conduită indignează adesea autorităţile şi pe reformatorii Bisericii, începând cu Sf. Bernard însuşi. Ei suportă foarte greu autoritatea episcopului, mai ales când acesta vrea să reformeze moravurile, controlându-le faptele şi gesturile. De aici rezultă o mişcare de emancipare care se conturează în sânul comunităţilor pe care le constituie cu magiştrii lor la începutul secolului al XIII-lea şi care coincide cu înfiinţarea corporaţiilor. „Universităţile“ devin, într-adevăr, asociaţii de studenţi şi de profesori vizând eliminarea tutelei episcopului, ba chiar uneori şi a celei laice (staroste regal la Paris), pentru a apăra, în schimb, independenţa şi privilegiile comunităţii şcolare. Ele profită, întru aceastea, de foarte marea lor coeziune, manifestată mai ales cu ocazia grevelor, şi de sprijinul unei Papalităţi care află astfel un mijloc suplimentar de a face ca autoritatea sa să învingă în faţa puterilor locale.

Mişcarea începe încă de la sfârşitul secolului al XII-lea. La Paris, în 1194, Papa Celestin III acordă corporaţiei studenţeşti primele sale privilegii. La acea dată, magiştrii şi elevii începuseră să părăsească curtea interioară a catedralei, preferându-i pantele colinei Sainte-Géneviève sau abaţia Sf. Germain-des-Prés: ei considerau apăsător controlul exercitat de agentul episcopal, cancelarul, căruia-i revine dreptul exclusiv de a conferi gradele (mai ales *licentia docendi*, licenţa de învăţământ). În 1200, în urma unei înfruntări între burghezi şi studenţi, urmată de intervenţia starostelui şi a santinelei care a făcut mai mulţi morţi printre cei dintâi, regele Filip August trebuie, sub ameninţarea grevei, susţinută de profesori, să pună să fie dărâmate casele burghezilor responsabili de încăierare şi să impună starostelui să-şi ceară scuze Universităţii. Aceasta, oficial recunoscută de Papă în 1209, primeşte, şase ani mai târziu, din partea legatului Robert de Courçon, primele sale statuturi, fixând regulile de alegere a magiştrilor, regulile disciplinare şi obiectele de învăţământ. Trebuie aşteptat, însă, până în 1231 pentru ca, în urma unor noi incidente grave, urmate şi de secesiunea universitarilor de la Orléans, Universităţii de la Paris, sustrasă deja jurisdicţiei episcopului, să i se acorde, printr-o bulă a lui Grigore X (*Parens scientarum*), dreptul de a se organiza singură şi monopolul acordării gradelor.

Naşterea altor universităţi are loc după aceeaşi schemă. La Oxford, emanciparea are loc între 1230 şi 1240, după ce Inocenţiu III va fi aşezat tânăra universitate engleză, apărută sub domnia lui Ioan Fără Ţară şi ameninţată de dominaţia lui Henric III,

sub protecţia Sfântului Scaun. La Bologna, şcoala episcopală pe care au reprezentat-o în secolul al XII-lea jurişti precum Irnerius şi Graţian devine universitate (în 1219) în urma unui conflict care o opune nu autorităţii ecleziastice, ci celei comunale. Nu toate universităţile se nasc în urma unei rebeliuni împotriva puterii. Cea de la Napoli este întemeiată, în 1224, de Frederic II, cu scopul de a rivaliza cu cea de la Bologna, oraş guelf, şi de a furniza regatului Siciliei funcţionari cu o înaltă calificare. Altele au fost create la iniţiativa Bisericii, cu scopul de a combate sau preveni întoarcerea la erezie – este cazul universităţii din Toulouse, întemeiată în 1229, după cruciada cathară – sau cu scopul de a instala citadele ale civilizaţiei creştine în plin teritoriu recucerit de la sarazini: la Salamanca, Valladolid, Valencia în Spania sau Coïmbra în Portugalia.

Înzestrate cu statuturi şi organizate după modelul altor corporaţii, universităţile scapă, ca şi clericii, jurisdicţiei obişnuite a suveranului sau oraşului. Membrii lor se grupează în „naţiuni“, care, la originea lor, îi adună pe studenţii veniţi din aceeaşi ţară (la Paris se adunau „naţiunea“ franceză, normandă, picardă şi engleză). Învăţământul, care se practică în latină, se ordonează în două cicluri şi este asigurat de Facultăţi, în mare nu mai mult de patru: Artele (ştiinţe şi litere), Decretul (dreptul), Teologia şi Medicina. Cărţile sunt rare şi scumpe, iar studenţii, care deseori trebuie să-şi plătească singuri magistrul, au greutăţi în a-şi duce viaţa de pe o zi pe alta. Cu atât mai mult cu cât studiile sunt foarte lungi (cel puţin 8 ani pentru un doctorat în teologie). Studenţii alcătuiesc, ca atare, o lume

turbulentă, foarte pestriţă şi foarte legată de privilegiile şi libertăţile sale. Cu scopul de a le asigura un acoperiş şi o existenţă ceva mai senină, mai conformă statutului ecleziastic căruia cei mai mulţi i se dedică, întemeietori pioşi deschid pe proprie cheltuială colegii în care sunt primiţi studenţi bursieri. Astfel se prezintă colegiul fondat în 1257 la Paris de Robert de Sorbon, fiul unui ţăran devenit magistru de teologie şi cleric al Sf. Ludovic.

Cât despre magiştri, ei sunt ecleziastici, foarte ades Fraţi Predicatori sau Fraţi Minori, precum franciscanul Francis Bacon, profesor la Oxford, sau dominicanii Toma d'Aquino şi Albert cel Mare, canonizaţi amândoi de Biserică. Magiştri şi studenţi, toţi călătoresc mult. Albert cel Mare va fi profesor la Regensburg, apoi la Strasbourg şi la Köln, înainte de a preda la Paris, unde lecţiile sale au un asemenea succes încât trebuie să le facă în aer liber, într-o piaţă care-i poartă numele: Piaţa Maubert (de la *Magister Albertus*). De-a lungul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIII-lea, magiştrii seculari de la Universitatea din Paris se opun vehement dominaţiei ordinelor cerşetoare asupra învăţământului universitar. Ei le reproşează cu precădere faptul că se dezinteresează de problemele materiale care se ridică înaintea magistraţilor şi că se comportă în mod voit ca nişte spărgători de grevă. Va fi nevoie de intervenţia regelui Franţei, Ludovic al IX-lea, şi de cea a Papei pentru ca aceşti călugări regulari să obţină în cele din urmă câştig de cauză.

Filozofia şi teologia

Dezvoltarea universităţilor favorizează şi reînnoirea ideilor şi cunoştinţelor. Această reînnoire profită de contactele restabilite cu Orientul şi cu lumea greacă, prilejuite de cruciade şi de marile călătorii de afaceri, ca şi de progresul instrumentelor de exprimare. Latina, limbă universală, vorbită, citită şi scrisă de clerici, capabilă să redea toate nuanţele gândului, îşi regăseşte puritatea atunci când, foarte departe deja de dialectele populare, nu mai poate fi contaminată de acestea. Ea beneficiază în plus şi de înnoirea studiilor clasice episcopale. Ovidiu, Vergiliu, Lucian, Horaţiu, Cicero şi Seneca sunt studiaţi aici şi analizaţi, comentaţi şi admiraţi nu numai ca modele exclusiv stilistice, ci şi pentru conţinutul operelor lor. Clericii secolelor al XII-lea şi al XIII-lea acordă, de altfel, o foarte mare importanţă calităţii discursului şi scrierilor lor. Chiar şi Sf. Bernard, căruia îi cunoaştem dispreţul faţă de modelele antice, îşi redactează predicile şi tratatele după regulile retoricii savante.

Marea noutate a vremii o reprezintă renaşterea logicii, şi, în mod particular, a dialecticii. Până la mijlocul secolului al XI-lea, filozofia rămâne un simplu exerciţiu de subtilitate a minţii. În şcolile episcopale, sunt comentate texte de inspiraţie platonicianã, pagini din Seneca, Boethius sau John Scotus. Este un joc al minţii, total rupt de preocupările religioase. De Dumnezeu te apropii prin dragoste, credinţă, cunoaşterea scrierilor

sacre, dar nu prin raţiune. Or, acest lucru se schimbă la sfârşitul secolului al XI-lea, nu pentru că în sfârşit clericii încep să discute esenţa revelaţiei, ci pentru că, în dorinţa de a o aprofunda, apare grija faţă de meditaţia raţională a dogmei. Aristotel are întru aceasta un mare rol: cel al tratatelor de logică, traduse de Boethius, care aşteaptă ca, odată cu Reconquista şi Cruciada, să pătrundă în Occident şi traducerile şi interpretările arabe ale filozofului grec – cea a lui Avicenna (980-1037) şi mai ales cea a lui Averroes (1126-1198).

Aristotel fundamenta cunoaşterea lumii doar pe raţiune. Cum să conciliezi aceasta cu doctrina creştină care se bazează esenţial pe credinţă? Aceasta este întrebarea pe care şi-o pune începând cu secolul al XII-lea Thierry de Chartres. „Filozofia, spune el, este dragostea de înţelepciune, iar înţelepciunea este desăvârşita înţelegere a adevărului care există, înţelegere care nu poate fi obţinută decât dacă iubeşti“. Înainte de a ajunge aici, însă, se trece la făurirea instrumentului de înţelegere sub forma raţionamentului dialectic. În lectura cărţilor sfinte şi a scrierilor Părinţilor Bisericii, Sf. Anselm şi discipolii săi (Anselm de Laon, de exemplu), introduc o parte de reflecţie personală, care se adaugă glosei, anume comentariului literal al textului. Aceasta este originea *scolasticii*: când în privinţa unei probleme ridicate de un text apar contradicţii, logicii îi revine (şi deci raţiunii) misiunea de a concilia tezele în discuţie. În această perspectivă, dialectica trebuie, în mod esenţial, să explice şi să confirme conţinutul revelaţiei, fie că e vorba de existenţa lui Dumnezeu, de Sfânta Treime sau de alte articole ale dogmei

examinate, de exemplu, de Sf. Anselm.

Se crede că metoda scolastică a fost repede considerată ca un pericol de către cei care, din sânul Bisericii, privilegiind demersul mistic, spiritualitatea Bisericii primitive şi cuvântul sacru al Vechiului Testament, al Părinţilor greci şi al Sf. Augustin, privilegiază, în fond, credinţa necondiţionată în detrimentul raţiunii dialectice. Este cazul lui Hugues de Saint-Victor şi încă şi mai mult al lui Bernard de Clairvaux care, la Conciliul de la Sens, în 1140, va cenzura anumite propoziţiuni considerate prea îndrăzneţe ale lui Pierre Abélard şi-l va obliga, în 1148, la Conciliul de la Reims, pe un alt magister parizian, Gilbert de La Porée, să retracteze.

Abélard nu era nicicum revoluţionar în materie de teologie şi cu atât mai puţin un eretic. „Nu vreau să fiu Aristotel, scria el, astfel încât să fiu separat de Hristos“. Dar mai mult decât Sf. Anselm, el aşeza logica aristotelică în centrul gândirii teologice, estimând că raţiunea trebuia să lumineze credinţa şi opunând, în opera sa *Sic et non* (da şi nu), autoritatea autorităţii. De la încrederea acordată raţiunii şi până la repunerea în chestiune a anumitor dogme, drumul de parcurs nu era nesfârşit. Fără a ajunge chiar acolo, Abélard era, totuşi, cu mult deasupra ideilor timpului său. Filozofia sa constituie o încercare de lămurire şi o critică raţională a ideilor primite care, asemenea moralei umaniste şi individualiste, nu putea să nu intre în conflict cu tendinţele dominante ale epocii. Aceasta este cauza, alături de drama personală pe care i-a adus-o iubirea pentru frumoasa Héloïse, virulentelor atacuri şi persecuţiilor la care l-au

supus adversarii săi. În 1121, Conciliul de la Soissons a ordonat ca *Introducere în teologie*, lucrarea sa, ce conţinea un număr de afirmaţii puţin ortodoxe despre Sfânta Treime, să fie aruncată în flăcări. Mai apoi, cel care, la 23 de ani, fusese vedeta studenţilor de pe colina Sainte-Géneviève, unde-şi deschisese propria şcoală în care tria clientela magistrului său Guillaume de Champaux, va rătăci timp de 20 de ani din mănăstire în mănăstire, până când, condamnat încă o dată de Conciliul de la Sens, este primit de Petru Venerabilul în abaţia sa de la Cluny, unde va şi muri în 1142.

În secolul al XIII-lea, scolastica se instalează în centrul gândirii teologice şi aceasta sub influenţa magiştrilor proveniţi din ordinele cerşetoare. Alexandru de Hales (1190-1245), călugăr franciscan englez care a predat la Paris filozofia şi teologia, a fost unul dintre primii care foloseşte traducerile arabe din Aristotel, fără a se putea prea mult desprinde de gândirea augustiniană. Albert cel Mare (1193-1280), provenit dintr-o familie nobilă suabă, provincial din ordinul dominican şi magister la Regensburg, Strasbourg, Köln şi, în cele din urmă, la Paris, îşi petrece o parte din viaţă reconstituind ansamblul filozofiei aristotelice, conspectând lucrările arabilor şi rabinilor care aduseseră în Occident traduceri din filozoful grec. S-a străduit, apoi, să facă acest material accesibil clericilor şi să-l folosească – în *Summa theologiae*, către 1270 – în favoarea dogmei creştine. Discipolul său, dominicanul Toma d’Aquino – devenit Sf. Toma d’Aquino în 1323 – va face, însă, ca Aristotel şi comentatorii săi arabi să intre în gândirea teologică

occidentală. Fiu al unui senior înstărit din sudul Latiumului, predestinat unui venit bogat, Toma, ca şi Francisc din Assisi, se rupe de mediul său şi renunţă la bunurile sale pentru a deveni dominican, apoi student la Paris şi Köln, în sfârşit, profesor, tot la Paris şi în diferite oraşe ale peninsulei.

Autor al *Summei theologica* şi al *Summei împotriva gentililor* rămase, amândouă, neterminate, dar amândouă încercând să rezume întreaga cunoaştere umană, Sf. Toma se preocupă de stabilirea unei distincţii fundamentale între credinţă şi raţiune, între exigenţele inteligenţei creştine şi contribuţiile gândirii antice. Filozofia este domeniul gândirii raţionale şi tot ceea ce ţine de natură este demonstrabil doar prin resursele sale. Teologia, în schimb, se bazează pe revelaţii. Există, aşadar, între ele o separare absolută? Există, oare, cumva, un „dublu adevăr“, aşa cum o lasă să se înţeleagă anumite afirmaţii ale lui Averroes? Toma gândeşte altfel, el consideră, dimpotrivă, că există o armonie între credinţă şi raţiune şi că, dacă a doua trebuie să se subordoneze celei dintâi, fiecare îşi are, totuşi, locul şi funcţia sa, cunoaşterea aducându-i „doctrinei sacre“ atât o metodă de judecată, cât şi presupoziţii fundamentale privindu-l pe Dumnezeu, apoi omul şi lumea.

Era tot prea mult pentru conservatorii strictei ortodoxii augustiniene. În 1277, anumite formulări ale lui Toma d’Aquino asupra unităţii formale a individului uman, asupra întâietăţii inteligenţei în actul voluntar, au fost condamnate de către episcopul Tempier şi de Facultatea de teologie. Scrierile averroiştilor, precum Siger de Brabant,

sunt şi ele condamnate, tendinţa în ultimul sfert de veac al XIII-lea fiind aceea de a relansa augustinismul, sub influenţa franciscanului Duns Scot (1266-1308), în timp ce tradiţia mistică, al cărei principal reprezentant aparţine tot ordinului Fraţilor Minori, italianul Giovanni Fidanza, continuă să se menţină. Sf. Bonaventura (1221-1274), profesor la Paris alături de Sf. Toma d'Aquino şi autor al unui *Itinerar al sufletului către Dumnezeu*, descrie aici etapele şi instrumentele spirituale cu ajutorul cărora omul poate spera să se înalţe către creator.

Progresul logicii şi al dialecticii, la fel ca şi aplicarea gândirii aristotelice la examinarea textelor sfinte şi a scrierilor Părinţilor Bisericii, fundamente, pentru secole de-acum înainte, ale gândirii teologice occidentale, nu trebuie să pună în umbră reuşitele în domeniul ştiinţific, fie că e vorba de zestrea antică, reintrodusă în Occident graţie traducătorilor arabi şi evrei ai tratatelor de matematică, fizică, astronomie, alcătuite de greci (Universitatea din Toledo a jucat, în această privinţă, un rol considerabil), fie că e vorba de practicile medicale predate la Salerno sau de locul acordat metodei experimentale de către englezii Robert Grosseteste şi Roger Bacon. Acesta din urmă, mai ales, a deschis calea experimentării ştiinţifice într-al său *Opus majus*, redactat între anii 1268-1276. Născut în 1214, student la Oxford, apoi la Paris, intrat în ordinul franciscan, el îşi începe cariera, ca şi alţi tineri magiştri ai timpului, studiindu-l pe Aristotel. El renunţă, însă, mai târziu şi la filozofie şi la teologie în favoarea ştiinţelor, formulând legile reflexiei şi fenomenul de refracţie, punând în lumină

erorile calendarului iulian şi punctele slabe ale sistemului lui Ptolemeu.

Dacă secolul al XIII-lea nu a inventat „summae-le" care să reunească nu numai ansamblul cunoştinţelor teologice, ci totalitatea cunoaşterii, el a fost deosebit de prolific în opere de acest gen, cea mai completă şi mai celebră dintre aceste „enciclopedii“ fiind *Speculum Majus*, „Marea Oglindă“, a dominicanului francez Vincent de Beauvais (1190-1264). Ea cuprinde trei tratate: *Oglinda naturală*, *Oglinda doctrinală* şi *Oglinda istorică*, completate, mai târziu, cu o a treia operă a unui continuator al lui Vincent de Beauvais (*Oglinda morală*), în care se află rezumată întreaga cunoaştere omenească a vremii văzută dintr-o perspectivă ce vizează să integreze cunoştinţele unei viziuni creştine asupra lumii.

Literatură profană şi literatură burgheză

Începând cu secolul al XIII-lea, în Occident are loc o puternică difuzare a culturii literare. Dezvoltarea afacerilor impune noilor elite să ştie să citească, să scrie, să socotească, să se exprime în mai multe limbi – începând cu franceza care, la vremea respectivă este limba folosită de negustori – impune, aşadar, ca ele să primească o instruire adaptabilă nevoilor momentului. Această instruire este asigurată în şcoli publice, independente de influenţa clerului. Ea este asigurată în limba „vulgară“, ceea ce contribuie la fixarea graiurilor „naţionale“ şi face să pălească hegemonia latinei, redusă, la mijlocul secolului al XIII-lea, la două spaţii principale: învăţământul superior şi liturghia.

Două fapte majore merită a fi subliniate. În primul rând, întâietatea pe care o exercită, în domeniul literelor profane, literatura franceză. Franţa este atunci ţara cea mai populată şi cea mai prosperă din Europa, ţara în care se întretaie şi intră în contact oameni de afaceri veniţi din cele patru puncte cardinale ale continentului. Este ţara care şi-a exportat elitele cavalereşti către Spania, Italia de Sud, Anglia, Pământul Sfânt, Moreea etc. şi a cărei capitală, Parisul, devenită centrul intelectual cel mai important al Occidentului, atrage magiştri şi mulţimi de studenţi provenind chiar din marile universităţi străine.

A doua trăsătură a acestei literaturi medievale clasice este declinul speciilor pur cavalereşti în favoarea romanului zis „curtenesc“ şi a poeziei

lirice. Cântecele de gestă nu dispar, desigur, de la o zi la alta din orizontul cultural al lumii feudale, deci nici din Franţa, unde genul a atins apogeul în secolul al XII-lea. Formulele sale, însă, uzate, nu se mai reînnoiesc, autorii mulţumindu-se, cel mai adesea, să reproducă în mai multe sau mai puţine cuvinte modele din trecut. *Huon de Bordeaux*, operă omonimă de la începutul secolului al XIII-lea, scapă puţin conformismului genului, în afara Franţei însă, tradiţia epică se menţine, traducând temperamente „naţionale“ deja afirmate, fie că e vorba de Spania, de Portugalia sau de regiunile germanice. Compus către 1200, în Germania de Sud, „Cântecul Nibelungilor“ preia şi structurează, în jurul temei morţii lui Siegfried şi a răzbunării Kriemhildei, străvechi legende nordice importate în ţara francă şi germană în secolul al VI-lea. Personajele eroice pe care această epopee le pune în scenă nu reproduc, în mod stereotip, modelele franceze, dar nici nu se eliberează de spiritul vremii: Siegfried şi Gunther sunt războinici de valoare, nu nişte primitivi care ignoră frumoasele maniere ce triumfă, la acea oră, în romanul curtenesc.

De la mijlocul secolului al XII-lea, publicul îşi îndreaptă preferinţele către literatura de curte, aşa cum s-a dezvoltat ea în ţările de limbă *d’oc*, în jurul marilor feudali sau simplilor castelani având gustul rafinat a ceea ce ţine de spirit. Schimbarea intervine mai întâi la nivelul formei, odată cu înlocuirea epopeei cântate de către opere citite cu voce tare şi rimate. Temelor militare care dominau primele cântece de gestă li se adaugă, tot sub influenţă languedociană, teme privind natura şi iubirea. Cu Alienor de Aquitania, soţia lui Ludovic al

VII-lea, apoi a lui Henric Plantagenetul, această nouă literatură pătrunde pe domeniul regal francez, apoi în Imperiul angevin şi în Anglia normandă. Fiicele lui Alienor, Alice-de-Blois şi, mai ales, Marie, contesă de Champagne, protectoare a lui Chrétien de Troyes, contribuie mult la difuzarea acestei literaturi în Franţa de Nord.

În timp ce tradiţionalul cântec de gestă cunoaşte puţin câte puţin influenţele timpului, cu romanul curtenesc înfloreşte un nou gen, mai bine adaptat preocupărilor vremii şi evoluţiei mentalităţii aristocratice. Inspiraţia celtică, care transpare în legendele bretone şi în cele trei mari teme narative, a lui Tristan, a Graalului şi a lui Arthur – şef al rezistenţei bretone împotriva invadatorilor saxoni din secolul al VI-lea –, se amestecă cu modelele epice ale antichităţii, împrumutate mai ales de la Vergiliu şi Ovidiu. Printre poeţii care s-au afirmat în literatura curtenească, trebuie menţionat Benoît de Saint-Maure, protejat al lui Alienor şi autor al *Romanului Troiei*, compus în 1165 şi punând în scenă eroi antici transformaţi în cavaleri viteji, Marie de France, ale cărei *Lais* – mici nuvele poetice – folosesc mult legendele bretone, Gautier d'Arras şi, mai ales, Chrétien de Troyes (~1135-~1185). Acesta din urmă, protejat de Marie, contesă de Champagne, apoi de Filip de Alsacia, conte de Flandra, începe prin a copia în stil antic, traducând *Arta de a iubi* şi *Metamorfozele* lui Ovidiu. Alegându-şi, apoi, din tradiţia celtică subiectul pentru operele sale *Tristan şi Isolda* şi *Eric şi Enide*, el va continua cu operele sale de căpătâi: *Yvain sau cavalerul cu leul* (~1177), *Lancelot sau cavalerul cu şareta*, pe care o va

termina compatriotul său Geoffroy de Lagny, *Perceval sau Povestea Graalului*, de asemenea, neterminată. Eroii sunt, în aceste opere, cavaleri curajoşi, hărţuiţi, precum Lancelot, între dragoste şi aventură, sau angajaţi, precum Perceval, într-o asceză mistică care simbolizează căutarea Graalului, pocal conţinând sângele lui Hristos. Prin faptul că recurge la imaginar, prin arta sa de a lega o intrigă şi de a-şi pune în scenă personajele cu o psihologie complexă, Chrétien de Troyes este adevăratul fondator al tradiţiei romaneşti care începe să se afirme în Europa şi chiar dincolo de frontierele sale. Prin eleganţa şi limpezimea stilului său, Chrétien de Troyes contribuie, în plus, la triumful francianei – dialect din Île-de-France – asupra altor graiuri din regat.

La începutul secolului al XIII-lea, literatura aristocratică cunoaşte o nouă transformare, consecinţă a schimbărilor care afectează mentalitatea şi gustul unui public mai modern, mai grijuliu faţă de realitatea concretă, mai aproape de universul intelectual al burgheziei şi clerului, şi deci de concepţia creştină despre cavalerism şi metodele scolastice. Odată cu *Romanul trandafirului*, al lui Guillaume de Lorris, compus către 1230, libertatea curtenească se desăvârşeşte într-un simbolism voit didactic, ba chiar moralizator, şi în alegorie. Aproape 50 de ani mai târziu, Jean de Meung îi va compune o continuare, într-o perspectivă cu totul diferită, amestecând preocupările enciclopedice cu satira feroce a moravurilor şi superstiţiilor vremii. El îşi bate joc de morala curtenească şi de cultul femeii, neagă superioritatea nobilimii de sânge şi pune raţiunea în centrul viziunii sale despre lume.

Odată cu el, literatura trece către o nouă etapă care anunţă criza secolului al XIV-lea şi îndrăzneala timpurilor moderne.

Până atunci, însă, în timp ce literatura de curte continuă să producă opere de calitate în Spania, Catalogna, Portugalia, Germania (cu *minnesänger*-ii: Heinrich von Morungen, Reinmar von Haguenau, Walter von Vogelweide), în oraşele italiene şi la curtea Siciliei, publicul curţilor seniorale contribuie la succesul unui alt gen literar, cel al poeziei lirice. Occitania încetează, în secolul al XIII-lea, să mai fie un centru de gravitaţie, centru care glisează către nordul Franţei, unde se afirmă mai ales Thibaud IV, conte de Champagne şi autor al unei opere în întregime consacrate iubirii, şi Adam din Halle, poet stabilit la început la Arras, apoi la curtea napolitană a lui Carol de Anjou, căruia îi datorăm frumoase motete şi rondeluri, ca şi câteva prime încercări de teatru medieval (*Jeu de la Feuillée*, *Jeu de Marion*).

Semn al timpurilor, relativul declin al literaturii curteneşti este însoţit, în secolul al XIII-lea, de o dezvoltare foarte accentuată a literaturii burgheze. Epopeei imaginare, plină de înalte fapte de arme, de eroi pasionaţi şi mistici, i se substituie o literatură de actualitate: ceea ce am numi astăzi „istoria timpului prezent“, în sensul în care autorul naraţiunii a fost martorul evenimentelor pe care le relatează. Acesta este cazul a doi cronicari ai celei de-a patra cruciade: Robert de Clari, mic nobil din regiunea Pérone, a cărui măruntă personalitate se ascunde îndărătul principalilor actori ai expediţiei, şi, mai ales, Geoffroy de Villehardouin, autor al unei *Cuceriri a Constantinopolului*, alcătuită în 1210, autor care a fost unul dintre cei mai importanţi

protagonişti ai evenimentului, ceea ce nu-l împiedică să se pună în scenă cu cea mai mare discreţie. Opera lor dovedeşte un simţ foarte ascuţit al realului şi o grijă pentru actualitate care mai apare şi în *Istoria lui Ludovic cel Sfânt*, scrisă în ultimii ani ai regimului (între 1300-1309) de către Joinville, seneşal de Champagne, care-l însoţise, cu o jumătate de secol mai devreme, pe regele Franţei în cea de-a şaptea cruciadă şi care face din figura sa o imagine desigur idealizată, dar plină de o sinceritate naivă şi de o mare bunătate.

Cu *Romanul vulpii*, în secolul al XII-lea, învinge gustul realităţii şi folosirea limbii vulgare, asociate vervei satirice care caracterizează întreg acest ansamblu de 27 de poeme căruia îi este cunoscut doar un singur autor – Pierre de Saint-Cloud. Aceste poeme combină tradiţia populară cu povestirile fabuliştilor antici (Esop şi Fedru), pun în scenă animale victime ale viclenei perversităţi a vulpoiului (Renart): Isengrin lupul, Noble leul, Tibert pisica, Baudouin măgarul etc. *Romanul vulpii* va continua, în secolul al XIII-lea, cu *Renart de Bestourné* al lui Rutebeuf, *Le Couronnement de Renart* şi *Renart le nouvel* ale lui Jacquemart Gelée din Lille (1288) şi, mai târziu, *Renart le contrefait*. Zugrăvirea caracterelor cedează puţin câte puţin locul satirei politice şi chiar religioase, anticlericalismul îndreptat mai ales împotriva ordinelor religioase semănând cu cel al lui Jean de Meung, în a doua parte a *Romanului trandafirului*.

Detaliul realist, glumele pline de veselie, ironia antifeministă şi anticlericală, satira aplicată eticii curteneşti caracterizează şi cele cam 150 de *fabliaux*-uri care s-au păstrat, alături de

„chantefable“ – alternanţă de versuri asonantice destinate a fi cântate şi de bucăţi de proză –, compuse în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi consacrate poveştii unei idile adolescentine, contrariate, dar terminându-se în mod fericit: *Aucassin şi Nicolette*, prima producţie a unui gen reprodus fără încetare până în zilele noastre.

Fără îndoială, însă, e că marea capodoperă literară a Evului Mediu, scrisă în limba vulgară – în speţă italiana –, rămâne puternic marcată de spiritul religios. Este vorba de *Divina Comedie* a florentinului Dante Alighieri (1265-1321). Odată cu Dante, Italia dă secolului al XIII-lea european şi umanităţii întregi una dintre gloriile sale universale cele mai strălucite. Dante provine dintr-o familie burgheză guelfă moderată – *il popolo vecchio* –, care i-a înlocuit în fruntea Republicii pe aristocraţii feudali. Discipol al lui Brunetto Latini, a cărui *Comoară*, scrisă în franceză, a fost compusă pentru instruirea conducătorilor cetăţilor italiene, el este în acelaşi timp poet – *Vita nuova*, publicată între 1291 şi 1293, cânta dragostea sa pentru Beatrice Portinari, pe care-o iubeşte de la nouă ani şi care moare în 1290 –, scriitor politic (el scrie *De Monarchia* pentru împăratul Hernic VII, de la care aşteaptă permisiunea de a se întoarce la Florenţa de unde l-au alungat guelfii „negri“, partizani intransigenţi ai Papei, în 1302), savant (*Quaestio de aqua et terra*) şi filozof, format de gândirea aristotelică şi de cea a lui Toma d’Aquino.

Scrisă în exil, probabil între 1307 şi 1321, *Divina Comedia* (adjectivul „divin“, apărut doar în secolul al XVI-lea, spune mult despre admiraţia postumă de care s-a bucurat Dante) relatează, în 100 de

cântece, de 130-140 de versuri fiecare, odiseea poetului „pierdut, în plin drum al vieţii“ în pădurea întunecată a păcatului, salvat de întâlnirea cu Beatrice şi înfăptuind un periplu mântuitor în lumea cealaltă, condus mai întâi de Vergiliu, (*Infernul* şi *Purgatoriul*), apoi de Beatrice însăşi (*Paradisul*). Dincolo de acest itinerar simbolic, subiectul operei este universul în totalitatea sa: binele şi răul, frumosul şi urâtul, umanul şi inumanul, sublimul şi trivialul, individualul încarnat în propriul destin al poetului şi universalul, raţionalul şi supranaturalul, pe scurt, tot ceea ce compune realitatea lumii, căci totul este semn de la Dumnezeu. Toate acestea transcend, din punctul de vedere al formei, genurile literare, amestecând autobiografia şi istoria, filozofia de cea mai înaltă calitate cu polemica cea mai acerbă, politicul şi religiosul, într-o limbă poetică de o forţă şi de o luminozitate extreme. Unul dintre marile texte ale aventurii omeneşti, fondator al identităţii culturale „italiene“ şi imagine a Creştinătăţii medievale la apogeul său, echivalent, dacă am putea spune, prin armonia şi profunzimea sa, al capodoperelor arhitecturii şi sculpturii gotice.

De la roman la gotic

Imaginea bine cunoscută, popularizată de cronicarul Raoul Glaber, a „unei albe mantii de biserici“ acoperind întreaga Creştinătate la începutul secolului al XI-lea, nu trebuie să inducă în eroare. E adevărat că, în contextul progreselor economice şi spirituale care definesc această perioadă, occidentalii au fost cuprinşi de o febră a construcţiilor, însă arta „nouă“, născută, în multe privinţe, la „comandă socială“ şi sub semnul fervorii religioase a populaţiilor creştine, nu a apărut din neantul timpurilor barbare. Ea îşi află, dimpotrivă, rădăcinile într-o lungă tradiţie, căreia îi preia gusturile şi tehnicile.

Primul val este acela al arhitecturii şi decoraţiunilor „romane“. Arheologii şi istoricii secolului al XIX-lea au calificat cu acest epitet arta Occidentului creştin în epoca feudală, pentru a marca cum trebuie înrudirea cu monumentele construite în vechiul Imperiu Roman, tot aşa cum se vorbeşte de limbi *romanice* pentru a desemna dialectele derivate din latină, după ce suportă şi influenţele „barbare“. În fond, însă, dacă influenţele romane sunt evidente – întâlnite în planul construcţiilor, în folosirea boltei, a arcurilor pe coloane şi a frontoanelor triunghiulare, folosirea absidei şi a ornamentelor arhitecturale clasice – ele nu sunt nici pe departe singurele.

Arta bizantină, de remarcat în centrul Imperiului sau în prelungirile de la Ravenna şi Italia de Sud, cu edificiile sale cu cupole şi cu caracterul hieratic şi

chiar ţeapăn al decoraţiunilor sale, arta musulmană, descoperită în Spania Reconquistei şi pe Pământul Sfânt, i-au inspirat mult pe arhitecţii şi artiştii romani. Mai trebuie ţinut cont şi de foarte vechile tradiţii locale – în Franţa, de exemplu, arta plină de realism şi vervă a artizanilor gali. În ţările Imperiului, din Lorrena şi până în Boemia şi din Africa până în Polonia, începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea, se dezvoltă o arhitectură ottoniană care prezintă deja numeroase trăsături comune cu romanicul şi care este moştenirea directă a artei carolingiene.

Primele manifestări ale unei arhitecturi romane originale – caracterizată prin bolta de pietre ajustate, menţinute de o piatră mai groasă, înfundată cu forţa, *cheia de boltă* – apar aproape în acelaşi timp, la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, în Catalogna, Lombardia şi Lorrena. De aici ele se extind în tot Occidentul creştin, punctul de convergenţă situându-se în Burgundia şi Auvergne, adevărate leagăne ale „marii arte romane“. Condiţiile sunt atunci favorabile creării de biserici noi, mai spaţioase şi mai bine construite: înmulţirea comenzilor venite din partea prinţilor puternici (Wilhelm Cuceritorul şi soţia sa Mathilde, contele de Anjou Foulque Nerra etc.), a episcopilor şi comunităţilor religioase, mâna de lucru numeroasă, progresele realizate în tehnica tăierii pietrei, mai buna folosire a animalelor de tracţiune pentru a transporta încărcături importante.

Începând cu 1050, noutăţile hotărâtoare în structura şi decorarea edificiilor se generalizează. Planul bisericilor romane combină planul „sirian“, în

formă de cruce, cu o navă centrală, tăiată de transept, deseori mărginită de naosuri laterale şi uneori de un vestibul acoperit: narthexul. Dincolo de transept, o absidă semicirculară ades împărţită în absidiole adăpostind capele de jur împrejur, conţine corul şi altarul. Când biserica adăposteşte sfinte relicve – ceea ce este frecvent –, acestea sunt, în general, conservate într-o criptă subterană, amenajată sub cor.

Printre problemele tehnice care se ridicau în faţa arhitecţilor romanici, cea mai importantă era aceea a acoperişului. Structurile din lemn ale bisericilor preromane prezentau grave riscuri de incendiu. Au fost înlocuite cu bolţi din piatră în plin arc, a căror tehnică este împrumutată de la romani. Greutatea, însă, a bolţii îl obliga pe arhitect să construiască ziduri joase, groase, cu rare deschideri de mici dimensiuni. Pentru a compensa inconvenientele acestei tehnici care condamna biserica romană la a rămâne un edificiu îndesat şi prost luminat, începând cu secolul al XI-lea vor fi adoptate soluţii variate: juxtapunerea mai multor cupole, bolţi în umbrar susţinute de arcuri ce dublează bolta, bolţi cu linii de intersecţie a două suprafeţe, şi unele şi altele sprijinindu-se pe coloane robuste, pe ziduri consolidate de puternici contraforţi etc.

Arhitectura aceasta nouă, apărută aproape în acelaşi timp în regiuni foarte îndepărtate unele de altele, s-a răspândit repede în Franţa – mai ales în Burgundia, Poitou, Auvergne, Provenţa, Languedoc –, în Italia şi în Spania de Nord, apoi în Anglia şi în regiunile germanice. În secolul al XII-lea, specimene ale acestei arhitecturi pot fi aflate şi în Scandinavia, Ungaria şi în statele latine din Levant. Influenţa

tradiţiilor locale, varietatea materialelor de construcţie (piatra de râu în regiunile calcaroase ca Burgundia sau Île-de-France, granitul în Masivul Central, cărămizile în Languedoc şi Lombardia), multitudinea nevoilor, explică marea diversitate a artei romane. Sunt de remarcat, de exemplu, bisericile şi mănăstirile foarte simple, cu linii pure şi austere, ridicate de călugării cistercieni, şi marile biserici de pelerinaj, mai ales cele care mărginesc principalele itinerare conducându-i pe pelerini la Santiago de Compostella. Aşezate, în general, în plină câmpie, precum Biserica Conques, construită între Rouergue şi Causses, sau biserica Sf. Nectarie din Auvergne, ele joacă rolul de adăpost la capătul unei etape şi posedă vaste galerii în care, noaptea, se întind rogojini pentru culcare. Când e vorba de punctul terminus al vreunui pelerinaj, atunci există alt fel de galerii, de mari dimensiuni, destinate şi procesiunilor solemne în faţa relicvelor sfinţilor.

Trebuie subliniate câteva particularităţi regionale: edificii cu cupole în vestul Franţei, mari biserici normande, rhenane şi scandinave cu turnuri de faţadă şi cu clopotniţă (Jumieges, Worms, Lund), biserici fortificate în Languedoc şi Provenţa, acolo unde face ravagii pirateria musulmană, mari nave în umbrar în bisericile din Auvergne.

Cât despre decoraţiunile romane, acestea sunt total dependente de învăţămintele credinţei creştine. Pentru oamenii din popor, pentru ţărani, mai ales, ei constituind imensa majoritate a credincioşilor, biserica reprezintă o imensă carte cu poze, din care se învaţă istoria sfântă şi care rezumă principalele învăţăminte ale Bisericii. Artizanilor, însă, care lucrează la decorarea

edificiilor romane, le place să reprezinte şi scene de viaţă cotidiană. Sculpturi superbe într-un stil foarte pur, adesea naiv, împodobesc portalurile şi capitelurile coloanelor romane. Ziduri şi coloane erau pictate sau acoperite cu tapiserii, uneori cu mozaicuri, însă frescele murale au fost foarte rar conservate, ca la Saint-Savin-sur-Gartempe (Vienne), Auxerre sau Berzé-la-Ville (Burgundia). Mai rămân însă numeroase piese de orfevrerie din acele vremuri: cruci, calicii, carcase menite a adăposti relicve, făcute toate din metal preţios încrustat cu pietre şi email.

În cursul secolului al XII-lea, în Franţa de Nord se dezvoltă un nou tip de construcţie religioasă, calificată drept „gotică“ sau „barbară“, în timpul Renaşterii, în semn de dispreţ faţă de operele medievale. În comparaţie cu bisericile romane, adesea construite în jurul mănăstirilor aflate în locuri retrase, edificiile gotice se ridică, dimpotrivă, în oraşe. Pe măsură ce oraşele îşi măresc dimensiunile, ele impun şi biserici, primării, hale capabile să adăpostească nu numai populaţia cetăţii, ci şi locuitorii împrejurimilor vecine care vin zilnic la piaţă sau iarmaroc. Cele mai frumoase construcţii gotice sunt catedralele pe care episcopii le-au înălţat în centrul oraşelor, pentru a sublinia rolul dominant al religiei creştine.

Noua arhitectură se naşte în Île-de-France, în jurul Parisului, pe domeniul regal al Capeţienilor. Prototipul este abaţia Saint-Denis, transformată, începând cu 1122, la iniţiativa abatelui Suger, consilier al lui Ludovic al VII-lea, şi înzestrată cu un narthex, cu un transept şi un cor în boltă cu ferestre duble în ogive. Procedeul este cunoscut arhitecţilor

romani, dar folosit până atunci (de exemplu, la catedrala Durham, în Anglia) într-o perspectivă pur decorativă. Nu este o întâmplare. Această artă, pe care contemporanii o vor boteza *opus francigenum* (lucru francez), este o artă regală, care se dezvoltă în clipa în care se afirmă monarhia capeţiană şi când unitatea teritorială a Franţei se desăvârşeşte. Dintr-o perspectivă identică, îmbinând progresele tehnicii cu cele ale administraţiei regale şi cu conceptele teologice ale momentului, ea va înflori şi în Anglia regilor normanzi, în regatele spaniole ale Reconquistei, în regiunile Germaniei de Mijloc şi în Scandinavia. Leagănul ei rămâne însă Bazinul parizian, unde sunt înălţate între mijlocul secolului al XII-lea şi sfârşitul secolului al XIII-lea perlele rare ale arhitecturii religioase gotice: Sens (1130-1168), Paris (1153-1250), Senlis (1153-1240), Rouen (1145-1307), Laon (1160-1200), Reims (1211-1300), Soissons (1177-1320), Chartres (1194-1260), Beauvais (1250-1300) etc.

Istoricii artei medievale au renunţat astăzi să mai definească stilul gotic printr-o referinţă exclusivă la formele arhitecturale şi, mai ales, la criteriile tehnice considerate, în mod absolut, ca specifice acestui stil: arcul frânt sau „ogiva“, des folosite în epoca romană, bolta situată pe întretăierea ogivelor, apărută la sfârşitul secolului al XI-lea în Anglia şi nefolosită sistematic în epoca gotică, arc-butantul, esenţial în echilibrul maselor, dar a cărui descoperire este posterioară lui 1180. Ceea ce distinge goticul de roman este mai degrabă spiritul care însufleţeşte întreaga producţie artistică de la mijlocul secolului al XII-lea şi până la sfârşitul secolului al XV-lea: un amestec armonios între

elanul mistic şi raţional care, inspirat de construcţia filozofilor şi teologilor, se traduce printr-un echilibru al volumelor, un avânt către înalt al edificiului, o adevărată pădure de piatră înălţată către cer (32 m la Paris, 37 m la Amiens, 48 m la Beauvais), deschiderea către lumina zilei graţie dimensiunilor ferestrelor, substituirea simbolisticii romane cu un decor în care reprezentarea figurii umane ocupă un loc important şi se apropie de modelele clasice.

Această prezenţă a umanului nu este legată doar de metafizica vremii. Este, în egală măsură, şi produsul osmozei care se produce în secolele al X-lea, între populaţia cetăţii şi acest loc al sociabilităţii şi comunicării între indivizi care este catedrala. În navă sau naosurile laterale, poporul citadin circulă, mănâncă, doarme, ba uneori îşi introduce şi animalele. Aici se dau întâlniri de afaceri. Breslele care au finanţat şi realizat o parte din lucrări (zidari, dulgheri, sticlari etc.) îşi ţin adesea aici reuniunile. Construirea edificiului, întinsă pe mai multe generaţii, se face cu ajutorul maselor citadine ale locuitorilor întregului ţinut, folosiţi la căratul grinzilor şi pietrelor din pădure sau carierele vecine.

Sculptura gotică a cunoscut şi ea un secol de profundă evoluţie. Primele programe iconografice sunt încă asemănătoare tradiţiei romane. Puţin câte puţin, însă, artiştii substituie multitudinii de flori şi animale care definesc decorul roman, o artă centrată pe uman, la început reprezentat impersonal, într-o perspectivă mai degrabă didactică decât emoţională, apoi cu o grijă pentru emoţional, pentru exprimarea realităţii, respectând

regulile care dau operei de artă caracterul său clasic: decenţă în exprimarea sentimentelor, eleganţă şi claritate a trăsăturii, armonie a compoziţiei etc. Între 1260-1280, această tendinţă triumfă, cu nuanţe de la o ţară la alta, în faţadele şi interioarele marilor catedrale din Franţa de Nord, din Rhenania, Anglia, Spania şi Italia centrală: lui Hristos-rege din timpanele romane îi urmează Hristos al durerii, surprins în momentul crucificării, în timp ce o parte tot mai mare a programului iconografic este ocupată de viaţa Fecioarei (Bunavestire, Vizitarea) şi a sfinţilor.

Grafica şi artele minore evoluează în acelaşi sens, dar cu o oarecare întârziere. Dacă trebuie să aşteptăm secolul al XIV-lea pentru a asista la înflorirea unei picturi cu adevărat gotice, arta vitraliului, favorizată de locul important pe care arhitectul i-l acordă în iluminarea edificiului, cunoaşte, în schimb, un formidabil avânt. Sticlăria pe care Suger o aşază de jur împrejurul galeriilor de la Saint-Denis, apoi programele realizate la Chartres, Bourges şi Paris (Sfânta Capelă) fac în curând şcoală în întreg Occidentul şi contribuie la aceeaşi operă didactică ca şi sculpturile portalurilor. Acelaşi lucru se întâmplă cu miniaturile şi orfevreria, mai lente, însă, în desprinderea lor de modelele romane.

Tansformările pe care tehnica şi stilul gotic le-au impus construcţiilor religioase se regăsesc şi în numeroase edificii civile, fie că e vorba de o arhitectură militară (fortificaţiile de la Carcassone sau Provins), de palatele regale sau princiare (Luvrul lui Filip August, *Castel del Monte* al lui Frederic II), de primării sau alte palate comunale

sau de locuinţele burghezilor bogaţi. La sfârşitul secolului al XIII-lea, în spaţiul care se întinde din nordul Angliei şi până în Sicilia şi de la Andalusia până la malurile Balticii şi în Polonia, *opus francigenum* este pe cale să devină arta Creştinătăţii occidentale. Apogeul său coincide cu cel al Europei medievale: o Europă care în curând va cunoaşte din plin consecinţele lungii şi dureroasei crize a secolului al XIV-lea.

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Migrațiile și regatele barbare în Occident (sec. V-VIII)
- Europa bizantină (sec. VI-XI)
- Imperiul carolingian
- Europa feudală (sec. X-XII)
- Avântul şi expansiunea Occidentului (sec. XI-XII)
- Apogeul „Evului Mediu clasic” (sec. XII-XIV)

Volumul 3
State şi identităţi europene (secolul XIV-1815)

Traducere de Monica Timu

Ediţie îngrijită, note şi comentarii de Doina Barcan-Sterpu

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

• • •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

La sfârşitul secolului al XIII-lea, din punct de vedere teritorial, Europa apare, în esenţă, constituită. Secolele marilor migraţii, care au dus la stabilirea popoarelor pe continent, au luat sfârşit. De aici înainte, fixarea populaţiilor este deja înfăptuită şi nu se va mai modifica defel. La marginile continentului continuă totuşi o înfruntare care face să fie încă instabile frontierele orientale ale popoarelor de aici. Între germanism şi lumea slavă continuă lupta pentru dominarea Europei orientale. În sud-estul Europei ultima „mare invazie“, aceea a turcilor, este, la începutul secolului al XIV-lea, în plină expansiune.

Această Europă, ale cărei trăsături sunt deja conturate, a început, sub influenţa marilor civilizaţii mediteraneene, să capete o identitate proprie, cu contribuţia populaţiilor celor mai evoluate. Născută în Grecia oraşelor cetăţi, dar răspândită de cucerirea romană pe teritoriile pe care le-a anexat Imperiul, civilizaţia greco-romană constituie fondul comun pe care Europa şi-a construit destinul. Ea îşi regăseşte în această civilizaţie originea concepţiilor sale politice, bazele unei tehnici încă rudimentare, canoanele estetice, o gândire filozofică şi, fără îndoială, prima tentativă de a realiza un imperiu universal având tendinţa să se întindă până la capătul lumii cunoscute. Dar adevărata bază a acestei identităţi europene se regăseşte fără

îndoială mai puţin în această civilizaţie greco-romană, care nu s-a răspândit pe întreg continentul, şi mai mult în creştinism, veritabil principiu unificator după prăbuşirea entităţii politice romane. Principiu unificator relativ totuşi, dacă ţinem cont că această credinţă comună provine din două izvoare diferite.

Europa occidentală şi Scandinavia aparţin credinţei romane, care a pătruns, vehiculată de germanism, şi în Ungaria şi Polonia. Din contră, Europa orientală şi lumea slavă din Balcani şi-a luat religia şi civilizaţia din Bizanţ[120]. În felul acesta au luat naştere două „Europe“, ale căror destine vor fi permanent diferite.

Dar aceasta nu are importanţă. Dincolo de numeroasele diferenţe, principiul unităţii sălăşluieşte în spiritul europenilor. Născută din exemplul roman, ideea de Imperiu este prezentă în fărâmiţarea medievală. Întărită de conştiinţa forţei unificatoare a credinţei creştine, aceasta dă naştere unor tentative în care intenţia a biruit realităţile. Imperiul lui Carol cel Mare sau Sfântul-Imperiu de naţionalitate germanică, vestigiu al unităţii pierdute, dăinuie şi inspiră politica statelor. În secolul al XVI-lea, Carol de Habsburg – Carol Quintul –, tutelar al demnităţii imperiale, va împinge visul nebunesc al unităţii Europei creştine până la epuizarea forţelor propriului imperiu, într-o întreprindere utopică! Succesorii săi, de la Madrid şi de la Viena, vor încerca, în termeni mai noi, să-i reia proiectele.

Fără ca visul pierdut al unităţii să dispară cu totul, o altă realitate tinde să se impună începând cu secolului al XIV-lea, cea a entităţilor naţionale.

Fărâmiţarea în mici unităţi fizice face să se impună treptat statul-naţiune[121] ca o realitate trăită înainte de a fi gândită. Acesta este format sau dominat de un popor având conştiinţa, prin limba sa, identificarea cu un suveran, prin obiceiuri sau tradiţii, că aparţine unei comunităţi specifice, diferită de comunităţile vecine. Rezolvând problema păcii interne pe care Imperiul roman, la apogeul său, a ştiut să o menţină, lupta pentru hegemonie a devenit legea raporturilor între naţiunile vecine, cele mai puternice încercând să-şi întindă dominaţia asupra întregului continent.

Se poate spune că, de acum înainte, a început să dăinuiască principiul unităţii continentului din punct de vedere politic. Filip al II-lea sau Napoleon nu-şi vor concepe politica pe baza unei unităţi pierdute, ci în termenii supunerii naţiunilor Spaniei sau Franţei. În schimb, la nivelul culturilor[122], înţelese în sensul antropologic al termenului, se regăseşte principiul unităţii, care nu ţine cont de frontiere, pentru a nu reţine decât trăsăturile unei civilizaţii comune. Europa umaniştilor, Europa negustorilor, Europa artiştilor, Europa filozofilor, Europa savanţilor, o întreagă unitate transnaţională se construieşte în linişte, cu paşi mărunţi, invizibili, ai generaţiilor şi secolelor, punând bazele unei identităţi pe care o ascund cavalcadele cuceritorilor sau zgomotul bătăliilor. Dar, în zorii secolului al XIX-lea, tocmai această Europă îşi afirmă existenţa şi deschide căile spre viitor.

Partea I
Secolele XIV-XV
Criza Europei

Capitolul 1
CALAMITĂŢILE DE LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU

■ În secolele XIV şi XV, Europa cunoaşte un şir de calamităţi: foametea şi ciuma neagră[123] ucid între o treime şi un sfert din populaţia sa, în timp ce războaiele nesfârşite şi jafurile soldaţilor fac să domnească o nesiguranţă profundă. Această situaţie duce la o abandonare a satelor în care sistemul seniorial rural cunoaşte o criză serioasă. Înrăutăţirea situaţiei ţăranilor provoacă o serie de revolte care sunt înăbuşite în sânge, ca acelea din Anglia, când bandele de ţărani conduse de Wat Tyler năvălesc în Londra, sau în Franţa, Jacqueria[124] din regiunea Beauvaisis.

■ Mai bine protejate cu ziduri de apărare, oraşele îşi văd populaţia înmulţindu-se datorită exodului ţăranilor, dar trec şi ele printr-o serie de crize din cauza creşterii foarte mari a impozitelor, mai ales din cauza necesităţilor de apărare. În plus, tensiuni sociale duc la conflicte între meşteri şi muncitori, sau între corporaţiile cele mai bogate („meşteşugurile majore“) şi corporaţiile mai puţin puternice („meşteşugurile minore“), ceea ce face mai dificilă guvernarea cetăţilor. Şi aici, tulburările

şi revoltele sunt permanente.

■ Cu toate acestea, lumea urbană reuşeşte să se adapteze mai bine decât cea din sate noilor condiţii economice. Deplasarea marilor itinerare comerciale şi a zonelor active din punct de vedere economic favorizează oraşele din valea Rhinului, a Rhonului şi pe cele din Germania de sud. Veneţia şi Genova pe malul Mediteranei, oraşele Hansei germanice pe malul mării Nordului şi mării Baltice şi mai ales Bruges, răscruce a schimburilor comerciale între popoarele din Nord şi cele de pe malurile Mediteranei, menţin o activitate care le asigură prosperitatea. În toate aceste oraşe, soluţia crizei constă în perfecţionarea tehnicilor financiare moderne şi a noilor procedee de producţie care anunţă o nouă epocă.

Începutul secolului al XIV-lea constituie pentru Europa debutul unei epoci de calamităţi pe care le rezumă celebra rugăciune adresată lui Dumnezeu de umanitatea în suferinţă: „Apără-ne, Doamne, de foamete, de ciumă şi de război!“. Dincolo de suferinţele oamenilor, însăşi structura Europei medievale pare să se prăbuşească, sistemul seniorial, Biserica, marile edificii politice – Sfântul Imperiu şi Bizanţul – moştenite din trecutul roman, în timp ce conflicte insolvabile şi inepuizabile pun faţă în faţă, în atacuri furioase, statele formate pe ruinele visului de unitate pe care în van Evul Mediu încearcă să-l realizeze.

Ciuma şi foametea

Ciuma şi foametea sunt două flagele strâns legate între ele. Subalimentaţia constituie un teren favorabil pentru epidemie, căreia îi stimulează propagarea; oamenii atinşi de ciumă părăsesc muncile câmpului, producând astfel o reducere a recoltelor, iar acest lucru compromite subzistenţa populaţiei. Cronologic vorbind, foametea se manifestă prima, poate din cauza modificărilor de climă şi a unei umidităţi excesive, care duce în ţările de la miazănoapte la o reducere a suprafeţelor cultivate cu cereale. La începutul secolului al XIV-lea, foametea se manifestă în Germania şi cuprinde progresiv restul Europei.

Ea îşi face apariţia mai întâi în Europa de nord (1315), unde face ravagii înainte de a atinge apogeul (1330) în zona occidentală a Mediteranei. Grâul ajunge la preţuri aşa de mari încât cei mai săraci, neputând să şi-l procure, devin primele victime ale crizei alimentare; 10% din populaţia din regiunea Ypres a fost răpusă în primele şase luni ale anului 1316. Zonele portuare unde ajunge grâul din regiunile neafectate sau care deja s-au redresat, regiunile traversate de fluviile pe care circulă mărfurile, sunt mai puţin afectate de flagel decât zonele închise.

„Ciuma neagră“, care se abate asupra Europei începând din 1347, face ravagii. Vasele genoveze ancorând în Sicilia, venind din Marea Neagră[125], aduc cu ele îngrozitoarea boală. Aceasta se răspândeşte în lunile următoare. Italia, apoi

regiunea Provence sunt afectate. În 1348, boala ajunge la Paris, în regiunea Mânecii şi în Ţările de Jos. În 1349 aceasta se abate asupra Germaniei, Austriei, Marii Britanii, ţărilor scandinave, ţărmurilor Atlanticului şi Spaniei. Noi accese se produc începând din 1360. După scurte perioade de dispariţie, ciuma revine complicându-se cu epidemii de gripă, de tifos sau de tuse convulsivă. Până la mijlocul secolului al XV-lea, Europa trăieşte într-o ameninţare permanentă.

Răspândirea bolii se explică şi prin lipsa de igienă (locuinţe neaerisite, oraşe în care gunoaiele se adună pe străzi, atrăgând şobolanii, agenţi de propagare a epidemiei), ca şi prin subalimentarea unei însemnate părţi a populaţiei. Medicina epocii este luată pe nepregătite; inhalaţiile sau operaţiile chirurgicale superficiale sunt neputincioase în faţa bolii. În lipsa remediilor sunt făcuţi responsabili ţapii ispăşitori – mai ales evreii[126] – care ar infesta aerul. La Paris sunt condamnaţi la moarte măcelarii, consideraţi răspunzători de murdăria de pe străzi, în care se descoperă una din cauzele epidemiei.

În lipsa unei evaluări precise, este greu să se avanseze o cifră exactă a pierderilor din cauza foametei şi epidemiilor. Se ştie totuşi că aceste pierderi sunt considerabile: Europa pierde, în decursul unei secol, între o treime şi un sfert din populaţia sa, cu diferenţe destul de clare de la o regiune la alta. Fără îndoială, Franţa şi Anglia au plătit tributul cel mai greu, în timp ce Spania, unde epidemia a izbucnit mai târziu şi a dispărut către 1390, pare oarecum cruţată. Timp de aproape un secol, cu scurte perioade de linişte, Europa a fost devastată! Părăsind oraşele şi satele atinse de

ciumă, locuitorii acestora răspândesc epidemia. Casele se ruinează nemaifiind întreţinute, câmpurile sunt lăsate în paragină din lipsa braţelor de muncă care să le cultive. Adăugându-se ravagiilor provocate de foamete şi ciumă, războiul umple noi cimitire.

Războiul

Secolele XIV şi XV[127] rămân în memoria europenilor drept perioada războiului de „o sută de ani“. Această expresie figurativă şi sugestivă ascunde o lungă serie de lupte confuze şi intermitente. Fără îndoială, războiul nu este o noutate în Evul Mediu european. Dar conflictele frecvente între seniorii vecini rămân limitate în timp, ca şi prin efectivele angajate. În schimb, începând cu secolul al XIV-lea, conflictele pun faţă în faţă state organizate, dispunând de mijloace incomparabil mai importante. Chiar dacă operaţiunile militare nu sunt decât lovituri date într-un singur punct, chiar dacă marile bătălii sunt rare, chiar dacă nu există nimic care să semene cu un front permanent, europeanul din secolul XIV sau XV, în satul sau în oraşul lui (în care este mai bine protejat, la adăpostul zidurilor), trăieşte în nesiguranţă. El cercetează îngrijorat câmpia înconjurătoare de unde poate apărea brusc trupa de oameni înarmaţi care va goli casele, va jefui rezervele, va incendia recoltele sau fânul, va ataca locuitorii care nu au putut să se pună la adăpost.

Războiul de „o sută de ani“ dintre Franţa şi Anglia este cel mai celebru dintre marile conflicte care au făcut să se înfrunte suverani mândri de noua lor putere. Aceasta nu este totuşi singura manifestare a acestui flagel permanent de la sfârşitul Evului Mediu. Germania, unde se prăbuşeşte puterea imperială, cade pradă ambiţiilor prinţilor care se luptă între ei pentru a pune mâna pe rămăşiţele

puterii regale. Italia este devastată de războaiele municipale care pun faţă în faţă oraşele şi pe seniorii acestora. Certuri dinastice sfâşie Scandinavia şi peninsula iberică. La est, cavalerii teutoni[128] se bat cu slavii, în nord-est englezii luptă contra scoţienilor; în sud, Castilia luptă cu maurii instalaţi în Spania; în sfârşit, în sud-est ungurii încearcă să oprească pătrunderea turcilor în regiunile dunărene.

Războiul nu se mai practică în cadrul acelui „service d'ost" (serviciu militar pe care vasalii îl datorau în Evul Mediu suzeranului lor): contingentele pe care aceştia le furnizau au devenit insuficiente. Prin înfiinţarea unei fiscalităţi regulate şi prin dări excepţionale, regii pot de acum să întreţină trupe care devin permanente: nobili săraci, bastarzi ai marilor familii şi aventurieri de tot felul, recrutează contingente de nenorociţi şi se fac mercenari în slujba suveranilor. Aceşti soldaţi de meserie dispun de un armament mai eficace decât cel din trecut. Primele piese de artilerie, care fac mai mult zgomot decât daune, apar pe câmpurile de bătălie începând din secolul al XIV-lea. Mult mai periculoase sunt arme ca arcul galez – de trei ori mai rapid decât arcul genovez –, suliţa sau „coutille". Folosind aceste arme, căpitanii englezi sau italieni reintroduc manevra care, în bătălii, înlocuieşte confuza luptă corp la corp de tip feudal.

Dar aceste armate numeroase, bine echipate, alcătuite din profesionişti, trăiesc pe spinarea statului, jefuiesc teritoriul inamic nu numai pentru a lua prada care va mări profitul de pe urma războiului ci şi, în mod deliberat, pentru a slăbi adversarul: turme, recolte, sate sunt astfel victimele acestei noi forme de război în care nimic nu este cruţat[129]. Cu toate acestea, duşmanul nu este singura ţintă a războinicilor. Între perioadele de luptă, care le aduc partea de profit, suveranul încetează adesea să-şi retribuie mercenarii. Aceştia caută atunci compensaţii jefuind ţara suveranului pentru care sunt angajaţi să lupte. Din soldaţi se transformă în hoţi de drumul mare, constituind aşa-zisele „Mari companii“, devenind o ceată de soldaţi[130] care jefuiesc regiunile Île-de-France sau Lombardia, Alsacia sau Provence. În 1362, aproape de Avignon, bunurile papei sunt jefuite de aceste bande, ale căror hoţii nu-i impresionează defel pe suveranii care le folosesc. Unii din aceşti bandiţi sunt pedepsiţi pentru crimele lor: Aimerigot Marches este decapitat; Bertrand du Guesclin devine conetabil al Franţei iar Francesco Sforza, care foloseşte mica sa armată în interese personale, duce de Milano.

Cum să se înlăture urmările acestor jafuri care se adaugă celor din timpul războaielor? Efortul ţăranilor de a se înarma şi a opune rezistenţă pare zadarnic şi, pentru ei, singura şansă de salvare este fuga. Când sunt preocupaţi să restabilească o aşa-zisă ordine în statele lor, suveranii nu găsesc altă soluţie decât să dirijeze jafurile şi hoţiile către ţările vecine. În 1366, du Guesclin este însărcinat de Carol al V-lea să-i trimită în Spania pe soldaţii

prădători care devastau regatul.

Războiul contribuie deci la agravarea crizei din Europa secolelor XIV şi XV. Aceasta măreşte încă mai mult mortalitatea exagerată care lipseşte Europa de mână de lucru, perturbă viaţa economică şi distruge structurile sociale.

Lumea satelor zdruncinată

Mai afectate de foamete şi epidemii decât oraşele, supuse, fără o reală posibilitate de apărare, jafurilor mercenarilor, comunităţile rurale au fost nevoite să fugă către locuri mai propice. Mărturiile timpului şi cercetările arheologice sunt de acord asupra importanţei părăsirii pământurilor şi abandonării aşezărilor. La începutul secolului XIV, acele *lost villages* din Anglia reprezintă o cincime din aglomerările rurale, iar aşa numitele *Wustungen* („pământuri pustii“) reprezintă 30% din pământurile Germaniei orientale şi meridionale. Suprafeţele pustiite sau în ruine din regiunea Bordelais vor fi disputate cu îndârjire de francezi şi de englezi în timpul războiului de o sută de ani. Când pacea revine, condiţiile economice rămân prea dificile pentru a-i determina pe ţărani să se întoarcă: mâna de lucru este insuficientă, vitele lipsesc şi uneltele agricole au fost distruse. Astfel, exodul continuă spre oraşe sau spre satele mari, care oferă mai multă siguranţă şi mai multe activităţi.

Această abandonare a satelor duce la micşorarea suprafeţelor cultivate, a căror cifră este greu de stabilit cu precizie, dar este fără îndoială destul de mare. Scăderea recoltelor va atinge aproximativ 35% în Île-de-France, 50% în Normandia, până la 70% în Anglia şi în unele regiuni din Germania de nord. Dacă preţul boabelor cunoaşte creşteri bruşte în timpul marilor perioade de foamete, în timpul războaielor sau asediilor, tendinţa generală a

preţului cerealelor pe termen lung (între 1350 şi 1450) este totuşi în scădere. Această tendinţă se explică mai întâi prin politica de importare la preţuri scăzute a boabelor din Europa orientală, politică practicată de puterile din Occident. Apoi prin scăderea cererii, fără îndoială ca rezultat al pierderilor demografice şi în mai mică măsură prin schimbarea obiceiurilor alimentare care duc la scăderea cantităţii de pâine.

Acest tablou sumbru al crizei din Europa la sfârşitul Evului Mediu trebuie totuşi să fie nuanţat. Dacă epidemiile, războiul şi foametea fac ravagii îngrozitoare, acestea contribuie la stabilirea noilor structuri care modifică înfăţişarea continentului. Este adevărat că ţăranii părăsesc satele ameninţate, dar vin să îngroaşe numărul populaţiei oraşelor, a marilor târguri şi a satelor din luminişuri (pădurea constituind un refugiu mai sigur decât văile) care cunosc o dezvoltare remarcabilă datorită unei mai mari securităţi şi dinamismului lor economic. Pământurile abandonate sunt adesea acelea care au fost defrişate datorită presiunii demografice anterioare şi care nu sunt nici cele mai productive, nici cele mai bine aşezate.

Concentrarea ocupaţiilor pe pământurile cele mai bogate, utilizarea încă intensă a plugului şi generalizarea creşterii vitelor, sursă de îngrăşământ, au ameliorat, de altfel, randamentul. Scăderea cererii şi tendinţa de scădere a cursurilor monetare determină pe ţărani să folosească o parte a pământurilor eliberate pentru culturi de rentabilitate mai mare. Culturi de arbori fructiferi şi de zarzavaturi încep să apară la marginea marilor oraşe, viile din Bourgogne, Saintonge şi Bordelais,

distruse de război, sunt refăcute şi viţa de vie câştigă iarăşi teren în valea Rhinului şi a Elbei. În sfârşit, creşterea animalelor este stimulată de transformarea în păşuni a câmpurilor părăsite şi de creşterea consumului de carne în oraşe (măcelarii formează aici una dintre cele mai importante corporaţii).

Aceste schimbări economice de mare amploare se repercutează asupra structurii sociale a satelor, bazată încă de la sfârşitul imperiului roman pe feudalitatea rurală. Proprietar al unui domeniu, seniorul păstra pentru sine pământurile de rezervă (pe care ţăranii le lucrau pentru el) şi acordă fiecărui ţăran o bucată de pământ numită tenure[131] (al cărei stăpân excepţional rămânea). Or, numeroase castele feudale au fost devastate, ţăranii au fugit, iar pământurile au căzut în paragină. După vijelie trebuie începută refacerea domeniului, înainte ca o nouă tragedie să nu pună piedici efortului de reconstrucţie şi să ameninţe supravieţuirea ansamblului. Dar această reconstituire a domeniului are loc în împrejurări nefavorabile pentru seniori. Lipsa mâinii de lucru determină pe proprietari să accepte condiţii deosebit de avantajoase pentru a-i atrage şi a-i reţine pe ţărani; şerbii se pot elibera sau obţin o reducere a obligaţiilor lor, micii arendaşi îşi văd arenzile reduse, salariile încep să crească. Cheltuielile seniorilor cresc chiar în momentul când scăderea preţului cerealelor le ameninţă veniturile.

Micii fermieri, ţărani proprietari ai pământului lor, care nu au drept ţel decât propria lor supravieţuire şi nu au de plătit salarii, sunt mai puţin afectaţi. Marii proprietari au şi mai puţin de suferit: posesori

ai unor vaste domenii, Granzii de Spania, *Junkerii* din Germania orientală, marii seniori englezi sau ordinele militare (cavalerii teutoni, de exemplu), obţin surplusuri enorme de recoltă, a căror comercializare aduce beneficii considerabile, mai ales în timpul anilor de foamete. Dar numărul mare de mici nobili de ţară din Franţa, acei „yeomen“ englezi, „hidalgos“ spanioli, ale căror domenii nu cuprind decât câteva hectare, a fost lovit din plin. Majoritatea trebuie să renunţe la profitul direct şi să-şi închirieze pământurile, fie în sistem de arendă, fie în sistem de arendă în parte. În acest caz, seniorul încetează să mai fie cel ce exploatează pământul pentru a deveni un „rentier“ al acestuia. Dar renta, şi aşa mediocră, este diminuată încă de devalorizările monetare succesive. În schimb, din rândul fermierilor se ridică o clasă de burghezi rurali, care, profitând de scăderea arenzilor şi folosindu-se de ţăranii cei mai săraci, realizează exploatări de teren rentabile.

Revoltele ţărăneşti

Dacă criza secolelor XIV şi XV duce la o anumită diferenţiere socială, ea provoacă mai ales o agravare a sorţii ansamblului lumii rurale şi, plecând de aici, suscită apariţia revoltelor ţărăneşti.

Eforturile seniorilor, adesea sprijiniţi de monarhie, de a reduce creşterea salariilor, dorinţa proprietarilor de a lega ţăranii de glie sau neputinţa celor mai săraci de a lua în arendă o bucată de pământ, duc la existenţa unor zone de sărăcie considerabile. Recurgerea la cămătari este adesea singurul mod de supravieţuire a celor nevoiaşi. Pentru aceşti oameni deosebit de săraci, soluţia este trecerea în rândul marginalizaţilor: unii devin tâlhari de drumul mare, formează bande (sărăntocii din Bourgogne, caimanii din Île-de-France etc.) şi răspândesc teroarea prin satele pe care le storc de bani şi le jefuiesc. Alţii, aparent se resemnează până când exploatarea la care sunt supuşi îi împinge la revoltă. Mijloc de a scăpa de exploatare, strigăt al mizeriei sociale, aceste vâlvătăi de violenţă fără un program precis sunt sortite eşecului.

Situaţia este cu totul alta pentru clasa mijlocie din mediul rural, care a reuşit să ia în arendă pământ şi a obţinut de la senior o reducere a arendei şi a obligaţiilor. Foarte legată de drepturile obţinute, ea intenţionează să le apere contra modificărilor al căror obiect acestea îl constituie: noi taxe, rechiziţionări şi mai ales încercarea oraşelor, a puterii regale, chiar a nobilimii serios discreditate, de a stabili un control asupra acestei clase. Tocmai

această clasă mijlocie formează trupele marilor revolte ţărăneşti din secolele XIV şi XV. Într-adevăr, revoltele izbucnesc în toată Europa: în Flandra în 1323-1328, în ţările scandinave sau în regatul Aragonului în cursul primei jumătăţi a secolului al XV-lea. Dar cele mai cunoscute sunt Jacqueria din regiunea Beauvaisis şi revolta ţăranilor englezi din 1381.

Aceasta din urmă îşi are originea în ordonanţa dată de regele Eduard al III-lea al Angliei, în 1351, prin care se doreşte să se interzică sau să se limiteze creşterea foarte mare a salariilor, consecinţă indirectă a primei epidemii de ciumă neagră. Această măsură, care lipseşte de mână de lucru mediile exploatatorilor, este cu atât mai puţin respectată cu cât aceştia au mijloacele necesare pentru a suporta creşterea salariilor. Astfel se produc dezordini în timp ce regele încearcă să impună respectarea ordonanţei prin intervenţia reprezentanţilor săi. Aceste revolte durează mai mulţi ani şi întreţin o agitaţie intensă în unele regiuni ale Angliei. Situaţia se agravează în regiunile cele mai populate, ca centrul şi estul bazinului londonez, din cauza fiscalităţii care, sub formă de impozit personal, produce o scurgere a veniturilor. Hotărârea luată de rege în 1380 de a percepe o *poll tax*, impozit de un şiling pe cap de om, toarnă gaz peste foc. În mai, regiunea Essex se răscoală. În iunie, sub conducerea lui Wat Tyler, bande de ţărani, constituiţi într-o armată improvizată, intră în Londra, ajung până la tânărul rege Richard al II-lea, îi trag de bărbi pe consilierii regali şi o insultă pe regină. Regele este obligat să cedeze. El aboleşte iobăgia şi transformă pe toţi

exploatatorii de pământuri în fermieri liberi. Între timp, revolta se întinde în Surrey, Midlands şi Suffolk, unde un predicator rătăcitor, John Ball, predică o reformă agrară şi egalitatea socială între mojici şi gentilomi. Dar mişcarea, reprimată cu severitate – Tyler este ucis după ce i-a spânzurat pe arhiepiscopul de Canterbury şi pe trezorierul Angliei, în timp ce John Ball este arestat şi executat – şi, lipsită de sprijinul satelor şi al celorlalte clase sociale, se stinge repede.

„Jacqueria“ din Beauvaisis are aceeaşi cauză şi acelaşi sfârşit. Fiscalitatea joacă şi aici un rol esenţial: regele Ioan cel Bun cere plătirea impozitului pe sare, fumăritul, şi ia de la supuşii săi cele trei milioane de ecu necesari pentru plata răscumpărării care trebuie să-l scape din captivitate după înfrângerea sa de la Poitiers (1336). Numeroase comunităţi săteşti care s-au înarmat pentru a lupta contra mercenarilor şi tâlharilor se ridică, în mai 1358, împotriva nobililor şi puterii regale. Revolta izbucneşte în Beauvaisis, Valois şi Amiénois şi se întinde până în Berry şi în Bourgogne. Conduse de Guillaume Charle, un fost soldat, bandele de ţărani jefuiesc şi incendiază castelele. Mişcarea durează aproximativ cincisprezece zile, dar ţăranii rămân izolaţi iar oraşele îşi închid porţile. Carol cel Rău, regele Navarrei, care are pământuri în Normandia, organizează o armată şi-i face bucăţi pe răsculaţi: cei care nu sunt executaţi pe loc sau spânzuraţi în ciorchini de copacii din jur, sunt amendaţi. Se fac totuşi şi unele concesii ţăranilor: confirmarea cutumelor şi garantarea menţinerii avantajelor recent obţinute, pe care monarhia şi nobilimea

încercau să le reducă.

Oraşul în criză

E incontestabil că populaţia oraşelor creşte în cursul secolelor XIV şi XV. Zidurile de întărire care le protejează de tulburările din sate şi activitatea economică ce contrastează cu domeniul feudal devastat şi câmpurile părăsite, atrag populaţiile rurale. Oraşul este lovit totuşi de calamităţile timpului.

Zidurile de întărire nu constituie întotdeauna mijlocul ideal de protecţie. Mai multe oraşe (Fécamp în 1410, Caen în 1417) sunt jefuite şi locuitorii lor masacraţi. De frica soldaţilor mercenari şi a tâlharilor, negustorii părăsesc itinerarele cele mai periculoase, producând ruinarea unui mare număr de centre comerciale. Glorie a comerţului medieval, târgurile din Champagne decad, părăsite de negustori. Atacurile piraţilor perturbează în acelaşi mod transportul mărfurilor pe mare şi stingheresc economia oraşelor portuare. În sfârşit, statele puternice nu ezită să folosească arma economică în războaiele lor nemiloase. Pentru a-i obliga pe flamanzi să treacă în tabăra engleză la începutul războiului de o sută de ani, Eduard al III-lea, regele Angliei, opreşte exportul de lână engleză pentru oraşele din Flandra, care produceau postav. În felul acesta, el provoacă revolta oraşelor, condusă de Jacques van Artevelde, împotriva contelui de Flandra şi reuşeşte să plaseze regiunea sub stindardul regilor Angliei.

Centru de reşedinţă al negustorilor, bancherilor şi corporaţiilor de meşteşugari, oraşul finanţează

războaiele prin taxe de toate felurile, percepute de suverani. Prinţii cer frecvent împrumuturi pe care rareori sunt în stare să le returneze, sau iau de la locuitori „împrumuturi“ plasate în rente viagere. În sfârşit, nesiguranţa generală cere ca zidurile de întărire să fie întreţinute, să fie reconstruite în caz de distrugere, să se dea bani cetelor de soldaţi prădători („routiers“) pentru ca aceştia să cruţe cetatea şi să părăsească împrejurimile, luând cu ei pe alte meleaguri „teroarea şi jalea“. Din toate acestea rezultă o îndatorare serioasă a oraşelor şi o fragilitate financiară care se manifestă prin câteva falimente spectaculoase. Cele ale Bardilor şi ale Peruzzilor (1345) sunt provocate de împrumuturile pe care cele două companii italiene au trebuit să le acorde regelui Angliei. Falimentul se răsfrânge asupra întregii Florenţe. Aceste dificultăţi provoacă şi întreţin gravele tulburări sociale pe care le trăiesc oraşele.

Începută în secolul al XIII-lea în Italia, mişcarea de extindere a guvernării oraşelor este accelerată de criză. Aceasta accentuează conflictele de interese şi pune în evidenţă diferenţele sociale în interiorul cetăţilor. Meseriile (numite „arte“[132]), ale căror interese sunt legate de cadrul restrâns al cetăţii, caută să-şi menţină dominaţia asupra mediului servitorilor şi ucenicilor şi se opun patriciatului urban. Acesta din urmă, format din marii negustori, comercianţi care se ocupă cu trocul şi bancheri, deschis spre un orizont internaţional şi legat de prinţi, este într-adevăr stăpânul guvernării oraşelor. Sub influenţa acestor lupte, guvernarea cetăţii este încet-încet deschisă meseriaşilor, de la cei mai nobili (postăvarii) până la meseriile considerate

inferioare prin natura producţiei lor sau prin rangul social al clientelei (meseriile alimentare, metalurgice etc.). Această restructurare a conducerii oraşelor se manifestă adesea şi prin adoptarea unor regulamente care stabilesc într-un mod mai precis decât în trecut condiţiile de intrare în meserie, de promovare, procedeele de fabricaţie sau procesul de vânzare a mărfurilor. Ponderea crescândă a meseriaşilor şi cârmuirea oraşelor duce de asemenea la interzicerea oricărei concurenţe exterioare oraşului, ba chiar la interzicerea oricărei activităţi artizanale în vecinătatea acestuia: la Gand şi la Ypres, burghezii nu stau pe gânduri şi, în 1314, pun mâna pe arme pentru a distruge meseriile concurente din satele învecinate.

O altă luptă începe, chiar în interiorul corporaţiilor, între meşteri şi muncitori. Meşterii încearcă într-adevăr să-i facă pe servitori să depindă total de ei, să le interzică orice promovare şi să-i constrângă să accepte condiţiile de lucru pe care ei sunt dispuşi să le ofere. Astfel, regulamentele meseriilor oferă din plin accesul la calitatea de meşter: aceasta nu se obţine decât prin realizarea unei capodopere dificile şi costisitoare, pe care fiii meşterilor sunt acceptaţi preferenţial să o prezinte. După epidemiile de ciumă, când dispariţia unui mare număr de muncitori tinde să scumpească mâna de lucru, meşterii se înţeleg între ei să fixeze un „nivel maxim“ pentru a evita creşterea salariilor. În sfârşit, ei fac faţă lipsei de meseriaşi fixând prin ordonanţe durata zilei de lucru de la răsăritul soarelui până la apusul acestuia. Pentru a rezista la înrăutăţirea situaţiei lor, servitorii încearcă să se organizeze în

„confrerii“[133] (în principiu închinate unui sfânt) sau în societăţi de ajutor reciproc. Ei organizează greve şi uneori chiar revolte împotriva exploatării patronale.

Astfel, oraşele de la sfârşitul secolului al XIV-lea sunt zguduite de revolte. Acestea pun câteodată alături, în lupta împotriva reprezentanţilor meseriilor superioare, ai puterii feudale şi ai puterii regale, pe muncitorii necalificaţi şi pe reprezentanţii meseriilor inferioare, care doresc să ajungă la cârmuirea cetăţii. Întreaga Europă occidentală este afectată de aceste conflicte sociale, care opune *popolo minuto* (oameni mărunţi) la *popolo grosso* (celor „mari“, „burghezilor“). În 1378, la Florenţa, revolta *ciompilor*, muncitori care prelucrau lâna, se termină cu ocuparea palatului seniorial şi formarea, împreună cu meseriile inferioare (măcelari, cizmari, fierari, zidari, dulgheri), a unui guvern democratic. Acesta nu durează decât câteva săptămâni, căci este alungat de forţele meseriilor superioare, care reiau puterea. La Gand, în anul următor, revolta luntraşilor şi ţesătorilor împotriva contelui de Flandra, aşa numiţii „maillotins“ (răsculaţii se înarmaseră cu ciocanele din lemn plumbuite, „maillets“, antrepozitate în noul Châtelet) se ridică împotriva exagerărilor fiscale regale, înainte de a fi reprimate într-un mod feroce.

Dacă criza este tot atât de gravă în oraşe ca şi în sate, oraşele se adaptează totuşi mai rapid condiţiilor nou create de calamităţi şi făcând faţă acestora dau dovadă de un dinamism remarcabil.

Adaptarea oraşelor la criză

Criza de la sfârşitul Evului Mediu zdruncină geografia comercială a Europei şi pregăteşte dezvoltarea economică a noilor regiuni. În acelaşi timp, tehnica se adaptează la noile condiţii de schimb. Itinerarele comerciale evoluează odată cu părăsirea acelora care nu mai prezentau siguranţă. Astfel, ruinarea târgurilor din Champagne deplasează spre est marile drumuri comerciale continentale şi dezvoltă activitatea din valea Rhinului şi a Rhonului, îmbogăţind târgurile din Lyon şi Geneva, spre care aleargă de acum înainte negustorii italieni. La acest sfârşit de Ev Mediu, Germania de sud, în contact cu regiunile cele mai active ale Europei occidentale şi în relaţia cu ţările de la Marea Nordului şi cu Lombardia, devine punctul cheie al relaţiilor comerciale continentale. Nürnberg, care domină schimbul de metale şi de produse metalurgice, Ravensburg, centrul cel mai important al ţesăturilor, Augsburg, Frankfurt şi Leipzig sunt oraşele care au profitat din plin de naşterea noilor drumuri comerciale.

În ciuda pirateriei, rutele maritime sunt mai puţin afectate de tulburările timpului: Mediterana şi Marea Nordului rămân principalele căi de schimb. În Mediterana, cele două mari cetăţi comerciale ale Italiei, Genova şi Veneţia, domină comerţul şi realizează profituri serioase, aducând în Occident grâul din Ucraina, blănurile şi lemnul din Rusia, sarea şi peştele sărat din Marea Neagră şi mirodeniile din Extremul Orient.

Până la sfârşitul secolului al XIV-lea, principalul lor punct de legătură este Marea Neagră. Dar prăbuşirea Imperiului mongol îi determină pe italieni să-şi îndrepte atenţia către musulmani, intermediari fireşti între Extremul Orient şi Occident. De acum înainte, veneţienii se aprovizionează de la Beirut sau Alexandria, în timp ce genovezii se bazează pe turcii din Asia Mijlocie, care le asigură aprovizionarea cu mărfuri.

În nord, ruta Balticii şi a Mării Nordului este controlată, în secolul al XIV-lea, de Hansa germanică. Asociaţie a celor mai bogaţi negustori din oraşele Germaniei de nord şi ale Renaniei, aceasta cuprinde burghezia din 70 de oraşe din jurul Lübeckului şi Hamburgului. Puterea acestor oraşe îi asigură un adevărat monopol asupra comerţului între est, furnizor de produse brute (fier, mătase, peşte, blănuri, cereale, lemn, gudron, chihlimbar) şi vest, furnizor de produse prelucrate şi antrepozit de produse rare (lână, postav, mirodenii). După ce şi-a eliminat concurenţii danezi din strâmtorile care leagă Baltica de Marea Nordului, hanseaticii deschid agenţii comerciale de la Novgorod în Rusia până la Londra şi Bruges. Dar, în secolul al XV-lea, dominaţia lor se prăbuşeşte: ei se lovesc mai întâi, pe piaţa engleză, de concurenţa negustorilor locali, care s-au organizat într-o companie, *Merchant Adventurers*, apoi de olandezi, care încep curând să-şi manifeste ambiţiile.

Până la mijlocul secolului al XV-lea, în ciuda îngrămădirii de nisip din estuarul Zwynn, portul Bruges este cel ce adăposteşte schimburile de produse provenite din traficul mediteraneean contra celor din Europa de nord. Bruges profită în acelaşi

timp de avântul traficului atlantic, de decăderea târgurilor din Champagne şi de schimbarea specificului traficului între zona Mediteranei şi Europa de nord. Apariţia produselor grele, ca piatra acră, face indispensabilă calea maritimă şi favorizează porturile în detrimentul căilor terestre. Dezvoltarea comerţului atlantic favorizează şi alte porturi, care în curând vor concura cu portul Bruges. Porturile franceze de pe coasta Atlanticului, care se mulţumesc cu un trafic de coastă, încep să joace, în secolul al XV-lea, un rol central în schimburile dintre nord şi sud.

Prioritatea căilor maritime explică apariţia vaselor de capacitate mare, ca de exemplu, caraca genoveză sau hulea din Marea Nordului. Costul de fabricaţie al acestor giganţi ai mărilor medievale, riscul naufragiilor sau pirateriei favorizează crearea unor adevărate societăţi capitaliste care îşi împart navele în cote-părţi pentru a le construi şi a le înarma, în timp ce se perfecţionează tehnica de asigurare maritimă. Costul este ridicat dar merită riscul având în vedere profiturile scontate: între La Rochelle şi Bruges, preţul transportului nu reprezintă decât 10% din preţul vinului, faţă de 40-60% pe căile terestre. Tehnicile financiare, apărute în secolul al XIII-lea, continuă să evolueze, stimulate de aceste condiţii noi. Manualele, şcolile de contabilitate şi de administraţie se înmulţesc. Contabilitatea în partidă dublă se impune în toată Italia secolului al XV-lea. Pentru a remedia lipsa de numerar şi în aceste timpuri tulburi, riscurile transportului banilor, băncile dezvoltă practica viramentului de la cont la cont şi pe cea a scrisorii de schimb. Ordin de plată, însoţit de o operaţiune

de convertire între monezi, aceasta din urmă permite obţinerea unui credit pe o piaţă străină. Şi în această situaţie Italia dă exemplul. Aici se dezvoltă primele bănci, după modelul aşa numitei *Casa di San Giorgio*, creată la Geneva în secolul al XIV-lea. Acestea primesc depozite, stabilesc preţuri şi înlesnesc tranzacţii financiare la mare distanţă. La Genova, la Veneţia şi mai ales la Florenţa iau naştere, în felul acesta, primele companii comerciale a căror activitate este dublată de operaţiuni bancare. În secolul al XIV-lea, la Florenţa, Bardi şi Peruzzi lasă locul companiilor Medici şi Strozzi.

Condiţiile de producţie se adaptează şi ele. Tulburările politice, modificarea itinerarelor comerciale, dar şi scăderea veniturilor provoacă o criză în industria textilă. Până atunci postavurile se fabricau în primul rând în Flandra, cu lână adusă din Anglia şi erau vândute în târgurile din Champagne. Pentru a face faţă noilor condiţii, fabricile de stofe uşoare, mai ieftine şi mai potrivite cu moda hainelor ajustate pe corp care încep să se poarte, se dezvoltă în Flandra dar şi în regiunea Hainaut, în Brabant sau în Olanda. Anglia, Imperiul, Franţa şi Spania îşi fac, la rândul lor, propria lor industrie de lână. În acelaşi timp, ţesături uşoare de bumbac, de in sau de cânepă, ca şi stofele de mătase îşi fac apariţia.

Pentru toate aceste producţii, care înlocuiesc monopolul postavurilor flamande, concurenţa devine regula care impune căutarea progresului tehnic. Pentru ţesere, de exemplu, folosirea depănătorii, apărută la sfârşitul secolului al XIII-lea, se generalizează şi se perfecţionează. Pentru

prelucrarea mătăsii, începe să se folosească războaiele mecanice. Progresele tehnice asemănătoare apar în prelucrarea sticlei şi în metalurgie, unde apare furnalul.

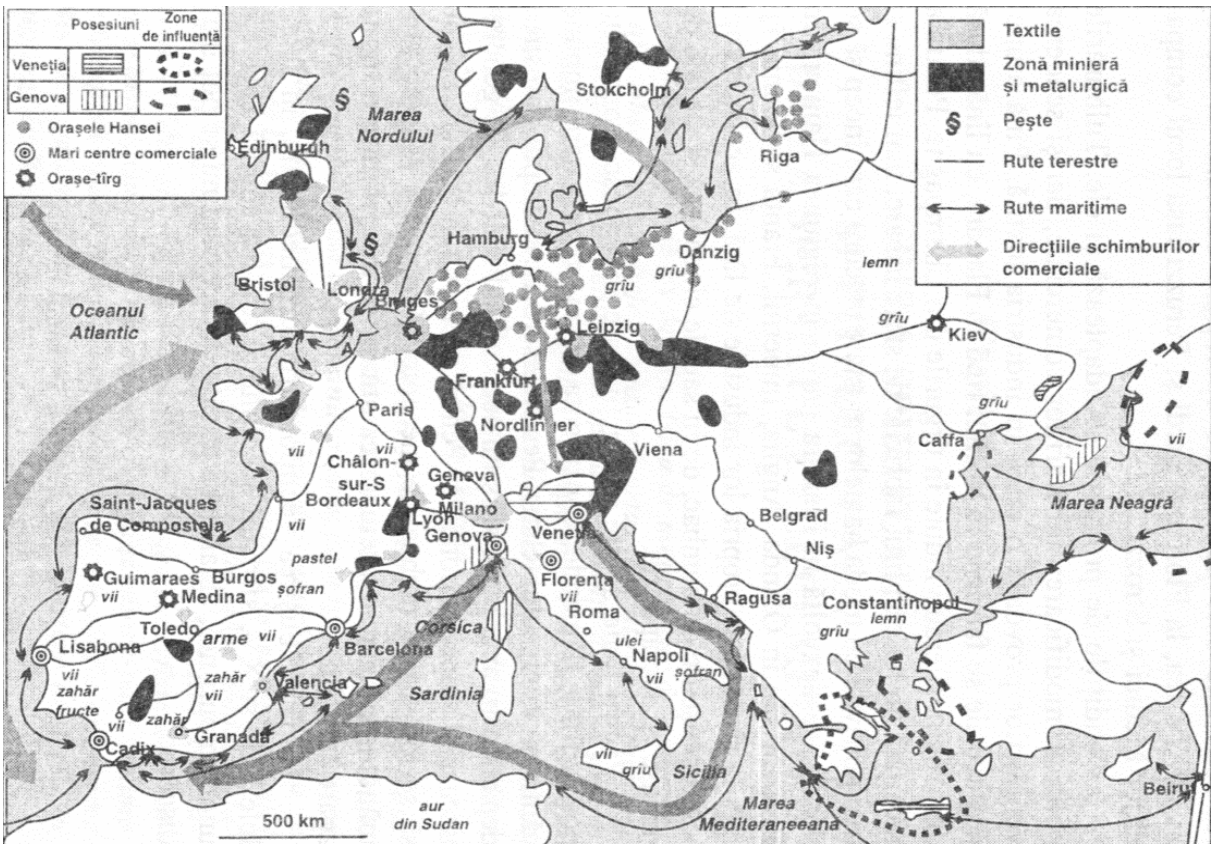

Comerţul european în secolul al XIV-lea

După prăbuşirea vechilor structuri medievale, în secolele XIV şi XV, sfârşitul secolului al XV-lea anunţă naşterea unor timpuri noi, chiar dacă trăsăturile acestora nu se pot încă discerne.

Capitolul 2
CRIZA SPIRITUALĂ ŞI INTELECTUALĂ DE LA SFÂRŞITUL EVULUI MEDIU

■ În acest sfârşit de Ev Mediu, frica de moarte este omniprezentă, obsedând spiritele, dominând arta, literatura, predicile şi modelând comportamentele, începând cu dorinţa de a trăi şi până la obsesia mântuirii care explică evoluţia superstiţiilor, a vrăjitoriei şi spaima colectivă. Or, în general, Biserica este incapabilă să răspundă acestor aspiraţii spirituale. Numai ordinele cerşetorilor îşi exercită în oraşe activitatea lor pastorală.

■ Încă de la începutul secolului XIV, papalitatea, victorioasă totuşi în confruntarea ei seculară cu Imperiul, este în plină criză. Pentru a se debarasa de facţiunile rivale, care îşi dispută puterea la Roma şi sub presiunile suveranilor germanici, papalitatea se instalează la Avignon pentru câteva decenii. Ea se transformă aici într-o monarhie administrativă şi centralizată, după modelul statelor din Europa occidentală. În plus, la sfârşitul secolului al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea este sfâşiată de marea schismă, care vede înfruntându-se papi şi

contra-papi, în timp ce încep să apară Biserici naţionale care vor să fie autonome (Biserica galicană în Franţa) şi care dau naştere la erezii în Anglia şi în Boemia.

■ Gândirea şi arta cunosc în această perioadă o sclerozare profundă. Inaccesibile săracilor, universităţile se rezumă la studierea unei logici pur formale, în timp ce tomismul este repus în discuţie de curente care neagă orice legătură între credinţă şi raţiune. Literatura şi arta îşi pierd spiritul inventiv şi sfârşesc prin a repeta reţete formale, dintre care goticul „flamboiant“ nu constituie decât un exemplu. Cu toate acestea, în timpul acestei crize, care exprimă epuizarea resurselor civilizaţiei medievale, încep să se facă simţite căutări care reprezintă mărturia deschiderii spre noi căi: căutarea unei credinţe mai personale, naşterea unei noi forme de artă, mai ales în Italia (şi în special la Florenţa), dar şi în Franţa şi în Burgundia, crearea unei noi scări de valori care plasează omul în centrul universului.

Dacă războiul, foametea şi ciuma, sumbră trilogie a cărei umbră apasă asupra Europei la sfârşitul Evului Mediu grăbeşte mutaţia structurilor economice şi sociale, rolul acestora este, fără îndoială, şi mai evident în domeniul spiritualităţii şi al gândirii.

Valorile Europei creştine de la sfârşitul Evului Mediu sunt legate de mesajul evanghelic. Societatea se organizează în jurul rolului fundamental al Bisericii şi problema de a şti cine deţine supremaţia

asupra creştinătăţii – papa sau suveranii – nu este rezolvată definitiv. Criza zdruncină formele de credinţă religioasă şi sistemele de gândire, care exprimă reflectarea universului şi a organizării sale.

Moartea omniprezentă

Prezenţa morţii îmbracă forma unei adevărate obsesii. Provocată de numeroasele victime ale calamităţilor din acele timpuri, ea este prezentă peste tot în literatură, în artă, în predici. Cultura pune accent pe aspectele corporale ale descompunerii, scoţând în evidenţă amănuntele capabile să trezească oroarea şi spaima, determinându-l pe credincios să se gândească la mântuirea eternă.

Astfel, în biserici, gisanţii de pe morminte nu mai sunt reprezentările idealizate a ceea ce a fost cel mort în timpul vieţii, ci nişte cadavre, uneori roase de viermi sau mâncate de broaşte râioase. Dacă tema Judecăţii de Apoi[134] nu dispare din sculpturile religioase, cea a Dansului macabru începe să triumfe: acesta duce cu el, conduşi de schelete, către o misterioasă lume de dincolo, unde va avea loc Judecata de Apoi, săraci şi bogaţi, regi şi episcopi, înalte doamne şi oameni din popor.

Mântuirea, purificarea presupun şi ele trecerea prin moarte şi descompunerea corpului. Imaginea lui Hristos din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, care trebuie să mântuiască omenirea suferindă, este imaginea unui om care a îndurat suferinţele şi moartea. Dacă se reprezintă destul de des imaginea copilului plăpând din Staul, Calvarul sau Coborârea în Mormânt domină producţiile artistice. Împietrit

---

[134] Tema „Judecăţii de Apoi“, temă religioasă ce se regăseşte şi în pictura românească din secolul al XV-lea, pe pereţii exteriori ai mănăstirilor. Această pictură resimte din plin influenţa bizantină.

în severitatea sa cadaverică, cu faţa crispată de durere, palid, Hristos reprezintă imaginea sutelor de mii de victime. Confruntat cu un sfârşit a cărui apropiere i se reaminteşte permanent, credinciosul din secolul XIV încearcă să-şi asigure mântuirea trecând prin toate etapele patimilor lui Hristos pe lungul Drum al Crucii, prezent de acum înainte în fiecare biserică.

În acest context de spaimă profundă este de înţeles dezvoltarea cultului Fecioarei, Mamă milostivă, stăruind pe lângă Fiul său pentru mântuirea sufletelor păcătoase. Dar imaginea care acum o reprezintă cel mai frecvent este cea a Pietăţii, a mamei îndurerate, aplecată peste cadavrul înţepenit al Fiului ei. Cultul sfinţilor devine şi el un cult al mediatorilor, a căror bunăvoinţă trebuie stimulată prin daruri sau printr-o cucernicie deosebită.

Arta şi literatura sunt reprezentative pentru acest cult al spaimei care ia naştere în aceste timpuri grele. O adevărată artă de a face statui, realistă, individualizată, folosind expresii patetice, invadează catedralele, în timp ce în piaţa din faţa acestora sau în cimitire drama liturgică evocă „Misterul Patimilor“, supremă consolare, pentru că repetă la nesfârşit că Fiul Domnului, după ce a trecut prin greaua încercare a morţii, proprie condiţiei umane, a cunoscut strălucirea învierii, promisiune de mântuire eternă pentru toată lumea. Petrarca, martor al frământărilor timpului şi zguduit de marea epidemie de ciumă de la Florenţa, îşi găseşte consolarea în studierea autorilor antici, Cicero sau Seneca, pasiune pe care o împărtăşeşte prietenului său Boccaccio, deschizând în felul acesta Europei

calea spre Renaştere.

Petrarca sau Boccaccio, intelectuali aparţinând unui grup minoritar, nu sunt totuşi reprezentativi pentru europenii secolului al XIV-lea. Adesea, oamenii încearcă să-şi alunge spaima de sfârşitul apropiat într-un mod cu totul diferit. Respingerea realului însoţeşte calamităţile din secolele XIV şi XV. Exemplul regelui Carol al VI-lea nu este deloc un caz izolat, în cursul acestor ani de spaimă nebunia fiind o boală răspândită.

În ceea ce-i priveşte pe cei puternici sau bogaţi, baluri, serbări, vânători se dezlănţuie în luxul cel mai ţipător posibil, ca pentru a sfida moartea. Cei care frecventează petrecerile de la curţile regale şi princiare încearcă să-şi mute gândurile şi să uite moartea care bântuie, îmbrăcând haine extravagante, în culori ţipătoare, cu garnituri de blană, cu coafuri exagerat de înalte şi pantofi ascuţiţi. Este moda deghizărilor pentru balurile mascate, ca acel al „înfocaţilor“ care, în 1393, adună în jurul unui prinţ, curteni deghizaţi în sălbatici şi se termină cu moartea mai multor participanţi, ale căror costume din câlţi şi pene au luat foc. În sfârşit, în aceste timpuri de foamete, cei bogaţi se lasă cuprinşi fără reţinere de plăcerile culinare. Abundenţa şi varietatea mâncărurilor liniştesc pe participanţi confirmându-le apartenenţa la o minoritate privilegiată, care nu ar putea avea soarta celor mulţi.

Cei săraci nu se bucură de aceste derivative. Nimic nu-i poate scăpa de frica de moarte şi de Judecata de Apoi. În faţa spaimei îngrozitoare de moartea care urmează să vină, necesitatea Mântuirii li se impune cu graba disperării. Cum să

îndupleci un Dumnezeu răzbunător? Cum să procedezi pentru a-ţi fi iertată o viaţă plină de păcate? Unii preferă să se pedepsească singuri, ca acele secte ale „Flagelatorilor“[135], care merg din sat în sat lovindu-se unul pe altul cu bice cu ţinte, cântând melodii stridente care îi stimulează. Alţii se bazează pe superstiţii care conferă un caracter magic ritualurilor, sau se ocupă cu vânătoarea de relicve, considerate amulete capabile să-i protejeze pe cei care le deţin. În sfârşit, vrăjitoria se răspândeşte în toate mediile. Fondată pe credinţa în puterea demonilor, aceasta face progrese în secolul al XIV-lea în ciuda luptei îndârjite pe care Biserica o duce împotriva ei. Inchizitorii urmăresc zadarnic pe vrăjitorii adevăraţi sau falşi, îi torturează pentru a le smulge mărturisiri şi îi condamnă la arderea purificatoare[136]. Această boală, întreţinută de spaima oamenilor, pare imposibil de controlat. Ea nu se opreşte la ţăranii analfabeţi şi prost instruiţi de o Biserică în criză: în 1440, Gilles de Rais, mareşal al Franţei şi fost tovarăş de luptă al Ioanei d’Arc, este executat sub acuzaţia că a recurs la practici vrăjitoreşti în cursul cărora ar fi sacrificat mai mult de o sută de copii. E adevărat că dezechilibrele epocii alimentează frica şi imaginaţia, care se traduc frecvent prin acea „vânătoare de vrăjitoare“. Evreii, acuzaţi de toate relele şi mai ales de răspândirea ciumei, devin ţapii ispăşitori şi suportă efectele acestei psihoze colective.

Criza Bisericii

Dacă spaima de moarte provoacă în Europa secolelor XIV şi XV astfel de tulburări de comportament, Biserica, bază a societăţii feudale, cunoaşte şi ea o criză profundă, atât la nivelul realităţilor locale, cât şi la nivelurile cele mai înalte.

Profund implicată în societatea timpului, Biserica nu poate evita tulburările provocate de războaie şi de epidemii. Sate abandonate de credincioşi, preoţi morţi, biserici distruse, episcopi puşi în imposibilitatea de a-şi vizita diocezele, foarte multe cauze explică această criză a Bisericii în momentul în care nenorocirile epocii fac să se nască în sufletul credincioşilor o imperioasă nevoie de un cadru spiritual şi de consolare.

Fără îndoială, războiul joacă un rol destul de mare în această degradare a cadrului ecleziastic. Dar acesta nu face adesea decât să scoată în evidenţă nenorociri anterioare crizei din secolele XIV şi XV. Sosiţi din rândurile nobilimii, episcopii sunt deosebit de preocupaţi să-şi completeze veniturile scăzute ale diocezelor afectate de epidemii şi de jafuri, prin cumulul de beneficii ecleziastice. Cum se poate imagina administrarea mai multor dioceze? Pe deasupra, în această epocă a dezvoltării statelor naţionale, numeroşi prelaţi deţin la curte, pe lângă suverani, funcţii diplomatice sau administrative, datorită formaţiei lor intelectuale. Trăind la Curte, ei îşi părăsesc oraşele de reşedinţă şi se mulţumesc să-şi încaseze veniturile percepute prin intermediul clienţilor sau rudelor lor. În afara câtorva excepţii,

destul de rare, prelaţii cultivaţi, preocupaţi de buna administrare a diocezei lor, delegă un înlocuitor care preia prin sistemul de comandă sarcinile lor episcopale. Toţi, chiar administratorii buni, îşi părăsesc obligaţiile pastorale, fie că e vorba de predică, de confirmarea copiilor, de vizitarea parohiilor sau de instruirea clerului.

Lăsat de capul lui, clerul parohial nu este deloc capabil să atragă populaţia, mai ales cea de la ţară. Aici criza este resimţită cel mai tare. Trei calificative revin constant în tabloul situaţiei clerului rural: absenteism (parohia este condusă atunci de un vicar), ignoranţă mai mult sau mai puţin mare (mulţi preoţi abia ştiu să citească) şi moravuri condamnabile (se denunţă mai ales concubinajul). Această situaţie, datorată însăşi structurii Bisericii, nu este, fără îndoială, nouă, dar este incontestabil agravată de criză.

În oraşe, mai bine protejate, criza este, desigur, mai puţin gravă. Cei mai cultivaţi membri ai clerului îşi exercită aici funcţiile. Grija de a forma credincioşi prin predici se intensifică tot mai mult. În secolul al XIII-lea, în oraşe se instalează ordinele călugărilor cerşetori, care încearcă să răspundă pe măsura posibilităţilor lor, aspiraţiilor spirituale ale oamenilor din acea epocă a calamităţilor. Fondate pentru a servi drept model creştinătăţii prin modul lor de a trăi bazat pe sărăcia voluntară, chemate să predice şi să spovedească ca urmare a solidei lor instrucţii intelectuale şi teologice, acestea constituie în secolul al XIV-lea şi al XV-lea gruparea pe lângă care cei care caută un răspuns la frământările lor pot găsi ospitalitate şi înţelegere. În ciuda duşmăniei declarate a clerului secular, a

dezbinărilor care îi slăbesc şi denaturării regulilor străvechi, Franciscanii[137] şi Dominicanii[138], consideraţi mai buni cunoscători ai căilor spre mântuire, atrag credincioşii, care părăsesc parohiile. Sunt foarte numeroşi acei care, la apropierea morţii, vin să caute adăpost în mănăstirile lor, în aşteptarea temutei treceri. Mulţimea se înghesuie la marile predici publice ale Dominicanilor şi Franciscanilor, care ştiu să găsească cuvinte simple ce pot impresiona un auditoriu popular. De altfel, unii nu ezită, pentru a-şi impresiona mai profund auditoriul, să recurgă la înscenări spectaculoase. Alţii, mai demagogi, ridică pe credincioşi împotriva clerului parohial cu care intră într-un război deschis.

Unii ajung la o adevărată celebritate, ducând cu ei mase imense de oameni, atrase de elocinţa lor sau de reputaţia de sfinţi. Aşa s-a întâmplat cu Vincent Ferrier care străbate Spania, Elveţia, Italia de nord şi Franţa, stârnind entuziasmul credincioşilor şi împingându-i pe calea căinţei şi a convertirii. Odată cu aceste ordine apare o nouă formă de cucernicie, mai puţin bazată pe ritualuri, mai interiorizată şi mai exigentă, care face din mântuire o problemă personală. Acest succes al Ordinelor de călugări cerşetori dovedeşte neputinţa Bisericii instituţionale de a-i integra spiritual pe credincioşi, lipsurile clerului şi tulburările ce afectează papalitatea şi readuce în discuţie echilibrul la care ajunsese

---

[137] „Franciscanii“ ordin religios, fondat de Francisc de Assisi în 1209, ce a fost aprobat în 1215 de către papa Inocenţiu al III-lea.

[138] „Dominicanii“ ordin religios, fondat în 1206 de către Sf. Dominique, la Toulouse. Ordinul dominicanilor, reformat în secolul al XIV-lea, de Catherina de Sienne, a fost instituit contra ereticilor „cathari“ (cuvânt grecesc ce semnifică „purificările“).

creştinătatea în secolul al XIII-lea.

Papalitatea de la Avignon

Încă de la începutul secolului al XIV-lea începe o criză a papalităţii, care readuce în discuţie edificiul teocratic al secolelor XII şi XIII. Ieşită victorioasă din lungul conflict cu puterea imperială, papalitatea putea să pretindă dreptul de a aduna lumea creştină în jurul autorităţii sale şi să-i transmită suflul reformator capabil să unească Occidentul în jurul valorilor morale şi politice ale Bisericii. Lupta împotriva ereziei dusă de Inchiziţie, succesul Ordinelor de călugări cerşetori care depind direct de papă şi fondarea universităţilor care, sub controlul dogmei, fac să triumfe ştiinţa, sunt tot atâtea dovezi ale autorităţii exercitate de Biserică.

Cu toate acestea, totul este readus în discuţie odată cu pontificatul lui Bonifaciu al VIII-lea (1294-1303). Revendicând, ca şi predecesorii săi, supremaţia absolută a papalităţii asupra statelor şi indivizilor, acesta se loveşte de noul guvernământ al regelui Franţei, Filip cel Frumos. Conflictul început se încheie cu o înfrângere clară a papalităţii. Nu numai că papa trebuie să accepte ca regele Franţei să perceapă un impozit de la cler şi să numească episcopii, dar excomunicarea pe care o pronunţă împotriva lui Filip cel Frumos rămâne fără efect. Mai mult încă, regele Franţei invocă contra suveranului pontif autoritatea unui Sinod general a cărui convocare a fost hotărâtă de o adunare a autorităţilor – ecleziastice şi laice – ale regatului. Trimişi la Roma de către rege, Guillaume de Nogaret şi Sciarra Colonna nu ezită să-l maltrateze

pe papă; acesta este „atentatul de la Anagni“[139] (1303). Moartea papei, o lună mai târziu, marchează eşecul pretenţiei papilor la supremaţia asupra Occidentului creştin.

În acest context de şubrezire are loc în mod întâmplător instalarea papalităţii la Avignon. Succesorii lui Bonifaciu al VIII-lea, Clement al V-lea şi Ioan al XXII-lea, sunt preocupaţi mai ales să-i împace pe regii Franţei şi ai Angliei. Ei fug din Roma unde se sfâşie între ele partidele rivale ale familiilor Gaetani şi Colonna şi, temându-se de pretenţiile suveranilor germani, care se sprijină pe familia Gibelini din nordul Italiei, hotărăsc să se instaleze provizoriu în palatul episcopal din Avignon. Acest provizorat devine definitiv când, în 1330, Ioan al XXII-lea, care vrea să se întoarcă la Roma, este împiedicat de trupele regelui Germaniei, Ludovic de Bavaria. Poziţia Avignonului, în centrul Occidentului medieval, îi pare lui Benedict al XII-lea avantajoasă pentru papalitate, deci hotărăşte să se fixeze aici definitiv şi să construiască un palat demn să-l adăpostească pe papă şi Curia (administraţia pontificală). Până în 1377 (cu o scurtă întrerupere între 1367-1370), Avignon rămâne capitala creştinătăţii. Papii de origine franceză, ca şi majoritatea cardinalilor şi a personalului administrativ, se succed aici. Fără să fie simple creaţii ale suveranilor francezi, aşa cum o afirmă de exemplu regii Angliei, papii de la Avignon întreţin fără îndoială o strânsă legătură cu aceşti suverani.

Constrânsă să cadă la învoială cu suveranii statelor europene, papalitatea de la Avignon a trebuit să renunţe la orice pretenţie teocratică. Nemaifiind în măsură să dicteze în Europa, aceasta

se strecoară în noua structură a statelor care se dezvoltă de acum înainte pe ruinele edificiilor imperiale: papalitatea devine o monarhie administrativă şi centralizatoare care îşi exercită autoritatea asupra bisericilor locale rămase până atunci aproape în întregime autonome. Acest lucru este posibil în condiţiile stabile de la Avignon, datorită unei administraţii asemănătoare celei a unui stat modern: o cameră apostolică (care se ocupă de finanţe), o cancelarie şi tribunale. Papalitatea îşi rezervă un număr considerabil de beneficii şi de impozite ecleziastice. Aceasta reuşeşte să domine clerul care aşteaptă de la ea funcţii mai profitabile şi beneficii mai mari. În schimbul numirilor, papii cer plătirea unor dări de la care beneficiarii nu se pot sustrage decât cu riscul de a renunţa la avantaje viitoare. Dezvoltarea acestei fiscalităţi îmbogăţeşte considerabil finanţele pontificale şi oferă papei mijloace destul de importante pentru a plăti expediţii militare, pentru a face construcţii la Avignon şi Roma, sau pentru a desfăşura acţiuni caritabile.

În sfârşit, datorită acţiunilor de apel şi a cazurilor rezervate, papalitatea este solicitată să judece prin tribunalele pontificale un mare număr de cauze. Papa devine astfel un monarh absolut, dotat cu mijloace financiare deosebite şi exercitându-şi autoritatea prin intermediul unei administraţii care atrage oameni şi bogăţii şi în care artele şi viaţa spirituală sunt înfloritoare.

Aceşti papi, monarhi absoluţi, domnesc fără piedici sau contrapondere. Începând din 1310 ei nu mai binevoiesc nici să convoace sinodul. Eforturile Sfântului Colegiu de a spori rolul cardinalilor sunt

zadarnice. Inocenţiu al VI-lea (1352-1362), după alegerea sa, anulează angajamentul pe care îl luase împreună cu toţi cardinalii de a convoca Sfântul Colegiu în cazul unor hotărâri importante. O astfel de evoluţie provoacă cu atât mai multe critici, cu cât creşterea puterii monarhice şi administrative a papalităţii coincide cu o scădere a influenţei sale spirituale şi a activităţii pastorale. În această perioadă de calamităţi, când nevoile spirituale împing oamenii către forme mistice de practică religioasă, papalitatea este condusă de monarhi administratori şi constructori, care se comportă mai mult ca nişte şefi de stat decât ca nişte păstori de suflete.

Ca urmare, îşi fac apariţia atitudini de opoziţie care nu afectează decât medii limitate, chiar marginale: franciscanii „spirituali“, rupţi de ordin, care spun că papa este Anticristul, intelectuali care afirmă întâietatea poporului creştin faţă de papă, teoreticieni ca Marsilio de Padova sau William de Ockham, care preconizează o biserică pur spirituală în care autoritatea s-ar reduce doar la aspectul pastoral, cu excepţia oricărei autorităţi temporale, rezervată prinţilor. Petrarca stigmatizează cu violenţă Curtea de la Avignon, „cloacă unde vin să se adune toate gunoaiele universului. Aici Dumnezeu este dispreţuit, banul este adorat, se calcă în picioare legile sfinte şi omeneşti“. Această discreditare spirituală a papalităţii se agravează şi mai mult odată cu schisma care o sfâşie, în ajunul întoarcerii sale la Roma.

Marea schismă

Grigore al XI-lea cedează la solicitările italienilor şi în 1377 hotărăşte să mute la Roma toate serviciile Curiei[140], considerând, ca şi numeroşi creştini, că cel mai bun mod de a pune capăt tulburărilor ce zguduiau lumea creştină este de a readuce papalitatea la locul său de origine. Departe de a rezolva problema, această hotărâre o agravează şi mai mult. Când acesta moare (1378), poporul roman, care se teme de alegerea unui nou papă străin (din 16 prelaţi, 11 sunt francezi), face presiuni asupra Conclavului[141], care se resemnează să aleagă un papă italian: arhiepiscopul de Bari, Bartolomeo Prignano, care îşi ia numele de Urban al VI-lea. Acesta este imediat recunoscut de către prinţi, inclusiv de regele Franţei, Carol al V-lea. Dar gafele sale şi caracterul despotic vor permite adversarilor săi să pună în discuţie o alegere obţinută sub ameninţarea gloatei. În septembrie 1378, refugiaţi la Fondi, pe teritoriu napolitan, cardinalii reuniţi în Sfântul Colegiu, hotărăsc să anuleze alegerea lui Urban al VI-lea şi să îl desemneze drept înlocuitor pe francezul Robert de Geneve, care, luându-şi numele de Clement al VII-lea şi neputând să se instaleze pe scaunul roman al puterii pontificale, se îndreaptă spre Avignon. În felul acesta, creştinătatea occidentală se află între doi suverani şi două capitale: aceasta constituie începutul „marii schisme“.

Împărţirea este cu atât mai gravă cu cât rivalităţilor personale şi altor lupte pentru influenţă

în sânul Bisericii se adaugă interese politice, care sunt cu adevărat hotărâtoare. Carol al V-lea a luat imediat partea lui Clement al VII-lea, aliat al casei regale franceze şi a dat ordin ca alesul de la Fondi să fie recunoscut de o adunare de consilieri, teologi şi prelaţi. Ceilalţi suverani trec de partea unuia sau altuia dintre papi, în funcţie de situaţia de aliaţi sau adversari ai regelui Franţei în conflictul dintre acesta şi rivalul său englez. Castilia, Navarra, Aragone, Portugalia, Scoţia, Neapole, comitatul de Savoia, regatul Ciprului se pronunţă în favoarea papei de la Avignon. Milanul, Florenţa, Polonia, Ungaria, Flandra, Sfântul Imperiu aleg împreună cu Anglia partidul pontifului roman.

Conflictul avea să dureze mai mult de patruzeci de ani. Pentru a-l înfrânge pe cel pe care îl consideră un uzurpator, fiecare dintre cele două tabere încearcă mai întâi metoda forţei. Ludovic de Anjou, fratele regelui Franţei, şi fiul său, Ludovic al III-lea, intervin în Italia în favoarea lui Clement al VII-lea. În sprijinul lui Urban al VI-lea se pregăteşte o expediţie împotriva regiunii Provence care nu va mai avea loc, în timp ce ducele de Lancaster intervine în Castilia, în 1386, cu dublul scop de a-şi cere drepturile de moştenitor dar şi pentru a-l susţine pe pontiful roman. Pentru că niciuna dintre aceste acţiuni nu a reuşit, se recurge, tot fără succes, la proceduri de împăcare. O soluţie ar fi fost să nu se desemneze un succesor aceluia dintre papi care ar fi decedat primul. Dar, când Urban al VI-lea moare (1389), cardinalii italieni îi numesc un succesor, pe Bonifaciu al IX-lea, iar colegii lor din Avignon fac acelaşi lucru la moartea lui Clement al VII-lea, desemnându-l pe Benedict al XIII-lea.

Acesta din urmă promisese să abdice de îndată ce acest lucru s-ar impune, dar, odată încoronat cu tiara pontificală, se abţine să o mai facă. În ciuda presiunilor guvernului regal al cardinalilor francezi şi Universităţii din Paris, el refuză chiar să negocieze cu Bonifaciu al IX-lea şi cu succesorii acestuia, Inocenţiu al VII-lea şi Grigore al XII-lea.

Schisma tulbură profund viaţa religioasă şi toată creştinătatea din Occident. Ordinele religioase fiind şi ele împărţite, beneficiile au doi destinatari şi fiecare demnitar se teme, bineînţeles, de victoria taberei adverse. Şi de o parte şi de alta se înmulţesc sentinţele de excomunicare şi de interdicţie. În Franţa, chiar în interiorul Universităţii din Paris, nu există o unanimitate în privinţa legitimităţii unuia sau altuia dintre papi. Doar Universitatea din Toulouse şi din Orléans, ca şi unele provincii ca Normandia şi Provence sunt în întregime de partea pontifului roman. Îngrijorat de această situaţie, guvernul regal proclamă, prin ordonanţa din 1398, că Biserica franceză nu recunoaşte decât autoritatea spirituală a lui Benedict al XIII-lea; aceasta înseamnă „sustragerea de la supunere“, care permite regelui să dispună de beneficiile şi taxele ecleziastice. Nici această ordonanţă, nici revolta populaţiei locale, nici atacul contra palatului papal pus la cale de un şef de bandă plătit de regele Franţei, nu îl fac pe pontiful de la Avignon să cedeze.

Începutul unei rezolvări a situaţiei va veni de la Universitatea din Paris. Începând din 1394, aceasta sugerează să se recunoască un sinod care, dacă nu ar ajunge la o înţelegere, ar rezolva problema recurgând la o ultimă soluţie. Această idee câştigă

încet-încet teren şi un sinod ecumenic se întruneşte la Pisa în 1409. Acesta hotărăşte să-i destituie pe cei doi papi şi să numească un al treilea: arhiepiscopul de Milano, care-şi ia numele de Alexandru al V-lea, căruia îi urmează la puţin timp Ioan al XXIII-lea. Dar Benedict al XIII-lea şi Grigore al XII-lea refuză să se supună, deci acum sunt trei papi în loc de doi, fiecare cu partizanii lui. Pentru a ieşi din această încurcătură sinucigaşă pentru creştinătate, Ioan al XXIII-lea solicită sprijinul regelui romanilor, Sigismund de Luxemburg, candidat la coroana Sfântului Imperiu. Pentru că doreşte să-i aducă acesteia ceva prestigiu, Sigismund acceptă cu condiţia ca papa să convoace un nou sinod. Acesta îşi deschide şedinţa la Constanz, în 1414, şi durează aproape patru ani. Sinodul reuşeşte, nu fără opoziţie, să-i destituie pe cei trei pontifi şi să-l aleagă în locul lor pe Odon Colonna, care se va numi Martin al V-lea. Criza pare rezolvată şi se întăreşte poziţia celor care plasează sinodul deasupra papei. Înainte de a-l alege pe Martin al V-lea, părinţii sinodali au adoptat o serie de decrete reformatoare, dintre care cel al *frecvenţei*, care fixează periodicitatea sinodului. Cu toate acestea, noul papă şi mai ales succesorul său, Eugeniu al IV-lea, se grăbesc să revină asupra acestor hotărâri şi contestă această tutelă impusă Sfântului Scaun. Sinodul de la Bâle reacţionează destituindu-l pe Eugeniu al IV-lea şi înlocuindu-l cu un contra-papă: contele de Savoia (Nicolae al V-lea). Această nouă schismă sfârşeşte cu victoria papalităţii şi eşecul tentativei de democraţie sinodală în sânul Bisericii. Repus în toate drepturile, pontiful roman Eugeniu al IV-lea foloseşte o parte

importantă din resursele Bisericii pentru reconstrucţia Statului pontifical şi pentru înfrumuseţarea Romei. Până la sfârşitul Evului Mediu nu se va mai pune problema convocării vreunui sinod general. Papalitatea, care apare tot mai mult ca o simplă putere politică, cade în nepotism şi desfrâu, odată cu Inocenţiu al VII-lea şi Alexandru al VI-lea Borgia. Peste această Biserică în plină destrămare se va năpusti vijelia Reformei.

Bisericile naţionale şi ereziile

Lunga criză care zguduie papalitatea nu rămâne fără consecinţe în organizarea şi funcţionarea Bisericii. Cu atât mai mult cu cât naşterea statelor naţionale în Europa de vest şi aspiraţiile naţionale în Europa centrală se repercutează asupra vieţii religioase. Astfel, influenţa francezilor asupra Bisericii în perioada papalităţii de la Avignon provoacă opoziţia clerului din celelalte ţări din Europa, ca Germania sau Anglia. De asemenea, schisma este provocată în mare parte de înfruntarea cardinalilor francezi cu cei italieni. Autoritatea romană este discreditată pentru că ani de-a rândul, în sânul Bisericii nu mai există o autoritate centrală, ci două sau trei autorităţi rivale, care vor toate să profite de alegerea divină şi de puterea suverană de reprezentantă a lui Dumnezeu pe pământ. Fiecare Biserică încearcă atunci să-şi rezolve problemele fără să recurgă la o administraţie romană, şovăielnică şi lipsită de acum înainte de autoritate morală.

Această aspiraţie a Bisericilor se alătură celei a suveranilor europeni, dornici, după exemplul lui Filip cel Frumos în Franţa, să fie „stăpâni în regatul lor“. Slăbirea legăturilor cu Roma încurajează monarhiile naţionale să preia controlul asupra clerului pentru a-şi spori autoritatea, influenţa şi puterea financiară, dispunând de numirea funcţiilor ecleziastice şi percepând impozite de la cler. Astfel ia naştere în Franţa teoria drepturilor Bisericii franceze, *galicanismul*[142], care se va răspândi în toată Europa. Aceasta este sprijinită de jurişţii laici şi de universitari. Primii sunt dornici să-şi extindă atribuţiile judiciare asupra cauzelor ecleziastice, în timp ce ceilalţi sunt pătrunşi de criticile intelectualilor împotriva decăderii monarhice şi administrative a Sfântului Scaun. În Franţa, „Visul din livadă“ scris în 1377 de un consilier al lui Carol al V-lea susţine că regele „este vicarul temporar al lui Dumnezeu“, adică reprezentantul său pentru toate problemele care nu ţin de domeniul spiritual. Cât despre Universitatea din Paris, aceasta preconizează „sustragerea de la ascultare“ faţă de Roma şi cere transformarea Bisericii din Franţa în biserică naţională, supusă autorităţii regelui. Aceste tendinţe galicane vor susţine, cum e şi firesc, preponderenţa sinodurilor. La Constanz, Părinţii sinodali, organizaţi pe „naţiuni“, consideră că, într-adevăr, viaţa Bisericii în fiecare ţară se bazează pe datini, obiceiuri şi tradiţii care trebuie să constituie obiectul unui acord, a unui concordat între papalitate şi guvernul statului respectiv. Astfel de tratate sunt încheiate cu Franţa, Anglia, Spania şi Imperiu, tratate care fixează drepturile papalităţii şi ale Statului în administraţia şi viaţa cotidiană a

Bisericilor naţionale. Acestea reprezintă recunoaşterea juridică a noii suveranităţi a statelor şi marchează renunţarea papalităţii la pretenţia de a-şi juca rolul de unificator al creştinătăţii, dat fiind că papa nu mai este considerat un suveran obişnuit. Practicarea concordatelor provoacă un lung conflict între papă şi regele Franţei. Semnat într-un moment de şubrezire a puterii regale, concordatul din 1418 este repus în discuţie de regele Carol al VII-lea, după ce acesta şi-a restabilit autoritatea. O adunare de clerici, convocată la Bourges în 1438, dă un ansamblu de decrete, cunoscut sub numele de „Ordonanţa de la Bourges“ („Pragmatique Sanction de Bourges“)[143]. Aceste decrete îi iau papei dreptul de a răspunde de funcţiile ecleziastice, de a consfinţi pe cel ales, de a percepe anumite impozite şi reduc posibilităţile de a cere ajutor Romei. Conflictul durează până în 1472.

Regresul autorităţii pământeşti a Sfântului Scaun în faţa puterii crescânde a statelor este dublat de repunerea în discuţie a autorităţii sale spirituale. Ereziile, fondate pe criticarea comportării pontifilor, tind spre constituirea unor veritabile Biserici independente.

Cea mai gravă dintre aceste erezii apare în Anglia, în jurul unui universitar de la Oxford, John Wyclif, care, în cursul diferitelor negocieri financiare dintre regele Angliei şi Sfântul Scaun, a susţinut drepturile regelui. Preconizând o Biserică fără papă, guvernată de un stat, din 1378 şi până la moartea sa, John Wyclif exprimă idei pe care Reforma[144] le va valorifica în secolul al XV-lea: omul nu trebuie să se prevaleze de niciun merit, de niciun drept în faţa măreţiei absolute a lui Dumnezeu, numai el poate

salva sau distruge oamenii, iar intervenţia Bisericii nu este de niciun ajutor; Scrierile sfinte sunt singura sursă de credinţă şi fiecare om poate să le înţeleagă prin propria sa gândire; cultul Sfintei Fecioare, a sfinţilor, pelerinajele sunt forme de pietate inutile şi condamnabile. La început, protejat de justiţia ecleziastică prin bunăvoinţa regală, Wyclif pierde acest sprijin când, în 1381, el susţine revolta ţăranilor condusă de Wat Tyler. Ideile sale, condamnate de un sinod englez (1382) pătrund în conştiinţele oamenilor. Acestea sunt răspândite de absolvenţii de la Oxford şi stimulează o mişcare a ţăranilor şi meseriaşilor, numiţi *Lollards*[145], care aspiră la o viaţă în sărăcie, se sprijină pe mesajul evanghelic, critică cu violenţă Biserica, mesa, sfintele taine şi propovăduiesc o Biserică naţională, independentă faţă de Roma. Principalii şefi ai acestei mişcări eretice, urmăriţi fără milă de episcopi şi de rege, sunt arşi de vii în 1427. În ciuda acestei reprimări şi a condamnării ideilor lui Wyclif, aspiraţia către o biserică naţională, desprinsă de Roma şi fondată numai pe mesajul evanghelic rămâne profund prezentă în Anglia. Ideile lui Wyclif cunosc o mare audienţă în Boemia. Acolo, pe lângă Universitatea din Praga, există un curent evanghelic şi de reformare a Bisericii. Jan Hus, universitar în acest oraş, ţine predici pentru o reformă a Bisericii şi pentru o întoarcere la mesajul strict al Evangheliei. Biblia trebuie tradusă în cehă. El preconizează comuniunea cu pâine şi vin, aşa numita comuniune sub ambele specii. Condamnat de papa Ioan al XXIII-lea, Jan Hus acceptă să fie supus judecăţii sinodului de la Constanz. În ciuda permisului de liberă trecere care i-a fost acordat de

împăratul Sigismund, el este condamnat şi ars de viu în iulie 1415. Acesta este semnalul unei puternice revolte naţionale a poporului ceh împotriva Romei, dar şi împotriva nemţilor care au pus mâna pe o parte a teritoriului ceh şi a comerţului şi care sunt alungaţi din Universitatea din Praga! Până la urmă înfrânţi de cruciadele germane, husiţii obţin totuşi în 1436, de la sinodul din Bâle, recunoaşterea comuniunii sub ambele specii.

La mijlocul secolului al XV-lea, ereziile par învinse şi unitatea Bisericii pare restabilită în jurul Romei. Cu toate acestea, în timpul crizei, papalitatea a trebuit să renunţe la intenţia de a reuni sub autoritatea sa întreaga lume creştină, să recunoască existenţa statelor şi să cadă la învoială cu noua guvernare a acestora. Modelându-se după noua formă a statelor monarhice centralizate, ea nu a ştiut totuşi să înfăptuiască reforma spirituală pe care cerinţele epocii o făceau necesară şi care se va realiza pe alte căi.

Secole de criză profundă a Bisericii şi a valorilor spirituale, secolele XIV şi XV sunt totodată şi cadrul unei grave crize a gândirii şi sensibilităţii.

Criza gândirii şi artei

Instituţia universităţii cunoaşte în aparenţă una din perioadele sale cele mai înfloritoare. Cu toate acestea, universităţile resimt din plin şocul crizei valorilor din secolele XIV şi XV, în cursul căreia se prăbuşeşte concepţia medievală despre lume. Marile universităţi din Paris, Bologna sau Oxford îşi păstrează fără îndoială întregul prestigiu, atrag numeroşi studenţi şi sunt privite cu respect. Guvernele şi societatea le recunosc o oarecare autoritate asupra credinţei religioase şi asupra ştiinţei. Dar ele sunt ameninţate de apariţia noilor universităţi. Sub efectul dezbinărilor provocate de Marea schismă, a dorinţei fiecărui prinţ de a avea propria sa universitate şi a refuzului noilor state naţionale de a-şi lăsa clericii să meargă să studieze în străinătate, în Europa sunt create aproximativ patruzeci de universităţi. Recucerirea şi consolidarea regatelor iberice dă naştere universităţilor din Lisabona, Perpignan, Barcelona şi Zaragoza. În Europa centrală, universităţile din Praga, Cracovia şi Viena sunt mărturie a rivalităţii dintre cehi, polonezi şi nemţii austrieci. Cele din Pisa şi Florenţa atestă puterea guvernării municipale în Italia, iar cele din Poitiers şi Bordeaux rivalitatea franco-engleză.

Această proliferare nu este totuşi sinonimă nici cu strălucirea, nici cu vitalitatea. Contactele între profesorii diferitelor naţiuni se răresc. Universitarii cad sub influenţa puterii politice şi rolul lor constă din ce în ce mai mult în furnizarea argumentelor

teoretice destinate să justifice pretenţiile sau politica acesteia.

În plus, universităţile sunt lovite de criza economică. Funcţiile ecleziastice care le procură universitarilor veniturile fiind insuficiente ţinând cont de creşterea preţurilor, se instituie practica de a cere studenţilor bani, în special celor de la drept şi teologie. Studenţii săraci dispar din universitate şi pentru că membrii familiei de doctori sunt scutiţi de aceste taxe, ereditatea devine modalitatea cea mai răspândită de a putea frecventa cursurile universitare: lumea universitară se transformă într-o castă închisă. Universitarii, deveniţi „cavaleri ai legilor“ duc o viaţă nobilă şi domnesc în universităţile sclerozate în care triumfă scolastica şi unde profesori şi studenţi se închistează în clasificări şi definiţii aparţinând unei logici pur formale.

Gândirea însăşi trece printr-o criză profundă odată cu punerea în discuţie a tomismului, această îmbinare de credinţă şi de raţiune, fondată pe autoritatea filozofică a lui Aristotel. Loviturile cele mai dure le primeşte la începutul secolului al XIV-lea prin Duns Scott şi Guillaume de Ockham, doi teologi care resping ideea că lumea materială poate fi o emanaţie a lui Dumnezeu potrivit regulilor cauzalităţii aristotelice. Şi unul şi celălalt ajung la concluzia că Dumnezeu, fiind total independent, este zadarnică dorinţa de a ajunge la el prin raţiunea lumii materiale. Din această repunere în discuţie a autorităţii filozofice a lui Aristotel şi din filozofia tomistă rezultă două consecinţe: un oarecare antiintelectualism care înţelege să atribuie credinţei numai o natură mistică, morală sau

pastorală, fără intervenţia raţiunii şi pe de altă parte o tentativă de a scoate ştiinţa de sub autoritatea religiei, propunând raţiunea ca unica posibilitate de abordare a acesteia. O tentativă fără sorţi de izbândă din cauza lipsei tehnicii ştiinţifice şi a instrumentelor matematice adecvate, precum şi din cauza influenţei considerabile a scolasticii.

Această sclerozare a gândirii se răsfrânge, în cea mai mare parte a lumii creştine, şi asupra literaturii şi artei. Repetarea continuă a unor formule deja folosite învinge izbucnirile creatoare şi originalitatea. Repetarea unor succese literare ca „Romanul trandafirului“[146], jocuri de cuvinte formaliste, lipsite de o inspiraţie novatoare, prezente în poezie, îndrăzneli şi jonglerii tehnice în muzică, iată ce caracterizează cel mai adesea arta secolelor XIV şi XV. În arhitectură, tehnica stilului gotic, bine stăpânită de acum înainte, devine, odată cu goticul flamboiant, obiectul unui număr infinit de variaţii care transformă inspiraţia de odinioară într-un fel de joc formal în care naosurile catedralelor sunt din ce în ce mai înalte, deschizăturile în zid din ce în ce mai mari, coloanele din ce în ce mai firave şi dantelăria de piatră din ce în ce mai străvezie, ca pânza de păianjen.

Deschiderea de noi drumuri

Profitând de criza care cuprinde Europa secolelor XIV şi XV, acum iau naştere forme noi de expresie care se vor dezvolta la sfârşitul secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea.

În domeniul religios, spaima de moarte şi preocuparea pentru mântuire favorizează apariţia unei credinţe mai puţin formaliste, mai afective, mai sentimentale. În timp ce practicarea credinţei medievale avea un caracter colectiv, cerinţele mântuirii individuale predomină de acum înainte, transformând credinţa într-o chestiune între Dumnezeu şi om, în care imixtiunea instituţiei ecleziastice este din ce în ce mai redusă. În plus, tomismul care integra religia Evului Mediu făcând-o raţională, intră în criză. Această largă repunere în discuţie lasă câmp liber noilor forme de devoţiune cărora ereziile, ca cea a lui Wyclif şi a lui Jan Hus, încearcă să le ofere un cadru teologic.

Dacă Europa de nord cedează frumuseţilor formale ale goticului flamboiant, o nouă gramatică a artelor se elaborează în Italia şi în special la Florenţa. Pentru a reda noile valori religioase, caracterul mistic al raportului cu Dumnezeu, credinţa bazată pe sentiment, Giotto pictează frescele de pe tavanul Bisericii din Assisi sau capela familiei Bardi la Santa Croce din Florenţa. Pentru a exprima dragostea franciscană pentru oameni şi pentru natură, el creează o artă organizată monumental, nu după regulile perspectivei, ci în funcţie de punerea în scenă religioasă pe care o

reprezintă. Tot la Florenţa, unde artiştii profită în acelaşi timp de prosperitatea oraşului, de generozitatea familiei de Medici şi de noua consideraţie de care se bucură profesiunea lor, Fra Angelico exprimă o mistică senină într-o tehnică încă gotică, în timp ce Masaccio, din contra, inaugurează în frescele din capela Brancacci o artă care, prin simţul reliefului şi al expresiei anunţa arta Renaşterii, ca şi cea a toscanilor Botticelli, Gozzoli, Paolo Uccello, Pierro della Francesca, a sienezului Simone Martini, a mantuanului Mantegna şi a veneţianului Giovanni Bellini. Alte regiuni ale Europei, şi ele stimulate de abundenţa averilor şi de mecenatul prinţilor, cunosc o reînnoire a artelor plastice: la curtea Franţei, Jean Fouquet execută portretul Agnései Sorel, favorita lui Carol al VII-lea, în timp ce în Burgundia lucrează mari pictori flamanzi, ca Van Eyck şi Roger van der Weyden.

Arhitectura cunoaşte o evoluţie asemănătoare. În secolul al XIV-lea, goticul triumfa încă în Domul din Milano, dar la Florenţa, Brunelleschi se inspiră din bazilicile şi decorul epocii romane pentru a construi Santa Maria delle Fiori, deschizând astfel o nouă cale care va conduce, prin respingerea Evului Mediu considerat barbar, la o întoarcere la antichitate, din care va apărea Renaşterea[147].

Dacă este exagerat să se califice astfel ceea ce nu este încă decât dorinţa de noutate, este puţin îndoielnic faptul că criza din Occident provoacă o revizuire a ierarhiei valorilor. Ea tinde să facă din om centrul unui nou univers, un om a cărui concepţie despre lume este diferită de cea a epocii medievale. Însuşi decorul devine o dovadă, prin individualizarea statuilor, aşa cum face Clauss

Sluter la curtea din Burgundia, care îi reprezintă pe duci şi pe profeţi ca pe nişte indivizi ce nu pot fi înlocuiţi unii cu alţii, reprezentând simboluri vii ale puterii umane sau divine, sau ca Donatello sau Ghiberti la Florenţa, care extrag din piatră fiinţe vii, gata să se amestece în viaţa de zi cu zi. Această reinstalare a omului în centrul universului duce la căutarea unui nou sistem de valori care să poată înlocui greoaia scolastică medievală. Intelectualii se îndreaptă, cum e şi firesc, spre textele anticilor, pe care încearcă să le elibereze de vulgata oferită de Evul Mediu. Aceste cercetări, care demonstrează precizia limbajului anticilor, au drept efect mai ales încurajarea scriitorilor de a o aplica limbilor populare. Oarecum blocate până atunci de dominaţia limbii latine, acestea vor cunoaşte curând o dezvoltare rapidă. O limbă specific italiană se născuse deja cu florentinul Dante (1265-1321), autorul *Divinei comedii*, epopee a Occidentului creştin. De asemenea, cronicarii Froissart şi Jean le Bel în Franţa, sau povestitorul Chaucer în Anglia, apar ca rezultate „naţionale“ ale acestui prim umanism. Astfel, pe ruinele unei lumi medievale pe cale de descompunere, Europa secolelor XIV şi XV pune bazele unui nou univers.

Criza materială şi spirituală care loveşte Europa de la sfârşitul Evului Mediu este însoţită de o criză politică al cărui principal rezultat este prăbuşirea definitivă a marilor construcţii cu vocaţie unificatoare. Acestea se străduiseră, în ciuda riscurilor şi tulburărilor prin care au trecut timp de o mie de ani, să continue utopia, imposibil de realizat, dar continuu prezentă, de a reface unitatea romană. Acolo, pe ruinele adunate unele peste

altele, apare structura nouă a statelor, a căror înfruntare înlocuieşte lupta pentru unitate cu lupta pentru hegemonie.

Capitolul 3
CONVULSII POLITICE ŞI NAŞTEREA STATULUI NAŢIONAL

■ Din punct de vedere politic, Europa de la sfârşitul Evului Mediu capătă caracteristici noi, marcate de dispariţia marilor construcţii statale cu năzuinţă universală. Urmaş îndepărtat al Imperiului roman, Imperiul grec bizantin se prăbuşeşte după o lungă agonie, în timp ce turcii otomani cuceresc Constantinopolul în 1453. Cât despre Sfântul Imperiu roman de origine germanică, pradă anarhiei şi frământării, nu mai este decât „carcasa“ care face derizoriu titlul electiv de împărat, pe care şi-o dispută familiile de Luxemburg şi de Habsburg. Ca o consecinţă a acestei crize, germanismul este peste tot în regres. În Europa centrală şi orientală, acesta trebuie să cedeze în faţa aspiraţiilor naţionale ce iau naştere în Boemia, Ungaria şi Polonia. În Europa de nord, statele scandinave, chiar dacă nu reuşesc să se unească, îşi afirmă identitatea. În sfârşit, suveranii germani nu mai sunt de acum înainte capabili să-şi impună autoritatea în Italia, care cade în anarhie şi în fărâmiţare politică.

■ Contrastând cu această prăbuşire a marilor

edificii imperiale, Europa occidentală vede triumfând statul naţional, prevăzut cu instituţii stabile şi eficace, care asigură autoritatea suveranului. Spania, care termină recucerirea peninsulei distrugând în 1492 ultimul stat musulman, emiratul Granadei, devine, sub „Regii catolici“ Ferdinand de Aragon şi Isabella de Castilia, un regat puternic, bine organizat, în care legea monarhică acţionează asupra tuturor. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, ca urmare a acţiunii oamenilor legii cu care se înconjoară Filip cel Frumos, Franţa a devenit un stat centralizat, în care noţiunea de stat, scoasă din dreptul roman, determină organizarea instituţiilor. În sfârşit, Anglia lui Eduard I a cunoscut aceeaşi evoluţie. Dar Franţa şi Anglia se înfruntă între 1337-1453 în „războiul de o sută de ani“, lung şir de conflicte cu numeroase reluări, care epuizează cele două ţări şi le zdruncină serios stabilitatea. Este de reţinut faptul că la sfârşitul Evului Mediu, noua concepţie despre statul naţional începe să-şi facă încet apariţia din structurile feudale, prezente încă din plin în fapte, în spirite şi în instituţii.

După dispariţia Imperiului roman occidental, împăraţii bizantini şi germani au încercat să unifice Europa în jurul noţiunii de „creştinătate“[148]. Or, această noţiune tinde să dispară odată cu concepţiile politice care caracterizează lumea medievală, însuşi cuvântul – *Christianitas* – folosit până în secolul al XIV-lea împreună cu termenii „Occident“ şi „latinitate“ încep să se răărească în

disertaţia savantă. Clerici şi umanişti preferă vocabula „Europa“ care, aproape absentă din opera lui Dante, este, dimpotrivă, omniprezentă la Petrarca (1304-1374). Se începe deci să se vorbească despre Europa în momentul în care perspectiva unei reveniri la unitatea romană se îndepărtează.

Nu este vorba despre Europa geografilor, a căror literaţi ştiu că se întinde cel puţin până la Don, ci numai de teritoriile în care a triumfat limba latină şi religia romană. Orientul grec, de altfel pe cale de a fi cucerit de turci, nu face parte din Europa. Pentru papa Pius al II-lea lucrurile sunt clare: Europa coincide cu „poporul creştin“ care înglobează în întregime Franţa, Italia, Spania, Germania, Polonia şi Ungaria.

S-a văzut cum criza Bisericii i-a obligat pe papi să renunţe la pretenţia de universalitate şi să se modeleze după tipicul cu totul nou al statelor naţionale. Cu diferenţe în timp, Imperiul bizantin şi Sfântul Imperiu roman de neam germanic cunosc la rândul lor o decădere care le face incapabile să revendice acel *imperium*[149] al lumii creştine.

Această dispariţie a visului de unitate are consecinţe diverse în Europa secolelor XIV şi XV. În estul şi sudul continentului, puterile locale, apărute în epoca feudală, rămân fără arbitraj. Ele intră în conflict unele cu altele, transformând istoria Evului Mediu inferior într-o juxtapunere de încăierări violente şi confuze: lupte interne între principatele germane şi italiene, certuri între cetăţi, războaie civile interminabile etc. Europa occidentală vede

[149] „Imperiu“ (lat. *imperium* autoritate) nume comun dat marilor state. În acest context, termenul este folosit pentru a desemna „creştinătatea“.

luând naştere pe ruinele concepţiilor medievale moştenite de la romanitate, primele state naţionale (Spania, Franţa, Anglia) delimitate geografic de frontiere. Constituite în jurul instituţiilor statale consolidate, ele oferă suveranilor lor posibilităţi de a acţiona total diferite de cele de care dispuneau până atunci. Datorită impozitelor şi împrumuturilor forţate percepute de la supuşii săi, regele poate de acum înainte să-şi plătească soldaţii şi să dispună de armate puternice formate din profesionişti ai războiului.

Paralel, conştientizarea coeziunii datorate unei limbi comune, unor interese economice opuse intereselor altor popoare sau apariţiei unei Biserici proprii, determină naşterea, în rândul populaţiei, a unui sentiment de apartenenţă la o comunitate anume, prima formă a sentimentului naţional.

Afirmarea statului-naţiune se loveşte de menţinerea îndârjită a concepţiilor politice medievale. Opoziţia faţă de schimbare, mai ales în Franţa şi în Anglia, ţări în care statul naţional a luat forma cea mai avansată, se manifestă prin nenumărate şi interminabile războaie civile.

Criza din secolele XIV şi XV înseamnă deci, în domeniul politic, ca şi în domeniul economic, social, cultural şi religios, prăbuşirea vechilor concepţii dar totodată şi o renaştere.

La est: dispariţia Imperiului bizantin

De mai multe secole, Imperiul grecesc de la Constantinopol constituia un zid de apărare împotriva presiunii turcilor. În 1204, zdruncinat de jefuirea Constantinopolului de către cruciaţi, acest zid continuă să slăbească în urma fărâmiţării Imperiului în principate autonome.

Dacă sub domnia lui Mihail al VIII-lea Paleologul, Imperiul bizantin oferă toate aparenţele unui stat în plină renaştere, în realitate el intră într-o epocă de decădere. Este adevărat că Mihail al VIII-lea recucereşte Constantinopolul şi îl alungă pe împăratul latin instalat de cruciaţi, dar o coaliţie se formează rapid împotriva lui. Aceasta reuneşte în jurul suveranului celor Două-Sicilii – prinţul francez Carol de Anjou, căruia împăratul latin îi cedează drepturile asupra Imperiului bizantin – papalitatea, Veneţia, statele slave din Balcani şi majoritatea principatelor greceşti şi latine din Orient. Insurecţia Vecerniilor Siciliene (1282), care izbucneşte la Palermo împotriva dominaţiei franceze, îndepărtează pericolul, obligându-l pe Carol de Anjou să renunţe la planurile sale. Dar acest episod glorios este ultimul din istoria bizantină. Manevrele diplomatice abile ale lui Mihail al VIII-lea nu au făcut decât să întreţină iluzia unui Imperiu de Răsărit, arbitru şi model pentru Europa. Eforturile sale de a-i reda Bizanţului demnitatea de mare putere sfârşesc în realitate prin a secătui Imperiul.

Teritoriul său, considerabil micşorat, se limitează la provinciile din Asia, din vecinătatea Mării

Marmara, la Constantinopol, o parte a Traciei, sudul Macedoniei şi o parte a Greciei. Şi în interiorul acestor frontiere puterea bizantină nu mai este decât umbra celei ce a fost în secolele trecute. Aristocraţia, pe care bazileii ştiuseră să o ţină în frâu până la începutul secolului al XIII-lea, este acum atotputernică şi feudalitatea domneşte în Bizanţ la fel ca în Occident. Împăratul, cu autoritatea slăbită, face o figură jalnică alături de foarte popularul patriarh al Constantinopolelui, şef suprem al Bisericii ortodoxe, care se întinde dincolo de frontierele bizantine, în rândul tuturor popoarelor slave.

Dificultăţilor politice şi sociale li se adaugă ruinarea economică. Pierzându-şi cele mai bogate provincii din Europa şi Asia, pământurile marilor proprietari fiind prost exploatate, în Imperiu începe să se pună problema alimentelor. Încasările statului sunt din acelaşi motiv total insuficiente: în 1423, criza financiară obligă Bizanţul să vândă veneţienilor oraşul Thessalonic.

În sfârşit, armata nu mai este formată decât din mercenari, de altfel în număr insuficient, care însă constituie mai mult o ameninţare decât un mijloc de protecţie, cu atât mai mult cu cât guvernul se află în imposibilitate să-i plătească. Incapabil să-şi asigure apărarea, Imperiul devine o pradă pentru puternicii săi vecini. Dublul pericol care îl ameninţă în mod obişnuit se transformă într-un pericol mortal. La vest, Bizanţul trebuie să înfrunte dorinţa de expansiune a statelor slave din Balcani (Serbia şi Bulgaria), iar la est ameninţarea turcilor Selgiucizi[150]. Atâta timp cât Imperiul grecesc a rămas instalat la Niceea, el a putut să-şi

concentreze fără dificultate forţele pentru a opri năvălirea turcească. Dar revenirea la Constantinopol dirijează către apus o importantă parte a forţelor bizantine şi ruinează sistemul de apărare pe care Bizanţul îl folosea la răsărit. Încă de la începutul secolului al XV-lea, turcii cuceresc aproape în totalitate Asia Mică şi ameninţă Constantinopolul. Incapabil să reziste în faţa ameninţării numai cu forţele proprii, împăratul Andronic al II-lea trebuie să se folosească de mercenarii catalani comandaţi de Roger de Flore, care, după ce i-a răpus pe turci, se grăbesc să jefuiască Asia Mică.

Zilele orgoliosului Bizanţ sunt de acum numărate, singura întrebare fiind în mâinile cărui adversar va sfârşi. Secolul al XIV-lea şi începutul secolului al XV-lea sunt teatrul unei lungi agonii. Imperiul cade pradă neiertătoarelor războaie civile. Diferiţii pretendenţi la tronul imperial nu ezită să ceară ajutor străinilor (sârbi, bulgari sau păgâni) pentru a le susţine pretenţiile. În felul acesta, la mijlocul secolului al XIV-lea, prinţul sârb Ştefan Duşan cucereşte Balcanii. El formează un imperiu care se întinde de la Dunăre până la golful Corint şi de la Adriatica la Marea Egee şi se proclamă „împărat al sârbilor şi al grecilor“. Când, în 1352, aventura sa ia sfârşit, în faţa Constantinopolului nu mai există niciun obstacol pentru a opri înaintarea turcilor otomani spre Occidentul creştin. Le trebuie totuşi un secol acestor nou-veniţi pentru a mătura definitiv ultimele vestigii ale Imperiului de Răsărit.

Veniţi din Asia centrală, turcii otomani se instalează în Asia Mică ca vasali ai Selgiucizilor şi sunt convertiţi la islamism la sfârşitul secolului al

XIII-lea, ceea ce le asigură unitatea. Destrămarea Imperiului Selgiucid le permite să-şi câştige independenţa şi să-şi extindă influenţa asupra Asiei Mici. Chemaţi de facţiunile rivale să intervină în Imperiul bizantin, ei profită de aceasta pentru a pune mâna pe Strâmtori, pe Tracia şi pe Adrianopole. Ei sosesc curând la porţile Constantinopolului. Bazileul străbate Occidentul promiţând unirea Bisericilor, dar nu reuşeşte să provoace o cruciadă în stare să-i respingă pe otomani. Expediţiile organizate succesiv – cele ale sârbilor şi bosniacilor (1389), cea a împăratului Sigismund în fruntea cavalerilor occidentali (1396) sau cea a regelui Ungariei, Ladislau al II-lea Jagello (1443) – pentru a zdrobi încercuirea Constantinopolului sunt toate înfrânte. Bizantinii nu se pot hotărî să ceară ajutor Occidentului latin: „Mai degrabă preferăm să vedem turbanul turcesc în mijlocul capitalei decât mitra latină!“ striga un înalt funcţionar imperial. Aceasta se va întâmpla într-adevăr la 29 mai 1453. Imperiul bizantin a supravieţuit, dar Constantinopolul, bastion creştin opus islamismului timp de opt secole, este cucerit de sultanul Mahomed al II-lea.

Dispariţia acestui ultim vestigiu al Imperiul roman de Răsărit marchează sfârşitul unui Ev Mediu dominat de amintirea măreţiei romane.

Exact în momentul când Imperiul de Răsărit îşi dă sufletul, „a treia Romă“ este gata să se nască. Politica de unificare a teritoriului rus, aparţinând marilor prinţi de la Moscova, va transforma Moscova în noul centru de atracţie al ţărilor slave din Europa orientală.

În centrul Europei: dispariţia Sfântului Imperiu şi regresul germanismului

Sfântul Imperiu roman de neam germanic a fost conceput ca o tentativă de dominare universală a lumii creştine. Moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen, în 1250, îi dă o lovitură de pe urma căreia nu-şi mai poate reveni. Din 1250 până în 1273 nicio autoritate politică nu reuşeşte să ascundă profunda descompunere a unui imperiu care se repliază totuşi asupra lui însuşi. Regatul Arlesului şi al Italiei scapă unul după altul de sub autoritatea Imperiului. Diferite cantoane elveţiene formează în secolul al XIV-lea o confederaţie care îşi va obţine independenţa în 1389. Sfântul Imperiu se reduce în curând la regatul Germaniei şi la cel al Boemiei în care se înfruntă populaţia cehă cu cea germanică.

Chiar în interiorul acestui teritoriu limitat, anarhia şi fărâmiţarea devin regulă. O serie întreagă de dinastii princiare (Habsburg în Alsacia şi Elveţia, Witelsbach în Palatinat, vechea dinastie în Brandenburg, fără a omite Ordinul Teutonic în Prusia) domnesc ca stăpâni absoluţi pe teritoriile ce le aparţin. În timp ce oraşele libere (Ratisbonne, Strasbourg, Mainz, Köln) sau imperiale (Frankfurt, Nürnberg, Aix-la-Chapelle, Ulm) se bucură de o independenţă de fapt, oraşele comerciale din Nord se organizează într-o „Hansă teutonică“ pentru a-şi apăra interesele comerciale.

În aceste condiţii, titlul imperial îşi pierde importanţa. Caracterul universal care îi dădea

dreptul la încoronarea romană este curând abandonat şi încoronarea imperială nu mai are loc la Roma, ci la Aix-la-Chapelle. Se stabileşte uzanţa ca şapte Mari Electori (arhiepiscopii de Mainz, Köln, Trier, contele Palatin, ducele de Saxa, margraful de Brandenburg şi regele Boemiei) să-l desemneze pe împărat. Această practică este legiferată de împăratul Carol al IV-lea în 1356.

În 1273, odată cu alegerea lui Rudolf de Habsburg, două familii, cea de Habsburg şi cea de Luxemburg au căutat, pentru propriul lor profit, să dea titlului imperial un caracter ereditar şi să-şi consolideze puterea mărindu-şi baza teritorială. Această politică este inaugurată chiar de Rudolf însuşi, care, în 1278, îl înfrânge pe cel mai puternic dintre prinţii Imperiului, Ottokar al II-lea de Boemia, şi anexează teritoriului său Alsacia, Styria şi Carniola.

După moartea sa, împăraţii nu mai sunt aleşi decât în funcţie de slăbiciunea lor, de către electori grijulii de a nu-şi oferi un stăpân prea puternic. Atunci începe să domnească războiul civil şi anarhia. În 1437, cehii profită de situaţie pentru a obţine de la împăratul Sigismund libertatea religioasă. Urmaşul acestuia, Albert al II-lea de Habsburg obţine zadarnic coroanele Boemiei şi Ungariei, căci nu poate împiedica o destrămare a puterii imperiale cu atât mai periculoasă cu cât turcii continuă să înainteze. Sosirea lor în câmpia Dunării, în vecinătatea statelor ereditare ale Habsburgilor, provoacă panică. Slăbiciunea lui Frederic al III-lea, care era în imposibilitatea de a găsi o soluţie, îi determină pe Electorii germani să aleagă drept „rege al romanilor“ pe fiul său,

Maximilian de Austria (1486). Acesta din urmă a devenit, datorită căsătoriei cu fiica lui Carol Temerarul, moştenitorul „marelui Duce al Occidentului“ (Franche-Comté, Brabant, Luxemburg şi Olanda). Datorită Casei de Habsburg, mari perspective se deschid astfel pentru Imperiu. Dar bilanţul celor două secole şi jumătate de decadenţă este greu de suportat pentru germanism.

Decăderea Imperiului bizantin a dus la dispariţia din Europa a contraponderii pe care o reprezenta Bizanţul faţă de marile state occidentale. Angajat în lupta disperată împotriva turcilor, în secolele XIV şi XV, acesta nu mai joacă decât un rol secundar în Europa orientală. Principatele ruseşti devin şi ele neputincioase din cauza fărâmiţării şi îşi pierd până şi independenţa în urma invaziei mongole din secolul XIII. În absenţa vreunui stat important în est, noile monarhii din Europa orientală nu mai sunt confruntate decât cu problema germanică. Boemia, Ungaria, apoi Polonia, profită de slăbiciunea împăraţilor germani pentru a ieşi de sub tutela acestora.

Astfel, Venceslas al II-lea, fiul lui Ottokar al II-lea şi rege al Boemiei, a reuşit către 1300 să fie încoronat rege al Poloniei, apoi, în virtutea drepturilor fiului său mai mic, rege al Ungariei. Acest imperiu a avut o viaţă scurtă şi Boemia ajunge din nou, cu Carol al IV-lea de Luxemburg, sub dominaţia unei dinastii germane. Succesorii lui Carol al IV-lea de Luxemburg sunt totuşi incapabili să-i continue opera. Sub domnia fiului său Venceslav, reformatorul Jan Hus îmbină strâns disputa religioasă cu patriotismul boem. Criza husită capătă repede o manta antigermanică şi se

afirmă ca o mişcare naţională îndreptată clar împotriva dinastiei domnitoare. Lucrurile capătă un caracter dramatic prin condamnarea şi supliciul lui Jan Hus la sinodul de la Constanza (1415). Cehii fac din acesta un martir şi îi acuză pe suveranii germani că nu au făcut nimic pentru a-l salva de la moartea pe rug. Succesorul lui Venceslav, Sigismund, trebuie să aştepte anul 1436 şi un compromis semnat de papalitate (aceasta aprobă cehilor uzanţa comuniunii sub ambele specii) pentru a fi recunoscut ca rege al Boemiei. Dar autoritatea regală a fost serios slăbită de criză, iar sentimentul naţional ceh constituie de acum încolo un obstacol puternic în faţa expansiunii germanismului. În 1458, nu un membru al Casei de Habsburg, ci un ceh, George de Podtebrady, devine rege al Boemiei.

În Ungaria, germanismul cunoaşte aceeaşi dorinţă de expansiune dar şi aceleaşi dificultăţi. La mijlocul secolului al XIV-lea, Ungaria este guvernată de Ludovic de Aragon (1370-1386). Maria, fiica sa mai mare, se căsătoreşte cu Sigismund de Luxemburg, care îşi asigură în felul acesta coroana Ungariei înainte de a obţine, s-a văzut în ce condiţii, pe cea a Boemiei şi titlul imperial. Dar nobilimea maghiară se opune cu îndârjire autorităţii suveranilor germani, a căror putere nu este mai solidă în Ungaria decât în Boemia. De la înfrângerea de la Nicopole (1396), Ungaria este confruntată totuşi, în primul rând cu ameninţarea unei invazii otomane. Sub conducerea lui Ioan Hunyade[151], nobilimea ungară pune mâna pe arme pentru a încerca să se opună presiunii turceşti pe care Habsburgii sunt incapabili s-o împiedice. Din acest motiv, nobilimea ungară hotărăşte în 1458 să-şi aleagă propriul rege,

Matei Corvin, fiul lui Ioan Hunyade.

În sfârşit, Polonia cunoaşte şi ea o puternică reacţie antigermanică. Cucerită de Cavalerii Teutoni în secolul al XII-lea, ea este slăbită de certurile dintre nobili, pe care dinastia Piast este incapabilă să le pună capăt şi pare expusă poftelor suveranilor germani. La mijlocul secolului al XIV-lea, declinul său este stopat un timp de Cazimir cel Mare, care, între 1333 şi 1370, măreşte teritoriul şi readuce nobilimea la ascultare. Dar, în 1370, nobilii polonezi îi dau drept succesor pe Ludovic de Anjou, deja rege al Ungariei. Pentru că prin căsătoria Mariei, fiica sa mai mare, cu Sigismund de Luxembourg riscau să provoace trecerea ţării sub autoritatea unui prinţ german, nobilii polonezi preferă să o aleagă suverană pe sora ei, Hedviga de Lituania Jagello. În fruntea unui stat puternic, incluzând Lituania şi Polonia, Jagello începe o luptă fără milă împotriva expansiunii germanice. După victoria hotărâtoare de la Tannenberg (sau Grünewald), în 1410, asupra Cavalerilor Teutoni, timp de o jumătate de secol el se străduieşte să-i împingă pe germani spre vest, luptând în acelaşi timp cu curaj împotriva expansionismului turcesc. Noua dinastie poloneză atinge acum apogeul, intervine ca arbitru în întreaga Europă şi dă un rege ungurilor şi apoi cehilor. La sfârşitul secolului XV, Jagellonii din Polonia apar în ochii lumii germane drept garanţia independenţei naţionale a statelor slave şi a celui ungar.

Presiunea germanică nu este oprită totuşi decât temporar, căci Habsburgii o reiau victorioşi. Dar, în cursul luptelor pe care le-au dat, statele slave şi-au făurit un sentiment naţional pe care secolele de

supunere faţă de împăraţii germani nu vor mai reuşi să-l şteargă.

În nord: uniunea scandinavă faţă în faţă cu Hansa

Până în secolul al XIV-lea, ţările scandinave au un rol mai puţin important în istoria Europei. Resursele puţine şi populaţia scăzută explică această poziţie modestă. Întreaga istorie a celor trei regate se reduce la lupta dusă de monarhie împotriva atitudinii recalcitrante a nobilimii şi a clerului. Dar, începând din secolul al XV-lea, se petrece un fapt important: pătrunderea pe domeniul scandinav al Mării Baltice a oraşelor germanice din Hansa teutonică.

Colonizat în partea de sud de către germani, regatul Danemarcei se vede printre altele înlăturat din Marea Baltică de întreprinderile aparţinând Hansei. Regele Waldemar al IV-lea încearcă să reacţioneze printr-un război, dar hanseaţii blochează Copenhaga şi regele trebuie să recunoască protectoratul acestora asupra regatului său. Curând, dominaţia hanseatică se întinde până în Suedia şi, în 1363, acesteia i se impune un rege: Albert de Mecklembourg. Către sfârşitul secolului al XIV-lea, întreaga lume scandinavă intră sub protectoratul germanic. Cele trei regate vor reacţiona, realizând în ultimii ani ai secolului o uniune care, punând capăt dezbinărilor, va constitui un obstacol în faţa expansiunii germanice.

Din 1375 până în 1389, în urma unor moşteniri şi războaie, fiica lui Waldemar al IV-lea, Margareta, reuşeşte să reunească pe fruntea sa cele trei coroane ale Danemarcei, Norvegiei şi Suediei. În

1397, ea prezidează tripla încoronare a nepotului şi moştenitorului său, Eric de Pomerania. Uniunea de la Kalmar, realizată de dietele celor trei regate, stabileşte statutul Scandinaviei. Păstrându-şi fiecare instituţiile proprii, Suedia, Norvegia şi Danemarca hotărăsc să rămână unite pentru totdeauna sub autoritatea aceluiaşi suveran. Departe de a realiza unirea regatelor într-un singur stat, acest act consfinţeşte în fond hegemonia celui mai puternic şi mai populat. Danemarca, sub domniile Margaretei şi a lui Eric, foloseşte în avantajul său forţele celor trei state ale Uniunii.

Uniunea nu supravieţuieşte mult timp după dispariţia iniţiatoarei sale, care moare de ciumă în 1412. Dominaţia daneză este suportată din ce în ce mai greu de nobilimea celorlalte două regate. Acest sentiment este agravat de faptul că, odată cu venirea la putere a suveranilor germani, Eric de Pomerania şi succesorii lui, Christophe de Bavaria şi Christian de Oldenburg, toate funcţiile importante sunt în mâinile germanilor. De acum, revoltele se înmulţesc. Este adevărat că suveranul Christian de Oldenburg reuşeşte, la mijlocul secolului al XV-lea, să anexeze Danemarcei provinciile germanice Schlesvig şi Holstein şi să refacă în interesul său Uniunea de la Kalmar, dar forţe centrifuge o distrug în ultimii ani ai secolului al XV-lea.

Bilanţul acestei încercări de unire a regatelor scandinave nu este totuşi negativ. Solidaritatea popoarelor scandinave a permis, prin stoparea expansiunii germanice, să-şi apere originalitatea. Mai ales, puterea maritimă scandinavă a stânjenit desfăşurarea activităţilor Hansei în Marea Baltică.

La sud: anarhia politică italiană şi afirmarea spaniolă

Italia, care a fost principala miză în lupta dintre Pontificat şi Imperiu după dispariţia lui Frederic al II-lea Hohenstaufen (1250), este practic eliberată de sub dominaţia împăraţilor germani. Dar supunerii faţă de împăraţi îi urmează, timp de şase secole, fărâmiţarea politică. Luptele dintre Pontificat şi Imperiu se prelungesc din această cauză în mod anacronic, prin expediţiile în Italia ale împăraţilor Henric al VII-lea (1312) şi Ludovic de Bavaria (1328-1329), sau prin luptele ce au loc în interiorul peninsulei, între Guelfi, partizani ai papei sau ai casei de Anjou, şi Ghibelini[152], partizanii italieni ai împăratului. Dar diferitele partide luptă mai ales pentru realizarea ambiţiilor teritoriale ale prinţilor sau ale oraşelor care năzuiesc să-şi extindă autoritatea asupra principatelor vecine. Comandanţii militari, *condottieri*, îşi pun trupele lor de mercenari în serviciul unora sau altora. Ei câştigă serios din aceste lupte şi uneori hotărăsc să-şi constituie propriul lor principat.

Din cauza războaielor şi luptelor civile, centrul vital al Italiei are tendinţa să se deplaseze din marile regate din sud către principatele Italiei de nord. În sudul şi în centrul peninsulei se menţin

[152] „Guelfii“ şi „Ghibelinii“ desemnează numele a două partide puternice, ce împart Italia în secolele XII-XV. Cele două partide s-au aflat în permanent conflict, deoarece primii erau susţinători ai papei, iar ceilalţi erau partizani ai împăratului german. Cearta lor, ce va atrage oraşele din Peninsulă se încheie odată cu invazia franceză din 1494.

două state bine organizate: statele pontificale şi regatul Neapolelui.

Statul pontifical a fost zdruncinat de lunga şedere a papilor la Avignon. Dispariţia în fapt a autorităţii pontificale, pe care cea a retorilor incapabili şi corupţi nu reuşeşte să o înlocuiască, a dat mână liberă ambiţiilor familiilor feudale Orsini, Colonna sau Gaetani, care îşi dispută puterea. Profitând de absenţa papei, principalele oraşe ale statului pontifical, Spolete, Bologna, Orvieto sau Viterbe îşi organizează o veritabilă autonomie comunală. În 1347, chiar la Roma izbucneşte o revoltă populară şi oraşul se declară practic independent sub conducerea dictatorului Cola di Rienzo. Excomunicat de Clement al II-lea, acesta este alungat în anul următor din Roma de către baroni. În provinciile Ancona şi Romagna, seniorii au format adevărate principate, seniorii de Montefeltre la Urbino, Malatesta la Rimini sau Este la Ferrara şi Modena. Anarhia este aşa de mare încât zădărniceşte tentativa lui Urban al V-lea de a reinstala papalitatea la Roma (1367): după câteva luni este nevoit să fugă din faţa supuşilor săi răsculaţi şi să se întoarcă la Avignon. Cu mare greutate, Grigore al XI-lea reuşeşte să readucă papalitatea în Italia, în 1377. Marea schismă a Bisericii care urmează prelungeşte anarhia. Aceasta dă puterilor străine, prinţilor şi oraşelor italiene, ocazia de a interveni în favoarea unuia sau altuia dintre pontifi, în schimbul unei protecţii nu mai puţin periculoase pentru papalitate. Dacă la sfârşitul secolului al XV-lea aceasta reuşeşte să capete forma unei monarhii centralizate, autoritatea asupra propriilor state rămâne nesigură. Decăderea

statului pontifical este evidentă.

Chiar dacă este mai puţin afectat, regatul Neapolelui devine o pradă pe care şi-o dispută puterile străine. În timp ce aragonezii s-au instalat în Sicilia încă din anul 1282, dinastia angevină reuşeşte să reziste în peninsulă cu regele Robert şi nepoata lui, Ioana, care capătă porecla de „regina indecentă“ datorită celor patru căsătorii şi numeroşilor amanţi. După moartea sa, istoria regatului se reduce la o competiţie între dinastiile rivale: ducii de Anjou, aparţinând casei de Valois, care se pot baza pe ajutorul Franţei, se înfruntă cu prinţii de Duras şi cu dinastia siciliană de Aragon. În 1442, Alphonse de Aragon, adoptat de Ioana a II-a de Duras, restabileşte în propriul interes unitatea regatului celor Două Sicilii, pe care îl lasă moştenire, împreună cu regatul Neapolelui, fiului său, Ferrant I (1458-1494).

În nordul peninsulei, spre deosebire de restul Italiei, statele mici, oraşele libere sau principatele sunt cele care stăpânesc. Încă de la începutul secolului al XII-lea, împăraţii au trebuit să înfrunte mişcarea comunală. Au rămas mai ales în memorie peripeţiile luptei lor împotriva Ligii oraşelor lombarde. Până la începutul secolului al XIV-lea, istoria Italiei de nord se confundă cu cea a raporturilor dintre cler şi Imperiu, peninsula constituind miza teritorială a conflictului dintre cele două puteri. În acelaşi timp, în cadrul fiecărui oraş, o luptă permanentă se duce între nobilimea care, la începutul secolului al XIV-lea, deţine încă puterea şi burghezia care, îmbogăţită în urma unei intense activităţi economice în cadrul corporaţiilor, încearcă să pună mâna pe aceasta. Oraşul Milano cunoaşte

astfel dictatura familiei Visconti. Aceştia guvernează prin teroare şi creează un stat în Italia de nord. Chiar dacă o revoluţie o alungă la mijlocul secolului al XV-lea, oraşul Milano cade în curând din nou în mâinile unei noi dinastii, înfiinţată de comandantul armatei, Francisc Sforza.

La Florenţa, luptele între facţiuni sunt deosebit de dure. Guelfii se opun Ghibelinilor, iar Albii (partid guelf radical) Negrilor (mai moderaţi şi bănuiţi de simpatii ghibeline), fiecare familie aristocratică trecând de partea uneia sau alteia dintre facţiuni. O anarhie interioară care nu împiedică oraşul să-şi extindă puţin câte puţin autoritatea în regiunea Toscanei, în detrimentul cetăţilor vecine. Curând, problemele politice sunt dublate de probleme economice şi sociale. Cei săraci, meseriaşi sau salariaţi aparţinând „meseriilor minore“ se opun celor bogaţi, marii negustori sau proprietari aparţinând „meseriilor majore“. În fruntea fiecăreia dintre aceste grupări se află familii puternice: Albizzi, apărători ai celor bogaţi şi Medici, şefi ai partidului democratic. În cursul secolului al XV-lea, Cosimo de Medici, sprijinit de cei săraci, plasează oraşul sub dominaţia familiei sale.

Geneva şi Veneţia, unde s-au instaurat regimuri aristocratice, cunosc o istorie în care predomină în esenţă problemele economice. Geneva, care obţine controlul asupra Corsicei şi ale cărei interese comerciale se îndreaptă spre Mediterana occidentală, trece prin încercări atât de dificile încât îşi pierde independenţa şi cade sub dominaţie franceză la sfârşitul secolului al XIV-lea. Veneţia formează în Istria, Dalmaţia şi nord-estul Italiei un stat „cu un teritoriu solid“ care o face să intre în

conflict cu vecinii. Nici acest conflict, nici protestele pontificale nu ştirbesc o prosperitate comercială bazată pe relaţiile sale cu Orientul şi cu păgânii.

În timp ce în Europa centrală Sfântul Imperiu cedează treptat locul formaţiunilor naţionale, iar în Italia acesta este înfrânt de fărâmiţarea politică şi teritorială, Europa occidentală scade, constituindu-se statele naţionale care, împreună, fac eforturi să sfarme vechile structuri medievale pentru a le înlocui cu instituţii capabile să le asigure stabilitatea şi eficacitatea. La sud, peninsula iberică oferă un exemplu impresionant al acestei evoluţii. Până în secolul al XIII-lea, istoria peninsulei iberice este dominată de „Reconquista“. Extremitate greu încercată a Occidentului, Spania este o altă ţintă a cruciadelor. După victoria de la Las Navas de Tolosa (1212), Spania este recucerită încetul cu încetul. Granada rămâne ultimul regat musulman al peninsulei, până la sfârşitul secolului al XV-lea. Această amânare se datorează încetării acţiunilor de cucerire. Problemele interne trec înaintea luptei împotriva musulmanilor.

La începutul secolului al XIV-lea, peninsula nu mai este împărţită decât în patru regate: regatul Castiliei, format de Alfonso al X-lea cel Înţelept prin unirea regatelor Castilia şi Leon; regatul Aragonului, care cuprinde Catalania şi care se extinde prin cuceririle succesive ale lui Jaime I, Pedro al III-lea şi Jaime al II-lea asupra insulelor Baleare, a regatului Valenciei şi al Siciliei asupra Sardiniei şi Corsicii; regatul Portugaliei, care s-a constituit definitiv sub domnia lui Alfonso al III-lea prin cucerirea regiunii Algarve; în sfârşit, regatul Navarrei, care se afla situat între state mai

puternice decât el, izolat de Mediterana şi sortit unei existenţe cu atât mai mediocre cu cât legile succesorale permit fiicelor să moştenească regatul, ceea ce duce la permanente schimbări ale dinastiilor.

Din secolul al XIII-lea în secolul al XV-lea, Castilia cunoaşte o lungă perioadă de anarhie: urmaşii suveranilor se înfruntă cu marile familii feudale. Străinătatea intervine în aceste conflicte iar curând monarhia castiliană devine o simplă jucărie mânuită de nobilime. Astfel, regele Henric al IV-lea se vede nevoit să o dezmoştenească pe fiica sa, Ioana – căreia i se atribuie o naştere nelegitimă – în favoarea surorii sale, Isabella (1474).

Când, în 1410, se stinge dinastia de Aragon se apelează la un Infante de Castilia, Ferdinand. Căsătoria Isabellei cu Ferdinand (1469), deci legătura dintre noua dinastie aragoneză şi familia regală de Castilia, va da naştere Spaniei. Sub domnia Isabellei şi a lui Ferdinand, supranumiţi „Regii catolici“ datorită credinţei lor intransigente, Aragonul şi Castilia au guverne separate, dar unificarea lor se pregăteşte. Aceasta se realizează în folosul fiicei lor, Ioana cea Nebună, apoi a nepotului lor, viitorul împărat Carol-Quintul.

Mai întâi, Spania îşi stabileşte frontierele. După ce a cucerit partea de sud a Navarrei, Ferdinand de Aragon pune mâna pe Granada în 1492, după un război de mai mult de zece ani, în cursul căruia trădările şi luptele s-au succedat şi care s-a terminat cu un lung asediu. „Reconquista“ spaniolă ia sfârşit odată cu dispariţia ultimului stat musulman din peninsula iberică. Convinşi că o coexistenţă a unor religii diferite în sânul aceluiaşi

stat nu poate decât să dăuneze acestuia, regii catolici încearcă apoi să asimileze populaţiile eterodoxe. Dacă musulmanii sunt primele victime ale unei politici care nu oferă decât două alternative, convertirea sau expulzarea, evreii sunt supuşi şi ei strictei intoleranţe religioase. Începând din 1480, suveranii fac din Inchiziţie instrumentul politicii lor religioase. Spania timpurilor moderne se constituie în mijlocul flăcărilor, a rugurilor şi a sentinţelor de întemniţare.

Devenind supraveghetori fanatici ai respectării stricte a religiei, cei doi suverani se preocupă să asigure urmaşilor lor puterea absolută. Asprimea nemiloasă a Isabellei, care decimează nobilimea castiliană, rade de pe faţa pământului fortăreţele, suprimă pensiile şi pune la punct turbulenta nobilime din regatul său. În Aragón, Ferdinand reuşeşte să dezbine adunările orăşeneşti şi să elimine partidul democrat, sprijinindu-se pe cei bogaţi. În grabă, juriştii organizează reformele administrative pe care monarhia franceză le realizase în timpul lui Filip cel Frumos.

La sfârşitul Evului Mediu, Spania este un stat modern, dezvoltat din punct de vedere economic şi de multă vreme îmbogăţit de pe urma aurului adus prin Maghreb de caravanele venite din Sudan. Sub domnia Isabellei, insulele Canare devin insule castiliene iar Columb descoperă în 1492 Lumea Nouă. Căsătoria fiicei Regilor catolici, moştenitoare a două regate şi a drepturilor Spaniei asupra Americii, cu Filip cel Frumos, fiul Mariei de Burgundia, moştenitoare a lui Carol Temerarul şi a lui Maximilian de Strasbourg, va face din dinastia spaniolă cea mai puternică Casă regală din Europa

şi din noul „regat al Spaniei“, statul cel mai important de pe continent.

La vest: Franţa şi Anglia în războiul de o sută de ani

La sfârşitul secolului al XIII-lea, în Franţa şi Anglia se instituie două puteri monarhice naţionale în care, alături de practicile feudale, începe să se impună revendicarea drepturilor regelui. Cu toate acestea, triumful statului naţional în Europa occidentală nu permite asigurarea stabilităţii pe continent.

În Franţa, monarhia feudală, fondată sub Filip August şi Ludovic al IX-lea, a evoluat către centralizare sub influenţa hotărâtoare a juriştilor. În timpul lui Filip cel Frumos, aceştia au afirmat supremaţia regală şi au reuşit să-i supună pe marii vasali. În Anglia, după marile crize din secolul al XIII-lea, între Eduard I şi Parlamentul care reprezintă clasele dominante ale societăţii, se stabileşte o relaţie nouă care, departe de a micşora puterea regală, tinde să o întărească.

Dar aceste două state, cele mai puternice din Europa de la începutul secolului al XV-lea, au interese opuse. Franţa şi Anglia nu vor cunoaşte liniştea înainte de secolul al XV-lea: rivalitatea lor, provocată de concepţiile feudale ale regilor Franţei, degenerează într-o serie de conflicte armate. Acestea durează mai mult de un secol, şi în zorii timpurilor moderne lasă cele două monarhii slăbite şi epuizate.

„Războiul de o sută de ani“ este o înşiruire dezlânată de lupte, întrerupte de perioade de linişte şi de tratate de pace. Dacă operaţiunile militare nu sunt permanente, atmosfera de război domină mai

mult de un secol viaţa internă a celor două state şi relaţiile dintre acestea. Acest lung conflict pune alături concepţiile feudale în care îşi au originea şi mijloacele celor două state, cele mai moderne din Europa.

În Franţa, domnia activă a lui Filip al IV-lea cel Frumos (1285-1314) nu este marcată numai de constituirea unui stat centralizat sau de lupta victorioasă contra papei, ci şi de tradiţionala politică de ostilitate faţă de regii Angliei. O ostilitate care se cristalizează în problema regiunii Guyenne şi a Flandrei.

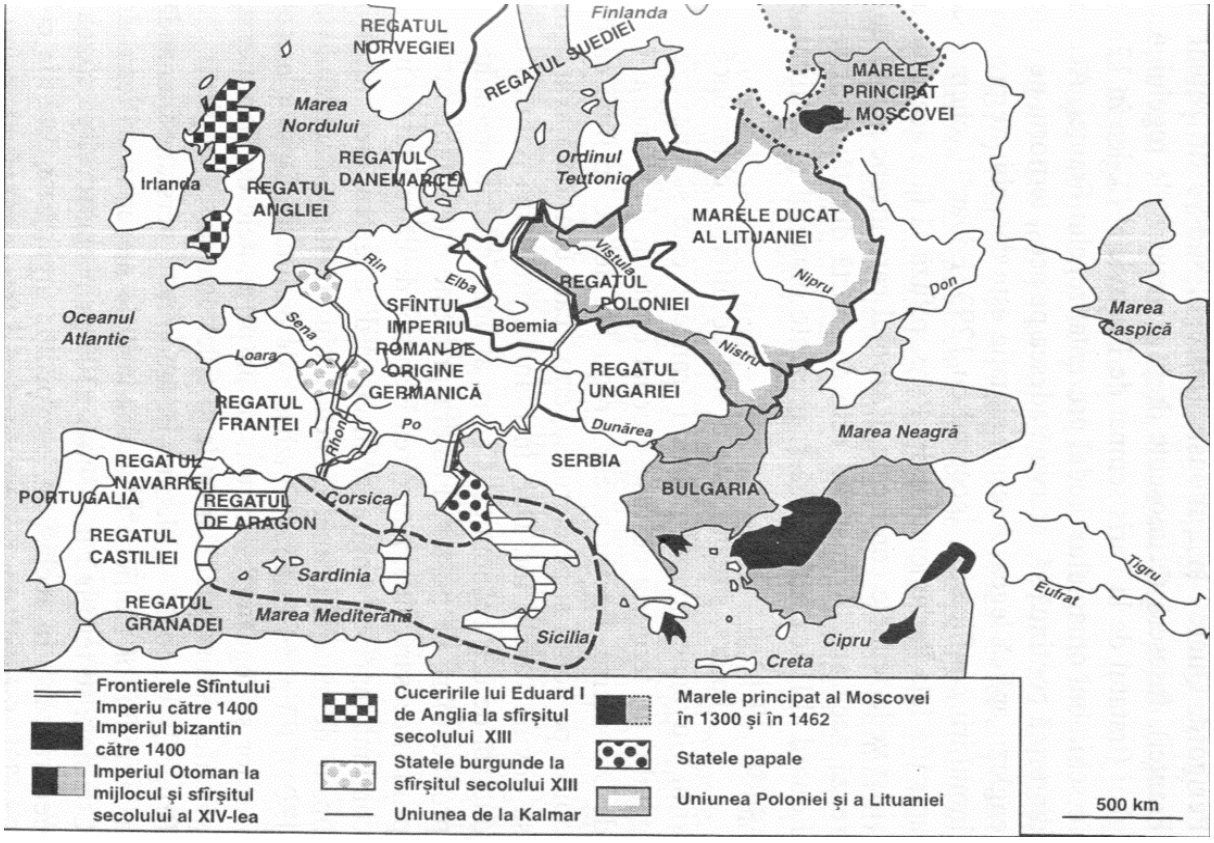

Statele europene la sfârşitul Evului Mediu

Ducatul de Guyenne şi teritoriile sale anexe, Saintonge, Perigord, Quercy şi Limousin (întregul sud-vestul actual al Franţei), fuseseră recunoscute drept posesiuni ale regelui Angliei (tratatul de la Paris semnat de Ludovic al IX-lea în 1259) în

schimbul omagiului feudal prezentat regelui Franţei. Acesta din urmă continuă să intervină adesea pe acest teritoriu pe care englezii aplică legea. Această situaţie este deosebit de propice înmulţirii conflictelor. Începând cu 1293, Eduard I, chemat să apară în faţa Parlamentului din Paris, refuză să facă acest lucru şi îşi vede feudele confiscate. Războiul care începe atunci durează zece ani. Armistiţiul este de scurtă durată: noul rege Eduard al II-lea întârzie să-şi prezinte omagiul şi ostilităţile reîncep în 1316.

În Flandra, situaţia este destul de diferită, chiar dacă, ca şi în Guyenne, scopul politicii franceze este să anexeze regatului un teritoriu ce fusese cedat contelui de Flandra, Guy de Dampierre. Pentru a reuşi, regii Franţei se sprijină ca de obicei pe nobili şi pe clerul superior, care consideră avantajos să devină vasalii lor. Dar în Flandra problema politică este dublată de cea economică. Centru al unei înfloritoare industrii producătoare de postav, Flandra primeşte din Anglia materia primă necesară, lâna. Anexarea Flandrei de către Franţa, într-o continuă luptă cu Anglia, ar însemna distrugerea unei industrii lipsite de materia primă. De aceea, când confiscă comitatul (în 1301), Filip cel Frumos se izbeşte de ostilitatea făţişă a meseriaşilor şi negustorilor care îl susţin pe contele de Dampierre, garantul autonomiei flamande şi fidel alianţei cu englezii. La Bruges, o răscoală – „Matines Brugeoises“[153], versiune flamandă a „vecerniilor siciliene“[154] – condusă de meseriaşul Pierre de Coninck, se termină la 17 mai 1302 prin masacrul garnizoanei franceze. În acelaşi an, o expediţie organizată de Filip cel Frumos, formată

din floarea cavaleriei franceze strânsă în jurul lui Robert de Artois, suferă o înfrângere dezastruoasă în faţa infanteriştilor comunelor flamande. Filip cel Frumos trebuie să aştepte anul 1305 şi pacea de la Athis-sur-Orge pentru a putea anexa întreaga Flandră valonă.

După moartea lui Filip cel Frumos, feudalii încep să ridice capul. Cei trei fii ai săi, Ludovic al X-lea cel Certăreţ (1314-1316), Filip al V-lea cel Lung (1316-1322) şi Carol al IV-lea cel Frumos (1322-1328), care se urcă pe rând pe tronul Franţei, nu au nici curajul nici autoritatea tatălui lor. Sub Ludovic al X-lea, juriştii care au constituit o autoritate în regat sunt urmăriţi, torturaţi, executaţi. În plus, pentru prima oară în istoria Capeţienilor se pune problema succesiunii la tron. La moartea sa, Ludovic al X-lea cel Certăreţ lasă în urmă o fată, Ioana. Soţia lui naşte un băiat, dar Ioan I moare la cinci zile după naştere. Ioana este înlăturată de la moştenire în virtutea „legii salice“ (excluderea femeilor de la dreptul de a urca pe tron) inventată cu această ocazie de jurişti. Filip al V-lea, care la rândul său nu are decât fete, este moştenit fără dificultate de fratele său Carol, dar situaţia se agravează în 1328 când acesta moare la rândul său. Doi candidaţi îşi dispută tronul: Filip de Valois, nepotul lui Filip al III-lea cel Îndrăzneţ şi Eduard al III-lea al Angliei, nepot de fiică a lui Filip cel Frumos (mama sa, Isabelle, fiica lui Filip al IV-lea se căsătorise cu Eduard al II-lea al Angliei). Baronii francezi preferă să-l aleagă drept suveran pe candidatul „născut în regat“ decât pe nepotul lui Filip cel Frumos.

Pentru moment monarhia engleză nu reacţionează. Trebuie să spunem că, pe lângă

Franţa, Anglia, care se limitează la partea meridională a insulei, este mult mai puţin importantă: Irlanda a devenit practic independentă, iar Ţara Galilor, încredinţată ca apanaj fiului mai mare al regelui se bucură de o autonomie foarte mare. Cât despre Scoţia, aceasta a scăpat de sub autoritatea engleză şi şi-a ales drept rege pe Robert Bruce I (1306). Domnind peste un regat cu trei milioane de locuitori (de patru ori mai puţini decât în Franţa), care se ocupă numai cu agricultura, regele Angliei este incapabil să înfrunte puternica şi bogata Franţă a lui Filip al III-lea de Valois. Pe de altă parte, Anglia cunoaşte, sub domnia lui Eduard al II-lea (1307-1327) o lungă perioadă de anarhie marcată de dominaţia favoriţilor regali şi de revoltele propriei sale familii. Ajutată de amantul ei, însăşi soţia lui Eduard al II-lea îl destituie pe acesta şi apoi îl asasinează.

Rege la 15 ani, Eduard al III-lea este împins să declanşeze războiul contra lui Filip al VI-lea de Valois. Acesta începe în 1337, în momentul în care Franţa şi Anglia se înfruntă în Flandra şi în care Filip al VI-lea pune mâna pe ducatul de Guyenne. Pentru a obţine o rezolvare avantajoasă a acestei probleme supărătoare, Eduard al III-lea se hotărăşte să conteste alegerea baronilor francezi făcută în favoarea lui Filip de Valois după moartea lui Carol al IV-lea. Invocând lipsa de regularitate a „legii salice“, care a fost folosită pentru a-l da de-o parte, acesta se proclamă rege al Franţei. Această proclamare, făcută la momentul potrivit, va constitui în secolul al XV-lea baza politicii britanice. Între timp începe un interminabil conflict, suită de cavalcade intermitente, de bătălii între cavaleri şi

de asedii de oraşe şi fortăreţe. Scopul nu este atât cucerirea de teritorii, cât înfrângerea adversarului.

Războiul de o sută de ani cunoaşte trei etape succesive. Prima este marcată de o serie de înfrângeri dezastruoase ale francezilor. Susţinuţi de arcaşi excelenţi, căpitanii lui Eduard al III-lea duc un război realist faţă de o cavalerie franceză dornică mai ales de fapte răsunătoare. Zdrobită la Crécy în 1336 armata lui Filip al III-lea pierde în anul următor portul Calais. Fiul său, Ioan cel Bun, este înfrânt şi luat prizonier la Poitiers în 1356. Aceste înfrângeri provoacă tulburări în întreaga Franţă şi mai ales la Paris, unde, din cauza războiului şi a unei epidemii de ciumă bubonică, domneşte o mizerie îngrozitoare: parizienii se ridică împotriva guvernului condus de delfin (prinţul moştenitor, viitorul Carol al V-lea), un prinţ plăpând, de 18 ani, a cărui sarcină devine şi mai grea din cauza intrigilor marilor feudali. Profitând de aceste tulburări, magistratul negustorilor din Paris, Étienne Marcel, încearcă să impună controlul burgheziei asupra regelui. Urmează un adevărat război civil. Étienne Marcel se aliază împotriva delfinului cu ţăranii revoltaţi, cu comunele flamande şi cu regele Navarrei, Carol cel Rău, aliat al englezilor. Asasinarea lui Étienne Marcel (1358) permite delfinului să preia frâiele puterii şi să restabilească liniştea. Dar trebuie să negocieze cu englezii o pace costisitoare: la Brétigny (1360) el consimte să plătească o răscumpărare de trei milioane de ecu pentru eliberarea lui Ioan cel Bun şi îi recunoaşte lui Eduard al III-lea, în schimbul renunţării sale la tronul Franţei, dreptul de a stăpâni fără să-şi prezinte omagiul feudal, regiunile

Guyenne, Poitou, Saintonge, Limousin şi Périgord.

Dacă regele Carol al V-lea reia din 1368 războiul împotriva Angliei, el nu reuşeşte totuşi să oprească definitiv decăderea regatului. Când Carol al VI-lea îi urmează la tron (1380), la vârsta de 12 ani, Franţa este pe cale de a atinge fundul prăpastiei. Până la majorat guvernarea este încredinţată unchilor săi, ducii de Anjou, de Berry, de Bourbon şi mai ales lui Filip cel Îndrăzneţ, duce de Bourgogne. Devenit major, regele este apucat de o criză de nebunie (1392), care va lăsa regatul la cheremul ambiţiilor familiei regale. Lupta îndârjită dintre fraţii regelui, Ludovic de Orléans şi vărul său, ducele de Burgundia, Ioan fără Frică (fiul lui Filip cel Îndrăzneţ), dintre care ultimii doi vor fi asasinaţi, provoacă un război civil. Membrii partidei „Armagnac“ (partizani ai lui Ludovic de Orléans) şi cei ai partidei „Burgunzilor“ (ai cărei şefi succesivi sunt ducii de Burgundia, Ioan fără Frică şi fiul acestuia, Filip cel Bun) se sfâşie între ei trecând regatul prin foc şi sabie.

A doua etapă începe în 1415. În ultimii ani de domnie a lui Eduard al III-lea, paralizată de dificultăţile interne, Anglia sfârşeşte şi ea în anarhie: abia încoronat, Richard al II-lea a fost înlăturat de Henric de Lancaster. Ajuns rege al Angliei (1413), fiul acestuia, Henric al V-lea, profită de tulburările din Franţa pentru a debarca în Normandia (1415). Intenţia sa este de a restabili ordinea într-un regat corupt, în care gloata dictează prinţilor ce au de făcut, în care regii asupresc clerul şi în care, alături de regina Isabela de Bavaria, domneşte desfrâul. Învingător al cavalerilor francezi la Azincourt şi Artois (1415), Henric al V-lea adoptă

o nouă formulă de război: ocuparea permanentă a regiunilor cucerite. Datorită abilităţii sale politice el obţine prin tratatul de la Troyes (1420) ca regele Carol al VI-lea să-şi renege şi să-şi dezmoştenească fiul – pe care Isabela de Bavaria îl consideră bastard – şi i-o dă de soţie pe fiica sa, Caterina de Franţa. Această căsătorie îi deschide succesiunea la tronul Franţei: pretenţiile regilor englezi la acest tron se bazează de acum pe un tratat.

Numai membrii clanului Armagnac continuă o luptă fără speranţă în sudul regatului, în jurul delfinului Carol. La 31 august 1422, moartea lui Henric al V-lea, apoi cea a lui Carol al VI-lea, schimbă situaţia: în timp ce Henric al VI-lea al Angliei, un copil de zece luni, este proclamat rege al Franţei şi al Angliei, delfinul Carol îşi ia numele de Carol al VII-lea. Curând regatul este împărţit în trei. Guvernarea engleză, exercitată în numele lui Henric al VI-lea de către regentul Bedford, este recunoscută în partea de nord şi sud-vest a Franţei. Carol al VII-lea, la rândul său, poate conta pe fidelitatea provinciilor din centrul şi sudul regiunii Languedoc, dar teritoriul pe care îl stăpâneşte este atât de restrâns încât adversarii săi îl numesc în bătaie de joc „regele din Bourges“. În sfârşit, Filip cel Bun, duce de Bourgogne şi stăpân al Flandrei, pune bazele unui stat cuprins între Marea Nordului şi Franche-Comté.

Ameninţată să devină engleză, Franţa este salvată de intervenţia Ioanei d’Arc, care aduce războiul de o sută de ani în a treia etapă. Obligându-i pe englezi să ridice asediul oraşului Orléans (1429), „fecioara“ salvează regiunea Berry, centrul regatului „regelui din Bourges“ şi îl convinge pe Carol al VII-lea că

ajutorul divin va asigura triumful armatelor franceze. Impunând apoi plecarea la Reims, unde Carol al VII-lea este uns la 17 iulie 1429, ea confirmă legitimitatea regelui, anulând în felul acesta tratatul de la Troyes. Mai mult încă, la acest sfârşit de Ev Mediu, când credinţa creştină este încă înteţită de calamităţile epocii, ea oferă statului naţional confirmarea alegerii divine.

De acum înainte nu are importanţă că mediocrul Carol al VII-lea nu ştie să profite de impulsul dat de Ioana. Nu are importanţă că o lasă să lupte singură, fără mijloace materiale şi că nu face nimic pentru a o răscumpăra şi a o salva de la moarte atunci când, luată prizonieră de cei din Burgundia, este predată englezilor şi condamnată pentru erezie de judecătorii tribunalului ecleziastic. Supliciul ei – este arsă de vie la Rouen la 30 mai 1431 – îi este chiar de folos monarhiei naţionale, căci îi oferă un martir. Întărit în felul acesta, sentimentul naţional permite unui rege fricos să termine victorios războiul de o sută de ani.

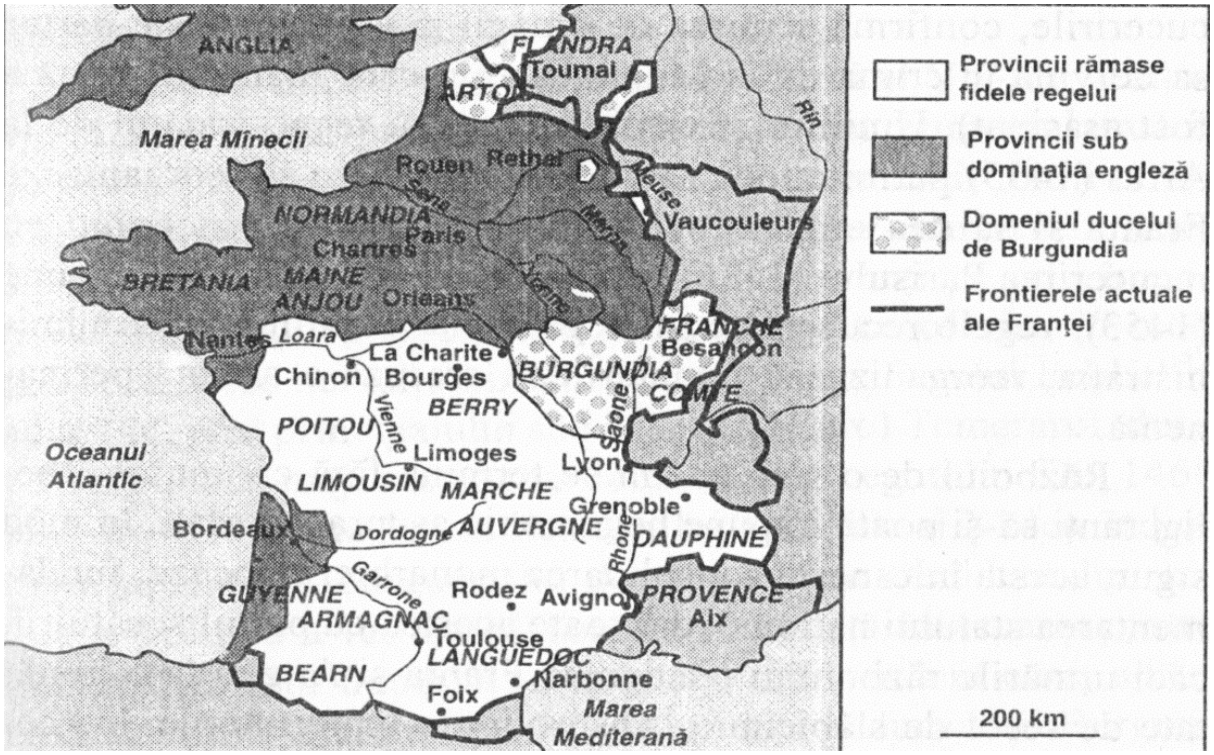

Franţa în 1420

Reconcilierea dintre francezi şi burgunzi constituie prima etapă a redresării. De frică să nu susţină costul victoriei engleze sau franceze, ducele de Burgundia, Filip cel Bun, acceptă să se retragă din conflict. În schimb, Carol al VII-lea îşi întăreşte cuceririle, confirmă scutirea de omagii şi îşi recunoaşte partea sa de vină în crima de la Montereau (în care Ioan fără Frică a fost asasinat). Umilitor şi costisitor pentru regat, tratatul de la Arras (1435) permite totuşi lui Carol al VII-lea să reorganizeze Franţa şi să dea englezilor lovituri hotărâtoare. Începând cu recucerirea Parisului (1436) şi până la cea a provinciei Guyenne (1453), regele recucereşte un regat, reia în mâinile sale administraţia, reorganizează finanţările şi creează o armată permanentă.

Războiul de o sută de ani se termină fără ca unul din beligeranţi să-şi poată impune hegemonia asupra celuilalt. În mod sigur, acesta înlesneşte consolidarea monarhiei franceze, fundamentarea statului naţional, dar toate acestea cu preţul secătuirii, căci urmările războiului condamnă Franţa şi Anglia la o jumătate de secol de slăbiciune. Absorbite de lupte interne, ele cedează locul tinerei puteri spaniole, care devine în zorii timpurilor moderne, cea care domină Occidentul.

Secolul de război prin care a trecut Franţa i-a încurajat pe marii feudali să-şi continue tendinţa lor spre independenţă. Existenţa a doi regi între care era posibil să alegi, avantajele pe care şi unul şi celălalt trebuiau să le ofere pentru ca numărul supuşilor lor să crească, slăbiciunea deosebită a

puterii centrale, au făcut din fiecare dintre apanaje un mic stat independent. Dacă independenţa Burgundiei a fost recunoscută prin tratatul de la Arras, şi alte teritorii – cel al ducelui de Bretagne, al lui René de Anjou, al lui Carol d'Orléans, al lui Ioan al II-lea d'Allençon sau al lui Carol de Bourbon – se bucură de aceeaşi autonomie: toţi marii feudali cer să-şi obţină independenţa.

Carol al VII-lea ia împotriva acestor pretenţii măsuri centralizatoare care vor servi drept model pentru crearea statelor naţionale din Europa. Astfel, în Franţa sfârşitului de secol XV, două concepţii despre stat se opun: cea a statului roman, guvernat de o lege unică, al cărei garant este suveranul, şi cea a statului feudal, susţinută de marea nobilime care, în 1437, 1440 sau 1442, când războiul nu se sfârşise încă, organizează răscoale împotriva puterii regale.

Dacă în timpul vieţii tatălui său Carol al VII-lea, Ludovic al XI-lea a sprijinit pretenţiile feudale, din momentul urcării pe tron el se arată hotărât să facă pe reprezentanţii marii nobilimi să simtă greutatea autorităţii sale. Dar manevrele sale, adesea întortocheate, care constau în a-i asmuţi pe unii împotriva altora sau în a relua pe ascuns ceea ce oferise în mod public, măresc nemulţumirile. În 1467, „Liga Binelui Public"[155] adună în jurul principalului său adversar, Carol Temerarul, duce de Burgundia, majoritatea marilor feudali ai regatului. Din 1468 până în 1477 lupta intermitentă a lui Ludovic al XI-lea împotriva pretenţiilor burgundului domină istoria Occidentului. Întreaga politică a lui Carol Temerarul constă în crearea, între Franţa şi Sfântul Imperiul, a unui stat

independent care, adăugând teritoriile Flandrei şi ale Ţărilor de Jos ducatului Burgundiei, aminteşte Lotharingia din epoca carolingiană. Nu fără dificultate, Ludovic al XI-lea reuşeşte să-i adune pe toţi cei care prejudiciază autoritatea lui Carol Temerarul (oraşele de pe Rhin, cantoanele elveţiene, ducele de Lorrena). Începând din 1475, ducele de Burgundia suferă înfrângere după înfrângere: înfrânt de elveţieni, apoi de ducele de Lorrena, moare în faţa oraşului Nancy, în 1477. Cu toate acestea, Ludovic al XI-lea nu reuşeşte să pună mâna pe teritoriile burgunde. Maria, moştenitoarea Temerarului, prin căsătoria cu Maximilian de Habsburg, fiul împăratului german, obţine un tratat de împărţire (1482), care lasă fiului lor, Filip cel Frumos, Flandra, Brabantul, Olanda, Hainaut şi Luxemburgul. Dar pericolul creării în Burgundia a unui „mare ducat de Occident“ şi cel al implantării în regat a unor principate feudale independente, este înlăturat. Franţa şi-a restabilit frontierele, autoritatea regală este refăcută, iar războiul de o sută de ani s-a terminat.

Anglia, al cărei teritoriu a fost totuşi apărat, nu iese mai puţin slăbită din războiul de o sută de ani. Doar la sfârşitul „războiului celor două roze“ statul naţional modern se întemeiază definitiv.

În momentul victoriilor decisive ale francezilor, Anglia intră într-o perioadă de dificultăţi. Regele Henric al VI-lea, un tânăr încântător care vrea să placă tuturor, este incapabil să conducă regatul. Soţia sa, Margareta de Anjou, capătă asupra lui o influenţă foarte mare şi îl împinge să ducă cu Franţa o politică de pace, fără îndoială înţeleaptă, dar nepopulară în Anglia. Revoltele se înmulţesc – un

aventurier, John Amende-All – „reparatorul nedreptăţilor“, vine să jefuiască Londra în fruntea unei trupe de nemulţumiţi în timp ce pretendenţii la tron ţes intrigi. Unul dintre aceştia, Richard, duce de York, profită de înfrângerea definitivă a Angliei în războiul de o sută de ani (1453) şi de criza de nebunie pe care o face Eduard, prinţ de Galles şi moştenitor al lui Henric al VI-lea, pentru a se proclama „protector şi apărător al regatului“. Venindu-şi în fire, Henric al VII-lea îşi îndepărtează rivalul. Dar Richard pune mâna pe arme şi îl ia prizonier.

Astfel începe „Războiul celor Două Roze“ între membrii familiei Lancaster, a căror emblemă are un trandafir roşu, şi membrii familiei York, care adoptă drept emblemă un trandafir alb.

Peripeţiile luptei sunt nenumărate, iar răsturnările de situaţie tot atât de numeroase pe cât de imprevizibile. Richard de York moare într-o luptă în 1460, dar fiul său, Eduard al IV-lea reuşeşte să devină rege. Cât despre Henric al VI-lea, acesta este asasinat în închisoare, ca şi fiul său. Totuşi, victoria familiei York nu pune capăt conflictului. Eduard al IV-lea reinstaurează autoritatea regală, însă nu fără brutalitate. El moare lăsând doi moştenitori. Dar regele Eduard al V-lea şi fratele său, Richard, sunt foarte tineri. Unchiul lor, Richard de York, reuşeşte să fie numit „Protector al regatului“ şi îi închide pe amândoi în Turnul Londrei. El îşi ia atunci titlul de rege şi, cu sânge rece, îi condamnă pe cei doi nepoţi la moarte (1483). Brutalitatea metodelor lui Richard al III-lea nu întârzie să declanşeze din nou lupta. Un complot îl aduce din Bretania pe Henric Tudor, conte de Richmond, descendent din partea mamei al

familiei Lancaster. Richard al III-lea porneşte împotriva acestuia, dar trădat de unul dintre locotenenţii săi, este înfrânt şi ucis în bătălia din 22 august 1485. Învingător, Henric Tudor devine rege sub numele de Henric al VII-lea. Pentru a împăca cele „Două roze“, el se căsătoreşte cu fiica lui Eduard al IV-lea şi guvernează cu înţelepciune.

Monarhia engleză de la sfârşitul Evului Mediu este deci tot atât de slăbită ca şi monarhia franceză. Noua dinastie a Tudorilor trebuie să reconstruiască regatul, să instituie o putere stabilă şi să pună capăt anarhiei feudale. Ca şi în Franţa, Războiul de o sută de ani se încheie printr-o slăbire a ţării, fără niciun câştig. Cu toate acestea, şi aici, conflictul a consolidat sentimentul de apartenenţă la o comunitate, al cărei garant este regele. În acest fel sunt puse bazele edificării statului naţional.

Dificila geneză a statului naţional

În acest sfârşit de Ev Mediu, când se prăbuşesc principiile unităţii creştine, noua concepţie a statului naţional începe să-şi facă apariţia din structurile feudale încă prezente în fapte şi spirite. Dacă, concepţia imperială este încă prezentă în rândul clerului, în Italia şi în Germania, împăratul şi-a pierdut toată puterea în favoarea prinţilor şi a oraşelor, spre profitul celor 350 de principate care îşi împart teritoriul Sfântului Imperiu.

Autoritatea supremă în lumea creştină este transmisă regelui, care de acum înainte, după expresia juriştilor francezi din secolul al XIII-lea, este „împărat în regatul său“. Această revenire la dreptul roman face din suveran însăşi încarnarea Statului şi a afacerilor publice. Dar această concepţie nouă, care stă la baza puterii regale până în secolul al XIX-lea, se impune cu greu în faţa concepţiilor medievale. Acestea din urmă, încă persistente, nu văd în Coroană decât o proprietate a regelui şi a membrilor familiei sale, transmisă prin căsătorie sau moştenire. Potrivit acestora, punctele de sprijin ale suveranului se limitează la supuşii săi din aristocraţia feudală şi la consilierii săi fideli pe care îi recompensează cu suprafeţe de teren sau cu decoraţii. În sfârşit, în virtutea acestora, supremaţia regală asupra poporului se reduce la dimensiunea religioasă pe care o capătă prin ungere, care face din suverani sau din împăraţi personaje ce poartă aureole de sfinţi.

Această ambianţă a concepţiilor despre puterea

regală în Europa de la sfârşitul secolului al XV-lea nu oferă regilor, pentru exercitarea atribuţiilor lor, decât mijloace nesigure. Astfel se întâmplă cu una din primele şi cele mai importante atribuţii pentru supuşi: aceea de a împărţi dreptatea. Fie că este făcută direct de suveran, de reprezentanţii acestuia sau de Parlament, el este acela care, teoretic, răspunde de acest domeniu. Or, tulburările din secolele XIV şi XV au înmulţit jurisdicţiile paralele: prinţi rivali, mari vasali şi alte forţe de fapt îşi creează propriile lor organisme de justiţie.

Situaţia este şi mai confuză în domeniul fiscal. Până în secolul al XIV-lea regele trăieşte din veniturile domeniului propriu. Începând din secolul al XIV-lea, monarhiile care se dotează cu o administraţie şi o armată sunt obligate să ceară supuşilor o contribuţie. Nobilii achitându-se de serviciul militar, acestea fac apel la Biserică, la burghezii din oraşe şi la ţărani. La origine, aceste impozite nu sunt concepute decât ca o contribuţie excepţională, destinată să ajute monarhia să depăşească o perioadă dificilă dar trecătoare. Ideea legată de concepţia propriu-zisă despre stat, despre o participare a locuitorilor la administrarea sau la apărarea acestuia nu se maturizase încă. Cu toate acestea, practic, până la urmă la acest lucru se ajunge, căci impozitele devin repede permanente: de exemplu, impozitul perceput în 1360 pentru a plăti răscumpărarea lui Ioan cel Bun continuă să fie plătit timp de patruzeci de ani.

Nevoia de a apela la contribuţia supuşilor nu rămâne fără urmări. Curând, contribuabilii cei mai importanţi cer să fie consultaţi asupra mărimii şi folosirii impozitului, deci suveranii trebuie să-i

convoace pe reprezentanţii acestora. Astfel, Parlamentul din Anglia ia naştere în secolul al XIII-lea din dorinţa baronilor, a prelaţilor şi a oraşelor de a controla finanţele regale. „Stările generale“ în Franţa sau Cortes-urile din Spania au aceeaşi origine. Adesea, aceste adunări nu sunt de acord cu perceperea unor noi impozite decât în anumite condiţii, acordându-şi astfel dreptul de a supraveghea şi politica.

Principatele care se formează în urma dificultăţilor şi războaielor se înzestrează în acelaşi mod cu organisme de guvernare (Camera de conturi, Parlament, Cancelarie, Monedă). În felul acesta, pe concepţia feudală a principatelor teritoriale se grefează noţiunea nouă de stat administrat. Aşa se întâmplă în Bretagnia, Guyenne, Burgundia, în ducatul de Milano, Brandenburg sau Languedoc.

Concepţia despre statul modern, guvernat de un monarh care să-şi impună legea proprie tuturor supuşilor este deci încă departe de a fi triumfat definitiv la sfârşitul Evului Mediu. Ea se desprinde foarte încet dintr-un sistem de concepţii medievale care au fost impuse timp de un mileniu. Statul naţional beneficiază totuşi de un atu considerabil: naşterea sentimentului naţional, făurit în timpurile grele prin care Europa tocmai trecuse. Manifestându-se prin aspiraţia de a se desprinde de influenţa străină – fie că este vorba de Ioana d’Arc în Franţa sau de dorinţa ţărilor din Europa de răsărit de a-şi crea dinastii naţionale pentru a putea rezista expansiunii germanice – acesta tinde să se centralizeze în persoana suveranului în care se concentrează conştiinţa de a aparţine unei anume

comunităţi. Astfel, credinţa faţă de dinastie apare la acest sfârşit de Ev Mediu ca principalul germene al statului naţional. Mai mult încă, se poate considera, aşa cum o face R. Fossier, că partizanii rezultaţi din luptele urbane sau regionale (Guelfii şi Ghibelinii în Italia, reprezentanţii clanului Armagnac şi burgunzii în Franţa) constituie embrionii primelor „partide politice“ moderne.

După frământările din secolele XIV şi XV, drept consecinţă, Europa nu mai este concepută ca o creştinătate, ci ca o juxtapunere de entităţi naţionale care luptă pentru hegemonie.

Capitolul 4
O COTITURĂ FUNDAMENTALĂ: MARILE DESCOPERIRI

■ La sfârşitul secolului al XV-lea, Europa cunoaşte o redresare bazată, în vestul continentului, pe restabilirea ordinii monarhice pe principii moderne şi pe regresul bolilor endemice şi a perioadelor de foamete. Se constată o creştere demografică şi o reluare a producţiei agricole, industriale şi a comerţului. În acest context de dezvoltare şi datorită utilizării mijloacelor tehnice, navigatorii europeni se lansează în descoperirea marilor rute oceanice, explorând coastele Africii, descoperind continentul american şi realizând primul înconjur al lumii.

■ Descoperirilor le urmează sechestrul economic pus de ţările descoperitoare asupra bogăţiilor de pe noile teritorii, apoi intrarea în posesie a acestora din punct de vedere politic, ceea ce duce la constituirea imperiilor coloniale. În urma acestui proces, Portugalia şi Spania sunt marile beneficiare, care dirijează spre porturile lor produse exotice şi metale preţioase şi realizează primele mari imperii coloniale în Indii şi în Brazilia pentru portughezi, în America pentru spanioli. Aceştia

din urmă îşi exercită suveranitatea în centrul şi în sudul continentului şi construiesc un imperiu fabulos, a cărui bogăţie le va permite să finanţeze încercarea de a impune autoritatea suveranilor lor asupra Europei.

■ Consecinţele intelectuale ale Marilor Descoperiri nu sunt mai puţin importante. Europenii descoperă o lume foarte diferită de cea pe care şi-au reprezentat-o până atunci, iau cunoştinţă de existenţa altor civilizaţii care nu merită întotdeauna dispreţul pe care cuceritorii îl afişează, şi îşi dau seama că există şi alte credinţe şi alte sisteme de valori decât ale lor. Rezultă de aici o profundă zdruncinare a concepţiilor lor despre lume şi despre valorile lăsate moştenire de Evul Mediu şi începutul unei mişcări de repunere în discuţie ale cărei efecte se vor prelungi de-a lungul mai multor secole.

Dacă dărâmarea structurilor lumii medievale începe în cursul crizei din secolele XIV şi XV, este dificil de găsit o dată reprezentativă pentru sfârşitul Evului Mediu. Ar trebui să se ia în considerare cucerirea Constantinopolului de către turci (1453) sau sosirea lui Columb în insulele pe care le credea vecine cu India (1492)?

Se pare că adevărata cotitură, imposibil de datat cu precizie, dar care se situează între mijlocul secolului al XV-lea şi primii ani ai secolului al XVI-lea, constă în deschiderea europenilor către lume. Această deschidere modifică situaţia economică, schimbă centrul de gravitaţie al continentului, răstoarnă ierarhia puterilor politice şi dă o lovitură

mortală viziunii despre lume a europenilor, dezvăluindu-le existenţa altor oameni şi a altor forme de civilizaţie.

„Fiice“ ale redresării europene din a doua jumătate a secolului al XV-lea, Marile Descoperiri vor tulbura profund o Europă deja zdruncinată de „inventarea“ protestantismului, ascensiunea lui Carol Quintul şi înaintarea otomanilor în sud-estul continentului.

Redresarea europeană de la sfârşitul secolului al XV-lea

După un secol şi jumătate de tulburări de tot felul, a doua jumătate a secolului al XV-lea reprezintă pentru Europa epoca redresării şi a instaurării unei ordini pe baze noi. Sfârşitul războiului de o sută de ani, restabilirea ordinii monarhice mai întâi în Franţa şi ceva mai târziu în Anglia, reunificarea monarhiei spaniole, acel „modus vivendi“ stabilit în Italia şi în Sfântul Imperiu – la sfârşitul unei lungi perioade de lupte municipale în primul caz şi dinastice în cel de-al doilea – se produc pe o relativă stabilitate politică. Dacă războaiele nu au dispărut – mai este mult până atunci – caracterul anarhic pe care îl aveau a dispărut încetul cu încetul şi odată cu acesta nesiguranţa pe care o aduceau cu ele.

Regresul bolilor endemice şi rărirea perioadelor de foamete permit în acelaşi timp refacerea populaţiei. După 1450 se constată repopularea unui mare număr de sate părăsite. Dacă unele, abandonate din cauza calităţii mediocre a solului sau a caracterului nesănătos al mediului, par a fi condamnate la o dispariţie definitivă, alte sate noi îşi fac apariţia.

Creşterea demografică pe care o cunoaşte secolul al XVI-lea are consecinţe hotărâtoare asupra destinului Europei. Odată cu repopularea oraşelor şi satelor, economia, care a cunoscut un regres în epoca calamităţilor, îşi regăseşte dinamismul. Defrişări, recultivarea terenurilor abandonate sau dezvoltarea creşterii animalelor dovedesc această

schimbare. Cât despre oraşe, acestea continuă, la sfârşitul secolului al XV-lea, dezvoltarea începută în secolul al XIV-lea. Datorită cererii foarte mari de produse consumabile, ele modifică cu îndemânare producţiile din vecinătatea lor: dezvoltarea viilor, cultivarea plantelor industriale şi tinctoriale (din care se extrag vopsele naturale). Cu această ocazie, senioria, celula tradiţională a producţiei agricole se reconstituie. În întreaga Europă suprafaţa rezervei senioriale, administrată direct de proprietar, tinde să se extindă în detrimentul suprafeţelor de teren arendate ţăranilor. În Anglia, unde începe acţiunea de „îngrădire“ (împrejmuire de pământuri în vederea constituirii marilor domenii pentru creşterea animalelor) şi în Spania, unde se dezvoltă creşterea oilor, acest fenomen se manifestă în mod evident. În Europa centrală şi orientală, marile domenii reprezintă o regulă, iar ţăranii au un statut care îi apropie de iobăgie[156].

Fabricarea artizanală îşi regăseşte şi ea dinamismul din secolul al XIII-lea. Dacă postăvăria flamandă se întoarce la strălucirea de altădată, noile centre din Anglia, din Languedoc şi din Spania, apărute în timpul crizei, îşi continuă dezvoltarea. Acelaşi lucru se întâmplă cu fabricile de ţesături mai uşoare, de bună calitate şi cu preţuri mai mici, care au ilustrat adaptarea la criză a industriei textile: lâna de calitatea a doua, cânepa sau barchetul continuă să alimenteze piaţa celor mai săraci.

Dar marele progres de la sfârşitul secolului al XV-lea este cel al metalurgiei. Stimulată de războaiele din secolele XIV şi XV, aceasta cunoaşte o primă epocă de aur care va înflori în secolul al XVI-lea

datorită tehnicilor de extracţie a minereurilor şi a tratării acestora în furnale.

Dezvoltarea producţiei, creşterea demografică şi pacea recâştigată parţial permit o reluare intensă a schimburilor de mărfuri. Unele itinerare abandonate sunt folosite din nou. Dar la sfârşitul secolului al XV-lea şi în perioada următoare se dezvoltă noile rute comerciale care au permis adaptarea comerţului la criză. Mediterana şi Marea Baltică rămân centre active, deşi cel mai dinamic de acum înainte este cel de pe coasta atlantică, care privilegiază activitatea ţărilor cu deschidere spre ocean, Spania, Anglia şi oraşele Hansei. De asemenea, căile terestre care leagă ţările de la Marea Nordului cu cele mediteraneene, via Germania, îşi păstrează şi îşi măresc avantajele obţinute în timpul crizei. Este firesc ca alături de firmele genoveze şi florentine care domină Europa prin activităţile lor financiare, să apară firma Fugger din Augsburg. Aceasta reprezintă noua putere economică a plăcii turnante care este Germania de sud.

În acest context, monarhiile europene, puternice prin suveranitatea pe care au cucerit-o, profitând de criză şi de prăbuşirea mitului imperial şi a teocraţiei, îşi consolidează poziţia şi îşi înmulţesc mijloacele de acţiune. Monarhii ereditari din Anglia, din Aragon, din Castilia sau din Franţa, suveranii electivi din Germania şi din Polonia, prinţii italieni, toţi au acelaşi ţel: înlăturarea tuturor obstacolelor din calea autorităţii lor şi realizarea mijloacelor de a şi-o exercita întru totul. Astfel, în toate statele începe o luptă împotriva marilor familii. Pretutindeni suveranii fac totul pentru a le supune

şi a le transforma domeniile şi apanajele în componente ale teritoriului naţional. De asemenea, ei limitează rolul organismelor reprezentative (Parlament, Cortes-uri, Stări Generale) ale căror adunări se răresc aşa de mult încât par mai degrabă adunări excepţionale decât elemente permanente ale guvernării statelor. În sfârşit, libertatea acordată Bisericii, oraşelor şi altor instituţii este pe cât posibil micşorată şi limitată.

Statele îşi creează mijloace de guvernare dând un caracter permanent inovaţiilor apărute în timpul crizei din secolele XIV şi XV şi perfecţionând instituţiile statale. În monarhiile occidentale, consiliul de coroană (regal), desemnat direct de suveran, devine un adevărat guvern. Secţiuni specializate se desprind din acesta pentru a îndeplini funcţii depinzând de suveran. Astfel, dreptatea este împărţită în numele regelui de către „Audienţe“ în Castilia, de Camera Lorzilor în Anglia sau în Franţa de Marele Consiliu. Autoritatea regelui este întărită prin înmulţirea agenţilor care îl reprezintă în provincii: judecători regali, ofiţeri sau reprezentanţi locali ai Coroanei aleşi, ca de exemplu în Anglia, din rândurile nobilimii provinciale.

Produsele care provin de pe domeniul regal şi prerogativele regale fiind insuficiente, aceste monarhii consolidate îşi atribuie resurse permanente. La început „extraordinare“, impozitarea persoanelor sau a bunurilor şi taxele pe schimburile de mărfuri devin permanente. Acestea permit regelui să-şi finanţeze administraţia şi mai ales să-şi recruteze o armată permanentă care, formată din adevăraţi profesionişti ai războiului, înlocuieşte oastea feudală.

În această edificare a unui stat modern, organizat şi eficace, Europa occidentală se află într-un stadiu foarte avansat. Franţa şi Castilia sunt exemple de state naţionale moderne, urmate de Aragon, Anglia sau statele burgunde ale lui Filip I cel Frumos. În schimb, Europa centrală şi orientală nu cunoaşte acest tip de evoluţie. Aici, monarhiile sunt marcate de arhaism. Limitate de puterea marilor familii şi de puterile locale, acestea nu dispun de niciun organism administrativ şi militar care constituie forţa statelor occidentale.

La sfârşitul secolului al XV-lea, arătând deja care este calea redresării, monarhiile[157] Europei occidentale vor permite o lărgire spectaculoasă a orizontului geografic al europenilor, lansându-se în cucerirea lumii.

Europa se deschide către lume

La începutul secolului al XV-lea, Europa se crede centrul lumii. Dincolo de frontierele sale se întinde o lume puţin cunoscută şi misterioasă. Lumea islamică, singurul vecin adevărat la est şi la sud, apare ca un ecran ce separă Europa de restul lumii. Dacă musulmanii au fost eliminaţi din Europa occidentală, cu excepţia regatului Granadei, care rezistă până la sfârşitul secolului, ei înaintează totuşi în sud-est. După ce au luat sub control coastele meridionale şi orientale ale Mediteranei, dominând Africa de nord, Egiptul, Siria şi Asia Mică, ei cuceresc peninsula balcanică şi pătrund în regiunea Dunării. Deşi adversar, lumea islamică este un vecin cunoscut bine, cu care se face comerţ, unde se duc călătorii şi se trimit ambasadori. Dincolo de lumea musulmană se întinde un spaţiu misterios, a cărui descriere se bazează mai mult pe imaginaţie decât pe cunoaştere: Africa neagră sau regatele asiatice sunt cunoscute mai ales din povestirile uimitoare ale lui Marco Polo sau ale lui Jean de Mandeville. Europenii capătă de aici impresia unor ţinuturi de basm în care abundă aurul sau bogăţiile de toate felurile. Cât despre vest, care nu este cunoscut din cauza caracterului rudimentar al condiţiilor de navigaţie, aici sunt plasate insule fantastice; locuri de şedere extraordinare, sau ţinuturi minunate pline de bogăţii.

Dacă criza din secolele XIV şi XV a frânat expediţiile şi a încetinit ritmul descoperirilor, din contra, începând din a doua jumătate a secolului al

XV-lea, redresarea europeană şi consolidarea statelor din Europa occidentală le vor stimula. Câţiva prinţi şi armatori din regiunile active ale Italiei sau din peninsula iberică în plină dezvoltare vor impulsiona aceste activităţi. Navigatori şi aventurieri se avântă atunci în descoperirea spaţiilor necunoscute. Motivele pentru care o fac sunt multiple. Poveştile despre ţinuturi pline de aur şi de produse rare (mirodenii, parfumuri, zahăr şi ţesături preţioase) au trezit gustul pentru profit şi interesul comercial. Ambiţia statelor noi – mai ales cele ale peninsulei iberice, care tocmai şi-au încheiat „Reconquista“ – le determină să-şi extindă autoritatea asupra unor noi teritorii şi să găsească eventuali aliaţi pentru a lupta împotriva lumii musulmane. Fără să mai punem la socoteală faptul că, pentru micii nobili scăpătaţi de la marginile peninsulei, expediţiile constituie un mijloc de a scăpa de sărăcie (Estramadura, Andaluzia). Prozelitismul religios al Bisericii face să se spere într-o convertire a popoarelor Africii şi Asiei. În sfârşit, înmulţirea expediţiilor îşi are originea şi în dorinţa de cunoaştere şi de a verifica adevărul speculaţiilor ştiinţifice sau al poveştilor legendare. Voinţa câtorva oameni este hotărâtoare. Astfel, printre portughezi, Henric Navigatorul, în jurul căruia se adună savanţi, astronomi şi navigatori, reuşeşte să-şi convingă suveranul de importanţa pentru tânărul stat a acestor expediţii dincolo de mări.

Un anumit număr de mijloace tehnice permite europenilor occidentali să se avânte, la sfârşitul secolului al XV-lea, în descoperirea lumii noi: caravela, care apare către 1440, cu prova sa subţire

şi cu velatura care îi permite să atingă viteze considerabile, este vasul Marilor Descoperiri; busola, cunoscută, ce e drept, din secolul al XIII-lea, este perfecţionată în secolul al XV-lea prin precizarea indicaţiilor sale cu ajutorul tablelor de declinaţie; hărţile relativ precise, pe măsura explorărilor, nu încetează să câştige în exactitate; în sfârşit, astrolabul dă indicaţii valoroase pentru determinarea latitudinii şi stabilirea poziţiei.

În acest mod, europenii de la sfârşitul secolului al XV-lea descoperă marile rute oceanice. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, genovezii şi catalanii au trecut de coloanele lui Hercule (strâmtoarea Gibraltar), au ajuns în Oceanul Atlantic şi au descoperit insulele Canare, Azore şi insula Madera. După cucerirea Ceutei în 1415, stimulaţi de Henric Navigatorul, portughezii explorează coastele africane. Înconjoară mai întâi Marocul musulman şi caută aliaţi împotriva lui. Acest scop este repede înlocuit de căutarea aurului, a fildeşului şi a mirodeniilor, apoi de speranţa de a descoperi o cale maritimă care să ducă în Indii fără să treacă prin zona musulmană. Astfel, sunt descoperite unele după altele, Rio de Oro, insulele Capului Verde, Sierra Leone, apoi coastele golfului din Guineea, Coasta de Aur, delta Nigerului şi, dincolo de Ecuator, după 1480, Gabonul şi Angola. În sfârşit, între 1487-1488, expediţia lui Bartolomeo Diaz se îndepărtează mult de coastele Guineii, trece de Capul Bunei Speranţe şi atinge ţărmurile Natalului pe coasta de est a Africii. Nu mai rămâne decât să se ajungă în India. Ceea ce va realiza, plecând de la Lisabona, Vasco da Gama, în 1497-1498.

Dar marea descoperire, cea ale cărei consecinţe

vor zdruncina pentru mult timp bătrâna Europă medievală, este descoperirea continentului american de către genovezul Cristofor Columb, aflat în serviciul reginei Isabella de Castilia. Aceasta nu împiedică însă ca la sfârşitul Evului Mediu Europa să uite de existenţa lui. Înşelându-se asupra dimensiunilor Pământului, Columb crede că navigând mereu spre vest se poate ajunge, pe un drum mai scurt, pe continentul asiatic şi la nemaipomenitele lui bogăţii. El caută deci să ajungă în Japonia (Cipangu) prin Oceanul Atlantic. Expus regelui Portugaliei, proiectul său este primit cu scepticism. În schimb, Isabella de Castilia se lasă convinsă. După şase ani de negocieri, aceasta îi dă lui Columb, în aprilie 1492, aprobarea să-şi organizeze expediţia, îi oferă titlurile de amiral şi de viceregе al teritoriilor ce le va descoperi şi o optime din profiturile ulterioare ale expediţiei. Plecat din Palos la 3 august 1492, Columb, care credea că va acosta în Asia la jumătatea lui septembrie, nu ajunge decât pe 12 octombrie în San Salvador. Convins că a ajuns pe continentul asiatic, expediţia parcurge Antilele Mici, San Domingo şi Cuba. În februarie 1493, acesta se îndreaptă din nou spre Lisabona, decepţionat că nu a găsit nici aurul, nici mirodeniile pe care spera să le aducă. În anii următori, Columb mai face trei călătorii, termină explorarea Antilelor, atinge coastele Venezuelei şi merge de-a lungul istmului Americii Centrale. Căzut în dizgraţie, el îşi petrece ultimele zile ale vieţii luptând cu îndârjire pentru ca drepturile sale să fie recunoscute de Coroana spaniolă. Când moare, în 1506, este convins că a descoperit calea occidentală spre Asia, căci teritoriile pe care le-a adus Coroanei

corespund descrierilor făcute odinioară de Marco Polo. Plecaţi pe urmele sale, alţi navigatori se îndoiesc totuşi de concluziile lui. Ideea că este vorba despre o lume nouă se răspândeşte şi este apărată mai ales de navigatorul florentin Amerigo Vespucci care a condus, în 1500, o expediţie de explorare a Venezuelei. În 1507, tipograful german Waldseemüller, aducând un omagiu lui Vespucci, botează noul continent „America“. Câţiva ani mai târziu (1513), spaniolul Balboa îşi dă seama că America Centrală este un istm, dincolo de care se întinde un alt ocean.

Exploatând această descoperire, portughezul Magellan caută o trecere între Oceanul Atlantic şi acest nou ocean. Descoperind în 1519 strâmtoarea care de atunci îi poartă numele, el ajunge în oceanul pe care îl botează Pacific. După patru luni de traversare dificilă ajunge în insulele Marianne unde îşi găseşte moartea în cursul luptelor dintre şefii locali. Expediţia continuă până în insulele Moluce, unde descoperă în sfârşit mirodeniile râvnite. Sub conducerea lui Sebastian del Cano, o parte a flotei lui Magellan continuă să navigheze spre vest şi ajunge în Europa în 1522. Pentru prima dată oamenii au făcut înconjurul pământului, aducând astfel dovada indiscutabilă a rotunjimii sale.

Aceste descoperiri de la începutul secolului al XVI-lea constituie o adevărată revoluţie. În câteva decenii, europenii occidentali au răsturnat planeta, au descoperit un nou continent, au explorat căi necunoscute şi au intrat în contact cu regiuni a căror climă, floră şi faună erau foarte diferite de cele ale Europei. Ei au întâlnit mai ales civilizaţii necunoscute pe care, dincolo de povestirile

legendare, au putut să le studieze din punct de vedere al moravurilor, comportamentului, credinţelor şi valorilor. Având faţă de acestea avantajul unei tehnici şi a unei ştiinţe avansate, ei le vor supune dominaţiei lor. Timp de mai multe secole Europa, şi în special Europa de vest, îşi asigură supremaţia în lume. Consecinţele deschiderii Europei spre lume se vor face simţite şi în economia, societatea şi cultura „bătrânului continent“.

Europa domină lumea: naşterea imperiilor

Pe urmele lui Vasco da Gama, portughezii exploatează ruta maritimă a Indiilor. Preocuparea lor de predilecţie este comerţul şi în special descoperirea mirodeniilor: piper, scorţişoară, cuişoare, ghimber. Folosindu-se de cunoştinţele căpătate de la arabi şi de la malaiezieni, aceştia explorează foarte repede toate căile şi resursele, înţeleg fenomenul musonilor şi învaţă să construiască nave adaptate la navigaţia în Oceanul Indian. Pentru a înlătura concurenţa negustorilor arabi sau rezistenţa suveranilor locali susţinuţi de veneţieni, ei nu ezită să recurgă la forţă. Dar ei sunt mai puţin preocupaţi de dominaţia teritorială decât de dominaţia comercială a Indiilor. Primul viceregе, Francisco de Almeida nu urmăreşte altceva decât stăpânirea mărilor. Succesorul său, Albuquerque, dimpotrivă, iniţiază o politică a punctelor de sprijin. El construieşte fortăreţe şi instalează garnizoane la Ormuz, Goa, Diu, Calicut, Malacca, Amboine şi Timor. Astfel, Imperiul portughez este format dintr-un ansamblu discontinuu de stabilimente de comerţ care constituie tot atâtea etape pe ruta comercială a Indiilor. La porţile Extremului Orient, portughezii intră în contact cu China. Aceasta refuză să-i primească pe aceşti barbari şi nu le permite să se instaleze decât în insula Macao, faţă în faţă cu Cantonul (1557). În 1542, în Japonia, sunt relativ bine primiţi de un popor ambivalent faţă de lumea exterioară, dar cu care comerţul este posibil. În jurul insulei Goa, devenită capitala imperiului

portughez, se ţese deci o reţea de căi comerciale în toate direcţiile, datorită stăpânirii escalelor africane pe drumul din Europa spre Indii, a insulelor Moluce şi a insulelor cu mirodenii ale Extremului Orient şi curând a căilor spre Pacific, în care portughezii şi spaniolii îşi dispută controlul asupra Filipinelor.

În fiecare an, primăvara, o flotă de patru sau cinci carace masive părăseşte Lisabona şi se îndreaptă spre Indii. Călătoria presupune o escală în Mozambic, unde rămâne peste iarnă, pentru a-şi relua călătoria către Goa unde ajunge după treisprezece luni. Navele se întorc încărcate cu mirodenii, pietre preţioase, mătăsuri, parfumuri, porţelan. Dacă riscurile de a pierde încărcătura din cauza naufragiilor sau jafurilor sunt considerabile, comercializarea mărfurilor ajunse la destinaţie aduce profituri imense.

Instalarea portughezilor în India este urmată de un efort considerabil privind evanghelizarea. În 1542, iezuitul François Xavier merge în acest sens în India, apoi în Japonia. Aici sunt construite biserici şi indigenii sunt convertiţi prin forţă.

Instalarea imperiului portughez în Indii nu trebuie să ne facă să uităm că posesiunile Portugaliei se întind şi în vest. Tratatul de la Tordesillas (1494), încheiat între regii catolici şi Ioan al II-lea al Portugaliei pentru evitarea conflictelor, a delimitat suprafeţele imperiilor coloniale ale celor două ţări: se fixează linia de demarcaţie între acestea la 370 de leghe la vest de linia dintre Azore şi Capul Verde. Teritoriile aflate la vest de această linie sunt rezervate Spaniei, în timp ce cele situate la est aparţin Portugaliei. Această împărţire a lumii între cele două puteri iberice este confirmată în 1506 de

Papa Iuliu al II-lea.

Explorând zona rezervată Portugaliei prin tratat, portughezul Alvarez Cabral descoperă în 1500, Brazilia. Acest teritoriu este totuşi neglijat timp de mai mulţi ani pentru că Portugalia este preocupată de constituirea imperiului său din Indii. Abia din 1550 începe exploatarea economică a Braziliei, exploatare bazată pe plantaţie, sistem importat din insulele Atlanticului. Pentru a procura mâna de lucru necesară valorificării acestui teritoriu începe exploatarea sclavilor negri capturaţi pe coasta africană. Dacă interesul Portugaliei pentru Brazilia creşte odată cu greutăţile pe care le cunoaşte imperiul din Indii la mijlocul secolului al XVI-lea, această ţară rămâne un teritoriu izolat în mijlocul unei Americi spaniole.

Într-adevăr, Spania este marea beneficiară a descoperirii continentului american. Stat tânăr, abia constituit, Spania devine o foarte mare putere care domină Europa secolului al XVI-lea datorită bogăţiilor procurate prin exploatarea şi cucerirea Lumii Noi, descoperită întâmplător de Columb. Spre deosebire de portughezi, care se mulţumesc cu stabilimente maritime de comerţ şi cu puncte militare de sprijin de-a lungul drumului spre Indii, spaniolii pun mâna pe teritoriile cucerite şi pe bogăţiile acestora. La începutul secolului al XVI-lea ei înfiinţează „instrumentul“ de exploatare economică a coloniilor din America: instalată la Sevilla, *Casa di la Contratacion*[158] organizează comerţul cu America.

---

[158] „Casa de la Contratacion“ din Sevilla este antrepozitul cheie al comerţului transatlantic, (vezi Pierre Chaunnu, *Seville et l’Atlantique* (1504-1650), Paris 1959; Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 103-104).

Instalarea dominaţiei spaniole începe în perioada dintre 1492 şi 1520, prin cucerirea Antilelor, în jurul insulei San Domingo, centrul primului imperiu spaniol, unde se numeşte un guvernator şi un căpitan general. Spania aduce de aici aur şi perle şi obligă pe indieni la muncă forţată prin sistemul de organizare numit *Encomienda*[159]. Victime ale persecuţiilor, ale masacrelor cu care se încheie răscoalele sau ale microbilor aduşi din Europa, indigenii din Antile sunt în curând ameninţaţi cu dispariţia aproape totală. Începând din 1501, scăderea bruscă a populaţiei determină introducerea în Antile a sclavilor negri aduşi din Africa.

Mexicul constituie, între anii 1519 şi 1521, a doua etapă a cuceririi spaniole. Hernan Cortes este însărcinat să aducă de aici aurul şi argintul pe care îl va descoperi. Împreună cu 400 de oameni, 16 cai şi 10 tunuri, el distruge imperiul aztec şi pune mâna pe această ţară. Numit Guvernator şi Căpitan general al Noii Spanii, el se instalează în Mexico şi până la rechemarea sa, în 1523, îşi extinde cucerirea prin raiduri militare – urmaşii săi vor termina cucerirea Guatemalei şi a Yucatanului –, construieşte biserici şi instalează misiuni.

O a treia etapă are loc între 1531 şi 1534. Un mic nobil, Francisco Pizzaro, a participat la mai multe expediţii în Peru şi s-a întors uluit de bogăţia imperiului incaş. Ademenit de caracterul paşnic al locuitorilor săi, el obţine de la împărat titlul de viceregе pentru teritoriile pe care le va cuceri în această regiune. În 1531, el pleacă din Panama împreună cu 180 de oameni şi 37 de cai. În trei ani, profitând de un război civil provocat de moştenitorii

lui Inca, el cucereşte ţara, intră în Cuzco (1533) şi bune bazele oraşului Lima (1535), înainte de a cădea victimă (1541) geloziilor provocate în rândul oamenilor săi de împărţirea bogăţiilor descoperite.

Alţi *conquistadores* s-au pornit în expediţii de descoperire şi de cucerire. Parcurgând în toate direcţiile noul continent, ei întemeiază oraşe sau instalează misiuni. Rapiditatea cuceririi se explică prin superioritatea tehnicii de care dispun spaniolii. Numai prezenţa tunurilor şi a puştilor este suficientă pentru a înspăimânta şi descuraja pe indigeni. Pe deasupra, numeroşi conchistadori sunt militari de profesie, obişnuiţi cu câmpurile de luptă din Europa. Energia supraomenească pe care aceşti europeni o desfăşoară pentru a învinge distanţele, pentru a trece Anzii şi pentru a lupta la altitudini, unde viaţa este grea, îşi găseşte izvorul în aviditatea lor de a descoperi miticul *El Dorado* (regatul aurului).

Toate aceste cuceriri dau Castiliei, principalul iniţiator al expediţiilor, un imperiu fabulos. Un Consiliu al Indiilor, înfiinţat în 1524 şi reorganizat în 1534 îşi are locul alături de rege. Acesta trebuie să administreze imperiul american, să redacteze „legea Indiilor“ (ansamblu legislativ care se aplică coloniilor), să numească şi să supravegheze pe funcţionarii însărcinaţi cu administrarea cuceririlor. În cursul secolului al XVI-lea, Indiile de Castilia sunt împărţite în două viceregate: Noua Spanie şi Peru. Prima, care are drept capitală Mexico, cuprinde patru „Audieri“: San Domingo (Antile), Mexico, Noua Galiţie (nordul Mexicului) şi Guatemala (care se întinde în toată America Centrală). Instalat la Lima, viceregatul din Peru numără cinci „Audieri“:

Panama (sudul Americii Centrale şi Columbia), Noua Granada (o parte a Columbiei şi a Venezuelei), Quito (Ecuadorul), Lima (Peru şi Chile) şi Caracas (Bolivia şi regiunea râului La Plata). La nivel local, municipalităţile, *cabildos*, sunt în exclusivitate administrate de spanioli.

Instituţia acelor *encomiendas* – seniorii care conferă stăpânilor spanioli o autoritate deplină asupra populaţiilor indiene pe care în principiu ei sunt însărcinaţi să le evanghelizeze – se extinde pe întreg teritoriul imperiului american. Aceasta are acelaşi efect pe continent ca şi în Antile. În ciuda campaniilor organizate de călugări pentru o comportare mai omenească faţă de indieni (mai ales cele ale dominicanului Bartolomeo de Las Casas), munca forţată (deosebit de grea în minele de argint) şi bolile microbiene decimează populaţia indiană. Din acest moment, spaniolii recurg la sclavii negri din cadrul comerţului triunghiular (Europa, Africa, Americi).

Dar pentru Spania esenţialul constă în bogăţiile pe care i le poate aduce imperiul său american şi, înainte de toate, metalele preţioase. Acestea provin în primul rând din jefuirea bogăţiilor imperiilor distruse, din răscumpărările cerute de învingători şi din tributurile mari percepute de la popoarele supuse. Apoi începe exploatarea permanentă a minelor: minele de aur din Buritica din actuala Columbie şi minele de argint din Potosi, în Peru şi din Zacatecas, în nordul Mexicului. După descoperirea amalgamului, introdus în America în 1556, producţia creşte considerabil şi argintul constituie de acum înainte aproape întreaga cantitate de metale preţioase furnizate de Lumea

Nouă. Extrase de către antreprenori particulari, acestea sunt topite în lingouri şi marcate în atelierele regale. Lingourile sunt trimise către Sevilla, sub o pază deosebită, din porturile Veracruz, Carthagena şi Nombre del Dios.

Începând din secolul al XVI-lea, aceste metale preţioase care irigă comerţul european şi constituie pentru un timp puterea Spaniei stau la baza dezvoltării economice a continentului. Spania, puţin preocupată de propria dezvoltare, caută mai ales să utilizeze bogăţiile americane pentru a-şi impune autoritatea în Europa, mai întâi în folosul împăratului Carol Quintul, apoi în avantajul regelui Filip al II-lea. În schimb, economiile ţărilor din Europa de nord-vest profită de aurul şi de argintul care trece din Lumea Nouă pe bătrânul continent.

Puterea politică şi dezvoltarea economică apar în felul acesta ca nişte consecinţe imediate ale Marilor Descoperiri. Cu toate acestea, nu s-ar putea face un bilanţ complet fără să se ţină seama de şocul pe care ele îl provoacă asupra sistemului de valori, a credinţelor şi normelor Europei medievale, deja zdruncinată de criza din secolele XIV şi XV.

Şocul deschiderii spre lume

În timpul câtorva decenii, întregul univers al europenilor, sprijinit pe mai multe secole de tradiţii, se clatină.

Primul şoc este al descoperirii unei lumi foarte diferite prin dimensiunile sale de tot ce-şi închipuiau oamenii de la începutul secolului al XV-lea. Descoperirile succesive ale exploratorilor şi aventurierilor, perfecţionarea hărţilor care devin din ce în ce mai precise, experimentarea noilor itinerare bazate pe verificarea formei rotunde a Pământului, provoacă totodată o extraordinară poftă de a face noi descoperiri şi ideea că totul este posibil şi că niciun învăţământ dogmatic nu poate conţine adevărul în comparaţie cu complexitatea situaţiilor concrete. În spatele acestor constatări se proliferează noile tendinţe care începuseră deja să apară încă din secolul al XIV-lea şi al XV-lea: dorinţa de a separa ştiinţa de credinţă şi a o atribui doar domeniului raţiunii, naşterea spiritului critic, neîncrederea faţă de afirmaţiile de autoritate. Apare acum o mişcare care la început se va manifesta pe ascuns în gândire, apoi din ce în ce mai deschis, până la deplina ei înflorire, în secolul al XVIII-lea, sub forma unei critici radicale a tot ceea ce nu confirmă raţiunea.

Corolar al celui dintâi, al doilea şoc este cel al descoperirii unor alte civilizaţii. Cea a Europei medievale a fost mult timp considerată ca fiind singura din lume, o civilizaţie bazată pe norme perfecte, deoarece era fondată pe adevărata religie.

Fără îndoială, Europa era de mult timp în legătură cu Islamul, căruia îi cunoaşte religia şi civilizaţia, pe care le consideră o formă de barbarie. Dar iată că, în câteva decenii, ideea unei creştinătăţi, centru al lumii şi învecinată cu o lume islamică nu prea civilizată, este înlocuită cu cunoaşterea reală a altor civilizaţii, a căror existenţă abia era bănuită: regatele africane situate în sudul Saharei, bogata civilizaţie a regatelor indiene, uimitoarea Chină a dinastiei Ming – în care mai exista o epocă de aur a cărei forţă creatoare este în declin, dar ale cărei ultime sclipiri dau impresia unui stat înfloritor – şi Japonia şogunului Ashikaga – în plină anarhie politică, dar unde se dezvoltă o strălucitoare şcoală de pictură. Dacă europenii constată slăbiciunea politică a acestor state, incapabile să le opună rezistenţă, cum să nu fie impresionaţi de strălucirea artelor şi culturii care nu au ce invidia în arta şi cultura Occidentului?

Intrând mai întâi în contact cu populaţiile primitive din Caraibi, Columb şi succesorii lui spanioli sunt satisfăcuţi de ideea inferiorităţii oamenilor care nu au avut marele privilegiu de a se naşte în Europa creştină. Ei nu sunt defel mai impresionaţi de populaţiile de maiaşi, care trăiau încă în epoca pietrei şlefuite, chiar dacă imperiul lor în plină decădere oferă spre admiraţie resturile unor construcţii extraordinare (temple-observatoare, piramide şi palate) realizate în perioada sa de glorie, alături de remarcabile cunoştinţe ştiinţifice, matematice, astronomice, aparţinând clasei sacerdotale. Mai ales imperiul aztec din Mexic şi incaş din Peru dezmint ideea de civilizaţii inferioare. Stăpâni ai Mexicului din secolul

al XIV-lea, după ce au cucerit popoarele din zonă, aztecii au îmbogăţit civilizaţia toltecă şi cea a maiaşilor. Ei dezvoltă o agricultură remarcabilă bazată pe culturile de porumb şi de manioc, îşi organizează comunităţile pe principiul semi-colectiv (cu repartizarea periodică a pământurilor fiecărei familii) şi îşi ierarhizează societatea care este dominată de preoţi şi războinici. În sfârşit, practică o religie politeistă dominată de Huitzilopochtli, zeul soarelui şi al războiului şi Quetzalcoatl, zeul aerului şi al vieţii, cărora trebuie să li se ofere prin sacrificii umane energia care le este necesară pentru a asigura ordinea în lume. Cât despre imperiul incaş, care se întinde din Peru până în Ecuador şi Bolivia, acesta apare ca o organizare deosebit de evoluată, funcţionând în avantajul castei sacerdotale a incaşilor, cărora le sunt destinate două treimi din terenuri. Statul reglementează cu grijă viaţa tuturor locuitorilor imperiului, fie că este vorba de muncă, de distribuirea alimentelor organizată prin magazinele de stat, sau de impozitele pe recolte. Numeroşi funcţionari veghează asupra echilibrului sistemului şi asupra întreţinerii reţelei de drumuri destinate pietonilor, căci incaşii nu cunosc folosirea roţii. În sfârşit, oraşele, în special Cuzco, sunt dovada unei arhitecturi remarcabile şi cunosc tehnicile prelucrării fierului, a metalelor neferoase, tehnica ţesutului şi a olăritului.

Fără îndoială, cuceritorii privesc cu dispreţ aceste civilizaţii primitive, din care nu discern decât aspectele arhaice. Este normal ca în momentul în care europenii occidentali cunosc civilizaţii atât de profund diferite de a lor, clericii şi intelectualii să trăiască sentimentul cu totul nou al relativităţii

valorilor. Această cunoaştere are efecte cu atât mai mari cu cât sistemul de valori al Europei medievale se află în plină criză.

Începând cu această experienţă-şoc a marilor descoperiri şi din momentul în care Europa cunoaşte – ca o prelungire firească a acestui „imperialism“ embrionar – o remarcabilă dezvoltare economică, încep să-şi anunţe apariţia simptomele unei civilizaţii europene a timpurilor noi, gata să înlocuiască o concepţie medievală despre lume, aflată în plină destrămare.

Capitolul 5
AVÂNTUL ECONOMIC AL EUROPEI ŞI NAŞTEREA CAPITALISMULUI (1492-1560)

■ Sfârşitul secolului al XV-lea şi primele decenii ale secolului al XVI-lea constituie o perioadă de prosperitate. Aceasta nu se datorează unei transformări a structurilor economice care rămân tradiţionale, bazate pe un caracter restrâns geografic şi nici arhaismului instrumentelor şi practicilor agricole. Se constată totuşi o creştere a preţurilor, o dezvoltare a producţiei, o creştere demografică şi o schimbare a gusturilor şi a comportamentului societăţii.

■ Explicaţia acestei modificări de conjunctură s-ar putea găsi în afluenţa în Europa a metalelor preţioase sosite din Lumea Nouă, care procură statelor noi surse de plată. Influenţată de aceste condiţii favorabile, agricultura se dezvoltă din punct de vedere cantitativ, artizanatul din oraşe înfloreşte, progresează mai ales producţia de textile, industriile extractive şi metalurgice.

■ De aici rezultă o structurare a spaţiului economic european în jurul marilor căi

comerciale fluviale şi maritime. Se pot astfel distinge patru zone: lumea mediteraneeană, în care băncile şi industria se dezvoltă de pe urma activităţilor comerciale; zona continentală delimitată de oraşul Lyon şi oraşele Bavariei, placă turnantă între Mediterana şi Europa de nord şi centru al industriei metalurgice; Baltica, unde declinul Hansei se accelerează şi unde creşte influenţa olandezilor şi a statelor riverane, Suedia şi regiunea Moscovei; în sfârşit, mai ales coasta atlantică, care profită de comerţul cu Lumea Nouă, ceea ce îmbogăţeşte oraşul Anvers, capitala europeană a negustorilor.

■ Secolul al XVI-lea asistă la naşterea unui nou tip social, cel al omului de afaceri, negustor şi mânuitor de bani, care foloseşte instrumentele financiare moştenite din Evul Mediu pentru a-şi crea cu ajutorul lor metode de a obţine credit. Aceştia devin bancherii prinţilor, primind în schimb monopolul minelor sau diverse sume de bani. Bancherii florentini sunt înlocuiţi în secolul al XVI-lea cu cei din Germania de sud, dintre care membrii familiei Fugger din Augsburg, bancherii Habsburgilor devin prototipul acestei categorii sociale. În felul acesta ia naştere în Europa capitalismul.

Dacă secolele XIV şi XV au reprezentat o perioadă de criză şi dificultăţi, sfârşitul secolului al XV-lea şi primele şase decenii ale secolului al XVI-lea apar, dimpotrivă, ca epocă de prosperitate. Încă profund

tradiţională şi determinată de imperative identice celor din secolele trecute, economia cunoaşte un adevărat avânt datorită unei conjuncturi deosebit de favorabile. Se fac acum un oarecare număr de inovaţii care vor duce la succese viitoare.

Structurile economice rămân tradiţionale

Pentru scurt timp, marile descoperiri nu au provocat vreun impact asupra structurilor economice europene bazate pe compartimentare. Transporturile rămân una din marile slăbiciuni ale economiei secolului al XVI-lea, iar deplasarea mărfurilor pe distanţe mari rămâne o problemă de nerezolvat. Totuşi, navigaţia a făcut progrese. Mai puţin costisitoare şi mai practică, mai ales pentru produsele grele, aceasta este principalul mijloc de transport pentru cereale, sare, piatră acră, lemn, piei, lână sau vinuri. Marile porturi deschise comerţului sunt, în consecinţă, zonele economice cele mai active din Europa şi în jurul lor se concentrează populaţia şi energia. Cu toate acestea, transportul maritim nu este scutit de dificultăţi: durata traversării este mare, iar întârzierile sunt imprevizibile din cauza riscurilor foarte mari la care sunt expuse încărcăturile (furtuni, naufragii sau piraţi).

În afara ţărilor apropiate de marile porturi, regula de bază rămâne izolarea şi compartimentarea. Drumurile nu sunt pavate şi întreţinute decât în imediata vecinătate a marilor oraşe. În rest, peste tot nu se văd decât drumuri desfundate, poduri rare, adesea dărâmate, construite peste râuri care sunt traversate adesea prin vad sau pe bacuri. Oraşele legate prin râuri navigabile sunt cele mai favorizate de soartă: mărfurile se transportă mult mai comod decât pe drumurile terestre. Parisul, datorită reţelei formate de Sena şi afluenţii săi,

Roma datorită Tibrului, Lyon, la confluenţa dintre fluviul Saône şi Rhon şi câteva oraşe renane cu deschidere la marea Nordului se bucură de astfel de poziţii privilegiate.

Din cauza compartimentării, celula economică a Europei secolului al XVI-lea nu este reprezentată nici la nivelul continentului, nici la cel al unei ţări sau al unei regiuni. Aceasta se limitează cel mai adesea la un oraş cu satele din împrejurimi. Oraşul, în care locuiesc proprietarii pământurilor, seniorii, comunităţile religioase, burghezi şi meşteşugari, joacă un rol diriguitor. Satele îi furnizează oamenii care îl populează şi proviziile care îi permit să supravieţuiască. Cerealele sau vinurile ridicate ca drepturi senioriale se acumulează în hambarele proprietarilor, asigurându-le existenţa în perioadele cu probleme alimentare şi procurându-le profituri considerabile în perioadele de lipsuri foarte mari.

Căci Europa secolului al XVI-lea rămâne ameninţată de problema supravieţuirii. Producţia de cereale rămâne în continuare baza alimentaţiei: grâul este folosit pentru pâinea albă a celor mai bogaţi, ovăzul, secara, orzul pentru pâinea neagră a celor săraci. Lipsa de stabilitate a recoltelor condiţionează supravieţuirea celor săraci şi veniturile celor bogaţi, care supraveghează preţurile. Perioadele de foamete, chiar dacă sunt mai rare, nu au dispărut cu totul. Ele apar la zece sau la cincisprezece ani, în 1521-1522, în 1531-1532, în 1545-1546 şi în 1556-1557. Între timp, foarte frecvent apar perioade de lipsuri sau de creştere a preţurilor. Această nesiguranţă se explică prin caracterul arhaic al uneltelor şi practicilor agricole: în timpuri normale, randamentele scăzute

acoperă exact nevoile populaţiei. Recoltele slabe sunt cu atât mai catastrofale cu cât nu există niciun produs care să înlocuiască cerealele, iar dificultăţile transportului fac ca orice import să fie nesigur.

Condiţiile generale ale economiei europene rămân deci, în secolul al XVI-lea, aproape la fel cu cele dinainte: productivitate scăzută, economie de supravieţuire într-un cadru geografic restrâns şi caracterul marginal al comerţului. Structurile din secolul al XVI-lea seamănă mult cu cele din secolul al XIII-lea. Totuşi, economia cunoaşte, după criza din secolul XIV şi XV, o perioadă de mare dezvoltare, care va acţiona ca o pârghie asupra evoluţiei structurilor.

Factorii dezvoltării

În comparaţie cu epoca calamităţilor, sfârşitul secolelor al XV-lea şi al XVI-lea apare pentru Europa ca o perioadă de mare prosperitate. Aceasta este pusă în evidenţă mai ales de fenomenul creşterii preţurilor. În cursul secolului al XVI-lea, în special preţul cerealelor creşte de patru sau de cinci ori. Afectată de această inflaţie, populaţia se neliniştеşte iar guvernele care se tem de tulburări ale maselor în oraşe şi de răscoale la sate, caută zadarnic să le ţină în frâu cu ajutorul taxelor. Studierea celorlalte elemente ale conjuncturii economice este mai dificilă, dar se pot totuşi observa tendinţele mai importante: producţia a cunoscut o creştere spectaculoasă în cursul primilor ani ai secolului al XVI-lea pentru ca mai târziu să scadă; veniturile provenite din producţia agricolă (renta funciară) se menţin la valoarea lor reală, căci o mare parte a impozitelor sunt plătite în natură; puterea de cumpărare a salariilor stagnează până către 1560, înainte de a cunoaşte o uşoară ameliorare, în ciuda crizei care începe.

Ansamblul acestor elemente duce la concluzia că, după dificultăţile din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, Europa intră într-o foarte frumoasă epocă de creştere economică. Continentul cunoaşte, între 1490 şi 1530, o dezvoltare clară a producţiei, provizii în cantităţi suficiente, o relansare a schimburilor comerciale şi o creştere a preţurilor datorată în primul rând creşterii cererii. Dacă aceste tendinţe continuă până către 1560-1570, ele

nu pot împiedica reapariţia crizei cerealiere cauzate de creşterea demografică foarte mare. Situaţia se înrăutăţeşte după 1560-1570. Producţia agricolă scade, iar preţurile produselor alimentare cresc foarte mult. Se profilează o nouă perioadă de criză. Totuşi, până în 1560, secolul XVI rămâne „minunatul secol al XVI-lea“.

În ciuda lipsei de precizie a statisticilor disponibile, totul arată că Europa cunoaşte până în 1560-1570 o relansare demografică importantă: sate repopulate, a căror populaţie creşte foarte mult, defrişarea pădurilor şi a landelor, ameliorări şi secări de terenuri în zona mediteraneeană şi creşterea deosebită a populaţiei din oraşe. Această creştere se explică mai degrabă prin reducerea foametei şi rărirea epidemiei decât printr-o modificare a structurilor demografice. În secolul al XVI-lea, oamenii se căsătoresc de tineri, iar celibatarii sunt rari. Natalitatea este foarte crescută, cam între 40 şi 50%, un sfert din nou-născuţi mor înainte de a împlini un an, iar jumătate din tineri nu ajung la vârsta căsătoriei. În sfârşit, speranţa de viaţă nu depăşeşte în medie vârsta de 30 de ani. Mai ales foametea şi epidemiile pot decima până la 10% din populaţia unui sat sau a unui cartier, provocând o scădere bruscă a procreerilor.

La mijlocul secolului al XVI-lea, Europa cunoaşte apogeul demografic, care nu se va mai înregistra decât peste 200 de ani. Creşterea populaţiei este deosebit de mare în partea occidentală a continentului (Flandra, Brabant, bazinul parizian, Italia de nord şi centrală), chiar dacă Europa de nord (Anglia are mai puţin de patru milioane de

locuitori) şi statele Europei mediteraneene au încă populaţii destul de scăzute.

Marea majoritate a populaţiei trăieşte la sate, exceptând Flandra, Brabantul şi Italia de nord şi centrală. Dar secolul al XVI-lea cunoaşte mai ales o creştere foarte mare a populaţiei urbane. Aceasta se concentrează în porturi, însufleţită de începuturile unei importante activităţi comerciale, ca în Anvers, Sevilla sau Londra şi în oraşele mari dar rare (Paris şi Neapole depăşesc un milion de locuitori, Veneţia şi Milano se apropie şi ele de această cifră). Marile concentrări urbane se găsesc în Italia (Florenţa, Roma, Palermo, Genova şi Bologna) şi în Ţările de Jos (Anvers, Gand, Bruges, Bruxelles).

Creşterea demografică a Europei explică în parte expansiunea spre teritorii îndepărtate. Ea îndreptăţeşte mai ales avântul economic al continentului prin schimbarea cererii: un număr tot mai mare de oameni cer o cantitate mai mare de alimente. Defrişările, extinderea terenurilor însămânţate, dinamismul comerţului cu grâu, dovedesc legătura între creşterea populaţiei şi dezvoltarea producţiei. Mai mult decât atât, ansamblul produselor alimentare, ca şi textilele şi producţia meşteşugărească se dezvoltă în funcţie de noile cerinţe. Dezvoltarea producţiei este totuşi limitată de slabele progrese tehnice.

Dincolo de noile cerinţe, economia este stimulată de o schimbare a gusturilor şi comportamentelor care se manifestă în toate clasele societăţii. Astfel, consumul vinului se generalizează şi duce la extinderea viilor, în timp ce folosirea tot mai frecventă a lenjeriei de corp, chiar şi de către oamenii cei mai modeşti, favorizează producţia de

ţesături uşoare sau de pânză de in şi de cânepă. Cât despre păturile sociale mai înstărite, gusturile rafinate şi „luxul“ criticat sever de moralişti îşi fac apariţia: utilizarea mirodeniilor sau a zahărului, consumul de rachiu şi de tutun. Cei bogaţi îşi înmulţesc cheltuielile pentru obiecte de lux: bijuterii, haine somptuoase, mobilă de preţ sau veselă de argint. Oraşele se umplu de construcţii care sunt o dovadă a dorinţei de a face paradă de succesele lor, de a se bucura de viaţă. Curţile princiare şi marile monarhii europene servesc de model şi impuls acestor noi trebuinţe în care luxul are un rol esenţial. Prinţii văd în etalarea bogăţiilor lor un mijloc de guvernare, un factor destinat să impresioneze celelalte state. Construcţii, serbări şi cheltuieli enorme intră astfel în datoria statelor în plină ascensiune. François I etalează un lux nemaiîntâlnit pentru a construi „Camp du drap d’or“[160] în care îl primeşte pe suveranul englez Henric al VIII-lea şi foloseşte sume imense pentru construirea castelelor de la Fontainebleau şi de la Chambord. Marile lucrări princiare urmăresc în aceeaşi măsură să stimuleze economiile statelor cât şi promovarea unei anume „imagini“ a europenilor în exterior. Acestea prefigurează rolul pe care îl vor avea marile expoziţii din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului XX, şi mai târziu, marile renovări urbanistice din Europa celei de a doua jumătăţi a secolului al XX-lea. Mai concret, crearea armatelor permanente şi războaiele neîntrerupte dintre statele europene stimulează producţia de armament, de muniţii, de nave sau dezvoltarea crescătoriilor de cai. În sfârşit, economia este stimulată de noile pieţe. Astfel, deschiderea Rusiei spre modul de viaţă

şi obiceiurile celorlalte ţări europene şi mai ales colonizarea Lumii Noi creează cereri noi în domeniul produselor alimentare, textile şi metalurgice.

Ţinând cont de posibilitatea sa scăzută, Europa nu ar fi putut răspunde la această cerere dacă nu ar fi dispus de resurse noi. Prima şi fără îndoială cea mai importantă este abundenţa monetară, consecinţă a aducerii în Europa a metalelor preţioase din America.

Spre o economie monetară de stat

Majoritatea factorilor evocaţi pentru a explica dezvoltarea din secolul al XVI-lea se pot deja observa la sfârşitul secolului al XV-lea, dar avântul economiei europene este frânat în acel moment de lipsa de numerar. Aceasta explică în parte expediţiile de explorare şi eforturile portughezilor de a-i ocoli pe musulmani în drumul lor către aurul din Sudan. Descoperirea metalelor preţioase americane modifică perspectivele în mod considerabil. Încă de la începutul secolului al XVI-lea, aurului adus din Guineea de portughezi i se adaugă aurul din Antile, pe care spaniolii îl obţin prin troc şi exploatare minieră. În urma jafurilor, Cortes şi Pizzaro aruncă pe piaţă cantităţi enorme de aur. Dar fluxul bogat şi regulat de metale preţioase se revarsă asupra Europei mai ales prin exploatarea minelor de aur din Buritica, a minelor de argint din Potosi şi din Mexic. Registrele din „Casa de la Contratacion“ permit urmărirea ritmului de intrare a metalelor preţioase în Sevilla, în cursul secolului al XVI-lea.

	Aur (în tone)	Argint (în tone)
1503-1510	4,9	–
1511-1520	9,1	–
1521-1530	4,8	0,1
1531-1540	14,4	86,2
1541-1550	24,9	177,5
1551-1560	42,6	303,1
1561-1570	11,5	942,8
1571-1580	9,4	1 118,5
1581-1590	12,1	2 103
1591-1600	19,4	2 707,6
1601-1610	11,7	2 213,6

(după E. J. Hamilton, *American treasure and the price revolution in Spain, 1510-1650*, New York, Otagon Books, 1970)

Dacă intrările de aur scad începând din 1560, argintul îl înlocuieşte şi se revarsă în Europa în cantităţi masive. Prima care profită este Spania. Dar schimburile comerciale şi cheltuielile enorme ale lui Carol Quintul, care doreşte să domine Europa, răspândesc metalele preţioase pe tot continentul: în Germania şi în Italia, împăratul trebuie să plătească armatele care luptă pentru el. La Anvers, el cumpără produse industriale şi achită bancherilor sumele avansate Coroanei; în sfârşit, din Franţa, el

îşi procură grâu şi ţesături. Toate ţările care au relaţii comerciale directe cu Spania şi statele Europei occidentale profită mai mult sau mai puţin direct de bogăţiile acesteia. Dacă această abundenţă monetară explică în parte creşterea preţurilor, care începe către 1520, puţini sunt cei care înţeleg consecinţele sosirii masive a metalelor preţioase din America, aşa cum o face magistratul angevin Jean Bodin în celebrul său *Răspuns la paradoxul Dl. de Malestroit cu privire la îmbogăţirea tuturor*.

În sfârşit, nu trebuie minimalizat, printre factorii dezvoltării, rolul nou pe care îl are statul în domeniul economic. Bineînţeles, nu este încă vorba de o politică totdeauna continuă şi coerentă, cunoştinţele în materie fiind încă prea rudimentare. Totuşi, politica statului, pusă în practică de ofiţerii regali, este inspirată de câteva idei elementare formulate de teoreticianul doctrinei mercantiliste. Bogăţia şi puterea statului nu pot fi consolidate decât dacă se păstrează metalele preţioase în ţară. Trebuie deci să fie controlate toate ieşirile de bani în numerar, valoarea monezii de schimb şi să se lupte împotriva intrării în regat a monedelor cu valoare mică. În strânsă legătură cu aceste măsuri, aparatul vamal trebuie să descurajeze importurile, ceea ce are ca efect creşterea producţiei interne. În acest scop, statul concesionează monopoluri de fabricaţie şi încurajează crearea unor ramuri economice noi, mai ales prin protecţia vamală, care le apără de concurenţa străină.

Aplicarea acestor principii contribuie la marea dezvoltare din secolul al XVI-lea. O dezvoltare în primul rând cantitativă, însoţită doar marginal de

transformarea tehnicilor şi structurilor.

Creşterea producţiei

Economia europeană din secolul al XVI-lea este fondată înainte de toate pe agricultură. Ea furnizează aproape întregul venit al statelor şi ocupă adesea mai mult de trei sferturi din populaţie. Exploatarea agricolă cunoaşte statute diferite: ţăranii liberi din ţinuturile mediteraneene, micii arendaşi permanenţi ai seniorilor din Europa occidentală, micii arendaşi provizorii din Anglia, şerbii de corvoadă de pe marile domenii ale nobililor din Europa de est, chiriaşi ai pământurilor prin arendare sau prin arenda în parte etc. Dar condiţiile de viaţă ale celui ce lucrează pământul depind mai puţin de statutul său juridic decât de mărimea terenului exploatat. De aceasta depinde posibilitatea de a avea sau nu un atelaj, un plug sau vite. Oricare ar fi situaţia, lucrarea pământului are drept scop principal asigurarea mijloacelor de supravieţuire. Astfel, cerealele, baza alimentaţiei populaţiei, predomină în defavoarea altor culturi agricole. Pentru a evita epuizarea solului, ţăranii au aplicat sistemul rotaţiei culturilor. Anumite parcele sunt lăsate în pârloagă pentru a se reface: cerealele se cultivă la doi ani în sud şi la trei ani în Europa de nord-vest. Productivitatea este, în consecinţă, foarte scăzută. Dacă cele mai bune randamente din marile bazine sedimentare din Europa de nord-vest ating de 7 sau 8 ori cantitatea semănată (aproximativ 20 chintale/hectar), media nu depăşeşte 3 sau 4 la 1.

Printre celelalte culturi, viţa de vie deţine un loc important şi se dezvoltă în funcţie de noile obiceiuri

alimentare. Materia primă a industriei textile (mătase, in şi cânepă), furnizată mai ales de regiunile umede ale Europei de nord, ca şi plantele tinctoriale, ca drobuşorul, vineţelele şi albăstrelele, cunosc o mare dezvoltare. În schimb, creşterea animalelor este rămasă în urmă. Din lipsă de spaţiu pentru terenurile fertile, această ocupaţie se dezvoltă pe terenurile umede de pe coastele atlantice ale Franţei sau Ţărilor de Jos, pe pământurile necultivate sau sărace în vegetaţie din Germania de nord, Bretania sau Ţara Galilor, sau pe pământurile aride din ţinuturile mediteraneene. În rest, peste tot predomină oile, care se mulţumesc cu hrană puţină. Acesta este şi cazul Castiliei, unde o organizaţie a marilor proprietari se ocupă de transhumanţa turmelor, provocând numeroase conflicte între crescători şi agricultori.

Progresele calitative sunt deci rare în domeniul agriculturii. Cu toate acestea, se pot observa câteva ameliorări: Ţările de Jos folosesc îngrăşămintele şi organizează un sistem complex de rotaţie a culturilor, care ţine cont şi de creşterea vitelor, câteva plante noi, aduse din America încep să fie cultivate, mai ales porumbul, care este introdus în peninsula iberică. În sfârşit, Anglia practică sistemul terenurilor împrejmuite şi se specializează în creşterea oilor pentru lâna care alimentează industriile textile din ţară. Dar pe primul loc rămâne producţia de cereale într-un cadru tradiţional. De altfel, aceasta cunoaşte până aproximativ în 1560 o creştere incontestabilă datorată fără îndoială creşterii demografice, care stimulează defrişările şi cultivarea unor noi terenuri în condiţii climaterice favorabile: sfârşitul secolului al XV-lea şi primele

şase decenii ale secolului al XVI-lea trec printr-o perioadă „caldă“. În schimb, după 1560, condiţiile climaterice, epuizarea solurilor şi stagnarea tehnicii sunt cauzele care fac ca această perioadă favorabilă să ia sfârşit.

În comparaţie cu producţia agricolă, artizanatul rămâne o activitate secundară din punct de vedere al veniturilor sau al procentajului populaţiei care îl practică. Cum în Evul Mediu statutul artizanilor din oraşe este fixat de regulamentele breslelor, întocmite de autorităţile cetăţii, în afara oraşului exercitarea unei meserii este în principiu absolut liberă. Totuşi, în cadrul politicii lor mercantiliste, statele fac eforturi să reglementeze organizarea meseriilor pe întreg teritoriul naţional: în Castillia, un edict din 1511 stabileşte condiţiile de fabricare a produselor textile, în timp ce Anglia realizează un statut al meseriaşilor (1563).

Întreprinderile meşteşugăreşti sunt în general de mici dimensiuni: câteva calfe şi ucenici adunaţi în jurul unui meşter. Marile întreprinderi nu se găsesc decât în domeniul construcţiilor navale, a mineritului sau a tipografiilor. Cu toate acestea, un fenomen modern de concentrare începe să se contureze odată cu apariţia negustorului-fabricant, şi aceasta mai ales în industria textilă. Acesta cumpără materia primă, o distribuie în mici ateliere sau unor artizani ce lucrează la domiciliu, apoi comercializează produsele fabricate. Această organizare, care îi permite să-şi impună propriile-i tarife pe produse, duce la dezvoltarea industriei rurale şi furnizează o completare binevenită a veniturilor ţăranilor.

Activitatea fundamentală în domeniul meseriilor

este bineînţeles producţia textilă, industrie de consum prin excelenţă şi absolut esenţială pentru populaţie. De la începutul secolului al XV-lea, producţia de stofe uşoare cunoaşte o dezvoltare spectaculoasă. Piaţa de desfacere se extinde la noile categorii sociale fără însă să eclipseze „marea tradiţie a postavului“. Rezervat unei clientele bogate, aceasta rămâne apanajul Angliei, a Flandrei sau Florenţei, în timp ce ţesăturile mai uşoare vin din Flandra (Hondschoote), din Germania de sud sau din Franţa. Cât despre in sau cânepă, folosite tot mai mult, acestea sunt prelucrate în ţările din Europa de nord-vest. În sfârşit, cvasi-monopolul Italiei asupra mătăsii începe să fie contestat de Spania şi de Lyon. În cursul anilor 1500-1560, ansamblul acestor industrii textile cunoaşte o puternică expansiune. Apoi începe stagnarea şi chiar regresul.

Industria extractivă se caracterizează şi ea printr-o mare dezvoltare. În secolul al XVI-lea, ea are drept scop să furnizeze metale preţioase, sursa numerarului de care Europa are atâta nevoie. Exploatării minelor de argint din Tyrol, Carinthia sau din Silezia de nord îi urmează curând cea a minelor din America. În afară de metale preţioase, se extrage fier (Franţa, Anglia, Suedia), cupru (Europa centrală), plumb şi cositor (Carnouaille), zinc şi mercur (Spania) şi piatră acră (Statele pontificale). Tehnicile de extracţie s-au modernizat într-o oarecare măsură: metodele de ventilaţie, de ridicare şi de pompare permit exploatarea unui număr tot mai mare de mine, din ce în ce mai adânci. Cerând capitaluri foarte mari, ele impun crearea de societăţi care grupează industriaşi şi

negustori. Fiecare aduce o parte din capital şi primeşte o parte din beneficii.

Industria metalurgică este mult mai puţin modernă. Este adevărat că furnalul şi-a făcut apariţia în secolul al XV-lea, dar metalul este prelucrat în continuare în micile ateliere. Dacă statele au creat mari întreprinderi, acestea nu sunt destinate decât fabricării tunurilor şi armelor.

Celelalte industrii, cu excepţia celei a hârtiei, joacă un rol secundar. Stimulată de dezvoltarea tipografiei, industria hârtiei reprezintă, împreună cu rafinăriile (de sare şi zahăr) şi braseriile, una din activităţile cele mai dinamice din secolul al XVI-lea.

În mare, pentru producţia meşteşugărească ca şi pentru producţia agricolă, se poate face aceeaşi constatare: creşterea din secolul al XVI-lea nu-şi are originea nici în progresele tehnicii, nici în transformarea structurilor. În schimb, se observă că noile condiţii ale schimburilor comerciale şi extinderea pieţei de desfacere conferă negustorilor, care deţin capitalurile necesare cumpărării materiilor prime şi stăpânesc căile comerciale, un rol din ce în ce mai important.

Prima structurare a unui spaţiu economic european

Economia europeană a secolului al XVI-lea rămâne în esenţă o economie închisă. Aria geografică a schimburilor comerciale se limitează în marea majoritate a timpului la un oraş şi la satele din jur. Impunându-se acestei economii de supravieţuire, în care schimburile comerciale au un caracter marginal, ia naştere o economie la nivel continental, chiar mondial. Pornind de la principalele căi comerciale – râuri, mări şi oceane –, începând din secolul al XVI-lea, Europa se poate împărţi în patru zone economice.

Cea mai veche este zona mediteraneeană. Ea şi-a fondat bogăţia în Evul Mediu pe schimburile comerciale cu Orientul: navele din Genova şi din Veneţia sunt încărcate la Beirut, Tripoli sau Alexandria cu mirodenii, zahăr, mătase şi parfumuri aduse din îndepărtata Asie de caravanele arabe. Vasele oraşelor italiene oferă în schimb arabilor postavuri, sticlărie, metale şi cereale din Europa; un comerţ întotdeauna deficitar pentru europeni care trebuie să plătească diferenţa de conturi în metale preţioase. La începutul secolului al XVI-lea acest schimb aproape milenar este brusc ameninţat de legătura directă pe care portughezii o stabilesc cu Asia. Timp de câţiva ani, comerţul mediteraneean trece printr-o criză profundă şi pare a fi condamnat. Începând din 1520 se redresează, dar cu preţul unor mari modificări: alte cetăţi mediteraneene (Ragusa, Livorno, Ancona, Cartagina, Sete sau

Marsilia) concurează de acum înainte cu Veneţia şi Florenţa. Aceste două oraşe italiene îşi descoperă totuşi o altă vocaţie industrială şi bancară. Italia de nord a devenit într-adevăr centrul de gravitaţie al economiei din zona mediteraneeană. În jurul oraşelor Genova, Milano, Florenţa şi Veneţia se dezvoltă un patrulater industrial care domină Mediterana: arme şi tunuri la Milano şi la Veneţia, mătase la Florenţa şi la Genova, sticlărie şi cărţi la Veneţia, barchet din bumbac şi din lână la Milano. Creaţie a vechii activităţi maritime şi a tinerei industrii, instituţia bancară devine înfloritoare. Oamenii de afaceri şi capitalurile florentine se răspândesc la Roma şi la Lyon, unde devin comanditorii suveranilor europeni, mai ales ai papei şi ai regelui Franţei. La Genova, „casa de San Giorgio“ finanţează pe Habsburgi, iar bancherii vor beneficia curând de valul de schimburi comerciale care, plecând din Spania, irigă întreaga Europă, datorită metalelor preţioase din America.

A doua zonă economică din Europa secolului al XVI-lea este zona continentală. Lyon la vest, Augsburg şi Nürnberg la est reprezintă cele două extremităţi ale zonei. Bogăţia acestei regiuni este strâns legată de rolul său de placă turnantă între Mediterana şi Europa de nord. La sud se ajunge prin Brenner la activităţile industriale din nordul Italiei şi la produsele orientale aduse pe Mediterana. La Veneţia, „Fondaco dei Tedeschi“ (depozitul de mărfuri al nemţilor), adevărat oraş în cetate, este baza comercială şi antrepozitul negustorilor germani, care fac un comerţ fructuos. La nord se ajunge la Anvers şi în Ţările de Jos prin Frankfurt şi Köln, în timp ce oraşul Leipzig

deserveşte porturile Mării Baltice şi lumea slavă. În plus, această zonă este bogată în materii prime: Germania de sud exploatează minele de fier, de zinc, de plumb, de cupru sau de argint situate în Tyrol, în munţii Boemiei şi masivul Harz. Proprietate a prinţilor, acestea sunt concesionate unor oameni de afaceri din Germania de sud care reuşesc să sporească considerabil producţia acestor mine. De aici provine până în 1545 cea mai mare cantitate de argint produsă în Europa. În sfârşit, al treilea atu: vecinătatea cu marea industrie metalurgică europeană, care se întinde din valea Meusei până la Dunăre, Dinant şi Aix-la-Chapelle (siderurgia, industria producătoare de obiecte de fierărie, fabricarea armelor şi ceasornicăria). Având o poziţie de răscruce, comparabilă cu cea a oraşelor Augsburg sau Nürnberg, şi alte oraşe din regiune încearcă să rivalizeze cu acestea din urmă. Este cazul oraşelor Bâle, Geneva şi Lyon. Numai ultimul însă cunoaşte un relativ succes datorită sprijinului susţinut al regilor Franţei. La sfârşitul secolului al XV-lea, târgurile de la Lyon se ţin de patru ori pe an şi reprezintă unul dintre marile locuri de întâlnire a negustorilor europeni, care fac din oraş un important centru industrial şi bancar. Noua industrie tipografică se dezvoltă aici, urmată în curând de industria mătăsii, care o concurează pe cea italiană.

Replică nordică a Mediteranei, Marea Baltică este a treia mare zonă economică a Europei. Domeniul Hansei din secolul al XIII-lea, ea îşi obţine profiturile din produsele brute ale ţărilor slave (lemn, gudron, smoală, ceară, blănuri, miere de albine, cânepă şi grâu) şi din sarea, mirodeniile şi

produsele realizate în Europa occidentală. Hansa este totuşi în declin. Unele oraşe, mai ales Lübeck, sunt implicate în conflicte care tulbură Danemarca. Curând, liga hanseatică îşi pierde privilegiile în Suedia şi se vede în imposibilitatea de a rezista în zona Balticei concurenţei din ce în ce mai puternice a olandezilor. Cu atât mai mult cu cât statele riverane încearcă să iasă de sub controlul exercitat de Hansă asupra comerţului din regiune: Ivan al III-lea, ţarul Moscovei, cucereşte Novgorodul (1494) şi închide stabilimentele comerciale ale Hansei; punând mâna pe Narva în 1558, urmaşul său, Ivan al IV-lea, creează Moscovei o deschidere spre Marea Baltică care îi permite să facă concurenţă stabilimentului comercial al Hansei aflat la Reval. În afară de acest declin politic, Hansa nu reuşeşte să se adapteze noilor curente ale schimburilor comerciale. Sistemul său, bazat pe un ansamblu de privilegii acordate de autorităţile locale şi trecerea obligatorie a mărfurilor prin stabilimentele ei comerciale este atacat din toate părţile; negustorii din Augsburg şi din Nürnberg acaparează comerţul cu blănuri în timp ce olandezii fac comerţ în porturile Mării Baltice, mai ales la Gdansk, fără a avea pretenţii la vreun privilegiu. În sfârşit, hanseaticii suportă consecinţele decăderii oraşului Bruges, concurat de Anvers, noua placă turnantă a comerţului din nord şi al celui din Atlantic, aflat în plin avânt.

Dezvoltarea cea mai spectaculoasă o cunoaşte însă coasta atlantică a Europei. Deja activă la sfârşitul secolului al XV-lea, ca urmare a schimburilor tradiţionale între ţările din nord şi cele din sud (lâna spaniolă, sarea din vestul Franţei, vinurile,

postavurile flamande şi englezeşti, pânza, produsele metalurgice). Această zonă este stimulată fără îndoială de deschiderea căilor spre Lumea Nouă şi a căii maritime spre Asia. Lisabona devine marele antrepozit de mirodenii al Orientului, iar Sevilla locul de descărcare a metalelor preţioase aduse din America. Din aceste două oraşe mărfurile Lumii Noi sunt trimise spre Anvers. Schimbate pe produsele textile din Flandra sau din Anglia şi pe produsele brute din Marea Baltică, ele sunt apoi distribuite în toată Europa. Şi alte produse intră în acest mecanism al schimbului comercial: vinurile de Andaluzia sau de Bordeaux, sarea de Bourgneuf şi Brouage, pânză şi frânghii din Bretania şi din Maine, peşte din porturile Mării Mânecii sau din Marea Nordului. Din toate porturile coastelor atlantice pleacă convoaie sau vase izolate, de toate mărimile. Estuarele sunt curăţate de nisip, sau când accesul devine prea dificil se construiesc noi porturi. Fondat de François I, portul Le Havre devine în felul acesta avanportul Rouen-ului, iar Anvers înlocuieşte portul Bruges. Pe itinerarul acestei intense mişcări comerciale se dezvoltă un lanţ de porturi mari, a căror populaţie creşte considerabil: capitala piperului, Lisabona, atinge 1.000.000 de locuitori, Sevilla cu „Casa de la Contratacion“, unde se descarcă comorile Americii, Rouen, Londra şi mai ales Anvers, cel care triumfă de pe urma avântului comercial al secolului al XVI-lea. Reprezentanţii marilor firme comerciale ale Europei vin să-şi instaleze întreprinderile în acest port cu taxe reduse şi unde nu se aplică o legislaţie plină de amănunte neesenţiale şi supărătoare cu care Evul Mediu era foarte darnic. Aici ajung

piperul portughez, postavul englez şi produsele din Marea Baltică, aduse mai întâi de olandezi, apoi de hanseatici, nevoiţi să părăsească portul Bruges. Datorită comerţului şi lipsei reglementărilor corporative, la Anvers se dezvoltă industriile manufacturiere – în afară de braserie, sticlărie, tipografie şi gravură, apare şi o puternică industrie textilă – şi devine unul din marii poli economici ai epocii. Cu atât mai mult cu cât activitatea financiară însoţeşte comerţul. Bursa inaugurată în 1531 devine centrul tuturor tranzacţiilor. Aici se tratează afaceri în care se pun în joc sume considerabile, aici se speculează mărfurile şi schimburile, aici se încheie contracte de asigurare maritimă. În sfârşit, suveranii şi oamenii de afaceri pot găsi aici creditul care le este indispensabil.

Cu cei 110.000 locuitori ai săi, Anvers este deci în secolul al XVI-lea capitala europeană a negustorilor. Aceştia devin simbolul avântului economic al continentului.

Epoca marilor negustori şi naşterea capitalismului în Europa

Dinamismul economic din secolul al XVI-lea determină în Europa apariţia unui nou tip social, cel al marilor negustori. Cu siguranţă, negustorul nu era un necunoscut în secolele precedente, dar dezvoltarea foarte mare a schimburilor comerciale în secolul al XVI-lea şi uimitoarea aventură a deschiderii către lume fac din acesta un personaj de primă importanţă. Creşterea considerabilă a volumului schimburilor comerciale cere ca negustorii să aibă capitaluri deosebite. Omul de afaceri, marele negustor negociază mărfuri diverse: de la mirodenii la metale şi de la lemn la cereale. Singur sau împreună cu membrii familiei sale, el devine armator pentru a obţine profituri încă şi mai mari. Negustor, el se străduieşte în acelaşi timp să fructifice banii câştigaţi prin comerţ, prin operaţiuni strict financiare (aconturi, credite). El nu ezită să preia, contra unei sume negociate vărsate celui în drept, drepturi senioriale, dijme ecleziastice, impozite regale, taxe vamale sau alte taxe urbane pe care el se însărcinează să le plătească, realizând pe parcurs un beneficiu destul de mare. El transformă instrumentele financiare moştenite la sfârşitul Evului Mediu în metode de creditare: astfel, înscrisul sau obligaţia, simplă recunoaştere a unei datorii, devine negociabilă în folosul unui terţ. De asemenea, renta devine instrument de credit: debitorul primeşte un capital pe care în principiu îl poate înapoia pentru a-şi plăti datoria, dar până

atunci el varsă veniturile acesteia care servesc drept dobândă. În sfârşit, prin diferite procedee, poliţa devine şi ea un mijloc mascat de creditare: evaluarea monedei în care se face plata este astfel calculată încât să aducă o dobândă şi comanditarului. Într-o societate creştină care condamnă cămătăria, creditul se răspândeşte din plin şi împrumutul cu dobândă devine o practică curentă. Profund stânjenită de această evoluţie a situaţiei, Biserica va condamna cu severitate împrumutul cu dobândă sau îl va accepta în funcţie de situaţie, de persoane sau de pontifi. Această practică, intrată în obicei, este mai mult decât comerţul propriu-zis, sursa averii „negustorilor“.

Capabili să facă să circule sume considerabile şi să ofere suveranilor sumele de care ei au nevoie, uneori în locuri aflate departe de teritoriile de unde îşi obţin veniturile, aceşti negustori devin indispensabili pentru state: ducând o politică activă în Germania în timp ce veniturile de bază îi vin din Spania, împăratul Carol Quintul trebuie să apeleze la bancherii Fugger. Adesea în criză de bani chiar în propriul regat, suveranii europeni se adresează negustorilor pentru a obţine împrumuturi cu care să-şi poată finanţa politica. Împrumuturi deosebit de riscante pentru creditori, căci monarhii, oricât de puternici ar fi, pot fi şi ei ameninţaţi de faliment: este cazul regilor Spaniei şi Franţei, petrecut la interval de doi ani (1557 şi 1559). Pentru a reduce aceste riscuri, financiarii iau în concesiune mine sau diferite impozite. În secolul al XVI-lea, împreună cu marile dinastii de negustori, apar şi primii capitalişti (cuvântul nu va fi inventat decât în secolul al XIX-lea de Karl Marx). Îmbogăţiţi din

comerţ, ei îşi folosesc capitalurile pentru a le fructifica în ciuda interdicţiilor religioase care continuă să stânjenească această formă de activitate.

La începutul secolului al XVI-lea, aceşti capitalişti sunt mai ales florentini. Deveniţi membri ai unei case princiare, cei din familia Medici au lăsat locul familiei Strozzi sau Chigi din Sienna. În cursul secolului se observă dezvoltarea deosebită a marilor bănci din Germania de sud, băncile Fugger, Welser şi Hochstetter. În acelaşi timp apar băncile spaniole ale familiilor Ruiz sau Espinosa. În sfârşit, în a doua jumătate a secolului se ridică banca genoveză cu familiile Grimaldi şi Spinola, care îşi leagă destinele de cele ale regelui Spaniei, Filip al II-lea.

Simbol al acestui capitalism incipient, casa Fugger din Augsburg s-a constituit în secolul al XIV-lea. Ea practica la început comerţul cu postav, cu mirodenii şi cu mătase importată din Veneţia. În 1473, Jakob Fugger pleacă la Foncado dei Tedeschi unde casa Fugger deţine un depozit. El se lansează în comerţul cu argint şi cu cupru extras din minele din Tyrol, sfârşeşte prin a controla piaţa cuprului la Veneţia şi devine, în schimbul minelor, domeniilor sale şi a monopolului asupra sării, furnizorul de fonduri al lui Maximilian de Habsburg. Impulsionaţi de Jakob, membrii familiei Fugger vor juca simultan două cărţi, cea comercială şi cea politică. În 1519, pentru 543.000 de florini, ei finanţează campania electorală a lui Carol Quintul pentru tronul imperiului. Incapabil să-i plătească, împăratul le cedează drepturile asupra domeniilor coroanei, marile ordine cavalereşti ale Spaniei şi minele din Almaden. Între 1511 şi anul morţii sale (1525),

Jakob a înzecit capitalul societăţii sale (2 milioane de florini). Familia Fugger are în posesie mine în Tyrol, în Thuringia şi în Ungaria, întreprinderi comerciale la Viena, Leipzig, Breslau, Cracovia, Danzig, Nürnberg, Frankfurt-pe-Main, Köln, Anvers, Veneţia sau în Spania. În ciuda ostilităţii pe care o manifestă luteranii faţă de ei, capitalul Fuggerilor ajunge la apogeu (4.700.000 florini) în 1546. După această dată situaţia lor se înrăutăţeşte. Anton Fugger a acordat împrumuturi enorme lui Carol Quintul, apoi lui Filip al II-lea, care dă faliment în 1557. La moartea lui Anton în 1560, o mare parte din avutul casei Fugger este reprezentat de creanţe mai mult decât nesigure asupra Spaniei şi Ţărilor de Jos. Declinul casei Fugger se accentuează şi mai mult după 1560 din cauza modificării condiţiilor economice.

În contextul plin de prosperitate al primei jumătăţi a secolului al XVI-lea, a apărut astfel un capitalism care se va dezvolta şi va constitui o trăsătură caracteristică a civilizaţiei europene. Fundamentale pentru viitor, aceste transformări afectează mai puţin pe contemporani decât revoluţia spirituală care apare în acelaşi timp şi dă naştere unei duble mişcări, Umanismul şi Reforma.

Partea a II-a
(1492-1660)
Apariţia unei noi epoci

Capitolul 6
REVOLUŢIA VALORILOR SPIRITUALE ÎN EUROPA SECOLULUI AL XIV-LEA

■ Repunându-se în discuţie adevărurile recunoscute drept valabile în Evul Mediu, umanismul încearcă să redescopere valorile Antichităţii pentru a le pune de acord cu mesajul creştin şi pentru a forma un om erudit, în care să coexiste un om de acţiune, un artist şi un om de lume. Căutarea frumosului, reflectare a perfecţiunii divine, motivează acest ideal, ca şi mesajul Evangheliei în forma lui primitivă. Înregistrat de tipografie, acest curent este împrăştiat în toată Europa, dând naştere unei „Republici a Literelor", al cărei prinţ este Erasmus (al cărui vector principal este educaţia), dar care prezintă mari diferenţe în funcţie de regiune: umanismul mediteraneean, preocupat de cultul frumosului este diferit de cel al Europei de nord, interesat mai mult de teologie.

■ Din curentul mediteraneean apare Renaşterea italiană – ilustrată de Leonardo da Vinci – care îşi face apariţia la Florenţa în secolul al XV-lea, datorită activităţii de mecenat a marilor negustori şi bancheri.

Renaşterea se difuzează în întreaga peninsulă şi la începutul secolului al XVI-lea cunoaşte apogeul său în Roma papală prin intermediul lui Michelangelo şi Rafael. Dar întreaga Europă a fost cucerită de această nouă formă de artă, în special Franţa lui François I, pe când în Germania, în Anglia sau în Spania influenţa ei este mai slabă.

■ Originea reformei protestante se regăseşte în atmosfera de frământare religioasă de la sfârşitul Evului Mediu şi în incapacitatea Bisericii de a-i găsi un răspuns. Ea îşi are rădăcinile în gândirea lui Luther, care consideră că numai Dumnezeu asigură mântuirea păcătoşilor, datorită credinţei şi nu faptelor lor. În ciuda excomunicării pontificale, Reforma cuprinde Germania şi Europa de nord. Şi alte mişcări reformatoare se manifestă acum, dintre care cea mai importantă este calvinismul. Centrul său de predilecţie este Geneva, dar acesta este introdus şi în Franţa, în Ungaria şi în Scoţia şi se află la baza anglicanismului[161]. Străduindu-se să combată reforma, papalitatea devine conştientă că o reformă a Bisericii este necesară. Aceasta va fi opera sinodului din Tyrol care precizează dogma şi reformează clerul. Dar unitatea Europei creştine este de domeniul trecutului.

Dacă secolul al XVI-lea deschide o nouă epocă pentru Europa, acesta se bazează mai puţin pe inovaţiile economice sau sociale şi mai mult pe tripla revoluţie care afectează creştinătatea de la

sfârşitul Evului Mediu, punându-se bazele unei reconsiderări a valorilor medievale: Umanismul inspiră Renaşterea artistică şi mişcarea care reformează Biserica.

Umanismul

Marea ambiţie a umaniştilor este să pună în valoare Omul şi demnitatea lui, la nivel individual şi la nivel social şi să definească un mod de viaţă care să aibă drept regulă realizarea acestui obiectiv.

Făcând acest lucru, umaniştii se definesc drept continuatorii criticii tomismului. Totuşi, ei consideră necesar să renunţe la scolastica rigidă şi formală de la sfârşitul Evului Mediu şi să caute să redescopere Antichitatea, care pare să fi realizat într-o manieră perfectă acest ideal de viaţă, căruia Hristos îi va da ceva mai târziu aprobarea divină. Pentru a ajunge la o cunoaştere autentică a modelelor antice, umaniştii se consacră studiului operelor Antichităţii şi al Scrierilor Sfinte, aşa cum făcuseră Petrarca şi Boccaccio în secolul al XIV-lea. Aceste cercetări presupun cunoaşterea latinei, purificată de deformările Evului Mediu, a limbii greceşti şi ebraice. Acestea permit redescoperirea filozofiei antice, mai ales cea a lui Platon şi a neo-platonicienilor, a cărei succes pune la îndoială autoritatea lui Aristotel, dar şi scoaterea la lumină a geografilor, a fizicienilor sau a matematicienilor uitaţi, ca Pliniu, Pythagora sau Euclid.

Această redescoperire nu constituie decât un punct de plecare. Ambiţia umaniştilor este mult mai mare: să creeze o fiinţă de elită care să ştie totul despre cărţi, oameni şi natură, care să fie totodată artist şi om de lume, cavaler strălucit şi expert în arme, priceput în arta războiului şi diplomat. Pe scurt, un om de ştiinţă dublat de un om politic şi de

acţiune, capabil să aducă concetăţenilor săi binefacerile pe care numai el le poate concepe. Acest proiect vast şi optimist se bazează pe postulatul bunătăţii naturale a omului şi pe ideea că o educaţie adecvată poate dezvolta calităţile potenţiale ale naturii umane. Dând o foarte mare importanţă educaţiei, Erasmus, Thomas Morus sau Rabelais critică violent exerciţiile de memorie şi pedeapsa cu biciul folosite frecvent în şcolile tradiţionale. Ei preconizează stimularea curiozităţii copilului, încrederea în capacitatea sa de a discerne, o educaţie a corpului şi a minţii, o instituţie bazată totodată pe principiile lumeşti şi pe cele morale şi religioase. Educat în felul acesta, omul nou va putea sfătui pe prinţi şi datorită cunoştinţelor sale va putea să îndrepte lipsurile şi abuzurile puterii.

Critica pe care o fac umaniştii societăţii în care trăiesc este într-adevăr nemiloasă, fie că este vorba de tarele Bisericii (*Elogiul Nebuniei* a lui Erasmus), de instituţiile care favorizează abuzurile prinţilor sau de moravurile societăţii (*Utopia* lui Thomas Morus). Combătând această societate, umaniştii preconizează construirea unei cetăţi ideale, unde omul ar trăi în mod firesc, sub conducerea unor suverani (aleşi uneori), care să se dedice numai fericirii sale, în care religia ar fi însoţită de toleranţă şi unde bunurile ar fi comune pentru ca diferenţele dintre bogaţi şi săraci să dispară. Acest proiect politic este descris în modul cel mai perfect în *Utopia* lui Thomas Morus, în unele texte ale lui Erasmus sau ale lui Rabelais. Umaniştii sunt mai interesaţi de aici înainte de ştiinţă, de estetică sau de religie decât de politică. Totuşi, premisele pe

care ei le-au formulat vor duce în secolul al XVII-lea la contestarea absolutismului.

Cultul frumosului se află pe primul loc între preocupările lor. Umaniştii cred că există legături strânse între univers şi om şi că ceea ce este frumos şi armonios este parte integrantă a divinităţii. Marsilio Ficino sau Pico della Mirandola, făcând o sinteză între filozofia platoniciană şi creştinism, afirmă că întreaga creaţie este o reflectare imperfectă a lui Dumnezeu, însuşi omul, corp material, coruptibil, plasat în centrul universului, seamănă cu Dumnezeu prin sufletul său nemuritor. A contempla frumuseţea înseamnă a vedea o reflectare a lui Dumnezeu, iar poezia şi dragostea sunt căile care duc la acesta. Arta este deci o participare la acţiunea divină, mai ales atunci când aceasta încearcă să evoce natura şi corpul uman făcut după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu. În concepţia umaniştilor, arta nu mai este o simplă activitate estetică, ci o cunoaştere mistică a misterelor creaţiei. Această concepţie se află la baza Renaşterii.

Umanismul nu dă naştere numai unei mişcări ştiinţifice autentice. În ciuda prăbuşirii sistemului aristotelic, care inspirase întreaga ştiinţă medievală în raport cu arta, ştiinţele nu sunt considerate decât un mijloc secundar de cunoaştere a misterelor naturii. Venerarea exagerată a autorilor Antichităţii şi neîncrederea faţă de lumea materială, căreia i se preferă cunoaşterea esenţelor ideale, frânează cercetarea ştiinţifică. Descoperirea armoniei dintre natură şi gândirea divină stimulează mai mult pe savanţi decât experienţele ştiinţifice şi atunci când pare că există o contradicţie între acestea, viziunea

cosmogonică sfârşeşte prin a o explica. Contribuţia ştiinţei în secolul al XVI-lea nu este, cu toate acestea, inexistentă. Redescoperind opera lui Pythagora, umaniştii pun bazele trigonometriei şi dezvoltă algebra (metodele de rezolvare a ecuaţiilor de gradul doi şi trei descoperite de Tartaglia, Cardano şi Viète). Progresele matematicii stau la baza celor din domeniul astronomiei: Copernic emite ipoteza că Soarele (şi nu Pământul) se află în centrul universului şi că planetele (inclusiv Pământul) se învârt în jurul lui (*De revolutionibus orbium caelestium*, 1543), dar teologii îi reproşează că prin această afirmaţie contrazice Scriptura. Fără îndoială, ştiinţele naturii şi ale vieţii sunt cele care progresează cel mai mult: medicul Paracelsius, care nu ezită să preconizeze respingerea reprezentanţilor Antichităţii şi recurgerea la observarea naturii, realizează progrese în cunoaşterea mineralelor, le clasifică şi le cercetează proprietăţile. La Montpellier, Rondelet şi Charles de l'Ecluse folosesc aceeaşi metodă cu plantele şi fiinţele vii. Ambroise Paré practică disecţia şi studiază circulaţia sângelui, în timp ce Antoine Vésale publică *De humanis corporis fabrica* (1543), prima mare lucrare de anatomie umană. Oricât de importante ar fi, aceste descoperiri nu înseamnă naşterea spiritului ştiinţific modern. Renaşterea ştiinţelor va fi realizarea cea mai importantă a secolului al XVII-lea. În secolul al XVI-lea, descoperirile şi observaţiile sunt învăluite de mister. Nu observarea realităţii este cea care primează, ci cercetarea dorinţelor divine, a corespondenţelor misterioase, a semnificaţiilor ascunse.

Îndreptat spre cunoaşterea lui Dumnezeu,

umanismul se interesează în special de teologie. Încercând să facă să coincidă concepţia lor despre Dumnezeu şi despre Om cu Revelaţia divină, umaniştii consideră că adevăratul creştin este cel care, cunoscând perfect cuvântul şi faptele lui Hristos, încearcă să le imite. Problemele teologice ale Trinităţii şi reîncarnării nu au mare importanţă, ceea ce contează este ca mesajul Evangheliei să fie înţeles de toată lumea. Astfel, umaniştii caută manuscrisele cele mai vechi ale scrierilor sfinte, le compară şi le comentează pentru a ajunge în final la un text cu totul diferit de cel folosit de Biserica medievală, pe care îl editează în limba latină. Prin aceasta ei încearcă să lipsească Biserica instituţională de rolul ei de mediatoare obligatorie a Mântuirii. În afară de aceasta, ei critică ritualurile formale, închinarea la sfinţi, ba chiar şi autoritatea spirituală a Bisericii. În acest sens, umanismul anunţă deja vijelia Reformei.

Amplă repunere în discuţie a regulilor şi valorilor pe care s-a bazat Europa în timpul Evului Mediu, în ciuda diferenţelor lingvistice sau rivalităţilor dintre prinţi, umanismul se răspândeşte în toată partea occidentală a continentului. Prefigurând mişcarea Iluminismului din secolul al XVIII-lea şi în multe privinţe revenirea la drepturile omului din ultimul sfert de veac al secolului nostru, umanismul reprezintă un element esenţial al civilizaţiei europene.

Răspândirea şi diversitatea umanismului

Tipografia joacă un rol determinant în răspândirea umanismului. Odată cu invenţia capitală a literelor mobile (către 1450 în Renania), tipografia cunoaşte o dezvoltare deosebită la începutul secolului al XVI-lea. Tipografiile din Mainz şi Strasbourg, cele din Veneţia – unde invenţia este răspândită de Aldo Manuce – apoi cele din Paris, Lyon, Bâle sau Anvers, devin centre ale umanismului în care se adună intelectualii. Mai ales răspândirea cărţii devine un instrument esenţial de propagare a ideilor: de-a lungul secolului sunt publicate între 150.000 şi 200.000 de lucrări, reprezentând în total mai mult de 150 de milioane de exemplare. Lucrărilor religioase, întotdeauna majoritare, li se adaugă de acum înainte operele umaniştilor: textele Antichităţii în original sau în traducere, cărţi ştiinţifice, opere originale, ca *Adagiile* sau *Colocviile* lui Erasmus, care constituie succese de librărie considerabile.

În afară de cărţi, ideile umaniste sunt răspândite şi printr-o reţea de relaţii, o aşa-numită „Republică a Literelor“. „Monarhul“ acestei prime Europe a intelectualilor este Erasmus din Rotterdam (1469-1536). După o şedere la Paris, unde frecventează cercurile intelectuale, acest călugăr începe o viaţă de călătorii continue pentru a-i întâlni pe umaniştii timpului său. În Anglia se întâlneşte cu John Colet şi se împrieteneşte cu Thomas Morus. Stă la Roma, la Padova, la Veneţia, unde discută cu Aldo Manuce. Întors la Paris publică *Elogiul nebuniei*. Mentorul

spiritual al întregii Europe intelectuale, considerat cel mai mare intelectual al timpului său, este sărbătorit şi admirat. Numit consilier al prinţului Carol de Bourgogne (viitorul Carol Quintul), el scrie pentru acesta o *Educaţie a prinţului creştin*. Refuză ofertele făcute de marii suverani de a termina, la Bâle, o ediţie critică a Noului Testament. Moare, tulburat de reforma luterană, în care vede o deformare perfidă a gândirii umaniste.

Itinerarele lui Erasmus reprezintă frontierele acestei „Republici a Literelor“, care se formează în jurul culturii şi valorilor umaniste, de la Florenţa la Anvers, de la Bâle la Paris, de la Köln la Oxford ia naştere astfel o „intelighenţia“ ai cărei membri predau, corespondează, se angajează în polemici, se întâlnesc şi publică. Acest mediu restrâns cuprinde oameni ai Bisericii (prelatul Sadolet sau teologul John Colet), negustori (Guillaume Budé este magistratul negustorilor din Paris), nobili (Pico della Mirandola, Ulrich de Hutten sau Pierre de Ronsard) şi chiar oameni de stat (Thomas Morus a fost cancelarul Angliei). Suveranii înşişi nu ezită să participe la mişcare: Henric al VIII-lea al Angliei corespondează cu Erasmus, iar François I este interesat de umanism datorită surorii sale, Marguerite d’Angoulême. Aceşti oameni şi aceste idei gravitează în jurul centrelor tipografice şi al oraşelor universitare: la Veneţia în jurul lui Aldo Manuce, la Bâle în jurul tipografilor Amerbach şi Froben, la Lyon, unde tipograful Sebastien Gryphe îi atrage pe Rabelais şi pe Étienne Dolet, dar şi marile universităţi reînsufleţite fac acelaşi lucru, ca Alcala de Henares în Spania, Padova a cărei influenţă se întinde în toată Europa, Louvain, unde

Erasmus creează un colegiu al celor Trei Limbi, în sfârşit Paris, unde François I fondează alături de bătrâna Sorbonă un Colegiu regal (1530). Acestor făclii ale umanismului ar trebui adăugate o întreagă serie de centre care, chiar dacă sunt mai puţin prestigioase, nu sunt mai puţin active: „Republica Literelor“ se manifestă la nivelul întregii Europe şi prin intermediul ei se răspândesc noile idei care vor constitui un element fundamental al identităţii europene în curs de formare.

Impactul cu umanismul ar fi avut un caracter limitat dacă nu ar fi existat un element esenţial de legătură: educaţia. Neglijând şcolile unde se învaţă noţiuni elementare, umaniştii îşi îndreaptă toată atenţia asupra colegiilor în care copilul trebuie să ia contact cu operele Antichităţii, să înveţe gramatica, retorica, arta de a raţiona şi bazele ştiinţelor naturii. În timp ce vechile colegii adoptă noile principii, influenţa umaniştilor determină oraşele să-şi înfiinţeze noi colegii în care tinerii adolescenţi primesc o instrucţie destinată nu formării teologice, ci pregătirii pentru viaţa laică. În sfârşit, umaniştii cuceresc numeroase Universităţi (Viena, Cracovia, Florenţa, Alcala de Henares) unde înlocuiesc învăţământul scolastic cu ideile lor înnoitoare. Acolo unde tradiţia rezistă, umaniştii preferă să evite obstacolul creând instituţii paralele după modelul Colegiului celor Trei Limbi din Louvain sau al Colegiului regal de la Paris.

Cu toate că este o mişcare europeană, umanismul nu este totuşi omogen. Pretenţiile umaniştilor la universalitate nu trebuie să ne înşele. Însăşi răspândirea ideilor umaniste dovedeşte preocupări diverse. Dacă lăsăm deoparte mediile umaniste care

se preocupă de dezvoltarea ştiinţelor şi în special de ştiinţele naturii (Padova, Cracovia sau Nürnberg) ies în evidenţă două mari nuanţe: una mediteraneeană şi alta nordică.

Umanismul mediteraneean, care se dezvoltă la Florenţa şi Veneţia şi s-a răspândit la Lyon sau la Paris, este înainte de toate interesat de cultură şi de stilul cizelat. Acesta se consacră studiului textelor antice, comentării şi imitării lor şi îşi alege drept model limbajul deosebit al lui Cicero. Din punct de vedere filozofic, se îndepărtează de neo-platonismul incipient pentru a reveni la Aristotel, din opera căruia extrage un fel de determinism raţionalist. Această formă de umanism glorifică cultul Frumosului şi face din Italia secolului al XVI-lea creuzetul european al Renaşterii artistice.

Umanismul în secolul al XV-lea

Preocupările umaniştilor din Europa de nord sunt

total diferite. Anglia, Ţările de Jos sau Renania se ocupă mai puţin de stil decât de gândire. În concepţia lor, esenţial este să se pună ştiinţa în serviciul unei „regenerări“ a creştinismului. Admiraţia pentru gânditorii antici trebuie să faciliteze receptarea mesajului creştin. Aceasta este esenţa gândirii lui John Colet, a lui Erasmus, a lui Reuchlin sau a lui Thomas Morus. În acest mod, umanismul Europei de nord pregăteşte drumul către Reformă.

Între aceste două forme de umanism, polemica se dezlănţuie. Pentru cei formaţi la şcoala italiană, mişcarea din nordul Europei este considerată acţiunea unor barbari. La rândul său, Erasmus ridiculizează, în *Ciceronianus*, cultul limbajului îngrijit şi ia în derâdere pretenţiile romanilor la supremaţia intelectuală în Republica Literelor. În afară de aceste certuri între şcoli diferite, coeziunea umanismului european este ameninţată de constituirea statelor naţionale: afirmarea particularităţilor ameninţă elementele unităţii, pe care umanismul s-a străduit să le scoată în evidenţă. Astfel, latina începe să decadă în favoarea limbilor vulgare: Ronsard şi du Bellay publică în 1549, împotriva dominaţiei limbii latine, lucrarea *Défense et illustration de la langue française*[162]. În spatele reacţiei culturale împotriva hegemoniei limbilor străine se profilează afirmarea sentimentului naţional. Umaniştii se grăbesc să adapteze la situaţia lor actuală glorificarea ideii de patrie, pe care o găsesc prezentă în operele anticilor. Fiecare caută în moştenirea Antichităţii eroul glorios pe care să fundamenteze legitimitatea afirmării naţionale: Francion[163], fiul lui Enea pentru francezi,

sau Arminius[164] pentru germani. În felul acesta, umanismul creează o nouă identitate europeană, fondată în acelaşi timp pe unitatea de civilizaţie şi pe diversitatea formelor sale de manifestare. Această unitate în diversitate este ilustrată de avântul artistic al Renaşterii.

Epoca de aur a Renaşterii italiene

Renunţând la stilul gotic chiar în momentul în care acesta triumfa în restul Occidentului, începând din secolul al XV-lea, Florenţa a devenit teatrul unei adevărate înfloriri artistice.

Încă din primele decenii ale secolului îşi fac apariţia temele şi tehnicile care vor caracteriza arta Renaşterii. În domeniul arhitecturii, Brunelleschi încearcă să redescopere principiile artei antice. El repune la loc de cinste friza, cornişa şi arcada sprijinită pe coloană şi dă monumentelor pe care le construieşte (San Lorenzo sau capela familiei Pazzi) proporţii armonioase, datorită unor subtile calcule matematice şi a unei utilizări iscusite a figurilor geometrice de bază. În pictură, Masaccio continuă inspiraţia lui Giotto şi realizează o adevărată revoluţie, inventând regulile perspectivei. În sfârşit, în domeniul sculpturii, Donatello pune accent pe realismul şi nobleţea personajelor pe care le sculptează.

Florenţa rămâne până la sfârşitul secolului al XV-lea principalul centru al Renaşterii artistice italiene. Acest lucru este posibil datorită activităţii de mecenat a negustorilor şi bancherilor îmbogăţiţi care, după exemplul familiei Medici, cer artiştilor să le ornamenteze palatele lor fastuoase, monumentele publice sau bisericile. Astfel, curentele apărute încă de la începutul secolului cunosc o mare dezvoltare: în sculptură (Della Robbia sau Verrochio), în arhitectură (Michelozzo), dar mai ales în pictură. După *Fra Angelico* şi operele sale, dominate de

mărturisirea credinţei sale interioare, sfârşitul secolului al XV-lea este marcat de operele lui Botticelli (*Primăvara*, *Naşterea Venerei*) şi de Leonardo da Vinci, doi pictori influenţaţi de filozofia neoplatonică şi apropiaţi ai familiei Medici. Prototip al noului artist, produs al Renaşterii, Leonardo da Vinci, născut la Florenţa, aflat în serviciul ducelui de Milano şi foarte legat de Franţa, apare ca un geniu universal. El pune bazele legilor mecanicii, ale chimiei, ale geologiei, se străduieşte să analizeze funcţionarea organismului uman, inventează uimitoare maşini care folosesc forţa hidraulică sau a aburului, construieşte canale sau realizează planurile unei maşini zburătoare. Pictor format în atelierul lui Verrochio, pictează la început în manieră florentină (*Bunavestire*), apoi inventează tehnica „estompării“ care dă senzaţia unei uşoare ceţe ce învăluie formele şi creează impresia de blândeţe, de poezie şi de mister (*Madona pe stânci* sau *Gioconda*).

Strălucirea şcolii florentine se răsfrânge asupra întregii peninsule. Chemaţi la toate curţile princiare şi în toate oraşele italiene, artiştii florentini arată tuturor temele şi noile tehnici ale „Quatrocento-ului“. La sfârşitul secolului al XV-lea, arta nouă se dezvoltă în toate regiunile Italiei. Dar acest prim avânt artistic nu face decât să anunţe adevărata epocă de aur. Abia în secolul al XVI-lea Renaşterea italiană atinge apogeul, iar arta nouă, cu nuanţe regionale, se răspândeşte pe tot continentul.

Primii ani ai secolului al XVI-lea aduc o schimbare a conotaţiilor care au favorizat începuturile Renaşterii italiene: „războaiele din Italia“ încep cu primele expediţii franceze. Fugind de tulburările

care frământă nordul peninsulei, artiştii se refugiază la Roma, unde papii inaugurează o politică de mari construcţii fastuoase şi de resistematizare a oraşului. Până în 1527, Roma devine capitala Renaşterii italiene, „creierul“ clasicismului italian din secolul al XVI-lea. Această artă a „Cinquecento-ului“ intenţionează să fie o sinteză a realizărilor secolului al XV-lea (căutarea Frumosului, reflectarea spiritului divin prin ordine şi armonie) şi să călăuzească spectatorul în contemplaţia armoniei divine şi în aprofundarea semnificaţiei sale.

Încă de la începutul secolului al XV-lea, prin curăţenie şi prin frumuseţe, pontifii au vrut să facă din Oraşul Etern capitala universului: astfel, Sixt al IV-lea apelează la artiştii toscani cei mai cunoscuţi pentru a decora capela (Sixtină) pe care tocmai o construieşte la Vatican. Dar Roma cunoaşte epoca sa de aur prin pontificatele lui Iulius al II-lea şi Leon al X-lea. Piesa principală a realizărilor papilor şi giuvaerul acestei a doua etape a Renaşterii italiene este construcţia bazilicii Sfântul Petru făcută după planurile lui Bramante (1514). În aceeaşi epocă, Iulius al II-lea îl cheamă la Roma pe pictorul şi sculptorul Michelangelo Buonarotti, deja celebru la Florenţa, pentru uriaşa statuie a lui David. Timp de patru ani el pictează plafonul Capelei Sixtine; dintr-o perspectivă umanistă, el reprezintă pe scurt istoria umanităţii de la scenele dinaintea Mântuirii până la cele nouă mari momente ale Genezei. Alt pictor atras de Roma, Rafael Sanzio, pictează într-un stil de o rafinată eleganţă şi reuşeşte în cele patru compoziţii din aşa numita „Stanza de la Signatura“[165] să glorifice marile valori ale

umanismului: filozofia Antichităţii (cu Platon şi Aristotel înconjuraţi de marii gânditori antici), afirmarea tainei creştine prin intermediul revelaţiei divine (Apostolii şi Părinţii Bisericii glorificând Euharistica) şi poezia (în jurul lui Apollo şi al Muzelor, Homer şi Vergiliu alături de Dante, Petrarca şi Ariosto).

Strălucirea clasicismului roman este distrusă brusc în 1527, când trupele imperiale jefuiesc Roma. Alte centre artistice preiau atunci ştafeta. Mai ales Veneţia, care, după ce a rămas timp îndelungat fidelă artei gotice, devine adepta şcolii florentine şi romane şi dezvoltă o puternică şcoală de pictură reprezentată de Tizian. Fiecare curte princiară din Italia de nord protejează un artist celebru. Dar inspiraţia viguroasă care a creat bogăţia artei italiene de la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea pare secătuită. Dacă artiştii care au fugit din Roma răspândesc în toată Italia lecţiile clasicismului victorios, spiritul inventiv dispare: unii dintre ei vor, desigur, să-şi arate îndemânarea, virtuozitatea şi inventivitatea. Dar se dezvoltă un academism care nu înseamnă altceva decât imitarea lui Michelangelo, a lui Rafael sau a lui Tizian. Tot ce se creează de acum înainte este „în maniera“ cuiva. Manierismul este cu atât mai uşor de imitat cu cât este o codificare oarecum formală a artei renascentiste italiene. Sub această formă Renaşterea se răspândeşte în Europa. Ea provoacă un elan artistic care aclimatizează şi adaptează la temperamentele naţionale formulele noi elaborate la Florenţa, la Roma sau la Veneţia.

Răspândirea Renaşterii

Minunile artei italiene au fost cunoscute destul de repede în Europa. Zecile de mii de pelerini care se duc în Cetatea Eternă rămân uimiţi în faţa edificiilor pe care papii le ridică în capitala creştinătăţii. Începând din 1494 şi odată cu expediţia lui Carol al VIII-lea la Napoli, armatele franceze dau buzna în Italia, provocând reacţia trupelor spaniole, germane sau elveţiene, care încearcă să le oprească înaintarea. Suveranii (începând cu regii Franţei, Carol al VIII-lea, Ludovic al XII-lea şi François I), aristocraţi, comandanţi militari şi soldaţi sunt fascinaţi de frumuseţile peninsulei şi visează să ducă în ţara lor operele de artă care fac Italia de o frumuseţe inegalabilă. Umaniştii care vin să contemple imaginea frumuseţii perfecte o evocă entuziasmaţi în faţa prinţilor şi marilor nobili. Obiectul admiraţiei tuturor, Italia devine şi obiectul dorinţelor de posesiune. Francezi, spanioli şi membri ai Imperiului luptă pentru dominaţia unei peninsule sfâşiată de luptele dintre prinţii, cetăţile şi republicile sale. Epoca de aur a Renaşterii italiene este totodată şi aceea a slăbiciunii şi a dezbinărilor. Machiavelli (1469-1527) prezice zadarnic venirea unui „Prinţ“ care va putea rezolva situaţia, dezbinarea triumfă. Simbolul decăderii italiene îl reprezintă intrarea armatei imperiale în Roma, în 1527. Venită să lupte împotriva lui Clement al VII-lea, aliată a lui François I, aceasta se dedă timp de o săptămână la jefuirea bisericilor, mănăstirilor şi palatelor. Locuitorii sunt masacraţi

iar capela Sixtină transformată în grajd pentru cai. În ochii întregii Italii, jefuirea Romei apare ca o dovadă a furiei divine împotriva fastuoasei Rome şi a concesiilor făcute păgânismului de către Renaştere. Dar, chiar în momentul în care capitala noii arte este jefuită, alte mari oraşe ale Europei occidentale îi iau locul.

Probabil, cea mai puternică influenţă a Renaşterii se produce în Franţa. Până către 1520, arta gotică este aici încă în plină perioadă de dezvoltare, în arhitectură (Saint-Gervais din Paris, Gisors, fleşa nordică a catedralei din Chartres), în artele decorative (vitraliile catedralei din Beauvais) sau în sculptură (Jean Colombe). Dar Carol al VIII-lea, după expediţia în Italia (1494) şi apoi Ludovic al XII-lea care ocupă oraşul Milano, aduc cu ei în Franţa artişti italieni. Aceştia acoperă cu elemente de artă italiană edificiile gotice (Amboise, Solesmes sau Gaillon). Sunt caracteristice decoraţiunile rafinate ale scărilor de la Blois, Meillant sau Azay-le-Rideau. Această influenţă italiană se accentuează în timpul domniei lui François I (castelul Chambord) şi se impune începând din 1520. Aduşi de François I, artiştii italieni introduc în Franţa clasicismul şi manierismul la modă în peninsulă. Construit şi decorat în stilul Renaşterii, castelul de la Fontainebleau serveşte drept model pentru noua artă care triumfa către 1540 în spatele ultimelor vestigii ale artei gotice. Artiştii francezi reuşesc să realizeze o sinteză între contribuţiile italiene şi tradiţiile naţionale: clasicismul francez. Arhitectul Pierre Lescot (aripa de sud-vest a curţii pătrate de la Luvru) sau Jean Bullant (Écouen) pun bazele acestuia, în timp ce sculptorii Jean Goujon (Fântâna

Inocenţilor de la Paris) şi Germain Pilon redescoperă idealul frumuseţii şi echilibrului specific artei statuare greceşti.

În Ţările de Jos, pătrunderea Renaşterii italiene este la început oprită de dezvoltarea artistică a secolului al XVI-lea, care dă naştere unui curent puternic şi înnoitor. Monumentele de la începutul secolului al XVI-lea (capela Saint-Sang din Bruges, clădirea Primăriei din Gand, biserica Saint-Jacques din Liège) îşi au toate izvoarele în goticul flamboiant, iar picturile lui Jeronimus Bosch reflectă clar inspiraţia medievală. Influenţa italiană pătrunde după 1520, mai ales la Anvers (Quentin Metsys). Manierismul italian îşi găseşte centrul principal, prin Jean Gossaert zis Mabusc şi prin Bernard von Orley, la curtea guvernatoarei Ţărilor de Jos, Margareta de Austria, sora lui Carol Quintul. Motivele mitologice, elementele de arhitectură clasică şi decoraţia în stil italian sfârşesc prin a triumfa. Dar această influenţă nu este decât superficială. Pieter Bruegel cel Bătrân, însuşindu-şi lecţiile italienilor, se întoarce în acelaşi timp spre tradiţia naţională, cu scenele sale ţărăneşti pline de realism şi cu simbolurile pânzelor sale alegorice.

Răspândirea artei italiene se face şi mai greu în Germania din cauza conflictelor politice şi religioase, a naţionalismului şi a opoziţiei faţă de Roma, dar şi datorită unei viguroase arte medievale în arhitectură şi sculptură (marele panou din spatele altarului al lui Veit Stoss din Nürnberg pentru catedrala din Cracovia) sau în pictură (*Crucificarea* de Grünewald). Clasicismul italian are o oarecare influenţă în Germania de sud, în jurul Nürnbergului şi Augsburgului, placă turnantă a

relaţiilor cu Italia. Cunoscut de către umanişti, Albert Dürer îşi însuşeşte lecţiile artei italiene dar rămâne credincios propriilor preocupări religioase şi morale. Născut la Augsburg, Hans Holbein face ilustraţiile la *Edificiul nebuniei*, vizitează Italia, apoi se instalează în Anglia unde devine pictorul lui Henric al VIII-lea şi al Curţii acestuia. Moartea lui Dürer (1528) şi plecarea lui Holbein în Anglia (1532) marchează sfârşitul Renaşterii germane.

În celelalte ţări ale Europei, influenţa artei italiene este încă şi mai slabă. În Anglia, unde arhitectura rămâne fidelă goticului perpendicular, Renaşterea în forma ei italiană trezeşte puţin interes. Numai adaptarea sa flamandă sau germană este adoptată. Spiritul înnoitor se manifestă doar în literatură, prin opera lui Shakespeare. Profund impregnată de credinţa creştină, Peninsula iberică este şi mai reticentă faţă de noile valori. Ea se împotriveşte umanismului şi pătrunderii păgânismului în artă. Abia după 1560, arhitectul Juan de Herrera, însărcinat cu ridicarea mănăstirii de la Escurial, se inspiră din lucrările lui Bramante, în timp ce pictorul Domenico Theotocopoulos, zis El Greco, introduce la Toledo manierismul italian şi spiritul Contrareformei (1577).

Fiică a umanismului şi a idealului său neoplatonician de apropiere de Dumnezeu, Renaşterea eşuează deci în tentativa de a reface prin artă şi cultură unitatea pierdută a lumii creştine. Acesta este un eşec intelectual în măsura în care ştiinţa umanistă a fost limitată de ponderea modelelor antice. Dar şi un eşec politic, căci ideea de naţiune şi de tradiţie naţională se impune în ciuda proclamaţiilor de universalitate. Cu atât mai

mult cu cât Renaşterea va da naştere, în secolul al XVII-lea, la două curente opuse: barocul şi clasicismul.

Originile Reformei

Reforma îşi găseşte originile în atmosfera de nelinişte religioasă care caracterizează sfârşitul Evului Mediu şi în incapacitatea Bisericii de a-i găsi o rezolvare. Spectacolul morţii, care provoacă un viu sentiment al riscului pe care îl prezintă păcatul, stimulează dorinţa mântuirii. Or, papalitatea pare a fi incapabilă să arate credincioşilor drumul de urmat. Mulţimea ascultă mai degrabă pe predicatorii populari, care anunţă apocalipsul şi pe cei ce se flagelează, care încearcă să obţină o garanţie a lumii de dincolo producându-şi în lumea de aici suferinţele şi pedeapsa pe care o merită păcatele lor. Pentru a scăpa de Iad, sau pentru a scurta perioada de Purgatoriu, creştinii se adresează intermediarilor (Fecioara sau Sfinţii), îşi înmulţesc operele de caritate (donaţii, rugăciuni pentru săraci, pelerinaje), poartă talismane sau încearcă să adune „indulgenţe“[166]. Practica religioasă alunecă în felul acesta spre superstiţie fără să micşoreze frământarea creştinilor.

Acestei nelinişti de care suferă majoritatea se adaugă cea a elitei intelectuale. În acest mediu, dorinţa de a consolida credinţa prin experienţa trăită şi prin gândirea luminată o însoţeşte pe aceea de mântuire. Or, pe ruinele tomismului triumfă nominalismul lui Wilhelm de Ockham. El afirmă că este imposibil să-l cunoşti pe Dumnezeu din cauza incompatibilităţii dintre revelaţia divină şi raţiunea umană. Religia nu mai apare de acum înainte decât ca un şir de afirmaţii dogmatice şi de ritualuri

impuse.

Biserica de la sfârşitul Evului Mediu este slab pregătită pentru a da un răspuns acestor aşteptări şi repuneri în discuţie. Abuzurile sale, nefiind o noutate, sunt denunţate cu atât mai multă patimă cu cât timpurile noi le subliniază dimensiunile. Delăsarea şi obiceiurile brutale caracterizează clerul secundar ca şi pe călugări: beţie, jafuri, concubinaj şi gustul pentru profit sunt lucruri frecvente. Episcopii sunt mai puţin preocupaţi de diocezele lor decât de acumularea de funcţii şi de profituri. Cât despre Curia romană, aceasta se străduieşte să exploateze bisericile locale în timp ce pontifii îşi aranjează familiile (Alexandru al VI-lea Borgia), se războiesc (Iulius al II-lea) sau devin constructori (Leon al X-lea). Lipsurile Bisericii se observă mai des în indiferenţa ei faţă de îndatoririle pastorale, în formarea preoţilor, faţă de evanghelizare şi faţă de îndrumarea spirituală a credincioşilor.

Dacă abuzurile nu sunt noi, denunţarea lor este mai vehementă decât în trecut. Într-o creştinătate în care credincioşii aşteaptă un răspuns la cerinţele lor spirituale, neputinţa Bisericii provoacă scandal. Încă de la începutul secolului al XV-lea, Jean Gerson, doctor al Universităţii din Paris, someză Biserica să-şi asume rolul său pastoral. Cu şi mai mare violenţă, fratele Jérôme Savonarola aruncă anatema asupra Curţii de la Roma şi asupra papei Alexandru al VI-lea Borgia. Dorind o „reînnoire a Bisericii“, el realizează la Florenţa o teocraţie model, dar efemeră. Peste tot se aud voci care declară necesitatea urgentă a unei reforme a Bisericii. Dar lipseşte voinţa. Sinoadele generale de

la Constanz şi de la Bâle promulgă multe decrete reformatoare, dar papalitatea, care vrea să-şi menţină supremaţia asupra sinoadelor, refuză să le aplice. Dacă Iulius al II-lea convoacă sinodul de la Lateran (1512), o face doar pentru a le pune beţe în roate lui Ludovic al XII-lea şi lui Maximilian, care au convocat un sinod la Pisa. Încheiat în 1517, sinodul nu face decât să-i invite pe cardinali să ducă o viaţă de preoţi şi să-şi limiteze acumularea de beneficii. În sfârşit, încercările de reformă ale Bisericilor naţionale, făcute de suverani, sfârşesc într-un impas, în afară de Spania, unde cardinalul Cisneros reuşeşte să reinstaureze disciplina şi să transforme universităţile.

Biserica instituţională fiind incapabilă să se renoveze, iniţiativa este luată de mici grupuri. Creştini şi laici caută împreună noile căi spirituale, în afara ierarhiei ecleziastice şi pe baza unei religii individuale, purificate. Acesta este cazul grupărilor mistice, deosebit de active în Europa de nord (Flandra şi Renania), care încearcă să ajungă la divinitate prin rugăciune şi meditaţie. Această formă nouă de evlavie pune accent pe credinţa trăită individual. Ea dă naştere unor mici comunităţi cum ar fi „Fraţii vieţii comune“. Dar aceste practici religioase rezervate unor grupuri restrânse nu puteau să se extindă la ansamblul comunităţii creştine.

În acelaşi timp, umaniştii propun să se revină la Sfânta Scriptură, la Biblie, purificată de toate interpretările adăugate în Evul Mediu. Traducerea *Noului Testament*, făcută de Erasmus (1516) sau aceea a *Epistolelor Sfântului Pavel*, realizată de Lefevre d’Etaples, oferă bazele unei noi

spiritualităţi. Lefevre d’Etaples renunţă la dogme, la ritualuri şi la ierarhie şi preconizează o religie bazată doar pe cuvântul Domnului. Pentru el, orice creştin este şi preot, iar meditaţia clerului devine inutilă. Dacă aceşti umanişti nu iau în consideraţie niciun fel de ruptură cu Biserica instituţională, ei deschid totuşi calea către zguduirile reformei pe care Luther o inaugurează între 1517-1520.

Religiile protestante

Prima reformă, cea a lui Luther (1483-1546), continuă încercările de epurare a credinţei din secolul al XV-lea. Călugăr augustin, Luther studiază teologia la Wittenberg şi devine profesor. Obsedat, ca mulţi dintre contemporanii săi, de ideea mântuirii, el crede că numai calea mistică este cea care duce la ea. Luther începe o cercetare spirituală care îl convinge de transcendenţa lui Dumnezeu, de natura iremediabil înclinată spre păcat a omului şi de imposibilitatea acestuia de a-şi asigura mântuirea numai prin meritele operelor pe care le înfăptuieşte. Meditând, pentru cursurile sale, asupra Epistolelor Sfântului Pavel, el crede că a găsit în ele răspunsul la dilema tulburătoare care îl obsedează: cum să răspunzi la nevoia de mântuire dacă omul însuşi este incapabil să şi-o asigure? Dumnezeu mântuieşte pe păcătoşi nu în funcţie de faptele lor, ci numai în virtutea credinţei lor. Această „justificare prin credinţă“ constituie baza gândirii lui Luther şi a întregii reforme.

Luther face din această idee baza învăţăturilor sale şi condamnă pomenile şi operele de binefacere. Indignat de folosirea „indulgenţelor“ care îi fac pe creştini să creadă că-şi pot cumpăra mântuirea, Luther se hotărăşte să-şi facă cunoscute ideile. De ziua tuturor sfinţilor, în 1517, el afişează 95 de teze care rezumă esenţa dezaprobărilor sale. Respingerea lor de către dominicani şi de teologii romani provoacă o controversă teologică (1518-1520). Atunci Luther se debarasează de autoritatea

romană şi afirmă că Scriptura reprezintă singurul izvor al Credinţei.

Germania se arată a fi deosebit de receptivă la ideile sale din cauza slăbiciunii puterii imperiale, a ambiţiilor prinţilor, a tensiunilor existente între oraşe şi nobili, ţărani şi seniori, şi mai ales din cauza naţionalismului german care se manifestă prin respingerea influenţelor italiene. Ideile lui Luther au deci un ecou deosebit, provocând adeziunea entuziastă a clericilor, burghezilor, intelectualilor (ca pictorul Dürer) sau a prinţilor. Această audienţă adânceşte conflictul cu Roma. În iunie 1520, papa Leon al X-lea publică bula *Exsurge Domine*, care condamnă ereziile lui Luther, în timp ce la Colonia i se ard operele (decembrie 1520). Luther reacţionează dând foc bulei papale şi volumelor de drept canonic în piaţa din Wittenberg. Refuzând să se supună, el publică mai multe lucrări în care îşi expune teoria despre mântuire, critică sacramentele Bisericii romane, îi tăgăduieşte papei orice autoritate şi revendică drepturile fiecărui creştin să interpreteze Biblia. Chemat de împăratul Carol Quintul (aprilie 1521) în faţa Dietei de la Worms, Luther refuză să-şi retracteze teoriile. Alungat din Imperiu, el se bucură de protecţia ducelui Frederic de Saxa.

În Germania, reforma luterană se răspândeşte ca o dâră de praf de puşcă. Începând din 1527, Saxa şi Hesse aderă la reformă, urmate de numeroase oraşe libere (Nürnberg, Ulm sau Brandenburg). Reforma se răspândeşte apoi în Danemarca, Suedia şi Alsacia. Acest succes îl obligă pe Luther să-şi precizeze poziţia. Propovăduind supunerea faţă de autorităţile legitime, el condamnă inovaţiile

liturgice ale unora dintre discipolii săi, revolta cavalerilor (1522) împotriva posesiunilor temporare ale episcopilor renani, răscoala ţăranilor din Suebia (1524) susţinută de Thomas Münzer şi curentul anabaptiştilor. În sfârşit, în 1525, se desparte de Erasmus şi de umanişti: în timp ce aceştia din urmă cred în bunătatea naturală a omului şi în posibilitatea de a contribui la mântuirea sa, Luther reafirmă totala neputinţă a omului păcătos de a fi mântuit.

Răspândirea rapidă a Reformei şi deviaţiile liturgice sau doctrinale pe care aceasta le provoacă îl determină pe Luther, împotriva voinţei sale, să pună bazele unei adevărate Biserici. Aceasta trebuie să răspundă la cererea credincioşilor care doresc să fie îndrumaţi şi să primească sfintele taine. Luther păstrează din catolicism tot ceea ce nu i se pare contrar doctrinei mântuirii prin credinţă: biserici, altare, pastori însărcinaţi să răspândească cuvântul Domnului şi să explice Scriptura, ca şi două sacramente: botezul şi euharistia. Mesa este simplificată şi tradusă în limba populară. Mélanchton joacă un rol important în această organizare. El prezintă într-o formă mai puţin aspră decât cea a lui Luther temele noii religii şi este principalul redactor al *Confesiunii de la Augsburg*[167], carta doctrinală a credinţei lutherane. Cum Luther nu se ocupă de organizarea formală (alegerea pastorilor, ritualurile liturgice etc.), prinţii şi magistraţii din oraşe se însărcinează cu acest aspect, ceea ce duce la o mare varietate în organizarea şi în funcţionarea Bisericilor lutherane.

Când Luther moare (1546), lutheranismul cuprinsese două treimi din Germania, Suedia şi

Norvegia. Amenințată în Germania de împăratul Carol Quintul – acesta vrea să refacă unitatea religioasă a imperiului – reforma este consolidată de pacea de la Augsburg (1555) care afirmă celebrul principiu *cujus regio, ejus religio*: religia prinţului trebuie să fie cea a tuturor supuşilor săi.

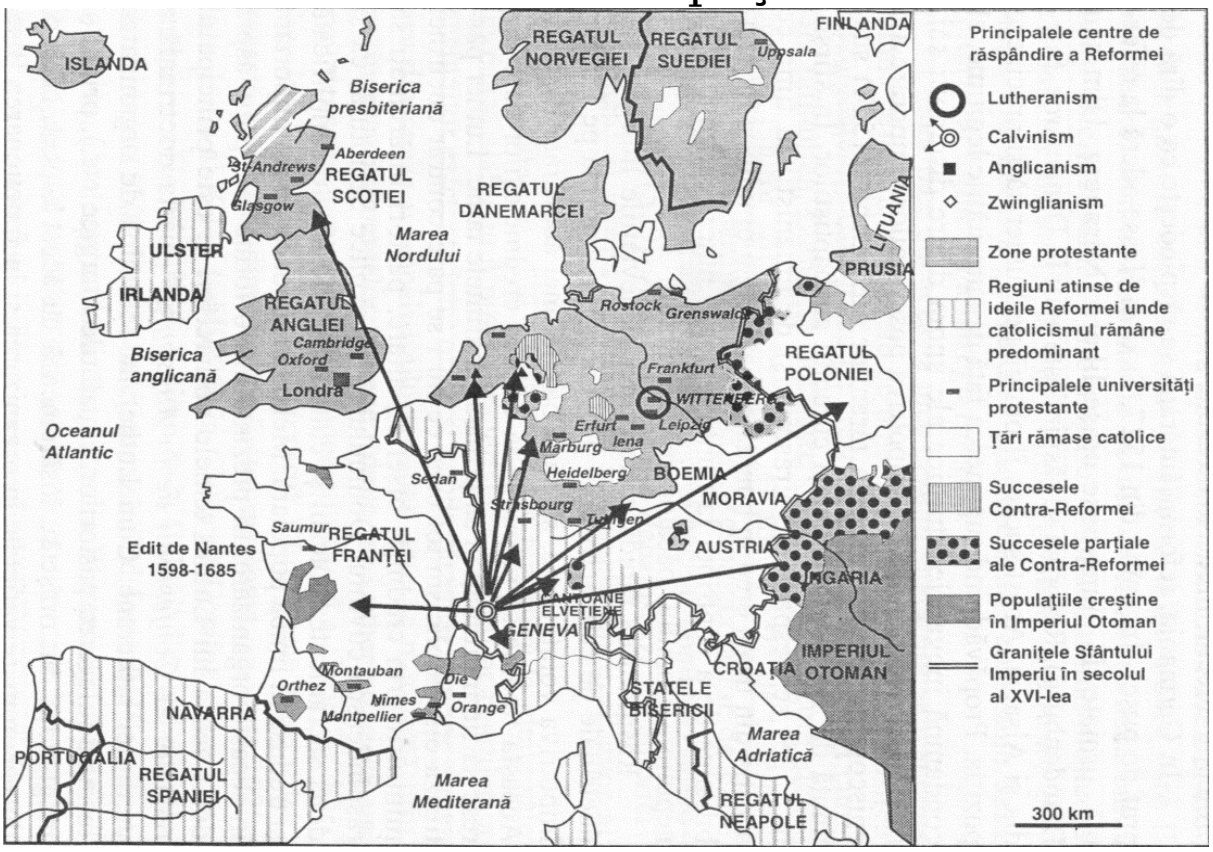

Răspândirea Reformei în secolul al XVI-lea

Reforma lutherană atrage după sine şi alte mişcări reformatoare. Plecând de la aceleaşi premise ca şi Luther, acestea acceptă o mare parte a concepţiilor sale, dar se îndepărtează de reformă în anumite puncte ale dogmei şi ale cultului. Este cazul reformei propovăduite la Zürich de umanistul şi elenistul Ulrich Zwingli. Acest discipol al lui Erasmus, ale cărui cercetări personale sunt asemănătoare cu cele ale lui Luther, acordă totuşi o oarecare valoare operelor caritabile. El vede în Sfântul Duh marea cale către mântuire şi refuză

total prezenţa reală a trupului şi sângelui lui Hristos în euharistie. În 1523, Consiliul oraşului Zürich îi adoptă poziţia şi reforma sa se răspândeşte în cantoanele Bâle şi Berna. Cu excepţia câtorva nuanţe, principiile lui Zwingli se impun şi în oraşele de pe Rhin, mai ales la Strasbourg.

Anabaptismul este un alt curent reformator. Inspirat direct din iluminismul medieval, el se bazează pe credinţa în apropierea Judecăţii de Apoi. Aspiraţie mistică spre cunoaşterea lui Dumnezeu prin intermediul Sfântului Duh, acest curent nu are nici teologie, nici teoretician şi respinge Bisericile, lumea, regulile şi autorităţile. Înfiinţat de fraţii Moravi, acesta apare în Saxa către 1520 şi serveşte drept suport religios revoltei ţăranilor din 1524. El se extinde în Ţările de Jos şi în Westfalia, unde anabaptiştii pun mâna pe oraşul Münster (1534) şi sub conducerea croitorului Jan de Leyda instaurează aici o dictatură mistică şi comunitară (abolirea proprietăţii, poligamia, al doilea botez) care pretinde că se întoarce la creştinismul primitiv. Împăratul, prinţii protestanţi, Luther şi Zwingli se unesc împotriva anabaptiştilor. Dar persecuţiile neîndurătoare la care sunt supuşi nu-i împiedică să supravieţuiască, mai ales în Ţările de Jos.

Pe urmele lutheranismului, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, o mare parte a lumii germanice este cucerită de Reformă. Exact în acel moment apare un alt curent, mai reformator încă: calvinismul. În Franţa, reforma luterană interesează o parte a intelectualităţii, în timp ce unii predicatori predică mulţimii dezvinovăţirea prin credinţă. Aspiraţia către o reformă a Bisericii îşi găseşte drept conducător pe episcopul de Meaux, Guillaume

Briconnet. Acesta hotărăşte să locuiască în dioceza sa, unde invită predicatorii parizieni care predică Evanghelia în forma ei nealterată. Acest grup, care vede în Luther „un om sfânt“, hotărăşte să simplifice cultul şi să facă slujbele în limba franceză. Temându-se de o răspândire a reformei lutherane în Franţa, Sorbona şi Parlamentul iau măsuri de persecuţie (1525). Unii reformatori trebuie să fugă, iar Briconnet trebuie să renunţe la noua organizare introdusă la Meaux. La început ostil măsurilor violente luate împotriva Reformei, François I trebuie totuşi să-şi înăsprească atitudinea din cauza succesului pe care Reforma îl are în regat. Când, în 1534, reformaţii pun pe uşa camerei sale afişe care critică mesa, el reacţionează printr-o dură represiune: numeroşi credincioşi sunt condamnaţi la arderea pe rug, iar şefii reformaţilor trebuie să fugă. Pentru a-i apăra pe aceşti martiri, Jan Calvin publică la Bâle *Instituţia religiei creştine* (1536). El expune aici cu precizie conţinutul credinţei reformate şi îi conferă o rigurozitate şi o logică de care ducea lipsă. La Geneva, unde instaurează Biserica reformată (1536), această doctrină capătă o conformitate strictă. La cererea sa, adunarea generală a oraşului adoptă un regulament strict. Aceasta interzice îmbrăcămintea luxoasă, mesele îmbelşugate, blasfemia, cărţile „papiste“ sau mondene, cântecele frivole. Fiecare cetăţean trebuie să asiste la slujbe, să asculte de pastori şi să ţină cuvântări. În ciuda unor opoziţii, Geneva devine încet Roma calvinismului. Chiar în momentul în care luteranismul începe să obosească, reforma calvinistă se dezvoltă peste tot în Europa. Încântaţi de caracterul ei radical, burghezi şi

meseriaşi, nobili şi ţărani aderă la mişcare. Primele ţări europene în care îşi face apariţia sunt Franţa (mai ales în bazinul parizian şi în sud), apoi Ţările de Jos cu numeroase comunităţi în Flandra, la Anvers, în Olanda, în Zelanda[168]. Începând din 1555, reformaţii încep să-şi organizeze bisericile desemnând persoane în vârstă care să vegheze la disciplină, apoi diaconi care să administreze bunurile. Calvin este cel care numeşte pastorii. Către 1560, în Franţa există 670 de biserici calviniste care se adună la conferinţa de la Poissy şi declară că se bazează pe confesiunea de credinţă a lui Calvin, în timp ce bisericile din Ţările de Jos adoptă *Confessio belgica* (1562) de strictă conformitate calvinistă.

În afara acestor centre principale, reforma calvinistă se răspândeşte în mod majoritar în Boemia, Ungaria şi Polonia. În Scoţia, a doua zi după revolta împotriva regentei Maria de Guise, reformatorul John Knox organizează Biserica prezbiteriană, de conformitate calvinistă.

În Anglia, Biserica este criticată de o importantă mişcare umanistă (John Calet, Thomas Morus) şi de poporul sătul de abuzurile ei. Dar chiar dacă regele Henric al VIII-lea provoacă schisma cu Roma, nu se poate vorbi de o reformă. Păstrător al conformismului tradiţional, purtând corespondenţă cu Erasmus, îndrăgostit de teologie – lucrarea sa împotriva tezelor lui Luther îi aduce titlul de „Apărător al credinţei“ –, Henric al VIII-lea va rupe legăturile cu Roma. El vrea să divorţeze de soţia sa, Catherine de Aragon, dar papa Clement al VII-lea se teme să nu-l supere pe Carol Quintul (nepot al Catherinei de Aragon) şi tărăgăneză în aşa fel

lucrurile încât relaţiile dintre Anglia şi papalitate se degradează. După ce face în aşa fel încât este recunoscut şef suprem al Bisericii din Anglia, regele obţine anularea căsătoriei (1533). Papa condamnă acest divorţ şi excomunică pe regele Angliei: ruptura este definitivă. În 1534, Parlamentul votează Actul *de supremaţie*, care atribuie regelui conducerea Bisericii din Anglia, dreptul de a lupta împotriva ereziilor şi de a excomunica. Toţi supuşii, laici şi credincioşi, trebuie să depună jurământ de credinţă faţă de rege şi de respingere a autorităţii romane. Cei care se opun sunt supuşi unei represiuni neîndurătoare. Thomas Morus, care refuză să depună jurământul, este executat (1535), iar baronii catolici din Nord, care s-au răsculat, sunt înfrânţi. Ordinele religioase sunt desfiinţate sau secularizate, iar bunurile lor confiscate. Ruptura cu Roma nu înseamnă totuşi trecerea de partea Reformei: în ciuda înclinării spre luteranism a unora dintre episcopi, regele susţine doctrina tradiţională a Bisericii şi până la moarte (1547) înteţeşte persecuţiile împotriva protestanţilor.

După moartea lui Henric al VIII-lea, Anglia este guvernată de Lordul Protector Somerset (Eduard al VI-lea este minor), favorabil protestantismului. Episcopii Cranmer şi Latimer redactează o carte de rugăciuni de conspiraţie pur calvinistă, în timp ce o confesiune de credinţă, având patruzeci şi două de articole, defineşte doctrina anglicană. Biserica anglicană devine astfel, către 1553, o Biserică de stat cu o ierarhie bazată pe episcopi, dar cu o doctrină şi un cult calvinist: schisma s-a transformat în erezie. Devenită regină, Maria Tudor (1553), fidelă catolicismului roman, aboleşte aceste măsuri.

Dar opinia publică engleză nu-şi urmează suverana. Epurarea brutală a clerului, nesiguranţa achizitorilor de bunuri pentru mânăstiri şi frica de a vedea Anglia devenind vasala Spaniei (regina se căsătoreşte cu Infantul Filip, fiul lui Carol Quintul), provoacă o serie de revolte. Maria reacţionează printr-o represiune nemiloasă care îi aduce porecla de Maria Sângeroasa. Dar această reacţie catolică nu este decât un foc de paie. După moartea Mariei (1558), anglicanismul se instalează definitiv.

Aşadar, în cea mai mare parte a Europei de Nord, catolicismul roman este contestat. Această repunere în discuţie obligă conformismul catolic să propună, în sfârşit, o reformă prea mult timp amânată.

Reforma catolică

Sigură pe ea, datorită poziţiilor foarte ferme ale catolicismului roman în Europa mediteraneeană, papalitatea a crezut că erezia lui Luther nu va avea consecinţe mai serioase decât cele ale reformei lui Wycliff sau a lui Jan Hus. Clement al VII-lea se mulţumeşte deci să trimită legaţi (reprezentanţi papali) care să lupte împotriva ideilor reformate. De abia odată cu venirea lui Paul al III-lea (1534), papalitatea pune bazele reformei Bisericii catolice. Începând din 1536, aceasta introduce episcopi umanişti în Sfântul Colegiu şi convoacă un Sinod destinat să reformeze Biserica. Durează zece ani până ce acest Sinod se reuneşte. Însărcinaţi să pregătească programul Reformei, noii cardinali denunţă bolile de care suferă Biserica şi preconizează represiuni foarte dure ale ereziei, după modelul Inchiziţiei spaniole. Instaurată în 1542, Inchiziţia romană, încredinţată dominicanilor, vechi adversari ai lui Luther, se întinde în curând în toată Italia şi în alte ţări creştine. Cât despre suveranii catolici Carol Quintul în Imperiu, Henric al VIII-lea în Anglia şi Henric al II-lea în Franţa, aceştia nu ezită să trimită pe eretici pe rug.

Cu toate acestea, represiunea nu poate restabili unitatea lumii creştine. Încurajate de împăratul Carol Quintul, acceptate de anumiţi teologi protestanţi (Mélanchton, Bucer), de catolicii crasmieni, de Jean Eck şi de anumiţi trimişi pontificali, încercări de împăcare intervin între catolici şi protestanţi (Ratisbonne, 1541). Toate însă

eşuează.

Stimulaţi de Paul al III-lea, catolicii încearcă să recâştige terenul pierdut, reluându-şi activitatea pastorală neglijată atâta vreme şi precizând mai clar conţinutul doctrinei şi regulilor disciplinare ale Bisericii. Apar noi ordine religioase (Capucini, Theatini sau Barnabiţi[169]). Aceştia luptă împotriva ereziei, predicând credinţa catolică prin fapt şi cuvânt. Fondat de Ignaţiu de Loyola, Ordinul Iezuiţilor, aprobat de Paul al III-lea (1540), se pune în serviciul papei şi jură să se consacre mântuirii sufletelor. Membrii Companiei lui Isus sunt instruiţi mai ales în domeniul teologiei şi predicii. Ei poartă veşmântul preoţilor seculari şi acceptă o supunere totală faţă de superiorul lor, generalul ordinului, ales pe viaţă. Legămintelor monastice clasice, ei le adaugă un legământ special, de supunere faţă de papă.

Controlat de papă şi de iezuiţi, Sinodul de la Tyrol (1545-1563) fixează pentru patru secole (până la al II-lea Vatican) bazele ecleziologiei catolice: credinţa se bazează pe Scripturile interpretate de Biserică, faptele reprezintă un complement necesar al acestora, sacramentele sunt imuabile, iar mesa, care conferă credincioşilor prezenţa reală a lui Hristos în Euharistie, are un rol principal. În sfârşit, Biserica şi sacerdoţiul se bazează pe instituţia divină.

În acelaşi timp, Sinodul reformează sacerdoţiul: se face un efort deosebit pentru recrutarea şi formarea preoţilor (seminarii în dioceze), a căror misiune evanghelică este readusă în prim plan, în timp ce ascensiunea spre funcţia episcopală şi exercitarea acesteia sunt riguros controlate (obligaţia de

rezidenţă, interzicerea acumulărilor de beneficii, delimitarea strictă a diocezei). În schimb, pe planul dogmei, Sinodul refuză orice inovaţie aparţinând Reformei protestante. În acest domeniu ne găsim în prezenţa unei Contrareforme.

Astfel, revoluţia spirituală inaugurată de umanism sfârşeşte cu explozia Europei creştine. Pe lângă o Europă orientală, câştigată de ortodoxie şi ameninţată de islamism, o Europă nordică reformată se opune unei Europe meridionale rămasă fidelă catolicismului. Pe de o parte, Germania de nord şi Scandinavia luterană, Anglia anglicană, Scoţia calvinistă (numai Irlanda rămâne catolică). De cealaltă parte Italia, Spania, Portugalia, în care triumfă catolicismul tridentin (bazat pe trinitate), între aceşti doi poli, catolicismul şi protestantismul se îmbină în Franţa, în Ţările de Jos şi în provinciile renane, în Elveţia, în Austria, în Boemia, în Ungaria şi în Polonia.

Pentru o Europă marcată încă de principiul unităţii religioase, această coexistenţă este insuportabilă: fiecare din cele două tabere caută să extirpe erezia. Dorinţa de a face să triumfe credinţa adevărată se îmbină cu luptele politice pe care le cunoaşte Europa. În afară de principiul unităţii creştine, Reforma distruge şi mitul imperial. Încercarea împăratului Carol Quintul de a reda viaţă unităţii politice a Europei apare cu atât mai anacronică cu cât supuşii săi sunt împărţiţi între catolici şi protestanţi.

Revoluţia spirituală de la sfârşitul secolului al XV-lea şi din secolul al XVI-lea a dat oare o lovitură mortală existenţei unei Europe unite? Fără îndoială, ea contribuie la consolidarea particularităţilor

naţionale şi la fărâmiţarea politică a continentului. Dar contribuie totodată şi la crearea identităţii europene. Cu excepţia nuanţelor aparţinând tradiţiei naţionale, umanismul, Renaşterea şi Reforma au fost mişcări europene. Aceleaşi probleme s-au pus de la Oxford la Cracovia, de la Paris la Florenţa, sau de la Roma la Anvers. Şi dacă răspunsurile sunt diferite ca formă, ele îşi au rădăcinile în aceleaşi izvoare: îndepărtarea concepţiei medievale despre lume, revenirea la antici, esteticul ca modalitate de cunoaştere a divinităţii şi căutarea unei religii epurate, capabilă să răspândească credinţa adevărată. Dincolo de fărâmiţarea politică, ia naştere o civilizaţie îmbogăţită de caracteristicile naţionale.

Capitolul 7
CAROL QUINTUL ŞI ULTIMA ÎNCERCARE DE UNIFICARE A EUROPEI CREŞTINE

■ După moartea lui Frederic al II-lea şi eşecul noţiunii de imperiu, Italia ajunge la fărâmiţare şi devine (la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea) scena înfruntărilor dintre regii Franţei şi concurenţii lor europeni.

■ Titlul imperial, disputat de prinţii germani, este inexistent în fapt până la alegerea, în 1519, a lui Carol de Habsburg, care va deveni Carol Quintul. Acesta este beneficiarul unui cumul de moşteniri: a Burgundiei, a Spaniei şi a imensului ei imperiu american, a coroanelor Ungariei şi Boemiei, ca şi a posesiunilor germane ale Habsburgilor. Având ca punct de plecare acest uriaş teritoriu, Carol Quintul visează să refacă imperiul creştin.

■ Dacă el reuşeşte să găsească un aliat în Henric al VIII-lea, regele Angliei, care se teme de puterea lui François I, să alunge pe francezi din Milano şi să-l înfrângă pe regele Franţei la Pavia, aceste victorii răsunătoare neliniştesc Europa. Prinţii germani îşi manifestă dorinţa

de independenţă, iar luteranii germani se organizează într-o ligă pentru a se împotrivi împăratului care vrea să reconvertească Germania la catolicism.

■ Eşecul lui Carol Quintul îşi are originea în răscularea statelor europene şi a principatelor care resping aceste proiecte imperiale grandioase dar învechite. François I nu ezită să se alieze cu sultanul, în timp ce împăratul luptă împotriva invaziei turceşti în Europa centrală, apoi a prinţilor protestanţi ajutaţi de regele Franţei, Henric al II-lea. Carol nu reuşeşte să-l numească pe fiul său, Filip, viitor împărat. Eşecurile înmulţindu-se, învins din punct de vedere militar de către francezi şi de prinţii germani, Carol Quintul este nevoit să accepte, în 1555, prin pacea de la Augsburg, dreptul prinţilor de a deveni protestanţi şi apoi abdică în 1556. Odată cu el ia sfârşit ultima încercare de restauraţie imperială după concepţia medievală.

Eşecul Sfântului Imperiu roman germanic după moartea lui Frederic al II-lea Hohenstaufen părea să condamne definitiv străvechiul vis al unui Imperiu care să cuprindă popoarele creştine ale Occidentului. De-abia constituite, statele naţionale se istovesc în lupte inutile, fără alt scop decât să-şi impună o dominaţie precară asupra vecinilor celor mai apropiaţi. Aceste războaie nu fac decât să scoată în evidenţă slăbiciunea unei Europe divizate, incapabilă să-şi adune forţele pentru a împiedica înaintarea turcilor, consideraţi, totuşi, o nenorocire

îngrozitoare pentru lumea creştină.

Nu se face nimic pentru salvarea Imperiului bizantin, a cărui istorie glorioasă întrupase, în timpul Evului Mediu, amintirea Romei. În primii ani ai secolului al XVI-lea, otomanii îşi instalează tabăra chiar la graniţa teritoriilor ce constituiau patrimoniul familiei imperiale de Habsburg.

Două aspecte ilustrează profunda decădere a Europei după prăbuşirea Bizanţului: fărâmiţarea Italiei şi lipsa de putere a împăraţilor.

Fărâmiţarea şi războaiele din Italia

Patrie a ideii de Imperiu, încarnată succesiv de împăraţii romani şi de papii din Evul Mediu, considerată de către cei mai mari cezari germanici de la Otto al III-lea la Frederic al II-lea, drept cheia de boltă a Imperiului lor, Italia de la începutul secolului al XVI-lea nu mai este decât un mozaic de state mici.

Fărâmiţarea aceasta face din Italia o caricatură a Europei. Proprietate a unor mici suverani certăreţi şi ambiţioşi, principatele italiene se războiesc fără încetare.

Aceste certuri favorizează ambiţiile puterilor vecine, pentru care peninsula constituie o pradă cu atât mai uşoară cu cât complexitatea istoriei Italiei permite fiecăruia să aibă drepturi asupra unei părţi sau alteia din teritoriul său. Incapabile să se apere fiecare în parte, statele italiene sunt la fel de incapabile să se unească. Fiecare dintre ele se teme ca prinţul vecin să nu realizeze o unificare în avantajul său, care să pericliteze interesele celorlalte. Italia devine câmpul de bătaie al marilor puteri europene.

Nenorocirile sale încep în ziua în care dictatorul statului Milano, Ludovic Sforza, cere puternicului rege al Franţei, Carol al VIII-lea, să-l ajute împotriva vecinilor săi. Însetat de putere, Carol al VIII-lea profită de situaţie pentru a-şi cere „drepturile“: tatăl său, Ludovic al XI-lea, a moştenit odinioară de la regele René d’Anjou, în afara unor teritorii indiscutabile, pretenţiile angevinilor asupra

regatului Napoli. Carol al VIII-lea visează să domnească peste sudul peninsulei italiene pentru a putea porni, din acest punct, o serie de expediţii care să-i alunge pe păgânii din Constantinopole, apoi din Ierusalim, unde armatele regelui Franţei să poată restabili legea creştină.

Dar expediţia militară pe care Carol al VIII-lea o organizează în Italia se izbeşte de opoziţia lui Ferdinand de Aragon şi a lui Maximilian de Habsburg şi se transformă într-un dezastru. Aceea a succesorului său, Ludovic al XII-lea, eşuează şi ea în faţa coaliţiei organizate de papa Iulius al II-lea.

Când, în 1515, ducele de Angoulême devine rege sub numele de François I, el oferă regilor Franţei o satisfacţie. Învingător al elveţienilor la Marignan, în zilele de 13 şi 14 septembrie 1515, el semnează cu principalul său concurent, noul rege al Spaniei, Carol de Habsburg, tratatul de la Noyon (1516), care ratifică împărţirea zonelor de influenţă în Italia: spaniolii rămân la Napoli, în timp ce francezii se instalează la Milano.

Spre o Europă a Habsburgilor

Dispariţia treptată a titlului imperial, împreună cu fărâmiţarea Italiei dădeau semnalul renunţării la idealurile Evului Mediu. Împăraţii germani încercau zadarnic să apară în postura unor urmaşi ai lui Carol cel Mare, ei nu mai reprezentau decât nişte simboluri derizorii ale acestuia. De la Frederic al II-lea Hohenstaufen, niciun împărat nu mai fusese demn de acest titlu. Membrii familiei Luxemburg şi Habsburg, care şi-au împărţit funcţia imperială în secolele al XIV-lea şi al XV-lea au fost incapabili să-i confere acesteia şi o existenţă în fapt. Fără îndoială, posesiunile proprii ale Habsburgilor, sporite printr-o serie de căsătorii şi de moşteniri norocoase (Austria, Styria, Carinthia, Carniola, o parte a Sileziei, a Lusaciei şi a Elveţiei, în sfârşit, coroanele Boemiei şi Ungariei) făceau din aceştia cei mai puternici suverani din Europa Centrală. Dar aceasta era suficient pentru a avea pretenţii la conducerea a ceea ce mai rămăsese în teorie din Imperiul mondial? Autoritatea împăratului era nulă chiar asupra prinţilor germani.

Nici mediocrul Ferdinand al III-lea, nici fiul său, Maximilian, nu au reuşit să redreseze această situaţie dificilă. Singurul merit al acestuia din urmă este că s-a căsătorit cu moştenitoarea Temerarului, Maria de Burgundia, care i-a adus ca zestre o parte din patrimoniul burgund: Ţările de Jos, Luxemburg şi Franche-Comté. Mai mult, când Maria de Burgundia moare, aceste teritorii îi revin fiului său, Filip cel Frumos.

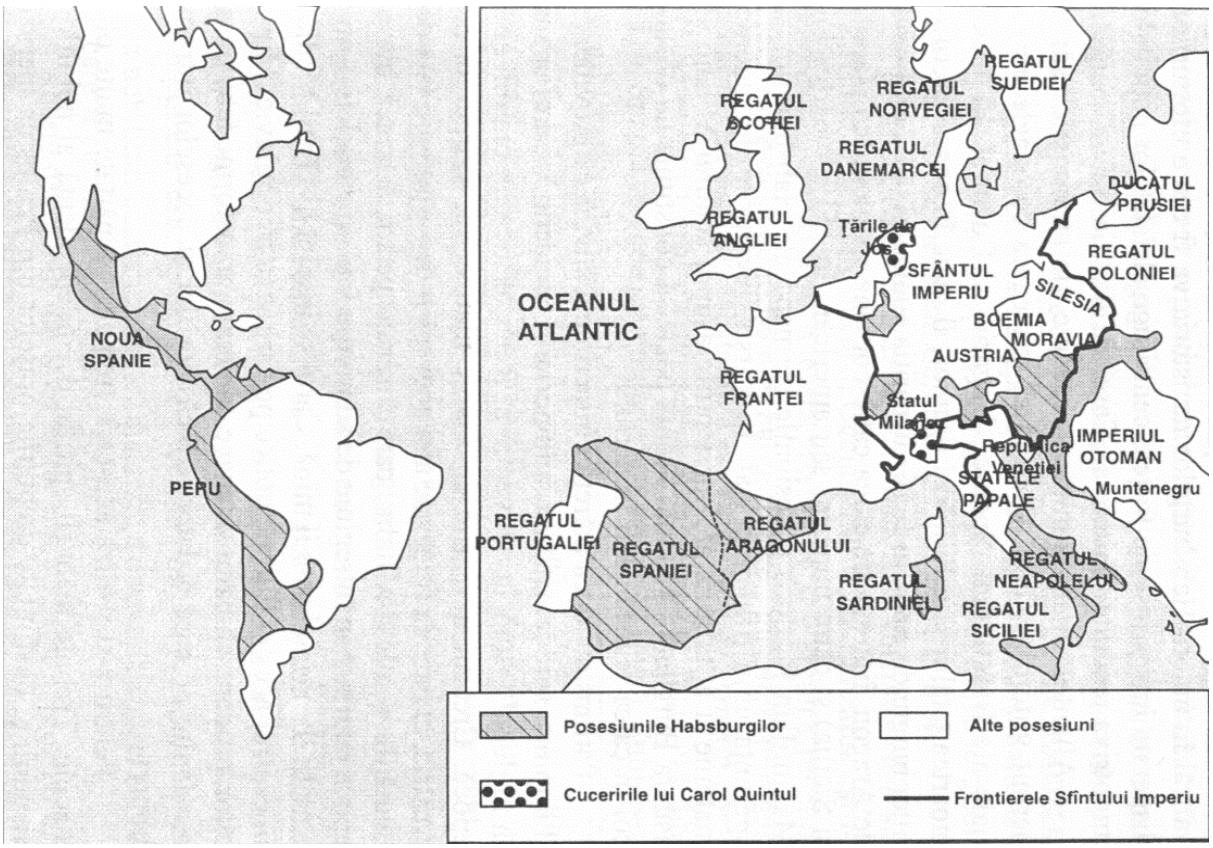

Imperiul lui Carol Quintul la începutul secolului al XVI-lea

În momentul în care jocul dinastiilor naţionale, al regulilor succesorale, al căsătoriilor şi al moştenirilor pare să ducă la o continuă fărâmiţare europeană, o serie de întâmplări permit o ultimă încercare de reinstaurare a Imperiului. Moştenitor al Habsburgilor, Carol Quintul poate într-adevăr să spere că va putea trece peste fărâmiţările naţionale pentru a realiza un nou Imperiu occidental şi aceasta în virtutea originii sale, a întinderii şi situaţiei statelor pe care le moşteneşte, precum şi a rolului pe care trebuie să-l joace în apărarea lumii creştine în faţa ameninţării turcilor. Timp de un secol şi jumătate, Europa va trăi în umbra Habsburgilor iar istoria va fi cea a eforturilor disperate întreprinse de forţele centrifuge ale statelor naţionale împotriva tendinţei unitare a

„Casei de Austria“.

Alianţele matrimoniale succesive ale strămoşilor săi îi permit viitorului Carol Quintul să reunească coroanele imperiale ale Burgundiei, Spaniei, Ungariei şi Boemiei. În 1506, moartea tatălui său, Filip cel Frumos, îl pune în posesia teritoriilor burgunde, apoi, în 1516, dispariţia bunicului său, Ferdinand de Aragon, îi deschide calea către coroana spaniolă (cu Napoli şi Sicilia) şi către imperiul său american. În 1519, moartea lui Maximilian îi aduce posesiunile germane ale Habsburgilor şi speranţa unui titlu imperial. În sfârşit, legăturile de rudenie materne îi aţâţă lui Carol pretenţiile asupra statului Milano şi asupra Burgundiei. Numai Franţa poate să constituie un obstacol în calea reinstaurării Imperiului.

Pătruns de ideea măreţiei imperiale, convins că providenţa îl împinge spre reinstaurarea Imperiului occidental, Carol apare în mijlocul fastuoşilor suverani ai Renaşterii ca un om din altă epocă. Crescut în Ţările de Jos de mătuşa sa, Margareta de Austria, el pare să fi luat de aici acel spirit de respingere faţă de noutăţile venite din Italia, care surprind pe toată lumea într-o epocă cuprinsă în întregime de admiraţia faţă de modelele Antichităţii. În idealul care îl mână, Carol se inspiră din Evul Mediu, în centrul acestei Europe gotice pe care vrea să o reînvie. Muncitor, prudent, chibzuit şi tenace, el vrea să transforme fabuloasa moştenire pe care o datorează căsătoriilor şi deceselor într-un Imperiu.

Pentru a-şi realiza acest vis trebuie îndepărtate multe obstacole. Trebuie înăbuşit spiritul de independenţă al nobililor spanioli şi desfiinţate drepturile oraşelor din Peninsula iberică pe care

politica tenace a regilor catolici mai degrabă le-a potolit decât le-a distras. Trebuie să se evite ca electorii germanici să îndepărteze de imperiu pe micii prinţi germani ataşaţi de o autonomie dobândită cu greu de-a lungul secolelor. În sfârşit, trebuie – şi aceasta este partea cea mai îndrăzneaţă a programului – să fie doborât regatul Franţei, statul cel mai puternic din Occident, care se înfige ca un cui în mijlocul posesiunilor habsburgice. Această înfruntare între un vis superb în anacronismul său şi realitatea plină de obstacole marchează întreaga domnie a lui Carol Quintul. Faţă de luptele din secolele trecute şi naţionalismul care se naşte, speranţele moştenitorului Habsburgilor apar, încă de la începutul domniei sale, ca nişte himere.

Pentru a domina Europa occidentală, el intenţionează să constituie acel „mare ducat al Occidentului“, la realizarea căruia visase şi Temerarul. Aceasta presupune să-i smulgă regelui Franţei partea sa de moştenire burgundă, dar, mai ales, întregul ducat al Burgundiei. Moştenirea lui Ferdinand de Aragon constituie pentru Carol un atu serios în acest plan. Începând din 1516, Spania se vede stăpânită de un suveran burgund. Subjugat de proiectele sale legate de „marele ducat al Occidentului“, la început, Carol nu consideră noua coroană decât ca unul din mijloacele de a-şi realiza ambiţiile. Spre marea indignare a noilor săi supuşi, el nu manifestă nicio grabă de a se prezenta în noul său regat şi atunci când vine aici este însoţit de consilierii săi flamanzi şi de curtenii săi burgunzi. Aceştia din urmă au, de altfel, tendinţa de a considera Spania ca o îndepărtată anexă a statului

burgund, capabilă să-i furnizeze noi venituri şi noi beneficii. Astfel, arhiepiscopatul de Toledo este atribuit nepotului unui consilier al lui Carol, în timp ce miniştrii burgunzi cer subvenţii Cortesurilor spaniole. Această politică provoacă opoziţia nobilimii catalane gata să încurajeze o revoltă contra celui pe care îl consideră un suveran străin.

Aceste dificultăţi din Spania trec pe locul doi în momentul în care, după moartea bunicului său, împăratul Maximilian, Carol moşteneşte posesiunile germane ale acestuia: acum, cu atât mai mult, el poate să candideze la Imperiu, cu cât de mai bine de un secol coroana imperială a rămas în mâinile Habsburgilor. Totuşi, imperiul este eligibil şi cei şapte Electori aleg candidaţii în funcţie de interesele lor, fără să acorde vreun privilegiu „naţionalităţii“ germane a solicitantului. Totuşi, Carol trebuie să facă faţă candidaturii neaşteptate a lui François I, care intenţionează să se opună în felul acesta intenţiilor hegemonice ale Habsburgilor.

Fiecare din cei doi candidaţi încearcă să-i corupă pe electori. În acest scop, Carol apelează la bancherii Fugger, dar trebuie să recurgă la forţa armelor pentru a câştiga. La 27 iunie 1519, Carol al Cincilea sau Carol Quintul este ales împărat.

Învestit curând cu misiunea de şef al cruciadei creştine împotriva turcilor, tânărul prinţ se va lovi, în idealul său de a realiza o Europă imperială, de monarhiile naţionale şi mai ales de Franţa, împotriva căreia îşi va îndrepta în curând toate forţele.

Ambiţiile lui Carol Quintul

Pentru a reface Sfântul Imperiu, Carol trebuie mai întâi să unească sub acelaşi sceptru cele două elemente de bază: Germania şi Italia. El şi-a pus deja un picior în peninsulă: împreună cu moştenirea spaniolă a primit şi posesiunile italiene ale Casei de Aragon, Napoli şi Sicilia. Bineînţeles, prin tratatul de la Noyon (1516), el a renunţat la drepturile asupra ducatului de Milano în favoarea lui François I. Dar nu era încă decât rege al Spaniei, iar François I era încărcat de glorie prin victoria de la Marignan. Devenit împărat, el găseşte normal să reafirme pretenţiile lui Barbarossa sau ale lui Frederic al II-lea Hohenstaufen asupra Lombardiei, cheie de boltă a puterii imperiale în Italia.

Ambiţiile sale se lovesc din nou de Franţa: înfruntarea a devenit inevitabilă. Cei doi suverani se pregătesc dându-şi silinţa să-şi asigure alianţa cu Henric al VIII-lea, regele Angliei, care devine arbitrul conflictului. Acest personaj autoritar, pasionat de litere şi teologie, este foarte hotărât să se folosească de puterea Angliei condusă de dinastia Tudor pentru a juca un rol esenţial în politica europeană. El se lasă cu amabilitate solicitat de împărat şi de regele Franţei. Primit de François I în iunie 1520, el rămâne nemulţumit de întrevederea din „Camp du Drap d'or“[170]. Întâlnindu-l apoi pe împărat, el pleacă urechea la propunerea unei alianţe împotriva Franţei.

Războiul începe deci sub cele mai rele auspicii pentru François I. Lipsit de aliaţi, el este obligat să

lupte pe trei fronturi: în Flandra, în Italia şi la frontiera cu Spania. Cu atât mai mult cu cât nedreptăţile comise faţă de conetabilul de Bourbon ridică împotriva lui pe cel mai puternic dintre marii feudali francezi: Carol de Bourbon se înţelege cu împăratul în vederea dezmembrării regatului. Descoperit, silit să fugă, el trece de partea duşmanului. El va fi cel care îi va alunga pe francezi din statul Milano. Curând, Bourbon conduce războiul din Provence şi regatul este invadat de spanioli. Regele Franţei reacţionează cu impetuozitatea-i obişnuită, conduce ofensiva în Provence şi urmăreşte trupele conetabilului trădător până în statul Milano. La 24 februarie 1525 el asediază Pavia. Tunurile sale distrug zidurile oraşului şi curajul apărătorilor începe să slăbească. Ca şi la Marignan, victoria pare a fi de partea lui François I. Vrând să repete faptele de vitejie din prima sa campanie în Italia, François I se avântă în fruntea cavalerilor săi. Dar acest lucru de bravură cere încetarea artileriei: François I pierde astfel cel mai bun atu al său din această bătălie. În lupta care urmează, François I, înconjurat şi rănit, trebuie să se predea adversarilor săi. „Totul este pierdut în afară de onoare...“, scrie el mamei sale în aceeaşi seară.

Dus în Spania, François I trebuie să semneze tratatul de la Madrid (1526), în care transpar scopurile lui Carol Quintul: clauzele „burgunde“ îl obligă pe regele Franţei să renunţe la ducatul de Burgundia, la Flandra şi la Artois; în timp ce clauzele „imperiale“ îi impun să abandoneze Italia şi să accepte să-l slujească cu fidelitate pe Carol Quintul în cruciada pe care acesta o pregăteşte

împotriva turcilor. Carol Quintul pare să facă un pas important înainte în realizarea proiectelor sale imperiale; cel mai puternic adversar al său, distrus, a trebuit să cedeze şi să promită că se va comporta ca un vasal ascultător.

Dar această victorie prea răsunătoare deschide dintr-odată ochii suveranilor europeni. Ascunse până în acel moment de simplitatea şi chiar modestia atitudinii sale, de dificultăţile din Spania şi de lipsa de consistenţă a autorităţii sale în Germania, ţelurile împăratului apar dintr-odată foarte clare. Ameninţată, Europa naţiunilor va reacţiona de îndată împotriva intenţiilor unitariste ale lui Carol Quintul.

Punctele slabe ale sistemului său ies imediat la iveală. Dacă Spania este bine ţinută în mână, în schimb, prinţii germani îi demonstrează repede împăratului că puterea lui ţine de bunăvoinţa lor. Când Carol îl cheamă pe Luther pentru a-i condamna erezia, el reuşeşte cu greutate să obţină de la Dietă ca reformatorul să fie expulzat din Imperiu. Mai ales Frederic de Saxa nu ezită să înfrunte dorinţa imperială şi să-i ofere lui Luther protecţia sa. Anii care urmează măresc îngrijorarea lui Carol Quintul: noua religie se răspândeşte în imperiu cu atât mai repede cu cât ea permite prinţilor să confişte bunurile Bisericii spre propriul lor profit. Răspândirea Reformei în Imperiu face mai ales problematică unitatea poporului creştin şi, în consecinţă, visul imperial al lui Carol. Chiar în momentul în care victoria de la Pavia îi permitea, pe plan politic, să dea proiectelor sale un început de materializare, expansiunea luteranismului i le compromite pe plan religios.

Răspândirea Reformei îi serveşte, în tot cazul, lui François I. Eliberat din Madrid în urma unor tratative costisitoare, imprudentul rege anunţă că nu va respecta clauzele „burgunde“. François I este susţinut de vigoarea neaşteptată a sentimentului naţional. Reunit la iniţiativa sa, parlamentul declară că Burgundia reprezintă o parte inalienabilă a teritoriului naţional.

Războiul este deci reluat, dar în condiţii cu totul diferite pentru Carol Quintul. Adversarul său este de acum înainte apărătorul unei concepţii europene care înlocuieşte vechea concepţie imperială. Apare ideea de „echilibru european“[171]: în cadrul unui sistem de state nicio putere nu are dreptul să-şi impună legea celorlalte. Pentru ca acest echilibru să fie respectat, pentru a împiedica tentativa hegemonică a lui Carol Quintul, François I poate conta pe toţi cei care se tem de concepţiile unitariste ale lui Carol Quintul. De acum înainte, împăratul, moştenitor al unor concepţii medievale despre Europa, trebuie să înfrunte particularismele cărora le dă naştere istoria.

Fără să rupă total legăturile cu împăratul, Henric al VIII-lea se îndepărtează de acesta şi începe să-l susţină pe ascuns pe regele Franţei. Văzând în Carol Quintul un alt Frederic al II-lea gata să pună mâna pe Italia, prinţii italieni şi papa Clement al VII-lea se aliază cu regele Franţei. Vechea ceartă dintre Guelfi şi Ghibelini renaşte din propria-i cenuşă.

Dar regele Franţei nu ştie să exploateze situaţia. El nu acordă prinţilor italieni decât un ajutor neînsemnat, iar oraşele italiene îşi pierd „libertăţile“, unul după altul. Florenţa este cucerită

şi se impune din nou dictatura familiei Medici, care acţionează în numele împăratului. Împotriva Romei, unde Clement al VII-lea încearcă să-i reziste, Carol Quintul trimite o armată recrutată în Germania printre luteranii fanatici. Bourbon, care îi comandă, este ucis în timpul asediului, dar Roma este totuşi jefuită (1527). Indignarea izbucneşte în întreaga creştinătate. Dar Carol Quintul este stăpânul Italiei şi reuşeşte acolo unde Barbarossa şi Frederic al II-lea eşuaseră. De acum înainte, micii prinţi italieni vor fi vasalii fideli ai unui împărat care face încă un pas pe calea restabilirii Imperiului.

Carol Quintul hotărăşte atunci să se ocupe mai întâi de problemele religioase: încurajat de victoriile sale din Italia, el intenţionează să pună capăt ereziei religioase care sfâşie Imperiul şi să ia conducerea cruciadei care va elibera Europa de turci şi îl va face să apară drept şeful de necontestat al poporului creştin din Occident.

Pericolul turcesc face într-adevăr din Habsburgi santinele avansate ale creştinătăţii. Sultanul Soliman Magnificul, continuând înaintarea turcilor din secolul precedent, trece Dunărea în 1526[172] şi îşi instalează tabăra pe pământurile Habsburgilor.

Pentru a avea mâinile libere, împăratul se grăbeşte să rezolve problemele aflate în suspensie. El se împacă cu papa, se asigură de neutralitatea lui François I – prin pacea de la Cambrai (1529) el renunţă la Burgundia în schimbul Flandrei la care renunţă François I – şi hotărăşte să rezolve problema luterană din Germania. La Dieta din Spire, reunită în 1529, Ferdinand de Habsburg declară că fratele său, Carol Quintul, nu va mai tolera nicio nouă convertire a prinţilor la religia

luterană. Împotriva acestei hotărâri se revoltă spiritul de independenţă al prinţilor germani. Ameninţaţi, prinţii luterani „protestează“ împotriva hotărârii de la Spire. Deveniţi „protestanţi“, ei se organizează într-o ligă, liga de la Smalkalde, pentru a-şi apăra drepturile. În momentul în care Carol Quintul se angajează să apere Occidentul creştin, duşmanii săi, unindu-se pentru a-i ţine piept, demonstrează că ţin mai mult la „menţinerea echilibrului“ decât la victoria asupra turcilor.

Eşecul lui Carol Quintul

Diferenţa dintre concepţiile lui Carol Quintul şi cele ale regilor Europei nu a fost niciodată atât de mare ca în anii 1530-1540. În timp ce împăratul conduce ultima cruciadă şi luptă în Mediterana contra piraţilor din Africa de Nord, luptă care se termină cu un dezastru al flotei imperiale (1541), François I înnoadă răbdător iţele alianţelor sale. Pentru a-i pune beţe în roate împăratului, „regele preacreştin“ nu ezită să încheie o alianţă cu prinţii protestanţi din liga de la Smalkalde[173]. El încheie chiar o înţelegere cu sultanul potrivit căreia turcii trebuiau să facă presiuni asupra Vienei cu ameninţarea invaziei, în timp ce François va cuceri Piemontul. Concepţia medievală despre unificarea Europei creştine nu a fost niciodată atât de anacronică.

Eşecul flotei imperiale a fost fără îndoială mai puţin sensibil pentru Carol Quintul decât descoperirea acestei indiferenţe profunde a Europei faţă de cruciada sa. Decepţionat de atitudinea suveranilor europeni, el îşi părăseşte proiectele grandioase pentru a acorda atenţie situaţiei create în regatele sale. E drept, cam prea târziu.

În Germania, el se arată neîndurător faţă de protestanţi, a căror dezertare a cântărit atât de mult în eşecul proiectelor sale. Apărător al conformităţii stricte, el apelează la Spania catolică pentru a distruge erezia. Trupele castiliene îi oferă victoria de la Muhlberg (1547) asupra prinţilor din liga de la Smalkalde. În timp ce garnizoanele

spaniole ţin în mână Germania, Carol îşi impune voinţa în imperiu. Inchiziţia este transplantată din Peninsula iberică în Germania, Bula de Aur, garanţie a autonomiei germane, este abrogată, iar Ferdinand I deschide Dieta din Boemia cu execuţia a patru protestanţi.

Severitatea lui Carol nu întârzie să refacă alianţa duşmanilor săi. Prinţii protestanţi îşi revin în fire, iar noul rege al Franţei, Henric al II-lea le acordă ajutorul. Însăşi Roma se îndepărtează de împărat; chiar dacă apără creştinătatea, îl reaminteşte supărător pe Frederic al II-lea. În sfârşit, un conflict succesoral îl face pe Carol Quintul să se înfrunte cu fratele său, Ferdinand. Acesta din urmă, căruia împăratul i-a încredinţat cu mult timp în urmă administraţia teritoriilor germane, este ales rege al romanilor, ceea ce îl transformă în moştenitor de drept al titlului imperial. Fără să revină asupra acestei hotărâri, Carol vrea să-i asigure fiului său, Filip, deja moştenitor al Spaniei, al teritoriilor burgunde şi al posesiunilor americane, succesiunea lui Ferdinand. El intenţionează de asemenea să asigure în viitor solidaritatea dinastiei Habsburgilor din Spania şi din Austria. Dar prinţii germani, care au avut tot timpul să regrete alegerea lui Carol Quintul, nu au niciun interes să-şi ofere un nou stăpân din această familie. La urma urmelor, Filip, suveran în întregime spaniol, li se pare mai străin decât li se păruse odinioară tatăl său. Carol trebuie să renunţe. Acest nou eşec se adaugă pe lista deja lungă a decepţiilor sale.

Totul pare să se coalizeze împotriva acestui împărat îmbătrânit şi bolnav. Încurajaţi pe ascuns de Henric al II-lea, prinţii protestanţi încep

ofensiva. Adunaţi în jurul Electorului de Saxa, ei cuceresc oraşul Innsbruck din care Carol Quintul trebuie să fugă în grabă. Trecând râul Brenner, părăseşte Germania, spre marea satisfacţie a prinţilor protestanţi, dar şi a Habsburgilor din Viena. Între timp, cu acordul prinţilor din Smalkalde, regele Franţei a pus mâna pe trei oraşe imperiale fortificate: episcopatele Metz, Toul şi Verdun. În concepţia lui Henric al II-lea, acestea nu constituie decât un gaj, destinat negocierii asupra Italiei. Pentru Carol Quintul aceasta este o lovitură mortală dată realizărilor imperiale. Paralizat de gută, împăratul încearcă un ultim efort: încheind un armistiţiu cu protestanţii, el se îndreaptă spre vest pentru a recuceri cele trei episcopate. Dar forţele sale sunt limitate, Germania îl urmează cu repulsie şi numai energia disperării îl împinge să întreprindă împotriva tuturor sfaturilor asediul oraşului Metz. Oraşul este apărat cu îndârjire de un prinţ loren aflat în serviciul Franţei, François de Guise. În 1553, Carol Quintul cunoaşte umilinţa înfrângerii şi a unei retrageri dezonorante. Ţelurile sale ambiţioase au eşuat definitiv.

Înfrânt, bătrân, bolnav, hărţuit de noianul de probleme care i se pun, el nu mai are defel curajul să continue lupta împotriva prinţilor protestanţi care devin, în Germania, din ce în ce mai puternici. Visul său imperial prăbuşit, unitatea politică a imperiului său compromisă, credinţa creştină divizată îl determină să accepte, în 1555, să semneze, la Augsburg, o pace definitivă cu liga din Smalkalde: cu condiţia să renunţe la confiscarea bunurilor Bisericii, prinţii pot să aleagă credinţa luterană. El renunţă astfel la unitatea imperiului

creştin şi consimte la o fărâmiţare a Germaniei, care transformă Sfântul Imperiu într-un schelet gol pe dinăuntru.

Nu se putea imagina un dezastru mai complet. Împăratul nu mai putea supravieţui din punct de vedere politic: el abdică (1556), confirmă posesia teritoriilor austriece şi germane ale Habsburgilor care se vor adăuga coroanelor Boemiei şi Ungariei pentru fratele său, Ferdinand, ales în curând împărat, iar pentru fiul său Filip moştenirea spaniolă şi burgundă cu anexa italiană. Se retrage apoi în mănăstirea spaniolă din Yuste unde moare în 1558.

Împreună cu el dispare ultimul suveran care a atribuit titlului imperial semnificaţia lui medievală. Începând din acest moment, în Europa triumfă particularismul: particularism politic care se accentuează în statele naţionale şi particularism religios caracterizat prin înmulţirea sectelor protestante. De acum înainte, realizarea unei uniuni europene nu se va mai concepe în jurul ideii medievale de imperiu unitar.

Tentativele de realizare a unei unităţi nu dispar. Dar suveranii care încearcă să o înfăptuiască nu-şi concep năzuinţele de hegemonie continentală decât sprijinite pe forţa nouă a naţiunilor. Astfel, mai întâi, Filip de Habsburg, apoi Ferdinand al II-lea de Habsburg vor încerca unul după altul să-şi impună în Europa propria lege.

Capitolul 8
EPOCA FRĂMÂNTĂRILOR
(1560-1660)

■ În a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, Europa este lovită de o serie de crize cauzate de o succesiune de recolte slabe, de revenirea lipsei monetare şi de reapariţia foametei şi epidemiilor. Creşterea preţurilor şi manevrele monetare provoacă deprecierea monezilor, războaiele devastează Europa, iar zonele de prosperitate din perioada anterioară se scufundă în lâncezeală.

■ Răsturnarea complexului de împrejurări înmulţeşte numărul săracilor şi al cerşetorilor. Acceptată mai greu decât odinioară, această sărăcie determină apariţia azilelor şi a spitalelor pentru săraci. Dar revoltele provocate de foamete sau de impozite se înmulţesc în toată Europa, urmate de represiuni severe.

■ Acest nou climat face să domnească o atmosferă de scepticism (ilustrat mai ales de Montaigne) care pune capăt umanismului. Accentuarea particularismelor naţionale pune problema caracterului universal al culturii în

favoarea culturilor şi limbilor naţionale.

■ Această perioadă de fărâmiţări şi de tulburări îşi găseşte mijlocul de exprimare în stilul baroc. Apărut din dorinţa Bisericii catolice de a-şi afirma noile dogme, după Sinodul din Tyrol[174], acesta este la început o formă de reprezentare a misterelor sfinte, al căror caracter teatral şi dramatic se adresează mai degrabă sensibilităţii şi imaginaţiei decât raţiunii. Dar mai târziu, barocul va deveni un mijloc de a etala bogăţiile care îl glorifică pe Dumnezeu şi simbolizează puterea Bisericii. Apărut în Italia, barocul se dezvoltă în Spania, în Europa centrală şi catolică, în sudul Ţărilor de Jos şi cu foarte multe opoziţii, în Franţa.

■ Începutul secolului al XVII-lea asistă la naşterea spiritului ştiinţific modern, cu descoperirile astronomice pe baze matematice ale lui Kepler şi Galilei şi cu redactarea de către Descartes a* Discursului asupra metodei*. Astfel, se observă constituirea unei Europe a savanţilor, care ezită totuşi să se prevaleze în mod deschis de raţiune, într-o epocă în care credinţa constituie încă liantul societăţii.

Acţiunea lui Carol Quintul se desfăşoară în întregime de-a lungul „frumosului secol al XVI-lea“, această epocă de aur caracterizată de prosperitate, de creşterea preţurilor şi a producţiei, de o relativă bunăstare a populaţiei şi de o creştere demografică. A doua jumătate a secolului al XVI-lea se situează într-un context diferit, mult mai sumbru. Europa

intră într-o nouă epocă de frământări care va dura un secol.

Răsturnarea complexului de împrejurări

Istoricii au fost uimiţi de importanţa crizelor periodice care lovesc Europa începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. „Frumosul secol al XVI-lea“ nu a fost scutit în totalitate de recoltele slabe, dar perioadele de foamete şi creştere a mortalităţii nu au durat decât câţiva ani (1505-1506, 1520-1523, către 1530 şi în 1545-1546). După această dată însă, crizele sunt mai frecvente (la trei sau la cinci ani), scăderea producţiei şi a cursurilor monetare mai accentuată şi durata dificultăţilor mai mare. Ultimele două decenii din secolul al XVI-lea sunt perioade de criză aproape continue. După o restabilire trecătoare, dificultăţile continuă până la sfârşitul secolului al XVII-lea. 1630-1632, 1648-1652, 1661, 1693-1694 sunt perioade de foamete şi mortalitate deosebit de grele. Cu atât mai mult cu cât între perioadele de criză nu se produce nicio dezvoltare, preţurile oscilează între o tendinţă generală de scădere şi creşteri bruşte, ceea ce aruncă în mizerie pe micii fermieri şi pe săraci.

Cum se poate explica această lungă perioadă de stagnare care, cu excepţia câtorva faze de restabilire, se prelungeşte până la începutul secolului al XVIII-lea? Bazându-se pe faptul că recoltele proaste sunt cauzate de condiţiile climaterice nefavorabile, s-a dat drept explicaţie o schimbare a climei, care s-ar situa între 1560 şi ar dura tot secolul al XVII-lea. Ar fi vorba de o răcire generală a climei, de o mică „eră glaciară“, care a adus ierni grele şi veri răcoroase şi umede, ceea ce

a făcut ca sămânţa să putrezească în pământ. Dacă sunt atestate câteva ierni friguroase şi câteva veri reci, lipsesc totuşi dovezile care să confirme că această situaţie caracterizează întreaga perioadă.

Explicaţia constând în micşorarea cantităţii de metale preţioase puse în circulaţie apare cu atât mai atrăgătoare cu cât prosperitatea de la începutul secolului al XVI-lea se explică pe deplin prin abundenţa acestora. Din contra, la începutul secolului al XVII-lea se asistă la lipsa masei monetare. În fapt, se constată că transporturile de argint ce sosesc la Sevilla se reduc rapid după 1630. Acestea au scăzut la jumătate în 1650. Această evoluţie se explică prin epuizarea filoanelor supraexploatate şi prin lipsa de mână de lucru: populaţia indiană este lovită de o mortalitate catastrofală.

Pentru a explica stoparea dezvoltării după 1560, poate fi invocat un al treilea element: argumentul demografic. Puternica dezvoltare constatată în cursul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea pare să se oprească după 1560 din cauza insuficienţei materiilor disponibile. Tehnicile agricole nu au avansat deloc şi singura soluţie la creşterea demografică este extinderea suprafeţelor cultivate. Or, această extindere, care duce adesea la cultivarea unor pământuri de calitate mediocră nu poate fi suficientă. Ne aflăm deci în prezenţa unei ruperi a echilibrului dintre populaţie şi mijloacele de supravieţuire care explică reapariţia foametei şi împreună cu aceasta a marilor epidemii (variolă, tifos, malarie, rujeolă, tuse convulsivă şi mai ales ciumă). La sfârşitul secolului al XVI-lea se declanşează patru mari epidemii de ciumă (1563-

1566, 1575-1578, 1589-1590, 1597-1601). Altele, care vor afecta întreaga Europă, vor urma să apară în secolul al XVII-lea.

Apărută la începutul secolului al XVI-lea, creşterea preţurilor continuă şi în a doua jumătate a secolului. După ce s-au dublat între 1520 şi 1600, preţurile se dublează din nou între 1550 şi 1560. Traumatizantă pentru o societate obişnuită cu o relativă stabilitate, această creştere se explică la început prin abundenţa de metale preţioase aduse din America, dar odată cu sfârşitul secolului capătă un aspect inflaţionist.

Deprecierea monedelor nu se explică numai prin marea lor cantitate, ci şi prin manevrele monetare la care recurg statele. Cheltuielile foarte mari provocate de apariţia sistemelor de administraţie a războaielor continue duc la o îndatorare enormă a prinţilor. Pentru a-şi micşora aceste datorii ei sunt tentaţi să micşoreze valoarea monedei. De obicei, transporturile de argint fiind mult mai mari decât cele de aur, metalul galben trebuie să fie reevaluat în mai multe rânduri. În sfârşit, baterea fără niciun control de monede divizionare din cupru amestecat cu argint duce la deprecierea acestora şi la o inflaţie deosebit de mare.

În această răsturnare a complexului de împrejurări nu trebuie să se uite războaiele civile şi între naţiuni care devastează Europa. După a doua jumătate a secolului al XVI-lea, marcată de războaiele religioase şi acţiunile regelui Spaniei, Filip al II-lea, secolul al XVII-lea începe cu „războiul de treizeci de ani“. Aceste conflicte, care însângerează Europa occidentală, înghit şi o mare parte din numerarul disponibil.

În sfârşit, a doua jumătate a secolului al XVI-lea este martora unei deplasări a centrelor de greutate economică din Europa. Europa mediteraneeană, care rezistase concurenţei noilor rute comerciale oceanice, cu o jumătate de secol mai târziu este victima unui iremediabil declin. Defrişarea exagerată a pădurilor provoacă o surpare a terenurilor care dă o lovitură mortală vechilor grânare, ca Sicilia şi Provence. În Spania, expulzarea musulmanilor duce la o decădere a tehnicilor agricole. De acum înainte trebuie să se importe masiv cereale din Europa de Nord pentru a se face faţă în felul acesta deficitului cerealier din zona Mediteranei. În oraşele suprapopulate şi pradă epidemiilor de ciumă, burghezia renunţă la comerţul care a îmbogăţit-o pentru a face politică şi cheltuieli enorme.

Decăderea Europei mediteraneene atrage după sine şi declinul regiunilor aflate pe itinerarele care o leagă de Europa de Nord. Începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, această extindere a declinului începe cu Germania de sud, mai precis cu oraşele Augsburg şi Nürnberg. Acelaşi lucru se întâmplă, la capătul acestui itinerar, cu Flandra şi Brabantul, unde, în plus, au loc tulburări politice, sociale şi religioase care sfârşesc printr-o severă represiune spaniolă a revoltelor din Ţările de Jos. Anvers, jefuit în 1576, asediat în 1585, este până la urmă privat de deschiderile sale maritime şi cunoaşte o ruină totală. În schimb, coasta atlantică îşi accentuează dezvoltarea: porturile spaniole, portugheze, franceze şi mai ales cele ale ţărilor riverane din nord sau din Marea Baltică îşi continuă expansiunea din secolul al XVI-lea. Olandezii îi

îndepărtează definitiv pe hanseatici din comerţul de tranzit al cărui centru vital devine Amsterdamul.

Sărăcie şi revolte

Această schimbare totală a complexului de împrejurări înmulţeşte numărul celor săraci. Dacă în prima jumătate a secolului al XVI-lea sărăcia s-a mai redus, secolul al XVII-lea aminteşte în multe privinţe perioada sumbră de la sfârşitul Evului Mediu: micii fermieri ajung la foamete iar membrii claselor populare din oraşe, care suportă creşterea preţurilor şi apăsarea obligaţiilor fiscale, ajung să cerşească de la cei pe care i-a îmbogăţit comerţul, furniturile militare sau speculaţiile.

Această sărăcie este percepută acum ca o situaţie anormală care îi îngrijorează pe creştini. Ameliorarea situaţiei în cursul secolului al XVI-lea, reformele, caracterul mai larg al religiei şi aprofundarea mesajului evanghelic fac ca prezenţa săracilor să nu mai fie privită cu resemnare.

Remediul este adesea ambiguu. Sub pretextul de a ajuta creştinii nevoiaşi dându-le de mâncare sau de lucru se supraveghează îndeaproape o populaţie marginalizată, pentru a se evita revoltele şi nesiguranţa. În întreaga Europă se dezvoltă o politică generală a sărăciei. Înfiinţate de oraşe şi de state, azilurile şi spitalele pentru săraci îi adăpostesc pe cei săraci, care, în felul acesta, nu mai umplu străzile oraşelor. Li se dă de lucru celor valizi iar copiii învaţă o meserie. Papa Sixt Quintul de la Roma, ordinele religioase din ţările catolice, oraşele, parohiile îi ajută în felul acesta pe cei săraci să nu moară de foame. Această politică cere sume importante, care sunt obligaţia locuitorilor cei

mai bogaţi din oraşe. Politica de izolare a marginalizaţilor, săraci şi antisociali, va fi analizată în amănunt de filozoful Michel Foucault (*Istoria nebuniei în epoca clasică* şi *A supraveghea şi a pedepsi*).

În ciuda luptei împotriva sărăciei, tulburările sociale izbucnesc. Fără îndoială, cauzele acestora sunt multiple dar nu se poate contesta că tensiunea economică din această perioadă joacă un rol important în izbucnirea şi în extinderea lor. Perioada dintre 1625 şi 1650 este, în toată Europa, plină de tulburări: revolta din Biscaye (1631), tulburările din Aix-en-Provence, Paris, Rouen, Bordeaux sau Poitiers (1631), răscoala „desculţilor“ din Normandia (1639), cu extinderi în Bretagne, Poitou, provinciile din centru. În sfârşit, Catalania se răscoală în 1640.

Aceste revolte îşi au principala cauză într-o perioadă de foamete sau în apariţia unui nou impozit. În Normandia, revolta „desculţilor“ izbucneşte dintr-un protest împotriva impozitului pe sare (1639). Mulţimea, care îl ucide pe perceptor, este sprijinită de nobili şi de preoţi. În Provinciile Unite, sub pretextul unui conflict teologic, mateloţii, muncitorii şi nobilii din interiorul teritoriului se unesc sub protecţia Casei de Orania pentru a lupta împotriva burghezilor şi oamenilor de afaceri din porturile Olandei. Fronda reuneşte burghezii din oraşe şi clasele populare urbane, nobili şi ţărani împotriva numirii agenţilor regali însărcinaţi cu perceperea impozitelor.

Urmaşe ale jacqueriilor de la sfârşitul Evului Mediu, aceste mişcări au toate acelaşi sfârşit. Represiunea, condusă de stat, se abate asupra

rebelilor. Richelieu zdrobeşte fără milă revolta „desculţilor“, pedepsind pe răzvrătiţi şi pe magistraţii care i-au susţinut. Primii sunt traşi pe roată sau spânzuraţi, ceilalţi sunt exilaţi iar oraşele condamnate să plătească amenzi grele. Când săracii şi bogaţii se unesc împotriva abuzurilor regale, rar se întâmplă ca această alianţă să reziste mult timp antagonismelor care îi despart. Îngrijoraţi de soluţiile extreme spre care foametea îi împinge pe cei săraci, burghezia sfârşeşte prin a accepta autoritatea statului, singura capabilă să restabilească ordinea.

Greutăţile conjuncturii economice, decăderea unor regiuni ale continentului, reapariţia foametei şi a epidemiilor, creşterea preţurilor, dezlănţuirea conflictelor, tulburările sociale şi revoltele provoacă o criză profundă a sistemului de valori stabilit la sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea.

Criza umanismului

Umanismul florentin din secolul al XV-lea a fost o mişcare bazată pe încrederea extraordinară în posibilităţile omului, sprijinit de lecţiile Antichităţii, de a se apropia de înţelegerea întregii Creaţii, pe calea Dragostei şi prin cultul Frumosului. Optimismul generat de certitudinile neoplatoniciene nu rezistă totuşi eşecurilor din secolul al XVI-lea. Educaţia modernă preconizată de umanişti nu a schimbat natura umană: lecţiile anticilor se arată a fi incapabile să pună bazele unei ştiinţe ale cărei concluzii să fie legate de experienţă, iar dorinţa de a cunoaşte mai bine mesajul evanghelic a sfârşit prin extinderea ereziilor şi distrugerea unităţii lumii creştine.

În a doua jumătate a secolului, optimismul este înlocuit cu scepticismul. Caracteristice noii epoci, *Eseurile* lui Montaigne exprimă o îndoială profundă asupra adevărurilor infailibile şi asupra certitudinilor cunoaşterii. Acestea scot în evidenţă preferinţa pentru o înţelepciune care constă în a te resemna în faţa neputinţei spiritului uman, în a lua în consideraţie relativitatea adevărului şi până la urmă în a renunţa la orice judecată. Aceeaşi îndoială se manifestă şi în legătură cu caracterul universal al culturii. Accentuarea particularismelor naţionale, reacţia împotriva dominaţiei limbii latine sau împotriva supremaţiei italiene duce la afirmarea culturilor naţionale şi la apărarea limbilor vulgare (populare), în care de acum înainte se vor exprima poeţii şi romancierii. În timp ce Du Bellay apără

franceza ca limbă de cultură (*Apărarea şi ilustrarea limbii franceze*, 1549), Tasso, în Italia, îşi dă silinţa să regăsească inspiraţia romanelor cavalereşti medievale. În Anglia, poemele lui Spenser, piesele de teatru ale lui Marlowe şi mai ales dramele lui Shakespeare glorifică istoria naţională. În sfârşit, Spania lui Cervantes, Portugalia lui Camoens sau Germania lui Luther se angajează pe calea elaborării culturilor naţionale, îndepărtându-se de visul umanist al unei culturi universale.

Prin repunerea în discuţie a conceptelor medievale despre lume, la sfârşitul secolului al XVI-lea, umanismul şi-a epuizat calităţile novatoare. O parte din contribuţia sa este totuşi păstrată: în domeniul teologiei, o parte din canoanele Sinodului din Tyrol confirmă rolul raţiunii în credinţă, contribuţia creştinului la propria-i mântuire prin faptele sale, şi se insistă asupra liberului arbitru al credinciosului; în domeniul pedagogiei, spiritul umanist se regăseşte în organizarea colegiilor iezuite; în domeniul erudiţiei, care continuă mişcarea ştiinţifică generată de umanişti. Influenţa acestei revoluţii a valorilor se face simţită şi în psihologie, în drept sau în critica istorică. Dar dacă o moştenire mai supravieţuieşte încă, dacă premisele formulate continuă timp de două secole să-şi facă simţite efectele, marele scop umanist dispare la sfârşitul secolului al XVI-lea.

Pe ruinele sale ia naştere o nouă formă de sensibilitate. Ea exprimă gustul pentru schimbare, dragostea de viaţă, pasiuni şi impulsuri violente, dar şi neliniştea mocnită a unei epoci frământate, sfâşiată de războaie şi de lupte civile, în care se adună devastări şi distrugeri.

Barocul

În general, se explică originea cuvântului „baroc“ din cuvântul portughez „barocco“ care înseamnă „perlă cu formă neregulată“. Prin extensie, termenul francez se referă la tot ce este ciudat, chiar şocant. Dezvoltarea artei baroce se explică mai întâi prin evoluţia Bisericii romane după Sinodul din Tyrol. La început, arta barocă apare într-adevăr ca o artă a Contrareformei. Aceasta, înlăturând toate aspectele păgâne ale artei renaşterii, îşi alege drept scop să combată erezia protestantă şi să afirme sus şi tare dogmele întocmite de Sinodul din Tyrol. Pentru a răspândi doctrina într-o societate în majoritate analfabetă şi prea puţin capabilă să înţeleagă esenţa dezbaterilor teologice, Sinodul a recomandat reprezentarea misterelor sfinte. Se pun totuşi condiţii foarte stricte în reprezentarea acestei arte religioase pentru a se face o diferenţă netă între arta religioasă şi arta profană: se interzice apariţia în scenele religioase a personajelor anecdotice sau bufone, să se reprezinte imaginea donatorilor, să se picteze personajele religioase în haine contemporane, se interzice nudul. Papa Pius al II-lea dă ordin ca personajele din Judecata de Apoi a lui Michelangelo, din Capela Sixtină, să fie îmbrăcate.

Această dorinţă de înnoire care inspiră catolicismul post-tridentin creează o artă de o fecunditate extraordinară. Artă religioasă fără îndoială, dar pe care credinciosul poate să o

înţeleagă. Ea trebuie să-l impresioneze prin caracterul său teatral şi dramatic, să se adreseze atât simţurilor şi imaginaţiei acestuia cât şi raţiunii lui, să-l facă să adere la dogme prin emoţie artistică. Astfel, imaginaţia şi virtuozitatea artiştilor se dezlănţuie nestingherite; mişcarea predomină, pateticul, excesivul, neprevăzutul şi iraţionalul triumfă asupra măsurii şi echilibrului.

În domeniul arhitecturii, reînnoirea liturgică şi pastorală face să triumfe stilul „iezuit“, al cărui prototip este biserica *Di Gesu* din Roma. Această mare biserică, cu un singur naos, permite tuturor credincioşilor să urmărească mesa – mesele particulare se desfăşoară în capelele laterale – fără ca atenţia să le fie distrasă de cântăreţi şi muzicanţi, care sunt închişi într-o tribună. La început, biserica este decorată sobru, cu o faţadă destul de severă, cu un fronton şi o cupolă în care s-a văzut o semnificaţie simbolică. Dar foarte curând, acest gust pentru sobrietate dispare în favoarea etalării bogăţiei în scopuri pastorale. Bisericile baroce au o decoraţie somptuoasă în care predomină aurul şi marmura. Nimic nu este prea frumos pentru a-l slăvi pe Creator şi pentru a scoate în evidenţă puterea şi forţa Bisericii catolice. Trebuie ca imaginaţia să fie frapată, sufletele să fie impresionate şi să se ofere chiar şi celor mai umili o imagine terestră a ceea ce va fi viaţa eternă datorită mântuirii, al cărei secret îl are numai Biserica. Sculpturile şi picturile sunt şi ele destinate să ridice în slăvi învăţăturile Sinodului din Tyrol: glorificarea euharistiei, celebrarea Sfintei Fecioare şi a sfinţilor, scene de extaz care pregătesc omenirea să primească iertarea divină.

Arta barocă răspunde în primul rând preocupărilor Bisericii catolice, care-şi pune în joc toate instrumentele puterii, ale bogăţiei şi emoţiei împotriva austerităţii şi sobrietăţii afişate de Reformă. Acesta corespunde şi sensibilităţii epocii. O sensibilitate caracterizată prin dorinţa fiecăruia de a-şi trăi viaţa cu intensitate, cu pasiune, împingând exprimarea sentimentelor până la exacerbare. Este epoca iubirilor sublime şi pasionate, a unui simţ al onoarei deosebit de sensibil, care provoacă înmulţirea duelurilor în rândul nobililor. Este, de asemenea, epoca imaginaţiei fără frâu, care se exprimă în epopei (*Ierusalimul eliberat* a lui Tasso), în romanul picaresc spaniol şi în romanul eroic (*Astrée* a lui Honore d'Urfe).

Aceste valori sunt cele ale societăţilor rurale, dominate de aristocraţie, în care triumfă gustul pentru onoare şi exaltarea pasiunilor violente. Ţărănimea analfabetă, majoritară numeric, sensibilă la miraculos şi la afectivitate, se extaziază în faţa luxului, a puterii şi vibrează la poveştile miraculoase despre vieţile sfinţilor care îi aduc speranţa unei lumi mai bune. Monarhiile se folosesc de somptuozitate, de decorul luxos şi de fastul cu care se înconjoară acţiunile regale pentru a-şi justifica puterea. Aceste caracteristici sunt cele ale Europei catolicismului roman, în care triumfă spiritul Contrareformei. Câştigată de partea reformei, Europa de Nord-Vest, cu societatea ei urbană burgheză şi comercială, rămâne reticentă faţă de exprimarea sensibilităţii baroce şi îşi manifestă în schimb preferinţa pentru clasicism. În Europa anilor 1560-1660 triumfă totuşi barocul cu nuanţe

naţionale, care ţin cont de temperamentele specifice.

Răspândirea barocului

Barocul apare în Italia ca o prelungire a artei Renaşterii, trecând prin reflectarea manierismului. Operele târzii ale artiştilor de la sfârşitul secolului al XVI-lea îmbină maniera artistică cu dorinţa de dogmatizare, de punere în scenă şi de spectaculos. *Judecata de Apoi* (Capela Sixtină) a lui Michelangelo ilustrează perfect această revoluţie. Continuând activitatea papilor din timpul Renaşterii, cei din epoca Contrareformei fac din Roma capitala artei baroce. Terminată în 1612 de Carlo Maderna, bazilica Sfântul Petru serveşte drept ilustrare acestei evoluţii. Caracteristicile stilului baroc sunt realizate în modul cel mai expresiv în decoraţia interioară, de către arhitectul, pictorul şi sculptorul Bernini. Dar el ştie, de asemenea, folosind o artă desăvârşită a punerii în scenă, să facă din această bazilică un loc cu un simbol profund, spre care mulţimea se îndreaptă şi unde se adună: Biserica pare că îmbrăţişează oamenii care intră în ea.

Nefericit rival al lui Bernini, Borromini, artist subtil şi frământat, caută să exprime avânturile şi pasiunile fiinţei umane. În acest scop el se foloseşte, cu o artă deosebită a curbei şi a contracurbei, de contrastul dintre faţadă, care te invită să intri în biserică, şi interior, unde totul este organizat în jurul misterului divin.

Dacă arhitectura şi sculptura apar ca elementele cele mai caracteristice ale artei baroce, pictura, fără să cunoască strălucirea celei renascentiste, este şi ea influenţată de noua sensibilitate. La Roma

domină stilul monumental al lui Carrachi (Luigi, Agostino, Annibal). Dar capodoperele picturii baroce sunt realizate de Caravaggio, care reprezintă sfinţii şi pe Hristos cu trăsăturile oamenilor şi femeilor din viaţa de zi cu zi. Brutalitatea efectelor sale de lumină, violenţa scenelor exprimă o formă de evlavie exasperantă, care va şoca adesea pe contemporanii săi, dar va avea o profundă influenţă asupra întregii picturi europene din secolul al XVII-lea.

Ca odinioară arta Renaşterii sau manierismul, barocul se răspândeşte destul de mult în Europa catolică din perioada Contrareformei. În afara Italiei, barocul cunoaşte cel mai mare succes în Spania. Mai puţin exuberant, mai puţin superficial decât barocul italian, barocul spaniol se caracterizează prin sobrietate (arhitectura Escurialului) şi spiritualitate. După sfârşitul secolului al XVI-lea, devine mai realist, mai pasionat, mai violent. I se regăsesc influenţele în expresia literară cu romanul lui Cervantes, *Don Quijote* (1605), care, în tradiţia romanului picaresc spaniol din secolul al XVI-lea realizează un tablou ironic şi emoţionant al societăţii spaniole. Aceeaşi inspiraţie barocă în prolifica operă teatrală a lui Lope de Vega, care pune în scenă marile principii ale Spaniei din timpul său: sentimentul onoarei, fidelitatea faţă de monarhi şi credinţa catolică. Credincios ca şi Lope de Vega, Tirso de Molina creează personajul don Juan, şi el subjugat de onoare, îmbinând libertinajul cu credinţa religioasă. Mai filozofice, operele lui Calderon exprimă violenţa sentimentelor contradictorii. Dacă literatura şi teatrul sunt modalităţile cele mai caracteristice de

exprimare a sensibilităţii baroce, în Spania secolului al XVII-lea apare şi o strălucită pleiadă de pictori: Ribera, Zurbaran sau Murillo. Acest baroc spaniol se răspândeşte în Portugalia, apoi în America Latină, unde dă naştere barocului colonial care accentuează şi mai mult tendinţele originale.

La începutul secolului al XVII-lea, la rândul său, Europa Centrală este influenţată şi ea. Barocul se va dezvolta aici după Războiul de Treizeci de Ani. Venit din Italia de nord prin Germania de sud, acesta triumfă odată cu Contrareforma la Praga, Viena, München. Arta italiană este susţinută aici de o aristocraţie rurală care construieşte castele şi biserici destinate să-i arate puterea, şi de iezuiţi şi capucini care, în construcţiile lor, folosesc din plin arsenalul simbolic arhitectural şi imaginile apărătorilor credinţei catolice.

În partea meridională a Ţărilor de Jos, rămasă catolică, arta barocă găseşte un teren favorabil şi pe cel mai mare pictor al său: Peter-Paul Rubens. După o lungă şedere în Italia, el se instalează la Anvers (1609), unde va picta aproape 3.000 de pânze, care, caracterizate de dragostea de viaţă şi glorificarea creaţiei divine, cunosc un succes enorm (*Viaţa Mariei de Medici*, *Coborârea de pe cruce*). La şcoala sa se formează Jordaens şi Van Dyck.

În sfârşit, Franţa cunoaşte şi ea o epocă a barocului. Datorită influenţelor italiene – Curtea Mariei de Medici – şi spaniole – sub domnia lui Ludovic al XIII-lea – barocul pătrunde masiv în momentul în care ţara trece prin tulburări civile şi în care aristocraţia încearcă să se opună puterii monarhice. Gustul pentru libertate, fantezie şi exuberanţă răspunde dorinţelor unei nobilimi care

încearcă să zdruncine rânduiala regală. Sprijinit de magistraţii şi de burghezii provinciali, clasicismul, care se afirmă de la mijlocul secolului al XVI-lea, desigur, nu dispare, dar este combătut cu putere de arta barocă. Aceasta din urmă cunoaşte o incontestabilă modă literară. Libertatea de inspiraţie a unui Mathurin Régnier, a unui Saint-Amant, a unui Théophile de Viau, chiar a unui Cyrano de Bergerac se opune dorinţei lui Malherbe de a guverna cu autoritate limba. Reacţie barocă a unei aristocraţii care se teme să nu fie confundată cu vulgul, preţiozitatea provoacă o contrareacţie, barocă şi aceasta, prin dezvoltarea burlescului, care se remarcă prin grosolănia limbajului şi o prefăcută vulgaritate (*Eneida travestită* a lui Scarron). Corneille însuşi, în primele sale opere (*Iluzia comică*, 1636) se bazează pe o estetică barocă ce transpare încă în *Cidul*, cu toate că această operă marchează trecerea la tragedia clasică. Prezenţa barocului în Franţa este semnalată şi în operele efemere: decorul serbărilor, arcuri de triumf, alaiuri funebre sau procesiuni. Dar mai ales pictura este aceea care se inspiră din baroc (pictorul Simon Vouet) şi mai ales din arta lui Caravaggio.

În ciuda largii sale răspândiri în Europa catolică, barocul nu triumfă în întregime. El provoacă peste tot, chiar în Italia, opoziţii care duc la forme de exprimare artistică şi de sensibilitate foarte diferite. Astfel, Velasquez, influenţat la început de Caravaggio, evoluează apoi către un stil cu totul personal. În Franţa, curentul baroc important care a fost semnalat este contemporan cu o estetică clasică care susţine exact ce-i este contrar şi care influenţează profund arhitectura: palatul

Luxemburg construit de Salomon de Brosse pentru Maria de Medici nu evidenţiază barocul, ci Florenţa renascentistă. Clasicismul se întâlneşte şi în pictură cu Nicolas Poussin, Claude Gellée zis „Le Lorrain“ sau Georges de La Tour. În sfârşit, influenţa lui Malherbe şi evoluţia lui Corneille, care încearcă să fixeze reguli precise pentru limba franceză, scenica şi realizarea teatrală, pregătesc triumful clasicismului literar.

În ţările protestante, estetica barocă este respinsă categoric. În Anglia, puritanismul constituie un ecran împotriva influenţei sale. În ciuda câtorva tendinţe ale Curţii, influenţa italiană nu pătrunde decât foarte lent şi sub o formă mai mult clasică. Cât despre Provinciile Unite, acestea sunt dominate de burghezia olandeză legată de protestantism. Respingând orice influenţă barocă, ea cere pictorilor (Franz Hals, Peter de Hoogh, Vermeer de Delft) portrete, peisaje sau interioare, pe scurt o reconstituire a cadrului vieţii cotidiene. Totuşi, cel mai mare dintre toţi artiştii olandezi este Rembrandt. El pictează, desigur, portrete, peisaje şi scene biblice, dar a fost influenţat de Caravaggio şi opera sa depăşeşte cu mult gusturile convenţionale şi conformiste ale societăţii olandeze.

În domeniul muzicii, „stilul concertant“ (opoziţia dintre ansamblurile sonore, cucerirea tonalităţii şi a cromatismului, practica basului continuu şi variaţia ornamentală) ia naştere din estetica „barocă“. Dacă această expresie aplicată la muzică este diferită de sensul ei arhitectural sau pictural, este adevărat că un concert de Vivaldi, o operă ca *Messia* lui Haendel şi mai ales ansamblul operei lui Bach introduc, fără îndoială, un stil de muzică barocă.

Paralel cu succesul barocului, prima jumătate a secolului al XVII-lea este martora unei schimbări capitale în istoria gândirii europene: naşterea gândirii ştiinţifice moderne.

Afirmarea spiritului ştiinţific

În secolul al XVI-lea, umaniştii au încercat să se elibereze de sistemul aristotelic pentru a pregăti drumul unei ştiinţe fondate pe observaţie. Respectul pentru contribuţia Antichităţii, insuficienţa mijloacelor de observaţie şi absenţa instrumentelor matematice au limitat totuşi acest efort ştiinţific. Între sfârşitul secolului al XVI-lea şi începuturile secolului al XVII-lea, o serie de idei înaintate permit ca în câţiva ani să se pună bazele gândirii ştiinţifice moderne.

Giordano Bruno este cel care, în 1584, înlătură sistemul aristotelic, contestând din temelii concepţia despre univers pe care se sprijinise Evul Mediu: el emite ipoteza unui univers infinit şi afirmă că soarele nu este decât o stea printre atâtea stele. Aceste concepţii provoacă „fulgerele“ Inchiziţiei romane: el este condamnat la arderea pe rug în 1600. Aproape în acelaşi timp, danezul Tycho Brahé pune la punct cunoştinţele de astronomie perfecţionând instrumentele de observaţie şi realizând o hartă a bolţii cereşti. La sfârşitul secolului al XVI-lea, fac de asemenea progrese matematica (Simon Stevin, François Viète), mecanica (Gianbattista Benedetti), ca şi descoperirile esenţiale asupra magnetismului (William Gilbert). Savanţii dau dovadă de un spirit cu totul nou: renunţând la consideraţiile metafizice sau estetice, renunţând la ipotezele speculative, ei caută să formuleze legi bazate pe observaţia realităţilor concrete. Această schimbare

fundamentală de atitudine permite să se pună bazele unei adevărate ştiinţe moderne.

Marele avânt care va pune bazele ştiinţei moderne începe către 1620. Primii paşi sunt făcuţi de Johannes Kepler, matematician al împăratului Rudolf. Preluând observaţiile lui Tycho Brahé şi corectând ipotezele lui Copernic, el reformulează, între 1609 şi 1618, primele legi matematice ale astronomiei. Profesor la Pisa, Galileo Galilei contestă teoria aristotelică a mişcării şi transpune în limbaj matematic legile mecanicii. El descoperă legile căderii corpurilor, ale mişcării oscilatorii şi ale traiectoriei proiectilelor. Convins de adevărul ipotezelor lui Copernic, pune la punct o lunetă astronomică (1609) care îi permite să le susţină. Publicarea lucrării sale, *Dialog despre cele două mari sisteme ale lumii* (1632), care aduce în scenă un adept al lui Aristotel şi doi copernicieni şi care se termină cu punerea în încurcătură a primului personaj, provoacă intervenţia Inchiziţiei romane. Acuzat de a fi contrazis învăţătura biblică prin teoreme eretice – poziţia centrală a Soarelui, ideea că Pământul nu stă nemişcat în centrul universului –, el este condamnat (1633) şi îşi salvează viaţa semnând o declaraţie de abjuraţie. Astfel, naşterea unei mentalităţi ştiinţifice se izbeşte de concepţiile dogmatice ale clasicismului Contrareformei, preocupat să înlăture cea mai mică urmă de erezie.

În 1637, francezul René Descartes publică o lucrare care reprezintă o adevărată revoluţie intelectuală şi pune bazele filozofice ale ştiinţei moderne: *Discurs asupra metodei pentru buna îndrumare a gândirii şi căutarea adevărului în ştiinţe*. Scrisă în franceză, această lucrare exprimă

dorinţa de a găsi o metodă universală de cercetare a adevărului ştiinţific. Din precauţie, Descartes îndepărtează din această cercetare a adevărului tot ceea ce se referă la politică şi religie, pune bazele unui spirit ştiinţific care înlătură în mod hotărât concepţiile care au prevalat încă din Antichitate: cercetarea esenţelor, a semnificaţiilor şi a abordărilor magice sau calitative ale ştiinţelor. El enunţă, „a contrario“, patru principii fundamentale ale „metodei“: îndoiala metodică, care nu permite ca adevărat decât ceea ce este demonstrat în consecinţă şi se prezintă gândirii atât de clar şi de limpede încât este imposibil să fie contestată; necesitatea analizei („să se împartă fiecare problemă pe care o voi analiza în atâtea secvenţe câte sunt posibile şi câte sunt necesare pentru a le putea rezolva mai bine“); raţionamentul deductiv („să-mi organizez în ordine gândurile începând cu obiectele cele mai simple şi mai uşor de studiat, pentru a urca încet-încet, ca pe nişte trepte, până la cunoaşterea celor mai complexe“); necesitatea unei priviri sintetice a obiectului ştiinţific („să se recenzeze totul în amănunţime şi să se facă enumerări atât de ample încât să fiu sigur că nu s-a omis nimic“).

Primatul raţiunii şi al experienţei, transpunerea legilor observate în limbaj matematic, iată bazele ştiinţei moderne pe care Descartes le formulează în această lucrare care marchează rezultatul efortului iniţiat la sfârşitul Evului Mediu, de desprindere de ştiinţa scolastică bazată pe concepţiile lui Aristotel şi punctul de plecare al marii aventuri ştiinţifice a Europei moderne.

Fără îndoială, lucrările ştiinţifice ale lui Descartes

nu sunt la înălţimea metodei pe care o preconizează. În domeniul geometriei, el fixează cunoştinţele din timpul său, dar lucrările sale asupra mecanicii sunt în urmă faţă de cele ale lui Galilei. În special lucrările în domeniul opticii şi explicaţia dată mecanicismului universal apar mai degrabă ca nişte raţionamente speculative, strict deductive, decât ca rezultatul observaţiilor ştiinţifice analizate în mod riguros. Adevărul este că dacă Descartes savantul nu marchează istoria epocii sale, Descartes filozoful exprimă cu tărie noile tendinţe apărute în primii ani ai secolului al XVII-lea. Aplicând practic reguli asemănătoare cu cele ale lui Descartes, englezul William Harvey face să progreseze cunoştinţele despre circulaţia sângelui în corpul uman (1628), iar belgianul Jean-Baptiste Van Helmont pune la punct metodele chimiei experimentale.

Europa savanţilor la mijlocul secolului al XVII-lea

Avântul ştiinţific din anii de după 1620 face să se nască o Europă a savanţilor. După modelul a ceea ce a fost odinioară Europa umaniştilor, aceasta deschide calea spre Europa Luminilor. Descoperirile şi experimentele sunt publicate şi cunoscute dincolo de frontiere, de către un mediu ştiinţific în formare. Savanţii corespondează între ei, compară informaţiile pentru a fi folosite apoi de savanţii străini. Se leagă prietenii, se organizează adevărate reţele. Unii oameni, savanţi şi ei, joacă rolul de intermediari: Peiresc, fost elev al lui Galilei la Padova şi consilier în Parlamentul din Aix-en-Provence, părintele Mersenne, călugăr din ordinul franciscanilor care corespondează cu toţi savanţii Europei, canonicul Gassendi la Digne sau Constantin Huyghens, mare burghez din Olanda, prieten al lui Descartes şi aproape al tuturor savanţilor francezi.

Acest mediu ştiinţific în formare activează totuşi într-un secol în care spiritul ştiinţific nu şi-a dobândit încă dreptul de cetăţenie. Numeroşi oameni ai Bisericii se interesează de ştiinţă, dar raporturile dintre credinţă şi raţiune rămân delicate. Condamnarea lui Galilei este o dovadă în acest sens.

Dacă savanţii au acceptat definitiv că cercetările lor ţin numai de domeniul raţiunii, de frică sau din credinţă sinceră, ei îşi iau adesea măsuri de precauţie şi îşi declară conformismul religios şi

fidelitatea faţă de credinţa creştină. Unii îşi afirmă totuşi raţionalismul sau chiar ateismul într-un moment în care acest lucru poate duce la arderea pe rug. Printre aceşti „libertini“ pot fi citaţi Théophile de Viau, Gassendi (care, în *Apologia lui Epicur*, se alătură materialismului eroului său) sau Cyrano de Bergerac. Evoluţia lui Blaise Pascal este mai complexă. Spirit universal, geniu precoce (reinventează la 12 ani, fără nicio carte de matematică, geometria lui Euclid), el îşi înmulţeşte lucrările matematice şi cercetările în domeniul fizicii, punând în evidenţă fenomenul presiunii atmosferice. Pasionat de problemele teologice, frământat de aspectul mântuirii, se angajează în curentul de la Port-Royal care propune o apropiere serioasă de religia creştină. În onoarea libertinilor, el se hotărăşte să realizeze o *Apologie a religiei creştine* (fragmentele care ne-au rămas constituie celebrele sale *Cugetări*) în care afirmă superioritatea credinţei faţă de gândirea umană.

Născută în secolul al XVII-lea, ştiinţa modernă are încă ezitări asupra identităţii sale. Trebuie să propună (aşa cum a vrut să facă Descartes) un sistem global care să explice lumea materială. Trebuie să se mulţumească doar să descopere legile fenomenelor observate? Sfârşitul secolului al XVII-lea şi secolul al XVIII-lea vor alege al doilea termen al alternativei, dar formulându-şi metoda, Descartes a întors deja pagina. Înlăturând definitiv autoritatea anticilor pentru a afirma că ştiinţa se bazează pe experienţă şi raţiune, el a deschis calea unei atitudini ştiinţifice care va permite toate descoperirile ulterioare.

O lume nouă îşi face deci apariţia din anii tulburi

1560-1660. Dacă s-a născut din anticipaţiile umaniste şi renascentiste, trăsăturile sale se deosebesc fundamental de cele ale începutului secolului al XVI-lea. Nu numai pentru că răsturnarea complexului de împrejurări pune capăt unei perioade de optimism, în care totul părea posibil. Nu numai pentru că sensibilitatea timpului exprimă în artă sau literatură această nelinişte profundă, această violenţă a sentimentelor, această vitalitate ce caracterizează barocul. Dar şi pentru că civilizaţia europeană se desprinde de admiraţia pentru antici, se vrea o civilizaţie ştiinţifică, care să afirme superioritatea experienţei şi a raţiunii. În mijlocul agitaţiei unui secol baroc în care zgomotul şi furia războaielor civile şi a conflictelor europene ocupă primul plan al scenei, se naşte astfel Europa raţiunii. Ea va cunoaşte, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, o adevărată epocă de aur.

Capitolul 9
TENTATIVELE HEGEMONICE ALE HABSBURGILOR

■ Fiul lui Carol Quintul, regele Spaniei, Filip al II-lea este cel mai puternic prinţ din Occident. El încearcă să centralizeze posesiunile iberice (Spania şi Portugalia), italiene şi burgunde. Metalele preţioase venite din America îi permit să finanţeze o armată puternică cu ajutorul căreia, în numele credinţei catolice, încearcă să-şi impună hegemonia în toată Europa. Învingător al Franţei în 1559, zdrobind flota turcească la Lepanto în 1571, el pare a fi pe cale să-şi realizeze proiectele.

■ Dar aproape imediat decepţiile şi eşecurile se adună. În ciuda unei nemiloase represiuni, revolta din Ţările de Jos duce la succesiunea Provinciilor Unite protestante. După moartea soţiei sale, Maria Tudor, creşterea puterii engleze ridică împotriva lui Filip al II-lea un stat protestant, iar dorinţa sa de a învinge Anglia eşuează. În sfârşit, încercările sale de a interveni în favoarea catolicilor din Franţa după 1562 şi apoi de a face din fiica sa suverana acestei ţări nu reuşesc: Henric de Navarra, convertit la catolicism şi moştenitor

al tronului, intră în Paris în 1594.

■ Habsburgii din Viena sunt cei care încearcă în continuare să-şi extindă dominaţia asupra Europei în numele credinţei catolice. Alegerea lui Ferdinand al II-lea (1619), elev al iezuiţilor, ca împărat, pare să ducă la realizarea acestui proiect. În sfârşit, ruptura intervenită cu un an înainte între Ferdinand şi nobilimea cehă protestantă, pe care acesta o persecută, aruncă Europa în „războiul de treizeci de ani“.

■ Acesta apare la început ca o luptă între prinţii protestanţi germani, susţinuţi de cehi, şi împăratul catolic aliat cu Habsburgii din Spania. Dar victoria rapidă a acestuia din urmă nelinişteşte Franţa. Richelieu va împinge rând pe rând în război pe suveranii protestanţi Christian al IV-lea al Danemarcei şi Gustav Adolf al Suediei. Eşecul acestora obligă Franţa să se alieze cu statele protestante şi să intre în război. Victoriile franceze îl silesc pe împărat şi pe regele Spaniei să semneze tratatul din Westfalia (1648) şi respectiv tratatul din Pirinei (1659). De acum înainte este deschisă calea unei preponderenţe franco-suedeze asupra Europei.

Încercarea lui Carol Quintul de reinstaurare a puterii imperiale se termină cu un eşec şi anunţă sfârşitul mitului unităţii creştine. Încetarea unităţii religioase, triumful limbilor naţionale asupra latinei, dominaţia specificului naţional în artă şi cultură, cât şi fărâmiţarea politică atestă că Europa trăieşte de

acum înainte epoca statelor naţionale. Dacă aceste particularisme nu împiedică apariţia unei civilizaţii comune pe continentul european, în schimb, naţiunea triumfă definitiv asupra concepţiei despre imperiul creştin. Aceasta nu înseamnă defel că prinţii cei mai puternici din Europa au renunţat să refacă, în favoarea lor, unitatea europeană. Dar nu mai este vorba de a reuni ci de a domina. Mitul unităţii pierdute este înlocuit cu ambiţiile hegemonice ale statelor. Nu este surprinzător faptul că de acum înainte iniţiativa aparţine celor două puteri rezultate din împărţirea imperiului lui Carol Quintul: Spania şi Imperiul germanic. Timp de un secol, de la mijlocul secolului al XVI-lea la mijlocul secolului al XVII-lea, Europa trăieşte încă sub influenţa Habsburgilor.

Puterea şi ambiţiile lui Filip al II-lea al Spaniei

Dacă, în aparenţă, fiul lui Carol Quintul continuă politica tatălui său, planul lui este cu totul diferit. Bineînţeles, Filip al II-lea intenţionează să se folosească de bazele esenţiale ale puterii Habsburgilor pe care le-a moştenit, dar scopul nu este reinstaurarea puterii imperiale. Filip al II-lea vrea să impună în Europa hegemonia Spaniei.

Realizând împărţirea statelor sale, Carol Quintul a separat puterea reală a Habsburgilor de pretenţiile potenţiale la titlul imperial. Odată cu Imperiul, Habsburgii din Viena moştenesc şi mitul „Imperiului mondial“. Într-o bună zi, Europa le va confirma cu duritate această separare, în momentul în care unul din ei va dori să înlocuiască realitatea cu simbolul. Filip al II-lea de Habsburg este cel ce moşteneşte mijloacele acestei puteri. Tatăl său nu a reuşit să facă din el „regele romanilor“, care ar fi putut să materializeze într-o zi visurile sale de măreţie: particularismul germanic s-a opus ca un spaniol să-i urmeze unui burgund pe tronul imperial. Cedând deci în faţa particularismelor europene, Carol Quintul a făcut din fiul său regele Spaniei şi cel mai puternic suveran din Occident. Introducând în jocul său o Europă care se sustrage tentativelor de unificare, el a deschis calea către concepţia hegemonică a Europei din epoca modernă.

Într-adevăr, Filip dispune de teritorii care îi permit să intervină în întreg Occidentul. Primind de la tatăl său coroanele spaniole, el se consacră ţelului de a desfiinţa acele libertăţi şi privilegii care au

contribuit în primul rând la eşecul lui Carol Quintul. Dorinţa sa unificatoare găseşte curând ocazia să se manifeste: tronul portughez, devenit vacant în 1580, Filip îşi cere drepturile moştenite de la mama sa, infantă portugheză, şi zdrobeşte cu o armată spaniolă rezistenţa locală. Împreună cu coroana Portugaliei, Filip al II-lea adaugă posesiunilor sale şi Imperiul portughez, cel mai întins din lume după cel spaniol.

Carol Quintul i-a lăsat şi posesiunile italiene: statul milanez, prin care se stabileşte legătură cu ramura mezină a Habsburgilor care domneşte la Viena, şi Regatul celor două Sicilii, care asigură regelui Spaniei stăpânirea Mediteranei occidentale. Temându-se ca aceste state să nu-şi revendice o autonomie care ar face puterea sa iluzorie, Filip al II-lea întreprinde hispanizarea lor sistematică. Întreaga Italie se află astfel în mâinile sale şi într-un mod mult mai sigur decât în timpul lui Carol Quintul: marele duce de Toscana este supusul său, iar papa însuşi evită cu greutate imixtiunile agenţilor spanioli.

Filip dispune, în sfârşit, de o splendidă moştenire burgundă: cele „şaptesprezece provincii ale Ţărilor de Jos“. Dar dacă Burgundia lui Carol Quintul guvernase posesiunile Habsburgilor, în timpul lui Filip al II-lea ea nu este decât o provincie îndepărtată a Spaniei şi suportă curând guvernarea dură a proconsulilor spanioli. Peninsula iberică reprezintă în ochii lui Filip al II-lea piesa principală a ansamblului. Industriile artistice – moştenite de la secolele de dominaţie musulmană – lâna oilor dar mai ales galioanele încărcate cu aur şi metale preţioase aduse din America îi furnizează bogăţiile.

Fără îndoială, o parte din acest aur trece în mâinile negustorilor francezi, italieni sau flamanzi stabiliţi la Sevilla. Dar mai rămâne destul pentru a înarma infanteria spaniolă care domina timp de aproape un secol câmpurile de bătălie ale Europei.

Filip al II-lea se stabileşte în inima Spaniei, din care face centrul Europei. Departe de capitalele istorice ale Castiliei, la poalele munţilor Sierra de Guadarrama, într-un loc arid şi pustiu, regele construieşte palatul Escurial. Închis în spatele zidurilor sale reci, unde aduce sicriele împăratului, ale reginelor defuncte şi ale infanţilor, Filip al II-lea îşi ţese până la sfârşitul secolului urzeala complicată a politicii sale europene.

La 29 de ani, după ce a guvernat Spania în numele lui Carol Quintul timp de mai mulţi ani, Filip al II-lea ajunge la putere. Rege profund credincios, el este convins că Dumnezeu i-a încredinţat sarcina să apere religia catolică ameninţată de reformatori. O astfel de concepţie exclude orice compromis. Spirit intransigent, preferă să piardă partea de nord a Ţărilor de Jos decât să accepte ca religia să nu fie catolică aici. De asemenea, pentru că i se pare de neconceput să împartă ceea ce Dumnezeu i-a dat, el refuză să numească împuterniciţi. Stăpân al unui guvern centralizat la maximum, birocrat prin temperament, el consideră că trebuie să rezolve singur toate problemele. Încetineala administraţiei de la Madrid devine proverbială: „Dacă moartea ar trebui să mă caute la Madrid, aş fi nemuritor“, declară în glumă un contemporan.

Această maşinărie greoaie constituie instrumentul politicii hegemonice a lui Filip al II-lea. Politica sa este incontestabil imperialistă. El vrea să impună

Europei dominaţia spaniolă. Dacă ale sale concepţii sunt diferite de cele ale lui Carol Quintul, aplicarea lor în practică are aceleaşi caracteristici: statele naţionale din Europa, şi mai ales cel mai puternic dintre ele, regatul Franţei, sunt principalii duşmani, iar cel mai bun instrument al politicii expansioniste rămâne catolicismul roman. Filip al II-lea, mai mult încă decât tatăl său, identifică apărarea catolicismului roman cu scopurile sale imperialiste. Papii protestează zadarnic, ei nu-l pot împiedica pe regele Spaniei să facă din catolicism principalul pretext al intervenţiilor sale în întreg Occidentul.

Primul său obiectiv este să pună capăt interminabilului conflict cu Franţa. Războiul fiind reluat în Italia, imediat după urcarea sa pe tron, regele Spaniei hotărăşte să-l termine şi îşi aruncă toate forţele în bătălie. La 10 august 1557, o armată spaniolă venită din Ţările de Jos zdrobeşte la Saint-Quentin armatele franceze ale conetabilului de Montmorency.

Această bătălie pare hotărâtoare din cauză că cele două monarhii sunt, din punct de vedere financiar, pe marginile prăpastiei: Spania va da faliment în 1557, iar Franţa doi ani mai târziu. Mai mult, niciunul dintre cei doi suverani nu doreşte să continue un război de care li se pare că profită Reforma. Tratatul de la Cateau-Cambresis[175] (1559) reflectă această situaţie: neputând să-şi permită să învingă Franţa printr-o reluare a ostilităţilor, Filip al II-lea cere numai ca aceasta să renunţe la pretenţiile sale teritoriale în Italia. Sub aparenţele de compromis, această pace catolică consolidează considerabil poziţia Habsburgilor. Lăsând Franţa pe mâinile unei regente, moartea accidentală a lui

Henric al II-lea întăreşte această preponderenţă spaniolă pe continent.

Filip al II-lea caută să profite de această situaţie pentru a deveni generalisimul lumii catolice.

Preocupat mai ales să asigure moştenirea spirituală a statelor sale, el restabileşte Inchiziţia atât de dragă Regilor catolici: rarii reformaţi din peninsulă plătesc cu viaţa lor crima de a nu avea aceeaşi credinţă ca suveranul lor. Convertiţi cu forţa la catolicism de zelul Isabellei cea Catolică, musulmanii din Castilia, cărora li se reproşează că sub aparenţa creştină îşi păstrează limba, ritualurile şi obiceiurile, sunt şi ei persecutaţi.

Aşadar, un rege catolic care şi-a dovedit credinţa este cel care se alătură cruciadei pe care papa Pius al V-lea se chinuie să o organizeze încă de la începuturile pontificatului său. Şi nu fără motiv: în timp ce piraţii din Africa de nord aduc nesiguranţa până în mijlocul posesiunilor spaniole din Mediterana occidentală, la cealaltă extremitate a teritoriilor Habsburgilor, turcii obţin succese care îl obligă pe împărat să accepte un armistiţiu. În sfârşit, sultanul ameninţă să cucerească Ciprul, posesiune veneţiană.

Preocupate de certurile proprii, statele europene primesc fără entuziasm cruciada propovăduită de Pius al V-lea. În timp ce Franţa, aliata turcilor împotriva Habsburgilor, se oferă ca mediator, suveranii europeni, de la împăratul Maximilian până la Elizabeta a Angliei, se tem ca Filip al II-lea să nu profite de cruciadă pentru a-şi extinde dominaţia. După multe negocieri, papa Pius al V-lea reuşeşte să organizeze o expediţie de vase spaniole, genoveze şi piemonteze comandată de însuşi fratele regelui

Spaniei: don Juan de Austria obţine la Lepanto (1571), în largul Corintului, o strălucită victorie asupra flotei turceşti. Spania câştigă astfel un prestigiu considerabil.

Lepanto este totuşi ultimul succes al regelui Spaniei. De altfel, un succes mai mult aparent decât real: flota turcească nu este distrusă. Ciprul rămâne în mâinile otomanilor, iar puterea de care dă dovadă Filip al II-lea continuă să îngrijoreze statele europene. Franţa, ale cărei teritorii sunt încercuite, este mai neîncrezătoare decât niciodată, iar Anglia protestantă îl consideră pe Filip drept duşmanul său firesc. Îngrijorate pentru independenţa lor, tinerele state naţionale europene încearcă să zdrobească pretenţiile hegemonice ale Spaniei. Rând pe rând, Ţările de Jos, Anglia sau Franţa scapă de sub dominaţia ei.

Revolta din Ţările de Jos

Chiar dacă împăratul Carol Quintul considera cele „şaptesprezece provincii“ ale Ţărilor de Jos drept inima însăşi a Imperiului său, din simpatie dar şi din prudenţă, el le-a lăsat totuşi libertăţile şi privilegiile moştenite din trecutul lor glorios. Ambiţia nu-l lăsa să uite că Ţările de Jos erau provinciile cele mai bogate din Europa, iar Anvers capitala economică a lumii. În timpul ultimilor ani ai domniei sale, apariţia garnizoanelor spaniole în oraşele Flandrei a trezit îngrijorarea Ţărilor de Jos. Instalarea puterii lui Filip al II-lea nu putea decât să agraveze situaţia. Pentru a se apăra de intransigenţa suveranului spaniol, Ţările de Jos aleg şi ele calea particularismului naţional.

Când îl moşteneşte pe Carol Quintul, Filip al II-lea părăseşte Ţările de Jos şi nu mai revine aici. Sora sa vitregă, Margareta de Parma este cea care guvernează asistată de cardinalul Granvelle. Interesat şi plutocrat, acesta din urmă provoacă opoziţia nobililor olandezi. Membri ai ordinului burgund al Lânii de Aur, contele de Egmont şi Wilhelm de Nassau, prinţ de Orania, se fac purtătorii de cuvânt ai insatisfacţiei unei nobilimi ale cărei motive de nemulţumire sunt numeroase: prezenţa garnizoanelor spaniole în oraşele Flandrei şi Valoniei, introducerea iezuiţilor şi Inchiziţiei pe acest teritoriu preferat de umanişti, în care predomină reforma calvinistă, şi crearea a patruzeci de noi episcopate. Separarea de la Granvelle (1564) nu ajunge să restabilească calmul: doi ani mai

târziu, două sute de nobili conduşi de Ludovic de Nassau şi îmbrăcaţi sărăcăcios („săracii“) cer rechemarea inchizitorilor. Regele Spaniei hotărăşte să reprime revolta şi să înece erezia în sânge.

Învestit cu puteri depline, ducele de Alba se năpusteşte asupra Ţărilor de Jos cu o armată de 27.000 de oameni. Severitatea represiunii pe care o practică aici înspăimântă Europa. Un tribunal al tulburărilor, înfiinţat la Bruxelles, înmulţeşte execuţiile (mai mult de 8.000). Devenit un duşman neîmpăcat al lui Filip al II-lea, prinţul de Orania trece în Germania unde recrutează mercenari şi unde, fără greutate, face să fie detestat numele călăului din Ţările de Jos.

Pe lângă teroare, exploatarea financiară exercitată de Spania îndepărtează definitiv pe supuşii săi din Ţările de Jos. Alba împrăştie trupele lui Wilhelm de Orania, dar acesta găseşte aliaţi de temut printre marinarii aspri din Zelanda, Olanda şi Friza: cuceriţi de propovăduiala calvinistă şi înzestraţi cu „scrisori de împuternicire“ semnate de Wilhelm, „săracii mărilor“ jefuiesc Marea Nordului şi marchează cu atrocităţi zelul lor anticatolic şi antispaniol. În 1572, ei cuceresc provincia Utrecht unde Wilhelm depune jurământ şi devine „stathouder“[176] (locotenent) al regelui de Olanda. Alungându-i pe spanioli din Walcheren, ei sunt în curând stăpânii părţii de nord a Ţărilor de Jos.

Represiunea nemiloasă duce deci la un eşec absolut total: incapabil să înăbuşe erezia, Filip al II-lea s-a arătat a fi neputincios în faţa „săracilor“. Chiar în momentul în care victoria de la Lepanto îi satisfăcea ambiţia, propriii săi supuşi îi aduc cea mai crudă ocară. Ei îi oferă generalisimului

cruciadei imaginea ereziei triumfătoare; suveranului care visează să domine Europa ei îi dovedesc neputinţa sa de a se face ascultat de propriile sale state.

În zadar îl înlocuieşte Filip pe ducele de Alba cu don Juan de Austria, gloriosul învingător de la Lepanto, el nu reuşeşte să reinstaureze dominaţia spaniolă. Decât să o suporte, olandezii preferă să deschidă digurile, iar provinciile din sud, după jefuirea Anversului de către trupele spaniole (1576), se alătură lui Wilhelm de Orania pentru a-i alunga pe spanioli.

Pentru a evita pierderea în întregime a Ţărilor de Jos, Alessandro Farnese, numit de Filip în 1578, se foloseşte de neîncrederea religioasă a catolicilor din sud faţă de Wilhelm de Orania, care se prezintă drept şef al calviniştilor. Dacă acesta reuşeşte să-i readune sub autoritatea regelui Spaniei, el nu poate să împiedice cele şapte provincii calviniste din nord (Olanda, Zelanda, Utrecht, Guelderland, Ijssel, Overland, Friesland şi Groningen) de a se proclama „Provincii Unite“. Insurecţia din Ţările de Jos împotriva lui Filip al II-lea se termină cu despărţirea celor Şaptesprezece Provincii: incapabil să unifice Europa, Filip al II-lea nu a reuşit decât să provoace formarea unui nou stat. Asasinarea prinţului de Orania (1584), departe de a restabili situaţia, hotărăşte Anglia să susţină Provinciile Unite.

Începând din acel moment, războiul capătă caracterul unei lupte neiertătoare între credinţa catolică, al cărei apărător este Filip şi protestantism, forţă centrifugă ce trebuie distrusă acolo unde este ea mai puternică. Încă o dată, motivele religioase coincid cu vederile politice ale

lui Filip. Pentru a instaura în Europa dominaţia Spaniei catolice, pentru a se restabili şi în Provinciile din nordul Ţărilor de Jos autoritatea sa pierdută, trebuie lovită Anglia, centrul calvinismului european.

Ascensiunea puterii engleze

Sub domnia Tudorilor, monarhia engleză se întăreşte, Henric al VIII-lea (1509-1547) este unul din cei trei mari suverani ai Europei. Odată cu el apare doctrina care va servi drept bază politicii europene a Angliei: echilibrul european. Securitatea Angliei putând fi ameninţată dacă un stat reuşeşte să-şi instaureze hegemonia pe continent, acesta trebuie să treacă de partea adversarilor puterii dominante în acel moment.

Trebuie de asemenea să se stabilească de unde vine pericolul: confruntat cu fastul nemaipomenit al lui François I şi cu umilinţa prefăcută a lui Carol Quintul, Henric al VIII-lea crede la început că Franţa este aceea care ameninţă stabilitatea continentului. Odată ambiţiile lui Carol Quintul date la iveală, Anglia adoptă faţă de Habsburgi o atitudine cu atât mai ostilă cu cât problema religioasă adaugă noi motivaţii. S-a văzut că Henric al VIII-lea, catolic intransigent, salutat de suveranul pontif cu titlul de „apărător al credinţei“, a fost obligat din motive personale să se despartă de Roma. Totuşi, este o falsă schismă şi o falsă reformă, pentru că esenţa dogmei şi a ritualului catolic este păstrată. Nu există deci nimic care să facă Anglia să devină în Europa apărătoarea Reformei în faţa catolicismului reprezentat de Spania.

Se putea crede chiar că, legată de împrejurări neprevăzute, reforma anglicană era sortită eşecului. Poate că ar fi fost aşa dacă gafele lui Filip al II-lea,

adăugate la ura tradiţională faţă de Roma, nu ar fi transformat noua religie în cheia de boltă a patriotismului britanic, provocat de acţiunile spaniole. Când Maria Tudor, prea catolica fiică a Catherinei de Aragon, se urcă pe tron, anglicanismul pare să fie condamnat. Căsătoria sa cu Filip al II-lea schimbă situaţia. Cu toate că cele două regate rămân separate, regele Spaniei intenţionează să se folosească de Anglia în politica sa europeană. Astfel, o împinge pe Maria să-şi angajeze ţara în război împotriva Franţei, ceea ce o face să piardă Calaisul prin tratatul de la Cateau-Cambresis. Filip încurajează mai ales pe soţia sa să restabilească catolicismul în Anglia prin orice mijloace. Represiunea întreprinsă de aceasta (mai mult de 300 de morţi pe rug) îi aduce Mariei porecla de „Sângeroasa“ şi îi ridică pe englezi împotriva catolicismului.

În 1558, când se termină domnia lugubră a Mariei Tudor, Elizabeta, fiica celei de-a doua soţii a lui Henric al VIII-lea, se urcă pe tron. Pentru că este reformată, ea nu este recunoscută de catolici, care o consideră drept suverană legitimă pe verişoara sa, Maria de Stuart, regina Scoţiei. Căutând mai ales să restabilească pacea, Elizabeta refuză să intervină în conflictele continentale şi se opune la susţinerea „săracilor“ din Ţările de Jos, răsculaţi împotriva lui Filip al II-lea. Ambiţia ei este să-şi construiască o flotă puternică care, prin expediţii împotriva galioanelor spaniole ce vin din America, să contribuie la îmbogăţirea regatului său.

Supărat, Filip al II-lea caută să alunge pe negustorii britanici din Portugalia. El încearcă mai ales să se debaraseze de Elizabeta susţinând

drepturile la coroană ale verişoarei sale, Maria Stuart. Eşecul acestui complot nu face decât să-i unească pe englezi în jurul suveranei lor. Aceasta nu mai are nicio ezitare când asasinarea lui Wilhelm de Orania scoate la iveală amploarea şi pericolul proiectelor europene ale lui Filip al II-lea.

Elizabeta îl trimite pe favoritul ei, Robert Dudley, împreună cu vreo 6.000 de oameni, în ajutorul răsculaţilor din Ţările de Jos. În acelaşi timp, ea se arată neîndurătoare în noul complot ţesut în jurul Mariei Stuart. Acuzată de asasinarea celui de-al doilea soţ al ei, este condamnată la moarte. Execuţia face din ea o martiră a credinţei şi agravează tensiunile dintre Anglia şi Filip al II-lea. Acesta din urmă este convins că trebuie să învingă Anglia pentru a înfrânge rezistenţa provinciilor nordice din Ţările de Jos şi să pună capăt hoţiilor de nesuportat ale piraţilor englezi.

Surd la sfaturile pentru prudenţă ale unor consilieri ai săi şi ale papei însuşi, el concentrează pe Tage (mai 1558) flota cea mai puternică care s-a văzut vreodată: 132 de nave, la care se vor adăuga cele ale escadrei flamande ale lui Farnese, şef al expediţiei, având 30.000 de oameni şi 2.400 de tunuri. Deosebit de puternică, dar greu de manevrat, „Invincibila Armada“ cunoaşte trei dificultăţi: furtunile şi coliziunile la care se adaugă hărţuiala piraţilor englezi. Pe coastele Flandrei, „Armada“ este înfrântă definitiv: comandată de marinari remarcabili, flota britanică, inferioară, pătrunde cu îndrăzneală în mijlocul greoaiei flote spaniole. Blocat de o flotă olandeză, Farnese nu poate să-i dea ajutor. Pentru a scăpa de urmăritori, „Armada“, fără hărţi şi piloţi, intră în Marea

Nordului unde este împrăştiată de scoţieni, irlandezi, de furtuni şi uragane. Numai jumătate din „Armada“ se întoarce în Spania.

Odată cu puterea navală a Spaniei se prăbuşesc şi pretenţiile hegemonice ale lui Filip al II-lea. El supravieţuieşte zece ani dezastrului Armadei şi vede afirmându-se puterea engleză, căreia a vrut să-i dea lovitura de graţie. În ciuda acestui eşec, el crede încă posibilă realizarea ambiţiei lui Carol Quintul: alipirea posesiunilor din Ţările de Jos la regatul Spaniei, anexând şi Franţa Regilor Preacreştini[177]. Aceste noi ţeluri imperialiste nu vor mai avea nicio şansă.

Regatul Franţei îi scapă lui Filip al II-lea

Ocrotit de pacea de la Cateau-Cambresis, puterea franceză se descompune după moartea lui Henric al II-lea (1559). Neavând timp îndelungat un rege adult, reapar slăbiciunile monarhiei franceze, mai întâi prin turbulenţa marilor feudali.

Rege la 15 ani, François al II-lea este lipsit de cultură şi de energie. El îi lasă pe cei din familia de Guise, unchii soţiei sale, Maria Stuart, să guverneze în locul său. Această situaţie stimulează ambiţiile: alţi mari feudali (Montmorency, Bourbon) pot să aibă pretenţii să-l sfătuiască pe rege, fiind chiar mai îndreptăţiţi decât de Guise. Aceste rivalităţi se vor agrava din cauza strânsei legături dintre certurile religioase şi luptele politice: condusă de Coligny şi de Bourboni, nobilimea protestantă se ridică împotriva familiei de Guise care-i persecută pe reformaţi.

Având drept scop să-l răpească pe rege pentru a-l sustrage influenţei familiei de Guise, conjuraţia de la Amboise este demascată şi reprimată cu asprime. Poetul Agrippa d’Aubigné (1552-1630) povesteşte că fratele său l-a pus să jure că-i va răzbuna pe condamnaţii spânzuraţi de ferestrele castelului de la Amboise.

Moartea lui François al II-lea (1560) a retezat influenţa familiei de Guise. Catherina de Medici devine regentă în numele lui Carol al IX-lea, al doilea fiu al său. Ea încearcă, printr-o politică de toleranţă, să dezamorseze situaţia pe care duşmăniile religioase şi vechile rivalităţi senioriale o

fac explozivă. Dar dorinţa sa se loveşte de manevrele familiei de Guise şi de presiunile ginerelui său, Filip al II-lea. În timp ce suveranul spaniol ameninţă că va interveni în Franţa pentru a distruge erezia, familia de Guise se însărcinează să pună gaz pe foc: la Vassy, în Champagne, oamenii ducelui de Guise împrăştie o adunare protestantă şi ucid vreo treizeci de reformaţi (1562). Este începutul războaielor religioase.

Agravat de implicaţiile religioase, războiul pentru putere pe care îl provoacă familia de Guise şi Bourbon depăşeşte curând graniţele regatului francez. Prinţul de Condé, fratele lui François de Guise, apelează la prinţii lutherani germani şi la Elizabeta a Angliei şi în felul acesta regenţa şi familia de Guise sunt împinse către prinţii catolici şi mai ales către Filip al II-lea, care arde de nerăbdare să intervină.

În nemilosul război civil care sfâşie Franţa se înmulţesc masacrele şi asasinatele. La asasinarea lui François de Guise (1563) se răspunde în noaptea de 23 spre 24 august 1572 cu masacrul hughenoţilor (noaptea Sfântului Bartolomeu): trei mii de protestanţi sunt ucişi, printre care amiralul de Coligny, devenit consilierul principal al tânărului rege Carol al IX-lea.

Manevrând între facţiunile politice rivale, Catherina de Medicis încearcă să păstreze pentru ea tronul fiilor săi. Ea învrăjbeşte cele două partide şi înlesneşte pe rând adversarilor să-l pună pe rege sub dominaţia lor. Preocupată să-l controleze pe rege, ea nu ezită să-l elimine pe cel care îi câştigă bunăvoinţa.

Urmându-i fratelui său Carol al IX-lea (1574),

Henric al III-lea trebuie deci să înfrunte o situaţie foarte complexă. Inteligent, autoritar şi lucid, el nu ştie să-şi folosească aceste calităţi din lipsă de voinţă şi de spirit metodic. Încă de la venirea sa pe tron, el încearcă să restabilească pacea prin concesii făcute protestanţilor. Nu reuşeşte decât să dezlănţuie agitaţia catolică întreţinută de Henric de Guise, care îşi ascunde cu greutate pretenţiile la tronul Franţei şi pune bazele Sfintei Ligi[178] (1567): o adunare generală a tuturor asociaţiilor catolice din provincie hotărâtă să impună catolicismul, la nevoie chiar împotriva voinţei regelui. Ameninţarea este cu atât mai mare cu cât umbra lui Filip al II-lea se profilează în spatele Ligii. Acesta din urmă îl finanţează de altfel pe Henric de Guise.

Situaţia lui Henric al III-lea este compromisă şi de moartea tânărului duce de Alençon (1584), ultimul fiu al Catherinei de Medicis: regele nu are moştenitor direct. În ordinea succesiunii, cel ce ajunge primul pe listă este Henric de Navarra. Dar succesiunea sa la tronul Franţei este problematică: el este şeful partidului protestant. Henric al III-lea trebuie să aleagă între urmaşul său protestant şi rivalul său catolic, ducele de Guise. Pentru a-şi salva coroana, el îl alege mai întâi pe Henric de Guise. Dar se simte repede înlăturat de acesta, care se sprijină pe cler şi beneficiază de încrederea poporului parizian. Fugind din capitală, ajunge la Blois, unde convoacă Stările generale (1589) înainte de a-l asasina pe Henric de Guise şi pe fratele său, cardinalul de Lorena. La Paris izbucneşte o revoltă şi Mayenne, ultimul frate al lui Henric de Guise este numit locotenent-general al regatului. Renegat de supuşii săi catolici, Henric al III-lea nu are altă

alternativă decât să se împace cu Henric de Navarra şi să-şi unească armata cu armata acestuia din urmă pentru a asedia capitala. Înjunghiat (la 1 august 1589) de Jacques Clément, un călugăr fanatic, înainte de a muri, Henric al III-lea îl desemnează drept moştenitor legal pe Henric de Navarra.

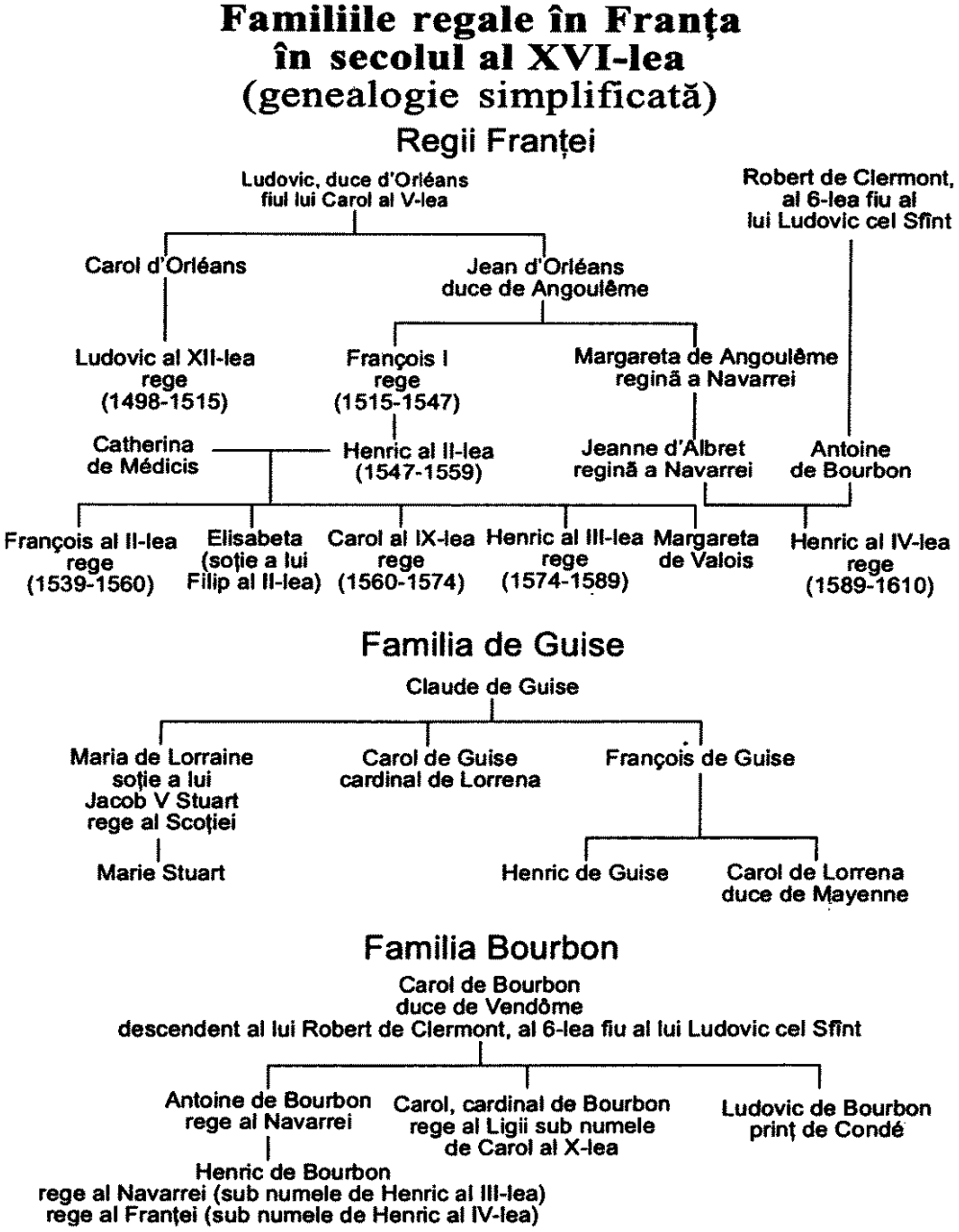

Filip al II-lea, care se mulţumise până atunci să subvenţioneze Liga, hotărăşte să intervină. Situaţia este avantajoasă pentru că majoritatea seniorilor

catolici refuză să-l considere regele lor pe Henric al IV-lea. Pentru Europa catolică, singurul rege adevărat al Franţei este bătrânul cardinal de Bourbon, pe care Mayenne, ultimul frate al lui Henric de Guise, îl proclamă rege la Paris, sub numele de Carol al X-lea, dar care, prizonier al lui Henric al IV-lea, nu mai are nicio putere.

Începe atunci o lungă perioadă de războaie. Franţa apare ca un câmp de luptă închis, în care se înfruntă Europa catolică şi Europa protestantă. Henric al IV-lea, rege fără regat, încearcă să i-l smulgă lui Mayenne, aliat al lui Filip al II-lea, ale cărui trupe au pătruns în Franţa. Începe o luptă ciudată, fără victorii hotărâtoare, adversarii ferindu-se să bruscheze lucrurile. În timp ce Mayenne, depăşit de intransigenţa membrilor parizieni ai Ligii, a făcut eforturi deosebite pentru a rezista presiunilor continue ale lui Filip al II-lea, Henric de Navarra intenţionează să cucerească odată cu regatul şi inimile supuşilor săi. În acest scop, el începe să plece urechea la sfaturile binevoitoare ale celor care, urmând sugestia lui Henric al III-lea pe patul de moarte, îl împing să se lepede de protestantism pentru a face să dispară ezitările francezilor.

Din raţiuni politice, temându-se de puterea lui Filip al II-lea, naţiunile Europei nu-i refuză lui Henric al IV-lea sprijinul lor. Acestea îşi intensifică eforturile când regele Spaniei îşi dezvăluie planurile: moartea cardinalului de Bourbon lipsind Liga de justificare, un emisar spaniol propune deputaţilor din Stările generale să o numească regină a Franţei pe Isabelle-Claire-Eugénie, fiica lui Filip al II-lea şi a Elizabetei de Valois.

Acest proiect, care pregăteşte embrionul unui nou imperiu occidental, determină Liga şi pe parlamentari să înceapă negocierile cu Henric de Navarra. După ce a abjurat religia protestantă, el intră triumfător în Paris (22 martie 1594). Ambiţiile de hegemonie europeană ale lui Filip al II-lea s-au spulberat. Moartea sa, câţiva ani mai târziu, nu înseamnă totuşi sfârşitul intenţiilor imperialiste ale Habsburgilor: ele vor constitui de acum înainte preocuparea ramurii vieneze a familiei.

Dificultăţile Habsburgilor din Viena

Moartea lui Filip al II-lea de Spania consfinţeşte eşecul încercării acestuia de a domina Europa. Totuşi, puterea spaniolă rămâne considerabilă chiar dacă peninsula este slăbită de scăderea transporturilor de metale preţioase şi de emigraţia tot mai mare, consecinţă a sărăcirii economice şi a unei politici religioase intransigente. Ţările de Jos, chiar micşorate prin desprinderea Provinciilor Unite calviniste, constituie un puternic cap de pod în nordul Europei, iar posesiunile din Italia, comunicând uşor cu cele austriece ale ramurii mezine, reprezintă replica meridională a Flandrei. Numai caracterul lor slab împiedică pe urmaşii lui Filip al II-lea să reia la rândul lor politica imperialistă a singuraticului de la Escurial.

Ultima încercare a Habsburgilor de a domina Europa vine de la Sfântul Imperiu germanic, pe care dezbinarea suveranilor săi şi lipsa de autoritate a împăraţilor păreau să-l hărăzească unei lente alunecări în anarhie. Ferdinand I este ales împărat în 1558, după abdicarea fratelui său, Carol Quintul. El poate încă să ofere iluzia unui suveran independent, dornic să reunească forţele Imperiului pentru a-i respinge pe turci, care ocupă statele sale din Ungaria. Puterea sa depinde totuşi de bunăvoinţa prinţilor germani pe care este obligat să-i menajeze, aplicând prevederile Păcii de la Augsburg.

Această slăbiciune a Habsburgilor de Viena este încă şi mai evidentă în timpul succesorilor imediat

următori ai lui Ferdinand I. Incapabili să guverneze imperiul, sau luptându-se între ei pentru putere, ei lasă calea liberă prinţilor protestanţi sau catolici, care se înfruntă direct, formând partide bine organizate. Punând capăt certurilor dintre calvinişti şi luterani, prinţii protestanţi se organizează în Uniunea evanghelică, grupată în jurul Electorului palatin, în timp ce catolicii formează o Ligă Sfântă condusă de ducele de Bavaria.

Ambiţiile lui Ferdinand al II-lea

Germania de la începutul secolului al XVII-lea este deci fărâmiţată, dezbinările religioase adăugându-se fărâmiţării politice care fac neputincios „Sfântul Imperiu de naţionalitate germanică“. Dar dacă vine un împărat energic care să redea forţă posibilităţilor pe care le presupune un titlu imperial, Sfântul Imperiu ar putea pretinde conducerea Europei din care ar extirpa erezia.

Astfel gândesc iezuiţii care conduc Contrareforma în statele Habsburgilor. Ei nu-l simpatizează pe Mathias, împărat din 1612 până în 1619, care încearcă zadarnic să desfiinţeze cele două ligi rivale: Uniunea Evanghelică şi Liga Sfântă. În schimb, iezuiţii au să-i propună un succesor ales dinainte: vărul său, arhiducele Ferdinand de Styria, pe care l-au crescut ei şi cu ajutorul căruia speră să asigure succesul Contrareformei în Imperiu.

Sub influenţa lor, împăratul Mathias îl recunoaşte pe Ferdinand drept succesor şi îl prezintă el însuşi drept viitor rege al Boemiei (1617). Cehii, care au obţinut (1609) recunoaşterea oficială a Bisericii husite, sunt cu atât mai îngrijoraţi cu cât Ferdinand a demonstrat deja în Styria zelul său catolic: el a oferit protestanţilor posibilitatea de a alege între convertire şi exil. Desigur, Ferdinand jură să respecte acele „lettres de Majesté“ care garantează libertatea religioasă a cehilor, dar nu-şi ţine promisiunea. Tracasările şi persecuţiile împotriva protestanţilor provoacă agitaţia nobilimii cehe. În mai 1618, o delegaţie de protestanţi înarmaţi se

prezintă la castelul regal din Hradcany şi, după o discuţie aprinsă, îi aruncă pe consilierii regali pe fereastră.

„Aruncarea pe fereastră de la Praga“ marchează ruptura dintre cehi şi Imperiu. Se constituie un guvern revoluţionar şi când, în mai 1619, împăratul Mathias moare, cehii îl declară pe Ferdinand decăzut şi îl aleg în locul lui pe Electorul palatin Frederic al V-lea. Conflictul începe câteva zile mai târziu, când Ferdinand al II-lea este ales împărat.

Acest conflict nu poate fi considerat doar un război religios. El ţine de tentativa făcută de Ferdinand al II-lea şi de iezuiţi de a reface Sfântul Imperiu germanic. Acest nou plan expansionist al Habsburgilor, în care Ferdinand al II-lea trebuie să reia ambiţiile lui Carol Quintul cu metodele lui Filip al II-lea, nelinişteşte naţiunile Europei. Acestea se vor ridica împotriva Habsburgilor de Viena.

Războiul „de treizeci de ani“

Dacă Boemia, motivul direct al conflictului, se găseşte în centrul Europei, războiul apare foarte repede ca un nou episod al planului habsburgic de a reface o Europă catolică pe care s-o domine. Taberele adverse se constituie în jurul acestei perspective: cehii, cerând ajutor şefului Uniunii Evanghelice îşi leagă soarta de cea a prinţilor germani interesaţi de menţinerea unui împărat fără autoritate. În ceea ce-i priveşte, Habsburgii fac bloc în jurul lui Ferdinand; Spania trimite Habsburgilor din Viena trupe din Veneţia şi din Ţările de Jos. În această înfruntare care rămâne germană trebuie semnalată absenţa ţărilor europene cele mai interesate în eşecul împăratului: Anglia lui Jacob Stuart dezaprobă revolta cehă, în timp ce Franţa este paralizată de regenţa care urmează morţii lui Henric al IV-lea (1610).

În aceste condiţii soarta războiului este repede pecetluită: Boemia cade în mâinile lui Ferdinand, iar regimul habsburgic se stabileşte cu brutalitate în regatul recucerit. Execuţii numeroase, otrăviri şi confiscări asigură autoritatea împăratului în ţară şi deschid prăpastia între populaţia cehă şi stăpânii săi germanici. Numai nobilii catolici găsesc îndurare în faţa împăratului. Dată pe mâna mercenarilor, Boemia este jefuită şi va recunoaşte prima acele „orori ale războiului“ care vor deveni obişnuite în Europa şi pe care gravurile lui Callot le-au imortalizat pentru posteritate. Conduşi de nunţiul papal Carafa, iezuiţii trec la convertirea

forţată a locuitorilor. Mulţi preferă să fugă din Boemia şi emigrează în toată Europa. Reluând proiectele centralizatoare şi catolice ale lui Filip al II-lea, Ferdinand aplică în regatul care se află în stăpânirea sa regimul pe care visează să-l introducă în întreg Imperiul: vechiul regat al Boemiei este lipsit de orice autonomie, monarhia încetează să mai fie electivă şi devine ereditară în favoarea Habsburgilor.

Cât despre Electorul palatin, acesta se întoarce în grabă în statele sale pe care le găseşte ocupate de trupele spaniole venite din Ţările de Jos. Frederic al V-lea este alungat din statele sale şi exilat din Imperiu: de acum înainte, în colegiul care îl numeşte pe împărat nu mai sunt decât doi electori protestanţi (Saxa şi Brandenburg).

Victoria lui Ferdinand este cu atât mai îngrijorătoare pentru naţiunile Europei cu cât aceasta coincide cu o reluare a activităţii Habsburgilor din Spania în Italia şi în Ţările de Jos. Odată cu numirea (1624) cardinalului Richelieu în funcţia de ministru al lui Ludovic al XIII-lea, Franţa iese dintr-o lungă letargie diplomatică şi îşi dă seama imediat de pericolul pe care îl reprezintă întreprinderile Habsburgilor. Dar Richelieu crede că regele trebuie mai întâi să restabilească ordinea în regatul său, în care prinţii protestanţi îi batjocoresc autoritatea. Fără să acţioneze în mod direct împotriva Habsburgilor, el se străduieşte să ridice obstacole în calea ambiţiilor lor. Regele Danemarcei este cel căruia îi revine acest rol.

Danemarca şi Suedia împotriva lui Ferdinand al II-lea

În timp ce Uniunea de la Kalmar se prăbuşeşte definitiv (1523), fiecare dintre suveranii Uniunii – Gustav Vasa în Suedia şi Frederic I în Danemarca – se străduieşte să constituie un stat puternic. În acest scop ei hotărăsc să confişte bunurile celui mai mare proprietar de pământuri din Scandinavia: Biserica. Pentru a-i da acestei operaţii economice un pretext religios, şi unul şi celălalt se fac luterani. Pentru Frederic I, această convertire avea în plus avantajul de a răspunde unui profund sentiment antigermanic, hrănit de secole de luptă împotriva expansionismului germanic.

Fiul său, Christian al IV-lea (1588-1648), prinţ al Imperiului datorită posesiunilor sale din Schleswig-Holstein, este legat de prinţii protestanţi din Germania de nord. Aliat cu oraşele luterane ale Hansei, el visează să extindă influenţa daneză asupra estuarelor germane. De aceea se neliniştеşte în faţa acţiunilor Habsburgilor din Spania împotriva Provinciilor Unite şi ale împăratului împotriva protestanţilor.

Încurajat de trimişii lui Richelieu, de Anglia şi de Olanda, el se străduieşte să adune forţele protestante din Germania. Frederic al V-lea din Palatinat îi oferă un comandant de armată şi un argument de drept pentru a interveni.

Dar Ferdinand al II-lea nu rămâne inactiv: un nobil ceh aliat, Albert de Valdstejn (mai cunoscut sub numele germanizat de Wallenstein), adună pe

socoteala sa o armată de 20.000 de mercenari. Ofensiva daneză este sortită eşecului: trupele lui Christian al IV-lea sunt zdrobite în 1626. Temându-se ca Suedia să nu profite de situaţie, prin pacea de la Lübeck (1629), Christian al IV-lea trebuie să renunţe să mai intervină în afacerile Imperiului.

Ferdinand al II-lea profită de această situaţie pentru a-şi mai mări puţin autoritatea asupra Germaniei şi pentru a mai avansa în dubla întreprindere de restaurare a catolicismului şi de centralizare: el dă satisfacţie catolicilor anulând toate acţiunile luterane împotriva bunurilor Bisericii. Dar Ferdinand intenţionează să le dea o lovitură grea pe plan politic. Puternic datorită victoriilor sale recente, el intenţionează să se lipsească de Electori şi să refacă o monarhie ereditară în favoarea Habsburgilor. La Ratisbonne, el propune Dietei să-l aleagă pe fiul său rege al romanilor. Trimisul lui Richelieu, părintele Joseph, stârneşte neîncrederea Electorilor care refuză să-l aleagă pe fiul lui Ferdinand.

Pentru Richelieu acesta este un succes diplomatic incontestabil. Succes consolidat în Franţa prin victoria sa asupra partidului grupat în jurul reginei mamă, care caută să-l discrediteze acuzându-l de o politică antispaniolă şi anticatolică. Richelieu poate acum să-şi pună în aplicare planul: el trimite împotriva lui Ferdinand al II-lea redutabila armată suedeză pe care o întreţine din subvenţiile sale.

Suedia urmaşilor lui Gustav Vasa este foarte legată de Reformă. Când Ioan al III-lea se căsătoreşte cu moştenitoarea Jagellonilor din Polonia, nobilimea suedeză îl bănuieşte că vrea să unească pe capul fiului său, Sigismund, cele două

coroane, a Suediei, şi a Poloniei, susţinute de religia catolică. Refuzând ceea ce i se pare o formă de supunere politică şi religioasă, nobilimea suedeză îl detronează pe Sigismund în favoarea unchiului său, Carol (1604).

Noul rege întreprinde o serie de campanii menite să stabilească autoritatea suedeză în detrimentul Poloniei şi Danemarcei. Rege la şaisprezece ani, fiul său, Gustav-Adolf, devine apărătorul cauzei reformate împotriva acţiunilor lui Ferdinand al II-lea. Cultivat, chiar savant, dispunând de posibilitatea de a se dota cu un armament de ultimă oră datorită minelor de fier în care Suedia este bogată, el înfiinţează o armată naţională de 130.000 de oameni, formată din ţărani suedezi viguroşi, supuşi unei discipline severe şi plătiţi în mod permanent. Această armată luptă nu din spirit mercenar, ci în numele unui ideal religios şi naţional. Intrând în luptă cântând psalmi, îi alungă pe polonezi din Livonia (1621), apoi cucereşte Prusia orientală şi preia controlul asupra Niemenului şi Vistulei. Regatul Suediei se întinde acum până la teritoriile germanice.

Gustav-Adolf este conştient de pericolul pe care îl reprezintă pentru Scandinavia recucerirea catolică a Habsburgilor din Germania. De aceea el ascultă cu atenţie sugestiile lui Richelieu, care, promiţându-i subvenţii serioase, îl sfătuieşte să-şi întoarcă forţele împotriva Imperiului. Chiar în momentul în care părintele Joseph (1630) îi convinge pe Electorii de la Ratisbonne să nu cedeze pretenţiilor împăratului, regele Suediei debarcă în Pomerania şi primeşte ajutorul Electorilor protestanţi de Saxa şi de Brandenburg. Aceste evenimente marchează o

nouă etapă în războiul indirect care se duce între Richelieu, reprezentant al statelor naţionale din Europa, şi Ferdinand al II-lea, moştenitor al concepţiilor hegemonice ale familiei de Habsburg.

Bazele alianţei dintre Richelieu şi Gustav-Adolf sunt totuşi nesigure: pentru Richelieu, Gustav-Adolf nu este decât un „condottiere“, a cărui armată o cumpără şi căruia îi permite să dispună de ţinuturile cucerite cu condiţia să respecte pe aceste teritorii cultul catolic. Departe de a se bate pentru regele Franţei, Suedia lui Gustav-Adolf caută să-şi extindă dominaţia asupra întregii Mări Baltice şi să constituie o federaţie a statelor reformate din Germania de Nord: un fel de Imperiu protestant care ar contrabalansa Imperiul catolic.

Jefuirea de către forţele imperiale ale lui Tilly a oraşului protestant Magdeburg ajută acest plan, aruncând pe prinţii protestanţi, la început neîncrezători, în braţele lui Gustav-Adolf. Devenit şef al protestanţilor din Imperiu, regele Suediei începe ofensiva. În câteva săptămâni, el este stăpânul şi arbitrul Germaniei. Tilly se retrage în Saxa, apoi este zdrobit la Breitenfeld (1631). Năpustindu-se spre Rhin, Gustav-Adolf îi alungă pe spanioli din Mainz.

El îi propune atunci lui Richelieu o acţiune paralelă în Franche-Comté şi Alsacia. Înspăimântat de succesele rapide ale regelui Suediei şi puţin dornic de a deveni instrumentul politicii protestante a acestuia, care nu era în ochii lui decât un mercenar devotat şi ascultător, cardinalul tergiversează. Franţa este incapabilă să ţină în frâu uraganul pe care tocmai l-a declanşat în Germania. Sătul de interminabilele negocieri cu francezii,

Gustav-Adolf hotărăşte să treacă la acţiune debarasându-se de Electorul de Bavaria, sufletul coaliţiei catolice. O ofensivă fulgerătoare îl conduce la München şi îi deschide calea spre Viena. Îngrozit, Ferdinand al II-lea îl recheamă pe Wallenstein care îşi reface armata, o alătură celei a lui Maximilian de Bavaria şi, cu forţe net superioare ca număr, barează suedezilor drumul spre capitală. La capătul unei lupte nesigure de cinci zile, Gustav-Adolf renunţă şi se întoarce spre Saxa, urmărit de inamici. Lupta decisivă se dă la Lützen, la 16 noiembrie 1632: suedezii câştigă, dar Gustav-Adolf este ucis în bătălie.

Moartea sa îl scoate pe Richelieu din încurcătură, dar nu rezolvă problemele lui Ferdinand. Cancelarul suedez Oxenstiern rămâne în Germania şi organizează lupta împotriva împăratului. Mai mult, Bernard de Saxa-Weimar, locotenent al lui Gustav-Adolf, îşi atribuie un ducat în regiunea Franken (sau Franconia), în timp ce Wallenstein, teoretic în serviciul lui Ferdinand, o face pe suveranul în castelul său din Boemia, ascultând cu bunăvoinţă pe trimişii lui Richelieu care îi trec pe sub nas coroana Boemiei în schimbul unei alianţe împotriva împăratului. Pentru a evita această situaţie catastrofală, Ferdinand îl asasinează în 1634. Combinaţia diplomatică a lui Richelieu împotriva Habsburgilor a eşuat. Acest eşec este agravat de înfrângerea suedezilor lui Oxenstiern de armatele împăratului, la Nordlingen (1634), şi de spectaculoasa împăcare a împăratului cu Electorul de Saxa. După atâţia ani dificili, Ferdinand II, care nu a făcut decât să consolideze tendinţele sale imperialiste, iese triumfător.

Pentru Richelieu şi ministrul spaniol Olivares, timpurile abilităţilor diplomatice au trecut. Europa statelor naţionale, între care pe primul loc se află Franţa, trebuie să pună capăt ambiţiilor imperialiste ale Habsburgilor. Se anunţă o nouă înfruntare care va dura mai mult de douăzeci de ani.

Franţa iese din culise

Etimologic universală[179], religia catolică face parte integrantă din întreprinderile imperialiste ale Habsburgilor. Deci nu este de mirare că apărătorii cei mai înverşunaţi ai independenţei statelor sunt reformaţii. După ce au înlăturat centralizarea religioasă a Romei, ei intenţionează să scuture jugul politic reprezentat de Habsburgi şi să scape de toate ameninţările pe care le include titlul imperial.

Pentru a pune capăt ambiţiilor Habsburgilor, Richelieu se vede obligat să încheie cu reformaţii o alianţă la care nu s-a gândit până acum decât cu aversiune. Regele Preacreştin devine protectorul recunoscut al protestantismului european. În 1635, se încheie acorduri cu Suedia căreia i se promite Electoratul de Mainz, cu Danemarca căreia i se oferă Bremenul în schimbul binevoitoarei sale neutralităţi, cu Bernard de Saxa-Weimar – care va primi Alsacia în schimbul armatei sale – şi, în sfârşit, cu Provinciile Unite „răsculate împotriva regelui şi Dumnezeului lor“, care primesc subvenţii pentru a nu încheia pacea cu Spania. Cardinal al Bisericii romane, Richelieu reuneşte protestanţii din Europa împotriva împăratului catolic, distribuindu-le în schimb pământurile Sfântului Imperiu.

Începe acum un lung război cu o mulţime de peripeţii. Protagoniştii dramei dispar unii după alţii. Ferdinand al II-lea moare în 1637, în timp ce armatele Habsburgilor, după ce au cucerit Corbie pe Somme, ameninţă Parisul. Când Richelieu (1642) şi Ludovic al XIII-lea (1643) mor la rândul lor,

trupele franceze au îndreptat situaţia: învingând-o la Rocroi (1643), tânărul duce d’Enghien pune capăt superiorităţii infanteriei spaniole care a durat un secol şi jumătate.

Reluând politica lui Richelieu, cardinalul Mazarin, după strălucitele victorii obţinute de generalii francezi, Turenne şi Condé, îl obligă pe împărat să negocieze (1648). Războiul cu Spania durează încă zece ani: ca pe timpul lui Filip al II-lea, Habsburgii din Madrid încearcă să profite de tulburările interne care sfâşie Franţa – Fronda privilegiaţilor, magistraţii şi nobilimea militară, pe care monarhia absolută încearcă să-i îndepărteze, se opun lui Mazarin. În ciuda alianţei temporare cu prinţul de Condé, spaniolii sunt la rândul lor obligaţi să negocieze. Tratatul din Pirinei (1659) pune capăt, după aproape un secol şi jumătate, luptelor dintre Habsburgi şi Franţa.

Tratatele de la Westfalia şi Pirinei anunţă sfârşitul tentativei de unificare imperialistă a Europei de către Casa de Austria. Acestea dau naştere unei noi Europe în care se afirmă forţa triumfătoare a monarhiilor naţionale. Echilibrul european învinge, fiind bazat pe frica reciprocă a naţiunilor egale ca importanţă. Va trebui să se aştepte Revoluţia franceză pentru a se naşte o ideologie capabilă să justifice o nouă tentativă de unificare europeană.

Tratatele de la Westfalia şi Pirinei

Încheiate după un secol şi jumătate de războaie duse de naţiunile Europei împotriva imperialismului habsburgic, tratatele de la Westfalia (1648) şi Pirinei (1659) consfinţesc din punct de vedere juridic eşecul tentativei hegemonice a lui Carol Quintul şi a urmaşilor săi. Habsburgii sunt loviţi chiar în inima acestui imperiu din care au vrut să facă instrumentul dominaţiei lor.

Ferdinand al II-lea voise să instaureze autoritatea absolută a împăratului asupra Germaniei. Urmaşii săi învinşi trebuie să recunoască „libertăţile“ prinţilor germani, care continuă fărâmiţarea politică a Imperiului şi condamnă pe împărat la neputinţă. „Împăratul iezuiţilor" a vrut, ca şi Carol Quintul şi Filip al II-lea, să-şi bazeze tentativa hegemonică pe o recucerire catolică a Germaniei. Tratatele de la Westfalia condamnă Sfântul Imperiu să nu mai fie romanic decât cu numele: în statul lui, fiecare prinţ poate să aleagă şi să impună poporului său religia pe care o doreşte. Tratatele de la Westfalia fac din Sfântul Imperiu o confederaţie foarte slabă, formată din 350 de principate libere din punct de vedere politic şi religios: ele pot chiar să încheie tratate cu străinătatea. Din ce în ce mai derizoriu, titlul imperial rămâne supus alegerii marilor Electori (opt în loc de şapte), Electorul Palatin recâştigându-şi titlul electoral pe care Ferdinand al II-lea i-l ridicase.

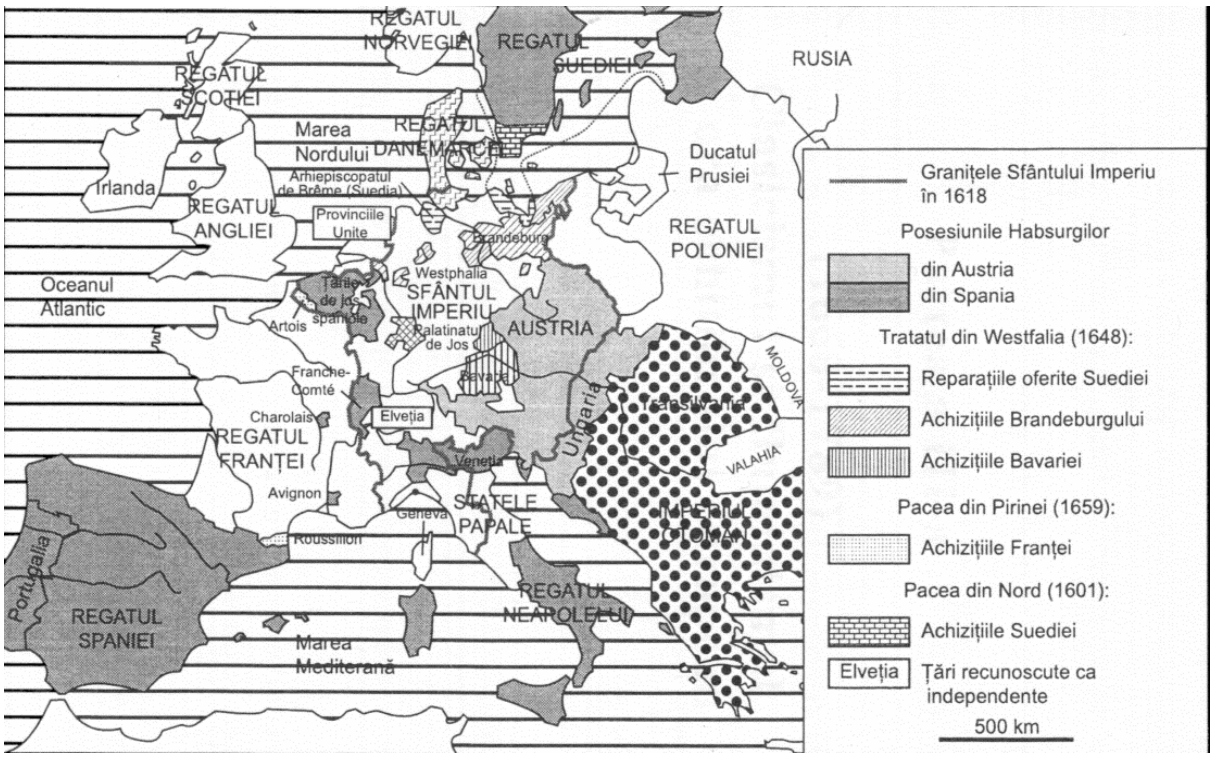

Europa la mijlocul secolului al XVII-lea

Consecinţele teritoriale sunt mai mici. Habsburgii cedează Franţei un ansamblu destul de confuz de drepturi feudale şi de proprietăţi asupra Alsaciei. Suedia îşi realizează ambiţiile: primind Pomerania orientală şi episcopatele de Boemia şi de Verden, ea îşi asigură controlul estuarelor fluviilor germane Oder, Elba şi Weser. Spre deosebire de Alsacia, pe care negociatorii din Westfalia au avut grijă să o separe de Imperiu, aceste posesiuni dau regelui Suediei titlul de prinţ german şi dreptul de a face parte din Dietă. În sfârşit, un alt stat german, Brandenburgul, capătă din aceste tratate avantaje cărora viitorul le va arăta importanţa. Deja moştenitor al ducatului de Clèves (1614) şi stăpân al Prusiei (1618), noul Elector de Brandenburg, Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, primeşte Pomerania orientală şi o întreagă serie de teritorii situate de-a lungul fluviilor germane (Halberstadt, Minden, Magdeburg).

Modificările teritoriale aduse de tratatul din Pirinei nu sunt nici ele cu mult mai importante. Spania învinsă nu cedează Franţei decât Roussillon şi Artois. Şi chiar dacă tânărul rege al Franţei, Ludovic al XIV-lea, se căsătoreşte cu fiica cea mai mare a lui Filip al II-lea, infanta Maria-Tereza, el trebuie să renunţe – pentru 500.000 de scuzi de aur – la toate drepturile eventuale asupra succesiunii Spaniei.

Pentru a încheia conflictele europene în curs nu mai rămânea decât să se pună capăt lungului război dus de tânăra putere suedeză împotriva vecinilor săi danezi şi polonezi pentru stăpânirea coastelor Balticii. Încheiată sub auspiciile lui Mazarin, în 1660, pacea de la Oliva pune capăt acestui război din nord şi asigură, în schimbul alipirii teritoriului Suediei, împăcarea polonezilor cu suedezii.

După un secol de războaie, Habsburgii trebuie să constate eşecul ambiţiilor lor. Tentativele lor hegemonice bazate pe cucerirea catolică au sfârşit printr-un fiasco în Europa statelor naţionale. Rând pe rând, Filip al II-lea al Spaniei, apoi Habsburgii din Viena au fost înfrânţi în încercarea de a realiza aceste proiecte ambiţioase. Noul echilibru european, aşa cum reiese din tratatele de la Westfalia şi din Pirinei se bazează pe dubla preponderenţă a Franţei în Europa occidentală şi a Suediei în Europa de nord. Dar ar fi simplist să se reducă Europa la această preponderenţă franco-suedeză. Europa statelor naţionale, care iese întărită din eşecul Habsburgilor, este cu mult mai complexă. Lipsită de visul ei imperial, Austria rămâne o putere naţională de prim-plan, Prusia se afirmă în ciuda tulburărilor prin care a trecut,

Anglia şi-a consolidat vocaţia maritimă şi colonială, iar Rusia, ieşită din izolarea pe care a cunoscut-o în timpul perioadei sale de constituire, începe să privească spre Europa. Noi state au luat fiinţă, altele s-au consolidat şi vor zdruncina şi complica echilibrul european. Epoca echilibrului statelor naţionale începe la mijlocul secolului al XVII-lea.

Partea a III-a
(1660-1789)
Clasicismul şi Iluminismul la ora echilibrului european

Capitolul 10
EUROPA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVII-LEA

■ În Europa de nord-vest (Anglia, Franţa, Ţările de Jos), la mijlocul secolului al XVII-lea, marile monarhii naţionale trec printr-o criză provocată de marile grupări sociale cu rădăcini în trecut (aristocraţia nobiliară) sau de noile curente economice (burghezia comercială) care încearcă să se elibereze de puterea absolută a suveranilor. În Franţa, monarhia absolută triumfă după tulburările provocate de Frondă[180]. În Anglia, monarhia este zguduită de o revoluţie care duce la execuţia regelui şi instaurarea unei republici efemere. În Provinciile Unite izbucneşte un conflict între puternica burghezie din provincia Olandei şi pretenţiile monarhice ale familiei de Orania.

■ Distruse de înfrângerea în faţa Franţei, posesiunile Habsburgilor nu prezintă acelaşi dinamism. Spania cunoaşte începutul unei lungi decadenţe, iar succesiunea la tronul Spaniei, a cărei dinastie este ameninţată de dispariţie, devine o miză pentru Europa. Prinşi între ofensiva turcilor şi puterea crescândă a familiei Hohenzollern de Brandenburg, Habsburgii din Austria nu mai exercită asupra

Imperiului ruinat şi divizat decât o autoritate derizorie.

■ În nordul Europei, hegemonia suedeză instaurată la mijlocul secolului al XVII-lea este ameninţată de creşterea puterii prusace. Dar în afara acesteia, Suedia nu are în faţă decât o Rusie semi-barbară şi o Polonie micşorată. Timp îndelungat dominată de mongoli, Rusia se eliberează la sfârşitul secolului al XV-lea şi la începutul secolului al XVI-lea, sub domniile lui Ivan al III-lea şi Ivan al IV-lea cel Groaznic. Extinzându-şi domeniile în Siberia, statul rus luptă la vest împotriva Poloniei şi a Suediei. După o perioadă de anarhie, venirea în secolul al XVII-lea a dinastiei Romanovilor îi aduce o relativă stabilitate politică în ciuda civilizaţiei rămase în urmă faţă de Occident. Mult mai civilizată, Polonia este slăbită de tendinţele anarhice ale nobilimii. Regalitatea ei electivă este lipsită de un mijloc de a acţiona în faţa unei aristocraţii care, la fiecare scrutin, obligă pe noul suveran să mai renunţe la o fărâmă de putere.

La vest: criza monarhiilor naţionale

Tratatele din Westfalia (1648) şi din Pirinei (1659) pun capăt tentativelor hegemonice ale Habsburgilor asupra Europei şi lasă cale liberă statelor naţionale constituite în jurul monarhiilor din Europa occidentală.

Decăderea puterii spaniole face ca Franţa, ieşită în final victorioasă din lupta interminabilă dusă împotriva Habsburgilor, să apară ca prima putere a continentului. Devenite independente după ce au luptat împotriva pretenţiilor spaniole şi imperiale (tratatele de la Münster, 1648), Provinciile Unite se afirmă ca principala putere economică din Europa. În sfârşit, Anglia, timp îndelungat sfâşiată de conflicte interne şi care a stat deoparte în cea mai mare parte a conflictului european, şi-a făcut o reintrare triumfală pe scena europeană, aliindu-se cu Mazarin pentru a da ultimele lovituri Spaniei epuizate.

Dar aceste monarhii naţionale victorioase, care au ştiut să-şi apere interesele în faţa Habsburgilor, intră toate în criză la mijlocul secolului al XVII-lea. O criză legată, fără îndoială, de evoluţia socială care le zdruncină profund. Aceasta îşi are originea, dincolo de specificul naţional, în dificila formare a statelor pe ruinele concepţiilor medievale despre monarhie. Criza este legată în egală măsură de căutarea echilibrului dintre diversele grupuri sociale şi o monarhie din ce în ce mai absolutistă. Criza din secolul al XVII-lea pune deci în termeni noi problema formei statale. Soluţiile la care ajung

statele naţionale europene sunt diferite: o diferenţă netă separă Franţa, Marea Britanie şi Provinciile Unite care ies consolidate din criză, de Spania care, ruinată de război şi de politica neprevăzătoare a suveranilor săi, pare să se îndrepte spre o prăbuşire inevitabilă.

În Franţa, această criză are un nume: Fronda. Ea izbucneşte într-un moment de relativă relaxare a puterii. Autorităţii severe a unui Richelieu sprijinit de suveranul său îi ia locul prezenţa suspicioasă a cardinalului Mazarin, care nu poate conta pe sprijinul simbolic al unui rege minor şi al unei regine mamă fără autoritate. Protest al săracilor împotriva fiscalităţii regale, tentativă a marilor nobili de a recuceri bunăvoinţa suveranului, ca şi un rol în afaceri şi încercarea ofiţerilor regali de a controla activitatea monarhiei, Fronda îi adună pe cei nemulţumiţi de monarhia absolută.

Eşecul mişcării nu-şi are originea în puterea regală reprezentată de Mazarin, ci în diversitatea de interese pe care se bazează revolta. Fronda nu rezistă decât datorită duşmanului comun, suveranul absolut. Mazarin înţelege bine acest lucru. Confruntat cu revolta provinciilor aflate în mâinile marilor feudali, a Parisului aflat în mâna parlamentarilor şi a poporului care îi susţinea şi pe unii şi pe ceilalţi, el se retrage pe teritoriul Electorului de Köln (1652). Această retragere scoate în evidenţă lipsa de forţă a revoltei: derutaţi de retragerea celui ce simboliza tot ceea ce detestă, răzvrătiţii se arată a fi incapabili să organizeze în Franţa o nouă guvernare. Intrigile prinţului de Condé (şeful Frondei nobilimii) cu spaniolii neliniştesc pe parlamentari, iar teroarea pe care o

instaurează în capitală îi oboseşte pe parizieni. Negocierile încep şi se sfârşesc în octombrie 1652, la întoarcerea tânărului rege în Paris. Câteva luni mai târziu, Mazarin se întoarce şi el, în aclamaţiile mulţimii. Monarhia absolută iese din aceste tulburări consolidată în mod considerabil. În lipsa unei alte alternative, Ludovic al XIV-lea devine cel mai absolut dintre suveranii europeni, dar în acelaşi timp şi cel mai puternic.

În Anglia, monarhia absolută provoacă aceeaşi reacţie, dar consecinţele sale sunt total diferite. Jacob I Stuart, care domneşte din 1603 până în 1625, apoi fiul său, Carol I (1625-1649), încearcă să-şi impună puterea absolută. Această încercare, care se opune tendinţelor economice şi religioase ale regatului, provoacă ostilitatea claselor celor mai dinamice ale ţării. Pe plan religios, Jacob I intenţiona să menţină o Biserică puternic ierarhizată. „Dacă nu sunt episcopi, nu există rege“ obişnuia el să spună. O concepţie care şochează profund convingerile „puritanilor“[181] protestanţi intransigenţi, care doresc să cureţe religia anglicană de ultimele rămăşiţe ale „papismului“[182]. Or, puritanii se recrutau exact din cele două clase sociale cele mai dinamice din Anglia secolului al XVII-lea: burghezia comercială din oraşe şi marii proprietari de la ţară. Şi unii şi alţii sunt neîncrezători faţă de o putere regală care caută să controleze cu stricteţe viaţa economică a regatului şi care nu-şi ascunde ostilitatea faţă de constituirea marilor domenii, factor de depopulare. Ca şi în Franţa, revolta este a privilegiaţilor care intenţionează să-şi păstreze avantajele. Dar în Anglia este vorba de privilegiaţi care sunt

beneficiarii şi nu victimele evoluţiei economice în curs. Mai ales că aceste două clase ale societăţii engleze dispun de ceea ce frondiştilor din Franţa le lipseşte: o reprezentare politică, Parlamentul.

Lupta dintre monarhia absolută şi forţele centrifuge engleze se manifestă mai întâi printr-o opoziţie între rege şi Parlament, care pretinde să controleze monarhia. Punctul culminant este atins cu Carol I, care, după ce a încercat câţiva ani să guverneze fără Parlament şi să impună supuşilor săi absolutismul politic şi religios, presat de necesităţi financiare trebuie curând să facă apel la parlamentari. Situaţia se agravează atunci într-atât încât regele, care îi vede pe parlamentari formulând împotriva lui un adevărat act de acuzare, încearcă să folosească forţa, dar nu reuşeşte. Războiul civil între rege şi parlamentari se termină cu victoria armatei Parlamentului condusă de Oliver Cromwell, reprezentant al celui mai intransigent partid, al puritanilor rurali.

Convins că este însărcinat să facă să domnească în Anglia ordinea divină, Cromwell dă ordin ca regele să fie judecat şi executat (1649), înlătură Parlamentul şi proclamă o Republică.

Dictatura pe care el o instaurează, în realitate nu este suportată decât pentru că, după o lungă retragere în timpul războiului de treizeci de ani, redă Angliei o prezenţă activă în Europa. După ce a recucerit Scoţia şi Irlanda, Cromwell participă la ultima parte a războiului franco-spaniol: alianţa sa cu Franţa lui Mazarin îi dă Spaniei lovitura fatală (bătălia de la Dunes, 1658) şi îi permite să recupereze portul Dunkerque. Sprijinită pe un singur om, Republica lui Cromwell nu

supravieţuieşte fondatorului ei: din 1660, fiul lui Carol I, Carol al II-lea, este rechemat pe tron. Revoluţia engleză a eşuat bineînţeles, dar Parlamentul a arătat clar până unde poate să ajungă dacă absolutismul regal îi ameninţă interesele sau convingerile. Carol al II-lea nu poate să reinstaureze absolutismul. În ciuda simpatiei sale pentru catolicism şi a caracterului său autoritar, el trebuie să ţină cont de puternica opoziţie faţă de autoritatea regală. Departe de a fi rezolvată de Restauraţia din 1660, criza engleză nu este decât amânată.

Provinciile Unite sunt şi ele afectate, cu toate că se deosebesc printr-o organizare politică federativă şi o instituţie monarhică mult mai nouă decât cea din Franţa sau din Anglia. Departe de a constitui o naţiune, Provinciile Unite din secolul al XVII-lea seamănă mai degrabă cu o comunitate de interese. Războaiele duse împotriva Spaniei au determinat naşterea unui sentiment de unitate a cărui concretizare este stathouderatul (guvernarea provinciei): fiecare din cele şapte provincii are stathouderul său (guvernatorul propriu). Serviciile aduse cauzei independenţei de către familia de Orania fac ca cinci provincii să aleagă drept stathouder pe şeful familiei, Mauriziu de Nassau, fiul lui Wilhelm de Orania. O alegere care riscă să împingă stathouderatul spre monarhie. O evoluţie pe care bogata burghezie din provinciile de pe coastă, mai ales cea din Olanda, nu o doresc cu niciun preţ. Temându-se pentru averile lor, burghezii, al căror purtător de cuvânt este Marele Pensionar al Olandei, opun tendinţelor monarhice şi unificatoare ale familiei de Orania voinţa lor republicană şi autonomistă. Conflictul durează tot

secolul al XVII-lea: în 1619, un conflict cu implicaţii politice şi religioase complexe permite lui Mauriziu de Nassau să-l judece şi să-l execute pe Marele Pensionar al Olandei, Oldenbarneveldt, un bătrân de 72 de ani. Dar moartea lui Wilhelm al II-lea (1650), care a încercat să impună Provinciilor Unite o guvernare personală de tip monarhic, dă prilej burgheziei olandeze să desfiinţeze stathouderatul. Provinciile Unite se orientează spre o Republică instaurată în avantajul burgheziei olandeze şi al cărei adevărat stăpân este Marele Pensionar al Olandei, Jan de Witt.

Crizele prin care trec cele trei state, cele mai dinamice ale Europei occidentale din secolul al XVII-lea, au deci drept punct comun contestarea unei instituţii monarhice care, din secolul al XVI-lea, servea de antipod statelor naţionale. Fiecare din cele trei state reacţionează în felul său. Franţa, după Frondă, se orientează spre o monarhie absolută şi centralizatoare, Provinciile Unite se constituie într-o republică federală dominată de bogata burghezie comerciantă, în timp ce Anglia încearcă experienţa originală a monarhiei temperate, controlate de Parlament, asupra căreia vom mai reveni. Dar niciuna dintre aceste crize nu apare ca un semn de decadenţă, dimpotrivă, ele nu împiedică nici Franţa, cel mai bogat şi mai populat stat din Europa occidentală, să-şi dezvolte un potenţial uman şi economic, baza supremaţiei sale viitoare, nici Marea Britanie şi Provinciile Unite, de altfel concurente, să-şi găsească în comerţ şi colonii compensarea sărăciei solului naţional şi a numărului scăzut al populaţiilor lor. Cu totul diferită este situaţia peninsulei iberice şi a Imperiului, care

plăteşte costul eşecului Habsburgilor.

În centru: declinul Habsburgilor

Singura din toate marile state europene, Spania nu trece prin criza de la mijlocul secolului al XVII-lea. Dar ea intră într-o epocă de decadenţă lentă şi constantă, mascată încă de vestigiile măreţiei sale trecute. Monarhia absolută instaurată de Filip al II-lea nu mai este repusă în discuţie, dar regatul este lipsit de vlagă. Expulzarea arabilor a dat o lovitură de moarte dinamismului Spaniei. Emigrarea este continuă şi depopularea se accentuează. Mai peste tot creşterea animalelor înlocuieşte cultivarea pământului. Viaţa economică este sufocată de concurenţa englezilor şi a olandezilor, în timp ce negustorii străini stabiliţi în porturile spaniole dirijează în afara peninsulei profiturile comerciale.

Spania nu reuşeşte să-şi păstreze nici integritatea teritoriilor pe care le moştenise Filip al II-lea. Olandezii au profitat de războiul de treizeci de ani pentru a pune mâna pe cea mai mare parte a imperiului colonial portughez: insulele Sonde cu bogăţii fabuloase. Mai ales, Spania pierde Portugalia. În 1640, o revoltă împotriva spaniolilor duce, după episoade confuze, la independenţa acestui stat, care îşi alege drept rege pe Juan de Bragante, un urmaş îndepărtat al regilor Portugaliei.

Un şir de suverani mediocri îi urmează lui Filip al II-lea, care scot în evidenţă amploarea decadenţei spaniole. În mai puţin de un secol, Spania, care visase să domine Europa, ajunge printre ultimele state din Europa occidentală. Mai grav încă,

dinastia Habsburgilor din Spania este ameninţată cu dispariţia şi luptele pentru succesiune care se conturează ameninţă să arunce ţara în mâinile puternicilor săi vecini.

Suverani mediocri, conduşi de miniştri sau de favoriţii lor, înconjuraţi de o curte sufocată de formalismul religios, Filip al III-lea şi Filip al IV-lea sunt incapabili să stopeze această decădere. În momentul în care Ludovic al XIV-lea îşi începe domnia personală (1660), Filip al IV-lea nu are încă un moştenitor. Naşterea unui fiu amână din nou speranţa de-a vedea Spania scăpată de ambiţiile franceze. Dar când Carlos al II-lea ajunge pe tron, în 1665, nu are decât patru ani şi este atât de fragil încât Europa se aşteaptă să moară de la o zi la alta.

Problema succesiunii spaniole, „fiinţa bolnavă“ a Occidentului din secolul al XVII-lea, este problema vitală a politicii europene din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. Ludovic al XIV-lea a renunţat desigur la tronul spaniol prin tratatul din Pirinei (1659), dar juriştii francezi pun în discuţie legalitatea unei renunţări făcută de un rege care deţine drepturi ereditare, cu atât mai mult cu cât contravaloarea acestei renunţări, 500.000 de scuzi de aur nu a fost niciodată plătită. Europa statelor naţionale are toate motivele să se teamă de o unificare în favoarea lui Ludovic al XIV-lea. Franţa ar controla atunci toate coastele atlantice ale Europei, din Ţările de Jos până în Gibraltar, inclusiv imensul imperiu spaniol din America. Perspectiva oferită de celălalt pretendent la tronul Spaniei, Leopold de Habsburg, nu este defel mai atrăgătoare, căci riscă să ducă la refacerea Imperiului lui Carol Quintul şi la anularea a 150 de ani de lupte europene împotriva dominaţiei

Habsburgilor.

Tratatele de la Westfalia, reorganizând Europa centrală, au făcut din Imperiu un cuvânt gol de conţinut. Cele 350 de principate sau de oraşe libere din care este constituit fac iluzorie orice politică comună, iar dreptul fiecăruia de a încheia tratate separate dă anarhiei o formă legală. Imperiul este ruinat, paralizat din punct de vedere politic şi stors de războaiele continue provocate de ambiţiile Habsburgilor. Dar statele din care este format sunt departe de a fi decăzute. Austria învinsă rămâne statul cel mai puternic din Europa centrală şi imperialismul ei, întrerupt, nu este deloc distrus. Împărat din 1658, Leopold I întoarce privirile Austriei de la această Europă şi îşi concentrează forţele pentru a lupta împotriva turcilor invadatori ai lumii creştine. Începând din 1664, el obţine câteva succese care provoacă contraofensiva sultanului. În 1683, turcii asediază Viena. Ca pe timpul cruciadelor, ajutorul vine din nord: regele Poloniei, Jan Sobieski, vine cu o armată puternică şi eliberează Viena[183].

Leopold cucereşte atunci terenul pierdut în secolul al XVI-lea: ocupă fortăreaţa de la Buda (1686) şi ajunge în câmpia ungară şi în Transilvania. Austria, apărătoare a creştinătăţii, îşi găseşte astfel un nou echilibru, mai puţin indiferent la problemele europene decât vrea să pară. Vitalitatea Habsburgilor din Austria ar putea deci să devină de temut în cazul unei moşteniri spaniole.

Dar pericolul principal apare din creşterea puterii, încă puţin vizibilă dar foarte reală, a Hohenzollernilor de Brandenburg, care încep să se afirme în Imperiu. Stăpâni ai Electoratului de

Brandenburg din secolul al XV-lea, ei şi-au mărit cu răbdare patrimoniul, adăugând la statele lor iniţiale noi provincii, dintre care ducatul Prusiei, fost domeniu al Cavalerilor Teutoni. Frederic-Wilhelm de Hohenzollern, care ia puterea în 1640, cu tenacitate şi cu brutalitate, face din aceste teritorii disparate un adevărat stat. Unificat prin suprimarea privilegiilor şi autorităţii adunărilor locale, acesta prosperă datorită dezvoltării economice şi stabilirii unui sistem permanent de impozite care permite întreţinerea unei armate permanente de 30.000 de oameni. La moartea lui Frederic-Wilhelm (1688), Austria trebuie să ţină cont de această nouă putere.

La nord: hegemonia suedeză

În timp ce Habsburgii încearcă să-şi impună hegemonia Europei occidentale şi centrale, Suedia îşi instaurează dominaţia asupra Europei de nord.

Apariţia Suediei pe scena internaţională la începutul secolului al XVII-lea dă impresia unui meteorit care surprinde puterile europene şi zdruncină echilibrul în Europa de nord şi de est. Începând de acum, tentativa Poloniei de a pune mâna pe statul creat în secolul al XVI-lea de către Gustav Vasa dă greş în faţa aderării suedezilor la Reformă: nobilii suedezi preferă să înlăture un suveran mai mult polonez decât suedez. Suedia de la începutul secolului al XVII-lea încearcă deci, înainte de orice, să-i înfrângă pe membrii familiei Vasa din Polonia, care visează să cucerească Livonia şi să controleze coastele Balticii. În această înfruntare fundamentală, participarea lui Gustav-Adolf la războiul de treizeci de ani nu apare, din punctul de vedere al Suediei, decât ca un fenomen secundar destinat să uşureze realizarea ambiţiilor naţionale. Dar când Christina urmează tatălui său, Gustav-Adolf, Suedia intră într-o criză profundă. Corespondentă a filozofului Descartes, admiratoare a artiştilor din timpul său, conducând politica ţării sale cu o inteligenţă lucidă dar cu un profund dispreţ faţă de dorinţele poporului şi convingerile lui religioase, Christina ia, în 1654, hotărârea să abdice pentru motive în care gustul pentru gestul teatral predomină faţă de realitatea dificultăţilor.

Verişorul său, Carol-Gustav, devenit Carol al X-lea,

redă Suediei un loc internaţional de prim rang. Prin Tratatul de la Oliva (1660), el capătă recunoaşterea drepturilor sale asupra Livoniei şi obţine Pomerania, în sudul Balticii.

Suedia devine astfel cea mai mare putere din Europa de nord, garantă împreună cu Franţa a tratatelor de la Westfalia, care stabilesc echilibrul european. Fără îndoială, ea iese epuizată din războaiele care, de la obţinerea independenţei, nu au încetat niciun moment. De asemenea, îşi dă seama de ameninţarea puterii familiei Hohenzollern, căreia trebuie să-i recunoască titlul de duce al Prusiei. Dar, ca şi Franţa în vest, Suedia, victorioasă în războiul contra Habsburgilor, apare drept arbitru al Europei de nord. Cu atât mai mult cu cât ea nu are în faţă decât o Polonie mult şţirbită şi o Rusie semi-barbară, ruptă de Europa de când furtuna mongolă a şters-o, practic, de pe hartă.

La est: Rusia şi Polonia prevestesc noi dezechilibre europene

Tătarii instaurează, într-adevăr, asupra principatelor ruseşti un protectorat apăsător. Moscovia însăşi este cucerită iar Moscova incendiată în 1451. Urmând lui Vasile cel Orb la începutul secolului al XVI-lea, Ivan al III-lea este primul care „adună pământurile ruseşti“. Epopeea sa capătă culori sinistre: adesea el reuşeşte prin crime să-şi înlăture fraţii şi să alăture principatului său apanajele acestora. După ce şi-a extins autoritatea asupra micilor state vecine, el realizează o lovitură de maestru cucerind, în 1495, Republica Novgorodului, leagănul statului rus în timpul cuceririi lui Rurik (882). În sfârşit, cu doi ani înainte de moartea sa (1503), Ivan al III-lea dă o lovitură de graţie Hoardei de Aur, punând capăt dominaţiei de secole a mongolilor asupra Rusiei. În acelaşi moment în care se prăbuşea bătrânul imperiu al Constantinopolului, tânăra putere rusă a lui Ivan cel Mare devine statul conducător al creştinătăţii ortodoxe, refugiul natural şi centrul de atracţie al ţărilor creştine din Balcani, supuse jugului turcesc. Ca pentru a scoate în evidenţă importanţa moştenirii, Ivan al III-lea cel Mare se căsătoreşte cu Sofia Paleologul, nepoata ultimului împărat bizantin. Fiul lui, Ivan cel Groaznic, va lua titlul de „ţar“, traducerea slavă a cuvântului „Cezar“.

Ivan al IV-lea continuă acţiunea tatălui său, extinzând spre est teritoriul Rusiei: pământurile asiatice, imense domenii nelocuite, nu cunoscuseră

până atunci decât trecerea cavalerilor veniţi din stepele meridionale. Împingând frontierele Europei orientale până la coastele Pacificului, comercianţii şi colonii ruşi instalează adevărata frontieră între Asia şi Europa, de-a lungul munţilor Asiei centrale mai degrabă decât de-a lungul Uralilor, care nu au constituit niciodată o barieră adevărată. Această lentă *reconquista* rusească apare ca o replică mult mai lentă şi mai puţin spectaculoasă, dar nu mai puţin importantă, a expansiunii occidentale asupra mărilor globului terestru, spre America sau spre Indii.

Dacă Rusia se întinde în est, în vest ea se luptă. Căutând o ieşire spre Baltica, ea se loveşte de ambiţiile rivale ale Suediei şi Poloniei. Odată cu moartea lui Feodor Ivanovici (1598), ultimul descendent al lui Rurik, începe o „epocă de tulburări“: cumnatul lui Feodor, Boris Godunov, trebuie să facă faţă coaliţiei marilor familii de boieri (nobili) şi unei Polonii interesată în mod evident de slăbirea Rusiei. Alegerea ca ţar a lui Mihail Romanov (1613) dă Rusiei o nouă dinastie şi provoacă o tresărire naţională asemănătoare cu cea care a zguduit Franţa în timpurile cele mai grele ale Războiului de o Sută de Ani: dacă suedezii rămân bine stabiliţi pe coastele golfului Finlandei, ei trebuie totuşi să părăsească regiunea Novgorodului. Boierii sunt potoliţi, iar aliaţii lor polonezi trebuie să renunţe la dezmembrarea statului rus. Drept preţ al acesteia, Mihail trebuie totuşi să renunţe la orice drept asupra Livoniei şi Curlandei. Suedezii şi polonezii însă blochează în continuare drumul spre Baltica.

Statul pe care Mihail Romanov îl lasă moştenire

fiului său Alexei (1645) este deosebit de întins şi îşi desăvârşeşte organizarea. Comparat cu regatele din Occident, cu Suedia sau cu Polonia, rămâne totuşi un stat semi-barbar. Aspiraţiile la moştenirea bizantină ascund cu greu urmele profunde lăsate de mai multe secole de dominaţie mongolă.

Principala rivală a Rusiei, Polonia apare ca o putere infinit mai civilizată şi cu o importanţă mult mai mare în afacerile europene. Totuşi, veşnicele tendinţe centrifuge triumfă din nou sub Jagelloni (dinastie de origine lituaniană care domneşte în Polonia din 1386 până în 1572), făcând din monarhia poloneză o monarhie slabă. Răspândindu-se în toată Europa (unul dintre ei devine rege al Boemiei şi adaugă posesiunilor sale coroana ungară în 1490), Jagellonii nu reuşesc să menţină uniunea lituano-poloneză, care se distruge în 1492. Mai ales slăbiciunea regilor Poloniei întăreşte tendinţele anarhice. Acestea învinge în momentul în care pericolul turcesc şi progresele prinţilor de la Moscova impun Poloniei şi Lituaniei o nouă alianţă sub autoritatea marelui duce de Lituania, Alexandru. Pentru a-şi lua măsuri de precauţie împotriva tendinţelor centralizatoare ale suveranului, aristocraţia poloneză îl obligă să accepte Constituţia *Nil Novi* (1505): nicio reformă statală nu poate fi făcută fără aprobarea nobilimii.

Vecinii Poloniei profită de decăderea sa pentru a se întări pe seama ei. Dacă acţiunea Rusiei se desfăşoară mai ales în est, Ivan al IV-lea cel Groaznic reuşeşte să pună mâna pe Livonia, aducând aici negustori şi meşteşugări şi arătându-se hotărât să distrugă monopolul polonez din Baltica. Mai periculoasă încă este dezvoltarea

Suediei, care îşi îndreaptă ambiţiile spre ţărmurile orientale ale Balticii, concurând astfel Rusia şi Polonia. În sfârşit, Jagellonii nu reacţionează defel la naşterea unui nou stat, Prusia (1525), care constituie totuşi o enclavă în nordul Poloniei şi pe ţărmurile Balticii.

Când dinastia Jagellonilor dispare (1572), întreaga Europă îşi dispută acest regat electiv. La început, cel ce câştigă este un prinţ francez, ducele de Anjou. Dar acest frate mai mic al regelui Carol al IX-lea îşi nemulţumeşte supuşii prin atitudinea docilă faţă de nunţiul papal: el este curând obligat să fugă din Polonia (va deveni rege al Franţei sub numele de Henric al III-lea).

Tronul Poloniei ajunge până la urmă în mâinile fiului regelui Suediei şi al Catherinei Jagello, Sigismund Vasa (1586). El şi urmaşii încep o lungă şi zadarnică luptă împotriva rudelor lor din Suedia pentru dominaţia Livoniei. Regalitatea electivă de care nobilii sunt atât de mândri şi care, la fiecare alegere, obligă candidaţii care adună sufragiile să renunţe la o parte din puterea regală, duce încet-încet regatul la o paralizie completă şi la o decădere inevitabilă în momentul în care Rusia se reorganizează iar Suedia reprezintă în Europa de nord marea beneficiară a războiului de treizeci de ani.

În 1648, regele Jan Cazimir Vasa face o sumbră dar lucidă prezicere: „Să dea Dumnezeu să mă înşel! Dar dacă nu vă grăbiţi să îndreptaţi nenorocirile pe care pretinsele voastre alegeri libere le aduc ţării, dacă nu renunţaţi la privilegiile personale, acest nobil regat va deveni prada celorlalte naţiuni. Puterea moscovită ne va smulge

Rusia (albă) şi Lituania; Casa de Brandenburg va pune mâna pe Prusia şi pe Poznan; Austria, mai loială decât aceste două puteri, va fi obligată să procedeze ca ele: ea va lua Cracovia şi Mica Polonie“. Polonia micşorată astfel, destinul Europei de nord se află în mâinile Suediei şi ale Rusiei.

Capitolul 11
EUROPA COALIZATĂ ÎMPOTRIVA DOMINAŢIEI LUI LUDOVIC AL XIV-LEA (1660-1715)

■ După tratatele de la Westfalia, în Franţa se instalează modelul de monarhie absolută. Fondată în acelaşi timp pe ierarhia feudală, pe ideea romană de stat personificată de suveran şi pe ungerea divină, puterea monarhică se afirmă datorită existenţei unei birocraţii recrutate din rândurile burghezilor magistraţi. Absolutismul se manifestă în economie; puterea monarhică controlează producţia, favorizează comerţul interior şi pe cel de peste mări şi creează un imperiu colonial. El este strâns legat de dorinţa de a controla viaţa religioasă: lupta împotriva practicilor considerate disidente (jansenismul[184] şi chietismul[185]), încercarea de a extirpa protestantismul din regat prin abolirea Edictului de la Nantes, dar şi intrând în conflict cu papalitatea pentru afirmarea „libertăţilor Bisericii galicane“. În sfârşit, absolutismul se extinde în domeniul artelor, unde regele susţine idealul clasic, Versailles devenind astfel simbolul unei estetici care va

servi drept model Europei monarhice.

■ Absolutismul regal este inseparabil de o încercare de supremaţie în Europa. Ludovic al XIV-lea va fi astfel implicat în mai multe războaie împotriva vecinilor săi. Europenii se coalizează împotriva lui pentru a se opune poftei sale nemăsurate de cuceriri, iar factorii politici, religioşi, economici, dinastici se îmbină în mod inextricabil pentru a izola Franţa. Când regele Franţei se hotărăşte să accepte testamentul regelui Spaniei, care lasă moştenire regatul său ducelui de Anjou, nepotul său, începe împotriva statelor europene lungul război de succesiune a Spaniei (1702-1713), care ruinează finanţele şi economia regatului, întunecă ultimii ani ai lui Ludovic al XIV-lea şi, la moartea regelui, lasă o ţară epuizată şi sătulă de absolutism.

■ În acelaşi timp, Suedia, la rândul ei, îşi vede ameninţată dominaţia asupra Europei de nord. În ciuda epopeii regelui Carol al XII-lea care, la începutul secolului al XVIII-lea, luptă victorios împotriva danezilor, polonezilor şi prusacilor, Suedia este doborâtă şi trebuie să accepte să-şi cedeze cuceririle şi dominaţia din Baltica danezilor şi ruşilor.

În 1648, tratatele de la Westfalia puneau capăt războiului dus de naţiunile europene împotriva hegemoniei Habsburgilor. Garanţi teoretici ai echilibrului european, cele două principale învingătoare, Franţa şi Suedia, nu reuşesc să facă

faţă avantajelor conferite de poziţia de arbitri ai continentului pe care le-o recunosc tratatele.

Franţa lui Ludovic al XIV-lea este cu atât mai pregătită să-şi asigure dominaţia în Europa cu cât ea şi-a rezolvat problema formei de guvernământ pusă de criza din secolul al XVII-lea. Modelul monarhiei absolute dă regelui Ludovic al XIV-lea o putere incomparabilă. El pare capabil să-şi impună voinţa tuturor supuşilor de pe toate domeniile. În ciuda limitelor sale, timp de un secol şi jumătate, monarhia absolută de tip francez va servi drept punct de referinţă.

Instalarea tipului de monarhie absolută

Desăvârşind acţiunea regilor Franţei încă din Evul Mediu, Ludovic al XIV-lea stabileşte un model de monarhie a cărei eficacitate este invidiată de suveranii europeni. Formulând bazele teoretice ale monarhiei absolute, el o face să atingă apogeul.

Monarhia absolută se bazează în esenţă pe principiul, repetat mereu, al atotputerniciei regelui. Trei reguli se aflau la baza acestui principiu. Prima este utilizată pentru a reduce dorinţa de independenţă a marilor nobili şi a preveni revenirea altor Fronde. De origine medievală, aceasta aminteşte că suveranul, suzeran suprem, aşezat în vârful ierarhiei feudale, este îndreptăţit să ceară tuturor vasalilor săi fidelitate şi sprijin. Ea îşi găseşte aplicarea concretă în existenţa Curţii care permite suveranului să supravegheze şi să domesticească înalta nobilime. A doua regulă este legată de descoperirea noţiunii romane de stat, făcută în timpul lui Filip cel Frumos. Juriştii nu au încetat să o tot repete: statul se confundă cu regele. Succesor al împăratului roman, el este „împărat în regatul său“ şi în acelaşi timp este la originea întregii justiţii, întregii legislaţii şi întregii autorităţi administrative. Dar suveranul şi linguşitorii săi insistă mai ales pe caracterul sacru al monarhiei. Ungerea papală îi conferea deja monarhului o dimensiune religioasă esenţială. Bossuet (*Politique tirée de l’Écriture sainte*) merge mult mai departe declarând că „Dumnezeu numeşte regii ca pe miniştrii săi şi domneşte prin ei asupra popoarelor

(...). Prinţii acţionează deci în calitate de miniştri ai lui Dumnezeu şi locotenenţi ai săi pe pământ. De aceea, noi am văzut că tronul regal nu este tronul unui om, ci tronul lui Dumnezeu însuşi (...). Reiese de aici că persoana regilor este sfântă şi a atenta asupra lor este un sacrilegiu. Prinţul trebuie deci să fie ascultat în virtutea principiului religios şi de conştiinţă (...). Slujirea lui Dumnezeu şi respectul pentru rege sunt unul şi acelaşi lucru (...). De aceea Dumnezeu a pus în prinţi ceva sfânt“. Concluzia este clară: regele este sfânt, autoritatea sa este absolută deoarece este de origine divină, iar el nu trebuie să dea socoteală nimănui.

Aplicarea acestor principii dă suveranului puteri considerabile deoarece, prin hotărâre divină, statul se confundă cu persoana sa. El este sursa întregii justiţii: toate tribunalele judecă în numele lui şi el poate interveni direct în cauzele judiciare. Adevărată lege vie, conform vechiului *Rex, Lex*, el legiferează prin ordonanţe, edicte, declaraţii sau hotărâri ale Consiliului. Şef al administraţiei, el numeşte pe „ofiţerii“ însărcinaţi să-i execute hotărârile şi este singurul care are dreptul să bată monedă şi să perceapă impozite. În sfârşit, numai el poate hotărî pacea sau războiul.

Instaurarea acestei autorităţi absolute implică desăvârşirea unei monarhii birocratice care se află şi ea în germene încă din Evul Mediu. Ludovic al XIV-lea o aduce la stadiul de perfecţiune. „Rege prin graţia lui Dumnezeu“, el nu concepe să încredinţeze unui „ministru principal“ problemele statului, aşa cum făcuseră Ludovic al XIII-lea, apoi Ana de Austria. După moartea lui Mazarin, el îşi anunţă intenţia de a guverna singur. Refuzând sfaturile

familiei regale şi ale marilor nobili care ar fi putut să-i conteste autoritatea, el se înconjoară de colaboratori înnobilaţi de curând şi care îi sunt datori. Mai mult, are grijă să împartă exercitarea autorităţii între aceşti înalţi funcţionari: el se sprijină, rând pe rând, pe Le Tellier (secretar de stat, apoi cancelar), pe Hughes de Lionne (secretar de stat cu afacerile externe), pe Fouquet (supraintendent general al finanţelor) şi, după dizgraţia acestuia (1661), pe Colbert. Un mic grup de colaboratori, care se măreşte în 1671 cu Louvois, fiul lui Le Tellier şi cu Arnauld de Pomponne.

Autoritatea regelui şi a colaboratorilor săi apropiaţi se exercită datorită eficacităţii aparatului guvernamental. Acesta a provenit din Consiliul regelui, dar complexitatea crescândă a problemelor a dus la împărţirea lui în secţiuni specializate. În vârf, Consiliul suprem constituie adevăratul guvern al regatului. Membrii săi, a căror denumire depinde exclusiv de rege, poartă titlul de miniştri de stat şi studiază marile probleme ale regatului. Consiliul de corespondenţă este însărcinat să răspundă scrisorilor primite din provincie. Problemele financiare sunt rezolvate de Consiliul de finanţe. Sub preşedinţia cancelarului, Consiliul părţilor are competenţe administrative, legislative şi mai ales judiciare. În sfârşit, guvernul central este completat cu colaboratori specializaţi ai regelui: cancelarul, şeful magistraturii şi ministrul de justiţie; Controlul general al finanţelor, titlu creat în 1665 pentru Colbert, care conduce administraţia finanţelor şi afacerile economice, şi cei patru secretari de stat însărcinaţi cu afacerile străine, cu războaiele, marina şi Palatul regal.

Aleşi ca şi membrii guvernului prin raportorii Consiliului regelui, Inspectorii regali de justiţie, poliţie şi finanţe îl reprezintă pe rege în provincie: ei îi supraveghează pe funcţionari, pe preşedinţii tribunalelor, menţin ordinea, se ocupă de problemele de aprovizionare, de poduri şi drumuri sau veghează asupra repartizării şi perceperii impozitelor. Principali agenţi ai centralizării monarhice, ei reprimă fără milă tendinţele de independenţă ale nobilimii, ale suitelor princiare, ale parlamentelor, ale funcţionarilor, ale adunărilor provinciale sau ale oraşelor.

Modelul monarhiei absolute pe care Ludovic al XIV-lea intenţionează să-l impună are totuşi limite. Mai întâi în domeniul dreptului, pentru că regele este obligat să respecte „legile fundamentale ale regatului“: caracterul inalienabil al teritoriului naţional, regulile de succesiune dinastică (primogenitura masculină), caracterul catolic al religiei, viaţa şi bunurile supuşilor săi. Şi alte realităţi devin obstacole în exercitarea autorităţii regale: diversitatea limbilor şi dialectelor, varietatea unităţilor de greutate şi măsură, multitudinea cutumelor juridice şi a practicilor fiscale sau juxtapunerea ofiţerilor regali, deveniţi cu timpul proprietari ai funcţiilor lor. Efortul de unificare, dorinţa de a mări eficacitatea sistemului nu pot fi negate, dar mai trebuie mult până ce regele să ajungă la rezultatul dorit. Dacă Europa admiră sistemul francez, care face din Ludovic al XIV-lea cel mai mare suveran al timpului său, monarhia franceză este mai degrabă un absolutism în devenire decât un model desăvârşit. Un model care nu se limitează la politică, ci se extinde în

domeniul economic, religios sau artistic, considerate drept instrumente în serviciul puterii absolute a regelui.

Absolutismul economic

Bogaţi fiind, francezii vor putea, prin impozite, să întreţină armata şi marina regală şi să finanţeze construcţiile care reprezintă „măreţia gloriei regale“.

Artizan principal al politicii financiare şi economice a monarhiei franceze, Colbert vrea să îmbogăţească Franţa. Pentru a reuşi acest lucru, Controlorul general al finanţelor se străduieşte să reorganizeze administraţia financiară. În 1661, numai 31 milioane de livre din cele 83 plătite de contribuabili au ajuns în visteria regală, restul mergând la perceptori şi la fermieri, aşa încât au trebuit angajate cu anticipaţie toate veniturile din 1662 şi o parte din cele din 1663! Pentru a pune capăt acestei situaţii, Colbert reorganizează Visteria de economii şi Consiliul de finanţe. Stabileşte un buget de prevedere şi un stat real de socoteli (de care, în fond, regelui nu-i prea pasă) şi se străduieşte să micşoreze cheltuielile statului prin răscumpărarea funcţiilor devenite inutile, reducerea sau anularea rentelor şi descoperirea delapidărilor. În acelaşi timp, el creşte încasările urmărind scutirile abuzive şi controlând mai îndeaproape pe fermieri.

Dar principala realizare a lui Colbert constă în dorinţa sa de a-l îmbogăţi pe rege dezvoltând activitatea economică a ţării. Acţiunea sa se plasează într-un cadru comercial: ca majoritatea contemporanilor săi, el consideră că, cantitatea de aur şi argint existentă în lume fiind în general

constantă, iar bogăţia unui stat constând în cantitatea de metale preţioase pe care acesta o deţine, aceasta nu poate fi sporită decât ducând un „război al banilor“ împotriva celorlalte naţiuni, al cărui scop este să cheltuieşti cât mai puţin posibil şi să câştigi cât mai mult posibil. Pentru a vinde cât mai mult în străinătate, limitând la maximum importurile, trebuie să se producă în ţară tot ceea ce se poate fabrica. Pentru că principalele importuri franceze constau din produse de lux şi produse coloniale, Colbert încurajează crearea manufacturilor pentru produse de calitate şi expansiunea colonială.

Dezvoltarea manufacturilor este încurajată prin diverse măsuri: monopoluri de fabricaţie, scutiri fiscale, subvenţii, împrumuturi, comenzi făcute de Curte, chiar produse fabricate de stat (manufactura de tapiserii Gobelins). În plus, guvernul încurajează recrutarea cu mari cheltuieli a celor mai buni muncitori din Europa pentru producţiile de lux (sticlari din Veneţia, ţesători din Ţările de Jos sau turnători de cupru din Liège). Reorganizat în 1665, Consiliul de comerţ impune regulamente de fabricaţie extrem de precise, fixează amănunte tehnice, pedepseşte cu severitate defectele şi reorganizează corporaţiile încercând să le facă obligatorii. Inspectorii manufacturilor veghează la respectarea acestor măsuri şi pedepsesc fraudele. Cât despre muncitori, ei sunt supuşi unei discipline severe, iar absenteismul şi lenea sunt pedepsite. În sfârşit, cârmuirea regală protejează manufacturile de concurenţa străină, mai ales de cele olandeze şi engleze (tarifele din 1664 şi din 1667).

Nu este vorba numai de a fabrica, ci şi de a vinde.

Colbert nu poate să suprime în întreaga Franţă ansamblul de obstacole existente în circulaţie, cum ar fi vamele la poduri sau taxele vamale interne, dar reuşeşte să le suprime în provinciile din centrul regatului: „cele cinci mari ferme“. El încearcă de asemenea să îmbunătăţească drumurile care duc la marile porturi şi mai ales circulaţia pe calea apelor prin construirea de canale (canalul Orléans, canalul Deux-mers între Toulouse şi Sète). Efortul cel mai important îl face totuşi în domeniul marelui comerţ pe distanţe mari, asigurat de olandezi. Pentru a-i determina pe francezi să pună ei mâna pe acest comerţ profitabil, puterea regală creează Companii privilegiate de tipul celor pe care le-au înfiinţat olandezii şi englezii: Compania Indiilor orientale pentru comerţul cu mirodenii, Compania Indiilor occidentale care se ocupă cu comerţul cu zahărul din insulele din America, Compania Senegalului specializată în comerţul cu sclavi capturaţi pe coasta Africii şi duşi pe plantaţiile din insule, Compania Nordului, concurentă a olandezilor în comerţul baltic sau Compania Levantului pentru Mediterana orientală.

În ciuda acestor eforturi, rezultatele rămân decepţionante. Lipsa de capitaluri, frica de aventură, ostilitatea negustorilor din marile porturi şi slaba experienţă a organizatorilor explică acest relativ eşec. Toate acestea dau naştere, totuşi, primului imperiu francez: stabilimentele comerciale se întind pe coastele Africii şi ale Indiei, ale Antilelor şi ale Canadei.

Dacă rezultatele economice ale absolutismului sunt numărate, adevărul este că Ludovic al XIV-lea inaugurează o concepţie economică de stat care se

va extinde odată cu mercantilismul din secolul al XVIII-lea şi, mai departe, în experienţele keyneziene şi neokeyneziene din secolul XX.

Absolutismul religios

Purtând ca şi strămoşii săi titlul de „Rege Preacreştin“, sprijinindu-se pe dimensiunea religioasă a guvernării sale pentru a-şi întări autoritatea, Ludovic al XIV-lea se consideră răspunzător în faţa lui Dumnezeu de mântuirea supuşilor săi, ba chiar de viitorul creştinătăţii. „Episcop din afară“, el consideră că protejarea Bisericii este parte integrantă a funcţiei sale şi că exercitarea autorităţii sale în regat este inseparabilă de unitatea religioasă a supuşilor săi.

În numele acestui principiu îşi dă silinţa să distrugă jansenismul, practică austeră a religiei creştine care se sprijină pe învăţătura Sfântului Augustin. Represiunea regală este cu atât mai feroce cu cât numeroşi dintre foştii membri ai Frondei au găsit în rândurile janseniştilor un refugiu spiritual. Timp de mai mulţi ani, Ludovic al XIV-lea se străduieşte să-i distrugă, făcându-i să semneze „Formularul“, condamnarea pontificală a principalelor teze janseniste.

Sfântul Scaun găseşte acum ocazia să intervină direct în treburile Bisericii franceze: papa va domoli prima etapă a scandalului jansenist printr-o formulă de compromis. Dar această intervenţie se loveşte de concepţiile galicane despre o Biserică a Franţei care, cu riscul de a fi supusă autorităţii regale, revendică o independenţă considerabilă în domeniul apostolic, disciplinar şi financiar. Începând cu Concordatul din 1516, regele numeşte funcţiile şi beneficiile ecleziastice (papa dă apoi învestitura

spirituală) şi intenţionează să-şi consolideze puterea devenind şef al Bisericii din Franţa. Sprijinit de înaltul cler, el revendică sus şi tare aceste prerogative. În 1673, el hotărăşte să-şi extindă dreptul de rege (care îi permite ca în timp ce un scaun episcopal este vacant să administreze veniturile diocezei şi să numească funcţiile locale) şi în diocezele unde nu se aplicase până atunci. Refuzând să se lase înfrânt de Ludovic al XIV-lea, papa Inocenţiu al XI-lea condamnă hotărât decizia regală. Regele răspunde convocând o adunare a clerului francez care, în martie 1682, adoptă „Declaraţia celor patru articole“ care confirmă libertăţile Bisericii galicane: regii sunt independenţi faţă de papă, sinodul este superior papei, Sfântul Scaun trebuie să respecte legile şi cutumele regatului, în sfârşit, papa nu este infailibil decât prin consimţământul Bisericii universale. Conflictul se adânceşte în anii următori, Inocenţiu al XI-lea anulând hotărârile din 1682 şi refuzând să dea învestitura canonică noilor episcopi numiţi de rege. Ludovic al XIV-lea ocupă Avignonul şi ţinutul Comtat[186]. Angajat într-o luptă cu un sfârşit incert, regele profită de moartea lui Inocenţiu al XI-lea (1689) pentru a ieşi din capcana în care s-a băgat singur: anulează „Declaraţia celor patru articole“. Şi asta din cauză că în acel moment regele are de luptat împotriva protestantismului.

Absolutismul regal nu putea, desigur, să accepte divizarea religioasă a regatului şi Edictul de la Nantes care, din 1598, reglementa coexistenţa protestantismului şi a catolicismului. Ierarhia catolică, congregaţiile religioase şi magistraţii împărtăşesc dorinţa regală de a-i readuce pe

hughenoţi la catolicism şi vor să sfârşească cu RPR (Religia pretins reformată). Regele a apreciat totuşi loialitatea supuşilor săi protestanţi în timpul Frondei. De aceea el se mulţumeşte un timp să aplice restrictiv Edictul de la Nantes: interzicerea severă a tot ceea ce nu este autorizat în mod precis, distrugerea templelor construite după Edict, obligarea protestanţilor de a-şi înmormânta morţii noaptea sau încurajarea convertirilor (de exemplu, oferirea unei pensii). În timpul războiului din Olanda, protestanţii găsesc ajutor şi sprijin pe lângă puterile reformate, Anglia, Provinciile Unite şi Suedia, cu care Ludovic al XIV-lea este în conflict. Regele hotărăşte atunci să treacă la convertirea forţată a protestanţilor. O serie de edicte date din 1679 până în 1685 golesc treptat de conţinut Edictul de la Nantes: protestanţii sunt excluşi din funcţiile de la Curte şi li se ia monopolul asupra impozitelor. Li se interzic profesiunile de avocat, librar, tipograf, medic. Camerele de justiţie mixte (protestanţi şi catolici) sunt desfiinţate, căsătoriile mixte sunt interzise, iar copiii pot fi convertiţi de la vârsta de şapte ani fără autorizaţia părinţilor. La aceste represiuni legale se adaugă în curând violenţa. După exemplul intendentului de Poitou, Marillac, Louvois încurajează pe toţi intendenţii să instaleze soldaţi în casele protestanţilor. „Misionarii în cizme“ jefuiesc, distrug, violează şi torturează, îndemnându-i pe reformaţi să renunţe la credinţa lor pentru a scăpa de teroare. Aceste fapte ale dragonilor[187] se răspândesc în Bearn şi în Languedoc provocând convertiri în masă, cu o valoare spirituală contestabilă.

Dar Ludovic al XIV-lea se preface a le crede

sincere. Considerând că nu mai există în regat decât un număr neglijabil de protestanţi, el semnează, la 18 octombrie 1685, Edictul de la Fontainebleau care revocă Edictul de la Nantes. Primit cu entuziasm de către opinia catolică, salutat de Bossuet care glorifică în Ludovic al XIV-lea „un nou Constantin“, Edictul de la Fontainebleau confirmă în aparenţă reuşita absolutismului religios al lui Ludovic al XIV-lea. „Regele Preacreştin“ a restabilit unitatea religioasă a regatului său. O iluzie care nu durează prea mult: înfruntând interdicţia regală, între 100.000 şi 300.000 de hughenoţi meseriaşi, negustori, marinari, manufacturieri sau bancheri pleacă în Olanda, Anglia, Elveţia sau Brandenburg. Cei ce rămân în Franţa îşi dau silinţa, în ciuda persecuţiilor, să-şi păstreze credinţa şi să-şi practice cultul. Armata regală trebuie să lupte mai ales în „deşertul“ munţilor Cévennes, din 1702 până în 1705, împotriva răscoalei aşa numiţilor „Camisards“[188]. Până la sfârşitul vieţii, Ludovic al XIV-lea urmăreşte distrugerea reformaţilor pentru a restabili unitatea religioasă, indisolubil legată de proiectul absolutist.

Nevoia de a-şi afirma atotputernicia îl face pe Ludovic al XIV-lea să intervină în domeniul economic şi să lupte în domeniul religios. Aceasta îl împinge, de asemenea, să favorizeze o estetică care va asigura triumful idealului clasic.

Clasicismul, expresie a idealului monarhic al lui Ludovic al XIV-lea

În timp ce în statele catolice din Europa de sud sau de pe domeniile Habsburgilor se dezvoltă barocul, Franţa de după 1660 vede, dimpotrivă, triumfând clasicismul. Întemeiat în cursul secolului al XVI-lea pe imitarea anticilor, moştenitor al artei Renaşterii ca şi barocul, clasicismul se deosebeşte de acesta din urmă prin preocuparea pentru claritate, exactitate, respect al regulilor bazate pe raţiune şi preferinţa pentru universal faţă de particular sau anecdotic. În prima jumătate a secolului al XVII-lea, atunci când barocul cucereşte Franţa, el stă alături de clasicism. Victoria clasicismului după 1660 i se datorează în mare măsură lui Ludovic al XIV-lea. Într-adevăr, regele se arată sensibil faţă de idealul clasic care urmăreşte aspectul grandios şi maiestuos, fără să se ajungă la exagerări. El apreciază măreţia tragediilor clasice, elocinţa sfântă, echilibrul şi armonia care exprimă un fior de eroism din mitologie sau din istoria antică.

Hotărât să pună literatura şi artele în serviciul preamăririi sale, Ludovic al XIV-lea exercită o acţiune de mecenat fundamentală, de care profită în primul rând artiştii care servesc idealul clasic: arhitecţi, pictori şi sculptori primesc importante comenzi la Paris sau Versailles. Scriitorii şi artiştii sunt invitaţi să creeze pentru serbările regale şi primesc pensii dacă ştiu să atragă atenţia regelui. Hotărârea luată în 1665 de către rege şi de Colbert

privind faţada Luvrului este simbolică: proiectul clasic al lui Claude Perrault este preferat celui baroc al lui Bernini. Preferinţele regale se extind prin adeziune sinceră sau imitaţie servilă la întreaga aristocraţie şi burghezie. Paznici ai acestui „bun gust“, asigurând activităţii culturale o direcţie foarte oficială, Academia franceză, Academia de arhitectură şi Academia de sculptură şi pictură devin inspiratoarele unei arte sau ale unei literaturi a raţiunii, a clarităţii şi a respectului regulilor.

Artă oficială, clasicismul francez, făcut din echilibru, raţiune, stăpânire de sine şi contrastând cu exacerbarea sentimentelor sau a simţului onoarei care caracterizează barocul corespunde, de asemenea, idealului de „om bine educat“ îmbrăţişat de o mare parte a elitei franceze. Triumful teatrului clasic prin Corneille, gloria lui Racine în ordinul tragediei şi a lui Molière în cel al comediei, succesul fabulistului La Fontaine, culmile atinse de Bossuet în elocinţa sfântă şi teoretizarea regulilor clasicismului făcută de Boileau formează o extraordinară dezvoltare literară care se răsfrânge asupra întregii Europe.

Arta clasică atinge apogeul cu castelul de la Versailles, concretizare a proiectului de glorificare a monarhiei: de la grădinile desenate de Le Nôtre până la decoraţia interioară de o bogăţie fără seamăn (Le Brun), totul este conceput pentru a-l slăvi pe Regele-Soare. Versailles, devenit reşedinţă regală către 1700, este o adevărată întrupare a esteticii clasice, o capodoperă de maiestate, de simetrie, de echilibru, organizată în jurul camerei regelui. Serbările care au loc aici şi care îi solicită pe muzicieni (Lulli), pe tragedieni sau pe autorii de

comedii (Molière) sunt exact pe măsura acestei splendori regale pe care Ludovic al XIV-lea înţelegea să o slăvească.

Şi reuşeşte atât de bine încât Europa din această jumătate a secolului al XVII-lea apare drept o „Europă franceză“. Limba franceză, prin claritatea şi precizia ei, cucereşte întreaga elită europeană. Limbă a diplomaţilor, ea tinde să eclipseze latina, limbă a filozofilor, a savanţilor şi, în general, a mediilor cultivate ale Europei. Cu ea, stilul francez cucereşte întreg continentul şi impune o adevărată „francomanie“. Scriitorii francezi apar ca nişte modele şi operele lor sunt traduse, citite şi imitate în Italia, în Germania, în Anglia sau în Spania. În special modelul francez de monarhie absolută devine idealul majorităţii suveranilor din Europa. Acesta este totuşi dificil de instaurat în societăţi încă marcate de moştenirea medievală, în care particularismele sunt puternice şi unde nu există acea burghezie evoluată care serveşte de fundament social tentativei lui Ludovic al XIV-lea. Imitarea aparenţelor este mult mai uşoară, începând cu ceremonialul monarhic până la „bunul gust“ pe care se sprijină construcţia reşedinţelor regale.

Pentru toţi suveranii din Europa, Versailles devine un model de imitat, ca şi pieţele din Paris, aranjate în jurul statuii Regelui-Soare, sau portretele maiestuoase ale lui Hyacinthe Rigaud. Încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, arhitectul englez Christopher Wren se inspiră din Versailles pentru a construi palatul de la Hampton Court, în timp ce Robert de Cotte, chemat în toată Europa, desenează planuri executate de elevii săi. Pe baza acestor

planuri sunt construite palatul episcopal din Strasbourg, cel al Electorului de Köln la Bonn, cel al Electorului de Bavaria la Schleissheim şi, după modelul Versailles-ului, palatul „Buen Retiro“ în Spania. Statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea o inspiră pe cea a Marelui Elector de la Berlin, făcută de Schluter. În sfârşit, în întreaga Europă de nord, la Copenhaga, la Stockholm, artiştii francezi reînnoiesc perspectivele, monumentele, statuile, în timp ce arhitectul francez Leblond, chemat la Sankt-Petersburg de Petru cel Mare (1716) deschide mari perspective inspirate de estetica clasică în noua capitală a Rusiei.

Această influenţă a clasicismului francez va fi mult mai durabilă decât hegemonia militară pe care, sprijinindu-se pe situaţia privilegiată obţinută prin tratatele de la Westfalia şi Pirinei, Ludovic al XIV-lea încearcă să o impună în statele vecine.

Politica europeană a lui Ludovic al XIV-lea şi războiul de succesiune

Mândru de puterea sa în interiorul regatului, Ludovic al XIV-lea intenţionează să determine Europa să-i recunoască întâietatea. Această dorinţă de supremaţie nu are nimic comun cu tentativa Habsburgilor: nu mai este vorba de unificarea Europei sub o autoritate unică, iar pretenţiile regale nu au nimic cu ideologia imperială. Este vorba de scopul, mai prozaic, de a satisface setea de glorie a regelui şi, prin cuceriri, de a schimba frontierele Franţei, de a face „pajiştea pătrată“, după expresia lui Vauban. Această ambiţie provoacă, cum au făcut-o şi ambiţiile habsburgice, o coaliţie a celorlalţi suverani.

În primii ani ai domniei sale, Ludovic al XIV-lea a întreprins o politică de interes naţional care nu depăşea limitele a ceea ce Europa poate aştepta de la regatul care i-a învins pe Habsburgi. Dar, convins de măreţia „meseriei de rege“ şi vrând să facă din coroana sa „prima coroană din întreaga creştinătate“, Ludovic al XIV-lea îşi înmulţeşte greşelile. Astfel, el cere să se acorde ambasadorilor săi primul loc la ceremoniile diplomatice, în defavoarea reprezentanţilor spanioli, sau îl obligă pe papa Alexandru al VII-lea, care a făcut imprudenţa să ocupe teritoriile aliaţilor italieni ai lui Ludovic al XIV-lea, să consimtă la umilitoare compensări.

Mai ales dorinţa sa de a consolida frontierele din nord şi din est şi de a îmbogăţi regatul prin

cucerirea unor pieţe se loveşte de tânăra putere a Provinciilor Unite şi îl face să apară ca un cuceritor de temut, care compromite echilibrul european pe care trebuia să-l asigure.

Succesiunea la tronul Spaniei face să izbucnească primul conflict în care se angajează Franţa. Încercând să consolideze frontiera nordică, Ludovic al XIV-lea se bazează pe o veche cutumă a Ţărilor de Jos, „la Dévolution“: în caz de deces al tatălui sau al mamei prinţului, cel mai mare dintre copii moşteneşte provincia. În consecinţă, Ludovic al XIV-lea revendică moştenirea Ţărilor de Jos în numele soţiei sale, Maria-Tereza, a cărei mamă tocmai murise. Refuzul suveranilor spanioli îl determină, cu sprijinul lui Carol al II-lea al Angliei, să intervină prin forţă armată: ofensivele lui Turenne în Flandra şi ale lui Condé în Franche-Comté asigură francezilor o victorie uşoară (1667).

Provinciile Unite văd cu spaimă instalându-se la frontierele lor acest vecin puternic. Cu atât mai mult cu cât Ludovic al XIV-lea riscă să redeschidă portul Anvers, a cărui închidere, obţinută prin pacea cu Spania, a favorizat dezvoltarea portului Amsterdam. Împins de burghezia comercială, Marele Pensionar Jan de Witt pune capăt în grabă (1667) războiului împotriva Angliei şi îşi caută aliaţi împotriva Franţei. Pentru a distruge coaliţia care se conturează, Ludovic al XIV-lea încearcă să rezolve problema Ţărilor de Jos negociind direct cu celălalt moştenitor al regelui Spaniei: împăratul Leopold. Cei doi moştenitori trec deja la împărţirea regatului, deşi Carlos al II-lea al Spaniei mai era încă în viaţă! Rezervându-şi partea leului, împăratul nu lasă regelui Franţei decât Neapole, Sicilia, Navarra,

Franche-Comté şi Ţările de Jos. Departe de a rezolva problema, această împărţire măreşte îngrijorarea olandezilor şi, în ciuda simpatiei lor pentru Franţa, suveranii englez şi suedez, formând „Tripla alianţă de la Haga", încearcă să oprească expansiunea franceză.

Învingător al spaniolilor în Franche-Comté, Ludovic al XIV-lea sfârşeşte prin a accepta să negocieze după ce s-a gândit să-şi întoarcă forţele împotriva „Triplei alianţe de la Haga“. Prin pacea de la Aix-la-Chapelle (1668), el renunţă cu totul la Ţările de Jos, dar obţine câteva oraşe care întăresc frontiera nordică. Cu toate acestea, echilibrul european apare mai precar ca niciodată, ameninţarea franceză tinzând să înlocuiască pericolul austriac. Pacea de la Aix-la-Chapelle nu reprezintă decât un armistiţiu. Regele Franţei nu a renunţat definitiv nici la intenţia de a face din Ţările de Jos un teritoriu francez, nici să pună mâna pe partea de moştenire spaniolă care i-a fost atribuită prin acordul cu Leopold. Pentru a-şi atinge scopurile, el trebuie să-i înfrângă pe „bunii, fidelii şi vechii săi aliaţi, olandezii“, care tocmai i-au zădărnicit ambiţiile.

Războiul cu Olanda

Obstacole în calea intereselor franceze în succesiunea spaniolă, Provinciile Unite sunt, de asemenea, beţele în roate în eforturile de expansiune comercială susţinute de Colbert. Acţiunea franceză rămâne împotmolită atâta timp cât Provinciile Unite continuă să-şi exercite în Europa dominaţia comercială. Preludii ale luptei militare, acţiunile războinice vamale se înmulţesc: Colbert fixează un tarif vamal care vizează excluderea navelor olandeze din porturile franceze (1667). Motivele politice şi motivele economice îmbinându-se, Colbert, nefiind adeptul acţiunilor militare costisitoare, îl sfătuieşte totuşi pe rege să termine odată cu Provinciile Unite.

Carol al II-lea, fiind în criză de bani şi dorind un sprijin pentru restaurarea catolicismului în regatul său, îi acordă lui Ludovic al XIV-lea alianţa Angliei. Acesta poate atunci să declare război Provinciilor Unite (1672). Un război de care Jan de Witt se teme să nu profite adversarii săi politici, prinţii de Orania, care se află în fruntea armatei.

Prima parte a campaniei este fulgerătoare. După ce au trecut Rhinul prin vadul de la Tolhuys, trupele franceze se năpustesc în centrul Olandei, ocolind poziţiile lui Wilhelm de Orania. Pentru a opri invazia, olandezii iau hotărârea eroică de a-şi rupe digurile: inundând polderele maritime, ei îşi distrug deliberat pământurile cucerite cu atâta răbdare din mare. Ludovic al XIV-lea fiind oprit de ape, de Witt propune să negocieze şi oferă regelui compensaţii

financiare şi onorifice. Se izbeşte însă de intransigenţa lui Louvois care îl sfătuieşte pe Ludovic al XIV-lea şi cere nici mai mult nici mai puţin decât dezmembrarea Provinciilor Unite. Această cerere exasperează rezistenţa olandeză: o tresărire de revoltă populară răstoarnă sprijinul republican şi îl aduce pe Wilhelm al III-lea de Orania ca stathouder. Numit căpitan general şi amiral general pe viaţă, acest tânăr de 22 de ani, bolnăvicios, rece şi legat cu pasiune de calvinism, va rămâne toată viaţa sa principalul adversar al proiectelor imperialiste ale lui Ludovic al XIV-lea.

Pentru moment, el îl împiedică pe regele Franţei să tragă foloase din victoria sa militară. Mai ales, el îşi găseşte aliaţi: împăratul şi Electorul de Brandenburg, care sunt speriaţi de succesele francezilor, şi Spania, care vrea să-şi ia revanşa. Şi aceasta în timp ce Carol al II-lea al Angliei, care s-a expus unei puternice opoziţii, preferă să semneze o pace separată cu Olanda. Franţa se vede cu atât mai izolată cu cât prinţii germani, influenţaţi de Leopold şi de o intensă propagandă naţională, părăsesc unul după altul alianţa cu Franţa.

Renunţând la proiectele de cucerire, Ludovic al XIV-lea acceptă, prin pacea din Nimègue[189] (1678), să sfârşească definitiv războiul cu Olanda. Spania susţine costul războiului: ea trebuie să cedeze Franţei Franche-Comté şi teritorii în Flandra şi în Hainaut. Pacea de la Nimègue apare totuşi ca o pace reuşită: Provinciile Unite, a căror distrugere sau cel puţin slăbire constituia obiectivul esenţial al războiului, rămân intacte, iar Franţa consimte chiar la o scădere a tarifului vamal draconic din 1667.

Dar, mai ales, regele se trezeşte singur în faţa

unei coaliţii europene. Principalele operaţiuni militare se desfăşoară pe frontiera din nord şi în Alsacia.

Ludovic al XIV-lea faţă în faţă cu Liga din Augsburg

Pacea de la Nimègue este considerată în mod tradiţional apogeul supremaţiei lui Ludovic al XIV-lea asupra Europei. Oraşul Paris îi oferă, de altfel, titlul de „Ludovic cel Mare“ şi hotărăşte să ridice în piaţa Victoriilor o statuie ecvestră a suveranului. Ludovic al XIV-lea a fortificat vulnerabila frontieră din nord şi, ocupând Lorenna, a intensificat controlul francez asupra Alsaciei. În sfârşit, Franche-Comté şi Fribourg-en-Brisgau acoperă frontiera cu Germania şi dă regelui posibilitatea de a interveni în Imperiu în mod direct. Regele Franţei apare cu atât mai mult ca arbitru atotputernic al Europei cu cât intervenţia sa a salvat Suedia învinsă în războiul împotriva vecinilor săi de la Marea Baltică. Astfel, Europa este împânzită de zvonuri despre pretenţiile lui: se presupune chiar ridicarea delfinului la rangul de împărat!

Convins că nimeni în Europa nu este capabil să i se opună, Ludovic al XIV-lea se comportă ca un stăpân. În realitate, prinţii germani, plătiţi cu sume grase de trimişii regelui, nu reacţionează la niciunul dintre afronturile sale. Împăratul este paralizat de războiul împotriva turcilor, iar Provinciile Unite mulţumite de avantajele obţinute prin pacea de la Nimègue. În sfârşit, Carol al II-lea, expus opoziţiei de către un Parlament ataşat de libertăţile politice şi de anglicanism, nu datorează decât bunăvoinţei lui Ludovic al XIV-lea exercitarea unei timide politici personale.

Ludovic al XIV-lea are deci mâinile libere pentru o politică de anexări în plină pace. Tribunalele şi Parlamentele din regiunile de graniţă din est caută cu atenţie motivele de dependenţă pentru teritoriile pe care tratatele din Westfalia şi din Nimègue le-au atribuit Franţei: acestea sunt proclamate ca fiind „reunite“ sub Coroană şi anexate de trupele franceze. În felul acesta devin franceze senioriile lorene depinzând de cele Trei Episcopate, Luxemburgul în totalitate, o parte din Alsacia, bucăţi din regiunea Sarre şi din Flandra. Anexarea Strasbourgului (1681), oraş imperial şi cheie a Alsaciei, duce la o indignare europeană extremă. Dar dificultăţile puterilor europene împiedică crearea unei ligi defensive.

La această politică de anexare în plină perioadă de pace se adaugă un nou motiv de îngrijorare: persecutarea protestanţilor şi revocarea Edictului de la Nantes par să ameninţe ansamblul Reformaţilor din Europa. Unii văd aici dorinţa regelui Franţei de a-şi afirma, împotriva împăratului Leopold, care lupta împotriva turcilor, vocaţia de a conduce popoarele creştine. Alţii bănuiesc că vrea să treacă în Anglia pentru a-l ajuta pe urmaşul lui Carol al II-lea, Jacob al II-lea (1685), militant neîndemânatic pentru catolicism, care încearcă să convertească Anglia prin teroare.

Aceste zvonuri sunt desigur exagerate, dar, de pe vremea Habsburgilor, Europa este sensibilizată de tendinţele hegemonice. Dacă aceste zvonuri sunt uneori crezute, acest lucru se datorează faptului că sunt răspândite de emigranţii protestanţi. Fugind de persecuţie, ei sosesc în număr mare în Anglia, în Provinciile Unite şi în Prusia, unde conducerea şi

populaţia îi primesc cu simpatie pe aceşti coreligionari persecutaţi, care sunt adesea meseriaşi pricepuţi. Ei întreţin ura împotriva persecutorului şi, ca pastorul Jurieu în Olanda, organizează uneori adevărate oficii de spionaj destinate să uşureze un eventual conflict cu Franţa.

Ura protestanţilor este consolidată de o creştere a puterii politice a adversarilor regelui Franţei: turcii suferă o înfrângere importantă (1683). Scăpat de presiunea continuă pe care aceştia o exercitau asupra Vienei, împăratul Leopold, îngrijorat de progresele Franţei, poate, în 1686, să constituie împreună cu prinţii catolici germani şi cu regele Spaniei „Liga din Augsburg“[190], care se va mări în curând.

Aliat fidel al lui Ludovic al XIV-lea, Jacob al II-lea al Angliei îşi înmulţeşte gafele, favorizând pe faţă pe catolici în numirea în funcţii publice. Dacă opinia engleză îl suportă pe acest rege bătrân, asta este din cauză că moştenitoarea sa, Maria, este protestantă şi soţie a lui Wilhelm al III-lea de Orania, stathouder al Ţărilor de Jos şi apărător al calvinismului european. Orice speranţă este ruinată când, în 1688, Jacob al II-lea are un fiu pe care îl botează imediat. Notabilii englezi apelează atunci la Wilhelm de Orania, care, fără să se gândească prea mult, pune mâna pe acest atu ce-i va servi în lupta pe care se pregăteşte să o ducă împotriva lui Ludovic al XIV-lea. Debarcat în noiembrie 1688, stathouderul soseşte la Londra, unde, după ce a acceptat o Declaraţie a drepturilor care este garanţia libertăţilor individuale şi o recunoaştere a puterilor Parlamentului, este recunoscut, împreună cu soţia sa, Maria, drept rege al Angliei. Jacob al II-

lea trebuie să se refugieze la Ludovic al XIV-lea. Stăpân al Angliei şi al Provinciilor Unite, Wilhelm al III-lea adaugă Ligii din Augsburg ponderea hotărâtoare a forţelor protestante. Împotriva Franţei se ridică statele catolice conduse de împărat (prinţii germani, Spania, ducele de Savoia) şi statele protestante conduse de Wilhelm al III-lea, stăpânul celor două state maritime reconciliate: Anglia şi Provinciile Unite.

Ludovic al XIV-lea începe războiul ocupând Palatinatul şi făcând presiuni asupra arhiepiscopului de Köln pentru a asigura victoria candidaţilor săi. Scopurile celor din coaliţie sunt departe de a fi identice, dar toţi se unesc împotriva lui Ludovic al XIV-lea: prinţii protestanţi conduc o cruciadă împotriva celor ce persecută pe coreligionarii lor, Wilhelm de Orania îl atacă pe cuceritorul care ameninţă fragilul echilibru european, în timp ce Habsburgii caută să-şi ia revanşa împotriva puterii care a pus capăt visurilor lor hegemonice.

Izolată, Franţa dă dovadă de vitalitate. Dinamismul său demografic joacă desigur un rol important. În lipsa unei surse sigure de informaţie, populaţia sa este estimată la aproximativ douăzeci de milioane de locuitori, ceea ce face să fie considerat statul cel mai populat din Europa. Ea este, de asemenea, statul cel mai bogat, a cărui administraţie a atins un nivel de perfecţionare rar întâlnit în acele timpuri. De asemenea, se prezintă în faţa Europei coalizate cu strălucitele victorii din Ţările de Jos şi din Alpi. Condusă de neînduplecatul Louvois, Franţa intenţionează să-şi terorizeze duşmanii: Palatinatul, devastat sistematic şi ale

cărui oraşe sunt incendiate, serveşte de înălţime protectoare pentru Alsacia. Este totuşi puţin faţă de explozia de ură pe care o provoacă politica franceză. Cu atât mai mult cu cât victoriile franceze nu apar defel ca nişte succese hotărâtoare. În faţa numărului şi puterii adversarilor, Franţa nu poate să câştige: pacea de la Ryswick (1697) exprimă mai mult slăbirea adversarilor decât victoria unuia sau a celorlalţi. Consfinţind un dublu eşec, ea constituie mai degrabă o nouă etapă în marea explicaţie dintre Ludovic al XIV-lea şi Europa decât o pace definitivă. Eşec al celor din coaliţie în primul rând: puterea franceză nu este doborâtă şi trebuie să se recunoască regelui Franţei drepturile asupra Strasbourgului şi a oraşelor din Sarre. Dar, în acelaşi timp, şi eşec al regelui Franţei: eforturile sale pentru a-l reîntrona pe aliatul său, Jacob al II-lea sunt zadarnice şi trebuie să-l recunoască drept rege al Angliei pe vechiul său adversar, Wilhelm al III-lea.

Succesiunea spaniolă

După pacea de la Ryswick, înrăutăţirea stării regelui Spaniei, Carlos al II-lea, a cărui sănătate era de mult timp deteriorată, repune în discuţie dificila problemă a succesiunii regatului. Cei doi principali pretendenţi, împăratul Leopold şi Ludovic al XIV-lea, ar avea avantajul întăririi puterii, fapt care ar duce la repunerea în discuţie a echilibrului european.

Conştient de această situaţie, Ludovic al XIV-lea dă totuşi dovadă de moderaţie. Lungile şi spinoasele negocieri cu Wilhelm de Orania, căruia i se încredinţase calitatea de garant al echilibrului vizat, ajung la un proiect de împărţire care pare să mulţumească toate puterile europene şi pe care Ludovic al XIV-lea îl acceptă în 1698. Este vorba despre dezmembrarea moştenirii spaniole: unul din fiii delfinului va primi Neapole, Toscana şi o provincie din nordul Spaniei, arhiducele Carol, cel de-al doilea fiu al împăratului, statul milanez, iar cel mai puţin important dintre moştenitori, prinţul-elector de Bavaria, restul moştenirii spaniole.

Trezindu-li-se sentimentul naţional, consilierii lui Carlos al II-lea resping aceste planuri anevoioase de împărţire a teritoriilor unui suveran, ce-i drept muribund, dar încă viu totuşi. Pentru a evita dezmembrarea imperiului său, Carlos al II-lea dictează un testament care atribuie succesiunea în întregime lui Josef-Ferdinand, prinţ elector de Bavaria, care nu are decât şase ani. Dar copilul moare după câteva luni de o boală de care, potrivit

contemporanilor, împăratul nu ar fi cu totul străin. Ludovic al XIV-lea şi Leopold se află din nou faţă în faţă. Realizarea unui nou proiect de împărţire îl înfurie cumplit pe Carlos al II-lea. Pentru a perpetua unitatea monarhiei spaniole, noul său testament atribuie totalitatea moştenirii pretendentului celui mai puternic, deci cel mai capabil să-şi apere drepturile: al doilea nepot al lui Ludovic al XIV-lea, ducele de Anjou, cu condiţia precisă de a renunţa la drepturile pe care le are la tronul Franţei.

Moartea lui Carlos al II-lea, la 1 noiembrie 1700, provoacă deci îngrijorarea că echilibrul european va dispărea. Ludovic al XIV-lea se întreabă el însuşi: trebuie să treacă peste voinţa lui Carlos al II-lea sau să accepte ca tânărul duce de Anjou să devină Filip al V-lea al Spaniei, ştiind că Europa nu poate accepta ca dinastia Bourbonilor să domine Europa occidentală de la Marea Nordului la Mediterana? Interesul dinastiei învinge până la urmă simţul realităţilor politice. La 16 noiembrie 1700, Ludovic al XIV-lea deschide larg uşile cu două canaturi din Galeria Oglinzilor şi prezintă pe nepotul său curtenilor şi ambasadorilor adunaţi acolo: „Domnilor, iată-l pe regele Spaniei... “.

Acceptarea testamentului nu ar fi fost de ajuns să arunce Europa într-un nou război dacă Ludovic al XIV-lea ar fi dat dovadă de prudenţă şi ar fi menţinut cele două coroane separate, aşa cum stipula în mod expres testamentul. Dar, considerând războiul de neevitat, Ludovic al XIV-lea dă ordin trupelor sale să ocupe „în numele regelui Spaniei“, cetăţile fortificate de la „Barieră“[191] situate în centrul Ţărilor de Jos spaniole. Dar, mai ales, el dă ordin Parlamentului din Paris să înregistreze

dorinţa sa ca ducele de Anjou şi toţi descendenţii săi să-şi păstreze în totalitate dreptul la coroana Franţei. Devine clar atunci că Filip al V-lea se va manifesta mai mult ca nepot al lui Ludovic al XIV-lea decât ca rege al Spaniei. De aceea, Wilhelm de Orania îi adună din nou (1701) pe principalii adversari ai regelui Franţei: împăratul, Anglia şi Provinciile Unite formează Marea Alianţă de la Haga.

Războiul care începe în 1702 umbreşte ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XIV-lea. Acesta loveşte un regat al cărui dinamism nu mai este la fel ca la începutul domniei şi în care dificultăţile se înmulţesc. Atmosfera de la Curte exprimă acest crepuscul al domniei: regele, bătrân, este supus influenţei austere a celei de-a doua soţii, Doamna de Maintenon, şi vede cum îi mor, rând pe rând, copiii şi nepoţii. Mai ales războaiele continue, construcţiile, pensiile şi gratificaţiile de tot felul au ruinat finanţele. Reformele fiscale recomandate de Boisguilbert şi de Vauban au fost zadarnice şi regele trebuie să recurgă la expediente: emisiuni de rente cu dobânzi foarte mari pentru stat, împrumuturi forţate, loterii, crearea de funcţii şi mai ales manevre monetare (vreo patruzeci între 1685-1710). Nimic nu împiedică însă creşterea deficitului. În 1715, la moartea lui Ludovic al XIV-lea, încasările fiscale pe trei ani în avans sunt deja înghiţite, iar datoria ajunge la 2 miliarde de livre.

Aceasta şi din cauză că economia franceză este în plin declin. Războaiele continue au zdruncinat circuitele economice şi au lipsit economia de pieţe de desfacere în Europa şi dincolo de mări. Percepţiile fiscale şi schimbările monetare

împiedică schimburile comerciale. Revocarea Edictului de la Nantes şi emigrarea protestantă au ruinat anumite regiuni (Languedoc, Normandia, Lyon, Tours sau Sedan). Aceste greutăţi se adaugă la depresiunea economică care durează până în primii ani ai secolului al XVIII-lea, cu cortegiul ei de scăderi de preţuri, de venituri şi salarii, cu crizele ei cerealiere periodice (1693-1694, 1708-1709) şi bruştele urcări ale preţului cerealelor. O mizerie profundă se instalează în toată ţara, astfel încât cerşetorii şi vagabonzii reprezintă, după Vauban, o zecime din populaţia din 1698. Izbucnesc răscoale de scurtă durată, dar violente şi numeroase.

În sfârşit, regele, devenit evlavios şi interesat mai mult decât oricând de problemele religioase, întâmpină şi în acest domeniu nenumărate dificultăţi. Chiar dacă a rezolvat conflictul cu papalitatea (1693), el luptă mai mulţi ani împotriva curentului „chietist“ introdus în Franţa de Doamna Guyon şi la care aderă Fénelon. Un fapt mai grav încă, conflictul cu jansenismul, potolit din 1669, reizbucneşte la sfârşitul secolului sub influenţa oratorianului[192] Quesnel. Cu ajutorul papei, regele hotărăşte să-i pună capăt. În 1705, el dă ordin să se distrugă mănăstirea de la Port-Royal unde se refugiaseră ultimele călugăriţe janseniste. Dar jansenişţii profită de emoţia provocată de acest eveniment pentru a-şi pleda cauza pe lângă episcopi. Ludovic al XIV-lea obţine desigur o condamnare papală (bula *Unigenitus* din 1713), dar Parlamentul din Paris refuză, din spirit galicanist, să o ia în considerare. În sfârşit, regele nu a reuşit să extirpe protestantismul şi trebuie să înfrunte hotărârea reformaţilor rămaşi în Franţa. În plin

război pentru succesiunea Spaniei, revolta calviniştilor din munţii Cevennes („camisards“) mobilizează, din 1702 până în 1705, o armată de 20.000 de oameni.

Războiul pe care Ludovic al XIV-lea îl porneşte în aceste condiţii pare să fie interminabil. Slăbirea regatului, mediocritatea generalilor şi neputinţa armatelor numeroase şi greu de manevrat fac ca operaţiunile militare să fie lente şi nesemnificative. Războiul de succesiune a Spaniei îl face uneori pe regele Franţei să se simtă pe marginea prăpastiei. În 1709, un şir de înfrângeri, invadarea teritoriului, frigul, mizeria îngrozitoare în care se află ţara, îl fac să accepte tratativele. Dar condiţiile care i se impun – renunţarea la Alsacia şi la cetăţile fortificate din nord, recunoaşterea arhiducelui Carol ca rege al Spaniei şi participarea la o acţiune armată împotriva lui Filip al V-lea, nepotul său – îl obligă să reînceapă războiul.

Ludovic al XIV-lea îşi dă seama, de altfel, că adversarii săi nu mai sunt în stare să obţină un avans hotărâtor. În 1713, tratatele de la Utrecht şi Rastadt pun capăt acestui război interminabil.

Spania este marea învinsă: Filip al V-lea rămâne regele ei dar renunţă la tronul Franţei. Dezmembrarea de care se temea este consfinţită de tratate. Habsburgii din Viena iau partea de moştenire pierdută de Bourbonii din Madrid: Ţările de Jos spaniole devin austriece în timp ce statul milanez, regatul Neapolelui şi Sardinia asigură împăratului dominaţia asupra Italiei. Franţa, învinsă, suferă mai puţin de pe urma înfrângerii: ea renunţă provizoriu la Lorrena şi la oraşele fortificate de pe Rhin. Aflată printre învingători,

Austria dă dovadă de o nouă vitalitate. În schimb, Provinciile Unite ies din război epuizate şi nu mai reprezintă de acum înainte decât o putere de rangul doi, aflată în umbra Angliei. Aceasta din urmă este în final marea beneficiară a războiului. Pe plan teritorial, se mulţumeşte cu puncte strategice sau cu insule (Gibraltar, Minorca, Terra-Nova şi teritoriile canadiene) şi obţine câteva avantaje comerciale. Dar, în principal, ea a împiedicat Franţa să profite în scop imperialist de poziţia de arbitru asigurată de tratatele din Westfalia. De acum înainte, Anglia este cea care va deţine rolul de garant al echilibrului european.

Sfârşitul dominaţiei suedeze în Europa de nord

În momentul în care războiul de succesiune a Spaniei pune capăt ambiţiilor franceze, Suedia, şi ea beneficiară a tratatelor din Westfalia, trebuie să renunţe la dominaţia asupra Europei de nord. Încercase să o facă încă de la Pacea din Nord, care, în 1660, consfinţise victoria obţinută cu greu de succesorii lui Gustav-Adolf.

Puterea suedeză depindea în mare parte de solida alianţă cu Franţa, dar şi de declinul Danemarcei, de slăbiciunea politică a Poloniei şi a statului, încă rudimentar, al Moscovei. Din 1660 până în 1674, autoritatea regelui Suediei se consolidează datorită unei lungi perioade de pace. Dar războiul împotriva olandezilor, în care se angajează Ludovic al XIV-lea, se întinde repede în Europa şi în ţările din nord. Electorul de Brandenburg şi regele Danemarcei se alătură coaliţiei împotriva regelui Franţei şi îi obligă şi pe aliaţii săi suedezi să intervină. Cedând la insistenţele lor, Suedia procedează însă exact pe dos. Dar ea cunoaşte un şir impresionant de înfrângeri care sfârşesc prin expulzarea sa din Germania şi compromit integritatea sa teritorială. În 1675, Marele Elector de Brandenburg, Frederic-Wilhelm, învinge la Fehrbellin infanteria suedeză, considerată până atunci cea mai bună din Europa. Dominaţia militară a Suediei se încheie.

Din fericire pentru Carol al XI-lea al Suediei, regele Franţei nu-şi uită aliaţii când se încheie pacea de la Nimègue. Prin intervenţii militare, presiuni politice şi subvenţii generoase, Ludovic al

XIV-lea îi convinge pe danezi şi pe Marele Elector să renunţe la aproape toate cuceririle lor: deşi învinsă, Suedia rămâne cu teritoriul intact. Dar este clar că puterea suedeză nu se mai menţine decât datorită alianţei cu Franţa. Restabilit, echilibrul baltic apare şi mai fragil decât cel din Occident.

În ciuda acestei slăbiri a autorităţii, pentru a păstra preponderenţa Suediei, Carol al XI-lea acţionează în două direcţii: pentru a-şi întări puterea el încearcă să instaureze în ţara sa o monarhie absolută în stil franţuzesc, dar, şocat de revocarea Edictului de la Nantes, se hotărăşte să rupă legăturile cu Ludovic al XIV-lea şi se apropie de Brandenburg. Astfel, se instalează un nou echilibru baltic, al cărui garant devine el şi din care influenţa franceză dispare.

Moartea lui Carol al XI-lea (1697) trezeşte într-atât poftele de posesiune ale vecinilor săi încât coroana Suediei ajunge în mâinile unui prinţ de 15 ani, Carol al XII-lea. Reunind pe Electorii de Saxa şi de Brandenburg, pe regele Danemarcei şi pe ţarul Petru I al Rusiei, viitorul Petru cel Mare, se pregăteşte o coaliţie care are drept scop dezmembrarea Suediei. Aceasta este luată pe nepregătite. Carol al XII-lea apelează la puterile maritime ale Occidentului, care trimit o flotă pentru a păstra echilibrul în zona baltică. Carol al XII-lea profită de situaţie pentru a începe o ofensivă. Este debutul unei epopei incredibile. Carol al XII-lea obţine un şir de victorii militare, fără să reuşească să oprească decăderea Suediei. Debarcând aproape de Copenhaga, el ameninţă capitala daneză cu asediul şi obligă Danemarca să intre în tratative. Făcând praf, cu 5.000 de infanterişti şi 2.000 de

cavaleri, cei 35.000 de soldaţi cu care ţarul Petru asediază Narva, el ocupă Riga în iulie 1701. În marşul său, el invadează Polonia şi obligă Dieta să-l detroneze pe regele August al II-lea (1704). El îl pune în locul acestuia pe Stanislas Leczinski, care trebuie să semneze un tratat de alianţă cu Suedia. Înspăimântat, regele Prusiei hotărăşte şi el să recurgă la tratative. Replicând unui atac rusesc în Polonia, monarhul suedez începe, un an mai târziu, o campanie în est, cu o armată de 40.000 de oameni şi cu sprijinul cazacilor de pe Don. Dar dificultăţile unei campanii în Rusia şi în final ajutorul destul de limitat al cazacilor duc la o înfrângere usturătoare: în iulie 1709, 70.000 de oameni înfrâng 20.000 de suedezi flămânzi şi demoralizaţi. Refugiat în Moldova, Carol al XII-lea[193] nu obţine de la turci decât o intervenţie de mici proporţii în Marea Neagră. În acest timp, adversarii săi îşi împart imperiul suedez. August al II-lea reia tronul Poloniei, danezii şi saxonii pun mâna pe posesiunile suedeze din Germania, iar norvegienii pe vestul Suediei. Ruşii îşi asigură ieşirea la Marea Baltică punând mâna pe Pomerania, Livonia şi Finlanda. Întors clandestin în Suedia, Carol al XII-lea moare în 1718, într-o bătălie împotriva adversarilor săi.

Dominaţia suedeză în Europa de nord s-a sfârşit. Un şir de tratate, semnate din 1718 până în 1721, stabileşte dezmembrarea ţării, care nu-şi mai păstrează din cuceririle sale decât nordul Pomeraniei occidentale. Dominaţia asupra zonei baltice este de acum înainte rusească şi daneză. Prăbuşirea Suediei înseamnă sfârşitul tentativei franco-suedeze de a arbitra Europa, tentativă provocată de tratatele din Westfalia. Se stabileşte

un nou echilibru, al cărui arbitru devine Anglia, care are ca principiu incapacitatea generală a ţărilor europene de a domina continentul din punct de vedere politic.

Capitolul 12
NAŞTEREA UNUI MODEL DE MONARHIE TEMPERATĂ ÎN ANGLIA (1689-1815)

■ În timp ce în Franţa se dezvoltă monarhia absolută, în Anglia se instaurează o altă formă de regim politic. Teoretizată şi de filozofii Hobbes şi Locke în cursul secolului al XVII-lea, aceasta se bazează pe ideea că există drepturi naturale ale individului şi că organizarea socială rezultă dintr-un contract tacit încheiat între suveran şi individ. În fond, aceste teorii nu sunt decât conceptualizarea practicii care datează din secolul al XIII-lea şi care a văzut puterea suveranului limitându-se printr-o serie de texte care garantau libertăţile cetăţeanului britanic, stabileau limitele autorităţii regale şi afirmau caracterul protestant al statului.

■ De la revoluţia din 1688, puterile, în principiu considerabile, ale suveranului sunt în realitate limitate mai mult de practică decât de texte. Puţin interesaţi de Anglia, în secolul al XVIII-lea, suveranii dinastiei de Hanovra au lăsat guvernarea în mâinile cabinetului care se sprijină pe majoritatea din Parlament,

recrutată din rândurile aristocraţiei şi în mâinile marilor familii care domină societatea şi conducerea ţării.

■ Încercarea regelui George al III-lea (1760-1783) de a-i reda adevărata forţă prerogativei regale, îndepărtând familiile de whigi, va eşua din cauza înfrângerii regelui de către francezi şi de Răzvrătiţii din America, de agitaţia socială care rezultă de aici şi de dorinţa parlamentarilor whigi de a limita puterea Coroanei.

■ Odată cu venirea la putere, în 1783, a celui de-al doilea Pitt, se instaurează un nou sistem politic. Nebunia regelui George al III-lea lasă aproape întreaga putere pe mâinile primului ministru, care consolidează autoritatea Cabinetului. Pentru a sprijini Cabinetul se constituie un nou partid, tory, care îl susţine pe prim-ministru în lupta sa împotriva ideilor liberale.

■ La începutul secolului al XIX-lea, Anglia cunoaşte un regim în care regele domneşte, dar lasă guvernarea Cabinetului. Acest regim al monarhiei limitate, total opus monarhiei absolute în stil francez, nu este totuşi parlamentar, prim-miniştrii refuzând ideea de a da socoteală în faţa Parlamentului.

Model de stat modern până în 1715, Franţa continuă să fie considerată la fel până la sfârşitul secolului al XVIII-lea de către suveranii dornici să

exercite o autoritate absolută asupra popoarelor lor. O formă total diferită de regim politic apare totuşi în Anglia. Aceasta trezeşte admiraţia filozofilor din secolul al XVIII-lea, care văd în ea un nou model de stat care respectă libertăţile cetăţenilor, echilibrează puterea suveranului şi drepturile Parlamentului şi limitează arbitrariul suveranului printr-o enumerare foarte precisă a prerogativelor sale şi a limitelor acestora. Modelul englez triumfă în Europa raţiunii chiar în momentul în care Anglia îşi foloseşte autoritatea căpătată în cursul războaielor împotriva Franţei pentru a realiza şi consolida echilibrul european.

Mitul Constituţiei britanice

Admiraţia filozofilor pentru „Constituţia“ britanică se bazează pe un paradox: Constituţia britanică nu există! Evoluţia politică din Marea Britanie a fost teoretizată de gânditorii britanici hrăniţi cu tendinţele dominante ale gândirii europene din secolele XVII şi XVIII.

În timp ce Evul Mediu dăduse atenţie existenţei grupurilor, neluând în considerare indivizii decât ca membri ai unei comunităţi, gândirea umanistă din secolul al XVI-lea face din om baza însăşi a reflecţiei sale. În acest cadru se dezvoltă filozofia dreptului natural, reprezentată în Regatul Unit de Hobbes şi Locke. În opera sa capitală, *Leviathan* (1651), Hobbes (1588-1679) expune pentru prima oară concepţia despre un stat modern format din indivizi şi nu din grupuri. Reflectând la ceea ce mobilizează individul, Hobbes ajunge la concluzia că este vorba în primul rând de instinctul său natural de conservare şi de înmulţire, în stare naturală, adică până la apariţia societăţii, viaţa sa era permanent ameninţată. De aceea, pentru a obţine protecţia care îi este necesară şi a-şi putea apăra dreptul său natural la viaţă, individul acceptă să intre în societate, renunţând în favoarea acesteia la o parte din drepturile sale naturale şi mai ales la libertate. Hobbes consideră că scopul societăţii – protejarea vieţii şi a drepturilor naturale ale indivizilor – va fi atins cu atât mai uşor cu cât statul va fi condus de un monarh absolut, definind toate prerogativele puterii, făcând dreptate, posedând dreptul de a

declara război sau de a semna tratatele de pace, stăpân al puterii legislative ca şi al puterii executive şi, în consecinţă, destul de puternic pentru a răspunde la aşteptările indivizilor. Hobbes nu repune în discuţie monarhia absolută. Contrar efortului regelui Franţei, el nu încearcă să o justifice prin originea divină, nici prin tradiţie, ci printr-un fel de contract care-l leagă pe monarh de ansamblul indivizilor care formează societatea.

Locke (1632-1704) îşi realizează partea cea mai importantă a operei în perioada restauraţiei Stuarţilor şi a tensiunilor pe care aceasta le provoacă. El trece la o nouă etapă în filozofia dreptului natural, mai ales cu *Eseul despre guvernarea civilă*, care apare la doi ani după „glorioasa revoluţie“ din 1688. Plecând de la postulatele lui Hobbes (întâietatea individului, existenţa drepturilor naturale pe care fiecare le are de la naştere şi noţiunea de contract social, individul renunţând la o parte din drepturile naturale pentru a intra în ceea ce el numeşte „societate civilă“), Locke ajunge la concluzii foarte diferite. El consideră că oamenii, constituind societatea civilă, nu renunţă decât la drepturile lor în favoarea puterii pe care au recunoscut-o. Puterea supremă continuă să vină de la ei şi dacă o încredinţează unui suveran, ei au dreptul de a cere acestuia ca această putere să nu devină despotică. Locke formulează atunci o serie de teorii aflate la antipodul monarhiei absolute şi care definesc bazele unui regim liberal şi individualist, care va sta la originea revoluţiei britanice din secolul al XVIII-lea, apoi a revoluţiilor politice din America şi din Franţa, înainte de a se răspândi în întreaga Europă la

sfârşitul secolului al XVIII-lea şi în primii ani ai secolului al XIX-lea.

Scopul suprem fiind conservarea drepturilor naturale ale individului, el conchide că trebuie evitată concentrarea în mâinile unui monarh a puterilor care i-ar putea conferi o autoritate excesivă: separarea puterilor devine una din dogmele liberalismului. Totuşi, aceste puteri separate nu ar trebui să fie egale: puterea legislativă, încredinţată mai multor persoane pentru un timp limitat (se gândea desigur la Parlamentul englez) trebuie să aibă întâietate pentru că este formată din reprezentanţii naţiunii. Cât despre puterea executivă, aceasta are o misiune precisă şi limitată: aceea de a aplica legile votate de puterea legislativă, ceea ce pune în evidenţă subordonarea sa. În cazul în care executivul nu ar respecta contractul tacit încheiat în felul acesta cu naţiunea, este deci legal ca poporul să se răscoale. Dreptul la revoltă apare astfel ca o justificare a ruperii contractului (revoluţionarii americani de la sfârşitul secolului al XVIII-lea se justifică în mod clar prin această idee).

Teoretizând astfel evoluţia britanică din secolul al XVII-lea, Hobbes şi Locke trezesc interesul filozofilor francezi din secolul al XVIII-lea. Aceştia admiră un sistem fundamentat pe drepturile individului şi în care raţiunea pare să stea la baza politicii. Voltaire laudă perfecţiunea sistemului politic englez, iar Montesquieu teoretizează, după Locke, sistemul unei monarhii temperate, în care separarea puterilor apare ca o garanţie împotriva despotismului.

Această admiraţie a Europei luminate pentru

sistemul politic liberal în stare incipientă în Marea Britanie trebuie să fie totuşi temperată. Mai întâi de toate, nu există o adevărată Constituţie britanică ci un ansamblu de texte disparate, juxtapuse unele celorlalte, după capriciile împrejurărilor istorice şi care nu rezolvă decât o parte din problemele constituţionale.

De la Marea Cartă sau Regulamentul de la Oxford din secolul al XIII-lea la Petiţia Drepturilor (1628), care pune bazele existenţei Parlamentului, trecând prin legea *Habeas Corpus* (1679), care pune bazele libertăţii individuale, prin Legea Drepturilor (1689), care defineşte limitele autorităţii regale şi domeniul de acţiune al Parlamentului, prin *Test Act*[194] (1673), care interzice funcţiile publice neanglicanilor şi prin *Actul de Instalare* (1701), care dă dreptul numai protestanţilor să urce pe tronul Angliei, *Constituţia* britanică nu este nimic altceva decât un şir de răspunsuri pragmatice la problemele care s-au pus într-un moment sau altul al istoriei. Cu toate acestea, dincolo de confuzia care pare să domnească în sistemul constituţional, dincolo de repetarea unor documente sau de numeroasele lacune, trei principii fundamentale ies în evidenţă: garantarea libertăţilor individuale ale cetăţenilor britanici, limitarea autorităţii regale prin existenţa unui Parlament şi caracterul fundamental protestant al statului.

Al doilea motiv de temperare a acestei admiraţii pentru Constituţia britanică ţine de faptul că lipsa de precizie a textelor face ca funcţionarea instituţiilor într-un mare număr de domenii să ţină mai mult de practică decât de teorie. Ceea ce Europa reţine din modelul britanic se bazează mai

puţin pe texte decât pe o tradiţie care s-a împământenit în cursul anilor 1689-1815 şi care a avut drept efect diminuarea puterii regale şi naşterea unui sistem politic original, fondat pe importanţa Cabinetului şi întâietatea Parlamentului.

Guvernarea whigilor şi Coroana britanică

Făuritori ai Revoluţiei de la 1688, whigii, apărători ai întâietăţii Parlamentului, guvernează aproape fără întrerupere în timpul Mariei şi al lui Wilhelm de Orania (1688-1702), în timpul reginei Ana, fiica lui Jacob al II-lea, care le urmează la tron (1702-1714), şi, în sfârşit, în timpul primilor doi suverani ai dinastiei de Hanovra, George I (1714-1725) şi George al II-lea (1725-1760). În toată această perioadă, marile familii *tori*, apărătoare ale păstrării Prerogativei regale sunt bănuite de simpatii „iacobite“ în favoarea lui Jacob Eduard, fiu al lui Jacob al II-lea şi, în consecinţă, sunt înlăturate de la guvernare. Or, exact în această perioadă se instaurează sistemul politic britanic al monarhiei limitate.

În teorie, în virtutea Prerogativei regale, suveranul dispune de puteri considerabile. „Rege în Parlamentul său“, el promulgă actele puterii legislative. „Rege în Consiliul său“, el are puterea executivă, conduce diplomaţia, armata, flota. El este, de asemenea, izvorul justiţiei şi toate sentinţele sunt pronunţate în numele său. În sfârşit, în virtutea Actului de supremaţie al lui Henric al VIII-lea, el este şeful Bisericii anglicane.

Aceste prerogative sunt în realitate foarte restrânse. Mai întâi, prin *Declaraţia Drepturilor* din 1689, care permite Parlamentului să controleze finanţele regale. Apoi, prin *Habeas Corpus*, care îi interzice să aresteze un cetăţean fără aprobarea unui magistrat şi îl obligă să încredinţeze justiţia

unui Cancelar şi tribunalelor, sau, pentru a exercita justiţia supremă, trebuie să fie asistat de un *Privy Council* desemnat de Parlament. În sfârşit, el nu poate percepe niciun impozit, nici să recruteze trupe fără acordul Parlamentului, ceea ce îi interzice să ducă o politică personală.

Îngrădită de texte, Prerogativa regală este micşorată în practică de către cei doi primi suverani ai dinastiei de Hanovra, George I şi George al II-lea. Nevorbind defel engleza, preferând să rămână alături de electoratul lor hanovrian, interesându-se mai ales de politica externă şi de armată, ei lasă pe miniştri şi Parlamentul să guverneze şi nu se folosesc niciodată de dreptul lor de veto în proiectele de legi de la Westminster.

Aceste împrejurări întâmplătoare, adăugate tendinţelor care s-au manifestat în secolul al XVII-lea, creează în secolul al XVIII-lea o tradiţie de diminuare a puterii regale, compensată prin rolul tot mai mare al Parlamentului şi al Guvernului. Lipsit de sprijinul unei puteri regale solide, cabinetul încearcă să găsească sprijin la majoritatea Parlamentului. În felul acesta se conturează primele trăsături a ceea ce, în secolul al XIX-lea, va deveni regimul parlamentar.

Cabinetul

Moştenit din Evul Mediu de la vechiul consiliu al regelui, *Cabinet Council* nu a apărut decât în timpul domniei lui Wilhelm al III-lea, despărţindu-se de *Privy Council*, care, de acum înainte, joacă rolul unei Curţi de Casaţie. Cabinetul, care reuneşte principalii miniştri, devine în absenţa regilor adevăratul guvern al Angliei. El este cel care hotărăşte principalele direcţii de acţiune care vor fi apoi supuse aprobării regelui şi Parlamentului. Din mijlocul său se desprinde cu începutul superioritatea Primului Lord al Trezoreriei, aşa încât, conducând Finanţele statului, acesta preia numele şi funcţiile Primului ministru. În jurul lui se află o mână de miniştri, dintre care cei mai importanţi sunt Lordul Cancelar, care se ocupă de justiţie şi cei doi secretari de stat. Până în 1782, competenţele acestora din urmă erau teritoriale, unul administrând nordul regatului plus Scoţia, celălalt fiind însărcinat cu partea de sud şi cu problemele coloniale externe. După această dată, o nouă repartizare a atribuţiilor lor face ca unuia să i se încredinţeze problemele interne (*Home Secretary*), iar celuilalt Afacerile externe (*Foreign Secretary*). Pe lângă miniştri, trebuie subliniată importanţa Primului Lord al Amiralităţii, însărcinat cu marina şi operaţiunile navale.

În teorie, guvernul depinde de rege, care numeşte miniştrii şi îi poate revoca. Dar frecventele absenţe ale primilor regi de Hanovra determină o creştere a preponderenţei Parlamentului în desemnarea

primilor miniştri. În realitate, şefii marilor familii *whigs* domină Parlamentul şi îşi împart între ei puterea: regele are obligaţia să-i aleagă chiar dacă nu are pentru ei vreun sentiment de simpatie. Viaţa politică britanică este astfel dominată, până în 1760, de doi oameni politici, Robert Walpole şi William Pitt.

Robert Walpole devine, în 1721, Prim Lord al Trezoreriei şi Cancelar (ministru) al Finanţelor. Originar din mica nobilime de provincie (*gentry*), acest om pragmatic, prudent şi cinic, reuşeşte să păstreze puterea timp de douăzeci de ani, conducând Parlamentul prin intermediul corupţiei. Cât despre William Pitt, el devine ministrul Afacerilor externe în 1756, în ciuda faptului că regele George al II-lea nu-l prea simpatizează. El îşi creează o autoritate deosebită ducând o politică agresivă, naţionalistă, războinică, îndreptată împotriva Franţei, ceea ce îl face să rămână la conducere până în 1761, după care va fi rechemat de George al III-lea, în 1767.

Parlamentul

Chiar dacă, din cauza diminuării puterii regale, apare drept depozitarul autorităţii supreme, Parlamentul este practic citadela aristocraţiei. El se compune, prin tradiţie, din Camera Lorzilor şi din cea a Comunelor.

Prima este compusă dintr-un număr de 200-300 de pairi, care se împart în trei categorii: Pairii spirituali, adică cei 26 de episcopi ai Angliei şi ai Ţării Galilor; cei 16 Pairi scoţieni şi între 160 şi 180 de pairi ereditari, în virtutea regulii primogeniturii. Regele îi numeşte pe pairi aşa cum doreşte şi când doreşte, fără limită de număr.

Camera Comunelor reprezintă „naţiunea“ britanică. Nu este vorba numai de o reprezentare a populaţiei, ci şi de o reprezentare economică. Sistemul electoral este fixat de altfel de legi foarte vechi, care consideră votul nu ca un drept, ci ca un privilegiu. Concepţia despre reprezentare duce la existenţa a două tipuri de circumscripţii electorale: comitatele şi burgurile. Cei 186 de deputaţi, câte doi de comitat, reprezintă regiunile britanice. Ei sunt aleşi de proprietarii de pământuri al căror venit depăşeşte un nivel minim fixat în fiecare an (160.000 de alegători către 1750). Cei 476 de deputaţi din burguri asigură reprezentarea „intereselor“, adică a activităţilor economice. Sistemul electoral diferă de la un burg la altul, unele, foarte rare, având sufragiu universal, majoritatea neprimind la vot decât un număr redus de membri ai breslelor celor mai înstărite şi pe

contribuabilii cei mai bogaţi. În total, alegătorii din burguri sunt, către 1750, în număr de 85.000.

Carta burgurilor nefiind adusă la zi, trei consecinţe sunt provocate de această situaţie. Prima este preponderenţa politicii Angliei de sud şi de est faţă de cea de nord şi de vest, unde se dezvoltă noile activităţi industriale. Cel mai mare număr de deputaţi este desemnat de regiunile unde populaţia stagnează sau se înmulţeşte mai lent decât în altele. A doua consecinţă este supravieţuirea „burgurilor descompuse“, care continuă să aleagă deputaţi deşi, practic, ele sunt abandonate de locuitorii lor, ceea ce permite familiilor aristocratice importante să aleagă deputaţi după dorinţa lor, majoritatea alegerilor desfăşurându-se cu un candidat unic. În sfârşit, corupţia se generalizează, candidaţii plătind pe alegătorii care vin să voteze în capitala regiunii: le fac cadouri, le plătesc cazarea şi băutura şi la nevoie le oferă sume de bani pentru a-şi asigura votul acestora. Miniştri, proprietari de pământ, manufacturieri, coloni din Indii sau din America pot „să-şi cumpere burguri“ în felul acesta, pentru a influenţa majoritatea sau politica din Camera Comunelor.

Fie că este vorba de Camera Lorzilor sau de Camera Comunelor, Parlamentul este astfel în mâinile unei aristocraţii care dirijează administraţia comitatelor. Din rândurile ei sunt numiţi lorzii-locotenenţi care îl reprezintă pe rege, conduc forţele armate şi miliţia şi numesc şeriful (comisarul de poliţie) şi judecătorul de pace (competent în domeniul justiţiei, administraţiei şi finanţelor).

În aceste condiţii, partidele reprezentate în

Parlament nu sunt în realitate decât nişte clici aristocratice, o adunare de clienţi ai acestora, în jurul câtorva şefi de clan, mari seniori sau politicieni influenţi. Conflictele de interese sau între persoane sunt cu atât mai importante cu cât vechii Tori, suspecţi de iacobitism, au fost înlăturaţi de la putere şi numai Whigii se bucură de acum înainte de autoritate. Deveniţi arbitri ai jocului politic, ideile lor se impun fără nicio concurenţă după „glorioasa revoluţie“ din 1688. Ei se împart în două mari grupări, care refac vechea opoziţie tori-whig: partizanii guvernului şi reprezentaţii opoziţiei.

Parlamentarismul aristocratic, care s-a instaurat în Marea Britanie la mijlocul secolului al XVIII-lea, este confruntat cu tentativa de reacţie autoritară a lui George al III-lea.

Tentativa de reacţie autoritară a lui George al III-lea (1760-1783)

Nepot al lui George al II-lea, urcat pe tron în 1760, George al III-lea este primul suveran din dinastia de Hanovra cu adevărat englez. Vorbind perfect englezeşte, interesat de Anglia, el a fost crescut în sentimentul de ură faţă de bunicul său şi faţă de clicile politice care conduc Anglia. Excelent cunoscător al istoriei Angliei, el nu intenţionează deloc să reinstaureze monarhia autoritară aşa cum a fost acuzat, ci să redea prerogativei regale întreaga ei forţă pe care predecesorii săi au lăsat-o să cadă în desuetudine. Atitudinea sa nu este cu nimic contrară textelor constituţionale, nici Declaraţiei Drepturilor din 1689, dar se opune practicii instaurate din 1714. Om cu autoritate, foarte popular în rândurile micii nobilimi de provincie, protestant sincer, el se va lovi de whigi şi va încerca să oprească sistemul parlamentar în curs de instaurare.

Regele încearcă mai întâi să înlăture pe conducătorii whigi şi mai ales pe William Pitt, înlocuindu-l cu Lord Bute. Această tentativă eşuează şi provoacă o agitaţie a radicalilor împotriva Prerogativei regale. George al III-lea pare mult mai aproape de a-şi atinge scopurile în 1770, aducându-l la putere pe Lord North, care rămâne până în 1782, asigurându-şi o solidă majoritate în Camera Comunelor prin procedeele tradiţionale de corupţie. În timpul guvernării sale, regele joacă un rol important în afacerile publice. Whigii organizează o

adevărată mobilizare împotriva a ceea ce li se pare o repunere în discuţie a achiziţiilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Aceasta este condusă de Fox, în ascensiune în cadrul partidului, apărătorul dreptului Parlamentului în faţa presiunilor făcute de rege şi de popor. Dar această opoziţie este incapabilă să răstoarne Guvernul şi să restabilească autoritatea Parlamentului.

Criza americană şi consecinţele sale îi vin de hac Lordului North şi pun capăt experimentului de restaurare a Prerogativei regale de către George al III-lea. Înfrângerea englezilor la Yorktown de către americani şi francezi provoacă o criză care afectează Marea Britanie. În 1780, mari răscoale izbucnesc în întreaga ţară, inclusiv la Londra (Gordon Riots). În aprilie 1780, în Camera Comunelor, deputatul Dunning determină adoptarea unei moţiuni declarând că „puterea Coroanei a crescut, creşte şi trebuie bineînţeles redusă“. Lordul North, sătul de această guerilă permanentă declanşată de Parlament împotriva lui, îşi dă demisia în 1782. După un scurt intermediu whig, regele îl cheamă la conducere pe fiul lui Pitt, care are acelaşi prenume ca tatăl său, William. În timpul guvernări sale, instaurarea regimului parlamentar devine ireversibilă.

Al doilea Pitt şi calea spre parlamentarism

Prim-ministru la 23 de ani, al doilea Pitt a fost crescut de tatăl său (mort în 1778) pentru a conduce. El apare ca un liberal reformator, deschis la ideile noi. Dar va fi mai ales omul unui nou sistem politic.

În momentul venirii sale la putere (1783), influenţa Coroanei este diminuată de rezultatele guvernării personale a lui George al III-lea. Problemele Americii, crizele ministeriale care se succed sau avântul curentului radical cer reforme profunde şi limitarea puterii suveranului. Apropierea centenarului „glorioasei Revoluţii“ din 1688 accentuează şi mai mult această tendinţă, mai ales odată cu crearea asociaţiilor care aşteaptă repunerea în aplicare a principiilor din Declaraţia Drepturilor din 1689. În sfârşit, scăderea puterii regale este favorizată de criza de nebunie pe care o face regele în 1788: după crize sporadice, începând din 1810, suveranul devine definitiv nebun. Dar George al III-lea nu moare decât în 1820. Anglia trăieşte aproape două decenii cu o putere regală cu atât mai fictivă cu cât prinţul de Galles şi ceilalţi fii ai regelui sunt mediocri şi desfrânaţi.

Esenţa puterii revine deci Primului ministru, consolidându-se astfel tradiţia apărută între 1714 şi 1760, pe care George al III-lea a încercat să o repună în discuţie. Rămânând fidel suveranului, Pitt îi cere să se abţină de la orice intervenţie în viaţa Cabinetului. Supremaţia Guvernului este restabilită definitiv.

În cadrul Cabinetului, Pitt refuză orice compromis cu partidele politice din Parlamentul de la Westminster. Atacat de Whigi, el se sprijină pe membrii partidului Tori. Dar, considerând pe ceilalţi miniştri drept colaboratorii săi şi nu egalii săi, el refuză hotărât divizarea puterii: Prim-ministrul a înlocuit definitiv pe suveran ca şef al executivului. El respinge de asemenea cererile radicalilor care doresc o lărgire a dreptului de vot şi formarea unui guvern bazat pe majoritatea din Camera Comunelor (adică, în alţi termeni, crearea unui regim parlamentar). Pitt, care a fost de şaisprezece ori în minoritate în Cameră, fără să-i treacă măcar prin cap să demisioneze, refuză cu tărie ideea răspunderii Guvernului în faţa Camerei.

Această încăpăţânare se explică în parte prin izbucnirea Revoluţiei franceze. De acum înainte Pitt nu mai are încredere în radicali, pe care îi bănuieşte că ar vrea să-i imite pe iacobinii din Franţa. William Pitt rămâne prim-ministru din 1783 până la moartea sa, în 1806. El face din Marea Britanie centrul coaliţiilor împotriva Franţei revoluţionare şi imperiale. Reunind majoritatea naţiunii în această luptă, el îi izolează şi îi marginalizează pe radicali, care ard de nerăbdare să imite revoluţia. Pentru a menţine ordinea stabilită, el ia măsuri autoritare: suspendă *Habeas Corpus* şi aduce în faţa justiţiei pe cei care apără ideile revoluţionare. Această înverşunare va opri, timp de aproape trei decenii, evoluţia liberală inaugurată de Marea Britanie.

La începutul secolului al XIX-lea, consecinţele îndepărtate ale „glorioasei Revoluţii“ din 1688 au dus la admiterea principiului potrivit căruia regele domneşte dar nu guvernează, puterea sa fiind

transferată Cabinetului care se sprijină pe Parlament. Evoluţia sistemului britanic este blocată totodată de frica mişcării revoluţionare care s-a declanşat în Franţa. Regimul este fără îndoială pe calea parlamentarismului, dar el nu este încă parlamentar: îi lipseşte recunoaşterea răspunderii Guvernului faţă de Camera Comunelor şi existenţa unui partid majoritar al cărui şef să devină prim-ministru. Va trebui să se aştepte până în perioada anilor 1830 pentru a triumfa. În consecinţă, începând de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, modelul britanic este complet opus modelului francez al monarhiei absolute. La începutul secolului al XIX-lea Anglia trece de asemenea drept exemplu, pentru că devine prima putere economică din lume datorită creşterii producţiei sale industriale.

Capitolul 13
DEZVOLTAREA ECONOMICĂ ŞI TRANSFORMĂRILE SOCIALE DIN EUROPA SECOLULUI AL XVIII-LEA

■ În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Europa cunoaşte o perioadă de mare dezvoltare, însoţită de o creştere demografică remarcabilă. Natalitatea rămâne foarte crescută, mortalitatea permite ca naşterile să devină mult mai numeroase decât decesele. Consecinţa este o creştere considerabilă a cererii.

■ În partea de nord-vest a continentului şi mai ales în Anglia, nevoia de a hrăni o populaţie mai numeroasă provoacă o „revoluţie agricolă“ care se manifestă prin renunţarea la practicile comunitare, prin însuşirea individuală a pământurilor şi prin îmbunătăţirea tehnicilor agricole.

■ Tot în Europa de Nord-Vest are loc dezvoltarea marelui comerţ maritim. Acesta favorizează porturile Atlanticului (Londra, Bristol, Bordeaux şi Nantes), care se îmbogăţesc prin „comerţul triunghiular“. Economia regiunilor din interior este stimulată datorită amenajării apelor navigabile,

construirii de canale, iar în Franţa datorită creării unei reţele de drumuri regale.

■ Între 1740 şi 1780, în Anglia se produce revoluţia industrială, care pătrunde puţin mai târziu în Franţa şi în Ţările de Jos. Înmulţirea invenţiilor de noi tehnologii permite înlocuirea omului cu maşina. De acum înainte, bunurile sunt produse în uzine, iar productivitatea creşte foarte mult, mai ales în domeniul textilelor şi metalurgiei.

■ Revoluţia industrială dă naştere unei societăţi noi: burghezia joacă un rol important fiind admisă în rândurile nobilimii ca în Anglia, sau încercând să-i înlăture întâietatea, ca în Franţa. Nobilimea, care continuă să domine în Europa Centrală, de Est şi de Sud, izolată de revoluţia industrială, încearcă, în Franţa, să frâneze o evoluţie care se operează în detrimentul său. În sfârşit, clasele populare, care rămân în marea lor majoritate rurale, trăiesc în condiţii care se înrăutăţesc tot mai mult mai ales din cauza creşterii preţurilor.

■ Aspectul cel mai important rămâne prăpastia care apare între Europa de Nord-Vest şi restul continentului, aflat departe de aceste procese, într-o situaţie de arhaism.

După dezvoltarea deosebită din secolul al XVI-lea, secolul al XVII-lea apare pe plan economic şi social ca o perioadă de relativă stagnare, cu crize intermitente care durează până la începutul

secolului al XVIII-lea. Începând din 1730, complexul de împrejurări redevine favorabil: până în 1760, expansiunea se caracterizează printr-un debut lent, urmat de douăzeci de ani de dezvoltare deosebită. Tendinţa de creştere a preţurilor, care durează până în 1810, dovedeşte existenţa unei cereri foarte mari. Aceasta este însoţită de o creştere a profiturilor şi a rentei funciare, în timp ce salariile cunosc o creştere mult mai mică. La originea acestei dezvoltări din secolul al XVIII-lea se află o spectaculoasă dezvoltare demografică.

Creşterea populaţiei europene

Un nou regim demografic ia naştere în anii 1730-1740. Acesta îl înlocuieşte pe cel pe care Europa occidentală îl cunoştea de secole. Bazat pe un nivel ridicat de natalitate (de la 30 la 60%) şi compensat de o mortalitate ridicată (foamete, epidemii, mortalitate infantilă), regimul tradiţional se manifesta printr-o creştere foarte înceată a numărului populaţiei. Regimul care apare acum se caracterizează prin menţinerea unei natalităţi crescute, dar însoţită de acum înainte de o scădere substanţială a mortalităţii. În Marea Britanie, de exemplu, aceasta era de 30 la 37% înainte de 1730 şi scade continuu pentru a se stabiliza la 21% către 1815. Consecinţa imediată: superioritatea naşterilor faţă de decese permite o importantă creştere demografică. În cursul secolului, Franţa trece în felul acesta de la douăzeci la douăzeci şi şase de milioane de locuitori, Anglia şi Ţara Galilor de la cinci la zece milioane, Italia de la unsprezece la optsprezece, în timp ce Spania, Prusia sau Suedia îşi dublează populaţia, iar Rusia şi-o triplează. Europa trece de la 120 de milioane de locuitori la începutul secolului la 180 de milioane în 1789.

Cum se explică această creştere bruscă a populaţiei Europei? Ca de obicei, trebuie să se recurgă la o multitudine de explicaţii complementare. Nu trebuie supraestimată nici scăderea numărului şi importanţa războaielor, nici progresele medicinei, care nu afectează marea masă a populaţiei. Creşterea temperaturii şi

scăderea cantităţii medii de ploaie sunt fără îndoială determinante. Acestea antrenează creşterea randamentului recoltelor, reducerea foametei şi a cortegiului de epidemii. Trebuie să se ţină cont, de asemenea, de introducerea în Europa a plantelor noi aduse din America, care pot înlocui la nevoie recoltele slabe. Printre acestea, cartofii, cultivaţi mai întâi în Anglia şi în Germania, se răspândesc apoi în Franţa, prin Alsacia. Cât despre porumb, acesta înlocuieşte grâul în alimentaţia populaţiei şi permite hrănirea animalelor în sudul Franţei, în Spania sau în Italia.

Existenţa unei populaţii mai numeroase, care face să crească cererea de produse alimentare şi industriale, constituie un incontestabil stimulent economic.

Revoluţia agricolă

Nevoia de a hrăni o populaţie care se înmulţeşte impune o creştere a producţiei. Totuşi, menţinerea regimului seniorial, obiceiul autoîntreţinerii şi autoaprovizionării domeniului feudal frânează progresele agriculturii într-o mare parte a Europei.

Singura soluţie este atunci mărirea suprafeţelor cultivate, prin defrişarea unor noi suprafeţe, practică care constituie regula în majoritatea regiunilor din Europa centrală şi orientală.

Inovaţiile care permit să se discute, cu oarecare exagerare, de „revoluţia agricolă“ se produc în număr limitat în câteva regiuni ale Europei de nord-vest: Anglia, Provinciile Unite, Ţările de Jos, ca şi în unele regiuni ale Franţei şi anumite regiuni ale Italiei. Mai degrabă decât o revoluţie, aici se produce o generalizare a unor tehnici, dintre care unele au apărut cu mult timp în urmă. Explicaţia avansului britanic ţine, fără îndoială, de precocitatea metodei de îngrădire a terenurilor („enclosure“). Apărută la sfârşitul secolului al XIV-lea, aceasta duce la distrugerea cadrului comunitar de punere în valoare a domeniilor rurale (împărţirea pădurilor şi păşunilor comunale) şi la dispariţia exploatării în comun a solurilor cultivate. Îngrădirea parcelelor, fixarea clară a hotarelor proprietăţii îi încurajează pe proprietari să-şi amelioreze pământurile prin desecări, îmbunătăţiri, experimentarea noilor culturi şi utilizarea tehnicilor mai moderne. După ce mult timp a încercat să împiedice această mişcare, puterea din Marea

Britanie se hotărăşte, în cursul secolului al XVIII-lea, să o susţină. În felul acesta se dă lovitura decisivă vechiului sistem de exploatare rurală şi se înlătură obstacolele din faţa modernizării agriculturii. Din 1815, Anglia gardurilor vii predomină faţă de cea a câmpurilor deschise.

Această nouă structură permite îmbunătăţirea tehnicilor agricole, deosebit de semnificativă în comitatul Norfolk din Marea Britanie, unde le popularizează câţiva mari proprietari, ca Jethro Tull sau vicontele de Townshend (supranumit „Lord Turnip“ – Lordul Nap). Principala inovaţie constă în renunţarea la ogoarele în pârloagă din sistemul asolament, pentru a-l înlocui cu cultivarea plantelor furajere (napi, gulii, trifoi, sparcetă) care ajută la refacerea solurilor şi în acelaşi timp furnizează hrană pentru animale. Acest sistem joacă un rol important în creşterea recoltelor, mărind rapiditatea şi eficacitatea arăturilor, în timp ce gunoiul de grajd creşte randamentele. În sfârşit, tehnicile de selecţie a animalelor, utilizarea noilor îngrăşăminte (praf de oase, marnă pentru solurile nisipoase) şi a maşinilor noi (semănători, secerători, treierători) sunt toate perfecţionate în cursul secolului al XVIII-lea.

O adevărată „agromanie“ se răspândeşte în mediile intelectuale, burgheze şi aristocratice. În Franţa, fiziocraţii devin teoreticienii noilor procedee şi trasează viitorul unei umanităţi care, graţie liberei dezvoltări a agriculturii, va putea să se elibereze de toate obstacolele moştenite prin tradiţie şi să ajungă la prosperitate şi fericire. Ei au influenţă şi asupra guvernării regale, mai ales când unul dintre ai lor, Turgot, ajunge la funcţia de

controlor general al finanţelor (1774). La Universitatea din Neapole este creată, în 1754, o catedră de economie pentru Genovesi, şi el teoretician al dezvoltării economiei bazate pe agricultură. Apariţia lucrării *Anale de Agricultură* a englezului Arthur Young sau a *Elementelor de agricultură* (1760) de Duhamel de Monceau dovedeşte interesul intelectualilor pentru noile metode agricole. Popularizate de ziare şi de societăţile de Agricultură, inovaţiile sunt difuzate în întreaga Europă. În 1793, William Pitt creează Comitetul pentru agricultură, însărcinat să facă anchete şi să dea sfaturi agricultorilor englezi. La Florenţa, ia naştere Academia Geografilor, în timp ce în Franţa, statele provinciale fondează societăţi agricole.

Acolo unde evoluează, această revoluţie agricolă transformă condiţiile de viaţă ale populaţiei. Ţară de pionierat, Anglia cunoaşte o creştere a producţiei sale agricole de 35%, în cursul unui secol, proprietarii care participă la mişcarea de inovaţie se îmbogăţesc, în timp ce abundenţa producţiei şi dezvoltarea transporturilor favorizează un început de specializare: sud-estul ţării furnizează în special cereale, iar comitatele din nord-vest (Warwick, Lancashire, Cheshire) se specializează în creşterea animalelor.

Producţia agricolă creşte şi în restul Europei, dar în proporţii mai reduse. Căci înnoirea agriculturii nu se poate realiza decât într-un cadru dublu: marea exploatare şi proprietatea individuală. Modernizarea cere renunţarea la practicile colective.

Dar desfiinţarea lor lipseşte partea cea mai săracă

a comunităţii rurale de mijloacele tradiţionale de existenţă. Drepturile de uzanţă (spicuială, dreptul de păşunat şi folosirea pădurilor şi a păşunilor comunale) constituiau singurele posibilităţi de a supravieţui. Pentru aceşti oameni săraci, individualismul agrar, inseparabil de înnoire, constituie deci un pericol împotriva căruia ei se opun, uneori cu forţa, împiedicând în felul acesta acţiunea de împărţire a bunurilor comunale şi de împrejmuire a pământurilor. Avansată în Anglia, începută în Franţa, în Italia sau în Spania unde se loveşte de o opoziţie puternică, mişcarea revoluţiei agrare este inexistentă în Europa centrală şi orientală, unde modernizarea nu pătrunde deloc şi unde structura juridică a senioriei rurale, mai solidă ca niciodată, se opune oricărei forme de progres.

Dezvoltarea marelui comerţ maritim

Prosperităţii din agricultură, Europa occidentală îi adaugă dezvoltarea marelui comerţ maritim, fără o evoluţie deosebită a itinerarelor comerciale fixate în secolul al XVI-lea: cea mai mare parte a relaţiilor comerciale maritime se face cu coloniile din America sau din Extremul Orient. Astfel, ţărmurile Atlanticului sunt primele care vor beneficia de relativa lipsă a războaielor, de înlăturarea pirateriei şi de dezvoltarea asigurărilor.

Flota britanică, al cărei tonaj se măreşte de cinci ori în cursul secolului al XVIII-lea, îşi asigură o superioritate evidentă. Ea transportă mărfuri la Londra, devenită placa turnantă a produselor tropicale (zahăr, cafea, bumbac, tutun, indigo, ceai, mătăsuri, ţesături din bumbac sau porţelanuri). Negustorii englezi revând apoi acest produse în toată Europa, realizând beneficii substanţiale. În schimb, ţările europene exportă în restul lumii produse de manufactură pe care le furnizează din abundenţă, mai ales Marea Britanie, a cărei producţie industrială cunoaşte o dezvoltare remarcabilă.

Comerţul cel mai fructuos, în special pentru Franţa şi Anglia, este comerţul triunghiular între Europa, Africa şi insulele Americii. Plecate din Nantes, Bordeaux sau Bristol, navele europene încărcate cu produse de manufactură, cu arme şi cu obiecte din sticlă, ajung pe coastele Africii unde îşi schimbă încărcătura pe sclavi negri capturaţi şi vânduţi de şefii triburilor de pe coastă. Navele îi

transportă pe aceştia în America unde plantatorii de pe insule îi cumpără pe aur, într-atât le este de necesară mâna de lucru a acestora. Beneficiile realizate permit cumpărarea de zahăr, rom sau tutun, care sunt revândute în Europa. Acest comerţ triunghiular, care permite triplarea sau cvadruplarea sumei iniţiale, se află la originea averii negustorilor şi armatorilor din marile porturi ale Atlanticului.

Această predominare a comerţului atlantic explică noua ierarhie portuară, care triumfă în secolul al XVIII-lea. Anversul ruinat, Amsterdamul în declin cedează locul lor Londrei, mare antrepozit al produselor de dincolo de mări, porturilor Bristol, Nantes, Bordeaux şi în curând Liverpool. Pe locul al doilea se află porturile de la Marea Nordului, situate mai departe de axele principale ale comerţului maritim, ca Hamburg sau Copenhaga, care controlează trecerea din Marea Nordului în Marea Baltică.

Prosperitatea acestei zone stimulează indirect traficul interior al continentului, cu atât mai mult cu cât sunt făcute eforturi pentru dezvoltarea şi stimularea căilor de comunicaţie. Fluviile, căi tradiţionale de trafic comercial, încep, în special în Franţa şi în Marea Britanie, să fie legate între ele prin canale. În schimb, drumurile, în aproape întreaga Europă, rămân destul de proaste şi inadaptate transporturilor grele de călători sau de mărfuri. Franţa constituie în acest sens o excepţie. Crearea, în 1716, a Corporaţiei Podurilor şi Şoselelor permite realizarea unei reţele de drumuri regale întreţinute permanent, care servesc de exemplu întregii Europe.

Dezvoltarea comercială a ţărilor din Europa occidentală este evidentă. În Franţa, exporturile cresc de la 122 de milioane la 500 de milioane de livre între anii 1716 şi 1789, în timp ce Anglia cunoaşte o creştere de acelaşi nivel. Restul continentului nu cunoaşte această dezvoltare decât parţial sau foarte restrâns. Astfel, ţările Europei occidentale se îmbogăţesc şi mai mult decât în secolele XVI şi XVII. Producţia de metale preţioase, stimulată de dezvoltarea comerţului, creşte în mod considerabil: între anii 1720 şi 1780, producţia de argint se dublează, iar cea de aur între anii 1700 şi 1750. Dar metalele preţioase din America nu fac decât să treacă prin Spania, apoi se acumulează în Franţa, în Marea Britanie, în Ţările de Jos.

În acest context de prosperitate, între anii 1760 şi 1780, apare în Marea Britanie un ansamblu de transformări ale structurilor producţiei manufacturiere, căruia istoria îi va da denumirea de „revoluţie industrială“.

Revoluţia industrială din Anglia

Până în 1760, industria britanică cunoaşte o prosperitate deosebită, dar în cadrul tradiţional al muncii la domiciliu. Acest *domestic system* reuneşte în realitate două categorii de muncitori: meseriaşii independenţi (tâmplarii de mobile, croitorii etc.), care produc şi în acelaşi timp comercializează, şi muncitorii salariaţi care depind de un *merchant-manufacturer*. Acest patron le furnizează materia primă, supraveghează execuţia şi finisarea lucrului înainte de a asigura comercializarea produsului finit. Acesta este *putting out system*.

În acest cadru tradiţional, activităţile industriale sunt localizate aproape de sursele de materii prime. Cele două activităţi fundamentale sunt în primul rând textilele (mai ales lâna), care se dezvoltă în regiunile de creştere a oilor (sud-vest, Anglia de est în jurul Norwich-ului şi Yorkshire în jurul Bradfordului) şi metalurgia, care se instalează pe locul de extracţie a minereurilor (Cornouailles pentru cupru şi cositor) sau aproape de păduri, surse de combustibil, devastate curând de această activitate.

În ciuda creşterii populaţiei şi a cererii, dezvoltarea acestei industrii tradiţionale stagnează. Este frânată de insuficienţa mâinii de lucru, care creşte nivelul salariilor şi măreşte costurile, de lipsa de capital din cauza carenţelor din sistemul bancar şi de raritatea inovaţiilor tehnice.

De-abia între 1740 şi 1780 intervin mutaţii de toate felurile care vor zdruncina structurile

producţiei industriale din Marea Britanie.

Printre aceste transformări trebuie mai întâi să amintim un ansamblu de progrese materiale şi tehnice. De exemplu, înlocuirea treptată a cărbunelui de pământ cu cărbunele din lemn. La începutul secolului al XVIII-lea, Abraham Darby perfecţionează cocsul pe bază de huilă, ceea ce permite folosirea lui în furnale. Folosirea huilei se dezvoltă cu atât mai mult cu cât ea se găseşte din abundenţă în Anglia, nivelând partea exterioară a masivelor vechi din lanţul Penninilor (Alpilor), din Ţara Galilor sau din Scoţia. Huila permite renunţarea la importurile de lemn din Baltica, dar se găseşte mai ales la originea tehnicilor noi care revoluţionează industria, metalurgia (fonta din cocs). Inventarea maşinii cu abur şi alte progrese tehnice permit perfecţionarea maşinilor care înlocuiesc o mână de lucru foarte redusă. Invenţiile se atrag una pe cealaltă într-un lanţ în care fiecare scoate în evidenţă o lipsă mai veche sau mai nouă, care trebuie rezolvată.

Tot la mijlocul secolului al XVIII-lea se îmbunătăţeşte sistemul de credit. Într-o epocă în care dezvoltarea rapidă a schimburilor comerciale, abundenţa capitalurilor pune problema introducerii lor în procesul economic. Masa de capitaluri disponibile din Anglia a jucat un rol fundamental în apariţia revoluţiei industriale. În privinţa originii acestora părerile diferă şi este dificil de aflat dacă aceste capitaluri, care au permis revoluţia industrială, proveneau din marele comerţ industrial, de la proprietarii funciari îmbogăţiţi de revoluţia agricolă sau de la industriaşii înşişi. Oricare ar fi fost, abundenţa acestora favorizează deschiderea

unei întregi reţele de bănci noi, care, întemeindu-se la Londra sau în comitate, uşurează investiţia industrială prin oferirea de credite mari şi cu dobânzi mici.

Toate aceste progrese nu ar fi fost, desigur, suficiente pentru a declanşa revoluţia industrială dacă epoca nu ar fi adus şi o modificare fundamentală a mentalităţii. În plină epocă a Luminilor, asistăm într-adevăr la o entuziasmare a minţilor luminate pentru ştiinţă şi tehnică, produse ale raţiunii umane, capabile să îndrume umanitatea spre fericire şi prosperitate. Apărută în 1776, lucrarea lui Adam Smith, *Studii asupra naturii şi cauzelor bogăţiei naţiunilor*, dovedeşte această stare de spirit. Acest imn închinat iniţiativei individuale, liberei întreprinderi şi luptei pentru profit face din autorul lui părintele liberalismului economic care se naşte.

În acest context, apare în Anglia o nouă clasă de „antreprenori“. Aceşti oameni inventivi, animaţi de dorinţa de reuşită şi de putere, au ieşit din mediile sociale cele mai diferite: mari seniori (ducele de Bridgewater, vicontele Dudley), pastori (Cartwright, inventatorul unui război de ţesut) sau meseriaşi (Arkwright, creatorul unei maşini de tors pusă în mişcare de forţa hidraulică). Printre aceşti inovatori este frapantă importanţa celor veniţi din sectele protestante situate în afara anglicanismului: quackeri (Darby), baptişti (Newcomen, inventator al pompei de apă) sau prezbiterieni (Watt). Printre ipotezele formulate pentru a explica prezenţa lor masivă printre conducătorii industriali a fost, pe lângă calitatea deosebită a şcolilor disidente, şi faptul că accesul la înaltele funcţii de stat este oprit,

în virtutea legii „Bill of Test“ (Test Act), reuşita economică constituind pentru ei singura cale posibilă de ascensiune socială.

În tot cazul, este evident că revoluţia industrială se produce în jurul acestor oameni, începând din anii 1780-1785. Aceasta este rezultatul unei acumulări de inovaţii care se organizează în jurul a trei axe principale: invenţiile din tehnică, concentrarea industrială şi creşterea producţiei.

Mişcarea de invenţii care începe în cursul secolului al XVIII-lea se accelerează şi se accentuează către sfârşitul secolului. Numărul brevetelor de invenţie depuse reprezintă dovada: de la 297 în perioada 1771-1780, la 653 între 1790-1800.

Fiecare invenţie, provocând lipsuri relative în fazele învecinate ale producţiei, atrage după sine noi invenţii. Este vorba, mai ales, despre mecanizare, care înlocuieşte efortul uman cu munca maşinii şi permite creşterea producţiei în proporţii considerabile.

Exemplul textilelor scoate în evidenţă înlănţuirea inovaţiilor prin jocul noilor necesităţi create. În 1733, Kay perfecţionează războiul de ţesut datorită „suveicii volante“, care permite realizarea unor ţesături mai late, folosind mai puţină mână de lucru. Capacitatea ţesătoriei fiind de acum mai mare, creşte considerabil cererea de fire de ţesut, creştere la care vârtelniţa şi lucrul ocazional şi neregulat al mâinii de lucru rurale sunt incapabile să-i facă faţă. De aici, eforturile de a realiza o maşină de tors, care sfârşesc în 1765 prin inventarea de către Hargreaves a maşinii de tors (*Jenny*) cu opt broşe. În 1768, Arkwright conectează maşina la forţa

hidraulică, punând la punct *waterframe*, în timp ce Crompton o perfecţionează (1779), permiţând răsucirea firului şi înfăşurarea sa datorită sistemului *mule jenny*. Cantitatea de fire este atât de mare încât ţesătorii nu reuşesc să absoarbă această producţie în creştere. Cartwright inventează atunci (1789) un nou război de ţesut mai complex şi mai productiv, pe care îl adaptează la forţa vaporilor, în 1801. Către 1815, producţia textilă în ansamblu este mecanizată.

Înlănţuirea este identică în metalurgie: inventarea fontei din cocs, de către Darby (1710) este completată de cea a lui Cort, *puddlage* (1784), care permite să se obţină un oţel de bună calitate, scoţându-se din fier carbonul şi impurităţile. Laminat datorită invenţiei lui Wilkinson (1785), acest oţel permite fabricarea primelor şine – care sunt folosite la evacuarea minereului cu vagoneţi în minele de cărbune –, primelor poduri metalice şi primelor nave cu coca din metal.

În sfârşit, în acest domeniu al invenţiilor nu se poate trece peste o invenţie capitală, care rezolvă problema energiei: maşina cu aburi. La început, aceasta provine din pompa de apă a lui Newcomen, folosită în mine. Scoţianul Watt o perfecţionează adăugându-i condensarea vaporilor într-un recipient specific (1769). Asociat cu Boulton, Watt continuă să o îmbunătăţească pentru a o face utilizabilă în industrie. Începând din 1783, maşina cu aburi începe să acţioneze un ciocan, apoi maşinile textile. Folosirea ei se răspândeşte către 1800. „Revoluţia aburului“, aspect esenţial în revoluţia industrială, devine un element cheie al vieţii economice din Europa.

Aceasta accelerează fenomenul de concentrare industrială. Primele maşini, uşoare şi puţin costisitoare, întăresc în loc să repună în discuţie acel *domestic system*. Meseriaşii rurali care le cumpără trebuie totuşi să facă faţă luddismului: unii muncitori, numiţi *luddites* (1812-1818), distrug maşinile care, crescând productivitatea îi fac să rămână fără lucru. Dar foarte repede, maşinile devin mult mai grele, incomode şi scumpe pentru a putea fi răspândite. *Water-frames* şi maşinile cu aburi sunt deci instalate într-un local unde sunt chemaţi muncitorii. *Factory system* (uzina) înlocuieşte *domestic system*. Muncitorii, alungaţi din mediul rural de îngrădirile de terenuri, sunt adunaţi în ateliere mari în interiorul cărora se instaurează diviziunea muncii. Această concentrare nu se produce în toate sectoarele vieţii economice şi diferă în funcţie de progresele mecanizării. În domeniul textilelor, mai ales în cel al bumbacului, se înregistrează astfel de transformări: la începutul secolului al XIX-lea, patru cincimi din firele de bumbac provin din fabrici echipate cu *mules jennies*. Concentrarea se produce rapid şi în metalurgie, uzine de mari dimensiuni (forjele din Carron, în Scoţia, au patru furnale şi 2.000 de muncitori) se instalează de acum înainte în bazinele conţinând huilă.

Această concentrare industrială dă naştere unei noi geografii economice. Anglia înverzită din sud şi din est, predominantă până în secolul al XVIII-lea, este înlocuită cu Anglia cenuşie din nord şi din vest. Industria metalurgică se dezvoltă în Ţara Galilor, în Scoţia sau în Midlands; industria bumbacului predomină în Lancashire, în jurul oraşelor Liverpool

şi Manchester; lâna este apanajul regiunii Yorkshire şi, secundar, al celei din Lancashire.

În sfârşit, revoluţia industrială provoacă o spectaculoasă dezvoltare a producţiei. Creşterea randamentelor permite, în cursul secolului al XVIII-lea, triplarea producţiei industriale. De acum înainte, bogăţia Marii Britanii provine din capacitatea sa de a produce în mari cantităţi produse industriale pe care numai ea le fabrică. Între 1780 şi 1815, Anglia îşi pregăteşte rolul de „atelier al lumii“, pe care îl va avea în secolul al XIX-lea. De la începuturile secolului al XIX-lea, o treime din venitul naţional britanic este furnizat de economie. Marea Britanie este astfel prima naţiune din lume care a intrat în epoca revoluţiei industriale.

Răspândirea revoluţiei industriale în Franţa

Pe aproape tot parcursul secolului al XVIII-lea, Franţa păstrează o industrie tradiţională, bazată pe de o parte pe organizarea meseriilor din oraşe care au depus jurământ, cu regulamentele sale minuţioase şi ierarhia sa strictă, iar pe de altă parte pe artizanatul rural, care asigură mai ales producţia de textile necesară negustorilor-fabricanţi instalaţi în oraşe. În acest cadru clasic, industria postavului se dezvoltă în aproape întreaga ţară, iar metalurgia se sprijină pe numeroasele forje pe bază de cărbune din lemn. Formele moderne ale industriei nu se instalează decât foarte încet, după 1780, în urma Angliei. Maşinile, şi câteodată chiar antreprenorii, vin din ţara vecină. Englezul John Holker introduce la Rouen, în manufactura sa de catifea din bumbac, metodele şi maşinile engleze pentru tors şi ţesut. Un alt britanic, Wilkinson, instalează la Indret o fabrică de tunuri şi participă la societatea pe acţiuni creată pentru construirea, la Creusot, a unei uzine metalurgice cu mai mult de 1.000 de muncitori (1781).

Aceste instalări de fabrici nu întârzie să devină un fapt obişnuit. Mecanizarea şi concentrarea industrială fac progrese, dar sunt cu aproape două decenii în urma Angliei. La Jouy-en-Josas, Oberkampf pune bazele unei uzine de pânză pictată, care funcţionează datorită unei maşini cu cilindru. La Hayange, în Lorrena, familia Wendel instalează o întreprindere de forje care se dezvoltă la începutul secolului al XIX-lea şi devine un vast ansamblu

siderurgic. Mecanizarea şi concentrarea pătrund şi în industria huilei, care, tot după modelul britanic, cunoaşte o dezvoltare determinată de înlocuirea cărbunelui de lemn cu cocsul. Compania din Anzin foloseşte 4.000 de muncitori şi extrage 400.000 de tone de cărbune, în timp ce începe exploatarea din bazinele de huilă din Masivul Central.

Acest început de revoluţie industrială, care face din Franţa cea mai bună elevă a Angliei, nu se raportează totuşi decât la o mică parte a economiei, rămasă în majoritate tradiţională.

Ţările de Jos austriece cunosc şi ele, datorită iniţiativelor britanice, un început de revoluţie industrială comparabilă cu cea din Franţa. Restul Europei însă, fără să ignore inovaţiile venite din Anglia, nu suportă decât consecinţe limitate ale acestora. Europa meridională rămâne în continuare fidelă producţiei manufacturiere. Cât despre Europa de nord, aceasta îşi păstrează mai ales caracterul agricol, cu o activitate manufacturieră tradiţională, care furnizează produse de lux, sau organizată în cadrul corporaţiilor urbane. Totuşi, maşinile textile britanice pătrund în industria bumbacului din Saxa, în jurul Leipzigului, iar câteva din metodele britanice sunt introduse în industria metalurgică de pe Ruhr.

În fine, revoluţia industrială din comerţ rămâne, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, apanajul Marii Britanii, cu influenţa în Franţa şi în Ţările de Jos. Între această parte a Europei, care face primii paşi în epoca industrială, şi restul continentului se cască o prăpastie cu atât mai profundă cu cât transformările economice determină şi transformări sociale. Fenomenul cel mai important legat de

progresul economic al părţii occidentale a continentului este noul rol pe care îl joacă burghezia.

Noul rol al burgheziei în Europa occidentală

Transformările din agricultură, avântul marelui comerţ şi formele pregătitoare ale revoluţiei industriale sunt elementele de care beneficiază în primul rând burghezia, a cărei importanţă se afirmă în cursul secolului al XVIII-lea. Bogăţia apare, mai ales în Franţa şi în Anglia, ca factor principal al diferenţierii sociale.

Burghezia franceză nu constituie încă un grup omogen. Ea este formată dintr-o serie întreagă de straturi, fiecare dintre acestea dispreţuind pe membrii grupurilor considerate inferioare din punct de vedere al importanţei averii acumulate. În vârful ierarhiei burgheze se află marii negustori, armatori sau comercianţii din marile porturi, îmbogăţiţi datorită comerţului triunghiular şi al comerţului cu sclavi. Proprietari de mari locuinţe particulare la Nantes sau la Bordeaux, ei duc o viaţă aristocratică şi au milioane de livre. Din acest grup de negustori se desprinde curând burghezia industrială, în faza de constituire, care deţine marile manufacturi echipate recent cu maşini aduse din Anglia: familiile Wendel din Lorrena, Dietrich din Alsacia sau Périer, fabricanţi de pânzeturi la Vizille. În sfârşit, trebuie inclus în această înaltă burghezie grupul financiarilor, limitat numeric, dar puternic şi extraordinar de bogat. Mari beneficiari ai nevoii de bani a unei monarhii aflată permanent la strâmtoare, aceştia devin „fermiers généraux“ – ei închiriază avantajoasa piaţă a percepţiei impozitelor indirecte – sau bancheri, adesea de origine

elveţiană, ca Necker, Perrégaux sau Hottinguer.

Imediat după această burghezie posedând mijloace financiare considerabile, burghezia mijlocie este constituită din funcţionarii regali. Ei şi-au cumpărat funcţiile şi se aliază cu grupul de funcţionari din justiţie, din finanţe sau cu cei care au rol de control. Alături de aceştia se află un grup de burghezi intelectuali, avocaţi, medici, ziarişti sau scriitori. Posesori de diplome, cultivaţi, ei sunt dornici să pună în practică ideile noi care fac să prospere Epoca Luminilor: ei vor constitui cadrul Franţei revoluţionare.

În sfârşit, la baza scării sociale a burgheziei se află o mică burghezie formată din negustori, meseriaşi făcând parte din corporaţii, dintre care majoritatea se apropie de clasele populare. În concluzie, acest ansamblu eterogen, stimulat şi îmbogăţit de avântul economic, în general nu se prea simte în largul său. Burghezia consideră că nu deţine în societate locul care i se cuvine. Marea burghezie şi o parte importantă din burghezia mijlocie aspiră să se integreze nobilimii, considerată clasa superioară a societăţii franceze. Imitându-i modul de viaţă, burghezia cumpără pământ, element indispensabil al prestigiului social şi se străduieşte să obţină titluri de nobleţe, fie cumpărând o funcţie care înnobilează, fie luând numele unor domenii prin uzurparea nobilimii.

Opoziţia nobilimii agravează starea de tensiune. Burghezia este hotărâtă să atace privilegiile nobilimii. În acest scop, ea încearcă să împiedice monarhia să susţină preponderenţa nobilimii prin pensii şi concesiuni de funcţii în stat. Sprijinindu-se pe modelul britanic, burghezia franceză visează o

monarhie cu puteri limitate, controlată de reprezentanţii naţiunii.

Situaţia este radical diferită în Anglia, unde nobilimea nu constituie, ca în Franţa, o clasă închisă. O burghezie bogată se naşte în urma avântului economic şi a revoluţiei industriale: industriaşi, financiari, bancheri, armatori, negustori îmbogăţiţi din comerţul cu Indiile (nababi), plantatori din America. Şi aceştia aşteaptă să participe la guvernarea naţiunii. O ambiţie ce poate fi satisfăcută cu condiţia de a fi aleşi în Camera Comunelor. Fuziunea claselor conducătoare se realizează deci fără dificultăţi deosebite, chiar dacă pe plan monden prejudecăţile nu permit să se confunde un aristocrat cu un parvenit, cel puţin la prima generaţie. Monarhia acordă fără şovăială titluri de nobleţe burgheziei îmbogăţite, care a cumpărat pământuri şi îşi trimite copiii în şcolile aristocratice.

Importanţa burgheziei este mult mai redusă în restul Europei, exceptând poate patriciatul din oraşele hanseatice. În Germania, burghezia administrativă rămâne profund supusă puterii prinţilor şi subordonată aristocraţiei. De abia în prima jumătate a secolului al XIX-lea, o burghezie urbană, marcată de „etica protestantă“ (Max Weber), participă la pregătirea capitalismului german. În rest, ea nu reprezintă adesea decât un grup restrâns de mari negustori fără o prea mare influenţă şi care, odată bogaţi, se alipesc nobilimii.

Eterogenitatea nobilimii europene

Ponderea şi influenţa nobilimii par invers proporţionale cu nivelul de modernizare economică a diferitelor ţări europene. În Europa de est şi centrală, în cadrul structurilor rurale rămase tradiţionale, în care domină marea proprietate şi sistemul seniorial, nobilimea şi-a păstrat în esenţă supremaţia în societate.

Europa centrală şi cea mediteraneeană reprezintă domeniile aristocraţiilor tradiţionale, legate de semnele importanţei lor: proprietarii de pământuri din Rusia, nobilimea austriacă care, pentru a se deosebi de parveniţii înnobilaţi, stabileşte diferenţele care se impun, în *Almanahul de la Gotha* (1763); aristocraţia prusacă, care are privilegiul de a poseda fiefuri şi iobagi, care se include în Almanah; aristocraţii din Italia, dedaţi leneviei pe domeniile lor (latifundia) date în exploatare, sau Granzii de Spania cu trufia lor structurală. Locul pe care îl ocupă nu este râvnit întrucât ei nu se confruntă cu existenţa unei burghezii dinamice. În faţa acestei nobilimi nu există decât o masă de ţărani analfabeţi şi supuşi. Este adevărat că aristocraţia este adesea domesticită de puterea regală. Pentru a evita revolta unei nobilimi prea puternice, după exemplul lui Ludovic al XIV-lea, suveranii o pun în serviciul lor, aducând-o la Curte şi încredinţându-i funcţii în armată sau în administraţie. Ea furnizează deci cadrele principale ale statului, care copiază modelul francez al monarhiei absolute sub masca ideilor filozofice care

îl numesc „despotism luminat“. Aşa se întâmplă cu nobilimea prusacă, formată din ofiţeri şi din funcţionari, sau cu cea rusă, de care ţarii se folosesc respectând *cinul*, scara ierarhică nobiliară.

La polul opus al acestei nobilimi, a cărei putere se bazează pe proprietatea funciară şi funcţiile administrative şi militare, se află nobilimea engleză. Neconstituind, ca nobilimea franceză, o categorie juridică, refuzând să reprezinte o castă închisă, ea urmează evoluţia determinată de avântul economic: în fruntea mişcării de îngrădire a pământurilor ea contribuie la invenţiile tehnice şi la utilizarea lor economică. Astfel, participă intens la revoluţia agricolă, la dezvoltarea marelui comerţ maritim şi la revoluţia industrială. Drept urmare, acceptă fuziunea cu grupurile sociale îmbogăţite şi formează împreună cu acestea o clasă conducătoare care se împrospătează.

Situaţia nobilimii franceze este mai complexă. O minoritate a membrilor săi împărtăşeşte spiritul întreprinzător al burgheziei şi participă la evoluţia economică a epocii. Astfel, ducele de Orléans ia parte la dezvoltarea industriei chimice, prinţul de Croy este acţionar al Companiei din Anzin, alţii devin armatori. Evoluţia economică este totuşi percepută ca o ameninţare de către cea mai mare parte a nobilimii. Dezvoltarea burgheziei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea provoacă o vie reacţie a nobilimii. Încercând să se constituie într-o castă închisă, nobilimea franceză reduce numărul înnobilărilor şi îşi rezervă înaltele funcţii în stat: funcţii ministeriale, intendenţi, grade militare (un edict în 1781 cere patru generaţii de nobleţe pentru a deveni ofiţer) şi înalte funcţii bisericeşti.

O parte din nobili intenţionează să dea aristocraţiei dreptul de control asupra monarhiei. Astfel, nobilimea judecătorească, reunită în parlamente, pretinde să aibă, în numele naţiunii, un drept de control asupra Guvernului. Ea foloseşte chiar aceeaşi denumire folosită de Parlamentul din Londra. Dar parlamentele franceze nu sunt decât nişte adunări ale juriştilor care şi-au cumpărat funcţiile şi al căror rol consistă în împărţirea dreptăţii în numele regelui. Ele nu sunt, ca în Anglia, un grup de aleşi reprezentând naţiunea.

Dându-şi silinţa să împiedice ascensiunea socială a burgheziei, nobilimea încearcă să-şi reabiliteze situaţia financiară.

Incapabilă să se adapteze noilor mecanisme ale economiei, ea repune în vigoare drepturi căzute în desuetudine, care îi permit să-şi consolideze dominaţia asupra ţărănimii. Reluând vechile acte senioriale, specialiştii în dreptul feudal găsesc în acestea drepturi, dintre care unele datau din Evul Mediu, pe care nobilimea se grăbeşte să le impună ţăranilor. În acelaşi timp, unii nobili fac presiuni pentru a obţine împărţirea bunurilor comunale, din care o treime revine seniorului, în virtutea edictelor regale de „triere“.

Această atitudine reacţionară, care exasperează burghezia, va juca un rol fundamental în criza revoluţionară.

Clasele populare

Revoluţia industrială care ia naştere, sau avântul marelui comerţ maritim nu trebuie să ne înşele: Europa rămâne un continent rural, inclusiv partea sa occidentală. Totuşi, situaţia ţăranilor este diferită. În Europa centrală şi orientală, în cadrul marelui domeniu feudal, ţăranii au adesea un statut de iobăgie, care îi leagă de pământul pe care îl lucrează şi din care fac parte în mod organic. Ei sunt vânduţi sau lăsaţi moştenire odată cu acesta. În schimb, în Europa occidentală, ţăranii sunt liberi, exceptând câteva regiuni restrânse.

Ar fi absurd să se considere ţărănimea o clasă omogenă. Există o multitudine de statute, printre care se pot distinge agricultorii, marii fermieri care folosesc numeroşi muncitori agricoli şi care produc pentru a vinde; zilierii, care nu au drept capital decât propriile braţe şi care sunt folosiţi ca sezonieri sau ca servitori la fermă; în sfârşit, masa micilor proprietari, fermieri sau arendaşi, ale căror exploatări le permit doar să supravieţuiască.

În timpul secolului al XVIII-lea, situaţia generală a lumii rurale se deteriorează, cu excepţia agricultorilor, care profită de creşterea preţurilor cerealelor pentru a realiza beneficii (datorită cărora vor putea, în timpul Revoluţiei franceze, să cumpere bunuri naţionale). Creşterea populaţiei măreşte suprapopularea satelor, provocând o adevărată foame de pământ în momentul în care distrugerea obiceiurilor comunitare agravează soarta celor săraci. În timp ce salariul real al zilierilor

stagnează, datoriile fiscale se înmulţesc din cauza reacţiei seniorilor. Ţăranii au sentimentul unei înrăutăţiri considerabile a vieţii. Cazul Franţei nu este deloc izolat. În toate ţările europene se constată un fenomen de concentrare a pământurilor în mâinile marilor proprietari, o deteriorare a vieţii salariaţilor agricoli din cauza creşterii preţurilor şi dispariţia numeroaselor proprietăţi libere, ale căror suprafeţe sunt prea mici pentru a le permite să supravieţuiască.

Situaţia claselor populare urbane nu este de altfel mai strălucită. Micii prăvăliaşi sunt într-un stadiu net inferior, artizani din diferite meserii, meşteri şi calfe realizează activităţi condamnate de evoluţia economică. Muncitorii din manufacturi aparţin în schimb unui grup a cărui activitate se dezvoltă. Dar ei sunt supuşi unei discipline stricte şi, începând din 1781, ei trebuie să deţină un livret pe care sunt însemnate datele angajării şi ale plecării şi aprecierile patronilor. În sfârşit, există o întreagă mulţime de meserii subordonate, începând cu servitorii din casele burgheze sau aristocratice, până la meseriile minore de sacagiu, vânzător de lemne, coşar sau până la zilierii care îşi vând forţa braţelor cu ziua, aşteptând să fie angajaţi în una din pieţele oraşului (piaţa Grève din Paris). Creşterea preţurilor din secolul al XVIII-lea provoacă o agravare a situaţiei tuturor acestor grupuri. Acestea vor fi exasperate de creşterea preţului pâinii, care este provocată de un şir de recolte slabe de la sfârşitul anilor 1780.

Departe de a părea o soluţie la dificultăţile existenţei acestor grupuri, modernizarea industriei apare plină de ameninţări. Aceasta ruinează un

artizanat tradiţional incapabil să reziste la concurenţa noului *factory system*, iar pentru muncitori ea înseamnă lungi zile de lucru deosebit de grele, sub o supraveghere atentă. Salariile sunt reduse de practica folosirii copiilor şi a femeilor, plătiţi foarte prost, iar condiţiile de alimentaţie şi de locuit sunt mizere. Condiţiile de viaţă ale acestui proletariat sunt propice nemulţumirii şi revoltei.

Fără îndoială, condiţiile create muncitorilor din industrie nu sunt mai grele decât cele în care trăiesc muncitorii agricoli sau chiar micii ţărani proprietari. Aceştia din urmă însă erau incluşi în comunităţile rurale care le asigurau, în compensaţie, un minimum de protecţie. Distrugerea treptată a acestor comunităţi şi emigrarea către oraşe accentuează greutăţile noilor proletari din industrie, al căror număr este încă limitat, chiar şi în Anglia.

Avântul economic din secolul al XVIII-lea modifică deci profund condiţiile economice şi sociale. El ridică o invizibilă dar teribilă frontieră între Europa de Nord-Vest, care va fi timp de un secol zona de pionierat a lumii dezvoltate, şi cea mai mare parte a Europei de Est şi de Sud, care păstrează structurile arhaice moştenite de la începutul timpurilor moderne. Se regăseşte aici originea uneia dintre liniile de forţă principale ale viitoarei Europe. În timp ce în Europa occidentală, modernizarea economică asigură ascensiunea burgheziei, beneficiară a capitalismului comercial, financiar şi industrial incipient, aristocraţia funciară rămâne preponderentă în restul Europei. În sfârşit, transformările economice din Europa occidentală provoacă nemulţumiri şi tensiuni: problema socială,

care ia naştere în Europa odată cu revoluţia industrială, se adaugă problemei puse de ascensiunea burgheziei.

Dând naştere la două Europe, avântul economic din secolul al XVIII-lea prefigurează ceea ce va însemna în secolul al XIX-lea diferenţa dintre Europa calului-putere şi Europa calului de tracţiune. O prăpastie accentuată şi mai mult de mişcarea de idei din Europa Luminilor.

Capitolul 14
CONTRASTELE DIN EUROPA LUMINILOR (1715-1789)

■ Spiritul ştiinţific se impune definitiv în Europa, în secolul al XVIII-lea, odată cu Newton şi înlocuieşte cercetarea legilor cu aceea a cauzelor principale şi a efectelor finale. Se realizează progrese considerabile care dau încredere în posibilităţile nelimitate ale raţiunii umane.

■ Aplicată la societate, religie şi politică, această concepţie se manifestă în mişcarea filozofică a „Luminilor“. Exercitându-şi spiritul critic, adepţi ai libertăţii, „filozofii“ nu cruţă nici monarhia absolută, nici Biserica, nici inegalitatea socială. Naţiunea însăşi este repusă în discuţie în favoarea cosmopolitismului european[195], chiar mondial, care accentuează credinţa în liberalismul economic.

■ Pe plan estetic, clasicismul cedează locul curentului „sufletelor sensibile“, bazat pe cultul pentru natură, proslăvirea sentimentelor generoase şi a unei morale eroice. Se impune un „gust nou“, mai puţin grandios, dar orientat

mai mult spre intimitate, confort şi redescoperirea istoriei.

■ Ca şi în secolul al XVII-lea, Franţa dă tonul în domeniile culturii. În Europa centrală şi orientală, suveranii proslăvesc raţiunea, sărbătorind pe filozofii francezi şi practicând un „despotism luminat“[196], al cărui scop real este consolidarea puterii lor. Dar împotriva dominaţiei culturale franceze încep să se manifeste reacţiile naţionale din Germania, din Italia şi din Spania.

■ Pe plan politic, această Europă a Luminilor reprezintă în acelaşi timp o Europă a afirmării sfidătoare a intereselor naţionale. Marile acţiuni de preponderenţă politică odată eşuate, a sosit ceasul concepţiei engleze despre „echilibrul european“. Politica europeană apare astfel ca un şir confuz de conflicte care pun faţă în faţă naţiunile Europei într-un joc complicat de alianţe şi de răsturnări de situaţie. Succesiunea la tronul Austriei, între 1740 şi 1748, rivalitatea franco-engleză din timpul Războiului de şapte ani (1756-1763) şi, mai târziu, din timpul revoluţiei americane şi mai ales cele trei împărţiri ale Poloniei între Rusia, Prusia şi Austria, ne redau imaginea acestei Europe în care cel mai puternic are întotdeauna dreptate.

Curioasă perioadă este aceea a secolului al XVIII-lea european. Spiritul cosmopolit, care pare că face să triumfe raţiunea asupra întregului continent, se

învecinează cu exprimarea brutală a intereselor naţionale, care duce la împărţirea Poloniei. Rafinamentul curţilor princiare sau al sensibilităţii este însoţit de menţinerea intoleranţei şi a persecutării minorităţilor. În sfârşit, progresul ştiinţific deschide calea către ezoterism şi formele moderne ale superstiţiei.

Dar secolul al XVIII-lea, dincolo de aceste paradoxuri, se caracterizează mai ales printr-un optimism formidabil, care îi stimulează pe oamenii epocii, prin convingerea că progresele inteligenţei umane deschid calea spre o epocă de fericire care este aproape şi că timpurile noi care vor schimba faţa lumii sunt deja anunţate. La originea acestui sentiment se află o adevărată explozie a spiritului ştiinţific.

Triumful spiritului ştiinţific

Dacă în secolul al XVII-lea, sub impulsul cartezianismului şi a metodei sale, spiritul ştiinţific s-a eliberat definitiv de concepţiile medievale care încă îl mai obstrucţionau, de-abia în secolul al XVIII-lea s-au realizat progrese hotărâtoare. Progrese simbolizate de Isaac Newton care publică la Londra, în 1687, *Principiile matematice ale filozofiei naturii* (*Philosophiae naturalis principia mathematica*). În această operă majoră, el notează rezultatele cercetărilor sale matematice, fizice şi astronomice. Reluând toate descoperirile din ştiinţa mecanică încă de la Galilei, generalizând legile lui Kepler asupra mişcării planetelor, el îşi încheie lucrarea formulând legea gravităţii universale, explicaţie coerentă şi sintetică a funcţionării sistemului solar ca un ansamblu de mişcări vizibile pe suprafaţa pământului. Aceste rezultate vor determina progresele astronomiei timp de mai mult de un secol.

Dar importanţa lui Newton constă mai ales în metoda sa. Depăşind o etapă decisivă faţă de evidenţa şi deducţia cartezianã, el renunţă definitiv la explicarea cauzelor fenomenelor (care duce la o cercetare metafizică) şi nu se preocupă decât de legea care stă la baza fenomenelor fizice. Pentru a reuşi, el propune să se plece de la o ipoteză explicativă, care este necesar să fie verificată prin observaţie, prin experiment şi prin experienţă. În felul acesta se pun bazele metodei ştiinţifice moderne. O metodă experimentală care desprinde

definitiv ştiinţa de teologie, prima reprezentând în realitate domeniul privilegiat în care se manifestă raţiunea umană. Acest spirit ştiinţific accentuează şi mai mult caracterul său raţional, făcând apel la claritate şi la exactitatea limbajului matematic.

Bazele puse în secolul al XVI-lea reuşesc astfel să dea în mod firesc roade: în două secole, situaţia ştiinţei faţă de filozofie sau de teologie s-a schimbat radical. În loc ca fenomenele observate în natură să verifice adevărul teoriilor filozofice despre creaţia şi originea lumii, de acum înainte, legile ştiinţifice sunt cele care oferă filozofilor exemple, argumente şi teme de meditaţie.

Acest avânt ştiinţific dă naştere unei noi gândiri bazate pe optimism şi pe încrederea în raţiunea umană. Străduindu-se să explice mecanismele care guvernează lumea, raţiunea va putea aduce umanităţii abundenţă, inteligenţă şi prosperitate. Din acest moment pasiunea pentru ştiinţe depăşeşte cercul publicului cultivat. Acesta este entuziasmat de lucrările de popularizare care explică pe înţelesul său descoperirile ştiinţifice: *Convorbiri despre pluralitatea lumilor* (1686) a lui Fontenelle, care explică pentru lumea saloanelor sistemul lui Copernic, *Spectacolul naturii* (1732) a abatelui Pluche care, tradus în toată Europa, amestecă ştiinţa cu teologia, şi mai ales *Istoria naturală* a lui Buffon, publicată între 1749 şi 1804.

Puţini oameni de litere rezistă la tentaţia de a contribui la acest edificiu în plină construcţie: Montesquieu publică o expunere despre funcţia glandelor renale, Voltaire redactează un studiu despre foc, Diderot se interesează de medicină şi anatomie. Aristocraţi şi reprezentanţi ai marii

burghezii îşi fac laboratoare de fizică sau de chimie, colecţionează pietre, reproduc experienţele descrise de savanţi. Unii se lasă păcăliţi de câţiva şarlatani abili, ca medicul german Mesmer, care afirmă că vindecă toate bolile cu ajutorul „magnetismului animal“, sau misteriosul Cagliostro, ale cărui pretinse puteri supranaturale cuceresc pentru moment înalta societate franceză.

Această modă ştiinţifică explică şi înmulţirea academiilor. Acestea sunt înfiinţate de suverani, care încearcă să atragă pe cei mai mari savanţi ai Europei prin pensii, recompense şi alte avantaje. După modelul *Societăţii regale* din Londra sau al *Academiei de Ştiinţe* din Franţa, iau naştere Academiile din Sankt Petersburg (1724), din Stockholm (1739) sau Societatea Regală din Copenhaga (1745). Aceste Academii fac schimb de expozeuri pentru a se informa reciproc despre descoperirile lor, discută rezultatele şi propun noi interpretări. Europa savanţilor, apărută în secolul al XVI-lea, continuă să facă abstracţie de frontiere şi de naţiuni şi, printr-o colaborare permanentă, face să progreseze ştiinţa europeană.

Progresele realizate în secolul al XVIII-lea în toate domeniile sunt hotărâtoare. Europa intră datorită acestora într-o epocă ştiinţifică care va da roade în secolul al XIX-lea, prin trecerea de la stadiul de speculaţie la cel de utilizare tehnică. În domeniul matematicilor, calculul infinitezimal progresează în mod spectaculos, separând definitiv analiza de geometrie. Lagrange publică lucrarea sa, *Mecanica analitică* (1788), Monge formulează baza teoretică a geometriei descriptive, în timp ce d’Alembert expune în *Tratatul de dinamică* (1743), legile staticii

şi dinamicii fluidelor.

Aceste progrese şi ipotezele lui Newton permit o dezvoltare deosebită a astronomiei. Matematicienii şi astronomii se străduiesc să confirme ideile lui Newton. În 1759, Clairaut reuşeşte să stabilească prin calcule data întoarcerii cometei Halley, observată în 1682. Expediţiile franceze la poli permit să se demonstreze faptul că planeta noastră este turtită la cele două extremităţi. Numeroasele observatoare înlesnesc descoperirea planetei Uranus, studierea inelului lui Saturn şi studierea planetei Venus. Aceste cunoştinţe astronomice sunt sintetizate de Laplace în lucrarea sa, *Tratat de mecanică cerească* (1796).

În domeniul fizicii, epoca se caracterizează prin înmulţirea experienţelor legate de electricitate. Chimia se desprinde cu greu de Evul Mediu, atunci când alchimia era regina ştiinţelor. O etapă hotărâtoare este marcată totuşi de Lavoisier care, începând din 1772, creează chimia cantitativă şi formulează principiul fundamental potrivit căruia într-o reacţie chimică nu există pierdere de materie. El descoperă oxigenul, realizează analiza şi sinteza apei şi începe, în 1789, o clasificare a elementelor.

Ştiinţele naturii cunosc de asemenea progrese remarcabile. Plecând de la clasificare şi înregistrare se ajunge la ipoteze complexe care zdruncină concepţiile acceptate până atunci. Combătând ideea potrivit căreia toate elementele creaţiei au fost realizate de Dumnezeu în scopul clar de a uşura supravieţuirea speciilor, între 1734 şi 1742, în *Expuneri utile istoriei insectelor*, Réaumur întreprinde o descriere a diferitelor specii la care face doar referire, bazându-se pe observaţie. Linné,

în ediţiile succesive ale lucrării sale, *Systema naturae,* propune o clasificare a animalelor şi a plantelor care va fi criticată de fraţii Jussieu şi mai ales de scoţianul Adanson, în *Familii de plante* (1763). Clasificând fiinţele în funcţie de ansamblul caracterelor lor, el observă o evoluţie a fiinţelor vii. La început fixist, pe măsură ce enciclopedica sa *Istorie naturală* progresează, Buffon admite evoluţia speciilor sub influenţa condiţiilor naturale şi chiar principiul selecţiei naturale în cadrul acestor specii.

Entuziasmul ştiinţific al secolului al XVIII-lea se manifestă de asemenea şi prin progresele importante ale medicinei şi prin descoperirile tehnicii care revoluţionează economia. Progresele sunt aşa de mari încât consolidează încrederea în posibilităţile nelimitate ale raţiunii umane.

Mişcarea filozofică

În memoria europenilor, secolul al XVIII-lea rămâne „Secolul Luminilor". Depăşind frontierele Franţei, centrul principal al mişcării, mişcarea se răspândeşte în toate ţările continentului. O lungă perioadă de întuneric lasă locul unei epoci în care raţiunea umană şi spiritul critic, care triumfă, pretind că vor deschide umanităţii perspectiva unei dezvoltări nelimitate. Contemporan al ştiinţei newtoniene, curentul filozofic este în acelaşi timp moştenitorul umanismului şi al cartezianismului.

Filozofia se caracterizează deci prin primatul raţiunii, astfel o defineşte Doamna de Lambert într-o frază celebră: „A filozofa înseamnă să-i redai raţiunii întreaga demnitate, înseamnă să o faci să se bucure din nou de toate drepturile, înseamnă să scuturi jugul tradiţiei şi regulilor“ (1715). Drept consecinţă, curentul datorează mult gânditorilor care, începând din secolul al XVI-lea, cred că principiile considerate baze intangibile ale societăţii nu pot fi acceptate fără să fie studiate, chiar dacă ei nu se ating de instituţiile politice, de credinţele religioase sau de regulile morale. Printre inspiratorii direcţi ai filozofilor din secolul al XVIII-lea, un loc aparte trebuie acordat lui Bayle şi lui Fontenelle care, încă de la sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, ridică în slăvi valoarea spiritului critic, şi filozofilor englezi care, în secolul al XVII-lea, s-au ocupat de drepturile naturale ale omului, în special Locke.

Efervescenţa filozofică atinge cea mai mare

intensitate în Franţa, ţara cea mai bogată din Europa, cea în care mişcarea intelectuală devine un model începând din secolul al XVII-lea, cea care a formulat şi teoretizat modelul monarhiei absolute de drept divin, dar şi cea în care tensiunile sociale erau cele mai acute.

Această efervescenţă începe mai întâi cu Charles de Segondat, baron de Montesquieu, reprezentant tipic al nobilimii juridice din Parlament. Spiritul său critic se manifestă în lucrarea satirică *Scrisori persane* (1721). Criticând instituţiile şi moravurile franceze, el nu cruţă nici absolutismul regal, nici intoleranţa religioasă. Opera sa cea mai importantă, *Spiritul legilor* (1748) face din el precursorul ştiinţelor politice. Autorul studiază în această lucrare diferitele forme de guvernare şi principiile pe care acestea se sprijină: guvernarea republicană bazată pe virtute, guvernarea despotică, al cărei resort este frica, guvernarea monarhică reglementată de legi şi care se sprijină pe onoare. Montesquieu preferă această ultimă formă de guvernare. Luând sistemul britanic drept model, el teoretizează funcţionarea, scoţând în evidenţă faptul că libertatea este asigurată prin separarea puterilor în stat: executivul, legislativul şi judiciarul. Încercând să aplice acest model la situaţia din Franţa, el consideră că monarhia va fi compatibilă cu libertatea dacă puterea monarhului va fi limitată de clasele intermediare cum sunt clerul şi nobilimea, sau de parlamente. Prin aceste afirmaţii, Montesquieu, adversar al monarhiei absolute, dar foarte departe de orice concepţie democratică, apare în acelaşi timp ca un teoretician al liberalismului şi ca purtătorul de cuvânt al nobilimii

parlamentare.

Odată cu Voltaire, fiul unui notar parizian, se manifestă o gândire mai contradictorie şi mai puţin organizată, care dezvăluie aspiraţiile burgheziei franceze. Continuator al spiritului clasic din secolul al XVII-lea, bazat pe echilibru şi pe comportamente raţionale, Voltaire subliniază şi el valorile liberalismului. Inspirat din cazul Calas (un protestant acuzat de uciderea fiului său care voia să treacă la catolicism), *Tratatul despre toleranţă* (1763) condamnă fanatismul religios. Criticând caracterul despotic al monarhiei franceze, el îşi prezintă idealul politic sub forma unei guvernări energice, luminată de raţiune, care să respecte libertăţile indivizilor şi face şi el elogiul instituţiilor britanice în *Scrisori filozofice* (1734). Considerând că principiul egalităţii dintre oameni este o himeră, el găseşte că este drept ca societatea să fie guvernată de cei mai bogaţi, care vor face să triumfe raţiunea în instituţii, în justiţie, în domeniul fiscal şi în comerţ.

Critic de artă şi filozof, Denis Diderot este suspectat de ateism (va fi închis din această cauză în închisoarea Vincennes după publicarea *Scrisorii despre orbi*, în 1749). Principal animator al curentului filozofic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, împreună cu matematicianul d’Alembert, el este principalul autor al prodigiosului ansamblu de cunoştinţe care este *Enciclopedia*. Apărute între 1750 şi 1772 cele douăzeci şi opt de volume ale sale sunt redactate de 130 de autori. Proces verbal al situaţiei ştiinţelor şi tehnicii după spectaculoasele progrese realizate în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, *Enciclopedia* este în acelaşi

timp o lucrare contestatară, care, în numele raţiunii şi principiilor dreptului natural, pune sub acuzare starea societăţii, a instituţiilor, credinţelor şi valorilor acceptate.

Manifest al filozofiei din secolul al XVIII-lea, *Enciclopedia* apare deci ca fiind revoluţionară. De aceea este persecutată de autorităţi: publicarea sa este oprită de mai multe ori (1752, 1759 şi 1781). Voltaire trebuie să se exileze timp de trei ani în Anglia, în timp ce pamfletul abatelui Raynal împotriva fanatismului şi tiraniei (*Istoria filozofică şi politică a instituţiilor şi comerţului european din cele două Indii*) este ars în piaţa publică. Şi aceasta din cauză că mişcarea filozofică ajunge să critice fără milă religia, monarhia, societatea şi însuşi cadrul statului naţional, de acum înainte stabilit de istorie.

Filozofia, germene revoluţionar

Fundament al unităţii europene în tot timpul Evului Mediu, creştinismul este asaltat de curentul filozofic. Clerul, reprezentantul său efemer, suportă primele atacuri. Voltaire, mai ales, îl loveşte destul de dur, ridicând în slăvi spiritul de toleranţă. Această critică a aspectelor vremelnice ale Bisericii creştine ajunge foarte repede la o punere în discuţie a dogmelor esenţiale ale religiei. Începând cu sfârşitul secolului al XVIII-lea, raţiunea şi creştinismul apar de neîmpăcat.

În privinţa religiei, părerile filozofilor nu sunt totuşi unanime. Odată dogmele religioase îndepărtate, majoritatea gânditorilor păstrează o credinţă vagă în Dumnezeu, un deism care nu are nevoie de o religie organizată. Acesta se manifestă la Rousseau printr-un sentiment de dragoste faţă de creatorul naturii, în timp ce la Voltaire se reduce la o admiraţie foarte cumpătată pentru un Dumnezeu-ceasornicar, care a reglat atât de bine mişcarea astrelor sau succesiunea anotimpurilor. Cu Diderot, critica creştinismului sfârşeşte în ateism şi într-o viziune materialistă a universului. Dar acesta este doar un caz izolat.

Pe plan politic, filozofii sunt toţi de acord să considere puţin satisfăcătoare concepţiile absolutiste ale Europei secolului al XVIII-lea. Dar această critică este foarte mult limitată de filozofii înşişi: deşi atât de activ în criticarea arbitrarului şi puterii nelimitate a monarhilor, Voltaire preconizează totuşi o monarhie stabilă, preocupată

de fericirea oamenilor şi suficient de puternică pentru a împiedica influenţa Bisericii. De asemenea, Montesquieu critică cu vervă deosebită efectele arbitrarului, dar nu vede soluţia decât într-o echilibrare a puterii regale absolute cu ajutorul aristocraţiei, sfătuitoare firească a suveranilor.

Faţă de acest conservatorism, ideile lui Rousseau par de-a dreptul revoluţionare. Numai el realizează o critică socială a statului european. Văzând în inegalitate izvorul problemelor politice ale epocii, el pune la punct teoria „contractului social“: puterea politică nu trebuie să se bazeze pe o ordine divină căreia poporul trebuie să i se supună, ci pe un contract revocabil, încheiat între popor şi suveran.

Spiritul filozofic apare deci mai important prin respingerea tradiţiei şi a ordinii stabilite decât prin soluţiile novatoare pe care le propune.

El capătă o importanţă esenţială dintr-un cu totul alt punct de vedere. În secolul al XVIII-lea, în mediile intelectuale ia naştere o concepţie nouă, care depăşeşte cadrele naţionale fixate în Evul Mediu: cosmopolitismul. Într-adevăr, filozofii susţin ideea că toţi oamenii sunt egali, dincolo de diferenţele accidentale de limbă, de rasă sau de religie. Dezaprobat de raţiune, patriotismul apare ca o prejudecată inadmisibilă în secolul Luminilor. Noţiunea de frontieră este, în consecinţă, arhaică şi întreaga Europă cultivată este mândră să o ignore. Germanul Schiller putea să declare: „Nu căutaţi să formaţi o naţiune, mulţumiţi-vă să fiţi oameni“, în timp ce Voltaire felicita fără pic de reţinere pe regele Frederic al II-lea, protector al filozofilor, pentru victoria militară pe care tocmai o obţinuse împotriva francezilor.

În această Europă cosmopolită de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ideea de „naţiune europeană“ este pentru prima dată formulată clar. Mai ales, ea nu este concepută dintr-un punct de vedere hegemonic, ci dintr-o perspectivă mult mai apropiată de concepţiile contemporane.

Filozofii sunt într-adevăr convinşi, dincolo de graniţele politice, de unitatea profundă a continentului european. Ei folosesc în mod frecvent expresia „uzanţe comune ale Europei“ şi susţin că aceste „uzanţe comune“ constituie fondul de civilizaţie care poate să favorizeze unitatea. „Astăzi nu mai există francezi, germani, spanioli şi nici englezi, nu există decât europeni“ afirmă Montesquieu. Europa este „... un stat format din mai multe provincii“, declara Rousseau, în timp ce Voltaire, insistând asupra aspectelor de civilizaţie care pot să pună bazele unităţii, descrie Europa „ca un fel de Republică imensă, împărţită între mai multe state, unele monarhice, altele mixte, altele aristocratice, altele populare, dar toate în strânsă legătură unele cu altele, toate având acelaşi fond religios, toate având aceleaşi principii de drept public şi politice, necunoscute în alte părţi ale lumii“.

În acest context iau naştere proiectele unei confederaţii europene. În 1713, abatele de Saint-Pierre publică un *Proiect de tratat pentru o pace perpetuă în Europa*. Nu este de fapt vorba de un proiect federativ, ci de un fel de organizaţie internaţională, care să permită suveranilor europeni să recurgă la arbitraj pentru rezolvarea certurilor dintre ei, adresându-se unui Senat european, cu sediul la Utrecht. Acest Senat ar fi dispus de un

întreg arsenal de sancţiuni pe care ar fi putut să le aplice efectiv, datorită intervenţiei unei armate europene ale cărei contingente ar fi fost furnizate în număr egal de toate statele europene. Cât despre război, acesta ar fi fost interzis între suveranii europeni şi autorizat numai împotriva acelora pe care Senatul i-ar fi declarat „duşmani ai societăţii europene“. În sfârşit, câte un grup de delegaţi ai Senatului ar fi fost plasat în fiecare oraş de frontieră pentru a veghea la respectarea prevederilor tratatului. Ironizat de Voltaire, criticat de Rousseau, acest timid proiect aminteşte unele din dispoziţiile actualei Organizaţii a Naţiunilor Unite.

În 1795, filozoful prusac Immanuel Kant propune la rândul său un proiect de uniune confederală. Fiecare dintre state şi-ar păstra libertatea în cadrul unei federaţii a cărei legislaţie ar fi fondată pe „spiritualitatea universală“. În sfârşit, înainte ca Revoluţia să schimbe radical condiţiile vieţii politice europene, Washington îi scria lui La Fayette: „Într-o bună zi, după modelul Statelor Unite ale Americii, se vor constitui şi Statele Unite ale Europei“.

În felul acesta, în secolul al XVIII-lea ia naştere ideea unităţii europene. Dacă unanimitatea este departe de a lua forma care ar fi trebuit, întreaga Europă cultivată percepe un mănunchi de „uzanţe comune“ despre care mulţi cred că ar trebui în mod firesc să aibă drept consecinţă o comunitate politică.

Această tendinţă este consolidată de evoluţia gândirii economice, care denunţă diferitele constrângeri ce îngreunează schimburile economice şi producţia, consecinţe ale spiritului mercantilist şi a existenţei frontierelor. Convinşi că există legi

fireşti care guvernează producţia şi comerţul, economiştii din secolul al XVIII-lea consideră că Europa va cunoaşte prosperitatea dacă oamenii, în loc să le reglementeze, ar lăsa aceste mecanisme să funcţioneze normal. Acest nou mod de a gândi se potriveşte perfect cu concepţiile expuse de Adam Smith în *Studii asupra originii şi cauzelor bogăţiei naţiunilor* (1776): nu cantitatea de metale preţioase acumulată constituie baza bogăţiei unei ţări, ci munca şi spiritul întreprinzător. Conducător al fiziocraţilor francezi, doctorul Quesnay, medicul lui Ludovic al XIV-lea şi autorul articolului *Grains* din *Enciclopedia*, consideră că pământul este principalul izvor de bogăţie. Trebuie doar să fie fructificat, exploatându-l în mod raţional cu ajutorul şi sub protecţia statului. Gournay şi alţi economişti francezi adaugă pământului industria şi comerţul. Dar, în oricare situaţie, prosperitatea se bazează pe libertatea de a produce şi de a comercializa. Lozinca acestor economişti liberali: „să nu intervii, să laşi totul să meargă de la sine“ îi situează la polul opus al spiritului mercantilist care dominase Europa începând din secolul al XVI-lea.

Astfel, în jurul spiritului filozofic se construieşte o Europă a raţiunii. Ea intenţionează să înlocuiască rânduielile moştenite din trecut, a căror sclerozare şi caracter arhaic sunt denunţate, printr-o societate nouă, în care drepturile naturale ale individului trebuie păstrate de statele luminate şi de înţelepciunea filozofilor. O societate în care fanatismul şi intoleranţa să fie desfiinţate, în care să domnească prosperitatea, graţie progreselor ştiinţelor şi tehnicii şi în care, conduşi de raţiune, oamenii să înceteze să se opună mecanismelor

fireşti ale forţelor economice, singurele care garantează abundenţa şi fericirea pentru toată lumea. O Europă paradisiacă în care sensibilitatea ar putea să ia avânt.

Epoca „sufletelor sensibile“

În domeniul artei şi al literaturii, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea asistă la manifestarea „sufletelor sensibile“. Acest curent preromantic este inspirat în mare măsură de literatura britanică, în care triumfă o melancolie profundă bazată pe fantastic, pe tristeţe, chiar şi pe macabru. Poeme inspirate de tristeţe (*Nopţile lui Edward Young*), romane moralizatoare (*Pamela sau Virtutea răsplătită* de Richardson), gustul pentru morbid (*Elegie scrisă într-un cimitir de ţară* de Thomas Gag), fiori provocaţi de fantastic (*Castelul din Otranto* de Horace Walpole) trezesc un nou gust literar care se afirmă ca o reacţie împotriva raţionalismului triumfător al epocii. Aceeaşi origine o are ezoterismul societăţilor filozofice. Francmasoneria[197] britanică dă exemplul prin adoptarea de către Marea Lojă engleză a Constituţiilor lui Anderson (1783), înainte de a se răspândi în Franţa, unde acestea trezesc interesul aristocraţiei, al burgheziei şi al unei părţi importante a clerului.

Din Anglia, curentul trece în Franţa, unde cunoaşte un succes considerabil, datorat în mare parte lui Jean Jacques Rousseau. Filozof democrat şi adept al egalităţii în *Discursul asupra originii inegalităţii* sau în *Contractul social*, Rousseau devine poet al naturii în *Les Rêveries du promeneur solitaire*, pictor îngăduitor al propriilor sale pasiuni în *Confesiuni* şi admirator al dragostei platonice, exacerbate în *Noua Heloisă*, roman plin de virtute şi

sentimente profunde. Pe urmele sale, Bernardin de Saint-Pierre face să plângă toată Franţa cu povestea idilei tragice dintre *Paul şi Virginia* (1787), în timp ce Europa vibrează de durere citind *Suferinţele tânărului Werther* (1774) a germanului Goethe.

Picturile moralizatoare ale lui Greuze, în care sentimentele nobile rivalizează cu gesturile sublime, exprimă foarte bine acest spirit nou: sensibilitatea ostentativă, gust pentru o morală eroică şi cultul pentru acel „état de nature“. „Greuze este pictorul meu“ va declara Diderot după ce va admira, la salonul din 1761, operele pictorului „sufletelor sensibile“: *Tânără plângându-şi canarul mort*, *Fiul pedepsit* sau *Urcior spart*.

Dragostea pentru natură este una din formele cele mai răspândite ale acestei sensibilităţi. Ea se manifestă în gustul pentru grădinile „à l’anglaise“, a căror fantezie savantă contrastează cu ordinea rigidă a grădinilor „à la française“. Gustul pentru natura sălbatică, pentru măreţia sumbră a munţilor, a oceanelor şi a uraganelor se răspândeşte peste tot. Rousseau se îmbată cu o spaimă fermecătoare, inspirată de „marile păduri întunecate care te îngrozesc“. Nobilii şi burghezii îşi construiesc la ţară locuinţe extravagante, care, într-o manieră mai prietenoasă, le creează iluzia unei vieţi câmpeneşti. La nivel regal, Maria Antoaneta cu anturajul său nutresc aceleaşi aspiraţii, făcând-o pe ţăranii în aşa-zisele colibe ale Micului Trianon.

Acest curent al „sufletelor sensibile“, care contrastează aşa de mult cu rigiditatea pompoasă şi riguroasă a „gustului ales“ din epoca lui Ludovic al XIV-lea, marchează evoluţia artistică a secolului al XVIII-lea.

„Noul gust“

Impus de Ludovic al XIV-lea, „gustul ales“ este repus în discuţie din cauza eşecurilor monarhiei absolute şi a crizei financiare a statului. Spiritul de libertate de care dau dovadă primele scrieri ale „libertinilor“ influenţează imediat manifestările artistice. Arta secolului al XVIII-lea încetează de a mai avea un caracter oficial pentru a se transforma într-o artă personală. Până la urmă, suveranul nu mai este principalul mecena pe care îl imită cei mai bogaţi dintre curteni. De acum înainte, nobili şi burghezi comandă opere de artă al căror scop este să le bucure privirea şi să le facă existenţa mai plăcută. Armatori, financiari, parlamentari sau mari prelaţi îşi decorează castelele somptuoase sau acele „hôtels particuliers“ pe care şi le construiesc, cu tablouri şi sculpturi ale artiştilor la modă.

Pentru a-şi prezenta operele, începând din 1737, artiştii organizează expoziţii regulate, numite „saloane“. În numele tendinţelor dominante ale gustului societăţii, criticii de artă se pronunţă asupra calităţii operelor expuse. În felul acesta se face cunoscut Diderot.

Lăsând la o parte fastul şi ceremonia, societatea secolului al XVIII-lea caută confortul. Sălilor imense şi solemne li se preferă camerele mai mici, mai bine adaptate la viaţa intimă şi specializate: sufragerii, saloane, budoare, dormitoare decorate cu lambriuri din lemn pictat, mobile curbate graţios, fotolii largi şi adânci, gheridoane sau birouri de scris. De acum înainte intimitatea domină reprezentarea. Este

timpul naturilor moarte ale lui d'Oudry, a scenelor din viaţa burgheză realizate de Chardin, a portretelor lui Van Loo, Nattier sau Quentin de la Tour, a busturilor lui Lemoyne, Pigalle sau Houdon.

Această reacţie împotriva „gustului ales" explică revenirea în forţă a barocului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Plecat din Italia, unde nu a încetat să se dezvolte, barocul se răspândeşte în Tyrol, în Austria, Boemia, Silezia şi pe malurile Balticii. Bisericile pictate cu clopotniţe limbate, statuile cu drapaje ample dovedesc influenţa acestuia. Rastrelli construieşte, la Sankt-Petersburg, mănăstirea Smolnîi şi Palatul de iarnă. Stilul rococo apare în Germania de sud şi în Europa centrală şi se bazează pe decoraţia care ascunde arhitectura; forme exuberante, exces de stucatură şi de fresce, efecte de *trompe-l'oeil*, căutarea continuă a fanteziei, caracterizează palatul Zwinger din Dresda sau biserica din Wies, în Bavaria. În Franţa, această tendinţă, temperată de clasicism, dă naştere stilului „rocaille", căruia îi dau tonul peşterile naturale din grădinile în stil italian.

Acest stil afectează mai puţin arhitectura care rămâne fidelă gustului clasic şi mai mult decoraţia şi ornamentaţia: fierul forjat întortocheat din piaţa Stanislas din Nancy, picturile de pe lambriurile din saloane (arabescuri, ghirlande sau peisaje exotice), mobile curbate, sculpturi cu aspect teatral, ca de exemplu *Caii din Marly* (1745) de Coustou. În sfârşit, pictura este profund influenţată: Antoine Watteau (*Serbări galante*), François Boucher şi mai ales Fragonard pun pe pânză personaje de comedie pe fundalul unei naturi convenţionale.

A doua jumătate a secolului marchează o cotitură

datorată apariţiei curentului „sufletelor sensibile“ şi descoperirii istoriei. Expediţiile arheologice se înmulţesc şi permit descoperirea monumentelor antice din Italia (săpăturile de la Herculanum şi de la Pompei, ruinele etrusce) din Grecia sau din Orientul Apropiat (arta egipteană, hieroglifele). Pe urma gravorului veneţian Piranese, ale cărui planşe fac cunoscute monumentele ruinate, pictorul francez Hubert Robert face să strălucească razele soarelui printre vestigiile romane. La Paris, ducele de Chartres construieşte ruine false în parcul său de la „Folie Monceau“. Acest gust pentru arheologie se combină la portretistul Reynolds şi la peisagistul Gainsborough cu cel pentru natură, creând o nouă manieră în care Anglia dă exemplul. Interesul pentru istorie şi pasiunea pentru natură se combină astfel în operele şcolii „neoclasice“, care, în ultimii ani ai secolului, domină producţia artistică. Interesul pentru Antichitate îl face pe Louis David să glorifice virtuţile civice din epoca Republicii romane şi devotamentul absolut al cetăţeanului faţă de stat. O pânză ca *Le serment des Horaces* (1785) anunţă deja entuziasmul eroic şi discursurile înflăcărate şi lirice ale epocii revoluţionare.

În această a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Franţa dă încă o dată tonul şi trezeşte admiraţia Europei în domeniul literaturii, gândirii şi artelor. Autorii şi artiştii săi sunt lăudaţi şi imitaţi, în timp ce filozofii par să influenţeze instituţiile politice ale ţărilor europene. Cosmopolitismul, care domină acum, apare în multe privinţe ca o cucerire intelectuală şi culturală a Europei, realizată de Franţa înainte ca Revoluţia şi Imperiul să lase loc unei cuceriri militare şi politice a continentului.

Această dominaţie nu este scutită de reacţiile naţionale, care arată că, în domeniul cultural ca şi în domeniul politic, timpul hegemoniilor a trecut şi că este încă timpul afirmării naţionale.

Europa franceză şi reacţiile naţionale

Incontestabila dominaţie morală şi intelectuală a Franţei durează până în 1760. Ea se datorează, fără îndoială, prestigiului de care se bucură în toată Europa puterea franceză, încă din timpul lui Ludovic al XIV-lea. Numeroşii emigranţi francezi care se instalau în Europa, fie din cauza presiunii demografice din Franţa, fie din cauza persecuţiilor religioase, au contribuit la răspândirea gustului pentru ceea ce este franţuzesc şi a dorinţei de a cunoaşte Franţa.

Ea se datorează, de asemenea, folosirii cvasiuniversale a limbii franceze în clasele cultivate ale Europei. Maria Tereza a Austriei, Frederic al II-lea al Prusiei, împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei vorbesc curent franceza şi o folosesc atât în actele oficiale, cât şi în scrisorile personale. Regele Prusiei dă ordin ca expozeurile Academiei din Berlin să fie redactate în franceză: „pentru a fi utile, Academiile trebuie să-şi comunice descoperirile într-o limbă universală şi această limbă este franceza“. În 1767, Voltaire subliniază faptul că „limba noastră se vorbeşte la Viena, la Berlin, la Stockholm, la Copenhaga, la Moscova. Ea este limba Europei“. Pentru a fi citite în toate ţările Europei, operele literare trebuie traduse în franceză.

Dominaţia mai sus amintită se datorează şi valorii universal recunoscute a scriitorilor francezi din secolul al XVIII-lea. Dar dominaţia franceză nu se limitează la literatură şi la limba franceză. Europa se înscrie în şcoala franceză şi în domeniul

arhitecturii, picturii, sculpturii sau muzicii.

Această dominaţie este până la urmă pe deplin acceptată. Ambasador la Paris, marchizul napolitan Caracciolo scrie *Parisul, modelul naţiunilor străine sau Europa franceză* (1776), în timp ce Academia din Berlin propune ca subiect de concurs cercetarea cauzelor universalităţii literaturii franceze şi premiază pe scriitorul Rivarol, al cărui discurs conţine fraze ca aceasta: „Se pare că a venit timpul să spunem «lumea franceză» cum spuneam odinioară «lumea romană»“.

Caracterul pregnant al modelul francez face din Paris capitala intelectuală a Europei. Bulevardul care duce de la Porte Saint-Antoine la Porte Saint-Martin devine răspântia eleganţei şi distracţiilor înaltei societăţi. Se discută despre politică în cluburi, cafenele, dar mai ales în saloane, unde se elaborează şi se răspândesc ideile noi care îşi au izvorul în spiritul filozofic. Saloanele marchizei Lambert, ale Doamnei du Tencin sau ale Doamnei du Deffand atrag scriitori, filozofi, financiari, magistraţi sau mari seniori care „reclădesc“ lumea şi provoacă admiraţia străinilor aflaţi în vizită în capitală. Cel mai celebru este salonul Doamnei Geoffrin în care sunt prezente chiar şi capetele încoronate din Europa, într-atât reputaţia sa de nobil salon intelectual s-a dovedit a fi definitiv stabilită. Provincia şi străinătatea se străduiesc să imite această viaţă pariziană, înmulţind academiile şi camerele de lectură care permit elitei să consulte cărţi şi ziare, să discute problemele timpului şi să ia contact cu lumea prin concursuri şi jocuri.

Influenţa artistică a Franţei nu este nici ea mai mică. Dar gustul clasic continuă să existe şi în plin

secol al XVIII-lea şi perpetuează tendinţele de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Versailles este mai mult ca niciodată un model demn de imitat, întâlnim replici mai mult sau mai puţin adaptate ale acestuia în Spania (castelul de la Granja), la Neapole (Caserte), la Parma (Colorno), în Portugalia (Queluz), în Prusia (Charlottenburg sau Sans-Souci, aproape de Potsdam), în Austria (Schönbrunn) sau în Rusia (Ţarskoe Selo). Ca şi în perioada precedentă, arhitecţii francezi sunt adesea realizatorii acestor construcţii. Acelaşi lucru se întâmplă şi cu urbanistica: piaţa Victoriilor din Paris, cu statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea în mijlocul ei, serveşte de model pentru piaţa Amalienburg din Copenhaga, în timp ce piaţa Ludovic al XV-lea (actuala piaţă Concorde) este imitată la Lisabona sau la Rio de Janeiro. Francezul Houdon este însărcinat să realizeze statuia lui Washington, în timp ce maiorul Lenfant desenează planurile capitalei federale a tinerelor State Unite ale Americii.

Acest primat al ideilor franceze explică dezvoltarea în Europa a „despotismului luminat“. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un mare număr de suverani europeni îşi reformează guvernarea într-un mod care seamănă cu modul de a gândi al filozofilor. Aceste reforme pregătesc calea spre o unificare politică a statelor europene.

Frederic al II-lea (1740-1786) în Prusia, Ecaterina a II-a (1762-1796) în Rusia, Josef al II-lea (1780-1790) în statele Habsburgilor, Carol al III-lea (1757-1788) în Spania, marele duce Leopold, fratele împăratului, în Toscana, ministrul Pombal în timpul

domniei lui Jose I, în Portugalia, toţi se inspiră din doctrinele filozofilor. Ei declară că sunt adepţi ai raţiunii şi că doresc ca popoarele lor să fie „fericite şi prospere“.

Prezentate în termeni inspiraţi de filozofi, aceste reforme fac permanent referinţe la „virtute“, ridică în slăvi „patriotismul“ şi „solicitudinea faţă de specia umană“ ale acestor „despoţi luminaţi“ pe care filozofii îi laudă. Voltaire nu mai încetează elogiile la adresa marelui său om, Frederic al II-lea al Prusiei, pe care visează – până la cearta dintre ei – să-l vadă dominând Europa, în timp ce Diderot crede că-şi vede idealul politic realizat de Ecaterina a II-a.

Privind puţin mai de aproape îţi dai seama că „despoţii luminaţi“, care au succes în Europa, nu au aplicat de-a valma toate reformele preconizate de filozofi. Cele pe care le-au reţinut vizează toate acelaşi scop: consolidarea statului şi a puterii lor.

Aflaţi la conducerea statelor care, în majoritate, nu au putut sau nu au ştiut să profite de şansa oferită dezvoltării economice de deschiderea spre lume şi de înmulţirea cursurilor de schimb, aceşti suverani nu şi-au făcut din aceste schimbări alt obiectiv decât modernizarea statelor lor. Ei visează mai ales să-şi mărească propria autoritate şi încearcă să atingă idealul care pentru ei îl reprezintă Ludovic al XIV-lea în culmea puterii sale. Aceasta este spre exemplu, atitudinea lui Frederic I al Prusiei, care îşi inaugurează proaspătul titlu regal adoptând ceremonialul curţii regale din Franţa. Unul din succesorii săi, Frederic al II-lea, are un preceptor francez şi se ataşează de Voltaire, care îl impresionează cu povestirile despre eroismul

şi măreţia lui Carol al XII-lea al Suediei sau ale lui Ludovic al XIV-lea, care devin modelele sale. El nu va avea linişte până când nu va instaura în Prusia un model de monarhie birocratică şi militară capabilă să-i susţină aspiraţiile.

Aceşti suverani „luminaţi“ iau parte la admiraţia exagerată a epocii pentru „filozofie“. Unii dintre ei binevoiesc ei înşişi să scrie (Frederic al II-lea redactează un compendiu al *Dicţionarului* lui Bayle). Dar de la admiraţia pentru ideile şi retorica timpului până la aplicarea acestora în organizarea statelor lor este o distanţă pe care entuziasmul unui Voltaire sau al unui Diderot i-a ajutat să o parcurgă repede, fapt care este însă dezminţit de studierea realităţilor.

În timp ce împăratul Josef al II-lea supune cu stricteţe clerul austriac autorităţii suveranului, în timp ce Frederic al II-lea sau Ecaterina a II-a îşi organizează statele după principiul unei riguroase centralizări, în timp ce reforme financiare având drept scop egalizarea nivelului impozitelor ajung într-adevăr să majoreze în mod considerabil venitul lor total, în timp ce libertatea economică – temperată de protecţionism când este necesar – stimulează peste tot economia, trebuie totuşi să se constate faptul că vocabularul filozofic nu serveşte decât la justificarea unei politici de interes naţional, al cărei obiectiv nu vizează deloc cosmopolitismul atât de des invocat.

Spiritul cosmopolit şi preponderenţa intelectuală a Franţei se lovesc de reacţiile naţionaliste, care se manifestă în primul rând pe plan literar. Împotriva difuzării masive a limbii şi literaturii franceze se invocă apărarea limbilor naţionale, a spiritului

naţional, a trecutului naţional. I se reproşează literaturii franceze caracterul său superficial, chiar imoral. Astfel englezii şi mai ales nemţii, dezvoltă o literatură naţională ale cărei teme sunt căutate în propriul lor trecut. Germanul Herder afirmă că a venit timpul literaturii germane. Goethe, care odinioară era entuziasmat de Europa, găseşte în istoria germană tema primei sale piese: *Goetz von Berlichingen* (1773) şi îşi corectează *Jurnalul de călătorie în Italia* înlocuind cuvintele străine cu cuvinte germane.

O mişcare asemănătoare are loc în Italia, unde istoria romană cunoaşte o recrudescenţă deosebită şi unde poetul Alfieri îi îndeamnă pe italieni să-şi recâştige cu armele în mâini trecuta măreţie romană. În sfârşit, în Spania, părintele iezuit Francisco de Masden publică în spaniolă o istorie a ţării sale, care glorifică măreţia sa trecută (1783).

Spiritul cosmopolit şi proiectele de uniune europeană par şi mai fragile în raport cu situaţia politică europeană: Europa Luminilor este în acelaşi timp şi o Europă a echilibrului european ameninţat de ambiţiile naţionale.

Europa engleză în epoca echilibrului european

Dacă Europa artei, a literaturii, a gândirii, în ciuda reacţiei culturale naţionale, este în mare măsură franceză, Europa realităţilor politice este o Europă a naţiunilor, care sunt în mare măsură dominate de Anglia.

Imediat după tratatele de la Utrecht (1713) şi de la Rastadt (1714), care au pus capăt războiului de succesiune din Spania, nicio putere nu părea capabilă să domine Europa. Suedia a strălucit pentru ultima dată cu Carol al XII-lea. Polonia, paralizată de sistemul său electiv şi de lipsa de autoritate a suveranilor ei, devine în mai mică măsură un actor în jocul european şi mai mult o pradă râvnită de vecinii săi. Provinciile Unite şi-au pierdut dominaţia economică din secolul al XVII-lea şi nu mai reprezintă decât un stat puţin important care gravitează pe orbita Angliei.

Spania, ale cărei ambiţii au neliniştit atâta timp continentul, continuă să decadă în ciuda posesiunilor sale atât de bogate din America. Regele său, Filip al V-lea, trebuie să accepte în silă să renunţe la coroana Franţei. Suportând greu pierderea teritoriilor italiene în favoarea Austriei, împins de soţia sa de-a doua, Elisabeta Farnese, îl numeşte Prim-ministru pe patriotul italian Alberoni şi începe nişte manevre diplomatice pentru a repune în discuţie hotărârile din 1713-1714, ceea ce trezeşte neîncrederea Europei.

Tot atât de nemulţumit de aceste tratate, dar întărit de victoria sa recentă, împăratul Carol al VI-

lea intervine peste tot: în Italia, pentru a reface în avantajul său o mare putere mediteraneeană, în Germania, pentru a impune autoritatea imperială statelor din sud, în Balcani, pentru a smulge turcilor o parte din teritoriile lor europene. Dar această activitate politică internaţională are baze fragile: lipsit de un moştenitor de sex masculin, el caută să-i asigure fiicei sale, Maria Tereza, în totalitate, moştenirea Habsburgilor din Viena. El va face tot posibilul pentru ca această moştenire („Pragmatica Sancţiune“)[198] să fie acceptată de suveranii europeni şi de multitudinea de state cuprinse în această moştenire.

Învinsă în aceste războaie de la începutul secolului al XVIII-lea, Franţa şi-a păstrat totuşi forţele. Dinamismul său demografic, bogăţiile sale naturale, strălucirea civilizaţiei sale fac din Franţa, în mod incontestabil, statul cel mai puternic din Europa. Dar înfrângerea lui Ludovic al XIV-lea a demonstrat limitele acestei puteri şi imposibilitatea de a o transforma în preponderenţă politică. Devenit prudent în urma eşecurilor suferite, Ludovic al XIV-lea încearcă de acum înainte să potolească neîncrederea europeană, jucând cinstit jocul echilibrului european.

În sfârşit, puterile care se afirmă nu sunt încă în măsură să ameninţe cu adevărat echilibrul european. E adevărat că Rusia şi Prusia şi-au împărţit ce a rămas din Suedia, dar prima, sub ţarul Petru cel Mare (1672-1725) nu încearcă decât să se organizeze după modelul european, în timp ce a doua – pe care Frederic I a reuşit, în 1701, să o desprindă de imperiu – în timpul domniei lui Frederic-Wilhelm (1713-1740), stă cu prudenţă

departe de conflictele europene.

În acest tablou al statelor europene de la începutul secolului al XVIII-lea trebuie acordat un loc special Angliei. Fidelă echilibrului european încă din timpul lui Henric al VIII-lea, ea l-a făcut să triumfe luptând rând pe rând împotriva Habsburgilor, apoi a lui Ludovic al XIV-lea. Tratatele de la Utrecht şi de la Rastadt, care obligă Austria şi Franţa să renunţe la preponderenţa lor asupra Europei, reprezintă consacrarea acestei politici. În sfârşit, decăderea succesivă a puterilor maritime şi coloniale, care puteau să o pună în umbră, mai întâi Portugalia, Spania, apoi Suedia şi Provinciile Unite, îi oferă o poziţie solidă de autoritate.

Anglia este totuşi departe de a se gândi să reia politica expansionistă a adversarilor săi. Situaţia în care se află nu-i lasă de altfel timp nici să respire. Rolul principal jucat de un Parlament care domină aristocraţia şi marea burghezie determină pe prim-miniştrii care se succed să se ocupe mai mult de interesele economice şi coloniale decât de satisfacţiile care ţin de prestigiu, pe care le-ar putea găsi pe continent. Dar interesele engleze cer să nu fie compromis echilibrul european, stabilit atât de greu.

Menţinerea echilibrului nu înseamnă însă realizarea unui ideal pacifist, ci corespunde mai degrabă intereselor foarte clare ale celor două state, cele mai puternice din Europa. Cel al Angliei constă în păstrarea unei situaţii în cel mai înalt grad favorabilă politicii sale comerciale şi coloniale; cel al Franţei este determinat de dorinţa regentului de a-l moşteni pe Ludovic al XV-lea, un copil sensibil, a cărui moştenire este pândită, în ciuda renunţării

sale formale, de regele Spaniei, Filip al V-lea.

Această Europă a secolului al XVIII-lea, în care se invocă cu atâta uşurinţă raţiunea, care se laudă cu sentimentele sale umanitare şi cu sensibilitatea-i artistică, este deci, pe plan politic, o Europă a celei mai reci raţiuni de stat şi al celui mai mare cinism. Exact ca Filip al V-lea, care pândeşte moartea lui Ludovic al XIV-lea, fiecare suveran îşi supraveghează rudele al căror eventual deces ar putea să le aducă un profit teritorial. Tratatele cele mai sfinte, aranjamentele cele mai solemne nu mai au nicio valoare din momentul în care interesul dinastic este în joc. Diplomaţii, a căror epocă de aur este secolul al XVIII-lea, nu sunt, în fiecare ţară, decât şefii unor agenţii de spionaj care interceptează scrisori, distribuie subvenţii, încercând să profite de slăbiciunea suveranului pe lângă care sunt acreditaţi sau să afle secretele sale de stat. Toată lumea ştie că este de ajuns să oferi preţul necesar pentru a cumpăra Dieta poloneză sau pe cea a Imperiului.

Acest cinism politic este ilustrat de trei mari probleme ale politicii externe de la sfârşitul secolului: succesiunea austriacă, rivalitatea franco-britanică şi problema poloneză.

Succesiunea Austriei

Împăratul Carol al VI-lea s-a ocupat mult timp de succesiunea sa, făcând în aşa fel încât să-i fie recunoscute drepturile fiicei sale, prin „Pragmatica Sancţiune“. Maria-Tereza îl moşteneşte deci, în octombrie 1740, la 23 de ani. Dar Austria este slăbită, armata dezorganizată, iar visteria aproape goală. Faţă de ea, celelalte puteri europene par a avea o situaţie solidă: Spania lui Filip al V-lea tocmai dovedise acest lucru obţinând în Italia o victorie împotriva Austriei, Franţa îşi consolidează poziţia prin alianţa cu Anglia, în timp ce Frederic al II-lea, noul rege al Prusiei, este nerăbdător să-şi arate puterea, rotunjind domeniile familiei de Hohenzollern.

În ciuda „Pragmaticei Sancţiuni“, venirea pe tron a Mariei-Tereza dă semnalul goanei după pradă. Iniţiativa îi aparţine lui Frederic al II-lea, care se năpusteşte asupra bogatei provincii a Sileziei. El este urmat de Electorul de Bavaria, nepot al lui Carol al VI-lea, care îşi revendică moştenirea prin intermediul regelui Spaniei şi a regelui Sardiniei. Ocazia de a-i umili pe Habsburgi apare prea frumoasă pentru ca Franţa să nu intervină şi ea: luptând de partea Electorului de Bavaria, trupele franceze cuceresc Boemia, unde Electorul este proclamat împărat sub numele de Carol al VII-lea.

Împotriva tuturor aşteptărilor, Maria Tereza acţionează ca un adevărat om de stat. Sacrificând Silezia, ea obţine renunţarea regelui Prusiei. De acum înainte, ea îşi îndreaptă forţele împotriva

adversarilor ei mai slabi, ca Electorul de Bavaria, pe care îl alungă din Boemia. Aliată a Angliei, care se teme de destrămarea Imperiului Habsburgilor, Maria Tereza îl obligă pe Fiul Electorului să trateze cu ea (1745).

Aşadar, povara cea mare a războiului trebuie să o ducă Franţa. O Franţă care nu are nimic de câştigat şi care luptă potrivit unei expresii folosite atunci, „doar pentru regele Prusiei“. Căci, încălcându-şi încă o dată angajamentele, Frederic al II-lea a reînceput războiul şi a obţinut Silezia (pacea de la Aix-la-Chapelle, 1748). Cât despre Franţa, ea trebuie să renunţe la intenţia de a cuceri Ţările de Jos, pentru a nu supăra Anglia.

Rivalitatea franco-britanică şi războiul de şapte ani

Acest semn de bunăvoinţă din partea Franţei nu este de ajuns pentru a adormi încrederea pe care intervenţia lui Ludovic al XV-lea în războiul de succesiune a Austriei a provocat-o dincolo de canalul Mânecii. Cu atât mai mult cu cât Anglia râvneşte coloniile franceze din Canada şi din India.

Politica engleză constă în lansarea Franţei într-un război continental care să o imobilizeze în Europa, în timp ce Anglia „cucereşte Canada pe teritoriul Germaniei“. Pentru a-şi atinge scopurile, ea se apropie de Prusia. Frederic al II-lea, dorind să-şi consolideze poziţia în Silezia, nu lasă să-i scape ocazia de a găsi în felul acesta un aliat. Temându-se să nu rămână izolată, Franţa acceptă oferta Mariei-Tereza, care îi propune o împăcare. Această „răsturnare a alianţelor“ (1756) arată foarte bine pe câtă neîncredere şi pe câte gânduri ascunse se bazează echilibrul european.

Acesta sfârşeşte, încă din 1756, într-un conflict european: „războiul de şapte ani“. În timp ce Frederic al II-lea se năpusteşte asupra Saxei, Franţa atacă Anglia pe mare. După ce s-a bătut pentru regele Prusiei, Ludovic al XV-lea luptă pentru Casa de Austria!

Condus prost de partea austro-franceză, războiul de şapte ani sfârşeşte printr-un şir de înfrângeri în Europa, în colonii şi pe mare. Tratatul de la Paris din 1763 afectează în mai mică măsură Austria şi mai mult Franţa: dacă Maria-Tereza se mulţumeşte

să-i acorde lui Frederic al II-lea posesiunea Sileziei, Franţa trebuie să-i cedeze Angliei toate coloniile sale din America de Nord şi oficiile sale comerciale din Senegal. Ea trebuie să desfiinţeze Compania franceză a Indiilor orientale şi nu-şi păstrează oficiile comerciale decât cu condiţia să renunţe să-şi extindă dominaţia în interiorul ţării, rezervat de acum înainte colonizării engleze.

Franţa va găsi curând ocazia să-şi ia revanşa: ea hotărăşte să susţină, la început material, apoi cu armele, pe Revoluţionarii din America, care se ridică împotriva dominaţiei engleze. Tratatul de la Versailles (1783), care le consfinţeşte victoria, apare astfel ca o compensaţie a tratatului de la Paris.

Împărţirea Poloniei

Anarhia poloneză, îngrijorătoare încă din Evul Mediu, s-a intensificat permanent de la începutul epocii moderne. Câmpie fără frontiere naturale, Polonia este o pradă tentantă pentru vecinii ei. Totala lipsă de autoritate a suveranului său, rege doar de formă, stopat de hotărârile Dietei, formată din mari seniori egoişti, gata să se vândă celui care oferă mai mult, încurajează pe suveranii europeni să-şi rotunjească teritoriile pe socoteala ei.

Carol al XII-lea, apoi Petru cel Mare au reuşit deja să impună în Polonia un rege ales de ei. La moartea regelui August al II-lea (1733), problema succesiunii se pune din nou în Polonia. Suveranii europeni profită încă o dată de această situaţie. Doi pretendenţi sunt prezenţi: August al III-lea, Elector de Saxa şi nepotul împăratului şi Stanislas Leczinski, fost rege al Poloniei numit de Carol al XII-lea, devenit între timp socrul lui Ludovic al XV-lea. Banii împărţiţi cu generozitate de agenţii francezi îi asigură alegerea de către Dietă.

Susţinut de Franţa, Stanislas încearcă să reconstituie puterea poloneză. Austriecii şi ruşii se înţeleg între ei pentru a-l alunga de pe tron: August al III-lea devine rege al Poloniei.

Succesiunea Poloniei se transformă atunci (1733-1738) în război european. Aliaţi cu spaniolii şi cu sarzii, francezii conduc războiul împotriva Austriei. Rivalitatea dintre Habsburgii din Viena şi Bourbonii din Madrid constituie miza principală, problema poloneză trecând curând pe planul al doilea.

Problema poloneză se reia totuşi la moartea lui August al III-lea (1763). Ţarina Ecaterina a II-a se aliază cu Frederic al II-lea al Prusiei pentru a menţine starea de slăbiciune a Poloniei. Dorind să impună Poloniei un protectorat rusesc, ea aranjează alegerea amantului său, Stanislas Poniatowski. Influenţat de unchii săi, membri ai puternicei familii Czartoczyski, Poniatowski începe o acţiune de refacere a Poloniei. Ecaterina intervine şi obţine cu uşurinţă victoria asupra unei armate poloneze „de 16.000-17.000 de oameni, având între opt şi zece şefi independenţi, care nu se pot pune de acord, derutându-şi reciproc trupele“ (Dumouriez).

Pentru a-i salva pe patrioţii polonezi, Franţa împinge Turcia să intre în luptă. Dar intervenţia sultanului se soldează cu distrugerea flotei turceşti şi cu pierderea provinciilor nordice ale Imperiului: Azov, Crimeea şi provinciile româneşti[199].

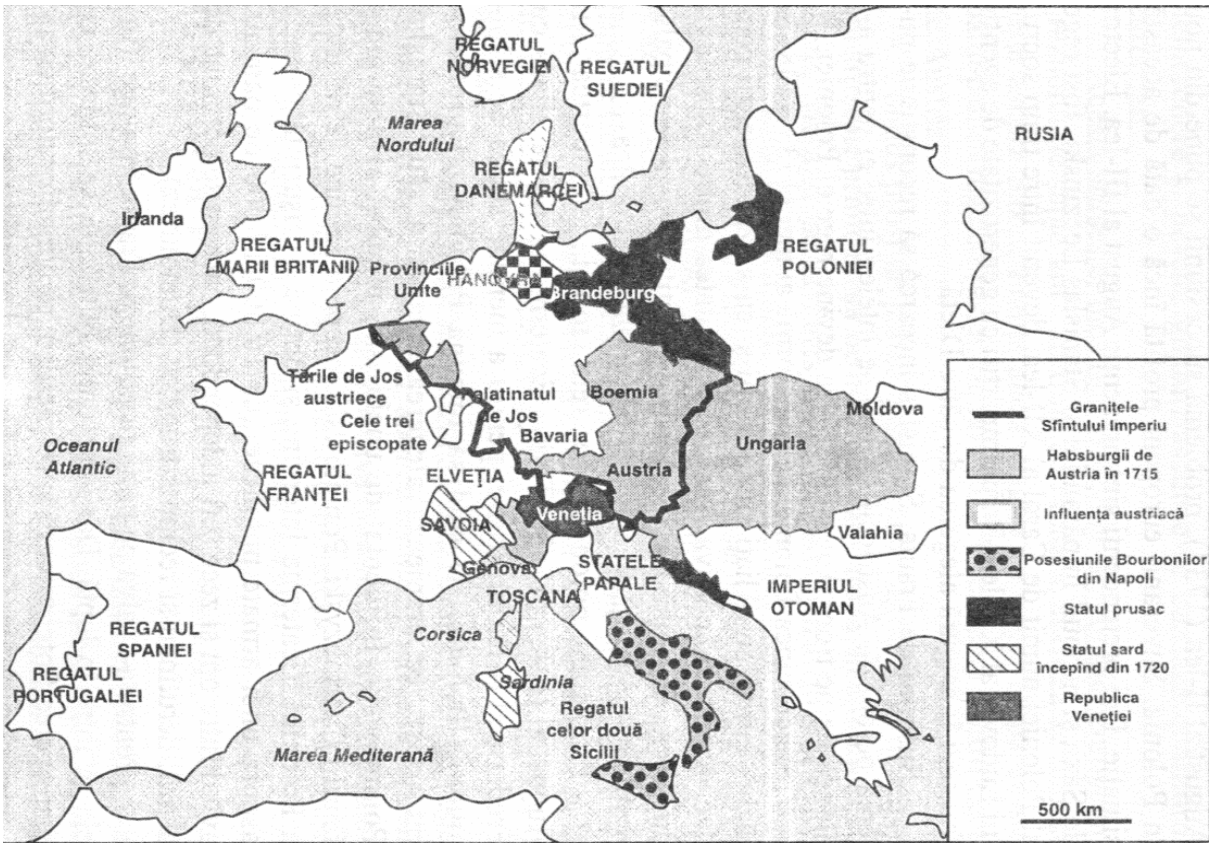

Europa în ajunul Revoluţiei franceze

Nelinişţit de spectaculoasele victorii ale Ecaterinei, Frederic al II-lea propune ţarinei şi Mariei-Tereza a Austriei să împartă Polonia. Preambulul tratatului de la Sankt-Petersburg (1772) este o adevărată capodoperă: „în numele Sfintei Treimi“ şi „de frica unei dezmembrări totale a statului polonez“, cei trei suverani îşi împart între ei mai mult de jumătate din regatul polonez. Maria-Tereza, care, după părerea lui Frederic al II-lea, dă dovadă de „o poftă mai mare“, îşi atribuie Galiţia, Rusia primeşte o parte din Lituania, în timp ce Frederic al II-lea ia Prusia poloneză, realizând astfel o continuitate teritorială a statelor sale din est. Prelungită pentru protejarea cuceririlor sale, alianţa celor trei suverani le permite acestora o nouă împărţire (1793), apoi o a treia, care până la urmă a şters Polonia de pe hartă (1795).

În concluzie, dreptul celui mai tare este cel care triumfa în Europa „secolului Luminilor“. Dispreţul brutal faţă de popoare şi faţă de dreptul statelor se transformă în sistem: niciun recurs nu pare posibil pentru micile state ale Europei ameninţate de cinismul marilor puteri. Numai Franţa a jucat în America sau în Polonia rolul puţin naiv al apărătorului micilor naţiuni. Şi aceasta din cauză că este asediată de concepţii noi şi idealiste. Ieşite din principiile filozofice, acestea pregătesc furtuna revoluţionară care va mătura Europa şi care, după douăzeci şi cinci de ani de tulburări, va da naştere unei situaţii cu totul noi.

Partea a IV-a
(1789-1815)
Furtuna revoluţionară şi naşterea unei noi Europe

Capitolul 15
EUROPA FAŢĂ ÎN FAŢĂ CU REVOLUŢIA FRANCEZĂ (1789-1804)

■ Revoluţia franceză este una din mişcările care dau naştere în Occident ideilor ce aparţin „Luminilor“. Provocată de criza financiară a monarhiei franceze, în 1789, în câteva săptămâni, ea duce la prăbuşirea vechiului regim şi la proclamarea unor principii noi, prin intermediul „Declaraţiei drepturilor omului şi cetăţeanului“: suveranitatea naţiunii, libertate, egalitate civilă, proprietate, în timp ce se instalează o monarhie constituţională.

■ Privită cu indiferenţă de suverani şi cu entuziasm de intelectuali, Revoluţia se vrea la început pacifică. Dar ea lezează interesele suveranilor străini prin însăşi principiile pe care le-a proclamat.

■ Cu toate acestea, intrarea Franţei în război împotriva Habsburgilor din Viena este provocată de motive strict interne (1792). Războiul prezentat la început ca un război de propagandă, dus de popoare împotriva regilor, se transformă repede în război de cucerire. Executarea lui Ludovic al XVI-lea serveşte

drept pretext formării unei coaliţii împotriva Franţei, învinsă în curând de armatele Revoluţiei (1795).

■ Cu victoriile generalului Bonaparte din Italia, împotriva austriecilor, războiul de cucerire atinge apogeul, învingătorul rechiziţionând bani şi obiecte de artă. Bonaparte impune austriecilor un tratat care face din el un adevărat împărat proconsul al Italiei, care domneşte peste Republicile surori. Acesta va fi pretextul unei a doua coaliţii împotriva Franţei, în faţa căreia aceasta va fi din nou victorioasă.

■ Răsturnând Directoratul printr-o lovitură de stat, Bonaparte instituie regimul Consultatului şi pune capăt Revoluţiei, instaurând un regim care reprezintă sinteza principiilor noi, formulate în 1789 şi a principiului autorităţii, propriu vechiului regim. Sprijinită pe burghezie, noua societate sacrifică libertatea în favoarea restabilirii ordinii. După ce a readus pacea în Europa, Bonaparte se proclamă împărat în 1804, sub numele de Napoleon I.

O revoluţie a Europei dezvoltate

Revoluţia franceză apare ca o ruptură brutală cu Europa timpurilor moderne, caracterizată de triumful monarhiilor absolute. Această revoluţie nu constituie totuşi decât un aspect, desigur cel mai impresionant, al climatului nou ce se instaurează în Europa, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, sub influenţa noii ideologii răspândite de filozofi.

De asemenea, este bine să se facă distincţie între două Europe. În estul şi în sudul continentului continuă să se perpetueze structurile feudale tradiţionale. În aceste regiuni, cu structuri sociale arhaice, şi-a găsit „despotismul“ terenul cel mai potrivit. Ideile noi nu contribuie aici decât la consolidarea puterii suveranilor şi a aristocraţiei.

Situaţia Europei occidentale este cu totul diferită. Regimul feudal este aici foarte slăbit şi aproape peste tot ţăranii sunt liberi, iar datoria pe care unii o mai au faţă de senior nu mai are, în general, decât un caracter onorific. Această Europă de vest este mai ales caracterizată de dezvoltarea burgheziei. Beneficiară a avântului comercial, a creşterilor de preţuri sau a descoperirii minelor de aur din Brazilia, aceasta este mare deţinătoare de capitaluri, pe care le investeşte în noi întreprinderi şi manufacturi. Între beneficiarii dezvoltării economice şi restul oamenilor se cască o prăpastie.

Principalele victime sunt agricultorii, meseriaşii din atelierele urbane şi muncitorii din manufacturi. Salariul lor ţine cu greu piept creşterii costului vieţii.

Condiţiile mizerabile de viaţă şi creşterea demografică galopantă îşi găsesc un derivativ în emigraţie. Dar dacă Anglia, Irlanda sau Elveţia îşi trimit surplusul de populaţie spre America, Franţa, care tocmai a pierdut Canada în cursul războaielor din secolul al XVIII-lea, nu-şi poate rezolva atât de uşor problema socială.

Principalul clivaj social al Franţei din 1789 – şi care va dura încă mai mult în restul Europei – este cel ce separă aristocraţii, beneficiari tradiţionali ai statului monarhic, de burghezia formată de noii îmbogăţiţi care intenţionează să ajungă în vârful piramidei sociale. Această opoziţie are caracteristici diferite în funcţie de participarea aristocraţiei la dezvoltarea economică.

Într-o ţară ca Marea Britanie, nobilimea care participă la îmbogăţirea provocată de dezvoltarea comercială are, în plan politic, un rol de necontestat. În Franţa, dimpotrivă, aristocraţia a lăsat burghezia să profite singură de avântul afacerilor. Victimă a unei creşteri a preţurilor care devalorizează renta funciară, nobilimea franceză este depăşită de burghezie pe plan economic. Iar lupta pe care o duce pe plan politic pentru a opri accesul burgheziei la înaltele funcţii politice, militare sau ecleziastice, altfel spus pentru a-i bloca drumul spre putere, se arată repede a fi de-a dreptul disperată. Lupta dintre aristocraţie şi burghezie este unul din elementele esenţiale ale repunerii în discuţie a structurilor existente în Franţa sfârşitului de secol XVIII.

În perioadele de criză iau naştere principalele mişcări revoluţionare europene sau, mai exact, occidentale; căci America de Nord are aceleaşi

structuri şi aceleaşi probleme ca şi Europa de Vest. Este cert că puterea suveranului este slăbită de criză, în timp ce nemulţumirea claselor populare furnizează masele de muncitori necalificaţi, necesare revoluţiei.

Mişcarea revoluţionară din Occident începe astfel cu mult înainte de 1789. Revoluţia americană (1763-1783) izbucneşte din cauza noilor taxe impuse coloniilor din America şi a monopolului asupra comercializării ceaiului, acordat Companiei Indiilor. Revoltele irlandeze (1782 şi 1784) îşi au originea în efectele cumulate de recoltele slabe şi de interzicerea exportului de ţesături din in în Imperiul britanic. Revoluţia din Provinciile Unite (1783-1787) este provocată de oprirea afacerilor din cauza războiului împotriva Angliei. În sfârşit, revoluţia belgiană (1787) se explică mai puţin prin reformele religioase grăbite ale lui Josef al II-lea şi mai mult prin stagnarea afacerilor în urma închiderii fluviului Escaut (în flamandă, Schelde), hotărâtă prin tratatul din 1713-1714. Revoluţia franceză se înscrie deci în acest context al „revoluţiei atlantice“ (J. Godechot).

Dar, spre deosebire de celelalte, înfrânte de trupele suveranilor, Revoluţia franceză reuşeşte şi elaborează o ideologie al cărei caracter universal îi explică succesul.

Chiar dacă Revoluţia îşi trădează repede idealurile, chiar dacă cruciada pentru libertatea popoarelor se transformă într-o tentativă hegemonică, este totuşi adevărat că principiile sale sunt răspândite în întreaga Europă prin intermediul armatelor franceze ale Revoluţiei şi ale Imperiului şi că această ideologie va supravieţui încercării de instaurare a unei dominaţii căreia i-a servit de

pretext. Europa contemporană se naşte din această abundenţă de idei şi din această vastă repunere în discuţie pe care o reprezintă douăzeci de ani de dominaţie franceză.

Revoluţia „Luminilor“

Din 1789 până în 1791, revoluţia apare ca o concretizare, de către burghezia sprijinită pe ţărani, de clasele populare orăşeneşti şi de o minoritate de aristocraţi „luminaţi“, a ideilor popularizate de filozofi şi aplicate, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, de „revoluţionarii din America“.

Evenimentul îşi are originea directă în dificultăţile financiare ale monarhiei franceze. Acestea nu au încetat să se agraveze încă de la sfârşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea şi au devenit din ce în ce mai mari din cauza recentului război din America. Pentru a le rezolva, controlorii generali ai finanţelor sugerează o reformă fiscală: impozitele să fie plătite de toată lumea şi în special de privilegiaţi, nobili şi membri ai clerului, care, în general, au reuşit să se sustragă. Aplicarea acestei reforme se loveşte totuşi de rezistenţa acestor privilegiaţi şi a „vârfului lor de lance“, magistraţii din Parlamentul din Paris, care se folosesc de însărcinarea lor de a înregistra edictele regale pentru a pune piedici proiectelor monarhiei. Încercând să controleze monarhia cu ajutorul claselor intermediare, privilegiaţii lansează ideea care va declanşa mişcarea revoluţionară: convocarea Stărilor Generale. Visteria fiind goală iar armata nu prea sigură, regele sfârşeşte prin a se supune. Stările Generale sunt convocate pentru 1 mai 1789.

Redactate în vara anului 1788, caietele de doleanţe au drept scop să-i aducă la cunoştinţă regelui dorinţele poporului său. Acestea reflectă

tensiunile care frământă diferitele grupuri sociale, ca şi starea de spirit şi mentalităţile. Ţăranilor care se plâng de povara impozitelor, de privilegiile de care se bucură clerul şi nobilimea şi care fac necesară egalitatea obligaţiilor fiscale, nobilimea le răspunde proclamându-şi ataşamentul faţă de drepturile de care se bucură şi dorinţa de a instaura o monarhie constituţională. Burghezia invocă principiul egalităţii şi foloseşte limbajul filozofilor pentru a reuşi să-şi impună revendicările. Ea este cea care câştigă în această primă fază a revoluţiei. Purtătoare de cuvânt a stării a treia, deputaţii celor neprivilegiaţi sunt aleşi din rândurile ei şi tot ea este cea care, sprijinindu-se pe ideile noi, va răsturna vechiul regim politic ca şi pe cel social.

Şi, într-adevăr, împotriva regelui şi a privilegiaţilor, burghezia impune (decembrie 1788) dublarea reprezentanţilor stării a treia, ceea ce îi permite să aibă tot atâţia reprezentanţi cât celelalte două la un loc. Ea îşi completează victoria în iunie 1789, obţinând ca cele trei clase sociale să delibereze împreună, iar votul să se dea nu pe clase (starea a treia fiind atunci minoritară faţă de nobilime şi cler), ci personal (ca număr de persoane), ceea ce îi asigură o majoritate cu atât mai clară, cu cât poate să se sprijine pe un anumit număr de deputaţi aparţinând clerului inferior şi chiar pe câţiva nobili liberali.

După ce l-a constrâns astfel pe rege să cedeze în faţa hotărârilor sale, starea a treia, dominată de reprezentanţii burgheziei, răstoarnă în câteva zile organizarea politică a vechiului regim, elaborată cu încetul de-a lungul secolelor. La 17 iunie, la propunerea lui Sieyès şi considerând că reprezintă

96% din întreaga naţiune, aceasta îşi afirmă suveranitatea, proclamându-se Adunare naţională. Prima sa măsură constă în hotărârea ca niciun impozit să nu fie perceput fără aprobarea ei prealabilă. Trei zile mai târziu, membrii ei jură să rămână uniţi până ce vor da Franţei o Constituţie. În sfârşit, la 9 iulie, punând în aplicare acest angajament solemn, Adunarea naţională se proclamă constituantă. Două luni mai târziu, după adunarea Stărilor Generale, revoluţia juridică şi politică era înfăptuită. Monarhia absolută şi-a trăit traiul. Suveranitatea naţională înlocuieşte suveranul de drept divin. Guvernarea Franţei se va face pe baza unui „contract“ încheiat între suveran şi naţiune. În acest stadiu, în numele principiilor filozofice, Franţa trece la modelul englez de monarhie moderată.

Vechiul regim social se năruie în săptămânile următoare, înrăutăţirea condiţiilor de viaţă ale populaţiei provoacă mişcări populare care izbucnesc în iulie 1789. Dificultăţile survenite din cauza stocului de grâne din 1788 aproape epuizat şi recolta din 1789 nerealizată încă au drept rezultat împuţinarea pâinii şi creşterea preţului acesteia. Astfel, problemelor sociale li se adaugă starea tensionată provocată de evenimentele din aprilie şi teama ca monarhia să nu revină asupra concesiilor pe care a fost obligată să le facă stării a treia. Revolta din 14 iulie îl constrânge pe rege să confirme primele măsuri revoluţionare, cu atât mai mult cu cât aceasta este dublată de o revoluţie a ţăranilor provocată de „Marea Fricǎ“. Simplu zvon răspândit din gură în gură, „Marea Fricǎ“ insinuează un misterios complot al aristocraţilor,

care ar fi angajat trupe de tâlhari sau de soldaţi străini pentru a incendia recoltele şi a ucide pe „patrioţi“. Zvon lipsit de orice fundament, dar care provoacă panica în toate satele şi îi face pe ţărani să se înarmeze şi să atace castelele. Ei profită de situaţie pentru a-şi manifesta resentimentele acumulate împotriva nobilimii şi a arde aşa numitele „terriers“, vechi documente în care sunt consemnate drepturile feudale. Câteodată se dă foc şi castelelor şi se întâmplă ca proprietarii acestora să fie molestaţi sau masacraţi. Aceste izbucniri de violenţă nu lasă indiferentă burghezia, şi ea proprietară de pământuri şi în mod firesc ostilă oricărui atac al proprietăţii.

Şi aceasta din cauză că burghezia se teme de o extindere şi o intensificare a crizei căreia o mare parte din deputaţi hotărăsc să-i dea o lovitură. Pentru a stopa răul cât mai este încă timp, în noaptea de 4 august 1789, ei hotărăsc abolirea privilegiilor. Trebuie subliniat faptul că obligaţiile feudale sunt abolite la cererea nobililor liberali (vicontele de Noailles şi ducele de Aiguillon). Nobilimea renunţă la dreptul de vânătoare, la folosirea obligatorie a unor bunuri ale seniorului („banalités“) şi la corvoade; preoţii renunţă la dijmă, provinciile la prerogativele lor financiare, oraşele la libertăţi şi la corporaţii, iar magistraţii la venalitatea serviciilor. În câteva ore, ordinea socială a vechiului regim este abolită şi este proclamat principiul egalităţii cetăţenilor în faţa legilor. Această revoluţie socială, înfăptuită în plină exaltare, de o Adunare naţională în care se împletesc virtutea civică „à la romaine“ şi efuziunea „sufletelor sensibile“, nu trebuie să creeze iluzii.

Entuziasmul diminuându-se, hotărârile luate în pripă sunt aplicate într-un mod mai realist: obligaţiile personale (corvezi, drepturi de vânătoare, dijmă) sunt cu siguranţă abolite fără despăgubire, dar drepturile asupra pământului (redevenţa datorată seniorului şi zeciuiala) sunt declarate abolite prin răscumpărare, spre marea decepţie a ţăranilor.

În ciuda unor rezerve, în esenţă se poate considera că în august 1789, Revoluţia este deja înfăptuită. Deputaţii Constituantei au răsturnat vechiul regim şi au distrus un edificiu politic şi social multisecular. Le rămâne să instaureze principiile noii societăţi pe care intenţionează să o construiască.

Construirea unei noi lumi

Vechiul regim odată abolit, nu rămâne decât să se construiască noile instituţii. În aşteptarea redactării Constituţiei şi adoptării noilor legi, Constituanţii hotărăsc să proclame în mod solemn principii noi. Acesta este conţinutul *Declaraţiei drepturilor omului şi cetăţeanului*, votată la 26 august 1789 şi care adoptă principiile filozofiei Luminilor.

Pe plan politic, dispariţia monarhiei absolute este afirmată de articolul 3 al Declaraţiei, care proclamă suveranitatea naţiunii şi nu pe cea a monarhiei: „Principiul oricărei suveranităţi se întemeiază pe naţiune. Nicio clasă, niciun individ nu poate să manifeste vreo autoritate care să nu se bazeze în mod limpede pe aceasta“. Această schimbare este capitală. Legea nu va mai însemna, ca în timpul vechiului regim, ceea ce doreşte regele, pentru că acesta nu mai este suveran. Articolul 6 o defineşte, după expresia lui Jean-Jacques Rousseau, ca „exprimarea voinţei generale“, ceea ce presupune ca ea să fie elaborată de toţi cetăţenii, sau cel puţin de reprezentanţii lor. Regimul reprezentativ apare astfel ca transpunerea instituţională concretă a principiilor suveranităţii naţionale.

Pe plan social, principiul de bază este respectarea drepturilor naturale ale omului, împrumutat direct din filozofia engleză din secolul al XVII-lea şi de la succesoarea franceză a acesteia din secolul al XVIII-lea. Aceste drepturi sunt precizate în articolul 2 al Declaraţiei: libertate, proprietate, siguranţă şi opoziţia faţă de exploatare. Libertatea este

considerată dreptul cel mai important, iar diferitele articole încearcă să-i delimiteze domeniile. Definiţia dată de articolul 4 este largă pentru că ea cuprinde tot ce nu dăunează celorlalţi. Chiar dacă legea este cea care trebuie să stabilească ceea ce este permis, se precizează totuşi (articolul 5) că aria sa trebuie să fie cât mai limitată posibil. Legea este destinată în mod strict apărării societăţii şi tot ce ea nu interzice clar face parte din domeniul libertăţilor. Libertatea individuală apare ca fundamentală. Inspirându-se din legea britanică *Habeas Corpus*, Declaraţia o extinde la libertatea de opinie, la libertatea religioasă (articolul 10) şi la libertatea de exprimare (articolul 11). Altă libertate este cea de opoziţie faţă de exploatare. Preluată din Declaraţia de independenţă a Statelor Unite şi din ideile lui Locke, ea justifică *a posteriori* faptele revoluţionare din iunie-iulie 1789. Al doilea drept natural şi imprescriptibil al omului este proprietatea pentru care burghezia a tremurat în timpul agitaţiei din luna iulie. „Inviolabilă şi sfântă“ (articolul 17), ea este inseparabilă de libertatea individului, căruia îi garantează existenţa.

În sfârşit, confirmând suprimarea privilegiilor, Declaraţia face din egalitatea în faţa legii unul din principiile fundamentale ale noii societăţi: „Oamenii se nasc şi rămân liberi şi egali în drepturi“ spune articolul 1 al textului, neexcluzând totuşi existenţa unor diferenţe între oameni, cu condiţia ca acestea să fie „bazate pe interesul comun“. Suveranitatea naţiunii, respectarea drepturilor naturale ale individului, care stă la baza societăţii, proclamarea egalităţii indivizilor în faţa legii, iată care sunt principiile noi formulate de Revoluţia franceză şi pe

care activitatea intensă a Adunării constituante le pune în practică, cu o serie de adaptări, până la adoptarea noii Constituţii (septembrie 1791).

Aceasta din urmă instaurează o monarhie constituţională după modelul britanic, cu separarea puterilor în stat, aşa cum preconizau Locke şi Montesquieu. Chiar dacă suveranitatea naţiunii este proclamată din nou, principiul egalităţii în faţa legii suferă o crudă denaturare: numai cetăţenii care plătesc un impozit (cens) echivalent cu cel puţin salariul pe trei zile de muncă, au dreptul să voteze. Primele alegeri bazate pe sufragiu cenzitar desemnează pentru doi ani o Adunare legislativă independentă faţă de rege, care nu are dreptul să o dizolve. Ea este însărcinată să voteze legile şi să-i controleze pe miniştri. Puterea executivă este încredinţată regelui, declarat scutit de responsabilitate şi inviolabil. Întreaga responsabilitate revine celor şase miniştri, cărora Adunarea poate să le ceară socoteală de toate acţiunile şi care trebuie să contrasemneze toate hotărârile regale.

Regele se poate opune prin veto la aplicarea unei legi votate de Adunare, dar numai timp de două legislaturi. În schimb, nu este consultat în problemele financiare, i se interzice convocarea trupelor, iar puterea judiciară îi este retrasă. Puterea regelui fiind astfel limitată, în virtutea noilor principii pe care le-a proclamat, Adunarea constituantă trece la reorganizarea completă a ţării, pe baza suveranităţii naţionale, a uniformizării şi a raţionalizării instituţiilor. Administraţia este simplificată şi descentralizată datorită creării celor 38 de departamente subdivizate în districte,

cantoane, comune, fiecare din aceste circumscripţii fiind administrate de consilii alese de cetăţenii activi. Justiţia devine gratuită, iar independenţa ei este garantată prin alegerea judecătorilor şi a juraţilor: arestările se fac de acum înainte în numele naţiunii. Principiul egalităţii în faţa legii şi cel al libertăţii religioase duc la suprimarea discriminărilor care apăsau asupra evreilor şi protestanţilor. Tot în numele libertăţii sunt desfiinţate vămile interioare, taxele de trecere a podurilor şi sistemul corporaţiilor şi se interzice muncitorilor să se organizeze pentru a obţine condiţii mai bune de muncă sau salarii mai mari (legea Le Chapelier din 14 iunie 1791).

Raţionalizarea se extinde şi la domeniul financiar. Impozitele indirecte, considerate nedrepte pentru că ele apasă şi pe umerii bogaţilor şi pe cei ai săracilor, sunt suprimate (exceptând taxa de timbru şi taxele vamale externe). Fostele impozite sunt şi ele anulate şi se înlocuiesc cu trei contribuţii directe: contribuţia funciară asupra proprietăţilor, contribuţia imobiliară, proporţională cu chiria şi impozitul plătit de comercianţi, meseriaşi şi membrii profesiunilor liberale. În sfârşit, acelaşi spirit de raţionalizare duce la reorganizarea Bisericii franceze. Cu atât mai mult cu cât, pentru a rezolva criza financiară, bunurile clerului au fost confiscate şi urmează să fie vândute ca bunuri naţionale, servind drept garanţie pentru bancnotele (asignate) de care Statul se serveşte pentru a-şi efectua plăţile. La 12 iulie 1790, noua Constituţie civilă a clerului stabileşte 38 de dioceze (una pe fiecare departament), grupate în zece metropole. Episcopii şi parohii (unul pentru fiecare district)

primesc un salariu de la stat şi sunt aleşi, primii de alegătorii departamentului, ceilalţi de alegătorii districtului. Episcopii nu primesc învestitura canonică de la papă, ci de la arhiepiscop. Dorinţa Bisericii galicane este confirmată de hotărârea din 27 noiembrie 1790: toţi reprezentanţii Bisericii trebuie să-şi depună jurământul de credinţă faţă de naţiune, faţă de lege şi faţă de rege.

Între anii 1789 şi 1791, o societate nouă se naşte în Franţa. O societate inspirată de principiile iluministe şi care duce la înăbuşirea monarhiei absolute, înlocuită de o monarhie constituţională, în care puterile sunt de acum înainte separate. Destrămarea societăţii împărţite pe ordine (clase) din vechiul regim, cu şirul său de privilegii şi inegalităţi, face loc unei societăţi în care individul este rege şi în care egalitatea juridică – nu însă şi cea socială – este deja stabilită. Apărute în Franţa, aceste schimbări vor transforma profund, în următorul sfert de secol, întregul continent.

Revoluţia franceză şi Europa

Într-o Europă în care influenţa franceză este considerabilă, evenimentele din 1789 au un ecou deosebit. Pe tot continentul, caracterul simbolic al Revoluţiei franceze impresionează elita intelectuală luminată, obişnuită să considere Franţa drept călăuza ideilor noi. Astfel, căderea Bastiliei, la 14 iulie 1789, este considerată drept începutul prăbuşirii despotismului şi abolirea privilegiilor care anunţă o eră nouă în istoria omenirii. Tradusă în toate limbile Europei, *Declaraţia drepturilor omului şi cetăţeanului* se răspândeşte chiar şi în ţările care, ca Spania, îi interzic difuzarea. În ţările vecine Franţei, Ţările de Jos austriece, episcopatul de Liège, Provinciile Unite, Germania renană, Savoia şi în cantonul elveţian Vaud, „patrioţii“, partizani ai libertăţii, vibrează la aflarea evenimentelor din 1789 şi speră să fie şi ei eliberaţi de „despoţii“ lor. „Pelerini ai libertăţii“, numeroşi refugiaţi politici, poeţi sau scriitori străini (englezul Wordsworth, prusacul Wilhelm de Humboldt, rusul Karamzin sau italianul Alfieri) aleargă în Franţa pentru a asista la venirea timpurilor noi. Ei îşi informează compatrioţii despre evenimentele şi ideile revoluţionare prin intermediul povestirilor, cărţilor, articolelor. Rămaşi în ţara lor, în Germania, poetul Goethe, filozofii Kant şi Fichte sunt cuceriţi de noile idei. Întreaga Europă intelectuală vibrează la unison cu Revoluţia.

În ciuda speranţelor pe care le trezeşte la început, Revoluţia îngrijorează în mică măsură pe despoţii

absoluţi. De altfel, mulţi sunt mulţumiţi de stagnarea politicii externe a lui Ludovic al XVI-lea. Slăbiciunea Franţei apare clar la începutul lui 1790, când Spania intră în conflict cu Anglia pentru golful Nootka-Sund, situat pe coastele Californiei. Legat de Spania prin „Pactul de Familie“, Ludovic al XVI-lea nu poate să o susţină. Luându-i-o înainte, Adunarea constituantă a adoptat, la 22 mai 1790, *Declaraţia de Pace mondială*: „Naţiunea franceză nu va mai întreprinde niciun război de cucerire şi nu-şi va mai folosi niciodată forţele împotriva libertăţii altui popor“.

Revoluţia va fi totuşi antrenată în complicaţii diplomatice, tocmai datorită fermităţii principiilor sale. Aceste complicaţii iau naştere din ciocnirea dintre noul drept revoluţionar şi cel al vechiului regim şi scoate în evidenţă faptul că în Europa, coexistenţa a două concepţii radical opuse este imposibilă.

Europa secolului al XVIII-lea a rămas o Europă dominată de dreptul prinţilor. Revoluţia proclamă instaurarea dreptului popoarelor. Numeroase adunări revoluţionare locale se lovesc de acest fapt: Serbarea Federaţiei, care adună pe Champ de Mars, la 14 iulie 1790, pe reprezentanţii tuturor provinciilor, are drept temă acest principiu. Chiar în interiorul frontierelor franceze, Constituanta trebuie să aleagă între cele două principii, cu riscul de a provoca ostilitatea suveranilor europeni dacă aplică principiile la care aderă poporul.

Imediat ce s-au abolit drepturile feudale, Alsacia, ca şi celelalte provincii franceze, a aplicat şi ea această reformă atât de aşteptată. Or, una din ambiguităţile tratatelor din Westfalia este curând

folosită împotriva acestei hotărâri. Aceste tratate nu au făcut din Alsacia o provincie franceză, ci au transferat regelui Franţei drepturile casei de Austria, ansamblu complex de drepturi ale suveranului şi ale suzeranităţii feudale. Suzeranii de pe teritoriul alsacian, un anumit număr de prinţi germani, considerând că decretele din august 1789 nu au valabilitate şi pentru ei, cer să se profite în continuare de drepturile lor feudale. Constituanta se opune susţinând că Alsacia nu se poate sustrage legislaţiei naţionale.

Problema Avignonului este mai gravă. Aici nu se pun în discuţie drepturile feudale ci o adevărată suveranitate. Avignon şi Comitatul Venaissin sunt nişte enclave pontificale pe teritoriul francez. Odată cu Revoluţia, locuitorii Avignonului se scutură de suveranitatea papei şi, la 11 iulie 1790, cer reintegrarea în teritoriul Franţei. Constituanta ezită totuşi să realizeze o anexare care apare ca o confirmare a unui drept revoluţionar: acela al popoarelor. Anexarea Avignonului nu este hotărâtă decât în septembrie 1791, după condamnarea Revoluţiei de către papa Pius al VI-lea şi după reformele religioase ale Constituantei.

Izbucnirea revoltei belgiene (1789), a revoltei din Liège, a agitaţiei din Piemont şi din Renania arată Europei că Revoluţia nu poate rămâne un incident de politică internă franceză. În ciuda incontestabilei dorinţe de pace a Constituantei, principiile pe care ea intenţionează să le pună la baza unei noi societăţi au un ecou deosebit în Europa, iar consecinţele lor îi scapă adesea de sub control. Din 1790 această situaţie este clară pentru Europa cultivată şi dacă susţinătorii ideilor noi se simt

uneori satisfăcuţi, mulţi dintre ei reacţionează brusc, speriaţi de consecinţele practice ale principiilor teoretice pe care le propovăduiesc pentru a fi în pas cu moda. Aristocraţii, „filozofi“ atât timp cât este vorba de a lupta împotriva absolutismului regal, se dezic cu brutalitate când sunt abolite principiile feudale. „Despoţi luminaţi“, prinţii Europei îşi dau seama brusc de ameninţarea ce planează asupra tronului lor odată cu exportarea principiilor subversive răspândite de francezi. Schimbarea lor bruscă de atitudine este de altfel încurajată de nobilii francezi: emigraţi pe malurile Rhinului, ei îndeamnă la organizarea unei cruciade împotriva Revoluţiei.

Din 1790, englezul William Burke oferă o ideologie contrarevoluţiei care este pe cale de a se naşte, publicând *Reflecţiile asupra Revoluţiei franceze*. Acuzând Constituanta că jonglează cu date abstracte şi că vrea să construiască o societate nouă ştergând cu totul trecutul, el pretinde că singura formă de guvernare valabilă este cea provenită dintr-un lung trecut istoric, care a fost instaurată cu încetul de-a lungul secolelor, respectând temperamentul şi tradiţiile fiecărui popor. Punând în principiu valoarea tradiţiei faţă în faţă cu invenţiile revoluţionare, Burke pune astfel bazele doctrinei conservatorilor din Europa secolului al XIX-lea.

Dincolo de această reacţie teoretică, îngrijorarea creează în Europa o mişcare contrarevoluţionară. Prinţul de Condé adună la Koblenz o armată de emigranţi gata să intre în luptă. Pregătită să intervină, Prusia caută să se alieze cu noul împărat austriac. Dar Leopold al II-lea respinge soluţia

războiului, în ciuda arestării lui Ludovic al XVI-lea, la Varennes (iunie 1791), în timp ce încerca să fugă. În cele din urmă, în cursul unei întâlniri cu regele Prusiei, Frederic-Wilhelm, la Pillnitz, în Saxa, acceptă să semneze un manifest destinat să-i intimideze pe revoluţionarii francezi. Afirmând că toate naţiunile Europei sunt interesate ca în Franţa să se restabilească ordinea, cei doi suverani germani îi invită pe toţi suveranii europeni să li se alăture. Ei ştiu foarte bine că unii dintre aceştia, de la regele Suediei, Gustav al III-lea, la împărăteasa Rusiei sunt gata să o facă. Dar ei mai ştiu că regele Spaniei, Carol al IV-lea, şi Victor-Amedeo de Savoia nu au interes să intre în conflict cu vecina lor şi că regele Angliei, George al III-lea, a hotărât să rămână neutru.

Chiar dacă în 1791 se vede că „prin însăşi natura ei, Revoluţia este duşmana tuturor cârmuirilor şi tinde să le distrugă pe toate în aşa fel încât toţi au interesul să o distrugă“ (Joseph de Maistre), Europa vechiului regim este incapabilă să treacă la acţiune şi se mulţumeşte doar cu declaraţii de intenţie. Marele război ce se va declanşa între Europa vechiului regim şi Franţa noilor idei, şi care va dura mai mult de douăzeci de ani, îşi are originea în problemele de politică internă ale Franţei.

Revoluţia optează pentru război

În septembrie 1791, Adunarea constituantă a dat Franţei o Constituţie care realizează idealul politic al burgheziei. Rezultat al alegerilor, Adunarea legislativă trebuie să experimenteze monarhia constituţională instaurată prin Constituţie şi pentru care Franţa nu posedă niciun fel de experienţă şi nici tradiţie.

În virtutea unui decret propus de Robespierre, Adunarea nu cuprinde niciun membru al Constituantei. Din această cauză, majoritatea deputaţilor nu au nicio experienţă politică. Cu toate acestea, această mulţime lipsită de experienţă constituie baza indispensabilă a întregii majorităţi, iar toată politica deputaţilor care apără o ideologie constă în atragerea acestor voturi şovăielnice. Adevăratul impuls vine de la două grupări antagoniste: deputaţii de dreapta, hotărâţi să oprească evoluţia regimului revoluţionar, şi cei de stânga, dintre care cei mai celebri sunt cei din regiunea Gironde: Brissot, Condorcet, Vergniaud, Gaudet, Gensonne. Aceştia din urmă, revoluţionari sinceri, se entuziasmează repede dar se sperie de aplicarea în practică a ideilor pe care le susţin şi cărora nu le prevăd întotdeauna consecinţele. Regele nu se gândeşte să joace rolul de arbitru între aceste două grupări. Pentru că a jurat pe Constituţie, el se preface că o respectă, dar chiar şi dreapta i se pare prea revoluţionară. Toată energia pare să şi-o folosească într-un singur scop: să revină asupra concesiilor pe care a trebuit să le facă noilor

concepţii.

Dar foarte curând este evident că funcţionarea noilor instituţii nu poate permite regelui să reinstaureze în Franţa vechiul regim. Din acest moment, urmând sfaturile Mariei Antoaneta, Ludovic al XVI-lea începe să practice „la politique du pire“: pentru a discredita Revoluţia şi a-i convinge pe suveranii europeni să intre în război contra Franţei, el îi ajută pe extremişti. Astfel, sperând să declanşeze un război „politic“, la sfârşitul căruia naţiunea l-ar considera drept salvatorul ei, Ludovic al XVI-lea acceptă fără opoziţie să semneze un ultimatum adresat Electorului de Trêves (decembrie 1791), ordonându-i să-i alunge pe emigranţii refugiaţi pe teritoriul său.

Pentru motive total opuse, girondinii doresc şi ei războiul. Nedându-şi prea bine seama de motivele ciudatei politici a regelui, ei îl bănuiesc totuşi că pune la cale intrigi contrarevoluţionare, fără să poată găsi dovezi care să le confirme bănuielile. Un război ar avea pentru ei avantajul de a-l obliga pe rege să se demaşte: ori ar accepta să treacă în mod sincer de partea Revoluţiei, ori şi-ar arăta ostilitatea faţă de naţiunea în război şi ar pierde susţinerea opiniei publice. Costul unui război apare cu atât mai mic cu cât girondinii se entuziasmează la gândul unei cruciade a popoarelor împotriva „tiranilor“. Robespierre este singurul care vrea să împiedice războiul. Într-un discurs ţinut la Clubul iacobinilor, el atrage atenţia Revoluţiei asupra pericolului: „în timpul războiului, puterea executivă se manifestă în modul cel mai periculos şi exercită un fel de dictatură care înspăimântă libertatea abia

instaurată; în timpul războiului, poporul uită discuţiile ce se referă la drepturile sale civile şi politice pentru a nu se ocupa decât de evenimentele externe, îşi întoarce privirile de la legislatorii şi magistraţii săi pentru a-şi dirija interesul şi toate speranţele spre generali şi miniştri. Cu toate acestea, războiul este cel care, prin obişnuinţa supunerii pasive şi entuziasmul firesc faţă de şefii norocoşi, face din soldaţii patriei soldaţii monarhului sau ai generalilor acestuia. În timpurile de tulburări şi de dezbinări, şefii armatelor devin arbitrii destinului ţării lor şi fac să se încline balanţa în favoarea partidului din care fac parte. Chiar dacă aceştia sunt Cezari sau Cromwelli, până la urmă ei pun mâna pe putere. Dacă sunt însă curteni lipsiţi de caracter, ei se întorc să depună puterea la picioarele stăpânului lor şi îl ajută să exercite o autoritate arbitrară, cu condiţia să fie valeţii lui principali“.

Destinate în special să combată ambiţiile generalului La Fayette, dispus să-l repună pe rege în deplinătatea puterilor sale cu condiţia să devină ministru, aceste cuvinte profetice nu sunt ascultate. Când împăratul Francisc al II-lea, un tânăr de 24 de ani, avid de glorie militară, îi urmează prudentului Leopold al II-lea (1 martie 1792) şi provoacă Franţa, nu se găsesc decât şapte persoane care să se opună propunerii lui Ludovic al XVI-lea „de a declara război regelui Boemiei şi Ungariei". „La politique du pire“ nu este deloc în avantajul regelui. Făcut răspunzător de primele eşecuri şi acuzat de trădare, el este răsturnat de Revoluţia din 10 august 1792 şi întemniţat. Dominând noua Adunare, Convenţia (septembrie 1792), deputaţii montagnarzi,

revoluţionarii cei mai intransigenţi, deschid procesul lui Ludovic al XVI-lea. Robespierre scoate în evidenţă faptul că este vorba de un act politic şi nu juridic: „Nu există aici niciun proces. Ludovic nu este un acuzat, iar voi nu sunteţi judecători... Nu aveţi de dat nicio sentinţă, trebuie să luaţi o măsură pentru salvarea tuturor“. La 21 ianuarie 1793, regele este ghilotinat în piaţa Revoluţiei, actuala piaţă Concorde. Revoluţia „a aruncat drept sfidare Europei, un cap de rege“.

De la războiul de propagandă la războiul de cucerire

Războiul nu capătă decât treptat adevăratul său caracter. El începe printr-o completă descompunere a armatei franceze, ai cărei ofiţeri au emigrat, şi printr-o lentă deplasare de trupe care aminteşte de războaiele din secolul al XVIII-lea. Revoluţia este îndelung paralizată de încetineala intenţionată cu care regele conduce războiul. Canonada de la Valmy (20 septembrie 1792), în care puternica infanterie prusacă trebuie să se retragă, dezavantajată de şederea prelungită în noroaiele din Lorena şi de dizenterie, marchează totuşi o schimbare radicală a situaţiei. Silite mult timp să se apere, armatele franceze trec la ofensivă şi cuceresc malul stâng al Rhinului, Nice şi Savoia. Generalul Dumouriez, omul girondinilor, obţine victoria de la Jemmapes, care duce la cucerirea Belgiei, la 5 noiembrie 1792. În câteva săptămâni, Convenţia, zăpăcită de aceste victorii, devine stăpâna Europei occidentale.

Preocupată în întregime de probleme interne, Revoluţia nu are altă doctrină de politică externă decât *Declaraţia de pace mondială* din 1790. O declaraţie care, prin acest război, se transformă într-o adevărată cruciadă. Noua doctrină se elaborează în mijlocul victoriilor din 1792. Declaraţie de război împotriva vechiului regim, aceasta face din armatele franceze mijlocul de propagandă pentru formulele revoluţionare. Începând din 19 noiembrie 1792, la propunerea deputatului la Réveillère, „Convenţia naţională

declară, în numele naţiunii franceze, că va acorda ajutor şi sprijin tuturor popoarelor care doresc să-şi câştige libertatea şi însărcinează puterea executivă să dea generalilor ordinele necesare pentru a ajuta aceste popoare“.

Războiul de propagandă revoluţionară, a cărui semnificaţie este completată de execuţia regelui, nu reprezintă nici pe departe singurul aspect al luptei care se angajează între Europa şi Franţa. Exceptându-l pe Robespierre şi câţiva revoluţionari din anturajul său, toţi consideră că noile concepţii nu sunt atât de puternice încât să poată şterge forţa sentimentului naţional şi a interesului naţional, formate de-a lungul deceniilor de politică tradiţională. În ciuda „noilor idei“, războiul dus de Franţa revoluţionară se apropie repede de încercările de hegemonie din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

Vechea teorie a „frontierelor naturale“ cunoaşte o recrudescenţă deosebită: „Republica franceză trebuie să aibă drept graniţă Rhinul“, scrie girondinul Brissot. Iar montagnardul Danton adaugă: „Graniţele Republicii sunt trasate de natură. Noi le vom avea pe toate, în cele patru puncte cardinale, de la Rhin la ocean, şi până la Alpi“. Aplicând această teorie, teritoriile cucerite devin părţi integrante ale Republicii franceze. Bâle, „eliberat“ în octombrie 1792, şi care s-a constituit ca Republică, se transformă în departamentul Mont-Terrible. În noiembrie 1792, Savoia, care ceruse ce-i drept anexarea, devine franceză. Dar Belgia, Nice şi Renania sunt anexate Franţei fără acordul evident al majorităţii locuitorilor săi.

Pentru suveranii europeni, ameninţarea devine

prea directă pentru a-şi mai permite să ezite. În primăvara anului 1793 se formează prima coaliţie.

Europa prinţilor împotriva Europei naţiunilor

Chiar dacă moartea lui Ludovic al XVI-lea serveşte de pretext moral, coaliţia şi intervenţia suveranilor europeni au cauze mult mai directe şi mai puţin nobile. Văzându-şi coroanele ameninţate de ideile revoluţionare aduse din Franţa, regii se simt ameninţaţi şi în propriile interese de anexările recente. Prinţii italieni şi regele Sardiniei, indignaţi de anexarea Nicei şi Savoii, prinţii germani îngrijoraţi de cucerirea malului stâng al Rhinului se alătură Austriei şi Prusiei care se aflau deja în război împotriva Franţei. Convenţia nu lasă timp de gândire Olandei şi nici Spaniei şi le declară război. În sfârşit, Rusia, adversară îndârjită a iacobinilor, se alătură coaliţiei. Revoluţia trebuie să înfrunte întreaga Europă.

Ea întâmpină deja greutăţi în teritoriile anexate. În Belgia, în Renania şi în Savoia, „patrioţii“ sunt izolaţi, iar armata franceză procedează ca o armată de ocupaţie: îndoctrinează populaţia prin intermediul cluburilor, ruinează ţara prin rechiziţionări şi persecută Biserica. Neputând să se bazeze pe ţările ocupate, generalii francezi suportă o înfrângere după alta. Girondinii, care se află la putere, refuză să ia măsurile extreme cerute de montagnarzi şi de Robespierre.

Revoluţia se confruntă dintr-odată cu toate problemele posibile: catolicii şi regaliştii din vest, indignaţi de executarea lui Ludovic al XVI-lea, care se revoltă când Convenţia ordonă o înrolare de 300.000 de oameni pentru apărarea frontierelor;

scăderea cantităţii de alimente şi creşterea preţurilor; nervozitatea claselor celor mai sărace din Paris, victime ale mizeriei care încurajează specula. În urma declanşării unui război pe care nu-l pot susţine, girondinii sunt răsturnaţi de adversarii lor montagnarzi şi de poporul din Paris (31 mai-2 iunie 1793). Urmează o revoltă a departamentelor din sud-vest şi din Normandia, ale căror reprezentanţi sunt montagnarzii. În aceste condiţii tragice, aceştia din urmă şi Robespierre ajung să ia puterea.

Adversari ai războiului, adepţii lui Robespierre sunt însărcinaţi să conducă războiul. Convinşi că „libertatea nu se câştigă cu baionetele“, criticând politica de expansiune a girondinilor, aceştia îşi definesc doctrina în Constituţia din 1793: „Poporul francez... nu se amestecă în niciun fel în guvernarea altor naţiuni“. Totuşi, ei sunt ferm hotărâţi să împiedice în Franţa reinstaurarea vechiului regim şi, cu o forţă de neîmblânzit, împing naţiunea în război pentru a apăra cuceririle Revoluţiei. Guvernând prin teroare pentru a rezolva problemele politice, economice şi sociale, trimiţând la ghilotină pe duşmanii Revoluţiei şi chiar pe cei pe care situaţia pe care o au sau originea îi indică drept adversari fireşti ai noului regim, ei reuşesc în câteva luni să restabilească situaţia. Duşmanul din interior este strivit. Iar armatele permanente ale suveranilor europeni, obişnuite cu manevrele savante şi cu războiul strategic, trebuie să dea înapoi în faţa maselor de tineri entuziaşti, pe care generalii Revoluţiei le aruncă pe câmpurile de bătălie, fără să-şi facă griji din cauza pierderilor de vieţi omeneşti. În primăvara lui 1794, situaţia militară

este restabilită: victoria de la Fleurus (26 iunie) salvează Franţa şi deschide trupelor franceze calea către Belgia. Într-un an, montagnarzii au realizat în întregime programul de salvare a ţării.

Întrucât căderea sa (27 iulie) urmează imediat după victoria de la Fleurus, este imposibil de ştiut dacă, odată Revoluţia în siguranţă, Robespierre ar fi aplicat această politică de pace pe care o preconiza mai înainte pentru a putea să-şi folosească forţele existente în Franţa la realizarea obiectivelor Revoluţiei. Dar Convenţia thermidoriană, apoi Directoratul (Constituţia Anului III, 1794) aduc la putere pe partizanii îndârjiţi ai expansiunii revoluţionare. În materie de politică externă, Merlin de Douai domină Convenţia thermidoriană. Sub influenţa sa, victoriile armatei franceze extind graniţele Republicii. Din 1795, Belgia este din nou anexată. Continuându-şi victoriile, trupele franceze îi obligă pe majoritatea celor din coaliţie să semneze, conform procedurilor diplomatice tradiţionale, nişte tratate care să consfinţească destrămarea coaliţiei. Merlin de Douai, Sieyès şi mai ales alsacianul Reubell sunt principalii negociatori ai acestor tratate din 1795, care fac ca Toscana, Prusia, Olanda şi Spania să recunoască victoria Franţei.

Faptul însuşi că a căzut la înţelegere cu regii Europei arată că Franţa revoluţionară a abandonat partea de ideologie plină de nobleţe care a stat la baza decretelor din 1792. Acceptând să trateze cu „tiranii“, Convenţia încalcă dreptul popoarelor, pe care ea însăşi îl proclamase. Apare clară realitatea cuceririi şi a raportului de forţă: Franţa obţine frontiera Rhinului, în timp ce „patrioţii“ olandezi,

convinşi de Reubell, constituie o „Republică-soră“. Dar Republica batavă[200] nu este decât un satelit, căruia Franţa îi impune o despăgubire de război de 10 milioane de florini şi cedarea teritoriilor de pe malul stâng al Rhinului.

Europa în timpul Revoluţiei

Tratatele din 1795 nu reprezintă de altfel decât prima etapă a marii expansiuni franceze, care se realizează în favoarea războaielor care continuă. Prima coaliţie aduce împotriva Franţei două mari puteri: Anglia şi Austria, susţinute de vasalele ei, principatele italiene. Directoratul îşi îndreaptă primele eforturi către aceasta din urmă. În timp ce generalii Jourdan şi Moreau se îndreaptă spre Viena pe drumurile germane, o a treia armată, comandată de Bonaparte, trebuie să realizeze în Italia o tentativă de diversiune. Înfrângerea armatelor lui Jourdan şi Moreau îi oferă până la urmă rolul

principal. Cu această ocazie, se constată în ce măsură metodele armatelor Revoluţiei sunt departe de scopurile care au stat la baza cruciadei împotriva „tiranilor“. Este de la sine înţeles că de acum înainte războiul va da naştere la război. Bonaparte perfecţionează în mod deosebit politica rechiziţionării şi devine marele furnizor al fondurilor Directoratului. Băncile publice şi casele de amanet din oraşe sunt golite, în timp ce suveranii învinşi trebuie să plătească mari despăgubiri de război: înfrângerea îl va costa pe papă mai mult de 100 de milioane. La sumele în numerar se adaugă operele de artă care pleacă în convoaie din Italia şi se îndreaptă spre muzeele franceze. Şi când populaţia reacţionează la extorcări, generalul francez lasă armata să jefuiască oraşul (ca în Pavia), după ce execută pe reprezentanţii municipalităţii.

Victoriile lui Bonaparte sunt fulgerătoare. Campania din Italia începe la 11 aprilie 1797. Începând din 28, piemontezii semnează armistiţiul şi recunosc anexarea Nicei şi Savoii. Ducii de Parma şi de Modena, împreună cu papa, cer la rândul lor pace: regele Neapolelui îi imită. După ce i-a bătut pe austrieci la podul din Lodi (9 mai), Bonaparte îşi face o intrare triumfală în Milano şi asediază Mantua care se află pe drumul spre Viena prin Tyrol. Armatele pe care împăratul încearcă să le trimită ca întărire sunt înfrânte, iar numele locurilor unde au avut loc luptele împodobesc lista cu victorii a generalului Bonaparte: Castiglione, Arcole, Bassano, Rivoli. Când Mantua este cucerită, Bonaparte se poate năpusti spre Viena, trecând Alpii. Austria trebuie să ceară pace.

Semnat la Campo-Formio, la 18 octombrie 1797,

tratatul care pune capăt războiului împotriva Austriei este pe măsura imaginii brutalei campanii pe care Napoleon tocmai o realizase. Tratatul este de altfel opera sa, generalul învingător neglijând părerile diplomaţiei franceze. În afară de recunoaşterea suveranităţii franceze asupra Belgiei şi a malului stâng al Rhinului, Bonaparte impune Lombardiei şi statului milanez, extinse prin teritoriile cucerite de la prinţii vecini, să formeze o Republică cisalpină, al cărei protector se instituie, şi în care o instalează pe soţia sa, Joséphine de Beauharnais. El îi susţine de asemenea pe iacobinii din Genua, care formează un nou stat satelit, Republica Ligurianã, al cărei sprijin solid sunt trupele lui Bonaparte.

Înmulţirea republicilor-surori în Italia de nord nu simplifică concepţia diplomaţiei revoluţionare. Pentru a despăgubi Austria pentru pierderile sale, Bonaparte i-a propus chiar şi la Campo-Formio să împartă cu el vechea Republică Veneţiană. Masacrarea trupelor franceze la Verona serveşte de pretext pentru intervenţia care duce la împărţire. Austria primeşte teritoriile din peninsulă, Franţa ia insulele Ionice. Politica napoleoniană în Europa este inaugurată astfel printr-o dezmembrare care aminteşte foarte bine procedeele diplomatice ale vechiului regim faţă de Polonia. Adevărat proconsul al Italiei, Bonaparte trebuie totuşi să renunţe la a mai ieşi în evidenţă. El a dat prea multe dovezi de independenţă pentru a nu se teme de răzbunarea Directoratului. Hotărât să lase Directoratul să se discrediteze singur, el sugerează să i se încredinţeze comandamentul unei armate care va cuceri Egiptul, pentru a tăia legăturile Angliei cu

Indiile şi unde, de altfel, aceasta întâmpină mari dificultăţi. Bonaparte se îmbarcă la 19 mai 1798.

În lipsa lui, Directoratul consolidează paravanul protector al Republicilor-surori, destinat să izoleze departamentele franceze de o Europă ostilă. Republica Batavă, Republicile italiene adoptă Constituţii copiate după cea franceză din timpul Directoratului. La conducerea lor sunt numiţi oameni care împărtăşesc opiniile grupurilor aflate la putere în Franţa. Şi când, ameninţat din stânga de iacobini şi din dreapta de regalişti, Directoratul reacţionează prin lovituri de stat care îi atacă şi pe unii (22 floreal) şi pe ceilalţi (18 fructidor), generalii francezi susţin în republicile-surori lovituri de stat asemănătoare.

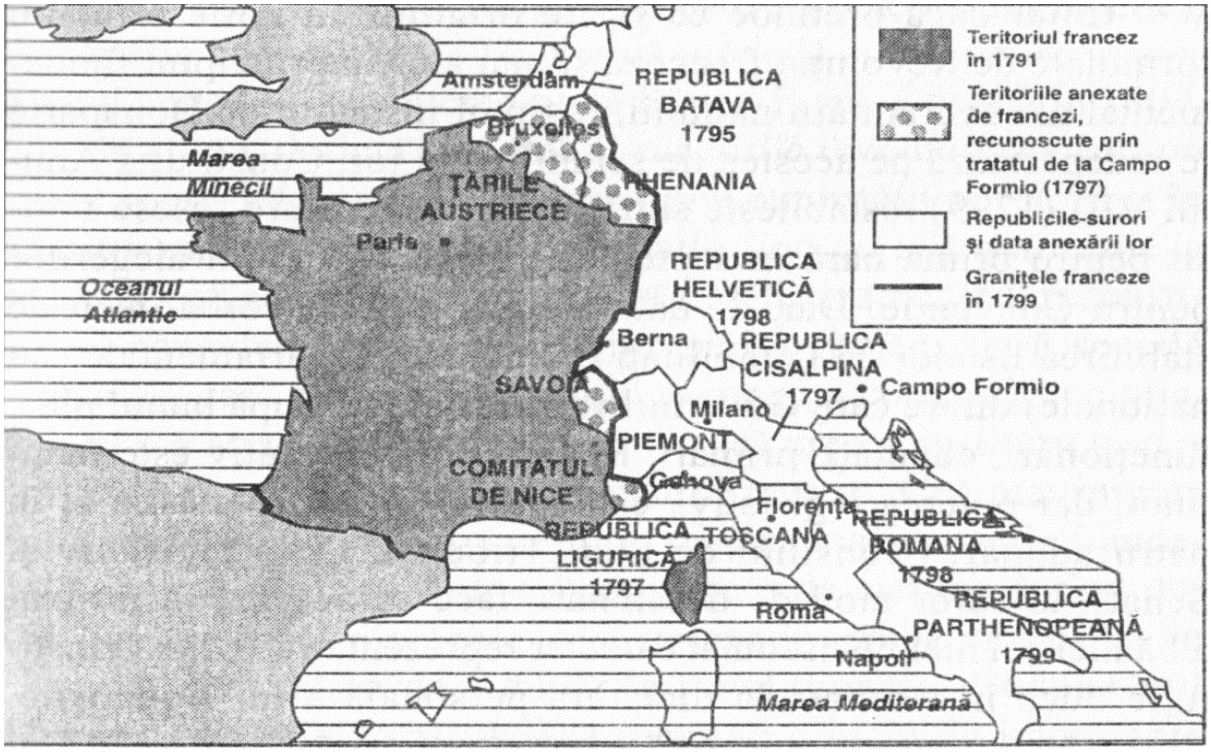

Expansiunea franceză (1791-1799)

De la Mediterana până la Marea Nordului, un scut de republici-surori înconjoară de acum înainte Franţa revoluţionară. În ciuda oprimării politice şi a exploatării economice, ideile revoluţionare a căror

apărătoare este Franţa se răspândesc în Europa.

Din nou suveranii europeni încearcă să reacţioneze împotriva expansiunii franceze. O a doua coaliţie se formează în 1799 într-o Europă în care ura împotriva francezilor începe să prevaleze asupra interesului pentru concepţiile noi. Aceasta obţine câteva succese militare răsunătoare, dar care nu sunt decât de scurtă durată. Primele succese ale membrilor coaliţiei provoacă întoarcerea în Franţa a lui Bonaparte, hotărât să profite de discreditarea Directoratului în urma înfrângerilor suferite. Cu toate că situaţia militară fusese restabilită când a debarcat la Toulon, în octombrie 1799, el se debarasează fără greutate de un regim de care Franţa este sătulă şi care este atât de subminat din interior încât, pentru realizarea loviturii sale de stat, Bonaparte poate conta pe doi Directori (Sieyès şi Roger-Ducos) şi pe neutralitatea celui de-al treilea (Barras).

Odată cu lovitura de stat din 18 brumar, anul VIII (9 noiembrie 1799), Bonaparte pune capăt celor zece ani de revoluţie. Stăpân al celei mai mari puteri pe continent, extinsă prin anexiuni şi prin influenţa directă pe care o exercită asupra republicilor-surori, Bonaparte îşi va consolida autoritatea şi va sistematiza realizările revoluţionare.

Consulatul şi sistematizarea noilor principii

Regimul Consulatului, care apare ca primă etapă a dictaturii lui Bonaparte, se vrea un regim de pace victorioasă. Continuând un efort militar uşurat în mod deosebit de victoriile precedente, Bonaparte distruge a doua coaliţie şi obligă Austria (Lunéville, 1801), apoi Anglia (Amiens, 1802) să semneze o pace care pare să consfinţească victoria Revoluţiei franceze în Occident.

Chiar dacă pretinde că-şi are originile în noile principii formulate de Revoluţia franceză şi mai ales în principiul fundamental al suveranităţii naţiunii, regimul instaurat de Bonaparte le îndepărtează pe acestea de semnificaţia lor. Constituţia Anului VIII (1799) restabileşte sufragiul universal care fusese folosit pentru prima oară în septembrie 1792, în timpul alegerilor pentru Convenţie. Dar de data aceasta nu este vorba decât de stabilirea listelor cu notabilităţi (comunale, departamentale sau naţionale) dintre care Guvernul va putea alege, după bunul plac, funcţionari, deputaţi, primari. Regimul reprezentativ este menţinut, dar puterea legislativă este slăbită prin dispersarea ei în patru adunări (Consiliul de Stat, Tribunat, Corp legislativ şi Senat), al căror mod de desemnare face ca acestea să nu mai aibă nici cel mai neînsemnat caracter reprezentativ. Noua Constituţie duce în realitate la dictatura personală a lui Bonaparte. Chiar dacă puterea executivă este încredinţată celor trei Consuli, numiţi pe zece ani, numai primul deţine prerogative reale, căci numeşte miniştri şi

funcţionari, propune legi, conduce diplomaţia şi comandă armata. Fără să repună în discuţie suveranitatea naţiunii, Bonaparte şi-a însuşit-o în favoarea lui.

Aceeaşi dorinţă de a păstra principiile, dar de a le devia aplicarea în practică spre o semnificaţie autoritară, se întâlneşte şi în reorganizarea administraţiei franceze. Plecând de la inovaţiile aprobate de Revoluţie, Bonaparte impune centralizarea la toate nivelurile: prefecţii în departamente, subprefecţii în arondismente şi primarii în oraşe reprezintă nu pe cei administraţi, ci statul. În domeniul judiciar, alegerea dispare şi aici (exceptând judecătorii de pace), magistraţii fiind numiţi de acum înainte de Primul consul şi fiind inamovibili.

Reorganizarea financiară completează măsurile luate de Revoluţie şi se vede aici grija noului regim pentru ordine şi eficacitate. Consulatul păstrează impozitele stabilite de Revoluţie, dar organizează un corp de funcţionari însărcinaţi să le strângă. Punând capăt manevrelor financiare de care s-au servit guvernele succesive din Franţa, înmulţind numărul de bancnote (asignate, apoi mandate teritoriale, care s-au depreciat repede), Bonaparte creează, în 1803, o nouă monedă cu acoperire în aur, a cărei emisiune este încredinţată Băncii Franţei, creată în 1800.

În sfârşit, dorinţa de a stabili cuceririle revoluţionare într-un cadru solid şi de a reinstaura principiul autorităţii se relevă şi în apariţia unei societăţi noi. Bonaparte ţine cu atât mai mult la acest aspect, cu cât, pentru a asigura stabilitatea regimului consular, el consideră util să se sprijine

pe burghezie, clasă socială dinamică, care a răsturnat vechiul regim şi a condus Revoluţia. Pentru a o atrage de partea lui, el vrea să creeze instituţii sociale, „blocuri de granit înfipte în solul Franţei“. Cea mai importantă este Codul Civil. Având drept scop să unifice legile franceze care erau formate dintr-o juxtapunere de cutume datând din vechiul regim şi din texte noi, votate în grabă şi lipsite de coerenţă, formulate de Adunările revoluţionare, Codul Civil este promulgat în 1804. Acesta menţine principiile importante din 1789, pe care burghezia le-a adoptat (libertate individuală, libertate de conştiinţă, libertatea de a munci, abolirea drepturilor feudale şi a dreptului de primogenitură) şi reafirmă caracterul inviolabil al proprietăţii, dar restabileşte în viaţa socială principiile vechiului regim. Astfel, el dă şefului familiei autoritate deplină asupra femeii, „eternă minoră“, care datorează „supunere soţului ei“, şi asupra copiilor pe care îi poate dezmoşteni parţial sau trimite la închisoare fără judecată, pe o durată de şase luni.

Satisfăcută, burghezia trebuie să se pună în serviciul statului, furnizându-i ofiţeri şi funcţionari. Pentru a-i forma, în locul şcolilor centrale, considerate prea independente şi prea ambiţioase, Bonaparte creează licee supuse unei discipline militare care trebuie să dezvolte la elevii lor dragostea pentru ordine, simţul datoriei şi respectul faţă de autoritate. Studiile, bazate pe orare stricte fixate de Guvern, se bazează aproape exclusiv pe latină şi matematică. Serviciile deosebite sunt recompensate printr-un ordin nou, care le aminteşte pe cele din vechiul regim şi care are rolul de a pune

bazele unei „nobilimi democratice“, Legiunea de Onoare.

Reorganizând Franţa, rezolvând unele din problemele pe care Revoluţia le-a lăsat în suspans, încercând o reconciliere a francezilor, Bonaparte poate să savureze onorurile pe care şi le oferă cu sprijinul binevoitor al unui popor tulburat de recunoştinţă faţă de omul care îi oferă, după vinul îmbătător al victoriilor, liniştea necesară ca să se bucure de pace. În 1802, după pacea de la Amiens, în urma unui plebiscit, este numit „Consul pe viaţă“. Doi ani mai târziu, un *senatus-consulte* face din el împăratul ereditar al Republicii Franceze, sub numele de Napoleon I. Revoluţia ia sfârşit odată cu abandonarea cuceririi sale esenţiale: libertatea politică.

În sfârşit, Consulatul reprezintă un început de sinteză între principiile noi, proclamate în 1789, şi vechile principii monarhice, bazate pe autoritate şi centralizare. Or, Europa va cunoaşte, cu ocazia războaielor imperiale, inovaţiile Franţei revoluţionare tocmai sub această formă a sintezei napoleoniene.

Napoleon modifică relaţia dintre Franţa şi Europa. Nu mai este vorba de înfruntarea dintre două concepţii ale societăţii europene, ci de un imperialism care se loveşte de o Europă monarhică. Armatele imperiale vor constitui totuşi mijlocul de modernizare a unei mari părţi a continentului.

Capitolul 16
EUROPA NAPOLEONIANĂ
(1804-1815)

■ Din 1803, Bonaparte reia războiul împotriva Angliei. Avându-şi originea în dorinţa de dominaţie a lui Napoleon, până în 1815 războiul nu va înceta. Din 1805 până în 1809, un şir de campanii victorioase permit împăratului să învingă toate marile puteri din Europa şi să le impună propria lege.

■ În 1811, Napoleon domină Europa. Franţa are acum 130 de departamente. Rege al Italiei, unde îşi exercită puterea în mod direct, Napoleon supraveghează cu ajutorul funcţionarilor francezi regatele, pe care le-a împărţit membrilor familiei sale, şi statele aliaţilor săi. În aceste condiţii, principiile revoluţionare cedează locul curentului despotic.

■ În jurul Franţei se constituie un sistem continental pentru a se putea pune în aplicare blocada continentală, armă de război împotriva Angliei. Dar în sânul acestui sistem se produce o modernizare imitată în mare măsură după experienţa franceză, bazată pe egalitatea civilă, libertatea religioasă, suprimarea practicilor

feudale şi dezvoltarea sistemelor moderne de administraţie. Această modernizare, deosebit de intensă în Europa occidentală, este mai puţin evidentă în Europa de est şi de sud, cu o populaţie mai puţin evoluată.

■ În sfârşit, dominaţia napoleoniană consolidează sentimentul naţional. Stimulat la început de ideile franceze, acesta se manifestă curând împotriva dominaţiei franceze. După ce i-a ridicat pe catolici împotriva lui pentru că l-a persecutat pe papă, în 1812, când Napoleon înregistrează primele sale eşecuri militare în Rusia, revoltele naţionale vor transforma înfrângerile sale în debandadă şi vor duce la abdicarea sa. În 1814-1815, Europa suveranilor, victorioasă în sfârşit în faţa Franţei, intenţionează să treacă la o restaurare a vechiului regim. Dar răsturnarea din perioada revoluţionară a fost prea puternică pentru a permite o restaurare pur şi simplu.

Războaiele napoleoniene

După Tratatul de la Amiens (martie 1802), Bonaparte pune capăt Revoluţiei iar Franţa cunoaşte o perioadă de pace, pentru prima oară după zece ani. Totuşi, nici peste un an, chiar înainte de încoronarea imperială, războiul izbucneşte din nou şi va dura până la căderea Imperiului, în 1815.

Continuare logică a războaielor Revoluţiei, războaiele Imperiului prelungesc expansiunea franceză nu mult dincolo de „frontierele naturale“. Exceptând Marea Britanie, Rusia şi Imperiul otoman, întreaga Europă cunoaşte dominaţia napoleoniană.

Caracterul imperialist al cuceririlor napoleoniene este neîndoielnic: Franţa lui Napoleon tinde să se confunde cu Occidentul. Instituţia protectoratelor franceze nu trebuie să înşele: acolo unde domnesc membrii familiei sale, Napoleon este stăpân. El dovedeşte aceasta transformând regatul Olandei în departament francez (1810), atunci când fratele său, Ludovic, are îndrăzneala să practice o politică naţională.

Deseori, declanşarea războiului pare să nu mai poată fi controlată de Napoleon. Dar înlănţuirea războaielor urmează o logică ce pare ineluctabilă: de fiecare dată, odată cu creşterea puterii, apar noi probleme care provoacă noi conflicte. Cauza cea mai evidentă a celor zece ani de noi conflicte este dorinţa de dominaţie a împăratului Franţei.

Această dorinţă se afirmă din 1803, când Bonaparte reuşeşte să transforme Sfântul Imperiu

Roman de origine germanică, transformare prevăzută de Pacea de la Lunéville (1801). Actul din 1803 secularizează principatele ecleziastice din Germania şi reduce la 82 numărul prinţilor germani. Împăratul este indignat să vadă că electorii sunt acum în majoritate protestanţi şi că Napoleon i-a uzurpat autoritatea pe care o avea asupra Sfântului Imperiu şi asupra Italiei.

Motivele de îngrijorare ale Angliei sunt tot aşa de mari, cu toate că rezultă dintr-o optică diferită. După Tratatul de la Amiens, resemnată în faţa ruperii echilibrului european în favoarea Franţei, Anglia speră cel puţin să obţină din această pace avantaje comerciale. Or, deziluzia vine imediat. Imperiul francez se înconjoară de solide bariere vamale şi reia politica colonială a vechiului regim. Din luna mai 1803, ruptura franco-engleză este inevitabilă. Napoleon se gândeşte chiar să debarce în Anglia, dar proiectul apare imposibil din cauza superiorităţii maritime britanice. El pune atunci la punct manevre savante pentru a surprinde flota britanică; dar escadrila franceză a amiralului Villeneuve pierde timp preţios şi când, la ordinul insultător al lui Napoleon, acesta se hotărăşte să atace, la 21 octombrie 1805, suportă ireparabilul dezastru de la Trafalgar. Marina franceză este distrusă. Adăpostită în insula ei, Anglia va fi timp de zece ani baza coaliţiilor împotriva Franţei, mereu învinsă, dar mereu refăcută.

Epoca marilor campanii victorioase (1805-1809)

Din 1805, Anglia organizează a treia coaliţie europeană împotriva Franţei. Austria lui Francisc al II-lea, pentru care înfrângerea Franţei este o problemă de viaţă şi de moarte, Rusia lui Alexandru I, îngrijorată de acţiunile franceze din Mediterana orientală, regele Neapolelui şi regele Suediei, toţi se angajează cu entuziasm în această operaţiune.

Fără să mai aştepte, Austria ocupă Bavaria, vasală lui Napoleon. Replica este fulgerătoare. O campanie franceză rapidă pe teritoriul Germaniei provoacă capitularea trupelor austriece la Ulm, la 20 octombrie 1805. Câteva săptămâni mai târziu, la 2 decembrie 1805, de ziua încoronării imperiale, are loc la Austerlitz „bătălia celor trei împăraţi“. Napoleon distruge armatele reunite ale împăraţilor Francisc al II-lea şi Alexandru I. Austria este obligată să trateze. Pacea de la Presburg (decembrie 1805) alungă Austria din Italia şi distruge Sfântul Imperiu, reorganizat cu doi ani înainte. Francisc al II-lea trebuie să se resemneze şi să nu mai fie decât împăratul Austriei, în timp ce Napoleon reorganizează Germania după bunul său plac, constituind Confederaţia Rhinului.

O asemenea atitudine provoacă organizarea unei a patra coaliţii, formată de regele Prusiei care, îngrijorat de atitudinea franceză în Germania, se aliază cu Rusia. Două campanii hotărâtoare vor distruge coaliţia. Prima are loc în Saxa, în toamna lui 1806 şi înfrânge Prusia la Iena şi la Auerstadt.

Cu excepţia Prusiei orientale, întreg regatul lui Frederic-Wilhelm al III-lea cade în mâinile lui Napoleon. Atunci ruşii atacă Franţa. Campania din Polonia (1807) începe cu o bătălie şovăielnică dar sângeroasă, la Eylau, dar incontestabila victorie de la Friedland îl obligă pe Alexandru I, certat de altfel cu aliaţii săi, să trateze cu Napoleon. Împăcându-se cu acesta, pe care îl întâlneşte la Tilsit (primăvara lui 1807), el încheie cu Napoleon o pace a cărei principală victimă este Prusia dezmembrată. Lipsită de teritoriile ei occidentale, care formează un regat al Westfaliei pentru Jérôme, cel mai tânăr dintre fraţii lui Napoleon, ea pierde în plus şi partea sa din Polonia, care formează marele ducat al Varşoviei, vasal al Franţei.

Autoritatea lui Napoleon se întinde acum până la porţile Imperiului ţarilor. Cea mai fantastică tentativă de unificare a Europei pare să prindă contur.

Abia realizate ambiţiile sale legate de Europa Centrală, Napoleon se îndreaptă spre Spania, unde domneşte un Bourbon, mediocrul Carol al IV-lea, jucăria soţiei sale, Maria-Luiza şi a favoritului acesteia, Godoy. Din 1807, aceştia intră în contact cu Franţa napoleoniană. Generalul Junot traversează peninsula pentru a-i alunga pe englezi din Portugalia. Prezenţa trupelor franceze şi intrigile lui Godoy provoacă revolte care îl obligă pe Carol al IV-lea să abdice în favoarea fiului său. Asumându-şi rolul de arbitru al Europei, Napoleon convoacă această familie ciudată la Bayonne. În mai 1808, el rezolvă problema tronului Spaniei plasându-i pe rege, pe regină şi pe fiul ei în reşedinţă supravegheată şi numindu-l pe fratele

său, Joseph, rege al Spaniei.

Atunci, în Spania izbucneşte un război civil care, până în 1814, slăbeşte forţele Imperiului. Acesta provoacă de altfel o renaştere a coaliţiilor. În 1809, Anglia, aliată cu insurgenţii spanioli, convinge Austria să reia eterna cruciadă antifranceză. Exact ca în 1805, trupele austriece invadează Bavaria şi, la fel ca în 1805, împăratul face bucăţi, la Wagram, armata arhiducelui Carol. Pacea de la Viena extinde din nou, în defavoarea Austriei, teritoriul Imperiului francez. Triest, Carintia, Carniola, Croaţia, la care se adaugă Istria şi Dalmaţia, formează Provinciile Illyrice, în timp ce Rusia, Bavaria şi marele ducat al Varşoviei se extind pe teritorii smulse învinsului. Căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza pecetluieşte un pact de prietenie între cele două state.

Europa napoleoniană la apogeul său

Imperiul napoleonian atinge apogeul. În mod direct sau indirect, Napoleon este stăpânul a mai mult de jumătate din continent. Statutul de teritorii supuse autorităţii sale diferă puţin, dar peste tot supremaţia lui este de necontestat. Însăşi Franţa a căpătat o extindere fără egal, depăşindu-şi frontierele naturale. În 1811, ea are 130 de departamente, care se întind pe 750.000 de km^2.

Olanda este inclusă în Imperiu, iar la nord-est frontiera franceză ajunge până la insula Yutlanda. La sud, devin franceze Savoia, Valois dar şi Piemontul, teritoriul genovez, Toscana şi o parte din statele papale, între care şi Roma.

Chiar în afara teritoriilor franceze, Napoleon domneşte asupra regatului Italiei, unde îl reprezintă pe fiul său vitreg, Eugène de Beauharnais, şi asupra Provinciilor Illyrice. Împăratul acordă titlurilor monarhice o importanţă atât de mare încât nicio hotărâre nu poate fi luată fără girul său. În celelalte state din care suveranii au fost alungaţi, membrii familiei Bonaparte poartă pe cap coroane, ajutaţi şi supravegheaţi de înalţi funcţionari veniţi din Franţa. Jérôme Bonaparte domneşte la Kassel asupra regatului Westfaliei, format în 1807 din provinciile occidentale ale Prusiei; Ludovic Bonaparte este regele Olandei până în 1810, dată la care regatul său este anexat Franţei, Neapole are la început drept suveran pe Joseph, cel mai mare dintre fraţi, dar care este înlocuit în 1808 cu Murat, soţul Carolinei Bonaparte, sora împăratului; în acelaşi an,

Joseph devine rege al Spaniei. Marele ducat de Berg, încredinţat mai întâi lui Murat, devine după 1808 posesiunea lui Napoleon-Ludovic, tânărului fiu al lui Ludovic. Surorile împăratului nu au fost uitate: în afară de Caroline, care domneşte la Neapole cu Murat, Pauline se căsătoreşte cu prinţul Borghese şi devine ducesă de Guastalla. În sfârşit, Elisa primeşte Principatul de Lucca şi de Piombino înainte de a primi titlul de mare ducesă de Toscana, apoi de regină a Etruriei (cu toate că teritoriul respectiv este departament francez).

Acolo unde dinastiile naţionale sunt menţinute, ele datorează acest lucru bunăvoinţei împăratului şi sunt obligate să arate o fidelitate desăvârşită. Aceasta este situaţia prinţilor din Confederaţia Rhinului (1806), al căror protector este Napoleon şi care cuprinde, în afară de Westfalia şi marele ducat de Berg, treizeci şi patru de state, dintre care cele mai importante sunt regatele de Bavaria, de Saxa, de Würtemberg şi marele ducat de Baden. În sfârşit, Napoleon este „mediatorul“ Confederaţiei elveţiene, iar marele ducat al Varşoviei, al cărui suveran numit este regele de Saxa, este guvernat de funcţionari veniţi de la Paris.

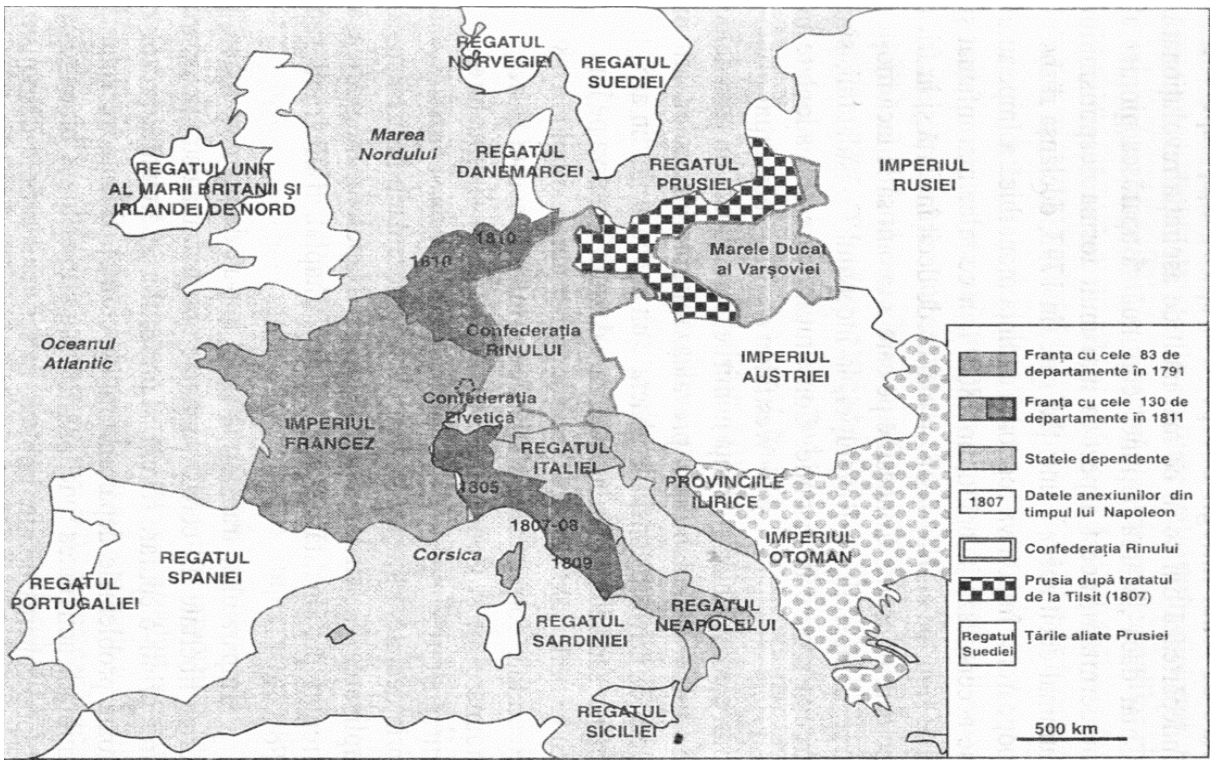

Europa napoleoniană (1811)

Tot acest ansamblu teritorial este strâns legat de Franţa, care dă tonul întregii Europe. Evoluţia Franţei imperiale se îndepărtează din ce în ce mai mult de aspiraţia revoluţionară. Chiar dacă „Marea naţiune“ continuă să apară ca pionier al modernităţii, acest aspect ia mai mult forma despotismului luminat decât aceea a unei ţări care, în 1793, declanşa războiul popoarelor împotriva regilor. Tendinţa monarhică a Imperiului se accentuează începând din 1807. Din ce în ce mai infatuat şi mai sigur pe el, Napoleon nu mai crede decât în forţă şi în frica pe care o inspiră. Concesiile pe care a trebuit să le facă moştenirii democratice a Revoluţiei, la începutul Consulatului, sunt treptat repuse în discuţie. Constituţiile care sunt adoptate în regatele Neapolelui şi al Westfaliei restrâng substanţial principiul electiv. Chiar în Franţa numirile, care nu mai ţin cont deloc de listele cu notabilităţi, prevalează asupra alegerilor, atât în

ceea ce priveşte consiliile generale cât şi consiliile din arondismente sau adunări. Tribunatul, care de mult îl enerva pe împărat cu criticile sale indirecte, este suprimat pur şi simplu în 1807. Şedinţele corpului legislativ devin tot mai scurte şi această adunare, ca şi Consiliul de Stat, devine un simplu birou de înregistrare. Împăratul legiferează prin *senatus-consultes* sau prin decrete. Miniştrii nu sunt decât reprezentanţi însărcinaţi cu aplicarea hotărârilor împăratului, iar Napoleon îndepărtează treptat personalităţile importante (Chaptal, Talleyrand sau Fouché).

Împăratul se transformă astfel într-un despot care înăbuşă orice libertate. El cere o supunere absolută magistraţilor, care trec printr-o epurare severă, şi prefecţilor însărcinaţi să rezolve toate problemele departamentului: comerţ, finanţe, recrutarea militară, activitatea funcţionarilor şi a primarilor şi, bineînţeles, supravegherea opiniei publice. În serviciul acestui despotism, Napoleon poate conta pe o poliţie omniprezentă, care supraveghează totul, plăteşte informatori în toate mediile sociale, supraveghează corespondenţa (aceasta este funcţia „Cabinetului negru“ al lui Lavalette) şi nu ezită să recurgă la detenţia arbitrară sau citare la domiciliu fără o judecată legală. Suspecţii sunt internaţi sub pretextul că sunt nebuni. Garantată de Constituţie, libertatea individuală este în realitate călcată în picioare. O supraveghere deosebită se exercită asupra intelectualilor. În 1803, clasa de ştiinţe morale şi politice a Institutului este desfiinţată, iar în 1811 aceeaşi soartă ameninţă Academia franceză. Avocaţii, detestaţi în mod deosebit, sunt dirijaţi îndeaproape. Cât despre presă, ea face obiectul

unei supravegheri meticuloase şi pe care, pe deasupra, tot ea trebuie să o finanţeze. Un articol al lui Chateaubriand duce la desfiinţarea ziarului „Mercure de France“ (1807). Este drept că academicianul a îndrăznit să scrie: „Când în liniştea mârşăviei nu se aude decât zgomotul pe care îl face lanţul sclavului şi vocea delatorului, istoricul pare a fi însărcinat să răzbune popoarele“. În 1810, dorinţa imperială de control şi de uniformizare duce la menţinerea unui singur ziar în fiecare departament. Peste câteva luni, ministrul Poliţiei, Savary, consideră că pentru capitală ajung patru ziare, dintre care unul este *Monitorul oficial*. Trebuie adăugat încă faptul că în 1811 cele trei ziare care supravieţuiesc, *Le Journal de l'Empire*, *Le Journal de Paris* şi *La Gazette de France*, sunt confiscate proprietarilor lor, evaluate în acţiuni, din care o treime sunt atribuite poliţiei, care capătă în felul acesta dreptul de a supraveghea redactarea. Cât despre tipografie şi teatru, ele sunt supuse cenzurii oficiale.

Pentru a încheia cu dirijarea gândirii, Imperiul acordă o atenţie cu totul deosebită Bisericii şi învăţământului. Încă din perioada Consulatului, Bonaparte, conştient de importanţa factorilor spirituali în coeziunea unui stat, s-a străduit să pună capăt războiului dintre Franţa revoluţionară şi o parte a clerului susţinută de papalitate. Concordatul din 1801 punea capăt acestui conflict, făcând din Primul consul „restauratorul altarelor“. Copleşită de Imperiu, Biserica îşi vede asigurată situaţia materială, situaţia morală refăcută prin onorurile şi favorurile care se revarsă asupra ei, influenţa garantată de controlul pe care aceasta îl are asupra

învăţământului primar, de reînfiinţarea seminariilor şi dezvoltarea congregaţiilor, cu condiţia ca ele să fie autorizate. Catehismul adoptat în 1806 conţine printre îndatoririle creştinului supunerea faţă de împărat, achitarea impozitului şi acceptarea recrutării. Aceeaşi dorinţă de a controla gândirea îl face să dea o organizare iudaismului francez şi să ia sub dominaţia sa francmasoneria. În ceea ce priveşte învăţământul, Napoleon lasă pe mâna Bisericii învăţământul primar, atât din motive bugetare (crearea şcolilor de stat costă scump), cât şi pentru faptul că în ochii săi acesta nu apare decât ca o fază rudimentară (lectură, scriere, calcul). El acordă toată atenţia instrucţiei, căci trebuie să i se furnizeze ţării militarii, funcţionarii şi antreprenorii de care are nevoie. Licee, colegii, facultăţi sunt incluse într-un ansamblu care primeşte numele de Universitate şi care se află sub autoritatea directă a unui mare Maestru depinzând direct de împărat.

Franţa imperială este dotată cu un regim despotic care aminteşte mai mult monarhia absolută decât practica adunărilor revoluţionare. Până la urmă, cursul monarhic al regimului imperial devine din ce în ce mai evident. După ce şi-a repudiat soţia, pe Josephine, care nu i-a dăruit un urmaş, împăratul se căsătoreşte în 1810 cu arhiducesa de Austria, Maria-Luiza. Născut în 1811, fiul lor, regele Romei, pare să asigure viitorul dinastiei. Intrat în familia monarhilor europeni, Napoleon se comportă ca unul de-al lor şi introduce la Curte un ceremonial rigid care aminteşte atât de disciplina militară cât şi de fastul de la Versailles. Rudă cu numeroşi suverani cărora le-a împărţit tronurile Europei, protector al prinţilor deveniţi vasalii săi, el devine adevăratul

stăpân al Europei şi se consideră astfel: „Eu sunt Charlemagne“ afirmă el fără să clipească în timpul conflictului cu papa. În dorinţa de a-i imita pe monarhii vechiului regim, el împarte miniştrilor şi generalilor săi titluri pompoase, dar lipsite de semnificaţie: astfel, Joseph Bonaparte primeşte demnitatea de mare Elector, cavalerul Murat devine mare amiral iar diplomatul Talleyrand, Mare şambelan, în timp ce mareşalii, generalii şi înalţii funcţionari formează o nouă nobilime, căreia îi atribuie titluri de prinţi, duci, conţi sau baroni.

Suveran al Europei, Napoleon se pregăteşte să facă din Paris capitala continentului şi din colina Chaillot înaltul sediu al acestei vocaţii transnaţionale a metropolei franceze. Acolo trebuie să se construiască palatul regelui Romei, înconjurat de reşedinţe pentru toţi suveranii europeni, care vor veni să facă vizite, ca să-şi depună jurământul de credinţă faţă de viitorul titular al tronului imperial.

În 1810-1811, proiectul egalitar al Revoluţiei franceze este foarte departe. Monarh de tip nou, care nu se consideră de drept divin, Napoleon este totuşi un despot, dar un despot luminat, care modernizează Europa.

Sistemul continental

Între 1805 şi 1811 prinde contur ideea sistemului continental. Imperiul francez nu-şi alege drept obiectiv unificarea Europei, cum încercaseră s-o facă imperiile Antichităţii sau ale Evului Mediu, ci să-şi stabilească o hegemonie mai mult sau mai puţin puternică, în funcţie de cercurile de influenţă ale Franţei. În întregime stăpână pe teritoriile anexate, puternică în ţările în care îşi manifestă direct autoritatea, cu o situaţie variabilă în ţările cu autoritate familială sau în protectorate, ea joacă un rol modernizator incontestabil în ţările aliate. Cu excepţia Marii Britanii, unde modernizarea este anterioară celei din Franţa, întreaga Europă este integrată în sistemul continental, chiar dacă nu toate ţările figurează în acelaşi timp în acest sistem.

Sistemul continental nu este rezultatul unei dorinţe deliberate. Originea sa se regăseşte în lupta împotriva Angliei şi în blocada continentală care se hotărăşte împotriva ei, ca replică la blocada maritimă a acesteia (1806). De altfel, sistemul continental nu se bazează pe o adevărată politică culturală, cu excepţia teritoriilor anexate Imperiului francez. Astfel, limba franceză devine obligatorie în 130 de departamente, iar învăţarea sa este impusă în instituţiile şcolare. Pe măsură ce teritoriile europene sunt incluse în Imperiu, franceza se impune: în 1811 de exemplu, după anexarea Olandei, un decret imperial dă şefilor instituţiilor şcolare un termen de trei luni pentru a pune la punct învăţământul în această limbă. Franceza este

vorbită, bineînţeles, la Curtea regilor vasali, în marea administraţie şi este absolut necesară celui ce vrea să facă o carieră politică, dar acest aspect data încă din secolul al XVIII-lea. Folosirea limbilor naţionale rămâne, de regulă, mai ales în societate şi în administraţie. În regatul Italiei sau în regatul Neapolelui se vorbesc dialectele italiene, în regatul Westfaliei, germana, în regatul lui Joseph Bonaparte, spaniola.

În mod incontestabil, imperialismul napoleonian nu rezultă din voinţa deliberată de a anexa Europa. Cu toate acestea, spre acest final tinde să se îndrepte logica sistemului napoleonian: creator al situaţiei excepţionale a regilor vasali, împăratul consideră că aceştia trebuie să-i devină locotenenţi docili. Or, majoritatea acestor suverani pe care el i-a creat au tendinţa să îmbrăţişeze împotriva împăratului cauza intereselor naţionale, aşa cum fac Murat la Neapole, Joseph la Madrid sau Ludovic în Olanda. Exasperat de ingratitudinea şi înfumurarea acestor regi care îi datorează totul, Napoleon este tentat să-i înlăture pentru a lua în mâinile sale administraţia regatelor pe care le-a cucerit pentru ei cu spada. Aşa procedează cu Olanda în 1810, după fuga lui Ludovic în Austria, iar Murat nu-şi păstrează regatul decât datorită iminenţei războiului cu Rusia. Altfel spus, regatele vasale nu păstrează decât o umbră de independenţă, iar suveranii lor nu sunt decât gestionarii temporari ai unei puteri concesionate de împărat şi pe care el o poate relua în orice moment.

Protectoratele se bucură de o mai mare libertate de acţiune. Cuprinsă între teritoriile strâns dependente de Franţa, Confederaţia elveţiană nu

prezintă niciun interes strategic şi Napoleon îi lasă o autonomie care face abstracţie faţă de restul Europei. Mai directă este intervenţia sa în Confederaţia Rhinului, pe care o reorganizează în mai multe rânduri, fără să o unifice în totalitate, dând o relativă libertate suveranilor legitimi care au acceptat să devină supuşii săi. De această libertate nu se bucură regatul Westfaliei şi Marele ducat de Berg, care depind de sistemul familial.

Cât despre statele aliate, statutul lor este variabil. Prusia învinsă în 1807, dezmembrată, distrusă de armatele imperiale, are statut de stat vasal şi subordonat, care nu-şi păstrează decât o libertate aparentă. Austria, bătută de două ori de împărat, în 1805 şi în 1809, nu reuşeşte decât să salveze aparenţele. Socrul lui Napoleon, împăratul Austriei este constrâns să-i fie aliat, iar Franţa îi menţine formele exterioare ale suveranităţii pentru a menaja susceptibilitatea Curţii de la Viena. Singurul aliat adevărat, în ciuda înfrângerii sale din 1807, ţarul Rusiei, duce o politică dictată de interesele Rusiei şi cere compensaţii atunci când aduce servicii politicii lui Napoleon. Exasperarea împăratului în faţa acestei rezistenţe, singura serioasă de care se loveşte în Europa, alături de cea a Angliei, se află la baza campaniei din 1812. Campania din Rusia trebuia să asigure hegemonia totală a Franţei pe continent şi să condamne Anglia la o izolare completă.

Stăpână aproape incontestabilă a Europei, Franţa napoleoniană transformă continentul. Prin intermediul său, reformele moderne introduse în ţară şi în Imperiu se răspândesc, dând naştere Europei secolului al XIX-lea.

Napoleon, modernizator al Europei

Despot luminat, Napoleon doreşte să raţionalizeze administraţia statelor din sistemul continental, să desfiinţeze verigile intermediare care se interpun între putere şi supuşi şi să-şi impună autoritatea printr-un suveran atotputernic, dominând asupra unor supuşi egali între ei. Ceea ce îl face să implanteze aceste principii în majoritatea ţărilor europene este mai mult grija pentru eficacitate decât ataşamentul faţă de inovaţiile Revoluţiei franceze. El îşi realizează scopul sprijinindu-şi propria putere şi pe cea a vasalilor săi pe clasele sociale care se afirmă în noua societate de la sfârşitul secolului al XVIII-lea: burghezia şi ţărănimea. Prima, care profită deja de modernizarea economică, beneficiază de reformele sociale care stabilesc egalitatea în faţa legii şi face cariere prestigioase în armată sau în domeniul funcţiilor publice. Cât despre ţărănime, aceasta devine proprietara pământurilor pe care le cultivă şi beneficiază de desfiinţarea iobăgiei. În ciuda tendinţei monarhice a regimului imperial, Napoleon apare deci în ochii vechii aristocraţii europene ca un revoluţionar gata să zdruncine din temelii întreg continentul.

Moştenitor al spiritului universalist din secolul al XVIII-lea, la început, Napoleon consideră că oamenii sunt asemănători în orice timp şi în orice loc şi că ceea ce convine francezilor este bun şi pentru celelalte popoare ale Europei. Astfel, scopul său este să introducă peste tot reforme revoluţionare,

păstrate de Consulat şi consemnate în Codul civil. Începând din 1807, el le impune statelor care trec sub dominaţie franceză: Confederaţia Rhinului, Olanda, Westfalia, Portugalia, Spania şi mai ales Italia. Prezenţa francezilor nu se limitează doar la elaborarea unor Constituţii inspirate de cea din Franţa. Ea determină instaurarea egalităţii civile, a libertăţii religioase, desfiinţarea corporaţiilor, abolirea dijmei şi a drepturilor feudale, vânzarea bunurilor ecleziastice şi dezvoltarea administraţiei moderne.

Activitatea Imperiului tinde deci să creeze monarhii surori, apropiate prin practicile politice, organizarea socială, obiectivele urmărite şi modul de a le realiza. Asistăm, ca şi în secolul al XVIII-lea, la consolidarea uzanţelor comune ale Europei, dar pe baze noi.

Această dorinţă de uniformizare, fără îndoială mai eficace decât o cucerire obişnuită, se loveşte totuşi de obstacole. Acestea ţin de tradiţii, de calitatea guvernanţilor, de prezenţa sau absenţa funcţionarilor francezi sau de rezistenţa vechilor structuri. Chiar dacă aceste obstacole îl irită, împăratul consideră că este mai nimerit să ţină cont de ele şi chiar să sacrifice o parte din ambiţiile sale în loc să încerce să le distrugă, riscând astfel să piardă totul. Tabloul modernizării Europei trebuie deci să ţină cont de extrem de marea diversitate a prezenţei franceze şi de acţiunile Franţei în diferitele ţări supuse dominaţiei sale.

Probabil în Italia, influenţa modernizării franceze a fost mai puternică. Anexate Franţei, Piemontul, Liguria şi Parma sunt supuse reformelor franceze. Acelaşi lucru se întâmplă în regatul Italiei, unde

domneşte Napoleon. Codul Civil este introdus aici din 1806, iar sistemul politic şi administrativ francez funcţionează în întregime. Aceeaşi situaţie o are Principatul de Lucca, unde domneşte Elisa Bonaparte. Opoziţia socială fiind mai puternică în regatul Neapolelui, Codul Civil nu este introdus decât parţial, iar o parte este realizată în adunarea nobilimii şi a clerului.

În Germania, reformele franceze sunt introduse în Marele Ducat de Berg, guvernat mai întâi de Murat, apoi de însuşi Napoleon cu asistenţa funcţionarilor francezi, iar regatul Westfaliei apare ca un model de ţară reformată. Totuşi, nuanţe importante există în celelalte state din Confederaţia Rhinului. Astfel, Marele ducat de Würzburg, încredinţat lui Ferdinand de Habsburg, se arată potrivnic oricărei modernizări. Mai receptiv, episcopul Dalberg, devenit Mare duce de Frankfurt, adoptă Codul Penal, introduce reforme administrative şi judiciare, egalitatea faţă de plata impozitelor, dar protejează nobilimea. În Germania de sud se regăsesc aceleaşi diferenţe: regatul Bavariei devine un stat modern, în timp ce transformările sunt mai puţin profunde în Marele ducat de Baden.

Olanda scapă un timp de transformările pe care le cunoaşte Italia şi Germania. Preocupat să apere tradiţiile naţionale, Ludovic întârzie profundele reforme sociale care reprezintă emblema modernizării „à la française“. Dar preluarea conducerii Olandei de către împărat şi anexarea ei la Franţa (1810) provoacă o politică rapidă şi brutală de asimilare.

În schimb, nu poate fi vorba să se procedeze la fel în regiunile excentrice Imperiului napoleonian. În

ciuda prezenţei masive a înalţilor funcţionari francezi, Provinciile Illyrice şi Dalmaţia nu sunt decât în mică măsură influenţate de reformele franceze. Totuşi, începând din 1808, guvernatorii (Bertrand, Junot, apoi Fouché) introduc aici toate reformele franceze, unificând administraţia şi legislaţia, reducând principiile feudale, aplicând Codul Civil în totalitate, modernizând justiţia şi finanţele prin adoptarea impozitelor franceze, vânzând bunurile naţionale pentru a lichida datoriile, în timp ce Compania de Poduri şi Şosele înzestrează provincia cu o reţea rutieră.

O astfel de schimbare nu este uşor de realizat în Marele Ducat al Varşoviei. Introducerea reformelor se loveşte aici de rezistenţa îndârjită a unei nobilimi obişnuite să domine statul. Administraţia este modernizată, Biserica plasată sub autoritatea statului, este adoptată o Constituţie autoritară, iobăgia este abolită, iar libertatea individuală este garantată. Dar pământurile rămân în mâinile unei nobilimi pe care se sprijină Napoleon, încredinţându-i conducerea statului. Fiindu-i teamă că într-o zi va fi înlăturată din funcţiile pe care le deţine, aristocraţia formează totuşi, sub conducerea familiei Czartoryski o grupare ostilă lui Napoleon, căreia i se alătură şi Biserica.

În ciuda acestor nuanţe şi chiar dacă modernizarea socială pare mai puţin avansată decât cea administrativă, continuând opera Luminilor şi a despotismului luminat, Napoleon a condus întreaga Europă spre o epocă nouă. Ieşind din ultimele vestigii ale epocii feudale, ea intră fără piedici în plină modernitate. Dar aceste progrese nu-i servesc împăratului. Neajunsurile economice ale popoarelor

Europei şi accentuarea naţionalismului vor asmuţi continentul împotriva dominaţiei franceze.

Blocada continentală şi efectele sale

Instaurată de decretele din Berlin (noiembrie 1806) şi de la Milano (noiembrie şi decembrie 1807), blocada continentală este în primul rând o armă de luptă împotriva Angliei, stăpâna mărilor după bătălia de la Trafalgar (1805). Blocada interzice oricărei nave britanice să acosteze în porturile Imperiului sau ale aliaţilor săi, oricărui vas neutru să se oprească în vreun port britanic, căci, în acest caz, va fi considerat proprietate britanică şi declarat susceptibil de a fi capturat în porturi sau în larg. Formă de război, blocada are o eficacitate îndoielnică. Împăratul este obligat să-i mai îndulcească aplicarea pentru ca Franţa să nu fie lipsită total de produsele coloniale iar produsele agricole şi manufacturiere să nu fie lipsite de pieţe de desfacere. În plus, amploarea contrabandei şi imposibilitatea de a interzice total accesul pe litoralul european face multe breşe în blocadă.

Consecinţele blocadei asupra organizării economice a Europei napoleoniene sunt capitale. Acestea duc la reorganizarea pieţei europene în jurul Franţei. Porturile sunt afectate primele de blocada impusă de englezi ţărmurilor imperiului. Reluarea războaielor şi blocada desfiinţează o mare parte a comerţului maritim. Marile porturi ale continentului şi manufacturile lor sunt ruinate, fie că este vorba de Rouen, Nantes sau Bordeaux, de Genova, Livorno sau Triest, de porturile hanseatice, olandeze sau de cele din Marea Baltică. Dezastrul economic se întinde din nord spre sud, de la Marea

Nordului şi Marea Baltică la Mediterana, centrele capitale ale comerţului european încă din Evul Mediu. Curând, târgurile situate în aceste zone sunt şi ele ruinate. Armatorii şi negustorii, marile victime ale blocadei, trec de partea adversarilor sistemului napoleonian.

În schimb, industria incipientă, protejată de concurenţa industriei britanice, mai avansate, este avantajată de blocadă. Regiunile textile, mai ales cele în care se dezvoltă torsul şi ţesutul bumbacului, devin marile beneficiare ale sistemului, în ciuda dificultăţilor de aprovizionare cu materie primă. În Normandia, în Alsacia, în Saxa, în Elveţia, în ţinutul Baden, în Italia de nord, industria bumbacului ia un avânt care favorizează începutul revoluţiei industriale. Industria lânii se dezvoltă în Elveţia şi în Danemarca. În acelaşi context, metalurgia cunoaşte şi ea o mare dezvoltare. Minele din Silezia şi din Westfalia au din ce în ce mai multe pieţe de desfacere şi toate industriile de prelucrare profită de dispariţia concurenţilor britanici şi de necesitatea de a aproviziona pieţele europene, lipsite de furnizorul lor principal. Deosebit de profitabilă pentru Europa occidentală şi în primul rând pentru Franţa, ca şi pentru regiunile vecine în care începe industrializarea (Belgia, Ţările de Jos, o parte a Germaniei şi Italia de nord), situaţia existentă este mai puţin avantajoasă pentru regiunile agricole situate în estul sau sudul continentului, al căror export în ţările de peste mări este îngreunat.

Perturbarea circuitelor comerciale dă naştere unor noi itinerare. Fiecare trebuie să găsească pe continent pieţe şi furnizori care să-i înlocuiască pe

cei pierduţi din cauza blocadei. Astfel, itinerarele est-vest înlocuiesc rutele nord-sud, care au fost părăsite. Strasbourg şi Lyon devin cei doi poli strategici. De la Strasbourg, noile itinerare duc spre Germania, Austria şi Rusia. De la Lyon se ajunge în Italia, pe drumul prin trecătoarea Mont-Cénis, amenajat în 1806, sau pe cel prin trecătoarea Simplon, terminat în 1805.

Sistemul continental nu este totuşi decât un înlocuitor nereuşit al activităţii comerciale anterioare blocadei. Mai întâi pentru că rutele terestre sau fluviale, comparativ cu cele maritime se pretează în mai mică măsură transportului de mărfuri grele. Apoi pentru că frontierele stabilite de Napoleon în funcţie de interesele sale politice fac abstracţie de entităţile economice pe care reorganizarea Europei le izolează de zonele economice complementare, obişnuite de multă vreme să facă schimburi comerciale între ele. Cu atât mai mult cu cât împăratul nu a unificat deloc piaţa europeană, nici nu s-a gândit măcar să înfiinţeze mari unităţi vamale, ca Zollvereinul german, dorite de funcţionari ca Beugnot. Prinţii, dornici să-şi redobândească suveranitatea şi aflaţi în căutare de resurse fiscale, au mai degrabă tendinţa de a ridica bariere vamale pentru a-şi mări veniturile, iar Napoleon, ale cărui nevoi militare şi dorinţă de a reforma instituţiile costă scump, este nevoit să-i lase să procedeze în funcţie de necesităţi. În sfârşit, Napoleon vrea să organizeze economia europeană în jurul Franţei şi în interiorul acesteia. Aşa încât, frontierele franceze rămân închise pentru aliaţi, pentru vasali şi chiar pentru regiunile anexate ca Olanda sau Germania de nord,

care ar putea să concureze producţia naţională. În schimb, Franţa beneficiază de tarife vamale preferenţiale în regatele Italiei şi al Neapolelui, devenite un fel de pieţe rezervate pentru Franţa în detrimentul producţiei italiene. Această organizare economică provoacă pe cei care se opun imperialismului francez.

Încă şi mai gravă este ostilitatea ţărilor agricole ale Europei orientale. Exportatoare de cereale şi de produse forestiere, Prusia şi Polonia sunt lipsite de piaţa lor tradiţională, Anglia. Marii proprietari nobili şi marii fermieri care aprovizionau aceste pieţe sunt şi ei afectaţi de sistemul continental.

Aceste victime ale blocadei continentale nu reprezintă decât o minoritate, iar sistemul economic realizat de Napoleon nu duce nici pe departe la prăbuşirea continentului, chiar dacă perturbează vechile reţele economice. Realizarea noilor echilibre cere totuşi timp. Aceasta implică deci ca împăratul să-şi menţină dominaţia politică, ţinând în frâu nemulţumirea influentei minorităţi prejudiciate de politica sa. Dar el nu mai are timpul necesar din cauza izbucnirii curentelor naţionale, care încep să disloce Europa napoleoniană.

Trezirea naţionalităţilor

Încă de la sfârşitul Evului Mediu apare un sentiment de apartenenţă la o comunitate specifică, apoi de ataşament faţă de o dinastie, ceea ce reprezintă începuturile sentimentului naţional. În secolul al XVIII-lea, ideea de naţiune capătă un dublu aspect, mai întâi cel ilustrat de Revoluţia franceză, apoi mişcarea de reacţie antifranceză, care se manifestă prin dezvoltarea limbilor şi culturilor naţionale.

Ieşită din filozofia iluministă, ideea de naţiune, aşa cum se manifestă ea în Franţa, se bazează pe o concepţie universalistă despre om şi despre drepturile sale naturale, punctul său culminant fiind principiul revoluţionar potrivit căruia popoarele au dreptul de a-şi hotărî singure soarta. Plebiscitul de la Avignon din 1791 şi cele care urmează constituie o ilustrare practică a acestui principiu. Naţiunea apare astfel ca o grupare voluntară de oameni care aparţin unei comunităţi recunoscute de toţi şi care hotărăsc să trăiască împreună. Aceste principii revoluţionare despre naţiune, împreună cu ideea de libertate, vor zdruncina Europa suveranilor, fondată de la începutul secolului al XVIII-lea pe noţiunea de echilibru european. Tot aceste principii vor trezi entuziasmul „patrioţilor“ europeni, chiar dacă mulţi dintre ei vor fi curând descurajaţi văzând că „Marea naţiune“ încalcă aceste principii şi pentru a-şi mări teritoriul nu ezită să anexeze în mod arbitrar regiunile pe care le doreşte.

Din acest moment îşi face apariţia un nou aspect

al concepţiei naţionale, în special în ţările de origine germanică. Din secolul al XVIII-lea, în cadrul reacţiei naţionale împotriva supremaţiei franceze, s-a afirmat curentul reacţionar şi preromantic. Acesta face din naţiune o moştenire istorică care nu depinde de voinţa oamenilor şi trebuie respectată de toţi. Pentru filozoful Herder, naţiunea apare ca o fiinţă vie, diferită de celelalte, născută dintr-o forţă vitală care se manifestă prin folclor, mituri, trecut naţional, limbă, muzică, artă, într-un cuvânt cultură. Spiritul naţional, *Volksgeist*, reprezintă astfel temelia naţiunii. Dar jurişti şi filozofi ca Fichte sau Hegel consideră că statul este cel ce trebuie să realizeze unitatea naţiunii şi nu comunitatea cetăţenilor.

Aceste concepţii joacă un rol esenţial în prăbuşirea proiectului napoleonian asupra Europei. În fapt ele se trag din dominaţia franceză concepută pe tentativa de hegemonie a unei singure naţiuni, care vrea să-şi subordoneze întreg continentul. Apare astfel un puternic patriotism antifrancez prezentând diferenţe în funcţie de ţară şi care duce la ruinarea dominaţiei napoleoniene.

Primul episod antifrancez are loc în Spania, într-o formă care aminteşte mai mult opoziţia vechiului regim decât forţa sentimentului naţional exprimat într-o manieră modernă. Revolta împotriva dominaţiei franceze (mai 1808) se produce în numele tradiţiilor spaniole. Respingându-l pe suveranul impus de străini, spaniolii luptă pentru a apăra dinastia Bourbonilor din Spania, pe mediocrul Ferdinand al VII-lea, care devine de-a lungul bătăliei simbolul naţiunii, care se evidenţiază în luptele împotriva francezilor. Revolta spaniolă nu

capătă numai un caracter xenofob, care pune în evidenţă naţionalismul spaniol incipient. Ea capătă şi un aspect religios, care nu este lipsit de fanatism. Cei 100.000 de călugări spanioli îl văd în Napoleon pe Anticrist şi îi împing pe ţăranii analfabeţi să apere religia catolică de ideile franceze considerate diabolice. Războiul împotriva Franţei se duce în sunetele imnurilor religioase şi sub protecţia Mariei de Pilar (statuie miraculoasă aşezată pe unul din stâlpii bisericii din Zaragoza), care, afirmă călugării, „nu vrea să devină franceză“.

Alte revolte antifranceze au loc în statele pontificale, în regatul Neapolelui sau în Tyrol. Aici, ceea ce explică nemulţumirea este mărimea impozitelor, obligativitatea serviciului militar şi neliniştea provocată de reformele introduse de francezi. Dar şi aici, revolta izbucneşte în numele vechilor tradiţii călcate în picioare de invadatori: ataşamentul faţă de catolicism şi faţă de suveranii naţionali. Fugind de recrutare şi de persecuţiile religioase, ţăranii din departamentul Tibru se refugiază în munţi unde se organizează în bande care provoacă o stare de nesiguranţă. Acelaşi fenomen se produce şi în regatul Neapolelui, unde aşa numiţii „Sanfedişti“ duc un război de hărţuială împotriva trupelor lui Murat şi a burgheziei, aliată a noului suveran. În sfârşit, în numele fidelităţii faţă de Habsburgi şi faţă de credinţa catolică, „Muntenii“ lui Andreas Hofer din Tyrol luptă împotriva regelui Bavariei, vasal al lui Napoleon, care a primit în posesie această provincie smulsă Austriei.

Mai interesantă este mişcarea naţională care se întinde în toată Prusia strivită şi dezmembrată după

înfrângerea de la Iena. Regele şi familia sa, refugiaţi la Königsberg, în Prusia orientală, încep, în virtutea unei pure tradiţii a despotismului luminat, să-şi refacă statul, aducând aici reformatori din toată Germania (Stein, Hardenberg, Scharnhorst sau Gneisenau). Pătrunşi de spiritul naţional şi proveniţi din curentul romantic, aceştia sunt hotărâţi să organizeze naţiunea punându-se în serviciul statului decis să-şi afirme identitatea în faţa francezilor. Fără să participe la această mişcare populară, regele Prusiei, suveran din vechiul regim, se foloseşte de ea pentru a moderniza şi a consolida eficacitatea statului său. Reformatorii adaptează la societatea prusacă noile principii impuse de francezi. Ei abolesc iobăgia, drepturile feudale şi corvoada, dar lasă nobilimii vastele ei domenii şi dreptul de a împărţi dreptatea. Corporaţiile sunt desfiinţate: burghezii şi ţăranii capătă dreptul de a poseda pământ. Un embrion de reprezentare politică este instaurat odată cu alegerea consiliilor municipale. Armata prusacă se debarasează de generalii învinşi în 1806, care sunt înlocuiţi cu cadre noi, dinamice şi instruite cu grijă. În sfârşit, dispoziţiile tratatului de la Tilsit, care interzic serviciul militar şi limitează efectivele armatei, sunt eludate. Dar elementul caracteristic al acestei renaşteri prusace, susţinută de naţionalismul german în formare, este importanţa mişcării intelectuale. Aceasta zdruncină Germania glorificând sentimentul naţional şi cultivând ura împotriva Franţei. Şcolile şi „gimnaziile“ (licee) se înmulţesc, în timp ce Berlinul devine centrul acestei „deşteptări“ culturale şi naţionale. În iarna din 1807-1808, filozoful Fichte îşi ţine aici *Discursurile*

către naţiunea germană, care dezvoltă noua idee de naţionalitate şi încearcă să provoace o complexă trezire intelectuală. Tot la Berlin, scriitorul Wilhelm von Humboldt fondează în 1810 o Universitate care se afirmă ca cea mai prestigioasă din întreaga Germanie şi spre care se îndreaptă cei mai celebri dintre intelectuali.

Făcând insuportabilă hegemonia franceză, trezirea naţionalităţilor va juca un rol fundamental în prăbuşirea Imperiului napoleonian. Răspândite de Franţa, ideile naţionale sfârşesc prin a se întoarce împotriva ei. În 1811, revolta clocoteşte pretutindeni.

Prăbuşirea Europei napoleoniene

Dominaţia napoleoniană este mai slabă decât pare. Bazată pe cucerire şi forţă militară, aceasta se loveşte de patru factori esenţiali care dovedesc fragilitatea sa: imposibilitatea de a reduce continentul la o supunere de durată prin forţa armelor, forţa mişcării spirituale pe care împăratul o subestimează, schimbarea conjuncturii economice şi, în sfârşit, dinamismul ideii de naţiune.

Napoleon se poticneşte mai întâi de caracterul pregnant al sentimentului religios, căruia nu i-a evaluat în mod real influenţa asupra spiritelor europene rămase foarte credincioase, în ciuda discuţiilor filozofice din secolul al XVIII-lea. În politica sa hegemonică, el nu face deosebire între papă şi suverani, pe care intenţionează să-i supună voinţei sale. Exasperat de refuzul papei de a adera la sistemul blocadei continentale, el ocupă porturile statului pontifical în 1807, apoi, în anul următor, Roma. Neavând de gând să se încline în faţa acestui nou Charlemagne, Pius al VII-lea răspunde prin excomunicare. Furios, Napoleon ordonă arestarea acestuia (1809). Adus la Fontainebleau, papa nu cedează nici ameninţărilor, nici încercărilor împăratului de a-l corupe. Pentru a ieşi din impas şi a reuşi să-şi impună hotărârile, Napoleon convoacă un sinod naţional la Notre-Dame din Paris (iunie-august 1811). Dar episcopii apără drepturile pontifului. Această luptă fără ieşire are consecinţe cu atât mai numeroase cu cât bula de excomunicare se răspândeşte. Până atunci devotaţi celui ce a

realizat concordatul, catolicii încep de acum să plece urechea la propaganda regalistă. În Italia şi în Belgia, preoţii organizează o adevărată rezistenţă împotriva dominaţiei franceze. Reprimarea acestora nu face decât să submineze şi mai mult preponderenţa napoleoniană.

În momentul în care conflictul cu papalitatea se agravează, conjunctura economică favorabilă până acum se schimbă. Consecinţele sunt cu atât mai grave cu cât întărirea blocadei continentale îşi face simţite efectele. Restricţiile comerciale duc la stagnarea afacerilor, creditul devine mult mai greu de obţinut, iar prăbuşirea comerţului maritim lipseşte manufacturile de materii prime. Mulţi muncitori sunt şomeri, în timp ce numeroşi comercianţi sunt ameninţaţi de faliment. Burghezia, care a profitat din plin de perioada imperială, începe să murmure împotriva regimului care nu compensează abolirea libertăţilor politice printr-o dezvoltare economică. În plus, recoltele slabe agravează situaţia. Începând din 1812, cerealele lipsesc, provocând o creştere a preţului pâinii şi în unele regiuni chiar foamete. Această situaţie îi afectează mai ales pe muncitori şi pe ţărani, care constituiau un sprijin pentru regimul imperial. Mai ales că ţăranii suportă din ce în ce mai greu înrolările care, nemaifiind timpul victoriilor şi al cuceririi Europei, reduc numărul braţelor de muncă necesare lucrării pământului.

În 1812, echilibrul forţelor militare, până atunci favorabil Franţei, tinde să se inverseze. Mai întâi, pentru că Franţa, în ciuda victoriei din 1809 asupra celei de-a cincea coaliţii, duce în Spania un război care riscă să se transforme în înfrângere datorită

intervenţiei englezilor în Peninsula iberică. Apoi deoarece campania din Rusia (1812) dă o lovitură mortală Imperiului.

Între Napoleon şi Alexandru I motivele de tensiune se înmulţesc. Unele sunt de ordin dinastic, ţarul fiind nemulţumit de căsătoria împăratului cu o austriacă şi de apropierea realizată prin aceasta între Paris şi Viena. Altele ţin de ambiţiile ţarului, care doreşte să instaureze dominaţia rusă în Europa orientală şi care se simte iritat să-i vadă pe francezi deveniţi stăpâni la Varşovia. Cauzele economice par totuşi să fie cele mai importante: nobilimea rusă suferă de pe urma interdicţiei de a vinde grâu în Anglia. Alexandru I hotărăşte să-şi redeschidă porturile britanicilor, creând astfel o breşă în blocadă. Aceste motive explică invadarea Rusiei în iunie 1812. Marea armată, masă impresionantă de 700.000 de oameni, este totuşi departe de a fi omogenă. În această „Armată din douăzeci de naţiuni“ nu sunt decât 300.000 de francezi, comandaţi de generali încărcaţi de onoruri şi de daruri şi sătui de campaniile interminabile (Ney sau Murat) sau de suverani incapabili, ca Jérôme Bonaparte, regele Westfaliei. Ajunsă fără piedici până la Moscova, această armată puternică este înfrântă de incendierea oraşului. Lipsa de furaje o obligă să se retragă, retragere ce se face în condiţii dezastruoase. Hărţuită de cazaci şi expusă asprimii unei ierni timpurii, armata este distrusă efectiv în imensitatea câmpiei ruseşti. Când trece din nou în mare dezordine fluviul Niemen, în decembrie 1812, mai mult de o jumătate de milion de oameni au fost ucişi, răniţi sau făcuţi prizonieri. Nu se mai pun la socoteală dezertorii.

Odată cu armata se prăbuşeşte şi edificiul napoleonian. Toate popoarele supuse văd prăbuşindu-se un Imperiu împotriva căruia se ridică forţa sentimentului naţional. Prudenţa regelui Prusiei este învinsă de presiunile patrioţilor germani, care îi cer să ia conducerea unei cruciade împotriva francezilor. Generalul Blücher scrie lui Scharnhorst, reorganizatorul armatei prusace, în ianuarie 1813: „Dacă Majestatea Sa, regele nostru, şi toţi prinţii germani alături de întreaga naţiune nu iau hotărârea de a extermina de pe pământul nostru această pacoste de francezi, inclusiv Bonaparte cu toată clica sa, cred că niciun german nu va mai fi demn de numele său. A venit acum timpul de a face ceea ce eu am cerut deja în 1809: să se cheme naţiunea sub arme şi dacă prinţii nu sunt dispuşi să o facă şi se opun, să fie alungaţi împreună cu Bonaparte. Căci nu numai Prusia, ci întreaga patrie germană trebuie să fie refăcută, iar Naţiunea repusă în drepturi“. Alianţa dintre Frederic-Wilhelm al III-lea şi Alexandru I anunţă prăbuşirea sistemului continental.

Pentru a-şi salva autoritatea în Germania, în primăvara lui 1813, Napoleon duce o campanie energică în Saxa. Dar victoriile sale fragile, obţinute cu trupe formate din tineri prost antrenaţi, arată exact situaţia sa militară. Din vară, Austria, apoi Suedia se alătură coaliţiei. Pentru prima oară inferioare numeric, trupele franceze sunt nimicite la Leipzig, în octombrie 1812, în timpul „bătăliei naţiunilor“. De acum ultimele bătălii se dau pe teritoriul Franţei epuizate. Napoleon face minuni, creează armate, obţine victorie după victorie, dar Franţa cedează în faţa superiorităţii numerice.

Spania este pierdută, iar Wellington, general englez, invadează Aquitania; Murat însuşi, sperând să-şi păstreze tronul, se alătură coaliţiei şi îi ajută pe austrieci să-i alunge pe francezi din Lombardia; suedezi, ruşi, austrieci, prusaci se îndreaptă spre Paris. La 6 aprilie 1814, propriii săi mareşali îl obligă pe Napoleon să abdice.

După douăzeci de ani de războaie, coaliţia europeană a suveranilor triumfă în sfârşit asupra Franţei. Timpul Europei napoleoniene a trecut. Când, în 1815, Napoleon va încerca nebuneasca aventură a celor O sută de zile, reacţia brutală a suveranilor i-o va dovedi, căci aceştia îl vor înfrânge pe 18 iunie la Waterloo, iar pe 22 iunie îl vor obliga să abdice din nou, înainte de a fi definitiv exilat pe insula Sfânta-Elena.

În ciuda amprentei vechiul regim pe care o are Congresul de la Viena, care, între lunile octombrie 1814 şi iunie 1815, încearcă să modeleze noua Europă, victoria suveranilor europeni nu reprezintă o simplă restaurare a trecutului. Furtuna revoluţionară a zguduit Europa din temelii, iar cuceririle imperiale au reprezentat mijlocul de a răspândi o modernitate pe care simpla revenire a vechilor dinastii nu o va putea înlătura. În spatele decorului Restauraţiei se profilează administraţii centralizate şi eficace, o societate în mare măsură secularizată, economii modernizate şi burghezia dornică să joace rolul pe care l-a întrevăzut pentru un moment. Mai ales principiul liberal şi mişcările naţionale acţionează ca nişte fermenţi împotriva dorinţei principilor de a reconstitui Europa echilibrului şi a monarhiilor absolute.

Concluzie

Tentativa napoleoniană apare astfel ca ultima mare acţiune hegemonică din Europa modernă. Rezultată din naşterea statelor naţionale care îşi exercită noua lor putere, la început împotriva vecinilor apropiaţi, dorinţa acestora de dominare înlocuieşte vechea dorinţă de a unifica lumea creştină, prezentă în Evul Mediu. Dacă în secolul al XV-lea, Carol Quintul încearcă încă să redea substanţă titlului imperial, ceilalţi cuceritori îşi justifică dorinţa de hegemonie prin concepţii ideologice universal valabile. În numele luptei împotriva ereziei şi a dorinţei de a recuceri terenul pierdut de catolicism, Filip al II-lea şi Ferdinand al II-lea de Habsburg încearcă să supună continentul voinţei lor, iar Napoleon cucereşte Europa ca apărător al concepţiilor noi create de Revoluţia franceză. Rezistenţa mişcărilor naţionale împotriva acestor tentative de hegemonie este permanentă: paralel cu dezvoltarea statelor, se conturează o Europă a echilibrului, temperată de modificările de frontiere făcute de statele cele mai puternice, care încearcă să-şi păstreze o independenţă bazată pe conştiinţa trăsăturilor lor specifice.

Istoria politică a Europei din secolul al XVIII-lea şi de la începutul secolului al XIX-lea oscilează astfel între dorinţa de unificare şi afirmarea particularismelor naţionale, între „uzanţele comune ale Europei“, care pun bazele unei identităţi transnaţionale şi caracterul specific al culturilor naţionale. Bazate pe limbi diferite, obiceiuri şi

tradiţii proprii, un folclor propriu, o istorie care se afirmă de-a lungul secolelor ca un puternic element de unitate, aceste trăsături naţionale nu pot fi contestate.

Ele nu împiedică totuşi existenţa unei civilizaţii comune. Calamităţile din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, naşterea umanismului, reforma religioasă, arta Renaşterii, barocul sau „gustul ales“ al clasicismului, apariţia spiritului ştiinţific, dorinţa de a imita cultura franceză a secolului al XVII-lea sunt fenomene europene, care ignoră frontierele pentru aceleaşi motive ca şi economia şi structurile sociale. Alături de Europa statelor naţionale se dezvoltă o Europă a negustorilor, a ordinelor religioase, a intelectualilor. Artiştii Renaşterii, savanţii din secolul al XVII-lea, filozofii din secolul al XVIII-lea formează comunităţi cosmopolite, care, dincolo de frontiere, îşi pun probleme, găsesc soluţii asemănătoare, comunică, polemizează. De altfel, tentativele hegemonice s-au bazat pe dorinţa de a transforma aria civilizaţiei europene într-o entitate politică, realizând fără voia lor, într-un mod confuz, ţelul urmărit de multă vreme de apărătorii visului imperial.

Nimic nu ilustrează mai bine această evoluţie decât perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XVIII-lea şi sfârşitul cuceririlor imperiale. Formularea de către filozofi a noilor concepţii care depăşesc frontierele cu mare uşurinţă, datorită cosmopolitismului, pregăteşte spiritele pentru acceptarea reformelor impuse de cuceririle revoluţionare şi imperiale. Cu Napoleon, unificarea devine aproape un fapt împlinit. Sensul acestei evoluţii nu scapă de altfel împăratului. Exilat, el

afirmă în *Memoriile din Sfânta-Elena* că a avut intenţia să facă din Europa o entitate politică. Dacă i s-ar fi lăsat posibilitatea, declara el, Europa „s-ar fi constituit curând dintr-un singur popor şi fiecare, oriunde ar fi călătorit, s-ar fi simţit permanent în patria sa“.

Volumul 4
Naţionalismele şi Concertul european în secolul XIX (1815-1919)

Traducere de Monica Timu

Ediţie îngrijită, note şi comentarii de Ovidiu Pecican

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Introducere[201]

Istoria modernă a Europei, care, în accepţia franceză a termenului, se sfârşeşte odată cu Revoluţia şi cu Imperiul, se caracterizează prin confruntarea a două concepţii total opuse despre „sistemul internaţional“. Prima dă întâietate mişcării forţelor centrifuge. Ea are tendinţa să perpetueze împărţirea bătrânului continent în naţiuni diferite şi se bazează pe doctrina „echilibrului european“, potrivit căreia niciun stat nu trebuie să aibă o putere atât de mare încât să poată să impună celorlalte state dominaţia sa politică. A doua, din contra, intenţionează să realizeze regruparea continentului sub autoritatea uneia dintre ţările componente: ea ţine deci de o dorinţă de unificare.

Or, aceste tendinţe de restabilire a unităţii distruse şi transformată într-un mit („romanitatea“, „creştinătatea“, Carol cel Mare, Sfântul imperiu de origine germanică) au fost concepute permanent ca nişte forme de dominaţie, şi din această cauză linia de delimitare dintre ţările care îşi au originea într-una din aceste ideologii este foarte simplă. Din prima ideologie se trag statele mici şi în general toate ţările care, într-un moment al istoriei, s-au temut că vor deveni ţinta tendinţelor imperialiste ale marilor puteri. De cea de-a doua se leagă naţiunile al căror dinamism le-a situat în frunte şi care cer să-şi asume moştenirea unei comunităţi de destine, care de mai multe ori fuseseră adunate la

un loc de dorinţa de unificare.

Împărat „roman“, şi în această calitate moştenitor al unei viziuni despre lume care nu putea să fie decât universală, Carol Quintul (1500-1558) încearcă să introducă în realitatea europeană esenţa unui titlu pe care sfârşitul Evului Mediu îl transformase într-o ficţiune. Cu Filip al II-lea (1527-1598) şi pretenţiile Habsburgilor din Spania tinde să se impună, într-o Europă sfâşiată de Reformă, o concepţie catolică foarte strictă. În timpul lui Ferdinand al II-lea (1578-1637), acţiunile Habsburgilor din Viena şi ale aliaţilor lor din Războiul de 30 de ani (1618-1648) sunt animate de spiritul recuceritor al Contrareformei. Iar când Franţa revoluţionară se aruncă la rândul ei în aventura unei cuceriri europene, o face în numele „ideilor noi“ pe care le răspândise în Europa întreagă o jumătate de secol de emulaţie filozofică.

Aceste tentative cu caracter imperialist eşuează una după alta, contracarate de rezistenţa încăpăţânată a naţiunilor, care transformă în doctrină ideea salvatoare a „echilibrului european“. Dar fiecare dintre ele îşi lasă amprenta în Europa. În zorii „Epocii moderne“ aceasta nu este decât un agregat nedefinit de grupuri rivale care în secolul Luminilor asistă la naşterea unui început de conştiinţă colectivă. Revoluţia franceză, cuceririle napoleoniene, ale căror repercusiuni se fac resimţite mai mult sau mai puţin de la un capăt la celălalt al continentului, apoi coaliţia popoarelor pe care imperialismul francez le-a făcut să se autodescopere (mitului bătăliei de la Valmy i se opune cel al bătăliei de la Leipzig, Bătălia Naţiunilor împotriva armatelor napoleoniene din

octombrie 1813) sunt pe drept cuvânt evenimente de răsunet european.

Înfrângerea lui Napoleon marchează eşecul unei tentative de unificare imperialistă, dar pentru istoria Europei ea înseamnă în acelaşi timp şi o dată importantă, în sensul că această înfrângere le descoperă europenilor puterea pe care o pot căpăta interesele şi forţele lor reunite. Desigur, solidaritatea care s-a creat între adversarii Franţei imperiale nu are şansa să dureze decât dacă, dincolo de alianţele dictate de moment, naţiunile care formează Europa iau hotărârea să nu lase în voia sorţii raporturile dintre ele şi dacă reuşesc să promoveze formule care să exprime comunitatea de intenţii, într-o politică comună.

Or, zece ani după victoria naţiunilor coalizate, realităţile aveau să arate cum ar fi trebuit privite iluziile create de Congresul de la Viena. Într-adevăr, de-a lungul anilor ce au urmat restauraţiei Vechiului Regim, urmările ideilor răspândite de Franţa revoluţionară acţionează asupra Europei refăcute ca un impuls spre schimbare. Liberalismul modifică puţin câte puţin conţinutul monarhiilor celor mai conservatoare. Naţionalismul nu ocoleşte niciunul dintre edificiile politice realizate cu trudă de-a lungul secolelor, cu ajutorul războaielor, al căsătoriilor şi al moştenirilor, într-o Europă în care un popor constituie un bun patrimoniu care se lasă moştenire generaţiilor viitoare. Europa îşi schimbă aspectul, dar frământările care o clatină sunt resimţite de întreg continentul. Acum ia naştere o „opinie europeană“, iar înmulţirea congreselor de tot felul, care au drept scop să aprobe transformările ce au loc, reprezintă dovada că

trezirea conştiinţei de sine din 1815 se prelungeşte pe tot parcursul secolului. Până unde merge această trezire a conştiinţei? Nu atât de departe dacă se ia în considerare reluarea războaielor între popoarele Europei. Dar dacă se ţine cont de eforturile reale, dar încă confuze cu siguranţă, depuse pentru obţinerea unor rezultate concrete, trebuie să admitem că noţiunea de Europa înregistrează progrese permanente.

De la Sfânta Alianţă la congresele europene din a doua jumătate a secolului, care încearcă să rezolve conflictele coloniale sau certurile dintre marile puteri, se realizează o organizaţie europeană încă nu prea bine definită, care înlocuieşte tentativele hegemonice din secolele precedente. Bineînţeles, ea nu atenuează avântul naţionalismului, care pare să învingă în acest secol al naţionalităţilor triumfătoare. Cel puţin apare clar faptul că Europa îşi descoperă interese comune, simte nevoia unei solidarităţi reale, care o ajută să se contureze în conştiinţe chiar în momentul în care vacarmul şi furia înfruntărilor naţionale par să ocupe primul plan al scenei europene.

Partea I
(1815-1848)
APARIŢIA UNEI EUROPE LIBERALE

Capitolul 1
RECONSTRUCŢIA EUROPEI ŞI SFÂNTA ALIANŢĂ

■ Imediat după înfrângerea lui Napoleon, învingătorii organizează Congresul de la Viena pentru a redesena harta Europei. Trebuie să se şteargă pur şi simplu un sfert de secol de frământări revoluţionare pentru a se reveni la Vechiul Regim.

■ Congresul se angajează deci într-o acţiune de restauraţie. Splendoarea unei epoci minunate, după care suspină prinţii şi marea nobilime, afirmarea principiului legitimităţii dinastice, revenirea la intrigile şi manevrele diplomaţiei din secolul al XVIII-lea: este momentul sărbătoririi unei epoci de aur pe care Europa încearcă să o reînvie.

■ Congresul de la Viena va încerca să satisfacă pretenţiile celor patru învingători ai lui Napoleon, răspunzând în limitele posibilităţilor la imensa lor foame de teritorii. Va încerca de asemenea să restabilească un echilibru între marile puteri pe care Napoleon le-a supus şi dintre care niciuna nu ar mai accepta de acum înainte ca acest echilibru să fie repus în discuţie spre profitul rivalelor sale.

În acest joc, ambiţiile monarhilor îşi găsesc satisfacţie, dar nu şi aspiraţiile naţionale, care au jucat un rol atât de important în căderea Imperiului.

■ Dar există şi reversul medaliei. Pentru a păstra Europa croită după măsurile vechilor dinastii, neluând în seamă în mod deliberat dorinţele şi aspiraţiile popoarelor, comunitatea suveranilor de pe continent trebuie să pregătească mijloacele de constrângere care îi vor permite să facă faţă mişcărilor de protest previzibile. Îmbrăcat în accentele mistice ale „Sfintei Alianţe“ sau în realităţile mai concrete ale „sistemului Metternich“, ia fiinţă în 1815 un pact de asistenţă mutuală între monarhi împotriva frământărilor revoluţionare, şi până în 1823 acesta permite împiedicarea tuturor mişcărilor liberale sau naţionale europene.

■ Dar această solidaritate silită dintre puterile europene, realizată împotriva supunerii în discuţie a ordinii din 1815, este de scurtă durată: nu după mult timp această ordine din 1815 este contestată.

Odată Imperiul distrus, Europa trebuia reconstruită. Revoluţia, apoi Napoleon au trasat şi retrasat frontierele statelor, reducând teritoriul unora, mărind puterea altora, rezolvând repede totul, fără drept de apel şi fără să ţină prea mult cont de aspiraţiile şi interesele popoarelor. Prusia şi-a pierdut jumătate din teritoriu, dar supuşii săi, ca suveranii de Saxa şi Bavaria, au fost

recompensaţi pentru relativa lor fidelitate, cu titlul de regi şi cu câştiguri teritoriale.

Revoluţia şi Imperiul au modificat în aceeaşi măsură componenţa Europei ca şi frontierele. Introducerea Codului civil, abolirea privilegiilor, a iobăgiei, a dijmei, a drepturilor feudale, crearea unei administraţii coerente şi centralizate, instituţii judiciare reorganizate după modelul francez, o mai mare toleranţă religioasă, toate acestea însemnau că o întreagă structură pluriseculară, aparţinând Europei monarhice, s-a făcut ţăndări.

Încă şi mai importante erau răsturnările revoluţionare care s-au produs în conştiinţe. Europa din 1815 vorbea o nouă limbă: libertate, egalitate în faţa legii, dreptul popoarelor de a-şi hotărî soarta deveniseră principii exprimate în mod curent, iar influenţa lor era aşa de mare încât suveranii Vechiului Regim, învingătorii lui Napoleon, au trebuit să apeleze la ele pentru a-şi ridica popoarele împotriva „tiranului francez“.

Imediat după victoria asupra Franţei, în euforia care urmează după căderea celui care de cincisprezece ani făcea Europa să tremure, fiecare aşteaptă de la pace împlinirea speranţelor şi intereselor. Marile puteri victorioase intenţionează aproape toate să „reinstaleze civilizaţia“, adică să şteargă cu buretele noutăţile introduse pe continent de spiritul revoluţionar. Dar se vede destul de repede că este imposibil să se reconstruiască Europa fără să se ţină cont de popoarele care au participat la doborârea lui Napoleon. La care se adaugă poftele nemăsurate, adesea opuse, ale învingătorilor, care fac indispensabilă recurgerea la arbitraj şi la realizarea unui acord.

Pentru a armoniza „restauraţia“, pentru a angaja naţiunile europene în elaborarea „noii ordini“ care trebuie să o anuleze pe cea stabilită de Revoluţie, în 1814 se reuneşte Congresul de la Viena. Este prima adunare în care sunt reprezentate toate naţiunile Europei şi care marchează punctul de plecare, este adevărat, modest, al eforturilor de organizare a continentului.

„Congresul nu merge, dansează“, exclamă încântat bătrânul prinţ de Ligne, supravieţuitor octogenar al fastului diplomatic din secolul trecut, şi care va plăti cu viaţa participarea prea activă la distracţiile organizate în culisele Congresului. Curios Congres la urma urmelor, această adunare organizată pentru a discuta un subiect mai grav decât toate – reorganizarea Europei – şi care apare în ochii contemporanilor ca o mare sărbătoare a Vechiului Regim reînviat.

Nimic nu lipseşte ca să întărească această impresie de sărbătoare continuă pe care o oferă întrunirea de la Viena: nici calitatea participanţilor, nici aspectul festivităţilor. Din toată Europa, mai multe mii de persoane se îndreaptă spre capitala Habsburgilor. Două sute treisprezece delegaţii oficiale se instalează aici împreună cu personalul lor; la care se adaugă cincisprezece membri ai familiilor domnitoare şi mai mult de două sute de prinţi de tot felul. Până în iunie 1815, dineurile, recepţiile, balurile mascate, vânătorile de proporţii se succed unele după altele fără întrerupere. Întoarcerea din insula Elba şi cele „O sută de zile“ abia dacă tulbură înşiruirea de distracţii.

Dar sărbătorile care marchează restauraţia Europei Vechiului Regim, scăpată de coşmarul pe

care îl trăieşte de douăzeci şi cinci de ani, nu împiedică intrigile să-şi urmeze cursul. Această renaştere a moravurilor diplomatice din secolul al XVIII-lea este deosebit de prielnică spionajului, corupţiei, aventurilor galante. Pentru a reconstrui Europa viitorului se revine fără complexe la Europa trecutului, simbol semnificativ al dorinţei de restauraţie pe care o simt majoritatea celor prezenţi la Congresul de la Viena.

„Liderii“ europeni

În realitate, participarea delegaţiilor venite dintr-o mulţime de ţări este o păcăleală. Micile puteri invitate la serbări sunt ţinute departe de dezbateri. Soarta Europei este hotărâtă de delegaţii marilor puteri, iar oamenii politici cei mai importanţi aranjează pe continent un teatru pe măsura suveranilor din Vechiul Regim, ai căror reprezentanţi sunt la Viena.

Rolul principal îl are britanicul Castlereagh, spirit flexibil şi subtil sub o aparenţă glacială, temperament practic care nu se împiedică deloc de rigiditatea protocolară a diplomaţilor de modă veche. Trebuie spus că el are toată libertatea de acţiune necesară pentru a face auzită vocea Angliei, care, preocupată în principal de avantajele comerciale şi coloniale, nu aşteaptă de la congres nicio mărire teritorială, ci numai refacerea echilibrului european.

Acesta este şi obiectivul urmărit de şeful delegaţiei austriece, prinţul de Metternich, diplomat abil şi prudent, care, după ce l-a sfătuit pe împăratul Francisc să se apropie de Franţa imperială, s-a arătat apoi a fi un făuritor deosebit de activ al înfrângerii lui Napoleon. Dar echilibrul european aşa cum îl concepe Metternich este deosebit de cel al lui Castlereagh în două puncte esenţiale. Mare senior al Vechiului Regim, orbit de ura împotriva Revoluţiei, cancelarul austriac consideră că echilibrul nu se poate realiza decât într-o Europă strict conservatoare, în care cea mai

mică veleitate de schimbare ar fi imediat reprimată; şi apoi el estimează că această condiţie nu poate fi realizată decât dacă edificiul european, restaurat de puterile coalizate, este garantat de puterea conservatoare a Austriei.

De acord asupra principiului dar nu şi asupra metodelor, Metternich şi Castlereagh au amândoi acelaşi adversar: ţarul Alexandru I, care, de cele mai multe ori, conduce personal delegaţia rusă aflată doar cu numele sub autoritatea ministrului afacerilor străine, Nesselrode. Alexandru se consideră, şi nu chiar fără motiv, drept principal autor al coaliţiei care a dărâmat puterea napoleoniană. Numai că îşi însuşeşte în întregime ambiţiile europene ale învinsului. Într-adevăr, visul său este să realizeze prin Congresul de la Viena o federaţie a statelor europene pe care să o conducă el. Acest proiect al unei Europe unite provoacă îngrijorarea austriecilor şi a englezilor, cu toate că motivul neliniştii lor este diferit. Dacă se adaugă faptul că ţarul este foarte interesat de acel „bolnav al Europei“, cum este pe cale să devină Imperiul otoman, în scopul de a plasa sub protectoratul său popoarele ortodoxe din Balcani (ceea ce îl transformă în concurentul Austriei, care consideră peninsula balcanică drept domeniul său rezervat de expansiune), dar şi în scopul de a pune mâna pe Strâmtori, care i-ar permite accesul în Mediterana orientală (spre marea spaimă a englezilor, a căror hegemonie în această zonă este exclusivă), se va înţelege fără mare greutate că dezbinarea învingătorilor a distrus destul de repede solidaritatea iluzorie din timpul luptelor.

Alături de aceste trei figuri marcante ale politicii

europene, ceilalţi nu sunt decât nişte figuranţi, chiar şi regele Prusiei, Frederic Wilhelm al III-lea, şi ministrul său, Hardenberg, care devin auxiliarele ţarului în schimbul unor promisiuni teritoriale. Până şi abilul Talleyrand, atât de în largul său în acest mediu de aristocraţi din secolul al XVIII-lea, şi care reuşeşte să facă în aşa fel încât să se uite că Franţa este o putere învinsă profitând de rivalităţile dintre puterile coalizate, nu poate evita ca ţara sa să fie transformată într-un actor cu rol secundar.

Plasându-se în mod tactic şi cu aprobarea lui Ludovic al XVIII-lea pe terenul legitimităţii şi dreptăţii – „care este necesar tuturor“ – Talleyrand devine la Viena purtătorul de cuvânt al statelor mici, opunând sistemului împărţirii în scopul echilibrului, ideea că „suveranitatea nu poate fi obţinută doar prin simpla cucerire şi nici nu poate fi transmisă cuceritorului dacă suveranul nu i-o cedează“. Cu toate acestea, până la urmă proiectele britanice şi austriece au fost cele care au învins, iar Congresul de la Viena trece la noua împărţire a Europei pe baza principiului echilibrului.

Europa din 1815

Dominată de grija de a asigura echilibrul european, „opera“ teritorială a Congresului de la Viena găseşte un pretext oferit de pretenţiile lui Talleyrand: restaurarea dinastiilor *legitime*. Imprudentă asimilare! Dinastiile legitime vor deveni în ochii multor europeni complicele tratatelor care calcă în picioare aspiraţiile naţionale ale popoarelor. Într-adevăr, echilibrul se potriveşte cu foamea de putere a învingătorilor. Anglia este cea mai abilă. Satisfacţiile pe care le cere sunt de ordin colonial, iar în Europa nu obţine pentru ea decât puncte de sprijin sau baze navale: insuliţa Hellgoland, în apele Danemarcei; în Mediterana, Malta şi insulele Ionice, care, alături de Gibraltar, pe care îl deţine de un secol, îi permit să domine întreaga mare din punct de vedere strategic. În plus, ea mai reuşeşte o lovitură de maestru în scopul de a interzice francezilor orice acţiune înspre coasta flamandă şi Anvers: constituirea unui regat unic, format din Belgia şi Olanda, care formează regatul Ţărilor de Jos, încredinţat familiei de Orania.

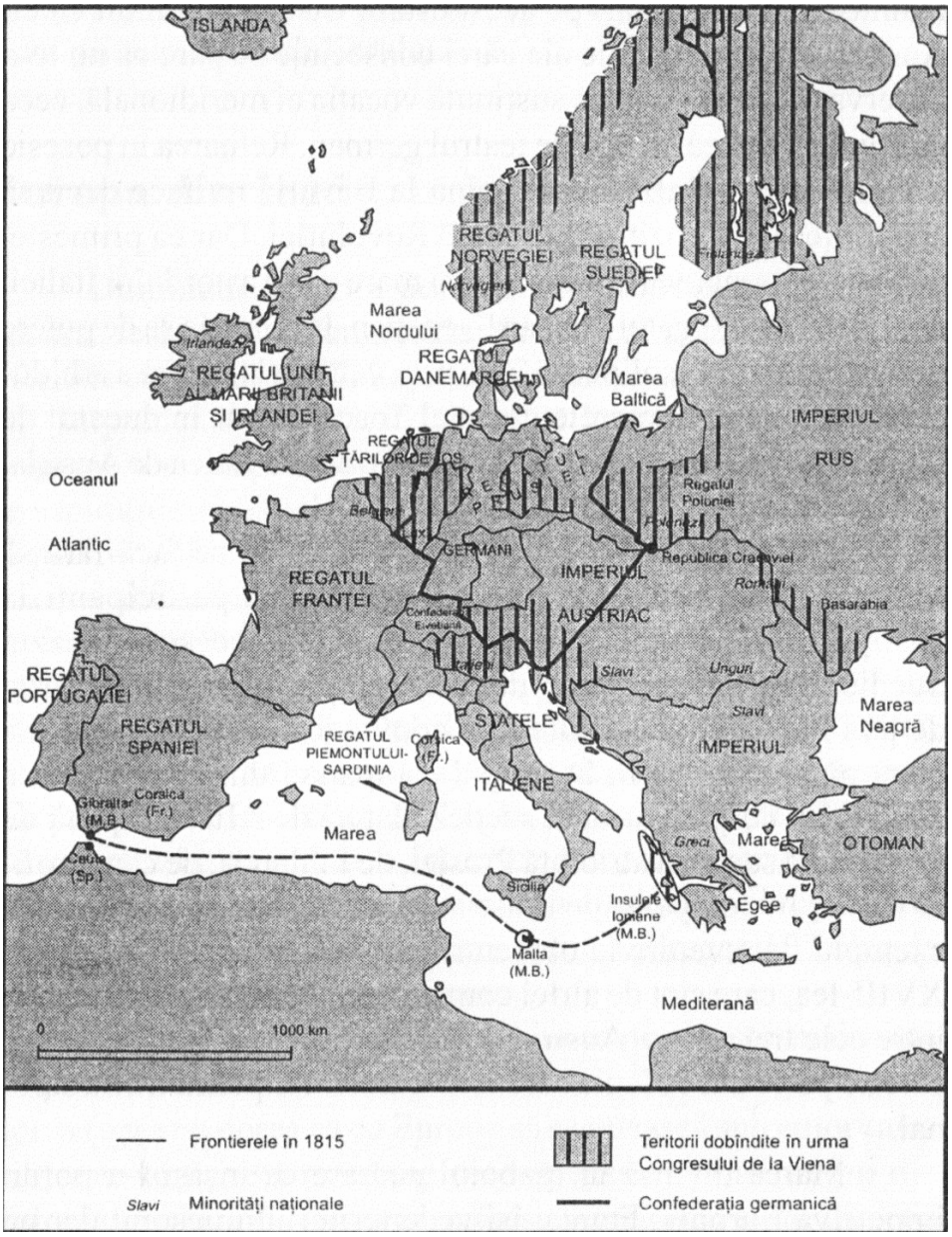

Europa după Congresul de la Viena (1815)

O atitudine atât de moderată nu se potriveşte cu dorinţa de putere a celorlalţi învingători. Rusia, fără să obţină tot ce dorea (oare nu dorea ea ca Europa să se unească sub autoritatea sa?) este totuşi cel mai bine recompensată. Două treimi din Polonia, incluzând Varşovia, măresc penetrarea sa în direcţia Europei Centrale. Obţinerea Finlandei în nord şi a Basarabiei luată sultanului, la sud, o fac să înainteze spre cele două spaţii maritime care mărginesc acest continent european pe care visează

să-l domine.

Dar probabil că transformările sunt mai importante pentru Austria şi pentru Prusia. Aceasta din urmă primeşte Pomerania şi o mare parte din Renania. Ea nu este încă prima putere în Europa, aşa cum o făcuse să spere sprijinul acordat de ţar, dar înaintează cu paşi mari pe acest drum. Cu atât mai mult cu cât Austria, printr-o mutaţie ale cărei consecinţe se pare că nu le-a observat nimeni, îşi vede susţinută vocaţia ei meridională, ceea ce îi îndepărtează atenţia de teatrul german. Reluarea în posesie a Tirolului şi a Salzburgului până la Bavaria nu face decât să consfinţească o poziţie anterioară Revoluţiei. Dar ea primeşte, pe lângă provinciile Ilirice, cea mai mare parte a nordului Italiei, care formează Regatul lombard-veneţian. Iar situaţia sa de putere transalpină se consolidează încă prin venirea la putere a arhiducelui Ferdinand în marele ducat al Toscanei, iar în ducatul de Parma, a fostei împărătese a francezilor, Maria Luiza de Austria, a doua soţie a lui Napoleon I.

Aceste măriri de teritoriu nu puteau să se facă fără să trezească nemulţumirea unora dintre foştii participanţi la coaliţie, victime ale lăcomiei marilor puteri. Acesta era cazul Suediei, unde Bernadette, devenit prinţ regal, s-a îndepărtat de ţara natală şi de vechile sale convingeri revoluţionare şi a mers până acolo încât, în timpul campaniei din 1814-1815, a condus un corp de armată suedez alături de Aliaţi. Lipsită de Pomerania suedeză atribuită Prusiei, de Finlanda, de care profită Rusia, în compensaţie Suedia primeşte Norvegia. Frumos exemplu de revenire la obiceiurile diplomatice din secolul al XVIII-lea, care sunt de altfel confirmate

de împărţirea Poloniei între cele trei puteri, Austria, Prusia şi Imperiul ţarilor, pentru care „o parte din Polonia“ era elementul lor diplomatic tradiţional.

Marea învinsă în războiul pe care ea însăşi l-a pornit împotriva Europei, Franţa, îşi vede teritoriul micşorat dar nu împărţit, fiind în general redusă la frontierele sale din 1789. Suspiciunea persistă totuşi în privinţa intenţiilor sale, şi o centură de state-tampon se constituie în jurul ei pentru a bloca în viitor o eventuală expansiune. Ţările de Jos, Renania prusacă, Confederaţia elveţiană, a cărei neutralitate este proclamată, Regatul Savoiard, mărit cu fosta Republică genoveză, sunt tot atâtea bastioane însărcinate cu supravegherea „Marii Naţiuni“ în interiorul căreia, în ciuda legitimităţii restaurate, se simte clocotind spiritul revoluţionar. În acelaşi timp, cei care conduc jocul Congresului de la Viena reuşesc să şteargă cu buretele de pe faţa Europei douăzeci de ani de politică de cucerire şi de anexări şi lasă să supravieţuiască doar imaginea unei Franţe revoluţionare maltratată de monarhii Vechiului regim, a unei Franţe depozitară a principiilor generoase din 1789, despre care se uită că nu au fost defel aplicate deşi a existat posibilitatea de a o face, în sfârşit, a unei Franţe care rămâne speranţa popoarelor europene decepţionate de un congres de la care au sperat altceva decât restaurarea pur şi simplu a Vechiului regim.

Către Franţa se îndreaptă privirile patrioţilor polonezi, înglobaţi împotriva voinţei lor în statul prusac, austriac şi rus, ale belgienilor supuşi unui prinţ străin, ale italienilor care au putut spera un moment unificarea apropiată a ţării lor şi care sunt

disperaţi văzând-o dezmembrată în şapte state, chiar şi ale germanilor, împărţiţi în 39 de regate sau principate, al căror singur lucru comun este o Dietă neputincioasă, simbol derizoriu al unui vis de unificare sfărâmat. Cât despre popoarele creştine din Balcani, pe care Imperiul le-a făcut să întrevadă posibilitatea de a scăpa de sub jugul secular al sultanului otoman, speranţa emancipării lor se spulberă odată cu iluziile Europei.

Pentru că au încercat să reconstruiască continentul ignorând aspiraţiile pe care Revoluţia le-a trezit în sânul popoarelor, pentru că, din ură faţă de noile idei sau de frica consecinţelor acestora, au preferat principiul autorităţii principiului consimţământului la sentimentele naţionale, făuritorii Congresului de la Viena s-au condamnat singuri să nu-şi poată menţine realizările decât cu preţul unei politici de forţă. La această necesitate trebuiau să răspundă intenţiile „Sfintei Alianţe“.

Sfânta Alianţă, mit şi realitate

Începând din 1814, naţiunile coalizate au avut grijă să-şi precizeze atitudinea viitoare pentru a evita repetarea evenimentelor revoluţionare. În martie 1814, în timp ce campania din Franţa era departe de a fi finalizată, guvernul britanic a propus aliaţilor săi ruşi şi austrieci să încheie o alianţă pentru douăzeci de ani îndreptată împotriva Franţei. Pactul de la Chaumont a ratificat acest acord ce trebuia pentru viitor să plaseze Franţa pe o poziţie de naţiune învinsă şi suspectă.

Bineînţeles, imediat după Congresul de la Viena, neînţelegerile dintre aliaţi, exploatate cu abilitate de Talleyrand, care făcea eforturi să creeze o imagine liniştitoare Franţei redevenită sub egida Bourbonilor, o putere plină de respect faţă de ordinea stabilită, au făcut ca hotărârile pactului să devină perimate. Cu toate acestea, spiritul contrarevoluţionar al învingătorilor din 1815 rămâne cu atât mai mult baza sistemului internaţional. Astfel, după câteva săptămâni de la congres, sub impulsul ţarului Alexandru, Austria, Prusia şi Rusia semnează tratatul numit al „Sfintei Alianţe“, care, în lipsa unui aranjament clar, avea meritul de a preciza principiile de bază potrivit cărora noii stăpâni ai Europei intenţionau să instaureze noua ordine internaţională.

Textul, pus sub semnul „Preasfintei şi Indivizibilei Treimi“, stipula în primul articol:

„Conform cuvintelor din Sfânta Scriptură, care cere tuturor oamenilor să se considere fraţi, cei trei

monarhi contractanţi vor rămâne uniţi prin legăturile unei fraternităţi adevărate şi indestructibile şi, considerându-se compatrioţi, îşi vor acorda în orice ocazie şi în orice loc asistenţă, ajutor şi sprijin; apărând în faţa supuşilor şi armatelor lor ca nişte părinţi, ei vor conduce sub impulsul aceluiaşi spirit de fraternitate de care sunt animaţi, la protejarea religiei, a păcii şi dreptăţii…“

Este de-a dreptul ciudat acest document, care pretinde că sprijină acţiunea politică pe percepte religioase, şi care reuneşte semnăturile celor mai puternici suverani catolici, a ocrotitorului ortodocşilor şi a conducătorilor protestanţilor germani. Document neclar, care nu angajează în mod concret pe niciunul dintre semnatari, dar care, prin însăşi neclaritatea sa, pare a fi deosebit de ameninţător pentru liberalii europeni. În sfârşit, document care devine lipsit de orice semnificaţie reală de îndată ce Regatul Unit refuză să garanteze acest text, pe care Castlereagh îl califică drept „monument de misticism şi de prostie“, iar Franţa aderă la el cu entuziasm pentru a intra în graţiile ţarului Alexandru.

Dar, aşa cum se va întâmpla o sută treizeci de ani mai târziu la Ialta, un mit a luat naştere, cel al „Sfintei Alianţe“ a despoţilor îndreptată împotriva popoarelor; interpretare simplistă a unei stări de spirit reale, care, de altfel, nu va întârzia să se concretizeze printr-o acţiune dintre cele mai realiste a diplomaţilor europeni Castlereagh şi Metternich. Într-adevăr, mai mult decât proclamaţia zgomotoasă datorată efuziunilor mistice ale ţarului, acţiunile care urmează dezvăluie adevărata faţă a suveranilor autoritari, îndreptată împotriva

aspiraţiilor populare apărute în timpul Revoluţiei.

Mai întâi este realizat tratatul „Cvadruplei Alianţe“, semnat la 20 noiembrie 1815 (în aceeaşi zi cu al doilea tratat de la Paris), îndreptat împotriva Franţei, în momentul în care regimul solid restaurat de Bourboni o face să pară mai mult decât nesigură în ochii foştilor coalizaţi. Reînnoind dispoziţiile pactului de la Chaumont, acest pact întăreşte alianţa dintre învingători împotriva unei eventuale reveniri a expansionismului francez.

În al doilea rând, se stabileşte cu această ocazie organizarea unor întâlniri periodice ale suveranilor semnatari ai Cvadruplei Alianţe pentru a-şi coordona politicile în vederea prevenirii acestui pericol şi a asigurării „păcii şi prosperităţii popoarelor“, altfel spus, un *status-quo* favorabil învingătorilor. Ia naştere astfel un „acord european“, fără instituţii organice, dar care, datorită acţiunii conjugate a lui Alexandru I, a lui Castlereagh şi a lui Metternich, dă politicii europene o aparenţă de unitate.

În sfârşit, trebuie menţionată, în cursul acestor „congrese“, influenţa hotărâtoare pe care a avut-o cancelarul austriac. Acesta din urmă reuşeşte să-şi convingă colegii să intervină peste tot acolo unde se manifestă cea mai neînsemnată veleitate liberală, în scopul de a înăbuşi din faşă mişcările care ar putea fi ameninţătoare pentru liniştea Europei. Menţinerea sa în fruntea guvernului de la Viena până în 1848 a dus la concluzia că el aplica Europei în mod deliberat acel „sistem Metternich“ care apare mai ales ca o succesiune de reacţii de circumstanţă în momente cu caracter identic.

Primul dintre aceste „congrese“ europene, cel de

la Aix-la-Chapelle din 1818, pune capăt, oficial cel puţin, situaţiei de excepţie a Franţei în contextul unei Europe restaurate. Ducele de Richelieu, ministrul de externe al lui Ludovic al XVIII-lea, obţine aici prietenia ţarului, iar în schimbul unor garanţii de „bună purtare“ oferite de Paris, evacuarea teritoriului francez. Tot acum Franţa este reintegrată în acordul european şi aderă la Cvadrupla Alianţă. În aparenţă, neîncrederea manifestată de semnatarii acordului din 1815 faţă de leagănul Revoluţiei dispare. În realitate, prudenţa îi împinge pe aliaţii de ieri să reînnoiască, printr-un tratat secret, asigurările mutuale pe care şi le-au oferit cu dărnicie împotriva aliatului de astăzi.

Succesul şi fragilitatea noii ordini europene

Reuniunile „la vârf“ care urmează după Congresul de la Aix-la-Chapelle ilustrează funcţionarea sistemului, care îi mulţumeşte pe suveranii absoluţi ameninţaţi de revendicările liberale şi naţionale ale popoarelor europene. Mai întâi a avut loc intervenţia Austriei, autorizată de congresele de la Karlsbad[202] (august 1819) şi de la Viena (1820), în statele germane în care au luat amploare mişcările liberale – încurajate de o asociaţie studenţească, *Burschenschaft* – după care represiunea s-a extins în toată Germania. A urmat apoi, la congresele de la Troppau (octombrie 1820) şi de la Laybach (ianuarie 1821), hotărârea de a încredinţa Austriei sarcina de a-l reinstala pe tron, cu toate prerogativele puterii, pe regele celor Două Sicilii, Ferdinand I, care, în urma unei insurecţii organizate de „carbonari“, a fost silit să ofere supuşilor săi o constituţie. La 23 martie 1821, o armată austriacă intră în Neapole, anulează imediat hotărârile constituţionale şi acţiunile guvernului liberal şi dă semnalul unei reacţii violente care se extinde repede în Lombardia şi în Piemont.

În martie 1821, în Piemont s-a declanşat o mişcare revoluţionară iniţiată de studenţii torinezi şi de garnizoana din Alexandria, care l-a obligat pe bătrânul rege Victor Emmanuel să abdice în favoarea fratelui său, Carol Felix, şi să încredinţeze regenţa vărului său, Carol Albert, duce de Carignan, care, înainte de a fugi, a aprobat o constituţie copiată după modelul spaniol din 1812. Aceasta nu

a apucat să fie aplicată. Încă din primele zile ale lunii aprilie, acţiunea conjugată a soldaţilor lui Carol Felix, refugiat la Modena, şi a trupelor austriece care au fost chemate în ajutor, pune capăt tentativei liberalilor piemontezi. „Iată ce înseamnă o revoluţie înăbuşită la timp“, va spune Metternich, care devenea stăpânul întregii peninsule şi în acelaşi timp jandarmul Europei.

A urmat, în sfârşit, satisfacţia dată Bourbonilor din Franţa de Congresul de la Verona (octombrie 1822) care, cu binecuvântarea Sfintei Alianţe, le-a oferit posibilitatea să-i zdrobească pe liberalii spanioli care îl obligaseră pe Ferdinand al VII-lea, Bourbonul din Spania, să pună în vigoare Constituţia din 1812. Armata formată din 100.000 de oameni, comandată de ducele de Angoulême, va înfrânge repede rezistenţa forţelor liberale, deschizând calea unei represiuni atât de violente încât, pentru a scăpa de răzbunarea lui Ferdinand al VII-lea, numeroşii liberali vor căuta adăpost în garnizoanele şi pe navele franceze. Dezgustat, ducele de Angoulême va refuza titlul de duce de Trocadero (de la numele bătăliei hotărâtoare care s-a dat la 31 august 1823), care i-a fost oferit de suveranul reinstalat, şi se va grăbi să părăsească ţara.

La sfârşitul anului 1823, Sfânta Alianţă pare că a triumfat peste tot acolo unde s-au manifestat forţele revoluţionare. Cu toate acestea, la impactul cu realitatea, coeziunea acesteia s-a arătat a fi imperfectă. Acord de circumstanţă, ea a permis Austriei să-şi păstreze şi chiar să-şi consolideze poziţia din Italia, iar Bourbonilor să încerce să dea regimului lor puţin din acea strălucire militară care, după prăbuşirea Imperiului, în mod evident le

lipsea. Dar este din ce în ce mai clar că pericolul renaşterii expansiunii franceze fiind îndepărtat, nu mai există niciun punct comun între o Anglie, orientată către un viitor în care liberalismul îşi are locul său, şi puteri ca Rusia şi Austria, care îşi dau silinţa să şteargă şi ultima urmă de influenţă exercitată de Revoluţia franceză asupra europenilor. Venirea la putere a lui Canning în Marea Britanie, succesor al lui Castlereagh după sinuciderea acestuia din urmă, în 1822, şi adversar hotărât al politicii de intervenţie antiliberală, accentuează şi mai mult această tendinţă şi nu lasă nicio speranţă lui Metternich. „Aceasta este una din catastrofele cele mai îngrozitoare care puteau să mă lovească“, va spune el.

Cât despre Franţa, dacă suveranii săi înclină în sufletul lor pentru o restauraţie totală a Vechiului Regim, experienţa amară a exilului recent îi determină să nu dispreţuiască prea tare o opinie publică ataşată în mod deosebit de cuceririle revoluţionare şi extrem de sensibilă la orice încercare de schimbare a acestora.

Atâta vreme cât se menţinea acel *status-quo* obţinut prin tratatele din 1815, acordul Sfintei Alianţe putea să se hrănească cu iluzia existenţei sale. Putea chiar să supravieţuiască unor mişcări de o amploare limitată, ca acelea care s-au desfăşurat între 1820 şi 1823 în Germania, Italia şi Spania. Dar, în momentul în care repunerea în discuţie a ordinii internaţionale fixate de Congresul de la Viena ar fi putut găsi sprijinul unei mari puteri europene, sistemul ar fi fost în mod iremediabil condamnat. Intervenţia franceză în Spania, al cărei principiu a fost condamnat de Anglia lui Canning,

avea să fie ultimul ei succes.

Câţiva ani mai târziu, avântul mişcărilor liberale şi naţionale, aţâţate de contaminarea permanentă cu ideile Revoluţiei franceze, avea să deschidă o primă breşă în sistemul european instaurat imediat după înfrângerea armatelor napoleoniene. Până în 1870, liberalismul şi mişcarea de emancipare a naţiunilor se vor consacra distrugerii sistematice a rezultatelor reacţionare ale Congresului de la Viena.

Capitolul 2
1830. PRIMELE VICTORII ALE LIBERALISMULUI

■ Stabilită de Congresul de la Viena, ordinea europeană din 1815 nu întârzie să fie serios zdruncinată de aspiraţiile naţionale şi liberale ale popoarelor de pe continent, moştenire a perioadei revoluţionare; aceste tensiuni vor măcina rapid edificiul ridicat de suveranii Vechiului Regim.

■ Dintre aceste mişcări, cea mai dinamică este fără îndoială trezirea naţionalităţilor. Izvoarele sale sunt variate: dreptul popoarelor de a-şi hotărî singure soarta potrivit concepţiei propovăduite de revoluţionarii francezi, sau „spiritul popular“ bazându-şi realitatea pe trecutul unei comunităţi care şi-a dovedit existenţa de-a lungul istoriei şi se impune indivizilor. Dar ameninţarea pe care o exercită asupra Europei făurită de Congresul de la Viena rămâne aceeaşi. Ea tinde să dezintegreze statele multinaţionale constituite la Viena şi să reunească naţiunile împărţite între mai multe state.

■ Insurecţia grecească din 1820, îmbinată cu forţa mişcării filoelenice şi cu interesele

naţionale ale Rusiei, Angliei şi Franţei, va sfârşi în 1830 cu independenţa Greciei, prima lovitură dată acordului european de la Viena.

■ Reacţie populară împotriva unei politici deliberate de revenire la Vechiul Regim, revoluţia franceză din 1830 marchează prăbuşirea dinastiei legitime restaurate în 1815. Este oare revoluţia din 1830 semnalul ridicării întregii Europe împotriva hotărârilor Congresului de la Viena? Este foarte posibil: Belgia se răscoală împotriva suveranului Ţărilor de Jos, polonezii scutură jugul ţarist, în Germania şi Italia o vie agitaţie pare să constituie preludiul revoluţiei.

■ Dacă în sfera de influenţă a marilor state liberale, Anglia şi Franţa, principiile naţionale şi liberale triumfă (Belgia îşi câştigă independenţa, în peninsula iberică se instalează suverani liberali), acolo unde domină monarhiile reacţionare din Europa centrală şi de est este victorioasă represiunea: insurecţia poloneză sau mişcările italiene şi germane sunt zdrobite.

Imediat după intervenţia franceză în Spania, ordinea europeană restaurată de Congresul de la Viena şi supravegheată de Sfânta Alianţă este repusă brusc în discuţie de mişcările populare de sorginte liberală şi naţională. Controlate pentru scurt timp de „acordul european“, aceste mişcări reîncep cu mai multă forţă imediat ce apar primele fisuri în „sistemul“ lui Metternich. Independenţa

coloniilor portugheze şi spaniole din America Latină, obţinută începând din 1824, a arătat fragilitatea Sfintei Alianţe în momentul în care erau în joc interesele antagoniste ale membrilor săi. Succesul unei mişcări naţionale apărută la începutul deceniului 1820, cea a grecilor, îi va da o lovitură mortală şi va deschide calea unui val revoluţionar care, în 1830, ia amploare la scară europeană.

Trezirea „naţiunilor“

Pentru a înţelege evenimentele care au drept cadru cea mai mare parte a Europei continentale de după Congresul de la Viena şi care vor constitui „urzeala“ istoriei europene până în 1914 şi chiar după această dată, trebuie să ne întoarcem în trecut şi să vedem originea şi semnificaţia principiului de „naţionalitate“.

Termenul de „naţionalitate“ apare în primul sfert al secolului al XIX-lea şi a fost folosit prima oară de Dna de Staël în cartea sa, *Despre Germania*, apărută în 1810. Dar se va răspândi de abia în jurul anului 1830 şi va avea următorul sens: „condiţia unei comunităţi umane care formează în mod real sau doreşte să formeze o naţiune diferită de celelalte, în virtutea originilor, tradiţiilor şi intereselor comune“ (*Dicţionarul Academiei*). Or, imediat după tratatul din 1815, care reîmparte teritoriile şi popoarele Europei între învingătorii lui Napoleon, numeroase „naţiuni“ nu formează state, fie din cauză că ele sunt înglobate într-o structură politică cuprinzând alte elemente (Imperiul austriac), fie, din contră, pentru că naţiunea este împărţită între state diferite (naţiunea poloneză, cea italiană sau cea germană). Principiul naţionalităţilor presupune în teorie ca statul să coincidă cu naţiunea, iar mişcarea naţionalităţilor din secolul al XIX-lea are drept scop tocmai această identificare pentru a forma statele naţionale.

Aceste mişcări au două surse principale. Prima este Revoluţia franceză, a cărei idee forte în politica

externă este aceea a „dreptului popoarelor de a-şi hotărî singure soarta“. Această teză a naţionalităţii conştiente de sine, care se va regăsi la italianul Mazzini şi care presupunea şi noţiunea de voinţă a popoarelor, se opunea principiului însuşi al Vechiului Regim, potrivit căruia durata (timpul) era creatoarea legitimităţii, ceea ce însemna că popoarele care au ajuns să trăiască împreună din dorinţa unuia sau altuia dintre suverani trebuie să rămână în continuare integrate în edificiul istoric respectiv.

Franţa revoluţionară şi-a răspândit principiile în toată Europa şi înainte şi după perioada napoleoniană. Mai întâi prin exemplul său propriu şi prin ideile liberale care au triumfat în prima etapă a Revoluţiei, apoi prin forţa armelor şi, în sfârşit, prin reacţia celorlalte popoare, provocată de dominaţia ei politică, economică şi militară. De această reacţie naţională îndreptată împotriva Franţei se leagă evenimente ca ridicarea Spaniei împotriva trupelor napoleoniene, revolta muntenilor din Tirol în 1809, războiul „patriotic“ dus de ruşi în 1812 şi glorificat de Tolstoi în *Război şi pace*, rezistenţa germană din 1813, totul culminând, aşa cum am văzut, cu faimoasa „bătălie a naţiunilor“ de la Leipzig (16-19 octombrie 1813), a cărei denumire este un simbol al consecinţelor indirecte ale Revoluţiei.

Cealaltă sursă a sentimentului naţional nu are nimic cu principiile de libertate şi democraţie ale Revoluţiei franceze. Născută exact din respingerea dominaţiei franceze, ea încearcă să înlocuiască ideile iacobine şi se inspiră dintr-o întoarcere la tradiţii. În Germania, loc de predilecţie al acestui curent reacţionar şi romantic, mişcarea duce la

formularea unui concept naţional foarte diferit de cel apărut din filozofia iluministă şi din revoluţie. Pentru romanticii germani, naţiunea este o realitate vie, care îşi are rădăcinile în trecutul comunităţii germanice. Folclorul, miturile moştenite din legendă, trecutul naţional devenit sacru şi idealizat (de la catedralele gotice până la cavalerii teutoni) fac parte din acest concept de esenţă populară (*Volkgeist*), care va constitui baza naţionalismului german, în timp ce juriştii şi filozofii, ca Hegel de exemplu, susţin că statul şi nu comunitatea cetăţenilor trebuie să unifice naţiunea.

Această a doua sursă a sentimentului naţional nu se limitează totuşi numai la Germania. Ea se regăseşte peste tot acolo unde burghezia, care, de altfel conduce mişcarea şi constituie principalul ei fundament sociologic, nu a fost suficient de puternică pentru a lua în mâinile sale curentul naţional şi unde mai domină încă forţele socio-economice ale Vechiului Regim, adică în Europa centrală, orientală şi mediteraneeană. În aceste zone, care sunt cele ale Europei feudale, agrare şi autoritare, trezirea conştiinţei naţionale se bazează pe trei elemente principale:

- istoria, trăită ca o realitate mistică aparţinând trecutului celui mai îndepărtat al comunităţii naţionale;
- limba, ale cărei aspecte specifice sunt scoase în evidenţă de filologi şi gramaticieni, şi pe care scriitorii se străduiesc să o răspândească. Sentimentul naţional al popoarelor europene ia naştere cel mai adesea tocmai din apărarea limbii şi din lupta dusă împotriva ocupantului pentru a căpăta dreptul de a fi utilizată;

- religia, atunci când puterea dominantă practică o religie diferită de cea a naţionalităţii supuse, aşa cum este de exemplu cazul Poloniei şi al zonei balcanice, unde popoarele creştine – greci, bulgari, români etc. – sunt supuse jugului turcilor otomani.

Revolta balcanică şi independenţa Greciei

De la sfârşitul Evului Mediu, popoarele slave din Balcani au fost rupte de Europa. Incluse în Imperiul otoman, ele au luat parte la decăderea, marcată de pierderea autorităţii sultanilor, care îi lasă să guverneze în locul lor pe marii viziri sau pe paşalele (administratori) din provincii; agravată de conservatorismul supuşilor, care răspund cu asasinate la încercările reformatoare ale unora dintre suverani, pune în pericol existenţa însăşi a imperiului. Provinciile balcanice, strâmtorile Bosfor şi Dardanele, Asia Mică stimulează lăcomia vecinilor spaţiului turcesc şi în primul rând pe cea a ţarului. „Problema orientală“ – adică aceea a împărţirii Imperiului otoman – a constituit deja unul din principalele motive ale rupturii dintre Napoleon şi Alexandru I. Ea rămâne elementul major al ostilităţii anglo-ruseşti, ţarul erijându-se în protector al popoarelor creştine din Balcani pentru a-şi justifica mai bine interesul pentru accesul în mările calde (pe atunci numite „mările libere“), adică pentru strâmtori, la care Marea Britanie face, din refuzul de a-i vedea pe ruşi pătrunzând în Mediterana, unul din principiile esenţiale ale politicii sale externe.

Dar dacă „problema orientală“ trezeşte interesul sau spaima marilor puteri europene, decăderea Imperiului otoman, acest „om bolnav“, a cărui lentă agonie aminteşte pe cea a Imperiului bizantin pe care l-a cucerit şi a cărui moştenire şi-a însuşit-o, trezeşte speranţa popoarelor creştine din Balcani. Supuşi mai bine de trei secole, sârbii, românii,

bulgarii, macedonenii grecii etc., şi-au păstrat trăsăturile specifice datorită menţinerii religiei ortodoxe. Cu toate că dominaţia turcă s-a arătat tolerantă în această direcţie, ei suferă de pe urma regimului de supunere care le interzice să posede pământuri, să călărească şi să aibă armate. Mai mult încă, ei se tem de abuzurile atotputernicelor paşale din provincii şi de jafurile însoţite uneori de atrocităţi, comise împotriva populaţiilor locale de acei „ieniceri“, mercenari fanatici, credincioşi sultanului.

Acest regim de opresiune, ale cărui efecte se adaugă celor provocate de slăbirea Imperiului, este propice revoltării mai ales a popoarelor de la frontiere, sârbi sau români, care pot spera să primească sprijinul statelor creştine vecine şi mai ales pe cel al ţarului, protector firesc al ortodocşilor.

Astfel se face că în 1804, o revoltă sârbească împotriva ienicerilor s-a transformat într-un război împotriva Turciei, sub conducerea unui bogat negustor de porci, Kara Gheorghe. Timp de doi ani, Kara Gheorghe a susţinut campania, obţinând succese şi chiar punând mâna pe Belgrad în 1806, în timp ce ţarul trimitea trupe în Moldova şi Ţara Românească, şi ele în plină revoltă împotriva sultanului. Dar în 1812, când Napoleon devine o ameninţare, Alexandru se grăbeşte să semneze pacea cu sultanul, la Bucureşti, abandonându-i pe sârbi în voia sorţii. Represiunea a fost înfiorătoare: soldaţii turci au făcut pe străzile Belgradului piramide de capete şi au tras în ţeapă victimele. Totuşi, ferocitatea represiunii nu a împiedicat ca trei ani mai târziu, un alt negustor de porci, Miloş

Obrenovici, să provoace o nouă răscoală, obligându-l pe sultan să-i recunoască Serbiei o semiautonomie.

Acest rezultat nu putea decât să le încurajeze pe celelalte popoare balcanice să încerce să obţină de la guvernul din Constantinopol avantaje asemănătoare. Iar sentimentul naţional nu era nicăieri mai puternic decât în Grecia, unde trăia cel mai evoluat dintre popoarele din Balcani.

Cucerirea de către turci a Mediteranei orientale s-a arătat a fi profitabilă pentru populaţiile elenice. Războaiele Revoluţiei şi ale Imperiului au interzis comerţului francez accesul în apele Mediteranei şi au lăsat cale liberă armatorilor şi marinarilor greci. Aceştia au monopolizat cu încetul comerţul mediteraneean, şi-au instalat colonii în tot Orientul şi au adunat bogăţii fructuoase care au dat naştere unei burghezii înstărite, formată din negustori şi armatori. La începutul secolului al XIX-lea, ideile liberale pătrund tocmai în rândurile acestei categorii sociale. Din sânul acesteia apar poetul Solomos şi scriitorul Korai, exilat mult timp la Amsterdam şi apoi la Paris, unde moare în 1833: şi unul şi celălalt au fost cântăreţi pasionaţi ai trecutului naţional elenic.

Tot în aceste medii se pun în curând bazele unei societăţi secrete, „Eteria“ (o primă Eterie a apărut la sfârşitul secolului al XVIII-lea, formată de patrioţi greci exilaţi la Viena), care îşi fixează drept scop să-i unească pe greci în vederea obţinerii independenţei. O adevărată reţea clandestină de rezistenţă împotriva turcilor se formează în întreaga ţară. Propaganda Eteriei trezeşte entuziasmul multor greci aparţinând tuturor mediilor sociale, de la marinarii săraci de pe coastă, până la muntenii

recalcitranţi, kleftii, şi la ţăranii din zona de câmpie. Dar ea capătă şi sprijinul multor conducători ai marilor puteri, în primul rând pe cel al ţarului, al cărui consilier, Capo d'Istria, este din Corfu, şi al cărui aghiotant, Ipsilanti, şi el de origine grecească, este unul din şefii Eteriei.

Începând din 1815, în Grecia se întrunesc toate condiţiile psihologice în vederea unei revolte împotriva turcilor. Numai că la Congresul de la Viena, puterile care se tem de o repunere în discuţie a echilibrului european mai mult decât de orice, ocolesc problema popoarelor creştine din Balcani. Aşa încât, grecii abandonaţi dominaţiei sultanului vor lua singuri iniţiativa revoltei şi vor pune Europa în faţa faptului împlinit.

În 1820, o încercare ratată a lui Ipsilanti (dezaprobată de ţar), de a invada provinciile creştine din Balcani, dă semnalul revoltei. La chemarea arhiepiscopului de Patras şi a notabililor („primaţii"), ajutaţi de marinari, care aruncă în aer navele de război turceşti cu ajutorul aruncătoarelor de torţe, grecii se răscoală, alungă trupele otomane şi, în ianuarie 1822, la Epidaur, proclamă independenţa ţării, a cărei capitală este stabilită la Corint. Cu toate acestea, lipsa ajutorului extern – ţarul se retrage în faţa opoziţiei hotărâte a lui Metternich, a prusacilor şi a englezilor – şi neînţelegerile interne din rândul răsculaţilor fac jocul turcilor care, obţinând ajutorul armat al atotputernicului paşă din Egipt, Mehmet-Ali, trec la o represiune sălbatică, al cărei episod sângeros, masacrul din Chios (aprilie 1822), provoacă indignarea Europei. Peloponezul, eliberat de greci, este recucerit. Missolonghi cade în aprilie 1826,

după o rezistenţă eroică, iar Atena trebuie să capituleze în iunie 1827, după un asediu de şapte luni.

Masacrul din Chios şi atrocităţile comise de ieniceri au avut la început un slab efect asupra celor ce răspundeau de politica europeană. „Turcii sunt oameni foarte de treabă, spunea Metternich, ei îi ucid pe greci, grecii le taie capetele. Este o chestiune ce nu are legătură cu civilizaţia“. Totuşi, treptat, s-a format în favoarea grecilor o opinie receptivă la subiectul filoelenic, care s-a dezvoltat în mediile liberale şi care, din aproape în aproape, va cântări din ce în ce mai greu în opţiunile celor ce luau hotărâri politice. Începând din 1821, s-au format în diferite ţări societăţi filoelenice pentru a face cunoscută cauza răsculaţilor greci şi pentru a mobiliza cercurile conducătoare. Scriitori, artişti, diplomaţi, militari se vor arunca în luptă, înmulţind mărturiile şi apelurile în favoarea grecilor. În Franţa, Delacroix şi Ary Scheffer pictează *Masacrul din Chios* şi respectiv *Femeile suliote*. Lamartine închină lui Byron *Ultimul cântec al pelerinajului lui Childe Harold*, Casimir Delavigne glorifică Mesenienele, iar Hugo exclamă în *Orientale*:

„În Grecia! În Grecia! Hai, poetule, trebuie să plecăm“.

Lordul Byron moare la Missolonghi, în 1824, după ce şi-a consacrat cauzei greceşti sfârşitul existenţei sale zbuciumate şi averea. Colonelul francez Voutiers, proscrisul italian Santarosa, scoţianul Gordon, englezul Cochrane, care, întors din America Latină unde a luptat pentru independenţa

chiliană, va comanda între 1827-1828 flota răsculaţilor, toţi îmbrăţişează cauza grecească şi vin să-şi pună spada în serviciul independenţei elene. Geneva, unde s-a retras Capo d'Istria, devine din 1824 epicentrul unui puternic curent transnaţional european, în care filoelenismul este impulsul revelator, iar liberalismul sufletul profund.

Cu toate acestea, nu un liberal a fost cel care avea să ia iniţiativa angajării puterilor europene în lupta de eliberare a Greciei, ci un autocrat autentic, ţarul Nicolae I, devenit împărat al Rusiei la moartea lui Alexandru, survenită în decembrie 1825. Fără să ceară părerea celorlalţi membri ai „acordului european", în martie 1826 ţarul trimite un ultimatum sultanului, cerându-i proclamarea independenţei provinciilor româneşti şi a Serbiei, dar fără să menţioneze şi Grecia. El speră ca în felul acesta să determine Imperiul otoman să intre în război şi să profite de situaţie pentru a-şi extinde influenţa în Balcani, independenţa Greciei decurgând de la sine fără ca ţarul să poată fi acuzat că a pus mâna pe arme pentru a ajuta un popor răzvrătit. Dar planul său va fi zădărnicit de Canning, care a înţeles imediat pericolul de a-i lăsa pe ruşi să acţioneze singuri. El reuşeşte să-i atragă pe aceştia într-o Triplă Alianţă, care, prin tratatul de la Londra (6 iulie 1827), obliga Anglia, Franţa şi Rusia să impună turcilor şi grecilor tratative care par să urmărească avantaje deosebite pentru cele trei state.

Cele trei puteri aliate îşi trimit escadrele în rada portului Navarin (sau Pilos) unde erau concentrate flotele egiptene şi turceşti, când un incident banal (focuri de armă trase asupra unei şalupe engleze)

transformă tratativele europene în război. Pierzându-şi cea mai mare parte a flotei la Navarin (20 octombrie 1827), turcii sunt atacaţi în Peloponez de o mică expediţie franceză condusă de generalul Maison, apoi în Asia Mică şi în Tracia de armatele ruseşti. În septembrie 1829, prin tratatul de la Adrianopol, ei trebuie să recunoască autonomia Principatelor române – Moldova şi Ţara Românească –, a Serbiei şi să permită libera trecere prin strâmtori a navelor ruseşti.

Între timp, Grecia şi-a făcut o constituţie şi i-a încredinţat preşedinţia lui Capo d'Istria. Un protocol semnat la Londra în 1829 făcea din Grecia un teritoriu autonom, dar Anglia şi Franţa preferau o ţară complet independentă, care ar fi scăpat mult mai uşor de influenţa Rusiei. Până la urmă, convenţia din februarie 1830 îi va hotărî soarta de stat independent, lipsit însă la început de numeroase teritorii populate de greci: Acarnania la nord, Tessalia la est, insulele Creta şi Samos. Mai mult, în octombrie 1831, după asasinarea, la Nauplia, a lui Capo d'Istria, devenit un fel de dictator asupra căruia ruşii intenţionau să-şi menţină influenţa, Greciei i se impune un monarh străin: prinţul bavarez Otho. Acesta va guverna ţara ca un monarh absolut, dând atenţie mai ales armatei recrutate în regiunea Bavaria, dar întreţinută de greci cu preţul unor impozite cumplit de mari.

Aşa incompletă cum era, convenţia din februarie 1830 marchează o dată hotărâtoare în istoria Europei. Trei membri ai Sfintei Alianţe s-au bătut pentru a obţine o revendicare naţională împotriva voinţei unui suveran absolut. Desigur, Rusia a

urmărit mai ales scopuri imperialiste când a sărit în mod indirect în ajutorul grecilor răsculaţi, iar Anglia şi-a dat seama imediat de amploarea dezastrului provocat prin participarea la distrugerea flotei otomane din Navarin. Era însă prea târziu să se mai schimbe cursul unei istorii determinate de importanţa alegerilor tactice făcute de Nicolae I şi de Canning, acest „meteor dezastruos“, după opinia lui Metternich, care a crezut că salvează Imperiul otoman trecând de partea ruşilor şi a francezilor, dar nu a făcut decât să participe la decăderea lui. Or, această istorie ia brusc proporţii la sfârşitul deceniului 1820 şi se îndreaptă într-o direcţie total diferită de aceea pe care au vrut să i-o imprime făuritorii Congresului de la Viena.

Franţa se poate bucura de această primă breşă în tratatele din 1815 şi în principiile Sfintei Alianţe. Reintegrată în acordul european, ea are posibilitatea să constate că alianţa foştilor săi învingători nu a rezistat în faţa crizei declanşate de insurecţia naţională a grecilor. Dincolo de incoerenţa aparentă a politicii sale (oare Ibrahim, fiul lui Mehmet-Ali, nu se mira de râvna francezilor de a participa la eliberarea grecilor, după ce au participat la supunerea spaniolilor?) Franţa poate să se mândrească cu o anumită logică geopolitică. Cât despre Metternich, pe care ura împotriva revoltelor îl făcea un bun profet, acesta prevedea că independenţa grecilor va da semnalul unei revoluţii de proporţii în întreaga Europă. Bourbonii din Franţa, beneficiari ai restauraţiei din 1815, aveau să devină primele ei victime.

Revoluţia din Franţa

Printre suveranii restauraţi în 1815, cei mai puţin siguri de tronul lor erau, fără îndoială, Bourbonii. Readuşi în regatele lor cu ajutorul armatelor invadatoare străine, dinastia acestora devenise simbolul înfrângerii. În acelaşi timp, mulţi francezi făceau între ei şi Napoleon, căruia i se atribuiau toate calităţile, o comparaţie cu totul defavorabilă.

În ciuda unei prudenţe extreme, contele de Provence, devenit regele Ludovic al XVIII-lea, s-a arătat a fi incapabil de a-şi atrage încrederea poporului său şi de a-i împiedica pe cei mai zeloşi dintre partizanii lui să-şi însoţească întoarcerea de promisiuni de răzbunare împotriva cumpărătorilor bunurilor naţionale, creând astfel o stare de nelinişte în rândurile burgheziei mici şi mijlocii, categoria cea mai dinamică a regatului. Întoarcerea din insula Elba şi prăbuşirea totală şi imediată a monarhiei restaurate au demonstrat fragilitatea regimului.

A doua restauraţie a îndeplinit repede promisiunile celei dintâi, în ciuda dorinţei regelui de a linişti populaţia. Dominat de ultraregalişti, Ludovic al XVIII-lea îi lasă pe aceştia să guverneze. El permite „Terorii albe“ să ia amploare în sudul Franţei şi să se împotrivească foştilor revoluţionari sau celor care au servit Imperiul. Lasă Camera deputaţilor (numită ironic „Camera ascunsă“ – *la chambre introuvable*), în care ultraregaliştii sunt de departe majoritari, să instituţionalizeze acest val de teroare prin crearea unor tribunale excepţionale

pentru a judeca pe autorii triumfalului „zbor al Vulturului“ din 1815 şi care au eliminat mai multe zeci de mii de funcţionari şi au deportat pe oricine era suspectat de complot împotriva statului. Politică exagerată, care îi îngrijorează şi pe foştii aliaţi, alarmaţi de inevitabila reacţie a francezilor. Când Ludovic al XVIII-lea, după ce a dizolvat *la Chambre introuvable*, se lasă îndrumat de Decazes spre o politică mai moderată, este deja prea târziu. Liberalii s-au îndepărtat definitiv de o dinastie incapabilă să-şi ţină promisiunile legate de Cartă şi care oferă imaginea unei supuse zeloase a ideilor Sfintei Alianţe. Asasinarea din 13 februarie 1820 a ducelui de Berry, al doilea fiu al contelui d’Artois şi singurul moştenitor al dinastiei, adânceşte şi mai mult prăpastia. Desigur, asasinatul nu este decât opera unui fanatic izolat, muncitorul şelar Louwel, care speră să distrugă dinastia Bourbonilor (în realitate, ducesa de Berry era însărcinată, iar copilul se va naşte în septembrie 1820: ducele de Bordeaux). Dar ultraregaliştii îi acuză pe liberali: „Am văzut pumnalul lui Louwel, era o idee liberală“, scrie ziarul *Journal des Débats*.

De acum înainte, în faţa unui Ludovic al XVIII-lea devenit pasiv, preocupat doar de etichetă şi de cuvintele alese, ultraregaliştii sunt cei care iau conducerea. Ei îşi găsesc un simbol, chiar un inspirator, în persoana contelui d’Artois, fratele lui Ludovic al XVIII-lea şi succesorul desemnat al suveranului. Măsurile reacţionare sunt încă timide în ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XVIII-lea: legea electorală ce favorizează pe cei mai bogaţi, restricţii privind libertatea presei. Dar, când regele moare, în 1824, urcarea pe tron a lui Carol al X-lea

apare ca un triumf al ultraregaliştilor.

Personalitatea suveranului este prin ea însăşi bogată în semnificaţii. Idol al tineretului de la curtea lui Ludovic al XVI-lea, contele d'Artois era pe vremea aceea tipul marelui senior sceptic şi desfrânat. Emigraţia face din el centrul tuturor conspiraţiilor destinate să-i reinstaureze pe Bourboni, atât în perioada Republicii cât şi a Consulatului şi Imperiului. Din ură pentru ideile revoluţionare, el alunecă atunci într-o evlavie ostentativă şi zgomotoasă. Sub domnia fratelui său, este şeful ultraregaliştilor, cauză pe care o îmbrăţişează cu mânie şi lipsă de măsură. Ludovic al XVIII-lea, care îl judeca cu luciditate şi fără indulgenţă, spunea, făcând aluzie la propriile-i deficienţe fizice: „Vă plângeţi că aveţi un rege fără picioare; ce-o să spuneţi când veţi avea un rege fără cap?".

Imediat după urcarea pe tron, îşi manifestă ataşamentul faţă de Vechiul Regim, cerând să fie uns la Reims, ceea ce îl face pe autorul de şansonete Béranger să satirizeze „ungerea lui Carol cel Simpluţ". Dar mulţimea este sensibilă la fastul noii domnii, la amabilitatea şi bunăvoinţa regelui, conştiincios dar hotărât să uzeze de prerogativele pe care le are.

Prima măsură luată sub egida noului suveran îl face pe acesta să apară ca o încarnare a curentului retrograd care se manifestă în Franţa începând din 1815. Influenţa clerului se consolidează: acesta ia în mâinile sale Universitatea, îi concediază pe profesorii liberali şi votează o lege care pedepseşte sacrilegiile muncii silnice. Pudoarea devine o regulă de stat, iar rochiile dansatoarelor de la Operă sunt

lungite. În măsurile luate în favoarea aristocraţiei se întâlneşte acelaşi caracter lipsit de perspectivă şi retrograd. Legea denumită a „Miliardului emigranţilor“ îi despăgubeşte pe toţi cei ce au fost deposedaţi de bunuri în timpul Revoluţiei, iar Camera Pairilor respinge cu mare greutate proiecte care vizează dreptul de primogenitură sau înăbuşirea presei de opoziţie.

În aceste condiţii, popularitatea lui Carol al X-lea nu rezistă primilor ani de guvernare. Se organizează societăţi secrete, dintre care cea mai importantă este „Carbonaria“, organizaţie clandestină cu originea în francmasonerie, şi care s-a dezvoltat în Italia de sud împotriva lui Murat, înainte ca acesta să devină, după 1815, adversarul suveranilor săi restauraţi. Organizat în grupuri de douăzeci de persoane, legate prin jurământ solemn, numite „ventes“, şi puternic ierarhizate, carbonarismul este o mişcare transeuropeană, care s-a manifestat mai ales în Italia (membrii săi au impulsionat revoluţia din Neapole în 1820 şi insurecţia piemonteză în 1821) şi în Franţa, unde este formată din mai multe mii de persoane, printre care şi personaje ilustre, ca La Fayette. De orientare mai mult republicană decât bonapartistă, carbonaria franceză a urzit mai multe comploturi împotriva regimului: încercarea de puci militar a generalului Berton din februarie 1822, acţiunea subversivă a colonelului Caron, complotul cunoscut sub numele de „complotul celor patru sergenţi din La Rochelle“. Toate se termină prin eşec şi provoacă o represiune foarte dură, dar impresionează spiritele şi dovedeşte vitalitatea opoziţiei.

Marea masă a populaţiei este de altfel şi ea ostilă

regimului. Cântecele lui Béranger, pamfletele polemistului Paul-Louis Courier ajută la discreditarea monarhiei. Poporul urmează în linişte, dar în rânduri strânse, alaiurile funebre ale şefilor liberali. În sfârşit, în ciuda legii electorale, opoziţia devine virulentă până şi în sânul Camerei deputaţilor.

Carol al X-lea, îngrijorat, încearcă timp de un an o politică de compromis care nu rezistă defel atacurilor conjugate ale ultraregaliştilor şi ale liberalilor. În 1829, el pune capăt experienţei şi îl numeşte ministru pe prietenul său personal, contele Jules de Polignac, fiul favoritei Mariei Antoaneta, emigrant arhicunoscut care, la rândul său, îi numeşte miniştri pe generalul de Bourmont, care a dezertat din armata imperială în ajunul bătăliei de la Waterloo, şi pe contele de La Bourdonnais, care a căpătat o tristă celebritate în timpul „Terorii albe“.

„Koblenz, Waterloo, 1815“. Iată care este în ochii opiniei publice triplul simbol al noului ministeriat. În întreaga ţară opoziţia se dezlănţuie condusă de liberali ca La Fayette, dar mai ales de ducele d’Orléans, care, în culise, trage sforile noului ziar, *Le National*, în care Thiers, Mignet şi Armand Carrel elogiază regimul britanic şi sugerează: „Să păstrăm regimul, dar să schimbăm regele“.

În faţa acestei dezlănţuiri a opoziţiei, Carol al X-lea şi Polignac ezită, căci se simt dezarmaţi. „Domnul de Polignac este foarte hotărât, scrie presa, dar nici el nu ştie la ce“. Când în martie 1830, regele pronunţă în faţa Camerei un discurs ameninţător, adunarea ripostează printr-o „Adresă“ votată de 221 de deputaţi: „Colaborarea dintre guvern şi doleanţele poporului, se spune în text,

constituie condiţia indispensabilă ca treburile să meargă... Sire, această colaborare nu există“. Carol al X-lea hotărăşte atunci să folosească soluţia forţei. Camera deputaţilor este dizolvată. Dar alegerile din 1830 consolidează opoziţia liberală. Hotărât să nu se lase atras pe calea concesiilor, pe care o consideră cauza morţii lui Ludovic al XVI-lea, regele îşi asumă riscul să o depăşească.

La 25 iulie sunt promulgate patru ordonanţe care violează şi principiile şi litera Chartei[203]: noua Cameră este dizolvată, libertatea presei suprimată, dreptul de vot este modificat în avantajul proprietarilor de pământuri, în detrimentul burgheziei industriale şi membrilor profesiilor liberale, în sfârşit, se anunţă noi alegeri.

Adevărată declaraţie de război adresată de aristocraţia Vechiului Regim burgheziei liberale, beneficiară a Revoluţiei, aceste ordonanţe declanşează imediat riposta purtătorului de cuvânt al acestor categorii sociale. *Le National* dirijează replica. Thiers redactează un protest al ziariştilor, iar mulţimea se răscoală când poliţia vrea să distrugă maşinile de tipărit ale ziarelor. Afectaţi de politica lui Carol al X-lea şi a lui Polignac, industriaşii şi negustorii pun în mişcare masele, instrumente de manevră revoluţionară, acordând concedii muncitorilor şi funcţionarilor.

În noaptea de 27 iulie 1830, în Paris, se ridică primele baricade. Vestea numirii nepopularului mareşal Marmont la conducerea trupelor capitalei exasperează poporul şi, în ziua de 28 populaţia Parisului se răscoală în masă. Soldaţii lui Marmont, blocaţi de baricadele care barează străzile înguste din centrul oraşului şi striviţi de proiectilele lansate

de la ferestre, trebuie să se retragă. Pe data de 29, palatele Luvru şi Tuilleries cad în mâinile răsculaţilor.

La sfârşitul celor „Trei Zile Glorioase“, poporul este stăpânul capitalei. Ce va face cu victoria câştigată? El s-a aruncat în atacul împotriva regimului ce simbolizează reacţiunea cu entuziasm şi fără niciun calcul. Pentru mulţimea parizienilor înarmaţi, căderea Bourbonilor înseamnă în mod firesc reinstaurarea Republicii. Europa prinţilor restauraţi şi a apărătorilor ordinii tradiţionale îşi ţine încă o dată răsuflarea, cu ochii aţintiţi spre Paris.

Dar în culisele Revoluţiei din iulie stau de veghe cei şireţi, care, prudenţi, au stat departe de baricade, şi care se tem mai ales de victoria răzmeriţei şi de reinstaurarea unei Republici care a lăsat în memoria multora amintirea marilor epurări din 1793-1794. Începând din 30 iulie, în timp ce Carol al X-lea se afla încă în castelul Saint-Cloud, neştiind ce să facă, Thiers împreună cu ziarişti de la *National*, sprijiniţi de oameni politici, ca bancherul Laffitte, Casimir Périer sau La Fayette, lansează ideea unei monarhii constituţionale, care să fie exercitată de ducele d’Orléans. Dar eforturile lor nu reuşesc să trezească entuziasmul popular. De aceea, în aceeaşi zi, un manifest afişat pe străzile Parisului pregăteşte poporul pentru schimbarea dinastiei.

„Carol al X-lea nu se mai poate întoarce la Paris: el a făcut să curgă sângele poporului.

Republica ne-ar aduce dezbinări îngrozitoare: ea ne-ar învrăjbi cu restul Europei.

Ducele d’Orléans este un prinţ devotat cauzei

Revoluţiei.

Ducele d’Orléans nu a luptat niciodată împotriva noastră.

Ducele d’Orléans s-a aflat la Jemmapes.

Ducele d’Orléans este un rege-cetăţean.

Ducele d’Orléans a purtat în focul evenimentelor culorile tricolore, ducele d'Orléans poate încă să le mai poarte.

Noi nu vrem nimic altceva.

Ducele d’Orléans nu se pronunţă în niciun fel. Aşteaptă să ne exprimăm dorinţa şi el va accepta Carta aşa cum am gândit-o şi am vrut-o întotdeauna. Poporul francez va fi cel ce îi va conferi coroana“.

Pe 31 iulie, o abilă înscenare are loc la Primăria Parisului. Ducele d’Orléans se duce călare în centrul Parisului plin încă de baricade. Sosirea sa nu provoacă niciun gest de aderare populară aşa cum sperau orleanişti. Atunci îşi face apariţia în balconul Primăriei bătrânul La Fayette, simbol viu al Revoluţiei, înfăşurat într-un drapel tricolor. Ducele d’Orléans este alături de el şi eroul Independenţei americane îl îmbrăţişează. Mulţimea aplaudă acest sărut care, după spusele lui Metternich (răsuflând uşurat), „a înăbuşit Republica“.

Aliată cu păturile populare pariziene, burghezia tocmai a răsturnat dinastia impusă Franţei de învingătorii lui Napoleon. Forţele apărute în timpul Revoluţiei tulbură în mod inexorabil ordinea stabilită de Sfânta Alianţă. Aşa cum prevăzuse Metternich, flacăra Revoluţiei se întinde rapid în toată Europa, punctată de manifestaţiile de stradă ale liberalilor francezi, care cer noului lor suveran

să dea viaţă vocaţiei liberatoare a Revoluţiei.

Bruxelles şi Varşovia

Împins de nevoia de a înfrânge un nou acces expansionist al Franţei, Congresul de la Viena a constituit un stat puternic la frontierele nordice ale regatului restaurat, reunind, sub autoritatea regelui Wilhelm I de Orania, cele două părţi ale „Ţărilor de Jos spaniole“, separate de la revolta din secolul al XVI-lea. În realitate, acest conglomerat heteroclit de popoare, ale căror limbi şi religii sunt diferite, ale căror interese economice sunt divergente, nu a putut fi transformat de Wilhelm I într-o naţiune.

Chiar în Belgia, flamanzii şi valonii nu se înţelegeau defel. Dar erau întru totul de acord să protesteze împotriva supunerii belgienilor, în majoritate catolici, de către un suveran calvinist. Cu atât mai mult cu cât acesta din urmă nu a avut abilitatea de a menţine un echilibru între cele două părţi ale regatului său. El guverna Ţările de Jos cu ajutorul unor funcţionari care erau toţi neolandezi şi îşi împovăra supuşii cu impozite.

Şi un fapt încă şi mai grav, întreaga sa politică economică, inspirată de interesele comerciale olandeze, era una a liberului schimb. Dacă negustorii din Gand sau armatorii din Anvers erau mulţumiţi de ea, industriaşii valoni, care erau pe cale să creeze o importantă industrie siderurgică şi textilă după modelul celei din Marea Britanie, se plângeau cu amărăciune de lipsa de protecţie. Această nemulţumire nu a provocat totuşi decât o mişcare revendicativă destul de slabă, burghezia valonă mulţumindu-se să ceară o anumită

autonomie, pe care, însă, regele nu avea nici cea mai mică intenţie să le-o acorde.

Revoluţia pariziană aprinde brusc scânteia, ilustrând astfel teoria atât de dragă lui Metternich, aceea a „contaminării revoluţionare“. La 25 august 1850, Teatrul de la Monnaie din Bruxelles prezintă opera lui Auber, *La Muette de Portici*. Când tenorul cântă aria „Dragostea sfântă de patrie“, mulţimea se înflăcărează. Agitaţia se răspândeşte repede în tot oraşul. La strigătele de „Să facem ca francezii“, bruxelezii se înarmează, arborează drapelul Brabantului, negru-galben-roşu, şi alungă garnizoana neerlandeză.

Speriată de propria-i victorie, burghezia cere regelui Wilhelm autonomie. Acesta răspunde trimiţând trupe care să recucerească Bruxelles-ul şi care nu reuşesc decât să cucerească partea de sus a oraşului, care, pe 24 septembrie, lansează o chemare sub arme. Pe 4 octombrie, o Adunare Constituantă proclamă independenţa Belgiei şi creează noului stat instituţii liberale.

Cum va reacţiona Europa la prăbuşirea barierei pe care Congresul de la Viena o ridicase cu cincisprezece ani în urmă în nordul Franţei pentru a ţine în frâu eventualele veleităţi expansioniste ale acestei ţări? Wilhelm I cheamă în ajutor puterile Sfintei Alianţe. Numai ţarul Nicolae I se declară gata să intervină, deoarece aici nu are aceleaşi interese ca în Balcani, care să-i dicteze susţinerea revendicărilor naţionale ale popoarelor. Dar revolta care izbucneşte în Polonia îl opreşte de la orice iniţiativă. Cât despre Franţa, aceasta aplaudă cu entuziasm evenimentele de la Bruxelles, în timp ce o bună parte din opinia publică, care are puternice

ecouri şi în Belgia, preconizează anexarea acesteia.

Până la urmă, soarta noului stat depinde de Anglia. Or, aceasta se teme cel mai tare ca portul Anvers să nu cadă în mâinile unei mari puteri. Ludovic Filip, care consideră că un conflict internaţional ar putea fi fatal tronului său încă destul de fragil, are înţelepciunea de a pricepe acest lucru. El îl trimite pe Talleyrand la Londra cu misiunea expresă de a cădea la înţelegere cu englezii.

În aceste condiţii, congresul care se reuneşte la Londra în noiembrie 1830 recunoaşte, în numele Europei, independenţa Belgiei, adăugându-i şi un statut de neutralitate perpetuă, garantată de toate statele. Fidel angajamentelor luate, în februarie 1831, Ludovic Filip refuză oferta belgienilor de a da coroana noului stat celui de al doilea fiu al său, ducele de Nemours. El se alătură candidaturii lui Leopold de Saxa-Coburg, care este proclamat rege al Belgiei în iunie 1831 şi se căsătoreşte în anul următor cu una din fiicele lui Ludovic Filip, prinţesa Luiza de Orléans. În sfârşit, când, în august acelaşi an, Wilhelm I invadează Belgia, o armată franceză intervine ca să-l oprească, dar se retrage de îndată ce obţine victoria.

„Acordul european“ rămâne deci teoretic valabil. Cu toate acestea, în Grecia, ca şi în Belgia, el trebuie să accepte distrugerea tratatelor din 1815. Situaţia nu este aceeaşi pentru restul Europei şi mai ales pentru partea Poloniei care depinde de Imperiul rus.

Polonia din 1815 beneficiază cu siguranţă de un regim mai liberal decât cel de care se bucură celelalte naţionalităţi din Imperiul ţarist şi decât cel

al Rusiei înseşi. Ea îşi păstrează o oarecare autonomie, posedă un buget propriu, o armată proprie, o Adunare – Dieta –, o religie majoritar catolică. Dar toate acestea mai degrabă înflăcărează decât potolesc sentimentul naţional al polonezilor.

Când Nicolae I, autocrat convins, devine ţar, aceştia îşi văd spulberată speranţa nutrită un moment în timpul predecesorului său, de a reconstitui „Marea Polonie“, care ar alipi micului regat teritoriile poloneze ocupate de ruşi şi care, încetul cu încetul, ar căpăta o autonomie care ar putea fi preludiul unei viitoare independenţe. Foarte repede se formează societăţi secrete care se înflăcărează la vestea succesului revoluţiei pariziene, prima revanşă luată de popoare faţă de suveranii Sfintei Alianţe. Câteva zile mai târziu, un nou val de entuziasm însoţeşte vestea revoluţiei de la Bruxelles.

Astfel, când, în noiembrie 1830, Nicolae I ridică în Polonia o armată pentru a răspunde chemării Ţărilor de Jos şi a înăbuşi insurecţia belgiană, trupele se revoltă şi îl alungă pe viceregele Constantin, fratele ţarului. La 25 ianuarie 1831, Dieta proclamă independenţa ţării. Revoluţia aştepta ajutorul puterilor străine care tocmai dovediseră, în Grecia, Franţa şi Belgia, că nu erau insensibile la aspiraţiile popoarelor. Or, nici Prusia, nici Austria, în care Metternich nu a modificat nici cu o iotă politica sa faţă de naţionalităţi, nu se gândesc să intervină, fiecare temându-se pentru partea ei din Polonia.

În Franţa şi Marea Britanie, entuziasmul pentru cauza poloneză este foarte mare. „Polonia a făcut apel la Franţa, scrie *Le National*, Franţa va

răspunde. Polonia, care inimă nu bate mai tare la pronunţarea acestui nume?“ Béranger cântă „Toată dragostea mea polonezilor“. Pe străzile Londrei şi ale Parisului, opinia publică se alătură strigătelor de „Trăiască Polonia“. Guvernele însă refuză să intervină altfel decât pe teren diplomatic, dar totul este zadarnic.

Astfel, polonezii sunt lăsaţi singuri în faţa celor 170.000 de oameni comandaţi de generalul Paskievici şi trimişi de ţarul Nicolae. Agitaţia patriotică care a cuprins întreaga ţară face ca o armată de 80.000 de soldaţi să se opună ruşilor, dar deja disensiunile îşi fac apariţia în rândul insurgenţilor. Democraţii, „Roşii“, vor să mobilizeze masele populare prin iniţierea unei reforme agrare şi a unor instituţii favorabile celor nevoiaşi. „Albii“, care fac parte din nobilime şi din clerul catolic, se tem mai puţin de ţar decât de popor şi sunt mai degrabă gata să negocieze cu Nicolae I decât să vadă realizate proiectele adversarilor lor politici. În aceste condiţii, rezistenţa poloneză nu poate fi decât o luptă disperată, având doar scop să salveze onoarea.

La 7 septembrie 1831, armata rusească cucereşte Varşovia. O represiune îngrozitoare se abate imediat asupra întregii ţări: suprimarea tuturor libertăţilor, regim militar, execuţii, arestări, întemniţări, deportări în Siberia, trimiterea fiilor de nobili compromişi în revoluţie în şcolile ruseşti sau în corpurile de copii de trupă, închiderea universităţilor etc. În timp ce, potrivit cuvintelor de tristă faimă ale ministrului francez al afacerilor externe, Sebastiani, „ordinea domneşte la Varşovia“, un număr important de emigranţi

părăseşte ţara pentru a se refugia în statele liberale din Occident, unde ei vor fi dovada stării de abandon în care Polonia a fost lăsată.

Agitaţia europeană din 1830

Dacă insurecţiile liberale şi (sau) naţionale, care au avut loc în Franţa, în Belgia sau în Polonia, reprezintă manifestările cele mai spectaculoase ale avântului revoluţionar care a urmat după independenţa Greciei, şi în restul Europei s-au desfăşurat o serie de mişcări cu un sfârşit diferit în funcţie de locul unde s-au produs: în sfera puterilor occidentale sau în aceea a statelor absolutiste din Europa centrală şi orientală.

La sfârşitul lui 1830 şi la începutul anului următor, o vie agitaţie se produce în unele state germane şi mai ales în Italia centrală, unde capătă un caracter revoluţionar. Ducele de Modena încearcă să cadă la înţelegere cu răsculaţii, dar până la urmă este nevoit să fugă. Maria Luiza părăseşte Parma aflată în plină revoltă, în timp ce mare parte din statele papale se răscoală şi ele. Şi aici, privirile adversarilor absolutismului se îndreaptă către Franţa, unde „partidul revoluţionar“ încearcă să determine o intervenţie fără să reuşească totuşi să-l antreneze în această aventură pe noul suveran şi pe oamenii din „partidul rezistenţei“. „Noi nu dăm niciunui popor, declară Casimir Périer, dreptul să ne forţeze să luptăm pentru cauza lui, iar sângele francezilor nu aparţine decât Franţei“. Ceea ce dă mână liberă lui Metternich de a restabili ordinea în peninsulă şi suveranitatea prinţilor legitimi.

În primăvara anului 1831, 10.000 de soldaţi austrieci reocupă Parma, Modena şi statele pontificale, unde prinţul Ludovic Napoleon (viitorul

Napoleon al III-lea), care a venit să lupte alături de liberalii italieni, este salvat de intervenţia episcopului de Spoleto, care va deveni papă sub numele de Pius al IX-lea. Câteva luni mai târziu, o nouă revoltă duce la reocuparea Bolognei, în timp ce francezii se instalează aici pentru a menţine echilibrul puterilor.

„Combătute la timp“ de cancelarul austriac, revoluţiile italiene şi germane sfârşesc prin triumful reacţiunii. Aceste evenimente care urmează celor din Polonia îi hotărăsc pe suveranii rămaşi fideli principiilor Sfintei Alianţe – ţarul, împăratul Austriei şi regele Prusiei – să concretizeze printr-un act oficial dorinţa lor de a păstra un *status-quo* peste tot acolo unde acesta ar putea fi ameninţat. În septembrie 1833, ei se întâlnesc la Münchengraetz şi îşi proclamă dreptul de a salva orice suveran legitim care le-ar cere ajutorul.

În timp ce în centrul şi estul Europei, blocul puterilor absolutiste se consolidează pentru a înfrânge mişcările liberale şi naţionale, Franţa şi Anglia fac să triumfe în peninsula iberică principiile constituţionale care au prevalat în Belgia. Ele impun, împotriva pretendenţilor absolutişti, guvernările liberale ale reginei Maria Cristina în Spania, şi a regelui don Pedro în Portugalia.

Astfel, împotriva blocului statelor fidele principiilor formulate în timpul Congresului de la Viena, se ridică, cel puţin în aparenţă, coaliţia ţărilor liberale din Europa occidentală. În realitate, aceasta din urmă nu se bazează pe nicio legătură organică: ea nu este decât o alianţă de circumstanţă, în cadrul căreia intervenţia engleză este foarte des dictată doar de grija de a nu-i lăsa

pe francezi să dea loviturile cele mai avantajoase. Dar dacă alianţa de fapt a puterilor liberale este lipsită de trăinicie, delimitarea dintre ele şi grupul puterilor fidele absolutismului este foarte clară.

Această dezbinare ascunde de altfel o alta, deja perceptibilă încă din secolul trecut şi care ţine de structurile economice şi sociale ale ţărilor respective. Aceasta din urmă spune că ţările din Occident, în care avântul comerţului şi industriei a favorizat dezvoltarea unei burghezii de afaceri, nerăbdătoare să ajungă la putere şi trăgându-se din liberalism, Europei orientale şi meridionale, în care averea funciară şi privilegiile ereditare rămân bazele unei societăţi ai cărei principali beneficiari sunt hotărâţi să menţină sau să restaureze principiile şi practicile Vechiului Regim.

În ciuda sistemului de apărare realizat în 1815 de susţinătorii ordinii tradiţionale, Europa Sfintei Alianţe a explodat cincisprezece ani mai târziu, sub impulsul ideilor moştenite de la Revoluţia franceză. Desigur că o mare parte a continentului în Italia şi Germania, unde Metternich nu a permis dezvoltarea niciunei mişcări revoluţionare, şi în Polonia, unde ţarul nu a ezitat să folosească forţa pentru a-şi restabili autoritatea reacţiunea a triumfat asupra forţelor liberale şi naţionale, care, dimpotrivă, au obţinut victoria în Grecia, în Belgia, în Franţa şi în mod provizoriu în peninsula iberică. Curând, un nou val de agitaţie europeană va da o nouă lovitură, mult mai violentă, dorinţei conservatoare a suveranilor Vechiului Regim.

Capitolul 3
1848. „PRIMĂVARA POPOARELOR“

■ Asaltul împotriva Europei Congresului de la Viena, care a eşuat în 1830, pare să iasă victorios în 1848.

■ La originea valului revoluţionar din 1848 se află o criză economică complexă. În acest context, revoluţia pariziană din februarie 1848 apare ca un caz particular. Confirmând eşecul sistemului monarhic, a doua republică pune în conflict burghezia, din punct de vedere social conservatoare, cu susţinătorii unei Republici sociale, care vor fi repede învinşi.

■ Mai profundă, revoluţia vieneză din martie 1848 face să izbucnească revendicările naţionale şi liberale înăbuşite din 1815 şi determină căderea lui Metternich. Împăratul este obligat să acorde o constituţie liberală, iar Imperiul pare să se dezintegreze în mod inevitabil sub efectul acceselor revoluţionare din Ungaria şi Boemia.

■ Din Imperiul austriac, contaminarea revoluţionară trece în Germania şi Italia. În Germania, popoarele cer şi obţin constituţii, inclusiv în Prusia. O puternică mişcare naţională se termină prin convocarea unui

Parlament constituant la Frankfurt, care trebuie să pună bazele unui stat german. În Italia, majoritatea suveranilor, căzuţi pradă unei frământări liberale, începută în 1847, acordă şi ei Constituţii, iar aspiraţiile naţionale duc la organizarea unei Cruciade militare împotriva Austriei.

■ ***Dar iluzia „primăverii popoarelor“ nu trece de vara anului 1848. Zdrobirea mişcării din Cehia şi a revoluţiei vieneze de către armata austriacă, care, mai târziu, cu ajutor rusesc, înăbuşă revolta din Ungaria, repune Austria în rolul ei de jandarm al ordinii din 1815. Italienii învinşi trebuie să reintre în rânduri. Constituţiile germane sunt abrogate, iar Parlamentul de la Frankfurt desfiinţat. Regele Prusiei este obligat de presiunile austriece să renunţe la unificarea Germaniei.***

1848, pe fondul crizei economice aflată pe sfârşite, provoacă, încă o dată la nivelul întregii Europe, distrugerea ordinii restaurate în 1815 şi păzită de atunci cu străşnicie de reprezentanţii Triplei Alianţe. Pentru susţinătorii absolutismului din Austria, Prusia, Rusia, adversarul are aceeaşi înfăţişare, ale cărei trăsături nu sunt defel nuanţate. Evenimentele care se desfăşoară în Franţa, în Italia, în Germania şi până în inima Imperiului austriac, sunt toate manifestări ale „Revoluţiei“, acest monstru ameninţător care trebuie decapitat mereu şi care nu încetează să-şi facă apariţia în cele patru puncte cardinale ale continentului.

Totuşi, dacă trăsătura comună a acestor mişcări

revoluţionare, care înflăcărează Europa în 1848, rămâne repunerea în discuţie a conservatorismului şi a sistemului diplomatic folosit de acesta, ne putem întreba în avantajul cui sau a ce se intenţionează efectuarea acestei repuneri în discuţie. Aici, într-adevăr, mobilurile sunt diferite. Din arsenalul aparent inepuizabil al ideilor moştenite de la revoluţia franceză, fiecare ia motivele care convin acţiunii sale. Cu toate acestea, două mari revendicări înăbuşite de artizanii Congresului de la Viena – liberalismul şi naţionalismul – sunt cele care împing popoarele la revoltă. Se începe totuşi, mai ales în Franţa şi Italia, să se discearnă între noile aspiraţii şi mai ales cele cu caracter social, afişate de o pătură a populaţiei, a cărei importanţă creşte odată cu afirmarea progreselor industriale, aceea a muncitorilor.

Dărâmând, în una din principalele puteri europene, o monarhie liberală cunoscută, revoluţia pariziană din februarie 1848 a căpătat în mod firesc putere de simbol şi a jucat imediat un rol de impulsionare comparabil cu cel al zilelor fierbinţi din iulie 1830. Acest caracter emblematic al evenimentelor care au dus la căderea lui Ludovic Filip nu trebuie să ne facă să gândim că incendiul care a cuprins Europa a plecat exclusiv de pe malurile Senei. Cincisprezece zile mai devreme, focul care mocnea de optsprezece luni într-o Italie din ce în ce mai refractară la asuprirea absolutismului şi a tutelei austriece, a izbucnit în mai multe locuri din peninsulă, de la Palermo la Genova şi de la Florenţa la Milano, obligându-l pe regele celor Două Sicilii să promulge o constituţie, pe marele duce de Toscana să-şi remanieze

guvernul, iar pe suveranul din Piemont-Sardinia, Carol Albert, să promită supuşilor săi un *Statut* constituţional. Revoluţia pariziană amplifică mişcarea şi îi conferă forţă de propagare, ceea ce nu s-ar fi întâmplat dacă Austria, lovită şi ea de febra liberală provocată de exemplul parizian, ar fi putut să-şi asume încă o dată rolul de epicentru al reacţiunii.

Mai mult decât problema antecedenţei, care s-a pus şi în alte momente ale istoriei europene – 1830 şi 1968 pentru întreg continentul, 1956 şi 1989 pentru Europa de est –, o altă problemă ar trebui să atragă atenţia istoricilor: aceea a coincidenţei evenimentelor şi a vitezei de propagare a fenomenului istoric. Aceasta pentru că, dincolo de diferenţele clare, de ordin structural şi cultural dintre naţiunile care formează bătrânul continent, există trăsături comune care facilitează curentele intelectuale şi care nu ţin numai de domeniul „forţelor de producţie“ şi al „relaţiilor de producţie“, aşa cum o întreagă istoriografie marxistă şi marxizantă a încercat multă vreme să susţină şi să dogmatizeze. Într-un articol celebru, publicat cu ocazia centenarului Revoluţiei de la 1848[204], marele istoric Ernest Labrousse, comparând evenimentele franceze din 1789, 1830 şi 1848, recunoştea că dacă ar fi existat numai criza economică în mediul istoric direct al acestor trei evenimente, aceasta nu ar fi fost suficientă pentru a explica declanşarea fenomenului revoluţionar. „Este necesar, spunea el, ca această criză economică să fie dublată de o criză politică“. Nu putem decât să-i fim recunoscători că a corectat, începând cu această dată, deviaţiile economiste dintr-o scriere a

istoriei, puternic impregnată în acel moment de ideologia marxistă, rămânând totuşi rezervată faţă de ideea pe care el o formulează, potrivit căreia, cele trei crize revoluţionare care fac obiectul articolului său ar constitui revoluţii „endogene“, neinfluenţate din exterior. Ca şi cum, în perioada ianuarie-iunie 1848, singurul punct comun dintre oamenii care au pus mâna pe o armă pentru a răsturna puterea ar ţine exclusiv de domeniul economicului, când o mare parte a societăţii europene s-a aruncat în Revoluţie, cu cultura ei, cu referinţele sale istorice apropiate sau îndepărtate, cu ideologia ei modelată de un secol şi mai bine de spirit „iluminist“.

Vom reveni într-un capitol ulterior asupra elementelor de ordin economic şi social care explică evenimentele din 1848 din Europa şi care au avut rolul unui detonator. Pentru moment să reţinem numai că acestea au fost pregătite peste tot de criza economică gravă din 1846-1848, care a aruncat masele populare în şomaj şi mizerie şi a provocat o vie nemulţumire în mediile comerciale şi industriale.

Franţa între două revoluţii

Urcarea pe tron a lui Ludovic Filip I, „regele-cetăţean“, în iulie 1830, a satisfăcut pe deplin dorinţele burgheziei de afaceri. Ajuns suveran, în mare măsură prin voinţa ziariştilor de la *National*, fostul duce d’Orléans ştie să fie abil şi să câştige încrederea acestor burghezi care l-au instalat pe tron. El adoptă drapelul tricolor şi depune jurământ de respectare a unei Carte revizuite, care îl lipseşte de dreptul de a emite ordonanţe. Are un comportament foarte modest, discută cu bancherii problemele administrării bunurilor, se plimbă pe jos pe străzile capitalei şi invită la Tuilleries oamenii de afaceri şi familiile acestora. În saloanele în care a domnit fastul afectat al curţii imperiale şi au avut loc serbările din secolul al XVIII-lea, reînsufleţite de regii restauraţi, aceştia pot să poarte conversaţii cu regina Maria Amelia, ocupată cu broderiile sale.

Interesele noii clase conducătoare sunt şi ele satisfăcute pe deplin de politica monarhiei din Iulie. Regele se fereşte de aventurile războinice. El o dovedeşte prin susţinerea, chiar la începutul domniei sale, a acţiunii prudente a lui Casimir Périer în evenimentele din Italia, apoi în octombrie 1840 prin demiterea primului său ministru, Thiers, ale cărui iniţiative în Orientul Apropiat (unde îl susţine pe paşa Egiptului aflat în război cu sultanul) riscă să sfârşească printr-un război cu Anglia. El preferă să folosească resursele statului pentru a moderniza ţara şi pentru a putea concura cu puterea industrială a Marii Britanii, aflată în plin

avânt. Mijloacele de transport se modernizează. Este epoca de aur a speculaţiilor de bursă, a bancherilor dubioşi şi a micului depunător, „Monsieur Gogo“, făuritor inconştient al prosperităţii burgheze. Marile averi din comerţ, din industrie şi din domeniul bancar se clădesc în câţiva ani, protejate de un rege care vede în mulţumirea mediilor de afaceri cea mai sigură garanţie a trăiniciei tronului său.

Pe plan social, ca şi pe plan politic, burghezul este cel care domneşte. El este singurul care împarte dreptul de vot cu vechea aristocraţie, un cens (taxă) destul de mare (200 de franci) fiind necesar pentru a te bucura de drepturile civice. Şi nu poate alege decât tot un bogătaş, din moment ce taxa de eligibilitate este fixată la 500 de franci: o sumă considerabilă dacă ne gândim că la acea dată salariul zilnic al unui muncitor este de câţiva bănuţi (*sous*[205]). Regimul oferă de altfel favorizaţilor săi posibilitatea să-şi apere supremaţia, prin crearea, începând din martie 1831, a unei adevărate miliţii sociale: garda naţională, ai cărei membri, teoretic, sunt toţi francezii între 20 şi 60 de ani, dar în care, în realitate, nu sunt înscrişi decât cei care îşi pot plăti echipamentul destul de scump. Garda naţională constituie astfel un sprijin al regimului atâta timp cât acesta răspunde prin acţiunile sale intereselor şi dorinţelor burgheziei.

În sfârşit, chiar dacă îşi datorează puterea unei izbucniri revoluţionare, noua dinastie capătă repede aspectul unui zid de apărare împotriva oricărei mişcări sociale care ar avea intenţia să repună în discuţie supremaţia burgheziei. Revoluţia din Iulie are prelungiri între 1830 şi 1834. Agravarea

constantă a condiţiei muncitorilor din industrie provoacă tulburări care degenerează uneori în revolte îndreptate împotriva regimului care le este impus de republicani. Astfel, revoltele ţesătorilor lionezi din 1831 şi din 1834 sunt răzmeriţe provocate de mizerie şi înecate în sânge de trupele regale. Ca şi revoltele republicane din Paris în 1832 (cu ocazia funeraliilor generalului Lamarque) şi din 1834, care sfârşesc prin represiuni sălbatice, cum este masacrul din strada Transnonain, şi prin procese urmate de condamnări grele, descurajând astfel pe membrii asociaţiilor secrete republicane, cum ar fi Societatea Drepturilor Omului.

Republicanii ripostează prin articole violente în presa de opoziţie, prin pamflete, cântece, caricaturi (*Gargantua* a lui Daumier, atac împotriva lui Ludovic Filip, îi va aduce în 1831 şase ani de închisoare autorului său, ceea ce nu-l va împiedica pe acesta ca trei ani mai târziu să imortalizeze pe pânză masacrul de pe strada Transnonain), sau prin atentate, ca cel al lui Fieschi din iunie 1835, din care suveranul şi fiii săi scapă ca prin minune. Pentru a lupta împotriva acestor reacţii, liberalii aflaţi la putere nu ezită să restrângă libertăţile. Dreptul de asociere este reglementat cu stricteţe, dar mai ales legile din septembrie 1835 restrâng libertatea presei, pedepsind ofensele aduse regelui, criticarea formei de guvernământ şi „provocarea la ură împotriva claselor sociale“.

După câţiva ani de la revoluţia din 1830, monarhia lui Ludovic Filip este total ruptă de poporul care îi oferise puterea, iar Europa poate vedea în această monarhie o asigurare împotriva revoluţiei sociale atât de ameninţătoare. Într-adevăr, regimul

continuă să evolueze într-o direcţie conservatoare, ceea ce va duce la o ruptură cu pătura cea mai progresistă a burgheziei. Atitudinea personală a regelui este în acest sens determinantă. Lumea s-ar fi putut aştepta din partea acestuia, care cunoştea foarte bine sistemul englez, să-şi angajeze regimul pe calea liberală şi parlamentară inaugurată de monarhia britanică. Numai că, sub aspectul de bunăvoinţă şi de aparenţă burgheză, Ludovic Filip este un autoritar care suportă cu greutate influenţa miniştrilor săi. De aceea, face eforturi pentru a-i neutraliza, învrăjbindu-i între ei, problema puterii regale devenind astfel miza luptei politice. Thiers, care exprimă ideile burgheziei liberale când declară că „regele domneşte dar nu guvernează“, se loveşte de Guizot, pentru care „tronul nu este un fotoliu gol“. În 1840, regele îl demite pe prim-ministru şi îl numeşte pe Guizot.

Convins că prosperitatea tot mai mare a ţării va fi suficientă pentru a mulţumi burghezia, care îşi măreşte averile, noul ministru va da posibilitatea regelui, care de zece ani îşi înfrânează cu greutate dorinţa de a conduce guvernul, să ia efectiv puterea în mâinile sale. Numărul redus al corpului electoral dorit de clasa conducătoare îi permite să introducă în parlament funcţionari de stat depinzând de suveran, pe care îi numeşte sau îi revocă, şi care se comportă pe timpul mandatului lor ca nişte servitori docili ai ministrului. Făcând acest lucru, el rupe monarhia de burghezia care îi fusese până atunci cel mai vehement susţinător, dar care se îndepărtează de monarhie în momentul în care se încearcă excluderea ei de la exercitarea unei puteri la care ca nu încetează să aspire începând din 1789.

Din acest moment, nemulţumirea socială a muncitorilor, loviţi în plin de criza economică, care începe de obicei prin mari dificultăţi în sectorul agricol (îmbolnăvirea cartofului, creşterea preţului pâinii) şi în industria textilă, dar care, pentru prima oară, afectează şi noii poli ai dezvoltării – metalurgia şi minele – se conjugă cu nemulţumirea politică a categoriilor sociale înstărite. Reprezentanţii burgheziei îşi îndreaptă revendicările asupra demiterii lui Guizot şi asupra unei reforme electorale duble: diminuarea censului, care ar permite lărgirea corpului electoral şi desensibilizarea acestuia la instigările puterii, şi declararea incompatibilităţii dintre funcţia publică şi mandatul electoral.

Este suficientă doar o scânteie pentru a provoca explozia. Un banchet al opoziţiei, interzis la Paris, provoacă pe 22 februarie 1848, o manifestaţie de stradă care se prelungeşte până a doua zi. Primele baricade îşi fac apariţia. Regele face apel la garda naţională, dar, solidară cu revendicările politice ale burgheziei, aceasta îl întâmpină pe monarhul venit să o inspecteze cu strigăte de „Trăiască reforma!“.

Ludovic Filip cedează în faţa nemulţumirii celor mai siguri partizani ai săi. El îl demite pe Guizot, punând astfel capăt tentativei de restaurare a puterii monarhiei. Burghezia pariziană este satisfăcută de victoria obţinută. Pentru ea „revoluţia“ a luat sfârşit.

Un eveniment neprevăzut va face să reizbucnească mişcarea şi să dea o şansă republicanilor. În seara zilei de 23 februarie, gloata pariziană manifestă pentru a-şi exprima bucuria. Pe bulevarde, soldaţii, la capătul nervilor şi fără niciun

ordin, deschid focul şi omoară şaisprezece persoane. Toată noaptea, manifestanţii plimbă prin Paris cele şaisprezece cadavre, îndemnând populaţia capitalei să se răzbune şi să înceapă insurecţia. Dimineaţa, oraşul este împânzit de baricade, iar în timpul zilei de 24, în timp ce comandamentul trupelor este încredinţat lui Bugeaud şi o parte a armatei bate în retragere, insurgenţii ocupă clădirea primăriei (Hôtel de Ville) şi se îndreaptă spre Tuilleries. Regele ezită să ordone represiunea şi până la urmă hotărăşte să abdice în favoarea nepotului său, contele de Paris, ca apoi să ia drumul exilului şi să plece în Anglia. Dar republicanii i-o iau înainte. Conduşi de poetul Lamartine, ei fac poporul, care tocmai a ocupat palatul Tuilleries şi a năvălit în sala de şedinţe a Palatului Bourbon, să aclame un guvern provizoriu republican.

În timp ce se joacă ultimul act al unei domnii ce a luat naştere din revoluţie, o adevărată cursă de viteză are loc între republicani şi democraţi pentru a prelua controlul noii Republici. Baricadaţi în clădirea primăriei, membrii guvernului provizoriu încearcă să-şi atragă poporul de partea lor, interzicând echipei aflate la conducere orice contact cu reprezentanţii ideilor socialiste de care se tem mai tare decât de Ludovic Filip. Vor trebui totuşi să accepte pe doi dintre aceştia alături de ei, pe teoreticianul organizaţiei muncii, Louis Blanc, şi pe un muncitor, membru al societăţilor secrete, Albert. Sub influenţa acestor doi oameni, care se bucură de sprijinul maselor, membrii de bună credinţă ai guvernului provizoriu, Lamartine, Ledru-Rollin, Flocon, îşi vor da silinţa să promoveze reforme

sociale, fără să schimbe imaginea liniştitoare a noii Republici pe care vor s-o ofere unei Europe încremenite de uimire.

Astfel, Lamartine respinge drapelul roşu, care ar putea nelinişti pe conducătorii străini, sensibili la amintirea anului 1793. În schimb, se adoptă sufragiul universal, guvernul provizoriu proclamă „dreptul la muncă“, iar Louis Blanc este numit şeful unei comisii guvernamentale pentru muncitori, cu sediul în palatul Luxemburg, şi a cărui sarcină principală este să primească delegaţiile muncitoreşti. În sfârşit, se ia hotărârea să se reducă durata zilei de muncă şi, aplicând ideile lui Louis Blanc, să se înfiinţeze Ateliere naţionale, care să ofere şomerilor o ocupaţie retribuită.

Aceste hotărâri, la urma urmei nu prea revoluţionare, provoacă panică în rândul moderaţilor. Rupând cu legile „fireşti“ ale liberalismului, dogmă sacră a burgheziei, guvernul va continua oare să intervină şi în domeniul economic şi social? Pentru a lupta împotriva „Republicii roşii“, burghezia se organizează, hotărâtă să obţină victoria în faţa cluburilor, a socialiştilor şi să se debaraseze cu prima ocazie de un guvern prea deschis, consideră ea, faţă de revendicările muncitorilor.

Sub presiunea tot mai mare a acestui „partid al Ordinii“, organizarea Atelierelor naţionale este încredinţată unui adversar al sistemului, Marie, care va simţi o adevărată plăcere să demonstreze zădărnicia teoriilor lui Louis Blanc. În timp ce numărul muncitorilor folosiţi în aceste ateliere creşte continuu – se ajunge curând la 100.000 –, se procedează în aşa fel încât să nu li se încredinţeze

nicio lucrare care să poată face concurenţă întreprinderilor particulare de lucrări publice. Sunt plătiţi cu un franc pe zi pentru pavarea sau depavarea străzilor sau pentru a nu face nimic, şi toată lumea este îngrijorată de a-i vedea pe aceşti „greblători naţionali“ devenind ţintele propagandei socialiste sau bonapartiste.

Partidul Ordinii obţine curând o nouă victorie. În timp ce republicanii „avansaţi“, democraţi de tradiţie iacobină, cer să se amâne data alegerilor pentru Adunarea Constituantă pentru a avea timp să-şi atragă de partea lor provincia, unde influenţa notabilităţilor locale întreţine teama de Republica socială, moderaţii obţin alegeri rapide, fixate pentru luna aprilie 1848.

În aceste condiţii, alegerile din 1848 fac să ajungă în Cameră o majoritate zdrobitoare a moderaţilor (din cei 900 de membri ai Adunării, ei formează un bloc de 500 de deputaţi, din care face parte Lamartine, ales la Paris, şi mai sunt 200 de monarhişti aderenţi, dintre care 130 de legitimişti) foarte hotărâţi să zdrobească toate încercările de a instaura o republică socială. Revoluţionarilor nu le mai rămân decât masele populare pentru a-şi realiza proiectele. La 15 mai, o manifestaţie în favoarea Poloniei se transformă în răscoală. Palatul Bourbon este invadat de răsculaţi care declară adunarea dizolvată şi se apucă să formeze un nou guvern provizoriu. Dar Lamartine şi Ledru-Rollin cheamă garda naţională care împrăştie gloata. Au loc numeroase arestări, mai ales ale principalilor şefi ai societăţilor secrete. Barbès, Blanqui, Albert, Raspail şi încă mulţi alţii sunt condamnaţi la deportare.

Stânga fiind decapitată, Adunarea poate să atace Atelierele naţionale, simbolul şi în acelaşi timp eşecul veleităţilor guvernului provizoriu. Aşa prost concepute şi aşa departe cum erau de proiectul iniţial al lui Louis Blanc, ele rămâneau totuşi singura resursă a unei mulţimi importante de muncitori parizieni, pe care criza i-a aruncat în şomaj şi în mizerie. A le desfiinţa însemna să le iei acestora orice posibilitate de existenţă şi aproape cu siguranţă să provoci revolta. Majoritatea conservatoare a Adunării era conştientă de acest lucru. Ea îşi asuma cu seninătate riscul, preferând să înăbuşe în sânge revoluţia socială decât să accepte „Republica roşie“.

La 4 iunie 1848 Atelierele sunt desfiinţate. Muncitorii mai bătrâni de 25 de ani sunt trimişi în provincie, fie pentru a defrişa şi deseca regiunea Sologne, fie pentru a lucra la construirea căilor ferate. Cei mai tineri au de ales între a se angaja în armată sau a muri de foame. În Paris, agitaţia creşte de îndată. La 23 iunie, o revoltă formidabilă izbucneşte în centrul şi în estul capitalei. Este o revoltă a mizeriei, spontană, fără conducători, fără organizare, care se loveşte imediat de voinţa metodică şi hotărârea de nezdruncinat a şefului forţelor de ordine, generalul Cavaignac, chemat recent din Africa. Dispunând de efective importante, aproximativ 30.000 de oameni, la care se adaugă vreo 15.000 de tineri din cartierele bogate, înrolaţi în garda mobilă, acesta lasă revolta să ia amploare pentru ca mai târziu să o poată zdrobi mai bine.

De pe 23 pe 26 iunie se poartă un război nemilos de stradă, primul război de clasă „franco-francez“ adevărat. La sfârşitul acestei confruntări, Partidul

Ordinii a obţinut definitiv victoria: 5.000 de morţi în rândurile insurgenţilor (ucişi sau împuşcaţi), aproximativ o mie în rândurile forţelor de ordine, mii de răniţi, 25.000 de arestări, 11.000 de condamnări la închisoare sau la deportare, iată preţul acestei victorii. Partidul Ordinii îşi poate consolida succesul făcând să fie ales la preşedinţia Republicii prinţul Ludovic Napoleon Bonaparte, despre care Thiers, strateg prost inspirat al partidului, spunea că este „un cretin pe care îl vom manevra“. O nouă revoltă populară în iunie 1848 permite dărâmarea radicalilor ca Ledru-Rollin, iar prinţul-preşedinte poate să anunţe: „Este timpul ca cei buni să se liniştească, iar cei răi să tremure“.

Cei buni pot dormi liniştiţi. Votată în martie 1850, legea Falloux încredinţează învăţământul clerului, apărător al ordinii sociale. Legea electorală din 31 mai 1850 „organizează“ sufragiul universal în aşa fel încât să îndepărteze de la urne condamnaţii politici şi muncitorii. În luna iulie a aceluiaşi an, o altă dispoziţie legislativă limitează libertatea presei. Învingători în 1830, reprezentanţii burgheziei nu intenţionează să cedeze celor defavorizaţi puterea pe care au cucerit-o cu atâta luptă.

În ciuda căderii lui Ludovic Filip, opoziţia faţă de republica socială rămâne solidă. Lovitura de stat din 2 decembrie 1851, simplă reglare de conturi între învingătorii din iunie, nu face decât să o consolideze.

Contaminarea revoluţionară

Dacă evenimentele din 1848 din Franţa ridică noi probleme legate de recenta dezvoltare a marii industrii moderne, celelalte mişcări care zdruncină Europa timp de mai bine de un an decurg mai degrabă din lupta pe care o dau, din 1815, forţele disparate ale liberalismului şi naţionalismului împotriva susţinătorilor ordinii sociale şi diplomatice restaurată de Congresul de la Viena. Şi unele şi altele sunt înlesnite de diverşi factori, printre care figurează în primul rând dificultăţile cu care se confruntă economiile europene începând din 1846.

Acestea au început printr-o criză clasică „de tip vechi“, îmbinând o gravă lipsă de alimente, provocată de recoltele catastrofale din 1845 şi 1846, cu stagnarea din sectoarele industriale tradiţionale, ca de exemplu industria textilă. Peste tot preţul grâului s-a dublat şi efectele acestei scumpiri asupra condiţiilor de viaţă ale claselor populare au fost cu atât mai înspăimântătoare cu cât la aceasta se adaugă efectele îmbolnăvirii cartofului, devenit de o jumătate de secol o componentă esenţială a hranei ţăranilor. În Irlanda izbucneşte o adevărată foamete, care provoacă o jumătate de milion de morţi şi obligă cel puţin un milion să emigreze.

Cum în 1788 criza alimentară majorează datoria populară, aceasta duce la rândul ei la numeroase exproprieri ale micilor fermieri şi sfârşeşte în mişcări populare deosebit de numeroase şi de grave

în Belgia valonă, în Franţa de vest şi în Austria. La Berlin, în primăvara lui 1847 s-a vorbit de o „răscoală a cartofilor“. În acelaşi timp, la Viena, brutăriile erau luate cu asalt şi jefuite. Recolta normală din 1847 face să scadă sensibil preţurile produselor alimentare, dar deja criza a căpătat o altă dimensiune. Obligând clasele populare să-şi folosească majoritatea veniturilor pentru a supravieţui, apoi să acumuleze datorii, criza a sleit o mare parte din expedientele din industria textilă, provocând dificultăţi serioase în acest sector.

Acestui tip de criză, caracteristic economiilor din Vechiul Regim, i s-a adăugat în 1847-1848 o depresiune economică de tip nou, care face să se interpună structurile economice modificate de Revoluţia industrială. Aceasta s-a manifestat prin mari dificultăţi bancare şi bursiere datorate considerabilelor speculaţii care s-au făcut de la începutul deceniului în construcţiile feroviare, în extracţia de cărbuni şi metalurgie, fără ca operaţiile spectaculoase să fie făcute cu capitaluri şi cu asigurări de desfacere suficiente. Rezultatul a fost că peste tot unde aceste practici au fost preferate în anii buni ai dezvoltării economice s-a produs o lipsă de disponibilităţi bugetare, o scădere serioasă a profiturilor şi în curând un val de falimente industriale care au adus după ele o creştere a şomajului şi mari reduceri salariale, deci o nouă prăbuşire a puterii de cumpărare a claselor populare.

Deja puternic afectate de criza alimentară, industriile de larg consum, mai ales cea textilă, sunt lovite în plin de efectele depresiunii economice. Consecinţele sociale ale acesteia au fost dramatice

şi acest lucru s-a întâmplat în toate ţările pe cale de industrializare. La Manchester, capitala europeană a industriei bumbacului, stagnarea din acest sector aruncă în stradă zeci de mii de muncitori, provocând greve şi manifestaţii violente. În Franţa, reducerea activităţii din minele de huilă, din topitorii, din fabricile de cuţite, de mătase şi de ţesături de bumbac a provocat reacţii în lanţ care i-au afectat atât pe muncitorii din uzine cât şi pe lucrătorii din mica industrie, cu tot cortegiul lor firesc de mizerii şi de tulburări. În Belgia flamandă, greutăţile din industria inului au ruinat numeroase târguri rurale care supravieţuiau datorită acestei activităţi, regiunea pierzând în acelaşi timp circa treizeci de mii de locuitori din cauza epidemiilor sau a emigraţiei. În Prusia, în Silezia, în Boemia, numărul şomerilor se ridică la zeci, chiar sute de mii de oameni, iar ravagiile crizei au avut şi aici drept efect tot felul de dezordini care au deschis calea spre revoluţie.

La începutul anului 1848, când au loc revoltele din Palermo şi Genova, preludii ale evenimentelor pariziene din februarie, perioada acută a crizei este deja depăşită. Preţurile grâului şi pâinii au revenit la nivelul normal, dar relansarea industrială este departe de a fi vizibilă, căci valul de creştere a preţurilor a lăsat economia europeană într-o situaţie dezastruoasă. Aceasta formează terenul pe care se dezvoltă unda revoluţionară, care izbucneşte nu în mijlocul depresiunii ci cu un decalaj de cel puţin un an, ceea ce lasă timp „politicienilor“ care iau în mână mişcarea să ofere aspiraţiilor confuze ale maselor populare obiective concrete, conforme cu proiectele lor personale.

„Contaminarea revoluţionară“, pe care prinţul de Metternich o denunţase ca pe un flagel, a fost deci favorizată de un teren pe care se amestecă, trecând de la o ţară la alta, aceleaşi ingrediente explozive, dar în care raporturile de forţă dintre diferiţii factori ai piesei revoluţionare sunt diferite. Concomitenţa nu chiar perfectă a mişcărilor care au înflăcărat Europa în cursul primelor luni ale anului 1848 şi care zdruncină din temelii ordinea socială şi politică restaurată de Congresul de la Viena se explică în parte, dar numai în parte, prin criza acută prin care trec în acelaşi timp economiile şi societatea de pe vechiul continent. Într-adevăr, la mănunchiul de factori care produc această tulburare profundă se adaugă şi alte elemente dintre care unele ţin în mod evident de influenţa exterioară. Din multe puncte de vedere, şi cu toate că nu este prima în ordinea cronologică, revoluţia pariziană constituie epicentrul undei de şoc care zguduie întreaga Europă. Vestea căderii lui Ludovic Filip declanşează panica la Viena şi la Budapesta, iar retragerea lui Metternich îi determină pe liberalii germani şi italieni să pună mâna pe arme. Dar evenimentul care provoacă prăbuşirea monarhiei din Iulie – împuşcarea manifestanţilor de pe Bulevardul Capucinilor – este în cea mai mare măsură un „accident istoric“.

Dar toate acestea nu au importanţă. Odată declanşată, mişcarea de contestare a ordinii existente se întinde ca o dâră de praf de puşcă, dând ansamblului de episoade revoluţionare aspectul unei partituri dirijate (în acelaşi timp trezind în minţile învingătorilor din 1815 bătrâna fantomă a conspiraţiei străine), iar acest fenomen

se va întâmpla cu toate zguduirile de dimensiuni europene din cursul ultimelor două secole.

În geneza evenimentelor din 1848 nu a fost vorba propriu-zis de „complot“ şi „premeditare“ la scară europeană, cum s-a întâmplat de altfel şi în 1789 şi în 1830. Contrar unei mitologii recurente, care nu poate concepe „răul“ decât produs de un element străin, în cursul anilor precedenţi „primăverii popoarelor“ s-a produs în fond o răspândire a ideilor liberale şi naţionale în tot spaţiul european, idei care s-au văzut concretizate de Revoluţia franceză şi care au fost difuzate prin intermediul emigraţiei politice. Represiunile din statele absolutiste ale Europei orientale şi mediteraneene au avut drept rezultat transformarea câtorva oraşe europene în refugii pentru cei persecutaţi politic şi pentru cei alungaţi din Polonia, Spania, Italia, Germania etc. Londra, Bruxelles şi Paris au devenit în felul acesta capitalele liberalismului european. La Paris mai ales se formează mai multe generaţii de profesori, intelectuali, artişti, studenţi – toţi străini –, care, prin intermediul limbii franceze, vor face să pătrundă în patria lor de origine până în cele mai îndepărtate provincii – din Polonia orientală şi România – ideile, temele, operele majore şi mai ales spiritul culturii liberale. În 1844, Mazzini fondează în Franţa mişcarea „Tinerei Europe“ şi tot la Paris iau naştere cu un an înainte „Analele franco-germane“. Proscrişii italieni şi germani, patrioţii polonezi şi unguri, exilaţii politici de pe tot continentul formează astfel un mediu revoluţionar cosmopolit, ai cărui membri se întâlnesc în cadrul societăţilor liberale secrete şi participă cu plăcere, atunci când au ocazia, la luptele pentru libertate

care marchează istoria europeană a primei jumătăţi a secolului al XIX-lea.

Revoluţia din Austria

Remodelând harta Europei, Congresul de la Viena a făcut din Imperiul austriac marea putere a Europei centrale şi a plasat practic Italia sub dominaţia acestuia. Simbol al puterilor absolutiste, al căror teoretician şi apărător era Metternich, imperiul Habsburgilor rămâne înţepenit în structurile Vechiului Regim, la menţinerea cărora veghează o poliţie bănuitoare şi copleşitoare. Dar mai ales el reprezintă un mozaic incredibil de popoare, în care germanii nu sunt de altfel decât o minoritate. Dacă se lasă deoparte italienii din regatul lombardo-veneţian, care se bucură de o autonomie destul de mare, aceste minorităţi etnice: cehii din Boemia, polonezii din Galiţia, sârbii din zona Dunării, românii din Transilvania, italienii din Trentino şi din Triest, sloveni şi croaţi suportă cu greutate înrobirea lor de către Habsburgi, ca şi maghiarii din Ungaria, care nu vor să vadă în împărat decât urmaşul Sfântului Ştefan pe tronul Budapestei.

Unitatea acestui imperiu eterogen nu poate fi menţinută decât prin forţă, iar când Metternich ajunge apostolul absolutismului din Europa, el se gândeşte mai întâi cum să păstreze integritatea imperiului habsburgic. Conştient că cea mai neînsemnată mişcare populară riscă să declanşeze o serie de reacţii fatale pentru posesiunile austriece, el face din opoziţia faţă de progres baza politicii sale.

Or, această opoziţie este suportată cu greu de

burghezia vienează, nerăbdătoare, ca şi celelalte burghezii europene, să ia parte la treburile statului. Ea este aceea care, la aflarea evenimentelor pariziene, va declanşa mişcarea de care cancelarul nu a încetat să se teamă încă din 1815. De altfel acesta nu s-a înşelat. La 29 februarie, aflând de căderea lui Ludovic Filip, declară: „Acum totul s-a sfârşit. Europa se întoarce la anii 1791-92. Vom scăpa de ceea ce s-a întâmplat în 1793? Este vorba de un pericol general“".

La 13 mai are loc la Viena o manifestaţie care reuneşte burghezia şi studenţii. În după-amiaza aceleiaşi zile, masele populare se alătură manifestanţilor. Au loc ciocniri cu trupele şi manifestaţia se transformă curând în revoltă, la care cancelarul se pregăteşte să riposteze dând ordinul de atac. Profitând de ocazie, unii membri ai familiei regale (ca arhiducesa Sofia), care de mult nu mai suportau omnipotenţa lui Metternich, îl fac pe acesta să înţeleagă că demisia este inevitabilă. Abandonat de toţi, bătrânul om de stat (are 75 de ani) trebuie să-şi părăsească postul şi să fugă ascuns într-o trăsură a unei spălătorii.

Înspăimântat, împăratul Ferdinand îşi înmulţeşte concesiile: dă libertate presei, libertatea întrunirilor, aprobă organizarea unei gărzi civice burgheze, promite o constituţie etc. Entuziasmul potolit, la 25 aprilie, suveranul face cunoscut conţinutul textului constituţional. El este considerat într-atât de nesatisfăcător de către elementele radicale care au câştigat permanent teren, încât la 15 mai o nouă revoltă izbucneşte în capitală, obligându-l pe Ferdinand să părăsească oraşul şi să se refugieze la Innsbruck. În acest moment se ia

hotărârea să se constituie un Parlament ales prin sufragiu universal, căruia să i se dea drepturi constituante. Primul act a fost jucat şi desigur este în favoarea mişcărilor naţionale.

De îndată ce succesul revoltei vieneze devine cunoscut, popoarele alogene încep să se mişte. Fuga vrednică de milă a lui Metternich, realizarea unei constituţii în statul care constituia simbolul Europei absolutiste şi inima Sfintei Alianţe, însemna repunerea în discuţie a ordinii din 1815 şi era ocazia aşteptată de toţi pentru a se elibera de jugul străin. Ungurii sunt primii care reacţionează, deoarece formează un bloc compact în mijlocul imperiului, sunt mai bine organizaţi decât celelalte naţionalităţi şi se bucură de instituţii autonome, cum este mai ales Dieta. Poetul Petöfi înflăcărează poporul cu poemele revoluţionare şi patriotice pe care le declamă. Dieta ungară, cu sediul la Pressburg (Bratislava) este cuprinsă şi ea de acelaşi entuziasm. Incitaţi de deputatul Ludovic Kossuth, reprezentanţii maghiari cer mai întâi câteva libertăţi publice şi o constituţie. Apoi, pe măsură ce sosesc noutăţi despre concesiile acordate de împăratul Ferdinand poporului său, pretenţiile acestora devin mai vehemente. Ungaria obţine rapid un guvern responsabil, un parlament, o armată şi monedă proprie şi chiar propria sa reprezentare diplomatică. Ea nu mai este legată de imperiu decât de o supunere simbolică faţă de coroană. Liberă acum, ea adoptă o serie de măsuri revoluţionare, după exemplul dat de francezi: abolirea privilegiilor, anularea caracterului oficial al Bisericii. În câteva săptămâni o Ungarie mare, independentă şi liberală se desprinde de imperiul monolitic al habsburgilor.

Este adevărat că această „Ungarie mare“ se realizează în detrimentul aspiraţiilor naţionale ale anumitor popoare de la periferia imperiului. Refuzând celorlalţi ceea ce pretind pentru ei înşişi, ungurii se pregătesc să includă în Regatul Sfântului Ştefan, împotriva voinţei lor, pe românii din Transilvania, pe polonezii din Galiţia, pe croaţi şi pe slovaci. Făcând aceasta, ei îşi aprind singuri în statul pe care încep să-l constituie (populat mai mult de 50% de nemaghiari) scânteia care îl va face să se prăbuşească.

Neavând instituţii autonome mai puţin deschise decât ungurii la problemele politice, mai puţin organizaţi pentru a putea profita de dificultăţile puterii imperiale, slavii din imperiu încep şi ei să se agite, dar mişcarea lor nu are nici amploarea, nici coeziunea celei din Ungaria.

În Boemia, la 11 martie 1848, majoritatea cehă formează un „Comitet al Sfântului Wenceslas“, care cere reforme, dar mai ales un statut de egalitate cu minoritatea germană. Prins în vâltoarea revoluţiei vieneze, Ferdinand acceptă să discute. Curând, un Comitet naţional ceh îndeplineşte rolul unui adevărat guvern. Format din moderaţi care nu doresc să rupă toate legăturile cu Viena, acesta se mulţumeşte cu un statut de autonomie care redă viaţă într-o oarecare măsură vechilor drepturi ale coroanei din Boemia.

Dar această concesie minimă trezeşte în lumea slavă o speranţă imensă. În primele zile ale lunii iunie, se organizează la Praga un congres panslavic. Format din cehi şi din slovaci, acesta primeşte pe delegaţii popoarelor slave din imperiu, care privesc în mod firesc spre protectorul lor „natural“, ţarul,

şeful celei mai mari naţiuni slave din Europa. Fapt îngrijorător, anarhistul rus Bakunin vine aici să expună doctrina „panslavismului“, a cărei punere în practică ar duce la dezintegrarea completă a imperiului austriac. Comitetul naţional stăpâneşte situaţia, dar pentru cât timp?

Un fapt alarmant al nemulţumirii slave îl constituie revendicările naţionale ale croaţilor. Aceştia protestează împotriva înlocuirii dominaţiei austriece cu cea maghiară. În Croaţia iau fiinţă comitete revoluţionare care acordă titlul de „ban al croaţilor“ unuia dintre compatrioţii lor, Jelacič, dar această funcţie era dată de drept, prin tradiţie, unui maghiar.

Când, în iulie 1848, se reuneşte la Viena Parlamentul promis de împăratul Ferdinand, majoritatea deputaţilor sunt slavi (vor fi necesari interpreţi) care fac să se ajungă imediat la o revendicare esenţială pentru aceste popoare rurale: desfiinţarea regimului feudal. Ceva mai târziu se va preciza că dacă subordonarea personală este abolită, drepturile legate de pământ, arenzile şi corvezile vor trebui să fie răscumpărate.

Garant al ordinii europene restaurată de Congresul de la Viena, imperiul Habsburgilor pare a fi pe punctul să se disloce pur şi simplu. Aşa încât italienii şi germanii, ale căror revendicări liberale şi naţionale erau ţinute în frâu de presiunile Austriei, vor profita pentru a încerca să-şi realizeze proiectele. În cursul săptămânilor care urmează căderii lui Metternich, revoluţii în lanţ extind dincolo de frontierele imperiului evenimentele de la Viena.

Revoluţia din Germania

Insurecţia pariziană şi abdicarea lui Ludovic Filip declanşează în Germania două serii de mişcări care se accelerează brusc după demisia cancelarului austriac: mişcări liberale în interiorul fiecărui stat şi mişcări naţionale unitare.

Din 1815, situaţia politică a popoarelor din Germania de sud, unde influenţa franceză a fost foarte mare, a început să se degradeze. După ce, imediat după înfrângerea lui Napoleon, au obţinut de la suverani constituţii liberale, sub influenţa reacţionară a lui Metternich şi odată cu Congresul de la Viena, acestea şi-au pierdut toate drepturile acordate. Şi aici, ca şi în Austria, revoluţia pariziană are rol de detonator şi de model. Agitaţia începe peste tot şi este orientată spre revendicarea reformelor liberale.

Căderea lui Metternich grăbeşte declanşarea mişcării. În Bavaria, regele Ludovic I, desconsiderat din cauza vieţii sale private scandaloase, trebuie să abdice. În Saxa, în Würtenberg, în Hesse-Nassau, în ţinutul Baden, manifestanţii obţin acordarea principalelor libertăţi politice. Treptat, valul revoluţionar se extinde către nord şi cuprinde Hanovra, Frankfurt, Hamburg, Bremen şi în sfârşit Prusia. Aici situaţia este mult mai dificilă fiindcă este agravată de criza economică care face ravagii în ţară şi de atitudinea incoerentă a suveranului Frederic Wilhelm al IV-lea, care nu se hotărăşte să aleagă între o politică fermă, susţinută şi de fratele său, Wilhelm, şi dorinţa sa de popularitate.

La 18 martie, regele promite o constituţie. În după-amiaza aceleiaşi zile, mulţimea se adună în faţa palatului regal pentru a-l aclama pe suveran şi pentru a cere plecarea trupelor, foarte numeroase şi prezente peste tot. Împins de anturajul său, dar mai ales de fratele său, Wilhelm, Frederic Wilhelm dă ordin să se degajeze împrejurimile castelului, ceea ce cavaleria se grăbeşte să facă, provocând o încăierare cu mulţimea. Soldaţii trag şi omoară mai mult de două sute de persoane, dar berlinezii răspund la provocare ridicând baricade. Pentru a avea ultimul cuvânt, armata ar fi trebuit să organizeze un adevărat asediu al capitalei şi să angajeze împotriva insurgenţilor bătălii în toată regula. Regele preferă însă să cedeze. El îl obligă pe fratele său să părăsească Berlinul şi coboară în curtea castelului pentru a omagia victimele răscoalei. La 21 martie anunţă poporul că preia conducerea naţiunii germane şi convoacă o Adunare constituantă, aleasă prin sufragiu universal, care se va întruni la 21 mai.

În întreaga Germanie, ca şi în Imperiul austriac, mişcarea liberală pare să fie animată de o forţă irezistibilă. Dar, în timp ce în statele Habsburgilor aceasta este însoţită de tendinţe naţionale centrifuge, în Germania ea provoacă aspiraţii naţionale care tind în mod contrar spre realizarea ideii de unitate.

Supunând totalitatea ţărilor germanice, cu excepţia celor austriece, unei legislaţii unice, făcând să triumfe aici noile principii de egalitate în faţa legii şi desfiinţarea privilegiilor ereditare, creând prin Confederaţia Rinului un cadru unitar organic, dar făcând în acelaşi timp să apară şi un sentiment

de apartenenţă comună la „patria germană“, ocupaţia franceză a grăbit trezirea conştiinţei naţionale a popoarelor germane. Totodată, ideile exprimate cu un secol în urmă de gânditori ca Herder, care considera drept criteriu al naţionalităţii comunitatea de limbă, de tradiţii şi de obiceiuri identice, au sfârşit prin a perfecţiona teoriile pangermanice, expuse mai ales de Fichte în *Discursuri către naţiunea germană* (1808).

Congresul de la Viena, dominat de spiritul Sfintei Alianţe, a subestimat forţa acestui sentiment al unităţii şi s-a mulţumit să reinstaureze starea de lucruri de dinainte de Revoluţie, restituind unui număr de treizeci şi şase de suverani germani (ce-i drept, infinit mai puţini faţa de cei aproape patru sute dinaintea Revoluţiei) întreaga autoritate de care se bucuraseră.

De îndată ce marea mişcare de la 1848 are drept scop principal fărâmiţarea Europei create de Sfânta Alianţă, este clar că aspiraţiile spre unitate devin din ce în ce mai evidente, odată cu revendicările liberale. Începând din 5 martie 1848, vreo cincizeci de personalităţi liberale se întâlnesc în vechiul oraş universitar Heidelberg. La vestea căderii lui Metternich şi a revoltei berlineze, aceştia se hotărăsc să convoace un Parlament provizoriu – *Vorparlament* – căruia să-i revină sarcina de a pune la punct un proiect de unificare a Germaniei.

Revoluţiile în lanţ care se declanşează în ţările germanice în cursul lunii martie permit mişcării să ia amploare fără nicio piedică, guvernele în funcţiune neîndrăznind să se opună unei iniţiative care trezeşte un entuziasm formidabil în majoritatea statelor germane şi în rândul tuturor claselor

sociale. La 31 martie, acel *Vorparlament* se întruneşte la Frankfurt. Dominat de o reprezentare prusacă majoritară, acesta ia hotărârea să convoace la rândul său un Parlament constituant, ales prin sufragiu universal bazat pe raportul de un deputat la 50.000 de locuitori.

La 18 mai, parlamentul constituant se întruneşte la Frankfurt. Acesta cuprinde 580 de deputaţi, cehii din Boemia refuzând să-şi aleagă delegaţii pentru o adunare care, consideră ei, nu-i priveşte din niciun punct de vedere. Format în majoritate din intelectuali fără experienţă în probleme de guvernare, care se angajează în această întreprindere cu o ardoare romantică, pe de altă parte lipsit de mijloace financiare şi militare, Parlamentul se loveşte imediat de o serie de probleme delicate. Reich-ul german va fi unificat sau federal, şi în acest caz cum va fi organizat guvernul central? Regimul va fi republican sau monarhic, şi dacă ultima soluţie va fi adoptată cui i se va oferi coroana? Votul pentru următoarea adunare va fi universal sau cenzitar? etc.

Trecând peste aceste aspecte arzătoare, Parlamentul din Frankfurt ia nişte măsuri simbolice, care să exprime hotărârea sa de a reuşi. La 29 iunie 1848 se numeşte un „guvern german provizoriu“, prezidat de arhiducele de Austria Johann, fratele fostului împărat Francisc al II-lea, care ia titlul de Vicar imperial. El dizolvă Dieta, desfiinţează vămile interne, hotărăşte crearea unei reprezentanţe diplomatice „germane“ în străinătate şi stabileşte în spirit „pangermanic“ frontierele viitorului stat german, cerând includerea tuturor teritoriilor ocupate de popoare germanofone: cantoanele

elveţiene, Limburgul olandez, Luxemburgul, ducatele daneze de Schleswig-Holstein etc. De la început mişcarea naţională germană, animată de reprezentanţii burgheziei liberale, capătă un caracter expansionist. Trebuie subliniat faptul că peste tot unde există populaţii de origini diferite elanul revoluţionar se loveşte de aspiraţiile naţionalităţilor prezente, iar aceasta este o trăsătură a mişcării din 1848 în ansamblul ei. Este o constatare care se aplică întregii istorii a Europei din secolul al XIX-lea şi a cărei recurenţă este perceptibilă până în zilele noastre.

Curtea austriacă, expusă unei acţiuni revoluţionare din ce în ce mai violentă, care se desfăşoară chiar în inima Imperiului habsburgic, asistă neputincioasă la o răsturnare profundă pe care, timp de treizeci de ani, a încercat zadarnic să o amâne. Ea este de altfel incapabilă să reacţioneze, pentru că valul revoluţionar, care nu încetează să se întindă şi să se amplifice în zonele sale de influenţă, cuprinde acum şi Italia.

Revoluţiile din Italia

În sudul Alpilor ca şi în Germania, Congresul de la Viena, supus dorinţelor suveranilor, a înlocuit harta simplificată, realizată de Napoleon, cu o fărâmiţare în şapte state, fără nicio legătură între ele. Peste tot, monarhii restauraţi au revenit la fostele structuri ale Vechiului Regim şi s-au sprijinit pe aristocraţia funciară în mai toate aceste regiuni, cu excepţia Piemontului, în care valul industrializării nu pătrunsese încă, şi deci burghezia era numeric destul de slabă.

Sudul peninsulei şi Sicilia formau Regatul Neapolelui, restituit Bourbonilor după eşecul lui Murat, care încercase să recucerească statele acestuia şi care a fost împuşcat. În centru, statele pontificale se întindeau la nord, din Romagna până în Câmpia romană, tăind în două Italia peninsulară. Papa Grigore al XVI-lea, întâmpinat în 1830, cu ocazia alegerii sale, de o răscoală reprimată însă repede de austrieci, aplică pe acest teritoriu un despotism fără slăbiciuni, care nu este cu nimic mai prejos decât cel al Bourbonilor din Neapole şi care îndepărtează orice inovaţie de ordin economic, politic sau social, susceptibilă de a provoca vreo revoltă.

În sfârşit, cea mai mare parte a regiunilor din nord se afla în raport de dependenţă faţă de Austria. Autoritatea Vienei se manifesta în mod direct în statul milanez şi în Veneţia, care formau Regatul lombardo-veneţian, şi în mod indirect asupra micilor state din jur, care intrau în marele ducat al

Toscanei, şi ducatele de Parma şi de Modena. Numai regatul de Piemont şi Sardinia scăpaseră de controlul Habsburgilor, căci aici pătrunsese industrializarea şi o burghezie comercială şi industrială, deschisă la inovaţii, încerca să încurajeze schimbarea.

În primul rând, în sânul acestei burghezii progresiste, puternic influenţată de ideile franceze şi care, deşi mai puţin numeroasă şi mai puţin influentă decât în Piemont, era prezentă totuşi şi în regatul lombardo-veneţian, în ducate şi în statele pontificale, s-a dezvoltat mişcarea liberală de unificare, *Rissorgimento*, care promovează proiectele de unificare ce duc la începutul lui decembrie 1860 la elaborarea constituţiei regatului unic.

Declanşarea revoluţiei din 1848 în Italia nu este cu nimic tributară în faza ei iniţială insurecţiei pariziene din luna februarie. Ea începe în 1847, odată cu alegerea lui Pius al IX-lea pe tronul Sfântului Petru, care îşi justifică reputaţia liberală pe care o are în Italia prin câteva reforme aplicate statelor pontificale. Imediat, întreaga ţară începe să se mişte. Manifestaţiile antiaustriece au loc aproape peste tot, provocate de strigătele de „Trăiască Pius al IX-lea“. Cele mai mari au loc în regatul lombardo-veneţian, unde populaţia refuză să cumpere tutun pentru a nu da bani administraţiei austriece.

Dar mişcarea revoluţionară propriu-zisă pleacă din regatul Neapolelui, mai precis din Sicilia. După exemplul locuitorilor din Palermo, populaţia principalelor oraşe din insulă, cu ajutorul populaţiei rurale, alungă garnizoanele napolitane. Mişcarea se extinde apoi în sudul peninsulei, pierzându-şi

treptat caracterul separatist pentru a se transforma într-o mişcare a revendicărilor liberale. Înspăimântat, regele Ferdinand al II-lea promulgă la 10 februarie 1848 o Constituţie inspirată de Carta franceză. Revoluţia se întinde şi, la 14 martie, Pius al IX-lea, la rândul său, trebuie să aprobe o constituţie, gest imitat în curând de marele duce de Toscana şi de regele Piemontului, Carol Albert.

Ca şi în 1820 şi apoi în 1830, Metternich se pregăteşte să intervină pentru a frâna contaminarea revoluţionară. El este împiedicat de revoluţia din Paris, urmată la scurt timp de revoluţia vieneză şi de începerea dezintegrării imperiului. Loviturile primite de Austria au în Italia repercusiuni imediate. La Veneţia, avocatul Manini, liberal arestat de poliţia austriacă şi eliberat de mulţime, proclamă „Republica Sfântului Marcu“. La Milano, revolta care izbucneşte alungă din oraş, în cinci zile, trupele guvernatorului austriac, mareşalul Radetzky.

Întreaga Italie este cuprinsă de febra revoluţionară, curentul liberal fiind înlocuit curând de cel naţional. Ţinând cont de faptul că Austria era slăbită, nu sosise oare momentul de a-i da o lovitură hotărâtoare şi de a scăpa peninsula de o dominaţie apăsătoare? În felul acesta va dispărea ultimul obstacol din calea realizării măreţului vis de unificare. În conjunctura prezentă, apare clar faptul că nu este absolut necesar să se recurgă la sprijin străin pentru a transforma Italia într-o naţiune. „Italia farà da sè“ – „Italia se va făuri singură“ –, afirmă cuvântul de ordine plin de orgoliu al unitarişti lor.

Din toate regiunile peninsulei, voluntarii aleargă

în regatul lombardo-veneţian pentru a lupta împotriva armatelor austriece. Suveranii înşişi, depăşiţi de evenimente, sunt luaţi de vârtej. În ciuda prudenţei sale deosebite, Carol Albert se lasă influenţat de opinia publică piemonteză şi de publicistul Cavour, care, în ziarul său, *Rissorgimento*, cere „război, război fără întârziere“. Regele Piemontului începe ostilităţile împotriva Austriei, iar trupele sale intră în Lombardia. Aici li se alătură armata pontificală, al cărei şef, generalul Durando, nu se mai supune ordinelor lui Pius al IX-lea care dorea să evite războiul. Până şi regele Neapolelui, Ferdinand al II-lea, trimite 16.000 de oameni să participe la cruciada împotriva Austriei, pe care însă îi va retrage peste trei săptămâni.

În momentul în care în toată Europa centrală aspiraţiile liberale par a fi pe punctul de a se realiza, Italia intră se pare pe calea unificării şi a independenţei. În această „primăvară a popoarelor“ totul pare să arate că vechea ordine europeană, consolidată în 1815, se prăbuşeşte peste tot pentru a fi înlocuită de o nouă ordine, inaugurată cu şaizeci de ani mai devreme de Revoluţia franceză.

Totul se leagă în final de prăbuşirea Austriei, această putere ce apare din ce în ce mai mult ca o cheie de boltă a edificiului ridicat de Sfânta Alianţă. Dar două evenimente neprevăzute vor schimba în mod brutal faţa lucrurilor: reacţia armatei austriece, care înăbuşă Revoluţia pe care guvernul este incapabil să o controleze şi sprijinul oferit suveranului de Habsburg de partenerul său de *Münchengratz*, ţarul Nicolae al II-lea, care, de cincisprezece ani, îşi disputa cu Metternich titlul de campion al absolutismului european.

Refluxul

Unul din punctele forte ale mişcărilor revoluţionare din Europa a fost simultaneitatea acestora. Cu toate acestea, lipsa de coeziune scoate la iveală punctele slabe pe care forţele reacţionare se grăbesc să le exploateze. Între liberalii de la Viena şi patrioţii din Praga exista o trăsătură comună reprezentată de opoziţia faţă de Habsburgi. Dar autonomia cerută de cehi nu putea decât să-i îngrijoreze pe austrieci, mai ales dacă era însoţită de revendicări panslaviste.

Acelaşi acord instabil exista şi între croaţi şi unguri, primii văzând în succesul obţinut la Budapesta premisele viitoarei lor eliberări, pe când ceilalţi nu aveau nici cea mai mică intenţie de a oferi slavilor din sud avantajele pe care tocmai le obţinuseră cu greu pentru ei de la conducătorii din Viena. Rupturi asemănătoare se produc în întreaga Europă între învingătorii din „primăvara popoarelor“, scoţând astfel în evidenţă marea fragilitate a cuceririlor revoluţionare.

Valul reacţionar, care în câteva luni va înăbuşi şi apoi va zdrobi forţele revoluţionare, ia naştere la Praga. Comandantul trupelor din Boemia, prinţul Windischgraetz, este un mare senior care nu suportă mişcarea panslavistă şi tulburările continue care au loc pe străzi. Un eveniment neprevăzut, dar care îl afectează în mod direct, îl va decide să lase deoparte politica de aşteptare pe care o dusese până atunci. La 12 iunie, o adevărată bătălie pune faţă în faţă, la Praga, gărzile naţionale cehe şi

soldaţii austrieci. Un glonţ rătăcit atinge şi ucide o prinţesă care se afla în balconul palatului său. Imediat, prinţul îşi retrage trupele din oraş, îl bombardează intens şi îl obligă să capituleze. Este proclamată starea de asediu. Comitetul naţional şi Congresul panslavist sunt dizolvate. Arestările se înmulţesc.

Încurajat de acest succes, împăratul, care din 12 august revenise la Viena, nu aştepta decât o astfel de ocazie pentru a-i termina pe revoluţionari. Această ocazie apare la 6 octombrie. Hotărând să înfrângă prin forţă rebeliunea ungară, el masează trupe în capitală, unde liberalii încearcă să le ţină piept, fiind de la sine înţeles că reacţiunea nu putea să se extindă în imperiu fără să-i afecteze şi pe ei.

Revoluţionarii reuşesc să-l spânzure pe generalul Latour, ministrul de război, iar guvernul părăseşte din nou oraşul şi cere lui Windischgraetz, care primise întăriri din Italia, să pornească spre Viena şi să restabilească ordinea în oraş. După lupte sângeroase, capitala imperiului este cucerită pe 31 octombrie. Cruzimea represiunii este mai mare decât la Praga. Arestările în masă şi execuţiile rapide se înmulţesc. Printre acestea din urmă se numără şi aceea a deputatului Blum, trimis în misiune la Viena de Parlamentul din Frankfurt.

Clanul reacţionar impune în postul de cancelar pe prinţul Felix de Schwarzenberg, cumnatul lui Windischgraetz, şi îl determină pe împăratul Ferdinand să abdice, acuzat de blândeţe faţă de revoluţie. El este înlocuit de nepotul său, tânărul şi neexperimentatul Franz Joseph, a cărui clică reacţionară îl transformă într-un instrument docil al politicii sale antirevoluţionare.

După ce ordinea Vechiului Regim este restabilită în Boemia şi Austria, pentru a şterge urmele mişcărilor din 1848 nu mai rămânea decât să se extindă reacţiunea în Ungaria. Dar, spre deosebire de ceea ce se întâmplase la Praga şi Viena, mişcarea maghiară se putea sprijini pe un larg consens în rândurile populaţiei ungare, căreia, ce-i drept, i se opuneau cu hotărâre reprezentanţii minorităţilor croate, slovace şi româneşti. Windischgraetz se va baza pe aceştia din urmă pentru a înfrânge armata ungară la Kapolna, în februarie 1849, şi pentru a o obliga să părăsească Budapesta. În martie, împăratul Franz Joseph crede că poate proclama „unitatea indivizibilă a monarhiei“ şi suprimă toate privilegiile acordate ungurilor.

Era o măsură prematură. După ce a reorganizat armata, Kossuth face o ultimă tentativă şi în aprilie 1848, după ce a învins trupele imperiale la Godollo, îi alungă pe austrieci din Budapesta. Dieta proclamă dizgraţia Habsburgilor şi independenţa totală a Ungariei. Victorioasă în tot restul imperiului, oare reacţiunea se va împiedica de obstacolul maghiar?

Schwarzenberg nu poate să accepte situaţia. Hotărât să învingă, în ciuda tuturor aversiunilor, acceptă ajutorul oferit cu încăpăţânare încă de la începutul mişcărilor revoluţionare de ţarul Nicolae, duşman declarat a tot ce poate constitui o repunere în discuţie a ordinii absolutiste: 150.000 de ruşi pătrund pe teritoriul unguresc, luând prin surprindere armatele lui Kossuth, în timp ce austriecii trimit întăriri în vestul ţării. Unul după altul, oraşele ungare sunt ocupate de armatele austriece sau ruseşti, cărora li s-au alăturat croaţii

lui Jelacič. Înfrânt la Timişoara, generalul Görgey, locotenent şi rival al lui Kossuth, care şi el a trebuit să demisioneze şi să fugă, se predă ruşilor în august 1849. O represiune nemiloasă se abate asupra ţării, preludiu al unei represiuni ce se va întinde curând în toată Europa.

Sfârşitul visului italian

În timp ce în Italia ia amploare cruciada antiaustriacă condusă de regele Piemontului, Carol Albert, suveranii antrenaţi la început în mişcarea populară îşi schimbă brusc atitudinea, schimbare care condamnă efortul revoluţionar. La trei săptămâni după ce îl trimisese pe generalul Pepe cu 16.000 de soldaţi să se alăture piemontezilor, regele Neapolelui, înspăimântat de amploarea mişcării revoluţionare care se întinde şi în statele sale, îşi recheamă trupele. Generalul Pepe refuză să execute ordinul, dar majoritatea oamenilor săi îl părăsesc, mulţi fiind ţărani din sud, care consideră că procesul de unificare din nord nu îi priveşte, aşa încât el nu poate oferi lui Carol Albert decât un contingent de 2.000 de soldaţi.

La fel, şi papa Pius al IX-lea face eforturi să-şi oprească trupele, oscilând între dorinţa de a contribui la mişcarea de unificare, ce are drept ţel independenţa Italiei, şi scrupulele care îi interzic vărsarea de sânge şi lupta împotriva ultracatolicei Austrii. Generalul Durando nu ţine cont de toate acestea, dar papa condamnă în mod public războiul şi revoluţia, afirmând că suveranul pontif, tatăl tuturor catolicilor, nu poate să conducă un război îndreptat împotriva unuia dintre copiii săi. Prin această declaraţie el pune „problema romană“: liberalii italieni vor insista de acum înainte asupra acestei incompatibilităţi între puterea spirituală a reprezentantului lui Hristos şi puterea temporală în calitate de prinţ italian şi îi vor cere să renunţe la

cea din urmă.

În aceste condiţii, lupta piemontezilor este condamnată de la bun început, cu atât mai mult cu cât Carol Albert, speriat şi nehotărât, îi lasă timp mareşalului Radetzky să primească întăriri. La 25 iulie 1848, armata „italiană“ este înfrântă la Custozza. Statul milanez este pierdut iar regele Piemontului, temându-se pentru statele sale, preferă să semneze în luna august un armistiţiu cu Austria.

În faţa relei voinţe sau neputinţei suveranilor de a lua conducerea mişcării naţionale, republicanii, care au stat până acum în umbră, preiau ştafeta, trec la ofensivă şi conferă mişcării de unificare o coloratură hotărât mai democratică. La Veneţia, Manin instaurează o adevărată dictatură republicană şi mobilizează populaţia care răspunde cu entuziasm pentru a lupta împotriva Austriei. La Florenţa, marele duce îşi părăseşte în grabă statele şi este instaurată republica.

În sfârşit, la Roma, Pius al IX-lea încearcă să-şi recapete popularitatea pierdută încredinţându-i contelui Rossi conducerea unui guvern însărcinat să pună la punct o serie de reforme liberale, dar care nu reuşeşte decât să focalizeze asupra acestuia din urmă toată furia poporului roman. La 15 noiembrie 1848, contele Rossi este asasinat. Temându-se pentru viaţa sa, papa se refugiază în regatul Neapolelui, la Gaëte, de unde lansează un apel tuturor puterilor catolice, cerându-le să-l ajute să-şi reia locul pe tron. Între timp, statele papale se transformă în Republică romană, guvernată de un „Triumvirat“, al cărui şef este Mazzini şi apărată de o armată de voluntari, „Cămăşile roşii“, comandată

de Giuseppe Garibaldi.

Valul republican va ocoli oare Piemontul? Poporul îi reproşează atât de vehement lui Carol Albert armistiţiul semnat încât, pentru a-şi salva tronul ameninţat, regele Piemontului preferă să înceapă un nou război, fără speranţe, împotriva Austriei.

Decepţionat că, după înfrângerea de la Custozza nu a putut să-l răpună pe Carol Albert şi odată cu acesta şi visul de unificare a italienilor, mareşalul Radetzky îşi vede speranţele împlinite prin ceea ce el numeşte o „încercare nebunească“. În martie 1849, la Navara, el zdrobeşte armata piemonteză. Dezastrul este atât de grav încât Carol Albert se sacrifică pentru a asigura viitorul dinastiei. El abdică pe câmpul de luptă în favoarea fiului său, Victor Emmanuel al II-lea, şi reuşeşte să salveze în felul acesta independenţa statului său.

Dar de acum înainte Austria îşi va impune autoritatea în Italia de nord pe care o recucereşte şi îi reinstalează pe tron pe suveranii alungaţi. Represiunea se manifestă prin înmulţirea condamnărilor la spânzurătoare. În acest timp, regele Neapolelui, Ferdinand al II-lea, şi-a strivit sub bombe supuşii răsculaţi. În sfârşit, în 1849, o armată franceză trimisă de prinţul-preşedinte Ludovic Napoleon Bonaparte, care nu poate refuza nimic catolicilor cărora le datorează în mare parte alegerea sa, îl repune pe papa Pius al IX-lea pe tronul său roman, în timp ce Garibaldi şi Mazzini reuşesc să fugă.

După zilele sângeroase din iunie, Republica franceză tocmai a oferit ordinii europene o nouă garanţie morală prin suprimarea omologului său italian.

Eşecul liberalilor germani

Şi în Germania, mişcarea liberală, care într-o primă etapă beneficiase de efectul surprizei, nu va întârzia să fie dominată de valul reacţionar.

„Primăvara popoarelor“ favorizase înmulţirea cluburilor, a ziarelor, a grupărilor politice. Înfruntând soarta cu curaj, suveranii germani, conştienţi de neputinţa lor, au asistat ca nişte spectatori la destrămarea autorităţii lor. Ca şi în Italia, reacţia austriacă provoacă refluxul. Iniţiativa vine totuşi din Prusia. Aflând despre cucerirea Vienei de către Windischgraetz, Frederic Wilhelm al IV-lea cedează presiunilor unui mic grup de contrarevoluţionari – „Camarilla“ –, în care se remarcă un tânăr nobil prusac, Otto von Bismarck. Frederic Wilhelm al IV-lea numeşte în postul de prim-ministru un reacţionar notoriu, generalul conte de Brandenburg, care ia imediat măsuri represive.

Adunarea este dizolvată, cluburile sunt închise. Cu toate acestea, regele Prusiei acordă supuşilor săi o Constituţie care recunoaşte libertatea şi egalitatea drepturilor, încredinţează puterea legislativă la două Camere, dintre care una este aleasă prin sufragiu universal, dar pe baza unui sistem electoral care împarte alegătorii în trei clase, delimitate după mărimea impozitelor plătite, fiecare dintre ele având dreptul la acelaşi număr de deputaţi, ceea ce favorizează în mod evident pe cei bogaţi. Temându-se de o revenire în forţă a revoluţiei, majoritatea suveranilor germani iau măsuri asemănătoare, în

timp ce Frederic Wilhelm îl sprijină cu armata sa pe regele de Saxa, pe marele duce de Baden şi pe regele Bavariei pentru a pune capăt mişcărilor liberale.

Eşecul acestora din urmă va duce oare la distrugerea visului de unificare simbolizat de Parlamentul din Frankfurt? Este adevărat că în 1849 acesta din urmă este cu totul depăşit de evenimente şi oferă imaginea unei tragice lipse de autoritate provocată de lipsa unor metode eficiente.

Ambiţiosul program pangermanic al Parlamentului scoate în evidenţă primele dificultăţi. Revendicarea teritoriilor populate de germanofoni provoacă proteste din partea Olandei şi a Rusiei. Un război cu Danemarca este pe punctul de a izbucni din cauza anexării ducatelor daneze de Schleswig şi de Holstein, în care trăiesc un mare număr de germani. Dar cu ce armată să se înceapă războiul? Parlamentul nu dispune de niciuna. Trebuie deci să apeleze la suverani. De altfel, ei sunt aceia care, în 1848, zdrobesc o revoltă de extrema dreaptă şi care ameninţă Parlamentul din Frankfurt. Apare tot mai clar faptul că acest Parlament nu este decât o adunare de oratori fără susţinători, care, dacă nu vrea să devină ridicolă, trebuie să urgenteze realizarea proiectului de constituire a unui stat german dotat cu mijloacele necesare guvernării.

Structura federală a noului stat este fără greutate aprobată în unanimitate. Dar care vor fi frontierele acestui stat? În unanimitate, membrii Parlamentului înclină spre includerea tuturor teritoriilor de limbă germană. Deci Prusia şi Austria fac parte integrantă din viitorul Reich. Care va fi însă soarta numeroaselor teritorii populate de slavi, care

depind de autoritatea Habsburgilor? Ce soartă i se rezervă Ungariei? Parlamentul propune încheierea unei „asocieri individuale“ între aceste ţări şi Austria, care le va lega de coroana austriacă, excluzându-le din Germania. Schwarzenberg, care tocmai reuşise cu mare greutate să refacă unitatea imperiului, îşi dă seama că o astfel de soluţie ar strecura în statele habsburgice germenii mortali ai dezintegrării. El oferă soluţia aderării Austriei împreună cu toate posesiunile sale şi cere ca împăratul să refuze categoric o altă alternativă.

Din acest moment parlamentarii se împart în două grupări, aceea a partizanilor „Germaniei mari“, care să cuprindă Austria cu teritoriile sale negermanice, şi cea a adepţilor „Micii Germanii“, care să excludă statul habsburgilor şi să facă astfel din Germania un stat federal dominat de Prusia. La 3 ianuarie 1849, Parlamentul adoptă ultima soluţie. Austria este deci exclusă. La 25 ianuarie, ia naştere un Imperiu german. Trei luni mai târziu el este dotat cu o constituţie. La 28 martie, regele Prusiei, Frederic Wilhelm al IV-lea este ales împărat al Germaniei. Viena protestează energic. Regele Prusiei ezită. Ceea ce i se oferă reprezintă fără îndoială consfinţirea eforturilor biseculare ale Hohenzollernilor de a face din Prusia cel mai important stat german. Dar există două motive care îl împiedică să ia hotărârea de a face pasul hotărâtor: el nu ştie până unde poate merge opoziţia austriacă şi apoi nu agreează defel rolul jucat în această ofertă de Adunarea „revoluţionară“, pe care Parlamentul de la Frankfurt o reprezintă în ochii săi. De aceea el sfârşeşte prin a refuza „coroana de hârtie“ care îi fusese oferită.

Parlamentul de la Frankfurt se vede desconsiderat de acest refuz plin de dispreţ al celui mai puternic dintre suveranii germani. De aceea el se va fărâmiţa rapid, va trebui să fugă din Frankfurt unde trupele prusace intervin pentru a reprima o revoltă şi se va refugia la Stuttgart. Dezmembrarea sa realizată de guvernul de la Würtenberg o lună mai târziu, trece neobservată.

Dacă Frederic Wilhelm al IV-lea refuză coroana oferită de o adunare de intelectuali şi de burghezi care nu prezintă pentru el nicio legitimitate, el este foarte hotărât să o accepte dacă prinţii i-o propun. Astfel toate eforturile sale se vor canaliza de acum înainte spre încercarea de a obţine de la aceştia titlul imperial pe care l-a refuzat cu dispreţ reprezentanţilor poporului. El acţionează prudent, pe etape. În mai 1848 ia naştere „Alianţa celor trei regi“ (al Prusiei, al Saxei şi al Hanovrei). Aceasta propune constituirea Germaniei într-un stat federal condus de un preşedinte asistat de un colegiu al prinţilor. Aceasta înseamnă reluarea dintr-un punct de vedere monarhic a tentativei de la Frankfurt. Majoritatea prinţilor germani din nord şi din centru acceptă propunerea, dar cei din sud se ţin cu prudenţă deoparte, atât din cauza fricii de Austria, cât şi dintr-un sentiment de ostilitate faţă de absolutismul şi de hegemonia prusacă. Astfel, în 1850 este creată o „Alianţă restrânsă“ şi este ales un Parlament convocat la Erfurt.

Numai că la această dată Austria îşi rezolvase problemele interne şi îşi restabilise autoritatea în imperiu şi în Italia. Ea nu poate privi fără să reacţioneze cum se constituie un stat german care o dă deoparte şi care îi şterge influenţa câştigată în

Germania în timpul lui Metternich. Lăsând la o parte sentimentele germanilor, ea acţionează la rândul ei cu cea mai mare prudenţă.

Toate eforturile sale se îndreaptă mai întâi spre apărarea lui Frederic Wilhelm de cei doi aliaţi ai săi din „Alianţa celor trei regi“. Mai întâi cel din Saxa, apoi cel din Hanovra, certaţi în toată regula de Schwarzenberg, părăsesc Alianţa restrânsă. Limitată la o alianţă a statelor mici, Prusia vede curând ridicându-se împotriva ei Rusia, care, în ciuda măsurilor de prevedere luate de regele prusac, este îngrijorată de noutatea „revoluţionară“ pe care o reprezintă în ochii ţarului Alianţa restrânsă. O revoltă liberală care îl alungă de pe tron pe Electorul de Hessa-Kassel, grăbeşte încercările de constrângere. Prusia se pregăteşte să intervină în numele Alianţei restrânse. Austria face acelaşi lucru în numele Confederaţiei germanice. Cele două Germanii se vor înfrunta? La 25 noiembrie 1850, un ultimatum austriac îl convoacă pe primul-ministru prusac la Olmütz, în timp ce ţarul trimite la frontieră două corpuri de armată.

De frica unui război, Manteuffel cedează în faţa tuturor pretenţiilor lui Schwarzenberg. Alianţa restrânsă este dizolvată, Dieta este repusă în drepturi, Confederaţia germanică este reconstituită. Visul de unificare al germanilor este distrus, iar umilitoarea „renunţare de la Olmütz“ pare să spulbere pentru multă vreme orice speranţă a Prusiei de a realiza în folosul său unificarea ţărilor germanofone.

Astfel, la puţin timp după mişcarea revoluţionară din 1848, în care popoarele Europei au crezut că întrezăresc zorii unei noi epoci, bătrâna Europă a

Vechiului Regim, aşa cum a fost ea remodelată de Congresul de la Viena, a reuşit să reziste atacului. Unele după altele, mişcările revoluţionare, liberale şi (sau) naţionale au eşuat peste tot unde s-au manifestat şi au crezut că vor înfrânge forţele conservatoare.

Cu toate acestea, în ciuda aparentei victorii a reacţiunii, focul mocneşte sub cenuşă. După zece ani de la eşecul „primăverii popoarelor“, împăratul francezilor, Napoleon al III-lea, prin politica sa externă, va repune în discuţie ordinea la a cărei instaurare contribuie în 1848-1850, modelând configuraţia acelei „Europe a naţiunilor“, care, după războiul din 1914-1918, îşi va definitiva aspectul.

Capitolul 4
SOCIETATEA ŞI CULTURA EUROPEANĂ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ În cursul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, în nord-vestul Europei se răspândeşte revoluţia industrială apărută în Anglia către 1780. Această revoluţie reprezintă sinteza mai multor procese: acumularea de capitaluri provenite din marile întreprinderi comerciale, progresul agriculturii, creşterea demografică. Ea constă în primul rând din inovaţiile tehnice rezultate din inventarea unor maşini din ce în ce mai performante care folosesc vaporii drept sursă de energie. Apoi, ea duce la folosirea unui nou sistem de producţie care înlocuieşte tradiţionala muncă la domiciliu cu munca unui număr mare de muncitori care lucrează în manufacturi. Din Anglia, revoluţia industrială trece în Europa de nord-vest, dar ocoleşte Europa de est şi pe cea meridională.

■ Aceste transformări economice provoacă mai ales exodul rural şi migrările internaţionale, care se amplifică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În schimb, ele nu modifică absolut deloc modul de viaţă al ţăranilor. Dacă în Franţa elita socială a

Vechiului Regim a cunoscut un real declin, în Europa de est şi de sud aceasta se menţine în vârful piramidei sociale, iar în Anglia se asociază cu burghezia. Grupul cel mai dinamic rămâne însă burghezia, cu diversele sale straturi sociale.

■ Printre noile probleme care apar într-o societate în plină schimbare, cu siguranţă, creşterea rapidă a numărului de muncitori din întreprinderi, ale căror condiţii de trai sunt mizerabile, impresionează cel mai mult pe gânditorii epocii. Problema socială îşi face apariţia. În planul teoriei, luarea sa în discuţie dă naştere socialismului, ca o încercare de a găsi o organizare mai dreaptă a societăţii, în timp ce, odată cu chartismul[206], sindicalismul şi acţiunea politică muncitorească fac primii lor paşi.

■ Aceste mutaţii au desigur ecou în sfera creaţiei literare şi artistice, găsindu-şi modul de exprimare în sensibilitatea romantică. Înlocuind universalul, ordinea şi raţiunea cu emoţia, imaginaţia, trecutul istoric naţional, romantismul va contribui în Anglia şi Germania şi la respingerea modelului cultural francez, aşa cum făcuse cu modelul imperial şi apoi cu cel reacţionar al Restauraţiei.

Încercările de emancipare ale indivizilor şi popoarelor europene, care împodobesc istoria primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, se operează pe un fond de perturbări economice şi sociale care

nu afectează în aceeaşi măsură toate zonele bătrânului continent, dar care se răsfrâng asupra comportamentului, mentalităţilor şi producţiilor culturale ale locuitorilor săi.

Avântul economic al Europei de vest

„Revoluţia industrială“, care a început să se manifeste în Marea Britanie în jurul anilor 1780, se răspândeşte în cursul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea în întreaga Europă de nord-vest, inaugurând o nouă civilizaţie.

Chiar dacă formele şi ritmul acestei mutaţii diferă mult de la o ţară la alta, ea are peste tot caracteristici comune: Utilizarea noilor forme de energie, care leagă cărbunele de maşina cu aburi, mecanizarea producţiei şi apariţia metalurgiei moderne, care foloseşte cocsul, o puternică creştere economică (de ordinul a 2% pe an) adusă de sectoarele de bază şi o nouă formă de organizare a muncii, care înlocuieşte sistemul tradiţional artizanal cu concentrarea capitalurilor şi oamenilor în jurul marilor unităţi productive. Chiar dacă unii economişti, ca W.W. Rostow, au crezut că pot vedea în procesul de industrializare a Europei o etapă bruscă de „lansare“ (*take off*) caracterizată printr-o puternică accelerare a creşterii economice, a puterii de cumpărare, a economiilor micilor depunători şi a investiţiilor, este clar, pe de o parte, că aceasta a fost precedată de o lungă perioadă de pregătire şi că, pe de altă parte, ea nu s-a manifestat peste tot în acelaşi ritm şi acelaşi moment. În Anglia, „lansarea“ s-a produs între 1780 şi 1820, în Franţa între 1830 şi 1870, iar în Germania între 1850 şi 1880.

Desăvârşirea fenomenului a durat mai multe secole, în timpul cărora s-au acumulat capitalurile,

produsele provenite din exploatarea colonială şi din marele comerţ maritim, operându-se uneori într-un ritm imperceptibil. Progresele din agricultură, care au îmbogăţit pe ţărani şi în acelaşi timp au făcut să scadă mortalitatea ce dura de milenii, favorizează „revoluţia demografică“ care începe în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Între 1801 şi 1851, populaţia Regatului Unit creşte de la 10,7 milioane de locuitori la 20,9 milioane, aşadar, într-o jumătate de secol aceasta se dublează, fenomen ce caracterizează şi evoluţia celorlalte ţări din Europa de nord-vest (Belgia, Olanda, statele scandinave) ca şi Germania renană. În aceeaşi perioadă, populaţia din Franţa, în ciuda pierderilor provocate de tulburările revoluţionare şi de războaiele imperiale, creşte de la 27,3 milioane de locuitori la 35,7 milioane, iar în a doua pătrime a secolului al XIX-lea, totalul demografic al continentului se dezvoltă într-un ritm din ce în ce mai susţinut, trecând de la 187 de milioane de locuitori în 1800 la 226 de milioane la mijlocul secolului.

Cauzele acestei mari creşteri demografice sunt bine cunoscute. Până acum Europa a înregistrat creşteri demografice deosebite, dar acestea au constituit în realitate simple procese de recuperare după perioade de criză foarte lungi (epidemii, războaie) – de exemplu în secolul al XVI-lea. În schimb, mutaţia ce are loc începând din anii 1730-1740 marchează o adevărată ruptură de trecut, iar esenţa acestei schimbări constă în spectaculoasa scădere a mortalităţii. Şi, într-adevăr, chiar dacă în majoritatea ţărilor europene natalitatea rămâne ridicată, se observă totuşi o tendinţă spre stagnare, ba chiar spre scădere, care începe să se manifeste

încă de la începutul secolului al XVIII-lea, inclusiv în Anglia, unde nivelul natalităţii scade de la 40‰ în 1750 la 35‰ în 1820. Deci, dacă există un excedent al naşterilor faţă de decese, aceasta se întâmplă pentru că numărul de morţi scade.

Din cele trei flagele care au influenţat permanent demografia europeană – războiul, foametea, ciuma –, numai războiul nu dispare nici în această perioadă. Trebuie totuşi să remarcăm faptul că, chiar dacă războaiele sunt uneori mai puţin sângeroase, ele devin şi mai puţin frecvente şi afectează în mai mică măsură populaţia civilă. Ciuma apare pentru ultima dată la Marsilia, în 1720. Este cert că aceasta este înlocuită cu alte maladii epidemice (rujeola, scarlatina şi mai ales holera), dar acestea nu provoacă hecatombele înspăimântătoare provocate de ciumă. În sfârşit, ultima perioadă de foamete devastatoare pe care a cunoscut-o Occidentul este cea dintre anii 1846-1847 din Irlanda. Dar scăderea mortalităţii este un fenomen de lungă durată, datorat şi progreselor din domeniile chirurgiei, medicinei (rolul vaccinării, perfecţionată de Jenner pentru combaterea variolei, a fost capital), igienei şi alimentaţiei. Pâinea împreună cu cartoful rămân alimentele de bază ale populaţiei în tot cursul secolului al XIX-lea, dar carnea, zahărul, grăsimile, fructele şi legumele sunt din ce în ce mai mult consumate.

Aceste îmbunătăţiri ale consumului alimentar sunt strâns legate de cele din sectorul agricol. De secole, în Europa, agricultura de subzistenţă a constituit activitatea dominantă. Aceasta folosea mai mult de trei sferturi din locuitorii satelor şi paraliza întreaga activitate economică. Or, începând de la mijlocul

secolului al XVIII-lea, trei schimbări importante se produc, mai întâi în Anglia şi în Flandra, care, în cursul secolului al XIX-lea, se vor extinde încet din vestul spre estul continentului:

- dispariţia ogoarelor lăsate în pârloagă (parte a pământului pe care, prin rotaţie, ţăranii o lăsau necultivată pentru ca solul să se refacă), pe care acum se cultivă plante pentru creşterea animalelor, ceea ce măreşte cu jumătate suprafaţa cultivată.
- modernizarea metodelor de cultivare, datorată unei pregătiri mai bune a solului şi perfecţionării uneltelor, ceea ce duce la o creştere a randamentului.
- reducerea practicilor comunitare (dreptul de a paşte vitele pe pârloagă, dreptul de a spicui etc.) şi obiceiul din ce în ce mai frecvent de a-şi îngrădi proprietăţile, adaptat de fermierii bogaţi după exemplul sistemului de *enclosure* folosit în Marea Britanie. Toate acestea duc la înlocuirea treptată a comunităţii săteşti cu proprietatea individuală asupra pământului şi la accentuarea exodului rural, care, în unele ţări, favorizează abolirea iobăgiei şi dezvoltarea mijloacelor de transport.

Încet-încet, agricultura de subzistenţă cedează locul agriculturii comerciale. Un număr mai mic de ţărani produc o cantitate mai mare de produse alimentare din care vând o parte, ceea ce atenuează efectele recoltelor slabe din regiunile deficitare şi totodată creează agricultorilor disponibilităţi financiare care sunt folosite pentru cumpărarea unor maşini moderne şi, mai târziu, a îngrăşămintelor chimice. Desigur, numeroase regiuni europene se opun încă multă vreme acestei transformări lente a lumii rurale, dar impulsul dat

acestei mişcări va face ca aceasta să se extindă în tot cursul secolului al XIX-lea.

Creşterea rapidă a numărului consumatorilor potenţiali şi a resurselor acestora (în Anglia, venitul mediu individual a crescut de două ori şi jumătate între 1800 şi 1850) provoacă o creştere a cererii în momentul în care, odată cu perfecţionarea transportului (canale, drumuri, primele căi ferate), creşte şi viteza de circulaţie a mărfurilor şi volumului marelui comerţ transoceanic. Această extindere fără precedent a pieţei stimulează inovaţiile tehnice în sectoarele în care cererea este mai mare. Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, în Marea Britanie, un adevărat concurs de viteză are loc în industria textilă între producătorii de fire şi ţesători, concurs punctat de numeroase invenţii şi inovaţii – suveica mobilă a lui John Ray în 1733, maşina de tors („Jenny“) în 1784 etc. – care au făcut ca acest sector de vârf să intre în epoca maşinismului şi au mărit în mod considerabil capacităţile sale de producţie. În prima jumătate a secolului al XIX-lea aceste „maşinării“ continuă să fie perfecţionate, utilizându-se o mână de lucru tot mai redusă, cu un randament din ce în ce mai mare: de exemplu, în 1850, o maşină de tors produce într-o oră de funcţionare de zece ori mai multe fire decât la începutul secolului.

Pentru acţionarea acestor maşini tot mai puternice, care au schimbat şi prelucrarea metalelor (apariţia ciocanului ce funcţionează prin cădere, capabil să facă piese grele, şi a primelor maşini-unelte), vechile surse de energie, ca tracţiunea animală, forţa vântului sau a apei, devin insuficiente. Pusă la punct de scoţianul James Watt

în 1769 şi perfecţionată ulterior, maşina cu aburi pe bază de cărbuni permite furnizarea unei cantităţi de energie mult mai mare şi constantă. Utilizată şi pentru tracţiunea feroviară sau acţionarea roţilor cu palete, apoi a elicelor vapoarelor, mare consumatoare de cărbune, maşina cu aburi determină dezvoltarea minelor de huilă şi se plasează în consecinţă în centrul revoluţiei industriale.

Acestor transformări tehnice le corespunde un nou sistem social de producţie, organizat în cadrul întreprinderilor, şi care, într-o primă etapă, are o importanţă destul de mică. Costul tot mai mare al maşinilor din ce în ce mai performante duce totuşi la o concentrare financiară care, împreună cu profitul, constituie unul din fundamentele majore ale capitalismului şi care are drept corolar concentrarea în uzine a unei mâini de lucru numeroase, recrutată în sate şi adaptată cu încetul la dura disciplină impusă de ritmul inexorabil al maşinilor.

În acest sistem, iniţiativa aparţine întreprinzătorilor. Aceştia sunt cei care îşi asumă riscul de a folosi noile tehnici în speranţa de a obţine profit din extinderea pieţei de desfacere. Puţin încrezători încă pentru a recurge masiv la creditele oferite de bănci, ei preferă în general să-şi folosească propria avere pentru a asigura autofinanţarea întreprinderilor. Aşa încât, până la mijlocul secolului, a existat tendinţa menţinerii micilor unităţi productive între care se dă o bătălie nemiloasă pentru cucerirea pieţelor. Statul, simplu observator, nu intervine nici pentru a limita efectele acestei concurenţe „sălbatice“, nici pentru a

controla teribilele sale consecinţe sociale.

Procesul de industrializare a Europei de nord-vest s-a desăvârşit în jurul a doi poli principali, care constituie, în toată prima jumătate a secolului al XIX-lea, sectoarele cheie ale revoluţiei tehnologice şi economice. Primul sector care a luat avânt a fost industria textilă. Către 1850, aceasta se află peste tot pe primul loc. Ea concentrează cel mai mare număr de muncitori; în Anglia mai mult de 30% din mâna de lucru din manufacturi şi 14% din populaţia activă, muncitori lucrând în fabrici, dintre care unele au deja dimensiuni importante. La Manchester, încă de la începutul secolului, două întreprinderi folosesc fiecare mai mult de 1000 de muncitori. În Alsacia, firma Dollfus-Meig utilizează 42.000 de persoane la 26.000 de brase şi la 3.000 de războaie mecanice. Dacă în Franţa lâna şi mătasea continuă să ocupe primul loc, în Anglia, industria bumbacului este cea care se află în frunte, furnizând pieţei interne şi externe din Europa şi de pe alte continente ţesături ieftine fabricate în cea mai mare parte la Manchester.

Un alt sector de frunte asociază extragerea cărbunelui cu metalurgia. Acesta este efectul producţiei de huilă de care depinde aprovizionarea cu combustibil a maşinilor cu aburi, în timp ce, pe de altă parte, industria metalurgică produce maşini destinate uzinelor noi şi echipamentului feroviar. Încet-încet, fonta fabricată în forjele încălzite cu lemne este înlocuită cu fonta din cocs de cărbune, produsă în furnale după procedeul pus la punct de Darby. În 1850, nu se cunoaşte încă producerea oţelului de fontă, dar dezvoltarea industrială a unei ţări se măsoară deja prin producţia de cărbune şi

cea metalurgică.

Dezvoltarea acestor sectoare industriale transformă peisajul european. Greutăţile întâmpinate în extracţia şi în transportul cărbunelui fac astfel ca întreprinderile industriale să fie amplasate de preferinţă în bazinele carbonifere (şi mai apoi în locurile cu zăcăminte de minereu de fier). Acestea sunt aşa-numitele „ţinuturi negre“, unde iau naştere puternice concentrări industriale, pline de furnale, halde şi coşuri de fabrici: Midlands, Northumberland, sudul Ţării Galilor în Marea Britanie, Borinage în Belgia, Ruhr, masivul Central şi bazinele carbonifere din nord şi din pasul Calais. Aici se dezvoltă mari aglomerări urbane ca Birmingham, Leeds, Wuppertal, Lille, în timp ce porturile de la Marea Nordului şi din Atlantic – Rotterdam, Anvers, Hamburg, Nantes, Liverpool – se măresc în urma dezvoltării industriale şi comerciale. La început deservite de canale şi de drumuri, centrele economice încep să fie legate între ele de primele tronsoane de cale ferată.

În acest peisaj european în plină schimbare apar două puteri economice al căror proces de industrializare a avut loc în condiţii foarte diferite şi care constituie din această cauză două modele distincte. În Marea Britanie, unde „lansarea“, după cum s-a văzut, s-a produs devreme, dezvoltarea industrială a beneficiat de numeroase atuuri: modernizarea timpurie a agriculturii, avantajată de acel proces de îngrădire a proprietăţilor, enclosure, explozia demografică care a triplat populaţia între 1750 şi 1850, existenţa unor bazine carbonifere bogate şi bine situate geografic, abundenţa capitalurilor furnizate secole de-a rândul de marele

comerţ maritim, un sistem bancar foarte eficace încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea etc. Profitând cu abilitate de aceste condiţii favorabile, industriaşii britanici au mizat cu hotărâre pe mecanizarea întreprinderilor lor şi pe producţia masivă de articole de calitate, uşor de comercializat în lumea întreagă. Având cea mai puternică flotă din lume şi un imens imperiu colonial, ştiind apoi să îmbine o agricultură modernă, un comerţ înfloritor şi o industrie dinamică, Marea Britanie domină incontestabil economia mondială.

Franţa a realizat demararea industrială cu aproape o jumătate de secol mai târziu decât Regatul Unit. Piedicile pe care Vechiul Regim le-a pus libertăţii economice au avut o influenţă considerabilă, ca şi efectele Revoluţiei, care, prin vânzarea bunurilor naţionale, a înmulţit şi a consolidat pătura micilor proprietari rurali. Populaţia rurală consumă mai puţin decât cea urbană şi influenţează întreaga economie prin lipsa de dinamism a unei agriculturi modernizată în mică măsură, cu randamente scăzute care nu aduce decât venituri mici. Acestor condiţii istorice li s-au adăugat într-o primă etapă numărul mare de muncitori obişnuiţi cu munca artizanală, apoi, începând din 1810, încetinirea creşterii demografice. În sfârşit, zăcămintele de huilă sunt mai dispersate şi mai sărace decât cele din Marea Britanie. Rezultă din toate acestea că la mijlocul secolului al XIX-lea industrializarea în Franţa este mult mai puţin avansată, mecanizată şi concentrată decât în ţara de peste Canalul Mânecii, principala sa concurentă. Centrele miniere şi metalurgice de pe Loara şi din Nord, zonele textile din Alsacia,

Normandia, zona lyoneză şi din nord, activităţile diversificate din capitală (mobilier, construcţii, prelucrarea aurului şi argintului, a pielii etc.) nu formează decât zone industriale de dimensiuni mijlocii, ce nu se pot compara cu „zonele negre“ din Anglia, şi încă puţin numeroase într-o ţară rămasă predominant agrară şi în care producţia manufacturieră se bazează mai mult pe calitate decât pe cantitate.

La mijlocul secolului al XIX-lea, Europa industrializată nu reprezintă deci decât o parte foarte mică din bătrânul continent, cuprinzând Marea Britanie (dar nu şi Irlanda), Franţa de nord şi de est (şi câteva zone ce se întind spre centru şi spre sud-est), Belgia, Ţările de Jos, o parte a Germaniei renane şi câteva puncte izolate dar încă puţin dezvoltate din nordul Italiei. Plecând din aceste zone, în care revoluţia industrială şi demarajul economic s-au realizat uneori cu mari decalaje, răsturnările materiale şi mutaţiile sociale care s-au produs pătrund încet-încet în Europa de nord şi de vest, schimbând raportul de forţe dintre diferiţii „actori“ sociali şi accentuând în acelaşi timp deosebirile faţă de zonele dominant rurale din est şi din sud. De o parte o Europă „a calului de tracţiune“, de cealaltă parte o Europă a „calului putere“, aşa cum sugerează o metaforă foarte cunoscută.

Societăţile europene între mutaţii şi tradiţii

Expansiunea capitalistă şi revoluţia industrială au schimbat profund societăţile în care acestea s-au produs. Legate de puternica creştere a populaţiei europene, aceste două fenomene au provocat şi migraţii masive, al căror ritm şi intensitate cresc pe măsură ce se modifică structura şi direcţia acestor mişcări.

Migraţiile cele mai vechi şi mai importante din prima jumătate a secolului sunt cele care îi fac pe locuitorii satelor să-şi părăsească pământul pentru a se instala în oraşe.

Cauzele acestui „exod rural“ sunt următoarele: ţăranii săraci nu mai au pământ, sau pământul pe care îl au este prea puţin pentru a hrăni o familie numeroasă, dispariţia practicilor comunitare – în Marea Britanie prin generalizarea îngrădirii proprietăţii, în Franţa odată cu Revoluţia – şi, mai ales, prăbuşirea artizanatului rural, concurat de marea industrie, a cărui dispariţie lipseşte familiile de ţărani de resurse indispensabile de sprijin material. La toate acestea se adaugă restrângerea culturilor cerealiere în favoarea creşterii animalelor, care cere mai puţină mână de lucru, atracţia exercitată de oraş cu posibilităţile sale de a oferi de lucru, timp liber sau pur şi simplu ajutor material.

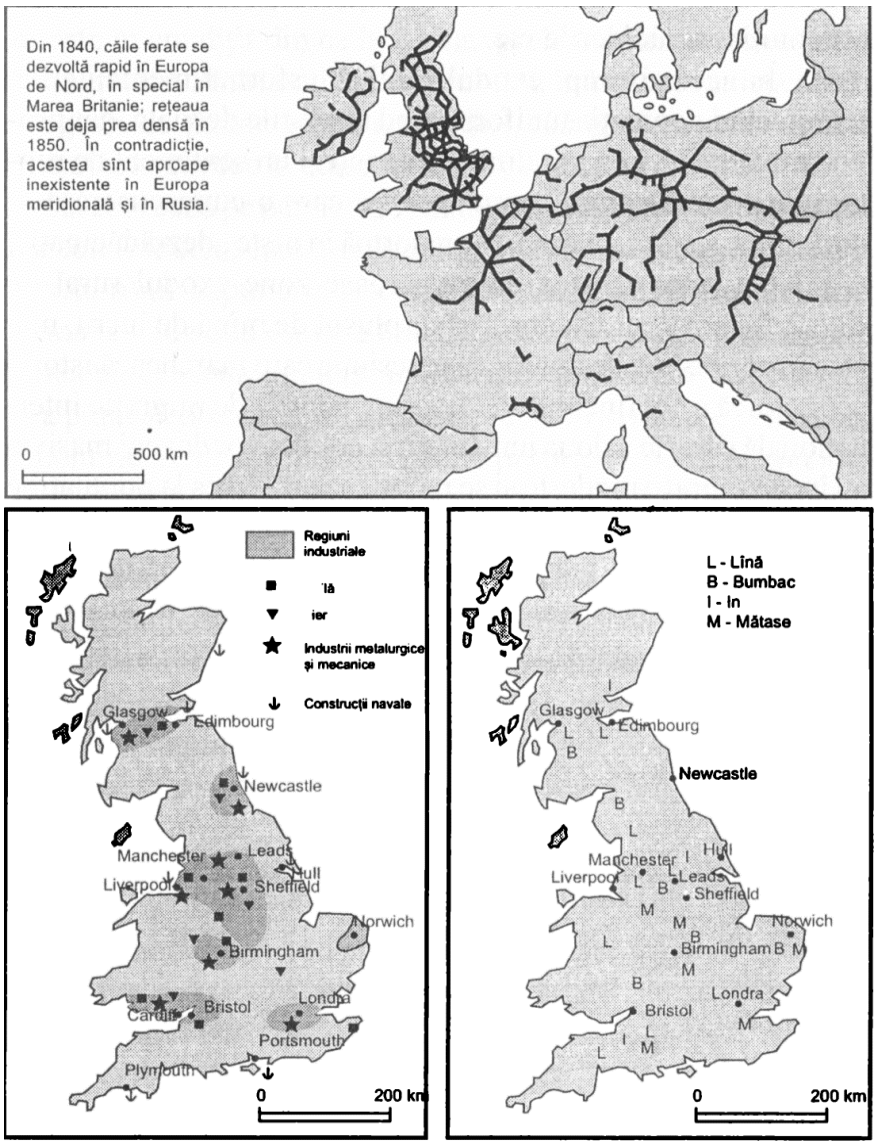

Căile ferate în Europa către 1850

La început temporară (de exemplu zidarii se întorceau pentru a lua parte la muncile agricole din sezonul de vârf), această emigraţie începe cu încetul să se stabilească definitiv în marile aglomeraţii (mai mult de 100.000 de locuitori), al căror număr şi a căror populaţie cresc cu timpul într-un ritm rapid. Parisul, care avea ceva mai mult de 500.000 de locuitori în 1800, jumătate de secol mai târziu are mai mult de un milion. În 1831, Londra are deja 1,5 milioane. Viena şi Berlinul sunt şi ele, la mijlocul secolului, capitale cu milioane de locuitori. Această situaţie pune evident probleme

serioase în ceea ce priveşte spaţiul de locuit, adaptarea şi în perioadele de criză chiar locurile de muncă, în timp ce anumite regiuni rurale, ca cele din Alpi, din Masivul Central, acele Highlands din Scoţia etc., încep să se depopuleze. În timpul primei jumătăţi a secolului şi cel puţin în primii zece ani din a doua jumătate, istoria celor două mari metropole ale Europei de vest, Londra şi Paris, este cea a unei nemaipomenite aglomerări urbane, în mijlocul căreia, în mod endemic, fac ravagii mizeria, lipsa totală de igienă, epidemiile (la Paris, în 1832 şi în 1849, holera va face zeci de mii de victime) şi „tarele“ sociale care sunt consecinţa firească a acestei situaţii: delincvenţa, insecuritatea, violenţa, prostituţia, sinuciderile etc.

În acelaşi timp, exodul rural transformă mentalităţile, amestecând populaţia, uniformizând modurile de viaţă, dar provocând totodată la mulţi dintre migranţi şi un sentiment de ruptură de o lume aproape imuabilă, pe care o cunoscuseră dintotdeauna, sentiment care îi transformă în nişte „dezrădăcinaţi“.

Cu toate acestea, în numeroase zone exodul rural nu este suficient pentru a absorbi surplusul de mână de lucru, mai ales în perioadele de puternică recesiune care marchează istoria economică a continentului. Desigur, valurile de imigraţie internaţională, care în a doua jumătate a secolului vor deveni masive, au încă proporţii modeste şi se raportează mai ales la populaţiile de frontieră şi la activităţile sezoniere. Cu toate acestea, mişcări transnaţionale de dimensiuni mai mari încep să apară deja între regiuni rurale sărace şi suprapopulate şi ţări pe cale de industrializare

rapidă, în care se manifestă o încetinire a creşterii demografice. La mijlocul secolului, Franţa este deja o ţară care solicită o cantitate serioasă de mână de lucru şi în care locuiesc mai mult de 400.000 de străini, majoritatea belgieni, germani, elveţieni şi italieni. În aceeaşi perioadă. Regatul Unit furnizează ţărilor anglofone din Lumea Nouă (Australia, Noua Zeelandă şi Statele Unite) contingente numeroase de emigranţi. Numai Irlanda, în urma foametei teribile din 1846-1848 a exportat peste Atlantic un milion din locuitorii săi.

În ceea ce priveşte evoluţia structurilor sociale, mijlocul secolului al XIX-lea nu cunoaşte schimbări radicale. Chiar dacă se produce o cotitură în acest domeniu – şi este vorba mai degrabă de o tendinţă decât de o schimbare bruscă – aceasta se întâmplă în jurul anilor 1860-1870 şi mai ales în mediul rural, pe care răsturnările provocate de revoluţia industrială încep să-l afecteze în toată această perioadă.

În primul rând se constată o foarte mare stabilitate în repartizarea pământurilor şi a statutului celor care îl cultivă. Iobăgia se menţine în Imperiul austriac până în 1848, iar în Rusia până în 1861. La această dată, nobilimea rusă posedă încă aproape 90% din pământuri, iar masa de *mujici*, inertă şi analfabetă, trăieşte în condiţii din ce în ce mai grele ca urmare a creşterii demografice. Până la mijlocul secolului, în Ungaria există două categorii de ţărani: micii arendaşi (*jobbágy*)[207], care lucrează vreo cincisprezece hectare, au două perechi de boi şi sunt obligaţi la corvoadă pe pământurile marilor proprietari, şi muncitorii agricoli (*zseller*), care închiriază pământ de la marii

proprietari în schimbul supunerii la corvoadă. În majoritatea statelor germane situate la est de Elba, datorită reformelor prusace de la începutul secolului, ţăranul este un om liber dar, în general, nu a putut să răscumpere drepturile feudale în totalitate şi rămâne în continuare dependent de marele proprietar nobil (*Junker*).

În ţările sărace din Europa mediteraneeană, dijmaşii, arendaşii şi zilierii agricoli sunt supuşi legii *latifundiarilor*, care adesea le oferă salarii de mizerie şi pot să-i alunge când doresc de pe peticele de pământ. Chiar în Anglia, unde fenomenul îngrădirilor (*enclosure*)[208] a eliminat cea mai mare parte a micilor proprietari independenţi, 80% din pământuri aparţin aristocraţiei şi micii nobilimi fără titluri (*gentry*): în total, nu mai mult de 7.000 de persoane, dintre care 90 de *landlords* (mari proprietari nobili) deţin jumătate din pământurile britanice. Cu toate acestea, cei 250.000 de fermieri (*farmers*), care cultivă între 40 şi 120 de hectare, şi cei 1 milion şi jumătate de *laboureurs* (muncitori agricoli plătiţi câteodată cu ziua) şi-au îmbunătăţit în general destul de mult condiţiile de viaţă şi de muncă.

Franţa reprezintă un caz mai aparte. Din 1840 până la sfârşitul anului 1870, numărul proprietarilor creşte de la 6,9 milioane la 8,4 milioane, cu o tendinţă spre acumulare, care este accentuată mai ales în sudul şi centrul ţării, unde domeniile de peste 50 de hectare ocupă aproape jumătate din pământul arabil. Alături de aceste vaste proprietăţi, creşterea populaţiei rurale şi partajele succesorale au determinat în acelaşi timp o fărâmiţare a terenurilor: proprietăţile mai mici de 5 hectare

reprezintă aproape 90% din suprafaţa totală.

Exceptând un mic număr de proprietari înstăriţi şi de fermieri bogaţi, condiţiile de viaţă rămân pentru toţi precare. În majoritatea regiunilor europene, casa ţărănească este formată dintr-o singură cameră sau din două, cu pământ pe jos, având un mobilier sărăcăcios: o masă, câteva scaune, un dulap, unul sau mai multe paturi. Mâncarea este frugală, pe bază de supă, cartofi, pâine neagră – carnea de pasăre, slănina, pâinea albă şi carnea de vită sau porc fiind rezervate pentru zilele de sărbătoare. Cu siguranţă, marile perioade de foamete care bântuiau încă de la începutul secolului trecut au dispărut cu încetul, dar rămâne frica de sărăcia provocată de recoltele slabe. Puţine schimbări se produc şi în domeniul utilajelor – până la mijlocul secolului grâul se seceră cu secera, mai puţin cu coasa, şi se treieră cu îmblăciul – şi în viaţa de zi cu zi, în care se succed muncile grele ale câmpului la care iau parte şi femeile şi copiii, muncile domestice şi ocupaţiile relaxante tradiţionale: lungile şezători din serile de iarnă, sărbătorile religioase şi familiale, dansurile şi jocurile duminicale sau din timpul târgurilor etc.

Credinţele şi concepţiile despre lume ale ţăranilor evoluează şi mai încet. Chiar în ţara unde Revoluţia şi Imperiul au abolit regimul feudal, au desfiinţat corvezile şi dijma şi au împărţit o parte din pământuri, prestigiul aristocraţiei latifundiare este încă considerabil. După 1815, nu toţi nobilii se comportă ca acel conte de Nansac, pe care Eugène Le Roy, autorul piesei *Jacquou le croquant*, îl aduce pe scenă la sfârşitul secolului. În Franţa, în Anglia, în ţările din Europa de nord, unde evoluţia capătă

sensul unei liberalizări apoi al unei democratizări tot mai mari, notabilii tradiţionali îşi păstrează în numeroase regiuni o poziţie de primă importanţă şi exercită asupra oamenilor sărmani de la ţară o influenţă politică care îi face pe aceştia din urmă să voteze cu partidele conservatoare. În alte părţi – spre exemplu în Italia în timpul mişcării *Rissorgimento* (perioada revoluţiilor burgheze, 1821-1860) – ţărănimea va deveni aliata regimurilor şi ierarhiilor tradiţionale, opunându-se unei revoluţii naţionale şi liberale. Autoritatea morală a clerului, consecinţă a unor practici şi a unor sentimente religioase puternice, va acţiona în general în acelaşi sens.

Cu toate acestea, global, asistăm la o decădere inegală a clasei dominante a Vechiului Regim. În ţările slab industrializate din Europa orientală şi mediteraneeană, societatea rămâne dominată, în principiu, de marii proprietari. Această aristocraţie deţine majoritatea posturilor-cheie în stat – armată, diplomaţie, marea administraţie – şi este sprijinită de suveran, chiar atunci când acesta, acţionând ca un „despot luminat“, a încercat să-i reducă influenţa politică şi să-şi modernizeze ţara.

În Rusia, unde ţarul Alexandru al II-lea va aboli iobăgia în 1861, revoluţia industrială nu a avut asupra ţăranilor decât efecte târzii şi limitate, această categorie socială fiind până la urmă împărţită între micii nobili de la ţară, puţin înstăriţi, şi marea nobilime, care deţinea domenii imense. Încă de la începutul secolului al XIX-lea, în general nobilimea a sărăcit. Mai întâi pentru că participă în mică măsură la dezvoltarea industrială, apoi pentru că pământurile răscumpărate de iobagi de la nobili

sunt plătite cu titluri de rentă revalorizate. Câteva familii de aristocraţi, precum cea a prinţilor Galiţin, de exemplu, au profitat de schimbările economice. Acestea, posedând patrimonii funciare vaste, au putut să arendeze o parte şi să beneficieze de mărirea arenzii (de trei ori mai mare în 40 de ani), sau să profite de dezvoltarea industrială.

În Prusia şi în alte state germane, situaţia aristocraţiei funciare depinde în mare măsură de regimul succesoral (dreptul de primogenitură sau partajele succesive) şi de intensitatea practicilor reacţionare care au urmat, ca în Austria, după prăbuşirea Imperiului napoleonian. În general, până în a doua treime a secolului, această aristocraţie a tins spre o consolidare a poziţiei şi a privilegiilor sale, mărindu-şi domeniile şi exploatându-le într-un mod tot mai raţional şi ştiinţific, păstrând totuşi unele dintre atributele fostei nobilimi feudale: scutirea de impozitul funciar, dreptul de a menţine ordinea pe domeniile sale etc.

În Europa de vest se constată o evoluţie total diferită. În Franţa, nobilimea Vechiului Regim, care a făcut mari sacrificii în timpul terorii revoluţionare, lipsită de o parte din pământurile şi drepturile feudale nerestabilite odată cu întoarcerea Bourbonilor, şi-a recăpătat ceva din vechea-i strălucire în timpul Restauraţiei: despăgubiri pentru foştii proprietari, dominarea administraţiei, armatei, magistraturii şi a vieţii politice. În Camera aleasă în 1821, 58% din deputaţi erau nobili. Dar restabilirea titlurilor de nobleţe nu a însemnat şi restabilirea privilegiilor fiscale, iar puterea economică a aristocraţiei, bazată în primul rând pe proprietatea funciară, scade. După 1830, declinul se accentuează

brusc. Deposedată de puterea politică preluată de burghezie, de care încearcă, de altfel, să se apropie prin alianţe matrimoniale, nobilimea trebuie tot mai frecvent să-şi vândă o parte din pământuri pentru „a-şi ţine rangul“ sau pur şi simplu pentru a-şi plăti datoriile şi se interesează puţin de afaceri.

Influenţa acestei categorii sociale rămâne încă puternică în Anglia, unde marea nobilime îşi păstrează o bază funciară puternică şi un rol politic ce nu poate fi neglijat. Camera Lorzilor, formată din 300-400 de pairi, majoritatea cu titlu ereditar, poate să respingă orice text de lege votat în Camera Comunelor, şi ea dominată de nobilime. Toate acestea nu-i împiedică pe numeroşii ei reprezentanţi să fie interesaţi de activităţile comerciale şi industriale şi de contractarea unor alianţe cu persoane fără titlu nobiliar sau cu nobili de dată recentă (lordul Rosebery s-a căsătorit cu o Rothschild).

Această decădere a fostelor elite, mai mult sau mai puţin accentuată în funcţie de ţară, are drept consecinţă ascensiunea în forţă a „dinastiilor burgheze“. Şi, într-adevăr, în secolul al XIX-lea, în toate ţările industrializate, burghezia este o categorie socială în plină ascensiune. Răspândind principiul egalităţii civile, Revoluţia franceză a pus burghezia pe aceeaşi treaptă cu nobilimea şi aceasta într-o mare parte a Europei unde perioada de prosperitate a anilor 1850-1870 o va transforma în clasă dominantă.

În realitate, apartenenţa la burghezie ascunde diferenţe profunde în funcţie de avere, de activităţile practice, de modul de viaţă şi de opţiunile politice. În general, se disting trei

categorii de „burghezi“. În vârful piramidei, burghezia marilor notabili formată din proprietari funciari bogaţi, care trăiesc din veniturile aduse de proprietăţile lor, şi „marea burghezie“ formată din bancheri, proprietari de manufacturi şi oameni de afaceri de anvergură, înalţi funcţionari şi magistraţi, ofiţeri superiori şi reprezentanţi ai profesiilor liberale sau ai universităţilor, ajunşi la notorietate datorită lucrărilor şi averilor lor. Această pătură burgheză dă dovadă de îndrăzneală şi de spirit întreprinzător şi creează adevărate imperii industriale şi financiare dominate de personalităţi cu totul deosebite: familiile Schneider, Koechlin, Périer (în Franţa), Krupp (în Germania renană), Cockerill (în Belgia), Counard (în Anglia), Rothschild (în mai multe ţări europene) etc.

Într-o primă etapă, această burghezie îi va înfrânge pe partizanii Vechiului Regim, de exemplu în Franţa, în 1830. Cu toate acestea, foarte repede ea va fi supusă presiunii celorlalte pături ale burgheziei: burghezia mijlocie, care exercită profesii liberale sau practică activităţi manufacturiere şi comerciale de mică anvergură, şi mica burghezie, formată din funcţionari, salariaţi, meşteşugari înstăriţi etc., care vor să participe şi ei la treburile obşteşti.

O parte importantă a burgheziei europene îşi ia ideile politice din filozofia secolului al XVIII-lea şi din Revoluţia franceză. Dar şi aici există diferenţe vizibile. Marea burghezie vrea să fie liberală, dar însăşi ideea de „liberalism“ se modifică în cursul primei jumătăţi a secolului. În 1815, ca şi în 1830, aceasta este la început o doctrină îndreptată împotriva ordinii instaurate sau mai degrabă

restaurată de armatele Coaliţiei. Respingând orice formă de autoritate impusă de tradiţie, vizând absolutismul ca şi dogmele fixate de Biserică, ea constituie o forţă revoluţionară care conţine în germene distrugerea vechii ordini. În acest sens, revoluţiile din prima parte a secolului al XIX-lea pot fi considerate în primul rând revoluţii liberale îndreptate împotriva sistemului represiv al Sfintei Alianţe. Totuşi, încet-încet, caracterul contestatar, chiar revoluţionar al ideologiei liberale, îşi dezvăluie limitele şi ambiguităţile în faţa tulburărilor sociale produse de revoluţia industrială.

Burghezia, devenită în Franţa deţinătoarea puterii la începutul domniei lui Ludovic Filip, sau în Anglia victoriană coparticipantă la afaceri împreună cu aristocraţia funciară, rămâne în continuare legată de libertăţile politice. Dar în rândurile sale tot mai mulţi insistă asupra respectării „legilor naturale“, ceea ce implică neintervenţia statului în viaţa economică, iar în domeniul social se ajunge la un adevărat conservatorism. În Franţa de exemplu, în virtutea legislaţiei liberale adoptate de Adunarea constituantă (legea Le Chapelier votată la 14 iunie 1791), muncitorilor li se refuză dreptul de a se organiza în sindicate, pentru că salariul trebuie să fie reglat după legea cererii şi ofertei. Din contra, unii mari burghezi, mai ales „păturile noi“, se revendică din democraţia bazată pe principiul suveranităţii poporului şi al sufragiului universal, pe ideea de progres prin dezvoltarea ştiinţei şi învăţământului şi pe dorinţa de a îndrepta anumite inegalităţi. La răscrucea dintre cele două jumătăţi ale secolului, liberalismul şi democraţia tind să intre astfel în conflict, cu toate că aceste două ideologii

moştenite de la filozofia iluministă au numeroase puncte comune, începând chiar prin cultul pentru progres şi ştiinţă, care va servi drept bază de plecare a pozitivismului. În *Viitorul ştiinţei*, care nu va fi publicată decât în 1890 deşi a fost scrisă imediat după Revoluţia de la 1848, Ernest Renan scria următoarele:

„Raţiunea are drept scop să reformeze societatea potrivit principiilor sale (...). Adevăratul optimism nu poate fi conceput decât cu această condiţie. Optimismul ar constitui o greşeală dacă omul nu ar fi nicidecum perfectibil şi dacă menirea lui nu ar fi îmbunătăţirea ordinii existente cu ajutorul ştiinţei. Formula «Totul este spre mai bine» nu ar fi până la urmă decât o amară zeflemea. Într-adevăr, totul este spre mai bine datorită raţiunii umane, capabilă să remedieze imperfecţiunile inerente unei prime aşezări a lucrurilor. Să spunem mai clar: totul va fi spre mai bine când omul, îndeplinindu-şi menirea sa legitimă, va fi restabilit armonia în lumea morală şi va fi supus lumea materială (...).

(...) Deci nu este o exagerare dacă spunem că ştiinţa conţine în sine viitorul umanităţii“.

Situaţia muncitorilor şi începuturile socialismului

Industrializarea, urbanizarea şi proletarizarea au mers mână în mână în Europa, pe toată durata revoluţiei industriale. Într-adevăr, ceea ce explică în primul rând dezvoltarea urbană din secolul al XIX-lea este creşterea numărului muncitorilor veniţi din mediul rural ca să se instaleze în vecinătatea „fabricilor“, iar concentrarea lor în acelaşi loc de muncă a favorizat trezirea unei „conştiinţe de clasă“ specifică lumii muncitoreşti, pe care acel *factory system* a lipsit-o de uneltele de producţie pe care le deţineau odinioară meseriaşii şi care acum au devenit prea scumpe pentru ca simplii muncitori manuali să şi le poată procura.

Acest sistem i-a adunat la un loc în întreprinderi dezumanizate, ţinuţi departe de un patron devenit pentru ei anonim şi supuşi unor condiţii de viaţă şi de muncă care, până în jurul anilor 1850, în unele locuri până mai târziu, în funcţie de ţară, de regiune şi de profesii, sunt deosebit de grele. Într-adevăr, încrederea claselor conducătoare în armonia socială, pe care Providenţa se pare că trebuie să o imprime economiei de piaţă, şi interdicţia ca muncitorii să se „coalizeze“ – interdicţie dată în numele unui „liberalism“ care a renunţat la fundamentul său filozofic, redus la a servi drept alibi intereselor egoiste ale celor puternici – transformă forţa de muncă a acestora din urmă într-o simplă marfă, al cărei preţ este tot mai scăzut pe măsură ce volumul masei muncitoreşti se măreşte.

Rezultă de aici o dramatică degradare a situaţiei muncitorilor. Nefiind constrânşi de nicio reglementare, şefii întreprinderilor au fost obligaţi, pentru a reduce costurile de producţie, să folosească mâna de lucru a femeilor şi copiilor, remunerată şi mai slab decât cea a bărbaţilor. Aceasta a accentuat efectele concurenţei într-un moment când excedentul de mână de lucru era menţinut de creşterea demografică şi de exodul rural, permiţând astfel patronilor să micşoreze salariile. Între 1818 şi 1850, acestea au scăzut sensibil în toate ţările europene în curs de industrializare.

În schimb preţul alimentelor şi chiriilor nu încetează să crească, astfel încât cheltuielile unei familii de muncitori pentru satisfacerea nevoilor celor mai elementare înghit aproape în totalitate veniturile sale şi aceasta în cazul fericit în care capul familiei nu este şomer şi nu se află într-o perioadă de criză. În jurul anilor 1848, un miner din Ţara Galilor sau un torcător din Lille câştigă 2 franci pe zi, în timp ce un kilogram de pâine costă între 0,30 şi 0,40 de franci, iar chiria unei camere într-un imobil deteriorat costă cel puţin 10 franci pe lună. Pentru a supravieţui, muncitorii trebuie să accepte să lucreze între 12 şi 14 ore pe zi, fără odihnă săptămânală, şi să-şi trimită copiii în mine şi fabrici încă de la vârsta de zece ani şi câteodată chiar mai devreme (în Anglia de la 5 ani). Adesea, ajunşi şomeri, ei trebuie să se mulţumească, când nu sunt obligaţi pur şi simplu să cerşească, cu o locuinţă minusculă şi insalubră, cu o hrană sumară şi o igienă inexistentă. De aceea mortalitatea este foarte crescută în rândul acestor muncitori

necalificaţi. La Mulhouse, în 1827, speranţa de viaţă nu depăşeşte în medie 21 de ani. Cei care nu sunt seceraţi de epidemii sau măcinaţi de alcoolism – refugiul artificial al unei disperări cronice – mor în majoritate de epuizare fizică, din cauza lipsurilor, a „ftiziei“ (tuberculoză) sau a bolilor profesionale contractate în mine sau în industria chimică.

Criminalitatea, prostituţia, sinuciderile, violenţa endemică, delincvenţa ating proporţii îngrijorătoare în rândurile acestor „clase muncitoare“ din marile oraşe, considerate multă vreme de către patroni drept „periculoase“. De aceea, muncitorii sunt supuşi unei supravegheri poliţieneşti, deosebit de intense mai ales în Franţa, care a reînfiinţat „cărţile de muncă“ în 1803, iar în 1854 a făcut obligatoriu acest adevărat paşaport interior. Pentru a supravieţui în perioadele de criză sau când sunt afectaţi de boli sau de accidente de muncă, muncitorii nu pot conta decât pe asociaţiile de ajutor reciproc pe care au început să le înfiinţeze timid la sfârşitul secolului trecut (în 1832, la Paris, există mai mult de 130 de asociaţii), sau cu ajutorul milei publice organizată în Marea Britanie în cadrul acelor *workhouses*, finanţate de asociaţiile parohiale care le dau de lucru nevoiaşilor în schimbul unui acoperiş şi al hranei.

În aceste condiţii se produce o trezire a conştiinţelor în faţa mizeriei muncitorilor care, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dă naştere unui nou curent filozofic: socialismul. În realitate, în momentul în care triumfă, odată cu revoluţia industrială, principiile unui liberalism economic, ai cărui principali reprezentanţi sunt britanicul Adam Smith (mort în 1790, dar care rămâne şeful şcolii

liberale) şi francezii Jean-Baptiste Say, Adolphe Blanqui şi Frederic Bastiat, economiştii de formaţii cu convingeri liberale sunt primii care denunţă anumite aspecte funeste ale acestei doctrine.

Majoritatea sunt britanici sau străini care au locuit mult timp în Anglia, precum bancherul genovez Sismondi. Aceştia au putut constata amploarea şi gravitatea crizelor care au izbucnit în această ţară şi aceasta i-a făcut să repună în discuţie credinţa optimistă într-o ordine spontană datorată bunăvoinţei Providenţei. Thomas Robert Malthus în *Eseu asupra principiului populaţiei*, David Ricardo, John Stuart Mill în *Principii de economie politică*, publicate în 1848, fac toţi constatarea limitelor acestui adevărat *laissez faire*, fără însă să repună în discuţie postulatele de bază ale doctrinei. Cu germanul Frederic List (*Sistemul naţional de economie politică*, 1841) şi cu francezul Dupont-White (*Individul şi statul*, 1857), această doctrină se îndreaptă spre o formă de liberalism temperat de intervenţia discretă a statului.

De aceeaşi formaţie dar împingând mai departe concluziile trase din observaţii, un anumit număr de reformatori – în general intelectuali de origine burgheză – caută un remediu al efectelor negative ale capitalismului liberal într-o transformare radicală a societăţii. Cuvântul „socialism“, care desemnează global doctrina acestora, îşi face apariţia în cursul deceniului 1820 şi capătă o primă definiţie, încă foarte vagă, în suplimentul Dicţionarului pe care îl publică Academia la mijlocul secolului: „doctrină care cere regenerarea societăţii“.

Până în 1848, majoritatea teoreticienilor

socialismului îşi fundamentează doctrina pe o viziune *a priori* şi idealizată a unei societăţi viitoare. Având drept element de referinţă insula imaginară din *Utopia* englezului Thomas Morus, într-o lucrare publicată în 1516, se desemnează la modul general doctrinele socialismului „utopic“, dar acest termen global conţine diferenţe foarte mari în ceea ce priveşte mijloacele ce trebuie folosite pentru construirea unei societăţi „socialiste“.

Printre cei care văd în intervenţia statului un mijloc propice de atenuare a efectelor negative ale capitalismului sălbatic se numără „saint-simonişţii“. După moartea dascălului lor, Claude Henri de Saint-Simon (1760-1825), grupaţi în jurul lui Barthélémy Enfantin şi a lui Armand Bazard şi organizaţi într-o adevărată sectă, „mănăstirea de la Ménilmontant“, aceştia critică proprietatea privată care permite exploatarea muncitorilor şi consideră că statul trebuie să fie singurul moştenitor şi instrument de distribuire a mijloacelor de producţie. Datorită ziarelor lor, *Le Producteur* şi apoi *Le Globe*, saint-simonişţii vor găsi în Franţa o largă audienţă în mediile intelectuale şi uneori chiar în lumea afacerilor (fraţii Pereire, Talabot etc.).

Tot în Hexagon[209] se recrutează mai cu seamă gânditorii socialişti, pentru care remediul pentru nenorocirile provocate de liberalismul fără limite constă în libera asociere a muncitorilor. Cel mai celebru dintre ei este Charles Fourier (1772-1837). Pentru acest declasat – fiul unui bogat negustor din Besançon, devenit obscur funcţionar comercial după ce s-a ruinat în timpul Revoluţiei – oamenii sunt nefericiţi şi produc puţin pentru că ei muncesc de nevoie. Pentru a reda muncii caracterul atractiv iar

societăţii armonia distrusă de individualismul burghez, Fourier preconizează crearea „falansterelor“, vaste unităţi de producţie conţinând 1.600 de persoane, în care indivizii vor găsi absolut tot ce au nevoie. Producţia este asigurată de falange specializate, fiecare putând să-şi aleagă grupul de persoane sau să-l schimbe după bunul său plac. Neavând niciun fel de capital, Fourier va aştepta întreaga viaţă un mecena generos, al cărui sprijin financiar i-ar fi permis să-şi aplice în practică teoriile încă puternic impregnate de ideile secolului al XVIII-lea. După moartea sa, acestea vor fi preluate de discipolii săi, mai ales de Victor Considérant, care va face din Comună elementul de bază al unei viitoare societăţi pline de armonie.

Printre ceilalţi partizani ai asocierii muncitorilor trebuie citat englezul Robert Owen, fiu de ţăran devenit industriaş în industria bumbacului, care, după ce a avut ideea organizării „magazinelor de schimb“ pentru producători, a fost tentat de experienţa vieţii comunitare (*New Harmony* în Statele Unite), a pus bazele cooperativelor de consum. Pe lângă acesta nu trebuie uitaţi francezii Pierre Leroux şi doi saint-simonişti care au aderat la socialismul creştin, Philippe Buchez şi Constantin Pecqueur, în sfârşit, Louis Blanc, creatorul acelor „ateliere sociale“ pe care a Doua republică le va reactualiza sub forma denaturată a „Atelierelor naţionale“, şi Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). Fiul unui dogar, devenit tipograf, apoi publicist, acesta din urmă, după ce a criticat cu asprime proprietatea („proprietatea înseamnă furt“) şi a condamnat statul ca fiind cel mai de temut instrument al capitalismului exploatator, propune

un sistem social bazat pe un contract liber consimţit între cetăţenii producători.

În timp ce teoriile socialiste proliferează, muncitorii, la rândul lor, timp de mai multe decenii, duc o luptă dispersată şi adesea disperată. Revolte spontane, neorganizate, uneori îndreptate împotriva mijloacelor de producţie considerate responsabile de şomaj şi de micşorarea salariilor, alteori îndreptate împotriva patronilor sau a statului care îi protejează.

Aceste explozii de furie sunt de altfel folosite de burghezie în scopuri politice. În iulie 1830 şi în februarie 1848, muncitorii luptă pe baricade şi joacă un rol determinant în căderea regimului, dar, lipsiţi de un conducător şi de un program, ei nu pot să-şi apere roadele propriei lor victorii. În 1831 la Lyon, în iunie 1848 la Paris, muncitorii, răsculaţi pentru a obţine condiţii mai bune de viaţă sau pur şi simplu pentru a menţine nivelul salariilor, se ciocnesc de puterea burgheziei care le înăbuşă în sânge insurecţia.

Totuşi, încet-încet, clasa muncitoare se organizează, Marea Britanie jucând în acest sens un rol de pionierat. În această ţară, unde libertatea de asociere a fost restabilită în 1825, muncitorii se grupează în organizaţii pe meserii, care, la mijlocul secolului se vor transforma în *trade-unions*. Pentru aderare trebuie plătită o cotizaţie ridicată, ceea ce limitează accesul la o minoritate cu înaltă calificare. În Franţa, interzicerea asocierii îi împiedică pe muncitori să creeze organizaţii care să-i apere. Astfel, ei trebuie să se mulţumească cu ce au: *breslele* multiseculare, mai mult sau mai puţin clandestine, sfâşiate de rivalităţi îndârjite care

sfârşesc uneori în înfruntări sângeroase, şi *societăţile de ajutor reciproc*.

Mai mult sau mai puţin tolerate de putere, acestea din urmă se transformă frecvent în „societăţi de rezistenţă“ – precum cea a ţesătorilor lyonezi, organizată din 1828 în „ateliere“ de câte 5 membri, sau cea a muncitorilor tipografi parizieni – care au drept scop să pregătească şi să susţină în esenţă lupta împotriva patronilor celor mai cruzi. Sub monarhia din Iulie, acestea joacă un rol important în grevele declanşate de dulgheri, tâmplari, cioplitori în piatră, lăcătuşi, mineri etc. Dar nu este vorba încă decât de mişcări ale corporaţiilor, cu caracter apolitic.

În Anglia, mişcarea muncitorească este pentru prima oară însufleţită de un plan politic. În 1836, muncitorii au pus aici bazele asociaţiei *Working Men's Association* şi în 1838 publică *Charta poporului*. Spre deosebire de predecesorii lor care dispreţuiau acţiunea politică, chartiştii cer sufragiu universal, vot secret, indemnizaţie parlamentară etc. Treptat, pe măsură ce cuprinde comitatele industriale din nord-vest, chartismul se transformă într-o mişcare revoluţionară, la care aderă masele populare înflăcărate de elocvenţa lui Feargus O'Connor. Dar şi aici nu este vorba decât de o simplă revoltă îndreptată împotriva monarhiei şi a mizeriei, care eşuează de altfel în 1848.

În Franţa, masacrele din 1848 şi reacţiunea care a urmat au împins clasa muncitoare pe calea apolitismului şi a acţiunii de tip corporatist. Va trebui să se producă cotitura din 1860 pentru ca, odată cu „Imperiul liberal“, să se contureze trezirea conştiinţei politice a mişcării muncitoreşti, în timp

ce în alte ţări pe cale de industrializare abia începe să se manifeste.

Europa romantică

„Puţini oameni vor vrea să dea astăzi acestui cuvânt un sens real şi pozitiv. Vor îndrăzni oare totuşi să afirme că o întreagă generaţie a consimţit să lupte mai mulţi ani pentru un standard care nu constituie un simbol?“ Aceste rânduri extrase din *Salonul din 1846* sunt scrise de Charles Baudelaire şi au drept subiect „romantismul“. Astfel, în Franţa, de îndată ce se produce un prim recul al acestui imens curent cultural transeuropean, e clar că se pune însăşi problema existenţei lui, cel puţin sub aspectul său de mişcare omogenă relevatoare de aspiraţii, sensibilitate şi mijloace de expresie comune uneia sau mai multor generaţii de artişti, de gânditori şi de scriitori ai bătrânului continent. Valéry nu spunea că trebuie „să-ţi fi pierdut orice simţ al rigurozităţii“ pentru a încerca să defineşti romantismul, într-atât de numeroase sunt variantele sale şi de profunde diferenţele existente între diversele componente naţionale ale acestui mare torent postrevoluţionar? Dar nu se întâmplă la fel cu renaşterea, cu barocul sau cu clasicismul şi prelungirile sale din Secolul Luminilor? Dincolo de diferenţe, care, trebuie să o repetăm, pot să fie considerabile, există realmente un spirit, un suflu care, privilegiind sentimentul şi imaginaţia în defavoarea raţiunii, dau romantismului specificul său istoric.

Termenul însuşi are o poveste lungă, legată de limbile romanice şi în special de franceză, dar care se impune mai ales în Germania şi în special în

Anglia la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cuvântul *romantic* desemnând aici caracterul pitoresc al peisajului. În jurul anilor 1800, Goethe opune deja adjectivul „romantic“ (*romantische*) celui de „clasic“, iar Hugo face acelaşi lucru în 1820 când, în *Le Conservateur littéraire*, afirmă despre Chenier că este „un romantic printre clasici“.

În fapt, trăsăturile care definesc sensibilitatea şi gustul romantic se opun în mod contrastant celor ale unui clasicism care, timp de mai bine de un secol, marcase viaţa culturală a Europei, consecinţă a supremaţiei exercitate de modelele franceze între 1670-1780. Emoţia, libera exprimare a sensibilităţii şi individualităţii, importanţa acordată imaginaţiei şi visului înving cultul ordinii, al disciplinei, al raţiunii, al ideilor limpezi care constituie baza idealului clasic. Reîntoarcerea la sentimentul religios, la dragostea pentru natură, la gustul formelor zbuciumate, chiar la o anumită exuberanţă, nu pot să nu amintească caracterul tumultuos al „barocului“. Dar romantismul adaugă la toate acestea o inspiraţie împrumutată la începutul mişcării din tradiţia culturală a ţărilor din nord – Marea Britanie, Germania, Scandinavia – şi care se manifestă prin preponderenţa culorii faţă de formă, a imaginarului faţă de realitate. De aici locul acordat visului, fantasticului şi tendinţa romanticilor de a fugi de prezent, cu tot ce are prozaic în el, şi de a se refugia într-un trecut puţin cunoscut şi uşor idealizat – cu o preferinţă deosebită pentru Evul Mediu – sau în ţări îndepărtate şi misterioase.

Toate acestea nu şi-au făcut apariţia odată cu secolul al XIX-lea şi nici cu marile zguduiri care

însoţesc Revoluţia franceză. Revanşa sentimentului asupra raţiunii, liberul curs dat exaltării eului şi exprimării pasiunilor, cultul pentru natură şi pentru ruine sunt deja prezente – şi încă cu ce intensitate! – în scrierile autobiografice şi romaneşti ale lui Rousseau, în poezia britanicilor James Macpherson (cel ce a transcris faimoasele poeme ale lui Ossian), William Cooper, Robert Burns şi William Blake, în pictura lui Hubert Robert, la scriitorii germani din curentul *Sturm und Drang* („Furtună şi avânt“) ca şi în operele lui Schiller (*Hoţii*, 1782, *Intrigă şi iubire*, 1784), ale lui Schelling şi mai ales în cele ale lui Goethe, al cărui *Werther*, publicat în 1774 a fost, împreună cu *Ossian*, una dintre cele mai admirate dintre cărţile care au hrănit romantismul european. Există deci, dacă vreţi, un „preromantism“ care s-a dezvoltat în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi care mai degrabă însoţeşte transformările sociale şi politice decât decurge din acestea. Aceste transformări nu vor face decât să accentueze trăsăturile şi să-i mărească audienţa.

Fenomen complex şi multiform, romantismul exprimă la scară europeană, în domeniul artelor, muzicii şi literelor, sentimentele diverse şi adesea contradictorii ale generaţiilor care au asistat la prăbuşirea ordinii sociale şi politice tradiţionale şi au cunoscut tulburările perioadei revoluţionare şi imperiale, apoi pe acelea de la începuturile revoluţiei industriale. Dispariţia vechiului Regim – chiar dacă acesta este parţial restaurat în 1815 – şi naşterea unei societăţi care recunoaşte valoarea individului şi îi acordă mai multe drepturi, au fost însoţite de o aspiraţie generală către libertate, sub toate formele sale, dar şi de o anume nelinişte în

faţa schimbărilor rapide într-o lume caracterizată până atunci de marea ei stabilitate.

Cu siguranţă, Anglia şi Germania nu au aşteptat înfruntarea cu Franţa revoluţionară pentru a respinge modelul cultural creat de Hexagon. Dacă în aceste două ţări, ca şi în Europa de nord în general, romantismul a fost deosebit de precoce, aceasta s-a întâmplat deoarece clasicismul „latin“ a fost implantat aici în mod artificial şi pentru că împotrivirea faţă de hegemonismul continental al Franţei transforma domeniul cultural într-o mizã de primă importanţă. Reîntoarcerea la sursele şi tradiţiile naţionale este deci anterioară războaielor napoleoniene. Cu toate acestea, aceste războaie servesc de fundal celui de-al doilea val al romantismului şi într-un anume fel contribuie la diferenţierea sa.

Şi într-adevăr, chiar dacă romantismul englez şi german au în comun cultul naturii şi idealizarea trecutului naţional, respingerea modelului francez nu provoacă aceleaşi consecinţe în amândouă ţările. În Anglia, ţară care scapă de cucerirea napoleoniană, exaltarea eului, pasiunea pentru libertate, revolta împotriva convenţiilor sociale şi religioase triumfă odată cu generaţia „blestemată“ a lui Byron, Shelley şi Keats (morţi respectiv la 36, 30 şi 26 de ani). În Germania, unde umilinţa înfrângerii şi ocupaţia franceză au traumatizat profund elitele, respingerea modelului de dincolo de Rhin a orientat romantismul pe o cale radical tradiţionalistă, chiar reacţionară. Novalis, fraţii Schlegel, mai târziu von Arnim, Brentano şi fraţii Grimm leagă literatura şi poezia de filozofia lui Fichte, Herder, Schelling şi Hegel, respingând gândirea analitică şi progresistă

a *Aufklärung*-ului, ca şi interpretarea mecanicistă a naturii, pentru a celebra dinamismul creator şi idealismul, reabilitând credinţa, inconştientul, pesimismul, pe scurt, susţinând în totalitate contrariul unei filozofii a luminilor percepută ca un produs al imperialismului francez. De aici, ca şi în primul romantism englez, punerea accentului pe tot ce separă tradiţia naţională de clasicismul francez; importanţa acordată trecutului medieval al Germaniei, legendelor antice, liedurilor populare, baladelor de inspiraţie folclorică (cele ale suabului Uhland, 1787-1862), povestirilor şi nuvelelor care îmbină fantasticul cu realul (gen în care excelează Hoffmann, 1776-1822) etc.

În Franţa, unde a apărut mai târziu, romantismul se dezvoltă între 1820 şi 1850, într-un context total diferit, care este cel al monarhiei restaurate de învingătorii lui Napoleon şi al triumfului burgheziei. În perioada Imperiului, tendinţele „preromantice“ au început să se manifeste în literatură, favorizate de mutaţiile sociale şi de contactele cu străinătatea: cuceririle napoleoniene, „emigraţia“ (Chateaubriand) sau exilarea adversarilor regimului (Madame de Staël). Spre deosebire de Anglia şi Germania, unde, cum am văzut, romantismul s-a dezvoltat în mare măsură ca o reacţie împotriva modelului francez, în Franţa, ceea ce va juca un rol determinant va fi sfârşitul tragic al epopeii imperiale. Desigur, Restauraţia nu reuşeşte să şteargă cu buretele toate cuceririle Revoluţiei, dar pentru o întreagă generaţie de tineri burghezi, a căror adolescenţă coincide cu prăbuşirea „Vulturului“ – Victor Hugo are 13 ani în 1815, Hector Berlioz, 12, Eugène Delacroix, 17 – aceasta

marchează sfârşitul unei epoci eroice care permite indivizilor celor mai dinamici sau mai norocoşi să ajungă rapid în vârful ierarhiei sociale. Înfrângerea, întoarcerea Bourbonilor şi a fostelor elite par să le bareze calea spre gloria militară (aceasta este şi tema romanului lui Stendhal, *Roşu şi negru*, publicat în 1830) şi calea spre putere. Apare astfel o atitudine de revoltă care îşi alege drept ţintă când ordinea burgheză în curs de consolidare – Lamartine şi Hugo au fost la început legitimişti, Balzac şi Vigny au rămas în continuare –, când, dimpotrivă, pe linguşitorii Vechiului Regim restaurat. Conservatori sau liberali, toţi au în comun aspiraţia spre o înnoire a gustului şi a formei, dorinţa de a rupe cu estetica clasică, nevoia de libertate în domeniul artelor şi literelor. „Romantismul este liberalismul în literatură“ afirmă Hugo în prefaţa la *Hernani*, el care, cu câţiva ani mai devreme consacra mai multe din *Odele* sale morţii ducelui de Berry, încoronării lui Carol al X-lea şi *Vendeei Martire*:

„Jalnică Vendee, ţi s-au uscat lacrimile? (...)
(...) Vai! Îţi aminteşti zilele nenorocirii tale!
Valuri de sânge scăldau brazdele-ţi răvăşite,
Iar picioarele cailor nu călcau în praf
Ci în cenuşa oraşelor tale.“

Cu toate acestea, sunt tot mai numeroşi romanticii care îşi vor integra propria revoltă în lupta pentru libertate. Este adevărat că burghezia, chiar dacă a luptat alături de popor împotriva partizanilor Vechiului Regim pe baricadele pariziene din 1830, imortalizate de Delacroix, ordinea pe care ea o

instaurează odată cu monarhia din Iulie se arată imediat a fi conservatoare şi conformă cu aspiraţiile unei clase care caută mai ales să-şi consolideze puterea şi priveşte cu neîncredere inovaţiile din sfera socialului şi moralului, cât şi din domeniile artei şi literaturii.

Ca o reacţie împotriva acestui conformism cultural al burgheziei, romantismul francez îşi afişează dispreţul faţă de regulile şi genurile tradiţionale (academismul din artele plastice, tragedia clasică înlocuită cu drama sau chiar cu melodrama) şi dorinţa de a se exprima liber prin culoare, prin cuvinte şi prin sunete sau uneori pur şi simplu prin îmbrăcăminte şi gesturi provocatoare (vesta roşie a lui Théophile Gautier, scandalul provocat de acea „Bătălie a lui Hernani“), prin sentimentele şi pasiunile individuale care trebuie să fie diferite de cele ale „turmei“. Mai trebuie menţionat acel *mal du siècle*, exprimat în mod simbolic în *Confesiunile unui copil al secolului* de Musset, publicate în 1836, la un an după despărţirea sa de George Sand.

Dincolo de triunghiul privilegiat format de Anglia, Franţa şi ţările germanice, geografia romantismului se întinde în cea mai mare parte a Europei, cu o predilecţie marcată pentru ţinuturile ceţoase din nord. Definind acest curent cultural transnaţional ca „un mod de a simţi“ şi de a exprima modernismul timpului său, Baudelaire scria în momentul în care şcoala romantică îşi arăta ultimele pâlpâiri:

„Deoarece culoarea joacă un rol foarte important în arta modernă este atât de uimitor? Romantismul este copilul Nordului, iar Nordul este colorist; visele şi feeriile sunt copiii ceţii. Anglia, această patrie a coloriştilor disperaţi, Flandra, jumătate din Franţa

sunt înecate în ceţuri; însăşi Veneţia se scaldă în lagune (...). În schimb, Sudul este naturalist, căci natura este aici atât de frumoasă şi atât de luminoasă încât omul, nemaiavând nimic să-şi dorească, nu mai găseşte de inventat nimic mai frumos decât ceea ce vede“. (*Salonul din 1846*)

Formulată pe viu şi aplicată mai ales la pictură, caracterizarea rezistă generalizării şi trecerii timpului. Şi, într-adevăr, dacă Scandinavia şi, mai târziu, Rusia – unde influenţele engleze şi germane înlocuiesc modelul francez – manifestă o mare permeabilitate faţă de curentul romantic, situaţia este departe de a fi asemănătoare în Europa mediteraneeană. În Italia, chiar dacă o doză serioasă de „romantism“ pătrunde în ideile liberale care îi animă pe reprezentanţii *Rissorgimento*-ului, estetica romantică nu se dezvoltă deloc în stare pură decât în opera poetică a lui Leopardi şi, într-o manieră mai compozită, în teatrul liric care, cu Rossini, Bellini şi Donizetti, anunţă deja imensa şi măreaţa producţie a lui Verdi din a doua jumătate a secolului. În Spania, ţară în care cultura naţională şi-a păstrat întotdeauna originalitatea, contaminarea este mai târzie şi de o mai mică amploare şi afectează în special câteva drame ale lui José Zorrilla (*Don Juan Tenorio*, 1844) şi ale ducelui de Rivas (*Alvaro sau forţa destinului*, 1835), ca şi poezia lui Becquer. Dacă a existat vreo influenţă, ea nu s-a produs de altfel în sens unic: personajul Don Quijote de exemplu, sau opera picturală a lui Goya au produs un impact important asupra romanticilor francezi.

Astfel, nu toate ţările care formează aria geoculturală europeană au fost influenţate cu

aceeaşi intensitate de valurile succesive ale romantismului. De asemenea, nu toate formele de artă şi de expresie literară au fost afectate în aceeaşi măsură în zonele în care acest curent domină timp de aproape jumătate de secol producţia şi consumul cultural. Dacă există o arhitectură romantică de exemplu, aceasta nu se dezvăluie decât în arhipelagul britanic în prima jumătate a secolului, cu castelele pseudomedievale ale lui John Nash (1752-1835), cu închisoarea Newgate a lui George Dance (1741-1825), puternic inspirate din gravurile lui Piranese, dar mai ales un „neo-gotic“ de factură mai puţin academică decât cel din Franţa din aceeaşi epocă şi care îi are drept maeştri pe Pugin şi pe George Street, arhitect al bisericii Saint Phillip şi Saint James de la Oxford şi a Curţii regale de Justiţie de la Londra.

Romantismul muzical s-a manifestat mai ales în Germania şi în Franţa, cu toate că în Franţa marile glorii ale „şcolii romantice“, Chopin şi Liszt sunt de origine poloneză (este drept că după tată Chopin este francez) şi respectiv ungară, singurul muzician romantic de valoare, de origine autentic hexagonală fiind Berlioz, despre care se ştie că a fost mult timp mai bine înţeles în străinătate decât în propria sa ţară. El va trebuie să aştepte succesul *Troienilor* din 1848 pentru a obţine o consacrare naţională târzie, pe care nu i-au adus-o nici marele premiu de la Roma şi *Simfonia fantastică* din 1830 (care l-a entuziasmat pe Liszt), nici primele sale două opere, *Benvenuto Cellini* din 1838 şi *Damnaţiunea lui Faust* din 1846.

În prima jumătate a secolului, muzica germană este, din contră, dominată de inspiraţia şi estetica

romantică. Deşi clasică încă, în formă, mai ales în primele compoziţii (sonatele pentru pian *Patetica*, 1798; *Clar de lună*, 1801 şi prima simfonie, 1799), imensa operă a lui Ludwig van Beethoven (1770-1827) deschide prin lirismul său un drum pe care se vor angaja după el austriacul Franz Schubert (mort la 31 de ani, în 1828, după ce a compus o operă considerabilă, cuprinzând 9 simfonii şi 600 de lieduri), Carl Maria von Weber, originar din Holstein, unde s-a născut în 1786 (mort la Londra în 1826), adevăratul creator al operei romantice germane (*Freischütz*, 1821 şi *Oberon*, 1826, care îmbină prin mijloacele teatrului liric misterul naturii şi fantasticul vechilor legende germanice, pregătind explozia wagneriană de la mijlocul secolului) şi Robert Schumann, născut în 1810 la Zwickau şi mort, singur şi nebun, în 1856. Patru destine tragice, cărora li se adaugă şi cel al altei mari figuri a muzicii germane a timpului, Felix Mendelssohn (născut la Hamburg în 1809), mort la 38 de ani, a cărui operă rămâne însă mai mult clasică şi mai puţin angajată în exprimarea emoţiilor şi sentimentelor personale decât cele ale contemporanilor săi.

Cât despre pictura romantică, aceasta îşi împarte influenţa între Anglia şi Franţa, între subiectele de inspiraţie literară (*Funeraliile lui Atala* de Girodet), istorică (*Moartea lui Sardanapal* de Delacroix, 1827), evenimente contemporane (*Bonaparte la Arcole* de Gros, 1799), chiar şi fapte diverse (*Pluta Meduzei* de Géricault, 1819). Şcoala franceză, care pune accent pe culoare, pe inspiraţia „barocă“ şi pe patetismul situaţiilor, rămâne clasică în reprezentarea formelor şi în evocarea naturii,

omniprezentă la peisagişti, când prin grija de a reda lumea vizibilă şi de a smulge timpului momentul efemer al emoţiei estetice – aşa cum o fac, în Franţa, Corot şi „Şcoala de la Barbizon“, şi în Anglia, Constable – când proiectând în realitate viziunea interioară (ca Turner) şi reducând la maximum elementele figurative.

Adevărat incendiu cultural la scara a cel puţin două generaţii europene, ieşit din vetre de cultură multiple şi alimentând până la sfârşitul secolului resurgenţe pline de patos, romantismul este, după imaginea lăsată de epoca ce l-a văzut născându-se şi dezvoltându-se, bogat în contradicţii profunde. Rând pe rând (uneori simultan) reacţionar şi revoluţionar, el nu contestă clasicismul decât în aspectele sale rigide, în ceea ce este exterior naturii şi omului şi pentru că a degenerat în „academism“. Aceasta nu înseamnă că este duşmanul ordinii, dacă această ordine este firească şi nu constituie o frână în calea imaginaţiei şi creativităţii. „Haosul este forma, ordinea este esenţa“, scrie Hugo. Iar Delacroix precizează în Jurnalul său: „Nu-mi place pictura rezonabilă: Trebuie ca spiritul meu, care este ca o ciornă, să se zbată, să se lupte, să încerce într-o sută de moduri înainte de a atinge scopul, care este pentru mine o necesitate ce mă aţâţă“.

Introvertit ca *Werther* al lui Goethe sau ca eroul din *Confesiunea unui copil al secolului* (Musset), angoasat de o epocă care nu este una a căutării fericirii, ci a unei dureri de a trăi ce este resimţită mai mult la modul afectat decât sincer sau dureros, romanticul nu scapă până la urmă de nemulţumirea sa decât angajându-se într-o acţiune care trebuie să fie ieşită din comun şi care să servească şi unei

„cauze drepte“. De aici evoluţia unei generaţii care, născută odată cu secolul, îşi va însuşi rând pe rând nostalgiile Vechiului Regim, apoi speranţele de libertate şi de dreptate socială care hrănesc idealurile liberale şi utopiile primilor gânditori socialişti. Mai puţin de treizeci de ani separă *Elegiile* şi *Meditaţiile* lamartiniene de aceste versuri scrise în plină frământare de poetul devenit persoană publică şi pe care îl tulbură profund evenimentele din 1848:

„Fericit cel ce poate cânta în timp ce Roma arde.
De nu are sufletul şi lira şi ochii lui Nero“.

În sfârşit, o ultimă contradicţie a acestui curent care a revoluţionat Europa: pe de o parte transnaţionalitatea sa evidentă, pe de altă parte înclinaţia sa de a exprima cu vehemenţă sentimentele de identitate naţională. Pe de o parte artiştii, scriitorii, muzicienii romantici se fac apostolii epopeii şi geniului naţional cu operele lui Weber, cu muzica lui Chopin şi Liszt, inspirată de muzica populară poloneză şi maghiară, cu pictura de inspiraţie militară care alimentează în Franţa legenda napoleoniană, cu cântecele belicoase ce apar de o parte şi de alta a Rhinului în timpul crizei din 1840 (*Rinul german* de Becker, la care Musset răspunde prin faimoasele versuri: „Dacă-i al vostru Rhinul german/ Spălaţi-vă în el livreaua (...)./În ziua împărţelii/câţi corbi sta-vor pe vulturul muribund?"). Pe de altă parte, în sens contrar, dintr-un capăt în celălalt al Europei se creează o solidaritate între primii „intelectuali“ şi artişti „angajaţi“ ai epocii contemporane şi luptătorii pentru libertate din

Grecia – unde Byron îşi găseşte moartea în 1824 – sau din Polonia, dar şi între artiştii-voiajori veniţi din toate colţurile continentului pentru a-şi împrospăta inspiraţia şi a-şi desăvârşi tehnica în contact cu peisajele, ruinele şi modelele străine (italiene, spaniole, franceze) sau chiar pentru a-şi găsi un public. Amalgamul cultural, cosmopolitismul mediilor consumatoare de artă (saloanele pariziene şi londoneze, curţile prinţilor protectori ai artelor din Italia şi din Germania etc.), modurile de influenţare sunt atât de accentuate încât există tendinţa de a se constitui, ca pe timpul despoţilor luminaţi, sau a se reconstitui sub o altă formă, o „republică a artelor şi literelor“, care transcende frontierele statale şi care contribuie la schiţarea unei identităţi europene.

Mari călători, emigranţi, exilaţi politic sau pur şi simplu creatori necunoscuţi în propriile lor ţări, giganţi ai culturii, cum ar fi Byron, Hugo, Berlioz, Mendelssohn (pe care englezii îl consideră una din gloriile lor naţionale, alături de Händel), Chopin, Rossini, Donizetti, Delacroix (care va sta un timp la Londra citindu-i în original pe Walter Scott şi pe Shakespeare), scot în evidenţă o transnaţionalitate care, în concepţia oamenilor din 1848 nu este defel incompatibilă cu sentimentul naţional, dimpotrivă, şi care, aşa cum am avut deja ocazia să o constatăm, reprezintă una dintre constantele istoriei culturale a Europei.

Partea a II-a
(1848-1918)
APARIŢIA NAŢIONALITĂŢILOR ŞI ÎNFRUNTAREA DINTRE NAŢIONALISME

Capitolul 5
NAPOLEON AL III-LEA ŞI EUROPA NAŢIONALITĂŢILOR

■ Napoleon al III-lea se va strădui să distrugă Europa creată de Congresul de la Viena şi va încuraja înfiinţarea unei Europe a naţionalităţilor, al cărei arbitru va dori să devină.

■ El profită de ocazia care îi este oferită în 1854 de a se alia cu Anglia împotriva ţarului, care tocmai atacase Turcia. Victoria franco-britanică din războiul Crimeii, apoi organizarea la Paris a unei conferinţe europene care să pună capăt conflictului fac din el cheia de boltă a politicii europene.

■ El joacă, de asemenea, un rol esenţial în realizarea unităţii italiene, organizată de Cavour, prim-ministrul regelui Piemontului şi Sardiniei. Aliat cu Piemontul împotriva Austriei, garant al ordinii stabilite în 1815, Napoleon al III-lea o învinge pe aceasta din urmă în timpul războiului din Italia, în 1859. El îşi dă apoi girul la anexarea de către piemontezi a ducatelor din Italia centrală, apoi la cucerirea regatului celor Două Sicilii şi a statelor papale (exceptând Latium). În sfârşit,

intervine în războiul austro-prusac din 1866 pentru ca Veneţia să fie cedată Italiei. Dar se opune intrării trupelor italiene în Roma, unde o garnizoană franceză îl apără pe papă.

■ În Germania, unificarea realizată rapid între 1864 şi 1871 este opera cancelarului Bismarck. Acesta vrea să unifice Germania prin forţă şi numai în avantajul Prusiei. Şi reuşeşte prin trei războaie succesive: războiul ducatelor împotriva Danemarcei, războiul împotriva Austriei şi, în sfârşit, războiul împotriva Franţei, care îi permite să adune în jurul Prusiei toate statele germane. Înfrângerea Franţei în 1870-1871 pecetluieşte în acelaşi timp căderea Imperiului francez şi naşterea Imperiului german, proclamat la Versailles de învingători, şi duce la anexarea Alsaciei şi a nordului Lorenei de către noul imperiu.

■ Învinsă de Prusia, Austria acceptă în 1867 compromisul care instaurează dualismul şi face din Ungaria un stat independent. Dar refuză să accepte acelaşi proces şi pentru cehi. Slavii din nord şi din sud, românii, italienii constituie de acum înainte tot atâtea forţe care tind spre dezintegrarea Dublei Monarhii.

Învingător al mişcării sociale care va culmina în zilele din iunie, Partidul Ordinii din Franţa a profitat fără măsură de victoria sa. Politica clericală, „aranjarea sufragiului universal“, reprimarea opoziţiei „montaniarde“ îl vor face în câteva luni nepopular şi, odată cu el, şi republica conservatoare

pe care o reprezintă şi care a avut ambiţia să se ofere drept model Europei naţiunilor. Dezbinările, nehotărârea sa politică în privinţa viitorului unei republici pe care numeroşii săi susţinători monarhişti o privesc cu repulsie, îl vor face pe deasupra şi vulnerabil.

Preşedinte al Republicii din decembrie 1848, Ludovic Napoleon Bonaparte exploatează cu abilitate această situaţie. Ambiţios dar ascuns, el şi-a datorat alegerea faptului că şefii Partidului Ordinii erau convinşi că lipsa de importanţă îl va transforma într-o jucărie în mâinile lor. La adăpostul acestei iluzii, învingătorii din iunie nu-şi dau seama că prinţul-preşedinte îi lasă să se compromită în ochii opiniei publice, fără să ia asupra sa răspunderea măsurilor nepopulare pe care însă le aprobă în secret, dar la care are grijă să nu se facă părtaş.

Ţelul său este la început modest. Constituţia din 1848 interzicând realegerea sa, el se gândeşte să-şi facă un număr de partizani care, la momentul oportun, să-l ajute să modifice articolul nefast. De aceea el se prezintă membrilor Partidului Ordinii ca un zid de apărare împotriva revoluţiei sociale, oamenilor de afaceri ca un apărător al intereselor lor şi garant al prosperităţii, muncitorilor ca un reformator preocupat de soarta lor (dar ţinut în frâu de Adunarea conservatoare), iar militarilor ca urmaşul lui Napoleon cel Mare. Transformările şi numirile abil operate în aparatul administrativ, banii distribuiţi cu dărnicie, desele turnee ale prinţului-preşedinte în provincie şi numeroasele parade militare fac ca în curând „partidul de la palatul Elysée“ să poată conta pe sprijinul unei mari

majorităţi a opiniei publice şi a cadrelor.

În momentul în care, în iulie 1851, Adunarea refuză ca preşedintele să se prezinte la alegeri în anul următor, ea semnează condamnarea la moarte a republicii. Dezbinările din sânul ei nu-i permit nici măcar să dejoace ultimele şiretlicuri ale şefului executivului. Ea îşi desăvârşeşte procesul de autocompromitere prin refuzul de a aboli limitarea sufragiului universal, introdusă prin legea din mai 1850, abolire cerută de Ludovic Napoleon.

În noaptea de 1 spre 2 decembrie 1851, partidul de la Elysée (Morny, Fleury, Saint-Arnaud) dă lovitura de stat care dizolvă Adunarea şi îi arestează pe şefii republicani. Nu mai există nicio rezistenţă care să apere regimul. Câţiva deputaţi montaniarzi se străduiesc în zadar să mobilizeze câteva trupe anemice care ridică mai multe baricade în suburbia Saint-Antoine, unde unul dintre ei, Baudin, îşi şi găseşte moartea. Dar masele muncitoreşti nu reacţionează, obligate să apere o republică care împuşcase o mulţime de muncitori în 1848 şi manifestând mai degrabă o oarecare simpatie pentru un preşedinte al cărui prim act politic după înlăturarea Adunării este acela de a restabili sufragiul universal. Rezistenţa este însă mai puternică în provincie unde micile insurecţii care apar la Nièvre, în Allier şi în sud-est sunt totuşi repede înfrânte, având drept principal efect aderarea clerului şi a numeroşi conservatori la noul regim.

Pe 21 şi pe 22 decembrie, mai mult de 7 milioane de francezi din cei 10 milioane de participanţi la vot, aprobă prin plebiscit lovitura de stat, iar trei săptămâni mai târziu este adoptată o Constituţie cu

caracter prezidenţial, care face din preşedintele Republicii un adevărat suveran. Va fi suficient ca în noiembrie 1852 cuvântul preşedinte al Republicii să fie înlocuit cu cel de împărat al francezilor – modificare aprobată cu 7.824.000 de voturi, cu 253.000 de voturi împotrivă şi cu 2 milioane de abţineri – pentru ca această schimbare să convină perfect noului regim.

Napoleon al III-lea şi principiul naţionalităţilor

Personalitate ciudată, captivantă din multe puncte de vedere dar greu de definit, considerând secretul drept principiu de guvernare, împăratul Napoleon al III-lea şi-a intrigat contemporanii şi a sfidat analiza istoricilor. În acelaşi timp idealist, rece şi calculat, generos şi machiavelic, cultivat şi mereu deschis spre cunoaştere dar deseori încăpăţânat în opţiuni, personalitatea sa este atât de greu de înţeles încât ajungi să te întrebi dacă întreaga sa politică nu a fost făcută din porniri contradictorii care au dus la o oarecare coerenţă a acţiunii.

Crescut de mama sa, regina Hortensia (fiica Josefinei şi soţie a lui Ludovic de Olanda, fratele lui Napoleon I) exclusiv în cultul unchiului său, noul împărat îşi caută inspiraţia politică în *Memorialul de la Sfânta-Elena*, fără să observe distanţa care exista între politica reală a ilustrului său predecesor şi justificarea a posteriori pe care acesta din urmă o oferea în aceste *Memorii* generaţiilor viitoare. El crede, spre exemplu, că găseşte formularea şi legitimitatea „principiului naţionalităţilor“ într-un pasaj cum e cel ce urmează:

„Una dintre cele mai mari griji ale mele a fost aglomerarea, concentrarea popoarelor de pe acelaşi spaţiu geografic, care au fost divizate de revoluţii şi de politică (...). Aş fi vrut să fac din aceste popoare o singură unitate naţională (...). Primul suveran care, profitând de primul mare conflict, va îmbrăţişa cu sinceritate cauza popoarelor, va ajunge în fruntea întregii Europe“.

Moştenitorul fostului stăpân al Europei vrea să devină tocmai acest suveran „eliberator“ şi unificator. Trecutul său îl predispune de altfel la realizarea unei politici a naţionalităţilor, al cărei obiectiv nedeclarat este de a dărâma „edificiul“ clădit în 1815. Proscris, ca toţi membrii familiei imperiale, Napoleon al III-lea asemuieşte cauza personală cu cea a popoarelor oprimate de învingătorii lui Napoleon I. Distrugerea tratatelor din 1815 va constitui scopul constant al întregii sale politici externe şi este clar că acest scop este aprobat de marea majoritate a francezilor.

Dar gândirea politică a lui Napoleon al III-lea trece dincolo de acest aspect pur „revizionist“. Simpatia sa pentru popoarele asuprite este reală. În timpul exilului a trăit în Germania şi a asistat la mişcările revoluţionare din anii 1820. În Italia se pare că a făcut parte din mişcarea Carbonarilor şi cu siguranţă a participat împreună cu fratele său la revolta din Romagna împotriva lui Grigore al XVI-lea, între 1830-1831.

Acest „european“, care vorbeşte curent patru limbi şi cunoaşte continentul nostru mai bine decât majoritatea oamenilor politici ai vremii sale, doreşte independenţa popoarelor. Şi mai doreşte chiar şi fericirea acestora. Întemniţat în 1840 în fortul Ham, în urma unei tentative de rebeliune militară împotriva monarhiei din Iulie, scrie o broşură, *Eradicarea pauperităţii*, care dovedeşte eforturile sale de reflexie socială. Se gândeşte oare să ia conducerea unei cruciade a libertăţii, preludiul sau pretextul recuceririi Imperiului napoleonian? Cu siguranţă că nu. Spre deosebire de unchiul său, Ludovic Napoleon nu este un cuceritor. Nu a

declarat înainte de instaurarea sa pe tronul imperial că „Imperiul înseamnă pace“?

Dar dorinţa de a zdruncina ordinea Sfintei Alianţe, necesitatea de a oferi francezilor nişte compensaţii pentru lipsa vieţii politice din timpul primilor ani ai imperiului, în sfârşit, grija de a reda Franţei „frontierele sale fireşti“ îl vor împinge să înmulţească intervenţiile militare. Cel puţin trăieşte cu speranţa ca odată popoarele eliberate, să pună bazele unei Europe pe libera adeziune a locuitorilor săi.

În realitate, Napoleon al III-lea visează la un echilibru european asigurat de un sistem de congrese, care ar permite să rezolve pe cale pacifistă problemele care s-ar putea ivi între diverse popoare. El nu speră să capete alt avantaj personal decât gloria de a fi instaurat pacea europeană. El exprimă acest lucru într-o declaraţie citită în faţa Senatului, în 1863:

„Doresc din tot sufletul meu să vină o zi când marile probleme care dezbină guvernele şi popoarele vor putea fi rezolvate în deplină pace printr-un tribunal european (...). Această mare aspiraţie care a fost odinioară o utopie nu ar putea deveni mâine o realitate?“

Aplicarea integrală a principiului naţionalităţilor îl va duce cel mult la revendicarea pentru Franţa a câtorva teritorii limitrofe, pierdute în 1815, ca Nisa şi Savoia. În fapt, educaţia sa cosmopolită a făcut ca moştenitorul Vulturului să fie primul om de stat care a gândit ca un european, primul care a înţeles că Europa nu putea să se fundamenteze decât depăşind politica strict naţionalistă şi că organizarea sa era strâns legată de renunţarea într-

o oarecare măsură la interesele marilor „actori“ internaţionali. În numeroase rânduri, el îşi va dovedi sinceritatea şi generozitatea în acest sens.

Dar oamenii cu care se confruntă, cei ca Bismarck şi Cavour, sunt reci şi realişti şi se gândesc în primul rând la realizarea ţelurilor lor unificatoare şi la interesul popoarelor lor. Aceştia nu au ce face cu utopiile împăratului. Astfel, ei se vor folosi de el când vor avea nevoie pentru a-şi atinge scopurile şi apoi îl vor părăsi sau se vor întoarce împotriva lui. Conştient că a fost păcălit, Napoleon al III-lea se înspăimântă de faptul că a sacrificat interesul propriei sale ţări pentru cel al „naţiunilor“ şi încearcă să dea înapoi cerând pentru Franţa despăgubiri, dar este prea târziu. Această derizorie „politică a bacşişurilor“ de care va face haz cancelarul prusac îl va discredita pe împărat în Europa şi îl va duce la eşecurile dezastruoase de la sfârşitul domniei.

Cu toate acestea, în primii ani ai imperiului, Ludovic Napoleon se dedică cu totul proiectelor sale, iar cei care vor suporta consecinţele vor fi susţinătorii absolutismului european, mai întâi Rusia, apoi Austria.

Împăratul împotriva ţarului

La originea primului conflict extern în care Franţa lui Napoleon al III-lea este angajată se află problema orientală. Această problemă se pune încă de la începutul secolului în urma decăderii Imperiului turc şi a poziţiei radical opuse a Marii Britanii şi a Rusiei în ceea ce priveşte viitorul teritoriilor otomane. De la independenţa Greciei, ţarul nu se gândeşte decât la nimicirea imperiului, devenit „bolnavul Europei“. Scopul său este de a-şi asigura protectoratul asupra popoarelor slave şi ortodoxe din Balcani, ceea ce i-ar permite să domine cea mai mare parte a peninsulei. Pe lângă aceasta, el doreşte mai ales să pună mâna pe strâmtori pentru a putea să aibă ieşire în Mediterana, ceea ce ruşii urmăresc încă de pe timpul lui Petru cel Mare. Obiectivul englezilor este simplu. El constă în protejarea „drumului Indiilor“ prin Orientul Apropiat, interzicându-i ţarului să domine strâmtorile şi să pătrundă cu flota sa în Mediterana orientală.

Franţa nu intervine decât accidental în acest conflict. În 1853, profitând de preferinţa sultanului pentru călugării latini protejaţi de Franţa în defavoarea celor greci susţinuţi de ţar, călugării care păzeau „Locurile Sfinte“, guvernul de la Petersburg adresează sultanului un ultimatum prin care îi ordona să accepte protectoratul rusesc. La refuzul acestuia, ţarul îşi trimite trupele în provinciile româneşti ale Imperiului otoman.

Neputând accepta acest eşec politic cu consecinţe

grave pentru ea, Anglia se hotărăşte să intervină şi, fără nicio dificultate, îl atrage şi pe Napoleon al III-lea în expediţia militară. Desigur că Franţa nu are niciun interes imediat să intre în război împotriva Rusiei. Dar Napoleon al III-lea vede în această acţiune un triplu avantaj. El consideră că aceasta îi oferă, cu cheltuieli puţine, gloria militară de care regimul său are nevoie pentru a se consolida. Apoi, îi permite să rupă izolarea diplomatică care a urmat după proclamarea imperiului şi care a trezit suveranilor europeni amintirea neplăcută a lui Napoleon I şi a politicii sale expansioniste. În sfârşit, aceasta constituie mijlocul de a diminua influenţa uneia dintre puterile care protejează ordinea restaurată în 1815.

Simptomul care dovedeşte noua stare de spirit europeană este acela că în 1851 Cavour, care tocmai fusese numit preşedinte al consiliului în regatul Piemontului şi Sardiniei, se aliază cu Regatul Unit şi cu Franţa şi trimite un corp de armată în Rusia. O nouă linie de alianţe pare să se deseneze în Europa, în jurul Franţei imperiale.

Distrugerea flotei otomane de către ruşi îl scoate pe sultan din cursă chiar de la începutul jocului. Soarta strâmtorilor şi problema controlului Mediteranei orientale se hotărăşte deci fără el.

După ce ruşii părăsesc principatele române, episodul principal al războiului se situează în Crimeea, unde trupele aliate debarcă în septembrie 1854 şi asediază Sevastopolul. Apărat cu îndârjire de ruşi, oraşul va rezista timp de un an înainte de fi cucerit de trupele franco-britanice. Desigur, în timpul asediului au avut loc câteva bătălii distrugătoare, dar cele mai grele pierderi de vieţi

omeneşti se datorează mai ales condiţiilor de igienă lamentabile care au provocat în rândurile asediatorilor şi asediaţilor înspăimântătoare epidemii de tifos şi holeră.

Căderea Sevastopolului în septembrie 1855, urmată imediat de moartea ţarului Nicolae I îl fac pe succesorul acestuia, Alexandru al II-lea, să accepte tratativele. Rolul Austriei în soluţionarea conflictului este hotărâtor. Uitând serviciul făcut de Rusia în timpul revoluţiei ungare şi temându-se de dominaţia ţarului asupra populaţiilor slave din Balcani, aceasta refuză să-l susţină pe Nicolae I şi se înţelege cu adversarii lui asupra condiţiilor de pace care vor fi impuse la Petersburg.

Punându-şi în practică ideile sale asupra organizării Europei, Napoleon al III-lea îi convoacă pe beligeranţi şi alte câteva puteri continentale (Austria şi Prusia) la Congresul de la Paris, care se ţine între 25 februarie şi 8 aprilie 1856. Prezidat de Walewski, ministrul francez al Afacerilor străine, acest congres apare în ochii Europei drept revanşa Congresului de la Viena şi începutul distrugerii în mod legitimist şi de comun acord a înfăptuirilor realizate de acesta. Marea Britanie obţine ce-şi dorea, garantând cu ajutorul celorlalte puteri integritatea Imperiului otoman, în timp ce Austria, datorită abilului său joc politic, capătă un avantaj considerabil: libera navigaţie spre gurile Dunării, a cărei securitate este asigurată de două comisii internaţionale.

În principiu Franţa nu obţine din intervenţia sa atât de costisitoare din punct de vedere financiar şi uman decât avantaje morale: în principal recunoaşterea implicită a dreptului de protecţie

asupra creştinilor din Imperiul turcesc. În realitate, Napoleon al III-lea a obţinut prin acest conflict două avantaje esenţiale pentru continuarea politicii sale europene.

Mai întâi a obţinut ruperea frontului puterilor absolutiste. Abandonată de Austria în timpul războiului împotriva anglo-francezilor, Rusia se apropie de acum înainte de Franţa. Ea nu va interveni atunci când, intratã în conflict cu Franţa, Austria va pierde o mare parte din teritoriile sale italiene. Rusia va inaugura, cu Alexandru al II-lea, o politică în acelaşi timp francofilă şi liberală, până când revolta poloneză din 1863 şi simpatia împăratului pentru naţiunea poloneză o va determina să renunţe la ea.

Pe de altă parte, Congresul de la Paris pune pentru prima dată în mod oficial în Europa problema naţionalităţilor. Aliat cu învingătorii, Piemontul aduce în faţa adunării reprezentanţilor marilor puteri problema supunerii Italiei de către Imperiul Habsburgilor, spre marea indignare a delegatului austriac. În sfârşit, tratatul semnat la sfârşitul întâlnirii prevede autonomia celor două principate române, Moldova şi Valahia, care vor trebui fiecare să-şi aleagă câte un domnitor[210]. Sprijinite de Napoleon al III-lea, cele două principate aleg un singur domnitor, Alexandru Ioan Cuza, nobil român care îşi petrecuse tinereţea în Franţa. În ciuda ostilităţii puterilor europene (Austria şi Anglia), naţiunea română triumfă deci datorită protecţiei franceze. Aceasta nu se dezminte, protejându-l pe Cuza în tentativele sale de unificare politică şi salvând unitatea românilor după moartea acestuia, în 1866[211], prin

recomandarea ca prinţ al României pe Carol de Hohenzollern, membru al familiei regale din Prusia.

Venirea lui Napoleon al III-lea semnifică deci începutul aplicării la scară europeană a politicii naţionale. De acum înainte, impulsul este dat. Învinşii din 1848 încep din nou să spere în distrugerea ordinii Vechiului Regim restaurat. Punând în faţa delegaţilor marilor puteri problema italiană, Cavour tocmai dovedeşte că acest congres nu este decât prima etapă a „dărâmării“ tratatelor de la Viena din 1815, în timp ce împăratul francezilor, anunţând cu această ocazie naşterea fiului său, declară: „îl voi creşte în spiritul ideii că naţiunile nu trebuie să fie egoiste şi că pacea Europei depinde de prosperitatea fiecăreia dintre ele“.

Naşterea regatului Italiei

„Piemontul nu încheie pacea cu Austria, ci face un armistiţiu care va dura zece ani“. În aceşti termeni se exprimă contele Balbo, unul din doctrinarii unităţii italiene, imediat după înfrângerea de la Novare şi abdicarea lui Carol Albert. Acesta este sentimentul general al piemontezilor şi acesta este împărtăşit şi de noul lor suveran, Victor Emmanuel al II-lea. Cu răbdare, cel ce va fi supranumit „regele cavaler“ îşi va pregăti ţara pentru o nouă cruciadă de unificare, trăgând învăţăminte din eşecurile din 1848 şi 1849.

Aceste eşecuri nu i-au descurajat pe patrioţii italieni, cu toate că ideile lor despre modul de realizare a unităţii peninsulei sunt diferite. Pentru discipolii abatelui Gioberti, aceasta ar trebui să capete forma unei federaţii prezidate de papă. Pentru şeful acestui curent *neoguelf*, supremaţia exercitată de Franţa asupra Europei a dus la un divorţ între religie şi politică, divorţ ce poartă în germene declinul bisericii şi este necesar ca acesta să fie înlocuit cu un „primat moral şi politic al italienilor“, care va duce la o reconciliere.

Un al doilea curent, de inspiraţie liberală, îl are ca promotor pe Massimo d’Azeglio şi mica echipă de pe lângă ziarul *Il Rissorgimento*, creat de Cavour în 1847 la Torino. Acesta corespunde aspiraţiilor burgheziei industriale şi comerciale din nord şi vede într-o Italie unificată şi guvernată de o monarhie constituţională singura modalitate de a satisface şi sentimentele sale patriotice ca şi interesele sale

economice. Mai bine zis, acest curent se leagă foarte mult de modelul creat de Franţa din Secolul Luminilor şi de principiile Revoluţiei din ‘89.

În sfârşit, mai există un curent democratic şi republican, care se identifică cu proiectul idealist şi romantic al lui Mazzini şi al tinerilor revoluţionari care s-au adunat în sânul mişcării „Tânăra Italie“. Având o audienţă destul de largă în rândurile burgheziei mici şi mijlocii, aceasta va furniza grosul batalioanelor de luptători ai revoluţiei italiene: voluntarii bandelor garibaldiste sau revoluţionarii din Milano, din Veneţia şi din Roma. Aceştia cer crearea unei republici unitare, fondată pe sprijinul „poporului“, asupra căreia au o viziune foarte idealistă. Pentru a reuşi să antreneze poporul, începând din 1820 ei şi-au înmulţit comploturile şi încercările de insurecţie, fără să ajungă să mobilizeze clasele populare, mai ales la sate, unde ţărănimea în ansamblu rămâne legată de dinastiile existente şi de elitele tradiţionale.

În timpul evenimentelor din 1848-1849 au fost încercate două din aceste soluţii propuse pentru rezolvarea problemei italiene: cea a moderaţilor cu caracter federalist şi cea democratică, preconizată de adepţii lui Mazzini. Ambele au eşuat, dar aceste eşecuri sunt pline de învăţăminte pentru viitor. Programul federalist se baza pe ipoteza că problema independenţei şi unităţii naţionale putea fi rezolvată printr-un acord între prinţi. Dar acest acord s-a dovedit a fi imposibil din cauza conflictului de interese dintre aceştia. Programul lui Mazzini se baza pe ideea că forţele revoluţionare ieşite din rândul poporului ar fi suficiente pentru a înlătura dominaţia austriacă. Dar, în ciuda unei rezistenţe

îndârjite şi a unor sacrificii cumplite, din cauza lipsei de organizare, acestea nu au reuşit să ducă lupta până la capăt. Din acest dublu eşec pare să decurgă concluzia că, de acum înainte, este necesar sprijinul unei forţe capabile să se impună prinţilor şi să organizeze masele populare.

Acesta este contextul în care se va impune cu încetul „soluţia piemonteză“. Revoluţia din 1848 a eliberat într-adevăr acea forţă capabilă să aducă în jurul ei forţele naţionale pentru a-i alunga pe austrieci. Gestul nebunesc al lui Carol Albert din 1849 a înlăturat cu brutalitate îndoielile şi ranchiunele provocate de ezitările sale anterioare. Reluând războiul împotriva Austriei, sacrificându-şi coroana, acceptând exilul, el apare ca un martir al cauzei naţionale şi oferă Casei de Savoia rolul de conducător al Italiei. Tânărul său succesor, Victor Emmanuel al II-lea va fi destul de inteligent pentru a profita de şansa care i se oferă. În ciuda presiunilor austriece, el menţine Constituţia dată de tatăl său (*Il Statuto*) şi va permite astfel dinastiei să apară ca o campioană a aspiraţiilor liberale şi naţionale ale întregii Italii.

Victor Emmanuel este susţinut în această acţiune de Camillo Benso, conte de Cavour; fost director al ziarului *Il Rissorgimento*, unul dintre cei mai înflăcăraţi susţinători ai hotărârii noului suveran de a păstra constituţia liberală a Piemontului. Ministru al agriculturii în cabinetul prezidat de d’Azeglio, apoi prim-ministru în 1852, acest mare proprietar, originar prin mamă dintr-un mediu protestant genovez, care i-a format spiritul liberal, a făcut turul Europei înainte de a se stabili pe domeniul său piemontez şi de a introduce aici tehnici moderne

care i-au sporit averea în mod considerabil. El nu are decât 42 de ani în momentul când ajunge la conducerea guvernului, sprijinit de centru-dreapta, care îi apreciază anticlericalismul moderat.

În mod metodic, Cavour va mobiliza ţara pentru a fi gata când va veni ceasul revanşei de la Custozza şi de la Novare. Pregătirea materială: generalul La Marmora măreşte puterea militară a regatului sard, pune bazele arsenalului din La Spezia, aproape de Genova, şi fortifică răscrucea strategică a Alexandriei. Urmează pregătirea economică: se oferă Piemontului mijloacele necesare înfruntării conflictului inevitabil cu Austria. Agricultura se dezvoltă sub auspiciile inovatorului metodelor agronomice, care este Cavour. Sunt semnate tratate de liber schimb cu statele vecine. Ţara este dotată cu o reţea feroviară foarte densă, în timp ce portul Genova primeşte echipament modern.

În sfârşit, pregătirea morală. Constituţia liberală reprezintă un element care îi atrage pe toţi patrioţii din peninsulă, supuşi ai unor regimuri reacţionare, şi care îşi găsesc tot mai des refugiul în capitala piemonteză. Pe de altă parte, sub influenţa lui Cavour, politica regatului capătă un aspect hotărât anticlerical. Influenţa Bisericii asupra statului este limitată. Numeroase mănăstiri sunt închise, ceea ce nu displace celor care reproşează clerului că a jucat un rol esenţial în victoria reacţiunii din 1849.

Această pregătire morală are o importanţă ce nu trebuie neglijată. Ea face din Torino polul de atracţie a tuturor partizanilor unificării. De altfel, Cavour merge mult mai departe. El îl încurajează pe sicilianul La Farina să înfiinţeze o „Societate naţională“, al cărei program se rezumă între

cuvinte: „Independenţă – Unitate – Casa de Savoia“. Ramificaţiile Societăţii se întind în toată Italia şi, la momentul oportun, aceasta va furniza cadrele necesare Casei de Savoia pentru a prelua conducerea Italiei. Clandestină în toate statele exceptând Piemontul, ea trezeşte entuziasmul partizanilor unificării în măsura în care întruchipează voinţa lui Victor Emmanuel de a realiza unificarea ţării.

Treptat, „soluţia piemonteză“ câştigă adepţi. Câteva săptămâni înainte de a muri, Daniele Manin îi scria regelui Victor Emmanuel: „realizaţi Italia – şi eu, şi toţi republicanii patrioţi suntem ai voştri şi cu voi“. Conştientă de eşecul curentului democratic, o mare parte a micii burghezii acceptă să se alieze cu monarhia de Savoia, acceptând preţul ce trebuie să-l plătească pentru realizarea aspiraţiilor sale patriotice, în timp ce Gioberti optează şi el pentru această cale care sfărâma ultimele visuri ale lui Mazzini. Torino, spre care se îndreaptă emigranţii politici veniţi din celelalte state ale peninsulei, devine din acest moment centrul unei idei unitariste care îşi găseşte o audienţă tot mai mare în restul Italiei.

În această ţară, în care unificarea lingvistică este departe de a fi realizată, şi în care italiana nu este încă limba curentă şi culturală a elitei – marea parte a Italiei transalpine foloseşte un dialect neolatin care diferă mult de la o regiune la alta – ideile patriotice sunt difuzate adesea prin intermediul teatrului liric. Se ştie care a fost în acest sens influenţa lui Verdi. Fiul unui hangiu din ţinutul Parmei, el a avut drept mediu al copilăriei şi adolescenţei o regiune care, după Congresul de la

Viena, a cunoscut în mod nemijlocit dominaţia străină. Ducatul de Parma a fost oferit în 1815 unei prinţese austriece, fosta împărătească Maria Luiza, care îi va acorda de altfel tânărului Verdi o bursă ce îi va permite să meargă să-şi termine studiile muzicale la Milano, alt oraş dominat de austrieci. Devenit „profesor de muzică“ şi autor de opere, Verdi are de abia 30 de ani când prezintă la Scala din Milano prima sa operă „patriotică“, *Nabucco*, a cărei temă principală este captivitatea poporului evreu aflat sub jugul Babilonului. Premiera (9 martie 1842) este un triumf. În actul al III-lea, când corul evreilor, care îşi plânge pe malul Eufratului ţara ocupată, intonează celebrul *va pensiero*, publicul de la Scala se ridică în picioare pentru a aplauda viitorul imn de libertate al patrioţilor italieni, iar reprezentaţia se termină cu strigăte de „Libertate pentru Italia“. Aluzia este suficient de transparentă pentru ca tânărul muzician să aibă imediat dificultăţi cu cenzura austriacă, dar renumele lui Verdi se răspândeşte în toată Italia şi chiar în toată Europa, după 1848 acesta devenind notorietate internaţională şi, prin semnificaţia emblematică, egalul lui Victor Hugo. În cursul deceniului ulterior eşecului din 1848-1849, numele său devine un fel de simbol al patriei italiene şi în curând al unificării sub egida monarhiei piemonteze, „Viva V.E.R.D.I.“ înscris pe toate zidurile oraşelor din Italia însemnând *Vittorio-Emmannuele Re d’Italia*.

Toată această pregătire ar fi fost zadarnică dacă nu s-ar fi găsit un mijloc de a alunga din Italia trupele şi administraţia străină. Unul din marile merite ale lui Cavour este acela de a fi înţeles că, în

condiţiile raportului de forţe din Europa, Piemontul, chiar modernizat şi reorganizat, chiar susţinut de un număr tot mai mare de locuitori ai peninsulei, era incapabil să învingă formidabila putere austriacă numai prin propriile sale forţe. Altfel spus, orgolioasa formulă din 1848, *Italia farà da sè*, risca să nu fie decât o amăgire care putea să ducă la cele mai grave decepţii. Înainte de a realiza unificarea, Italia trebuie scoasă din starea de dependenţă faţă de Austria, şi Cavour crede că pentru aceasta poate să conteze pe împăratul francezilor.

Alegerea lui Napoleon al III-lea nu este defel întâmplătoare. Toţi îl ştiu interesat de soarta naţiunilor. Din timpul şederii sale în Italia cu ocazia exilului, se ştia că îşi însuşise revendicările liberale pentru că luptase alături de patrioţi împotriva absolutismului pontifical. Venirea la preşedinţia republicii, apoi pe tronul imperial, a trezit mari speranţe.

Dar Cavour ştie că lângă împărat există susţinători de temut ai neintervenţiei în Italia. Aceştia sunt catolicii de care Napoleon al III-lea a fost mândru după lovitura de stat, dar care se tem ca o repunere în discuţie a *status-quo*-ului italian să nu fie fatală pentru statele papale. Mai este împărăteasa Eugenia, care provoacă milă şi lacrimi, şi mai sunt oamenii de afaceri care se tem de efectele unei politici aventuroase şi, în sfârşit, reprezentanţii guvernului pentru care un eventual ajutor dat patrioţilor şi „revoluţionarilor“ italieni ar însemna o gravă lovitură dată politici interne franceze.

Este adevărat că prim-ministrul piemontez nu duce lipsă de sprijinitori în anturajul lui Napoleon al III-lea. Unchiul său, Jérôme, copiii acestuia, prinţul

Napoleon şi prinţesa Mathilda, îl împing pe împărat să acţioneze, ca şi favorita oficială, frumoasa contesă de Castiglione. Totuşi, aceste influenţe contrare au tendinţa să se anuleze reciproc şi să-l menţină pe Napoleon într-o atitudine de tergiversare nefavorabilă acţiunii. Desigur, împăratul este hotărât „să facă ceva pentru Italia“, dar nu se ştie exact ce anume.

Atentatul lui Orsini din 14 ianuarie 1858 grăbeşte evenimentele. Împreună cu doi tovarăşi, atraşi ca şi el de adepţii lui Mazzini spre terorism, patriotul romaniol încearcă să îl asasineze pe Napoleon al III-lea, pe care îl acuză de trădare pentru că a răsturnat republica franceză şi pentru că politica sa diplomatică pare că menajează interesele austriece în detrimentul ideii unitariste italiene. Condamnat la moarte, înainte de a fi executat, el adresează împăratului o scrisoare în care declară:

„Implor pe Maiestatea Voastră să redea Italiei independenţa pe care fiii ei au pierdut-o în 1849 din vina francezilor (...). Maiestatea Voastră să-şi amintească că italienii, printre care se afla şi tatăl meu, şi-au vărsat cu bucurie sângele pentru Napoleon cel Mare, peste tot acolo unde el i-a condus, să-şi amintească că atâta timp cât Italia nu va fi independentă liniştea Europei şi cea a Maiestăţii Voastre nu va fi decât o himeră; Maiestatea Voastră să nu respingă dorinţa supremă a unui patriot aflat pe treptele eşafodului, să-mi elibereze patria şi binecuvântarea a 25 de milioane de cetăţeni vă va însoţi peste posteritate“.

Împotriva tuturor aşteptărilor, Napoleon este impresionat şi publică scrisoarea în „Monitor“. Acesta este un semn că nu este lăsat Cavour în voia

sorţii. De acum înainte, trimişii secreţi nu încetează să circule între Paris şi Torino şi până la urmă împăratul îl invită pe prim-ministrul piemontez la Plombières, în munţii Vosgi, unde se află pentru o cură de ape minerale. Această întrevedere din 21 iulie 1858 nu ne este cunoscută decât din relatarea lui Cavour. Napoleon al III-lea îi promite 200.000 de oameni pentru a-i alunga pe austrieci din peninsulă, anexarea la Piemont a Lombardiei şi a Veneţiei, care îl va plasa pe Victor Emmanuel în fruntea unui mare regat al Italiei de nord, iar restul Italiei va fi împărţit între trei state (statul papal, regatul Italiei centrale, regatul Neapolelui) grupate împreună cu primul într-o Confederaţie italiană prezidată de papă. În schimbul serviciilor sale, Franţa va primi Nisa şi Savoia. În sfârşit, se mai plănuieşte şi un proiect de căsătorie între prinţul Napoleon, verişor al împăratului, şi prinţesa Clotilda, fiica lui Victor Emmanuel.

Acest acord este departe de a-l entuziasma în totalitate pe Cavour. În afară de aversiunea pioasei Clotilda la gândul căsătoriei cu acest bărbat, care este portdrapelul anticlericalismului francez, clauzele politice sunt puţin satisfăcătoare. Unificarea se face mai mult în avantajul suveranului pontif decât în cel al regelui Piemontului. În afară de asta, intrarea în vigoare a acordului este condiţionată de o agresiune austriacă, ceea ce pare a fi destul de problematic. El se mulţumeşte totuşi cu această înţelegere secretă, care asigură ţării sale ajutorul militar al Franţei, hotărâtă să-şi încalce promisiunile de îndată ce s-ar ivi ocazia.

La începutul lui 1859, iminenţa războiului nu mai lasă loc de îndoială. Împăratul îşi declară

ambasadorului Hubner regretul că relaţiile dintre Franţa şi Austria nu mai sunt „aşa de bune ca în trecut“. La 30 ianuarie se celebrează căsătoria prinţului Napoleon cu fiica lui Victor Emmanuel al II-lea. În discursul său, acesta din urmă declară că îi vine greu să rămână nepăsător „la strigătele de deznădejde care îi ajung la urechi din toate colţurile Italiei“. Provocările se înmulţesc, ca de exemplu inaugurarea la Torino a unui monument închinat gloriei armatei piemonteze, ridicat cu ajutorul donaţiilor făcute de locuitorii oraşului Milano, supuşi ai Imperiului habsburgic.

Piemontul şi Austria ordonă mobilizarea generală. Speriat de punerea în mişcare a mecanismului pe care l-a declanşat, împăratul încearcă să oprească derularea evenimentelor, propunând un congres european destinat să rezolve problema italiană. Austria nu-i lasă timp să-şi realizeze proiectul. Dificultăţile interne nu-i permit să menţină mult timp pe picior de război o armată numeroasă. Ea decide deci să repete împotriva Piemontului operaţia care a reuşit în 1849 şi, la 12 aprilie 1859, începe ostilităţile după ce a trimis la Torino un ultimatum prin care dădea piemontezilor un răgaz de trei zile pentru a-şi pregăti armata în vederea păcii.

Casus belli evocat de acordul de la Plombières şi de tratatul franco-sard din 26 ianuarie 1856 producându-se, în ciuda împotrivirii îndârjite manifestate de opinia conservatoare şi la Curte, Napoleon al III-lea hotărăşte să-şi trimită armata dincolo de Alpi. Negocierile rămân mult timp secrete, oamenii lui Niel şi ai lui Canrobert trec în mare dezordine prin trecătorile Mont-Cenis şi Mont-

Genèvre. Niciun plan nu a fost fixat. Generalii îşi caută trupele. Proviziile şi echipamentul lipsesc, ceea ce nu-l împiedică pe împărat, care, debarcat la Genova a preluat comanda generală a armatei, să declare solemn că intră în război pentru a „reda libertatea Italiei până la marea Adriatică“. Italienii nu vor uita această promisiune, care înseamnă pentru ei sfârşitul dominaţiei austriece.

În ciuda acestui început de campanie complet improvizat, războiul începe în condiţii mai degrabă favorabile pentru armata franceză. Într-adevăr, austriecii sunt şi mai puţin pregătiţi decât duşmanii lor şi dispun de trupe formate în majoritate din slavi, care manifestă puţină înflăcărare războinică în lupta împotriva unui adversar ale cărui revendicări le împărtăşesc. Şeful lor, mareşalul Giulay, este lipsit de spirit de iniţiativă şi nu ştie să exploateze scurta perioadă de timp în care 60.000 de piemontezi se găsesc singuri în faţa celor 150.000 de soldaţi ai armatei austriece. După luptele de la Montebello (20 mai) şi de la Palestro (30-31 mai), unde Victor Emmanuel este numit de zuavi caporal, o mare bătălie se angajează pe 4 iunie 1859 la Magenta, al cărei final, mult timp nesigur, este în cele din urmă favorabil franco-sarzilor cărora li se deschide calea spre Lombardia. Patru zile mai târziu, Napoleon al III-lea şi Victor Emmanuel îşi fac intrarea în oraşul Milano, aclamaţi nebuneşte de mulţime.

La 24 iunie, o a doua bătălie de anvergură pune faţă în faţă armatele a trei puteri beligerante, pe un front de 20 de kilometri, în jurul colinei de la Solferino. Aceasta se termină printr-un măcel îngrozitor, care zdruncină hotărârea împăratului,

victorios totuşi, şi pare să marcheze începutul unui război lung şi costisitor. Napoleon al III-lea propune brusc generalilor austrieci un armistiţiu, care, semnat pe 9 iulie la Villafranca, se transformă peste trei zile în preliminariile unui tratat de pace. Şi aceasta spre marea indignare a italienilor care nu înţeleg acest act de renunţare a învingătorului şi care se simt trădaţi de hotărârea imperială.

În realitate, Napoleon al III-lea are motive urgente de a opri conflictul. În afară de faptul că a fost efectiv zdruncinat la vederea măcelului de la Solferino, nu-i lipsesc motivele de îngrijorare. Este adevărat că armata franceză a obţinut la început nişte victorii, dar în condiţii atât de riscante se pune întrebarea cum se va descurca în faţa fortăreţelor de temut ale „cadrilaterului“. Pe lângă asta, intrarea francezilor în Italia de nord a dat semnalul unor răzmeriţe în centrul peninsulei şi chiar în statele papale. De asemenea, catolicii de dincolo de Alpi se agită şi ei şi cer împăratului să pună capăt aventurii şi să restabilească în Italia ordinea pe care el însuşi a tulburat-o.

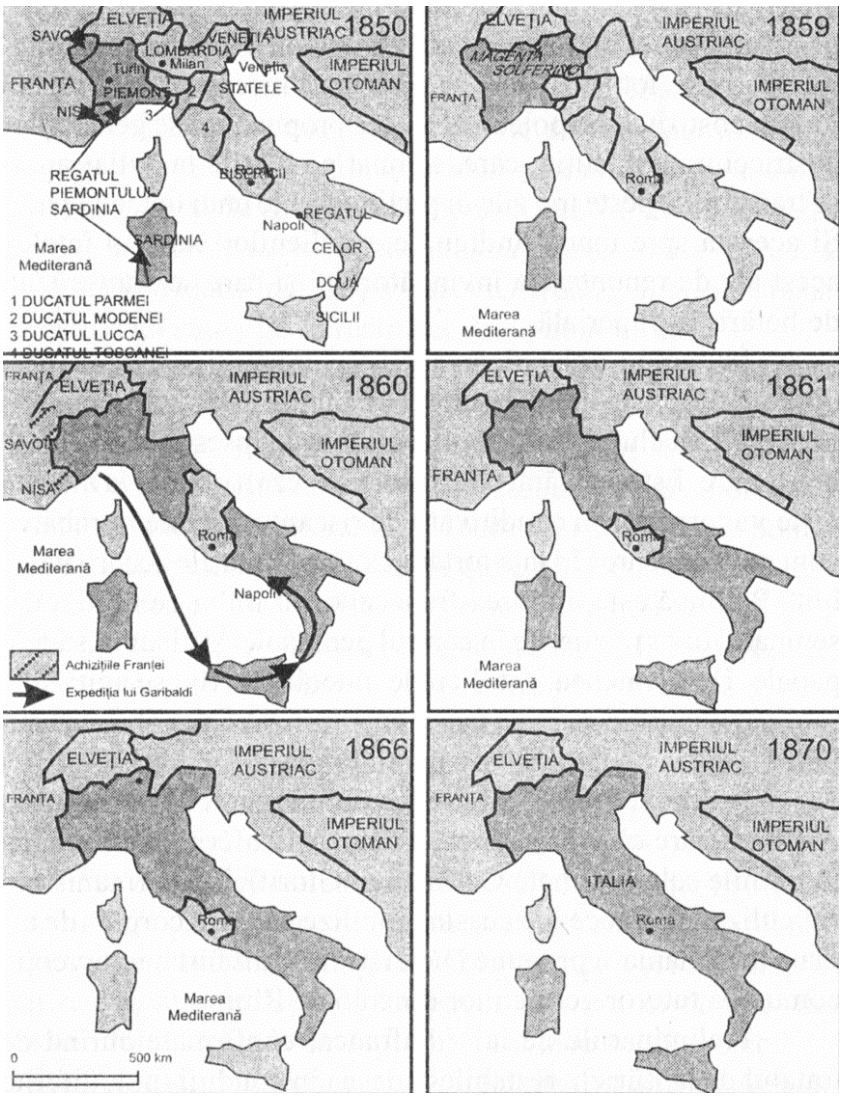

Etapele unificării teritoriului italian

În sfârşit, Prusia, care se bucură în secret de problemele Austriei, pare că vrea să profite de ocazia oferită pentru a lua în mâinile sale destinele Germaniei. Glorificând germanismul ridiculizat de francezi, aceasta mobilizează şase corpuri de armată în Renania şi propune Dietei de la Frankfurt o intervenţie comună a tuturor germanilor dincolo de Rhin.

Preliminariile de la Villafranca, confirmate curând de tratatul de la Zürich, restabilesc pacea în condiţii mult diferite de cele pe care Cavour le considera deja nesatisfăcătoare după întrevederea de la Plombières. Austria îi remite Franţei Lombardia, iar

aceasta o retrocedează Piemontului, dar Veneţia rămâne austriacă. Prinţii din Italia centrală şi papa vor fi repuşi în drepturi. În sfârşit, Congresul european trebuie să se întrunească pentru a hotărî viitorul Italiei şi marile direcţii ale acordului care îi vor fi supuse spre examinare sunt deja fixate: se revine la ideea unei Confederaţii italiene, a cărei preşedinţie va fi asigurată de suveranul pontif.

Italia „liberă până la Marea Adriatică“ este departe. Pentru că nu şi-a ţinut promisiunea, Napoleon al III-lea părăseşte Italia învingător, dar condamnat public de către patrioţi. Aşa de mare este furia transalpinilor încât nici nu mai are curajul să ceară Nisa şi Savoia ca recompensă pentru serviciile sale. Cavour, nebun de durere, demisionează. Intervenţia directă a împăratului a luat sfârşit. Se pare că, încă o dată, unitatea italiană este amânată *sine die*. În realitate, ea de abia începe.

Ca efect, situaţia Piemontului este mai puţin disperată decât pare la prima vedere. Încă de la intrarea francezilor în Italia, membrii „Societăţii naţionale“ au trecut la acţiune. Ei au provocat şi condus mişcări populare, au alungat autorităţile instalate în Parma, în Modena, în Toscana şi pe teritoriul pontifical din Romagna şi au constituit guverne conduse de „dictatori“ care cer cu toţii anexarea acestor provincii la Piemont. Armistiţiul de la Villafranca le hotărăşte soarta în fapt. Aceste guverne vor trebui să dispară, iar suveranii legitimi să-şi reia în primire statele. Eforturile lui Cavour, care continuă să acţioneze pe ascuns, vor consta deci în a pune Europa în faţa faptului împlinit şi în a dovedi împăratului francezilor forţa sentimentului

naţional italian.

Provinciile răsculate se întrunesc în „Provinciile regale ale Emiliei“. Ele îşi vor alege imediat Adunări constituante care, în unanimitate, cer alipirea lor la Piemont, şi între timp îl aleg ca regent pe prinţul de Carignan, membru al familiei de Savoia. Totul depinde în fapt de atitudinea lui Napoleon al III-lea, Austria fiind incapabilă să intervină, în timp ce Anglia tinde să fie mai degrabă de partea oraşului Torino. Capitala piemonteză nu-şi permite însă să încalce voinţa împăratului, ale căror victorii recente au făcut din el arbitrul Italiei. Din nou, emisarii iau drumul Parisului pentru a-l convinge pe Napoleon al III-lea să-şi dea acordul pentru unificarea Italiei de nord sub egida suveranului piemontez.

Dar pentru împărat, nodul problemei este în regiunea Romagna. Indiferent de soarta ducilor din Italia centrală, el nu poate să ignore faptul că a da undă verde Piemontului pentru ca acesta să anexeze teritoriile pontificale înseamnă să trezească pe loc ostilitatea catolicilor francezi, fideli susţinători ai tronului imperial. La Curte, cele două partide se ciocnesc din nou.

Până la urmă, dorinţa de a se face popular în Italia şi de a-i oferi lui Victor Emmanuel o compensaţie pentru nerealizarea unei alianţe care ar fi dus la anexarea Veneţiei este mai puternică. Pe 22 decembrie 1859, ziaristul La Guerronnière, director al Librăriei imperiale, cunoscut ca purtător de cuvânt oficios al împăratului, publică o broşură intitulată *Papa şi congresul*. Vorbind despre eventuala dezmembrare a teritoriului pontifical, autorul subliniază faptul că orice pierdere a puterii pământeşti nu poate fi decât benefică puterii

spirituale a pontifului: „Cu cât teritoriul va fi mai mic, cu atât suveranul va fi mai mare“. Aceasta înseamnă că se dă mână liberă Piemontului, care putea anexa Italia centrală. „Nemuritoare broşură!“, strigă Cavour, care acceptă pe loc să reia frâiele puterii. „Îl iert pe împărat pentru pacea de la Villafranca, căci tocmai a făcut Italiei un serviciu mai mare decât victoria de la Solferino“. Imediat încep negocierile franco-piemonteze. Nu se mai vorbeşte de niciun congres, întrucât papa anunţă printr-o enciclică refuzul său categoric de a consimţi la dezmembrarea statelor sale, faţă de care nu se consideră suveran, ci depozitar.

În primăvara lui 1860, plebiscitele votează pentru alipirea la Piemont a Toscanei, Parmei, Modenei şi a Romagnei. Napoleon al III-lea îşi primeşte „bacşişul“: Nisa şi Savoia. De acum înainte suntem „complici“, declară Cavour trimisului francez. Pentru a desăvârşi unitatea italiană nu mai rămâne decât ca, aprobată tacit de francezi, Italia să pună iar Europa în faţa unor fapte împlinite.

În fapt, pentru a termina acţiunea de unificare, monarhiei piemonteze îi rămâne să alunge trei suverani instalaţi solid pe tronurile lor: regele Neapolelui, papa şi împăratul Austriei, stăpân al Veneţiei. Trebuie deci să se recurgă la arme şi nu este sigur că puterile europene, în frunte cu Imperiul francez, vor accepta să susţină un stat războinic.

Acţiunea lui Giuseppe Garibaldi, fost general al Republicii romane, îl va scoate pe Cavour din încurcătură. După eşecul din 1848, „condotierul“ din Nisa a dus o existenţă aventuroasă pe toate continentele. Începând din 1859, el revine în Italia

pentru a lupta în rândurile piemontezilor, împotriva austriecilor. În primăvara lui 1860, încurajat de emigranţii sicilieni, cum ar fi Crispi, şi profitând de complicitatea tacită a lui Cavour, el recrutează o mică armată de voluntari numită „Cei o mie“ (în realitate formată din ceva mai mult de 1.200 de oameni), pe care o îmbracă cu cămăşi roşii şi o adună la Genova. Organizarea acestei trupe, căreia compania maritimă Rubattino îi oferă două nave, este aşa de puţin camuflată încât Europa este tulburată. Oficial, guvernul piemontez neagă existenţa acesteia, dar Cavour îl încurajează în secret pe generalul republican.

La 11 mai, „cămăşile roşii“ debarcă la Marsala, în Sicilia, iar amiralul piemontez trimis în urmărirea lor a făcut tot posibilul pentru a nu-i prinde. În timp ce Cavour îşi exprimă sus şi tare regretele, Garibaldi înfrânge trupele neputinciosului Francisc al II-lea, pune mâna pe Palermo şi se proclamă dictator al Siciliei în numele lui Victor Emmanuel. Trei luni mai târziu, trecând prin strâmtoarea Messina, „dictatorul“ ajunge pe continent. Abandonat de toţi, Francisc al II-lea se refugiază în Gaëte, în timp ce, la 6 septembrie, Garibaldi îşi face intrarea în Neapole, devenind „dictator al celor Două Sicilii“.

Proporţiile victoriei sale nu-l neliniştesc pe Cavour. Fără îndoială, fidelitatea şefului „Celor o mie“ nu poate fi pusă la îndoială. „La sfârşitul misiunii mele, declarase el, voi depune la picioarele Maiestăţii Voastre autoritatea pe care împrejurările mi-au conferit-o şi voi fi fericit să vă fiu supus până la sfârşitul vieţii“. Or, Garibaldi nu era omul care să-şi retragă cuvântul. Dar care este exact sfârşitul

„misiunii“ sale? Influenţat de adepţii lui Mazzini, care îl înconjoară, el intenţionează să amâne anexarea celor Două Sicilii la Piemont şi să-şi continue mersul victorios până la Roma, de unde îl va alunga pe papă şi apoi îl va proclama pe Victor Emmanuel rege al Italiei. Cavour nu-l poate lăsa să facă acest lucru. El ştie foarte bine că Napoleon al III-lea, chiar dacă este gata să tolereze dezmembrarea statelor pontificale, nu va consimţi niciodată să-l vadă pe suveranul pontif expulzat din propria-i capitală. Şi împăratul are un mijloc eficace de a se opune acţiunii lui Garibaldi. Începând din 1849, o garnizoană franceză veghează la Roma asupra securităţii lui Pius al IX-lea.

Un marş al lui Garibaldi asupra cetăţii eterne ar însemna, nu încape nicio îndoială, o ciocnire cu garnizoana franceză, deci sfârşitul alianţei cu Napoleon al III-lea, care rămâne baza politicii cavouriene. Omul de stat piemontez trebuie să se opună cu orice preţ acţiunii lui Garibaldi. Printr-o manevră de o mare abilitate, el va reuşi să profite de această situaţie periculoasă şi să zădărnicească proiectele lui Garibaldi.

Folosindu-se de acesta din urmă ca de o sperietoare, Cavour trimite la Napoleon al III-lea emisari însărcinaţi să-l convingă pe împărat de pericolul pe care l-ar reprezenta pentru papalitate un stat napolitan condus de şeful „cămăşilor roşii“. Numai intrarea trupelor piemonteze în statele pontificale poate împiedica o înfruntare fatală la intrarea în Roma. Aceasta le-ar permite apoi să ocupe regatul Neapolelui şi să zdrobească trupele garibaldiste. Desigur, această intervenţie nu s-ar putea face fără prejudicii pentru tronul Sfântului

Petru. Victor Emmanuel ar anexa teritoriile nordice şi orientale ale statului pontifical, regiunile Italiei centrale şi Umbria, dar italienii se angajează solemn faţă de Napoleon al III-lea să respecte Roma şi Latium.

Aflat în vizită în teritoriile recent anexate ale Savoiei, împăratul primeşte pe 27 august la Chambery, doi trimişi piemontezi care îi prezintă soluţia ticluită de Cavour. Nu se cunoaşte din această întrevedere secretă decât procesul-verbal făcut de cei doi emisari italieni. Împăratul le-ar fi răspuns: „Faceţi ce vreţi, numai faceţi-o repede!“. După care, în timp ce întreaga Europă priveşte cu nelinişte sau cu interes evenimentele din Italia, Napoleon al III-lea, care era aşteptat la Paris, pleacă din Savoia în Corsica, apoi din Corsica în Algeria, lăsându-şi diplomaţii în mare încurcătură, fără nicio dispoziţie. Piemontezii au mână liberă.

Ce forţe ar putea folosi papalitatea împotriva lui Victor Emmanuel? Revoluţionarii italieni l-au convins pe Pius al IX-lea că puterea spirituală nu este suficientă pentru a proteja tronul pontifical de emergenţa curentului naţionalist. De aceea, el l-a autorizat pe Mons. de Merode, prelat belgian, membru al Curiei, să formeze un corp de voluntari, „zuavii pontificali“. Efectiv, din toată Europa au alergat catolicii cei mai intransigenţi, susţinători ai ordinii din 1815. Armata pontificală este un adevărat catalog al familiilor nobile din Europa catolică. Nobilimea austriacă deţine un loc important, iar Franţa de vest este reprezentată cu cinste. Guvernul imperial, care întreţine la Roma o garnizoană însărcinată să-l apere pe papă, se declară surprins de această recrutare masivă. Dar

Pius al IX-lea şi secretarul său de stat, cardinalul Antonelli, îl consideră pe Napoleon al III-lea principalul vinovat de declanşarea mişcării naţionale italiene şi, în consecinţă, de jefuirea papei. Ei nu-i iartă faptul că, prin broşura *Papa şi congresul*, a dat semnalul anexării regiunii Romagna şi a acceptat în felul acesta ca „patrimoniul Sfântului Petru“ să fie distrus.

Astfel, în ciuda trupelor imperiale la Roma, aceştia nu scapă niciun prilej să-şi exprime neîncrederea în Napoleon al III-lea. De aceea ei apelează la un fost general din armata din Africa să preia comanda zuavilor pontificali. Lamoricière, convertit târziu la catolicismul militant, a fost scos de imperiu din cadrul armatei din cauza fidelităţii sale faţă de republică. Pus în fruntea gloatei strălucite, dar indisciplinate, care este legiunea pontificală, acesta încearcă să se opună invaziei piemonteze. La 18 septembrie 1860, la Castelfidardo, soldaţii lui Victor Emmanuel, în câteva zeci de minute, zdrobesc trupele lui Lamoricière. Italia centrală şi Umbria odată ocupate, armata piemonteză intră în statul napolitan. La 26 octombrie, salutat de Garibaldi, Victor Emmanuel al II-lea îşi face intrarea triumfală în Neapole.

În zilele care urmează, plebiscitele organizate în Sicilia, în Italia de sud, de centru şi în Umbria, confirmă dorinţa locuitorilor acestor regiuni de a se uni cu Piemontul. Bătălia aproape simbolică de la Castelfidardo a făcut din Italia, considerată până atunci de Europa drept o „expresie geografică“, o adevărată realitate politică.

În ianuarie 1861, Cavour organizează alegeri generale. Pe 23 martie, reprezentanţii celor 22 de

milioane de italieni îl proclamă pe Victor-Emmanuel „rege al Italiei“. Câteva săptămâni mai târziu, epuizat de eforturile făcute, Cavour moare murmurând: „Italia s-a înfăptuit...“. Pentru a fi desăvârşită, Italiei îi mai lipsesc Veneţia, rămasă sub stăpânirea Austriei, împotriva căreia un nou război pare imposibil, şi Roma, protejată de Napoleon al III-lea, aflat la apogeul domniei sale.

Inevitabila problemă romană

Odată cu primele mişcări de independenţă, începe să se pună şi „problema romană“, născută din concentrarea în aceeaşi persoană a puterii lumeşti, de principe italian, şi a puterii spirituale, de şef al catolicismului. Intervenţia lui Napoleon al III-lea nu face decât să complice şi mai mult lucrurile. Partizan al independenţei şi unităţii italiene, împăratul acceptă ca Piemontul să micşoreze încetul cu încetul statele pontificale. Şef al unui stat în care predomină catolicii care, mai ales, l-au susţinut până acum cu fidelitate, el nu se resemnează totuşi să-l vadă pe Pius al IX-lea deposedat de teritoriile sale, cu atât mai mult cu cât între cei doi bărbaţi există şi legături personale: papa este naşul principelui imperial.

Broşura *Papa şi congresul* şi întrevederea de la Chambery pe de o parte, menţinerea garnizoanei franceze la Roma pe de altă parte, ilustrează această atitudine contradictorie. Italienii consideră că problema romană rămâne în suspans, dar susceptibilitatea lor naţională este iritată de dovada de neîncredere pe care o constituie în ochii lor garnizoana franceză de la Roma. În ceea ce-l priveşte pe Napoleon al III-lea, conştient de impasul în care a intrat, el caută un mijloc de a-şi retrage trupele fără a trezi furia catolicilor francezi şi fără să provoace noi atacuri ale episcopilor (unul dintre aceştia, Mons. Pius, tocmai l-a comparat cu Pilat).

În mod paradoxal, acţiunea lui Garibaldi face ca această problemă să evolueze. După ce Piemontul

anexează statul napolitan, şeful „cămăşilor roşii“ se retrage în insula Caprera. Dar impasul roman îl determină pe Rattazzi, succesorul lui Cavour, să apeleze la el pentru a relua tentativa din 1861. Încurajat de ministru, Garibaldi debarcă în Sicilia, înrolează voluntari în vederea unui marş asupra Romei şi trece în Calabria afirmându-şi hotărârea de a nu se opri decât în capitala pontificală.

Reacţia lui Napoleon al III-lea este atât de brutală încât guvernului italian i se face frică şi hotărăşte să oprească armata garibaldistă. După o luptă de câteva minute, aceasta este împrăştiată la Aspromonte (29 august 1862), în timp ce şeful ei este rănit şi luat prizonier. Între Franţa şi Italia se angajează imediat negocieri care duc la semnarea „Convenţiei din septembrie“ (1864). Napoleon al III-lea îşi retrage trupele din Roma, iar în schimb Victor Emmanuel se angajează să respecte teritoriul pontifical. El oferă de altfel împăratului şi Europei o garanţie a bunei sale intenţii, stabilindu-şi capitala la Florenţa, ceea ce pare să însemne renunţarea definitivă la cetatea eternă.

Imediat, Napoleon al III-lea, mereu preocupat de popularitatea sa în peninsulă şi în rândul minorităţilor supuse unui jug străin, caută un mod de a oferi Italiei o compensaţie. Războiul austro-prusac care este pe punctul de a izbucni îi va oferi ocazia pe care o caută. Înainte de a se angaja în războiul împotriva Vienei, Bismarck vrea să se asigure de neutralitatea franceză, iar împăratul i-o garantează cu condiţia să accepte alianţa Italiei, căreia îi oferă Veneţia în caz de victorie.

Cât despre Austria, aceasta se teme ca Franţa să nu treacă de partea Prusiei. Napoleon al III-lea îi

promite şi acesteia neutralitatea, dar pune aceeaşi condiţie ca lui Bismarck, numai că Austria va fi despăgubită prin anexarea Sileziei. Astfel, datorită intervenţiei lui Napoleon al III-lea, Italia se vede angajată într-o partidă războinică din care oricum va ieşi în avantaj.

Dar dacă războiul este complet nefavorabil Austriei în confruntarea ei cu Prusia, Italiei nu-i sunt rezervate decât decepţii şi umilinţe. Bătuţi la Custozza (pe 24 iunie 1866) şi pe mare la Lissa (20 iulie), italienii nu sunt salvaţi de o întoarcere în forţă a Habsburgilor decât datorită victoriei prusace de la Sadova (3 iulie). Dar, în timpul elaborării tratatului de pace, Bismarck nu face nimic pentru nefericiţii lui aliaţi. Este necesară intervenţia personală a lui Napoleon al III-lea pentru ca Austria să cedeze Veneţia Franţei, care o retrocedează imediat Italiei.

Această anexiune nesperată face să treacă pe primul plan problema Romei ca oraş capitală. Or, începând din 1866, a pune problema romană înseamnă a te ciocni de Napoleon al III-lea, hotărât să se opună oricărei acţiuni împotriva a ceea ce a mai rămas din puterea pontificală pământească. Astfel, după ce a fost, în 1859, sufletul unităţii italiene, după ce a aprobat tacit unirea Italiei centrale cu Italia de sud, după ce a jucat rolul de mijlocitor în recuperarea Veneţiei, împăratul apare acum ca principalul obstacol în desăvârşirea procesului de unificare, la iniţierea căruia a contribuit din plin.

Desigur, Convenţia din septembrie pare să-l fi dezlegat de orice responsabilitate directă în salvarea patrimoniului Sfântului Petru, dar

Garibaldi va distruge încă o dată fragilul echilibru diplomatic realizat astfel. Abia au părăsit Roma ultimele trupe franceze, aplicând astfel prevederile Convenţiei, că fostul dictator al celor Două Sicilii îşi adună voluntarii în vederea ultimei expediţii împotriva „cuibului de vipere“. Eforturile sale provoacă o insurecţie la Roma, în octombrie 1867. Guvernul italian nu reacţionează decât anemic la acţiunea lui Garibaldi, care, pe drept cuvânt, se poate sprijini pe ajutorul unei mari majorităţi a italienilor.

Sub presiunea catolicilor francezi, Napoleon al III-lea este nevoit să intervină. O divizie franceză, comandată de generalul de Failly, debarcă la Civitavecchia şi opreşte bandele garibaldiste chiar la porţile Romei, la Mentana, pe 3 noiembrie 1867. În Italia indignarea este mare şi peste tot se declară: „Mentana a ucis Magenta“. Astfel se produce ciocnirea între francezi şi italieni, pe care Cavour şi succesorii săi şi-au dat toată silinţa să o evite încă din 1860.

În timp ce Victor Emmanuel declară: „este una dintre cele mai mari dureri pe care le-am încercat în viaţă“, francezii îşi continuă gafele. Generalul Failly, referindu-se la folosirea noii puşti *chassepot* în bătălia de la Mentana, telegrafiază la Paris: „puştile *chassepot* au făcut minuni“. Interpelat de Thiers în parlament, ministrul de stat Rouher defineşte poziţia franceză în termeni atât de categorici încât provoacă vii reacţii în peninsulă şi îl îngrijorează chiar şi pe împărat.

„Declarăm în numele guvernului francez: Italia nu va pune mâna niciodată pe Roma. Franţa nu va suporta niciodată această acţiune violentă împotriva

onoarei sale şi a catolicismului. În ziua în care va vrea să invadeze statele pontificale, Italia se va lovi de Franţa în drumul său spre Roma“.

Problema romană rămâne până în 1870 piatra de încercare a relaţiilor franco-italiene. În momentul în care, după Sadova, eventualitatea unui război franco-prusac pare să se apropie, toate încercările de a se realiza o alianţă între Roma şi Paris se lovesc de refuzul francezilor de a renunţa la protejarea „patrimoniului Sfântului Petru“. Iar printr-o extraordinară ironie a sorţii, căderea celui de-al II-lea imperiu, care a jucat un rol atât de important în primele etape ale unificării italiene, va fi cea care va permite desăvârşirea acesteia.

Într-adevăr, după înfrângerea Franţei la Sedan, garnizoana reinstalată după bătălia de la Mentana trebuie să părăsească Roma. La 20 septembrie, după un simulacru de bătălie, trupele italiene ocupă oraşul şi, în timp ce Victor Emmanuel se instalează în palatul Quirinal, un plebiscit hotărăşte anexarea Romei la regatul Italiei.

Prusia unifică Germania

Modificarea hărţii Europei prin crearea regatului Italiei este contemporană cu modificări şi mai importante pentru echilibrul continentului, modificări care intervin în ţările germanice, miza rivalităţii austro-prusace.

După „retragerea de la Olmütz“ şi eşecul tentativelor prusace, se pare că proiectul unificării Germaniei a fost prea mult timp lăsat la o parte. În realitate, eşecul din 1850 nu a făcut să dispară aspiraţiile naţionale de dincolo de Rhin. Austria este conştientă de acest lucru şi întreaga sa politică de după Olmütz are drept scop să capteze acest curent unificator.

Ea dispune de un atu forte: Confederaţia germanică şi Dieta acesteia, reinstaurată în 1850, a cărei preşedinţie o deţine. Nu-i rămâne deci decât să-şi accentueze influenţa asupra acesteia şi să facă din ea instrumentul politicii austriece în Germania. Astfel, Austria nu mai neglijează nimic pentru a transforma această adunare de reprezentanţi lipsiţi de putere într-o „curea de transmisie“ a iniţiativelor Vienei.

Cu toate acestea, toate eforturile sale sunt zadarnice în faţa calmei hotărâri a delegatului prusac în Dietă, Otto von Bismarck, foarte decis să saboteze toate acţiunile austriece. El este acela care, pentru a câştiga încrederea ţarului, face în aşa fel încât Dieta împiedică Austria să intervină în războiul din Crimeea alături de aliaţi. După ce a încercat să profite de curentul naţionalist care

începe să se manifeste după înfrângerile austriece în Italia, tot el reuşeşte să evite până la urmă un război împotriva-Franţei, conştient că acesta ar aduce avantaje mai ales Habsburgilor.

În timp ce Austria se vede astfel împiedicată în toate întreprinderile sale, Prusia continuă să se consolideze. În 1845, în ciuda opoziţiei Vienei, ea reuşeşte să reînnoiască uniunea vamală cu statele germane (*Zollverein*) şi chiar să o extindă continuând să excludă Austria. Datorită teritoriilor rhenane, ea beneficiază din plin de dezvoltarea industrială din Europa de nord şi de vest de la mijlocul secolului al XIX-lea. Regiunile Ruhr şi Sarr fac din statul prusac al doilea producător de cărbune din lume. Căile ferate se dezvoltă. Primele mari societăţi industriale îşi fac apariţia: Krupp în Ruhr, Oppenfeld în Silezia. Revoluţia industrială şi dezvoltarea siderurgiei, care ajung mai greu în regiunile de dincolo de Elba şi încă mai puţin în Austria, răstoarnă echilibrul de forţe în favoarea Hohenzollernilor.

Cu toate că aceste transformări importante sunt însoţite de o ascensiune în forţă a burgheziei, aceasta nu va prelua conducerea mişcării de unificare aşa cum a făcut-o burghezia italiană. Aici, înfrângerea burgheziei liberale în vâltoarea de la mijlocul secolului a lăsat cale liberă forţelor conservatoare pe care se sprijină dinastia prusacă, iar Hohenzollernii se gândesc mai mult să-şi crească prestigiul şi puterea regatului decât să satisfacă aspiraţiile patrioţilor germani. Când Frederic Wilhelm al IV-lea a refuzat coroana imperială pe care i-o ofereau burghezii liberali din parlamentul de la Frankfurt, el şi-a exprimat clar părerea pe

care şi-o făcuse despre Imperiul german:

„Ce! a strigat el prietenului său, baronul de Bunsen, această zdreanţă, această vechitură de coroană, făcută din lut şi din noroi, ar vrea să fie acceptată de un rege legitim, mai mult, de un rege al Prusiei care a cunoscut binecuvântarea de a purta nu cea mai veche, ci cea mai nobilă dintre coroanele regale (...). Eu v-o spun clar: dacă trebuie să fie dată încă o dată coroana multiseculară a naţiunii germane (...), atunci numai eu şi egalii mei o vor da“.

Aceste idei, care sunt ale unui reprezentant al Vechiului Regim, vor fi preluate de succesorul său, Wilhelm I, un soldat brutal şi autoritar, susţinător fanatic al gloriei statului, şi vor corespunde întocmai concepţiilor prinţului Otto von Bismarck, pe care noul suveran îl numeşte cancelar în 1862.

Ironia istoriei vrea ca în momentul când pe tronul prusac se instalează cel care fusese numit „prinţul mitraliilor“ în 1848, liberalii, partizani ai extinderii autorităţii parlamentare şi ai reluării unei politici unitariste, obţin majoritatea în Landtag. Regele, care nu are în cap decât o singură idee, să mărească efectivele armatei prelungind durata serviciului militar la trei ani şi să înmulţească numărul ofiţerilor, se loveşte tot timpul de adunare, care îi refuză creditele necesare şi cere reducerea serviciului militar la doi ani. Sfătuit de ministrul de război, von Roon, pentru a stopa rezistenţa Landtagului, regele îl cheamă pe Bismarck, devenit din 1859 ambasador la Sankt-Petersburg şi apoi la Paris.

Născut în 1815, anul Congresului de la Viena, acest reprezentant al nobilimii pomerane este foarte

cunoscut în Europa. După o carieră administrativă care nu se potriveşte cu caracterul său independent, el se retrage pe moşiile sale, unde duce o viaţă de nobil de ţară austriac. În 1847, deputat în Landtag, Bismarck se arată a fi unul dintre cei mai violenţi reacţionari şi îl încurajează permanent pe rege, care îl surprinde prin lipsa de curaj, de a se opune hotărât Revoluţiei.

Ostil oricărei mişcări bazate pe concepţii novatoare, el se bucură de eşecul mişcării unitariste şi de „retragerea de la Olmütz“. Membru activ al „Camarilei“, este numit curând delegat al Prusiei în cadrul Dietei de la Frankfurt. Atitudinea sa antiaustriacă îl face să se remarce, dar devine repede atât de incomod încât este numit ambasador.

În momentul în care criza internă prusacă atinge punctul culminant, prietenia lui van Roon şi reputaţia sa de om de stat autoritar şi tranşant îl ajută să devină cancelar. Imediat ce reuşeşte să treacă peste opoziţia din Landtag, Bismarck impune într-un mod dictatorial legea celor trei ani de serviciu militar, percepe impozitele prin decrete şi face ca legea bugetului să fie votată de Camera nobililor. În timpul guvernării sale, Constituţia din 1850 devine o caricatură, în timp ce liberalii prusaci formează în Landtag o majoritate inutilă.

De asemenea, adeziunea populară nu are niciun rol în planurile lui Bismarck. Desigur, unitatea germană îi este dragă, dar cu condiţia să nu fie rezultatul unei mişcări ca cea a Parlamentului de la Frankfurt. Nimic nu i se pare mai demn de ură decât „dezonoranta democraţie“. Unitatea, dacă trebuie să se realizeze, ea trebuie să se facă, după

părerea sa, „nu prin discursuri, nici prin hotărârea majorităţii, ci prin foc şi sabie“. În afară de aceasta, unitatea nu-l interesează decât în cazul în care ea contribuie la creşterea puterii prusace. Aceste idei sunt foarte departe de ceea ce gândeşte un Napoleon al III-lea sau un Cavour. Plebiscitul care va consimţi unificarea Italiei nu-şi găseşte locul în Germania lui Bismarck!

Acest politician lucid şi fără scrupule nu ignoră faptul că unitatea germană nu se poate realiza sub egida Prusiei decât dacă aceasta obţine neutralitatea marilor puteri. El a învăţat în Dietă că indispensabila condiţie prealabilă este paralizarea oricărei iniţiative austriece. Încă de la venirea sa la putere, experienţa diplomatică îl va călăuzi în acţiunile sale.

În 1863 izbucneşte o nouă revoltă poloneză. Ţarul Alexandru al II-lea recurge la o represiune energică. În acest moment de efervescenţă a naţionalităţilor, întreaga Europă este indignată. Numai Bismarck îl asigură pe ţar de aprobarea sa şi îi propune chiar sprijinul său pentru a-i zdrobi pe răsculaţi. Printr-o altă mişcare abilă, cancelarul prusac se declară de acord cu propunerea lui Napoleon al III-lea de a organiza un congres european fără nicio consecinţă concretă, dar tocmai bun de a-l impresiona pe împăratul francezilor, despre care Bismarck declara în 1855: „I se supraestimează inteligenţa, ţinându-se cont de sufletul său“.

Sigur pe el atât în Est cât şi în Vest, cel ce va fi numit în curând „cancelarul de fier“, poate acum să se opună din nou iniţiativelor austriece de a reorganiza Confederaţia germanică.

În 1863, împăratul Franz Joseph convoacă la

Frankfurt un congres al prinţilor germani, al cărui scop este de a restructura funcţionarea Confederaţiei. Wilhelm I, plin de respect faţă de împărat, intenţionează să participe şi el, dar Bismarck, în cursul unei scene de o extremă violenţă, reuşeşte să-l convingă să renunţe la planul său, ameninţându-l cu demisia. Absenţa Prusiei lipseşte congresul de însuşi scopul său. Bismarck a sabotat astfel încă o dată tentativa de a realiza „Germania Mare“. Complexa „problemă a ducatelor“ îi va permite totodată să extindă teritoriul prusac şi să determine Austria să intre într-un angrenaj ale cărui resorturi le va putea folosi la momentul oportun pentru marea răfuială cu Viena.

Regele Danemarcei posedă, cu titlu de proprietate personală, trei ducate în sudul peninsulei Iutlanda: Schleswig, Holstein şi Lauenburg. Toate trei sunt populate de germani, cu excepţia ducatului Schleswig. În plus, celelalte două fac parte din Confederaţia germanică. Încercările suveranului danez, Frederic al VII-lea, de a uni Schleswigul cu restul statelor sale au intensificat problema naţionalităţilor în ducate.

Folosind drept pretext un eventual conflict succesorial la moartea regelui Danemarcei, Bismarck reuşeşte să atragă Austria într-un război la sfârşitul căruia statul scandinav renunţă la cele trei ducate. După care, fără să se preocupe de marile puteri, cancelarul discută cu guvernul de la Viena despre succesiune. Discuţie dificilă, întreruptă de ameninţări, care se termină prin Convenţia de la Gastein din 1865. Austria anexează Holsteinul, iar Prusia păstrează ducatele Schleswig

şi Lauenburg. În plus, ea îşi rezervă administrarea portului Kiel din Holstein, cu dreptul de a construi un canal care să lege Baltica de Marea Nordului.

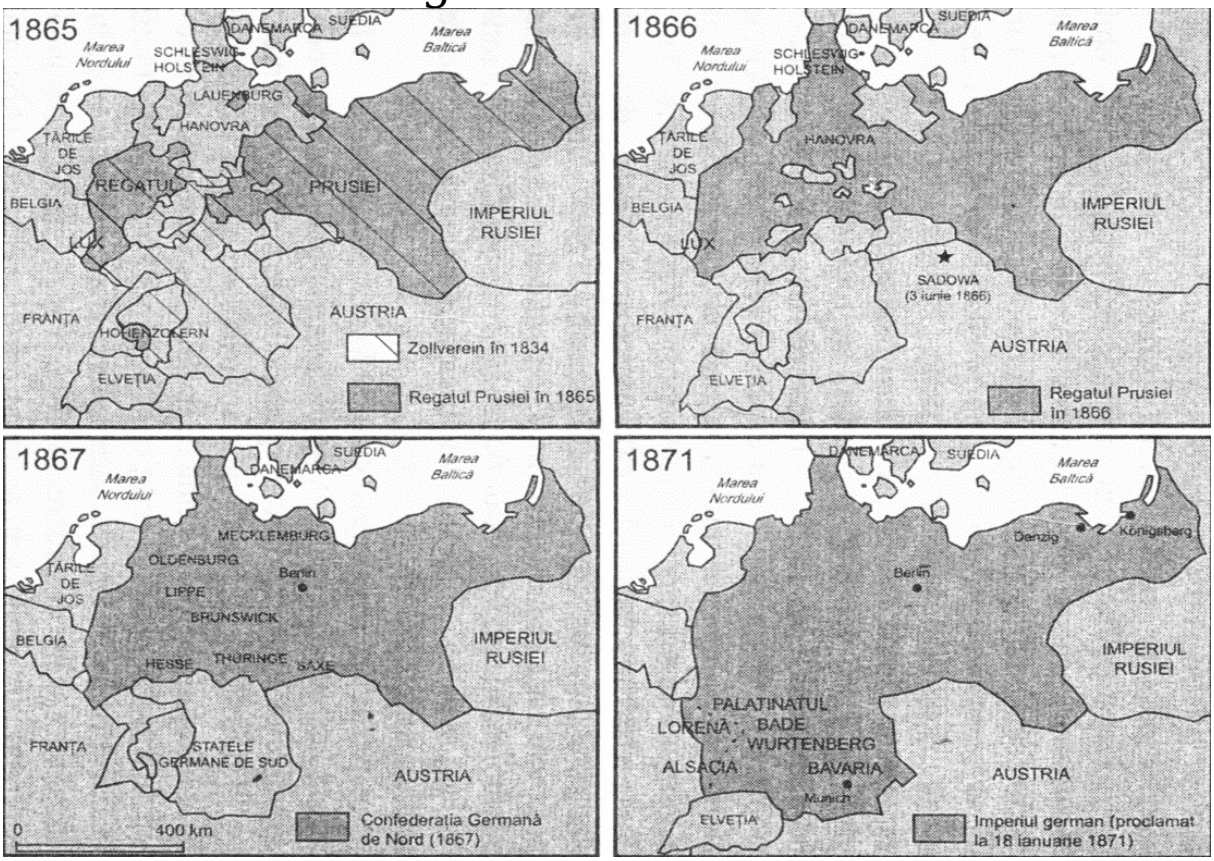

Etapele unificării Germaniei

Rezultatele arată clar că Austria a fost păcălită fără jenă de către Bismarck. Din intervenţia sa, ea nu s-a ales decât cu un teritoriu aflat departe de frontierele sale, imposibil de apărat din moment ce este încadrat de două provincii prusace, lipsit de ieşirea la mare care constituia avantajul strategic. În afară de asta, luând parte la un război de cucerire şi dispreţuind drepturile prinţilor germani, ea s-a rupt de Dietă. În sfârşit, Holsteinul devine o sursă a conflictelor pe care Bismarck o va folosi în momentul pe care îl va considera oportun. Războiul ducatelor apare astfel ca o etapă importantă în politica cancelarului prusac, politică ce constă în a exclude Austria dintr-o Germanie „în care nu este

loc pentru doi“.

A duce cu ajutorul Imperiului habsburgic un război victorios împotriva Danemarcei era una, a elimina Austria, care era o mare putere germanică, era o acţiune de o cu totul altă anvergură. Bismarck nu-şi putea permite să-şi angajeze ţara fără o pregătire diplomatică: esenţialul era să se asigure că niciunul dintre principalii „actori“ europeni nu va apărea în mod neaşteptat pentru a interveni în conflict.

Pentru motive care au fost examinate, Bismarck ştia că putea conta pe binevoitoarea neutralitate a Rusiei, iar de Anglia nu trebuia să se teamă. În ultimă instanţă totul depinde de Napoleon al III-lea, singurul suveran european destul de puternic ca să facă balanţa să se încline într-o parte sau în cealaltă. Or, Bismarck ştie că există în anturajul împăratului opinii care îl împing spre o apropiere de Austria. Aşa încât, în septembrie 1865, el se hotărăşte să meargă să-l întâlnească pe Napoleon al III-lea, care, bolnav, se odihneşte la Biaritz.

Din această întrevedere, secretă ca întotdeauna, se ştie foarte puţin. Se poate bănui cel puţin că Bismarck, care îşi studiase mult timp interlocutorul, a ştiut „să-i meargă la suflet“, promiţându-i că populaţiile anexate vor fi consultate şi lăsându-l să spere că, în caz de victorie, el lua Austriei Veneţia. Când cancelarul părăseşte Biaritzul, el pleacă cu convingerea că Napoleon al III-lea nu va interveni. El îşi închipuie că i-a trezit interesul promiţându-i „vagi compensaţii“ de-a lungul Rhinului. Alianţa cu Italia se încheie în aprilie 1866. Din acest moment, Bismarck poate fi sigur că nu va fi deranjat în explicaţia pe care o va avea cu Austria.

Între timp, ministrul von Roon a reorganizat armata prusacă cu ajutorul şefului de stat major von Moltke. Dotată cu o puşcă modernă, folosind mijloace de comunicaţie de ultimă oră – telegraful, calea ferată – animată de un puternic spirit de ofensivă şi de solidaritate, aceasta este gata să devină instrumentul politicii lui Bismarck. Mai rămâne ca regele să fie convins să înceapă războiul şi să găsească pretextul de a-l declanşa. Dar nu asta îl deranjează pe Bismarck. În februarie 1866, în ciuda opoziţiei Kronprinzului, partizan al unei alianţe a popoarelor germanice, cancelarul îl convinge pe Wilhelm I să aleagă războiul. Pentru a-l linişti pe acesta şi a-şi asigura neutralitatea prinţilor din Germania meridională, în aprilie 1866 el propune convocarea unui Parlament german, ales prin sufragiu universal.

Vestea cade ca un trăsnet. Venind de la un om care reprezintă spiritul reacţionar prusac, ea arată că Prusia este gata să treacă Rubiconul şi să provoace pe faţă Austria, în faţa căreia bătuse în retragere în 1850. Propunerea se tărăgănează însă, căci suveranii din Germania de sud se tem de metodele şi de ambiţiile lui Bismarck. În mod deliberat, Prusia caută un motiv de ruptură şi de aceea adresează permanent guvernului de la Viena reproşuri legate de administrarea Holsteinului, acuzându-l chiar că întreţine aici o atmosferă revoluţionară. Exasperată, Austria apelează la arbitrajul Dietei. Pentru Bismarck apare marele risc de a-şi pierde imaginea în faţa Germaniei.

În atmosfera tensionată pe care a creat-o în mod intenţionat, singura soluţie posibilă este mersul înainte: la 7 iunie, trupele prusace invadează

Holsteinul, iar Bismarck propune o restaurare a Confederaţiei germanice care să excludă Austria. În afară de statele Germaniei de nord, majoritatea Dietei este de partea Austriei, şi la 11 iunie ia hotărârea să ordone mobilizarea generală împotriva Prusiei. Patru zile mai târziu, Bismarck declară Confederaţia dizolvată. În războiul care începe, rezultatul nu poate fi decât unul: ori Prusia unifică Germania sub tutela sa, ori va fi eliminată.

Conflictul este marcat de fulgerătoarele victorii prusace; în timp ce armatele austriece îi bat pe italieni pe uscat şi pe mare, Prusia învinge contingentele pe care încearcă să le arunce împotriva ei micii prinţi aliaţi ai Austriei. Rând pe rând, Saxonia, Hanovra, Bavaria sunt scoase din joc.

În acest timp, principalul corp de armată austriac care înfruntă Prusia îşi pierde forţele în manevre lente şi lungi, sub comanda nehotărâtului Ludovic de Benedek. Convins că va fi înfrânt chiar înainte de a lupta, comandantul-şef austriac bombardează Viena cu mesaje în care recomandă să se încheie pacea pentru a evita o catastrofă ireparabilă. Aceasta se produce totuşi pe 3 iulie 1866, la Sadova, în Boemia. Zdrobite de armata prusacă, trupele austriece se împrăştie în dezordine, lăsând liber drumul spre Viena. Lui Franz Joseph nu-i mai rămâne decât să accepte condiţiile învingătorului. Acestea sunt de altfel moderate: Bismarck se mulţumeşte cu eliminarea statului habsburgic din viitoarea Germanie unită, dar nu vrea să o transforme într-un duşman neîmpăcat prin dezmembrarea pe care o doreşte Wilhelm I.

Un alt principiu de bază al politicii europene îl determină pe Bismarck să meargă pe calea

acordurilor. Austria a apelat la Franţa ca mediator, iar ministrul Afacerilor străine, Drouin de Lhuyis este partizanul unei mobilizări care ar putea salva Austria şi ar opri ambiţiile prusace. Cancelarul joacă deci cartea moderaţiei. El acceptă medierea franceză, este de acord cu cererea lui Napoleon al III-lea de a respecta independenţa statelor din Germania de sud şi promite chiar împăratului o „recompensă“ viitoare.

Pacea de la Praga consfinţeşte victoria prusacă, modificată de intervenţia Franţei. Confederaţia germanică este dizolvată. Austria, exclusă din Germania, este puţin afectată în posesiunile sale. Ea cedează Prusiei ducatul de Holstein, care nu prezintă pentru ea decât un mic interes şi dă Veneţia Franţei care, am văzut deja, o retrocedează imediat Italiei. În Germania de nord autoritatea Prusiei nu este contestată. Noile teritorii anexate (Hanovra, Hessa-Kassel, Nassau, Frankfurt) îi sporesc populaţia cu 4 milioane de locuitori.

Celelalte state germane din nord formează cu statul Hohenzollernilor o Confederaţie având organisme federale. Statele din Germania de sud, rămase independente datorită intervenţiei franceze, semnează cu marea putere din nord acorduri care stipulează că în caz de război, armatele acestora vor intra sub comanda regelui Prusiei şi îşi trimit delegaţi într-un „parlament vamal“ din Zollverein, reprezentând un nou punct de reper pe drumul realizării unităţii germane.

Din acest moment, politica „cancelarului de fier“ este bine definită. El are nevoie de un război naţional pentru a pune definitiv Germania sub autoritatea prusacă, ideal fiind ca acest război

naţional să fie îndreptat împotriva Franţei, devenită „duşmanul ereditar“ şi principalul obstacol în calea desăvârşirii unificării. Timp de patru ani, abilul Bismarck îşi va urmări cu răbdare scopul, păcălindu-l pe Napoleon al III-lea, înmulţind capcanele şi aducând diplomaţia franceză, căzută în ridicol, la exasperare.

Un imperiu distruge un alt imperiu

Sigur de promisiunile lui Bismarck după semnarea păcii, Napoleon al III-lea îşi cere „recompensa“. El este presat de opinia publică franceză, neliniştită de apariţia la graniţa Hexagonului a unui stat puternic şi ambiţios, şi indignată să-l vadă pe împărat preocupat mai mult de soarta naţiunilor decât de propriul interes naţional.

Napoleon al III-lea cere mai întâi malul stâng al Rhinului, împreună cu teritoriile care se află sub autoritatea Hessenului şi a Bavariei. Bismarck comunică această cerere statelor respective în aşa fel încât să discrediteze Franţa în ochii statelor din Germania de sud, care credeau că pot să conteze pe această putere pentru a zădărnici planurile lui Bismarck şi care nu au altă soluţie decât să se apropie de Prusia pentru a se opune ambiţiilor franceze.

Încurajat de Bismarck, împăratul pune la punct un proiect de anexare a Belgiei şi a Luxemburgului. Cancelarul cere ambasadorului Franţei o copie a proiectului, pe care îl ignoră apoi intenţionat, dar păstrează cu grijă documentul de care va şti să facă uz în 1870 pentru a îndepărta orice veleitate de alianţă între Franţa şi Anglia.

În sfârşit, când, în 1867, Napoleon al III-lea cumpără marele ducat de Luxemburg de la proprietarul acestuia, regele Ţărilor de Jos, Bismarck aţâţă Reichstagul, care protestează atât de vehement împotriva acestei anexiuni a unui teritoriu „germanic“, încât la Londra se organizează

o conferinţă. Marele ducat este declarat independent şi neutru, dar diplomaţia franceză trebuie să înghită încă o umilinţă usturătoare.

Din acel moment este clar că ostilitatea franco-prusacă nu poate să sfârşească decât printr-un război. În timp ce Franţa caută zadarnic să încheie alianţe şi realizează o reformă militară, problemele din Spania vor servi drept detonator al conflictului. În septembrie 1868, regina Isabela a II-a este izgonită de revoluţie. Tronul fiind vacant, generalul Prim, ministru de război, se gândeşte să-l ofere prinţului Leopold de Hohenzollern, vărul lui Wilhelm I. După o oarecare ezitare, acesta, convins de Bismarck, sfârşeşte prin a accepta propunerea făcută.

Guri indiscrete răspândesc vestea, care explodează la Paris ca un trăsnet, pe 2 iulie 1870. În faţa unui plan care trezeşte amintirea îndepărtată a imperiului lui Carol Quintul, opinia se mobilizează şi opoziţia se dezlănţuie. Ducele de Gramont, ministrul afacerilor externe, declară în faţa deputaţilor: „Dacă candidatura Hohenzollernilor nu este retrasă, susţinuţi de sprijinul dumneavoastră, domnilor, şi de cel al naţiunii, vom şti să ne facem datoria fără ezitare şi fără slăbiciune“. La intervenţiile personale ale lui Napoleon al III-lea şi ale diplomaţilor francezi se adaugă presiunile ţarului, ale reginei Victoria, ale regelui Belgiei, aşa încât Wilhelm I, speriat, retrage candidatura rudei sale, iar Bismarck, care îşi vede distrusă ţesătura sa machiavelică, se declară gata să-şi dea demisia.

Gafele diplomaţiei franceze îi vor permite totuşi să treacă peste acest eşec. În loc să se mulţumească cu „fericirea nemaipomenită“ pe care a produs-o

demersul său, ducele de Gramont vrea să profite de avantajul său. Astfel, el îl însărcinează pe ambasadorul de la Berlin, Benedetti, să ceară regelui Prusiei, care se găseşte în acel moment la Ems pentru o cură de ape, promisiunea că o astfel de candidatură nu va mai avea loc. Wilhelm I, considerând problema încheiată, refuză să-şi ia vreun angajament şi îl concediază în mod politicos. Apoi îl înştiinţează pe Bismarck printr-o telegramă despre evenimentele care au avut loc. Cancelarul prusac îşi dă seama imediat de avantajul pe care îl poate avea folosind această depeşă. Fără să-i schimbe sensul, el o rezumă în aşa fel încât cererea franceză devine o obrăznicie, iar răspunsul regelui un umilitor refuz de a-l primi pe ambasador.

Aşa cum prevăzuse Bismarck, „depeşa de la Ems“ are asupra „taurului francez efectul unei mantale roşii“. De o parte şi de cealaltă a Rhinului, opinia este exacerbată. În Germania, statele din nord, ca şi cele din sud, se simt insultate, şi un val de galofobie se abate asupra ţării. În Franţa, unde ducele de Gramont se consideră „ofensat“, au loc pe bulevarde manifestaţii populare, cu strigăte de „La Berlin!“. Convins de superioritatea armatei franceze – mareşalul Leboeuf, ministrul de război, tocmai declarase: „nu lipseşte nici măcar un nasture de jambieră“ –, pe 19 iulie 1870 guvernul imperial declară război Prusiei, în ciuda eforturilor câtorva opozanţi, ca Thiers şi Gambetta.

Rapidul dezastru militar francez uimeşte Europa. Franţa tocmai se aruncase în mod deliberat într-un conflict pentru care nu era pregătită. Ea este izolată diplomatic de statele germane, pe care greşelile conducătorilor săi le-a unit. Ea este nepregătită din

punct de vedere militar, neavând decât o armată cu un efectiv pe jumătate faţă de cel aliniat de Prusia, conducători mediocri, formaţi doar în războaiele coloniale şi total incapabili să-şi organizeze acţiunile. Împăratul, care conduce el însuşi operaţiile, este bolnav, epuizat fizic şi complet descurajat de înspăimântătoarea dezordine pe care o constată.

Într-o lună, de pe 2 august pe 4 septembrie, imperiul dispare în vijelie. Alsacia şi Lorena sunt ocupate după primele bătălii de la frontiere. Mareşalul Bazaine se lasă asediat în Metz împreună cu cea mai bună armată franceză. MacMahon şi împăratul încearcă atunci o manevră pentru a elibera oraşul Metz, dar ei acţionează atât de încet încât lasă timp germanilor să încercuiască la Sedan ultima armată franceză. Aceasta capitulează pe 2 septembrie, lăsând Franţa fără apărare militară, iar împăratul făcut prizonier.

Regimul nu poate supravieţui catastrofei. Pe 3 septembrie vestea ajunge la Paris. Pe data de 4, manifestaţiile populare răstoarnă imperiul. Republica este proclamată la Hôtel de Ville, şi un guvern al Apărării naţionale se însărcinează să organizeze rezistenţa, spre marea surpriză a lui Bismarck, care credea Franţa zdrobită definitiv.

În timp ce Parisul, încercuit de prusaci, este supus din 19 septembrie unui asediu teribil, ministrul de interne Leon Gambetta, care a părăsit capitala în balon pentru a ajunge la Tours, face minuni pentru a organiza o nouă armată. În câteva săptămâni, 60.000 de oameni sunt înarmaţi, echipaţi şi trimişi împotriva inamicului. Dar, în ciuda hotărârii de care dau dovadă aceşti luptători improvizaţi, toate

operaţiile eşuează.

În acest timp, guvernul Apărării naţionale a mobilizat pe toţi locuitorii capitalei încercuite. Garda naţională participă alături de soldaţii armatei regulate la apărarea oraşului. Se încearcă câteva ieşiri care, însă, nu se soldează decât cu importante pierderi de vieţi omeneşti. Până la urmă, agitaţia revoluţionară şi înfrângerile armatelor din provincie determină guvernul Apărării naţionale, care se teme de o mişcare populară, să înceapă, de la sfârşitul lunii ianuarie, tratativele de pace cu cancelarul prusac, în momentul în care acesta se pregăteşte să culeagă roadele strategiei sale unitariste.

Exact aşa cum sperase Bismarck, războiul împotriva Franţei a pecetluit unitatea germanilor. În entuziasmul provocat de victoria de la Sedan, trei state: Saxa, marele ducat al Badenului şi regatul Würtenberg, aderă la Confederaţia Germaniei de nord. Fără îndoială, cei mai importanţi prinţi din Germania de sud, regele Bavariei, Ludovic al II-lea, se hotărăsc cu greu să facă acest pas. De altfel, populaţia de aici, în majoritate catolică, nu este defel încântată să se integreze într-o uniune germană dominată de protestanţi. Dar este oare posibil ca Bavaria să-şi păstreze statutul de stat german independent dacă Prusia domină restul Germaniei? Bismarck îi propune lui Ludovic al II-lea o alternativă fără niciun echivoc: Bavaria acceptă să intre în Confederaţie, ori, ca şi Austria, va fi exclus din Zollverein. Neavând nici mijloacele, nici forţa de a impune poporului său să accepte consecinţele acestei „carantine“, Ludovic al II-lea trebuie să se resemneze şi să accepte prima soluţie în schimbul promisiunii unei mari autonomii interne.

Nu mai rămâne decât ca imperiul să fie proclamat. Ceremonia care face din Wilhelm I (personal mult mai legat de titlul său de rege al Prusiei) primul dintre „împăraţii germani“, are loc în Galeria oglinzilor din castelul de la Versailles, pe 18 ianuarie 1871, zi care coincide cu cea de-a 170-a aniversare a încoronării primului rege al Prusiei la Königsberg. Ea marchează, împreună cu naşterea unui puternic stat, care va avea un cuvânt decisiv în destinul Europei, şi o cotitură a istoriei acestei părţi a lumii.

Ea marchează în acelaşi timp triumful concepţiei naţionale, care se bazează mai mult pe forţă decât pe adeziunea populară. Dovadă este tratatul de la Frankfurt, semnat pe 10 mai 1871, care impune Franţei o pace draconică, care îi ia, împotriva dorinţei populaţiei respective, Alsacia şi nordul Lorenei, considerate de învingători ca făcând parte din naţiunea germanică. Născută din dorinţa vie a unui popor, mişcarea unitaristă germană a fost, în fapt, realizată prin conjugarea voinţei unui singur om, Bismarck (ale cărui concepţii sunt acelea ale unui aristocrat al Vechiului Regim, pentru care contează în primul rând grandoarea dinastiei domnitoare) şi forţa unei armate, cea prusacă, victorioasă pe rând în războaiele împotriva danezilor, austriecilor şi francezilor. Suntem foarte departe de ideile generoase, cu toate că nu lipsite de reticenţe, formulate la începutul domniei lui Napoleon al III-lea, care exprimau în mare parte un cosmopolitism european moştenit din Epoca luminilor. Mergând pe urmele mişcărilor naţionale, se profilează deja spectrul unui naţionalism exclusivist şi cuceritor, care este în acelaşi timp

produsul dar şi negarea principiului însuşi şi care nu va întârzia să ridice unul împotriva altuia popoarele bătrânului continent.

Primele fisuri ale Imperiului austriac

În timp ce unificarea politică a Italiei şi Germaniei se realiza pe etape, Habsburgii sunt presaţi din interior de minorităţile naţionale care acţionează ca nişte forţe centrifuge şi îi împing spre dezmembrare.

Imediat după Revoluţia din 1848, Austria apărea totuşi ca marea învingătoare a acestei perturbări care zguduise o parte a Europei. Nu numai că reuşise să înăbuşe pe teritoriul său revendicările ungare şi slave, dar, mai mult, acţiunea sa a determinat în Europa centrală şi în Italia victoria forţelor conservatoare. În realitate, politica reacţionară şi absolutistă centralizatoare dusă de prim-miniştrii lui Franz Joseph, prinţul Schwarzenberg, apoi Bach, nu face decât să mascheze în mod provizoriu problemele grave cu care se confruntă imperiul.

Cea mai gravă este în mod incontestabil cea a naţionalităţilor, căci ea ameninţă însăşi supravieţuirea imperiului. Certat cu Rusia de la războiul din Crimeea, Franz Joseph trebuia să ia în considerare ostilitatea ţarului, care apare în ochii multora dintre supuşii săi drept protectorul popoarelor slave din imperiu. Printre aceştia, slavii din nord nu au uitat Comitetul naţional ceh din 1848, adevărat act de recunoaştere a identităţii lor. Slavii din sud, locuitori ai unor provincii mai puţin evoluate din punct de vedere economic şi unde încep să-şi facă apariţia elite naţionale mai omogene decât în regiunile pe cale de industrializare din

nord, sunt totuşi sensibilizaţi de existenţa alături de ei a teritoriilor autonome sau a statelor independente apărute prin destrămarea Imperiului otoman. Mulţi dintre ei privesc spre mica Serbie autonomă, creată în sudul Dunării după înfăptuirea independenţei greceşti.

Constituirea după războiul din Crimeea a unei României, formată din fostele principate turceşti Moldova şi Ţara Românească, trezeşte speranţa românilor din Transilvania, inclusă în Imperiul habsburgic. Dar cea mai puternică dintre aceste forţe centrifuge rămâne, ca şi în 1848, dorinţa de autonomie a maghiarilor, dintre toate popoarele unitare ale imperiului cei mai bine organizaţi şi cei mai conştienţi de identitatea lor etnică şi culturală.

Un ansamblu de împrejurări favorabile permit totuşi Habsburgilor să menţină aceeaşi structură statală, acest mozaic de popoare şi în primul rând rivalităţile şi ura care ridică majoritatea acestor naţionalităţi pe unele împotriva celorlalte. Franz Joseph, împăratul Austriei, dar potrivit tradiţiei şi regele Boemiei şi Ungariei, reprezintă legătura vie dintre diferitele părţi ale imperiului său. Concepţia sa centralizatoare îl face să ignore aceste ultime două titluri care, odată cu evoluţia sentimentelor şi ideilor, nu puteau decât să accentueze particularismele şi să nu se prevaleze decât de primul. În acelaşi timp, el practică o politică de germanizare bazată pe administraţie (funcţionarii germani au fost trimişi în toate provinciile imperiului), pe învăţământ, pe armată şi pe Biserica catolică (concordatul din 1855 acordându-i acesteia avantaje considerabile).

Aşadar, imperiul restaurat în 1849 se sprijină pe

forţă şi în acelaşi timp pe rolul unificator pe care şi-l asumă dinastia. Cu toate acestea, mişcările din 1848 au arătat ambiguitatea fundamentală a politicii duse de Habsburgi. Putere în care domină un popor de limbă germanică, imperiul austriac doreşte să joace în Germania rolul principal pe care i-l conferă tradiţia şi pe care l-a confirmat acţiunea sa de restaurare din 1848-1849. Stat multinaţional în sânul căruia popoarele alogene sunt majoritatea, el nu poate să renunţe fără să se oblige singur la a controla Europa centrală şi pe slavii din nord şi din sud.

Această ambiguitate a devenit vizibilă în timpul încercării de unificare a Parlamentului de la Frankfurt, căci a fost cauza eşecului acestuia din urmă şi motivul care i-a făcut pe majoritatea delegaţilor să excludă Austria pentru a realiza Germania. Or, după evenimentele din 1848, această excludere nu se poate face decât printr-o înfrângere militară a Austriei, iar coeziunea imperiului nu este suficient de mare pentru a rezista unei astfel de înfrângeri. Se înţelege deci că, în aceste condiţii, menţinerea unui *status-quo* este pentru imperiu o chestiune de viaţă şi de moarte şi că decepţiile succesive înregistrate în faţa Franţei napoleoniene, apoi în faţa Prusiei lui Wilhelm I au făcut mai necesară ca niciodată reconsiderarea raporturilor pe care Viena le întreţinea cu etniile minoritare.

Exclusă din Reich-ul pe cale de constituire, Austria trebuie să-şi orienteze în mod deschis politica spre popoarele slave ale imperiului. Înlocuită de Prusia în lumea germanică, nu-i rămâne decât, aşa cum a sfătuit-o Bismarck, „să-şi deplaseze centrul spre est“, să se îndrepte spre sud, să profite de

dezmembrarea Imperiului otoman, având grijă să împiedice propria sa dezmembrare.

Or, raportul de forţe este astfel încât această atitudine nu este posibilă decât cu condiţia să se înţeleagă cu una dintre minorităţi, chiar cu riscul de a le nemulţumi pe celelalte. Politica lui Beust, fost ministru al regelui de Saxa, devenit şeful diplomaţiei austriece şi care visează o revanşă faţă de Prusia, încearcă să asigure liniştea internă a imperiului şi îl determină pe Franz Joseph să se pună de acord cu reprezentanţii minorităţii celei mai puternice: ungurii, îngrijoraţi şi ei de frământările slavilor.

Din această situaţie rezultă „Compromisul“ din 1867, semnat de Beust şi de Deak, şeful minorităţii liberale din Dieta ungară, care stabileşte o formulă originală de asociere între Austria şi Ungaria. Prima devine Cisleithania, care cuprinde Boemia, Moravia, Galiţia, Bucovina, Slovenia şi Dalmaţia, a doua ia numele de Transleithania (hotarul dintre ele fiind format de râul Leitha, afluent al Dunării) şi cuprinde pe lângă teritoriul maghiar, Transilvania, Slovacia şi Croaţia. Pentru a marca diferenţa dintre cele două naţionalităţi dominante ale imperiului, Franz Joseph şi împărăteasa Elisabeta sunt încoronaţi rege şi respectiv regină a Ungariei în iunie 1867. Finanţele, diplomaţia, ministerul de război şi marina rămân comune.

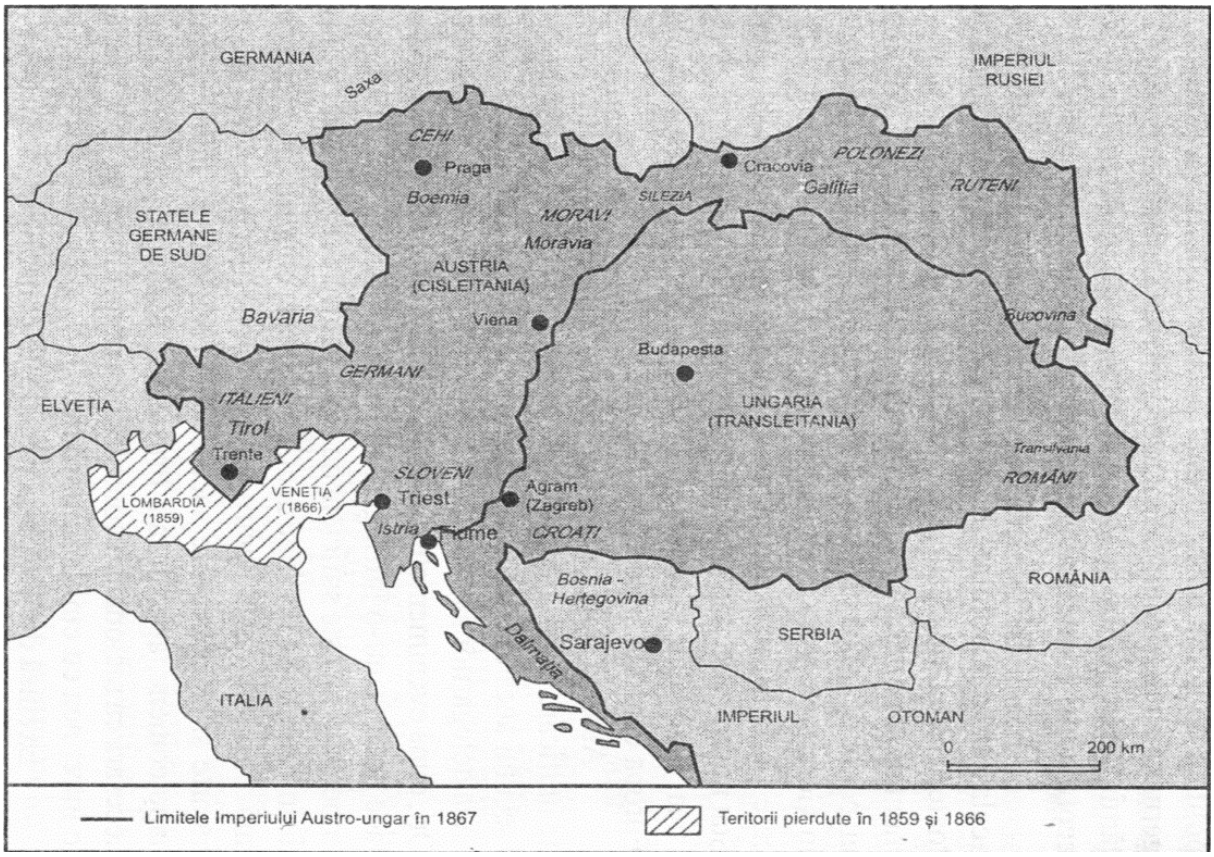

Imperiul Austro-Ungar după compromisul din 1867

Naţiunea ungară, care fusese zdrobită în 1848-1849, este deci marea beneficiară a reformei din 1867. Dintr-odată, slavii din imperiu au sentimentul că acordul s-a realizat împotriva lor. „Prizonieri“ ai austriecilor sau ai ungurilor, ei se arată ostili unui compromis din care ei sunt excluşi. Beust i-ar fi spus lui Deak: „păziţi-vă hoardele, noi le vom păzi pe ale noastre“.

După 1867, problema majoră din Cisleithania este cea creată de minoritatea cehă. Eşecul din 1848 i-a discreditat pe moderaţii din Comitetul Naţional. De acum înainte, grupul cel mai dinamic este cel al partidului „Tinerii cehi“, pe care îl conduce un profesor universitar din Praga, Tomas Masaryk. Orice propagandă fiindu-le interzisă, „Tinerii cehi“ îşi răspândesc ideile prin intermediul grupărilor literare şi al societăţii de gimnastică *Sokol*. Ei cer o

autonomie ca aceea pe care o au ungurii, scoţând în evidenţă faptul că drepturile lor istorice nu sunt mai mici decât ale acestora, iar coroana Sfântului Wenceslas nu este mai puţin importantă decât cea a Sfântului Ştefan.

Franz Joseph se gândeşte un moment la o „soluţie trialistă“ pentru imperiu. Dar se loveşte de dubla opoziţie a ungurilor, care se tem că exemplul ceh va contamina populaţiile slave din Transleithania, şi a burgheziei germane din Boemia, care se teme să nu se vadă redusă la statutul de „hiloţi ai cehilor“. Împăratul anulează deci ordonanţa care instaura trialismul în aceste state şi astfel se rupe definitiv de minoritatea cehă, ai cărei reprezentanţi refuză de acum înainte sediul din Reichrat de la Viena şi nu văd altă soluţie decât distrugerea imperiului.

Probleme identice apar şi în Transleithania, agravate de intransigenţa ungurilor. Aceştia sunt mai hotărâţi decât austriecii în chestiunea naţionalităţilor şi în teritoriile pe care sunt stăpâni pornesc o acţiune de maghiarizare intensivă a popoarelor minoritare. Numai Croaţiei i se recunoaşte o aparenţă de identitate confirmată prin crearea unei Diete, a unei universităţi la Zagreb şi prin autorizaţia de a folosi limba croată în actele administrative.

Izolaţi de celelalte popoare slave de frontiera din 1867, slovacii nu văd altă soluţie pentru a scăpa de maghiarizare decât apropierea de cei mai apropiaţi vecini, cehii, universitatea din Praga devenind pentru cei mai cultivaţi dintre ei centrul menţinerii identităţii lor naţionale. Separate de religie – primii sunt ortodocşi, ceilalţi sunt catolici – şi de evoluţia istorică, aceste două popoare privesc spre micul

regat independent al Serbiei şi visează să se unească formând o Serbie mare, care ar deveni regatul slavilor din sud sau „Iugoslavia“. Altfel spus, s-ar repeta în Balcani fenomenul care a făcut Piemontul să realizeze în jurul lui unificarea Italiei.

Când, în 1908, guvernul de la Viena anexează provinciile slave Bosnia şi Herţegovina, exasperarea slavilor atinge punctul culminant. La Belgrad, capitala Serbiei, se formează societăţi secrete, dintre care cea mai celebră este „Mâna neagră“. Ele sunt obligate să recurgă la acţiuni violente pentru a obţine autonomia supuşilor sârbi din imperiu. Rolul lor va fi esenţial în desfăşurarea procesului care va duce la primul conflict mondial.

Compromisul din 1867, care a arătat că monarhia austriacă putea să cedeze în faţa unor acţiuni tenace şi hotărâte, şi că forţele sale nu-i permiteau să reprime la nesfârşit o mişcare naţională, nu a făcut decât să încurajeze celelalte minorităţi naţionale ale imperiului să încerce să obţină aceleaşi avantaje ca şi ungurii. De aici începe dezagregarea imperiului Habsburgilor. De acum înainte, forţele centrifuge vor creşte continuu şi vor exercita presiuni asupra guvernului de la Viena.

În ceea ce-l priveşte, împăratul Franz Joseph îşi dă silinţa să frâneze acţiunile forţelor destructive, când folosind în interior posibilităţile eventuale ale compromisului, când încercând să dirijeze spre exterior energia supuşilor săi, practicând în acest sens o politică externă având drept scop, prin ceea ce s-a numit *Drang nach Osten* (marşul spre est), controlul peninsulei balcanice.

Ciocnirea dintre revendicările naţionale ale slavilor şi naţionalismul austriac, umilit de Franţa în

timpul campaniei din Italia (1859), de Prusia în 1866 şi de unguri prin compromisul din 1867, face ca imperiul habsburgilor şi regiunile sale meridionale să devină principala zonă de tensiune din Europa de la sfârşitul secolului al XIX-lea.

Capitolul 6
EUROPA LUI BISMARCK

■ Din 1871 până în 1890, Europa trece prin epoca bismarckiană. Om al Vechiului Regim, cancelarul Bismarck nu are altă ambiţie decât să menţină un status-quo european avantajos de acum înainte pentru Germania, şi nicio altă perspectivă decât aceea a echilibrului european.

■ În această viziune, grija sa principală este să interzică Franţei să-şi găsească aliaţi care ar putea să o ajute să-şi pregătească revanşa de care se teme. Folosind rând pe rând concilierea şi ameninţarea, el îşi dă silinţa să o facă să-şi schimbe hotărârea de a se arunca într-o aventură care ar putea repune în discuţie unificarea Germaniei. Dar, în primul rând, el va căuta prin acţiuni diplomatice să găsească mijlocul de a împiedica Franţa să-şi ia revanşa: el va elabora sisteme de alianţe destinate să o împiedice pe aceasta din urmă să-şi găsească parteneri.

■ Prima concretizare a acestei politici este Antanta celor Trei Împăraţi, încheiată în 1872 cu Austria şi Rusia. Dar această primă strategie se poticneşte de ambiţiile opuse ale celor doi aliaţi ai săi, care caută şi unul şi

celălalt să domine Balcanii.

■ Al doilea plan bismarckian este mult mai complex. Bazat pe alianţa cu Austria (Dubla Alianţă), încheiată în 1879, acesta se dezvoltă în două direcţii: pe de o parte, spre Rusia, care de frica izolării, în 1881 acceptă să refacă Antanta celor Trei Împăraţi, pe de altă parte spre Italia, rivală a Franţei în Tunisia şi care, în 1882, aderă la alianţă dând naştere Triplei Alianţe.

■ Sistemul lui Bismarck atinge în sfârşit apogeul în 1887. La reînnoirea Triplei Alianţe se adaugă încă două: una care uneşte Anglia cu Italia pentru menţinerea unui status-quo în Mediterana (împotriva Franţei şi Rusiei), cealaltă este un tratat secret semnat de Germania şi Rusia prin care acestea se angajau să se sprijine reciproc.

■ Complexitatea acestui sistem de alianţe şi contradicţiile pe care acestea le conţin condamnă Germania la un status-quo. Această politică nu putea să-i convină multă vreme noului împărat, Wilhelm al II-lea, dornic să-şi lanseze ţara într-o politică la scară mondială. Acesta este motivul evicţiunii lui Bismarck în 1890.

Cu toate că de la căderea lui Napoleon I nu a mai avut loc vreo conflagraţie internaţională comparabilă cu războaiele Revoluţiei şi Imperiului şi că perioada care a urmat a lăsat în memoria

europenilor amintirea a ceea ce Henry Kissinger va numi „o structură stabilă de pace“, în 1871 mare lucru nu mai rămâne din Europa căreia Congresul de la Viena i-a trasat frontierele, iar Sfânta Alianţă i-a stabilit conţinutul. Peste tot, mişcarea naţională a distrus echilibrul din 1815.

Germania s-a constituit „prin fier şi sânge“ sub egida Prusiei, iar Italia prin aderarea popoarelor din peninsulă la „soluţia piemonteză“. În imperiul habsburgilor, Ungaria a obţinut recunoaşterea identităţii sale, iar rezistenţa minorităţii slave la acţiunile de germanizare şi de maghiarizare întreprinse de Viena şi de Budapesta arată că, fără îndoială, Compromisul din 1867 nu este decât o etapă pe calea emancipării popoarelor supuse.

În alte părţi ale Europei, revendicările naţionale, chiar dacă sunt reprimate şi înăbuşite, joacă un rol esenţial. Popoarele din Balcani, rămase sub dominaţia sultanului, nu aşteaptă decât ocazia să-şi realizeze dorinţa lor de independenţă. În imperiul ţarilor, chiar dacă multe popoare alogene (mai ales în Asia centrală şi orientală) nu se gândesc să conteste dominaţia rusească, finlandezii, balticii, dar mai ales polonezii suportă cu greu stăpânirea străină în momentul în care naţionalităţile se afirmă în diverse zone ale continentului. Aceasta cu atât mai mult cu cât, după insurecţia poloneză din 1863, reprimată cu cruzime de generalul Muraviev, guvernul ţarist a aplicat în aceste ţări o politică de rusificare intensă, impunând peste tot limba rusă şi religia ortodoxă.

Până şi Regatul Unit al Marii Britanii, cu dureroasa sa „chestiune irlandeză“, se confruntă cu problema naţionalităţilor. O mişcare autonomistă

din ce în ce mai puternică şi mai violentă faţă de dominaţia engleză, cere pentru această insulă, în care majoritatea populaţiei vorbeşte o limbă (gaelica) şi practică o religie (catolicismul) diferite de cele din Marea Britanie, dreptul de a se administra singură (*Home Rule*), cerere pe care majoritatea oamenilor politici britanici o resping cu oroare.

Celelalte state ale Europei de vest, unificate mai demult, nu sunt nici ele scutite de protestul naţionalităţilor, fie că acesta îmbracă aspectul unei opoziţii mocnite, ca în Belgia, între flamanzi şi valoni, fie a unei agitaţii sporadice, cum este separatismul basc şi catalan în Spania. În sfârşit, trebuie menţionat că într-un context la început pacifist, uniunea realizată în 1814 între Norvegia (până atunci alipită Danemarcei) şi Suedia lui Bernadotte, se va dizolva în 1905, fiecare dintre cele două ţări luându-şi de acum înainte destinul în propriile mâini.

În această Europă din ultimele decenii ale secolului, în care minorităţile etnice nu încetează să se afirme, orgoliul naţional se transformă în „naţionalism“, fiecare ţară tinzând să-şi afişeze superioritatea în faţa celorlalte şi dorind să triumfe propriile-i valori şi interese egoiste. Dacă Regatul Unit găseşte un derivat pentru tendinţele sale dominatoare în expansiunea colonială şi priveşte cu dispreţ „valurile“ ce agită continentul, istoria Europei la sfârşitul secolului al XIX-lea este marcată de două antagonisme fundamentale.

Primul este antagonismul franco-german. Apărut în mişcarea de stânga, hrănit cu amintirile glorioase ale „Marii Naţiuni“ şi cu spiritul generos şi mesianic

al personalităţilor de la 1848, apoi împins spre dreapta în curentul anilor ’80, naţionalismul francez nu iartă Germaniei victoria din 1870, însoţită de anexarea Alsaciei şi Lorenei şi doreşte să-şi ia revanşa care ar permite Franţei să recucerească provinciile pierdute. Manifestările acestui spirit revanşard sunt numeroase şi se produc în toate domeniile vieţii cotidiene ale francezilor, începând cu primele clase ale şcolii primare, unde se prezintă hărţi ale Alsaciei şi Lorenei încadrate în chenare negre, până la festivităţile patriotice care punctează comemorările unor mari momente ale istoriei naţionale (spre exemplu, 14 iulie). Formulată sau nu, ideea revanşei rămâne prezentă în sufletul multor francezi. Acestei germanofobii latente, susceptibilă de a da naştere la accese bruşte de agresivitate, îi corespunde de altfel, dincolo de Rhin, o ostilitate tot atât de violentă faţă de vecina occidentală.

Al doilea antagonism este cel dintre Rusia şi Austria. Înlăturată din Germania, aceasta din urmă şi-a îndreptat atenţia spre spaţiul balcanic, încurajată din răsputeri pe această cale de Bismarck. *Drang nach Osten* presupune totodată menţinerea în imperiu a popoarelor slave şi anexarea teritoriilor balcanice supuse încă sultanului şi populate cu creştini ortodocşi. Aceasta înseamnă contracararea ambiţiilor ţarului, a cărui politică de un secol încoace constă în a pândi moştenirea „omului bolnav“, pentru a nu-şi extinde influenţa în regiune şi a pătrunde în „mările calde“ deschise întregul an navigaţiei şi comerţului maritim.

Or, ţarul are un mijloc de a exercita presiuni

eficace asupra Imperiului habsburgic, erijându-se în protector firesc al popoarelor slave, care îşi revendică autonomia. Din acest punct de vedere, un instrument foarte util de acţiune şi de propagandă îi este oferit de micul regat al Serbiei, populat de slavi ortodocşi şi care, de frica Austriei şi a dominaţiei turceşti, s-a plasat sub aripa ocrotitoare a Rusiei. Cum el constituie pentru sârbii şi croaţii din Imperiul austro-ungar un punct de atracţie comparabil cu Piemontul din Italia preunitaristă, ţarul poate, prin intermediul acestora, să-şi exercite influenţa destabilizatoare chiar în interiorul dublei monarhii.

Bismarck, arbitrul Europei

Tratatul de la Frankfurt a consfinţit dominaţia Germaniei asupra Europei continentale. Bismarck, care a provocat în mod deliberat războiul împotriva Franţei pentru că i se părea necesar desăvârşirii unităţii, se arată de acum înainte satisfăcut şi timp de două decenii îşi va folosi uriaşa-i energie pentru menţinerea unui *status-quo* convenabil pentru ţara sa. S-au numit „sisteme bismarckiene“ reţelele de alianţe pe care cancelarul s-a străduit să le realizeze după 1871 în scopul de a izola Franţa şi de a distruge orice veleitate de revanşă din partea acesteia. Acestea sunt într-adevăr opera sa şi corespund viziunii sale „prusace“ şi „pământeşti“ despre rolul internaţional al Germaniei, cât şi unei concepţii despre acţiunea diplomatică care aparţine, sub multe aspecte, Vechiului Regim.

Această concepţie se bazează în primul rând pe principiul acordului dintre naţiunile europene, adică pe ideea că marile puteri trebuie să se înţeleagă între ele pentru a menţine un echilibru şi să respecte raportul de forţe. Desigur, Bismarck nu susţine acest principiu decât în măsura în care îi serveşte propriilor obiective. Unitatea germană este ca însăşi o lezare profundă a *status-quo*-ului şi a echilibrului european. Deci, mai ales după 1871, când unitatea Reich-ului este realizată, el se manifestă ca un susţinător înflăcărat al noţiunii de echilibru şi de „acord“ între naţiuni.

În aceeaşi perspectivă, cancelarul german consideră că remodelarea anumitor părţi ale

Europei trebuie să se facă, atunci când nu poate fi evitată, în interesul marilor state şi fără să se ţină cont în niciun fel de revendicările popoarelor mai mici (cf. atitudinii sale faţă de bulgari în timpul Congresului de la Berlin, pg. 149-150). Or, pentru el, interesele puterilor sunt înainte de toate cele ale dinastiilor care le guvernează. Sistemul pe care îl reprezintă este deci, cel puţin sub aspectul formei, un sistem al Vechiului Regim, bazat pe principiul unirii suveranilor legitimi şi al solidarităţii contrarevoluţionare.

Acesta este mai ales un sistem continental. Acest mare senior funciar, pentru care, în ciuda mişcărilor existente, esenţa forţei germane rezidă în provinciile rurale şi aristocratice din est, intenţionează să asigure hegemonia sau cel puţin supremaţia germană asupra continentului, lăsând Angliei supremaţia asupra mărilor şi a teritoriilor de dincolo de ocean. El întoarce spatele în mod deliberat acţiunii de colonizare care, consideră el, îndepărtează Germania de adevăratul ţel. Va trebui să apară un puternic curent de opinie, mai ales în cercurile de afaceri din Bremen şi Hamburg, pentru ca Bismarck să se resemneze şi să-şi dea acordul unor iniţiative, cel mai adesea particulare, care vor sfârşi prin instalarea germanilor în sud-vestul Africii (în 1884), apoi în Togo şi în Camerun. Dar în general, împotriva voinţei sale, el preferă să încurajeze planurile coloniale ale adversarilor săi virtuali, ale Franţei de exemplu, pe care speră în acest fel să o facă să uite ideea revanşei.

În sfârşit, Bismarck este preocupat înainte de toate de măreţia prusacă. După cum s-a văzut, concepţia despre unitate a acestui campion al

autoritarismului şi al reacţiunii era foarte îndepărtată de sentimentul naţional de inspiraţie liberală şi revoluţionară. De îndată ce Germania s-a constituit într-un stat unitar sub conducerea Hohenzollernilor, ceea ce contează pentru el este mai puţin reunirea într-o singură naţiune a popoarelor de limbă germanică, ci mai ales să asigure Prusiei puterea şi dinastiei gloria. Altfel spus, el se opune pangermaniştilor care, dimpotrivă, predică un naţionalism cuceritor şi doresc să realizeze unitatea „poporului german“. „Sistemul“ său este deci, în esenţă, defensiv şi conservator.

Astfel, imediat după victoria din 1871, el nu manifestă nicio dorinţă de a continua expansiunea teritoriului german. Pur şi simplu el este convins că anexarea Alsaciei şi a Lorenei, făcând din Franţa duşmanul de neîmpăcat al ţării sale, face inevitabil un război de revanşă. Personal potrivnic acestei anexări, el nu consimte decât la insistenţele statului-major. Atunci când răul s-a făcut, nu există altă posibilitate decât pregătirea în vederea confruntării cu republica vecină, încercând să amâne scadenţa cât mai mult posibil printr-o politică care urmăreşte izolarea acesteia din urmă.

La început, Bismarck se arată conciliant faţă de Franţa, în măsura în care el aprobă înţelepciunea şi cumpătarea lui Thiers. El nu ezită chiar să elibereze prizonieri de război atunci când acesta îi cere ca să lupte împotriva insurgenţilor Comunei. Apoi el acceptă, în 1872, plata anticipată a celor 5 miliarde de franci despăgubiri de război şi în schimb aprobă evacuarea treptată a teritoriilor ocupate. Dar căderea lui Thiers îl face bănuitor. Politica „Ordinii

morale“ inaugurată de mareşalul MacMahon îl enervează din două motive. Mai întâi pentru că pare să conducă la o restauraţie monarhică care, după părerea lui, riscă să facă din Franţa un stat puternic, capabil curând de a-şi recuceri provinciile pierdute. Apoi, pentru că la ora când el îşi începe politica de *Kulturkampf* împotriva Romei şi a Bisericii catolice, el suportă cu greu să-şi vadă vecina ducând o politică deschis clericală şi favorabilă papalităţii.

Când episcopii francezi şi ziarul ultramontan *L'Univers* protestează împotriva violenţelor comise de Biserica de dincolo de Rhin, cancelarul se preface că vede aici începutul unei politici comune a statelor catolice – Franţa şi Austro-Ungaria – îndreptată împotriva Germaniei şi a Italiei şi ameninţă să pornească imediat un război împotriva Franţei. Ministrul de externe Decazes trebuie să le ceară reginei Victoria şi ţarului să fie garanţii intenţiilor pacifiste ale guvernului francez, pentru a dezarma astfel ostilitatea Berlinului.

Peste câteva luni izbucneşte o nouă criză. Bismarck este alarmat de mărirea numărului de cadre din armata franceză, hotărâtă prin legea din 1875. El dirijează o vastă campanie de presă destinată să popularizeze în Germania perspectiva unui război preventiv. Din nou Decazes solicită intervenţia Angliei şi Rusiei, puţin dispuse, şi una şi cealaltă, să vadă Reich-ul instaurându-şi hegemonia pe continent în urma unui nou conflict victorios cu Franţa, iar Bismarck, dornic mai ales să-i înspăimânte pe francezi pentru a evita o repunere în discuţie a *status-quo*-ului existent, nu mai insistă.

De altfel, el s-a grăbit să capete asigurări

diplomatice în Europa. El ştie că Anglia este puţin dornică să se amestece în conflictele continentale şi că Italia este paralizată de problemele sale interne şi luptă cu enormele dificultăţi ale unificării economice, politice şi culturale. Trebuie deci să se asigure de bunăvoinţa vecinilor celor mai apropiaţi, Austro-Ungaria şi Rusia, care, şi una şi cealaltă, pot fi atrase de o alianţă cu Franţa; prima pentru a-şi lua revanşa pentru 1866, a doua de frica ascensiunii rapide a Germaniei. Dar cum să apropii două state ale căror interese sunt atât de vizibil divergente? Asta va încerca să facă Bismarck, folosindu-se de sperietoarea revoluţionară, în care nici el nu prea crede, şi realizând sistemul de alianţe pe care îl propune celor doi parteneri ai săi, bazându-se pe unirea puterilor „tradiţionale“ şi a suveranilor legitimi.

În felul acesta se constituie „Antanta celor trei împăraţi“, prima formă a „sistemului“ bismarckian. În 1872, în timpul marilor manevre de la Berlin, cancelarul aranjează o întâlnire între Wilhelm I, Franz Joseph şi Alexandru al II-lea, în timpul căreia sunt puse bazele cooperării lor diplomatice. Urmează apoi o serie de convenţii între cele trei puteri. Cea din 6 iunie 1873, între Rusia şi Germania, stabileşte ca în cazul unui atac împotriva unuia dintre cele două imperii, celălalt va interveni imediat cu 200.000 de oameni. Semnat în aceeaşi zi, un acord austro-rus prevedea consultări între cele două ţări în cazul agresiunii din partea unei a treia puteri sau în cazul unor divergenţe de interese între ele. Pe 22 octombrie, Wilhelm I se alătură acestui acord. În 1874, Italia aderă la rândul ei la Antantă, aşa încât izolarea Franţei pe continent pare să fie

aproape completă. În realitate, această alianţă, în care doi dintre parteneri se privesc cu neîncredere din cauza intereselor lor în Balcani, este doar o simplă faţadă. Începând din 1875, Bismarck se teme de intervenţia Rusiei pentru a-l convinge să renunţe la un război preventiv împotriva Franţei. Dar mai ales criza balcanică din 1875-1878 va fi cea care va provoca prăbuşirea sistemului.

În august 1875, populaţiile slave din provinciile turceşti din Bosnia şi Herţegovina, copleşite de impozite, afectate de grave dificultăţi economice şi terorizate de agenţii ruşi şi austrieci, se revoltă împotriva autorităţii otomane. Foarte repede, mişcarea se întinde şi ajunge în teritoriile bulgare, care tocmai obţinuseră autonomia religioasă. Pentru a evita intervenţia puterilor europene, sultanul Abdul-Aziz se declară dispus să adopte nişte reforme, dar o revoluţie de palat îl alungă de pe tron.

Succesorul său, Abdul-Hamid, adoptă imediat o acţiune de forţă împotriva răsculaţilor, trimiţând în Bulgaria 10.000 de mercenari („baş-buzucii“) care se dedau celor mai mari atrocităţi şi masacrează mai multe zeci de mii de persoane. Întreaga Europă este indignată de „ororile din Bulgaria“ denunţate de bătrânul lider liberal Gladstone, dar guvernele nu sunt dispuse să intervină, influenţate de reţinerile cabinetului conservator britanic, condus de Disraeli şi ostil oricărui proiect de dezmembrare a Imperiului otoman. Numai Muntenegrul şi Serbia sar în ajutorul slavilor oprimaţi şi declară război sultanului în iunie 1876. Este o luptă inegală: în ciuda sprijinului dat de voluntarii ruşi, sârbii sunt învinşi repede de turci, care se îndreaptă spre

Belgrad.

O conferinţă a ambasadorilor, organizată la Constantinopole în decembrie 1876 sub egida Regatului Unit, încearcă să obţină de la sultan reforme fundamentale ca şi promisiunea unei autonomii administrative pentru bosniaci şi pentru bulgari. Manevrele diluate ale lui Abdul-Hamid o fac să eşueze lăsând drum liber celor două puteri direct interesate de criza balcanică: Rusia, hotărâtă să intervină singură, şi Austro-Ungaria, care semnează cu aceasta din urmă, în ianuarie 1877, o convenţie care îi asigură pe ruşi de menţinerea neutralităţii austriece în schimbul Bosniei-Herţegovina. Pe 24 aprilie, ţarul declară război sultanului.

În câteva luni, în ciuda unei slabe pregătiri militare, trupele ruseşti îi alungă pe turci din Bulgaria, cuceresc Adrianopolul şi ajung până la periferiile Constantinopolului, obligându-l pe Abdul-Hamid să accepte o pace a leului. Tratatul de la San-Stefano (5 martie 1878) consfinţeşte independenţa totală a României, a Serbiei şi a Muntenegrului, ultimele două state mărindu-şi teritoriile, în timp ce România trebuie să cedeze ruşilor fertila Basarabie de sud în schimbul mlăştinoasei Dobroge. Ţarul mai anexează o parte a Armeniei turceşti, în timp ce Austro-Ungaria primeşte, aşa cum se prevăzuse, administrarea Bosniei-Herţegovina. În sfârşit, punctul esenţial al tratatului hotărăşte constituirea „Bulgariei Mari“, cuprinsă între Marea Egee şi Dunăre şi între Albania şi Marea Neagră. Acest principat autonom este, potrivit termenilor tratatului, vasal şi tributar al Porţii şi condus de un prinţ de la Rusia. Toate acestea duc la crearea în Balcani a unui mare stat

slav, protejat de ţar, şi la consfinţirea dominaţiei ruşilor asupra peninsulei.

Imediat, Londra şi Viena protestează vehement. Guvernul lui Franz Joseph este indignat văzând călcate în picioare acordurile care prevedeau cedarea celor două provincii, Bosnia şi Herţegovina, şi constituirea a două principate separate, cel al Bulgariei şi al Rumeliei. Disraeli se teme să nu-i vadă pe ruşi pătrunzând în Marea Egee prin intermediul Bulgariei vasale şi ameninţând astfel calea spre Indii. De aceea el îi recheamă pe rezervişti, în timp ce Austria se declară gata să înceapă ostilităţile împotriva Rusiei dacă aceasta refuză principiul revizuirii.

Pentru a feri Europa de un conflict care ar fi fost fatal sistemului de alianţe pe care l-a realizat atât de greu, Bismarck se oferă ca mediator între puterile implicate. La congresul internaţional convocat la Berlin în iunie-iulie 1878, lui îi revine rolul principal; alegerea capitalei germane ca sediu al reuniunii şi a cancelarului drept preşedinte dovedeşte autoritatea dobândită începând din 1871 de cel ce se vrea „mijlocitorul corect“ şi arbitrul echilibrului european.

Unica sa grijă fiind păstrarea păcii şi menţinerea unui minim acord între aliaţii săi austrieci şi ruşi, el se preocupă mai puţin ca niciodată de dorinţa popoarelor şi de interesele actorilor secundari. El tratează cu cel mai mare dispreţ pe delegaţii turci, cărora le declară că „nu se vine la congres pentru a discuta“, şi pe cei balcanici, ale căror aspiraţii spre identitate şi independenţă vrea să le ignore. „Iată că au trecut două zile, declară el, de când marea adunare discută chestiunea bulgară. Este o onoare

la care bulgarii nici nu se aşteptau“.

Timp de o lună, Bismarck domină cu toată prestanţa sa dezbaterile confuze pe care se străduieşte să le conducă cu mână forte, trezind admiraţia colegilor săi, începând cu primul secretar francez al congresului, contele de Mouy, care descrie astfel acţiunea cancelarului-preşedinte:

„Aş îndrăzni să spun că nu a fost niciodată mai el însuşi decât în acest fotoliu din care trebuia să ţină în frâu cu o perseverenţă severă pretenţiile nestăpânite şi discuţiile furtunoase, să inspire încredere printr-o bunăvoinţă prevenitoare, în sfârşit, să-şi urmeze propriile-i planuri părând numai că dă curs voinţei colective“.

Bismarck îşi asumă cu atât mai mare plăcere rolul de arbitru cu cât Germania nu are nimic de câştigat din chestiunile în litigiu, iar reprezentantul ei doreşte sincer să se ajungă la o înţelegere. Dar victoria Rusiei fusese completă şi rezultatele obţinute prea spectaculoase pentru ca congresul de la Berlin să nu apară, după spusele ţarului, ca o „coaliţie a Europei împotriva Rusiei, sub conducerea prinţului de Bismarck“.

În realitate, actul final al congresului modifică complet clauzele tratatului de la San Stefano şi este mai puţin favorabil revendicărilor slave. Dacă Rusia păstrează Basarabia şi partea sa din Armenia turcească, dacă României i se confirmă anexarea Dobrogei, Serbia şi Muntenegru îşi păstrează independenţa dar teritoriile lor sunt mult micşorate. Bulgaria este însă împărţită în trei teritorii: o Bulgarie autonomă la nord, un principat al Rumeliei sub suzeranitate turcească în centru, şi partea meridională (Tracia), care, având ieşire la Marca

Egee, îi rămâne sultanului.

Austriei i se încredinţează în schimb administrarea Bosniei-Herţegovina, pe care le va anexa în 1908, ca şi districtul (Sangeac) musulman din Novibazar, care separă Serbia de Muntenegru. Cât despre Anglia, în afară de faptul că a reuşit să îndepărteze ameninţarea rusească din Mediterana orientală şi de pe ruta spre Indii prin canalul Suez, ea primeşte de la Turcia o bază strategică de primă importanţă: insula Cipru.

Congresul de la Berlin are consecinţe importante pentru viitorul politic european. Imperiul otoman a suportat un nou regres iar principiul integrităţii sale, atât de drag lui Palmerston şi succesorilor săi, a fost serios zdruncinat, fără însă ca această condamnare tacită a „omului bolnav“ să aducă vreun profit minorităţilor naţionale aflate sub jugul sultanului. Marile puteri au modificat harta Balcanilor spre propriul lor profit, fără să se preocupe de liberul arbitru al popoarelor. Altfel spus, principiile pe care s-a bazat restaurarea Europei Vechiului Regim în 1815 au prevalat la Berlin.

Problema rivalităţii austro-ruseşti în Balcani nu a fost rezolvată de acest congres. Ea s-a agravat chiar prin înmulţirea micilor state supuse ale uneia sau celeilalte dintre cele două puteri care îşi dispută dominaţia peninsulei. Chestiunea orientală rămâne deci în suspensie şi va rămâne aşa până în 1914, provocând crize din ce în ce mai dese şi mai grave, până la criza finală din care va izbucni Primul Război Mondial.

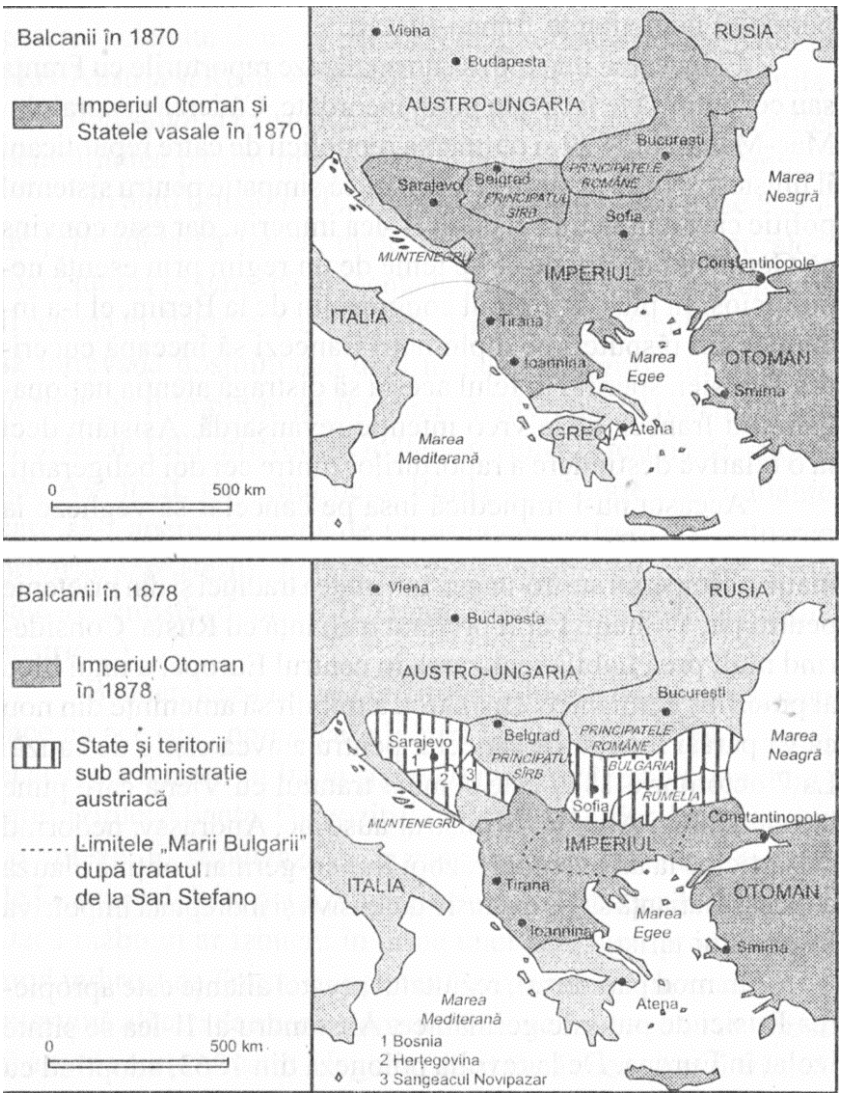

Dezintegrarea Imperiului Otoman

Consecinţa majoră a congresului a fost mai ales aceea că, în ciuda prudenţei lui Bismarck, Rusia este marea nemulţumită. Furios că a trebuit să cedeze în faţa Europei coalizate, ţarul învinuieşte nu numai Austro-Ungaria şi Anglia, a căror atitudine a fost la urma urmei conformă cu interesele lor. El îl învinuieşte şi pe Bismarck pentru că a favorizat dubla monarhie şi consideră drept „moartă“ Antanta celor trei împăraţi, baza a ceea ce s-a numit „primul sistem bismarckian“. Aceasta este, aşa cum va spune mai târziu cancelarul german, „cea mai gravă greşeală a vieţii mele“.

Tripla Alianţă

După criza orientală şi congresul de la Berlin, nici nu mai poate fi vorba de o reţea de alianţe în care să stea alături împăratul Austriei şi ţarul Rusiei. Reacţia acestuia din urmă este atât de hotărâtă încât Bismarck se teme ca acesta să nu încerce să se apropie de Franţa, ceea ce ar ruina definitiv sistemul său diplomatic. De aceea, dând o mare importanţă relaţiilor sale cu Viena, el va încerca în acelaşi timp să înlăture cu tact pericolul unei alianţe franco-ruseşti.

El încearcă mai întâi să normalizeze raporturile cu Franţa sau cel puţin să le facă mai puţin încordate. Căderea generalului MacMahon în 1879 şi obţinerea republicii de către republicani îl liniştesc. Nu că ar simţi cea mai mică simpatie pentru sistemul politic care a înlocuit cel de-al II-lea imperiu, dar este convins că Germania nu are de ce se teme de un regim prin esenţă neputincios. În plus, în timpul congresului de la Berlin, el i-a încurajat din răsputeri pe diplomaţii francezi să înceapă cucerirea Tunisiei, sperând în felul acesta să distragă atenţia naţionalismului francez de la vreo intenţie revanşardă. Asistăm deci la o relativă destindere a raporturilor dintre cei doi beligeranţi.

Aceasta nu-l împiedică însă pe cancelar să vegheze la menţinerea izolării Franţei, ceea ce presupune un sistem diplomatic cu Imperiul austro-ungar. În virtutea tradiţiei şi din prietenie pentru ţar, Wilhelm I ar fi preferat o alianţă cu Rusia. Considerând mult prea fiabilă realizarea în centrul

Europei a unui bloc al puterilor germanice, Bismarck a trebuit să ameninţe din nou că va părăsi funcţia de cancelar pentru a avea câştig de cauză. La 7 octombrie 1879 este semnat tratatul cu Viena care pune bazele Dublei Alianţe. Ministrul austriac, Andrassy, nedorind să participe la un eventual război franco-german, obţine clauza ca această alianţă să fie exclusiv defensivă şi îndreptată împotriva Imperiului ţarist.

În mod paradoxal, rezultatul acestei alianţe este apropierea Rusiei de puterile germanice. Alexandru al II-lea se simte izolat în Europa. De la revolta poloneză din 1863, adoptând cu hotărâre o poziţie absolutistă, el respinge o apropiere cu Franţa republicană, căreia îi reproşează, în afară de regimul politic, ospitalitatea faţă de exilaţii politici care complotează împotriva Imperiului ţarist.

Impresionat de forţa blocului austro-german, el caută să i se alipească. Guvernul lui Franz Joseph nu este defel entuziasmat dar sfârşeşte prin a ceda şi, pe 18 iunie 1881, este semnat un nou tratat al „celor Trei împăraţi“, care stipulează că în cazul în care una dintre cele trei puteri ar fi atacată de o a patra putere, celelalte două ar păstra o binevoitoare neutralitate. În plus, Austria şi Rusia se angajează să nu modifice în mod unilateral *status-quo*-ul existent în Balcani. Bismarck îşi asigură astfel neutralitatea ţarului în eventualitatea unui război cu Franţa.

În anul următor, al „doilea sistem bismarckian“ se extinde prin aderarea Italiei, unde, în perioada „Ordinii morale“, toată lumea se teme că prezenţa la Roma a guvernului regal va fi repusă în discuţie. Cu abilitate, Bismarck i-a făcut pe italieni să

întrevadă posibilitatea unei instalări definitive în Tunisia, în timp ce îi împinge pe francezi să intervină în regiune, ceea ce şi fac în 1881, provocând în Italia o violentă reacţie de galofobie. Aşa încât, guvernul de la Roma, în căutarea unei alianţe care să-l apere în viitor de un asemenea afront, îşi întoarce privirile spre Berlin, hotărât să lase pe planul doi revendicările sale iredentiste (după 1870, Trento şi Triest rămân sub ocupaţie austriacă).

Bismarck se lasă mai întâi rugat, întrebându-se ce se poate face cu această „potaie care îi latră la picioare“. Până la urmă el acceptă alianţa cu Italia şi, pe 20 mai 1882, este semnat tratatul Triplei Alianţe. Dispoziţiile acestui act strict defensiv sunt complexe. El stipulează că în cazul în care Italia ar fi atacată de Franţa, celelalte două puteri semnatare i-ar acorda asistenţă. Dacă războiul ar izbucni în urma unei agresiuni provocate în mod indirect de Franţa împotriva Germaniei, Italia ar trebui să intervină alături de aceasta din urmă. În schimb, ea nu ar trebui să acorde ajutor Austro-Ungariei decât dacă aceasta ar fi atacată în acelaşi timp de Rusia şi de Franţa.

Cu Tripla Alianţă şi cu „Antanta celor trei împăraţi“, Bismarck a pus deci la punct o reţea complexă de alianţe care menţine Franţa izolată şi asigură Reich-ului neutralitatea tuturor marilor puteri europene în cazul în care acesta ar trebui să ducă un nou război în vest. Timp de câţiva ani, acest sistem funcţionează aproape perfect, cu atât mai mult cu cât Franţa, preocupată de cuceririle sale coloniale, intră în conflict cu Anglia în Egipt şi în Africa. Evenimentele din 1866-1877, care trezesc

ostilităţile austro-ruseşti din zona balcanică, îl vor determina pe cancelar să-şi aranjeze dispozitivul de alianţe.

Apogeul sistemului bismarckist

Profitând de avantajele create de Congresul de la Berlin, la începutul anilor 1880, Austro-Ungaria elaborează o politică de apropiere faţă de puterile pe care Rusia le consideră clientele sale tradiţionale: Serbia şi România semnează cu ea, în 1881 şi respectiv în 1883, acorduri ale căror clauze rămân secrete, dar care îngrijorează suficient guvernul ţarist. În Bulgaria, unde Rusia a crezut că îşi va impune cu uşurinţă protectoratul, pare să triumfe tot influenţa austriacă, odată cu alegerea din iunie 1887 a lui Ferdinand de Saxa-Coburg drept suveran al acestei ţări riverane Mării Negre şi care, cu doi înainte, anexase Rumelia. Aceste eşecuri înregistrate de guvernul de la Petersburg fac din nou să pară perimată Antanta celor Trei împăraţi. Nici nu se mai pune problema ca Bismarck să menţină în aceeaşi alianţă două puteri care, prin intermediul unor mici ţări, se înfruntă de acum deschis pe scena balcanică.

În acelaşi timp, cancelarul german întâmpină noi dificultăţi cu Franţa. În ianuarie 1886, generalul Boulanger a devenit ministru de război. Militar cu mare prestanţă şi demagog dibaci, el apare ca un om al revanşei şi trezeşte în Franţa tendinţe germanofobe care de la începutul deceniului par să se fi potolit puţin. Neliniştit de acest val de naţionalism (sau prefăcându-se că este), Bismarck hotărăşte mărirea efectivelor armatei. „Cu republica lor, declară el, francezii sunt la capătul neînţelegerilor. Pentru a ieşi din încurcătură ei se

vor lansa într-un război“.

În aprilie 1887, un incident la început nu prea grav, se transformă într-o criză gravă şi pare că va duce la izbucnirea conflictului. Un comisar al poliţiei franceze, în post la Pagny-sur-Moselle, agent de contraspionaj, Schnaebelé, este arestat la frontieră în momentul când este chemat de colegul său german pentru motive de serviciu. Acest episod al luptei dintre serviciile secrete, în care Bismarck nu are niciun amestec, provoacă în Franţa o emoţie profundă. Boulanger vorbeşte de mobilizare. Sângele rece al preşedintelui republicii, Jules Grévy, şi al ministrului de externe, Flourens, care reuşesc să convingă Consiliul de miniştri să respingă această măsură care putea declanşa războiul, şi atitudinea conciliantă a lui Bismarck, permit să se evite dezastrul. Cu toate acestea, chiar dacă republicanii reuşesc să-l îndepărteze din guvern pe „generalul Revanşă“, concepţiile lui Boulanger se vor transforma curând într-o mişcare de opinie, motiv de unire a tuturor celor ce se opun republicii parlamentare şi care devine creuzetul tuturor promisiunilor naţionaliste. Bismarck care, fără îndoială, nu a avut niciodată intenţia de a declanşa împotriva Franţei un război preventiv, dar a profitat de tensiunea provocată de afacerea Schnaebelé pentru a obţine de la Reichstag o intensificare a efortului militar, se foloseşte de acest pericol potenţial pentru a încerca să-şi consolideze alianţele şi elaborează un al treilea „sistem“ care marchează apogeul acţiunilor sale internaţionale.

Nevoia în care se găseşte cancelarul de a consolida reţeaua prieteniilor germane îl determină să ofere Italiei, în momentul în care se pune

problema reînnoirii Triplei Alianţe, un număr de avantaje pe care i le refuzase cu dispreţ cu câţiva ani mai devreme când guvernul de la Roma i le solicitase. Conştient de interesul pe care ţara sa îl trezeşte acum aliaţilor, contele Robilant, ministrul italian de externe, îşi măreşte pretenţiile şi obţine în schimbul reînnoirii tratatului, garanţia *status-quo*-ului în Mediterana îndreptat împotriva unor eventuale presiuni franceze în Tripolitania şi promisiunea unei compensaţii în cazul în care Austria ar obţine noi avantaje în Balcani.

Tripla Alianţă capătă astfel un caracter ofensiv îndreptat împotriva Franţei. Cu toate acestea, criza franco-germană potolindu-se, Bismarck consideră foarte mari angajamentele pe care a trebuit să şi le asume faţă de Italia. De aceea el face eforturi să le împartă cu o altă putere şi înlesneşte în acest scop negocieri anglo-italiene care duc la acordul din februarie 1887, prin care cele două ţări îşi afirmă dorinţa de a menţine un *status-quo* mediteraneean, incluzând şi Marea Egee şi Marea Neagră. Aceste acorduri sunt deci îndreptate atât împotriva politicii balcanice a Rusiei, cât şi împotriva Franţei, Regatul Unit ajungând în acest mod să se asocieze indirect la Tripla Alianţă.

Dar Bismarck consideră că opera sa este neterminată atât timp cât nu a îndepărtat riscul unei alianţe franco-ruse. Timpul presează, căci Antanta celor trei împăraţi expiră în iunie 1888, iar ţarul, nemulţumit de succesele austriece în Balcani îşi manifestă intenţia de a se retrage. Acest lucru este cu atât mai grav cu cât, pentru prima dată, propunerile franceze îşi găsesc ecou în Rusia pe lângă reprezentanţii mişcării panslaviste. Totuşi, cu

toate că noul ţar, Alexandru al III-lea, realizează că alianţa cu Germania nu i-a fost până acum de mare ajutor în realizarea ţelurilor sale balcanice, el simte încă o mare neîncredere faţă de regimul republican şi nu trece peste părerile ministrului său de externe, germanofilul Giers, care sfârşeşte prin a-l convinge să semneze, în iunie 1887, un tratat cu Germania, aşa-zis de „contra-asigurare“: el asigură Austria de neutralitatea Rusiei în cazul unui război împotriva Franţei. În schimb Reich-ul promite ţarului sprijinul său diplomatic în problema bulgară şi în cea a Strâmtorilor, ceea ce nu este defel compatibil cu alianţa austro-germană.

Încheierea acestui ultim act diplomatic marchează apogeul sistemului lui Bismarck. Legată de Austro-Ungaria şi Italia printr-o alianţă defensivă potrivit legii, aflată în contact cu Anglia şi cu Rusia, Germania se află mai mult ca niciodată în centrul scenei europene. Niciodată Franţa nu a fost mai izolată ca în vara lui 1877, când triumfă diplomaţia cancelarului de fier.

În realitate, sistemul este mai puţin solid decât pare. El se bazează pe caracterul strict secret al contractului de contra-asigurare şi depinde deci de o simplă indiscreţie. Or, la Berlin există destui diplomaţi care critică complexitatea şi fisurile edificiului, scoţându-i în evidenţă contradicţiile. Atâta timp cât domneşte Wilhelm I, care îşi păstrează încrederea în făuritorul unităţii germane, Bismarck poate continua să „jongleze cu cinci bile dintre care două sunt mereu în aer“. Dar când Wilhelm al II-lea se urcă pe tron în iunie 1888, el se arată sensibil la criticile care-i sunt adresate cancelarului şi politicii externe a acestuia.

Neînţelegerea dintre cei doi bărbaţi se agravează din motive care nu mai ţin de antagonismul concepţiilor lor diplomatice, iar în martie 1890 izbucneşte un conflict din cauza reînnoirii tratatului de contra-asigurare. Bismarck îşi dă demisia şi, spre marea lui surpriză, Kaiserul i-o acceptă. Îndepărtat de la putere, el nu-i poate împiedica pe succesorii lui să ducă o politică opusă celei pe care o dusese el faţă de Rusia, în scopul de a o împiedica să facă o alianţă cu Franţa. Refuzând să reînnoiască tratatul care leagă Germania de Imperiul rus, Wilhelm al II-lea concepe pentru Germania ambiţii mari, care sunt acelea ale unei *Weltpolitik*. De aceea el nu ezită să dea prima lovitură sistemului de alianţe continentale urzit cu răbdare de bătrânul cancelar şi în care Reich-ul a trebuit să joace, timp de douăzeci de ani, rolul de arbitru şi de putere dominantă în Europa.

Capitolul 7
SOCIETĂŢILE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în partea de nord-vest a continentului se dezvoltă capitalismul industrial. Dar tinde să apară o prăpastie între Europa industrială a „calului putere“ şi Europa arhaică a „calului de tracţiune“ din est şi din sud.

Pe teritoriile industrializate se operează o modificare a hărţilor în favoarea Germaniei şi în detrimentul Regatului Unit. În sfârşit, crizele economice şi mai ales marea depresiune din anii 1873-1875 repun în discuţie dogmele capitalismului liberal din cauza concentrării sau a protecţionismului care denaturează condiţiile concurenţei.

■ Acest apogeu economic este însoţit de întâietatea europeană în lumea epocii. Aceasta din urmă este marcată de triumful imperialismului european. Emigraţia europeană duce la constituirea unor vaste imperii coloniale şi la răspândirea dincolo de mări a limbilor, a tehnicii, a religiilor şi a modelelor instituţionale şi culturale ale bătrânului continent. Întâietatea ştiinţifică şi

tehnică a europenilor, bogăţia capitalurilor lor investite în străinătate le asigură influenţa politică asupra planetei.

■ Nemaifiind îngrădită, datorită liniilor ferate, a alfabetizării sau a serviciului militar, lumea rurală cunoaşte o îmbunătăţire lentă a condiţiilor de locuit, a tehnicilor utilizate, a modului de viaţă, dar îşi pierde trăsăturile specifice şi începe să adopte modelele urbane.

■ O altă evoluţie importantă: urbanizarea şi industrializarea provoacă o creştere rapidă a păturii muncitorilor. Condiţiile sale de viaţă evoluează datorită bunăstării generale şi luptelor muncitoreşti. Acestea sunt realizarea sindicalismului în plină dezvoltare şi a socialismului, care cunoaşte la sfârşitul secolului pătrunderea concepţiilor marxiste.

■ Dar gruparea socială care câştigă în urma evoluţiei economice este burghezia, corp heteroclit, care, de la clasele dominante, care controlează băncile şi industria, până la „clasele mijlocii“, a căror eterogenitate devine o regulă, tinde să-şi unifice modul de viaţă.

De la mijlocul secolului al XIX-lea până în 1914, Europa cunoaşte o perioadă de apogeu care ia sfârşit într-un mod tragic odată cu primul conflict mondial. Prin vitalitatea demografică, prin puterea industrială şi financiară, prin influenţa civilizaţiei intelectuale şi artistice, prin progresul tehnologic şi ştiinţific, ea domină direct sau indirect cea mai

mare parte a teritoriilor descoperite şi a spaţiilor maritime. Sigură pe ea, convinsă de superioritatea modelelor politice şi culturale pe care le-a creat, ea îşi înscrie supremaţia într-o filozofie a istoriei care se sprijină când pe concepte rasiste, inspirate de darwinism, când pe ideea misiunii civilizatoare a omului alb.

În timp ce îşi impun astfel restului lumii modul de viaţă şi de gândire şi îşi făuresc imense imperii coloniale răspândite pe cele cinci continente, statele europene transpun la scară planetară şi conflictele de interese care le fac de secole să se înfrunte. Ciocnirile imperialiste dintre marile puteri intensifică înclinaţiile războinice pe care le hrănesc ambiţiile acestora şi dorinţa de independenţă a popoarelor aflate sub jug străin. Şi aceasta într-un moment în care, într-un context de criză morală şi culturală legată de frământările de la sfârşitul secolului, sentimentul naţional se transformă în naţionalism şi sfârşeşte într-o dorinţă de putere sau în atitudini „defensive“, purtătoare ale germenilor războiului. Când acesta va izbucni în 1914, principalele puteri europene se vor angaja într-un adevărat conflict sinucigaş.

Din cauză că nu au ştiut să menţină între ele un minimum de înţelegere şi de echilibru, fie în spiritul principiilor lui Napoleon al III-lea, sau în cele ale lui Bismarck, ele se scufundă în istoria propriului lor declin.

Dezvoltarea capitalismului industrial

Între 1850 şi 1914, industrializarea Europei se accelerează şi cuprinde noi spaţii continentale. Producţia industrială, care creşte de la 3 la 4% anual, devine de şapte ori mai mare în această perioadă în care totuşi importanţa sa în raport cu restul lumii se reduce (62% din producţia mondială în 1870, 44% în 1913). Această creştere formidabilă se datorează în acelaşi timp continuării progreselor înregistrate de industriile cheie în prima jumătate a secolului şi dezvoltării noilor industrii şi energii.

Sectoarele cheie ale primei revoluţii industriale îşi păstrează într-adevăr rolul lor de stimulare. Textilele îşi păstrează un loc deosebit, capacităţile de producţie mărindu-se în ritm cu inovaţiile tehnice, cu mecanizarea şi cu puternica creştere demografică. Chiar dacă primul loc este ocupat de Regatul Unit, începând cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, acesta trebuie să înfrunte concurenţa altor ţări producătoare. Numai în Europa, regiuni precum cea din Ivanovo (Manchesterul rusesc), cunoscută în industria bumbacului, sau cea a Milanului în domeniul mătăsii, intră în competiţie cu regiunile tradiţionale ale acestor industrii, mari consumatoare de mână de lucru.

Siderurgia face un imens salt înainte odată cu perfecţionarea procedeelor care permit transformarea fontei în oţel – convertizorul Bessemer în 1856, furnalul Martin-Siemens în 1864 – şi cu rolul stimulator al industriilor feroviare, al

construcţiilor navale şi al arhitecturii metalice. La răscrucea dintre cele două secole, în timp ce se desăvârşeşte fixarea marilor zone de producţie care folosesc cărbunele şi fierul (ţinutul negru galez, Midland, Ruhr, Silezia, Lorena, bazinele de huilă din nord/Pas-de-Calais şi din Borinage/Belgia, regiunile Doneţului şi din Krivoi-Rog/Ucraina etc.), metalurgia grea tinde să devină indicatorul cel mai sigur al activităţii şi puterii economice. În 1913, statele industrializate din Europa produc aproximativ două treimi din cele 78,5 milioane de tone de fier şi din cele 76,5 milioane de tone de oţel produse în lume, dar locul întâi este deţinut de acum înainte de Statele Unite (31,4 şi 31,8 milioane de tone), înaintea Germaniei (16,7 şi 16,3), a Angliei (10,4 şi 9) şi a Franţei (5,3 şi 3,5).

În sfârşit, cărbunele, principala sursă de energie datorită maşinii cu aburi, rămâne baza puterii economice a Europei. „Huila, spunea Friederich Siemens, este măsura tuturor lucrurilor“ şi permite într-adevăr, împreună cu oţelul, să se stabilească o ierarhie reală între puterile industriale. În 1913, din cele 1.200 de milioane de tone extrase în întreaga lume (în 1850, 90 milioane de tone, iar în 1880, 300 de milioane), Anglia produce 300 milioane de tone (în 1870, 100 de milioane), Germania aproape 200 de milioane (de şase ori mai mult ca în 1870), Franţa 40 de milioane, Rusia 33 de milioane, Belgia şi Austria respectiv 22 de milioane şi 17 milioane. Dar şi în acest sector Statele Unite domină cu o producţie de 517 milioane de tone (33 în 1870).

Pe lângă aceste trei sectoare cheie ale dezvoltării industriale, începând din 1880, ştafeta este preluată de industriile noi, rezultat al realizărilor obţinute

din 1850 de cercetarea ştiinţifică şi tehnică. Astfel, în câteva decenii, chimia trece de la etapa laboratorului secret şi oarecum îndoielnic, la aceea a producţiei de masă. Ea este revoluţionată de o serie de descoperiri ştiinţifice care dau naştere chimiei organice şi permit fabricarea în cantităţi mari a unor produse de bază, ca soda (procedeul Solvay) şi acidul sulfuric. Chimia este folosită de acum înainte pentru fabricarea fibrelor artificiale (mătasea artificială), a coloranţilor de sinteză, a îngrăşămintelor, a căror folosire masivă va schimba în anumite regiuni economia rurală, a produselor care înlocuiesc lemnul şi bagaua (celuloidul), a explozivelor (dinamita). Ea stă la originea industriei farmaceutice şi a industriei frigorifice (francezul Charles Tellier realizează congelarea artificială cu ajutorul eterului metilic şi a clorurii de calciu care permite navei *Le Frigorifique*, în 1876, să facă prima sa călătorie dus-întors spre America de Sud cu o încărcătură de carne), a industriei fotografice şi cinematografice. Întreaga Europă industrializată participă la această revoluţie a chimiei, dar Germania este cea care domină acest sector atât din punct de vedere al producţiei, cât şi al exportului.

Electricitatea este poate principala inovaţie a celei de-a doua jumătăţi a secolului, atât ca sursă de energie folosită pentru a acţiona motoarele, cât şi ca metodă de iluminat care va înlocui curând gazul şi lampa cu petrol. Dacă inventarea lămpii incandescente în 1879 se datorează americanului Edison (o primă reţea urbană funcţionează la New York începând din 1882), europenii sunt cei care fac pasul hotărâtor în industria electricităţii: belgianul Gramme perfecţionează primul dinam în 1869, iar

francezii Bergès şi Deprez inventează procedeele de captare a energiei apei („huila albă“) şi de transportare la distanţă a curentului electric obţinut astfel. De acum, în numeroase regiuni muntoase se vor construi uzine electrochimice şi electrometalurgice care, în Franţa, în Italia, în Germania de sud, în Elveţia, relansează în parte activitatea acestor regiuni şi dau naştere unor ramuri industriale (oţeluri speciale, aluminiu).

În sfârşit, născută din progresele mecanicii şi din utilizarea unei noi surse de energie, petrolul, industria de automobile se dezvoltă la începutul secolului al XX-lea în mai multe ţări europene, mai ales în Italia şi în Franţa, unde se produc în 1913, 45.000 şi respectiv 25.000 de autovehicule. La această dată, acest mijloc de transport, zgomotos şi nu prea confortabil, constituie încă, în Europa, un produs de lux, adevărat simbol al burgheziei înstărite şi progresiste, în timp ce de cealaltă parte a Atlanticului, primii paşi ai standardizării permit deja pieţei americane să înghită o producţie de 500.000 de vehicule pe an.

La baza acestei dezvoltări fără precedent a activităţilor industriale de pe bătrânul continent se află un anumit număr de condiţii, dintre care unele sunt deja prezente în prima jumătate a secolului şi constituie în acelaşi timp cauzele şi efectele transformărilor care au fost prezentate.

Revoluţionarea transporturilor şi a mijloacelor de comunicare permite totodată scurtarea distanţelor, micşorarea costurilor şi, în consecinţă, creşterea afluenţei de mărfuri şi de călători, ceea ce stimulează sectoarele metalurgiei, mineritului şi lucrărilor publice. Aceste fenomene se produc în

navigaţia maritimă odată cu înlocuirea treptată a vaporului cu pânze cu „steamerul“ care leagă Europa de celelalte părţi ale lumii într-un timp de două sau de trei ori mai scurt, iar preţul navlului se reduce de 10-12 ori între 1860 şi 1910. Acelaşi lucru se petrece şi în transporturile feroviare, a căror reţea europeană depăşeşte cei 40.000 de kilometri de la început şi ajunge în ajunul războiului la 330.000 de kilometri. În urma unei investiţii fără precedent – 9 miliarde de livre numai în Regatul Unit până în 1905 – în cea mai mare parte a Europei sunt construite reţele dense care leagă între ele marile zone industriale, dar şi regiuni până acum izolate. Progresele tehnice realizate în ceea ce priveşte puterea şi caracterul mobil (invenţia burghiului permite luarea curbelor accentuate), frânarea, construirea infrastructurilor, semnalizarea, fac ca până la sfârşitul secolului trenurile să poată atinge viteze medii de 75 de kilometri pe oră pentru călători şi de 60 km pe oră pentru mărfuri până la 2.000 de tone, asta însemnând de 400 de ori capacitatea unei diligenţe cu o viteză de zece ori mai mică. În sfârşit, marile străpungeri alpine – tunelurile Semmering în 1854, Saint-Gothard şi Simplon în 1882 şi respectiv 1906 – uşurează schimburile comerciale între Europa de nord şi Mediterană.

Această revoluţie a transporturilor care o influenţează şi o amplifică pe cea a mijloacelor de transmitere a informaţiilor şi a gândirii la distanţe foarte mari (telegraful electric care foloseşte alfabetul Morse, apoi telefonul şi telefonia fără fir) este o condiţie fundamentală a modernizării economice a ţărilor europene. Ea permite punerea

în valoare a unor resurse până atunci inaccesibile, specializarea regiunilor şi deschiderea lor spre lume, desfacerea produselor în toate punctele cardinale la preţuri relativ mici. Ea favorizează schimburile comerciale intraeuropene şi cu restul lumii şi în acelaşi timp concură la transformări radicale din structurile financiare capitaliste.

Punerea în practică a inovaţiilor din sectoarele industriale cheie şi din transporturi a cerut mobilizarea unor cantităţi enorme de capital, în timp ce intensificarea fără precedent a schimburilor internaţionale (care au crescut de 30 de ori într-un secol) presupunea o creştere tot atât de spectaculoasă a masei monetare în circulaţie. Începând din 1850, această cerinţă a fost parţial acoperită de sosirea metalelor preţioase extrase din minele din California, din Canada, apoi din Alaska, din Australia şi din Africa de Sud, deprecierea argintului în raport cu aurul determinând marile puteri să-l prefere pe ultimul pentru a plăti în cont schimburile internaţionale introducând astfel monometalismul în aur. Anglia a ales acest drum încă din 1816, Germania din 1873 urmată de ţările scandinave apoi de Franţa (1876), de Italia şi de Elveţia (1878), de Belgia, de Austro-Ungaria (1892) şi de Rusia în 1897.

S-a dovedit foarte repede totuşi că circulaţia monedei metalice nu era suficientă pentru a acoperi nevoile comerţului internaţional şi că întreprinderile familiale erau prea mici pentru a poseda capitalurile necesare cumpărării şi întreţinerii maşinilor moderne. De aici a rezultat, în afară de extinderea monedei fiduciare (formată din bilete de bancă convertibile în cecuri), o dezvoltare considerabilă a

creditului, banii disponibili fiind manevraţi prin bănci şi împrumuturi pe termen lung industriaşilor şi oamenilor de afaceri care aveau nevoie de ei pentru investiţii. Şi aici Anglia a fost deschizătoare de drumuri, autorizând, la începutul deceniului 1830, constituirea băncilor ca societăţi pe acţiuni (*Joint-Stock Banks*). Franţa, şi apoi Germania, o imită după 1850, dotându-se cu instituţii de credit care nu întârzie să se diferenţieze în bănci comerciale, care lucrează cu capitaluri proprii, fac speculaţii şi controlează direct întreprinderile industriale şi comerciale, şi în bănci cu depozit, care primesc bani de la particulari, gestionează valorile lor mobiliare, le acordă credite garantate cu bunuri comerciale. Completând ansamblul sistemului, o bancă centrală controlează în fiecare stat emisiunea monedei naţionale.

În a doua jumătate a secolului, în principalele ţări industrializate se constituie astfel puternice organisme bancare care, de la o zi la alta, joacă un rol tot mai determinant în economia capitalistă. Marile bănci private din Londra, *Big Five National and Provincial Westminster*, *Midland*, *Lloyds*, *Barclays*, cele din Franţa – *Comptoir d'Escompte de Paris* (1848), *Société Générale* (1864), *Banque de Paris* (1859), *Crédit Lyonnais* (1863) –, băncile din Germania – cei patru „D": *Deutsche Bank*, *Diskonto*, *Dresdner Bank*, *Darmstädter Bank* – îşi angajează propriile capitaluri sau pe cele ale depunătorilor în împrumuturi pe termen lung, în sectoarele cele mai dinamice ale economiei, contribuie la delimitarea adevăraţilor poli economici şi geografici ai dezvoltării, susţinând regiunile cele mai apte pentru o puternică înflorire industrială (Ruhr, bazinul huilei

franco-belgian, Lancashire etc.) şi se implică imediat în întreprinderi la mari distanţe care vor constitui una din bazele imperialismului european.

De la începutul anilor 1880, bursele de valori mobiliare au şi ele rolul de a stimula dezvoltarea capitalismului modern: aici se schimbă acţiuni şi obligaţiuni care furnizează întreprinderilor capital şi bani pe termen lung. În Europa, cele mai importante îşi au sediul la Paris, Londra, Berlin şi Frankfurt.

Contrastele Europei industrializate

Marea dezvoltare a producţiei şi a schimburilor comerciale, care este specifică celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, nu se manifestă cu aceeaşi intensitate pe tot spaţiul european. Diferenţele observate în cursul perioadei precedente între nord şi sud, între regiunile occidentale care au trecut devreme prin revoluţia industrială şi zonele continentale din centru şi est, care îşi păstrează trăsăturile arhaice ale unei economii prin excelenţă rurală, sunt departe de a fi dispărut chiar dacă nu s-au adâncit. Altfel spus, diferenţa clasică dintre Europa „calului de tracţiune“ şi Europa „calului putere“, în linii mari, rămâne în continuare valabilă. Privită în detaliu, chiar dacă a doua continuă să se extindă în detrimentul celei dintâi, nici una, nici cealaltă nu reuşesc să formeze ansambluri omogene. În est şi în nord şi alte state se angajează cu paşi mici în procesul de modernizare, în timp ce ierarhia marilor puteri industriale din Europa de nord-vest tinde să se modifice.

Austro-Ungaria şi Italia, care se încadrează în prima categorie, prezintă caracteristici asemănătoare. La sfârşitul secolului al XIX-lea, industrializarea se limitează aici la zone bine delimitate: triunghiul Torino-Genova-Milano, extremele muntoase ale Boemiei şi regiunea Vienei. În cele două ţări, modernizarea economică a fost frânată de reprezentanţii marii proprietăţi funciare care se opun oricărei reforme agrare, se supără pe

investiţiile industriale şi consideră în majoritate că menţinerea privilegiilor proprii şi a liniştii sociale sunt garantate de durabilitatea structurilor tradiţionale. În Italia, unde adoptarea în 1887 a unui protecţionism sever paralizează eforturile de modernizare, insuficienţa capitalurilor naţionale face imperios apelul la investiţii externe – franceze în prima etapă, germane mai târziu –, ceea ce plasează anumite sectoare economice sub control financiar străin.

Acelaşi lucru se întâmplă şi în Rusia, unde industrializarea, începută în anii 1880, este departe de a fi desăvârşită în ajunul războiului. La această dată, pământul rămâne principala sursă de venituri mari şi foloseşte mai mult de 80% din populaţia activă. Fără îndoială, producţia agricolă este importantă din punct de vedere cantitativ (22 milioane de tone de grâu, 10 milioane de tone de sfeclă, 85% din recolta mondială de in) şi duce la exporturi masive (45% din grâu, 25% din cartofi), dar randamentele rămân extrem de mici din cauza slabei mecanizări, a folosirii insuficiente a îngrăşămintelor şi a organizării sociale a satelor. Producţia depinde doar de masa săracă de mujici, supuşi, chiar după abolirea iobăgiei din 1861, marilor proprietari sau legilor comunităţii săteşti (*mir*). Puţini dintre aceştia reuşesc să devină proprietarii pământului pe care îl lucrează.

În ciuda progreselor realizate în cursul primelor trei decenii dinaintea primului război mondial, industria nu reuşeşte să şţirbească rezistenţa forţelor tradiţionale, ci se constituie doar în „insule“ răspândite pe imensul teritoriu al imperiului. Uralul, care rămâne teritoriul vechilor familii de industriaşi

care nu furnizează decât o pătrime din cantitatea de fontă, marea regiune siderurgică a Doneţului din Ucraina, industriile de prelucrare din regiunea Moscovei, Ivanovo, capitala industriei textile, Sankt-Petersburg cu filaturile sale de bumbac şi uzina Putilov, care produce material feroviar şi armament greu şi, în sfârşit, regiunea petrolieră Baku (30% din producţia mondială în 1913).

Privită global, producţia industrială a Rusiei se plasează mult în urma celorlalte puteri industriale. Echipamentul său este încă mediocru, mai ales în domeniul transporturilor. Drumurile sunt în stare proastă, reţeaua de căi ferate insuficientă (70.000 de km, dintre care 5.000 Transsiberianul). Industria mai ales depinde în prea mare măsură de capital străin (francez, german, englez, belgian), investit în primul rând în ramurile cele mai moderne şi cele mai rentabile, neglijând sectoarele puţin productive dar utile vieţii cotidiene a naţiunii. O mare parte a profiturilor, scoase din ţară sub formă de dividende, nu mai este reinvestită în circuitul economic naţional.

În Europa de vest, există tendinţa de extindere a procesului de industrializare care, după ce s-a extins în Anglia şi sud-estul Franţei, ajunge şi în ţările scandinave (mai ales în Suedia), în Elveţia şi Spania septentrională şi totodată de reîmpărţire a zonelor de influenţă între marile puteri industriale: Regatul Unit, Germania şi Franţa.

Marea noutate faţă de perioada precedentă este spectaculoasa dezvoltare a economiei germane. Desigur, industrializarea este anterioară unificării, dar aceasta din urmă favorizează accelerarea fenomenului prin crearea unei mari pieţe de

desfacere care a luat locul *Zollverein*-ului şi care s-a pus la adăpost de concurenţa străină prin adoptarea în 1879 a unor tarife de protecţie foarte mari. Din acest moment, având o monedă solidă (marca, adoptată în 1873), Reich-ul poate să-şi folosească imensele atuuri: resurse naturale din abundenţă, mai ales potasa din Alsacia şi cărbunele din regiunea Ruhr, care permite, între 1880 şi 1913, triplarea producţiei germane de huilă (de la 59 la 190 milioane de tone), o puternică creştere demografică care, în ciuda masivei emigrări spre Lumea Nouă, face ca populaţia să crească de la 41 la 65 de milioane de locuitori între 1871 şi 1914. La toate acestea se adaugă dinamismul întreprinzătorilor, cum ar fi Krupp şi Thyssen în siderurgie, Siemens şi Rathenau în industria electrică, Bayer în chimie etc., o disciplină socială bazată pe un naţionalism intens şi existenţa unei clase conducătoare unite, în sânul căreia patronii industriaşi şi marii proprietari funciari sunt de acord să promoveze progresul economic. Să nu uităm nici rolul jucat de un stat autoritar care se străduieşte să rezolve conflictele interne printr-o legislaţie socială avansată cât şi prin recurgerea la forţă, şi care dotează ţara cu mijloace de comunicaţie foarte eficace: o reţea feroviară care, de la 20.000 de km în 1870 se extinde la 61.000 de km în 1914, căi navigabile, dintre care cea mai importantă este Mittelland Kanal, amenajarea portului Hamburg etc.

De altfel, începând din 1890, se asistă la o adevărată explozie a industriei germane. Producţia de oţel, la această dată de 3 milioane de tone, trece în 1914 la 17 milioane de tone, în timp ce în

domeniile construcţiilor de maşini, chimiei şi industriilor electrice, Germania se instalează pe primul loc între puterile europene, luând-o înaintea Regatului Unit pe ansamblul producţiei industriale şi supunând comerţul britanic unei concurenţe foarte puternice.

În realitate, această „izbucnire“ a puterii industriale a Germaniei are drept corolar declinul de moment al economiei engleze. La mijlocul secolului, Marea Britanie s-a considerat destul de puternică pentru a lăsa să învingă concepţiile sale asupra liberului schimb şi pentru a desfiinţa treptat toate piedicile care îngreuiau accesul la piaţa insulară. La această dată ea dispunea de un avans tehnologic şi de un sistem de producţie atât de bine pus la punct încât nu prea avea de ce să se teamă de concurenţa străină. Or, în ultimul deceniu al secolului şi mai ales începând cu 1900, maşina economică britanică dă semne de oboseală, consecinţă a însăşi vechimii sale. Siguri pe ei în urma succeselor acumulate până atunci, industriaşii britanici au lăsat echipamentele tehnice să se învecheaască şi au neglijat puţin investiţiile în industriile noi. În plus, nivelul mare al salariilor apasă asupra costurilor de producţie. Astfel, exporturile devin vulnerabile la concurenţa germană, reducând numărul pieţelor de desfacere şi provocând dezechilibrul balanţei comerciale. În ciuda atuurilor, care rămân considerabile, producţia de cărbune (290 milioane de tone în 1914, din care 100 de milioane exportate), puterea maritimă, locul prioritar al Londrei în domeniul financiar, excedentul balanţei de plăţi datorat exporturilor „invizibile“ (veniturile din investiţiile din

străinătate, asigurări, navlu maritim), iscusinţa britanică în domenii ca industria bumbacului şi construcţiilor navale, sfârşitul epocii victoriene este marcat de o încetinire vizibilă a creşterii industriale care scade sub 2% pe an.

Între aceşti doi poli principali ai Europei industrializate, Franţa îşi păstrează poziţia de putere intermediară. Bogată datorită agriculturii pe cale de modernizare lentă şi care, în 1913, foloseşte încă 40% din populaţia activă, posedând bogate zăcăminte de minereu de fier şi multe cascade, dar relativ săracă în cărbune comparativ cu cele două partenere principale, ea cunoaşte fără îndoială o lipsă de mână de lucru care se datorează stagnării demografice, dar dispune în schimb de capitaluri numeroase care, plasate în parte în străinătate, îi permit ca şi în cazul Angliei, să compenseze deficitul balanţei sale comerciale. Pe de altă parte, la răscrucea dintre cele două secole, industria franceză pare să cunoască un nou avânt odată cu dezvoltarea hidroelectricităţii şi modernizarea metalurgiei (oţeluri speciale, aluminiu) în văile alpine, cât şi cu avântul noilor ramuri industriale ca cea a construcţiei de automobile, aeronautică, constructoare de maşini, cinematografiei, ale căror procese dovedesc adaptarea la condiţiile noii revoluţii industriale.

Dificultăţi şi restructurări ale capitalismului european

Dezvoltarea economică a Europei s-a produs într-un mod inegal, într-o alternanţă de etape de prosperitate şi perioade de recesiune prelungită, marcate şi unele şi celelalte, la intervale de aproximativ zece ani (1857, 1867, 1873, 1882-84 etc), de crize de scurtă durată, provocate de invadarea pieţelor cu mărfuri, de o speculaţie bancară excesivă sau de lipsa de capital. Aceste crize încep în general printr-un crah bursier urmat de dificultăţi în sectorul bancar, apoi se extind şi în industrie şi în agricultură. Ele se manifestă în majoritatea ţărilor capitaliste printr-o scădere a preţurilor, înmulţirea falimentelor şi creşterea şomajului. Un nou avânt intervine în momentul în care întreprinderile cele mai şubrede au dispărut şi când economia se poate reface pe baze sănătoase.

Din 1850 până în 1873, echipamentul feroviar şi abundenţa monetară favorizează o prosperitate economică care se manifestă printr-o creştere permanentă a preţurilor, mărirea profiturilor şi o puternică creştere a cererii, aceasta fiind stimulată la rândul ei de creşterea salariilor. Grava criză care se declanşează în 1873 ca urmare a speculaţiilor riscante cu valori ale căilor ferate austriece şi cu valorile mobiliare şi imobiliare germane, înainte de a cuprinde întreaga Europă şi întreaga lume industrializată provoacă o depresiune care va dura până în 1895 sub efectele conjugate ale diminuării producţiei de aur, a dificultăţilor agricole provocate

de concurenţa unor ţări nou apărute pe piaţă şi a trecerii care se operează în sectorul industrial de la o epocă tehnologică la alta (de la cea a căii ferate şi a cărbunelui la cea a electricităţii, a petrolului şi a noilor industrii). Prosperitatea reapare în 1896 şi va dura până la război, stimulată de noua explozie a aurului (din Africa de Sud şi Australia), formând fundalul celui de-al treilea val al industrializării Europei capitaliste.

Între timp, întreprinderile s-au restructurat în aşa fel încât să poată depăşi dificultăţile de moment şi să prevină noile crize, în timp ce autorităţile publice interveneau pentru a diminua efectele recesiunii. Concentrarea pe orizontală şi pe verticală se accelerează dând naştere unor mari unităţi economice care leagă capitalul industrial de cel bancar şi care sfârşesc prin a se transforma în adevărate imperii economice. În Franţa, unde concentrarea de capital este încă relativ modestă, în 1914 vreo zece societăţi îşi împart între ele domeniul siderurgic, nouă pe cel al huilei şi cinci pe cel al chimiei. În Germania însă, fenomenul a luat o amploare formidabilă odată cu crearea unor întreprinderi gigantice, numite *Konzern*, care, ca şi firma Krupp din metalurgie (80.000 de muncitori), controlează o mare parte din ramurile legate de acest sector (minerit, siderurgie, construcţii de maşini etc.).

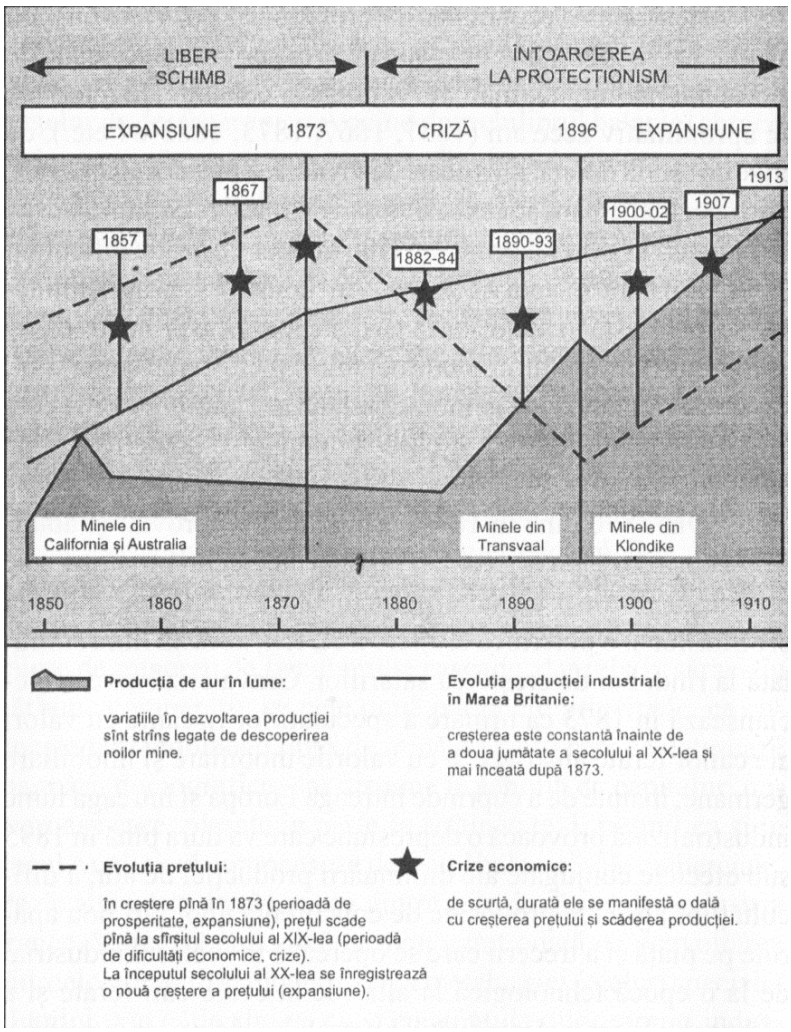

Mari tendinţe în revoluţia economică între 1850-1914

Pe de altă parte, marile întreprinderi încheie între ele acorduri de „cartel“, adică înţelegeri care vizează organizarea pieţelor, împărţirea acestora, păstrându-şi în acelaşi timp independenţa. În Germania, în 1914, există mai mult de 350 asemenea întreprinderi care controlează mai ales extracţia de cărbune şi siderurgia. Jocul liberei concurenţe, baza capitalismului liberal, este blocat de aceste practici, aşa cum pe plan internaţional este blocat de întoarcerea la protecţionism, generalizat după 1880 la scară continentală din cauza adevăratelor „războaie vamale“ dintre statele europene. La răscrucea dintre cele două secole,

numai Anglia rămâne credincioasă practicii liberului schimb.

În sfârşit, pentru a asigura pieţe de desfacere întreprinderilor pe care le patronează, statele favorizează cuceririle coloniale ca şi pătrunderea capitalurilor naţionale în ţările slab dezvoltate din punct de vedere economic sau politic ca Rusia, China, statele latino-americane sau Imperiul otoman. Astfel, modificându-şi structurile în sensul concentrării de capital şi al limitării concurenţei, sistemul capitalist devine purtătorul tendinţelor naţionaliste şi imperialiste care vor modifica în mod primejdios climatul relaţiilor internaţionale.

Europenii în afara Europei

La apogeul dezvoltării sale, după 1870, Europa intră într-o etapă de expansiune dincolo de mări, ale cărei cauze, numeroase şi complexe, nu pot fi amintite aici decât succint. Fără nicio îndoială, această perioadă de cuceriri a istoriei sale este direct legată de aspectul naţional. Totodată, constrângerile, motivaţiile, gândurile, sentimentele pe care le manifestă faţă de popoarele supuse scot în evidenţă din partea statelor colonizatoare intenţii şi atitudini care, într-un anume fel, fac din acţiunea imperialistă un ingredient al identităţii europene.

Interesele materiale au jucat în mod incontestabil un rol determinant. Revoluţiile industriale din secolul al XIX-lea au făcut să crească nevoile Europei de metale preţioase şi de materii prime: cupru şi alte metale neferoase, bumbac mai ales, devenit deficitar odată cu războiul american de secesiune şi furnizat în cantităţi importante mai ales de Egipt, aflat sub dominaţie engleză din 1882. Pe de altă parte, odată cu reapariţia generală a protecţionismului, ţările exportatoare speră că coloniile vor putea înghiţi produsele metropolei.

Acelaşi lucru se petrece cu capitalurile ale căror profituri sunt mai mari dincolo de mări decât pe bătrânul continent datorită imenselor posibilităţi de investiţii pe care le oferă oamenilor de afaceri; bancherilor, depunătorilor, minele, echipamentele feroviare şi portuare, marile canale transoceanice – Suez, terminat în 1869, Panama deschis navigaţiei în ajunul primului conflict mondial – vastele

plantaţii de hevea, de cafea, de palmieri de ulei etc. În principiu, această penetrare financiară putea să se realizeze fără să fie necesară anexarea sau ocuparea forţată a teritoriilor vizate. Totodată, dorinţa de a se opune încercărilor de colonizare ale unei puteri a făcut ca unele ţări europene să-şi instaureze dominaţia în mod direct, aşa cum a procedat Franţa în Tunisia, transformată în 1881 în „protectorat“ datorită dorinţei anumitor medii franceze (diplomaţi, oameni politici dar şi oameni de afaceri) de a zădărnici ambiţiile economice ale Italiei. De asemenea, Bismarck a hotărât în 1884 să intervină în Camerun la cererea unei mari familii de negustori din Hamburg, familia Wormann, interesată să o ia înaintea concurenţilor săi britanici şi francezi.

Dacă acţiunile unor mici grupuri interesate, apropiate de guvernanţi, au o astfel de importanţă, aceasta se explică prin faptul că scopurile acestora coincid cu cele ale puterii, preocupată în mod mai direct decât acestea de interesul naţional. Într-o epocă în care acesta din urmă se măsoară în putere şi prestigiu, a dori edificarea unor vaste imperii coloniale reprezintă un mod de a spori forţele vitale ale naţiunii, furnizându-i soldaţi, puncte strategice pentru flotă şi produse de bază pentru industrie. În competiţia sălbatică care caracterizează sfârşitul secolului al XIX-lea, un rol esenţial l-au jucat preocupările strategice ale europenilor.

În toate ţările colonizatoare, oamenii politici şi grupurile de presiune imperialiste au găsit sprijin pe lângă puternicele curente de opinie care îşi au obârşia în marele val naţionalist de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Într-adevăr, pentru mulţi dintre

europeni, cucerirea colonială este un mod de afirmare a puterii şi geniului poporului căruia le aparţin şi de a da frâu liber dorinţei lor de putere. În Franţa de exemplu, politica unui Jules Ferry îşi găseşte o pârghie solidă în numeroşi francezi care doresc să şteargă umilirea din 1871 şi să găsească o modalitate de a-şi lua revanşa în faţa Germaniei. Dar în Marea Britanie mai ales, expansiunea dincolo de mări, prezentată cu entuziasm de un scriitor ca Rudyard Kipling, devine modul de exprimare a geniului unei rase, o „luptă pe viaţă“ în care trebuie să triumfe poporul cel mai puternic şi mai întreprinzător.

Considerând civilizaţia lor superioară tuturor celorlalte, europenii cred că au o „misiune“ de îndeplinit pe lângă popoarele colonizate şi aceasta este de a le aduce „progresul“, formulă vagă în care intră binefacerile reale sau presupuse ale modernismului, ideile şi moravurile europene, ca şi principiile religiei creştine. Această idee a „poverii omului alb“ nu poate fi bănuită de gânduri politice ascunse, dar permite susţinătorilor colonizării de a dormi cu conştiinţa împăcată şi de a-şi justifica uneori acţiunile de spoliere şi jaf.

De altfel, opinia publică nu aprobă în unanimitate cuceririle coloniale. În Anglia, liberalul Gladstone se opune „imperialistului“ Disraeli, iar în Franţa, naţionaliştii de dreapta şi de stânga îi reproşează lui Jules Ferry şi „partidului colonial“ că sustrage ţara de la adevărata sa misiune, aceea de a recuceri provinciile pierdute. La începutul secolului al XX-lea, aceştia vor fi înlocuiţi de socialişti, care se vor diviza şi ei puţin mai târziu după modul în care vor privi legitimitatea sau ilegitimitatea acţiunii

imperialiste. În Italia de exemplu, aceasta se întâmplă în timpul cuceririi regiunii Tripoli, între 1911-1912.

Foarte adesea, acţiunea guvernelor a fost precedată de iniţiative individuale care reflectă marele dinamism european. Setea de a cunoaşte, inerentă progresului ştiinţific, ca şi gustul pentru aventură şi exotism au hrănit la numeroşi europeni pasiunea pentru descoperirea şi explorarea unor lumi necunoscute. Impulsionaţi de numeroasele societăţi de geografie, care se dezvoltă începând cu jumătatea secolului, marinari şi exploratori brăzdează mările şi continentele în căutarea unor pământuri neexplorate în care înfig drapelul ţării lor şi toate acestea în nişte condiţii foarte grele, în ciuda dezvoltării mijloacelor de transport. Către 1850, plecând din Londra, din Anvers sau din Bordeaux, mai sunt încă necesare mai mult de două luni pentru a ajunge în China sau în Australia. Perfecţionarea marilor corăbii cu pânze (*clippers*) şi a vapoarelor cu aburi tinde să reducă serios acest timp, dar pe uscat intensificarea circulaţiei mărfurilor rămâne încă extrem de înceată. Traversarea Africii din est spre vest poate dura mai mulţi ani, iar călătoria este foarte periculoasă.

Explorarea şi tipul de om care o practică s-au modificat mult de-a lungul deceniilor. Aventurierul solitar de la început tinde să fie înlocuit la mijlocul secolului cu omul de ştiinţă sau exploratorul dezinteresat din punct de vedere material. Primei categorii le aparţin oameni ca germanul Barth (Niger, Ciad) şi francezii René Caillié (Tombuktu), Duveyrier (Algeria de sud, Fezzan) şi Mouhot (Siam). Din a doua categoric face parte britanicul

Livingstone, veritabil prototip al acestui gen de exploratori, căruia îi datorăm descoperirea cursului fluviului Zambezi şi a lacurilor Nyassa şi Tanganika. Provenind dintr-o familie săracă, după ce a studiat medicina, teologia, latina şi greaca, exercitând totodată meseria de muncitor torcător, în 1849, el apucă drumul Africii ecuatoriale pentru a-i îngriji şi a-i converti la creştinism pe indigeni. Găsit de Stanley în octombrie 1871, după ce i se pierduse urma, Livingstone va muri doi ani mai târziu în inima continentului negru. Americanul Henry Stanley reprezintă imaginea celei de-a doua categorii, cea a exploratorilor oameni de afaceri, mai puţin idealişti, dar îndrăzneţi, eficienţi şi pricepuţi în a pune de acord propriile lor profituri cu cele ale comanditarilor lor.

Misionarii creştini – protestanţi şi catolici – au jucat şi ei un rol esenţial. Susţinuţi de un puternic curent de opinie, acţiunile lor au la început un caracter exclusiv religios şi umanitar. Ei trebuiau să evanghelizeze populaţia indigenă şi să o apere de abuzurile negustorilor şi ale comerţului cu sclavi. Dar instalarea misiunilor facilitează pătrunderea civilizaţiei europene şi deseori, nevoite să protejeze această populaţie, statele colonizatoare recurg la intervenţii militare şi în anumite regiuni impun în mod direct sau indirect controlul metropolei.

În numeroase teritorii, mai ales în cele care vor forma Africa britanică, dar şi în Asia şi Oceania, primele contacte cu autohtonii au fost stabilite de negustori. Încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, comerţul cu sclavi a fost înlocuit cu cel cu gumă din Senegal, cu ulei de palmier din Nigeria etc., ceea ce îi determină pe comercianţi să se

aventureze în interiorul acestor ţări pentru a obţine profituri serioase, oferind indigenilor în schimbul unor mărfuri rare, produse realizate în Europa pe care aceştia din urmă le apreciau de secole: alcool, arme, ţesături, obiecte mici din sticlă etc.

Marinarii şi ofiţerii din trupele coloniale se află şi ei la originea acţiunilor de colonizare a căror iniţiativă au luat-o fie ca exploratori ai unor zone necunoscute (Savorgnan de Brazza în Congo, Francis Garnier în Tonkin), fie ca „pacificatori“ ai regiunilor învecinate cu teritoriile colonizate. Şi în acest caz, ca şi în cazul misionarilor şi al negustorilor, conducătorii politici se vor hotărî să recurgă la intervenţii militare anexând sau controlând doar regiunile descoperite, fie pentru a profita de pe urma acţiunilor acestor întreprinzători, fie pentru a-i apăra de reacţiile populaţiilor autohtone.

Europa şi fenomenul migraţiei

Revoluţia demografică prin care trece Europa începând cu sfârşitul secolului al XVIII-lea constituie un puternic factor de expansiune şi de difuzare a culturii, ideilor şi moravurilor sale. Populaţia bătrânului continent continuă să crească într-un ritm constant în timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XIX-lea, întreţinând valurile de migraţie din ce în ce mai intense, din care cea mai mare parte se îndreaptă spre noile teritorii descoperite.

Cauzele acestei creşteri, care la sfârşitul secolului începe să dea semne de oboseală, au rămas neschimbate încă din perioada precedentă. Cauza principală este în continuare scăderea mortalităţii care se manifestă şi în Europa meridională şi orientală, până atunci neconfruntată cu acest fenomen, şi continuă să persiste, deşi în mai mică măsură, în Europa de vest. Şi aceasta datorită ameliorării generale a condiţiilor de igienă, de locuit şi de alimentaţie, cât şi progreselor ştiinţei şi ale practicilor medicale. Introducerea metodei experimentale în medicină, realizată de Claude Bernard, descoperirile lui Pasteur, aplicarea vaccinării în lupta împotriva antraxului şi a turbării (Pasteur), a difteriei (Roux), a tuberculozei (germanul Koch), progresele realizate în chirurgie datorate mai ales generalizării antisepsiei, în epidemiologie, în ginecologie şi pediatrie, în oftalmologie etc., duc la reducerea mortalităţii, la creşterea duratei de viaţă de la 40 de ani în 1840 la

mai mult de 50 de ani în 1914 în ţările industrializate ale Europei de vest, şi de la 30 la 40 de ani în societăţile dominant rurale din Europa de est.

În această parte a continentului, creşterea populaţiei este mai rapidă, natalitatea rămânând aici ridicată, în timp ce în zonele industrializate de mai mult timp începe să mai slăbească din motive bine cunoscute care ţin de transformările sociale şi de mentalitate: urbanizare, teama de divizare agrară la sate, dorinţa de promovare şi aspiraţia la un nivel de trai mai ridicat care îi face pe reprezentanţii claselor mijlocii să-şi reducă moştenitorii, noul rol atribuit copilului în colectivitate dar mai ales diminuarea practicii religioase. Această evoluţie este mai accentuată în Franţa, unde, după 1880, rata creşterii populaţiei scade la 2,9%, în timp ce în Italia se menţine încă la 13%, în Germania 13,7% şi în Marea Britanie 14,6%.

În ansamblu, excedentul numărului de naşteri faţă de cel al deceselor are ca efect o nouă sporire a populaţiei europene care, în ciuda valurilor tot mai mari de emigraţie spre teritoriile de dincolo de mări, creşte de la 274 milioane de locuitori în 1850 la 400 de milioane în 1900 şi la 450 de milioane în ajunul războiului. La această dată, europenii, care la începutul secolului reprezentau o cincime din populaţia globului, formează mai mult de un sfert din numărul acesteia, iar densitatea în Europa este dublă faţă de cea din Asia şi de zece ori mai mare decât în Africa şi în America. Aceasta arată puterea pe care o are continentul european şi rezervele demografice de care dispune.

Această creştere a populaţiei europene nu are peste tot aceleaşi efecte. În ţările industrializate din Europa de nord-vest aceasta continuă să alimenteze puternicele valuri de emigraţie internă între zonele rurale intens populate, dar cu mici posibilităţi de a oferi locuri de muncă convenabile, şi regiunile urbane în plină dezvoltare, în care industria şi serviciile oferă noilor veniţi o întreagă gamă de posibilităţi de realizare profesională. Acest fenomen este valabil şi pentru emigraţia externă, aşa cum o ilustrează exemplul Marii Britanii şi al Germaniei, şi una şi cealaltă mari exportatoare de mână de lucru şi importatoare de muncitori necalificaţi, folosiţi la munci grele şi prost plătite. O ţară ca Franţa, a cărei populaţie se înmulţeşte mult mai mult decât cea a ţărilor vecine şi de unde puţine persoane se expatriază, trebuie şi ea să apeleze, spre sfârşitul perioadei, la imigranţi veniţi mai ales din Germania, din Belgia, din Elveţia şi în principal din Italia. În ajunul războiului, din cei 1.200.000 de străini care şi-au ales ca domiciliu Hexagonul, aproape 450.000 sunt transalpini. În sfârşit, în ţările din Europa centrală, orientală şi mediteraneeană, unde industria, încă într-o fază incipientă sau inexistentă, nu poate absorbi excedentul de mână de lucru, nu există o altă ieşire pentru populaţia săracă şi fără ocupaţie decât emigrarea în ţările de dincolo de mări.

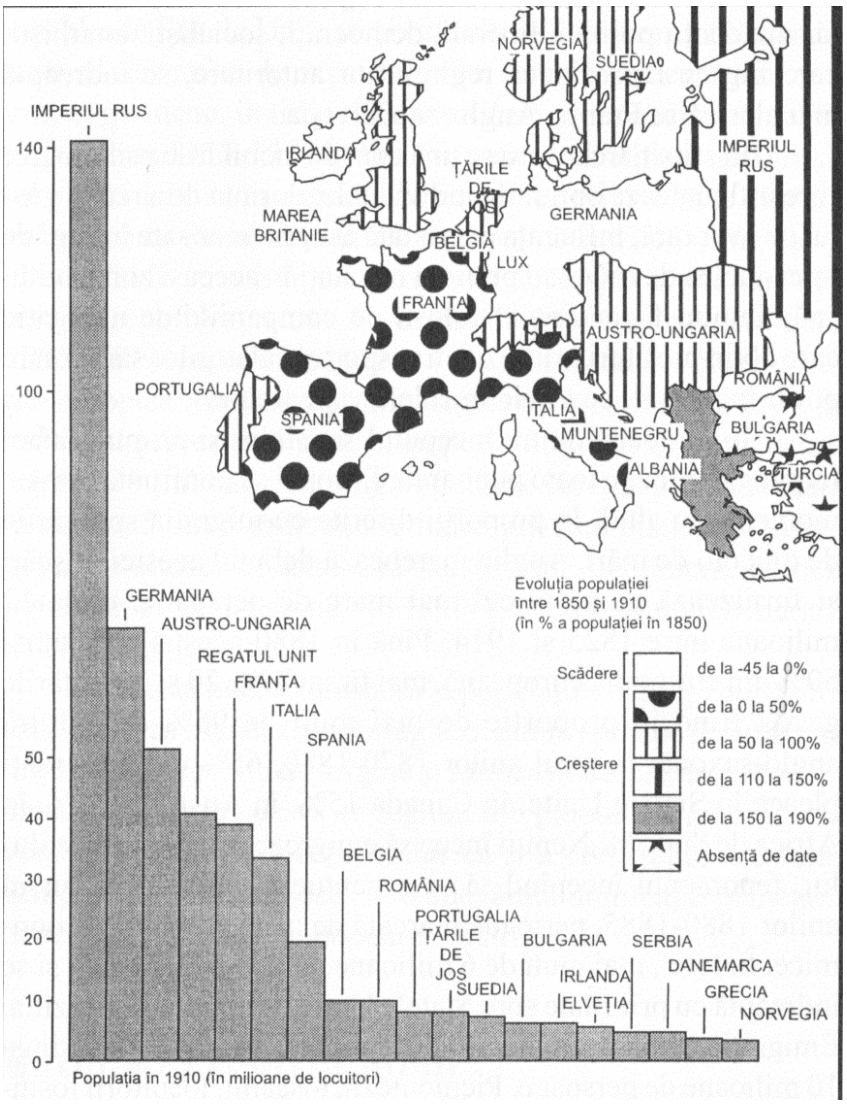

Populaţia Europei la sfârşitul secolului al XIX-lea

Numărul europenilor care au părăsit bătrânul continent între 1871 şi 1915 este evaluat la 36 de milioane, la care trebuie adăugate 5 sau 6 milioane de ruşi care au trecut Uralul pentru a se instala în vastele întinderi ale Siberiei şi Asiei centrale. Nu toţi emigrează definitiv: doar 70% dintre emigranţii britanici şi 55% dintre italieni se instalează definitiv în ţările de dincolo de mări. Ceilalţi se întorc acasă după o şedere mai scurtă sau mai lungă în ţara în care au emigrat. Se poate estima că în total, în cursul perioadei pe care o studiem, 30 de milioane de persoane au optat pentru expatrierea definitivă.

Motivele acestei „hemoragii umane“ sunt în

primul rând economice. La scara nivelului de trai nu neapărat cei mai săraci părăsesc ţara, ci cei mai curajoşi şi cei mai optimişti. În schimb, din punct de vedere statistic şi al repartizării teritoriale, regiunile cele mai sărace ale „Europei calului de tracţiune“, în care predomină încă economia rurală şi structurile sociale tradiţionale, sunt cele care, la sfârşitul secolului, furnizează cel mai mare număr de emigranţi. Totuşi, până în 1890, ţările aflate pe calea industrializării rapide, ca Statele Unite, Germania, statele scandinave, cunosc şi ele valuri masive de emigrare care se explică prin consecinţele negative ale creşterii economice, prin gravitatea unor crize economice şi dezvoltarea maşinismului, cauze ale unui veritabil şomaj „tehnologic“.

Factorii politici şi religioşi au jucat un rol mai puţin important decât în secolul al XVIII-lea, exceptând poate evreii din Imperiul ţarist care emigrează în Statele Unite pentru a scăpa de pogromuri. Au mai existat şi deportările, ca cea a revoluţionarilor din iunie 1848 în Algeria, dar acestea sunt rare, iar disidenţii politici, liberali, democraţi, socialişti, anarhişti, care fug de represiunea regimurilor autoritare, se îndreaptă mai ales către Franţa, Anglia sau Elveţia.

În sfârşit, trebuie să se ţină cont de mobilurile psihologice care influenţează opţiunile individuale: dorinţa de a reuşi, gustul de aventură, influenţa exercitată asupra unor sate întregi de mici nuclee de rude sau prieteni instalaţi în aceeaşi zonă, mitul „pământului făgăduinţei“ folosit de companiile de navigaţie care obţin profituri uriaşe din transportul călătorilor săraci care pot fi înghesuiţi ca vitele în

calele vapoarelor.

În perioada dintre începutul secolului şi primul război mondial, aproape toate popoarele Europei se confruntă într-un moment sau altul, în proporţii diferite cu migraţia spre ţările de dincolo de mări. Anglia marchează debutul acestei mişcări şi furnizează numărul cel mai mare de persoane: circa 17 milioane între 1825 şi 1914. Până în 1880 aceştia reprezintă 50% din emigraţia europeană, mai târziu între 20 şi 30%, ţările gazdă fiind în proporţie de mai mult de 95% de cultură anglo-saxonă: în jurul anilor 1870-1880, 65% din emigranţi pleacă în Statele Unite, în Canada 15%, în Australia 11%, în Africa de Sud 5%. Nemţii încep să emigreze la mijlocul secolului, fenomenul începând să se accentueze puternic în cursul anilor 1880-1885, perioadă marcată de mari probleme economice. În total, mai mult de 6 milioane părăsesc Germania şi se îndreaptă cu prioritate spre Statele Unite, Argentina şi Brazilia. Emigraţia în masă a italienilor începe către 1850-1860 şi atinge 10 milioane de persoane. Piemontezii, toscanii, locuitorii fostului regat lombardo-veneţian pleacă de preferinţă în ţările vecine (Franţa, Elveţia, Austria), în schimb meridionalii părăsesc Europa dar se întorc în cele mai multe cazuri spre sfârşitul vieţii. Principalele direcţii ale emigraţiei italiene sunt Statele Unite, Argentina, Brazilia, Uruguay, Canada şi Ţările Maghrebului (mai ales Tunisia).

Imperiul austro-ungar furnizează între 4 şi 5 milioane de emigranţi (polonezi, unguri, slavi din sud), în valuri anuale care depăşesc după 1900 200.000 de persoane. Aceştia se duc mai ales în Statele Unite ca şi cele câteva sute de mii de

scandinavi, al căror ritm de expatriere este cam acelaşi cu cel al emigraţiei germane, în timp ce 3-4 milioane de spanioli care emigrează între 1850 şi 1914 (cu o oarecare intensificare spre sfârşitul perioadei) iau în majoritate drumul Americii Latine. Statele balcanice ca România, statele Europei de sud ca Portugalia şi Grecia, indivizi şi grupuri provenind din imperiul otoman (armenii, împotriva cărora s-a iniţiat un adevărat genocid între 1895 şi 1896, apoi între 1915 şi 1916) furnizează şi ele emigraţiei europene contingente importante de indivizi. În sfârşit, în ceea ce-i priveşte pe supuşii Imperiului ţarist, se semnalează între 8 şi 9 milioane de emigranţi dintre care, în perioada luată în studiu, 5 sau 6 milioane se îndreaptă spre marile spaţii nepopulate situate în estul Uralilor. Restul, ucraineni, baltici, polonezi, evrei, începând din 1890-1900 iau drumul Americii de Nord.

Această imensă diaspora[212] a populaţiilor europene, dintre care unele, ca irlandezii şi portughezii rămân aproape pe jumătate împărţiţi între patria de origine şi Lumea nouă, are drept consecinţă transferarea pe vaste regiuni ale globului a modului de viaţă şi de gândire al europenilor ca şi a civilizaţiei acestora. Emigraţia contribuie deci la o adevărată dominaţie planetară în această perioadă a popoarelor bătrânului continent.

Europa în centrul lumii

Superioritatea europeană în lume, la începutul secolului al XX-lea se poate interpreta pe o planisferă, în termenii dominaţiei teritoriale. Este adevărat că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-au constituit vaste imperii coloniale. Acestea cuprind teritorii ocupate de europeni cu mult timp înainte, ţări rămase până atunci independente sau care şi-au dobândit o autonomie aproape totală, ca şi spaţii imense descoperite de exploratori. În câteva decenii s-a realizat astfel o adevărată împărţire a planetei.

Cel mai întins şi cel mai populat dintre aceste imperii (30 de milioane de km^2, mai mult de 400 de milioane de locuitori) este cel controlat de britanici, care le serveşte drept mijloc de propagare a civilizaţiei lor. Acesta include şi mari colonii cu populaţie albă, Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud, transformate rând pe rând în „dominioane“, adică teritorii având o guvernare proprie şi o largă autonomie administrativă, dar şi numeroase colonii de exploatare a materiilor prime, răspândite pe toate continentele. India, a cărei regină a devenit regina Victoria în 1877, este „piesa principală" a acestui vast imperiu. Britanicii îşi menţin aici autoritatea învrăjbind pe prinţi şi comunităţile religioase şi îşi fundamentează politica externă pe controlul asupra rutelor care duc spre India.

Cu 11 milioane de km^2 şi cu 48 milioane de locuitori, Imperiul francez se situează pe locul doi.

Stăpână a numeroase insule şi stabilimente comerciale împrăştiate între India, America şi Oceania, Franţa deţine două blocuri teritoriale compacte: unul în Africa, format din ţările Maghrebului şi din vastele teritorii ale Africii franceze de vest (A.O.F.) şi ale Africii franceze de est (A.E.F.), celălalt în Extremul Orient, constituit în 1887 din Uniunea indo-chineză. Pentru a administra aceste vaste teritorii aflate sub autoritatea sa, Franţa practică fie regimul protectoratului (Tunisia, Maroc), cu un rezident general care supraveghează suveranii şi guvernele locale, fie regimul administraţiei directe, aplicat în colonii cu ajutorul reprezentanţilor indigeni, a căror putere rămâne de altfel foarte limitată.

Dacă exceptăm Rusia ţaristă, care şi-a extins dominaţia asupra unei mari părţi a Asiei dar ale cărei posesiuni coloniale prelungesc oarecum teritoriile metropolitane, celelalte state europene colonizatoare deţin domenii mai reduse, care fac totuşi ca unele dintre ele să poată figura printre puterile mijlocii. Ţările de Jos mai păstrează din prestigiosul lor trecut imperial importante teritorii în Indonezia şi numeroase stabilimente comerciale, formând un total de 2 milioane de km^2 cu 18 milioane de locuitori. Belgia, Spania, Portugalia, Italia, ca şi Germania, deţin posesiuni în Africa. Apărută târziu la această împărţire a lumii, în ajunul războiului, Germania posedă totuşi „al treilea imperiu din ţările de dincolo de mări“, cu o întindere de 3 milioane de km^2 şi cu 16 milioane de locuitori.

Acolo unde se menţin mari imperii, şubrede din punct de vedere militar şi pe cale de descompunere

politică dar moştenind o civilizaţie foarte veche şi prestigioasă, europenii nu şi-au stabilit o dominaţie directă ci s-au mulţumit să-şi extindă influenţa economică şi financiară, baza unui imperialism tot atât de sever, generator de tensiuni între puterile care îl practică. Acesta este cazul Chinei, aflată teoretic sub autoritatea atotputernică a dinastiei manciuriene, dar care, în ultima parte a secolului al XIX-lea, cade pradă marilor puteri. Împărţită în zone de influenţă, aceasta trebuie să acorde europenilor concesionarea căilor ferate, a porturilor, cât şi închirierea unor teritorii. Imperiul otoman nu este supus unei dezmembrări atât de mari, dar germanii, francezii şi britanicii îşi dispută concesionările, domeniile de investiţii, pieţele, zonele de influenţă şi de propagare a culturii.

Europa doreşte într-adevăr să devină pentru restul lumii un „model“ cultural. Aduse de imigranţi sau de coloni, uneltele, hainele, ansamblul condiţiilor de locuit, drumurile, calea ferată ca şi armele au devenit puternice mijloace de propagare a influenţei europene. Niciunul dintre acestea nu a jucat un rol atât de important ca limba. După ce ţările de colonizare iberică şi-au dobândit independenţa, spaniola şi portugheza (în Brazilia) cuceresc spaţiul latino-american din Mexic până în Ţara de Foc. Menţinându-se în Haiti şi în insula Mauritius, franceza câştigă teren în Canada, în Africa de nord şi în Africa neagră, în Siria, în Liban şi chiar în Extremul Orient datorită şcolilor deschise de misionarii catolici, iar mai târziu de misiunile laice. Cu toate acestea, engleza este cea care înregistrează progresul cel mai spectaculos.

Devenită limbă oficială a fostelor colonii cu

populaţie britanică (Statele Unite şi dominioanele), aceasta permite popoarelor din India, care vorbesc idiomuri extrem de variate, să se înţeleagă între ele. La sfârşitul secolului al XIX-lea mai ales, devine limba internaţională a afacerilor şi domină toate rutele maritime, în timp ce franceza rămâne instrumentul de comunicare al diplomaţilor, al savanţilor şi al oamenilor de litere. Astfel, reprezentanţii claselor conducătoare din numeroase ţări extraeuropene (America Latină, India, Japonia, Imperiul turcesc etc.) îşi trimit frecvent fiii să studieze la Paris sau în colegiile şi universităţile din Regatul Unit.

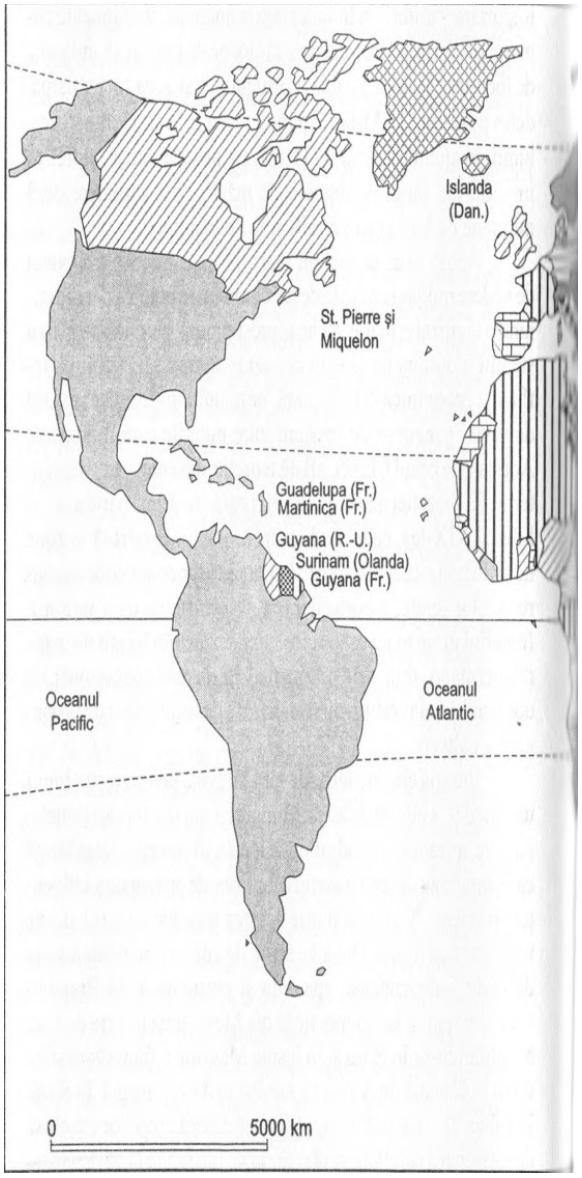

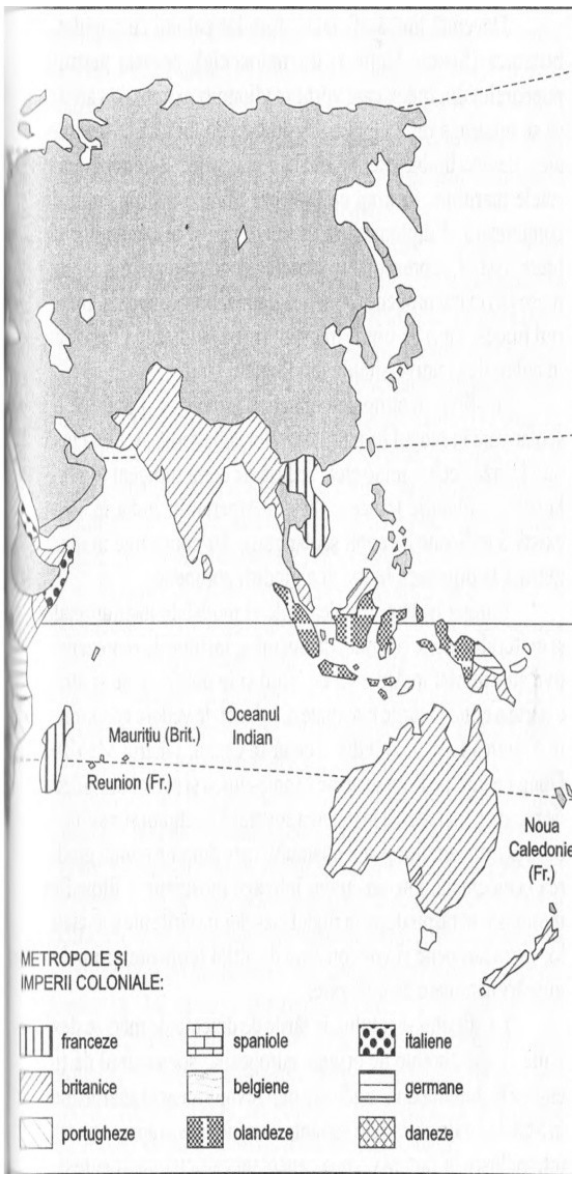

Imperiile coloniale în 1914

În sfârşit, metropolele practică în colonii o politică de şcolarizare în scopul formării cadrelor subalterne. Aceasta însă nu vizează decât o minoritate redusă de copii indigeni (de la 3 la 6% în coloniile franceze, 8% în Algeria, în India în 1914 există 5 milioane de copii şcolarizaţi), dar contribuie în mare măsură la difuzarea limbii şi a gândirii europene.

Europa îşi exportă idealurile şi modelele instituţionale şi culturale. Ideile liberale, democraţia, instituţiile reprezentative au triumfat în

America de Nord şi în dominioane şi atrag o parte a elitei în ţările înapoiate din punct de vedere economic, în America Latină, în India şi chiar în China. Tânărul Mao Tse Dong i-a citit pe Rousseau, pe Montesquieu şi pe Tolstoi! Ideea de progres, încrederea în puterea suverană a raţiunii şi a ştiinţei, baza pozitivismului şi scientismului care domina atunci gândirea occidentală, într-un cuvânt întreaga moştenire a filozofiei iluministe se răspândeşte în rândul claselor înstărite ale societăţilor extraeuropene şi vor constitui de altfel fermentul primelor mişcări naţionale de eliberare.

La sfârşitul secolului, în ţările de dincolo de mări se dezvoltă şi alte curente de origine europeană: socialismul de tip englez în dominioane, sindicalismul revoluţionar şi anarhismul în Statele Unite, diferitele variante de naţionalism aproape peste tot, inclusiv în Japonia, unde capătă un caracter vădit agresiv. Europa este mândră de dominaţia sa intelectuală şi consideră că a dus civilizaţia în lume. În manualele şcolare ale epocii, copilul francez învaţă că Europa este „regina lumii“, iar copilul algerian sau cel anamit că strămoşii săi sunt galii! Acest europocentrism, acest dispreţ mai mult sau mai puţin manifest faţă de alte civilizaţii, nu-i împiedică pe europeni să jefuiască frecvent bogăţiile artistice ale ţărilor în care pătrund pentru a-şi garnisi muzeele sau colecţiile particulare.

În sfârşit, emigraţia şi colonizarea sunt secondate de un imens efort de evanghelizare a populaţiilor extraeuropene. În mod frecvent, Biblia şi crucea preced drapelele, iar guvernele ţărilor imperialiste găsesc în protejarea misiunilor un argument care să justifice intervenţiile militare. Totodată, acţiunile

misionare nu sunt numai simple alibiuri pentru cuceririle şi infiltrările economice. Sentimentele umanitare, spiritul de cruciadă, credinţa în superioritatea civilizaţiei creştine, renaşterea religioasă din Europa, creşterea numărului celor „chemaţi“ sunt tot atâtea aspecte care explică amploarea fenomenului.

În America latină, în America de Nord şi în coloniile cu populaţie albă, extinderea creştinismului nu este decât consecinţa valului de emigraţie care transformă aceste regiuni într-o prelungire a Europei. În alte părţi ca Africa şi Asia, dezvoltarea sa este opera congregaţiilor specializate (Preoţii albi, iezuiţii, lazariştii etc.) sau a nenumăratelor societăţi misionare protestante. Acţiunea socială îndeplinită de cei 16.000 de misionari catolici şi de cei 8.000 de misionari protestanţi este foarte importantă. Spitale, dispensare, şcoli construite şi întreţinute de călugării europeni au făcut în mod incontestabil să scadă mortalitatea şi analfabetismul în regiuni deosebit de sărace, în care această activitate a favorizat în plus şi pătrunderea influenţei europene. Şi aceasta fără să modifice repartiţia marilor zone religioase existente în lume. În 1914, în Africa existau 2 milioane de catolici şi 1,5 milioane de protestanţi, iar în China doar un milion de creştini la 350 de milioane de chinezi şi în Japonia 160.000 de creştini la 50 de milioane de japonezi.

Hegemonia europeană se afirmă şi în domeniul ştiinţific, punct de desăvârşire a unei evoluţii care a început cu trei secole în urmă. Chiar dacă cercetarea rămâne o mare aventură individuală, oamenii de ştiinţă sunt din ce în ce mai puţin izolaţi

datorită dezvoltării societăţilor ştiinţifice, care, la sfârşitul secolului, se înmulţesc şi se specializează, a marilor reviste de audienţă internaţională, a congreselor care reunesc periodic elita cercetătorilor (de chimie, începând din 1860, de medicină, începând din 1867) şi datorită laboratoarelor universitare. Dotate cu instalaţii moderne, conduse de echipe de renume mondial, universităţile germane se plasează pe primul loc, mai ales în domeniul chimiei, astronomiei şi fiziologiei. Marea Britanie şi Franţa, unde universităţile nu primesc studenţi în facultăţile ştiinţifice decât începând din 1877, se află oarecum în întârziere, ceea ce nu le împiedică să obţină rezultate spectaculoase în matematică, fizică, medicină şi psihologie.

În afară de Statele Unite care încep să furnizeze un număr important de oameni de ştiinţă, ţările europene, şi mai ales cele de nord-vest, adună aproape pe toţi savanţii de renume mondial. Astfel, din cele 62 de premii Nobel acordate între 1901 şi 1914, 59 le-au primit europenii: 19 germani, 12 francezi, 6 britanici, 5 neerlandezi, 4 suedezi, 3 italieni etc. Unii dintre aceşti cercetători vor contribui cu realizări considerabile la progresul ştiinţei. Este cazul francezului Louis Pasteur, ale cărui lucrări, continuate de cei doi compatrioţi ai săi, Richet şi Roux şi de germanul Koch, revoluţionează lupta împotriva bolilor contagioase, a chimiştilor Berthelot şi Liebig, a fizicienilor Maxwell, Hertz, Röntgen, Pierre şi Marie Curie, a matematicienilor Jordan şi Henri Poincaré.

Cercetarea aplicată duce la descoperiri care vor schimba existenţa şi cadrul de viaţă al europenilor

şi al altor locuitori ai planetei: dezvoltarea electricităţii, a termodinamicii, a chimiei organice etc. Ştiinţa pare să nu cunoască limite. Bazată pe o concepţie mecanicistă despre univers, ea răspunde la două preocupări majore ale epocii: stăpânirea naturii şi a lumii, ceea ce satisface dorinţa de putere a europenilor şi oferirea unui progres continuu umanităţii. Cu toate acestea, la sfârşitul secolului, această concepţie „scientistă“ este combătută de lucrările matematicienilor (Einstein), ale fizicienilor (soţii Curie, Lorentz), ale chimiştilor (Rutheford, Bohr), care demonstrează că universul nu se supune legilor rigide şi sigure ale lui Copernic şi Newton şi că ştiinţa nu este scutită de incertitudini. Şi aici ca şi în alte domenii, această repunere în discuţie a ştiinţei şi filozofiei pozitiviste este opera europenilor.

Până în 1914, principalele inovaţii tehnice vin tot din Europa, chiar dacă exploatarea lor industrială şi utilizarea lor în viaţa cotidiană progresează cel mai rapid în Statele Unite. Aşa cum am văzut, electricitatea intră în epoca industrială datorită europenilor. Tot europeană este şi inventarea şi perfecţionarea telegrafiei fără fir (Hertz, Branly, Marconi), a cinematografiei (fraţii Lumière), ca şi primele succese ale automobilului şi ale aviaţiei. Aceste cuceriri tehnice şi schimbările pe care ele le aduc în viaţa de toate zilele nu se limitează la Europa şi la ţările de dincolo de mări, cum sunt Canada, Statele Unite, Australia, ci se asistă la o răspândire a aspectelor materiale ale civilizaţiei occidentale pe toate continentele. Colonii, călătorii, negustorii aduc cu ei obiecte fabricate în uzinele de pe bătrânul continent, a căror utilizare se

răspândeşte pe teritoriile noi descoperite, modificând condiţiile de locuit, obiceiurile alimentare şi vestimentare, mijloacele de transport şi de comunicaţie. Ingineri şi tehnicieni europeni construiesc în ţările colonizate sau dependente economic de puterile industriale, drumuri, căi ferate, instalaţii portuare, reţele telegrafice sau telefonice care uşurează exploatarea acestor teritorii, dar care contribuie în acelaşi timp la uniformizarea şi europenizarea condiţiilor de viaţă.

Deţinători a aproximativ 60% din aurul monetarizat din lume (din care 14% în Franţa, 10,6% în Germania, 9,5% în Anglia) până în 1914, europenii joacă rolul de bancheri ai planetei. Banii care nu sunt tezaurizaţi sau investiţi în dezvoltarea economiilor naţionale le permit să facă plasamente profitabile fie în celelalte ţări ale Europei, mai ales în ţări pe cale de dezvoltare ca Rusia, fie pe alte continente. Pe primul loc se situează britanicii cu o investiţie care reprezintă în 1914 echivalentul a 95 de miliarde de franci-aur, dintre care 47% în Imperiu, 41% repartizaţi aproape în părţi egale în cele două Americi şi numai 8% în Europa. Franţa se află pe locul doi cu 45 de miliarde, reprezentând mai mult de o treime din avuţia sa mobiliară, repartizaţi puţin diferit: 27,5 miliarde în Rusia, 6 miliarde în America Latină, două în America de Nord, 9,3 în Africa şi numai 4 miliarde în colonii. Capitalurile germane (29 de miliarde franci-aur) sunt şi ele plasate în Europa, mai ales în Imperiul Austro-Ungar, în America Latină şi Statele Unite.

Numai aceste trei ţări concentrează trei sferturi din investiţiile externe, restul aparţinând olandezilor, belgienilor, elveţienilor şi austriecilor.

În total, valoarea investiţiilor realizate de europeni în lume se evaluează la 200 de miliarde (90% din capitalurile exportate, americanii deţinând doar 8%), iar din această sumă globală, 120 de miliarde au fost plasate în afara bătrânului continent.

Investiţiile din străinătate consolidează puterea economică a Europei, în primul rând pentru că ele furnizează venituri importante ţărilor exportatoare de capital. Regatul Unit, a cărui balanţă comercială este deficitară cu mai mult de 3 miliarde de franci, în 1913 compensează din plin acest handicap datorită veniturilor provenite din capitalurile plasate în exterior: mai mult de 5 miliarde, în timp ce Franţa, al cărei deficit comercial este de 1,5 miliarde, nu câştigă din investiţiile externe decât 1,8 miliarde. Dar numai marile state capitaliste contribuie la punerea în valoare a noilor ţări, ceea ce constituie pentru ele o sursă de noi profituri. Datorită capitalurilor lor, acestea controlează principalele mijloace de transport şi sursele de aprovizionare cu materii prime. Britanicii, care au construit în India şi în Canada mai mult de 100.000 de km de cale ferată, deţin 90% din reţeaua ferată argentiniană, 80% din cea braziliană, ceea ce le permite să livreze în aceste ţări material feroviar şi chiar cărbune, să obţină mari concesionări de terenuri, să controleze creşterea animalelor, plantaţiile de cafea, extracţia minieră etc.

Germanii sunt interesaţi şi ei de căile ferate din America Latină şi mai ales din Imperiul otoman prin marea afacere a căii ferate Bagdad, care leagă Berlinul de Golful Persic prin Constantinopole: 4000 de km de cale ferată construiţi cu capitaluri majoritar germane, echipaţi cu material german,

având de o parte şi de alta un culoar de 30 de km pe teritoriul căruia toate concesiunile miniere sunt acordate Germaniei. Franţa are interese în căile ferate siriene şi chineze, în porturile otomane şi marocane, în marile canale transoceanice etc.

Această pătrundere economică este însoţită de o lărgire a influenţei politice a ţărilor europene exportatoare de capital. Împrumuturile acordate guvernelor din China, din Imperiul otoman, din Maroc etc. le permit să impună acestora orientări politice care reprezintă preludiul unei dominaţii unilaterale (britanicii în Egipt în 1882, francezii în Maroc în 1911), sau a unei împărţiri în zone de influenţă, aşa cum s-a întâmplat în China unde Rusia, Anglia, Franţa şi Germania îşi împart la începutul secolului al XX-lea imense zone de investiţii şi de activitate economică. Aceste practici imperialiste sunt însoţite de mari rivalităţi între grupările financiare concurente, susţinute de guvernele respective şi care extind în lumea întreagă câmpul de tensiuni dintre principalele puteri ale Europei.

Mutaţiile şi lipsa de dinamism din mediul rural

Accelerarea procesului de industrializare a statelor din vestul şi nord-vestul Europei, deja avansate din punct de vedere economic, şi caracterul încă limitat al extinderii acestui proces în noi regiuni continentale, fac ca în a doua jumătate a secolului diferenţele între Europa „calului de tracţiune“ şi cea a „calului putere“ să aibă mai degrabă tendinţa să se adâncească, aceste diferenţe în dezvoltare având drept corolar o repartizare foarte inegală a schimbărilor operate de revoluţia industrială în structurile societăţilor europene, în modul de viaţă şi în mentalităţile populaţiilor acestora.

Ultimul sfert al secolului marchează o schimbare în existenţa şi mentalitatea populaţiilor rurale din Europa de vest, până atunci puţin afectate de mutaţiile primei revoluţii industriale. Dezvoltarea căilor ferate, răspândirea presei şi a învăţământului primar, serviciul militar care pune în contact pe tinerii săteni cu alte orizonturi şi cu alte medii, migraţiile temporare având ca scop căutarea de lucru, supun satele unor influenţe noi. Alimentaţia şi condiţiile de locuit continuă să se amelioreze încet, ca şi uneltele, odată cu folosirea generalizată a plugului perfecţionat, a semănătorii mecanice, a secerătorii, a maşinii de treierat cu aburi etc.

În toate ţările Europei de vest, dar şi în Germania, în Italia de nord şi din regiunile industrializate din Imperiul habsburgic, dezvoltarea mijloacelor de comunicaţie atenuează diferenţele regionale şi

întăreşte unitatea şi coeziunea naţională, dar în acelaşi timp face cultura rurală (dansuri, cântece, costume, practici sociale şi obiceiuri festive) să dea înapoi în faţa modei, a modului de viaţă şi de gândire ale marilor oraşe. Noi „notabili“ (medici, notari, învăţători, ţărani îmbogăţiţi care trăiesc din veniturile aduse de pământurile proprii, ca acel don Calogero, a cărui fiică se căsătoreşte cu nepotul prinţului Salina din *Ghepardul* lui G.T. di Lampedusa) iau locul foştilor stăpâni şi convertesc încet-încet populaţia rurală la modul de a gândi al burgheziei. În ajunul Primului Război Mondial, cea mai mare parte a ţărănimii franceze devine astfel aliată a Republicii şi constituie chiar sprijinul cel mai solid al regimului.

Cu toate acestea, progresele apar rapid doar în regiunile cu o agricultură specializată sau care se ocupă de creşterea intensivă a animalelor – marele grânar din Bazinul parizian sau din Anglia de sud-est, regiunile viticole orientate spre producţia de calitate, zonele specializate în sfeclă din Europa de nord, regiunile cu păşuni întinse, orientate spre producţia de lapte, cum sunt Normandia sau Olanda – iar diferenţele pot fi considerabile între aceste zone privilegiate şi regiunile cu policulturi şi cu creştere tradiţională a animalelor care ocupă cea mai mare parte a spaţiului agricol vest-european. Chiar în Franţa şi încă într-o regiune care nu se numără printre cele mai defavorizate, malnutriţia tinerilor din mediul rural este departe de a fi, la începutul secolului, un fenomen pe cale de dispariţie, aşa cum o dovedesc aceste rânduri extrase dintr-un raport adresat în 1904 consiliului general din Nièvre de inspectorul însărcinat cu

sănătatea populaţiei:

„Pe o scândură aşezată de-a lungul pereţilor, un şir de saci şi de coşuri. Mă uit înăuntru: peste tot pâine neagră, în acest sac şase nuci, în altul, mai încolo, o scrumbie, ici şi colo o bucată de carne rece, în schimb, peste tot, obişnuita *grapiau*, plăcintă de hrişcă, destul de bună caldă, dar grea şi indigestă rece. Iar aceşti bieţi copii, plecaţi pe întuneric şi prin zăpadă la ora 6:30 dimineaţa, au mers pe nişte drumuri imposibile; unii au mers pe jos 7 km, iar la ora 4 seara ei pleacă spre casele lor după ce douăsprezece ore nu au mâncat decât pâine neagră sau *grapiau*“.

Condiţiile din mediul rural rămân deci destul de grele, chiar în regiunile în care industrializarea este totuşi un fenomen relativ vechi, mai ales în regiunile din centrul, din vestul şi din sudul Franţei, în zonele muntoase şi izolate ale Scoţiei şi din Ţara Galilor, în sudul Belgiei şi al Germaniei, unde sărăcia duce la un intens curent de emigrare către oraş. Consecinţa este o trezire a conştiinţei care determină anumite pături ale ţărănimii – zilieri, dar şi mici arendaşi sau mici proprietari – să se organizeze în sindicate sau să adere la socialism, aşa cum au procedat viticultorii din sudul Franţei şi muncitorii agricoli din Emilia Romagna sau din Toscana.

Pe de altă parte, trebuie consemnat faptul că, chiar în regiunile bogate sau în rândul păturilor înstărite din mediul rural vest-european, prosperitatea ţărănimii se datorează adesea unei adevărate exploatări a femeii, care trebuie să-şi asume îngrijirea copiilor, sarcinile gospodăreşti şi o mare parte a muncilor agricole, dar şi a

adolescenţilor care trebuie să muncească de la 12-13 ani.

În ţările mai puţin industrializate, ca Rusia, cea mai mare parte a Imperiului austro-ungar, ţările din Balcani şi Europa mediteraneeană, structurile arhaice nu dispar decât foarte încet, iar suprapopularea mediului rural nu face decât să agraveze situaţia ţărănimii. Aceasta nu profită de schimbările care se produc decât datorită exodului rural şi a emigrării în alte ţări, fenomene care reduc excedentul de populaţie al satelor, iar prin intermediul unei părţi a emigranţilor care se întorc, favorizează introducerea de capital şi pătrunderea ideilor şi tehnicilor noi. Dar în general, soarta ţăranilor rămâne precară.

În Rusia, abolirea iobăgiei în 1861 a eliberat „mujicii“ fără însă să le atribuie proprietatea pământului, loturile şi arenzile aferente trebuind să fie răscumpărate, aşa încât majoritatea lor este silită să se mulţumească cu petice mici de pământ, insuficiente pentru a asigura existenţa familiilor lor. În 1900, 60% din ţărani sunt consideraţi oficial săraci, ceea ce nu-i face să ceară altceva decât o redistribuire a pământurilor. Sărăcia poate cu siguranţă să provoace în sate reacţii violente, dar acestea sunt în principal îndreptate împotriva marilor proprietari sau împotriva acelor „mujici“ şi nu vizează în niciun fel răsturnarea regimului ţarist. Aşa se întâmplă şi în Italia, unde duritatea condiţiilor impuse de latifundiari fermierilor şi arendaşilor, sărăcia crescândă a lucrătorilor agricoli (*braccianti*) – ancheta agrară din 1884 stabileşte că mulţi dintre ei abia rezistă să lucreze 150 de zile pe an – şi efectele de moment ale crizei agrare de la

sfârşitul secolului provoacă totuşi mişcări ţărăneşti scurte, dar violente, care afectează mai ales satele din sud (mişcarea cu tendinţe anarhice a „fasciei muncitorilor“ din Sicilia, între 1892-1894) şi pe acele din câmpia fluviului Po. În aceste două ţări, ca şi în statele habsburgice unde mişcările revendicative din mediul rural pot alimenta aspiraţiile autonomiste ale minorităţilor etnice, ţărănimea constituie deci, mai puţin decât în Europa occidentală, un element de ordine şi de stabilitate.

Urbanizarea şi ameliorarea condiţiei muncitorilor

Relativul imobilism al satelor contrastează cu creşterea fără precedent a populaţiei urbane care caracterizează a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, dacă în 1815, mai puţin de 2% din europeni locuiau în aproximativ douăzeci de oraşe care depăşeau 100.000 de locuitori, la sfârşitul secolului se recenzează 6 aglomeraţii urbane cu un milion de locuitori, 55 cu mai mult de 250.000 şi 180 cu mai mult de 100.000, pe ansamblu acestea reprezentând la această dată, 15% din populaţia bătrânului continent. 40% din francezi trăiesc acum în localităţi a căror populaţie depăşeşte 2.000 de suflete, faţă de 15% la căderea Imperiului, iar în timpul acestei perioade de puternică creştere demografică, populaţia Parisului a trecut de la 700.000 de locuitori la 2.900.000 (4 milioane cu tot cu suburbiile), cea a Marsiliei şi a Lyonului de la 100.000 la 550.000 şi respectiv 500.000 de locuitori.

Dezvoltarea urbană este totuşi mai puţin spectaculoasă în Hexagon decât în alte ţări europene, ca Italia de exemplu şi mai ales Regatul Unit şi Germania unde, în ajunul primului război mondial se recenzează aproximativ cincizeci de aglomeraţii urbane care depăşesc 100.000 de locuitori.

Această explozie urbană s-a produs în mod diferit, adesea anarhic. Au apărut oraşe noi care s-au dezvoltat în regiuni industriale – mine de cărbuni,

bazine cu minereu de fier, acolo unde nu fuseseră decât nişte sate mici, ca în Longwy în Lorena, la Cardiff în Ţara Galilor, la Terni în Italia centrală sau la Ivanovo, *Manchesterul* rusesc. În marile metropole ca Londra şi Paris, afluxul emigranţilor din interiorul ţării a provocat extinderea considerabilă a periferiei urbane şi o aglomerare fără precedent a cartierelor centrale aşa încât politicile de amenajare urbană au încercat să atenueze efectele dezastruoase ale acestora asupra sănătăţii fizice şi morale a indivizilor şi asupra stabilităţii ordinii sociale. Marile lucrări realizate de baronul Hausmann în Parisul celui de-al II-lea Imperiu şi lucrările de degajare şi de reconstrucţie efectuate în oraşe ca Berlin, Viena, Londra, Milano, Roma, în cursul ultimelor două decenii ale secolului au la bază aceeaşi strategie care îmbină pe un fond de agitaţie speculativă preocupările „igieniste“ şi pe cele pentru securitatea publică.

Este adevărat că în contextul economic care caracterizează ultimul sfert de secol, clasele muncitoare care formează cele mai numeroase batalioane de noi citadini apar încă în ochii unei bune părţi a păturilor conducătoare drept „clase periculoase“. Cu toate acestea, situaţia muncitorilor se ameliorează destul de mult în această perioadă şi aceasta sub dublul efect al îmbogăţirii generale a societăţilor europene şi al luptei duse de muncitorii înşişi.

Pe de o parte, autoritatea de stat impune diverse restricţii „capitalismului sălbatic“, limitând mai ales timpul de lucru pentru femei şi copii. În Germania, o lege din 1891 reduce timpul de lucru la 11 ore pentru femei şi la 10 ore pentru adolescenţi. În

Franţa, legea din 1900 interzice dreptul la lucru pentru copiii mai mici de 13 ani şi reduce la 10 ore întrerupte de o pauză de o oră timpul de lucru pentru femei şi pentru tinerii sub 18 ani. În ambele ţări, în 1905, se ia hotărârea ca minorii să nu mai lucreze mai mult de 8 ore. În Rusia, în 1906, durata zilei de lucru este fixată la 10 ore, dar legea este prost aplicată, iar în ţări ca Italia sau Spania, nicio lege nu se opune exploatării intense a muncitorilor.

Pe de altă parte, salariul real (ţinând cont de costul vieţii) creşte în cursul acestei perioade cu aproximativ 25 sau 30%. Aceasta are drept consecinţă o vizibilă ameliorare a alimentaţiei (se mănâncă mai multă pâine albă, carne, zahăr, unt şi se consumă mai puţine legume care conţin feculă) şi a condiţiilor de locuit, deşi numeroase familii muncitoreşti continuă să trăiască în locuinţe insalubre, plătesc chirii mari şi atunci când sunt afectate de şomaj sau de boli sunt ameninţate cu evacuarea.

Patronatul şi autoritatea de stat îşi unesc forţele pentru a reduce riscul tulburărilor sociale, primii adoptând o politică de protecţie orientată în primul rând către construirea de locuinţe sociale şi de oraşe muncitoreşti (mai ales în jurul bazinelor de huilă din nord şi din Pasul Calais, a întreprinderilor siderurgice din Ruhr, a fabricilor de automobile şi de cauciucuri Fiat la Torino, Michelin la Clermond-Ferrand), ceilalţi punând la punct o legislaţie socială, deosebit de progresistă în Germania, unde Bismarck cere adoptarea unor legi care să permită crearea asigurării de boală (1883), a asigurării de accidente (doar în sarcina patronilor 1884) şi a asigurării de invaliditate şi bătrâneţe (1889). Acest

sistem de protecţie socială extins încă din timpul domniei lui Wilhelm al II-lea, face din Reich un model imitat de Austro-Ungaria din 1890. Anglia îl adoptă peste 20 de ani: asigurarea de bătrâneţe acordată după 70 de ani datează din 1908, iar *National Insurance Act*, care îi protejează pe muncitori împotriva riscurilor de îmbolnăvire, de invaliditate şi de şomaj este adoptată în 1911. În sfârşit, în Franţa, trebuie să se aştepte până în 1910 pentru a se aplica un sistem de pensii pentru muncitori, finanţate de cotizaţiile acestora, de patroni şi de subvenţiile acordate de stat.

Chiar dacă în ansamblu situaţia muncitorilor s-a îmbunătăţit, diferenţele rămân totuşi foarte mari de la o ţară la alta, de la o regiune la alta, de la o meserie la alta. La Londra, o confecţioneră care lucrează la domiciliu câştigă de patru ori mai puţin decât un muncitor angajat într-o mare întreprindere industrială. În Franţa, în 1911, dacă un muncitor tipograf, un tâmplar de mobile de abanos sau un zidar parizian câştigă 0,80 sau chiar 1 franc pe oră, în provincie, omologii lor pentru o muncă identică nu câştigă decât 0,40 sau 0,50 franci, un croitor sau un pantofar între 0,40 şi 0,50 franci, un ţesător între 25 şi 30 de centime. Peste tot, salariul femeilor rămâne inferior celui plătit bărbaţilor, iar creşterea nivelului de trai al muncitorilor este mult mai scăzut decât profiturile patronale, în medie, de patru ori mai mari între 1850 şi 1870 şi de două ori mai mari între 1880 şi 1914.

Sindicalism şi socialism

O bună parte din cuceririle sociale obţinute de muncitori sunt consecinţa unor acţiuni duse în acelaşi timp pe teren sindical şi politic. Începând din anii 1880-1890, mişcarea muncitorească constituie într-adevăr o forţă de care clasele conducătoare trebuie să ţină cont, cu toate că din punct de vedere ideologic nu este încă omogenă şi nici unanimă în ce priveşte mijloacele ce trebuie să le folosească pentru a-şi realiza interesele. Două întrebări se ridică în principal în faţa organizaţiilor sindicale. Ar trebui acestea să acţioneze pentru o transformare progresivă a raporturilor sociale sau să vizeze exproprierea brutală a burgheziei? Apoi, acţiunea lor ar trebui să fie independentă, diferită de a partidelor sau dimpotrivă, ar trebui să fie subordonată obiectivelor politice stabilite de conducătorii socialişti? În funcţie de răspunsul dat la aceste două întrebări, în Europa de la sfârşitul secolului al XIX-lea se pot distinge două „modele“.

Modelul britanic îmbină reformismul şi legătura directă cu o organizaţie politică dominată de sindicate. Acestea şi-au făcut apariţia în Marea Britanie încă de la începutul celei de-a doua jumătăţi a secolului, la început într-o formă improvizată, fără vreun proiect conceput dinainte împreună cu sindicatele pe meserii (*craft union*), apoi sub forma acelor *new model unions* care adună muncitori aparţinând diferitelor ramuri, ale industriei şi comerţului, dar care cer primilor aderenţi o formaţie profesională completă şi o

cotizaţie ridicată, sumele percepute permiţând acestora să funcţioneze în acelaşi timp ca grupări de apărare dar şi ca societate de ajutor reciproc. În 1868, la iniţiativa burselor de muncă din Manchester şi din Salford, se constituie *Trade Union Congres* (TUC) care, în 1871, este recunoscut legal şi care, de acum înainte, asigură un minimum de unitate şi de coordonare în interiorul unei mişcări ce îşi păstrează până în 1880 caracteristicile sale de început. În concluzie, membrii primei forme de sindicalism britanic sunt reprezentaţi de o adevărată aristocraţie muncitorească, mândră de priceperea şi de prerogativele sale. Păstrând mentalităţile artizanatului tradiţional, aceasta este puţin receptivă la ideile revoluţionare şi urmăreşte în principal să-şi îmbunătăţească situaţia materială şi poziţia în societate.

Începând din 1887 se constituie noi *unions*, favorizate de răspândirea ideilor socialiste. De această dată, ele adună muncitori necalificaţi (docheri, lucrători la întreprinderi de gaze etc.), se mulţumesc cu cotizaţii modeste şi folosesc în mod energic greva drept mijloc de luptă. Stimulate de această concurenţă, vechile *unions* se deschid şi ele muncitorilor fără calificare şi conferă acţiunii lor un caracter mai radical şi mai politic. Sub influenţa lui Keir Hardie, lider al puternicei federaţii a minerilor (TUC), care numără la sfârşitul secolului patru milioane de membri, acestea acceptă ideea de a participa în mod direct la crearea unui mare partid muncitoresc. Acesta va fi *Labour Party*, fondat în 1906, unde, în Comitetul său executiv, din cei 13 membri, 9 sunt reprezentanţii acestor *trade unions*.

Asistăm deci la o politizare a sindicalismului britanic într-un sens reformist şi la apariţia unui model a cărui influenţă se extinde nu numai în ţările anglo-saxone, ci şi în statele scandinave. Toate acestea fac ca în ajunul războiului în Marea Britanie să se dezvolte un curent revoluţionar animat de Tom Mann şi Ben Tillet, conducători ai sindicatului docherilor.

În Germania, sindicalismul a cunoscut un început dificil, dar foarte devreme a căpătat un caracter politic clar. Primele organizaţii structurate s-au dezvoltat la începutul deceniului 1860, mai întâi în Saxa, apoi în alte state germane, şi se bazează pe vechile practici asociative (breslele medievale) rămase încă în vigoare în anumite profesii. Casele de ajutor reciproc ale minerilor se bucurau de o recunoaştere legală, iar în Prusia, o lege din 1854 i-a obligat pe muncitorii din mină să adere la aceste organizaţii care îi asociau încă pe patroni şi pe muncitori.

După realizarea unificării, care extinde legislaţia prusacă pe întreg teritoriul Reich-ului, mişcarea sindicală se dezvoltă în strânsă legătură cu social-democraţia. Grupate în 1875 în mişcarea „sindicatelor libere“, organizaţiile muncitoreşti depind în majoritate de Partidul Socialist şi îşi duc lupta într-o perspectivă unitară care asociază scopurilor economice pe termen scurt şi un plan politic vizând cucerirea puterii şi transformarea societăţii. Primele urmăresc un compromis cu clasele conducătoare, ceea ce corespunde tendinţelor reformiste, majoritare în social-democraţia germană, iar al doilea ilustrează intenţia liderilor sindicali de a păstra o oarecare distanţă

faţă de partidul socialist. În 1905, în ciuda opoziţiei aripii de stânga a partidului, aceştia reuşesc să-şi impună independenţa, iar în anul următor ei înlătură definitiv ideea de grevă generală.

Grupaţi în „Uniunea generală“ pe care o conduce Karl Legien, „sindicatele libere“ numără în 1914 mai mult de 2,5 milioane de muncitori şi dispun de un aparat administrativ puternic: 15.000 de salariaţi permanenţi, mai multe ziare, sute de cooperative, case de şomaj, birouri de plasare etc. În total, în Germania există împreună cu sindicatele creştine mai mult de 4 milioane de sindicalişti, afiliaţi la organizaţii care, chiar dacă şi-au pierdut caracterul revoluţionar şi de acum înainte favorizează integrarea maselor în societate (acestea sunt bineînţeles naţionaliste şi imperialiste), constituie totuşi grupuri de presiune extrem de eficace. „Modelul“ german are o puternică influenţă asupra mişcării muncitoreşti austro-ungare şi în special asupra celei din Europa de est.

În Franţa, unde legea din 1864 a înlăturat interdicţia care obstrucţiona „uniunile“ muncitoreşti, la căderea imperiului muncitorii au constituit „camere sindicale“ care s-au dezvoltat mai ales în cadrul unor profesii cu vechi tradiţii de organizare şi dispunând de cadre pregătite pentru această sarcină (tipografi, croitori, pălărieri). Ca şi în Anglia, o elită muncitorească formată din persoane aparţinând „vechilor meserii“ şi apropiată prin mentalitate de artizanatul tradiţional formează prima generaţie a sindicalismului. În marea sa majoritate, aceasta este mai sensibilă la tezele prudhoniene şi anarhiste decât la învăţăturile marxismului.

Înfrângerea Comunei şi represiunea care marchează începuturile celei de-a III-a Republici au avut ca rezultat „decapitarea“ pe lungă durată a mişcării muncitoreşti franceze, majoritatea aparţinând „ordinului moral“ care domină Adunarea naţională opunându-se în numele „libertăţii muncii“ constituirii unor veritabile sindicate. Cu toate acestea, numeroase camere sindicale care au apărut la sfârşitul celui de-al II-lea Imperiu se organizează în aceleaşi sectoare profesionale, adoptând în majoritate o atitudine moderată în conflictele de muncă.

Până la urmă autorizate de legea Waldeck-Rousseau din 1884, organizaţiile muncitoreşti s-au constituit în jurul a doi poli: Bursele de muncă, organizaţii care grupează sindicatele pe plan local, conduse de Fernand Pelloutier, şi federaţiile naţionale ale sindicatelor. În 1895 este creată Confederaţia Generală a Muncii (CGT) care, treptat, va aduna sub impulsul lui Victor Griffuelhes majoritatea sindicatelor, apoi a Burselor de muncă. Originalitatea Confederaţiei franceze constă mai întâi în faptul că aceasta a fost puternic influenţată de curentul anarhist. Convinşi de inutilitatea atentatelor teroriste pe care le-au organizat între 1891-1894, numeroşi militanţi anarhişti s-au hotărât în final să intre în sindicate pentru a le da acestora o orientare revoluţionară.

Cealaltă trăsătură specifică a modelului sindicalist francez, care îşi va găsi corespondente în ţările latine, Italia şi Spania, constă în dorinţa de a rămâne independent faţă de organizaţiile politice. Această hotărâre este luată de către aproape majoritatea delegaţilor la Congresul de la Amiens,

din octombrie 1906. În acelaşi timp, *Charta de la Amiens* defineşte o strategie ofensivă care are drept ţel preluarea puterii de către sindicate, cu ajutorul grevei generale. Această concepţie provoacă între 1906 şi 1909, greve şi înfruntări violente, urmate de arestarea principalilor lideri ai CGT-ului. După eşecul acestor mişcări, această organizaţie care, în 1914, nu are mai mult de un milion de membri, se orientează împreună cu Léon Jouhaux către poziţii mai reformiste.

Paralel cu avântul sindicalismului sau în strânsă legătură cu acesta, în Europa se dezvoltă diferite curente care sunt influenţate de socialism şi de internaţionalism. În 1864, la Londra, s-a constituit oficial o Asociaţie Internaţională a Muncitorilor. Apărată în mediile emigraţiei politice, ideea unei „internaţionale“ a popoarelor a dus în cursul deceniilor precedente la diferite tentative care au rămas însă fără urmări: „Tânăra Europă“ a lui Mazzini în 1834, Asociaţia Democratică fondată la Bruxelles în 1853, Asociaţia Internaţională constituită în 1856 în jurul micilor grupuri de „chartişti“ şi de socialişti francezi, germani şi polonezi.

Cu ocazia Expoziţiei Universale de la Londra din 1862, muncitori din diferite ţări au luat contact unii cu alţii, iar în iulie 1863, un miting i-a reunit în capitala britanică pe reprezentanţii principalelor sindicate londoneze şi pe mai mulţi muncitori francezi, printre care lucrătorii în bronz Tolain şi Perrachon: din această reuniune a rezultat un proiect de colaborare care se va concretiza în anul următor în timpul mitingului de la Saint-Martin Hall (29 septembrie 1864). Franco-engleză în etapa sa

de formare, AIT are în primul său comitet douăzeci şi unu de britanici şi nouă francezi, dar şi zece germani, şase italieni, doi polonezi şi doi elveţieni.

Foarte curând, „Prima Internaţională“ s-a dezmembrat din cauza unor curente antagonice. Englezii, care constituie grupul naţional cel mai important şi care au văzut în crearea Internaţionalei mai ales un mijloc de frânare a imigraţiei mâinii de lucru străine, deci lipsirea patronatului de un instrument de presiune asupra nivelului salariilor, se îndepărtează destul de repede de organizaţie, lăsând câmp liber „continentalilor“. Aceştia, la rândul lor, sunt împărţiţi între marxişti şi proudhonieni apolitici. Marx însuşi, atunci exilat la Londra, a jucat un rol minor în constituirea AIT, deşi influenţa sa asupra instanţelor conducătoare ale organizaţiei creşte rapid, iar începând din 1868 din rândurile acesteia se desprinde o majoritate marxistă.

De acum încolo, în timp ce sub impulsul AIT numeroase secţii se dezvoltă în Belgia şi în Franţa, Spania, Italia şi Germania, rămase până atunci în expectativă, sunt supuse şi ele influenţei acesteia, ca şi Ţările de Jos, Danemarca, Elveţia şi Austria.

Cu un efectiv puternic de mai multe sute de mii de membri în 1870, Internaţionala este condusă de un Consiliu General care îşi are sediul la Londra şi convoacă congrese anuale.

În fiecare ţară ea este reprezentată de un birou naţional. Internaţionala părea deci să fie destinată unui rol considerabil în structurarea socialismului european şi aceasta în favoarea colectivismului marxist. Numai că disputa dintre discipolii lui Marx şi cei ai lui Bakunin care izbucneşte chiar în sânul

acesteia, nu întârzie să-i provoace dezmembrarea. Transferată la New York, ea dispare în iulie 1876.

Creşterea populaţiei muncitoreşti, efectele marii depresiuni economice din anii 1873-1895, democratizarea marilor state industrializate care a dus la recunoaşterea sindicatelor şi a permis dezvoltarea partidelor muncitoreşti, reprezintă tot atâtea condiţii favorabile avântului pe care îl ia mişcarea socialistă din Europa, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea. Marx le ceruse muncitorilor să constituie „mari partide de clasă“. Muncitorii germani sunt cei care, în acest domeniu, vor fi deschizători de drum. Reconstituită după căderea lui Bismarck prin congresele de la Halle (1890) şi de la Erfurt (1891), social-democraţia germană devine în câţiva ani şi rămâne până în 1914, primul partid socialist european, cel care dă tonul socialismului mondial. Dispunând de mai multe zeci de ziare, dintre care *Vorwärts*, care are 800.000 de abonaţi, acesta numără 1.700.000 de membri. Progresele sale electorale au fost rapide. De la 40 în 1893, numărul deputaţilor socialişti a crescut la 56 în 1898, apoi la 80 în 1903 şi la 110 în 1912. În timpul acestor ultime alegeri, social-democraţia a obţinut 4.250.000 de voturi, reprezentând 35% din voturile exprimate, ceea ce o face să devină primul partid din Germania.

În Franţa, socialiştii sunt mult mai divizaţi. Marxiştii, grupaţi în jurul lui Jules Guesde, militează în cadrul „Partidului Muncitoresc din Franţa“, a cărui influenţă şi efective sunt departe de a le egala pe cele ale social-democraţiei germane. Ei se lovesc de altfel de concurenţa altor formaţii mai mult sau mai puţin minoritare: „Partidul Socialist

Revoluţionar“ cu tendinţe blanchiste, „Partidul Socialist Muncitoresc Revoluţionar“ al cărui şef, Allemande, este împreună cu Benoît Malon singurul muncitor autentic prezent în „statele-majore“ ale socialismului francez, partizanii lui Paul Brousse care îşi spun „posibilişti“ pentru că pun accentul pe revendicări imediate şi „posibile“. Până la urmă, în 1905, toate aceste grupări se unesc pentru a forma Partidul Socialist Unificat, secţiune franceză a Internaţionalei muncitoreşti (SFIO), ai cărei lideri principali sunt J. Jaurès şi Guesde. De acum înainte şi socialiştii francezi înregistrează progrese electorale remarcabile. Ei au în 1906 52 de deputaţi, în 1910, 74, în 1914, 103, şi aceasta în ciuda faptului că efectivele partidului rămân modeste (nu mai mult de 75.000 de membri în ajunul războiului).

Socialismul câştigă teren şi în Marea Britanie, unde, la alegerile legislative din 1910, Partidul Laburist obţine 40 de locuri în Parlament, în Italia, unde PSI, fondat în 1892, are 59 de deputaţi aleşi în 1913, şi în Rusia, unde din 1848 există un Partid Muncitoresc Social-Democrat Rus care, începând din 1906 este reprezentat în Dumă. Partide socialiste au fost fondate şi în Spania, Belgia, Suedia, Austria etc., iar în 1889, toate aceste mişcări se regrupează în sânul Internaţionalei a II-a, care în 1896 hotărăşte excluderea anarhiştilor, dar nu reuşeşte să impună diferitelor secţii naţionale o adevărată coeziune ideologică.

Într-adevăr, până în 1914, mişcarea socialistă europeană cunoaşte dezbinări profunde: între reformişti şi revoluţionari, marxişti şi anarhişti, partizani şi adversari ai grevei generale în cazul

unui război european.

„Revizionismul“ îşi găseşte în Germania terenul său de predilecţie şi în Eduard Bernstein, funcţionar de bancă exilat la Londra unde devine prietenul lui Marx şi al lui Engels, teoreticianul său. În *Premisele socialismului*, publicată în 1899, Bernstein critică tezele marxiste asupra agravării crizelor economice şi a „pauperizării crescânde a maselor“. El ajunge la concluzia că pentru a-şi asuma puterea clasa muncitoare nu este destul de maturizată. De aceea ea trebuie să-şi abandoneze obiectivele revoluţionare şi să dezvolte democraţia folosind sufragiul universal. Astfel, pe cale legală, socialismul se va instaura în mod progresiv. Bernstein definindu-l ca suprimarea celor mai brutale forme de exploatare, ameliorarea raporturilor dintre individ şi societate, posibilitatea ca muncitorul „aflat încă în condiţia de proletar să acceadă la cea de burghez“.

Curentul marxist „ortodox“ se împarte şi el într-o tendinţă reformistă, care consideră că puterea poate fi cucerită prin alegeri, şi o aripă revoluţionară, care refuză această politică şi ar vrea să facă din partidele socialiste avangarda clasei muncitoare. În Germania, discipolii doctrinei marxiste pure, grupaţi în jurul lui Karl Kautsky, se opun revizioniştilor, fără să poată să-l împiedice pe Bernstein şi pe prietenii acestuia să câştige teren în sânul partidului. Poziţiile lor sunt de altfel destul de moderate. La sfârşitul perioadei, asistăm la dezvoltarea unui curent de extremă stânga, animat de Karl Liebknecht şi de Roza Luxemburg. În Rusia, social-democraţii sunt divizaţi după congresele de la Bruxelles (1903) în două tendinţe antagoniste.

„Bolşevicii“ (majoritari), grupaţi în jurul lui Lenin, vor să facă din partid o grupare organizată şi disciplinată, capabilă la momentul oportun să conducă clasa muncitoare spre revoluţie şi spre dictatura proletariatului. „Menşevicii“ (minoritari) ar vrea să organizeze o mişcare de masă, deschisă tuturor tendinţelor şi dispusă să se alieze cu burghezia liberală pe timpul lungii perioade de transformare care va conduce Rusia spre etapa prerevoluţionară.

În Franţa, în sânul SFIO, coexistă mai multe tendinţe. Opuşi „guesdiştilor“, cei mai apropiaţi de marxismul ortodox, se află „reformiştii“, insurecţionaliştii ca Gustave Hervé, dar mai ales tendinţa reprezentată de Jaurès, care domină partidul după congresul de la Toulouse (1907) şi care se străduieşte să realizeze o sinteză între diferitele „familii“ ale socialismului. Considerând explicaţia marxistă insuficientă, Jaurès crede că statul nu trebuie „distrus“ ci „cucerit“ din interior, prin progresele democratice şi prin educarea maselor. În sfârşit, în Italia, elementele revoluţionare sunt cele care domină în 1912, iar toţi cei care, într-un fel sau altul, sunt suspectaţi că doresc să pactizeze cu burghezia, sunt excluşi din partid, unii pentru că, aşa cum au făcut Treves şi Turati, au susţinut politica colonialistă a guvernului în timpul războiului din Libia, alţii pentru că au aderat la masonerie.

Mişcarea anarhistă a continuat în acelaşi timp să joace un rol defel neglijabil în ansamblul curentelor socialiste europene. Până în 1900, acţiunea teroristă, „propaganda prin acţiune“ este cea prin care se manifestă. Înlăturaţi din Internaţională,

reduşi la mici grupuri minoritare, anarhiştii se izolează de mişcarea muncitorească. Anii 1890 sunt marcaţi în întreaga Europă de numeroase atentate individuale, îndreptate în primul rând împotriva suveranilor şi şefilor de state: preşedintele Republicii Sadi Carnot, ucis la Lyon în iunie 1894 de Sunte Caserio, regele Italiei, Umberto I, omorât la Monza în august 1900 de Gaetano Bresci, împărăteasa Austriei, Elisabeta, înjunghiată la Geneva în septembrie 1898 de un alt anarhist italian, Luccheni etc. Paralel, se menţine un curent socialist anarhist, nonterorist, care, în ţări ca Spania şi mai ales Italia (cu Cafiero şi Malatesta) influenţează puternic mişcarea muncitorească.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, partizanii „propagandei prin acţiune“ îşi dau seama de inutilitatea atitudinii lor. Meditând la vorbele lui Kropotkin, „un edificiu construit pe secole de istorie nu se distruge cu câteva kilograme de dinamită“, ei renunţă la acţiunea clandestină şi se străduiesc să reînnoade contactul cu masele prin intermediul sindicalismului revoluţionar, cerând pentru mişcarea lor independenţa totală faţă de orice doctrină.

În sfârşit, în faţa agravării primejdiilor care caracterizează deceniul 1905-1914, socialiştii europeni se întreabă ce atitudine să adopte în eventualitatea unui conflict între statele capitaliste. Vor fi ei oare capabili să oprească maşina de război prin declanşarea grevei generale? Nici la Stuttgart în 1907, nici la Basel în 1912, delegaţii Internaţionalei a II-a nu vor reuşi să cadă de acord asupra acestei chestiuni, cele mai mari reticenţe venind din partea social-democraţiei germane,

puternic impregnată de naţionalism şi contrară a tot ce, frânând efortul de mobilizare al Reich-ului, ar putea contribui la victoria Rusiei ţariste, considerată conducătoarea reacţiunii europene. O nelinişte profundă domneşte deci în Internaţională în ajunul războiului.

Astfel, în 1914, socialismul european ca şi mişcarea sindicală prezintă slăbiciuni care ţin în primul rând de lipsa de coeziune doctrinară şi de permeabilitatea sa la ideile naţionaliste şi imperialiste. Cu toate acestea, atât socialismul cât şi sindicalismul constituie o forţă considerabilă care a contribuit la ameliorarea condiţiei muncitorilor.

Burghezia triumfătoare şi „noile pături sociale“

În timp ce, pe toată durata celei de-a doua jumătăţi a secolului, în întreaga Europă se produce un declin lent al nobilimii funciare, burghezia continuă să se afirme ca o categorie socială în plină ascensiune. Promovând egalitatea civilă, Revoluţia franceză a plasat-o, pe o mare parte a continentului, pe acelaşi plan cu nobilimea. Prosperitatea anilor 1850-1870 o transformă în majoritatea ţărilor industrializate în clasă dominantă.

Monopolizând puterea în Franţa celui de-al II-lea Imperiu, împărţind-o cu nobilimea în Anglia, sau aspirând să i se asocieze în Germania lui Bismarck, marea burghezie formată din înalţii notabili şi oameni de afaceri continuă să-şi mărească baza economică şi, datorită condiţiilor de viaţă, este puţin diferită de nobilimea bogată, cu care, de altfel, se aliază adesea prin căsătorie. Reprezentanţii ei posedă locuinţe luxoase în oraşe şi castele la ţară, caleşti şi servitori numeroşi. Ei ţin saloane la Paris, la Londra, la Roma şi în marile oraşe de provincie. Călătoresc peste tot şi se întâmplă chiar să se instaleze pentru un timp îndelungat în ţări străine (Roma, Veneţia, Florenţa), unde se formează o colonie numeroasă de europeni bogaţi, mai ales britanici. Lacurile elveţiene, staţiunile climaterice şi Coasta de Azur atrag o elită bogată care, la sfârşitul secolului, devine clientela obişnuită a expresurilor transcontinentale, a vagoanelor de dormit şi a hotelurilor de lux cu nume

ilustre, *Excelsior* la Neapole, hotel *Quisanana* la Capri, *Westminster* la Nisa etc., în timp ce, pentru o clientelă mai numeroasă, care cuprinde şi burghezia mijlocie, se dezvoltă plajele la modă de pe coastele Mării Mânecii şi ale Atlanticului: Deauville, Cabourg, Dinard, La Baule, Biarritz.

În urma marilor dinastii burgheze se situează păturile burgheziei, care, în Franţa, sunt numite *la bonne bourgeoisie* şi care au echivalent în toate ţările din Europa industrializată. Acestea sunt formate din şefi de întreprinderi şi de companii comerciale de mai mică anvergură, profesori universitari şi profesii liberale: medici, notari, publicişti. Atrase de serviciile publice, aceste pături burgheze furnizează înaltelor structuri de stat şi lumii politice un personal motivat şi competent din rândurile căruia apar personalităţi ilustre: francezii Cailloux, Waldeck-Rousseau şi Poincaré, italienii Crispi şi Giolitti, germanul Bethmann-Hollweg, britanicul Joseph Chamberlain etc.

Marii notabili şi *la bonne bourgeoisie* formează împreună o elită. Aceasta îşi înzestrează fiicele, îşi trimite fiii la liceu (în Anglia în colegii selecte), apoi în universităţi sau în „şcoli înalte“. Frecventează cu asiduitate biserica sau templul, practică „bunele maniere“ al căror cod este diferit de la o ţară la alta (în Franţa, copiii sunt învăţaţi că în timp ce se mănâncă trebuie să-şi ţină mâinile pe masă, în schimb în Anglia sunt învăţaţi exact contrariul!). Face paradă de „virtuţile burgheze“: prudenţa, spiritul de economie, corectitudinea în muncă, o anumită severitate morală care nu este lipsită de ipocrizie şi care, în a doua jumătate a secolului, mai slăbeşte, mai ales într-o ţară ca Franţa, unde

numeroşi reprezentanţi ai burgheziei pariziene gustă din plin, sub cel de-al II-lea Imperiu, din deliciile „petrecerii imperiale“ sau frecventează cercul noctambul al actriţelor de renume (Hortense Schneider) şi al demimondenelor.

Între burghezia propriu-zisă şi clasele populare se află „clasele de mijloc“, lume heteroclită aflată într-o dezvoltare rapidă. Este greu să se facă o delimitare precisă a acesteia, căci chiar dacă este diferită de lumea muncitorilor şi a ţăranilor, ca şi de păturile „superioare“ ale societăţii, această deosebire se datorează mai puţin veniturilor reprezentanţilor săi şi mai mult meseriei exercitate de aceştia, modului lor de viaţă, dar mai ales refuzului ostentativ de a fi asimilaţi „proletarilor“.

Dintre milioanele de indivizi care formează această nebuloasă socială din Europa în curs de industrializare, puţini sunt „burghezi“. Cel puţin, ceilalţi se străduiesc să pară, să devină burghezi, făcându-şi familiile să pătrundă în această clasă printr-un efort perseverent de ascensiune, în care intră acumularea de capital, strategiile matrimoniale vizând creşterea veniturilor şi bunurilor, dar mai ales ascensiunea copiilor lor în ierarhia straturilor sociale, în sfârşit, educaţia care rămâne mult timp, la nivelul învăţământului secundar şi superior, un monopol al burgheziei.

Originile acestei categorii sociale sunt extrem de variate. Există întâi o mică burghezie rurală, care este puţin diferită de ţărănime. Chiar bogat fiind, agricultorul care continuă să-şi facă meseria rămâne un om al pământului. Poate să comande o legiune de valeţi şi de zilieri, să posede un domeniu important şi mai multe case, să-l facă pe fiul său

preot sau învăţător sau subofiţer de carieră, să-şi mărite fata cu un mic notabil, el va continua să rămână un ţăran. În schimb, dacă îşi arendează domeniul unui fermier ca să se instaleze în oraş şi să trăiască din veniturile aduse de pământurile sale, devine un rentier, deci un mic burghez, pentru unii o primă etapă a unei ascensiuni sociale care îl poate conduce pe fostul ţăran parvenit spre îmbogăţire, spre onoruri, spre respectul interesat al aristocraţilor autentici în căutarea unei nurori cu o zestre mare care să le „redea strălucirea blazonului“.

Dar aceste categorii intermediare s-au înmulţit în toată Europa industrializată, mai ales odată cu dezvoltarea oraşelor şi cu perfecţionarea mecanismelor economice şi administrative. Unele dintre ele mai sunt încă, la începutul secolului al XX-lea, o copie după modelul tradiţional al artizanatului şi al prăvăliei, dar diferenţele de venituri, de localizare geografică şi de poziţie socială, legate de anumite profesii, fac astfel ca această denumire (clase de mijloc) să ascundă realităţi foarte variate. Între un mic patron care îşi desfăşoară activitatea într-o ramură industrială „nobilă“ (mobilier scump, tipografie) şi un patron de cafenea instalat într-un cartier popular, distanţa socială este tot atât de mare ca între un morar bogat şi un modest băcan de ţară.

„Claselor mijlocii“ le mai aparţin nişte categorii sociale care şi-au mărit volumul şi importanţa odată cu mutaţiile provocate de revoluţia industrială, cu concentrarea capitalurilor şi cu dezvoltarea statelor moderne: funcţionari modeşti (institutori, funcţionari de poştă, funcţionari ai administraţiei

centrale, subofiţeri), lucrători comerciali şi angajaţi în domeniul serviciilor (bănci, asigurări, căi ferate, iluminat public, serviciu de drumuri etc.), maiştri în industrie, tehnicieni etc. La aceştia se adaugă masa de mici rentieri, defel neglijabilă într-o epocă în care moneda cunoaşte o stabilitate remarcabilă şi în care este încă posibil să se trăiască din economii sau din veniturile obţinute dintr-o mică moştenire.

Cu toate acestea, numai un număr mic de reprezentanţi ai acestor categorii sociale intermediare îşi pot permite să „trăiască în stil burghez“. Aceasta presupune un minim de venit şi în acelaşi timp o „educaţie“ care nu este numai intelectuală, ci ţine de învăţarea unui cod social care vizează mai puţin promovarea meritelor personale ale indivizilor şi mai mult repartizarea lor pe clase (colegiile engleze şi anumite instituţii religioase de pe continent fac o oarecare excepţie de la regulă).

În general, membrii claselor mijlocii nu se deosebesc de muncitorii cei mai bine plătiţi decât printr-o alimentaţie mai bună (exceptând situaţia când trebuie să facă economii la mâncare pentru „a-şi ţine rangul“, aşa cum este cazul lucrătorilor comerciali) şi prin condiţiile de locuit, ceva mai mult timp liber şi printr-o grijă permanentă de diferenţiere care se manifestă în modul de a se îmbrăca, de a vorbi, de a-şi mobila casa şi în practicile educative împrumutate de la „înalta societate“. Pentru fete de exemplu, lecţiile de pian tind să devină o adevărată „dovadă de îmburghezire“.

Peste tot, clasele mijlocii se îndreaptă spre politică şi tind să conteste dominaţia elitelor

conducătoare. În ţările cu democraţie parlamentară, în care, în ultimele decenii ale secolului, alianţa burgheziei cu „noile pături sociale“ se realizează fără dificultăţi, problema se rezolvă cu uşurinţă. În marea lor majoritate, reprezentanţii categoriilor intermediare se îndreaptă către formaţiile care întruchipează idealurile democratice şi progresiste: în Franţa Partidul Radical iar în Regatul Unit aripa de stânga a Partidului Liberal.

În schimb, în ţările de curând industrializate, ca Germania, Austro-Ungaria, Rusia sau Italia, în care nu există o veritabilă tradiţie liberală, clasele mijlocii au adesea tendinţa să se orienteze spre formaţii extremiste, optând pentru o repunere în discuţie radicală a organizări politice şi sociale. Din rândurile acestora se recrutează militanţii şi reprezentanţii social-democraţiei germane şi ruseşti, anumiţi lideri anarhişti sau sindicalişti revoluţionari din ţările Europei mediteraneene, precum şi o parte a membrilor organizaţiilor naţionaliste.

Aceste tendinţe contestatare iau amploare la sfârşitul secolului al XIX-lea, în rândurile categoriilor ameninţate de concentrarea de capital şi de marile mutaţii ale erei industriale: artizani, lucrători ai „vechilor meserii“, mici proprietari, intelectuali declasaţi şi alţii, care, din cauza modernizării, se află în pericol de a fi expropriaţi sau proletarizaţi. Căutând să compenseze dificultăţile materiale şi marginalizarea, numeroşi reprezentanţi ai acestor categorii sociale cred că vor găsi un mijloc de a scăpa de greutăţi în patima şovină şi într-un proiect imperialist autoritar, îmbrăţişat şi de o parte a burgheziei, care nu se mai

regăseşte în liberalism şi în idealurile Europei din Secolul luminilor.

Capitolul 8
MODELE POLITICE, RELIGIOASE ŞI CULTURALE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ În Europa ultimului sfert al secolului al XIX-lea, se confruntă două modele politice: unul liberal şi unul autoritar. Primul domină Europa de nord-vest şi se extinde în Europa de nord. Europa de est (Rusia), Europa centrală (Germania) şi cea de sud (Austro-Ungaria şi Italia) rămân în schimb fidele, cu mici diferenţe, modelului autoritar.

■ Religiile cele mai importante se află într-o situaţie defensivă. În faţa atacurilor anticlericalismului, ale pozitivismului, ale scientismului, acestea iau atitudini contradictorii: în sânul lor iau naştere în acelaşi timp un curent modernist, care doreşte o adaptare la condiţiile unei lumi noi, şi un curent tradiţionalist, care se repliază asupra respectării stricte a dogmelor. Dar, după 1890, pozitivismul şi încrederea sa în ştiinţă sunt tulburate de cercetările ştiinţifice care repun în discuţie certitudinile stabilite până atunci.

■ Exceptând domeniul muzical, în care rămân lucrări de referinţă, romantismul este înlocuit cu forme de expresie liberală şi artistică conforme cu ideile pozitiviste care domină întreaga societate: realismul, naturalismul devin forme de expresie dominante, în timp ce gustul pentru perfecţiunea formei triumfă odată cu parnasienii.

■ Odată cu rediscutarea unor certitudini şi cu criza pozitivismului de la sfârşitul secolului, raţiunea nu mai este unicul punct de referinţă şi lasă locul impresiei şi simbolurilor în domeniul poeziei, al picturii şi al muzicii. Respingerea valorilor stabilite deja în societate duce la refugiul în tradiţie (pământul şi morţii, armata), în noţiunile de „elită“, „rasă“, „religie“ sau în investigaţia abstractului, cea care, în pictură, va duce la apariţia cubismului.

■ De la „Modern Style“, de care se pătrund artele decorative, la stricteţea stilului funcţional, îşi face apariţia o artă a oraşului. În sânul acestui univers urban, cultura populară tradiţională dispare, lăsând locul unei culturi de masă, care se bazează pe consum, ale cărei prime manifestări, cântecul popular, music-hall-ul, balurile publice preced cinematograful şi sportul, care vor deveni şi ele, la rândul lor, un mod de petrecere a timpului liber.

Transformările economice şi sociale pe care le cunoaşte Europa în a doua jumătate a secolului al

XIX-lea nu au modificat numai cadrul şi condiţiile de viaţă ale locuitorilor săi. Acestea au produs răsturnări profunde de ordin politic, intelectual, religios şi cultural.

Europa liberală, Europa autoritară

O privire aruncată pe harta politică a Europei la răscrucea dintre secolele al XIX-lea şi al XX-lea ne dezvăluie un adevărat mozaic de regimuri politice. Numai Franţa (după interludiul celui de-al II-lea Imperiu), Portugalia (în 1910) şi Elveţia (stat federal şi republican din 1815) sunt republici. În rest, peste tot monarhia îşi păstrează poziţiile sau cucereşte altele noi odată cu constituirea statelor apărute în urma emancipării naţionalităţilor (Grecia, Belgia, România, Bulgaria, Serbia, Norvegia).

Diferenţa dintre regimurile liberale, care respectă libertăţile individului şi egalitatea cetăţenilor în faţa legii, şi regimurile reacţionare nu depinde de forma republicană sau monarhică şi de limitele care i se impun. Or, tendinţa care pare să se impună la sfârşitul secolului al XIX-lea este cea care evoluează spre democraţie.

În majoritatea ţărilor în care a triumfat revoluţia industrială, burghezia a instaurat regimuri liberale în care puterea, în esenţă, aparţine adunărilor alese care garantează prin lege libertăţile cetăţenilor. Aceste regimuri, la început controlate de o minoritate formată din cetăţeni „activi“, adică cei care plătesc un cens ridicat, îşi extind încet-încet baza socială, acordând drept de vot unor părţi tot mai numeroase ale populaţiei. Doar Elveţia practică democraţia directă, poporul fiind consultat prin referendum, proiectul sprijinit de un grup de cetăţeni putând fi supus direct aprobării acestuia. În alte părţi, democratizarea vieţii politice se face

treptat, prin introducerea pe etape a sufragiului universal, adoptat în Franţa în 1848, apoi în 1875, în Danemarca în 1849, în Germania în 1871 (doar pentru alegerile în Reichstag), în Grecia în 1864, în Elveţia în 1874, în Bulgaria în 1879, în Serbia în 1888, în Spania în 1890, în Belgia în 1893, în Norvegia în 1897. Până la război, femeile nu au drept de vot, exceptând Norvegia şi Danemarca, ca de altfel şi alte categorii ale populaţiei. În Anglia de exemplu, chiar după marea reformă din 1884-1885, care adoptă sufragiul „aproape universal“, nu au drepturi civile, în afară de femei, al căror protest este exprimat prin mişcarea „sufragetelor“, fiii care locuiesc la părinţi, servitorii şi cetăţenii nevoiaşi.

Progresul democraţiei merge mână în mână cu exercitarea libertăţii de exprimare şi de informare, deci cu un regim liberal al presei, cu dreptul recunoscut al cetăţenilor de a se asocia şi de a-şi practica fără piedici religia pe care şi-au ales-o, cu dezvoltarea partidelor politice, al căror rol esenţial este să atragă voturi, dar care, la sfârşitul secolului, încep să aibă o organizare structurată foarte diferită de la o ţară la alta. Pe de altă parte, acest progres este însoţit de măsuri luate de adunări în scopul de a corecta efectele inegalităţilor sociale sau cel puţin de a ameliora soarta celor mai defavorizaţi: de exemplu, limitarea timpului de lucru, reglementarea condiţiilor de muncă pentru femei şi copii, elaborarea sistemului de asigurări de boală, asigurări de şomaj etc.

Prima ţară care şi-a desăvârşit revoluţia industrială, Regatul Unit este primul stat european care a devenit un model al democraţiei liberale. Cu toate acestea, până la sfârşitul primelor trei decenii

ale secolului, limitarea puterii regale şi adoptarea unui adevărat regim parlamentar (către 1830 s-a instaurat deja obiceiul ca un prim-ministru ales din rândurile majorităţii parlamentare să-şi exercite puterea cu ajutorul unui cabinet pe care el îl desemnează şi care este răspunzător în faţa Parlamentului) nu este însoţită nici de o extindere a dreptului de vot, nici de o limitare efectivă a autorităţii aristocraţiei.

Camera Lorzilor rămâne *fieful* marii nobilimi (castă deschisă, este adevărat, pe care regele o poate mări şi reînnoi numind câţi Lorzi doreşte) şi îşi păstrează privilegiul de a putea respinge orice text de lege votat de Camera Comunelor. Aceasta din urmă este şi ea dominată de aristocraţie, datorită unui sistem electoral care privilegiază „comitatele“ şi „târgurile“ din regiunile rurale şi care creează condiţii clientelismului şi corupţiei. Acelaşi lucru se întâmplă şi cu puterea locală, Lordul locotenent, primul magistrat al comitatului, ales de suveran, numeşte *Sheriff*-ul (şeful poliţiei), judecătorul de pace şi administratorii din rândurile micii nobilimi rurale (*gentry*), foarte legată de *establishment*.

Structurarea vieţii politice britanice în jurul a două partide între care se stabileşte treptat o alternanţă în conducerea treburilor de stat – partidul tory, apărător al prerogativei regale şi al conservatorismului politic şi social, şi fostul partid *whig*, apărător al drepturilor Parlamentului şi devenit, sub numele de Partidul Liberal, promotor al schimbării – va avea ca efect o consolidare a procesului de reformă. Din 1832, o primă reformă electorală pune capăt abuzurilor celor mai

strigătoare la cer. Pentru a dezamorsa un val de tensiune şi agitaţie populară, Parlamentul desfiinţează un anumit număr de locuri aparţinând „târgurilor decăzute“ (părăsite de locuitorii lor şi în care nu mai existau decât câţiva alegători care votau conform directivelor seniorului local) şi le distribuie regiunilor industriale şi marilor oraşe, în timp ce generalizarea „liberalizării“ (permiţând accesul la vot) face ca numărul alegătorilor să crească de la 400.000 la 800.000.

În 1867, conservatorul Disraeli le-o ia înainte liberalilor şi extinde legea din 1832 potrivit aceloraşi principii de redistribuire a locurilor şi de reducere a liberalizării. Pentru prima dată, cei ce nu sunt proprietari au dreptul să voteze, corpul electoral ajungând la 2 milioane cuprinzând şi totalitatea păturilor burgheze şi categoriile cele mai înstărite din mediul muncitoresc. Unii contemporani vorbesc cu această ocazie despre „un salt în întuneric“.

Paşii hotărâtori sunt făcuţi de liberalul Gladstone. Pentru a lupta împotriva corupţiei, acesta introduce în 1872 scrutinul secret, iar în 1874 controlul folosirii banilor în campaniile electorale. Mai ales, marea reformă din 1884-1885 creează noi circumscripţii care nu ţin cont decât de numărul de locuitori şi extinde încă o dată liberalizarea votului, făcând ca numărul de alegători să crească la 5.500.000 de persoane.

Democratizarea dreptului de vot este însoţită de o redistribuire a puterii între trei organisme instituţionale de bază. Mai întâi, cu toate că niciun text de lege nu stabileşte regimul parlamentar, suveranii renunţă treptat la numirea miniştrilor şi la

impunerea unei anumite politici. Fiind permanent informaţi de hotărârile luate şi exercitând uneori o influenţă indirectă, aceştia trebuie să cedeze puterea prim-ministrului.

În acelaşi timp, Camera Lorzilor trebuie să accepte supremaţia Camerei Comunelor. La începutul secolului, o gravă criză face ca cele două adunări să intre în conflict. Scoaterea Camerei Lorzilor din bugetul pe 1908-1909 (care introducea noi impozite pentru cei bogaţi) pune britanicilor o problemă constituţională de fond: se poate oare ca un grup de privilegiaţi numiţi de rege să poată pune piedici voinţei naţiunii, reprezentată de Camera Comunelor? Pentru a permite poporului să arbitreze conflictul, guvernul dizolvă Camera Comunelor şi obţine în două rânduri o majoritate favorabilă ideilor sale. Astfel, dezaprobaţi de naţiune, Lorzii trebuie să accepte *Parliament Act*, care le diminuează considerabil prerogativele. De acum înainte, ei nu vor mai avea dreptul să se opună unei legi financiare şi, timp de mai mult de doi ani, ei nu-şi vor mai putea exercita dreptul de veto în niciun proiect de lege. Camera Comunelor, care votează legile şi bugetul şi care controlează guvernul ales din rândurile majorităţii, este de acum înainte instituţia fundamentală a Regatului Unit.

„Modelul britanic“ care, la sfârşitul secolului al XIX-lea, tinde să se răspândească în Europa de nord şi în afara Europei, în teritoriile cărora se şi acordă, pe etape, dreptul la un „guvern responsabil“ apoi independenţa, nu se defineşte numai prin extinderea progresivă a dreptului de vot şi prin adoptarea unui regim parlamentar consolidat de bipartidism. El se bazează şi pe o largă acordare a

libertăţilor publice, în special libertatea presei, şi pe o puternică descentralizare administrativă şi politică. La care se adaugă, la începutul secolului al XX-lea, fără să fie repuse în discuţie principiile fundamentale ale liberalismului, o dorinţă de reformă bazată pe ideea că este de datoria statului, garant al interesului general, să pedepsească abuzurile cele mai grave ale regimului liberei întreprinderi şi al iniţiativei private.

Celălalt model politic oferit societăţii europene pe cale de industrializare şi de modernizare este cel al Franţei republicane. Proclamată în septembrie 1870, după dezastrul de la Sedan, a III-a Republică a apărut timp de aproape un deceniu ca un regim provizoriu, „anticameră“ a unei monarhii restaurate şi convertită definitiv la principiul parlamentarist. Constituţia din 1875 a instaurat astfel un sistem politic care, odată ipoteza monarhistă înlăturată, putea foarte bine să evolueze către prezidenţialism dar şi către un parlamentarism absolut, ajungând până la urmă la ceea ce se va numi „dictatura Camerelor“. După criza din 16 mai 1877, alegătorii au fost cei care au ales între cele două tendinţe, votând pentru republica parlamentară şi aceasta doar pentru motive de circumstanţă, legate de personalitatea şi de opiniile personale (regaliste) ale primului preşedinte al celei de-a III-a Republici, mareşalul MacMahon, motive care, mai târziu, vor influenţa viitorul regimului.

După demisia lui MacMahon în 1879, succesorul său la preşedinţia Republicii, Jules Grévy, s-a angajat să nu intre niciodată în conflict cu majoritatea din Cameră, altfel spus, să-i lase iniţiativa politică şi să admită că aceasta era cea

care sugera politica guvernamentală. Această interpretare a legii constituţionale din 1875 a făcut să cadă în desuetudine mijloacele de care dispunea şeful statului în raporturile sale cu adunarea aleasă prin sufragiu universal: dreptul de dizolvare şi cel de a cere rediscutarea legilor. Doar Jean-Casimir Périer va încerca, în 1894, să reacţioneze împotriva efectelor „Constituţiei Grevy“, dar, dându-şi seama de neputinţa sa, după câteva luni petrecute la Elysée, el va trebui să renunţe la funcţia sa. După el, toţi succesorii săi vor accepta să se limiteze la un rol de pură reprezentare, lăsând preşedintelui Consiliului grija de a conduce politica guvernamentală.

Este clar că făcând ca existenţa şi acţiunea guvernelor să depindă de o majoritate parlamentară fluctuantă, neameninţată de dizolvare dar reprezentând suveranitatea naţiunii, regimul născut din practica constituţională inaugurată de Jules Grévy şi accentuată de mica reformă din 1884, care suprima mai ales inamovibilitatea senatorilor, condamna echipele ministeriale la instabilitate şi la o relativă politică de expectativă. Din 1875 până în 1915, cea de-a III-a Republică avea să schimbe 52 de guverne, printre care multe nu s-au preocupat decât de propria supravieţuire, evitând orice măsură care ar fi putut să trezească susceptibilitatea vreunei facţiuni a majorităţii rezultate din urne.

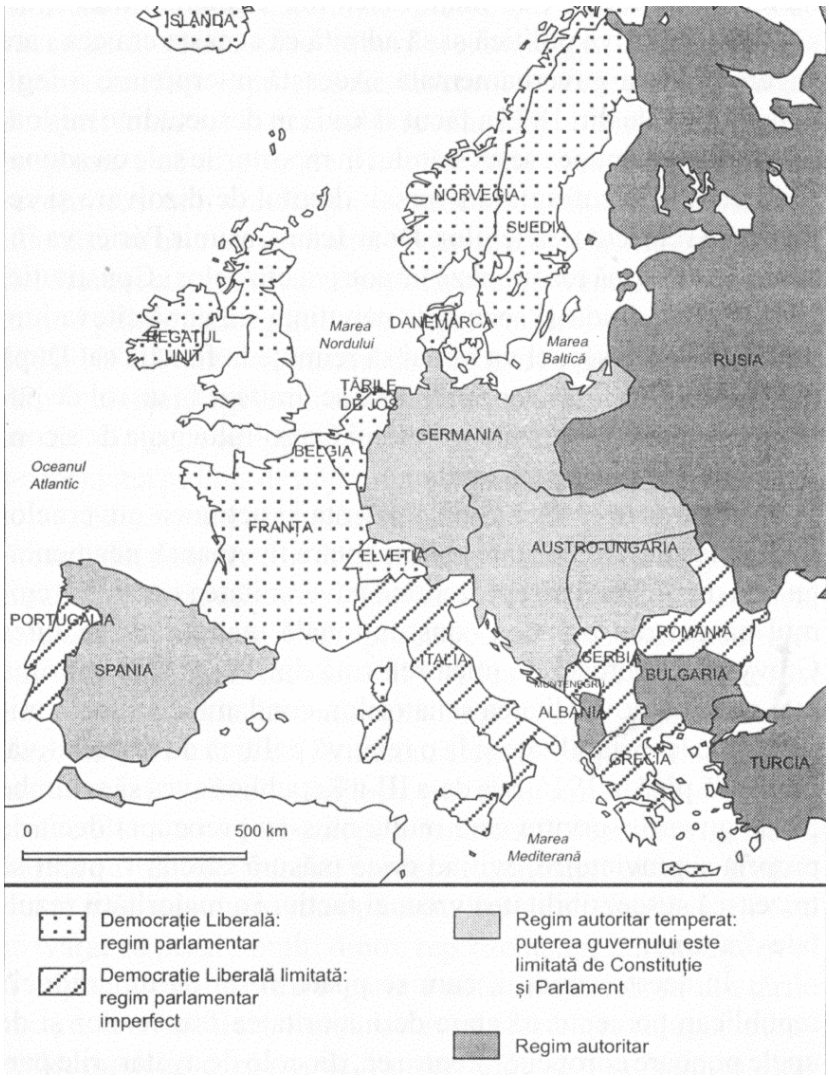

Regimurile politice din Europa la începutul secolului XX

În aceste condiţii, cum se poate vorbi de un „model“ republican perceput ca atare de majoritatea francezilor şi de unele popoare europene? Pentru că, dincolo de avatarurile parlamentare şi de „crizele“ guvernamentale care punctează victoria celei de-a III-a Republici până la primul conflict mondial, regimul instaurat de legile constituţionale din 1875 a servit drept cadru şi instrument democratizării societăţii franceze şi consolidării cetăţeneşti: libertatea de întrunire, libertatea presei, asigurată de legile din 30 iunie şi 29 iulie 1881, libertatea de asociere şi libertăţile

municipale instituite sau consolidate prin legile din 22 martie şi 25 aprilie 1884. Pentru că, chiar dacă se înfruntă în anumite chestiuni, oportunişti şi radicalii care s-au succedat la conducerea treburilor statului au avut în comun dorinţa de a face să progreseze structurile sociale pe calea trasată de marii înaintaşi ai perioadei revoluţionare. Fideli idealurilor progresiste concepute de filozofia iluministă şi răspândite de revoluţie, şi unii şi ceilalţi s-au străduit să împace imperativele libertăţii cu cele ale aspiraţiei generale către egalitatea şanselor fiecăruia şi cu promovarea socială, al cărei vector a fost învăţământul public (laic, gratuit şi obligatoriu) instituit de legile din 1881-1882. Pentru că, atacată din dreapta de partizanii reinstaurării Vechiului Regim sau de susţinătorii cezarismului plebiscitar, iar din stânga de adepţii revoluţiei sociale, an de an, Republica s-a menţinut pe linia de mijloc între aceste două tendinţe extreme.

Ea a rezistat atacurilor repetate ale adversarilor săi: reacţionarii din timpul celor două mari crize provocate de generalul Boulanger şi de afacerea Dreyfus, revoluţionarii cu atentatele lor anarhiste din anii 1890, apoi cu accesul sindicalist revoluţionar de la începutul secolului al XX-lea: primilor le-a acordat o legislaţie socială, este adevărat, încă „timidă“ faţă de cea din Regatul Unit sau din Germania. Ea s-a sprijinit mai ales pe marea masă a claselor mijlocii şi a ţărănimii, care corespund proiectului său social bazat pe o democraţie de mici proprietari, stăpâni pe mijloacele lor de producţie, „elitismului” său republican şi mesianismului său optimist, lipsit de

complexe. Şi este adevărat că pentru mulţi dintre reprezentanţii burgheziei mici şi mijlocii, ca şi pentru o parte a elitei muncitoreşti din ţările în care, la sfârşitul secolului, iau avânt efectele revoluţiei industriale, modelul democratic francez tinde să o ia înaintea altor forme de organizare politică şi socială. Aşa se întâmplă în ţări ca Italia, Spania de nord, regiunile industrializate ale Imperiului habsburgic, Serbia sau România, în timp ce modelul britanic, care cucereşte Europa de nord, îşi găseşte partizani în rândurile burgheziei din statele dependente de Marea Britanie, cum sunt Portugalia şi Grecia. În aceste două cazuri structurile socio-economice încă arhaice a acestor ţări oferă o bază prea fragilă şi neînsemnată pentru ca parlamentarismul să funcţioneze aici în condiţii satisfăcătoare.

Pe de altă parte, fie că este inspirat de Anglia sau de Franţa, la începutul secolului al XX-lea, modelul liberal-democratic cunoaşte oarecare dificultăţi. Acesta pare a fi insuficient adaptat la pătrunderea bruscă a maselor în jocul politic. Chiar în ţările în care clasele conducătoare au ştiut de la început să se pună de acord cu acestea prin intermediul extinderii dreptului de vot, accesul la învăţământul primar şi oferirea unei legislaţii sociale vizând corectarea efectelor negative ale liberalismului, conducerea treburilor statului rămâne în mâinile unei oligarhii financiare sau intelectuale care monopolizează posturile de conducere şi care acceptă cu greutate pătrunderea noilor pături sociale. Rezultă de aici o modificare a practicilor politice, mai ales odată cu apariţia marilor „partide de masă“ şi repunerea în discuţie, atât la stânga cât

şi la dreapta, a bazelor democraţiei liberale.

Faţă de democraţiile liberale din Europa de nord-vest, marile imperii autocrate, care îşi împart estul şi centrul continentului, nu-şi modifică decât foarte încet structurile politice tradiţionale. Aşa se întâmplă în Imperiul rus, în care tentativa de a evolua spre un liberalism în stil occidental, tentativă întreprinsă la începutul deceniului 1860 de ţarul Alexandru al II-lea, s-a soldat până la urmă cu un eşec. După ce a abolit iobăgia în 1861 şi a adoptat o serie de reforme privind justiţia, armata, instrucţia publică, crearea adunărilor locale (*zemstvos*), Alexandru al II-lea s-a hotărât, în urma revoltei din Polonia din 1863-1864, să revină la o politică autoritară, ceea ce provoacă, ca o reacţie, opoziţia viguroasă a tineretului intelectual convertit la nihilism şi la acţiunea violentă. Aşa încât, domnia ţarului „reformator“ care, hărţuit de terorişti, a fost până la urmă asasinat în 1881, a luat sfârşit în represiune.

În timpul lui Alexandru al III-lea, suveran autoritar şi limitat, represiunea se abate asupra organizaţiilor anarhiste, aproape desfiinţate în 1887, apoi asupra liberalilor şi intelectualilor. Presa este redusă la tăcere, universităţile sunt atent supravegheate, în acelaşi timp, este continuată şi amplificată politica de rusificare a popoarelor alogene. Măsurile adoptate în acest scop îi vizează în primul rând pe evrei, supuşi celor mai grave jigniri, înlăturaţi din anumite profesii, chiar jefuiţi şi masacraţi în timpul „pogromurilor“ încurajate de putere, dar acestea sunt îndreptate şi împotriva populaţiilor baltice, mai ales împotriva polonezilor, cărora li se impune limba rusă şi religia ortodoxă.

Cu toate acestea, opoziţia faţă de regim se intensifică sub domnia lui Nicolae al II-lea (1894-1917). Burghezia, încă puţin numeroasă, dar care profită de avântul economic, doreşte o liberalizare a regimului care i-ar permite să joace un rol politic şi să ofere Rusiei instituţii după modelul occidental. Mulţi dintre reprezentanţii ei, aflaţi sub egida istoricului Miliukov, formează baza Partidului Constituţional-Democrat (KD), ai cărui membri sunt recrutaţi dintre profesori universitari, avocaţi, medici, proprietari de pământuri aleşi de *zemstvos*, în care aceştia îşi fac educaţia politică.

Totuşi, această opoziţie liberală este copleşită de partizanii unei schimbări mai radicale: socialiştii-revoluţionari, moştenitori ai nihilismului, care, ostili industrializării, îşi exercită influenţa asupra lumii rurale, şi social-democraţii pătrunşi de ideile marxiste şi care se sprijină pe o clasă muncitoare puţin numeroasă, dar puternic concentrată.

Revoluţia din 1905 marchează o cotitură în istoria Imperiului ţarist. Favorizată de marile greve care se înmulţesc în primii ani ai secolului şi de nefericitul război împotriva Japoniei, mişcarea revoluţionară pare să triumfe după evenimentele tragice din „duminica roşie“ (pe 22 ianuarie 1906, mulţimea flămândă manifestă în faţa Palatului de Iarnă din Sankt Petersburg, purtând icoane şi portrete ale ţarului, când armata deschide focul, omorând vreo mie de persoane) şi urmate de revolta din interiorul flotei (cuirasatul *Potemkin*) de o grevă generală din luna octombrie. Dar ţarul cedează şi aprobă, împreună cu libertăţile fundamentale, o adunare legislativă, „Duma“, aleasă prin sufragiu restrâns. Începe atunci o experienţă nouă, iniţiată de Nicolae

al II-lea şi de ministrul său, Stolîpin. Acesta din urmă doreşte să dezvolte o clasă de ţărani bogaţi, care să devină un sprijin al regimului, pentru a evita orice tulburare politică. Ţarul nu aplică reformele decât cu multă reţinere şi dizolvă Duma când aceasta este prea neascultătoare. Stolîpin este asasinat în 1911, iar regimul, neadaptat încă noilor condiţii economice, se loveşte de o opoziţie din ce în ce mai numeroasă şi combativă, chiar dacă numeroşi revoluţionari trebuie să ia drumul exilului public pentru a scăpa de poliţia secretă.

În Imperiul austro-ungar, în cursul primilor ani ai secolului al XX-lea, regimul cunoaşte o evoluţie liberală cu mult mai accentuată. În Cisleithania (dominată de Austria), constrâns să negocieze între revendicări contradictorii, guvernul lui Franz Joseph este nevoit să aprobe un număr de reforme democratice pentru a nu ceda în faţa pretenţiilor la independenţă ale diferitelor naţionalităţi. Dispoziţiile concordatului din 1855 privind căsătoria şi învăţământul sunt abolite. Biserica pierde controlul asupra stării civile şi a şcolilor, în timp ce este dată o lege care stabileşte învăţământul elementar laic şi obligatoriu. Sunt adoptate şi reforme sociale: asigurări de boală şi de accidente de muncă, limitarea zilei de lucru etc. În sfârşit, dreptul de vot este extins pe etape, până la legea sufragiului universal din 1906, care conţine totuşi o împărţire în circumscripţii ce favorizează elementul german.

În Transleithania[213] (Ungaria), nobilimea intenţionează să-şi păstreze monopolul puterii şi se opune asocierii cu minorităţile naţionale şi cu păturile populare. În 1905, socialiştii organizează

manifestaţii violente pentru a obţine sufragiul universal. Împăratul se foloseşte de această revendicare ca de un mijloc de presiune pentru a obliga aristocraţia să renunţe la pretenţia de a-şi crea o armată naţională. Până la urmă, în 1913, o reformă electorală extinde puţin sistemul cenzitar, ceea ce nu este suficient ca partea ungară a imperiului să devină o democraţie. În ansamblu, în ajunul primului război mondial, statul habsburgic îşi păstrează caracterul autocrat, mult mai accentuat decât cel al Imperiului german.

În Germania, regimul conceput de Bismarck şi instaurat imediat după proclamarea imperiului se bazează pe o serie de compromisuri. Pe de o parte, între aspiraţiile naţionale ale poporului german şi tendinţele conservatoare ale clasei conducătoare. În această privinţă, „cancelarul de fier“ îşi dă osteneala să menţină balanţa în echilibru între interesele marilor proprietari (*junkeri*) şi cele ale burgheziei de afaceri. Pe de altă parte, compromisul între monarhia absolută, moştenitoare a despotismului luminat din secolul al XVIII-lea şi liberalismului la care aspiră categoriile sociale, al căror progres depinde de industrializare, compromis rezolvat prin înfiinţarea unei Camere alească prin sufragiu universal (*Reichstag*) nu pentru a guverna, ci pentru a permite tuturor grupărilor să se manifeste (conservatorii care reprezintă interesele junkerilor, naţional-liberalii pe cele ale burgheziei industriale şi comerciale, Centrul pe cele ale minorităţii catolice).

Nu poate fi vorba de un adevărat regim parlamentar din momentul în care cancelarul joacă rolul de prim-ministru şi al imperiului şi al Prusiei,

iar membrii cabinetului nu răspund decât în faţa împăratului. Deţinător al puterii executive, acesta din urmă comandă armata, promulgă legi, declară război şi poate dizolva Reichstagul. În sfârşit, un alt compromis între tendinţele unitariste şi tradiţiile particulariste. Prusia îşi impune autoritatea Germaniei, dar fiecare stat (şi sunt 25) îşi are guvernul propriu, suveran în domeniul finanţelor locale, al justiţiei, al învăţământului, şi propria adunare aleasă, *Landtag*, ca şi o reprezentare în înalta Cameră, *Bundesrat*, care votează legile şi elaborează bugetul votat apoi de Reichstag.

Una peste alta, acest sistem politic federal rămâne foarte departe de regimul parlamentar. El suferă de o prea mare complexitate şi de încălecarea diverselor instituţii, ca şi de insuficienţa reţelelor federale şi de incapacitatea guvernului central de a impune sufragiul universal în toate landurile, dar mai ales în Prusia.

Atâta timp cât ocupă funcţiile de cancelar al *Reich*-ului, Bismarck reuşeşte, de bine de rău, să navigheze printre aceste tendinţe contrarii şi să guverneze sprijinindu-se rând pe rând, când pe conservatori şi liberali împotriva centrului catolic în timpul *Kulturkampf*-ului, când pe centrul catolic şi pe conservatori împotriva liberalilor, pentru a obţine după 1878 acceptarea întoarcerii la protecţionism. Aceste majorităţi fluctuante îl susţin în lupta pe care el a întreprins-o pentru a pune la punct elementele care ameninţă unitatea Reich-ului: minorităţi negermane care sunt supuse, mai ales în Alsacia-Lorena şi în Polonia, unei intense politici de germanizare, catolici cărora cancelarul le reproşează că sunt ostili hegemoniei prusace şi că

susţin drepturile statelor şi ale minorităţilor naţionale, în sfârşit, socialişti împotriva cărora el încearcă la început să utilizeze forţa, interzicându-le orice manifestaţie publică şi desfiinţându-le asociaţiile şi ziarele, înainte de a încerca să-i integreze prin măsuri sociale îndrăzneţe.

După retragerea forţată a lui Bismarck în 1890, împăratul Wilhelm al II-lea se străduieşte să restaureze caracterul autocratic al regimului, alegându-şi cancelarii dintre personalităţi şterse, precum Caprivi şi Hohenlohe, sau concediindu-i fără ezitare când este în dezacord cu ei, aşa cum a procedat în 1909 cu prinţul von Bülow. De acum înainte, se pune cu tot mai multă acuitate, problema raporturilor între executiv şi parlament. Cancelarii încearcă, la fel ca şi Bismarck, să se sprijine pe majorităţile de coaliţie (conservatori + naţionalişti-liberali + Zentrum, dar acesta din urmă trece uneori în opoziţie), fără să se instaureze însă un regim parlamentar autentic. Împăratul nu ţine cont de voturile *Reichstag*-ului decât când acestea corespund obiectivelor sale. Rezultă de aici un imobilism endemic şi o opoziţie crescândă faţă de regim, care continuă să se polarizeze în jurul problemei modului de a alege Landtagul prusac (votul pe clase sociale). În 1909 se constituie un cartel anticonservator, care reuneşte pe membrii micii burghezii şi organizează manifestaţii. La alegerile din 1912, opoziţia învinge blocul guvernamental, social-democraţii obţinând, numai ei, aproape o treime din locurile de deputaţi. Conştient de pericol, cancelarul Berthmann-Hollweg vrea să încurajeze reformele, dar se loveşte de ostilitatea conservatorilor, majoritari în Landtagul

din Prusia, şi de reţinerile lui Wilhelm al II-lea. Neputând să realizeze o preschimbare instituţională completă, Germania se găseşte în 1914 în pragul unei grave crize.

În Italia, Constituţia acordată Piemontului în 1848 (*Statuto*) şi extinsă în 1861 în întreg regatul deschidea calea spre o evoluţie care putea să capete foarte bine o direcţie autoritară, dar şi una liberală. Şef al executivului, suveranul se bucură de prerogative foarte mari. El convoacă şi dizolvă Camerele şi poate, când doreşte, să legifereze prin decrete. Legislativul este împărţit între o Cameră a deputaţilor, aleasă de cetăţenii care au cel puţin 25 de ani şi care plătesc un cens de minim 40 de lire, şi un Senat ai cărui membri sunt desemnaţi de rege.

Evoluţia democratică s-a produs în multe privinţe sub influenţa a două modele: pe de o parte, parlamentarismul de inspiraţie anglo-franceză, care pare să predomine în vremea lui Cavour, pe de altă parte, regimul autoritar de tip german, care se impune la sfârşitul domniei lui Victor Emanuel al II-lea şi în timpul succesorului său, Umberto I. Până la primul conflict mondial, Italia va oscila între aceşti doi poli şi nu va cunoaşte un adevărat regim democratic.

Viaţa politică este dominată de o clasă conducătoare puţin numeroasă (cu atât mai mult cu cât, de la cucerirea Romei, papa interzice catolicilor să participe la alegeri), dar care, prin puterea sa financiară şi datorită sistemului electoral cenzitar, controlează viaţa economică şi mecanismele politice ale ţării. Astfel, nu există o diferenţă netă între „dreapta istorică“, care reuneşte nobilimea liberală şi pe marii burghezi din nord, şi „stânga

constituţională“, care îşi recrutează majoritatea membrilor săi dintre reprezentanţii burgheziei mijlocii şi ai profesiilor liberale din centru şi din sud. Formată în mare parte din republicani ataşaţi de monarhie, aceasta din urmă militează desigur pentru o extindere a dreptului de vot şi practică un anticlericalism de şoc, dar metodele sale de guvernământ nu au nimic democratic. Principalul său reprezentant, sicilianul Crispi, care ajunge la putere în 1877, guvernează ţara cu sprijinul regelui şi fără să dea atenţie parlamentului, pe care îl „populează“ în parte cu oamenii lui, folosind în timpul campaniilor electorale corupţia şi intimidarea. Pe de altă parte, puţin preocupat să menajeze opoziţia extraparlamentară, pe care au aţâţat-o situaţia economică şi nedreptăţile sociale, el înăbuşă cu o extremă duritate revoltele ţărăneşti şi muncitoreşti.

După căderea lui Crispi în 1896, ţara trece printr-o perioadă de frământări care nu se sfârşeşte decât în 1901. Începând cu această dată, Italia intră într-o etapă mai liniştită şi mai liberală, sub dubla influenţă a regelui Victor Emmanuel al III-lea şi a prim-ministrului Giolitti. Acesta din urmă practică şi el corupţia electorală şi ştie să-şi asigure majoritatea făcându-şi adepţi în toate familiile politice. În faţa înflăcărării revoluţionare, care se dezvoltă sporadic în sate şi în regiunile industrializate, el nu arată mai puţină slăbiciune decât predecesorii săi, dar în acelaşi timp stimulează adoptarea unei legislaţii sociale şi se străduieşte să alăture regimului aripa reformatoare a mişcării socialiste. În numele luptei împotriva subversiunii extremei-drepte, el reuşeşte totodată

să-i reintegreze pe catolici în viaţa politică a peninsulei, iar în 1912, acordă drept de vot aproape tuturor italienilor. Din 1870, numărul electorilor potenţiali s-a mărit de zece ori, iar opoziţia parlamentară încetează să fie doar formală (socialiştii obţin 53 de locuri la alegerile din 1913): acestea toate nu sunt totuşi suficiente pentru a face din sistemul politic italian un regim al democraţiei liberale, conform modelului britanic sau francez.

Europa libertăţilor, Europa autoritară. Odată cu a doua revoluţie industrială şi distrugerea sistemului de structuri al societăţilor tradiţionale care o însoţeşte, aceasta tinde să se extindă cam peste tot pe seama celeilalte. În Elveţia, unde lupta dintre laicism şi clericalism, dintre oligarhii şi comunităţile funciare conservatoare pe de o parte şi burghezia liberală pe de altă parte rămâne mult timp indecisă, revizuirea din 1874 întăreşte caracterul unitar şi laic al Confederaţiei, pe care, de acum înainte, o conduce partidul „radical“, democrat şi burghez. În Belgia şi în Ţările de Jos, unde o burghezie dinamică şi voluntaristă impulsionează iniţiativele industriale şi imperialiste, coroana trebuie să se retragă încet-încet în faţa reprezentării naţionale, mult timp menţinută în cadrul sistemului cenzitar, şi a cărei evoluţie se realizează după modelul britanic, în paralel cu instaurarea unui autentic regim parlamentar. În ţările scandinave, progresele democraţiei politice şi ale parlamentarismului, care se impun progresiv în ciuda rezistenţei Coroanei, a nobilimii şi a clerului luteran, se datorează mai puţin industrializării – încă destul de slabă – şi avântului burgheziei de afaceri şi mai mult rolului jucat de mica ţărănime proprietară de pământ şi de

comunităţile rurale din zonele de coastă, populate cu pescari şi marinari.

În schimb, structurile tradiţionale rămân încă puternice în ţările Europei mediteraneene şi orientale. În Spania, regimul constituţional serveşte de paravan luptelor dintre clici, punctate de *pronunciamientos* militare, ca cel care pune capăt experienţei republicane iniţiate în 1873. În Portugalia, unde opoziţia dintre tendinţele liberale reprezentate de burghezia de afaceri şi forţele tradiţionale (armată, cler, mari proprietari) pe care se sprijină monarhia, a provocat tulburări endemice în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. Republica proclamată în 1910 a fost dotată cu o constituţie inspirată în mare parte de regimul parlamentar francez. Dar este vorba de un regim instabil care nu va rezista mult timp în faţa tentativelor puciste ale adversarilor democraţiei liberale. În sfârşit, chiar dacă Grecia, România şi Serbia cunosc la începutul secolului al XX-lea o evoluţie care pare să se îndrepte spre un parlamentarism moderat, comparabil cu cel din Italia, Bulgaria şi Albania, aceste ţări recent ieşite de sub dominaţia turcească (prima în 1887, a doua în 1912) rămân fidele modelului autocratic rămas în vigoare în partea de est a Europei.

Forţele religioase: regres sau relansare?

În ceea ce priveşte credinţele tradiţionale, practica religioasă şi locul ocupat de Biserică în societăţile europene, secolul al XIX-lea este traversat de tendinţe contradictorii, a căror rezultantă ilustrează în acelaşi timp o pierdere a audienţei din punct de vedere cantitativ, dar şi o repliere generalizată pe plan spiritual.

Desigur, renaşterea religioasă care s-a produs imediat după furtuna revoluţionară continuă să inspire manifestările de evlavie şi de fervoare mistică – slăvirea continuă, veneraţia Sfântului Duh, cultul Fecioarei, pelerinajele la Roma, la Paray-le-Monial şi mai ales la Lourdes – care pot atrage marile mase de oameni (mai mult de trei milioane de pelerini la Lourdes între 1878 şi 1903). Aşa cum am văzut, diferitele Biserici fac un mare efort misionar şi recâştigă teren în rândurile burgheziei, pe care revoluţiile din 1848 şi avântul socialismului au îndepărtat-o de rădăcinile ei voltairiene. Asistăm chiar, odată cu cotitura operată de antipozitivism la sfârşitul secolului, la numeroase convertiri ale intelectualilor la catolicism sau la protestantism.

Totuşi, aceste manifestări de întoarcere la credinţă, adesea spectaculoase, nu trebuie să creeze iluzii, chiar dacă Europa mai are încă zone de practică ferventă, cum sunt Franţa de nord şi de vest, Italia de sud şi de nord-est, Germania meridională şi orientală, Ţara Galilor şi Irlanda, provinciile poloneze din Imperiul rus şi din Reich-ul german etc. În cea mai mare parte a regiunilor pe

cale de industrializare şi de urbanizare, practica religioasă şi influenţa Bisericii este în regres, atât în rândul maselor, cât şi în mediile intelectuale. Pe de altă parte, se manifestă o scădere a înclinaţiei spre vocaţia ecleziastică care, într-o ţară ca Franţa, atinge proporţii catastrofale: către 1900, mai mult de 4.000 de parohii sunt fără preoţi titulari, iar numărul de hirotoniri care, la această dată, se ridică încă la aproximativ 1.500, scade în zece ani la jumătate. Este adevărat că ordinele religioase sunt mai puţin afectate, cel puţin până la măsurile anticlericale de la începutul secolului, care reduc la fel de mult efectivele congregaţiilor, fără însă ca această schimbare să determine în vreun fel pierderea vitalităţii religioase.

Legată în mod direct de revoluţia industrială şi de restructurarea societăţilor tradiţionale de care aceasta este însoţită în numeroase regiuni ale Europei, această relativă îndepărtare de religie se explică şi prin incapacitatea Bisericilor de a răspunde la problemele puse de lumea modernă şi de a se rupe de forţele conservatoare ale ordinii existente. Astfel, de la mijlocul secolului al XIX-lea, aceste Biserici trebuie să facă faţă atacurilor care vin atât de pe teren intelectual şi filozofic, cât şi din domeniul politic şi social.

Continuând naţionalismul iluminist, care începuse să submineze în rândurile elitelor conducătoare credinţele religioase şi autoritatea Bisericilor, filozofia pozitivistă a lui Auguste Comte anunţă victoria ştiinţei ca religie a viitorului, în timp ce progresele geologiei şi ale paleontologiei, teoria transformismului (sau evoluţionistă) enunţată de Lamarck şi dezvoltată de Darwin (*Despre originea*

speciilor cu ajutorul selecţiei naturale, datată în 1859) şi critica istorică aplicată la Istoria sfântă (Renan publică în 1863 *Viaţa lui Isus*) sfârşesc prin a repune în discuţie interpretarea literală şi studierea tradiţională a Bibliei.

De la Revoluţia franceză, ideile de toleranţă şi de laicitate s-au răspândit, opunându-se noţiunilor de „religie de stat“ şi de „Biserică“. Aspiraţia crescândă spre democraţie din numeroase ţări europene se împotriveşte principiului de drept divin. Continuând să predice popoarelor fidelitatea şi supunerea faţă de prinţi, în numele unei ordini dorite de Dumnezeu şi al unirii tronului cu altarul, Bisericile apar adesea ca fiind cel mai fidel susţinător al monarhiilor autoritare, într-o Europă zguduită de revoluţiile industriale şi liberale. În sfârşit, efectele negative ale revoluţiei industriale şi exploatarea proletariatului nu au suscitat la început din partea acestora decât condamnarea doctrinelor socialiste.

Această neadaptare a Bisericilor la transformările din societăţile europene are drept efect zdruncinarea unităţii acestora, în sânul lor începând să se înfrunte moderniştii şi tradiţionaliştii. Cu excepţia Bisericii ortodoxe ruse, foarte strâns legată de stat şi care este în Imperiul ţarist un dig conservator aproape monolitic, nicio altă confesiune nu scapă acestei confruntări interne. În rândul protestanţilor, vii controverse doctrinare pun faţă în faţă pe apărătorii credinţei tradiţionale şi pe cei care încearcă să adapteze dogma la lumea modernă. Anglicanismul trece astfel printr-o gravă criză provocată de prezenţa în rândurile sale a unor membri care, în maniera moderniştilor din Biserica

catolică, doresc să reconcilieze credinţa cu ştiinţa. Dar tendinţa conformistă este cu mult mai puternică ca şi în vechile ţări luterane, unde lumea rămâne tradiţionalistă. Mişcarea „Trezirii“ (*le Reveil*), care acordă mai multă importanţă credinţei decât doctrinei, îi atinge mai ales pe calviniştii francezi şi elveţieni, în timp ce în sânul bisericilor reformate se dezvoltă o tendinţă liberală care vede în Biblie, mai presus de orice, o culegere de precepte morale. În Germania, această tendinţă se manifestă mai ales în celebrele şcoli teologice din Tübingen şi din Heidelberg, iar în Franţa, unde „tradiţionaliştii“ sunt mai numeroşi decât „moderniştii“, aceştia din urmă sunt totuşi victorioşi datorită formaţiei lor intelectuale şi a influenţei pe care o exercită asupra mediilor economice, a înaltei administraţii şi a universităţii. „Ortodoxia“ evreiască este şi ea înfrântă de un reformism antitalmudist care se dezvoltă în mediile înstărite şi integrate de multă vreme în ţările care s-au stabilit, în timp ce practicile tradiţionale şi folosirea „idişului“ se păstrează în ghettourile din Europa centrală şi orientală, ca şi în comunităţile formate de o imigraţie recentă.

Mai mult decât toate celelalte confesiuni, datorită puterii şi structurilor sale, catolicismul este traversat de curente diferite: ultramontanismul, care susţine supremaţia papalităţii asupra particularismului Bisericilor naţionale (reprezentat în Franţa de galicanism) şi care, în 1896, va triumfa prin adoptarea dogmei infailibilităţii pontificale de către sinodul Vaticanului, catolicismul liberal proslăvit din 1830 de Lammenais, integrismul reprezentat de italianul Taffarelli d’Azeglio, de

spaniolul Valgamas şi de francezul Louis Veuillot, redactor-şef al ziarului *Universul*. Dintre toate aceste curente, papalitatea a luat măsuri împotriva tezelor care dau o şansă ideilor promovate de filozofia iluministă şi de Revoluţie. Condamnat prima oară în 1832 de enciclica *Mirari vos*, care l-a determinat pe Lammenais să o rupă cu Biserica, catolicismul liberal şi-a reluat avântul după 1850 în Belgia, în Germania, în Italia şi mai ales în Franţa, cu Montalembert şi Monseniorul Dupanloup. Astfel, din cauza ameninţării pe care regatul liberal instaurat de Risorgimento o exercită asupra puterii sale temporale, Pius al IX-lea obţine în 1864 condamnarea tuturor formelor de gândire progresistă, prin două documente conexe: *Syllabus*, care enumera în 80 de articole „erorile epocii noastre“, printre care raţionalismul, liberalismul, laicizarea instituţiilor, libertatea ştiinţei şi a cultului, socialismul etc., şi enciclica *Quanta Cura*, care condamnă în bloc toate aceste rătăciri ideologice.

Înmulţind condamnările şi accentuându-şi tendinţele centralizatoare şi absolutiste, Sfântul Scaun, prin Pius al IX-lea, refuză să ducă tratative cu mişcările progresiste ale timpului. Succesorul său, Leon al XIII-lea (1878-1903), nu este, la drept vorbind, un papă al compromisurilor: el rămâne certat cu monarhia italiană, îl obligă pe Bismarck să fie mai puţin intransigent în relaţiile sale cu clerul catolic şi aminteşte cu plăcere că Dumnezeu este „singurul izvor al puterii“. Dar în acelaşi timp el acceptă „o libertate sănătoasă şi legitimă“, îi îndeamnă pe catolici să accepte regimurile existente pentru a-şi spori influenţa asupra acestora

şi le recunoaşte (acolo unde Biserica nu este „persecutată“) dreptul de a lua parte la treburile statului.

În Franţa, această atitudine deschide calea spre o aderare la republică, a cărei iniţiere, aprobată prin enciclica *În mijlocul preocupărilor* din 1892, este datorată cardinalului Lavigerie. Aceasta nu vrea să spună totuşi că Biserica s-a convertit la liberalism, şi cu atât mai puţin că încurajările venite de la vârf au convins masa catolicilor să treacă de partea democraţiei. În ciuda eforturilor făcute de abatele Lemire şi de Marc Sangnier, alegerile din 1898 anunţă prima încercare de înfiinţare în Franţa a unui partid democrat-creştin, în timp ce, odată cu afacerea Dreyfus, se adânceşte alianţa dintre lumea catolică şi conservatorismul cel mai radical.

Interesul manifestat de Biserică pentru „chestiunea socială“ marchează în acelaşi timp trezirea conştiinţei catolice în faţa problemelor ridicate de exploatarea muncitorilor industriali, evocată în marea enciclică *Rerum novarum* (1891), dar şi o respingere confirmată a modernităţii. În fapt, cercetările întreprinse pentru dezvoltarea unui catolicism social (în Germania de Monseniorul Ketteler, în Anglia de cardinalul Manning, în Belgia de „şcoala din Liège“, în Elveţia legate de Uniunea catolică de studii sociale din Fribourg, în Franţa de Albert de Mun şi René de la Tour du Pin) se bazează pe o viziune paseistă asupra societăţii, chiar dacă ajung la un rechizitoriu sever împotriva capitalismului liberal. Catolicii sociali provin adesea din rândurile aristocraţiei funciare şi visează o întoarcere la vechea lume patriarhală bazată pe corporaţii. Altfel spus, ei caută sprijin în rândul

maselor populare pentru a lupta împotriva ordinii instaurate de burghezia liberală şi anticlericală. Aceasta nu înseamnă că simpatia lor pentru cei exploataţi şi pentru victimele revoluţiei industriale nu este sinceră, nici că nu sunt animaţi de o adevărată dorinţă de reformă. Pur şi simplu, această dorinţă se înscrie într-o perspectivă total diferită de idealurile pe care se sprijină democratizarea societăţilor europene.

Venirea lui Pius al X-lea în 1903 este urmată de altfel de o repliere a ierarhiei catolice pe terenul adaptării la lumea modernă. Dacă Leon al XIII-lea a lăsat frâu liber partizanilor unei concilieri cu moştenirea iluministă, succesorul său acordă mari avantaje integriştilor din anturajul său, dar curmă hotărât veleităţile de acord cu ideologiile neconforme doctrinei strict creştine: liberalism, pozitivism, democraţie, socialism. „Modernismul“, această tentativă făcută de un număr de gânditori catolici europeni (francezii Edouard Le Roy şi Loisy, iezuitul englez George Tyrell, italienii Buonaiuti şi Fogazzaro) în scopul de a adopta filozofia religioasă, exegeza biblică şi istoria dogmei la datele ştiinţei moderne şi la legile criticii istorice, întreprindere care îi face pe unii să nu mai considere dogmele drept adevăruri absolute şi imuabile ci simboluri utile, este condamnată în 1907 prin enciclica *Pascendi*. *Le Sillon* de Marc Sangnier, care constituie în multe privinţe expresia politică a modernismului şi care se străduieşte să împace creştinismul, democraţia şi aspiraţia către dreptate socială, este dezavuat de papă în 1910. Desigur, după această dată nu vor dispărea toate instrumentele folosite pentru recucerirea maselor

decreştinate, elaborate în timpul pontificatului lui Leon al XIII-lea. Pius al X-lea admite supravieţuirea unor organisme de cercetare, cum ar fi *les Semaines sociales*, dar mai ales a sindicatelor catolice care, în Germania, cunosc deja un adevărat succes. Dar Biserica, care întreţine raporturi tensionate cu anumite state (în Italia din 1870, cu Franţa, unde mişcarea anticlericală de la începutul secolului a provocat, după vizita preşedintelui Loubet la Roma, în 1904, o rupere a relaţiilor diplomatice cu Sfântul Scaun, cu Spania de asemenea) şi a cărei influenţă scade brusc după secularizarea bunurilor clericale, laicizarea învăţământului, reducerea substanţială a membrilor congregaţiilor, se vede în ajunul primului conflict mondial într-o situaţie de marginalizare faţă de schimbările care s-au produs începând de la mijlocul secolului al XIX-lea în Europa industrializată.

Repunerea în discuţie a modelului pozitivist

De la mijlocul secolului până în anii 1885-1890, ideologia dominantă din ţările industrializate din Europa de vest este cea care asociază raţionalismul, încrederea în atotputernicia ştiinţei, ideea de progres nelimitat al societăţilor umane şi dorinţa de a organiza aceste societăţi respectând „legile naturale“, care sunt în primul rând cele biologice. Doar sistemul filozofic elaborat de Auguste Comte între 1830 şi 1857 merită pe drept cuvânt denumirea de doctrină „pozitivistă“, dar, dincolo de această accepţie îngustă, termenul desemnează un număr de tendinţe filozofice şi epistemologice care sunt aplicate în diferite domenii ale ştiinţei şi care au în comun respingerea metafizicii şi dorinţa de a limita câmpul studiilor şi analizei la observarea fenomenelor şi la determinarea legilor care le guvernează. În Franţa, această filozofie prolixă, care se trage din enciclopedişti, şi căreia Condorcet i-a dat o definiţie mai elaborată în *Schiţă a unui tablou al progreselor gândirii umane* (1794), va deveni în timpul celei de-a III-a Republici, filozofia oficială a regimului. După Auguste Comte, mort în 1857, Renan, al cărui *Viitor al ştiinţei*, scris cu 40 de ani în urmă, apare în 1890, şi Taine, în concepţia căruia nu se poate acorda credit decât „observaţiei, experimentului şi demonstraţiei“, devin marii preoţi a unei religii „scientiste şi pozitiviste“ care, la sfârşitul secolului, influenţează întreaga cultură a republicii victorioase, îi inspiră proiectul educativ şi hrăneşte gândirea marilor profesori universitari:

Lavisse în istorie, Vidal de La Blanche în geografie, Ribot, tatăl psihologiei experimentale, dar mai ales Durkheim în sociologie, adevărat fondator al unei „ştiinţe a moravurilor“, eliberată de imperativele categorice, care îmbină obligaţiile morale cu „actele sociale“ percepute ca existând în afara conştiinţei individuale.

În celelalte ţări, în care, odată cu revoluţia industrială, se dezvoltă şi păturile burgheze care o iau pe acelaşi drum ca şi omologii lor francezi şi britanici (rolul lui Darwin şi cel al lui Spencer contribuie în fapt la dezvoltarea scientismului), încrederea în atotputernicia ştiinţei, cea care poate da libertate omului şi progresului, se impune şi în rândurile unei părţi a elitelor. Acest lucru se întâmplă într-un moment în care se asistă, într-un context de rapide mutaţii economice şi sociale, la o contestare a raţionalismului, la început limitată, apoi din ce în ce mai răspândită.

Până în 1890, edificiul determinist pe care se bazau toate cunoştinţele ştiinţifice rămâne aproape intact. Dar în următorii cincisprezece ani acesta este supus unor atacuri care îi zdruncină serios temeliile. Lucrările de vârf ale unor fizicieni ca Max Planck, Einstein, de Broglie, Lorentz, Mack, Kirchhoff etc., tulbură concepţiile tradiţionale despre spaţiu, timp şi materie, iar teoriile pe care aceştia le elaborează, negând absolutul, stabilitatea, continuitatea lucrurilor, dau o lovitură puternică încrederii în infailibilitatea ştiinţei.

„Obiectivitatea totală a ştiinţei nu este decât o himeră“, va afirma matematicianul Emile Picard, în timp ce colegul său, Henri Poincaré, admite că aceasta „va fi mereu imperfectă“ şi nu este în

realitate decât „o clasificare, un mod de a stabili o legătură între fenomene pe care aparenţele le separă“. Aceasta nu înseamnă că savanţii înşişi ajung să proclame falimentul ştiinţei. Pur şi simplu, sunt tot mai numeroşi cei care consideră că nu trebuie să se caute cu ajutorul ei adevăruri absolute, ci să fie folosită ca un instrument de progres, punându-se accent, aşa cum fac pragmaticii (A. Rey, E. Le Roy, L. Laberthonière în Franţa, Schiller în Anglia, Gonseth în Elveţia, Papini în Italia) pe utilitatea concretă a cunoaşterii.

Loviturile cele mai puternice date raţionalismului şi intelectualismului vin din partea lui Bergson şi a lui Nietzsche. Primul revenind asupra condamnării metafizicii elaborate de Kant şi de Auguste Comte, se străduieşte să depăşească atât empirismul cât şi raţionalismul, şi face o critică severă a inteligenţei care pretinde că este capabilă să cuprindă ansamblul cunoştinţelor şi existenţa în totalitatea sa. Îmbinând teoria cunoaşterii cu cea a existenţei, el opune concepţiilor mecaniciste şi pozitiviste ideea că evoluţia speciilor scoate în evidenţă existenţa unui „clan vital“ ieşit din conştiinţă, care face eforturi să înfrângă rezistenţa materiei pentru a o transforma într-un instrument al libertăţii (*Evoluţia creatoare*, 1907). Altfel spus, în timp ce admite existenţa unei forţe creatoare mai presus de om, el recunoaşte speciei umane şi indivizilor care o compun posibilitatea liberului arbitru, care le-ar permite să se sustragă legilor imperioase ale determinismului.

Al doilea îşi fundamentează filozofia pe o negare originală: aceea a pesimismului schopenhauerian, ale cărui premise le acceptă dar căruia îi respinge

concluzia ce constă în negarea „voinţei de a exista“. Nietzsche plasează în centrul concepţiei sale filozofice „energia vitală“. Viaţa fiind o „eternă revenire“, omul nu poate decât să accepte să o retrăiască mereu din plin, făcând un efort eroic de a ieşi din el însuşi şi de a se transforma într-o fiinţă superioară, un „supraom“, nu într-un sclav resemnat, ci un creator capabil să-şi transforme existenţa în „destin“. De aici critica cunoaşterii raţionale care, după părerea lui, nu-i poate furniza nicio regulă de viaţă, şi morala sa bazată pe „o voinţă de putere“ şi pe respingerea a ceea ce el numeşte „fariseismul“, false valori inspirate de creştinism şi de preceptele liniştitoare ale erei pozitiviste: milă, caritate, resemnare, dreptate, drept, democraţie etc.

Influenţa acestor doi filozofi asupra unei părţi importante a intelectualităţii europene de la începutul secolului al XX-lea este considerabilă dar, în acelaşi timp, ambivalentă. Aceea a lui Bergson se manifestă atât asupra pragmaticilor şi a numeroşi artizani ai reînnoirii spirituale, cât şi asupra lui George Sorel, teoretician al sindicalismului revoluţionar şi a discipolilor săi care, realizând o revizuire radicală a marxismului, dezvoltă o concepţie ce, în multe privinţe, este deja cea a fascismului. Influenţa lui Nietzsche hrăneşte în acelaşi timp contemplaţia estetică şi egocentrică a unor scriitori ca Gide şi Gabriele d’Annunzio, anarhismul individualist care îşi trage din nietzscheism o parte din rădăcinile sale spirituale, ca şi ideologiile violenţei care se dezvoltă în diferite ţări europene, sub eticheta socialismului naţionalist, a futurismului sau a vorticismului englez.

Reabilitarea iraţionalului şi a instinctului, care decurge din aceste ideologii vitaliste, îşi găseşte aplicarea în lucrările anumitor psihanalişti: mai puţin în cele ale lui Freud, al căror itinerar intelectual sfârşeşte într-un umanism despuiat de ipocrizie, şi mai mult în operele unui alt psihanalist vienez, Alfred Adler. Pentru acest discipol al lui Nietzsche, atracţiile şi impulsurile sunt manifestări ale unei porniri vitale care permite omului să înfrângă obstacolele ridicate de natură şi de concurenţa altor specii. Potrivit concepţiei acestui elev şi coleg al lui Freud, existenţa este o mişcare care tinde către autoconservarea unui individ sau a unui grup şi care implică o luptă permanentă pentru adaptare la mediul înconjurător. Gândirea adleriană se bazează deci pe noţiunea de voinţă de putere, atât de dragă lui Nietzsche, dar în acelaşi timp atinge şi ideile darwiniste de selecţia naturală şi de luptă pentru existenţă, a căror influenţă este foarte mare asupra ideologiilor naţionaliste şi imperialiste. Deviate de la scopurile iniţiale ale autorilor lor, acestea formează substratul pe care, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea şi până la război, se dezvoltă tezele rasiste şi antisemite de şoc, ai căror principali autori şi propagatori sunt francezii Gustave Lebon, Gobineau, Vacher de Lapouge, Jules Soury, Edouard Drumont şi Jules Guérin, britanicul Houston Stewart Chamberlain, germanii Wilhelm Marr, Friederich Naumann şi Stöcker, austriecii Karl Lueger şi Walter Riehl, italianul Giovanni Preziosi etc. Un rasism şi un antisemitism care, exact ca şi simpla xenofobie, nu se limitează la cercul restrâns al intelectualilor naţionalişti, ci pătrunde în zone largi ale opiniei

publice, sfârşind când în veritabile războaie verbale, ca cel care în Franţa pune faţă în faţă pe dreyfusarzi şi antidreyfusarzi, când în adevărate pogromuri îndreptate împotriva comunităţilor evreieşti, ca în Rusia şi România[214].

Reacţia antiromantică

În ciuda autorităţii sale, mişcarea romantică nu s-a impus peste tot. Burghezii din secolul al XIX-lea au dispreţuit mult timp exagerările sale şi s-au neliniştit din cauza pasiunii sale pentru libertate. După 1848, sub efectul modei şi al noii generaţii, sentimentul de revoltă care îi animă pe tinerii artişti şi publicul acestora îşi alege drept ţintă curentul predominant în ceea ce are repetitiv şi fără savoare.

Schimbarea se produce într-un context care se leagă de venirea la putere a burgheziei şi de importantele schimbări în producerea şi „consumul“ operelor de artă. Mai întâi, odată cu declinul aristocraţiei tradiţionale şi cu estomparea sau dispariţia curţilor princiare (regatul Neapolelui, ducatele din Italia centrală, principatele germane) se constată un regres al marelui mecenat. Desigur, mişcarea este mai puţin accentuată în celelalte state europene decât în Franţa, unde influenţa exercitată asupra literelor şi artelor de fosta clasă conducătoare nu supravieţuieşte descompunerii sale şi pierderii influenţei sale politice. Prea absorbită de imensul efort necesar dezvoltării forţelor de producţie care însoţeşte revoluţia industrială şi prea preocupată de eficacitate şi rentabilitate pentru a considera arta un lucru necesar iar artistul un personaj serios, burghezia, în marea ei majoritate, nu va şti să preia ştafeta sau nu o va face decât mai târziu, lăsând în seama guvernării şi a instituţiilor publice grija de a finanţa o mare parte a producţiei artistice, prin comenzile

statului şi prin premiile decernate de academii.

În timp ce apare tendinţa unor producţii industriale a obiectelor de artă, şi aceasta se întâmplă în toate ţările europene, acestea devin o marfă ca oricare alta, supusă legilor pieţei şi riscurilor speculaţiilor financiare. La sfârşitul secolului, colecţionarii şi „curioşii“, împinşi de dragostea pentru artă dar şi de grija de a face investiţii avantajoase, cumpără tot mai mult prin intermediul oamenilor de afaceri specializaţi în acest domeniu. La Paris, negustorul de tablouri (un Ambroise Vollard sau un Paul Durand-Ruel) devine astfel un personaj extrem de cunoscut. Mare cunoscător al vieţii artistice, dar şi financiar priceput, el obţine monopolul asupra producţiei unui pictor, fie cumpărându-i masiv operele, fie încheind cu acesta un contract şi plătindu-i în avans creaţiile, sub forma unei sume lunare. Pentru aceasta, apelează la capitaluri externe, foarte des împrumutate de bănci. De exemplu, directorul Uniunii generale furnizează fonduri galeriei Durand-Ruel, care îşi asigurase monopolul pânzelor impresioniste, cumpărate la preţuri derizorii şi revândute apoi cu beneficii importante.

Adevărată capitală a artei europene alături de Viena, Parisul atrage la sfârşitul secolului al XIX-lea creatori veniţi din toate colţurile vechiului continent. Viaţa acestora este adesea dificilă, mai ales a celor care refuză ocaziile oferite de cursul artei oficiale, care, oricum, este rezervată în primul rând francezilor. Comenzile de stat, fiind în general la „preţurile Romei“, făcute de Institut şi urmate de o lungă şedere în Italia pe cheltuiala administraţiei, îi determină pe mulţi artişti de talent să se angajeze

pe acest drum. Dar pentru a reuşi, ei trebuie să se supună tendinţelor dominante reprezentate de Academie, adică să reproducă un model „clasic“ şi să-şi refuze orice inovaţie care ar putea şoca. Astfel, operele realizate ca urmare a cererii instituţiilor publice vor purta amprenta acestui „academism“, aşa cum sunt monumentele ridicate în timpul celei de-a III-a Republici, sau decoraţia Sorbonei. Celelalte state europene nu rămân mai prejos, aşa cum o dovedeşte stilul fără strălucire al monumentelor publice cu care, la răscrucea dintre secolele al XIX-lea şi al XX-lea, se mândresc Berlinul, Viena şi Roma.

În aceste condiţii, artiştii care refuză să-şi supună inspiraţia regulilor gustului oficial şi se angajează pe căi novatoare sunt condamnaţi pentru cea mai mare parte a vieţii să rămână necunoscuţi şi săraci. Olandezul Van Gogh, care nu a putut supravieţui în Franţa decât cu ajutorul permanent al fratelui său, nu a vândut decât o singură pânză şi nu a obţinut decât un singur articol favorabil, la 36 de ani, iar majoritatea impresioniştilor nu vor cunoaşte gloria decât după moarte. Astfel, artiştii „blestemaţi“, pictori şi sculptori, muzicieni şi poeţi, vor trăi la marginea unei societăţi care le contestă talentul, pe care ei însă o dispreţuiesc şi le place să o şocheze cu nonconformismul lor. Viaţa „boemă“ (temă romanescă adusă pe scenă de Henri Murger apoi transformată în creaţii lirice de italienii Puccini şi Leoncavallo) pe care o duc mulţi dintre ei în cartierele populare ale Vienei, în Montmartre sau Montparnasse, este un mod de a afirma negarea valorilor „burgheze“.

Romantismul aruncă deci ultimele sale licăriri. În

pictură, dispariţia lui Delacroix marchează pentru şcoala franceză sfârşitul unei epoci care se prelungeşte în Anglia cu reacţia antiacademică, dar puternic intelectualizată a prerafaeliţilor (Rossetti, Burne-Jones, Hunt, Millet) care îl ridică în slăvi pe marele critic Ruskin. Literatura are aceeaşi soartă, exceptând ţările în care se hrăneşte din febra patriotică care s-a răspândit odată cu mişcările naţionaliste şi în care se inspiră dintr-o istorie legendară şi profund mistificată (Scandinavia, ţările slave, România). Muzica este singurul domeniu artistic în care nu se poate vorbi despre un declin al inspiraţiei romantice. Mai întâi, deoarece compozitorii manifestă în creaţiile lor, chiar atunci când acestea rămân clasice, o mai mare libertate în abordarea formelor (odată cu dezvoltarea poemului simfonic, a rapsodiei etc.). Apoi, pentru că dau adesea întâietate efectelor dramatice: moda solistului este înlocuită cu o admiraţie exagerată pentru sonoritatea puternică şi pentru lirismul orchestral. Împărţindu-şi timpul între meditaţia într-o mănăstire romană, curtea de la Weimar, al cărei şef de orchestră este, şi Budapesta, de unde se inspiră, Liszt îşi continuă opera de compozitor vizionar până la moartea sa, în 1886. Verdi compune după 1850 cele mai bune opere ale sale, îmbinând fresca istorică cu evocarea unor destine ieşite din comun, epicul şi liricul, drama şi farsa. Germanul Brahms, norvegianul Grieg, austriecii Hugo Wolf, Anton Bruckner şi Gustav Mahler, în sfârşit rusul Ceaikovski, ridică arta orchestrală pe înalte culmi de emoţie şi construcţie arhitecturală.

Reacţia antiromantică se exprimă mai întâi de toate prin realism. Acesta îşi face apariţia după

1850 în ţări în care revoluţia industrială s-a desăvârşit de timpuriu şi în care acţionează influenţa pozitivismului şi scientismului. Pregătit de Mérimée, Stendhal şi mai ales de Balzac, apărând ca o reacţie împotriva liricului, romanescului şi exceselor imaginaţiei romantice, realismul se vrea a fi reproducerea integrală şi obiectivă a realităţii celei mai banale, folosind cercetarea documentului uman şi social. Este un „dagherotip literar“, ilustrat de scriitori de mâna a doua, ca Henri Murger, Champfleury, care îi sistematizează regulile, ca Duranty, care îi ia apărarea în ziarul său, *Realismul*, şi asta înainte ca Flaubert să se impună cu sila ca şef al curentului, publicând în 1857 *Doamna Bovary*. În Franţa li se mai alătură Zola, în prima sa etapă (*Thérèse Raquin*, 1867) şi fraţii Goncourt, ca şi alţi autori dramatici, cum ar fi Emile Augier şi Alexandre Dumas-fiul, în Germania dramaturgul Friedrich Hebbel, în Norvegia Henrik Ibsen, în Suedia August Strindberg, în Rusia Turgheniev, Dostoievski şi Tolstoi, în sfârşit, în Marea Britanie, romancierii epocii victoriene, cum sunt Thackeray, George Eliot şi bineînţeles Dickens, care pune în gura unuia dintre personajele sale: „Ceea ce vreau eu, sunt fapte (...). Faptele sunt singurele lucruri de care avem nevoie în viaţa aceasta (...). Trebuie să alungăm pentru totdeauna cuvântul imaginaţie“.

Imediat după evenimentele din 1848, în mai multe ţări europene se dezvoltă şi un realism pictural, ai cărui primi şi cei mai importanţi reprezentanţi sunt francezii Gustave Courbet şi Edouard Manet. Realismul social al lui Courbet reprezintă poporul, mai ales pe cel de la sate, pe care Millet îl introdusese deja în pictură în cursul deceniului

1840, dar autorul *Spărgătorului de piatră* şi al *Înmormântării la Ornans* îi dă o cu totul altă dimensiune, tratând personajele individual şi renunţând la tipizarea lor. Practicând un realism mai puţin legat de denunţarea nedreptăţilor timpului şi mai puţin „revoluţionar“ prin subiectele tratate şi prin tehnicile utilizate, Manet se străduieşte, atât în portretele sale cât şi în scenele de gen, să readucă în actualitate pictura veneţiană şi spaniolă. Mult timp criticaţi în propria lor ţară – la Expoziţia universală din 1867 ei nu sunt primiţi în sălile oficiale şi trebuie să-şi prezinte operele în standurile particulare – Courbet şi Manet vor avea în schimb o mare influenţă în străinătate, în special în ţările germanice, unde, în anii 1860, se afirmă artişti ca Ferdinand Waldmüller la Viena, Friedrich Wassmann în Tyrol, Wilhelm Leibl la München etc.

Vastă mişcare de reacţie împotriva exceselor şi a „platitudinilor“ romantice, realismul nu poate fi, totuşi, redus la o unică sursă. În Franţa, odată cu Jean Léon Gérome, Henri Gervex şi belgianul Alfred Stevens, în Anglia cu William Frith şi Samuel Fildes, în Spania cu Marti Alsina, în Italia cu Giaccomo Favoretto, în Germania cu Friedrich von Menzel, acesta se transformă în academism, precizia trăsăturilor, exactitatea în alegerea detaliilor şi a fondului, accentul pus pe îndemânarea tehnică şi pe precizia stilului trecând înaintea oricărei alte consideraţii. Dimpotrivă, la „Macchiaioli“ florentini sau la pictorii din Şcoala de la Barbizon (Théodore Rousseau, Corot, Decamps, Diaz, Paul Huet etc.), maniera academistă este înlăturată în favoarea unei transpuneri directe, libere, a fiinţelor şi lucrurilor. Mai târziu, în anii 1880 şi 1890, se schiţează o

apropiere între cele două şcoli prin operele italienilor Baldini şi Signorini, a francezilor Jean Béraud şi Degas, a spaniolilor Fortuny şi Sorolla, în timp ce în Anglia, pictori ca Arthur Hughes, Robert Martineau şi Augustus Leopold Egg angajează realismul insular pe o cale care, dând întâietate temelor şi efectelor dramatice, prefigurează programul literar al lui Zola.

Cu autorul seriei *Rougon-Macquart*, realismul romanesc aduce la paroxism ideile lui Comte şi ale lui Taine şi îşi alege drept obiectiv aplicarea la arta literară a metodelor şi preceptelor ştiinţei pozitive. Inspirându-se din *Introducerea în studiul medicinei experimentale* a lui Claude Bernard, Zola publică în 1880 *Romanul experimental*, în care îşi exprimă ideile despre ceea ce va deveni romanul naturalist şi care, cel puţin la început, va servi drept platformă teoretică scriitorilor din „grupul de la Médan“ din care fac parte, în afara autorului *Germinalului*, Maupassant, Léon Hennique, Henri Céard, Paul Alexis şi Huysmans. Ca şi ştiinţa, ale cărei metode se consideră că le aplică, romanul trebuie să participe la căutarea adevărului, să reproducă deci realitatea cu o obiectivitate scrupuloasă în toate aspectele sale, începând cu cele triviale. Fie că au încredere, ca Zola, în posibilitatea de a schimba lumea şi de a promova progresul, fie că se prăbuşesc în pesimism şi nihilism ca Maupassant, naturaliştii îşi aleg drept scop să denunţe răul omniprezent, fie că este vorba de blestemul instinctului şi al eredităţii, de exploatare şi de tarele inerente ale societăţii burgheze (alcoolism, prostituţie, speculă, corupţie), de efectele negative ale rigidităţii morale şi ale religiei sau, mai mult, de

acest flagel al umanităţii, care este războiul.

Apărut în Franţa, patria pozitivismului şi scientismului, naturalismul îşi găseşte încă de la sfârşitul secolului, adepţi zeloşi, cum sunt scriitorii A. Daudet, Octave Mirbeau, Jules Vallès, Descaves, Rosny Aîné, Paul Margueritte, Guiches etc., rupţi de rigiditatea doctrinală a maestrului, a cărui „ignoranţă ştiinţifică“ şi atracţie pentru „gunoaie“ le denunţă în manifestul publicat în 1887, după apariţia romanului *Pământul*. După care, curentul se stinge. Începând din anii 1880, el cunoaşte un imens succes în afara Hexagonului, succes hrănit de surse de inspiraţie străine care, cu excepţia „verismului“ italian, ilustrat de Verga, De Roberto, Matilde Serao, G. Deledda, De Marchi etc., şi care produce opere originale, marcate de contextul regional, se află sub influenţa puternică a lui Zola. Camille Lemonnier şi Georges Eeckhoud în Belgia, Bolsche şi dramaturgul Hauptmann în Germania, Hamsun în Norvegia, Emilia Pardo Bazan în Spania, ilustrează mai mult sau mai puţin direct această filiaţie, în timp ce nume mari ale literaturii europene, de la Blasco Ibañez la Thomas Mann, de la Thomas Hardy la Maxim Gorki rămân în afară şi se mulţumesc să îmbine în operele lor inspiraţia realistă şi preocupările sociale.

Reacţia antiromantică este însoţită şi de o întoarcere la clasicism şi la grija pentru perfecţiunea femeii, care va pătrunde curând în toate domeniile artei. Poezia „parnasiană“, reprezentată de Theophile Gautier, Leconte de Lisle, J. M. de Heredia, Sully Prudhomme, se dovedeşte savantă şi impersonală, duşmană a lirismului şi a efuziunilor intime, caracterizată

printr-o precizie extremă şi o armonie fără fisură. Numeroşi muzicieni europeni, de la Mendelssohn la Brahms şi de la Fauré la Saint-Säens se consacră păstrării sau reînvierii regulilor stricte ale compoziţiei muzicale, aşa cum fuseseră fixate în timpul lui Haydn şi al lui Mozart. În pictură, Puvis de Chavannes se întoarce la tradiţia apărată de Ingres, care subordonează culoarea şi mişcarea armoniei formelor şi desenului arhitectural.

Revoluţia culturală de la sfârşitul secolului

Odată cu Baudelaire din *Florile răului* (1857), cu Verlaine din *Poemele saturniene* (1861), cu proza colorată a fraţilor Goncourt şi cu *Tristan şi Isolda* a lui Wagner (1859), o poezie a impresiei şi a simbolurilor este introdusă în doze mici în cultura secolului al XIX-lea. Începând de la mijlocul deceniului 1870, aceasta cunoaşte o dezvoltare tot mai mare şi se extinde curând în toate domeniile artei, unde, fără să ocupe o poziţie dominantă, nu este însă nici supusă marginalizării.

În această revoluţie culturală, din care se vor hrăni, una după alta, „avangardele“ literare şi artistice, pictura a jucat, se pare, un rol de stimulator, trecerea la arta „modernă“ operându-se în acest domeniu prin intermediul lui Manet şi al impresioniştilor. Reacţionând de la bun început împotriva a tot ce putea fi convenţional şi închistat în reprezentarea lumii realizată de pictorii „realişti“, care transpuneau pe pânză mai mult ce „ştiau“ decât ce „vedeau“, autorul *Balconului* şi al *Dejunului pe iarbă* a fost primul care a emis ideea potrivit căreia ceea ce era mai important într-un tablou era reprezentarea impresiei trăite decât realitatea „obiectivă“, cu condiţia ca aceasta să existe. Nu un peisaj în sine, ci un anume peisaj, la o anumită oră din zi, cu o anumită luminozitate deosebită, toate acestea fiind valabile atât pentru un portret cât şi pentru un oricare alt subiect.

Preferând să picteze efemerul şi să redea mai degrabă impresia decât ideea pe care şi-o face

despre natura lucrurilor, Manet pune bazele impresionismului, fără însă să-şi modeleze tehnica după cea pe care impresionişti vor încerca să o impună în ultimele decenii ale secolului, în primul rând în Franţa, dar şi în alte ţări europene. La originea impresionismului se află într-adevăr un grup de pictori parizieni, printre care se numără Auguste Renoir, Claude Monet, Edgar Degas, Camille Pissaro, Berthe Morisot, Paul Cézanne şi alţi câţiva, care se constituie la sfârşitul celui de-al II-lea Imperiu, şi în 1874 începe să expună în galeria fotografului Nadar pânzele respinse de Salonul oficial. Maniera lor de a picta declanşează un adevărat scandal şi, referindu-se la tabloul lui Monet, *Impresie, răsărit de soare*, expus în 1874, un ziarist de la *Charivari* dă grupului, în bătaie de joc, denumirea de „impresionişti“, care va rămâne definitivă. Susţinuţi de negustorul de tablouri Durand-Ruel, impresionişti vor picta timp de douăzeci de ani (cam între 1870 şi 1890) sute de pânze printre care se numără capodopere ale artei europene, dar a căror valoare nu va fi recunoscută decât mai târziu. La sfârşitul anilor 1870, acestea sunt vândute la preţuri derizorii (7 franci pentru un Pissaro!). Abia după moartea lui Sisley, în 1887, preţul pânzelor impresioniste începe să cunoască o creştere constantă.

Să respingă, aşa cum a făcut Manet pe care îl admiră, convenţionalismul artei oficiale şi „realismul“ academist, să redea profunzimea expresiei iar pentru aceasta să restituie luminii adevărata sa dimensiune, iată care sunt principalele obiective ale impresionişti lor. De aceea, căutându-şi subiectele în natură (au o predilecţie pentru

cerurile decolorate de ploaie, pentru ceaţă, pentru răsăriturile sau apusurile de soare) şi influenţaţi de arta stampelor japoneze şi de lucrările fizicienilor care arată că lumina este descompusă de prismă, ei folosesc adesea tuşele mici şi juxtapun culorile complementare, înlocuind negrul cu umbrele colorate.

Influenţa impresioniştilor francezi asupra artei picturale europene şi americane este în acelaşi timp imensă, dar şi extrem de delimitată. În afara Hexagonului nu a existat într-adevăr o veritabilă şcoală „impresionistă“ decât în Germania şi de mici proporţii, cu Liebermann şi Şcoala Secesiunii[215]. Au existat desigur „tovarăşi de drum“ ai impresionismului, cum a fost americanul Whistler şi discipoli străini ai lui Monet şi ai lui Sisley (acesta din urmă este el însuşi de origine şi de „temperament“ britanic), dar aceştia sunt în majoritate artişti care trăiesc la Paris şi care pictează în mediul preferat al impresionismului, situat între valea Senei şi coastele Mării Mânecii. În schimb, mişcarea impresionistă a inaugurat o adevărată revoluţie picturală, care, pe de o parte a determinat artiştii europeni şi extraeuropeni să-şi dea seama de imensele posibilităţi de reînnoire a artei lor, iar pe de altă parte i-a ajutat să o rupă cu concepţia tradiţională despre pictură ca modalitate de reprezentare a lumii exterioare. Prin această breşă deschisă de impresionism aveau să pătrundă, începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, noi mişcări contestatare ale principiilor artistice existente, aflate în contact direct cu marele amalgam intelectual ce caracterizează epoca celei de-a doua revoluţii.

Cu toate acestea, începând din 1890, evoluţia artei picturale se manifestă în multe privinţe împotriva mişcării impresioniste şi „neoimpresioniste“ (Paul Signac, George Seurat, care descompun lumina într-o multitudine de pete minuscule), acuzate că sacrifică totul în favoarea culorii şi a reflexelor luminii. Paul Cézanne, care a practicat el însuşi tehnicile impresioniste şi acordă o mare importanţă luminii, se străduieşte în acelaşi timp să reprezinte volumele şi planurile şi chiar uneori să-şi reconstruiască geometric imaginea (şi în acest sens el inaugurează cu adevărat pictura modernă), în aşa fel încât să redea armonia naturii, ceea ce anunţă în mod indiscutabil apariţia cubismului.

De acum înainte nu mai este vorba, potrivit lui Paul Klee, „de o reproducere a ceea ce este vizibil, ci de o redare a vizibilului“, adică să se exprime esenţa interioară a obiectelor aşa cum psihanalistul caută să scoată la lumină adevărul interior al indivizilor. Cincisprezece ani după grupul „nabi“ (Gaugain, Vuillard, Bonnard, Maurice Denis, Paul Sérusier etc.), „foviştii“ (Matisse, Vlaminck, Derain, Dufy, Van Dongen) folosesc culoarea nu pentru a reda impresia vizuală, ci pentru a ilustra o stare de spirit şi pentru a crea un şoc emoţional, dar mai ales ei sunt primii după Cézanne care văd lumea în mod obiectiv, sau mai degrabă pun „adevărul înaintea exactităţii“ (Matisse).

Şi în muzică se produce o ruptură identică cu concepţiile şi armoniile tradiţionale şi dacă pictura este dominată de şcoala franceză, este incontestabil faptul că Germania este spaţiul unde se dezvoltă noua artă muzicală. Cu Richard Wagner, care moare în 1883, dar a cărui influenţă nu încetează să

crească până în primii ani ai secolului al XX-lea, aceasta doreşte să devină în acelaşi timp o artă totală, îmbinând poezia cu muzica şi arta regiei cu cea a decorului, dar şi un răspuns la dezamăgirile omului european şi la viziunea pesimistă asupra lumii pe care autorul *Tetralogiei* a moştenit-o de la Schopenhauer. Acest răspuns Wagner îl caută, ca şi Nietzsche, care a fost un timp discipolul şi prietenul său, în cântul obscur al instinctului şi al pasiunii, în gustul violent al durerii, al sângelui şi morţii, în întoarcerea de bună voie la neant. Îmbinând în felul acesta forţele instinctului şi trecutul istoric ai Germaniei (legendele germanice şi viziunea idealizată a evului mediu german), maestrul din Bayreuth traduce în limbaj muzical aspiraţiile unei generaţii care caută în acelaşi timp să-şi justifice ambiţiile şi să se autodepăşească, utilizând mitul grandios al Naţiunii şi al Rasei. Astfel, nu este de mirare că a exercitat o puternică influenţă asupra pangermaniştilor. Totuşi, dincolo de această posteritate filozofico-politică, el a revoluţionat în întregime drama lirică, făcând să dispară ariile, introducând recitativele într-un ansamblu omogen, folosind „laitmotivul“, şi în acelaşi timp a marcat în mod profund cel puţin două generaţii de compozitori europeni, germani ca Richard Strauss, dar şi austrieci, ca Mahler, Bruckner, sau francezi, ca César Franck, Henri Duparc şi Vincent d’Indy.

Contemporană cu neoimpresionismul, cu grupul „nabi“ al Şcolii de la Pont-Aven, cu admiraţia universală pentru Wagner, pe care Baudelaire a susţinut-o printre primii în Franţa, mişcarea simbolistă se dezvoltă în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, într-o bună parte a Europei. Mai întâi în

Franţa unde, ca o reacţie împotriva „Parnasului“, poezia se eliberează de prozodia clasică, adoptă versul liber şi încearcă mai mult să sugereze decât să descrie, asociind, ca Verlaine şi Rimbaud, noţiunile abstracte şi reprezentările sensibilităţii sau închizându-se, ca Mallarmé, într-un ermetism al „gândirii pure“, accesibil doar unei minorităţi de iniţiaţi. Muzica şi poezia sunt astfel strâns îmbinate, aşa cum propusese Wagner şi cum a dorit la rândul său Debussy, a cărui operă (*Pelléas şi Melisanda*, 1902, *Preludiu la după-amiaza unui faun*, după un poem de Mallarmé etc.) se inspiră în acelaşi timp din pictura impresionistă şi din poeţii simbolişti (ca şi aceştia, Debussy detestă elocinţa şi preferă incertitudinea propice visării). De altfel, pictura nu rămâne străină de această mişcare, estetica simbolistă exprimându-se în gravitatea uşor ingenuă a alegoriilor lui Puvis de Chavannes, în senzualitatea lui Albert Besnard, în clar-obscurul lui Eugène Carrière sau în viziunile misterioase şi halucinante ale lui Gustave Moreau.

În restul Europei, simbolismul va cunoaşte la sfârşitul secolului o puternică dezvoltare, în Belgia cu poezia lui Verhaeren şi dramele lui Maeterlinck, în Germania cu Stefan George, care a frecventat la Paris pe simboliştii francezi, mai ales pe Moréas, devenit purtătorul de cuvânt al mişcării, în Austria cu Rainer Maria Rilke, în Anglia cu Swinburne şi Bridges, în Italia cu D’Annunzio în prima manieră, chiar în ţările scandinave şi până în îndepărtata Rusie.

Culturile europene între naţionalism şi cosmopolitism

Literatura de „sfârşit de secol“ şi cea a deceniului care precede războiul reprezintă dovada frământării spirituale şi a dorinţei de înnoire care însoţesc marile mutaţii ale epocii „imperialiste“. În marile ţări industrializate, care se înfruntă pe plan internaţional, mai ales în Franţa, în Germania, în Anglia, în Italia, majoritatea genurilor literare (roman, teatru, poezie etc.) sunt supuse din plin influenţei valului naţionalist. Scriitori care până atunci se considerau mai degrabă dependenţi de artă pentru artă şi de curentul „decadent“ rafinat sau de cel al umanismului pacifist şi socialist (în maniera lui Péguy) trec cu arme şi bagaje în tabăra adoratorilor Naţiunii. Ca şi Maurice Barrès, care a trecut destul de repede de la *Cultul eului* (trilogie publicată între 1888 şi 1891) la *Romanul energiei naţionale* şi la *Bastioanele din est*, Gabriele D’Annunzio reprezintă întreaga evoluţie a unei generaţii care, în mai puţin de cincisprezece ani, şi-a schimbat estetismul decadent cu forme de exaltare a eului mai virile şi mai puţin contemplative. Spre deosebire de alţi intelectuali italieni, cei ca Oriani, Corradini, Prezzolini sau Papini, pentru care adeziunea la principiile naţionaliste este rodul unei convertiri ideologice, cea a autorului *Elegiilor romane* exprimă în esenţă o alegere voluntaristă, destinată să afirme o personalitate care se doreşte unică. Mare admirator al lui Nietzsche, al cărui mesaj îl modifică într-o

oarecare măsură, erou monden având o bună doză de exhibiţionism, D’Annunzio vede înainte de toate în aventura naţionalistă, ca şi mai târziu în război şi în acţiunea lui la Fiume[216], posibilitatea de a trăi un destin măreţ. În el, ca şi în alţi mulţi intelectuali ai generaţiei sale (s-a născut în 1863) şi ai generaţiei următoare, înfloreşte un romantism aristocratic care aminteşte de cel din deceniul 1820-1830.

Mai există, pe de altă parte, alături de literatura cu conţinut explicit politic, o întreagă abundenţă de opere care, respingând valorile societăţii existente, încearcă să răspundă la problemele neliniştitoare pe care i le ridică omului european accelerarea ritmului de viaţă şi repunerea în discuţie a convingerilor sale cele mai solide. La unii este vorba de o reacţie individualistă, ca la Gide în *Fructele pământului* sau în *Pivniţele Vaticanului*, la care respingerea lumii burgheze este însoţită de o pasiune nietzscheană pentru viaţa instinctuală şi de un cult al libertăţii care merge până la glorificarea actului gratuit. Şi toate acestea îmbinându-se deja la limită, cu o dorinţă de izolare în iraţional, în absurd, în grotesc, pe care *Père Ubu* al lui Jarry o exprimă încă din 1896 şi care anunţă delirul „Dada“. Dar la mulţi alţii se constată dorinţa de a căuta un refugiu fie în valorile tradiţionale şi în vechile comunităţi („pământul şi morţii“ la Barrés, armata la Ernest Psichari, nepotul lui Renan, elita şi rasa la Stefan George), fie într-o religiozitate artistică (Péguy, Claudel, Foggazaro), sau într-o poezie care ridică în slăvi aspiraţia colectivităţii, mişcarea mulţimilor, uitarea de sine şi solidaritatea sufletească, cu reflectări foarte diferite în spiritul lor, dar având totuşi un fond comun luat din

expresionismul german şi din „unanimismul“ francez, care constituie grupul de la abaţia din Créteil.

Astfel, începutul secolului este marcat de o abundenţă de şcoli şi de o extremă diversitate de expresie. Pe de o parte se observă dezvoltarea şcolilor esenţial naţionale. Expresionismul este la această dată aproape în exclusivitate german, aşa cum impresionismul a fost specific francez. Muzica rusească se încheagă în jurul „grupului celor cinci“ (Balakirev, Cezar Cui, Musorgski, Rimski-Korsakov, Borodin) şi se caracterizează prin reacţia împotriva modelelor occidentale, în timp ce apar o şcoală muzicală maghiară, cu Béla Bartók, cehă, cu Smetana şi Dvořák, spaniolă, cu Manuel de Falla, sau chiar una tipic franceză, cu Edouard Lalo, Saint-Säens şi Fauré. Apărută în urma şocului provocat de înfrângerea în faţa Statelor Unite, „mişcarea din 98“ este numai realizarea intelectualilor spanioli, în timp ce futurismul este în primul rând italian şi rusesc. Şi exemplele ar putea să fie mult mai numeroase. Toate acestea nu împiedică, dimpotrivă, ca majoritatea mişcărilor de avangardă care se dezvoltă la începutul secolului, în special cele două vetre de cultură cosmopolită – Paris şi Viena –, să încline spre transnaţionalism.

Aşa se întâmplă cu cubismul, al cărui manifest cultural este într-o oarecare măsură *Domnişoarele din Avignon*, pânză pictată de Picasso între 1906 şi 1907. Aşa cum am văzut, Cézanne a deschis calea, dar marea şcoală merge mai departe, în momentul în care fizica demonstrează că materia, spaţiul şi timpul sunt discontinue, aceasta are drept scop decuparea realităţii în elemente simple,

descompunerea obiectului pictat în volume şi planuri, în sfere, cilindre, cuburi etc., în aşa fel încât spectatorul să-l poată reconstitui mental după propria lui viziune interioară. Parizian şi mai precis „montmartrian“ prin originea sa, cubismul este transnaţional prin apartenenţa reprezentanţilor săi, francezii Georges Braque, Fernand Léger, Auguste Herbin, Robert Delaunay, Jacques Villon, Marcel Duchamp, spaniolii Pablo Picasso şi Juan Gris, rusul Arhşipenko şi ungurul Csaky, exact ca şi primele manifestări ale artei abstracte din ajunul războiului, ilustrată, începând din 1910, de ruşii Kandinski, Malevici şi Chagall, de cehul Kupka, de olandezul Mondrian, de francezul Picabia şi, bineînţeles, de Picasso (*Aficionado*).

Avangardele artistice de la începutul secolului nu se mulţumesc numai să treacă peste frontierele statelor naţionale, ci tind să distrugă barierele care separau încă artele plastice, literatura, muzica, arta scenică şi dansul. Şi nu numai pentru că strânse corespondenţe se stabilesc între diverse şcoli: între simbolismul poetic şi impresionismul pictural, între aceste două curente şi muzica lui Gabriel Fauré (el pune pe muzică *La bonne chanson* de Verlaine) şi a lui Debussy, între fovism şi sculptura vitalist[şi frământată a lui Rodin şi Bourdelle, între poezia lui Apollinaire şi cubism, dar şi pentru că unele opere se situează în punctul de contact al mai multor domenii artistice, atât în teatrul liric cât şi în simfonia coregrafică. Premiera lui *Daphnis şi Chloe* a lui Maurice Ravel la teatrul Châtelet din Paris, în 1912, cu trupa de balet a lui Serghei Diaghilev, libretul şi coregrafia lui Fokin, decorurile şi costumele lui Bakst, şi Nijinski ca prim balerin

solist, este un eveniment internaţional ca şi cea a *Sacré du Printemps* a lui Stravinski, prezentată anul următor la Théâtre des Champs-Elysées, construit de curând de fraţii Perret şi decorat de Bourdelle, Bonnard, Maurice Denis şi Vuillard.

Naşterea unei culturi de masă

Formidabila dezvoltare urbană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu a fost însoţită şi de o adevărată revoluţie arhitecturală şi urbanistică. Aceasta s-a făcut într-adevăr în mod haotic, extinzând permanent spaţiile construibile şi juxtapunând fără nicio preocupare pentru armonizare, monumentele publice, imobilele de locuinţe şi stilurile. Dacă a beneficiat sub al II-lea Imperiu de amenajările concepute de Haussmann, de-abia în 1880 preocupări identice se manifestă la Berlin, cu Stübben, la Viena, cu Sitte, iar în alte oraşe sub impulsul unor arhitecţi şi urbanişti ca Harvard, Unwin şi Geddes.

Cât despre arhitectura propriu-zisă, aceasta a rămas fixată la o pastişă repetitivă şi uşor eclectică a monumentelor din trecut. De la Paris la Berlin şi de la Londra la Viena, în cea mai mare parte a acestei perioade, resuscitările mai mult sau mai puţin amestecate sunt cele care triumfă: neoclasicismul omniprezent şi împietrit, neobarocul cu formele sale forţate, aşa cum apare în Palatul de Justiţie din Bruxelles realizat de Polaert, sau în *Vittoriano* din Roma, stilul romano-bizantin al bazilicii Sacré-Coeur din Paris, reminescenţele stilului „Tudor“ din proiectele englezului Webb etc. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, există şi o tentativă de a adapta la universul citadin arhitectura metalică folosită de ingineri în marile lucrări de infrastructură. După Halele lui Baltard şi marea sală a Bibliotecii Naţionale din Paris a lui

Labrouste, se vor construi, în afară de Turnul Eiffel, ridicat cu ocazia Expoziţiei Universale din 1889, Pavilionul Industriei (1878), galeria de anatomie a Muséum-ului lui Dutert, podul Mirabeau (1896) şi podul Alexandru al III-lea. Dar, în ansamblu, arhitecţii europeni şi comanditarii acestora aleg soluţiile care ascund privirii infrastructura metalică.

În jurul anului 1900, arhitecţii şi decoratorii încearcă să reacţioneze împotriva imitaţiei servile a formelor din trecut. La început au fost „îndrăznelile“ din decorul Expoziţiei Universale de la Paris, realizate în *Modern Style*, plin de curbe line, ceea ce-i va aduce denumirea de *style nouille*. Cu excepţia câtorva realizări reuşite (vechile intrări ale metroului parizian) acesta va reveni la „întortocherile“ arhitecturale neobaroce, dar va provoca totuşi o reînnoire a artelor decorative (mobilier, corpuri de iluminat, sticlăria de la Şcoala de la Nancy, cu Emile Gallé, Hector Guimard şi Paul Daum, afişe, stampe şi panouri decorative ale cehului Alfons Mucha, stilul *Liberty* din Marea Britanie etc.).

Primele semne ale unei revoluţii arhitecturale se anunţă totuşi în cursul celor zece sau cincisprezece ani care preced războiul: în Austria, unde Otto Wagner foloseşte în mod armonios combinarea materialelor noi cu formele clasice (Casa de economii a Poştei din Viena, 1904-1905), în Franţa şi în Anglia odată cu apariţia betonului în peisajul urban (Ch. Holder, Auguste şi Gaston Perret) şi mai ales în Germania, unde arhitecţii caută forme originale, concep o nouă artă care îmbină arhitectura cu tehnicile industriale (*Werkbund*) şi unde, în 1914, triumfă stilul „münchenez“, ilustrat

la expoziţia din Köln de uzina model a lui Walter Gropius. Funcţionalitatea şi severitatea liniilor nu sunt adoptate încă de majoritatea arhitecţilor, dar câştigă teren într-o Europă care simte clar că intră într-o nouă epocă.

În acest cadru al „oraşelor tentaculare“, renovat destul de târziu, ia naştere la sfârşitul secolului al XIX-lea o cultură de masă, axată mai mult pe consumul individual decât pe participarea colectivă. Peste tot acolo unde aceasta este victorioasă, revoluţia industrială a provocat deja un declin rapid al culturii populare tradiţionale. Legată în primul rând de lumea rurală, aceasta din urmă era înainte de toate o cultură a gestului şi a cuvântului rostit, înlocuită din când în când de ilustraţii şi de literatura de colportaj (almanahuri, cărţi de rugăciuni etc.). Formată din zicători, cântece, jocuri de copii, dansuri, poveşti legendare, ritualuri diverse, ea se manifestă în timpul lungilor seri de iarnă, a ceremoniilor familiale şi a sărbătorilor agrare sau de sezon (Crăciun sau Sfântul Nicolae, Sfântul Ion, carnavalul etc.). Desigur, toate acestea se perpetuează cel puţin până la război în anumite regiuni izolate şi în ţările mai puţin industrializate. Dar, acolo unde se impune procesul de industrializare, oraşul devine pentru populaţiile venite din mediul rural un puternic factor de deculturalizare şi de decreştinare, căci acestea îşi uită treptat tradiţiile şi practicile culturale, fără să aibă acces la cultura elitelor.

De acum înainte, sensibilitatea populară se exprimă în oraşe, mai ales prin intermediul cântecului. În Franţa, de la primul până la al II-lea Imperiu, un public format din mici burghezi şi

meseriaşi frecventează cabaretele (*goguettes*), unde se compun şi se interpretează cuplete îndreptate uneori împotriva formei de guvernare existente. De la *Roy d'Yvetot* a lui Béranger (1813), la *Internaţionala* lui Eugène Pottier (1871), trecând prin *Timpul cireşelor* a lui Jean-Baptiste Clément (1866), cântecul popular se angajează cu îndrăzneală în viaţa politică şi socială.

În a doua jumătate a secolului, cântecul începe să devină „afacere profesională". În cafenelele (*cafés concerts*) care se înmulţesc în centrul şi la periferiile marilor aglomeraţii urbane, mai întâi în Franţa şi în Anglia, apoi în ţările germanice şi în Italia de nord, se stabileşte o distincţie între artişti şi spectatori. Pe de altă parte, programul se îmbogăţeşte cu alte forme de spectacol: „monologul", adesea deocheat în Parisul de la 1900, numere de jonglerie, acrobaţii, dansatori cu lame metalice fixate la tălpi, prestidigitatori, contorsionişti, numerele de *frousfrous*, care vor face cunoscute în cartierul Montmartre cabaretele *Moulin Rouge* şi *Tabarin*, şi care vor fi curând imitate în alte capitale europene. La răscrucea dintre cele două secole, *Caf'Conc*-ul şi *şantanul*, cafeneaua vieneză şi taverna londoneză sunt treptat înlocuite de „spectacolul de varietăţi" şi de *music-hall*.

Populaţiile urbane, cel puţin cele cărora munca dusă în industrie le lasă puţin timp liber şi puţini bani, vin să-şi caute porţia de vis şi de relaxare în balurile publice, *caboulots* şi *guinguettes*, care se înmulţesc pe malurile Senei, ale Marnei, ale Dunării sau ale Rinului, la circ, care cunoaşte şi el epoca sa de glorie la începutul secolului al XX-lea, cu marile

dinastii italiene (Buglione, Fratellini), spaniole (Medrano) sau belgiene (Fernando), şi în bâlci, prin excelenţă loc de întâlnire şi de sărbătoare urbană.

Dincolo de aceste manifestări festive şi semirituale (balul, circul, ieşirea de sâmbătă seara la *Caf'Conc*, duminica „pe malul apei" sunt activităţi permanente, legate de puţinul timp liber al muncitorului), în mediile populare şi în rândurile unei mari părţi a claselor de mijloc apare încet-încet o adevărată cultură de substituire. Nu mai este vorba, aşa cum se întâmplă de regulă în mediul rural, de o cultură creativă sau de propagare, ci de consum: „o cultură-marfă", apărută din revoluţionarea transporturilor, din dezvoltarea comerţului şi din avântul mijloacelor de comunicaţie.

Ameliorarea generală a condiţiilor de viaţă şi de instruire, ca şi progresele tehnicilor de reproducţie şi de propagare, vor transforma în mod progresiv această cultură şi aceste plăcute îndeletniciri populare într-o cultură de masă, care face primii paşi între anii 1890-1900. La această dată, presa este încă principalul său vector, în sensul că aceasta nu se mulţumeşte să-şi informeze publicul asupra micilor sau marilor evenimente ale zilei, ci publică deja „reportaje", oferă în foiletoane numeroase opere romaneşti şi întreţine o întreagă gamă de „ilustraţii" mentale care contribuie în mare măsură la crearea imaginii pe care europenii şi-o fac despre vecini, aliaţii, prietenii sau duşmanii lor. Până la război, titlurile şi tirajele nu încetează să crească, presa de opinie şi ziarele care vor să-şi păstreze o anumită ţinută (în Franţa *Le Figaro* şi *Le Journal des Débats*, în Italia *Corriere della Sera*, în Anglia

Times etc.) rezistând deja cu dificultate concurenţei foilor de informaţie de mare tiraj. În Franţa de exemplu, cele patru mari ziare ale presei pariziene – *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Matin* şi *Le Journal* – totalizează patru milioane de exemplare. Mai trebuie spus că, prin intermediul criticii (literare, dramatice, muzicale) şi al informaţiilor despre viaţa scriitorilor, a artiştilor, a „monştrilor sacri“ ai scenei, marele public este pus zilnic în contact cu producţia culturală a timpului, în timp ce se măreşte difuzarea masivă a romanelor de succes, prin decupajul în foiletoane: *Oliver Twist* şi *David Copperfield* de Charles Dickens, *Misterele Parisului* de Eugène Sue, seria *Pardaillan* de Michel Zevaco, *Cuore* de Edmondo de Amicis etc.

Tot între 1890 şi 1910, îşi vor face apariţia cei doi vectori principali care, în cea mai mare parte a secolului al XX-lea, vor face ca această cultură de masă să treacă peste frontierele de stat, funcţionând în acelaşi timp ca suport al valorilor naţionale dar şi al transnaţionalităţii. Mai întâi cinematograful, care se dezvoltă începând cu 1895 – prima proiecţie cu public are loc la 28 decembrie, la Grand Café, pe Boulevard des Capucines, la Paris – şi care, în cursul următorilor douăzeci de ani, cunoaşte un avânt remarcabil. La început simplu spectacol cuprinzând scurte metraje care prezentau scene din viaţa cotidiană, apoi mici ficţiuni comice sau romantice, acesta nu întârzie să se transforme într-o disciplină artistică cu totul separată, dublată de o activitate industrială extrem de dinamică. Pentru europeni el constituie în acelaşi timp un important instrument de informare şi de propagandă care, prin intermediul reportajelor de

actualitate (Méliés de exemplu, în 1896, îşi trimite operatorii la Sankt Petersburg ca să filmeze încoronarea lui Nicolae al II-lea) contribuie totodată la o mai bună cunoaştere a altor popoare (acum, când călătoriile în străinătate rămân privilegiul unei minorităţi) şi la difuzarea unor imagini selecţionate vizând în rândul publicului întărirea convingerilor sale sau a atitudinilor sale naţionaliste. Până la război, cinematografia franceză domină piaţa europeană prin „filmele artistice“ (în realitate simple piese de teatru filmate) şi prin comediile produse de societăţile Méliés, Pathé şi Gaumont. Totuşi, începând cu anii 1900-1910, aceasta se loveşte de concurenţa marilor societăţi americane, ca şi de cea a tinerelor cinematografii europene, mai întâi italiană şi britanică, apoi germană, suedeză şi daneză.

Urmează apoi sportul, care nu tinde să devină o activitate de masă decât spre sfârşitul perioadei şi care trece prin toate contradicţiile epocii. La origine, aşa cum se practică începând cu anii 1840 în înalta societate britanică, acesta se trage dintr-un spirit ludic şi urmăreşte în primul rând să dezvolte la indivizi calităţile fizice, morale şi sociale care trebuie să fie calităţile unei elite. Ideal aristocratic şi cosmopolit, ilustrat de *fair play* şi caracterizat de diletantism, el este străin de ispita victoriei în sine şi de manifestările şovine. În acest spirit se dezvoltă sportul în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Regatul Unit, dând naştere unui mare număr de discipline: rugby, fotbal, lawn-tennis, cricket, box etc., cu reguli bine definite şi care, în ultimele decenii ale secolului, se răspândesc pe continent, aduse cel mai adesea de oaspeţi britanici: călători,

negustori, studenţi etc. Primele echipe de fotbal franceze, italiene sau elveţiene (Racing, Juventus, A. C. Milan etc.) au o structură de jucători veniţi de dincolo de Canalul Mânecii, aşa cum se întâmplă şi în rugby şi în atletism.

Şi tendinţele intelectuale sunt de aşa natură încât îl determină, în Franţa, pe baronul Pierre de Coubertin să facă propagandă pentru reluarea Jocurilor Olimpice, într-o perspectivă care să glorifice, desigur, depăşirea de sine şi aspiraţia spre performanţa individuală sau colectivă, dar care avea totodată drept scop principal privilegierea amatorismului şi apropierea dintre popoare. Or, această tentativă de a adopta spaţiului european (extins cu statele extraeuropene de cultură anglo-saxonă) modelul sportiv britanic se produce într-un moment în care acesta este copleşit de valul de naţionalism. În aceste condiţii, nu trebuie să ne mirăm că spiritul Jocurilor, ca şi cel al sportului în general, este pătruns de patima şovină. În timpul primelor Jocuri olimpice din epoca modernă, care au loc la Atena în 1896, mulţimea îl ovaţionează pe atletul grec care câştigă proba simbolică a maratonului, în timp ce tânărul Maurras, trimisul special al ziarului marsiliez *Le Soleil* îşi dă seama cu amărăciune de prăpastia care îi separă pe mediocrii reprezentanţi ai sportului francez de omologii lor britanici şi germani. De abia în 1912, un atlet francez, Jean Bouin, se plasează în vârful piramidei internaţionale, câştigând proba de 5.000 m la Jocurile de la Stockholm.

Până la război, sportul european rămâne, conform originilor sale, preocuparea unei minorităţi privilegiate, care frecventează cluburile selecte din

marile metropole ale continentului şi care dispun de timp liber şi de mijloace materiale. Mult timp, reprezentarea populară în disciplinele sportive s-a limitat la societăţile de tir şi de gimnastică, adică la organizaţii care realizează o convertire la modelul britanic şi care se bazează pe o concepţie total diferită. Vizând în mod direct pregătirea tinerilor pentru confruntarea războinică, acestea sunt principalele propagatoare ale sentimentului naţional, chiar a naţionalismului celui mai exclusivist, şi cunosc un mare succes atât în marile ţări industrializate şi rivale, cum sunt Germania şi Franţa, dar şi în ţările neutre şi pacifice, ca Elveţia şi ţările scandinave, şi în rândurile minorităţilor, pentru care reprezintă un puternic instrument de coeziune, aşa cum sunt acele *sokol* din Cehia.

Democratizarea practicilor pur sportive şi răspândirea sportului ca spectacol se vor produce la începutul secolului al XX-lea în regiunile industrializate şi puternic urbanizate ale bătrânului continent, mai puţin prin intermediul sporturilor mecanice: în primul rând ciclismul, odată cu inaugurarea în 1903 a „Turului Franţei“, apoi automobilismul. Celelalte discipline îşi păstrează până la război caracterul elitist şi amatorist. Şi în acest domeniu, ca şi în multe altele, primul conflict mondial va opera o profundă schimbare a practicilor şi mentalităţilor.

Capitolul 9
CIOCNIREA DINTRE NAŢIONALISMELE EUROPENE ŞI EVOLUŢIA EUROPEI SPRE RĂZBOI

■ Dominată de Germania, Europa de la sfârşitul secolului al XIX-lea va fi perturbată de efectele politicii duse de originalul Wilhelm al II-lea.

■ Demiterea lui Bismarck şi abandonarea strategiei sale de alianţe permit Franţei să iasă din izolare. Între 1887-1893, Franţa încheie o alianţă cu ţarul. Pe de altă parte, Delcassé, ministrul francez al Afacerilor externe, stabileşte o apropiere cu Italia şi, între 1903-1904, încheie cu englezii Antanta cordială. Sistemul de alianţe francez este completat în 1907 printr-o convenţie care pune capăt contenciosului colonial între Regatul Unit şi Rusia. Aceste diverse iniţiative diplomatice dau naştere Triplei Înţelegeri (Antanta).

■ Pentru a distruge sistemul de alianţe îndreptat de acum înainte împotriva Germaniei, împăratul Wilhelm al II-lea îşi înmulţeşte loviturile menite să-i convingă pe membrii Triplei Înţelegeri de caracterul precar al acesteia. Astfel, se succed una după alta,

prima criză marocană din 1905, criza bosniacă din 1908-1909, a doua criză marocană din 1911. Urmează apoi războaiele balcanice din 1912-1913, în timpul cărora ţările dependente de Rusia şi de Austria îşi dispută rămăşiţele Imperiului otoman. Fiecare din aceste crize accentuează riscurile unui război, exacerbează naţionalismele şi justifică intensificarea înarmărilor.

■ Asasinarea la Sarajevo, pe 28 iunie 1914, a prinţului moştenitor al Austriei, Franz Ferdinand, serveşte drept detonator al războiului. Considerând momentul favorabil, Germania împinge Austria la intransigenţă. Un ultimatum inacceptabil impus sârbilor, pe care aceştia îl resping, constituie semnalul declanşării conflictului. Printr-un joc al alianţelor şi al sistemelor de blocuri, care face ca fiecare stat să devină solidar cu nemulţumirile aliaţilor săi, toate marile state europene se văd angajate rând pe rând într-un conflict imposibil de stăpânit. La începutul lunii august 1914, Europa se aruncă în război şi îşi închipuie că acesta va fi scurt.

După căderea lui Bismarck în 1890, Germania rămâne centrul de gravitate al politicii europene. Acest rol este datorat situaţiei sale demografice – 67 milioane de locuitori în ajunul Primului Război Mondial, ceea ce o face statul cel mai populat din Europa, după Rusia, dar şi dinamismul său economic care se bazează pe o puternică industrie grea şi pe metode comerciale moderne, care fac din

Imperiul german marele rival al Regatului Unit.

Retras în „fastuoasa sa izolare“, acesta se interesează puţin de problemele continentale şi îşi consacră cea mai mare parte a energiilor extinderii imperiului său colonial şi cuceririi de noi pieţe de desfacere, lăsând în Europa câmp liber diplomaţiei germane.

Dar destinele Reich-ului nu se mai află în mâinile abilului „cancelar de fier“. Luându-i locul, împăratul Wilhelm al II-lea, personaj multiform, mereu în plin spectacol, plăcându-i să joace roluri principale pe scena europeană, duce o politică lipsită de coerenţă, cu bruşte nesăbuinţe şi ezitări, dar cu o grijă permanentă de a rămâne în prim plan. De altfel, el oferă celorlalte naţiuni europene ocaziile care le întreţin pasiunile naţionale.

Proclamaţiilor sale şovine, dorinţei sale de a obţine victorii diplomatice le răspunde în celelalte ţări un naţionalism exacerbat. În Franţa, ideea de revanşă care a preocupat spiritele după 1871, a fost încet înlocuită cu un naţionalism „defensiv“, provocat de creşterea puterii Germaniei şi ostil acesteia. În Austria, pericolul dezmembrării imperiului şi ameninţarea pe care o reprezintă Rusia îl determină pe împărat să ceară Europei balcanice compensaţii în schimbul eşecurilor suferite la sfârşitul secolului al XIX-lea. Sentimentul naţional îi face pe slavii din regiunile dunărene să aştepte ca ruşii să ia conducerea unei ample cruciade de eliberare.

Considerabilă este importanţa Germaniei şi în problemele extraeuropene în momentul în care acestea apasă din ce în ce mai greu asupra destinului vechiului continent. În timp ce Bismarck

manifestase cele mai mari reticenţe privind o politică imperialistă dincolo de frontierele continentale, Wilhelm al II-lea, este adevărat, împins de cerinţele unei economii în plină expansiune, doreşte ca Germania să-şi cucerească un „loc sub soare“ şi îşi lansează ţara într-o politică de expansiune, *Weltpolitik*.

De acum înainte, pe măsură ce se micşorează harta teritoriilor disponibile din 1870, împărţirea lumii, care se făcea cu o oarecare discreţie între state ca Franţa, Regatul Unit, Italia, Belgia, Ţările de Jos şi mai recent Statele Unite şi Japonia, provoacă între puterile imperialiste o serie de conflicte. Wilhelm al II-lea profită cu abilitate de rivalităţile dintre puterile imperialiste şi, mizând pe această situaţie, pentru a scoate castanele din foc nu ezită să aţâţe luptele coloniale.

În acelaşi timp, politica de cucerire a pieţelor şi dorinţa de a crea pentru Germania o puternică flotă de război, instrument al acelei *Weltpolitik*, plasează rapid Reich-ul în calea intereselor britanice. În aceste condiţii, chestiunea orientală trece pe locul al doilea în preocupările europenilor, aceasta nemaiconstituind o problemă decât pentru cele două puteri pentru care regiunea balcanică rămâne o zonă de expansiune posibilă, pentru Austro-Ungaria şi pentru Imperiul rus. Dar, în atmosfera primilor ani ai secolului al XX-lea, orice criză care afectează pe una din marile puteri europene nu poate să nu aibă repercusiuni şi asupra celorlalte. Şi asta pentru că, în fapt, politica nu mai este apanajul diplomaţilor.

De acum înainte aceasta priveşte în mod direct mulţimile, presiunea opiniei publice fiind un

element de care toate cancelariile trebuie să ţină cont. Or, trebuie să constatăm că aceste mulţimi sunt animate de sentimente naţionaliste, care sunt parte constituantă a atmosferei timpului şi care cântăresc greu în orientările diplomatice ale guvernanţilor, fără ca tendinţa internaţionalistă şi pacifistă manifestată de câţiva conducători socialişti să aibă suficientă greutate pentru a deveni un obstacol în faţa acestei porniri şovine şi războinice.

Astfel, războiul redevine un element permanent, de care cei responsabili trebuie să ţină cont în calculele lor. Eforturile făcute pentru a-l evita, fie în sânul Internaţionalei socialiste, fie în cadrul „conferinţelor de pace“ care se ţin la Haga în 1899 şi 1907, se soldează cu eşecuri, fiecare dintre principalii actori ai scenei internaţionale fiind mai ales preocupat să-şi găsească o tribună pentru propaganda de justificare a propriei ambiţii.

În aceste condiţii, marea problemă a fiecăruia este să-şi găsească aliaţi pentru ziua când va izbucni războiul, căci nimeni, sau aproape nimeni, nu se mai îndoieşte de acest lucru. Intenţiile conservatoare ale lui Bismarck, eforturile sale de a împiedica constituirea unei ligi revanşarde dominată de Franţa au fost până în 1890 cea mai sigură garanţie a menţinerii păcii. Odată cancelarul înlăturat, stângăciile lui Wilhelm al II-lea vor permite Franţei să iasă din izolare. Din acel moment, prin constituirea celor două blocuri de state antagoniste, Europa se îndreaptă spre război.

Alianţa franco-rusă

Pentru Germania, pericolul major, cel care îl neliniştise pe Bismarck până la obsesie, era alianţa dintre cei doi vecini, unul de la est, celălalt de la vest: Rusia şi Franţa, care, plasate pe aceeaşi orbită, puteau să devină o ameninţare mortală pentru două dintre cele trei faţade continentale ale Reich-ului. Aceasta explică permanenta preocupare a cancelarului de a evita o ruptură cu ţarul, chiar atunci când interesele germane cereau susţinerea unei opinii contrare intenţiilor ruseşti. S-a văzut cum această politică cu estul a devenit în mare parte motivul înlăturării cancelarului.

Totuşi, acest pericol nu era scăpat din vedere de Wilhelm al II-lea şi de consilierul său diplomatic, baronul von Holstein. Dar şi unul şi celălalt sperau că vor găsi o garanţie împotriva acestei alianţe în sentimentele pe care Alexandru al III-lea le nutrea faţă de Franţa. În primul rând, ţarul îi detesta pe francezi pentru ei înşişi. „Francezii sunt poporul cel mai infect din lume, şi nu te aliezi cu nişte ticăloşi“, declară el pe şleau. Pe de altă parte, îi repugnă regimul pe care îl aleseseră locuitorii Hexagonului, Republica, această „guvernare idioată“. Convins de incapacitatea politică a unei Franţe republicane şi democratice în faţa unei Germanii cu o formă de guvernare „legitimă“ şi stabilă, el se străduieşte să-i arate acesteia din urmă o simpatie permanentă. Aceasta explică, în ciuda insuccesele ţarului, menţinerea tratatului de contraasigurare cu Berlinul, în perioada în care Bismarck se mai află

încă la putere.

Cu toate acestea, încă din ultimii ani ai domniei sale, o anume evoluţie se conturează. În 1887, Reichsbank refuză să reînnoiască avansurile împrumuturilor făcute guvernului rus. Or, în aceeaşi perioadă, Franţa, în care rezervele monetare sunt considerabile şi sunt dirijate spre investiţii de stat, considerate ca fiind mai puţin riscante decât cele private, acceptă să contribuie la împrumutul către ruşi, necesar ţarului pentru dezvoltarea reţelei feroviare şi a industriilor grele din regiunea Doneţ. De frică să nu piardă această sursă de credit indispensabilă, politica guvernului de la Sankt-Petersburg va deveni mai flexibilă şi va fi mai favorabilă Franţei. Numai că, până la căderea lui Bismarck, efectele acestei schimbări de atmosferă rămân destul de neînsemnate.

După 1890, când intervine refuzul nemţilor de a reînnoi tratatul de contraasigurare, Alexandru al III-lea simte din plin consecinţele izolării sale diplomatice. Din acest moment, el se arată mai receptiv la propunerile diplomaţiei franceze, cu atât mai mult cu cât aceasta dispune acum de un mijloc de presiune financiară, care nu este defel neglijabil. În august 1890, ţarul face un prim gest. El îl invită pe generalul de Boisdeffre, şeful statului major al armatei franceze, să asiste la marile manevre ale armatei ruse. Anul următor, o escadră franceză este primită cu entuziasm la Kronstadt. Trebuie amintit că în cursul seratei oferite în cinstea ofiţerilor francezi, orchestra rusească cântă *Marseilleza*, iar ţarul, cu capul descoperit, ascultă cu reculegere imnul Revoluţiei.

Reînnoirea anticipată a Triplei Alianţe din mai

1891, însoţită de un mare efort publicitar din partea ţărilor semnatare, îl determină pe Alexandru al III-lea să facă pasul decisiv. În luna august a aceluiaşi an este încheiat primul acord politic. Nu este vorba încă de o alianţă, ci doar de o simplă convenţie de politică generală. Cele două ţări îşi proclamă prietenia şi promit să se consulte împreună în cazul în care una dintre ele ar fi ameninţată. De altfel, Sankt-Petersburgul nu-şi pierde speranţa de a vedea Germania revenind la sentimente mai bune şi, în consecinţă, nu se grăbeşte să continue negocierile cu Parisul. A trebuit să intervină întrevederea de la Kiel, între Alexandru şi Wilhelm al II-lea pentru ca ţarul să-şi dea în sfârşit seama că orice apropiere de Germania devenise din acel moment imposibilă. Convorbirile se reiau şi, în iulie 1892, acestea duc la semnarea unei convenţii militare între cele două ţări. În caz de atac asupra uneia sau celeilalte, ţara semnatară va interveni alături de aliata sa, Franţa angajând 1.300.000 de oameni, iar Rusia 800.000. Pe de altă parte, mobilizarea, chiar parţială, a uneia dintre puterile Triplei Alianţe duce obligatoriu la mobilizarea generală a Rusiei sau a Franţei. Este de la sine înţeles că cele două aliate nu vor încheia tratate separate de pace, că alianţa va avea aceeaşi durată ca şi Tripla Alianţă, împotriva căreia este îndreptată, şi că înţelegerea va rămâne absolut secretă.

Mai rămânea să se treacă peste ultimul obstacol al ratificării. Fiecare dintre cele două guverne ezitau, temându-se să nu se vadă atras într-un război care nu-l privea în mod direct, războiul de recucerire a Alsaciei-Lorena, provocat de Franţa, sau războiul

balcanic declanşat de Rusia. Votarea unei noi legi militare de către Reichstag, anularea libertăţilor vamale germane pentru mărfurile ruseşti şi nevoia presantă de bani, înlătură şi ultimele ezitări ale ţarului. La sfârşitul lui 1893, Alexandru al III-lea ratifică convenţia, iar pe 4 ianuarie 1894, guvernul francez face acelaşi lucru. Izolarea Franţei ia sfârşit. La trei ani după căderea cancelarului german sistemul de alianţe al acestuia se sfărâmă în bucăţi. În momentul în care Europa intră într-o perioadă de tensiune provocată de ciocnirea dintre marile puteri imperialiste, Franţa este asigurată de sprijinul acordat de „buldozerul rusesc“.

Sistemul lui Delcassé

Din 1890 până în 1907, rivalitatea dintre marile puteri se accentuează şi mai mult, atât pe plan mondial cât şi pe plan european. Problemele continentale Balcanii, Alsacia-Lorena etc., devin mai puţin urgente, fără însă să dispară din preocupările popoarelor. După 1907, acestea vor trece din nou înaintea rivalităţilor imperialiste, dar până la această dată, concurenţele economice şi luptele cele mai acerbe pentru sfere de influenţă se duc în afara Europei. Acestea din urmă îi implică mai ales pe britanici şi pe ruşi în Asia centrală, pe italieni şi celelalte puteri imperialiste în „partea proeminentă a Africii“, dar mai ales pe englezi şi pe francezi în Africa şi în Extremul Orient. Rivalitatea dintre aceste ultime două puteri se conturează clar în 1898 în Sudan, în timpul unei acţiuni de forţă întreprinsă în vederea cuceririi postului din Fachoda, pe Nilul superior, acţiune care aduce cele două ţări în pragul războiului. În ultimul moment, ministrul francez al Afacerilor externe, Théophile Delcassé, evită conflictul, cedând în faţa pretenţiilor englezilor, dar şi Parisul şi Londra, pe marginea prăpastiei, şi-au dat seama de izolarea în care se aflau.

Ca şi guvernul britanic, Delcassé a realizat gravitatea crizei. Într-o Europă dominată de acum înainte de raporturile de forţă în care, în orice moment, un conflict armat riscă să izbucnească şi să cuprindă întreg continentul, acesta cântăreşte pericolul pe care îl constituie pentru Franţa faptul

de a rămâne izolată. Or, pentru acest discipol al lui Gambetta nu poate exista alt duşman decât Germania. Cu o obstinaţie care aminteşte de cea a lui Bismarck, care, cu zece sau cincisprezece ani în urmă, făcea eforturi ca să izoleze Franţa, Delcasseé se va strădui să ţeasă o reţea de alianţe şi prietenii care să ofere ţării sale posibilitatea să înfrunte războiul sau să-l evite, fără să-şi piardă din aparenţe în cazul în care Reich-ul ar fi luat iniţiativa unei acţiuni de forţă.

Consolidarea alianţei cu Sankt-Petersburgul constituie obiectivul prioritar al locatarului de pe Quai d'Orsay. Eforturile sale duc între 1899-1900 la o nouă definire a conţinutului alianţei. De data aceasta nu mai este vorba de a menţine pacea cu orice preţ, ci de a păstra „echilibrul european". Aceasta înseamnă că, în cazul în care acesta ar fi afectat de Austro-Ungaria în zona Balcanilor, Franţa ar putea interveni alături de Rusia. Oare aceasta nu însemna o angajare puţin prea mare? Fără îndoială, dar Delcassé aşteaptă în schimb promisiunea de a fi sprijinit de ruşi în cazul unui război a cărui cauză ar fi chestiunea Alsaciei-Lorena.

Curând i se oferă ocazia să creeze o breşă în Tripla Alianţă. Italia, care se certase cu Franţa la începutul deceniului 1881 din cauza protectoratului asupra Tunisiei, pe care Franţa îl instaurase şi care, sub impulsul ministrului Crispi îşi consolidase legăturile cu puterile centrale, se angajează după dezastrul colonial de la Adua, în Etiopia (martie 1896), într-o politică de „reculegere colonială" şi de apropiere de Franţa, motivată în acelaşi timp de raţiuni economice şi politice, dar şi de sentimentele francofile ale noii echipe de la conducere (Rudini,

Visconti-Venosta) şi ale tânărului suveran Victor Emmanuel al III-lea. Încheierea contenciosului franco-italian se realizează în etape: acordul asupra Tunisiei în 1896, acordul comercial din 1898, care pune capăt celor zece ani de „război vamal“, acordul de retragere mutuală în cazul unei intervenţii franceze în Maroc şi a unei intervenţii italiene în zona Tripolitană, încheiat în 1900, şi, în sfârşit, promisiunea secretă făcută de Roma în 1902 de a nu intra în război împotriva Franţei în eventualitatea unui conflict provocat de Germania.

Totuşi, apropierea neaşteptată de Regatul Unit constituie pentru Delcassé succesul diplomatic cel mai spectaculos şi cel mai plin de consecinţe pentru viitor. După Fachoda, atitudinea existentă de o parte şi de alta a canalului Mânecii făcea imposibilă o alianţă între cele două ţări. Cu toate acestea, izolarea diplomatică a Marii Britanii, incapacitatea militară şi concurenţa tot mai mare din partea Germaniei, atât din punct de vedere economic şi comercial cât şi în domeniul armamentului naval, constituie o conjunctură favorabilă pe care Delcassé a ştiut să o exploateze cu abilitate.

Negocierile duse la Londra de ambasadorul Paul Cambon au fost totuşi fructuoase. Când, în mai 1903, regele Angliei, Edward al VII-lea, a făcut o vizită oficială la Paris, a fost primit la început foarte rece de o populaţie care nu uitase „afrontul de la Fachoda“. Abilitatea şi buna sa dispoziţie au sfârşit prin a-i atrage pe parizieni. Pasul cel mai greu era deja făcut, pas apreciat de populaţie şi al cărui ecou se regăseşte în presă şi în discuţiile cotidiene. În iulie a fost rândul preşedintelui Loubet să se ducă la Londra, unde a fost primit cu entuziasm.

Până la urmă se ajunge la un acord semnat pe 8 aprilie 1904, având drept clauză esenţială recunoaşterea de către Franţa a ocupaţiei britanice în Egipt în schimbul libertăţii întreprinderilor franceze în Maroc. Tratatul nu cuprinde nicio dispoziţie de politică generală şi nu este nici pe departe o alianţă. Totuşi, aşa cum este şi pentru că face să dispară orice motiv de fricţiune între Franţa şi Regatul Unit, el constituie o schimbare considerabilă în situaţia diplomatică a Europei. Înlăturând un climat de cordialitate între cele două puteri, foste rivale, acesta pregăteşte în mod incontestabil o apropiere mai strânsă. Astfel, „Antanta cordială“ anunţă o nouă grupare a puterilor, conformă proiectului conceput de Delcassé.

1905: prima alarmă în Maroc

Acordurile din aprilie 1904, care lasă Franţei mână liberă în Maroc, dau semnalul începerii crizelor care, în zece ani, vor conduce Europa de la „pacea cu arma în mână“ la conflictul cel mai sângeros din istoria sa.

Franţa a încheiat într-adevăr acorduri cu toate puterile interesate în echilibrul mediteraneean pentru a-şi asigura binevoitoarea lor neutralitate în eventualitatea, din ce în ce mai probabilă, a unei acţiuni conduse de ea în Maroc. Dar Delcassé nu a solicitat Germania, mai întâi pentru că el nu vede în legăturile cu această putere decât un raport de rivalitate, apoi pentru că el consideră secundare drepturile şi interesele Reich-ului în această regiune.

O astfel de politică nu poate să nu fie periculoasă. Wilhelm al II-lea intră în panică în faţa reţelei de alianţe ţesută de ministrul francez al Afacerilor externe şi care, fără nicio îndoială, par a fi îndreptate împotriva ţării sale. Cei de pe Wilhelmstrasse ar fi încântaţi să găsească o ocazie favorabilă pentru a provoca o sciziune între Franţa şi aliaţii şi prietenii ei ruşi şi britanici. Profitând de ocazia oferită de intervenţia primilor în Extremul Orient, apoi de evenimentele revoluţionare din 1905, Germania va încerca să distrugă în acelaşi timp „Antanta cordială“, atrăgând englezilor atenţia asupra pericolelor unei alianţe cu Franţa, să provoace o ruptură între Franţa şi Rusia, arătând lui Nicolae al II-lea lipsa de importanţă a ajutorului

oferit de aliata sa şi, în sfârşit, să-l elimine pe Delcassé împreună cu politica lui.

În această perspectivă, vor alege Wilhelm al II-lea şi cancelarul său, von Bülow, chestiunea marocană, tocmai pentru a provoca o criză de la care aşteaptă drept consecinţă prăbuşirea sistemului diplomatic elaborat de ministrul francez. Anarhia în care sultanul Mulay Abd el-Aziz a aruncat Marocul a încurajat foarte mult ambiţiile puterilor europene. Până la începutul secolului, acestea nu au reuşit decât să se neutralizeze una pe cealaltă, încercând rând pe rând să-şi exercite influenţa asupra acestei ţări. Suveranul marocan a oferit desigur avantaje, dar în mod egal tuturor statelor.

Or, situaţia se schimbă în momentul în care francezii îşi extind cuceririle spre zona algeriană de sud şi spre Sahara. „Partidul colonial“ şi şeful acestuia, Eugène Etienne, consideră că a venit momentul ca Franţa să-şi desăvârşească acţiunea de colonizare a Maghrebului, instaurând protectoratul francez în Maroc. Aceasta este şi părerea lui Delcassé care, de la instalarea sa pe Quai d’Orsay, s-a străduit, după cum s-a văzut, să obţină alăturarea puterilor mediteraneene la proiectele de expansiune franceză în Imperiul şerifilor. Neconsultând Germania, ale cărei interese economice în regiune nu sunt atât de neglijabile pe cât susţin francezii, şi care nu poate lăsa Marocul să-i scape printre degete exact când conducătorii săi afirmă sus şi tare „vocaţia sa mondială“, aceasta va prinde din zbor ocazia de a perturba relaţiile franco-britanice, declanşând prima „criză marocană“.

Inaugurându-şi politica „pumnului în masă“,

guvernul Reich-ului hotărăşte să acţioneze fără menajamente. La început, Wilhelm al II-lea acceptă cu rezerve politica elaborată de Holstein şi von Bülow. Dar aceştia reuşesc să-l convingă şi, pe 31 martie 1905, în timp ce toată lumea este încă stupefiată de vestea dezastrului rus de la Mukden, el debarcă la Tanger, unde se prezintă drept apărătorul libertăţii marocane şi ţine un discurs al cărui conţinut deformat de presă provoacă o mare tensiune între Paris şi Berlin. Mai puternic în urma acestei intervenţii şi aprobat zgomotos de Germania care refuză de trei ori să negocieze cu Delcassé, sultanul propune imediat organizarea unei conferinţe internaţionale.

Această intervenţie brutală ia guvernul francez pe nepregătite şi îl divizează. În timp ce preşedintele Consiliului, Rouvier, şi majoritatea miniştrilor sunt pentru o atitudine prudentă, Delcassé, care declară că este sigur de sprijinul britanic, pune să se treacă peste această opinie şi să se înfrunte pericolul unui război. Pus la curent cu această neînţelegere, ambasadorul Germaniei intervine direct în dezbateri şi îi sugerează lui Rouvier demiterea lui Delcassé. Pe 6 iunie, în cursul unei reuniuni a guvernului în care îşi simte în mod dureros marginalizarea, Delcassé demisionează. Germania obţine astfel o primă victorie. Ea o va obţine şi pe cea de-a doua, în iulie, când Rouvier, care a obţinut interimatul Afacerilor externe, acceptă, după o oarecare ezitare, întrunirea conferinţei internaţionale.

Pe 23 iulie 1905, în timpul întrevederii de la Björkö (o insuliţă situată în apele finlandeze) între Nicolae al II-lea şi Wilhelm al II-lea, Germania va fi foarte aproape de a obţine şi o a treia victorie care

ar fi fost decisivă. Copleşit de înfrângerea sa din Manciuria în faţa japonezilor şi influenţat de „vărul său, Willy“, ţarul acceptă până la urmă să semneze cu acesta din urmă un tratat de alianţă defensivă la care este invitată şi Franţa să adere. Wilhelm al II-lea triumfă: alianţa franco-rusă pare să fie distrusă, Franţa dă înapoi în Maroc, Delcassé trebuie să cedeze în faţa partizanilor unei politici prudente faţă de Germania.

Dar acestea sunt victorii mai mult aparente decât reale. Pentru împăratul Germaniei şi pentru reprezentanţii de pe Wilhelmstrasse, decepţia nu întârzie să apară. Mai întâi apare o schimbare bruscă de atitudine după întâlnirea de la Björkö. Ţarul acţionase fără ştirea ministrului său al Afacerilor externe, contele Lamsdorff. Pus la curent cu tratatul semnat, îşi dă seama de gravitatea consecinţelor acestuia pentru alianţa franco-rusă, căci i se pare exclus ca Franţa să accepte intrarea într-o combinaţie diplomatică al cărei centru de greutate ar fi Reich-ul. Şi, într-adevăr, când, în cursul unei discuţii cu Rouvier, ambasadorul rus la Paris, Nelidov, face aluzie la eventualitatea unei alianţe continentale, preşedintele consiliului francez refuză cu hotărâre. Lamsdorff se străduieşte să-l convingă pe Nicolae al II-lea de greşeala făcută. Rusia nu poate să intre în acelaşi timp într-o alianţă cu Germania şi să păstreze şi prietenia Franţei, o prietenie care, în afară de garanţiile militare oferite Imperiului ţarist, deschide împrumuturilor ruseşti calea spre piaţa pariziană. Nicolae trebuie deci să renunţe la angajamentele luate la Björkö. Cel puţin, el anunţă că „amână“ aplicarea acestora.

De abia după conferinţa internaţională de la

Algesiras, din ianuarie 1906, în care se decide soarta Marocului, izolarea Germaniei devine clară. Numai Austro-Ungaria îi susţine principiile de control internaţional. Celelalte puteri trecând de partea Parisului, încredinţează supravegherea porturilor spaniolilor şi francezilor. Astfel, în ciuda presiunilor făcute de Reich, Franţa obţine prioritatea în Imperiul şerifilor, iar criza marocană şi riscurile de război pe care aceasta le-a prezentat o determină să strângă legăturile cu prietenii şi aliaţii săi.

Tripla Înţelegere (Antanta)

Cu ocazia experienţei dure care a pus-o faţă în faţă cu Germania, Franţa şi-a putut da seama de fragilitatea singurei alianţe de care dispune, cea încheiată cu Rusia. Şovăitoare pe plan diplomatic, aceasta din urmă şi-a arătat în faţa tinerei puteri nipone slăbiciunea armatei şi a marinei sale militare. Fără să renunţe la această alianţă, care rămâne totuşi pivotul sistemului său defensiv, guvernul francez îşi îndreaptă privirile spre Regatul Unit, cu intenţia de a completa „Antanta cordială“ cu prevederi mai concrete. Or, atitudinea britanică din timpul crizei marocane constituie pentru Paris o încurajare incontestabilă.

Anglia, din ce în ce mai neliniştită de politica de înarmare navală dusă de Reich şi de atitudinea războinică a lui Wilhelm al II-lea, a trecut printr-o adevărată stare de alertă în timpul discuţiilor de la Björkö. Adeziunea Franţei la această combinaţie diplomatică ar fi dus fără îndoială la o alianţă continentală care ar fi dezavantajat-o serios. Refuzul Parisului a însemnat pentru britanici o mare uşurare şi, în timpul conferinţei de la Algesiras, i-a făcut să opteze pentru susţinerea poziţiei franceze, mergând până la schiţarea unor planuri comune cu statul major francez în scopul de a face front comun în eventualitatea unui atac german.

Aceste consultări nu constituie totuşi o alianţă militară. A se alia cu Franţa ar însemna în fapt să încheie o alianţă şi cu Rusia, cu care Anglia este în conflict în Asia centrală. Quai d’Orsay nu îşi

menajează eforturile pentru a ajunge la o rezolvare a problemelor în curs dintre Londra şi Sankt Petersburg. În august 1907, aceste demersuri duc la semnarea unei convenţii care reglementează litigiile coloniale şi marchează reconcilierea anglo-rusă: ţările vecine cu India, Tibetul şi Afganistanul devin neutre, iar Persia, unde cele două puteri întreţin o surdă ostilitate, este împărţită în zone de influenţă.

Fără să constituie o alianţă propriu-zisă, convenţia anglo-rusă din 1907, ca şi reglementarea cu câţiva ani în urmă a contenciosului franco-englez, înlătură obstacolele din calea unei apropieri între Regatul Unit şi Imperiul rus. „Antanta cordială“, consolidată prin discuţiile la nivel de stat major din 1906 şi acordurile anglo-ruse din 1907 duc la extinderea alianţei franco-ruse şi dau naştere în Europa începutului de secol XX unei noi grupări a puterilor, care va fi curând cunoscută sub denumirea de „Tripla Înţelegere“ sau „Antanta“. Fără îndoială, aceasta nu este încă destul de solidă şi nu constituie o adevărată alianţă. Dar, în momentul în care vechea „Triplă Alianţă“ se sfărâmă şi pare să fie condamnată datorită poziţiei Italiei, „Antanta“ apare ca o grupare cu perspective de viitor şi care nu va înceta în continuare să se consolideze în ciuda eforturilor prodigioase ale Reich-ului de a o dezbina.

Aceasta este deja percepută de Germania ca o ameninţare de încercuire şi împarte Europa în două blocuri care, este clar pentru mulţi contemporani, vor sfârşi mai curând sau mai târziu, prin a se înfrunta, mai ales că, începând din 1907, rivalităţile dintre Tripla Alianţă şi Antantă se ascut din ce în ce mai mult.

De la afacerea bosniacă la a doua criză marocană (1907-1911)

Începând din 1907, continentul european redevine centrul de gravitate al relaţiilor internaţionale, iar în Balcani, la limita dintre zonele de influenţă austro-ungare şi ruse se situează punctul de ruptură cel mai sensibil al echilibrului dintre marile puteri.

De la lovitura de stat care a pus capăt în 1903 domniei dinastiei Obrenovici, micul regat al Serbiei a devenit, sub conducerea lui Petru I Karagheorghevici, un centru activ de propagandă panslavistă şi punctul forte al puterii ruse în Balcani. De acum înainte, ţelul Serbiei este clar: unificarea cu slavii din sud pentru a forma o „Iugoslavie“ independentă, aliată Imperiului rus şi protejată de acesta. Această propagandă are ecouri în micul principat vecin al Muntenegrului şi mai ales în rândul populaţiei din Bosnia-Herţegovina, aflată din 1878 sub administraţia Vienei.

Hotărât să pună capăt agitaţiei iugoslave, guvernul lui Franz Joseph va profita de ocazia oferită de recenta înfrângere a ruşilor în Extremul Orient şi de revoluţia care izbucneşte în Turcia în 1908. Aceasta aduce la putere un partid al Junilor turci, care pare hotărât să reformeze vechiul Imperiu otoman. Deci nu mai este timp de pierdut. Viena hotărăşte să construiască mai întâi o cale ferată spre Salonic, via Sandjak, în aşa fel încât să separe Serbia de Muntenegru, apoi, după ce a promis ajutor ţarului în problema ratificării regimului Strâmtorilor, declară anexarea

principatelor slave Bosnia şi Herţegovina.

Aceasta însemna să reteze definitiv orice speranţă pentru ambiţiile Belgradului. Imediat, Serbia ordonă mobilizarea şi cere ajutor Rusiei. La Sankt Petersburg, ministrul Afacerilor externe, Isvolski, conştient că a fost dus de nas de omologul său austriac, se dă peste cap pentru a obţine convocarea unei conferinţe internaţionale, ceea ce nici Austro-Ungaria, nici Germania nu sunt dispuse să accepte.

În timp ce statul major austriac şi cel rus iau măsuri de mobilizare, iar Germania se declară gata să-şi susţină aliatul austriac, Franţa şi Regatul Unit, cărora le este teamă să nu fie antrenate într-un conflict din care nu au nimic de câştigat, îşi oferă „serviciile“ şi propun lui von Bülow să se alăture acţiunii acestuia. Cu abilitate, von Bülow refuză această propunere pentru a obliga cele două puteri să-şi lase baltă aliatul ţarist. Calculul se dovedeşte a fi profitabil. Londra sfătuieşte guvernul rus să accepte situaţia. La Paris, ministrul Afacerilor externe, Stephen Pichon, îl previne pe Isvolski că Franţa nu poate să se angajeze într-un conflict provocat de o conjunctură în care „interesele vitale“ ale ţării sale nu sunt în joc şi se mulţumeşte să ceară guvernului german să se folosească de influenţa sa pentru a rezolva situaţia. Or, dorind să mărească breşa pe care el o provocase în Tripla Înţelegere, von Bülow aruncă gaz peste foc. Pe 22 martie 1909, îi ordonă ambasadorului său să-i ceară lui Isvolski „asentimentul formal şi fără rezerve“ faţă de noua situaţie creată şi adaugă că „un răspuns evaziv, condiţionat, confuz va fi considerat drept un refuz“. Este un adevărat ultimatum pe care

guvernul ţarist se vede nevoit să-l accepte. Înfuriat la culme, Isvolski îi sfătuieşte pe sârbi să ordone demobilizarea.

Criza bosniacă se termină deci printr-o aparentă victorie a Triplei Alianţe. Ţările Antantei au dat înapoi în faţa măsurilor de intimidare luate de puterile centrale, trădând fragilitatea acordurilor franco-anglo-ruse. Evenimentele ce vor urma vor arăta totuşi că acest succes austro-german nu este decât o nouă victorie a la Pirus. Sentimentul naţional iugoslav, cauză principală a crizei, a fost potolit dar nu distrus. Italia este îngrijorată de modificarea care s-a produs în *status-quo*-ul balcanic, fără ca ea să fi avut ceva de spus, nici să fi obţinut măcar cea mai mică compensaţie. Dar, mai ales, alianţa franco-rusă rămâne intactă şi asta în ciuda calculelor lui von Bülow. Desigur, ţarul este supărat pe Franţa pentru că nu i-a oferit sprijinul pe care avea tot dreptul să-l aştepte de la aceasta, dar ostilitatea faţă de Berlin este şi mai mare. Aşa încât, departe de a dori să renunţe la alianţa cu Parisul, el se arată dispus să o consolideze pentru a evita o nouă umilire şi, dacă este posibil, pentru a se răzbuna pentru cea pe care tocmai o suportase.

Criza bosniacă este urmată de doi ani de pace relativă. Un acord de cooperare economică în Maroc este semnat chiar de Franţa şi de Germania, dar aceasta va fi repede dezamăgită de slabele avantaje pe care le are din acest aranjament. Astfel, convinsă că are avantajul forţei, Germania nu aşteaptă decât o ocazie pentru a repune problema pe tapet şi a demonstra deşertăciunea alianţelor franceze. Pretextul este oferit în mai 1911 de ocuparea Fezului de către trupele franceze. În urma

unei rebeliuni împotriva sultanului Mulay-Hafid şi pentru a proteja viaţa colonilor europeni blocaţi în oraş, Parisul decide ca acesta să fie ocupat de generalul Moinier.

Această acţiune, depăşind drepturile atribuite Franţei prin actul de la Algesiras, va permite Germaniei să redeschidă cazul Marocului în numele violării *status-quo*-ului. Nu că reprezentanţii de pe Wilhelmstrasse ar îmbrăţişa ideile expansioniste pe care le dezvoltă mediile ultranaţionaliste, dar secretarul de stat la Afacerile externe, Kiderlen-Wächter, crede că jucând cu abilitate cartea marocană şi mărind tensiunea guvernul său ar putea obţine compensaţii avantajoase. Acesta este motivul pentru care el îl sfătuieşte pe împărat să „ia un gaj“ ocupând, de exemplu, un port pe malul Atlanticului. Wilhelm al II-lea acceptă ideea şi, pe 1 iulie, o canonieră purtând pavilion german, *Panther*, acostează în faţa portului Agadir, unde debarcă un contingent simbolic. În acelaşi timp, guvernul Reich-ului îi anunţă pe francezi că nu este împotriva instaurării protectoratului lor în Maroc, cu condiţia ca Germania să primească compensaţii în Africa centrală. Invitat să fie mai exact, Berlinul cere Congo francez în totalitate.

Noul preşedinte al Consiliului, Joseph Caillaux, partizan hotărât al păcii, este decis să accepte revendicările germane, cel puţin parţial. El este încurajat de atitudinea diplomaţiei ruse, care îi informează pe francezi în termeni nu prea voalaţi că nu este pregătită să intre într-un război pentru Maroc, aşa cum nici Franţa nu fusese dispusă să o facă pentru Bosnia cu câţiva ani în urmă. Dar Caillaux trebuie să înfrunte o opinie publică violent

germanofobă, care regretă politica fermă a lui Delcassé. El însuşi nu poate accepta în totalitate pretenţiile germanilor şi, pe 17 iulie, aceştia sunt anunţaţi că Republica nu are intenţia să cedeze Reich-ului întregul Congo. Ruptura pare să fie iminentă, iar Kiderlen pare să accepte cu uşurinţă riscul unui conflict armat. Numai că atitudinea împăratului şi a anturajului său este mai puţin agresivă şi contactul este menţinut *in extremis* între cancelarii. Până la urmă, hotărâtoare este atitudinea englezilor. Informat asupra considerabilelor pretenţii germane, cabinetul de la Londra îl anunţă pe Wilhelm al II-lea, pe 21 iulie, că este pregătit, dacă este cazul, să sprijine cu armele poziţia franceză. Pacifistul Lloyd George riscă să declare public că „formula păcii cu orice preţ este nedemnă pentru o ţară importantă“, iar escadrilele marinei sunt puse în stare de alertă.

Preocupat în ultimul moment să evite războiul, Berlinul se hotărăşte deci să negocieze. Convorbirilor oficiale între ambasadorul Cambon şi Kiderlen li se suprapune o negociere secretă între baronul de Lancken, purtătorul de cuvânt de pe Wilhelmstrasse şi un trimis special al lui Caillaux, ceea ce, bineînţeles, va complica lucrurile. După îndelungi tratative şi noi riscuri de ruptură, în noiembrie 1911 se va ajunge până la urmă la un acord. Germania, care între timp a trecut printr-o panică bursieră pe care Caillaux va pretinde mai târziu că a provocat-o în întregime, acceptă cu anticipaţie instalarea protectoratului francez în Maroc, primind în schimb o parte importantă a Congoului francez, cu ieşire la Atlantic.

Principalul rezultat al acestei crize este agravarea

ranchiunelor şi animozităţilor dintre cele două principale puteri militare ale Europei. Intens solicitată, opinia publică este exasperată. Şi francezii şi germanii reproşează guvernelor respective umilinţele suferite. Mulţi consideră că de acum înainte războiul este singura ieşire posibilă din starea de tensiune care s-a creat în relaţiile internaţionale, iar Caillaux nu rezistă curentului naţionalist care doreşte respectarea acordului din noiembrie 1911. El este înlăturat şi înlocuit cu Raymond Poincaré, un loren de un patriotism intransigent, de la care opinia publică aşteaptă o atitudine fermă faţă de pretenţiile Germaniei şi pe care parlamentarii îl vor face preşedinte al Republicii. Alegerea sa este salutată cu entuziasm de toţi cei care vor să pună stavilă veleităţilor hegemonice ale naţionaliştilor germani.

În plus, criza a scos în evidenţă şi alte indicii îngrijorătoare despre divizarea Europei în două tabere duşmane. Chiar dacă alianţa franco-rusă s-a arătat a fi ineficace în timpul crizei bosniace, sprijinul neaşteptat oferit Franţei de Regatul Unit dovedeşte că guvernul de la Londra a hotărât în mod deliberat să dea Antantei cordiale o interpretare extensivă. Tripla Înţelegere pare deci să evolueze spre o formulă din ce în ce mai asemănătoare cu cea a Triplei Alianţe. În atmosfera de criză permanentă care se instalează, riscurile unui război devin din ce în ce mai mari. Şi, într-adevăr, de îndată ce criza marocană se linişteşte, noi focare incendiare se aprind în Balcani.

Războiul balcanic şi cursa înarmărilor

Noile crize balcanice se datorează intensificării antagonismelor apărute în perioada precedentă. În timp ce partidul „Junilor turci“, sprijinit de Germania lui Wilhelm al II-lea, face eforturi să refacă Imperiul otoman, Rusia se crede iarăşi capabilă să joace un rol activ în regiune şi este hotărâtă să-şi ia revanşa pentru umilinţa suferită în 1909.

În mod paradoxal, Italia, aliata puterilor germanice în cadrul Triplei Alianţe, este cea care declanşează criza. În 1911, pradă unei puternice reacţii naţionaliste, aceasta declară război Turciei şi intră în regiunea Tripolitană şi în Cirenaica. Această nouă dovadă a slăbiciunii Imperiului otoman determină imediat micile naţiuni creştine şi independente din Balcani – Serbia, Bulgaria, Grecia şi Muntenegru – să profite de situaţie şi să-şi împartă ultimele posesiuni europene ale Imperiului turc. Sub protecţia Rusiei, se constituie astfel o „ligă balcanică“, a cărei axă este alianţa sârbo-bulgară semnată în martie 1912.

Îngrijorarea Franţei, care se teme să nu fie atrasă într-un angrenaj fatal, determină Rusia să încerce să oprească în ultimul moment tăvălugul pe care l-au pornit împreună. Este însă prea târziu: în octombrie 1912, statele balcanice atacă Turcia care, învinsă rapid, trebuie să-şi abandoneze toate posesiunile de pe continentul european, cu excepţia Constantinopolului şi a regiunii de lângă litoral.

Dificultăţile încep când vine momentul împărţirii

rămăşiţelor „omului bolnav". Lăcomiei statelor balcanice i se adaugă intervenţiile marilor puteri. Bulgaria, conştientă că a jucat rolul principal în războiul împotriva turcilor şi nemulţumită de aranjamentele propuse îşi atacă brusc fostul aliat sârb în iunie 1913, provocând imediat constituirea unei coaliţii îndreptate împotriva ei, în care intră Serbia, Grecia, România şi, puţin după aceea, Turcia însăşi, care încearcă astfel să recâştige o parte din terenul pierdut. Atacaţi din toate părţile, învinşi de sârbi la începutul lui iulie, bulgarii sunt nevoiţi să ceară armistiţiu.

Abia acum Austro-Ungaria intră în arenă. Pe 4 iulie, contele Berchtold adresează Berlinului şi Romei o notă în care subliniază pericolul pe care îl reprezintă o „Serbie Mare“ pentru dubla monarhie şi cere aliaţilor să i se alăture. Berlinul, dar mai ales Roma, refuză. Astfel, neputând să conteze decât pe forţele proprii, Austro-Ungaria trebuie să se resemneze şi să abandoneze Bulgaria. Pacea semnată la Bucureşti pe 10 august 1913 stabileşte mai ales împărţirea între marile puteri a zonelor de influenţă din Balcani. Posesiunile europene ale Turciei se limitează doar la Tracia orientală, cu Adrianopole. Pentru a-i tăia Serbiei, de a cărei influenţă se teme tot mai mult, ieşirea către Adriatica, Viena încurajează crearea unui principat independent, al Albaniei, a cărui protectoare se proclamă. În ceea ce-o priveşte, Rusia îşi exercită arbitrajul asupra Serbiei, care îşi măreşte teritoriul spre sud, şi asupra României, care primeşte de la Bulgaria partea meridională a Dobrogei.

Încă o dată s-a reuşit evitarea unui război european. Dar crizele repetate determină să fie tot

mai prezentă perspectiva unui conflict generalizat, iar statele europene se pregătesc să-l înfrunte.

În toate statele bătrânului continent evenimentele ultimilor zece ani dinainte de război au tulburat opinia publică şi au creat un climat încărcat de pasiuni. Dacă nu se iau în considerare câteva grupuri de exaltaţi, este neîndoielnic că popoarele nu doresc războiul, dar nici nu par a fi dispuse să renunţe la sentimentul naţional în faţa imperativului păcii cu orice preţ, aşa cum ar vrea o minoritate de socialişti şi de sindicalişti revoluţionari. Odată criza declanşată, acestea vor accepta aproape în unanimitate să urmeze cuvântul de ordine al „sfintei uniri“, lansat de toate guvernele.

Repetarea şi agravarea crizelor internaţionale creează deci o psihoză a războiului care contribuie la consolidarea blocurilor. Cu toate că Italia, ale cărei interese şi ambiţii balcanice se lovesc tot mai deschis de cele ale Austro-Ungariei, a devenit pentru puterile centrale o aliată nu prea sigură, Tripla Alianţă se reînnoieşte în 1912. În acelaşi an, noi acorduri militare franco-ruse prevăd ca în caz de război armata ţaristă să preia ofensiva pentru a-i împiedica pe nemţi să-şi maseze toate forţele pe frontul occidental, şi se mai elaborează un plan de cooperare militară şi navală între francezi şi britanici. În sfârşit, în toamna lui 1912, Poincaré dă o interpretare lărgită alianţei cu Rusia: Franţa o va susţine în eventualitatea unui atac german, chiar dacă războiul ar avea la origine un conflict balcanic.

În ambele tabere, cursa înarmărilor şi întărirea efectivelor disponibile ia proporţii îngrijorătoare. Începând din 1911-1912, Germania îşi măreşte bugetul militar, iar în anul următor prevede mărirea

efectivelor pe timp de pace de la 600.000 la 800.000 de oameni şi îşi accelerează programul de înarmare a marinei. Austro-Ungaria adoptă una după alta două legi militare (1912 şi 1913), care urmăresc consolidarea dispozitivului său de apărare, în timp ce Rusia pune la punct un program militar care trebuie să-i asigure în 1917 o armată de 1.800.000 de oameni, iar parlamentul francez votează în august 1913 „legea celor trei ani“, care permite mobilizarea rapidă a 750.000 de oameni. În acelaşi timp, fiecare dintre viitorii beligeranţi îşi sporeşte şi îşi modernizează materialul de război, mai ales în domeniul artileriei grele.

Iulie-august 1914: concursul de împrejurări

Pe 28 iunie 1914, vizitând, cu ocazia marilor manevre, oraşul Sarajevo din Bosnia, arhiducele moştenitor de Austria, Franz Ferdinand şi soţia sa morganatică, ducesa de Hohenberg, sunt asasinaţi de un student bosniac, Prinzip, membru al unei societăţi secrete, „Mâna neagră“, legată de mişcarea naţionalistă iugoslavă. Guvernul de la Belgrad nu are, probabil, niciun amestec în această afacere, dar anumiţi ofiţeri sârbi au participat totuşi la pregătirea atentatului. Astfel, cu toate că împăratul Franz Joseph înclină mai degrabă spre prudenţă, guvernul şi statul major de la Viena consideră că a sosit momentul ca, folosindu-se de acest pretext, să facă definitiv ordine cu Serbia. Dintre toate ţările implicate în declanşarea războiului, Austro-Ungaria este deci cea care, încă de la început, îşi asumă riscul cel mai mare pentru că este în pericol de a-şi pierde în zona dunăreană nu numai prestigiul, dar însăşi propria existenţă, ameninţată în mod direct de o eventuală dezmembrare a imperiului.

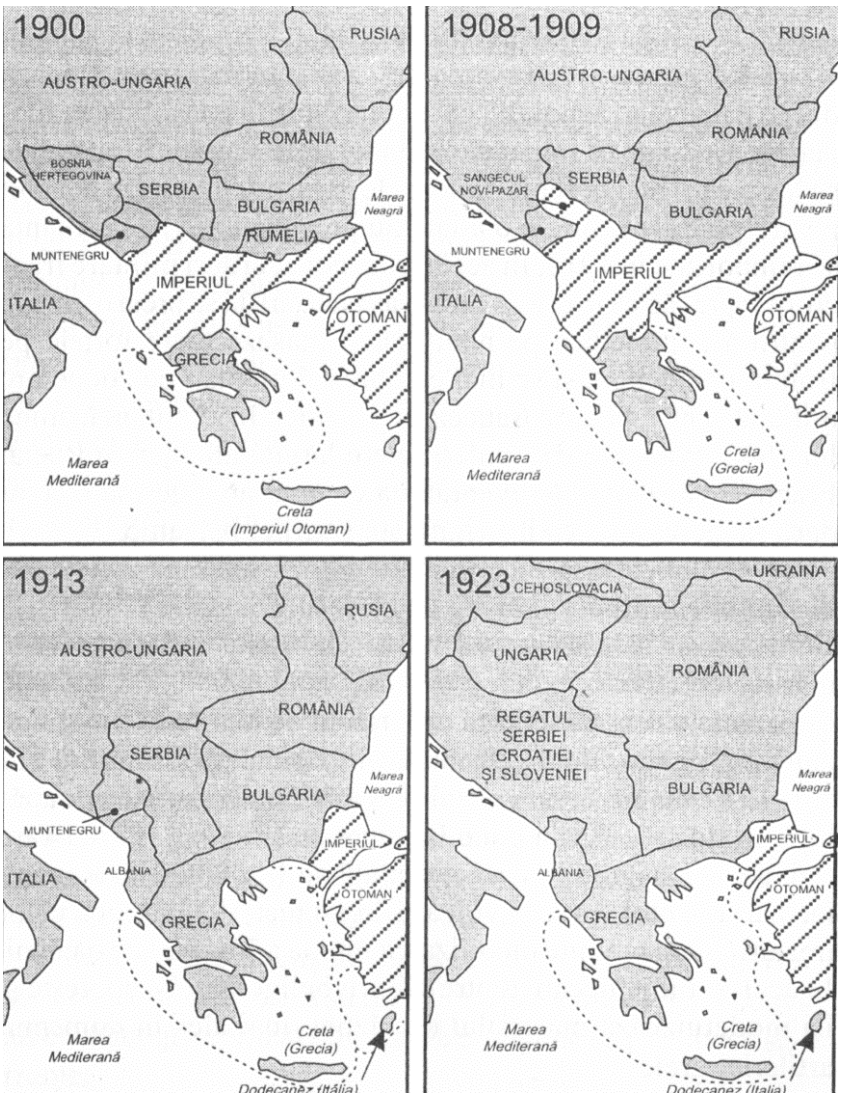

Evoluţia frontierelor în zona Balcanilor

Germania este afectată mai puţin direct de ceea ce se petrece între graniţele dublei monarhii. Numai că, de la sfârşitul celui de-al-doilea război balcanic, Wilhelm al II-lea îşi reproşează că şi-a părăsit aliatul său cel mai sigur şi se hotărăşte să-l susţină de acum înainte chiar cu preţul unui război generalizat, pe care nu-l doreşte, dar a cărui eventualitate o acceptă. De altfel, statul major consideră momentul deosebit de favorabil pentru Germania. Dacă tot este inevitabil războiul – şi împăratul nu pierde nicio ocazie să o declare – nu este cea mai bună soluţie să se profite de un avantaj cu aplicarea planului de reorganizare al armatei

ruseşti? Berlinul dă deci undă verde diplomaţiei austro-ungare pentru lichidarea problemelor cu Serbia.

După ce a obţinut, pe 5 iulie, sprijinul lui Wilhelm al II-lea, guvernul de la Viena pregăteşte în secret un ultimatum care nu este remis Serbiei decât pe 23, în momentul în care preşedintele Republicii franceze, Poincaré, şi preşedintele Consiliului, Viviani, aflaţi în vizită oficială la Sankt-Petersburg, se îmbarcă pentru a se întoarce în Franţa, ceea ce face dificilă comunicarea dintre şefii celor două state. Berlinul şi Viena speră că acţionând foarte repede vor limita conflictul la zona balcanică şi formulează termenii ultimatumului în aşa fel încât Serbia să nu-i poată accepta. În realitate, Belgradul nu respinge decât articolul 6, care prevede participarea funcţionarilor austrieci la ancheta iniţiată de sârbi pentru a stabili responsabilităţile în ceea ce priveşte atentatul. Aceasta este de ajuns pentru ca, pe 28 iulie, Austria să declare război Serbiei şi să bombardeze imediat capitala.

Rusia nu poate, fără să rişte să-şi piardă orice influenţă în Balcani, să accepte ca sârbii să fie striviţi iar ea să nu intervină, ceea ce guvernul rus anunţă cu fermitate. Desigur că obţinuse nişte „asigurări“ din partea lui Poincaré şi, conştientă de încetineala preparativelor, aceasta începe de pe 29 iulie să-şi mobilizeze parţial armata, în timp ce ţarul îi trimite vărului său, Wilhelm al II-lea, o serie de telegrame prin care îi cere să facă presiuni asupra Austro-Ungariei pentru a se evita ireparabilul.

Un demers identic vine din partea Londrei. Sir Edward Grey propune guvernatorului german să înceapă nişte negocieri care să rezolve chestiunea

sârbească şi sugerează Vienei să ia oraşul Belgrad drept „gaj“ până se va ajunge la un rezultat. El avertizează în acelaşi timp Germania că, în cazul unui conflict, Regatul Unit nu va putea sta mult timp de-o parte. Văzând angrenajul fatal pus în funcţiune şi fiind îngrijorat, cancelarul Bethmann-Holweg intervine pe lângă guvernul lui Franz Joseph pentru a-l convinge să accepte propunerea britanică. Dar la Berlin, ca şi în celelalte capitale, militarii sunt deja cei care influenţează deciziile, grijulii să nu fie luaţi prin surprindere şi declanşând astfel un proces ireversibil. Atitudinea ruşilor va grăbi lucrurile. În ciuda intervenţiei guvernului francez, care îi sugerează o atitudine moderată, Nicolae al II-lea decretează pe 30 iulie mobilizarea generală. Pe 31 iulie, Austria face acelaşi lucru.

Războiul

În faţa acestei agravări progresive a pericolului, mişcarea pacifistă este paralizată de ezitările şi de divizarea conducătorilor socialişti şi sindicalişti. În Franţa, SFIO şi CGT organizează împreună manifestaţii împotriva războiului, dar nu reuşesc să se pună de acord în privinţa unei greve generale. De altfel, asasinarea lui Jaurès, pe 31 iulie, de către naţionalistul Raoul Villain, provoacă tulburări în tabăra partizanilor opoziţiei şi lasă drum liber susţinătorilor „sfintei uniri“, aşa încât ministrul de interne, Malvy nici nu mai trebuie să treacă la arestarea militanţilor pacifişti, prevăzută de „carnetul B“. În Germania, social-democraţia trece pe primul plan ura împotriva autocraţiei ţariste, lăsând pe locul doi preferinţa pentru pace, şi îl asigură pe Bethmann-Holweg că nu va face nimic care să-l stingherească în acţiunile sale. Peste tot, uimirea şi resemnarea popoarelor nu întârzie să se transforme în hotărâre în faţa unui război inevitabil, despre care toată lumea crede că va fi scurt. Ba chiar, într-un veritabil entuziasm, idee pe care vor încerca s-o acrediteze toate scrierile naţionaliste redactate imediat după aceea.

În timp ce diplomaţii discută iar opinia publică se mobilizează, statele-majore acţionează. Guvernul francez, preocupat să nu facă nimic care să-l angajeze în mod direct într-un eventual conflict european, îşi retrage trupele la 10 km de la frontiera germană. Numai că, pe 31 iulie, Germania trimite două ultimatumuri: unul Rusiei, somând-o să

ordone demobilizarea, celălalt Franţei, pentru a o obliga să-şi precizeze atitudinea în cazul unui război germano-rus. Ambasadorul Reich-ului la Paris primeşte instrucţiuni ca în cazul în care Franţa s-ar declara neutră, să ceară drept gaj încredinţarea oraşelor Toul şi Verdun germanilor.

Pe 1 august seara, Rusia nedând niciun răspuns, Germania îi declară război, în timp ce Franţa trece la mobilizare. Pe data de 2, germanii cer Belgiei să le dea liberă trecere pentru trupe, iar pe 3 încep ostilităţile împotriva Franţei, sub pretextul că un avion francez ar fi bombardat oraşul Nürnberg. În ceea ce priveşte Tripla Alianţă, Italia şi România, care nu sunt legate decât printr-un acord defensiv, consideră că împrejurările în care începe războiul nu le obligă să intervină.

Cât despre guvernul britanic, hotărât în majoritate să susţină Franţa, nu a vrut să se angajeze prea devreme pentru a nu încuraja intransigenţa Parisului şi a Sankt-Petersburgului şi îşi înmulţeşte tentativele de conciliere. Invadarea Belgiei de către trupele germane mobilizează opinia publică britanică şi înlătură ultimele împotriviri din sânul cabinetului. Pe 4 august, Regatul Unit declară război Germaniei. În mai puţin de două săptămâni, criza balcanică s-a transformat într-un conflict generalizat, preludiu al primului „război mondial“ din istorie.

Astfel, teama diplomaţilor prezenţi la Congresul de la Viena devine realitate. Europa, căreia ei au vrut să-i dea o configuraţie stabilă, s-a prăbuşit din toate părţile. Bazată pe principiul legitimităţii, subestimând aspiraţiile popoarelor, aceasta a exercitat o presiune constantă asupra

naţionalităţilor. Luptele adesea victorioase duse de acestea din urmă au marcat secolul care desparte Congresul de la Viena de primul război mondial.

Dar triumful naţionalităţilor incendiază întreaga Europă printr-o mişcare contagioasă care face ca întregul continent să fie afectat de orice modificare care intervine în oricare din ţările care îl compun. În acelaşi timp, sentimentul naţional se transformă încet într-o pasiune orgolioasă şi exclusivistă care nu-şi găseşte satisfacţie decât în exaltarea unei naţiuni în detrimentul celeilalte.

Înfruntarea dintre aceste naţionalisme pizmaşe şi agresive aruncă până la urmă Europa într-un conflict, de a cărui amploare nici nu-şi dă seama: un război de trei sau patru luni, nimic mai mult, estimează toţi guvernanţii. Nimeni nu-şi imaginează că din acest prim conflict „mondial“ Europa va ieşi total transformată şi pe deasupra stoarsă de vlagă şi cu capacităţi reduse, pentru că îşi va pierde nu numai superioritatea faţă de restul lumii, dar şi sensul însuşi al propriului destin.

Capitolul 10
„RĂZBOIUL CEL MARE“ ŞI DESĂVÂRŞIREA EUROPEI NAŢIUNILOR

■ Aruncate într-un război pe care niciunul nu se gândeşte să-l câştige repede, statele europene stabilesc un armistiţiu în luptele politice interne, care este reprezentat de „sfânta unire“, şi îşi aruncă în bătălie toate forţele de care dispun pentru a încerca să-i pună capăt în câteva săptămâni. Dar toate ofensivele lansate de beligeranţi eşuează şi, la sfârşitul lui 1914, fronturile se stabilizează.

■ Din 1915 până în 1917, dorinţa de a se agăţa de terenul cucerit duce la un război de poziţii. Îngropaţi în tranşee, soldaţii cunosc infernul unui război de uzură, al cărui supravieţuitori vor cunoaşte ororile, frigul, lipsurile şi moartea. Marile ofensive sfârşesc toate prin eşecuri sângeroase, bătăliile având de acum înainte drept obiectiv slăbirea adversarului şi mai puţin înfrângerea rapidă a acestuia. Această formă de război antrenează mobilizarea economică şi o intensivă propagandă („împuierea capului“) pentru ca spatele frontului să reziste.

■ Dificultăţile militare din 1917 (eşecul ofensivei Nivelle în Franţa, dezastrul de la Caporetto în Italia) provoacă criza. În spatele frontului, greutăţile materiale duc la greve şi manifestaţii. S-a terminat cu „sfintele uniri“, iar curentele pacifiste iau amploare. În Rusia, criza este mai gravă decât oriunde, ea provocând căderea ţarismului, apoi eşecul guvernului provizoriu care dorea să continue războiul. Stăpâni pe putere, bolşevicii semnează pacea de la Brest-Litovsk. Ieşirea din joc a Rusiei este compensată în cadrul Antantei de intrarea în război a Statelor Unite în 1917.

■ Anul 1918 aduce sfârşitul coşmarului. Peste tot în Europa unde sunt guverne puternice, acestea pun capăt crizei şi redresează situaţia internă. Hotărâtă să termine războiul, Germania lansează patru mari ofensive care au drept scop scoaterea Franţei şi Angliei din luptă înainte ca Statele Unite să intervină. În ciuda unor succese de început, eşecul final al acestora pecetluieşte soarta conflictului. Începând din vara lui 1918, aliaţii preiau ofensiva. În toamnă, Germania şi aliaţii săi sunt înfrânţi iar în imperiile din centrul Europei izbucneşte revoluţia.

Nu avem intenţia să urmărim aici pas cu pas desfăşurarea unui conflict care începe în august 1914 ca un război european, ci transformarea lui într-un război mondial din cauză că Europa constituie centrul de gravitaţie al lumii. Se va regăsi de altfel şi prezentarea amănunţită a evenimentelor

acestei lungi înfruntări sângeroase, căreia contemporanii i-au dat numele de „Războiul cel Mare“. Nu ne vom opri decât la elementele absolut necesare pentru înţelegerea marii perturbaţii care afectează Europa şi ale cărei ecouri se vor prelungi timp de treizeci de ani, fără ca bătrânul continent să-şi mai poată regăsi echilibrul distrus în 1914.

În momentul în care izbucneşte războiul, toate guvernele consideră că acesta va fi scurt: câteva săptămâni cel mult. Marea capacitate de distrugere a armelor moderne, testate cu ocazia războaielor balcanice, alimentează ideea că este imposibil ca acest conflict să se prelungească. Ca urmare, fiecare dintre ţările angajate îşi aruncă toate resursele în bătălie, cu aprobarea aproape unanimă a populaţiei, care crede că luptă pentru o cauză dreaptă. „Lupta civilizaţiei împotriva barbariei“: iată cum este calificat în Franţa războiul care începe, de un ziar de mare audienţă cum este *Le Matin*.

În ceea ce priveşte imperiile centrale, aceeaşi stare de spirit animă atât pe conducători cât şi populaţia. Peste tot în jurul guvernelor şi a suveranilor se realizează „sfânta unire“ care înlătură divergenţele partizane sau rivalităţile personale. Viaţa economică este subordonată practic exigenţelor operaţiunilor militare şi nimeni nu se gândeşte să o reorganizeze atâta timp cât se crede cu tărie că războiul va fi scurt.

Aceeaşi idee domină şi statele-majore, unde se aşteaptă ca ofensivele fulgerătoare să aducă o înfrângere fără drept de apel. La Berlin se contează pe încetineala mobilizării ruşilor, care permite, înainte de a se ataca Estul, dirijarea tuturor

eforturilor spre frontul de vest şi scoaterea Franţei din joc. Pentru a dejuca această manevră, statele-majore francez şi rus lansează o dublă ofensivă, înainte chiar ca toate trupele să fie adunate.

Cu sânge rece, generalul Joffre, comandantul-şef al armatelor franceze, salvează o situaţie care părea iremediabil compromisă. Profitând de greşeala tactică a germanilor, care au traversat în grabă Marna, neglijând garnizoana din capitală comandată de Galliéni şi întărită pe flancul drept, acesta lansează pe 6 septembrie o puternică ofensivă care, după patru zile de lupte grele, îi obligă pe nemţi să se retragă. „Victoria de pe Marna“, dublată de succesul din jurul oraşului Nancy şi de victoriile ruşilor în luptele din Galiţia cu austriecii, schimbă total faţa războiului.

De acum înainte, în timp ce armatele Reich-ului încearcă din nou să-i încercuiască pe Aliaţi în nord, aceştia din urmă fac tot posibilul să se alipească trupelor belgiene care au reuşit să elibereze Anversul. Această dublă mişcare de încercuire se transformă astfel într-o „cursă către mare“, care se termină în noiembrie prin luptele sângeroase din Flandra. La sfârşitul lui noiembrie, cele două armate se instalează una în faţa celeilalte pe un front ce ţine de la Marea Nordului până la frontiera elveţiană.

În acest timp, ofensiva rusească în Prusia orientală este oprită de generalii Hindenburg şi Ludendorff. Învingători în bătăliile de la Tannenberg (august) şi de la lacurile Mazuriene (septembrie), germanii obligă armata ţaristă să bată în retragere. La sfârşitul lui 1914 frontul se stabilizează şi aici. La cinci luni de la declaraţia de

război, este clar că marile ofensive de la care fiecare aştepta o victorie rapidă au eşuat definitiv. În timp ce Turcia intră la rândul său în conflict de partea puterilor centrale, Serbia rezistă cu disperare armatelor austriece şi va continua să o facă până în toamna anului următor.

1915-1917: de la „războiul de poziţii“ la „războiul de uzură“

Eşecul marilor ofensive din toamna lui 1914 şi pericolul prăbuşirii frontului pe care acestea l-au creat determină statele-majore din cele două tabere să nu mai întreprindă noi acţiuni de anvergură înainte de a-şi asigura serios poziţiile defensive. Pentru a se apăra de inamic, fiecare se îngroapă în tranşee legate între ele prin tuneluri şi apărate de sârmă ghimpată. Soldaţii vor trăi aici timp de trei ani întrerupţi de câteva perioade de odihnă şi de permisii scurte. Condiţiile de viaţă sunt abominabile. Măcinaţi de frig, de paraziţi, prost hrăniţi, înfruntând în fiecare zi moartea şi nebunia, oamenii trebuie să reziste în ciuda bombardamentelor artileriei şi atacurilor duşmanului. Imediat ce trec de parapetul care protejează tranşeea pentru a porni la asaltul liniilor duşmane, soldaţii pătrund într-un infern în care domnesc mitraliera, tunul cu tir rapid, grenada şi chiar gazul asfixiant. Astfel, ofensivele sfârşesc în general în hecatombe şi aceasta pentru o bucată de teritoriu de câţiva kilometri, adesea pierdut din nou după câteva zile sau după câteva ore, în timpul contraatacului inamic.

Totuşi, până în 1917, moralul soldaţilor nu cedează, şi cele două armate se întrec în eroism şi în rezistenţă fizică. În spatele frontului guvernele se străduiesc să sprijine civilii din punct de vedere moral, selectând veştile de pe front şi făcând o propagandă intensă („împuierea capului“). Ele trec

în acelaşi timp şi la mobilizarea tuturor forţelor economice.

În numeroase uzine, în care muncitorii trimişi pe front au fost înlocuiţi cu femei şi cu muncitori străini, se abandonează producţia obişnuită şi se fabrică pentru armată uniforme, arme, muniţii. Niciodată, niciun război european nu a necesitat o astfel de concentrare de energie şi de resurse materiale.

Anul 1915 este pentru Aliaţi anul iniţiativelor nereuşite. Mai întâi pe frontul occidental, unde Joffre vrea cu tot dinadinsul să străpungă dispozitivul german. În două rânduri în luna mai, în Artois, şi în septembrie în Champagne, el încearcă o ofensivă de mare anvergură fără însă să poată deschide o breşă în frontul adversarilor: 300.000 de soldaţi francezi sunt ucişi în aceste atacuri.

Apoi, pe frontul de est, unde Aliaţii încearcă să ajute Rusia aflată în dificultate de la marea ofensivă din vara lui 1915. Pentru a aproviziona mai uşor pe ruşi cu arme şi muniţii, aceştia ar trebui să controleze Strâmtorile care fac posibil accesul în Marea Neagră. De aici ideea de a debarca trupe franco-britanice pe coastele Dardanelelor. Dar rezistenţa turcilor obligă până la urmă corpul expediţionar să se îmbarce din nou, după ce a suferit pierderi deosebit de grele. Alte trupe debarcă în nordul Greciei, la Salonic, şi reuşesc să-şi menţină poziţiile, dar au sosit prea târziu pentru a mai putea împiedica armatele austro-ungare să zdrobească Serbia.

Antanta obţine totuşi un succes diplomatic de anvergură. În mai 1915, guvernul italian se hotărăşte să se alăture Aliaţilor, după lungi ezitări şi

după ce a semnat cu francezii şi cu britanicii un tratat care îi promite, pe lângă anexarea teritoriilor „iredente“, Trentino şi Trieste, câştiguri teritoriale substanţiale pe coasta orientală a Adriaticii. Cât despre Bulgaria, aceasta trece de partea puterilor centrale.

Anul 1916 este marcat la est de succesele ruşilor în Balcani şi de intrarea în Război a României de partea Antantei. La vest, evenimentul capital este bătălia de la Verdun, pe care Falkenhayn o angajează încă din februarie pentru a slăbi trupele franceze. Există acolo o proeminenţă a frontului francez, având legături slabe cu poziţiile din spate, dar care va fi apărat timp de patru luni de luptători viteji, rezistând asalturilor infanteriştilor duşmani şi teribilelor bombardamente ale artileriei. La sfârşitul lui iunie, germanii, care au cucerit totuşi fortăreţele de la Douaumont şi de la Vaux, dar care au suferit pierderi la fel de mari ca şi francezii, trebuie să-şi recunoască înfrângerea. Generalul Pétain, care l-a înlocuit pe Castelnau, pune stăpânire pe Verdun. În cursul verii, francezii atacă pe râul Somme, dar fără să reuşească nici ei să străpungă liniile inamicului. În sfârşit, pe mare, în Iutlanda, pe 31 mai, bătălia care pune faţă în faţă flota engleză şi pe cea germană rămâne fără un rezultat clar.

Cotitura din 1917

Eşecul bătăliilor din 1915-1916 îndepărtează mai mult ca niciodată perspectiva unei păci imediate. La începutul lui 1917, beligeranţii sunt cuprinşi de oboseală. În ceea ce-i priveşte pe Aliaţi, aceasta creşte odată cu dificultăţile militare: în primăvară, eşecul ofensivei lansate în Artois şi în Champagne de generalul Nivelle, în toamnă, dezastrul suferit de italieni la Caporetto. Pe toate fronturile, numărul morţilor şi răniţilor este aşa de mare încât guvernele trebuie să folosească recruţi foarte tineri, instruiţi în grabă, care sunt trimişi în primele linii pentru a „umple golurile“.

În contact cu greutăţile şi cu riscurile zilnice, avântul din primele săptămâni slăbeşte rapid. Atitudinea unor şefi militari, hotărâţi să menţină o disciplină oarbă şi chiţibuşară, care să fie respectată de oameni care îşi riscă zilnic viaţa şi decişi să-şi atribuie gloria succeselor obţinute fără să ţină cont de sângele vărsat, provoacă tulburări. În primăvara lui 1917, în Franţa, există trupe care refuză să intre în prima linie, revolte care izbucnesc în anumite unităţi şi, mai mult de atât, două regimente cantonate în regiunea Soisson care se pregătesc să se îndrepte spre capitală.

La această mare oboseală a combatanţilor se adaugă dificultăţile cu care se confruntă familiile care trăiesc în spatele frontului. În toate ţările, prioritatea acordată industriei de război de către guvernele care, luate pe nepregătite, nu văd altă soluţie decât renunţarea la liberalism, fac condiţiile

de viaţă din ce în ce mai dificile. Aprovizionarea cu alimente este insuficientă, căci proviziile sunt rezervate în primul rând armatei. Încălzirea, hainele cer sacrificii. Din acest punct de vedere, situaţia puterilor centrale şi a aliatelor lor este mult mai grea. Blocusul maritim instituit de Anglia şi Franţa le obligă practic să trăiască în autarhie şi, în consecinţă, să impună populaţiei restricţii severe.

În aceste condiţii, sfânta unire din primele luni ale războiului nu se poate menţine mult timp. Sub presiunea militanţilor lor, partidele socialiste părăsesc guvernele, iar propaganda sindicală este reluată, mai ales în uzinele de armament. Peste tot se produc dezbinări ce dau naştere la curente pacifiste care se transformă în mişcări revoluţionare, mai ales acolo unde structurile sociale sunt mai fragile. Din 1915, membrii Internaţionalei socialiste s-au adunat în Elveţia, la Zimmerwald, pentru a cere începerea unor tratative de pace, dar fără niciun rezultat. La sfârşitul lui 1916, când situaţia pare fără ieşire, se fac eforturi pentru încheierea unei păci formale (pace albă). Aceste eforturi vin mai întâi din partea succesorului lui Franz Joseph, tânărul împărat Carol I, urmat apoi de papa Benoît al XV-lea şi de preşedintele Statelor Unite, Woodrow Wilson, care încearcă să intervină. În Franţa, Italia, Germania, minorităţile de stânga ale organizaţiilor socialiste militează pentru pace. Chiar unii oameni de stat, puţin suspecţi de simpatii revoluţionare, ca fostul preşedinte al Consiliului francez, Joseph Caillaux, iau parte la căutarea unei soluţii negociabile.

Totuşi, nicăieri această mişcare nu este atât de puternică ca în Rusia, unde nemulţumirile îl fac pe

ţarul Nicolae al II-lea răspunzător de toate eşecurile. În martie 1917 izbucneşte o revoluţie condusă de liberali. Nicolae al II-lea abdică în favoarea fratelui său, dar acesta refuză coroana. Vidul de putere, dorinţa liberalilor stăpâni ai guvernului provizoriu de a continua un război pe care sunt incapabili să-l conducă, fac să se încline balanţa în favoarea bolşevicilor, partizani ai unei păci imediate. Armistiţiul, apoi pacea separată semnată de guvernul bolşevic la Brest-Litovsk, permit austriecilor şi germanilor să-şi dirijeze toate eforturile spre frontul occidental.

Intrarea în război a Statelor Unite de partea ţărilor Antantei (1917) va compensa din fericire efectele provocate de retragerea Rusiei. Hotărârea preşedintelui Wilson a fost motivată de „războiul submarin exagerat“ dus de germani începând din februarie şi în cursul căruia nave comerciale americane au fost scufundate.

Wilson îşi angajează ţara în război în numele principiului „libertăţii mărilor“, dar a cântărit tot atât de greu şi faptul că bancherii de dincolo de Atlantic au împrumutat sume mari francezilor şi britanicilor şi au tot interesul ca aceştia să câştige, ca şi nemulţumirea tuturor celor care, timp de trei ani, au profitat de intensificarea exporturilor stimulate de război, negustori, industriaşi şi mai ales fermieri din Middle West, ale căror stocuri se acumulează acum în porturile de pe coasta de Est din cauza războiului submarin.

Intervenţia americană va juca un rol capital, dar de-abia peste un an, când Statele Unite vor reuşi să mobilizeze şi să transporte în Europa mai mult de un milion de soldaţi. Până atunci, instalarea în

ambele tabere a unor guverne puternice permite beligeranţilor să redreseze situaţia internă şi să-şi mobilizeze toate forţele pentru ultima fază a războiului.

1918: sfârşitul coşmarului

Începând cu sfârşitul lui 1917, oameni puternici îşi iau răspunderea conducerii războiului. În Germania, militarii sunt cei care îşi asumă răspunderile puterii. Hindenburg şi Ludendorff instaurează o adevărată dictatură. Ei îl demit pe cancelar, îi controlează îndeaproape pe succesorii acestuia, zdrobesc revolta echipajelor de pe navele de război ordonând câteva execuţii şi pun capăt grevelor plasând uzinele sub autoritatea armatei.

În ţările Antantei, crizele sunt rezolvate de oameni de stat energici care, pentru a câştiga războiul, renunţă provizoriu la libertăţile democratice. În Marea Britanie, liberalul George Lloyd constituie un guvern de uniune naţională, hotărât să ducă un război dur. În Italia, un nou minister condus de Orlando îi arestează pe şefii socialişti, ale căror acţiuni au susţinut agitaţia pacifistă. În Franţa, puterea îi este încredinţată radicalului Georges Clémenceau. Ajutat de popularitatea extraordinară de care se bucură în rândurile opiniei publice, cel care va deveni mai târziu „părintele Victorie“ îşi asumă singur conducerea războiului, refuzând să informeze parlamentul sub pretextul păstrării secretului militar, neglijând Consiliul de miniştri şi neluând în considerare decât în mică măsură părerile preşedintelui republicii, Raymond Poincaré. Politica pe care o duce este cea a războiului înverşunat, până la victorie. „Politica mea externă şi cea internă sunt totuna“, declară el. „În politica externă fac război. În politica internă fac război.

Peste tot eu fac război“. Clémenceau îşi manifestă hotărârea epurând administraţia şi poliţia, executând pe trădători, dar şi discreditându-i pe pacifişti, mai ales când aceştia sunt, ca Joseph Caillaux, adversarii săi politici, pe care el îi consideră „defetişti“ şi duşmani ai naţiunii.

Paralel cu această acţiune întreprinsă de Clémenceau pentru a restabili moralul din spatele frontului, noul comandant şef al armatei, generalul Pétain, pune capăt rebeliunilor, utilizând represiunea (execuţii nu prea numeroase, încarcerări, trimiterea răsculaţilor în companiile disciplinare din Africa de nord), dar procedând şi la ameliorarea condiţiilor de viaţă ale soldaţilor şi mai ales la adoptarea unei noi strategii bazate pe apărare şi pe renunţarea la atacurile sinucigaşe. Acelaşi lucru se petrece în Italia, unde, după dezastrul de la Caporetto, generalul Cadorna, considerat ca un mare risipitor al sângelui oamenilor săi, este demis şi înlocuit cu generalul Diaz.

Guvernele aliate se vor strădui să extindă aria conflictului. Am văzut că în aprilie 1917 Statele Unite s-au alăturat puterilor Antantei. După Revoluţia din februarie, problemele din Rusia îi obligă pe francezi şi pe britanici să facă presiuni asupra guvernului grec pentru ca acesta să înceteze cu tergiversările şi să aleagă o tabără sau alta. În iunie 1917, francezii au trimis regelui Constantin un adevărat ultimatum. Legat de Curtea germană prin legături de rudenie, suveranul grec preferă să abdice. Venizelos constituie atunci un guvern care intră în război alături de Aliaţi şi este imediat susţinut de corpul expediţionar al generalului

Franchet d’Esperey, staţionat la Salonic din 1915.

Primăvara lui 1918 marchează întoarcerea la marile ofensive, lansate de armatele Reich-ului pe frontul francez. Germanii trebuie să acţioneze repede căci blocada maritimă le paralizează treptat economia şi aprovizionarea, în timp ce venirea americanilor începe să schimbe raportul de forţe. De aceea, aceştia îşi vor arunca toate forţele în patru ofensive disperate. La sfârşitul lui martie, ofensiva din sudul râului Somme, care eşuează, iar Aliaţii realizează unirea comandamentelor, Foch devenind general şef. În aprilie şi mai, cele din Flandra şi de pe râul Aisne. În sfârşit, în iulie cea din Champagne. Din nou ameninţat, Parisul este bombardat de tunurile germane cu tir lung (91 de morţi în biserica Saint-Gervais în ziua vinerii sfinte). Dar ultimele două atacuri germane sunt oprite rapid de Mangin şi de Gouraud, iar începând din 8 august, Foch, care dispune datorită întăririlor americane de rezerve importante şi de vehicule blindate (*tanks*) pentru a sprijini înaintarea infanteriei, lansează marea contraofensivă, care, în două luni, eliberează aproape în întregime regiunile franceze ocupate.

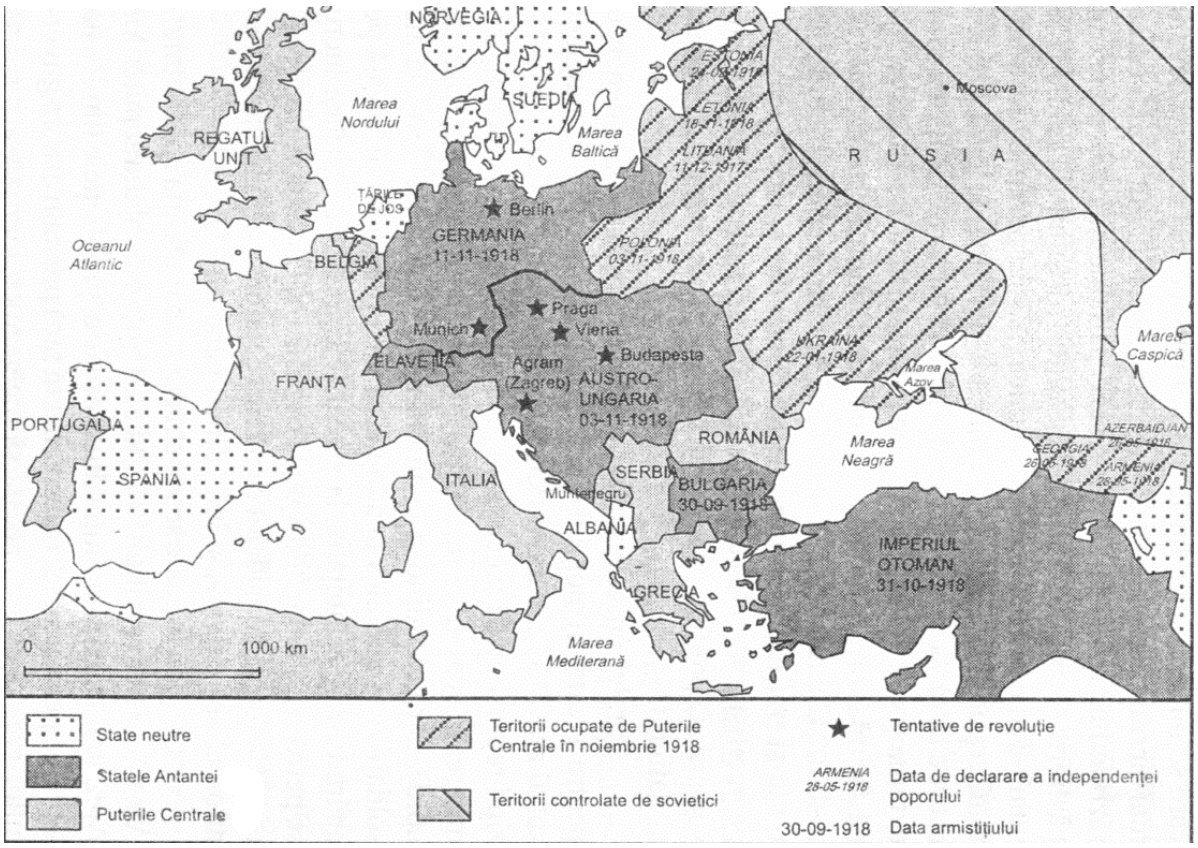

Europa în noiembrie 1918

În acelaşi timp, în Balcani se desfăşoară ofensiva Aliaţilor, începând din Salonic şi până în Palestina, obligându-i pe bulgari şi pe turci să depună armele. La sfârşitul lui octombrie, italienii străpung frontul austriac la Vittorio-Veneto şi obligă guvernul de la Viena să ceară armistiţiu (3 noiembrie). Mişcările naţionale, ţinute în frâu timp de un secol, profită de înfrângerea militară a dublei monarhii: republica cehă este proclamată la Praga, iar un consiliu „iugoslav“ se reuneşte la Zagreb pentru a pune bazele unui nou stat. Coroana habsburgică nu scapă nici ea de furtună: pe 11 noiembrie, la Viena izbucneşte revoluţia şi este proclamată republica.

În aceeaşi zi, Germania trebuie la rândul ei să semneze armistiţiul. În plină prăbuşire a alianţelor şi a sistemului politic, Wilhelm al II-lea încearcă *in extremis* să-şi salveze coroana. El instituie un regim

parlamentar pe care îl respinsese până atunci şi crede că poate conta pe armată, care a suferit desigur nişte eşecuri şi se retrage din faţa Aliaţilor, dar care nu este încă înfrântă. Şi aici, tot din spatele frontului vine lovitura de graţie. În marile oraşe izbucnesc revolte provocate de foamete şi de cumplita oboseală a populaţiei. Flota, mândria Kaiserului, se răscoală şi ea. Pe 9 noiembrie împăratul abdică şi fuge în Olanda. Pe 11, plenipotenţiarii germani semnează armistiţiul de la Rethondes.

Astfel se încheie, după 52 de luni de bătălii cumplite, un conflict ale cărui cauze au fost uitate de toate lumea, dar care se soldează cu distrugeri îngrozitoare: opt milioane de morţi, douăzeci de milioane de răniţi şi mutilaţi, o zdruncinare profundă a edificiului european. În ceea ce-i priveşte pe învingători, aceştia speră cel puţin că tratatele de pace vor putea aduce Europei un nou echilibru.

Europa tratatului de la Versailles

De pe 12 ianuarie până pe 28 iunie 1919, are loc la Paris Conferinţa de pace care adună delegaţii din aproximativ treizeci de ţări. Nu au fost invitaţi nici reprezentanţii statelor învinse, nici cei ai tinerei Republici a sovietelor. Clémenceau susţinea că ruşii trădaseră cauza aliaţilor şi că era necesar să se continue războiul de intervenţie pentru a se ridica o „barieră“ împotriva bolşevicilor. Şedinţele plenare, cele 16 comitete de experţi şi comisiile de tot felul (52 în total) joacă un rol mai puţin important decât „Consiliul celor Zece“, format din şefii de guvern şi miniştrii Afacerilor externe aparţinând celor cinci principale puteri învingătoare: Statele Unite, Marea Britanie, Franţa, Italia şi Japonia. Dar organul principal de decizie este „Consiliul celor patru“, din care, începând de pe 24 martie, fac parte francezul Clémenceau, britanicul Lloyd George, italianul Orlando şi preşedintele Statelor Unite, Woodrow Wilson, venit personal la Paris pentru a apăra principiile „noii sale diplomaţii“.

Ca şi în 1815, era vorba de reconstrucţia Europei şi, ca în 1815, trebuiau găsite bazele acestei reconstrucţii. Or, devine repede evident faptul că opiniile învingătorilor sunt radical diferite. Dorinţelor lui Wilson, care vrea „să pună bazele unui nou sistem de relaţii internaţionale“ şi care gândeşte pe termen lung, i se opun concepţiile pragmatice ale englezilor, dar mai ales preocupările pentru securitate ale francezilor. În condiţiile unor abordări atât de diferite, delegaţii la Conferinţă vor

încerca să găsească compromisuri acceptabile pentru toţi.

Formulate încă din ianuarie 1918, într-un mesaj adresat Congresului Statelor Unite (care enumera cele „14 puncte“ faimoase pe care va trebui să se sprijine viitoarea pace), tezele lui Wilson afirmă într-un mod cu totul nou dreptul popoarelor la autodeterminare şi preconizează abandonarea diplomaţiei secrete, libertatea mărilor, dezarmarea, „garanţiile mutuale de independenţă politică şi integritate teritorială“, toate acestea în cadrul unei „Ligi a Naţiunilor“. Dincolo de intenţiile generoase ale acestui program, considerat utopic de majoritatea europenilor, se vede din partea lui Wilson o dorinţă reală de a evita fricţiunile viitoare, limitând la maxim frustrările celor învinşi.

Ideile lui Clémenceau se înscriu într-o cu totul altă perspectivă, care este cea a securităţii pe care Franţa este îndreptăţită să o pretindă în urma încheierii conflictului. Mai mult decât ceilalţi beligeranţi, Franţa a suferit de pe urma unui război de care, consideră ea, Germania este singura răspunzătoare. Ea a cunoscut invazia şi ocupaţia prelungită a regiunilor sale din nord-est, a suferit grele pierderi materiale şi a ieşit din război epuizată din punct de vedere economic şi financiar. Dar, mai ales, a plătit tributul cel mai greu de vieţi omeneşti. În concepţia reprezentanţilor săi politici, trebuie făcut totul pentru ca niciodată vecina sa orientală să nu o mai poată atrage într-un nou conflict armat. În această chestiune, Clémenceau este învestit de concetăţenii săi cu un mandat categoric: Germania trebuie să plătească pentru distrugerile pe care le-a provocat, dar mai ales trebuie adusă „în starea de a

nu mai putea face rău“.

Europa de după Primul Război Mondial

Aceasta presupune să i se impună plata daunelor, iar Franţa să aibă o frontieră „sigură“. Cu siguranţă, Clémenceau este destul de realist pentru a nu urma extrema dreaptă în intenţiile expansioniste din Rhenania. Dar ar dori, conform proiectelor stabilite de principalul său colaborator, André Tardieu, şi de mareşalul Foch, să obţină de la Aliaţi recunoaşterea „frontierei militare“ a Rinului, ceea ce înseamnă ocuparea permanentă a malului stâng al fluviului, prelungită prin capete de pod pe malul drept, ca şi crearea unuia sau mai multor

state renane, desprinse de teritoriul german şi plasate sub controlul S. N. (Societatea Naţiunilor) Acest program se opune clar principiilor wilsoniene, bazate pe dreptul naţionalităţilor şi pe libertatea popoarelor de a hotărî singure, dar provoacă şi împotrivirea lui Lloyd George, prim-ministrul britanic temându-se de o hegemonie franceză asupra Rinului şi dorind menţinerea unei Germanii puternice, care să devină o barieră în calea comunismului.

În sfârşit, respectarea angajamentelor luate în timpul războiului este invocată de reprezentanţii Japoniei (care cer să preia drepturile germanilor în China), ai României, ai Greciei, dar mai ales de delegaţii italieni, care fac caz de tratatele de la Londra (1915) şi de la Saint-Jean-de-Maurienne (1917), ce atribuie Italiei, pe lângă teritoriile iredente, Istria şi Dalmaţia, cu populaţie slavă, şi unele teritorii aparţinând Imperiului otoman. Refuzul preşedintelui american, care nu se simte legat de promisiunile aliaţilor săi, şi care, fără să consulte guvernul italian, adresează un apel poporului din peninsulă, va provoca plecarea şi absenţa temporară a lui Orlando şi Sonnino. Acest refuz va aţâţa sentimentul italienilor că au fost frustraţi de victorie, situaţie de care vor profita naţionaliştii lui d’Annunzio şi apoi fasciştii.

În ceea ce priveşte recunoaşterea dreptului popoarelor la autodeterminare, Conferinţa de pace înlătură de la dezbateri ţările învinse, mai ales Germania, căreia i se impune o pace a leului la care este obligată să subscrie, ca şi Rusia bolşevică, care nu este recunoscută de niciunul dintre beligeranţi şi se vede exclusă şi ea din tratatul de pace. În aceste

condiţii, tratatele elaborate de învingători par nişte compromisuri între preocupările de securitate sau expansioniste ale puterilor şi dorinţa conducătorilor lor de a satisface revendicările minorităţilor naţionale, a căror voinţă de afirmare a identităţii tulbură bătrânul continent încă din 1848.

Semnat pe 28 iunie 1919 în Galeria Oglinzilor (locul a fost ales pentru a şterge umilirea din 1871), tratatul de la Versailles hotărăşte soarta duşmanul principal, Germania. Articolul 231 stabileşte în principiu responsabilitatea exclusivă a acestei puteri şi a aliaţilor ei la declanşarea războiului şi justifică în ochii învingătorilor faptul că fostul Reich nu a fost invitat să participe la hotărârea propriei sale sorţi. Germanii refuză să recunoască validitatea acestei proceduri, considerând pe drept cuvânt că responsabilitatea conflictului nu poate fi imputată numai conducătorilor lor şi că, în consecinţă, ei sunt victimele unui *Diktat*. Ei vor vorbi de asemenea de o „pace cartagineză“.

În principiu, în ciuda dorinţei francezilor de a-şi asigura poziţii strategice dincolo de Rin, Germania nu-şi pierde din teritorii decât în măsura în care transferurile teritoriale corespund aplicării stricte a dreptului naţionalităţilor. Aşa se întâmplă cel puţin în vest, Alsacia-Lorena fiind „înapoiată“ Franţei, în timp ce Belgia anexează cele două cantoane, Eupen şi Malmédy, iar Danemarca primeşte, în urma unui plebiscit, Schleswigul de nord.

În est, numărul mare al naţionalităţilor face dificilă fixarea frontierelor. Germania pierde regiunea Poznan şi o parte a Prusiei occidentale, pe care trebuie să le cedeze Poloniei reconstituite, căreia i se asigură accesul la Marea Baltică printr-

un „coridor“ lung de 80 de kilometri, care desparte noul stat de Prusia orientală. Polonezii se vor bucura de intrarea liberă în portul Danzig, oraş german plasat sub controlul SN, ca şi Memel, situat mai la nord şi anexat mai târziu de Lituania, în 1925. În sfârşit, după o perioadă agitată, marcată de un plebiscit favorabil Germaniei, o insurecţie provocată de Polonia, intervenţia acelor *corps-francs* venite din fostul Reich şi arbitrajul Societăţii Naţiunilor, Silezia de nord, bogată în mine şi industrii grele, este împărţită între Germania şi Polonia, soluţie nedreaptă, care nu mulţumeşte pe nimeni. Germania, care pierdea astfel o şeptime din teritoriul său (88.000 km2) şi a zecea parte din populaţie (8 milioane de locuitori) nu va accepta niciodată să recunoască noile sale frontiere orientale.

Clauzele militare ale tratatului reduc considerabil forţa tinerei Republici de la Weimar. Armata este redusă la 100.000 de oameni, dintre care 5.000 sunt ofiţeri, toţi militari de carieră, căci serviciul militar este abolit. Germania nu are dreptul să posede nici aviaţie militară, nici tancuri, nici artilerie grea, nici marină de război. Ea trebuie să-şi predea flota militară învingătorilor, dar aceasta se autoscufundă pe 21 iunie 1919, în rada portului Scapa Flow, bază britanică din nordul Scoţiei.

Şi mai dure încă sunt clauzele economice şi financiare. Fostul Reich pierde proprietatea tuturor garanţiilor şi activelor sale din străinătate. El trebuie să acorde învingătorilor săi clauza naţiunii celei mai favorizate şi să accepte fără taxe vamale mărfurile venite din Alsacia-Lorena şi din Poznania. Franţa primeşte pentru cincisprezece ani teritoriul

Saar, sub controlul SN. La sfârşitul celor cincisprezece ani un plebiscit va hotărî soarta regiunii, dar minele de cărbuni vor rămâne în proprietatea statului francez. În sfârşit, considerată răspunzătoare de război, Germania trebuie, în funcţie de articolul 231 al tratatului, să plătească despăgubiri a căror valoare, fixată mai târziu la 132 de miliarde mărci-aur, îi va fi notificată înainte de 1 mai 1921. În plus, aceste despăgubiri nu includ şi „restituirile“ dintre care unele dau tratatului un aspect meschin, uneori grotesc. Alături de operele de artă luate din Franţa şi din Belgia în 1870-1871 şi în timpul Primului Război Mondial, la acest capitol figurează instrumentele astronomice luate din China în 1901, sau craniul unui sultan din Africa orientală, pe care germanii vor trebui să-l predea Angliei.

Partea a IV-a a tratatului îi ia Germaniei toate coloniile şi posesiunile din Africa, din Oceanul Pacific şi din China. Toate acestea sunt puse sub tutela principalelor puteri coloniale, care le primesc cu mandat de la SN.

În sfârşit, tratatul de la Versailles face din Germania un stat lipsit de importanţă, a cărui suveranitate se limitează doar la teritoriul propriu. Malul stâng al Rinului este ocupat de armatele aliate pe o perioadă între 5 şi 15 ani. În plus, regiunea este demilitarizată, ca şi o bandă lată de 50 de km de pe malul drept. Numeroase comisii constituite de învingători îşi exercită autoritatea pe teritoriul german: comisia de navigaţie pe marile rute fluviale, comisia de guvernare a regiunii Saar, comisia pentru despăgubiri etc. Pentru a perfecţiona sistemul de securitate instaurat de ea,

Franţa obţine de la Statele Unite şi de la Marea Britanie un „tratat de garanţie“, care prevede intervenţia imediată a acestora în cazul în care Germania ar viola frontierele sale orientale, dar acest „instrument“ diplomatic nu va fi niciodată ratificat.

Global, pacea de la Versailles nemulţumeşte pe cele două principale puteri interesate: Franţa, care, în ciuda avantajelor obţinute, consideră garanţiile de securitate insuficiente, şi care le poartă pică aliaţilor săi pentru că nu au susţinut-o în tentativa politică renană. Germania mai ales, a cărei populaţie şi conducători denunţă nedreptatea căreia i-a căzut victimă ţara lor şi respinge cu hotărâre clauzele morale şi politice ale tratatului, ca şi cele care modifică frontierele orientale ale fostului Reich.

Celelalte tratate semnate între 1919 şi 1920 – tratatul de la Saint-Germain-en-Laye (10 septembrie 1919) şi cel de la Trianon (4 iunie 1920) semnate cu cele două state succesoare ale dublei monarhii, tratatul de la Neuilly (27 noiembrie 1919) cu Bulgaria, tratatul de la Sèvres (11 august 1920) cu Imperiul otoman – hotărăsc soarta Europei de est şi a Balcanilor.

Austro-Ungaria iese dezmembrată din conflictul pe care l-a provocat tocmai pentru a-şi păstra unitatea. Cele două piese importante ale fostului Imperiu habsburgic sunt separate definitiv. Teritoriile lor sunt amputate. Ele nu mai au acces la mare şi nu mai formează decât două state de mâna a doua, cu puţin mai puternice decât statele nou apărute în urma independenţei popoarelor minoritare. Mai mult, Austriei şi Germaniei li se interzice realizarea

acelui *Anschluss*, adică unirea într-un singur stat germanic.

Slavii din cele trei provincii de nord ale fostului Imperiu austro-ungar, Boemia, Moravia şi Slovacia, se unesc pentru a forma Cehoslovacia. Slavii din sud îşi realizează vechiul vis al constituirii unei „Iugoslavii“ cuprinzând, în afară de fostele state independente ale Serbiei şi Muntenegrului, şi provinciile austro-ungare ale Croaţiei, Bosniei şi Dalmaţiei. La est, Polonia, care fusese ştearsă de pe harta Europei la sfârşitul secolului al XVIII-lea, renaşte din propria cenuşă şi cuprinde între frontierele sale teritorii luate de la Austro-Ungaria (Galiţia), de la Germania (Poznania) şi de la Rusia. În sfârşit, Italia anexează Tirolul austriac, iar România, care figurează printre marile beneficiare ale reîmpărţirii teritoriale, fosta Transilvanie ungară.

Bulgaria plăteşte scump greşeala de a fi ales în 1915 tabăra puterilor centrale. Ea trebuie să-i cedeze Iugoslaviei o parte a Macedoniei, României sudul Dobrogei, iar Greciei Tracia orientală.

Turcia, în sfârşit, cunoaşte o dezmembrare tot atât de mare ca şi Imperiul austro-ungar. Ea îşi pierde teritoriile din Orientul Apropiat, care sunt împărţite între Franţa şi Regatul Unit. În Europa, posesiunile ei sunt reduse la teritoriul litoral al Constantinopolului, în timp ce strâmtorile devin neutre. Cu toate acestea, revolta tinerilor ofiţeri adunaţi în jurul lui Mustafa Kemal va repune curând totul în discuţie.

Tratatele din 1919-1920 duc astfel la o schimbare radicală a hărţii Europei. Fondate pe principiul naţionalităţilor, ele au trebuit să ţină cont în acelaşi

timp de interesele puterilor, de dificultăţile apărute în fixarea frontierelor acolo unde există o multitudine de grupuri etnice, cât şi de necesitatea de a oferi noilor state graniţe care să le asigure un minimum de viabilitate economică şi securitate. Cu toate că, în ansamblu, noua hartă politică a Europei este în mai mare măsură o hartă a naţiunilor decât cea din 1914 şi, în consecinţă, dă satisfacţie unor numeroase revendicări de recunoaştere a identităţii (numărul europenilor aparţinând unor minorităţi supuse unei puteri străine a scăzut de la 60 de milioane la aproximativ 25), hotărârile luate de creatorii noii ordini internaţionale provoacă învinşilor un resentiment profund, fără să satisfacă, cu toate acestea, toate puterile victorioase, începând cu Italia, căreia i s-au refuzat anumite teritorii promise de Aliaţi în 1915. Pe de altă parte, numeroase minorităţi naţionale acceptă cu greu să se integreze în state ce au luat naştere din dezmembrarea Imperiilor centrale: acesta este, de exemplu, cazul sudeţilor din Cehoslovacia, sau cel al croaţilor, ostili dominaţiei sârbe în Iugoslavia. Aceste diferite nemulţumiri vor alimenta un „revizionism“ (în sensul de dorinţă de a „revizui“ tratatele) care va căpăta curând un ton agresiv şi va apăsa greu asupra evoluţiei relaţiilor internaţionale.

Concluzie

Imediat după frământările revoluţionare, remodelând harta Europei, suveranii restauraţi ai Vechiului Regim se gândeau că vor realiza ceva durabil. Fondată pe principiul dinastic al legitimităţii, pe echilibrul între marile puteri ale continentului şi pe dorinţa de a ignora ideile noi apărute din revoluţie, această construcţie îşi are totuşi coerenţa sa. Se intenţiona ca prin Sfânta Alianţă să se reconstruiască şi să se menţină o Europă a secolului al XVIII-lea.

În ciuda iluziilor întreţinute de „sistemul Metternich“ şi a intervenţiilor victorioase ale monarhilor împotriva forţelor revoluţionare, această încercare de a împietri istoria aşa cum era în 1815 era sortită eşecului. Dacă în încremenita Europă de sud şi de est importanţa arhaismelor permite păstrarea spiritului Sfintei Alianţe, acest lucru nu se întâmplă în Europa de nord şi de vest. Dezvoltarea revoluţiei industriale, expansiunea burgheziei, mişcarea de idei fac din liberalism o „noţiune-forţă“, care animă opinia publică, inspiră guvernele şi sfârşeşte curând prin a da naştere unei politici. Alături de liberalism, această Europă evoluată vede curând afirmându-se voinţa democratică sub presiunea claselor mijlocii în plin avânt şi a unei lumi muncitoreşti în plină expansiune. Începând din 1830, Europa de nord-vest iese din sistemul fixat în 1815 pentru a intra într-o altă istorie, dominată de

modernitate.

Peste tot de altfel, construcţia din 1815 nu va înceta să se fisureze sub presiunea crescândă a naţionalităţilor. Ţinute în frâu începând cu Congresul de la Viena, acestea joacă un rol important în explozia din 1848 şi, în ciuda înfrângerii lor la sfârşitul „primăverii popoarelor“, vor profita de slăbirea Austriei şi a Rusiei, garanţi ai concepţiilor din 1815, pe care vor încerca să le învingă. Sprijinite puternic de Napoleon al III-lea, începând din 1860 ele vor mătura ultimele obstacole din calea realizării obiectivelor lor şi vor modifica până în 1914 harta Europei în aşa fel încât Naţiunea să coincidă cu Statul.

Este cu adevărat un efort disperat acela de a încerca oprirea mişcării de dezintegrare a marelui stat multinaţional al Austro-Ungariei, care aruncă Europa în primul conflict mondial.

În multe privinţe, aceasta din urmă reprezintă sfârşitul curentului care, începând din 1848, duce la prăbuşirea construcţiei Congresului de la Viena. În realitate, nu este acesta efectul tentativei celei mai vechi monarhii din Europa de a salva o ordine pe care evoluţia pare să o condamne, şi în acelaşi timp al ciocnirii naţionalismelor, forme de exaltare exagerată şi şovină a spiritului naţional?

Nu este surprinzător că în aceste condiţii se poate constata că, ultimii susţinători ai Vechiului Regim fiind învinşi, Europa din 1920 încearcă să se redefinească în jurul principiului naţionalităţilor. Oare Europa naţionalităţilor, care se naşte în acest moment, va fi mai viabilă decât cea a Vechiului Regim restaurat după 1815? Pe aceasta se mizează în perioada care începe imediat după Primul Război

Mondial.

Triumful naţionalităţilor înseamnă oare sfârşitul tentativelor de organizare a continentului? „Armonia europeană“ instaurată de Congresul de la Viena s-a născut moartă? Ar însemna să uităm că, de-a lungul secolului, paralel cu afirmarea particularismelor naţionale, s-a conturat şi o dorinţă de colaborare între state, bazată pe conştientizarea existenţei unor răspunderi reciproce şi a unor interese comune. De la congresele europene din timpul Sfintei Alianţe la cele care, după fiecare criză, reunesc plenipotenţiarii marilor puteri pentru a încerca să găsească soluţii acceptabile pentru toţi, ideea de armonie europeană nu a dispărut niciun moment. Şi chiar dacă, imediat după conflict, ideea organizării lumii pare să o învingă pe cea a organizării europene, subliniindu-se astfel pierderea influenţei pe care a exercitat-o bătrânul continent, Europa continuă să joace rolul cheie în tratatele din 1919, aşa cum ea va deveni şi cheia de boltă a Societăţii Naţiunilor, care ia naştere din aceste tratate. În mod discret, în umbra unei afirmări a naţiunilor care ocupă prim-planul scenei, ideea unei Europe bine organizate nu încetează să-şi croiască drum.

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Reconstrucția Europei și Sfânta Alianță
- 1848. „Primăvara popoarelor”
- Napoleon al III-lea și Europa naționalităților
- Europa lui Bismarck
- Ciocnirea dintre naționalismele europene
- „Războiul cel mare” și desăvârșirea Europei

națiunilor

Volumul 5
Secolul XX (din 1919 până în zilele noastre)

Traducere de Monica Timu

Ediţie îngrijită, note şi comentarii de Doina Barcan-Sterpu

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

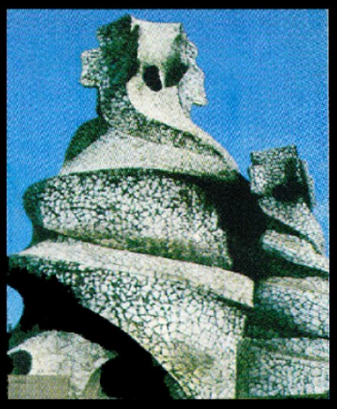

INSTITUTUL EUROPEAN

Cuvânt înainte

În aparenţă, tratatele care pun capăt Primului Război Mondial pecetluiesc definitiv soarta continentului european. Pe ruinele imperiilor autoritare şi autocratice, democraţia pare să se instaureze peste tot, fie sub forma republicii după modelul francez, fie a monarhiei constituţionale după modelul englez.

În realitate, războiul a introdus în Europa fermenţii dezechilibrului care fac ca ruperea de universul acelei *Belle Epoque* să fie mult mai profundă şi definitivă decât şi-o închipuiau europenii. Mutaţiile de ordin economic, politic, instituţional, mental şi chiar estetic, provocate de marile traumatisme din 1914-1918, vor cântări greu în evoluţia continentului.

Acestea acţionează mai întâi prin deprecierea modelului de democraţie liberală, căreia i se opune curând o nouă formă de stat autoritar apărut din noile realităţi, „statul totalitar“[217]. În varianta sa comunistă sau fascistă, acesta se dezvoltă profitând de crizele care zguduie Europa şi care pentru multă lume reprezintă o moştenire a primului conflict mondial. Ambele pretinzând că se trag din democraţia liberală, provocând în schimb puternice mişcări care se opun pericolului pe care ele îl reprezintă, comunismul şi fascismul[218] duc între cele două războaie o luptă îndârjită unul împotriva celuilalt. Dar principala victimă a înfruntării dintre

ele este democraţia aflată în regres, considerată drept un regim vlăguit şi învechit, depăşit de noile probleme pe care le ridică continentul. Iar înlocuirea sa pare să şi-o asume un fascism care, în mod hotărât, are vântul în pupă. Nimic nu pare să se opună ascensiunii nazismului hitlerist, în ciuda tratatelor şi principiilor de drept, întreprinde la sfârşitul anilor treizeci cucerirea unui întreg continent supus curând asprimii şi atrocităţii impasibile ale unei „noi ordini“ bazate pe rasism, apoi pe genocidul „raselor inferioare“. Încă o dată, realizarea unificării continentului european trece printr-o cucerire hegemonică ce impune o dominaţie necruţătoare care are la bază îmbinarea tehnicii moderne cu întoarcerea la barbarie.

Pentru a scoate Europa din coşmar, nu va fi nevoie de nimic altceva decât de un al doilea război mondial. Dar cu ce preţ! În 1945, ţările europene încetează să mai fie actorii principali ai istoriei şi nu vor mai reprezenta decât o miză în înfruntarea dintre marile puteri învingătoare şi dintre regimurile pe care acestea le susţin. Conflictul dintre democraţiile liberale şi fascism este înlocuit cu cel dintre democraţiile liberale şi comunism, iar timp de o jumătate de secol, înfruntarea dintre cele două sisteme situată chiar în inima continentului, opune Europa Occidentală devenită anexa Statelor Unite, Europei Orientale, vasală a „marelui frate“ sovietic, putere jumătate europeană, jumătate asiatică. Şi acest conflict dintre blocuri, chiar dacă nu devine niciodată militar, timp de 45 de ani, va pune faţă în faţă într-o înfruntare nemiloasă sisteme economice, proiecte sociale, concepţii despre lume şi chiar culturi antagonice. Este adevărat că

mecanismul implacabil al confruntării dintre cele două Europe tinde să mai slăbească după anii cincizeci. În timp ce europenii din Vest încep o lentă şi anevoioasă evoluţie spre o unificare benevolă şi progresivă, ţările din Europa de Est, aparent supuse unui sistem rigid şi imuabil, operează treptat o metamorfoză secretă dar foarte concretă.

Şi va trebui să aşteptăm anii 1989-1991 pentru ca sfârşitul acestei confruntări istorice, al cărei teatru a fost Europa, să înceapă să se contureze. După ce a pierdut războiul economic declarat liberalismului, blocul comunist suferă o brutală dezintegrare, o prăbuşire în lanţ a regimurilor care, de aproape o jumătate de secol, se menţineau prin forţă, punând în evidenţă pasionanta problemă a destinului unui continent din nou stăpân pe viitorul său, văzut pentru prima dată în istorie, ca unul organizat în jurul aceloraşi valori.

Partea I
(1919-1945)
EUROPA ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

Europa imediat după Primul Război Mondial

Capitolul 1
1919-1921
O EUROPĂ ZDRUNCINATĂ

■ Sfârşitul primului război mondial pecetluieşte victoria aparentă a principiilor liberale. În realitate, pe plan politic ca şi pe cel economic, conflictul s-a derulat cu preţul unor renunţări permanente la aceste idealuri.

■ În Rusia, paralizarea economică a ţării, autoritarismul lipsit de competenţă al guvernării şi suferinţele populaţiei provoacă o mişcare revoluţionară care va duce la prăbuşirea ţarismului în martie 1917. Numai că duşmanii săi, liberalii şi socialiştii moderaţi nu vor pune mâna pe moştenirea lăsată de acesta, ci aripa extremistă a social-democraţiei ruse, Partidul Bolşevic condus de Lenin, care va acapara puterea în urma unei lovituri de stat, „revoluţia din octombrie“ (noiembrie 1917).

■ Rusia va trece timp de patru ani printr-o perioadă de război civil şi de intervenţie străină. În timp ce guvernul bolşevic instaurează un regim de teroare („comunismul războinic“) pentru a face faţă foametei, răscoalelor ţărăneşti şi contrarevoluţionarilor,

ţările Antantei trimit în Rusia un corp expediţionar care sprijină ofensivele generalilor „albi“[219]. Datorită refuzului populaţiei de a-şi susţine adversarii, a agresivităţii „Armatei Roşii“ şi a dezgustului preşedintelui Wilson de a impune Rusiei voinţa marilor puteri, bolşevicii reuşesc să-şi salveze regimul cu preţul unei serioase „amputări“ teritoriale.

■ Internaţionala a III-a, fondată la Moscova în 1919, încurajează şi canalizează tulburările şi revoltele care zguduie Germania şi Ungaria, grevele şi manifestaţiile care frământă Franţa şi Italia. Curând, în diferite ţări europene îşi fac apariţia partide comuniste care îşi însuşesc strategia sovietelor. Cu toate acestea, proiectul unei Europe bolşevice, imaginat de Lenin, nu va avea niciun viitor. Revolta spartachiană[220] din Germania este înecată în sânge de „Corpurile militare franceze“. În Ungaria, românii[221] zdrobesc „Republica consiliilor“ a lui Bela Kun. Guvernele reprimă cu eficacitate grevele revoluţionare din ţările Europei Occidentale. Un „cordon sanitar“ format din state tampon izolează Rusia Sovietică de restul Europei.

Tratatele din 1919-1920 confirmau noile raporturi de forţe din Europa şi desemnau o nouă hartă politică a bătrânului continent, care corespundea mai bine decât în trecut repartizării naţionalităţilor şi revendicărilor identitare ale popoarelor, dar nu aduceau nicio soluţie la profunda zdruncinare a

structurilor (economice, sociale, politice, instituţionale) pe care războiul le provocase sau le accelerase.

Începând din 1815, Europa s-a confruntat cu problema complexă a realizării idealurilor promovate de Revoluţia franceză. În chestiunea naţionalităţilor[222], Conferinţa de Pace tocmai venise cu o soluţie care, susceptibilă de modificări de detaliu, putea în mare să apară ca definitivă. Dar nimeni nu s-a preocupat în mod serios să stabilească „conţinutul“ noii Europe. La prima vedere, lucrurile păreau destul de simple.

Secolul al XIX-lea fusese marcat de înfruntarea dintre absolutism şi liberalism. În acest conflict care le-a pus faţă în faţă, Imperiile centrale au jucat rolul de campioane ale autorităţii „legislative“, iar puterile aliate pe cel al port-drapelului libertăţii, deşi până în 1917, prezenţa Rusiei în tabăra ţărilor Antantei a alterat puţin această frumoasă dihotomie în alb-negru. Astfel încât, înfrângerea austro-germană este urmată de un val de mişcări revoluţionare care răstoarnă dinastiile autoritare şi pun în locul lor republicile şi monarhiile parlamentare. Wilhelm al II-lea este alungat din Germania, Carol I din Viena şi din Budapesta, în timp ce în noile state care s-au constituit pe ruinele dublei monarhii, se instaurează republici care imită modelul occidental. Aşa se întâmplă în Cehoslovacia cu Masaryk şi Benes, sau în Polonia cu Pilsudski. Serbia furnizează Iugoslaviei un rege, dar de la bun început, această monarhie respinge orice apropiere de absolutism.

Or, chiar în momentul când idealismul wilsonian şi influenţa marilor democraţii occidentale dau

Europei instituţii liberale, liberalismul însuşi este repus în discuţie atât pe plan politic cât şi economic. Iar acest lucru se întâmplă chiar în ţările unde acesta a triumfat cel mai devreme şi în modul cel mai complet.

Susţinătoare ale liberalismului economic, conceput de filozofii secolului al XVIII-lea şi pus în practică în secolul al XIX-lea de burghezia din lumea afacerilor, statele occidentale s-au văzut constrânse de război să reglementeze iniţiativa privată şi prin intermediul agenţiilor, comitetelor şi comisiilor diverse să preia conducerea efectivă a economiei. Importurile şi exporturile sunt controlate de stat care fixează taxele pe articolele de consum şi stabileşte nivelul salariilor. Tot statul este cel care reglementează locurile de muncă, rechiziţionează mijloacele de transport, supraveghează agricultura de care depinde aprovizionarea cu alimente şi subvenţionează industriile indispensabile apărării naţionale. Astfel, o mare parte a activităţilor economice trece sub controlul efectiv, dacă nu chiar sub autoritatea instituţiilor publice.

Aceleaşi deturnări de la liberalism se produc şi în plan politic. Partizani confirmaţi ai libertăţilor cetăţeneşti şi ai respectării drepturilor omului, conducătorii democraţiilor occidentale trebuie să accepte evidenţa faptului că libertatea absolută nu se prea împacă cu exigenţele unui război total care cere o mobilizare generală atât pe front cât şi în spatele acestuia.

Pericolele la care sunt supuse secretele de stat prin practicile democraţiei parlamentare plasează la loc de cinste principiile politicii secrete şi existenţa

unui domeniu rezervat care scapă de sub controlul parlamentului. Imposibilitatea de a tolera exprimarea opiniilor pacifiste, considerate „defetiste“ şi asimilate adesea cu trădarea, într-un moment în care se cer populaţiilor sacrificii imense, face ca echipa de conducători să limiteze anumite libertăţi cum ar fi de exemplu dreptul la asociere sau libertatea presei.

Practic, războiul este câştigat de nişte guverne care îşi proclamă ataşamentul faţă de principiile liberale, dar care în realitate aplică un sistem de economie dirijată şi o dictatură militară. Aceasta înseamnă recunoaşterea incapacităţii democraţiilor parlamentare de a depăşi perioadele de criză, iar acest exemplu nu va fi dat uitării. Preocuparea pentru eficacitate va face ca în Europa să înflorească regimurile dictatoriale, în timp ce dificultăţile momentului vor duce la eşuarea structurilor care ar fi trebuit să fie consolidate în 1919-1920.

Mai gravă este însă criticarea liberalismului de către doctrinele socialiste, în măsura în care aceasta nu constituie numai o alterare ocazională a unui principiu recunoscut oficial, ci o respingere totală a fundamentelor sistemului. La sfârşitul secolului al XIX-lea, doctrina lui Marx a sfârşit prin a învinge celelalte teorii socialiste. Aceasta prevede distrugerea societăţii capitaliste şi instaurarea unei puteri proletare care îşi va exercita dictatura până în momentul în care orice urmă a ordinii burgheze va dispărea şi va fi posibilă construirea unei „societăţi fără clase sociale“.

Socialiştii îşi pun mari speranţe în conflictul care se declanşează în 1914 şi în care mulţi dintre ei văd

o manifestare a „contradicţiilor interne ale capitalismului“. Dar ei estimează, în general, că revoluţia va izbucni în ţara cea mai industrializată din Europa continentală, adică în Germania. Or, spre marea surpriză generală, procesul revoluţionar începe la începutul anului 1917, în arhaicul Imperiu al ţarilor.

Prăbuşirea regimului ţarist

Stat aproape în exclusivitate rural, Rusia nu pare defel să se preteze dezvoltării unei mişcări revoluţionare. Industrializarea, care a demarat începând din anii 1880, este departe de a fi terminată şi rămâne tributară capitalului străin. Apoi, nu a avut timp să creeze o burghezie la fel de numeroasă şi de bogată ca cea din ţările Europei Occidentale în ajunul Revoluţiei franceze. Clasa muncitoare este şi ea puţin numeroasă – nu mai mult de trei milioane de muncitori dintre care mulţi sunt foşti ţărani proaspăt transferaţi din mediul lor de origine – dar din cauza extremei concentrări a tinerei industrii ruseşti, aceasta este grupată în câteva oraşe (Petrograd, Moscova, Odessa) unde se află întreprinderi de mari dimensiuni. Adăugând şi condiţiile de viaţă foarte grele – salarii mici, ziua de lucru de unsprezece şi douăsprezece ore etc. – toate acestea explică marea receptivitate a acestui proletariat industrial la principiile propagandei revoluţionare.

Opoziţia politică este de orientări foarte diferite. Nobilimea liberală care ar vrea să controleze îndeaproape regimul ţarist, burghezia reunită în Partidul Constituţional Democrat, care doreşte o evoluţie a regimului către un parlamentarism de tip occidental, socialiştii, divizaţi în „socialişti-revoluţionari“ care promit ţăranilor confiscarea marilor domenii şi în „social-democraţi“, care se sprijină mai mult pe proletariat, dar care sunt ei înşişi împărţiţi în „menşevici“ şi „bolşevici“[223].

Refuzul categoric al guvernării ţariste de a face nişte reforme a dat deja naştere, aşa cum am văzut, unor mişcări revoluţionare ca cea din 1905, reprimată cu duritate de armată, dar care s-au terminat cu un început de liberalizare, abandonat însă curând de Nicolae al II-lea. Din multe puncte de vedere, se poate considera că motivul pentru care acesta din urmă şi-a aruncat ţara în războiul din 1914 a fost perspectiva de a o lua înaintea ridicării forţelor contestatare. Numai că, în loc să rezolve problemele guvernării, conflictul european le-a agravat. În 1914, Rusia nu atinsese un nivel de dezvoltare care să-i permită să facă faţă unui război industrial de lungă durată. Lipseau mâna de lucru şi mijloacele de transport, producţia se menţinea cu greutate şi nu putea furniza armatei cantităţile suficiente de arme moderne, de muniţii şi de alimente, care îi sunt necesare. Penuria de bunuri de larg consum şi finanţarea operaţiunilor de război provoacă o creştere vertiginoasă a preţurilor, în timp ce salariile nu cresc decât foarte încet. Rezultatul este un val de greve care se amplifică din toamna lui 1916 şi care antrenează curând mai mult de 200.000 de muncitori.

În sfârşit, în 1916, situaţia militară devine şi ea catastrofală. Prost echipaţi, prost comandaţi, adesea înfometaţi, soldaţii ruşi au fost aruncaţi fără menajamente în ofensive disperate, care au nimicit un număr mare de oameni (la începutul lui 1917 existau deja 3 milioane de morţi). Astfel, moralul trupelor tinde să scadă în mod îngrijorător. Oamenii dezertează cu sutele de mii, trec de partea duşmanului sau se automutilează pentru a nu se mai întoarce pe front. Mulţi voiau o pace cu orice preţ

care să le pună capăt suferinţelor.

Criza politică capătă un caracter acut la sfârşitul anului 1916. „Sfânta unire“ este repusă în discuţie, cu atât mai mult cu cât ţarul, care a pus mâna pe comanda armatei, şi care practic nu mai părăseşte Cartierul General, face numai gafe. În lipsa lui, la Curte domină clica împărătesei, o prinţesă de origine germană care dispreţuieşte poporul rus şi care favorizează influenţa tot mai mare a mediilor germanofile. Opinia publică este indignată de corupţia care domină în mediile conducătoare, dar mai ales de dictatura pe care o exercită asupra Curţii favoritul Rasputin, un vindecător aventurier care profită din plin de influenţa pe care o are asupra familiei imperiale şi care de altfel va fi asasinat de apropiaţii ţarului în decembrie 1916. Dar mai ales, burghezia şi nobilimea liberală îi reproşează ţarului că profitând de război, reinstaurează puţin câte puţin absolutismul. Acestea ar vrea să acţioneze înainte ca situaţia să devină favorabilă partizanilor unei revoluţii sociale.

Temându-se de mişcările muncitoreşti, ţarul dă ordin să se închidă uzinele care nu lucrează pentru război. Încet, încet, economia este paralizată. Ţăranii îşi stochează recoltele ceea ce face să apară spectrul foametei în centrele urbane. Cozile ce se formează la uşile brutăriilor devin un periculos ferment de revoltă. Pe 8 martie 1917 (23 februarie în calendarul rusesc care este în urmă cu 13 zile faţă de al nostru), insurecţia începe cu jefuirea câtorva brutării din Petrograd, oraş lipsit de trei luni de pâine şi combustibil. Ca de obicei, guvernul ripostează trimiţând trupe. Pe 10 martie izbucneşte o grevă generală condusă de socialişti. Armata

trimisă să înăbuşe greva trece de partea mulţimii, iar soldaţii trag în ofiţeri. Unii miniştri sunt arestaţi. Ţarul, întors de pe front, încearcă să ajungă la palat, în timp ce în marile oraşe se constituie consilii ale muncitorilor şi soldaţilor, numite „soviete“. El este arestat de soldaţi şi pe 15 martie sfârşeşte prin a abdica în favoarea fratelui său, marele duce Mihail.

De la „zilele din februarie“ la „Revoluţia din Octombrie“

Imediat după zilele revoluţionare care au provocat răsturnarea lui Nicolae al II-lea, puterea este preluată teoretic de un guvern provizoriu – Comitetul Executiv al Dumei – în care sunt cuprinşi deputaţi liberali sau socialiştii moderaţi, prinţul Lvov, istoricul Miliukov, socialistul moderat Kerenski, dornic să păstreze cuceririle revoluţiei burgheze şi să continue războiul. În realitate există o concurenţă între acest guvern de drept şi sovietul deputaţilor muncitori şi soldaţi din Petrograd în care menşevicii şi socialiştii revoluţionari sunt în majoritate şi care are sprijinul maselor care au făcut revoluţia. Sub presiunea acestora din urmă, în timp ce marele duce Mihail refuză coroana, guvernul provizoriu va adopta câteva timide măsuri liberale, dar refuză să satisfacă cele două revendicări principale ale poporului: pacea imediată şi împărţirea pământurilor care, de altfel, se face deja, în mod spontan şi foarte brutal şi aceasta cu asentimentul bolşevicilor minoritari în soviete, dar care, pentru a-şi asigura sprijinul ţărănimii, acceptă pentru moment să renunţe provizoriu la programul lor de colectivizare.

Devenit şeful aripii revoluţionare al Partidului Muncitoresc Social-Democrat, apoi fondatorul Partidului Bolşevic, Lenin era în exil în Elveţia în timpul revoluţiei din februarie. În aprilie el se întoarce în Rusia după ce a traversat Germania şi expune imediat în „Pravda“[224] faimoasele „teze din

aprilie“: pacea, împărţirea pământurilor ţăranilor, puterea în mâinile sovietelor. Impulsionaţi de el, bolşevicii fac progrese rapide. Numărul lor creşte curând la mai mult de 100.000 şi încep să aibă un rol determinat în anumite soviete şi în rândurile echipajelor flotei, staţionată la Cronstadt. Ei sunt avantajaţi de eşecurile şi de divizarea adversarilor lor.

În luna iunie, ministrul de război, Kerenski, omul forte al guvernului provizoriu, vrea să impună prin atac „o pace fără datorii de război şi fără anexări“ al cărei partizan este. Dar soldaţii, aţâţaţi de propaganda bolşevică exercitată de sovietele soldaţilor, refuză să-l urmeze. Profitând de acest eşec, conducătorii revoluţionari adunaţi în jurul lui Lenin încearcă în iulie să exploateze revoltele declanşate la Petrograd, pentru a pune mâna pe putere. Intervenţia trupelor de cazaci salvează guvernul provizoriu şi îl obligă pe Lenin şi pe prietenii săi să se exileze în Finlanda. Devenit şef al guvernului, Kerenski se confruntă imediat cu un dublu pericol: la dreapta, tentativa contrarevoluţionară din luna septembrie a generalului Kornilov şi zdrobită de o revoltă populară, iar la stânga, succesele bolşevicilor care au luat parte activ la lupta împotriva puciului.

Abandonat de toţi, şeful guvernului provizoriu nu vede salvarea decât în alegerea unei Adunări Constituante care ar permite poporului să se exprime, ar crea un regim parlamentar şi ar scoate în evidenţă caracterul minoritar al Partidului Bolşevic, pe care îl consideră pe drept cuvânt principalul său adversar. Dar Lenin i-o va lua înainte.

Din Finlanda, unde s-a refugiat, acesta pregăteşte acţiunea de forţă împotriva lui Kerenski. Pentru a o duce la bun sfârşit, el se foloseşte în Rusia de un locotenent omniprezent, Leonid Troţki care s-a desprins de puţin timp de menşevici pentru a intra în rândurile formaţiei revoluţionare. Troţki introduce în soviete numeroşi bolşevici, creează o miliţie populară, „Gărzile roşii“, şi devine preşedintele sovietului din Petrograd. În acelaşi timp, Comitetul Central al partidului trimite reprezentanţi în misiune în întreaga Rusie, în Finlanda, pe frontul din Urali şi în bazinul Doneţului pentru a stabili legături cu sovietele locale. În ceea ce-l priveşte, Kerenski, care crede că este încă stăpân pe situaţie, se declară hotărât să termine cu bolşevicii. El masează trupe în jurul capitalei şi în regiunea Moscovei şi interzice ziarele bolşevice. Acesta este semnalul atacului. Pe 5 noiembrie 1917 (23 octombrie în calendarul rusesc), Lenin, care s-a întors clandestin din Finlanda, determină Comitetul Central al partidului să adopte hotărârea insurecţiei.

Aceasta se desfăşoară cu o repeziciune fulgerătoare. În noaptea de 6 spre 7 noiembrie, gărzile roşii şi soldaţii, care au trecut de partea revoluţiei, pun mâna pe toate punctele strategice din Petrograd, fără să întâmpine nicio rezistenţă. A doua zi, Palatul de Iarnă, sediu al guvernului, este ocupat. În timp ce Kerenski fuge, Congresul sovietelor, în care bolşevicii sunt acum majoritari, pune mâna pe putere şi desemnează un Consiliu al Comisarilor Poporului prezidat de Lenin, avându-l pe Troţki la Afacerile Externe şi pe Stalin în Ministerul Naţionalităţilor.

Războiul civil şi războiul de intervenţie

Noul guvern ia imediat o serie de măsuri revoluţionare menite să apropie regimul de masele populare. Acestea sunt „decretele din noiembrie“: decretul asupra păcii, decretul asupra pământului (împărţit ţăranilor „fără nicio amânare şi fără nicio despăgubire“), decretul asupra întreprinderilor care trec sub controlul muncitorilor şi decretul asupra naţionaliştilor cărora li se recunoaşte egalitatea şi suveranitatea.

Dar situaţia rămâne gravă. Pacea de la Brest-Litovsk, încheiată în martie 1918, pune capăt războiului în condiţii foarte dure pentru fostul Imperiu ţarist care pierde în primul rând Ucraina şi Ţările Baltice. Căzută pradă răscoalelor ţărăneşti, jefuirii uzinelor şi foametei, ţara este asaltată în curând de atacurile contrarevoluţiei. Pentru a face faţă acestor ameninţări şi pentru a încerca să salveze revoluţia, noul regim adoptă o serie de măsuri excepţionale: „comunismul militar“.

Pentru a aproviziona oraşele, Lenin îi atacă pe ţăranii bogaţi, *kulaci*, care fac speculă cu grâu. El restabileşte prin teroare ordinea politică instituind comisii extraordinare, o miliţie politică, CEKA[225] şi înmulţind arestările şi execuţiile rapide (în iulie 1918 are loc execuţia familiei imperiale). În acelaşi timp, Constituţia din 1918 creează o republică federală care conferă puterea unui Congres panrusesc al sovietelor, ales prin sufragiu universal, care numeşte Comitetul Executiv şi Consiliul Comisarilor Poporului.

Considerând pacea separată semnată de bolşevici drept o trădare şi temându-se de contaminarea revoluţiei ruse, Aliaţii – Franţa, Marea Britanie şi Japonia – îi susţin financiar şi militar pe partizanii ţarismului şi începând din 1918, hotărăsc să intervină în mod direct pentru a distruge sovietele şi pentru a deschide un al doilea front în Est. Corpuri expediţionare debarcă la graniţele Imperiului ţarist: englezi la Arhanghelsk şi la Murmansk, japonezi la Vladivostok, francezi la Odessa şi în Transcaucazia. Dar ei îşi dau seama foarte repede că sarcina lor este mai dificilă decât şi-au imaginat. Fondată şi organizată de Troţki, Armata Roşie înfrânge trupele călite în luptă ale Antantei şi pe militarii profesionişti din armatele contrarevoluţionare. Populaţia, la care Aliaţii cred că vor putea găsi sprijin, refuză să-i ajute pe străini şi chiar când nu este aliată sovietelor, manifestă puţin entuziasm când este vorba de a susţine o acţiune care nu poate să se termine decât prin revenirea foştilor stăpâni. În sfârşit, preşedintelui Wilson îi repugnă această metodă prin care se impune brutal unui popor voinţa marilor puteri. De altfel, armistiţiul din 1918 face ca această intervenţie să rămână fără obiect din punctul de vedere al scopurilor militare.

Rămân caracterul acestui regim, germenii revoluţiei sociale şi ai destabilizării pe care acesta îi conţine şi a căror contaminare se face deja simţită în întreaga Europă Centrală. Din acest punct de vedere, deşi divizaţi în ceea ce priveşte metoda ce trebuie folosită, Aliaţii sunt de acord să distrugă puterea bolşevică. Or, ei găsesc în Rusia factori favorabili pe care este doar suficient să-i exploateze.

Popoarele alogene au devenit independente datorită revoluţiei: Ţările Baltice, Polonia, Finlanda nu mai fac parte din Imperiu. Armatele „albilor“ acţionează la graniţele acestuia şi primesc ajutor financiar şi logistic din Occident. În 1919, regimul sovietic pare a fi pe punctul de a se prăbuşi, asaltat de atacurile conjugate ale adversarilor săi.

În primăvara lui 1919, amiralul Kolceak, regent de Omsk în Siberia, ocupă Caucazul şi se îndreaptă spre Volga cu 150.000 de oameni. În toamnă, Judenici, plecând din Ţările Baltice cu ajutor material englez şi cu soldaţi germani, ameninţă Petrogradul. În acelaşi timp, Denikin ocupă Ucraina şi se îndreaptă spre Tula, în sudul Moscovei. Bătut de Armata Roşie, el trebuie să fugă. Dar resturile armatei sale sunt adunate de baronul Wrangel care pune mâna pe bazinul Doneţului. Wrangel primeşte sprijinul trupelor poloneze ale lui Iosif Pilsudski care cucereşte Kievul şi vrea să profite de revoluţia rusă pentru a anexa noului stat polonez cea mai mare parte a Ucrainei. Numai că organizarea, entuziasmul şi disciplina Armatei Roşii, ca şi divizarea adversarilor săi, vor provoca curând eşecul acestor tentative contrarevoluţionare. Kolceak, înfrânt, trebuie să se retragă. La sfârşitul anului 1919 este făcut prizonier şi împuşcat. La Petrograd, energia entuziastă a lui Troţki salvează oraşul şi îl obligă pe Judenici să se întoarcă în Estonia. În sud, Armata Roşie împrăştie trupele lui Wrangel care fuge în Turcia.

Polonezii sunt şi ei înfrânţi. Generalii „roşii“ Tuhacevski şi Budieni recuceresc Ucraina şi pornesc o ofensivă care ajunge până la porţile Varşoviei. Este nevoie de toată fermitatea lui

Pilsudski pentru ca armata poloneză, cu ajutorul Franţei, să redreseze situaţia în ultimul moment. Generalul Weygand este trimis la Varşovia în fruntea unei misiuni militare în rândurile căreia se află şi tânărul căpitan de Gaulle. Trupele poloneze sunt dotate cu material modern şi în vara lui 1920, sovieticii sunt nevoiţi să se retragă. Până la urmă, un tratat semnat în 1921 permite Poloniei să anexeze o fâşie de aproximativ 150 de km, populată cu ucraineni şi cu bieloruşi.

Astfel, în 1920 apare clar faptul că pe un teritoriu micşorat în urma anexărilor şi a mişcărilor de emancipare ale popoarelor alogene, ofensiva îndreptată împotriva noului regim a eşuat. Pentru prima oară în Europa, vede lumina zilei un stat a cărui doctrină îşi are originea în socialism. Şi a fost cât pe ce ca revoluţia bolşevică să se extindă pe o mare parte a bătrânului continent.

Valul revoluţionar din Europa

În 1918, condiţiile par favorabile dezvoltării unei puternice mişcări revoluţionare. Europa iese din război ruinată şi plină de datorii. Inflaţia şi scumpirea produselor de consum influenţează serios situaţia claselor muncitoare. Dacă de pe urma războiului au profitat câţiva „noi îmbogăţiţi“, salariaţii, micii rentieri, ţăranii săraci suferă din cauza diferenţei tot mai mari dintre preţurile care cresc rapid şi veniturile care stagnează sau se măresc dar foarte încet. În sfârşit, războiul a consolidat sentimentul de egalitate între oameni şi provoacă o ură profundă împotriva forţelor conservatoare, dinastii, clase conducătoare, cadre superioare ale armatei, considerate responsabile de conflict. Stimulat de revoluţia rusă şi de criza economică care urmează „boom-ului“ de după război, acest climat revoluţionar se perpetuează până în 1921.

Guvernul bolşevic va încerca să profite de situaţie pentru a răspândi revoluţia în întreaga Europă. Lenin consideră de altfel că puterea sovietelor nu are şansa de a se menţine decât dacă capitalismul se prăbuşeşte acolo unde contrarevoluţionarii ruşi au găsit un sprijin. Pentru aceasta, el hotărăşte să creeze în martie 1919 o nouă organizaţie menită să înlocuiască Internaţionala a II-a care s-a compromis nefăcând nimic pentru a împiedica războiul. Ameninţaţi de armatele albilor şi de intervenţia marilor puteri, convinşi pe de altă parte că revoluţia este gata să cuprindă întreg continentul, bolşevicii

aleg ofensiva din perspectiva „strategiei pe termen scurt“. Cele 21 de condiţii puse de Lenin partidelor socialiste europene pentru ca acestea să fie admise în Internaţionala a III-a, numită Internaţionala Comunistă sau „Komintern“[226] impun acestor organizaţii să se transforme în partide de luptă, inspirate de modelul bolşevic şi gata să obţină prin forţă cucerirea puterii. Condusă de bolşevicul Zinoviev şi instalată la Moscova, Internaţionala a III-a se consideră drept statul major al unei armate disciplinate, însărcinată să organizeze revoluţia în toate ţările. În realitate, creată în plină criză, în lipsa reprezentanţilor marilor organizaţii socialiste din Europa Occidentală, Internaţionala Comunistă nu are caracter reprezentativ. „Secţiile“ naţionale, care sub egida sa se dezvoltă cam peste tot, vor trebui să ţină cont în strategiile proprii de interesele statului sovietic, devenit „patria proletarilor“ şi acest lucru va cântări greu în evoluţia mişcării muncitoreşti europene. Aflată în aşteptare, Internaţionala va încerca să orchestreze mişcările revoluţionare care au început să se manifeste înainte de crearea ei.

În Germania, unde, din cauza blocadei, populaţia a suferit privaţiuni foarte grele, începând din noiembrie 1918 izbucneşte prima revoluţie. Greve, răscoale au loc în majoritatea oraşelor germane unde, după modelul rusesc, s-au constituit „consilii“ ale muncitorilor, soldaţilor şi marinarilor. Unul după altul, prinţii germani au trebuit să abdice, în timp ce la Berlin, unde s-a proclamat republica, cancelarul Max von Baden cedează puterea social-democratului Ebert.

Stăpâni pe putere, socialiştii germani sunt totuşi

divizaţi. Cei mai numeroşi şi cei mai influenţi sunt social-democraţii majoritari. Grupaţi în jurul lui Ebert şi ai lui Scheidemann, ei au un număr mare de membri (1 milion în 1919) şi se bucură de sprijinul sindicatelor. Ei sunt reformişti, susţinători ai instaurării unui regim parlamentar progresist dar ostil „dictaturii proletariatului“. Dorind cu orice preţ să bareze drumul spre bolşevism ei acceptă să cadă la înţelegere cu armata. Începând din 10 noiembrie, se încheie un acord secret între noul cancelar şi marele comandament al armatei.

Mai radicale sunt poziţiile social-democraţilor „independenţi“ care în 1917 s-au desprins de majoritari, dar care, deşi se declară partizani ai unor reforme profunde (naţionalizări, confiscarea marilor domenii), resping metodele violente. În sfârşit, în extrema stângă există o grupare cu caracter autentic revoluţionar. Aceştia sunt „spartakiştii“ ai căror şefi sunt Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg şi Clara Zetkin. Ei nu sunt ostili nici violenţei revoluţionare, nici dictaturii proletariatului, dar nu sunt totuşi de acord în totalitate cu şefii bolşevici, cărora le reproşează „centralismul“ şi importanţa minoră pe care o acordă „spontanietăţii revoluţionare“, temă de dezbatere care în 1904 i-a plasat deja pe Rosa Luxemburg şi pe Lenin pe poziţii total opuse.

Noua guvernare, care are nevoie de armată pentru a înfrânge o eventuală ofensivă spartachistă, se abţine să aplice un program revoluţionar care până la urmă este respins de marea majoritate a germanilor. Aceasta se mulţumeşte să introducă sufragiul universal şi ziua de lucru de opt ore şi pregăteşte convocarea unei Adunări Constituante,

destinată să instaureze un regim democratic liberal.

Germania este acum pradă unor tulburări generalizate dintre care cele mai violente au loc în regiunea industrială Ruhr şi în Bavaria, unde o Republică comunistă este fondată de Kurt Eisner. În ianuarie 1919, spartachiştii, care tocmai se constituiseră într-un Partid Comunist (KPD), hotărăsc să înceapă ofensiva la Berlin. Ei decretează greva generală şi declanşează insurecţia armată.

În Ungaria, unde foametea face ravagii iar ţăranii săraci au pus stăpânire pe pământuri, după abdicarea împăratului Carol I, puterea este preluată de un guvern liberal condus de un mare proprietar de formaţie occidentală, Mihaly Karolyi. Acesta se arată a fi de acord cu o serie de reforme economice şi sociale profunde: naţionalizarea băncilor şi a marilor întreprinderi industriale, confiscarea şi împărţirea marilor domenii etc. Dar apariţia elementelor moderate dată de acest program radical, elemente majoritare în rândurile burgheziei, îl obligă să treacă în umbră.

În noiembrie 1918, elementele cele mai revoluţionare ale Partidului Socialist au înfiinţat Partidul Comunist din Ungaria, în fruntea căruia l-au pus pe un fost ziarist democrat, Bela Kun, convertit la concepţiile bolşevice în timpul prizonieratului său în Rusia. Închis în urma unei tentative de puci împotriva guvernului „burghez“, acesta este eliberat în martie 1919 în timpul unei insurecţii populare care aduce Partidul Comunist la putere. Comisar însărcinat cu Afacerile Externe în noul guvern, Bela Kun este de fapt adevăratul şef al acestuia şi sub egida sa se instaurează dictatura

proletariatului şi se folosesc împotriva opozanţilor metode expeditive: numai în Budapesta, peste 500 de execuţii rapide. Dar autoritatea sa se manifestă numai în capitală şi în partea centrală a ţării, în timp ce la frontiere vecinii îşi arată nerăbdarea, profesiunea lor de credinţă anticomunistă ascunzând pretenţii teritoriale excesive.

În Austria, în timpul ultimelor două săptămâni de război s-au înfiinţat numeroase consilii muncitoreşti şi militare care, cu ajutorul miliţiilor înarmate, îşi exercită puterea politică şi administrativă. Pe 3 noiembrie 1919 ia fiinţă la Viena Partidul Comunist austriac a cărui influenţă asupra maselor este totuşi departe de a o egala pe cea a Partidului Social-Democrat şi a liderului său prestigios, Friedrich Adler.

În sfârşit, în ţările învingătoare, mişcarea revoluţionară se manifestă prin numeroase greve care afectează mai ales Regatul Unit (căi ferate, mine), Franţa (în primăvara lui 1919 şi în 1920) şi Italia. În ultima dintre aceste ţări, în cursul verii din 1920, grevele capătă un caracter revoluţionar evident. Din ce în ce mai mult, conducătorii Internaţionalei a III-a se gândesc la posibilitatea unei „revoluţii mondiale“ şi în această perspectivă, ei provoacă divizarea marilor partide muncitoreşti din Europa Occidentală – Secţiunea Franceză a Internaţionalei Muncitoreşti în decembrie 1920, Partidul Socialist Italian în ianuarie 1921 – şi înfiinţarea unor formaţiuni comuniste ataşate în întregime strategiei sovietelor.

Regresul

În acelaşi timp în care puterile Antantei susţin în mod activ pe „ruşii albi“, ele sprijină şi eforturile guvernelor care se străduiesc să stopeze valul revoluţionar.

În Germania, Aliaţii au avut grijă să nu distrugă complet armătura militară a puterii învinse. *Reichswehr* s-a întors de pe front în bună ordine şi cu întreg armamentul. Ea şi-a păstrat în parte prestigiul, întreţinând în rândul opiniei publice mitul „loviturii pe la spate“ de care ar fi fost vinovaţi socialiştii care au preluat conducerea mişcărilor din noiembrie. Totuşi, în faţa pericolului revoluţionar, aceasta acceptă să cadă la înţelegere cu şefii social-democraţi, în special cu omul forte al noului regim, ministrul de interne, Noske. Pentru apărarea Berlinului el organizează formaţii de voluntari, *corps-francs* în care se află şi foşti militari de carieră, patrioţi autentici dar şi o întreagă masă de declasaţi şi marginalizaţi în căutarea unui acoperiş şi a unei solde. De pe 13 ianuarie, armata şi formaţiile de voluntari înăbuşă în sânge insurecţia spartachistă. Karl Liebknecht şi Rosa Luxemburg sunt arestaţi şi ucişi. În Bavaria, Eisner are aceeaşi soartă, în timp ce represiunea se extinde în întreaga Germanie cu o ferocitate pe măsura spaimei provocate de revoluţie.

În Ungaria, contrarevoluţionarii primesc un sprijin activ de la trupele aliate care ocupă ţara. Datorită ajutorului dat de francezi se constituie la Szeged un guvern anticomunist, condus de contele Bethlen şi

de amiralul Horthy şi se împiedică acţiunea întreprinsă de Bela Kun. În zona controlată de acesta din urmă, criza economică, foametea şi teroarea au făcut ca cea mai mare parte a populaţiei să se îndepărteze de comunişti. Lovitura va veni totuşi din exterior. În iulie 1919, armata română invadează ţara pentru a distruge „regimul roşu ateu“. La 6 august aceasta cucereşte Budapesta, în timp ce Bela Kun, al cărui regim nu a durat decât 133 de zile, trebuie să fugă în Rusia. Contrarevoluţia a triumfat. Totuşi, când amiralul Horthy, devenit şef al guvernului se pregăteşte să-l aducă înapoi pe Carol I de Habsburg, este împiedicat de împotrivirea românilor cărora li se alătură iugoslavii şi cehii susţinuţi de Aliaţii pe care această soluţie îi nelinişteşte. După ce a refuzat să proclame republica, Horthy îşi ia titlul de regent. Regimul autoritar pe care îl instaurează în fostele provincii maghiare ale dublei monarhii debutează printr-un val de violenţe reacţionare şi antisemite.

În celelalte ţări europene, guvernele reacţionează în faţa valului de greve revoluţionare care urmează după război folosind metode diverse. În Franţa, şefii sindicatelor sunt arestaţi iar Confederaţia Generală a Muncii este declarată ilegală. În Italia, unde guvernul este curând copleşit, sprijinul acordat de marii proprietari şi industriaşi tinerei mişcări fasciste îi permite lui Mussolini să se apropie de putere. În Marea Britanie trupele zdrobesc greva feroviarilor, în timp ce în Spania, unde centrala sindicală CNT de orientare anarhistă declarase o grevă a cărei extindere devine ameninţătoare, armata intervine şi înăbuşă în sânge mişcarea.

În 1920, în întreaga Europă mişcările

revoluţionare au eşuat, cu excepţia Rusiei Sovietice, centrul principal al revoluţiei pe care nici războiul de intervenţie, nici ajutorul acordat armatelor albilor şi polonezilor, nu au reuşit să-l distrugă. Astfel, puterile învingătoare hotărăsc să-l izoleze printr-un „cordon sanitar“ format din state tampon. În nord-vest de-a lungul ţărmurilor Balticei, Finlanda, Estonia, Lituania şi Letonia fac parte din această strategie de „îndiguire“. În vest, anexările făcute de polonezi fac din statul condus de mareşalul Pilsudski un ecran puternic între Rusia Sovietică şi restul Europei. În sfârşit, în sud-est, pentru a mări puterea românilor, Aliaţii le-au dat Basarabia, în ciuda protestelor ruseşti[227].

De acum înainte, teama de un nou acces de febră revoluţionară, orchestrat de Internaţionala Comunistă, va domina viaţa politică a continentului şi se va afla la originea tulburărilor care îl vor zgudui. Dar în perioada 1919-1921 există alte cauze de conflict, în mod special cele care sunt legate de instrumentele diplomatice care erau menite să asigure Europei stabilitatea şi pacea.

Primele atitudini contestatare faţă de noua ordine internaţională

Imediat ce au fost semnate, tratatele din 1919-1920 sunt contestate de numeroase ţări nemulţumite de soarta care le-a fost hărăzită, ţări aflate atât în tabăra învingătorilor cât şi în cea a învinşilor.

În Turcia, semnarea unui tratat care ratifică pierderea celei mai mari părţi din provinciile europene ale imperiului provoacă furia armatei împotriva prea îngăduitorului Mehmed al VI-lea, devenit un instrument docil al britanicilor. Un grup de ofiţeri, adunaţi în jurul generalului Mustafa Kemal organizează o lovitură de stat şi convoacă o Adunare Naţională care încredinţează puterea şefului puciştilor. Acesta îşi declară imediat intenţia de a declara nul tratatul de la Sèvres. Pentru a-l împiedica, englezii îi susţin pe greci împotriva Turciei, aceştia fiind principalii beneficiari din Europa de Sud ai dezintegrării Imperiului turc. Mustafa Kemal zdrobeşte armata grecească, îi alungă pe greci din Anatolia şi îi obligă pe Aliaţi să recunoască, prin tratatul de la Lausanne (iulie 1923), posesiunea Traciei.

Pentru a rezolva definitiv problema populaţiilor foarte amestecate pe ţărmurile asiatice ale Mării Egee care conţin germenii viitoarelor conflicte, un milion de greci sunt transferaţi în Europa, în timp ce 300.000 de turci se instalează în Asia Mică.

În tabăra învingătorilor, conflictul cel mai grav este cel dintre italieni şi iugoslavi, din cauza Istriei

şi Dalmaţiei promise Italiei prin tratatul de la Londra, dar a căror anexare a fost respinsă de preşedintele Wilson. În septembrie 1919, poetul naţionalist Gabriele D'Annunzio se hotărăşte să procedeze ca Garibaldi cu regatul Neapolelui şi al Romei şi să pună Europa în faţa faptului împlinit. În fruntea unui corp de voluntari, „arditi", el ocupă portul Fiume pe care însă va trebui să-l părăsească cincisprezece luni mai târziu, după ce Italia şi Iugoslavia vor hotărî prin tratatul de la Rapallo să facă din regiunea Fiume un stat independent pe care de altfel Mussolini îl va anexa în 1924.

Pentru celelalte conflicte de mai mică importanţă, se găsesc soluţii provizorii. Vilnius, disputat de Polonia şi Lituania, este anexat de prima. Regiunea Teschen, bogată în zăcăminte de huilă, devine obiectul unui litigiu între Polonia şi Cehoslovacia care va fi rezolvat printr-o împărţire care nu mulţumeşte pe nimeni. În sfârşit, două state nu se pot resemna cu soarta pe care le-au rezervat-o tratatele: Germania, pentru care „coridorul" Danzig este simbolul unei păci umilitoare şi Ungaria care este indignată să vadă două milioane de maghiari trăind pe pământ străin.

Dacă adăugăm faptul că Congresul Statelor Unite, într-un acces de izolaţionism, refuză să ratifice tratatele şi actul de constituire al Societăţii Naţiunilor al cărei principal artizan fusese Wilson, că Italia este ofensată în aceeaşi măsură ca Germania şi Ungaria de rezultatul Conferinţei de Pace, că rivalităţile imperialiste ridică curând Anglia şi Franţa pe una împotriva celeilalte în ţările arabe, că tot Franţa, îngrijorată de dorinţa de revanşă a statelor revizioniste, se pregăteşte să

încheie înţelegeri cu micile puteri „mulţumite“ din Europa de Est (Polonia, Cehoslovacia, Iugoslavia, România), că, în sfârşit, toate statele europene privesc cu neîncredere spre Rusia Sovietică, se vede clar că tratatele din 1919-1920 prevestesc mari furtuni viitoare. Cu siguranţă, deceniul care începe va aduce curând Europei un echilibru aparent pe fondul unei stări de linişte politică şi de prosperitate. Dar germenii conflictului pe care îi conţine pacea de la Versailles vor deveni virulenţi câţiva ani mai târziu, odată cu „marea criză“.

Capitolul 2
ECHILIBRUL PRECAR AL ANILOR ’20

■ La ora bilanţului, Europa descoperă cu groază consecinţele primului război mondial: pierderi umane considerabile care lasă continentul sleit iar populaţia sa îmbătrânită, ruine care timp de un deceniu vor marca peisajul, o prăbuşire financiară care sărăceşte zona geografică ce fusese cea mai bogată din lume. Europa a încetat să mai reprezinte centrul de gravitaţie al planetei. Pe plan economic, concurenţii săi din noile state i-au acaparat pieţele de desfacere. Coloniile şi-au dat seama de slăbiciunile sale, iar avântul mişcărilor naţionaliste face să se clatine dominaţia imperialistă. Conflictul a tulburat echilibrele sociale pentru un timp îndelungat. În sfârşit, democraţia liberală, aparent triumfătoare în 1918, este repusă curând în discuţie în noile state unde aceasta a fost instaurată.

■ Pacea însăşi nu este câtuşi de puţin asigurată. Contenciosul franco-german asupra compensaţiilor şi securităţii constituie o sursă de dezechilibru, care duce în 1923 la expediţia militară din regiunea Ruhr, hotărâtă de

Poincaré. Cu toate acestea, acţiunea de forţă dovedindu-se a fi sinucigaşă atât pentru Franţa cât şi pentru Germania, începând din 1924, o nouă perioadă de conciliere şi de destindere se instaurează sub influenţa lui Aristide Briand şi a germanului Stresemann. Aceasta este favorizată şi de „euforia“ economică ce pune stăpânire pe continent datorită rezolvării problemei compensaţiilor prin planurile Dawes şi Young, a investiţiilor americane şi a înţelegerilor internaţionale dintre cercurile de afaceri.

■ Numai că această iluzie a unei noi epoci de stabilitate este dezminţită de o întreagă serie de elemente destabilizatoare. Franţa încheie împotriva statelor revizioniste „alianţe de asigurare“ cu Polonia şi cu statele „Micii Antante“[228]. În Rusia Sovietică, victoria lui Stalin anunţă o nouă perioadă de tensiuni între aceasta şi lumea capitalistă. Din 1927, Internaţionala a III-a anunţă o confruntare inevitabilă şi preconizează „tactica luptei de clasă“. În sfârşit, Italia trăieşte prăbuşirea democraţiei liberale şi venirea fascismului.

■ Două eşecuri deosebesc caracterul iluzoriu al ordinii europene din anii douăzeci: cel al „Protocolului de la Geneva“ din 1924 care propunea ca pacea să se bazeze pe tripticul „arbitraj, securitate, dezarmare“ şi cel al proiectului de federaţie europeană propus de Briand.

Început printr-un război european, conflictul din 1914-1918 nu a întârziat să degenereze în război mondial. Nu este mai puţin adevărat că Europa a constituit câmpul principal al înfruntării şi că, odată pacea restabilită, ea resimţea în mod dureros consecinţele unei crize în cercul căreia a fost cât pe ce să se prăbuşească.

Bilanţul unui conflict sinucigaş

Faptul că „declinul Europei“, care apare ca evident după 1918 (acesta este şi titlul lucrării publicate în 1920 de geograful A. Demangeon) a început să se manifeste pe diferite planuri încă din primii ani ai secolului XX, nu schimbă cu nimic situaţia tragică a bătrânului continent care iese din conflict sinistrat din punct de vedere material şi moral.

Contemporanii sunt impresionaţi în primul rând de sacrificiile umane. Acestea sunt într-adevăr înspăimântătoare: mai mult de 8 milioane de morţi europeni şi milioane de invalizi, fără a socoti victimele războiului civil şi ale războiului de intervenţie din Rusia. Franţa, cu 1.400.000 de morţi şi dispăruţi, a pierdut 10,5% din populaţia activă, la care trebuie adăugate cele 100.000 de decese în urma gazării sau a rănirilor grave, şi cei aproape 1.100.000 de invalizi de război, dintre care 130.000 de mutilaţi. Germania şi Austro-Ungaria au plătit un tribut aproape tot atât de mare: 1.850.000 de morţi pentru prima, reprezentând 9,8% din populaţia activă, 1.540.000 pentru a doua (9,5%). Cât despre Rusia, aceasta şi-a lăsat pe câmpurile de luptă 1.700.000 de oameni până în 1917 şi 5 milioane în total până în 1921, dacă se adaugă victimele directe şi indirecte ale revoluţiei şi ale contrarevoluţiei. Regatul Unit şi Italia au suferit ceva mai puţin de pe urma acestui măcel, pierderile acestora ridicându-se la 744.000 de morţi şi respectiv 750.000 (5,1 şi 6,2% din populaţia activă).

La aceste pierderi trebuie adăugate decesele civililor din cauza operaţiunilor militare şi mortalităţii crescute din timpul războiului din cauza condiţiilor proaste de igienă şi a bolilor. Numai aşa-zisa „gripă spaniolă“ din 1918 a ucis vreo sută de mii de persoane în Franţa, 270.000 în Italia şi aproape 200.000 în Germania.

Tot atât de dezastruoase sunt consecinţele pe termen lung ale acestui măcel. În perioada războiului deficitul naşterilor se ridică la 776.000 în Anglia, la 911.000 în Franţa, la 1.348.000 în Italia şi la 3.705.000 în Germania. În ceea ce priveşte mortalitatea infantilă, indice semnificativ al stării sanitare a unei populaţii, în timpul războiului, aceasta nu mai înregistrează progresele rapide de la începutul secolului. În Franţa, stabilizată la 17,5‰ în ajunul războiului ea urcă la 22‰ în 1918 şi nu va reveni la nivelul iniţial decât în 1922.

Aceste fenomene cumulate dau naştere „contingentelor golite“ ce se pot identifica în piramida vârstelor şi care vor ajunge la maturitate între 1934 şi 1939 când tensiunile internaţionale se ascut. Ţări ca Franţa şi Marea Britanie constată de la început îmbătrânirea populaţiei. Din 1911 până în 1921 partea populaţiei care depăşeşte 60 de ani trece în Franţa de la 12,6 la 13,7%, iar în Anglia de la 8 la 9,4%. Astfel, creşterea îndatoririlor care apasă pe umerii populaţiei active şi intensificarea comportamentelor precaute şi a pesimismului fac parte din consecinţele majore ale unei evoluţii care afectează toate domeniile vieţii sociale, politice şi culturale. În afară de aceasta, migraţia populaţiilor provoacă probleme grave de adaptare, fie că acest lucru se petrece în Germania unde, după semnarea

tratatului de pace, se instalează sute de mii de supuşi ai fostului Reich, veniţi din Alsacia-Lorena, din Silezia, din Poznan şi din Ţările Baltice, fie că este vorba de grecii şi de turcii mutaţi de pe un ţărm pe altul al Mării Egee.

Amploarea distrugerilor materiale este tot atât de spectaculoasă. Acolo unde s-au înfruntat armatele, în Franţa de nord şi de est, în Belgia, în nord-estul Italiei, în Serbia, în România, în Rusia, infrastructura industrială, mijloacele de comunicaţii, regiuni agricole, toate au avut foarte mult de suferit. În Franţa, sunt aproape 300.000 de case distruse, 3 milioane de hectare de pământ arabil nefolosite, o parte chiar irecuperabil. Retrăgându-se, germanii au inundat minele din nord – Pasul Calais şi cele din Lorena – reducând cu aproape 60% producţia de minereuri de fier şi la cantităţi aproape infime pe cea de cărbune. Anglia nu a fost atacată pe teritoriul propriu, dar a pierdut şi ea o mare parte din flota comercială. Peste tot, materialul folosit până la limita maximă a mizeriei trebuie înlocuit.

Rezultă de aici, la toţi foştii beligeranţi o scădere importantă a producţiei. În Franţa, recolta de grâu a coborât de la 89 la 3 milioane de chintale, cea de cartofi de la 132 la 62 chintale. Scăderea producţiei industriale atinge aproape 35%. Germania nu a suferit distrugeri tot atât de mari, dar este afectată de pierderea bogatelor regiuni economice şi de uzura materialului existent. Între 1913 şi 1919, producţia de cărbune scade de la 190 la 108 milioane de tone. Cea de grâu şi de cartofi s-a redus la jumătate. În Rusia, prăbuşirea producţiei atinge 71% din cifra anului 1913 la cărbune, 66% la petrol,

97% la fontă. În total, potenţialul agricol al Europei s-a redus cu 30% iar potenţialul industrial cu 40%.

Situaţia financiară a bătrânului continent este foarte gravă. Bogăţiile naturale ale beligeranţilor au fost serios ştirbite. Pentru a finanţa aprovizionarea cu alimente şi achiziţionarea materialului de război, ei au trebuit să lichideze o parte din activele lor din străinătate şi să-şi folosească rezervele de aur. Aceste surse de finanţare devenind curând insuficiente a trebuit să se recurgă la împrumuturi.

La început, au fost împrumuturile interne. Datoria publică a luat proporţii îngrijorătoare. În Franţa, aceasta creşte între 1914 şi 1919 de la 33,5 miliarde de franci-aur la 219 miliarde, în Marea Britanie de la 17,6 la 196,9 miliarde, în Germania, de la 6 la 169 miliarde. Apoi au fost împrumuturile externe. Ţările europene au făcut împrumuturi mai ales în Statele Unite. Datoria externă a Franţei se ridică în 1919 la 33 miliarde de franci-aur, cea a Regatului Unit la 32 miliarde, iar cea a Italiei la 20 miliarde.

În sfârşit, pentru a finanţa enormele cheltuieli de război, Statele Unite au mărit considerabil cantitatea de bancnote puse în circulaţie, cu mult mai mult decât le permitea totalul valorilor existente în băncile centrale. Europa intră într-o perioadă de inflaţie agravată după război de dezechilibrul dintre producţia insuficientă şi cererea foarte mare de produse de consum. În Franţa, de exemplu, în cinci ani, preţurile au crescut de patru ori. În Germania acestea s-au mărit de 12,5 ori. Toate acestea duc la o devalorizare a principalelor monede europene care, spre deosebire de dolar, nu mai sunt convertibile în aur. La sfârşitul anului

1919, lira sterlină şi-a pierdut 10% din valoare, francul francez a scăzut cu 50%, marca cu aproape 90%.

Însă povara financiară care apasă asupra bugetelor se măreşte şi mai mult după război, căci trebuie finanţată reconstrucţia şi plătite pensiile mutilaţilor, văduvelor şi orfanilor. Pentru a reconstrui, statele europene trebuie să facă împrumuturi înainte de a începe să producă.

Sfârşitul unei hegemonii

La apogeul puterii sale, Europa s-a angajat deci în august 1914 într-un conflict sinucigaş. Chiar dacă rămâne centrul sistemului internaţional şi continuă să joace un rol considerabil în lume, chiar dacă ţările care o compun îşi păstrează imensele imperii coloniale de dincolo de mări, mărite acum şi cu cele luate de la învinşi, chiar dacă bătrânul continent îşi păstrează în mare măsură întâietatea asupra bunurilor noi în domeniul artelor şi al literelor, hegemonia pe care acesta o exercita înainte de 1914 asupra întregii planete este foarte mult ştirbită.

Europa trebuie să facă faţă mai întâi apariţiei noilor poli ai puterii. Marile state din afara Europei au profitat din plin de conflict care le-a permis să-şi mărească producţia industrială şi agricolă, să le ia europenilor numeroase pieţe de desfacere, mai ales în Asia şi să-şi îmbunătăţească simţitor balanţa de plăţi. Principalele beneficiare au fost Japonia care a vândut în China, în India, în Asia de sud-est produse pe care Europa nu le putea furniza şi a exportat în ţările beligerante material de război mărindu-şi de cinci ori producţia industrială. Canada, care a trimis în Europa produsele sale forestiere şi metalurgice, dar mai ales Statele Unite, al căror venit naţional şi producţie de oţel s-au dublat, iar tonajul flotei comerciale s-a mărit de patru ori între 1913 şi 1918. Aceste schimbări au dus în domeniul financiar la o răsturnare totală a poziţiilor de dinainte de război. Europa, odinioară bancherul lumii, este acum

obligată să facă împrumuturi externe. Deţinând jumătate din depozitul mondial de aur, Statele Unite au mai răscumpărat şi cea mai mare parte a titlurilor americane pe care le posedau europenii şi au împrumutat 10 miliarde de dolari ţărilor beligerante. De acum înainte americanii vor fi cei care vor face investiţii masive în ţările nou create, mai ales în America Latină.

Desigur, imperiile coloniale ale puterilor învingătoare au ieşit aparent fără pierderi din primul conflict mondial, Franţa şi Regatul Unit şi-au rotunjit chiar substanţial posesiunile obţinând de la Societatea Naţiunilor încredinţarea prin „mandat“ a coloniilor germane şi a unei părţi a posesiunilor arabe ale Imperiului Otoman. Numai că legăturile dintre ţările de dincolo de mări şi metropole au slăbit destul de tare din cauza conflictului. Ca urmare a mobilizării industriale şi a insuficienţei mijloacelor de transport maritim, exporturile către ţările extraeuropene s-a redus. Pieţele coloniale au fost deci în parte pierdute pentru comerţul european, profitând de aceasta fie tinerele industrii naţionale (de exemplu firma siderurgică TATA din India), fie Statele Unite şi Japonia.

Pe de altă parte, spectacolul războiului european a încurajat regimurile supuse dominaţiei politice sau influenţei predominante a europenilor să spere că vor scăpa de această dominaţie. De altfel, anumite iniţiative ale beligeranţilor au încurajat aceste speranţe. Numai India a furnizat britanicilor aproape un milion de oameni, iar coloniile şi protectoratele franceze cam tot atât, dintre care aproape 700.000 de soldaţi. În urma contactelor cu camarazii lor de luptă, sau cu sindicaliştii pentru cei

folosiţi în industriile de război, indienii s-au întors acasă cu idei noi împrumutate de la colonizatorii înşişi. Fie că este vorba despre „dreptul popoarelor la autodeterminare“ în numele căreia occidentalii au luptat şi au pretins că redesenează harta Europei, sau de tezele antiimperialiste expuse de marxişti, aceste idei vor servi drept pârghie pentru mişcările de emancipare care încep să se dezvolte în rândul popoarelor colonizate, imediat după război.

Un ultim aspect al acestui recul al hegemoniei europene este incontestabila diminuare a influenţei sale intelectuale. Fără îndoială că, aşa cum am spus-o deja, aceasta rămâne încă importantă în domeniul literaturii şi al artelor plastice. Berlinul până la venirea la putere a nazismului, Viena până ceva mai târziu, Parisul şi Londra în toată perioada interbelică, rămân în aceste domenii „oraşe-călăuze“ în care apar mişcările de avangardă, în care se fac şi se distrug celebrităţile şi modele, în care au loc evenimentele cele mai importante. Dar vom avea ocazia să revenim asupra acestui aspect. Pentru moment să reţinem că această dominaţie menţinută în domeniul literelor şi artelor este însoţită de un recul clar în alte domenii: de exemplu cel al tehnicilor de producţie şi al gestiunii dominat de americani, sau cel al ştiinţei judecat după „măsura“ premiilor Nobel. În sfârşit, să nu uităm că greutăţile de după război au arătat tuturor epuizarea unui model politico-filozofic european, bazat pe ideea de raţiune, de progres şi de libertate.

Tulburările sociale

În majoritatea ţărilor europene, războiul a provocat mutaţii importante în structurile sociale, în mod diferit şi inegal în funcţie de categoriile existente. Printre cei mai afectaţi se află cei care au venituri fixe, începând cu rentierii pe care i-a ruinat inflaţia. În Franţa, un mare număr dintre aceştia şi-au plasat o parte din economii în împrumuturile către ruşi. Refuzul guvernului sovietic de a onora datoriile regimului ţarist îi pune într-o situaţie dificilă. Astfel, o parte a claselor mijlocii se trezeşte lipsită de resurse materiale, declasată, împinsă către „proletarizare“ şi pornită împotriva statului liberal, considerat responsabil de acest dezastru.

Mai puţin afectaţi, muncitorii şi funcţionarii suferă din cauza creşterii preţurilor care nu este compensată de mărirea salariilor. Acest aspect, la care se adaugă revenirea celor demobilizaţi la locurile de muncă, determină reducerea orelor suplimentare, iar în anumite sectoare a locurilor de muncă pentru femei, în consecinţă o scădere a veniturilor familiale. Puterea de cumpărare a salariaţilor scade astfel de la 15 la 20% în Franţa şi în Marea Britanie şi cu cel puţin 25% în Italia şi în Germania, ceea ce explică agitaţia socială din perioada imediat următoare războiului şi creşterea efectivelor sindicatelor care în Franţa, de la 900.000 de membri ajung la 2 milioane, iar în Anglia de la 4 la 8 milioane.

În schimb, unele grupuri sociale au profitat din plin de război: bancherii, marii fermieri şi numeroşi

industriaşi care au beneficiat de comenzi pentru război cum ar fi: în Franţa Schneider (artilerie), Citroën (obuze), Renault (tancuri şi vehicule blindate), Boussac (pânză pentru aviaţie), în Italia firmele Ansaldo şi FIAT, în Germania marii siderurgişti din Ruhr etc. Speculanţii şi intermediarii au strâns în scurt timp averi uriaşe, formând o clasă de „noi îmbogăţiţi“ care îşi afişează un lux epatant şi trezesc resentimente persistente mai ales în rândurile foştilor combatanţi.

Lumea ţărănească constituie un univers deosebit. O parte a ţăranilor au profitat de creşterea continuă a preţurilor la produsele alimentare şi şi-au cumpărat pământ. Dar multe dintre micile întreprinderi rurale nu au rezistat la lipsa de profit provocată de mobilizarea unei părţi a mâinii de lucru familiale şi de scăderea productivităţii din cauza lipsei de îngrăşăminte şi de material agricol. Aceştia s-au îndatorat şi adesea şi-au încetat activitatea provocând o reluare a exodului rural. În Europa Centrală şi Orientală, problemele economice şi sociale ale ţărănimii îşi vor găsi după război o expresie politică până la urmă destul de complexă.

Încă de la sfârşitul războiului, aici, ţărănimea din Polonia, din România, din ţările fostei duble monarhii ca şi din Rusia, cer o reformă agrară aplicată în avantajul celor săraci. Înainte de 1914, răscoala ţăranilor români (1907) şi manifestaţiile naţionale şi revoluţionare din Transilvania, îndreptate împotriva dominaţiei feudalilor maghiari, orientaseră deja masele rurale către acţiunea politică. În Europa slab industrializată care se întinde de la Marea Baltică la Balcani clasa revoluţionară pare să fie mai mult ţărănimea decât

cea muncitoare. Arhaice, orientate spre un trecut mitizat, aceste mişcări capătă uneori accente care anunţă prima fază a fascismului. Astfel, ideologia egalitară a unui Stambulijski în Bulgaria stigmatizează „oraşele parazite“ cu avocaţii lor, negustorii de grâne, exploatatori ai ţăranilor şi cu reprezentanţii *establishment*-ului intelectual. Acesta îşi exprimă ura împotriva comunismului asimilat cu lumea oraşelor pe care le consideră adevărate Sodome. O mişcare asemănătoare există şi în Iugoslavia, condusă de Stepan Radic, în România cu Partidul Ţărănist, în Cehoslovacia unde Piast conduce o formaţiune de acelaşi gen. Toţi, în stadii diferite, fac din antisemitism o profesiune de credinţă. Imediat după război, aceste partide reprezintă o forţă revoluţionară care are un obiectiv comun, reforma agrară, iar în 1921 se vor reuni în cadrul „Internaţionalei Verzi“.

Războiul a mai provocat şi o altă schimbare majoră în ţările industrializate înlesnind intrarea femeilor pe piaţa mâinii de lucru, situaţie care nu a revenit la „normal“ după demobilizare, căci pierderile umane au mărit diferenţa de număr între cele două sexe. În 1911, existau în Germania 49,3% bărbaţi şi 50,7% femei. Zece ani mai târziu, proporţia trece la 47,6% bărbaţi şi 52,4% femei, ceea ce se întâmplă şi în celelalte ţări. Rezultă de aici creşterea sensibilă a numărului de femei singure: celibatare, văduve, divorţate.

Începutul deceniului 1920 este marcat de o puternică creştere a numărului de divorţuri, consecinţă a despărţirilor din timpul războiului şi a mutaţiilor bruşte care au loc în moravurile aşa zişilor „ani nebuni“. În Germania, numărul mediu al

divorţurilor trece de la 15.983 în anii 1909-1913, la 35.240 în perioada 1920-1924. În Franţa, cifrele arată o creştere de aceeaşi anvergură (de la 13.653 la 26.702), iar în Marea Britanie, unde legislaţia este mult mai restrictivă, se constată o mărire de patru ori a numărului divorţurilor (de la 590 la 2.673).

Sunt numeroşi contemporani care au văzut în aceste cifre unul din semnele cele mai concrete ale decăderii unei morale şi ale unei civilizaţii pe cale de dispariţie. Reconsiderând lucrurile la justa lor valoare nu putem să constatăm decât existenţa unui „peisaj“ social schimbat radical de primul conflict mondial. În ciuda pierderilor provocate de război, populaţia activă creşte în majoritatea ţărilor şi chiar dacă este mai puţin tânără decât în 1914, componenta ei feminină s-a mărit destul de mult. În Franţa, numărul femeilor, care reprezenta în 1911 38% din populaţia agricolă activă, ajunge în 1921 la 44%, în timp ce în domeniul serviciilor procentajul creşte de la 36 la 40,5%. În Germania şi Marea Britanie, la sfârşitul războiului, femeile ocupau până la 35% din locurile de muncă din industrie. După război, ele nu părăsesc decât o parte dintre acestea şi ocupă altele în domeniul comerţului, al serviciilor şi al funcţiilor publice. Ca semn al emancipării lor, acestea obţin drept de vot în unele ţări ca Rusia Sovietică, Germania şi Regatul Unit, în timp ce Franţa republicană şi „progresistă“ se opune acestei reforme.

Aparenta victorie a democraţiei

Într-o Europă ale cărei structuri au fost zdruncinate de război, în 1919, idealurile şi instituţiile democraţiei liberale sunt cele care par să se impună. În Europa Centrală şi Orientală ca şi în micile state balcanice sau în cele care s-au format în urma dezmembrării marilor Imperii autocratice, regimurile autoritare au fost înlocuite cu sisteme politice create după modelul parlamentar de tip francez. La Conferinţa de la Versailles cele patru puteri[229] nu şi-au ascuns simpatia pentru Cehoslovacia democratică şi laică („masonică“ pentru polemiştii de extremă dreaptă!) pe care tocmai o creaseră Benes şi Masaryk, după cum nu şi-au disimulat nici neîncrederea faţă de autoritarismul lui Pilsudski din Polonia. Se va asista apoi la o înmulţire a constituţiilor copiate după cea franceză din 1875: în 1920 în Austria şi Cehoslovacia, în 1921 în Iugoslavia şi în Polonia, în 1923 în România.

Peste tot, după război, Adunările se vor bucura de un nou prestigiu. Primele alegeri se desfăşoară într-un climat de libertate şi permit unor categorii sociale noi – ţărănimea, clasele populare urbane – să participe la viaţa politică. Imitarea Franţei explică succesul pe care îl cunoaşte francmasoneria, mai ales în Europa Centrală şi Orientală unde apar loje care sunt subordonate Marelui Orient din Franţa: în 1919 în Iugoslavia, în 1920 în Polonia, în 1921 în România, în 1923 în Cehoslovacia.

Dar democraţia îşi arată repede caracterul fragil

în aceste ţări, în care populaţia formată în mare parte din ţărani analfabeţi şi în sânul căreia clasele mijlocii sunt slab reprezentate, nu şi-au însuşit încă practica regimului reprezentativ. Alianţele care au stat la baza democraţiei sau au dezvoltat-o după 1918 nu vor supravieţui decât în mică măsură tensiunilor interioare dintre cele două războaie. În Italia, „pacea trunchiată“ dă naştere unei crize politice şi sociale care în octombrie 1922 ia sfârşit prin venirea lui Mussolini la putere. În Polonia, slăbiciunea coaliţiei parlamentare şi pericolul unei lovituri de stat a extremei drepte determină stânga să susţină în 1926 puciul mareşalului Pilsudski. În Spania, în Portugalia, în Ţările Baltice, regimurile autoritare, conduse sau nu de militari înlocuiesc structurile democratice, în timp ce monarhiile balcanice (România, Bulgaria, Iugoslavia) devin radicale şi nu păstrează decât aparenţele pluralismului. În sfârşit, chiar în ţările unde pare instaurată cel mai solid, democraţia liberală se pomeneşte atacată pe două fronturi.

La stânga atacul vine din partea mişcării comuniste. Imediat după război, comunismul pare a fi pe punctul de a se extinde în toată Europa, deşi curentul revoluţionar suferă de pe urma divizărilor intervenite în 1920-1921 din cauza problemei aderării la Internaţionala a III-a.

La dreapta, democraţia este ameninţată de mişcările autoritariste susţinute mai ales în ţările învinse sau în cele nemulţumite de modul în care conferinţa de pace le-a hotărât soarta, care reiau tezele naţionaliste şi le amplifică pentru a critica parlamentarismul şi lipsa lui de eficacitate.

Din punct de vedere sociologic, aceste mişcări

heteroclite îşi găsesc cea mai mare audienţă în rândul claselor mijlocii, dar şi în categoriile sociale pe care inflaţia şi concentrarea capitalistă par să le manipuleze (meseriaşi, prăvălii, mici exploatări rurale, deţinători de venituri fixe), sau în rândurile claselor mijlocii „emergente“ (funcţionari, tehnicieni, profesiuni liberale) care ştiu să profite de schimbările ce se produc şi să cucerească o poziţie dominantă în societatea de după război. Acolo unde nu există structuri care să canalizeze din punct de vedere politic aceste forţe contestatare ale ordinii existente (în Franţa Partidul Radical, în Marea Britanie sindicatele reformatoare şi Partidul Laburist) sau unde tradiţiile democratice sunt slabe, este mare pericol de a vedea aceste mişcări punând mâna pe frâiele statului, cu atât mai mult cu cât clasele conducătoare nu ezită atunci când „ameninţarea roşie“ se apropie, să abandoneze liberalismul tradiţional în schimbul unor metode care să le permită să-şi păstreze poziţiile şi privilegiile, chiar cu preţul unei dictaturi căreia cred că-i vor putea limita asprimea şi durata.

În sfârşit, chiar în ţările unde practicile parlamentare sunt vechi, imperativele economice şi politice ale războiului au determinat guvernele să folosească metode autoritare şi de economie dirijată, „decretele lege“ în Franţa, „dictatura cabinetului“ în Marea Britanie, care după încheierea păcii nu dispare complet, executivul făcând eforturi de a-şi păstra noile prerogative, mai ales în conducerea şi controlul vieţii economice. Totuşi în aceste ţări, marea parte a clasei politice aspiră la reinstaurarea în întregime a spiritului şi practicilor democraţiei liberale. În Franţa, aceasta

suportă cu greu autoritarismul lui Clémenceau devenit imediat după război, împotriva voinţei sale, un fel de lider charismatic al maselor populare, care îi taie calea spre Elysée. Deputaţii şi senatorii adunaţi în ianuarie 1920 pentru a desemna pe succesorul lui Poincaré îl vor prefera pe inofensivul Paul Deschanel, care va trebui să demisioneze câteva luni mai târziu, din cauza unor tulburări psihice! În Anglia, dorinţa de a reveni la procedeele clasice ale vieţii parlamentare duce în octombrie 1922 la căderea guvernului Lloyd George. În ambele ţări, îndepărtarea de la democraţie din timpul războiului este considerată ca o paranteză care poate fi închisă. Există aici o aspiraţie profundă către „întoarcerea la normalitate“, al cărei caracter iluzoriu nu va întârzia să fie scos la lumină de criza din 1929.

Tensiunile franco-germane

Învingătoare dar slăbită, Franţa din 1920 este o putere care îşi face probleme în privinţa viitorului său. Efortul imens pe care l-a făcut pentru a rezista năvălirii armatelor germane o face să se teamă că nu peste mult timp fostul său duşman va reveni în forţă pe planul relaţiilor internaţionale. De aceea nu înţelege atitudinea foştilor săi aliaţi britanici şi americani cărora le reproşează ca pe o trădare refuzul de a sprijini concepţiile franceze despre „frontiera militară“ de pe Rin, apoi neratificarea tratatului asupra garanţiilor şi în sfârşit ideea pe care o au despre rolul Germaniei în noua Europă.

Alarmaţi de lucrarea economistului britanic J. M. Keynes *Consecinţele economice ale păcii*, publicată în 1919, anglo-saxonii consideră într-adevăr că reconstrucţia Europei nu se poate realiza fără participarea unei Germanii suficient de puternică şi care să fie clienta industriei lor şi piaţă privilegiată pentru capitalurile acestora. Pe de altă parte, ei se tem ca destabilizând prea mult fostul Reich, Franţa să nu-şi împingă vecina în tabăra bolşevismului şi sunt îngrijoraţi de setea de putere pe care o ascunde „proiectul siderurgic“ conceput pe Quai d’Orsay. Acesta urmăreşte să instaureze pe continent supremaţia industrială a Franţei, datorită modificării frontierelor germane, a livrărilor obligatorii de cărbune şi de cocs şi condiţiilor comerciale ale tratatului care prevede ca timp de 5 ani, întreprinderile lorene, alsace şi cele din regiunea Sarre să-şi vândă liber produsele în

Germania. Acest program este privit cu reţinere de conducătorii anglo-saxoni pentru care pericolul cel mai mare este acela al unei Europe dominate economic şi militar de Franţa. Ei îşi vor da deci silinţa să se opună iniţiativelor întreprinse de aceasta pentru a obţine despăgubirile de război.

Toate aceste nelinişti sunt exagerate. În realitate, Franţa nu deţine mijloacele necesare pentru aplicarea planului siderurgic imaginat de diplomaţii săi. Stăpânii forjelor nu sunt nici ei de acord cu aceasta, conştienţi fiind de carenţele structurale ale siderurgiei franceze. Prima putere militară a Europei, Franţa, nu mai are în 1919-1920 mijloacele economice necesare pentru a-şi susţine politica. Deficitul bugetar este enorm. Datoriile pe care le-a contractat în Statele Unite şi în Marea Britanie în timpul războiului îi grevează serios finanţele, ca şi cheltuielile făcute pentru reconstituirea regiunilor sinistrate şi indemnizaţiile acordate victimelor conflictului.

În aceste condiţii, guvernul, politicienii şi majoritatea opiniei publice consideră că singura posibilitate a Franţei de a evita falimentul şi de a-şi păstra un instrument militar care să intimideze este să-i ceară Germaniei plata despăgubirilor al căror principiu fusese stabilit de Tratatul de la Versailles, dar a căror sumă nu a fost niciodată fixată. Punctele de vedere asupra modului de a obţine aceste despăgubiri sunt foarte diferite. Două concepţii asupra acestei probleme se opun una alteia, propuse de doi oameni politici, cei mai marcanţi ai acestei perioade: Raymond Poincaré şi Aristide Briand.

Primul a fost preşedinte al Republicii din 1913

până în 1920. Mandatul său odată terminat, el se întoarce la viaţa politică. Preşedinte al Comisiei pentru Despăgubiri, apoi şef al guvernului său în 1922, acesta se declară adeptul „aplicării“ ad literam a Tratatului de la Versailles însoţit de o politică de alianţe cu vecinii meridionali şi orientali ai fostului Reich.

Aristide Briand a fost şi el la început de acord ca Germaniei „să i se pună mâna în gât“ şi să fie obligată, dacă trebuie prin forţă, să-şi plătească datoria. În toamna lui 1921, devenit preşedinte al Consiliului, el îşi schimbă radical poziţia şi în timpul Conferinţei de la Cannes, se declară gata să accepte propunerile lui Lloyd George, care propune o eşalonare a datoriei germane în schimbul garantării de către Regatul Unit a frontierelor franceze. Acesta consideră pe drept cuvânt că Franţa nu are nimic de câştigat dacă îşi menţine fostul duşman pe o poziţie de inferioritate şi dacă îl obligă la eforturi imposibile prin aplicarea integrală a tratatului.

Evoluţia opiniei publice şi a politicii germane pare să justifice temerile lui Briand, care va trebui totuşi să părăsească puterea în ianuarie 1922, dezarmat de preşedintele Republicii, Alexandre Millerand. După înfrângerea spartakiştilor şi lichidarea Republicii comuniste din Bavaria, social-democraţii germani nu au putut rămâne la putere decât aliindu-se cu partidele burgheze moderate: Centrul Catolic şi „democraţii“. Coaliţia acestor trei formaţiuni permite Adunării Constituante, reunită în micul oraş Weimar din Turingia, să pună la punct o Constituţie cu aspect democratic care împarte puterea între un preşedinte al Republicii ales pentru şapte ani având prerogative numeroase şi două adunări: *Reichstag*-

ul ales pentru patru ani prin sufragiu universal, care votează legile şi aprobă cancelarul, dar care poate fi dizolvat de preşedinte şi *Reichsrat*-ul care este format din delegaţii landurilor, noua Germanie fiind o republică federală cuprinzând 17 „state“ sau „regiuni“.

Dar tânăra Republică de la Weimar trece imediat după război, printr-o perioadă de mari greutăţi. La început greutăţi economice şi financiare care se manifestă printr-o scădere a producţiei industriale la jumătate faţă de cea din 1913, printr-un deficit comercial considerabil şi mai ales printr-o adevărată „descompunere“ a monedei naţionale. Marca de aur care valora în ianuarie 1922 46 de mărci în bancnote, în ianuarie 1923 valorează 4.280 de mărci, în iulie 84.000, în septembrie 24 de milioane, în octombrie 6 miliarde, iar în decembrie 1 trilion. Salariaţii şi reprezentanţii claselor mijlocii sunt evident principalele victime ale acestei stări de lucruri, salariile şi soldele neputând să ţină pasul cu preţurile produselor de consum care se schimbă de mai multe ori pe zi. Clasele conducătoare sunt în marea lor majoritate beneficiarele acestei prăbuşiri a mărcii, mai ales marii magnaţi ai industriei şi ai finanţelor care pot să cumpere la un preţ avantajos o grămadă de întreprinderi mici şi mijlocii aflate în dificultate şi să-şi consolideze astfel o acumulare de capital deja foarte mare.

În aceste condiţii de mare instabilitate, tulburările politice sunt permanente: agitaţia muncitorilor din regiunile industriale Ruhr şi Saxa, presiunea permanentă a armatei a cărei atitudine este echivocă şi ai cărei reprezentanţi încearcă să pună mâna pe putere, ca de exemplu, fostul fondator al

Ligii Naţionale, Wolfgang Kapp şi generalul von Lüttwitz la Berlin în 1920, o armată clandestină de 20.000 de oameni („Armata Neagră“) în regiunea Spandau în octombrie 1923; generalul Ludendorff, unul dintre şefii militari cei mai cunoscuţi, cu al cărui sprijin, o lună mai târziu, Hitler reuşeşte să organizeze la München, faimosul „puci din braserie“. Mai sunt şi mişcările micilor grupuri ultra-naţionaliste, care îşi recrutează oamenii printre foştii militari şi membrii formaţiunilor de voluntari, cer anularea clauzelor „ruşinoase“ ale tratatului de la Versailles şi nu ezită să recurgă la acte de terorism. Liderul Centrului Catolic, Erzberger, semnatar al tratatului şi ministrul de externe Walter Rathenau sunt omorâţi de gloanţele ucigaşilor organizaţiei „Consul“.

În aceste condiţii, în anii de după semnarea tratatului, relaţiile dintre cele două puteri riverane ale Rinului se deteriorează grav. Dat fiind că Statele Unite s-au debarasat de problemele europene prin refuzul de a ratifica tratatul de la Versailles şi Pactul Societăţii Naţionale, iar Rusia Sovietică este pusă de Europa la stâlpul infamiei, singura putere capabilă să se interpună între Franţa şi Germania rămâne Regatul Unit. Încă de la începutul secolului XX, conducătorii acestuia au înţeles că nu mai puteau să se comporte ca şi cum Europa nu ar exista. Cuvântul de ordine al politicii lor este mai mult ca oricând echilibrul european. Or, acest echilibru odinioară ameninţat de Reich, le apare acum ameninţat de Franţa, a cărei politică germanofobă, naţionalistă şi militaristă nelinişteşte cercurile politice engleze. Venirea la putere, în urma alegerilor din noiembrie 1919, a unei coaliţii

de dreapta, „Blocul Naţional“, susţinută de o Cameră în care foştii combatanţi sunt numeroşi (de aici porecla de cameră „bleu orizont“, de la culoarea uniformelor soldaţilor) îi convinge încă o dată pe politicienii englezi să persiste în această atitudine.

Cu toate că provine dintr-o familie socialistă, preşedintele Republicii, Alexandre Millerand este în realitate un naţionalist convins. Guvernul francez îşi menţine trupe în Rhenania, în Sarre, în Silezia de Nord şi la Constantinopol. Politica sa de alianţe compensatorii cu micile puteri ale Europei Centrale îl face să apară în ochii a numeroşi europeni drept belicos, ceea ce nu este adevărat decât în măsura în care acesta este gata să facă totul pentru securitatea Hexagonului. Marea Britanie, unde treburile statului sunt tot în mâinile lui Lloyd George, vrea dimpotrivă, să reconcilieze Germania şi Franţa. De aceea, prim-ministrul se străduieşte să-i convingă pe conducătorii francezi să reducă suma pretinsă Germaniei drept despăgubire de război. El şi-a găsit un interlocutor înţelegător în persoana lui Aristide Briand. Dar acesta din urmă a fost obligat în 1922 să renunţe la funcţie, iar succesorul său, Raymond Poincaré nu are defel intenţia să renunţe la aplicarea integrală a tratatului.

Din partea germană, s-a profitat de ezitările diplomaţiei franceze pentru a zădărnici planul siderurgic conceput pe Quai d’Orsay. În iulie 1920, Germania a obţinut o micşorare de 43% a livrărilor sale de cărbune şi de cocs şi şi-a refăcut industria siderurgică din Ruhr, din Westfalia şi de lângă Marea Nordului compensând pierderea fierului din

Lorena prin folosirea minereurilor suedeze şi spaniole. În ceea ce priveşte despăgubirile, ea îşi înmulţeşte moratoriile, dar mai ales profită cu dibăcie de poziţia sa între Est şi Vest, ameninţând pe occidentali cu o apropiere susţinută de URSS. De aceea, în timpul Conferinţei de la Geneva, în aprilie 1922, spre surpriza generală, aceasta încheie cu delegaţii sovietici tratatul de la Rappallo. Cele două ţări renunţă la datoriile reciproce şi semnează un acord economic completat de negocieri militare secrete, care prevedeau trimiterea în URSS a unor tehnicieni germani şi folosirea de către Germania a teritoriului sovietic pentru experimentarea materialului de război prohibit.

Mai multe motive determină guvernul lui Poincaré să rămână intransigent în ceea ce priveşte despăgubirile. Mai întâi sunt motivele bugetare: cheltuielile cerute de reconstrucţie şi de plata indemnizaţiilor victimelor de război au fost trecute la capitolul „cheltuieli recuperabile“, ceea ce înseamnă că pentru a le lichida, guvernul contează pe plăţile pe care Germania trebuie să le efectueze. În al doilea rând, hotărârea luată de britanici în iulie 1922 de a se alătura americanilor şi de a cere ca şi aceştia de la foştii aliaţi rambursarea datoriilor făcute în timpul războiului îl determină pe Poincaré să-şi formuleze clar punctul de vedere asupra acestei probleme: sumele împrumutate de la anglo-saxoni nu vor fi rambursate decât dacă Germania plăteşte la rândul ei ceea ce datorează. În sfârşit, preşedintele Consiliului francez este obligat să acţioneze înainte ca şantajul cu apropierea de URSS exercitat de Germania asupra occidentalilor să determine Londra şi Washingtonul să ceară

Parisului să-şi mai reducă din intransigenţă.

Spre sfârşitul toamnei anului 1922, o acţiune de forţă pare inevitabilă. În cursul verii, cancelarul Cuno a anunţat că ţara sa este incapabilă să-şi onoreze plăţile şi a cerut un moratoriu pe care Poincaré l-a respins. Din momentul în care Germania refuză să-şi achite datoria, acesta din urmă este cu adevărat hotărât să pună mâna pe un „gaj productiv“ care să permită Franţei să fie plătită în natură şi prin prelevare directă din patrimoniul economic al fostului ei duşman. Acest gaj va fi regiunea Ruhr, principală zonă industrială a Germaniei, ale cărei mine vor fi exploatate în folosul puterii care a ocupat-o. Aprovizionarea Franţei cu cărbune şi cocs va deveni astfel mai uşoară, iar britanicii nu vor putea decât să se arate înţelegători – cel puţin aşa vedea lucrurile Poincaré – faţă de poziţia francezilor în ceea ce priveşte despăgubirile şi datoriile către aliaţi.

Cu ajutorul Belgiei şi al Italiei, unde Mussolini a preluat puterea cu câteva luni în urmă şi în ciuda protestelor britanice, Ruhrul este ocupat pe 11 ianuarie 1923 de trupe franco-belgiene, sub pretextul că germanii au refuzat să plătească o tranşă din despăgubiri; în realitate o întârziere de câteva săptămâni a livrării unei încărcături de stâlpi de telegraf. Marea majoritate a opiniei publice franceze aprobă hotărârea lui Poincaré, în timp ce guvernul german, contând pe sprijinul britanic, hotărăşte pe trecerea la „rezistenţa pasivă“, adică la o grevă feroviară de două milioane de muncitori (mineri, lucrători la căile ferate etc.), care primesc subvenţii de la stat.

Londra se mulţumeşte cu un protest verbal şi nu-şi

împinge prea departe atitudinea de opoziţie. Pentru a înfrânge rezistenţa pasivă, Poincaré aduce în Ruhr mineri francezi şi belgieni, lucrători la căile ferate, soldaţi genişti şi în acelaşi timp expulzează 150.000 de germani şi ia măsuri severe împotriva autorilor de atentate şi de sabotaje. Cheltuielile făcute de Germania pentru finanţarea grevei grăbesc prăbuşirea mărcii, în timp ce economia suferă de pe urma penuriei de cărbune şi de cocs. Populaţia din Ruhr este obosită, iar guvernul de la Berlin îşi dă seama că se află într-un impas. Pe 31 august 1923, noul ministru de externe Gustav Stresemann hotărăşte să reia negocierile în problema despăgubirilor. Politica de forţă a Franţei pare să fi triumfat.

Epoca Briand/Stresemann: destindere şi prosperitate

Învingător, dar îngrijorat de o victorie care a izolat Franţa de foştii săi aliaţi, Poincaré nu prea ştie ce atitudine să adopte. Să-şi impună în mod brutal condiţiile cu riscul de a se rupe şi mai mult de Londra şi de Washington? Nu este mai bine să aştepte ca dificultăţile germane să se agraveze pentru a negocia de pe o poziţie de forţă, sau poate să susţină mişcarea de autonomie renană, condusă de doctorul Dorten? Guvernul francez încearcă tot ce e posibil, dar păstrând o oarecare prudenţă din cauza situaţiei francului, care din toamna anului 1922 nu a încetat să scadă. Neputând obţine de la Cameră efortul fiscal care ar fi permis să reechilibreze şi să compenseze efectele unei speculaţii internaţionale orchestrată mai mult sau mai puţin de bancherii germani, Poincaré se vede obligat în martie 1924 să ceară băncii americane Morgan deschiderea unui credit care îi este aprobat. În schimb el trebuie să accepte reunirea unui comitet de experţi prezidat de un bancher american, generalul Dawes, căruia îi este încredinţată misiunea de a rezolva problema despăgubirilor.

Liderul Blocului Naţional a trebuit deci să cedeze sub dubla presiune a anglo-saxonilor şi a unei Germanii care a ştiut să profite de poziţia sa internaţională, ameninţându-i pe occidentali cu o apropiere strânsă de Rusia Sovietelor. De altfel, câteva săptămâni mai târziu el va trebui să

părăsească puterea, alegerile din mai 1924 fiind câştigate de „Cartelul partidelor de stânga“: o alianţă a socialiştilor şi radicalilor bazată doar pe câteva puncte comune printre care figurează totuşi ostilitatea faţă de politica de forţă adoptată de echipa guvernamentală precedentă. Când în cursul verii viitoare Planul Dawes este prezentat în cadrul unei Conferinţe internaţionale convocată la Londra, noul preşedinte al Consiliului, Eduard Herriot, îi acceptă toate prevederile. Datoria Germaniei este redusă substanţial şi i se acordă facilităţi pentru a putea să-şi plătească despăgubirile care sunt totuşi garantate de ipoteci puse pe vămile şi pe căile ferate ale Reich-ului. Franţa trebuie să evacueze Ruhrul şi o parte a Rhenaniei.

În ceea ce priveşte Germania, sub influenţa lui Stresemann, aceasta hotărăşte să se achite conştiincios de despăgubiri. Este adevărat că este ajutată şi încă serios de investiţiile din ce în ce mai mari făcute cu capital britanic şi american. În realitate totul se petrece ca şi cum Germania ar redistribui banii furnizaţi de bancherii de peste Atlantic, despăgubirile fiind folosite de ţările debitoare Statelor Unite, ca Franţa, Anglia, Italia etc. care îşi plătesc propriile datorii de război. Investitorii americani devin astfel adevăraţi regulatori ai economiei europene. Dacă acest sprijin dispare, tot sistemul se prăbuşeşte şi acest lucru se va vedea clar după „joia neagră“[230] de la Wall Street. Dar până atunci el ajută bătrânul continent să-şi rezolve problemele. Dificultăţile devenind mai mici, în ţările foste beligerante se instaurează o nouă stare de spirit bazată pe bunăvoinţă reciprocă.

Această scurtă perioadă de destindere este

determinată de o serie de condiţii favorabile. Mai întâi pe plan economic, anul 1924 aduce sfârşitul depresiei care din 1920 afecta întreaga lume capitalistă. Punerea în practică a hotărârilor monetare luate la Geneva în 1922, printre altele convertibilitatea monetară nu numai în aur ci şi în devize puternice ca dolarul (*Gold Exchange Standard*), va permite puterilor europene să ajungă la o oarecare stabilitate financiară. Din 1924, cu ajutorul împrumuturilor americane şi datorită reglementării problemei despăgubirilor prin Planul Dawes, doctorul Schacht, directorul de la Reichsbank, creează o monedă nouă, *Reichsmark*, convertibilă în aur potrivit regulilor stabilite la Geneva şi care va constitui baza redresării economiei germane. În anul următor, printr-un imens efort deflaţionist, conservatorii britanici restabilesc convertibilitatea în aur a lirei sterline la paritatea din 1914. În Franţa, Raymond Poincaré, care a revenit la putere în iulie 1926 în urma prăbuşirii Cartelului, reuşeşte în urma unor măsuri drastice să salveze francul, care, neputând fi readus la paritatea de dinainte de război, este devalorizat în 1928 la nivelul puterii sale de cumpărare, adică la a cincea parte din valoarea unui franc-aur. La această dată, toate principalele monede europene se supun regulilor noului sistem monetar internaţional determinat de americani.

Acesta este contextul în care înfloreşte ceea ce contemporanii au numit mai târziu „prosperitate“, făcând comparaţie cu anii grei de după război şi mai ales cu vremurile sumbre ale „marii crize“. Faptul că această scurtă perioadă de euforie ascunde o nelinişte latentă pe care criza din 1929 o va scoate

brutal la suprafaţă şi că nici toate ţările nici toate categoriile sociale nu profită de ea în egală măsură, nu poate nega o realitate neîndoielnică: aceasta coincide atât în Europa cât şi în Lumea Nouă cu apogeul „celei de a doua revoluţii industriale“.

Aceasta din urmă se caracterizează în primul rând printr-o mai mare concentrare a întreprinderilor industriale. Desigur, Anglia şi Franţa se angajează cu încetineală pe calea integrării industriale şi financiare al cărei model a fost oferit de Statele Unite odată cu avântul acelor *holdings*[231]. Cu toate acestea, câteva grupuri de mare anvergură se dezvoltă în această perioadă, de exemplu Imperial Chemical Industries (produse chimice, coloranţi, îngrăşăminte), grupul anglo-olandez Unilever, Uniunea Industrială şi Financiară creată de francezul Schneider cu ajutorul Băncii Uniunii pariziene. În Germania în schimb, fenomenul ia o amploare considerabilă odată cu constituirea *Konzern*-urilor, care, după modelul holdingurilor de peste Atlantic, uneşte întreprinderi legate între ele prin participare financiară. Cele mai importante sunt cele din siderurgie, cu grupurile Stinnes şi Krupp care folosesc 300.000 şi respectiv 170.000 de muncitori şi cele din industriile chimice, dominate începând din 1925 de Badische Anilin.

În plus se mai constituie şi acorduri industriale, *Cartele* care vizează împărţirea pieţelor interne sau internaţionale. În Franţa din prima categorie fac parte Agenţia Comercială Siderurgică sau Agenţia Comercială a Azotului, în Germania Kohlen-Syndicat, cartel al industriei carbonifere şi Convenţia Industriilor Oţelului. În a doua categorie se înscriu Cartelul european al aluminiului,

Sindicatul franco-german al potasei dar mai ales Cartelul oţelului, constituit în 1926 de siderurgiştii germani, francezi, luxemburghezi, belgieni şi cei din regiunea Sarre. Desigur, aceste acorduri care vizează limitarea producţiei şi împărţirea vânzărilor între întreprinderi reprezintă din multe puncte de vedere semnul unei desfaceri tot mai dificile a produselor realizate. Ele caracterizează de asemenea o nouă etapă în evoluţia economiilor capitaliste, etapă marcată de relativa autonomie a acestor mari ansambluri care trebuie să-şi constituie propriul lor spaţiu economic şi să treacă peste barierele vamale şi de o colaborare la scară europeană.

Această concentrare formidabilă este însoţită de adoptarea în anumite sectoare a unor metode de gestiune şi de standardizare folosite dincolo de Atlantic şi care permit orientarea industriilor către producţia de masă. Organizarea ştiinţifică a muncii, folosirea publicităţii, „lucrul pe bandă“ care duce la specializarea muncitorilor în câteva operaţii efectuate asupra unor obiecte care sunt aduse mecanic în faţa acestora, toate acestea îşi fac apariţia pe bătrânul continent, dar mai repede şi pe scară mai largă în Germania decât în Anglia, unde absenţa dinamismului patronal şi prezenţa permanentă a şomajului frânează adoptarea acestor inovaţii. În Franţa acestea pătrund doar în siderurgie şi în industria de automobile.

La nivelul Europei industriale, rezultă totuşi apreciabile creşteri ale productivităţii şi o puternică dezvoltare a producţiei industriale. Având drept punct de plecare un nivel relativ scăzut din cauza distrugerilor cauzate de război şi a marii căderi din

timpul acestuia, cea din ţările europene a fost totuşi mai rapidă decât creşterea industrială americană (60% faţă de 50%). La sfârşitul acestei perioade, cei doi poli principali ai lumii industrializate, Europa şi Statele Unite, furnizează 45 şi respectiv 42% din producţia industrială mondială.

Cu toate acestea, evoluţia dovedeşte o redistribuire a „cărţilor de joc“ care pe termen scurt nu pare a fi în favoarea Europei. Mai întâi, în domeniul energetic, extragerea din ce în ce mai grea, materialul îmbătrânit şi costul ridicat al mâinii de lucru determină o stagnare vizibilă a producţiei de cărbune, care până la primul război mondial reprezenta baza puterii industriale engleze, apoi a celei germane. Acest regres avantajează noile forme de energie, hidroelectricitatea şi petrolul de care ţările noi dispun în mai mare cantitate decât cele de pe bătrânul continent. O serie de industrii tradiţionale, în special cele din sectorul textilelor (lână, in, mătase) care s-au dezvoltat în anumite regiuni europene, cunosc un declin rapid şi chiar dacă industria bumbacului continuă să se dezvolte, aceasta se întâmplă în avantajul ţărilor noi, Statele Unite, China, Japonia, India, Brazilia, foste furnizoare de materie primă pentru producţia europeană, dar care odată cu războiul şi-au creat industrii proprii ce fac o serioasă concurenţă celor din Franţa şi din Marea Britanie.

Industriile metalurgice şi mecanice rezistă mai bine, dar şi aici contribuţia Statelor Unite la producţia mondială devine preponderentă. În 1929, siderurgia americană furnizează jumătate din producţia ţărilor industrializate faţă de o treime în 1913, iar din cele 35 de milioane de automobile care

circulă în lume, 30 de milioane sunt produse în uzinele de dincolo de Atlantic. În Europa, Franţa ocupă un loc onorabil în acest sector cu uzinele Renault, Citroën şi Peugeot care numai ele controlează 70% din pieţele de desfacere. Industria sa aeronautică se află şi ea la loc de cinste nu atât printr-o structură foarte concentrată (Farman, Potez, Bréguet, Latécoère etc., sunt întreprinderi modeste) ci mai mult printr-un sprijin mediatic stimulat de isprăvile piloţilor francezi: acum este marea epocă a *Aéropostalei* cu Mermoz, Guillaumet şi Saint-Exupéry, ca şi epoca marilor zboruri intercontinentale în care excelează şi piloţii italieni şi americani. În domeniul industriilor chimice şi electrice care constituie un sector de vârf, Germania este ţara care poate iarăşi să facă faţă comparaţiei cu Statele Unite, deşi cu un uşor handicap.

Această prosperitate are însă şi nişte limite. În primul rând ea nu se manifestă în toate ţările europene. Cele care trăiesc în primul rând din agricultură şi din roadele pământului suferă serios din cauza acumulării stocurilor şi a prăbuşirii preţurilor care caracterizează acest sector. Europa Centrală şi Orientală, care înainte de război furniza restului continentului jumătate din importurile de grâu, îşi vede piaţa de desfacere redusă la doar 10% din cauza concurenţei americane. Chiar în Franţa, unde producţia agricolă este protejată de tarife vamale mari, agricultorii luptă din greu împotriva produselor străine. Acelaşi lucru se petrece în Germania unde ţărănimea se îndatorează şi îşi ipotechează pământurile (la est de Elba, în 1929, datoriile depăşesc cu 50 până la 100% valoarea

proprietăţilor ipotecate).

Situaţia Marii Britanii este deosebit de gravă. Într-adevăr este vorba de un stat care cu 30 sau 40 de ani în urmă se situa pe primul loc printre puterile industriale ale Europei (şi ale lumii) şi care în plină perioadă de dezvoltare îşi vede pieţele de desfacere reducându-se în avantajul concurenţilor săi europeni şi ai celor din afara continentului. Şi aceasta din cauză că aici criza este de natură structurală. Ea este provocată de îmbătrânirea industriei britanice, de scăderea producţiei de cărbune, de insuficienta concentrare din unele sectoare, de costul ridicat al mâinii de lucru şi de lipsa de dinamism al unui patronat care şi-a pierdut mult din duritate şi din gustul pentru risc. O altă cauză este şi politica monetară dusă de conservatori. Din motive de prestigiu, aceştia menţin lira sterlină la un curs prea ridicat ceea ce duce la o scumpire a produselor engleze accentuând vânzările în pierdere ale acestora pe pieţele interne şi externe.

Acestor dificultăţi locale li se adaugă, ca şi pentru întreaga Europă, cele care ţin de relativa stagnare a puterii de cumpărare a salariaţilor (creşterea salariilor nu ajunge nici la jumătate din ritmul creşterii producţiei industriale) de existenţa unei mari mase de oameni lipsiţi practic de resurse (în plină perioadă de prosperitate, Europa numără 5 milioane de oameni, adică 6% din populaţia activă) şi de obstacolele pe care naţionalismele economice le pun în calea schimburilor internaţionale. Tratatele din 1919-1920 au consfinţit împărţirea Europei în mici unităţi politice adesea rivale şi dornice să-şi păstreze independenţa economică prin

satisfacerea propriilor nevoi. Rezultă de aici ridicarea peste tot a unor bariere vamale şi o repliere între propriile graniţe care vor sfârşi prin a afecta odată cu izbucnirea crizei şi Regatul Unit, patrie tradiţională a liberului schimb.

Aceste umbre pe tabloul unei Europe „prospere“, inconştientă că trăieşte pe un vulcan, nu ştirbesc atmosfera de euforie care caracterizează acei „ani nebuni“ şi care pe planul relaţiilor internaţionale se manifestă printr-o destindere spectaculoasă. Favorizată de conjunctura economică această destindere este şi rezultatul schimbărilor survenite în planul politicii interne a principalilor actori de pe scena europeană. În 1924, în Franţa ca şi în Anglia, stânga ajunge la putere. Or, oamenii „Cartelului“, ca şi laburiştii englezi, sunt mai favorabili decât predecesorii lor unei politici de conciliere internaţională. Acelaşi lucru se petrece şi în Germania, unde restabilizarea monedei realizată de Schacht şi formidabilul „boom“ industrial din tânăra republică de la Weimar uşurează stabilizarea politică. Fără îndoială, focul mocneşte sub cenuşă în această ţară unde extrema dreaptă naţionalistă rămâne puternică şi consecvent ostilă instituţiilor democratice şi unde în mod sporadic se înfruntă formaţiunile paramilitare de dreapta (*Stahlhelm*-ul lui Hugenberg; S.A. şi S.S.[232] aparţinând de Partidul Nazist) şi cele de stânga (*Reichsbanner*-ul socialist, *Frontul Roşu* comunist). Dar coaliţia conservatoare care deţine puterea din 1925 pare să fie capabilă să îndrepte puţin câte puţin fostul Reich pe calea liberalismului şi a destinderii internaţionale.

În sfârşit, trebuie să se ţină cont şi de rolul personal jucat în procesul de destindere de unii

oameni politici ca Eduard Herriot, liderul Cartelului partidelor de stânga, care propune în 1924 un proiect ce vizează stabilirea unui sistem de reglementare a conflictelor internaţionale prin arbitrajul Societăţii Naţiunilor („Protocolul de la Geneva“), britanicul Austen Chamberlain mai favorabil Franţei decât Lloyd George dar mai ales francezul Aristide Briand şi germanul Gustav Stresemann. În acea vreme, mulţi dintre adversarii primului, mai ales cei din rândurile extremei drepte franceze au ironizat idealismul şi „pacifismul său sforăitor“ scoţând în acelaşi timp în evidenţă faptul că interlocutorul său german profita de candoarea sa. În realitate, chiar dacă idealismul şi dorinţa de a asigura pacea în Europa nu lipsesc dintre motivaţiile celor doi oameni politici, acestea se bazează pe o apreciere realistă a situaţiei ţărilor lor. Briand, conştient de slăbiciunea Franţei din punct de vedere demografic şi economic consideră că o conciliere este preferabilă unei politici de forţă, în faţa unei Germanii cu o economie puternică, în relaţii de prietenie cu URSS şi susţinută de Anglia.

În ceea ce-l priveşte pe Stresemann, acesta se gândeşte că o înţelegere cu Franţa ar favoriza stabilitatea economică şi politică a Germaniei şi-i va permite, apoi, cu ajutorul englezilor şi americanilor, să obţină o revizuire a tratatului de la Versailles. Decât să urmeze linia extremei drepte germane cu politica sa de împotrivire faţă de tratat şi de respingere brutală, politică pe care Germania nu şi-o poate permite, i se pare că este mai potrivit, aşa cum scrie în septembrie 1925, „să fie şmecher şi să evite discuţiile hotărâtoare“. Destinderea este deci o alternativă tactică în cadrul a două strategii

diferite.

După Conferinţa de la Londra, unde Herriot şi-a manifestat dorinţa de înţelegere deplină cu foştii duşmani şi aliaţi ai Franţei şi după ce Planul Dawes demarează, o negociere directă începe între Franţa şi Germania. Aceasta se termină în 1925 printr-o Conferinţă care-i reuneşte la Locarno (în Elveţia) pe Briand, Stresemann, Mussolini, Chamberlain şi pe belgianul Vandervelde. Pactul semnat de ei stabileşte o garantare reciprocă a frontierelor franco-germane şi germano-belgiene sub asigurarea Regatului Unit şi a Italiei. Germania recunoaşte astfel hotărârea tratatului de la Versailles privind anexarea Alsaciei-Lorenei de către Franţa, dar refuză să-şi ia acelaşi angajament cu privire la frontierele sale orientale.

Urmează apoi la propunerea Franţei, intrarea Germaniei în Societatea Naţiunilor şi admiterea sa ca al cincilea membru permanent al Consiliului. De la o zi la alta iat-o pe fosta ciumată a Europei plasată pe picior de egalitate cu Franţa, Anglia, Italia şi Japonia. Evenimentul este salutat la Geneva prin discursul „istoric“ al celor doi principali autori ai săi, dar în special prin faimosul discurs al lui Briand: „Jos cu puştile, mitralierele, tunurile! Să facem loc concilierii, arbitrajului, păcii!“.

Începând din 1927, reconcilierea franco-germană se manifestă în afară de domeniul strict politic, în cel economic şi în cel al psihologiei colective. Acordul internaţional al oţelului, care a fost deja menţionat şi care începând din septembrie 1926 reuneşte principalele ţări producătoare ale Europei Continentale, constituie un instrument puternic al dezarmării industriale a celor două foste duşmane.

În anul următor, acestea semnează un tratat comercial care, ca şi Cartelul oţelului, nu va fi repus în discuţie înainte de 1939.

În ceea ce priveşte opinia publică, nu se poate spune că în esenţă lucrurile s-au schimbat după război în mod radical. Cu toate acestea, şi în acest domeniu, apar, la mijlocul deceniului 1920, semne de destindere. În Germania, naziştii şi alte organizaţii revanşarde de extremă dreaptă pierd teren în timp ce marile partide naţionale îşi temperează criticile la adresa politicii lui Stresemann. În Franţa, societăţile rămân în opoziţie, dar aprobă iniţiativele lui Briand, în timp ce în marea sa majoritate, opinia catolică trece de la neîncredere faţă de Germania, la apărarea Conferinţei de la Locarno, ba chiar la o angajare entuziastă în aprobarea Societăţii Naţiunilor şi a concilierii franco-germane (este vorba de minoritatea democrat-creştină).

În aceşti ani fericiţi de prosperitate, ia naştere o adevărată mistică a împăcării franco-germane, într-un context în care „înfloresc“ proiectele unei uniuni vamale şi a unificării europene. Desigur, aceasta îşi are originea în medii minoritare în care se întâlnesc reprezentanţi ai clasei politice – germanii Ernest Robert Curtius, Konrad Adenauer şi Franz von Papen, cehoslovacul Eduard Benes, francezii Aristide Briand, Eduard Herriot şi Leon Blum etc. – intelectuali de reputaţie mondială ca Paul Valéry, Paul Claudel, Romain Rolland, André Gide şi Miguel de Unamuno şi chiar mari industriaşi ca Emil Mayrisch, magnat al siderurgiei luxemburgheze, inspirator al Cartelului oţelului şi fondator în 1926 a unui „Comitet franco-german de informaţie şi

documentare“. Acest Comitet are drept sarcină de a promova în cele două ţări o mai bună cunoaştere reciprocă şi îşi dă silinţa să acţioneze asupra opiniei publice prin intermediul presei şi al unor manifestări diverse precum colocvii, traduceri, călătorii organizate pentru tineri etc. Poate pentru prima oară din secolul al XVIII-lea şi de la încercările făcute de filozofi de a crea o „republică a literelor“ care să depăşească frontierele, se încearcă constituirea unui embrion de mediu „european“, foarte ataşat „spiritului de la Geneva“ adică de ideologia pacificatoare a Societăţii Naţiunilor. Acesta nu va supravieţui însă furtunii provocate de criză, dar va constitui un jalon ce va servi după război drept punct de referinţă pentru „părinţii Europei“.

Într-adevăr, anii 1927-1928 marchează în Europa apogeul „securităţii generale“, concretizată în august 1928 prin semnarea Pactului Briand-Kellogg (secretar de stat american). Prin acest act, cele cincisprezece puteri semnatare, din care fac parte Franţa şi Germania, condamnă în mod solemn soluţia războiului şi se angajează să caute prin mijloace exclusiv pacifiste soluţia eventualelor diferende. În anul următor este elaborat un nou plan ce trebuia să reglementeze definitiv problema despăgubirilor. Acesta va fi „Planul Young“ care, elaborat de un Comitet de experţi conduşi de financiarul american Owen Young, este discutat şi aprobat în 1929 la Haga.

Acesta micşorează din nou datoria Germaniei redusă la 38 de miliarde de mărci plătibile la Banca de Plăţi Internaţionale de la Bâle şi eşalonează ratele până în 1988. În sfârşit, în iulie 1930,

francezii, belgienii şi britanicii îşi retrag ultimele trupe din Rhenania, cu cinci ani înainte de data fixată în tratat. Pacea europeană pare să fie asigurată.

Germenii destabilizării

Sfârşitul „războiului rece“ franco-german nu face să dispară celelalte motive de tensiune din Europa, mai ales din partea orientală a continentului. Pentru a ţine în frâu dorinţa Germaniei de a revizui frontierele sale occidentale şi în acelaşi timp pentru a menţine eficacitatea „cordonului sanitar“ instituit după războiul de intervenţie împotriva URSS, Franţa s-a străduit să ţească o reţea de alianţe cu ţările „mulţumite“ din Europa Centrală şi Orientală. Acest sistem de „alianţe de protecţie“, care încă de pe vremea lui Napoleon I constituie o tradiţie a diplomaţiei franceze, trebuia să ducă la o adevărată încercuire a Germaniei. Una după alta, Polonia (1921), Cehoslovacia (1924), România (1926) şi Iugoslavia (1927) s-au plasat sub protecţia Franţei. În plus, la Locarno, un tratat de garanţie reciprocă ce putea să fie prelungit printr-o convenţie militară lega Franţa de Polonia şi de Cehoslovacia. În sfârşit, principala putere militară a Europei susţinea „Mica Antantă“ care unea România, Cehoslovacia şi Iugoslavia prin tratate bilaterale încheiate începând din 1920-1921 şi îndreptate în mod deschis împotriva Ungariei horthyste.

În spatele acestui sistem francez de alianţe exista şi un aspect economic. În ciuda concurenţei engleze, a mijloacelor financiare relativ restrânse, a neînţelegerilor dintre mediile de afaceri şi oamenii politici, Franţa a avut abilitatea ca prin intermediul acordurilor politice să se infiltreze din punct de vedere economic în Europa Orientală şi în Balcani.

Din 1918 până în 1929 suma împrumuturilor făcute ungurilor, austriecilor, polonezilor, românilor, bulgarilor şi plasate în Franţa, se ridică la mai mult de 700 de milioane de franci. Mari instituţii bancare ca „Uniunea Parizianǎ“, „Paribas“ şi „Societatea Generală“ posedă plasamente serioase în băncile austriece şi cehoslovace. Pătrunderea este mai puţin importantă în domeniul industrial, exceptând Cehoslovacia unde firma Schneider preia din 1919 controlul asupra uzinelor Skoda (automobile, armament). Cu toate acestea, acest „imperialism sărăcăcios“ nu va reuşi să zdruncine poziţiile foarte puternice pe care le vor deţine, curând, Regatul Unit şi Germania, în această parte a Europei.

Aceasta din urmă acţionează şi ea pe două fronturi, în Vest jucând pe cartea destinderii, dar de cealaltă parte întreţinând cu Rusia Sovietică, o altă ciumată a Europei de după război, relaţii de bună vecinătate care au ca scop să exercite o presiune permanentă asupra occidentalilor. Această apropiere este uşurată şi de evoluţia internă a regimului bolşevic, intrat din 1921 într-o fază de consolidare care impune conducătorilor săi să-şi mai tempereze obiectivele revoluţionare.

Atacul dirijat împotriva puterii sovietelor de către ţările occidentale aliate cu armatele albilor a fost considerat de Lenin şi de tovarăşii săi în firea lucrurilor, din moment ce ei credeau imposibilă coexistenţa între ordinea burgheză şi ordinea socialistă. Crearea Kominternului în primăvara lui 1919 şi sprijinul acordat mişcărilor revoluţionare din Europa ţin de aceeaşi idee.

Numai că, pe de o parte eşecul intervenţiei occidentale iar pe de altă parte cel al revoluţiilor

germane şi ungare au schimbat datele problemei. Pentru moment învingători în faţa adversarilor lor, conducătorii bolşevici se confruntă cu imense greutăţi interne pe care trebuiau să le rezolve cu orice preţ înainte de a încerca experimentul socialist: o ţară devastată de război, o populaţie înfometată, fără lucru şi pradă epidemiilor, uzine închise, o agricultură aflată în regres, transporturile aproape în întregime paralizate, o sărăcie lucie care provoca o intensă agitaţie socială şi politică. În martie 1921, marinarii din Cronstadt, care au fost „vârful de lance“ al revoluţiei, se revoltă împotriva puterii bolşevice strigând: „Trăiască Sovietele! Jos comunişţii!“.

În aceste condiţii, părea logic să se obţină de la statele burgheze un armistiţiu care să permită consolidarea socialismului în Rusia înainte ca acesta să-şi reia mersul înainte până la „victoria revoluţiei în ţările cele mai avansate“. Determinând instanţele conducătoare ale partidului să adopte teoria sa despre „răgaz“, Lenin hotărăşte să oprească pentru moment tulburările, întreţinute de Komintern şi să prezinte puterilor europene o „faţadă“ care să le liniştească în aşa măsură încât să obţină din partea acestora recunoaşterea „de jure“ a statului sovietic. Această schimbare de strategie pe plan internaţional este însoţită şi de adoptarea unei „Noi Politici Economice“ (N.E.P.), care, alături de sectorul de stat, restabileşte un sector privat, deschis concurenţei şi iniţiativei individuale. Lenin, care face apel şi la capitalurile şi tehnicienii străini, aşteaptă de la concurenţa dintre aceste două sectoare un progres economic care va trebui mai târziu să creeze condiţiile necesare eliminării celui

de al doilea. Nu este deci vorba de o întoarcere pur şi simplu la economia de piaţă, ci de „un capitalism limitat pe timp limitat“.

Moartea lui Lenin, în ianuarie 1924, a dus curând la repunerea în discuţie a acestei politici economice. Lui Stalin, şeful aparatului de partid, moştenitor al concepţiilor lui Lenin asupra acestei tactici pe termen scurt, i se opune Troţki, pentru care NEP constituie o capitulare a revoluţiei în faţa capitalismului şi care consideră că este imposibil să se construiască socialismul într-o singură ţară, deci să se practice cu Occidentul o politică de „existenţă paşnică“. Între cei doi bărbaţi lupta pentru putere durează trei ani şi se încheie prin eliminarea lui Troţki, deportat mai întâi în Asia Centrală, la Alma Ata, apoi expulzat din URSS în 1929.

Începând din 1927, rămânând singurul stăpân al puterii, Stalin abandonează „Noua Politică Economică“. La sate începe colectivizarea agriculturii, însoţită de eliminarea nemiloasă a opozanţilor, fie că este vorba despre reprezentanţii ţărănimii înstărite (*Kulak*), care au profitat efectiv de întoarcerea parţială la economia de piaţă, fie de marea masă de mici agricultori care resping colectivizarea forţată şi preferă să-şi ucidă animalele decât să le *predea* întreprinderilor de stat sau fermelor colectivizate. În acelaşi timp, noul stăpân al URSS impune socializarea tuturor mijloacelor de producţie şi a schimburilor comerciale şi introduce în sistemul economic o planificare rigidă, orientată în mod prioritar către dezvoltarea industriei grele. Scopul este clar. Este vorba de instaurarea unei „societăţi fără clase sociale“ şi de transformarea Uniunii Sovietice într-o

mare putere industrială şi militară, capabilă în zece ani să ajungă din urmă Occidentul şi să relanseze procesul revoluţionar. Până atunci însă, „patria proletarilor“ are nevoie de o lungă perioadă de pace, ceea ce înseamnă normalizarea relaţiilor sale cu statele capitaliste. Din 1924, acest prim obiectiv este atins: toate marile puteri europene recunosc „de jure“ statul născut din Revoluţia din Octombrie.

Se poate spune că Rusia Sovietică a devenit un element de stabilitate al sistemului internaţional şi că a trecut în tabăra apărătorilor *status-quo*-ului din 1919-1920? Răspunsul este evident negativ. Mai întâi politica practicată de Stalin faţă de Germania nu se deosebeşte de cea a predecesorului său. Apropierea dintre cele două ţări la Rapallo în 1922 continuă în cursul anilor următori prin semnarea unui acord de prietenie şi neagresiune semnat în 1926 şi printr-o cooperare militară clandestină din ce în ce mai strânsă. Apoi, preocupările pentru „coexistenţa paşnică“ cu Vestul nu sunt suficiente pentru ca ruşii să scape de complexul „cetăţii asediate“ pe care l-au păstrat de la evenimentele din 1918-1921. Începând din 1927, URSS trăieşte cu obsesia unei noi ofensive contrarevoluţionare, din care Stalin îşi face un argument pentru justificarea înăspririi regimului şi a ruperii legăturilor cu lumea exterioară.

În mai 1927, a VIII-a Plenară a Internaţionalei Comuniste proclamă că „pericolul unui război împotriva Uniunii Sovietice devine problema arzătoare a muncitorilor din lumea întreagă“. În anul următor, programul Kominternului hotărăşte că „proletariatul internaţional, a cărui singură patrie este URSS, are datoria să contribuie la

succesele construirii socialismului în URSS şi să o apere prin toate mijloacele de atacurile puterilor capitaliste“. De aici rezultă o dublă consecinţă care se răsfrânge asupra relaţiilor între Internaţionala a III-a şi partidele comuniste naţionale. Mai întâi, lupta împotriva „războiului imperialist“ devine tema centrală a propagandei tuturor secţiilor Internaţionalei Comuniste şi se concretizează în organizarea unei „mişcări de masă“ cunoscută în Franţa sub numele de Comitetul Amsterdam/Pleyel. Pe de altă parte, credinţa în necesitatea de a pregăti o viitoare ofensivă revoluţionară îi determină pe conducătorii comunişti să adopte tactica „luptei de clasă“, care pune în aceeaşi oală fascismul şi social-democraţia şi va duce în Germania la evenimentele din 1933.

Până atunci însă, această atitudine agresivă are drept consecinţă, în afară de izolarea partidelor comuniste în adevărate ghetouri politice, o ostilitate tot mai mare a statelor capitaliste faţă de URSS. În mai 1927, cabinetul conservator al lui Baldwin, care reproşează Sovietelor că i-au susţinut financiar pe muncitorii englezi aflaţi în grevă şi le acuză de imixtiune în treburile interne ale regatului rupe relaţiile diplomatice cu Moscova. Aderarea URSS la Pactul Briand/Kellogg marchează desigur o ameliorare a raporturilor acesteia cu Occidentul, dar neîncrederea rămâne prezentă şi de o parte şi de cealaltă.

Începând din 1926, Italia constituie şi ea un factor de perturbare a relaţiilor intereuropene. Este momentul în care „dictatura legală“ instaurată de Mussolini după Marşul asupra Romei şi constituirea unui guvern prezidat de fondatorul mişcării fasciste

se transformă într-o dictatură apăsătoare care, în cursul anilor următori va da naştere unui regim totalitar de masă.

Devierea spre fascism a tânărului stat creat de Risorgimento a început imediat după război. Acesta a agravat dezechilibrele economice şi sociale care s-au manifestat în această ţară încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Dezechilibru între o clasă conducătoare puţin numeroasă ataşată doar idealurilor şi practicilor democratice şi masele populare în majoritate excluse din viaţa politică. Dezechilibru între nord şi sud, între sectoarele de vârf ale industriei piemonteze şi lombarde şi arhaismele unei economii agrare, bazată în numeroase regiuni pe o exploatare extensivă şi puţin rentabilă a pământului, în cadrul unor domenii foarte mari, folosind armate de zilieri (*braccianti*) pe care şomajul şi mizeria îi împinge deseori la revoltă sau îi determină să se expatrieze.

În aceste condiţii, pentru Italia, conflictul armat nu putea să fie decât catastrofal. Ea a pierdut 700.000 de oameni, are un milion de răniţi şi mutilaţi, provinciile sale din nord-est au fost devastate de operaţiunile militare, iar industria a suferit peste tot de lipsa materiilor prime şi a mâinii de lucru. Pe plan financiar, cheltuielile de război au obligat statul să recurgă la mărirea impozitelor, la împrumuturi şi la inflaţie. Aceasta din urmă provoacă o creştere vertiginoasă a preţurilor care nu puteau fi compensate de mărirea salariilor.

Acestor efecte obişnuite ale marelui conflict din 1914 li se adaugă în Italia şi cele ale unei crize morale foarte grave. Mulţi italieni speraseră că un război câştigat ar oferi ţării lor un loc însemnat în

viaţa internaţională şi ei nu vor fi trataţi drept rudele sărace ale Europei. Or, Aliaţii nu-şi ţin promisiunile din tratatul de la Londra, ceea ce provoacă o vie nemulţumire a opiniei publice: aceasta îl va susţine pe Gabriele D'Annunzio şi pe partizanii acestuia (*arditi*), când se vor instala la Fiume, în septembrie 1919. Pe de altă parte, războiul a stârnit ura combatanţilor faţă de un regim considerat responsabil de conflict şi incapabil să asigure reintegrarea celor demobilizaţi. Acesta a întreţinut la mulţi gustul pentru violenţă, pentru aventură şi o viaţă de riscuri.

Afirmarea fascismului se înscrie în acest context. Ea se explică şi prin slăbiciunea de care a dat dovadă clasa conducătoare tradiţională în faţa pericolului revoluţionar. Dintre cele trei forţe mari care formează clasa politică transalpină, partidele guvernamentale (liberali, moderaţi, radicali) care reprezintă diferitele pături ale burgheziei, Partidul Popular al lui don Sturzo de inspiraţie democrat creştină şi Partidul Socialist, divizat şi el într-o minoritate de reformişti şi o majoritate de extremişti care predică acţiunea directă şi cucerirea puterii prin forţă, dar a căror violenţă este mai mult verbală, niciunul nu este capabil să se impună singur, niciunul nu este gata să se alieze celorlalte pentru a realiza o coaliţie puternică în stare să rezolve problemele de moment.

Deci agitaţia socială care creşte începând din primăvara lui 1919 din cauza scăderii salariului real şi a creşterii şomajului capătă curând un caracter de insurecţie. Un val formidabil de greve însoţite de ocuparea uzinelor şi formarea „consiliilor" muncitoreşti ia amploare în august-septembrie 1920

în triunghiul industrial din nord, în timp ce la ţară ţăranii ocupă marile domenii, îşi împart pământurile şi se organizează în sindicate. Clasa conducătoare tremură dar alerta este de scurtă durată. Scăpaţi de sub controlul statelor majore sindicale şi de conducerea Partidului Socialist Italian, muncitorii îşi reiau lucrul în toamna lui 1920 şi în acel moment de acalmie, cu dorinţa de a declanşa o „contrarevoluţie preventivă“, mişcarea fascistă ia avânt.

Aceasta fusese fondată în martie 1919, la Milano, de Benito Mussolini, un fost socialist care fusese exclus din partid în 1914 pentru că propovăduise intrarea Italiei în război, în ziarul său *Il popolo d'Italia*. La începuturile sale, mişcarea este formată în primul rând din foşti combatanţi, din tineri ofiţeri şi din soldaţi ai trupelor de elită recent demobilizaţi şi pe care reîntoarcerea la viaţa civilă îi lasă dezorientaţi şi adeseori fără ocupaţie. Ei se alătură în *fasci di combatimento* (fasciile de luptă) ale nemulţumiţilor şi declasaţilor, în majoritate proveniţi din categoriile sociale cele mai afectate de criză: mica burghezie urbană, funcţionari, muncitori în şomaj etc. Ideologia şi programul mişcării sunt încă foarte neclare. Acestea constituie un amestec de teze împrumutate de la mişcarea naţionalistă şi de la sindicalismul revoluţionar, cu o puternică doză de demagogie menită să-i reunească pe toţi cei care aruncă pe umerii regimului „burghez“ responsabilitatea greutăţilor cu care se confruntă.

Până în toamna lui 1920, fascismul îşi păstrează caracterul de grupare destul de mică. Abia odată cu regresul marelui val revoluţionar acesta ia avânt, susţinut de subvenţiile marilor proprietari agrari şi

ale anumitor medii industriale, pentru care el va reprezenta curând un instrument de teroare antirevoluţionară. Organizat în escuade sau căprarii de luptă (*squadre*), înarmate, motorizate şi organizate de foşti ofiţeri de carieră, acesta îşi înmulţeşte „expediţiile de pedeapsă“ mai întâi împotriva cooperativelor săteşti şi a municipalităţilor socialiste ale bogatelor regiuni agricole din nord şi din centru, apoi împotriva Caselor Poporului şi a organizaţiilor muncitoreşti din oraşele mari industrializate. Toţi cei care opun rezistenţă, comunişti, socialişti, sindicalişti, dar şi catolici şi liberali sunt maltrataţi, bătuţi, alungaţi sau pur şi simplu asasinaţi.

Susţinut de o mare parte a clasei conducătoare, care se gândeşte cât va putea să manevreze gruparea şi pe şeful ei, şi că va instaura prin intermediul acestuia o dictatură provizorie – este timpul de „a restabili ordinea“ şi de a lichida organizaţiile „revoluţionare“ – fascismul se dezvoltă repede. În toamna anului 1921, el are deja mai mult de 300.000 de membri şi se transformă în Partidul Naţional Fascist care îşi creează un program în care profesiunile de credinţă naţionaliste şi reacţionare vor înlocui frazeologia antiburgheză. Dar alegerile din 1921 îl decepţionează pe Mussolini care nu reuşeşte să aducă decât 23 de fascişti în noua Cameră în care sunt aleşi 122 de socialişti şi 107 „populari“. Astfel, şeful Partidului Naţional Fascist hotărăşte să recurgă din plin la acţiuni directe pentru a pune mâna pe putere. În timp ce la sate şi în oraşe violenţele fasciste cresc în intensitate, Congresul partidului care are loc la Neapole la sfârşitul lui octombrie 1922 organizează „Marşul

asupra Romei“, o parodie de revoluţie populară menită în primul rând să exercite presiuni asupra clasei politice şi asupra regelui care ar fi putut cu uşurinţă să bareze drumul spre Roma bandelor înarmate ale lui Mussolini decretând legea marţială şi dând ordin armatei să atace. Cu asentimentul unei mari fracţiuni a mediilor conducătoare, Victor-Emmanuel preferă însă să-l însărcineze pe Mussolini cu formarea noului guvern.

În fruntea unui guvern de coaliţie în care fasciştii nu sunt nicidecum majoritari, Mussolini încearcă mai întâi să inspire încredere, ceea ce-i permite să obţină numeroşi susţinători în rândurile militarilor, înalţilor funcţionari, reprezentanţilor burghezi, intelectualilor şi să dezarmeze o eventuală opoziţie internaţională. Dar în acelaşi timp el pregăteşte cucerirea legală a puterii, determinând Camerele să-i dea puteri nelimitate şi modificând legea electorală. În alegerile din aprilie 1924, subvenţiile marilor industriaşi şi teroarea exercitată de *squadriati* permit coaliţiei dominate de fascişti să obţină majoritatea absolută.

Ultima etapă înainte de instaurarea dictaturii este afacerea Matteotti: pe 10 iunie 1924, în timp ce se ducea la Adunare pentru a duce colegilor săi dovezile violenţelor şi malversaţiunilor comise de fascişti în timpul ultimei campanii electorale, liderul Partidului Socialist este răpit în faţa domiciliului său de un comando de squadristi şi asasinat. Pus un moment în dificultate de opoziţie care hotărăşte să boicoteze şedinţele Camerei dar este incapabilă să devină unită, Mussolini sfârşeşte prin a decide în ianuarie 1925 instaurarea unui regim autoritar în Italia. În anul următor, legile numite „de apărare a

statului“ (sau legile *fascistisime*) consfinţesc lichidarea oricărei opoziţii. La sfârşitul anului 1926, fascizarea statului italian este aproape desăvârşită.

Până la această dată, Italia se comportase, în general, ca o putere care respectă ordinea internaţională. Mussolini s-a lăsat convins de diplomaţii de carieră să ducă o politică de „bună vecinătate“ faţă de statele europene. El nu s-a îndepărtat de acest principiu decât în cursul verii lui 1923 când a bombardat şi a ocupat insula Corfu, în urma unui incident minor cu Grecia. Dar hotărârea englezilor l-a convins repede de necesitatea de a fi mai prudent. După o scurtă „idilă“ cu Franţa pe care Mussolini a susţinut-o în ocuparea Ruhrului, până la urmă, la mijlocul anilor ’20, el îşi întoarce privirea spre Regatul Unit ferindu-se să se îndepărteze prea mult de hotărârile de la Geneva. În octombrie 1925, şeful fascismului se duce la Locarno şi acceptă, în ciuda bruftuluielilor lui Briand şi ale lui Vandervelde să garanteze alături de Anglia siguranţa frontierelor orientale ale Franţei. O destindere se produce şi în relaţiile cu Iugoslavia, concretizată în ianuarie 1924 de un tratat care reglementează prin bună înţelegere problema regiunii Fiume. La sfârşitul lui 1925, Italia pare să fie gata să-i sprijine pe susţinătorii destinderii şi ai securităţii generale.

Deci, în domeniul relaţiilor intereuropene, ca şi în cel al politicii interne, anul 1926 marchează o schimbare bruscă. De acum înainte, convins că-şi poate impune opţiunile politice maselor şi clasei conducătoare italiene, Mussolini nu-şi mai ascunde dorinţa de a angaja Italia în aventuri externe care contrastează cu atmosfera de destindere inaugurată

la Locarno. El îşi dirijează proiectele către Europa Orientală şi către zona Balcanilor. Italia va deveni aici apărătoarea dorinţelor revizioniste ale învinşilor, susţinând ţările care vor să obţină modificarea tratatelor: Ungaria cu care semnează în aprilie 1927 un tratat îndreptat vizibil împotriva Micii Antante, Bulgaria căreia Mussolini îi susţine revendicările şi subvenţionează agitatorii din Macedonia iugoslavă, Austria unde mişcarea naţionalistă a prinţului Starhemberg, *Heimwehr*, primeşte sprijinul său financiar. Când după cele două tratate de la Tirana (1926 şi 1927), Albania devine un adevărat protectorat italian, încercuirea Iugoslaviei este tot mai completă, iar această ţară devine cu atât mai îngrijorată cu cât naţionaliştii croaţi care operează pe teritoriul său, „ustaşii“[233] lui Ante Pavelic, găsesc refugiu şi sprijin în Ungaria şi în Italia. În aceste condiţii, este clar că ciocnirea dintre influenţele franceze şi cele italiene în zona danubiană şi în Balcani constituie pentru viitor un germene de conflict.

Speranţe pierdute: securitatea colectivă şi uniunea europeană

Dorită de Wilson, bazată pe un compromis între concepţiile idealiste dar totodată pragmatice ale anglo-saxonilor şi proiectul francez inspirat din ideile lui Léon Bourgeois („Pentru o Societate a Naţiunilor“, 1906) care concepea realizarea securităţii europene şi a celei mondiale cu ajutorul unei armate internaţionale compusă din contingente furnizate de statele membre şi a unor sancţiuni militare aplicabile oricărui stat vinovat de agresiune, Societatea Naţiunilor a demonstrat foarte curând că are puteri limitate. Desigur, Pactul inclus în tratate de negociatorii de la Versailles proclama în caz de conflict între statele semnatare, necesitatea dezarmării şi a arbitrajului realizat de Adunare sau de Curtea Internaţională de Justiţie de la Haga. Articolul 1 prevedea chiar şi sancţiuni economice şi financiare. Dar absenţa Statelor Unite în toată această perioadă interbelică, cea a URSS până în 1935, regula unanimităţii şi lipsa unei forţe internaţionale (respinsă de la bun început de preşedintele american ca susceptibilă de a „înlocui militarismul german cu un militarism internaţional“) vor face toate aceste dispoziţii inoperante.

A existat totuşi, stimulat de un mediu al juriştilor internaţionali, al oamenilor politici, al intelectualilor ataşaţi ideii de conciliere şi de pace, un „spirit pacifist al Genevei“ bazat pe respectul dreptului şi pe aspiraţia spre o lume din care să dispară „legea junglei“ care guvernase dintotdeauna relaţiile

dintre state. În spiritul acestui principiu şi pentru a încerca să-i confere organizaţiei internaţionale ceva mai multă eficacitate, francezul Eduard Herriot, britanicul Ramsay MacDonald şi cehul Eduard Benes vor prezenta în 1924 în cadrul Adunării Generale a Societăţii Naţiunilor, un proiect cunoscut sub numele de „Protocolul de la Geneva“ şi a cărui noutate o constituie recurgerea la arbitrajul obligatoriu. Orice diferend internaţional trebuia supus judecăţii Curţii Permanente de Justiţie sau arbitrajului Societăţii Naţiunilor. Statul care ar refuza un astfel de sprijin ar fi considerat agresor şi ar trebui să suporte sancţiuni inclusiv militare din momentul în care acestea ar fi aprobate de două treimi din Consiliu.

Protocolul a fost semnat de zece state printre care Cehoslovacia şi Franţa. Dar opoziţia Marii Britanii duce până la urmă la eşecul acestuia. Influenţaţi de americani, englezii refuză să-şi dea girul unui sistem care i-ar fi obligat să intervină în afacerile continentale şi care oricum ar fi devenit inoperabil din cauza absenţei din Consiliu a Statelor Unite şi a URSS.

Legată de încrederea în securitatea colectivă, ideea unei federaţii a statelor europene, care îşi avusese profeţii şi pionerii săi izolaţi de-a lungul secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea (de la William Penn la abatele de Saint-Pierre, de la Jeremy Bentham la Immanuel Kant, de la Philippe Buchez la Giuseppe Mazzini şi Victor Hugo) a cunoscut şi ea un succes deosebit în anumite cercuri politice şi intelectuale, în deceniul care a urmat măcelului dintre 1914 şi 1918. Aceasta a provocat chiar o înflorire a asociaţiilor şi a comitetelor cum ar fi

mişcarea „Paneuropeană“ a contelui de Coudenhove-Kalergi[234], Comitetul Federal de Cooperare Europeană al lui Emile Borel, Uniunea Vamală Europeană prezidată de senatorul Yves de Trocquer etc. Pentru aceste organizaţii care de altfel au un număr mic de membri dar nu sunt lipsite de influenţă, realizarea „Statelor Unite ale Europei“ a devenit o necesitate vitală în momentul în care, după perturbările provocate de un război care a fost cât pe ce să arunce Europa în haos şi barbarie se profilează un dublu pericol, „bolşevismul“ şi „americanismul“ care ameninţă identitatea acesteia.

Briand, aflat atunci la apogeul gloriei sale internaţionale, urmăreşte cu simpatie acţiunea militantă a acestor propagatori ai ideii europene. Din 1926, el încurajează cu căldură iniţiativele lui Coudenhove-Kalergi şi în anul următor devine chiar preşedintele de onoare al „Uniunii Paneuropene“. Briand vede în această mişcare o prelungire a eforturilor sale în vederea instaurării în Europa a unui sistem durabil de securitate colectivă şi în acelaşi timp un mijloc suplimentar de a lega Germania de partenerii săi europeni şi de a integra această putere cu ambiţii economice excesive într-un ansamblu transnaţional, este drept, nu prea clar conturat în spiritul său.

Aceasta nu-l împiedică însă pe „pelerinul păcii“ să ţină pe 5 septembrie 1929 în Adunarea Societăţii Naţiunilor, un discurs, în care face caz de proiectul său de uniune europeană, proiect pe care îl va preciza în memorandumul adresat la 17 mai 1930 celor 27 de state membre ale organizaţiei internaţionale. Ideea directoare a acestuia este

următoarea: în momentul în care criza devine ameninţătoare şi pentru a face faţă „unor împrejurări grave dacă acestea îşi fac apariţia“, este necesar ca Europa să se unească. Trebuie ca ţările acesteia să stabilească între ele „un fel de legătură federală“. Dar nu spune nimic mai mult şi nu precizează de ce natură să fie această „legătură“. Cel mult el subliniază că ar trebui „să se înceapă cu legăturile economice“ şi să se creeze apoi legăturile politice, dar adaugă imediat că acestea din urmă nu trebuie să prejudicieze suveranitatea naţională. Deci dilema Europei transnaţionale şi a „Europei naţiunilor“, destinată unei *frumoase longevităţi* exista deja la începutul anilor ’30. Dar Briand nu este Monnet şi mai ales nu este încă timpul propice pentru a avansa în mod concret în construcţia europeană.

Memorandumul asupra Uniunii europene şi proiectul de organizare pe care îl conţine au fost respinse de majoritatea statelor implicate, unele ca Anglia şi Spania considerându-l prea „convenţional“, altele ca Italia şi Germania văzând în el o modalitate de a „îngheţa“ situaţiile fixate de tratate scoţând din viitoarea comunitate URSS şi Turcia, în sfârşit altele reproşând proiectului lui Briand că este prea sau nu destul de „supranaţional“ (Italia, Spania, Portugalia, Norvegia şi respectiv Ţările de Jos). Numai Iugoslavia şi Bulgaria au dat un răspuns favorabil. Astfel proiectul a fost repede înmormântat printre hârtiile comisiilor. El nu va supravieţui nici după declanşarea crizei, nici după moartea lui Briand survenită la începutul anului 1932.

La această dată Europa îşi schimbase deja cursul

istoriei. Stressemann a murit de epuizare în octombrie 1929. Criza financiară s-a abătut asupra bătrânului continent în primăvara şi vara lui 1931. În martie a aceluiaşi an, Germania şi Austria au realizat un proiect de uniune vamală care este perceput imediat în Franţa ca un preludiu la Anschluss. Într-adevăr, era vorba de o contracarare a tentativei începute în 1930 între ţările *Micii Antante* şi Polonia pentru a crea un „bloc al ţărilor agricole“ legat din punct de vedere economic de Franţa, spunând acestuia o *Mitteleuropa* dominată de o „Germanie Mare“ care să cuprindă şi Austria. Din cauză că Austria a trebuit să apeleze la Franţa pentru a-şi salva finanţele, iar Curtea Permanentă de Justiţie de la Haga a considerat uniunea vamală austro-germană incompatibilă cu Protocolul de la Geneva din 1922, Viena a trebuit să renunţe curând la „Anschluss-ul economic“. Până la urmă, doi ani după dispariţia lui Stresseman, când Briand părăseşte şi el scena, „edificiul“ pacifist pe care cei doi oameni politici s-au străduit din greu să-l realizeze, pare deja serios fisurat.

Capitolul 3
DEMOCRAŢIILE ŞI DICTATURA SE CONFRUNTA CU CRIZA

■ Încă de la începutul anilor ’30, criza economică loveşte Europa şi scoate la iveală interpătrunderea marilor economii industrializate. De aceea această criză afectează cel mai mult ţările cele mai profund angajate în procesul capitalist, aşa cum sunt Regatul Unit sau Germania şi mai puţin cele ca Franţa, unde rămăşiţele vechilor structuri favorizează existenţa unor oaze de arhaism. În funcţie de amploarea crizei, şomajul loveşte mai mult sau mai puţin populaţiile europene, împingându-le să conteste regimurile existente şi să se îndrepte spre formaţiunile extremiste.

■ Lupta împotriva crizei duce la o limitare a practicilor liberale: de acum statul se implică în măsură mai mare sau mai mică, de la simpla corecţie a unor disfuncţii economice până la tentativele de autarhie totală (statul fascist) sau de acaparare a vieţii economice şi sociale (Rusia Sovietică).

■ Profitând de grava depresiune economică care loveşte fragila Republică de la Weimar, Hitler ajunge la putere şi îşi aplică aici

doctrina rasistă, propunând soluţionarea crizei prin aplicarea unor idei simpliste care facilitează o practică autoritară sub conducerea unui şef charismatic ce guvernează în numele „poporului superior“. În câteva luni, Hitler, instaurează un regim totalitar care controlează şi dictează toate aspectele umane, având drept scop modelarea „omului nou“. La rândul său, regimul fascist italian îşi înăspreşte caracterul totalitar începând din 1936.

■ ***Contaminarea cu fascismul face ca tendinţele autoritare să se întindă în toată Europa. Dar, în afară de Germania şi de Italia, regimurile autoritare care vin la putere preferă să restaureze ordinea tradiţională sprijininduse pe clasele conducătoare, decât să instaureze o nouă ordine totalitară. Izolate în această Europă autoritară, democraţiile stau pe poziţii defensive. În faţa dublului atac al administratorilor comunismului stalinist care dezvoltă în URSS un proiect totalitar şi al susţinătorilor regimurilor autoritare inspirate mai mult sau mai puţin de fascism, acestea apar ca nişte cetăţi asediate. Dar forţa unei culturi politice democratice, înrădăcinată aici mult mai profund, constituie până în 1939 un „baraj“ eficace în faţa fascismului şi a avatarurilor acestuia.***

De-a lungul întregului secol al XIX-lea, majoritatea burgheziei europene a considerat principiile liberale, cele economice ca şi cele politice, drept o

dogmă inviolabilă, conformă „legilor naturii“. Din punct de vedere economic, dezvoltarea continuă din ţările industriale constituia, în ciuda crizelor repetate, o încurajare de a respecta legile economiei de piaţă şi de a dezvolta libera concurenţă. Din punct de vedere politic, regimul parlamentar părea cel mai bun dintre sistemele de guvernare, deoarece exprima voinţa „poporului“ ai căror reprezentanţi erau în marea lor majoritate, ieşiţi din rândurile burgheziei. Adversarii acestuia erau conservatorii, care tânjeau după timpurile când proprietatea funciară era sursa principală a bogăţiei şi când puterea „legitimă“ a regilor se exercita în avantajul lor, ca şi muncitorii pentru care „libertatea“, când putea să existe fără piedici nu reprezenta decât un instrument de dominaţie în mâinile celor bogaţi, cei mai conştienţi dintre ei crezând că găsesc în teoriile socialiste o uşurare a dificultăţilor în care trăiau.

Schimbările de la sfârşitul secolului al XIX-lea erodaseră, aşa cum am văzut, această credinţă consimţită de ordinea burgheză în virtuţile liberalismului şi ale sistemului reprezentativ. Dar marea schimbare avea să vină de la primul război. Acesta a aruncat Europa într-o stare de instabilitate: instabilitate economică evidenţiată de inflaţie şi de dezordinea monetară, instabilitate socială provocată de ruinarea celor cu venituri fixe şi de înmulţirea „noilor îmbogăţiţi“ şi a „noilor săraci“, instabilitate politică apărută imediat ce a devenit clar faptul că regimurile bazate pe democraţia parlamentară sunt incapabile să asigure conducerea efectivă a statului în perioade de criză, în afară doar dacă îşi încalcă propriile reguli de

funcţionare.

În acelaşi timp, instabilitatea economică a avut ca efect şi dispariţia avantajelor materiale obţinute de mediile muncitoreşti în urmă cu o jumătate de secol. În unele ţări, aceasta a înrăutăţit brusc condiţiile de viaţă ale claselor populare şi le-a împins la revoltă. Marele val revoluţionar din anii 1917-1920 părea astfel să anunţe împlinirea profeţiilor marxiste.

La alternativa luptei dintre socialism şi liberalism, fascismul oferea o nouă opţiune. În locul luptei de clasă acesta propunea principiul unităţii naţionale, în locul ravagiilor provocate de capitalismul sălbatic sau de colectivizarea forţată, remediile de armonizare ale economiei dirijate şi ale corporatismului, în locul democraţiei „decadente“ şi instabile, un regim al ordinii, capabil să adune şi să canalizeze toate forţele vitale ale societăţii. Nici dreapta nici stânga? La origine, fascismul s-a vrut revoluţionar şi a şi fost în multe privinţe, dat fiind că o mare parte a principiilor sale sunt luate din zestrea ideologică lăsată moştenire de denigratorii democraţiei burgheze de la sfârşitul secolului XIX, în care se amestecau revizionismul marxist, sindicalismul revoluţionar, pucismul blanquist şi iacobinismul extremist. Mussolini însuşi şi o parte din trupele sale proveneau din rândurile stângii socialiste, aşa cum se va întâmpla mai târziu cu numeroşi conducători ai fascismului european. Numai că, înainte de 1914, această „matriţă de dreapta“ a fascismului se inspirase deja dintr-o altă sursă şi o altă cultură care credea că găseşte în naţionalism o forţă de mobilizare a maselor cu mult mai puternică decât lupta de clasă, transformându-se de acum înainte într-un instrument de contestare

şi distrugere a ordinii existente, într-o perspectivă ce nu avea mare lucru în comun cu „revoluţia“ în accepţia sa marxistă. Caracterul ambiguu al fascismului derivă din această dorinţă de sinteză între idealurile de extremă-stângă şi cele ale dreptei radicale, acestea din urmă în contextul înflăcărării patriotice care domnea în Europa de la începutul secolului şi care după război avea să atingă paroxismul şi să le facă să triumfe în detrimentul celor dintâi.

Astfel se explică faptul că în ţările în care fascismul s-a concretizat pentru prima oară şi a dat numele său unui întreg şir de organizaţii şi de regimuri, acesta a trecut repede de la revoluţie la contrarevoluţie. Este neîndoielnic că pentru primele grupări care s-au adunat în jurul lui Mussolini în primăvara lui 1919, voinţa de a distruge ordinea burgheză a trecut pe primul plan. Primii fascişti nu au fost „gărzile albe“ formate din cei care aveau de apărat interese şi privilegii. Ei au apărut în mod spontan pe pământul Italiei aflate în plină criză, cerând revendicări care le erau specifice, cu un program care nu prevedea păstrarea structurilor sociale existente, cu o cultură politică ce asocia naţiunea cu poporul şi care nu era străină de tradiţia garibaldistă. Aceasta nu a durat însă prea mult. Între naţiune şi revoluţie, membrii fasciilor au optat repede pentru prima, în momentul în care a fost clar că aceasta putea să se prăbuşească sub asaltul maselor care, credeau ei, erau manevrate de statele-majore bolşevice. În contextul evenimentelor din vara lui 1920, aderarea la fascism a numeroase elemente reacţionare autentice, sprijinul financiar adus organizaţiei lui Mussolini de către agrarieni şi

de unii reprezentanţi ai patronatului pentru care aceasta reprezenta un zid de apărare împotriva unei noi ofensive revoluţionare, iluzia creată în rândurile unei mari părţi a claselor conducătoare că se puteau servi de Mussolini pentru a restabili pacea internă şi privilegiile, pentru ca apoi, la prima ocazie să se debaraseze de el, toate acestea au jucat un rol important în transformarea fascismului din prima etapă – cel contestatar al ordinii burgheze – în braţul înarmat al contrarevoluţiei. Iar acest fascism, fondat pe alianţa tactică a elementelor mic-burgheze a fost cel care a constituit sprijinul esenţial al primei forme a mişcării şi al claselor conducătoare care i-au oferit subvenţii şi înţelegeri secrete cu aparatul de stat şi care s-a instalat la putere în anii douăzeci.

De acum înainte, fascismul ajuns la putere avea să devină pentru o mare parte a burgheziei europene – mai mult sau mai puţin importantă, mai mult sau mai puţin convinsă, în funcţie de ţară şi în funcţie de soliditatea structurilor şi practicilor democratice – un model de guvernare şi de organizare socială, mult mai bine adaptat la cerinţele momentului comparativ cu democraţia liberală şi instituţiile parlamentare. Acesta asigură integrarea maselor într-o societate aproape distrusă şi destabilizată, realizează rapid un baraj împotriva revoluţiei marxiste şi stopează „decăderea“ naţiunilor europene, caută în sfârşit o soluţie pentru marile dificultăţi provocate de dereglarea mecanismului economic, care să nu fie cea a colectivizării şi a nivelării egalitariste. Fără îndoială, se considera cel mai adesea în ţările industrializate ale Europei de Nord şi de Vest, că dacă fascismul se potrivea

perfect Italiei, acesta nu putea fi importat aşa cum era în state mult mai avansate din punct de vedere economic şi având structuri sociale diferite. Se lua totuşi în consideraţie faptul că anumite aspecte şi nu dintre cele mai lipsite de importanţă – adaptarea parlamentarismului, de exemplu, sau încadrarea corporatistă a structurilor sociale – meritau să fie privite altfel decât nişte curiozităţi exotice. Criza care avea să se abată asupra Europei la începutul anilor treizeci şi repunerea în discuţie a ceea ce mai rămăsese din crezul liberal nu putea decât să consolideze această tendinţă apărută odată cu războiul.

Marea criză

Europa cunoscuse de la începutul erei industriale un anume număr de crize care i-au afectat serios puterea economică şi coeziunea socială. Totuşi niciuna nu a fost, ca durată şi ca violenţă, atât de gravă ca cea care a lovit lumea capitalistă în cursul celor zece ani care au precedat cel de al doilea război mondial.

Cauzele „marii crize“ sunt discutate şi astăzi şi nu se poate ajunge la o concluzie unanim acceptată. Au avut rolul lor, în proporţii diferite, îmbinarea fenomenelor ciclice de întindere mică şi mijlocie, efectele dezechilibrului care afectau de la război încoace schimburile internaţionale, cele ale speculaţiilor de bursă şi ale înmulţirii creditelor mai ales în Statele Unite, îndatorirea exagerată a unor ţări europene sau din alte zone faţă de marea putere de dincolo de Atlantic, diferenţa tot mai mare între o producţie din ce în ce mai bogată şi o piaţă de desfacere ce se reduce pe măsură ce veniturile devin din ce în ce mai mici, nivelul crescut al protecţionismului american care i-a împiedicat pe partenerii Statelor Unite să-şi refacă activele înainte de război. Toate acestea sunt tot atâtea semne ale unei imense dereglări la scară planetară, de care nu numai Statele Unite sunt responsabile, dar pentru care reprezintă elementul accelerator, din cauza poziţiei centrale pe care o ocupă în economia mondială.

Istoricii economişti sunt mai sensibili astăzi la semnele prevestitoare ale crizei. Unii insistă chiar

asupra dezechilibrelor economice europene de la sfârşitul anilor douăzeci şi asupra răspunderilor unor state de pe bătrânul continent, cum ar fi Franţa de exemplu care, potrivit unor economişti anglo-saxoni ar fi contribuit serios la crahul de pe Wall Street, în măsura în care, începând din 1928 (francul Poincaré) ea ar fi atras capitalurile instabile aflate în căutarea unor profituri speculative, provocând astfel o penurie de lichidităţi pe piaţa newyorkeză şi reducând creditul şi creşterea continuă a valorilor mobiliare. Adevărul este că crahul de pe Wall Street va declanşa criza provocând distrugerea rapidă a mecanismelor creditului care asigurase „prosperitatea“ anilor douăzeci şi aducând după sine, din aproape în aproape, o depresiune fără precedent a economiilor capitaliste.

Fără să insistăm asupra aspectelor specifice ale crizei americane, care nu face obiectul studiului nostru, vom aminti în treacăt că debutul crizei a fost marcat de falimentul bursier din octombrie 1929. Ordinele de vânzare care s-au înmulţit brusc începând de pe data de 22, iau o amploare catastrofală în şedinţa din 24. Aceasta este „joia neagră“ când 12 milioane de acţiuni sunt aruncate pe piaţă fără să se găsească cumpărători. Cursurile scad, fiecare vrând să scape de titlurile sale până nu este prea târziu. Numeroase bănci care plasaseră banii clienţilor în acţiuni sunt nevoite să falimenteze. Datornicii care contau pe veniturile provenite din creşterea valorii titlurilor bursiere, neîntreruptă de 5 ani, nu mai pot să-şi plătească datoriile iar depunătorii care au acceptat titluri în garanţie nu reuşesc să le vândă pentru a compensa

imposibilitatea de plată a debitorilor lor. Altfel spus, întregul sistem pe care se baza creşterea rapidă a economiei americane se prăbuşeşte. Băncile îşi reduc creditele, se produce o împuţinare a banilor care are drept consecinţă paralizarea producţiei şi a consumului. La trei luni după crahul de pe Wall Street, producţia de automobile s-a redus la jumătate, trăgând după sine şi industriile producătoare de piese de schimb, industria petrolului şi a cauciucului. Preţurile la produsele industriale scad cu 30% în trei ani, în timp ce cele din sectorul agricol cu 70%. În 1933, PNB (Produsul Naţional Brut) al Statelor Unite nu reprezintă decât jumătate din cel din 1929 şi există la această dată 17 milioane de şomeri.

Legătura dintre economia nord-americană şi cea europeană face ca bătrânul continent să nu poată evita criza prea mult timp. Refăcută doar parţial după război, Europa trece şi ea printr-o perioadă de strâmtorare în agricultură şi suportă consecinţele suprainvestiţiilor speculative din industriile pilot făcute în timpul celei de a doua revoluţii industriale. Reducerea comerţului mondial (în scădere cu două treimi din valoarea sa între 1929 şi 1932) afectează mai ales acele ţări europene a căror economie se bazează pe schimburile comerciale: este cazul Regatului Unit şi al Germaniei. Dar mai ales reducerea creditului internaţional al cărui volum se micşorează la jumătate în cursul celor doi ani de după crah şi retragerea masivă a capitalurilor americane investite în Europa vor accelera procesul de propagare a crizei.

Ţările germanice, care din 1924 au beneficiat mai mult decât altele de creditele americane, sunt cele

care suferă cel mai repede şi cel mai intens. Prima este Austria cu falimentul din 1931 al *Kredit Anstalt*, cea mai mare bancă vieneză care trage după sine în naufragiu toată reţeaua bancară austriacă.

Germania este lovită după câteva săptămâni. Falimentul unuia dintre cele mai importante grupuri textile, *Nordwolle*, grăbeşte falimentul băncii *Danatbank* una dintre cele mai puternice instituţii de credit, iar pe 13 iulie, cancelarul Brüning trebuie să hotărască închiderea tuturor instituţiilor de credit şi a caselor de economii. Ele nu se vor redeschide decât peste o lună, dar cu restricţii severe în ceea ce priveşte retragerea fondurilor şi operaţiunile de schimb. Afectată în acelaşi timp în posibilităţile de creditare şi pe pieţele de desfacere externe, industria germană se scufundă rapid în criză. Producţia de cărbune scade de la 160 la 100 de milioane de tone, cea de fier de la 16 la 5,7 milioane de tone, iar în 1932 în Germania există 6 milioane de şomeri.

În Marea Britanie, unde stagnarea este mai veche şi are un caracter structural, criza pare la început mai puţin violentă. Aici, reducerea comerţului internaţional este hotărâtoare, căci lipseşte această ţară, al cărei echilibru economic se datorează în mare parte exporturilor, de pieţele sale de desfacere externe. Din 1929 în 1931, producţia a scăzut deja cu 30% iar vânzările externe s-au redus la jumătate. Balanţa devine deficitară, ceea ce provoacă o pierdere mare în aur şi mari dificultăţi monetare, în urma retragerilor masive de capital american şi a falimentului băncii Kredit Anstalt, unde erau plasate numeroase fonduri britanice,

băncile apelează la Banca Angliei, care, pentru a salva lira, trebuie la rândul ei să ceară ajutorul lui Federal Reserve Board American şi al Băncii Franţei.

Din toate ţările industrializate de pe bătrânul continent, Franţa este ultima afectată de criză. Şi aceasta datorită unei mari autonomii economice pe care i-o asigură bogăţia agricolă, datorită unei industrializări moderate şi unei concentrări industriale mai reduse decât cea existentă la partenerii săi, unor investiţii străine de mai mică importanţă şi datorită rezistenţei francului Poincaré. Criza nu afectează Franţa decât în 1932 ca urmare a devalorizării monedei engleze care reduce competitivitatea preţurilor franceze şi scade simţitor exporturile. În Franţa, se poate vorbi mai mult decât de o criză brutală, de o stagnare prelungită, oarecum comparabilă cu cea din Anglia din anii douăzeci. Într-adevăr, producţia industrială nu scade decât câte puţin – cu 20% între 1929 şi 1933 – iar numărul şomerilor nu depăşeşte în 1933, 350.000 (500.000 în 1935), în timp ce în Marea Britanie la aceeaşi dată acesta atinge 2.800.000.

Efectele sociale ale crizei au afectat în Europa, în măsuri diferite, toate ţările şi toate categoriile sociale. Ţărănimea a suferit mai ales în ţările exportatoare de cereale ale Europei Răsăritene, unde vânzările dificile şi reducerea suprafeţelor însămânţate au agravat situaţia muncitorilor agricoli şi au mărit datoriile marilor proprietari. Salariaţii din industrie şi din comerţ au suferit consecinţele conjugate ale micşorării salariilor, ale reducerii timpului de lucru şi mai ales ale şomajului. În ţările în care, ca în Franţa, muncitorii imigranţi

erau numeroşi (aproape 3 milioane în 1931, adică 7% din populaţie) resentimentele populaţiei active se îndreaptă frecvent împotriva acestor „duşmani interni“ veniţi ca italienii, polonezii şi spaniolii, să ia locurile de muncă ale localnicilor şi să răspândească idei subversive. În sfârşit clasele mijlocii au fost afectate şi ele de devalorizare (rentierii), de falimentele şi de stagnarea comerţului cu amănuntul (meseriaşi, comercianţi lăsaţi pradă concurenţei marilor întreprinderi) sau de măsurile deflaţioniste (funcţionarii) adoptate de unele guverne pentru a lupta împotriva depresiunii. Numeroase persoane aparţinând acestor categorii sociale impută responsabilitatea crizei şi ineficacitatea măsurilor luate, slăbiciunii regimului bazat pe democraţie liberală.

Lupta împotriva crizei şi limitarea liberalismului

Toate principiile fundamentale ale liberalismului economic – individualism, nonintervenţia statului, libera concurenţă etc. – par să fi dat greş în Europa aflată în plină criză. Odată cu aceasta dispare un anumit oportunism, încrederea în progres şi în angajarea omenirii pe calea spre un viitor de pace, de fericire, de dezvoltare a individualităţilor şi de armonie socială. Altfel spus, o întreagă cultură politică a burgheziei occidentale este repusă în discuţie de marea criză economică, aşa cum se întâmplase şi în timpul războiului. Statele se repliază asupra lor însele şi adoptă practici economice ce dădeau dovadă de un naţionalism exagerat.

Peste tot şi în toate domeniile există tendinţa de intervenţie a statului. Desigur că la începutul crizei s-a încercat o atenuare a efectelor prin adoptarea soluţiilor „clasice“ conforme principiilor liberale. În Germania, Regatul Unit, Franţa (cu guvernul moderat al lui Flandin şi mai ales al lui Laval) s-a recurs la aplicarea unor măsuri deflaţioniste care aveau drept scop să apere moneda naţională prin reducerea cheltuielilor publice şi să reechilibreze balanţa comercială prin scăderea costurilor de producţie.

Aceste politici economice au fost oprite brusc de opoziţia sindicatelor, care resping reducerile salariale proiectate şi sau aplicate efectiv (în Franţa, Laval hotărăşte în 1935 o scădere bruscă a

salariilor de 10%, în Marea Britanie micşorarea soldelor provoacă revolte în Royal Navy) sau de reacţiile defensive ale altor ţări al căror protecţionism sau devalorizare monetară nu puteau decât să provoace eşecul metodelor deflaţioniste ale concurentelor lor. Pe de altă parte, sumele încasate de stat, reduse de criză, se micşorau într-un ritm mai rapid decât cel al cheltuielilor, aceasta făcând să dispară orice perspectivă de reechilibrare bugetară: deflaţia nu făcea decât să adâncească depresiunea deja strâns legată de lipsa monedei şi de scăderea bruscă a puterii de cumpărare.

A fost deci necesar să se schimbe politica şi să se accepte ideea că instituţiile publice aveau un rol major în reglarea economiei. Ceea ce se aşteaptă de acum de la stat este ca acesta să nu mai fie doar un simplu arbitru al fenomenului economic, ci un „dirijor“ căruia îi revine rolul de a stabili orientările principale ale vieţii economice şi sociale. În această calitate, acesta este obligat să ia măsuri de coordonare: reglementarea preţurilor şi salariilor care încetează să se mai supună legii cererii şi ofertei, susţinerea cursului preţurilor la produsele agricole printr-o politică de prime şi subvenţii şi organizarea pieţelor, salvarea întreprinderilor aflate în dificultate, stabilirea unor proiecte de mari lucrări publice care să absoarbă şomajul etc.

În Europa anilor treizeci, se ajunge deci la o „politică de dirijare“ a cărei intensitate diferă mult de la o ţară la alta, în funcţie de regimul politic în vigoare şi de antecedentele istorice. Aceasta este totală în Rusia stalinistă unde colectivizarea în exces şi planificarea au făcut să dispară orice iniţiativă privată şi este foarte accentuată în ţările

cu regimuri totalitare fasciste şi naziste unde structurile economice rămân capitaliste, chiar cu un caracter capitalist accentuat, dar în care Statul îşi impune cu autoritate diferiţilor factori sociali opţiunile proprii. Ea este sensibil mai simplă în marile democraţii ale Europei industrializate, unde se confruntă de altfel cu opoziţia unor interese care în ciuda crizei rămân fidele dogmelor liberale şi unde sub influenţa lui Keynes se elaborează o soluţie de compromis între liberalismul necontrolat şi intervenţionism. Economistul britanic preconizează pentru creşterea investiţiilor publice, o mai bună distribuire a veniturilor şi o inflaţie controlată şi limitată. El consideră că moneda nu trebuie să mai fie considerată un element neutru al economiei, ci un instrument activ în serviciul unei politici de relansare şi de redistribuire. Trebuie deci ca aceasta să nu mai depindă de aur „această veche relicvă barbară“ şi să i se coboare cursul pentru a se susţine exporturile. Altfel spus, pentru autorul *Teoriei generale a locului de muncă, a profitului şi a monedei* (1936), Statul trebuie să joace rolul unui moderator al vieţii economice, folosind exclusiv căi financiare şi fără să afecteze profiturile.

Aceste principii keynesiene vor exercita o mare influenţă asupra politicii economice a marilor democraţii. Măsuri de „revizuire a inflaţiei“ sunt adoptate în Statele Unite în cadrul numitului *New Deal*[235] dar şi în mai multe state europene, mai ales în Marea Britanie, în Suedia şi în Franţa Frontului Popular. Totuşi, aplicarea acestora a fost adesea lipsită de coerenţă, în măsura în care guvernele ezitau să se angajeze cu curaj pe noua cale a intervenţionismului pentru care nu dispuneau de

informaţii suficient de precise şi de o îndemânare tehnică. Timpul „tehnocraţilor“ nu sosise încă. Rezultatele au fost deci sensibil diferite de la o ţară la alta. Dacă au fost satisfăcătoare în Marea Britanie şi în Suedia, în Franţa ele au fost mai degrabă o decepţie.

Global, criza a tulburat profund peisajul economic al Europei. Ea a distrus definitiv ideea potrivit căreia a lăsa lucrurile să decurgă de la sine nu putea să ducă la bunăstare şi la fericirea tuturor. Ea a provocat apariţia unor noi concentrări industriale şi financiare, dar şi o consolidare evidentă a organizaţiilor sindicale (cel puţin în ţările democratice) cărora li s-a recunoscut pe deplin dreptul de a mijloci cu patronatul condiţiile şi reglementările muncii în întreprinderi. Ea a fost însoţită de o generalizare şi o aprofundare a politicilor sociale. Odată cu indemnizaţia de şomaj, crearea alocaţiilor familiale, a concediilor plătite, a apărut şi noţiunea de „salariu social“ care nu mai este o simplă compensaţie a muncii şi care este garantat de „statul providenţial“.

Iată care sunt aspectele pozitive pe termen lung ale tulburărilor provocate de „Marea criză“. Pe termen scurt bilanţul este evident cu mult mai puţin strălucit, mai ales raportat la una din implicaţiile sale internaţionale. Criza a întărit considerabil naţionalismele economice. Reducerea comerţului internaţional şi penuria de devize a determinat statele să caute soluţii de autonomie în domeniul aprovizionării, a produselor alimentare sau a materiilor prime, şi să se folosească fără cea mai mică reţinere de arma protecţionismului sau de cea a scăderii cursului monetar. Chiar şi Anglia, legată

prin tradiţie de dogmele liberului schimb şi al monedei forte, va renunţa în 1932 şi la una şi la cealaltă pentru a-şi repune pe picioare comerţul exterior. Cât despre dictaturile totalitare, ele vor merge până la capăt în politica de izolare, practicând autarhia şi trocul şi bazându-şi relansarea economică pe o politică de înarmare excesivă şi aceasta cu consecinţele pe care ni le imaginăm şi pe care vom avea ocazia să le examinăm în următorul capitol.

Fără să se poată vorbi într-adevăr de o relansare economică, toate aceste aspecte apar în momentul în care se profilează criza internaţională care va arunca Europa într-un nou conflict planetar. În 1939, când acesta izbucneşte, „Marea criză“ este departe de a fi rezolvată. Europa oferă spectacolul unei utilizări sub cotele normale a utilajelor şi a milioane de oameni. După zece ani de la „joia neagră“ de pe Wall Street, criza continuă să-şi etaleze consecinţele funeste, începând cu cea care la Berlin a adus la putere, în ianuarie 1933, un fost caporal al Reichswehrului, de origine austriacă, devenit liderul charismatic al Partidului Naţional-Socialist.

Venirea la putere a nazismului

Înfrângerea din 1918, prăbuşirea Reich-ului imperial, războiul civil care i-a pus faţă în faţă pe spartachişti şi pe social democraţi, aliaţi cu forţele conservatoare, umilirea primei puteri industriale a Europei de către Dictatul de la Versailles, în sfârşit declanşarea unei inflaţii fără precedent în istoria monetară a lumii capitaliste şi ale cărei consecinţe sociale au fost catastrofale, toate acestea au făcut ca primii paşi ai Republicii de la Weimar să coincidă cu un traumatism profund suferit de naţiunea germană. Astfel, noul regim s-a confruntat în timpul primilor ani ai existenţei sale cu dificultăţi imense care au fost cât pe ce să arunce Germania în anarhie sau în dictatură.

La sfârşitul lui 1932, în momentul în care von Schleicher a devenit cancelar, ordinea fusese restabilită peste tot, dar viitorul Republicii, de care burghezia conservatoare părea până la urmă să fie ataşată, era departe de a fi sigur. Desigur, restabilirea situaţiei monetare şi a păcii sociale care a însoţit perioada de prosperitate a favorizat regresul partidelor extremiste. În alegerile din decembrie 1924, naziştii şi comuniştii nu au obţinut mai mult de 3% şi respectiv 9% din voturi. Dreapta a profitat de consolidarea aparentă a Republicii, socialiştii (cu mai mult de un sfert din voturi) fiind înlăturaţi de la putere de Dr. Luther, al cărui guvern se sprijinea pe o coaliţie conservatoare care îi includea pe conaţionalii germani.

Această tendinţă s-a consolidat prin alegerile

prezidenţiale din 1925. La al doilea tur, în timp ce partidele republicane se grupau în numele catolicului Marx, dreapta hotăra cu abilitate să-şi retragă candidatura în favoarea bătrânului mareşal Hindenburg, ales cu 14,6 milioane de voturi, faţă de cele 13,7 milioane pentru Marx şi 2 milioane pentru comunistul Thelmann. Or, chiar dacă noul şef al statului a aplicat conştiincios regulile constituţionale, în timp ce formaţiunile de dreapta îl împingeau să facă abstracţie de Parlament şi să guverneze sprijinindu-se pe articolul 48 din constituţie (care îl autoriza să-şi asume puteri depline în „situaţii excepţionale“), el se gândea în acelaşi timp la restauraţia imperială şi şi-a orientat regimul într-o direcţie ultraconservatoare.

Toate acestea erau cu atât mai îngrijorătoare pentru viitor, cu cât numeroase semne arătau că democraţia germană nu era la adăpost de tulburările nou apărute. Instabilitatea industriei, datorată fragilităţii coaliţiei guvernamentale bazată pe o alianţă precară dintre partidele de centru şi ale dreptei conservatoare, îngrijorarea claselor mijlocii provocată de prăbuşirea valorilor tradiţionale pe care pare să o anunţe formidabila explozie culturală din anii douăzeci, refuzul de a admite clauzele umilitoare ale tratatului de la Versailles, au favorizat, toate la un loc, renaşterea mişcărilor extremiste şi avântul formaţiunilor paramilitare finanţate de marile întreprinderi private.

Alfred Hugenberg, fondatorul Ligii Pangermanice, fost preşedinte al firmei Krupp şi posesor al unui imens imperiu mediatic (35% din ziare, 90% din producţia cinematografică) a adunat foşti membri ai gărzilor de voluntari într-o puternică organizaţie

paramilitară a „Căştilor de Oţel“ (*Stahlhelm*) care avea în 1930, 500.000 de membri şi se prevala de o ideologie strict naţionalistă şi conservatoare şi alte mişcări ca Herren Klub, Juni Klub, „naţional-revoluţionarii“, „naţional-bolşevicii“ etc., care respingeau valorile „burgheze“ visau o transformare radicală a societăţii şi pretindeau că îmbină conservatorismul cu revoluţia. Dintre toate, în ajunul crizei, cel mai influenţat era deja Partidul Naţional Socialist Muncitoresc German (PNSMG)[236] al lui Adolf Hitler.

Deci criza va servi brusc drept trambulină acestor adversari ai Republicii. În Germania, ea a fost deosebit de violentă din cauza retragerii masive a capitalurilor americane şi a supraechipării industriale pe care tocmai acestea au făcut-o posibilă. Ba a avut mai ales consecinţe sociale catastrofale. În 1932, erau 6 milioane de oameni la care trebuie să adăugăm 8 milioane de oameni care nu primesc decât salarii reduse. În total, mai mult de jumătate din populaţia germană este afectată de criza locurilor de muncă din care cei mai loviţi sunt muncitorii, tinerii şi cadrele.

Republica de la Weimar, care de la începutul lui 1924 cunoştea o epocă de mare prosperitate, vede dintr-odată spectrul mizeriei abătându-se asupra ei. Aceasta afectează în primul rând clasele populare urbane care reacţionează oferindu-şi sufragiile partidelor care le promit o ameliorare apreciabilă a situaţiei lor. Comuniştii sunt primii care beneficiază de această mişcare de fond. Ei progresează de la un scrutin la altul şi când cancelarul Brüning dizolvă Reichstagul în 1930, după ce a încercat să stopeze criza prin mijloace clasice culege patru milioane şi

jumătate de voturi.

Exact ca şi în perioada de după război, clasele mijlocii sunt şi ele afectate de criză şi suportă consecinţele măririi preţurilor, devalorizării monetare şi politicii deflaţioniste a lui Brüning. Numeroşi reprezentanţi ai acestor categorii suferă în plus şi de pierderea care însoţeşte marginalizarea şi proletarizarea acestei societăţi încă foarte ierarhizată şi legată de semnele recunoaşterii sociale. Astfel, disperarea o împinge să se îndrepte către socialişti şi comunişti care îi propun un remediu mai rău decât răul, dar alături de cei care pretind că îi oferă o soluţie „conservatoare“, adică lichidarea Republicii burgheze şi înlocuirea acesteia cu o „nouă ordine socială“ care să respecte valorile şi prerogativele celor care au „făurit Germania“.

La începutul anilor treizeci, această masă pe care războiul şi două crize succesive au destabilizat-o este gata să-şi ofere sprijinul celor care îi promit o îmbunătăţire a situaţiei în care se află, o compensaţie pentru frustrările provocate de înfrângere dar mai ales modalitatea de a opri înaintarea spre comunism. Clasele mijlocii vor fi cele care vor furniza Partidului Naţional-Socialist baza electorală de care are nevoie pentru a porni lupta de cucerire a puterii.

Omul care se află în fruntea acestei organizaţii nu este ca Mussolini, pe care îl admiră şi îi serveşte drept model, un fost adept al socialismului revoluţionar. Desigur, în PNSMG există oameni care, ca fraţii Strasser, sunt tributari acestei culturi politice şi care cred sincer că pot să împace naţionalismul cu revoluţia socială, dar aceştia sunt cu mult mai puţin numeroşi decât în fascismul

italian la începuturile sale. Hitler însuşi, dacă nu ar fi fost dornic de cuvinte demagogice menite să-şi atragă masele, ar fi aparţinut fundamental dreptei radicale şi ultranaţionaliste. De origine mic burghez, el este mai precis un declasat care întrupează în propria-i persoană toate frustrările şi toate speranţele pierdute ale categoriei sociale şi ale generaţiei cărora le aparţine. Acesta este motivul pentru care mulţi germani vor crede că se recunosc în el.

Hitler s-a născut în 1889 în Austria, într-un mic oraş situat aproape de frontiera bavareză, unde tatăl său era vameş. La Viena, unde se duce la 16 ani şi unde încearcă de două ori să intre la Academia de Pictură, apoi la München unde ajunge în 1912 el duce o viaţă grea, îşi face o cultură de autodidact şi se iniţiază în politică. Aici îl va surprinde războiul pe care îl aprobă cu entuziasm. Reformat de armata austriacă, se înrolează într-un regiment bavarez, luptă cu curaj, este rănit, decorat cu Crucea de Fier clasa I şi remarcat de şefii săi.

Demobilizat, el revine la viaţa sa de semimarginalizat purtând în suflet nostalgia perioadei petrecute pe front. Trăind modest din câteva subvenţii oferite de armată în schimbul activităţii de „supraveghere“ pe care o exercită pe lângă diferite grupuri subversive, el este tipul combatantului decepţionat gata să se angajeze în micile grupări ultranaţionaliste foarte numeroase în Germania de după înfrângere. În 1919, aderă la „Partidul Muncitoresc German“, un grup obscur de extremă dreapta a cărui conducere o va prelua curând şi pe care îl va transforma în Partidul Naţional-Socialist (PNSMG).

Ca şi Mussolini, Führerul (liderul) PNSMG îşi îmbracă membrii în uniformă – cămaşă cafeniu-închis şi brasardă cu cruce încârligată – îi organizează în unităţi de luptă care îi atacă pe comunişti, încă puternici în Bavaria unde Republica lui Eisner a lăsat urme adânci. În noiembrie 1923, când iritarea naţionalistă atinge apogeul, el se gândeşte că este momentul să pună mâna pe putere în regiunea Bavaria. Dar „puciul de la braserie“ eşuează într-un mod lamentabil iar Hitler ajunge pentru câteva luni în închisoare. Viitorul stăpân al celui de al III-lea Reich scrie aici *Mein Kampf* (Lupta mea), cartea în care îşi expune doctrina şi programul.

Lucrarea, care va deveni câţiva ani mai târziu un imens succes editorial, nu are nimic original. Studiul hitlerist reia de fapt, exagerându-le, temele pe care le dezvoltaseră la sfârşitul secolului al XIX-lea, doctrinarii pangermanismului[237] şi cei care, ca francezii Joseph Gobineau, Georges Vacher de Lapouge şi Jules Soury sau ca scriitorul german de origine engleză H.S. Chamberlain, mare admirator al lui Wagner şi ginerele maestrului de la Bayreuth, credeau că au găsit în rasa „ariană“, ai cărei reprezentanţi puri erau germanii, „rasa stăpânitoare“ căreia îi revenea dreptul să domine Europa.

Întreaga doctrină a liderului PNSMG are la bază această teorie pseudo-ştiinţifică. Dacă oamenii dolicocefali înalţi şi blonzi care au populat spaţiul germanic nu sunt stăpânii lumii, aceasta se datorează faptului ca puritatea „rasei alese“ a fost compromisă prin pătrunderea unor elemente alogene care i-au denaturat şi i-au degradat parţial

caracterele şi care au împiedicat mersul normal al istoriei. Printre primii dintre aceşti „duşmani ai poporului german“ figurează evreii, „bacili care distrug omenirea“ şi care au dat naştere la tot ce Germania şi Europa consideră elemente destructive: democraţie, socialism şi chiar creştinism.

Reich-ul datorează umilirea suferinţei după tratatul de la Versailles tocmai acestor elemente străine. Ele sunt responsabile de înfrângere şi de *Diktat*, ele care au acceptat ca o parte a naţiunii germane să intre sub dominaţia unor popoare inferioare ca slavii şi latinii.

Plecând de la aceste premise, al căror caracter paranoic exprimă clar frustrările unei populaţii pe care înfrângerea şi prăbuşirea sistemului său de valori au traumatizat-o profund, Hitler expune cu pasiune „soluţiile“ pe care naţional-socialismul le oferă Germaniei: distrugerea (nu se precizează încă în ce fel) a influenţei elementelor străine, evreii şi comuniştii, lichidarea democraţiei, doctrină fondată pe o egalitate nivelatoare, în consecinţă, înlocuirea regimului parlamentar cu instituţii puternice, dominate de puterea absolută a *Führerului*, conducător charismatic care are menirea de a încarna şi de a executa „voinţa“ poporului. Cât despre tezele „socialiste“ şi anticapitaliste, dezvoltate de Hitler într-o manieră foarte vagă în programul din 1920, cu scopul de a atrage masele şi din care nu se mai regăsesc în *Mein Kampf* decât câteva urme, acestea nu vor întârzia să dispară, dat fiind că alianţa din trecut cu anumite medii de afaceri necesita ca diatribele împotriva capitalului să fie trecute în surdină.

Astfel, reconciliată cu natura sa specifică,

Germania va putea să realizeze treptat programul pe care l-a conceput viitorul său şef. Mai întâi ea va înlătura toate piedicile pe care *Diktatul* de la Versailles le-a ridicat în drumul său către putere şi va încerca chiar prin forţă să obţină revizuirea umilitorului tratat. Urmărind vechiul vis al pangermaniştilor ea se va constitui apoi într-o „Germanie Mare“ la care vor fi anexate toate populaţiile de limbă germană. În sfârşit, pentru a-şi asigura condiţiile de viaţă demne de el, „poporul ales“ va trebui să cucerească în Estul Europei un „spaţiu vital“ în care reprezentanţii raselor „inferioare“ vor fi reduşi la starea de sclavie. Puterea „Marii Germanii“ va fi atunci atât de mare încât va domina fără nicio dificultate Europa în care va instaura un sistem ierarhizat. Grupurile etnice de origine apropiată (flamanzii, scandinavii, anglo-saxonii) vor deveni asociaţi „rasei stăpânitorilor“, pe o treaptă mai jos vor urma popoarele amestecate ca latinii, apoi popoarele „inferioare“, evreii şi slavii. O „nouă ordine“ va lua naştere astfel pe bătrânul continent regenerat, ordine despre care Hitler credea că va dura o mie de ani.

Chiar dacă această „doctrină“ ţine de fantasmagorie şi de delir, chiar dacă este fundamentată pe nişte pseudo-concepte elaborate la sfârşitul secolului precedent de câţiva antropologi cu halucinaţii, nu se poate ignora faptul că prin însuşi simplismul ei, în momentul în care efectele devastatoare ale „Marii crize“ scoteau la lumină toate frustrările şi toate spaimele acumulate de generaţia războiului, aceasta şi-a găsit o mare audienţă în rândul maselor dezorientate, gata să găsească ţapi ispăşitori care să dea socoteală de

nenorocirile lor şi să aclame pe cel care pretindea că poate să le salveze. Soarta nefericită a Germaniei ca şi cea a Europei şi a umanităţii au vrut ca amploarea crizei să-l aducă la putere pe profetul megaloman autor al *Mein Kampf* şi să facă din delirul său mental doctrina oficială a Germaniei naziste.

După eşecul puciului de la München, Partidul Naţional Socialist trage foloase de pe urma ultimelor tresăriri ale crizei şi a publicităţii de care şeful PNSMG se bucură în urma evenimentului şi a procesului de după arestarea sa. Alegerile din 1924 îi aduc 32 de deputaţi aleşi. Numai că în anii următori, cu toate că după un an de închisoare, Hitler a reluat conducerea şi reorganizarea partidului, naţional-socialismul este uitat de populaţia care se bucură din nou de prosperitate. La alegerile din 1928 el nu obţine decât 14 deputaţi care contează prea puţin în viaţa politică germană. Degeaba încearcă să sprijine Partidul Nazist pe o gardă pretoriană, SS-ul, menită să creeze un echilibru faţă de SA devenit prea puternic şi prea independent şi să cureţe străzile de comunişti, acesta rămâne un grup minoritar condus de agitatori şi de aventurieri.

Criza este cea care face din PNSMG o forţă politică de prim plan. Recrutându-şi membrii (200.000 în 1930) şi alegătorii din rândurile categoriilor sociale cele mai afectate de criză, Partidul Naţional-Socialist câştigă adepţi printre ţăranii loviţi de căderea exporturilor agricole, în burghezia mică şi mijloacele ameninţate de proletarizare şi speriate de pericolul revoluţiei, în rândurile şomerilor şi ale marginalizaţilor cărora

organizaţiile naziste le oferă un refugiu provizoriu împotriva sărăciei şi în sfârşit în rândul tinerilor al căror viitor pare a fi fără speranţe şi care cred că vor găsi în demagogia hitleristă un remediu pentru disperarea lor. Electoratul feminin, până atunci tentat să voteze în favoarea centrului şi a partidelor conservatoare, trece şi el de partea PNSMG. Marea burghezie industrială şi financiară, moşierimea, înalţii funcţionari şi conducătorii Reichswehr-ului sunt mai reticenţi şi au mai degrabă o atitudine dispreţuitoare faţă de „caporalul austriac“, dar cerinţele urgente ale momentului îi obligă să se gândească la o alianţă tacită cu acesta. Hitler însuşi se arată hotărât să şteargă din discursurile sale punctele anticapitaliste şi din 1930 începe să se apropie de forţele conservatoare. El tratează cu reprezentanţii marii industrii, determină Reichswehr-ul să legalizeze formaţiunile sale armate şi îl înlocuieşte pe Otto Strasser, şeful SA cu Röhm, pe care îl consideră mai puţin revoluţionar.

Adaptată la această clientelă amestecată, căreia candidatul la dictatură îi promite totul şi nimic, propaganda nazistă obţine rezultate spectaculoase. La alegerile din septembrie 1930, PNSMG obţine 6.400.000 de voturi şi 107 deputaţi. La prezidenţialele din 1932, Hitler însuşi nu ezită să-şi depună candidatura împotriva bătrânului mareşal Hindenburg. Spre uimirea generală, el obţine la primul tur 36% din voturile exprimate şi dacă Hindenburg îl învinge până la urmă în al doilea (19 milioane de voturi împotriva a 13 milioane), aceasta se datorează faptului că voturile stângii şi extremei stângi sunt reportate pe numele său.

De acum înainte, Partidul Nazist constituie

principala forţă politică a ţării. Legislativele din iulie 1932 îi aduc 230 de deputaţi din cei 607 existenţi în Reichstag. Formaţiunile sale paramilitare deţin o situaţie avantajoasă şi întreţin o violentă agitaţie de stradă. Dr. Goebbels, care conduce sistemul de propagandă al PNSMG, duce o campanie continuă care urmăreşte să-i convingă pe germani de caracterul „providenţial“ al omului care apare acum ca ultima salvare în faţa avântului pe care îl luase „bolşevismul“ şi a decadenţei Republicii burgheze.

În faţa pericolului, Hindenburg încearcă să guverneze fără nazişti dar nu are curajul să-i înfrunte direct, iar când cancelarul Brüning încearcă să desfiinţeze SA şi SS, bătrânul mareşal-preşedinte îl înlătură şi pentru a forma guvernul apelează la von Papen, reprezentantul burgheziei financiare. Acesta din urmă crede că dă dovadă de abilitate dizolvând încă o dată Reichstagul. În fapt, la alegerile din noiembrie 1932, naziştii pierd 34 de locuri în timp ce comuniştii obţin 6 milioane de voturi, dar cele două partide de dreapta care îl susţineau pe von Papen se prăbuşesc obligându-l pe cancelar să-şi dea demisia. Hindenburg îşi îndreaptă atunci atenţia către şeful Reichswehr-ului, von Schleicher, cunoscut pentru ideile sale sociale avansate. Visând deci nu o dictatură populară ci restaurarea monarhiei, preşedintele Reich-ului încearcă să bareze drumul nazismului încredinţând conducerea ţării unui om care cu toate că este adeptul unor soluţii brutale, va încerca să guverneze sprijinindu-se pe republicanii moderaţi, pe armată, şi pe sindicate cărora le promite un salariu minim şi împărţirea marilor domenii

falimentare. Hitler se neliniştеşte şi odată cu el şi marii magnaţi ai economiei.

De aceea, o mare parte a patronatului – Thyssen, Kirdorf, Krupp etc. – hotărăşte până la urmă, aşa cum au făcut cu zece ani în urmă şi reprezentanţii „Confindustriei“ italiene, să-l susţină pe duşmanul declarat al democraţiei, în speranţa de a-l putea manevra după voia sa şi eventual să-l înlăture de îndată ce criza politică şi ameninţarea revoluţionară vor fi dispărut. Oare nu i-a asigurat Hitler că va reintroduce *Führerprinzip* în întreprinderi şi după ce va ajunge la putere, va angaja Germania într-o politică de înarmare care să favorizeze industriile grele? În schimbul acestor promisiuni el va obţine fonduri importante pentru campania sa electorală.

Von Papen, pe care Schleicher l-a înlăturat de la putere, se oferă drept intermediar. Pe 4 ianuarie 1933, el se întâlneşte cu Hitler la Köln, acasă la bancherul Schroder şi îi propune să formeze împreună un nou guvern. Hitler acceptă, apreciind cu luciditate că, fără îndoială, mişcarea condusă de el se află la apogeu şi că o nouă campanie de alegeri ar putea să-i fie fatală. Pe 28 ianuarie, Hindenburg îl demite pe Schleicher şi peste două zile îi oferă şefului PNSMG postul de cancelar.

Totalitarismul hitlerist

Intenţionând să creeze o fundamentare legală dictaturii pe care vrea să o instaureze, aşa cum făcuse cu zece ani în urmă „Ducele“ fascismului, Hitler încearcă să liniştească la început forţele conservatoare. Plasându-şi guvernul în care naziştii sunt minoritari sub semnul „reabilitării naţionale“, el îşi înmulţeşte declaraţiile legaliste şi se prezintă drept omul care va reconcilia tradiţia istorică a Reich-ului imperial cu forţele noii Germanii. Dar, în acelaşi timp, el pregăteşte cu grijă instaurarea puterii sale personale.

Incendierea Reichstagului (27 februarie 1933), provocată de nazişti dar pusă pe seama adversarilor lor marxişti, îi permite lui Hitler să lichideze opoziţia „comunistă“: 4.000 de militanţi sunt arestaţi printre care se află mulţi socialişti. Campania electorală care începe imediat după „atentat“ se desfăşoară într-o atmosferă de teroare, dar aceasta nu ajunge pentru ca să se ofere majoritatea absolută naziştilor care au beneficiat totuşi de sprijinul financiar al oamenilor de afaceri. În timpul scrutinului de pe 5 martie ei nu obţin decât 44% din voturi şi 288 de locuri în Parlament din 647. Dar ce importanţă are asta pentru Hitler? El dă ordin ca cei 81 de deputaţi comunişti să fie invalidaţi de Reichstagul care deliberează sub presiunea membrilor SA şi SS, iar de la Centrul Catolic obţine pe 23 martie, în schimbul promisiunii unui concordat, voturile care îi oferă puterea absolută pe timp de patru ani.

Folosindu-se de acest instrument legal de desfiinţare a libertăţilor cetăţeneşti, el instalează sistematic mecanismele dictaturii. Partidele politice sunt dizolvate ca şi sindicatele şi sunt înlocuite de un „Front al Muncii“ organizat pe principii corporatiste. Partidul Nazist este declarat „partidul unic“. Administraţia este „epurată“, iar centralizarea consolidată prin desemnarea unui *Staathalter* atotputernic la conducerea fiecărui land. SA preia funcţiile politice, înlocuită în curând de „o poliţie secretă de stat“ (Gestapo)[238], care devine repede celebră prin ferocitatea metodelor sale. În ciuda acestor măsuri teroriste care lovesc în primul rând în clasa politică şi în evrei, ale căror magazine sunt boicotate, regimul care semnează cu Vaticanul un Concordat ce stabileşte statutul Bisericii catolice pare să se bucure la sfârşitul lui 1933 de un considerabil consens popular.

Anul 1934 va fi totuşi dificil pentru noul regim. Dificultăţile economice şi sociale (scăderea considerabilă a exporturilor, şomajul ridicat, micşorarea salariului nominal) persistă şi nemulţumesc salariaţii şi mediile de afaceri, în plus alimentând noi opoziţii care îl obligă pe Hitler să lupte pe două fronturi. Pe de o parte cel al burgheziei conservatoare îngrijorată de exagerările miliţiilor naziste, pe de altă parte cel al aripii de stânga a partidului, mai ales al celor din SA al căror şef, Ernst Röhm cere „desăvârşirea revoluţiei“. „Noaptea cuţitelor lungi“ pune capăt acestei perioade de incertitudine. Între elementele înaintate ale partidului său şi marile forţe conservatoare, Hitler le alege pe cele din urmă. În noaptea de 29 spre 30 iunie 1934, el dă ordin SS-

ului lui Himmler să aresteze numeroşii conducători ai SA dintre care mulţi sunt executaţi imediat. Röhm însuşi este închis la München apoi ucis. În acelaşi timp, Hitler se debarasează şi de ceilalţi adversari ai săi şi îşi plăteşte poliţe mai vechi. El ordonă asasinarea lui Gregor Strasser, şeful Acţiunii Catolice Klausener, a fostului cancelar von Schleicher, a lui von Kahr care a înăbuşit puciul din 1923 de la München şi a colaboratorilor lui von Papen.

De aici înainte nimic nu mai stă în calea instalării unui regim totalitar, orientat în întregime spre realizarea obiectivelor fixate în *Mein Kampf*. Centralizarea este împinsă până la limita extremă. La moartea mareşalului Hindenburg, survenită pe 2 august 1934, Hitler adaugă funcţiilor sale de cancelar şi pe cele de şef de stat. Stăpân deplin pe putere, el este totodată şi „comandantul suprem al armatei, şef al guvernului, deţinător al puterii executive şi judecător suprem“. El nu convoacă decât în mod excepţional Consiliul de Miniştri ai cărui membri trebuie să depună jurământ de fidelitate şi de supunere. La conducerea fiecărui Land se află un *Staathalter*, un fel de guvernator atotputernic care depinde doar de Führer şi a fost ales dintre naziştii cei mai loiali.

De la marea epurare din iunie 1934, el stăpâneşte perfect Partidul Naţional-Socialist. „Partidul unic“ este condus de Rudolf Hess, succesorul desemnat al stăpânului celui de al III-lea Reich. El îşi dublează numărul membrilor şi controlează administraţia locală dar rămâne un partid minoritar în care nu este necesar să fii membru pentru a ocupa funcţii oficiale. Şi aici se observă o centralizare exagerată

cu o organizare în *Gaue* (având drept şef un *Gauleiter*), subîmpărţite în cercuri, grupe, celule şi blocuri, totul formând împreună cu administraţia de stat, armata SS etc. o încâlceală de puteri şi de contraputeri concurente.

Aparatul poliţienesc este învestit cu o putere redutabilă. Rolul membrilor SA a fost redus în favoarea celor din SS care formau o adevărată armată de 200.000 de oameni, împărţiţi în unităţi combative de elită (Waffen SS) şi în „unităţile cu cap de mort“ însărcinate să facă treburile „murdare“ ale regimului (poliţie, paza lagărelor etc.). Menit să devină „matriţa“ unei noi aristocraţii rasiale, selecţionată cu grijă şi fanatizată, SS-ul este condus de *Reichsführerul* Himmler care are şi comanda Gestapoului. Aceste organizaţii care depind de Partidul Nazist, vor intra curând în concurenţă, apoi în luptă deschisă cu serviciile de contraspionaj ale armatei, *Abwehr*, conduse de amiralul Canaris. Metodele folosite sunt de o ferocitate nemaiauzită: asasinate, torturi, „sinucideri“ puse la cale, lagăre de concentrare care vor deveni în timpul războiului lagăre de exterminare. În 1939 există deja aproape un milion de deportaţi în lagărele de concentrare în număr de o sută, printre care cele mai celebre în sensul cel mai trist al cuvântului sunt la această dată Dachau şi Buchenwald.

Încadrarea indivizilor este mai întâi garantată de o instruire care se face sub influenţa totală a regimului. Personalul este „purificat“ cu grijă, profesorii şi studenţii sunt supuşi unui control foarte strict, ca de altfel şi manualele. Această acţiune este completată de cea a organizaţiilor de

tineret aparţinând partidului, *Jungvolk*, apoi *Hilterjugend* care au drept scop formarea unor supuşi ascultători, bine antrenaţi fizic şi militar şi cu totul devotaţi regimului. Propaganda, condusă de Goebbels, este deosebit de susţinută. Utilizând ca şi în Italia, numai că mult mai intens, mijloacele cele mai importante şi de mobilizare a maselor, ca şi imensele parade (cea mai importantă fiind „sărbătoarea partidului“ la Nürnberg), aceasta îşi propune să fanatizeze poporul german. „Camera culturii naţionale“ şi poliţia supraveghează şi interzic tot ce nu respectă linia ideologică a regimului. Bibliotecile sunt cenzurate şi mii de lucrări „subversive“ sunt arse în pieţele publice. Drept consecinţă, cultura germană cunoaşte o decădere rapidă, iar numeroşi scriitori şi artişti de la Albert Einstein la Thomas Mann, de la Ştefan Zweig la Fritz Lang, de la George Grosz la Berthold Brecht, părăsesc ţara sau refuză să-şi mai continue munca.

Cât despre politica rasială, punctul central al sistemului, acesta se manifestă în acelaşi timp prin măsuri aşa-zise de „protejare a rasei“ (avantaje materiale şi recompense onorifice acordate familiilor „adevăraţilor arieni“, sterilizarea apoi eliminarea indivizilor taraţi) şi printr-o legislaţie îndreptată împotriva evreilor, care sunt supuşi brutalităţilor de tot felul. Aplicate în 1935, legile de la Nürnberg îi lipsesc pe evrei de dreptul de a vota şi le opresc accesul la numeroase ocupaţii: bănci, comerţ, edituri, profesiuni juridice şi medicale, funcţii publice etc., interzicându-li-se în plus căsătoria sau orice relaţii sexuale cu „arienii“. Împotriva lor se iau măsuri jignitoare şi

segregaţioniste: sunt obligaţi să poarte steaua galbenă şi li se interzice accesul în anumite locuri publice. Începând din 1938, naziştii declanşează împotriva evreilor germani un val de persecuţii care, extinse în întreaga Europă ocupată, va da naştere în timpul războiului la cel mai monstruos genocid din istorie.

Dar până la încheierea socotelilor cu acest „duşman principal al poporului arian“, Germania trebuie scoasă din criză şi pregătită pentru înfruntarea inevitabilă cu statele democratice. Contrar obiectivelor sale iniţiale, nazismul nu încearcă să distrugă capitalismul. Dictatura hitleristă, ca şi cea care a triumfat la Roma, cu zece ani în urmă, vrea mai degrabă să consolideze marile interese private, cu condiţia ca acestea să colaboreze cu regimul şi să recunoască dreptul statului de a avea un rol director în viaţa economică. În schimbul supunerii, acestea vor profita din plin de refacerea Germaniei şi de înfrângerea mişcării muncitoreşti. Sindicatele sunt desfiinţate şi înlocuite ca în Italia cu grupări corporatiste, având fiecare Führerul său, reunite într-o organizaţie unică şi obligatorie: Frontul Muncii (Arbeitsfront) al cărui scop declarat este de a „reglementa raporturile dintre muncă şi capital conform interesului general“. La începuturile regimului, Dr. Schacht adoptă o planificare suplă, dar în 1935 acesta este înlăturat de la conducerea economiei şi înlocuit cu Goering care prezidează comisia planificării, acesta fiind clar orientată către pregătirile de război. În sfârşit, se aplică o politică de mari construcţii care să reducă şomajul.

Încet, încet, Germania se îndreaptă spre autarhie,

încercând să-şi reducă importurile şi să-şi creeze o economie independentă de celelalte ţări. Pentru aceasta, se dezvoltă agricultura, luptându-se împotriva exodului rural şi a fărâmiţării pământurilor, se încheie cu numeroase state acorduri în *clearing* (orice import trebuie să fie compensat printr-un export cu aceeaşi valoare) şi datorită progresului din industria chimică, se dezvoltă fabricarea produselor înlocuitoare sau *ersätze* (cauciuc şi benzină sintetice, textile artificiale etc.), pentru a se putea reduce importurile.

Chiar dacă nivelul de trai nu creşte deloc, producţia face un salt spectaculos. În 1939, Germania produce pentru nevoile proprii suficient grâu, unt şi zahăr şi devine a doua putere industrială a lumii. În acelaşi timp, problema şomajului este aproape rezolvată. Totuşi posibilităţile de absorbţie ale pieţei interne fiind destul de mici, începând din 1936, este necesar ca o parte a industriei să se transforme în industrie de război. Avântul industrial al Reich-ului fiind bazat pe o politică de înarmare şi pe cucerirea unui spaţiu economic care să-i furnizeze Germaniei materii prime şi pieţe de desfacere, regimul hitlerist se angajează începând din 1938 într-o politică de forţă care duce direct la cel de al doilea conflict european.

Evoluţia regimului fascist din Italia

Dacă totalitarismul hitlerist s-a impus în Germania atât de repede şi atât de complet, nu se datorează numai faptului că această ţară avea predispoziţii în acest sens, a căror cauză trebuie de altfel căutată în evoluţia istoriei sale contemporane, şi mai ales în străfundurile „sufletului german“, ci şi pentru că şeful PNSMG a avut timpul necesar să studieze experienţa mussolinianã permanent adaptată oricăror situaţii interne şi externe cu care s-a confruntat fascismul şi pentru că într-o oarecare măsură a beneficiat de existenţa unui „model“.

Hitler a făcut în aşa fel încât să depăşească repede modelul, apoi, la rândul său să-l impună pe omologul său latin, deşi el nu neagă influenţa profundă pe care acesta din urmă a exercitat-o asupra lui.

Transformarea regimului pluralist autoritar, pe care Mussolini îl instaurase după Marşul asupra Romei, într-o dictatură totalitară care nu a avut de înfruntat nicio opoziţie şi care viza clar înregimentarea maselor, datează, aşa cum am văzut din anii 1925-1926. După adoptarea legilor *fascistisime*, din sistemul inaugurat de Statutul din 1848 nu mai rămân decât aparenţele. Monarhia este susţinută, dar regele – Victor-Emmanuel al III-lea, care pentru a-şi salva coroana a lăsat să se desfăşoare Marşul asupra Romei – este constrâns doar la rolul de reprezentare. Senatul este menţinut şi el doar pentru a se putea exploata referinţa la antica instituţie romană şi pentru a cruţa fosta clasă

conducătoare, dar chiar dacă membrii acestei înalte adunări sunt încărcaţi de oameni din partea regimului, ei nu au nicio putere concretă. Camera Deputaţilor este aleasă în condiţii care o fac să depindă strict de partid. De altfel, ea va fi înlocuită în 1938 de o „Cameră a fasciilor şi a corporaţiilor“ ale cărei funcţii sunt strict consultative, iar membrii săi sunt şefii corporaţiilor fasciste.

Esenţa puterii aparţine în fapt „Ducelui“. În principiu acesta nu dă socoteală decât în faţa regelui şi are mari atribuţii economice în calitate de ministru al corporaţiilor şi militare ca şef suprem al armatei. El numeşte şi revocă miniştrii care nu sunt decât simpli executanţi şi poate legifera prin decret-lege fără control parlamentar. Mussolini este asistat de Marele Consiliu al Fascismului care adună în jurul său, pe lângă foştii săi camarazi, miniştrii şi câţiva înalţi funcţionari.

Partidul unic are drept misiune înregimentarea şi supravegherea populaţiei, mobilizarea permanentă a acesteia în serviciul regimului răspândind în rândurile sale cuvintele de ordine ale puterii care veghează la aplicarea lor. El participă la menţinerea ordinii cu ajutorul miliţiei, organizaţie paramilitară ale cărei efective ating în 1940, 700.000 de membri. La această dată, însuşi Partidul Naţional Fascist numără 3 milioane de membri fără a pune la socoteală organizaţiile anexe. Unii dintre membri sunt militanţi sinceri, înscrişi în partid încă din timpurile eroice ale *squadrismului*, alţii, desigur cei mai numeroşi, devin membri din obligaţie profesională (profesorii şi majoritatea funcţionarilor trebuie să fie în principiu titulari ai carnetului de membru al Partidului Fascist, *la tessera*) sau pur şi

simplu din oportunism. Partidul „de elită“ are deci o compoziţie care îl obligă periodic să treacă la purificări severe, efectuate de puternicul secretar general. Din 1931 până în 1939, această funcţie este deţinută de Achille Starace.

Ca şi în Germania, nu este vorba numai de a supune naţiunea voinţei clasei conducătoare şi de a pune pe primul plan interesele acesteia, după regula dictaturilor clasice care se dezvoltă în acel moment în Europa. „Fascismul“, în sensul generic al termenului, în care se include regimul mussolinian şi cel german este de o natură total diferită. Autoritar, în sensul că nu tolerează nicio opoziţie şi nicio piedică în faţa voinţei suverane a „conducătorului“ naţiunii, acesta este în acelaşi timp şi în mod specific „totalitar“[239] ceea ce înseamnă că dirijează şi controlează în toate domeniile, activitatea şi gândirea fiecărui individ, plasează societatea civilă sub dominaţia partidului şi statului şi acţionează în profunzimea corpusului social în scopul de a obţine într-o primă etapă un consens cât mai larg posibil şi apoi, într-o a doua etapă, să transforme radical societatea şi pe toţi membrii acesteia. Scopul final este acela de a crea un „om nou“, complet diferit de individul creat de sistemul social şi de cultura burgheză.

În această perspectivă, mobilizarea italienilor se realizează pe două căi principale. Mai întâi prin educaţie care urmăreşte mai puţin formarea unor spirite cultivate şi a unor cetăţeni responsabili şi mai mult o rasă sănătoasă, curajoasă, disciplinată, rezistentă şi ataşată cu fanatism. În afară de şcoală care este laicizată intens (învăţătorii trebuie să-şi ţină orele îmbrăcaţi în cămăşi negre), ca şi

Universitatea ceva mai târziu (aici, profesorii aparţinând marii burghezii sunt în majoritate adepţi ai fascismului), tinerii de ambele sexe sunt înregimentaţi încă de la vârsta de opt ani în diferite organizaţii aparţinând „Operei Naţionale Balilla“. Ei primesc o uniformă, arme de jucărie, participă la defilări şi parade. Băieţilor li se trezeşte gustul pentru viaţa în comunitate şi pentru activităţile militare. Fetele primesc şi ele o instruire fizică şi civică menită să facă din ele „mame viguroase“, gata să-şi sacrifice fiii pentru naţiune şi pentru Duce.

A doua cale este propaganda, care capătă un aspect obsedant şi utilizează masiv mijloacele moderne de informare şi de manipulare a spiritului. Presa, radioul, actualităţile cinematografice, afişele uriaşe, benzile desenate, marile competiţii sportive, toate controlate îndeaproape de putere (care a creat un Minister al Presei şi Propagandei, transformat în 1937 în „Ministerul Culturii Populare“ sau *Minculpop*) contribuie la mobilizarea maselor, la răspândirea cuvintelor de ordine ale regimului („Crede, supune-te, luptă“, „Mussolini are întotdeauna dreptate“ etc.) şi la răspândirea unui naţionalism agresiv.

În sfârşit, pentru a se asigura de înregimentarea poporului italian şi pentru a distruge în el orice veleitate revoluţionară sau pur şi simplu revendicativă, statul corporativ fascist oferă sindicatelor, plasate sub controlul său, monopolul reglementării raporturilor dintre patron şi salariaţi şi pune întreaga viaţă economică şi socială sub o conducere unică de stat. În 1934 sindicatele fasciste sunt incluse în corporaţii care îşi delegă

reprezentanţii într-un Consiliu Naţional în care se află reprezentanţi ai statului şi membri ai partidului. În scopul obţinerii unei colaborări a claselor sociale şi a unei armonii sociale, sistemul avantajează patronatul. Acesta este preponderent la toate nivelurile, reprezentanţii muncitorilor nefiind decât funcţionarii sindicatelor fasciste care s-au constituit în institute în care nu sunt admişi decât burghezii. Cât despre industriaşi şi proprietarii de pământuri care fac parte din organismele profesionale şi din Consiliul Naţional al Corporaţiilor, aceştia întreţin în general legături strânse cu şefii fascişti. Regimul şi partidul au dat astfel naştere unei noi elite conducătoare, dar aceasta se află într-o strânsă simbioză cu clasele conducătoare tradiţionale.

Pentru a-şi menţine privilegiile şi forţa materială, acestea din urmă au trebuit să se supună „tutelei“ exercitate de stat asupra tuturor activităţilor economice din ţară. După ce timp de câţiva ani a dus o politică prin excelenţă liberală, regimul s-a angajat pe calea economiei dirijate, care până în 1932-1933 s-a caracterizat mai ales prin mari „bătălii“ pentru producţie („bătălia grâului“ spre exemplu), prin exploatarea unor terenuri aflate până atunci în zone necultivate (mlaştinile Pontine din sudul Romei, regiunea mlăştinoasă Maremme din Toscana) şi prin realizarea unor vaste programe de lucrări publice (autostrăzi, căi ferate, renovarea capitalei). Deoarece criza a scos în evidenţă limitele acestui sistem de economie dirijată, fascismul a adoptat la rândul său soluţia autarhiei şi a reînarmării exagerate, justificată de o „constrângere de ordin demagogic“ până la urmă foarte relativă, la care Ducele însuşi a contribuit

prin adoptarea, începând din 1926, a unor măsuri cu privire la natalitate şi refuzând multor italieni dreptul de expatriere.

Până la mijlocul anilor treizeci, regimul fascist s-a bucurat de un consens efectiv dar de intensitate variabilă: entuziast la unii, resemnat la majoritatea italienilor care apreciază câte un aspect pozitiv al politicii sale cum ar fi reinstaurarea „păcii sociale“ avantajoasă pentru cei înstăriţi, posibilităţile de promovare şi de ascensiune oferite de partid şi de organizaţiile sale reprezentanţilor claselor mijlocii, o legislaţie socială îndrăzneaţă şi reducerea şomajului în rândurile păturilor populare urbane iar pentru toată lumea prestigiul câştigat prin cele câteva succese ale politicii externe. În 1935 la Stresa, Mussolini a apărut ca arbitrul păcii europene, cuceririle coloniale (Etiopia în 1935-1936) şi succesele obţinute în diferite domenii cum ar fi modernizarea ţării (unde „trenurile sosesc la timp!“), fascinaţia exercitată de regim şi de şeful acestuia asupra unei părţi a elitei europene, spectaculoasele reuşite ale sportivilor italieni (de două ori câştigători ai Cupei Mondiale de fotbal, în 1934 şi 1938, locul trei după Germania şi Statele Unite la Jocurile Olimpice de la Berlin, în 1936), sunt exemple concludente. Semnarea acordurilor de la Lateran în februarie 1929, care reglementează contenciosul cu Sfântul Scaun şi recunosc catolicismul drept religie de stat, a contribuit considerabil la stabilirea acestui consens, cu toate că din 1931 au început să apară dificultăţile legate de asociaţiile de tineret pe care regimul voia să le domine.

După războiul din Etiopia, Mussolini începe să-şi

pună întrebarea asupra gradului de aderare a maselor la regimul său şi asupra şanselor pe care acesta le are de a supravieţui. Diagnosticul său este grav. În ciuda tuturor eforturilor făcute de fascism se pare că Italia a intrat pe calea decăderii aşa cum o indică încetinirea creşterii demografice. Această evoluţie are pentru Duce cauze în primul rând morale, care ţin de influenţa predominantă exercitată de elitele tradiţionale asupra societăţii şi culturii italiene. „Pervertite“ de influenţa burgheziei occidentale cu care împărtăşesc sentimentele şi practicile hedoniste, acestea nu au puterea necesară pentru a antrena masele italiene şi pentru a face din Italia o mare naţiune care să aspire la conducerea Europei, ca Germania sau Rusia Sovietică. Este important ca italienii să se trezească şi să se debaraseze de ultimele vestigii ale vechiului regim. Acesta va fi obiectivul major a ceea ce istoricul De Felice a numit „revoluţia culturală a fascismului“, o revoluţie antiburgheză care reînvie spiritul activist al primei etape a fascismului şi care vizează o mobilizare radicală a maselor. Influenţat de eficacitatea hitleristă, Mussolini trasează fascismului ca sarcină prioritară făurirea unui „om nou“ având anumite trăsături specifice (dinamism, repeziciune, hotărâre, eroism, spirit de sacrificiu, dispreţ pentru situaţia materială etc.) şi care să se opună stilului decadent al vieţii burgheze. Începând din 1933 apare astfel tendinţa de imitare a Germaniei naziste, care alături de aspectele total caraghioase (adoptarea „pasului de gâscă“ rebotezat „pas roman“, înlocuirea în limba vorbită a pronumelui „*lei*“ cu „*voi*“, „*lei*”, folosit tradiţional pentru persoana a III-a, fiind considerat „bun doar

pentru un popor de lachei“ etc.), introduce în viaţa locuitorilor peninsulei practici străine de identitatea sa culturală. La început se adoptă o legislaţie rasistă îndreptată împotriva evreilor, dar care va fi aplicată într-un mod tolerant.

Cât despre adeziunea mai strânsă a maselor la obiectivele principale ale fascismului, este clar că în ajunul războiului, consensul obţinut de regim cu câţiva ani mai devreme, este serios determinat. Accentuarea totalitarismului, copierea modelului străin pe care italienii îl resping imediat, teama de un conflict a cărui inevitabilitate Mussolini o afirmă permanent, ca şi efectele persistente ale crizei şi austeritatea cerută de opţiunea autarhică a puterii, contribuie toate la îndepărtarea unei mari părţi a populaţiei transalpine de regimul mussolinian. Aşa încât, o opoziţie ascunsă începe să se manifeste chiar în interiorul partidului, în special în rândul tinerilor. Declanşat împotriva voinţei aproape unanime a poporului italian, războiul va arăta brusc conducătorilor săi fisurile unui regim aparent perfect până în 1939 şi care serveşte de model unei părţi importante a claselor conducătoare din Europa aflată în plină criză.

„Contaminarea“ cu modelul autoritar

Cu preţul unui regres considerabil al libertăţilor cetăţeneşti şi al drepturilor omului, însoţit de o „asfixiere“ culturală tot atât de evidentă şi cu preţul reorientării economice către o pregătire sistematică a războiului, Italia fascistă şi Germania hitleristă au putut să limiteze efectele crizei şi să rezolve în acelaşi timp o serie de probleme care apăruseră în cele două ţări încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, în special problema înregimentării maselor fără modificări majore în structurile economice şi sociale capitaliste.

Se înţelege astfel de ce în aceste condiţii, „fascismul“, în sensul generic al termenului, a putut să devină un model pentru anumite ţări europene pe care războiul, ameninţarea contaminării revoluţionare şi apoi criza le-a zdruncinat serios. Puterea sa de atracţie a fost cu atât mai mare cu cât din momentul în care înverşunarea regimului mussolinian a făcut ca Italia să se apropie de Reich, în Centrul Europei s-a constituit un bloc totalitarist, „un teritoriu fascist“, către care, în cursul anilor ’30, au început să-şi îndrepte privirile numeroşi dictatori sau candidaţi la dictatură aflaţi în cele patru puncte cardinale ale continentului.

În mod incontestabil, Mussolini şi Hitler au avut un rol important în această fascinaţie exercitată de regimurile lor. De la sfârşitul anilor douăzeci, primul a acordat serioase subvenţii organizaţiilor fasciste sau cu tendinţe spre fascizare ale căror acţiuni i se păreau utile pentru realizarea

obiectivelor sale internaţionale, ca *Heimwehr* din Austria, condusă de prinţul Starhemberg. După 1933, ajutorul dat acestor organizaţii se amplifică, Ducele urmărind fie să întreţină în anumite ţări o agitaţie destabilizatoare (de exemplu ustaşii croaţi din Iugoslavia), fie să-şi atragă o clientelă favorabilă poliţiei sale (membrii Heimwehr-ului austriac vor juca un rol decisiv în puciul nazist din iulie 1934), fie să limiteze atracţia exercitată de Germania nazistă într-un context care, până în 1935, se caracteriza prin lupta pentru influenţă dintre cele două dictaturi totalitare, în zona dunăreană şi în Balcani. Cât despre Hitler, după venirea sa la putere, acesta susţine şi el organizaţiile pronaziste ca „Falanga“ poloneză sau mişcarea sudetă a lui Konrad Henlein din Cehoslovacia.

Fiind vorba despre acţiuni conduse de serviciile italiene şi germane în ţări importante cu regim democratic liberal, adversare potenţiale ale totalitarismului fascist şi nazist, nu se punea problema pentru conducătorii de la Roma, nici pentru cei de la Berlin să favorizeze în aceste ţări venirea la putere a unor regimuri fasciste. Pentru că erau fundamental naţionaliste cu vocaţie imperialistă şi tendinţe cuceritoare, fascismul şi naţional-socialismul nu aveau niciun interes să-şi ajute vecinii să instaureze regimuri autoritare, capabile să stimuleze energiile naţionale, deci să ridice obstacole în calea propriilor lor obiective. Cel mult puteau să reuşească, într-o perspectivă diametral opusă, ca mici grupuri care să le fie devotate să întreţină pe teritoriile adversarilor lor o activitate destabilizatoare. Aceasta era explicaţia ajutorului financiar acordat „Francismului“ lui

Bucard din Franţa, lui sir Oswald Mosley şi organizaţiei sale *British Union of Fascists* din Anglia sau lui José-Antonio Primo de Rivera din Spania, pentru serviciile organizaţiei *Minculpop* şi a subvenţiilor oferite prin Ambasada Germaniei ziariştilor şi oamenilor politici ale căror acţiuni şi scrieri erau considerate de conducătorii nazişti drept „pozitive“. În schimb, în unele ţări prea slabe pentru a duce o politică externă autonomă şi de aceea susceptibile de a putea fi transformate în „sateliţi“, posibilitatea unei lovituri de stat profascistă sau pronazistă a fost luată serios în considerare atât la Roma cât şi la Berlin. Sprijinul acordat de Führer naziştilor austrieci şi sudeţi, ajutorul foarte important dat de Mussolini Falangei, apoi ajutorul militar furnizat lui Franco, ilustrează pe deplin această intenţie.

În concluzie, proliferarea dictaturilor militare şi civile care caracterizează Europa anilor treizeci nu poate fi considerată doar o simplă „fascizare“ a vechiului continent. În fapt, chiar dacă fascismul se trage încă de la începuturile sale din marele val contrarevoluţionar care s-a abătut asupra Europei imediat după război, el nu se constituie decât ca un caz particular al acestuia, având trăsături proprii. El vrea să fie cel care contestă ordinea existentă, propovăduieşte colaborarea între clasele sociale şi urmăreşte să integreze în rândurile naţiunii categoriile distruse de criză cărora le oferă posibilitatea de a intra în structuri create de partidul unic. În acelaşi timp, menţine sau întăreşte privilegiile sociale ale vechilor clase conducătoare dar numai în măsura în care acestea sunt dispuse să renunţe la hegemonia politică. În plus, visează să

creeze un „om nou“ o societate şi o cultură „regenerată“ şi îşi plasează acest ţel în centrul proiectului său totalitarist. Toate acestea sunt foarte diferite de ceea ce se întâmplă în numeroase ţări din Europa Centrală, Orientală şi Mediteraneeană, unde sistemul de producţie şi structurile sociale rămân în multe privinţe la stadiul celor aparţinând epocii preindustriale.

În această parte a Europei, scurtul interludiu democratic liberal care a urmat după război şi care era legat în bună parte de influenţa exercitată de democraţiile victorioase nu a durat decât câţiva ani. Din cauza lipsei unor tradiţii liberale şi a unor baze socio-economice care în Europa de Vest constituiau fundamentul ce susţinea democraţia parlamentară, acesta nu a întârziat să se prăbuşească pentru a fi înlocuit cu regimuri autoritare de dreapta, instaurate în general în urma unei lovituri de stat militare, care urmărea în majoritatea cazurilor să înlăture ameninţarea revoluţionară şi să readucă la putere clasa conducătoare tradiţională.

Cei care au supravieţuit primului val contrarevoluţionar din anii 1919-1926 şi care nu au fost decât parţial afectaţi de acesta păstrând doar aparenţa formală a unui pluralism, vor fi în majoritate luaţi cu asalt de al doilea, consecinţă a „Marii crize“ şi a ameninţării pe care aceasta o reprezintă pentru oligarhiile aflate la putere. Pentru a o spune direct, nu „fascismul“ este cel care se instalează în posturile de conducere ale statelor dictatoriale pe care criza le face să se afirme. Regimurile autoritare care pun capăt interludiului democratic nu se bazează pe aceleaşi fundamente sociologice nici pe acelaşi model de societate.

„Fascismul-regim“, pentru a prelua expresia folosită de istoricii italieni pentru a face distincţie între fascismul aflat la putere şi „fascismul ca mişcare“, se sprijină pe o alianţă tactică şi conflictuală între o clasă conducătoare eterogenă în rândul căreia rolul principal îl au industriaşii şi lumea de afaceri, şi diferitele grupuri aparţinând claselor mijlocii. Acesta vrea să promoveze o nouă ordine şi îşi afişează cel puţin verbal, dorinţa de a schimba oamenii. Dimpotrivă, dictaturile care apar în anii treizeci în Estul Europei şi în ţările mediteraneene au o cu totul altă bază socială. Burghezia industrială şi financiară este aici slab reprezentată, iar categoriile intermediare sunt departe de a ocupa un loc tot atât de important ca în Italia şi Germania. Clasa conducătoare tradiţională formată în majoritate din proprietari de pământuri este deci cea care exercită puterea în mod direct sau prin intermediul armatei şi îşi transmite directivele regimului de excepţie pe care l-a instaurat. Aceasta nu este preocupată, ca în Italia sau Germania, să-şi fundamenteze legitimitatea pe un consens popular întreţinut mai mult sau mai puţin artificial, iar scopul pe care şi l-a propus nu este cel de a crea un om de tip nou, ci de a resuscita instituţiile tradiţionale, apoi de a consolida societatea în forma sa restaurată.

Cu toate acestea, fascismul este prezent în aceste regimuri clasic reacţionare, la două niveluri. Mai întâi în „stilul“ pe care îl adoptă în mod frecvent conducătorii lor preocupaţi de eficacitate şi pentru a-şi crea iluzia unui consens, sau pur şi simplu pentru că acesta făcea parte din atmosfera epocii. Unui om ca Gömbös, care ajunge la conducerea

guvernului maghiar în 1932, îi plac marile adunări populare, defilările miliţiilor naţionaliste, aclamaţiile scandate de mulţime şi adresate „conducătorului iubit al naţiunii ungare“. Salazar în Portugalia, Metaxas în Grecia, Franco în Spania după victoria forţelor naţionaliste, nu simt repulsie nici faţă de momentele de comuniune cu mulţimea, nici faţă de acţiunile desfăşurate de miliţiile înarmate şi nici faţă de mişcările de tineret înregistrate de regim. Acesta din urmă rămâne radical diferit de regimurile totalitare, mussolinian sau hitlerist.

Fascismul *stricto sensu* este şi el prezent în aceste ţări, sub forma originală a „fascismului ca mişcare“, iar în acest sens, numeroase organizaţii îşi au obârşia în acesta prin ideologia lor, prin frazeologia revoluţionară şi prin violenţa metodelor folosite, trăsături care sunt efectiv de esenţă fascistă. Or, raporturile existente între aceste mişcări care contestă ordinea existentă şi regimurile autoritare care domnesc în această parte a Europei sunt rareori dintre cele mai bune. Desigur, într-o primă etapă, blocul conducător (burghezia şi marii proprietari) se folosesc frecvent de grupările fasciste sau cu tendinţă fascistă pentru a distruge agitaţia revoluţionară sau pentru a înfrânge mişcarea muncitorească, după care încearcă să le neutralizeze, iar când nu reuşeşte, să se debaraseze de ele cu ajutorul forţei. Câteodată, pentru a împiedica aceste organizaţii să ajungă la putere, sunt instaurate şi radicalizate regimuri excepţionale controlate de oligarhie.

Aşa se întâmplă de exemplu în Lituania, unde Woldemaras, fost profesor de istorie, a instaurat în

1926 un regim de stare de asediu, în Letonia unde Karlis Ulmanis, şeful Uniunii Ţărăneşti conduce din 1934 un stat militarizat care se opune cu duritate socialiştilor şi „fasciştilor“ din *Perkonkrust* al cărui şef, Zelmin, fost membru al gărzilor voluntare este atras subit de influenţa Reich-ului hitlerist, în Estonia unde conducătorii conservatori reuşesc să o ia înaintea mişcării corporatiste şi antisemite a generalului Larka şi să instaureze o stare de urgenţă care va dura până la război, şi în sfârşit în Ungaria unde regimul corporatist autoritar instalat la începutul anilor treizeci de Gömbös se ciocneşte după 1935 de partidul „Crucilor cu săgeţi“ al fascistului Szalasi.

Uneori se ajunge la un adevărat conflict deschis între dictatura exercitată de forţele conservatoare şi partidele fasciste, care se sprijină mai mult pe ţărănime şi pe mica burghezie. În România, avântul fascismului reprezentat de mişcarea Gărzii de Fier îl determină pe suveranul însuşi, regele Carol, să recurgă la forţă în 1938, să desfiinţeze toate partidele şi să-l omoare pe Codreanu, şeful Gărzii de Fier. În Bulgaria, generalul Georgiev dizolvă în 1934 partidele tradiţionale şi mişcarea fascistă şi instaurează o dictatură monarhico-militară asemănătoare cu cea pe care generalul Metaxas o va instaura în Grecia doi ani mai târziu cu ajutorul regelui. În Austria, cancelarul Dollfuss conduce şi el din 1934, un stat reacţionar tradiţional şi catolic. În 1936, succesorul său Schuschnigg elimină organizaţia Heimwehr pe care se sprijinise regimul până atunci.

În Polonia, tot pentru a împiedica o lovitură de stat a extremei drepte, mareşalul Pilsudski a

organizat în mai 1926 împreună cu o parte a armatei, un „Marş împotriva Varşoviei“. Susţinut la început de partidele de stânga, Pilsudski a trebuit să renunţe rapid la alianţele sale „populiste“ şi să se apropie de conservatori, aşa încât regimul s-a orientat către o formă clasică de dictatură militară. După moartea sa în 1935, „regimul coloneilor“ care îi urmează este dominat în realitate de generalul Rydz-Smigly, sub îndrumarea căruia se organizează în 1937 un partid de guvernământ, Partidul Unităţii Naţionale, al cărui program ultraconservator trădează totuşi existenţa unor tendinţe populiste şi totalitare. Pe de altă parte, influenţa fascismului se exercită asupra unor mişcări reacţionare cum ar fi Partidul Naţional Radical a cărui aripă extremistă, „Falanga“, capătă la sfârşitul anilor treizeci un caracter fascist evident. Organizată după model militar, această formaţiune îşi recrutează majoritatea trupelor printre care studenţi şi în rândurile micii burghezii din capitală seduşi de programul său care prevede limitarea proprietăţii private şi existenţa unei economii dirijate. Câtva timp, Falanga, care îşi face repede o reputaţie de tristă amintire prin acţiunile sale brutale îndreptate împotriva evreilor, atrage de partea ei membri ai Partidului Unităţii Naţionale şi întreţine relaţii destul de bune cu guvernarea. Aceasta până în momentul în care, suspectată de a pune la cale o lovitură de stat pronazistă, este abandonată şi interzisă de aliaţii săi de la putere.

Spania constituie un caz particular în Europa dintre cele două războaie, în sensul că a avut una după alta două tipuri de regim autoritar. Până în 1930 a fost o dictatură clasică, instaurată cu

aprobarea regelui Alfonso al XIII-lea pe care a condus-o generalul Primo de Rivera. Când acesta din urmă, mare admirator al lui Mussolini, a hotărât în 1923 să pună capăt regimului paramilitar şi să instaureze un guvern excepţional dominat de militari, a fost vorba nu atât de un gest care să înfrunte ameninţarea revoluţionară destul de slabă în acel moment, ci de intenţia de a rezolva dificultăţile militare din Maroc şi de a zdrobi mişcarea separatistă din Catalania. Nu a fost deci nimic asemănător cu situaţia din Italia din urmă cu doi ani şi nici nimic comparabil cu mişcarea de masă care a dus la Marşul împotriva Romei. Instaurat cu ajutorul armatei, regimul riverist nu este altceva decât o dictatură a clasei conducătoare tradiţionale.

Esenţa franchismului este diferită. Franco însuşi nu are mare lucru în comun cu liderii plebei care conduc destinele Italiei şi Germaniei. Regimul pe care îl instaurează după înfrângerea republicanilor se sprijină în primul rând pe forţele contrarevoluţionare – armată, biserică, marea proprietate funciară etc. – iar planul său politic nu intenţionează să pună bazele unei „noi ordini“ ci, din contra, să restaureze societatea spaniolă în forma ei tradiţională. Totuşi, chiar dacă nu este la drept vorbind un adevărat „fascism“, regimul franchist este influenţat de acesta mai mult decât celelalte dictaturi din Europa Orientală şi Meridională. Pentru a-şi înfrânge adversarii, Franco a avut nevoie de sprijinul unei părţi importante a claselor mijlocii pentru care întoarcerea la trecut nu constituie defel un program foarte mobilizator. Pe de altă parte, timp de trei ani cât a durat războiul

civil, el a beneficiat de ajutorul militar şi diplomatic al puterilor fasciste şi s-a folosit din plin de serviciile Falangei. Fondată în 1933 şi condusă de fiul fostului dictator, José-Antonio Primo de Rivera (care va fi împuşcat de republicani în 1936), această organizaţie se înrudeşte prin ideologie cu fascismul din prima sa etapă de evoluţie. Pentru că îşi recrutează adepţii din diferitele pături ale micii burghezii, aceasta cere o reformă agrară radicală, intervenţia statului în viaţa economică şi naţionalizarea datoriilor. După ce a învins cu ajutorul ei „Frontul Popular“, Franco se preocupă prea puţin de realizarea programului acesteia. Regimul pe care îl instaurează intenţionează mai puţin să creeze o nouă ordine aşa cum ar dori falangiştii, ci mai ales să reînvie o Spanie tradiţională într-un cadru autoritar şi corporatist care aminteşte mai degrabă Portugalia doctorului Salazar decât Italia lui Mussolini.

Între franchismul aflat la putere şi regimul mussolinian şi cel hitlerist, există totuşi mai multe puncte comune decât între acestea din urmă şi dictaturile clasice. Chiar confiscată de „groparul“ Republicii şi lipsită de ideologia sa contestatară, Falanga rămâne mai mult decât un simplu partid de guvernământ. Ea constituie „o mişcare militaristă, inspiratoare şi bază a statului spaniol“, puternic ierarhizată şi bine structurată. Pe de altă parte, chiar dacă în Spania nu are loc o veritabilă înregimentare a maselor, nici nu există dorinţă de a remodela societatea impunându-i un stil de viaţă fascist, aceasta are şi ea drept şef un conducător charismatic, răspunzător „în faţa lui Dumnezeu şi a Istoriei“ şi nu scapă nici ea de tentaţia

totalitarismului. Aici, instituţiile tradiţionale (şcoala, armata şi mai ales Biserica) sunt cele care servesc drept suport regimului totalitar, prin controlul exercitat asupra formaţiei intelectuale, morale şi civice a tineretului, asupra vieţii profesionale şi de familie, asupra moravurilor şi activităţilor cotidiene ale poporului spaniol.

Asedierea democraţiei

În timp ce în Europa se înmulţeau regimurile totalitare instaurate şi susţinute de vechile clase conducătoare, URSS, unde se presupunea că domneşte puterea „proletariatului“ şi unde trebuia să fie desfiinţată pentru totdeauna „exploatarea omului de către om“, se transforma sub ciomagul stalinist într-un regim totalitar şi terorist, tot atât de indiferent ca şi omoloagele sale fasciste faţă de libertăţile sociale, numite aici „formale“ şi faţă de respectul pentru om.

După ce i-a înlăturat pe principalii săi concurenţi, l-a eliminat pe Troţki, a instaurat un sistem al economiei planificate care dă prioritate producţiei de bunuri industriale şi industriei grele, a impus colectivizarea forţată şi a lichidat în acest scop orice opoziţie, în 1934, Stalin pare să se orienteze spre o oarecare liberalizare a regimului. Dintre cei care supravieţuiseră infernului din lagăre, numeroşi deportaţi au fost amnistiaţi şi şi-au reluat activitatea profesională. Poliţia de stat, G.P.U.-ul a fost desfiinţată şi înlocuită cu NKVD-ul căruia i s-a retras dreptul de a ordona pedepse capitale. În 1936 o nouă constituţie simplifica angrenajele guvernării şi proclama aderarea URSS la principiile „democraţiei“. Pe scurt, puterea stalinistă părea să se angajeze pe calea unei relative destinderi a „dictaturii proletariatului“.

Dar în 1936, se produce o revenire bruscă. Sub pretextul asasinării lui Kirov, prieten şi succesor al lui Stalin, care a avut loc în decembrie 1934, şeful

suprem al URSS – care este posibil să fi ordonat el însuşi executarea acestui rival puternic – declanşează un val de represiune şi de teroare care îl ajută să scape de principalii săi adversari. Conduse de poliţia politică, arestările în masă sunt urmate de procese celebre şi de execuţii şi deportări în lagărele din Siberia. Foşti tovarăşi ai lui Lenin, ca Zinoviev şi Kamenev, înalţi funcţionari, opozanţi de dreapta ca Buharin, devin principale victime ale acestei acţiuni de „purificare“ care loveşte în 1937 în şefii Armatei Roşii, în special în mareşalul Tuhacevski. Intelectuali, savanţi, scriitori, muzicieni, nu sunt nici ei cruţaţi. Represiunea se extinde până la revoluţionarii străini refugiaţi în Rusia, ca fostul conducător al Ungariei comuniste, Bela Kun. În total, numărul celor ucişi se ridică la 2 milioane, la care se adaugă 7-8 milioane de deţinuţi în lagărele gestionate de „Gulag“[240] (ramură a NKDV-ului) unde rata mortalităţii atinge 10% pe an. Puterea absolută a lui Stalin este fără îndoială consolidată, dar cu preţul unor pierderi mari pentru URSS care pierde o parte din cadrele sale administrative, politice şi militare şi aceasta în momentul în care se conturează clar ameninţarea războiului.

Occidentalilor le va trebui mult timp până să realizeze dimensiunile „derivei“ provocate de ceea ce pentru mulţi europeni aparţinând clasei muncitoare, mediilor intelectuale şi tineretului burghez a însemnat „lumina strălucitoare“ apărută în Estul continentului. După începuturi dificile, consecinţă a condiţiilor în care s-au produs sciziunile din 1920-1921 şi „bolşevizarea“ secţiunilor Internaţionalei a III-a, în Europa anilor

treizeci, comunismul ia un avânt deosebit. Greutăţile provocate de criză, slabul entuziasm trezit de instituţiile şi de idealurile unei democraţii liberale care pare să-şi fi epuizat toate posibilităţile de reînnoire, spectacolul dat de unele ţări ca Franţa, cu parlamentarismul lor întortocheat, dorinţa de absolut a unui tineret care nu a renunţat la visurile sale, toate acestea sunt pentru o mare parte a opiniei publice atuuri în favoarea tinerelor partide socialiste şi a „patriei proletarilor“ pe care propaganda Kominternului o ridică în slăvi. Mulţi dintre cei care s-au dus în URSS pentru a-şi confrunta speranţele cu realităţile palpabile ale „construirii socialismului“ s-au întors, când nu s-au lăsat păcăliţi de punerea în scenă sau orbiţi de convingeri de nezdruncinat, decepţionaţi şi uneori revoltaţi de imaginea revoluţiei „confiscate“. Unii ca André Gide, Georg Friedmann şi mulţi alţii o vor declara cu vehemenţă, dar vocile lor sunt mai puţin auzite de stânga decât cele care afirmă că URSS este dătătoarea de speranţă şi viitorul tineretului din lumea întreagă.

Având la început caracteristicile unor grupări cu o importanţă electorală mediocră, partidele comuniste vor cunoaşte o dezvoltare spectaculoasă în perioada de criză. În Germania şi Austria până la dictatură, în Spania până la victoria lui Franco, în Franţa Frontului Popular, acestea adună sute de mii de adeziuni şi milioane de voturi, câştigă o reprezentare parlamentară solidă (în Franţa, la alegerile din 1936, comuniştii au 72 de deputaţi) şi conduc numeroase municipalităţi. Cu toate că, din dorinţa de a se uni cu alte forţe de stânga, îşi mai reduc din agresivitatea faţă de democraţia

burgheză, este clar că dincolo de această atitudine tactică, dezvăluită ca atare de mulţi reprezentanţi ai dreptei şi ai centrului chiar şi de cei aparţinând social-democraţiei, ei păstrează speranţa unei „mari sărbători“ revoluţionare.

În timp ce la dreapta toată lumea crede sau se preface a crede în iminenţa asaltului „bolşevic“, la stânga se afirmă fără încetare existenţa ameninţării unei lovituri de stat „fasciste“. Or, chiar dacă este adevărat că extrema dreaptă trece prin zile destul de grele, nu este mai puţin adevărat că în ţările industrializate din Europa de Vest şi de Nord, unde instituţiile şi practicile democraţiei parlamentare se bazează pe tradiţii străvechi, pe o cultură politică profund înrădăcinată şi pe sprijinul majorităţii populaţiei, partidele fasciste sau cu tendinţe fasciste şi chiar formaţiunile clasic reacţionare nu reuşesc să ameninţe serios regimurile existente.

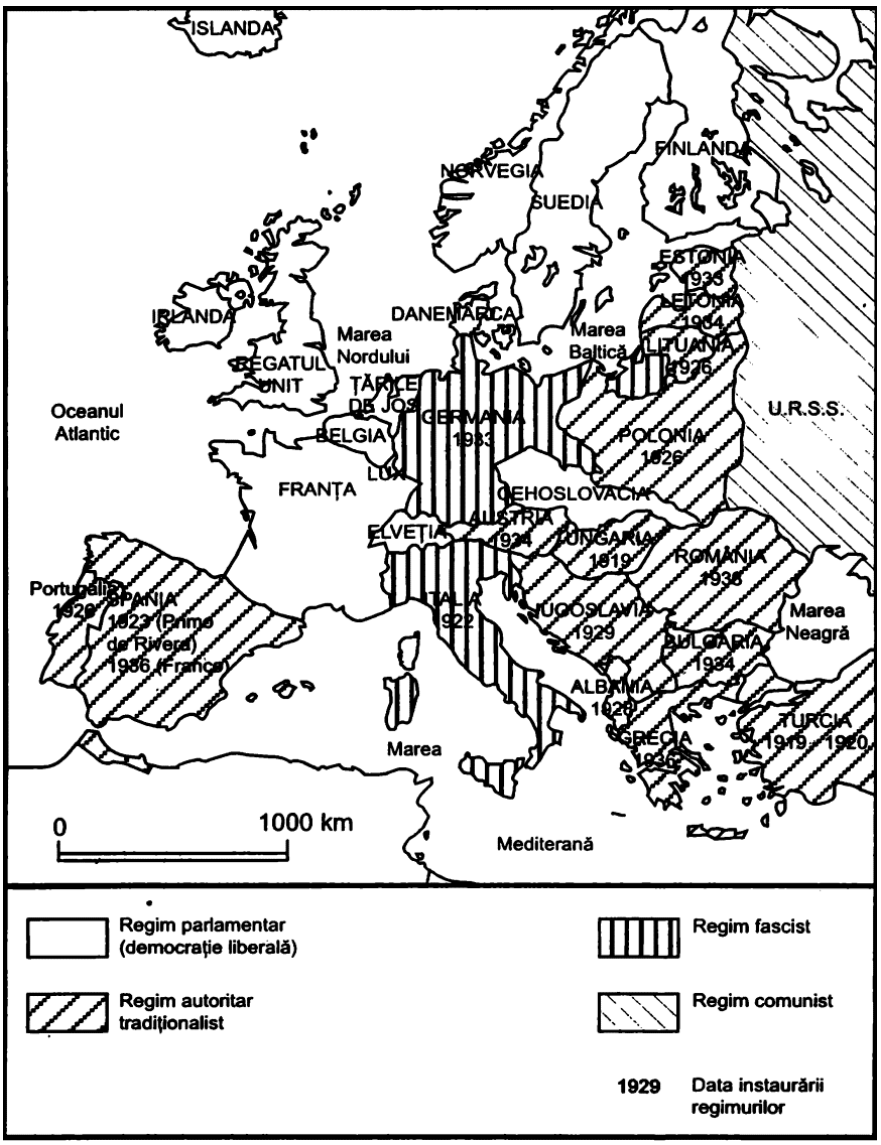

Regimurile politice din Europa în 1938

Odată cu criza, acestea iau totuşi un avânt spectaculos mai ales în Franţa unde dezvoltarea „ligilor“ şi paralizarea instituţiilor duc în februarie 1934 la o adevărată criză guvernamentală. Dintre toate organizaţiile de extremă dreapta care apar înainte sau după această dată – fasciile lui Georges Valois de la mijlocul anilor douăzeci, „Tinerii Patrioţi“ ai lui Pierre Taittinger, „Crucea de Foc“ a locotenent-colonelului de La Rocques, transformate după ce guvernul Blum interzice această mişcare în Partidul Social Francez, Francismul lui Marcel Bucard, Solidaritatea Franceză etc., numai Partidul

Popular Francez condus de fostul şef comunist Jacques Doriot şi care apare în timpul marilor greve din 1936, poate fi comparat cu marile formaţiuni fasciste care au triumfat în Italia şi Germania. Şi aceasta datorită efectivelor sale deosebit de mari (potrivit declaraţiilor şefilor săi 300.000 de membri în 1938, neîndoielnic nu mai mult de o treime din cotizanţi), apartenenţei sociale a membrilor săi şi a principiilor ideologiei sale.

Este totuşi necesar să se amintească că potenţialitatea fascizării societăţii franceze nu poate fi măsurată prin numărul partizanilor şi al voturilor. Ca şi comunismul şi în multe privinţe din aceleaşi motive – respingerea sistemului parlamentar şi a politicii de expectativă, dispreţul pentru valorile burgheze, încercarea de a dramatiza existenţa într-un stil romantic – fascismul este la modă în Franţa anilor treizeci, mai ales în mediile intelectuale şi în rândurile tineretului burghez. „Pot să spun, scria din închisoare Robert Brasillach, că nu voi reuşi să uit strălucirea uluitoare a fascismului universal din timpul tinereţii mele, fascismul, acel *mal du siècle* al nostru“.

Implantarea fascismului în Anglia a fost incontestabil de mai mică anvergură. Aici, la mijlocul anilor treizeci, *British Union of Fascists* nu avea decât vreo douăzeci de mii de membri recrutaţi în rândurile clasei mijlocii şi printre marginalizaţii periferiei londoneze. Organizaţia condusă de Mosley îşi va pierde repede respectul opiniei publice britanice datorită acţiunilor sale violente şi nu va avea practic niciun impact electoral.

Ca şi în Franţa, în Belgia, între 1932 şi 1936 se va

produce o puternică dezvoltare a extremei drepte naţionaliste şi fasciste. În zona flamandă, două mişcări au avut un rol important: *Verdinosa* a lui Joris von Severen, care până în 1934 a adunat aproape 15.000 de membri şi Uniunea Naţionalistă Flamandă a lui Staf de Clercq, organizaţie pronazistă subvenţionată de altfel de serviciile germane. În partea valonă, cea mai puternică este mişcarea rexistă a lui Léon Degrelle, de inspiraţie mai mult naţionalistă decât pur fascistă, ceea ce nu o împiedică să beneficieze de subvenţiile lui Mussolini. La alegerile din 1936, aceasta obţine 11% din voturi şi obţine 21 de deputaţi în Cameră.

În Ţările de Jos, tot în condiţiile crizei, mica mişcare naţional-socialistă (NSB) condusă de inginerul Anton Mussert, care la început nu a atras decât câteva sute de adeziuni în înalta burghezie, mediile militare şi printre plantatorii repatriaţi, primeşte sprijinul claselor mijlocii şi cel al şomerilor faţă de care îşi înmulţeşte promisiunile demagogice. De aici, creşterea efectivelor sale care de la 1.000 de membri în 1933, ajung la 40.000 în primăvara aceluiaşi an. La alegerile din 1935, aceasta obţine 300.000 de voturi, adică aproape 8% din voturile exprimate.

În aceste condiţii întrebarea este dacă Europa de dinainte de război este pe punctul de a cădea în totalitarismul fascist sau de a adopta formele clasice de dictatură inspirată parţial de modelul italian şi cel german. Oricât de puternică a fost fascinaţia fascismului, răspunsul este evident negativ, fiind vorba de ţări democratic-liberale care, în condiţiile crizei, au fost atacate din nou de dreapta naţionalistă.

După ce şi-au atras un număr mare de membri şi au obţinut suficiente voturi în anii 1934-1936, toate organizaţiile amintite mai sus, ca şi cele care s-au dezvoltat în Elveţia (mişcarea fascistă elveţiană a colonelului Fonjallaz, dar mai ales Frontul Naţional al Dr. Ralf Henne, antisemit şi prohitlerist), în Norvegia (*Nasjonal Samfing* al lui Quisling care va avea aproape 30.000 de membri, dar cu un impact electoral foarte slab), în Irlanda („Cămăşile Albastre“ conduse de O'Duffy), în Finlanda şi în mai mică măsură în Danemarca şi în Suedia, cunosc după 1936 un regres evident.

Acelaşi lucru se întâmplă şi în Franţa unde, după interludiul Frontului Popular, creat în perspectiva luptei împotriva „fascismului“, dar al cărui efect a fost acela de a radicaliza dreapta politică, venirea lui Daladier la putere în 1938 are acelaşi rezultat. În toate aceste ţări, la care trebuie adăugată şi Cehoslovacia care reuşeşte şi ea să-şi păstreze până în 1939 structurile pluraliste, acest fenomen este consecinţa relativei ameliorări a situaţiei economice, a puterii de mobilizare a maselor şi a rezistenţei pe care o opun partidele democratice şi guvernele acţiunilor acestor organizaţii rebele.

Eşecul tentativelor autoritare şi totalitare în statele Europei Occidentale şi Septentrionale se explică deci în primul rând prin tradiţiile democratice solide, înrădăcinate mai de mult timp în mentalitatea colectivă din această parte a continentului, decât în mentalitatea germanilor şi italienilor, dar şi prin integrarea profundă a maselor în viaţa politică cât şi a unor formaţiuni democratice cuprinzând clasa muncitoare şi mari părţi ale clasei mijlocii. În plus, niciuna dintre ţările în care se

produce ofensiva totalitară nu aparţine taberei învinşilor şi nu face parte din ţările defavorizate de tratate, ceea ce reduce cu mult forţa de penetrare a fascismului sau a mişcărilor care îl imită. Pentru ca marele val al cămăşilor cafenii să se întindă aproape asupra întregii Europe, va trebui ca regiunile totalitariste coalizate să arunce continentul într-un nou conflict sinucigaş.

Capitolul 4
GENEZA, APOGEUL ŞI PRĂBUŞIREA EUROPEI HITLERISTE

■ Din momentul instalării sale la putere, regimul nazist se manifestă ca un element de perturbare a ordinii europene. Pentru moment, ţinut în frâu de opoziţia puterilor europene (pactul franco-sovietic, acordul de la Stresa), expansionismul nazist se dezlănţuie după 1936. Remilitarizarea Renaniei, în 1936, intervenţia puterilor fasciste în războiul din Spania apar ca nişte tentative care preced marea ofensivă. Aceasta este declanşată în 1938 prin înfăptuirea Anschluss-ului şi după Conferinţa de la München, prin anexarea regiunii Sudete. Convins de fragilitatea democraţiilor, Hitler pune mâna pe Boemia în 1939 şi invadează Polonia, provocând o declaraţie de război din partea Angliei şi a Franţei.

■ Din 1939 până în 1941, Hitler cucereşte aproape întreaga Europă printr-o serie de atacuri-fulger. După ce învinge Polonia în mai puţin de o lună, în primăvara lui 1940 el ocupă Danemarca şi Norvegia, scoate din luptă Ţările de Jos şi Belgia şi obligă Franţa, a cărei armată

este zdrobită, să semneze armistiţiul din iunie 1940. Chiar dacă suferă un eşec în bătălia pentru Anglia, el îşi asigură în 1941 controlul asupra Iugoslaviei şi a Greciei, înainte de a lansa în iunie ofensiva împotriva Rusiei Sovietice.

■ Această Europă cucerită este organizată potrivit intereselor şi concepţiilor Reich-ului. Perceperea unor imense despăgubiri de război, jaf economic, propagandă, represiuni îndreptate împotriva adversarilor declaraţi sau presupuşi, persecutarea „raselor inferioare“, iată soarta comună a ţărilor supuse jugului nazist. La această înrobire participă de bună voie sau de nevoie, guvernele locale care practică o colaborare oficială, sau adepţi zeloşi ai fascismului. Cu toate acestea, încurajaţi de guvernele refugiate la Londra, sau refuzând de la bun început să accepte supunerea, membrii rezidenţi luptă împotriva naziştilor.

■ Victoria sovieticilor de la Stalingrad şi debarcarea Aliaţilor în Africa de Nord marchează marea cotitură a conflictului. Debarcarea anglo-americană din Italia în 1943 provoacă prăbuşirea fascismului. Înaintarea Armatei Roşii la Est, ofensiva occidentalilor la vest, după debarcarea din Franţa în 1944, duc la capitularea fără condiţii a Germaniei naziste, în mai 1945.

Criza economică a avut asupra relaţiilor intereuropene consecinţe care au stârnit

antagonisme între ţările „mulţumite“ şi ţările „revizioniste“, acestea din urmă fiind din ce în ce mai mult în sfera de influenţă a unei Germanii restabilizate şi hotărâtă să se încaiere cu învingătorii din 1918.

După eşecul Conferinţei de la Londra, din iunie 1933, unde s-a încercat timid să se găsească soluţii internaţionale pentru rezolvarea crizei, principiul „fiecare pentru sine“ se instalează în relaţiile dintre state, fiecare folosind arma protecţionismului sau a devalorizării monetare pentru a-şi reduce deficitul comercial, dar care nu au avut drept rezultat decât să oblige partenerii să ridice la rândul lor bariere vamale de netrecut, sau să modifice în mod arbitrar nivelul schimburilor comerciale. Anglia însăşi, legată prin tradiţie de liberul schimb, va trebui în 1931 să adopte măsuri protecţioniste şi să se bazeze doar pe propriul imperiu. Aceste măsuri întreţin o atmosferă de tensiune puţin propice cooperării intereuropene visată de Briand. Opţiunea statelor totalitariste pentru soluţii autarhice în vederea crizei, apoi trecerea la o reînarmare înverşunată nu pot decât să le împingă spre o politică de forţă în momentul în care statele democratice, motivate de opţiuni economice diferite (politicile deflaţioniste nu se împacă cu întreţinerea unui instrument militar puternic şi a unor costisitoare contraalianţe) se angajează pe calea replierii şi a *appeasement*-ului, deschizând o breşă în dispozitivul lor de apărare prin care Hitler va năvăli în curând.

Primele atacuri hitleriste

Devenit cancelar al Reich-ului în ianuarie 1933, şeful PNSMG nu va aştepta prea mult ca să pună în practică programul de politică externă trasat în linii mari în *Mein Kampf*. Cu câteva săptămâni înainte ca nazismul să ajungă la putere, Germania a obţinut la Geneva recunoaşterea principiului de egalitate în drepturi cu celelalte puteri, în materie de înarmare. Hitler ar fi dorit să obţină aplicarea imediată a acestuia, dar guvernul francez se opune. De aceea, în octombrie 1933 ia hotărârea să părăsească Conferinţa de dezarmare şi să întoarcă spatele Societăţii Naţiunilor, ceea ce însemna să se sustragă în mod deliberat oricărui control internaţional şi să declare în faţa întregii Europe că Germania nu va mai ţine cont decât de interesele sale naţionale.

Dintre toate ţările vecine, două păreau să fie vizate în mod special pentru a servi drept teren de experimentare a politicii expansioniste a celui de al III-lea Reich: Polonia şi Austria.

În ceea ce priveşte statul polonez, tratatul de la Versailles a oferit Germaniei un pretext serios de a trece la intervenţie: existenţa „coridorului“ Danzig care rupe Germania în două şi unde se înmulţesc incidentele de frontieră şi litigiile internaţionale. Venirea la putere a naziştilor, adepţi declaraţi ai forţei, îi înspăimântă pe conducătorii polonezi, căci în afară de culoarul Danzig, a cărui populaţie este majoritar de limbă germană, Berlinul revendică şi Poznania şi Silezia de Nord. Or, spre surpriza

generală, Hitler propune guvernului de la Varşovia un pact de neagresiune care este semnat în ianuarie 1934. El îşi ia angajamentul să nu folosească forţa pentru rezolvarea litigiilor cu Polonia şi să nu intervină în conflictele dintre guvernul polonez şi minorităţile germane.

Această atitudine de tergiversare a şefului celui de al III-lea Reich se explică prin dorinţa de a potoli neîncrederea opiniei publice europene şi bineînţeles pentru a distruge sistemul diplomatic instituit de Franţa la începutul anilor douăzeci în scopul de a izola Germania. Cât despre polonezi, încheierea acordului este motivată de raţiuni de securitate imediată şi de afinităţile politice care leagă Reich-ul nazist de regimul dictatorial şi exagerat de anticomunist al mareşalului Pilsudski. Acesta nu-i împiedică însă pe polonezi să-i deteste pe germani, dar dintre cele două ameninţări cu care se confruntă, cea a Rusiei revoluţionare li se pare cu mult mai periculoasă.

Adevărul este că pactul din ianuarie 1934, chiar dacă se justifică din punctul de vedere al polonezilor printr-o concepţie politică pe termen scurt, distruge coeziunea alianţelor franceze realizate împotriva Germaniei hitleriste. Ameninţată de o izolare care riscă să o îndepărteze şi de ţările Micii Antante, Franţa îşi caută un alt partener. URSS trece şi ea printr-o stare de îngrijorare profundă. Din 1934 încep o serie de negocieri care au ca scop realizarea unei contraponderi la pactul germano-polonez, iar în acelaşi an, la recomandarea Franţei, URSS este primită în Societatea Naţiunilor.

Prudent în relaţiile sale cu Polonia, stat ostil Germaniei prin tradiţie, Hitler nu consideră că

trebuie să uzeze de aceleaşi menajamente faţă de Austria, unde crede că poate conta pe sprijinul tolerant al populaţiei. *Mein Kampf* prezentase *Anschluss*-ul drept prima etapă a realizării „Marelui Reich“. De îndată ce a devenit cancelar, Hitler şi-a creat în Austria un partid nazist al cărui program consta tocmai în unirea acesteia cu Germania şi căruia criza, puternic resimţită în Austria, avea să-i aducă o audienţă deloc neglijabilă.

Pe 25 iulie 1934, un grup de nazişti austrieci ocupă la Viena Radioul, Palatul Cancelariei, îl rănesc mortal pe cancelarul Dollfuss şi încearcă să instaureze la putere o echipă guvernamentală favorabilă *Anschluss*-ului. Dar reacţia social-creştinilor pe care îi sprijină miliţiile înarmate ale prinţului Starhemberg reuşeşte să împiedice lovitura de stat. Preşedintele Republicii numeşte un nou cancelar, Schnuschnigg, care restabileşte ordinea şi îi obligă pe nazişti să renunţe la acţiunea lor.

Ce va face Germania? Fără niciun dubiu, Hitler este gata să intervină, dar atitudinea ostilă, categorică a lui Mussolini faţă de proiectul de uniune germano-austriacă îl împiedică să o facă. Temându-se să-i vadă pe germani instalaţi pe Brenner, lângă Tyrolul de Sud pe care îl revendică pangermaniştii şi în centrul unei regiuni unde influenţa italiană a crescut mereu de la război încoace, Ducele trimite la frontiera austriacă câteva divizii şi îşi afirmă cu tărie dorinţa ca independenţa Austriei să fie respectată. Führerul nu îndrăzneşte să i se opună, dar din acest eveniment trage concluzia că stăpânirea Europei depinde de alianţa cu Italia fascistă, sau de supunerea acesteia.

Europa împotriva Germaniei

Dorinţa manifestată de URSS de a ieşi din izolarea diplomatică şi opoziţia Italiei fasciste faţă de intenţiile Germaniei hitleriste în Europa Centrală vor fi folosite de Franţa pentru a ridica împotriva Germaniei toate puterile îngrijorate de punerea în practică a programului imperialist din *Mein Kampf*.

Ministrul de externe francez Louis Barthou se gândeşte la început la un vast program de asistenţă mutuală care să includă URSS, statele Europei de Est şi Germania, care ar trebui astfel să accepte recunoaşterea frontierelor sale orientale. După ce Berlinul şi Varşovia refuză acest program, Barthou se orientează spre apropierea de URSS şi face eforturi să strângă legăturile cu ţările Micii Antante. În momentul când îl întâmpina la Marsilia pe regele Alexandru al Iugoslaviei, el este asasinat împreună cu acesta din urmă de un terorist croat, pe 9 octombrie 1934.

Succesorul său, Pierre Laval, deviază orientarea politicii sale cu toate că declară contrariul. Desigur, el continuă negocierile cu URSS care sfârşesc în mai 1935 prin semnarea unui pact de asistenţă mutuală în cazul unei agresiuni confirmate de Societatea Naţiunilor. Urmează apoi o călătorie a ministrului francez la Moscova, la sfârşitul căreia Stalin face o declaraţie în favoarea eforturilor de reînarmare ale guvernului francez, ceea ce face să înceteze campania dusă de comuniştii francezi împotriva legii celor doi ani. Epoca tacticii „luptei de clasă“, şi a ecuaţiei social-democraţie fascism,

care la sfârşitul anilor douăzeci au constituit baza activităţii internaţionale a Kominternului, era deja depăşită. Considerând că ideologia fascistă a devenit principalul său duşman, Uniunea Sovietică se declară de acum înainte prin intermediul Internaţionalei a III-a pentru unitatea de acţiune a partidelor comuniste şi a celorlalte forţe „antifasciste“ în cadrul „fronturilor populare“. Laval îşi poate atribui meritul avantajului pe care guvernul său îl capătă din această răsturnare tactică, dar nu se arată grăbit să meargă mai departe în acţiunea de apropiere faţă de Rusia Sovietică. Odată acordul semnat, el întârzie să-l supună ratificării în cele două Camere şi ignoră intenţionat avansurile făcute de ambasador în vederea încheierii unei convenţii militare.

Total anticomunist, succesorul lui Barthou dă întâietate apropierii de Italia fascistă, începută de altfel înainte de numirea sa pe Quai d’Orsay. În ianuarie 1935, el se duce la Roma şi semnează cu Mussolini un acord prin care acesta din urmă se angajează să colaboreze cu Franţa în vederea menţinerii unui *status-quo* în Europa danubiană (ceea ce înseamnă o acţiune comună în cazul unei noi încercări de Anschluss), Italia primind în schimb câteva concesionări teritoriale în sudul Tunisiei şi la graniţele Eritreei. Se pare că aceasta constituie o cotitură capitală în istoria relaţiilor intereuropene dintre cele două războaie, în sensul că Italia, aflată până atunci în fruntea statelor revizioniste din Europa danubiană şi din Balcani, pare să opteze pentru respectarea frontierelor stabilite de tratate şi dă impresia că este gata să se reconcilieze definitiv cu puterile democratice. În acelaşi timp,

Laval caută un teren favorabil unei înţelegeri cu Germania şi negociază plebiscitul prevăzut de tratatele de la Versailles prin care regiunea Sarre, după cincisprezece ani, trebuia să-şi hotărască singură soarta.

Şansele de a-i vedea pe locuitorii din Sarre pronunţându-se pentru reanexarea teritoriului lor de către Franţa erau nule. Dar exista mai ales în rândul catolicilor o minoritate importantă pentru care reîntoarcerea la Reich reprezenta o problemă şi care ar fi putut vota pentru menţinerea autonomiei. Lăsându-i pe nazişti, sprijiniţi de marele industriaş Roechling, să facă o propagandă intensă în favoarea unirii cu Germania şi să semene teroarea printre cei ce se opuneau acestei soluţii, guvernul francez i-a permis lui Hitler să câştige partida cu uşurinţă, plebiscitul din ianuarie 1935 aducând 90% din voturi celor care susţineau restabilirea suveranităţii germane asupra regiunii Sarre.

Încurajat de acest succes şi folosind drept pretext o lege militară franceză care stabilea durata serviciului militar la doi ani, Führerul anunţă în martie 1935 reintroducerea recrutării în Germania, violând astfel o hotărâre fundamentală a tratatului de la Versailles. O lună mai târziu, reprezentanţii Franţei, ai Regatului Unit şi ai Italiei se întâlnesc la Stresa pentru a-şi reafirma fidelitatea faţă de tratatul de la Locarno şi pentru a decide asupra unei atitudini comune faţă de reînarmarea Germaniei şi a problemei independenţei austriece. Acest „Front Comun de la Stresa“, la care se adaugă Pactul franco-sovietic pe care Laval se grăbeşte să-l semneze şi contraalianţele pe care

Franţa le-a încheiat cu ţările Micii Antante pare să inaugureze o politică comună a principalelor puteri europene care are drept scop să împiedice punerea în practică a proiectelor de cucerire ale Führerului.

Crizele din 1935-1936

Această unire „sacră“ împotriva Reich-ului hitlerist nu va dura mai mult de câteva săptămâni. În iunie 1935, Regatul Unit dă prima lovitură Frontului de la Stresa semnând cu Germania un acord prin care aceasta din urmă se angajează să-şi limiteze flota de război, ceea ce în fapt contribuie la recunoaşterea implicită a acţiunilor sale de reînarmare. În cele două mari democraţii occidentale, opinia publică are din acest moment păreri opuse în ceea ce priveşte oportunitatea unei alianţe cu Italia fascistă şi cu Rusia Sovietică. În Franţa mai ales, atmosfera de război civil rece care precede alegerile din mai 1936 şi care se deteriorează şi mai mult după victoria Frontului Popular, nu este defel în favoarea menţinerii coaliţiei antihitleriste, o parte a opiniei publice dorind o apropiere mai mare de URSS, în timp ce în rândurile dreptei sunt numeroşi cei care susţin alianţa cu Italia, ba chiar un „aranjament“ cu Germania nazistă („mai degrabă Hitler decât Frontul popular" declară ei). Una după alta, războiul din Etiopia, apoi evenimentele din Spania, îl vor convinge pe Duce că are tot interesul să renunţe la politica pe care o duce din vara lui 1934 şi să treacă în tabăra Germaniei.

Prima criză începe în octombrie 1935 odată cu intrarea trupelor italiene în Etiopia şi se termină peste şase luni cu anexarea acestei ţări, al cărei împărat va fi din mai 1936 regele Victor-Emmanuel. Dar Etiopia era un stat independent, membru al

Societăţii Naţiunilor. Sesizat de negusul Hailé Sélassié[241], Consiliul acestei organizaţii hotărăşte să considere Italia drept stat agresor şi să-i aplice sancţiuni economice a căror suveranitate, guvernul Laval încearcă să o limiteze pentru a menaja atât Londra cât şi Roma. Sancţiunile vor afecta mai ales consumul zilnic al italienilor, dar armatele lui Mussolini nu vor fi lipsite de oţel, nici mai ales de petrol, ceea ce le va permite să înfrângă rezistenţa eroică a adversarilor lor. Până la urmă, preocupaţi să evite ruptura cu Roma, francezii şi britanicii îi propun lui Mussolini, în decembrie 1935, un acord secret de împărţire a Etiopiei („planul Laval-Hoare“) pe care indiscreţia presei îl dezvăluie publicului, stârnind în cele două ţări, în Anglia mai ales, o vie dezaprobare care, câteva săptămâni mai târziu, îi va obliga pe cei doi oameni politici să demisioneze. Frontul de la Stresa este definitiv terminat.

În timpul crizei etiopiene, Hitler l-a menajat cu abilitate pe omologul său italian. În cursul anului 1936, două evenimente internaţionale vor desăvârşi apropierea dintre cele două puteri fasciste. Mai întâi, remilitarizarea Renaniei realizată de Hitler în 1936 printr-o adevărată lovitură de maestru. Folosind drept pretext ratificarea de către Franţa a Pactului franco-sovietic din mai 1935, acesta hotărăşte pe 7 mai să trimită 30.000 de soldaţi în zona demilitarizată, acţiune care nu provoacă altă reacţie decât un discurs al preşedintelui Consiliului francez, Albert Sarraut („Noi nu suntem dispuşi să lăsăm Strasbourgul sub ameninţarea tunurilor germane“), o timidă proclamaţie a Societăţii Naţiunilor şi o declaraţie tot atât de anemică şi liniştitoare a primului ministru al Majestăţii Sale.

Statul Major francez anunţă că pentru a-l intimida pe Hitler este necesar să se înceapă mobilizarea generală, dar opinia publică preferă în marea ei majoritate tergiversarea şi totul se opreşte aici. Germanii au reuşit a doua lor acţiune de forţă, a doua violare flagrantă a tratatului de la Versailles şi pot acum să înceapă liniştiţi lucrările la „linia Siegfried“, un puternic complex defensiv ridicat în faţa „liniei Maginot“, destinat să-i împiedice pe francezi să le sară în ajutor dacă ar fi cazul, aliaţilor lor din Europa Centrală şi Orientală. Dintr-odată, sistemul diplomatic realizat cu răbdare ani de-a rândul se prăbuşeşte. În timp ce Belgia îşi recapătă, faţă de Franţa, libertatea de acţiune, Mica Antantă se dezmembrează[242]. Prietenia britanicilor s-a arătat a fi dintre cele mai fragile, iar Mussolini, care în timpul crizei renane era complex absorbit de problemele din Africa Orientală, cântăreşte de care parte se înclină balanţa de acum înainte. Declanşarea războiului civil din Spania îi oferă ocazia să-şi exprime concret preferinţa pentru prietenia cu germanii.

Început în iulie 1936 în urma unui *pronunciamiento* militar (declaraţii militare), războiul civil din Spania pune capăt unei lungi perioade de nesiguranţă politică şi de tulburări. În 1931, după un sondaj de opinie care a oferit o mare majoritate partidelor republicane, regele Alfonso al XIII-lea şi-a părăsit tronul şi în Spania s-a proclamat Republica. Dar această republică este fragilă. Combătută de forţele conservatoare, militari, cler, mari proprietari funciari, după alegerile din 1933 care duc dreapta la putere, ea trebuie să facă faţă unei puternice agitaţii sociale. În 1934, greva

revoluţionară din Asturia este înecată în sânge.

Schimbarea strategiei adoptate de Komintern permite partidelor de stânga (socialişti, comunişti, sindicalişti revoluţionari, anarhişti) să se unească şi la alegerile din februarie 1936 „Frente Popular“ (Frontul Popular) reuşeşte să învingă. Imediat se declanşează un val de greve revoluţionare, ţăranii ocupă pământurile, violenţele se generalizează. Asasinarea liderului monarhist Calvo Sotelo, din 13 iulie 1936, dă semnalul loviturii de stat militare. Aceasta a fost pregătită de generalii Sanjurjo şi Franco, cu ajutorul lui Mussolini, în zona spaniolă a Marocului. Moartea lui Sanjurjo într-un accident de avion îl face pe Franco şeful mişcării naţionaliste.

Din acest moment, un teribil război civil care va dura trei ani va pune faţă în faţă pe naţionaliştii sprijiniţi de armata permanentă, de Falangă, de majoritatea clerului catolic şi de clasa conducătoare şi pe republicanii care sunt susţinuţi de muncitori, de mica burghezie radicală şi de o parte a ţărănimii. Acesta este foarte îndârjit şi deosebit de crud. În aprilie 1938, Franco reuşeşte să izoleze Madridul de Barcelona, iar pe 28 martie 1939 va ocupa Madridul unde în octombrie al aceluiaşi an se instalează guvernul său dictatorial.

În tot acest timp, războiul din Spania s-a transformat într-un conflict internaţional, adevărată „repetiţie generală“ a războiului care va izbucni, în care se înfruntă principalele puteri europene. Din august 1936, guvernul lui Blum care vrea înainte de toate să menţină pacea, a propus, în ciuda simpatiei pentru regimul republican, un acord de „nonintervenţie“ care este imediat acceptat de 25 de ţări printre care se numără Italia, Germania şi

URSS. Numai că, dacă Regatul Unit îl aplică cu stricteţe, iar Franţa se mulţumeşte să-i lase pe voluntari să treacă graniţa şi trimite ceva armament, Uniunea Sovietică şi statele fasciste intervin masiv, prima trimiţând aici tehnicieni, consilieri militari, avioane şi ajutând la recrutarea „brigăzilor internaţionale“, celelalte îndreptând către Spania oameni şi material de război. Mussolini trimite 80.000 de miliţieni şi armament greu, în timp ce Reich-ul furnizează 10.000 de oameni din Legiunea „Kondor“, tancuri şi avioane. Spania devine astfel un adevărat teren de testări pentru trupele şi armamentul celor trei dictaturi. În plus, aceasta le oferă ocazia să câştige noi avantaje pe scena internaţională, Italia afirmându-şi intenţia de a domina Mediterana Occidentală şi încercând să obţină avantaje economice în Spania, Germania alegând sursa de materii prime indispensabile industriei sale de armament: fier, aramă, mangan. Pentru Hitler însă, Spania se include mai ales într-o strategie mai vastă în care un loc important îl ocupă preocuparea de a cantona o parte din armata franceză la frontiera din Pirinei, în perspectiva războiului care va urma. Pentru a trimite trupe în Spania, Mussolini trebuie să părăsească frontiera de la Brenner şi să lase astfel Germaniei drumul liber spre Austria. În sfârşit, Hitler este convins că războiul spaniol, agravând situaţia internaţională şi ostilitatea dintre ţările democratice şi Duce, îl va determina pe acesta din urmă să se alăture definitiv Reich-ului. Calculul era bun. În octombrie 1936, contele Ciano, ginerele lui Mussolini şi noul ministru de externe, se duce la Berlin, unde semnează cu Führerul un Protocol care atestă

prietenia şi solidaritatea dintre cele două ţări. Pe 1 noiembrie, în faţa mulţimii îngrămădite în piaţa Domului din Milano, Ducele face publică constituirea „Axei“ Berlin-Roma în jurul căreia s-ar putea „uni toate statele europene“, care constituie însă preludiul unei apropieri tot mai mari între statele totalitare.

Ofensiva hitleristă în Europa Centrală

Anul 1937 aduce o perioadă de răgaz în escaladarea violenţei care caracterizează de doi ani politica statelor totalitare. Convins însă că insolenţa şi intimidarea îi vor permite să-şi realizeze scopurile şi că nu are de ce se teme de democraţiile „decadente“ şi erodate de spiritul pacifist, pe 5 noiembrie Hitler îşi anunţă colaboratorii cei mai apropiaţi că a venit momentul ca Reich-ul să anexeze comunităţile germane din Europa Centrală şi Orientală şi fixează etapele constituirii „Germaniei Mari“.

Prima etapă: *Anschluss*. Acordul germano-italian din octombrie 1936, apoi orientarea politicii mussoliniene către Mediterana şi Africa înlătură principalul obstacol din calea realizării unităţii austro-germane. Pe 12 februarie, Hitler trece brutal la acţiune. El îl provoacă pe cancelarul austriac Schuschnigg la Berchtesgaden, reşedinţa sa din Alpii bavarezi şi îi ordonă să accepte ca ministru de interne pe şeful Partidului Nazist Austriac, Seyss-Inquart. Desigur, Hitler a promis în schimb să respecte independenţa Austriei, dar, devenit şeful poliţiei, Seyss-Inquart organizează imediat manifestaţii în favoarea unirii cu Germania.

Temându-se să nu fie copleşit şi încercând să-l ia pe Führer pe nepregătite, Schuschnigg hotărăşte pe 9 martie să organizeze un plebiscit prin care poporul va putea să se proclame asupra independenţei Austriei. El ştie că va putea conta pe o mare majoritate, adeptă a acestei soluţii, dar şi

Hitler o ştie foarte bine deci recurgerea la forţă pare să fie inevitabilă pentru acesta din urmă.

Pe 11 martie 1938, sprijinit de poliţie şi de formaţiunile paramilitare ale Partidului Nazist, Seyss-Inquart îl somează pe cancelar să renunţe la plebiscit, în timp ce armata germană este masată la graniţă. Schuschnigg trebuie să cedeze în faţa acestei duble ameninţări, iar Goering preia conducerea acţiunii. Prin telefon, el cere demisia cancelarului austriac şi înlocuirea sa cu Seyss-Inquart. Degeaba Schuschnigg cere ajutorul Parisului, Londrei şi Romei. Mussolini optase deja şi lasă Germania să săvârşească acţiunea căreia i se opusese în urmă cu patru ani. Franţa şi Anglia se vor mulţumi cu vagi proteste verbale. În consecinţă nimic nu-l împiedică pe stăpânul celui de al III-lea Reich să meargă până la capăt. Printr-o telegramă falsă, „fabricată“ de autorităţile germane şi semnată Seyss-Inquart, noul guvern de la Viena cere ajutorul Führerului. Pe 12 martie Austria este ocupată de Wehrmacht, iar pe 13 este proclamată unificarea austro-germană care va fi ratificată peste o lună de 98% din populaţie.

A doua etapă: regiunea sudetă. Apărută după prăbuşirea Imperiului Habsburgic, Cehoslovacia este un stat modern, puternic, cu o industrie dezvoltată şi o armată numeroasă şi bine echipată. Spre deosebire de Austria, ea se bucură de un sprijin internaţional aparent puternic, deoarece este legată de Franţa şi de Uniunea Sovietică prin tratate foarte precise. Un atac asupra frontierelor sale ar risca deci să declanşeze angrenajul unui război european.

Caracterul etnic eterogen al populaţiei sale

reprezintă totuşi un grav factor de slăbiciune. Şi într-adevăr, dacă partea Occidentală a Cehoslovaciei, Boemia, cea mai bogată şi cea mai populată, aparţine incontestabil Europei Occidentale prin structurile sale economice şi sociale, Estul ţării, Slovacia, mai puţin dezvoltată din punct de vedere economic, aparţine mai mult de ţările eminamente agrare ale Europei de Est. Acestor diferenţe în dezvoltarea economică li se adaugă diferenţe lingvistice şi religioase care explică puternicul curent autonomist care apare în Slovacia şi care ameninţă unitatea ţării.

Problemele cele mai grave sunt cele generate de nemulţumirile minorităţilor: minoritatea ucraineană din partea orientală a Slovaciei, minoritatea maghiară din sud, dar mai ales, în munţii care mărginesc cadrilaterul Boemiei, minoritatea germană, care numără trei milioane şi jumătate de sudeţi. Conştient de riscul pe care îl reprezintă aceste grupuri minoritare pentru statul cehoslovac, guvernul de la Praga le acordă o serie de garanţii şi mai ales folosirea limbii materne în tribunale şi în administraţia publică. Dar, începând din 1933, efectele crizei şi atracţia exercitată de Germania nazistă duc la constituirea unui Partid German al sudeţilor, strâns legat de Partidul Naţional Socialist Muncitoresc German (PNSMG) şi al cărui şef, Konrad Henlein, cere autonomia teritoriilor locuite de aceştia.

Acest partid primeşte sprijinul tot mai puţin reţinut al Führerului, iar când acesta înfăptuieşte Anschlussul, în martie 1938, Boemia se trezeşte practic încercuită de teritorii germane. După ce mult timp guvernul ceh a refuzat orice negociere, la

sfatul unui mediator englez, lordul Runciman, sfârşeşte prin a accepta o discuţie cu Henlein, în scopul de a acorda sudeţilor autonomia pe care o cer.

Exact în acest moment, Hitler renunţă la tăcere şi într-un discurs ţinut la Nürnberg, pe 12 septembrie, dă semnalul declanşării crizei internaţionale declarând că Reich-ul „nu va admite ca trei milioane şi jumătate de germani să poată fi în continuare oprimaţi“. Încurajat de această „undă verde“, Henlein cere imediat anexarea provinciilor sudete la Reich, în timp ce Cehoslovacia, care se simte ameninţată direct de declaraţia Führerului, cere ajutorul aliaţilor săi.

Franţa, cu care aceasta a făcut înţelegeri militare formale, anunţă prin intermediul preşedintelui Consiliului, Eduard Daladier, că este gata să-şi susţină aliaţii prin forţa armelor. Dar ministrul de externe Georges Bonnet, conştient de faptul că armata franceză este complet nepregătită, vrea să se asigure că în cazul unui conflict va fi susţinut de Marea Britanie şi de URSS. Aceasta din urmă se declară gata să-şi onoreze angajamentele, dar în Franţa mulţi se îndoiesc de eficacitatea acestei alianţe sau se tem de consecinţele pe care le-ar putea avea asupra politicii interne.

În aceste condiţii, atitudinea britanicilor este hotărâtoare. Or, prim-ministrul, Neville Chamberlain este un susţinător hotărât al „tergiversării“. El este convins că revendicările sudeţilor sunt legitime şi că se poate ajunge la o înţelegere cu Hitler. Pe 15 septembrie 1938 se întâlneşte cu Führerul la Berchtesgaden. Hitler cere anexarea regiunii sudete, despre care nu se

discutase defel până atunci. Hotărât să salveze pacea cu orice preţ, Chamberlain îşi însuşeşte „soluţia“ germanilor şi îl convinge şi pe Daladier să adere la punctul său de vedere. În faţa presiunii franco-engleze, preşedintele cehoslovac Benes, cu moartea în suflet, trebuie să-şi dea acordul la dezmembrarea propriei ţări.

Pe 22 septembrie, Chamberlain va da socoteală lui Hitler de rezultatul demersurilor sale. Spre marea lui surpriză, el vede că Führerul, pe care se aştepta să-l găsească mulţumit şi recunoscător, formulează alte pretenţii. Cehii au opt zile pentru a părăsi toate regiunile sudete, fără dreptul de a-şi lua cu ei bunurile. În plus, ei trebuie să cedeze Poloniei districtul carbonifer Teschen, motivul litigiului dintre cele două ţări, iar Ungariei sudul Slovaciei, cu populaţie majoritar maghiară.

Stupefiat şi indignat, prim-ministrul britanic refuză hotărât aceste noi pretenţii. Imediat, Cehoslovacia începe mobilizarea. Hitler anunţă că este gata să facă la fel. Francezii şi englezii îşi recheamă sub arme rezerviştii. Întreaga Europă este pe picior de război. Dar Chamberlain se teme de deznodământul fatal. El cere ajutorul lui Mussolini pentru a încerca să salveze pacea. Şeful Italiei fasciste, care consideră că ţara sa nu este pregătită să înfrunte riscurile unui război, şi care este încântat s-o facă pe arbitrul Europei, acceptă să intervină pe lângă Hitler pentru ca acesta să adopte ideea unei conferinţe internaţionale unde să se hotărască soarta statului cehoslovac.

Pe 29 septembrie 1938, Hitler, Mussolini, Daladier şi Chamberlain se întâlnesc la München fără să fie de faţă reprezentaţii Cehoslovaciei şi URSS. Şeful

celui de al III-lea Reich duce aici o bătălie care era câştigată dinainte. În schimbul unor concesii derizorii – el le dă cehilor dreptul să-şi vândă bunurile şi eşalonează pe parcursul a zece zile recuperarea teritoriilor sudete – acesta obţine tot ce doreşte, iar Chamberlain semnează cu el un Pact de neagresiune, ceea ce va face şi guvernul francez ceva mai târziu.

La Paris şi la Londra domneşte iluzia păcii. Întorşi în capitala lor, Daladier şi Chamberlain sunt aclamaţi, în timp ce Leon Blum vorbeşte de „o destindere josnică“, căci consecinţele hotărârilor de la München sunt dezastruoase pentru statele democratice. Politica de forţă dovedindu-şi eficacitatea, statele dictatoriale, sigure că nu vor fi pedepsite, nu mai au nicio reţinere şi trec la dezmembrarea teritorială a vecinilor lor cei mai slabi. Cehoslovacia este prima victimă. Polonezii ocupă regiunea Teschen din Silezia. Ungaria anexează Sudul Slovaciei cu un milion de locuitori. Minorităţile din Slovacia şi din Rutenia încep să se agite.

URSS este nemulţumită că a fost înlăturată de la tratativele pentru rezolvarea conflictului şi îi bănuieşte pe occidentali că au dirijat spre Est ambiţiile hitleriste. Franţa mai ales este discreditată în ochii aliaţilor săi din Europa Centrală, aflaţi acum la bunul plac al dictaturilor. Încercuită, dezmembrată, Cehoslovacia, care constituie pivotul sistemului francez de apărare, este ameninţată cu o dispariţie imediată. Hitler este încurajat în politica sa de agresiune, ca şi conducătorii fascişti care din noiembrie 1938, formulează revendicări zgomotoase asupra Tunisiei, Corsicei, Savoii şi Nisei. În Franţa,

apare în rândurile opiniei publice o delimitare între „münchenezi“, adepţi ai continuării „destinderii“, ba chiar ai unei înţelegeri cu dictaturile şi „antimünchenezi“ care consideră că a sosit momentul de a-l opri pe Hitler, dacă este nevoie chiar prin forţă.

Crizele hotărâtoare şi declanşarea războiului

Chiar fărâmiţată şi slăbită, în ochii Führerului, Cehoslovacia constituie încă un bastion al democraţiei aflat în centrul unei Europe, pe cale de a intra în diferite sfere de influenţă. În consecinţă, la începutul lui 1939, se hotărăşte să profite de dificultăţile interne ale acestei ţări şi să o desfiinţeze definitiv. Pentru aceasta, el susţine mişcarea autonomistă slovacă a Monseniorului Tiszo, care duce la formarea unui guvern autonom. În martie 1939, preşedintele Hacha, care îl înlocuieşte pe Benes, încearcă să pună capăt acestui început de secesiune, dar Tiszo se duce la Berlin, unde obţine sprijinul total al guvernului nazist.

La 14 martie, Hacha este convocat la Berlin. Aici, dictatorul nazist îl terorizează literalmente pe bătrânul preşedinte cehoslovac, ameninţându-l că va distruge Praga până la temelii dacă nu acceptă să ceară ajutorul trupelor germane. Hacha trebuie să cedeze şi Wehrmachtul intră imediat în Boemia. Cehoslovacia este ştearsă de pe hartă. Pe lângă Slovacia, devenită stat „independent“, în realitate satelit al Germaniei şi în timp ce Ungaria anexează Rutenia Subcarpatică, Hitler înfiinţează un „Protectorat al Boemiei-Moraviei“ supus şi acesta în totalitate Reich-ului. În urma acestui succes, pe 22 martie, el impune Lituaniei să-i cedeze regiunea Memel. La rândul său, Mussolini, profitând de stupoarea Europei şi nevrând să se lase mai prejos, invadează şi anexează Albania, în aprilie 1939.

Această a doua criză cehoslovacă trezeşte în

sfârşit Regatul Unit şi Franţa. Chamberlain se simte personal lezat de nerespectarea de către Führer a Acordurilor de la München. De acum înainte, convins că Germania nazistă urmăreşte un cu totul alt scop decât simpla aplicare a principiului naţionalist, guvernul de la Londra adoptă o atitudine radicală diferită decât cea de până atunci şi este urmat imediat de Franţa care vede în înţelegerea strânsă cu Anglia ultima modalitate posibilă de a-şi asigura propria securitate. Cele două ţări oferă deci statelor celor mai ameninţate de Germania şi Italia o garanţie de asistenţă în caz de agresiune. Polonia acceptă şi o alianţă anglo-poloneză ce se încheie în august 1939. România, Grecia şi Turcia îşi dau şi ele acordul, dar Belgia şi Ţările de Jos, care se tem de represaliile germane, refuză garanţia britanicilor.

În primăvara anului 1938, Polonia devine noua miză a politicii hitleriste. Până atunci această ţară avusese relaţii de bună vecinătate cu Germania cu care împărtăşea atitudinea ostilă faţă de comunism şi de evrei. În octombrie 1938, Hitler formulase unele revendicări mai ales în privinţa returnării Danzigului, dar asigurase guvernul de la Varşovia de intenţia sa de a nu folosi forţa. Or, în martie 1939 el ia brusc o poziţie dură cerând Danzigul deja condus de elemente naziste şi o cale ferată care să lege acest oraş de Germania şi de Prusia Orientală. În realitate, în spatele acestor revendicări inacceptabile pentru Varşovia, se ascunde dorinţa de a declanşa un război împotriva Poloniei şi de a ocupa o parte a teritoriului acesteia.

Înainte de a începe această acţiune de forţă finală, Hitler strânge legăturile cu omologul său fascist. Pe

28 mai, Ciano şi Ribbentrop semnează „Pactul de oţel“, alianţa ofensivă care pentru Mussolini nu va putea intra în vigoare decât în 1943 când se vor termina pregătirile italienilor. Când Ciano se duce în Germania, în august 1939, constată că totul este pregătit în vederea atacului împotriva Poloniei. De aceea, îl sfătuieşte pe socrul său ca pentru a justifica neintrarea în război a Italiei, să prezinte germanilor o listă cu materiale strategice necesare armatei italiene pe care Reich-ul să nu le poată furniza aliatei sale.

Din acest moment, statele democratice nu mai pot să se bazeze pe alianţa cu ruşii pentru a-l opri pe Führer în acţiunea sa de agresiune îndreptată împotriva Poloniei. Din luna aprilie, între cele trei puteri încep negocieri, dar numeroase obstacole întârzie concluzionarea unui acord. În Marea Britanie şi în Franţa o mare parte a opiniei publice este ostilă ideii unei alianţe cu Stalin. Conducătorii polonezi se opun trecerii trupelor sovietice pe teritoriul lor, condiţie pe care o pun sovieticii la semnarea unei convenţii militare. Cât despre Stalin, acesta, de la Tratatul de la München, devine foarte circumspect în faţa a ceea ce consideră a fi un joc dublu al occidentalilor. El este încurajat de Molotov, care tocmai îl înlocuise pe Litvinov la Ministerul de Externe, să înceapă negocieri secrete cu Germania pentru a câştiga timp – căci este convins că scopul final al nazismului este să distrugă bolşevismul şi să „împingă“ Rusia înspre „stepele asiatice“ – şi pentru a recupera teritoriile pierdute în 1918. Desigur, lui Hitler îi repugnă să trateze cu o putere comunistă şi ezită îndelung să o facă, dar până la urmă se hotărăşte să-şi calce pe inimă pentru avantajul de a

avea mână liberă în Est, în timp ce îşi reglează conturile cu Polonia, apoi cu democraţiile occidentale.

Spre surpriza generală, în momentul în care semnarea convenţiei militare cu francezii şi britanicii părea iminentă, între Germania şi URSS se semnează un Pact de neagresiune pe 23 august 1939. Valabil timp de zece ani, acesta este însoţit de un Protocol secret (ce nu va fi dezvăluit decât în 1946) care recunoaşte drepturile URSS asupra Finlandei, Letoniei, Estoniei şi Basarabiei şi prevede împărţirea Poloniei. Führerul are deci deplină libertate pentru a lansa ultima sa acţiune de forţă.

Până în ultimul moment francezii şi britanicii vor încerca să-l facă pe Hitler să renunţe la proiectul său războinic. Pe 26 august, Daladier îi scrie: „Dumneavoastră aţi fost ca şi mine, un luptător în ultimul război. Ştiţi ca şi mine că în conştiinţa popoarelor au rămas de neşters oroarea şi dezastrul războiului indiferent de sfârşitul acestuia“. Chamberlain încearcă să organizeze o discuţie directă între Polonia şi Germania. Pe 29 august, Hitler declară că este gata să primească un negociator polonez, dar Varşovia, care se teme să nu fie prinsă într-un nou angrenaj, aşa cum se întâmplase la München, aşteaptă ziua de 31 pentru a da un răspuns, însă Hitler consideră că este deja prea târziu. O ultimă tentativă de mediere iniţiată de Mussolini nu dă nici ea niciun rezultat şi pe 1 septembrie 1939, trupele germane trec în zori frontiera poloneză. Două zile mai târziu, Regatul Unit şi Franţa declară război Germaniei.

1939-1941: Cucerirea Europei Continentale

Din septembrie 1939 începe prima etapă a *blitzkrieg*-ului, „războiul fulger“ care în mai puţin de optsprezece luni va face din Führer stăpânul atotputernic al Europei, cu excepţia Angliei aflată în stare de asediu şi care rămâne până la începutul anului 1941, ultimul bastion al democraţiei în plin război.

Lui Hitler îi trebuie mai puţin de o lună pentru a înfrânge armata poloneză, mult inferioară numeric, lipsită de armamentul modern al Wehrmachtului şi pe deasupra din 17 septembrie, luată prin surprindere şi de o invazie sovietică. La sfârşitul lui septembrie, germanii şi ruşii îşi împart Polonia urmând frontiera Bugului. După care, odată cu invadarea Finlandei de către URSS (noiembrie 1939 – martie 1940), războiul se deplasează înspre Europa de Nord. În aprilie 1940, trupele germane se năpustesc asupra Danemarcei, apoi debarcă în Norvegia. O intervenţie franco-britanică la Narvik, organizată pentru a bloca aprovizionarea Germaniei cu fier suedez, nu întârzie decât cu câteva săptămâni cucerirea acestei ţări.

Rapiditatea acestor campanii se explică prin concepţiile tactice ale Wehrmachtului. Germanii sunt net superiori numeric polonezilor şi norvegienilor, dar mai ales posedă un număr mare de tancuri şi avioane moderne pe care le utilizează într-un mod cu totul nou. În loc să le folosească ca alte armate pentru a acoperi înaintarea infanteriei, ei îşi concentrează diviziile de blindate

(*Panzerdivizionen*) în puncte precise ale frontului, cu misiunea de a rupe liniile de apărare adverse şi de a crea astfel o breşă care să dezorganizeze armata duşmană şi prin care să pătrundă infanteria transportată în camioane.

Această „forţă cenuşie“ (al cărei principiu, colonelul de Gaulle a încercat fără succes să-l supună aprobării Statului Major francez) beneficiază de sprijinul unei flote aeriene puternice, formată mai ales din avioane de luptă (bombardiere în picaj de tip *Stuka*), capabile să stopeze pe loc orice reacţie a adversarului.

Strategia franceză este cu totul diferită. Până în primăvara lui 1940, democraţiile occidentale nu reacţionează practic în niciun fel, exceptând o scurtă incursiune în regiunea Sarre, abandonată însă imediat. Grupaţi în spatele „liniei Maginot“ care ţine până la frontiera belgiană, francezii aşteaptă atacul german. Acest „război ciudat“ avea să dureze opt luni, zdruncinând moralul trupelor expuse vicisitudinilor unei ierni foarte grele şi derutate de „gogoşile“ unei informaţii infiltrate de propaganda germană. Este adevărat că colaborarea politică şi militară franco-engleză este lipsită de eficacitate şi împiedică orice operaţiune de anvergură. Când, pe 10 mai 1940, energicul Winston Churchill îl înlocuieşte pe Chamberlain, obligat să demisioneze după înfrângerea de la Narvik, problemele serioase apăruseră deja pe frontul francez.

Atacând Ţările de Jos şi Belgia pe 10 mai 1940, germanii pun în aplicare planul conceput de generalul von Manstein care consistă în atragerea grosului trupelor aliate către Nord, după ce s-a

pătruns prin dispozitivul francez din Ardeni (pe care experţii francezi îl considerau imposibil de distrus cu tancurile), înaintarea rapidă către Marea Mânecii şi deci încercuirea forţelor franco-britanice de pe teritoriul belgian.

Acest plan reuşeşte pe deplin. În timp ce Olanda este cucerită în cinci zile, iar Aliaţii, aşa cum se prevăzuse, sar în ajutorul belgienilor, pe 13 mai blindatele germane forţează linia Maginot, trec Ardenii şi într-o săptămână ajung la gurile râului Somme, învăluind ca într-o gigantică plasă grosul trupelor franco-engleze şi belgiene.

Generalul Weygand, numit în pripă în locul lui Gamelin, încearcă fără succes să rupă încercuirea. Pe 28 mai belgienii capitulează, în timp ce, blocate în fundătura de la Dunkerque, trupele franco-britanice se îmbarcă în grabă şi se îndreaptă spre Anglia lăsând în urmă zeci de mii de prizonieri şi o cantitate considerabilă de material de război.

În Franţa, haosul este total. De pe 5 iunie, germanii lansează un nou atac spre Vest şi spre Sud, alungând în faţa lor hoarde de refugiaţi în care se amestecă civili şi militari într-o debandadă cumplită. Campania din Franţa se termină printr-un dezastru. Guvernul părăseşte Parisul care va fi ocupat pe 14 iunie şi se refugiază la Tours, apoi la Bordeaux, în timp ce Mussolini, care vrea partea lui din pradă, declară război Franţei.

Guvernul francez îşi luase faţă de Marea Britanie un angajament solemn de a nu încheia cu Germania o pace separată. Preşedintele Consiliului, Paul Reynaud ar vrea să-şi ţină promisiunea, dar opoziţia şefilor armatei şi a mai multor miniştri îl obligă să demisioneze pe 1 iunie. Succesorul său, mareşalul

Pétain cere imediat germanilor un armistiţiu care este semnat pe 22 iunie la Rothondes, în vagonul în care se semnase armistiţiul din 1918. Peste patru zile, generalul de Gaulle, subsecretar de stat în Ministerul de Război al guvernului Reynaud, lansează de la Londra un apel pentru continuarea luptei.

Conform clauzelor armistiţiului, Franţa este împărţită în două. Jumătatea de Nord şi de Vest a ţării este ocupată de trupele germane. Armata franceză este demobilizată, cu excepţia a 100.000 de oameni. Flota trebuie să se întoarcă la bazele de plecare. Prizonierii de război (aproape două milioane) vor rămâne în Germania până la semnarea păcii. În sfârşit, o despăgubire de 400 milioane de franci pe zi va fi plătită ocupanţilor.

La Vichy, în centrul zonei libere, unde se instalase guvernul francez, Republica se prăbuşeşte pe 10 iulie 1940, când la iniţiativa lui Pierre Laval, cele două Camere reunite îi încredinţează puterea mareşalului Pétain (cu 569 de voturi pentru şi 80 împotrivă) şi dreptul de a modifica constituţia. „Statul francez“, al cărui şef este Pétain, este un regim autoritar al cărui fondator se va bucura pentru o perioadă de timp de aprobarea unei populaţii căreia înfrângerea i-a şters orice urmă de energie.

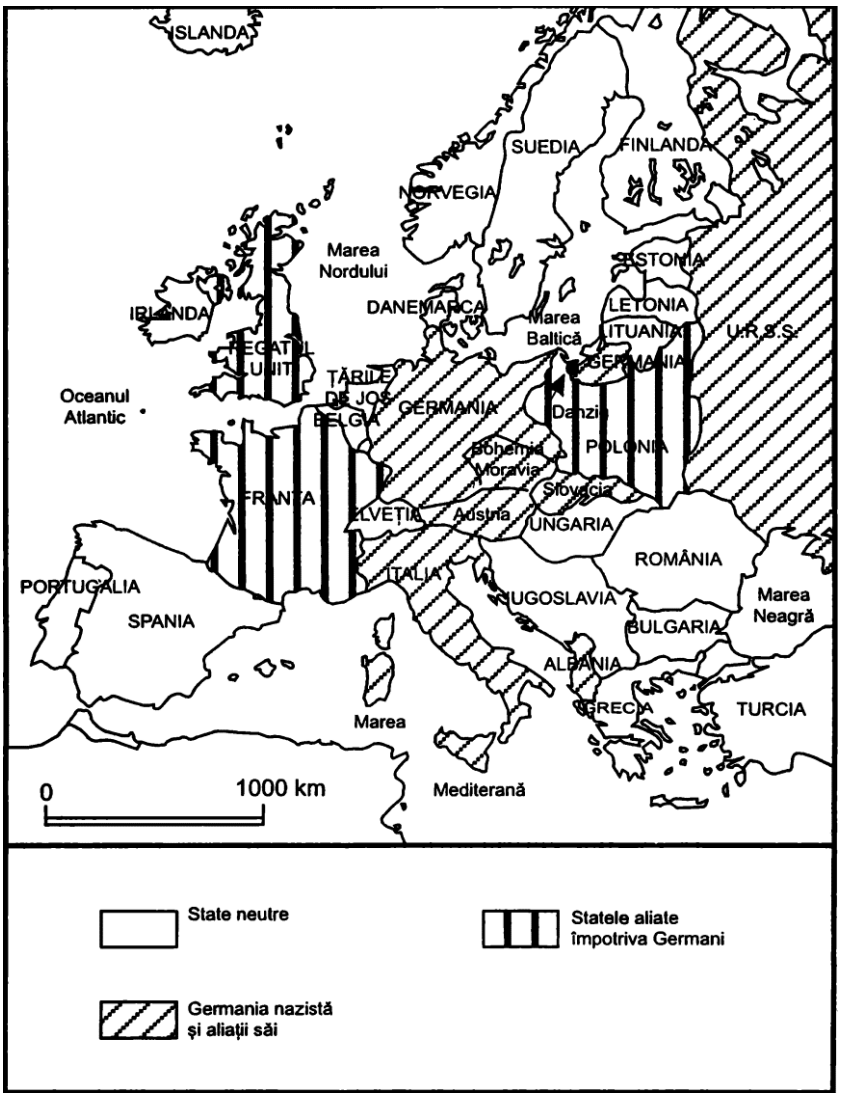

Europa pe 1 septembrie 1939

La sfârşitul lui iunie 1940 Marea Britanie se trezeşte deci singură, ca o ultimă fortăreaţă a libertăţii, împotriva „mareei cafenii“ care se năpusteşte asupra Europei. După ce i-a propus de mai multe ori să încheie pace, Hitler se gândeşte la o debarcare pe coastele engleze, dar pentru asta trebuie să aibă controlul în aer şi pe mare. Or, britanicii şi-au păstrat aviaţia în timpul campaniei din Franţa, iar flota lor este cu mult superioară flotei germane *Kriegsmarine*. În acest scop şi pentru a teroriza populaţia şi a distruge industria engleză, Führerul se hotărăşte să declanşeze în august 1940 „bătălia pentru Anglia“, adică bombardarea intensă

şi continuă a pământului britanic cu avioanele de luptă ale *Luftwaffe*. Din august până în octombrie 1940, zeci de mii de tone de bombe distrug Londra şi alte numeroase oraşe ale Regatului Unit. *Blitz*-ul face numeroase victime şi provoacă pagube considerabile, dar, însufleţiţi de Churchill care nu poate totuşi să le ofere decât „sânge, sudoare şi lacrimi“, britanicii rezistă. Avioanele de vânătoare *Spitfire* ale RAF[243] provoacă pierderi grele aviaţiei germane, obligându-l pe Hitler să renunţe pe 12 octombrie la planul său de a invada Marea Britanie. Bătălia pentru Anglia este primul său eşec.

Asediaţi pe insula lor, englezii nu pot să-l împiedice totuşi pe Hitler să hotărască soarta Europei după bunul său plac. În octombrie 1940, invidioşi pe succesele militare ale Reich-ului şi nevrând să-i lase acestuia exclusivitatea victoriilor în Europa, Mussolini se hotărăşte să atace Grecia. O armată de 200.000 de oameni masaţi în Albania, prost echipaţi şi nepregătiţi, începe imediat ofensiva. După câteva succese la început datorită factorului surpriză, o contraofensivă a grecilor îi respinge în noiembrie pe invadatori şi pătrunde chiar în Albania. Iarna anilor 1940-1941 este deosebit de grea pentru trupele italiene şi în primăvară, Mussolini, cu moartea în suflet, trebuie să ceară ajutorul aliatului său hitlerist.

Or, din septembrie 1940, Führerul se gândeşte să schimbe în avantajul său harta Balcanilor, acest domeniu slav care în mod natural poate servi drept „spaţiu vital“ Marelui Reich. Ambiţiile sale vizează în mod direct două state care făcuseră parte între cele două războaie din sistemul francez de contraalianţe, România şi Iugoslavia. Prima trebuise

deja, în octombrie 1940 – dată istorică tăcută de autori (data exactă iunie 1940) – să „înapoieze“ Basarabia Uniunii Sovietice. Ceva mai târziu, Hitler îl va obliga pe regele Carol să cedeze Bulgariei Dobrogea de sud, iar Ungariei Transilvania, iar în cele din urmă, în octombrie 1940, acesta îşi lansează trupele în ceea ce mai rămăsese din statul român. Regele trebuie să abdice în favoarea fiului său Mihai al cărui guvern, condus de generalul Antonescu, acceptă să treacă de partea Reich-ului. După ce şi-a asigurat şi adeziunea Bulgariei, Hitler va putea ataca Iugoslavia. Când în primăvara lui 1941, Mussolini îi cere ajutorul pentru a învinge Grecia, nu are nevoie decât de două luni ca să ocupe cele două ţări. Din acest moment, cu excepţia a patru ţări neutre, Elveţia, Suedia, Spania şi Portugalia, întreaga Europă Continentală, excluzând URSS, este cucerită sau atrasă de Führer şi de aliata sa Italia, ea însăşi dependentă de Reich.

Pentru a înfrânge rezistenţa britanică, germanii au folosit, după bătălia pentru Anglia, o dublă strategie pe mare: războiul submarin intensificat la maximum şi îndreptat împotriva convoaielor destinate aprovizionării Regatului Unit, ceea ce se va numi „bătălia Atlanticului“, câştigată până la urmă de Aliaţi care au suferit totuşi pierderi considerabile şi războiul din Mediterana Orientală, unde forţele reunite ale Axei au încercat să le taie englezilor drumul spre Suez şi deci accesul la puţurile cu petrol din Orientul Apropiat. Şi aici, după o primă ofensivă italiană în Egipt, în septembrie 1940 şi respinsă de armata britanică, Hitler va trebui să trimită în Libia, în aprilie 1941, *Afrikakorps* a generalului Rommel pentru a redresa şi stabiliza

situaţia.

La această dată, URSS rămâne ultimul obstacol în calea dominării întregii Europe Continentale de către Reich. Până la sfârşitul lui 1940, Pactul germano-sovietic nu a fost repus în discuţie. Stalin a profitat de contractul făcut cu Hitler şi a reconstruit cu aproximaţie frontierele fostului Imperiu ţarist. Dar în 1941, el este îngrijorat de pătrunderea germanilor în Baltica şi relaţiile cu Germania se înrăutăţesc. De altfel, niciunul dintre cei doi dictatori nu-şi face iluzii în ceea ce priveşte perenitatea pactului. Führerul nu a urmărit decât un răgaz provizoriu care trebuia să-i permită înfrângerea statelor democratice şi plasarea întregii Europe sub dominaţia sa. Cât despre Stalin, care ştie că distrugerea bolşevismului „iudeo-marxist“ şi cucerirea unui vast spaţiu de colonizare în Est rămân obiectivele fundamentale ale autorului *Mein Kampf*, acesta nu încearcă decât să profite de răgazul acordat pentru a-şi reorganiza armata.

Numai că nu va mai avea timpul necesar. Din septembrie 1940, a început studierea unui plan de agresiune a URSS, planul „Barbarossa“. Iniţiativa nefericită a Ducelui în Grecia întârzie cu o lună aplicarea acestuia şi de abia pe 22 iunie 1941 este lansat atacul teritoriului sovietic cu mai mult de 200 de divizii, dintre care 17 *Panzerdivisionen* şi aproximativ patruzeci de divizii aliate (finlandeze, româneşti, italiene, ungare şi o divizie spaniolă şi un contingent francez al LVF[244], care trebuiau să sosească), înrolate toate în „Cruciada împotriva bolşevismului“.

Câteva săptămâni mai târziu, germanii asediază Leningradul, ocupă bazinul Doneţului şi ajung la

100 de kilometri de Moscova. Dar „războiul fulger“ se loveşte de obstacolul distanţelor care pune blindatelor problema aprovizionării cu carburant. Rezistenţa îndârjită a sovieticilor, care aplică tactica „pământului pârjolit“ în faţa invadatorilor, acţiunile partizanilor din spatele liniilor duşmane, intrarea în bătălie a întăririlor venite din Asia Centrală şi din Siberia, ca şi sosirea timpurie a teribilei ierni ruseşti fac ceea ce mai rămâne de făcut. O contraofensivă sovietică din decembrie 1941 duce la eliberarea Moscovei, ceea ce constituie primul eşec terestru al Wehrmachtului. În timp ce distrugerea flotei americane de la Pearl Harbor de către aviaţia japoneză, pe 7 decembrie 1941, determină intrarea în război a Statelor Unite, ceea ce îl transformă într-un nou conflict mondial, Reich-ul va trebui să treacă de uzură. În primăvara şi în vara lui 1942, o nouă ofensivă a armatelor Axei, îndreptată în direcţia puţurilor de petrol din Caucaz va împinge frontul departe către Est, până la Volga, dar aceasta este blocată până la urmă în faţa Stalingradului.

Europa cucerită de Germania

Stăpân al celei mai mari părţi a continentului european, Hitler poate să se gândească în toamna lui 1942 că proiectul de „reprezentare“ a Europei, pe care îl schiţase în linii mari cu douăzeci de ani în urmă în *Mein Kampf*, este pe cale de a se realiza. Conform programului său pangermanic, Germania s-a extins prin includerea în Reich a tuturor teritoriilor pe care Führerul le consideră germane: Austria, regiunea sudetă, Polonia Occidentală, Memel, Silezia, Alsacia-Lorena, Nordul Sloveniei, Steiermark – regiune în sudul Austriei având capitala la Graz. Germania, cu un astfel de teritoriu, devine un stat cu mai mult de 100 de milioane de locuitori, având imense resurse industriale şi transformându-se în centrul de gravitate al unei Europe destinată să realizeze o „nouă ordine“.

În jurul acestui nucleu solid, Imperiul nazist se organizează conform unui plan „rasial“ în a cărui aplicare trebuie totuşi să se ţină cont de fostele alianţe cu statele latine sau slave ca Italia şi Bulgaria. Ţările care au primit statutul oficial de „protectorat“, pentru că din cauza populaţiei slave erau socotite nedemne de a fi incluse pur şi simplu în Germania Mare, se constituie în regiuni vasale considerate rezervoare de materii prime şi material uman şi administrate de guvernatori. Aşa se întâmplă cu Boemia-Moravia, cu Guvernul General al Poloniei cu Guvernul General al teritoriilor din est (Bielorusia şi Ucraina), *Lebensraum*-ul hitlerist (principiu potrivit căruia rasele inferioare din Est

trebuie să susţină economic rasa ariană germană).

Ţările duşmane ocupate de trupele germane şi aflate sub autoritatea directă a administraţiei militare sunt tratate în mod diferit în funcţie de originea etnică. Scandinavii, olandezii, flamanzii, consideraţi drept popoare „germanice“ sunt trataţi mai bine decât popoarele latine, în timp ce slavii sunt de-a dreptul maltrataţi. Unele state, ca Danemarca, îşi păstrează suveranii. Altora li se impune un guvern nazist ca cel al lui Quisling din Norvegia.

Cât despre micile state din Europa Centrală şi Orientală care, având regimuri autoritare, participă cu toate forţele la războiul împotriva URSS, acestea rămân teoretic independente. În fapt, în timpul războiului autonomia lor se restrânge permanent şi sfârşesc prin a deveni simpli sateliţi ai celui de al III-lea Reich. Aşa se întâmplă cu Finlanda, cu Ungaria, cu Bulgaria, cu România, cu Slovacia Monseniorului Tiszo şi cu cele două noi state apărute în urma dezmembrării Iugoslaviei. Tot aşa se întâmplă şi cu Italia care va trece cu încetul de la statutul de aliată la cel de subordonată, apoi, începând din 1943, la statutul de ţară „protejată“.

Pe termen scurt, reorganizarea Europei este mai puţin importantă pentru Führer decât victoria militară, care presupune ca toate bogăţiile şi forţele disponibile să fie puse în slujba efortului de război german. Rezultă de aici o exploatare economică formidabilă a ţărilor ocupate. Acestea trebuie să plătească Reich-ului despăgubiri uriaşe, destinate în principiu întreţinerii trupelor de ocupaţie, despăgubiri în realitate cu mult mai mari decât necesităţile efectivelor acestor trupe. Astfel, cu 400

de milioane de franci pe zi, Franţa plăteşte o sumă cu care se putea întreţine o armată de 8 milioane de oameni.

Paralel cu această exploatare financiară, Germania practică şi jefuirea economică a teritoriilor cucerite. Ea îşi însuşeşte o parte importantă a producţiei agricole şi industriale, cere să i se livreze gratuit materii prime, demontează şi mută pe teritoriul său un mare număr de uzine, îşi investeşte cu forţa capitaluri în societăţi asupra cărora preia controlul, fură de peste tot pe unde trece opere de artă şi obiecte de valoare. Toate acestea provoacă peste tot lipsuri care duc la raţionalizarea alimentelor, la o mortalitate selectivă, grave carenţe nutriţionale (în 1942, la Atena, raţia de alimente zilnică scade la 600-800 de calorii pe cap de locuitor şi se moare literalmente de foame la colţul străzii!), creşterea preţurilor şi apariţia unei „pieţe negre“ care îmbogăţeşte o serie de categorii de intermediari. În sfârşit, din 1942, începe rechiziţionarea mâinii de lucru: milioane de oameni pleacă să muncească în Germania, în cadrul Serviciului de Muncă Obligatorie (STO), unde sunt mobilizaţi de Organizaţia Todt în vederea construirii „zidului Atlanticului“, un gigantic ansamblu de fortificaţii destinate să împiedice debarcarea aliaţilor.

Acestor dificultăţi şi pericolelor care ameninţă populaţiile ţărilor ocupate, mai ales din cauza bombardamentelor aeriene, li se adaugă o profundă dezordine morală provocată de psihoza înfrângerii, lipsa de libertăţi, nesiguranţa zilei de mâine, întreţinută de o propagandă omniprezentă care utilizează toate mijloacele moderne de informare şi

dezinformare (presă, afişe, cinema, radio etc.).

Instaurarea unei „noi ordini“ se face şi prin reprimarea şi persecutarea sistematică a opozanţilor sau a celor pe care naziştii îi denunţă ca „duşmanii permanenţi ai Reich-ului“. Primii sunt vânaţi de Wehrmacht, de numeroasele organisme poliţieneşti şi fasciste (poliţia militară, servicii de informaţii OVRA[245], Gestapo) şi de cadrele auxiliare recrutate în rândurile organizatorilor colaboraţionişti. În Franţa, Miliţia lui Joseph Darnand, în Croaţia ustaşii lui Ante Pavelic, în Grecia miliţiile anticomuniste înarmate de germani participă la acţiuni de anvergură împotriva mişcării de rezistenţă.

Lupta împotriva celei de a doua categorii, francmasoni, comunişti, evrei şi alţi reprezentanţi ai „raselor inferioare“ cum sunt ţiganii, este în principal sarcina SS-ului, a cărui ocupaţie sinistră a fost totuşi înlesnită şi sprijinită de autorităţile unor ţări ocupate. Această „luptă“ culminează cu masacrul populaţiilor slave din Europa de Est (polonezi, ruşi) şi mai ales cu monstruoasa „soluţie finală a problemei evreilor“, adică exterminarea populaţiilor de religie israelită începută în 1942. În toate ţările ocupate de germani, evreii sunt arestaţi cu sutele de mii, deportaţi în Germania sau Polonia în lagăre unde sunt obligaţi să muncească în condiţii înspăimântătoare, fără hrană suficientă, fără condiţii de igienă, supuşi brutalităţilor sadice ale gardienilor care îi supraveghează. Cei care nu sunt în stare să muncească (bătrâni, copii, bolnavi) sau care îşi pierd puterile sunt asfixiaţi în camere de gazare iar trupurile lor sunt arse în crematorii. Scopul lui Hitler este acela de a stârpi astfel în

totalitate „rasa evreiască“. În 1945, Europa va descoperi cu groază că 9 milioane de persoane dintre care 6 milioane de evrei au avut parte de această moarte oribilă în lagărele de exterminare: Auschwitz, Treblinka, Ravensbruck etc.

Europa în octombrie 1942

Acest genocid monstruos s-a înfăptuit, şi repetăm acest lucru, cu complicitatea tacită sau explicită a unei minorităţi a populaţiei europene care, din motive ideologice sau pur şi simplu dintr-un oportunism obtuz, care i-a făcut să treacă de partea celui mai tare, au ales calea „colaborării“ cu Germania. Fiind vorba de relaţii interguvernamentale, acestea s-au manifestat în mod diferit de la o ţară la alta, în funcţie de evoluţia războiului. În Norvegia, guvernul lui Quisling este total supus celui de al III-lea Reich. În Franţa, regimul de la Vichy a încercat la început să obţină

nişte modificări în condiţiile armistiţiului: acesta era în orice caz scopul lui Pétain când s-a întâlnit cu Hitler în octombrie 1940 la Montoire. Aceasta nu l-a împiedicat însă să-l ajute pe ocupant când era vorba de a-i hărţui pe adversarii Reich-ului sau de a promulga statutul evreilor. Dar mai ales din primăvara lui 1942 se poate vedea clar cum guvernul de la Vichy (în a doua sa etapă) înclină fără nicio reţinere către transformarea ţării în satelitul Germaniei, iar în 1943 regimul care continuă să fie reprezentat de mareşalul Pétain, dar al cărui om de bază este Laval, nu mai este decât auxiliarul docil al Germaniei şi devine un stat-marionetă care a pierdut sprijinul populaţiei.

Alături de această colaborare a statului, în toată Europa ocupată ia proporţii o colaborare ideologică care este cea a partidelor, a oamenilor politici, a intelectualilor pentru care noua ordine reprezintă realizarea idealurilor şi himerelor lor. În Franţa, RNP (Gruparea Naţional Populară) a lui Déat, PPF (Partidul Popular Fascist) al lui Doriot, Partidul Fascist al lui Bucard, în Belgia mişcarea rexistă a lui Degrelle, în Ţările de Jos, Partidul Fascist al lui Mussert, în Croaţia, ustaşii lui Pavelic, în Norvegia „Adunarea Naţională“ a lui Quisling, toate aparţin acestei categorii în care figurează şi scriitori ca francezul Drieu La Rochelle şi Brasillach. Mulţi dintre ei îşi vor duce angajamentul până la capăt, servind drept ajutoare ale germanilor în lupta împotriva Rezistenţei sau participând la cea împotriva „bolşevismului“ în cadrul unor unităţi auxiliare ale SS-ului: divizia Charlemagne în Franţa, divizia SS „Wallonie“ în Belgia etc. Respinşi aproape în unanimitate de comunitate, aceşti

ultranaţionalişti îşi vor căuta un refugiu în ideea perfect utopică a Internaţionalei naţional-socialiste, în viziunea iluzorie a unei Europe reunificate de Hitler şi scăpată şi de comunism şi de capitalism.

Europa împotriva lui Hitler

Oricât de puternică ar fi fost armata germană, întărită în 1943 cu unităţi de voluntari recrutaţi în mediile colaboraţioniste, ţinând cont de forţele din ce în ce mai numeroase pe care trebuie să le angajeze pe diferite fronturi, ea nu poate să realizeze o reţea continuă pe toate teritoriile ocupate. În anumite regiuni greu accesibile, îndepărtate de bazele lor de plecare, germanii întâmpină greutăţi tot mai mari în controlul teritoriului cucerit. Aşa se întâmplă în Grecia, în anumite zone muntoase din Franţa şi din Italia, dar mai ales în Iugoslavia.

În afară de suprapunerea şi concurenţa diferiţilor poli ai puterii care caracterizează naţional-socialismul şi care au fost amplificaţi de război, sistemul de exploatare instaurat de al III-lea Reich suferă de contradicţii serioase care îi frânează funcţionarea: de exemplu, între colaboraţionism şi prelevarea forţată, sau între rechiziţionările de populaţie în scopuri strategice şi dorinţa de a extermina pe „duşmanii Reich-ului“.

Tocmai aceste fisuri ale sistemului vor permite mişcărilor de rezistenţă să se dezvolte şi să se angajeze în lupta împotriva ocupantului. Toate ţările ocupate au cunoscut diferite forme de rezistenţă, apărute spontan, organizate de guvernele din exil (la Londra, din 1940, s-au refugiat guvernul belgian, cel olandez, cehoslovac şi polonez, iar de Gaulle îi adună aici pe francezii liberi), sau încurajate de Aliaţi. Astfel, în iulie 1940, britanicii creează în

Europa Occidentală „Serviciul Operaţiunilor Speciale“ (SOE), însărcinat să promoveze subversiunea şi să practice sabotajul în ţările ocupate. În tot timpul războiului, emisiuni radiofonice transmise de staţiile Aliaţilor (Boston, Moscova dar mai ales BBC-ul) vor susţine acţiunile grupurilor clandestine.

Dincolo de scopul militar, Rezistenţa a fost animată şi de o dorinţă de reînnoire politică şi socială. Permanent s-a făcut o delimitare între rezistenţa comunistă care atrăgea spre ea pe susţinătorii unei schimbări revoluţionare şi o rezistenţă naţionalistă sau reformistă, adeptă a unei restauraţii a instituţiilor şi a societăţii tradiţionale având la bază un umanism social sau creştin. De altfel perspectivele care apar după război nu vor întârzia să-i separe pe aliaţii de moment, această opoziţie internă ducând uneori la un adevărat război civil, aşa cum s-a întâmplat în Grecia de după război.

Acţiunile grupurilor de rezistenţă au fost diferite în funcţie de locul şi de perioada războiului. Odată cu prelungirea conflictului, Rezistenţa şi-a intensificat caracterul militar, şi şi-a instalat în regiuni greu accesibile grupuri de „machizarzi“ şi de „partizani“ care, în aşteptarea revoltelor armate din 1944, practicau sabotajul sau dădeau o mână de ajutor în lupta împotriva forţelor germane.

În Europa Occidentală, Rezistenţa a încercat mai întâi să mobilizeze opinia publică şi s-a constituit în „mişcări“ clandestine care publicau manifeste şi ziare clandestine. Reţele formate din mici grupuri de activişti mai mult sau mai puţin solide şi durabile au organizat adevărate filiere de evadare pentru

evrei, pentru cei ce fugeau de Serviciul de Muncă Obligatorie, prizonieri şi deportaţi evadaţi, aviatori aliaţi. Alţi rezistenţi furnizau informaţii serviciilor din Londra, practicau sabotaje (cel de la singura uzină de apă grea, realizat de norvegieni în 1943, a împiedicat poate Germania să fie prima posesoare a armei atomice), sau comiteau atentate împotriva armatelor de ocupaţie. În Belgia, în Olanda, în Danemarca, în nordul Franţei, unde condiţiile geografice nu erau propice construirii unor grupuri machizarde, mişcările de Rezistenţă şi reţelele acestora s-au specializat în acest tip de acţiuni. În alte părţi, Rezistenţa a căpătat un caracter militar mai intens şi de mai mare anvergură, de exemplu în Norvegia şi în jumătatea de sud a Franţei, unde a jucat un rol important în eliberarea teritoriului.

În Europa Orientală şi în Balcani, Rezistenţa a desfăşurat acţiuni militare deosebit de eficace. În Rusia, soldaţi răzleţiţi au fost grupaţi într-o armată de partizani de 200.000 de oameni care i-au hărţuit pe nemţi, le-au tăiat căile de aprovizionare şi au pregătit contraofensivele Armatei Roşii. În Boemia-Moravia, rezistenţa cehă, printre alte acţiuni l-a asasinat pe „protectorul“ Heydrich, unul dintre înalţii demnitari ai nazismului şi unul dintre cei mai feroce slujitori ai acestuia. În Iugoslavia unde rezistenţa a căpătat un caracter de masă, partizanii comunişti ai lui Tito, începând din 1943, au luat-o înaintea luptătorilor monarhistului Mihailovitch, numiţi *Cetnik*. Cu ajutorul anglo-americanilor, ei au eliberat ţara în toamna lui 1944. În Grecia, opoziţia sălbatică dintre machizarzii comunişti şi rezistenţii monarhişti sau republicani s-a transformat în 1944 într-un adevărat război civil. În Polonia, s-a

constituit din 1940, o armată internă, susţinută de guvernul din exil de la Londra. Aceasta nu a întârziat să intre în opoziţie faţă de rezistenţa comunistă susţinută la rândul ei de sovietici. Criza a culminat cu descoperirea la Katyn, în 1943, a 12.000 de cadavre ale unor ofiţeri polonezi, în mod evident executaţi de Armata Roşie în 1939. Pentru a-şi asigura controlul situaţiei înainte de sosirea ruşilor, armata interioară a organizat în august 1944 revolta din Varşovia, înăbuşită după 3 de zile de lupte eroice de către Stalin care şi-a oprit înaintarea trupelor pentru a scăpa de aceşti aliaţi nedocili.

În sfârşit, în statele Axei, întreaga rezistenţă înseamnă trădare. În Germania, după distrugerea unui centru clandestin de informare comunist (Rote Kapelle), rezistenţa nu a mai putut să se manifeste decât sub forma unei opoziţii aristocratice chiar în rândul Wehrmachtului, care a culminat pe 20 iulie 1944 cu atentatul ratat al colonelului von Stauffenberg, împotriva lui Hitler.

În Italia, căderea lui Mussolini în iulie 1943, apoi ocuparea ţării de către germani au transformat rezistenţa mocnită a antifasciştilor într-o luptă deschisă dusă în centrul şi în nordul ţării de vreo 60.000 de partizani al căror rol a fost considerabil în timpul campaniei de eliberare din 1945. Ca şi în Franţa, unde în 1943 Jean Moulin a fondat Consiliul Naţional al Rezistenţei, sau ca în alte ţări ale Europei Occidentale, unificarea mişcărilor de rezistenţă din Italia a fost asigurată de ralierea comuniştilor la lupta autorităţilor guvernamentale împotriva Axei, mai precis la guvernul legitim desemnat de regele Victor-Emmanuel.

Eliberarea Europei şi prăbuşirea Axei

Am văzut cum în toamna lui 1942, ofensiva germană îndreptată înspre Caucaz a făcut ca o mare parte a Rusiei europene să treacă sub controlul Wermachtului, la începutul iernii frontul stabilindu-se în jurul Leningradului, Moscovei şi Stalingradului. Înfrângerea suferită de armata germană în luptele din faţa ultimului oraş la începutul lui 1943, marchează în Europa Continentală începutul sfârşitului.

La jumătatea lui noiembrie, generalul Jukov lansează două ofensive, una în Nordul Stalingradului, în regiunea Voronej şi alta în Sud, pentru a învălui armata lui von Paulus. Acesta din urmă şi-ar fi putut salva armata repliindu-se rapid către Vest, dar Hitler îi ordonă să rămână pe loc. Încercuiţi germanii vor rezista două luni înainte de a capitula, pe 2 februarie 1943, lăsând în această bătălie 300.000 de morţi, răniţi sau prizonieri. La începutul verii 1943, ei vor încerca o ultimă ofensivă în regiunea Kursk, folosind 50 de divizii din care 16 blindate, dar această mare bătălie se întoarce în favoarea sovieticilor. După aceea, treptat, cu ajutorul tacticii de învăluire, urmează recucerirea Crimeii, Ucrainei şi Bielorusiei. Kievul este recucerit în noiembrie 1943, iar Leningradul care a rezistat eroic asediului şi a pierdut un milion de locuitori este şi el eliberat. La începutul lui 1944, frontul din 1941 este aproape restabilit.

Din toamna anului 1942 până în primăvara lui 1943, Aliaţii occidentali au restabilit şi ei situaţia şi

au început să câştige bătăliile de pe fronturile extraeuropene. În timp ce în Pacific, americanii redeveneau stăpânii mărilor şi ai aerului după cele două victorii asupra japonezilor din Marea de Corali şi din Midway (mai şi iunie 1942) britanicii rupeau frontul germano-italian la El Alamein, în Egipt, apoi ocupau rând pe rând Libia şi Tunisia, iar în primăvara lui 1943 făceau joncţiunea cu trupele anglo-americane care debarcaseră în Africa de Nord în luna noiembrie a anului precedent.

Asaltul împotriva „fortăreţei europene“ începe în iulie 1943 prin debarcarea Aliaţilor în Sicilia. Dificultăţile cu care se confruntă armata italiană şi opoziţia crescândă a populaţiei faţă de un război pe care aceasta nu l-a dorit, îl determină pe regele Victor-Emmanuel şi pe unii membri ai Marelui Consiliu Fascist, printre care însuşi ginerele Ducelui, Ciano, să organizeze o lovitură de stat împotriva lui Mussolini, care este obligat să demisioneze, apoi este arestat. După câteva amânări, noul guvern condus de mareşalul Badoglio semnează pe 3 septembrie un armistiţiu cu Aliaţii, apoi intră în război alături de aceştia. Germanii ocupă imediat nordul şi centrul peninsulei, în timp ce anglo-americanii, sprijiniţi pe flancuri de unităţile franceze comandate de generalul Juin, debarcă în regiunea Neapole în septembrie 1943, apoi la sud de Roma în iunie 1944, eliberând după scurt timp capitala italiană.

Eliberat de paraşutiştii germani care au organizat o evadare îndrăzneaţă, Mussolini creează în nordul Italiei, la Salo, o „Republică socială italiană“ care, pretinde el, se bazează pe idealurile revoluţionare ale fascismului în prima lui fază, dar care în

realitate este complet supusă nazismului. Tăiată în două din punct de vedere militar şi politic, Italia este scena unor lupte violente. De abia în primăvara lui 1945 va fi zdrobită „linia gotică“ care apăra câmpia fluviului Pad. Arestat de partizanii italieni, Mussolini va fi executat pe 27 aprilie 1945.

Începând cu sfârşitul anului 1943, este clar că speranţa victoriei a trecut în cealaltă tabără, iar înfrângerea Reich-ului este de acum înainte posibilă. Astfel, cei trei „Mari“, Roosevelt, Churchill şi Stalin, se întâlnesc pentru prima oară la Teheran pentru a studia problemele teritoriale de după război şi pentru a stabili o strategie comună. Aici se hotărăşte deschiderea unui al doilea front în Franţa, în primăvara lui 1944.

Pe 6 iunie 1944, numeroase trupe anglo-americane debarcă pe coastele normande şi reuşesc să creeze aici un cap de pod. Ajutate de Rezistenţa franceză acestea reuşesc la începutul lui iulie să străpungă frontul german la Avranches, înaintând imediat spre Bretania şi spre valea Senei. Pe 25 august, Parisul, unde cu câteva zile înainte „Forţele franceze din interior“ declanşaseră o revoltă, este eliberat de blindatele generalului Leclerc. În acest timp, pe 15 august, o a doua debarcare a Aliaţilor are loc în Provence, cu ajutorul Armatei I franceze a generalului de Lattre de Tassigny. Pe 12 septembrie, armatele venite din sud şi din nord fac joncţiunea în Burgundia, iar în noiembrie, teritoriul francez este eliberat aproape în întregime.

Acum începe ultima etapă a războiului european, după ce operaţiunile militare din Pacific s-au terminat în august 1945, după distrugerea celor două porturi nipone de la Hiroşima (6 august) şi de

la Nagasaki (9 august), unde bombardierele americane au folosit pentru prima oară înspăimântătoarea armă atomică.

În cursul toamnei lui 1944, Armata Roşie a ocupat teritoriile din Estul şi Nordul Europei, transformate în sateliţi ai Reich-ului: Finlanda, România, Bulgaria, Ungaria, obligându-le să încheie armistiţiu. Această pătrundere a sovieticilor în Balcani îl nelinişteşte în aşa măsură pe Churchill încât acesta hotărăşte o nouă debarcare în Grecia, care va fi curând eliberată, dar care cade pradă imediat războiului civil.

În decembrie 1944, blindatele ruseşti ajung la porţile Varşoviei, în timp ce Aliaţii occidentali ajung pe malul Rinului. Hitler însă nu se declară învins. El îşi aruncă ultimele resurse în bătălie, ajungând să mobilizeze adolescenţii şi bătrânii. Dar nici folosirea cu întârziere a noilor arme (avioane de vânătoare cu reacţie, rachetele V1 şi V2)[246], nici ultimele contraofensive ale Wehrmachtului în Ardeni (decembrie 1944) şi la Budapesta (ianuarie 1945) nu reuşesc să schimbe situaţia. Raportul de forţe înclină acum în favoarea Aliaţilor care dispun de 650 de divizii faţă de cele 220 de divizii germane. Întruniţi la Ialta în februarie 1945, cei trei Mari reprezentanţi aliaţi hotărăsc deja soarta celui învins.

Ceea ce mai rămâne din Marele Reich hitlerist se prăbuşeşte în câteva luni. În martie, anglo-americanii trec Rinul şi se îndreaptă către Elba unde ajung pe 22 aprilie. La est, Armata Roşie ocupă Viena (13 aprilie) şi trece Oderul. Pe 25 aprilie, în urma unor lupte crâncene, Berlinul este încercuit, iar joncţiunea dintre ruşi şi armatele

Aliaţilor occidentali se realizează pe Elba.

Capitala germană, centrul unui seism care, timp de cinci ani, a răvăşit continentul european şi prin ruinele sale devenită simbol al prăbuşirii visului militarist hitlerist, cade în mâinile sovieticilor pe 2 mai cu două zile după sinuciderea Führerului. Coşmarul ia sfârşit pe 7 şi 8 mai când germanii semnează la Reims şi la Berlin unde se aflau cartierele generale ale lui Eisenhower şi Jukov, capitularea necondiţionată.

Capitolul 5
ANNÉES FOLLES ŞI ANII SUMBRI: CULTURILE EUROPENE ÎNTRE CELE DOUĂ RĂZBOAIE

■ ***Populaţiile europene vor trăi după război în condiţii cu totul noi datorită urbanizării şi dezvoltării spectaculoase a mijloacelor de transport şi de comunicaţie. Peste tot va domina un sentiment de uşurare generală, o reală „bucurie de a trăi“, chiar dacă aceasta nu corespunde nici pe departe imaginii acelor*** **années folles** ***ai lui Epinal care nu este valabilă decât pentru cei avuţi. În realitate, în ciuda amestecurilor sociale din tranşee şi a distrugerii unor averi provocată de război, diferenţele sociale rămân deosebit de mari.***

■ ***Greutăţile războiului marchează profund culturile europene din perioada interbelică, în mod direct prin evocarea acestuia şi indirect prin perceperea unei profunde crize de civilizaţie care repune în discuţie valorile umane. Rezultatul este refugierea în vis, iraţional sau estetism şi definirea caracterului absurd al lumii care dau naştere la revolte de scurtă durată ale mişcării dadaiste, căutărilor suprarealiste ce explorează inconştientul sau afirmării expresioniste a personalităţii***

artistului detaşat de lumea exterioară. Aceste curente noi, deschizătoare de drumuri nu pot totuşi să eclipseze importanţa mişcării neo-clasice a „reîntoarcerii la ordine“ care marchează toate domeniile vieţii intelectuale şi artistice şi nici curentele de dinainte de război care continuă să se manifeste şi care duc la arta abstractă sau la muzica serială.

■ Începând din anii treizeci, tendinţa către căutările estetice favorizează angajarea intelectualilor în luptele politice marcate de atracţia pe care o exercită asupra lor totalitarismul comunist şi fascist. Or, tocmai aceste regimuri au încercat să pună sub control viata intelectuală. Lupta împotriva artei moderne a deschis calea unei arte figurative, conformiste şi academice de care artiştii s-au apărat fugind în străinătate, refuzând supunerea şi pasivitatea şi chiar realizând opere nonconformiste ce se opuneau ideologiei oficiale.

■ În sfârşit, între cele două războaie, apare şi se dezvoltă o cultură de masă în care presa, magazinele, benzile desenate, varietăţile ocupă un loc important, activităţile principale ale epocii rămânând totuşi sportul şi cinematograful.

Reinstaurarea păcii după măcelul din 1914-1918, apoi prosperitatea care renaşte într-o Europă care îşi pansează rănile şi crede că se poate întoarce la timpurile fericite din *la Belle Epoque*, au ca efect

dezvoltarea în anumite medii a unui gust de viaţă şi de libertate sub orice formă, care constituie esenţa acelor *années folles*, acolo unde povara de plumb a dictaturilor nu l-au împiedicat să se manifeste. În realitate, frenezia cotidiană a acestor *roaring twenties* (zgomotoşii ani douăzeci) ascunde foarte adesea un pesimism şi o îngrijorare care la mulţi intelectuali şi artişti se manifestă prin căutarea unei forme de evadare. Odată cu declanşarea şi generalizarea crizei, apoi o agravare a pericolelor externe, iluzia reîntoarcerii la epoca de aur se spulberă, în timp ce numeroşi reprezentanţi ai lumii artistice, literare şi filozofice se angajează în lupta politică.

Transformările economice şi modificarea condiţiilor de viaţă

Revoluţia tehnică din secolul al XIX-lea ia avânt în Europa între cele două războaie. Electrificarea şi alimentarea cu apă pentru consumul casnic se generalizează în toate oraşele şi se extinde rapid şi în sate. Mijloacele de transport şi mijloacele de comunicare la distanţă puse la punct la începutul secolului cunosc o dezvoltare fără precedent, modificând condiţiile de viaţă şi obiceiurile europenilor şi contribuind la informarea acestora dar şi la înregimentarea lor acolo unde regimurile autoritare şi totalitare manipulează aceste noi mijloace de mass-media.

De aproape un secol, calea ferată face deja parte din peisajul european, iar marile inovaţii cum ar fi trenul electric, fuseseră deja experimentate înainte de război. Cu toate acestea, abia în cursul celor două decenii de după război, acest mijloc de locomoţie, cel mai rapid şi cel mai sigur, capătă o extindere dintre cele mai mari. Se termină constituirea reţelelor naţionale cu „marile linii“ ce fac în câteva ore legătura între marile aglomerări urbane, cu pânza deasă de linii secundare, cu trenurile din periferii care circulă în ritmul deplasării orăşeanului de la locul de muncă spre casă, în timpul săptămânii, din oraş spre satele din jur în weekend. De la „trenul de agrement“ pentru categoriile sociale modeste, la „vagoanele de dormit“ ale marilor exprese internaţionale, se răspândeşte o adevărată mitologie a drumui de fier,

fie în muzică, cu „Pacific 231“ a lui Arthur Honegger, în poezie sau în roman (de la „Proza Transsiberianului“ de Blaise Cendrars la „Madona vagoanelor de dormit“ a lui Maurice Dekobra), sau în prezentările cinematografice ale locomotivei, adevărată imagine simbol a secolului XX („Bestia umană“ de Jean Renoir). Tot emblematice devin şi gările pariziene luate cu asalt în vara lui 1936 de primii beneficiari ai „concediilor plătite“, ca şi sloganul fascist despre „trenurile care sosesc la fix“ în Italia mussoliniană.

Războiul a favorizat formidabilul salt înainte în domeniul aviaţiei. Numai după optsprezece ani de la premiera lui Blériot care a traversat Canalul Mânecii, Atlanticul este „învins“ de americanul Lindbergh care face prima dată zborul New York – Paris, pe 20 mai 1927. La această dată, Mermoz, Guillaumet, Saint-Exupéry etc., împreună cu mentorul lor Didier Daurat, scriseseră deja câteva pagini din epopeea pionieratului Poştei aeriene, ducând corespondenţa cu avionul de la Paris la Dakar via Spania, în aşteptarea traversării Atlanticului de Sud, apoi a Anzilor. Anii treizeci marchează victoria marilor zboruri intercontinentale, cel al lui Mermoz, de Costes şi Le Brix, al lui de Costes şi Bellonte, Codos şi Rossi, al italianului Italo Balbo deasupra Atlanticului, zborurile franţuzoaicei Maryse Hilsz, de la Tokyo la Paris şi de la Paris la Saigon, ale englezilor Scott şi Campbell Black de la Londra la Melbourne sau ale sovieticilor Gromov, Danilin şi Jumaceev de la Moscova la Los Angeles via Polul Nord etc. În ajunul războiului, aviatorii germani ating viteze mai mari de 750 km/h.

Desigur, până la al doilea război mondial, avionul rămâne prin excelenţă mijlocul de transport rezervat mărfurilor scumpe, corespondenţei şi unei clientele bogate şi excentrice care nu se teme nici de preţul ridicat al călătoriei nici de riscurile pe care le înfruntă. De la începutul anilor treizeci există deja linii regulate care asigură transportul pasagerilor pe aparate cu capacitate de 40-60 de locuri şi gestionate de companii ca Lufthansa din Germania, Imperial Airways din Anglia, companiile franceze Air Union, Air Orient, Societatea Generală de Transporturi Aeriene (liniile Farmon), Compania internaţională de navigaţie aeriană, care se vor uni în 1933 şi vor forma Air France, dar ele se limitează în principal la curse continentale. În 1939, avioane de cursă lungă cu viteză de 450 km/h fac legătura în douăzeci de ore între cele două coaste ale Atlanticului de Nord, iar distanţa între Calcutta şi Londra o parcurg în trei zile. Dar lipsa de confort este mare, securitatea redusă, iar frecvenţa escalelor necesare aprovizionării cu combustibil fac aceste călătorii şi mai obositoare, aşa încât, pentru deplasările intercontinentale, lumea preferă somptuoasele pacheboturi ale marilor companii de navigaţie britanice, franceze, germane sau italiene, cum ar fi *Queen Mary* sau *Normandie* ale căror turbine de 160.000 CP asigură traversarea Atlanticului în patru zile. Şi în acest domeniu, prezenţa de afişe, reviste ilustrate, cinematograf, teatru sau spectacole de music-hall, imaginea marelui vapor de lux care constituie fundalul vieţii unei elite cosmopolite lipsită de grijă şi ruptă de problemele ce frământă lumea, face parte integrantă din mitologia epocii. Patruzeci de ani mai

târziu aceasta va fi evocată de Fellini în admirabilul său film „Amarcord“.

Dimpotrivă, automobilul a încetat să mai fie o curiozitate sportivă sau un lux al celor bogaţi. Nu se poate vorbi încă de o „vulgarizare“ ca cea pe care „mica regină a transporturilor“ a cunoscut-o în ajunul primului război mondial, sau de o democratizare extraordinară care este pe cale să se realizeze de cealaltă parte a Atlanticului, graţie metodelor de standardizare adoptate de Henri Ford în uzinele sale de la Detroit. Dar, stimulaţi mai ales de concurenţa americană, constructorii francezi, urmaţi curând de cei britanici, germani şi în mai mică măsură de cei italieni, trec la cucerirea pieţei de desfacere a claselor mijlocii. Începând din 1919, inginerul francez Citroën a construit o maşină de patru locuri (torpedo), prima maşină de serie de 10 CV, al cărei preţ nu depăşeşte 8.000 de franci. Trei ani mai târziu, firma acestuia lansează celebra 5CV, care datorită preţului şi consumului redus devine accesibilă pentru foarte multă lume, dar care va intra repede în concurenţă cu maşina 6CV Renault şi cu Quadrillette Peugeot, iar mai târziu cu Simca-5 coupé din 1936, cu ruda sa italiană *topolino* ca şi cu maşinile de capacitate cilindrică medie din anii treizeci: Peugeot 202 şi 302, Renault *Celtaquatre* şi *Vivaquatre*, dar mai ales uimitoarea Berlină Citroën 7TA care se va bucura de o mare longevitate datorită celebrei sale tracţiuni. Aşa se va întâmpla şi cu Volkswagenul, „maşina populară“ promisă de Hitler oricărui german care îi va finanţa construirea economisind 5 mărci pe săptămână. „Buburuza“ va avea un destin glorios de lungă durată, dar abia după război, căci conflictul izbucneşte înainte ca

benzile producţiei de serie să fie terminate.

Această bătălie acerbă dusă pe frontul produselor de serie nu i-a împiedicat pe constructorii europeni să intre în concurenţă şi în domeniul vehiculelor de lux, destinate unei clientele cu mari posibilităţi financiare pentru care automobilul a devenit repede un simbol al apartenenţei sociale. Niciodată în istoria sa, acest obiect de vis nu va fi pus în valoare cu atâta intensitate aşa cum s-a întâmplat în anii douăzeci şi treizeci în cadrul „concursurilor de eleganţă“, pe fundalul arhitecturii *art déco* şi al accesoriilor feminine, aceste capodopere industriale sofisticate numindu-se Rolls-Royce Cabriolet (1934), limuzina Delage (1934), Hispano-Suiza (1936) şi alţi bolizi produşi de uzinele europene Mercedes-Benz, Bugatti, Alfa-Romeo etc.

În ceea ce priveşte mijloacele de informare şi comunicare la distanţă, şi în acest domeniu nu se poate vorbi încă de o revoluţie tehnică propriu-zisă, ci de o perfecţionare a tehnologiilor existente şi mai ales de o răspândire tot mai mare a instrumentelor de comunicare. Dacă telefonul rămâne privilegiul celor bogaţi, în schimb radioul devine un fenomen de masă. În 1939, există mai mult de douăsprezece milioane de auditori în Germania, peste şase milioane în Franţa şi aproape tot atâţia în Anglia. În Italia sunt mai mult de două milioane, iar aici acest instrument de propagandă este strict supravegheat de regim, care îl controlează îndeaproape şi înmulţeşte posturile de ascultare colectivă în şcoli, sediile organizaţiilor fasciste, cooperative rurale etc. La începutul anilor treizeci, societăţile de radiodifuziune se dezvoltă în întreaga Europă. Majoritatea posturilor sunt particulare, dar

instituţiile publice interesate au creat şi posturi „naţionale“.

Cinematograful cunoaşte şi el o dezvoltare deosebită. Artă cu totul nouă, modalitate de a răspândi toate tendinţele estetice ale epocii cărora le asigură o prezentare fără precedent, acesta este în acelaşi timp o industrie care necesită capitaluri foarte mari, mai ales după introducerea sonorului în 1927. Astfel, între cele două războaie asistăm la o puternică concentrare a producţiei de film. Fără să atingă proporţiile marilor trusturi americane, iau fiinţă mari societăţi strâns legate de bănci şi de industriile chimice şi de electricitate, cum sunt „Bavaria“, „UFA“, „Tobis“ în Germania, Pathé-cinéma şi Gaumont în Franţa. De acum înainte, filmul devine un produs comercial supus legilor pieţei, deci căutând să satisfacă cât mai mult posibil gusturile publicului, adaptând astfel o tendinţă larg răspândită în lumea presei şi a cărţilor populare. El este supus şi unui control al guvernelor care încearcă să se folosească de extraordinara sa putere de convingere în scopuri de propagandă directă sau indirectă. Prima utilizează cu precădere filmele de actualităţi a căror producere şi distribuire în ţările autoritare sunt strâns legate de putere (în Italia, există acele *cinegiornali* produse de institutul LUCE). A doua se realizează prin intermediul cinematografului de ficţiune. În toate ţările acesta din urmă rămâne în mare măsură domeniul evadării din realitate care însă nu este întotdeauna străin de politică. În fapt, alături de un cinematograf *noir* care în ţările democratice urmăreşte să denunţe tarele şi nedreptăţile sociale, există şi o producţie care încearcă să mascheze aceste realităţi şi să

prezinte publicului imaginea unei lumi curate şi fără probleme. Acest lucru se petrece chiar în Italia şi Germania unde realizările explicit politice sunt excepţii într-o producţie cinematografică care urmăreşte în primul rând recrearea realităţii. Efectul acestor diferite strategii de „impregnare“ ideologică asupra publicului nu este prea bine cunoscut. În schimb, ceea ce pare să fie evident este faptul că peste tot unde a pătruns cinematograful, fie în oraşe, unde, între cele două războaie „sălile de cartier“ s-au înmulţit, fie la sate, unde în anumite regiuni ajung operatorii ambulanţi (a se vedea primele secvenţe ale filmului „Splendor“ al lui Ettore Scola), acesta a contribuit la schimbarea mentalităţilor şi a condiţiilor de viaţă.

Dezvoltarea sectorului industrial şi al serviciilor, noul val al exodului rural provocat de război, apoi consecinţele crizei care au determinat ţăranii săraci şi muncitorii din micile oraşe să emigreze în marile aglomeraţii pentru a găsi de lucru şi ajutoare oferite de municipalităţi sau de organizaţii particulare, au dus la o creştere a populaţiei urbane. În Franţa, din 1921 până în 1931, mai mult de două milioane de persoane au venit să se instaleze la oraş, această creştere producându-se mai ales în oraşele cu mai mult de 100.000 de locuitori, dar mai ales în periferia pariziană (2.043.000 de locuitori în 1931 în regiunea periferică Seine, faţă de 1.505.000 în 1921, ceea ce înseamnă o creştere de 35%). În Marea Britanie, populaţia citadină a trecut de la 75% din totalul populaţiei în 1914, la 83% în 1939, iar numărul oraşelor cu peste 100.000 de locuitori de la 44 la 100. În aceeaşi perioadă, populaţia Londrei a crescut cu 1.700.000 de locuitori, cea din

Berlin cu mai mult de un milion, cea din Milano, Geneva, Hamburg, Rotterdam cu mai multe sute de mii.

În cea mai mare parte, acest nou avânt al urbanizării s-a produs într-un mod total anarhic, fără cea mai mică perspectivă de ansamblu şi cu singurul scop al rentabilităţii imediate. În multe ţări aceasta a dus la o degradare a spaţiilor extraurbane, transformate în Franţa mai ales în zone cu construcţii heteroclite fără dotările necesare, situate departe de locurile de muncă ale locuitorilor lor, şi în care predomină clădirile dizgraţioase şi inconfortabile, construite deseori din materiale luate la întâmplare separate de mici grădini care dau noilor locatari ai acestor dormitoare de periferie iluzia că nu s-au rupt cu totul de rădăcinile lor ţărăneşti. În centrul oraşului propriu-zis se pun alte probleme legate de preţurile mari ale terenurilor, de suprafaţa redusă a spaţiilor libere, de greutatea evacuării apelor şi gunoaielor menajere şi de numărul mare de necesităţi ce trebuie satisfăcute: încălzire centrală, iluminat electric (care a înlocuit aproape peste tot în Europa iluminatul cu gaz), aer condiţionat, ascensoare etc. Toate acestea contribuie la împingerea spre periferie a unei mari părţi a populaţiei care în mod tradiţional locuia în centrul oraşelor.

Problema arhitecturii şi a urbanismului nu este totuşi absentă din marele dezbateri ale timpului. În Franţa, aceasta era deja destul de avansată înainte de război prin cercetările şi realizările „funcţionaliste“ ale fraţilor Perret. După conflict, în întreaga Europă industrializată ia un avânt considerabil datorită condiţiilor existente prin

folosirea noilor materiale (aliaje de metale uşoare, aluminiu, materiale plastice, plăci aglomerate, sticlă), utilizarea generalizată a betonului şi oţelului, adoptarea unor tehnici noi de construire cu elemente prefabricate în uzine (uşi, ferestre, cărămizi, blocuri de ciment etc.). Tonul este dat de Germania unde, din 1919, Walter Gropius conduce „Bauhaus“, care în 1925 va fi transferat de la Weimar la Dessau.

În această instituţie care ţine de Academia de Arte Frumoase şi în acelaşi timp de Şcoala de Arte şi Meserii, Gropius şi succesorul său Mies van der Rohe predau o nouă estetică bazată pe o serie de principii revoluţionare pentru epoca respectivă: funcţionalism – dorim, scrie Gropius, „o arhitectură care să-şi definească singură în mod funcţional esenţa şi scopul, într-o îngrămădire de mase arhitecturale care să renunţe la tot ceea ce nu este absolut indispensabil şi la tot ceea ce acoperă structura clădirii“ –, suprimarea distincţiei „elitiste“ între artă şi artizanat (fiecare atelier este condus de un artizan şi de un artist aflaţi într-o strânsă colaborare), adaptarea creatorilor la cerinţele societăţii industriale etc.

Apropiată de cubişti şi de reprezentanţii artei abstracte, *Bauhaus* va avea o influenţă deosebită asupra unei întregi generaţii de arhitecţi şi de decoratori, influenţă exercitată de o echipă de mari artişti (Kandinsky, Paul Klee, Feininger etc.), care va continua încă mult timp după dispariţia ei. În 1933, regimul nazist va considera curentul instituit de Gropius şi de van der Rohe drept o „artă degenerată“ a unor evrei şi comunişti şi va ordona închiderea şcolii *Bauhaus* obligându-i pe principalii

săi promotori să ia calea exilului.

O altă mare personalitate a funcţionalismului este şi elveţianul Charles-Eduard Jeanneret, zis Le Corbusier, adevărat pionier al unei arhitecturi revoluţionare care se va dezvolta după al doilea război mondial. Pictor, inginer, teoretician al arhitecturii şi urbanismului („Oraşul contemporan de trei milioane de locuitori“ – proiect, în 1922, „Urbanism“ în 1925, „Oraşul triumfător“ în 1935), el a fost şi cel ce a conceput construcţii de diferite dimensiuni şi mari ansambluri urbane. Le Corbusier nu se ocupă numai de punerea în valoare a aspectului funcţional şi estetic al spaţiului construit prin folosirea brută a noilor materiale de construcţie, ci se ocupă şi de o renovare loială a artei habitatului realizând proiecte de reorganizare a oraşului pentru a-l adapta cerinţelor lumii moderne.

Aceste concepţii novatoare vor fi aplicate după al doilea război mondial şi mai mult în afara Europei decât pe Vechiul Continent. Dar vom reveni asupra acestui subiect. Pentru moment, oraşele europene şi periferiile acestora sunt supuse uniformizării impuse de urgenţa problemei locuinţelor şi de preţurile ridicate. În Italia şi Germania, dorinţa de a promova ideea unor monumente grandioase, simbol al „geniului rasei“ şi de a crea rădăcini istorice regimului existent, este mai importantă decât considerentele sociale şi determină puterea să dea întâietate unei arhitecturi de mari dimensiuni, rece, de inspiraţie mai mult sau mai puţin neoclasică, destinată să adăpostească administraţia de stat sau să devină lăcaşul marilor ritualuri fasciste. În URSS, aceeaşi dihotomie se impune odată cu dictatura

stalinistă. În ţările democratice, legea profitului şi a economiei de piaţă la care se adaugă lipsa aproape totală a unei programări urbanistice, duc la crearea unui peisaj urban uniform şi monoton. Unele proiecte de locuinţe populare realizate de municipalităţi scapă uneori de această standardizare (de exemplu *Karl Marx Hof* Viena, construit în anii douăzeci de municipalitatea socialistă a capitalei austriece), ca şi unele „orăşele-grădini“ aflate le periferia Londrei sau a Parisului, mai ales cele care au fost construite la insistenţa directorului Reţelei de Cale Ferată din Nord, Raul Dautry.

Années folles: mit şi realitate

Memoria europenilor, cel puţin a celor din Vest, a păstrat din deceniul de după război imaginea unei perioade de prosperitate şi lipsită de griji, un fel de întoarcere la *Belle Epoque*, caracterizată în plus printr-o libertate a moravurilor şi un amestec al claselor sociale, totul pe fundalul unei muzici ritmate, a dansurilor frenetice, a grupurilor nocturne, a delirului dadaist. Toate acestea s-au numit *années folles* care contrastau pe de o parte cu războiul şi ororile sale, iar pe de altă parte cu îngrijorarea şi disperarea unei a doua perioade ce preceda un alt război. Este oare vorba de o iluzie retrospectivă, creată prin comparaţie cu anii sumbri care au precedat, apoi au urmat acestei perioade trecătoare, sau de o realitate trăită ca atare de majoritatea locuitorilor Europei industrializate?

După suferinţele şi privaţiunile războiului, în majoritatea ţărilor beligerante, dar mai ales în cele victorioase, se produce o explozie a bucuriei de a trăi, de respingere a oricărei constrângeri care se manifestă de exemplu în pasiunea pentru muzica de jazz, adusă în Europa în 1917 de soldaţii lui Pershing şi pentru dansurile noi venite tot din America: lascivul tango argentinian, foxtrotul, charlestonul sau shimmy-ul „made in USA“, Parisul, Londra şi Berlinul sunt oraşele simbol ale acestei noi arte de a trăi, Parisul mai ales, unde vin din lumea întreagă toţi exilaţii Europei pentru a se bucura de acest avânt de libertate. Fenomenul nu este nou, aşa cum s-a văzut deja, dar în anii treizeci

el capătă o amploare fără precedent. Localuri de dans, cabarete, baruri de noapte, music-hall-uri, teatre de bulevard care erau pline de o populaţie pestriţă, cosmopolită venită aici pentru a se distra şi a gusta din plăcerile ce-i erau refuzate în altă parte. Artişti avangardişti, scriitori, intelectuali, ziarişti renumiţi, vedete ale lumii politice şi economice, alteţe regale, femei frumoase, frecventează localurile scumpe de distracţie nocturnă cum sunt „Maxim's", cabaretul *Le Boeuf sur le toit* sau *Revue Nègre* unde se remarcă Joséphine Baker. Într-o perspectivă total diferită, pictori ca francezul de origine olandeză Kees Von Dongen, ca germanii Georg Grosz sau Otto Dix, au reprezentat în pânzele lor această lume de „noctambuli" parizieni şi berlinezi, primul pictând fauna din Montparnasse cu îngăduinţă şi umor, ceilalţi doi denunţând cu o cruzime usturătoare comportamentul şi relaţiile dubioase ale clasei conducătoare germane.

Deci, dacă vrem, aceştia au fost „anii de nebunie", dar numai pentru un mic număr de oameni bogaţi domiciliaţi în marile metropole europene. Ca şi perioada *Belle Epoque* aceşti ani nu au fost resimţiţi ca plini de nebunie de populaţia bătrânului continent în totalitatea sa. Mai întâi pentru că în rândul categoriilor înstărite nu a existat o tendinţă de generalizare a practicilor hedoniste. Mediile vechilor notabili, ale burgheziei de provincie şi majoritatea reprezentanţilor claselor de mijloc sunt legate de idealurile lor de austeritate şi de ascensiune socială pentru a privi sărbătoarea citadină altfel decât ca pe un spectacol faţă de care se păstrează o anumită distanţă. Apoi pentru că marea masă a populaţiei trăieşte în condiţii grele.

Chiar dacă, în aparenţă, războiul a provocat un profund amestec social, apropiind orăşenii şi ţăranii, burghezia şi proletarii, intelectualii şi oamenii simpli care se frecventează şi se cunosc mai bine, chiar dacă acesta a făcut şi a distrus averi, a „fabricat“ noi bogaţi şi noi săraci, pe scurt, chiar dacă a zdruncinat temporar diferenţele sociale, s-a văzut repede că în esenţă el a avut mai degrabă tendinţa de a accentua dezechilibrele sociale şi de a agrava problemele cu care se confruntase populaţia în ajunul conflictului. Majoritatea ţăranilor, chiar într-o ţară ca Franţa în care prima perioadă a anilor douăzeci coincide cu apogeul micilor întreprinderi familiare şi cu o creştere evidentă a veniturilor, îşi văd distrus universul lor familiar fără ca victoria civilizaţiei urbane să schimbe mare lucru în condiţiile lor de trai. Cât despre muncitori, aceştia nu beneficiază decât în mică măsură de efectele proprietăţii şi de marea creştere a productivităţii care în ţările Europei industrializate s-a produs în urma introducerii metodelor americane. Este adevărat că până la izbucnirea crizei, şomajul tinde să dispară, iar orele suplimentare permit muncitorilor din industrie să-şi rotunjească salariul, să-şi îmbunătăţească alimentaţia şi să-şi mărească suma alocată cheltuielilor pentru locuit, haine, sănătate şi timp liber. Cu toate acestea, participarea lor la prosperitatea generală rămâne foarte relativă, mai ales că apar greutăţi de ordin structural ca în Marea Britanie, aşa încât situaţia se inversează pentru mulţi dintre ei.

Noţiunea de „clasă muncitoare“ ascunde de altfel o realitate complexă. Categoriile clasice de

muncitori folosiţi în micile ateliere artizanale, muncitori calificaţi şi necalificaţi din industrie ale căror condiţii de lucru şi remuneraţii oferă mult în funcţie de mărimea întreprinderii şi sectorul de activitate, li se adaugă un nou tip de muncitor, puţin răspândit înainte de război şi a cărui înmulţire este rezultatul adaptării în Europa a lucrului pe etape, perfecţionat în întreprinderile de dincolo de Atlantic. Aceştia sunt muncitorii „specializaţi“ (*ouvriers specialisés*), numeroşi în ramurile cele mai moderne ale industriei, cele care, ca industria de automobile, au adoptat motoarele taylorismului şi au transformat radical modul de lucru industrial. Desigur, muncitorii calificaţi nu au dispărut din uzina modernă. Din contra, aceştia ocupă un loc important în operaţiunile de ajustare, de utilare, de reglare şi de finisare care nu necesită automatizarea benzilor şi care fac din ei un fel de aristocraţie muncitorească, dar care nu reprezintă decât o fracţiune minoritară a personalului utilizat în marea industrie. Ei sunt cei care efectuează operaţiunile cele mai grele şi mai dezumanizante ale muncii din industrie, cei care suportă efectele demoralizatoare ale unui mediu în care s-au intensificat procedurile de supraveghere şi de cronometrare care fac ca uzina să semene cu o „ocnă“, iar lucrul pe bandă cu o formă modernă a sclaviei. Ei sunt cei cărora li se impune salariul în funcţie de randament şi primesc remuneraţiile cele mai mici, cei care sunt primii daţi afară de îndată de ce poate trece la înlocuirea acestor muncitori proveniţi adesea din imigranţi de dată recentă, formaţi „la grămadă“ şi fără niciun fel de cunoştinţe tehnice. În sfârşit, tot ei sunt cei care populează

universul sordid al periferiilor urbane (la Paris, Lyon, Milano, Birmingham, Manchester, Hamburg etc.), unde trăiesc în „colibe“ construite în grabă în mijlocul zonelor industriale înnegrite de fum. Din rândul acestor muncitori calificaţi ai industriei „raţionalizate“, tinerele partide comuniste (cel italian până în 1924-1925, cel german până în 1933, apoi francez, belgian, austriac, ceh) îşi vor recruta membrii cei mai numeroşi şi mai combativi.

Cât despre reprezentanţii burgheziei şi ai claselor mijlocii, legăturile pe care aceştia le-au avut pe front sau în lagărele de prizonieri cu proletarii sau cu micii burghezi scăpătaţi nu au dus la dispariţia diferenţelor de statut social, a sistemelor de valori sau a prejudecăţilor sociale, chiar dacă ele au creat o solidaritate inexistentă până atunci şi au avut ulterior influenţă asupra dezvoltării puternicelor curente egalitare. Modul în care aceste categorii reacţionează la efectele economice şi sociale ale războiului, apoi la cele provocate de „Marea criză“ ilustrează foarte bine situarea lor pe poziţii sociale pe care aceste evenimente le-au zdruncinat serios, chiar dacă, în termeni statistici cel puţin, ideea unei „proletarizări“ a burgheziei şi a claselor mijlocii trebuie privită ca relativă, inclusiv într-o ţară ca Germania unde criza din 1920-1923 a avut la acest nivel efecte devastatoare. Peste tot, devalorizarea monetară a afectat patrimoniile şi a determinat scăderea veniturilor tradiţionale (obligaţiuni, împrumuturi publice, chirii etc.) reducând puterea de cumpărare a anumitor categorii şi fiind însoţită de o adevărată decădere socială. Numeroase averi au fost distruse modificându-se în mod vizibil nivelul de viaţă şi obiceiurile de consum. Cu toate acestea,

ruinarea formaţiilor bogate şi aducerea lor la o stare de mizerie nu poate să fi devenit o regulă a acestei perioade.

În realitate, sărăciţi sau nu, numeroşi reprezentanţi ai burgheziei îşi unesc vocile cu cele ale categoriilor sociale modeste pentru a-i denunţa pe „profitori“ şi pe „proaspeţii îmbogăţiţi“, cei care în concepţia lor sunt deţinătorii unor averi „imorale“. Fenomenul nu este nou, numai că marile variaţii de creştere şi de scădere înregistrate de patrimonii din cauza conflictului şi a crizei accentuează reacţiile provocate de repunerea în discuţie a eticii burgheze tradiţionale şi hrănesc o mentalitate care, în majoritatea ţărilor, îi va împinge pe reprezentanţii burgheziei şi ai claselor mijlocii spre mişcarea extremistă de dreapta, spre antisemitism şi spre fascism.

Este oare posibil să afirmăm că trebuie să plasăm într-o opoziţie fără nuanţe comportamentul ostentativ şi practicile hedoniste ale unei minorităţi aparţinând marilor metropole europene, beneficiare în exclusivitate ale acestor „ani de nebunie“, cu masele de oameni simpli expuşi vicisitudinilor acestei perioade şi ţinuţi departe de distracţiile de moment? Nimic nu ar putea avea un caracter mai caricatural. Nu toată Europa trăieşte în ritmul „jazzului“ sau a charlestonului debarasându-se de constrângerile şi tabuurile moralei tradiţionale. Chiar dacă sunt tunse *à la garçonne* şi îşi scurtează fustele după ultima modă, nu toate femeile sunt gata să urmeze exemplul subversiv al eroinelor lui Victor Margueritte (*La Garçonne*, 1922) sau al lui Raymond Radiguet (*Le Diable au corps*, 1923). Chiar dacă „furia de a trăi“ caracterizează mai ales

o elită socială, bucuria de a trăi momentul după suferinţele şi neliniştile războiului este un fenomen general care transcende categoriile şi statutele sociale, iar aceasta se prelungeşte mult timp după ce crahul de pe Wall Street va fi anunţat sfârşitul erei prosperităţii. Timpul cortegiilor de grevişti, al marşurilor foamei, al supelor pentru săraci, al răspândirii nazismului şi fascismului nu este lipsit de o anumită ambianţă lipsită de griji. Evident aceasta este mai vizibilă şi mai răspândită în deceniul de după război decât în timpul sumbrilor ani treizeci, dar ea nu dispare totuşi complet odată cu aceştia. În 1935, în perioada de reînarmare a Germaniei şi a crizei etiopiene, întreaga Franţă fredonează cântecul lui Paul Misraki *Totul este bine, doamnă marchiză* popularizat de orchestra lui Ray Ventura, iar peste trei ani, în ajunul evenimentelor de la München, *Totul e vesel*, care îl va face cunoscut pe Charles Trenet în aproape întreaga Europă.

„Criza spirituală“ şi noile concepţii estetice

Războiul a marcat profund generaţia de combatanţi în a căror memorie acesta continuă să persiste. Timp de cel puţin zece ani, acesta devine tema principală a unui număr considerabil de romane, nuvele, mărturii, în care predomină sentimentul de groază. Aşa se întâmplă cu opere cum ar fi *Crucile din lemn* de Roland Dorgelés, *Les Éparges* (comună pe Meuse, aproape de Verdun, unde s-au dat lupte grele în 1914 şi 1915 – n.t.) de Maurice Genevoix, *Nimic nou pe frontul de vest* de Erich Maria Remarque, *Un an pe platou* de Emilio Lussu (din care în 1970, Francesco Rosi se va inspira pentru filmul său „Oameni revoltaţi“ – *Uomini contro*). Dar în curând apare o diferenţă vizibilă între scriitorii ale căror opere exprimă o oarecare nostalgie a eroismului care contrastează cu procesul de îmburghezire şi cu mediocritatea societăţii de după război – cum este cazul unor autori ca Montherlant, Drieu La Rochelle, Joseph Kessel, Raymond Escholier, Ernst Jünger, Mario Carli şi F. T. Marinetti – şi scriitorii care denunţă caracterul absurd şi monstruos al războiului (Louis Ferdinand Céline în *Călătorie la capătul nopţii*) şi formulează un adevărat act de acuzare împotriva unui sistem care a permis declanşarea dezastrului. După ce a publicat una după alta *Viaţa martirilor* în 1917 şi *Civilizaţie* în 1918, Georges Duhamel propune în *Cucerirea lumii* un pacifism rezonabil şi vigilent. În *Focul* Henri Barbusse evocă şi el ororile războiului şi sentimentul fratern dintre combatanţi.

Pacifismul („pentru ca niciodată tragedia să nu se mai repete“), sentimentul de solidaritate cu cei scăpaţi cu viaţă şi cu cei dispăruţi, nostalgia fraternităţii din tranşee, dorinţa învingătorilor de a păstra ce au obţinut cu preţul sângelui vărsat şi a învinşilor de a şterge umilinţa suferită, iată doar unele din mobilurile contradictorii care, imediat după război, animă asociaţiile foştilor combatanţi de care toate guvernele vor trebui să ţină cont.

În acelaşi timp, războiul a dus la o repunere în discuţie radicală a sistemului de valori pe care se baza civilizaţia occidentală. Am văzut că acesta suferise deja o modificare serioasă în cursul celor trei decenii care au precedat conflictul european şi aceasta ca urmare a celei de a doua revoluţii industriale şi totodată a reconsiderării certitudinilor ştiinţifice de către oamenii de ştiinţă înşişi. Până în 1914, această criză a conştiinţei europene a rămas totuşi apanajul unei minorităţi, iar modificările de gândire care rezultau din aceasta se loveau de un puternic conformism. „Războiul cel mare“ a făcut această barieră eliberând impulsurile care timp de douăzeci de ani vor hrăni ceea ce Paul Valéry va numi începând din 1920 „o criză spirituală“.

La început a fost o criză morală. Dispreţul pentru viaţa oamenilor, contrastul între suferinţele combatanţilor şi lipsa de griji din spatele frontului, spectacolul averilor imense acumulate în câţiva ani, uneori pe spinarea soldaţilor, toate acestea au lăsat cicatrici adânci în mentalitatea colectivităţii de a fi fost jucăria unor interese sordide în numele unor înalte principii, trezeşte sentimentul de revoltă împotriva moralei tradiţionale bazată pe datorie şi duce la reabilitarea gustului pentru plăcerea fără

constrângeri. Am văzut că această reacţie s-a manifestat la diferite niveluri printr-o poftă de distracţie care a dat tonul acelor *années folles*. Aceasta s-a ilustrat şi în domeniul literaturii prin apariţia unui număr mare de opere care au desigur un cu totul alt scop, dar în care publicul vede mai ales distrugerea ideilor învechite şi a principiilor morale: *Fructele pământului* de André Gide, care în 1897 nu a avut mai mult de cinci sute de cititori, devine cartea de căpătâi a tineretului burghez, ca şi *Pivniţele Vaticanului* (1914) în care Gide face apologia actului „gratuit“, lipsit de orice semnificaţie umană. Aceeaşi dorinţă ostentativă de eliberare din strânsoarea regulilor şi a tabuurilor se regăseşte la originea succesului lui Jean Cocteau (*Thomas impostorul* – 1923, *Copiii teribili* – 1929), al lui Henri de Montherlant (*La izvoarele dorinţei* – 1927, mai târziu *Tinerele*) al lui James Joyce (*Ulysse* – 1922), al lui Aldous Huxley (*Chrome Yellow* – 1921), al lui Luigi Pirandello a cărui piesă *Şase personaje în căutarea unui autor* (1921) este reprezentată pe toate scenele europene.

A fost de asemenea şi o criză a valorilor intelectuale. Reacţia împotriva raţionalismului, deja foarte puternică la sfârşitul secolului al XIX-lea, este accentuată de război şi triumfă prin Henri Bergson şi prin spaniolul Miguel de Unamuno a cărui *Agonie a creştinismului*, publicată în 1925, face o paralelă între pierderea valorilor morale şi dispariţia civilizaţiilor. În plus, psihanaliza lui Freud, adevărată „revoluţie copernicistă“ a gândirii, descoperă o altă latură a funcţiilor umane, împreună cu fenomenologia germanului Edmond Husserl şi cu existenţialismul compatrioţilor săi Karl

Jaspers şi Martin Heidegger, acesta din urmă scoţând în evidenţă caracterul „absurd“ al lumii în care trăim. La cehul de limbă germană Franz Kafka, ale cărui povestiri şi romane vor fi publicate după moartea sa (în 1924), acest sentiment al absurdităţii lumii şi al conştiinţei distrugerii individului de către mecanismele statale care nu funcţionează decât în virtutea unei logici proprii, sfârşeşte într-o disperare profundă (*Procesul*, 1925).

Această criză a raţionalismului poate să ducă la o renaştere a sentimentului religios. În ţările şi în regiunile unde procesul de decreştinare a maselor era foarte avansat în ajunul primului război mondial, acesta continuă şi tinde chiar să câştige teren şi la sate, mai ales în Franţa unde învăţământul laic a reuşit până la urmă să zdruncine influenţa clasică. În schimb, ceea ce Biserica pierde pe de o parte odată cu regresia practicilor formale şi a credinţei tradiţionale, câştigă pe de altă parte prin aspiraţia către o religie revigorată, întoarsă la izvoare, în conformitate cu mesajul umanist şi egalitarist al Evangheliei, aşa cum acesta este perceput de un număr tot mai mare de credincioşi şi de câţiva intelectuali ca Georges Bernanos (*Marea spaimă a celor atotgânditori*, 1931).

Mai sunt de asemenea şi cei care caută în evadare un remediu pentru neliniştea lor. „A fugi este obsesia celor care vor să fie liberi – scrie Giovanni Papini – după ce a fugit de Dumnezeu, omul fuge de sine însuşi (...); el se refugiază în iluzii şi în artificii care îi ascund pentru câteva minute propria-i sărăcie spirituală“. Unii, după ce şi-au afirmat, ca Valéry, credinţa în slăbiciunea omului modern şi

îngrijorarea de a vedea cum se prăbuşeşte o cultură multimilenară („Noi, civilizaţiile actuale, ştim acum că suntem muritoare“) evadează în creştinism, în „poezie pură“, lipsită de sens şi de esenţă umană. Alţii îşi construiesc o lume fantezistă, ireală, aşa cum fac Cocteau şi Giraudoux. Alţii se refugiază în călătorii, în contactul cu alte civilizaţii, ca André Malraux (*Calea regală*, 1930) Paul Nizan, Paul Morand, fraţii Tharaud etc., sau în întoarcerea la natură şi la izvoarele vieţii rurale (Alphonse de Chateaubriand, Henri Pourrat, scriitorii italieni grupaţi în jurul revistei *Il Selvaggio* (Sălbaticul – n.t.) a lui Mino Maccari), în acţiunea revoluţionară (Louis Aragon, englezul George Orwell), sau într-o viaţă de riscuri (Antoine de Saint-Exupéry, Gabriele D’Annunzio).

Curentele avangardiste

Triumful iraţionalului şi refuzul de a accepta prezentul se exprimă mai ales prin intermediul curentelor de avangardă artistică, continuatoare ale mişcărilor care încă din primii ani ai secolului douăzeci au repus în discuţie esenţa manierelor tradiţionale de reprezentare a realităţii. Tot războiul este acela care, şi în acest domeniu, a amplificat reacţiile provocând respingerea brutală a unei societăţi şi a unei culturi „burgheze“ cărora li se impută responsabilitatea marelui măcel. Astfel, sunt desemnate drept duşmani ai umanităţii nu numai ideologiile care au împins statele europene să se lupte între ele – naţionalismul, imperialismul etc. –, dar şi cele care, timp de două secole, au constituit baza „civilizaţiei“ occidentale – liberalismul, democraţia, umanismul etc., şi al căror caracter fariseic şi absurd a fost scos la lumină de atrocităţile războiului.

Din această atitudine de refuz a realităţii, în plin război (1916), la Zürich, în mediile exilaţilor politici din diferite ţări adunaţi în jurul scriitorului Tristan Tzara şi al pictorilor Marcel Duchamp şi Francis Picabia, ia naştere mişcarea de revoltă cu numele de „dada“, inspirată de primele bolboroseli ale copilăriei. Ideea de bază a acesteia este că arta şi literatura ar trebui să ajute omul să-şi regăsească spontaneitatea primitivă, strivită sau pervertită de civilizaţia industrială. Pentru aceasta trebuia să se rupă orice legătură cu cultura burgheză sau, şi mai bine, aceasta să fie distrusă prin luarea ei în

derâdere şi prin provocările de orice fel, care să aibă ca scop anihilarea formei şi conţinutului său. După război, nucleul dadaist părăseşte Elveţia pentru a se instala la Berlin, de unde se va extinde spre Köln, Amsterdam, New York, dar mai ales Paris, locul de întâlnire al scriitorilor şi artiştilor care au suferit ei înşişi, spiritual şi fizic, traumatismul războiului şi care împărtăşesc furia nihilistă a fondatorului mişcării „dada“. În martie 1919, în jurul lui André Breton, Louis Aragon şi Philippe Soupault, este creată revista „Literatura“ al cărei obiectiv declarat este distrugerea „falşilor idoli“. Susţinând, împreună cu Tzara, dezarticularea totală a limbajului şi cu Picabia respingerea absolută a oricărui subiect, noua şcoală pretinde că a găsit forme de exprimare revoluţionară. În Germania, avantajată de înfrângere şi de evenimentele din 1918-1919, mişcarea capătă un caracter mult mai politic decât în Franţa şi îşi îndreaptă preferinţa către artele plastice reprezentate de Georg Grosz la Berlin, caricaturist feroce al burgheziei şi al militarismului german, de Hans Arp şi Max Ernst la Köln şi de Kurt Schwitters la Hanovra.

Tam-tamul provocator al ramurii pariziene a dadaismului şi acţiunea sa exclusiv distrugătoare îi va determina curând pe membrii săi cei mai creativi, în special echipa de la revista „Literatura“ să părăsească mişcarea. Rupând legăturile cu Tzara, André Breton, Louis Aragon, Paul Éluard şi Robert Desnos vor lansa în 1922 curentul suprarealist, al cărui Manifest va fi publicat doi ani mai târziu de A. Breton. Desigur, şi aici este vorba de promovarea unui nonconformism violent,

suprarealiştii, ca şi predecesorii lor recurgând la provocare şi la scandal. Numai că, la această dorinţă de a distruge valorile morale şi estetice existente, se adaugă grija de a reclădi o cultură bazată nu pe umanismul tradiţional ci pe sinceritatea care există în orice fiinţă omenească. De aici ideea de a crea noi forme de artă şi de poezie dând curs liber universului oniric al fiecăruia, practicând scrierea mecanică „fără niciun control exercitat de raţiune, în afara oricărei preocupări estetice şi morale“.

Avangarda suprarealistă va ocupa timp de şapte sau opt ani primul loc pe scena culturală, aducând materiale şi forme noi de exprimare în poezie (Breton, Aragon, Desnos, Éluard), în pictură (Picabia, Ernst, Magritte, Miro, Dali), în sculptură (Germaine Richier, Hanz Arp) şi în cinematografie prin Louis Bunuel („Câinele andaluz“), René Clair şi Jean Cocteau. Îndreptându-şi atenţia către individ, a cărui imaginaţie şi univers oniric creează o „realitate“ care nu există decât în viziunea artistului şi a spectatorului, aceasta păstrează din rădăcinile dadaiste o înclinare exagerată pentru revoltă pentru a nu da impresia că are vreo legătură cu marea inspiraţie novatoare ce pare să-şi fi făcut apariţia odată cu Revoluţia din Octombrie. Şi asta pentru că numeroşi suprarealişti vor adera la Partidul Comunist cu care împărtăşesc dorinţa de a rupe cu ordinea burgheză. Aspiraţia lor spre independenţă şi anarhismul lor latent vor sfârşi în curând prin a se lovi de tendinţele centralizatoare şi totalitare ale unei organizaţii care, la sfârşitul anilor douăzeci, va suporta primele efecte ale rigidităţii staliniste. De aici decurg căile divergente care îi vor împinge pe o

parte dintre ei să se apropie din nou de spiritul libertin, chiar nihilist, de revolta dadaistă, ca André Breton, în timp ce alţii se vor angaja total în ideologia Partidului Comunist fără să se rupă total de estetica suprarealistă care a marcat profund epoca şi s-a extins dincolo de fronturile Hexagonului, aşa cum este cazul lui Paul Éluard.

Ca şi curentele de avangardă care i-au precedat - fovism, cubism, futurism, dadaism -, suprarealismul este în acelaşi timp o mişcare culturală transnaţională care are ramificaţii în mai multe ţări europene şi din afara Europei, dar şi un fenomen „parizian“ care s-a instalat pe acel „Mal stâng“, ce reprezintă la mijlocul anilor douăzeci polul principal al artelor şi al literelor. Mărturie rămâne concentrarea deosebit de mare de creatori care s-au instalat în capitala franceză şi care frecventează celebrele centre ale cosmopolitismului cultural reprezentate de marile berării din Montparnasse: Le Dôme, La Coupole, La Rotonde sau La Closerie des Lilas. Scriitorii americani ai „generaţiei pierdute“ ca Scott Fitzgerald, Ernest Hemingway şi Henri Miller, se alătură aici exilaţilor care fug de represiunea dictaturilor mediteraneene şi balcanice în aşteptarea diasporei antinaziste a anilor treizeci, şi pictorilor străini care formează marile „batalioane“ ale aşa numitei „Şcoli din Paris“ în care figurează printre alţii italianul Modigliani, lituanianul Soutine şi rusul Chagall.

Spre deosebire de mişcarea dadaistă şi de suprarealism, expresionismul nu constituie un fenomen cu totul nou în Europa de după război. Tot fenomen transnaţional, dar al cărui epicentru se situează în Germania, acesta a început să se

manifeste în fapt în această ţară, cu patru sau cinci ani înainte de izbucnirea războiului, ca o reacţie împotriva impresionismului. În loc să încerce să reproducă impresia provocată de lumea exterioară, artistul încearcă să exprime prin intermediul operei sale, viziunea sa despre lume şi propria-i personalitate. Armonia formelor şi a culorilor devine astfel un scop secundar, iar ceea ce contează este încercarea de a atinge cele mai înalte culmi ale exprimării. Respingând ca şi futurismul italian, conformismul mic-burghez, expresionismul german, aşa cum se dezvoltă în anii 1910 la München, Berlin şi Dresda, îşi are rădăcinile într-o tradiţie „germanică“ datând cel puţin din timpul lui Grünenwald. Aceasta nu-i împiedică însă pe promotorii săi să se lase influenţaţi de acea vastă mişcare care încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea viza exaltarea energiei vitale sub toate formele sale şi de pictorii străini de cultura germană cum ar fi Paul Cézanne, Paul Gauguin şi Vincent van Gogh.

În concluzie, Germania, cu efervescenţa sa culturală, constituie pentru acest curent un teren favorabil în perioada de după război, teren ce devine în anii douăzeci centrul de predilecţie al expresionismului. Mai întâi trebuie subliniat expresionismul pictural reprezentat în primul rând de Max Beckmann, Otto Dix, George Grosz, Lionel Feininger (întâlnit şi în alte curente de avangardă), Ernst Ludwig Kirchner, Emil Nolde şi Max Pechstein. Trebuie de asemenea să amintim că în acest domeniu al artelor plastice, mişcarea expresionistă va avea cele mai multe ramificaţii europene prin austriacul Oskar Kokoschka, cehul Kubin, norvegianul Edvard Munch, rusul Kandinski,

belgienii James Ensor şi Van den Berge, danezul Sörensen şi o serie de pictori francezi sau străini care trăiesc în Franţa şi care, fără să se alăture în mod intenţionat şcolii expresioniste, au fost influenţaţi puternic de aceasta, cum sunt Marcel Gromaire, Georges Rouault, Henry de Waroquier, Édouard Goerg, Chaim Soutine şi Amedeo Modigliani.

Există de asemenea o literatură, în special o poezie expresionistă ilustrată de Georg Trakl, Franz Werfel, Gottfried Benn, Georg Heym, J.-R. Becker, care îşi va exercita influenţa asupra multor scriitori printre care Rainer Maria Rilke, ca şi o muzică expresionistă, revista *Der Blaue Reiter* (Călăreţul albastru), fondată de pictorii Paul Klee şi Vasili Kandinski, numărând printre colaboratorii săi pe compozitorul Arnold Schönberg şi pe cei doi principali discipoli ai acestuia, Alban Berg şi Anton von Webern. Însă această mişcare va crea poate operele sale cele mai originale mai ales în domeniul spectacolului.

În primul rând cinematograful, care a constituit în Germania sectorul de predilecţie al curentului expresionist, asigurându-i acestuia o largă difuzare. Exprimând neliniştea individului şi frământările societăţii într-o lume ce pare să se scufunde, acesta îşi găseşte subiectele baroce şi tulburătoare în tradiţia legendară (*Nosferatu* de Murnau), în faptul divers respingător şi banalizat (*M. le Maudit* de Fritz Lang), sau în reprezentarea unei lumi robotizate şi manipulate politic care o prefigurează pe cea din perioada crizei şi a înfloririi nazismului (*Metropolis* de F. Lang, 1926). Cât despre forma expresionistă, aceasta se bazează pe folosirea

clarobscurului, a jocului agitat şi plin de grimase al actorilor, a costumelor insolite şi a unui decor angoasant ce reprezintă un peisaj urban cu străduţe străjuite de case şubrede.

În al doilea rând teatrul, care, încă înainte de 1914, a fost puternic influenţat de estetica expresionistă a operelor lui Georg Kaiser, Fritz von Unruh, Karl Sternheim, iar după război de piesele lui Ernst Toller animate de un violent spirit satiric şi anticonformist şi a căror punere în scenă trece peste toate tradiţiile existente. Acestea din urmă vor influenţa profund teatrul politic al lui Bertolt Brecht şi al lui Erwin Piscator.

Clasici şi moderni

Gesturile îndrăzneţe şi provocatoare ale curentelor de avangardă amplificate de reacţiile ostile, uneori foarte vii, ale criticii şi ale publicului, nu pot fi judecate altfel decât exact prin ceea ce sunt: un filon cultural de foarte mare importanţă, dacă se ia în considerare formidabila sa capacitate de reînnoire estetică, dar şi caracterul său vizibil restrâns în raport cu imensa producţie intelectuală şi artistică dintre cele două războaie.

În artele plastice, de exemplu, căutările estetice ale suprarealiştilor şi ale expresionismului sunt contemporane cu o tendinţă generală de „întoarcere la reguli“. Pentru mulţi creatori, totul se petrece ca şi cum primul război mondial i-ar fi incitat să-şi tempereze îndrăznelile şi să se apropie de un public pe care ermetismul operelor lor din tinereţe l-a îndepărtat de ei, în concluzie, să restabilească măcar parţial legăturile cu arta figurativă. În mod paradoxal, Pablo Picasso, care după ce a deschis cele mai revoluţionare perspective, este cel care, începând din 1915, abandonând geometrizarea totală a formelor (fără să renunţe total la cubism), trece la o pictură care redă importanţa culorilor şi formelor figurative (în pânzele sale din perioada romană şi din perioadele „albastre“ şi „roz“ – „Arlechinul“, „Şcolăriţa“ etc.). Ruptura cu cubismul este mai puţin radicală la Georges Braque, care de acum înainte va adopta o cale de mijloc, între figurativ şi o transpunere foarte interpretată şi structurată a realităţii, pe care o va urma până la

moarte. Din contra, cu Henri Matisse se revine la o abordare mai convenţională a realităţii şi la o alegere a subiectelor (nuduri, dansatoare, odalisce), care se apropie foarte mult de gustul publicului. Acelaşi lucru se petrece şi cu alţi pictori care se îndepărtează şi ei de îndrăznelile avangardiste ale tinereţii, cum sunt André Derain devenit aproape clasic în naturile sale moarte şi în nuduri, Raoul Dufy, spaniolul Juan Gris, italienii Giorgio Morandi şi Giorgio De Chirico, acesta din urmă trecând de la „pictura metafizică“ la o atitudine extrem de critică la adresa curentelor picturii contemporane, atitudine exprimată în textul publicat în 1919 sub titlul *Il ritorno al mestiere* (Reîntoarcerea la meserie), a cărui primă frază reprezintă un adevărat manifest: *Pictor classicus sum* („Eu sunt un pictor clasic“).

Este destul de lungă lista artiştilor al căror clasicism nu este rezultatul unei convertiri provocată de vârsta maturităţii şi de preocuparea de a găsi sau de a regăsi un public, ci al unei simple prelungiri a unor tendinţe mai vechi pe care zgomotul plăcut în jurul curentelor de avangardă încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea le-a plasat pe o poziţie secundară. Printre creatorii care au cunoscut o evoluţie mai tradiţională decât cea a celor ce s-au convertit la „întoarcerea la reguli“, nu-l vom aminti decât pe André Dunoyer de Segonzac, pentru că itinerarul său este cel mai ilustrativ în acest sens, el trecând de la realismul puţin greoi de dinainte de război la o artă delicată de portretist, de peisagist, de acuarelist şi de gravor.

„Întoarcerea la ordine“ de după război este totuşi departe de a afirma victoria definitivă a figurativului

asupra altor forme de reprezentare a realităţii materiale şi spirituale. Cu Fernand Léger şi cu „purismul“, subiectele alese în mediile muncitoreşti şi exactitatea desenului (subliniat printr-un contur întunecat) nu pot constitui totuşi o întoarcere definitivă la figurativ. Pictura abstractă, care s-a dezvoltat până atunci cu precădere în Europa Centrală şi Orientală, va migra odată cu victoria şi expansiunea nazismului spre Vestul continentului, mai ales către Ţările de Jos, unde, în jurul lui Piet Mondrian, Theo van Doesbourg şi Bart van der Leck, s-a constituit grupul *De Stijl* (după numele revistei care serveşte artiştilor drept centru de gravitaţie). La Paris, la începutul anilor treizeci, grupul *Cercle et Carré* (Cerc şi pătrat) împreună cu revista *Abstraction – Création* (Abstracţie – Creaţie) devine polul principal al acestui curent, în jurul căruia gravitează creatori veniţi din toată lumea: Piet Mondrian, francezii Michel Seuphor, Jean Gorin şi Auguste Herbin, englezul Ben Nicholson, elveţianul Max Bill, uruguaianul Joaquin-Torres Garcia, americanul Alexander Calder, olandezul Georges Vantongerloo, rusul Vasili Kandinski etc. În ciuda vitalităţii lor extraordinare, până la război, aceste grupuri nu reprezintă totuşi decât nişte lăcaşuri artistice a căror audienţă este dintre cele mai limitate. Excepţie fac totuşi într-o oarecare măsură Robert şi Sonia Delaunay, care, după ce au renunţat la figurativ la începutul anilor treizeci, vor primi comanda decorării pavilioanelor de aeronautică şi ale căilor ferate pentru Expoziţia universală din 1937.

În sfârşit, unii dintre cei mai mari reprezentanţi ai picturii vor părăsi repede calea reîntoarcerii la

pictura academică. Aşa se va întâmpla cu Matisse şi Bonnard, primul, după călătoria sa în Statele Unite, renunţând la stilul său sintetic care urmăreşte să reţină din realitate numai esenţa formelor, al doilea găsind în această ultimă alegere pretextul pentru a da frâu liber imaginaţiei folosind o reţea fină de paste colorate (*Dejunul*, 1932). Dar mai ales, prin Picasso se afirmă dorinţa de întoarcere la căutările şi la descoperirile curentelor de avangardă: suprarealism (el participă la expoziţia din 1925), cubism sintetic, dar mai ales expresionism. Pânza lui, *Guernica*, executată pentru pavilionul Spaniei republicane din 1937, poate fi considerată drept o culme a expresionismului din pictura epocii.

Sculptura europeană dintre cele două războaie a fost cu mult mai puţin afectată de întoarcerea la ordine şi la tradiţie decât arta picturii, exceptând bineînţeles ţările totalitare şi într-o oarecare măsură Franţa unde această tendinţă a cunoscut frumoase succese cu Charles Despiau şi Henri Bouchard, autori ai operelor din vastul program sculptural al palatelor din Chaillot şi din Tokio ridicate cu ocazia Expoziţiei din 1937, cu Pierre Poisson, Louis Dejean, Léon Drivier, Georges Saupique, Marcel Gimond etc. Tendinţa novatoare şi crearea unor forme noi se manifestă mai ales în jurul a doi poli: cel al abstracţionismului reprezentat de Mondrian şi mişcarea Neoplasticismului apărută în revista *De Stijl*, reprezentată de filiala sa londoneză, dar şi de germanul Otto Freundlich, olandezul César Domela, ungurul Ştefan Beothy, francezul Gorin şi cel al sculpturii suprarealiste reprezentate de Alberto Giacometti, Max Ernst, Juan Miró, Julio Gonzales

etc.

După venirea la putere a nazismului şi mai ales după primele manifestări de forţă hitleriste, numeroşi reprezentanţi ai mişcărilor avangardiste din pictură, sculptură şi arhitectură, originari din ţările Europei Centrale şi Orientale, după o primă şedere în Franţa şi Marea Britanie, vor lua drumul Statelor Unite, unii pentru un exil definitiv. Arta contemporană americană, aflată deja în plină dezvoltare în anii douăzeci, se va inspira din acest izvor de forţe noi şi din aceste noi surse de inspiraţie de care vechiul continent va fi lipsit. Abia după al Doilea Război Mondial acesta din urmă îşi va da seama de bogăţia acestui „filon“ devenit între timp o ramură a culturii „americane“.

Muzica europeană nu a cunoscut o varietate atât de mare de tendinţe ca artele plastice. Influenţa expresionismului este minoră, iar cea a suprarealismului aproape nulă. Marile mişcări novatoarele manifestă în acest domeniu prin răspândirea jazzului care la rândul său, trece de la spontaneitatea stilului *New Orleans* la forme mai complexe introducând în stilul *swing* o orchestraţie mai savantă, sau prin continuarea experienţelor efectuate la sfârşitul secolului al XIX-lea de compozitori ca Dvořák şi Smetana. Unii muzicieni originari din Europa de Est ca cehii Janacek şi Martinu, polonezii Paderewski şi Szymanowski, ungurii Kodaly şi Bartók, românul Enescu şi finlandezul Sibelius, încearcă să încorporeze elemente folclorice într-o compoziţie muzicală când clasică, când, din contra, de o factură foarte modernă.

Revoluţia muzicală începută înainte de război va fi

continuată însă în Austria, în jurul lui Arnold Schönberg şi al discipolilor acestuia, Alban Berg şi Anton Webern, prin perfecţionarea unei noi metode de compoziţie, scrierea „serială“ (sau dodecafonică) al cărei principiu este comparabil cu cel al picturii moderne potrivit căruia artistul trebuie să-şi subordoneze propriile norme şi propriul univers legilor create şi impuse de „natură“. Chiar dacă această muzică „atomică“ va da naştere între cele două războaie câtorva opere majore ale genului – *Variaţiuni pentru orchestră* şi *Moise şi Aaron* de Schönberg, *Concert în memoria unui înger* de *Berg*, dedicat lui Manon Gropius, fiica Almei Mahler, *Simfonia op. 21* şi *Concert pentru nouă instrumente* de Webern – ea nu va fi cunoscută până în 1945 decât în micile cercuri de specialişti, dar va exercita totuşi o influenţă deloc neglijabilă în Franţa asupra „grupului celor şase“ (Georges Auric, Arthur Honegger, Darius Milhaud, Francis Poulenc, Louis Durey, Germaine Taillefer).

Dimpotrivă, asupra producţiei muzicale europene domină în mod deosebit tendinţele neoclasice şi întoarcerea la formele tradiţionale, fie că este vorba de Stravinsky al cărui exil provocat de Revoluţia din Octombrie este însoţit de o convertire spectaculoasă la influenţele clasice (Bach, Beethoven şi Pergolesi), de Ravel pe care descoperirea lui Schönberg şi a jazzului îl vor îndepărta de stilul său neoclasic, de francezii Paul Dukas, Albert Roussel şi Florent Schmitt sau de germanii Kurt Weill (*Opera de patru parale* pe un livret de Bertolt Brecht, 1928), Carl Orff (*Carmina Burana*, 1937) şi Paul Hindemith, de italienii Respighi şi Busoni şi de britanicii Elgar, Delius şi Benjamin Britten, a căror operă este de

altfel posterioară celui de al doilea război mondial.

Scriitori şi artişti „angajaţi“

Literatura europeană dintre cele două războaie, mai ales cea din deceniul al doilea, care nu se întoarce pur şi simplu la izvoarele clasicismului şi ale tradiţiei, ca cea din Franţa, reprezentată de exemplu de Anatole France care moare în 1924 la vârsta de 80 de ani, la trei ani după ce a primit premiul Nobel, se caracterizează aşa cum am văzut prin încercarea de a evada sub orice formă. Gustul pentru introspecţie la baza căruia regăsim moda filozofiei freudiste şi influenţele bergsoniene, se trage din această tendinţă generală de privilegiere a individului şi a cunoaşterii acestuia faţă de o lume care îl striveşte şi în care el nu se mai recunoaşte. De aceste idei sunt legate în mod direct opera lui André Gide, cea a lui François Mauriac al cărui roman *Thérèse Desqueyroux*, publicat în 1924 este departe de a fi o simplă analiză critică a societăţii bordeleze, cea a lui Marcel Proust mai ales al cărui roman de excepţie *În căutarea timpului pierdut*, început în 1913, încununat în 1919 cu premiul Goncourt, se termină cu ultimul volum, *Timpul regăsit*, apărut postum în 1927. În aceeaşi categorie pot fi introduşi scriitori ca irlandezul James Joyce, romanciera britanică Virginia Woolf, germanul Thomas Mann după desprinderea sa de naţionalism şi împăcarea cu fratele său Erich, romancier şi el, austriacul Robert von Musil al cărui *Om fără calităţi* publicat parţial în 1930 şi 1933 (continuarea nu va apărea decât în 1934 după moartea sa) scoate în evidenţă, dincolo de evocarea plină de dezamăgire a

societăţii austro-ungare de la începutul secolului, o profundă luciditate intelectuală.

Această pasiune pentru introspecţie nu împiedică marile nume ale literaturii şi ale artei să se intereseze de epoca lor şi să participe la dezbaterea dacă nu chiar şi la lupta politică. Aşa se întâmplă cu André Gide al cărui individualism dezinvolt se estompează temporar în faţa aderării chiar dacă până la urmă doar sentimentală, la cauze care se bazează pe solidaritatea dintre oameni: anticolonialismul ilustrat în *Călătorie în Congo* publicată în 1927 în urma unei vizite în această colonie franceză, apoi comunismul la care renunţă repede după ce autorul *Întoarcerii din URSS* a văzut cu ochii săi prăpastia dintre realitatea stalinistă şi speranţele trezite de „lumina strălucitoare“ venită din est. Aceeaşi reacţie şi la Romain Rolland, cu toate că acest anticonformist nu a aşteptat anii douăzeci pentru a-şi face cunoscute pledoariile patetice în favoarea păcii, a dreptăţii şi fraternităţii umane (publicarea în 1915 a cărţii *Deasupra învălmăşelii* provocase în Franţa un uriaş val de proteste naţionaliste). Autorul lui *Jean-Christophe* nu salută cu mai puţin entuziasm începuturile revoluţiei ruse apoi, după ce aceasta se angajează pe calea sângeroasă a „glaciaţiunii“ birocratice, înţelepciunea lui Gandhi. Încercarea sa de a realiza o sinteză între tatăl revoluţiei bolşevice şi apostolul nonviolenţei, l-a adus într-un impas care însă nu ştirbeşte cu nimic caracterul emblematic al căutărilor întreprinse şi care coincid cu aspiraţiile pacifiste şi egalitariste ale multor oameni din generaţia sa.

În anii 1930, extinderea crizei în întreaga Europă,

avântul regimurilor totalitare şi confruntarea dintre marile ideologii ale momentului – democraţie liberală, socialism reformist, comunism, fascism – zdruncină viaţa culturală a bătrânului continent şi determină tot mai mulţi intelectuali să se angajeze în bătălie. În momentul în care, în Franţa, extrema dreaptă coalizată se pregăteşte să ia cu asalt Republica, în Spania războiul civil face ravagii, Hitler atrage Europa într-o serie de acţiuni de forţă care vor declanşa al doilea război mondial, iar Stalin îşi supune ţara unui regim de teroare organizată, puţini sunt scriitorii şi artiştii care, „deasupra învălmăşelii“ mai pot încă să-şi caute rădăcinile într-un umanism fratern care să treacă dincolo de frontierele statale şi de opoziţiile politice aşa cum au făcut-o Jules Romains în *Oameni de bună-voinţă* sau Roger Martin du Gard în *Familia Thibault*. Dificultăţile momentului ca şi acel *air du temps* îi împinge pe creatori spre angajarea politică, pe unii în domeniul exclusiv al culturii, pe alţii în cel al acţiunii militante.

Astfel, în Franţa, după 6 februarie 1934, scriitori, artişti, savanţi aparţinând diferitelor grupări de stânga pun bazele Comitetului de vigilenţă al intelectualilor antifascişti care a jucat un rol considerabil în crearea „Frontului Popular“. În 1935, în timpul războiului din Etiopia, scriitori şi ziarişti de dreapta semnează un „manifest pentru apărarea civilizaţiei creştine“ şi se declară împotriva sancţiunilor împotriva Italiei. Dar războiul din Spania din 1936-1939 este cel care mobilizează cei mai mulţi intelectuali şi artişti, unii dintre ei în calitate de combatanţi – André Malraux angajat în „Brigăzile internaţionale“ –, alţii ca martori prezenţi

la faţa locului (Georges Bernanos, la început de partea naţionaliştilor apoi împotriva acestora denunţându-le crimele în *Marile cimitire sub lumina lunii*, americanul Ernest Hemingway, corespondent de război şi autor al romanului-mărturie *Pentru cine bat clopotele?*, publicat în 1940 şi care va cunoaşte un succes mondial, Robert Brasillach de partea franchiştilor) sau pur şi simplu prin operele lor cum sunt *Guernica* lui Picasso, *Prevestirile războiului civil* de Salvador Dali, afişele care cereau ajutor pentru Spania republicană ale lui Juan Miró etc.

Atracţia exercitată de regimurile totalitare asupra unei părţi a intelectualităţii europene din anii treizeci este unul dintre aspectele majore ale acestei perioade. În ceea ce priveşte comunismul, am văzut că puterea de atracţie a revoluţiei din Octombrie a fost considerabilă depăşind cu mult cercul restrâns al membrilor P. C. şi exercitându-şi influenţa asupra unui număr mare de „tovarăşi de drum“ cărora le va trebui uneori mult timp pentru a se rupe de „realitatea socialistă“. Pactul germano-sovietic din 1939 va îndepărta mulţi militanţi şi simpatizanţi ai partidelor comuniste, dar odată cu crearea unei Europe hitleriste, aceştia vor avea ocazia să se reabiliteze în cadrul Rezistenţei şi să-şi atragă o nouă generaţie de prozeliţi.

În ceea ce priveşte fascismul şi nazismul, fascinaţia a fost la fel de puternică, cu aceleaşi adeziuni ideologice şi angajamente variind în funcţie de grupurile şi de indivizii luaţi în discuţie. În Franţa, intelectualii cu adevărat „fascişti“ nu formează decât un grup restrâns din care se desprind câteva personalităţi strălucite ca Drieu La Rochelle şi Brasillach. Dar alături de fascişti

declaraţi există şi o nebuloasă de intelectuali influenţaţi de fascism, unii susţinători ai unui nihilism violent antisemit ca Céline, alţii susţinând pur şi simplu o apropiere de dictaturi dintr-o pasiune pentru ordine şi pentru anticomunism (acesta este cazul majorităţii reprezentanţilor intelectualităţii tradiţionale), în sfârşit alţii dornici să introducă în Hexagon unele elemente de inspiraţie fascistă (corporatismul pentru extrema dreaptă, clericală, un executiv forte şi un patriotism trufaş pentru majoritatea membrilor din Ligi etc.). În sfârşit, în jurul acestui nucleu închegat pentru care Italia şi Germania constituie până la urmă un model, există o întreagă gamă de atitudini individuale, ale unor grupuri sau reviste care, fără să-şi exprime explicit dorinţa de a înlocui Republica parlamentară cu un regim dictatorial, îşi afirmă ostilitatea faţă de aceasta şi vizează o revoluţie spirituală care i-ar reda naţiunii franceze vitalitatea şi ar fi în măsură să se opună celor doi Leviatani materialişti care ameninţă Europa: comunismul rusesc şi hipercapitalismul „made in USA“. Reviste cum sunt *Combat* sau *L’ordre nouveau* (*Lupta* şi *Noua Ordine*) la care colaborează numeroşi intelectuali de dreapta (J.P. Maxence, Jean de Fabrègues, Thierry Maulnier etc.) şi în mai mică măsură şi într-o altă perspectivă *Esprit* (*Spiritul*) a lui Emmanuel Mounier, îşi au rădăcinile în acea căutare a unei „a treia căi“ ce caracterizează spiritul „nonconformiştilor din anii treizeci“.

Evident, ca şi fascismul însuşi, admiraţia mai mult sau mai puţin discretă pentru regimurile autoritare şi totalitare de dreapta nu se limitează doar la Franţa, chiar dacă în această ţară atracţia

exercitată de dictatura neagră şi de cea brună a fost cea mai puternică. În Anglia de exemplu, regimul lui Mussolini a avut încă de la început în lumea intelectuală linguşitori zeloşi, iar regimul Führerului şi-a avut şi el adepţii săi. Dacă pentru T. S. Eliot, Wyndham Lewis, Roy Campbell şi W.B. Yeats „iluzia fascismului“ s-a risipit în ajunul războiului, aceasta l-a determinat pe poetul Ezra Pound să aleagă exilul în Italia unde va conduce în timpul războiului emisiuni ale posturilor de radio fasciste. În 1945 el va fi arestat de aliaţi şi va sfârşi până la urmă prin a înnebuni.

Culturile totalitare

Spre deosebire de regimul mussolinian şi de cel hitlerist care au trecut rapid la fascizarea culturii, URSS a fost la început, în epoca NEP-ului (Noua Politică Economică) până la venirea lui Stalin, teatrul unei liberalizări culturale însoţită de o creativitate deosebită. Mai bine spus, intervenţia statului este acum foarte discretă. Partidul se mulţumeşte să împartă elogii şi critici în funcţie de gradul de „utilitate socială“ a operelor apărute, dar acestea nu trebuie încă să se conformeze unui „model“ elaborat de instituţiile conducătoare. „Comunişti – scrie Troţki în *Literatură şi Revoluţie* – trebuie să acorde artistului o totală independenţă, cu condiţia ca acesta să nu fie împotriva revoluţiei“. Şi chiar dacă conducătorii bolşevici se simt mai apropiaţi de grupul *Prolet Kult*, care propovăduieşte adoptarea unui model cultural autentic „proletar“, decât de Frontul de Stânga al Artei ai cărui reprezentanţi principali – pictorul Kandinsky care se va exila mai târziu în Occident, dar mai ales poetul Maiakovski cel care se va sinucide în 1930 pentru a scăpa de hărţuirile şi deziluziile lumii birocratice staliniste – devin „ecoul“ tendinţelor suprarealiste şi avangardiste care cuceresc în acel moment Europa de Vest, ei nu vor lua în mod oficial atitudine împotriva acestora din urmă.

Rezultă de aici o efervescenţă de idei şi de căutări estetice care influenţează toate domeniile vieţii intelectuale şi artistice: literatura cu prezenţa constantă a unui puternic curent individualist legat

în mod romantic de epoca revoluţionară, dar foarte atent să-şi păstreze drepturile de a critica, de a da frâu liber fanteziei şi de a practica un rafinament al formei; artele plastice, în ciuda condamnării lor în 1922 de către „Asociaţia artiştilor plastici din Rusia revoluţionară“, la un „formalism“ fără limite; muzica cu creaţiile lui Haciaturian şi Şostakovici (Prokofiev nu se va întoarce în URSS decât în 1933, iar Rahmaninov s-a refugiat în Statele Unite, unde, nesuportând dezrădăcinarea, compune puţin) etc. Cinematograful, cu toate că din 1919 a fost pus sub controlul „Comisariatului Poporului pentru Educaţie“ şi însoţit de o Şcoală de Stat, a constituit, se pare, mărturia cea mai plină de vitalitate şi de creativitate a culturii sovietice din epoca NEP-ului. Eisenstein (*Greva*, *Octombrie*, *Cuirasatul Potemkin*, *Linia generală*) a cărui operă cinematografică reuşeşte să împace suflul revoluţionar, intenţia didactică şi căutarea estetică şi tehnică ce va face epocă în istoria cinematografiei europene, Pudovkin (*Mama*, *Sfârşitul Sankt-Petersburgului*), Trauberg, Emler (*Omul care şi-a pierdut memoria*) sunt reprezentanţii cei mai iluştri ai unui vector cultural despre care Lenin spunea: „dintre toate artele, arta cinematografică este cea mai importantă pentru noi“.

Totul se schimbă însă odată cu începuturile epocii staliniste. Într-adevăr, din 1925, scriitorii şi artiştii sunt chemaţi să se angajeze în bătălia pentru Plan, iar trei ani mai târziu, Asociaţia scriitorilor sovietici primeşte ca însărcinare de la Comitetul Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice să „susţină platforma puterii sovietice“. Din acel moment, în timp ce învăţământul de toate gradele este

impregnat de ideologia marxistă, noua literatură primeşte drept misiune să exprime „aspiraţiile maselor“ şi obiectivele economice şi sociale ale regimului. Astfel se conturează ceea ce din 1932 se va numi „realismul socialist“, adevărată doctrină oficială sistematizată mai târziu de Jdanov, care urmăreşte „descrierea omului ca membru al societăţii“, îndepărtarea acestuia de „frământările intelectualilor şovăitori“ şi glorificarea eroului individual, cât şi eroismul maselor care „se sacrifică pentru construirea unei lumi noi“. Respingerea „formalismului“ şi a „subiectivismului“ ca şi a „primitivismului naturalist“ considerate drept „burgheze“ de către doctrinele „realismului socialist“, folosirea sistematică a înşelătoriei şi a bastonului – pe de o parte laudele, onorurile, posturile de conducere oferite cu generozitate de instituţiile partidului scriitorilor şi artiştilor ce se conformau modelelor, pe de altă parte o cenzură strictă şi curând o represiune nemiloasă – vor avea drept efect apariţia unei literaturi stereotipe, din care se desprind totuşi câteva mari nume ca cele ale lui Ilya Ehrenburg şi Şolohov, dar în care domină conformismul şi mediocritatea prin operele lui Furmanov (*Ceapaev*, 1923), Alexei Tolstoi (*O mie nouă sute optsprezece*), Serafimovici (*Torentul de fier*), Fadeiev (*Înfrângerea*, 1927), Ivanov (*Partizanii*) etc.

Artele plastice sunt puse şi ele în slujba „construirii socialismului“, se văd limitate la glorificarea regimului, a realizărilor sale şi a conducătorilor acestuia şi obligate să se întoarcă la un stil figurativ convenţional, total străin de tradiţiile artistice ale ţării. Arhitectura modernă,

care în primii ani ai revoluţiei, beneficiase de favorurile puterii, este şi ea abandonată pentru o „revenire la ordine“ care de altfel caracterizează societatea stalinistă în ansamblul ei, şi care se concretizează prin adoptarea unui stil neoclasic greoi, cu o decoraţie abundentă şi destul de pompoasă. Muzica este şi ea pusă la punct, un mare geniu muzical ca Prokofiev sfârşind până la urmă prin a compune în 1939 partitura unei „Ode lui Stalin“. În sfârşit, istoria este rescrisă, psihanaliza condamnată, ştiinţele umaniste orientate în direcţia doctrinei marxist-leniniste. Evident, cinematograful nu este nici el neglijat, exceptând sfârşitul acestei perioade când, în acest domeniu, se produce o renaştere remarcabilă prin filmele istorice ale lui Petrov (*Petru cel Mare*) şi Eisenstein (*Alexandr Nevskî*).

În Italia, „ameliorarea culturală“ – a se traduce punerea la punct a culturii şi înregimentarea sa în serviciul regimului – nu se face, nici aici, de azi pe mâine şi mai ales nu este împinsă atât de departe ca în URSS-ul stalinist sau ca în Germania nazistă. Pe de altă parte, chiar în interiorul fascismului nu există în acest domeniu o unitate de idei şi de punere în aplicare a acestora.

Spiritul contestatar al ordinii stabilite şi violent antiburghez al primei faze a fascismului continuă în toată perioada să inspire un anumit număr de intelectuali care aderaseră la ideologia fasciilor, din admiraţie pentru nihilismul său regenerator. Aceştia sunt fie naţionalişti futurişti ca Mario Carli, Ardengo Soffici şi Marinetti, fie foşti „internaţionalişti de stânga“ ca Malaparte. Toţi îşi leagă disertaţiile de idealurile „revoluţionare“ ale fascismului şi denunţă

evoluţia conservatoare şi îmburghezirea unui regim, care totuşi nu-i lipseşte nici de onoruri nici de venituri şi care începând din 1936 nu va ezita să revină la ideile lor nonconformiste pentru a-şi justifica desăvârşirea sa totalitaristă.

În unanimitate de acord să denunţe „deriva burgheză“ a Italiei mussoliniene, intelectualii şi artiştii militanţi sunt în schimb divizaţi în ce priveşte sensul pe care să-l dea „revoluţiei fasciste“. Curentului modernist şi centralizator reprezentat de scriitorul Bontempelli şi de revista sa *Novecento* (*Secolul douăzeci*), de pictorii De Chirico, Morandi şi Carré, i se opune în anii 1920 o tendinţă provincialistă, populistă şi ultrareacţionară reprezentată mai ales de revista *Il Selvagio* (*Sălbaticul*) a lui Mino Maccari, la care colaborează Soffici şi Malaparte.

Dacă unii dintre aceşti scriitori şi artişti se îndepărtează de regim puţin câte puţin, din fidelitate faţă de propriile idealuri ca Marinetti, sau din oportunism, alţii, cum ar fi Soffici vor merge până la capăt şi vor susţine după 1943 efemera şi cruda Republică a lui Saló.

Alături de această minoritate reprezentativă a unei culturi autentic „fasciste“, majoritatea intelectualilor care s-au alăturat dictaturii mussoliniene au făcut-o pentru că îi aprobau evoluţia conservatoare şi adeziunea la ideile naţionalismului clasic, cu o anume rezervă ca d’Annunzio, sau cu un entuziasm mai mult sau mai puţin sincer ca Prezzolini şi Papini, sau din oportunism pur şi simplu ca Pirandello (premiul Nobel pentru literatură în 1934).

Această raliere a unei părţi importante a lumii

intelectuale, abandonarea de către fascism a idealurilor sale de la început pentru cele ale tradiţiei intelectuale burgheze, apoi amploarea pe care o ia cultul pentru Duce, toate au concurat la propagarea unui conformism cultural care datorează mult şi încorporării creatorilor de artă şi literatură în structurile controlate de putere: corporaţii specializate, Institutul Fascist al Culturii, Academia Italiană etc. Premii şi distincţii numeroase au fost instituite pentru a recompensa realizările care au contribuit cel mai mult la gloria regimului. Rezultă din toate acestea o sclerozare a culturii oficiale, vizibilă mai ales în artele plastice, în mare parte în slujba reprezentării unei istorii naţionale rescrisă pentru a glorifica fascismul, a transpunerii figurative a vieţii cotidiene din „noua Italie“, sau a reproducerii obsesive şi idealizate a imaginii şefului charismatic.

În ciuda realizărilor de valoare, cum este Gara din Florenţa a lui Michelucci, Casa Fasciei a lui Come de Terragni, diversele manifestări ale unui modernism reprezentat de mişcarea promovată de „Secolul douăzeci“ (Muzio, Pizzigoni, Fiocchi etc.) şi care s-a concretizat mai ales la Milano (Piaţa Republicii) şi la Torino (Uzina Fiat – Lingotto, expoziţia din 1928), arhitectura, deşi foarte diversificată, nu va reuşi până la urmă să găsească o linie de mijloc între aspiraţiile moderniste şi funcţionaliste şi reproducerea stilului medieval şi al stilului antichităţii romane. Cu cât regimul va încerca să-şi impună normele totalitare, cu atât se va accentua tendinţa de a alege între cei doi arhitecţi-vedete, Pagano „funcţionalistul“ şi Piacentini oportunistul, cel ale cărui concepţii

arhitecturale se potriveau mai bine cu funcţiile de reprezentare şi de punere în scenă a maselor, cu care artele erau învestite. De aici dezvoltatul caracter neo-clasicist al stilului „lictor“ prezent în numeroase oraşe ale peninsulei şi eşecul grandiosului proiect al Expoziţiei Universale de la Roma, prevăzută pentru 1942, şi care din cauza constrângerilor va duce la construirea unui cadrilaj rece de monumente rigide şi pompoase.

Este evident că prin intermediul culturii de masă, fascismul a reuşit să pătrundă adânc în societatea italiană. Am văzut că acesta folosea în mod sistematic toate mijloacele moderne de informare în masă şi de divertisment, presă, magazine ilustrate, afişe, „benzi desenate“ (*fumetti*), radioul, punându-se accent în special pe cinematografie, considerată de Mussolini drept „arma cea mai puternică“.

Or, chiar dacă cinematograful italian este supus începând din 1923, unei cenzuri foarte stricte, iar din 1934 este plasat sub controlul direct al statului şi al partidului, aceasta nu duce totuşi la o fascizare fără limite a marii producţii. Conştienţi de faptul că publicul ar putea respinge un cinematograf bazat pe ficţiune, „împănat“ de o ideologie explicită, conducătorii fascişti se împacă cu ideea unei producţii de filme care răspunde aspiraţiilor micii burghezii legată de valorile tradiţionale, cu condiţia să nu apară pe ecrane – şi autocenzura realizatorilor este suficientă – nicio reprezentaţie deviantă capabilă să afecteze imaginea unei societăţi armonioase şi fără probleme. În aceste condiţii operele de factură strict fascistă sunt rare, nu mai mult de vreo treizeci de filme în toată perioada, între care multe se leagă mai mult de

ideologia naţionalistă sau colonialistă „clasică“, decât de idealurile caracteristice regimului; este cazul filmelor *Scipio Africanul* de C. Gallone sau *Escadronul alb* al lui A. Genina.

Se observă astfel limitele culturale ale totalitarismului fascist, ilustrate de eşecul cinematografului de ficţiune „politică“ în faţa unui cinematograf utilizat ca mijloc de evadare din realitate, puţin diferit până la urmă de modelul hollywoodian. De altfel, la sfârşitul perioadei asistăm în acest domeniu, ca în multe altele la trezirea unui spirit contestatar care, strecurându-se pe lângă politica regimului, se conturează tot mai mult odată cu izbucnirea războiului, pentru a sfârşi în 1943 prin a crea opere ce aparţin deja inspiraţiei neorealiste, cum sunt: *Obsesia* lui L. Visconti şi *Copiii ne privesc* al lui V. de Sica.

Dimpotrivă, domeniul propagandei explicite şi directe se poate mândri cu paradele paramilitare şi mitingurile de masă în cursul cărora Ducele dialoghează cu mulţimea potrivit unui ritual inaugurat de D’Annunzio la Fiume, sau manifestările unui sport-spectacol devenit şi el aproape un monopol al statului. Într-adevăr, spectacolul sportiv constituie o excelentă metodă de a distrage atenţia maselor de la preocupările cotidiene, mai ales când este completat de lectura ziarelor şi audierea unor emisiuni radiofonice specializate. Acesta permite, cu cheltuială puţină să se stimuleze pornirile naţionaliste şi se desfăşoară în locuri unde se pot desfăşura cu uşurinţă acţiunile propagandistice ale fascismului. Sporturi populare, virile, sporturi pentru săraci, fotbalul şi boxul vor fi folosite drept instrumente de propagandă, fiind

reprezentate de tâmplarul Primo Camera devenit campion mondial de categorie grea la New York, şi de vedetele echipei albaştrilor (*squadra azzura*) de două ori învingătoare în Campionatul Mondial din 1934 şi din 1938.

Limitele „ameliorării culturale“ dorite de fascism sunt ilustrate mai puţin decât în Germania de exilul în masă al intelectualilor şi artiştilor şi mai mult de rezistenţa pasivă faţă de acţiunile totalitare, manifestată de o parte dintre intelectualii neataşaţi de regim, uneori aflaţi în conflict deschis cu acesta, ca filozoful Benedetto Croce. Printre aceştia şi-a recrutat literatura italiană din cei douăzeci de ani de fascism pe cei mai de seamă reprezentanţi ai săi: un Elio Vittorini (*Garoafa roşie*, 1933, *Conversaţie în Sicilia*, 1941) un Cesare Pavese (poemele din volumul *A trudi fără vlagă*, 1936 şi *Ţara ta*, 1941), un Alberto Moravia (*Indiferenţii*, 1919), un Ignazio Silone care, după ce a luat drumul exilului mai întâi la Moscova, apoi în Elveţia după expulzarea din Partidul Comunist, îşi va publica cele mai bune cărţi ale sale: *Fontamara* (1930), *Pâinea şi vinul* (1937), *Sămânţa sub zăpadă* (1940) etc.

La zece ani după „revoluţia fascistă“, nazismul a făcut mari eforturi pentru a recupera „întârzierea“ faţă de omologul său transalpin, dar a mers mult mai departe decât acesta pe calea totalitarismului cultural şi a înregimentării lumii artistice şi literare. Încorsetarea impusă de Ministerul Culturii şi al Propagandei condus de Goebbels şi de Camera Culturii, în care trebuie să se înscrie toţi scriitorii şi artiştii, este de la bun început sprijinită pe obiective clar definite care vizează promovarea unei noi estetici în cel de al III-lea Reich. Liberalismul şi

intelectualismul care nu pot fi decât nişte manifestări ale intelectualilor şi artiştilor „degeneraţi“, trebuie să fie înlocuite cu idealul „nordic“ al artei bazat pe principiul potrivit căruia „sângele şi pământul constituie esenţa comunităţii germane“, iar arta „în manifestarea sa nu este un act estetic ci biologic“ care trebuie să ilustreze rasa, naţiunea, „frumuseţea germanică“ şi al cărui scop exclusiv trebuie să fie redarea sufletului popular conştient de unitatea şi de forţa sa.

Pentru a impune această cultură *Völkish*, regimul începe prin a înlătura tot ce ar putea să se opună difuzării acesteia. În domeniul artelor, în 1937, la München, „Marea Expoziţie a Artei Germane“ este organizată de regim ca o reacţie împotriva „Artei degenerate“, altfel spus, arta sănătoasă şi plină de elan vital a reprezentanţilor germanismului triumfător se opune morbidităţii estetice „cosmopolite“ şi „iudeo-bolşevice“ reprezentată în concepţia conducătorilor celui de al III-lea Reich de dadaism, suprarealism, expresionism şi de arta abstractă. Rezultatul nu este cel scontat, căci afluxul vitalizator la „acest adevărat infern al omului inferior“ (potrivit catalogului expoziţiei „degeneraţilor“) este considerat de organizatori drept suspect, ceea ce-i va determina să se abţină în viitor de la astfel de iniţiative. Ei se vor mulţumi să scoată din muzee şi din colecţiile publice tot ce este considerat incompatibil cu „sufletul poporului german“: nu numai operele lui Klee, Kandinski, Borbach sau Kokoschka, ci şi cele ale pictorilor italieni moderni şi ale impresioniştilor francezi. Multe dintre acestea vor fi vândute la licitaţii în Elveţia, sau vor fi distruse.

În domeniul literelor şi al filozofiei, ostilitatea faţă de „modernism“ sub toate formele sale, este tot atât de virulentă şi aberantă. Şi aici, regimul nu se mulţumeşte să scoată din biblioteci şi să ardă în ruguri uriaşe operele filozofilor şi scriitorilor comunişti, socialişti şi liberali. Se distrug claie peste grămadă lucrările lui Einstein, Freud, H.G. Wells, Gide, Proust, Voltaire, Romain Rolland şi Jack London. Chiar şi „tovarăşii de drum“ susţinători ai „revoluţiei conservatoare“, chiar şi Ernst Jünger care în cartea sa *Muncitorul* fusese apărătorul unui socialism naţional apropiat de prima etapă a nazismului, toţi au aceeaşi soartă. Tot aşa se întâmplă şi în muzică: zeci de dirijori evrei de renume internaţional trebuie să-şi părăsească pupitrele, în timp ce Mendelssohn şi Mahler sunt interzişi în concerte.

Se înţelege de ce, în aceste condiţii, exilul în afara frontierelor Reich-ului sau „emigraţia internă“, adică tăcerea, au fost singurele ieşiri posibile pentru adevăraţii creatori. Cu miile, scriitori, artişti şi savanţi, vor lua drumul străinătăţii, la început către ţările din Vestul Europei, apoi pe cel îndepărtat şi adesea definitiv, către Statele Unite. De la Einstein la sociologii Şcolii din Frankfurt, de la Gropius la Brecht, de la pictorii şi cineaştii expresionişti la Thomas Mann, de la Wasserman la Remarque, toată spuma culturii germane ridică pânzele lăsând câmp liber noii „elite“ culturale a regimului. În rândurile acesteia numele mari sunt puţine, cu excepţia filozofului Martin Heidegger, devenit rector al Universităţii din Freiburg şi a muzicianului Richard Strauss a cărui colaborare cu regimul va fi de altfel de scurtă durată.

Aşa încât cultura *Völkish* pe care conducătorii nazişti au încercat să o promoveze nu a dat altceva decât opere de circumstanţă realizate de scriitori de mâna a doua cum sunt Hans-Friederich Blunck, Hermann Claudius şi Hans Carossa, de pictori mediocri precum Conrad Hommel, Paul Hermann şi Fritz Erler, de sculptori preocupaţi de reproducerea stereotipă a modelelor glorificate ale *Reichskulturkammer* cum sunt Kolbe, Klimsch şi Scheibe. Se sustrag într-o oarecare măsură regulilor acestei arte, înţepenite şi conformiste, arta statuară a lui Thorak, dar mai ales a lui Arno Breker, câteva tablouri ale lui Ziegler şi Padua, ca şi o întreagă producţie artistică ce ţine mai mult de arta „designului“ decât de cea a picturii sau sculpturii. Cât despre arhitectură, după ce *Bauhaus* a fost închisă de nazişti, aceasta este supusă mai mult decât alte arte presiunii ideologice a regimului care, sub influenţa lui Speer căruia i se datorează construcţia noii Cancelarii, esplanada Zeppelin din Nürnberg şi numeroasele proiecte de reconstruire a capitalei, susţine un stil neoclasic rece şi apăsător.

Alături de câteva realizări originale efectuate în cadrul acelui *Thingstätte*, teatrul în aer liber unde se joacă piese populare în care se implică şi publicul, singurele producţii culturale de calitate, din punct de vedere tehnic şi lăsând la o parte conţinutul, aparţin domeniului cinematografic.

Imediat ce cadrul administrativ şi politic a fost pus la punct, regimul a organizat în mod progresiv, exact ca în Italia, restructurarea industriei filmului potrivit politicii sale de consolidare a monopolurilor. După achiziţionarea casei de film TOBIS în 1933, acesta profită de grava criză economică ce loveşte

cinematografia germană pentru a intensifica concentrarea, acţiunea terminându-se în 1942 prin crearea UFI-ului care controla direct o mare parte a sălilor, sistemul de distribuţie şi instalaţiile tehnice. Cinematograful german va beneficia de acum înainte, mai ales prin studiourile din Babelsberg, de cele mai bune echipamente europene, iar în 1938, industria de film a Reich-ului se situează pe locul doi în lume, după cea a Statelor Unite.

Cu toate că cinematografia Germaniei naziste a continuat să funcţioneze, ca cea din Italia, în cadrul strict al economiei de piaţă, impulsionările puterii şi înregimentarea acestei activităţi industriale şi artistice au fost aici mai puternice decât în peninsulă. Scopul său declarat fiind acela de a stimula afectivitatea maselor puţin receptive la ideile abstracte şi să le convingă nu să le instruiască, făcându-se apel mai mult la forţa sentimentelor decât la cea a raţiunii, trebuia să se stabilească o bază nouă care să marcheze ruperea definitivă de tot ce era considerat ca o degenerescenţă a Germaniei naziste. Comportamentele acestui spirit nou au fost naţionalismul şi rasismul, teme majore ale filmografiei explicit „naţional-socialiste“.

Stilul monumental al celebrelor documentare de lung metraj ale celui de al III-lea Reich a fost creat de Leni Riefenstahl, „consiliera secretă a Führerului“ şi cineastă atrasă de Partid în vederea Congresului de la Nürnberg. Începând din 1933, *Victoria credinţei* permite publicului să descopere fastul şi ritualul unei mari adunări naziste în care SS-iştii apar pentru prima dată. În anul următor, pentru *Triumful voinţei* se pun la dispoziţia

realizatoarei mijloace tehnice şi financiare importante, aceasta reuşind să creeze o atmosferă care părea spontană, deşi totul fusese minuţios pregătit şi dirijat în funcţie de prezenţa camerelor de filmare. În 1936 *Olympiada*, „sărbătoare a sportului, sărbătoare a frumosului“ (titlul francez: *Zeii pe stadion*), realizată cu cheltuieli enorme, cu ocazia Jocurilor Olimpice de la Berlin, a avut un succes internaţional, cu toate că alături de câteva momente frumoase (maratonul, cursa de 100 de metri câştigată spre marea supărare a Führerului de americanul de culoare Jesse Ownes), manifestarea a avut secvenţe închinate „rasei stăpânitorilor“, comparaţi cu eroii antichităţii, care nu au fost lipsiţi de ridicol.

În ajunul războiului, rasismul era exprimat în termeni de o violenţă şi de o lipsă de umanism nemaiîntâlnite până atunci pe ecrane, prin filmul ca *Evreul etern* de F. Hippler, dar mai ales de *Evreul Süss* care în timpul conflictului a făcut turul Europei ocupate. Paralel, se punea accent pe o serie de opere cinematografice patriotice şi calificatoare, despre eroi celebri sau obscuri care făuriseră Germania, de la Frederic al II-lea la Bismarck, de la patrioţi ce s-au opus dominaţiei napoleoniene, la luptătorii anonimi din timpul Războiului cel Mare şi la „martirii“ cauzei naţional-socialiste.

Ca şi în Italia, filmele de divertisment care au făcut cunoscute în lumea întreagă starurile cinematografului german (Marika Rökk, Zarah Leander, Emil Jannings, Hans Albert etc.), reprezintă din punct de vedere cantitativ partea cea mai importantă a producţiei cinematografice. Totuşi, în numele mobilizării spirituale

(*Wehrgesinnung*), temele majore ale politicii au fost permanent prezente chiar şi în comediile cele mai anodine. În sfârşit, „actualităţile“ au ocupat un loc de cinste în programe, mai ales în timpul războiului, când durau uneori până la trei sferturi de oră. Cele patru jurnale filmate care existau până în 1939 (UFA, Fox, Tobis, Deuling) au fost reunite în 1940 pe o singură bandă, *Actualităţile germane*, plasate sub controlul direct al lui Goebbels şi supuse unei cenzuri personale a Führerului.

Pe 14 noiembrie 1938, o hotărâre antisemită publicată de *Völkischer Beobachter* a interzis accesul evreilor la toate manifestaţiile culturale germane. Plecarea celor care au format coloniile germanice din Paris şi de Hollywood a constituit o pierdere imensă pentru cinematograful german, dar studiourile de Neuebabelsberg continuă să rămână un pol major al cinematografiei europene.

Practici sociale şi timpul liber al maselor

Aglomerarea demografică a societăţilor, chiar dacă a servit totalitarismului drept punct de sprijin, a produs aceleaşi efecte asupra comportamentelor sociale, dezvoltarea spectaculoasă a marilor oraşe şi a consumului de masă, tirajele tot mai mari ale presei de informaţie, radioul şi cinematograful unindu-şi eforturile şi influenţa pentru a uniformiza gusturile şi modul de viaţă.

În perioada interbelică, numeroşi intelectuali şi moralişti îşi exprimă îngrijorarea faţă de această uniformizare ameninţătoare şi atrage atenţia asupra pericolului care ameninţă civilizaţia europeană prin transformarea individului într-un „robot“. Francezul Georges Duhamel descrie cu o precizie care înspăimântă „moartea industrială“ aşa cum a observat-o el în abatoarele din Chicago, simbol al unei Americi a cărei evoluţie o prefigurează pe cea a continentului european. Spaniolul Ortega Y Gasset descrie în *Revolta maselor* (1930), individul strivit de mecanismul social anonim, iar britanicul Aldous Huxley evocă în *Minunata lume nouă* (1931) un viitor al uniformizării şi manipulării maselor. Acestea sunt teme pe care realizatori de geniu ca germanul Fritz Lang (*Metropolis*, 1926) şi Charlie Chaplin (*Timpuri noi*, 1936) le fac cunoscute în lumea întreagă.

Numai că masele sunt prea preocupate de problemele lor zilnice, prea dornice să guste puţin din confortul şi plăcerile oferite de dezvoltarea industriilor moderne, rezervate până atunci unei

elite înstărite şi prea conştiente de ameninţările care se conturează în viitor, pentru a nu se bucura atunci când pot de îndeletnicirile plăcute ce li se oferă.

Între cultura elitelor rezervată unui mic număr de privilegiaţi care au timpul, bagajul intelectual şi mijloacele financiare pentru a frecventa teatrul, galeriile de artă şi concertele, pentru a face lungi călătorii în străinătate, ca să-şi hrănească spiritul şi sensibilitatea cu opere literare şi artistice contemporane sau „clasice“, şi cultura populară tradiţională, mai ales rurală, care tinde să dispară sau să rămână la un „folclor“ menţinut mai mult sau mai puţin artificial, se dezvoltă o cultură de masă alimentată de presa de senzaţie, de magazinele ilustrate, de benzile desenate pentru tineri, inspirate de „comicsurile“ americane, de emisiunile de varietăţi difuzate la radio etc. Muzica uşoară, opereta, dar mai ales cântecul care înainte de război făcuse epocă în „café concertul“ din multe ţări europene, reuşesc să-şi găsească pe calea undelor o audienţă care se extinde în toate colţurile continentului.

Două mijloace de răspândire în masă a culturii vor juca un rol determinat şi vor sublinia admiraţia exagerată a epocii pentru distracţiile colective. Mai întâi sportul, practicat până la război doar de o elită socială, dar din care câteva discipline se transformă în anii ’20 în practici de masă şi în acelaşi timp în spectacole populare cărora presa şi radioul le asigură o audienţă enormă. Aşa se întâmplă cu ciclismul cu cele două manifestări internaţionale, „Turul Franţei“ şi „Turul Italiei“ la care participă starurile europene ale acestui sport – francezii

Vietto, Magne şi Leducq, belgienii Mäes şi Scieur, italienii Bottecchia şi Bartali etc. – şi cu probele populare ale „celor şase zile ale ciclismului“ care, de la Paris la Berlin şi de la Londra la Bruxelles pot să atragă 25.000 de spectatori pe seară. Acelaşi lucru se întâmplă şi în box şi în fotbal.

Primul va putea crea momente mediatice formidabile, cum a fost „meciul secolului“ din 2 iulie 1921, în care s-au înfruntat pentru titlul mondial la toate categoriile, francezul Carpentier şi americanul Dempsey. Marile cotidiene de informaţie s-au întrecut în ingeniozitate şi cheltuieli pentru a fi primele care să anunţe marele public ce se înghesuia la ghişeele lor, rezultatul confruntării. Dar radioul este cel care creează evenimentul oferind ascultătorilor vestea în premieră (Dempsey învingător în runda a IV-a).

Al doilea, fotbalul, devine totodată şi sportul popular practicat de un număr tot mai mare de admiratori din toată Europa, în timp ce rivalul său, rugby-ul, rămâne din punct de vedere social şi geografic mult mai restrâns, dar şi sportul-spectacol prin excelenţă, cu echipele sale vedete, „Arsenal“ din Anglia, Marsilia, Sète, Montpellier, Roubaix, „Red Star“ în Franţa, „Torino“, „Juventus“, A. C. Milan în Italia etc. şi cu stelele sale profesioniste adulate de public şi plătite cu sume extrem de mari. Cupa *Jules Rimet* care încoronează din patru în patru ani cea mai bună echipă mondială, devine deja titlul unei competiţii internaţionale între latino-americani şi europeni.

Cu excepţia Los Angelesului care va găzdui în 1932 cea de a X-a Olimpiadă, marile capitale europene organizează tot din patru în patru ani

marea competiţie a sportului mondial care este reprezentată de Jocurile Olimpice: Anvers în 1920 de unde sunt excluşi cei învinşi în război şi sportivii URSS-ului, Paris în 1924 unde sunt prezente 44 de ţări cu 3.000 de concurenţi, Amsterdam în 1928, în ciuda opoziţiei reginei Wilhelmina, care consideră Jocurile o „ceremonie păgână“ şi unde au câştigat mai ales campionii Europei de Nord (Suedia, Finlanda, Danemarca, Regatul Unit, Germania) în sfârşit Berlin, în 1936, pe fundalul unei selecţii rasiste, a boicotului ratat şi a paradei naziste.

Dar mai ales cinematograful este marele divertisment al maselor în perioada dintre cele două războaie. Înainte de primul război mondial, cinematograful francez ocupase un loc dominant pe piaţa mondială or, din 1915, trebuie să facă faţă concurenţei filmelor „made in Hollywood“ care încep repede să i-o ia înainte. Introducerea sonorului în 1927, care cere mijloace financiare şi mai mari, accentuează acesta tendinţă şi duce, aşa cum am văzut, la o concentrare care avantajează industriile cinematografice americane şi germane. Cu mult înainte ca venirea la putere a nazismului şi acţiunile militare hitleriste să provoace un exod în masă al mediilor cinematografice, America începuse deja să-şi atragă numeroşi realizatori şi actori de talent: englezul Charlie Chaplin, germanii Lubitsch, von Sternberg şi von Stroheim, danezul Carl Dreyer, suedezul Sjöström şi compatrioata acestuia, divina Greta Garbo etc.

Dacă expresionismul german şi şcoala sovietică domină, datorită calităţii şi originalităţii, cinematografia anilor douăzeci, dacă producţiile britanice, suedeze, daneze şi italiene ocupă în toată

această perioadă un loc de cinste în filmografia europeană, este incontestabil faptul că, în deceniul ce precede războiul, cinematograful francez îşi învinge prin calitatea sa toţi concurenţii: cinematograful de divertisment cu comediile sale uşoare şi marile fresce istorice, cinematograful de factură socială şi politică cu realizări ca *Paisprezece iulie* şi *Libertatea ne aparţine* de René Clair, *Marseilleza*, *Toni* şi *Marea iluzie* de Jean Renoir, cinematograful „negru“ inspirat din atmosfera creată de criză cu filme ca *Pépé le Moko* de Julien Duvivier, *Cheiul ceţurilor* şi *Hotel Nord* de Marcel Carné (pe un scenariu de Jacques Prévert după un roman de Pierre MacOrlan), *Regulile jocului* de Renoir etc.

În cursul celor doi ani ce preced izbucnirea războiului, această cultură mediatizată este impregnată de o atmosferă războinică, în mai mică măsură şi mai lent în ţările democratice, mai intens şi mai repede în cadrul dictaturilor. Creaţiile militariste ale cinematografiilor naziste şi fasciste (*Santinele de bronz* de Marcellini, *Luciano Serra pilotează* de Alessandrini, *Legiunea Kondor* de Karl Ritter) le răspund *Alexandru Nevski* de Eisenstein (1938) şi producţiile franceze care glorifică epopeea armatei coloniale (*La Bandera* de Duvivier, 1935, *Trei din Saint-Cyr*). Pe teritoriul Hexagonului nu se caută numai *Totul este bine Doamnă marchiză* ci şi *Legionarul meu* şi *Flutură micuţ drapel*. În concordanţă cu aceste mici evenimente „culturale“, sondajele de opinie care îşi fac apariţia în Franţa şi în Anglia arată foarte clar că majoritatea locuitorilor acestor ţări consideră războiul inevitabil şi că iluzia creată la München odată spulberată, toată lumea s-

a resemnat să lupte dacă numai în felul acesta Hitler poate fi oprit. „Înseninarea“ din 1936 ia sfârşit, iar *les années folles* aparţin de acum înainte amintirilor mitizate. După acei ani treizeci de-a dreptul nebuneşti, începe pentru Europa lungul calvar al anilor însângeraţi.

Partea a II-a
(1945-1992)
DE LA IALTA LA MAREA PIAŢĂ COMUNĂ ŞI LA PROIECTELE DE UNIUNE POLITICĂ EUROPEANĂ

Capitolul 6
EUROPA ÎN TIMPUL „RĂZBOIULUI RECE“

■ Imediat după al Doilea Război Mondial, Europa pare să fie în plin declin. Chiar dacă Conferinţa de la Ialta nu a fost o „împărţire a lumii“, raportul de forţe duce la o divizare a continentului. Acesta este aproape distrus: pierderile umane, distrugerile materiale, scăderea masivă a producţiei, prăbuşirea financiară, criza morală cauzată de masacrele războiului şi de genocid i-au zdruncinat din temelii valorile şi fundamentele pe care-şi sprijinea puterea.

■ În această situaţie dificilă, începuturile războiului rece sapă o prăpastie între cele două Europe. Temându-se de expansionismul sovietic, ţările Europei Occidentale îşi întorc privirea spre Statele Unite care le oferă un ajutor economic prin Planul Marshall şi o protecţie militară prin semnarea Pactului Atlanticului. În ceea ce priveşte ţările din estul Europei ocupate de Armata Roşie, acestea trec printr-un proces de „ satelizare“ politică şi economică ce le conduce la o aliniere totală faţă de Uniunea Sovietică. Influenţaţi de Kominform, comuniştii din Europa de Vest se

lansează într-o ofensivă politică ce îi face să fie excluşi din toate guvernele. Odată cu „lovitura de la Praga“, apoi blocada Berlinul din 1948, Europa devine teatrul principal al Războiului Rece.

■ Declanşarea în 1950 a războiului din Coreea duce la o delimitare clară a blocurilor antagoniste. În Occident, psihoza anticomunistă duce la o „vânătoare de vrăjitoare", în timp ce mişcarea de decolonizare sprijinită de URSS şi de China este percepută ca o faţetă a ofensivei comuniste. În URSS este epoca marilor epurări şi a „monolitismului“[247], căci Stalin este îngrijorat de pericolul contaminării de sciziunea iugoslavă. Pentru a scăpa de pericolul comunist, Europa Occidentală, inspirată de Jean Monnet, pune bazele unificării sale.

■ Moartea lui Stalin în 1953, urmată de armistiţiul din Coreea, deschide o perioadă de destindere pe care Hruşciov o va califica drept „coexistenţă paşnică“. Acordurile de la Geneva asupra Indochinei (1954), împăcarea dintre sovietici şi Tito, tratatul austriac de stat (1955), acordurile asupra regiunii Sarre şi a Triestului marchează reluarea dialogului şi înlăturarea riscului imediat al unui război.

În cursul celui de al doilea război mondial, politica de expansiune a regimurilor fasciste, apoi atrocităţile naziste au făcut ca o mare parte a

umanităţii, europeni sau neeuropeni, să devină conştienţi de solidaritatea umană în faţa pericolului comun. „Marea Alianţă“ care s-a constituit la sfârşitul lui 1941 între regimuri politice şi sociale atât de diferite ca cele ale democraţiilor occidentale şi al URSS pare să arate că, conştienţi de ameninţarea pe care nazismul o reprezintă pentru societatea civilizată, adversarii Axei sunt gata să treacă peste divergenţele ideologice şi conflictele de interese pentru a pune bazele unei păci durabile, fondată pe respectul reciproc al partenerilor şi fără intenţia de a înlocui hegemonia Reich-ului cu propria lor hegemonie.

Într-adevăr, încă din 1943, înfrângerea Germaniei pare să fie sigură şi cele trei state care conduc lupta împotriva lui Hitler încep să se întrebe cum va fi colaborarea lor viitoare nu numai în vederea câştigării războiului în cele mai bune condiţii posibile şi cât mai repede, ci şi în ce priveşte restabilirea păcii. Problema este prea importantă, prea strâns legată de viitorul şi de securitatea fiecăruia şi este prea hotărâtoare pentru soarta continentului, unde s-a localizat epicentrul seismului pentru ca rezolvarea conflictului să fie lăsată la voia întâmplării şi a improvizaţiei. În această perspectivă, marii Aliaţi organizează conferinţe internaţionale, ca cea de la Teheran care, din 28 noiembrie până pe 1 decembrie 1943, îi reuneşte pe Roosevelt şi pe Stalin şi în care se fac schimburi importante de păreri în ceea ce priveşte perioada de după război.

Ialta

Soarta Europei eliberate se hotărăşte în special la Ialta, în Crimeea, în februarie 1945. Aici, nu numai că cele trei mari puteri au procedat la o împărţire clară a Europei, aşa cum s-a spus mereu de atunci, transformându-se această reuniune a viitorilor învingători într-un adevărat „mit“, dar, pentru că în momentul întâlnirii, hotărârile sunt absolut esenţiale, occidentalii nu au altă alegere decât să-l oblige pe Stalin la un angajament solemn de respectare a drepturilor şi suveranităţii „popoarelor eliberate“ sau să-i declare război, ceea ce nimeni nu mai doreşte după şase ani de conflict armat.

Desigur că ideea împărţirii este prezentă în minţile tuturor celor prezenţi. În 1939 şi 1940, Stalin nu a ezitat să negocieze cu Hitler „restituirea“ teritoriilor pierdute de URSS în 1917 şi în timpul primului război mondial, iar mai târziu el a propus în două rânduri aliaţilor săi o împărţire de comun acord a zonelor de influenţă în Europa. De fiecare dată, britanicii şi americanii au răspuns printr-un refuz.

Or, în octombrie 1944, Churchill s-a dus la Moscova şi împreună cu Stalin a improvizat pe un colţ de masă un acord foarte vag care delimita „zonele de influenţă“ ale celor două ţări în Balcani, URSS primind 90% din România, 80% din Bulgaria şi Ungaria, Regatul Unit 90% din Grecia, iar în privinţa Iugoslaviei împărţirea făcându-se pe principiul *fifty-fifty*. Făcând acest lucru, prim-ministrul britanic s-a ocupat de ceea ce era mai

urgent. În faţa unei Uniuni Sovietice ale cărei armate se năpusteau din vara lui 1944 peste întreaga Europă de Est şi pe care nimeni nu putea să o facă să dea înapoi, singura soluţie era să încerce o stagnare a situaţiei aşa cum era în aşa fel încât să se asigure o pace măcar provizorie. Roosevelt crede şi el în posibilitatea unei înţelegeri sincere cu stăpânul Kremlinului, dar până atunci, ceea ce doreşte este să câştige războiul. Aşadar, el nu acceptă să recunoască acordul anglo-rusesc oricât de explicit ar fi acesta şi refuză să aprobe orice proiect de reîmpărţire a Europei care ar lua-o înaintea hotărârilor viitoarei conferinţe de pace. Cel mult, se resemnează să satisfacă pretenţiile sovieticilor în Extremul Orient şi să admită dezmembrarea Germaniei, în schimbul concesiilor făcute de ruşi în ceea ce priveşte Naţiunile Unite, dar mai ales în schimbul promisiunilor făcute de Stalin de a intra în război împotriva Japoniei după două sau trei luni de la capitularea germană.

Acestea sunt poziţiile celor trei mari puteri în momentul în care se deschide Conferinţa din Crimeea. În acel moment, adevărul este că cartea războiului se joacă în favoarea sovieticilor. Armatele lui Jukov şi Koniev se află pe Oder, la mai puţin de 80 de kilometri de Berlin, în timp ce în urma eşecului operaţiunii de aeropurtare care i-ar permite lui Montgomery să treacă Rhinul la începutul toamnei, apoi în urma contraofensivei lansate de von Runstedt la mijlocul lui decembrie în Ardeni, Aliaţii occidentali bat pasul pe loc în zone puţin favorabile atacurilor cu blindate şi nu pot spera să treacă Rhinul înainte de luna martie. Ruşii cunosc bine această situaţie şi profită de ea pentru

a-şi mări pretenţiile, cu atât mai mult cu cât arma nucleară nefiind încă operativă, nimeni nu-şi poate imagina o rapidă şi uşoară victorie pe frontul din Pacific.

Acest dezechilibru strategic la care se adaugă şi o anumită naivitate din partea lui Roosevelt face ca excluzând „împărţirea“ Europei, problemele esenţiale legate de viitorul statut politic al continentului să fie lăsate în ambiguitate, dar se va rezolva, în afara problemelor legate de funcţionarea Consiliului de Securitate al Organizaţiei Naţiunilor Unite şi de angajamentul sovieticilor în războiul împotriva Japoniei, soarta Germaniei şi a Poloniei, până la încheierea păcii. Prima nu va fi dezmembrată şi transformată în ţară eminamente agrară, aşa cum propusese la un moment dat americanul Morgenthau, ci demilitarizată, împărţită în patru zone de ocupare (dintre care una, la cererea expresă a lui Churchill, încredinţată Franţei) obligată la despăgubiri enorme (20 miliarde de dolari pentru URSS), administrată de un „consiliu de control aliat“ şi văduvită de o parte a teritoriilor sale din Est: Prusia Orientală anexată URSS-ului, iar o parte a Pomeraniei şi a Prusiei returnate Poloniei. Aceasta din urmă îşi va vedea frontierele mutându-se către Vest. Cele din Est erau în mare parte fixate pe „linia Curzon“ aşa cum se hotărâse după primul război mondial, dar pierderea unor teritorii în favoarea Rusiei va fi compensată de anexările făcute în detrimentul Germaniei. S-a spus că până la încheierea definitivă a păcii Polonia va administra zona situată în estul liniei trasate de Oder şi Neisse şi nicidecum că aceste teritorii vor face parte de acum înainte din teritoriul polonez,

aşa cum voiau polonezii şi cum intenţiona Stalin să le ceară partenerilor săi.

Cât despre guvernul care trebuia să conducă destinele statului polonez, s-a căzut de acord în cele din urmă asupra unui compromis prin care la „Comitetul de la Lublin“, instalat de ruşi şi clar prosovietic, se vor alătura unele dintre personalităţile guvernului exilat la Londra în 1939. Aceasta avea să facă din Stalin, pentru care Polonia constituia o miză majoră pentru securitatea URSS, arbitrul evoluţiei politice din această ţară din care el şi-a dat silinţa prima oară la Katyn, apoi refuzând să salveze insurecţia din Varşovia, să elimine orice opoziţie virtuală faţă de politica sa. Este adevărat că înainte de a se despărţi de cei doi parteneri ai săi, „mareşalissimul“ a acceptat să semneze o „Declaraţie asupra Europei eliberate“ în care se preciza că cele trei mari puteri recunoşteau „dreptul tuturor popoarelor de a-şi alege forma de guvernământ sub care doreau să trăiască“ şi se angajau să „instituie autorităţi guvernamentale provizorii în care să fie prezente toate elementele democratice ale populaţiilor respective şi care îşi vor lua angajamentul să instaureze, imediat ce va fi posibil, prin alegeri libere, guverne care să reprezinte expresia voinţei popoarelor“.

Bunele intenţii declarate în acest text nu puteau să reziste primelor manifestări ale Războiului Rece, aşa încât, pentru o mare parte a opiniei publice occidentale, Ialta devine repede simbolul târgului păcăliţilor şi al manevrelor planetare ascunse. Şi aceasta nu numai în Franţa unde a luat fiinţă direct din curentul protestatar gaullist (şeful Franţei libere nu a fost invitat la Conferinţa din Crimeea ceea ce îl

face să-i denunţe imediat aspectele hegemoniste) mitul „împărţirii“ Europei şi a lumii realizată cu cinism de cele trei mari puteri ale momentului.

Trebuie să repetăm că dacă s-a făcut o „împărţire“ în 1945, aceasta a fost o împărţire în fapt, determinată direct de situaţia concretă a războiului. Churchill însuşi, în timpul întrevederii cu Stalin, în 1944, a judecat lucrurile în termenii unor garanţii şi ai raporturilor de forţe existente pe front în acel moment şi nu gândindu-se la o împărţire a Europei pe termen lung. Iar dacă Roosevelt l-a lăsat să acţioneze, el, personal, nu şi-a luat niciun angajament, dorind să aibă mână liberă în momentul conferinţei de pace. Nici înainte de întâlnirea din Crimeea, nici în timpul conferinţei, el nu a adoptat o altă atitudine, preferând să-l oblige pe partenerul său din est să facă vagi declaraţii de principiu pe care să le folosească în cazul unor acţiuni viitoare – ceea ce de altfel va face succesorul său Harry Truman – decât să negocieze pas cu pas o reîntocmire a hărţilor şi asta pe termen lung.

Ipocrizie? „Declaraţia asupra Europei eliberate“ a fost, aşa cum se va spune, o perdea de fum destinată să convingă opinia mondială de moralitatea hotărârilor luate la Ialta, când în fond erau ratificate negocierile lui Churchill. A fost oare vorba de o încredere prea mare a preşedintelui care ar fi subestimat importanţa viitoarei organizaţii internaţionale, ar fi fost prea încrezător în charisma sa şi ar fi crezut cu naivitate în bunăvoinţa ruşilor? Poate câte puţin din fiecare, dar mai ales justa apreciere a situaţiei care la ora respectivă era net în favoarea ruşilor. Ce au obţinut aceştia la Ialta care să nu le aparţină deja prin forţa armelor? Cine ar fi

putut să-i oblige la începutul lui 1945 să se retragă de pe teritoriile ocupate în urma înfrângerii suferite de Axă? Şi toate acestea, fără riscul de a le distruge o coaliţie care încă nu-şi înfrânsese definitiv adversarul, fără riscul unei răsturnări a alianţelor, al unei păci separate sau, mai rău, al unui conflict armat de care nimeni nu mai dorea să se vorbească şi în primul rând americanii. Deci nu este vorba de o împărţire a lumii, nici a Europei, în sensul concret dat acestui termen, mai ales în Franţa, de o întreagă literatură stereotipizată, apărută pe terenul fertil al Războiului Rece şi nici de o „vânzare cu preţ redus“, de un „Waterloo diplomatic“; deci de o „trădare“ din partea lui Roosevelt şi a echipei sale, aşa după cum duşmanii preşedintelui democrat vor încerca să acrediteze ideea după moartea acestuia şi apoi în următorii zece ani, de data aceasta în propria sa ţară şi din motive din care multe nu ţin de situaţia internaţională existentă. Deţinătoare exclusivă a armei nucleare, America lui Truman nu va reuşi să-l facă pe noul ţar de la Kremlin să dea înapoi nici măcar cu un pas. Cum ar fi putut atunci America lui Roosevelt, în plină luptă cu doi duşmani de temut, dintre care unul dispunea încă de toate forţele sale, să-i ia lui Stalin ceea ce acesta cucerea prin luptă armată?

Dacă a existat o greşeală tragică, aceasta nu s-a comis la Ialta, ci mult mai devreme, prin strategia „marginală“ a lui Churchill şi poate prin scopul său nedeclarat de a-i lăsa pe ruşi să-şi epuizeze forţele în lupta de recucerire a teritoriului lor şi mai ales prin întârzierea deschiderii celui de al doilea front în Vest. Pătrunderea bruscă a sovieticilor în Balcani

a fost în multe privinţe o surpriză. La Ialta, occidentalii nu au putut decât să încerce să-i limiteze efectele. Dacă nu au reuşit să o facă, cauzele trebuie căutate mai puţin în acordurile semnate de aceştia, şi mai ales în refuzul lui Stalin de a le aplica în contextul probabil inevitabil al împărţirii Europei în două blocuri antagoniste.

Europa vlăguită de război

De altfel ce rămâne de împărţit în Europa anului 1945, în afară de vestigiile măreţiei sale trecute? Cu toate că luptele au afectat şi alte continente, în special Asia unde războiul a durat mai mult decât oriunde, tot bătrânul continent european a plătit încă o dată tributul cel mai mare. Mai întâi în plan uman. Din cei 50 de milioane de morţi şi dispăruţi pe care îi numără bilanţul conflictului, cel puţin 35 de milioane sunt europeni, adică de patru ori mai mulţi decât în 1914-1918. Victimelor militare li se adaugă civilii ucişi în timpul luptelor şi al bombardamentelor aeriene (cel de la Dresda din februarie 1945 a făcut mai mult de 100.000 de morţi) sau exterminaţi sistematic pe teritoriile ocupate de SS şi în „lagărele morţii“, cât şi cei morţi din cauza malnutriţiei şi a bolilor provocate de aceasta. Numai Uniunea Sovietică a pierdut 20 de milioane de oameni, adică 10% din populaţia sa, din care jumătate civili. Proporţia este aproape egală cu cea din Germania (ceva mai mult de 5 milioane de morţi, mai ales militari), dar cu mult inferioară celei din Polonia care numără 5,8 milioane de morţi şi dispăruţi, adică 15% din populaţie, în principal civili. Grecia şi Iugoslavia au fost şi ele grav afectate, mai ales ultima cu 1,5 milioane de morţi din care 80% civili. Pierderile sunt cu mult mai mici în Europa de Vest: 600.000 în Franţa, din care 400.000 de civili (deportaţi, împuşcaţi, victime ale bombardamentelor), 500.000 în Italia, 400.000 în Regatul Unit (60.000 de civili),

câteva zeci de mii în Belgia, Ţările de Jos şi Norvegia.

La această hecatombă trebuie adăugate pierderile indirecte, legate de scăderea numărului de naşteri şi de creşterea mortalităţii şi aceasta consecinţă a restricţiilor alimentare. Deficitul natalităţii, scăderea speranţei de viaţă (cu 8 ani în Franţa), disproporţia dintre sexe şi vârste au repercusiuni importante asupra vieţii economice şi sociale din Europa. Reducerea mâinii de lucru disponibile frânează producţia în plină perioadă de reconstrucţie în timp ce populaţia activă trebuie să suporte cheltuielile apăsătoare pentru întreţinerea persoanelor în vârstă, a copiilor şi invalizilor.

Pe de altă parte, războiul a provocat mari deplasări de populaţii, evaluate la aproape treizeci de milioane de persoane. O parte se datorează reflexului natural al fricii în faţa înaintării armatelor duşmane, cum sunt sutele de mii de civili belgieni şi francezi care în 1940 fug din faţa Wehrmachtului, sau milioanele de germani care, la apropierea Armatei Roşii, se îndreaptă spre Vest. Dar mişcările cele mai ample sunt cele care rezultă din deciziile luate în timpul războiului. Acestea se referă mai ales la acei Volksdeutsche, încorporaţi de Hitler în Marele Reich, originare din Tyrolul de Sud, din Croaţia, din Bulgaria, din Alsacia-Lorena (din 520.000 de alsacieni şi loreni care s-au refugiat în Franţa în 1940, 250.000 s-au întors în regiunile lor ocupate după armistiţiu, iar 40.000 au fost expulzaţi din nou în anul următor), la cele 3 milioane de polonezi şi 700.000 de cehi din regiunea Sudetă alungaţi de colonizarea germană, la germanii de pe Volga, tătarii din Crimeea, sutele de mii de polonezi

şi locuitori ai Ţărilor Baltice deportaţi de Stalin în estul Uralului etc.

Aceste „persoane deplasate“ formează în 1945 o masă imensă lipsită de orice resursă şi în rândurile căreia se manifestă o mortalitate înspăimântătoare. Mai mult de 10 milioane de germani, alungaţi de înaintarea Armatei Roşii, vin să-şi caute refugiu în zonele de ocupaţie engleză, americană şi franceză unde nu găsesc decât ruine şi foamete. Aproape un milion de supravieţuitori ai lagărelor, de emigranţi din ţările anexate de URSS şi de foşti colaboratori se înghesuie în taberele de internare, atunci când nu sunt deportaţi în URSS. În sens invers, se îndreaptă spre ţările lor de origine mii de prizonieri de război şi de muncitori proveniţi din acele STO (birouri de muncă obligatorie), ca şi micul număr de supravieţuitori ai lagărelor de exterminare naziste în care şi-au găsit sfârşitul aproape 6 milioane de deportaţi rasiali (în principal evrei şi ţigani) şi mai mult de 4 milioane de deportaţi politici.

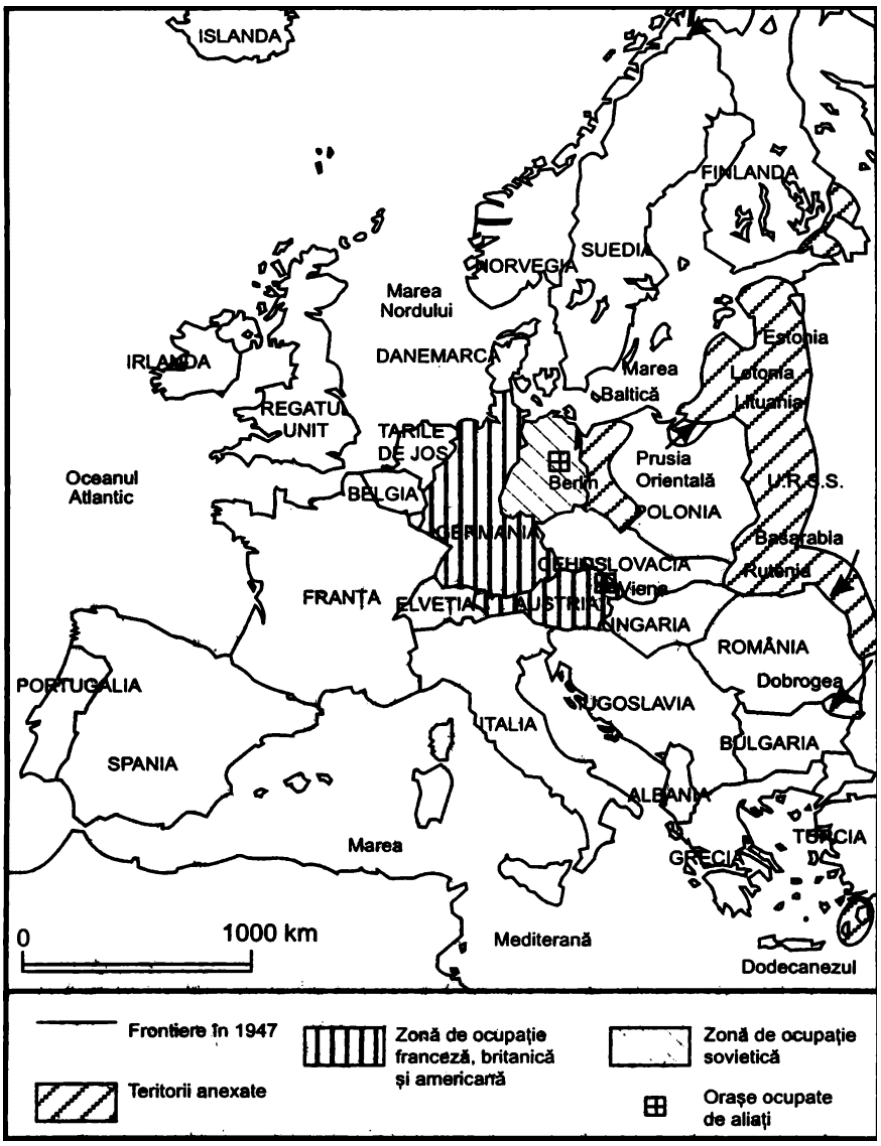

Europa după al Doilea Război Mondial

Secătuită, Europa este în acelaşi timp un continent în ruine. URSS a pierdut 100.000 de colhozuri şi 6 milioane de case, Iugoslavia 60% din potenţialul său agricol, Polonia 80% din industrie şi mijloace de transport, Italia 50% din reţeaua feroviară, Franţa aproape întreaga suprafaţă portuară şi o parte din căile ferate, materialul rulant, poduri şi canale. Oraşe întregi sunt sinistrate în proporţie de mai mult de 80%: Berlin, Varşovia, Leningrad, Budapesta, Dresda, Hamburg, Köln şi alte zeci de oraşe printre care unele cum sunt Caen sau Rouen, care din Evul Mediu nu au

mai cunoscut războiul.

În total, producţia industrială a bătrânului continent scade cu 50% începând din 1939, iar producţia agricolă cu o treime în Europa Occidentală şi cu mai mult de jumătate în Europa Centrală şi Orientală. La această ruinare materială se adaugă efectele financiare catastrofale ale unui război, care a costat sute de milioane de dolari, distrugerile şi cheltuielile militare. Ca şi în 1914-1918, numai că la un nivel mult mai ridicat, a fost necesar să se recurgă la împrumuturi, la creşterea impozitelor şi tot mai mult la utilizarea biletelor de bancă. Rezultă de aici o creştere formidabilă a datoriei publice a beligeranţilor de la 7,3 la 22,5 miliarde de lire în Regatul Unit, de la 446 la 1756 de miliarde de franci în Franţa, de la 33 la 345 de miliarde de mărci în Germania – şi o creştere a preţurilor care atinge 132% în Anglia, 165% în Franţa şi 250% în Italia.

Această prăbuşire economică şi financiară duce la o scădere considerabilă a nivelului de trai al populaţiei totuşi cu diferenţe mari dintr-o parte în alta a continentului. Desigur, Regatul Unit a suportat bombardamentele germane şi intensitatea unui efort de război pe care l-a susţinut singur pe toată durata conflictului, dar industria sa nu a suferit prea mult, flota sa comercială rămâne puternică în ciuda pierderilor enorme provocate de *Kriegsmarine* şi *Luftwaffe*, şi dispune de o populaţie activă ale cărei efective au sporit datorită muncii femeilor. Ţările ocupate din Europa Occidentală au fost serios jefuite şi au suferit pagube considerabile, dar au fost salvate rapid de Statele Unite. Germania în schimb suportă în 1945 efectele conjugate ale

ocupaţiei, ale distrugerilor recente, ale jafurilor înfăptuite de ruşi, ale lipsei de mână de lucru şi de materii prime, ale exodului masiv al populaţiei sosite din fostele provincii orientale. Inflaţia, foametea, piaţa neagră, pericolul epidemiilor fac aici ravagii ca şi în Austria. În centrul continentului european se instalează astfel un adevărat haos.

Bilanţul moral al conflictului este tot atât de dezastruos. Primul război mondial i-a învăţat pe europeni că industria, tehnica şi ştiinţa puteau fi folosite pentru uciderea în masă. Al doilea război a împins această constatare până la limitele extreme ale ororii şi absurdului. Dincolo de obiectivele sale „tactice“ distrugerea forţelor armate şi a potenţialului industrial al adversarului – bombardamentul aerian a avut şi un rol „strategic“, acela de a distruge moralul populaţiilor civile şi de a constrânge inamicul să trateze sau să capituleze. Contrar aşteptărilor, rezultatul a fost acela de a întări puterea de rezistenţă a acestuia, printr-un reflex patriotic, aşa cum au putut-o constata germanii după „blitz-ul“ londonez, apoi aliaţii în urma bombardamentelor de teroare îndreptate împotriva marilor oraşe ale Reich-ului, în 1944-1945.

Cuceririle şi recuceririle au fost însoţite de violenţe de neînchipuit. În timpul înaintării lor spre est germanii au masacrat milioane de slavi şi de evrei şi au lăsat să moară de foame şi de frig sute de mii de prizonieri ruşi. În timpul retragerii ei au exterminat populaţia unor sate întregi, ca represalii pentru acţiunile partizanilor, ca în Oradour sur Glane din Franţa şi în Marzabotto din Italia. De cealaltă parte, când Armata Roşie pătrunde la

rândul său în Germania, ea este dedată la jafuri şi violenţe. Peste tot, brutalitatea, asasinatele, torturile la care recurg serviciile auxiliare ale armatelor Axei vor continua în alt mod după eliberare, prin execuţii sumare şi printr-o „epurare“ uneori fără discernământ.

Punctul culminant al ororilor a fost atins totuşi de Germania hitleristă, unde lagărele de exterminare cu camerele de gazare şi crematoriile lor, experienţele monstruoase efectuate pe „cobai“ umani de către „medicii morţii“, răpirea de către SS pe teritoriile est-europene a unor copii consideraţi „elemente ariene pure“, copii supuşi dresurii barbare a „Ordinului Negru“, utilizarea sistematică a torturii de către Gestapo, rămân simbolurile degradării conştiinţei umane şi ale crimei absolute împotriva umanităţii.

În sfârşit, se poate afirma că decăderea Europei, începută înainte de 1914, accentuată de Războiul cel Mare, este desăvârşită de acest nou conflict sinucigaş. Ruinată, devastată, pradă unei violente opoziţii între comunişti şi liberali, primii sprijinindu-se pe masele populare care aspiră la dreptate socială, ceilalţi găsind uneori sprijin la reprezentanţii dreptei reacţionare (este mai ales cazul Greciei), Europa din 1945 este incapabilă să joace un rol comparabil cu cel pe care îl avea încă în anii ’30. Aflat în faţa a doi mari învingători ai războiului, suportând în vastele lor posesiuni de dincolo de mări aceleaşi efecte destabilizatoare ca în 1914-1918, numai că mult mai grave, incapabile să-şi asigure prin mijloace proprii apărarea şi supravieţuirea, statele europene devin imediat după conflagraţia care a fost cât pe ce să le distrugă,

miza rivalităţii dintre cei doi noi poli ai vieţii internaţionale, Statele Unite şi Uniunea Sovietică. Simbolică pentru acest declin al continentului european este instalarea noii organizaţii internaţionale, ONU, nu la Geneva, ci la New York.

Începuturile „Războiului Rece“

Prăbuşirea Axei şi secătuirea forţelor puterii europene pun faţă în faţă pe cele două mari puteri victorioase. Câtva timp s-a crezut că acestea aveau să se înţeleagă pentru a reorganiza lumea. Dar necesitatea de a lupta împotriva unui duşman comun nemaiexistând „Marea Alianţă“ nu întârzie să se dizolve şi să exercite influenţe care se vor confrunta curând în diverse puncte ale planetei. Apare de aici o lungă perioadă de conflict mocnit, punctată de câteva crize violente, căreia contemporanii i-au dat denumirea de „războiul rece“. Împărţită în două blocuri, Europa se va afla până în 1950 în centrul acestei confruntări directe.

Foştii aliaţi reuşesc totuşi să-şi menţină acordurile în vederea ocupării Germaniei, a asigurării liberei treceri a avioanelor pe culoarele aeriene care leagă cele trei zone occidentale de Berlin (noiembrie 1945), a judecării unui număr de şefi nazişti drept criminali de război – procesul de la Nürnberg care durează din noiembrie 1945 până în octombrie 1946 se termină cu condamnarea la moarte a 12 dintre ei, printre care Goering, care se sinucide pentru a nu fi executat prin spânzurătoare – şi în sfârşit, pentru a hotărî soarta foştilor aliaţi ai Reich-ului, cu care se semnează tratate de pace la Paris, în februarie 1947. Italia trebuie să cedeze Iugoslaviei Istria şi o parte a regiunii Veneţia Iuliană, Triestul devine oraş liber, iar Franţa obţine mici rectificări ale frontierelor din Alpi (Tende şi La Brigue). Ungaria şi România revin la frontierele lor din 1938, dar ultima

trebuie să cedeze URSS-ului Basarabia şi Bucovina de Nord. Bulgaria păstrează Dobrogea meridională, în timp ce Grecia anexează Tracia de Sud. În sfârşit Finlanda pierde o parte din Carelia cu oraşul Vyborg cedată sovieticilor, ca şi ieşirea la Oceanul Îngheţat prin Petsamo. În plus, toate aceste ţări trebuie să plătească despăgubiri imense adversarilor lor celor mai greu încercaţi: Italia 360 de miliarde de dolari Iugoslaviei şi Greciei, România şi Finlanda, fiecare câte 300 de miliarde de dolari URSS-ului, Ungaria aceeaşi sumă Iugoslaviei, Cehoslovaciei şi Uniunii Sovietice.

Cu toate acestea, nici situaţia Germaniei, nici cea a Austriei nu sunt reglementate printr-un tratat de pace. Din punct de vedere juridic, aceste ţări rămân deci în război cu foştii aliaţi, iar Stalin, fără niciun document diplomatic, aplică în Europa Orientală proiectele sale de modificare a frontierelor, care duc la deplasarea teritoriului polonez cu 200 km spre vest.

Germania, a cărei soartă a fost hotărâtă provizoriu la Conferinţa de la Potsdam din iulie 1945, de către Truman (succesorul lui Roosevelt), Attlee (care l-a înlocuit pe Churchill în urma alegerilor) şi Stalin, apare acum ca o miză majoră în diferendul dintre sovietici şi occidentali. Încă de la începutul anului 1946, foştii aliaţi adoptă în privinţa acesteia puncte de vedere radical diferite. În timp ce URSS al cărei teritoriu fusese devastat de război şi care se teme ca americanii să nu profite de supremaţia militară conferită de deţinerea exclusivă a armei atomice pentru a lichida „statul proletarilor“ (ceea ce nu-i trece nimănui prin cap, dincolo de Atlantic), trece la demontarea sistematică a uzinelor din zona sub

controlul său ca să-şi susţină reconstrucţia economică şi să-şi slăbească serios fostul inamic, americanii şi britanicii pun rapid capăt politicii de distrugere industrială şi de denazificare. Ei cred că în acest mod vor putea împiedica fostul Reich sărăcit acum, lipsit de specialişti şi nemulţumit de soarta sa, să încline de partea comunismului.

Stalin vede aici o răsturnare a strategiei foştilor săi aliaţi, dornici de acum înainte să reconstruiască o Germanie puternică, aliată a „imperialismului“ şi reînarmată în vederea unei confruntări hotărâtoare cu URSS. Din cauza vârstei şi izolării, stăpânul Kremlinului se complace într-o atmosferă de asediu care îl face să vadă duşmani peste tot. Unele acţiuni ale occidentalilor, ca de exemplu hotărârea lui Truman de a pune capăt împrumutului anticipat în august 1945, îi întăresc convingerea că împotriva URSS se pregăteşte o nouă ofensivă a statelor capitaliste, de aceea el începe să pregătească în zona ocupată de Armata Roşie, instaurarea unui regim comunist, ceea ce partenerii săi îi reproşează cu atât mai mult cu cât nu a aşteptat să se producă o deteriorare a relaţiilor internaţionale şi în unele ţări pe care armatele sale le-au „eliberat“ în 1944, a instalat la putere pe propriii săi partizani.

În ciuda angajamentelor solemne luate la Ialta, apare clar faptul că şefii sovietici nu aveau intenţia să lase fostele clase conducătoare să reia în mâini frâiele puterii în ţările în care, este adevărat, democratice de tip occidental, nu avusese timp să prindă rădăcini după Primul Război Mondial, exceptând Cehoslovacia. Este puţin probabil ca din toamna anului 1944, Stalin să fi avut intenţia să le transforme în „democraţii populare“ cu instituţii

create exact după modelul sovietic. În schimb, acesta dorea ca ţările unde staţiona Armata Roşie să devină piese constitutive ale unui fel de „cordon sanitar“ ostil, care să formeze la graniţele URSS-ului un ecran protector împotriva eventualelor agresiuni din Vest, iar cel mai bun mijloc de a reuşi era să influenţeze instalarea unor coaliţii guvernamentale din care să fie excluse elementele „fasciste“ şi în care comuniştii să ocupe posturi cheie.

Astfel, peste tot unde soldaţii Axei au fost alungaţi de Armata Roşie – în România, Bulgaria, Ungaria, Cehoslovacia – de la începutul lui 1944 comuniştii ocupă un loc tot mai important în guvernele „frontului popular“, în timp ce epurarea este operată cu o rigurozitate extremă. În Polonia, cei câţiva miniştri care făcuseră parte din guvernul din exil de la Londra, ca Mikolaczyk, introduşi după Ialta în echipa guvernamentală, sunt tot mai izolaţi de partizanii Moscovei şi vor trebui să se refugieze curând în Occident. Albania şi Iugoslavia sunt nişte cazuri particulare. Aici, nu sovieticii i-au alungat pe nemţi, ci trupele de partizani, iar şefii rezistenţei, Tito şi Hodja vor lua în mâinile lor frâiele puterii. La început, Stalin se opune acestei soluţii pe care o consideră contrară acordului încheiat cu Churchill în octombrie 1944 şi îi va împinge pe comuniştii iugoslavi şi albanezi să cadă la o înţelegere cu reprezentanţii rezistenţei necomuniste, ceea ce aceştia nu vor face. În Grecia de asemenea, respectând ceea ce el consideră o împărţire a „zonelor de influenţă“, frânează rezistenţa comunistă care luptă împotriva forţelor monarhiste şi a susţinătorilor lor britanici până în momentul

când înfruntarea cu vestul devenind manifestă, va încerca, dimpotrivă, să încurajeze pe partizanii generalului Markos trimiţându-le provizii.

Stalin încearcă să-şi extindă influenţa şi la marginea continentului european. În Iran, îi împinge pe kurzi la revoltă şi încearcă să-şi menţină dominaţia în Azerbaidjan, în timp ce revendică împreună cu Turcia controlul Strâmtorilor.

Pe 5 mai 1946, Winston Churchill, care a trebuit să-şi părăsească postul cu un an în urmă, dar care continuă să aibă un imens prestigiu în lumea occidentală, ţine un discurs cu ocazia unei întâlniri cu preşedintele Truman, discurs care marchează în mod oficial începutul „Războiului Rece“. „De la Stettin la Marea Baltică – declară fostul prim-ministru britanic – şi până la Triest în Adriatica, o cortină de fier[248] a coborât în mijlocul continentului“. Apoi adaugă următoarele:

„Eu nu cred că Rusia doreşte războiul. Ceea ce doreşte sunt roadele războiului şi-o expansiune nelimitată a puterii şi a doctrinei sale. Ceea ce mai trebuie să examinăm astăzi aici, atât cât mai este timp, este modul de a împiedica războiul pentru totdeauna şi de a stabili în toate ţările, cât mai rapid posibil, premisele libertăţii şi ale democraţiei“.

Tonul este dat! Cu toate acestea, până la sfârşitul lui 1946 americanii nu vor face nimic ca să dramatizeze conflictul. Desigur, Europa Occidentală, cu care îşi fac cea mai mare parte din afacerile comerciale, este considerată de acum înainte ca un element cheie al intereselor lor vitale, dar siguri pe ei datorită imensei puteri industriale şi superiorităţii strategice pe le-o conferă monopolul nuclear ei sunt siguri că-i pot face pe ruşi să dea

înapoi dacă s-ar întâmpla ca aceştia să vrea să iasă din „barajul“ pe care şi l-au construit în Europa de Est.

Europa „atlantică“ sau Europa „europeană“

Confruntată cu dublul efort al reconstrucţiei şi al securităţii în faţa unei Europe de est aflată în curs de „satelizare“, Europa occidentală va încerca în anii de după război să se redreseze şi să-şi asigure supravieţuirea folosindu-se succesiv sau simultan de ajutorul american şi de dorinţa de unificare manifestată de unii dintre conducătorii săi.

Imediat după capitularea germană, proiectele „paneuropene“ par să ia o amploare deosebită. Numai că trebuie ca cei care le formulează să cadă de acord asupra sensului pe care trebuie să-l capete această expresie. Or, părerile sunt diferite în ceea ce priveşte cadrul geografic şi instituţional al construcţiei europene. Celor care, ca Winston Churchill în răsunătorul discurs ţinut la Zürich pe 19 septembrie 1946, consideră că trebuie să se clădească „Statele Unite ale Europei“ în jurul axei franco-germane, fără Marea Britanie şi pe principiul respectării suveranităţii fiecărui stat, li se opun „federaliştii“ care preconizează crearea unei structuri puternice, cu un guvern european având puteri depline şi limitându-se suveranitatea absolută a statelor membre. Din 1945 până în 1947, se vor constitui astfel numeroase organizaţii paneuropene, cea mai importantă fiind Uniunea Europeană a Federaliştilor, în care figurează personalităţi ca Henri Frenay, Marc Alexandre, Altiero Spinelli, Eugen Kogon şi Henry Brugmans şi care numără până la 100.000 de membri. Altele s-au constituit pe o bază mai mult ideologică, cum este

Mişcarea Socialistă pentru Statele Unite ale Europei, prezidată de André Philip sau Noile echipe internaţionale cu nuanţă democrat-creştină. În ceea ce-l priveşte pe contele de Coudenhove-Kalergi, care, reluând ideea pe care o apărase alături de Briand la sfârşitul anilor douăzeci, adună în jurul său o Uniune parlamentară europeană care reuneşte un număr important de reprezentanţi ai poporului devotaţi federalişti, din majoritatea statelor Europei Occidentale.

Din 1947, pentru majoritatea „unioniştilor“ şi „federaliştilor“ a devenit clar faptul că construcţia europeană, orice formă ar căpăta, nu va putea să se realizeze cu includerea statelor intrate în sfera de influenţă a URSS şi în consecinţă în aşteptarea unor zile mai bune, proiectul trebuie să se limiteze la ţările Europei de Vest. Pentru mulţi, acesta constituie chiar cel mai bun zid de apărare împotriva extinderii comunismului cu condiţia să capete o anumită coerenţă, iar divergenţele de concepţie să dispară în acest moment dificil. În această perspectivă, în mai 1948, trei luni mai târziu după „lovitura de la Praga“, la Haga are loc un „Congres al Europei“ care reuneşte sub preşedinţia de onoare a lui Churchill, aproape 800 de personalităţi aparţinând majorităţii ţărilor din Europa Occidentală: oameni politici (200 de parlamentari, 12 foşti prim-miniştri), oameni de afaceri, ziarişti, sindicalişti, intelectuali, cei mai numeroşi fiind britanicii şi francezii. Cu toate că divergenţele de opinii dintre unionişti (mai ales britanici) şi federalişti (reprezentaţi în primul rând de francezi, italieni, olandezi şi belgieni) s-au manifestat iarăşi şi aici, Congresul de la Haga se

pronunţă asupra necesităţii ca statele să-şi unească o parte din drepturile suverane pentru a-şi coordona şi dezvolta resursele, ca Germania să fie integrată în noul cadru european şi să constituie cât mai repede posibil o adunare parlamentară care, după părerea unora, ca Paul Reynaud, ar trebui să fie aleasă prin sufragiu universal. Până atunci însă, se ia hotărârea de a se crea o mişcare europeană care, fără să înlocuiască organizaţiile existente, să aibă misiunea să le coordoneze activitatea şi să le reprezinte pe lângă guverne.

Crearea pe 5 mai 1949 la Londra a Consiliului Europei marchează sfârşitul eforturilor întreprinse de la sfârşitul războiului de partizanii unei construcţii europene bazate pe cooperarea politică. La iniţiativa preşedintelui Consiliului de Miniştri francez, aparţinând Mişcării Republicane Populare, Georges Bidault zece ţări occidentale – Franţa, Regatul Unit, Irlanda, Belgia, Ţările de Jos, Luxemburg, Italia, Danemarca, Suedia şi Norvegia – hotărăsc să-şi creeze instituţii comune, cu atribuţii, de altfel, strict limitate. Acestea cuprind pe de o parte un Comitet al Miniştrilor, format din miniştrii Afacerilor Externe sau din adjuncţii lor care deliberează cu uşile închise şi votează în unanimitate în toate cazurile importante (ceea ce presupune un adevărat drept de veto pentru fiecare stat membru), şi o Adunare Consultativă, cu sediul la Strasbourg, formată din delegaţi desemnaţi de parlamentele naţionale. Altfel spus, contrar speranţelor nutrite de conducătorii mişcărilor paneuropene, nu este vorba nici de o uniune, nici de o federaţie, ci mai degrabă de un fel de „club“ al naţiunilor ataşate de pluralism şi de democraţie.

Prezidată de belgianul Paul-Henri Spaak, adunarea de la Strasbourg din care fac parte personalităţi strălucite, printre care Winston Churchill şi Paul Reynaud, nu este altceva decât un „laborator de idei“ a căror aplicare în practică depinde de consimţământul diferitelor guverne. Reticenţele britanicilor cu privire la extinderea atribuţiilor sale fac ca, deşi extinsă mai târziu la totalitatea statelor democratice ale bătrânului continent, activităţile sale să fie limitate la domeniile juridic şi cultural. Consiliul Europei va adopta pe 4 noiembrie 1950 o Convenţie Europeană a Drepturilor Omului pe care Franţa nu o va ratifica decât în 1981.

În tot acest timp, problemele ridicate de reconstrucţia economică a Europei şi de apărarea sa i-au făcut pe americani să se implice în mod direct în afacerile bătrânului continent şi aceasta pe două planuri: financiar şi politic.

Începutul lui 1947 marchează în această privinţă o cotitură în politica pe care americanii o duc în Europa. Pe 12 martie, preşedintele Truman ţine în faţa Congresului un discurs în care îşi defineşte doctrina sa de „îndiguire“ (containment) şi care angajează ţara într-un ajutor financiar masiv acordat ţărilor care doresc să rămână libere şi care „rezistă tentativelor de aservire fie că acestea vin din partea unor minorităţi înarmate, fie din partea unor presiuni externe“. Duşmanul este astfel indicat în mod clar, iar primii beneficiari ai ajutorului propus sunt cele două ţări pe care preşedintele american le consideră direct ameninţate de expansiunea comunistă: Turcia şi Grecia. În Grecia mai ales, unde partizanii comunişti au reluat lupta împotriva guvernului monarhist susţinut de Regatul

Unit, americanii iau locul britanicilor, prea preocupaţi de problemele lor interne pentru a mai putea să-şi mai joace în continuare rolul de jandarmi ai „lumii libere“. Intervenţia lor va permite o rapidă stabilizare a situaţiei din Europa de Sud şi din Orientul Apropiat, şi în ciuda ajutorului generos pe care Stalin îl oferă de acum înainte comuniştilor greci, forţele monarhiste vor obţine până la urmă victoria, ultimul refugiu comunist de pe muntele Grammos fiind ocupat în octombrie 1949.

Extinderea „doctrinei Truman“ în toată Europa de Vest este opera „Planului Marshall“. Desigur, ajutorul oferit de Statele Unite acestei părţi a continentului a continuat de la sfârşitul războiului. Mai multe ţări au beneficiat de împrumuturi importante (Regatul Unit 3,75 miliarde de dolari, Franţa 2 miliarde de dolari etc.), dar acest tip de asistenţă bilaterală, însoţită de contrapartide deloc neglijabile, s-a arătat a fi insuficient pentru a asigura aprovizionarea Europei şi redemararea industrială. Or, începând din 1946, într-o conjunctură mondială care a devenit dificilă, prăbuşirea economiilor europene, incapabile de a se restabili pentru că le lipsesc dolarii cu care să-şi plătească cumpărăturile, nu poate fi decât catastrofală pentru prosperitatea americană. Pe deasupra exista riscul ca ţări căzute pradă mizeriei şi unde puternice partide comuniste (800.000 de membri în Franţa, mai mult de un sfert din corpul electoral, 1.800.000 de membri în Italia din care 30% alegători) puteau canaliza nemulţumirile, să fie atrase în tabăra adversă.

Pentru a preîntâmpina această dublă ameninţare, noul secretar de stat american, generalul George

Marshall, propune într-un discurs ţinut la Harvard, pe 5 iunie 1947, un „ajutor frăţesc“ destinat să învingă „foamea, sărăcia, disperarea şi haosul“. Planul Marshall nu este îndreptat, precizează el, „împotriva niciunei ţări, niciunei doctrine“. El este oferit de pe picior de egalitate tuturor naţiunilor de pe bătrânul continent, inclusiv ţărilor din Europa de Est şi chiar URSS-ului. Este adevărat că în contrapartidă, el impune un control cel puţin indirect al economiei celor care beneficiază de el. De aceea sovieticii vor refuza propunerea americană, ca şi statele comuniste din estul Europei cu regret, Finlanda procedează la fel „din motive politice şi geografice“, iar Cehoslovacia care şi-a dat la început acordul, răspunde până la urmă printr-un refuz, în urma puternicelor presiuni sovietice.

În schimb, în Europa de Vest, reacţia este entuziastă. Aici, toţi se bucură fără să o spună prea tare de refuzul ţărilor din Est, întrucât acesta permite împărţirea acestei mane cereşti între beneficiari mai puţin numeroşi. În timpul aplicării sale (1947-1951), Planul Marshall va aduce celor şaisprezece ţări care l-au acceptat aproape 13 miliarde de dolari repartizaţi pe principiul priorităţii şi în număr descrescător între Regatul Unit, Franţa, Germania de Vest (care se situează pe primul loc dacă se ia în calcul ajutorul interimar, adică sumele primite anterior) şi Italia.

În realitate, ajutorul oferit de Statele Unite nu este acordat fiecărui stat în mod bilateral. Condiţiile puse de Washington sunt în fapt, în afară de reducerea barierelor vamale, elaborarea unui plan comun de redresare şi crearea unor instituţii economice care să repartizeze şi să gestioneze

ajutorul şi care sunt primele instituţii europene: Organizaţia Europeană de Cooperare Economică (OECE care va deveni mai târziu OCDE) şi Uniunea Europeană a Plăţilor. Este incontestabil că Planul Marshall a avut pentru economia Europei şi pentru supravieţuirea sa politică, efecte extrem de benefice. Acesta i-a permis în sfârşit să pună capăt deficitului de dolari şi să-şi finanţeze efortul de reconstrucţie şi retehnologizare, împiedicând-o totodată să vireze spre comunism. În acelaşi timp, a deschis calea unei cooperări mai strânse între cele două ţărmuri ale Atlanticului, dar mai ales a accelerat procesul de construcţie europeană. Toate acestea şi în beneficiul partenerului de dincolo de Atlantic, dar cu preţul unor piedici indiscutabile puse în calea independenţei statelor beneficiare, Departamentul de Stat american sau preşedintele putând după bunul lor plac să amâne deblocarea fondurilor, deci să exercite presiuni asupra guvernelor respective. De altfel ocaziile de a uza de acest mijloc de acţiune vor fi rare, echipele guvernamentale din Europa Occidentală mergând în general în întâmpinarea dezideratelor americane.

Europa împărţită în două

„Doctrina Truman“ stopează înaintarea sovieticilor în Europa de Est, care, la rândul lor, în cursul anului 1947 răspund prin „satelizarea“ economică şi politică a ţărilor din această zonă. Peste tot unde Armata Roşie este stăpână, tactica folosită pentru lichidarea coaliţiilor „frontului naţional“ şi înlocuirea lor cu echipe complet supuse URSS-ului este exact aceeaşi. Aceasta consistă în primul rând în plasarea unor comunişti intransigenţi la conducerea ministerelor-cheie (Interne, Agricultură, Apărare Naţională) şi în infiltrarea administraţiei şi organizaţiilor politice concurente (mai ales cele socialiste): este tactica numită a „calului troian“. Se vizează apoi aşa-zisa *tactique du salami*, adică divizarea adversarilor Partidului Comunist pentru a le slăbi rezistenţa înainte de a-i elimina rând pe rând, începând cu conservatorii şi terminând cu social-democraţii. Alegerile care se desfăşoară pe un teren pregătit dinainte consfinţesc preponderenţa comuniştilor şi a socialiştilor care li s-au alăturat. Nu mai rămâne decât să se treacă la arestarea şi lichidarea fizică a liderilor recalcitranţi. Aşa se procedează în 1946 în Bulgaria, unde şeful opoziţiei, Petkov, membru al rezistenţei necomuniste, este acuzat că a conspirat împotriva Revoluţiei, este condamnat la moarte şi spânzurat, în România, unde la sfârşitul lui 1947, după arestarea conducătorilor Partidului Naţional Ţărănesc şi ai Partidului Liberal, regele Mihai este obligat să abdice pentru a lăsa locul unui guvern

comunist, în Ungaria de asemenea, unde învinşi în alegerile din august 1947, comuniştii elimină prin forţă pe toţi membrii partidelor care refuză să li se supună.

Pe lângă această acţiune de punere sub tutelă a Europei de Est, care are loc şi în Polonia şi Germania în zona ocupată de sovietici, conducătorii de la Kremlin vor înfiinţa în toamna lui 1947 o nouă organizaţie internaţională, mai puţin rigidă decât Kominternul (care fusese dizolvat în 1943), dar tot atât de strâns legată de Moscova. Fondat la sfârşitul lui septembrie 1947, Biroul de Informaţie al Partidului Comunist sau Kominform al cărui sediu este fixat la început la Belgrad, are drept obiectiv de a întări controlul URSS-ului asupra formaţiunilor comuniste europene. Cu ocazia creării acestuia unul din principalii colaboratori ai lui Stalin, Jdanov, formulează într-un discurs răsunător doctrina oficială a Kremlinului în domeniul politicii internaţionale. După părerea lui Jdanov, lumea este împărţită de acum înainte în două „tabere“ ireconciliabile: tabăra „democraţiei“ şi a „păcii“ a cărei şef este URSS-ul şi tabăra „imperialistă“ „a cărei principală forţă conducătoare este reprezentată de Statele Unite“. De aici înainte, precizează el, o sarcină importantă le revine partidelor comuniste surori din Franţa, din Anglia, din Italia. „Acestea trebuie să ia în mâini stindardul apărării naţionale şi al suveranităţii ţărilor lor“. Altfel spus, ele trebuie să pună mâna pe putere peste tot unde condiţiile interne sunt favorabile.

Rezultatul este că în ţările unde există partide comuniste puternice, mai ales în Italia şi în Franţa, apare o intensă ofensivă îndreptată împotriva

coaliţiilor guvernamentale cărora după Eliberare li se asociaseră şi miniştri comunişti. În aprilie şi în mai 1947, deci înainte de crearea Kominformului, reprezentanţii Partidului Comunist italian şi francez sunt astfel obligaţi să părăsească guvernele de coaliţie conduse de Alcide De Gasperi şi Paul Ramadier. De acum înainte, împinşi în opoziţie, comuniştii, aplicând indicaţiile lui Jdanov, vor iniţia campanii puternice destinate să zdruncine guvernele „burgheze“: greve revoluţionare şi manifestaţii de masă se succed în toamna anului 1948, fără alt efect decât izolarea partidelor comuniste într-un adevărat „ghetou“ politic şi cultural.

Două evenimente vor accentua tendinţa de a se constitui în Europa două blocuri antagoniste. Primul este „lovitura de la Praga“ care are loc în februarie 1948. În Cehoslovacia, singura ţară din Europa de Est unde democraţia parlamentară funcţionase satisfăcător între cele două războaie, populaţia i-a întâmpinat în 1945 pe sovietici ca pe nişte eliberatori din cauză că păstrase o amintire destul de dureroasă despre modul în care ţara fusese abandonată în mâinile Führerului în 1938 şi 1939. Acestui motiv i se adaugă şi faptul că metodele de infiltrare a comuniştilor în aparatul de stat nu au fost diferite de cele utilizate în celelalte state eliberate de Armata Roşie, aşa încât, în alegerile din mai 1946, efectuate în condiţii normale, comuniştii au obţinut o victorie impresionantă: 38% din voturi, ceea ce înseamnă procentajul cel mai ridicat pe care l-a atins un partid comunist în urma unor alegeri libere. Or, noi alegeri vor trebui să aibă loc în primăvara lui 1948 şi este clar pentru toţi

observatorii că ele riscă să se termine printr-o diminuare semnificativă a voturilor în favoarea PC. Fără îndoială, acesta este motivul care explică hotărârea acestuia de a pune mâna pe putere prin forţă.

Pe 24 februarie, cu „binecuvântarea“ Kremlinului, liderul comunist Gottwald face apel la sindicate care declanşează o grevă generală. În toate ţările se constituie comitete de acţiune (executive), sprijinite de „miliţiile muncitoreşti“ care împiedică forţele democratice să reacţioneze. Pe 25 februarie, preşedintele Benes trebuie să accepte crearea unui nou guvern dominat de PC. Pe 10 martie, ministrul de externe Jan Masaryk, fiul fondatorului Republicii, cade de la o fereastră şi moare. Sinucidere sau lichidare pusă la cale de comunişti sau de agenţii sovietici? Benes va rămâne în funcţie până în mai, apoi va prefera să demisioneze decât să contribuie la elaborarea noii Constituţii comuniste. La sfârşitul primăverii anului 1948, Cehoslovacia devine la rândul său o „democraţie populară“.

Al doilea eveniment survenit şi el în primăvara anului 1948 este blocada de la Berlin. Puternic traumatizaţi de „lovitura de la Praga“, occidentalii au hotărât să grăbească în zona lor de ocupaţie reconstituirea unui stat german puternic din punct de vedere economic şi politic, capabil să constituie de acum înainte un baraj în calea comunismului. Prima etapă a acestui proces care va duce în mai 1949 la crearea Republicii Federale Germane cu capitala şi guvernul la Bonn, este reforma monetară efectuată de anglo-americani în acele sectoare unite, numită „bizonă“. Aceasta aduce imediat după sine retragerea reprezentantului sovietic din

Consiliul cvadripartit care, de la sfârşitul războiului, constituia autoritatea supremă a întregului teritoriu german.

Rămâne în suspans problema Berlinului, împărţit şi el în patru sectoare dintre care trei ale occidentalilor, ce formează o enclavă în mijlocul zonei sovietice. Pentru a-i alunga pe aliaţi, sau pur şi simplu pentru a testa hotărârea americanilor, Stalin decide în iunie 1948 să blocheze toate căile de acces rutiere şi feroviare în direcţia Berlinului de vest, condamnând oraşul la izolare şi lipsindu-l de electricitate. Imediat, americanii ripostează prin crearea unui gigantic „pod aerian“, tranzitându-şi avioanele prin cele trei culoare aeriene în care teoretic au liberă trecere şi transportând într-un an mai mult de 2.500.000 tone de provizii de toate felurile. În acelaşi timp ei îi anunţă pe sovietici că nu vor ezita să recurgă la forţă pentru ca aceştia să respecte libera circulaţie aeriană către fosta capitală germană.

După unsprezece luni de blocadă, Stalin trebuie să cedeze şi să renunţe la blocarea circulaţiei, recunoscând implicit şi prima sa mare înfrângere din războiul rece pe care îl poartă cu tabăra occidentală.

„Lovitura de la Praga“ şi blocarea Berlinului vor avea ca efect grăbirea creării în Europa de Vest a unei alianţe militare dominată de superputerea americană. Cele două evenimente au îngrijorat profund guvernele şi populaţiile democraţiilor occidentale, conştiente că se găsesc în imposibilitatea de a rezista unei eventuale agresiuni sovietice. Desigur, există deja din 1947 un pact de alianţă şi asistenţă mutuală între Regatul Unit şi

Franţa, tratatul de la Dunkerque, fiind în realitate îndreptat mai degrabă împotriva unei eventuale dorinţe a Germaniei de a-şi lua revanşa, decât împotriva ruşilor. Pe 17 martie 1948, câteva săptămâni după evenimentele de la Praga, la Bruxelles se semnează între Franţa, Anglia, Belgia, Ţările de Jos şi Luxemburg un tratat, de data aceasta fiind în mod clar destinat să stăvilească expansiunea comunistă. Încheiat pe o perioadă de cinci ani, acesta stipulează că, în cazul în care una dintre părţi ar face obiectul unei agresiuni în Europa, celelalte semnatare „îi vor acorda ajutor şi asistenţă cu toate mijloacele de care dispun, inclusiv cele militare“. Dar ce pot face două puteri mijlocii şi trei mici împotriva unui eventual atac al puternicei Armate Roşii? Blocada Berlinului sfârşeşte prin a convinge pe conducătorii acestor state că singurul mod de a crea o stabilitate eficace împotriva expansiunii comuniste este lărgirea Pactului de la Bruxelles prin includerea şi altor ţări din Europa Occidentală dar mai ales implicarea Americii în această combinaţie diplomatică.

Întreprinderea este îndoielnică. Statele Unite nu reacţionează. Tradiţia lor diplomatică cere ca acestea să nu se angajeze în timp de pace în vreun sistem de alianţe care să le oblige să intervină dincolo de zona occidentală. Pentru ca preşedintele să poată face acest lucru, are nevoie de votul Senatului care va fi obţinut cu o majoritate zdrobitoare pe 11 iunie 1948: aceasta se va numi „Rezoluţia Vandenberg“ după numele senatorului care a propus-o. Din acest moment se încep tratativele cu europenii pentru stabilirea unui sistem unic de apărare în care să se integreze şi cel

din tratatul de la Bruxelles, tratative ce sfârşesc pe 4 aprilie 1949 prin semnarea Tratatului Atlanticului de Nord de către reprezentanţii celor două state ale Americii de Nord şi de zece ţări europene: cele cinci ale Pactului de la Bruxelles la care se alătură Italia, Portugalia, Norvegia, Danemarca şi Islanda. Turcia şi Grecia vor adera şi ele în 1952, iar Germania în 1955.

În cursul anilor următori, se vor constitui organisme complementare – civile şi militare – care vor forma în totalitate NATO. Până atunci însă, se stipulează că Pactul Atlanticului are un caracter exclusiv definitiv şi se face referinţă la principiile de bază pe care trebuie să se sprijine ordinea internaţională: libertatea popoarelor, „principiul dreptului“, dreptatea, bunăstarea populaţiei, refuzul de a folosi forţa în rezolvarea neînţelegerilor internaţionale, altfel spus, pactul se prevalează de identitatea de civilizaţie şi de idealuri care uneşte părţile contractante ce respectă democraţia şi „libertăţile individuale“, ceea ce nu se va întâmpla în unele state semnatare cum sunt Portugalia lui Salazar şi, temporar, Grecia şi Turcia.

La sfârşitul anului 1949, Europa este deci împărţită în două blocuri economice, politice, ideologice şi militare strâns legate şi unul şi celălalt de două supraputeri învingătoare în război. Chiar dacă sovieticii au suferit unul după altul mai multe eşecuri începând cu ruptura iugoslavă, apoi cu rezultatul negativ al primei crize de la Berlin, înfrângerea insurecţiei comuniste din Grecia şi încheierea Pactului Atlanticului de Nord, nimic nu arată că încercarea occidentalilor de a stopa acţiunile lor nu va fi urmată de o nouă ofensivă.

Într-adevăr, aceasta va avea loc în anul următor, dar de data aceasta pe scena îndepărtată a Extremului Orient. Criza care se declanşează în iunie 1950 va avea consecinţe tot atât de importante asupra bătrânului continent.

Încordarea relaţiilor dintre blocuri şi insecuritatea europeană (1950-1954)

Războiul din Coreea în care se confruntă din iunie 1950 până în iulie 1953, Statele Unite care acţionează în numele ONU şi Coreea de Nord susţinută diplomatic de URSS şi militar de China populară, are ca efect o încordare a relaţiilor dintre cele două blocuri. În momentul în care, la începutul anului 1951, temându-se ca diviziile de „voluntari“ chinezi să nu năvălească în sudul paralelei 38 şi să respingă spre mare corpul expediţionar american, generalul MacArthur a propus preşedintelui Truman să se folosească arma atomică pentru a opri înaintarea comuniştilor, toată lumea s-a gândit că un nou conflict mondial era iminent. „Războiul Rece“ atinge deci apogeul în timpul acestor ani de confruntare directă în Extremul Orient şi se reflectă în ţările occidentale într-o psihoză anticomunistă care în Statele Unite duce la o adevărată „vânătoare de vrăjitoare“ declanşată de senatorul MacCarthy, dar care are ecou şi în Europa de Vest.

Trebuie spus că fostele puteri coloniale de pe bătrânul continent sunt ele însele confruntate de la sfârşitul războiului cu grave dificultăţi apărute în imperiile lor. Războiul mondial a provocat peste tot, în ciuda victoriei aliaţilor, o zdruncinare serioasă a sistemului colonial. În timpul conflictului, metropolele au pierdut mult din prestigiul de care se bucurau. Unele au fost învinse şi ocupate de Germania, sau au ieşit slăbite din război, ca Regatul Unit. În 1914-1918, ele au trebuit pentru a

supravieţui să facă apel la teritoriile lor de dincolo de mări: britanicii au mobilizat două milioane de indieni, Franţa liberă şi-a stabilit principalele baze de repliere în Africa. În mod firesc, apare la popoarele colonizate dorinţa de a nu mai fi considerate simpli supuşi, ba chiar de a-şi cuceri cât mai repede o independenţă care pentru mulţi a fost plătită cu preţul sângelui. Revendicările lor sunt cu atât mai virulente cu cât ele au ecou la Naţiunile Unite a căror Cartă recunoaşte dreptul fiecărui popor de a-şi alege propria formă de guvernământ şi la cei doi mari învingători, ostili şi unul şi celălalt colonizării, dar pentru motive diferite. În sfârşit, în Asia, Japonia a îndemnat popoarele pe care le domina să se unească împotriva coloniştilor albi, iar în ajunul înfrângerii sale a acordat independenţa majorităţii coloniilor sale. În concluzie, popoarele din această zonă au fost primele care şi-au cerut eliberarea imediat după război.

În consecinţă, anii Războiului Rece coincid cu primul val de decolonizare care beneficiază în anumite zone ale continentului asiatic de sprijinul pe care URSS şi China, devenită comunistă în 1949, le oferă mişcărilor de eliberare naţională în parte constituite de astfel de organizaţii comuniste. În mai puţin de zece ani, aproape toată Asia colonizată (cu excepţia URSS) îşi obţine independenţa.

În India, unde britanicii se confruntă de mult timp cu mari dificultăţi, independenţa este acordată începând din 1947. Hinduşii şi musulmanii refuzând să coexiste în acelaşi stat, ţara este împărţită în două, Republica indiană şi Pakistanul care acceptă amândouă să păstreze legăturile cu coroana britanică şi să intre în Commonwealth. După

plecarea japonezilor, Indiile olandeze formează „Republica Indonezia“ condusă de Soekamo. În 1947, Ţările de Jos încearcă să-şi recucerească colonia, dar lipsite de posibilităţi şi sub presiunea americanilor care se tem că întreaga regiune va trece de partea comunismului, trebuie până la urmă să le acorde independenţa. Franţa de asemenea refuză să recunoască suveranitatea Vietnamului cerută de Frontul de Independenţă a Vietnamului abreviat Viet-Minh, pro-comunist. Urmează un război lung cu grele pierderi de vieţi omeneşti şi financiare care se va termina în 1954 după înfrângerea armatei franceze la Diên-Biên-Phu şi după acordurile de la Geneva care acordă independenţa fostelor colonii din Indochina. În Europa de Vest aceste evenimente produc o creştere a dificultăţilor interne din ţările cu foste imperii coloniale şi intensificarea unui puternic sentiment anticomunist în rândurile populaţiei îngrijorate de agitaţia întreţinută de Partidul Comunist (în Franţa, de exemplu, împotriva „războiului murdar din Indochina“). Guvernele se folosesc de această situaţie pentru a se menţine la putere şi pentru a continua angajarea în structurile atlantice, dar unele dintre acestea vor profita şi pentru a relansa construcţia europeană.

În est, se constată de asemenea o radicalizare a situaţiei, dar de o amploare diferită căci aici Stalin impune în tabăra sa un adevărat regim de stare de asediu. Suspiciunea patologică a „mareşalisimului“ şi efortul imens pe care îl implică reconstruirea URSS-ului devastat de război, duc la crearea unui aparat de represiune care vizează mai întâi naţionalităţile obligate să-şi uite trecutul pentru a-l

glorifica pe cel al „marelui frate“ şi deportate parţial sau în totalitate când se opun rusificării; apoi minorităţile religioase în special evreii împotriva cărora „tătucul popoarelor“ canalizează nemulţumirile populaţiei provocate de politica sa, cadrele militare de care se teme să nu fie contaminate cu ideile şi modul de viaţă ale ţărilor în care au luptat şi în sfârşit toţi cei care într-un mod sau altul nu par să fie în conformitate cu idealul „omului nou“, impus de „conducătorul genial“ şi de principalii lui reprezentanţi, şeful politic Beria şi teoreticianul regimului, Jdanov. În 1953, populaţia din lagărele gestionate de Gulag este de cel puţin între 8 şi 10 milioane de persoane multe dintre ele fără şansă de supravieţuire, în timp ce în rândurile partidului se înmulţesc „purificările“ sângeroase şi se întăreşte cultul personalităţii conducătorului charismatic. Obsedat de frica comploturilor (în 1953 îl inventează pe cel al „bluzelor albe“ care îi permit înlăturarea medicilor evrei din Kremlin), trăind izolat în „datşa“ sa, unde noaptea îşi primeşte colaboratorii care tremură de frica unei posibile căderi în dizgraţie, Stalin conduce într-o atmosferă de suspiciune tot mai mare, imensul imperiu pe care l-a moştenit de la ţari şi din şansele oferite de război, profitând de ameninţarea unui conflict armat cu Occidentul la care a contribuit el însuşi, pentru a justifica teroarea în care trăiesc propriul său popor şi cele din Europa de Est.

Căci totalitarismul stalinist s-a extins în acest timp în toată zona dominată de sovietici. Punctul de plecare l-a constituit în 1948 „schisma iugoslavă“. Eliberându-şi ţara şi instaurând comunismul la putere, fără ajutorul sovieticilor, Tito considera că

nu avea de ce să dea socoteală „marelui frate“ de modul cum acţiona pentru a pune în Iugoslavia bazele socialismului. De aceea, el intră repede în conflict cu stăpânul Kremlinului când acesta, dornic să extindă autoritatea asupra întregului bloc socialist, îl invită să fie mai docil şi începe să-şi introducă acoliţi în armată, administraţie şi în aparatul de partid iugoslav. Criza izbucneşte în martie 1948 când Stalin îşi retrage experţii din Iugoslavia, apoi încearcă să instige împotriva lui Tito cadrele Partidului Comunist. Nici intervenţia Kominformului, nici conspiraţia militară pusă la cale de Kremlin, nici formidabila campanie lansată împotriva „clicii revizioniste a lui Tito“ în întreaga lume socialistă şi în rândurile partidelor comuniste din Vest, nici ruperea relaţiilor economice cu Belgradul nu vor putea înfrânge rezistenţa iugoslavă. Tito nu renunţă la principiile marxist-leniniste, dar spre marea furie a lui Stalin, nu numai că dezvoltă în ţara sa o formă de economie socialistă diferită de modelul ultracentralizat aplicat în URSS (pământuri distribuite micilor proprietari rurali, uzine cu autogestiune), dar mai şi angajează ţara pe calea independenţei.

Schisma titoistă accentuează neîncrederea conducătorilor sovietici în statele-majore ale „partidelor frăţeşti“, acuzate şi ele că vor să înfăptuiască în ţările lor un comunism naţional dornic de independenţă faţă de „ţara călăuzitoare a Revoluţiei“. De aceea, sprijinindu-se pe nucleele de adepţi fideli, aceştia vor trece din vara lui 1948 la epurarea aparatelor de partid. În trei ani aceasta atinge un sfert din efectivele comuniste ale democraţiilor populare, lovind ca în URSS din 1936

în 1938, cadrele militare, ale partidului şi ale administraţiei, începând cu „vechii bolşevici“ (de exemplu foştii combatanţi ai „brigăzilor internaţionale“) eliminaţi şi înlocuiţi cu oameni de partid care îi datorează totul lui Stalin. Prin tot felul de maltratări şi procese regizate până la ultimul amănunt, conducătorilor şi militanţilor care trebuie să dispară le sunt smulse tot felul de „mărturisiri“. Se încurajează denunţul şi punerea în carantină a suspecţilor, iar mii de opozanţi reali sau fictivi dispar fără urmă. Astfel sunt ucişi Kostov în Bulgaria, Ana Pauker în România, Slansky în Cehoslovacia, Rajk în Ungaria, zeci de foşti miniştri, preşedinţi şi vicepreşedinţi ai consiliului, generali, directori administratori din toate ţările comuniste, judecaţi şi executaţi pentru crime ca „troţkismul“, „titoismul“ sau „sionismul“. Acest terorism generalizat este însoţit de sovietizarea partidelor comuniste naţionale transformate în nişte „curele de transmisie“ ale ordinelor Kremlinului şi de instalarea unui totalitarism care afectează în primul rând Biserica şi intelectualitatea, eventuali propagatori ai unui sentiment naţional pe care întreaga politică a stăpânilor de la răsărit intenţionează să-l eradicheze.

Această radicalizare a taberei staliniste şi a formaţiunilor din Europa de Vest create după model comunist are drept efect dezvoltarea în această parte a continentului a unor tendinţe de integrare economică, politică şi militară, într-un ansamblu transnaţional care să nu fie o simplă prelungire a NATO în alte domenii decât cel strategic. Acesta este obiectivul urmărit la începutul anilor 1950 de promotorii „Comunităţii Europene a Cărbunelui şi

Oţelului“ (CECA).

Ideea este a celui care din 1946 este preşedintele Comitetului francez al planificării, Jean Monnet, „european“ convins, cel care în plin dezastru din 1940 concepe un proiect de asociere permanentă franco-britanică, proiect prezentat lui Paul Reynaud pentru a încerca să împiedice neimplicarea Franţei. În plin război rece, tot el este promotorul unei Europe a cărbunelui şi oţelului administrată de un organism internaţional. Adversarii lui Monnet au condamnat uneori în el „tehnocratul“, imitatorul unei Europe a industriaşilor şi a bancherilor, bazată doar pe interesele economice. Nimic mai fals! Concepându-şi proiectul, Jean Monnet a avut în vedere apropierea popoarelor de pe bătrânul continent care să pună astfel bazele viitoarelor „State Unite ale Europei“. În acelaşi timp el era conştient de imensele greutăţi ale acestei întreprinderi. „Europa, va spune el, nu se va transforma dintr-odată într-o construcţie unitară; acest lucru se va face prin realizări concrete, creându-se mai întâi o solidaritate reală“. Or, ce putea fi mai concret şi mai urgent decât apropierea Franţei de Germania asociindu-le în cadrul unui proiect comun care să ofere economiilor lor posibilitatea unor avantaje şi profituri reciproce? Germania are mari zăcăminte de cocs, de care Franţa are nevoie în cantităţi importante, pentru aprovizionarea industriei metalurgice, în schimbul căruia poate să furnizeze mari cantităţi de minereu de fier. De ce să nu se asocieze aceste bogăţii şi nevoi într-o întreprindere care ar putea fi extinsă şi la alte ţări europene interesate, ceea ce ar constitui o primă etapă a unei comunităţi largi şi mai

specializată.

Aceasta este ideea pe care Comisarul general al planificării o va prezenta ministrului francez de externe, Robert Schuman, şi el european convins, născut în Lorena anexată şi împărţită între două culturi diferite. Acesta şi-a însuşit rapid proiectul lui Monnet şi pe 9 mai 1950 îl expune în linii mari într-o declaraţie prezentată tuturor ţărilor europene. Succesul este imediat, dar nu în toate ţările Europei: siderurgiştii englezi nu au nevoie să facă schimb de materii prime cu continentul iar laburiştii aflaţi la putere se tem ca o „Europă a patronilor“ să nu repună în discuţie bunăstarea deja obţinută în ţara lor. Ei vor fi urmaţi de conducătorii scandinavi. URSS şi statele sale satelit, ca de altfel marile Partide Comuniste occidentale condamnă această politică pe care o consideră inspirată de „monopolurile americane“ şi de „cei vinovaţi de război“. În Germania, în Italia şi în cele trei ţări ale Beneluxului, reacţia este favorabilă. „Planul Schuman“ este bine primit şi de Statele Unite nu pentru că ar vrea să se opună cu tot dinadinsul atitudinii comuniştilor, ci pentru că Washingtonul vede în aceasta prologul unei uniuni europene care ar putea mai târziu să contribuie la problema apărării sale şi să micşoreze „povara“ care apasă pe umerii supraputerii de dincolo de ocean.

Partizanii unei integrări europene din punct de vedere economic şi dacă este posibil şi politic, apar mai ales în raidurile democraţiei-creştine, ale socialismului democratic şi ale diferitelor formaţiuni liberale, adică în organizaţiile politice care formează nucleul coaliţiilor aflate la putere în ţările vest europene. Aceste afinităţi politice dublate

adesea de relaţii de prietenie între principalii conducători ai acestor curente – personalităţi ca Robert Schuman, Jean Monnet, Paul Ramadier, André Philip în Franţa, Paul Henri Spaak în Belgia, De Gasperi şi Spinelli în Italia, Konrad Adenauer în RFG etc. – explică faptul că proiectul a fost adoptat foarte repede. Din 18 aprilie 1951, şase ţări, Franţa, RFG, Italia, Belgia, Ţările de Jos şi Luxemburgul, semnează tratatul de la Paris care instituie Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului pe o durată de 50 de ani şi figurează atribuţiile instituţiilor acesteia: Conducerea Supremă având puteri autonome şi executive, Consiliul de Miniştri care reprezintă interesele statelor, Adunarea care controlează Conducerea Supremă şi Curtea de Justiţie care judecă litigiile.

Aceste piese diferite ale mecanismului comunitar vor fi instalate în cursul anului 1952 şi începând din anul următor „piaţa comună“ a cărbunelui şi oţelului va începe să funcţioneze spre satisfacţia generală. Din punct de vedere economic, aceasta constituie un factor incontestabil de creştere a producţiei şi a schimburilor intereuropene. Din punct de vedere politic, duce la o reconciliere franco-germană, bază a viitoarei Europe politice şi aceasta doar după câţiva ani de la prăbuşirea Reich-ului hitlerist. Dar pentru ca „Europa“ să existe în fapt, mai întâi trebuie să fie şi în măsură să-şi asigure singură apărarea, sau cel puţin să nu mai fie 90% tributară sistemului de apărare controlat de americani. Or, în acest sector, construcţia europeană va suferi în 1954 un eşec dureros.

Începând de la mijlocul anului 1950, americanii vor fi cei care vor încuraja reînarmarea RFG-ului,

din cauza problemelor ridicate de conflictul coreean şi a îngrijorării pe care o provoacă radicalizarea blocului din est care din 1949 deţine arma atomică. Pentru a evita renaşterea militarismului dincolo de Rhin, Consiliul Europei votează în august o hotărâre susţinută de Winston Churchill care prevede crearea unei „armate europene“ în cadrul Pactului Atlantic. În toamnă, preşedintele Consiliului francez, René Pleven, propune un plan propriu care prevede constituirea unei armate europene formată din 100.000 de oameni, conţinând în aceleaşi corpuri batalioane naţionale printre care şi germane şi plasată sub un comandament supranaţional dependent de NATO.

Astfel, după îndelungi negocieri şi cu acordul Statelor Unite este pus la punct proiectul Comunităţii Europene a Apărării (Communauté européenne de défense). Definitivat în martie 1952, semnat două luni mai târziu de şase ţări membre ale Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului, tratatul nu putea să fie aplicat decât după ce parlamentele ţărilor semnatare aveau să-l ratifice. Ţările din Benelux şi Germania o fac în februarie şi martie 1954. Italia, unde majoritatea este pentru ratificare, hotărăşte să aştepte votul deputaţilor francezi. Aşadar, pentru ca „planul Pleven“ să intre în vigoare, totul depinde de atitudinea Franţei. Or, după o îndârjită bătălie mediatică între adepţii Comunităţii Europene a Apărării (*cédistes*) şi cei ce se opun (*anticédistes*), în fond între gaulişti şi comunişti, dar şi o parte din socialişti şi radicali, Adunarea Naţională va vota respingerea tratatului pe 30 august 1954, cu 319 voturi pentru respingere şi 264 împotrivă, fără ca guvernul condus de Pierre

Mendès-France să se fi implicat în dezvoltare. Comunitatea Europeană a Apărării va rămâne deci literă moartă.

Începuturile „destinderii“

Dezertarea franceză provoacă o vie reacţie în Europa unde sunt numeroşi cei care au mizat pe proiectul de apărare comună. În Statele Unite reacţia este aceeaşi. Secretarul de stat Foster Dulles evită chiar să treacă prin Franţa în timpul unei călătorii pe care o face în Europa în septembrie 1954. Comunitatea Europeană a Apărării fiind îngropată, problema care se pune este găsirea unei „soluţii de rezervă“ care să permită integrarea Germaniei în sistemul defensiv occidental. În mod paradoxal, Franţa care tocmai a respins tratatul elaborat pe baza „planului Pleven“, tratat a cărui paternitate putea oarecum să o revendice şi care urmărea pur şi simplu să evite intrarea Germaniei în NATO, va accepta peste câteva săptămâni o combinaţie care o face să se întoarcă de unde a plecat. Într-adevăr, începând din 23 octombrie, după un prim acord încheiat la Londra între semnatarii tratatului de la Bruxelles şi partenerii lor atlantici, „acordurile de la Paris“ consfinţesc suveranitatea RFG-ului, aderarea Italiei şi Germaniei federale la tratatul de la Bruxelles – transformat în Uniunea Europei Occidentale (UEO) – şi în acelaşi timp intrarea acesteia din urmă în organizaţia atlantică. Pentru a nu şoca prea tare opinia publică, mai ales în Franţa unde antigermanismul este încă virulent, i se interzice RFG-ului să fabrice sau să-şi procure arme ABC (atomice, bacteriologice şi chimice). Exceptând această restricţie, remilitarizarea fostei ţări învinse

este acceptată. După ratificarea parlamentului francez, obţinută după dezbateri furtunoase, nimic nu mai împiedică RFG-ul, devenit stat suveran, să aibă propria sa armată în cadrul Pactului Atlantic. Sovieticii vor replica în mai 1955 prin încheierea Pactului de la Varşovia. Acesta înlocuieşte acordurile militare bilaterale pe care URSS le semnase cu democraţiile populare şi înglobează sub un comandament unic condus de sovietici, forţele tuturor „statelor surori“ inclusiv cele ale RDG-ului. Iugoslavia nu face parte din acest pact, iar Albania se retrage în 1968.

Puncte terminus ale unei lungi şi periculoase escaladări, intrarea RFG-ului în NATO şi crearea Pactului de la Varşovia intervin, în mod curios, într-un moment când tensiunea între Est şi Vest a început să scadă. Moartea lui Stalin, pe 5 martie 1953, marchează într-adevăr prima etapă a „destinderii“ în relaţiile dintre cele două tabere. În timp ce unul din noii conducători de la Kremlin, Malenkov, dă semne în favoarea unei apropieri faţă de Vest, iar Eisenhower declară că „totodată cu moartea lui Stalin, lumea întreagă ştie că o epocă a luat sfârşit“ şi expune un plan de folosire a atomului în scopuri paşnice, în Extremul Orient pacea este restabilită provizoriu pe 27 iulie 1955 prin armistiţiul de la Pam Mun Jon din Coreea, iar acordurile de la Geneva din iulie 1954 pun capăt primului război din Indochina.

În URSS, venirea la putere a lui Hruşciov, asociat la început cu Bulganin, apoi acţionând în calitate de conducător suprem, coincide cu adoptarea unei politici mai suple faţă de Occident. Începând din 1955, Numărul Unu sovietic îşi dezvoltă doctrina

„coexistenţei paşnice“ a cărei prim teren experimental va fi Europa. Victoria „socialismului“ rămâne în mod cert obiectivul suprem pe termen lung, iar lupta de clasă motorul istoriei. Dar chiar dacă confruntarea cu tabăra adversă nu dispare, aceasta trebuie să se limiteze la domeniile economice şi ideologice.

Această schimbare de direcţie se explică atât prin conştientizarea responsabilităţilor care apasă pe umerii celor două mari puteri ale erei nucleare, prin sentimentul acut de insecuritate provocat de existenţa armelor apocaliptice (bomba A în 1949, bomba H în 1953) şi a bombardierelor şi rachetelor capabile să lovească ţintele americane, cât şi prin necesitatea unei lungi perioade de pace de care noul stăpân al Reich-ului vrea să profite pentru a-şi realiza măreţele proiecte economice prin care să recupereze şi apoi să depăşească puterea industrială şi nivelul de trai ale Statelor Unite.

Vestul este suspicios şi nimeni nu se grăbeşte să răspundă avansurilor făcute de noua echipă conducătoare a sovieticilor, ceea ce explică faptul că proiectele de integrare a RFG-ului în sistemul defensiv european sunt duse la sfârşit. Pierderea de către americani a monopolului nuclear, apoi experimentarea de către ruşi a puternicelor rachete balistice intercontinentale – lansarea primului *Sputnik* în octombrie 1957 provoacă un şoc puternic în Statele Unite – au ca efect o radicalizare a politicii de la Casa Albă. Cu toate acestea, „noul aspect diplomatic“ adoptat de administraţia republicană va consta doar într-un *containment* intensificat, aplicat mai ales în Orientul Mijlociu unde ruşii încep să-şi bage nasul, şi completat cu o

nouă doctrină strategică numită a „represaliilor masive“. De acum înainte, un atac comunist împotriva oricărei ţări va provoca o ripostă nucleară imediată, putându-se interveni în orice punct al blocului socialist. În această perspectivă, Europa se situează în avanposturi, protejată desigur de „umbrela nucleară“ americană, dar riscând distrugerea totală în cazul unui conflict generalizat.

Cu toate acestea, pe măsură ce intenţiile sovietice se confirmă, atmosfera internaţională se îmbunătăţeşte. În ianuarie-februarie 1954, se reuneşte la Berlin o Conferinţă în Patru asupra Germaniei, propusă de Churchill. Aceasta sfârşeşte într-un impas, dar marchează totuşi reluarea dialogului. În mai 1955, Hruşciov şi Bulganin se duc în Iugoslavia şi se împacă oficial cu Tito: „Regretăm sincer ce s-a întâmplat, declară Numărul Unu sovietic la coborârea din avion, şi vrem să ştergem definitiv ce s-a acumulat în toată această perioadă“. Pe 15 mai a aceluiaşi an, imediat după încheierea Pactului de la Varşovia, URSS semnează împreună cu cele trei puteri ocupante şi cu Austria tratatul care pune capăt în mod oficial stării de război cu aceasta din urmă. Guvernul austriac trebuie să proclame neutralitatea ţării, ceea ce nu va împiedica nici să devină membră a ONU, nici să fie admisă în 1955 în Consiliul Europei. În schimb, URSS îi va restitui „bunurile germane“ confiscate, în principal câmpurile petrolifere.

Pentru prima oară după zece ani, în iulie 1955, şefii de guverne ale celor patru mari puteri se întâlnesc la Geneva. Această conferinţă la vârf nu va duce în mod concret la nişte rezultate palpabile. În primul rând nu se reuşeşte găsirea unei soluţii de

înţelegere asupra problemei unei eventuale reunificări a Germaniei, occidentalii cerând pentru aceasta alegeri libere şi dreptul de aderare la NATO, sovieticii pretinzând la rândul lor un pact de securitate generală incluzând cele două state germane. Totuşi contactul nu este întrerupt şi în ciuda rezultatelor slabe înregistrate, „spiritul de la Geneva“ pare că începe să domine o nouă eră în relaţiile internaţionale. În cursul acestei perioade de destindere, două conflicte relativ secundare, dar care în anii Războiului Rece au perturbat relaţiile intereuropene, îşi găsesc acum soluţia: conflictul din regiunea Sarre care a tulburat serios relaţiile franco-germane de după război, rezolvat după referendumul din octombrie 1955 prin alipirea acestui teritoriu Germaniei, acceptată până la urmă de guvernul Guy Mollet (în schimbul promisiunii unor importante livrări de cărbune şi a canalizării Mosellei) şi conflictul Triestului care a învrăjbit Italia şi Iugoslavia şi care se termină printr-un partaj ratificat de un protocol de acord în octombrie 1954.

Ultimul indiciu al destinderii care începe: în ianuarie 1956, cei doi principali conducători sovietici, Bulganin şi Hruşciov, fac o vizită oficială la Londra, unde desfăşoară o adevărată „campanie a zâmbetului“. După alarmele deosebit de grave din ultimii ani ai erei staliniste, spectrul războiului pare să se îndepărteze de continentul european.

Capitolul 7
EUROPA DE VEST ÎN PERIOADA DEZVOLTĂRII (DIN ANII 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

■ Timp de douăzeci de ani, de la mijlocul anilor cincizeci până la mijlocul anilor şaptezeci, Europa de Vest cunoaşte o dezvoltare prodigioasă. Aceasta se datorează rapidităţii unei reconstrucţii făcute cu ajutorul americanilor, a reechilibrării monedelor în urma acordurilor de la Bretton-Woods, a unei demografii redevenită dinamică, a creşterii productivităţii, dar şi acţiunii guvernelor care dau un imbold dezvoltării economice într-o perspectivă keynesiană, sau o susţin printr-o intervenţie mai hotărâtă. Germania, Italia şi în mai mică măsură Franţa sunt marile beneficiare ale acestei dezvoltări rapide.

■ Pe de altă parte această dezvoltare are loc într-un context internaţional liniştit. După crizele din perioada 1956-1962, începând din 1963 se instalează destinderea. În acest moment construcţia europeană tocmai iese din criza provocată de eşecul Comunităţii Europene a Apărării din 1954. Reluarea procesului de unificare începe în 1954 prin semnarea tratatului care pune bazele

Comunităţii Economice Europene şi Euratomului[249].

■ Totuşi, venirea la putere în Franţa a generalului de Gaulle, consecinţă a crizei provocate în această ţară de decolonizarea Algeriei, pare să repună în discuţie procesul de unificare. Ostil oricărei idei de supranaţionalitate ca şi a celei de aliniere a Europei la politica Statelor Unite, el preconizează o „Europă a naţiunilor“ pe care se străduieşte să o impună partenerilor reticenţi indispuşi de politica „răutăcioasă“ faţă de Statele Unite şi de refuzul hotărât de a primi Marea Britanie în Piaţa Comună. Abia după retragerea sa, Comunitatea Economică Europeană se măreşte prin aderarea Marii Britanii, a Irlandei şi Danemarcei.

■ Criza din 1968 repune în discuţie o societate creată de dezvoltare. După Statele Unite şi Japonia, revoltele studenţeşti şi muncitoreşti zguduie Regatul Unit, Germania, Franţa şi Italia. Acestea contestă capitalismul tehnocratic, societatea de consum şi condamnă „alienarea“ individului provocată de productivism şi birocraţie.

După o perioadă de incertitudine, în care alternează cu rapiditate crizele (Suez, Berlin, Cuba) şi intervalele de destindere începând din 1963, lumea se instalează într-o relativă epocă de linişte de care profită în primul rând continentul european şi care va dura aproximativ zece ani. Această

îmbunătăţire evidentă a relaţiilor internaţionale coincide cu apogeul unei epoci de dezvoltare economică ce a început imediat după război şi care mai târziu va fi numită „cei treizeci de ani glorioşi“ prin raportare la perioadele de criză care urmează după primul şoc petrolier.

Reconstrucţia şi dezvoltarea economică

Ieşită din război şi ocupaţie, sinistrată şi distrusă, Europa Occidentală cunoaşte după 1950 o dezvoltare fără precedent. Evaluată în raport cu venitul naţional al principalelor state europene din perioada 1950-1962, aceasta atinge un nivel mediu anual de 7,3% în R.F.G., de 6% în Italia, de 5% în Franţa, de 4,7% în Ţările de Jos, de 3,2% în Belgia şi numai de 2,3% în Regatul Unit. În total, venitul anual depăşeşte 4% şi va creşte cu încă un punct în cursul deceniului următor.

Anii care urmează reinstaurării păcii sunt consacraţi reconstrucţiei. O reconstrucţie care se arată a fi mai rapidă decât s-a prevăzut, cu toate că pierderile umane şi distrugerile materiale au fost incomparabil mai mari decât cele din 1914-1918. Reconversiunea industriilor de război este şi ea mult mai uşoară datorită intensei mobilizări industriale. Aşa încât, de la sfârşitul lui 1948, adică la mai puţin de patru ani de la încetarea ostilităţilor, Europa de Vest a revenit la nivelul producţiei de dinainte de război.

Cele mai mari dificultăţi în reconstrucţie au fost cauzate pe de o parte de pierderile şi uzura materialului de transport, de distrugerea construcţiilor publice şi particulare (20% în Germania; de la 6 la 9% în Franţa, Belgia, Ţările de Jos şi Regatul Unit, 5% în Italia), iar pe de altă parte de stagnarea construcţiilor noi din cauza reducerii drastice în timpul războiului a numărului şantierelor. Reconstrucţia a fost frânată în unele

ţări şi de instabilitatea preţurilor şi de inflaţie care în Franţa este stopată în 1952 – după devalorizările succesive din 1946 şi 1949, în Italia în 1947, iar în Germania după reforma monetară din 1948.

În schimb aceasta din urmă a beneficiat din plin de ajutorul american: 12 miliarde de dolari oferiţi cu titlu de ajutor de urgenţă între 1945 şi 1947 şi o sumă aproape egală cu suma distribuită în cadrul Planului Marshall celor şaisprezece ţări europene care au acceptat condiţiile Washingtonului ca să poată beneficia de ERP (*European Recovery Program*). Dacă la început Europa Occidentală trebuie să folosească mana cerească ce îi este oferită cu generozitate sau împrumutată în condiţii foarte avantajoase pentru a-şi plăti produsele alimentare, materiile prime, energia şi echipamentele achiziţionate în străinătate, nu peste mult timp contravaloarea în monedă naţională a dolarilor alocaţi, în loc să fie cheltuită, este utilizată pentru acoperirea datoriei publice (Regatul Unit) sau pentru investiţii în sectoarele de bază. În Franţa, de exemplu, aproape 20% din investiţiile publice prevăzute de serviciul de planificare sunt finanţate de contravaloarea în franci a creditelor Marshall.

În decembrie 1951, bilanţul făcut de OECE (Organizaţia Europeană de Cooperare Economică) ajutorului distribuit în trei state beneficiare ale ERP, dovedeşte succesul spectaculos al reconstrucţiei europene. Producţia industrială a crescut din 1947 cu 64%, fiind cu 40% mai mare decât cea de dinainte de război. Producţia alimentară se măreşte şi ea 25%. Cartelele de alimente care în Franţa au rămas în circulaţie până

la începutul lui 1949, au dispărut peste tot. Economia europeană modernizată poate de acum înainte să-şi continue dezvoltarea fără ajutorul Statelor Unite.

Aceasta beneficiază de un anumit număr de factori interni şi externi care o avantajează. Adoptarea în 1944 la Bretton Woods a unui sistem monetar internaţional dominat de Statele Unite, dar gestionat de un organism internaţional, Fondul Monetar Internaţional, permite începând din 1949 o reglementare a monedelor cu efecte pozitive asupra comerţului internaţional la care se adaugă cele create de Acordul General al Tarifelor Vamale (GATT)[250]; semnat la Geneva în 1947 la care aderă majoritatea ţărilor din Europa de Vest. Creşterea demografică de după 1945 şi menţinerea sa până în deceniul următor stimulează şi ea activitatea economică. Aceasta se datorează creşterii natalităţii de după război, acel *baby boom* care permite să compenseze numărul de naşteri din timpul războiului şi care se prelungeşte pe o durată mult mai mare decât după primul război mondial, datorită existenţei unei atmosfere optimiste care face ca copiii să fie acceptaţi cu mai multă uşurinţă şi a politicilor de ajutor familial adoptate de mai multe state. O ţară ca Franţa în care, în ajunul războiului, indicele de natalitate coborâse sub 13‰ şi care se afla în imposibilitatea de a-şi mai asigura reproducerea naturală, în 1946-1947 vede acest indice depăşind 18‰, iar efectivul anual de naşteri trecând de 800.000. Aşa încât, previziunile făcute de demografii de la Societatea Naţiunilor în 1943 (raportul Notenstein) par să fie total false. Aceştia anunţaseră pentru 1940 o scădere a populaţiei

franceze cu aproape 3 milioane de locuitori, or aceasta a crescut cu 8 milioane, şi asta în ciuda unei mortalităţi care rămâne crescută în fostele ţări industrializate (aproximativ 11%), din cauza îmbătrânirii populaţiei şi a unei „supramortalităţi“ a adulţilor datorate accidentelor de circulaţie şi uneori (cum este cazul Franţei) din cauza alcoolismului.

În majoritatea ţărilor europene rezultă o evidentă întinerire demografică ale cărei efecte se fac simţite în mod diferit de la o ţară la alta: aceasta este mai tardivă şi mai puţin accentuată în Germania şi Austria din cauza pierderilor enorme suferite de aceste ţări şi de menţinerea în captivitate a numeroşi prizonieri. Acesta constituie un factor important de dezvoltare care din acel moment obligă statele să aloce resurse importante pentru crearea de noi locuri de muncă şi dă naştere, ca în Statele Unite, unei noi pieţe care este cea a copiilor şi adolescenţilor. Reîmprospătarea generaţiilor distruge mai ales structurile malthusiene[251] în ţările în care, înainte de război obsesia supraproducţiei şi a şomajului a dus la apărarea cunoştinţelor profesionale. În schimb, vor fi necesari aproape cincisprezece ani pentru ca această populaţie să furnizeze o mână de lucru suplimentară, mai calificată prin prelungirea şcolarizării şi deci mai eficace. Până atunci se va face apel la noile contingente active aduse de noul val al exodului rural şi la muncitorii străini. Din 1946, Franţa reia practicile de imigrare de dinainte de război, aducând în ţară cu sutele de mii, italieni, spanioli, apoi portughezi şi magrebieni. Ea este curând imitată şi de alte naţiuni industrializate: Regatul

Unit unde vin mediteraneeni şi populaţii originare din Commonwealth (mai ales din Pakistan), Elveţia, Germania, Suedia, ţările din Benelux, importatoare de mână de lucru italiană, spaniolă, iugoslavă şi turcă. Începând cu anii 1950 rezultă un amestec formidabil de populaţii, în majoritate originare din Europa continentală şi care, la scara unei generaţii sau două, va contribui în cadrul comunitar la înflorirea unui sentiment de apartenenţă europeană, pe care multe sondaje îl consideră mai puţin artificial şi mai puţin iluzoriu decât se acceptă în anumite medii politice şi mediatice, mai ales în Franţa.

Formidabilele procese tehnice, adesea simple aplicaţii civile ale inovaţiilor introduse în timpul războiului în domeniile militare, au permis importante creşteri ale producţiei aşa încât aceasta a devenit mai mare decât numărul activelor. Desigur, Statele Unite au un avans considerabil în domeniul cercetării aplicate şi al brevetelor, dar pe măsură ce se desfăşoară reinvestiţiile în Europa, prin intermediul filialelor societăţilor multinaţionale, se operează şi importante transferuri de tehnologie. Pe de altă parte, ţările europene fac şi ele eforturi fără precedent pentru progresul cercetării (cel puţin până la mijlocul anilor ’60, după care se constată o stagnare cu excepţia Germaniei) şi de acum înainte o parte substanţială a venitului lor naţional (cam 20%) este destinat creării de noi echipamente şi achiziţionării de utilaje moderne. Dat fiind că prosperitatea generală asigură întreprinderilor beneficii importante, trei pătrimi din investiţiile acestora sunt asigurate prin autofinanţare.

Acţiunea guvernelor şi intervenţia statului în viaţa economică au jucat un rol determinant în perioada de reconstrucţie susţinând dezvoltarea din timpul „celor treizeci de ani de glorie“. Până la începutul anilor ’70, majoritatea politicilor economice sunt inspirate de Keynes şi urmăresc să regleze ritmul de dezvoltare. Deoarece statul trebuie să asigure în acelaşi timp locuri de muncă, lupta împotriva inflaţiei şi menţinerea echilibrului plăţilor existente, iar aceste trei obiective sunt greu de îmbinat, instituţiile publice trebuie să acţioneze când asupra echilibrului bugetar şi asupra prelevărilor obligatorii care sunt ridicate sau micşorate în funcţie de riscul unei supraîncărcări sau dimpotrivă a unei recesiuni, când asupra delimitării creditelor (crearea unor rezerve obligatorii, fixarea nivelului şi duratei împrumuturilor etc.). De aceea, timp de treizeci de ani, absenţa acelor „crize“ ciclice asemănătoare cu cele din secolul al XIX-lea şi cu cele dintre cele două războaie. Există desigur „recesiuni“ trecătoare însoţite sau nu de o scădere a volumului producţiei (ca în Marea Britanie în 1952 şi 1958 sau în Germania în 1967), dar ele durează puţin, nu afectează decât în mică măsură activitatea economică şi în general nu se produc în acelaşi timp în toate ţările.

În unele ţări, tradiţia etatistă şi influenţa ideilor şi a organizaţiilor socialiste au făcut ca această intervenţie să fie împinsă mult mai departe. În Franţa, între 1944 şi 1946 s-a procedat la numeroase naţionalizări menite să „pedepsească“ întreprinderile care au colaborat cu inamicul (Renault), sau pur şi simplu să raţionalizeze sistemul economic: Banca Franţei, cele patru

principale bănci de depozit, cărbunele, gazul, electricitatea, transporturile aeriene, o parte a societăţilor de asigurări sunt plasate sub controlul statului, dar păstrându-şi autonomia financiară şi modalităţi de gestionare identice cu cele ale întreprinderilor particulare. Aşa s-a întâmplat şi în Marea Britanie unde laburiştii, victorioşi în alegerile din 1945, au naţionalizat între 1946 şi 1950 Banca Angliei, transporturile aeriene, feroviare, rutiere şi fluviale, gazul, electricitatea şi siderurgia. În Italia, capitalismul de stat nu apare imediat după război deoarece moşteneşte politica economică a fascismului şi se structurează în jurul unui gigantic holding public fondat în 1933 (IRI)[252], cu o cifră de afaceri de două ori şi jumătate mai mare decât cea a FIAT-ului.

Un alt aspect al acestei politici coordonate de stat este planificarea. Foarte suplă în Italia, unde lumea priveşte cu neîncredere tot ce ar putea aminti autoritarismul fascist, ea are drept funcţie esenţială să fixeze un sistem de repere ideal cu care să poată fi comparată evoluţia reală a economiei şi către care aceasta trebuie să aspire, având totuşi câteva obiective precise. Este vorba de Planul Vanoni adoptat în 1955 pe o durată de zece ani, vizând creşterea anuală a venitului naţional cu 5% şi crearea a 4 milioane de locuri de muncă. Cu toate că în ansamblu, rezultatele sunt satisfăcătoare, guvernele „centru stânga“ vor adopta din 1965 o formulă de „programare“ prin planuri de 5 ani vizând o mai strictă coordonare între sectoarele economice, dar păstrându-se totuşi o mai mare supleţe în aplicare.

Din toate ţările industrializate din Europa de Vest,

Franţa este cea care a mers cel mai departe în acest domeniu, prin adoptarea în 1946 a Planului de modernizare şi de retehnologizare perfecţionat de Jean Monnet, primul comisar general al Planificării. Dând prioritate investiţiilor în echipamente de bază, acesta a contribuit substanţial la reconstrucţia rapidă a ţării. În continuare va avea în special un rol de direcţionare şi prospectare, funcţia sa fiind nu aceea de a înlocui mecanismele pieţei, ca în URSS, ci de a îndruma deciziile pe termen lung completând dirijarea politicii economice. După expresia lui Pierre Massé, Comisia Planificării este un „antihazard“.

Dincolo de simpla conducere a economiei, dar într-o perspectivă în mod necesar legată de aceasta, guvernele intervin din ce în ce mai direct în domeniul social, fie că este vorba de relaţiile dintre patroni şi salariaţi, prin fixarea unor salarii minime şi a condiţiilor de muncă (durată, concedii plătite etc.), fie că este vorba de dezvoltarea învăţământului şi a condiţiilor de pensionare (aceste două sectoare absorb o parte mai mare din venitul naţional) sau de realizarea unor sisteme de protecţie socială care urmăresc asigurarea unui minim de securitate pentru fiecare, aceasta fiind marea inovaţie de după război. Astfel, în perioada imediat următoare războiului, se extinde acel „Welfare State“ (stat al „bunăstării“ sau poate „stat-providenţial“) a cărui filozofie consistă în fundamentarea „securităţii sociale“ nu pe concepţia tradiţională a contractului de muncă şi a asigurării care apărau o parte a populaţiei împotriva unui număr limitat de riscuri, ci pe principiul solidarităţii naţionale ceea ce înseamnă că întreaga naţiune

trebuie să asigure bunăstarea fiecăruia.

Regatul Unit este cel care dă exemplu în acest sens, adoptând între 1945 şi 1946 programul formulat în timpul războiului de Sir William Beveridge: asigurarea de bătrâneţe, regimul de protecţie socială finanţat de impozit, crearea în 1948 a *National Health Service* care naţionalizează activităţile sanitare şi realizează treptat gratuitatea asistenţei medicale, politica de urbanism care asigură o mare autonomie colectivităţilor locale pentru planificarea construcţiilor, municipalizarea terenurilor şi decongestionarea centrelor urbane etc. Şi în Suedia se adoptă un sistem foarte bine pus la punct cuprinzând asigurarea de bătrâneţe, alocaţii familiale, alocaţii pentru locuinţe, îngrijiri medicale aproape gratuite, totul bazându-se pe o fiscalitate deosebit de solidă şi urmărind în mod clar o redistribuţie a veniturilor. Aceeaşi situaţie se regăseşte şi în Franţa, unde, introdusă în 1945 şi 1946, securitatea socială are regimuri diferite, cu „casierii“ diferite şi organisme autonome în funcţie de diversele categorii sociale, finanţarea fiind asigurată pentru salariaţi de cotizaţiile plătite de beneficiarii înşişi şi de patronii acestora.

Astfel, prin faptul că s-a produs şi a fost sprijinită de factori multipli, a căror importanţă diferă de la o ţară la alta şi de la o perioadă la alta, dezvoltarea economiilor europene nu este defel uniformă. Privită din perspectiva marilor sectoare de activitate, este clar că în domeniul agriculturii aceasta s-a resimţit cel mai puţin. Desigur, după 1945, agriculturile europene au cunoscut o perioadă de modernizare intensă. Creşterea randamentelor a fost realizată prin reducerea suprafeţelor

însămânţate, datorită folosirii intense a îngrăşămintelor, a mecanizării şi motorizării: se estimează existenţa unui tractor la 20 de ha de pământ cultivabil în Anglia şi în Elveţia, la 140 hectare în Franţa, la 210 în Italia, iar din 1950 până în 1963 în toate ţările occidentale numărul acestora a crescut de patru ori. Dar investiţiile din agricultură sunt cu mult mai mici faţă de cele din alte sectoare şi eforturile de raţionalizare sunt împiedicate atât de puterea mică de cumpărare a muncitorilor din anumite ţări sau regiuni defavorizate, de tendinţa familiilor din ţările bogate de a aloca sume mai mici din veniturile lor cheltuielilor pentru alimente cât şi de obstacolele puse în calea modernizării de existenţa marilor domenii care practică exploatarea extensivă a solului sau dimpotrivă a domeniilor prea mici pentru a fi rentabile. Din aceste cauze agricultura nu asigură venituri decente decât unui număr mic de agricultori. Ceilalţi sunt afectaţi de folosirea incompletă a mâinii de lucru care uneori duce pur şi simplu la sărăcie (este cazul sudului Italiei, al Spaniei şi Portugaliei), fie de o pauperizare relativă cauzată de diferenţa tot mai mare dintre veniturile din agricultură şi cele din alte sectoare şi aceasta în ciuda faptului că numărul locuitorilor de la sate nu a încetat să scadă odată cu reluarea şi intensificarea exodului rural. Numai în perioada 1954-1960 Franţa îşi pierde aproape o treime din populaţia agricolă, Germania mai mult de 16%, Ţările de Jos 11,7%, Italia 10%, Belgia 5%.

În schimb, industria constituie sectorul de vârf, adevărata forţă motrice a dezvoltării ţărilor din vestul Europei. Domeniu favorizat al inovaţiilor,

începând din 1948, aceasta cunoaşte un program mai rapid decât în Statele Unite, foarte intens în anii 1950 şi ceva mai lent în deceniile următoare. Ritmul de dezvoltare i-a fost imprimat în primul rând de sectoarele orientate spre produsele de larg consum – produse agroalimentare, electrocasnice şi mai ales automobile (în Germania, Italia, Marea Britanie, Franţa, Suedia, Ţările de Jos) care au tras după ele industria energetică, constructoare de maşini şi siderurgia. Raportată la media anilor 1947-1949, producţia carboniferă a CEE trece între 1947 şi 1959 de la indicele 86 la 135; rafinarea petrolului brut de la indicele 71 la 851. În acelaşi timp, producţia de electricitate se ridică de la 94 la 238, iar cea de oţel brut de la 71 la 276. Industria chimică, aflată în plină transformare, joacă un rol considerabil prin creşterea investiţiilor şi prin diversificarea susţinută a gamei de produse oferite consumatorilor.

Începând din 1960, industriile de vârf nucleară, aerospaţială, electronică – stimulate de organismele militare ale statului, care finanţează o mare parte a lucrărilor de cercetare, şi având tehnologiile cele mai avansate, devin cele mai dinamice din întreaga economie. Acestea constituie „vârful de lance“ al dezvoltării, prin dezvoltarea lor proprie, dar şi prin aplicaţiile pe care le găsesc în celelalte ramuri de activitate industrială. Numai că, în acelaşi timp, aceste noi activităţi economice perturbează echilibrul creat de a doua revoluţie industrială în detrimentul vechilor activităţi (textile, siderurgie, construcţii navale) care se modernizează cu mari dificultăţi.

Apar deci diferenţe sectoriale dar şi regionale şi

naţionale. O mare parte a Europei liberale, cuprinzând Italia de sud, cea mai mare parte a Spaniei, a Italiei, a Irlandei, Portugaliei şi a Greciei se află într-o subdezvoltare cronică. Regatul Unit care până la începutul secolului XX fusese principala putere economică a lumii se confruntă cu mari greutăţi între cele două războaie, iar după 1945 nu cunoaşte o dezvoltare tot atât de mare ca a concurentelor sale continentale. Bunul mers al economiei britanice se loveşte de numeroase obstacole: numărul populaţiei active stagnează, investiţiile nu sunt deosebit de mari în întreprinderile naţionalizate, iar productivitatea muncii bate pasul pe loc. Dar mai ales dorinţa de a apăra cu orice preţ lira sterlină (cel puţin până la devalorizarea din 1967) duce la politici contradictorii care nu au ca rezultat decât o dezvoltare relativ mică ce se menţine în mod constant sub 3%.

În schimb, unele ţări cunosc un progres atât de rapid şi spectaculos încât se vorbeşte de „miracole“ pentru a califica acest salt înainte al economiilor acestora. În afară de Ţările de Jos, Suedia şi într-o oarecare măsură Elveţia, a căror creştere industrială este evidentă, trei ţări intră în această categorie din motive diverse. Mai întâi Republica Federală Germană care are toate atuurile şi pe deasupra şi cel care îi este atribuit ca şi Italiei de ajutorul masiv al Statelor Unite şi care nu se confruntă cu problemele legate de decolonizare: un puternic consens social, o monedă puternică şi atractivă pentru capitalurile străine, o reţea bancară de o mare eficacitate, şi venituri fără egal în CEE datorită stăpânirii axei renane. O gestiune

liberală eficace (practicată mai ales de Ludwig Ehrard) îi permite să reia o îndelungată tradiţie industrială şi între 1949 şi 1958 să treacă fără inflaţie de la cea mai neagră mizerie la cea mai înaltă dezvoltare. Rezervele monetare ating 6 miliarde de dolari iar locurile de muncă sunt pe deplin asigurate. În 1960, RFG asigură 10% din exporturile mondiale.

Şi mai surprinzător încă este „miracolul“ italian, datorită faptului că pe lângă pierderile suferite din cauza înfrângerii, mai adaugă şi lipsa aproape totală de resurse energetice şi de materii prime, ruptura istorică din Nord şi Sud, o inflaţie galopantă şi un deficit însemnat în balanţa de plăţi. Dar toate acestea au fost compensate de abundenţa mâinii de lucru, de dinamismul şefilor de întreprinderi şi de ajutorul statului oferit prin intermediul unui vast sector public (IRI, ENI[253]) restructurat în întregime după război. Profitând de toate atuurile, Italia îşi va crea în câţiva ani baze energetice şi siderurgice moderne, apoi se va orienta spre activităţi care cer o mare investiţie intelectuală: automobile, mecanică fină, petrochimie, electrocasnice etc. Veniturile obţinute din turism şi „aportul“ muncitorilor emigranţi în străinătate vor face restul, permiţând acestei ţări ca din 1957 să-şi echilibreze balanţa de plăţi.

Legat de dezvoltarea Franţei se vorbeşte mai puţin de miracole, deşi începând cu al doilea plan realizările deţinute depăşesc cu mult obiectivele fixate. Producţia naţională creşte cu 30% (faţă de prevederea de 25%), industria se dezvoltă începând din 1954 într-un ritm de 9-10% anual, iar productivitatea muncii se îmbunătăţeşte. Între 1969

şi 1973, Franţa, după Japonia, realizează cel mai înalt nivel de creştere economică din lume, aproape 7% anual.

Atmosfera internaţională se îndreaptă spre „destindere“

Creşterea economică europeană de la mijlocul anilor ’50 s-a produs într-un context internaţional pe muchie de cuţit, până în 1963, perioadele de destindere alternând rapid cu cele de încordare. Începând cu această dată, relaţiile Est-Vest în general, dar mai ales cele care privesc Europa intră într-o perioadă de relaxare.

Anul 1956 este marcat de o dublă criză care leagă problemele din Orientul Mijlociu de cele ale Europei de Est. Pe 26 iulie 1956, colonelul Nasser, care cu doi ani înainte a preluat puterea în Egipt şi vrea să realizeze unitatea lumii arabe în jurul ţării sale, hotărăşte să naţionalizeze Compania Canalului de Suez, ai cărei acţionari sunt în majoritate francezi şi britanici. Acest gest care este salutat de populaţia din zonă ca o înfruntare a fostelor puteri coloniale, provoacă imediat o vie reacţie în cele două ţări vizate. Regatul Unit, pentru care Canalul constituie în acelaşi timp o miză economică considerabilă – din cele 15.000 de nave care tranzitează anual canalul, două treimi sunt petroliere iar 35% sunt britanice – dar şi simbolul fostei sale puteri coloniale, se teme că va fi complet eliminată din această zonă asupra căreia, până la război, îşi exercitase întreaga autoritate. Franţa vede în Egiptul lui Nasser (asimilat repede cu Hitler de către conducătorii „Frontului Republican“ şi mai ales de liderul acestuia, socialistul Guy Mollet, devenit preşedinte al Consiliului în 1956) unul din obstacolele majore

în calea „pacificării“ Algeriei, Raisul susţinând Frontul de Eliberare Naţională (FLN) prin furnizare de armament şi adăpostind pe conducătorii şi luptătorii acestuia. Aşadar, Londra şi Parisul vor pregăti de comun acord o acţiune împotriva Egiptului servindu-se de un drept internaţional respins de Nasser şi proferând în acelaşi timp ameninţări pe care acesta din urmă le pune în spinarea tânărului stat Israel.

Dat fiind că fostele puteri tutelare ale zonei cuprinse între Maroc şi Golful Persic nu dispun de mijloacele necesare pentru a-şi menţine hegemonia în regiune, ele încep să fie înlocuite cu cele două mari supraputeri. Înainte de a se angaja în aventură, Nasser a obţinut de la sovietici un important ajutor militar, ca şi promisiunea de a finanţa construirea barajului de la Assuan pe Nil, necesar extinderii zonelor irigate şi satisfacerii nevoilor energetice ale Egiptului. Politica diplomatică a Kremlinului, care după moartea lui Stalin s-a reorientat spre susţinerea „burgheziilor naţionale“ aflate în luptă împotriva „imperialismului“ – o contrapartidă a „coexistenţei paşnice“ care presupune reducerea tensiunilor în Europa – face în felul acesta primii săi paşi pe scena Orientului Apropiat. La rândul lor, Statele Unite, aplicând strategia de încercuire a URSS-ului concepută de secretarul de stat Foster Dulles, susţin statele „Pactului de la Bagdad“ – Iran, Irak şi Turcia – şi consideră că trebuie să descurajeze ambiţiile lui Nasser fără intenţia de a elimina Raisul, dacă acesta ar constitui preludiul unei reveniri în forţă a britanicilor şi francezilor.

În cursul verii, aceştia din urmă au făcut intense

pregătiri pentru o intervenţie armată şi în paralel au iniţiat negocieri serioase cu Egiptul. Acestea rămânând fără vreun rezultat concret, ei se hotărăsc să acţioneze de comun acord cu Israelul care se simte ameninţat de vecinii săi şi se teme că armamentul furnizat de ruşi statelor arabe din regiune va modifica raportul de forţe în defavoarea sa. Cele trei puteri elaborează un scenariu de intervenţie şi pe 29 octombrie 1956 trupele israeliene trec la atac şi invadează Sinaiul. Peste o săptămână, francezii şi britanicii, care au concentrat 60.000 de oameni în Cipru, pornesc în zona Canalului o operaţiune amfibie şi aeropurtată.

Intervenţia pare că se va termina rapid printr-o victorie a francezilor şi englezilor. Numai că sovieticii şi americanii reacţionează imediat şi foarte hotărât la această iniţiativă care poate să împiedice tentativa de a înlocui influenţa fostelor puteri coloniale cu propria lor influenţă. Primii ameninţă Parisul şi Londra cu represalii nucleare, ceilalţi fac presiuni politice dar mai ales financiare asupra cabinetului britanic prezidat de Anthony Eden. Acesta cedează rapid în faţa ameninţării prăbuşirii lirei sterline, şi obligă în felul acesta şi guvernul lui Guy Mollet să accepte ordinul de încetare a focului dat de ONU. Operaţiunea „Muşchetar“ se soldează deci cu un eşec al europenilor într-o afacere care apare ca o ultimă manifestare a „politicii tunului“ aşa cum o practicaseră din secolul al XIX-lea.

Criza din Suez, care scoate încă o dată în evidenţă incapacitatea europenilor de a-şi rezolva, fără ajutorul celor două mari puteri, problemele care pun în joc interesele lor vitale, este contemporană

cu o altă criză apărută în Europa de Est care se reglementează pe spinarea personajelor secundare – Polonia şi mai ales Ungaria – prin jocul conflictual, dar şi complice al superputerilor. URSS înăbuşă în sânge revoluţia de la Budapesta fără ca Statele Unite să facă cel mai mic gest pentru a o împiedica. De altfel, vom reveni asupra acestei afaceri în capitolul următor.

În consecinţă, nici criza din Suez, nici evenimentele din Ungaria, nu pun capăt relativei tensionări a relaţiilor dintre Est şi Vest care s-a produs după moartea lui Stalin. Trebuie să vină anul 1958 pentru ca atmosfera să se schimbe ca urmare a noilor dificultăţi ce apar în Extremul Orient odată cu bombardarea de către chinezi a insulelor naţionaliste Quemoy şi Matsu. Afacerea se termină repede-repede, dar Uniunea Sovietică nu poate să-i lase „aliatei“ şi rivalei sale asiatice monopolul luptei imperialiste fără să-şi ştirbească prestigiul de care se bucură în Lumea a Treia, unde din 1955 duce o activitate intensă. De aceea, la sfârşitul lui 1958, aceasta se angajează în noi acţiuni de forţă.

Prima se desfăşoară pe scena continentului european, unde Hruşciov serveşte când una caldă când una rece în funcţie de împrejurări şi de presiunile pe care le exercită asupra lui o parte a conducătorilor comunişti. Desigur, el nu doreşte un război căci îşi dă seama de consecinţele sale dezastruoase, dar nici nu vrea o situaţie internaţională stabilă care ar risca să-i demobilizeze tabăra. Aşa încât, joacă pe două fronturi deodată, cel al „coexistenţei paşnice“ şi cel al „războiului rece de manevră“, după inspirata expresie a lui Raymond Aron[254]. În noiembrie 1958, pentru a relua

jocul diplomatic, el hotărăşte brusc să redeschidă dosarul Berlinului, propunând transformarea celor trei sectoare occidentale într-un oraş liber, neutru care să aibă propriul său guvern şi să-şi autogestioneze economia. În acelaşi timp el precizează că „oraşul liber“ ar trebui să fie demilitarizat şi să-şi ia angajamentul de a „împiedica“ orice activitate subversivă îndreptată împotriva RDG-ului sau oricărui alt stat. În cazul unui refuz el ameninţă că va încheia un tratat de pace cu Germania democrată care să-i dea dreptul să întrerupă toate legăturile între Berlinul de Vest şi RFG. Trupele sovietice, conchide el în nota adresată occidentalilor, „nu se află în Germania pentru a juca popice“.

În timp ce în jurul Berlinului controalele şi barierele de circulaţie se înmulţesc, în mai 1959, o Conferinţă a miniştrilor de externe al celor patru puteri ocupante se întruneşte la Geneva, care nu găseşte însă nicio soluţie la problema germană. În vară aceasta este înlocuită de un dialog direct între Washington şi Moscova, preludiul unei noi perioade de destindere care începe în toamnă, motivată se pare de partea sovietică de începerea conflictului deschis cu China care îi reproşează lui Hruşciov politica sa „revizionistă“. Numărul Unu al Kremlinului se duce în Statele Unite în septembrie şi se întâlneşte cu Eisenhower la Camp David. Întrevederea nu aduce nimic concret, dar contribuie la destinderea atmosferei dintre cele două puteri. La întoarcerea în URSS, Hruşciov aduce un omagiu insistent preşedintelui american, om, spune el, care „ca şi noi, doreşte în mod sincer ca Războiul Rece să ia sfârşit“.

Cu toate acestea, în primăvara lui 1960 se anunţă clar o întoarcere la războiul rece. Hruşciov, care trebuie să înfrunte atât criticile conducătorilor chinezi cât şi pe cele ale adversarilor politici din propria-i ţară, foloseşte drept pretext un incident minor – survolarea teritoriului URSS-ului de către un avion spion U2 şi „mărturisirile“ pilotului acestuia, doborât de avioanele de vânătoare sovietice – pentru a face să eşueze Conferinţa la nivel înalt organizată la Paris, în mai 1960, în scopul de a găsi o soluţie definitivă problemei germane.

În mai 1961, Numărul Unu sovietic se întâlneşte din nou la Viena cu preşedintele Statelor Unite, J. F. Kennedy. Considerându-l pe interlocutorul său puţin prea tânăr şi „delicat“, el nu ezită să ia o atitudine ameninţătoare cerând soluţionarea problemei Berlinului până la sfârşitul anului şi fluturând încă o dată „sperietoarea“ unui tratat de pace separat cu RDG-ul. „Eu doresc pacea, declară el oaspetelui de la Casa Albă, dar dacă dumneavoastră vreţi război, vă priveşte. Hotărârea noastră de a semna acordul în decembrie este irevocabilă“. Dacă şi-a închipuit că-şi va intimida în felul acesta interlocutorul, incontestabil, nu şi-a ales calea potrivită. „Va fi o iarnă foarte rece“ îi răspunde Kennedy, care întors în Statele Unite, trimite urgent întăriri în RFG şi îşi pune aviaţia strategică în stare de alertă permanentă. Apoi se adresează aliaţilor săi care se declară pregătiţi să-şi onoreze angajamentele, primul fiind generalul de Gaulle, care a început totuşi să se distanţeze de Washington şi de NATO. La începutul verii, Europa pare să se găsească din nou în cele mai dificile momente ale războiului rece.

Cu toate acestea, conducătorii sovietici şi aliaţii

lor din RDG nu vor lua hotărârea unei blocade sau a unei acţiuni de forţă aşa cum au putut crede occidentalii în acel moment. În noaptea de 12 spre 13 august 1961, autorităţile est-germane ridică de-a lungul zonei care separă zona sovietică de restul oraşului, un gard de sârmă ghimpată, apoi un zid pe care sunt amplasate posturi de observaţie. Aşa cum se explică la Pankow, în mod oficial scopul este de a opri „invadarea Germaniei democrate cu spioni şi sabotori trimişi de răzbunătoarea Germanie şi de puterile imperialiste“. În realitate dacă este ceva de oprit, acesta este exodul permanent al zecilor de mii de germani din Est care fug de totalitarism şi de lipsuri pentru a-şi căuta refugiu în RFG. De altfel, pe lângă Zidul de la Berlin, întreaga frontieră dintre cele două state germane este barată de metereze făcute din cai de frizã (cu sârmă ghimpată), din şanţuri şi turnuri de supraveghere, iar armata şi miliţia au ordin de a trage fără somaţie în tot ce mişcă.

În Vest, surpriza şi indignarea din primul moment nu sunt urmate de niciun fel de încercare de a opri construirea zidului. Toţi se mulţumesc doar să protesteze cu vehemenţă spre marea decepţie a germanilor din vest dar mai ales a berlinezilor. Aceştia din urmă se mai liniştesc puţin, când, pe 20 august, vicepreşedintele Lyndon Johnson şi generalul Clay, eroul blocadei din 1948 rechemat cu această ocazie din retragere, întâmpină pe stadionul olimpic o unitate de blindate venită din RFG fără ca ruşii şi aliaţii lor să reacţioneze. Puţin mai târziu, faimoasele cuvinte lansate de Kennedy când a trecut prin capitala Reich-ului, *Ich bin ein Berliner* (eu sunt berlinez) îi vor încuraja dându-le speranţa

că în cazul unei crize grave, nu vor fi abandonaţi de Occident. De altfel, tensiunea va dispărea curând. De la sfârşitul lui septembrie, Hruşciov, care pare să fi acţionat sub presiunea „durilor“ din partid şi care de acum înainte va lua frâiele în mână, mai micşorează tonul şi se arată a fi mai puţin intransigent. Oficial, el nu abandonează proiectul de reglementare a chestiunii germane, dar renunţă să mai fixeze vreun termen pentru declararea neutralităţii Berlinului.

La sfârşitul lui 1961 pericolul unui război general declanşat din cauza problemelor de pe continentul european pare să fi dispărut. Totuşi pacea nu este asigurată aşa cum va dovedi-o grava criză izbucnită în toamna anului următor, în urma instalării de către sovietici a unor rachete balistice cu rază medie de acţiune (IRBM) pe insula Cuba. După cum se ştie afacerea este rezolvată cu măiestrie de Kennedy care dă dovadă de o mare energie hotărând interzicerea navelor sovietice să debarce în Cuba material de război şi de o mare abilitate diplomatică având grijă să-i dea posibilitatea lui Hruşciov să bată în retragere fără să-şi piardă prestigiul. La sfârşitul lui octombrie 1962 lumea s-a aflat din nou pe „marginea prăpastiei“ iar Europa a fost direct implicată în această afacere. Deoarece în timpul celei de a doua crize de la Berlin aliaţii Statelor Unite şi-au manifestat clar solidaritatea cu Washingtonul este evident pentru toată lumea că luând iniţiativa unei confruntări energice cu Statele Unite, în zona Caraibilor, Hruşciov urmăreşte obiective strategice globale în care este inclusă şi chestiunea germană şi cea a armelor nucleare aflate în Turcia şi a căror retragere de altfel o va şi obţine.

De aici faimoasa apostrofă a generalului de Gaulle adresată ambasadorului URSS la Paris, venit ca să discute cu acesta riscurile ameninţării nucleare pe care, după părerea lui „le conţinea ultimatumul lui Kennedy“: „Ei bine, domnule ambasador, vom muri împreună!“.

Imediat, după evenimentele dramatice din octombrie 1962, atmosfera tensionată dintre cele două tabere se calmează mai repede chiar decât după a doua criză de la Berlin. „Criza rachetelor nucleare“ a pus două mari puteri în faţa responsabilităţilor pe care le au. Fără să renunţe la cursa înarmării strategice, ele vor face eforturi să păstreze monopolul acesteia şi să o supravegheze îndeaproape negociind menţinerea unui oarecare echilibru între forţele lor de descurajare şi închizând eventualilor candidaţi uşa „clubului“ foarte restrâns al puterilor nucleare. Începând din 1963, două acorduri vor concretiza această dorinţă comună: în iunie se stabileşte între Washington şi Moscova un sistem de legătură prin teletip – faimosul „telefon roşu“. Acesta permite celor doi principali actori să intre în legătură rapidă în cazul unei crize grave prezentând riscul unei escaladări extreme. Pe 5 august, va fi semnat la Moscova un tratat la care vor adera numeroase ţări, tratat care în scopuri pacifiste interzice orice experiment nuclear în afară de cele subterane. Aceasta nu înseamnă dezarmare, dar pentru cele două mari supraputeri şi aliaţii lor europeni începe deja o nouă etapă în istoria relaţiilor internaţionale. Desigur că, chiar dacă în Europa tensiunea scade treptat, mai ales în ceea ce priveşte problema germană, americanii şi sovieticii continuă să se înfrunte în

Lumea a Treia prin intermediul aliaţilor sau al unor state interpuse aflate sub influenţa lor. Totuşi, acolo unde au loc acţiuni de forţă, fie în Orientul Mijlociu, fie în Asia de Sud-Est, ei se abţin să aţâţe focul prea tare şi au grijă ca aceste conflicte „periferice“ să nu degreveze într-un conflict general şi mai ales pe continentul european.

Naşterea Comunităţii Economice Europene şi primele sale succese

Imediat după eşecul Comunităţii Europene de Apărare, construcţia europeană pare să se fi împotmolit. Toate eforturile autorităţilor supranaţionale au eşuat cu excepţia „Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului“ care nici ea nu are partizani. În Franţa, valul de naţionalism care coincide cu prima etapă a războiului din Algeria, este puţin propice relansării construcţiei europene. În Anglia majoritatea populaţiei rămâne ostilă ideii de supranaţionalism. Doar în Italia, în Germania şi în cele trei ţări ale Beneluxului partizanii unei Europe în care fiecare partener să accepte renunţarea la o parte a suveranităţii sale sunt mai numeroşi şi mai influenţi, dar nu suficienţi totuşi pentru a învinge indiferenţa populaţiei. Cu toate acestea, de la sfârşitul lui 1954, deci imediat după respingerea proiectului armatei europene de către parlamentarii francezi, mici grupuri de europeni convinşi, în fruntea cărora figurează Jean Monnet şi prietenii săi, ca şi conducătorii Beneluxului, vor relansa proiectul comunitar fundamentat pe problemele foarte concrete ale integrării economice. Or, această relansare se va face cu o rapiditate şi o amploare neaşteptate, ducând în mai puţin de doi ani la semnarea unui tratat de instituire a Comunităţii Economice Europene şi a Comunităţii Europene a Energiei Atomice din care fac parte şase state.

În cursul anului 1955, două tipuri de iniţiative se

vor intersecta şi unele şi celelalte vizând relansarea ideii de comunitate europeană. Primele vin din partea mediilor restrânse ale tehnocraţilor pentru care cel mai bun mijloc de a face ca lucrurile să avanseze este acela de a se situa într-un cadru sectorial, cum este cel al Comunităţii Economice a Cărbunelui şi Oţelului, sau să se încerce extinderea competenţelor comunitare la transporturi şi energie. Printre grupurile şi personalităţile care acţionează în acest sens, se găseşte Jean Monnet şi echipa sa, dar şi alţi tehnocraţi de mare prestigiu ca Louis Armand din Franţa, preşedinte al Societăţii Naţionale a Căilor Ferate şi conducătorii Comisariatului Energiei Atomice (CEA). În acel moment se constată un sentiment de admiraţie exagerată pentru energia atomică şi mai ales pentru folosirea ei în scopuri paşnice, considerată ca un remediu miraculos împotriva dificultăţilor în aprovizionarea cu energie care pare să ameninţe bătrânul continent. A face din atom forţa motrice a relansării europene, iată ideea care-şi croieşte repede drum imediat după eşecul Comunităţii Europene de Apărare, mai ales în Franţa unde căderea cabinetului Mendès-France la începutul lui 1955 şi înlocuirea lui prin guvernul condus de Edgar Faure pare să fie favorabilă evoluţiei opiniei publice.

Celelalte iniţiative se referă la elaborarea unui proiect de Piaţă Comună generală. Acestea pornesc de la ministrul Economiei vest germane Ludwig Ehrard care, liberal convins, doreşte înlăturarea piedicilor din calea schimburilor internaţionale, din mediile conducătorilor olandezi şi de la belgianul Paul-Henri Spaak şi unii şi ceilalţi partizani ai unei

integrări economice globale într-o structură supranaţională. Încă din anul 1955, între reprezentanţii celor două mari tendinţe, Monnet şi Spaak au loc numeroase contacte cu scopul manifest de a stabili o legătură între punctele de vedere şi de a iniţia o apropiere globală şi o apropiere sectorială. O perioadă de timp, reţinerile cele mai mari vor veni tot din Franţa care are în guvern un număr de miniştri gaullişti care privesc favorabil o acţiune în domeniul transporturilor şi energiei, dar nu consideră necesară o extindere a competenţelor Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului. În schimb, prim-ministrul luxemburghez Bech şi ministrul afacerilor externe din Ţările de Jos, Beyen, manifestă un viu entuziasm faţă de proiectul prezentat de Spaak. Adenauer este mai circumspect, dar odată acordurile de la Paris intrate în vigoare, el va accepta propunerile ministrului belgian, ca şi italianul Martino.

Până la urmă, pe 9 mai 1955 Adunarea Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului votează în unanimitate reluarea construcţiei europene incluzându-se şi proiectele sectoriale dar şi programul mai îndrăzneţ al reprezentanţilor Beneluxului şi Germaniei. Pe 3 iunie, Conferinţa de la Messina care reuneşte miniştrii de externe ai celor Şase adoptă o rezoluţie care exprimă dorinţa comună a statelor reprezentate „de a trece la o nouă etapă“. Un comitet prezidat de Spaak şi format din experţi şi delegaţi ai guvernelor interesate este însărcinat să elaboreze un raport care să schiţeze în linii mari ceea ce va însemna Comunitatea Economică Europeană şi Euratomul. Acesta este predat guvernelor celor şase state

membre ale Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului pe 21 aprilie 1956.

Între toamna lui 1955 şi începutul lui 1957, mai multe elemente vor accelera mersul construcţiei comunitare. Mai întâi eforturile făcute de Comitetul de Acţiune pentru Statele Unite ale Europei, condus de Jean Monnet, care reuneşte un număr de personalităţi europene aparţinând diferitelor formaţiuni politice – social-democraţi, democraţi-creştini, liberali – şi care pot să facă legătura cu guvernele şi cu opinia publică. Pe de altă parte, acţiunile numeroaselor mişcări europene care de la începutul anilor ’50 nu s-au prea afirmat şi care îşi regăsesc suflul după Conferinţa de la Messina: Uniunea europeană a federaliştilor, Acţiunea europeană federalistă, Liga europeană de cooperare economică şi cea a înalţilor funcţionari şi oameni politici. Astfel în Franţa, victoria „Frontului Republican“ de la începutul anului 1956 şi retragerea gaulliştilor permit afirmarea unei noi majorităţi europene, socialişti, radicali, Mişcarea Republicană Populară şi independenţi, aflaţi în dezacord asupra altor aspecte, dar având păreri comune asupra necesităţii construcţiei europene. În sfârşit un alt element este contextul internaţional care în 1956 este marcat de o revenire a războiului rece. Tensiunea dintre Est şi Vest, consecinţă a declanşării războiului din Coreea a permis crearea Comunităţii Europene a Cărbunelui şi Oţelului şi încheierea tratatului care instituia Comunitatea Europeană de Apărare. Dar destinderea de după moartea lui Stalin a împiedicat totuşi ratificarea acestui instrument diplomatic. Evenimentele din Ungaria, dar mai ales criza din Suez au arătat

europenilor gradul lor de dependenţă energetică, deci se revine la ideea că numai o Europă unită putea să-şi facă vocea auzită pe arena internaţională.

Astfel, comitetul Spaak reunit pentru câteva luni la micul castel Val-Duchesse de lângă Bruxelles va elabora, într-o atmosferă de mare eficacitate şi de intensă colaborare, redactarea tratatelor, plecând de la modelul propus de raportul ministrului belgian şi ţinând cont de diferitele poziţii naţionale. Pe 25 martie 1957, cele două tratate care instituiau Piaţa Comună şi Comunitatea Europeană a Energiei Atomice erau semnate de reprezentanţii celor Şase în Capitoliul de la Roma. Ele vor fi ratificate în iulie de parlamentarii francezi, germani şi italieni, iar în octombrie şi decembrie de cei din Benelux. Aşadar, la sfârşitul anului 1957 cele două comunităţi sunt plasate pe orbită, iar pe 1 ianuarie 1959 Piaţa Comună intră în vigoare.

Spre deosebire de Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului, cele două noi comunităţi nu funcţionează pe o bază supranaţională. Parlamentul, format din delegaţi ai parlamentelor naţionale nu are decât un rol consultativ, iar Comisia de la Bruxelles o funcţie de iniţiativă şi executivă. Consiliul de Miniştri care este organul de decizie se supune regulii umanităţii. CEE nu dispune nici de impozite şi taxe bugetare autonome, nici de o politică monetară comună. Cu toate acestea, ea rămâne o instituţie ambiţioasă. Uniunii vamale dintre statele membre, care trebuie să asigure pe etape libera circulaţie a persoanelor, a mărfurilor şi capitalurilor însoţită de un tarif extern unic, i se adaugă şi alte obiective: elaborarea unei politici

comune în domeniul agriculturii, o creştere economică echilibrată şi o asociere cu ţările de dincolo de mări. Pe de altă parte se prevede lărgirea Comunităţii prin admiterea altor state europene şi aplicarea unei politici sectoriale comune care să ducă la integrarea economică şi socială a CEE şi într-un viitor mai mult sau mai puţin apropiat la o uniune politică.

Primii paşi ai Pieţei Comune sunt deci încurajatori. Tratatul de la Roma prevăzuse o perioadă de tranziţie de doisprezece ani pentru desfiinţarea treptată a barierelor vamale dintre statele membre şi adoptarea tarifului extern unic, dar acest obiectiv nu va fi atins decât în iulie 1968. Din 1963, Comunitatea încheie cu fostele colonii franceze şi belgiene acordul de la Yaoundé care permite statelor africane şi malgaşilor[255], asociate (EAMA) să-şi introducă aici mărfurile cu scutire de taxe. Începând din 1961, se semnează diferite acorduri şi cu unele ţări mediteraneene. Această deschidere comercială este urmată de un avânt industrial şi o creştere economică rapide care se datorează desigur şi altor factori, dar pe care totuşi existenţa Pieţei Comune le-a stimulat în mod deosebit.

În aceste condiţii s-ar fi putut imagina că şi alte ţări cu economie de piaţă din Europa industrializată ar fi putut să-şi pună semnătura pe tratatele de la Roma. Dar trebuia să se ţină cont de reticenţele britanicilor care au rămas la fel de puternice în momentul când se contura tendinţa spre integrarea economică şi poate politică şi de care conducătorii Regatului Unit nici nu voiau să audă. Invitat de Conferinţa de la Messina să se alăture comitetului Spaak, cabinetul de la Londra şi-a retras imediat

observatorul şi după ce tratatul a fost semnat, şi-a dat toată silinţa să-i distrugă principiile şi ţelurile încercând să „înece Mica Europă“ într-o zonă de liber schimb extinsă pe tot ansamblul ţărilor din OECE. Încă de la primele lor contacte, generalul de Gaulle, revenit la putere în iunie 1958 şi omologul său german Adenauer reuşesc să facă front comun împotriva tentativelor distructive ale britanicilor, cărora nu le rămâne până la urmă decât să constituie o Asociaţie Europeană a Liberului Schimb care ia naştere prin tratatul de la Stockholm din noiembrie 1959. „Europa celor şapte“ creată în felul acesta, care reuneşte în jurul Regatului Unit cele trei ţări scandinave, Austria, Elveţia şi Portugalia nu va reuşi să contrabalanseze CEE, cu atât mai puţin să o slăbească incluzând-o într-un vast ansamblu al liberului schimb, întrucât AELS este mai puţin omogenă şi mai slab structurată decât rivala sa. Din acest moment, OECE nu mai poate arbitra poziţiile atât de divergente existente în interiorul ei care opune pe reprezentanţii „Micii Europe“ şi pe cei ai AELS, aşa încât, în 1960, se transformă în Organizaţia de Cooperare şi de Dezvoltare Economică (OCDE), organizaţie care nu se mai limitează la ţările bătrânului continent ci include ansamblul statelor industrializate cu economie de piaţă într-o structură suplă ce acţionează de comun acord.

Europa generalului de Gaulle

Prezenţa generalului de Gaulle în fruntea unei Franţe modernizate şi dotată cu instituţii solide se înscrie într-un context internaţional care constituie totodată apogeul celor „treizeci de ani glorioşi“, iar din 1963 cel al „destinderii“ între Est şi Vest, două aspecte deosebit de favorabile de care fondatorul celei de a V-a Republici va profita pentru a încerca să impună partenerilor săi occidentali propria sa concepţie despre alianţa şi construcţia europeană. Odată reglementate problemele ridicate de al doilea val al decolonizării, el va angaja Franţa pe o cale care, dând prioritate afirmării independenţei sale naţionale, va avea un efect deosebit asupra evoluţiei Europei.

Între 1950 şi 1960 se realizează într-un ritm rapid decolonizarea celei mai mari părţi a Africii. Trei state sunt implicate în această zonă: Regatul Unit, Belgia şi Franţa. Primul reuşeşte să facă un transfer progresiv al puterii către elitele indigene de pe teritoriile aflate în posesia sa. Astfel îşi obţin independenţa Gold Coast, devenită Ghana sub conducerea liderului naţionalist Nkrumah şi al cărei proces de emancipare va servi de model întregii Africi anglofone, Gambia în 1958, Nigeria în 1960, Tanzania (fostele Tanganika şi Zanzibar), Zambia şi Sierra Leone în 1961, Uganda în 1962, Kenya în 1963. Problemele care mai există la această dată sunt cele din Africa australă, unde minoritatea albă refuză să renunţe la privilegii şi în 1965, prim-ministrul rhodezian, Ian Smith proclamă

independenţa ţării folosind calea secesiunii. El provoacă astfel o gravă criză care nu se va rezolva decât în 1980. În rest, peste tot transferul suveranităţii se efectuează fără conflicte majore.

Nu la fel se petrec lucrurile în Congo belgian a cărui independenţă proclamată în iunie 1960 este urmată de tulburări provocate de opoziţia dintre etniile rivale şi curentele politice pro-occidentale şi pro-sovietice. După hotărârea guvernului de la Bruxelles de a restabili ordinea în Elisabethville şi Léopoldville şi după secesiunea bogatei Katanga, urmează o lungă criză care implică marile puteri şi care va lua sfârşit abia în 1962 prin intervenţia celor 20.000 de „căşti albastre“ trimise de ONU la cererea secretarului său general, suedezul Dag Hammarskjöld.

Franţa va fi cea care va avea de înfruntat cea mai gravă criză în zona Maghrebului, cu rădăcini directe sau indirecte în suveranitatea acesteia. După o perioadă de agitaţie şi incertitudine politică, Marocul şi Tunisia îşi obţin independenţa de la guvernul Guy Mollet, în martie şi respectiv iunie 1956. Algeria însă va deveni la rândul ei independentă după un război lung şi dureros care durează opt ani (1954-1962). În acest timp, Franţa va avea de înfruntat serioase dificultăţi internaţionale şi o criză politică internă care a dus în 1958 la căderea celei de a IV-a Republici şi la revenirea la putere a generalului de Gaulle. În schimb, emanciparea Africii negre francofone este rezultatul unui demers progresiv şi pacifist a cărui ultimă etapă se desfăşoară în 1960 prin independenţa acordată de cea de a V-a Republică celor douăsprezece state situate în sudul Saharei. În

1965, decolonizarea continentului african este deci, în mare, terminată. Europa păstrează legătura cu fostele sale colonii, dar nu mai exercită asupra lor o influenţă directă, cu excepţia celor două state din Peninsula Iberică, Spania şi Portugalia, ale căror posesiuni de dincolo de mări nu-şi vor câştiga independenţa decât abia în decembrie următor.

Odată reglementate problemele legate de decolonizarea Maghrebului şi a Africii Negre, Franţa gaullistă va putea să-şi concentreze energiile asupra a ceea ce preşedintele celei de a V-a Republici consideră prioritatea priorităţilor: Franţa trebuie să-şi recâştige locul pe care el consideră că îl merită în lume, iar pentru aceasta trebuie să i se ofere instrumentele unei politici de independenţă şi de măreţie. Bineînţeles nu vom evoca aici toate aspectele acestei politici şi nici nu vom încerca să o transformăm în polul principal al istoriei europene a anilor ’60. Totuşi, trebuie subliniat faptul că timp de câţiva ani – mai ales între 1962 şi 1968 – iniţiativele generalului de Gaulle fac ca tot ce se întâmplă în Europa Occidentală, de la relaţiile dintre această parte a lumii cu cele două supraputeri până la direcţia pe care o ia construcţia europeană, să aibă drept punct de plecare Franţa fie să treacă prin diplomaţia franceză sau să depindă de opoziţia Franţei faţă de iniţiativele altor „actori“ de pe scena internaţională. Aceasta nu este însă suficient pentru ca Hexagonul să devină centrul Europei, aşa cum francezii au prea des tendinţa să creadă, dar este adevărat că dinamismul gaullist a avut un rol important şi chiar dacă a frânat o anumită formă a construcţiei europene, a contribuit într-un anume fel la trezirea Europei.

Prima mişcare a „marii politici“ gaulliste priveşte raporturile cu Statele Unite. Pentru de Gaulle, angajamentele pe care Franţa şi le-a luat în 1949 (pe care atunci le-a aprobat) nu mai corespund situaţiei existente în Europa şi în lume la sfârşitul anilor ’50. Ameninţarea comunismului se îndepărtează, iar din acest moment, nu se mai impune necesitatea de a subordona totul protecţiei americane împotriva pericolului nuclear. Acest lucru este cu atât mai evident cu cât într-o epocă în care şi ruşii deţin mijloacele strategice pentru a riposta unui atac cu armele apocaliptice pe care până acum doar inamicii lor potenţiali le deţineau, a crede că în cazul unui conflict cele două supraputeri s-ar putea ataca în mod direct a devenit un fapt iluzoriu. Dintr-odată, Europa apare ca o ţintă ideală a unei eventuale înfruntări între Est şi Vest şi este cu totul îndreptăţită să aibă un cuvânt de spus în hotărârile de care depind libertatea şi supravieţuirea ei. În tot cazul, în ceea ce priveşte Franţa, nu poate fi vorba ca soarta sa să mai depindă multă vreme de hotărârile luate doar de preşedintele Statelor Unite. Nici realismul politic nici etica statului naţional care formează substratul gândirii gaulliste nu îndreptăţesc deci pe guvernanţii francezi să prelungească o situaţie pe care au moştenit-o din timpul războiului rece.

Aplicarea acestor principii va face ca Franţa să joace timp de vreo zece ani rolul elevului obraznic din „clasa atlantică“. Ocazia apare în iulie 1958 când între Washington şi Londra este semnat un acord asupra schimbului de informaţii confidenţiale în domeniul nuclear. În faţa perspectivei unui directorat anglo-american, în septembrie, generalul

de Gaulle adresează generalului Eisenhower o scrisoare în care cere o conducere tripartită a NATO (Statele Unite, Anglia şi Franţa) care ar presupune şi elaborarea unei strategii politice şi militare comune, controlul colectiv al armelor nucleare ale Alianţei şi împărtăşirea secretelor nucleare. Preşedintele american refuză categoric o propunere care se presupune că nu va fi acceptată nici de Regatul Unit, nici de ceilalţi parteneri ai Franţei din NATO. Fiind prea absorbit de problema algeriană, timp de patru ani cât durează conflictul, de Gaulle nu mai insistă asupra acestei propuneri.

În 1962, când problema este pusă din nou, Franţa îşi rezolvase deja chestiunea algeriană şi se afla în posesia unei puteri nucleare embrionare. Într-adevăr, chiar dacă hotărârea de a fabrica o bombă fusese luată înainte de instaurarea celei de a V-a Republici, abia începând din 1958 se canalizează toate eforturile pentru a se crea în Franţa „o forţă de şoc“ capabilă nu numai să rivalizeze de la egal la egal cu cele două supraputeri, ci să-şi descurajeze orice inamic potenţial să se gândească la o eventuală agresiune. Prima bombă atomică explodează la Reggane în Sahara, în februarie 1960 şi este urmată de alte trei până în aprilie 1961. Va trebui totuşi să se aştepte mai mulţi ani până ce arma de distrugere să fie dotată şi cu material auxiliar absolut necesar utilizării sale: vreo şaizeci de avioane Miraj IV şi submarinul nuclear „Redoutable“ lansat la apă în 1967, urmate mai târziu de rachete balistice instalate pe podişul Albion şi de bomba H a cărei experimentare are loc în 1968 în atolul Mururoa din Pacific.

Existenţa acestei forţe autonome de distrugere

este încă destul de recentă, când în iulie 1962 preşedintele Kennedy propune aliaţilor săi europeni „ţelul măreţ“ care i-a fost parţial sugerat de Jean Monnet şi care presupune o reformulare completă a raporturilor dintre Statele Unite şi Europa Occidentală. *Leadership*-ul Washingtonului va fi înlocuit cu *partenership*-ul atlantic sprijinit pe doi „piloni“ egali, cu excepţia unui singur punct esenţial: americanii vor păstra monopolul forţei nucleare la care vor fi asociate Marea Britanie şi foarte tânăra „forţă de şoc“ franceză. După părerea lui Kennedy şi a secretarului Apărării Robert MacNamara, în momentul în care Pentagonul ar adopta această doctrină strategică numită a „ripostei flexibile“ (la un atac al adversarului se va riposta în acelaşi mod, apoi se va trece la un nivel superior de angajare a forţelor până la utilizarea în final a armamentului strategic), nu ar mai exista decât „un singur deget pe trăgaci“.

La sfârşitul lui 1962 acest „ţel măreţ“ va căpăta o formulare mai concretă prin proiectul „forţei multinaţionale“ acceptat de prim-ministrul britanic MacMillan în timpul unei întrevederi cu Kennedy la Nassau (Bahamas). Nave de război cu echipaje binaţionale vor fi echipate cu arme nucleare furnizate de americani. Pentru punerea în aplicare a proiectului era necesar acordul ambilor parteneri. În acelaşi timp, Statele Unite iau unilateral hotărârea de a renunţa la producerea rachetelor *Skybolt* care trebuiau să servească la propulsarea armelor atomice engleze şi propun în schimb să pună la dispoziţia statelor europene rachete *Polaris* cu condiţia ca acestea să fie incluse în NATO, iar activitatea lor să depindă de decizia preşedintelui.

În conferinţa de presă pe care o ţine pe 14 ianuarie 1963, de Gaulle respinge această hotărâre, aşa cum, în toamna lui 1963, din aceleaşi motive va refuza să semneze tratatul care interzicea experienţele nucleare în atmosferă.

Începând de acum şi până în toamna lui 1968, din momentul în care principiile gaulliste tulbură obiceiurile şi structurile stabilite în perioada Războiului Rece, dorinţa de independenţă a Franţei se manifestă pe trei niveluri cu rezonanţă europeană. Primul este de ordin militar şi se concretizează prin continuarea programului de înarmare nucleară şi retragerea în iulie 1969 din organismele NATO despre care generalul de Gaulle crede că nu mai corespunde noilor condiţii ale raporturilor internaţionale. Franţa rămâne membră a „Alianţei Atlantice“ (cu titlu „de ultimă precauţie“ va spune de Gaulle în „Memoriile“ sale), dar refuză să menţină integrarea forţelor sale militare într-o structură supranaţională, ca şi prezenţa pe teritoriul său a unor baze sau trupe americane. Această hotărâre va ridica numeroase probleme nu numai Statelor Unite dar şi aliaţilor europeni ai Franţei, întrucât ea deschide o breşă în dispozitivul defensiv occidental. De aceea reacţia diferitelor guverne va fi foarte dură. Se va reuşi totuşi găsirea unui modus vivendi în două probleme esenţiale: survolarea teritoriului francez de către aparatele de război ale aliaţilor (autorizarea va fi dată de acum înainte nu pentru un an ci doar pentru 30 de zile) şi staţionarea forţelor franceze în Germania. Dar caracterul unilateral al deciziei francezilor va şoca profund pe conducătorii şi opinia publică din ţările aliate, începând cu Germania al căror şef dorise să

facă din Franţa un partener privilegiat.

Al doilea nivel este de ordin economic şi financiar iar tendinţa de independenţă a Franţei se manifestă aici prin realizarea unei „filiere franceze“ în domeniul îmbogăţirii uraniului prin aplicarea unui „Plan-Calcul“ pentru producţia de ordinatoare după ce în 1963 Statele Unite au refuzat vânzarea unui ordinator considerat indispensabil realizării unei forţe de şoc, prin piedicile care se ridică începând din 1963 în calea investitorilor străini susceptibili de a prelua controlul în anumite sectoare ale economiei franceze, dar mai ales prin ofensiva îndreptată împotriva supremaţiei dolarului.

În sfârşit, la nivel diplomatic, generalul de Gaulle îşi manifestă prin gesturi spectaculoase dorinţa de a vedea Franţa recăpătându-şi „vocaţia sa mondială“ şi refuză menţinerea împărţirii Europei în două blocuri care, după părerea preşedintelui celei de a V-a Republici, este rezultatul „împărţelii“ pe care cele două mari puteri au făcut-o la Ialta. De aici folosirea unor formule-şoc ca cea a „Europei de la Atlantic până la Urali“, care, fără îndoială, pentru el nu înseamnă nimic foarte precis dar care reprezintă un mod de refuza statutul impus europenilor în 1945 de cei doi stăpâni ai lumii. De aici numeroasele călătorii făcute de general în toate părţile lumii unde vrea ca vocea Franţei să se facă auzită: America Latină în 1964, Asia de Sud-Est cu faimosul discurs de la Phnom-Penh din septembrie 1966 în care critica cu duritate intervenţia americană în Vietnam şi nu mai puţin celebra vizită din Canada din iulie 1967, în cursul căreia lansează acel patetic „Trăiască Quebecul liber!“ care provoacă indignarea guvernului federal canadian, a

opiniei publice anglofone, dar şi a Statelor Unite şi a Marii Britanii. De aici, în sfârşit, încercarea de a se apropia de ţările din Est concretizată de călătoria în URSS din vara lui 1966, ca şi de recunoaşterea Chinei populare şi de pledoaria ţinută în unele cercuri militare nu neapărat îndreptată numai împotriva eventualului agresor din Estul Europei. Nimic din toate acestea nu arată totuşi că generalul de Gaulle ar fi nutrit vreo dorinţă de răsturna alianţele şi nici de a scoate Franţa din Pactul Atlanticului de Nord. Din contră, în timpul crizelor grave în care Europa ar fi putut fi implicată, el a arătat că Franţa poate însemna pentru diplomaţia americană un sprijin din cele mai sigure. Dar iniţiativele sale nu au fost privite cu ochi buni pe cel două coaste ale Atlanticului: nici în Statele Unite unde „înţepăturile“ diplomaţiei gaulliste îi iritau pe americani cu atât mai mult cu cât aceştia se confruntau în acel moment cu războiul din Vietnam, una din cele mai grave crize din istoria lor, nici în Europa unde se loveau de susceptibilităţile popoarelor care nu înţelegeau ca Franţa să acapareze supremaţia.

Până la urmă, politica dusă de generalul de Gaulle faţă de Statele Unite nu a avut efecte deosebite asupra Alianţei Atlantice. În schimb, atitudinea sa faţă de construcţia europeană a avut repercusiuni importante asupra evoluţiei Comunităţii şi asupra viitorului acesteia, care poate fi interpretat în funcţie de cum sunt privite: pe termen scurt sau pe termen lung.

Pe termen scurt, bilanţul poate părea catastrofal şi este adevărat că nu există nimic care să justifice apologia retrospectivă a unei politici total opusă

celei duse de adevăraţii „părinţi fondatori“ ai Europei (Monnet, Schumann, Spaack etc.), apologie făcută după aproape un sfert de secol de nostalgicii epocii gaulliste. Ideea pe care şi-o făcea despre „Europa“ fondatorul celei de a V-a Republici, era într-adevăr în contradicţie cu tot ce au gândit şi au făcut promotorii Comunităţii celor Şase, punând bazele unei uniuni ce se construia încetul cu încetul cu ajutorul instituţiilor supranaţionale ce-şi lărgeau progresiv atribuţiile dar mai ales cu ajutorul acţiunilor şi proiectelor comune care creau o solidaritate reală. Ideii unei construcţii supranaţionale, legată de Statele Unite în cadrul NATO, în care să se integreze şi Regatul-Unit, ideea aparţinând fondatorilor CEE, de Gaulle îşi opunea propria sa concepţie despre o „Europă a naţiunilor“, fără nicio legătură cu cele două blocuri şi în sânul căreia fiecare stat naţional să-şi păstreze suveranitatea şi identitatea. Ce ar însemna, declară el în conferinţa de presă din 15 mai 1962, o Europă „integrată“, „din clipa din care nu ar mai exista Franţa, nu ar mai exista Europa, nu ar mai exista nicio politică, din moment ce nu s-ar putea impune câte una separată fiecăreia dintre cele Şase state? Căci, precizează el, Dante, Goethe, Chateaubriand (...) n-ar fi putut aduce mari servicii Europei dacă ar fi apatrizi şi dacă ar fi scris în vreo limbă „integrată“ ca *esperanto* sau *volapuk*“.

În concluzie, nu o Europă integrată într-un ansamblu supranaţional gestionat de „tehnocraţi apatrizi“, ci o confederaţie a naţiunilor în care fiecare să fie stăpână pe destinul ei: acesta este proiectul pe care preşedintele celei de-a V-a Republici îl prezintă celor care susţin o Europă care

să se îndrepte spre supranaţionalitate, al cărui instrument să fie Comisia de la Bruxelles prezidată la începutul anilor ’60 de germanul Walter Hallstein, iar principiul de bază să fie regula majorităţii în voturile date de Consiliul CEE. Pentru a combate energic această concepţie despre Europa şi pentru a face să triumfe propria sa viziune despre viitor, generalul îşi va convinge partenerii să se înfiinţeze în 1961 o Comisie însărcinată să pună bazele unei Europe politice, comisie prezidată de francezul Christian Fouchet. Prezentat în octombrie 1961, „planul Fouchet“ propune crearea unei „uniuni a statelor“ care să aibă o politică externă comună, o politică de apărare comună în colaborare cu alte naţiuni libere şi o politică culturală comună, dar al cărei Consiliu, organ executiv format din şefii de stat sau de guvern, să funcţioneze după regula unanimităţii. Altfel spus, se proiecta constituirea unei Confederaţii despre care Pierre Gerbet are dreptate să spună că „nu depăşea stadiul unei organizaţii internaţionale de tip clasic“.

Se înţelege de ce proiectul nu a avut un ecou deosebit în rândurile partizanilor unei Europe supranaţionale. După discuţii interminabile şi negocieri strânse, „planul Fouchet“ pare totuşi să fie pe punctul de a reuşi, căci germanii, italienii şi luxemburghezii acceptă până la urmă să se alăture propunerilor franceze. Numai că intransigenţa lui Paul-Henry Spaak şi a olandezului Joseph Luns pe de o parte şi înverşunarea poziţiei gaulliste pe de altă parte, sfârşesc în ianuarie 1962 prin prezentarea unui nou text mai puţin ambiţios decât precedentul legat poate şi de ofensiva atlantică, începută la cea dată de J. F. Kennedy, care, câteva

luni mai târziu, are drept consecinţă eşecul uniunii în versiunea prezentată de Charles de Gaulle. Pe 15 mai 1962, conferinţa de presă în care acesta afirmă că „nu există şi nu poate exista o altă Europă posibilă decât cea a statelor naţionale, bineînţeles, exceptând miturile, ficţiunile şi parada“ şi îi tratează cu narcisism pe „apatrizi“, marchează înmormântarea definitivă a proiectului şi duce imediat la retragerea miniştrilor Mişcării Republicane Populare din guvern.

Această îndârjire a poziţiei Franţei se confirmă în anul următor prin refuzul generalului de a admite cererea de aderare la Piaţa Comună a Marii Britanii. Aceasta a fost prezentată de guvernul britanic pe 2 august 1961, dar pe măsură ce se precizează acordul dintre Washington şi Londra în legătură cu armamentul nuclear şi „forţa multinaţională“, preşedintele francez manifestă un tot mai mare scepticism faţă de convertirea europeană a britanicilor. Prim-ministrul Harold MacMillan încearcă zadarnic în cursul întrevederii de la Rambouillet de pe 15 decembrie 1962, să-l asigure de sentimentele sale comunitare; de Gaulle nu se lasă înduplecat. Pentru el este clar că Regatul Unit, în realitate ataşat de Pactul Atlantic şi solidar cu Statele Unite, nu poate fi decât „calul troian“ al americanilor din Comunitate şi groparul Europei celor Şase. În timpul conferinţei de presă din 14 ianuarie 1963 el îşi face publică hotărârea de a se opune candidaturii engleze: demers unilateral ce şochează profund pe partenerii Franţei din CEE, care îşi dăduseră deja acordul. Acelaşi lucru se va întâmpla şi în 1967 când prim-ministrul laburist Harold Wilson, determinat de secretarul Afacerilor

Externe George Brown, va relua discuţiile. Din nou, şi din aceleaşi motive, candidatura britanicilor va fi respinsă de generalul de Gaulle care se opunea partenerilor săi europeni profund nemulţumiţi de situaţie.

Această criză mocnită dintre Franţa gaullistă şi partenerii săi din CEE se va transforma în 1965 într-un conflict deschis. La originea acestuia se află pe de o parte dificultăţile care apar în comunitate în problema finanţării politicii agricole comune pe care Franţa o consideră fundamentală, dar care este privită cu reţineri de celelalte state membre, iar pe de altă parte noul atac al partizanilor integrării. Aceştia susţin eforturile făcute de Walter Hallstein pentru a conferi Comisiei un adevărat rol politic şi pentru aplicarea integrală a articolelor tratatului de la Roma care dă putere de decizie Consiliului de Miniştri care funcţionează după regula majorităţii. În faţa acestor iniţiative pe care le consideră drept o ameninţare directă îndreptată împotriva concepţiei sale despre Europa, generalul de Gaulle va da dezbaterii o întorsătură dramatică. Pe 1 iulie 1956, Consiliul de Miniştri francez constată eşecul negocierilor în curs şi hotărăşte să-şi retragă reprezentantul permanent din Comunitate. Este vorba de aşa-zisa „politică a scaunului gol“, care va dura şase luni şi atrage după sine o blocare completă a CEE (Comunitatea Economică Europeană) şi ameninţarea cu distrugerea acesteia.

Până la urmă generalul va avea câştig de cauză pe toată linia. În ianuarie 1966 Franţa îşi reia locul în Comisia de la Bruxelles după ce a obţinut tot ce a cerut în ce priveşte finanţarea politicii agricole comune cât şi a procedurii de decizie.

„Compromisul de la Luxemburg“ stipulează într-adevăr că regula votării în unanimitate este necesară din momentul în care un stat consideră că interesele sale prioritare sunt în joc. Altfel spus, fiecare ţară are un drept de veto, ceea ce nu este deloc în spiritul textului semnat la Roma în 1957. Drumul spre supranaţionalitate este deci barat pentru multă vreme. Legătura stabilită de fondatorii Europei celor Şase între integrarea economică şi viitorul uniunii politice supranaţionale este întreruptă în favoarea viziunii gaulliste despre o „Europă a statelor naţionale“ a cărei conducere o va avea Franţa.

Fără îndoială, dacă este vorba să se facă o apreciere asupra politicii „europene“ a generalului de Gaulle, şi aici intervine rectificarea pe termen mediu şi lung, era puţin cam devreme pentru ca marele ţel al uniunii politice supranaţionale cu includerea Regatului Unit, conceput de Monnet, Schuman, Spaak, Luns etc., să poată fi concretizat fără să existe riscul destul de mare al unei „diluări“ a Comunităţii într-un vast ansamblu atlantic dominat de Statele Unite. În acest sens, procesul de frânare dirijat de preşedintele francez în numele principiilor de filozofie politică care aparţineau secolului al XIX-lea, dar care, trebuie s-o recunoaştem ţineau şi de o viziune realistă a situaţiei internaţionale de moment, a constituit un mare bine sau un rău ceva mai mic. De aici, până la a-l transforma pe generalul de Gaulle într-un fel de vizionar al Europei în avans cu o generaţie faţă de contemporanii săi, aşa cum l-au văzut susţinătorii săi cu ocazia comemorării a o sută de ani de la naştere este un pas destul de greu de făcut. Este

într-adevăr greu de presupus care ar fi putut fi în mod concret – în cazul în care planul Fouchet ar fi fost adoptat, iar „uniunea statelor“ ar fi luat naştere la începutul anilor ’60 – destinul politicii externe comune a Europei celor Şase în momentul repunerii în discuţie a *leadership*-ului american şi a retragerii Franţei din NATO. Dacă unii europeni au fost cu un sfert sau o jumătate de secol înaintea contemporanilor lor, aceştia trebuie căutaţi fără îndoială în rândurile apărătorilor principiului supranaţional şi nu printre susţinătorii „Europei statelor naţionale“. Şi totuşi, oricât de negativă ar părea acţiunea celor din urmă, ea a avut meritul de a crea o pavăză şi de a stabili nişte principii care au împiedicat o deviere prea accentuată a Europei de Vest spre ideea atlantică ceea ce ar fi riscat serios să distrugă nu cum credea de Gaulle identitatea statelor naţionale, ci fragila identitate a polului comunitar. Douăzeci de ani după dispariţia şefului Franţei libere, într-o Europă puternică din punct de vedere economic faţă în faţă cu două supraputeri a căror greutate s-a micşorat vizibil şi într-o lume în care conflictele Războiului Rece încep să dispară, evoluţia Europei către supranaţionalitate nu mai prezintă aceleaşi pericole ca în perioada imediat următoare crizei din Cuba.

Mai rămâne de evocat doar un singur aspect din acest tablou al Europei gaulliste, care este legătura strânsă pe care generalul îşi dă silinţa să o stabilească cu Germania şi pe care o realizează, chiar dacă realizarea scopurilor sale politice nu vor aduce beneficii imediate. Şi aici trebuie apreciată pe termen mediu sau lung această prietenie pe care generalul o leagă cu omologul său de dincolo de

Rhin, Konrad Adenauer: imaginea celor doi oameni de stat în naosul catedralei din Reims din iulie 1962, când cancelarul face o călătorie în Franţa, semnarea tratatului franco-german din ianuarie 1963, care stabileşte întâlniri periodice între şefii de stat şi guvernele celor două ţări, înfiinţarea în iulie a aceluiaşi an a Oficiului franco-german pentru tineret etc. De Gaulle considera această mână întinsă de Germania, care crea axa Paris-Bonn, drept cheia de boltă a proiectului său european. Or, şi în acest domeniu situaţia nu era suficient de „coaptă“ pentru ca RFG să accepte să dea deoparte protecţia americană în schimbul unei ipoteci pe apărarea europeană în care Franţa, putere nucleară încă nesigură, ar avea asupra sa suficientă influenţă pentru a-şi impune părerile şi prea puţină greutate în faţa URSS pentru a oferi o garanţie sigură.

La care trebuie să adăugăm că, în ciuda faptului că bătrânul cancelar, care de altfel va trebui să se retragă la sfârşitul lui 1963, avea o incontestabilă simpatie pentru omologul său francez, acest sentiment este departe de a fi împărtăşit de clasa politică vest germană. Odată Adenauer plecat, succesorul său Ludwig Erhard care nu prea era interesat de problemele internaţionale, a lăsat răspunderea pe umerii ministrului Afacerilor Externe, Gerhard Schröder, pentru care generalul nutrea o profundă antipatie şi care va fi preocupat să se opună iniţiativelor franceze din diferite domenii cum ar fi un acord cu Franţa în legătură cu sistemul televiziunii în culori, Forţa multinaţională şi atitudinea adoptată faţă de intervenţia americană în Vietnam.

La scara întregii sale guvernări care se încheie în

1969, dar care începând din toamna precedentă pare că trebuie să se îndrepte spre o îndulcire a relaţiilor cu Washingtonul din cauza problemelor economice şi financiare provocate de evenimentele din 1968, generalul de Gaulle a acumulat doar eşecuri în politica sa de apropiere faţă de Germania. Totuşi şi în acest domeniu lucrurile trebuie judecate pe termen lung. Căci este incontestabil rolul pe care l-a avut personal în reconcilierea celor doi duşmani şi în stabilirea între cele două ţări a unor proceduri permanente, ceea ce va constitui pentru viitor un capitol important al construcţiei europene. Probabil că era din nou prea devreme pentru ca axa Paris-Bonn să poată servi drept forţă motrice pentru procesul de integrare, ţinând cont de intransigenţa celor doi parteneri în numeroase probleme şi de urmările încă dureroase ale Războiului Rece. Va trebui ca mentalităţile să se schimbe, mai ales în Franţa, iar „destinderea“ să ofere un cadru propice acţiunilor lor comune. Meritul politic al generalului în realităţile cu Germania, merit imens de altfel, este acela de a fi pregătit terenul şi de a fi văzut clar, într-o perspectivă desigur diferită de cea a lui Schuman şi Monnet, că Europa, oricare ar fi modul în care ar fi construită, nu ar putea exista fără prietenia franco-germană.

De la Europa celor Şase, la Europa celor Nouă

Relaxarea relaţiilor internaţionale, începută imediat după criza din Cuba devine evidentă începând din anii 1965-1966 iar de la sfârşitul deceniului se transformă într-un adevărat proces de destindere care va atinge apogeul în 1972-1973. În primul rând este interesant de urmărit relaţiile dintre cele două supraputeri care nu încetează să se înfrunte pe teren ideologic şi să întreţină interminabile conflicte „periferice“ (Vietnam, Orientul Apropiat), în timp ce destinderea are efecte directe asupra evoluţiei Europei şi asupra atmosferei care domneşte aici în această perioadă ce coincide cu apogeul dezvoltării. Prosperitatea, dorinţa febrilă de a consuma, îndepărtarea pericolului unui război îi fac pe europeni să depună eforturi pentru a crea un cadru mai larg activităţilor lor – acesta este scopul negocierilor care vor duce în 1972 la intrarea în Piaţa Comună a trei noi state – să normalizeze relaţiile lor cu estul european, aşa cum va face Willy Brandt între 1970 şi 1972, sau pur şi simplu să se bucure de o bună stare care pare să crească la nesfârşit şi a cărei legitimitate este contestată doar de o mică minoritate.

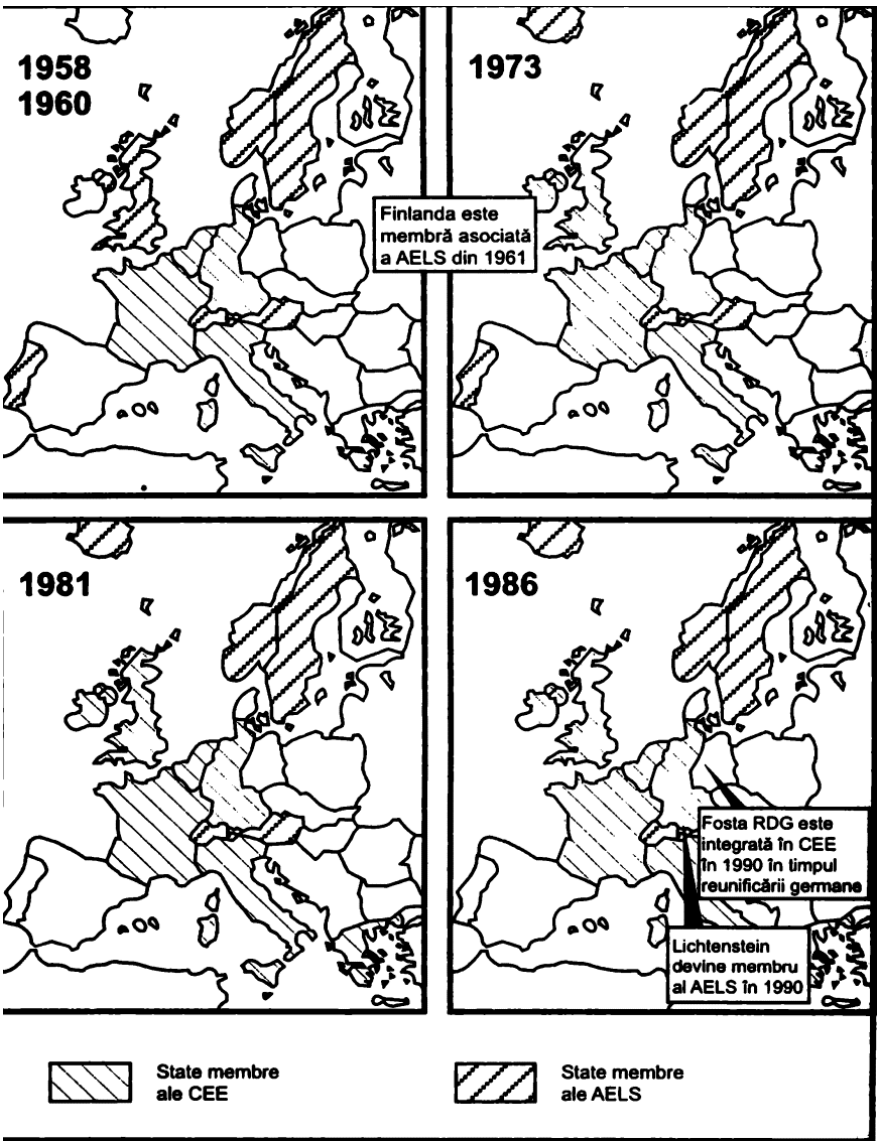

Evoluţia organizaţiilor economice europene

Lărgirea Pieţii Comune prin aderarea Marii Britanii, a Irlandei şi Danemarcei, hotărâtă la întrunirea la nivel înalt de la Haga din decembrie 1969, este rezultatul unui proces care a început cu câteva luni mai devreme, în urma demisiei generalului de Gaulle, după referendumul din 27 aprilie. Ales pe 15 iunie în funcţia supremă, Georges Pompidou nu este nici el un partizan al Europei supranaţionale. Numai că în timp ce fondatorul celei de a V-a Republici vedea în Europa o simplă posibilitate şi mai ales o modalitate de afirmare a politicii franceze, fostul său prim-ministru crede cu

tărie în necesitatea construcţiei europene şi îşi dă seama că întărirea legăturilor dintre statele membre este legată paradoxal de lărgirea Comunităţii şi în tot cazul de aderarea Marii Britanii.

De altfel, el este obligat să adopte această cale şi de angajamentele luate în timpul campaniei electorale prezidenţiale, pentru a nu părea că rămâne în urma concurentului său, democrat-creştinul Alain Poher, fost colaborator al lui Robert Schuman, el însuşi „european“ convins. Alegerea lui Jacques Chaban-Delmas ca prim-ministru şi a lui Maurice Schuman ca ministru al Afacerilor Externe, amândoi gaullişti dar adepţi ai extinderii, intrarea în guvern a patru membri ai Comitetului de acţiune al lui Jean Monnet (Valéry Giscard d’Estaing, René Pleven, Jacques Duhamel, Joseph Fontanet) au confirmat imediat dorinţa de deschidere a noului preşedinte. Încă din 10 iulie 1969, acesta declară în prima sa conferinţă de presă: „Nu avem obiecţii de principiu la eventuala aderare la Comunitate a Marii Britanii sau a oricărei alte ţări“ şi sugerează ca reuniuni ai şefilor de stat şi de guvern să discute problemele ridicate de cererile de adeziune a Regatului Unit, a Irlandei, a Norvegiei şi a Danemarcei.

Venirea la putere a lui Willy Brandt, ales pe 21 octombrie cancelar al RFG, în fruntea unui cabinet de coaliţie socialist-liberală, constituie un alt element favorabil relansării construcţiei europene. Absorbit de „politica sa din est“, liderul social-democrat resimte şi mai profund necesitatea de a întări poziţia ţării sale în vest şi deci să stimuleze progresul construcţiei europene. De acum înainte,

Parisul şi Bonnul vor acţiona deci pe aceeaşi lungime de undă şi această comunitate de păreri nu poate decât să grăbească procesul de lărgire al Comunităţii care va duce la convocarea Conferinţei de la Haga din decembrie. Aici se încheie, fără dificultăţi prea mari, acordul asupra celor trei principii ale „desăvârşirii“ Pieţii Comune până pe 1 ianuarie 1970 (prin adoptarea regulamentului definitiv asupra agriculturii) ale „adâncirii“ Comunităţii şi ale „lărgirii“ sale, cu condiţia ca ţările candidate să accepte tratatele şi scopurile lor politice. Acesta este foarte bine primit de opinia publică din cele şase state ale CEE, ca şi de ţările candidate.

Negocierile începute din iulie 1970 cu aceştia din urmă se vor termina cu semnarea tratatelor de aderare, la Bruxelles, pe 22 ianuarie 1972. Cele patru ţări candidate acceptă tratatele ce instituie Comunităţile şi legislaţia adoptată în virtutea acestor instrumente diplomatice. Este prevăzută o perioadă de cinci ani pentru a realiza modificările necesare. În Marea Britanie ratificarea este obţinută cu o mare majoritate căci aici nu depinde decât de un vot al Camerei Comunelor, iar în celelalte trei ţări ea este aprobată în urma unui referendum: 73% din alegători şi 83% de voturi pentru, în Irlanda 89,4% de voturi exprimate din care 56,7% spun „da“, în Danemarca, 68% de voturi pentru, dar cu un absenteism de 40% şi cu 7% de buletine albe sau nule. Cât despre Norvegia, coaliţia de extremă dreapta, o parte a stângii ostile unei Europe „a marelui capital“ şi mediile tradiţionaliste şi naţionaliste, vor respinge contra oricărei aşteptări intrarea în CEE, cu aproape 54% de voturi

împotrivă.

Pe 11 ianuarie 1972, Comunitatea celor Şase se transformă deci în mod oficial în „Europa celor Nouă“. Nu mai este vorba de „Mica Europă“ luată odinioară în derâdere de susţinătorii unei vaste zone a liberului schimb, ci de un ansamblu de primă mărime, având o populaţie mai numeroasă decât cea a Statelor Unite şi a URSS, care asigură o treime din schimburile comerciale mondiale şi dispunând de a doua putere industrială din lume. Desigur, în termeni geopolitici, CEE nu constituie încă decât o putere virtuală, cu mari posibilităţi de a acţiona pe care şi le asigură pe plan internaţional unitatea sa politică, adoptarea unei monede unice şi crearea unei apărări proprii. Summit-ul celor Nouă care se ţine la Paris în octombrie 1972 formulează ambiţii mari în aceste direcţii. Se fixează 1980 drept termen limită pentru realizarea „uniunii economice şi monetare“ şi se proiectează este adevărat, foarte vag, crearea „uniunii europene“, înainte de sfârşitul deceniului. Două obiective pe care declanşarea crizei mondiale din 1974 le va amâna pentru un viitor nedeterminat.

„Politica din Est“ a cancelarului Willy Brandt

Lărgirea Comunităţii Europene cu încă trei state din Europa de Nord este contemporană cu o serie de acorduri politice negociate de cancelarul vest-german Willy Brandt cu diferite ţări din Europa de Est. Această „Ostpolitik“ care rămâne legată de numele fostului primar al Berlinului, nu este totuşi rezultatul unei convertiri bruşte a socialiştilor germani la ideea unei apropieri de RDG şi de alte ţări socialiste. Din 1966, în RFG se înmulţesc semnele unei atitudini mai tolerante, guvernul de la Bonn abandonând încet „doctrina Hallstein“ (care presupunea ruperea oricăror relaţii diplomatice cu statele ce recunoşteau RDG), iar cancelarul Erhard însuşi propune în 1966 ţărilor din Estul Europei un fel de pact de neagresiune. În 1967, se restabilesc astfel relaţiile cu România şi Iugoslavia. Cu toate acestea, până în 1969 această „politică a paşilor mici“ se loveşte de reticenţele creştin-democraţilor (Uniunea Creştin Democrată) şi de ostilitatea conducătorilor sovietici şi est-germani, foarte preocupaţi de riscul unei contaminări ideologice care în concepţia lor ar presupune o „dezgheţare“ a relaţiilor cu Bonnul. Hotărârea de a pune capăt prin intervenţie militară „Primăverii de la Praga“ în august 1968 este în mare măsură rezultatul acestor temeri.

Anul 1969 marchează o schimbare vizibilă de atitudine în cele două tabere, consecinţă a atmosferei de destindere ce caracterizează relaţiile dintre cele două mari puteri. Din partea americană

există cu siguranţă o conştientizare a riscului pe care îl prezintă deschiderea faţă de Est fiind aici vorba de coeziunea taberei occidentale, dar americanii sunt mulţumiţi să-şi mai uşureze povara europeană într-un moment în care se acumulează dificultăţile din Asia de Sud-Est. Pentru ruşi, perspectiva reglementării chestiunii germane se înscrie într-o strategie globală de recunoaştere a faptului împlinit de după război, care va duce la acordurile de la Helsinki, din 1975, şi care merită osteneala de a accepta riscul unei slăbiri a coeziunii blocului de est. La Washington ca şi la Moscova se va da deci undă verde conducătorilor celor două state germane. Instalarea lui Willy Brandt la Cancelaria vest-germană, retragerea bătrânului Walter Ulbricht în RDG, cea a generalului de Gaulle în Franţa, care ar fi putut să interpreteze negativ apropierea dintre Bonn şi Pankow, nu fac decât să grăbească evenimentele.

Willy Brandt este cel care dă semnalul schimbării de atitudine calificând drept „iluzorii“ speranţele de reunificare ale germanilor şi propunând să se înceapă negocierile cu RDG, în timp ce pentru conducătorii creştin-democraţi din Germania de Est nu avea niciun fel de legitimitate internaţională. Se încep imediat discuţii între RFG de o parte, Uniunea Sovietică, Polonia şi RDG de cealaltă parte, cancelarul vest-german dând cu abilitate prioritate negocierilor cu URSS, căci este clar că aceasta reprezintă cheia rezolvării tuturor problemelor.

Astfel, un prim tratat este semnat la Moscova pe 12 august 1970. Acesta le obligă pe cele două semnatare – RFG şi URSS – să excludă orice recurgere la forţă şi să „respecte fără restricţii

integritatea teritorială a tuturor statelor din Europa cu frontierele lor actuale“ ceea ce include implicit linia Oder/Neisse şi frontiera dintre cele două Germanii. Al doilea tratat încheiat pe 7 decembrie la Varşovia între RFG şi Polonia, reia angajamentele precedente şi prevede aprobarea emigrării polonezilor de origine germană. Cu ocazia semnării tratatului, cancelarul Brandt se duce în Polonia şi se reculege în genunchi în faţa monumentului care comemorează răscoala ghetoului din Varşovia. Mai dificilă este negocierea cu Cehoslovacia pentru rezolvarea contenciosului rezultat din acordurile de la München: semnarea acordului cu Praga nu se va face decât în 1973.

Pe 3 septembrie 1971, în urma unei negocieri lungi şi dificile, este parafat şi acordul cvadripartit asupra Berlinului, ultimul măr al discordiei dintre cele două Germanii şi miza principală a războiului rece din Europa de după terminarea conflictului mondial. În schimbul promisiunii făcute de sovietici de a nu împiedica circulaţia între sectoarele occidentale ale oraşului şi RFG, cele trei puteri recunosc faptul că Berlinul de Vest nu este „o parte constitutivă a Republicii germane“. Bundestagul nu va mai putea să-şi stabilească sediul aici aşa cum făcuse înainte.

În sfârşit, pe 21 decembrie 1972, reprezentanţii RFG şi RDG semnează „Tratatul fundamental“ prin care cele două Germanii se recunosc reciproc ca state egale şi suverane în drepturi. Nefiind totuşi „străine“ unul faţă de celălalt, ele fac schimb nu de ambasadori, ci de reprezentanţi permanenţi. Considerându-se ca fiind o emanaţie a Cartei Naţiunilor Unite, tratatul stipulează că RFG şi RDG

îşi vor rezolva neînţelegerile exclusiv pe cale diplomatică şi că se vor abţine să recurgă la ameninţări sau la folosirea forţei. Cele două state garantează din nou inviolabilitatea, în prezent şi în viitor, a frontierei dintre ele şi se angajează „să-şi respecte fără rezerve integritatea teritorială“.

Willy Brandt a întâmpinat unele greutăţi în acceptarea acestor diferite instrumente diplomatice de către o parte a opiniei publice vest-germane. În Bundestag, ratificarea la limită, aşa încât, pentru a asigura o majoritate confortabilă tratatului fundamental, cancelarul a trebuit să recurgă la alegeri anticipate care au adus un succes de necontestat coaliţiei guvernamentale. Realismul învinge nostalgia poporului german care îşi dă girul unei politici curajoase, deşi în acel moment unora li se părea că aceasta vinde ieftin drepturile legitime ale Republicii Federale şi renunţă la nişte principii sacre în schimbul unei destinderi avantajoase pentru comerţ. Acesta este preţul pe care trebuie să-l plătească Germania pentru a înceta să mai fie „un pitic politic“ şi pentru a avea în sfârşit pe scena internaţională rolul politic pe care îl merita. La douăzeci de ani după semnarea Tratatului fundamental care părea să pecetluiască pentru totdeauna existenţa celor două Germanii, Istoria i-a dat dreptate fostului primar al Berlinului.

Anul 1968 şi urmările sale în Europa de Vest

În momentul în care destinderea internaţională şi avântul dezvoltării economice deschide calea „Ostpolitik“ şi către întărirea unei Comunităţi Economice lărgite care aduce un suflu nou Europei de Vest, aceasta se trezeşte confruntată cu o criză internă al cărei punct culminant se situează în primăvara lui 1968, cu epicentrul în Franţa epocii gaulliste muribunde, dar al cărei câmp de manifestare este mult mai vast. Criza, fără consecinţe de ordin politic şi care, exceptând Franţa pe o perioadă scurtă a afectat în mică măsură viaţa internă a statelor, va avea urmări serioase (la care vom reveni în ultimul capitol al cărţii) în ceea ce priveşte schimbarea moravurilor, a mentalităţilor şi a culturii.

Europa Occidentală nu este decât unul din terenurile pe care se dezvoltă ampla mişcare de contestare a capitalismului tehnocratic şi a „societăţii de consum“ întrupate de modelul american, el însuşi lovit de o gravă criză de coeziune internă provocată de războiul din Vietnam. Mai precis, apărută din reacţia împotriva acestui conflict care pune faţă în faţă naţiunea cea mai bogată şi mai puternică de pe glob şi un popor sărac aflat în luptă cu sechelele „imperialismului“, această contestare a ordinii mondiale de după război şi a principiilor sale economice s-a extins mai întâi în America, trecând de la universităţile californiene la cele de pe Coasta de Est şi găsindu-şi susţinătorul principal în marea majoritate a

tineretului. Ea a cuprins şi alte părţi ale lumii după ce a mocnit mult timp în sânul unicelor grupări revoluţionare sau al comunităţilor marginale, ţâşnind la lumina zilei în cele patru puncte cardinale ale planetei. Anul 1968 este anul acestei vâlvătăi care atinge aproape simultan Europa, Japonia şi unele state ale Americii Latine, în special Mexicul, martorul unor grave incidente ce au loc cu ocazia deschiderii Jocurilor Olimpice de vară.

Împreună cu Statele Unite, Europa de Vest constituie terenul propice pentru acest val contestatar, prosperitatea şi libertatea părând să fie fireşti pentru o generaţie care nu a cunoscut nici lipsurile războiului nici apăsarea morală a ocupaţiei, nici chiar atmosfera de nesiguranţă a Războiului Rece. O generaţie a cărei sete de absolut care caracterizează prima tinereţe se concretizează în alte forme de mobilizare şi de angajare decât cele ale generaţiilor anterioare. Duşmanii săi de moarte sunt capitalismul, imperialismul, tehnocraţia, înstrăinarea provocată de societatea „unidimensională“ pe care le condamnă maeştrii săi spirituali – Marcuse, Adorno, Wilhelm Reich etc. – şi bineînţeles democraţia liberală şi regimul parlamentar cu acelaşi entuziasm care animase generaţia anilor treizeci.

Cronologia mişcării, dimensiunile sale, forma pe care o ia şi importanţa consecinţelor diferă mult de la o ţară la alta. În Anglia, manifestările studenţeşti împotriva războiului din Vietnam care iau amploare în primăvara anului 1968 (mai ales pe 17 martie în faţa Ambasadei americane la Londra), apoi campania antirasistă, care în mediile de extremă dreapta este urmată de discursurile deputatului

Enoch Powel şi de violenţele rasiale ale docherilor, ale hamalilor din Halele de la Smithfield şi ale primelor bande de *skinheads*, nu reprezintă decât aspectele care ies la suprafaţă ale unei mişcări mai profunde care începuse să se manifeste din anii ’50 şi care pune în discuţie problema valorilor existente şi a conformismului moştenit de o bună parte a tineretului britanic de la epoca victoriană. Înrudirea culturală şi lingvistică, face ca aici, ca şi în Statele Unite, contestarea să folosească mai devreme decât pe continent mijloace ca muzica „pop“ (dovadă este succesul Beatles-ilor), rockul sau cultura hippy. În schimb este influenţată mai puţin de marxism care în Marea Britanie joacă un rol secundar şi nu se transformă nici într-o adevărată mişcare revoluţionară, nici nu ajunge să colaboreze cu sindicatele.

În RFG în schimb, mişcarea contestatară capătă de la bun început un puternic caracter politic. Antiamericanismul şi războiul din Vietnam îşi au rolul lor, ca şi în alte părţi, dar aici, elementul hotărâtor a fost, se pare, respingerea parlamentarismului provocată de constituirea, la sfârşitul lui 1966, „marii coaliţii“ dintre creştin-democraţi şi social-democraţi. Din acest moment în Germania a început să se dezvolte o adevărată „nebuloasă“ de mişcări şi de mici grupări care formează „Opoziţia extra-parlamentară“ (APO) şi din rândurile căreia, conducătorii primesc sprijinul direct sau indirect al unor intelectuali ca romancierul Gunther Grass sau filozoful Karl Jaspers, autor al unei lucrări intitulate „Wohin treibt die Bundesrepublik?“ (Încotro se îndreaptă Republica Federală?), în care afirmă că birocraţiile

de partid se constituie în oligarhii ce vor impune RFG-ului o nouă dictatură.

În cursul anului 1967, mişcarea ia amploare în rândurile studenţilor sprijiniţi de o organizaţie disidentă de stânga aparţinând SPD-ului (Partidul Socialist German), Federaţia Studenţilor Socialişti Germani (SDS), care reuneşte ceva mai puţin de 3.000 de militanţi şi se manifestă în trei puncte deosebit de active: Universitatea din Frankfurt unde predau câteva dintre personalităţile sociologiei de stânga (M. Horkheimer, T. W. Adorno, J. Habermas), cea din Göttingen, dar mai ales Universitatea autonomă din Berlin. Într-adevăr, partea occidentală a fostei capitale germane este adevăratul epicentru al mişcării contestatare, din cauza statutului deosebit al oraşului, a împărţirii sale materializată de existenţa Zidului, a unui conflict între generaţii mai puternic decât oriunde datorat îmbătrânirii populaţiei berlineze şi afluxului de studenţi străini, unii veniţi din R.F.G. pentru a scăpa de serviciul militar, alţii veniţi din R.D.G. Aceştia din urmă reprezintă la mijlocul anilor ’60 aproximativ 5% din efectivul total, dar sunt studenţi puternic influenţaţi politic care au trăit o dublă decepţie: cea a comunismului în prima parte a tinereţii şi cea a capitalismului în momentul sosirii în Berlinul de Vest. De aceea, respingând orice conformism ideologic aceştia sunt în căutarea unui socialism „uman“ şi profund anarhist care îşi pune amprenta pe mişcarea studenţească în ansamblul ei. În această regiune cu o puternică tradiţie protestantă mai apare şi o pasiune pentru absolut care explica devierile ulterioare ale ideologiei germane de stânga.

Acţiunea Federaţiei Studenţilor Socialişti Germani şi a altor mici grupări de stânga se desfăşoară până în primăvara lui 1968 în trei direcţii. Mai întâi cea a revendicărilor pur universitare: se condamnă în bloc şi în mod nesistematic malthusianismul instituţiei de învăţământ (în RFG doar 300.000 de studenţi în 1968, la o populaţie de 60 de milioane de locuitori, în timp ce în Franţa sunt 450.000 la o populaţie mai mică), lipsa de credite, lipsa de instalaţii de laborator şi de cadre, predominanţa mediilor economice asupra învăţământului superior, metodele pedagogice învechite etc., şi se înmulţesc intervenţiile în stil american (sit in, go in). În a doua etapă se trece de la critica universitară la punerea sub acuzare a sistemului social bazat pe consum şi pe autoritate. Reprezentanţi ai aspiraţiilor unei întregi generaţii pentru care „miracolul economic“ nu mai este suficient şi care refuză să accepte orice piedică pusă în calea libertăţii sale, cei mai hotărâţi dintre contestatari, majoritatea copii răsfăţaţi ai ordinii existente, care s-au rupt de mediul lor şi de morala acestuia, împing provocarea dincolo de revendicările cu caracter dominant politic. Ei se vor organiza în acele grupuri de emancipare care vor să se constituie în însuşi sânul „societăţii represive“ în comunităţi marginale ce vor lua numele de „Kommune I“, apoi „Kommune II“, ai căror principali animatori sunt Fritz Teufel şi Rainer Langhans. Această atitudine de ruptură şi de marginalizare îi va conduce pe unii dintre ei la acţiuni directe şi la terorism (Andreas Baader i-a fabricat „Kommunei I“ primele sale arme), iar pe alţii îi va face să se manifeste printr-un comportament social complet diferit, uneori

trecător: mişcarea „alternativă“, revolta „verde“, feminismul militant au luat naştere din această mare efervescenţă berlineză de la sfârşitul anilor ’60.

A treia direcţie este aceea a acţiunii politice militante de inspiraţie revoluţionară. Aceasta este îndreptată atât împotriva Americii „imperialiste“, împotriva dictaturilor reacţionare din Lumea a Treia (în primăvara lui 1967, în ajunul vizitei Şahului în RFG, Federaţia Studenţilor Socialişti Germani lansează o campanie violentă împotriva suveranului iranian, cât şi împotriva guvernului vest-german acuzat că este devotat Washingtonului şi că intenţionează să instaureze o dictatură anunţată de „legile în regim de urgenţă“ aflate în discuţia parlamentului la începutul lui 1968. Nici Federaţia Studenţilor Socialişti Germani şi nici micile grupuri troţkiste, maoiste şi anarhiste care o urmează sau îi preced în acţiunile sale, nu au un proiect politic bine precizat, ci doar o imensă dorinţă de transformare a societăţii pe care presa Springer o consideră legată de subversiunea comunistă. De altfel, din „ură faţă de comunism“, pe 11 aprilie 1968, J. Bachmann trage în Berlinul de Vest asupra lui Rudi Dutschke lider al Federaţiei Studenţilor Socialişti Gennani rănindu-l grav pe şeful student şi declanşând imediat în toată Germania, mai ales la Dusseldorf, Köln, Frankfurt, Baden-Baden, Heidelberg, Mannheim, Freiburg, Essen, Berlin şi München, manifestaţii violente, reprimate cu duritate de poliţie (Peter Brandt, fiul ministrului Afacerilor Externe şi viitor cancelar al Republicii Federale face parte dintre cei 180 de studenţi arestaţi la Berlin). După ce la sfârşitul lui mai 1968

legile în regim de urgenţă au fost votate, mişcarea se potoleşte repede. Federaţia Studenţilor Socialişti Germani îşi repliază forţele în universităţi, dar în martie 1970 se dizolvă fără să fi reuşit să „mobilizeze masele“. Printre contestatarii primăverii fierbinţi de la Berlin vor fi numeroşi cei care vor abandona orice acţiune politică sau se vor angaja mai târziu în mişcarea alternativă, alţii vor face carieră în Partidul Socialist German, iar unii mai puţin numeroşi se vor alătura micilor grupări troţkiste sau maoiste. În sfârşit, câţiva dintre cei mai hotărâţi sau mai disperaţi vor deveni copii pierduţi ai revoluţiei, membri ai „bandei Baader“, apoi ai „Fracţiunii Armatei Roşii“.

În Franţa, unde mişcarea sfârşeşte cu evenimente politice având consecinţe din cele mai grave, într-o primă fază ea pare a fi strâns legată de cea din Germania. Daniel Cohn-Bendit, unul dintre primii „furioşi“ din Nanterre, considerat de opinia intelectuală în timpul zilelor fierbinţi din mai-iunie 1968 drept simbolul însuşi al „mascaradei“ stângiste, soseşte direct de la universitatea din Frankfurt, ceea ce nu înseamnă neapărat că a existat vreun „complot“ uneltit dincolo de Rhin pentru a destabiliza republica gaullistă. Pur şi simplu, mişcarea germană anterioară celei franceze îşi exercită influenţa într-un context marcat de aceleaşi aspiraţii (mai multă libertate, mai multă dreptate socială), aceleaşi revendicări universitare (amfiteatre supravegheate, profesori puţini, comportamentul distant al acestora, nesiguranţa perspectivelor de viitor) şi de o repunere identică în discuţie a ordinii sociale şi politice naţionale şi internaţionale.

Diferenţa majoră dintre Franţa şi celelalte ţări ale Europei de Vest constă în extinderea mişcării dincolo de mediile universitare unde a izbucnit. Având drept punct de plecare noua universitate din Nanterre, unde începe pe 22 martie 1968, aceasta cuprinde Sorbona în mai, apoi cea mai mare parte a universităţilor din provincie. Mişcarea nu a apărut din senin. Ca şi în Germania şi Italia, încă de la sfârşitul lui 1966, „comitetele Vietnam“ au servit drept suport unei atitudini de contestatare globală a societăţii capitaliste, diferită de cea a susţinătorilor unui ortodoxism comunist atacat tot atât de evident. Ca şi în Germania aceasta este îndreptată împotriva statului şi instituţiilor care într-un perfect consens par să împiedice orice modificare structurală importantă. Dar diferenţa faţă de celelalte ţări apare în momentul în care efectele negative ale dezvoltării economice (diferenţele dintre ritmurile de creştere a veniturilor) şi aspiraţia salariaţilor către o modificare a raporturilor interumane din întreprinderi se îmbină cu o oarecare eroziune a regimului instaurat de generalul de Gaulle cu zece ani în urmă.

De aici explozia socială care a urmat nopţii de 10 spre 11 mai, „noaptea baricadelor“ în cursul căreia au avut loc în Cartierul Latin adevărate lupte de stradă între studenţii contestatari şi forţele de ordine. Trei zile mai târziu începe greva generală cea mai lungă din toată istoria socială franceză. Ea începe la uzinele Sud-Aviation din Nantes, a doua zi se extinde în diferite uzine ale regiei Renault, apoi cuprinde pas cu pas majoritatea ramurilor industriale şi sfera serviciilor recurgându-se adesea la ocuparea clădirilor. Când atinge punctul

culminant mişcarea antrenează aproape zece milioane de muncitori. Greviştii emit revendicări numeroase, ce ilustrează aspiraţiile adesea confuze ale participanţilor pe care sindicatele se străduiesc cum pot să le dea o formulare concretă, salarială pentru Confederaţia Generală a Muncii (C.G.T.), „calitativă“ pentru Confederaţia Franceză Democratică a Muncii[256]. Pe 27 mai, patronatul şi centralele sindicale încheie acordurile de la Grenelle sub arbitrajul primului ministru Georges Pompidou. Acestea prevăd o creştere substanţială a salariilor, reducerea timpului de lucru şi o extindere a drepturilor sindicale în întreprinderi. Numai că aceste acorduri sunt respinse de grevişti.

Aşa încât, din 27 mai până în 10 iunie criza socială se transformă într-o criză politică. Incapacitatea guvernului de a rezolva criza socială, tăcerea generalului de Gaulle după propunerea referendumului asupra participării, panica cercurilor conducătoare, par să creeze un nivel de putere, de care opoziţia se străduieşte să profite. Pe 28 mai, studenţii şi sindicatele cer pe stadionul Charlety, în prezenţa lui Pietre Mendès-France, reforme profunde, de structură, în timp ce François Mitterand propune constituirea unui guvern provizoriu. Dar „dispariţia“ misterioasă a generalului de Gaulle, care a plecat pe 29 şi pe 30 mai la Baden-Baden pentru a se întâlni cu generalul Massu, marchează începutul contraofensivei pregătite de putere. Pe 30 mai, şeful statului ia în mâinile sale situaţia. El anunţă dizolvarea Adunării şi face apel la simţul civic al francezilor. În aceeaşi seară, mai multe sute de mii de persoane manifestă pe Champs-Elyseés pentru a-l susţine. În timp ce în

întreprinderi lucrul se reia treptat, partidele pregătesc grăbite alegerile care au loc pe 23 şi pe 30 iunie şi în urma cărora partidul de guvernământ, Uniunea pentru Apărarea Republicii, obţine majoritatea absolută. „Mai 1968“ se termină deci prin triumful electoral al dreptei, în timp ce studenţii pleacă în vacanţă iar militanţii de stânga se angajează pe căi asemănătoare celor pentru care optează omologii lor de dincolo de Rhin, cu toate că în Franţa, curentul „verde“ va fi mai puţin important şi politizat decât în Germania, iar devierea spre terorism cu mult mai redusă.

Dacă alianţa dintre mişcarea studenţească şi „mase“ a eşuat în Germania şi în Franţa, în schimb, în Italia se produce o joncţiune parţială şi temporară care conferă mişcării în ansamblul ei o consistenţă şi o durată ca nicăieri în altă parte – aici „luna mai“ durează până cel puţin în toamna lui 1969 – şi favorizează în acelaşi timp radicalizarea mediilor muncitoreşti în sensul înclinării spre anarhism.

Şi în Italia mişcarea contestatară începe cu mult înainte de 1968, într-o formă „folclorică“ şi ultraminoritară. Într-adevăr, la începutul lui 1966, la Trente au loc primele încăierări în timpul manifestaţiilor contestatare ale stângii. În cursul anului următor, ea tinde să se extindă şi să devină mai radicală, cuprinzând Universitatea din Pisa, apoi Universitatea catolică din Milano şi instituţiile din Torino şi în curând cea mai mare parte a peninsulei. Şi aici revendicările corporatiste şi critica dură a societăţii capitaliste se leagă de condamnarea războiului din Vietnam, în timp ce se înmulţesc cu repeziciune grupurile activiste şi

manifestele incendiare de inspiraţie troţkistă, maoistă şi anarhistă. În sfârşit, anul 1968 marchează şi aici ca în toată Europa de Vest, apogeul valului contestatar, cu adunările sale zgomotoase, cu manifestaţiile violente şi confruntările dure cu poliţia. Ciocnirile cele mai dure au loc la Milano în februarie, la Roma pe 1 martie – „bătălia de la Villa Giulia“ în care sunt rănite mai multe sute de persoane din ambele tabere –, la Torino în martie şi în noiembrie, la Pisa unde în aprilie manifestanţii asediază gara. Toate aceste evenimente sunt doar cele care au loc în mediile universitare.

Or, trăsătura specifică a mişcării contestatare italiene o constituie faptul că revolta studenţească nu se produce în circuit închis, în paralel cu amplificarea unei puternice mişcări revendicative muncitoreşti, ci într-o osmoză parţială cu aceasta. Încă din primele săptămâni ale anului 1968, fraternizarea care în Franţa va eşua în faţa zidurilor de la Billancourt şi de Flins, se va realiza în diferite puncte ale peninsulei, la Pisa, la Torino, la Milano etc., într-un context de revoltă muncitorească pe care sindicalismul clasic face mari eforturi să o canalizeze.

Explicaţia acestui fenomen constă în consecinţele pe care recentele schimbări produse în societatea italiană le au asupra celor două categorii implicate. Pe de o parte prezenţa masivă pe băncile universităţilor a generaţiei *baby boom* a provocat în Italia o blocare mai puternică decât în ţările unde dezvoltarea economică s-a realizat mai încet şi în mod puţin anarhic dar şi frustrări profunde în rândurile unei populaţii de studenţi proveniţi din

clasele mijlocii. Pe de altă parte, marile migraţii interne din anii ’60 au transplantat în nordul industrializat o întreagă populaţie tânără, venită din zone rurale suprapopulate, asemănătoare în multe privinţe celei care se înghesuie în amfiteatre.

Această intensificare care ţine de specificul dezvoltării italiene ca şi de tradiţiile anarhiste ale mişcării muncitoreşti transalpine explică de ce revolta contestatară universitară ocupă aici un spaţiu politic şi temporal mult mai mare decât în celelalte ţări europene. După acel „mai prelungit“ din 1967-1968, Italia va avea în 1969 o „toamnă fierbinte“ caracterizată prin deplasarea centrului de gravitaţie al confruntărilor, din universităţi spre uzine. Între timp totuşi, puterea de adaptare şi disponibilitatea spre deschidere a Partidului Comunist Italian pe de o parte, şi puterea de a se eschiva a clasei politice pe de altă parte, vor permite în esenţă canalizarea mişcării. Este adevărat că întâmplarea a făcut ca o consultare de anvergură naţională, neimpusă de evenimente ca în Franţa, să aibă loc înainte ca revolta studenţească să găsească în masa de muncitori o cutie de rezonanţă care să-i permită să treacă la o altă scară. Desigur, alegerile din 19 mai 1968 nu aduc vreo schimbare în repartizarea voturilor. Important este că s-a trecut prin faţa urnelor şi că aceasta a constituit un mijloc de a scăpa de tensiunile latente din societatea italiană.

Cu toate acestea, faptul că s-a putut evita ca mişcarea contestatară universitară să degenereze într-un conflict social şi într-o criză comparabilă celei din Franţa, nu înseamnă că Italia va scăpa de alunecarea spre extremism, ba dimpotrivă.

Prelungirea procesului contestatar până la sfârşitul lui 1969 şi extinderea acestuia în numeroase sectoare industriale, arată că spre deosebire de Franţa, „abcesul“ nu a fost înlăturat. În războiul civil mocnit care începe după atentatul fascist din Piazza Fontana din Milano ce are loc în decembrie 1969 şi care va dura mai mult de zece ani, „uvrierismul[257]“ pervertit care a luat naştere pe băncile universităţilor cu câţiva ani în urmă la Trente, la Pisa, sau la Roma, joacă un rol considerabil, ca o consecinţă târzie a unui „mai prelungit“ care s-a împotmolit în opoziţia lipsită de energie a statului italian.

În Spania, unde încă din anii 1950 a început să se manifeste o mişcare studenţească clandestină, în relaţie cu acţiunile subterane ale grupurilor politice antifranchiste, revolta a căpătat din 1956 un caracter virulent. Manifestându-se şi aici pe triplul teren al revendicărilor universitare, al condamnării războiului din Vietnam şi al luptei deschise împotriva regimului, aceasta provoacă în primele luni ale lui 1968 un val de greve cu ocuparea universităţilor, pe care poliţia, garda civilă şi justiţia franchistă le reprimă cu duritate. Revolta va dura până la începutul anului următor şi se va sfârşi când guvernul spaniol va declara starea de urgenţă.

În restul Europei Occidentale, mişcarea este în general mai puţin spectaculoasă şi mai puţin virulentă. În Ţările de Jos, 1968 corespunde mai degrabă unei urmări a revoltei tineretului, marcată de o acţiune ce prevesteşte în unele privinţe mişcarea „provo“. În Belgia, numai Universitatea autonomă din Bruxelles este afectată cu adevărat de criză. În sfârşit, în Suedia au loc unele violenţe dar

sunt puţin numeroase şi se potolesc repede datorită atitudinii foarte conciliante a guvernului. Ministrul Educaţiei Naţionale Olof Palme se află el însuşi în martie 1968 la Stockholm, în fruntea unei retrageri cu torţe a mişcării de protest împotriva războiului din Vietnam. Peste tot, exceptând Italia şi Spania, lucrurile reintră în normal la sfârşitul anului 1968, cel puţin din punct de vedere politic căci pe multe alte planuri spiritul acestui an va continua să-şi exercite influenţa până la mijlocul deceniului următor.

Capitolul 8
EUROPA DE EST (DE LA ÎNCEPUTUL ANILOR 1950 PÂNĂ LA MIJLOCUL ANILOR 1970)

■ Din colectivul de conducere instaurat în URSS după moartea lui Stalin, se impune Nikita Hruşciov care, în timpul celui de al XX-lea Congres al Partidului Comunist Sovietic din 1956, lansează procesul de „ destalinizare“ dezvăluind crimele defunctului dictator. Această schimbare radicală şi recunoaşterea de către Hruşciov a „formelor naţionale ale socialismului“, trezesc în Europa de Est exploatată de sovietici speranţa unei eliberări apropiate.

■ Această eliberare pare să se concretizeze în 1956, în Polonia şi în Ungaria. În Polonia, revenirea la putere a fostului conducător comunist Gomulka declanşează un proces de liberalizare care nu repune însă în discuţie bazele regimului, rolul dominant al P C. şi aderarea patriei la Pactul de la Varşovia. În schimb în Ungaria, prim-ministrul Nagy este copleşit de mişcarea populară care cere revenirea la pluralismul politic şi retragerea Ungariei din Pactul de la Varşovia. Intervenţia tancurilor sovietice va înăbuşi revoluţia ungară

din 1956.

■ Din acest moment, sub presiunea chinezilor care doresc susţinerea unităţii blocului socialist, începe reprimarea comunismului naţional. Susţinere care este dezminţită în fapt de refuzul Iugoslaviei de a adopta această doctrină de ruptura chino-sovietică urmată de disidenţa albaneză, de efortul românilor[258] de a-şi crea o politică independentă şi de politica abilă a lui Janos Kadar în Ungaria care vizează ridicarea nivelului de trai al populaţiei şi toleranţa politică. Numai că Brejnev nu este defel dispus să tolereze o distanţare prea mare faţă de modelul sovietic. În august 1968, în numele doctrinei „suveranităţii limitate“, Trupele Pactului de la Varşovia pun capăt experienţei liberale a “Primăverii de la Praga“.

■ Este din nou timpul „normalizării“, când se iau în mână frâiele mişcării comuniste internaţionale şi ale democraţiilor populare. Dar începând din 1970, căderea lui Gomulka în Polonia înlocuit de Gierek în urma marilor greve din porturile de la Marea Baltică, arată clar că există fisuri care continuă să afecteze imperiul sovietic.

Aşa cum am văzut, moartea lui Stalin pe 5 martie 1953, marchează începutul unei perioade de dezvoltare în relaţiile intra-europene. Aceasta este urmată pe de altă parte de un timid început de liberalizare a taberei socialiste, ale cărui efecte nu

pot fi controlate în totalitate de conducătorii sovietici şi care se termină în toamna anului 1956 odată cu evenimentele dramatice din Ungaria. După această dată, destabilizarea continuă dar foarte lent şi cu multă prudenţă, fără ca schimbările pe care le produce în structurile interne ale fiecărui partid şi ale fiecărei ţări comuniste să modifice ceva în legăturile acestora cu „marele frate“. La sfârşitul anilor 1960 şi la începutul deceniului următor, un mare val contestatar ia amploare în democraţiile populare, care culminează cu „Primăvara de la Praga“ din 1968. Dar şi acesta este strivit prin forţă, însă jocul forţelor centrifuge face din ce în ce mai dificilă ţinerea sub control de către URSS a „destinderii“ iniţiate de Stalin imediat după al doilea război mondial.

Avatarurile destabilizării (1953-1956)

Din 1953 până în 1955, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice şi în consecinţă întregul bloc socialist este condus în colaborare de o echipă de aproximativ zece persoane care formează Prezidiul Comitetului Central, din care se evidenţiază personalităţi ca Malenkov şi Hruşciov, acesta din urmă ocupând poziţia cheie de prim secretar al partidului. După eliminarea politică a lui Malenkov, căruia i se cere să-şi facă autocritica apoi este trimis ca director de uzină într-o regiune îndepărtată, Hruşciov devine principalul creator al politicii sovietice, preluând în acelaşi timp şi politica externă orientată aşa cum am văzut către „coexistenţa paşnică“ şi politica internă plasată încă de la început sub semnul liberalizării şi „destabilizării“.

Destabilizarea începe să se manifeste în mod real prin restabilirea „legalităţii socialiste“, prin accentul pus pe planificare în sectoarele bunurilor de larg consum, prin acordarea unor oarecare libertăţi colective, printr-o relativă „dezgheţare“ în domeniul intelectual şi artistic, dar devine oficială în timpul congresului al XX-lea al PCUS, din februarie 1956. Cu ocazia acestei reuniuni a instanţelor conducătoare ale partidului, prima după moartea lui Stalin, delegaţii primesc câte un dosar cu informaţii şi documente asupra acţiunilor întreprinse de acesta şi audiază un raport secret citit de Hruşciov în noaptea de 24 spre 25 februarie numai în prezenţa reprezentanţilor partidului sovietic.

Acest raport care nu a fost niciodată publicat în URSS până în 1988, este totuşi cunoscut de occidentali care îl difuzează şi de o parte şi de alta a cortinei de fier. Aceasta deschide în faţa lumii socialiste procesul fostului stăpân al Kremlinului denunţându-i erorile comise începând din 1934 şi unele dintre cerinţele împotriva „comuniştilor corecţi şi ai şefilor militari consideraţi duşmani ai poporului“. El mai denunţă unele după altele „cultul personalităţii“, folosirea sistematică a abuzului de putere, a terorii, incompetenţa „mareşalissimului“ în pregătirea războiului, deportările masive ale unor populaţii întregi, intransigenţa în legăturile cu celelalte state socialiste şi se încheie cu concluzia necesităţii de a „aplica în totalitate principiile leniniste despre democraţia socialistă“. Altfel spus, greşelile şi crimele lui Stalin sunt prezentate ca o îndepărtare de la norme, un incident în evoluţie, independent de infrastructura economică şi socială care l-a produs, ceea ce într-un anume fel duce din nou la recunoaşterea autonomiei politicului. „Cultul personalităţii – se spune în „Pravda“ din noiembrie 1961 – este un abces superficial pe un organism perfect sănătos“.

Oricât de limitată a fost în formele sale concrete, destalinizarea din URSS a avut un efect imediat: ea a eliberat în Europa de Est forţele centrifuge care în diferite state socialiste au condus la liberalizarea internă şi la slăbirea legăturilor dintre acestea şi Uniunea Sovietică. De la instaurarea democraţiilor populare, acestea au închis tinerele state socialiste într-un sistem de dependenţă care urmărea implicit şi întărirea URSS-ului. Cu toate că, în ţările care în timpul războiului fuseseră de partea Axei, Stalin a

impus până la urmă „construirea socialismului“, el a continuat să le considere parţial răspunzătoare de nenorocirile din propria-i ţară şi şi-a dat toată silinţa să le facă să plătească pentru aceasta. De aici o politică contradictorie care urmărea în acelaşi timp susţinerea echipelor aflate la putere, dar şi privarea acestora de mijloacele necesare „construcţiei socialismului“, trecând la demontarea şi transportarea uzinelor în Uniunea Sovietică (Germania de Est), sau preluarea recoltelor de cereale (Ungaria), a animalelor sau a producţiei de petrol (România). Chiar şi ţări ca Cehoslovacia şi Polonia care nu figurau pe lista foştilor duşmani, trebuiau să contribuie la dezvoltarea „patriei socialismului“, furnizându-i acesteia maşini şi cărbune la un preţ cu mult mai scăzut faţă de cursul mondial. CAER sau Consiliul de Ajutor Economic şi Reciproc, care a fost înfiinţat în ianuarie 1949 ca o replică la OECE, se limitează în această perioadă la căutarea unei acoperiri juridico-ideologice pentru această exploatare a democraţiilor populare de către „marele frate“ sovietic, organizând în favoarea acestuia legăturile comerciale şi coordonând politicile de planificare.

Adăugând aceste efecte la cele provocate de colectivizarea forţată, de privarea de libertate şi independenţă, de radicalizarea teroristă care a însoţit ascuţirea tensiunilor internaţionale, această politică „de reparaţie“ a avut drept consecinţă trezirea în ţările de est a unei ostilităţi surde care nu se baza numai pe nostalgicii „fostului regim“ aşa cum vor afirma conducătorii comunişti. Această atitudine ostilă este prezentă şi în rândurile ţăranilor şi ale muncitorilor, numai că nu exista

atunci nicio modalitate de a fi exprimată în mod deschis, orice tendinţă contestatară fiind imediat reprimată în numele „apărării socialismului“ şi considerată drept act de sabotaj pedepsit cu o extremă duritate.

În această adevărată stare de asediu la care sunt supuse statele din Europa de Est, cel mai mic indiciu de slăbire a zelului nu putea să provoace decât reacţii de respingere. Imediat după moartea lui Stalin acestea se manifestă în modul cel mai viguros în RDG unde dau naştere în iunie 1953 unor adevărate răscoale. Aici, procesul de „socializare“ şi politica de reparaţie s-au desfăşurat cu o intensitate deosebită. De aceea, noii conducători sovietici îşi dau silinţa să-l convingă pe şeful Partidului Comunist est-german, Walter Ulbricht, că este necesar să facă unele concesii în faţa revendicărilor populaţiei. Acesta, stalinist rigid, refuză să adopte obiectivele „noii direcţii“, aşa încât pe 16 şi pe 17 iunie 1953, izbucnesc greve insurecţionale în Berlinul de Est, apoi şi în alte oraşe din RDG, mai ales la Leipzig. Pentru a le înăbuşi, sovieticii trebuie să folosească tancurile şi două divizii motorizate care au restabilit ordinea făcând sute de victime printre manifestanţi. În urma acestor evenimente, Ulbricht care era în pragul dizgraţiei, este confirmat în funcţii şi invitat în mod insistent să frâneze procesul de „socializare“.

Cu câteva zile înainte, avuseseră loc revolte de mai mică amploare la Pilsen şi Ostrava în Cehoslovacia. Şi acestea au fost reprimate energic. În urma acestor evenimente sovieticii nu trag totuşi concluzia că trebuie să se renunţe la „noua cale“, ci dimpotrivă vor susţine, acolo unde această politică

nu se loveşte prea tare de rezistenţa îndârjită a echipelor conducătoare rămase fidele practicilor staliniste, evoluţia democraţiilor populare către o mai mică concentrare a puterii. În Ungaria, de exemplu, stalinistul Rakosi trebuie să renunţe la postul de şef al guvernului în favoarea „liberalului“ Imre Nagy păstrându-şi în continuare pe cel de prim secretar al partidului. Împărţiri asemănătoare a puterii se produc şi în România (Gheorghiu-Dej şi Apostol), în Bulgaria (Cervenkov şi Jivkov) şi chiar în Polonia unde Boleslav Bierut nu suportă deloc ideea de a împărţi cu oricine ar fi puterea dictatorială.

În cursul celor doi ani care urmează după evenimentele din RDG şi din Cehoslovacia destabilizarea se confruntă cu efecte contradictorii ale unei situaţii internaţionale care pendulează şi ea între destindere şi reîngheţare. În martie 1955, Rakosi profită de înlăturarea lui Malenkov pentru a-l scoate pe Nagy din funcţiile deţinute (acesta va fi exclus şi din partid în luna noiembrie). În luna mai a aceluiaşi an, ca o ripostă la intrarea RFG în Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord (NATO), sovieticii transformă acordurile militare bilaterale care îi leagă de democraţiile populare, într-un „pact de prietenie, de colaborare şi ajutor reciproc“, Pactul de la Varşovia, care creează o bază juridică menţinerii armatelor sovietice pe teritoriul „statelor surori“. Peste două săptămâni Hruşciov, Bulganin şi Mikoyan fac o vizită la Belgrad şi se împacă zgomotos cu Tito recunoscând în mod explicit că diferiţii membri ai comunităţii socialiste pot să-şi aleagă „propriile lor căi spre construirea socialismului“, ceea ce pare să confirme tezele

expuse de Hruşciov la al XX-lea Congres al PCUS. Pe 17 aprilie 1956 se recunoaşte de asemenea dezvoltarea Kominformului. În Europa de Est începe epoca destabilizării sau cel puţin aşa interpretează o parte a populaţiilor din zonă „noua cale“ a politicii sovietice.

Octombrie polonez şi tragedia Ungariei

Chiar dacă izbucneşte la lumina zilei în 1956, opoziţia apărută în democraţiile populare între conducătorii stalinişti şi partizanii unei liberalizări a regimului ascunde în fapt realităţi socio-politice care existau de mai mulţi ani în stare latentă. Industrializarea rapidă din aceste ţări, precum şi dezvoltarea învăţământului şi cercetării au creat o nouă stratificare socială caracterizată de o creştere extrem de mare a numărului muncitorilor – în Polonia acesta a trecut de la 800.000 în 1938 la 6 milioane – şi de un avânt al intelectualităţii tehnice, compusă din savanţi, ingineri, tehnicieni, economişti etc. care îşi găseşte aliaţi printre tinerii absolvenţi şi studenţi şi care încurajată de recenta evoluţie a URSS (unde problema este identică) nu întârzie să intre în conflict cu aparatul de partid căruia îi critică incompetenţa şi ideile învechite. Din rândurile acestei elite a ştiinţei şi tehnicii şi printre intelectuali se recrutează grupurile care în 1956 se vor lansa în asaltul poziţiilor ocupate de birocraţia politică stalinistă: cercul „Petöfi“ în Ungaria, grupul „Po prostu“ în Polonia etc. Acestea creează un program care, fără să înlăture complet socialismul, caută să-l îmbine cu democraţia şi cu naţiunea, adică prezintă obiective la care se pot adapta reprezentanţii muncitorimii. Aceştia din urmă au beneficiat din partea noului regim de avantaje apreciabile (garanţie socială, concedii plătite, posibilitatea unei ascensiuni sociale pentru ei şi copiii lor), dar nu sunt mulţumiţi nici de înfeudarea

ţării lor de către Uniunea Sovietică, nici de condiţiile de muncă şi de salariile care rămân mici, nici de monopolizarea puterii de către nomenclatura partidului. În ţările industralizate şi acolo unde structura socială este mai diversificată, aceste schimbări şi revendicări provocate de ele constituie un amestec exploziv care va lua foc în toamna lui 1956.

Mai întâi în Polonia unde, în urma unei scăderi a salariilor şi a măririi normelor de producţie în uzina Zispo, o manifestaţie muncitorească se transformă în revoltă în iunie 1956 provocând riposta imediată a blindatelor şi miliţiei, dar marcând în acelaşi timp începutul unei perioade de agitaţie socială şi politică ce va dura până în octombrie. În cursul verii, liberalii şi staliniştii s-au înfruntat chiar în rândul PC, primii reuşind la începutul lunii august să-l readucă în partid pe fostul secretar general Ladislav Gomulka care fusese închis în 1951 şi eliberat în 1956. Om cu autoritate, legat de aparatul de partid, Gomulka este mai mult un adept al centralismului decât un ultra-liberal, dar pentru că a fost victima terorii staliniste, el se bucură de o imensă autoritate în rândul maselor. El este sprijinit de o parte a armatei, a poliţiei, de adepţii centralismului din aparatul de partid şi de intelectualitate, ceea ce-i va permite între 19 şi 23 octombrie să organizeze o adevărată lovitură de stat în interiorul organizaţiei comuniste.

Scopul acesteia este de a obliga Comitetul Central să schimbe biroul politic. Când forul superior se reuneşte pe 19 octombrie la Varşovia, sovieticii par să-şi fi ales deja tabăra, cea a birocraţilor stalinişti. În principiu, şefii supremi ai PCUS, Hruşciov,

Molotov şi mareşalul Koniev sosesc în capitala poloneză imediat ce începe congresul cu scopul de a-i susţine pe aceştia. Or, în noaptea de 19 spre 20, în cursul căreia „în Varşovia nimeni a nu dormit“, Gomulka reuşeşte să-i convingă că este capabil să salveze bazele regimului comunist, ca ei să-i aprobe conducerea unui birou politic dominat de liberali şi din care să fie înlăturat mareşalul sovietic Rokosovski. Pe 20 octombrie dimineaţa, conducătorii partidului frate se întorc la Moscova, lăsându-l pe Gomulka stăpân pe situaţie, iar a doua zi, după ce acesta ţine în faţa comitetului central un impresionant discurs în favoarea „multicentrismului“, este ales secretar al partidului.

Pe 23 octombrie, aclamat de sute de mii de polonezi, Gomulka anunţă imediat un program de reforme care încep cu renunţarea la colectivizare, cu liberalizarea presei şi universităţilor şi ajung până la elaborarea unui nou model de planificare, creşterea salariilor şi eliberarea cardinalului Wyszynski. Dar temându-se să se desprindă cu totul de Moscova pentru că alianţa cu URSS garanta ţării sale menţinerea frontierei Oder-Neisse, el are mare grijă să evite repunerea în discuţie a bazelor socio-economice ale regimului, rolul conducător al Partidului Comunist şi prezenţa Poloniei în Pactul de la Varşovia. Pe 18 noiembrie, el semnează cu ruşii un acord care confirmă independenţa Poloniei şi ratifică într-o oarecare măsură acceptarea de către Kremlin a „căii adoptate de polonezi“ pentru construirea socialismului.

În schimb în Ungaria, Moscova va folosi forţa pentru a se opune evoluţiei care dacă şi-ar fi urmat cursul, ar fi dus la o ruptură cu modelul şi blocul

comunist. Ca şi în Polonia, condiţiile economice au jucat un rol important, cel puţin în faza iniţială a procesului revoluţionar când revendicările muncitorilor erau legate în primul rând de nivelul de trai. Dar foarte curând acestea au avut ecou în mediile intelectuale, mai ales în cercul Petöfi, iar în primăvara şi vara lui 1956 au căpătat în mod deschis un caracter politic şi patriotic.

De altfel, interzicerea de către Rakosi a unei întruniri a acestui grup dă în luna iulie semnalul izbucnirii mişcării. În faţa opoziţiei solidare a intelectualităţii, a aripii „liberale“ a partidului şi a unei părţi importante a populaţiei, sovieticii impun schimbarea conducătorului conservator şi înlocuirea lui cu Geroe, fost stalinist înfocat convertit la o atitudine modernă, asistat de Kadar care fusese închis mai mulţi ani şi din această cauză se bucura de o oarecare popularitate. Imre Nagy care era reprezentantul „noii căi“ este îndepărtat ceea ce provocase o vie presiune a opiniei publice. Pentru a o linişti noii conducători hotărăsc reabilitarea memoriei lui Rajk şi îi organizează funeralii naţionale, care au loc pe 6 octombrie la Budapesta şi la care sunt prezente 300.000 de persoane.

Încurajaţi de această demonstraţie populară, studenţii maghiari formulează pe 22 octombrie un număr de revendicări radicale, multe dintre ele cu mult mai radicale decât cele prezentate în acelaşi timp în programul în zece puncte elaborat de cercul Petöfi. Ei cer plecarea trupelor sovietice, organizarea alegerilor libere şi pluraliste, revizuirea sistemului economic „în funcţie de condiţiile specifice Ungariei“ şi cheamă populaţia capitalei să manifesteze pe străzi. În noaptea de 23 spre 24

manifestaţia se transformă în luptă armată, o parte a trupelor trecând de partea răsculaţilor.

Convocat în grabă pe 24 octombrie, Comitetul Central al partidului, cuprins de panică, ia măsuri contradictorii. Nagy este numit prim-ministru dar Geroe este menţinut în funcţia de prim secretar şi pentru a restabili ordinea, el cheamă în ajutor trupele sovietice cantonate în jurul Budapestei. Apoi, sub presiunea directă a lui Mikoyan şi a Suslov care au venit repede de la Moscova, Geroe este destituit şi înlocuit cu Kadar. Se pare deci că Nagy, pe care conducătorii sovietici l-au anunţat că sunt gata să facă mari concesii, a câştigat partida ca şi Gomulka în Polonia, numai că marea mişcare începuse deja, iar oamenii din stradă cer o rupere totală de comunism şi de URSS.

De pe 1 pe 3 noiembrie, Ungaria este liberă, iar Budapesta trăieşte euforia unei revoluţii aparent victorioase. Sub presiunea fracţiunii celei mai liberale a răsculaţilor, Nagy îşi înmulţeşte declaraţiile şi actele de ostilitate împotriva ruşilor. El anunţă „revenirea la sistemul bazat pe o cooperare democratică a partidelor de coaliţie“ altfel spus reinstaurarea pluralismului, crearea unui nou partid, Partidul Muncitorilor Socialişti Maghiari şi formarea unui nou guvern în care din doisprezece membri, numai trei sunt comunişti. El declară nul Pactul de la Varşovia şi proclamă neutralitatea ţării. Pe scurt, în câteva zile el desfiinţează în totalitate regimul instaurat cu zece ani în urmă.

Pentru conducătorii celorlalte state comuniste, în frunte cu URSS, schimbările făcute de Nagy şi de echipa sa nu pot fi decât „contrarevoluţionare“, dictate de nostalgicii „fascismului“, consecinţă a

unui complot pus la cale de „imperialişti“. Teoria ireversibilităţii „cuceririlor socialismului“ interzice orice altă interpretare a insurecţiei ungare. Astfel „apărarea revoluţiei“ şi „solidaritatea proletară“ constituie pentru ţările Pactului de la Varşovia o datorie care le obligă să împiedice actul „reacţionar“, argumente ideologice la care pentru sovietici se adaugă şi necesitatea împiedicării proiectului de neutralitate a unei ţări care se află în centrul dispozitivului lor strategic.

Împins de vechea gardă stalinistă în faţa căreia nu vrea să pară un „asasin“, Hruşciov va lua deci hotărârea să ordone intervenţia Armatei Roşii. Momentul este oarecum favorabil în sensul că dacă ungurii au deschis frontierele observatorilor străini, mai ales occidentalilor, tabăra adversă se află exact în acest moment, băgată până în gât în afacerea Suezului. Pentru a nu încălca în mod flagrant regulile comunităţii internaţionale, mai este necesară găsirea unei acoperiri juridice pentru operaţiunea proiectată. Kadar va fi cel care o va oferi anunţând ruptura sa cu Nagy şi proclamând constituirea unui „guvern revoluţionar al muncitorilor şi ţăranilor“. În zorii zilei de 4 noiembrie, tancurile sovietice pătrund în Budapesta, unde timp de câteva zile vor avea loc lupte violente care fac în rândurile răsculaţilor mai mult de 2000 de morţi. Populaţia ripostează printr-o grevă generală şi prin crearea pe 14 noiembrie a unui Consiliu Muncitoresc Central care, timp de câteva săptămâni va juca rolul unui al doilea guvern. La sfârşitul lui noiembrie aproape orice rezistenţă a încetat pe teritoriul Ungariei. Refugiaţi la ambasada Iugoslaviei, Nagy şi tovarăşii săi sunt atraşi în afara

acesteia, protejată de imunitatea diplomatică, arestaţi şi deportaţi în România unde fostul preşedinte al Consiliului va fi până la urmă judecat de un tribunal sovietic şi executat în 1958. În timp ce o represiune nemiloasă se abate asupra răsculaţilor şi a opozanţilor (au loc cel puţin aproape o sută de execuţii şi mii de arestări în rândurile muncitorilor şi studenţilor), zeci de mii unguri iau drumul exilului. Acolo unde Gomulka a reuşit prin abilitate şi prudenţă, tentativa lui Imre Nagy a eşuat din cauza fragilităţii partidului comunist şi a incapacităţii sale de a canaliza aspiraţiile maselor populare din Ungaria.

De la „comunismul naţional“ la „suveranitatea limitată“

Evenimentele din toamna anului 1956 au stopat cu hotărâre căutarea „căilor naţionale către socialism“ şi „policentrismul“ propovăduit de Tito şi de italianul Polmiro Togliatti. Timp de mai mulţi ani, reprimarea „socialismului naţional“ devine astfel tendinţa predominantă din majoritatea ţărilor est europene. În Cehoslovacia, Novotny se felicită că din primele zile a „apreciat just“ evenimentele din Ungaria şi a condamnat de la bun început o „democraţie îndoielnică“. Aducerea la ordine a intelectualilor este realizată fără sentimentalism de către Kopecky, în timp ce grupul de la conducere declară hotărât restabilirea şi consolidarea „unităţii blocului socialist“. Acelaşi lucru îl face în RDG W. Ulbricht, în Bulgaria Jivkov şi chiar în Polonia Gomulka ce trebuie să ţină cont de presiunile şi de criticile formulate de conducătorii „statelor surori“. Novotny şi Ulbricht se aliază pentru a-i cere acestuia din urmă să „pună capăt activităţilor reacţiunii care se manifestă în Polonia şi să oprească valul de idei eronate răspândite în rândurile opiniei publice şi chiar în cele ale partidului“. În Albania, unde lupta împotriva „revizionismului titoist“ nu a încetat niciodată, răcirea relaţiilor dintre Moscova şi Belgrad, care s-a produs imediat după intervenţia sovietică în Ungaria, provoacă o uşurare şi este însoţită de o represiune foarte dură îndreptată împotriva adversarilor ortodoxiei. În România, Gheorghiu-Dej

este mai puţin intransigent decât colegii săi şi mai preocupat să lărgească baza populară a regimului şi sprijinul internaţional, mai ales în direcţia Chinei, dar fără să-şi manifeste încă în mod deschis dorinţa de independenţă faţă de Marele Frate sovietic.

Aceste piedici puse în calea procesului de liberalizare şi de căutare a unor căi naţionale sunt cu atât mai mari cu cât conducătorii chinezi, ostili destabilizării şi dornici să ajungă pe picior de egalitate cu sovieticii în conducerea „blocului socialist“, profită de greutăţile cu care se confruntă Hruşciov în propria-i ţară pentru a interveni intens în estul european unde ei susţin guvernele staliniste şi neostaliniste. De aceea în primele zile ale lui 1957, Zhou-Enlai se duce la Moscova, apoi efectuează un turneu în democraţiile populare şi spre marea deziluzie a lui Gomulka, condamnă „diversiunea imperialistă din Ungaria“, ridicând în slăvi solidaritatea dintre ţările socialiste şi URSS, aflată în fruntea acestora. În noiembrie a aceluiaşi an, cu ocazia celei de a patruzecea aniversări a Revoluţiei din Octombrie, Mao Ze Dong însuşi intervine şi obţine ca o rezoluţie comună să fie elaborată de reprezentanţii tuturor partidelor aflate la putere şi nu numai de PCUS aşa cum se obişnuise până atunci, care să afirme unitatea blocului socialist şi „rolul conducător al URSS“, Partidul Comunist Chinez nefiind „demn de această funcţie“. Din nou i se forţează mâna lui Hruşciov care, împotriva voinţei lui, trebuie să întărească centralismul şi caracterul monolitic al blocului de est.

Mareşalul Tito, împotriva căruia este îndreptată în primul rând această declaraţie, refuză să o

semneze şi redactează un proiect de program al „căii iugoslave“ unde insistă asupra egalităţii, independenţei partidelor, neamestecului statelor comuniste în afacerile interne ale altor democraţii populare. Proiectul său condamnă monolitismul şi stalinismul, apărând ca un „manifest policentrist“ care provoacă din partea adversarilor săi acuzaţia de „comunism naţional“ şi de „revizionism“.

În ciuda regresului înregistrat de destalinizarea relaţiilor dintre statele din Europa de Est şi a neîncrederii reactualizate faţă de iniţiativa lui Tito, tentativele centrifuge care s-au manifestat în 1956 nu întârzie să apară din nou, este adevărat, sub forme diferite de la o ţară la alta. Mai întâi, începând din 1958 se produce o deteriorare serioasă a relaţiilor chino-sovietice care peste trei ani va sfârşi printr-o adevărată „schismă“ a lumii comuniste. Prima consecinţă din Europa de Est este disidenţa albaneză. Cu totul ostil faţă de vecinii săi iugoslavi şi temându-se să susţină politica de coexistenţă paşnică cu Vestul, Enver Hodja – adevărat suveran absolut al unui stat puternic orientalizat şi mare maestru al cultului propriei sale personalităţi – preferă, la începutul anilor 1960, Pekinul Moscovei, amplificând şi adâncind atacurile lui Mao împotriva revizionismului lui Hruşciov şi plasându-se direct sub protecţia Chinei (procentul acestei ţări în comerţul exterior al Albaniei creşte în patru ani de la 4% la aproape 47%). Din acest moment, timp de aproape treizeci de ani, micul stat riveran al Adriaticii va fi aproape izolat de lumea exterioară şi în tot cazul de restul Europei.

Cazul României este foarte diferit în manifestările sale şi motivat de cu totul alte consideraţii. Dacă

disidenţa albaneză a fost în realitate provocată de dorinţa de unificare ideologică a URSS, ea însăşi confruntată cu efectele destabilizatoare a separării chinezilor, prudenta emancipare a românilor îşi are originea în intenţia sovieticilor de a consolida integrarea economică a statelor aflate pe orbita sa. Numărându-se până atunci printre aliaţii cei mai fideli ai Kremlinului, România lui Gheorghiu-Dej îşi proclamă independenţa în 1961 ca răspuns la proiectele lui Hruşciov care încurajat de succesele Pieţei Comune, dorea să instaureze o specializare a sarcinilor în CAER, transformat într-un adevărat instrument de planificare supranaţională.

Acest plan ar fi menţinut România, care figura printre statele cele mai puţin industrializate din blocul socialist, într-o situaţie de inferioritate faţă de ţările mai dezvoltate din estul european ca RDG, Ungaria sau Cehoslovacia. De aceea, în timpul Conferinţei la nivel înalt al ţărilor din CAER din iulie 1963, Gheorghiu-Dej opune un veto formal acestui proiect care, dacă ar fi fost adoptat, ar fi conferit acestei organizaţii o autoritate supranaţională. Prin gestul său, Dej îl obligă pe Numărul Unu sovietic să bată în retragere şi dă într-un fel semnalul începutului dezagregării sovietice în Europa de Est. Cu toate acestea, pentru a evita o nouă criză, dar mai ales pentru că România nu se îndepărtează deloc de linia ideologică şi politică a Moscovei – aceasta adoptă ca şi Vietnamul o poziţie echidistantă între cele două „Mecca” ale comunismului internaţional – Hruşciov nu insistă, deoarece în acel moment se confrunta cu dificultăţi interne şi externe care în anul următor vor duce la căderea sa.

Din acest moment, românii îşi măresc încetul cu încetul independenţa, reiau legăturile cu statele care nu sunt în termeni prea buni cu URSS, cer istoricilor să rescrie istoria recentă a ţării şi să scoată în evidenţă rolul jucat de trupele româneşti în „războiul antinazist“, renunţă la obligativitatea învăţării limbii ruse în şcoli, refuză să se alăture Naţiunilor Unite sub votul „marelui frate“ şi repun în sfârşit, în mod direct „problema Basarabiei“, anexată de URSS în 1940. Sub conducerea lui Ceauşescu, care îi urmează lui Dej după moartea acestuia, România urmează aceeaşi cale, refuzând în 1968 să participe la intervenţia forţelor Pactului de la Varşovia în Cehoslovacia, primindu-l cu mare strălucire pe generalul de Gaulle în mai 1968, apoi pe preşedintele Nixon în august 1969. Toate acestea cu preţul unui proces de radicalizare totalitară şi teroristă a regimului, „calea românească spre socialism“ transformându-se într-o dictatură personală a „Conducătorului“ şi într-un instrument de îmbogăţire şi de glorificare a clanului Ceauşescu. Riscul unei alunecări spre liberalism şi pluralism fiind complet exclus, Kremlinul se linişteşte şi lasă lucrurile aşa cum sunt.

După evenimentele dramatice din toamna anului 1956 şi represiunea care restabileşte ordinea socială, Ungaria va încerca şi ea să se constituie într-un model original. Pentru aceasta, Kadar începe prin a pune accent pe nivelul de trai al populaţiei: datorită ajutorului sovietic şi reducerii bugetului militar acesta creşte cu 30 de puncte în numai patru ani. În continuare, Numărul Unu al partidului – un partid al cărui efectiv a crescut de cinci ori între 1956 şi 1962 – se consacră unei liberalizări

prudente. Căutând să obţină un consens cât mai larg posibil, el lansează lozinca, „cine nu este împotriva noastră este cu noi“ şi adoptă măsuri care vizează integrarea sau reintegrarea în sistemul social şi politic al unor diferite categorii de oameni. Foştii „kulak“ şi ţăranii înstăriţi pot să intre şi ei în colhozuri, discriminarea şcolară privind copiii fostei clase conducătoare şi ai intelectualităţii este abolită, numeroşi necomunişti sunt numiţi în posturi de răspundere din economie şi administraţie şi toate acestea în ciuda rezistenţei îndârjite a „cadrelor muncitoreşti“ din aparatul de partid care se opune acestor iniţiative de la nivel înalt. Intelectualitatea, cu care Kadar încearcă să colaboreze, este principala beneficiară a acestei „noi căi“ care mai urmăreşte să menajeze şi sensibilitatea naţională a ungurilor. Al VIII-lea Congres al Partidului care se întruneşte în noiembrie 1962, aprobă opţiunile economice şi politice ale lui Kadar. La cinci ani după drama de la Budapesta se pare că acesta din urmă se bucură de o relativă popularitate, în timp ce ţara sa, care în anul următor se va împăca cu Tito, începe să culeagă roadele internaţionale ale politicii sale.

După eliminarea politică a lui Hruşciov, în octombrie 1964, şi înlocuirea sa cu Leonid Brejnev instalat în fruntea PCUS, manifestarea forţelor centrifuge tinde să se accelereze în blocul de est. „Revoluţia de palat“ de la Kremlin care l-a înlăturat pe succesorul lui Stalin este însoţită în fapt de o nouă scădere a prestigiului conducerii sovietice. Văzând disfuncţiile acesteia ca şi atitudinea prudentă ca să nu spunem timorată adoptată de Brejnev în modul de a trata problemele interne şi

internaţionale, conducătorii statelor din est se îndepărtează treptat de URSS. Desigur, dorinţa de independenţă şi de reformare manifestată de echipele aflate la putere în majoritatea democraţiilor populare – mai ales în timpul congreselor PC din Cehoslovacia, Bulgaria şi Ungaria care au loc în iunie, noiembrie şi respectiv decembrie 1966 – se exprimă în principal pe teren economic. Cu toate acestea, criticile aduse extind acest fenomen şi în plan politic şi ideologic creând din nou o opoziţie între inteligenţa tehnică şi intelectuali în general pe de o parte şi structurile de partid pe de altă parte. Între aceste două forţe se află o clasă muncitoare amorfă şi depolitizată, capabilă de „tresăriri“ bruşte, aşa cum o va arăta în Cehoslovacia în 1968 şi în Polonia cu doi ani mai târziu.

În Cehoslovacia, unde vechiul stalinist Novotny practica din 1963 o politică de semiliberalizare, menţinând aproape intacte prerogativele Partidului Comunist, repunerea în discuţie a sistemului are drept punct de plecare constatarea făcută de experţii adunaţi în jurul economistului Ota Sik, a existenţei unor blocaje determinate de excesul de centralizare şi de absenţa unei raţionalizări economice care, consideră aceştia, au dus la stagnarea tehnică şi la scăderea nivelului de trai. Această întârziere este cu atât mai mult resimţită de cehoslovaci, în special de tineri şi de reprezentanţii intelectualităţii, cu cât reluarea schimburilor turistice şi comerciale cu Occidentul i-a pus pe mulţi dintre ei în contact cu ţări aflate în acel moment în plin avânt economic. De aici tendinţa de a transpune într-un limbaj politic criticile adresate

sistemului de conducere şi cadrelor însărcinate să-l facă să funcţioneze.

Aceste revendicări la origine economice sunt preluate de intelectuali, cu ocazia Congresului scriitorilor de la Praga din iunie 1967. La acestea adăugându-se şi criticile aduse conducerii partidului, căreia i se reproşează alinierea fără rezerve la politica pro-arabă a URSS, se ajunge la o punere în discuţie radicală a politicii guvernamentale. Timp de mai multe luni, Novotny va încerca să distrugă mişcarea printr-un continuu război de gherilă, dar se loveşte chiar în interiorul partidului, de opoziţia tot mai energică a liberalilor grupaţi în jurul lui Alexandre Dubcek, secretar al PC slovac. Nesusţinut de Brejnev şi confruntat cu o frondă care reuneşte în afară de intelectuali, studenţi şi elemente liberale ale partidului şi numeroşi reprezentanţi ai elitei tehnice şi ai mediilor muncitoreşti, fostul conducător stalinist este pus în minoritate în faţa Comitetului Central şi, pe 25 ianuarie 1968, trebuie să-i cedeze funcţia de prim secretar lui Dubcek. Primul act este astfel jucat şi seamănă foarte bine cu ceea ce se petrecuse cu doisprezece ani în urmă la Varşovia.

Căderea lui Novotny care va rămâne preşedinte al Republicii până în martie, a eliberat brusc nişte forţe până atunci ţinute în frâu, începând cu naţionalismul ceh şi slovac. Dubcek este un comunist sincer dar ar dori ca şi mulţi dintre tovarăşii săi să împace socialismul cu libertatea, şi să canalizeze mişcarea în aşa fel încât să nu alunece pe panta care în Ungaria, în 1956 l-a dus pe Imre Nagy la o ruptură şi la eşec. În ianuarie şi în februarie 1968 el se întâlneşte de două ori cu

Brejnev şi încearcă să frâneze procesul contestatar, dar de fiecare dată încercarea conservatoare provoacă o puternică contraofensivă a progresiştilor cărora primul secretar trebuie să li se alăture pentru a păstra încrederea acordată de ţară. Altfel spus, logica prin care cu doisprezece ani în urmă Nagy, comunist moderat şi susţinător al unei dictaturi luminate, a devenit un conducător naţional, acţionează şi în favoarea lui Dubcek şi a celor care îl susţin.

La sfârşitul lui martie, evenimentele se precipită şi dau naştere „Primăverii de la Praga“. Novotny este obligat să demisioneze din funcţia de preşedinte al republicii şi este înlocuit cu Svoboda, supravieţuitor al generaţiei lui Benes şi Masaryk, exclus mai târziu din Comitetul Central şi curând şi din partid. Pe 6 aprilie, instanţele conducătoare ale PC adoptă un „program de acţiune“ în care apar acceptarea pluralismului, reforma politicii de informare (adică libertatea presei), dreptul cetăţenilor cehoslovaci de a călători în străinătate, reabilitarea şi despăgubirea victimelor epurării arbitrare etc. Pe 18 aprilie, Adunarea Naţională îl desemnează pe Josef Smrkovsky ca preşedinte al susţinătorilor reformei. Spre deosebire de ceea ce s-a petrecut în Ungaria în 1956, mişcarea nu se dezvoltă în afara Partidului Comunist şi împotriva lui, ci chiar în interiorul acestuia devenit vectorul său principal.

Conducătorii conservatori ai PC polonez, est-german şi bulgar sunt cuprinşi de o adevărată panică în faţa a ceea ce ei consideră o ameninţare directă îndreptată împotriva coeziunii blocului socialist şi chiar a lor înşişi. „Primăvara de la Praga“ pare într-adevăr să fie contagioasă aşa cum

este şi luna mai pariziană fără să existe însă vreo legătură directă între cele două evenimente. Manifestaţii ale studenţilor, profesorilor şi intelectualilor au loc la Varşovia şi în alte oraşe din Polonia, reprimate cu duritate de regimul lui Gomulka. În URSS, unde tendinţa spre intransigenţă reprezentată de Brejnev câştigă teren în faţa celei reprezentate de Kosîghin, reacţia faţă de evenimentele de la Praga este tot atât de puternică mai ales după apariţia în „Literarni Listi“ pe 27 iunie, a apelului către populaţia cehoslovacă („2.000 de cuvinte“) în care aceasta este chemată să lupte împotriva vechilor forţe, a tuturor celor ce au abuzat de putere şi care au distrus patrimoniul colectiv.

Ultimul act se joacă în cursul verii. Pe 3 iulie, Numărul Unu sovietic oferă o primă formulare a ceea ce se va numi „doctrina Brejnev“ sau „doctrina suveranităţii limitate“. „Noi nu putem, declară el, să rămânem indiferenţi faţă de soarta construirii socialismului în celelalte ţări“. Invitat la mijlocul lui iulie la o reuniune a Pactului de la Varşovia, Dubcek refuză şi respinge cererilor celor „Cinci“ (România este ţinută deoparte), aprobat fiind de Comitetul Central şi susţinut de o populaţie care salută cu entuziasm noua cale a politicii partidului. Pe 26 iulie „Literarni Listi“ lansează un apel pentru susţinerea primului secretar care are în întreaga ţară un ecou aproape unanim. Această unanimitate, subliniază Francisc Fejtö (F. Fejtö, *Istoria democraţiilor populare*, 2/*După Stalin, 1953-1971*, Paris, Ed. de Seuil, 1969, pp. 268-270] nu era încă la această dată, nici anticomunistă, nici măcar antisovietică, aşa cum fusese mişcarea ungară din toamna lui

1956. Şi totuşi la Moscova se consideră că Dubcek şi prietenii săi au mers prea departe, că au declanşat un proces ireversibil şi chiar dacă reuşesc să se menţină la putere ei nu vor mai putea duce decât o politică extremă diferită de cea a Pactului de la Varşovia şi deci, în consecinţă, URSS riscă să piardă în această afacere una din piesele importante ale dispozitivului său defensiv. Brejnev ia atunci hotărârea de a interveni, de comun acord cu aliaţii săi cei mai fideli care, de altfel, cereau acest lucru: Polonia, RDG, Ungaria şi Bulgaria.

Pe 21 August 1968, Armata Roşie şi armatele auxiliare ale Pactului de la Varşovia invadează Cehoslovacia şi ocupă Praga fără să întâmpine vreo rezistenţă armată, populaţia respectând consemnele date de partid. Ruşii asediază Comitetul Central şi îl arestează pe Dubcek şi pe tovarăşii acestuia. Dar, chiar dacă operaţiunea militară este o reuşită, ea se soldează rapid pe plan politic şi psihologic cu un eşec usturător. Sovieticii credeau că vor putea reedita la Praga scenariul pe care îl folosiseră cu succes la Budapesta, în 1956, şi că-i vor determina pe neostaliniştii partidului să apeleze la ajutorul „marelui frate“ pentru reinstaurarea „legalităţii socialiste“. Or, de data aceasta partidul face corp comun cu populaţia. Preşedintele republicii, generalul Svoboda, refuză să desemneze un nou guvern. Comitetul Central îi îndepărtează pe prosovietici şi se declară solidar cu Dubcek. În timp ce Congresul PC, care trebuia să aibă loc în septembrie, se întruneşte pe 22 august într-o uzină, sub protecţia miliţiei muncitoreşti, conducerea comunistă îndeamnă la rezistenţă legală. Brejnev se vede astfel nevoit să negocieze pentru a evita o

înfruntare generală. El acceptă propunerea lui Svoboda de a pleca la Moscova însoţit de Dubcek şi de Smrkovsky pentru a ajunge la un acord care va fi semnat efectiv pe 26 august. Prin acest text de compromis, ruşii acceptă menţinerea la putere a echipei Dubcek, iar în schimb aceasta trebuie să se hotărască să frâneze considerabil procesul de liberalizare, ceea ce implică mai ales restabilirea cenzurii. Pe 18 octombrie este parafat un alt tratat asupra „staţionării temporare a trupelor sovietice“. „Primăvara de la Praga“ a luat astfel sfârşit, iar Cehoslovacia este pusă sub o supraveghere atentă.

Standardizarea

Evenimentele din vara lui 1968 i-au pus în multe privinţe pe picior greşit pe conducătorii sovietici şi pe aliaţii lor conservatori şi neostalinişti din democraţiile populare din Europa de Est. Într-adevăr, coeziunea blocului socialist chiar dacă a fost restabilită încă o dată *in extremis* prin intervenţia blindatelor, a dat semne îngrijorătoare de şubrezire. Albania, aflată de mult timp în relaţii dificile cu Pactul de la Varşovia, a profitat de situaţie pentru a se rupe definitiv de acesta. România nu a participat la „strunirea“ promotorilor „Primăverii de la Praga“ şi a condamnat iniţiativa aliaţilor săi. Iugoslavia lui Tito care nu s-a întors niciodată în sânul URSS-ului, dar a restabilit relaţii de bună vecinătate cu toate ţările din blocul de est, a protestat energic împotriva invadării Cehoslovaciei „prietene“ de către trupele Pactului de la Varşovia, ceea ce a provocat în URSS, în Polonia şi Bulgaria relansarea campaniei anti-Tito. Pe de altă parte, unele partide comuniste din afara blocului au protestat şi ele cu o vehemenţă mai mare sau mai mică: PC italian cu o mare energie, ca şi omologul său spaniol aflat atunci în ilegalitate, PC francez în mod mai voalat dar de o manieră total diferită faţă de comportamentul său autoritar. Astfel, după ce indignarea şi consternarea din primele săptămâni au trecut, conducerea PCUS îşi va da toată silinţa să reia situaţia sub control.

În primul rând, pe plan internaţional, la întrunirea de la Moscova din iunie 1969, unde sunt prezente

78 de partide, aceasta reuşeşte să-şi restabilească calitatea de lider asupra comunismului mondial. Desigur, în timpul acestei reuniuni, conducătorii de la Kremlin au fost criticaţi, iar doctrina „dublei“ responsabilităţi a PC aflate la putere care implica „suveranitatea limitată“ a acestor organisme politice, nu a fost aprobată în unanimitate dar nu a fost nici respinsă. În consecinţă, PC italian şi-a mai temperat pentru moment acuzaţiile, iar Partidul Comunist din Austria şi Franţa au revenit la ordine expulzându-i pe protestatari (Roger Garaudy în Franţa, Ernst Fischer în Austria).

În al doilea rând, în interiorul democraţiilor populare, care după evenimentele de la Praga sunt supuse unui control mai sever şi „standardizării“. Aceasta este aplicată mai întâi în Cehoslovacia, unde după eliminarea echipei lui Dubcek obţinută de ruşi în aprilie 1969, în urma unui nou val de proteste, se trece la o epurare de mare anvergură. Succesorul lui Dubcek, Husak va încerca la început să aplice o politică „centralizată“, dar este nevoie să se sprijine rapid pe „novotnişti“ a căror victimă fusese şi el. Partidul care fusese „contaminat“ la bază, reconstruit de sus în jos şi transformat după sfatul lui Brejnev într-un partid de elită, selecţionat cu grijă. Intelectualitatea este sever epurată, numeroşi universitari, savanţi, scriitori, ziarişti şi alţi „lucrători de cultură“ trebuind în cel mai bun caz să renunţe la posturile lor pentru munci manuale (fostul campion olimpic la alergări şi colonel în armată, Emil Zatopek, va deveni astfel măturător). Se restabileşte cenzura, cultura este din nou tutelată politic, sindicatele şi Uniunea studenţilor sunt curăţate de elementele

contestatare. De la sfârşitul lui 1969, ordinea brejnevianã domneşte singurã peste societatea cehoslovacã.

În cursul anului următor, ştafeta contestatară este preluată totuşi de Polonia. În această ţară unde învingătorul din 1956, Gomulka a deviat încet-încet „calea poloneză către socialism“ în sensul că a restrâns mult libertatea de exprimare, fără însă să poată rezolva gravele probleme economice, un prim avertisment a fost dat regimului în martie 1968. Ca ecou al primelor manifestări ale revoluţiei tinerilor occidentali, tulburări grave izbucnesc în universităţi. Contestatarii obţin sprijinul intelectualilor dar nu şi pe cel al muncitorilor, iar acţiunea lor este urmată de o represiune violentă cu tentă antisemită. Gomulka nu a tras învăţăminte din acest prim avertisment.

În decembrie 1970, la Gdansk (fostul Danzig) şi în alte porturi ale Balticii izbucneşte o mişcare grevistă, urmată curând de revolte violente ai căror actori sunt de această dată reprezentanţi ai muncitorimii. La originea acestei mişcări, care aminteşte de cea din Poznan din 1956, se află hotărârea guvernului de a mări în acelaşi timp normele de lucru şi preţurile la alimente, blocând totodată salariile. Neavând niciun contact cu masele, Gomulka şi echipa sa credeau că pot să conteze pe pasivitatea clasei muncitoare care, cu doi ani şi jumătate în urmă au asistat fără să reacţioneze la represiunea împotriva intelectualilor şi studenţilor contestatari. Or, dacă muncitorii din Varşovia şi din alte oraşe din interiorul ţării nu se mişcă, vâlvătaia cuprinde porturile, unde agitaţia este de o extremă violenţă.

Informat asupra situaţiei, Gomulka o atribuie pur şi simplu acţiunii unor „huligani“ manipulaţi de elemente contrarevoluţionare aflate „în solda străinătăţii“. Laitmotiv cunoscut, dar care nu mai are succes după evenimentele de la Praga, nici în faţa şefilor militari care îi reproşează primului secretar că i-a angajat într-o represiune antimuncitorească devenită inevitabilă din cauza încăpăţânării sale (vor fi aproape 300 de morţi la Gdynia şi 150 la Szczecin pe 17 decembrie), şi nici în rândurile conducătorilor PCUS. Abandonat de aceştia din urmă, Gomulka trebuie să-şi părăsească postul, nu în favoarea unui susţinător al dictaturii consolidate, generalul Moczar, ci în favoarea principalului sau rival din „Politburo“ (Biroul Politic), Gierek care este însărcinat de Brejnev cu misiunea de a salva „socialismul“ în Polonia şi care, pentru a duce la bun sfârşit această însărcinare, va primi un important ajutor economic din partea URSS.

Una dintre primele măsuri luate de noua echipă – o echipă formată din oameni tineri – este aceea de a anula creşterea preţurilor care dăduse foc prafului de puşcă, după care începe angajarea unui dialog cu toate păturile populaţiei şi cu Biserica Catolică ce constituie în această ţară o structură puternică rămasă aproape intactă după represiunea îndreptată împotriva membrilor săi. Urmează apoi, apărută în plină iarnă, „o primăvară poloneză“ susţinută la cel mai înalt nivel al aparatului de partid, care timp de câţiva ani va face să sufle peste ţară un vânt de reformă. Cât despre conducătorii de la Kremlin, chiar dacă se pot bucura că au reuşit încă o dată să evite ce e mai rău, trebuie mai mult

ca oricând să tragă concluzii din aceste evenimente din decembrie. Acestea ar trebui să fie diferite de cele trase în 1956 şi 1968, deoarece de data asta ameninţarea nu a venit din partea intelectualităţii revizioniste şi a aliaţilor ei din sânul PC, ci din partea clasei muncitoare însăşi, pe care partidul se presupune că o reprezintă şi datorită căreia îşi justifică legitimitatea. Pentru prima oară într-o ţară comunistă, o mişcare ce s-a născut în rândurile muncitorimii a reuşit să răstoarne guvernul şi să anuleze hotărârile pe care conducerea voia să i le impună în mod arbitrar. Desigur, va fi nevoie de încă douăzeci de ani pentru ca erodarea socialismului birocratic să ducă la explodarea blocului de est. Cu toate acestea, din acest moment este clar că pentru conducătorii sovietici va veni ziua când, inclusiv în propria lor ţară, se vor confrunta cu trezirea societăţii civile.

Capitolul 9
DE LA EUROPA CELOR DOUĂ BLOCURI LA EUROPA STATELOR INDEPENDENTE (DE LA MIJLOCUL ANILOR 1970 PÂNĂ ÎN ZILELE NOASTRE)

■ De la sfârşitul anilor ’60 Europa de Vest trece printr-o criză care se va agrava din 1973 odată cu primul şoc petrolier. Confruntarea cu „stagflaţia“ (stoparea, stagnarea inflaţiei) şi cu şomajul, aceasta cunoaşte o scădere a dezvoltării economice şi oscilează între diverse politici de relansare inflaţionistă şi o stricteţe monetară şi bugetară care agravează şomajul. În faţa crizei, Europa se dispersează, nereuşind nici să adopte o strategie comună, nici să se facă auzită de Statele Unite.

■ În acelaşi timp, Europa intră şi într-o perioadă de tulburări. Începând din 1975, destinderii îi urmează o perioadă de reluare a Războiului Rece marcată de desfăşurarea rachetelor sovietice SS-20 în Europa de Est şi de un puternic curent pacifist deosebit de activ în Europa de Nord, îndreptat împotriva instalării rachetelor americane Pershing II, ca replică la acţiunile sovietice. La această

atmosferă tensionată care durează până în 1984, se adaugă în anii ’70-’80 recrudescenţa atentatelor teroriste provenite din mişcările naţionaliste, din „lăstarele“ mişcărilor de stânga şi din micile grupări sau chiar state arabe radicale.

■ În ciuda acestor dificultăţi, a blocajelor provocate de criză şi a reticenţelor Marii Britanii de a juca un rol în comunitate, proiectul european înregistrează totuşi nişte progrese. În anul 1979 se pune la punct Sistemul Monetar European (SME) şi au loc primele alegeri pentru Parlamentul European prin sufragiu universal. CEE se lărgeşte prin aderarea Greciei în 1981, apoi a Spaniei şi Portugaliei în 1986, în timp ce se preconizează o mare piaţă comună pentru sfârşitul lui 1992.

■ Această perioadă este însă mai ales epoca sfârşitului modelului comunist din Europa de Est. Căderea comunismului va fi grăbită de noua cale pe care Mihail Gorbaciov dirijează URSS-ul începând din 1985[259]. Incapacitatea sovieticilor de a răspunde provocării lansate de preşedintele Reagan prin „războiul statelor“, obligă URSS să se întoarcă din nou spre destindere. Criza economică din ţările de est va duce la prăbuşirea sistemului comunist între 1989 şi 1991. Tentativa de lovitură de stat din august 1991, care a încercat oprirea acestui proces, sfârşeşte prin dispariţia comunismului şi dezmembrarea URSS-ului.

Între începutul crizei economice mondiale care a urmat după primul şoc al petrolului şi avalanşa de evenimente care au dus la sfărâmarea blocului socialist şi la întoarcerea (încă nedesăvârşită) la democraţie a statelor din estul european, cele două jumătăţi ale continentului au traversat o perioadă agitată şi periculoasă, pe fondul desfăşurării economice şi a redeşteptării tensiunilor internaţionale. La răscrucea dintre anii 1970 şi 1980, mulţi au crezut chiar că aceasta riscă să se termine printr-o înfruntare generală al cărei epicentru ar fi fost Europa, cu atât mai mult cu cât, cu tehnologiile militare sofisticate, războiul devenea posibil, nu numai în forma recurentă a „războaielor periferice“ minore, ci pur şi simplu în „centrul“ sistemului internaţional şi având ca final probabil o hecatombă fără precedent ale cărei prime victime ar fi fost europenii din Vestul şi Estul Europei.

Aceste viziuni apocaliptice, care au alimentat timp de mai mulţi ani un anume sistem editorial şi mediatic, s-au arătat din fericire a ţine de nişte scenarii ale politicii de ficţiune. Şi într-adevăr după trei sau patru ani tensiunea a scăzut. Constatând incapacitatea sa de a ţine pasul cu Statele Unite în domeniul tehnologiei de vârf şi al cursei înarmărilor, URSS, împreună cu Mihai Gorbaciov, a ales varianta „restructurării“ globale a sistemului în care trăise timp de şaptezeci de ani şi pentru a duce la bun sfârşit această acţiune a optat pentru cooperarea cu Vestul cât şi pentru abandonarea definitivă a idealurilor revoluţionare pe termen lung. Dintr-odată, Războiul Rece declanşat de cele două mari puteri imediat după primul război mondial şi care a fost reluat începând din 1974-

1976, ca urmare a efectelor crizei şi a politicii americane de replicare, s-a potolit aproape definitiv, iar blocul de est a cărui coeziune a fost susţinută de acesta timp de patruzeci de ani, „s-a făcut ţăndări“.

După toate aceste evenimente, această parte a Europei se întoarce într-un anume fel la situaţia geopolitică din secolul al XIX-lea şi anume la o „balcanizare“ însoţită de o revenire în forţă a naţionalismelor – ca în Iugoslavia şi URSS – care pot deveni cauze ale unor conflicte viitoare. Totuşi această perspectivă sumbră nefiind sigură situaţia nou creată poate tot atât de bine să aibă şi o ieşire pozitivă, mai cu seamă că CEE, devenită „Europa celor doisprezece“ la începutul lui 1986 ar putea să profite de puterea de atracţie pe care i-o conferă perspectiva transformării ei în „piaţa comună“ la sfârşitul lui 1992 şi care ar putea atrage acele state din Europa de Est care doresc să-şi lege soarta de cea a Comunităţii. O Comunitate consolidată, dotată cu o monedă proprie şi al cărei executiv ar fi creat după proceduri democratice, ar forma nucleul de decizie al viitoarelor State Unite ale Europei.

Europa de Vest în cadrul crizei mondiale

Pentru Statele Unite cât şi pentru alte state ale lumii industrializate, războiul israeliano-arab din octombrie 1973 şi creşterea de patru ori în câteva luni a preţului petrolului, consecinţă directă a acestui război, pun capăt cu brutalitate „celor treizeci de ani glorioşi“ şi aruncă continentul european într-o recesiune profundă şi de lungă durată. În realitate, nu a fost nevoie de primul şoc al petrolului pentru ca criza mondială să înceapă să se manifeste. Încă de la sfârşitul anilor 1960, au apărut semne de neregulă, consecinţă a limitelor de rentabilitate atinse în ţările dezvoltate de „a doua revoluţie industrială“, a saturării pieţelor de desfacere, a crizei dolarului devalorizat de două ori (în august 1971 şi în februarie 1973) şi a efectelor sistemului lui Bretton Woods.

În 1972-1973, în mod paradoxal, tocmai avântul economiei mondiale a transformat aceste dificultăţi latente, într-o situaţie de criză. Dezvoltarea accelerată şi generalizată a determinat într-adevăr ţările industrializate să crească cumpărările de materii prime, deci să provoace o creştere a cursurilor şi aceasta chiar în momentul când seceta din Sahel şi achiziţionarea masivă de cereale de către Uniunea Sovietică duceau la o creştere importantă a preţurilor agricole. Pentru a frâna starea economică ameninţată de inflaţie, guvernele au adoptat politici deflaţioniste care au contribuit la răsturnarea situaţiei.

Şocul petrolului din 1973-1974 va juca în acest

context rolul unui detonator. Cu siguranţă debuturile unei politici de ridicare a preţurilor aplicate de ţările din OPEC[260] (Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol) au început să-şi arate efectele încă din 1970. Dar, dramatizând discuţiile şi oferind ţărilor arabe exportatoare de petrol ocazia de a exercita presiuni asupra pieţei, folosind boicotul şi reducerea de comun acord a producţiei de „aur negru“, cât şi „războiul din Kippur“ declanşează un proces de reevaluare brutală: preţul barilului de petrol brut care crescuse de la 2 la 3 dolari între 1970 şi octombrie 1973, urcă vertiginos din acest moment şi în ianuarie 1974 atinge 12 dolari.

Această creştere brutală a preţului petrolului are un dublu efect asupra economiilor occidentale: agravează brusc tendinţele inflaţioniste şi duce la o prelevare importantă asupra bogăţiilor ţărilor importatoare, obligate să achite o „factură petrolieră“ deosebit de mare. Ea constituie deci un important factor de accelerare a crizei.

Europa de Vest este mult mai afectată de criză decât Statele Unite, producătoare de petrol, având rezerve imense de hidrocarburi cât şi resurse energetice de substituţie (hidroelectricitate, şisturi de bitum etc.). Aceasta apare, la prima vedere, ca o recesiune obişnuită care pune capăt dezvoltării spectaculoase a „celor treizeci de ani glorioşi“. Produsul Naţional Brut al diferitelor state angajate în jocul economic scade uşor în 1975. Producţia lor industrială dă vizibil înapoi, mai ales în sectoarele tradiţionale – textile, construcţii navele, siderurgie – care suferă de lipsă de modernizare şi restructurare şi sunt lovite în plin de concurenţa Japoniei şi a

„noilor ţări industrializate“ din Asia. Comerţul internaţional dă înapoi, falimentele se înmulţesc iar numeroase întreprinderi sunt obligate să facă concedieri masive inclusiv cele din ramurile care rămân subvenţionate, ca industria de automobile şi aeronautică.

Şomajul este manifestarea „clasică“ cea mai concretă a crizei, dar şi cea mai periculoasă pentru echilibrul societăţilor europene. Între 1973 şi 1983, 15 milioane de locuri de muncă sunt create în Statele Unite, 4 milioane în Japonia, dar niciunul în Europa de Vest. În 1984, după efectele celui de „al doilea şoc petrolier“, aceasta din urmă va avea 19 milioane de oameni fără lucru, dintre care 13 milioane în CEE. Rata şomajului atinge în acel moment 12% din populaţia activă pe ansamblul comunităţii şi se înregistrează diferenţe foarte mari între diferitele state membre ale OCDE: 21,5% în Spania, mai mult de 13% în Belgia, în Portugalia şi Regatul Unit, 10,5% în Italia, 10,1% în Franţa, 9,3% în Danemarca, 8,6% în RFG, 3,6% în Austria, 2,8% în Suedia, 2,5% în Norvegia şi numai 1% în Elveţia. Aceste cifre nu pledează defel în faţa opiniei publice din ultimele patru ţări, pentru intrarea lor în CEE.

Ceea ce este totuşi specific crizei din anii 1970, este faptul că şomajul se combină într-un mod inedit cu scăderea dezvoltării economice (scădere ce atinge 2,5% pe an, adică mai puţin de jumătate din nivelul perioadei precedente) şi cu o inflaţie foarte mare care depăşeşte o medie de 10% pentru ţările din OCDE (şi aici cu mari diferenţe: 6% în RFG, mai mult de 20% în Italia). De aici denumirea de „stagflaţie“ dat acestui fenomen care explică în principal creşterea preţurilor de producţie,

provocată ea însăşi de scumpirea energiei şi a materiilor prime, ridicarea permanentă a salariilor şi a datoriilor impuse întreprinderilor de obligaţia de a plăti indemnizaţia de şomaj. Şi în acest domeniu ţările europene sunt mult mai ameninţate decât Statele Unite şi Japonia, unde protecţia socială este mai puţin importantă.

Confruntate cu o economie în expansiune, ameninţată de inflaţie sau din contra cu recesiunea generatoare de şomaj, politicile economice clasice puteau folosi alternativ când soluţia deflaţionistă când cea a relansării. Problema pusă guvernelor de noua configuraţie a economiei mondiale este de a face faţă simultan la două ameninţări contradictorii. Rezultă de aici, la niveluri şi la date foarte diferite de la o ţară la alta, o serie de politici economice total opuse, unele de inspiraţie liberală şi monetară, ca cele adoptate de Margaret Thatcher în Regatul Unit începând din 1979, de Raymond Barre în Franţa din 1976 până în 1981, de Helmut Schmidt, apoi de Helmut Kohl în Germania Federală, pe timpul întregii perioade. Alţii se bazează implicit sau explicit pe modelul keynesian, aşa cum face în Franţa socialistul Pierre Mauroy, între 1981 şi 1983. De acum înainte, în timp ce scad efectele destabilizatoare ale celui de „al doilea şoc al petrolului“ – o nouă dublare a preţului barilului brut în urma revoluţiei din Iran din 1978-1979, apoi a războiului dintre Iran şi Irak – şi începe lent o nouă perioadă de relansare economică, ansamblul ţărilor din OCDE adoptă o politică de austeritate monetară şi bugetară. Datorită acestei politici, dar şi a scăderii preţurilor la materii prime, a căderii dolarului, a creşterii productivităţii datorată noilor

tehnici create de electronică şi de informatică, inflaţia este adusă aproape peste tot la un nivel rezonabil, în medie de 3%, ceea ce permite reînceperea investiţiilor şi a dezvoltării economice într-un ritm care este totuşi departe de a egala în ţările europene pe cel din timpul „celor treizeci de ani glorioşi“.

„A vorbi pe o singură voce?“

În acest război împotriva recesiunii, a creşterii preţurilor şi a şomajului, statele Europei de Vest au luptat în mod dispersat. Încă de la declanşarea primului şoc petrolier, fiecare a adoptat faţă de embargoul impus de OPEC o politică conformă intereselor sale proprii. Ţările de Jos, este adevărat, beneficiare ale unor posibilităţi de aprovizionare oferite de piaţa liberă din Rotterdam, s-au alăturat Statelor Unite şi au fost penalizate printr-o boicotare totală care a durat până în iulie 1974. Franţa şi Marea Britanie, considerate de arabi „ţări prietene“ au fost aprovizionate la nivelul importurilor anterioare. Pentru celelalte ţări, livrările de petrol brut s-au micşorat cu 5% pe lună. După care, în loc să găsească un compromis general cu OPEC, aşa cum sugera guvernul olandez omologilor săi din CEE fiecare îşi va da silinţa să obţină avantaje proprii tratând direct cu o ţară sau alta exportatoare de petrol, din Golf. Altfel spus, ţările europene nu adoptă nicio politică comună în domeniul energetic. După criza din Suez, în 1956, ameninţarea penuriei energetice a contribuit foarte mult la relansarea construcţiei europene şi la constituirea în anul următor a Euroatomului. În 1973 când pericolul devine mai mare şi când de peste tot se ridică voci care anunţă „închiderea robinetului cu petrol“ pentru deceniul următor, se aplică legea „se salvează cine poate“.

Regatul Unit şi Franţa sunt în fruntea celor care au ales această luptă de unul singur, primul pentru

că se bazează pe rezervele sale petroliere din Marea Nordului, Franţa pentru că face din problema energetică, garanţia independenţei sale faţă de Statele Unite. La mijlocul lui decembrie 1973, trecând pe la Londra imediat după şedinţa Consiliului Atlantic, Kissinger a propus statelor din Europa Occidentală şi Japoniei să formeze împreună cu Statele Unite un grup de acţiune al energiei. El se loveşte de refuzul ministrului francez al Afacerilor Externe, Michel Jobert, care în ceea ce-l priveşte, preconizează o conferinţă Europa - Ţările arabe, iar în februarie 1974, când la Washington se constituie un organism de coordonare din care în noiembrie va lua naştere Agenţia Internaţională a Energiei, Franţa refuză să adere la acesta, distrugând astfel unitatea Comunităţii Europene.

Decepţia partenerilor europeni ai Franţei este cu atât mai mare cu cât refuzul acesteia de a promova împreună cu aliaţii săi o politică energetică comună este formulată exact după Conferinţa şefilor de state şi de guverne care a avut loc la Copenhaga pe 14 şi 15 decembrie 1973. Or, la sfârşitul acestei reuniuni reprezentanţii celor nouă state membre ale Comunităţii au publicat un comunicat în care se afirma „dorinţa lor comună de a vedea Europa vorbind pe o singură voce în legătură cu marile probleme ale lumii“ şi o „declaraţie asupra identităţii europene“. Dorinţă care devine rugăciune în momentul în care Franţa lui Pompidou navighează împotriva curentului, revenind la principiile gaulliste şi demarcându-se de cei opt parteneri ai săi.

Este adevărat că atitudinea Statelor Unite nu-i convinge pe succesorii promotorului „Europei

naţiunilor“ să renunţe la neîncrederea lor în tot ce ar putea aduce Europa occidentală sub influenţa directă a Washingtonului. Războiul din Kippur şi embargoul petrolier au intervenit într-un moment când, conducătorii americani crezând că au stabilizat pentru un timp relaţiile cu URSS, considerau că a venit momentul să pună capăt „neînţelegerilor transatlantice“ care îi puneau în opoziţie cu aliaţii lor de pe bătrânul continent. Începând din vara lui 1971, anunţând la televiziunea americană măsurile luate pentru redresarea situaţiei economice şi monetare a ţării sale, Nixon a lansat un avertisment „solemn“ ţărilor industrializate din Europa şi din Asia. Acestea erau „zdruncinate după al doilea război mondial“, dar astăzi, în mare parte datorită ajutorului Statelor Unite erau puternice din punct de vedere economic. De aceea, a sosit momentul şi pentru ele de a-şi asuma „partea lor de responsabilitate în apărarea libertăţii şi a lumii“.

Aceasta era replica dată de americani reproşurilor pe care aliaţii Statelor Unite le adresau acestora de mulţi ani încoace şi anume că ei trebuiau să suporte cheltuielile excesive ale modului de viaţă american creând o dezordine monetară mondială şi plătindu-şi datoriile externe doar cu promisiuni deşarte. La aceste acuzaţii americanii răspund prin vocea preşedintelui că, dacă Europa şi Japonia care au ieşit din război complet distruse, au putut să renască din ruine şi să devină mari puteri economice rivale ale Statelor Unite, aceasta s-a produs datorită ajutorului oferit de acestea şi a protecţiei puţin costisitoare de care au beneficiat adăpostindu-se sub „umbrela nucleară“ americană.

Era timpul să se spună deschis foştilor protejaţi deveniţi concurenţi prosperi că America nu putea accepta să finanţeze indirect pe cei care au provocat dificultăţile cu care se confrunta şi că este necesar să se reducă efectele concurenţei acceptându-se acordarea unor avantaje tarifare produselor „made in USA“ (acesta era în fond scopul lui Nixon) şi să se redefinească termenii şi sarcinile fiecăruia în cadrul alianţei.

În această perspectivă, pe 23 aprilie 1973, Henry Kissinger a expus liniile directoare ale unui proiect al noii „Carte atlantice“ care trebuia să stabilească raporturile Statelor Unite cu aliaţii europeni, ţinându-se cont de schimbările intervenite de un sfert de secol în situaţia fiecărui membru al alianţei. Declarând că ţara sa avea „să continue susţinerea unităţii europene“ şi era gata să „se gândească la concesii reciproce“ secretarul de stat al lui Nixon afirma la rândul său că venise momentul ca Europa să contribuie „cu o parte echitabilă la efortul comun pentru apărarea comună“. „Aşa cum economia Europei – adăuga el – nu este un scop în sine, nici Comunitatea Atlantică nu poate fi un club închis: Japonia trebuie să devină un partener principal în acţiunea noastră comună“.

Se punea deci problema redistribuirii rolurilor, cerându-li-se europenilor mai multe eforturi pentru propria lor apărare, ceea ce ar fi putut părea posibil din punctul lor de vedere, dacă această somaţie ar fi fost însoţită de propunerea echitabilă de a împărţi responsabilităţile şi puterea de decizie. Or, asupra acestui punct, Kissinger era de neclintit: Statele Unite aveau responsabilităţile mondiale, iar Europa „interese regionale“ ceea ce însemna că aceasta nu

trebuia să se preocupe decât de dezvoltarea armamentului său convenţional, lăsând supraputerilor deţinătoare ale rolului de lider forţa nucleară şi exclusivitatea deciziei supreme.

Se înţelege că această „regionalizare“ a Europei, nevoită să joace un rol de mâna a doua în momentul în care era ameninţată cu denuclearizarea (în sensul că în momentul parităţii strategice şi a „răspunsului flexibil“, eventualitatea unei riposte masive a Statelor Unite în cazul unui atac sovietic devenea cu totul ipotetică) nu avea nimic care să-i poată entuziasma pe partenerii occidentali ai Republicii imperiale şi să-i facă să accepte proiectul lui Kissinger. Cu excepţia olandezului Joseph Luna, secretarul general al NATO, niciun guvern aliat nu a aprobat discursurile de pe 23 aprilie, iar ministrul britanic al Afacerilor Externe, Douglas Home, îl va critica chiar în mod public.

Aceasta explică şi poziţia Franţei, mereu în frunte când a fost vorba să contracareze tentativele americane de a domina din nou pe aliaţii occidentali şi poziţia acestora din urmă în timpul „Războiului din octombrie“. Considerând că se aflau în faţa unui conflict regional care nu le privea în mod direct, ţările membre ale NATO au început prin a refuza să permită americanilor să folosească bazele pe care aceştia le aveau în Europa pentru a furniza Israelului material militar. Numai guvernul portughez (era înainte de „revoluţia garoafelor“ din 1974 a generalului Spinola) le va permite să tranziteze „podul aerian“ prin Azore, în timp ce Turcia acorda sovieticilor dreptul de a survola teritoriul său, Bonnul se opunea utilizării stocurilor militare depozitate în RFG, iar guvernul de la

Londra, impunând un embargou asupra armelor, împiedica tancurile israeliene de fabricaţie britanică să primească piese de schimb şi muniţie. Washingtonul a fost foarte ofensat şi a spus-o clar (Kissinger a vorbit chiar de „dezgust“) dar europenii şi-au exprimat şi ei acuzaţiile. În afară de nemulţumirea provocată de faptul că nu au fost consultate înainte de declararea stării de alertă a forţelor americane, pe care au semnalat-o Washingtonului pe 25 octombrie 1973, ei publică pe 6 noiembrie o declaraţie comună, favorabilă poziţiilor arabe. Pe 12 noiembrie, imediat după „acordul de la kilometrul 101“, criticând în faţa Adunării Naţionale „sistemul de înţelegere creat de acordul Brejnev-Nixon“, Michel Jobert îşi exprimă indignarea că Europa a fost tratată „ca o non-persoană“ şi „umilită în inexistenţa ei“.

Această criză a relaţiilor transatlantice aţâţată de un eveniment care arăta europenilor gradul lor de dependenţă energetică avea să se liniştească în primăvara lui 1974. Mai întâi odată cu compromisul elaborat pe 21 aprilie la Gymnich în RFG, cu ocazia unei reuniuni neoficiale a miniştrilor Afacerilor Externe ai celor Nouă, aceştia angajându-se să hotărască în fiecare situaţie oportunitatea consultării Statelor Unite şi aceasta pe baza unei poziţii comune votată în unanimitate. Pe urmă, în iunie, Consiliul de Miniştri al NATO, reunit la Ottawa adoptă o declaraţie în paisprezece puncte, care, chiar dacă stipula că aliaţii sunt „ferm hotărâţi să ceară să fie bine informaţi şi să consolideze practica consultărilor deschise“ lăsa celor Nouă libertatea de a-şi defini poziţiile comune dacă doreau acest lucru. Alegerea în Franţa a lui Valery

Giscard d'Estaing, succesor al lui Georges Pompidou mort înaintea terminării mandatului, va favoriza această apropiere a punctelor de vedere american şi european, fără ca politica franceză să fie totuşi readusă pe poziţii atlantice.

În aceste condiţii, Europa celor Nouă avea oare să înceapă „să vorbească pe o singură voce" aşa cum se angajase în timpul reuniunii la nivel înalt de la Copenhaga din decembrie 1973 şi aşa cum deja o îndemnau să folosească cele două rapoarte Davignon (octombrie 1970 şi iulie 1973)? Este clar că în starea incipientă în care se găsea Comunitatea, care avea deja dificultăţi în reglementarea problemelor monetare, bugetare şi agricole, ideea că ar fi putut să aplice o politică externă comună ţinea de pura utopie. Cel mult, putea să se spere că, în legătură cu anumite probleme ale căror implicaţii erau prea generale sau prea străine de ea pentru ca interesele majore ale fiecărui stat membru să fie puse în pericol de adoptarea unei poziţii comune, să existe o înţelegere şi să se găsească un limbaj al consensului.

Aşa se va întâmpla, de exemplu, cu ocazia Conferinţei de Securitate şi Cooperare în Europa (CSCE) care, convocată la Helsinki din 1973 în 1975, nu va da rezultate deosebite, dar în cursul căreia europenii vor reuşi să adopte un demers propriu, relativ unitar şi să se impună ca o forţă mediatoare între cele două mari puteri. Comunitatea va elabora de asemenea în legătură cu conflictul israeliano-arab şi sub influenţa Franţei, sugestii generale de reglementare bazate, potrivit principiilor declaraţiei de la Veneţia adoptată de

Consiliul European pe 13 iunie 1980, pe „dreptul la existenţă şi securitate al tuturor statelor din regiune, inclusiv Israelul, pe dreptate pentru toate popoarele, ceea ce implică totodată recunoaşterea drepturilor legitime ale poporului palestinian“.

Desigur că odată cu alegerea lui François Mitterrand ca preşedinte al Republicii (în mai 1981), Franţa, care iniţiase textul, declară că nu se mai simţea legată de declaraţia de la Veneţia, dar în ansamblu, se pare că de la începutul deceniului 1980, cei Nouă adoptă din ce în ce mai des poziţii comune în domeniul politicii internaţionale. Ei îşi înmulţesc declaraţiile de principiu, de exemplu asupra Libanului (2 decembrie 1980, 29 ianuarie 1982, 22 martie 1983) asupra Afganistanului (28 aprilie şi 13 iunie 1980, 24 martie şi 30 iunie 1981, 27 decembrie 1984), asupra războiului Iran-Irak. Mai multe ţări ale Comunităţii se alătură, cu aprobarea celorlalte state membre, forţelor de observaţie din Sinai în 1981 (Franţa, Regatul Unit, Italia, Ţările de Jos) şi forţei multinaţionale trimisă în Liban în anul următor (Franţa, Regatul Unit, Italia). În diverse probleme spinoase din ultimii cincisprezece ani – Cipru, Liban, Africa de Sud, Afganistan, războiul din Malvine – medierea şi acţiunile CEE au fost adesea favorabile rezolvării acestora. În sfârşit, la ONU, unde Comunitatea beneficiază din 1974 de statutul de observator, voturile celor nouă, apoi celor douăsprezece state membre tind în general spre soluţii comune.

Evident, aceasta nu împiedică pe niciunul dintre ele să-şi conducă singur barca în mijlocul furtunilor şi al ameliorărilor diplomatice de moment, în cazul în care imperative considerate vitale de

conducătorii acestora le-o cer. Anglia Margaretei Thatcher nu s-a sinchisit de părerea partenerilor săi pentru a intra în confruntare cu Argentina în timpul conflictului din Malvine, în 1982. De cincisprezece ani Franţa s-a angajat de una singură în diverse intervenţii în Africa (Ciad, Zair) şi la începutul epocii socialiste a dus o politică proprie în America Centrală. Grecia condusă de PASOK[261] a practicat o politică „îndreptată spre Est“ care a făcut-o uneori să joace rolul de franctiror în sânul unei Comunităţi căreia de-abia i se alăturase. Cu toate acestea, în ciuda acestor inevitabile ieşiri din joc, motivate de interese proprii sau de angajamente anterioare construcţiei comunitare, cooperarea europeană a încetat să mai fie o simplă idee spirituală.

Reîntoarcerea la Războiul Rece

Este întotdeauna foarte greu să reperezi cu precizie răscrucile istoriei. Fiind vorba de trecerea de la „destindere“ la o perioadă pe care mijloacele mediatice occidentale au calificat-o atunci drept o perioadă de „pace călduţă“, dar fluturând ideea pericolului unui „al treilea conflict mondial“, câteva date par totuşi să jaloneze drumul pe care în doi ani lumea îl parcurge trecând de la apogeul destinderii la ceva ce semăna deja foarte mult cu confruntările mocnite din anii ’50.

Iunie 1973: Brejnev şi Nixon semnează la Washington tratatul „asupra prevenirii războiului nuclear“.

Octombrie 1973: cele două superputeri se înfruntă în Orientul Apropiat prin interpunerea Siriei, Egiptului şi Israelului, dar „condominiumul“ se menţine şi permite rezolvarea crizei.

Sfârşitul lui 1975: ruşii şi cubanezii îşi fac apariţia pe scena africană pentru a asigura în Angola succesul MPLA[262], partid prosovietic.

În doi ani s-a produs deci o răsturnare de situaţie ale cărei principale manifestări se localizează în afara Europei. În Europa, numai Portugalia care s-a scuturat de dictatura post-salazistă în aprilie 1974, va oferi Kremlinului în 1975, intenţia de a trece în tabăra adversă, intenţie care însă este repede înăbuşită.

Mobilurile cotiturii strategice operate de sovietici şi de aliaţii acestora nu sunt deloc simple. Mai întâi, URSS a suportat greu retragerea din timpul

Războiului din octombrie, apoi manevrele întreprinse de americani imediat după conflict pentru a o scoate din Orientul Mijlociu. Dacă nu a reacţionat imediat, aceasta a fost pentru că nu a realizat încă de la început amploarea primului şoc al petrolului, dar mai ales pentru că este angajată din 1973 în negocieri care îi convin mai mult din momentul în care acestea trebuiau să-i asigure recunoaşterea cuceririlor sale teritoriale şi a dominaţiei sale asupra Europei de Est. Odată aceste avantaje obţinute datorită acordurilor de la Helsinki, semnate în august 1975, aceasta nu mai are de ce să adopte o atitudine moderată.

În momentul în care ia sfârşit Conferinţa pentru Securitate şi Colaborare în Europa, criza economiilor capitaliste devine evidentă, mai ales în statele din Europa de Vest pe care dependenţa energetică le face deosebit de vulnerabile. Odată cu acestea, apar şi vechile reflexe care au un rol important, interpretările catastrofice din anii 1920 şi 1930 găsind ecou (atenuat totuşi) printre conducătorii PCUS. S-a crezut într-o revigorare pe termen lung a capitalismului, capabil să se adapteze la toate schimbările şi toată lumea s-a resemnat să aştepte încă câteva decenii slăbirea sau prăbuşirea finală a sistemului opus. S-a ales chiar soluţia de a ajuta cu tot ce se putea pentru a se asigura modernizarea şi mersul înainte al comunităţii socialiste. Şi dintr-odată, iată că maşinăria ale cărei capacităţi au fost poate supraestimate, dădea semne de dereglare. Nu sosise oare momentul dacă nu de a asista la manifestarea capitalismului, cel puţin de a profita de căile care obligau corabia să-şi schimbe direcţia şi să-şi micşoreze viteza?

Şansa, oferită conducătorilor sovietici între 1975 şi ultimele luni ale preşedinţiei Carter, oricât de circumstanţială şi temporară ar fi fost, a fost aceea că acestor dificultăţi ale economiilor occidentale, repede interpretate ca nerealizabile, se adaugă rapid efectele paralizante ale sindromului Vietnam şi Watergate. De la retragerea forţată a lui Nixon (iunie 1974), până la trezirea puţin agitată a lui Carter după „lovitura din Teheran“ (decembrie 1979) ruşii au avut la dispoziţie cinci ani pentru a-şi împinge în faţă pionii pe o tablă de şah internaţională de pe care principalul ocupant părea, spre mirarea tuturor, absent.

În realitate, iniţiativele Kremlinului se înscriau şi într-o altă perspectivă, cea decisivă. Mai întâi, criza capitalismului nu pare să aibă decât consecinţe pozitive asupra comunităţii socialiste. Cu ceva timp în urmă aceasta a dat naştere fascismului şi a provocat războiul şi nu este exclus ca, în viziunea marxistă a lucrurilor, aceleaşi cauze să producă aceleaşi efecte. În mai multe rânduri, pe timpul lui Truman şi al lui Eisenhower, apoi sub preşedinţia lui Johnson îndârjirea americană a fost interpretată ca fiind începutul unui proces de fascizare. Pentru ce nu s-ar întâmpla acelaşi lucru în momentul în care criza monetară, scumpirea preţului energiei, creşterea generală a şomajului şi rivalităţile imperialiste renăscute fac să izbucnească la suprafaţă contradicţiile sistemului, obligă „monopolurile“ să adopte soluţii extreme atât pe plan intern cât şi în domeniul relaţiilor internaţionale? La urma urmei, dacă Weimarul l-a creat pe Hitler, de ce America lui Gerald Ford şi a lui Jimmy Carter nu ar pregăti o tentativă

autoritaristă de expansiune? Oare aceasta nu dispune deja pe continentul european de un bastion avansat, Germania „revanşardă“ a social-democratului Helmut Schmidt, ea însăşi pe punctul de a se angaja într-o aventură autoritaristă?

Şi de o parte şi de cealaltă se revine la logica Războiului Rece, fiecare din cele două tabere aruncând pe umerii celeilalte răspunderea primei lovituri date destinderii. În ceea ce-i priveşte pe europenii de Vest, părerea care câştigă teren în numeroase cercuri conducătoare susţinătoare ale unei politici dure faţă de URSS este aceea că motivele ofensive ale şefilor de la Kremlin vor avea câştig de cauză în faţa complexului citadelei asediate. Iniţiativele şi intervenţiile lui Brejnev şi ale echipei sale le-au adus revelaţia unui plan pregătit în comun şi bine conturat, vizând compensarea eşecurilor suportate în Orientul Mijlociu printr-o vastă mişcare de încercuire a Golfului şi de control asupra „plămânului“ petrolier al Europei. Aceasta explică emoţia provocată de invadarea Afganistanului de către Armata Roşie la sfârşitul lui 1979, cu toate că ea nu este atât de puternică încât să determine toate statele Europei să ia parte la acţiunea de pedepsire iniţiată de preşedintele Carter, aşa cum o dovedeşte refuzul multora dintre ele printre care Franţa, să boicoteze Jocurile Olimpice de la Moscova din iulie-august 1980.

Începând din 1978 atmosfera internaţională se caracterizează deci printr-o întoarcere progresivă la îngheţare. Desigur aceasta este mai puţin intensă decât cea din timpul celor cincisprezece ani care au urmat după marea ruptură din 1945-1947, iar

Europa este pentru moment ţinută departe de marile turbulenţe internaţionale. Dar cine poate spune, într-o perioadă în care supravieţuirea statelor industriale de pe bătrânul continent depinde în proporţie de 80% de aprovizionarea lor cu petrol, ce s-ar întâmpla dacă ruşii ar hotărî brusc să le taie accesul la bogăţiile din Golful Persic? Nimeni nu se îndoieşte că americanii intră acum în alianţă pentru a-şi proteja propriile interese ca şi pe cele ale aliaţilor săi. Trimiţând o forţă de intervenţie, care există şi care a fost antrenată din 1973 pentru războiul în deşert, sau folosind împotriva URSS arma nucleară ca modalitate de descurajare? Şi în acest caz până unde s-au hotărât să meargă conducătorii de la Washington?

Astfel se pune din nou pentru Europa problema eficacităţii „umbrelei nucleare“ americane. În perioada Războiului Rece, aceasta va juca rolul de descurajare fără să dea greş, împingând spre „periferie“ turbulenţele provocate de conflictul mocnit dintre Est şi Vest. În acest moment şi până la mijlocul anilor şaizeci, superioritatea netă a americanilor în materie de armament strategic a făcut ca, conform doctrinei „represaliilor nemilitare“ (la care NATO nu renunţă decât în 1966), orice acţiune ofensivă lansată de sovietici în orice punct al dispozitivului controlat de alianţă putea avea ca efect declanşarea atacului nuclear împotriva acestora. Or, zece ani mai târziu lucrurile s-au schimbat în mod radical. Uniunea Sovietică dispune pe continentul european în afară de superioritatea în materie de efective şi armament convenţional şi de o întreagă panoplie de încărcături nucleare şi de rachete, care, chiar dacă

rămâne de cealaltă parte a „cortinei de fier“, face să se poată totuşi vorbi de o „paritate“ între cele două mari puteri. Asta înseamnă că în cazul unui conflict care ar începe în Europa şi care ar provoca într-o primă etapă o „ofensivă“ clasică împotriva forţelor NATO, Washingtonul nu ar avea altă soluţie decât să-şi abandoneze aliaţii, să folosească o parte din forţele sale strategice pentru a-i opri pe ruşi pe Elba sau pe Rhin, sau să lanseze un atac nuclear pe teritoriul sovietic care ar avea în mod inevitabil drept consecinţă o ripostă de acelaşi fel ce ar provoca vitrificarea emisferei nordice.

În Europa de Vest, mulţi cred că în eventualitatea unui război general, Statele Unite nu şi-ar asuma riscul distrugerii acestuia. De altfel, părerea acestora este întărită de unele declaraţii făcute de experţi şi de personalităţi care au jucat în trecut un rol important în procesul decizional pe plan internaţional. Astfel, în Europa de Vest se vorbeşte din ce în ce mai mult de o „detaşare“ a celor două faţade ale lumii atlantice.

Discuţiile sunt proiectate brusc în avanscenă, la începutul lui 1977, când sovieticii încep să desfăşoare pe teritoriul lor noile proiectile nucleare teleghidate cu propulsie automată SS-20: o rachetă balistică mobilă „mirv“ care poate purta trei încărcături nucleare, cu o rază de acţiune de aproximativ 3500 de kilometri şi la această distanţă cu o precizie mai mică de 300 de metri. În iunie 1979, existau deja vreo sută de rachete de acest tip, îndreptate spre Europa de Vest şi se evaluează că în cursul anilor următori numărul lor va atinge 1200, ceea ce înseamnă că ruşii vor putea atinge în mod teoretic 3600 de obiective selecţionate, în momentul

în care instalarea rachetelor va fi terminată. Este vorba deci de o armă extrem de suplă a cărei producţie nu este plafonată de acordurile SALT[263] – acestea nu se referă decât la vectorii de rază internaţională şi care are o funcţie dublă. SS-20 poate într-adevăr servi drept instrument unei prime forţe de şoc, care, printr-un atac surpriză, preludiu al ofensivei forţelor convenţionale ar putea elimina mijloacele de ripostă nucleară ale NATO existente în Europa. Ele pot fi folosite şi la sfârşitul unui atac clasic: după ce occidentalii au fost anunţaţi că dacă ar răspunde acestei ofensive printr-un contraatac nuclear împotriva lor ar fi lansat întreg arsenalul de SS-20 urmat de toate distrugerile, inclusiv distrugerile „colaterale“ – adică masacrul populaţiei civile – pe care aceasta le presupune. Şi toate acestea fără ca cel mai mic vector intercontinental să fie lansat împotriva „sanctuarului“ american, adică păstrând intactă forţa medie şi lungă de acţiune.

Pentru URSS, desfăşurarea acestor „europroiectile nucleare“ nu însemna decât o operaţiune de modernizare a rachetelor deja existente, depăşite (SS-4 şi SS-5), cel puţin aşa erau prezentate lucrurile de conducătorii de la Kremlin. Pentru europenii din Vest, era vorba dimpotrivă de dorinţa de a obţine o superioritate absolută în sectorul Europei Centrale care se afla în inima dispozitivului defensiv al NATO, ceea ce dădea ruşilor posibilitatea să ia populaţiile vest-europene ca zălog şi să obţină prin şantajul distrugerii nucleare, „finlandizarea“ (cuvântul era greşit folosit aşa cum atrăgeau atenţia finlandezii), sau mai bine spus neutralizarea Europei Occidentale.

Pentru a se pune la adăpost de această ameninţare, denunţată de cancelarul german Helmut Schmidt încă din 28 octombrie 1977 în faţa Institutului de Studii Strategice de la Londra, principalele puteri europene vor face presiuni asupra Statelor Unite (mai ales la summitul celor patru – Carter, Callaghan, Schmidt, Giscard d'Estaing – din Guadalupa, în ianuarie 1979) pentru a se pune capăt acestui dezechilibru strategic din Europa şi decuplării nucleare. Se va ajunge astfel, în ciuda reticenţelor manifestate de Belgia, Ţările de Jos şi Danemarca, la „dubla hotărâre" a NATO din 12 decembrie 1979: pe de o parte adoptarea unui plan pe zece ani care prevede instalarea în RFG a 108 rachete Pershing II cu o rază de acţiune de 1800 km şi a 464 de rachete de croazieră cu o rază de acţiune de 2500 km în Marea Britanie, Belgia, Ţările de Jos, RFG şi Italia, iar pe de altă parte începerea în paralel a negocierilor cu URSS asupra europroiectilelor nucleare.

Într-adevăr, în curând, se vor începe cu sovieticii tratative de altfel foarte dificile. Preşedintele Reagan care l-a înlocuit pe Carter la Casa Albă, propune la începutul lui 1981 „opţiunea zero", adică scoaterea rachetelor SS-20 şi renunţarea la instalarea rachetelor Pershing şi a rachetelor de croazieră. Iuri Andropov devenit Numărul Unu al URSS după moartea lui Brejnev, respinge această propunere şi oferă ca soluţie de schimb, ca URSS să păstreze în Europa acelaşi număr de rachete ca Regatul Unit şi Franţa. După îndelungi negocieri pentru căutarea unui compromis, convorbirile de la Geneva sunt întrerupte în noiembrie 1983 la iniţiativa sovietică. La această dată primele rachete

Pershing şi rachetele de croazieră sosesc în Europa conform programului aprobat de Consiliul Atlantic în 1979. Relaţiile Est-Vest se găsesc într-un impas, iar europenii trebuie să se resemneze să privească cum pe teritoriul lor sunt instalate armele Apocalipsului.

În realitate, nu toţi se resemnează. În primii ani ai deceniului 8, în numeroase ţări ale Europei Occidentale ia amploare o puternică „mişcare pentru pace“ (aceasta este expresia folosită în mod curent în literatura strategică, traducere a expresiei anglo-saxone *Peace Movement* şi a celei germane *Friedens-bewegung*), motivată de refuzul de a înceta desfăşurarea euro-proiectilelor nucleare, şi care la unii duce spre o neutralitate radicală, chiar acceptarea explicită a pierderii propriei libertăţi („mai bine roşu decât mort“).

La început, acest val pacifist a părut să se circumscrie în zona unde a luat naştere, adică în Europa de Nord. S-a vorbit chiar, la acea dată, de o linie de demarcare pornind de la Marea Mânecii şi până la Triest, în nordul căreia se întindea domeniul pacifismului de masă. S-a căutat explicaţia fenomenului în trăsăturile specifice, politice şi religioase din această parte a Europei în majoritate protestantă, având puternice partide social-democrate, foarte receptive la idealurile pacifismului şi neutralităţii, şi unde curentul comunist este foarte slab reprezentat.

Adevărul este că aici, „mişcarea pentru pace“ a căpătat o amploare deosebită, fie că este vorba de Ţările de Jos, unde campania dusă de IKV (Consiliul Interconfesional pentru Pace) a avut puternice ecouri în rândurile opiniei publice, mai ales printre

socialişti, provocând critici aspre mai ales din partea secretarului general al NATO (Joseph Luns), de ţările scandinave dar mai ales de Marea Britanie şi de Germania Federală.

În Regatul Unit, principala mişcare pacifistă, CND (Compaign for Nuclear Disarmament), care nu avea mai mult de 3.000 de membri şi nu reuşea să adune decât şapte sau opt mii de manifestanţi în cursul adunărilor anuale, în toamna lui 1981 îşi vede efectivul său de militanţi crescând la 250.000 de membri. Apoi, mişcarea pentru dezarmarea nucleară a cucerit de partea sa Trade Union Congress şi Partidul Laburist, care sub influenţa lui Michael Foot s-a întors la atitudinea sa din anii ’50, Partidul Liberal şi Bisericile adoptând poziţii asemănătoare.

Totuşi, numai în Germania curentul pacifist a căpătat aspectul unei adevărate mişcări de profunzime. La început în vâltoarea campaniei duse împotriva bombei cu neutroni, impulsul a fost dat de o mică organizaţie apropiată Partidului Comunist, DFU (Uniunea Germană pentru Pace) în care militau alături şi „Verzii“ şi luteranii şi care a luat iniţiativa semnării „Apelului de la Krefeld“, un text în favoarea dezarmării, lansat în noiembrie 1980. Dar adevăratul start al mişcării e dat în iunie 1981, în timpul congresului Bisericii evanghelice. Apoi prin intermediul comitetelor pentru pace aceasta s-a extins în numeroase sectoare ale opiniei publice, şi a fost preluată de ecologişti, de „alternativi“ – moştenitori ai contestatarilor de stânga din anii 1970 – de Bisericile protestante şi curând şi de Partidul Socialist German al cărui lider, Helmut Schmidt, fusese primul care a cerut imperios

stoparea desfăşurării rachetelor SS-20.

Dincolo de aceste luări de poziţie politice şi religioase, mişcarea pentru pace a provocat manifestaţii populare în principalele oraşe ale RFG, adunând de fiecare dată sute de mii de persoane în iniţiative diverse (greve şcolare, lanţuri umane etc.) şi a reuşit mai mult decât oriunde să realizeze o adevărată mobilizare a populaţiei. În toamna lui 1983, sondajele arătau o mare majoritate, adversară a rachetelor nucleare; 72% din persoanele chestionate, iar dintre acestea 77% au declarat printre altele că aprobă Mişcarea pentru Pace.

Cu toate acestea, chiar Europa de Nord a rămas domeniul de predilecţie al contestaţiei nucleare care a căpătat repede şi accente antiamericane, aceasta a ieşit în afara zonei iniţiale, valul protestatar cuprinzând şi Europa de Sud aşa cum o dovedesc manifestaţiile populare organizate la Madrid (400.000 persoane), la Roma (300.000 manifestanţi pe 24 octombrie 1981), la Atena şi la Paris (250.000 de persoane participante la „Marşul pentru pace“ din iunie 1982). A existat şi tendinţa ca mişcarea să pătrundă şi în anumite ţări ale Europei de Est în special în RDG, unde a găsit un ecou deloc neglijabil în rândurile tinerilor muzica „rock“ a fost aici mijlocul cel mai eficace – şi în anumite medii ale Bisericii Evanghelice. Desigur că a fost un fenomen marginal, dar care a îngrijorat autorităţile şi care apărea ca un efect al bumerangului produs de încercarea de „seducţie“ întreprinsă de sovietici pe lângă mişcările pacifiste occidentale. În mod curios, acestea din urmă vor începe să-şi piardă din influenţă şi din impactul asupra popularităţii vest europene în momentul în

care la începutul anului 1980 vor fi desfăşurate primele rachete Pershing II şi primele rachete de croazieră. În 1985, când Mihail Gorbaciov preia conducerea URSS-ului şi când se reia dialogul americano-sovietic, refluxul Mişcării pentru Pace devine evident.

Euroterorismul (Terorismul european)

În cursul ultimilor douăzeci de ani fenomenul terorist s-a intensificat, şi-a diversificat metodele, acţiunile sale au căpătat un ecou mediatic fără precedent şi a căpătat un loc important în relaţiile internaţionale. Europa, mai precis Europa de Vest cu toate că nu deţine exclusivitatea, exceptând Orientul Mijlociu, este dintre toate regiunile lumii, cea care a cunoscut cele mai intense acţiuni teroriste, cele mai susţinute şi cu cele mai mari pierderi de vieţi omeneşti.

Amplitudinea valului, măsurat la scară planetară este dată de câteva crize. Potrivit CIA[264], numărul atentatelor teroriste internaţionale ar trece de zece pe an în 1965-1967, de 34 în 1968, de 110 în 1970, de 157 în 1972, de 344 în 1974, de 415 în 1976, de 738 în 1979, de 810 în 1985. Asta ar însemna 2.600 de atentate în deceniul 1968-1977 şi se prevede o cifră dublă pentru următorii zece ani. După estimările Departamentului de Stat, aceste acţiuni extrem de diferite ar fi provocat între 1968 şi 1984 moartea a circa 3.000 de persoane, cifră la care trebuie adăugată cea a persoanelor care nu sunt considerate victime ale terorismului internaţional, ci ale unor probleme strict interne existente în unele state, cu toate că diferenţierea este adesea greu de făcut din cauza ramificaţiilor transnaţionale din ce în ce mai numeroase şi mai bine delimitate ale grupurilor teroriste cât şi a raporturilor dintre acestea din urmă şi câteva state despre care se ştie (câteodată s-a şi demonstrat) că joacă rolul de

sponsori.

Se poate discuta importanţa relativă a acestui bilanţ care nu reprezintă decât un sfert din numărul anual al victimelor accidentelor rutiere din Franţa, deşi până la urmă nu este mai puţin impresionant decât cel din perioadele anterioare. Pentru locuitorii bătrânului continent este cu atât mai impresionant, cu cât printre hecatombele cele mai înspăimântătoare ale terorismului exceptând Libanul (unde în 1983, 380 de soldaţi francezi şi americani au fost ucişi în timpul atacurilor cu camioanele sinucigaşe), aproape toate au avut drept ţintă o ţară din Europa de Vest, fie că este vorba de atentatele aeriene asupra avioanelor care aveau această ţară ca destinaţie sau ca punct de plecare, sau de acţiuni de anvergură vizând în mod direct teritoriul acesteia. Unele, cum ar fi Italia au avut de plătit un tribut foarte mare: atentatul de pe aeroportul Fiumicino din 1982 s-a soldat cu 22 de morţi, iar cel din gara din Bologna din august 1980 cu 80 de victime. Dar şi RFG, Franţa şi Regatul Unit au avut de suferit la fel de mult.

Deşi de câţiva ani se constată o domolire a fenomenului terorist fără să se poată spune dacă este vorba de un regres sau de o pauză temporară, imaginea unei Europe ameninţată până nu demult de o insecuritate provocată de actele teroriste a fost cu atât mai intensă cu cât acestea au beneficiat de imaginea scrisă sau vizualizată a mijloacelor mass-media, oferite de civilizaţia contemporană. „O acţiune violentă este numită teroristă, scria Raymond Aron, atunci când efectele sale psihologice depăşesc consecinţele sale pur fizice“. În societăţile democratice din Europa de Vest,

apariţia pe micul ecran a unor imagini aproape contemporane cu evenimentul prezentat, dorinţa de a dramatiza a celor care îşi fac o profesiune din gustul pentru senzaţional sau din logica simplă a concurenţei tind să transforme marile mijloace de informare moderne în cutii de rezonanţă pentru acte care îşi găsesc un ecou cu totul disproporţionat faţă de metodele utilizate sau de importanţa politică a autorilor lor. Acest lucru este cu atât mai adevărat cu cât constatăm că în statele totalitare din Europa de Est, nu atât teama de represiuni este cea care explică raritatea actelor teroriste, cât convingerea celor care ar avea intenţia să le comită că gestul lor ar rămâne necunoscut publicului.

În cursul ultimilor douăzeci de ani, Europa a devenit deci ţinta şi câmpul de înfruntare majore ale unor acţiuni teroriste care în această parte a lumii au luat patru forme principale, adesea strâns legate între ele. Prima este cea a grupurilor apărute la periferia vechilor state unitare ca Regatul Unit, Franţa sau Spania, care susţin că se trag din mişcările aşa-zise de „eliberare naţională“ şi care prin acţiunile lor directe vor să oblige guvernele acestor ţări – prin declanşarea ciclului binecunoscut: provocare/represiune/ extindere a mişcării la nivelul „maselor“ până atunci amorfe – să acorde provinciilor „oprimate“ autonomie şi independenţă. Astfel Armata Republicană Irlandeză (IRA) în Irlanda de Nord, FLNC[265] în Corsica, ETA[266] militară în provinciile basce se află la originea unor acţiuni teroriste, îndreptate asupra unor ţinte care nu se limitează nici la regiunile, nici la statele respective, trecând dincolo de frontierele acestora din urmă. ETA militară şi adversara ei de extremă

dreapta GAL s-au confruntat pe teritoriul Franţei, fie pentru a-şi regla nişte conturi, fie pentru a pedepsi pe calea atentatelor atitudinea guvernului francez.

A doua formă de acţiune directă se referă la organizaţiile apărute în urma revenirilor şi radicalizării mişcării contestatare de la sfârşitul anilor ’60. Eşecul extinderii mişcării la nivelul „maselor muncitoreşti“, evident în deceniul 7 – chiar dacă într-o ţară ca Italia „fierbintea lună mai“ s-a prelungit în mediile muncitoreşti mai mult decât oriunde – a împins o parte dintre militarii cei mai hotărâţi şi mai însetaţi de ideal în acţiunea disperată a unui război civil mocnit. Acesta urmăreşte un dublu obiectiv. Pe de o parte susţinând că se trage dintr-o ideologie anticapitalistă şi antiimperialistă cu veleităţi internaţionale el îşi ia drept ţintă interesele americane şi pe reprezentanţii acestora în Europa, civili sau militari. Pe de altă parte, acest război a încercat să destabilizeze prin teroare regimurile democrat-liberale considerate drept agenţi ai „marelui capital“ şi intermediari ai imperialismului american. Din toate ţările din Europa de Vest, Italia a fost cea mai puternic afectată de această amploare a acţiunilor directe fiind supusă, în perioada dintre mijlocul anilor ’70 şi mijlocul anilor ’80, ofensivei susţinute a „Brigăzilor Roşii“ şi a altor mici grupări de extremă stânga („Prima Linea“, Centrele Armate Proletare etc.) sau de extremă dreapta (Centrele Armate Revoluţionare). Evenimentele cele mai dramatice au fost atentatele din gara din Bologna în 1980, ai căror autori aparţineau dreptei neofasciste şi lunga sechestrare

de către Brigăzile Roşii a fostului prim-ministru democrat-creştin Aldo Moro, reprezentant al „compromisului istoric“, adică a tentativei de alianţă dintre Democraţia Creştină şi Partidul Comunist, apoi asasinarea lui în mai 1978.

Republica Federală Germană, cu „Banda din Baden“ apoi cu „Fracţiunea Armatei Roşii“ a cunoscut şi ea şi cunoaşte din când în când o acţiune teroristă îndreptată împotriva reprezentanţilor lumii afacerilor (bancherul Jurgen Ponto sau „patronul patronilor“ Hans Martin Schleyer), a judecătorilor şi a militarilor cu înalte funcţii NATO, ca şi Franţa de altfel, unde grupul „Acţiunii Directe“ s-a dedat ani de-a rândul unor acţiuni de acelaşi gen, deşi de mai mică anvergură (asasinarea preşedintelui Direcţiei Generale al uzinelor Renault, Georges Besse, şi a lui Rene Audran, directorul afacerilor internaţionale din Ministerul Apărării, ca şi detronarea cu ajutorul bombelor cu plastic a sediului mondial al Interpolului de la Saint-Cloud etc.). În toate aceste cazuri, judecătorii şi poliţiştii constată existenţa unor legături ale acestor grupuri „naţionale“ cu omoloagele lor din alte ţări, ca şi cu organizaţiile belgiene, spaniole, portugheze din Orientul Apropiat.

O a treia categorie de acţiuni teroriste desfăşurate pe teritoriul statelor din Europa de Vest sunt legate de cele pregătite în alte părţi ale lumii, şi care îşi găsesc aici terenul de manifestare, fără ca organizatorii lor să încerce să exercite o presiune directă asupra guvernului sau a populaţiei din statul vizat. Există mai întâi acţiuni care ţin pur şi simplu de reglări de conturi între organizaţii rivale şi

servicii secrete (acestea sunt numeroase şi rămân adesea necunoscute de public), sau cele care urmăresc să elimine cutare sau cutare adversar al regiunilor comanditare, refugiat în Europa de Vest (tentativa de asasinat al fostului prim-ministru iranian Chapur Bakhtiar de către Anis Naccache, în iulie 1980, apoi asasinarea efectivă a acestuia, sunt cele mai bune exemple). Urmează apoi acţiunile care urmăresc în primul rând să „exprime“ o revendicare atrăgând atenţia comunităţii internaţionale asupra evenimentului (deturnări de avion, atentate cu bombe), să „pedepsească“ adversarul vizat şi încercând în acelaşi timp să obţină de la acestea satisfacţie în revendicări precise, în general eliberarea „combatanţilor“ din închisori. Cele mai numeroase şi adesea cele mai sângeroase sunt cele care au avut ca protagoniste diverse grupuri extremiste palestiniene. Prototipul rămâne răpirea celor nouă atleţi israelieni în timpul Jocurilor Olimpice de la München din septembrie 1972, luaţi ca ostatici înainte de a fi masacraţi de un comando al grupului Fatah. Şi în acest caz exista o revendicare precisă, eliberarea militanţilor palestinieni la care guvernul israelian a refuzat să cedeze. Adesea, obiectivul „publicitar“ şi răzbunarea oarbă îndreptate până la urmă împotriva unor comunităţi complet străine de conflict (în general evreii) au trecut înaintea oricărei alte consideraţii, ca în cazul atentatului împotriva sinagogii din strada Copernic, în octombrie 1980, sau în cel al focurilor de armă din strada Rosiers, pentru a nu da decât două exemple pariziene.

În sfârşit, ultima categorie cuprinde acte teroriste

care au drept scop declarat schimbarea politicii externe a statelor europene vizate, în favoarea interesului mişcării respective sau a puterii care o sponsorizează. La acest nivel, care se înscrie în jocul politicii internaţionale, se poate vorbi de un adevărat terorism de stat. Printre ţările care au practicat şi mai practică încă acest gen de terorism împotriva statelor din Vestul Europei se numără mai ales Libia, Siria şi Iranul. Legăturile Teheranului cu Jihadul islamic, legat la rândul său de organizaţiile extremiste vest europene şi cele pe care Siria lui Hafez-el-Assad le întreţine cu diferite organizaţii şiite libaneze şi cu „maroniţii marxişti“ din FARL – Facţiunile Armate Libaneze al cărui şef pare să fie Georges Ibrahim Abdallah – şi din CSPPA (Comitetul de Solidaritate cu Prizonierii Politici Arabi) cărora li se datorează probabil acţiunile sângeroase din Paris, din septembrie 1986 (mai ales atentatul din strada Rennes), fac parte de acum înainte din datele explicite ale relaţiilor dintre Orientul Mijlociu şi ţările Europei Occidentale.

Acelaşi lucru se întâmplă şi în Libia. La început limitându-se doar la obiectivele legate direct de conflictul israeliano-arab, apoi la lichidarea fizică a unor disidenţi exilaţi în străinătate, terorismul condus de colonelul Kadhafi îşi are şi el drept ţintă statele Europei de Vest. Acesta a încercat când să le „pedepsească“ prin atentate îngrozitoare, executate de „angajaţi“ pe care Tripoli îi finanţează şi îi înarmează (Abu Nidal de exemplu şi aripa extremistă a grupării Fatah, autori presupuşi al dublului atentat împotriva Aeroportului din Viena şi a celui din Roma, din decembrie 1985), când să le destabilizeze – este cazul cel mai frecvent –

utilizând numeroase legături cu organizaţiile extremiste de stânga sau de dreapta şi micile grupuri de nihilişti create de o societate aflată în criză.

Există deci un terorism internaţional pentru că Europa de Vest constituie una din ţintele principale. Se poate vorbi chiar de o „Internaţională“ a acţiunii directe care-şi coordonează eforturile către un scop precis şi aflată sub bagheta unui dirijor clandestin. Până la recentele schimbări din URSS şi din Europa de Est, foarte mulţi au fost tentaţi să creadă că administratorul acestui teatru din umbră îşi avea sediul la Kremlin: arsenalele poloneze sau cehe, taberele de antrenament din RDG, ajutorul logistic (recent dezvăluit) dat de poliţia recentă est-germană STASI unor organizaţii ca RAF sau Brigăzile Roşii, trecerea câtorva „solişti“ ai acţiunii teroriste (ca venezueleanul Carlos) prin seminarele ideologice moscovite, existenţa unei „piste bulgare“ (la început foarte încâlcită) aflată în fruntea atentatului lui Ali Agça împotriva papei Ioan-Paul al II-lea, din 13 mai 1981 de la Roma, faptul că Occidentul şi mai ales Europa de Vest era ţinta de predilecţie a strategilor terorii, în timp ce ţările socialiste erau aproape total ferite de loviturile lor etc. Totuşi nimic nu ne dă dreptul să fim foarte categorici. La ora actuală specialiştii în acest domeniu au mai degrabă tendinţa să pună accent pe autonomia relativă a grupărilor regionale şi pe extrema complexitate a reţelelor care au sfârşit prin a avea propriile lor legi şi au ieşit parţial de sub tutela celor care le-au ajutat să ia fiinţă.

Care au fost efectele (măsurate cu prudenţă şi ţinând cont de slabele date anterioare de care

dispunem) pe care aceste diferite forme de acţiune directă le-au exercitat asupra Europei de Vest? Din punct de vedere tactic şi pe termen scurt, eficacitatea lor pare să fi fost destul de scăzută. Începând din 1972 şi odată cu Jocurile Olimpice de la München, israelienii au dat exemplu prin refuzul de a ceda şantajului. De acum înainte, regula fermităţii s-a impus cu încetul şi altor state, oricare ar fi fost preţul acestor înfruntări cu răpitorii. Este adevărat că în acelaşi timp, acţiunile în care era vorba de mari răscumpărări (în Italia, RFG, Belgia etc.) au început să fie mai puţin intransigente, şi pentru a-şi recupera conducătorii sechestraţi, autorităţile au furnizat organizaţiilor teroriste fabuloase sume de bani. Se aplică deci legea compensaţiei.

Cât despre presiunea exercitată asupra opiniei publice naţionale în scopul destabilizării, aceasta s-a soldat întotdeauna cu un fiasco. Vindecată de tentaţia totalitarismului în urma experienţei fascismului, Italia a reuşit să reziste atacurilor Brigăzilor Roşii în ciuda carenţelor din structurile sale statale. Cu o putere centrală mai solidă şi o experienţă istorică şi mai traumatizantă, în lupta sa împotriva terorismului, RFG nu s-a îndepărtat niciun moment de la normele democratice. Bombele şi pistoalele-mitralieră ale grupării ETA nu au reuşit să arunce Spania lui Juan Carlos şi a lui Felipe Gonzalos în braţele neofranchismului. În Franţa, sondajele au arătat că Jacques Chirac nu şi-a creat în opinia compatrioţilor săi o imagine pozitivă decât după atentatele din septembrie 1986.

Deci care pot fi în aceste condiţii efectele şi strategia indirectă folosită până în zilele noastre de

unele state devenite sponsorii recunoscuţi ai terorismului internaţional? Şi aici, rezultatul este rareori bine marcat. Confruntate cu problema ostaticilor şi a ameninţărilor îndreptate împotriva teritoriului şi populaţiei lor, ţările victime ale terorismului internaţional au avut în majoritate tendinţa de a adopta o atitudine moderată este cazul Italiei după deturnarea vasului *Achille Lauro* – sau de a reechilibra încetul cu încetul politica lor generală în zonele interesate, aşa cum a făcut Franţa. Normalizarea treptată a raporturilor dintre Paris şi Teheran, într-un context în care se interferează în mod constant politica internă şi cea externă îşi găseşte aici o explicaţie evidentă, fără ca marile principii şi interese să fie totuşi uitate.

Folosirea terorii poate de altfel să se întoarcă împotriva sponsorului neîndemânatic sau care neglijează nişte limite peste care nu ar trebui să treacă. Crezând că îi fac un cadou lui Jacques Chirac, considerat mai puţin pornit împotriva cauzei lor, sponsorii Jihadului islamic au intervenit pe lângă protejatul lor pentru a-i elibera pe ziaristul Jean-Paul Kaufmann şi pe colegii săi, sechestraţi în Liban şi asta exact în ajunul celui de al doilea tur de scrutin al alegerilor prezidenţiale din 1988. Rezultat: mulţi francezi au văzut în acest gest o manevră electorală şi François Mitterrand a fost reales. Altfel spus, politica externă a Franţei nu s-a schimbat, sau s-a schimbat foarte puţin, iar cei care au încercat să o manevreze din exterior au făcut-o pe socoteala lor.

În concluzie, puternic zdruncinată de furtunile crizei şi pradă unei nelinişti crescânde care s-a instalat odată cu reîntoarcerea la Războiul Rece, cu

înmulţirea conflictelor periferice şi cu desfăşurarea rachetelor sovietice, populaţiile din Europa de Vest au avut timp de câţiva ani sentimentul că proliferarea răpirilor, a asasinatelor şi a atentatelor cu bombe putea să constituie etapa pregătitoare a unui al treilea război mondial.

Comunitatea Economică Europeană, de la nouă la doisprezece membri

Cu cele 252 de milioane de locuitori ai săi, Europa celor Nouă este în 1973 a doua putere din lume după Statele Unite. Uniunea vamală, realizată deja de fostele şase state membre se extinde treptat prin aderarea a încă trei şi se desăvârşeşte pe 1 ianuarie 1978. Cu toate acestea, începând din 1974, Comunitatea cunoaşte dificultăţi serioase.

Mai întâi lărgirea Pieţei Comune, care fusese concepută într-o conjunctură deosebit de favorabilă despre care nu se credea că va lua sfârşit atât de repede, intră în vigoare în momentul în care economiile Europei Occidentale se confruntă cu gravele probleme ale stagnării şi ale creşterii şomajului. Or, criza nu afectează toate ţările cu aceeaşi intensitate. Dependenţa energetică a fiecăruia este mai mare sau mai mică: este mică pentru Regatul Unit care dispune de imense rezerve petroliere în Marea Nordului şi foarte mare pentru ţări ca Italia care putea mai puţin decât Franţa şi decât Germania să compenseze parţial deficitul său comercial prin exporturile de produse industriale sau prin vânzările de arme. Diferenţele de inflaţie se accentuează şi ele. Aşa încât, opţiunile în politica economică, făcute de guvernele ţărilor din CEE sunt diferite, cu atât mai mult cu cât fluctuaţiile monetare împart Comunitatea în două grupuri ale căror interese par să se distanţeze: cel al monedelor puternice ca marca germană care continuă să crească şi cel al monedelor slabe ca lira italiană,

francul francez şi lira sterlină care tind să se devalorizeze. Pentru a face faţă acestei situaţii, unele ţări cum ar fi Franţa între 1981 şi 1984, încearcă să aplice economiei lor vechiul remediu keynesian pentru relansare, prin creşterea cererii, încercând ridicarea puterii de cumpărare, fără alt rezultat decât creşterea importurilor şi dezechilibrarea ceva mai mare a balanţei comerciale. Altele, mai numeroase şi cu puţin mai mult succes, se întorc la principiile liberalismului şi adoptă politici de austeritate care încetinesc procesul inflaţionist, dar care nu impulsionează, nici pe termen scurt, un nou avânt comercial. În această atmosferă de dezorientare generală şi de incertitudine, construcţia europeană nu poate progresa defel.

A doua mare dificultate, legată de altfel de precedentele, este atitudinea Marii Britanii care, în urma victoriei laburiştilor în alegerile legislative din februarie 1974, cere o renegociere a clauzelor care o leagă de CEE. Prim-ministrul Harold Wilson consideră că predecesorul său a mers mult prea departe pe calea concesiilor şi că contribuţia ţării sale la bugetul Comunităţii nu poate fi suportată de balanţa de plăţi a acesteia. De aceea, el cere o reducere a acestei contribuţii, ca şi o reformă a Politicii Agricole Comune (PAC), „o apărare mai eficientă a intereselor Commonwealth-ului“ şi crearea unui Fond regional european care, crede generalul britanic, îi va permite să compenseze cheltuielile politicii agricole.

Georges Pompidou era împotriva renegocierii tratatului de aderare a Marii Britanii, dar succesorul său, Valéry Giscard d’Estaing, se va

arăta mai conciliant, nu fără să manifeste totuşi o oarecare enervare în faţa multiplelor pretenţii ale britanicilor. Cu toate acestea, în urma unor lungi negocieri, ele au fost, în mare, satisfăcute. Fondul regional a fost creat în 1975. Primul acord de la Lomé extinde şi la ţările Commonwealth-ului avantajele oferite statelor din ACP (Africa-Caraibi-Pacific), beneficiare ale acestui act. Punctul cel mai delicat este cel al reglementării financiare. Acesta a fost rezolvat în timpul summitului de la Dublin din 10 şi 11 martie 1975 printr-un compromis care introducea în sistem un „mecanism corector“ care permite Marii Britanii şi eventual şi altor state membre aflate într-o „situaţie inacceptabilă“ să obţină timp de şapte ani rambursarea parţială a contribuţiei lor la bugetul Comunităţii. Mecanismul financiar fiind adoptat de Consiliul European, Harold Wilson a putut prezenta concesiile obţinute ca pe o victorie a guvernului laburist şi să obţină ratificarea prin referendumul din 5 iunie 1975 a menţinerii ţării sale în Comunitatea Europeană.

Confruntată cu aceste probleme diverse, CEE a trebuit să renunţe la mijlocul anilor 1970 la proiectul său de uniune economică şi monetară, prevăzut pentru începutul deceniului, pentru a salva cele mai importante realizări comunitare, în special uniunea vamală perfectată aşa cum am mai văzut pentru cele nouă state membre la începutul lui 1978 şi politica agricolă comună. Aceasta din urmă a trebuit totuşi să facă faţă numeroaselor crize, datorate în primul rând problemelor puse de excedentele agricole şi riscurile fluctuaţiilor monetare din ţările membre.

Un pas important în construcţia Europei

comunitare va fi totuşi făcut odată cu decizia luată de Consiliul European, pe 8 aprilie 1978, de a realiza un Sistem Monetar European (SME). Începând din 1972 acesta crease deja un instrument de stabilizare a monedelor naţionale, „şarpele monetar“, care plafona la 2,25% limita maximă a fluctuaţiei de schimb pentru monedele europene care cunoşteau variaţii în raport cu dolarul. Cu toate că acordurile din Jamaica au aprobat practica schimburilor fluctuante în cadrul FMI, asupra viitorului sistemului monetar internaţional plana incertitudinea. Era clar deci că cei nouă trebuiau să conteze doar pe ei pentru a reveni la o stabilitate monetară indispensabilă schimburilor interne ale Comunităţii. De unde propunerea făcută pe 27 octombrie 1977 de preşedintele Comisiei, britanicul Roy Jenkins de a relansa proiectul uniunii economice şi monetare. „Mingea“ a fost prinsă din zbor de Valéry Giscard d’Estaing şi de Helmut Schmidt şi a dus la hotărârea din aprilie 1978.

Pe 13 martie 1979, Sistemul Monetar European intra în vigoare, fără Marea Britanie care prefera să menţină fluctuaţia lirei, Italia şi Irlanda obţineau o creştere a ajutoarelor comunitare, iar Franţa dispariţia progresivă a sumelor compensatorii monetare. Europa celor Nouă era deci dotată nu cu o monedă propriu zisă, ci cu o unitate de calcul, ECU (European Currency Unit) a cărei valoare era calculată zilnic pe baza unui „coş“ de monede european al cărui conţinut reflecta partea fiecărei ţări în producţie şi în schimburi intracomunitare. Cursuri pivot în raport cu ECU erau fixate pentru monedele ce participau la SME, iar fluctuaţiile între două monede erau limitate la maximum 2,25% (6%

pentru lira italiană iar mai târziu pentru peseta) în raport cu acest curs pivot. De fiecare dată când limita risca să fie depăşită, băncile centrale ale statelor participante erau obligate să intervină pe pieţele de schimb în aşa fel încât să menţină cursul monedei lor în limitele admise. S-au creat mecanisme de creditare, finanţate de un Fond European de Cooperare Monetară. În mare, în ciuda abţinerii britanice şi mai târziu a celei a Portugaliei şi a Greciei, SME a funcţionat bine şi a asigurat ţărilor CEE o mai mare stabilitate monetară. Rolul ECU-ului s-a afirmat pe plan european, mai ales de la hotărârea luată în aprilie 1985 la Palermo de către Consiliul de Miniştri al Finanţelor de a autoriza băncile centrale europene să schimbe ECU pe dolari prin intermediul Fondului European de Cooperare Monetară.

Un alt pas înainte al Europei celor Nouă a fost seria de hotărâri luate în 1975 şi 1976 (votul Parlamentului din 14 ianuarie 1975, Consiliul European din iulie 1976, actul de la Bruxelles din 20 septembrie 1976) pentru a se pune în aplicare alegerea deputaţilor europeni prin sufragiu universal. Actul de la Bruxelles a fost aprobat în unanimitate, sau cu o mare majoritate de mare parte a statelor membre, dar în Franţa au existat opoziţii din partea gaullişti lor şi comuniştilor, adversari din totdeauna ai unei supranaţionalităţi care părea să rezulte din extinderea prerogativelor Parlamentului. Pe de altă parte. Regatul Unit a refuzat să adopte, pentru desemnarea propriilor reprezentanţi, sistemul de reprezentare proporţională şi a jucat din nou rolul cavalerului singuratic rămânând fidel scrutinului majoritar.

Alegerile din iunie 1979, cu toate că au fost puternic influenţate de problemele politice interne, au rezultat totuşi un succes din moment ce pentru ansamblul celor nouă ţări ale CEE nivelul mediu de participare atinge 60% (91% în Belgia unde, este adevărat că votul este obligatoriu, 86% în Italia, 66% în RFG, 61% în Franţa, 48% în Danemarca şi numai 33% în Marea Britanie). În urma primelor alegeri prin sufragiu universal, alegătorii europeni au trimis la Strasbourg 410 deputaţi, în majoritate reprezentanţi de centru dreapta, în timp ce adunarea care-şi încheia mandatul era mai degrabă de centru stânga, dar acest lucru nu schimba mare lucru în orientarea pro-europeană a Parlamentului.

An de an, Comunitatea Europeană a supravieţuit efectelor conjugate ale deteriorării relaţiilor dintre cele două blocuri şi ale celor două şocuri petroliere. În cel puţin două domenii, cel al monedei unice şi cel al reprezentării popoarelor, aceasta a răspuns dorinţei de aprofundare care i-a animat pe promotorii Europei celor Nouă. Desigur nu a fost chiar marşul forţat către Statele Unite ale Europei pe care l-au dorit partizanii integrării într-un cadru supranaţional, dar nu a fost nici un Waterloo european pe care îl anunţau permanent „Casandrele“ de tot felul care în general făceau parte din tabăra adversă. Din acest moment se putea concepe cu un anume realism oportunitatea unei noi extinderi a CEE.

Dar în ce direcţie să se îndrepte această extindere? Cele trei ţări neutre de pe continent – Elveţia, Austria, Suedia – nu aveau pentru moment nici cea mai mică dorinţă de a renunţa la o situaţie a cărei modificare putea avea repercusiuni asupra

statutului lor. Pe deasupra acestea figurau printre statele cu cea mai mică rată a şomajului şi nu vedeau ce avantaj ar fi avut dacă intrau în clubul ţărilor care sufereau de această calamitate. În schimb, mai multe ţări din Europa de Sud erau amatoare: Grecia, care era asociata Comunităţii din 1961, Turcia, care avea acelaşi statut din 1963, Spania şi Portugalia. Aderarea lor la CEE prezenta un aspect pozitiv, şi anume reechilibrarea spre sud a unui ansamblu economic şi geopolitic pe care precedenta extindere a deplasat-o mult spre nord. Dar două motive fundamentale pledau împotrivă: pe de o parte, exceptând Irlanda, relativa stare de înapoiere a economiei acestora în comparaţie cu cea a celor Nouă, argumentul fiind determinant mai ales pentru Turcia, intenţiile de a candida ale acesteia au fost repede descurajate. Pe de altă parte, cel mai important este faptul că cele trei ţări erau supuse unor regimuri dictatoriale puţin compatibile cu spiritul şi instituţiile Comunităţii. Or, aceste piedici aveau să fie înlăturate în mai puţin de optsprezece luni odată cu „Revoluţia Garoafelor“ în Portugalia (1974), căderea regimului coloneilor în Grecia (iulie 1974) şi moartea lui Franco în Spania (20 noiembrie 1975), aceste evenimente fiind urmate de instaurarea în cele trei ţări a unor regimuri democratice mai fragile decât s-a imaginat.

Din acest moment, cei Nouă au putut examina candidaturile prezentate de guvernele de la Atena, în iunie 1975, de la Lisabona, în martie 1977 şi de la Madrid, în iulie a aceluiaşi an. Cea a Greciei a fost acceptată destul de repede, ceea ce a permis acestei ţări să semneze tratatul de aderare în mai

1979 şi să intre efectiv în CEE pe 1 ianuarie 1981. Cele ale celor două ţări iberice au fost obiectul unor negocieri mai lungi ţinând cont de problemele pe care le ridicau anumitor state membre (Franţa şi Italia în special) inevitabila concurenţă a viitoarelor membre în sectoare cum ar fi cel al fructelor, legumelor, vinului şi industriei textile. Până la urmă tratatul de aderare a Spaniei şi Portugaliei a fost semnat pe 12 iunie 1985 şi a intrat în vigoare pe 1 ianuarie în anul următor, ceea ce a transformat Comunitatea celor Nouă în Europa celor Doisprezece.

A doua extindere a CEE nu s-a făcut fără probleme serioase. Ea a adâncit diferenţele între nivelurile de dezvoltare din sânul Comunităţii şi a făcut şi mai imperioasă necesitatea de a armoniza politicile economice de natură diferită, de a reduce inegalităţile dintre regiuni, de a pune de acord politicile de emigrare, acestea fiind tot atâtea probleme la care era deja greu să se găsească soluţii într-o Comunitate de numai nouă membri. Dar în acelaşi timp există şi aspecte extrem de pozitive. Mai întâi, pe plan economic, se creează o imensă piaţă de 320 de milioane de locuitori legaţi prin acordurile de la Lomé III (semnate în decembrie 1984) de 66 ţări ACP (Africa-Caraibi-Pacific), în care capitalurile au început să circule liber. Apoi pe plan politic, se face din Comunitate un ansamblu reechilibrat spre Mediterana şi America Latină, care are o greutate internaţională crescută şi exercită o atracţie tot mai puternică asupra unor ţări ca Austria, Norvegia, Turcia şi de puţin timp şi asupra unor state din Europa de Est, cărora prăbuşirea blocului socialist le-a oferit posibilitatea

unor acţiuni comune pe termen scurt cu statele din vestul european.

Chiar înainte de a fi semnate tratatele de aderare ale Spaniei şi Portugaliei, un nou impuls a fost dat integrării europene de propunerea lui Jacques Delors. Preşedinte al Comisiei din ianuarie 1985, acesta a propus celor douăsprezece membre ale Comunităţii o „mare aspiraţie colectivă“ destinată să promoveze „reapariţia valorilor de solidaritate inerente, în ceea ce are mai bun civilizaţia europeană“. Era vorba de a defini în maniera lui Jean Monet un obiectiv mobilizator – mai precis realizarea unei „mari pieţe comune“ – şi de a fixa date pentru a-l pune în practică, limita maximă fiind sfârşitul anului 1992.

Prezentat şi discutat în Consiliile europene de la Bruxelles şi de la Milano în martie şi iunie 1985, proiectul a dus la redactarea unui text pregătit de o conferinţă interguvernamentală şi care a fost adoptat de Consiliul European reunit la Luxemburg în decembrie 1985. Acest „Act unic“ european, care va fi ratificat fără dificultate de parlamentele naţionale şi va intra în vigoare pe 1 iulie 1987, instituţionalizează Consiliul European devenit din 1973 adevăratul organ de conducere al Comunităţii, generalizează în cadrul acestuia votul prin majoritate în drept (unanimitatea rămânând regulă doar pentru problemele de securitate, a locurilor de muncă şi de sănătate) şi măreşte prerogativele Parlamentului. El extinde câmpul de aplicare al tratatului de la Roma şi la domeniile tehnologiei şi mediului şi fixează 1 ianuarie 1993 ca dată limită a realizării efective a unei mari pieţe comune unificate în care vor circula liber persoanele,

serviciile, mărfurile şi capitalurile. Statele semnatare se angajează să-şi convoace regulat miniştrii Afacerilor Externe, să găsească un consens în ceea ce priveşte politica externă şi să evite orice acţiune sau luare de poziţie care ar putea dăuna Comunităţii ca forţă coerentă în relaţiile internaţionale sau în cadrul organizaţiilor internaţionale. Aşa cum este şi oricare ar fi dificultăţile peste care va trebui să se treacă până la realizarea lui completă, „Actul unic“ constituie hotărârea europeană cea mai importantă de la Tratatul de la Roma încoace. În sfârşit pe 9 şi pe 10 decembrie 1991, la Conferinţa la nivel înalt de la Maastricht din Ţările de Jos, cei Doisprezece îşi aprofundează cooperarea punând la punct anumite elemente ale Europei politice şi mai ales ale Europei monetare.

Europa de Est: ultimele licăriri ale totalitarismului

De cealaltă parte a ce-a mai rămas până în 1989 din „cortina de fier“, criza mondială s-a manifestat ca şi în Europa de Vest, dar mult mai intens şi cu represiuni mult mai mari asupra populaţiei, ducând la o tentativă de a strânge din nou relaţiile cu supraputerile protectoare, care are însă drept consecinţă o rezistenţă tot mai mare a forţelor centrifuge.

Până la primele semne ale „dezgheţului“ polonez, adică în deceniul care a urmat „Primăverii de la Praga“, conducătorii Kremlinului au lăsat impresia că pot să stăpânească situaţia mizând pe dorinţa birocraţiilor naţionale de a-şi menţine dominaţia în faţa voinţei de liberalizare şi de independenţă a popoarelor. Acest efort de a lua din nou în mână conducerea „comunităţii socialiste“ s-a sprijinit pe două instrumente politico-juridice, reamintite permanent de sovietici: „doctrina Brejnev“ şi actul final al CSCE, semnat la Helsinki în august 1975.

Prima, botezată de Tito „doctrina suveranităţii limitate“, nu a fost niciodată formulată astfel de conducătorii de la Kremlin. Ea nu constituie decât sinteza declaraţiilor date de conducerea sovietică şi care se refereau la „dubla responsabilitate“ a PC surori, cea mai explicită fiind cea publicată în „Pravda“ în septembrie 1968, câteva săptămâni după invadarea Cehoslovaciei. „Popoarele ţărilor socialiste, se afirma aici, partidele comuniste au totala libertate de a hotărî căile de dezvoltare ale

ţărilor lor. Cu toate acestea, nicio hotărâre luată nu trebuie să dăuneze nici socialismului din ţara lor, nici intereselor fundamentale ale altor ţări socialiste (...). Aceasta înseamnă că orice partid comunist este răspunzător în faţa poporului său dar şi în faţa tuturor ţărilor socialiste“.

Din această ultimă propoziţie, care aplică la întreg sistemul procedura legitimităţii la care puterea sovietică a recurs în mod constant de la Lenin încoace, rezultă dreptul de intervenţie instituţionalizat de puterea dominantă şi de asociaţii săi din pactul de la Varşovia. Acesta decurge din însăşi logica organizării politico-ideologice a blocului şi nu putea fi aplicată în mod automat, nici nu se putea recurge la o acţiune unilaterală a URSS, cum s-a procedat în Ungaria. „Doctrina Brejnev“ asociază la dezvoltarea prealabilă şi pe ceilalţi membri ai comunităţii socialiste şi fixează – este adevărat, în termeni nu prea expliciţi – un prag al acţiunii, enunţând că aceasta devine legitimă de câte ori „limitele acceptabilului“ sunt depăşite de un popor sau de guvernul unui stat socialist. Ceea ce lasă la latitudinea oligarhiilor conducătoare să judece ce este bun sau nu pentru socialism şi ceea ce este sau nu conform intereselor proletariatului mondial. Iată o acoperire ideologică comodă pentru refuzul de a accepta orice schimbare structurală de anvergură.

Celălalt instrument, care permite în principiu menţinerea la nesfârşit a unui *status-quo,* a fost adoptat în urma lungii şi dificilei negocieri asupra securităţii şi cooperării în Europa. Actul final de la Helsinki, care are mai mult o valoare morală şi politică decât una strict juridică din moment ce este

vorba despre un proces verbal, enunţa într-adevăr, în prima sa formulare, un anume număr de principii printre care figurau cele ale integrităţii teritoriale şi inviolabilităţii frontierelor. În schimbul unor concesii minore privind drepturile omului (a treia formulare), sovieticii obţineau astfel recunoaşterea permanentizării situaţiilor create după război. Altfel spus, prezenţa lor militară în Europa de Est îşi găsea legitimitatea şi odată cu aceasta în mod indirect orice iniţiativă care viza perpetuarea ei.

Susţinuţi de această dublă legitimitate, conducătorii URSS şi aliaţii lor au menţinut, timp de zece ani, o stabilitate remarcabilă în blocul de est, care contrasta cu atmosfera agitată din anii precedenţi. „Normalizarea“ din Cehoslovacia, alinierea totală a RDG, aceea mai nuanţată, dar tot atât de eficace, a ungurului Kadar şi a conducătorilor bulgari, au constituit tot atâtea puncte de stabilizare de care URSS s-a servit pentru progresul integrării militare şi politice a blocului, criza petrolieră ajutând-o pe deasupra să-şi consolideze poziţiile faţă de statele a căror aprovizionare cu hidrocarburi depindea aproape în întregime de gigantul sovietic.

Şi totuşi, în spatele faţadei de stabilitate şi de unificare, a continuat fără mari seisme procesul de desprindere de modelul sovietic, anii ’70 constituind în acest sens fundalul unei evoluţii contradictorii. Pe de o parte consolidarea aparentă a blocului în numele „internaţionalismului proletar“ care serveşte de acoperire hegemoniei grupurilor conducătoare a unor formule politico-economice noi, diferite de modelul dominant şi susceptibile de a restabili un consens în jurul acestora.

Într-adevăr, în ţările industrializate din Europa de Est, după treizeci de ani de planificare centralizată şi de dictatură birocratică, dar şi de progres economic şi social incontestabil, în timp ce aspiraţia generală se îndreaptă spre bunăstare şi spre dispariţia constrângerilor, nu mai este posibil ca masele să fie mobilizate cu sloganuri „revoluţionare“. Acestea şi-ar dori ca toate instrumentele ideologice să dispară, într-atât a slăbit forţa mobilizatoare a marxism-leninismului. În aceste condiţii, echipele de la conducere trebuie să găsească alte metode pentru a obţine un consens şi să experimenteze alte modele decât cel ce le-a fost impus la începutul anilor ’50 de puterea supremă. În concluzie, fiecare membru al „Comunităţii socialiste“ este în opoziţie cu eforturile de integrare făcute de centru, aflat într-un lent proces de derivă care, pe lung termen, poate ştirbi serios coerenţa blocului.

În încercarea lor a-şi regăsi autonomia, ţările din Est au putut să aleagă începând din 1968 între două modele de legitimitate, diferite de schema „leninistă“ tradiţională. Primul se poate aplica în primul rând statelor celor mai dezvoltate: RDG, Cehoslovacia, Ungaria. Acesta asigură continuitatea cuceririlor importante ale socialismului printr-un compromis între stat şi societate, punându-se accent pe ameliorarea condiţiilor de viaţă şi pe asigurarea supleţei mecanismelor economice. Numai că această ultimă condiţie nu este aplicabilă RDG-ului lui Erich Honecker, unde creşterea nivelului de trai material şi cultural al populaţiei, care este incontestabil în 1971 şi nu a încetinit decât odată cu criza, este însoţită de o

recentralizare a aparatului economic şi începând din 1975 şi de o revenire la rigiditatea politică şi ideologică.

Cazul Ungariei lui Kadar este total diferit. Adus la putere de ruşi în condiţiile tragice pe care le cunoaştem, acest fost muncitor metalurgist de origine ţărănească, promovat în funcţia de şef de stat cu ajutorul tancurilor străine, a inaugurat în 1962 o experienţă originală al cărei succes a făcut din Ungaria statul cel mai „liberal“ din blocul socialist. Dorind să se uite împrejurările în care a ajuns la putere şi sincer hotărât să promoveze o „cale specific maghiară“ spre comunism, Kadar nu a încercat să se opună sovieticilor prin cuvinte, aşa cum va face Dubcek. El a înţeles că aceştia erau dispuşi să accepte şi alte căi decât cele care s-au impus în URSS cu dubla condiţie de a accepta „lecţiile“, adică de a nu repune în discuţie „cuceririle esenţiale ale Revoluţiei“ (colectivizarea, rolul conducător al PC, controlul societăţii civile) şi de a evita orice critică la adresa marii puteri. „Modelul maghiar“ se înscrie într-un context de relaţii deosebit de bune cu URSS, faţă de care Kadar s-a comportat mereu ca un aliat exemplar. Pe de altă parte el se străduieşte să nu se atingă de structurile politice care reglementează raporturile dintre partid şi stat, dar în acelaşi timp slăbeşte autoritatea aparatului de partid asupra societăţii civile, PC renunţând la o parte din prerogativele sale în favoarea elitei tehnice şi recunoscând intelectualilor o anume libertate de creaţie.

În 1968, Kadar a inaugurat o reformă economică îndrăzneaţă inspirată în parte de „socialismul de piaţă“ aplicat în Iugoslavia. Întreprinderile

industriale au căpătat o mare autonomie şi în acelaşi timp se revine la interesul pentru profit şi la libertatea de mişcare a mâinii de lucru. Aceste măsuri, ca şi hotărârile luate pentru stimularea producţiei agricole au dus la progrese vizibile în economia ungară şi au permis lui Kadar şi echipei sale să asigure populaţiei cele mai bune condiţii de trai, de muncă şi de locuit, chiar mai mult, numeroşi muncitori au putut beneficia de primele semne ale prosperităţii de masă (aparate electrocasnice şi autoturisme particulare).

Cu toate acestea, oligarhia partidului nu a fost deposedată de prerogativele sale. Ea este cea care continuă să ia hotărârile cele mai importante, dar îmbunătăţindu-şi relaţiile cu ansamblul societăţii, a dat locul meritat inteligenţei tehnice şi a împărţit cu aceasta o parte a privilegiilor care în ţările de est ţin de exercitarea funcţiilor de încadrare. Ea a reuşit deci, cu acordul tacit al sovieticilor, să deblocheze piesele maşinăriei fără să-i modifice structura de ansamblu.

În cursul aceleiaşi perioade, „modelul“ românesc a evoluat într-o direcţie diferită, ba chiar diametral opusă celei pe care Kadar o imprimă politicii sale. Situată într-o zonă mai puţin vitală pentru apărarea blocului, România şi-a putut orienta politica externă pe o cale mai autonomă fără să fie ameninţată de fulgerele Moscovei. Pe de altă parte, cea mai mică acţiune de reformare a economiei sale, rezultat al unei industrializări lacunare, nu făcea decât să o apropie mai mult de modelul de dezvoltare care a triumfat în URSS. Legitimarea prin proliferarea bunăstării materiale (foarte relativă) nu are aceleaşi şanse ca în Ungaria şi RDG – să se substituie

moştenirii staliniste. De unde recurgerea la o altă formă de legitimare care nu aparţine numai României, dar care aici funcţionează cu atât mai intens cu cât se hrăneşte din rusofobia viscerală a populaţiei sale, cea a sentimentului naţional, folosit de elita birocratică şi transformat într-un naţionalism acerb.

Din aceste două aspecte, nefavorabile dezvoltării, Nicolae Ceauşescu a extras esenţa „modelului românesc“ care până la evenimentele din 1989 s-a caracterizat printr-o politică externă relativ independentă, chiar foarte aproape de neutralitate, iar în schimbul acestei autonomii acceptate sau cel puţin tolerate de sovietici în anumite limite, prin menţinerea unei ortodoxii şi a unui totalitarism fără nicio fisură. Aşa încât, suntem îndreptăţiţi să ne întrebăm dacă se poate vorbi de „ortodoxie“ pentru a califica un sistem politic bazat pe un despotism fără limite exercitat de un conducător megaloman şi pe instalarea „clanului“ său familial în toate posturile cheie ale statului român. Pentru a-şi satisface mania grandorii Ceauşescu a mers până acolo încât a distrus vechile cartiere istorice din capitală şi a construit în loc un palat somptuos şi un centru administrativ arhitectural imens, aruncându-i pe români în mizerie, raţionalizând alimentele şi întrerupând curentul electric. Fără să mai vorbim de teroarea politică, menţinută aici la un nivel mult mai ridicat decât în alte democraţii populare.

Adoptarea de către echipele aflate la putere în ţările din Europa de Est a unor noi proceduri de legitimare, nu a împiedicat ca, din 1975, să se manifeste noi forme de contestare îndreptate împotriva dominaţiei „fratelui mai mare“ şi

împotriva rigidităţii birocratice şi represive a sistemului. De la această dată, alergia la modelul şi la prezenţa sovietică, respingerea „altoiului“ stalinist şi dorinţa de schimbare nu mai provoacă numai „accese de febră“ sporadice, izolate în timp şi în spaţiu. Între timp, opoziţia a devenit permanentă în unele ţări şi mai ales se deosebeşte de tulburările anterioare prin extinderea sa, dacă nu la ansamblul democraţiilor populare, cel puţin la sectoare întregi ale comunităţii socialiste.

La motivele structurale ale procesului contestatar – neadaptarea modelului stalinist la mutaţiile recente, permanenţa elementului naţional, atracţia exercitată de democraţiile occidentale asupra anumitor pături ale populaţiei – se adaugă, de la mijlocul anilor ’70 şi motive conjuncturale. Mai întâi, dificultăţile economice care, contrazicând convingerile marxiste, prelungesc efectele crizei mondiale în interiorul blocului socialist, scoţând în evidenţă blocajul şi lipsurile sistemului. În al doilea rând, în mai multe ţări apare o disidenţă pe care acordurile de la Helsinki au susţinut-o şi i-au oferit o bază juridică. Simţindu-se mai siguri în dominaţia lor datorită legitimării implicite a *status-quo*-ului, sovieticii nu au realizat până unde puteau să-i ducă hotărârile formulate în Actul final al CSCE la capitolul drepturilor omului şi libertăţilor fundamentale. Or, tocmai în numele acestor principii enunţate în a treia formulare de la Helsinki, contestatarii din Est se vor angaja în lupta împotriva sistemelor administrative în vigoare, de data aceasta nu în interiorul partidelor comuniste aşa cum s-a întâmplat până în 1968, pentru recucerirea poziţiilor în faţa elementelor

conservatoare ale „noii clase conducătoare“ ci în afara acestora, în fruntea unui corpus social gata să se lase influenţat de revendicările lor.

Sunt denunţate de apărătorii „drepturilor omului“ nu numai prejudicierea libertăţii de exprimare, ci toate devierile de la principiile de care s-au făcut vinovaţi cei de conducere: deplasarea persoanelor, concedierile forţate, discriminările culturale şi religioase, piedicile puse la intrarea în universităţi etc. Exemplul disidenţilor sovietici şi ecourile protestului lor în rândurile opiniei publice mondiale au fost şi ele hotărâtoare, ca şi noul interes manifestat faţă de acestea de partidele „euro-comuniste“ (italian, spaniol, şi în mai mică măsură cel francez).

Ca şi în URSS, dar cu o forţă sporită de elementul naţional, chiar naţionalist, s-a stabilit o corelare între mişcarea contestatară a intelectualilor, până atunci marginală, şi dorinţa maselor de a-şi exprima revendicările ocolind căile impuse de putere. Acţiuni minoritare care făceau referinţă la drepturile omului, cum este „Carta 77“ publicată la Praga de vreo câteva sute de protestatari (ianuarie 1977), Apelul către populaţie şi către autorităţile Poloniei, lansat de Comitetul de Apărare al Muncitorilor (KOR), victime ale represiunii de după evenimentele din iunie 1976, sau petiţia adresată de scriitorul român Paul Goma delegaţilor prezenţi la Conferinţa de la Belgrad (tot în ianuarie 1977), au găsit, în ciuda represiunii sau tăcerii oficiale, o largă audienţă în rândurile populaţiilor din ţările est europene şi au ajutat peste tot la trezirea conştiinţei maselor şi după o lungă letargie, a „societăţii civile“.

Poate cu excepţia Bulgariei, foarte ortodoxă şi foarte rusofilă, nicio ţară nu a scăpat de zguduiri, nici chiar Ungaria lui Kadar, nici RDG, unde dorinţa de schimbare nu s-a exprimat mult timp decât prin gesturi izolate – de exemplu, protestul câtorva zeci de intelectuali printre care şi fizicianul Havemann, împotriva expulzării popularului cântăreţ Wolf Biermann –, dar şi prin cele o sută de mii de cereri de emigrare în Vest.

Cu toate acestea, doar în Polonia s-a realizat cel mai repede şi în modul cel mai radical fuziunea între iniţiativele disidente şi rebeliunea organizată a corpusului social. În această ţară, unde identitatea naţională a ştiut să reziste timp de două secole tuturor împărţirilor, tuturor intervenţiilor şi ocupaţiilor militare, tuturor tentativelor de deculturalizare făcute de puternicii lor vecini, s-a instaurat în 1970, după valul de revolte muncitoreşti care au dus la intervenţia armatei dar şi la căderea lui Gomulka, un compromis oarecum asemănător cu cel din Ungaria lui Kadar. „Liberalismul“ pe care Gomulka şi-a fundamentat politica este înlocuit de Edward Gierek cu un „model“ care îmbina fermitatea politică cu un reformism economic vizând modernizarea ţării şi ameliorarea nivelului de trai al populaţiei. Astfel, sentimentul naţional şi ajutorul Bisericii au creat un relativ consens care a caracterizat primii ani ai epocii Gierek, oferind conducătorilor de la Kremlin iluzia unei stabilităţi regăsite.

Tocmai acest consens aparent a sărit în aer în cursul verii lui 1976, sub loviturile conjugate ale intelectualităţii şi ale revoltei muncitoreşti. Prima a intervenit încă din 1975 împotriva proiectelor de

rezolvare constituţională a puterii (ele urmăreau să dea o formă legală controlului exercitat de PC asupra societăţii şi să proclame ireversibilitatea legăturilor cu URSS) obligând partidul să facă concesii. Muncitorii reacţionează cu o extremă hotărâre la ridicarea preţurilor alimentare decretată pe 24 iunie 1976. Mişcare spontană ca şi în 1970 şi tot provocată de situaţia economică, dar care, de această dată va găsi un intermediar politic prin crearea KOR, Comitetul de apărare a muncitorilor, fondat de intelectuali pentru a răspunde represiunii îndreptate împotriva manifestanţilor de la Radom şi de la Ursus, epicentre ale revoltei muncitoreşti.

Evenimentele din 1976 marchează deci începutul unui proces de solidarizare a societăţii aliată în conflict deschis cu partidul, KOR reuşind să mobilizeze opinia publică din Polonia şi din străinătate şi până la urmă să obţină amnistierea victimelor represiunii, în timp ce episcopatul sprijină campaniile de solidaritate.

În faţa echipei lui Gierek şi a unui PC care nu reacţionează de fel până la lovitura violentă din 1981, opoziţia se organizează. Se înfiinţează cluburi care adună intelectualii catolici sau în care se întâlnesc comuniştii cu cei „fără partide“ aşa cum este grupul „Experienţă şi Viitor“. Toţi se întreabă ce şanse are Polonia să iasă din impasul economic şi politic în care se găseşte, iar mulţi fac propuneri concrete. Un „Comitet pentru Apărarea Drepturilor Omului“ îşi deschide birouri la Varşovia şi la Lodz. Vreo cincizeci de ziare şi reviste contestatare publicate fără autorizaţia cenzurii circulă prin toate mediile. În sfârşit, ici şi colo se organizează

sindicate independente embrionare şi bineînţeles ilegale.

Toate aceste iniţiative, calificate în mod confuz drept „disidente“ nu sunt reprimate de putere cu aceeaşi vigoare. Iniţiatorul mişcării, KOR, se bucură chiar de o relativă toleranţă care se explică atât prin caracterul legal al activităţilor sale, dar şi prin grija de a nu contraria opinia publică din străinătate (mai ales înainte de vizita lui J. Carter) într-un moment în care Polonia are nevoie de ajutorul financiar al Occidentului. Este adevărat că, trăgând concluzii din lecţia dată de evenimentele din 1956 şi din 1968, intelectualii au renunţat să mai aplice o strategie frontală împotriva PC, mizând pe presiunea forţelor sociale organizate pentru a obţine concesii în domeniul sindical şi cel al informării şi al culturii.

Această strategie a focului încrucişat nu putea să reziste la presiunea muncitorilor din vara lui 1980, motivată încă o dată de dificultăţile economice şi de hotărârea unilaterală a autorităţilor de a scumpi produsele alimentare. Având ca punct de plecare oraşul Lublin în a treia săptămână a lunii iulie, mişcarea cuprinde treptat alte oraşe pentru a ajunge la mijlocul lui august la Gdansk, unde greva de pe şantierele Lenin reprezintă primul act al unei ofensive care marchează apariţia clasei muncitoare în primul plan al scenei.

Timp de optsprezece luni, în Polonia va funcţiona un nou tip de compromis, fără precedent în istoria democraţiilor populare. Pe de o parte un partid comunist care de bine de rău supravieţuise furtunii datorită sângelui rece al „moderaţilor“, de cealaltă parte, milioanele de muncitori, susţinuţi cu

prudenţă dar cu hotărâre de Biserica Catolică, reuniţi în sindicatul *Solidarnosc* („Solidaritatea“), a cărui existenţă legală este recunoscută pe 30 şi pe 31 august 1980. Şi unii şi ceilalţi au extremiştii şi moderaţii lor: Stanislaw Kania în PC unde în septembrie 1980, l-a înlocuit pe Gierek, bolnav şi desconsiderat şi care la rândul său va trebui să-i cedeze locul ceva mai târziu generalului Jaruzelski, Lech Walesa, în „Solidaritatea“, intelectual „de structură“ (după expresia lui Gramsci care defineşte astfel elita ieşită din rândurile clasei muncitoare), ieşit din rândurile clasei muncitoare poloneze, care după evenimentele de la Gdansk devine liderul charismatic al sindicatului. Ca şi predecesorul său Gierek, Kania vrea să evite confruntarea directă dorită de radicalii din partid şi crede că va putea dezamorsa mişcarea sau aceasta se va degrada singură. De aceea, el subestimează în mod greşit potenţialul revoluţionar şi capacitatea organizatorică a maselor ca şi legăturile care o leagă de intelectualii „disidenţi“ şi de Biserică, alegerea unui cardinal polonez pentru tronul Sfântului Petru (Ioan Paul al II-lea[267]) şi vizita sa în Polonia jucând rolul esenţial de catalizator. Walesa, la rândul lui, în faţa maselor nerăbdătoare şi a unor tineri ce vor să meargă până la capăt, menţine cu greu echilibrul căutând şi el să evite ce e mai rău, păstrând totodată cuceririle din august 1980. Şi unul şi celălalt se bazează pe simţul geopolitic ascuţit al polonezilor care îi face pe majoritatea dintre ei să încline spre ponderaţie şi pe ameninţarea permanentă a sovieticilor care apasă încă de la început asupra precarului compromis polonez.

Or, în contextul intern şi internaţional al momentului, evoluţia Poloniei către pluralism în care legalizarea „Solidarităţii“ ca forţă autonomă recunoscută, contestând partidului monopolul asupra societăţii, nu putea să fie pentru cei de la Kremlin decât o primă etapă care depăşea cu mult „pragul de tolerare“. Apoi ar fi fost prea mare riscul de contaminare a celorlalţi membri ai comunităţii socialiste şi chiar al URSS-ului. În ultimele săptămâni ale anului 1981 părea evident că Moscova avea să intervină într-un moment sau altul pentru a pune capăt „devierii“ poloneze. De aceea, pentru a distruge „Solidaritatea“ şi pentru a-i reda partidului poziţia sa autoritară, dar şi pentru a evita o baie de sânge şi ocupaţia străină, generalul Jaruzelski a hotărât să spargă buba utilizând forţele armate pentru a restabili „ordinea socialistă“ şi decretând „starea de asediu“ în Polonia, toate acestea cu acordul formal al sovieticilor şi sub controlul direct al mareşalului Kulikov, comandantul suprem al trupelor Pactului de la Varşovia. Problema a fost rezolvată în câteva ore în noaptea de 12 spre 13 decembrie 1981 şi în cursul zilei următoare prin constituirea unui Consiliu Militar de Salvare Naţională, arestarea conducătorilor „Solidarităţii“ (Walesa a fost închis într-o vilă aproape de Varşovia) şi anunţarea unor măsuri sociale şi politice severe: suspendarea dreptului la grevă, camuflajul de la orele 22 la 6 dimineaţa, militarizarea întreprinderilor cheie, revenirea la săptămâna de lucru de şase zile şi reducerea la jumătate a concediului anual.

Unanim condamnată de ţările Occidentului, proclamarea stării de asediu de către generalul

Jaruzelski a fost în schimb bine primită în statele din Europa de Est, în special în Cehoslovacia şi RDG. Totuşi, „normalizarea“ impusă de Moscova şi aplicată de conducătorii polonezi se va dovedi repede incapabilă să înfrângă imensa dorinţă de independenţă şi libertate care anima marea majoritate a populaţiei pe care duritatea represiunii nu reuşea să o îndepărteze de militanţii „Solidarităţii“ şi ai KOR-ului şi care vedea tot mai mult în puternica Biserică Catolică, adevărat stat în stat susţinut de Ioan Paul al II-lea, o structură foarte greu de distrus, în care putea să se încadreze. De aceea, echipa de la conducere a trebuit să-şi calce repede pe conştiinţă şi să suspende starea de asediu în decembrie 1982, eliberând şi toate persoanele arestate cu un an în urmă şi condamnând în 1985 la ani grei de închisoare pe poliţiştii care îl asasinaseră în octombrie 1984 pe părintele Popielusko şi acceptând la urmă să negocieze cu Lech Walesa, care în urma atribuirii Premiului Nobel pentru pace se bucura de un imens prestigiu internaţional.

Aparent victorioşi în urma acestei ultime intervenţii de forţă împotriva disidenţilor din ţările de Est, conducătorii sovietici şi aliaţii lor nu aveau în realitate motive prea mari de bucurie. După suspendarea stării de asediu, forma pe care o luase şi pe care o păstra mişcarea contestatară poloneză arăta că nu era vorba numai de o mişcare minoritară ci de întreaga societate civilă care, în momentul în care găsea structurile propice pentru a se exprima, era capabilă să se mobilizeze pentru a obţine o schimbare.

Astfel, în ajunul schimbărilor care vor avea loc în

URSS odată cu venirea la putere a lui Mihail Gorbaciov, era clar pentru observatorii cei mai lucizi că uzura modelului instaurat de Revoluţia din octombrie era aşa de mare, încât era greu de imaginat cum ar putea echipele conducătoare din ţările est europene să-şi mai impună mult timp hegemonia bazându-se doar pe stabilitatea sistemului, în faţa unor noi forţe tot mai viguroase şi mai unite – intelectualitatea „disidentă“, o elită de tehnicieni gata să ceară participarea efectivă la deciziile centrale în schimbul câtorva privilegii oferite de alianţa cu birocraţia, un tineret din ce în ce mai recalcitrant faţă de tiparele conformismului oficial – şi a unei clase muncitoare care ieşise pur şi simplu din letargie. Oare agonia totalitarismului nu a început în ciuda acestei aparente stabilităţi?

Destinderea internaţională şi prăbuşirea comunismului

Se pare că Europa, în primul rând cea de Est, dar şi cea de Vest prin efectele unei reacţii în lanţ ale cărei consecinţe sunt greu de măsurat, a intrat, în cursul ultimilor ani, într-o nouă etapă a istoriei sale. La originea acestei schimbări se află două evenimente strâns legate între ele, care sunt declanşate mai mult de evoluţia şi iniţiativele celor două superputeri, decât de acţiunile europenilor, chiar dacă consecinţele acestora privesc în mod direct statele şi populaţiile de pe bătrânul continent.

Primul are drept punct de plecare politica mâinii de fier pe care Ronald Reagan o impune partenerilor săi din Est în domeniul tehnologiei de vârf şi al armamentului nuclear. În 1983, în timp ce începea desfăşurarea primelor rachete Pershing şi a rachetelor de croazieră, menite să răspundă provocării pe care o reprezentau rachetele sovietice SS-20, preşedintele Statelor Unite îşi expunea Iniţiativa de Apărare Strategică, numită „războiul stelelor“: un proiect vizând să dezvolte pe termen lung un sistem de protecţie antirachetă extrem de costisitor şi din această cauză considerat inaccesibil sovieticilor. În Vest, mulţi îl consideră nerealist şi mult prea scump. Armă de descurajare economică şi tehnologică, acesta urmărea mai ales să-i facă pe conducătorii de la Kremlin să simtă că pe terenul cursei înarmărilor extrem de sofisticat în secolul XX, ţara lor nu avea nici mijloacele financiare, nici

resurse în materie de inovaţii tehnice care să-i permită să facă faţă acestei provocări.

Celălalt eveniment a avut ca teatru Uniunea Sovietică unde, pe 11 martie 1985, Mihail Gorbaciov devenea Prim secretar al PCUS punând capăt perioadei de nesiguranţă în cursul căreia s-au succedat după moartea lui Brejnev (în noiembrie 1982) Andropov şi Cernenko. Acest „tânăr“ om de partid de 54 de ani (vârsta medie a membrilor din Politburo depăşea 70 de ani) arată foarte repede că vrea, aşa cum încercase Hruşciov la sfârşitul anilor ’50, să ofere ţării sale timpul şi mijloacele de a debloca mecanismele unei economii paralizate de rigiditatea sistemului. Aceasta presupunea la început nu lichidarea „socialismului real“, ci pur şi simplu comoditatea acestuia privind restabilirea unei legături între partide, stat şi o liberalizare controlată. Acestea erau obiectivele iniţiale ale restructurării (*Perestroika*) şi ale transparenţei *Glasnost* („informarea societăţii pentru a o mobiliza“), fixate de succesorul lui Cernenko, când îşi dă seama de greutatea pe care o reprezenta pentru URSS cursa înarmărilor şi responsabilităţile unei acţiuni dincolo de dimensiunile planetei dorită de Brejnev, dar pentru care a doua putere nu avea mijloacele necesare. De aici, opţiunea Kremlinului de a-şi modera atitudinea internaţională şi de a face presiuni asupra aliaţilor pentru a alege aceeaşi cale.

Europa trebuia să reprezinte prima mizã a acestei noi strategii. Asta nu însemna că Numărul Unu sovietic s-a gândit de la început să redea autonomia ţărilor din blocul de est şi să permită ca în vestul continentului să se dezvolte un nou fel de putere capabil să-şi asigure securitatea cu mijloace proprii.

Este clar că atunci când la începutul domniei sale el vorbeşte despre „Casa Comună“, se gândeşte mai mult la o neutralizare discretă a acestei părţi a lumii decât la o viitoare constituire a Statelor Unite ale Europei. Până atunci însă, acceptă să reia tratativele de la Geneva asupra rachetelor nucleare cu rază medie de acţiune – care după cum ştim vizau ţinte exclusiv europene – şi până la urmă să fie de acord cu „opţiunea zero“ propusă cu câţiva ani în urmă de preşedintele Reagan şi care presupunea eliminarea în paralel a rachetelor SS-20 şi a replicilor lor occidentale (Pershing şi rachetele de croazieră). Aceasta se va realiza odată cu semnarea în decembrie 1987 la Washington a tratatului FNI, prima etapă a unei reduceri a armamentelor nucleare strategice (START) şi tactice ca şi a forţelor convenţionale, care va continua în cursul anilor următori. Ea marchează şi revenirea la destinderea internaţională ale cărei etape nu vor întârzia să se facă simţite în Europa de Est.

Este clar că cele două evenimente evocate, răsturnarea conjuncturii politice internaţionale şi opţiunile de politică internă adoptate de Gorbaciov, au fost hotărâtoare în declanşarea procesului care a dus la schimbările recente din ţările est europene. Mutaţiile rapide şi neaşteptate din Uniunea Sovietică au avut consecinţe asupra evoluţiei democraţiilor populare, fie că este vorba de liberalizarea informaţiei, de democratizarea desigur încă incompletă dar reală a instituţiilor şi a vieţii politice, de trezirea naţionalităţilor din Caucaz (armeni, azeri) şi din Ţările Baltice ajungându-se curând la adevărate declaraţii de independenţă ale

Republicilor componente ale Uniunii, fără ca Armata Roşie să intervină, sau că este vorba de politica externă de retragerea trupelor sovietice din Afganistan şi de abandonarea „doctrinei Brejnev“ de către noua echipă de la conducere. Toate acestea au stimulat destinderea şi au favorizat stabilirea unor noi relaţii nu numai între Est şi Vest dar şi în interiorul blocului democraţiilor populare. Cu patruzeci de ani în urmă războiul rece a făcut din acesta un bloc monolitic complet dominat de URSS. Dezarmarea strategică şi diplomatică dorită de URSS din motivele pe care le-am menţionat va fi cea care în mare măsură va contribui la grăbirea prăbuşirii acestuia.

La aceste motive trebuie să adăugăm apăsarea unei crize economice devenită aproape structurală în ţările din Est şi care este suportată cu atât mai greu de populaţiile din aceste state cu cât deschiderea către lumea occidentală (presă, televiziune, călătorii) le permite să compare carenţele din economia lor şi mediocritatea nivelului lor de trai cu relativa prosperitate care domneşte în Vest în această perioadă de relansare. Amploarea crizei este desigur diferită de la o ţară la alta, dar manifestările sunt identice: încetinirea mai mult sau mai puţin accentuată a dezvoltării, productivitatea redusă, deficitele agricole cronice (exceptând Ungaria şi Bulgaria) şi penuria de produse alimentare care în unele ţări sfârşeşte prin raţionalizare, care în România va căpăta un caracter dramatic, inflaţia variind şi ea în funcţie de ţară (15 la 20% în Ungaria, Bulgaria, RDG şi Cehoslovacia, în Polonia în 1982) şi enormele datorii externe: 40 miliarde de dolari pentru Polonia, 20 miliarde

pentru RDG, 17,6 miliarde pentru Ungaria, 8 miliarde pentru Bulgaria. Numai România (dacă se face excepţie de Albania care de mult timp se află în afara blocului) a reuşit, se pare, să-şi plătească în 1980 datoria externă care era de 18 miliarde de dolari, dar cu ce preţ!

În sfârşit, un ultim element care merită subliniat în multitudinea de motivaţii care a făcut popoarele est europene să-şi scuture jugul în anul 1989, este cel al aniversării bicentenarului Revoluţiei franceze. Desigur, influenţa evenimentului nu trebuie exagerată, dar este clar că încoronând un deceniu în cursul căruia discursul asupra drepturilor omului a sfârşit prin a deveni tema principală a dezbaterilor, dar şi o armă de penetraţie în tabăra adversă, comemorarea în toată Europa, inclusiv URSS, a actului fondator al membrilor Constituantei putea să susţină motivaţiile noului val contestatar din democraţiile populare.

Toate remarcile făcute în prezenta carte asupra marilor frământări revoluţionare repetate în Europa timp de două secole – legătura strânsă dar nu automată dintre economie şi politică, existenţa unui mediu care favorizează propaganda crizei şi a unor forţe transnaţionale care o promovează, inconsistenţa explicaţiei mitice care susţine existenţa unor forţe obscure manipulate din exterior, rolul motor jucat de o ţară sau alta în declanşarea procesului etc. – sunt aplicabile şi evenimentelor din 1989-1990, ce au loc în Europa de Est.

Două ţări au jucat un rol esenţial în declanşarea mişcării, încă din 1988: Polonia şi Ungaria. Am văzut că prima, de la evenimentele din 1980-1981

nu a încetat să ofere celorlalte democraţii populare exemplul unei ţări în care, în ciuda „normalizării“, întreaga societate civilă era implicată într-un proces de rezistenţă mocnită, care obliga puterea să negocieze cu cele două structuri principale. Biserica Catolică şi sindicatul „Solidaritatea“. După cea au încercat să-l desfiinţeze pe acesta din urmă, conducătorii polonezi au trebuit să se hotărască în aprilie 1989, după un val de greve şi deschiderea unei „mese rotunde“ cu reprezentanţii „Solidarităţii“, să semneze un acord care marca o cotitură hotărâtoare nu numai pentru Polonia, ci şi pentru ansamblul blocului socialist. Acest text prevedea reinstaurarea pluralismului sindical, deci legalizarea „Solidarităţii“ şi înfiinţarea unor noi instituţii politice. Polonia va fi guvernată de acum înainte de un Preşedinte al Republicii, ales pentru şase ani de Parlament şi având prerogative multiple. Legislativul va fi împărţit în două Camere alese prin sufragiu universal: o Dietă, în care opoziţia trebuia să se mulţumească cu 35%, restul locurilor fiind obţinute de PC polonez şi de aliaţii săi şi un Senat având puterea de a respinge legile votate de Dietă. Se adoptase deci practica democraţiei pluraliste care pătrundea în sistemul politic al unei democraţii populare.

Alegerile din iunie 1989 au constituit un succes pentru opoziţia grupată în jurul Solidarităţii. În Senat, unde *numerus clausus* nu conta, opoziţia a obţinut 99 de locuri din cele 100 supuse votării. În Dietă, unde „independenţii“ aveau 161 de deputaţi, comuniştii nu dispuneau de o majoritate şi aveau nevoie de sprijinul micilor formaţiuni satelit care îi susţinuseră până atunci. În iulie s-au organizat

alegeri pentru desemnarea şefului statului. Generalul Jaruzelski care a ezitat mult timp înainte de a-şi depune candidatura, a fost ales la limită. A trebuit apoi să se treacă la constituirea unui guvern căruia îi revenea dificila sarcină de a face faţă situaţiei economice catastrofale pe care o traversa Polonia. Pe 24 august, Dieta dă învestitura unuia dintre conducătorii cei mai moderaţi ai „Solidarităţii“, Tadeusz Mazowiecki care a format o echipă în care Partidul Comunist nu avea decât patru portofolii din 24, aliaţii săi 7, iar Solidaritatea 13. Pentru prima oară în istoria democraţiei populare un necomunist ajunge în fruntea guvernului.

De la această cotitură istorică, Polonia şi-a accentuat evoluţia spre democraţie. Dieta revenind în decembrie 1989 la numele de „Republica Polonia“, fără vreo referinţă la caracterul „socialist“ şi „popular“ al statului, aşa cum se procedase în trecut. În ianuarie 1990, PC polonez s-a dizolvat şi s-a transformat într-o nouă organizaţie numită „Social-Democraţia Republicii Polonia“, în timp ce o minoritate se desprinde de aceasta pentru a crea „Uniunea Social-Democrată“. Toate aceste evenimente au loc pe fondul întoarcerii la economia de piaţă, la privatizare, dar şi al dificultăţilor economice şi sociale care persistă. Sub presiunea lui Lech Walesa, generalul Jaruzelski sfârşeşte prin a demisiona din postul de şef de stat şi alegeri prezidenţiale prin sufragiu universal îl aduc la preşedinţie pe fostul lider al „Solidarităţii“ care între timp s-a desprins de aripa de stânga a mişcării pe care a condus-o. Pentru a fi înlăturate şi ultimele vestigii ale puterii comuniste, nu mai rămâne decât

să se organizeze noi alegeri legislative, ceea ce se întâmplă în toamna lui 1991. Dar din scrutinul proporţional nu iese nicio majoritate, ceea ce nu poate decât să slăbească conducerea poloneză, în delicata etapă economică în care s-a angajat.

În Ungaria, schimbarea regimului s-a produs şi mai repede şi fără cea mai mică ciocnire, sub conducerea guvernului format din comunişti reformatori, prezidat de Miklos Nemeth. Încă din vara lui 1988, aici au apărut în mod spontan numeroase grupuri, asociaţii şi formaţiuni politice şi culturale de toate felurile, cărora Parlamentul le-a recunoscut legalitatea, înlăturând în ianuarie 1989 toate obstacolele care stau în calea libertăţii de asociere şi de manifestaţie. În timp ce presa şi editurile ies şi ele de sub incidenţa cenzurii, ungurii şi-au manifestat de mai multe ori cu acordul autorităţilor, dorinţa de a se împăca cu propriul lor trecut. Vechile embleme având deasupra coroana Sfântului Ştefan apar din nou pe drapelul naţional. Arhiducele Otto de Habsburg a asistat în aprilie 1989, în prezenţa şefului guvernului, la o ceremonie oficială în cinstea împărătesei Zita, decedată recent. Pe 20 august 1989, o procesiune purtând relicvele sfântului patron al Ungariei a avut loc la Budapesta în prezenţa unei mulţimi considerabile. În iunie a aceluiaşi an, sute de mii de persoane au asistat la funeraliile oficiale ale lui Imre Nagy şi a patru dintre tovarăşii săi, reabilitaţi de regim.

Cât despre instituţii, ele au fost supuse ca şi în Polonia, unui *lifting* complet. Ungaria a încetat să mai fie o Republică Populară pentru a deveni simplu „Republica Ungară“, un stat de drept care recunoaşte „valorile democraţiei burgheze şi

totodată pe cele ale socialismului democratic“, adeptă pluralismului politic şi sindical şi instaurează un regim semi-prezidenţial.

Partidul Comunist s-a autodizolvat şi el în octombrie pentru a da naştere Partidului Socialist Maghiar, ceea ce nu-l va împiedica să fie învins (10% din voturile exprimate) în alegerile legislative din martie 1990, câştigate de formaţiunile moderate, Forumul Democratic Maghiar şi Alianţa Democraţilor Liberi. Puterea este preluată de o coaliţie, de centru dreapta condusă de Josef Antall.

În sfârşit, în domeniul politicii externe, Ungaria a fost prima care s-a desprins de Pactul de la Varşovia, fără să pună însă probleme deosebite sovieticilor care din aprilie 1989 au început să-şi retragă trupele din această ţară şi nu s-au opus căderii „cortinei de fier“ care o separa de Austria vecină, cu care relaţiile devin tot mai strânse. Din toate ţările fostului bloc socialist, Ungaria este cea care se întoarce cu hotărâre spre Occident (i-a făcut o primire triumfală preşedintelui Bush în iulie 1989) şi în special spre Europa celor Doisprezece.

Procesul de trecere la democraţie în RDG, în Cehoslovacia şi în Bulgaria a fost diferit de această revoluţie pacifistă începută de la vârf, aceste trei ţări netrecând ca România prin tulburări foarte grave, dar aici, presiunea maselor fiind necesară pentru ca cei aflaţi la putere să accepte până la urmă să cedeze şi să permită ca transformările democratice să aibă loc.

Din toate ţările Europei de Est, RDG era ţara la care lumea se aştepta cel mai puţin să treacă la democraţie fără vărsare de sânge. Cu toate acestea, nici acţiunile preventive ale aparatului represiv, nici

îndârjirea lui Erich Honecker şi a echipei sale nu au putut rezista mult timp în faţa unei mişcări care la început a luat aici aspectul unei „hemoragii“ umane care tranzita Ungaria şi Cehoslovacia. Este necesar să amintim că Mihail Gorbaciov, în trecere prin Berlin cu ocazia sărbătoririi celei de a 40-a aniversări a RDG şi primit cu strigăte de „Gorbi! Libertate!“, s-a exprimat clar pentru a-i sugera omologului său est-german că nu putea să conteze pe URSS pentru a reinstaura, dacă era cazul, „egalitatea socialistă“. „Trebuie să se ţină cont, declara el, de procesul general de modernizare şi de reînnoire care are loc în acest moment în tot blocul socialist“.

Pentru a-l determina pe Honecker să dea înapoi, a trebuit totuşi ca masele să se pună în mişcare. Marile manifestaţii care au loc în principalele oraşe din RDG, mai ales în Berlinul de Est şi la Leipzig în octombrie 1989, au înfrânt rezistenţa acestuia. Pe 18 octombrie, el renunţa la toate funcţiile sale din conducerea partidului şi a armatei, cedând locul unui alt conservator, Egon Krantz, care după o întrevedere cu Gorbaciov a trebuit să bată şi el în retragere în faţa presiunii străzii, să deschidă frontierele cu RFG şi pe 9 noiembrie, să lase să se înfăptuiască un gest inimaginabil cu câteva săptămâni înainte în această ţară rămasă profund stalinistă: deschiderea unor breşe în Zidul Berlinului prin care au năvălit în zilele următoare aproape 3 milioane de „vizitatori“, nerăbdători să regăsească sau să descopere pentru prima dată calea spre libertate.

Revoluţia pacifistă din noiembrie nu a înfrânt dintr-odată Partidul Comunist care, lipsit de

sprijinul Kremlinului, mai conta încă pe ajutorul vechilor săi militanţi care fluturaseră ameninţarea fascismului (în unele manifestaţii au apărut lozinci naţionaliste) şi pe controlul structurilor statului. Cu toate acestea, pe 11 noiembrie, Comitetul Central al Partidului Comunist a aprobat votul „secret, liber, democratic şi pluralist“. Alături de revendicarea democraţiei şi pluralismului, manifestanţii care continuau să-şi exercite presiunea asupra puterii cu vigoare (guvernul Modrow, dominat tot de comunişti) o adăugau deja pe cea a reunificării, primită la început cu răceală de sovietici, cu un entuziasm temperat de cei din Vest, dar care, era evident, nu putea fi împiedicată. Din momentul în care jugul comunist s-a făcut ţăndări, iar populaţiile est-europene s-au văzut readuse la situaţia din urmă cu patruzeci de ani, nu exista altă structură decât naţiunea pentru ca acestea să-şi exprime dorinţa de schimbare, şi în RDG această naţiune se numea Germania.

Acesta este punctul de plecare al unei evoluţii în care, în mai puţin de un an, aveau să se succeadă hotărârea Parlamentului est german de a aproba pluralismul politic, şi de a desfiinţa rolul conducător al Partidului Comunist (decembrie 1989), luarea cu asalt în Berlinul de Est al Sediului Central al Poliţiei Politice, STASI (15 ianuarie 1990), anunţarea urmăririi în justiţie a lui Erich Honecker şi a altor ex-conducători stalinişti, victoria zdrobitoare a creştin-democraţilor în alegerile legislative din 18 martie 1990 şi marginalizarea fostei formaţiuni comuniste (devenită PSD), constituirea unui guvern de coaliţie prezidat de M. Lothar de Maiziere şi instaurarea în iulie 1990 a uniunii economice şi

monetare cu RFG. Era prima etapă a unei reunificări, de acum înainte acceptată de toţi şi care constituia, cu adevărat, evenimentul cel mai important din istoria politică a Europei de la sfârşitul războiului încoace. Pe 3 octombrie 1990 Germania este reunificată oficial, această reunificare luând forma unei „absorbiri“ a RDG de către Republica Federală. În decembrie 1990, primele alegeri libere în Bundestag la care participau cele 16 Landuri ale noului teritoriu, aduceau victoria Coaliţiei Uniunea Creştin Democrată – Uniunea Creştin-Socială din Bavaria, grupată în jurul Cancelarului Kohl, principalul artizan al unităţii regăsite.

„Teoria dominoului“ concepută în anii cei mai sumbri ai Războiului Rece de către strategii Washingtonului nu a fost nicicând aşa de bine verificată ca în toamna lui 1989, în ţările din Estul Europei. Deschiderea frontierei dintre Ungaria şi Austria nu a provocat numai exodul brusc al germanilor din Est către RFG, ci a făcut din Praga o etapă inevitabilă în drumul spre libertate, implicând imediat şi Cehoslovacia în procesul de liberalizare. În realitate, focul mocnea aici de mult timp, întreţinut de o disidenţă pe care represiunea poliţiei nu a putut s-o înăbuşe şi care a început să se manifeste deschis la începutul lui 1989 prin comemorarea amintirii lui Jan Palach, studentul care cu douăzeci de ani în urmă şi-a dat foc în semn de protest împotriva invaziei sovietice. În cursul verii lui 1989, manifestaţiile şi petiţiile s-au înmulţit provocând represiuni şi arestări: în primul rând arestarea dramaturgului Vaclav Havel închis în februarie, eliberat în mai, apoi arestat din nou în

octombrie şi spitalizat cu forţa.

Evenimentele de la Berlin din noiembrie au declanşat un val de manifestaţii care, la iniţiativa „Forului Civic", ce reunea pe toţi reprezentanţii opoziţiei, au căpătat curând un caracter de masă. Confruntat cu această revoluţie paşnică, Parlamentul a luat iniţiativa de a începe la sfârşitul lui noiembrie procesul de liberalizare, decretând abolirea rolului conducător al PC şi recunoscând pluralismul politic. Guvernul lui Husak a trebuit să demisioneze şi a fost înlocuit pe 10 decembrie, de un cabinet de „convenţie naţională“, format în majoritate de necomunişti, care a hotărât imediat dizolvarea Poliţiei politice şi deschiderea frontierei cu Austria. Pe 28 decembrie, fostul promotor al Primăverii de la Praga, Alexandr Dubcek a fost ales preşedinte al Parlamentului, iar a doua zi, acesta din urmă l-a desemnat pe Vaclav Havel preşedinte al Republicii. Poporul cehoslovac a câştigat partida, iar opoziţia democratică devenea conducătoarea jocului. Alegerile din iunie 1990 au adus Forumului Civic majoritatea absolută în Parlamentul federal cu 46,6% din voturi. PC obţinuse 13,6%, Uniunea Creştin-Democrată 12% şi aproximativ 10% mişcările reprezentând minorităţile (moravă, slovacă etc.).

În Bulgaria, tot în urma unor manifestaţii de mare amploare care au loc la Sofia şi în alte oraşe ale ţării, Comitetul Central al PC a hotărât, în noiembrie 1989, să cedeze revendicărilor maselor, excluzându-l pe Todor Jivkov, înlăturat în câteva zile de la conducerea partidului şi statului şi înlocuirea cu Petar Mladenov, apoi anunţând alegeri libere. După ce a părăsit „centralismul democratic“ şi

concepţiile „leniniste“ PC s-a transformat în Partid Socialist. Victoria acestuia din urmă în alegerile din ianuarie 1990 nu a pus capăt mişcării. Presiunea maselor îl obligă pe Mladenov să demisioneze în august, lăsând postul de şef al statului principalului şef al opoziţiei, Jeliev, apoi în decembrie 1990 prim-ministrul este şi el înlocuit de Popov, un tehnician fără etichetă politică.

În România, în schimb, tranziţia spre o democraţie, care în această ţară era încă departe de a fi complet stabilită, s-a făcut cu violenţă şi cu duritate. Într-adevăr, aici legitimarea puterii comuniste nu se mai baza de mult timp pe un compromis oarecare între popor şi conducători (mai degrabă „conducătorul suprem“), ci pe infailibilitatea, proclamată ca dogmă, a „conducătorului“ Nicolae Ceauşescu. Acesta ridicase pe o culme niciodată atinsă în ţările de Est (inclusiv Albania şi Coreea de Nord) cultul propriei sale personalităţi şi al membrilor familiei sale, plasaţi în posturi cheie ale partidului şi statului, copleşiţi de onoruri, privilegii şi bogăţii. Pe de altă parte el a instaurat un regim de teroare politică, al cărui instrument, teribila „Securitate“ constituia un stat în stat şi în acelaşi timp o adevărată gardă pretoriană, devotată în mod fanatic omului şi regimului care îi asigurau o poziţie privilegiată.

Valul contestatar din Europa de Est, care a început să se manifeste în vara lui 1989 atingând apogeul în octombrie-noiembrie, va cuprinde şi România, dar cu o oarecare întârziere. Disidenţa nu era complet absentă în această ţară, unde rarii protestatari declaraţi erau apăraţi doar de atenţia pe care le-o acorda mass-media occidentală. Chiar

în sânul PC, un anumit număr de conducători au început să se îndepărteze de puterea tiranică a lui Ceauşescu şi de politica sa catastrofală pentru poporul român, supus unei raţionalizări drastice, încălcărilor repetate a drepturilor omului şi distrugerii unor sate întregi. Cu toate acestea, în timpul Congresului partidului de la sfârşitul lui noiembrie, Ceauşescu este reales triumfal în funcţia de secretar general, evenimentul fiind salutat de o manifestaţie „spontană“ a populaţiei din capitală.

Trei săptămâni mai târziu, revoluţia izbucnea mai întâi în Transilvania, unde minoritatea maghiară şi germană era supusă represiunii Securităţii, apoi în restul ţării. În urma agresării unui pastor ungur[268] de către membrii Poliţiei politice la Timişoara, populaţia din acest oraş s-a revoltat pe 17 decembrie 1989, provocând o represiune sângeroasă care s-a soldat cu câteva sute de morţi. În timp ce Ceauşescu întors rapid din Iran, acuza grupurile de „huligani“ şi de „fascişti“ care ameninţau „socialismul“ şi „naţiunea română“, alte manifestaţii aveau loc în mai multe oraşe din ţară, reprimate peste tot cu o extremă brutalitate de armată. Actul decisiv trebuia să se joace în cele din urmă la Bucureşti, în timpul unei manifestaţii de susţinere a Conducătorului, organizată de acesta şi în cursul căreia sutele de mii de persoane adunate în Piaţa Republicii au început să scandeze: „Jos Ceauşescu! Timişoara! Libertate!“. În aceeaşi zi, insurecţia cuprindea întreaga capitală şi marile oraşe din est, Iaşi şi Constanţa, marcând începutul unei săptămâni revoluţionare în care poporul român şi armata aveau să treacă de partea răsculaţilor şi aveau să se confrunte cu acei „desperados“

fanatizaţi şi înarmaţi de Securitate învinşi în cele din urmă dar cu preţul unor grele pierderi. Între timp, Ceauşescu şi soţia sa au fost arestaţi, judecaţi rapid şi executaţi pe 25 decembrie, în timp ce se constituia un Consiliu al Frontului de Salvare Naţională. Format în parte din oameni care, ca preşedintele acestuia, Ion Iliescu, au făcut carieră uneori cu mult zel sub îndrumarea Conducătorului, acest organism va prelua puterea după demisia guvernului, pe care o va exercita până la desemnarea pe 26 decembrie, a unei noi echipe guvernamentale prezidată de universitarul Petre Roman. Acesta a luat imediat o serie de măsuri care să-i satisfacă pe revoluţionari: abrogarea planului de „sistematizare a teritoriului“, respectarea drepturilor minorităţilor, alegeri libere, abolirea pedepsei cu moartea, stabilirea săptămânii de lucru la cinci zile, înlăturarea restricţiilor la încălzire şi iluminare etc., fără însă să reuşească să-i convingă pe cei care au luptat pentru instaurarea democraţiei (nu se poate vorbi de „reinstaurare“ într-o ţară care practic nu a cunoscut-o niciodată) că nu au fost folosiţi şi marginalizaţi de adversarii comunişti ai lui Ceauşescu, din România cât şi de la Kremlin.

Oricare ar fi fost situaţia, în mai 1990, la alegerile generale pentru preşedinţie, Adunarea Naţională şi Senat, Ion Iliescu şi Frontul Salvării Naţionale au obţinut o adevărată victorie, partidele din opoziţie – Partidul Naţional Ţărănesc şi Partidul Liberal – obţinând procentaje mediocre. Că s-au comis ilegalităţi în cursul alegerilor, că acestea s-au desfăşurat într-o atmosferă de nebunie generală, nu există nicio îndoială, dar aceasta nu ajunge pentru a explica valul seismic de care au beneficiat oamenii

Frontului. Cu siguranţă, aceştia nu au adus României adevărata democraţie pe care o cereau masele care au declanşat procesul revoluţionar, la mijlocul lui decembrie 1989. Dovadă este mai ales modul în care puterea a înfrânt în iunie 1990 manifestaţiile violente ale tinerilor care au avut loc la Bucureşti şi care au determinat guvernul să trimită împotriva lor „comandouri“ de mineri care au provocat moartea a cel puţin cinci persoane şi rănirea altor câteva sute. Dar ruptura nu se poate produce de azi pe mâine – ceea ce este valabil atât pentru conducătorii Frontului cât şi pentru o parte a opoziţiei şi pentru poporul român în general – după decenii de stalinism consolidat, de teroare politică şi de lipsuri, mai ales când trăieşti într-o ţară care a trecut aproape fără tranziţie de la o dictatură de tip fascist la un comunism autoritar.

În afara blocului legat direct de URSS, Iugoslavia şi Albania trebuie la rândul lor să abandoneze ceea ce constituia identitatea lor comunistă. În prima din cele două ţări, pluralismul politic şi alegerile libere vor face ca partidele politice să-şi piardă puterea, cu excepţia Serbiei şi a Muntenegrului. Nu există până la Albania, citadelă stalinistă care să nu cunoască prăbuşirea modelului comunist. O mişcare de exod al populaţiei către Occident şi manifestaţii de amploare îl obligă pe Ramiz Alia, succesorul lui Enver Hodja să facă unele concesii: sunt acordate vize celor ce vor să emigreze, pluralismul politic este instaurat în decembrie 1990 şi alegeri libere sunt organizate în primăvara lui 1991, în timp ce o nouă Constituţie prevede dreptul la grevă, libertatea religioasă şi autorizează asociaţiile politice, economice şi culturale. Datorită voturilor

ţăranilor, Partidul Albanez al Muncii (comunist) câştigă alegerile, dar la presiunea maselor este obligat să liberalizeze regimul.

Ultimul act al istoriei comunismului european se joacă în 1991 în URSS, acolo unde acesta a luat naştere. Mihail Gorbaciov oscilează între alianţa cu conservatorii din Politburo şi cea cu liberalii conduşi de preşedintele Federaţiei Ruse, Boris Elţîn, încercând totodată să introducă treptat economia de piaţă cu ajutorul Occidentului şi să menţină URSS, în ciuda dorinţei de independenţă a diferitelor Republici. Jocul său subtil va fi compromis de o încercare de lovitură de stat a PC. Pe 19 august 1991, preşedintele este pus sub supraveghere într-o reşedinţă din Crimeea, în timp ce organizatorii unui puci oferă puterea câtorva conducători conservatori sprijiniţi de conducerea armatei, de KGB, de poliţie şi de preşedinţia Sovietului Suprem. Puciul eşuează în 48 de ore datorită dezaprobării marilor puteri, a rezistenţei populaţiei şi a atitudinii energice a preşedintelui rus, Boris Elţîn în jurul căruia se adună toţi cei care sunt împotriva puciului. Sfârşitul acestui episod duce la lichidarea comunismului şi la dezmembrarea URSS-ului. În toate Republicile, activităţile Partidului Comunist sunt sistate. Gorbaciov demisionează din funcţia de Secretar general şi cere PCUS-ului să se dizolve. Principalii conducători ai acestuia, complici la puci, sunt de altfel închişi. Această dispariţie a partidului care reprezenta liantul Uniunii încă din 1917, duce la lichidarea acesteia. Una după alta, Republicile îşi proclamă independenţa sau suveranitatea. Destinul fostei URSS este pecetluit. Pe 8 decembrie 1991, la

Minsk, preşedinţii celor trei republici slave (Rusia, Ucraina, Bielorusia) iau act de dispariţia URSS-ului şi hotărăsc să creeze o „Comunitate a Statelor Independente“ (CSI) la care aderă curând alte opt republici din fosta URSS. Pe 25 decembrie, Boris Elţîn îl obligă pe Mihail Gorbaciov să demisioneze, acesta fiind preşedintele unui stat care nu mai există. URSS-ul a murit, dar se anunţă deja conflicte care vor izbucni între statele succesoare ale defunctului imperiu sovietic.

Peste tot, bazele totalitarismului comunist au dispărut: partidul unic şi monopolist exercitat de acesta asupra vieţii politice şi a societăţii civile, controlul omniprezent al aparatului politic şi al sistemului poliţienesc, arbitrarul, folosirea terorii, privilegiile nomenclaturii, interzicerea dreptului de exprimare liberă şi de a forma organizaţii diferite de cele tolerate sau dominate de partid. Toate acestea au fost măturate de vârful istoriei în intervalul dintre primăvara lui 1989 şi vara lui 1991 şi odată cu sistemul comunist a dispărut şi structura bipolară a Europei aşa cum fusese instaurată în timpul celui de al doilea război mondial. Cu toate că viitorul nu este decât o pagină nescrisă, cu toate că exacerbarea naţionalismului în ţările eliberate de sub jugul comunist constituie un risc considerabil de instabilitate, progresul făcut de popoarele Europei de Est pe calea democraţiei pare a fi ireversibil.

Capitolul 10
CIVILIZAŢIA EUROPEANĂ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XX

■ În cursul celei de a doua jumătăţi a secolului XX, apropierea modurilor de viaţă şi a practicilor sociale şi culturale ale populaţiilor europene apare ca fiind elementul fundamental al realizării pe bătrânul continent a unei identităţi transnaţionale.

■ Practic, toate ţările europene au trecut prin perioada de creştere demografică de după război, apoi de scădere lentă care a dus la îmbătrânirea populaţiilor şi la dezvoltarea progresivă a imigraţiei. Societăţile au fost supuse unor mutaţii profunde care constau în primul rând în reducerea numărului patronilor şi ţăranilor şi extinderea clasei mijlocii salariate. Ca efect al urbanizării s-au dezvoltat societăţile de consum cu nivel de trai tot mai ridicat, tinzând spre exaltarea individului şi al dreptului său la fericire, în timp ce pensionarii şi tineretul formează grupuri foarte mari de consumatori de o importanţă aparte. În sfârşit, uniformizarea aparentă a modului de viaţă şi a practicilor sociale (în ciuda menţinerii unor mari inegalităţi) nu pot ascunde crizele

apărute în urma unei schimbări rapide şi prost controlate a condiţiilor de existenţă. Insuficienţa echipamentelor urbane şi degradarea spaţiilor de locuit din cartierele sărace transformate în ghetouri, poluarea, şomajul, creşterea violenţei şi a delincvenţei pe un fond de sărăcie, sunt fenomene cu atât mai greu de suportat cu cât ele au loc într-o societate destinată consumului bunurilor materiale.

■ Societatea de consum are o cultură proprie: cultura de masă bazată pe mijloacele mass-media. Aceasta difuzează modele omogene şi stereotipizate, venite de dincolo de ocean şi capătă un caracter comercial. În mod global cultura de masă accentuează conformismul social.

■ Fără îndoială, cultura elitei nu a dispărut, ba chiar îşi găseşte un public tot mai numeros prin intermediul învăţământului. Marcată de epocă, aceasta dă naştere unor opere însemnate, care însă nu sunt întotdeauna accesibile tuturor. Legătura între această cultură elitistă şi marea masă a populaţiei se face doar prin intermediul câtorva emisiuni de televiziune şi mai ales al cinematografului.

Limitată la Europa Occidentală sau extinsă la ansamblul ţărilor de pe întreg continentul, construcţia europeană nu este doar un mit mobilizator pentru unii, şi respingător pentru alţii, căci oricum este percepută de majoritatea celor

interesaţi ca fiind o pură ficţiune futuristă. Desigur, proiectul poate însă să se prăbuşească în faţa unor obstacole neprevăzute, dar cu cât anii trec, cu atât se apropie data la care mecanismele marii pieţe unice vor fi definitiv instalate, ceea ce constituie, se pare, etapa esenţială a unei Europe unificate din punct de vedere politic.

La numeroşi europeni se manifestă deja un sentiment de apartenenţă la o comunitate care, respectând identitatea naţională, trece dincolo de aceasta şi nu mai este o etichetă comodă sub care se ascunde o simplă solidaritate materială impusă de legea concurenţei şi integrării economice la scară planetară. Or, în geneza acestei conştiinţe europene, chiar dacă apărarea unei istorii de mii de ani are cu adevărat o importanţă majoră, evenimentele din ultimele decenii joacă şi ele un rol capital, în sensul că acestea coincid cu o puternică tendinţă de uniformizare a modurilor de viaţă şi a practicilor sociale şi culturale ale populaţiilor europene.

Creştere şi descreştere demografică

Am văzut că al doilea război mondial a fost urmat, în multe ţări europene de acel *baby boom* care a dus aici – în Franţa, în primul rând, dar şi în Regatul Unit, Ţările de Jos, Belgia, Danemarca şi Irlanda – la o reaşezare a situaţiei demografice. Această inversare a curbelor de natalitate nu a durat însă decât câţiva ani. Începând din 1950, în majoritatea ţărilor occidentale numărul naşterilor a scăzut şi a continuat de atunci să scadă după cum arată şi procentajele: de la 20,5% în 1950 la 13,9% în 1990 pentru Franţa, de la 18% la 11,8% pentru Belgia, de la 20% la 11% pentru Danemarca, de la 20% la 11,3% pentru Grecia, de la 19,9% la 10% pentru Italia, de la 23% la 12,5% pentru Ţările de Jos, de la 24,5% pentru Portugalia etc. Republica Federală a Germaniei, care după război nu a cunoscut fenomenul *baby boom* din cauza enormelor pierderi din rândul populaţiei adulte masculine, a înregistrat, până la mijlocul anilor ’60, o creştere uşoară a indicelui de natalitate (16,2% în 1950, 17,4% în 1975), care apoi a scăzut rapid, pentru a se stabiliza de vreo zece ani la 10%. Indicele de mortalitate fiind de aproximativ 11,5%, Germania Federală este singura ţară din Europa celor Doisprezece al cărui excedent natural s-a transformat într-un deficit.

Până la sfârşitul anilor ’60, creşterea populaţiei din ţările Europei Occidentale a avut loc, în primul rând, datorită excedentului naşterilor faţă de decese aflate în această perioadă, într-o descreştere

continuă datorită ameliorării nivelului de trai şi a progreselor înregistrate în materie de igienă, asistenţă medicală şi alimentaţie. Mai târziu, reducerea diferenţelor dintre indicele de natalitate şi cel de mortalitate a dus la o scădere a excedentului natural şi chiar dacă populaţiile au continuat să crească, acesta se întâmplă doar datorită deschiderii frontierelor pentru muncitorii străini: în majoritate europeni până în 1970 apoi, în proporţie tot mai mare, originari din ţările Maghrebului, Turcia şi Africa de Vest.

La ora actuală, există în Comunitate între 13 şi 14 milioane de imigranţi dintre care mai puţin de 5 milioane provin din ţările CEE. Proporţia acestora diferă în funcţie de ţara care i-a primit: 2,5% în Danemarca, 3% în Regatul Unit, 3,8% în Ţările de Jos, 7,6% în RFG, 7,9% în Franţa, 8,5% în Belgia şi 25,6% în Luxemburg. O ţară cum este Italia, care, până la sfârşitul anului 1970 a fost exportatoare de mână de lucru, începând din acest moment cunoaşte o scădere a numărului de emigranţi (ceea ce este valabil şi pentru Spania, Portugalia, Grecia şi Irlanda), dar este şi martora unui fenomen până atunci de neconceput în peninsulă: sosirea în masă, în unele regiuni, a muncitorilor străini. Astăzi numărul acestora este de aproape un milion şi vin de pe ţărmurile Mediteranei, din Iugoslavia, din Turcia şi Africa neagră, iar prezenţa lor pune în această ţară care nu are niciun fel de experienţă în acest domeniu, probleme serioase de integrare şi de contact cu populaţiile locale. În afara ţărilor CEE, imigraţia este destul de mare în Elveţia, Austria şi Suedia.

Excedentele naturale şi imigraţia au contribuit la

creşterea – o creştere foarte redusă şi foarte diferită de la o ţară la alta – a efectivelor populaţiilor europene. Între 1950 şi 1990 populaţia Belgiei creşte de la cifra rotunjită de 8,6 milioane, la 10 milioane, a Spaniei de la 28 la 40 de milioane, a Franţei de la 42 la 56,5 milioane, a Italiei de la 47,5 la 58 de milioane, în acelaşi timp. În RFG populaţia creşte de la 50 la 61 de milioane, în Regatul Unit de la 50 la 57,3 milioane, în Grecia de la 7,6 la 10,2 milioane, în Portugalia de la 8,4 la 10,5 milioane, în Ţările de Jos de la 10 la 15 milioane (creştere record în CEE).

Astăzi, încetinirea creşterii demografice a devenit un fenomen general, inclusiv în statele Europei de Est. Aceasta este consecinţa mai multor cauze legate în toate ţările de schimbarea mentalităţii, de înmulţirea practicilor contraceptive, de scăderea numărului căsătoriilor, de modificarea rolurilor în interiorul cuplului etc. La toate acestea, în unele ţări printre care figurează şi Franţa, se adaugă efectele unei „supramortalităţi“ – în special masculină – produsă de accidentele rutiere, de alcoolism şi de tabagism. Pe termen mediu, înregistrarea bazei piramidei categoriilor de vârstă (vizibilă în toate statele CEE, cu excepţia Irlandei) şi creşterea speranţei de viaţă, prefigurează în zece sau cincisprezece ani o Europă îmbătrânită cu un dinamism demografic scăzut, dacă nu intervine un nou *baby boom* (eventualitate pur ipotetică), sau o infuzie de sânge provenit din regiunile periferice ale Europei (părere care nu pare defel avantajoasă), fără a mai vorbi de problemele deosebit de mari pe care le va ridica populaţiei active finanţarea unei instrucţii tot mai îndelungate şi a pensiilor pentru

nişte generaţii a căror speranţă de viaţă devine tot mai lungă.

Mutaţiile sociale din timpul „celor treizeci de ani glorioşi“

Din 1945 până în 1970, creşterea demografică şi progresele tehnologice care au însoţit-o au modificat profund esenţa muncii şi repartizarea populaţiei active. Mai întâi, după perioada dintre cele două războaie mondiale, s-a produs o ridicare permanentă a numărului salariaţilor faţă de ansamblul populaţiei active. La sfârşitul perioadei, acesta atinge 94% în Marea Britanie, aproape de 80% în RFG şi Suedia, 75% în Franţa, 70% în Italia. Aceasta nu înseamnă că nu există şi o extindere a condiţiei „proletare“, în sensul pe care acest termen putea să-l aibă în secolul al XIX-lea. Dimpotrivă noţiunea de salariat cuprinde statute sociale extrem de variate, începând de la cel de preşedinte director general cu rang social deosebit şi de la înaltul funcţionar până la funcţionarul comunal care este gunoier, trecând prin toată gama de posturi din industrie, din comerţ, agricultură şi administraţie. Cu toate acestea, înmulţirea salariaţilor nu este sinonimă cu o omogenizare a corpusului social.

Este adevărat că, în ţările cu economie de piaţă de pe bătrânul continent, cota veniturilor salariale s-a mărit continuu în detrimentul capitalurilor: în Germania aceasta a crescut de la 55 la 65% între 1950 şi 1965, în Marea Britanie de la 60 la 70%, în Franţa, între 1952 şi 1967, de la 52 la 64%. În interiorul clasei salariale s-a văzut că diferenţele între vârf şi bază pot fi considerabile şi că în unele ţări au tendinţa de a se adânci odată cu accelerarea

dezvoltării.

Clasa muncitoare însă şi-a pierdut din unitate. Schimbările tehnologice şi ale locurilor de muncă ce derivă din acestea şi care cer o pregătire mai avansată pe lângă un mai mare spirit de iniţiativă, au făcut să crească considerabil numărul tehnicienilor şi al muncitorilor specializaţi, în timp ce cel al metalurgiştilor, al muncitorilor din industria de prelucrare şi al muncitorilor din extracţia huilei scade tot mai mult. Dar şi aici nu trebuie să interpretăm greşit semnificaţia acestei schimbări. Mai întâi pentru că muncile dure, murdare şi periculoase nu au dispărut din industrie. Pur şi simplu acestea tind să fie monopolizate de pătura cea mai de jos a proletariatului formată din imigranţi care, de la un deceniu la altul, vin să ocupe locurile lăsate vacante de cei care au început să urce pe scara socială. Apoi, pentru că eliminarea progresivă a muncilor manuale care cer mai multă forţă fizică şi rezistenţă decât calificare nu a dus la dispariţia din ateliere şi din uzine a alienării provocate de munca împărţită pe parcele. În sfârşit, pentru că, nici acolo unde automatizarea este avansată nu s-a produs atât o omogenizare a condiţiei muncitoreşti cât mai degrabă o deplasare şi o redefinire a diferenţelor.

Oricare ar fi situaţia, nu se poate totuşi nega faptul că în mare, s-a produs o micşorare a procentajului muncitorilor manuali şi o creştere în aceeaşi proporţie a numărului de tehnicieni şi cadre medii. Rezultă de aici, în ceea ce priveşte atitudinea politică şi sindicală, o preferinţă sporită pentru aspectele reformiste în detrimentul tradiţiilor şi al discursului revoluţionar, ceea ce a făcut ca, spre

sfârşitul perioadei, partidele comuniste şi organizaţiile sindicale să piardă teren atât în planul militantismului cât şi al comportamentului electoral. În schimb – aşa cum s-a constatat în Italia, între anii 1960 şi 1970 există, în anumite ţări, un număr mare de persoane care migrează în interior, smulse din mediul rural de origine şi făcând munci necalificate, care au furnizat organizaţiilor de extremă stânga o bază muncitorească şi care în alte părţi, mai ales în Europa de Nord, lipseşte cu desăvârşire.

În ţările industrializate din Europa de Vest, după 1945, două categorii şi-au redus foarte repede efectivele. Între 1954 şi 1975, patronatul industrial şi comercial s-a redus cu aproximativ 40% în medie, consecinţă a dispariţiei întreprinderilor mijlocii şi mici care nu s-au adaptat la piaţă şi la concentrarea ce a însoţit modernizarea economiei vest-europene. Apoi, luarea sub control a numeroase întreprinderi de către grupurile financiare a adus la putere în interiorul marilor firme, o nouă categorie de conducători, „managerii“, adevăraţi tehnicieni ai gestiunii formaţi în universităţi (Germania, ţările scandinave), în acele „business schools“ după modelul american existent dincolo de Atlantic sau în facultăţile tehnice (în Franţa, Politehnica, ENA, HEC sau *Sciences Po*, în Marea Britanie, *London School*, în Italia, Universitatea Bocconi din Milano etc.).

Redusă ca număr dar modificată astfel, marea burghezie din lumea afacerilor şi tehnocraţiei devine mai puternică decât niciodată. Proclamând caracterul permanent şi fundamental al dezvoltării şi al progresului social, strâns legate de sectorul public şi privat, în contact direct cu lumea politică şi

culturală, acestea constituie adevărata clasă conducătoare, în timp ce scade importanţa clasei mijlocii independente, iar elitele tradiţionale legate de marea proprietate funciară nu-şi mai menţin poziţiile decât parţial şi în zone foarte restrânse: în *Mezzogiorno* italian, centrul şi sudul Spaniei, interiorul şi partea meridională a Portugaliei, o parte a Marii Britanii şi în Germania de Nord.

În ceea ce priveşte ţărănimea, aceasta nu reprezintă decât o fracţiune minoritară a populaţiei active din Europa de Vest: astăzi nu mai mult de 13% faţă de aproximativ 35% imediat după război, existând şi aici diferenţe de la o ţară la alta (8% în Franţa, faţă de 30% în 1945, 9% în Italia în loc de 40%, 2,2% în Regatul Unit, 4% în RFG, dar menţinându-se încă la 13% în Spania şi aproximativ 20% în Grecia). Şi în cadrul acestei clase sociale, diversitatea situaţiilor împiedică tendinţa de uniformizare, diferenţele de statut, de venituri şi de mod de viaţă etc., fiind considerabile între proprietarul sau fermierul ce exploatează un domeniu de mai mult de 50 de hectare în bazinul parizian, Anglia de Sud-Est din câmpia fluviului Pô sau Pad, posesorul unei suprafeţe modeste exploatată de familie şi practicând creşterea animalelor asociată cu policultura care se confruntă adesea cu grave probleme de supravieţuire şi salariatul agricol angajat numai o parte a anului pe marile latifundii din *Mezzogiorno*, din *Meseta* spaniolă sau din Portugalia meridională. În mare, în ciuda progreselor înregistrate de patruzeci de ani încoace, în domeniul tehnicilor de producţie şi de distribuţie, al instrucţiei, al echipamentelor colective şi menajere, al comunicaţiei, acest sector

păstrează încă numeroase urme de arhaism, iar categoriile sociale din care este format cunosc, comparativ cu ansamblul corpusului social, un declin incontestabil.

În schimb, peste tot, inclusiv în ţările din Est, clasa mijlocie salariată a cunoscut o dezvoltare considerabilă. Formată din categorii socio-profesionale cu activităţi şi venituri foarte diferite – ingineri, funcţionari, cadre medii sau superioare din sectorul privat sau public etc. – aceasta reuneşte la ora actuală, în funcţie de ţară, între 50 şi 60% din populaţia activă. În Europa de Vest, caracterul său original şi omogen ţine mai puţin de raporturile dintre membrii săi şi mijlocul de producţie şi comerciale – criteriu susţinut de marxişti pentru a defini o „clasă socială“ – şi mai degrabă de conştiinţa apartenenţei la o categorie mijlocie, la un mod de viaţă care o face să facă parte dintr-o societate de consum şi să aspire la o promovare rapidă, ca şi de teama de a-şi vedea locul de muncă şi nivelul de trai ameninţate de dificultăţile economice sau de o politică socială care să urmărească micşorarea diferenţelor salariale. Bine structurate şi ierarhizate, grupurile care formează aceste categorii intermediare, în general foarte legate de stabilitatea ordinii sociale, se caracterizează prin conformism şi individualism. În societăţile occidentale, situate în centrul tehnostructurii şi constituind „incubatorul“ din care iese noua clasă conducătoare, acestea au devenit treptat un model (în ce priveşte înclinarea spre consum, dar şi aderarea la acelaşi sistem de valori) pentru grupurile aparţinând aceleaşi clase din Europa de Est.

Creşterea globală a veniturilor în timpul perioadei de dezvoltare care a precedat „criza“ nu a avantajat pe toată lumea în mod egal. Există mai întâi mari diferenţe geografice între ţări şi în interiorul acestora.

Astfel, la sfârşitul anilor ’50, dacă se ia drept indice de referinţă nivelul salariilor în Franţa, cu cifra 100, Suedia are indicele 200 (Statele Unite 475), Regatul Unit 143, Elveţia 141, Ţările de Jos 93, Italia 71. Dar diferenţele pot fi foarte mari între Nordul şi Sudul Italiei, între Cornouaille şi Midlands, Centrul Bretaniei şi Bazinul parizian, iar ierarhia statelor este astăzi complet schimbată. În 1990, un muncitor din uzinele Fiat câştiga la fel ca unii profesori universitari din Anglia!

Dar diferenţele sunt considerabile mai ales între categoriile socio-profesionale, cu atât mai mult cu cât prosperitatea, în loc să reducă aceste diferenţe, a avut tendinţa să le adâncească. Mai întâi pentru că exodul rural şi dezvoltarea urbană care au constituit fundalul celor „treizeci de ani glorioşi“, au favorizat concentrarea patrimoniilor. În Franţa, în 1980, 10% din familiile cele mai bogate deţineau 53% din patrimoniu (pământuri, imobile, acţiuni, aur, obiecte de artă), în timp ce 10% din cele mai sărace nu aveau decât 3%, iar aproximativ 5 milioane de persoane încasau sume mai mici sau egale cu SMIC (salariul mediu stabilit pe economie). Apoi pentru că „evantaiul“ remuneraţiilor s-a deschis destul de mult, cel puţin până la începutul anilor 1970, condiţiile economice împingând în sus salariile cele mai mari, în timp ce salariul minim a crescut încet şi cu întârziere. La această dată, după statisticile furnizate de Naţiunile Unite, raportul

dintre venitul mediu al celor mai bogaţi şi cel al celor mai săraci ar fi de 1 la 15 în Regatul Unit, de 1 la 20 în Danemarca şi RFG, de 1 la 33 în Ţările de Jos şi de 1 la 76 în Franţa.

Pentru a încerca o corectare a acestor inegalităţi, cele mai multe state au practicat o politică de redistribuire parţială a veniturilor, încasând sume importante prin impozitare şi cotizaţii sociale pe care le-au redistribuit în diverse moduri: echipamente colective, asistenţă socială, alocaţii familiale, pensii, burse etc. Deşi categoriile cele mai defavorizate sunt principalele beneficiare ale acestei intervenţii a „Statului providenţial“, aceasta nu operează decât o corectare parţială, foarte diferită de la o ţară la alta (corectivul fiscal şi acţiunile statului sunt mult mai importante în Suedia, în Danemarca şi în Marea Britanie până la venirea la putere a Margaretei Thatcher, sau în Franţa comparativ cu ţările mediteraneene), inegalităţile cu efecte în viaţa cotidiană manifestându-se de acum înainte mai puţin la nivelul consumului alimentar şi al echipamentelor menajere decât în domeniul culturii şi al folosirii timpului liber.

Viaţa cotidiană şi practicile sociale

În cursul ultimelor patru decenii cadrul de viaţă al europenilor s-a modificat radical. În timp ce comunele rurale îşi pierdeau o parte din locuitori (în Franţa, în 1968, 3/4 dintre acestea aveau mai puţin de 500 de locuitori), încetând adesea să mai fie adevărate centre sociale odată cu plecarea învăţătorului, a preotului, sau pastorului ca urmare a regrupărilor şcolare şi a scăderii practicii religioase în numeroase regiuni, nivelul populaţiei urbane a crescut foarte mult. În Franţa aceasta a trecut de la 53% în 1946 la 72% în 1974 şi la 74% în 1989. La ora actuală este de 86,2% în RFG, de 92,3% în Regatul Unit, de 96,8% în Belgia, de 77,9% în Spania, de 68,3% în Italia, de 68% în Cehoslovacia, de 62,8% în Polonia, de 62% în Grecia. Numai arhaica şi izolata Albanie are în prezent o populaţie rurală mai mare decât cea urbană.

Rezultă de aici o intensificare a construcţiei imobiliare cum nu s-a mai văzut pe bătrânul continent din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (al doilea Imperiu în Franţa, începutul epocii victoriene în Anglia, anii 1875-1890 în Germania şi Italia), favorizată pe de altă parte de dezvoltarea mijloacelor de comunicare şi de extinderea modelelor de viaţă urbană.

Aceste modele sunt cele ale societăţii de consum. Alături de efectele marilor progrese tehnologice care au permis producerea în serie şi la preţuri relativ scăzute a obiectelor industriale ce asigura şi

până atunci doar confortul celor bogaţi, creşterea foarte mare a puterii medii de cumpărare a vest-europenilor (aceasta s-a dublat în Franţa şi s-a triplat în Italia între 1954 şi 1975) a schimbat complet structurile sistemului de consum al familiilor. Cheltuielile pentru alimentaţie care s-au îmbunătăţit cantitativ şi calitativ şi pentru îmbrăcăminte au scăzut faţă de cele pentru locuit, pentru transport, pentru petrecerea timpului liber şi pentru sănătate. Între 1965 şi 1968 mai mult de jumătate din familiile franceze sunt posesoarele a patru produse, simboluri ale noii epoci: frigiderul, televizorul, maşina de spălat rufe şi automobilul. Acesta din urmă devenind în acelaşi timp locomotiva progresului şi un obiect de recompensare transformat în mit social.

Timpul liber şi educaţia au devenit necesităţi prioritare. Altădată rezervate celor mai bogaţi, ocupaţiile din timpul liber tind să se democratizeze. Chiar dacă nu toţi europenii, inclusiv cei din statele cele mai bogate – RFG, Franţa, ţările din Europa de Nord, Elveţia – nu pleacă încă în weekend sau în concediu, aceste practici s-au răspândit tot mai mult şi au produs modificări importante în ritmul vieţii colectivităţii (deplasările în concediu, migraţiile de la sfârşit de săptămână pun probleme foarte mari instituţiilor publice şi celor pe care acestea îi deservesc) şi în geografia umană a locurilor de vilegiatură (case de vacanţă, staţiuni pe malul mării, terenuri de camping, sate de vacanţă etc.). Unele activităţi care odinioară erau privilegiul categoriilor înstărite – ski, bărci cu pânze, chiar echitaţia şi golful – sunt practicate astăzi de o parte relativ importantă a populaţiei.

Cu toate acestea, persistă încă mari inegalităţi – nu întotdeauna şi în niciun caz din cauze financiare – în ce priveşte accesul la activităţile culturale. Chiar în ţările cele mai evoluate din punct de vedere economic, numai o elită cultivată frecventează teatrele, concertele de muzică clasică, expoziţiile de pictură, în timp ce toată lumea, sau aproape toată lumea beneficiază de „micul ecran“, televiziunea devenită principalul instrument de informare şi de recreere al europenilor şi de cultură de masă ale cărei producţii sunt în general tot mai mediocre. Există şi excepţii remarcabile pe „Canalul patru“ în Anglia, pe canalele de stat în Franţa, pe RAI în Italia, dar acestea devin din ce în ce mai rare.

Răspândirea învăţământului de toate gradele este o altă caracteristică a ultimilor patruzeci de ani. În ţările în care s-a produs acest fenomen, el este legat de creşterea demografică de după război, în ţările Europei de Vest de o comandă socială motivată de aspiraţia categoriilor mijlocii sau modeste către promovare şi către principiul „egalităţii şanselor“, iar în democraţiile populare de orientările egalitariste ale puterilor comuniste. Acesta s-a manifestat peste tot printr-o creştere fără precedent a efectivelor nivelului secundar şi printr-o pătrundere masivă a tinerilor în universităţi, unde, în treizeci de ani, înmulţirea cu 10, 20 sau 30 a numărului studenţilor în funcţie de ţară, a pus şi pune încă mari probleme de spaţiu de încadrare, de metode şi de finalitate a învăţământului sau chiar legate de perspectivele de viitor.

Societatea vest europeană a evoluat de la război încoace în sensul unei afirmări tot mai mari a individului, fenomen care a început să se manifeste

de câţiva ani şi în ţările din Europa de Vest, ca o revoluţie secundară, care nu s-a produs în acelaşi ritm în toate ţările şi în toate regiunile Europei şi care nu a atins peste tot acelaşi nivel, constrângerile sociale legate de credinţele religioase, de regulile morale vehiculate de familie, de şcoală şi de diferitele grupări („clasă socială“, partid etc.) au slăbit, în timp ce se transformau şi instituţiile care le dăduseră naştere. Regresul practicii religioase în toate ţările Occidentului, criza ideologiilor globalizate, distrugerea familiei tradiţionale, au avut în acelaşi timp drept cauză şi efect privilegierea individului în raport cu formele colective ale vieţii sociale şi transformarea libertăţii în valoare absolută.

Afirmarea dreptului la fericire şi la realizarea personală s-a manifestat pe planul moravurilor printr-o revoluţie completă de care legislatorul a trebuit să ţină cont. Oamenii continuă să trăiască în cuplu dar se căsătoresc mai puţin şi divorţează mai mult. Mai ales, hotărăsc de a avea sau nu copii, răspândirea contracepţiei şi legalizarea ei fiind susţinută în majoritatea ţărilor din Vestul Europei de o legislaţie care autorizează întreruperea sarcinii (legea Veil în Franţa, din 1974). Sexualitatea a încetat să mai fie un tabu, homosexualitatea nu mai este considerată un delict, chiar dacă toleranţa în această privinţă diferă mult de a la o ţară la alta, după criterii care nu sunt numaidecât „geografice“ (este mai mare în Ţările de Jos şi în Italia, mult mai mică în Franţa), iar cultul trupului a devenit una din marile preocupări ale contemporanilor noştri, luând diferite forme: jogging, aerobic, dietetică, îngrijirile cosmetice practicate acum de ambele sexe, cultul

siluetei şi al bronzajului potolit cu greu de semnalele de alarmă ale medicilor.

Raporturile dintre generaţii şi dintre sexe s-au schimbat şi ele în Europa de Vest, ca de altfel în celelalte societăţi industriale sau post industriale. Una din marile noutăţi ale ultimilor treizeci de ani a fost constituirea claselor de vârstă în grupuri mai mult sau mai puţin autonome, fiecare având propriul mod de consum, propriul mod de viaţă, o mentalitate proprie şi preferinţe culturale specifice. Bătrâneţea a dat înapoi lăsând locul „vârstei a treia“, cea a proaspeţilor pensionari, mari „consumatori“ de activităţi ale timpului liber, amatori de călătorii organizate, de lectură, de spectacole, ba chiar de reciclări universitare. Relaţiile dintre părinţi pe de o parte, şi copii şi adolescenţi pe de altă parte nu se mai bazează pe autoritatea din trecut şi cu toate dificultăţile pe care le presupune, educaţia tinde să devină o ucenicie a libertăţii.

Mai numeroase decât înainte şi crescând într-un climat de dezvoltare, generaţiile *baby boom*-ului au contribuit mult la schimbarea globală a societăţii. Ele şi-au impus parţial modelele, cultura, respingerea ierarhiilor fixate odată pentru totdeauna. Cu toate excesele sale, spiritul contestatar din 1968 al cărui caracter transnaţional a fost subliniat, a fost în multe privinţe cel ce a reaşezat valorile: cele ale modernităţii reprezentate adesea de tineri cu stângăcie şi cele ale tradiţiei, care, uneori au degenerat în conformism.

Mai important încă a fost rolul femeilor, ca o categorie care aspira să-şi aducă contribuţia în mod activ în societate, neavând doar rolul de soţii şi de

mame, care le-a fost atribuit până atunci mai ales în ţările Europei mediteraneene. Căpătând în sfârşit dreptul de vot în ţările în care acesta nu exista (Franţa, de exemplu în 1944), acestea au beneficiat de numeroase condiţii favorabile în lupta lor pentru cucerirea egalităţii reale cu bărbatul, în afară de evoluţia generală a moravurilor şi creşterea confortului menajer care le-a „eliberat“ de o serie de munci casnice, învăţământul mixt şi „controlul naşterilor“ introduse mai întâi în ţările din Europa de Nord şi în Elveţia, apoi în anii ’60 în Franţa şi în Italia, apoi în Peninsula Iberică şi în Grecia, se generalizează munca feminină la care a contribuit serios numărul scăzut al populaţiei active care a durat destul de mult timp. Acţiunea militantă a mişcărilor feministe, câteodată exagerată în modurile de exprimare, adesea luată în derâdere dar fără îndoială necesară într-un anume moment pentru a zdruncina tradiţiile sociale şi mentale, a făcut restul, astfel că trezirea conştiinţei unei mari majorităţi a femeilor şi a numeroşi bărbaţi a îndreptat întârzierile în materie de drept şi de practici egalitare. Astăzi, în ciuda crizei, numărul femeilor având mai mult de 15 ani care lucrează, oscilează, în funcţie de ţară, între 35% şi mai mult de 50%. Chiar dacă şomajul le afectează mai mult decât pe bărbaţi şi în medie exercită profesiuni mai puţin importante şi mai prost remunerate, nu există sector (armată, politic, conducerea întreprinderilor, înalte funcţii în administraţia de stat) unde ele să nu fie prezente.

Standardizarea şi limitele acesteia

Standardizarea nivelurilor de trai şi a modalităţilor de consum a progresat în cursul ultimilor cincisprezece ani în toate ţările din partea occidentală a Europei, între ţările cele mai bogate şi ţările cele mai sărace diferenţele s-au micşorat. În 1989, Produsul Intern Brut pe cap de locuitor atingea 28.965 de dolari în Elveţia, 20.934 de dolari în RFG, 17.693 de dolari în Franţa, 15.257 de dolari în Italia, 14.597 de dolari în Marea Britanie. Desigur, nu toate ţările europene membre sau nemembre ale CEE se situează la acelaşi nivel dacă se ia în considerare numai acest indicator: PIB-ul pe cap de locuitor al Spaniei nu era decât de 9.261 de dolari, cel al Portugaliei, Greciei şi Irlandei de respectiv 4.295, 5.398 şi 9.722 de dolari, iar în sfârşit, cel al ţărilor de est se situează între 6.000 (România) şi 10.000 de dolari (Cehoslovacia).

Dar diferenţele legate de producţie şi de venitul global al Statelor nu duc în mod obligatoriu la diferenţe tot atât de mari în sectoarele de consum ale populaţiei. Un singur exemplu este concludent: chiar dacă în Statele Unite există de două ori mai multe televizoare la 1000 de locuitori, această ţară se situează în acest domeniu în faţa Germaniei (396 faţă de 385 în 1989) dar cu mult în urma Regatului Unit (434). Cât despre speranţa de viaţă, aceasta depăşeşte 75 de ani în Anglia, ca şi în Franţa şi Italia, faţă de 74,8 în RFG, 74,3 în Spania, 73,2 în RDG şi 70 în Ungaria şi România.

Progresele tehnologice şi prosperitatea

Occidentului industrializat, încetinită de criză – dar nicidecum stopată –, au influenţat introducerea în Europa de Vest a modelelor de consum care au fost verificate în cursul deceniilor precedente, în Statele Unite, apoi în ţările cele mai avansate de pe bătrânul continent (Regatul Unit, RFG, Franţa).

Rezultă de aici o standardizare crescută a cadrului existenţei cotidiene. Aceasta din urmă a fost favorizată de dezvoltarea mijloacelor moderne de comunicaţie şi de informare, de publicitate, de imperativele producţiei de serie şi de influenţa puternică a modelelor culturale de dincolo de Atlantic. Într-o Europă tot mai urbanizată, populaţiile, cu excepţia categoriilor înstărite, tind să trăiască în acelaşi ritm, să folosească aceleaşi tipuri de locuinţe (mari ansambluri arhitectonice, case confortabile pentru categoriile mijlocii, zone cu pavilioane de locuit), să frecventeze aceleaşi spaţii de consum (supermagazine, hipermagazine, centre comerciale, *fast-food*) sau locuri de vacanţă şi de *weekend*. Se consumă aceleaşi produse alimentare condiţionate şi standardizate. Se utilizează „bunuri durabile“, aparate electro-menajere, material audio-vizual, toate de acelaşi tip, chiar cu acelaşi preţ, căci grija pentru diversificare influenţează calitatea şi opţiunile (plecând de la un model de bază, preţul unui Renault 25 sau al unui Mercedes poate să varieze practic între un preţ iniţial şi dublul acestuia în funcţie de motor şi de îmbunătăţirile preferate). Interioarele oferă şi ele un decor unde diferenţele se măsoară şi aici plecând de la un standing.

În sfârşit, în ciuda unor opoziţii uneori destul de puternice care ţin de moştenirile culturale, de

mediul geografic sau socio-profesional, populaţiile adoptă practici sociale foarte asemănătoare. Astfel, exceptând zonele rurale foarte izolate (nordul Scandinaviei, centrul Portugaliei, regiuni din Irlanda), se poate constata o reducere generală a numărului căsătoriilor şi al naşterilor, a practicii religioase şi a vieţii asociative, şi o preferinţă pentru activităţile individuale din timpul liber, pentru plecările în concediu sau în *weekend* şi în general pentru tot ceea ce concurează la fericirea individuală, şi toate acestea într-un cadru real sau dorit care în general rămâne cel al cuplului cu un copil sau maxim doi.

Societăţile europene în plină criză

Anumite efecte negative ale urbanizării „sălbatice“ care s-au făcut simţite în perioada de dezvoltare nu au întârziat să se manifeste şi în perioada de criză. Enormele probleme de echipament puse de explozia demografică de după război, de concentrarea populaţiei în oraşe şi în zonele din jurul acestora, de necesarul de localuri şcolare şi universitare sau pentru activităţi de serviciu, de mijloacele de transport etc., au obligat instituţiile publice de peste tot să acţioneze rapid mai ales în perioada de apogeu a dezvoltării din timpul „celor treizeci de ani glorioşi“.

Din cauza costurilor şi a agitaţiei speculative, s-au construit în grabă, adesea în mod anarhic „oraşe-dormitoare“, dotate cu echipamente sociale precare, amplasate în zone aflate departe de locurile de muncă sau de centrul urban. Desigur nici aici nu se poate generaliza. Ţări ca Germania, Suedia, Ţările de Jos sau Regatul Unit au aplicat politici de amenajare urbană mai riguroase şi mai coerente decât cele din Franţa, în timp ce Italia a cunoscut timp de decenii practici politico-financiare execrabile (ex: filmul lui Francesco Rosi, „Jos mâinile de pe oraş“)

Cu toate acestea, ca preţ al modernizării, există un fenomen general de degradare a unor cartiere şi a unor zone periferice locuite de categoriile cele mai defavorizate ale populaţiei – este vorba mai ales de imigranţi – care tind cu timpul să se transforme în ghettouri: locul celor fără lucru, al disperării, al

delincvenţei pe care îl întâlnim în majoritatea marilor aglomeraţii, vest-europene, de la periferiile Parisului, Marsiliei, Lyonului, Manchesterului şi Liverpoolului până la cele din Rotterdam, din oraşele industriale renane, din Milano, din Napoli sau din Madrid.

O altă problemă ridicată în Europa ca peste tot în lume, de societatea industrială aflată la apogeul său este aceea a poluării şi a consecinţelor acesteia, câteodată ireversibile, asupra mediului înconjurător. Nu toate sunt legate direct de activităţile industriale (iresponsabilitatea consumatorului nu este nici ea neglijabilă), ca „mareele negre“, „nămolurile roşii“, supraîncărcarea atmosferei cu oxid de carbon, răspândirea anumitor produse toxice, dar toate au ca efect modificarea gravă şi de durată a cadrului de viaţă a locuitorilor din Europa, deosebit de vulnerabilă (ca şi Japonia) din cauza concentrării foarte mari a populaţiilor şi a amplasării zonelor industriale. De exemplu, plumbul conţinut de carburanţii utilizaţi de vehiculele cu motor a provocat pagube în zonele de păduri (Vosges, Pădurea Neagră). Poluarea cursurilor de apă, consecinţă a tratării exagerate a terenurilor cu îngrăşăminte chimice, dar şi a deversărilor de produse industriale toxice, duce uneori la dispariţia totală a faunei acvatice. Acelaşi lucru se întâmplă în spaţiile maritime închise ca Marea Mediterană, Marea Mânecii, Marea Nordului, Marea Baltică, unde fac ravagii efectele poluării cu hidrocarburi, în urma naufragiilor petrolierelor gigantice (*Torrey-Canyon*, în 1967, *Amoco-Cadiz*, în 1978), a eliminărilor de gaze de hidrocarburi efectuate în

apropierea coastelor, sau a accidentelor de pe platformele de foraj marin.

Rezultă de aici, în afară de consecinţele nefaste ale acestor dezordini ecologice, degradări îngrijorătoare pe termen lung ale echilibrului mediului şi a sănătăţii populaţiilor, în spaţiul în care acestea îşi exercită activităţile: servicii, transport, locuit, petrecerea timpului liber.

De vreo cincisprezece ani, depresiunea economiilor europene a agravat aceste dificultăţi şi a generat altele noi. Într-un context de relativă stagnare a dezvoltării urbane, centrele marilor aglomeraţii europene au continuat să-şi piardă o parte din locuitori care au preferat zonele periferice, mai puţin afectate de speculaţiile imobiliare şi de creşterea costului locuinţelor (devenit aproape prohibitiv pentru o mare parte a claselor mijlocii în oraşe ca Paris, Londra, Roma, Milano sau Barcelona). Degradarea materială a spaţiilor construite, consecinţă a unei politici de urbanizare aplicată în mare grabă, şi-a conjugat efectele cu cele provocate de atingerea vârstei adulte a generaţiilor *baby boom* şi de „regrupările familiale“ care au urmat după oprirea oficială în 1974 a imigraţiei (în afară de CEE), iar drept efect problemele care începuseră să se manifeste la sfârşitul anilor 1960 au devenit şi mai acute.

Aceasta este cu atât mai grav cu cât în majoritatea ţărilor occidentale, vechile regiuni industrializate şi urbanizate sunt cel mai profund afectate de criză şi cu cât în aceste zone sinistrate din punct de vedere economic şi social, tinerii şi categoriile cele mai puţin calificate ale populaţiei active sunt cei care sunt loviţi în plin de lipsa locurilor de muncă.

Consecinţa acestei situaţii este creşterea delincvenţei şi a violenţei, care sub forme diverse afectează în primul rând cartierele şi periferiile cele mai sărace (cartierele din nordul Marsiliei, orăşelele muncitoreşti de la periferia pariziană sau lioneză, zonele insalubre ajunse în ruină din Anglia, locuite de negri etc.), dar care se pot extinde şi în zonele de contact între oraş şi sat. Trebuie totuşi afirmat caracterul relativ al acestor aspecte, care au provocat o obsesie a securităţii devenită miză politică şi în acelaşi timp un subiect inepuizabil pentru marile mijloace de informare şi pentru realizatorii de „telefilme“ de serie B.

Astfel, chiar dacă numărul de crime a crescut vizibil în Franţa de la mijlocul deceniului 1970, o privire retrospectivă ne arată că astăzi, proporţional cu populaţia Hexagonului, acesta este de două ori mai mic decât după război şi de trei ori mai redus decât în societatea foarte stratificată şi represivă din 1820. Comparată pur şi simplu cu perioada de linişte din anii 1960, această reapariţie a violenţei şi criminalităţii care însoţeşte criza afectează mai intens spiritele, decât alte forme de insecuritate: accidentele rutiere de exemplu care fac în medie, în Franţa, 10.000 de victime pe an, dintre care o mare parte fac obiectivul unor acuzaţii penale, în timp ce omuciderile voluntare oscilează între 600 şi 800.

La modul general, se poate spune despre societăţile europene contemporane că ameliorarea vizibilă a condiţiilor de viaţă a individului a făcut să scadă nivelul de toleranţă faţă de tarele sociale despre care se credea că sunt pe cale de dispariţie sau cel puţin că vor fi marginalizate; altfel spus, cu cât un fenomen îşi pierde din intensitate, cu atât

ceea ce mai rămâne din el devine tot mai insuportabil. Acest lucru este adevărat în ceea ce priveşte violenţa şi sărăcia definită astăzi de criterii care îi situează pe „săracii de astăzi“ la un nivel de consum cu mult superior celui al şomerilor englezi, francezi şi germani din anii 1930. Aceasta nu înseamnă că fenomenul este tolerabil din punct de vedere moral şi uman, în societăţi care se mândresc cu nivelul lor de trai ridicat, ci pur şi simplu că progresele realizate în acest domeniu de o jumătate de secol încoace nu ar putea fi umbrite de consecinţele după toate aparenţele conjuncturale ale crizei.

Cultură de masă sau cultură pentru mase?

Diferenţierea care s-a făcut în alte capitole ale acestei cărţi între o „cultură de masă“ care se exprimă în primul rând prin intermediul marilor vectori moderni ai comunicării şi cultura în sensul tradiţional al termenului, tinde să se accentueze şi totodată să devină confuză mai ales în cursul deceniilor de după război.

Mijloacele de producţie şi răspândirea obiectivelor „culturale“ în sensul antropologic al termenului, au cunoscut într-adevăr de aproape o jumătate de secol, o dezvoltare şi o reînnoire fără precedent. În domeniul sunetului, marea schimbare s-a produs la mijlocul anilor cincizeci prin trecerea de la fonograf şi radioul clasic la „microsion“ şi la „tranzistor“, acesta din urmă permiţând construirea în serie şi la preţuri mici a unor receptoare de dimensiuni mici, alimentate cu baterii având o autonomie totală. Radioul a devenit astfel pentru multă lume un element esenţial al vieţii cotidiene, fundal sonor ce vehiculează o „subcultură“ industrializată şi uniformizată, dar şi sursă de informaţii de orice fel, dintre care unele pot avea o influenţă directă asupra evenimentului. În 1961, în timpul „puciului“ din Alger, rolul acestuia a fost determinant în rezistenţa pasivă a soldaţilor faţă de iniţiativele şefilor rebeliunilor.

Triada radio-disc-cinema domină universul audiovizual până la sfârşitul anilor ’50 este înlocuită începând de acum de formidabilul avânt al televiziunii. Deşi nu deţine exclusivitatea – se pune

la punct stereofonia, difuzarea canalelor de „înaltă fidelitate“, magnetofonul cu bandă şi cu casete, cinematografia color etc. – ea tinde să devină începând de la mijlocul anilor ’60, la vreo zece ani mai târziu decât în Statele Unite, instrumentul principal de informare şi de divertisment al populaţiilor din vestul european, între 1960 şi 1970, numărul aparatelor receptoare s-a mărit de 7 sau 8 ori şi a continuat să crească în cursul ultimilor douăzeci de ani, aşa încât astăzi sunt rare casele în care să nu existe măcar unul.

O a treia etapă, neterminată încă, a început acum vreo zece ani în urmă, prin apariţia unor inovaţii a căror aplicare şi extindere se fac din ce în ce mai repede, fie că este vorba de sunet odată cu apariţia *walk man*-ului şi a compact discului, sau de imagine odată cu două evenimente esenţiale: dezvoltarea aparatului video şi începuturile televiziunii prin cablu. O altă inovaţie a anilor ’60 a fost perfecţionarea primilor sateliţi de telecomunicaţie care în ultimii ani sunt folosiţi permanent modificând nu numai comportamentul telespectatorului faţă de evenimentul transmis pe viu, ci şi relaţia dintre instituţiile publice şi un sistem de informare audiovizuală care a devenit tot mai greu de controlat.

Fenomenul este mondial iar consecinţele sale nu se limitează şi se vor limita tot mai puţin la frontierele continentului nostru. Pentru acesta din urmă televiziunea şi-a adus contribuţia ei la o hegemonizare culturală care nu are decât aspecte negative. În bilanţul pasiv trebuie subliniată o anumită uniformizare a mentalităţilor conform unui model care a fost şi rămâne încă în multe privinţe

cel al supraputerii nord americane. Înmulţirea şi succesul serialelor care au fost prezentate de majoritatea televiziunilor din lume (Dallas, Santa Barbara, Mike Hammer etc.), omniprezenţa pe posturile de radio a unei muzici de import sau a unor imitaţii care au servit drept mijloc de pătrundere a limbii engleze, rolul principal al Statelor Unite în controlul fluxului mondial de informaţii (prin intermediul marilor agenţii informaţionale), toate aceste aspecte scot în evidenţă un proces de „americanizare“ a cărui importanţă nu trebuie exagerată, aşa cum au făcut unii vorbind de un „genocid cultural“ pentru a defini invazia de produse „made in USA“ pe posturile de radio şi pe canalele de televiziune, dar nici nu poate fi considerată doar o iluzie.

Un alt element negativ, dar care nu trebuie nici el absolutizat, este faptul că, intrată în concurenţă cu televiziunea şi depinzând de constrângeri financiare din ce în ce mai mari, cinematografia traversează de vreo cincisprezece ani o criză destul de gravă. Este indiscutabil că, devenit principalul instrument de comunicare în masă, „micul ecran“ a transformat în spectacol cotidian, transmis în mari cantităţi şi întrerupt adesea de spoturi publicitare, ritul familial săptămânal din „cinematograful de cartier“, consumul de filme în sala de cinema reducându-se la un public restrâns format mai ales din tineri şi din reprezentanţi ai categoriilor înstărite ale populaţiei. Astăzi, frecventarea cinematografelor s-a redus aproximativ de trei ori în fiecare an, faţă de mijlocul anilor ’50, iar numeroase săli au trebuit să fie închise (aceasta este tema a două filme italiene recente: *Cinema Paradiso* de G. Tornatore şi

Splendor de E. Scola). În schimb, evoluţia recentă a industriei cinematografice din Statele Unite arată că scăderea permanentă a numărului spectatorilor nu este nici o regulă universală, nici un fenomen ireversibil şi nu tot ce este verificat astăzi pe un mal al Atlanticului poate fi adevărat mâine pe celălalt mal. La urma urmei, la sfârşitul anilor ’20, s-a spus despre filmul sonor că va provoca dispariţia cinematografului ca a 7-a artă ceea ce nu s-a întâmplat.

Este adevărat că, supusă şi ea legilor concurenţei şi verdictului „nivelului de audienţă“ măsurat cu mijloace din ce în ce mai sofisticate, televiziunea contribuie substanţial la difuzarea unei culturi standardizate, alimentată de „foiletoane“, de jocuri televizate şi de emisiuni de varietăţi sau de amplificarea ecourilor produse de evenimentele de senzaţie.

Cu toate acestea ea rămâne suportul informaţiilor cu caracter instantaneu şi internaţional. În ceea ce priveşte Europa, este clar că informaţia imediată, transmisă în toate colţurile continentului, devenită perceptivă şi concretă datorită puterii imaginii constituie un instrument de cunoaştere de care nu dispunea nici generaţia de dinainte de război nici cea din anii Războiului Rece. Trăirile „în direct“ sau doar cu un decalaj de câteva ore, numeroase evenimente îşi intensifică încărcătura emoţională. Aceasta face ca fiecare individ să fie mai solidar cu ceea ce se petrece în fiecare moment, în orice parte a Europei, aşa cum s-a putut constata în timpul dărâmării Zidului din Berlin în noiembrie 1989, sau imediat după căderea lui Ceauşescu în decembrie a aceluiaşi an; două evenimente de mare intensitate,

care au fost trăite de telespectatorii europeni ca şi cum aceştia ar fi privit în mod direct viaţa din „casa lor comună“.

Mai mult decât audiovizualul, scrisul nu scapă nici el în societăţile europene contemporane de o evoluţie care îl transformă în vectorul unei „subculturi“ standardizate. Mai întâi presa, care după ce a fost până la mijlocul anilor 1950 instrumentul principal al informării, cunoaşte din acest moment un declin constant datorat mai multor factori: preferinţa tot mai mare a publicului pentru radio şi televiziune, dispariţia sau reducerea locurilor de întâlnire (cafenele, cercuri etc.) unde lectura comentată a ziarului constituia un moment important al vieţii publice, scăderea interesului pentru scris, chiar apariţia analfabetismului în anumite ţări şi anumite medii şi de asemenea recentele constrângeri financiare. Într-adevăr, revoluţia tehnică a procedeelor de editare (fotocompunerea, computerul, offsetul, transmiterea pe calea undelor a ştirilor de ultimă oră) nu a dus ca în alte domenii, la o reducere a costurilor, căci este vorba de procedee costisitoare, ce se demodează repede şi care cer investiţii considerabile. Pe de altă parte, foarte buna organizare a meseriilor din tipografii şi tradiţia lor combativă au împiedicat societăţile de presă să-şi contopească efectivele aşa cum ar fi dorit, cu cele ale tipografilor.

Din aceste cauze, în toate ţările rezultă un deficit tot mai mare în bugetele ziarelor, din ce în ce mai greu de acoperit prin creşterea preţului de vânzare, prin recurgerea la publicitate sau printr-o concentrare mai mare. Cu toate acestea, această criză a presei, care afectează mai ales ţări ca Italia,

Franţa şi Spania, nu se manifestă cu aceeaşi intensitate în toate sectoarele de activitate. Cotidianele regionale, în care informaţia locală reţine cu prioritate atenţia publicului, rezistă mult mai bine cu toate că şi acestea au fost puse în umbră de înmulţirea „posturilor de radio independente“. Acelaşi lucru se petrece cu săptămânalele politico-culturale (L'Express, Le Nouvel Observateur, Der Spiegel, L'Espresso etc.) şi cu cotidianele de calitate (Le Monde, La Republica) care oferă unui public mai restrâns un comentariu elaborat şi amănunţit al evenimentelor.

Ziarele de mare tiraj reuşesc cu mare greutate să atragă publicul. Pentru a-şi păstra clientela acestea sunt obligate să pună accent pe caracterul „senzaţional“ al conţinutului şi formei (imagini şocante, titluri care sar în ochi, subiecte de scandal etc.), cum este cazul presei populare britanice (*Sun*, şi *Daily Mirror* 4,2 şi respectiv 3,5 milioane de exemplare) şi germane (*Bild Zeitung*, 5,5 milioane de exemplare). Bineînţeles toate acestea contribuie la difuzarea unei culturi de nivel scăzut, însoţită de un mesaj politic simplist alimentat de frustrările şi de neliniştea unei părţi a corpusului social. Violenţa şi „autoapărarea“, xenofobia şi rasismul, depolitizarea şi radicalizarea tipului *poujado-lépéniste* (tip de atitudine politică revendicativă caracteristică unor categorii restrânse cu caracter corporatist, iniţiată de P. Ponjade şi de Louis Lépine) îşi găsesc aici un teren propice. Această deviere periculoasă pentru democraţie nu afectează decât o parte destul de mică a presei şi nu împiedică a „patra putere“ să se manifeste permanent pentru a denunţa abuzurile şi

nerespectarea regulilor democratice.

Supusă aceloraşi constrângeri ca şi presa, editarea de carte şi-a pierdut de vreo treizeci de ani caracterul artizanal pe care încă îl mai păstra după primul război mondial. La ora actuală aceasta cunoaşte o puternică concentrare care, ca şi industria automobilului, menţine şi susţine un număr de nume prestigioase (Grasset, Fayard, Einaudi) dar fără ca această iluzie de pluralism să poată schimba realitatea: se ştie că piaţa cărţilor este dominată tot mai mult de câţiva giganţi editoriali, *Hachette* şi *Presses de la Cité* în Franţa, *Rizzoli* şi *Mondadori* în Italia, *Bertelsman* în Germania, legaţi ei înşişi de bănci, de alte ramuri industriale şi de alţi vectori culturali de masă.

Rezultatul este că producţia editorială este supusă tot mai mult imperativelor şi criteriilor rentabilităţii care s-au impus şi în alte sectoare ale economiei capitaliste. Până la mijlocul anilor 1970 aceasta şi-a mărit cifra de afaceri, iar tirajele au crescut în medie într-un sfert de secol de la 10.000 la 15.000, ca şi numărul de titluri lansate în fiecare an pe piaţă (între 20.000 şi 30.000 în Franţa, în Marea Britanie şi în Germania), fără ca aceasta să schimbe prea mult regulile profesiunii. În schimb, de cincisprezece ani încoace şi mai ales în ultima perioadă, regulile concentrării şi ale pieţei fac ca marile edituri să încerce să dea „lovituri“ financiare rentabile, susţinute de importante bugete publicitare, în detrimentul producţiei de calitate.

Goana după *bestseller* care aduce rentabilizarea întregii producţii, trece în cel mai bun caz prin lupta pentru marile premii literare şi în cel mai rău caz prin folosirea mijloacelor de informare şi prin

recurgerea la formele cele mai zgomotoase de publicitate. În ceea ce priveşte mai ales producţia curentă, marile tiraje sunt realizate în genuri considerate minore – romane „roz“ sau „negre“, literatură de spionaj sau de ficţiune – cu sfere de interes egale, dar care astăzi constituie unul dintre domeniile de creaţie a unor imagini şi a unor mituri din care se hrăneşte cultura de masă şi în acest sector influenţată de modelele de dincolo de Atlantic şi continuând adesea o ideologie ultraconservatoare şi accente de xenofobie.

Iconografia publicitară contribuie şi ea la instaurarea unui conformism social care constituie unul din motoarele economiei de piaţă. Imaginea-şoc, textele care o însoţesc (detergentul X „spală mai alb“, „puneţi un tigru în motorul dumneavoastră“) sau personajele pe care le aduce în scenă („măicuţa Denis“, replica lui Fernandel – Don Camillo folosită de o marcă cunoscută de paste făinoase etc.) intră în universul mental al europeanului din a doua jumătate a secolului XX şi fac parte de acum înainte din sistemul său de referinţă ca şi colecţia de imagini populare de la Epinal (Muzeu regional, centru în care se află o colecţie de imagini populare apărută la sfârşitul secolului XVIII) şi cele câteva citate „clasice“ culese de-a lungul etapelor şcolare.

În aparenţă, diferenţa dintre „cultura de masă“ aşa cum a fost prezentată şi „marea cultură“, adică domeniul nobil al „artelor şi literelor“ a cunoscut în ultimii patruzeci de ani o tendinţă de a se adânci. În realitate lucrurile nu sunt aşa simple. Mai întâi pentru că în privinţa conţinutului, frontierele nu sunt întotdeauna atât de bine delimitate pe cât o

susţin apărătorii unei concepţii restrictive şi „elitiste“ a „culturii“. Apoi deoarece consumul de producţii culturale în sensul tradiţional al termenului a cunoscut o democraţie care are limitele sale dar care este totuşi total diferit de cel din perioada de după război.

Lărgirea „publicului cultivat“ se datorează în ţările industrializate din Europa de vest, unor cauze identice. Mai întâi, în afară de ridicarea nivelului de trai şi reducerea timpului de lucru, accesul în învăţământul liceal, apoi universitar a unei părţi tot mai mari a populaţiei. Chiar dacă nivelul cunoştinţelor din aceste instituţii a avut de suferit din cauza creşterii efectivelor, ceea ce a avut de pierdut „elita“ care la început păstrează monopolul unor forme de instruire a fost compensat printr-o intensă sensibilizare a claselor mijlocii faţă de activităţile spirituale şi faţă de mediul estetic.

Pe de altă parte acestea au beneficiat de eforturile făcute de instituţiile publice şi de colectivităţile locale pentru a înmulţi locurile unde se păstrează şi se pune în valoare patrimoniul cultural (muzee, biblioteci) ca şi ultimele cuceriri tehnologice (canale hi-fi, videouri, aparate cu laser etc.) care au permis ca un public destul de larg să se familiarizeze cu mari opere ale trecutului. Legile pieţii au desăvârşit fenomenul, dar toate acestea nu pot constitui perfecţiunea în această evoluţie. Este clar totuşi că atunci când realizatori ca J. Losey (*Don Giovanni*) şi M. Forman (*Amadeus*) l-au adus pe Mozart pe ecran, nu numai elita restrânsă a „melomanilor“ şi a abonaţilor la concerte sau la Operă au avut ocazia să-l cunoască pe maestrul din Salzburg, ci şi o mare parte a corpusului social. Iar acest contact este şi

mai extins când aceste opere sau altele cum ar fi *Traviata* de Zeffirelli sau *Carmen* de F. Rosi sunt difuzate pe canalele de televiziune europene, alături de autentice retransmisii ale unor creaţii lirice. S-ar putea vorbi tot atât de mult despre „formatul de buzunar“ (apărut în 1955) în ce priveşte literatura şi albumele de reproduceri ale tablourilor celebre care ornează camerele de zi ale clasei de mijloc din oraşe.

Este deci adevărat că acest „public larg“, care nu se confundă cu marea masă a populaţiei, este mai ales în căutarea operelor consacrate de trecerea timpului. Cozi lungi se formează în faţa Muzeului de Artă din Florenţa, a Muzeului d’Orsay şi a Luvrului la Paris, sau în faţa unor prestigioase expoziţii (Viena, Paris, Berlin, van Gogh etc.). Lumea se îngrămădeşte la marile festivaluri muzicale sau teatrale (Salzburg, Avignon, Verona, Aix-en-Provence) şi petrece noaptea sub cerul liber pentru a obţine un loc la Scala din Milano. Dar cultura şi arta curentelor de avangardă rămâne în general domeniul rezervat unui public de iniţiaţi care frecventează sălile de concert, galeriile la modă şi alte locuri de întâlnire a intelectualităţii „moderniste“.

Numai că acest „mare public luminat“ amintit mai sus, nu reprezintă decât o fracţiune minoritară a populaţiei. În Franţa de exemplu, dacă 80% din locuitori privesc zilnic emisiunile televizate unul din doi nu citeşte un ziar cotidian, aproape unul din trei nu citeşte nicio carte, iar unul din zece nu frecventează decât din când în când teatrele sau sălile de concert.

Marile tendinţe ale creaţiei intelectuale şi artistice

Numărul enorm de şcoli, de personalităţi, de opere literare şi artistice din perioada dintre cel de al doilea război mondial până în zilele noastre, face imposibilă enumerarea lor, fie chiar şi a celor mai semnificative. Trebuie deci să ne mulţumim doar cu o trecere în revistă a curentelor principale, în special a celor care au avut un caracter transnaţional mai mult sau mai puţin declarat.

O primă serie de remarci se referă la rolul jucat de intelectuali în societăţile vest europene de după război. Acesta s-a schimbat substanţial în funcţie de circumstanţele internaţionale şi de schimbările pe care imperativele comunicării le-au impus statutului pe care îl aveau oamenii condeiului şi ai cuvântului rostit.

Imediat după război, angajarea în lupta politică continuă o tradiţie care îşi are rădăcinile în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi care s-a intensificat odată cu combaterea fascismului şi cu mişcarea Rezistenţei impunându-se multor artişti şi scriitori care au adus în domeniul cultural tensiunile Războiului Rece. Unii, cum sunt francezii François Aragon, Paul Eluard, Roger Vailland sau Picasso, italienii Vittorini, Lombardo Radice, Guttuso şi Calvino au aderat la Partidul Comunist, în general mai mult din ură faţă de fascism şi din dorinţa de dreptate socială decât în urma unei opţiuni ideologice hotărâte. Alţii, trăgându-se sau nu din marxism, au refuzat să intre într-o organizaţie ale

cărei idei nu le împărtăşeau în întregime, dar care li se părea promiţătoare pentru viitor pentru că se plasa „pe poziţiile clasei muncitoare“. Aceştia sunt „tovarăşii de drum“: „progresiştii“, socialiştii decepţionaţi de reformismul prudent al social-democraţiei, catolici de dreapta grupaţi în Franţa în jurul revistei *Esprit*, filozofi şi scriitori în căutarea „unei a treia căi“, ca Albert Camus şi Jean-Paul Sartre care consideră că „scriitorul este implicat orice ar face“.

Prăpastia politică creată de Războiul Rece are ca efect începând din 1947, închiderea intelectualilor comunişti (aliniaţi la poziţiile ideologice ale URSS) în adevărate ghetouri. În timp ce numeroşi simpatizanţi se îndepărtează de PC, în timp ce unii se apropie de adepţii „neutralismului“ şi încearcă să creeze o „nouă aripă de stânga“, iar alţii devin adversari declaraţi ai „socialismului existent“, se dezvoltă în Franţa un nou curent angajat de dreapta, unde este puternic reprezentat şi grupat în jurul unui nucleu gaullist cu rădăcini în Rezistenţă (Malraux şi revista „Libertatea spiritului“), scriitori legaţi de dreapta tradiţională. Aceluiaşi filon dar cu o perspectivă mai europeană şi mai transnaţională îi aparţin Congresele pentru libertatea culturii (primul s-a ţinut în Berlinul de Vest în iunie 1950) şi revista *Preuves* (*Dovezi*) ai cărei principali reprezentanţi sunt alături de troţkistul american James Burnham, elveţianul Denis de Rougemont, britanicul (de origine maghiară) Arthur Koestler, italianul Ignazio Silone, compozitorul rus Nicolae Nabokov (cetăţean universal după exemplul fratelui său Vladimir autor al „Lolitei“), francezii Thierry Maulnier şi Raymond Aron. În sfârşit din ce în ce mai numeroşi sunt

oamenii de litere care susţin că se trag dintr-o neangajare politică, unii în urma unei opţiuni explicite, în realitate orientată spre conservatorism – este cazul micului grup al „husarilor“ din Franţa, cu Roger Nimier, Antoine Blondin, Michel Deon, Jacques Laurent – alţii, ca André Gide, pentru că stau de mult timp departe de frământări. În sfârşit, sunt unii care, rămaşi adepţi ai dreptei ca englezul Orwell (care îşi va publica în 1945 şi 1949 cele două capodopere: „Ferma animalelor“ şi „1984“), consideră că „un scriitor nu poate rămâne cinstit decât stând deoparte de partide şi de etichete“.

În multe privinţe, „gruparea 47“ din Germania aparţine acestei ultime categorii care în fapt reprezintă o altă formă de angajare, mai marginală şi mai deschisă către societatea civilă, grup care este o adunare liberă de scriitori care susţin că nu se trag din vreo ideologie impusă din exterior, fie ce politică sau literară, dar care îşi unesc vocile pentru a respinge trecutul nazist şi conformismul societăţii germane născute din „miracolul economic“. Dezbaterile pe care le organizează adună în jurul unui public pasionat personalităţi ca Gunther Grass, Ingeborg Bachmann, Heinrich Böll, Hans Werner Richter, Uwe Johnson etc.

Războaiele coloniale, mai ales cel din Alger, apoi conflictele care duc la confruntări între Statele Unite şi Lumea a Treia şi mişcările de eliberare naţională (Vietnam, Cuba) prelungesc această *guerillă* ideologică până în anii 1970. Grupând indivizi ale căror rădăcini ideologice sunt foarte diferite – anarhişti, socialişti revoluţionari, marxişti etc. – mişcările şi scrierile acestora alimentează un puternic curent contestatar de model productivist,

care repune în discuţie societatea capitalistă, această critică radicală sfârşind ca şi în anii ’30 printr-un antiamericanism virulent.

Sursele ideologice ale acestei contestări globale a societăţii liberale care va da naştere, aşa cum am văzut, valului de revolte din şaizeci şi opt şi apoi urmărilor acesteia, nu sunt numai americane, sau chiar dacă există o filiaţie americană, aceasta se manifestă intens prin relee care sunt numai europene: structuralismul de provenienţă pur franceză, reconsiderarea operelor lui Marx efectuată de Althusser şi de şcoala acestuia, dar mai ales încercările făcute de şcoala sociologică germană din Frankfurt (Adorno, Habermas, Horkheimer etc.) care încearcă să lege marxismul de freudism. În marea efervescenţă de idei şi de acţiuni care urmează exploziei din 1968, numeroşi intelectuali europeni se vor angaja mai mult sau mai puţin, unii printr-o atitudine militantă în cadrul micilor grupări de dreapta, alţii folosindu-se de relativa imunitate pe care le-o conferă celebritatea pentru a-i susţine pe primii şi pentru a susţine printr-o inepuizabilă activitate revoluţiile din Lumea a Treia (cum este cazul lui Jean-Paul Sartre în Franţa, dar şi al lui Bernard Clavel şi Jean Genet) alţii, în sfârşit, pentru a se consacra, ca Michel Foucault unei intense munci de subminare a ideologiei preponderente.

O ruptură profundă se va produce la mijlocul anilor 1970, consecinţă a unei răsturnări de situaţie care diminuează credibilitatea criticii modelului productivist şi a crizei marxismului. Marile dificultăţi prin care trec ţările din Europa de Est, ecoul produs în Europa Occidentală de

evenimentele de la Praga şi de la Gdansk, traumatismul provocat în partidele europene de dreapta de publicarea în 1976 a „Arhipelagului Gulag“ a lui Soljeniţîn şi în sfârşit dezvăluirea crimelor comise în numele „socialismului“ în China, în Cambodgia sau în Afganistan, fac ca numeroşi intelectuali care nu au vrut să audă până atunci avertismentele celor care, de provenienţă marxistă sau chiar foşti militanţi şi intelectuali comunişti de prestigiu, denunţaseră din totdeauna deriva totalitarismului, au avut brusc revelaţia „barbariei cu faţă umană“.

Din acest moment, în timp ce un mic număr de intelectuali de neînduplecat se angajau într-o luptă disperată care continua să furnizeze societăţilor liberale grupări teroriste, iar la cealaltă extremitate a spectrului ideologic se construia o „nouă aripă de dreapta“ grupând tineri intelectuali (şi chiar mai puţin tineri) în jurul unor teme antiegalitariste învechite, readuse în actualitate, numeroşi intelectuali de stânga s-au repliat fie în „turnul de fildeş“ al creaţiei, fie – şi aceştia sunt cei mai numeroşi – în acţiunea de apărare a drepturilor omului şi de denunţare a totalitarismelor, fie în sfârşit într-o atitudine de vendetă condusă de mass-media, aceasta din urmă nefiind exclusă din celelalte două situaţii. Timpul profeţiilor a trecut. „Oficial, scria Raymond Boudon vorbind despre filozofii de astăzi, obiectivul lor rămâne să încerce să spună adevărul. În mod oficios acesta trebuie să şi placă“.

În acest context puternic structurat de activitatea şi de discursurile intelectualilor şi tehnocraţilor, literatura europeană s-a bucurat de o celebritate

inegală. În cursul anilor de după conflict, se pare că Franţa este cea care exercită influenţa cea mai puternică. Prin romanele sale, prin operele sale teatrale, filozofice şi de critică, prin audienţa de care se bucură timp de zece ani în rândurile tinerilor tezele şi atmosfera intelectuală a existenţialismului, Sartre domină această primă etapă ilustrată şi de opera lui Albert Camus („Străinul“, „Ciuma“ etc.), pictor al absurdului şi al unei revolte temperată de umanism. Opera lui Montherlant, romancier, dar mai ales autor dramatic („Regina moartă“, „Port-Royal“), ca şi permanenţa unei tradiţii clasice reprezentată de mari scriitori aflaţi la sfârşitul carierei, ca Paul Valéry, Paul Claudel, André Gide (premiul Nobel pentru literatură în 1947) şi François Mauriac marchează literatura franceză a acestei perioade. Cât despre André Malraux, chiar dacă a părăsit avanscena literară, el s-a consacrat studiului şi conservării bogăţiilor artistice ale lumii, ca şi aplicării unei politici culturale căreia, în calitate de ministru al Culturii în timpul preşedinţiei lui de Gaulle, i-a imprimat un avânt considerabil.

Dacă în Franţa, în această perioadă, se pune accent pe anxietatea condiţiei umane şi problemele existenţiale pe care secolul XX le pune oamenilor la sfârşitul unui conflict care a scos în evidenţă mai mult decât primul limitele raţiunii, în Italia triumfă mai degrabă o literatură socială caracterizată prin respingerea în acelaşi timp a fascismului şi capitalismului sălbatic, a marxismului şi a fracţiunii progresiste a democraţiei creştine. De la Carlo Levi la Elio Vittorini, de la Ignazio Silone la Vasco Pratolini, de la Silvio Micheli la Carlo Cassola, de la

Pier Paolo Pasolini la Italo Calvino, majoritatea scriitorilor italieni de după război se consacră descrierii realităţilor din timpul lor şi denunţării mizeriei şi nedreptăţilor. Ceea ce nu exclude renaşterea romanului psihologic cu puternice rezonanţe sociale, ilustrată de Alberto Moravia şi de Cesare Pavese, cele două genuri reunite dând naştere în 1958 uneia dintre capodoperele literaturii italiene, „Ghepardul“ (*Il Gattopardo*) de Giuseppe Tomasi di Lampedusa.

În Germania, angajarea scriitorilor de după război ia forma „literaturii ruinelor“, mărturii ilustrând adesea disperarea provocată de război şi de vidul care a urmat acestuia. La această literatură contribuie scriitori tineri dar şi unele din marile nume ale generaţiei precedente: Erich Maria Remarque („Insula speranţei“), Erich Noth („Trecutul dezvăluit“), Heinrich Böll („Trenul a sosit la timp“), Ernst Wiechert („Copiii Jeronime“), Ernst von Salomon („Chestionarul“). În Marea Britanie, dacă se face excepţie de opera romanescă a lui Graham Greene, la început destul de tradiţională, lucrările profetice ale lui George Orwell şi mai ales inovaţiile din arta dramatică ale lui T. S. Eliot şi din romanele lui Lawrence Durrel, de-abia în anii ’50 vor fi zdruncinate clasicismul şi conformismul literar prin acei *angry young men* ale căror îndrăzneli inovatoare sunt contemporane cu cele ale generaţiei *beat* de dincolo de Atlantic.

La această dată, epicentrul inovaţiei literare se deplasează din nou spre Franţa, unde valul „existenţialist“ a cuprins tineri literaţi al căror succes se datorează aptitudinii lor de a exprima noile valori literare de vechile constrângeri – „Bună

ziua tristeţe“ de Françoise Sagan apărut în 1954 – şi este mai ales reprezentată de „noul roman“ (Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute, Michel Butor, Marguerite Duras, Claude Simon etc.) prin care opera romanescă devine un joc al limbajului şi o recompunere a realităţii oarecum în maniera pictorilor cubişti, iar în domeniul teatral se exprimă prin autori ca Jean Genet, Eugène Ionesco şi Samuel Beckett.

Ultimii douăzeci sau treizeci de ani au fost marcaţi atât de efectele perfide ale comercializării, cât şi de mediatizarea exagerată care au micşorat numărul operelor de valoare. Mari nume ca Marguerite Yourcenar (de origine belgiană), prima femeie primită în Academia Franceză, Albert Cohen (Elveţia), Elsa Morante (italiancă), Josè Bergamin (spaniol), Mihail Alexandrovici Şolohov (sovietic) aparţin generaţiilor precedente. De la „noul roman“ încoace, nu mai există nici şcoli, nici adevărate tendinţe dominante. Desigur, în unele ţări ale bătrânului continent, atât în Vest cât şi în Est, apar totuşi personalităţi de valoare (mai ales în Europa mediteraneeană), dar „marea“ literatură pare să-şi fi urmat domeniile pe alte meridiane, în special în America Latină.

În domeniul artelor, este evident că progresul ştiinţelor şi tehnicii şi constrângerile economice au exercitat o puternică influenţă asupra creaţiei. Arhitectura a beneficiat după război de progresele înregistrate în utilizarea materialelor de construcţie (beton, metale, sticlă, materiale plastice) şi de metodele moderne de construire, dar în acelaşi timp a fost şi tributară unor dificultăţi, unele de ordin economic (probleme bugetare, costul terenului, al

materialelor şi al mâinii de lucru), altele derivând din opţiunea politică: operaţiuni de prestigiu concepute de puterea de guvernământ, aşa cum s-a întâmplat în Franţa în ultimii douăzeci de ani, realizate în înţelegere cu autorităţile municipale şi cu întreprinderi industriale şi financiare, regulă care în multe privinţe s-a aplicat în sudul Italiei sau în Europa de Est unde proiectele urbanistice şi arhitectonice erau subordonate direcţiilor partidului.

Aşa încât, în majoritatea statelor din Europa Occidentală, după o perioadă de reconstrucţie masivă în care au coexistat aspectele bune cu cele mai puţin bune, a urmat o adevărată confuzie urbanistică: imobile stereotipizate, oraşe-dormitoare prost amplasate faţă de locul de muncă sau de cel în care se petrece timpul liber şi degradate rapid, zone „renovate“ construite în scopuri speculative pe locul cartierelor tradiţionale, extinderea continuă a zonelor cu pavilioane de locuit etc. Totuşi din această mediocră organizare a spaţiului urban şi periferic îşi fac apariţia unele realizări de calitate: Palatul Olivetti şi „Turnul Pirelli“ la Milano, „Cetatea luminii“ la Marsilia, realizată de Le Corbusier, „Centrul Beaubourg“, piramida de la Luvru, Arca din Défense la Paris, gările din Florenţa şi din Roma, *Evoluon d'Eidenhoven* în Ţările de Jos, grupurile şcolare construite în Hertfordshire din Anglia, sau cartierele în stil neoclasic, foarte discutate la început, realizate de arhitectul catalan Ricardo Bofill la Montpellier, la Paris şi în regiunea pariziană (în arondismentul XIV şi în Marne-la-Vallée).

Integrarea artelor în „cetate“, într-o perspectivă care îmbină arhitectura cu artele decorative, constituie în acelaşi timp un domeniu unde se pot reconcilia mai uşor imperativele industriale, progresele tehnologice, respectul pentru mediu şi inovaţia estetică. Acesta era de altfel, cu şaizeci de ani în urmă, obiectivul şcolii germane *Bauhaus*. În epoca contemporană acelaşi obiectiv şi-l fixează artişti cum ar fi esteticianul Georges Patrix, Victor Vasarely (de origine maghiară, născut în 1908, instalat la Paris din 1930), împreună cu discipolii săi Yaacov Agam şi François Morellet, ca şi principalii reprezentanţi ai artei „cinetice“: Nicolas Schöffer (născut şi el în Ungaria şi stabilit la Paris în 1937), Jean Pierre Yvaral, venezueleanul Soto, germanul Günther Vecker. Toţi sunt mai preocupaţi să ofere populaţiei posthitleriste să trăiască în mijlocul unei arte autentice, inserată în spaţiul urban şi strâns legată de structura arhitecturală, decât să „vulgarizeze“ o artă avangardistă închisă în muzee.

Reinstalarea operei de artă în centrul universului cotidian al omului secolului XX a devenit de cincisprezece ani încoace şi preocuparea promotorilor „artei sălbatice“ creatori ai unor obiecte efemere ce nu pot fi comercializate, cum ar fi acele „penetrabile“ ale lui Soto (un ansamblu de benzi diametral plasate îmbinate în funcţie de imaginaţia artistului şi concepute în aşa fel încât spectatorul poate circula în interiorul operei devenind parte integrantă a acesteia), „gonflabilele“ lui Christo sau „împrejmuirile“ lui Edward Kienholtz (american instalat la Berlin) ale lui Segal sau Boltanski.

Până la mijlocul anilor 1960, abstractul, care până

atunci nu şi-a găsit decât o audienţă discretă în Europa, se va impune ca formă privilegiată a artei, susţinută de două centre principale de difuzare puţin legate unul de altul: New York şi Paris. Alături de Vasarely, care după război se situează în fruntea abstractului geometric, promotorii noii avangarde pariziene se orientează în mare parte către o formă abstractă foarte spontană, numită „lirică“ sau „gestică“, semnele pe care artistul le face pe pânză fiind, în maniera lui Hans Hartung (venit în 1935 de la Dresda în Franţa), mai mult nişte amprente, urme lăsate de gesturi, decât semnele unei scrieri dirijate. Acestei tendinţe îi aparţine Nicolas de Stael, reîntors totuşi la figurativ în 1952, dar la un figurativ ale cărui elemente sunt mai mult nişte semne decât reprezentări („Marii fotbalişti“), dar îşi alătură mai ales artiştii apăruţi din grupul numit al „Tinerilor pictori de tradiţie franceză“, iniţiat în timpul ocupaţiei şi din rândurile căruia apar personalişti ca Bazaine, Manessier şi Estève. În anii ’50 li se vor alătura şi alţi pictori veniţi fie din arta figurativă, ca Roger Bissière, fie din suprarealism cum sunt Camille Bryen şi Alfred Wols (născut la Berlin, stabilit la Paris în 1932).

Plecând din acest epicentru parizian, arta abstractă s-a extins de la sfârşitul deceniului 1940 în majoritatea ţărilor europene, unde de altfel, a reînsufleţit adesea tendinţele abstracte ale avangardei. În Germania, supravieţuitorii avangardei din anii ’30, Willi Baumeister şi Julius Bissier primesc întăriri prin tinerii pictori ai abstractului „liric“: Wilhelm Nay şi Fritz Winter, care în 1949 au creat la München grupul „Zen 49“, apoi Hann Trier şi Bernard Schultze. În Italia, unde

revendicarea modernismului nu ţine de susţinătorii artei abstracte – Renato Guttuso, care face parte din „Noul front al artei“ constituit în 1948, îşi susţine rădăcinile realiste – este reprezentată în primul rând de pictorii figurativi sau apropiaţi de Picasso şi de Braque, convertiţi la noile forme artistice: este cazul lui Renato Birolli, al lui Giuseppe Santomaso sau al lui Giuseppe Capogrossi. În Spania, cele două figuri dominante ale picturii abstracte – Antonio Tapies şi Antonio Saura – sunt legate direct de mediul parizian.

Arta abstractă, preponderentă în cursul celor două decenii de după război nu exclude totuşi alte tendinţe. Suprarealismul continuă să se manifeste şi i se alătură şi pictorii grupului Cobra, cu toate că operele lor se află la jumătatea drumului dintre suprarealism şi abstracţionism. Grupul care s-a format la Paris în 1948 a luat naştere dintr-o mişcare disidentă a mişcării suprarealiste revoluţionare, iniţiată de artişti danezi, belgieni şi olandezi care îi dau şi numele: Copenhaga, Bruxelles, Amsterdam. Ea va reuni timp de câţiva ani pictori ca Asger Jorn, Constant (Constantin Nieuwenhuys), Pierre Alechinsky, Jean-Michel Atlan, Corneille (Cornelis van Beverloo) şi mai ales Karel Appel, personalitatea cea mai marcantă a grupului a cărui sursă de inspiraţie este desenul naiv la care adaugă combinându-se o simbolistică luată din iconografia animalieră şi din semnele elementare aparţinând tradiţiei nordice.

Ca o reacţie împotriva acestor tendinţe, care în multe privinţe ilustrează incertitudinile, neliniştea şi sentimentul absurdului care caracterizează perioada de după al doilea război, se dezvoltă un

curent realist sau neorealist care, la anumiţi artişti angajaţi alături de partidele comuniste, se supun preceptelor pe care Jdanov a vrut să le impună reprezentanţilor intelectualităţii „progresiste“. Chiar dacă această tentativă de aclimatizare a „realismului socialist“ la cultura occidentală degenerează uneori în artă oficială a partidului, ca la francezul Fougeron, ea poate totuşi să dea naştere şi unor opere de valoare cum este cea a italianului Renato Guttuso.

Începând din 1960, reacţia realistă va lua alte forme şi se constituie la rândul ei într-un demers avangardist, realitatea fiind surprinsă prin aspectul cotidian cu preocuparea de a recupera materialul iconografic vehiculat de cultura de masă: afişe publicitare, imagini televizate, benzi desenate, fotografii de presă etc. Acum nu Parisul este cel ce răspunde inovaţiilor de dincolo de Atlantic, ci Londra, unde din 1956, în urma expoziţiei de la Whitechapel Art Gallery, *This is tomorow* („Acesta este mâine“), se dezvoltă un curent care va lua curând numele de „pop art“ sau de „pop culture“ („pop" pentru „popular“).

Înainte de a se răspândi în America, unde au avut loc deja manifestări artistice foarte apropiate de acestea, şi de a cuprinde continentul, „pop art“ va produce în câţiva ani în Marea Britanie realizările sale cele mai caracteristice prin operele lui Richard Hamilton, ale lui David Hockney, Peter Blake, Ronald Kitaj şi Allen Jones. Pentru reprezentanţii acestui curent arta nu mai este o evadare, ci o simplă constatare a realităţii în aspectele sale cele mai banale, cu toate că în versiunea sa britanică, el urmăreşte mai puţin să-şi însuşească elemente

împrumutate din realitatea cotidiană (în maniera unui Andy Warhol sau a unui James Rosenquist în Statele Unite) şi mai degrabă să le supună unei transgresiuni practice.

Tot o întoarcere la realitate, dar care nu are nimic de a face cu figurativul, se întâlneşte în grupul „Noului realism“ fondat la Milano în 1961 şi căruia îi aparţin artişti ca Yves Klein, Arman, Spoerri, Raymond Hains, Villeglé şi Mimmo Rotella. Aceşti pictori nu sunt realişti în maniera omologilor şi contemporanilor lor din „pop cult“ decât prin folosirea unor obiecte luate din mediul înconjurător pentru a-şi crea operele, dar colajul realizat din elemente disparate este o pură construcţie a imaginaţiei.

Cât despre pictorii care ţin de curentul numit „Noua figuraţie“ – Valerio Adami, Jacques Monory, Hervé Télémaque, Wolfgang Gäfgen etc. – şi de discipolii europeni ai maeştrilor hiperrealismului american (italianul Domenico Gnoli, elveţianul Peter Stàmpfli, germanii Konrad Klaphneck şi Gerhard Richter, francezul Gilles Aillaud etc.), este clar că într-o perspectivă destul de apropiată de cea a susţinătorilor „pop art-ei“ britanice, ei urmăresc mai ales să realizeze o îndepărtare de realitate, plecând de la elemente luate din universul cotidian. Astfel încât, astăzi, adevărata preocupare, de a reveni la figurativ, până la urmă minoritară, se întâlneşte mai puţin în pictură decât în sculptură (cu Dubuffet sau cu austriacul Josef Erhardy).

De cincisprezece ani încoace asistăm la o adevărată explozie de tendinţe şi curente care în marea lor majoritate se inspiră din sursele de dincolo de Atlantic. „Op Art“, arta cinetică, „arta

săracă“, *Body Art*, *Land Art*, *Happening* etc., găsesc în ţările cele mai bogate din lume suportul financiar şi publicitar de care au nevoie într-o epocă în care piaţa artei este supusă mai mult ca niciodată imperativelor profitului. Pentru reprezentanţii europeni ai avangardelor şi pentru artişti în general rezultă de aici o internaţionalizare a carierelor care depăşeşte cadrul european şi care are un rol deloc neglijabil în procesul actual de standardizare.

Acesta din urmă este şi el tributar marilor mutaţii tehnice actuale. Plasticienii tind tot mai mult să utilizeze tehnologiile de avangardă, fie ca obiect al operei de artă (sculpturile electromagnetice ale lui Vassilakis Takis), fie ca instrumente de concepere de producere a formelor, a culorilor şi a sunetelor. Odată cu „pictura“, „sculptura“ şi „muzica“ informatizate, ordinatorul îşi extinde şi mai mult domeniul imens pe care îl ocupă în universul societăţilor post-industriale distrugând încet particularităţile estetice şi culturale care în acest sfârşit de mileniu îşi mai au încă rădăcinile în identităţile naţionale, ba chiar în acel patrimoniu comun de reprezentare şi simţiri ce constituie identitatea europeană.

În domeniul muzical, inclusiv în formele cele mai novatoare şi mai futuriste pe care această artă şi le-a însuşit în cursul ultimelor două decenii, bătrâna Europă nu a jucat nici pe departe un rol secundar. Imensa schimbare pe care Arnold Schönberg a adus-o în compoziţia muzicală şi-a găsit în sfârşit, începând din 1954, terenul de dezvoltare în serialismul integral (aplicat nu numai la înălţimea notelor ci şi la intensitate, la durată şi la timbru), utilizat şi răspândit la mijlocul anilor 1950 de doi

dintre cei mai buni discipoli ai lui Olivier Messiaen: francezul Pierre Boulez şi germanul Karlheinz Stockhausen. Începând de acum, primul a făcut o multiplă carieră de compozitor, de dirijor, de profesor şi de cercetător în fruntea IRCAM[269], Departamentul muzical al Centrului Georges Pompidou. Al doilea a participat după abandonarea serialismului integral, considerat prea rigid, la toate „aventurile“ muzicii contemporane: muzica aleatorie (cu „Klavierstük XI“ din 1957) în care se afirmă în anii 1960 şi Luciano Berio, Mauricio Kagel, Gilbert Amy, Witold Lutoslawski, muzica repetitivă al cărui principiu se bazează pe repetarea continuă a unor elemente sonore, muzica concretă şi electroacustică.

Aceste ultime forme ale artei muzicale utilizează în compoziţie şi în execuţie toate resursele ştiinţei şi ale tehnologiilor de vârf ale erei post-industriale: calculul probabilităţilor, aplicarea cunoştinţelor din fizică (Xénakis a folosit teoria cinetică a gazelor), utilizarea diferitelor obiecte sonore (Pierre Schaeffer, politehnician şi acustician şi Pierre Henry compun din 1948 opere muzicale „concrete“ înregistrând sunete produse de elemente sonore ca tije, arcuri, tuburi, tablă etc.), folosirea ordinatorului şi sintetizatorului. Numeroşi muzicieni europeni se vor arăta interesaţi de aceste tehnici şi vor încerca să-şi reînnoiască arta utilizându-le.

Reînnoirea şi impasul practicilor culturale de masă

Am afirmat mai înainte că frontierele dintre cultura numită de masă şi cultura elitelor nu sunt întotdeauna atât de bine delimitate aşa cum s-ar crede. Mai întâi pentru că, din motive pe care le-am evocat deja, publicul tinde tot mai mult să se amestece în societăţi în care multe dintre diferitele existenţe se estompează odată cu progresul instruirii şi informării. Apoi pentru că marii vectori ai culturii de masă nu servesc în mod exclusiv drept suport al unei subculturi standardizate, supusă doar regulilor profitului.

Oricât de uimitoare ar fi evoluţia din ultimele decenii a „peisajului audio-vizual“ european, aşa cum apare din programele supuse dictaturii măsurării nivelului de audienţă („audimat“), nu totul este lipsit de valoare, deci de înlăturat, din producţiile care ar putea fi un formidabil mijloc de informare şi de formare. De altfel sondajele pot confirma acest lucru. Frumosul serial despre Verdi prezentat de RAI, filmul lui Claude Lanzmann „Shoah“ sau cel al lui Frederic Rossif „De la Nürnberg la Nürnberg“, prezentate de televiziunea franceză, au fost urmărite mai întâi în ţările lor de origine, apoi de zeci de milioane de telespectatori din alte ţări europene. Aceste succese arată că „micul ecran“ poate să combine preocuparea pentru mărirea audienţei cu grija pentru calitate, pentru imperativele educaţiei şi pentru respectul memoriei colective. În momentul în care continentul european

se pregăteşte să se angajeze într-o etapă decisivă pe drumul integrării popoarelor care îl compun, aceasta constituie o lecţie la care merită să mediteze toţi cei care doresc din suflet ca Europa să capete conştiinţa propriei sale identităţi.

Benzile desenate al căror succes a crescut continuu de la sfârşitul anilor 1960, nu sunt numai manifestarea unui snobism intelectual din anumite medii foarte moderniste, sau unul din semnele care anunţă declinul scrisului. Acestea prezintă o suită de imagini de vis care poate fi de calitate sub semnătura italianului Ugo Pratt (*Corto Maltese*), sau în paginile revistei spaniole Madriz. Ele au influenţat şi asupra cinematografului (filme ca „Marele Albastru“ sau „Nikita“ de Jean-Luc Besson) şi asupra artelor plastice şi pot în acelaşi timp să vehiculeze mesaje politice subversive, ca *BD underground* din anii ’70. Cu toate acestea, se întâmplă acelaşi lucru cu benzile desenate ca şi cu televiziunea: se pot realiza lucruri bune dar şi lucruri rele, iar dacă ne referim la comercializarea lor crescândă din ultimii ani în ţări ca Franţa, Italia şi Germania, viitorul nu pare deloc încurajator.

O oarecare stagnare şi în domeniul cântecului şi al muzicii destinate nu unui cerc restrâns de iniţiaţi – cum este cazul muzicii numite „contemporane“ evocată mai înainte –, ci pe planul publicului. „Când jazzul este prezent, java se duce“ spunea acum un sfert de secol un cântec de Claude Nougaro, popularizat de Yves Montand. Versul exprimă destul de bine schimbarea produsă în Europa în momentul în care „noul val“ se impunea pe ecrane. Chiar dacă nu jazzul a fost cel care în fond s-a impus în locul serbărilor populare, pe sunete de acordeon şi ale

cântecului de varietăţi, o nouă formă comercială şi hibridă a bluesului îşi face apariţia şi acaparează publicul: *rock and roll*-ul apărut în Statele Unite la mijlocul anilor ’50, popularizat într-o formă originală de cântăreţi ca Eddie Cochran şi mai ales Elvis Presley. Jazzul a continuat totuşi să pătrundă în Europa, modificându-şi interpretarea şi inspiraţia, făcându-le tot mai sofisticate, dar audienţa sa este limitată la un mic număr de amatori aparţinând mediilor înstărite şi intelectuale. Astăzi, are „melomanii“ săi, iar unele cântăreţe de operă, ca americanca Jessie Norman acceptă să-şi folosească vocea pentru a interpreta „spiritual“ în faţa publicului de pe bătrânul continent.

În schimb rockul îşi face în Europa o intrare răsunătoare în 1960, succesul său fiind asigurat de răspândirea tranzistorului şi a discului. Muzică simplă şi spontană, apărută în mediile populare, expresie, în versiunea sa britanică (Beatles şi Rolling Stones) şi europeană, a furiei de a trăi a unei generaţii tulburate de efectele contrastante ale dezvoltării apoi ale crizei, rockul a fost repede recuperat de principalii beneficiari ai succesului său, pentru ca în anii 1970 să se transforme într-un produs de consum industrializat a cărui putere exterioară asupra tinerilor prin intermediul mass-mediei şi al financiarilor *show business*-ul nu este perceput întotdeauna de aceştia.

Cu toate acestea, rockul nu poate fi redus doar la acest aspect comercial şi de manipulare. El este în acelaşi timp un limbaj care trece dincolo de frontierele politice şi culturale, expresia unei nevoi de a comunica şi de a fi într-o perfectă uniune de idei şi sentimente în cadrul unui grup, ca şi un

mijloc al noilor generaţii de a-şi etala o serie de valori: nu antiamericanismul din anii ’60, când tinerii contestatari europeni şi idolii lor îşi alăturau vocile celor ale lui Jimmy Hendryx, Joan Baez şi Bob Dylan, ci pacea, fraternitatea, dragostea pentru natură, respingerea marginalizării şi a rasismului. Deşi el poate servi şi ca suport al unei contraculturi bazate chiar pe negarea acestor valori, aşa cum aceasta se manifestă de exemplu prin contestarea profund instigatoare a unor grupuri *punks* sau altele ca grupul Bazooka, care nu ezită să exprime în tematica lor îndemnul la crimă şi antisemitism.

Rămâne cea de a „şaptea artă“ care a cunoscut probabil apogeul în cursul celor două decenii de după al doilea conflict mondial. Timp de vreo zece ani, cinematograful a trebuit să se bată cu hotărâre pentru a-şi recuceri poziţiile pe propria-i piaţă, în faţa unei concurenţe americane care beneficia de avantajele financiare şi tehnice ale marilor firme hollywoodiene, de înalta lor tehnicitate, de calitatea produselor lor (puţin ştirbită totuşi de efectele distrugătoare ale maccarthysmului (Mccarthy – senator republican care în anii ’50 a dus o campanie anticomunistă virulentă) şi de asemenea de dominaţia politico-economică a Washingtonului prin acorduri comerciale (în Franţa acordurile Blum/Byrnes) care stipulau o cotă minimă de proiecţie a filmelor americane. Totuşi cinematografia europeană a reuşit să câştige bătălia şi să-şi impună propriile sale modele naţionale, chiar „europene“ prin intermediul coproducţiilor (franco-italiene, franco-britanice, italo-germane etc.).

Marele câştigător al acestei confruntări a fost

cinematograful italian, *mai ales prin calitate*, chiar dacă nu întotdeauna prin eficacitatea comercială. Aici, valul producţiilor „made in USA“ nu i-a împiedicat pe realizatorii de mare talent, a căror formaţie şi ale căror opere s-au realizat în perioada fascismului, dar la „periferia“ acestuia şi adesea împotriva lui, să dea naştere unei cinematografii noi, rupte total de universul purificat şi conformist al „telefoanelor albe“, ca şi de producţiile emfatice de inspiraţie fascistă. Cu toate că temele sale sociale şi orientarea sa politică sunt clar orientate spre stânga, acest curent neorealist, rezultat al unei îndelungi maturizări accelerate de război, nu se inspiră totuşi din „realismul socialist“ aşa cum a fost conceput de Jdanov şi chiar dacă există influenţe din cinematograful sovietic, acestea vin de la un Eisenstein şi de la un Pudovkin. Filmul realist şi populist al literaturii italiene contemporane a avut şi el un rol important. Cu toate acestea, temele ilustrate de cineaştii şcolii neorealiste, mizeria oraşului, delincvenţa, violentele opoziţii dintre grupurile sociale antagoniste, exploatarea populaţiei rurale, Rezistenţa, se înscriu într-un militantism politic care se apropie de cel al Partidului Comunist din care mulţi producători fac sau vor face parte. Printre operele care vor deveni clasice şi care de la început au fost considerate astfel de critica internaţională, trebuie citate „Sciuscia“ (1946) şi „Hoţul de biciclete“ (1948), de Vittorio de Sica, „Pământul se cutremură“ de Luchino Visconti, „Roma, oraş deschis“ (1945) şi „Paisa“ de Roberto Rossellini, „Orez amar“ (1949) de Giuseppe de Santis, „Anii dificili“ de Luigi Zampa, „La Strada“ (1954) şi „Nopţile Cabiriei“

(1956) de Federico Fellini. Până la începutul anilor ’60 când „marele public“ european le va descoperi, nu aceste producţii vor aduna totuşi cel mai mare număr de spectatori.

În Franţa, în anii ’50, când se vizionează multe filme americane, dar care potrivit sondajelor sunt apreciate ca mediocre, filmul neorealist creează puţine opere semnificative („Zori de ziuă“ de Louis Daquin şi „Antoine şi Antoinette“ de Jacques Becker fac excepţie în două genuri care rămân foarte diferite). Rezistenţa faţă de modelele de dincolo de Atlantic are aici sprijinul unei tradiţii şi al unei experienţe care continuă fără mari modificări cinematograful anilor ’30 şi pe cel din timpul Ocupaţiei. Filmele „roze“ (în stilul lui Berthomieu) sau cele „negre“ (în maniera lui Yves Allegret sau Marcel Carné), comedii vesele sau dramatice (René Clair, René Clément) filme istorice recreative (seria „Caroline chérie“ cu „sex simbolul“ epocii, Martine Carol) sau instructive (cu lungi plimbări în timp filmate de Sacha Guitry), filme poetice (Jean Cocteau), filme tematice (André Cayatte) etc., se îndepărtează puţin de formele clasice şi nu constituie un eveniment decât când afectează morala tradiţională ca „Manon“ de Henri-Georges Clouzot, sau „Cu diavolul în corp“ de Claude Autant-Lara.

Nimic nu ilustrează aici vreo influenţă vizibilă a modelelor hollywoodiene. Henri Verneuil şi Jean-Pierre Melville sunt încă la începuturi, iar realizatorii care riscă să facă *thrilleruri* în stil francez, ca Jacques Becker în 1954 cu „Nu vă atingeţi de mălai („bani" în argou)“ au mare grijă să nu-şi dezrădăcineze publicul: decorul, limbajul,

aspectul personajelor rămân cele din Parisul „vagabonzilor“.

Astfel, după război, cinematografele naţionale renasc, fiecare având propria sa identitate, stilul său, temele sale de predilecţie, puţin tributare modelului american. Acest lucru este de la sine înţeles pentru cinematograful sovietic, supus constrângerii jdanoviste şi imperativelor propagandei, ceea ce nu-l împiedică totuşi să dea câteva opere de valoare. Acelaşi lucru este valabil şi pentru cinematograful britanic care dovedeşte mai mult decât celelalte, dacă se ţine cont de înrudirea lingvistică, că influenţa americană este destul de limitată. Şi acesta rămâne fidel tradiţiilor de dinainte de război, cu comediile lui Robert Hamer („Noblesse oblige“, 1946) şi ale lui MacKandrick („Whisky cât încape“, 1950) şi cu primele capodopere ale lui David Lean („Întâlnire scurtă“, 1945, „Marile speranţe“, 1956).

Abia între anii 1950 şi 1960 se produce marea cotitură din cinematograful european de după război. În Franţa, aceasta se produce într-un moment în care se conjugă efectele dezvoltării, ale stabilizării politice şi ale războiului din Algeria care vor da naştere fenomenului „noului val“, punct terminus al gândirii critice iniţiată încă de la începutul anilor ’50 de mica echipă reunită în jurul revistei *Cahiers du cinéma*. Reacţie împotriva comercializării producţiei cinematografice, urmărind să înlocuiască producţiile industriale, standardizate şi doar recreative, care par să devină învingătoare în societatea de consum, cu un „cinematograf de autor“ realizat cu bugete foarte mici. Opere ca „Frumosul Serge“ de Claude Chabrol

(1958), „Cele 400 de lovituri“ de François Truffaut (1959), „Cu sufletul la gură“ de Jean-Luc Godard (1960) inaugurează această revoluţie a celei de a „şaptea arte“, ilustrată şi prin nume ca Alain Resnais („Hiroşima dragostea mea“, 1959), Eric Rohmer („Zodia leului“, 1960), Louis Malle („Amanţii“, 1959), Jacques Rivette („Parisul este al nostru“, 1961) etc.

Astfel, tânărul cinematograf francez va influenţa o bună parte a cinematografiei europene, fie că este vorba de Polonia cu Andrzey Wajda şi cu debutul lui Roman Polanski, de Belgia cu André Delvaux, de Ungaria cu Jancso („Cei fără speranţă“, 1966), de Cehoslovacia cu Şcoala de la Praga (Milos Forman, Vera Chytilova etc.), iar mai târziu de Elveţia cu realizatori ca Alain Tanner („Charles mort sau viu“, 1969) şi Claude Goretta.

În cursul aceleiaşi perioade, alte cinematografe europene îşi urmează propriul drum, uneori destul de restrâns, ca în Spania cu Louis Buñuel, J.A. Bardem, L.G. Berlanga, Carlos Saurer, sau din contră larg deschis spre lumea exterioară dar în acelaşi timp puternic ancorat în tradiţia culturală proprie, ca în Suedia cu Ingmar Bergman. Cât despre cinematograful italian, acesta cunoaşte epoca sa de aur în timpul anilor ’60 şi în cea mai mare parte a deceniului următor. Continuând curentul neorealist, dar folosind adesea mijloace foarte diferite, realizatori ca Fellini („La dolce vita“, 1960, „Roma“, 1972), Visconti („Rocco şi fraţii săi“, 1960, „Ghepardul“, 1963, Osândiţii“, 1970), Michelangelo Antonioni („Noaptea“, 1962, „Blow up“, 1967), Francesco Rosi („Jos mâinile de pe oraş“, 1963, „Afacerea Mattei“, 1971), Bernardo

Bertolucci („Înainte de Revoluţie“, 1964), Pier Paolo Pasolini („Teorema“, 1968), Marco Bellocchio, Ermanno Olmi, iar puţin mai târziu Luigi Comencini, Ettore Scola, fraţii Taviani etc., se consacră ilustrării globale a tuturor problemelor din epoca actuală.

Ultimii ani sunt marcaţi aşa cum am văzut de efectele crizei, de costul tot mai ridicat al producţiei cinematografice care îi constrânge pe industriaşii din cea de „a şaptea artă“ şi pe creatori să dea întâietate criteriilor rentabilităţii şi de concurenţa televiziunii. Rezultă de aici în producţia curentă, o standardizare a producţiilor şi o scădere generală a calităţii care rămân totuşi relative. În cinema are loc acelaşi fenomen ca şi în literatură. Capodoperele trecutului nu trebuie să ne lase să uităm că ele reprezintă în memoria noastră colectivă o parte dintr-un tot imens al unui continent afectat de producţii mediocre şi care nu pot fi date niciodată uitării. Cinematograful francez al anilor ’30, cel italian de după război, chiar cinematograful american din epoca de aur a Hollywoodului nu se pot sustrage acestei reguli. Cinematografia pe care europenii o consumă de cincisprezece ani încoace nu este din punct de vedere statistic nici mai bună, nici mai rea. Producţiile mediocre ale seriei B aduc cele mai mari profituri ca şi acum treizeci sau patruzeci de ani. Capodoperele sunt poate mai puţin numeroase de când câţiva giganţi ca Truffaut, Visconti, Tarkovski, Bergman au dispărut sau au renunţat la această artă. Dar mulţi alţii şi-au păstrat intactă capacitatea lor creatoare şi inovatoare, mai ales, orice ar gândi veşnicii denigratori ai epocii actuale, există o echipă care a preluat ştafeta şi

lucrează în mod diferit, trăieşte în ritmul epocii sale şi nu consideră televiziunea ca un rău absolut. În Franţa, cineaşti ca Maurice Pialat, Bertrand Tavernier, Jean-Charles Tacchela, Eric Rohmer şi alţii, sunt departe de a epuiza sursele de inspiraţie, în timp ce un „tânăr cinematograf“ francez începe să se afirme prin reprezentanţi care se numesc Luc Besson, André Téchiné, Jacques Doillon, Jean-Jacques Beinex. În Anglia, ca şi în alte părţi, sălile se închid, societăţile de producţie au mari probleme, dar aici televiziunea este cea care a venit în ajutorul celei de a „şaptea arte“ (*Channel four* a pus bazele unei case de producţie proprii care face aproape douăzeci de filme), stopând exodul producătorilor spre Statele Unite şi provocând chiar reîntoarcerea unora ca John Boorman („Speranţă şi glorie“). Şi aici, o nouă generaţie începe să se afirme cu Stephen Frears, Richard Eyre, Peter Greenaway, David Hare.

Afectată în mod deosebit de concurenţa televiziunii şi de criză, cinematografia italiană pare a fi mai lovită decât altele, apariţia câtorva noi realizatori de talent ca Moretti şi Tornatore neputând compensa pierderea marilor nume (Visconti, Petri, Pasolini), dar ultimele opere ale lui Scola, Rosi, ale fraţilor Taviani dovedesc existenţa la aceşti autori a unei vitalităţi comunicative. În sfârşit, revenirea la democraţie în majoritatea ţărilor europene nu poate decât să favorizeze dezvoltarea tinerelor cinematografe care în Vest (Spania, Germania) cât şi Est (Polonia, Ungaria, Cehoslovacia) începuseră deja să-şi manifeste existenţa sub apăsarea dictaturilor. Pe marele sau pe micul ecran, opera cinematografică este

stimulată să circule din ce în ce mai mult în spaţiul european, favorizând cunoaşterea reciprocă a locuitorilor bătrânului continent, deci mixajul culturilor şi odată cu aceste conştiinţe de a fi proprietarii unui patrimoniu comun.

Concluzii

La capătul unei istorii cel puţin milenare, Europa de la sfârşitul secolului XX este oare pe cale să treacă de la statutul unei simple denumiri geografice la cel de entitate politică şi culturală? Foarte multe indicii acreditează această teză.

La sfârşitul unui secol marcat pe bătrânul continent de o luptă îndârjită între modelele politice totalitare şi democraţia liberală, destrămarea internă a blocului comunist din Europa de Est, care s-a produs după prăbuşirea şi discreditarea regimurilor fasciste, fac, ca pentru prima oară în istoria sa, Europa să vadă toate popoarele care o compun afirmându-se într-o majoritate zdrobitoare apartenenţa comună la aceleaşi valori: statul de drept, libertatea, drepturile omului. Şi mai mult decât atât, ele aspiră pe baza acestor convergenţe culturale la o apropiere tot mai mare. De altfel, căile şi mijloacele pentru realizarea acestui deziderat există.

De-a lungul secolelor şi al confruntărilor care le-au marcat, bătrâna Europă descoperă că dincolo de diferenţele de limbă şi de obiceiuri, populaţiile sale sunt tributare unei civilizaţii comune care, de la îndepărtatul trecut greco-roman la o revoluţie industrială mai mult sau mai puţin precoce, trecând prin creştinism (roman sau bizantin), prin modelele artistice ale Evului Mediu, ale Renaşterii, Barocului sau Clasicismului, prin influenţa Revoluţiei franceze

sau a principiilor naţionale, o privesc în mod direct şi în întregime. Altfel spus, ea capătă conştiinţa existenţei unei identităţi europene, regăsind astfel o realitate înscrisă în însăşi istoria ei. Nu am văzut oare înflorind în Evul Mediu o Europă a ordinelor religioase sau a universităţilor, o Europă a negustorilor, a savanţilor sau a filozofilor din secolele XVI şi XVII, în sfârşit, o Europă cosmopolită a gânditorilor din secolul al XVIII-lea? Se va obiecta că este vorba de grupuri minoritare de o importanţă secundară în raport cu populaţiile tributare culturilor naţionale sau provinciale care constituie un puternic element de coeziune şi care poate respinge tot ce e străin. Fără îndoială, ar fi absurd ca doar de dragul demonstraţiei să negăm importanţa acestor culturi naţionale, profund înrădăcinate şi a căror diversitate constituie bogăţia Europei. Dar cine nu vede dincolo de incontestabilele diferenţe, punctele comune, elementele care le apropie, liniile de forţă pe care este suficient să le pui în evidenţă pentru ca acestea să apară în plină lumină? În plus, caracterul instantaneu al mijloacelor de informare actuale care face ca un eveniment ce are loc la Moscova să fie trăit în direct în Occident provocând o vie emoţie nu poate decât să accentueze ca şi valorile şi modurile de viaţă atât de apropiate, elementele constitutive ale identităţii europene care reprezintă cu totul altceva decât o ipotetică şi nedorită standardizare.

Căci dacă există o bază care permite Europei să se îndrepte spre o entitate reală, există şi un proces care face posibilă atingerea acestui ţel. Până la începutul timpurilor moderne, Europa a trăit din nostalgia unităţii pierdute. Realizată doar parţial de

Imperiul Roman, în cadrul unei arii geografice mediteraneene, unitatea, bazată pe realizarea unei entităţi politice şi culturale este fără îndoială mai mult un mit decât o realitate. Până la urnă, dincolo de fărâmiţarea feudală apoi naţională, acest vis a fost continuat cu obstinaţie de pontifii romani în jurul ideii creştine, de Carol cel Mare şi de Otto stimulaţi de ţelul reinstaurării autorităţii imperiale şi de Carol Quintul care urmărea apărarea catolicismului roman. Victoria statelor naţionale din secolul XVI-lea pare să pună capăt acestor idealuri. De acum înainte, tentativele hegemonice în jurul unei naţiuni-călăuză, întruchipând un proiect ideologic unificator câştigă teren în faţa ideii de restaurare a visului imperial. Spania lui Filip al II-lea, Franţa din timpul Revoluţiei şi cea napoleoniană („Marea Naţiune“), Germania lui Hitler vor încerca rând pe rând aceeaşi experienţă fără să obţină alt rezultat decât să stimuleze sentimentul naţional ce se opune proiectului lor. Noile căi care se deschid după cel de al doilea război mondial sunt total diferite. Înlăturând marile proiecte ideologice în numele simplei constatări a existenţei unei solidarităţi a popoarelor de pe continent în faţa dramelor trăite în timpul războaielor, dar şi în faţa celor care le ameninţă încă în confruntarea dintre cele două blocuri şi respingând orice hegemonie naţională, ţările de pe bătrânul continent se vor strădui să găsească drumul care să le permită o conciliere între intensitatea sentimentelor naţionale şi solidaritatea absolut necesară statelor europene, menite să acţioneze împreună sau să se prăbuşească împreună. Se consideră de comun acord că istoria

construcţiei europene de la sfârşitul celui de al doilea război mondial încoace nu are nimic exaltant, că este făcută mai mult din decepţii, din crize, din blocaje şi din proteste decât din victorii sau realizări spectaculoase. Ceea ce înseamnă că nu există poate altă cale pentru viitorul Europei: reticenţele şi refuzurile viscerale trebuie în ultimă instanţă să cedeze în faţa necesităţii. Până la urmă tabloul are umbrele sale, iar mersul înainte al Europei poate fi împiedicat de reapariţia naţionalismelor care ies la lumină în ţările scăpate de sub dominaţia comunistă şi în mai mică măsură în ţările din Europa de Vest. Oare prăbuşirea comunismului ne-a făcut să ne întoarcem, aşa cum unii au afirmat-o, în lumea secolului al XIX-lea când exacerbarea conflictelor naţionale a generat tensiuni al căror rezultat a fost în multe privinţe primul război mondial?

Reapariţia naţionalităţilor în Europa este o realitate pe care nimeni nu se gândeşte să o conteste. Trebuie să admitem că aceasta este plină de pericole cum sunt tentaţia naţional-populistă, confruntările etnice localizate şi revendicările teritoriale. Să admitem chiar că aceste pericole pot alimenta în vechile naţiuni industrializate din vestul european, idei naţionaliste perimate care nu au neapărat nevoie de acestea pentru a se manifesta, dar care pot fi până la urmă reînsufleţite sub influenţa lor. Suntem deci totuşi pe cale de a ne reîntoarce în punctul de plecare din 1815, 1914, sau 1939?

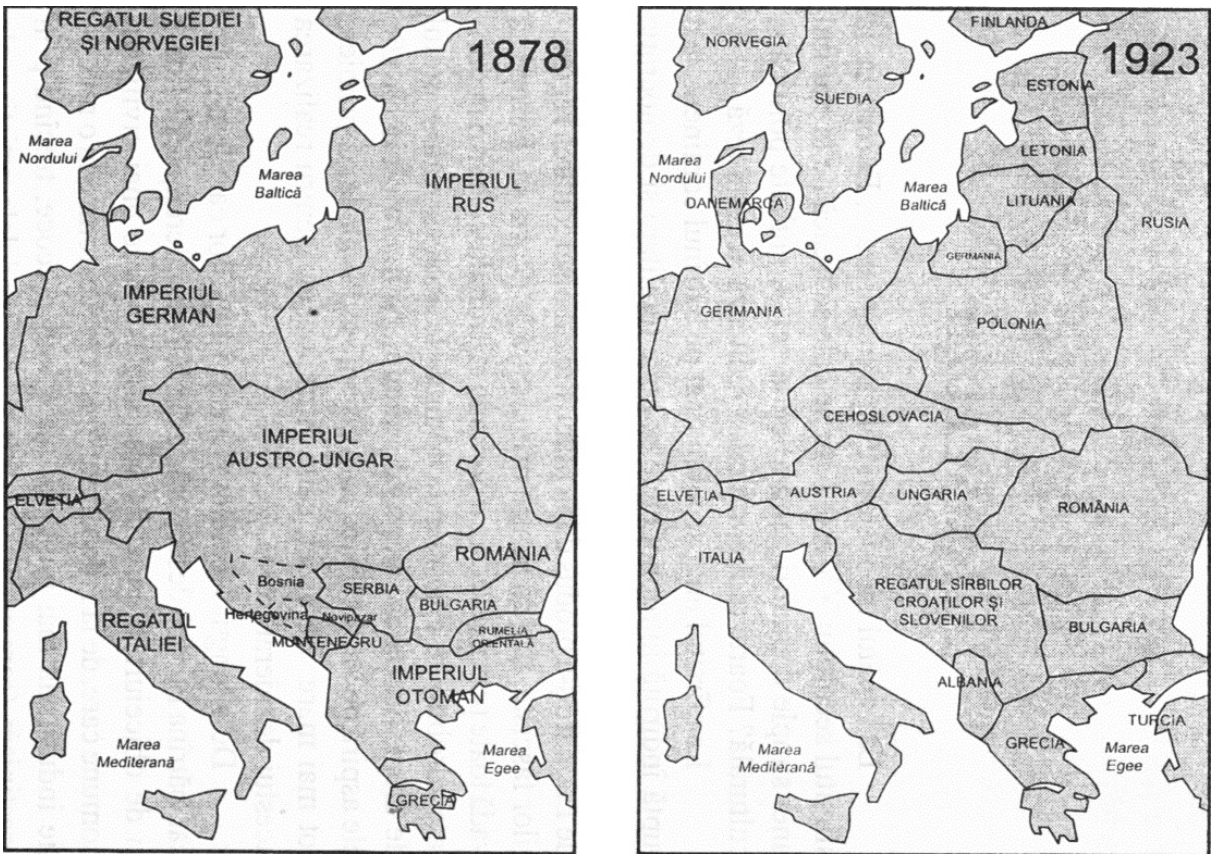

Evoluţia frontierelor în Europa Centrală

Europa din timpul marilor imperii s-a schimbat, iar perioada „concertului“ pe patru, pe cinci sau pe şase voci gândeşte în termenii echilibrului puterilor şi ai spaţiului vital. Destinderea din Europa de Est înlocuieşte enormul bloc constituit de URSS şi de sateliţii acesteia, cu un stat micşorat pe toate planurile, inclusiv cel militar şi cu o nebuloasă de mici „actori“ (mici state naţionale) a căror principală revendicare este cea a democraţiei. Şi în faţa acestui imperiu comunist ruinat, nu mai există ca în 1914 şi 1939, mai mulţi candidaţi la hegemonia continentală sau planetară care se pregătesc să se sfâşie unii pe alţii, ci ceva ce încearcă să capete o formă cu preţul unor dificultăţi, şovăieli şi chiar al unei întoarceri în trecut. Se va spune că Europa celor Doisprezece nu este încă decât o „mare piaţă“ ce funcţionează şi o

metaforă şi într-o oarecare măsură acesta este adevărul. Dar acest lucru nu înseamnă totuşi foarte mult dacă comparăm situaţia actuală cu cea de după război? Dacă ne gândim că în ciuda ezitărilor şi a bătăliilor tardive, libera circulaţie a oamenilor, a ideilor şi a capitalurilor în interiorul spaţiului creat de CEE este pe cale de a deveni o realitate, că uniunea monetară a progresat în ultimii doi ani mai mult decât în perioada dintre Tratatul de la Roma până astăzi, că mai mult de jumătate din europeni sunt acum de acord cu crearea până în 1992 a unei Uniuni Politice Europene dotată cu un guvern răspunzător în faţa Parlamentului European (mai mult de trei sferturi din populaţie dacă se ia în considerare Italia, Franţa, Spania, Portugalia, Grecia, Irlanda şi ţările Beneluxului) şi că an de an confruntată cu o serie de evenimente internaţionale de care depinde viitorul ei şi al popoarelor sale (războiul din Golf, de exemplu), Europa începe să vorbească pe o singură voce, ne mai putem îndoi de drumul pe care l-a parcurs?

Este adevărat că Statele Unite ale Europei, dacă prin acest termen se înţelege o federaţie de state (şi nu o simplă confederaţie) guvernată de o autoritate supranaţională, nu constituie o realitate prea apropiată, iar evenimentele istorice sunt de aşa natură încât – poate doar profeţii Janus care continuă să se creadă singurii mari gânditori – nu poate prevedea ce ne vor aduce ultimii ani ai acestui mileniu. Să spunem mai degrabă că în loc să se joace înspăimântându-se reciproc evocând anul 1914 sau *Mitteleuropa*, europenii din Vest şi cei care au ca sarcină să-i guverneze şi să-i instruiască, ar face mai bine să se gândească la faptul că vecinii

lor din Europa de Est, înainte de a-şi scutura jugul care i-a apăsat atâta timp, au privit spre ei şi spre valorile lor: libertatea, democraţia, respectarea drepturilor omului şi o anumită calitate a vieţii, oricât de relativă şi imperfectă ar fi aplicarea acestor naţiuni.

Poate din această lecţie ar putea trage concluzia că această mică constelaţie înfrigurată şi sărăcită care s-a constituit acum mai bine de treizeci de ani a devenit atrăgătoare, extinzându-se şi aprofundându-se, că are totuşi şansa să se afle la sfârşitul unei mari aventuri umane şi că fără îndoială are un rol important de jucat în lumea secolului XXI.

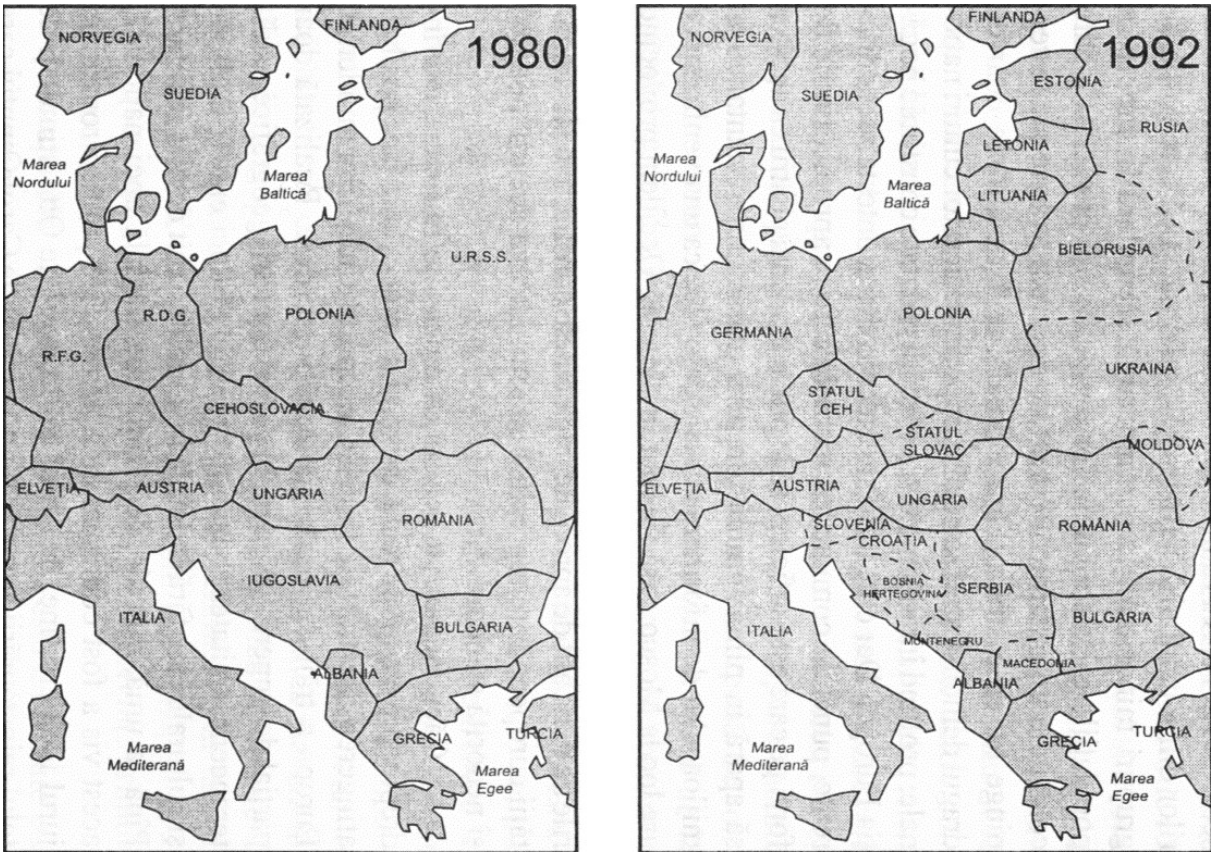

Evoluţia frontierelor în Europa Centrală

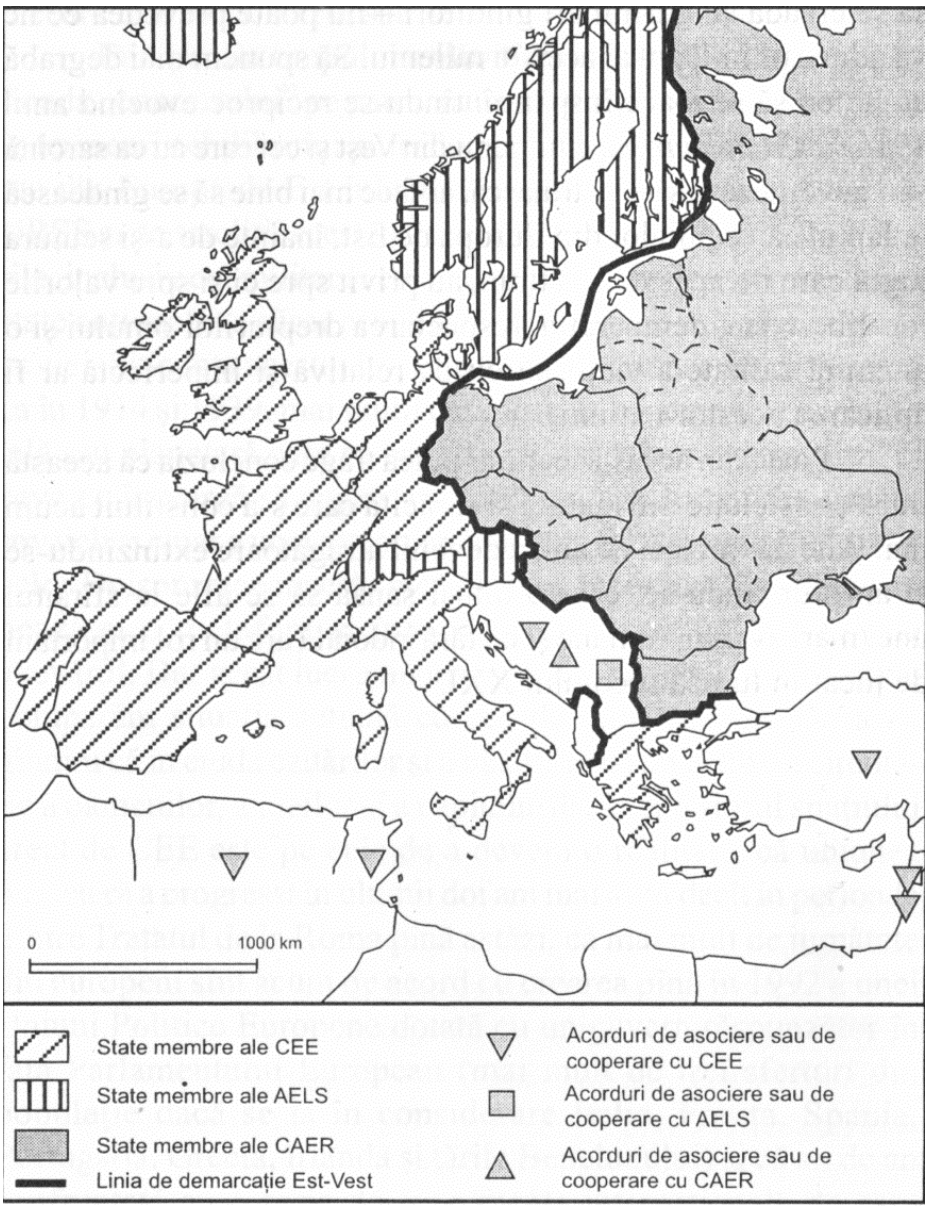

1988: Cele două Europe

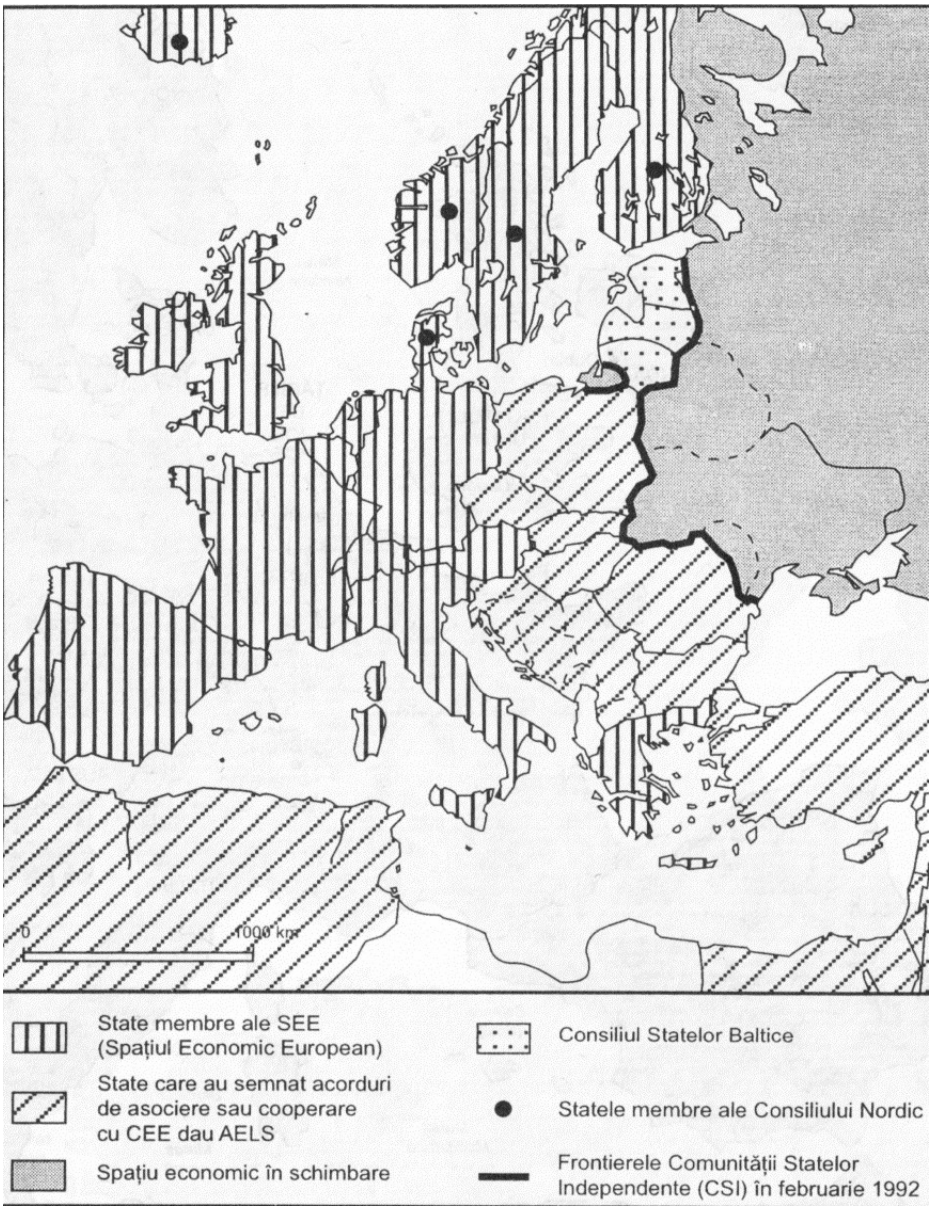

1992: Noul spaţiu economic european

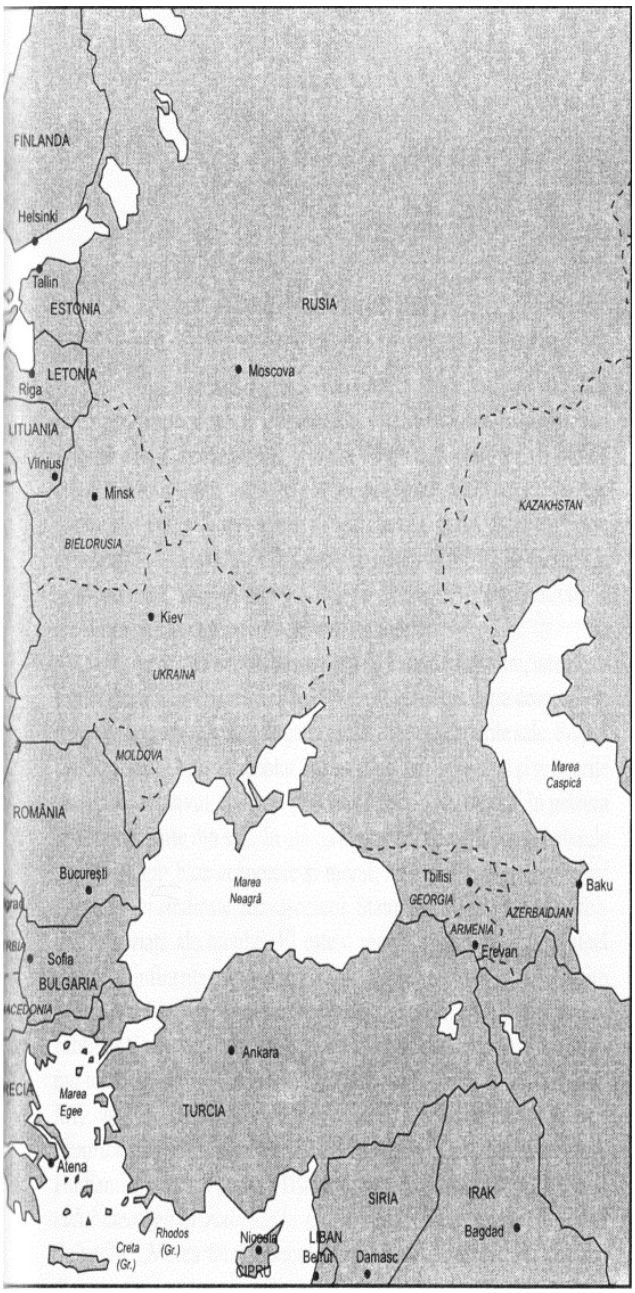
FINLANDA
Helsinki
Tallin
ESTONIA
RUSIA
LETONIA
Riga
Moscova
LITUANIA
Vilnius
Minsk
KAZAKHSTAN
BIELORUSIA
Kiev
UKRAINA
MOLDOVA
Marea Caspică
ROMÂNIA
București
Marea Neagră
Tbilisi
Baku
GEORGIA
AZERBAIDJAN
ARMENIA
Erevan
Sofia
BULGARIA
Ankara
Marea Egee
TURCIA
Atena
SIRIA
IRAK
Bagdad
Rhodos (Gr.)
Creta (Gr.)
Nicosia
CIPRO
LIBAN
Beirut
Damasc

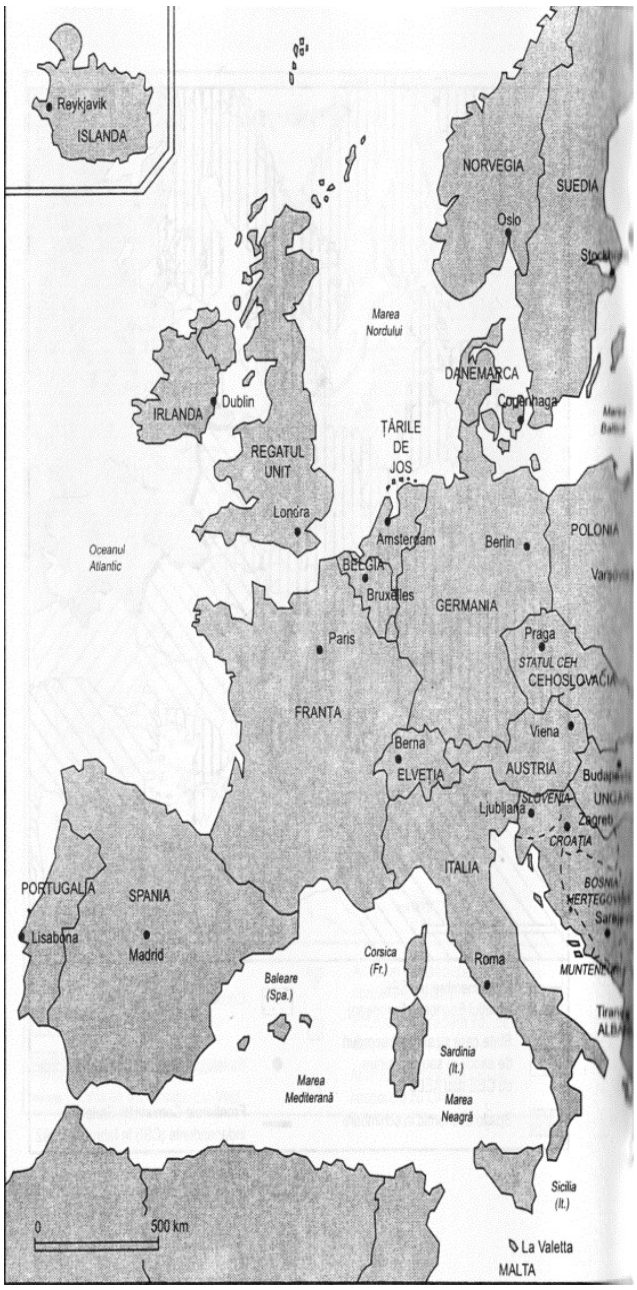

Europa în 1992

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Europa interbelică
- Apogeul și prăbușirea Europei hitleriste
- Europa în timpul „Războiului Rece”
- Europa de Est (între anii ‘50-’70)
- Spre Europa statelor independente
- Civilizația europeană la sfârșit de mileniu

[162] Apărarea şi ilustrarea limbii franceze, (n. trad.)
[163] Francion este eroul principal din „Le Franciade“, poem epic neterminat al lui Ronsard, care se inspira din „Eneida“.
[164] Arminius erou naţional la germani a fost comandant militar. Este întâlnit în Germania şi sub numele de Herman; el devine erou prin distrugerea legiunilor romane, conduse de Varus, în anul 9 d. Hr.
[165] Camera în care papa semna bulele pontificale, (n. trad.)
[166] „Indulgenţe“ practică religioasă introdusă de Biserica catolică; constă în iertarea de păcate, acordată credincioşilor de preoţi, în schimbul unei sume de bani. Vânzarea de indulgenţe va da naştere unui conflict, la începutul secolului al XVI-lea, între două ordine religioase, augustinii şi dominicanii, de unde va izbucni Reforma.
[167] „Confesiunea de la Augsburg“ formular celebru redactat de Melanchton, ce conţine 28 de articole despre profesia de credinţă a luteranilor. Ea a fost prezentată Dietei de la Augsburg în 1530.
[168] Zelanda provincie din Ţările de Jos, compusă aproape în întregime din insule.
[169] „Capucinii“ (din ital. „capucino“) ordin religios al Sf. Francisc.
„Theatinii“ ordin religios, fondat în secolul al XVI-lea de Gaetano de Tiene şi Pietro Caraffa, episcop de Theato, azi Chieti.
„Barnabiţi“ ordin religios al clericilor, organizaţi conform ordinelor stabilite de Sf. Petru.
[170] „Camp du Drap d’or“ - nume dat câmpiei situate între Guines şi Ardres (Pas-de-Calais), unde s-au întâlnit François I şi Henric al VIII-lea. (n. trad.)
[171] „Echilibru european“ este supranumele ce se dă sistemului politic, care pretinde a asigura pacea, prin menţinerea echilibrului între marile state europene.
[172] În secolul al XVI-lea, Imperiul Otoman ajunge la maxima sa dezvoltare. După ce ocupă statele din Balcani, otomanii se îndreaptă spre Europa Centrală odată cu ocuparea Belgradului, în 1521. Înfrângerea maghiarilor la Mohacs (1526) şi transformarea

unei părţi a Ungariei în paşalâc (1541) vor deschide calea otomanilor către Europa. În acest context, se modifică şi statutul internaţional al ţărilor române, întrucât Moldova, Ţara Românească şi Transilvania trec sub directa dominaţie politică şi economică a imperiului Otoman. (Vezi Vlad Georgescu, *Istoria Românilor*, ediţia a III-lea, Humanitas, Bucureşti, 1992, pp. 61-62).

[173] „Liga de la Smalkalde“ este încheiată între prinţii protestanţi şi Franţa, împotriva lui Carol Quintul, în 1530.

[174] „Sinodul de la Tyrol“, în Italia, unde între 1545 şi 1563 a avut loc un celebru conciliu ecumenic; aici a fost hotărâtă reforma generală în biserica catolică în faţa protestantismului.

[175] Tratatul de la Cateau-Cambresis este un tratat de pace, încheiat între Henric al II-lea al Franţei şi Filip al II-lea al Spaniei (1559); el punea capăt războaielor din Italia şi dădea Franţei trei episcopate: Metz, Toul, Verdun. (Fr. Braudel, *Mediterana şi lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. II, ed. Meridiane, Bucureşti, 1985, p. 237-241).

[176] „Stathouder“ titlu dat la început guvernatorilor Ţărilor de Jos, aflate sub dominaţie austriacă, apoi şefului Republicii Provinciilor Unite.

[177] „Rege Preacreştin“ („Le roi Tres Chretien“); (lat. „rex“) nume dat regelui Franţei.

[178] Se cunosc în istorie un număr mare de ligi, dar luat în mod absolut, cuvântul „ligă" desemnează prin excelenţă ceea ce se alcătuia în Franţa secolului al XVI-lea. Această ligă a fost o confederaţie a partidelor catolice, fondată de către ducele de Guise, în 1576, cu scopul aparent de a apăra religia catolică, dar în realitate pentru a-l răsturna pe Henric al III-lea (rege al Franţei între 1574-1589) şi aşezarea familiei Guise, conducătoarea Ligii, pe tronul Franţei. Henric al IV-lea (1589-1610) înţelege că renegarea calvinismului va duce la sfârşitul ligii, deja pierdută în faţa opiniei publice, datorită alianţei cu Filip al II-lea, regele Spaniei.

[179] Termenul „catolic“ (gr. „katholikos“ universal) are accepţiunea

de universalitate, însă el cuprinde doar creştinii din partea apuseană a Europei. Acest termen se foloseşte, de obicei, în opoziţie cu cel de „ortodox“ (gr. „orthos“ drept; „doxa“ opinie sau cale) care-i cuprinde pe creştinii din răsăritul Europei.

[180] „Fronda“ nume dat războiului civil ce a avut loc în Franţa în timpul minoratului lui Ludovic al XIV-lea, între partidul de la Curte (Ana de Austria şi Mazarin) şi Parlament (1648-1653). Originea acestui cuvânt vine de la jocul „fronda“ cu care se amuzau copiii din această epocă, în şanţurile Parisului. Poliţia a interzis aceste amuzamente, însă copiii au rezistat în mod frecvent autorităţilor. Un glumeţ a comparat pe adversarii lui Mazarin cu aceşti „frondori“. Aluzia a fost găsită potrivită, astfel încât cuvântul rămâne. Fronda, cauzată îndeosebi de politica financiară a lui Mazarin, cuprinde două faze. Prima, denumită „Fronda parlamentară“ în cadrul căreia Parlamentul joacă rolul principal, fiind aliat lui Condé şi cardinalului de Retz. Incidente mai notabile au fost arestarea consilierului Broussel, ridicarea baricadelor de către populaţia Parisului şi retragerea Curţii la Saint-Germaine. În a doua fază, denumită „Tânăra frondă“ sau „Fronda prinţilor“, Condé, Beaufort şi Madame de Longueville, cu sprijin secret din partea Spaniei, angajează o veritabilă campanie împotriva trupelor regale conduse de Turenne. (*Nouveau Petit Larousse*, dictionnaire encyclopédique, publié sous la direction de Claude Ange, Paris, 1933, p. 1397).

[181] „Puritani“ - sectă presbiteriană din Anglia ce pretinde ataşarea mai fidelă decât a altora la Cartea Sfântă (Biblia). Constanta lor tensiune morală va degenera într-un rigorism cumplit. Revoluţia din 1648 a fost aproape în totalitate opera puritanilor, care se confundă în timpul acţiunii cu parlamentarii. Persecuţiile Stuarţilor au obligat un mare număr de partizani ai puritanismului să emigreze, în special în America.

[182] Termenul „papism“ este folosit de protestanţii englezi pentru a desemna Biserica romană.

[183] La asediul Vienei participă şi ţările române care promovează o politică antiotomană. Şerban Cantacuzino, domnul Ţării Româneşti (1678-1688), alături de Gheorghe Duca, pentru a treia oară domn al Moldovei (1678-1683) şi Mihai Apafi, principele Transilvaniei, au mijlocit mişcările trupelor austriece şi circulaţia emisarilor Habsburgilor. (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 68).

[184] „Jansenismul“ vine de la numele lui Jansenius, teolog olandez, episcop de Ypres (1585-1638). Doctrinele lui Jansenius tind spre liberul arbitru al omului şi predestinare şi se bazează pe doctrinele Sf. Augustin. El a fost combătut de iezuiţi şi condamnat de papa Urban al VIII-lea. Mănăstirea Port-Royal, în pofida persecuţiilor lui Ludovic al XIV-lea, a fost pentru lung timp principalul refugiu al doctrinei janseniste. După distrugerea mănăstirii, jansenismul a fost din nou condamnat de papă, în bula numită „Unigenitus“ (1713), a cărei acceptare a fost impusă tuturor sub pedeapsa refuzării sacramentelor. Jansenismul rezistă în Franţa până la jumătatea secolului al XVIII-lea.

[185] „Quietismul“ (lat. „quies“ linişte, răgaz) este o doctrină mistică, ce constă în dragostea faţă de Dumnezeu, fără lucrări exterioare (inactivitatea sufletului). A avut reprezentanţi în toate epocile istorice; cel mai cunoscut reprezentant al său a fost spaniolul Molinos care, după jumătatea secolului al XVII-lea, publică o carte ascetică, idealizată în aşa măsură, încât devine inexplicabilă. În Franţa, celebra doamnă Guyon adoptă ideile lui Molinos şi scrie despre quietism. Fenelon, în „Explication des maximes des saints“, aprobă această doctrină, lucrarea sa fiind repede atacată de Bossuet şi cenzurată de papă (1699). Arhiepiscopul Cambrai se supune cu umilinţă şi quietismul dispare aproape în totalitate. (*Nouveau Petit Larousse Ilustré*, Paris, 1933, p. 1629).

[186] Regiune din vechea Franţă, în departamentul Vaucluse, care a aparţinut papilor, împreună cu oraşul Avignon, din 1274 până în 1791. (n. trad.)

[187] Soldaţi de cavalerie, (n trad.)

[188] „Camisards“ protestanţi din Cevennes, care se ridică la luptă după revocarea „Edictului de la Nantes“ (1685); ei au acest nume, deoarece poartă o cămaşă (în dialect „camiso“) pe deasupra costumelor; comandantul lor principal a fost Cavalier; au fost învinşi de către Villar, mareşal al Franţei.

[189] „Pacea de la Nimègue“ tratat încheiat în 1678 între Franţa şi Germania şi, în 1679, între Franţa, Spania şi Suedia. Franţa obţine Franche-Comté şi mai multe teritorii în Flandra: Valenciennes, Condé, Cambre; ea va face din Ludovic al XIV-lea „arbitrul Europei“.

[190] „Liga de la Augsburg“ a fost semnată împotriva lui Ludovic al XIV-lea, între Austria, Spania, Suedia şi diferiţi prinţi germani. Această ligă a fost opera lui Wilhelm de Orania, care susţine contra Franţei un război de 9 ani, război încheiat prin pacea de la Rywick (1688-1697).

[191] Frontieră naturală între două ţări. (n. trad.)

[192] Oratorian - membru al congregaţiei „Oratoriului“, (n. trad.)

[193] Carol al XII-lea, regele Suediei este învins în 1709 la Poltava de către Petru cel Mare, după care se va refugia în Turcia. După încercarea nereuşită de a reîncepe ostilităţile împotriva ruşilor, cu ajutorul sultanului Ahmed al III-lea, Carol al XII-lea se reîntoarce în Suedia în 1715.

[194] Actul de mărturisire a credinţei. (N. trad.)

[195] Termenul „cosmopolitism“ (gr. „kosmos“ lume şi „politeis“ cetate) este folosit pentru a desemna întregul, în acest caz unitatea Europei, trecând peste graniţele politice existente în Evul Mediu.

[196] „Despotism luminat“ (gr. „despotes“ maestru; lat. „lumen“ lumina). Despotul este suveranul ce guvernează arbitrar; în secolul al XVIII-lea însă, unii suverani adoptă filozofia Luminilor pentru a-şi spori popularitatea şi a-şi consolida puterea.

[197] „Francmasoneria“ este o societate secretă, răspândită în diverse colţuri ale globului, ai cărei membri se recunosc după diferite însemne. Francmasonii se consideră fraţi şi trebuie să se

ajute oriunde s-ar afla, din orice naţie ar face parte sau oricărei clase sociale ar aparţine. Nu se admit persoane în acest ordin decât după anumite ceremonii de iniţiere. Adepţii jură să nu dezvăluie niciodată secretele societăţii. Unii au considerat că originea francmasoneriei ar trebui căutată în misterele Egiptului şi Greciei. Alţii au înaintat această origine până la construirea templului din Ierusalim, dând ca fondator pe Hiram, arhitect al acestui templu. Dar se consideră totuşi că instituţia masonică îşi datorează existenţa unei societăţi a zidarilor, care în secolul al VIII-lea au călătorit în Europa şi au construit biserici. Această societate a pierdut cu timpul caracterul primitiv. Persoane străine de această asociaţie (a constructorilor) au fost admise aici. Numele şi instrumentele artei de a construi au fost păstrate, deşi nu au rămas din vechea asociaţie decât spiritul de fraternitate. (Vezi G. Serbanesco, *Histoire de la Franc-masonnerie universelle. Son rituel. Son symbolisme*, Ed. Demange, Tom III, 1966; *Nouveau Petit Larousse Illustré*, Paris, 1933).

[198] „Pragmatica Sancţiune“ este dată în 1713 ca act oficial prin care împăratul Carol al VI-lea, în lipsa unui băiat care să-i succeadă la tron, exclude succesiunea fiilor lui Iosif I, fratele său, şi garantează coroana fiicei sale, Maria Tereza.

[199] Este vorba de războiul ruso-austro-turc din 1736-1739, în urma căruia Rusia cucereşte Azovul, Oceakovul şi Hotinul şi ocupă Moldova. Prin pacea de la Belgrad (1739), Rusia ia Azovul. Între 1768-1774 un nou conflict este deschis între Rusia şi Turcia, timp în care Moldova şi Ţara Românească sunt ocupate de trupele ţariste. Prin pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774), Rusia inaugurează „protectoratul“ asupra ţărilor române. Cât priveşte provinciile româneşti, se constată o primă pierdere în 1718 când Oltenia este cedată la Passarowitz austriecilor, dar revine în 1739, la Belgrad. În 1775, o nouă desprindere teritorială are loc în favoarea austriecilor, şi anume nordul Moldovei, numit Bucovina. (Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 86).

[200] „Republica batavă“ nume ce îl poartă Ţările de Jos, din 1795 până în 1806.

[201] Există un anume consens în a considera secolul XIX drept „secolul cel lung“ al istoriei europene. Bineînţeles, segmentarea continuum-ului temporal în sute de ani este un simplu, imperfect, instrument didactic. Utilitatea sa nu e însă de pus la îndoială. Ce e de făcut, atunci, pentru a ieşi dintr-o mecanică stupidă, dar care are meritul că plantează borne sigure în trecut la fiecare sută de ani? Păstrându-se în limitele acestei convenţii – a cărei istorie, ea însăşi, ar fi de retrasat -, specialiştii domeniului simt, totuşi, nevoia de a-i conferi temeiuri (mai) raţionale. Ei sacrifică, astfel, precizia absolută în favoarea uneia relative, lărgind sau reducând secolele, după caz, în funcţie de momentele de turnură ale devenirii societăţii. Iată de ce, Serge Berstein şi Pierre Milza, autorii prezentei *Istorii a Europei*, ajunşi la al patrulea volum al sintezei lor, îl dedică în întregime veacului XIX. Doar atât că, la fel ca alţi colegi ai lor din Occident – de-ar fi să-l menţionez aici doar pe Erich J. Hobsbawm, autor, şi el, al unei sinteze istorice în mai multe volume, numai că universală – cei doi fixează limitele intervalului centenar în cauză la anul 1815, respectiv 1919. Faptele cuprinse de relatarea lor între Waterloo şi Versailles, altfel spus, între două finaluri de confruntări armate uriaşe le apar acestor experţi sufficient de semnificative pentru a umple un întreg volum, după ce primul alergase prin toată antichitatea, al doilea acoperise nouă secole, iar al treilea parcursese încă cinci. Nu e doar o chestiune de metodă, justificată de păstrarea, pe măsura avansului în timp, a tot mai multor mărturii ale epocilor ce şi-au succedat una alteia, şi nici o opţiune întemeiată pe… simpatie. Pe lângă esenţiala importanţă a secolului XIX pentru conturarea lumii în care azi trăim încă, rămâne de constatat un fapt legat direct de subiectul sintezei: veacul trecut a fost marele moment istoric al Europei. Nici înainte, nici după el, prestigiul civilizaţiei şi culturii bătrânului continent nu a cunoscut vreodată aceeaşi strălucire.

Purtat în cele patru zări de bărbatul alb, cutezător şi adeseori agresiv crud, cu mustaţă în furculiţă şi caschetă colonială, acest duh al Europei, deopotrivă detestat şi admirat pe celelalte continente a transformat întreaga lume a secolului în teatrul unei neasemuite aventuri, celebrate de opere literare (prin condeie de diverse mărimi, de la Karl May şi Jules Verne până la Edgar Allan Poe, Al. Dumas-père şi Emilio Salgari), creaţii muzicale faimoase (*Madama Butterfly*) şi picturi celebre. Nu degeaba vorbea reputatul istorie al religiilor Joseph Mitsuo Kitagawa, în legătură cu experienţa misionară europeană în Asia şi Africa, mai curând despre un export al ideologiei europene decât de o tentativă de prozelitism creştin. Creştinismul n-ar fi fost decât veşmântul pe care l-ar fi îmbrăcat „europenismul“ în tentativa sa de a se impune altor civilizaţii (Î*n căutarea unităţii. Istoria religioasă a omenirii*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 1994). Paradoxal, însă, exact în această clipă măreaţă a apogeului, Europa lua cunoştinţă mai curând de diversitatea decât de unitatea sa. Spiritul ei de aventură avea drept complement spiritul de competiţie şi dorinţa de subliniere a specificităţii etno-lingvistice şi zonale. Nu e de mirare că epoca despre care vorbim e tocmai cea a gloriei duelurilor individuale, sagă a unui cod al onoarei şi întreţinut de orgoliu şi irascibilitate. Şi la fel de simptomatic e şi interesul de-acum acut pentru creaţia populară, prevestit de Giambattista Vico, teoretizat de Herder, speculat de Macpherson – autorul apocrifelor osianice – şi ilustrat de o pleiadă întreagă de spirite înalte, de la Goethe la Vuk Brancovici şi Vasile Alecsandri.

Pe bună dreptate pun Serge Berstein şi Pierre Milza veacul acesta sub semnul naţionalismelor şi al concertului european. Eşecurile atâtor monarhii şi imperii prestigioase în faţa micului corsican ridicat pe creasta revoluţiei burgheze semnalase o criză a ideii imperiale, a ideii de putere supranaţională ce fusese, timp de atâtea sute de ani, cea mai preţioasă moştenire dobândită de pe urma antichităţii latine şi făcuse gloria evului mediu. Sigur,

imperiile vor continua să dăinuiască şi, în anumite forme, mai voalate, continuă şi astăzi, universalismul se prelungea, trecând din mâinile unşilor Domnului în cele ale unor laici şi chiar atei (cum a dovedit-o experienţa sovietică). El rămânea, de asemenea, pe seama bisericii catolice, al cărei înalt ierarh continuă, cu prilejul înnoirii fiecărui an, să-şi rostească urările *urbi et orbi* în toate limbile vorbite de credincioşii săi. Tot Vaticanul se face astăzi cunoscut şi prin mai accentuatele demersuri în sensul ecumenisinului. Dar grăuntele răsădit de Herder şi Napoleon, de fiecare dintre ei în felul său, a cunoscut o încolţire rapidă, conducând la efervescenţa naţională şi afirmarea voinţei atâtor naţiuni de a-şi face auzit glasul în avanscena politicului şi culturalului. Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea a asistat la apusul unei certitudini şi înflorirea unei speranţe. S-a crezut că statele naţionale vor fi cadrul prin excelenţă favorabil punerii în valoare a tuturor comunităţilor naţionale europene. Iar convingerea a fost atât de puternică, încât până astăzi noi continuăm să trăim şi visăm în umbra acestui proiect al secolului trecut. El a dus la înflorire culturile moderne în limbile vernaculare şi tot el a precipitat mândriile identitare colective până la intoleranţa faţă de alteritate, până la rasism şi discriminare. Iar după atâtea glorii redutabile şi excese atroce, visul naţional continuă să-şi caute resursele într-o eră situată de unii gânditori dincolo de moartea ideologiilor.

Dintr-un alt unghi de vedere, Europa secolului XIX a cunoscut aplicarea principiului echilibrului în relaţiile internaţionale. Aceeaşi odisee napoleoniană, atât de bogată în consecinţe, a silit puterile europene să gândească o strategie care, chiar dacă a debutat printr-o alianţă sfântă a monarhilor contra aspiraţiilor popoarelor, a inovat major în câmpul coexistenţei pe continent, creând un cadru care a propulsat Europa la apogeul prestigiului ei. Şi chiar dacă, în cele din urmă, a cedat întâietatea altei macroputeri, mai tinere şi mai viguroase – am numit aici SUA -, ea

a instituit astfel o regulă a jocului diplomatic pe care, în linii mari, omenirea o mai urmează şi astăzi. Ea va dărui pe continent, fără îndoială, până când se va găsi o soluţie mai bună sau până când – şi dacă! – unificarea statelor europene sub acelaşi stindard va avea loc.

Fiindcă planurile de retrasare a Europei pe care le-a zămislit Napoleon au marcat începutul unei alte utopii: proiectul unificării europene. Născută cu mult înainte ca proiecţie himerică, devenită posibilă – dar nu şi probabilă – prin abuzurile gândirii prodigioase a împăratului corsican, unitatea europeană urma să facă primii ei paşi în realitate după marele eşec militar al Germaniei naziste şi mai cu seamă după celălalt uriaş eşec al veacului nostru: cel sovietic. Cu năzuinţa unităţii bătrânului continent, secolul al XIX-lea păşea într-un viitor care nici astăzi nu a avut încă răgazul să devină istorie. În măsura în care unificarea europeană se va înfăptui – şi paşii pe această cale sunt considerabili, deşi e greu de spus când se va înfiripa noua entitate statală înţeleasă ca ansamblu al tuturor popoarelor Europei – veacul al XIX-lea va supravieţui şi în această dimensiune vizionară a lui.

Pornind de la actele fundamentale ale revoluţiilor burgheze mai cu seamă cea americană şi cea franceză, ultima sută de ani a modernităţii europene a văzut născându-se şi o tot mai viguroasă tradiţie liberală. Consonantă cu afirmarea burgheziei în prim-planul vieţii social-politice, ea a îndreptat atenţia către libertăţile şi drepturile individului. Prin pana lui Thomas Carlyle s-a făcut apologia eroului, a personalităţii apte să împingă spre glorie colectivitatea, iar romantismul dezlănţuit a teoretizat geniul, văzând în el un pisc al umanităţii înzestrat cu maximă putere creatoare şi cu capacitate de previziune. În acest fel se atingea un apogeu al gândirii destinului umanităţii în cheie personală, răspunzându-se atât unei imperioase nevoi, cât şi tentaţiei de a explica acţiunea unor „oameni mari“ în istorie şi cultură (Napoleon, Goethe, Beethoven). Din acelaşi imbold a provenit şi

tentativa de a depăşi vechiul umanism a unui alt gânditor al aceleiaşi epoci, la numai câteva decenii distanţă. El s-a numit Friedrich Nietzsche şi teoria sa ridica pe culmi mai presus de orice precedent individul creator prin cele două adagii celebre: „Dumnezeu a murit, voi l-aţi omorât!“ şi „Vin să vă-nvăţ ce este Supraomul!“.

Reacţia nu a întârziat să se contureze. Înlăturarea vechiului regim a însemnat în Europa şi conturarea unui orizont mai larg al democraţiei. Dincolo de libertăţile burgheze exista o umanitate întreagă angajată în încleştarea disperată cu existenţa diurnă. Revoluţia industrială a fost fenomenul care, adunând masele de ţărani depeizaţi, ce vagabondau prin întreg occidentul, le-a fixat în marile manufacturi, fabrici şi uzine ale momentului, transformându-le într-o nouă, amplă, categorie socială. Un curent de gândire democrată care a făcut curând joncţiunea cu aceste mulţimi anonime, teoretizând nişte nevoi colective şi aşezându-le într-un orizont mai amplu de aşteptare s-a afirmat în viaţa publică, jalonând drumul de la experimentele socialiştilor utopici de tipul lui Charles Fourier şi Robert Owen, trecând prin pana lui Proudhon şi Ludwig Feuerbach şi culminând cu opera cu o posteritate uriaşă şi disputabilă a lui Marx şi Engels.

Între colectivism şi individualism, între proiectul naţional şi cel unificator, secolul XIX a propulsat Europa la un zenit care a fost şi o răscruce a destinului ei istoric. Serge Berstein şi Pierre Milza dau o imagine sintetică a acestei configuraţii istorice unice uneori pregnantă, uneori nuanţată, dar niciodată plicticoasă ori eronată.

[202] Karlsbad, renumită staţiune din Imperiul austriac. Astăzi, Karlovy-Vari.

[203] Actul instituţional care fixa regulile înlocuirii regimului instaurat în 1814 şi pe care regele Ludovic al XVIII-lea le „dăruise“ la acea dată poporului francez (n.a.).

[204] E. Labrousse, „Comment naissent les révolutions, 1789, 1830, 1848“, Actes du Congrès du centenaire de la Révolution de 1848,

Paris, 1948.

[205] 1 sou 5 centime. Până la mijlocul secolului al XIX-lea, salariul mediu zilnic al unui muncitor parizian nu depăşeşte 3 franci, adică 60 sous (n.a).

[206] La 8 mai 1838 s-a publicat charta populară (charter) conţinând revendicările din petiţia adresată parlamentului în 28 februarie 1837, eveniment care declanşa Mişcarea chartistă. Între februarie şi septembrie 1839 avea loc primul Congres al chartiştilor la Londra. La 7 mai chartiştii înmânau parlamentului petiţia semnată de 1.200.000 de cetăţeni conţinând revendicări. Ele vor fi respinse de parlament la 12 iulie 1839. La 20 iulie 1840 se crea la Manchester „Asociaţia Naţională Chartistă“, primul partid muncitoresc de masă din istoria mişcării muncitoreşti. În mai 1840 şi 10 aprilie 1848 chartiştii înaintează forului legislativ al ţării a doua şi respectiv, a treia petiţie. Mişcarea ia sfârşit abia în martie 1854. (Cf. *Istoria lumii în date*, Bucureşti, 1972, p. 248).

[207] De fapt, termenul *jobbágy* nu desemnează nişte mici arendaşi în adevărata accepţie a cuvântului. După ce, la origine, în Evul mediu, iobagii fuseseră nişte proprietari liberi arondaţi cetăţilor regale, situaţia lor s-a depreciat, ajungând să desemneze o categorie socială dependentă. (Vezi D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, Bucureşti, 19, vol. I-II; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1986, vol. I-II; *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700-1848*, Bucureşti, 1989. Vezi şi Nicolae Edroiu, *Studierea iobăgiei transilvănene*, în N. Bocşan, N. Edroiu, L. Maior, A. Răduţiu, P. Teodor (ed.), D. Prodan. *Puterea modelului*, Cluj Napoca, 1995, p. 15-20).

[208] Delimitare a terenurilor de către marii proprietari, favorizând o exploatare mai raţională a domeniilor, dar în acelaşi timp suprimând practicile comunitare care le permiteau modeştilor exploataţi să supravieţuiască, (n.a.).

[209] Termenul de *Hexagon* desemnează metaforic Franţa ale cărei contururi sunt, în linii mari, hexagonale.

[210] De fapt, domnitor. În textul francez apărea „hospodar (guvernator)“.

[211] Moartea lui Al. I. Cuza s-a produs la 15 mai 1873, la Heidelberg (în Germania). Ulterior trupul său a fost adus în ţară.

[212] Autorii vorbesc despre „diaspora“ europeană, împrumutând un termen utilizat riguros doar în legătură cu răspândirea evreilor în lume după dărâmarea templului din Ierusalim. În sens larg, exod, colonizare. Acest destin al europenilor din afara Europei trebuie, cred, legat de vocaţia oamenilor bătrânului continent de a descoperi noi orizonturi, de a-şi exporta propriile valori, de a cuceri şi supune, de a-şi căuta fericirea departe de casă. Vezi, în acest sens, Joseph Mitsuo Kitagawa, Bucureşti, Humanitas, 199, p. 219.

[213] Transleithania este teritoriul de la răsărit de râul Leitha, cunoscut după pactul dualist de la 1867 şi sub numele de „ţările coroanei ungare“. La vest de acelaşi râu se întindeau „regatele şi ţările reprezentate în consiliul imperial“, desemnate sub numele generic de Cisleithania (Vezi Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, Bucureşti, 1997, p. 510).

[214] Pogromurile din România, grave şi de nejustificat, se pot, totuşi, număra pe degete. Sunt de amintit cel de la Iaşi din 1940 şi lichidarea evreilor din Basarabia de către administraţia antonesciană în Transnistria. În al doilea caz e vorba însă mai curând despre execuţii abuzive ordonate de autorităţi, decât de un pogrom în adevăratul sens al cuvântului. Ar mai fi de amintit şi pogromurile cărora le-au căzut victime evreii din Transilvania de nord, după 1940. Deşi acestea s-au datorat horthyştilor, ele sunt adeseori puse, dintr-o regretabilă greşeală, tot pe seama României.

[215] Şcoala Secesiunii e o sintagmă care se referă la stilul Secession (în Austria), numit şi *Jugendstil* (în Germania), *Art Noveau* (Franţa), *Modern Style* (în Anglia), *Stil Liberty* (în Italia) s.a. E vorba de o „Mişcare artistică marcând sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea (1890-1910)“, cf. Constantin Prut,

Dicţionar de artă modernă, Bucureşti, Ed. Albatros, 1982, p. 422-424. Stil caracterizat de ornamentaţia florală ori linear-geometrică, prezent şi în arhitectura oraşelor din vestul României (Timişoara, Arad, Oradea, Cluj, Satu Mare). Vezi pentru atmosfera care a generat această mişcare artistică şi Michael Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită*, Iaşi, Ed. Polirom, 1998; Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică şi cultură*, Iaşi, Ed. Polirom, 1998; Allan Janik, Stephen Toulmin, *Viena lui Wittgenstein*, Bucureşti, Ed. Humanitas, 1998, p. 87-116.

[216] d'Annunzio la Fiume. Se face trimitere la ocuparea oraşului italian Fiume de către poetul Gabrielle d'Annunzio, la 12 septembrie 1919, în fruntea unor trupe de mercenari italieni, eveniment care a luat prin surprindere autorităţile italiene şi internaţionale. Vezi în acest sens, Piero Chiara, *Viaţa lui Gabrielle d'Annunzio*, Bucureşti, Ed. Univers, 1988, p. 338-376.

[217] „Statul-totalitar". Este acceptat ca „totalitar" un stat care înţelege să supună autorităţii sale toate forţele naţiunii. Totalitarismul – fenomen al secolului XX -, fie el de dreapta (fascismul) sau de stânga (comunismul), are un cult pentru stat: „totul în stat, nimic contra statului, nimic în afara statului". State totalitare au fost, prin excelenţă Italia mussoliniană, Germania hitleristă şi URSS. Exemplele pot continua, însă ne-am oprit doar la aceste trei state, întrucât ele sunt primele care introduc regimuri totalitare. O definiţie a acestei sintagme o dă Benito Mussolini, întemeietorul fascismului: „Baza doctrinei fasciste este concepţia despre Stat, despre esenţa sa, despre obligaţiile sale, despre scopurile sale. Pentru fascism, statul este un absolut, în raport cu care individul şi grupurile constituie relativul. Indivizi şi grupuri pot fi „concepuţi" în măsura în care fac parte din stat. În afara statului care amalgamează clasele într-un singur bloc economic şi moral, nu există nici grupuri, nici partide, nici sindicate, nici asociaţii. Statul fascist rezumă toate formele de viaţă ale omului. El este o regulă interioară, o disciplină totală; el influenţează,

deopotrivă voinţa şi inteligenţa“ (cf. Benito Mussolini, *La doctrine du fascisme*, 1932, apud Paul Wagret, *Histoire*, Editions Casteilla, Paris, 1988, p. 131. Pentru detalii privind fenomenul totalitar vezi: I. Ciupercă, *Totalitarismul fenomen al secolului XX*, Iaşi, Ed. Universităţii „Al. I. Cuza", 1995; Tzvetan Todorov, *Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX*, Bucureşti, Humanitas, 1996; Vladimir Tismăneanu, *Noaptea totalitară: crepusculul ideologiilor radicale în Europa de Est*, Bucureşti, 1995; Ion Solacolu, *Marea farsă a secolului: fascismul bolşevic; o discuţie despre stânga şi dreapta politică*, Bucureşti, Ed. All, 1996).

[218] *Comunism* – doctrină totalitară ce se bazează pe principiile marxist-leniniste. Eveniment capital în istoria secolului XX, Revoluţia rusă din 1917 permite, pentru prima dată, aplicarea într-un stat a principiilor marxist-leniniste. Noua Rusie devine socialistă, care a fost o fază tranzitorie către societatea comunistă (vezi în acest sens: Nicolai Berdiaev, *Originile şi sensul comunismului rus*, Cluj Napoca, Ed. Dacia, 1994; François Furet, *Trecutul unei iluzii. Eseu despre ideea comunistă în secolul XX*, Bucureşti, Humanitas, 1996; Karl Marx şi Friedrich Engels, *Manifestul Partidului Comunist*, Ediţie îngrijită de Cristian Preda, Bucureşti, Nemira, 1998).

Fascism. Originile doctrinei fasciste nu sunt încă bine definite. Fascismul vine de la *fascie*, *fascii*, termen ce desemnează asociaţiile vechilor combatanţi, formate la 13 martie 1919 de către Benito Mussolini sub numele de „Fasciile italiene de luptă“. Pe lângă faptul că Mussolini împrumută idei ale gânditorilor de la sfârşitul secolului al XIX-lea (Nietzsche, Bergson), idei ce se referă la raţionalism, valorificarea instinctului, exaltarea forţei şi a violenţei, el mai este inspirat şi de antichitatea romană şi „Risorgimento“ din secolul al XIX-lea. În antichitatea romană, lictorii, garda magistraţilor mari ai Romei, purtau pe umăr fascii – un mănunchi de nuiele cu o secure la mijloc. Acesta era simbolul

puterii supreme (imperium). Fasciile devin emblema regimului mussolian. „Cămăşile negre“ (trupele de şoc) evocă, ele însele „cămăşile roşii“ ale partizanilor lui Garibaldi.
Trebuie făcută distincţie între fascism-mişcare şi fascism-regim. Fascismul născut în Italia, unde ideologia inspiră o fracţiune politică, devine sistem de guvernământ. Mussolini a oferit modelul tuturor „regimurilor-forte“ ce se instalează în Europa după primul război mondial, din Portugalia până în Polonia şi Balcani (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 131; vezi şi Mark Robson, *Italia: liberalism şi fascism, 1870-1945*, Bucureşti, Ed. All, 1997).

[219] „Albii“ – adversarii sau victimele revoluţiei bolşevice („albii“ prin opoziţie cu „roşii“). Războiul civil (1917-1921) va opune bolşevicii („roşii“) contrarevoluţionarilor „albi“. Aceştia din urmă, vechi elemente din armata ţaristă, circa 500.000 de oameni, se constituie în armate în Ucraina, Siberia, Ţările Baltice. Ei sunt susţinuţi, contra „roşilor“, de către ţările Antantei care se tem de contaminarea comunistă (cf. Guy Hermet, *Istoria naţiunilor şi a naţionalismului în Europa*, Iaşi, Institutul European, 1997, p. 197-198; Paul Wagret, *op. cit.*, p. 121).

[220] „Spartachiştii“ – socialişti revoluţionari germani, care publică în 1916 texte de propagandă pacifistă, semnate „Spartakus“ (de la Spartacus, conducătorul revoltei sclavilor împotriva Romei din 73 î. Hr., care devine simbolul libertăţii). Liga Spartakistă se transformă la 31 decembrie 1918 în Partid Comunist German (cf. Guy Hermet, *op. cit.*, p. 217).

[221] Intervenţia românilor în Ungaria a avut loc în două etape: în aprilie-mai 1919, când armata română atinge Tisa şi august-noiembrie 1919 când este ocupată Budapesta. Explicaţia pentru această intervenţie a fost aceea de a-i împinge pe maghiari dincolo de frontiera promisă de Aliaţi românilor, prin Convenţia politică din 1916. Armistiţiul româno-maghiar nu permisese ocuparea frontierei respective. Această „omisiune“ le oferise lui Karolyi şi lui Bela Kun ocazia de a devasta regiunile locuite de români. Această

intervenţie nu a schimbat decizia Conferinţei de Pace de la Paris, Transilvania fiind atribuită României, însă noua frontieră era mai mică decât cea promisă de Convenţia politică din 1916 (cf. Sherman David Spector, *România la Conferinţa de Pace de la Paris*, Iaşi, Institutul European, 1995, p. 134-149; Frederic C. Nanu, *Politica externă a României (1919-1933)*, Iaşi, Institutul European, 1993, p. 65-66 şi p. 71-72.

[222] Problema naţionalităţilor, discutată îndelung la Conferinţa de Pace de la Paris din 1919-1920, în cadrul a 72 de reuniuni bazate pe consiliile celor 58 de subcomitete de experţi, a rămas nerezolvată. Proiectul de democratizare anunţat de Aliaţi, în timpul primului război mondial, va cădea din motive legate direct de reîmpărţirea teritorială şi etnică. Conferinţa de Pace a modificat esenţial harta politică a Europei. Această schimbare şi pretenţia de a se realiza o mai mare coincidenţă între stat şi naţionalitate au agravat şi mai mult frustrările naţionaliste (cf. Guy Hermet, *Istoria naţiunilor şi a naţionalismului în Europa*, Iaşi, Ed. Institutul European, p. 235-242).

[223] „Menşevici“ şi „bolşevici“. În 1903, socialiştii ruşi s-au scindat în două ramuri: „menşevicii“ („minoritari“), ce refuză să-l urmeze pe Lenin şi „bolşevicii“ („majoritari“). Menşevicii erau partizani ai unei acţiuni progresive, în timp ce bolşevicii tind spre o acţiune revoluţionară violentă (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 40, 118; S. Berstein, P. Milza (sous la direction de), *Histoire du XX-e siecle*, Paris, Hatier, 1984, p. 57).

[224] „Pravda“ – ziar muncitoresc fondat în 1912 de către social-democraţii ruşi. Cuvântul semnifică în rusă „Adevărul“ sau „Justiţia“.

[225] C.E.K.A. („Comisia Extraordinară“) – miliţie politică în URSS între 1917-1922, condusă de Dzerjinski. Aceasta va fi înlocuită cu G.P.U. („Administraţia Politică de Stat“), care funcţionează între 1922-1934 şi care a fost condusă de Menjinski. Între 1934-1946 va fiinţa N.K.V.D. („Comisariatul Afacerilor Interne“), condus de

Jagoda, apoi de Iejov, amândoi executaţi, apoi de Beria. Între 1946-1954 va funcţiona M.G.B. („Ministerul de Securitate“), iar din 1954 K.G.B. („Serviciile Speciale de Stat“). Acestea sunt miliţii politice în URSS, care dispun de mari puteri în stat şi care reprimă orice opoziţie sau critică a regimului comunist (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 121).

[226] Nepierzând din vedere perspectivele unei „revoluţii mondiale“, bolşevicii au creat, în martie 1919, la Moscova, Internaţionala a III-a sau Komintern (Internaţionala Comunistă), pentru susţinerea revoluţionarilor europeni.

[227] Basarabia revine românilor după Conferinţa de Pace de la Paris, deşi această provincie aflată sub dominaţie rusească nu fusese inclusă în Convenţia politică pe care România o încheie cu Aliaţii în 1916. „Comisia pentru studierea problemelor teritoriale legate de România“ formată din Sir Eyre Crowe şi Allen W. A. Leeper Marea Britanie, Andre Tardieu şi Jules Laroche – Franţa, Giacomo de Martino şi contele Vannutelli-Rey – Italia, Clive Day şi Ch. Seymour – SUA a acordat Basarabia României pe bază de consideraţii istorice, economice şi etnice, în pofida suspiciunilor privind votul Sfatului Ţării (cf. Sherman David Spector, *op. cit.*, p. 125-128; Frederic C. Nanu, *op. cit.*, p. 61)

[228] „Mica Antantă“ a fost înfiinţată în 1921; ea a fost o consecinţă a primului război mondial şi a dorinţei popoarelor din Europa est-centrală şi de sud de a întări statele naţionale şi unitare. Această alianţă diplomatică s-a născut şi din necesitatea, pentru cele trei state membre România, Regatul Sârbo-Croato-Sloven şi Cehoslovacia, de a menţine integritatea statutului teritorial şi politic stabilit la Paris (cf. C. Iordan-Sima, *La creation de la Petite Entente dans la conception de la Roumanie: projet et realisations*, în RESEE, 4, 1976, p. 665-678; Frederic C. Nanu, *op. cit.*, p. 18-19).

[229] „Consiliul celor Patru“, care reuneşte reprezentanţii Franţei, Marii Britanii, Italiei şi SUA: Clemenceau, Lloyd George, Orlando şi

W. Wilson.

[230] „Joia neagră“ (Black Thursday). Aşa este numită ziua de 24 octombrie 1929, când cade Bursa din New York, întrucât acţiunile şi obligaţiunile scoase spre vânzare nu-şi găsesc cumpărători. Crahul de pe Wall Street va atrage declanşarea crizei economice, ce se manifestă la nivel mondial.

[231] „Holdings“ – societăţi de capital cu contribuţii financiare la alte firme.

[232] S.A. (Sturmabteilungen) – Secţiuni de Asalt; trupe de şoc ale Partidului Nazist.

S.S. (Schutzstaffeln) – Brigăzi de Protecţie ale Partidului Nazist.

[233] „Ustaşii“ lui Ante Pavelic („insurgenţi“) – naţionalişti croaţi, opozanţi ai sârbilor, ce se raliază la fascişti şi nazişti înaintea celui de-al doilea război mondial. Numele lor vine de la „L'Oustacha“ („Ustaşa“), care este o organizaţie susţinută de Italia şi Ungaria şi care dispune de câmp de antrenament la Bovigno şi Yanka Puszta (cf. Guy Hermet, *Istoria naţiunilor şi a naţionalismului în Europa*, Iaşi, Institutul European, 1997, p. 238).

[234] Contele Richard de Coudenhove-Kalergi (1894-1972) publică o carte „Pan-Europa“, care va produce o imensă mişcare. El preconizează unirea Europei contra bolşevismului şi împotriva dominaţiei economice americane. Diplomat, Coudenhove-Kalergi încarnează cosmopolitismul vechii Europe aristocrate. Născut la Tokyo din mamă japoneză şi un diplomat austro-ungar, de origine olandezo-greacă, el este austriac prin naştere; devine ceh după tratatul de la Saint-Germaine (1919) şi obţine naţionalitate franceză în 1939. „Uniunea paneuropeană“ pe care o fondează în 1923 cuprinde secţiuni naţionale la care aderă oameni de stat ca: Briand, Blum, Caillaux, Herriot, Benes (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 150).

[235] „New Deal“ (Noul Curs) – politică economică promovată din 1933 de către preşedintele SUA Roosevelt, fost subsecretar de stat la Marină în timpul lui Wilson şi senator democrat la New York.

[236] Partidul Naţional Socialist Muncitoresc German (în germană, National sozialistische deutsche Arbeiter Partei), abreviat şi Partidul Nazist.
[237] „Pangermanism“ – doctrină ce viza reunirea într-un singur stat a tuturor popoarelor germanice. Prin extensie, acest termen desemnează expansiunea germană sub toate formele.
[238] „Gestapo“ (Geheime Staats Polizei) – Poliţia Secretă de Stat a Partidului Nazist, creată de Göring.
[239] Noţiunea de „Stato totalitairo“ nu se dezvoltă decât în Italia. Naţionalismul şi totalitarismul se confundă, puterea totalitară fiind pentru Benito Mussolini „democraţia organizată, concentrată, autoritară, sprijinindu-se pe o bază naţională“ (B. Mussolini, *Opera omnia di Benito Mussolini*, Florenţa, Ed. Susmele, 1951, t. 29, XXIX-2). În schimb nu i se acordă importanţă în ideologia nazistă şi nu este folosită decât după 1930 de către două grupări pur şi simplu conservatoare: una creată de juristul catolic autoritar Carl Schmitt care impune în 1931-1932 expresia „totale Staat“, cealaltă fiind legată de „conservatorii populari“ (creştin-monarhişti) (cf. J. P. Faye, *Langages totalitaires*, Paris, Hermann, 1972, p. 269-275 şi 377-390, apud Guy Hermet, *op. cit.*, p. 272)
[240] Gulag – „Direcţia de Stat a câmpurilor muncii“ din URSS. Câmpuri de muncă existau în Marele Nord, Siberia, Asia Centrală, unde erau trimişi toţi indivizii socialmente periculoşi. În 1939, existau între 5-8 milioane de deţinuţi.
[241] Etiopia, membră a Societăţii Naţiunilor din 1923, avea în fruntea sa pe Hailé Sélassié, proclamat negus în 1928 şi împărat în 1930.
[242] În realitate, descompunerea totală a „Micii Antante“ s-a produs odată cu ocuparea de către germani a Sudetenland, în 1938. Împărţirea Cehoslovaciei, hotărâtă la München, la care România nu a participat, a însemnat sfârşitul alianţei balcanice.
[243] RAF (Royal Air Force) – aviaţia militară britanică.
[244] L.V.F. (Legiunea Voluntarilor Francezi) – creată în iulie 1941, cu scopul de a lupta împotriva bolşevismului. Dizolvată în august

1944, ea a fost înlocuită cu „Divizia Charlemagne“ ce regrupa 7000 de oameni, distruşi în Pomerania la începutul anului 1945 cu excepţia câtorva companii ce luptă în Berlin (cf. Paul Wagret, *op. cit.*, p. 290).

[245] O.V.R.A. („Organizaţia Vigilenţei şi Reprimării Antifascismului“) – poliţie politică mussoliniană, creată în 1926.

[246] „V1 şi V2“ (Wervaltungswaffe) – „arme de represalii“; avioane fară pilot (V1) şi rachete strategice (V2), folosite de germani în 1944.

[247] „Monolitism“ – expresie uzitată de către statele socialiste în timpul Războiului Rece, în scopul de a face cunoscut faptul că ele formează un singur bloc socialist, practică aceeaşi politică, strâns legată de cea a URSS.

[248] Sintagma „cortina de fier“, folosită pentru prima dată de Churchill, la 5 martie 1946, în discursul său de la Fulton, Missouri, a devenit generică pentru a desemna ruptura dintre Europa Occidentală şi Europa Răsăriteană după al Doilea Război Mondial.

[249] Construcţia europeană de după al doilea război mondial s-a făcut şi prin semnarea la 25 martie 1957 a două tratate la Roma, care pun bazele Comunităţii Economice Europene şi Euroatomului. Acesta din urmă „a fost creat în condiţiile dezvoltării unei puternice industrii nucleare“, pentru a diminua această dezvoltare (cf. *Le temps present* (J. Bouillon, D. Borne, F. Brunei, P. Verley), Paris, Bordas, 1983, p. 274).

[250] GATT („General Agreement on Tariffs and Trade“). În 1947, 23 de ţări subscriu acestui acord ce prevedea reducerea taxelor vamale şi generalizarea clauzei naţiunii celei mai favorizate (cf. *Le temps present* (J. Bouillon, D. Borne, F. Brunei, P. Verley), Paris, Bordas, 1983, p. 188).

[251] „Structuri malthusiene“ – această sintagmă vine de la numele lui Malthus, economist britanic al anilor 1800, ce pretinde că populaţia creşte mai rapid decât resursele de subzistenţă.

[252] I.R.I. – „Institutul pentru Reconstrucţie Industrială“ coordonează

un vast sector industrial, moştenit de Italia din perioada fascistă.

[253] E.N.L este abrevierea de la „Ente Nazionale Idrocarburi“.

[254] Pentru amănunte vezi Raymond Aron, *Introducere în filozofia istoriei: eseu despre limitele obiectivităţii istorice*, Ediţie nouă revăzută şi adnotată de Sylvie Mesure, Bucureşti, Editura Humanitas, 1997.

[255] „Malgaşi“ – nume dat locuitorilor din insula Madagascar.

[256] C.F.D.T. („Confederaţia Franceză Democratică a Muncii“) – sindicat format în 1964 prin laicizarea centralei creştine C.F.T.C. („Confederaţia Franceză a Muncitorilor Creştini“).

[257] idee potrivit căreia clasa muncitoare ar fi superioară celorlalte clase prin cultura şi morala sa (n.t.)

[258] Ultimii ani ai guvernării lui Dej şi cei dintâi ai lui Ceauşescu sunt socotiţi drept o perioadă de liberalism. Se înţelege că acest liberalism este un termen relativ, care trebuie abordat numai în contextul socialismului românesc. Termenul care ar putea defini cel mai semnificativ perioada 1965-1974 este cel de destindere atât internă cât şi externă. Autorii apuseni (este şi cazul celor doi autori ai „Istoriei Europei“) definesc epoca respectivă prin conceptul de independenţă. Acest termen ni se pare exagerat, deoarece oricât de mare ar fi dorinţa clasei conducătoare româneşti, despre o reală independenţă nu poate fi vorba. Destindere, însă este un termen mai puţin categoric. El are avantajul de a defini atât noua realitate externă, dezangajarea de ruşi, apropierea de apuseni, cât şi atmosfera internă (cf. Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, Ediţia a III-a, Bucureşti, Humanitas, 1992, p. 274-283; Catherine Durandin, *Istoria Românilor*, Iaşi, Institutul European, 1998, p. 301-306; Marc de Bellet, *La Politique exterieure roumaine et l’Europe de l’Ouest entre 1965 et 1972: présentation officielle et perceptions occidentales*, teză, Universitatea Paris, I, 1994; Lucian Culda, *Geneza şi devenirea cunoaşterii*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1989; Chaterine Durandin, D. Tomescu,

La Roumanie de Ceauşescu, Paris, Guy Epaud, 1988).

[259] În 1985, când preia conducerea în URSS, Gorbaciov fixează acţiunii sale politice o dublă linie ce se defineşte prin „Glasnost“ („Transparenţă“) şi „Perestroika“ („Restructurare“). Cele două linii politice trasate de Gorbaciov vor fi începutul perioadei de destindere în URSS (vezi în acest sens: Ivan Ivanov, *Perestrojka e mercato globale*, Milano, 1989; *Soviet Perestroika, 1985-1993: Russia's Road to Democracy*, ed. by John F. N. Bradley Boulder; *East European Monographs*, 1995).

[260] OPEC („Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol“) a fost creată la 14 septembrie 1959.

[261] PASOK – abreviere de la „Partidul Socialist Panelenic“.

[262] M.P.L.A. – „Mişcarea Populară de Eliberare a Angolei“.

[263] S.A.L.T. („Strategic Arms Limitations Talks“) – acorduri între americani şi sovietici, semnate după 1967, al căror scop este limitarea, într-o manieră echilibrată a armamentului nuclear (cf. J. Bouillon, D. Berne, F. Brunei, P. Verley, *Le temps present*, Paris, Bordas, 1983, p. 128).

[264] C.I.A. (Central Intelligence Agency – „Agenţia Centrală de Informaţii“). Legea privind securitatea naţională din 1947 a creat C.I.A., destinată a strânge informaţii necesare pentru păstrarea securităţii SUA. C.I.A. nu se limitează doar la activităţi de spionaj. Ea dispune de aproximativ 15.000 de agenţi, de antene locale capabile a acţiona fără compromiterea diplomaţiei oficiale (cf. *Le temps present*, p. 94-240).

[265] F.L.N.C. – „Frontul Eliberării Naţionale în Corsica“.

[266] E.T.A. (în limba bască „Euzkadi ta Azkatasuna“). Aceasta ar însemna în traducere „Poporul basc şi Libertatea sa“.

[267] Ioan Paul al II-lea a fost ales papă pe 16 octombrie 1978. El fusese cardinal de Cracovia, pe numele său Karol Wojtyla.

[268] Este vorba aici de pastorul ungur L. Tokes (cf. Chaterine Durandin, *Istoria Românilor*, Iaşi, Institutul European, 1998, p. 369-370).

[1] Termenul „Libia“ desemna în scrierile antice întreaga Africă începând din vestul Egiptului; uneori, se înţelegea doar Cirenaica, unde se instalaseră greci, sau teritoriul saharian din interior.

[3] Resturi fosile ale omului de Neanderthal (trei falange – una de la picior şi două de la mână) s-au descoperit şi pe teritoriul României, în peştera de la Ohaba Ponor (jud. Hunedoara), fiind considerate cele mai vechi urme umane din spaţiul românesc (Cf. L. Roşu, *op. cit.*, p. 120-121; M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.), *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995, p. 22).

[4] Dintre culturile aparţinând paleoliticului superior menţionate, pe teritoriul României sunt atestate în special aurignacianul şi gravetianul; elementele de factură aziliană, aparţinând mezoliticului (M. Petrescu-Dâmbviţa (coord.), *op. cit.*, p. 25-26, 28-30; *La genèse et l’évolution des cultures paleólitiques sur le territoire de la Roumanie*, Iaşi, 1989; V. Chirica, The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians, Iaşi, 1989; *Le paléolitique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iaşi, 1991; V. Chirica, I. Borziac, W. Chetraru, *Gisements du paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr el la Tissa*, Iaşi, 1996).

[6] În România, singurul obiectiv unde au apărut urme de artă parietală paleolitică este peştera Cuciulat (com. Letca, jud. Sălaj). Picturile înfăţişează un cal – reprezentarea cea mai clară –, o felină, un corp uman şi o siluetă de pasăre (M. Cârciumaru, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, Bucureşti, 1987, p. 79-88; Cf. V, Chirica, *op. cit.*, p. 67-68).

[7] Dintre obiectele de artă mobilieră din spaţiul românesc se remarcă pandantivele, în special dinţii de animale perforaţi (de exemplu Valea Bistriţei) şi amuleta de la Mitoc – „Malul Galben“ (jud. Botoşani) (Cf. V. Chirica, *op. cit.*, p. 85-87).

[8] Cele mai vechi comunităţi neolitice de pe teritoriul României aparţin orizontului *Protosesklo*, fiind reprezentate de aşezările de la Cârcea (jud. Dolj) – Gura Baciului (jud. Cluj) (primul nivel) şi Ocna Sibiului (jud. Sibiu) (Eugen Comşa, în *Atlas du Néolithique*

européen, 1, *L'Europe orientale*, Liège, 1993, p. 151, 167; M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.), *op. cit.*, p. 37-38). Acestui prim orizont neolitic îi urmează cultura *Starcevo-Criş*, răspândită pe o arie foarte largă, respectiv din Ungaria estică până în bazinul mijlociu al Bugului sudic şi din Peninsula Balcanică până în Transilvania şi Moldova (*Ibidem*, p. 38-40; Eugen Comşa, *op. cit.*, p. 152, 167-168; S. Marinescu-Bâlcu, în *Atlas de Néolithique européen*, 1, p. 191-193; Gh. Lazarovici, în *Ibidem*, p. 244-247; Br. Marijanovic, în *Ibidem*, p. 112-114; N. Kalicz, în *Ibidem*, p. 285-287).

[9] *Cultura ceramicii lineare* aparţine neoliticului mijlociu, fiind răspândită pe un spaţiu foarte întins – din vestul Europei până la bazinul mijlociu al Bugului de Sud. Pe teritoriul ţării noastre, ea a pătruns în cursul mileniului al V-lea, la est de Carpaţi, de unde s-a răspândit până la Nistru, în sud-estul şi centrul Transilvaniei şi nord-estul Munteniei. Ceramica acestei culturi este decorată cu linii incizate (orizontale, verticale, în zig-zag, cu capete de note muzicale etc.), spirale, meandre, benzi – de unde îi vine şi numele de cultura ceramicii lineare (linear bandate); (M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.), *op. cit.*, p. 45-46; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 198-199; Eugen Comşa, *op. cit.*, p. 154-155; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 287-300; St. Siska, în *Ibidem*, p. 346-348; J. Pavúk, în *Ibidem*, p. 361-363; M. Zápotocká, în *Ibidem*, p. 381-382; J. Koslowski, în *Ibidem*, p. 431-432, 448-449).

[11] Tell – o ridicătură artificială de pământ, formată ca urmare a unei locuiri îndelungate pe unul şi acelaşi loc sau în urma unei distrugeri succesive de aşezări datând din perioade istorice diferite.

[12] Cultura Vinča-Turdaş aparţine perioadei mijlocii a paleoliticului (cca 5000-3800), fiind răspândită în Serbia, Voievodina, sud-estul Ungariei, nord-vestul Bulgariei şi sud-vestul României. Cele mai reprezentative descoperiri ale acestei culturi în spaţiul românesc se întâlnesc la Parţa, în Banat, unde au apărut urmele unui

sanctuar impresionant, Tărtăria, în Transilvania, situată în aria Turdaş a acestei culturi, de unde provin mai multe tăbliţe, unele cu semne alfabetiforme (Br. Marijanovic, *op. cit.*, p. 116-118; A. Benac et Br. Marijanovic, în *Ibidem*, p. 128-129, Eugen Comşa, *op. cit.*,p. 153-154, 171; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 249-251; M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.), *op. cit.*, p. 40-41, 60). Alături de culturile Vinča-Turdaş şi a ceramicii lineare, pe teritoriul României s-au dezvoltat în neoliticul mijlociu (cca 5000-3800 î.Hr.) şi alte culturi, respectiv *Dudeşti* (Câmpia Română), *Vădastra* (sud-estul Olteniei până în centrul Munteniei), *Boian* (centrul şi sudul Munteniei), *Tisa* (vestul României), *Precucuteni* (sud-estul Transilvaniei, Moldova), *Hamangia* (Dobrogea, sud-estul Munteniei), din aria căreia provin două cunoscute statuete – „Gânditorul“ şi „Femeie şezând“, adevărate capodopere ale artei neolitice (*Ibidem*, p. 41-48; Eugen Comşa, *op. cit.*, p. 152-153, 155-160, 168-171, 171-172; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 200-202; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 251-261; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 300-306).

[13] Autorii au în vedere culturile arheologice dezvoltate în perioada numită *eneolitic* (*aenus* aramă; *lithos* piatră) (~4000-2700), atunci când a început utilizarea pe scară largă a aramei. Cercetătorii consideră că în spaţiul românesc, cuprul folosit la confecţionarea uneltelor provenea dintr-un centru balcanic, pentru zona meridională, şi din zăcămintele transilvănene şi din Carpaţii nordici, pentru regiunea vestică.

Eneoliticul reprezintă o etapă istorică de o mare dezvoltare a populaţiilor care au trăit în ţinutul carpato-dunăreano-pontic. Conform aprecierii specialiştilor, dincolo de particularităţile determinate de factorii locali, interferenţele culturale, origini etc., societatea eneolitică prezintă o serie de caracteristici, precum: un spor demografic excepţional, sedentarism, economie bazată pe agricultură şi creşterea vitelor, dar şi prelucrarea aramei şi aurului; existenţa unor aşezări de caracter protourban, centre ale unor structuri social-comunitare şi religioase ierarhizate, prezenţa

unor elemente de ierarhie socială (*ranked society*); un panteon în care predomină divinităţile feminine şi un sistem de idei religioase centrate pe ideile de fecunditate, ciclism natural, regenerare a vieţii; o ceramică pictată, o artă decorativă purtătoare a unei semantici de mare profunzime; folosirea unor semne „preliterate“. Eneoliticul este reprezentat în spaţiul românesc prin mai multe culturi arheologice: *Gumelniţa* (Muntenia, nord-estul Olteniei, Dobrogea, sudul Moldovei), *Sălcuţa* (Oltenia, sud-estul Banatului), *Cucuteni* (Moldova, nord-estul Munteniei, sud-estul Transilvaniei), *Petreşti* (centrul şi sud-vestul Transilvaniei). În afara acestora, caracterizate prin prezenţa ceramicii pictate, sunt atestate şi alte comunităţi, în interiorul cărora sunt semnalate elemente de origine răsăriteană. Pentru toate acestea, vezi: M. Gimbutas, *Civilizaţii şi cultură. Vestigii preistorice în sud-estul European*, Bucureşti, 1989, cu prefaţa şi notele lui Radu Florescu; M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.), *op. cit.*, p. 48-57, 64.66; J. Bojadjiev, T. Dimov et H. Todorova, în *Atlas du Néolithique européen*, 1, p. 79-81, 82-83; Eugen Comşa, *op. cit.*, p. 160-166, 172-176; S. Marinescu-Bâlcu, *op. cit.*, p. 202-205; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 319-323, 327-328; *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iaşi, 1987; *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra Neamţ, 1996).

[14] În spaţiul românesc, epoca bronzului datează, între aprox. 2000/1800-1150 î.Hr., dezvoltându-se în mai multe etape, cărora le corespund diferite culturi arheologice, care, din punct de vedere etnic, reprezintă, în linii generale, creaţii ale populaţiei tracice. În ceea ce priveşte metalurgia bronzului, trebuie specificat faptul că Transilvania a constituit unul dintre marile centre de exploatare şi prelucrare a acestui metal, aşa cum o demonstrează marile depozite de obiecte din bronz aparţinând perioadei mijlocii şi finale a epocii respective şi din prima epocă a fierului. Acest aspect a contribuit la dezvoltarea unor strânse raporturi comerciale cu ţinuturile învecinate sau mai îndepărtate, dintre care se remarcă cele cu lumea micenianã (apud. M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.),

op. cit., p. 73-103).

[15] Aşa cum subliniază şi autorii, indo-europenizarea constituie, ca realitate istorică, un fenomen extrem de complex, iar, ca problemă ştiinţifică, un demers foarte controversat. În ciuda aportului adus în ultima jumătate de secol de cercetarea interdisciplinară, rămân încă neelucidate convingător aspectele privitoare mai ales la patria primitivă a indo-europenilor şi la momentul istoric de când se poate vorbi de indo-europeni (vezi, în acest sens, M. Gimbutas, *op. cit.*; L. Wald, D. Sluşanschi, *Introducere în studiul limbii şi culturii indo-europene*, Bucureşti, 1987). În istoriografia românească se consideră că fenomenul indo-europenizării s-a desfăşurat, în general, în aşa-numita perioadă de tranziţie de la eneolitic spre epoca bronzului (~2700-2000/1800 î.Hr.), atunci când, în urma unei sinteze etno-culturale realizată de populaţiile eneolitice şi cele ale triburilor răsăritene nomade, războinice, puternic ierarhizate, purtătoare ale unor valori culturale, religioase şi idelogice deosebite, s-a creat baza etnică, lingvistică şi culturală a neamului tracic (M. Petrescu-Dâmboviţa (coord.), *op. cit.*, p. 67-73; P. Roman, *Indo-europeni*, în *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, II, D-L, Bucureşti, 1996, (*infra*, *EAIVR*), p. 256-257).

[16] *Rhython* (cuvânt de origine greacă) – vas în formă de cap de animal, de animal întreg sau de corn, destinat libaţiilor în ritualurile religioase.

[18] *Linear B* – scriere silabică folosită în civilizaţia micenianã.

[21] *Hoplit* – infanterist greu înarmat, *falangă* – batalion luptând în rânduri strânse.

[22] *Panateneele* (*Marile Panatenee*) erau cea mai importantă sărbătoare a zeiţei Atena. Ele se sărbătoreau anual, dar din 566-565, ele se desfăşurau din patru în patru ani, în iulie, timp de patru zile. Cuprindeau mai multe momente (concursuri hipice, atletice, o sărbătoare nocturnă, cursă cu făclii), culminând cu marea procesiune care începea la răsăritul soarelui şi la care participa întregul popor al Atenei; evenimentul central al acesteia era

ofranda *peplos*-ului oferit Atenei Polias. *Marile Dionisii* erau sărbătorite în cinstea lui Dionysos.

[23] *Demele* erau subdiviziuni ale teritoriului urban şi rural al Atenei, în număr de o sută. În fruntea lor se afla un demarh, şeful *demei*; membrii demelor se numeau *demoţi*.

[24] *Eurymedon* – râu pe coasta Asiei Mici. Victoria lui Cimon a avut loc în 467 î.Hr.

[25] Strategii erau cei zece comandanţi militari atenieni aleşi pe termen de un an.

[26] *Quitus* – act prin care responsabilul gestiunii unei afaceri este recunoscut a se fi achitat de toate sarcinile pentru a fi descărcat de orice responsabilitate.

[27] *Logograf* – retor care compunea discursuri pentru procese civile.

[28] *Liturgia* constituia o sarcină financiară impusă de statul atenian cetăţenilor bogaţi. Liturgiile erau de două feluri: periodice, aflate în strânsă legătură cu sărbătorile religioase, şi excepţionale, precum *trierarhia* (vezi *infra*).

[29] Aceste cheltuieli purtau numele de *hestiasis*.

[30] *Hermeşi (herme)* – pilaştri cu patru muchii având în partea superioară capul lui Hermes; pe laturi, la înălţimea umerilor, se aflau două protuberanţe de care se puteau atârna coarne. Ulterior, s-au reprezentat şi alte divinităţi.

[31] Diadohii – „succesorii“, moştenitorii imediaţi ai lui Alexandru cel Mare.

[32] Este vorba aici despre celebra teorie a lui G. Dumézil, bazată pe analiza comparată a mitologiilor indo-europene, conform căreia diviziunii societăţii indo-europene în trei grupuri sociale – preoţi, războinici, agriculturi crescători de vite – îi corespunde o ideologie trifuncţională, respectiv divinităţi ale suveranităţii religioase şi juridice, ale războiului şi, în sfârşit, ale fecundităţii şi prosperităţii economice (G. Dumézil, *L'idéologie tripartie des Indo-Européens*, Bruxelles, 1958; idem, *Mit şi epopee*, Bucureşti, 1993).

[33] Apollo şi Afrodita sunt divinităţi ale căror cult şi iconografie îşi au

originea în religia minoică. (N. Platon, *Civilizaţia egeeană*, I-IV, Bucureşti, 1988).

[34] Epicleza *Alasiotas* provine de la Alasia, un alt nume sub care este cunoscută insula Cipru, de unde îşi are originile cultul lui Apollo Alasiotas. În epoca micenianã, el era reprezentat sub forma unui idol antropo-zoomorf (zeu cu coarne) (*Ibidem*, IV, p. 266).

[35] *Peplos*-ul era un veşmânt din lânã, format dintr-o bucatã mare dreptunghiularã, susţinutã pe umeri de câte o agrafã sau fibulã, cu marginea răsfrântă în afarã; cele douã margini laterale erau închise pe talie cu ajutorul unei centuri (Fr. Chamoux, *Civilizaţia greacă în epocile arhaică şi clasică*, II, Bucureşti, 1985, p. 127). Despre ofranda închinatã Atenei, vezi şi *supra*.

[36] Ramnus era o demă fortificatã din nordul Aticii, la nord de Maraton. Aici s-a construit, în a doua jumătate a secolului al V-lea, un templu în stil doric, în care se afla o statuie de marmurã realizatã de Agoracritos din Paros (*Ibidem*, p. 109).

[37] Apaturiile erau sărbătorile fratriilor (vezi *supra*) din oraşele ioniene, în timpul cărora se sancţiona, prin aşa-numitul sacrificiu al *koureion*-ului (tăierea pletelor) la băieţi, şi *gamelia* (depunerea centurii de castitate) la fete, atingerea pubertăţii (16 ani) şi integrarea definitivă în grupul social (P. Vidal-Naquet, *Vânătorul negru*, Bucureşti, 1985, p. 164; P. Schmidt, *Athéna Apatouria et la ceinture: les aspectes féminins des Apatouria à Athénes*, în AESC, 32, 1977, 6, p. 1059-1073).

[38] *Amficţionie* – ligă sau confederaţie a grecilor dintr-o anumită regiune, formată în jurul unui sanctuar comun (Fr. Chamoux, *op. cit.*, p. 30).

[39] Pentatlon – concurs atletic compus din cinci probe: săritură, cursă de viteză, aruncarea discului, pugilat (ulterior, aruncarea suliţei), lupte; a fost introdus la Jocurile olimpice la cea de-a 18-a Olimpiadă (708) (*Ibidem*, p. 99).

[40] Baal – divinitate de origine mesopotamianã, cunoscutã la popoarele orientale sub diferite nume – Baal („Bărbatul“ – Fenicia);

Baal Zebul („Stăpânul Prinţ“ – Ugarit), Baal Hamman („Domnul Cerului“ – Cartagina), Aliyn Baal („Preaputernicul Stăpân“) etc. (V. Kernbach, *Dicţionar de mitologie generală*, Bucureşti, 1989, p. 64).

[41] Filozofii menţionaţi aici fac parte din aşa-numita „Şcoală din Milet“, fiind preocupaţi de găsirea unui principiu (la început, substanţă subiacentă ultimă) al lumii (*arche*). Aşa cum reiese şi din menţiunile anticilor, aceştia au pus la baza unităţii Universului substanţe naturale individuale: Thales (aprox. 640-550 î.Hr.) – *apa* sau *umiditatea* (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, Bucureşti, 1979, p. LV-LXII, 147-167; Fr. E. Peters, *Termenii filozofici greceşti*, Bucureşti, 1993, p. 44), Anaximandru (aprox. 610-546 î.Hr.) – *infinitul*, *nelimitatul*, *nedeterminatul*, *nedefinitul* (*ápeiron*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. LXII-LXIX, 168-183; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 39), Anaximene (aprox. 585-525 î.Hr.) – *aerul* (*aer*) (Filozofia greacă până la Platon, I/1, p. LXX-LXXIV, 184-193; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 18), Heraclit din Efes (539-470 î.Hr.) – focul necreat şi nepieritor (*pyr*) (Filozofia greacă până la Platon, I/1, p. CVIII-CXXII; *Ibidem*, I/2, Bucureşti, 1979, p. 320-372; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 251). Filozofiilor de orientare fizicalistă li se adaugă şi alte elemente valoroase ale gândirii greceşti, precum principiul mişcării, conceptul de *necesitate*, problema contradicţiei, principiul convertirii cantitativului în calitativ etc.

[42] Traducere preluată din *Filozofia greacă până la Platon*, I/2, Bucureşti, 1979, p. 354.

[43] Spre deosebire de „Şcoala din Milet“, cea numită din Eleea (oraş în sudul Italiei, în *Grecia Magna*) consideră că realitatea există ca un dat imuabil, unic, fără discontinuitate, căruia îi este străin principiul mişcării, al naşterii şi pieirii, aşadar absolut. Reprezentanţii acestei direcţii filozofice şi-au exprimat concepţia în modalităţi diferite. Astfel, pentru Xenofon din Colofon (a doua jumătate a secolului al VI-lea – prima parte a secolului al V-lea), considerat întemeietorul Şcolii, există doar realitatea obiectuală – *Unul* (*hen*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. XCII-XCV;

Ibidem, I/2, p. 172-212); pentru Parmenide (aprox. 520-460 î.e.n) – *Existentul*, *Fiinţa Unică* (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. XCII-XCV; *Ibidem*, I/2, p. 213-260), Zenon din Eleea (?489-?430 î.Hr.) a adus noi argumente în sprijinul tezei parmenidiene a unicităţii fiinţei, pe care le-a formulat în anumite raţionamente numite aporii – (*aporia* „cale fără ieşire, impas, dificultate“) (*Dichtomia*, *Ahile şi broasca*, *Săgeata*, *Stadionul*) prin care a evidenţiat contradicţiile pe care le pune teza pluralităţii şi cea a mişcării (*Ibidem*, I/1, p. CVI; *Ibidem*, I/2, p. 261-286).

[44] Într-adevăr, Empedocle din Agrigent (Sicilia) (490-430 î.Hr.) a realizat sinteza dintre gândirea milesiană şi cea eleată. După el, fundamentele lumii sunt formate din patru elemente (*stoichea*), numite de ei „rădăcini“ (*rizomata*) – pământul, aerul, focul şi apa, concepute, însă, ca şi la filozofii eleaţi, ca imuabile, nesupuse schimbării, aşadar fară mişcare intrinsecă. Totuşi, aceste corpuri primordiale sunt supuse asocierii şi disocierii, deci mişcării, prin acţiunea a două forţe contradictorii – „Iubirea“ (*Philìa*) şi „Discordia“ (*Neìkos*). (*Ibidem*, I/1, CXXX-CXLII; *Ibidem*, I/2, p. 420-548; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 44, 151-152, 256).

[45] Despre Pitagora (~580-570 – sfârşitul secolului al VI-lea – începutul secolului al V î.Hr.) şi pitagorism ca mişcare filozofică şi religioasă, cf. *Filozofia greacă până la Platon*, I/l, p. LXXVII-XCI; *Ibidem*, I/2, p. 5-169; Fr.E. Peters, *op. cit.*, *passim*.

[46] Anaxagora din Clazomene (Asia Mică) (500-428 î.Hr.) considera că diversitatea calitativă a lumii se datorează unui număr infinit de substanţe, numite de el „seminţe“ (*spermata*), originare, necreate, imuabile, dar asupra cărora acţionează o forţă motrice de natură intelectuală (*nous*), care face posibilă „rotirea“ amestecului originar al elementelor şi „rânduirea“ (*diakosmesis*) (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. CXLII-CLII; *Ibidem*, I/2, p. 551-606; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 105-106, 190, 258). Prin concepţia sa, filozoful ionian a pregătit terenul filozofiei atomiste, elaborată de Leucipp din Eleea(?) (Abdera?, Milet?) şi, mai ales, de Democrit din

Abdera (aprox. 460-370 î.Hr.), conform căreia lucrurile sunt formate din particule materiale indivizibile, atomi (*atoma*), deosebite între ele după formă şi mărime, şi prin a căror mişcare eternă (*kinesis*) şi agregare (*synkrisis*) iau naştere lucrurile sensibile. (*Filozofia greacă până la Platon*, I/1, p. CLXXII-CXCVII; *Ibidem*, II/1, Bucureşti, 1984, p. 375-597; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 51, 106, 149-150).

[47] Numele şcolii „cinice“ vine de la *Kynosarges* („câine alb sau gras“), locul de învăţământ aflat la poalele Lycabetului, sau de la *Kynicos bios* („viaţă câinească“), aşadar de la modul de comportare al adepţilor.

[48] *Ataraxia* – netulburare, echilibru, linişte sufletească (Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 50).

[49] *Hedone* – plăcere (*Ibidem*, p. 115-118); la Epicur, „plăcerea este binele căutat de oameni“, echilibrul, absenţa durerii din corp şi a tulburării sufleteşti (*Ibidem*, p. 117-118).

[50] *Horenţi* – grup de cântăreţi şi dansatori (Fr. Chamoux, *op. cit.*, II, p. 48).

[51] *Leneenele* erau sărbătorile atice în cinstea lui Dionysos, de la sfârşitul lui decembrie, fiind prilejuite de prima stoarcere a strugurilor în teascuri (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 225; P. Leveque, *Aventura greacă*, I, Bucureşti, 1987, p. 425; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 144).

[52] Frinihos din Atena – cel dintâi tragic atenian, ce a trăit la începutul secolului al V-lea. În operele sale, *Căderea Miletului* (494) şi *Fenicienile* (476) s-a inspirat din evenimente contemporane (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 333; II, p. 69).

[53] Traducere după *Filozofia greacă până la Platon*, II/1, p. 202.

[54] Evhemeros, mitograf din Mesena ce a trăit la sfârşitul secolului al IV-lea şi începutul secolului al III-lea. A compus un fel de roman filozofic – *Povestire sacră*, în care relatează o călătorie imaginară prin insulele Oceanului Indian, dintre care cea mai mare era *Panhaia*, unde trăia o populaţie hibridă. Această operă a avut o

mare influenţă asupra istoricilor şi mitografilor, cunoscută sub numele de evhemerism (Fr. Chamoux, *Civilizaţia elenistică*, I, Bucureşti, 1985, p. 502-503; II, p. 78).

[55] *Kouroi* (sg. *kouros*) şi *korai* (sg. *kore*) erau, la sfârşitul secolului al VII-lea, statui colosale din marmură realizate în Ciclade şi în Atica, sub influenţa artei sculpturale orientale (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 91, II, p. 112). Pentru megaron, vezi *supra*.

[56] *Moscoforul* – „Purtătorul de viţel"; sculptură atică realizată pe la 570-560 înfăţişînd un bărbat ce duce drept ofrandă un viţel, pe care-l ţine pe umeri (*Ibidem*, p. 172, il. 189); *Cavalerul Payne-Rampin* sau *Capul Rampin* este tot o sculptură atică din intervalul 570- 560: înfăţişează un călăreţ. Capul acestuia se află astăzi la Muzeul Luvru iar torsul la Muzeul Acropolei. Numele îi vine de la un diplomat francez care a cumpărat capul din Grecia (*Ibidem*, p. 148, il. 41).

[57] Portic – galerie de coloane, ce serveau unor scopuri civile, edilitare şi religioase.

[58] Centauromahia – lupta centaurilor cu lapiţii, reprezentată frecvent în sculptură şi pictură (Fr. Chamoux, *op. cit.*, II, p. 42).

[59] *Artemision* – templul Artemidei; considerat una dintre cele şapte minuni ale lumii. Fusese construit de arhitecţii cretani Hersifron şi Metagenes la mijlocul secolului al VI-lea; avea dimensiuni impresionante – 55x115 m, o dublă colonadă dorică exterioară, fiecare coloană având 12 m înălţime. A fost incendiat de un nebun pe nume Herostrat (356), reconstruit după acelaşi plan (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 89; II, p. 57).

[60] Templul din Didymai (cetate dependentă de Milet) era dedicat lui Apollo şi se bucura de celebritate datorită oracolului. Peste vechiul sanctuar distrus de perşi în 494 s-a ridicat la începutul secolului al IV-lea şi începutul celui următor o nouă construcţie, de dimensiuni cu totul impresionante – 51x110 m. Particularitatea sa constă în aceea că interiorul era neacoperit, zidul înconjurând o curte în aer liber (22x54 m), în interiorul căruia se afla o capelă ce adăpostea

statuia lui Apollo, izvorul sacru şi laurul sacru. (Fr. Chamoux, *Civilizaţia elenistică*, II, p. 186-188, II. 107-113).

[61] *Civilizaţia terramare*-lor, dezvoltată în epoca bronzului şi în prima epocă a fierului în sudul Câmpiei Padului, îşi trage numele de la *terramare* – aşezări săteşti înconjurate de incinte şi de şanţuri, cu locuinţe construite pe palafite (piloţi), ale căror vestigii acumulate în timp formează *tell*-uri (vezi *supra*) de 4-5 m înălţime. (G.A. Mansuelli, *Civilizaţiile Europei vechi*, Bucureşti, I, 1978, p. 96-97; II, 1978, p. 335-336); civilizaţia „apeninică" – civilizaţia dezvoltată în epoca bronzului de-a lungul lanţului Apeninilor, din câmpia Padului la golful Taranto (*Ibidem*, I, p. 96; R. Bloch, J. Cousin, *Roma şi destinul ei*, I, Bucureşti, 1985, p. 15); *civilizaţia câmpurilor de urne* – vezi *supra*; *civilizaţia laţială* – *facies*-ul cultural dezvoltat în epoca fierului în Latium (centrul Italiei), la gurile Tibrului (*Ibidem*, p. 20); *civilizaţia villanoviană*, al cărui nume provine de la descoperirile dintr-o necropolă de incineraţie de la Villanova, de lângă Bologna, s-a dezvoltat în prima epocă a fierului şi cuprinde, în general, zona nordică şi nord-vestică a Italiei, acolo unde se va afirma civilizaţia etruscă (*Ibidem*, p. 16; G.A. Mansuelli, *op. cit.*, I, p. 158-165; II, p. 349-350).

[62] Traducere după Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I, 7, Bucureşti, I, 1959, p. 14.

[63] Este vorba despre Titus Tatius – *Ibidem*, I, 13-14, ed. cit., p. 23-24.

[64] Potrivit cronologiei stabilite de istorici, cei şapte regi legendari ai Romei primitive ar fi domnit astfel: Romulus – 753-716; Numa Pompilius – 715-672; Tullus Hostilius – 672-640; Ancus Marcius – 641-616; Lucius Tarquinius Priscus – 616-578; Servius Tullius – 578-534; Lucius Tarquinius Superbus – 534-509 (Vezi *Enciclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti, 1982).

[65] *Septimontium* era, în epoca istorică, o ceremonie religioasă ce avea loc la 11 decembrie, când se făceau şapte sacrificii distincte de către populaţia de pe cele şapte coline ale Romei; ea amintea de

vechea ligă a triburilor latine (R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 67).

[66] *Comitia curiata* – adunările legale ale poporului pe curii; curia era o comunitate civilă şi religioasă, respectiv un grup de *gentes*; numărul lor era de 10 pentru fiecare dintre cele trei triburi originare ale Romei (*Ramnes*, *Luceres* şi *Tities*); toate curiile formau *populus Romanus Quiritium*.

[67] *Dictator* – magistrat roman cu puteri extraordinare, militare şi civile, căruia i se încredinţa conducerea statului timp de şase luni în momente dificile pentru Republică (*Enciclopedia civilizaţiei romane*, p. 260).

[68] *Comitia centuriata* – adunare a poporului roman sub arme pe clase şi centurii (*Ibidem*, p. 22).

[69] *Potestas* – putere.

[70] *Decemviri* – comisie alcătuită din zece persoane (*Decemviri legibus seribundis*), însărcinată să conducă statul roman între 451-440 î.Hr. Printre măsurile luate de decemviri s-a aflat şi întocmirea unui cod de legi, care au fost incizate pe zece table de aramă (*Lex duodecim tabidarum*) (*Enciclopedia civilizaţiei romane*, p. 255; R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 249-253).

[71] Legile *Liciniae Sextiae* au dat posibilitatea plebeilor, în 367, să acceadă la consulat (*Ibidem*, p. 109).

[72] *Comitia tributa* – adunarea poporului pe triburi, care, în decursul unei evoluţii îndelungate, avea competenţa de a alege tribunii, cvestorii, edilii şi alţi magistraţi plebei (*Enciclopedia civilizaţiei romane*, p. 22).

[73] *Manipulus* – unitate militară formată din 100, apoi din 200 de oameni în timpul regalităţii şi a Republicii; era comandată de un centurion; în cadrul unei legiuni romane existau 30 de manipule (*Ibidem*, p. 466).

[74] *Senatus consultes* – hotărâre a Senatului.

[75] Dreptul latin (*ius Latii*) era dreptul acordat cetăţilor din Latium şi apoi din Italia şi din alte zone ale statului, în virtutea căruia locuitorii lor aveau dreptul de a se căsători cu romanii (*ius*

conubii), de a încheia tranzacţii comerciale cu ei (*ius commercii*) şi de a vota (*ius suffragii*); nu aveau însă dreptul de a îndeplini magistraturi (*ius honorem*) şi de a sluji la oaste (*ius militiae*) (*Ibidem*, p. 148).

[76] *Oppidum* – aşezare fortificată.

[77] *Senatus consultum ultimum* – hotărâre a Senatului prin care se dau puteri extraordinare magistraţilor statului.

[78] *Numen*, *numen dei* – voinţă exprimată de un zeu, calitate, valoare, semn sau gest expresiv (G. Dumézil, *La religión romaine archaique*, Paris, 1974, p. 42-48).

[79] Corect, Titus Livius, *De la fundarea Romei*, XXV, 40: „Atunci s-a născut pentru întâia oară admiraţia romanilor pentru operele de artă greceşti...“ (Bucureşti, vol. III, 1961, p. 349).

[80] În timpul lui Constantin, creştinismul a fost recunoscut ca una dintre religiile Imperiului şi nu ca religie de stat.

[81] Suetonius, *Vieţile celor doisprezece Cezari*, Augustus, LIII, Bucureşti, 1958, p. 82-83.

[82] *Agri Decumates* („Câmpurile decumate“) – teritoriul dintre Pădurea Neagră şi bazinul fluviului Nekar: aveau menirea de a asigura legătura rapidă dintre armatele de pe Rin şi de la Dunăre (*Enciclopedia civilizaţiei romane*, p. 40).

[83] Nerva (Marcus Cocceius Nerva) – împărat între 96-98.

[84] Dacia a fost cucerită în urma războaielor din 101-102, 105-106, iar teritoriile de la răsărit de Tigru, dintre care o parte au format provincia Mesopotamia, în urma mai multor campanii, desfăşurate în 114, 115, 116, 117.

[85] Antoninus Pius (Titus Aelius Hadrianus Antoninus), împărat între 138-161. Epitetul Pius („cel Pios“) a fost primit datorită credinţei pe care a arătat-o tatălui său adoptiv – Hadrian –, respectului faţă de religia tradiţională şi cooperării sale cu Senatul.

[86] Maximinus Thrax – împărat între 235-238.

[87] Traianus Decius – împărat între 249-251.

[88] Gallienus (Publius Licinius Valerianus Egnatius Gallienus) –

împărat împreună cu tatăl său Valerianus între 253-260 şi apoi, după capturarea acestuia din urmă, singur, până în 268.

[89] Claudius II Gothicus – împărat între 268-270.

[90] Lucius Domitius Aurelianus, împărat între 270-275. El este cel care a ordonat părăsirea Daciei în 274/275.

[91] Tetricus Peter (Caius Pius Esuuius Tetricus) – împărat al „Imperiului gallic“ între 268-273.

[92] Sol Invictus nu este o divinitate de origine panonică, ci orientală (S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, I, Bucureşti, 1981, p. 123-125; idem, în *Enciclopedia civilizaţiei romane*, p. 728).

[93] *Pons Milvius*, azi Ponte Molle, peste Tibru; conform legendei, atunci a avut loc revelaţia, înaintea lui Constantin, a monogramului lui Hristos sau a semnului crucii, dar nu atunci a avut loc convertirea împăratului la creştinism; el a fost convertit cu puţin înainte de moarte.

[94] Iulianus Apostata (Flavius Claudius Iulianus), împărat între 361-363. A fost proclamat *Caesar* în 355 şi *Augustus* în 361; *Lutetia Parisionum* (Parisius) – azi Paris.

[95] *Paganus* – „locuitor al unui sat“; *pagus* – „sat“.

[96] Romulus Momyllus Augustus (Augustulus) – ultimul împărat al Imperiului roman de Apus (475-476).

[97] Istoria este inclusă aici în rândul disciplinelor literare.

[98] *Cella* – spaţiu închis într-un templu, destinat statuii zeului.

[99] „Legiştii“ (de la etimonul latin *lex*, *legis* – lege) erau specializşti în drept roman, formaţi, cu începere din secolul al XII-lea, la marile Universităţi europene. Ca membri ai Consiliilor regale, atât în Franţa, cât şi în Anglia sau în Peninsula Iberică, ei şi-au pus competenţa câştigată la dispoziţia statului monarhic, constituind astfel nu numai primul embrion de birocraţie în Europa, dar fiind, totodată, şi cei dintâi autori şi apărători ai ideii de suveranitate regală, pe care – deşi mulţi dintre ei erau membri ai clerului – au justificat-o sistematic împotriva teoriei theocratice şi universaliste pontificale (v. în acest sens, inter alia *Histoire de France*, sous la

direction d'Andre Burguiere et Jacques Revel. *L'Etat et ses pouvoirs*, par Robert Descimon, Alain Guéry, Jacques Le Goff, Pierre Lévsque, Pierre Rosanvallon, Paris, Éditions du Seuil, 1989).

[100] Cuvântul „temporal" (de la *tempus*, *temporis*) are în Evul Mediu o conotaţie religioasă şi se referă la tot ce ţine de lumea materială sau de Universul vizibil, în opoziţie cu „spiritualul" – domeniul prin excelenţă al Bisericii romane – a cărui sferă era divinul.

[101] În realitate, avarii şi bulgarii nu au ocupat niciodată o regiune numită „câmpia Dunării": dacă primii s-au stabilit, în secolul al VI-lea (568), în Panonia, înlocuindu-i aici pe longobarzi şi gepizi (după ce, în prealabil, pustiiseră Dobrogea), ceilalţi se vor aşeza definitiv la sud de Dunăre, unde vor întemeia un stat propriu (în anii 679-681). Autorii se gândesc probabil la teritoriul din jurul gurilor Dunării, ceea ce este altceva (V. şi infra, n. [4] şi [16]).

[102] v. nota precedentă

[103] De fapt, această presupusă translaţie lexicală, ca şi filiaţia dintre huni şi maghiari (acreditată ulterior) sunt pur ipotetice.

[104] Principalul izvor istoric invocat, alături de aşa-zisa *Lex Ribuaria*, pentru a proba existenţa francilor „ripuari" este geograful anonim din Ravenna, care aminteşte, către anii 475-480, de o regiune, *Francia Rinensis*, locuită de o parte a acestei populaţii (numită de autor francii *renani*). În opinia lui F. Beyerle, *ripuarii* nu au constituit niciodată un trib sau o ramură distinctă a francilor (mai bine zis nu au purtat acest nume). Studiind *Lex Ribuaria* cercetătorul german a arătat că aceasta nu reprezintă un cod distinct de *Lex Salica* (aparţinând francilor *salieni*), ci numai o simplă variantă a ei, mai târzie. Termenul „ripuari" (în forma corectă *riboari*) este menţionat, de fapt, pentru prima dată, în anii 726-727 în *Liber Historiae Francorum* (compusă la St.-Denis, în primul sfert al secolului al VIII-lea), fiind aplicat locuitorilor din partea dreaptă a Rinului, din regiunea cuprinsă între Köln şi Bonn (cf. Lucien Musset, *The Germanic Invasions. The Making of Europe (AD 400-600)*, The Pennsylvania State University Press, 1975, p.

69-70, 226, care oferă asupra acestei chestiuni informaţile cele mai complete; v. şi ediţia în limba franceză: *Les Invasions. Les vagues gérmaniques*, Paris, 1965. De asemenea, Louis Halphen, *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquetês turques du XIe siècle*, 3eme edition, Paris, 1936, *passim*).

[105] O prejudecată tenace, a cărei origine rămâne obscură, dar care se reflectă de mai multe decenii în periodizările convenţionale ale medievalităţii, prezente în toate manualele şcolare şi universitare, ataşează anului 476 dubla (dacă nu chiar tripla) semnificaţie de moment al căderii Imperiului Roman de Apus, de sfârşit al Antichităţii şi de început al Evului Mediu. Or, după cum au demonstrat multe din cercetările din ultimii ani, o asemenea interpretare (inspirată – e bine să nu uităm acest lucru – de o perspectivă esenţialmente factuală sau evenimenţială asupra istoriei), chiar dacă nu este întru totul lipsită de justificări, nu rezistă unei analize atente a faptelor. E adevărat că dificultăţile crescânde ale unei guvernări unitare şi tendinţele centrifuge din imperiu deveniseră, începând cu secolul al III-lea, îndeajuns de serioase, pentru a-i determina pe împăraţi, cu începere de la Diocleţian, să atribuie sistematic responsabilitatea administrării Orientului şi Occidentului unor persoane diferite. Acest sistem pare a fi culminat la moartea lui Theodosius I (395) prin numirea a doi succesori, Arcadius în Răsărit şi Honorius în Apus şi, mai târziu, prin hotărârea – adoptată după promulgarea Codului Theodosian în 438 – ca edictele publicate de unul din împăraţi să nu se aplice automat în posesiunile celuilalt decât cu încuviinţarea expresă a acestuia. Cu toate acestea, se cuvine să distingem aici între realitatea de fapt şi realitatea ideii. Chiar dacă unitatea *de facto* a Imperiului a cunoscut, după secolul al III-lea, o erodare sistematică, ajungând două veacuri mai târziu aproape formală, în mentalitatea epocii Imperiul continua să fie unul singur, aşa-zisul partaj din 395 nefiind conceput ca o divizare politică, ci numai ca o distribuire a puterii în cadrul *aceluiaşi* sistem de organizare. Din

acest unghi, actul din 476 dobândeşte înţelesul mai curând al unei reveniri la o situaţie mult mai veche, de unitate a conducerii, decât al unei „prăbuşiri“. Depunerea lui Romulus Augustulus de către Odoacru nu a afectat ci, dimpotrivă, a *întărit* autoritatea împăratului de la Constantinopol, în condiţiile în care şeful germanic – trimiţând însemnele imperiale în răsărit – a recunoscut astfel preeminenţa acestuia asupra provinciilor apusene, acceptând, totodată, din partea lui Zenon titlurile de patriciu şi *magister militum per Italiam* care, din punct de vedere juridic, îl transformau în funcţionar imperial. Procedând în acest mod, Odoacru nu numai că restabilea de fapt unitatea puterii, dar se şi conforma unui tip de conduită specific tuturor regilor germanici, care vedeau în cel ce guverna la celălalt capăt al lumii romane singura autoritate în măsură a încarna în chip legitim ideea imperială. Inutil de a mai adăuga că, în acea epocă, actul său nu a avut niciun impact semnificativ, fiind, din contra, perceput ca restabilind o legitimitate periclitată de îndelungatele conflicte şi uzurpări anterioare (cf. J. B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, New York-London, 1967, p. 167-173; A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Longman, 1978, p. 125-126; Ferdinand Lot, *La Fin du Monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1951, *passim*; Roger Remondon, *La Crise de l'Empire roman. De Mare Auréle a Anastase*, Paris, 1970; p. 225-228 şi *passim*. De asemenea, N. Iorga, *Evoluţia ideii de libertate*. Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de Ilie Bădescu, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1987, p. 147-148 şi Lucien Musset, *op. cit.*, p. 27-28. Pentru izvoarele care relatează episodul din 476, cf. *inter alia* Iordanes, *Getica*, ed. G. Popa-Lisseanu, Bucureşti, 1939; *idem* in *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II, Bucureşti, 1970; Iordanes şi-a redactat opera la mijlocul secolului al VI-lea, după *Historia Gothorum* scrisă de Cassiodorus, astăzi pierdută).

[106] Lucrurile s-au petrecut, de fapt, invers, iniţiativa campaniei din Italia aparţinându-i nu lui Teodoric, ci împăratului Zenon,

îngrijorat deopotrivă de veleităţile de independenţă manifestate de Odoacru în Italia, la scurtă vreme după evenimentul din 476 şi, pe de altă parte, de prezenţa din ce în ce mai ameninţătoare a ostrogoţilor în Peninsula Balcanică, care reclamau din partea autorităţilor imperiale noi concesii teritoriale (în virtutea *foedusului* din 470 cu romanii, care le garantase instalarea în Moesia inferioară). Pentru a orienta nemulţumirile crescânde ale ostrogoţilor într-o direcţie folositoare propriilor scopuri, împăratul i-a cerut lui Teodoric – numit *magister militum*, consul şi patriciu – să se îndrepte spre Italia, ceea ce acesta a şi făcut în 488-489 (cf. Gabriel Fournier, *L'Occident de la fin du Ve siècle à la fin du IXe siècle*, Paris, 1970, p. 24, 27; Lucien Musset, *The Germanic Invasions...*, p. 45-47).

[107] Termenul de „catolic" (*catholicos* universal) folosit aici de autor pentru a-i desemna pe creştinii din partea de apus a Imperiului (în cazul de faţă din Italia) în raport cu ostrogoţii arieni (tot creştini, dar eretici) a devenit de uz curent abia în secolul al XI-lea, după Marea Schismă din 1054, numindu-i astfel pe toţi credincioşii de obedienţă religioasă romană în opoziţie cu cei de rit „ortodox" (orthodoxos calea, învăţătura dreaptă), afiliaţi Bisericii răsăritene. Până atunci, însă, ambele cuvinte (*catholicos* şi *orthodoxos*) au servit concomitent la caracterizarea susţinătorilor adevăratei doctrine, în contextul controverselor dogmatice de după secolul al III-lea d. Hr. Primul dintre cele două adjective a fost întrebuinţat pentru întâia dată în secolul I d. Hr. de Sf. Ignatius din Antiohia pentru a evoca plenitudinea, universalitatea Bisericii creştine. Cel de-al doilea a sfârşit prin a se singulariza în vocabularul religios mai cu seamă după evenimentul din 1054, fără a i se cunoaşte însă autorul (care, probabil, nici nu există) (cf. Alfred Bertholet, *Dicţionarul religiilor*. Ediţie în limba română de Gabriel Decuble, Ed. Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1995, p. 80; Jean Meyendorff, *Biserica ortodoxă ieri şi azi*. Traducere de Cătălin Lazaruca, Ed. Anastasia, 1996, p. 5-8; Timothy Ware, *The Orthodox*

Church, Penguin Books, 1964, p. 19-26).

[108] Pentru secolul al VI-lea, termenul de „bizantin“ (de la numele vechii colonii greceşti Byzantion, întemeiată pe locul viitoarei capitale a Imperiului de Răsărit), utilizat de autor pentru a desemna structura politică din Orient şi pe conducătorul acesteia, este impropriu, de vreme ce, prin modul de organizare, prin mentalitate şi spirit universal, dimensiunea romană a Imperiului rămâne încă, în această vreme, aproape intactă. Se consideră că elenizarea Imperiului de Răsărit şi restrângerea acestuia la teritoriile care ulterior vor face parte fie din stăpânirea sa permanentă, fie din zona sa de influenţă (bazinul răsăritean al Mării Mediterane, Peninsula Balcanică, Asia Mică, zona pontică şi Siria) înregistrează o cotitură decisivă odată cu secolul al VII-lea, la capătul mai multor decenii de războaie civile şi de confruntări cu duşmanii din afară (perşi, avari, slavi, arabi), prin instaurarea dinastiei Heraklizilor (de la numele fondatorului, Heraklius 610-641), a cărei politică de reforme instituţionale a pus definitiv capăt universalismului roman tradiţional. Procesul de grecizare şi orientalizarea Imperiului se va încheia un secol mai târziu (cf. Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p. 51 *sqq*; Robert Fossier, *Le Moyen Âge*. Tome I, *Les mondes nouveaux*, Paris, 1986, p. 181 *sqq*, 283 *sqq*; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, C. H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, München, 1940, p. 52 *sqq*).

[109] Mai corect spus este că regele franc s-a convertit la creştinismul de rit roman.

[110] „Recomandarea“ sau „închinarea“ (de la cuvântul de origine latină *commendatio*) este forma primară a omagiului vasalic de mai târziu care constituie, la rândul său, alături de jurământul de credinţă şi învestitură, primul dintre cele trei momente ale ritualului de intrare în vasalitate, aşa cum s-a cristalizat acesta în secolele X-XII. Primele menţiuni despre „recomandare“ datează, după unele opinii, din secolele VI-VII, în Spania vizigotă şi într-un

document din Galia merovingiană intitulat Formularul lui Marculf, dar fixarea definitivă a obiceiului pare a fi avut loc în a doua jumătate şi la finele secolului al VIII-lea, când semnalările documentare se înmulţesc. Iniţial, „recomandarea“ nu comporta nicio influenţă religioasă, ceea ce i-a determinat pe unii autori să considere că ceremonia ar avea o origine germanică. Persoana care se „recomanda“, îngenuncheată, cu capul descoperit şi fără arme, îşi punea mâinile împreunate (*immixtio manuum*) în cele ale protectorului al cărui dependent urma să devină, recunoscându-i-se astfel supus (mai precis, „omul său“) şi rostind o scurtă declaraţie de fidelitate. Semnificaţia ceremonialului – evocat de documentele vremii prin sintagmele *in vasatico se commendare per manus* şi *in manus* (*manibus*) *se commendare* – era aceea a unei abandonări complete în mâinile seniorului (*traditio personae*). El însoţea acordarea „beneficiului“ (forma premergătoare „feudului“ de mai târziu), fiind reînnoit periodic. Prin transformarea sa în omagiu – proces încheiat, potrivit lui Marc Bloch, în secolul al XII-lea, dar, după opinia lui Ferdinand Lot, mult mai devreme, la mijlocul secolului al VIII-lea – ceremonialul „recomandării" (devenit, în noile circumstanţe istorice şi ca urmare a asocierii sale cu cele două momente menţionate mai sus, un *ritual*) a rămas neschimbat, cu excepţia sărutului pe gură (*osculum*) schimbat de cei doi parteneri ca o garanţie suplimentară a legăturii astfel create (cf. Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. 1, *The Growth of Ties of Dependence*, Translated by L. A. Manyon, The University of Chicago Press, 1970, p. 146, 151, 162 (v. şi ediţia în limba română, *Societatea feudală*, vol. 1, *Formarea legăturilor de dependenţă*. Traducere de Cristina Macarovici. Postfaţă de Maria Crăciun, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, p. 161-175); François-Louis Ganshof, *Feudalism*, 3rd edition, Harper and Row Publishers, s. a., p. 26-27, 72-74 (v. şi ediţia originală în limba franceză, *Qu'est-ce que la féodalité?,* Bruxelles, 1957); Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970, p. 99; Joseph R. Strayer, Dana

E. Munro, *The Middle Ages. 395-1500*, 4th édition, New York, 1959, p. 114, *sqq*; Joseph Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1927, p. 30-31; Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen Âge*, T I, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*, Paris, p. 666; Jacques Le Goff, *Ritualul simbolic al vasalităţii* in idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura şi civilizaţia Evului Mediu*. Studiu introductiv, note şi traducere de Maria Carpov, vol. II, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1986, p. 175-254; Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, 1974, p. 239-241. Potrivit lui Jean-Pierre Poly şi Eric Bournazel, *immixtio manuum* nu constituia o parte a ceremonialului „recomandării", ci o formă între multe altele de intrare în dependenţă, în vigoare la franci (*more francico*); cf. *La mutation féodale, Xe-XIIe siècle*, Paris, 1980, p. 107-108). Pentru transformarea „recomandării" („închinării") în omagiu, v. *infra*, în text.

[111] De la numele dat de cuceritorul Peninsulei Iberice muntelui care străjuieşte partea de nord a strâmtorii: Djebel Tarik (Gib-al-Tarik) (cf. Robert Fossier, *Le Moyen Âge*, vol. I. p. 209).

[112] De origine latină (de la *maneo*, *ere*, *mansi*, *mansum* – a rămâne, a dăinui, a persista) şi având drept echivalent, în teritoriile germane din Răsărit, în Danemarca, Suedia şi în Anglia, noţiunile de *huba* (*hufa*), *bool*, *hacteny*, respectiv *hide*, termenul de „mansă" începe să fie întrebuinţat în acesta formă odată cu secolul al VII-lea în regiunile unde va înflori mai târziu civilizaţia carolingiană, pentru a desemna celula de bază a civilizaţiei rurale medievale. Administraţia imperială a folosit „mansa" ca unitate principală de prelevare a impozitelor şi de recrutare militară. Încorporată ulterior (după secolul al X-lea) marelui domeniu sau senioriei, „mansa" a devenit o posesiune funciară condiţionată, constituind baza în conformitate cu care erau repartizate obligaţiile seniorale ale ţăranilor dependenţi. Structura ei era deosebit de complexă. Dacă, la început, ea nu cuprindea, potrivit unor autori, decât locul

de casă, ulterior noţiunea s-a extins, ajungând să se aplice deopotrivă grădinii înconjurătoare, loturilor dispersate de pământ arabil şi dreptului de participare la exploatarea terenurilor aflate în folosinţă comună. Existau mai multe categorii de „manse“, în funcţie de statutul juridic al posesorilor: libere (*ingenuile*), servile şi lidile (aparţinând celor eliberaţi), dar această corespondenţă a devenit, treptat, din ce în ce mai vagă, sfârşind prin a nu mai constitui o regulă. Ele erau ereditare şi – teoretic – indivizibile, ceea ce nu excludea, însă, partajurile şi – implicit – riscul major al pulverizării prin succesiune, care s-a accentuat simţitor după secolele XI-XII, impunând regimului seniorial reajustări din ce în ce mai ample. Întinderea „manselor“ era variabilă: dacă cele *ingenuile*, bunăoară, puteau urca până la 10 ha fiecare, cele *servile* erau mai restrânse (în jur de 7 ha), fiind, totodată, grevate şi de obligaţii numeric superioare (cf. Robert Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, 1, *Le premier âge des liens d'homme à homme*, Paris, 1959, p. 78-83, 105-112; Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Etude Comparée des Institutions, IV, *Le Domaine*, Wetteren, 1949, *sqq*; Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre. Empire, IXe-XVe siècle)*, vol. I, Paris, 1977, p. 94-101, 214-217; Robert Latouche, *The Birth of Western Economy*, New York, 1972, p. 74-77; Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1969, p. 60).

[113] În realitate, deşi a făcut parte o perioadă din stăpânirea bulgară, nu Dobrogea a constituit centrul de greutate al primului hanat întemeiat în 681 de Asparuh la sud de Dunăre, ci nord-estul Bulgariei actuale, unde cuceritorii şi-au stabilit, de altfel, şi prima capitală (la Pliska). În noile condiţii, Imperiul bizantin a continuat, totuşi, să păstreze importante capete de pod în regiune, cum ar fi litoralul pontic, gurile Dunării etc. (cf. Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, Bucureşti, 1981, p. 52-53; *Dicţionar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, sub conducerea Prof. univ.

dr. doc. D. M. Pippidi, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1976, p. 115-116).

[114] Acest eveniment este în întregime ipotetic, fiind, de fapt – cum se întâmpla frecvent în Evul Mediu – rodul unei interpretări ulterioare, apărută la finele secolului al XI-lea (când s-a produs, de altfel, şi canonizarea regelui Vaik-Ştefan), simultan cu acreditarea ideii despre misiunea apostolică încredinţată prin pretinsa coroană a regelui maghiar de Papalitate şi în contextul fervoarei religioase suscitată de Cearta pentru învestitură (1075-1122) şi de propaganda în favoarea primei cruciade, evenimente care, slăbind considerabil Imperiul, au dat Bisericii romane posibilitatea de a-şi impune influenţa în noile state formate în jurul anului 1000 în Europa Centrală (Polonia şi Ungaria). După cum au demonstrat cercetările întreprinse de istoricii maghiari încă din prima jumătate a acestui secol, diploma pontificală menită să consfinţească înmânarea aşa-zisei coroane este un fals din secolul al XVII-lea, în timp ce coroana propriu-zisă – care s-a păstrat până astăzi – este, de fapt, de origine bizantină, reprezentând o diademă de sebastocrator trimisă în aceeaşi perioadă regelui maghiar de împăratul Mihail VII (1067-1078), într-un moment în care, confruntat cu adversitatea vecinilor săi din Balcani, imperiul grec se străduia să-şi îmbunătăţească relaţiile cu noul stat creştin apărut în Europa dunăreană (cel mai relevant pentru detaliile şi demonstraţia completă a chestiunii este studiul – astăzi clasic – al lui G. I. Brătianu, *Byzance et la Hongrie. Á propos du récent article de M. Fr. Dölger*, „Revue Historique du Sud-Est Européen“, XXII, [1945], p. 147-157).

[115] Astăzi este un fapt aproape cert că cele dintâi formaţiuni ale slavilor de răsărit au fost, dacă nu direct înfiinţate de varegi, în orice caz încadrate din punct de vedere politic şi dominate economic o bună bucată de timp de aceştia. Pe lângă argumentele documentare (conţinute în *Cronica lui Nestor*), în acest sens pledează şi dovezile onomastice, cum ar fi, bunăoară, consonanţa

evident germanică a numelor primilor cnezi ai Novgorodului şi Kievului (Oleg, de la *Helgi*, Igor de la *Ingvar*, Olga de la *Helga* etc., fără a mai vorbi de Rurik, miticul fondator al Novgorodului) şi denumirea însăşi, de mai târziu, a poporului şi ţării: Rusia (de la cuvântul de origine scandinavă *Rus'*, menţionat pentru prima dată în anul 839 în *Analele de la Saint Berlin*. Este oarecum interesant – şi, desigur, picant – de observat aici că numele de „ruşi" a fost dat de populaţiile fino-ugrice din nordul Rusiei actuale mai întâi *suedezilor*, care au apărut pe coasta orientală a Mării Baltice cu începere din secolul al IX-lea, principalul argument lingvistic în sprijinul acestei filiaţii fiind denumirea actuală a acestui popor nordic în limbile finlandeză şi estoniană: *ruotsi*, respectiv *rootsi*. Treptat, odată cu asimilarea elementelor de origine scandinavă de către slavi, termenul *Rus'* a început să fie aplicat teritoriilor şi etnicului încadrat odinioară de varegi (cf. Lucien Musset, Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe-XIe siècle), Paris, 1965, p. 261-266; O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East and Central Europe*, New York, 1952, p. 33-34; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 146 *sqq* şi ediţia în limba română: *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*. Traducere de Micaela Spinei. Ediţie, studiu introductiv şi note de Victor Spinei, vol. I-II, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1988).

[116] Capitlurile erau corporaţii de preoţi aparţinând unei catedrale episcopale sau unui colegiat, trăind, cu începere din secolul al IX-lea după model monastic, într-o comunitate proprie (*vita canonica*), independentă de episcop. Numele vine de la obişnuinţa de a citi zilnic în timpul meditaţiilor comune, câte un capitol din canon (cf. Alfred Bertholet, *op. cit.*, p. 76).

[117] Noţiunea de „fief" sau „feud" – cu sensul predominant de posesiune funciară ereditară, condiţionată de îndeplinirea serviciilor vasalice – derivă din vechiul cuvânt franc *fehu-ôd* şi, prin extensie, din germanicul *Vieh*, înseamnă iniţial „vite" (bogăţia prin

excelenţă a populaţiilor migratoare). În formele sale lexicale consacrate (*feos*/*feus* – cea dintâi formă latinizată, apărută la finele secolului al IX-lea în sudul Burgundiei – feodum, feudum, fevum), „feudul“ sau „fieful“ s-a substituit „beneficiului“ carolingian în condiţiile când acesta – care fusese până atunci viager, nu neapărat corelat cu sistemul relaţiilor de dependenţă personală şi fără o conotaţie materială specifică – a devenit ereditar, a fuzionat definitiv cu vasalitatea şi s-a identificat cu precădere (dar nu exclusiv) cu posesiunea funciară (cf. Francois-Louis Ganshof, *op. cit.*, p. 106-1 17; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 19-22; Marc Bloch, *op. cit.*, vol. I-II, *passim*).

[118] Dreptul de comandă (*bannus*) reprezintă o expresie care rezumă în Evul Mediu puterile sau atribuţiile seniorului în raport cu cei ce se aflau pe domeniul său. Aceste atribuţii – deopotrivă fiscale (perceperea taxelor datorate de şerbi), economice (impunerea monopolurilor seniorale, stabilirea condiţiilor de desfăşurare a târgurilor anuale pe domeniu, impozitarea circulaţiei şi desfacerii mărfurilor), militare şi juridice – erau atât de largi, încât se identificau, practic, cu puterile exercitate în mod normal de orice autoritate publică. Nu există, printre specialişti, un acord cu privire la originea acestor drepturi (care nu figurează în documentele epocii înainte de secolele IX-X), mai precis, în legătură cu modul lor de transfer din sfera unică şi impersonală a Statului în aceea privată şi locală. O primă teorie – aceea a suveranităţii – consideră că aceste atribuţii sunt consubstanţiale dreptului medieval de proprietate, derivând automat din stăpânirea pământului. Potrivit altui punct de vedere, dreptul de comandă ar fi rezultatul unor uzurpări succesive sau al unor concesiuni forţate din partea autorităţii centrale carolingiene, din ce în ce mai neputincioasă în a-şi apăra prerogativele în condiţiile dramatice ale ultimelor invazii (sarazine, maghiare şi normande). Indiferent, însă, de adevăr, important de reţinut este faptul că personalizarea şi divizarea în plan local a acestor puteri se află la originea

pluralismului şi diversităţii teritoriale vest-europene, care constituie una din caracteristicile cele mai profunde ale civilizaţiei medievale în această perioadă (cf. Robert Boutruche, *op. cit.*, p. 114-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 61-66).

[119] Denumirea corectă a titlului, în conformitate cu specificul terminologiei social-politice slave în Evul Mediu (care, în treacăt fie spus, nu este originală, ci de sorginte avară, germanică etc.), este *cneaz* (*mare cneaz*).

[120] Bizanţ. Denumirea statului bizantin este o formă cultă apărută în Occident (fr. *Byzance*, germ. *Byzanz*, engl. *Byzantium*), de la Byzantion, forma latină a numelui anticei colonii greceşti aflată pe locul Constantinopolului (numele coloniei *Βψξάαντιον* fiind o formă grecizată de la antroponimul trac Byzas (*Βψξασ*). Titulatura oficială a statului bizantin până la căderea lui a fost Imperiul romanilor (*βασιλεια των Ρωμαιν*) sau Romania.
După veacuri de relativă izolare, expediţiile cruciate au stabilit, pentru întâia oară de la prăbuşirea jumătăţii apusene a Imperiului Roman sub loviturile populaţiilor germanice (476), contacte strânse între Orientul bizantin şi Occident. Sub înrâurirea cruciadelor, motive mai vechi, precum conflictul de doctrină dintre Imperiul bizantin şi cel romano-german sau refacerea bisericii creştine sub obedienţa Romei, cunosc o puternică activizare. Cruciada a IV-a (1202-1204) şi crearea unui imperiu latin pe malurile Bosforului au săpat „o prăpastie“ între cele două lumi, înlăturând astfel orice posibilitate de uniune religioasă şi colaborare politică, chiar dacă încercări au existat. (Vezi în acest sens, L. Brehier, *L'Eglise et l'Orient au moyen âge. Les croisades*, Paris, 1928; Idem, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969; Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, Bucureşti, 1981).

[121] „Stat-naţiune“ (lat. *status* şi *natio*), sintagmă introdusă de istoriografia modernă, capătă între secolele al XV-lea şi al XVIII-lea multiple sensuri. Statul nu trebuie confundat cu naţiunea. Neîndoielnic, crearea unor state puternice în cadrul sistemului

mondial a fost o cerinţă istorică prealabilă în raport cu afirmarea naţionalismului, atât în cadrul statelor puternice, cât şi a celor mici. Naţionalismul este acceptarea membrilor unui stat ca membri ai unui grup de status, ca cetăţeni, cu toate cerinţele de solidaritate colectivă pe care le implică acest fenomen. Componenţii unui stat vor ajunge să cultive sentimentul naţional, şi într-o anumită măsură, ei aveau de a face cu acest sentiment încă din secolul al XVI-lea. N-a existat o tradiţie naţională reală nici în secolul al XV-lea, nici în secolul al XVI-lea, însă s-a manifestat un sentiment al comunităţii. Abia spre sfârşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea şi-a găsit naţionalismul primii săi susţinători reali în rândurile burgheziei. La începuturile sale, statismul putea fi considerat aproape naţionalist, întrucât marginile sentimentului „naţionalist“ erau adesea mai strâmte decât hotarele statului monarhic; naţionalismul prematur riscă să se cristalizeze în jurul unei entităţi etno-teritoriale prea mici. (Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1992, Vol. I, pp. 203-229; Fernand Braudel, *Timpul lumii*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1989, vol. I, pp. 52-56).

[122] Cuvântul „cultura“ (lat. *cultura*) este folosit pentru a desemna lumea artelor, a ştiinţelor, a producţiilor spirituale, care, împreună, contribuie la unitatea europeană neîntâlnită la nivel politic.

[123] „Ciuma neagră“ (lat. *pestis*), această maladie febrilă, epidemică, ce cauzează o mare mortalitate, se dezlănţuie în Europa odată cu secolul al XIV-lea (pentru amănunte vezi F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, Bucureşti).

[124] „Jacqueria“, nume ce se dă revoltei ţăranilor din Franţa (Jacques de Île-de-France) care s-au ridicat împotriva nobilimii la 28 mai 1358, de ziua „Sărbătorii Domnului“ (Fête Dieu), în urma situaţiei dificile create de invazia engleză. Revolta ia amploare în timpul activităţii regelui Ioan, însă ea este reprimată de către nobilime. Cuvântul „Jacquerie“, un pic deturnat în sens istoric, caracterizează toate revoltele în care execuţiile sângeroase şi

arbitrariul joacă rolul principal. De asemenea, cuvântul „Jacquerie“ poate fi explicat şi prin faptul că ţăranul francez mai era denumit câteodată „Jacques Bonhomme“.

[125] La Marea Neagră se dezvoltă repede şi de timpuriu numeroase porturi genoveze: pe la 1260, genovezii încheie un tratat cu tătarii, iar la 1290 clădesc oraşul Caffa din Crimeea. Caffa atrăgea din interiorul ţinutului numeroase materii prime şi produse, precum peşte, piei lucrate, carne sărată şi grâu, pe care le cumpărau genovezii şi le duceau tocmai în Italia. Prin ţinuturile tătărăşti de la gurile Dunării, care se chemau pe la 1360 Ţara Moldovei, italienii făceau comerţ de la Cetatea Albă şi la Chilia, pentru care se certau în secolul al XIV-lea genovezii şi veneţienii, pentru negoţul de grâu. Aceste porturi s-au dezvoltat repede nu numai prin comerţul local, ci şi prin legăturile comerciale pe care le aveau cu oraşele Hansei de la Marea Baltică, prin târgurile de curând înfiinţate, în Ţara Haliciului sau Rusia Roşie cum i se spunea atunci. (Al. I. Gonţa, *Legăturile economice dintre Moldova şi Transilvania în secolele XIII-XVII*, Bucureşti, 1988; Nicolae Iorga, *Istoria comerţului românesc*, vol. I, ediţia a II-a, Bucureşti, 1925).

[126] Evreii (lat. *iudeus*) au jucat un mare rol în activităţile comerciale în tot cursul Evului Mediu. Unul dintre lucrurile care trebuie remarcate este că atât sub aspect economic, cât şi social, s-a manifestat o rapidă deteriorare a statutului evreilor în Evul Mediu târziu. Pe de o parte, pe măsură ce Anglia, Franţa şi Spania şi-au creat structuri centralizate mai puternice, ele au început să expulzeze pe evrei: Anglia în 1290, Franţa spre sfârşitul secolului al XIV-lea, Spania în 1492. Acest fenomen s-a petrecut şi în Germania, unde dacă n-au fost expulzaţi, evreilor li s-a redus rolul comercial. După catastrofa provocată de ciumă, de care evreii au fost făcuţi vinovaţi, se produce un declin atât în ceea ce priveşte statutul lor juridic cât şi rolul economic. În secolul al XVI-lea se poate vorbi de un dezechilibru geografic, din cauza absenţei evreilor din Europa Occidentală şi prezenţei lor în număr mare în

răsăritul Europei. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 216-220).

[127] Acest fapt este valabil pentru europenii din partea de vest. Dacă Europa Occidentală se confruntă cu „războiul de o sută de ani“, Europa de Răsărit (şi autorii făceau o bună distincţie între cele două „Europe“) are de înfruntat expansiunea otomană. În acest context, ţările române se află aproape în prima linie.

[128] „Ordinul cavalerilor teutoni“ este un ordin ospitalier şi militar austriac, fondat în 1128.

[129] Aceeaşi tactică de luptă este folosită şi în ţările române. Fără a se servi de mercenari, domnii români din secolele XIV-XV adoptă tactica evacuării aşezărilor, a pârjolirii recoltelor, hărţuiesc permanent duşmanul (armatele otomane), cu dese atacuri surprinzătoare desfăşurate, de regulă, noaptea.

[130] „Routiers“ sau „ecorchieurs“ desemnează în Evul Mediu cete de soldaţi prădători care devastează Franţa în timpul lui Carol al V-lea şi Carol al VI-lea.

[131] Termenul „tenure“ se referă la feud; este modul de posesie al unui fief.

[132] Termenul „arte“ desemnează artizanatul specializat, care este favorizat de dezvoltarea urbană. Începând cu secolul al XII-lea, în Europa Occidentală, polii dezvoltării se mută în oraşe. Acest fapt a susţinut ascensiunea a două grupuri sociale, elita burgheziei negustoreşti şi corpul servitorilor marilor seniori (Georges Duby, *Evul Mediu masculin*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1992, p. 194).

[133] „Confreriile“ (pref. „con“ şi „frere“ frate) sunt asociaţii de persoane în scopul unor lucrări pioase şi caritabile.

[135] „Flagelatorii“ sunt fanatici religioşi din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea; numele lor vine de la practica flagelării, deoarece membrii acestei secte se flagelau în public.

[136] Pentru amănunte privind vrăjitoria în Evul Mediu, vezi F. Braudel, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, Bucureşti.

[139] „Atentatul de la Anagni“ are loc în Italia, în apropiere de Roma. La Anagni, papa Bonifaciu al III-lea a fost insultat de trimisul lui

Filip cel Frumos, Nogaret, şi de către Sciarra Colonna, în 1303.

[140] „Curie“ (lat. *curia*) desemnează ansamblul administraţiilor guvernamentale ale papei.

[141] „Conclav“ (pref. „con“ şi lat. „clavis“ cheie) este locul unde se adună cardinalii pentru a alege un papă. În timpul cât durează alegerea, cardinalii sunt izolaţi (încuiaţi) strict într-o parte a Vaticanului. Aceasta durează din 1271, când moartea papei Clement al IV-lea (1268) îi găseşte pe cardinali nepregătiţi; neavând stabilit cine să-i urmeze papei, cardinalii încetinesc procedura. Poporul obosit de această încetineală încuie într-un loc pe cardinali până când aceştia au desemnat pe succesorul la pontificat.

[142] „Galicanism“, cuvânt utilizat pentru a desemna ansamblul libertăţilor, scutirilor de impozite, precum şi conduita ce priveşte Sf. Scaun. Doctrinele galicane plasează infailibilitatea nu a papei singur, ci a corpului episcopal, pe deplin unit în jurul şefului; ele proclamă autoritatea supremă a conciliilor generale şi a sfintelor canoane în guvernarea bisericii; ele stabilesc înaltele distincţii între puterea spirituală şi puterea temporală (cu sensul de „lume materială“, Univers). Doctrinele galicane au fost rezumate în declaraţia clerului francez din 1682, numită „Declaraţia celor patru articole“, şi redactate de Bossuet. Galicanismul este în opoziţie cu curentul „ultramontagnard“, care pretinde că papa este superior conciliilor generale.

[143] „Pragmatique Sanction“" cuprinde măsurile luate de regii Franţei pentru limitarea acţiunii spirituale a papilor asupra bisericii naţionale. Se pretinde că o „sancţiune pragmatică“ a fost promulgată de Ludovic al IX-lea, însă autenticitatea acestui act este contestabilă. Nu acelaşi lucru se poate spune despre „Pragmatique de Bourges“, încheiată de Carol al VII-lea în 1438. Ea consacră, sub rezerva confirmării pontificale, principiul electiv pentru prelaţi, interzice anatemele şi suprimă expectativele (promisiunile „beneficiilor“ făcute de papă). Ludovic al XI-lea,

dorind să menajeze Sf. Scaun, abrogă această convenţie în 1461, pentru ca în 1515 François I să încheie cu papa un concordat.

[144] „Reforma“ debutează la începutul secolului al XVI-lea, ca moment religios şi politic, ce distruge unitatea catolică şi contestă autoritatea tradiţională a bisericii, în special autoritatea papilor la mare parte din ţările septentrionale ale Europei; ea a fost pregătită de ereziile lui Wycliff şi Jan Hus. (vezi Andrei Oţetea, *Renaşterea şi Reforma*).

[145] „Lollards“ sunt eretici din secolul al XIV-lea, numiţi astfel după numele şefului lor, W. Lollard, ars pe rug la Cologne, în 1322.

[146] „Romanul trandafirului" („Le Roman de la Rose“) este un poem din Evul Mediu, ce cuprinde două părţi; prima parte, ce povesteşte alegoric o aventură amoroasă de o graţie mai puţin delicată, îl are ca autor pe Guillaume de Lorris; a doua parte, mai lungă şi mai didactică, este scrisă de Jean de Meung (secolele XIII-XIV). (vezi Georges Duby, *op. cit.*, pp. 89-128)

[147] „Renaştere“ (Renaissance) este numele dat transformărilor literare, artistice şi ştiinţifice ce se produc în Europa în secolele XV-XVI, în special sub influenţa culturii antice (pentru amănunte, vezi şi Andrei Oţetea, *op. cit.*).

[148] Termenul este folosit în sens restrâns, în jurul noţiunii de Occident.

[150] Selgiucizii dinastie turcă, care din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea ocupă un loc preponderent în Asia Occidentală. Selgiucizii din Persia domnesc între 1060 şi 1194, cei din Kirman din 1041 până în 1198, iar cei din Asia Mică din 1087 până în 1309.

[151] Este vorba aici de Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei (1441-1456), guvernator al Ungariei (1446-1453) şi căpitan general al acesteia (1453-1456). Autorii fac referire la luptele purtate de Iancu de Hunedoara la sud de Dunăre împotriva otomanilor: „campania cea lungă“ (1443-1444), Varna (1444), dar mai ales Belgrad (1456), care are un răsunet european. Într-adevăr, fiul său,

Mathias Corvin va deveni rege al Ungariei între 1458-1490.

[153] „Matines Brugeoises“ – „Utreniile din Bruges“, denumire dată răscoalei (n. trad.).

[154] „Vecerniile siciliene“ se referă la masacrul francezilor în Sicilia, în 1282, în timpul guvernării lui Carol de Anjou, fratele lui Ludovic al IX-lea. Acest masacru a fost rezultatul unei conspiraţii puse la cale de un partizan al Casei de Suabia, Jean de Procida. În lunea Paştilor, în momentul când clopotele sunau de vecernie, sicilienii vor provoca un înspăimântător masacru francezilor ce se aflau pe insulă, în special la Palermo. „Vecerniile siciliene“ au devenit sinonime cu masacrul general.

[155] „Liga Binelui Public“ („Ligue du Bien Public“) a fost fondată în 1464 de seniori împotriva lui Ludovic al XI-lea. Liga a fost dizolvată după indecisa bătălie de la Montlhery (1465), prin tratatele de la Conflans şi Saint-Maur.

[156] Există o diferenţă fundamentală între feudalismul Europei medievale şi „feudalismul“ propriu Europei răsăritene în secolul al XVI-lea. Au existat multe controverse pentru a stabili dacă şi în ce fel feudalismul din partea răsăriteană a Europei poate fi comparat cu feudalismul „clasic“ al Europei Occidentale. Discuţia s-a centrat în principal asupra întrebării dacă trăsătura definitorie a feudalismului este relaţia ierarhică de proprietate (oferirea unui fief al vasalului, acordarea protecţiei în schimbul rentelor şi serviciilor), dreptul politic şi juridic al seniorului asupra ţăranilor săi, sau constă în existenţa unor domenii mari pe care ţăranul este constrâns să le lucreze cel puţin o parte din an, în schimbul unor plăţi minime (în forma bănească, în natură sau dreptul de a folosi pământul pentru o producţie personală). Forma de „iobăgie“ întâlnită în Europa răsăriteană poate fi numită muncă aservită în sistem fiscal comercial, întrucât proprietarul de pământ producea în funcţie de cererea şi oferta de pe piaţă. Limitele economice ale intensităţii exploatării erau determinate de cerere şi ofertă. Formarea unui sistem de aservire fiscal-comercială a muncii în

Europa răsăriteană (estul Elbei, Polonia, Boemia, Silezia, Ungaria, Lituania) a condus la concesii progresive faţă de ţărănime şi de transformare a obligaţiilor feudale în obligaţii băneşti (secolele XII-XIII). Recesiunea din secolele XIV-XV a determinat o „reacţie feudală“ care a culminat în secolul al XVI-lea cu o „a doua iobăgie“, caracterizată prin înăsprirea condiţiilor de muncă şi sporirea obligaţiilor feudale, precum şi cu formarea unei noi clase de mari proprietari. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, pp. 124-129).

[157] „Monarhie“ (gr. monos singur; arché conducător) guvernarea unui stat de către un singur şef.

[159] „Encomienda“ în America Hispanică a reprezentat o creaţie directă a coroanei spaniole. Justificarea sa ideologică a fost creştinarea. Principala sa funcţie a fost aceea de a oferi mână de lucru în mine, în crescătoriile de vite, precum şi pentru creşterea viermilor de mătase. Encomienda a fost, iniţial, un privilegiu feudal, dreptul de a obţine prestări de muncă din partea indienilor. Din punct de vedere juridic, ea a fost un factor benign al hispanizării indiene. Trăsătura sa esenţială a fost legarea unor grupuri de indieni de coloniştii spanioli privilegiaţi. Beneficiarii, numiţi *encomenderos*, aveau dreptul să ceară tribut şi muncă din partea indienilor, care erau liberi. (Immanuel Wallerstein, *op. cit.*, p. 127).

[160] „Camp du Drap d’or“ este numele câmpiei situate între Guines şi Ardres (Pas-de-Calais). Aici a avut loc o întrevedere între regele franţei, François I şi regele Angliei, Henric al VIII-lea, în 1520. Un mare lux a fost etalat, în special de François I, care dorea să-l eclipseze pe suveranul englez.

[161] Anglicanismul este religia oficială în Anglia, conform căreia regele (sau regina) este şeful bisericii. Este introdus de către regele Henric al VIII-lea, în 1534, care rupe legăturile cu papalitatea întrucât nu obţine desfacerea căsătoriei sale cu Catherina de Aragon. Eduard al VI-lea va accentua această sciziune, însă Maria Tudor, regina catolică, a dorit să înăbuşe

lucrarea predecesorilor săi. Nu reuşeşte, deoarece în timpul Elisabetei I, anglicanismul îşi reintră în drepturi.

[269] I.R.C.A.M. – abreviere de la „Institut de Recherche et de Coordination Acoustique/Musique“ – departament muzical al Centrului „Georges Pompidou“.